DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 14013

Sosnowiec Memorial Book

Sefer Sosnovits ṿeha-sevivah be-Zaglembiyah

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

TITLE	Sefer Sosnovits veha-sevivah be-Zaglembiyah / ha-ʼorekh, Meʼir Shimʻon Geshuri (Brukner).
IMPRINT	880-03 Tel-Aviv : Irgun yotsʼe Sosnovits veha-sevivah be-Yiśraʼel, c1973-1974.
DESCRIPT	2 v. : ill. ; 28 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Sosnowiec. Sosnowiec (Katowice, Poland) -- Ethnic relations. Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Sosnowiec.
ADD'L NAME	Geshuri, Meʼir Shimʻon.
ADD'L TITLE	Sefer Sosnovits un Zaglembyer umgegnt

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

ספר
סוסנוביץ
והסביבה

תשל"ג　　　　תל-אביב　　　　1973

דפוס „הפועל המזרחי", רחוב הרצל 78, תל־אביב

ספר סוסנוביץ
והסביבה בזאגלמביה

גדולתה וחורבנה של עיר ואם בישראל
שקהילתה המפוארת ורבבות מיהודיה
והיישובים הסמוכים לה הושמדו בידי
המרצחים הגרמנים בשנות ת"ש—תש"ה —
1940 — 1945

העורך:
מאיר שמעון גשורי (ברוקנר)

כרך ראשון

יצא לאור על-ידי ארגון יוצאי סוסנוביץ והסביבה בישראל
בסיוע ארגוני יהודי זאגלמביה בארצות-הברית, צרפת ובארצות שונות

ועד ארגון יוצאי סוסנוביץ (מיסודו של הרב מנחם האגר ז"ל)

בישראל: ברוך פריבה — יו"ר הכבוד, מאיר לנצמן — יו"ר, חיים סריגר — גזבר, קלמן לעדן — מזכיר, הרצל באציא, חנוך בורנשטין, גוסה בן־יצחק, מ"ש גשורי, בנימין דניאלי, חיים ורשבסקי, יאָסל חריף (אוסטרי), משה ירקוני, נפתלי סדר, מאריאן סריבר, אלימלך ואברהם שחורי (צ'רנוכה), ישראל שרגאי (גינסברג), יוחנן לאודן, ישראל שווייצר (ז"ל). רחל פרידריך־ברוקנר.

בצרפת: משה מיגוס, ירחמיאל שולקלאפר.

בארצות הברית: דון־דונסקי, סקורה.

ספר סאסנאוויץ
און זאגלעמביער אומגעגנט

אין אַנדענק פון די באַרימטע יידישע
קהילות אין סאָסנאָוויץ און זאַגלעמביע
וואָס זענען אומגעקומען דורך די נאַצישע
מערדער אין די יאָרן ת"ש—תש"ה 1945—1940

ר ע ד אַ ק ט אָ ר :
מאיר שמעון גשורי (ברוקנער)

ערשטער באנד

ארויסגעגעבן דורך די לאנדסמאנשאפט פון סאָסנאָוויץ אין ישראל ביי דער מיטהילף
פון די זאַגלעמביער יידישע לאנדסמאנשאפטן אין אמעריקע, פראנקרייך
און אנדערע לענדער

ועדת ספר סוסנוביץ והסביבה :

ישראל שווייצר ז"ל, ברוך פריוור, משה ירקוני, יוסל אוסטרי, נפתלי פדר.

ועדה מעורבת של יוצאי סוסנוביץ ובנדין. **בשורה ראשונה יושבים חברי ועדת הספר עב ועד ארגון יוצאי זגלמביה.**

*) מאמרים ורשימות ללא שם המחבר נכתבו בידי העורך.

פאררוואָרט

מיט הייליקן ציטער און מיטן געפיל פאַר דער קדושה־שליחות, וואָס ליגט אויף אונדז ביים פאַראייביקן דעם אַנדענק פון דער סאָס־נאָוועצער קהילה און די נאָענטע זאַגלעמביער קהילות, אין זייער לעבן און אין זייער אומקום — גיבן מיר איבער צו די סאָסנאָווצער און זאַגלעמביער לאַנדסלייט אין ישראל און אין אויסלאַנד דעם ספר־הזכרון וועגן אונדזערע קהילה און נאָענטע קהילות, וועלכע זענען חרוב־ומוחרב געוואָרן אין דעם גרויסן בראַנד פון אייראָפּעישן יידנטום.

אין אונדזער רשות זענען ניט געווען אַלע מקורות און אַרכיוון, פון וועלכע עס לאָזט זיך אַרויסבאַקומען דאָס געהעריקע אויסשעפּלעכע מאַטעריאַל, כדי צו קאָנען געבן דעם פולן און געטרייען אויסדרוק פון יידישן לעבן אין אונדזער שטאָט און ראַיאָן אין משך פון דורות. דאָס באַדייטנדיקע און פילפאַרביקע מאַטעריאַל וואָס ווערט פאַרעפנטלעכט אינעם ספר, איז געקליבן געוואָרן דורכן רעדאַקטאָר, אַ געבוירענער אין אונדזער שטאָט, אין משך פון יאָרן. עס איז געזאַמלט געוואָרן ביסלעכ־ווייז, אַ פּרט צו אַ פּרט, מיט עקשנות, מסירות־נפש און אויסדויער, ביי אומגעוויינלעכע אָנשטרענגונגען, שוועריקייטן און מינימאַלסטע מיטלען.

אין די בלעטער פון דעם דאָזיקן ספר, וועלכע אַנטהאַלטן אין זיך די מגילה פון קהילת סאָסנאָוויץ און די נאָענטע ישובים — וועגן זייער רומפולער פאַרגאַנגענהייט און זייער ביטערן שנעלן סוף, — ווילן מיר באַשיינען מיט אַ ליכט פון ליבשאַפט און רחמים דאָס לעבן פון די סאָסנאָווצער און זאַגלעמביער יידן, אין אַלע זייערע גלגולים און דערשיינונגען, אין אַלץ וואָס איז פאָרגעקומען אין אונדזערע קהילות אינעם גאַנג פון דורות.

מיטן ברענגען דעם דאָזיקן ספר פאַר דער עפנטלעכקייט, שטעלן מיר אַ מצבה אויף דעם אומבאַקאַנטן קבר פון אונדזערע קהילות, און מיר צינדן אַ נשמה־ליכט נאָך די אומגעקומענע פון אונדזער שטאָט און ראַיאָן וועלכע זענען געווען באַוווסט מיט זייערע רבנים, סופרים און תלמידי־חכמים, חסידים און כלל־טוער, פערזענלעכקייטן און פירער, אַן אייביקן געדענקשאַפטס־צייכן זייערע פרנסים, עסקנים, איבער־געגעבענע טוער, פאָלקס־מענטשן, דער פּראַכטפולער יוגנט און התלהבות־דיקע חלוצים, וועלכע האָבן געשטרעקט האַנט און אַקסל פאַר בנין הארץ און פאַר אירע זין וואָס האָבן אַוועקגעגעבן זייערע לעבנס פאַרן ווידעראויפלעבן פון ישראל; אַן אומפאַרגעסלעכן אַנדענק זייערע אינ־סטיטוציעס, אָרגאַניזאַציעס און אלע געזעלשאַפטלעכע אונטערנעמונגען אינעם נאַציאָנאַלן, קולטורעלן, רעליגיעזן און ווירטשאַפטלעכן לעבן.

מיר דריקן אויס אונדזער דאַנק אַלע אירגונים און פערזענלעכ־קייטן וואָס האָבן מיטגעהאָלפן אַז דאָס ספר זאָל דערשיינען. זאָלן געבענטשט זיין אַלע סאָסנאָווצער און זאַגלעמביער לאַנדסלייט באשר הם שם, וואָס האָבן דערמוטיקט און זיך באַטייליקט מיט ראָט און טאַט, ביים אַרויסגעבן דעם ספר־זכרון פון סאָסנאָוויץ און זאַגלעמביער אומגעגנט, צום אייביקן אַנדענק פון אונדזערע הייליקע קהילות.

דער ספר דערשיינט מיט דער מיטהילף פון די סאָסנאָווצער און זאַגלעמביער לאַנדסמאַנשאַפטן אין ישראל, אַמעריקע און אייראָפּע.

תל־אביב, מאַי 1973.

דער רעדאַקטאָר

בשער הספר

בחרדת קודש ומתוך תחושה עמוקה של חובה קדושה המוטלת עלינו בהנצחת זכרה של קהילת סוסנוביץ והקהילות הסמוכות שבזגלמביה כפי שהיו בחייהן וכפי שאבדו בחורבנן, מגישים אנו ליוצאי סוסנוביץ וזגלמביה בישראל ובתפוצות את ספר־הזכרון הזה על קהילותינו שנחרבו והושמדו בשואת יהודי אירופה.

לא עמדו לרשותנו כל המקורות והארכיונים שמהם ניתן לשאוב את מלוא החומר, בכדי לתת ביטוי שלם ונאמן לחיי יהודי עירנו ואזורנו בדורות הראשונים והאחרונים. החומר הרב והמגוון המתפרסם בספר לוקט על־ידי העורך בן עירנו במשך שנים לא מעטות. הוא נצבר טיפין טיפין, פרט לפרט, תוך התמדה, עקשנות ומסירות נפש, במאמצים ובקשיים רבים.

שתים הן איפוא המטרות ששימשו נר לרגלנו בהוצאת ספר־הזכרון שלנו: תיאור הקהילה והקהילות השכנות בחייהן ובחורבנן, ושניים הם עמודי־התווך שעליהם נשען ספרנו: דברי ימי היישובים והקהילות וכליונם בתקופת השואה.

בדפי הספר מקופלת מגילתה של קהילת סוסנוביץ והיישובים הסמוכים על עברם המפואר ועל קיצם המר והנמהר. רוצים אנו להאיר באור אהבה ורחמים את חייהם של יהודי סוסנוביץ ושכנותיה על כל גילוייהם, גלגוליהם, וכל מה שאירע בקהילותינו לאור הדורות והמאורעות.

עם פירסום ספר זה אנו מקימים ציון על קברה של קהילתנו והיישובים הקרובים, שמקום קבורתם לא נודע, ומדליקים נר־נשמה לזכרם של בני קהילתנו ואזורנו שנתפרסמו ברבניה, סופריה ותלמידי־חכמיה, חסידיה ועסקניה, אישיה וגדוליה בעסקנות ובציבור; יד ושם לפרנסיה, לעסקניה, לאנשי השורה, לפשוטי העם, לחמדת נעוריה וללהט חלוציה, שנתנו יד והיטו שכם לבנין הארץ ולבניה שמסרו נפשם על תקומת ישראל; זכר עולם למוסדותיה, תנועותיה, מפעליה וארגוניה בחייה הלאומיים, התרבותיים, הדתיים, הציבוריים והכלכליים.

תודתנו הרבה נתונה לכל האישים והארגונים שעזרו לנו להוציא לאור את הספר הזה. יעמדו על הברכה כל יוצאי קהילת סוסנוביץ וישובי זגלמביה באשר הם שם, שעוררונו וסייעו לנו בעצה ובהדרכה, בדמים (תרתי משמע) בהוצאת ספר־הזכרון לזכר אחינו קדושינו הי״ד.

הספר יוצא לאור על ידי ארגון יוצאי סוסנוביץ ויישובי זגלמביה בישראל ובארצות־הברית, ובעזרתם של יוצאי אזורנו בארצות אירופה.

תל־אביב, אייר תשל״ג.

העורך

על הספר והתהוותו

ספר זה המוגש לך, הושקעו בו מאמצים בלתי נדלים, ואמונה בלתי מעורערת, נושא הוא בחובו דפים רווי צער וכאב על חורבן קהילת סוסנוביץ וסביבתה, אשר היתה פועמת חיים יהודיים מלאים, ואיננה עוד, כי שולחה בה אש תופת, של רשעים וזדים, ונספו בה אמהותינו, אבותינו, אחיותינו ואחינו, ואת תינוקות דבית רבן הועלו על המוקד.

התוגה לא חדלה לכרסם את לבות אלה שעסקו במלאכת קודש זו, של ליקוט החומר, העלאתו בכתב, והוצאתו כספר, במטרה להציב יד ומצבה ליקירינו, אשר לא זכו לבוא לקבר ישראל.

חרדים היינו בפני אותו יום, בו יקומו צאצאינו שגדלו כבני חורין, וישאלו: מנין באתם? מה מקורכם? מי ומה היו אבותיכם, אשר לא נותרה מהם מצבה או קבר להשתטח עליהם, ולרגע זה של „והגדת לבנך" היתה ציפיה, שהדריכה את המנוחה מחד, ומאידך הטילה את האחריות הגדולה, כי אכן ברבות הימים, כשדור הולך ודור בא, יבוא המענה, וישארו זכרונות כתובים על קהלה קדושה זו ויושביה, יסופר ויוגד על עברה, תושביה, מאבקיה, ועל תיסולה המזעזע.

ידעו נא יוצאי חלצינו, על ציון שחלמו אבותינו, עוד בימים עברו, חלום, ותפילה כנה וחרישית של „ותחזינה עינינו בשובך לציון" שנופצו אלי סלע הרשעות והחרבן, אשר קיעקעו סדרי עולם, והרסו יסודות אנוש מהותיים.

רבה היתה המלאכה, ושבעתיים היתה האכזבה, והשאלה האם נעמוד בחובה קדושה זו, עמדה לנגד עינינו בעתות יאוש, שהיו רבות מני ספור.

זה למעלה מעשור שנים, עוסקים במלאכה ופעולה להוצאת הספר. הדרך היתה מלאת מכשולים, בעוד השנים חולפות ותמיד תמיד, הדריכה את מנוחתנו המחשבה שמא לא נספיק, הלא השנים את שלהן עושות, ושמא חלילה תיעלם לחלוטין, ותמחק ממפת ה„יזכור" לקהילות יהודיות שנחרבו, שמה וזכרה של קהלת סוסנוביץ.

תמה ולא נשלמה המשימה, עתה בהכניסנו ספר זה לביתנו, לא די בקריאתו ועיון בו, ואף אין להמתין לשאלות בנותינו ובנינו, אלא אתה פתח לו, גולל בפני צאצאיך את קורות הקהילה, צור מחשבתך, למען ידעו את עבר הוריהם, ויזכרו לעד מה עוללו להם הגרמנים הנאצים ימח שמם וזכרם.

ויהיה זה שכרם של אלה, אשר לא אמרו נואש, ומשכו בעול והקדישו מאמצים עילאיים להוצאת ספר זכרון זה.

יבואו על הברכה היחידים והבודדים שפעלו ועמלו להצ־לחת ההוצאה לאור של הספר. העורך מ. ש. גשורי, שלא חסך מאמץ ועבודה, ועשה ימים כלילות בריכוז וליקוט החומר ועריכתו המקצועית, לחברי המערכת יוסל חריף, משה ירקוני (זילונקה), נפתלי פדר, ברוך פריוור, שהודות למסירותם ודבקותם במשימה הקדושה אפשרו את הוצאת הספר לאור.

נעלה את זכרו של חבר המערכת ישראל שוויצר ז"ל, אשר היה מיוזמי ומניחי היסוד של הוצאת הספר, ובאמצע הפעילות החזיר את נשמתו למרומי השמים.

נציין את פעילותה המבורכת של ועדת הספר ובראשה מאיר לנצמן יו"ר, קלמן לעדן, המזכיר, חיים מיכאלי (טריגר) הגזבר, והחברים חיים וורשבסקי, דגיאלי, שרגאי, אברם שחורי, אלימלך שחורי (טשארנאכא), טובה בן יצחק, כל אלה ועוד אחרים גילו דאגה ויזמה למפעל הספר, ופעלו ללא ליאות לסיומו המוצלח.

נישא ברכה לחברינו בני עירנו בתפוצות הגולה אשר הושיטו יד אחים ואמנה, בעזרה חומרית להוצאת הספר, החברים ש. סקורה, י. דון, ג. גראו, ה. מאיגור, ה. קוק, ה. אוסטרי, וגרינוולד מארצות הברית.

מ. מיגוס, ש. שולקלפר מצרפת.

וכן רבים מארצות תבל שונות בהן מצויים בני העיר סוסנוביץ.

יבואו כולם על הברכה. רק בעבודת הצוות, והעזרה מכל אלה, ורבים אחרים, נתאפשרה לנו המשימה של הוצאת יד ומצבה לזכרה של קהלת סוסנוביץ.

תל־אביב, אייר תשל"ג. **ועדת הספר**

וועגן דעם בוך און זיין בעשאפונג

אין דעם בוך וועלכן מיר גיבן דיר איבער, זענען אינוועסטירט געוואָרן אונערשעפּטע אָנשטרענגונגען און אַ פעסטער גלויבן. ער טראָגט אין זיך בלעטער אָנגעזאַפּטע מיט צאָרן און ווייטיק אויף דעם חורבן פון דער סאָסנאָוויצער קהילה און אומגעבונג. די קהילה וועלכע האָט געברויזט מיט פול־יידישן לעבן איז נישטאָ מער, ווייל רשעים און וואַנדאַלן האָבן איר פאַרברענט מיט אַ העלישן פייער אין וועלכע עס זענען אומגעקומען אונזערע מוטערס, פאָטערס, שוועסטער און ברידער, און אפילו קליינע קינדער.

דער טרויער האָט נישט אויפגעהערט צו נאָגן אין די הערצער פון די וועלכע האָבן זיך באשעפטיגט מיט דער הייליגער אַרבעט, פון צונויפזאַמלען דאָס מאַטעריאַל, צונויפברענגען עס אין שריפט און אַרויסגעבן זיין אַ בוך, מיט דעם צוועק צו שטעלן אַ מאָנומענט אונזערע טייערסטע, וואָס האָבן נישט זוכה געווען צו קומען צו קבר ישראל.

זאָלן אונזערע קינדער וויסן דאָס אונזערע עלטערן האָבן נאָך אין אַמאָליקע צייטן געטרוימט וועגן ציון, אַ חלום ווי אויך אַ שטילע און אויפריכטיקע תפילה „ותחזינה עינינו בשובך לציון", וואָס האָבן זיך צושמעטערט אויף דעם שטיין פון רשעות און חורבן, וואָס האָבן פונאַנדערגעוואָרפן די וועלט אָרדנונג און צערשמעטערט די וועזענטליכע מענשליכע פונדאמענטן.

עס איז געווען אַ גרויסע אַרבעט פאַר אונדז און די פראגע צי מיר וועלן קענען אויספילן די דאָזיקע הייליקע פליכט איז געשטאַנען פאַר אונזערע אויגן זייער פיל מאָל אין מאָמענטן פון פערצווייפלונג און ענטוישונג.

עס איז שוין איבער צען יאָר דאָס מיר זענען באשעפטיקט אין דער אַרבעט און טעטיקייט צום ארויסגעבן דאָס בוך. דער וועג איז געווען פול מיט שטרויכלונגען און די צייט לויפט, און שטענדיק האָט אונז גענאָגט די אונרוהיקע מחשבה, טאָמער וועלן מיר נישט באַוויזן און טאָמער וועט חלילה ווערן אינגאנצן אויסגעמעקט פון דער „יזכור" מאפּע פון חרוב־געוואָרענע יידישע קהילות, דער נאָמען און אנדענק פון דער סאָסנאָוויצער קהילה.

די אויפגאַבע איז ערצילט געוואָרן. אָבער מיט דעם איז נאָך נישט גענוג, יעצט ווען מיר ברענגען אריין דאָס בוך אין אונזער שטוב, איז נישט גענוג בלויז עס צו לייענען און אַריינקוקן, מען דאַרף אויך נישט וואַרטן ביז אונזערע טעכטער און זין וועלן אונז שטעלן די פראַגן, נאָר עס איז אונזער הייליקע אויפגאַבע צו פונאַנדערציילן אונזערע קינדער די געשיכטע פון דער קהילה, איר אָפּשטאַמונג, זיי זאָלן וויסן די פאַרגאַנגענהייט פון זייערע עלטערן און געדענקען אויף אייביק וואָס די נאַצי־דייטשן ימח שמם וזכרם האָבן זיי אויפגעטאָן.

און זאָל עס זיין די באַלוינונג פאַר די וועלכע האָבן זיך נישט מתיאש געווען, די וועלכע האָבן פאָרטגעזעצט די אויפגאבע און געווידמעט זייערע גרעסטע אָנשטרענגונגען פאַר דעם אַרויסגעבן פון דעם דאָזיקן ספר זכרון.

זאָלן זיין געבענשט די איינצעלנע פערזאָנען וועלכע האָבן אַקטיוו מיטגעאַרבעט אין דער אַרויסגאַבע פון דעם בוך. דער רעדאַקטאָר מ. ש. גשורי, וועלכער האָט נישט געשפּאָרט קיין אָנשטרענגונג און אַרבעט אין וועלכער איז טאָג און נאַכט געווען באַשעפטיגט מיט דעם צונויפזאַמלען פון מאַטעריאַל און אין פראָפעסיאָנעלן רעדאַגירן, ווי אויך די רעדאַקציע מיטגלידער יוסף חריף, משה ירקוני (זעלאַנקא), נפתלי פדר, ברוך פריוור. אַ דאַנק זייער איבערגעבענהייט און צוגעבונדקייט צו דער הייליקער אויפגאַבע, איז דערמעגליכט געוואָרן די אויסגאַבע פון דעם וויכטיקן בוך.

לאָמיר דאָ דערמאַנען דעם אַנדענק פון דעם רעדאַקציע־מיטגליד ישראל שווייצר ז"ל, וועלכער איז געווען צווישן די איניציאַטאָרן און גרונד־לעגערס פון דער בוך אויסגאַבע, און אין מיטן פון וויכטיקער אַקטיוויטעט האָט ער אויסגעהויכט זיין נשמה צום הימל.

לאָמיר באַטאָנען די געבענשטע אַקטיוויטעט פון דעם בוך קאָמיטעט מיט דעם פאָרזיצער מאיר לאנצמאן, סעקרעטאר קלמן לעדן, קאַסירער חיים מיכאלי (טריגער) און די מיטגלידער חיים וורשבסקי, בנימין דגיאלי, אברהם שחורי, אלימלך שחורי (טשאר־נאכא), טובה בן־יצחק, שרגאי (גינזבורג) ישראל, און די אלע און אַנדערע וועלכע האָבן געצייגט איניציאַטיוו און זאָרג פאר דעם בוך און האָבן מיטגעאַרבעט אונערשעפּט ביז צו ערפאָלגרייכער פאַרענדיקונג.

לאָמיר באַגריסן אונזערע חברים שטאָטישע אין דער גאָרער וועלט וועלכע האָבן אונז אויסגעשטרעקט אַ ברידערליכע האנט און מאַטעריעלע הילף צו דער אַרויסגאבע פון דעם בוך, די חברים ש. סקורא, י. דאן, נ. גראו, ה. מאיגור, ה. קוק, ה. אוסטרא און גרינוואלד פון אמעריקע, מ. מיגוס און ש. שולקלאפער פון פראנקרייך ווי אויך פיל אנדערע פון פארשידענע לענדער וווּ עס געפינען זיך סאָסנאָוויצער לאַנדסלייט. זאָלן אַלע זיין באַגריסט, ווייל נאָר דורך שותפות'דיקע מיטאַרבעט איז ערמעגליכט געוואָרן די דערגרייכונג פון דעם הייליקן ציל — אויפצושטעלן אַ מאָנומענט צום אנדענק פון דער סאָסנאָוויצער קהילה.

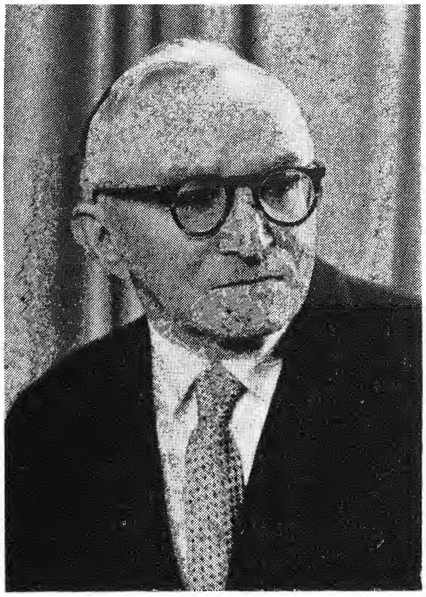
דער בוך קאָמיטעט

התוכן - אינהאלט

ה. ספרות, עתונות ואמנות:

במאבק הדורות

דברי ימי סוסנוביץ וזאגלמביה

מ. ש. גשורי (ברוקנר)

מאיר שמעון גשורי (ברוקנר)

לקורות העיר סוסנוביץ והסביבה

1. סוסנוביץ — בת־הזקונים של זאגלמביה

ישוב צעיר בגיל ובכיר במעשים — ראשיתו בתרדמת „חוני המעגל" — צעדים ראשונים בשלטון רוסיה הצארית — מרכז למכרות פחם ועפרות ברזל — צומת מסילות־ברזל בפולין — עיר רשמית משנת 1902 — המטרופולין של אזור זא־גלמביה — התפשטותה על שכונות וכפרים — מקודם יערות וביצות — מושב עמים ושבטים לוז׳יצקיים — בין „סוסנובצה" ו„סוסנוביץ" — מה בין ההיס־טוריונים דלוגוש וקנטור—מירסקי — טומאש גיטנר, השוטר מסוסנוביץ — בעמק הנהר פשימשה — חוסר רשת דרכים מפותחת — בית־הנתיבות ורשה—ווינה מ־1859 — היהודי אברהם בלומנטל, ראש הכפר סוסנוביץ — אומנים יהודים ראשונים בעיר הישנה.

א) כפר ועיר בערבוביה

סוסנוביץ היא הצעירה מכל הערים והכפרים, המושבים והחוות שבשטח זאגלמביה. אין לה היסטוריה עשירה וכבירת מאורעות כבֶּנדין, שיווירז, צ׳לאדז ומונדזיוב, או אפילו של ניבקה העיירה לשעבר, וכיוצא באלה. אילו פצתה אדמת סוס־נוביץ את פיה וסיפרה מה שעבר עליה מאז נועדה לנחלה למדינת פולין עוד לפני המאה העשירית למנין האזרחים, היינו שומעים עלילות ומאורעות רבים ללא ספור, אחרי ששימשה מעבר בלתי פוסק לצבאות כובשים ולוחמים שונים. אכן סוס־נוביץ עצמה לא זכתה לראות במלחמות עריצים וכובשים רחו־קים שעברו בה במסעיהם, וביניהם הקלגסים של ג׳ינגיס־חאן הדוהרים על סוסיהם הקטנים והמהירים שעברו עליה עד מעל ליגניץ השלֶזית שבמבואות ברלין בראשית המאה הי״ג. סוס־נוביץ לא הרגישה ולא כאבה את כאב מלחמת אחים לבית הפיאסטים על שלטונם בשלֶזיה עילית, ואף לא היתה מעורבת במאורעות פולין על תקופותיה השונות עד לשלוש חלוקותיה המדיניות בידי שכנותיה אוסטריה, פרוסיה ורוסיה שחתכו כבאיזמל בבשר החי של פולין המפרפרת בין החיים והמות.

בכל החליפות והתמורות הללו לא חזתה סוסנוביץ, כשם שלא ראתה ברעה שמצאה את פולין בתקופת ולאדיסלאב הרביעי, שבימיו פרץ מרד האוקראינים עם חמיאֶל ימ״ש בראש, חדירת השוודים לפולין עם נפילת וארשה הבירה ומפלת צבאות המלך יאן קאז׳ימירז׳, אחיו של ולאדיסלאב שנאלץ לעזוב את פולין, ורק התקוממות העם הצילה את המצב. פולין לא יכלה להתגבר על הפצעים שחבלו בה אויביה השונים והיא נדרדרה לשאול תחתיה אחרי שהפסיקה את קיומה המדיני. סוסנוביץ לא לקחה חבל במרד פולין על רוסיה בפיקודו של קושצ׳יושקו הגיבור הלאומי, לא יצאה לחזות בעבור דרכה צבאות נפוליון הגדול שרדפו אחרי צבאות רוסיה עד אחרי מוסקבה ובנסיגתם הטראגית יחד עם „נסיכות פולין" שנוסדה בידי נפוליון. כל האירועים הפוליטיים וחילופי המשטרים שעברו על פולין עברו על סוסנוביץ הרדומה תחת קליפתה הקרקעית ללא תשומת־לב, ורק קצת לפני סיום שלטון רוסיה בפולין הקונגרסית התנערה סוסנוביץ לתחיה ופקחה עיניה לרווחה, כאילו חלף עליה חלום בלהות רב־גוני וראתה סרט ארוך רב־עלילות ורב־המשמעות. כן, סוסנוביץ לא היתה קיימת עדיין בכל התקופה של חילופי השלטון על אדמת זאגלמביה־שלֶזיה ותחת אדרת אדמתה היתה אדישה לכל אותם המירחשים שהתרחשו עליה. ורק לבסוף, כשרוסיה התחילה מסכמת את

חשבון כיבושה בפולין הקונגרסית, והתסיסה הסוציאליסטית החלה אוספת אונים לקראת סערת התמודדותה עם משטר האימ־פריאליזם הרוסי והשעבוד הפיאודאלי של אילי התעשיה והח־רושת — רק אז התעוררה סוסנוביץ לתחיה, העלתה גידים ובשר וקרמה עליהם עור והחלה צועדת לקראת פיתוחה הגיאו־גרפי והכלכלי בחבל זאגלמביה הפורה.

סוסנוביץ הפכה מכפר לעיר בתקופת שלטון רוסיה הצארית ואז עברה את תקופת המעבר לתעשיה הגדולה. היתה זו עיר חדשה שהפיקה תועלת מההתעוררות הכלכלית בימי הצאר הרוסי האחרון. הוקמו בה בתי־חרושת, פותחו מכרות פחם ועפרות־ברזל, ורשת מסילות־הברזל נתרחבה. סוסנוביץ היתה צומת לשתי מסילות־ברזל מרכזיות בפולין הרוסית, שממנו תוצאות תחבורה עם המטרופולין של פרוסיה ואוסטריה. כל זה גרם לעליתו של מעמד פועלי התעשיה שהפך לגורם תוסס ופעיל בעיר ובסביבה, וערכו היה חיוני לכל האיזור.

ימי ניקולאי השני היו לגבי אוכלוסי ישראל רבי־ערך וגורליים, קודם כל מבחינה כלכלית. התפתחות התעשיה ברוסיה השפיעה גם על היהודים כגורם חשוב בפיתוחה ברוסיה ובפולין גם יחד. מעמד עליון מצומצם הלך והתעשר והגיע לעמדה תקיפה כאנשי תעשיה, קבלנים, בנקאים וסיטונאים, בעוד ההמון הגדול של בעלי־מלאכה מישראל שידם היתה על התח־תונה מהעדר אימון מספיק וכלים מתאימים, נמצאו מופקעים מן ההתחרות. היהודי לא נטה לעבודה בבתי־החרושת, הוא לא חיבב להיות מכשיר במנגנון שאין בו רוח חיים. חוץ מזה, פועלים יהודים יכלו למצוא עבודה מכמה טעמים רק בבתי־חרושת של יהודים, שעסקו בייצור מספר מצומצם של מוצרים ומפני מיעוט היקפה יכלו לתת תנאי עבודה רק בלתי נוחים ביותר. בתעשיית מכרות הפחם והברזל שבזאגלמביה ננעלו שערי העבודה בפני הפועל היהודי בכוח גזירות ותקנות של השלטונות הרוסי והפולני כאחד שעינם היתה רעה ביהודים.

ברשימת הכפרים בפולין שנערכה בשנת 1827 מטעם הרשות הרוסית טרם הופיע השם סוסנוביץ. מכאן שסוסנוביץ לא היתה קיימת עדיין. אך מאז יצאה לאויר העולם החלה מתפתחת במהירות, משל רצתה להראות שהיא מבינה את תפקידה ומוכנה לצעוד לקראת ביצועו כצומת־דרכים חשוב בתחבורה ובתעשיה.

סוסנוביץ היא אחת הערים שאושרו רשמית כעיר בשנת 1902 על ידי הרשות הרוסית, היינו לאחר קצת יותר מיובל שנים ליסודה בתור כפר. מאז יסודה שימשה סוסנוביץ מעין אבן שואבת לתושבי הערים והעיירות שבסביבתה שזרמו אליה בהמוניהם, ואוכלוסיתה היהודית השתתפה בבניתה הכלכלית והרוחנית עד שהפכה לישוב יהודי רב־ערך בחיי פולין בכלל ובקיבוץ יהודי פולין בפרט.

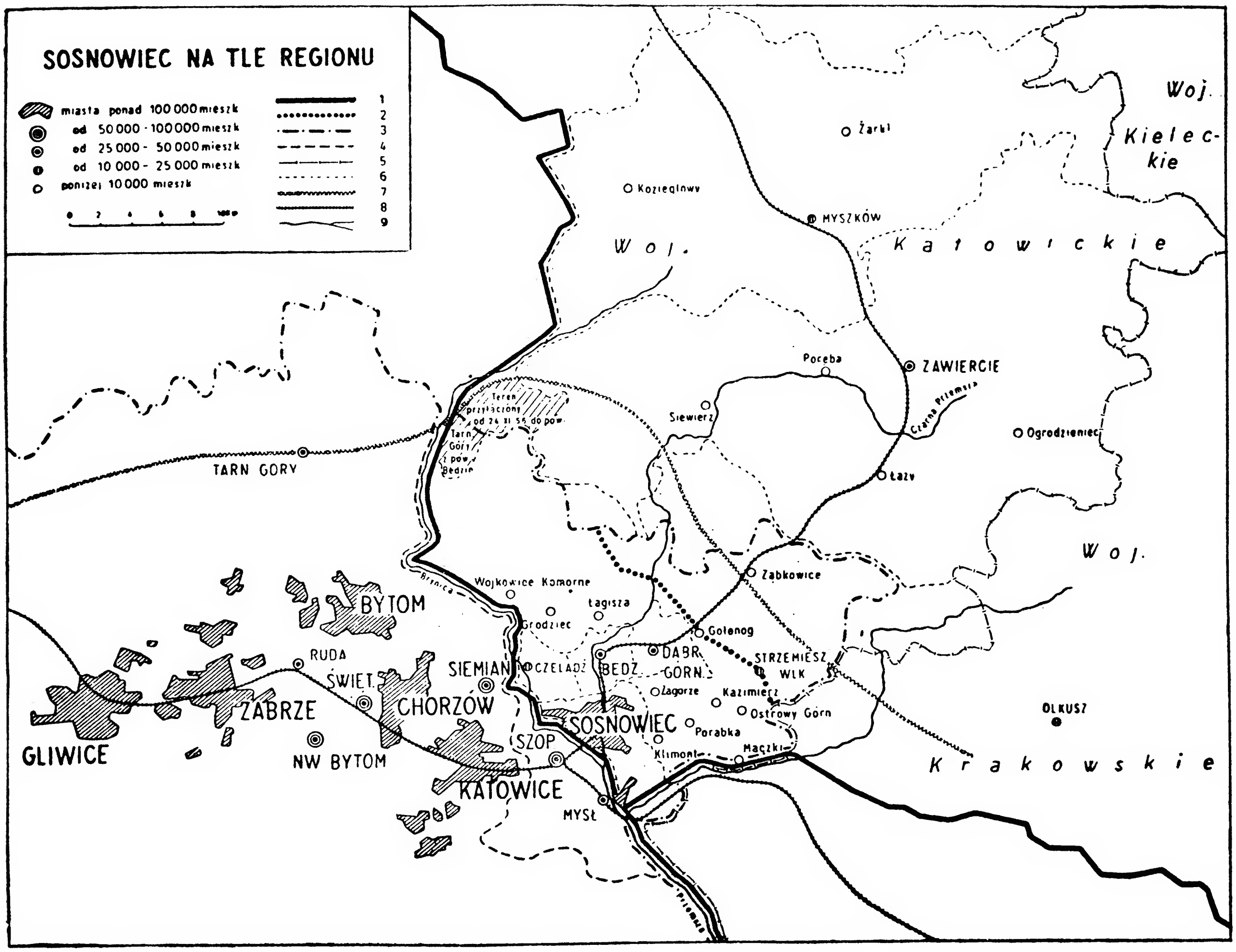
ב) המעבר מכפר לעיר

בטריז שבין הנהרות פשימשה השחורה והפלג שלו בריניצה שוכנת המטרופולין של איזור זאגלמביה הדומברובאית סוסנוביץ.

המרכז הנוכחי של העיר, המונה רק כמה עשרות שנים, מקיף כ־12 שכונות וכפרים, כמו: סוסנובצה הישנה, פוגון, שילצה, שרודולה, דמבובה־גורה, מילוביץ, מודזיוב, ראדוכה, קונסטאנטינוב, אוסטרה־גורקה, קוז׳ניצה וחצר זאגוז׳ה.

עוד לפני למעלה ממאה שנה השתרעו בשטח העיר הנוכחית וסביבתה יערות עבותים שבהם שחרו לטרף בעלי־חיים שונים, כמו דובים וזאבים, ופה ושם נראו ביצות שהגישה אליהן היתה קשה ולידן שכנו להקות ציפרים. לא היה בסביבה אף אחד שהיה מוצא את לבו באמצע יום בהיר להיכנס לתוך סבכי החורשות שעל הגדה הימנית של הפשימשה, בין רחוב ואוול הנוכחי וכיכר קושצ׳יושקו. היה זה מקום נורא ואיום: תלי־תלים של בוקיצות חסונות שנעקרו בסערות, סבכי שמיר ושית מזוהמים ורקובים פזורים באדמת־בוץ סרחונית רוחשת שרצים ורמשים כיסו את פני כל השטח הזה. טריז זה, שהכניסה אליו לא היתה אפשרית בעונת החורף, שימש בעונת הקיץ משכן לכנופיות שודדים. בשנת 1840 התגורר כאן עם כנופיתו השודד השלזי הנודע בכל הסביבה בשם שידלו שנערף בראטיבור, שבשלזיה עילית. לא פחות איום היה הטריז ויגביזדוב (לפנים נקרא טריז זה בשם „זאגרובלה"), שנחשב אז לפינה נידחת על גדות הפשימשה בסביבת הרחובות שלאחר־מכן: שנייז׳נה, גולמביה, רז׳צ׳נה, חימיצ׳נה וקונסטאנטינובסקה. בין הטריזים שהוזכרו הוליך מזמנים רחוקים, דרך בנדין־פוגון (בערך מרחוב ריבנה לארמון אשר בשילצה), סכר שלידו נטה שביל קטן שנקרא „צ׳ארטובסקה שצ׳יז׳יקה" (שביל השטן). במקום קירבתו של הסכר לנהר הפשימשה, עמדה כבר בשנת 1825 טחנה שתמיד היתה כביכול טוחנת משהו, הגם שזה שנים רבות שממה מאין יושב. השלישי בשורת הטריזים, שהיו נזהרים מלהיכנס אליו, היה היער שצ׳יניץ ששכן בין סוסנובצה הישנה, מילוביץ ופוגון. בטריז זה, שבשנת 1870 כבר היה בחלקו הגדול מבורא, חיפשה מחסה כנופיית שודדים שמנתה 40—50 איש בראשות מנהיגיהם הנודעים פיסטולקה ועליאש (חברי כנופיית שלזאים זו, שלה יוחסו כמה וכמה מקרי רציחות, נידונו למיתה על־ידי בית־הדין בביטום, אך קיבלו חנינה מאת המלך וילהלם הראשון. תמונת השודדים האלה אפשר היה עוד לראות בשנת 1911 בפאנופטיקום אשר בברלין). מזרחה וצפונה מהארמון בשילצה השתרע עוד בעשור השני של המאה ה־19 יער־עד שיד אדם לא נגעה בו. לאורך הבריניצה, ממילוביץ ועד למודזיוב, היתה עוד ב־1845 בערך ביצה תהומית שצמחו בה עצי אורן. אף מרכז סוסנוביץ, במקומות שכיום עומדים הכנסיה הפרפית, משרד החברה הסוסנוביצית והכנסיה הרוסית, היה עוד בשנת 1870 מכוסה יער עבות וביצות.

אגב אזכרת ערבות, טריזים, יערות וביצות שכיסו לפנים מרחבי העיר של היום וסביבתה, ובהם שכנו עדרי תאוים, צבאים ודובים, מן הראוי להוסיף, ששנים רבות־רבות לפני יסוד סוסנוביץ (מאות 1—5 לפני מנין נוצרים) היו הערבות והיערות הללו תוססים חיים של עמים ושבטים לוז׳יצקיים, שנדחקו ממשכנותיהם בלחץ הגרמנים וחיפשו כאן מחסה. בערבות אלה התפתחה בשנת 1902 ממושב קטן שהיה לפנים כפר — עיר, ששגשוגה המהיר והמפתיע בא לה הודות לשפע שכבות הפחם הנמצאות לא רק בשטחה אלא גם בסביבתה הקרובה.

מפת העיר סוסנוביץ והסביבה

די מאַפּע פון שטאט סאָסנאָוויץ און אומגעבונג

מכל הכפרים שהיו מקופלים בשטח העיר סוסנוביץ שלאחר־מכן, מופיע אחד שממנו לקחה העיר את שמה, בהתאם למקורות היותר מאוחרים, וגם צילצול מקורי של שם זה מעורר פקפוק. בכל המיסמכים אנו נתקלים בשמות „סוסנובצה" ו„סוסנוביץ" (גם בכתיבת השם בעברית, או ביידית, בעתונות העברית של אותם הימים לא היתה קביעות, פעם כתבו „סוסנובצה" ופעם „סוסנוביץ"). היו וישנם חסידים ומתנגדים קנאים למקוריות השם ביחס לגירסה הראשונה והשניה, ואלה כן אלה מביאים הוכחות ועדויות של מיסמכים ואזכרות בספרים שונים. חסידי השם „סוסנוביץ" דוגלים ראשית כל בעובדות ידועות, שבשנת 1830 בערך היה קיים משק בשם סוסנוביץ ליד מושבים אחרים וחצרות של בעלי־אחוזות. תעודה רשמית אומרת, שהיה קיים כפר בשם סוסנוביץ (אחר כך סוסנוביץ הישנה). קיימת דעה, שהשם סוסנוביץ מקורו ביערות עצי־האורן (סוסנה בפולנית) שבהם צמח המושב הזה, ומכאן שמוצא השם הוא טופוגראפי. בעלי דעה זו תומכים יתדותיהם בעובדה, שמושבים או כפרים בשמות טופוגראפיים או משקיים מופיעים מקץ המאה ה־15 ואילך רק על שטחים מיוערים.

עם הנלחמים לטוהר השם של העיר החדשה נימנה ההיס־טוריון הפולני יאן קאנטור־מירסקי הטוען להד"ם ואומר, שמכיון שרשימות הכפרים משנת 1827 אינן מזכירות לא את סוסנוביץ ולא את סוסנובצה סימן שהכפר לא היה קיים במצי־אות. בספרו של ההיסטוריון הפולני הנודע י. דלוגוש אמנם אין למצוא הערה ביחס למושב סוסנוביץ, אבל זה בא פשוט, לדעתי, בעקב ליקויים פה ושם בחומר הספר. ואף הפסיחה על המושב ברשימות משנת 1827 באה בהסח הדעת, כפי שמוכיחים מיסמכים קדומים פרפיים בצילאדז, שמהם ברור כי המושב סוסנוביץ היה קיים כבר שש שנים לפני הרשימה, שכן בשנת 1821 נקרא בשם טומאש גיטנר שוטר אחד שישב בכפר סוסנוביץ או סוסנובצה (בגלל הכתיבה הבלתי ברורה קשה לבדוק סופה של מלה, אם מדובר בסוסנוביץ או סוסנובצה). דלוגוש שואל, מדוע שותקים הכרוניקה ומיסמכי הפרפיה הצי־

לאדזית ביחס לכפר שלפני 1820 ? תוך חיפוש בפנקסי הפרפיות השתכנע ההיסטוריון, כי בשנת 1820 ישב בכפר סוסנוביץ יאן לאבוש, בעל־אחוזה ובעל־בית ומשק חקלאי, בן 40, והואיל והיה יליד סוסנוביץ וקיבל בירושה אחוזה אחרי אביו, נמצא שהיה גר בכפר לפחות משנת 1820. כן מצא הוא עוד ארבעה דיירים משנת 1820, איכרים שישבו במושב זה, נולדו בו והיו בני 40—50 שנה, מה שמוכיח שבכפר היה קיים משק, או חצר, משנת 1750 בערך, ואף־על־פי־כן אין למצוא ברשימות־הלידה הצילאדזיות לא את יאן לאבוש ולא את ארבעת הדיירים, למרות העובדה שנולדו בסוסנוביץ. על סמך זה קובע דלוגוש, כי בתעודות־הלידה הצילאדזיות חלו ליקויים אחרי שנת 1821, ואי־הדיוקים במיסמכים הרשמיים מקורם בהעברות של חלקים בפרפיות שונות והתווית גבולות חדשים לפרפיות, שבהן נכללה גם הפרפיה הצילאדזית; ותושבי סוסנוביץ שעברו לפרפיה של מיסלוביץ נרשמו לא כבני סוסנוביץ אלא כתושבי „פוגון״. נתעוררה אצלו השאלה, מדוע דוקא פוגון ולא סוסנוביץ ? כלום לא היתה זו קיימת עדיין בשנת 1820 ? והרי סוסנוביץ עברה עם אחרות לרשות בית מירושבסקי, שנרשמו בספרים הישנים בשם „נכסי קרקעות של גזיבוב ומאלובונדז עם השייך להן והסביבות״ ! אגב נתברר, שעל גבול היער שצ׳יניץ שהיה שייך לסוסנוביץ עמד פונדק שנקרא בשם „פוסטאקובה תחת היער״, ובתעודות המעמד האזרחי משנת 1821 מופיע השם הרשליק קאַננער, יהודי, בתור הפונדקאי.

מהעיונים והחיפושים במיסמכים שבמרחב הפרפיות השונות נתברר לקאנטור־מירסקי, שסוסנוביץ מופיעה לראשונה משנת 1780 ואילך, ולא נמצאה בשום מקום אחר אלא בשדות פוגון במרחק חצי קילומטר מצפון לתחנת הרכבת הנוכחית. היא נמצאה בתוך יער אורנים מימין לדרך המובילה מבאֶנדין דרך פוגון והשטח שעליו עומד עתה בית־הנתיבות של הרכבת סוסנוביץ—מודזיוב.

לתיאור קורות השמות של הכפר מסייעות הרשימות של אחוזות גזיכוב, שבהן נכללת סוסנוביץ. הרשימות הן מהשנים 1780, 1864 ו־1875. הרשימה משנת 1780 מזכירה את המשקים גזיכוב ומאלובונדז, פוגון עם השדות השייכים לה, ואילו שמה של סוסנוביץ נעדר ממנה. זה מזדהה עם תעודת־לידה מאותו זמן של פרפית מיסלוביץ, המזכירה רק את פוגון עם השדות המשתייכים אליה בלי שמות; ואילו מהמיסמכים של צילאדז שצוטטו לעיל, אנו יודעים שסוסנוביץ כבר היתה קיימת באותו זמן והיתה מורכבת מכמה סוכות.

הרשימות משנת 1864 מזכירות את המשקים: גזיכוב, מאלובונדז, פוגון עם השייך לה, אוסטרה־גורקה וסוסנוביץ. ובהעתק מן הפנקסים הישנים של אחוזת הקרקעות של גזיכוב ומאלובונדז שהוכנו בקילץ בשנת 1865, אנו מוצאים כבר את שם הכפר סוסנוביץ. בשנת 1867, בלוחות הצווים המכילים מדידות של קרקעות האיכרים בכפרים פוגון, סוסנוביץ ואוס־טרו־גורקה מופיע שוב השם סוסנוביץ.

חידוש מענין אנו מוצאים ברשימת האחוזות של גזיכוב משנת 1875; בה מופיעות השמות: גזיכוב, מאלובונדז, פוגון, אוסטרו־גורקה, הכפר סוסנוביץ הישנה עם שטח של 143 מורג קרקע מלבד יערות (ובזה 4 מורג חרושתיים), מושב פונדקאי סוסנוביץ־מילוביץ (לשעבר: פוסטאקובה תחת היער) עם שטח של 12 מורג, מושב סוסנוביץ החדשה עם שטח של 340 מורג. קנטור־מירסקי ניתח את המיסמכים והגיע למסקנה דלהלן: הצורות הלשוניות של השם סוסנוביץ התיחסו לשתי יחידות משקיות נפרדות: ותיקה יותר שקדמה לסוסנוביץ המאוחרת בזמן; וצעירה יותר, השם החדש של משק שדות — סוסנוביץ.

פינת שלוש הקיסרויות (גרמניה, אוסטריה, רוסיה) — מבט לעבר מיסלוביץ
דער דריי־קייזער־עק (דייטשלאַנד, עסטרייך, רוסלאַנד) — אַ בליק אויף מיסלאָוויץ

במשך הזמן כפתה סוסנוביץ הצעירה יותר את שמה על המושב היותר ותיק, וכך באו שני שמות נגזרים.

ג) העיר בראשיתה

הכפר סוסנובצה שנתן את השם לעיר שכן בתוך יערות ואדמת ביצה שהקיפו את עמק הנהר פשימשה הטובעני. מצד מערב גבל המושב ביער שצ׳יניץ ששכן על קצה הדרומי של מילוביץ, ומצד צפון גבל בכפר פוגון (זה האחרון חדר לעמקו של מרכז העיר הנוכחית; בעקבות נגיעה זו נוסד כבר בשנת 1815 מכרה בשם „פוגון" מול החברה לאחריות שלאחר מכן). מצד מזרח עבר הגבול של סוסנובצה מן הבתים בקו הרחובות שנקבעו אחר כך: מאלאחובסקה, טארגובה ותיאטראלנה, במאונך לנהר בריניצה, שהיווה את הגבול הדרומי של הכפר.

על אף ההתישבות שהחלה מלפני מאות שנים על שטחים אלה — הנוף נשאר ראשוני. כל שטחה של אחוזת שילצה — להוציא את נאות־הדשא שעל גדות הפשימשה בקטע הגובל עם שלזיה — היה מכוסה יער. בחלקה הצפוני נמצא מספר רמות־סיד מכוסות בשכבה דקה של חול. בקרקעות שילצה היתה קיימת הנהלת משק של יער בלבד, ובארמון שילצה השתמשו בעיקר כמקום ציד. לא היו בו שדות־ניר רבים.

בגלל ההתישבות הקלושה בשטח זה לא היתה גם רשת דרכים מפותחת. הדרך הראשית הוליכה מבאֶנדין דרך פוגון בקו ישר לסוסנוביץ, למודזיוב והלאה לשלזיה. בסביבת סוס־נובצה הסתעפו ממנה תוך מעבר באוסטרה־גורקה דרך למילוביץ ודרך לשילצה. הדרך למילוביץ, שביצות ויובש שימשו בה לסירוגין, היתה לעתים „רצופה" זרדים של עצי־אורן. ואילו הדרך שהוליכה מסוסנוביץ לטחנה שעל הפשימשה עלתה בערכה בהרבה בסוף המאה עם התפתחותו של המושב, אחרי שהיוותה קשר יחיד עם שילצה העשירה באבנים ובחמר.

הבנינים והבתים הראשונים של השלטון הרוסי בסוסנו־ביץ היו: בית־הנתיבות משנת 1859 (המנהל הראשון של התחנה היה פרדריך אולקס), משמר הגבול משנת 1838, בית־המכס מ־1859 (המפקח הראשון היה אונופרי קארפוביץ׳, והמזכיר קונסטאנטין פראגירט). בשלטון המינהל הראשון של הכפר סוסנוביץ נימנה ראש הכפר אברהם בלומנטל, יהודי, ולשכתו נמצאה ליד רחוב טארגובה הנוכחית, שהיתה עדיין מוקפת ביצות. מן הראוי איפוא לעמוד קצת גם על אישיותו של ראש הכפר הראשון.

אברהם יצחק בלומנטל, ראש הכפר הראשון של סוסנוביץ, היה ממודזיוב, ויחד עם המבורגר מבאֶנדין קנה מגרשים סביב בית־הנתיבות שעליהם הקימו את הבתים הגדולים הראשונים. המבורגר הקים גם את בתי־המלון הראשונים „וארשבסקי" ו„ויקטוריה" (מול בית־הנתיבות), ובלומנטל בנה בית גדול ברחוב טארגובה מספר 11. בלומנטל זה נבחר בשנת 1880 לראש הכפר הראשון של סוסנוביץ, אחרי שהכפר נעשה עומד ברשות עצמו. במשרתו זו כיהן עד 1890.

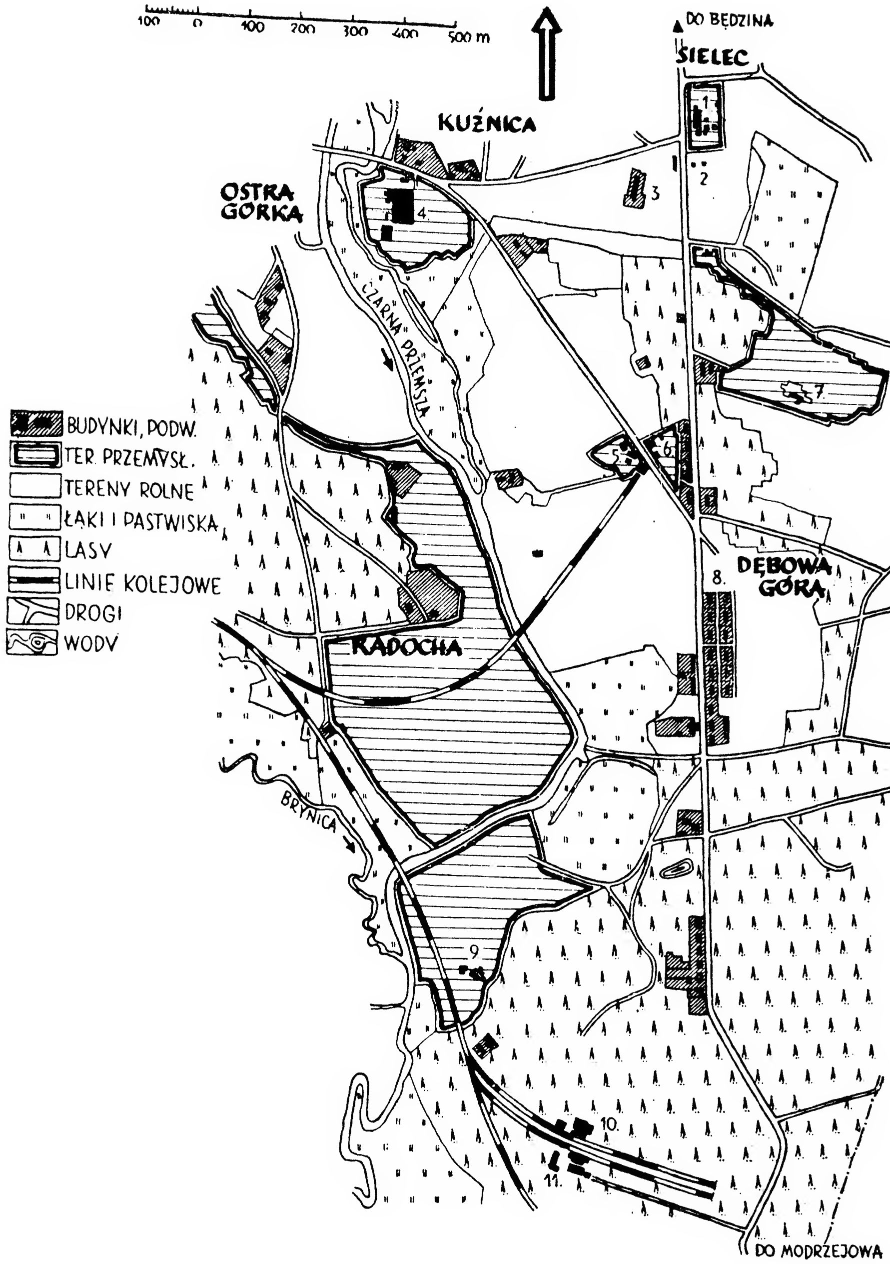
מן ה„מוסדות" האחרים שהיו צורך־שעה וראשונים בתחומי סוסנוביץ הישנה, אפשר למנות: את המסעדה „הפונדק תחת הכוכב" (משנת 1841, ליד הרחוב הנוכחי דאָמבּלינסקה) שבעליו היה מרצל קרישטל (מול המסעדה השתרעה חורשה שבה ביקשו הסועדים נוחם ומרגוע); בית־משתה שבו ניגנו צוענים (בשנת 1860 היה המנהל קארול רול); „מקוה" של יהודים (אף הוא ליד רחוב דאָמבּלינסקה). המשרד הראשון לסוכנות ומסחר צמח אף הוא בשטח סוסנוביץ (ב־1859, ובעליו: היהודי וילהלם מיירהולד). בסוסנוביץ הישנה התישבו גם האומנים הראשונים לסנדלרות, לאפיה, לעשית רהיטים וחבלים.

2. העיר וסיפוח השכונות הראשונות

סיפוח שטחים קרובים — אוסטרה־גורקה מושב הזפתים — ראדוכה בטריז בין נהרות בריניצה ופשימשה השחורה — מ„פוסטקובי ראדוכה" („שממות ראדוכה") לראדוכה מרכז לתעשיה חימית — שרודולה מושב פונדקים שעל הפשימשה — מפעלים חימיים בשרודולה — שרודולה גיטו ליהודים בתקופת הנאצים — פוגון, מירדף אחרי לגיון ההונגרים — לשעבר כפר בפרפיה מיסלו־ביץ — שתי פוגוניות: שילצאית וגז׳יכובית — פרבר לסוסנוביץ החדשה — שיילצה מקום עתיק — בעל זכיות מקאז׳ימיז׳ הגדול — אדוני שיילצה מתחלפים תדיר — ארמון וגן־טיולים בשיילצה — מפעלי תעשיה בשיילצה — שיילצה „ירושלים זוטא" בפי היהודים — יהודי סוסנוביץ הראשונים משיילצה.

הודות לקירבתו של הכפר סוסנוביץ לערי התעשיה קא־טוביץ, מיסלוביץ, ביטום, גליביץ ואחרות, הפך כפר זה למושב תעשייתי ומסחרי ולצומת־דרכים חשוב. הפעילות החרושתית שהתפתחה בשטח הכפר גרמה, שהמקום החל מספח שטחים קרובים אליו, כמו: פוגון, שרודולה, ראדוכה, שצ׳יניץ, ואחר כך גם את שילצה, גז׳יכוב, מילוביץ ומאלובונדז. השטח היה שייך ליורשי קראמסטה, הגראף רינארד, ולכמה בעלי־חרושת מחו״ל, ורק חלק קטן ממנו היה בידי איכרים פולנים. נסקור כאן את הכפרים והמושבים שנבלעו על־ידי סוסנוביץ הקטנה והדלה והיוו את ראשית סוסנובצה הגדולה.

אוסטרה־גורקה. ראשיתה של אוסטרה־גורקה מגיעה לסוף המאה ה־18. היה זה מושב של זפתים, שמנה לא יותר

סוסנוביץ — מפת העיירות והשכונות שנספחו לעיר, עם הנהרות פשימשה השחורה ובריניצה במרכזה

סאָסנאָוויץ — די מאַפּע פון די שטעטלעך און קוואַרטאַלן וואָס זיינען צוקאַפּטירט געוואָרן צו דער שטאָט,
מיט די טייכן שוואַרצע־פּשעמשאַ און בריניצאַ אין צענטער.

משני צריפים דלים, והשתייך כחווה לאחוזת גזיכוב אשר במחוז באֶנדין. אחרי שפותח בו מכרה־פחם בשנת 1822, התפתח המקום בזמן קצר למושב מאוכלס כורים, שהפך לחלק של סוסנוביץ. מבית־הנתיבות בסוסנוביץ הובילה דרך ישרה כמעט על פני העיר עד לאוסטרה־גורקה, ומשם הלאה דרך ראדוכה עד למוֹדזיוב לצדי הנהרות בריניצה ופשימשה השחורה. כמעט כל הדרך היתה כרויה מחפורות־פחם, והיה מסוכן לעבור שם.

ראדוכה. ישוב זה צמח ביער שעל גדות הנהר בריניצה, בדרך שבין סוסנוביץ למוֹדזיוב, במחוז באֶנדין. המקום היה שייך לפנים למיסלוביץ. ברשימות הנכסים של מיסלוביץ נמצאו ידיעות, שבטריז בין הנהרות בריניצה והפשימשה היו שתי נאות־דשא פאסטרניק וריבארקה. בשנת 1646 עמדו במושב רק חמישה צריפים, מאוחר יותר נתוספו עוד שני צריפים בצד המערבי־צפוני. בשנת 1827 היו במושב זה ארבעה בתים ו־22 תושבים. עד שנת 1845 נקרא המקום בשם „פוסטקוֹבי ראדוכה" („שממות ראדוכה"). מהמחצית הראשונה של המאה ה־17 ידוע רק שם של אזרח אחד בראדוכה. בראשית המאה ה־19 עמד כאן פונדק בבעלות יאן וולני.

בשנת 1896 נוסד כאן בית־חרושת כימי בשם „ראדוכה" עם הון מניות של 700,000 רובל, בראשותו של מנהל יהודי בשם זאכּס. התוצרת בשנת 1900 הגיעה ל־300 קרונות דונג־אדמה, פאראפין, נרות סטיארין ופאראפין, וכן תוצרת כימית כמו: אנטיכלור, חמרי־דונג לרצפות, דונג לסנדלרים, שמן משיחה, חומצות ייִנות ולימונים, ניטריט, אוזוקריט, סוכר שמנים, מלחת מנוקה.

שרודולה. כבר בשנת 1645 היתה שרוּדוּלה קיימת כמושב פונדקים ששכן לאורך הגדה השמאלית של הפשימשה בצדי דרך מבאֶנדין על פני שילצה למיסלוביץ. מלבד פּונדק היו לה שני צריפים של אלברט ינצ'ווה וסבסטיאן פייצאק. מאוחר יותר הוקם כאן משק שהיה קיים עד 1880. במחצית השניה של המאה ה־19 קם המושב מקנה ל„חברה למכרות הרים של פון קראמסטה", שהחכירה אותו למיירהולד. ליד המושב, על גדות הפשימשה, עמדו כמה צריפים שנקראו בשם „שרוּדולה". בשנת 1667 היתה ידועה משפחת מיגדלקה שישבה בשרוּדולקה.

בשנת 1883 הוקם כאן בית־חרושת כימי בשם „גזיכוב" שנוסד בידי „חברת מיינץ לתעשיה כימית בפראנקפורט שעל נהר מיין". המפעל העסיק 95 פועלים והפיק חומצת גפרית, חומצת מלח, תמצית חומץ, חומצת חומץ וכלוֹר סידני. בשנת 1900 עוד התקיימה כאן חרושת כימית של גוטמן ושותפיו. שרודוּלה שכנה ליד מסילת־הברזל וארשה—וינה (כ־3 קילו־מטרים מסוסנוביץ) ובה נמצאה תחנת רכבת להטענת סחורות בקו הנ"ל, שני תנורי סיד, מכרה של אבני סיד. לשעבר היה זה מושב פונדקאות. בימי המשטר הנאצי—גרמני הושיבו את יהודי סוסנוביץ בגיטו שסידרו בשרוּדוּלה, אחרי שפינו משם את הדיירים הנוצרים והעבירום לבתי המגורים של היהודים בעיר.

פוגון. לפנים נקראה בשם פוגוניה. ראשיתה מגיעה לתקופת הקמת מצודת־העץ הראשונה על הגבעה בבאֶנדין בתקופת בּוֹלֶאסלאב הביישן, בראשית המאה ה־13. המקום היה מאותו סוג של מושבים, שתושביו היו מחויבים לבצע פעולות מסוימות לטובת הנסיך אדוני הארמון ורק לו היו נכנעים.

איכרי פוֹגוֹן מילאו תפקידי שליחים נסיכיים או ממלכ־תיים, שבזמנים קדומים קראו להם בשם פוֹגוֹניה, ומזה בא שם המושב. ההנחה, כי השם פוֹגוֹן קשור בכפיה לדלוק אחרי טיפו־סים שונים של פושעים אינו עומד בפני הביקורת, כי חוּבה זו בשם „שלאד" (שלאד — חובת רדיפה אחרי הפושע; איכרי המושב רדפו בקריאת „שלאדאֶס" אחרי הפושע עד לגבולות המושב השכן, שלידיו הפקידו את המשך הרדיפה) היתה שייכת עוד במאה ה־12 לנטל או לעדות הפומבית שאליה היו כפופים כל המושבים.

בפעם הראשונה אנו מוצאים את שם המושב בשנת 1345 אצל נארושיביץ, שבספרו קורות העם הפולני (כרך 5, עמ' 138—139) הוא אומר: „והאבירים הממלכתיים הללו ברדפם אחרי השודדים המפוזרים הללו (צ'כים), השמידום אחרי שתי דליקות. כי לגיון אחד המורכב מאונגרים שהלך ללילוב ופגע באויב בכפר ביאלה הלם בו, ושני שהלך ורדף אחרי אלה שפנו לצד אולקוש, הקיף אותם בכפר פוגוניה ופיזר אותם".

בסוף המאה ה־14 איבד הכפר את האופי שלו של מידות רעות, ובאורח של הענקות עבר לידי בית קובאץ' עם שלט בית־אב ואָז. באותו זמן העניקו לו את הזכויות הגרמניות עם 7 צמדי־שדה איכריים וצמד אחד של בעלי־אחוזות. ראש הכפר קיבל לשם הושבה שני צמדים עם הכנסות של פונדק. על כך אומר ההיסטוריון הפולני י. דלוגוש בספרו, שפוגוניה היא כפר בפרפיה מיסלוביץ, שבו 7 צמדים; וכן נמצאת בו ראשות הכפר. בשנת 1440 בערך ידוע סטיפן קובאץ' לבית־אב ואָז כבעל הכפר. אחר קובאץ' היה אחד מבית סימינסקי בעל הכפר, בשנת 1599 בערך. ואילו בשנים 1636—1670 נמצא הפיקוח על פוגון בידי המשפחה המסונפת יארוצקי. הוכחות על כך אנו מוצאים בתעודות־לידה של באֶנדין, המכילות את השמות בארבארה, קאטרינה, יאדביגה ויאן יארוצקי מפוֹגוֹן. קיים גם מיסמך שני (בארכיון של מיסלוביץ), המאשר שבני בית יארוצקי היו בעלי אחוזות פוגון.

קיימות גם הוכחות, שבסוף המאה ה־17 וראשית המאה ה־18 היו קיימות שתי פוֹגוֹניות. רשימות נכסי גזיכוב מראשית המאה ה־19 מזכירות גם את פוגון הגזיכובית וגם את פוגון השילצאית, עם משקים וחצרות מיוחדים לכל אחת. החצר הראשונה עמדה בסביבת הגושים הנוכחים של מעונות ליד רחוב סוֹכה, ואילו השניה — בסביבת הכנסיה הפרפית של פוגון. בשנת 1875 מנתה פוגון הגזיכובית 29 בתים, משק ו־331 תושבים. ואילו פוגון השילצאית מנתה 49 בתים, משק ו־1088 תושבים. לפני מלחמת העולם השניה נמצאו עוד בין תושבי פוגון כאלה שזכרו את שני המשקים.

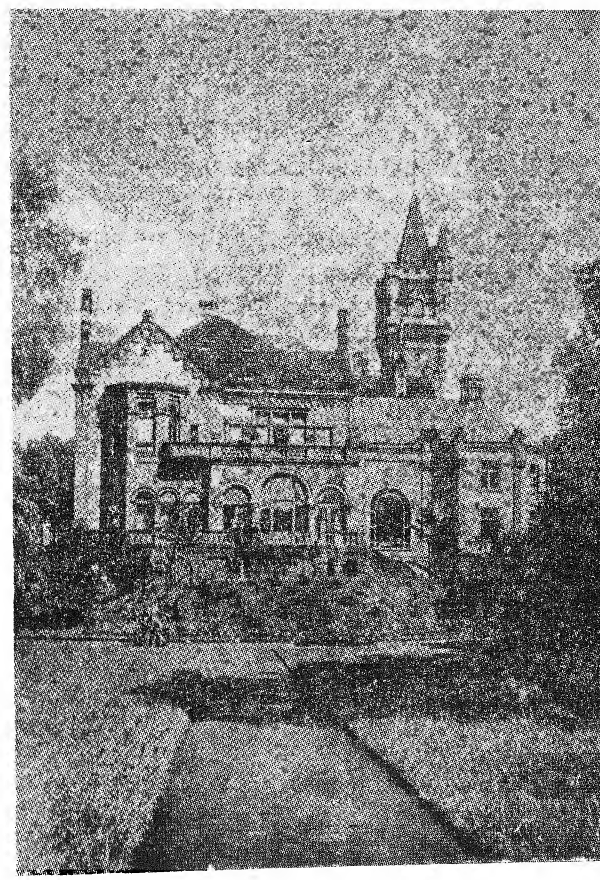
לפנים היו קיימות בפוגון בריכות די גדולות, שלידן עמדה טחנה. אפשר היה לראות בריכה כזאת עוד בשנת 1858. הטחנה הפסיקה לפעול בשנת 1830 בערך. אף פונדק נושן היה בפוגון, ובשנת 1839 ישב בו עדיין חוכר. כאמור לעיל השתייכה פוגון לפרפיה מיסלוביץ, ואחרי 1819 צורפה לפרפיה של צילאדז. בשנת 1902 כבר היתה פוגון למושב חרושתי במחוז באֶנדין, נחשבה כפרבר של סוסנוביץ החדשה ומנתה 1500 נפש. בפוגון ישבו גם יהודים, בתחילה מעטים, שהתרבו במשך הזמן והיו לצבור הגון, ועל כך להלן.

שיילצה. במאה ה־14 היה מושב זה ידוע בשם סֶדליץ' ושיידליץ', ובמאה ה־15 — בשמות שידליץ' ושידליץ'. לאחר גלגולי שמות שונים נשאר לו השם שיילצה. מקום עתיק זה על גדות נהרות נישאות, שמחוסר תחבורה אחרת נמצאו בו בשימוש דרכים בודדות, בו תקעה שיילצה יתד על גבעה בגדה השמאלית של הפשימשה השחורה. והואיל ובמאה ה־16 היה קיים כאן משק גיבורים, שעליו מסופר בספרו של דלוגוש, יש להסיק, שהמושב השתייך לסוג כפרי הסאֶנטרים, שהיו מיושבים בזמנים קדומים גיבורים או חיילים לוחמים.

עד שנת 1361 היתה שיילצה מקנת אברהם מגושיץ. הוא שעשה חליפין עם אוטון הנודע מפיליצה בגושפנקה של קרדוס שיילצה על 'ויטאנוביץ' (קבלת שלום), ושינוי זה אושר בידי קאז'ימיר הגדול. לפי בקשת אוטון העניק קאז'ימיר הגדול לשיילצה את הזכויות המגדאֶבורגיות. אולם זכויות אלה לא קיבלו, כנראה, תוקף חוקי, כי בארכיוני המלוכה בקראקוב

מצויה הידיעה דלהלן: „אליזבט הבכירה, מלכת אונגרן ופולין, מאשרת מכתב הסטארוסטה של קראקוב סאנדיבוגינשה, שלפיו עשה אוטון מפיליצה חליפין עם פיוטר שאפראן, שר המשקים הקראקובי, באחוזות שיילצה וקלימונטוב וחלק רביעי של חסות הכנסיה במיסלוביץ, תמורת חצי חבל־שדה בפילגזימוביץ ו־700 גריבנים. מלבד זה מעבירה המלכה את הכפרים הנזכרים מהחוק הפולני לחוק הגרמני, קראקוב, ביום ויאצ׳יסלב הקדוש, 1379״.

ממיסמך זה אנו מסיקים, שבשנת 1379 קמה שיילצה מקנה לפיוטר שאפראן מפיאסקובה־סקאלה. באותו עמוד של המיסמך הנ״ל אנו מוצאים עוד ידיעה האומרת: „יאדביגה הבכירה מלכת פולין מאשרת מכירת שיילצה וקלימונטוב במחוז קראקוב לפיוטר שאפראן, יחד עם פוגון במחוז צ׳אֶשין וכו׳. קראקוב שנת 1386״. מכאן שבשנת 1386 עברה שיילצה לבני אחותו של הארכיבישוף בודזנטי, ויסלאב ופיוטר אדוני מיסלוביץ. בשנת 1440 בערך אנו כבר מוצאים את שיילצה בידי בית יארוצקי. בסוף המאה ה־16 היה אדוני הכפר ואלנטי מינור. אחריו ישבו כאן מבית פשיביסלאבסקי, כפי שהעיד לוח־שיש מעל לשער הארמון. מראשית שנת 1706 היו אדוני שיילצה בני הבתים של: מודז׳ב, סיגובורסקי, זילינסקי, סטויובסקי,

ארמון שיין ליד רחוב 1 מאי, בו — בית־המשפט המחוזי בסוסנוביץ

שיינס פּאַלאַץ ביי דער 1 מאי־גאַס, אין אים — דאָס קרייז־געריכט אין סאָסנאָוויץ

שימלפפאֶניג, לודביג אנהאלט פון פלס, גראף שטולברג ואֶרניגרודה, גראף יאן רינארד; ומשנת 1902 — החברה הצרפתית למפעלי מכרות ויציקת ברזל. הכפר היה מיושב על 15 צמדי־שדה, והיה בו פונדק עם שדה שהכנסותיו הגיעו לידי כומר אחד ממיסלוביץ.

מימים קדומים עמד כאן ארמון שתואר ב„ספר־זכרון ללימוד ומדע״ משנת 1835 כדלהלן: „הוא בנוי בצורת מרובע על אדמת ביצות ויון מצולה שהגישה אליו קשה. סבכי חורשות פרא ועצים בגובה בלתי רגיל מקיפים אותו מסביב. ודאי שהיה פעם מבוצר, כי חריצי־מים עמוקים מלאים וגשר מחליק לא יכלו לשמש אלא למטרה אחת. בכל פינות הארמון ובאמצעיתו התנשאו מגדלים, ובצד דרום היה קיים גם חדר־תפילה עם מגדל גבוה למדי, שבו תלוי עדיין פעמון. בחומות מסביב היו קרועים אשנבי־ירי, ותחת כל הארמון נמצא מרתף מעולה ויבש, עם מחבואים מרובים ומנהרות לבריחה מוסתרת מהמבצר. רשמי הזמן, התנפלויות אויבים, ויותר מכל — דליקות, הרסו הרבה את הארמון. הקישוט העתיק היפה, הפיסול ועיבודים אמנותיים אחרים מעוררים תמהון והשתוממות אצל המבקרים. זקני הדור אומרים, שהמצודה בשיילצה הוקמה בידי ההיכלנים הגרמנים, שהקימו כאן את מושבם הבטוח מהתנפלויות, ובחדר־התפילה ערכו את תפילותיהם. כן מניחים שהם השאירו אחריהם לזכרון ליד השער חדרי־כלא תת־קרקעיים״.

את הארמון הקים בחלקו הנסיך לודביג אנהאלט קוטהאן פון פלס, שהיה גר בו. הארמון הנוכחי אינו מזכיר אף במשהו את הארמון העתיק. המגדלים הורדו, הקישוטים נעלמו, חדר־התפילה אינו בשימוש מזה שנים, ובמקום התפילות שנערכו בו במשך מאות השנים — חורקים עתה עטיהם של פקידים.

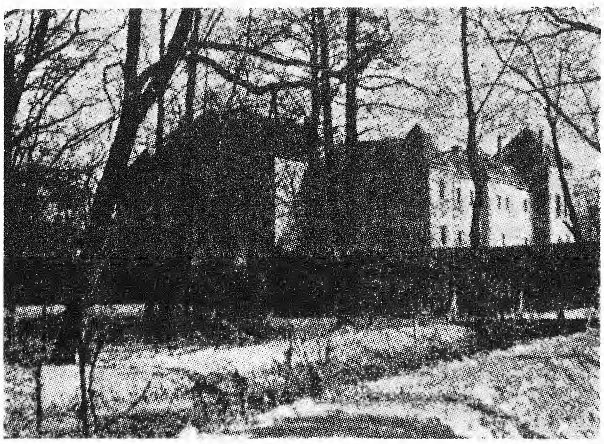
מכיוון נהר הפשימשה קיים ליד הארמון גן־טיולים. לפני שנים הוא מילא תפקיד של גן־טיולים ציבורי ועל שער הכניסה התנוססה כתובת „הגן פתוח לציבור״ (היה זה בתקופת השלטון הצארי). בתקופת פולין העצמאית היה הגן נעול בשבעה מנעו־לים. בצד מזרח־דרום של הארמון, על גבעת אבנים בלט עוד בשנת 1858 קבר חצוב בסלע, שבו קבור הגנראל שימלפפאֶניג, אדוני שיילצה, ביחד עם נכדו. על שם הקבר קיבלה גם הגבעה את השם „גבעת שימלפפאֶניג״ שנשתמר עד 1870.

ראשית המכרות על אדמת שיילצה היא משנת 1840. אחרי ששיילצה עבר ב־1858 לידי הגראף רינארד, נוסד כאן המכרה „פאנני״ שהתנהל בתחילה לפי שיטת מחפורות. בשנת 1884 יסדו יורשי רינארד חברת מניות בשם „גראף רינארד״. במקום מכרה המחפורות הישן הקימו מכרה מחפורת חדש הנקרא כיום בשם „רינארד״. בשנת 1902 עברה שיילצה יחד עם המכרה לידים צרפתיות בשם „קבוצות חברות לתעשיה ׳הוטה באנ־קובה׳ ״ שאליה השתייכו הוטה באנקובה, ראֶדאֶן, חברת גראף רינארד והמפעלים המטאלורגיים בראדום.

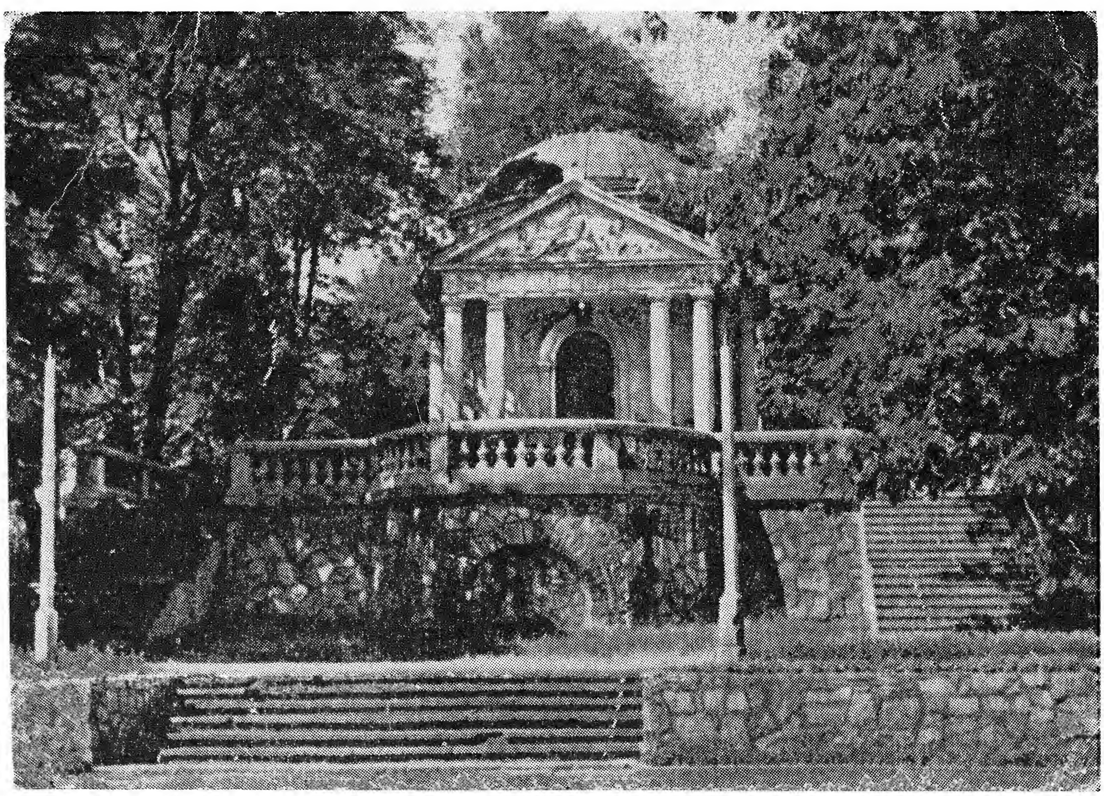
בשנת 1881 הקימה החברה הפרוסית „קאֶניגס אונד לאורה־הוטה המאוחדת״ בשיילצה בית־יציקה לברזל, שכיום הוא נקרא בשם „הוטה קאתרינה״. בתחילה עסק המפעל רק בעירגול ברזל, אחר כך הקימו שני תנורים גדולים, בית־חיסום עם שני תנורים מסוג „מרטין״, מפעל לברזל מהותך עם 14 תנורים יותר קטנים ושלושה פטישי־קיטור, והחלו בעירגול

הפאַרק השילצאי בצורתו החדשה
דער שעלצער פאַרק אין זיין נייעם אויסזען

הארמון השילצאי — מבט מצד הפאַרק
דער שעלצער פּאַלאַץ — אַ בליק פון דער זייט פון פאַרק

בית־קפה בגן ליד רחוב ז׳רומסקי בסוסנוביץ — מקום מפגש של המפלגות היהודיות
אין פאַרק, סאָסנאָוויץ, ביי דער זשעראָמסקי־גאַס, אַ טרעף־פונקט פון יידישע פאַרטייען

ברזל שטוח, צורני ופחים, עירגול צינורות, יציקת ברזל, וכן הקימו בית־חרושת לברגים ומסמרים וכו׳. בשנת 1900 הגיע בית־היציקה לתפוקה של 3,548,853 פודים[1]. אחר כך עברה ההוטה קאתרינה לחברה המודזיובית למפעלי מכרות ובתי־יציקה.

בשנת 1827 מנתה שיילצה 33 בתים ו־279 נפש. בשנת 1889 היתה שיילצה כפר עם חווה ששכנה ליד הפשימשה השחורה, ובה נמצאו 29 בתים, 365 נפש, ואדמתה היתה חקלאית; בחווה היו 11 בתים ו־70 נפש; בטחנה היה בית אחד ובו 18 נפש; במושב החרושתי — שני בתים ו־8 נפשות. בשנת 1902 כבר היתה שיילצה חלק של סוסנוביץ ואוכלוסיתה הגיעה ל־20,000 נפש.

בשיילצה ישבו יהודים ולהם היו חנויות. לשיילצה היה כינוי „ירושלים זוטא" בפי היהודים, כי ישבו בה יהודים בני תורה עוד בשנת 1870 וביניהם: צביקה קאליש, שמואל משה יונגסטר, ראובן לאודן (שהיה בעל־בית בסוסנוביץ והחזיק מלמד מיוחד לילדיו), מיכאל לונדנר, נחום שארף, הנדל יונגסטר, שמעיה שייאר (סנדלר). השו״בים היו אז מוטל צווייגנהאפט ואלתר וישניץ, וחברי חברה־קדישא: לייביש רדרמן מראשוני העיר ויצחק זאכס. בריש שלצר (איש שיילצה) שימש בעל־תפילה אצל ה„תפארת שלמה" בראדומסק בימים הנוראים ובסליחות, ובקולו הלירי ובתפילתו רבת־הרגש הרטיט את לב שומעיו. כמה מתושבי שיילצה היהודים קראו לעצמם בשמות־משפחה על שם מקום מושבם, ובמקומות שונים בזאגלמביה (חיים שלצר במודזיוב) אפשר היה לפגוש יהודים ששם משפחתם היה „שלצר".

במפקד התושבים של 1897 שנערך בידי שלטונות רוסיה בפולין נימנו היהודים במקומות ישוב שונים באיזור זאגלמביה ואף פורסמו מספריהם, אבל לא מצאנו מספר היהודים בשיילצה ופוגון.

משפחות יהודים ישבו כבר בראשית המאה ה־19 בכפרים פוגון, ויגביזדוב, סוסנוביץ הישנה, אוסטרה־גורקה, מילוביץ, שסופחו אחר כך לסוסנוביץ העיר. מסביב לכפרים שהוזכרו היו מכרות פחם, בתי־יציקה לברזל ומפעלי חרושת קטנים שמשכו אליהם משפחות יהודים שחיפשו להם מחיה והסתדרו פחות או יותר בנוחות במקום.

---

1. פוד — יחידת משקל רוסית השוה ל־16.3 קילוגראם.

3. עיר צומת מסילות־הברזל

סוסנוביץ, נקודה גיאוגרפית חשובה למדינה ולשכנותיה — קו הרכבת וורשה—וינה דרך סוסנוביץ, הראשון בממלכת רוסיה — קשר רכבות עם ברלין ווינה — שריקת הרכבת הראשונה ב־1859 בסוסנוביץ — מכרות פחם ובתי־יציקה ראשונים בסוסנוביץ — ההתחרות בין הרכבת והעגלונים — איומים על בעל הקרקעות על מכירתן לרכבת — עליה ענקית בהובלת פחמים — ממיליון אחד ב־1858 ל־94 מיליון פודים ב־1890 — אדמה זיבורית של האזור נתחלפה בחרושת ופחם — עליה ענקית בתעשית הפחם ויציקת ברזל — החלפת התנורים הפרימיטיביים בבתי־יציקה ענקיים.

הרבה מפיתוחה המהיר של סוסנוביץ יש לזקוף על חשבון היותה נקודת תחבורה גיאוגראפית חשובה למדינה ולארצות השכנות. את קו מסילת־הברזל וארשה—וינה שעבר דרך סוסנוביץ החלו בונים בשנת 1842. באותם הימים קיים היה בכל ממלכת רוסיה הגדולה רק קו־רכבת יחיד אחד — קו מוסקבה—צארסקויא־סאלו. אף קו זה לא היה קו סדיר, כיון שהיה מיועד בעיקר לצרכי משפחת הצאר הרוסי. קו־הרכבת וארשה—וינה נחשב איפוא בצדק לקו ה ר א ש ו ן בממלכת רוסיה.

בעצם יש למנות את ראשית העיר משנת 1858, שקמה אז כתוצאה מהוראה שניתנה מטעם הועדה הממשלתית לעניני הכנסות ואוצר מיום 7 למאי אותה שנה (מס. 22923/10705), ופניה מטעם מועצת המינהל של מסילת־הברזל וארשה—וינה מיום 13 למאי אותה שנה (מס׳ 432). הנציב הכלכלי הילקה קנה את השטח של העיר הנוכחית לשם בניית מסילת־הברזל מתחנת זומבקוביץ עד לקאטוביץ, והמהנדס סוקולסקי יחד עם מודדי הקרקעות אדולף תומאס ואלכסנדר קוליש החלו בבניית רכבת זו, באמצעות חברת המניות של אֶפשטין, מזומבקוביץ לסוסנוביץ עם תחנות בדומברובה—גורניצ׳ה ובאֶנדין. למותר לומר כי קו־הרכבת גרם להתפתחות התעשיה ולהוזלת דמי המטענים, ביחוד לאיזור הגבול של זאגלמביה עם שטחי אוסטריה (גאליציה) ופרוסיה (שלאֶזיה עילית).

מן הראוי לציין, מדוע הקדימו בבניית קו־הרכבת מוארשה לגראניצה (מאצ׳קי שבקירבת סוסנוביץ).

בפולין שלט אז בשם הצאר הרוסי הנסיך רב־ההשפעה פאסקאֶביץ׳־וארשבסקי. פולין היתה עדיין חייבת בתשלום מכס גבוה על סחורות מרוסיה, כמו לגבי ארצות־חוץ אחרות, למרות שפולין סופחה לכתר הרוסי (רק בשנת 1850 בוטל מכס זה). המכס על סחורות־יבוא מפרוסיה ואוסטריה ומארצות־חוץ אחרות היה נמוך מזה של רוסיה, וממילא היו יחסי המסחר של פולין עם אוסטריה ופרוסיה אינטנסיביים פי כמה מאשר עם רוסיה. פולין השתוקקה לקו מסילת־ברזל עד הגבול האוסטרי והפרוסי, והשר מושל פולין נכנס בעובי הקורה וקיבל מידי הצאר רשיון להנחת קו־רכבת זה. המשא־ומתן נמשך כשנה, ורק בסוף שנת 1848 נמסר ביצוע הקו

לידי חברה אחת בצורת זכיון לתשעים שנה (הזכיון עמד להגיע לסיומו בראשון לנובמבר 1932, אולם בינתים קמה פולין העצמאית בשנת 1918). החברה התאימה את רוחב פסי הרכבת לרוחב הרכבות של אוסטריה ופרוסיה, ואילו הרכבות הרוסיות שנבנו אחר־כך היו יותר רחבות. כתוצאה מזה יכלו רכבות פרוסיה ואוסטריה להגיע ישר לוארשה בירת פולין, בעוד שרכבות רוסיה לא יכלו לעשות דרכן אף בקו וארשה—וינה.

בשנת 1858 קיבלה חברה אחרת זכיון לבניית קו־רכבת וארשה—ברומברג (בידגושץ). באחד בינואר 1890 התאחדו שתי החברות לקו וארשה—וינה. בניית־קו רכבת זה לא בוצעה בפעם אחת. בתחילה נבנה הקו וארשה—גרודז׳יסק—סקאֶרניביץ (עד סוף 1845) ; אחר זה — קו סקאֶרניביץ—פיוטרקוב—צ׳אֶנסטכוב (עד סוף 1846); צ׳אֶנסטוכוב–זומבקוביץ–גראניצה (עד אפריל 1848). קו־הרכבת הגיע איפוא בראשונה לגראניצה שעל הגבול האוסטרי. יש הסוברים שהמשכת קו־הרכבת לגבול הפרוסי נתאחר בשנה אחת, עקב המהפכה הסוציאליסטית שפרצה בפרוסיה במארס 1848, והצאר הרוסי היה חושש, כנראה, פן תתפשט מהפכה זו גם בשטחי רוסיה, אם הרכבת תגיע לגבול הפרוסי.

מפעלי החרושת הראשונים שקמו בסביבת סוסנוביץ בראשית המאה ה־19 לא הכריעו את האופי הפרימיטיבי של הכלכלה בשטחים הללו. מכרות הפחם („פוגון״, אוסטרה־גורקה, ו„ויקטור״ במילוביץ), שניצולם התממש בשיטת המחפורות, כלומר חפירה בשכבות לא־עמוקות, לא הגיעו לתפוקה בקנה־מידה גדול. הם העסיקו פועלים במספר לא־רב, שגויסו בדרך כלל מהאוכלוסיה המקומית בתנאי ניצול, ולא נתנו דחיפה לגידול האוכלוסין והרחבת הבניה במקום. אף בית־היציקה לברזל „אננה״ בסוסנוביץ לא השפיע בהרבה על פיתוח הסביבה. אכן, מסילת־הברזל, שהכניסה את השטחים שעל גדות הפשימשה השחורה, לתוך רשת תחבורה חדישה, יצרה את התנאים לתיעושם והפיכתם לתועלת העיר. פירצה זו בפני שטח זאגלמביה אירעה בשנת 1859, כשהמועצה המפקחת על קו מסילת־הברזל וארשה—וינה, תוך ביצוע ההחלטה משנת 1858, סיימה את בנין קו־הרכבת מתחנת זומבקוביץ. את הקו התקינו לצד הדרך המוליכה מסוסנוביץ לפוגון והלאה לבאֶנדין; לטובת תנועת הגלגלים העבירו דרך חדשה.

עם השריקה הראשונה של הרכבת (בשנת 1859), שהידהדה ביערות שכיסו את השטח של העיר הנוכחית, נסתחפו חייהם השקטים של תושבי סוסנוביץ הישנה — „האיכרים של שיילצה״ שעד אז הרגישו עצמם מאושרים. באותו יום נפלא ושטני כאחד, כפי שקראו לו, התאספה חבורת אנשי סוסנוביץ ב„פונדק תחת הכוכבים״ כדי לשכך בינם לבין עצמם את נקמת השטן „שבכוחו השטני הריץ ודחף את המרכבות על דרך הברזל״. הפונדק היה מלא, וההמולה גדולה, והלחישות השקטות אבדו בעד החלון ביער שעמד מול הפונדק (בצד הימני של הרחוב דאֶמבלינסקה). עם הופעת ה„פני״ (השופט טומאש גבוזדזיק ועוזריו) פרץ הרעש ביתר עוז, וכולם החלו קובלים, מקללים, ודורשים נקם בבעל־האחוזה שימינסקי על שללא הודעה לחבורה הירשה לחצות ב„מסילה השטנית״ את הדרך המובילה לפוגון והלאה לבאֶנדין בלי להועיד מקום לפי שעה לדרך החדשה. אחרי שהשאון שכך קם גבוזדזיק ופנה לאבות סוסנוביץ הישנה במלים דלקמן: „לשוא הנכם מתנבלים לאדון החצר שימינסקי. הוא איננו עוד בעל האחוזה, כי מכר

סוסנוביץ — בית־הנתיבות הגדול „ורשה—וינה״ שנבנה בידי הרוסים

סאָסנאָוויץ — דער גרויסער באַנהויף „וואַרשע—ווין״ געבויט דורך די רוסן

את אחוזתו לאצילה מיצילסקה. ואשר לדרך — לא לכם לדאוג, כי מנהל המשק של פוגוֹן קיבל עתה הוראה להועיד דרך חדשה, וכבר יצא בעגלה עמוסה יתדות וחוצבים לאדמת הבוץ במטרה להתוות תוָי ולהתחיל לברא שטח ביער." ואכן נסללה דרך חדשה על פני עקלתונים ועצים מופלים בתוך היער, שאחר כך קיבלו את השמות: רחוב השלושה במאי ורחוב ז'ירומסקי.

הנאספים, אחרי ששמעו תוך הקלת־רווחה את הידיעה מפי גבוזדיק, שוחחו זמן רב על כוסות משקאות על הגשר הרעוע מעל נהר הפשימשה ליד הטחנה באוסטרה־גורקה, ועל דרך הביצות המובילה למילוביץ שמן הצורך לעברה כל יום ראשון בעמל ותלאה מרובים כדי לבקר בכנסיה הקטנה אשר בצילאדז. השיחות נסתיימו בבחירת משלחת אל בעלת האחוזה בבקשה לתקן את הגשר ולהכשיר את הדרך למילוביץ.

במשך שלוש השנים הבאות שרר שקט יחסי בסוסנוביץ. אבות הכפר עיבדו את שדותיהם שהיו פזורים בתוך היערות, בלי לגלות ענין מיוחד בכך, מה הביא אתו קו מסילת־הברזל שנבנה. ואף קבוצות האנשים החדשים שהגיעו הנה מפינות שונות של המדינה לא עוררו תשומת־לב.

בבניית הרכבת הושקעו 13.3 מיליון רובל — סכום עצום בימים ההם. רווחיה באו בעשרים השנים הראשונות בעיקר מהובלת פחמים (למעלה ממחצית כל המטען בשנים הללו היו פחמים). בשנת 1858 הובילה הרכבת רק 946,000 פוד פחם; בשנת 1864 עלה המטען עד ל־6,643,000 פוד; בשנת 1870 — עד 17,714,000 פוד; 1875 — 25,365,000 פוד; 1880 — 77,701,000 פוד; בשנת 1885 — 88,323,000 פוד; 1890 — 93,815,000 פוד.

תעשיית הפחם באיזור זאגלמביה, שאף היא התפתחה במרוצת אותן השנים, הועילה לרווחתה ולישועתה, אחרי שאדמתה היתה כחושה ובלתי פוריה, ואיכרי הכפרים בחבל זה עמלו במשך דורות בעבודה קשה על אדמה זיבורית. ולמען האצילים ואילי־הכסף עמלו קשה עובדים מפויחים ביערות פורמבה הגדולים: הם התיכו עפרות־ברזל בתנורים פרימיטיביים מוסקים בפחמי־עץ. לרשות ה„פריצים" נמצאו פחמים חומים שהופקו מהקרקע רק במכרות „וורפיה־גורה" בסביבת סלאבקוב שליד ז'יכצ'יץ. במאוחר קצת הם השתלטו על הפחמים הנוצצים שמצאו בכמויות גדולות דרומה לזבירצה, ליד סוסנוביץ, דוֹמברובה, שיילצה, מילוביץ.

עם בנין קו־הרכבת וארשה—וינה לאורך איזור זאגלמביה התפתחה בצעדי ענק חרושת הפחם באיזור. בדוֹמברובה הוקם בית יציקה גדול, שלעומתו ניטל ערכם של כל התנורים הישנים של פורמבה שהוסקו בפחמי־עץ. בית־יציקה זה נקרא בשם „הוטה באנקובה", על שום מימונו בידי הבנק הפולני. אחר כך, בשנת 1859, הוחל בתפעול המכרה „צ'יצ'קובסקי", ובשנת 1865 — המכרות „גוֹבה" (שמו שונה ל„פאריס"), „הירונים" ו„לאבינדסקי" — כולם בדוֹמברובה.

4. מרד הפולנים ברוסים בסוסנוביץ

בראשית שנת 1863 — מרד הפולנים בצאר הרוסי — גדודי מורדים ביערות הסביבה — תסיסות ולחישות בין התושבים — פקידי הרכבת הפולנים מתמרדים — „מגיפת" מחלת־הבטן בין הפולנים מחיילות הגבול — גדוד המורדים כבש את התחנה ובית־המכס — מאבק בין המורדים והרוסים על הקסרקטין של משמר הגבול — הרוסים נמלטו מעבר לגבול לפרוסיה — שלטון פולני אזרחי בסוסנוביץ והסביבה — הפסקה בתנועת הרכבת — נסיגת המורדים וכיבוש סוסנוביץ בידי הרוסים — סילוק הפולנים מהרכבת ובית־המכס — רוסיפיקציה של הפקידות בעיר — רוסית השפה הרשמית.

לפתע החלו מגיעים לסוסנוביץ, שהיתה עדיין סביבה שקטה, שמועות על קרבות, שחישמלו את האויר והדריכו את מנוחתם של התושבים השקטים והחרוצים במושב ישן זה. השמועות סיפרו על מרד הפולנים בצאר הרוסי, וכי גדודי המורדים הפולנים כבר מסתובבים ביערות הסביבה. פקידי רכבת תושבי הכפר היו ראשונים להביא ידיעות אלה לכפר השקט. היה זה ב־26 לינואר 1863. יומיים אחר זה החלו כמה מעובדי הרכבת מסתובבים בין בתי סוסנוביץ, ובערבים ממתי־קים סוד עם בעלי־הבתים הצעירים יותר. החלו לחישות. התושבים התהלכו נרגזים, מוסתים, עמדו בקבוצות־קבוצות, התיעצו, עשו תנועות, בלילות ניצנצו אורות בצריפים — הורגש כי משהו מתרחש בכפר.

ב־2 לפברואר 1863 הזמין בלחישה מאכסימיליאן זדאנוביץ, המפקח על בית־המכס, את הפקידים הפולנים שתחת פקודתו, ל„פונדק תחת הכוכבים", והסביר להם משהו במשך שעה באחד החדרים הצדדיים. על מה נסבה השיחה — לא נודע לשום איש. אחרי ישיבה זו ב־3 ו־4 לפברואר החלו אלה שנכחו בה, כולם או רובם, להתחלות בנסיבות מופלאות, מהם בצורה קלה ומהם בצורה יותר קשה, והיו שנסעו ב„תפקיד". ביום 6 לפברואר רצו לחלות גם חיילי הגבול, כמובן פולנים, ואחד מהם הופיע לפני הממונה עליו ואמר, שהוא „רוצה" לחלות במחלת הבטן. „מגיפה" פתאומית זו נסתיימה ב־7 לפברואר.

אחד מגדודי אפולינארי קורובסקי, שחנה במחנה באויצוב, בהנהגת תיאודור צישקובסקי, התקיף את סוסנוביץ בארבע לפנות בוקר, ובסיוע עובדי הרכבת, תושבי הכפר והפועלים,

כבש את התחנה ולקח מקופת בית־המכס והתחנה 90,000 רובל. אחר זה התנפל על הקסרקטין של משמר הגבול. התלקח ביניהם קרב עקשני שבו הבריח הגדוד את הרוסים אל מעבר הבריניצה ותפס שלל של כמה עשרות סוסים, רובים ונשק. לאחר הקרב שלח צישקובסקי פאטרול חזק לצד שופיניץ, ובעצמו השתכן בבית־הלבנים של התחנה שנשרף, ומכאן הוציא כרוז על העברת השלטון לידי ממשלת־העם ועל מתן אחוזות לאיכרים. לעת ערב של אותו יום הפליג יחד עם גדודו לעבר דומברובה. כמזכרת ליום זה הוקמו שני חדרי־תפילה במקום הקרבות: אחד ליד הרחובות תיאטראלנה ופיל־סודסקי (שלאחר מכן) והשני בקצה רחוב פוסטה.

לפי הודעה גרמנית, מהלך הקרב של המורדים עם חיילי משמר הגבול הרוסי בסוסנוביץ שנמשך חמש שעות — היה כדלקמן: בשעה שלוש ועשרים דקות קיבל מנהל התחנה הודעה מדומברובה, כי הרכבת שהגיעה לשם בהתאם לתכנית יצאה לדרכה. משמר הגבול, שני גדודים של חיל־רגלי וגדוד־מאה של קוזאקים שהוצבו ברחבת בית־הנתיבות לשם הגנתו (אחרי התנפלות המורדים ביום 4 לאפריל על מאצ׳קי — גראַ־ניצה) היו אחוזי תרדמה בפינות התחנה, בלי לחשוב או לחכות להתנפלות. בין החיילים הסתובבו כמה עובדי רכבת, שהציעו לסגני־הקצינים סיגריות, יי״ש, שאותו שתו ישר מן הבקבוק. רגעים אחדים לפני ארבע בבוקר הסתלקו עובדי הרכבת, בעוד אנשי ההגנה הרוסית על בית־הנתיבות החלו נוחרים יפה בפינות האולם. תוך כדי כך נכנסה רכבת במהירות לתחנה. מהקרונות יצאו במקום נוסעים רגילים — 500 מור־דים, וביניהם נושאי חרמשים (חיילים־איכרים), ובזעם התנפלו על משמר התחנה. התפתח קרב איום, שבו השתוללו בעיקר האיכרים־החיילים בנשקם האיום — בחרמשים, על אף ההס־תערות הפתאומית החלו החיילים הרוסים מכריעים את הקרב לטובתם כשהם לוחצים על המורדים. באותו רגע הגיעו לעזרה עובדי הרכבת ותושבי סוסנוביץ תוך הסתערות מאחור. לאחר קרב קצר ברחו הרוסים משטח התחנה לעבר הבריניצה. המור־דים שרדפו אחרי האויב נתקלו שוב בהתנגדות ביער, שכיסה את השטח לאורך רחוב פילסודסקי (שלאחר כך), מצד הנהר. בראותו שהרוסים החליטו להתגונן, חילק צישקובסקי את הגדוד לשתי קבוצות: את האחת שלח להתקיף את האויב מצד החזית, והשניה התקיפה במרוצה מצד שמאל (במקום שאחר כך נמצא שם רחוב פוסטה). עובדי הרכבת ותושבי המקום חמקו אל הסבכים לאורך הרחוב הנוכחי של תיאטראלנה וחיכו לרגע המתאים. ובשעה שביער התפתח הקרב וצעקות האי־כרים־החיילים התערבו ברעש ושיקשוק החרמשים והקריאות: מאריה, לצד שמאל, למעלה, אֶם צ׳אֶנסטוכוב עזרי נא, ה׳ אתנו ועוד — יצאו ממחבואם עובדי הרכבת עם האזרחים והגבירו את ההמולה בדהירה לקראת הרוסים, שחשבו הנה גדוד נוסף בא עם חרמשים והחליטו להימלט על נפשם בכיוון הגבול הפרוסי. בהגיעם לשופיניץ פורק נשקם מעליהם בידי שני גדודי אולאנים פרוסיים שהגיעו מגלייביץ.

היה זה יום קציר המות במקום שהתקיפו גיבורי החר־משים; אך לא פחות איום היה במקום שבו יצאה אוכלוסיית סוסנוביץ הישנה עם קרדומים וקלשונים. בספרו שלזיה עילית לפני 55 שנים, במדור „המרד הפולני של 1863״ כותב או. קלאוסמן, תוך הסתמכות על ראיית הפצועים הרוסיים: „אחד הפצועים הללו מראהו היה איום במידה כזו, שבמשך ימי חיי לא יכולתי לשכוח אותו. הוא קיבל מידי אחד מבעלי החרמשים מכה בפניו, מלמעלה למטה — עור המצח, האף, השפה העליונה נקרעו מעל הפנים״.

קורובסקי, מפקד פלוגות המורדים בזאגלמביה, בא לסוס־נוביץ ב־7 לפברואר 1863 לאחר שהקים באולקוש את השלטון האזרחי מטעם הממשלה הלאומית. בסוסנוביץ היו מרוכזים 300 חיילים רוסים. פלוגת המורדים היתה מורכבת מ־50 רוכבי סוסים, 50 קלעים ו־50 מצוידים בחרמשים. אחרי שהפלוגה התגברה על הרוסים ושללה שלל רב יצאה לדומברובה ושם לקחה בשבי 30 חיילים רוסים, אולם שיחררה אותם. בסוסנוביץ גופא נתארגנה בפברואר פלוגה בת 100 איש בפיקודו של הסרן בראונר, שהצטרפה למורדים.

כך גמל האיכר הפולני לאויב בעד כיבושו את ארץ מולדתו, על העול והסבל שהסב לעמו אחרי שנת 1831 — בעד מות האחים בתליה בזמנים שונים. כמה מורדים נפלו בקרב על סוסנוביץ, ומה היו שמותיהם של גיבורי עובדי הרכבת ותושבי סוסנוביץ שנפלו בשדה הקרב במלחמה בעד חרות מולדתם — נשכח מלב. לא ידוע אף מקום קבורתם.

אחרי הקרב הגיע לסוסנוביץ לנגיביץ עם המטה שלו, שבו נמצא גם כומר המורדים סרפין שולץ. המטה השתכן באחד מאולמי בית־הנתיבות. אולם בליל 8 לפברואר הוא עזב את סוסנוביץ, כי הגיעו שמועות, שגדודי צבא גרמניים המרוכזים לאורך הגבול עומדים להתקיף את המורדים.

במשך כמה ימים לאחר מכן שרר בסוסנוביץ שקט מלא: הרכבות לא הילכו בגלל הרס המסילה ליד זומבקוביץ, התנועה מצד קאטוביץ נפסקה אף היא, וכל החיים שותקו. ורק ב־15 לפברואר בערך חזרו גדודי־הגבול הרוסיים בליווי כמה פלוגות חיל־רגלים ושני גדודי־מאות של קוזאקים. החלו מאסרים בין עובדי הרכבת, חקירה ודרישה, וחיפוש מורדים גם בקרב האוכלוסיה האזרחית. הדי המרד הורגשו בעיר עוד זמן רב בבתי־המשפט ובבתי־הכלא.

אחרי המאורעות פיטרו או סילקו השלטונות הרוסים כמעט את כל הפולנים שהיו עסוקים במשרדי הרכבת ובבית־המכס, ובמקומם באו פקידים רוסים.

אחרי כשלון המרד היו במשך זמן רב בסוסנובצה (סוס־נוביץ הישנה) וסוסנוביץ שתי יחידות נפרדות צמודות לפוגון, ויחד אתה נכנסו להרכב עדת גזיכוב. ראש הכפר הראשון של סוסנובצה היה, כפי שכבר הזכרנו לעיל, אברהם בלומנטל היהודי. אחרי התפטרותו בשנת 1890 כיהן זמן קצר כראש הכפר חודזיצקי. באותו זמן לא עלה מספר הבוחרים על 150 איש. אחרי חודזיצקי בא יאן מאצוקוב, ואחריו יוסף קוניצ׳ני.

זמן קצר לפני שנת 1902 קיבלו הכפרים ששימשו יסוד לראשית העיר — סוסנוביץ ופוגון — עוד רשות אחת, שנבחרה בידי קבוצת כפרים אלה. רשות זו היתה ראש־כפר עליון שמילא את תפקידיו בכבוד. ראש־הכפר העליון (נאד־סולטיס) הראשון והאחרון היה סטיפאן מרוקובסקי, שלו היו כפופים ראשי־הכפר האחרונים: של סוסנוביץ (הישנה)

יאן מוסור, של סוסנובצה (החדשה) — יאן מצוקוב, ושל פוגון — וודורסקי.

בשנת 1902 נתמזגו הכפרים הנזכרים יחד, ובתוקף פקודה צארית הועלו לדרגת עיר, שאחר כך סיפחה אליה את המושבים אוסטרה־גורקה (הסולטיס האחרון היה קאווקה), שילצה (הסול־טיס האחרון היה אנטוני דזידזיץ), שרודולה, קוז׳ניצה, ראדוכה, ובתקופת הכיבוש הנאצי גם את קונסטאנטינוב, מילוביץ ומודזיוב.

5. רוסיה מתנכלת לפיתוח סוסנוביץ העיר

בית־הנתיבות, הבנין הראשון בסביבה — חדירת ההון החרושתי הגרמני לעיר — תיעוש עצום בעיר ובסביבה — ריבוי פרברים ומושבי חרושת — בנינים נאים ונוחים — טלפונים ראשונים בסוסנוביץ — עקיפת תקנות מתן אחוזות לאכרים — בניית בתים בגניבה בלילות — אוכלוסיה צפופה עצומה בסוסנוביץ — תוהו־ובוהו של בניה בבוץ ואפלה ברחובות — גורמים כלכליים של מסחר ותעשיה, תרבות וארגון — ריבוי מתמיד של האוכלוסיה — אישור שמי של סוסנוביץ כעיר לא־מחוזית — בעלי־הבתים הראשונים ברחובות הראשונים — גרמנים בעלי־הון מקימים מפעלי חרושת גדולים — מפעלי שיין ענקיים לחוטי צמר.

בית־הנתיבות שהוקם בכפר סוסנוביץ נראה אז כערער בערבה, כי כל הסביבה היתה עדיין שוממה וריקה, ורק מסביב לבית־הנתיבות החל נובט גרעין העיר לעתיד. הריכוז הראשון, אגב ללא סדר, של בתים קם ליד רחוב מודזיובסקה, שאחר כך חצה אותו רחוב טארגובה; מכאן עד לבית־הנתיבות השתרעה ככר ריקה, טובענית מלאה חתחתים. לפי הסדר החל להיבנות — בתור רחוב קוליאובה — קטע מהדרך החדשה המוליכה מבית־הנתיבות לרחוב מאלחובסקה (אחר כך קם הרחוב במקום היער הברוא וקיבל את השם איבאנגרודזקה (אחר כך: דאֶמ־בלינסקה). באותה עונה צמח מחיק הנוף רחוב פשיאֶזדובה (ששונה לווארשאבסקי), ולבסוף יצא מתוך היער רחוב ני־קולאֶיאֶבסקה (אחר כך: קולונטיה), ובצדו של רחוב מודזיוב־סקה — רחוב טארגובה. לא היו אלה רחובות במלוא מובן המלה של היום, כי־אם שבילי שדות רגילים, זרועי עצים שנעקרו ברוחות, שוחות וביצות, שהסוסים שקעו בהן לעתים עד הבטן. היחידי שהיה רצוף כביכול בשנת 1881 היה רחוב קוליאובה.

בית־הנתיבות שהוקם נתן דחיפה להקמת בנינים בסביבה הקרובה אליו ביותר, בלי שישפיע כלשהו על שיפור המראה של המושבים הסמוכים: מילוביץ, פוגון, שיילצה, אוסטרה־גורקה, דאֶמבובה־גורה או ראדוכה. שינויים יסודיים בנוף המרחב שלהם בוצעו רק בשלהי שנות השלושים של המאה שעברה, כאשר בעקב חדירת ההון־החרושתי הגרמני החל תיעוש עצום של זאגלמביה הדומברובאית. בפוגון, שיילצה, מילוביץ ודאֶמבובה־גורה (ליד מודזיוב) הופיעו מפעלי חרושת כבירים, ומסביב להם קמו פרברים ומושבים חרושתיים חדשים.

פיתוח מושבים אלה התבצע בדרך כלל בשיטה מסוימת: בתחילה קם מכרה, או מפעל חרושתי, ולידו שורת בנינים הקשורים במפעל, אם בשכנות ואם במרחק־מה ממנו. במקרה האחרון הותקן קשר תחבורתי עם המפעל. לאורך המפעל, או סביבו, הוקמו בניני דירות לפועלים במקומות שונים של העיר, כמו ברחובות סטשלצקי (ליד בית החרושת דיכסל), שפיטאלנה ונארוטוביץ (חברת הגרף רינארד), רחוב זאגלמביה האדומה (בית החרושת דיטל), וכן בנינים נאים יותר ונוחים יותר מבחינה סניטארית בשביל הפקידים (ברחובות קלימונטוב, פיקארסקה, ככר קושצ׳יושקו ועוד).

ההתישבות החרושתית הגיעה בדרך התפתחותה בנין בבנין עד שהפכה לגוש שלם. בתחילה היתה כל יחידה חיה את חייה בפני עצמה, כשהמוקד שלה מהווה המפעל החרושתי. מתכנני המפעל היו מחליטים על גודל המושב ואופי הבנינים, שנקראו על שם המפעל. מושבים אלה, ברובם, היו להם בתי־חולים, בתי־ספר ובתי־מרחץ, מועדונים ומזנונים משלהם. מושבים מענינים ביותר קמו מסביב לחברת־המכרות של הגראף רינארד. פעו־לותיה של חברה זו היו מגוונות, ומלבד מכרות פחם היו לה גם טחנת קיטור, סודניה, משרפת יי״ש ומחצבת אבנים עם שני תנורי־סיד. בניני המגורים שלה נמשכו על פני הרחובות נארוטוביץ׳, שפיטאלנה, קלימונטובסקה, שקולנה, פיקארסקה, ברובארנה. כן היתה לה מאפיה משלה, ואת הלחם והקמח היו מוכרים בחנויות מיוחדות. ביוזמת מנהל החברה ל. מאובה הותקנו הטלפונים הראשונים בסוסנוביץ, שנתנו דחיפה להתקנת טלפונים בערים אחרות בפולין.

ענין בעלות הקרקעות שעליהן נבנו מפעלים חרושתיים ובתי־מגורים דורש הסבר. רוב השטחים של סוסנוביץ בתקופת בניית מסילת־הברזל היה שייך לנחלאות מודזיוב־שיילצה (שהיו באותו זמן קנינו של הגראף רינארד), או של קרקעות גז׳יכוב (בבעלותו של קראמסטה). נכסי מודזיוב־שיילצה כללו מלבד קרקעות שני מקומות אלה גם את דאמבובה-גורה וראד־וכה, קוז׳ניצה ושרודולה וחלקים מסוימים של סוסנוביץ. רוב הקרקעות במרכז העיר הנוכחי היה שייך לנכסי גז׳יכוב שכללו בשטח סוסנוביץ הנוכחית את הכפרים: סוסנוביץ, אוסטרה־גורקה וחלק מפוגון. ביחס לבעלות, היתה האחרונה מחולקת בין שני איתנים קרקעיים שהתחבצרו בשמות: פוגון של קראמ־סטה (קראו גם בשם פוגון הגז׳יכובית) ופוגון של רינארד (קראו גם בשם פוגון של שיילצה).

הזכרנו כבר, שבקרקעות מודזיוב־שיילצה, וביחוד שיילצה, היה קיים בחלקים שונים משק חקלאי. האיכרים, אדוני האחוזות והתושבים ישבו בעיקר בכפרים סוסנוביץ, אוסטרה־גורקה וגם בפוגון, ורק בהם פגעה פקודת הצאר משנת 1864, שלפיה ניתנו זכויות לאיכרים. פקודה זו הכילה תקנות מיוחדות ביחס למצב הבעלות על הקרקעות. נאסרה חלוקת החלקות של האיכרים לקטנות מ־6 מורג; ובמסגרת חלוקה פרטית הותר רק להחליף חלקה בחלקה בלי להפחית מגודל החלקה, ולא את שטח המושב.

החרושת הסוסנוביצאית שקמה אחרי 1877 נאלצה, כמובן, להתחשב במצב החוקי המיוחד של קרקעות האיכרים. לשם רכישת הקרקעות הדרושות להקמת מפעל, עקפו החרושתנים את תקנות מתן אחוזות לאיכרים; משלא יכלו לקנות את הקרקעות מאת האיכרים, ביצעו חילופי קרקעות כפריות למראית עין בקרקעות החצר באמצעות מתווכים. האחרונים שפעלו כרכושנים זרים, רכשו על שמותיהם קרקעות השייכות ל„חצרות" בכפרים שנכללו במחוזות: אויסצה, שיקורה, אנטונובה, טשביסלאביץ, ובתור בעליהם החליפום בקרקעות של האיכרים, וקיבלו זכות בעלות על השטח שהיה דרוש להקמת החרושת.

חילופין אלה היו פיקטיביים, כי קרקעות ה„חצרות" היו ונשארו עד היום בור. אכן האיכרים ש„השתחררו" מקרקעותיהם נשארו לא רק בעליהם של שדות־הבור, אלא קיבלו גם סכומי כסף בעד הקרקע שמסרו. את החליפין ביצעו בהסכם מרצון טוב לפני השלטונות, ואחרי אישורם רכשו החרושתיים קרקעות מסוימות מידי המתווכים באורח נוטאריוני על שמותיהם.

פעולות חליפין כאלה בוצעו ביותר בתקופת 1878—1881 עם איכרי פוגון לשם הקמת מפעלים. ואילו בשנים 1893—1902 (עד לאישור זכויות עיר סוסנוביץ) היו קונים קרקעות מאיכרים להקמת בתי מגורים. לשם כך חילקו את הקרקעות לחלקות בנין מ־15 עד 50 מורגים החלקה.

כדאי לציין כאן, שבתי־המגורים, בניגוד לבנינים שהוקמו בידי מפעלי חרושת, היו מטיב ירוד וניבנו ללא סדר מסוים. מלבד נימוקים של ספסרות זולה שחיפשה טרף על חשבון העוני של התושבים שלמענם ניבנו הבתים הללו ודרישותיהם המצומצמות, נכנס גורם משפטי־מינהלי טבעי למשחק מסובך זה. סוסנוביץ שכנה ברצועת גבול שעליה חל איסור בניה ותיקון בתים, לפי התקנות הרוסיות, ברוחב של 675 סאז׳אֶן [2]. חוק זה עקפו באורח שיטתי, כי החרושת ריכזה עשרות אלפי אנשים שביקשו מחיה להם ולבני ביתם. ברם האיסור גרם, שהיו בונים בתים בגניבה, בלילות, במחסה של גדרות גבוהות ללא תכניות בנין וללא פיקוח טכני, ותמיד על שטחים שנרכשו באורח לא־חוקי תוך סיבוך יחסי הרכישה שהיו מסובכים בלאו הכי (באורח בלתי חוקי ניבנו 60% מהבתים בשנים 1904—1914). אין פלא איפוא שבתים אלה שמו ללעג ולקלס את כל התביעות הארכיטקטוניות, הטכניות והתברואיות. היו אלה בתי־חומר של קומה אחת דבוקים־מחוברים מחומר ארעי, ללא כל נוחיות. בשנת 1921 היו עדיין 18% מהבתים בסוסנובצה רק בני קומה אחת. דירות־מגורים כאלה הוקמו בפוגון, שיילצה, סוסנוביץ הישנה וקונסטאנטינוב. שכונות שלמות של העיר לעתיד היוו סימטאות מסוג זה.

ברור, חסר היה הגוף המינהלי שיכניס איזה סדר, ויערוך תכנית וקואורדינאציה בתוהו־ובוהו זה של בניה וידאג לאספקת מים וביוב, שכן סוסנוביץ והמושבים הקשורים בה התמידו להיות כפרים; והרחובות טבעו בין הבוץ ובאפילה.

דמותה של סוסנוביץ באותם הזמנים לא היה בה כדי לעורר קנאה ביחס אליה, והעסקן הפולני אנדז׳אֵי נימויאֶבסקי (אנטישמי) שפעל אז בסוסנוביץ, נזדעק: „בני־אדם, הלא תטבעו בבוץ! ילדיכם ימותו במחלות מדבקות. איך אתם מקימים בתים? איך אתם מפלסים רחובות? אילו מים אתם שותים? איזה אויר אתם נושמים? — בני אדם. האינכם משתעממים כלל? באילו חורים אתם מחפשים בידור ושמחה? דרך איזו אפילה הולכים אתם אל חורים אלה... בני־אדם"...

כתוצאה מתיעוש אינטנסיבי התרכזה בסוסנוביץ ובכפרים הסמוכים אוכלוסיה צפופה עצומה, עם תנאים של ערים גדולות, מסחר, תרבות וכולי. בהמשך לבית-הנתיבות ששימש התחלה יפה לבנינים משרדיים, נוספו בשנים 1875—1895: הרחובות פוליצינה (אחרי כן דאקארטה), דיטלובסקה (ז׳ירומסקה), פולנה (שינקאֶביצ׳ה), צרקייאֶבנה (קילינסקאֶגו), קושצ׳ילנה (בירוטה), החברה הסוסנוביצית, שינובסקה (האחד במאי) ואוסטרוגורסקה. בית־הנתיבות על בתיו הסמוכים הוקף שטח גדול של סוסנוביץ החדשה ובאותו פרק זמן צמחו המושבים הפרטיים של המכרות והתעשיה מן המרכז, ומספר תושביהם הגיע ל־50,000 נפש.

בישוב רחב־הידים שקם בתקופת שלהי המאה ה־19 ובראשית המאה ה־20 פעלו גורמים כלכליים טובים למען הקמתו של גוף עירוני, אולם בגלל חוסר התאמה בין המושבים שנשאו ונתנו על זכויות כפרים, ביחס לאירגונו של מינהל חוקי כללי, קשה היה באותו פרק זמן לצרף את סוסנוביץ לשורת הערים הקיימות.

ורק בשנת 1902 החליטה המכונה המסורבלת של המינהל הצארי בלחץ החוגים של אילי התעשיה של סוסנוביץ להסדיר את הענינים. ביוני 1902 יצא צו מטעם שלטון הצאר כי:

> „הישוב סוסנובצה, מחוז באֶנדין, פלך פיוטרקוב, עם המושבים המשתייכים אליו, שקמו על קרקעות החצרים גז׳יכוב ושיילצה, וכן מושבי האיכרים (וולושציאֶנסקי): סוסנובצה הישנה, פוגון, אוסטרה־גורקה, שרודולה, המושבה ראדוכה והמושבה בלומנטל מניבקה, בצירוף חלקי הקרקעות המשתייכים למסילת־הברזל וארשה—וינה יהוו עיר לא מחוזית בשם סוסנובצה".

העיר החדשה שהוקמה הכילה 1875 הקטאר אדמה[3], ומנתה כ־60,000 נפש.

בעלי הבתים הראשונים ברחוב מודזיובסקה היו: הויניקס, רוטשילד, שלזינגר, פריהמורגן, פלוונר, קניגסברג, ויינרב,

---

2. סאז׳אֶן — יחידת אורך רוסית השווה ל־2.13 מטר.

3. הקטאר — מידת שטח צרפתית השווה לעשרה דונאמים, בערך.

פאכטר, פישהויף, גראדשטיין, בינדר, אברמצ׳יק, אנגלארד, מאנלה, פדרמן, פלאנר. ברחוב קוליאובה: רייכר, מיירהולד, פורמבוביץ׳, פליכס, פוטוק, רוזיצקי, נויפלד, פריוור, אופנהיים, טורסקי. ברחוב פשיאזדובה: מרוקובסקי, ירמולוביץ, ברגמן, זאיונץ, קוניצ׳ני, סטרצקי, פמפלוב. ברחוב אופטיצ׳נה: פוד־לבסקי, רוז׳יצקי. ברחוב איוואנגרודזקי (דאמבלינסקי): קובר־סקי, הלמי, קלגה, וילטוס, קמפה ושפר.

אחרי 1895 צמחו בעיר רחובות ובתים כפטריות אחרי הגשם. הופיעו בעלי־בתים חדשים רבים, כולם חרושתנים, סוחרים, רוכלים וכיוצא באלה.

בשנת 1898, כשסוסנוביץ עוד היתה „כפר", כבר היו לה ששה בתי־מלון: ויקטוריה, וארשבסקי, גראנד, סאסקי, דראז־דאנסקי וניאמיאצקי; וכן שני תיאטרונים: חורפי וקיצי.

מפעלי החרושת הראשונים שקמו על שטח סוסנוביץ היו שלושה מכרות פחם: „תקוות לודביק" נפתח כבר בשנת 1806 (בקירבת רחוב צ׳ארנה); „פוגון", שנפתח בשנת 1815; ו„אוס־טרוגורקה" עם מכונות מונעות במים שנפתח בשנת 1822 בערך (בסביבת הרחובות ביאלה ואוסטרוגורקה). אחר כך נוסדו מפע־לי יציקות־ברזל: „אננה" ו„לודביק" בשנת 1822. בשנת 1853 נוסד בסוסנוביץ בית־חרושת לזבל כימי, שנקרא „קושצ׳יאר־ניה"; הוא הוקם בידי איגנאצי ניביאדומסקי על שטחים שניקנו מאת האצילה שטולברג מבארניגרודה. ב־6 לאפריל 1875 קנה את המפעל לטחינת עצמות פאול לאמפריכט.

בשנת 1881 רכש קארל גוסטאב דיטריך מידי האצילה טירטשו רינארד והגראפינה אוגניה־אוילנברג־פראזן את השטח שליד הרחוב (שלאחר מכן) סלאבקובסקה והקים עליו בית־חרושת לנייר. מפעל נוסף שהוקם בשטח העיר היה בית־החרושת לזכוכית הקיים משנת 1879. בעליו היו פרינגסהיים את שלזינגר. בשנת 1904 העסיק המפעל 600 פועלים.

דחיפה עצומה לפיתוח העיר ניתנה עם הקמת בית־חרושת לחוטי צמר בשטחה. בשנת 1875 החלו היורשים של בעלי המפעלים לחוטי צמר בעיר הגרמנית וורדאו של כריסטיאן גוטליב שיין בהקמת בית־מטווה לצמר עזים (ויגוניה) ליד הרחוב האחד במאי שהקמתו נסתיימה ב־1879. ליד המטויה הקימו גם מצבעה. מפעל זה העסיק 1200 פועלים. אחרי כמה שנים הקימו יורשי שיין מטויה לצמר סרוק וציידו אותו במכבסת צמר מיכאנית. המטויה החלה בפעולה בשנת 1886 בהעסיקה מיד 2000 פועלים. אחרי זמן קצר תפסו המטויות של שיין את המקום הראשון בין המטויות של ממלכת רוסיה לשעבר, ונימנו לא רק בין המפעלים הגדולים ביותר בענף זה, אלא גם בין הותיקים ביותר במדינת פולין.

6. ראשית הישוב היהודי בסוסנוביץ

יהודים מהמאה ה־13 בבנדין הסמוכה — יהודי בנדין מהראשונים בסוסנוביץ — משפחות יהודיים בודדות בכפרים הסמוכים: פוגון׳, ויגביזדוב, מילוביץ, אוסטרו־גורקה, סוסנוביץ הישנה — נהירת יהודים מפלכי קילץ ופיוטרקוב — ישוב יהודים מסביב לבית־הנתיבות משנת 1860 — יהודים בעלי־בתים ראשונים בסוסנוביץ — השאיפה להתפשטות גברה על החוקים הצאריים — בין לילה צצו רחובות ובתים בידי היהודים — סוסנוביץ הכפר הפך בחיפזון לעיר — משרדי־משלוח של האחים גינזבורג, אדולף אופנהיים, סטאניסלב רייכר — מניינים של חסידי ראדומסק ואלכסנדר — מסילת־הברזל הדמבלינית עם תחנה בעיר משנת 1885 — העיר, מרכז סוחרי התבואות הגדולים במדינה.

לסוסנוביץ היהודית קדמו ישובים יהודיים בכפרים ובמו־שבים הסמוכים לה, ועל כולם עמד הישוב היהודי הגדול בבאנדין העתיקה שנחשב לקיבוץ היהודי הגדול ביותר בכל האיזור של זאגלמביה וראשיתו נעוצה עוד בתקופת המלך הפולני בולאסלאב חרובּרי. באנדין זו היהודית היתה קהילה חשובה ומושרשת ששמה יצאה למרחקים, באשר יהודיה תפסו מקום נכבד בחיוו הכלכליים של האיזור כולו העשיר בפחם, בברזל ובאוצרות טבעיים אחרים. היתה זו עיר שוקקת חיי עבודה ויצירה, וה„גויים" — רישומם כמעט שלא היה ניכר בחיים. בשל סגולה זו היא אף זכתה בתואר „ירושלים דזאגלמביה", דוגמת התואר „ירושלים דליטא" שניתן לעיר וילנא. זמן בואם של היהודים לעיר זו לא ידוע, אך ידוע שהיו בה יהודים כבר במאה ה־13, ובמאה ה־14 כבר היתה מורגשת פעילותם בשטח הכלכלי, וכן היו הם בין הראשונים שפתחו דוכנים להחלפת כספים. רישומם של היהודים בבאנדין הלך וגבר משנה לשנה עד שהפכה לעיר יהודית. אך באנדין לא יכלה לפרנס את כל יהודיה שהלכו ורבו, על כן החלו מהם מחפשים את פרנסתם מחוץ לחומותיה ומתישבים במקומות שונים בקיר־בתה, אף שקשה היתה ליהודים הישיבה בין הפולנים שכמריהם התאנו להם תמיד, לא פעם הסיתו בהם את ההמונים ואפילו העלילו עליהם „עלילות דם".

עוד לפני היות סוסנוביץ לעיר, ואף בגלגוליה הקודמים של מושב, חווה וכפר, כבר ישבו משפחות יהודים בודדות בכפרים פוגון, ויגביזדוב, מילוביץ, אוסטרוגורקה, ובאחרונה גם בסוסנוביץ הישנה, שסופחו אחר כך לסוסנוביץ. בכפרים הנ"ל הוחל בחיפוש פחם וברזל במעבי האדמה ובפיתוח מכרות קטנים או בינוניים, ניבנו בתי־יציקה לברזל ובתי־חרושת קטנים ששימשו מקורות פרנסה ליהודים.

ברם, כל עוד היתה סוסנוביץ כפר או מושב כפרי לא שימשו המקומות הנ״ל כוח משיכה ליהודים מחוץ לאיזור באֶנדין. היהודים בפלכי קילץ ופיוטרקוב, שישבו בעיירות קטנות וחיו חיי צימצום, הסתפקו במועט שהיה להם ולא נשאו עיניהם אל מה שהלאה מהם. גם המצב הבטחוני בסביבה השפיע במובן „אשרי יושבי ביתך״ — לא לנוד למקומות חדשים בחי־פוש פרנסה, כי בשטח שעליו קמה סוסנוביץ־רבתי עמדו, כאמור לעיל, יערות עבותים ובני־אדם מן הישוב לא היו עוברים בהם מפחד השודדים והמרצחים משלאֶזיה הסמוכה שהטילו חתיתם על הסביבה. משנבנתה מסילת־הברזל זומבקוביץ—קאטוביץ שעברה דרך סוסנוביץ, שימש בית־הנתיבות החדש והגדול גם מחסה לכל הסביבה. בית־ציבור זה שהמה מעוברים ושבים שנסעו ברכבת הפיל מוראו על השודדים שהחלו מתרחקים ממנו עד שנעלמו כליל. האוכלוסין לא מיד הסכינו עם הבטחון שהבית הרחב נתן להם, אך התרגלו אליו בהדרגה, והחלו נותנים דעתם על איכלוס הסביבה.

כבר בשנת 1860 החל הישוב היהודי מסביב לבית־הנתיבות. כאמור, היהודים היו ראשונים לרכוש מגרשים ליד בית־הנתיבות שעליהם הקימו את הבתים הראשונים הגדולים.

מבית־הנתיבות נמשך שביל ישר באופן יחסי שחצה את כל העיר סוסנוביץ, עבר את רחוב מודזיובסקה והלאה עד לאוסטרה־גורקה, משם עד ראדוכה והלאה למודזיוב. ברחוב מודזיובסקה השתרע אז יער ובו בתי־איכרים קטנים; הבתים הקטנים נהרסו ובמקומם הוקמו בניינים גדולים. בעלי הבתים הראשונים בסוסנובצה היו היהודים אברהם יצחק בלומנטל ממודזיוב, המבורגר מבאֶנדין, לייבלה בינדאַר (בן למשפחה מיוחסת מבאֶנדין), אייזיק יונגסטר ואחרים. הבניה, כאמור לעיל, נתקלה במכשולים מצד השלטון הרוסי שלא ראה בעין יפה, הקמת עיר ליד הגבול הפרוסי, ולא נתן רשיונות לבניית בתים בסוסנוביץ ה„כפר״. עין רעה זו של השלטון גרמה שמתוך חיפזון בנו בכמה מקומות ברחוב המודזיובי לא בקו ישר כי אם בעקלתון, וכך התהוו זוויות חדות וקהות. החיים והשאיפה להתפשטות היו חזקים מן החוקים הצאריים, ובמשך זמן קצר באופן יחסי צצו רחובות שלמים עם בתים גדולים ויפים, שברובם ניבנו בלילות, במחבוא האפילה. השומר היחידי על החוק — השוטר הרוסי עשה עצמו כלא־רואה, והעבודה התנהלה כסידרה ללא הפסק ביום ובלילה לאורך ולרוחב וגם לגובה. הכפר סוסנוביץ הפך לעיר על אף התנג־דותו של השלטון הצארי, וממילא לא נשאר לו לשלטון אלא לאשרה למעשה.

יחד עם התפתחותה הכללית של העיר גדל גם הישוב היהודי. ראשוני היהודים שהתישבו בסוסנוביץ במשך השנים 1860—1870 היו ברובם מהסביבה הקרובה: באֶנדין, מודזיוב, אולקוש, וולברום, פילץ, שצ׳יקוצ׳ין וכיוצא באלה.

בשנות השבעים של המאה ה־19, כשהקשר עם שלאֶזיה־עילית נתחזק עם פתיחת בית־מכס בסוסנוביץ, נפתחו כאן משרדי־משלוח גדולים בידי האחים גינזבורג, אדולף אופנהיים, סטאניסלב רייכר ואחרים. באותם הימים הגיע גם זרם גדול של יהודים אינטליגנטים מצ׳אֶנסטוכוב, שהחלו בפעולה רחבה לטובת הישוב היהודי.

הישוב היהודי בסוסנוביץ היה מורכב בראשיתו מכמה מנינים של חסידי ראדומסק ואלכסנדר, קצת מאנשי „עמך״, ועשרות משפחות עשירות מחוגי המתבוללים היהודים, שהט־ביעו את חותמם על החיים החברתיים.

בשנת 1885 בערך נבנתה מסילת־הברזל האיבאנגרודית שהקימה את הקשר בין איבנגרוד (דאֶמבלין בפי הפולנים) ואיזור זאגלמביה, עם בית־נתיבות גדול ומרווח בסוסנוביץ. וכך הותקנה תחבורה ישרה וקצרה יותר עם רוסיה, ללא מעבר דרך וארשה. סוסנוביץ היתה לנקודת־מעבר לחלק הגדול ביותר של תבואה שרוסיה ייצאה לגרמניה. מצב זה יצר אפשרויות תעסוקה למספר רב יותר של אנשים. עד שלא ניבנה בו קו זה היו צריכים לפרוק ולטעון מחדש את כל הסחורות שנשלחו מרוסיה לשלאֶזיה בתחנת וארשה. עתה הפכה סוסנוביץ בזמן קצר לאחת מערי־המסחר הסואנות ביותר בפולין. לכאן נמשכו סוחרי התבואות הגדולים כמו: וולפסון, קאבאק, הרץ, ליפשיץ ואורלובסקי, שתפסו מקום חשוב בחיי המסחר והחברה של יהודי סוסנוביץ.

העיר סוסנוביץ הלכה והתפתחה במהירות וקיבלה את השם „אמריקה הפולנית״. יום יום זרמו לכאן המוני אנשים מעיי־רות נידחות בפלך קילץ, כמילניק, פינטשוב, חנצ׳ין, ייגדזיוב, סטאשוב, דזאלושיץ, סלומניק, מיכוב ואחרות. אך מבחינה משפטית היה הישוב היהודי בסוסנוביץ חלק מהקהילה היהו־דית בבאֶנדין, שלא רצתה לוותר על ההגמוניה שלה בקהילות הכפופות לה. ביוזמתם של עסקנים בעלי השפעה התנהלה פעולה נמרצת למען קהילה עצמאית בסוסנובצה, עד שזו נשאה פרי.

7. סוסנוביץ ברכבת־הזהב של המהפכה בתעשיה

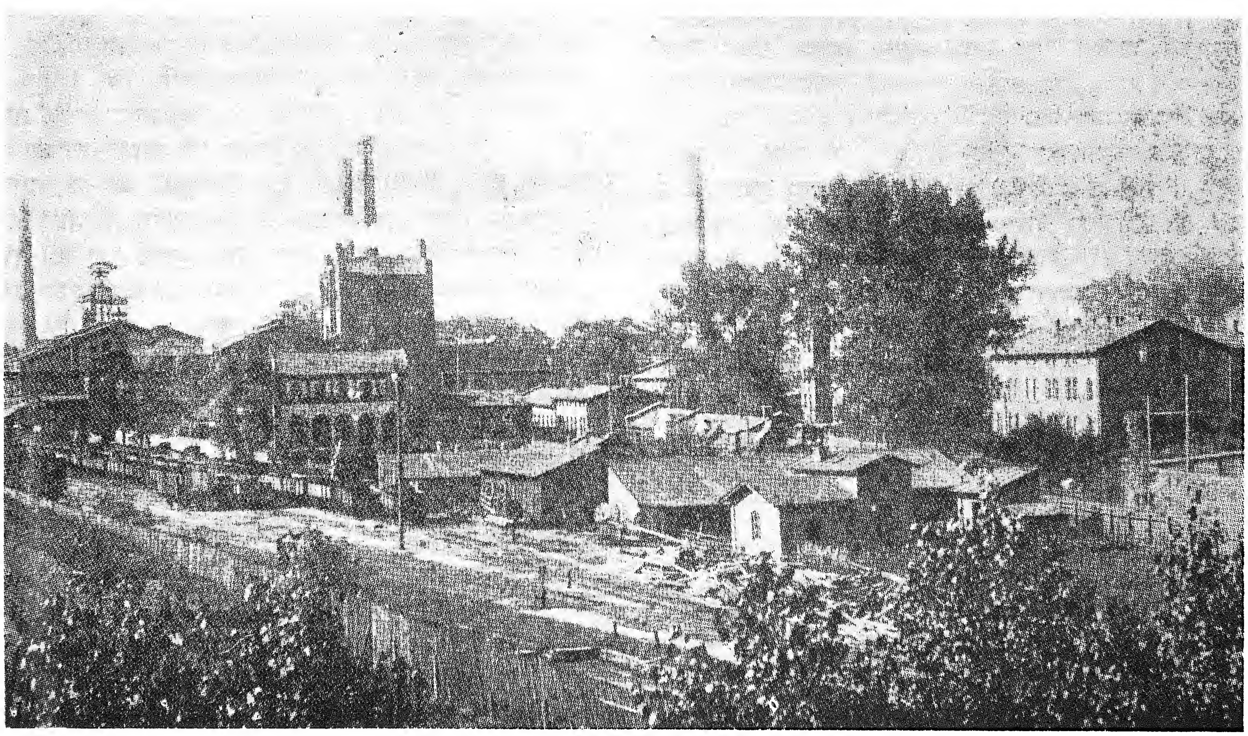
מהפכה תעשייתית וחברתית — החלפת מלאכת־יד בייצור במכונות מונעות — יורשי קראמסטה והגראף רינארד, שיין, דיטל ולמפריכט מאילי התעשיה בעיר — שיתוף פעולה בין התעשינים הגרמנים והיהודים — קשר כלכלי עם רוסיה הגדולה ומעבר לגבולות — מלחמת המכס בין רוסיה וגרמניה ב 1877 — אילי־הכסף צרפתיים רוכשים חברות ומפעלים בעיר — ב־1880 רכשו את החברה הסוסנובי־צאית לפחם ומפעלי־יציקה, 11 בתי־חרושת בסוסנוביץ ב־1890 — ב־1900 23 מפעלים גדולים בעיר — תאורת הבתים והרחובות בחשמל — היהודים הקימו גם תעשיה זעירה מסועפת — סוחרים ורוכלים, סוכנים ונציגי־מסחר — שביתות העובדים ב 1905 בעיר והסביבה — הכיבוש הגרמני בשנים 1914–1918 — ההרס בחרושת ומשלוח הפועלים לעבודה בשלזיה — הצעות לסיפוח סוסנוביץ לשלזיה הפרוסית.

א) חרושת ומסחר מיסוד העיר עד 1914

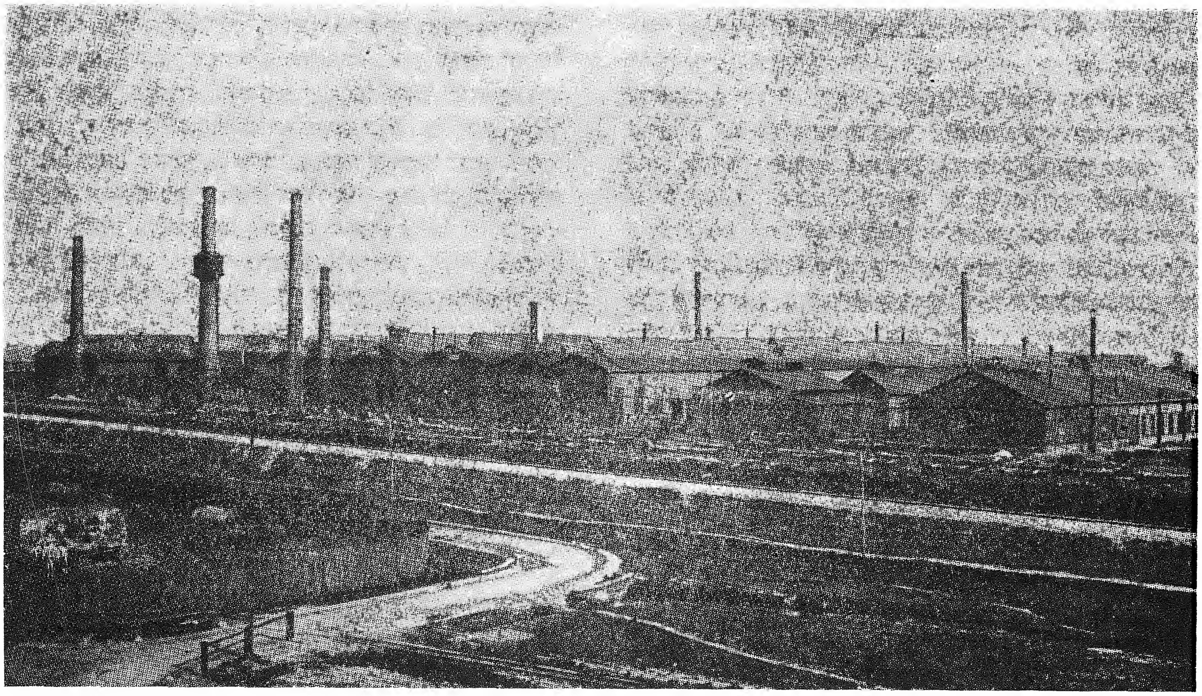
תקופת התיעוש של סוסנוביץ היתה למעשה מהפכה תעש־יתית וחברתית שהשפיעה על מהלך חיי העיר ופיתוחה הכלכלי והחברתי. כקרית־חרושת, עלתה סוסנוביץ, במעבר־בזק מן הכפר אל העיר ופני החיים בה נשתנו בתכלית. סוסנוביץ־הכפר שעמדה ליד דרך־המלך על פרשת דרכים של הערים־הבירות ברסלוי—ברלין וקראקא—וינא והתבוננה למאורעות הפלאים שהתחוללו בעולם עם התקדמות הטכניקה — מזלה גרם לה שהצליחה יותר מאחרות להגיע למה שהגיעה במיני־מום של קשיים והרפתקאות.

המהפכה התעשיתית היתה, בעיקרו של דבר, החלפת מלאכת־יד בייצור של מכונות המונעות בכוח. לפני זה היתה קיימת תעשיה זעירה והעבודה נעשתה בידי כוח־האדם, או כוחות־סוס בלבד. בקויה הכלליים הביאה עמה מהפכה זו את התפתחותה הרחבה של היזמה הקאפיטאליסטית, שינויים במעמדם של הפועלים, חילופי אוכלוסיה וגידול, ובעיות סוצי־אליות, כלכליות ומדיניות חדשות. בסוסנוביץ עצמה לא גרמה המהפכה התעשייתית כל נזק „בכוח אדם וסוס" שלא התקיים בשעריה בדומה לערים אחרות בפולין, כגון לודז', וארשה, קאליש שעברו „מן הקל אל הכבד". סוסנוביץ עשתה מעשה הסתערות והחלה מיד בהקמת מפעלי־חרושת מונעים בכוח ובמכונות, בלי שתעבור תחילה את תהליך התעשיה הקלה, וממילא לא היו בה סיבוכים של מעבר, ולא נמצאה במצב של אותו עגלון שהביט בחרדה למרוצת קרונות מסילת־הברזל ללא סוסים ובמוחו החלה מנקרת השאלה: מנין יבוא לחמו, אם כבר אין כל תועלת בסוס.

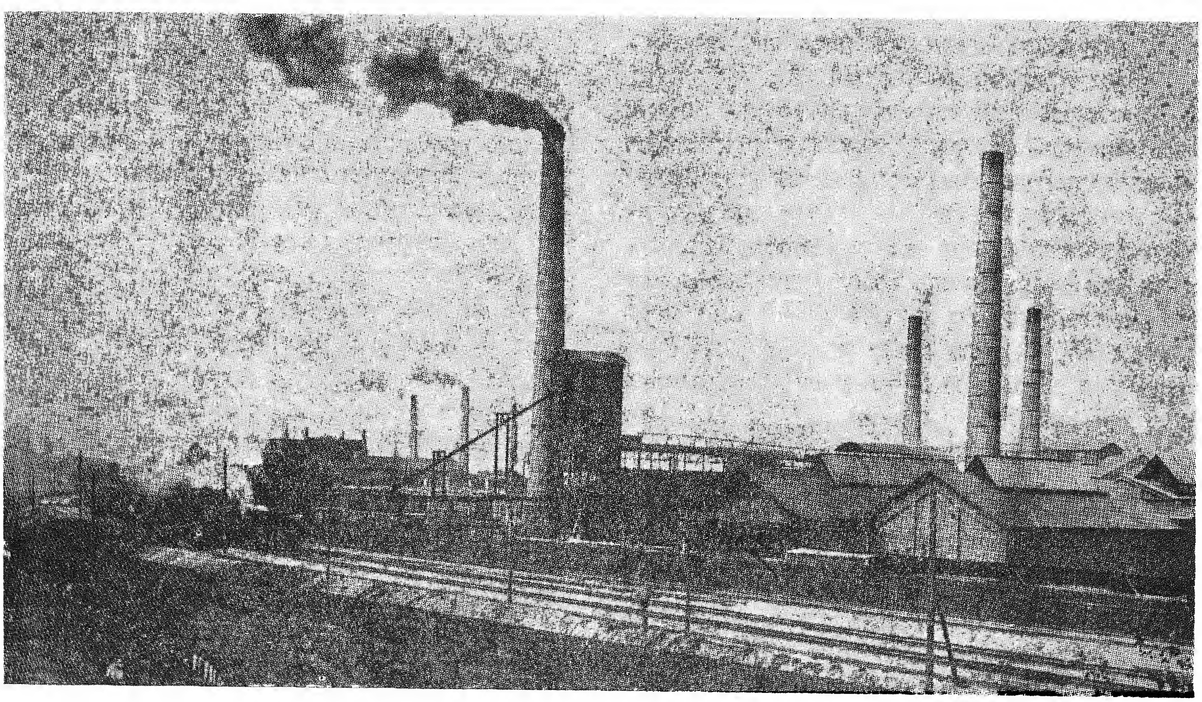
איכרי הכפר סוסנוביץ, שאדמתם היתה כחושה ובלתי

נוף מכרת־הפחם „רינרד" בסוסנוביץ
אויסבליק אויף די קוילן־גרובע „רענארד" אין סאָסנאָוויץ

טחנת־העיגול ע״ש „גראף רינרד״ בסוסנוביץ
די וואַלצאָווניע א.ג. „גראַף רענאַרד״ אין סאָסנאָוויץ

מפעלי בית־החרושת של הולדשינסקי (יהודי) ובניו בסוסנוביץ
פאַבריק פון האָלדשינסקי (אַ ייד) און זין אין סאָסנאָוויץ

פוריה, מכרו את נחלותיהם לאצילים ואנשי־הון חרושת מגר־מניה, כמו יורשי קראמסטה, הגראף רינארד ואחרים, ועברו העירה, במקום שהפכו לפועלים שכירים. אגב כדאי להזכיר כאן, שהתעשיה הכבדה בסוסנוביץ ובכל זאגלמביה נמצאה בידי אילי התעשיה הגרמנים הגדולים כבר בתקופת הצאר הרוסי, והתפשטה בעיקר בתחומי הגבול השלאָזי־פרוסי. חבל זאגלמביה היה עד אז כמעט „ארץ לא ידועה" מבחינה תעשיתית, אולם עתה החלה תופסת את המקום הראוי לה. ליהודים היה חלק ניכר בפיתוחו, ובהרבה מקרים חלק יותר גדול ממספרם היחסי באוכלוסיה. בעלי־ההון והתעשיה הגרמנים עבדו יד ביד עם היהודים, על אף החוקים המגבילים מצד פרוסיה ושלטון הצאר. ההתקדמות והפיתוח בלטו הרבה בסוסנוביץ והסביבה. אוכלוסייתה הלכה וגדלה. משכילה ובעלת מרץ פנתה היא לתעשיה ולמלאכה, יצוא וסחר בפנים רוסיה הגדולה ואף מעבר לגבולות, וכך הלכה ושיפרה את מצבה הכלכלי.

התעשיה בסוסנוביץ וסביבתה התחילה צועדת בצעדי־און החל משנת 1879. החרושת הרכושנית, אף כי עוד בסוף המאה ה־18 הופיעה בשם זאגלמביה הדומברובאית, לא הבקיעה לעצמה לכתחילה דרך לסוסנוביץ. המרכז הראשי של תפוקה תוצרתית, במכרות ובמחצבים, היתה ונשארה במשך עשרות שנים דומברובה גורניצ'ה (המכרה: „ראָדאָן", „הוטה־באנקובה"). המפעלים החרושתיים הגדולים של סוסנוביץ קשורים בעיקרם בתקופת ממלכת פולין (פרט למכרה־הפחם „תקוות לודביג" שנמצא בסביבת הרחוב צ'ארנה, והוחל בניצולו כבר בשנת 1806). ביזמת מינהל הממלכה החלו מפיקים פחם מתוך מחפו־רות, שביניהן נמצאו: „פוגון" (למן 1815), שנקראה גם בשם „וינצאָנט" (נמצאת ליד רחוב ה־3 במאי); „אוסטרה־גורקה" (שנפתחה בערך ב־1822), נמצאת בסביבת רחוב ביאלה במי־זוגו עם הרחוב אוסטרה־גורקה; „פליכס" ו„שארלוטה" בראָ־דוכה (למן 1822—1823); שני מכרות במילוביץ בניצול השכבות העליונות של פחמן.

ליד מכרות הפחם התפתח ענף שני של החרושת — מפעלי יציקת אבץ, עם פיתוח מרבצי האבץ המקומיים. בשנת 1822 בערך קמו מפעלי היציקות „אננה" (אחרי כן „רומניה", בסביבת בית העיריה שלאחר מכן); „לודביק" (בטריז שבין הרחובות צ'ארנה וקראקובסקה); וכן מפעל־יציקה במילוביץ. בית־היציקה „לודביק", אחרי שעמד בטל במשך 9 שנים (1828—1837), נמסר, יחד עם בית־היציקה „אננה", בחכירה בשנת 1837 לידי הבנקאי הקראקובי בוכנאקוב, שהפעיל את „לודביק" והמשיך בקיומו עד שנת 1858. מפעל היציקה המי־לוביצי היה פעיל עד 1833.

אכן לא היו סיכויים גדולים לפיתוח מפעלי היציקה בגלל דלותם של המרבצים. וכן סבלה מחוסר חומר מעגילת פחי־אבץ „אממה" שנוסדה בשנה 1864 בידי חברת קראמסטה שרכשה את נחלאות גזיכוב („אממה" הוקמה על חורבות המכרה הישן „פוגון") ובית־חרושת לליבון אבץ. תפוקת „אממה" לא עברה מעולם על 210,000 פוד פחים (בעבודת 75 פועלים). ואילו בית־החרושת לליבון אבץ, על אף היותו יחידי במינו בממלכה, הפיק רק 100,000 פוד לשנה (תוך העסקתם של 16 פועלים).

כמפעל יחידי מלפני 1877 שלא היה קשור במרבצי גלם, נוסד בסוסנובצה הישנה בשנת 1853 בית־חרושת לשריפת עצמות ולזבל כימי, שנקרא בשם „קושצ'יארניה" ונימנה עם המפעלים הראשונים בעיר. הוא ניבנה ע"י איגנאץ ניביאַדומסקי על קרקעות שניקנו מידי הגראף שטולברג דה־ורניגרודה. בשנת 1864 הוחכר המפעל לתיאודר לודביק שרנר, שאחרי ארבע שנים קם והיה לקנינו. ב־1870 עלתה תוצרתו ל־81,550 רובל (העסיק 46 פועלים). ב־1875 קנה את המפעל לעצמות פאול לאמפריכט, שניהל אותו עד 1894, ואז נסגר והבנינים הוכשרו לבתי־מגורים, העומדים עד היום ליד רחוב 22 בליפיאָץ, מספר 25.

נקודת המוצא לחרושת הגדולה של סוסנוביץ היתה שנת 1877, היא ראשית מלחמת המכס בין רוסיה וגרמניה. בשנים 1878—1881 ניתנה דחיפה לחרושת הסוסנוביצית על ידי הון שהיה כולו זר; ורק באותו זמן הפכו הכפרים שצמחו בתוך יערות וביצות לעיר מאוכלסת בעלת חיים וקצב של עבודה.

הדרישה לפחם שהלכה ועצמה הגבירה את תפוקת הגלם היסודי של זאגלמביה. יורשי הגראף רינארד, אדוני הנחלאות שיילצה, בנו במקום המחפורת „פאני" מיכרה גדול „רינארד", ובשנת 1902 עבר המיכרה יחד עם כל שיילצה לרשות הון צרפתי של קבוצת החרושתנים „הוטה באנקובה", שבהרכבה נכנסו: „הוטה באנקובה", „ראָדאָן", חברת הגראף רינארד והמפ־עלים המאָטאַלורגיים בראָדום. אילי־הכסף הצרפתיים רכשו כבר בשנת 1890 מידי יורשי קראמסטה את זכויות החברה פון קראמסטה והקימו את העסק הגדול ביותר של פחם בממלכה — החברה הסוסנוביצית לפחם ומפעלי־יציקה בהון מניות של כ־10,000 מיליון רובל. לחברה זו השתייכו: מכרה־הפחם „יאָז'י" בניבקה, שבשנת 1900 העסיק 2500 פועלים; „איגנאץ" בזאגוז'ה — 1900 פועלים; „ויקטור" במילוביץ — 800 פועלים: מיכרה גלמן (אבץ החלמיש) בבולסלביץ — 900 פועלים; יציקת אבן „אממה" בסוסנוביץ — 50 פועלים; בית־חרושת לליבון אבץ בסוסנוביץ — 20 פועלים; יחד עם האחו־זות והיערות.

תפוקת המכרות של שתי החברות הסוסנוביציות בשנת 1900 היתה 50.5% (החברה הסוסנוביצית — 35.9%, חברת הגראף רינארד — 14.6%) של כל ניצול הפחם בזאגלמביה. ריכוזי הון וייצור בידי חברות מניות לא־רבות היא תופעה אופיינית במכרות הפחם של זאגלמביה באותו פרק זמן. בשנת 1897 השתייכו 19 מכרות־פחם ל־13 חברות, שהיו מורכבות למעשה משתי קבוצות. האחת (החברה הסוסנוביצית, חברת הגראף רינארד, החברה הצרפתית־איטלקית, החברה הואר־שאית, חברת „סאטורן", לשעבר הוהנלוהה) הפיקה 86% מהתוצרת הכללית של פחם, והשניה (שהיתה מורכבת משמונה פירמות) — רק 14%.

מפעלי היציקה והמתכת התפתחו כענף גדול שני בחרושת הסוסנוביצית, ועד היום הם מעסיקים את המספר הרב ביותר של עובדים. קביעת מכסי־מגן על חמרי גלם ונעילת שערי הגבול לייצוא מוצרי־ברזל משלאָזיה הביאו את החרושתנים השלאָזאים לידי החלטה להקים סניפים למפעליהם בסוסנוביץ, וזה גרם לפיתוחם המזורז במקום.

בשנת 1880 הוקם בקונסטאנטינוב בית־חרושת לדודי־קיטור, מכונות, גשרים, שנוסד בידי החרושתן השלאָזי פיצנר והשווייצארי גמפר. בשנת 1910 העסיק המפעל 1200 פועלים.

בשנת 1881 הקים החרושתן הגרמני מזאבז׳ה א. דייכסל בדאמבובה־גורה (ליד מודזיוב) בית־חרושת לחוטים וחבלים, הגדול בממלכת פולין. תוצרת המפעל, שהעסיק כ־280—300 פועלים, זכתה לשם באיכותה.

כמו כן קם באותה שנה בסוסנוביץ, המפעל החרושתי הגדול ביותר של ס. הולצ׳ינסקי ובניו (יהודי משלאָזיה) בתור סניף של מפעלי חברת המניות של הולצ׳ינסקי: מערגולת־ברזל גדולה, ומפעל יציקה של חמישה תנורים. המפעל עסק בייצור צינורות גאַז ודוודים, לבנים בלתי שרופות, ברזל מסחרי צורני, פסי־ברזל ועשת, מסמרים, ברגים, ועוד. המפעל העסיק 2000 פועלים. בשנת 1897 חל שינוי בשם המפעל שהפך ל„חברת מניות סוסנוביצית לצינורות וברזל״ בהון מניות של 6 מיליון רובל (מזה השתייכו 5 וחצי מיליון לחברת־האַם בגליביץ); ההון גדל אחר כך ל־16.6 מיליון רובל. בין הפועלים נמצאו עשרות עובדים מקצועיים שהובאו מחוץ לארץ.

בשנת 1883 נוסד במילוביץ על־ידי החברה הגרמנית פרידריכסהיטה בית־יציקה „אלכסנדרה״ („מילוביץ״) שתוצרתו הגיעה ל־825,000 פוד (370 פועלים, ובהם 220 זרים). ההון היסודי, שבראשיתו היה 1.3 מיליון מארק, עלה בשנת 1914 ל־5 מיליון מארק. בשנת 1897 העסיק המפעל כ־800 פועלים, ובשנת 1910 כבר העסיק 1480 פועלים.

באותה שנה יסד החרושתן משלאָזיה הגראף הנקל פון דונרסמארק בדאמבובה־גורה בית־יציקה „פושקין״ (אחר כך בשם „סטאשיץ״) שהפיק ברזל עגול, מרובע, שטוח וחזק. בשנת 1883 שינה המפעל את שמו בהפכו לחברה עם הון 550,000 רובל (רוב המניות היו בידי מייסד המפעל הגראף דונרסמארק). תפוקתה מעולם לא היתה גדולה, ועד 1900 הגיעה בהפסקות ל־650,000 פוד. היא העסיקה 350 פועלים. בשנת 1911 עבר החלק המכריע של מניות חברה זו לידי חברת המניות של מפעל הברזל במילוביץ.

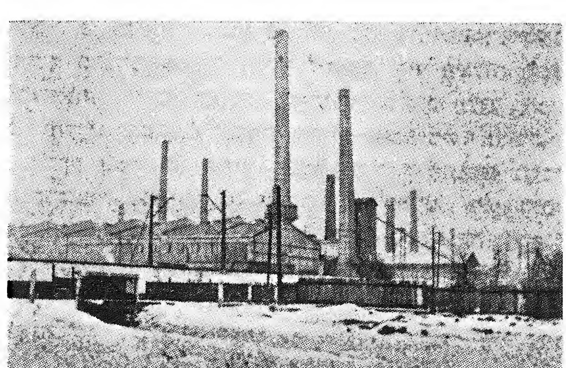
אופייני למיבנה הבעלות במפעלי היציקה הסוסנוביציים הוא השתלטותו ההדרגתית של הקונצרן העצום של שלאָזיה־עילית: אוֹבּעֶרשלייזישה אַייזנבאַן־באֶדארפס א. ג. (בשם הקיצור — אוֹבּאֶרדארף) עם משכנו בביטום. בשנת 1908 קיבל „אוֹבּאֶרדארף״ לרשותו את כל תיק המניות של בית־החרושת לצינורות וברזל. רק בית־היציקה „קאטרינה״ נשאר ללא שינוי בעלות כאחד הקונצרנים הגרמנים הגדולים ביותר במכרות וביציקה עם משכנו בברלין.

מן הראוי לציין במיוחד את התפקיד שמילא הבנק למסחר בוארשה בפיתוח מפעלי החרושת בסוסנוביץ. כשהגיעה החברה לעיבוד דוודים מיכניים של פיצנר את גמפר למצב של פשיטת רגל, עמד הבנק לצידה למנוע את נפילתה, ובמשך השנים 1901—1911 שימש כמנהל הממשי של מפעלים אלה.

בשנת 1877 הופיע בסוסנוביץ ענף חרושתי גדול שלישי, היא חרושת חוטי־צמר; ובעוד שהמכרות ומפעלי היציקה התבססו על החומר הגלמי של זאגלמביה, ענף זה — מלבד כל שאר הבחינות — נמשך לכאן בעיקר בגלל העבודה הזולה, ביחוד של נשים וילדים.

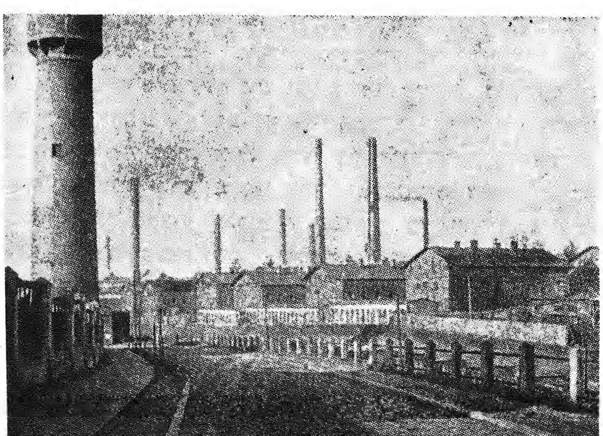
כאמור לעיל, בנו יורשי החרושתן הזאכסי צ. ג. שיין כבר בשנת 1878 מטווית צמר־גפן ומצבעה; בשנת 1900 עיבדו גלם ב־30,000 פלכים. המפעל העסיק באותו זמן 1200 פועלים. בשנת 1904 הקימו היורשים בית־חרושת גדול לטריקוטאז׳ וגרביים והעסיקו למעלה מ־1000 פועלים. בתקופת הפיתוח הגדול ביותר של המפעלים אכלה אש גדולה (בשנת 1907) את מטווית הויגוניה (של צמר עזים) ובית־החרושת לטריקוטאז׳. לפני 1914 הקימו מחדש את מטווית הויגוניה, ואילו את בית־החרושת לטריקוטאז׳ הפכו לבית־חרושת למוך היגרוסקופי, מטווית צמר פסולת וכדומה.

לתשומת לב מיוחדת זכתה תוצרת הצמר המסורק, שעד אז לא היה ידוע בממלכת פולין ואף לא בקיסרות הצאר. היצרן הראשון שלה היה לא שיין, כי אם החרושתן הזאכסי היינריך דיטל, שעוד בשנת 1878 יסד בסוסנוביץ מטוויה ראשונה מסוג זה. שנה אחת לאחר הנעת בית־החרושת כבר עבדו בו 4800 פלכים. ב־1904 בערך עבדו במפעל 43,000 פלכים, והוא העסיק 2000 פועלים, מהם מחציתם נשים. תפו־

סוסנוביץ — מפעלי חרושת מטלורגיים

סאָסנאָוויץ — מעטאַלורגישע ווערקשטאַטן

מושב בתי־עובדים ליד רחוב סטאשיץ בסוסנוביץ

אַ קאָלאָניע פון אַרבעטער־הייזער ביי דער סטאַשיץ־גאַס

קתו עלתה ל־36,000—40,000 פוד צמר בעזרת מכונות שהונעו בכוח אבק־פחם. מספר הפועלים ירד אחר כך ל־140 והם עיבדו 225,000 פוד צמר. החוטים המעובדים (בשווי 2,105,000 רובל) נמכרו במיוחד למוסקבה וללודז. ליד בית־החרושת התקיימו בית־מרפא, בית־מרקחת, מרחץ, בית־ספר של שתי כיתות, בית־ספר ריאלי, כנסיה אֶוואנגלית.

במרוצת הימים נוספו, כאמור לעיל, מפעלי חרושת קטנים במקצועות שונים, ובין השאר: בית־חרושת לנייר של פאול לאמפריכט בשיילצה; נוסד בשנת 1881 על־ידי ק. ג. דיטריך, ובשנת 1905 העסיק 100 פועלים; בית־חרושת של זכוכית של פרינגסהיים את שלזינגר ליד רחוב טארגובה; נוסד בשנת 1879 והעסיק 400 פועלים. תפוקתו הגיעה לשווי של 500,000 רובל, וב־1904 העסיק 600 פועלים; בית־חרושת לבדים של דייכטל. וכן בתי־חרושת כימיים: „גזיכוב" בשרודול, שנוסד בשנת 1865 עם הון של 3 מיליון מארק על־ידי חברת מוגוניצקי, והפיק חומצת־גפרית, מלחית, סודה וחומץ; תוצרתו הגיעה ל־4 מיליון רובל בשנה והעסיק כ־95 פועלים; בית־החרושת „ראדוכה" (נוסד בשנת 1896 בהון של 700,000 רובל) הפיק כ־300 קרונות פאראפין, נרות סטיארין ועוד, והעסיק כ־180 פועלים; מפעלי דפוס־אבן וליטוגראפיה של יאַרמולוביץ (יהודי שסיפק דברי־דפוס שונים בשווי 350,000 רובל לשנה). כן היו קיימים בעיר מפעלים לחפצי־רקמה, עיבודי נחושת, רהיטי אבץ, נייר־זפת, מבשלה לבירה, טחנות קיטור לקמח ומפעלים אחרים יותר קטנים. בשנת 1880 נימנו בסוסנוביץ גופא, מחוץ לפרבריה, 11 בתי־חרושת, ששווי הבנינים והמכונות שלהם עלה ל־747,000 רובל ותוצרתם הגיעה ל־1,387,420 רובל. ואילו ב־1886, כלומר, לאחר שש שנים בלבד, כבר נימנו 36 בתי־חרושת שהעסיקו 5051 פועל ושווים עלה ל־210,000 רובל ותפוקתם הגיעה ל־12,082,267 רובל.

בשנת 1900 מנתה סוסנוביץ 23 מפעלי חרושת גדולים, ובעיר כבר פעלה תאורת הבתים והרחובות בחשמל. כל הנאמר לעיל נוגע למחצית השניה של המאה ה־19, כלומר, לתקופה שסוסנוביץ טרם אושרה כעיר מטעם שלטונות רוסיה.

עם התרחבות החרושת והתעשיה בסוסנוביץ וסביבתה גדל כאן משטר כלכלי רכושני שסימני־ההיכר העיקריים שלו היו: בעלות פרטית על רכוש ועל אמצעי הייצור. בתי־חרושת אלה, שבעליהם באו רובם מארצות המערב, יצרו אמנם עבודה לרבבות ידים־עובדות, אולם תבעו עבודה מושלמת ומשוכללת. מאחר שבפולין טרם נמצאו כוחות מקצועיים מאומנים, הם הביאו בעלי מקצוע מגרמניה שפיקחו על תהליך הייצור, ואלה היוו בסוסנוביץ מושבה של מאות גרמנים. בעלי החרושת דאגו להקמת שיכונים לעובדים, לסידור קופות־חולים וקופות תגמולין, בתי־חולים וכן בתי־ספר מקצועיים וכלליים לילדי העובדים. בזמן הראשון לא היה דיור מספיק בסוסנוביץ לעובדי החרושת, ורבים נאלצו אחרי עבודתם לחזור למקומות מגוריהם הרחוקים. בעלי החרושת הקימו שיכוני־מידות עם כל הנוחיות, ובזה הרחיבו את כוח הקליטה בעיר והאוכלוסיה הלכה וגדלה. העיר הפכה לכות מושך לעובדים מבחוץ ורבו הבאים אליה לחפש בה מקום וסידור כלכלי.

אחרי הגרמנים הגיע תורם של היהודים, שאף הם עשו גדולות לפיתוח העיר. הם יצרו בסוסנוביץ מלבד חלק מסוים בתעשיה הגדולה גם את התעשיה הזעירה שהעסיקה עובדים רבים, והם שהגבירו בעיר את בני ה„מעמד הבינוני" העומד ברשות עצמו הן במלאכת־ידים והן במסחר ורוכלות, תיווך, סוכנויות וכדומה.

בין הענפים השונים שהקימו היהודים בעיר ובסביבה תפס מקום חשוב ענף טחנות־קמח חשמליות שהפיקו קמח בכמויות גדולות גם לייצוא לנפות רוסיה הרחוקות. בין בעלי הטחנות יש לציין את הפירמה קלמן לאנגר את מרדכי קליינברג; את מנדל קליינר ומשה יעקב שארף במודזיוב ואחר כך בסוסנוביץ; את יצחק מאיר שטארק איש וולברום. כל הטחנות היו מרוכזות ברחוב ווספולנה בכיוון לתחנת־הרכבת דאֶמבלין (איבאנגרוד) שעל הויסלה, ועקב קירבת הטחנות לפסי־הרכבת הכניסו מסעפי־פסים לתוך שטחי הטחנות, שהקלו על ייצוא תוצרתן לאזורים הרחוקים בפולין וברוסיה. הסובין שלהם נמכרו ע"י הסוכן הראשי ר' אליעזר ברוקנר, חתנו של ר' הרשל לאנגר ממודזיוב, בערי גרמניה, ובכללן בבראֶסלוי וברלין; לשם ריכוז המשלוח פתח ר' אליעזר סניף במיסלוביץ שממול מודזיוב, וממנה קשר קשרי־מסחר עם לקוחותיו בערים השונות ברחבי גרמניה. לאחרונה קמו לו מתחרים, כמו ר' נחום המבורגר ממודזיוב ואחרים.

מפעלי החרושת שהתפתחו באורח דינאמי היו זקוקים, כמובן, גם למוסדות מסחריים, וסוסנוביץ מילאה תפקיד חשוב מבחינה זו בגלל מצבה הגיאוגרפי־פוליטי כתחנת־גבול של מסילת־הברזל שאיחדה את הממלכה עם שלאֶזיה הפרוסית, או במובן יותר רחב: את הקיסרות עם הממלכה הגרמנית. על סוסנוביץ כאילו נגזר מלמעלה למלא תפקיד של חוליית־קשר במסחר בין שתי הממלכות הללו. סיכויים גדולים למסחר נראו בעיקר לאוכלוסיה היהודית שהגיעה לכאן בהמונים. קם מחנה גדול של סוחרים ורוכלים, סוכנים ונציגי מסחר, שתחום פעולתם לא הצטמצם בצרכי השוק המקומי בלבד, אלא התרחב והגיע למרחקים. בסוסנוביץ נמצאו בשלהי המאה שחלפה כ־300 חנויות מכולת, וביניהן אחדות ממדרגה ראשונה; עשרות מסעדות, מסבאות בירה, מגדניות; שבעה בתי מלון; כשמונים בתי־מלאכה לחייטות; שבעה בתי אופנה; 5 בתי־מסחר ספרים; 2 צלמניות. כמו כן היו שם בתי־מסחר וסוכנים, משרדים טכניים, משרדי־תיווך לממכר, בתי־משלוח, בנקים, קופות־מלוה, לשכות־חליפין, סוכנויות־ביטוח. ליד המסחר הגלוי והחוקי פרחה גם הברחת סחורות באמת־מידה גדולה.

החלק הארי של עסקי מסחר ושירות התמקם בסביבת בית־הנתיבות. באיזור זה התרכזו גם כמעט, כל המוסדות התרבותיים והסוציאליים. כך קם כאן — על אפה וסרבנותה של המינהלה הרוסית־הצארית צרת־העין — מרכז ראשי, מעין „סיטי". המסחר, שהיווה את ה„סיטי", הוא שאיפשר את איחודה ומיזוגה של סוסנוביץ העיר. בפעולה משותפת של יסודות החרושת והמסחר הוכן הבסיס לגידולו של יצור אורגני כעיר, שאף „מלאך רע" בדמות השלטון הצארי בעל כרחו ענה אמן לאישורה של סוסנוביץ העיר.

הענקת זכות עיר לסוסנוביץ באה לה כציון לפיתוחה

העצום: בשנת 1904 מנתה סוסנוביץ 57,190 תושבים, ובשנת 1914 — 118,475, כלומר, שבמשך עשר השנים שלפני מלחמת העולם הראשונה הוכפל מספר תושביה. הזכויות המינהליות החדשות של סוסנוביץ הן כשלעצמן היו מקור להקלות רבות ושימשו דחיפה לפיתוח חיי המשק, לפיתוח בלתי פוסק של מפעלי החרושת, ובאורח מקביל לעמדות המסחר ושירותים אחרים. בשנת 1886 העסיקו מפעלי החרושת בסוסנוביץ 5051 פועל, ואילו בשנת 1914 עלה מספר המועסקים בחרושת ל־19,876 פועלים.

התארגנותו של מעמד פועלי חרושת גדול במקום אי־אפשר היה לה להתגשם ללא קבלת השפעה והדרכה מצד התנועה הסוציאליסטית שהלכה והתפתחה במהירות באותם הימים, על אף היותה אסורה ברוסיה הצארית ששלט בו שלטון של עריצות וכפיה. שלטון הצאר עמד, כידוע, בנסיון קשה מראשית שנת 1905 נוכח שביתות העובדים וההתנקשויות בשוטרים ובחיילים. שנת 1905 הטילה את מוראה גם על איזור זאגלמביה, ומאז לא שרר שקט במחנה העבודה שם. גם על העובדים היהודים בסוסנוביץ ובזאגלמביה, לא פסחה התנועה הסוציאליסטית, אבל על כך להלן.

ב) השפעת הכיבוש הגרמני (1914—1918) על המצב הכלכלי של העיר

העליה בפיתוח החרושת והמסחר בסוסנוביץ נשברה בתקופת השוד של הכיבוש הגרמני בשנים 1914—1918. במפעלי החרושת של סוסנוביץ לא נשאר מאומה מכל מה שהיה של עור ועשת. לא נשאר אף מנוע אחד או מכונת־דינאמו אחת, וכל מה שלא הספיקו להוציא הרסו עד היסוד. ביחוד סבלו מפעלי החרושת המֶטאלורגיים והמטויות. מהמפעלים של יורשי שיין לא נשארו אלא חורבות, שבהן בלטו שלדים של סידורים פנימיים. במשך שש שנים נחו המפעלים נטושים בהרס איום, ודומה היה כי שוב לא תהיה להם תקומה לעולם. ברם אין לך דבר העומד בפני רצון חזק, ומצוידים ברצון כזה הטילו את עצמם וילהלם וולודימיר שיין לתוך קלחת העבודה, ואחרי שתי שנות עמל ויגע העמידו את המפעל על רגליו.

ההרס בחרושת נעשה בדייקנות בהתאם לפוליטיקה הכללית של שלטונות הכיבוש. תפקיד ראשי מילאו כאן כמובן המעונ־ינים מבין חרושתני גרמניה בשלֶזיה עילית. בתקופה הראשונה של המלחמה ראו הגורמים הממשלתיים צורך לעצמם להשתיק את הפעולה במפעלי החרושת בזאגלמביה ולהזמין את הפועלים שנפלטו מהעבודה למפעלי שלֶזיה־עילית לקחת את מקומם של אותם הפועלים שגויסו לצבא. וכבר בסתיו של 1914, אנוסים בגלל חוסר עבודה, יוקר החיים וחוסר מצרכי מזון, היגרו משטח זאגלמביה הכבושה לשלֶזיה־עילית כ־15,000 פו־עלים, בהשאירם את משפחותיהם אחריהם. התענינות שלטונות הכיבוש בפועלים, תחילה ללא סדר ואבחנה, לבשה במשך הזמן צורה מסוימת, כפי שבאה לפירסום בינואר 1918 על־ידי ה„מפקדה העליונה". המחוזות באֶנדין, צ׳אֶנסטוכוב, וילון קיבלו רשות לגייס פועלים לעבודת המכרות רק בשלֶזיה־עילית. גיוס פועלים לחלקים אחרים של גרמניה, היינו למכרות חבל רהיין־ואֶסטפאלן, נאסר במחוזות אלה.

מדיניות ההרס בכללה לא נגעה במכרות הפחם, וביחוד אחר כיבוש וארשה ואזורים גדולים במזרח, שכן היה צורך לספק חומר להסקה. על משרד המכרות (ברגאַמט), שאורגן עוד באוגוסט 1914 בסוסנוביץ בהנהלת היועץ הראשי קרמר, הוטל לשמור על עניני הפחם של הכובש הגרמני בשטח זאגלמביה, בהתאם לתנאי מינהל המכרות הגרמני. במסגרת הסדר התפוקה והצריכה של הפחם, נפתחה בשנת 1915 ליד משרד המכרות מחלקה לחלוקת פחם (קוהלן־פארטיילונגסשטאֶלאֶ).

לא כן היה המצב בחרושת הקשורה למכרות; כאן כבר הורגשה השפעת החרושתנים של שלאֶזיה־עילית. בשורה ראשונה כובו התנורים הגדולים. אחרי זה באה החרמת המלאי של עפרות ברזל, שפגע ביציקות „קאטרינה", הולצ׳ינסקי ו„מילוביץ". השלטון הגרמני החליט, כנראה, לחסל את החב־רות הצרפתיות: החברה הסוסנוביצית „רינארד" ו„צילאדז" שמראשית המלחמה נמצאו בפיקוד של כפיה. ראשונה בתור לחיסול עמדה חברת הגראף רינארד: 983 מניותיה שהיוו רכושם של זרים עמדו לעבור לידי רכושנים גרמניים, בעוד שמאתיים מניות עמדו, בעקב מאמצים פולניים, להיות שמורות לשלטון הפולני הזמני. לרכישת חברת הגראף רינארד הופיע קונסורציום בראשות ויליגר מ„האֶרץ פאֶרוואֶרטונגס גאֶזאֶל־שאפט", שאף הוא הודיע על רצונו לרכוש את החברה הסוס־נוביצית. ברם, מפלת הגרמנים מנעה את העברת החרושת של זאגלמביה לידי רכושנים גרמנים משלאֶזיה־עילית.

אגב, תכניותיהם של התעשיינים הגרמנים לא הצטמצמו רק בהכרעת הכלכלה של זאגלמביה; בשורת תזכירים תבעו הם פשוט לספח לגרמניה את מחוז באֶנדין. בתזכיר מ־15 לפברואר 1915, בכותרת „היחסים הכלכליים בין פולין הרוסית והממשלה", נאמר: „מספיק לעיין במפה כדי לקבוע במבט־עין ראשון, שמחוז באֶנדין אינו אלא מסעף של שלאֶזיה־עילית, ומבחינה גיאולוגית — מרבצי הפחם והאבץ שם אינם אלא ענף וחלק של השכבות השלאֶזיות. בעקב המצב הגיאוגרפי, התנאים הגיאולוגיים והכּרייתיים, וכן מצבו התרבותי של מחוז באֶנדין — התקיימו תמיד, ובצדק, יחסי תחבורה ומסחר ערים בין שני האזורים האלה מצד אחד, ואזורי קאֶטוביץ—ביטום—גליביץ—טרנוביץ מצד שני". ובתזכירים שלאחר זה מן ה־9 וה־24 לספטמבר 1916, כבר באו החרושתנים השלאֶזאים בתביעה לספח את זאגלמביה הדומברובאית לגרמניה, כיון שזהו שטח הכרחי וחיוני לשלאֶזיה עילית, גם מבחינה כלכלית וגם מבחינה אסטראטגית.

מחוץ לגבולות סוסנוביץ העיר עוד נשארו כמה מפעלים ומושבים חרושתיים שנשענו על הגוף העירוני המאורגן שהוקם ועל הקשרים אתו, כמו: בית־יציקה ומכרה „מילוביץ", בית־חרושת „דייכסל", וכן מפעלי „פיצנר־גמפר". הם צורפו לעיר בשנת 1915, כשסוסנוביץ נמצאה בכיבוש הגרמנים. כמו כן צורפו לעיר כל אחוזות זאגוז׳ה וקהילת מודזיוב — הראשונות כשטחי מילואים לתעשיה, והשניה תוך התחשבות במצב שליד הגבול שלא איפשר עמידתה ברשות עצמה מבחינה מינהלית.

במשך שנת 1915 צורפו בזה אחר זה:

1. בתוקף הכרזת ראש מחוז באֶנדין הגרמני, שפורסמה ב„עתון הרשמי" של המחוז, גליון מספר 21, מיום 13 ליוני 1915 — המקומות קונסטאנטינוב עם פקין ושרודולה למן 1 באוגוסט 1915.

2. בתוקף הכרזת ראש מחוז באֶנדין ב„עתון הרשמי" גליון מס׳ 23 מיום 27 ביולי 1915 — משק זאגוז׳ה למן 2 באוגוסט 1915.

3. בתוקף פקודת ראש מחוז באֶנדין, שפורסמה ב„עתון הרשמי" גליון מס׳ 32 מ־31 ביולי 1915 — מפעל הצינורות ומשרפת־לבנים „גראף רינארד" וכן בית־החרושת לחוטים א. דייכסל ששכן במושב דאמבובה־גורה, למן 20 בספטמבר 1915.

4. בתוקף הכרזת ראש מחוז באֶנדין, שפורסמה ב„עתון הרשמי" גליון מס׳ 38, מיום 27 באוקטובר 1915 — קהילת מודזיוב וכן קהילת מילוביץ עם המכרה ומפעל יציקת ברזל למן ה־1 בנובמבר 1915.

השינויים הטריטוריאליים הנ"ל אושרו בסעיף 2 של פקודת המיניסטר לעניני פנים מיום 22 למארס 1919, שפורסם ב„מוניטור פולסקי" גליון 72.

8. סוסנוביץ בפיתוחה הדימוגראפי

היסודות לפיתוח האוכלוסין בעיר — משיכת פועלים חדשים מפנים המדינה — עליה כבירה של האוכלוסין בעיר — אוכלוסיה בת 98,748 ב־1911 — 118,475 נפש בינואר 1914 — ירידה עצומה באוכלוסיה אחרי פרוץ המלחמה במפקד כללי 1921 — 86,197 נפש — ב־1939 —129,610 נפש — התמעטות האוכלוסיה בתקופת כיבוש הנאצים — 86,658 נפש בספטמבר 1945 — 30,805 יהודים בסוס־נוביץ ב 1931 — רוב האוכלוסיה פולנית — היהודים במקום השני — הרכב האוכלוסיה: קאתולים, פראבוסלבים, אוונגלים, מאריאביטים, יהודים, אחרים.

א) תנועת האוכלוסין — מספר התושבים

היסודות לפיתוח האוכלוסין של סוסנוביץ הונחו בשנים 1878—1881, שאז נתעוררה לחיים כמעט כל החרושת של העיר לעתיד בת 100,000 תושבים. מאותו זמן הלך וגדל מספר התו־שבים במהירות:

בשנת 1886	9,318
1897	36,289
1904	57,190
1905	61,000
1906	63,000
1907	67,000
1908	70,000
1909	80,710
1910	89,000
1911	98,748
1912	114,000
1914	118,475

פיתוח זה שלא בוצע בהתאם לתכנית קבועה מראש, הפך מאוחר יותר למקור קשיים מרובים לעיר. שונה היה מהלך התפתחותה של סוסנוביץ מזה של שכנתה קאטוביץ, למשל, שהתרחבותה והתפתחותה היתה נורמאלית במסגרת ציבור אחיד. סוסנוביץ בלעה אל קרבה במהירות מפתיעה את סביבות המו־שבים החרושתיים, שקשריהם עם המרכז היו רופפים למדי, עד שלא נסתיים תהליך ההתמזגות. את המצב בזמן כאשר סוס־נובצה לא היתה עדיין אלא קיבוץ רופף של מושבי חרושת בודדים, מתארות תוצאות מפקד התושבים מ־9 לפברואר 1897; בטבלאות של פלך פיוטרקוב מובאים כיחידות כל הפרברים של סוסנוביץ שלאחר מכן.

טבלה אחת מראה, שסוסנוביץ־הכפר היתה המאוכלסת ביותר בין המושבים־הפרברים שמהם הורכבה העיר המאוחדת; אוכלוסייתה היוותה באותו זמן רבע מכל התערובת שמסביבה. מפתיע כאן מספר הגברים המכריע ביחס לנשים (53,6% גב־רים, 46,4% נשים). מצב זה הוא טיפוסי לאורח חיים התיש־בותי, ואילו כאן הוא מופיע במרכזי חרושת שקמו בתנאי מציאות שטרם נקבעו. במילוביץ, למשל, נתגלה במכרה ריכוז גדול ביותר ללא כל יחס מקובל של גברים: 167 גברים לכל 100 נשים.

לעומת זאת במטווית שיילצה עולה מספר הנשים המועס־קות על מספר הגברים: לכל מאה גברים 118 נשים.

גידול זה של אוכלוסיית סוסנוביץ בא, כמובן, מבפנים, ובעיקר מהכפר. אין נתונים סטאטיסטיים ביחס לתנועת ההגי־רה הפנימית בפרק הזמן שבה חלה התפתחותה של סוסנוביץ, אבל אפשר להסיק מסקנות מסוימות מנדידת האוכלוסין בפל־כים אחרים של הממלכה. כך, בתקופת 1870—1892 הגיעה תנועת הנדודים בכפרים ל־140,000. נדידה כפרית זו נגעה בעיקר לפלך פיוטרקוב, שכפריו (יש לזכור שלכפרים יחסו באותו זמן כל זכויות המושבים החרושתיים של זאגלמביה) הראו גידול אוכלוסין במספר 92,000 מזרם הנדידה. אין ספק שאחוז ניכר של נדידה זו הגיע לסוסנוביץ, שבאותו זמן היתה עדיין כפר מבחינה מינהלית.

מפעלי החרושת של המרכז החדש שנמצאו בתהליך הת־

פתחות משכו פועלים חדשים מבפנים המדינה. עליית האוכ־לוסיה בסוסנוביץ בתקופת 1886—1914 כתוצאה מזרימה מן החוץ היא כבירה, בעברה כמעט עשרת מונים על אוכלוסיית העיר משנת 1886. הבאים היו ברובם המכריע מן הכפרים של האזורים החקלאיים הסמוכים ביותר: קילצה, פיוטרקוב וראדומסק.

האופי של זרימת האוכלוסין בסוסנוביץ מתגלה בבהירות לאור הנתונים על המצב בשנת 1911. מפתיע כאן ריבוי האוכ־לוסין מן החוץ, כלומר, שנולדו מחוץ לגבולות העיר, והיוו 4 חמישיות של האוכלוסיה הכללית. עליית מספר הגברים בפרק זה העמיקה עוד: לכל מאה נשים 138 גברים.

נרשמו בפנקסי האוכלוסיה			בראשון לינואר 1911 היו:		
בני המקום	באי חוץ	ס״ה	גברים	נשים	ס״ה
20,028	79,437	99,465	57,342	41,406	98,748

בשנים 1914—1918 חלה ירידה עצומה באוכלוסיית סוס־נוביץ, אם בגלל עזיבת מספר גדול של פועלים ויציאתם לגרמניה (בעיקר למפעלי החרושת בשלֶזיה־עילית), ואם בעקב בריחת ההמונים מפני הרעב לכפרי הסביבה.

והנה מספרים המתארים את השינויים שחלו באוכלוסיית סוסנוביץ בשנים הראשונות של המלחמה:

	ס״ה	גברים	נשים
1 ינואר 1914	118,475	71,934	46,541
1 אוקטובר 1914	51,854	24,579	27,275
1 ספטמבר 1915	56,876	25,647	31,229
20 נובמבר 1916	69,957	33,427	36,530

בחדשים הראשונים שאחרי פרוץ המלחמה חלה יציאה בהמון של האוכלוסיה, שנגעה ביותר ממחצית תושבי העיר. ואף שחלק גדול מהפליטים חזר אחרי זמן קצר, בכל זאת ירד בהרבה מספר האוכלוסין מזה שהיה לפני המלחמה. הגידול באופן יחסי של האוכלוסין בשנים 1915—1916 נגרם בעיקר על־ידי סיפוחם לסוסנוביץ (בשנת 1915) של המקומות: קונ־סטאנטין עם פקין ושרודולה, זאגוז׳ה, מודזיוב ומילוביץ עם אוכלוסיה של כ־10,000 נפש לפחות.

הנתונים הראשונים לתקופת המאה העשרים הם משנת 1921, שבה נערך מפקד כללי של האוכלוסין. מספר האוכלוסין בסוסנוביץ הגיע אז ל־86,497. מאותה שנה ואילך נמצא איכלוס העיר בעליה, והגיע בשנת 1939 ל־129,610 נפש. הטבלה הבאה מראה את גידול האוכלוסין של סוסנוביץ בתקופת 1921—1939:

השנה	מס׳ הנפשות	השנה	מס׳ הנפשות
1921	86,497	1931	103,441
1922	87,079	1932	108,959
1923	88,305	1933	112,000
1924	95,296	1934	114,000
1925	95,833	1935	116,000
1926	100,445	1936	119,000
1927	101,997	1937	121,000
1928	102,805	1938	124,536
1929	102,920	1939	129,610
1930	102,000		

ריבוי אוכלוסיית סוסנוביץ במשך 19 השנים (1921—1939) הוא איפוא למעלה מ־43,000. הגידול, שהגיע בעשור 1922—1931 ל־22,000 בערך, היה אינטנסיבי יותר בשנים 1932—1939, בהגיעו בשמונה השנים ל־21,000 בערך. מפאת חוסר מספרים מוחלטים על הריבוי הטבעי, קשה לקבוע בדיוק, כמה מהמספר הכללי של גידול האוכלוסין בפרק הזמן האמור נופל על הזרימה לעיר. בהשוָאה מפתיע גידול האוכלוסין בשנים 1923—1924 (6991) ו־1925—1926 (4612), הכרוך בלי ספק בריבוי הטבעי.

הכיבוש הנאצי (1939—1945) גרם לתמורות דמוגרפיות

שם המקום	סוג המקום	מספר התושבים			במספר זה היו	
		גברים	נשים	ס״ה	קאתולים	יהודים
קונסטאנטין	מושב	1,837	1,295	3,132	2,701	316
קוז׳ניצה	מושב	963	685	1,378	1,275	—
מילוביץ	מכרת פחם	1,063	637	1,700	1,678	—
מודזיוב	מושב	698	770	1,358	911	401
אוסטרה־גורקה	כפר	759	728	1,487	1,263	—
פוגון (פוגוניה)	כפר	2,143	2,031	4,174	3,943	—
שיילצה	כפר	1,943	1,148	2,641	2,433	—
שיילצה (קאטרינה)	מפעל יציקה	869	853	1,722	1,618	—
שיילצה (שיין)	מטוית ויגוניה	257	304	561	487	—
סוסנוביץ	כפר	4,694	4,354	9,048	5,271	2,921
סוסנוביץ	בית־הנתיבות של הרכבת	588	501	1,089	988	—
סוסנוביץ הישנה	כפר	788	679	1,467	1,408	—
ויגביזדוב	כפר	3,562	2,970	6,532	6,087	—
סך הכל		19,444	16,845	36,289	30,063	3,802

יסודיות ושינויים בהרכב האוכלוסין של סוסנוביץ. מאורעות המלחמה — השמדת היהודים וחלק מן הפולנים, זרימה המונית של גרמנים מגרמניה שינו כליל את מצב שלוש קבוצות העמים העיקריות: היהודית, הפולנית והגרמנית בסוסנוביץ. מצב זה מתואר בטבלה על מצב האוכלוסין בסוסנוביץ בתקופת הכיבוש לפי הרכב הקבוצות העממיות:

	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946
המס׳ הכללי	* 127,000	114,630	118,131	109,792	90,041	93,225	86,658	83,418
פולנים	98,000	87,032	85,315	78,452	77,229	77,074	82,674	80,666
גרמנים	**	2,592	5,087	10,794	12,033	13,272	1,395	828
יהודים	27,000	24,860	27,583	20,395	—	—	2,400	1,220
עמים אחרים	2,000	146	146	151	779	2,879	189	704

* נתונים אלה נובעים ממקורות אחרים.

** קבוצת גרמנים קטנה מובלעת בסעיף ׳עמים אחרים׳.

אוכלוסית סוסנוביץ הופחתה בשנת 1940 ב־12,000 בערך, כתוצאה מהתמעטות האוכלוסיה הפולנית והיהודית, שלא היתה שקולה כנגד ריבוי האוכלוסיה הגרמנית. בשנת 1941 אנו רואים גידול האוכלוסיה ב־4,000 בערך כתוצאה מריכוז יהודי זאגלמביה בסוסנוביץ, המשך גידול האוכלוסיה הגרמנית, והפחתה לא גדולה של האוכלוסיה הפולנית. שנת 1942 מראה על המשך הפחתת האוכלוסיה ב־9,000 כתוצאה של פיחות הקבוצה הפולנית והיהודית. ירידה עצומה במספר האוכלוסין בשנת 1943 ב־20,000 בערך, באה כתוצאה של רציחת כל האוכלוסיה היהודית, ואילו הגידול של 3,000 בשנת 1944 בא כתוצאה מגידול מספרם של ,עמים אחרים׳: שבויים אנגלים, פועלים צרפתים ואיטלקים.

אחרי נסיגת הכובש הגרמני ב־30 לספטמבר 1945 מאדמת פולין נערך מפקד זמני של האוכלוסיה, ולפיו נשארו בסוסנוביץ 86,658 נפש.

ב) תנועת האוכלוסיה הטבעית

הטבלה דלהלן מראה על המצב הטבעי של יהודי סוסנוביץ בשנות הכיבוש הגרמני:

הפרטים	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946
נשואים	236	407	283	72			1	3
לידות	588	724	488	109			2	6
נולדו חיים	578	724	488	109			2	6
מקרי מות	242	256	599	297			32	
מקרי מות	26	16	48	48				

לפי זה יוצא כי בשנת 1940 עלתה עדיין בהרבה הילודה על התמותה, ואילו ב־1941 זו הולכת ופוחתת, וב־1942 עולה התמותה על הילודה. באותה שנה גדול אחוז התינוקות המתים ביחס לנולדים חיים (48 : 109 = 44%). הריבוי הטבעי בשנים 1939־1942 היה באחוזים איפוא כדלהלן:

	%
בשנת 1939	12.4
1940	18.8
1941	4.0
1942	9.2

ג) מיבנה האוכלוסיה
הרכב האוכלוסיה לפי המין והגיל

סוסנוביץ, שהתפתחה באינטנסיביות, הצטיינה לפני 1914 במספר גברים רב יותר מנשים. העיר שהפכה למרכז החרושת בקצב עצום משכה בשורה ראשונה גברים, ורק אחרי כן באו הנשים. היה זה, כנראה, כבר בשנת 1897, שהיחס בין נשים לגברים היה של 100 : 115; ובשנת 1904 — 100 : 111. בשנים האחרונות שלפני המלחמה הראשונה גדל יחס זה בהרבה. כך בשנת 1911 הוא הגיע ל־100 : 138; ובשנת 1914 — 100 : 154. בתקופת המלחמה נהפך יחס זה ומספר הנשים רב ממספר הגברים, בעיקר בעקב גיוס האחרונים לצבא, בריחה לכפרים ויציאה לגרמניה לשם עבודה: בשלהי 1914 — 110 : 100; בשלהי 1915 — 121 : 100; בשלהי 1916 — 109 : 100. לפי המפקד מ־1921 היו 108 נשים לכל מאה גברים.

ד) הרכב האוכלוסיה לפי העמים

המקור היחידי לבדיקת היחס המספרי של העמים בסוסנוביץ בתקופה שלפני 1918 היא הסטאטיסטיקה של התושבים לפי דתם. אין ספק, שלפני 1914 היתה האוכלוסיה הפולנית־נוצרית רומית־קאתולית לפי דתה; הרוסים שזרמו לסוסנוביץ בתקופת שלטון הצאר היו פראבוסלבים; הגרמנים — אוונ־

גלים; ובני הברית הישנה (סטארוזאקוניקים) היו זהים עם היהודים.

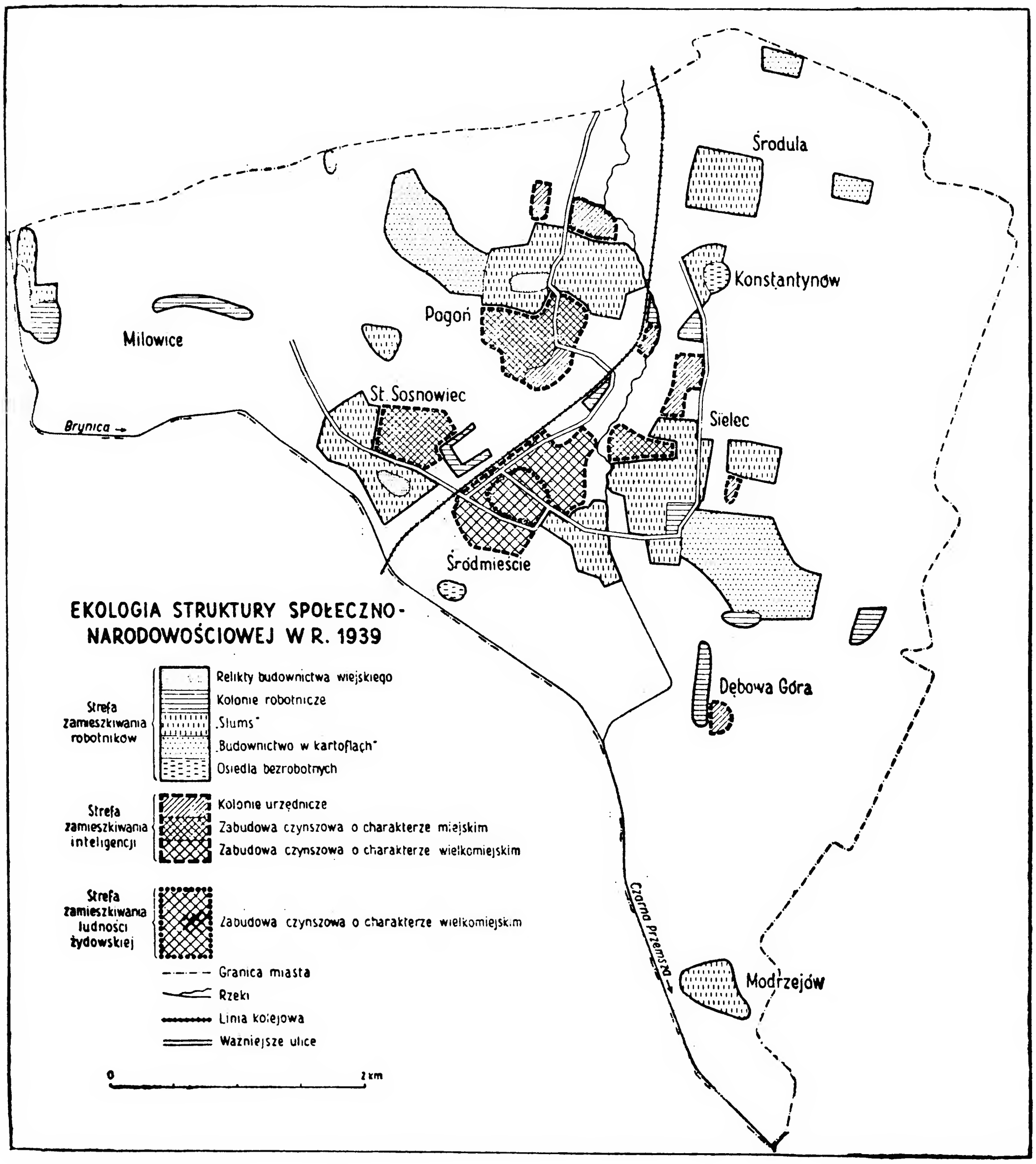
בשנת 1897, כלומר, לפני שסוסנוביץ קיבלה זכויות עיר, היו בה:

קאתולים	30,063
יהודים	3,802
אחרים	2,424
ס״ה	36,289

והנה היחס המספרי של בני הדתות השונות בעיר בשנת 1911:

קאתולים	65,837
פראבוסלבים	2,137
אֶוואנגלים־אוגסבורגים	10,752
״ ־ריפורמיים	650
מריאביטים	1,279
יהודים	18,012
אחרים	81
ס״ה	98,748

מהטבלה הנ״ל ברור, שרוב האוכלוסיה היו הפולנים

המבנה האקולוגי לפי המעמד החברתי בסוסנוביץ בשנת 1939

דער עקאָלאָגישער צוזאַמענשטעל פון סאָסנאָוויץ, לויט קלאַסן און געמיינשאַפטן אין 1939

(82.8%), מספר היהודים היה ניכר (10.4%), עמים אחרים — הכוונה לרוסים וגרמנים (6.8%).

הרכב האוכלוסיה של סוסנוביץ לפי הדתות נשתנה באופן יסודי כתוצאה ממלחמת העולם הראשונה, כפי שאפשר לראות מהטבלה של שנת 1921:

מספר האוכלוסין ביום המפקד — 30 באוקטובר 1921 — 86,497, מהם:

קאתולים	71,485
יהודים	13,646
אֶוואנגלים	753
דתות אחרות	613

מספר הפולנים גדל איפוא ב־6,000 בערך, כי בתקופת המלחמה נספחו לסוסנוביץ שכונות עם כ־10,000 תושבים פו־לניים. באופן יחסי עלה מספרם מ־65.6% ל־85.4%. מן העיר נעלמה לגמרי הקבוצה הגרמנית בני הדת האֶוואנגלית (אחרי 1918 נשארו בסוסנוביץ רק אֶוואנגלים פולנים), וכן רוסים פראבוסלבים (שרידים מהם יתכן שנבלעו בסעיף „דתות אח־רות"). כמו כן פחת מספר היהודים, הן במספרים מוחלטים (4,000) והן באופן יחסי (2.2%). לאחרונה נשארו מהקבוצות הדתיות השונות שמלפני 1914 רק הפולנים והיהודים.

לפי המפקד השני של אוכלוסיית סוסנוביץ מ־9 לדצמבר 1931 לא חלו שינויים בהרכב האוכלוסין בשנים 1921—1931; במקום הראשון באה האוכלוסיה הפולנית, ובשניה — היהודית, שבאופן יחסי גדל מספרה מ־15.8% ל־17.6%.

שנה	המספר הכללי של האוכלוסין	נוצרים מספר	נוצרים %	יהודים מספר	יהודים %
1931	108,959	88,154	80.9	30,805	19.1
1937	124,536	97,632	79.3	26,904	20.7
1938	129,610	100,717	77.7	28,893	22.3

מן האמור לעיל ברור, כי אחוז היהודים בסוסנוביץ גדל בהתמדה. אופייניים מספרי הנוצרים והיהודים בגידולם. גידול האוכלוסיה הנוצרית בשנים 1931—1937 הגיע ל־9478 תוש־בים, או 10.7% (1.8% לפי היחס השנתי). גידול האוכלוסיה היהודית באותו פרק זמן הגיע ל־6099 תושבים, או 32.8% (5.4% לפי היחס השנתי). מאחר שהגידול הכללי של האוכלו־סיה בסוסנוביץ בשנים 1931—1937 הגיע ל־15,575 תושבים, או 14.3% (2.4% לפי יחס שנתי), ברור, כי ריבוי היהודים הכריע בגידול האוכלוסיה של העיר. הנתונים לשנים 1937—1938 מאשרים, כי אותו היחס בגידול האוכלוסיה התמיד: גידול האוכלוסיה הנוצרית הגיע ל־3085, או 3.0%; זה של האוכלוסיה היהודית — ל־1909, או 6.6%. הגידול הכללי הגיע ל־5074, או 4.0%.

9. יסוד הקהילה היהודית בסוסנוביץ

תחת עול קהילת בנדין — ב־1899 למעלה מ־350 יהודים משלמי מס־אמיד — הובלת מתים מסוסנוביץ לבנדין — עקב החולירע ב־1893 הוקם בית־עלמין בסוסנוביץ — הרב אריה־לייב גיטלר מו"ץ בסוסנוביץ — מילא מקומו בנו ר' אברהם מאיר גיטלר — 2291 יהודים בסוסנוביץ ב 1897 — השלטון הכיר בקהילה עצמאית בסוסנוביץ — ב 1896 הוקם בית־הכנסת הגדול — ועד הקהילה הראשון מנציגי המתבוללים — הרב יצחק גליקמן ראש בית־דין — תכנית להקמת מוסדות שונים — חברת גמילות־חסדים, ועד עזרה ליולדות, בית תלמוד־תורה ועוד.

יהודי סוסנוביץ השתייכו עד שנת 1899 לקהילת ישראל בבאֶנדין, ואף שמספר היהודים בסוסנוביץ אז היה עדיין קטן, בכל זאת כבר נמצאו בה למעלה מ־350 משלמי מס־אמיד (אֶטאט). מכאן שמצבם של היהודים בסוסנוביץ מבחינה כלכלית היה טוב.

היתה זו קהילה יהודית צעירה לימים שגידולה המהיר בא עם גידולה של העיר עצמה. גרעין הקהילה היה קיים כבר בישובי יהודים קטנים, כמו כפר סוסנוביץ, שיילצה, פוגוֹן ועוד, אולם לא היה בו עדיין בגרעין זה משום מוסד קהילתי. „מנינים" קטנים החלו אמנם מתארגנים בעיקר לימי שבת ומועד, אבל החסרון במוסדות דתיים היה מורגש מאד. חלוצי הקהילה בסוסנוביץ שבאו מבאֶנדין, מיחוב ואולקוש, רובם בעלי־מלאכה, יסדו את ה„מנין" הראשון שנקרא „מנין החייטים". כבר בשנת 1859 הגיעו יהודים גם מצ'אֶנסטוכוב שעבדו כעמילים בבית־המכס בסוסנוביץ, כמו הנריק רייכר ושמואל גינסבורג, ובשנת 1862 נתוספו עליהם אדולף אופנהיים, וילהלם ברגמן. ומשהוחל כאן בפיתוח מכרות, הקמת בתי־חרושת ומסחר, החלו נוהרים יהודים מכל קצות המדינה. אך עברה השמועה כי „יש שבר בסוסנוביץ", התעוררו יהודים בעיירות שונות ויצאו לשם, כך שעד 1898 מנתה סוסנוביץ כבר כאלפיים משפחות יהודים. משפחות אלה היו בעיקרן מחוגי השמרנים והחסידים. המתקדמים, או המתבוללים, היוו מיעוט קטן בעיר.

מפאת השתייכותה של קהילת סוסנוביץ לקהילת באֶנדין המחוזית, נאלצו יהודי סוסנוביץ להוביל את מתיהם לקבורה בבית־העלמין בבאֶנדין שהיה רחוק כמיל אחד מהמקום, וזה

היה קשור כרגיל בקשיים. בשנת 1893 פרצה מגיפת חולירע קשה בעיר, ואז עלה לראשונה על סדר־היום ענין בית־עלמין מיוחד ובלתי־תלוי בבאֶנדין. נוכח דחיפות השעה הקימו ביזמתו של לייב בנדזינסקי ובתמיכתה הכספית של משפחת רייכר בית־עלמין מיוחד בסוסנוביץ. משפחת רייכר הקימה בבית־העלמין על חשבונה בית־מידות לטיפול בכל הענינים הנוגעים לקבורת המתים. אדולף אופנהיים הקים גדר־חומה שהקיף את שטח בית־העלמין, ואדם ברגמן דאג ליישור הקרקע וכן התקין שם על חשבונו באר־מים. מאחר שהיחסים ששררו אז בחברה־קדישא היו רחוקים מלהניח את הדעת ודרשו תיקון — נבחר בשנת 1897 ועד מיוחד למטרה זו בראשותו של סטאניסלב רייכר והחברים אדולף אופנהיים, אדם ברגמן, מוריץ גינסברג, יאֶרמולוביץ, פלאנר, לאופולד כהן וס. מימון. הועד דן בישיבותיו בעניני החברה, אבל נפלא ממנו להגיע לתוצאות רצויות ולהכנסת התיקונים הדרושים בעיקר בגלל חוסר בטחון במצב הקהילה והמאבק הצפוי מטעם קהילת באֶנדין שעשתה את כל המאמצים לסגור את שערי בית־העלמין הזמני בסוסנוביץ. אכן השלטונות, תוך התחשבות במצב בריאותם של התושבים, הסכימו שגם להבא יובאו המתים לקבורה בסוסנוביץ.

למעשה היתה קיימת בסוסנוביץ קהילה באופן בלתי רשמי במשך שנים מספר עם הרב אברהם מאיר גיטלר שהיה רשום כדיין העיר במשכורת שנתית שקיבל מקהילת באֶנדין. בשנת 1880 נתמנה הרב אריה לייב גיטלר כמורה־הוראה בסוסנוביץ. הוא כיהן לפני כן אב בית־דין בקראקא, אולם מהיותו נתין רוסי גורש מקראקא על־ידי השלטון האוסטרי ואז התישב בבאֶנדין. אחרי שהישוב היהודי בסוסנוביץ החל לגדול הוזמן לשם כאב בית־דין, וכיהן במשרתו זו עד לפטירתו בשנת 1888. אחרי פטירתו מינו החשובים שבבעלי־הבתים בסוסנוביץ, בהסכם עם הרב מבאֶנדין, כמורה־הוראה את בנו ר׳ אברהם מאיר גיטלר, שהגיע לכאן מפינצ׳וב ללוויית אביו. הוא כיהן בכהונה זו 37 שנים, ונפטר ביום ה׳ מרחשון תרפ״ו (1925).

אחרי הכרת קהילת סוסנוביץ כעצמאית ושיחרורה מכל התחיבויות כלפי קהילת באֶנדין, דרש מילר, שר הפלך בפיוטרקוב, שהקהילה תיבחר ברב. בלחץ מועצת הקהילה, שחבריה היו אנשים נאורים מתבוללים, נתמנה בשנת 1900 הרב דוד שטיינזאלץ „רב מטעם״ ומטיף במשכורת שנתית של אלף רובל. הרב גיטלר כאב בית דין טיפל גם בכל הענינים הדתיים.

ממספר 120 יהודים שנימנו בסוסנוביץ בשנת 1880 גדל הישוב היהודי והגיע בשנת 1897 ל־2291 נפש (בתוך כלל התושבים במספר 9848); ובסביבה שבה חיו 3098 נפש היו 271 יהודים. עסקני העיר טרחו הרבה לייסד בעיר קהילה עומדת ברשות עצמה. באמצע שנת 1898 נתקבלה הוראה מטעם שר הפלך בפיוטרקוב, שיהודי סוסנוביץ ובאֶנדין יתאספו יחד ויביעו את עמדתם בעד או נגד קהילה נבדלת ליהודי סוסנוביץ. מסוסנוביץ באו כמה עשרות אנשים, רובם מחוגי המתקדמים, ואילו מבאֶנדין באו כמעט כל בני העיר. האסיפה התקיימה בבית־הכנסת. הנימוקים להתנגדותם של נציגי באֶנדין היו חלשים מאד, ואחרי כמה ימים נתקבלה הכרת השלטון בקהילת סוסנוביץ כקהילה דתית מיוחדת ועומדת ברשות עצמה, בצירוף כמה מישובי הסביבה: מילוביץ, דאֶמבובה־גורה, פוגון, שיילצה, אוסטרוגורקה ומודזיוב. יחד עם ההכרה נתקבלה ההוראה לגשת עוד לפני סיום השנה לבחירת נציגי הקהילה, הרבנות וועד הקהילה. הודעה זו נתקבלה בסיפוק רב על־ידי יהודי סוסנוביץ, שהחלו מתכוננים מיד לבחירת המוסדות הדתיים הדרושים. הבחירות התנהלו בסדר מופתי, ולועד הקהילה הראשון נבחרו: סטאניסלב רייכר, ד״ר יעקב נויפלד, אדולף אופנהיים ואדם ברגמן (גזבר). התוצאות היו טעונות אישור השלטונות, והקהילה בבאֶנדין ציפתה שמצב הדברים עוד ישתנה לטובתה ומאמציה נגד ניתוק קהילת סוסנוביץ מעליה יעלו יפה.

בינתיים שבק חיים לכל חי אחד מטובי הפרנסים שנבחרו לקהילה, אדולף אופנהיים, סוחר ואזרח מקומי ובעל נפש עדינה ביותר, שעשה הרבה במשך שנים לפיתוח העיר והקהילה. בדמי ימיו מת האיש כשהוא רק בן 59. ידו היתה פתוחה תמיד לנצרכים, ואף בצוואתו דאג לעניני המקום והשאיר סכום גדול להקמת מוסדות ליהודים.

אחרי שהקהילה החדשה אושרה מטעם שר הפלך מילר בפיוטרקוב, היא החלה פועלת רשמית בראשון לינואר 1899. פרנסי באֶנדין שראו בכך קיפוח קשה בשבילם עמדו להגיש ערעור. התחיל דין־תורה בין שתי הקהילות. ברם, בהשפעת חוג סוחרים שהיו מעונינים בקשרים עם סוסנוביץ פסקה המחלוקת, וחמת פרנסי באֶנדין שככה. בהשפעתו של מנהל המחוז הוזמן הרב נחום אש מצ׳אֶנסטוכוב להשביע לפי החוק את ועד הקהילה הראשון של סוסנוביץ. טכס ההשבעה התקיים בחגיגיות בבית־הכנסת בסוסנוביץ בנוכחות פקידים בכירים עם מנהל העיר בראשם ובהשתתפות כל התושבים היהודים.

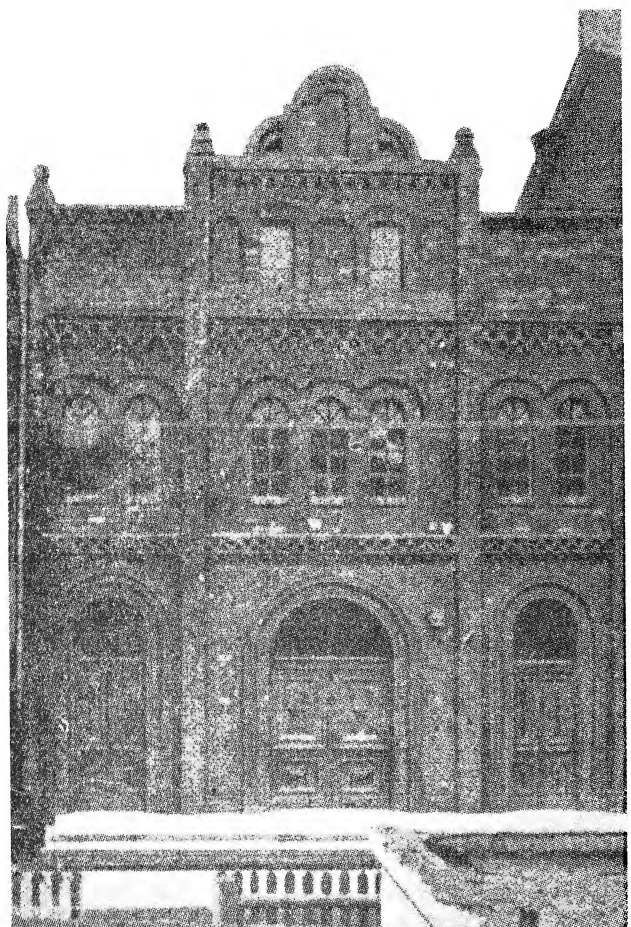
העיר סוסנוביץ שהתפתחה במהירות זכתה בכינוי „אמריקה הפולנית״. יום יום זרמו לכאן המוני אנשים מעיירות נידחות של פלך קילצה, מכמילניק, פינצ׳וב, חנצ׳ין, יאֶנדזיוב, סטאשוב דזיאלושיץ, וולברום ועוד.

בשנת 1896 הוחל בהקמת בית־הכנסת המפואר ביזמת כמה יהודים שנתעשרו, שצר היה להם המקום ב„שטיבלך״ החסידיים או בדירה השכורה של „בית־הכנסת לאשכנזים״ (דייטשה שול) שברחוב טארגובה. ראשי העסקנים של בית־הכנסת היו: חיים יוסף זאיונץ, יהושע פאכטאֶר, יעקב ויגברג ויוסף לידזוברסקי. בגלל השפע בעיר לא היה מחסור באמצעים כספיים, ובנין בית־הכנסת הגיע לידי סיום במהירות וללא כל עיכובים.

הקהילה צעדה לקראת התפתחותה באיטיות. תקציב הקהילה אושר מטעם השלטון וחיי הקהילה יכלו להתנהל באורח סדיר. יש לציין שועד הקהילה הראשון שהיה מורכב מנציגי הנאורים המתבוללים, גילה מסירות לעניני הקהילה וטיפלו בהם באורח משביע רצון. היהודים הדתיים שבעיר, מהם שהיו מתונים ומהם קנאים. הראשונים הביטו בעין טובה על פעולות הנאורים לטובת הכלל ועמדו לצדם; ואילו האחרונים, הקנאים, לא אמרו אמן אחרי כל מעשי הועד, והיו מביניהם שיצאו בביקורת על פעולות מסוימות, ואף נכונו

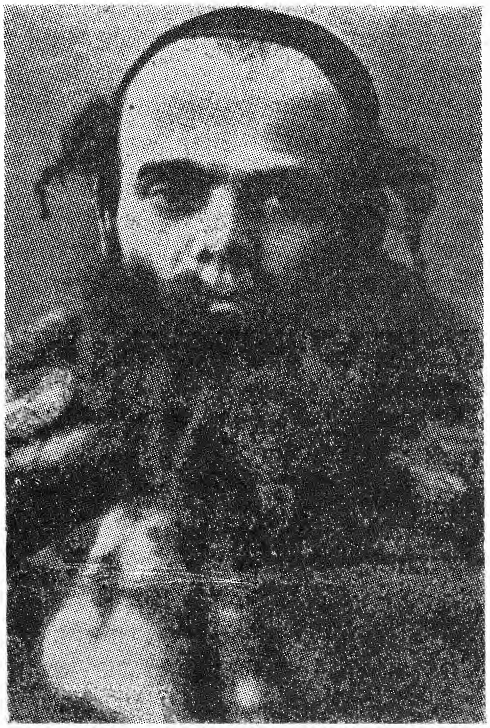
למאבק. כך היה המצב כשהגיע הענין למינוי רב לקהילה. המתקדמים הציעו כמועמד לרב את דוד זלצשטיין שנזכר לעיל, והקנאים התנגדו. לבסוף היתה ידם של המתקדמים על העליונה, ודוד זלצשטיין אושר מטעם השלטון כ„רב מטעם".

באותם הימים החל הרב יצחק גליקמן, שהיה גאון בתורה ובקי בהלכה (חתנו של ר' אלתר רוטנברג האדמו"ר מוולברום) משתדל אצל עסקני הקהילה למנותו לדיין. מאחר שהשתדלותו זו עקפה את אב בית־הדין הרב גיטלר, ראה הוא בכך עלבון אישי ופנה אליו בכתב, בו הודיעו שאין הציבור רשאי למנות מו"צ (מורה צדק) מסייע להרב שלא בהסכמתו, והוא אוסר עליו להורות בעיר. הענין הפך למחלוקת. יו"ר הקהילה רייכר תמך בהרב גיטלר, שהיו לו אוהדים רבים בקרב המעמד הבינוני. אולם חלק מחסידי העיר הביאו את הרב יצחק גליקמן, שרכש לו מהר אהדה בקרב הציבור, עד שהקהילה מצאה לנכון לאשרו כשווה במעמדו עם הרב גיטלר. אחרי פטירת הרב גיטלר נשאר הרב גליקמן ראש בי"ד למעשה עד לפטירתו ביום ט"ז מרחשון תר"ץ (1929). הוא הצטיין במידות טובות, יושר וענייות, ונתחבב מאד על כל שכבות האוכלוסיה היהודית.

סוסנוביץ — בית־הכנסת הגדול ברחוב דקרטה

סאָסנאָוויץ — די גרויסע שול אויף דעקערטאַ גאַס

הרב ר' יצחקל גליקמן מסוסנוביץ

דער סאָסנאָווצער רב ר' יצחקל גליקמאַן

תקציב הקהילה הראשון לפרק הזמן 1899—1902

הכנסות

מס הקהילה	6450 רובל	
דמי קהילה	50 "	
קופסות בית־הכנסת	2.75 "	
	6502.75 רובל	

הוצאות:

משכורת

א) הרב	1000 רובל	
ב) שני חזנים	400 "	
ג) שלושה שמשים	355 "	
ד) לבלר הקהילה	300 "	
ה) קופאי	325 "	
ו) שומר בית־הקברות	150 "	
ז) מקהלה	100 "	
ח) שומרים	480 "	
ט) שונות	175 "	3285 רובל

הוצאות בית־הכנסת

א) מאור	250 רובל	
ב) אתרוגים	25 "	
ג) מכשירי משרד	25 "	
ד) תיקונים	305 "	605 "
תמיכות לעניים		1200 "
תלמוד תורה		1260 "
		6350 "

בשנים הראשונות לקיומה הרשמי נמצאה הקהילה במצב כספי קשה. בשנת 1901 ירדו הכנסותיה ל־3049 רובל, והתקציב סבל מגרעון של 2137 רובל. בשנת 1902 היו הכנסותיה 945 רובל, והגרעון גדל ל־3153 רובל. ורק בשנת 1903 החל המצב הכספי משתפר, אחר שהעיריה קיבלה לידיה את גביית חובות המסים.

תכנית הפעולה של הקהילה היתה גדושה. המתקדמים העלו על סדר־היום את הקמתו של בית־כנסת למתקדמים, הקמת בית־חולים, יסוד בית־ספר ללימוד מקצועות ועוד. בשנים הראשונות לקיומה הרשמי הקימה הקהילה, מלבד המוסדות שהוזכרו, גם „מקוה" ובית־מרחץ היגייני, והודות למאמציהם של אנשים אחדים נתקבל רשיון ליסוד חברת גמילות־חסדים, שעל ידה נוסד ועד מיוחד של נשים להגשת עזרה ליולדות. כן נוסדו „תלמוד־תורה", קופה לעזרה למהגרים, תמיכה לעניים, עזרה רפואית וביקורי רופאים אצל חולים נזקקים ועוד.

חברת גמילות־חסדים, שמייסדיה תלו בה תקוות הודות לעזרתם של היהודים המתקדמים, נתקלה כבר בראשית קיומה באי־אמון מצד החרדים, שאיש מהם לא נרשם בה כחבר, על אף העובדה שממוסדות צדקה וחסד נהנו בעיקר יהודים דתיים. נוסף לכך העיק המצב הכלכלי הקשה באותם הימים על פעולת החברה ומספר החברים נתמעט בהרבה, וכתוצאה מזה היה הכרח לוותר על הגשת עזרה רפואית לחולים עניים. על אף המצב הכספי הקשה אי־אפשר היה להעלים עין מה„תלמוד־תורה" שבלע 2400 רובל בשנה, בעוד שהכנסות החברה לא עלו על 3,000 רובל. אולם קשה היה להחליט על סגירת המוסד שהוקם במאמצים רבים להפיץ תורה ודעת בקרב ילדים עניים של האוכלוסיה היהודית.

הבחירות החדשות שנערכו באסיפה הכללית הכניסו כוחות חדשים ורעננים להנהלת החברה, שמינתה מועצה לצרכי חינוך, ועליה הוטל להשתדל שהמס לחינוך ששולם בידי יהודי העיר בסך 5,000 רובל ישמש להקמת בית־ספר לילדים יהודים, לאחר שאף ילד יהודי אחד לא ביקר בבתי־הספר הכלליים שבעיר. המועצה השתדלה להשיג אצל השלטונות אישור להצעתה ולהגיע בזה לבית־ספר יהודי למתחילים. כן החליטה המועצה להגיש עזרה רפואית לחולים עניים באמצעות אמבולאטוריום; ולהציע לממונים על הקרן להחזקת „תלמוד־תורה" בסך 15,000 רובל ועל המגרש להקמת בנין בשבילו, לשנות מיעודו ולהקדישם להקמת בית־חולים. לתכלית זו כבר נמצא ברשות ועד הקהילה סכום של כמה אלפי רובלים שבאו מחוגי המתקדמים, ובתקוה לקבל עוד תרומות לשם כך, שאף הועד לגשת במוקדם האפשרי להקמת בית־חולים של עשרים מיטות.

ועד הקהילה הראשון היה חלוץ בסידור הענינים המעשיים של הקהילה, וחברי הועד, אף שהיו מחוגי המתבוללים, עשו הרבה להתפתחותה.

10. ועדי הקהילה בסוסנוביץ ומוסדותיה

שמונה שנות פעולה לועד הראשון — חסידים בועד הקהילה השני — עניני הקהילה בידים טובות — בית־ספר ראשון לילדי היהודים — תביעה משפטית נגד החברה־קדישא — שיתוק כלכלי בתקופת הכיבוש הגרמני ב 1914 — מחוסרי עבודה ופרנסה — ועד אספקת מזונות יהודי — יהודים נבחרו למועצת העיריה ב 1917 — פרנסים חדשים לקהילה היהודית — ב 1924 בחירות לקהילה — ד"ר אברהם פרלמן יו"ר ההנהלה — פיזור המועצה ב 1928 עקב סכסוכים — בחירות ועד חדש ב 1937 — תקציב הקהילה ב 1938 כמאתים אלף זהובים — 35 פקידים במנגנון הקהילה.

ועד הקהילה הראשון היה פעיל במשך שמונה שנים, ולזכותו אפשר לזקוף פעולות חשובות לטובת האוכלוסיה היהודית. ועד חלוצי זה צריך היה להתחיל לבנות את הקהילה מן המסד. הקופה היתה זקוקה לאמצעים, ועל הועד הוטל לדאוג להשגתם, כדי להקים את המוסדות ההכרחיים הראשונים. מכיוון שמוצא לכסף טרם היה, נשאו חברי הועד ברצון בעול הכספי וכיסו מכיסם הפרטי הוצאות שונות.

כל חברי ועד הקהילה הראשון היו מן המתקדמים, או כפי שכֻּנּוּ „פולנים בני דת משה", ובלשון פשוטה יותר — „מתבוללים". כולם היו אמידים ועסקו בחרושת וביצור סחורות. בראשית הישוב היהודי בסוסנוביץ לא נמצאו בין החסידים או המתנגדים עסקנים שיטו שכם לטובת הכלל, והמתבוללים מצאו שכדאי להם לעסוק בצרכי „עמך" ולעזור בקידום האוכלוסיה היהודית שהלכה וגדלה בעיר, ובראש וראשונה להקים את המוסדות הדרושים לקהילה. חברי הועד, על אף עיסוקם בעניניהם הפרטיים, מצאו להם פנאי לפעול למען הכלל, התכנסו לישיבות לעתים קרובות ודנו על צרכי האוכלוסיה היהודית במקום.

בבחירות לועד הקהילה שהתקיימו ב־24 לספטמבר 1906 השתתפו מבין 500 בוחרים רק 84, ובין אלה רק מעטים מאנשי קידמה וחירות. לועד הקהילה החדש נבחרו: יהושע (יָאבּסאַי) סלוצ׳בסקי, שמואל רכניץ וליב אנגלארד. שנים האחרונים היו חסידים, אנשים בעלי מרץ, שמצאו בכל זאת לשון משותפת עם חברי הועד המתקדמים. מצב הקהילה באותם הימים לא היה

הפרטים לקוחים מ„אַלמנך" הקהילות שהופיע בפולנית בוארשה.

אמנם כבשנים הראשונות, אולם הסיבות לכך היו תוצאה של המצב הכללי. כרגיל בימים כאלה נשמעו טענות וקולות של אי־רצון, ובעיקר נגד אופן חלוקת מסי הקהילה. ועד הקהילה, בהתחשב במצב, מסר את עריכת תקציב הקהילה לידי ועד בן 12 חברים שהכירו היטב את מצבו החמרי של כל חבר וחבר של הקהילה והשתדלו להטיל עליהם את המסים באורח צודק. אנשי הקידמה הביעו את דעתם בגלוי, שהמבקרים המושבעים של פעולות הועד הם דוקא אלה המתחמקים מכל מעמסה ציבורית — האנשים הנמנים עם המחנה החרדי. אולם על אף הכל הצליח הועד החדש לרכוש את אמון כל האוכלוסיה, וכך ניתן לו לנהל את עניני הקהילה ללא הפרעות.

חוסר בתי־ספר לילדי היהודים היתה הבעיה הגדולה של יהדות סוסנוביץ. ביום שנפתח בית־ספר לילדי היהודים, החליטה חברת „גמילות־חסדים" לסגור את ה„תלמוד־תורה" שהיה קיים ליד החברה ולהשתמש בקרן שלו ליסוד בתי־ספר למלאכה עם סדנאות ושיעורי־ערב לידם. הנהלת החברה באה בדברים גם עם חברת יק"א על־אודות עזרה מצדה להקמת בנין לבית־הספר, שלטובתו נמצאו ברשות הקהילה עזבונות מתושבי העיר.

חבר ועד הקהילה יהושע סלוצ׳בסקי כיהן גם בתפקיד של גבאי בחברה קדישא יחד עם לייב פדרמן ויעקב שטאהל. בשנת 1907 הוגשה נגדם תביעה משפטית על סחיטת כספים מפישהוף ופייכטר בקשר לדמי קבורה. בכתב האשמה נאמר, כי מהיותם בעלי המונופולין על עסקי קבורה הם סוחטים כספים מקרובי המתים. הם תבעו 1200 רובל כדמי קבורה מאלמנת פייכטר, שבניה סירבו לשלם את הכסף, ועל כן הניחו את גופת המת ולא הביאוה לקבורה. אחרי יומיים הוסיפו הגבאים על תביעתם ודרשו 2000 רובל. בני המת העבירו בחשאי את הגויה לקבורה בבית־עלמין במוֹנדזיוב. סלוצ׳בסקי הגבאי טילפן למוֹנדזיוב לחברה קדישא שלא יטפלו בקבורתה. משסירבה החברה קדישא במוֹנדזיוב לטפל בגויה, העבירו הבנים בחזרה את הגויה לסוסנוביץ ובקושי רב עלה בידם לסדר את הקבורה תמורת 1200 רובל. התובעים תיארו בכתב־האשמה את פרטי המו"מ ואף תמכו את תביעתם במספר עדים המוכנים להופיע ולהעיד. התובע בבית־המשפט בוארשה העביר את תיק התביעה לשר הפלך הכללי בוארשה, והוא הטיל על שר הפלך בפיוטרקוב לחקור את הענין חקירה יסודית. החקירה בוצעה על ידי ראש אגף החקירות בסוסנוביץ. רוב העדים אישרו את העובדות, אבל הגבאים טענו, שאינם מחויבים להיענות לכל משאלות קרובי הנפטרים; וסלוצ׳בסקי הנאשם, שהיה גם חבר הועד המפקח, הודיע שאת הכסף הוציא לצרכי הקהילה. גם משפחת פישהוף הגישה תביעה משפטית נגד הח"ק בסוסנוביץ על שלקחה ממנה דמי קבורה 500 רובל, ותיק זה הועבר גם כן לשר הפלך בפיוטרקוב.

בשני לספטמבר 1908 הוחלט להעביר את כל הענין לתובע בית־הדין המחוזי בפיוטרקוב ולמסור את הגבאים למשפט על אי־מסירת 1200 רובל לקופת הקהילה. הגבאים ערערו על

סוסנוביץ — בית ברחוב המודז׳יובי, בו גר האדמו"ר מראדומסק, רבי שלמה חנוך רבינוביץ הי"ד

סאָסנאָוויץ — דאָס הויז אויף מאָנדזשעווער גאַס, אין וועלכן עס האָט געוווינט דער ראַדאָמסקער רבי ר׳ שלמה הענעך ראַבינאָוויץ הי"ד

החלטה זו בפני הסינט בפטרסבורג. שם עוכב הענין עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה, והצדדים התפייסו.

בבחירות לועד הקהילה השלישי נבחרו: משה פישל, יהושע פכטר ומשה קניגסברג. ובבחירות לועד הקהילה הרביעי נבחרו: משה פישל, אדם בראניצקי, וגרונם סאפיר. היו אלה הבחירות האחרונות בתקופת השלטון הרוסי.

בתקופת הכיבוש הגרמני

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה בשנת 1914 חל שיתוק בכל מהלך החיים. העיר שפרחה מאז יסודה והחיים סאנו בה, כאילו עצרה נשימתה בשיתוק פתאומי. כל לשכות המשלוח והבנקים ננעלו. סוחרי תבואות, עצים וברזל, שעשו חיים בעסקי יבוא ויצוא בין רוסיה, גרמניה ואוסטריה, אומנים ואינטליגנטים מדופלמים, הסתובבו ברחובות וחיפשו מחיה. החיים החברתיים קפאו, חוץ מועדות להחשת עזרה דחופה. על הועדות הוטל ראשית כל לדאוג לזרים שנשארו תקועים בסוסנוביץ בעקב ניתוק התחבורה. היו אלה ברובם סוחרים או סוכנים מנקודות שונות במדינה שנקלעו לכאן, או „רוסים" שגורשו מגרמניה. אחר כך, משנמצאו אפשרויות לשלוח חלק מהאנשים לבתיהם, היה על הועדות לספק להם אמצעים להוצאות הנסיעה.

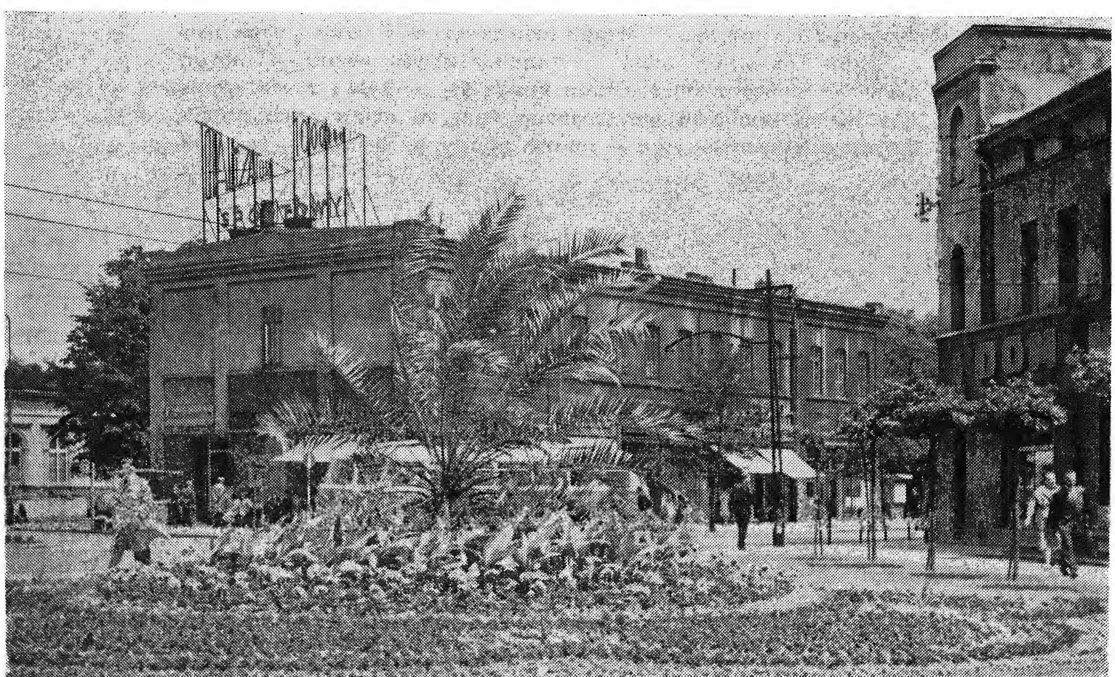
שלטונות הכיבוש הגרמניים נהגו בעיר בנחת. תחילה יסדו ועד אזרחים שבו השתתפו היהודים ביחס פרופורציונלי, ונציגיהם היו: הרץ ליפשיץ וסאליזי מיימון. האוכלוסיה היהודית קיבלה מהועדה טיפול מסוים אף בעניני אספקת מזונות. גם אחר כך, כשנוצרו שני ועדי אספקה מיוחדים, פולני ויהודי, שררה ביניהם הרמוניה שלימה. עסקני הועד היהודי היו: זאיונץ, וולפזון, המבורגר, ממלוק, קון, סטאבסקי, ליפשיץ ורוטשילד. ענין רב בפעולות הועד גילו גם הפרנסים גרונם ספיר ואדאם בראניצקי.

בשנת 1917 נתקיימו בחירות לעיריה, שבהן נבחרו היהודים: ברנארד אופנהיים, מכסימיליאן ריינר, איגנאצי לנדאו (קוריה שניה), סאליזי מיימון, שמואל רכניץ (קוריה שלישית), יוליאן קאבאק (קוריה רביעית), אדולף לנדאו, הנריק קוויאטק (קוריה חמישית), משה יודנהרץ, הרמן ברניקר (קוריה ששית).

באותה שנה נתמנו ע"י שלטונות הכיבוש פרנסים חדשים לקהילה היהודית: חיים יוסף זאיונץ, ישראל משה וינריב, מנדל שפירא והרץ ליפשיץ. ליפשיץ התפטר ובמקומו בא לייביש זנדל, שהיה פרנס אקטיבי ביותר. הודות למסירותו ופעולתו באמונה לטובת האוכלוסיה היהודית, אפשר לציינו כאחד העסקנים החשובים ביותר של סוסנוביץ היהודית.

בבחירות לקהילה בשנת 1924 נבחרו חמישה ציונים וחמישה אורתודוכסים. כיו"ר הנהלה נבחר הד"ר אברהם פרלמן, וכיו"ר הועד — לייביש זנדל. יו"ר המועצה היה הד"ר טוביה מילודיסטה וסגנו — לייביש שווייצר. עם פטירת הד"ר פרלמן בשנת 1928 קיבל עליו את תפקיד היו"ר לייביש זנדל שהיה פעיל עד שנת 1935. באותה שנה נתפזרה מועצת ועד הקהילה בעקב המצב הכספי הקשה והסכסוכים החריפים שפרצו בין המועצה לועד הקהילה בקשר לבחירות הרבנות. במקומה מינתה הממשלה הנהלה עם בריש טנצר בראשה.

בספטמבר אותה שנה התקיימו שוב ,בחירות לקהילה

גינה ליד רחוב צ'רבונה-זגלמביה מסוסנוביץ

אַ סקוועיר ביי דער גאַס רויטע-זאגלעמביע אין סאָסנאָוויץ

ומוסדות הקהילה שנבחרו מחדש החלו בפעולתם ב־28 לפב־רואר 1937.

הרכב הנהלת ועד הקהילה האחרון היה כדלקמן: שלמה לייזרוביץ, יו״ר (ציוני), שמחה וילצ׳יק, סגן יו״ר, ראובן טשאפניק, אייזיק לייב פיארמן, שלמה חיים וורמן (גוש דתי־כלכלי), דוד לברטובסקי, יצחק לייביש שטיינפלד („מזרחי״), שלום פיליץ (ליגה למען א״י העובדת), שלמה נחום לנגר (אומנים), משה קייזר („אגודה״).

המועצה הורכבה מהחברים דלקמן: יוסף מייטליס, יו״ר (גוש דתי־כלכלי), ברנרד יאסני, סגן יו״ר (רביזיוניסטים), שלמה דלסמן, חיים דנציגר, דוד לנצ׳נר, אברהם ליברמן (גוש דתי־כלכלי), ד״ר טוביה מילודיסטה (ציוני), יוסף גולדברג (ליגה למען א״י העובדת), ד״ר הירש ליברמן (פוע״צ שמאל), ברוך ז׳פקוביץ („מזרחי״), ברוך סצמסקי („אגודה״), יואל דיאמנט (אומנים), ברוך דוד דודקיביץ (סוחרים זעירים), אברהם רוטנר (דתיים בלתי מפלגתיים).

ב־5 לדצמבר 1938 עזב ראובן טשאפניק את ועד הקהילה ובמקומו בא מנדל צ׳יכובסקי. ב־18 לינואר 1939 עזב יצחק שטיינפלד את הועד ובמקומו בא משה מרין (ציוני).

תקציב הקהילה השנתי הרגיל הגיע בשנת 1938 ל־200,000 זהובים בערך. באותו זמן היו בסוסנוביץ 2628 משלמי מס (מ־5—1000 זהוב), ומקורות ההכנסה היו: מסים, שחיטה ובית העלמין. הסכום הכללי להוצאות לעזרה סוציאלית ומוסדות דת ותרבות הגיע ל־50,000 זהובים, כלומר, 25% מכל התקציב.

הקהילה העסיקה 35 פקידים, מהם חמישה במשרד.

הקהילה הגישה עזרה כספית למוסדות הבאים:

בית־החולים היהודי	10000 זהוב
בית היתומים	15000 „
מושב זקנים	4000 „
יולדות עניות	1000 „
„גמילות חסד״	2000 „
„לינת חולים״	2000 „
מקואות	1500 „
קמח מצות לעניים	8000 „
סיוע קבוע ודחוף	6000 „
למהגרים ועוברי אורח	2500 „
עזרה רפואית	6000 „

כן הועידה לצרכי הגנה וסיוע ציבוריים 45000 זהוב, ולצרכי תרבות וחינוך 8000 זהוב.

11. קהילת סוסנוביץ בפולין העצמאית

תחת שלטון פולין הדמוקרטית — לקהילה אופי של עדה דתית — ב־1929 נבחר הרב מנחם האגר לרב העיר — מאבק המפלגות והסיעות במועצת הקהילה — עזרת השלטון הפולני ל„אגודה״ בבחירות לקהילה — ועד קהילה ממונה מטעם השלטון — סיבוכים בפעולת ה„ממונה״ — חיפושי חטאים בועד הקודם — בחירות חדשות ב־1936 — 25 רשימות השתתפו בבחירות לקהילה — הצעה להקמת נציגות אחידה של יהודי זאגלמביה למען שלום פנימי ולייצוג כלפי השלטונות — התגברות האנטישמיות הלוחמת — נישול יהודים ורדיפות כלכליות.

היום ההיסטורי בתולדותיה של פולין החדשה היה יום הכרזת הקונסטיטוציה, 17 במארס 1921, בסיים הראשון המכונן. שלא ככל חוקותיה הקודמות של פולין, היתה חוקה זו להלכה ליבראלית והבטיחה זכויות שוות לכל אזרחי המדינה ללא הבדל מוצא, לאומיות, שפה, גזע ודת (סעיף 95). סעיף 111 הבטיח לכל אזרח זכות טיפוח עצמיותו ולשונו הלאומית. המיעוטים בפולין ביססו את קיומם האזרחי והמדיני על חוזה המיעוטים שנחתם על־ידי פולין יחד עם חוזה־השלום. ואולם עם גידולה וביסוסה המדיני של פולין הלכו ובטלו הסעיפים הליבראליים שבחוקה ואתם כל ההתחייבויות שבחוזה המיעו־טים. פילסודסקי לא נהג לפי קו אנטישמי מובהק, אולם גם לא נתן ביטוי לעמדה חיובית מפורשת בשאלה היהודית, וגורל האוכלוסיה היהודית בפולין העצמאית הופקר בידי רוב אנטי־יהודי של הסיים והיה תלוי במימסד שרירותי מרכזי ומקומי. לאור מציאות זו נתארגנה הנציגות היהודית בסיים הפולני ב„קולו״ היהודי, שעמד על משמר האינטרסים הלאומיים. פעו־לות ה„קולו״ נצטמצמו למעשה במלחמה לזכויות היהודים כאזרחים ובהגנה על האינטרסים החיוניים של הכלל, ומידת ההצלחה החלקית והארעית היתה תלויה בקוניונקטורה המדי־נית. לעתים נקטו היהודים שיטות של אופורטוניזם ולעתים שיטות של מרי.

ועד הקהילה בסוסנוביץ שנתמנה על־ידי שלטונות הכיבוש הגרמניים בשנת 1917 נשאר בכהונתו גם אחרי שקלגסי הגר־מנים יצאוה עם סיום המלחמה ופולין היתה לעצמאית. אך לאותה עת נשתנה הרקע המדיני לארגון החיים הציבוריים של יהודי פולין שהיה קיים בעת מינוי אותו ועד. כן נשתנה גם יחס הכוחות שנתגבשו בציבוריות היהודית והמגמות הכלליות שלה. אף מבחינת הרכבו האישי פסק ועד הקהילה מלהיות בעל כושר פעולה. כמה מחבריו מתו במשך השנים או הגיעו לזקנה. כהונת הועד שנתמנה על־ידי הגרמנים נמשכה איפוא תוך צפיה למועד הבחירות לקהילה, שארגונה ותחום סמכו־יותיה נקבעו בצו מיום 7 בפברואר 1919.

צו זה של ממשלת פולין הדמוקראטית, שנתן לקהילה אופי של עדה דתית, הכזיב חלק מן החוגים הפרוגרסיביים של

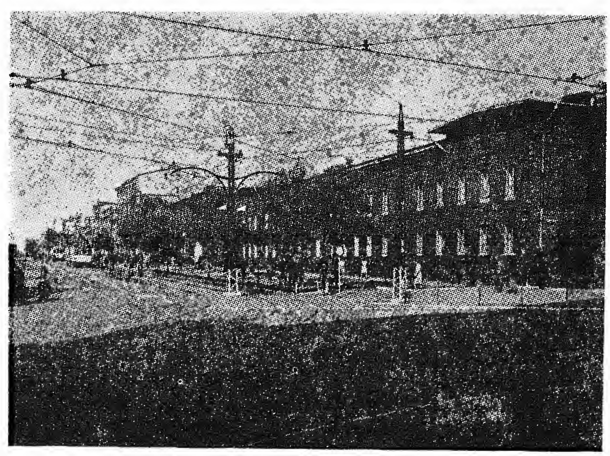

סוסנוביץ — שדרות הנצחון
סאָסנאָוויץ — די זיגער־אַלעע

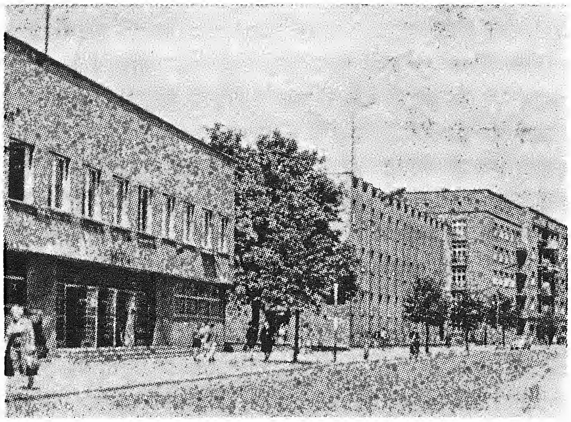
יהדות סוסנוביץ הלאומית והנאורה, ששאפו למסגרת ארגון של אוטונומיה קהילתית־לאומית. אולם הממשלה השהתה את מועד הבחירות לקהילה אף לפי המתכונת שלה, ורק בפברואר 1924 הכריזה סוף־סוף על בחירות חדשות.

עצם ענין הבחירות עורר התענינות מרובה בציבור, ותוצאותיה שיקפו במידה רבה את מערכת הכוחות והזרמים המפלגתיים ביהדות סוסנוביץ. הנהלת הקהילה שנבחרה, היתה בהרכב של חמישה ציונים וחמישה חרדים. לנשיא ההנהלה נבחר הד״ר אברהם פרלמן (ציוני), לנשיא המועצה — הד״ר טוביה מילודיסטה (ציוני).

אך נתכנסה מועצת הקהילה החדשה לישיבתה הראשונה נתגלע ריב בינה לבין השלטונות, שהיה ריב משותף לכל קהילות ישראל בפולין. מיניסטריון הדתות וההשכלה דרש כי לשון הדיונים במועצה תהיה הלשון הפולנית, וסירב לשוות לטכס הפתיחה אופי רשמי. כל חברי מועצת הקהילה הביעו את

הכניסה למרכז העיר סוסנוביץ מצד דרום
רחוב צ׳רבונה־זאגלמביה
אריינגאַנג אין צענטער פון סאָסנאָוויץ פון דרום זייט
— די רויטע־זאגלעמביע גאַס

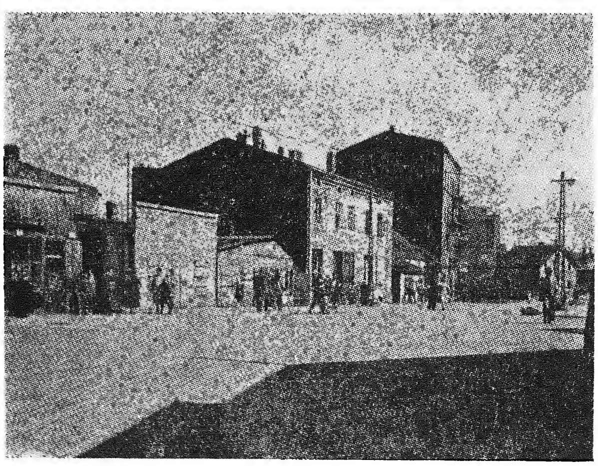

סוסנוביץ — רחוב צ׳רבונה־זאגלמביה
סאָסנאָוויץ — גאַס פון רויטע־זאגלעמביע

התנגדותם לעמדת הממשלה בראותם בה כוונה להתנקש באפיו הלאומי והדמוקראטי של מוסד הקהילה ונסיון למעט את דמותו. הסכסוך החמיר ונמשך למעלה משנה וחצי; לבסוף חוסל בפקודת המיניסטר לדתות ולהשכלה מיום 24 בינואר 1926, שלפיה הורשתה מועצת הקהילה לנהל את ישיבותיה בעברית, באידית או בפולנית, בתנאי שהפרטיכלים יירשמו בפולנית, כדי לאפשר לשלטונות לבקר את פעולות הקהילה *.

בשנת 1929 נבחר, לאחר מאבק קשה, לרב העיר הרב מנחם־מנדל האגר (1889—1954). בחירתו גרמה למחלוקת בקרב הקהילה. ה„אגודה״ התנגדה להרב האגר בגלל היותו „מזרחי״ ובחרה ברב שני, שלא היה אגודאי ממש, ואולם

* מפעולות מועצות הקהילה בסוסנוביץ נשארו בכתב שני דו״חים כפולנית: אחד נמצא בספריה הלאומית של האוניברסיטה העברית בירושלים, שבו השתמשתי בחיבור סקירתי; השני, האחרון לפעולת המועצה, נכלל ב„אלמנך הקהילות״, שהופיע בוארשה בשנת 1939 וטופס ממנו נמצא ב„יד ושם״ בירושלים.

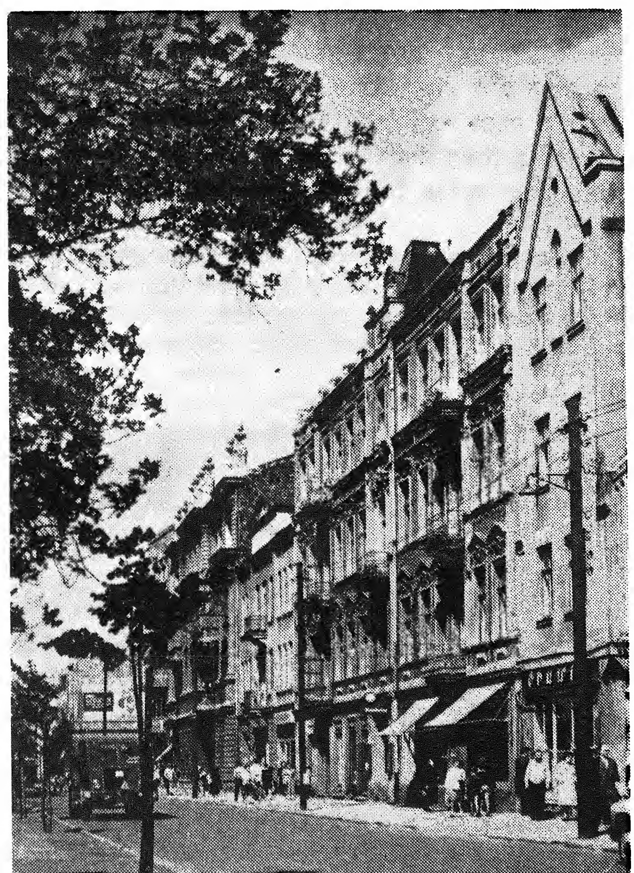

ארכיטקטורה טיפוסית של רחוב 1 למאי בסוסנוביץ
כאַראַקטעריסטישע אַרכיטעקטור פון די 1 מאַי גאַס אין סאָסנאָוויץ

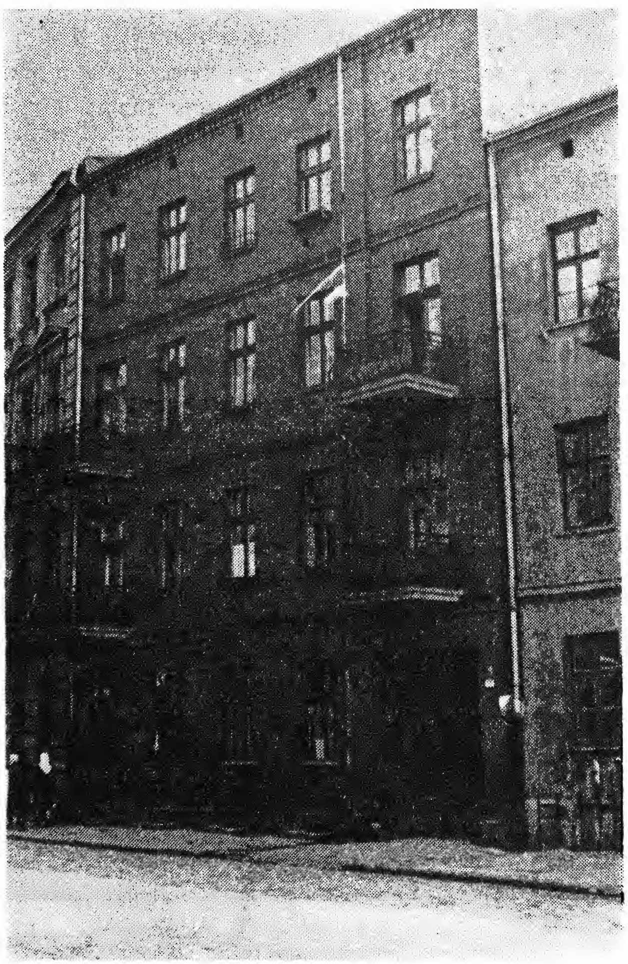
הרב האגר נבחר בידי הרוב. התחילה מחלוקת שנמשכה שנים רבות. אנשי ה„אגודה" פנו לעזרת ה„פריץ", הוויאָבודה, שיאשר את מועמדם לרב קהילת סוסנוביץ, אולם דרישתם נדחתה והרב האגר קיבל אישור רשמי כרב העיר. השלטון היה מעונין במחלוקות בקרב המיעוטים הלאומיים במדינה במטרה להחלישם במאבקם עם הרוב הפולני במדינה. בכלל היתה עין הממשלה צרה במעמד היהודים שהצטיינו מיתר המיעוטים בכוחם ובהשפעתם המדינית והכלכלית, וסייעה לזרוע פירוד בתוכם באמצעות צווים ותקנות שהגבילו את החופש ה„דמוקראטי" של היהודים.

מלחמת הסיעות והמפלגות בישוב היהודי בסוסנוביץ הקשתה על הדיונים ופגעה בכושר הפעולה של מועצת הקהילה, שנעשתה זירה לויכוחים וחיכוכים מפלגתיים בלתי פוסקים. אף־על־פי־כן ידעה הקהילה בענינים שנודעה להם חשיבות יהודית־כללית — כמו המלחמה לביטול שביתת־החובה ביום א' בשבוע, ארגון מגבית של קהילות פולין למשלוח מצות ליהודי רוסיה, ענין הסיוע לבנין ארץ־ישראל, וכדומה — לכבוש את יצר הפלגנות. באי־כח הציונים השתדלו מפעם לפעם לעורר את ועד הקהילה לפעולות למען ארץ־ישראל, אם בצורת הקצ־בות לקרנות הציוניות ולצרכי העליה, ואם בהחלטות־אהדה והפגנות לביטוי הקשר החי בין יהדות סוסנוביץ למפעל הארצישראלי. מאמציהם נתקלו בהתנגדותם של האנטי־ציונים במועצה והממונה על ביקורת התקציב מטעם השלטונות, ורק הקצבות מעטות לפי הערך הושגו לתמיכה בעליה החלוצית. בפרוץ המהומות בא"י בשנת 1929 הוקם ביזמת מועצת הקהילה ועד־עזרה לנפגעי המאורעות שאסף בסוסנוביץ והסביבה סכום הגון. לזכותו של ועד הקהילה תצוין גם השתתפותו בארגון תנועת־המחאה בפולין על המדיניות הבריטית בא"י לאחר פרסום הספר הלבן ב־1930.

לאחר שלטון של ועד־קהילה ממונה מטעם השלטונות במשך חדשים מספר, נערכו במאי 1931 בחירות לקהילה לפי התקנון. התקרבות ה„אגודה" לממשלת הסאנאציה, שבאה לידי גילוי בולט בבחירות לסיים, עתידה היתה להתגלות גם בבחירות לקהילות. הממשלה עשתה כל שהיה בידה לעשות כדי לסייע לנצחונם של בעלי־בריתה, אנשי ה„אגודה" ואדמו"ריה, ואלה לא חסכו עמל כדי לנצח... „בפקודת הרבי" ובכוח השלטונות. המגמה הישנה לשוות לקהילה אופי דתי קיבלה מפעם לפעם חיזוק מצד הממשלה בתקנות השונות של המיניסטריון להשכלה ולדתות (מ־1927, 1930 ו־1931). לפי אחת התקנות הללו נשללה זכות בחירה לקהילות מיהודי העובר בגלוי על מצוות הדת,

סוסנוביץ — רחוב ורשבסקה
סאָסנאָוויץ — וואַרשעווער גאַס

סוסנוביץ — רחוב קובלסקה
סאָסנאָוויץ — אַ הויז אין די קאָוואַלסקאַ גאַס

או הטוען בפומבי שאין לשמור מצוות, ותקנה זו שימשה בעיי־רות רבות אמצעי לפסול בוחרים ומועמדים שנראו כבלתי־רצויים ל„אגודה" ולשלטונות. עם זאת לא הצליחו המאמצים המשולבים של ה„אגודה" והממשלה אלא חלקית. בסוסנוביץ לא היה חלקה של ה„אגודה" גדול בועד הקהילה, והשלטונות השתדלו לעמוד לה תמיד בשעת דחקה, בחבלם בפעולות מועצת הקהילה בצורות שונות, גלויות ונסתרות. על אף כל מאמציה לא הצליחה ה„אגודה" להשיג כוח הכרעה, שנשאר בידי הציונים.

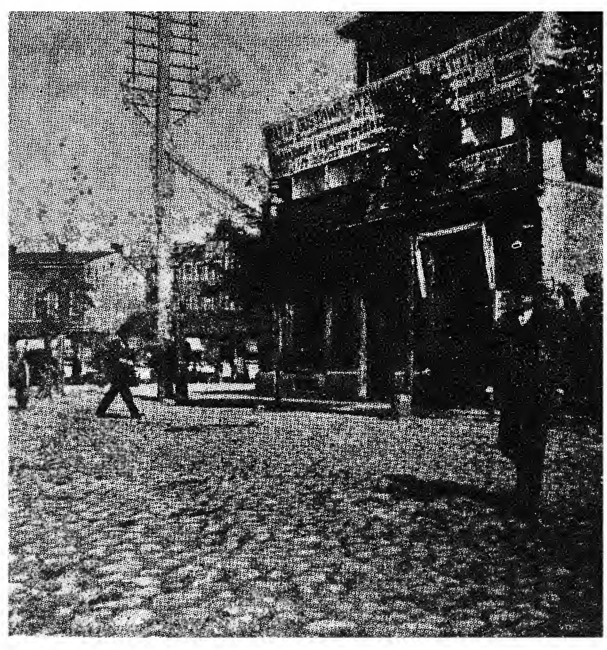
הרכב מועצת הקהילה בבחירות שנערכו במאי 1931 לא היה לרצון השלטונות והוויאֶבוּדה פסל את הבחירות. מצב זה של מנויים ובחירות לסירוגין נמשך בשנים 1931—1934. בפברואר 1934 התקיימו שוב בחירות לקהילה, ושוב יצאה ה„אגודה" ברשימות משלה בתקוה לזכות בקולות בוחרים רבים ובמספר ניכר של חברי ההנהלה. אך גם הפעם זכו ברוב הרשימות של הציונים ו„המזרחי". אחרי הבחירות הגיעו הציו־נים ו„המזרחי" לידי הסכם עם רשימות הרבנים אריה־צבי פרומר מקוז'יגלוב ויצחק גליקמן, ולפיו הוכר הרב האגר לרב העיר והרב פרומר לראש בית־דין. אנשי ה„אגודה" עשו מאמצים רבים אצל השלטונות שיפסלו את הבחירות, והללו החלו בחי־פושים ובבדיקה קפדנית של ספרי־חשבונות ומיסמכים במש־רדי הקהילה. עיקר הפולמוס בועד הקהילה ובמועצתה ניטש תמיד סביב לתקציב שהגיע בממוצע לסכום גדול. אנשי ה„אגו־דה" טרחו להגדיל את ההקצבות רק למוסדות־הדת ומפעלי החרדים, והתקציב היה מתאשר בדרך כלל לאחר מיקוח ממושך ומיגע. אחרי קבלתו על־ידי מועצת הקהילה היה התקציב טעון אישור מצד השלטונות. הפקיד הממונה על עניני הקהילה מטעם המיניסטריון להשכלה ודתות היה מוחק ומשנה בו סעיפי הו־צאות שונים. בשנים האחרונות גברה התנגדות הממשלה להק־צבות לטובת ארץ־ישראל ולצרכי העליה, ולעתים נמחקו אף תרומות קטנות שנקבעו לטובת הקרנות הציוניות, וכיוצא בזה.

בבחירות של 1935 נבחר ועד חדש, ששוב לא היה לרצון השלטונות, והוא פוזר מיד, ובמקומו בא ועד קהילה ממונה בראשותו של בריש טאנצר, שהיה פעם ציוני טוב ומכובד והפך מכשיר בידי השלטון לנגח בו את הקהילה.

ועד הקהילה הממונה

בהרכב המינהלה הממונה של הקהילה נכנסו: בריש טאנצר — מנהל, ד"ר יוליאן הרצמן — סגן מנהל, חברי המינ־הלה — מארכוס בירמן, יעקב גרפינקל, אינז' מארכוס ליפשיץ, החרושתן איגנץ מייטליס, סאלו וולפסון (התפטר מהמנדט שלו), הנריק זינגל, וכן המו"צ הרשמי של הקהילה — הרב מנחם שוורץ.

להבהרת האוירה וסיבוכי התקופה, נביא בזה תרגום המיסמך המקורי לפירוק הרשמי:

קטע מרחוב גלובנה (צ'רבונה־זאגלמביה) וקרן רחוב מודז'יובסקה בסוסנוביץ

פראַגמענט פון גלווונע גאַס (רויטע־זאגלעמביה) און מאַדזשעווער גאַס אין סאָסנאָוויץ

סוסנוביץ — בית־קפה ורשבסקי

סאָסנאָוויץ — די וואַרשעווער צוקיערניע

1. בתקופת כהונתו תיכנן ועד הקהילה בהסכמת המועצה תקציבים קהילתיים בלתי־ריאליים בניגוד לחוקים המקובלים.

2. במשך עשר שנות כהונתו של ועד הקהילה היהודית בסוסנוביץ לא בוצעו תקציבי הקהילה ברוח ההתחייבות המקו־בלת, מה שגרם לגרעון תקציבי הולך וגדל משנה לשנה. הגרעון הגדול ביותר בתקציב הקהילה נתהוה בשנת 1933 והגיע ל־192,000 זהוב.

3. מצב משקי זה הביא לפיגור בתשלום משכורות לפקי־דים וכן גדל חוב מס ההכנסה לממשלה שהגיע ב־1933.12.31 ל־2,000 זהוב. כן חלו פיגורים בתשלום חובות לביטוח סוציאלי, שהגיעו בתאריך האמור ל־10,757.50 זהוב. כתוצאה מכך אחזה הממשלה באמצעים דלהלן:

א) שמה עיקול על הכנסות הקהילה;

ב) הגוף המבקר הגביל את יכולת השימוש בכספי הקהי־לה במחצית השניה של שנת 1934;

ג) בית־המשפט העירוני בסוסנוביץ הועיד ממונה מיוחד על הביטוח הציבורי.

4. ועד הקהילה הסוסנוביצית פרק מעליו את עול היוזמה המשקית ואת האחריות לניהול סדיר בהתאם לנוהג בקהילות היהודיות, ולא עשה מאמצים לקדם את פני הרעה. ראיה לכך, שבשנת 1933 התקיימו שתי ישיבות, וב־1934 — שלוש ישיבות.

הועד השתמש לרעה בזכותו לקביעת התקציבים, בקבעו את גובה המסים של משלמיו השונים באורח חד־צדדי, וכך הסדיר את הפעולה המשקית והחשבונות לפי המפתח המפלגתי.

5. ברוח זו פעלה גם מינהלת הקהילה. מועצת הקהילה לא זו בלבד שלא דאגה במידה מספיקה להכנסות — אדרבה, התחמקה במשך כל תקופת כהונתה מגבית מסים, שהיוו מקור ראשי להכנסות והגנה על משלמי מסים שונים מפני עיקולים של משרד ההוצאה־לפועל, לרבות חברי הועד והמועצה של הקהילה. כתוצאה מזה גדל עומס החובות של המסים משנה לשנה, ובשנת 1933 הראו הפנקסים שהמסים שלא ניגבו עלו לסכום של 35,510 זהוב; ובשנת 1934 נאלץ ועד הקהילה לרשום שוב בפנקסים חוב של מסים שלא ניגבה בסכום של 79,970 זהוב, כלומר, שהחובות בשתי השנים הצטרפו יחד לחוב של 115,481.18 זהוב.

6. פיגור רציני גילה ועד הקהילה בענין השחיטה הכשרה: בשנת 1933 היו הכנסות של 7,000 זהוב, וב־1934 — 3,000 זהוב, בלי להגיב נגד שחיטה כשרה בלתי־חוקית, שגדלה משנה לשנה ובלי לנקוט שום אמצעים נגד העבריינים, מה שגרם נזק חמרי ומוסרי לקהילה.

7. ועד הקהילה לא פעל בהתאם לחוקים של המיניסטריון ועבר עבירות תקציביות, ובכך אילץ את השלטון להוציא צו שעל ועד הקהילה להחזיר את ההוצאות בסך 7,232 זהובים שהוציא באורח בלתי־חוקי.

8. ועד הקהילה יִפה את כוחם של אחדים מחברי הועד, ואף של ועדה מיוחדת לגבית המסים המגיעים, ומאחר שלא היתה ביקורת מתאימה על הגביה נגרם שימוש לרעה בכספים. מסיבה זו הוזמנו כמה מחברי הועד לחקירה בבית־המשפט שהחליט לבטל את הממונות של אחד מחברי הועד ולצמצם את זכויותיו.

הועדה לרכישת קרקע לבית־העלמין גילתה שימוש מופרז ובזבוז כסף ציבורי בשלמה בעד 340 שבט (פרענט) 14,895 זהובים, שהיה סכום כפול מכפי שהיו צריכים לשלם. נוסף לכך עלו ההוצאות המינהליות בקשר לקנית הקרקע לסך 8,301.16 זהוב שנועדו לא למטרה זו. ומאחר שהועד לא התנגד לפעולה זו, הוא נעשה שותף לה ולנזק שנגרם על ידיה. בנדון פעולה זו נתבעו לעונש גם ועד הקהילה וגם הועדה שטיפלה בקנית הקרקע.

9. ועד הקהילה הירשה לבצע פעולות בשטרות בלתי־חוקיים, קיבל שטרות במקום כסף ממשלמי־מסים בלתי־בטוחים ובלתי־אחראיים, עשה עסקי ניכוי־ריבית בעד פדיון שטרות. ההפסד ב־1929 משטרות שלא נפרעו הגיע ל־4,797.80 זהוב, ומשטרות שנתקבלו מועדת בית־העלמין בשנת 1934 נשקף הפסד בסך 2,200 זהוב.

10. על אף שורה של צוים מטעם ועדת הביקורת של הקהילה לא ביצע הועד את מפקד האוכלוסיה היהודית בעיר, ובכך מנע את האפשרות לגבות את מס־הקהילה מהחייבים בכך. כמו כן לא רשם ועד הקהילה — למרות דרישת השלטונות — את נכסיו במשרד הרישום.

מהאמור לעיל יוצא: א) שועד הקהילה סילק מעליו את כל האחריות המשקית; ב) הביא לאבדן סמכותו וחתר תחת האימון מצד האוכלוסיה היהודית שבעיר למוסד המייצג; ג) אנשי ועד הקהילה זילזלו בעצמם בכך שטיפלו בענינים המסו־רים לרשותם באופן חד־צדדי לטובת מפלגות וגרמו נזק חמרי ומוסרי לסדר הכללי ולאוכלוסיה היהודית בעיר, וגילו חוסר יכולת וכשרון לפעולה חיובית ולניהול הרכוש והכספים של הקהילה.

תפקידו הראשון של הועד הממונה מטעם השלטון היה איפוא לנהל את עניני המשק של הקהילה ולהבריאו. ב־11 בפברואר 1935 קיבל הועד הממונה לרשותו את כל הרכוש של הקהילה וסמכויותיה. אולם מינוי זה לא נתקבל ע״י הציבור היהודי בסיפוק, ואף נמצאה קבוצת יהודים שמפעם לפעם יצאה בהתקפות ב„היינט" הוארשאי וב„זאגלעמביער צייטונג" הבּאָנ־דיני על הקומיסאר טאנצר.

אכן לא שפרה נחלת הועד הממונה עליו, שצריך היה להכניס סדר במשק הכספי של הקהילה, לגבות את מס הקהילה מידי משלמים מפגרים בסך 45,920 זהוב, לסדר את התשלומים בבית השחיטה, לסלק את חובותיו בסך 92,331 זהוב וכן חובות למוסד הביטוח הציבורי בסך 20,000 זהוב. לפי הדו״ח של ועד הקהילה הממונה הצטייר בעונה זו התקציב דלקמן:

1. הכנסות:

מס קהילה של המפגרים	56,453.28 זהוב
מס הקהילה לשנת 1935/36	93,453.25 "
מכירת מושבים בבית־הכנסת ונדרים	10,000.— "
דמי שחיטה	44,781.— "
מכירת קברים	80,000.— "
תשלומים בעד רשיונות למצבות	50,000.— "
הכנסות בלתי־צפויות	2,488.04 "
	337,175.57 זהוב

2. הוצאות:

חובות	30,365.63	זהוב
הרבנות	12,000	"
אדמיניסטרציה	17,920	"
שחיטה	56,141.30	"
בית־עלמין	14,800	"
בתי־כנסת ובתי־תפילה	20,360	"
עבודה סוציאלית	40,460	"
למוסדות ממשלתיים ולאומיים	1,400	"
מחלקה כלכלית	7,500	"
לקנית מאגרים למרחץ	12,000	"
הוצאות בלתי־צפויות	2,533.17	"
	215,480.10	זהוב

למעשה הביאו ההכנסות רק 73,264.95 זהוב, ועל חשבון ההוצאות שלמו רק 46,124.76 זהוב. מס הקהילה חל על 2951 חברי הקהילה, כך שבאופן ממוצע שילם כל אחד 37 זהובים לשנה. כדי לקבל מושג מאופי ההכנסות וההוצאות נביא בזה קטעים מתוך הדו״ח של ועד־הקהילה הממונה.

הכנסות:

מבית הכנסת:

ההכנסות היו לבד מנדרים של העולים לתורה, בעיקר מתשלומים בעד מקומות־ישיבה מושכרים בראשית השנה היהודית. המינהלה הממונה נתנה דעתה על קביעת מקום בבית־הכנסת גם לשכבות ההמונים הרחבים.

שחיטת בקר:

השחיטה בתחום הקהילה היתה זקוקה לפתרון הן מבחינה דתית והן מבחינה מינהלית־תקציבית. מאבקים תמידיים היו קיימים מסביב למינוי האישיות הרבנית שתשגיח על השחיטה הדתית; לבסוף הוטל על הרב שוארץ לבקר בכל שבוע בבית־השחיטה ולהשגיח על הכשרות. נוסף לכך הונהגה שמירה מעולה מצד שני משגיחים על בשר כשר במשך השחיטה; וכן הוטלה חובה על שלושה נאמנים — הדיינים גליקמן, הל־ברשטאם ושטארק — לבקר פעם בשבוע את כל האיטליזים היהודים באזורים שלהם לשם ביקורת מתאימה על הבשר. הונהגה גם שחיטה כשרה של בקר ללא בדיקה שנועדה לצריכה לבלתי־יהודים תמורת מחיר נמוך. היתה זו שחיטה שעד אז בוצעה בידי הקצבים על דעת עצמם. מלבד הפעולות הנ״ל שנעשו לטובת החלק השמרני של האוכלוסיה היהודית, בוצעו פעולות שונות במטרה להגדיל את היעילות של השחיטה ואת כמויותיה; וכן הונהגה רציונליזאציה בשיטת הביקורת הלקויה בשחיטת בקר. מלבד זה חל שינוי באופן התשלומים בעד שחיטת הבקר; מכירת הכרטיסים לשחיטה נמסר לאיגוד הקצבים. הודות לסידור חדש זה החלו זורמים לקופת הקהילה תשלומי השחיטה באורח רגיל ובסכומים מלאים.

בדו״ח מתפאר הקומיסאר, שהודות לשינוי בתעריף התש־לומים בעד שחיטת בקר כאילו פסקו הקצבים מלשחוט מחוץ לעיר והחלו פועלים בתחום השחיטה העירוני, ועל אף הנמכת התעריף הראתה שנת 1935 גידול ניכר בהכנסה בהשוָאה לשנים קודמות, הודות לגידול בכמות שחיטת הבקר.

שחיטת עופות כשרה

עם קבלת שלטון הקהילה — מציין הקומיסאר — היו ההכנסות מתשלומי שחיטת עופות קטנים מאד, בעקב שחיטת עופות בלתי־ליגאלית בידי שוחטים בלתי־מוסמכים, וכן בידי כמה רוכלים של בהמה־דקה. מלבד זה היו מספקים בהמה־דקה שחוטה מערים אחרות וגרמו הפסדים כלכליים חשובים לקהילה, ואף פגמו בערובה לכשרות הבשר. המינהלה החדשה הקדישה להבראת המצב עמל רב. ראשית הוחל במאבק נגד השחיטה הבלתי־ליגאלית. הונהגו הקלות מיוחדות ביחס לתשלומים לרוכלים בבהמה גסה ונקבעה ביקורת אחראית על שחיטת עופות כשרה. הונהגו חתימות־עופרת עם ציון ימי־השחיטה לבהמה־גסה שנשחטה בשטח העירוני המקומי. אחזו באמצעי־עונש מתאימים נגד אנשים ורוכלים בבהמה־גסה שהשתמטו משחיטה ליגאלית. הוצאו כרוזים לאוכלוסיה, ואף הודיעו מעל בימת בית־הכנסת, שלא יקנו שחיטת בהמה־דקה ללא חותמות־עופרת של הקהילה. הרבנות המקומית נצטוותה לא לטפל בשאלות של בהמות־דקות שלא היו להן חותמות־עופרת. הודות לאמצעים אלה הושגה ב־1935 כמות של 46,427 שחיטות של בהמה־דקה לעומת 9650 ב־1934 ו־9414 ב־1933. כתוצאה מן המאמצים הנ״ל נכנסו בשנת 1935 לקופת הקהילה 10,348.90 זהוב, כלומר: למעלה מ־300% מן הסכום שנקבע מראש. עובדה זו שימשה הוכחה לניהול משק רציונאלי שבא ליד ביטוי בתקציב, להחזרת האימון מצד החלק השמרני של האוכלוסיה היהודית, שהחל דורש בכל מקום בשר מהשחיטה המקומית.

מכירת אחוזות קברים

מכירת קברים על־ידי המינהלה בשנת 1935 בוצעה רק בגבולות התשלומים המותרים לפי החוק, בהתאם לסעיף 11 מהוראה המיניסטריונית מן התשיעי בספטמבר 1931 בנידון ניהול המשק הכספי של הקהילות היהודיות. בסכום המיקדמי לתשלומי קברים אלה חלה הורדה מ־13,000 זהוב ב־1934 ל־8,000 זהוב ב־1935. במקום זה חלה עליה בתשלומים בעד מצבות מ־2,000 זהוב ב־1934 ל־7,000 זהוב ב־1935; ולא־אירע אף מקרה אחד של „בזיון המת", דבר שהיה שכיח בשנים קודמות בעקב מקח־וממכר בלתי־נעים ביחס למחיר הקבר.

תשלומים בעד רשיונות להקמת מצבות

בדומה לתשלומים תמורת קברים, קבעה המינהלה גם כאן לעצמה עמדה ברוח הסעיף של ההוראה שצוטטה לעיל. ב־1935 הגיעו התשלומים בעד רשיונות להקמת מצבות לסכום של 5,166.90 זהוב, היינו, אף בסעיף זה של התקציב היתה עליה יחסית הגונה בהשואה לשנים קודמות.

הוצאות:

רבנות

סעיף זה מכיל משכורות של סגן־רב ותגמולים לשתי אלמנות רבנים בסך 12,643 זהובים. המינהלה הרכיבה רבנות מהמו״צ רבי מנחם שוארץ עם שלושה דיינים: רבי יהושע גליקמן, רבי דוד יהושע הלברשטאם ורבי יהונתן שטארק. נקבע לרבנות חדר מיוחד במעון הקהילה, שבו ניתנו לסידור כל הענינים הדתיים, הוכרעו שאלות כשרות, העברות לבית־דין הרבני, וכדומה.

מינהלה

ההוצאות של לשכת הקהילה עלו במידה מסוימת. הלשכה הועברה מרחוב צדדי למרכז העיר, שבו היא תופסת חמישה חדרים רחבים במקום השנַים הקודמים. הקומיסאר קבע שעות־קבלה לקהל בכל יום משעה 5 עד 7 אחרי הצהרים ובימי ראשון לשבוע משעה 10 עד 2 אחרי הצהרים.

בשנת 1935 סידרה לשכת הקהילה כרטסת של האוכלוסיה היהודית בסוסנוביץ. כרטסת זו מכילה בכרטיסי משפחה את כל חברי הקהילה היהודית, והיא מתעדכנת בקביעות על סמך כרטיסי הרישום של משרדי העיריה. לפי תוצאות המפקד שבוצע בידי הקהילה הגיע ביום 1 ביוני 1935 מספר האוכלוסיה היהודית בסוסנוביץ ל־23,550 נפש.

הסכום שנועד בתקציב 1935 לסידור פינקס האוכלוסיה היהודית היה 2,000 זהוב, אך למעשה הוצאו למטרה זו 2,807.02 זהוב. סכום זה הכיל את ההשקעה ביסוד הכרטסת, כינון המשרד לכרטסת וכו׳.

בתי־כנסת ובתי־תפילה

בסעיף זה נכללו משכורות של פקידי בתי־הכנסת ברחובות דקרטה, ווייסקה ופלוריאנסקה. סכום זה עלה ל־10,408.55 זהובים. ההוצאות לצרכים המשקיים של בתי־הכנסת עלו ל־6,438.67 זהובים. חלק גדול מההוצאות הללו הוצא לבדק־בית בבתי־הכנסת ולתשלומי תיעול ושרברבות, סידורים תברואתיים שונים, וכיוצא בזה.

שחיטה כשרה

משכורות השוחטים ב־1935 הופחתו במידה מתאימה והגיעו ל־32,000 זהוב. סכומי התגמולים לאלמנות שוחטים הגיעו ל־5,250 זהוב. משכורות משגיחי הבשר הגיעו ל־10,406.57 זהובים. פעולות משגיחי־הבשר היו מכוונות לא רק להבטחת הכשרות, אלא גם למניעת הגנבת בשר־חוץ לעיר שחיבלה בהכנסות הקהילה.

לצרכי הביקורת על השחיטה, הצרכים המשקיים של בית־המטבחיים, העמילות בעד מכירת כרטיסי שחיטה באמצעות איגוד הקצבים, דברי דפוס, חותמות־עופרת והחזרות מכל יחידה נטרפת (תשלומי הפרשים בין „כשר" ל„טריפה") הוצאו במשך 1935 10,814.90 זהוב. כן בוצעו כמה עבודות ונעשו השקעות מסוימות בהקמת בית־שחיטה. המצב הרע של בית־המטבחיים מבחינה משקית ותברואתית תבע תיקונים, ואלה בוצעו בידי המינהלה.

הסכום הכללי של ההוצאות בסעיף השחיטה הכשרה בשנת 1935 הגיע ל־58,120.64 זהובים, ואילו ההכנסה מתשלומי שחיטת בקר ועופות הגיעה ל־70,269.30 זהובים.

בית־העלמין

א. למשכורות מפקחי בית־העלמין והקברנים הוצאו בשנת 1935 1,225 זהובים.

ב. לצרכים המשקיים של בית־העלמין, הוצאות קבורת מתים עניים, והוצאות אחרות הוצאו 1,520.64 זהובים.

ג. המגרשים שנרכשו בידי המינהלה הקודמת של הקהילה בשביל בתי־עלמין חדשים, כמו הקרקע ביינזור ובסביבת מילוביץ, אינם באים בחשבון למעשה בגלל המרחק הרב וכן מסיבת התנאים הבלתי־נוחים הכלולים בהסכם שנעשה על־ידי המינהלה הקודמת. המינהלה החדשה החליטה לרכוש מגרש מתאים הגובל בבית־העלמין הנוכחי ליד רחוב הנסיכים (קשונז׳צ׳נה), ולמטרה זו קבעה 20,000 זהוב*.

נוכח העובדה שהחלקות בבית־העלמין הנוכחי מתמלאות יותר ויותר, יש לראות את ההחלטה האמורה כרבת־ערך וחיונית. אך מחוסר אמצעים לא עלה בידי המינהלה החדשה לבצעה בשנת הדו״ח הנוכחית.

מעשי צדקה והגנה חברתית

סעיף זה מכיל תמיכות למוסדות צדקה וחסד ועזרה דחופה לאוכלוסיה העניה וכן צרכי רפואה לחולים עניים. ראויה לתשומת־לב מיוחדת התמיכה בבית־החולים היהודי, שלמענו הוצא ב־1935 סך 4,908 זהובים. ל„ריפוי עניים חולים" (החזרת הוצאות בעד תרופות) סך 4,939 זהובים. לעומת זה הוצא למעון־קיץ לילדים (נסיעת חולים עניים) בס״ה 500 זהובים. לתמיכה דחופה ורגילה לעניים — 4,386 זהובים. נתוספו בסעיף זה: החברה להגנת הבריאות „טאז", החברה להפצת עבודה מקצועית וחקלאית בין היהודים „אורט", וחברת „תומכי יולדות עניות", שקיבללו סכומים מסוימים.

ראוי לציון גם החידוש באופן חלוקת קמחא דפסחא. בשנים קודמות נעשתה פעולה זו מקרנות שהקהילה אספה בין תורמים פרטיים. בשנת 1935 — לבד מן הכספים שנאספו בהתאם למסורת בידי גובים מיוחדים מקרב המעמד האמיד היהודי למטרה זו וחולקו לדלת העם באמצעות הקהילה — הוצא סכום מיוחד באורח בלתי־אמצעי מקופת הקהילה בסך 518 זהובים. הסכום הכללי לתמיכות שוטפות, סיוע וסעד שהוצא ב־1935 הגיע לסך 19,628 זהובים.

---

* המינהלה הקודמת קנתה בסביבת מילוביץ קרקע בגודל 340 שבט (פרענט). קרקע זו לא הספיקה מבחינת שטחה וגם חסרה גישה נוחה, כי לפניה עוברת מסילת־הברזל המוליכה למכרה הפחם „סאטורן". המינהלה פנתה בשעתה לפ.ק.פ. בדבר סידור מעבר דרך מסילת־הברזל ושילמה בעד זכות המעבר 1,500 זהובים. עם זאת נעשה משגה בכך, שקבעו את מקום המעבר ליד מגרש שכן, שהיה בדעת הקהילה לקנותו ולצרפו לקודם. משום כך עיכבה המינהלה את העבודה שצריכה היתה להיעשות בקשר לסידור המעבר.

חינוך והשכלה

בסעיף זה הוצא סך 5,025 זהובים כדלהלן:

תלמוד־תורה בי״ס דתי	500	זהוב
בית־יעקב	300	"
כתר־תורה (ישיבת ראדומסק)	200	"
יסודי התורה	400	"
לימודי דת ועברית בבית־היתומים היהודי	1700	"
חברת בתי־ספר תיכוניים יהודיים	1600	"
האיגוד האקדמי היהודי „אוגניסקו״	225	"
איגוד הספורט היהודי „מכבי״	100	"

מגמות ממלכתיות ועממיות

סעיף זה לא זכה למקום בתקציבי הקהילה של השנים הקודמות, כנראה מחוסר כספים. בשנת התקציב 1935 הוצאו הסכומים דלהלן:

ליגה להגנת האויר ונגד גז „לאפ״	100	זהוב
לקרן הגנת „פום״	110	"
הצלב האדום הפולני	100	"
קרן היסוד	100	"
קרן קימת לישראל	100	"
האוניברסיטה העברית בירושלים	200	"
„צעקאבע״ — חברה מרכזית לאשראי בלי רבית והפצת עבודה פרודוקטיבית בקרב האוכלוסיה היהודית בפולין	100.60	"

בהוצאות של מגמה לאומית יש להכליל כמו כן את הסכומים שניתנו לצרכי עליה לארץ־ישראל לכל אלה שקיבלו סרטיפיקטים. עזרה זו בסך 75 זהובים לעולה נכנסה בסעיף „תמיכה חברתית״ „לתמיכת מהגרים עניים״. סעיף זה, לרבות התמיכה בעליה לא״י, נכלל בתקציב הקהילה לראשונה בידי המינהלה בשנת 1935.

בין ההוצאות בסעיף „משקיות״ נכללה גם שמירת עירוב תחומין, והוצאו עליה סך 924.55 זהובים.

ב„דברים אחדים״ כהקדמה לדו״ח אומר הקומיסאר בין השאר, שהשינוי הראדיקלי במינהלת הקהילה היהודית של סוסנוביץ נתקבל בברכה על־ידי האוכלוסיה היהודית המקומית וברגש של הקלה, תוך הנחה ש„יותר גרוע משהיה לא יכול להיות״. יחד עם זה הוא מציין, שהשינוי נתקל ביחס ביקורתי דוקא מצד „קבוצת אנשים שהתיחסה לסיעה עממית והסתייעה בחלק השמאלי של חברי המועצה לשעבר שנתפזרה״, וקבוצה זו גילתה מלכתחילה יחס שלילי ל„קומיסאר״, תוך הסתערות מאורגנת נגד אישיותו של הקומיסאר. הסתערות „בלתי מבוססת ובלתי מוצדקת זו״ של היריבים נערכה בעזרת השבועון הבּאֶנדיני „זאַגלאֶמביאֶר צייטונג״ והעתון היומי הוורשאי „היינט״ בשיתוף פעולה עם העורך ב. יאושזון. מטרת הסתערות זו היתה ברורה: לפגוע בכבוד העומד בראש המינוי מטעם השלטון, בהנחה שחבריו לעבודה, אנשים בעלי עמדה בספירות משקיות שאינם רגילים לרכילות ודיבות העתונות המתכוונות לבזות ולהתקיף, יטשו חיש את עמדתם ויפגמו בשלימות מינהלת הקהילה. אך — מעיד הוא — המינהלה לא נפגמה בשלימותה. והוא עצמו, מתוך הכרת תפקידו האחראי לגבי האוכלוסיה ולגבי המוסדות, עבר בשתיקה על הקינטורים והתמסר בשיתוף פעולה עם המינהלה לעבודה הקשה שאליה הוזמן: הבראה יסודית של משק הקהילה היהודית שנמצא במצב רע.

אכן זהו צד אחד של המטבע. אך היה גם צד שני. השלטונות אמנם ציינו בדו״חות שלהם שיפור במצב ובמשק הכספי של הקהילה. ואולם שלטון המינהלה הקומיסארית נתקבל באי־רצון מצד הציבור היהודי: דעת הקהל, העתונות המקומית והעתונות היהודית בוארשה יצאו בחריפות נגד המינהלה הקומיסארית. וכנראה בשביל להוסיף שמן על המדורה נשלח על־ידי המינהלה ביום שבת אחד פקיד לבית־התפילה של הרב האגר לעריכת עיקול בעקב אי־תשלום מס קהילה, אף שהרבנים היו פטורים מתשלום מס זה. מעשה זה עורר התמרמרות בקרב הציבור. דעת הקהל היתה נגד הקומיסאר וסגנו, שביקשו להשתלט על הקהילה ומוסדותיה. סוף־סוף ביטלו השלטונות את מינהלת הקהילה, ובפברואר 1936 נערכו בחירות חדשות.

בשבת וביום ראשון (י״ז וי״ח באלול תרצ״ו) נמצאה סוסנוביץ היהודית במערבולת של בחירות ושפע אסיפות שהוכרז עליהן במודעות וכרוזים. ההמונים הלכו ממקום אחד למשנהו, שבהם התקיימו אסיפות תחת כיפת השמים, והקשיבו לנואמי הרשימות שהאשימו את יריביהם בחטאים שונים: המחנה הלאומי את ה„אגודה״, פוע״צ שמאל את פוע״צ ימין, ולהיפך.

לאחר שלטון־היחיד בקהילה

לקראת הבחירות לקהילה נוצרו שלושה גושים: א) גוש דתי, שהורכב מרשימות הרב אנגלרד, ה„אגודה״, סוסנוביץ הישנה (בינשטוק), חסידי ראדומסק וחסידי הרב מקוזיגלוב; ב) סוחרים זעירים, רביזיוניסטים, ציונים, מזרחי ו„תורה ועבודה״; ג) אומנים והליגה לארץ־ישראל העובדת.

במהלך הבחירות נתגלו פרקים מלאי ענין במאבק מסביב לשאלת הרבנות בעיר, נודעו לבוחרים עובדות על ההסכם ה„היסטורי״ בין הרבנים פרומר ואנגלרד, המעשים „הגדולים״ של פרנסי ה„אגודה״ והבטחתם שבעזרת־השם יגשימו את רעיון הקמת ה„מקוה״ בסוסנוביץ, ואחרון אחרון — את ה„שמע ישראל״ החדש משנת 1935, שאסור לבחור מחוץ ל„אגודה״ פרנסים אחרים, מפני שהם „מינים ורשעים״. המועמד הראדומסקאי אף גילה, שאם ח״ו לא ייבחר הוא כפרנס — עתידה סוסנוביץ להיחרב חלילה.

תוצאות הבחירות היו:

רשימה	5	(פוע״צ שמאל)	251 קול
"	7	(הרב אנגלרד)	924 "
"	10	(אומנים)	320 "
"	11	(סוחרים זעירים)	200 "
"	13	(רביזיוניסטים)	220 "
"	16	(תורה ועבודה)	121 "

״ 17 (ה״מזרחי״) . . . . . . 445 ״
״ 18 (ציונים) . . . . 258 ״
״ 19 (חסידי ראדומסק) . . . . 289 ״
״ 20 (הרב פרומר) . . . . . 362 ״
״ 22 (ה״אגודה״) . . . . . . 316 ״
״ 25 (ליגה) . . . . 230 ״

נבחרו: מרשימת 5 — ד״ר ח. ליברמן; מרשימת 7 — יוסף מייטליס, שלמה דליסמן, חיים דינציגר ולנצ׳נר; מרשימת 10 — שלמה נחום לנגר; מרשימת 11 — הרמן אלינר; מרשימת 13 — ברנרד יאסני; מ־17 — יצחק שטיינפלד; מ־18 — ד״ר ט. מילודיסטה; מ־19 — אברהם ליברמן; מ־20 — אברהם רטנר; מ־22 — בירך סיצמסקי; מ־25 — יוסף גולדברג.

רגע חגיגי. השולחן באולם הישיבות של הקהילה מכוסה מפה ירוקה ועליו דולקים נרות בפמוטות־של־שבת המוסיפים חגיגיות למעמד, שבו עומד הקומיסאר היוצא בדימוס למסור את מפתחות הקהילה לידי הפרנסים החדשים שנבחרו. הוא פתח את הישיבה בנאום קצר, מעשי, שהכיל דו״ח כספי, מצב הנכסים וכו׳. ד״ר ליברמן שקיבל ראשון רשות הדיבור, אמר, שהמינהלה הקומיסארית היתה פעילה רק בשטח אחד: סיפוק הצרכים הדתיים, אבל לא עשה ולא כלום להקלת מצבם של המוני העניים היהודים. הוא פנה בקריאה לנבחרים החדשים שיעבדו תכנית־עזרה רחבה לטובת האוכלוסיה היהודית העניה. בא־כח הרשות המקומית המגיסטר קרושבסקי, השיב לד״ר ליברמן בנאום, שבו העריך את עבודתה של מינהלת הקהילה, שביצעה את תפקידה העיקרי — הבראת מצבה הכספי של הקהילה, והביע למינהלה היוצאת את תודתו.

היו״ר החדש של ועד הקהילה, מר ס. לייזרוביץ, שנתבקש לומר, מהו מצבה הכספי של הקהילה, ענה: מצאנו בקופה במזומנים 23 זהובים. מר טאנצר עשה בערמה בכוונה להקשות על מצבנו, במכרו לאיגוד הקצבים פתקאות לשחיטה ב־1,200 זהוב, והשאיר חובות לקהילה בסך 35,299 זהוב. נצא בקריאה למשלמי המסים שיבואו לעזרתנו ויסלקו את חובות המסים שלהם. פעולה זו ודאי תצליח. כבר בימים הראשונים לכהונתנו באו כמה וכמה משלמי־מסים ושילמו את חובותיהם.

בישיבה הראשונה של מועצת הקהילה החדשה יצא כל פלג ב״אני מאמין״ שלו על תפקידי הקהילה — רעיונות יפים כשלעצמם. הפרנס דליסמן כאדם בעל ״חוש מעשי״ הצהיר, שהכל הבל הבלים, ורק שאלת הרבנות היא עיקר לגבי הקהי־לה... קבוצתו, שקיבלה את המספר הגדול ביותר של קולות בבחירות, רואה את תפקידה הראשון של הקהילה בסידור שאלת הרבנות. אם שאלת הרבנות לא תמצא את פתרונה, עלולה פעולת הקהילה להישאר בנקודה מתה.

באותה ישיבה הוחלט על הקמת ועדת ביקורת שבסמכותה יהיה גם להחליט אם להעביר תחת שבט הביקורת את פעו־לותיה של המינהלה האחרונה. לועדת הביקורת נכנסו: ד״ר מילודיסטה, ב. סיצמסקי, ש. דליסמן, ד. גולדברג, ד״ר ליברמן, ב. ז׳פקוביץ׳, ד. דודקיביץ׳. כן נבחרה ועדה בהרכב ה״ה: מייטליס, סיצמסקי וראטנר, שתדאג לרכישת קרקע בשביל בית־העלמין. לועדת התקציב נבחרו: ד״ר ליברמן, בירך סי־צמסקי, ש. דליסמן, דימאנט, ב. ז׳פקוביץ׳, והוטל עליה לעבד את הצעת התקציב לקראת ישיבת המליאה הקרובה.

נוכח המריבות הבינמפלגתיות הקשות והשתדלותם של עסקנים שונים לתפוס בעזרת השלטונות את ההגה בקהילות זאגלמביה, וביחוד באלה של סוסנוביץ, באֶנדין, דומברובה ועוד, לא מתוך דאגה לצרכי הכלל, כי אם מתוך שאפתנות אישית גרידא — הציעו כמה עסקנים בעלי מגמה לאומית בסוסנוביץ ובערי הסביבה — וגם עשו צעדים ממשיים בכיוון זה — להקים נציגות אחידה של יהודי זאגלמביה הן למען שלום פנימי והן למען ייצוג כלפי השלטונות, אולם פנייתם זו נפלה על אזנים אטומות.

בינתיים החלה תקופה קשה בחיי יהדות פולין. הלכה והת־גברה האנטישמיות הלוחמת, שגררה עמה כפיה כלכלית, נישול יהודים מרוב עמדות הכלכלה, ורדיפות מלוות בהתנגשויות. חבל זאגלמביה נפגע אמנם פחות מחלקי פולין אחרים, אבל האוירה הכללית שהיתה ספוגה הסתת העתונות המקומית והכל־לית, ובעיקר העתונות האֶנדקית שדגלה ברעיונות הנאצים־הגרמנים, לא זו בלבד שהיתה קודרת ומהלכת אימים, אלא רמזה בבהירות על העתיד הצפוי ליהודי פולין.

12. היהודים בשלטון העצמי של סוסנוביץ

עיריה ומועצה עירונית בסוסנוביץ משנת 1902 — יהודי העיר משוללים זכות בחירה — רוסי, ראש העיר הראשון — עד ל־1914 ראשי העיר פולנים — ראשי־עיר גרמנים בכיבוש הגרמני במלחמה הראשונה — ב־1919 הבחירות הראשונות לשלטון עצמי של העיר — 9 יהודים במועצה בת 40 חבר — ב־1925 פוזרה המועצה ונקבעו בחירות חדשות — היהודים הופיעו בגוש מאוחד וקבלו 3 נציגים — ב 1929 קיבל הגוש היהודי 7 חברים במועצה — בתקציב העיריה לשנים 1930—1929 נכללו סכומים למוסדות יהודים — בבחירות חדשות לעיריה ב 1934 9 יהודים מתוך 44 חברים.

עם אישור סוסנוביץ כעיר בשנת 1902 החלה פועלת בה עיריה שמתפקידיה היו: דאגה לכלל האינטרסים של התושבים, שקידה על פיתוח העיר, אספקת השירותים ההכרחיים כגון: מים, תאורה, תברואה, סלילת רחובות, חינוך וסעד. בכדי שהעיריה תוכל למלא את תפקידיה, העניקה לה הרשות הממלכתית סמכויות שונות, וביניהן הסמכות לחוקק חוקים עירוניים, להטיל ולגבות מסים ודמי שירותים. בראש העיריה עמדה המועצה, וניהול הענינים נמצא בידי ההנהלה, שהיתה מורכבת מראש העיריה וסגניו, שנבחרו על־ידי המועצה מקרב חבריה.

שמה הרשמי של העיריה תחת השלטון הרוסי היה „גורודסקאיה אופראַבה", כלומר הנהלת העיר. ראש העיר מונה על־ידי שר הפלך בפיוטרקוב וכל החברים הנבחרים היו נוצרים, שכן לפי החוק הרוסי היו היהודים משוללים זכות בחירה, אקטיבית כפאסיבית. למותר לומר כי לנוכח מצב זה נמצאו היהודים מופלים לרעה משאר התושבים.

ראשי העיריה הראשונים היו ממונים ופעלו בעזרת מועצה מורכבת משלושה חברים, אף הם ממונים. ראש העיריה הראשון היה אלכסנדר סופרונוב (רוסי). אחריו באו הפולנים: אֶדמונד קוזלובסקי, שר־האלף מיאֶצ׳יסלאב לופינסקי, ולאַדיסלאַב מרוצ׳ינסקי, שכיהנו עד מלחמת העולם הראשונה. עם כיבוש העיר על־ידי הגרמנים עבר שלטון העיר אל ראשי העיריה: שטולצה, קינצר ושרוטר.

לאחר צאת הכובשים הגרמנים ופולין נהיתה עצמאית, התקיימו בשנת 1919 הבחירות הראשונות לשלטון העצמי של

בית־המועצה העירונית של סוסנוביץ

פרעזידיום־געביידע פון שטאַטראַט אין סאָסנאָוויץ

העיריות על סמך התקנות החדשות של ממשלת מוראצ׳בסקי, שלפיהן ניתנה זכות בחירה לכל, ללא הבדל. המועצה העירונית הראשונה של סוסנוביץ בפולין העצמאית החלה בפעולתה בשנת 1920, כשסביבה מרוכזים נציגי הארגונים הפוליטיים־החברתיים השונים. מן היהודים נבחרו למועצה זו: מנדל לובלסקי, גרונם ספיר, אינז׳ינר יוסף יונגסטר, ד״ר אברהם פרלמן, ש. זיסקינד, ע. מושקובסקי, ב. טנצר, מ. יודנהרץ, צודזינובסקי. במועצה ראשונה זו היו ארבעים חבר, והיא פעלה חמש שנים (1920—1925).

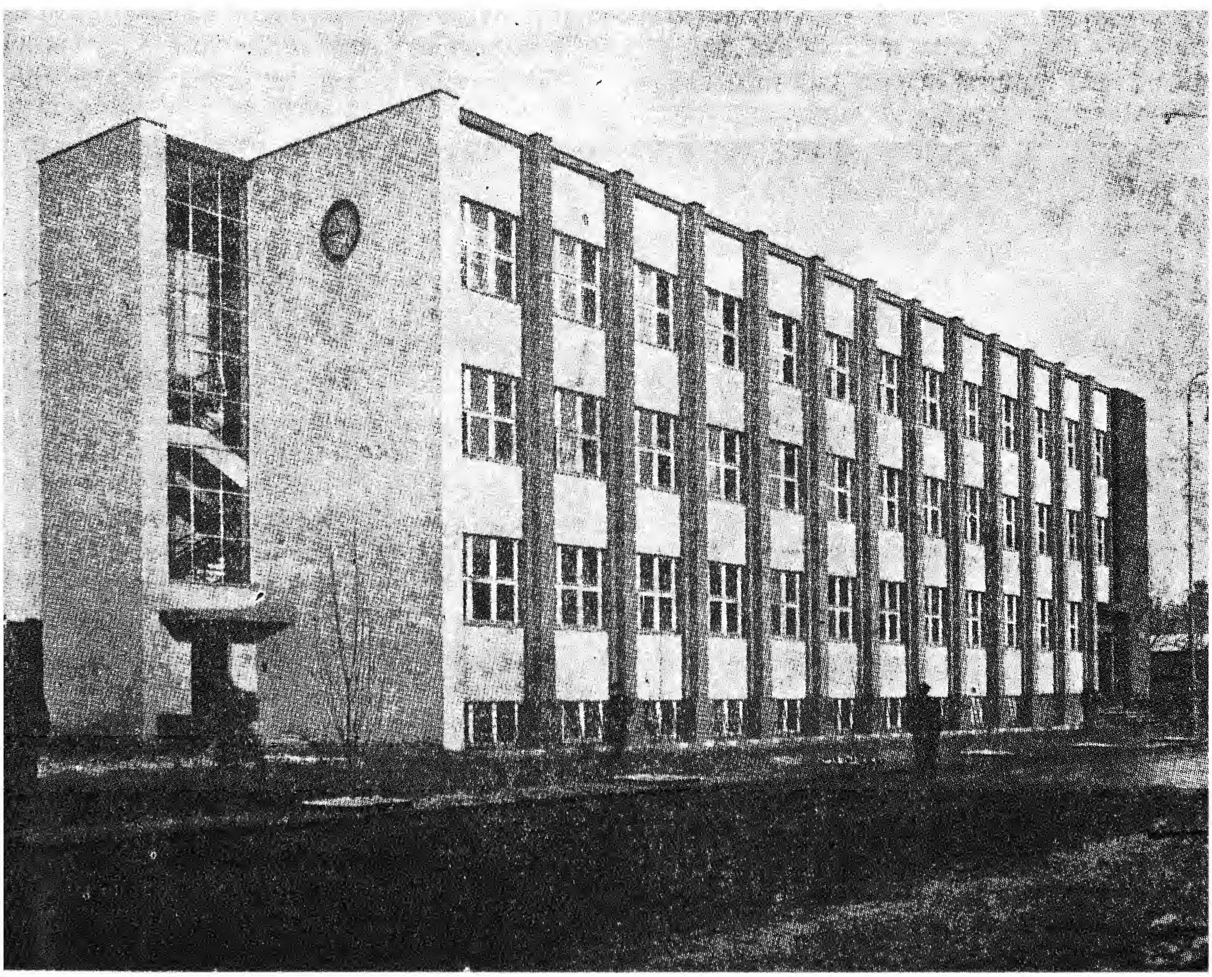
בועדות השונות של המשק העירוני היו החברים היהודים של המועצה מיוצגים על־ידי מ. לובלסקי לבדו. בראש המועצה עמד „קונבנט הסניורים״, שבו היו מיוצגים באמצעות נציגיהן כל הקבוצות השונות שבמועצה, והיהודים על־ידי הד״ר א. פרלמן ומ. לובלסקי.

הישוב היהודי בסוסנוביץ היה מיעוט בקרב האוכלוסיה הבלתי־יהודית, שלא כבאֶנדין וערים אחרות שבהן היוו היהודים רוב. אכן לגבי האנטישמיים מבית־מדרשם של דמובסקי וחבריו לא היה הבדל אם היהודים מהוים רוב או מיעוט, הם לא רצו בשום יהודי בקרב השלטון העירוני; ואם כן — הרי רק כדי לצוד דעתן של הבריות בהתפארותם הסובלנית כביכול כלפי היהודים. אפילו אנשי הפ.פ.ס. הסוציאליסטים לא התבישו להתנגד לזכויות היהודים בסוסנוביץ. כך הלכה הדמוקראטיה הלאומית הפולנית ונדרדרה, הצטמצמה והצטמקה, עד ששלטון עצמי ללא הגבלת זכויותיהם של היהודים נחשב בעיניה לאסון לאומי.

במשך זמן קצר קמו שלוש מועצות עירוניות בסוסנוביץ, אחר כך קמה „מועצת הקומיסארים הראשונה״, שבה היו שני יהודים: לייביש זנדל והרמן אולינר. השפעתם של היהודים היתה כמעט אפסית, כי לא היה כל רצון להתחשב בהם.

בשנת 1925 פוזרה המועצה, ונקבעו בחירות חדשות.

ביזמת ארגון הסוחרים התקיימה התיעצות של נציגי המפ־לגות האזרחיות: „אגודה״, „המזרחי״״, ציונים, סוחרים ואומנים, לשם הקמת חטיבה מאוחדת לקראת הבחירות הבאות. הוסכם בין הנ״ל שיופיעו ברשימה אזרחית מאוחדת. דומה היה כי הפעם יגברו היהודים על מזימותיהם של האנטישמיים לשלול מהם את זכויות האזרח הרגילות, אבל זוללי היהודים לא חבקו

סוסנוביץ — בנין לשכת המסחר והתעשיה
סאָסנאָוויץ — האַנדל־און־אינדוסטרי קאַמער

ידיהם ויזמו „הבה נתחכמה" לבוחרים היהודים. לשכת הבחי־רות הראשית שלחה הודעות ל־40% של התושבים היהודים המקומיים שאין להם זכות בחירה מאחר שאין להם אזרחות פולנית, ורשות ערעור על כך הוגבלה רק לשלושה ימים בלבד. בין אלה שזכות הבחירה נשללה מהם היו ילידי המקום, אנשים ששירתו בצבא, בעלי עסקים מזה עשרות שנים ומשלמי מסים, וכדומה. לא היה כל ספק בכך שיד ה„רוזבוי" באמצע; אנטי־שמיים אלה בטוחים היו כי הזמן הקצר לא יספיק ליהודים לטפל בערעורים, ובאופן זה יוצאו כמה מאות יהודים בוחרים־בכח מן המשחק. ועדת הבחירות היהודית ערערה מיד על ההודעה, דאגה לכך שערעורים רבים ככל האפשר יוגשו תוך הזמן הקצוב, וזכות־הבחירה תוחזר למערערים. הגוש המאוחד קבע את הרשימה הבאה: ד"ר פרלמן (ציוני), מושקובסקי (סוחר), ורשבסקי (אומנים), זנדל (דתיים), ד"ר מלודיסטה (בעזרת „המזרחי"), רוטשטיין (אומנים), וולפזון (אורתודוכ־סים), ל. שוויצר (אורתודוכסים), ועוד. בבחירות אלה נשתנה מצבנו לטובה; היהודים קיבלו שלושה נציגים מן הגוש האז־רחי. היה בכך כבר משום הישג, אם כי היוו מיעוט לעומת שלושים חברי הפ.פ.ס. ועשרת הנארודובצים. ההישג היה בכך, שלפחות ניתנה ההזדמנות ליהודים להשמיע את תביעותיהם ולהתריע על מדיניות ההפליה הנוהגת כלפיהם. הפ.פ.ס., בתורת מפלגת פועלים סוציאליסטית, שיתפה לפעמים פעולה עם נציגי היהודים, אבל לא אחת קרה שנרתעה מלתמוך בדרישותיהם מחשש פן יובאש ריחה בעיני האוכלוסיה הפולנית שלא הצטיינה באהדתה ליהודים.

באסיפת אגודת האומנים שהתקיימה בינואר 1926 סקר ד"ר אברהם פרלמן את פעולות הנציגות היהודית במועצת העיריה, והצביע על היחס האדיש וחוסר העניין מצד היהודים עצמם כלפי המועצה העירונית. הוא הראה על כך, שמתוך תקציב של 3,000,000 זהוב מקבלים מוסדות היהודים רק 25,000 זהוב. בין כמה מאות פקידים של העיריה אין אף יהודי אחד, להוציא אחד העובד במעבדה 3 שעות ביום. המרפאה הנמצאת ברחוב טארגובה (במרכז העיר) מבוקרת אך מעט על־ידי חולים יהודים, המעדיפים לבקש עזרתם בקהילה היהו־דית, וכך אנו נמצאים משלמים כפליים מן האחרים. הוא עמד על תפקידי המועצה וזכויות התושבים, ותבע שנשתדל לקבל את המגיע לנו.

בשנת 1929 קיבל הגוש היהודי 5 חברים במועצה, לבד מפועלי־ציון (2 חברים). עתה גם נשמע מעל בימת העיריה קול היידיש מפי המבורגר בשם פועלי־ציון שמאל, שקרא את ההצהרה שלהם בראשית הישיבה בפולנית ותירגם אותה מיד ליידיש. בשם הפרקציה שלו הודיע, כי המוני העובדים נתנו את אימונם בה, והיא תילחם למילוי הדרישות הצודקות של העובדים. הד"ר מלודיסטה, שדיבר בשם הגוש היהודי, דרש

סוסנוביץ — בתי־מגורים לזרים, ליד בנין המועצה העירונית

סאָסנאָוויץ — וווינונגס־הייזער פאַר פרעמדע, ביים שטאָט־פּרעזידיום געביידע

להכיר בדרישות הלאומיות, הדתיות, הכלכליות והתרבותיות של היהודים, ולדאוג לסיפוק צרכיהם של כלל התושבים ללא הבדל דת, לאום וחברה.

באותה ישיבה נבחרו ועדות שונות. מצד היהודים נכנסו: לועדת הכספים — רופא השינים רוטשטיין; לועדת הבניה — המבורגר וטוביאש; ועדת הביקורת — ש. זיסקינד; ענינים כלכליים — רוטשטיין והמבורגר; בריאות — ד"ר מלודיסטה והמבורגר; הגנה חברתית — ד"ר מלודיסטה וליברמן; חינוך — ד"ר מלודיסטה; אוניברסיטה עממית — ד"ר רוטשטיין; ספריה עירונית — ד"ר ליברמן.

באחת הישיבות של המועצה יצא ד"ר מלודיסטה בתביעה שהעיריה תלך ותגדיל את חלקה בסיפוק צרכי היהודים. למרות העובדה שהיהודים נושאים בעול של חלק גדול מהכנסות המסים — אמר — אין צרכיהם מסופקים אלא בשיעור מיני־מאלי, וזה בתוקף הכלל המאריך ימים גם אחרי סילוק הכיבוש הרוסי של „קרומיאָ יאָבראָייב" (חוץ מן היהודים). בתשובה לכך באה קריאה אָנדאָקית: „עליכם לבחור: ארץ ישראל או פולין". בתוך הויכוח שהתפתח אמר אחד מחברי הפ.פ.ס.: „אתם היהודים דורשים לכם זכויות מיוחדות, בתי־ספר מיוחדים, תרבות מיוחדת. המועדון שלנו לא יתמוך בדרישות היהודים". בתום הויכוח הודיע נציג הגוש האזרחי, שעל־אף־הכל יצביע הגוש בעד אישור התקציב.

בתקציב של 1929—30 אנו מוצאים כבר כמה סכומים למוסדות יהודים. בסעיף „הגנה חברתית" אושרו: ל„דוברו־צ'יננושץ'" — 18,000 ז'; לבית־החולים היהודי — 20,000 ז'; מעונות קיץ לילדים יהודים — 3,968 ז'; חצאי־מושבים — 1,364 ז'; „מלביש ערומים" — 500 ז'; כן הוקצב זו הפעם הראשונה לחברת „טאז" — 2000 זהוב; ל„מכבי" — 500 ז'; לשיעורי ערב — 500 ז'. היתה זו הגדלה ניכרת לגבי ההקצבה של השנה שלפני כן, והיא הושגה בהשפעתו של העורך־דין ד"ר פוקס. העתון „קוריאֶר זאכודני" של מחנה האָנדאָקים יצא במאמר־הסתה על „הצלחתם" זו של היהודים בעיריה, והצביע על העוני השורר באוכלוסיה הפולנית בהשואה למצבם של היהודים.

בשנת 1934 נבחרה מועצה עירונית חדשה, שכיהנה עד מלחמת העולם השניה. מועצה זו היתה מורכבת מ־44 חברים, בתוכם 9 יהודים. היהודים יצרו „גוש חברי המועצה" (קולו) והיה מורכב מה"ה: מנדל לובלסקי ושלום לייזרוביץ' (איגוד בעלי־בתים), הרמן אולינר ודוד קייזר (סוחרים זעירים), ברוך מאירצ'יק (רביזיוניסטים), יוסף ספיר (סוחרים ותעשיינים), יעקב קרומולובסקי (ציונים), לייביש שווייצר (אורתודוכסים), אדם זילברשלאג (אומנים).

אסיפת־מחאה נגד המסחר עם גרמניה הנאצית, בכיכר 3 מאי (1933) בסוסנוביץ
פראָטעסט־פאַרזאַמלונג קעגן האַנדל מיט נאַצי־דייטשלאַנד, אויף דער 3טער מאַי גאַס
אין סאָסנאָוויץ (1933)

13. חיים נחמן ביאליק בסוסנוביץ

ח. נ. ביאליק מורה לעברית בסוסנוביץ — מחיה הציונות והיהדות בעיר ובסביבה — עזרא גולדין ה„מליץ יושר" על סוסנוביץ — „סוסנוביץ אשר על גבול גליציה" — תיווך המשורר אהרן ליובושיצקי מלודז — ס. פליכס מסוסנוביץ זקוק למורה עברי — ביאליק נתקבל למורה בסוסנוביץ במאי 1897 — דעתו על יהודי העיר במכתבו לרבניצקי — השירים המפורסמים לביאליק: „המתמיד", „אכן חציר העם", „לא תמח דמעתי" נכתבו בסוסנוביץ — בסוסנוביץ התפתח כשרונו ופרסומו גדל — שלוש שנים עסק בעיר בהוראה — ימי סוסנוביץ לא נשכחו מלבו.

חיים נחמן ביאליק (1873—1934), גדול משוררנו בספרות העברית החדשה, רב פעלים ואחד ממבצריה הגדולים של תרבות ישראל, שעמד במרכז חיי הדור שהכיר בו את משוררו ומחנכו בחיים וביצירה — עסקיו הרעים גרמו לכך, שעבר באביב 1897 לשבת בסוסנוביץ ועסק בה שלוש שנים בהוראה, כמורה לעברית.

סופרי ביאליק מחלקים את חייו ופעולתו התרבותית לתקופות שונות: תקופת הילדות והבחרות, תקופת וולוז'ין, תקופת אודיסה וז'יטומיר, תקופת נישואיו ועסקיו בסחר העצים. אך לנו כאן חשובות שלוש השנים תרנ"ז—תר"ס שישב בסוס־נוביץ ועסק בהוראה, ויחד עם זה הפיח רוח חיים בציונות ובחיי היהדות בעיר ובסביבה.

בתחילת תרנ"ז (סוף 1896) הורע מצבו החומרי של המשורר; המזונות על שולחן חותנו פסקו, ובזמן קצר איבד את כסף הנדוניה שלו בסחר העצים. אז התחיל מבקש משרה, אפילו של פנקסן בבית־מסחר. בהשתדלותו של המספר עזרא גולדין, שהוציא את הקובץ „הזמן" שבו השתתף גם ביאליק בשיריו. הסתדר ביאליק כמורה בסוסנוביץ שהיתה אז סמוכה לגבול רוסיה־גרמניה.

שלוש שנים ישב שם ביאליק ישיבה שלוה, אם כי לא תוך תענוג. בענין זה אנו מוצאים פרטים חדשים במכתביו של גולדין: כשעסקי היער של ביאליק התמוטטו והשעה נעשתה לו דחוקה מאד, פנה לגולדין וביקש ליטול ממנו עצה, אם כדאי לו לבוא למקום מושבו של גולדין, ללודז, ולעסוק שם בהוראת העברית. גולדין, באיגרת מה־3 באפריל 1897, כתב לו, כי קשה לו לענות על שאלתו „הן", ויותר קשה לענות „לאו", כי:

„הכל במזלא תליא. אפשר הדבר כי תבוא הנה ותמצא מה שאתה מבקש, ויכול להיות כי תתחרט על בואך הלום. העיקר, כי אנכי אינני בקי בטיב ההוראה והמורים בזה. על כל אופן מהר והודיעני תיכף: היודע אתה שפת רוסיה היטב בכתב ובדבור? ובכלל ציין לי את רכושך הרוחני. וטרם אקבל את תשובתך אפנה כה וכה ואדע להשיבך דברים יותר ברורים. היה בטוח, כי אוהבך אני עד עולם".

אך עברו ימים מועטים וגולדין מיהר לבשר לביאליק „בשורה טובה":

„וזה דבר הבשורה בקצרה: בפלך פיוטרקוב ישנה עיירה קטנה ושמה סוסנוביצי אשר על גבול גליציה. בעיר הזאת דרים אחב"י עשירים וחובבי שפתנו מאד. אחד מהם בא היום הנה ונודע לי ע"י המשורר הצעיר א. ליובו־שיצקי הגר פה, כי האיש הזה חפץ לקחת אל עירו מורה טוב, והוא עם שנים־שלושה בעלי־בתים דהתם ישלמו לו שכר־למדו את בניהם ביד נדיבה. כל היום ביקשתי את האיש הזה ולא מצאתיו, כי סבב ברחובות לרגלי עסקיו, ורק לעת ערב זכיתי למצוא אותו בבית אחיו פה. שתי שעות שוחחתי אתו על דבר הענין הזה, ומוצא דברנו זה הוא: האיש הזה הנקרא בשם ס. פליכס, והוא עשיר גדול, חפץ לקבלך אל עירו, והוא ערב כי תרויח לא פחות מארבעים רובל לחודש. אפס, כי לפי דבריו תרויח יותר. אך הוא ערב רק על ארבעים. עבודתך תהיה רק שעות מספר ביום עם ארבעה נערים. תלמדם רק שפת עבר. אם דעתך רבה בשפת רוסיה תרויח יותר. ואם תדע גם שפת אשכנז תרויח עוד יותר. אך עיקר עבודתך, כאמור, רק שפת עבר. אני גמרתי אתו את הענין על תנאי עם תחפוץ בו א ת ה, וע"כ אם תבקש פרנסה אתה, זאת עשה: בו ביום שתקבל את אגרתי זאת מהר וכתוב בלשון קצרה ונעימה להאיש ס. פליכס על־פי כתבתו הרשומה מטה, כי חפץ אתה לקבל עליך משרת מורה שפת עבר וכו'. — — במכתבך תדע לקחת את לבבו. אני אמרתי לו כי א ו ש ר הוא לוקח לבנו. בכלל, טוב לך כי תצא מהמאורה שבה אתה שוכן בערפל, ואנכי אהיה מאושר שתהיה בקרבתי, כי קרובה העיר סוסנוביץ ללודז. במכתבך תאמר לו, כי מלבד שפת עבר תדע היטב שפת רוסיה, אם יודע אתה אותה. אינני צריך ללמד אותך איך ומה לכתוב. סלח לי על הישנות דברי, כי רק מאהבתי אותך חרד אני לבל יבולע לענין בגלל שגגה אחת. גם לי תכתוב מה עשית בענין זה, ואנכי ג"כ אכתוב לאותו האיש אחרי קבלי את תשובתך. והנני מנשק אותך מרחוק. אוהבך עד עולם — עזרא גולדין".

ביאליק מיהר, כנראה, לעשות עצת גולדין, וביום 21 באפריל כתב גולדין לביאליק, שקיבל את איגרתו הפתוחה שבה הודיעו, כי שלח לו מכתב בצירוף התשובה מסוסנוביץ. אבל את המכתב עם התשובה לא קיבל, וכנראה לא היתה התשובה מוחלטת. וכפי שמזכיר אחר כך גולדין באחת מאג־רותיו הירבה עוד לכתוב מכתבים לה' פליכס — ולא נענה, וכבר חשש שנכשל בבן־אדם שאינו מהוגן ובמקום להועיל לביאליק ולהוציאו מן המיצר — גרם לו תקוות שוא ואף הפסד מרובה. אולם לבסוף נתקבל ביאליק כמורה בסוסנוביץ והגיע שמה במאי 1897. ועוד ביקש גולדין לדעת את שלומו

של ביאליק בסוסנוביץ ואת הצלחתו במלאכת ההוראה, ושאל אותו אם יודעים התלמידים וההורים גם יחד להוקיר מורה כמוהו, ואם מוצא הוא לו פנאי לעסוק גם בספרות [6].

מצבו החמרי של ביאליק הוטב בהרבה, אך מצבו הנפשי הורע מאד. סוסנוביץ כעיר־גבול משכה אליה מבריחי־גבולות, וה„משכילים" שלה היו מתבוללים וכל־כולה היתה עיר ללא מסורת ושרשים. באחד ממכתביו לידידו י. ח. רבניצקי שישב באודיסה הוא מודיעו:

„עתה אוכל לשמחך כי רחב לי מעט. אני מוצא פה משכורת בערך 50 רו"כ לחודש, ולולא צרכי החיים שהם פה ביוקר שמחתי שמחה שלימה על הגאולה ועל התמורה, אף כי העבודה הזאת, ההוראה, היא עבודה זרה לרוחי. לכשתרבה משכורתי מעט אקח גם את אשתי הנה".

אבל במצבו הרוחני לא מצא „גאולה ותמורה" לטובה.

באחת מאיגרותיו לרבניצקי הוא קובל:

„זה ירחים שאיני כותב כלום. אוירא דסוסנוביץ ופרנסת ההוראה או המלמדות אינן משרין השכינה. אמת שאם יצא מעטי איזה טור הגון לפעמים, כי אז תתמלט דווקא מתוך עצבות ודכדוכה של נפש. אבל „ספירתי" דהאידנא מזהמת ומטפשת, מ„זאב"ת ומ„כלב"ת — — — ומרכבתי אשר הוסר אופנה תתנהג בכבדות בבוץ הלזה מיום ליום אשר אין חליפות להם. אם גם יצא גץ מתחת פטיש הלב וניצוץ יתנצנץ — הריני גונזו לעתיד לבוא ואחשכנו לימים טובים מאלה כחס על האור".

ובמכתב אחר:

„בקראי לפרקים במכ"ע העברים על דבר התחיה וההתעוררות בערי ישראל, אז גם אחרי נכוי 90% מן הידיעות המופרזות ידאב לבי בראותי את עצמי זר, מרוחק ונדחה מכל אלה. בעיר הזאת שאני עושה בה אין כל דבר וסימן מכל זה. אין שומע, אין חפץ לשמוע ואין משים על לב. פרוטה, פרוטה זה כל האדם. אין אלהים ואין אשמדי" [7].

ואף־על־פי־כן גם בסביבה ה„מזוהמת" הזאת לא נסתלקה שכינתו, ולא את כל הנצוצות שהתנצנצו בנפשו היה גונז לעתיד לבוא.

„כותב אני שיר גדול מעין פואמה. אם יצלח בידי לגמרו אהיה מאושר. אך מסופקני מאד. על כל פסיעה ארגיש את חוסר השכלתי וידיעתי ולמלאותן איני מספיק, וגם רפה רצון אנכי, כידוע לך".

ורבניצקי מוסיף בספרו:

„לא אדע לאיזו פואימה הוא מתכוון בדבריו. אפשר שכוונתו לשירו הגדול „המתמיד", שהתחיל וגמר אותו בסוסנוביץ, ועליו הוא כותב לי בחורף תרנ"ח:

„„השילוח" ח' ג' יודפס שירי „המתמיד". בראותך אותו תגיד לי את דעתך עליו. רבים בו מקומות רפים, אבל יש בו גם טובים".

רבניצקי ממשיך בהערתו, שאת שמע „המתמיד" כבר שמע מפי עורך „השילוח" אחד העם, שלא היה נוח להתפעל ולא היה דרכו להיות מן הפזרנים בנוגע לתהילות ותשבחות. אך על „המתמיד" הגיד לא אחת בפניו את שבחו עוד קודם שנדפס. ולאחר שקרא את ראשית השיר בחוברת „השילוח" מיהר ובירך את המשורר על ההנאה שגרם לו בטורים היפים של שירו. וביאליק השיבו על זה:

„קבל בזה את תודתי הנאמנה על אותות החיבה שאתה מראה בתתך את לבך עלי לפשפש במעשי ולמצוא בהם סימני כשרון. ויהי רצון שיאמנו דבריך עלי".

בסוסנוביץ כתב ביאליק גם שירים סאטיריים שונים, שלא נכנסו לתוך קבצי־שיריו. בהשקפתו על הציונות המדינית היה ביאליק מושפע כולו ממלחמתו של אחד־העם בד"ר הרצל, ואף־על־פי־כן אין זכר לה בשום שיר, סיפור או איגרת שלו. בין הסאטירות שכתב אז יש גם אחת על הציונות המדינית בשיר „רבי זרח", שהולך אל המלך כדי להשפיע עליו שיחזיר ליהודים את ארצם, ולבסוף מובא ר' זרח לא אל בית־המלך אלא אל ה„הקדש". הסאטירה חריפה, ואחד־העם, למרות התנגדותו להרצל ולציונות המדינית, לא מצא לאפשר לפרסם אותה ב„השילוח": כי לתנועה מדינית גדולה אפשר להתנגד, אבל „אי אפשר להתל בה בקלות ראש". אז שלח לו ביאליק את השיר „על לבבכם ששמם", שהיה מכוון לא נגד הציונות המדינית, אלא נגד המהפכנים בספרות, אגודת ה„צעירים" מיסודם של ברדיצ'בסקי וטהון, ובסופו סיפח אליו חרוזים מלגלגים על האמונה, שאפשר לייסד מדינה בזמן קצ"ר ביותר:

„כבר הכל מוכן שם בוינה: מקץ שני רגעים ודקים חמישה — ותהי, למזל טוב, מדינה". גם שיר זה עם התוספת האנטי־הרצלית, וכן שיר שני נגד המהפכנים הספרותיים בשם „ילדות" סירב אחד־העם להדפיס ב„השילוח" מאותו טעם של „היתול בקלות ראש".

אכן מן הראוי להזכיר, שביאליק חיבר אז שני שירים מלאים הערכה חיובית לקונגרס הציוני הראשון: „מקראי ציון" ו„שומרים לבוקר". ובקיץ של אותה שנת תרנ"ז השלים וליטש את „המתמיד" שנדפס ב„השילוח" בקיץ תרנ"ח.

במקביל לשירי הבשורה כותב ביאליק בסוסנוביץ את שירי התוכחה הראשונים („אכן חציר העם", „לא תמח דמעתי"), שהם פרי אכזבה מעמו אשר אהב. השיר „אכן חציר העם" פירסם את שמו ברבים יותר מכל שיריו עד אז. מלבד השירים „על לבבכם ששמם" ו„ילדות", „מקראי ציון" (לכבוד צירי הקונגרס הציוני הראשון), „משומרים לבוקר", „אם יש את נפשך לדעת", „כוכב נדח" ואת השיר העממי „תקוות עני", (שבו הוא מנתח את גורלו של ה„מלמד" בימים ההם), כתב את שיר ההתעוררות והתקוה „פעמי אביב" ואת „רזי לילה". אותה שעה ניסה כוחו לראשונה גם בפרוזה וכתב את סיפורו „אריה בעל־גוף". וכך, עם היותו מדוכא ממלאכתו, ומן החנק של סוסנוביץ, נמצא כשרונו הולך ומתפתח ופרסומו הולך וגדל.

ביאליק השתוקק לעזוב את סוסנוביץ ולהשתקע באודיסה. רבניצקי לא הירפה מהמשורר ודרש ממנו במפגיע לבוא לאודיסה. גם אחד־העם כתב לו:

„בכל עת שתבוא תמצא פה באודיסה אנשים המוקירים את כשרונך והמוכנים לעשות למענך כל מה שביכולתם".

---

6. ראה: „כנסת", ספר שלישי, תרצ"ח, תל־אביב.

7. ראה גם „אי שכר?" בין החרוזים לעת מצוא.

אולם זכר עניו וסבלותיו באודיסה, בשבתו בה בימי בחרותו רק ששה חדשים, הטילו עליו פחד. כבר בתחילת תרנ״ח קרא לו רבניצקי שיעבור לאודיסה על מנת להשתקע בה, אבל לא הראה לו אז על מקור נאמן לפרנסתו ועל כן לא מיהר ביאליק לשמוע לעצתו. באיגרת ששלח אליו רבניצקי בראשית תרנ״ח, בשוב ביאליק ב„בין הזמנים" מסוסנוביץ לביתו בקורוסטישוב, הוא כתב:

„עוד הפעם הנך בק. הברוכה. ומה תאמר לעשות לימים הבאים? התבלה את ימי החורף הבא בק. או בדעתך לשוב לעיר אשר קצת בה ולחרוף שם או לנסוע לעיר אחרת?

ושוב באיגרת אחרת מאותה שנה לסוסנוביץ:

„ואתה עוד הפעם הנך בסוסנוביץ יושב על כס ההוראה או המלמדות. לא אומר לך, כי לא זה הדרך לפניך. הן גם בלעדי תדע זאת. אקווה, שמלאכתך זו היא רק ל'זמן' ולא תבלה את מבחר שנותיך להבל. אמנם לא ענין המלמ־דות הוא הבל בעיני. אבל הענין הזה רע הוא לך לענות בו, כי לא לכך נוצרת. עליך, ידידי, לשבת בעיר גדולה, בעיר שנמצא בה קהל חכמים וסופרים, ולהגות עוד הרבה בתורה וחכמה".

וכעבור חדשים אחדים, בסוף ה„זמן":

„האמנם תאמר לשוב בימי הקיץ לעבודתך שהנך עוסק בה עתה? ידידי, אזור כגבר חלציך והתאמץ ככל האפשר לצאת מן המיצר הזה, כי אם לא עכשיו — אימתי? מבחר ימיך יעברו, ומה תהיה אחריתך?"

ואחרי קראו את „המתמיד" שנדפס באותו חורף ב„השילוח":

„כן, ידידי, בעל 'המתמיד' הוא משורר בחסד אלהים ובטוח אני כי עוד יביא ברכה מרובה לספרותנו. וחבל על הכשרון הזה האובד במקומות נשכחים מני רגל".

ושוב באיגרת בקיץ תרנ״ט:

„ומחשבתך הטובה אשר חשבת על עצמך לא תקום ולא תהיה — צר לי, צר מאד. ואנכי דמיתי כי בסוף ימי הקיץ תבוא הנה. — התרפית כעת לעשות — צר כוחך".

ובאיגרת מיום ג' חוהמ״ס תר״ס:

„ידידי הנכבד, חדשות לא נהיו וישועות בל נעשו עוד. בכ״ז באתי לעוררך ולהעירך, שלא יפול לבך עליך ותחגור שארית אומץ רוחך להעתיק אוהלך הנה. אל נא תעלה על לבך מחשבת פגול, כי עוד חזון למועד ולשנה הבאה באודיסה. בטוח אני כי אם תדחה עתה את הדבר לא תבוא מהרה שעת רצון כזו. ומתי תעשה לנפשך? ביאתך הנה נחוצה לך, לכוחות נפשך ורוחך הנרדמים, להתפתחותך ולהשתלמותך הרוחנית והמוסרית — האמנם נקל כל אלה בעיניך והפסד איזה שקלים יכריע שכר רוחני רב הנכון לפניך? הבטחות מראש לא יוכל כל איש לתת לך לעולם ובשבתך פה בל״ס סוף סוף תמצא את נתיבותיך ותברך את כל אלה אשר התאמצו להוציאך מטיט היוון. לא על הלחם והשקל לבד יחיה האדם, ובפרט בעל שאר הרוח. מתנה טובה ויקרה נתן לך היוצר. ואם תבזבז את אוצרות רוחך לרוח ולהבל עתיד אתה ליתן את הדין. אקווה שתרגיז הפעם את יצרך הטוב על יצה״ר הקשה ובקרוב אראך פא״פ באודיסה הולך וקרב אל המטרה הישרה".

שלוש שנים ישב ביאליק בסוסנוביץ כמורה. באותם הימים נתעוררו ה„ציונים הרוחניים" בהשפעתו של אחד־העם לטפל בחינוך העברי הלאומי של ילדי ישראל בכלל ושל ילדי היהו־דים באודיסה בפרט. אז נוסד שם „חדר מתוקן" שלימדו בו עברית בעברית, ואחד מראשי המורים שלו היה המספר ש. בן־ציון. בשם מנהליו של „החדר המתוקן" שוב קרא רבניצקי לביאליק לעבור לאודיסה ולשמש מורה ב„חדר" זה, וביאליק אף בא זמנית לאודיסה בעשרת ימי תשובה תר״ס כדי לראות אם ימצא את פרנסתו שם. ה„חדר המתוקן" לא יכול לספק לו פרנסה שלמה, ועל כן חזר לסוסנוביץ ל„זמן החורף" תר״ס. אך במשך חורף זה נוסד עוד „חדר מתוקן" בפרבר אודיסאי („פרסיפ") והוצע לביאליק להיות מורה בשני בתי־הספר ותהא פרנסתו שלמה, וביאליק קיבל את ההצעה בשמחה.

רק לאחר שחסך לו סכום ניכר בשלוש שנות עבודתו בהוראה בסוסנוביץ ושמו יצא לתהילה, נאות להזמנה מאודיסה לבוא לכהן כמורה ראשי ומפקח ב„חדר המתוקן" שנוסד שם. הוא העתיק את מקום מגוריו לבירת הדרום היפה שברוסיה וישב בה עשרים ושתים שנה. עבודתו בהוראה בסוסנוביץ ובאודיסה היפנתה את מחשבתו של ביאליק לצרכי החינוך העברי החדש, שלו הקדיש מעתה הרבה מדאגותיו ומעשיו. באודיסה התחילה לגביו תקופה של עבודה גדולה ופוריה בשדה התרבות, שנמשכה עד יום עליתו לארץ ישראל — בה פעל עד סוף חייו. אך ימי סוסנוביץ לא נשכחו מלבו ותמיד היה זוכרם בחיבה כתקופת נעורים.

14. רבנים ודיינים בסוסנוביץ

הרכב הישוב היהודי בסוסנוביץ: יהודי פולין, ליטה, לאטביה ועוד — מעמד המתבוללים והמתקדמים בעיר — „בני עם פולין מהברית הישנה" — עולם הרוח של הרבנות והחסידות — מתבוללים נדבנים ואנשי אידיאל — יהודי העיר צומת הצלה למהגרים — הרב יצחק קימלמן מבנדין בביקוריו בסוסנוביץ — רבי יהושע טאלנר המו"ץ מבנדין ויחסו לסוסנוביץ — הערכת יהודי סוסנוביץ להרב יששכר־בר גרויבארט מבנדין — הרב ליבוש גיטלר מתישב בסוסנוביץ — ה„רב מטעם" זלצשטין בסוסנוביץ — הרבנים שלמה שטנצל וחנוך־הניך יונגסטר (קטרינה) — הרב יהונתן שטארק מקטרינה, והרב מנדל הכהן שווארץ מוויגביזדוב.

סוסנוביץ לא היתה לה מורשת היסטורית כשם שהיתה לבאָנדין ולקהילות יהודיות אחרות בפולין. היא אף לא יכלה להשתוות לעיירות השכנות מודזיוב או צ׳ילאדז. לא היה לה לא בית־עלמין ישן ולא בתי־כנסיות ישנים, ואף לא זכר למגדלים וארמונות אצילים ומלכים מימי הביניים. סוסנוביץ היתה צעירה, חדשה, והיא שפעה מרץ וחיי יצירה. המלה „ישן" צילצלה כאן בכלל באורח מוזר — מושג שנסחף מהכפרים והעיירות שמסביב ומישובים בעלי עבר בני מאות שנים. היתה זו עיר חדשה, שזה מקרוב התעוררה לחיים במקום שבו עמד לפני זמן לא־רב יער עבות, ורק „תמול שלשום" החלה טווה את תולדותיה, יחוסה וקורותיה — ותפקיד מכריע בגידולה ובפיתוחה מילאו היהודים. במרוצת כמה עשרות שנים הפכה סוסנוביץ לעיר מודרנית, והודות למצבה הגיאוגרפי ורשת רחבה של מסילות־ברזל היתה לנקודה אסטראטגית ממדרגה ראשונה, וגם מרכז חשוב של מסחר ותחבורה. עצמאות מקומית יחד עם גדלות קרתנית העלוה באופן חריף ובולט על פני ערים ועיירות רבות אחרות. סוסנוביץ היתה עיר הומיה, חיה וסוערת, עומדת כאילו בחוץ, חפשית ופתוחה לכל אורח ולכל המחפש בה מקום מקלט. והיא גדלה בקצב סוער, והסביבה היתה בה ביתית. כל אחד הרגיש עצמו בה טוב.

הישוב היהודי בסוסנוביץ היה מורכב משכבות שונות ומבני סביבות שונות: יהודי פולין, ליטא, לאטביה ועוד. סוס־נוביץ החדשה פתחה שעריה לרווחה לפני בני נכר ויהודי המדינה כאחד, על אף הימצאה בתחום שהיה נעול בפני יהודי פנים המדינה. הרוחות שנשבו מהמערב חדרו לתוך המזרח ופתחו פתח גם פה להשכלה ולהתבוללות, וביחוד על גבולות פרוסיה ואוסטריה. בין התושבים היהודים נראו פני מחדשים שהיו לובשים לבוש „גרמני" קצר, מגלחים את זקנם, מזלזלים במצוות, מדברים גרמנית או פולנית. היתה זו עדיין השכלה שטחית שהשפיעה על החיצוניות ועל הלבוש יותר משהשפיעה על הלב והשכל. פרנסי הקהילה היו מכנים עצמם בבקשותיהם „בני עם פולין מהברית הישנה". לעומתם מצאו מקלט בעיר גם רבים משני הכוחות ששלטו בעולמם הרוחני של אוכלוסי היהודים במזרח אירופה: הרבנות והחסידות. גם בסוסנוביץ שמרו אלה בקנאה רבה על כל יסודות ההווי הישנים, ושיטת החינוך המסורתי היתה לגבם בבחינת „גירא בעינה דשטנא". הם היו יראים מפני כל „חידוש" שבהשכלה ובנסיון להרחיב את אופקם הרוחני והציבורי. התרבות הדתית והחילונית לא התנגשו בסוסנוביץ — כל אחת המשיכה בחייה ובדרכיה.

בין יהודי סוסנוביץ בלט מעמד המתקדמים והמתבוללים שתפסו מקום חשוב בתעשיה ובעמילות המכס. הם מצאו ענין גם בביצור עמדות היהודים, בקהילה מיוחדת, ביסוד מוסדות עממיים ומוסדות צדקה וחסד. מין מיוחד של התבוללות עלה אז בציבור היהודי של מלכות פולין הרוסית, שהחנופה הפולי־טית שבה מרובה היתה מתרבותה. ואם כי חוגי המתבוללים בסוסנוביץ ינקו מאותו שורש עצמו של כל ציבור המתבוללים בפולין, מן היושר לציין, כי על אף השאיפה החזקה לצבירת נכסים חמריים ולהנאה קלת־דעת מן ההכנסות, היה קיים אצל המתבוללים בסוסנוביץ גם אידיאליזם תרבותי וחוש אחריות ער. הם הצטיינו בנדבנותם ובפעולתם הרבגונית לטובת היהו־דים בסוסנוביץ. הם שנלחמו במרץ לקהילה עצמאית בסוס־נוביץ והם שנתנו לה בראשיתה, הנהלות מתנדבות בעלות מרץ והעמידו לרשותן הכנסות ותרומות. מפאת מקומה הגיאוגרפי ליד שערי ארצות המערב וחשיבותה הכלכלית היתה סוסנוביץ אז גם מרכז למעשי צדקה באירופה המזרחית. בימי הפרעות ביהודי רוסיה נעשתה סוסנוביץ צומת הצלה לשעת חירום והושיטה עזרה למהגרים שעברו דרכה ודרך מוֹדזיוב וצ׳ילאדז לארצות הים. אף־על־פי־כן נחשבו המתבוללים לגוף זר בקרב אוכלוסייתה, והמון העם בעיר העריץ את הצדיקים ומאס גם ביסודות החיוביים של התרבות האירופית.

כל עוד קהילת סוסנוביץ לא היתה עצמאית, היא היתה כפופה, כמוה ככל יהודי הישובים בזאגלמביה, לקהילת באָנדין הותיקה, ומצודת הרב בבאָנדין היתה פרושה על כל יהדות זאגלמביה. כל עניני היהדות, כלי־קודש ודת, היו בפיקוחה של קהילת באָנדין ורבנותה, וממילא התרכז הכל מסביב לכסא הרבנות בבאָנדין. הרב היה אב בית־דין. הוא שהיה נותן רשות לדרשנים להטיף בעיר. בראשותו של הרב היו מתקיימות בחירות הפרנסים ומנהיגים אחרים של הקהילה, אולם במשך הזמן הוגבלה סמכותו של הרב לגבי פרנסי הקהילה. משרת הרב היתה נהנית מהכנסות גדולות. לבד ממשכורת קבועה, היו לרב הכנסות מחתונות, בריתות, גטין, חלק מדמי פסקי הדין בדיני־תורה, שכר טרחה בעד אישור מיסמכים וכיוצא בזה. נוסף לכך היה הרב פטור מכל מס, אלא אם כן עסק הוא עצמו במסחר.

לא נמנה כאן את כל רבני באָנדין שכיהנו בה מאז ייסודה, ונתעכב רק על אלה מהם שבתוקף כהונתם הטילו מרותם גם על יהודי סוסנוביץ. הראשון בשורה היה הרב יצחק קימלמן, — „הרב הזקן", שכיהן כרב העיר והמחוז, משנת תרכ"ו (1866) במשכורת של 360 רובל, מלבד דירת מגורים והכנסות אחרות. הוא מילא את מקומו של הרב הקודם רבי חיים־דוד לנגפוס

שכיהן בה 14 שנים (נפטר בגיל ששים, ב־10 לדצמבר 1864). הרב קימלמן התחבב על הבריות והיה רצוי לכל יהודי האי־זור. היתה לו הכנסה גם משכר פסקי־דין; לא רק יהודי באֶנדין הגישו לפניו את תעצומותיהם, אלא גם יהודי סוסנוביץ והסביבה. לא פעם הופיעו אצלו נציגי יהודי סוסנוביץ שביק־שוהו לשמוע את טענותיהם ולפסוק דין־תורה; ולא פעם הוזמן על־ידי אנשי סוסנוביץ לבוא אליהם ולברר ענינים חשובים ולפסוק הלכה. לפסקי־הדין שלו יצאו מוניטין בכל הסביבה, וגם משפטנים התחשבו בהם. בימים ההם לא היו יהודים מתדיינים בפני ערכאות המדינה, אלא מביאים את דברי הריב שלהם לרב, ורק במקרים נדירים היה הצד המפסיד מחפש „צדק" בערכאות המדינה. הרב היה מגדולי החסידים בעיר, ובאחרונה מבאי־ביתו של ה„תפארת שלמה" מראדומסק שכיבדו מאד בגלל פיקחותו הרבה. אף ראשי השלטון הרוסי היו נוטים אליו חיבה. צדיק ולמדן גדול ונודע זה היה מגדולי ההוראה הנוטים לקולא ולא לחומרא. במוֹדזיוב הסמוכה ישב ברבנות חתנו הרב יצחק טוביה פרידה עוד משנת תרמ"ה, מגדולי הרבנים בפולין. הרב קימלמן נפטר ב־20 ליוני 1893 (תרנ"ג).

כממלא־מקומו הזמני נתמנה המו"ץ המקומי רבי יהושע טלנר (בכינויו: ר' יהושע'לה דיין), שעוד בבחרותו יצא לו שם של עילוי. הוא היה יליד באֶנדין והכיר יפה את כל ישובי היהודים בזאגלמביה. למד מפי גדולי המלמדים בפולין, והיה סמל היושר שלא נשא פני איש. יהודי סוסנוביץ התיחסו אליו ביראת־כבוד, אך ימיו כממלא־מקום הרב לא ארכו אלא כשלושה חדשים, כי הממשלה לחצה על הקהילה לבחור להם רב קבוע חדש. ב־2 לספטמבר 1893 נבחר הרב משדליץ הרב ישכר־בר גרויבארט לרב בבאֶנדין. הוא היה רב תבונה ובעל לב יהודי חם, נואם ומטיף מצוין, למדן גדול, שבנעוריו קראו לו בשם „העילוי משרנסק". בקי וחריף, ומגדולי ההלכה בפולין, היה פוסק בבהירות, בבקיאות ובהבנה. למד, חידש וחקר לא בעולם של עיונות מופשטים כי אם בתוך שאון החיים והמונם. והיה מקובל וחביב על כל שכבות העם.

רצה רב־גאון זה לישב בשלווה בבאֶנדין ולהפיץ מעינותיו חוצה, קפץ עליו רוגזה של סוסנוביץ היהודית שעשתה מאמצים אצל השלטון לקבל רשיון לקהילה עצמאית ובלתי תלויה בבאֶנדין, שלא רצתה לוותר על הכנסה גדולה לקופתה מיהודי סוסנוביץ. הרב גרויבארט הרגיש עצמו מזולזל מצד יהודי סוסנוביץ (הפרנסים המתבוללים הם שטיפלו בענין עצמאות הקהילה), ופרנסי קהילת באֶנדין עשו כמיטב יכולתם לסכל את מאמצי הסוסנוביצים להינתק מקהילתם. לא בלב שלם עמדו יהודי סוסנוביץ במאבקם, כי ידעו להעריך את הרב גרויבארט שהיה מעורב עם הבריות, ובמשך זמן קצר הספיק להתחבב על יהודי זאגלמביה. בהופעותיו לפני הרשות (הוא שמע רוסית) השתדל תמיד להיטיב ולשפר את המצב הכלכלי של אחיו (בעיקר של יהודי באֶנדין שלא היה טוב ביותר). הוא ניצל את השפעתו אצל השלטונות לטובת היהודים בתחומי הגבול של ערי זאגלמביה, אשר נשקפה סכנה להם להישלח לפנים המדינה בגלל עיסוקים של הברחת סחורות מגרמניה, ושר פלך פיוטרקוב נענה לו וביטל את הגזירה. בשנות הסערה 1905־6 ברוסיה נאסרו צעירים יהודים רבים בזאגלמביה בחשד כי הם חברי „אחדות" הקוראים למרד בשלטון. הרב השתדל לטובתם וברוב המקרים גם הצליח לשחררם.

הרב גרויבארט היה מיוזמי כינוס רבני ראשון של פלך פיוטרקוב (1909) לדיון בחיזוק הדת, מצב הרבנים ושאלות יהודיות אחרות. בשנת תרס"ט, לפני כינוס רשמי של הרבנים בפולין, הוציא הרב גרויבארט כרוז לרבנים בכותרת: „אבל אשמים אנחנו", שבו הביע צערו על שהממשלה צריכה להזכיר לנציגי היהדות על אי־הסדר השורר בחיים הדתיים־חברתיים שלהם, וקרא לפעולה אמיצה למען התורה והיהדות ולהשלטת סדר בקהילה היהודית. באותה ועידה, שכונסה לפי דרישת מיניסטר הפנים הרוסי, הדגיש הרב בנאום־הפתיחה שלו את הנחיצות לכלול בתכנית העבודה הבאה גם שאלת שיפור המצב הכלכלי של יהודי פולין. ובשנת תר"ע (1910) כשהופיע כנציג יהדות פולין בועדת הרבנים ליד מיניסטריון הפנים בפטרבורג, השתדל גם שם לשיפור מצב היהודים. אולם נתברר, שממשלת הצאר לא הראתה כל נטיה לשינוי לטובה במדיניותה האנטי־יהודית, וועדת הרבנים נאלצה להצטמצם במסגרת התכנית שתוכננה במיניסטריון הפנים. בסוף הועידה נתקבלה הועדה לראיון אצל ראש המיניסטרים סטוליפין, ואז נוכחו לדעת שלא זו בלבד שהממשלה אינה אומרת לבטל כמה גזירות קשות על היהודים, אלא שאפשר לצפות לכמה חוקים יותר קשים „אם הנוער היהודי לא יוותר על פעולתו הריבולוציונית". ראש הממשלה הסביר לצירי הרבנים, שהממשלה תגלה יחס טוב ליהודים רק אם הצירים ישפיעו על הנוער היהודי שיהיה נאמן למולדת. „הנוער השליך אחר גוו את המוסר היהודי העתיק — אמר — בלי לקבל עליו חדש".

אף־על־פי־כן יש לומר כי לועידת הרבנים היה ערך חשוב בחיי היהודים ברוסיה, ורבי ישכר־בר גרויבארט ממש קידש את השם ברבים בהופעותיו ובהסבריו לאנשי השלטונות הרוסיים את מוסר היהדות והשפעתו על החינוך היהודי. גם אחרי ניתוקה של קהילת סוסנוביץ מקהילת באֶנדין המשיך הרב גרויבארט לשמש נציגה של כל יהדות זאגלמביה, ועד היום זוכרים אותו שרידי פליטי זאגלמביה בישראל ובגולה בחיבה ובהערצה. זכה רב־גאון זה שעצמותיו תועלינה לישראל, וביום ד' באדר תשכ"א הובאו לקבורה בהר המנוחות בירו־שלים. אנשי זאגלמביה בישראל החליטו לעלות לירושלים שנה שנה ביום הזכרון שלו (כ"ה מרחשון) ולהשתטח על קברו.

בשנים 1860—1865 נמצאו רבים מיהודי פינצ'וב בין הבאים לשבת בסוסנוביץ, וביניהם גם הרב ליבוש גיטלר שנזכר לעיל.

עם פיתוח העיר וגידול האוכלוסיה היהודית היה צורך לייסד בעיר עוד בית־דין עם אב בראשו. בהסכמת הרב מבאֶנדין התישב הרב אברהם גאנצווייך מזאבירצ'ה בסוסנוביץ וניסה להכות בה שורש כדיין או רב. הוא ישב בה כשנתיים, אך לא היה שלום בינו לבין המו"ץ גיטלר והוא נאלץ להסתלק מהעיר. לצדו של הרב גיטלר הופיע רבי יצחק'ל גליקמן, שהזכרנוהו לעיל. ר' איציקל נולד בשנת תרל"ו בבית הרבי מז'ולקוב. הרה"צ רבי אלתר רוקח, קרובו של הרבי מבאֶלז. כבר בשנות נעוריו גילה כשרונות גדולים, ובהיותו בן 12 עיטרוהו בתואר „העילוי מז'ולקוב" והוא קיבל סמיכה להוראה. אחרי

כמה שנים נשא את בת הרבי מוולברום, רבי אלתר רוטנברג, ובבית חותנו זה ישב על התורה ועל העבודה. בנו רבי יהושע מילא את מקומו אחר פטירת אביו.

סוסנוביץ היתה העיר היחידה באיזור זאגלמביה בתקופת שלטון הרוסים שהיה לה „רב מטעם". היה זה הרב זלצשטיין, ותפקידו היחידי היה לנהל את פנקסי הילודה והתמותה, רשימות החתונות וכו'.

בסוסנוביץ ישב גם הרב שלמה שטנצל, בנו של ר' חיים דוב וחתנו של רבי מוטל שוחט (צווייגנהאפט), שכיהן לפני כן כראש־ישיבה בסוסנוביץ הישנה ואחר כך בבית־המדרש העי־רוני. הוא נחשב לאחד המנהיגים הרוחניים של סוסנוביץ. נולד באב תרס"ו בצ'ילדז, הצטיין בהתמדה יוצאת מהכלל וגדל למדן ועילוי. אחרי שהוזמן לכהן כדיין בסוסנוביץ שימש שם בכהונה זו עשר שנים. היחס אליו היה לא כאל רב ודיין בלבד, אלא כאל איש קדוש. נדפסו ממנו חידושי תורה בכתבי־עת תורניים חשובים. משכורתו לא הספיקה למחייתו, אבל הוא הסתפק בה, ואולם רב העיר באֶנדין תבע מהקהילה להוסיף לו על משכורתו. הרב שטנצל ניהל, כאמור, גם ישיבה בסוס־נוביץ ורבים היו תלמידיו שלמדו תורה מפיו. נפטר בדמי ימיו, בהיותו רק בן 35 שנים. אחרי מותו הוציאו קרוביו בדפוס את ספרו בשם „קהילת שלמה".

הזכרנו לעיל שבקטרינה ישב כמורה־הוראה הרב חנוך־הניך יונגסטר, למדן גדול, מתלמידי הרבי מסוֹכאטשוֹב. היה משתתף בדיני־תורה עם הרב יצחק גליקמן מסוסנוביץ. גם אחיו רבי חיים יונגסטר היה למדן גדול ובעל מידות מצוינות. היה איש אמיד ואציל באורחות חייו ונחשב לתלמיד־חכם בין בעלי־הבתים. רבי חנוך־הניך עזב לבסוף את רבנותו ועבר לשבת בבאֶנדין, וחתנו תפש את מקומו כמו"ץ בקטרינה. רבי חנוך־הניך נחשב לאחד ממקורביו של הרב גרויבארט מבאֶנדין, שהזכירו גם בספרו בענין שאלות ותשובות. הוא נפטר בשנת 1934, בן 63 שנים.

חתנו הרב יהונתן שטארק ישב בתחילה בקטרינה כמורה־הוראה, אחר כך היה לאחד מרבני העיר סוסנוביץ. היה למדן גדול, ובני העיר התיחסו אליו ביראת־כבוד. דרשותיו בבית־המדרש בערבי יום־כפור היו מקסימות את המתפללים. יהודי יקר ואיש־סגולה זה שבורך במידות טובות של תלמיד־חכם היה נותן מפתו לעניים ועושה כמיטב יכלתו להקלת מצבם של נדכאים. הוא ניספה בכבשני אושוויץ.

בוויגביזדוב ישב שו"ב ר' יעקב שוחט (מאקובר) שבאופן רשמי לא היה מורה־הוראה, אולם התחשבו בו מאד. אשתו מלכה היתה אחותו של הרב גרויבארט מבאֶנדין, מלומדת מאד. מסופר עליה שידעה בעל־פה את התנ"ך ואת כל סדרי משניות עם מדרשים רבים. בעלה ר' יעקב היה ת"ח גדול, וגיסו הרב מבאֶנדין מזכירו כמה פעמים בספרו כשואל ומשיב. הוא היה מחבריו הקרובים של אמן הספרות נחום סוקולוב עוד מתקופת לימודיהם בישיבה.

בוויגביזדוב ישב כמורה־הוראה גם הרב מנדל הכהן שווארץ. הגיע לראשונה העירה במלחמת העולם הראשונה. היה מופיע מדי שבת בשבתו בבתי־הכנסת לפני המוני העם ודורש דרשות על נושאים שונים לפי טעמם של אנשים פשוטים, והם כיבדוהו מאד. היו שכינוהו „רבי טרפון", מפני שברוב השאלות שהיו מביאים אליו היה דן לטריפה. בהגיעו לגיל קרוב לזקנה עבר לשבת בסוסנוביץ.

לא הזכרתי כאן אלא את הדיינים והרבנים שכיהנו בסוס־נוביץ בתקופת שלטון הרוסים.

15. מחסידים ראשונים ועד למושב צדיקים בסוסנוביץ

„חסידים ראשונים" ו„מנין ראשון" בסוסנוביץ — פחד החסידים מהשפעת משה מנדלסון מעבר לגבול — שני צדיקי החסידות בקרבת סוסנוביץ: רבי בריש פרומר מאושפיצין ורבי שלמה בוכנר מקשאנוב — קלויז חסידי ראדומסק הראשון בעיר — שרשרת צדיקי פולין מתקרבת לסוסנוביץ — רבי אלתר בידרמן (ה„רבי הירו־שלמי") הצדיק הראשון בעיר — רבי דודל פרדס עבר מסטאשוב לסוסנוביץ — רבי אליעזר פינקלר (מבית ראדושיץ) עבר מקיילצי לסוסנוביץ — רבי שלמה חנוך רבינוביץ (מבית ה„תפארת שלמה" מראדומסק) קבע מושבו בסוסנוביץ — הקים 36 ישיבות „כתר תורה" בערי פולין — מותו הטראגי של הרבי האחרון עם בני משפחתו בשואת הנאצים.

ישנן תופעות מפליאות בחיי היהודים הראשונים בסוס־נוביץ שעד היום קשה לעמוד עליהן. עד ליסודה של סוסנוביץ היהודית טרם ישב אף צדיק אחד בתוככי זאגלמביה. הכַּוָנה היא לצדיקי החסידות. ואף שבאֶנדין מנתה אוכלוסיה יהודית ותיקה רבת־מסורת לא זכתה אלא לחסידים עם „קלויז"ים, ורק בעשרות השנים האחרונות ישבו בה שני צדיקים, לא מן המפורסמים ביותר, נכדים לשושלות מפוארות ששכנו כבוד הרחק ממנה.

בין היהודים הראשונים שהתישבו בסוסנוביץ אפשר למצוא גם „חסידים ראשונים" שמסיבות בלתי ידועות לא הבליטו עצמם כחסידים. חסידים אלה אפשר היה למצוא גם ב„מנין החייטים" שהיה ראשון לבתי־התפילה בסוסנוביץ. „מנין" זה היה, כפי שכבר הזכרתי, „מנין" של אומנים. ברובם חייטים וסנדלרים, ומספר המתפללים בו הגיע ל־2—3 מנינים. רבי שלמה קאליש הישיש, איש שיילצה־סוסנוביץ, מראשוני יהודי העיר, זוכר עוד רבים מהמתפללים ב„מנין" זה. יוזם ה„מנין"

היה רבי חיים לייב פרימורגן (חותנו של רבי שבתי וייס) שנחשב לאחד מראשוני החייטים בעיר. הוא סידר בביתו שברחוב מודזיובסקה את ה„מנין" הראשון, בשעה שבסוסנוביץ עצמה טרם היו עשרה יהודים מתפללים. דבר ה„מנין" עורר ענין בסביבה, והחלו נוהרים אליו מכפרי הסביבה: מסוסנוביץ־הישנה, פוגון, שיילצה, קוז׳ניצה ועוד. בין המתפללים נראו גם חסידים למדנים, ואף מהמתבוללים שטרם ניתקו קשריהם עם בית־הכנסת היו באים להתפלל ב„מנין" זה. אפשר גם לנקוב בשמות מספר מתפללים שם: צביקה קאליש (אבי ר׳ שלמה דנן), שמואל משה יונגסטר, נתן ווינר, מיכאל לונדנר, בנימין היישריק, אברהם יצחק בלומנטל, יהושע פכטר, מנדל שלזינגר, פישהוף, אברמזון, מרגליות (שפדיטור), המבורגר, לייב פריוור, לידזברסקי, מאיר ורשבסקי, הירש גיטלר (אחי המו"ץ רבי אברהם מאיר גיטלר), הרשל מנגל מפוגון, ספיר (בעל מלון) מסוסנוביץ הישנה, לייבל בינדר, קלמן קרימי־לובסקי, וולף בר וויינרב.

בין המתפללים היו, כאמור, חסידים של שושלות שונות שלא הבליטו את חסידותם. משום מספרם המצומצם לא היה עדיין מקום ל„קלויז"ים ו„שטיבלך" מיוחדים, וכולם התפללו בצוותא „אין פרץ ואין צווחה". רובם היו אנשי עמל ועבודה, ומיעוטם חנוונים וסוחרים. תורה, עבודת ה׳ ומעשים טובים התאחדו בהם, ובערבים ובשבתות היו האנשים פושטים את צורתם הגשמית, ורוח של פשטות וחברות משתררת ביניהם. החסידים בסוסנוביץ שימשו מופת ביחסם לקרובים וחברים, שעזרו להם לבוא אליהם וסייעו עמהם בסידורם הכלכלי. ידם של החסידים רבה בגידול האוכלוסיה היהודית בעיר, ועם זה הלכה וגברה גם השפעתם, עד שהיו לריכוז גדול של חסידים, אנשי הלכה ומעשה, שחברו בהם דתיות עמוקה, מוסריות איתנה וחסידות שרשית.

הישוב היהודי בסוסנוביץ היה מעורב מאנשים שבאו מרחוק ומקרוב ללא שפה משותפת ביניהם: מתבוללים ומשכילים, חסי־דים ומתנגדים, מנפות ווהלין וליטא, רוסיה הלבנה ולאטביה. הדאגות לסידור במקום החדש מרובות היו. אדמות האיכרים בכפרי סוסנוביץ היו, בהתאם לחוק הרוסי־הפולני הישן, אסורות ליהודים, והיה צורך לעקוף על החוק ולהסתדר בהתאם ליכולת. כך נאחזו הם באדמות האיכרים, הקימו דירות וחנויות בפוגון, סוסנוביץ הישנה, שיילצה, קוז׳ניצה ועוד. פתאום נתעוררו פקידי השלטון הרוסי וגילו שיהודים בונים ומתישבים על אדמות איכרים בניגוד לחוק, והודיעו על כך לשלטונות הפלך. סכנת הרס צפויה היתה ל־5,000 חנויות יהודים. החרושתן המתבולל סטניסלאב רייכר לבש עוז, נסע לפטרבורג והשתדל שם שסוס־נוביץ־הכפר תיהפך ל„פוסאדה", כלומר, לעיר, ובדרך זה להכ־שיר את ישיבת היהודים בה ובכל הכפרים סביבה. אומרים שהדבר עלה לו כרבע מיליון רובל שוחד ושלמונים במקומות הגבוהים, אבל הצליח להשיג את מבוקשו ולהציל את המצב שהיה כמעט „לאחר יאוש". הנה כי כן הירבה רייכר המתבולל, שלב יהודי חם פעם בו, לעשות למען הישוב היהודי וגידול האוכלוסיה היהודית בעיר.

קירבת הגבול עם גרמניה הטילה פחד על החסידים שיראים היו מפני השפעת ההשכלה של משה מנדלסון וחבריו ששלטה בנפות פולין שנכבשו לגרמנים, כגון: פוזן, שלאַזיה, ופומראניה. הנפות האלה, שהיו לשעבר עצם מעצמות יהודי פולין, יצאו מחסידות להשכלה ול„תרבות רעה" וקשריהם עם תורת ישראל וערכיה נתרופפו. בקירבת סוסנוביץ ישבו אמנם שני צדיקי החסידות רבי בריש פרומר באושפיצין ורבי שלמה בוכנר בקשאנוב. הם לא היו צדיקים נודעים, אבל הצליחו לרכוש להם קהל חסידים, ויתכן שהשפעתם הגיעה גם עד לישובי היהודים בזגלאמביה. אך מאז המרד הפולני בשנות הששים למאה הי"ט הוחמר הפיקוח על הגבול שבין פולין הרוסית לבין גאליציה האוסטרית שאליה נשתייכו אושפיצין וקשאנוב, והתנועה שהיתה עד אז פתוחה בין ישובי הגבולות של שלאַזיה, גאליציה ופולין הקונגרסית, כמעט שננעלה בשבעה מנעולים. חסידי אושפיצין וקשאנוב אשר בזאגלמביה שוב לא יכלו לבקר אצל צדיקיהם וחדלו אורחות חסידים מעבר לגבול. הצדיק מראדומסק בעל „תפארת שלמה" היה מזהיר תמיד מפני השפעת „מעבר לגבול", ולא מעטים היו החסידים בסוס־נוביץ שהשתדלו למעט ביחסים וקשרים עם יהודי שלאַזיה הסמוכים ולא להיכנס אתם בויכוחים על יהדות וחסידות. אכן, לצדיקי קשאנוב ואושפיצין היו חסידים גם בין יהודי גרמניה בישובים הסמוכים לגבול, ומפעם לפעם אפשר היה לראות אצלם יהודים מנוי־ברון, פלס, ניקולי ואחרים, שהיו באים לבקש ברכה מאת הצדיקים. כוחה של החסידות ניכר היה איפוא גם מעבר לגבול הגרמני, ובכל זאת הזהירו צדיקי החסידות בפולין, ובראשם רבי אלימלך מליז׳אנסק שביקר בישובי זא־גלמביה, מפני „המזיקין".

ברם, גידול האוכלוסיה הכללית בעיר, ואתה גם האוכ־לוסיה היהודית, תבעו פתרונות לבעיות תלויות ועומדות, ובתוכן שאלת המוסדות הציבוריים לתורה ולתפילה. ה„מנין" הראשון היה מלא עד אפס מקום והיה צורך לדאוג למקום־תפילה נוסף. שכרו בית ברחוב טארגובה וקבעוהו לבית־מדרש, ובו כבר היה מקום ל־12—15 מנינים. לא עברו ימים רבים והוקם בית־הכנסת (בשנת 1894). אז החלו החסידים נותנים דעתם על הקמת „מקדש־מעט" לעצמם, שושלת שושלת לחוד לפי בתי־הצדיקים השונים.

ה„קלויז" החסידי הראשון נפתח על ידי חסידי ראדומסק אצל נתן ווינר. החרו־החזיקו אחריהם חסידי סוכאטשוב, וכמעט ובעונה אחת נפתח גם ה„קלויז" שלהם. אחר כך נפתחו בזה אחר זה ה„קלויז"ים לחסידי גור, אלכסנדר, אמשינוב, ראדושיץ, קרימילוב ואחרים. לא כל החסידים נהרו ל„קלויז"ים; היו גם חסידים שהתפללו ב„קלויז" מעורב של חסידים שונים, כמו, למשל, רבי לייב אנגלארד שהיה חסיד בויאן עם רבי מלך מלכיור שהיה חסיד גרודזיסק. וכאלה היו לא מעטים.

בחסידות פולין חלו, כידוע, שינויים במשך הזמן: דורות ראשונים ושניים חלפו ובמקומם באו אחרים עם „חצרות" אחרות שאף הם ידעו בכוח חיוניותם למשוך אליהם חסידים מקרוב ומרחוק. חסידי סוסנוביץ אף הם נתפשו במסעותיהם ל„חצרות" צדיקים שונים. ברם, סוסנוביץ וזאגלמביה נחשבו כשוכנות ב„קצה פולין", והנסיעה ל„חצרות" הצדיקים בסביבת הויסלה או מעבר לה היתה קשורה בהוצאות רבות ובאבדן זמן רב. אמנם מסילת־הברזל שסוסנוביץ שימשה לה צומת־

דרכים הקלה הרבה מכל הבחינות. אפשר היה להגיע ברכבת ל„חצרות" צדיקים שונים שבקצות המדינה. „חצרות" גור ואלכסנדר תפשו מקום בראש בקרב החסידים. אך גם סוכא־טשוב וראדומסק לא פיגרו אחריהן. האחרונה היתה הקרובה ביותר, ואף קרימולוב, תולדה של ראדומסק, משכה אליה חסידים רבים. חסידי סוסנוביץ מצאו עידוד ונוחם ב„חצרות" בתי הצדיקים. ההתעוררות החסידית והשפעת ה„חבריה" וצדי־קי עולם שהסתופפו ב„חצרות" בעיירות פולין, הדביקו ביהודי סוסנוביץ והסביבה את הלהט החסידי שהיה בוקע ועולה מתוך ה„שטיבלך" השונים בעיר. זוהר רב שפע מהדביקות וההת־להבות החסידית בעת שהאדמו"רים השונים היו מבקרים בהז־דמנויות שונות בסוסנוביץ ועורכים בה את „שולחנותיהם" בלילי שבתות ובמוצאי שבתות.

כסאות צדיקים התקרבו יותר ויותר לחבל זאגלמביה. צדיקים ישבו בוולברום הסמוכה. קרימולוב הסמוכה לזאבירצ'ה היתה פעילה בהפצת החסידות הראדומסקית. חנצ'ין שבסביבת קאֶלץ העתיקה את מושבה — עם פטירת רבי חיים־שמואל הורביץ — לאולקוש, שבה ישב בנו רבי יהושע־השיל. בבאֶנדין ישבו שני צדיקים־נכבדים: האחד נצר מבית מוגלניץ־קוז'י־ניץ, הרבי שפירא (בכינויו „בריקוור רבי", על שום ישיבתו קרוב לגשר), והרבי רוטנברג, בנו של הוולברומאי (בכינויו „שיניוור רבי", על שום קירבתו לפסי הרכבת — „שינאֶס"). סוסנוביץ היתה האחרונה בזאגלמביה שאיכסנה בקירבה אדמו"רים.

רבי דוד מלאֶלוֹב היה מקובל מאד בכל קצוי פולין היהו־דית ואישיותו עטורה זר אגדות בפי העם. נינו רבי אלתר (אברהם בצלאל נתן נטע, נולד בשנת תר"ך בירושלים) בן רבי אלעזר־מנחם בן רבי משה מלאֶלוֹב, שלעת זקנתו לקח את מקלו ותרמילו ועלה לארץ הקודש וישב בירושלים ובה נפטר, — נסע לפולין לפי הפצרת מעריציו בשנת תרנ"ד, ביקר אצל רוב צדיקי הדור וחזר לירושלים בתרנ"ח. בשנת תרע"א נסע שנית לפולין ואז התישב בעיר סוסנוביץ ובה פתח לרווחה את „חצרו". אלפים באו לבקש עצה מפיו על שום חכמתו ופיקחותו הרבה (כינוהו „הרבי הירושלמי"). הוא נודע לתהילה כאיש מופת ופועל ישועות, ועד היום מרבים יוצאי העיר לספר סיפורים מופלאים עליו ועל מעשיו הכבירים ודרכיו הנפלאות. רבות עשה גם למען הישוב בארץ־ישראל. בראשית ישיבתו בסוסנוביץ נתקל במכשולים מטעם השל־טונות הרוסיים שהתנכלו לו כנתין זר, אך בהשתדלות עסקני העיר סודר הענין בכי טוב. הוא נפטר ביום ה' באלול תרצ"ג. סוסנוביץ היהודית דמתה אז לספינה שאבד קברניטה. ארונו הועלה לארץ ישראל ביום ב' בכסלו תרצ"ד, ומנוחתו כבוד בירושלים. את מקומו בסוסנוביץ מילא אחריו חתנו וקרובו רבי מרדכי אלעזר מנחם בידרמן. הוא עשה מאמצים לשוב לשבת בירושלים, אולם מלחמת העולם השניה פרצה והוא לא הספיק לעלות, ונהרג על קידוש השם.

עוד בשנת תר"ס עבר לשבת בסוסנוביץ נצר משושלת פרדס שנוסדה בסטאשוב בידי הצדיק רבי מרדכי'לה הגדול, מתלמידיו וידידיו הקרובים של החוזה מלובלין, הוא רבי דוד פרדס בן לרבי מרדכי השני מסטאשוב. רבים היו החסידים שחיפשו קירבתו, הסתופפו בביתו וחילקו לו את הכבוד הראוי. אדם נוח היה, מסביר פנים לכל אחד, וביתו הפך לאי של דמעות: כל עשוק ומר־נפש בסביבתו מצא בו משען; הוא עמד לימין נדכאים, היטה שכם לסבלם של אחרים והשתתף בצערם. משפחת פרדס נודעה בעולם החסידות והתורה; ממנה יצאו רבנים וחכמים שתפסו מקום חשוב בלימוד התורה. פרדס האדמו"ר התחבב מאד על בני סוסנוביץ. הוא שבה לבבות בדברי התורה והחכמה שהשמיע מעל שולחנו לפני חסידיו וכן בצורתו החיצונית שהדרת קודש היתה נסוכה עליה. רבי דוד היה אישיות סוערת ודינאמית, פועל ומפעיל את חסידיו ברוחו. בבית־התפילה שהקים ב„חצרו" היתה התפילה גדושה ניגונים ונעימות חדשים וישנים, והמאזינים הוציאו להן מוניטין. אצלו היו משמיעים מניגוני רבי מרדכי'לה מייסד השושלת בסטאשוב, שהיה עובר לפני התיבה בימים הנוראים ב„חצר" החוזה מלובלין ונודע בזמרתו ובניגוניו, וגם מניגוני אחיו רבי מאיר'ל מאפטא שהיה מלחין ושנה־שנה היה מחבר ניגונים חדשים לתפילות ולפיוטים ומפיצם בין החסידים. עד היום שרים ב„חצרות" צדיקים רבים מניגוני רבי מאיר'ל מאפטא. ב„חצר" רבי דוד פרדס בסוסנוביץ העלו מחדש את ניגוני שני האחים הצעירים מאפטא—סטאשוב והפיצום שוב ברבים.

רבי דוד'ל עסק כל ימיו בתורה ובעבודה והיה מקרב אליו גם מיהודי המערב שישבו בערי שלאֶזיה הקרובות. בכלל לא הבדיל בין אנשים: למדן, חסיד או יהודי פשוט — כולם היו שוים בעיניו, ואת כולם היה מקבל בסבר פנים יפות. רבי דוד'ל נפטר בסוסנוביץ ביום ח' באייר תרפ"ב, בן 78 שנים, בהשאירו אחריו שלושה בנים. את כיסא צדיקותו ירש בנו הבכור רבי ישראל־יעקב, שנחשב לאחד מחסידי חנצ'ין. חתנו הרב יעקב שמעון שטרנשוס התישב בירושלים והוציא בדפוס את ספרו „שאגת ירושלים". רבי ישראל־יעקב ניספה בשואת הנאצים.

האדמו"ר השלישי שבחר את סוסנוביץ לשבתו היה הצדיק מפינצ'וב רבי אליעזר פינקלר מבית „הסבא קדישא מראַ־דושיץ". נולד בשנת תר"ך לאביו הצדיק רבי חיים מאיר מפינצ'וב שהיה נכד לגאון מחבר הספר „פנים מאירות" ולרבי ישכר־בר הצדיק מראדושיץ, ומצד אמו נכד ל„חכם צבי", „ישועות יעקב", „חוות דעת" ועוד גאונים. הוא חונך על ברכי צדיקים. קרוביו העידו עליו עוד בימי נעוריו כי לגדולות נוצר, והיה קשור מאוד לרבי אברהם המגיד מטריסק (בן רבי מרדכי'לה מצ'אֶרנוביל), שהיה מבקר אצלו לעתים תכופות. בשנת תרל"ז נשא רבי אליעזר את בת הצדיק רבי מאיר'ל הלוי רוטנברג מאפטא (נכד רבי מאיר הגדול מאפטא). בבית חמיו למד את דרך הפרישות וההתבודדות ואף הוא החל מענה את נפשו בסיגופים ובצומות, ובאותו זמן עוסק בתורה ובעבודה תוך התלהבות ומסירות נפש ממש. עוד בחיי אביו נחשב צדיק ומנהיג בעיני חסידי אביו. אך הוא בחר לנסוע אל צדיקים אחרים וללמוד מדרכיהם, כגון: רבי דוד משה פרידמן מצ'ורטקוב, רבי יחזקאל שרגא משיניבה, רבי יהושע מבאֶלז ועוד. בשנת תרע"ה, בימי מלחמת העולם הראשונה, עבר עם אביו וכל משפחתו מפינצ'וב לעיר קאֶלץ. שם נפטר אביו הצדיק

בשבט תרע״ז. רבי אליעזר, בנו יחידו, הוכתר כממלא מקומו, והוא החל לנהוג נשיאותו ברמה, ללא זמן וסדר קבועים באורחות חייו. התפרסם כאחד הצדיקים הנודעים ביותר בפולין וגאליציה והחסידים ראוהו כקדוש ובעל־מופת. הוא עמד בקשרי ידידות עם צדיקי החסידות בסוסנוביץ, עם רבי אלטר בידרמן הירושלמי וחתנו רבי מרדכי׳לה, ועם רבי דוד צבי שלמה בידרמן מירושלים. אמרו עליו שהוא ניצוץ מנשמתו של רבי דוד׳ל הצדיק מלֶאלוב, ומשום כך גדלה אהבתו לנכדיו. רבי אליעזר הצטיין כבעל־תפילה, ובזמרתו היה משפיע על שומעיו ומעורר בהם הרהורי תשובה.

בערוב ימיו, בשלהי שנת תרפ״ט, עבר רבי אליעזר מקֶאלץ לסוסנוביץ והקים שם את „חצרו״. עם בואו לסוסנוביץ התחזקה השפעת חסידיו בזאגלמביה, שאף לפני זה לא היו מועטים בה, ושמו יצא כאחד מגדולי וישישי הצדיקים בפולין. השפעתו הלכה וגדלה והטביעה את חותמה על מהלך החיים הדתיים בסוסנוביץ. חסידיו היו בעיקר אומנים שונים: חייטים, סנדלרים וכו׳, והיו לו חסידים אף בין תגרני הכפרים, תגרני ירידים, אופים, קצבים וסוחרים זעירים, משום כך הם כונו בפי כל „חסידים פרוליטאריים״. הוא ישב על כיסא צדיקותו בסוסנוביץ משנת תרפ״ט עד י׳ בשבט תרצ״ז, שאז נפטר בשיבה טובה בגיל שבעים ושבע והובא לקבורה בכבוד גדול בבית־העלמין בסוסנוביץ.

כממלא מקומו נתמנה בנו בכורו רבי פנחס ישכר דובר שהמשיך בדרך אביו הגדול. הוא ניספה בשואת הנאצים יחד עם בני קהילת סוסנוביץ.

רבי שלמה־חנוך רבינוביץ, האדמו״ר הראדומסקי, קבע מושבו בסוסנוביץ רק אחרי סיום מלחמת העולם הראשונה. דור רביעי למייסד השושלת בראדומסק בעל „תפארת שלמה״. נולד בראדומסק בשנת תרמ״ב, ובנעוריו למד אצל הגאון מאמסטוב וגילה כשרונות יוצאים מהכלל, חריפות והבנה, ועל כולם זכרון נפלא. התעמק בלימוד התורה, וכמה מחידושיו בהלכה בשנות נעוריו נתפרסמו בספרי שו״ת שונים. אחרי שנשא אשה מבית רבי דוד הצדיק מלֶאלוב, שם פניו למסחר וההצלחה האירה לו פנים. הוא הירבה לו הון ועושר וקשריו המסחריים הסתעפו מאד בערים וארצות שונות. אך עם פטירת אביו רבי יחזקאל הצדיק מראדומסק (במרחשון תרע״א), הוטל על בנו רבי שלמה, בן 29, עול הצדיקות, בהיותו צדיק מופלג, גדול במידות טובות ויראת־שמים, ואף עניני העולם לא נעלמו ממנו. גם בישיבתו על כיסא הצדיקות המשיך בעסקיו. בעת פרוץ מלחמת העולם הראשונה נמצא יושב בהאמבורג שבגרמניה, שבה שהה זמן מסוים. הוא קנה בברלין כמה בתים גדולים, ובלודז שבפולין היו לו עסקים גדולים בטכסטיל, וסניפים בסוסנוביץ ובבאֶנדין, מלבד מפעלי זכוכית ולבנים; כן היו לו בתים רבים בוארשה, קראקא וסוסנוביץ; בזו האחרונה גם קבע משכנו אחרי סיום מלחמת העולם הראשונה. היה זה הצדיק היחידי בחסידות שלא היה תלוי מבחינה חומרית בחסידיו ולא לקח „פדיונות״ מהם, אדרבא — הוציא כסף רב מכיסו להחזקת ישיבות ולצרכי צדקה. את עסקיו הפקיד בידי סוכנים נאמנים וישרים מבין חסידיו.

הוא הקים רשת ישיבות ללימוד תורה בערי פולין וגאליציה בשם „כתר תורה״, ומעולם לא אסף כספים ולא פנה לקהל בבקשת תרומות לחיזוק ישיבותיו. את כל זמנו הקדיש לתורה, להדרכת חסידיו וניהול ישיבותיו, שכל מחסוריהן היו עליו. לא פחות מ־36 ישיבות החזיק בערים שונות: לודז, סוסנוביץ, באֶנדין, ראדומסק, קאטוביץ, קאֶלץ, פיוטרקוב, צ׳אֶנסטוכוב, קראקא, קשאנוב, אושפיצין ועוד. אלפי תלמידים למדו בהן תורה, והרבי השגיח שהלימוד יעמוד על הגובה. הוא הורה שלא ילמדו חסידות לתלמידים ש„טרם מילאו כרסם בש״ס ופוסקים״. כל אישיותו אמרה כבוד והעידה על אהבת הבריות.

עוזרו הראשי היה מקורבו וחתנו רבי משה דוד הכהן רבינוביץ בן הרבי מקרימולוב, שנשא את בתו היחידה. אף הוא פיקח על הלימודים בישיבות, נתן שיעורים לתלמידים בחינם והשגיח על שיטת הלימודים. שלוש פעמים ביום נתן שיעורים ל„קיבוץ גבוה״ של 150 תלמידים בסוסנוביץ, ופעמים אחדות בשבוע — לתלמידי ישיבת „כתר תורה״. שיעוריו הצטיינו בחריפות ועמקות, ואף לימד מסכתות שלא היו נוהגים ללמד בישיבות: מסכת ברכות או זבחים. היה יפה־תואר, בעל פנים מאירות ועיניו הביעו פיקחות. לא גילה כל ענין בעסקי חותנו ולא ידע כמעט צורת מטבע. הרוח הכריעה אצלו כליל את החומר. ראשו היה תפוס תמיד בלימוד תורה.

עם פרוץ מלחמת העולם השניה נמצא הרבי מראדומסק עם משפחתו במעון־קיץ בקריניצה, בהרי הקארפאטים בגאליציה. הוא נסע משם ללודז׳, ואחר כך לוארשה. ביום י״ח אב תש״ב פרצו הגרמנים לביתו ורצחו את כל משפחתו. הרבי מראדומסק נקבר ליד ה„אוהל״ של הרבי מנובומינסק, וכה הקיץ הקץ על בית ראדומסק.

בסוסנוביץ היו עוד נכדי צדיקים שישבו בה ישיבת־ארעי או קבע, כמו רבי יהושע השיל הורביץ מאולקוש, בן האדמו״ר רח״ש מחנצ׳ין, אבל עליו ידובר במיוחד.

16. ניצני החינוך היהודי בסוסנוביץ

שני זרמים בחינוך היהודי בעיר — החינוך המסורתי קדם לכללי — „חדרים" ו„מלמדים" בראשית הישוב היהודי — מלמדים משובחים מליטה באו לעיר — וורונצברג ואברהם שפירא וביאליק מורים לעברית — בתי־ספר ראשונים ליהודים — בנין גדול ל„תלמוד תורה" — בתי־ספר למזרחי ול„אגודה" — בית־ספר לנערות „בית־יעקב" — גמנסיה יהודית לבנות בסוסנוביץ — גמנסיה במגמה חינוכית יהודית־לאומית — גמנסיה קואדוקציונית וליציאום ליהודים — הקמת בית־ספר למסחר ב־1937 — פתיחת שיעורי־ערב למסחר ב־1938, והקמת בנין מיוחד לצרכיו — אגודה „חובבי שפת עבר" ב־1907 — משה סטבסקי (סתוי) בסוסנוביץ.

החינוך היהודי בסוסנוביץ החל עם יסוד הישוב היהודי במקום, ובמשך הזמן הסתעף לשני זרמים: חינוך מסורתי וחינוך כללי, עם מוסדות מתאימים. החינוך המסורתי קדם לכללי ועברו עליו גלגולים שונים עד שיצא למרחב. ב„חינוך המסורתי" אנו מתכוונים ל„חדר" המסורתי שהיה רשות היחיד במשך דורות והמלמד בן־חורין היה במעשיו ועשה בו כבתוך שלו. ה„חדר" — מעלות וחסרונות שימשו בו בערבוביה. מונוגרפיות רבות ושונות נכתבו על ה„חדר", מהותו ותכנית לימודיו, טיב המלמדים, דרכי הוראתם, שיטת העונשים שהחזיקו בה, ומחבריהן הבליטו את מעלותיו ולא העלימו עין מחסרונותיו. המלמד לא היה אחראי כלפי הציבור, כי־אם לפני ההורים בלבד. המלמדות היתה שדה־הפקר, על כן כה רבים וקיצוניים היו ההבדלים בין המלמדים השונים: למדנים מופלגים ועמי־הארץ גמורים, חריפי־שכל ואטומי־מוח, אצילי נפש וגסי־רוח, רחמנים ואכזרים — כולם כאחד כיהנו בקודש, ולא היה מי שיכלה קוצים מן הכרם. ה„חדר" לא נעדר, כמובן, גם בסוסנוביץ, בראשית ימי הישוב היהודי. אף כאן היו המלמדים עניים ואביונים, והמעון שהוקצה ללימודי ה„חדר" לא היה בו כדי להרחיב דעתו של אדם. אכן היו בין המלמדים גם למדנים ויראים שאהבת התורה שלטה בהם, והם יצקו רוחם בתלמידיהם בני הגילים השונים. זקני סוסנוביץ זוכרים ומזכירים עד היום את המלמדים מהתקופה הראשונה של סוסנוביץ: ר' הילל מבאֶנדין, שנחשב למלמד טוב, וב„חדרו", ששכן בבית החייט שלמה פרימורגן ברחוב מוֹדזיוב, למדו דרדקי ותופשי גמרא. והתלמידים היו מלבד בני תושבי סוסנוביץ גם מפוגון, שיילצה ומקומות סמוכים אחרים. השני היה ר' יעקב ליטבק, שלימד גמרא, והדריך את תלמידיו והבינם בידיעתה.

יהודי סוסנוביץ בדאגתם הרבה לחינוך ילדיהם ידעו אפילו להביא מלמדים טובים ממרחקים. מדינת ליטא הקטנה שלקתה בפרנסתה ונתברכה בתורתה, היתה מספקת מלמדים לאוכלוסי ישראל בערים קרובות ורחוקות. מהם הגיעו גם לירכתי איזור זאגלמביה. הליטאים היו מורים משובחים והצטיינו בלימוד המקרא והדקדוק, ובגלל נועם ניגונם (שהיו מלמדים תנ"ך בנעימה נאה) נתחבבו על רבים מבני העיירות.

גם במקומות סמוכים לסוסנוביץ נמצאו מלמדים ליטאים שיצא שמם בכל זאגלמביה. ואפילו בכפר דינדובקה, בעל ישוב יהודי הגון, ישב מלמד ליטאי מצוין בשם ר' יעקב צאבאן מאוֹרלה הסמוכה לבריסק־דליטא, ואצלו למדו בחורים מבני הכפר. „חדר"ו היה בבית־הכנסת היחידי אז בכפר של ר' נטע זיידלר ז"ל, מחסידי ראדומסק. ר' יעקב זה התפעל מאד מכשרונו של אחד מתלמידיו, שהמליץ עליו לפני הוריו שישלחוהו לישיבת הגאון רבי חיים סולובייצ'יק אשר בבריסק־דליטא. ההורים ששמעו כבר תהילת בנם מפי למדנים רבים, נאותו למלמד ושלחו את בנם לישיבת בריסק. הוא היה היחידי מפולין בין כל תלמידי הישיבה ה„ליטאים", ובגלל זה קראוהו בשם נלעג „איטשה־מאיר", אבל הצטיין בלימודיו ור' חיים הר"מ שם עיניו בו לטובה. היה זה מקרה יחידי, שכן הבחורים האחרים שידעו כבר פרק בגמרא היו יוצאים מאיזור זאגלמביה ללמוד בישיבות של ראדומסק, קאמינסק ואמסטוב. לזו האחרונה יצא שם ביהדות פולין; היא הוציאה מתוכה כמה גאונים ולכבוד גדול נחשב למי שזכה להתקבל לישיבת אמסטוב.

ה„חדר"ים בכללם לא היו מאושרים מטעם השלטון הרוסי, והשוטרים היו מעלימים עין. הוראת המלמדים נחשבה בעיני הממשלה ל„פרטית" או גם ל„ביתית", ואין האחרונה מכוונת דווקא ללימוד פרטי ליחיד בבית ההורים. אכן במחצית השניה של המאה הי"ט קבעה ממשלת רוסיה השגחה ופיקוח על מוסדות החינוך היהודי, ומעת לעת יצאו פקודות מלשכת המיניסטריון להשכלת העם ביחס למלמדים וסדרי ה„חדר" החיצוניים והפנימיים. המלמדים נתחייבו בחינה בלימודים העבריים ובידיעת הלשון הרוסית, ונאסרה עליהם ההוראה בלי תעודת המיניסטריון להשכלה. אולם פקודות אלו נתקלו בהתנגדותם הנמרצת של המלמדים ושל אוכלוסי ישראל בכלל. החל מאבק בין הממשלה לבין המוני ישראל, והממשלה העלתה חרס בידה: החוקים והנגישות לא הביאו כל תוצאות — ה„חדר" נשאר בצורתו ובצביונו. לאחרונה הצטמצמו דרישות הממשלה בכל הנוגע לנקיון, חדרים מרווחים והרבה אויר.

עם גידול הישוב היהודי בסוסנוביץ גדל גם הצורך בהרחבתו של החינוך היהודי. נמצאו מבין העשירים אנשים שהזמינו אליהם מורים פרטיים ללמד את בניהם עברית ולימודי היהדות בשיטה פדגוגית, כמו אברהם שפירא, וורונצברג, ועל כולם — המשורר הגדול ח. נ. ביאליק. לילדי העניים יסד עוד הועד הראשון של הקהילה „תלמוד תורה", אולם בכך טרם באה הבעיה על פתרונה. כי הבעיה הגדולה של יהדות סוסנוביץ היתה: חוסר בתי־ספר ליהודים. עם אישורה של סוסנוביץ כעיר, קמו מוסדות עירוניים, וביניהם גם בתי־ספר עירוניים למתחילים. כבר ארבע שנים קודם לכן נמצאו קיימים בעיר שמונה בתי־ספר כאלה, אך על אף העובדה שהיהודים היו משלמים מס חינוך כ־5,000 רובל לשנה — אף תלמיד יהודי לא ביקר בהם. הסיבות לכך היו שונות, ובראש וראשונה —

סירובם לבקר בבתי־הספר בימי שבת ואי־הסובלנות מצד התלמידים הנוצרים ליהודים. סיבות אלה הולידו את הנטיה אצל התושבים היהודים לעשות מאמצים לשם הגדלת מספר בתי־הספר העירוניים. החזקת 14 בתי־ספר כאלה דרשה סכום של 32,000 רובל, שהוטל על שכם תושבי העיר. מאחר שעל היהודים הוטל לשאת בעול של מחצית ההוצאות להחזקת בתי־הספר העירוניים, תבעו הם בתי־ספר אחדים מיוחדים לילדיהם. ראש־העיר, אחרי התיעצות עם הנציגים הבולטים ביותר של הקהילה היהודית, הכיר בתביעה צודקת זו ואז הוחלט, לפתוח בראשון ליולי 1907 שני בתי־ספר בני מחלקה אחת: אחד לבנים ואחד לבנות, ואף נבחר ועד חינוכי יהודי, שאליו נכנסו: עורך הדין לנדוי, הד״ר ליקרניק, ס. מיימון, ב. אופנהיים, ד״ר אברהם פרלמן, ד״ר מ. רייכר וחברים אחדים מנשיאות הקהילה. על ועד החינוך הוטל להציע מועמדים למורים, לפקח על השיעורים והתקדמות התלמידים, שמירת ההוראות להיגיינה והנהלת המשק בבתי־הספר, ולבסוף — לקחת חלק בישיבות ועד החינוך הנוצרי לשם חלוקת מסי החינוך. אכן, שלושה בתי־הספר היהודים למתחילים לא יכלו לספק את דרישת האוכלוסיה היהודית להשכלה. על־כל־פנים היה בכך משום הישג לטובת החינוך של ילדי היהודים בסוסנוביץ.

חברי ועד הקהילה הראשון בסוסנוביץ כבר דאגו לייסוד ה„תלמוד תורה״, שהחזקתו עלתה ב־2,400 רובל לשנה. כאמור לעיל היתה קיימת קרן־עזבון לטובת „תלמוד תורה״ בסך 15,000 רובל, וכן מגרש להקמת בנין מיוחד בשבילו. בשנת 1908 נגמר בנין הבית הנהדר של ה„תלמוד תורה״, שבין מייסדיו היו: לייב אנגלארד, גרונם ספיר, הרב א. מ. גיטלר, חיים יוסף זאיונץ, משה מריאנקה, לייב אברמצ׳יק, יעקב שטאהל, גרשון סטאבסקי, משה קניגסברג ואחרים.

עם פרוץ המשבר הכלכלי במדינה ובעיר, הגיע גם ה„חדר״ לידי משבר, נתפזר בזמן קצר ונשארו בו רק ילדי עניים. אז חזר המוסד להיות מה שהיה — „תלמוד תורה״. המצב היה מסובך ונשקפה סכנה שהבית ימכר במכירה פומבית לכיסוי החובות הגדולים שרבצו עליו. שמעון מנדל טוביאש, חיים אונגר, לייביש שווייצר ומאיר רוטר נכנסו בעבי הקורה לחלץ את המוסד מן המשבר. כך המשיך ה„תלמוד תורה״ להתקיים עד פרוץ מלחמת העולם השניה. בשנה האחרונה שלפני המלחמה למדו בו 370 ילד בשש מחלקות, שהודרכו בהנהלת 6 מלמדים ומנהל. לימודי־החול נלמדו בחמש מחלקות שהיו להן 3 מורים ומנהל. התקציב השנתי של ה„תלמוד תורה״ הגיע ל־15,000 זהובים שכוסה בתשלומי מס־חדשי של 800 חברים, נדרים ונדבות, מפעלים שונים וימי־פרח. ההנהלה האחרונה היתה מורכבת כדלקמן: לייביש שווייצר (יושב ראש), משה יוסף קייזר (סגן יו״ר), יוסף מאיר רוטר (גזבר), מנדל צ׳יחובסקי, בצלאל ארליך, ראובן בינשטוק, חיים אונגר, יוסף בן ז׳יזאק, דוד לייב קיסנר, יעקב יצחק חניפט, אלתר זיידלר, מאיר גוטהרץ, לייביש אורבך, ברל שוורץ ושמואל קסטנברג. מנהל ה„תלמוד תורה״ היה ר׳ מיכאל פרנצויז.

הבנין הגדול שהוקם ברחוב יאסנה אמר כבוד לקהילה היהודית של סוסנוביץ, והוא גם נתן דחיפה ליוזמתם של העסקנים הציוניים בעיר לטפל בעניני חינוך והם יסדו את ה„חדר מתוקן״, שבו לימדו באופן יסודי ועברית בשיטה חדישה. מוסד זה נקרא בפי בני העיר בשם „התלמוד תורה הציוני״.

אחרי מלחמת העולם הראשונה קמו בעיר מוסדות־חינוך נוספים שתפסו מקום חשוב בעיר. בשנת 1918, בתקופת ההתעוררות הלאומית בחיי היהדות בפולין, נוסד בית־הספר של „המזרחי״, שבראשו עמדו: לוי יצחק יונגסטר, מ. ש. קרנר, שבתי וייס, שמואל קרישטל, י. צוויגנהפט וש. גליקסמן, ובמסגרת מוסד זה נכלל בית־הספר הציוני שנוסד לפני כן. בראש בית־הספר עמד במשך זמן מסוים הרב הצבאי ד״ר פרנקל. בין האישים שביקרו בבית־הספר זה והביעו את קורת־רוחם מהלימודים ומדרך החינוך בו מן הראוי להזכיר את המשורר ח. נ. ביאליק, הרב שפירא, הסופר דניאל פרסקי, ואחרים.

גם אנשי ה„אגודה״ הירבו לעשות בשדה החינוך בסוסנוביץ. בשנת תרע״ט ייסדו ר׳ לייב אנגלארד, בירך סצמסקי ואחרים את ה„חדר יסודי התורה״. בראשיתו השתכן ה„חדר״ בבנין ה„תלמוד תורה״, ואחרי כמה שנים עבר לרחוב גלובאצקי ומשם לרחוב ווספולנה 14. בראש ה„חדר״ עמדה הנהלה בהרכב: חיים פישל פרידמן (יושב־ראש), בירך סצמסקי (יו״ר של כבוד), ד. ל. קיסנר, י. מרקוביץ, א. לונדנר, ש. ברגר, ה. נייפלד, י. דפנר וא. גולדברג (מנהל). לימודי הקודש נלמדו מפי ארבעה מלמדים ומנהל (מא״ב עד גפ״ת), ולימודי החול — מפי ששה מורים ומנהל (ל. מאירצ׳יק).

כן ייסדו אנשי ה„אגודה״ בשנת תרפ״ו את בית־הספר לנערות „בית יעקב״; המייסדים היו: הניך נייפלד, יצחק דפנר, יידל בורוביצקי, אליעזר שקלארצ׳יק, חיים ליפטיק ויחיאל גרילאק. לצורך זה הם שכרו בית בן שני חדרים והזמינו מורה מסמינר „בית יעקב״ בקראקוב. במשך הזמן התרחב בית־הספר לחמש מחלקות, שבהן למדו כ־300 ילדות, ביניהן רבות ללא תשלום שכר לימוד והיו מקבלות גם ארוחות חינם יום יום. ליד ביה״ס התקיימו קורסים לגננות בהנהלת גננת מקצועית. התקציב השנתי הגיע למעלה מ־9,000 זהובים. מנהל המוסד היה הרשל בורנשטיין.

גם ביחס לחינוך היהודי הכללי נעשה הרבה לאחר כיבושה של פולין לגרמנים. בשנים 1916—1918 קמו בערים ועיירות שונות בפולין בתי־ספר יהודיים בעלי אופי לאומי, ואילו בסוסנוביץ שונה היה המצב מבמקומות אחרים.

כבר בשנת 1915 נוסדה בסוסנוביץ גימנסיה יהודית לבנות בעלת מגמה מתבוללת. הלימודים בגימנסיה זו התקיימו גם בימי שבת ומועד, ורק בלחץ מורי המוסד פסקו הלימודים בימי חג. הגימנסיה התקיימה עד שנת 1922, ורק אז ניגשו לייסד גימנסיה בעלת מגמה חינוכית יהודית־לאומית. מוסד זה היה חייב הרבה בהקמתו לד״ר אברהם פרלמן, שעמד בראש החברה שביוזמתה הוצא רעיון המפעל הזה לפועל על אף הקשיים והמכשולים שעמדו לפניה. האוכלוסיה היהודית בסוסנוביץ שהיתה, כאמור, מגוונת ולא עשויה מעור אחד, לא יכלה להסתגל חיש מהר לשינוי שחל בשדה החינוך של הנוער היהודי והמשיכה לשלוח את בניה למוסדות חינוך לא־יהודיים. מן הראוי לציין עובדה מעציבה זו, שלא רק חוגי המתבוללים בעיר, אלא אף החוגים הלאומיים פסחו באורח שיטתי על בתי־

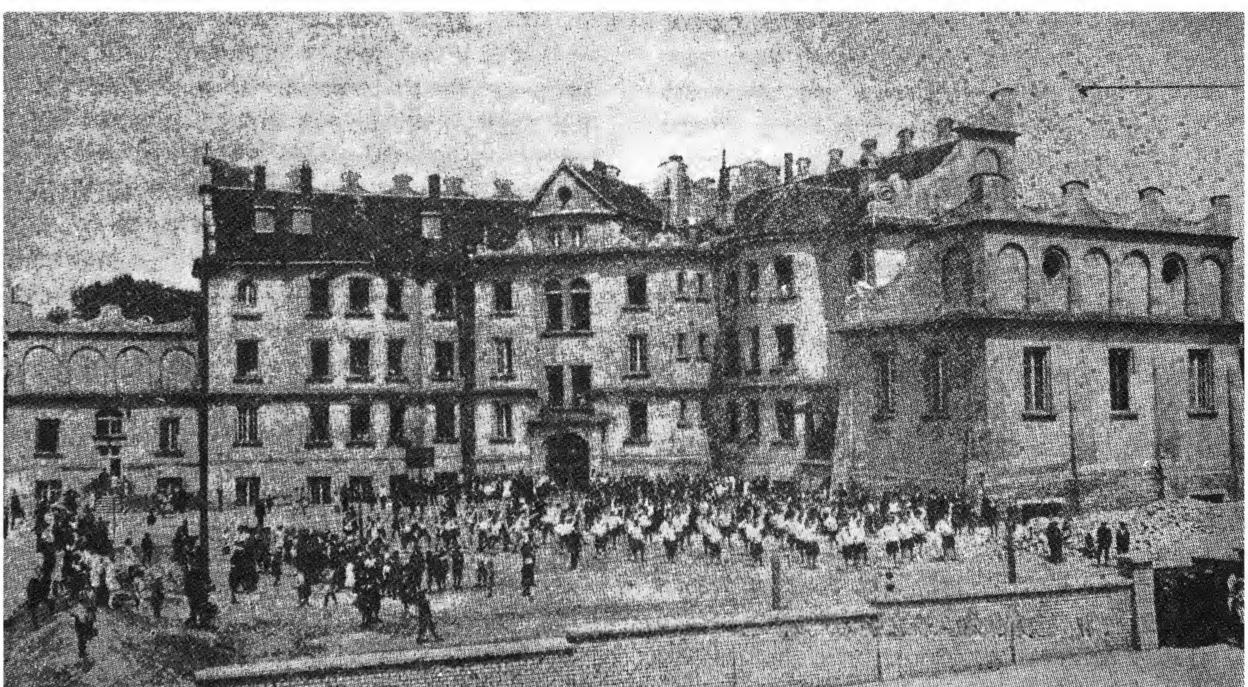
הספר היהודיים. למרות המכשולים והיחס הבלתי־אוהד מצד השלטונות, המשיך המוסד במאמציו וקיבל את אישורו הרשמי בשנת 1929. בשנת 1933 נשכר בנין מיוחד למוסד במרכז העיר והוא זכה לשם שלימודי היהדות בו עומדים על גובה מתאים, כפי שהעידה בחינת הבגרות העברית בשנת הלימודים 1937—1938.

לחברת בתי־הספר היהודים בסוסנוביץ היו אז בית־ספר עממי, גימנסיה קוֹאֶדוּקציוֹנית וליציאום עם למעלה מ־400 תלמידים. צר היה המקום ואי־אפשר היה להיענות לכל בקשות ההורים לקבלת ילדיהם, אף כי מאז 1933 גדל הבנין פי שניים. בראש הנהלת הגימנסיה עמד מאז שנת 1923 הד״ר טוביה מילודיסטה, וההנהלה נמצאה בידי הד״ר פייבל וידרמן, שלפני כן היה במשך חמש שנים מנהל הגימנסיה „יבנה" בבאֶנדין. האנשים הספורים שפעלו במסירות למען החינוך העברי התחילו נותנים דעתם על הקמת בנין מיוחד מתאים לתפקידו שיוכל להכיל מספר רב יותר של תלמידים, אולם מלחמת העולם השניה שפרצה שמה קץ לכל — לדואגים את דאגת החינוך ולמתחנכים גם יחד.

בסוסנוביץ נעשו גם הצעדים הראשונים ליסוד בית־ספר למסחר. בכינוס שנערך ב־1937 בו השתתפו: יוסף ספיר, הרמן אולינר ואהרון גוטבארט, הוחלט לקרוא לישיבה משותפת של אירגוני הסוחרים, החרושתנים, והסוחרים הזעירים, שתדון ביסוד בית־ספר למסחר של שנה אחת. הישיבה נתקיימה ובה נבחר ועד, שעליו הוטל לבצע את הדבר. לועד נכנסו האנשים דלהלן: אדולף לנדוי, ולאדיסלב פלדמן, מוריץ רייכר, אברהם דוד קייזר, פסח פדרמן והמהנדס ה. מנגל. הודות למאמצי היו״ר, יוסף ספיר, נתקבל הרשיון מאת הרשות, ובאוקטובר 1937 נפתח בית־הספר למסחר בהנהלת גוטבארט. בית־הספר שוכן בבית מתאים, ברחוב פשיאַזד 1, ובו למדו קרוב לחמשים תלמידים ותלמידות לא רק מסוסנוביץ, אלא מכל זאגלמביה ושלאֶזיה־עילית. המוסד צויד במכשירים ובמעבדות לבירור מהותן של הסחורות, ונלמדו בו עניני אירגון וטכניקה של המסחר, וכן הטכניקה של הפירסומת. ליד בית־הספר התקיים חוג מפקחים, שבראשו עמדה הנהלה, שהיתה מורכבת מהאנשים דלהלן: איגנץ ריינר (יו״ר), מרת ד״ר ברוֹניסלאבה גרוֹדזינסקה (סגן יו״ר), מרת אינז׳ לינה סטרקה־נכנר (גזבר), אינז׳ ממלוק (מזכיר). חוג המפקחים מילא תפקיד יהודי־חברתי חשוב מאד: הוא כיסה חלק משכר־הלימוד של תלמידים מחוסרי אמצעים וסיפק עבודה נסיונית לבוגרי בית־הספר.

כהמשך לבית־הספר למסחר, החליטו הנהלות ארגוני הסוחרים, החרושתנים והסוחרים הזעירים, לארגן שיעורי־ערב למסחר בשביל הסוחרים ופקידי המסחר. השיעורים אושרו על ידי הרשות ונפתחו בינואר 1938. השיעורים הראשונים בהנהלת גוטבארט נקבעו לחמישה חדשים, ובחינות־הגמר נתקיימו ביוני 1938 בנוכחות נציגי לשכת־המסחר של סוסנוביץ וחוגים כלכליים יהודיים. לארגוני הסוחרים והחרושתנים ניתנה גם הרשות לפתוח קורסים לשיעורים שונים אחרים, אולם עם התפתחות לימודי המסחר הורגש הצורך בהקמת בית־ספר למסחר על כל מחלקותיו בשביל זאגלמביה ושלאֶזיה־עילית.

תודות למאמציו של העסקן יוסף ספיר החליטה הנהלת

סוסנוביץ — בנין בית־הספר היסודי ליד רחוב וואַוול

סאָסנאָוויץ — געביידע פון דער פאָלקס־שולע ביי דער וואַוועל־גאַס

ארגוני הסוחרים והחרושתנים כבר בישיבתה מ־9 לנובמבר 1937 לגשת לבנות בית־ספר למסחר וחברי הועד תרמו סכומי כסף גדולים למטרה זו. ב־30 לנובמבר נקנה מגרש ברחוב סקלאדובה, בסוף יוני 1938 ניגשו להקמת הבנין. ב־20 ליולי הוחגה הנחת אבן־הפינה, ולסוף השנה עמד הבנין על תלו. תלמידי בית־הספר היו לא רק מסוסנוביץ אלא גם מערים שונות בזאגלמביה ובשלֶזיה־עילית. אולמי הלימודים הגדולים והנו־חים, המעבדות ומכשירי הלימוד החדישים עוררו התפעלות אצל כל המבקרים. תכנית הלימודים כללה, מלבד מקצועות כלליים ומסחריים — גם יהודיים (וביחוד לשון עברית). חינוך הנוער התנהל ברוח ממלכתית־אזרחית ויהודית־לאומית. תשומת לב רבה ניתנה גם לחינוכו הפיסי של הנוער, ולרשותו עמדו מגרש משחקים ומכשירי־ספורט מתאימים.

הבנין של המוסד הוקם לתפארת תוך חדשים מועטים — ושוב תודות למאמצי היו״ר יוסף ספיר, שנשא על שכמו את העול והאחריות למפעל כביר זה. השתתפו בתרומותיהם החשו־בות גם הנדבנים: אלכסנדר גוטמן, הנריק זינגר, אהרון זינגר, אינז׳ שמעון סטרקה־נכנר ומרת ריגה שפיגל. לשם השלמתו הגמורה של הבנין והשגת האמצעים שנדרשו הוקם ועד־בנין שאליו נכנסו: מרכוס בירמן, הנריק זינגר, מנדל לובלסקי, אינז׳ מכס ליפשיץ, אינז׳ שמעון סטרקה־נכנר, פרץ סקשיניה ואינז׳ בולסלאב דונט־שלייפשטיין. הנהלת הלימודים נמצאה בידי המנהל אהרן גוטבארט, שרק הודות לידיעותיו המקצו־עיות, כשרונותיו הפדגוגיים ומסירותו ניתן להגיע כבר בשנה הראשונה לקיום בית הספר להישגים נכבדים.

לכל הפעולות החינוכיות הנ״ל יש לצרף גם את אגודת „חובבי שפת עבר״, שנוסדה בסוסנוביץ בשנת 1907 כסניף של האגודה בפטרבורג. האגודה היתה עורכת הרצאות בהש־תתפות סופרים נודעים שמשכו אליהן את הנוער. באגודה זו היה פעיל מאד הסופר הנודע משה סטבסקי, אחיו של גרשון סטבסקי מתושבי העיר, שישב בסוסנוביץ בשנים 1906—1908. סביבו התרכז חוג של נוער שגילה ענין בתרבות ישראל. בסוסנוביץ כתב סטבסקי כמה מספריו הטובים ביותר. את שנות ישיבתו בסוסנוביץ היה סטבסקי מזכיר גם בארץ־ישראל תוך חיבה והערצה לחוג המשכילים וחובבי העברית שם, שעמהם נימנו: יעקב וינברג, גרשון סטבסקי, משה גרשון פלדשטיין (הפיליטוניסטן הנודע ר׳ משה), מנדל שפירא, חיים יוסף זאיונץ ושלמה אוקונובסקי.

17. על סופרים וספרים בסוסנוביץ ואזורה

איזור זאגלמביה נושא עשיר לספרות — חיי כורים וסבלותיהם מתחת לאדמה — מקומה של סוסנוביץ ואיזורה בספרות — אנדז׳י סטרוג על „אנשים תת־קרקעיים״ — מאריה־יוהנה ויאֶלופולסקה בספר „קריאקי״ — ריימונט בספרו „האדמה המובטחת״ — ז׳ירומסקי בספרו „אנשים חסרי־בית״ — היהודי סטאניסלב ויגודסקי מבנדין מגיב על מעמד הכורים — בישיבתו בסוסנוביץ כתב משה סטבסקי יצירותיו המובחרות — זלמן מרקין הסוסנוביצאי (מכס אריק) חוקר הלשון וספרות האידית — ד״ר יעקב מייטליס המודזיובאי חוקר הפולקלור והספרות האידית — אברהם נחום שטנצל הצ׳ילאדז׳אי משורר אכספרסיוניסט ומחזאי — ד״ר טולו נוסנבלאט חוקר־הרצל, ישב בדומברובה — יחיאל ק. צטניק סופר שואת הנאצים.

הספרות היא „אמנות המשתמשת בלשון ככלי להבעה״. למעשה הנושא העיקרי של הספרות הוא תיאור רגשות ונסיו־נות של הפרט והכלל, וגם תיאור נופים אזוריים וטבעיים. איזור זאגלמביה עשיר בחומר לספרות: מכרות פחם ועבודה מתחת לאדמה, חיי כורים וסבלותיהם. הסופר הצרפתי הנודע אֶמיל זולה (1840—1902) הקדיש את ספרו „ג׳רמינל״ (1885) לסבלם ומאבקם הנואש של כורי הפחם. הספר מלא תיאורים מחיי הפרך של פועלי המכרות, וקורא לתיקונים בחברה למען ההמונים העמלים. זולה לא התכוון בספרו, כמובן, לכורי זאגלמביה, כי־אם לכורים הצרפתיים, אבל מנת חלקם וגורלם של הכורים בכל מקום בעולם דומה הוא.

את מקומה של סוסנוביץ ואזורה בספרות יש לבקש בספרות הפולנית ובספרות היהודית (בעברית או באידית). לזאגלמביה מסורת משלה בספרות הפולנית. אך סופרי זאגלמ־ביה נאחזו לא בנושא שפירסם את שמו של אֶמיל זולה, אלא בנושא שתפס מקום מכריע באיזור: סוסנוביץ, דומברובה, מודזיוב — שטח שנמצא בקצה המדינה, על גבול פרוסיה ואוסטריה, אולי בגלל היותו נוח יותר לפעולה מדינית אקטי־בית. הפועל בפולין המשועבדת לשלטון רוסיה הצארית היה זה, שקיבל עליו את השליחות של האצילות (השליאַכטה) הגוועת במלחמתה בעד שחרור פולין. הוכחות ראשונות לכך אנו מוצאים במרד הפולני השני נגד רוסיה בשנת 1863, שמצא את ביטויו בספרות: בספר „אבותינו״ לאנדז׳י סטרוג (1873—1939) ובספר „קריאקי״ למאריה־יוהנה ויאֶלופולסקה (נולדה 1884), בהם נלחם איש־העם, או הפרוליטאריון (במובן של ימינו), יחד עם האצילים במשטר הצארי. מומנט זה הואר בשתי פנים: היו שראו בכך מלחמת הפרוליטאריון לתחיה לאומית; ואילו אחרים קשרו מלחמה זו לאי־תלות במלחמה לחירות חברתית וסדר סוציאליסטי. בסיפורי אנדז׳י סטרוג מאותם הימים „אנשים תת־קרקעיים״, הוקדש מקום רב לא לזאגלמביה עצמה כי אם ללוחם שגדל בה והמהפכנים הראשו־נים באים מאזורי התעשיה של לודז וזאגלמביה. לודז הונצחה

כבר לפני שנים בספרות, בספרו של ריימונט בשם „האדמה המובטחת", הנחשב כעלילת גבורה והעפלה. לעומתה זאגלמביה — מלבד מה שסטרוג טיפל בה באורח קל וסטיפן ז'ירומסקי (1864—1925) באופן יותר עמוק בספר־אהבה „אנשים חסרי־בית" — קיבלה רק באחרונה את הרומנטיקן שלה באישיותו של יוליוש קאדן־בנדרובסקי, שהוענק לו הפרס הממלכתי לספרות בשנת 1928, כאחד הרומניסטים הפולניים החשובים ביותר מסוגם של סטרוג וגלקובסקה.

היהודים לא תפסו חלק בעבודת המכרות, והסוציאליזם שהתפתח בקרב הפועלים היהודים באיזור בא בעקב גורמים שאינם מיוחדים לזאגלמביה דוקא. בין היהודים בזאגלמביה אפשר היה למצוא „מעמדות" של נותני עבודה ומקבליה, אבל הדבר לא עורר תשומת־לב מיוחדת בספרות מבחינה אזורית. היחידי בין היהודים שהגיב בספרות הפולנית על מעמד הכורים המיוחד בקרב הפועלים היה סטאניסלב ויגודסקי (נולד 1907), יליד באֶנדין, בנו של העסקן הציוני יצחק ויגודסקי, שלבו הלך שבי אחרי שאיפות השמאל והתחיל משרת את מעמד הפועלים הפולני וספרותו. הוא שנתן ביטוי לסבלות הכורים בשיריו השונים, ובהם שר דברי־תהילה ללוחמי השויון והצדק הסוציאלי, להמוני העם המשועבדים והנדכאים. בשיריו הוא נותן ביטוי עז גם לטראגדיה של העם היהודי. על ויגודסקי עברה תקופת השואה, וכעת הוא מתגורר בישראל לאחר שנאלץ היה לברוח משם עם הגל האנטישמי המחודש בשנת 1968.

בשנים 1906—1908 ישב בסוסנוביץ המספר בעברית ובאידית משה סטבסקי (סתוי; 1884—1964) שפירסם סיפורים רבים מחיי בעלי־חיים, חיי העבודה, אגדות המזרח ואחרים, וגילה את כוחו במיוחד בתיאוריו את האדם הפשוט העובד בזיעת אפו על אדמתו ואת ארחה ורבעה של בהמת העבודה בת הלויה שלו. רבות מיצירותיו המובחרות כתב סטאבסקי בתקופת ישיבתו בסוסנוביץ אצל אחיו גרשון סטאבסקי, וסביבו התרכז חוג בני־נוער שהראה ענין בספרות היהודית, ובאותה תקופה הוקמה בסוסנוביץ שורת מוסדות תרבות והשכלה. באותם הימים כתב סטאבסקי גם אידיליה יפה על המצודה העתיקה של באֶנדין, וב־1908 פירסם במאסף „ספרות", בעריכת דוד פרישמן, את סיפורו על גורל סוס אציל „לבן הארמי", שעורר התפעלות המבקרים בשלימותו האמנותית ובבגרות הביטוי. מן הראשונים שהכניסו לסיפורת העברית את עולם חיות־הבית כנושא מרכזי.

ב־1911 עלה סטאבסקי לארץ־ישראל וחי על משקו במו־שבה באר־טוביה, ולמן 1922 התגורר בתל־אביב, ובה נפטר.

יליד סוסנוביץ היה זלמן מרקין (1898—1937), שבשנות מלחמת העולם הראשונה היה מטובי הנוער הציוני בעיר, הופיע כנואם באסיפות־עם ועזר להחדרת הרעיון הציוני בקרב הנוער. הגורל הטיל עליו להיות חוקר הלשון וספרות אידית, ובשמו הספרותי (מכס אריק) התמסר לביקורת הספרות האידית ולחקר תולדותיה, ופירסם באידית כמה חיבורים חשובים בתחום זה. בילדותו למד עברית מפי ביאליק, וחיבר ביחד עם זלמן רייזן כריסטומטיה לספרות הקדומה באידית. ב־1929 השתקע בברית־המועצות, ושם השתדל להתאים את עצמו לתיאוריה המארכסיסטית־לניניסטית בחקר הספרות, וברוח זו כתובים כל מחקריו המרובים שפירסם מכאן ואילך.

בין ספריו שהוציא מייחסים ערך רב לחיבוריו: „על הרומן והנובילה האידיים הישנים"; מחקר על הספרות האידית במאות ה־14—ה־16 (וארשה, 1926); „תולדות הספרות האי־דית מן הזמנים הקדומים ביותר עד לתקופת ההשכלה" (שם, 1928); „מחקרים לתולדות ההשכלה ב־1789—1881" (מינסק, 1934). היה מרצה לספרות אידיש באוניברסיטה של מינסק. לבסוף נאסר בעטיה של עלילת־שוא, ומת בבית־הסוהר.

אף העיירה מונדזיוב הסמוכה לסוסנוביץ לא פיגרה בגי־דולים שגידלה. מקום חשוב בספרות תופס ד"ר יעקב מייטליס, יליד מוֹנדזיוב, שיצא לראשונה בשנת 1921 במאמרו הגדול „המהפכה הראשונה" בעתון „יידישה רונדשאַו" (ברלין), ואחר זה בשורת מאמרים בכתב־העת „אוסט־יודה" שהופיע אז בבר־לין. מאז השתתף בקביעות ב„יידישה רונדשאַו" במסות ספרו־תיות, ביקורת ספרים, מחקרים היסטוריים ונושאים פולקלו־ריים. מלבד זה השתתף במשך שנים בכתבי־עת שונים, בגר־מניה, צ'כוסלובאקיה, שוויצריה, בוקובינה, פולין, קאנאדה, אנגליה, אמריקה, לאטביה, ארגנטינה, מכסיקו ועוד. כמו כן פירסם ב„ייווא־בלעטער" (ניו־יורק) כמה עבודות על כתבי־עת אידיים ישנים.

הוא בחר לו למחקריו את „הספרות האידית הישנה והפול־קלור היהודי". בשנת 1932 הוציא בגרמנית (בהוצאת קרן צונץ בברלין) את הספר „מעשה־בוך, זיין געשיכטע און מקורים־געשיכטע" שעשה רושם בעולם הספרות. וכן הוציא את הספר „די שבחים פון רבי שמואל און רבי יודא חסיד" (לונדון, „קדם", 1961).

הד"ר יעקב מייטליס יושב בלונדון ומשתתף בחיי הספרות, עם גדולי הסופרים.

מקום נכבד בין המשוררים באידית תופס אברהם נחום שטנצל, יליד צ'ילדז (1897), שספרו הראשון „שירים ופיוטים" הופיע בהוצאת „מענעס" בלייפציג. אחר כך הופיעו קבצי שיריו: „ואתה אלהים" (בהוצאת „שמש", לייפציג), „ביקשתיך" (שירי אהבה). כן פירסם כמה וכמה שירי כפר, ומחזה מחיי החלוצים. רוב שיריו הם אכספרסיוניסטיים.

בשנת 1931 הוציא ברית הליריקאים הגרמנים ואיגוד סופרי גרמניה את ספרו „כפר הדייגים", ובשנת 1932 את „טבעת סאטורן". כן נדפסו בברלין באידית: „כפר הדייגים", „מרחוק", „מזל טלה", „אל כפרי לדיג", „בקרן", „בין שמים וארץ" (ליריקה), „מן הבית" (אידיליות אֲפיות). בלונדון הופיעו באידית: „סונאטי לונדון" (50 סונטות לעיר לונדון), „הלילה האחרון", ספר שירים על והייטשפל „בקץ עונת הקיץ", „תפוחים" (באלאדות ליריות ואֲפיות על פולין), „צלב הקרס" (סאטירות על גרמניה ההיטלרית), ספר „על האמנות הגותית ואימפרסיוניזם", „השנה העגולה" (אידיליה עירונית 1939). בימי מלחמת העולם השניה פירסם שירים עזים תחת רושם ההפצצות על לונדון.

א. נ. שטנצל פורה בשירה, יושב בלונדון ועורך את הירחון „לשון און לעבן" ומפרסם בו את מיטב יצירותיו, ואף מופיע במועדון לסופרי לונדון בהקראות ודיקלומים.

דומברובה הזאגלמבית נתנה לנו את הד״ר טולו (נפתלי) נוסנבלאט, שאמנם לא היה יליד המקום, אבל נשא לו לאשה את בת נחמן גוטמן מדומברובה, ואחרי כיבוש וינה בידי הנאצים, שבה ישב שנים רבות, עבר לשבת בדומברובה.

נוסנבלאט היה יליד סטרי שבגאליציה המזרחית (1897—1943), ומצעירותו היה פעיל בחוגי הנוער הציוני בעיר מולדתו. בימי מלחמת העולם הראשונה שימש קצין בצבא האוסטרי, ולאחריה השתקע בוינה, אם כי למד משפטים באוניברסיטת וינה והוכתר בתואר ד״ר, לא עסק במקצועו אלא התמסר כולו לעבודה ספרותית ופובליציסטית, וביחוד לחקירת חייו ופעלו של הד״ר הרצל, תקופתו ובני דורו. אחר כניסת הגרמנים לוינה התגורר, כאמור, בדומברובה־גורניצ׳ה. עם כיבוש האיזור בידי הנאצים עבר לוארשה. גם בגיטו וארשה המשיך נוסנבלט במחקריו על חיי הרצל. הוגלה לאחד ממחנות המוות בסביבת לובלין ושם נרצח.

מחיבוריו בגרמנית: „הרצל בעיני דורו״, רשימות שנכתבו על הרצל בידי סופרים, מדינאים ועתונאים שונים בני זמנו, בצירוף תעודות ומכתבים (ברנו, 1929); „עם בדרך לשלום״, מכתבים ותעודות על היחסים שבין הרצל ובין ברטה זוטנר ואחרים מבני דורו (וינה, 1933); „שנתון הרצל״, שנתון לתולדות הרצל והציונות (שם, 1937). כן עסק בריכוז ההימ־נונים הלאומיים אצל היהודים ועמד להוציאם בצורת ספר עוד בתקופת ישיבתו בדומברובה.

עם יוצאי סוסנוביץ והסביבה נימנים גם הסופרים והחוק־רים שבישראל: דוד מלץ (מחבר „מעגלות״, „חתחתים בדרך״, „השער נעול״); ד״ר אדם נוח בראון (מחבר „ספר ההרצאה וההזכרה״, „ערוגות הבושם״, „תיקון מידת הנפש״); שבתי ווייס (מחבר „מאוצר המחשבה של החסידות״); ד״ר יהושע פראוור (יליד באֶנדין, מחבר: „ממלכת ירושלים הצלבנית״, „אשקלון ורצועת אשקלון במדיניות הצלבנים״, „ראשית החיים העירוניים באירופה בימי הבינים״); ד״ר יעקב ליוור (יליד באֶנדין, מחבר: „בית דוד אחר חורבן הבית הראשון״, „תולדות בית דוד״); ד״ר י. לוסטיג („תולדות העיר מיסלוביץ״, בגרמנית); חיים פוחנר בכינויו „חיים חפר״ יליד מודזיוב.

בשנת 1933 נוסדה על־ידי כמה סופרים צעירים קבוצת האמנים בשם „יונג־זאגלעמביע״ („זאגלמביה הצעירה״), שהציגה לה למטרה להפיץ את המלה האמנותית המתקדמת בין המוני העם. הופיעו: שני אַספים בשם „געראנגל״ (מאבק, 1933), ספר שירים (1935) בשם „בייטשן״ (שוטים) מאת יורי ארבאר (טוביה בוים), וספר־שירים „יונג זאגלעמביע״ („זאגלמביה הצעירה״, 1937).

עם הקבוצה נימנו גם טוביה בוים, זיגמונט ש. בוים, השל דנציגר, אפרים קליימן (נמצא בישראל), לייזר שיקמן.

בין הספרים המוקדשים לזכרון ישובי היהודים שהושמדו בשואה תופסים מקום נכבד ספרי יחיאל פיינר־דינור (פסבדו־נים שלו: ק. צטניק): „בית הבובות״, „השעון מעל לראש״, „סלמאנדרה״, ו„קראו לי פיפל״.

18. עתונים וקוראים בסוסנוביץ והסביבה

הבטאון בפולנית „גורניק״ (הכורה) בדומברובה — „קורייר סוסנובייצקי״ הרא־שון בסוסנוביץ — הירחון „אֶכו״ (הד) לספרות ואמנות, תיאטרון ומוסיקה בסוסנוביץ — כתבות מסוסנוביץ בעתון „איזראליטה״ הווארשאי — גרשון סטאבסקי הסוסנוביצאי ורשימותיו ב„הצפירה״ ו„המליץ״ — קוראים רבים ל„היינט״ ו„מומנט״ בזאגלמביה — לייביש שפיגלמן חלוץ העתונות בזאגלמביה — מ„אנאָנסן־בלאַט״ ב 1913 ל„זאגלמביער צייטונג״ — סוסנוביץ משתתפת במדורי השבועון הבנדינאי — ליפמן ברקוביץ, עורך „דאָס יידישע וואָכנבלאַט״ ב־1925—1932 — ש.לבקוביץ, עורך „זאַגלמביער לעבן״ — ישראל שווייצר, עורך „זאַגלמביער שלעזיש וואָרט״.

בעת ייסוד סוסנוביץ, לא היתה עדיין עתונות מקומית בזאגלמביה, ורק מאוחר יותר החלו כורי דומברובה־גורניצ׳ה מוציאים את ה„גורניק״ (הכורה) בפולנית, שהיה כתב־עת מקצועי מוקדש לעניני הכורים. מאחר שבמכרות לא עבדו כורים יהודים לא נמצא ב„גורניק״ חומר יהודי. עם כניסת יהודים בבעלות המכרות ושיתופם במסחר הפחם החלו גם יהודים משתתפים בו במאמרים שונים.

עם התפתחותה של סוסנוביץ, החל מופיע כבר בתקופת שלטון רוסיה העתון הראשון בפולנית בשם „קוריאֶר סוסנו־ביאֶצקי״. היה זה עתון ללא מגמה מיוחדת לתועלת הציבור העירוני והאזורי כולו, שמצא בו מודעות והודעות, ידיעות ומאמרים בעלי תוכן ציבורי, בפיקוח הצנזורה הרוסית כמובן, שהקפידה מאד על העתונות שלא תפגע בשלטון המדינה. בין נותני המודעות היו גם יהודים מסוסנוביץ ומערי האיזור וכן מערי שלאֶזיה־עילית.

היסטוריוני זאגלמביה חיפשו בעתון זה את המפתח לשם הנכון של העיר שהיה נתון במחלוקת: „סוסנוביצה״ או „סוס־נוביאֶץ״. בגליון 48, שנת 1904, הופיעה המפה של „סוסנוביאֶץ״, הגם שבאורח רשמי נקראה העיר „סוסנוביצה״. באותו גליון נדפס מאמר אופייני מבחינה זו, שקטע ממנו אנו מביאים בזה:

„סוסנוביאֶץ — קרא פקיד הרכבת, וזו נתעכבה. — אדוני הקונדוקטור, ובכן זו איננה סוסנוביצה? — אין כאן כל סוס־נוביצה. זוהי סוסנוביאֶץ וחסל״.

פיסקה זו שימשה מעין הלכה פסוקה מפי נציג הרכבת ביחס לשם העיר שבה נתעכבה הרכבת.

מאוחר יותר הופיע בסוסנוביץ גם ירחון בפולנית בשם

"אכו" (הד) ובו באו ידיעות גם על היהודים. אף כתב־עת זה היה בלתי מפלגתי, הראה נטיה לספרות ואמנות, תיאטרון ומוסיקה, ובו באו ידיעות על חיי הספרות והתרבות, על הצגות תיאטרוניות בעיר ובערי־השדה.

הגבלות הצנזורה הרוסית חלו, כמובן, רק על העתונות המקומית, אולם קצרה ידה לפגוע בעתונות של הערים ש"מעבר לגבול". קאטוביץ, למשל, הוציאה את היומון "קאטוביצר צייטונג" בעריכת סיבינגה, ומיסלוביץ, ששכנה מעבר לגשר על נהר הפשימשה מצד מודזיוב, הוציאה את ה"מיסלוביצר צייטונג" בעריכת קלימאץ (בגרמנית), שפירסמו ברצון כל מיני ידיעות מהנעשה בישובי זאגלמביה. סוסנוביץ תפסה בהם מקום ניכר, כי נחשבה אצלם למטרופולין שאף גרמנים רבים ישבו בה. עתוני שלאזיה, שהופיעו במספר ניכר, ראו לעצמם כיעוד תרבותי ללחום בהשפעת הפולנית בשלאזיה ולהפיץ את התרבות הגרמנית.

יהודי סוסנוביץ והאיזור לא יכלו לחשוב עדיין על הופעת עתון משלהם: ראשית משום שלא הרגישו עצמם עדיין מוצקים על הקרקע שהישיבה עליה היתה אסורה עליהם מטעם הרשות הרוסית; ושנית — בגלל התנאים שהכבידו על הוצאת עתון ברוסיה. הם נאלצו איפוא להסתפק בעתוני־חוץ. יהודי סוסנוביץ גם לא היו אחידים בשטח קריאת עתונים, שכן רחבה היתה התהום בין המתבוללים והמשכילים לבין המוני העם.

סוסנוביץ שכנה בקצות שני התחומים שנקראו "מזרח" ו"מערב", והושפעה משניהם גם יחד, שלא כבאנדין שכנתה ששמרה על המסורת של תורה בכתב ובעל־פה. יהודי באנדין ישבו בה במשך דורות והסכינו עם חיי היהדות שבכל הישובים היהודיים, ואילו בסוסנוביץ נתאחזו יהודים מנפות שונות, מליטא ומאוקראינה, וגם מגרמניה ומאוסטריה (גאליציה), והם שהיוו את הקהילה היהודית החדשה עם בסיסה התרבותי־יהדותי המשותף.

המתבוללים בסוסנוביץ שהיו אמידים ניסו לתפוס את רסן הנהגתה המקומית בעזרת המוסדות הראשונים של הקהילה והמוסדות הציבוריים שהקימו. ציבור המתבוללים בפולין היה גדול למדי, ואחד ממשכיליו הראשונים, אנטון אייזנבוים, ייסד עוד בשנת תקפ"ד עתון ליהודים בלשון מגורמנת בשם "דאר באאבאכטאר אן דער ווייכסאל" ("הצופה אשר על הויסלה"). בשנת תרכ"א נוסד עתון ליהודים בפולנית על ידי דניאל נייפלד ("יוטז'אנקה" — השחר) שהיה מפורסם בעמדתו ההתבוללותית העקשנית, וכארבע שנים אחריו ייסד שמואל־הירש פלטין את העתון "איזראליטה" שהאריך עד קרוב לזמננו. בסוסנוביץ נמצאו לעתון האחרון קוראים רבים משורות המתבוללים, ובאחרונה החלו מתפרסמות בו כתבות בפולנית מחיי הקהילה היהודית בסוסנוביץ. הסופר האחרון של עתון זה בסוסנוביץ היה סאליזי מיימון, עסקן מתבולל בעל השפעה. הכתבות הראו כמה רבה השפעת המתבוללים בעיר, וכמה מרבים הם לפעול לטובת כל האוכלוסיה על אף חילוקי הדעות שביניהם לבין מתנגדיהם.

מאידך, היו בסוסנוביץ גם משכילים עברים ובעלי מגמה לאומית מסוגו של גרשון סטאבסקי וחבריו שהיו חתומים על העתונים העברים, כמו "הצפירה" הוארשאית ו"המליץ" הפטרבורגי; בעתונים אלה נתפרסמו לעתים קרובות כתבות מבאנדין ולעתים רחוקות גם מסוסנוביץ, וזה משום שלעברים בסוסנוביץ לא נמצא, כנראה, משכיל צעיר שיאות לכתוב ולהודיע על הנעשה בעיר, ורק עוברי־אורח שלא פסחו עליה פירסמו כתבות מעניינות גם על סוסנוביץ.

היהודים שבאו לסוסנוביץ מפלכי רוסיה השונים וגם מארצות השכנות היו הולכים ו"מתרוססים" מבחינה תרבותית, ואף הזרם העברי־הלאומי היה נתון להשפעה זו, שהטביעה את חותמה על אופי הקהילה הצעירה, מהותה וערכיה. בסוסנוביץ, יותר מאשר בערים הקרובות האחרות, ישבו משכילים לאומיים שטיפחו באהבה רבה את הלשון העברית, חקרו ודרשו בה ובספרות הדורות שלה, ועסקו בשקידה בחקר קורותיה של האומה ותהליכי התפתחותה התרבותית. הם לא ראו את לשון העברית כמכשיר, כאמצעי לזמן המעבר, עד שה"השכלה" תיעשה לנחלת ההמונים, אלא ככלי יקר המחזיק ברכה לעצמו לגבי התרבות הלאומית והמסוגל לקלוט ערכים חדשים ומחודשים, להעשיר את הנכס התרבותי הלאומי באוצרות חדשים.

ענין מיוחד לעצמו היתה הפצת העתונות האידית בסוסנוביץ והסביבה והעתונים האידיים שהחלו לבסוף מופיעים גם בה. קיימת הנחה שפולין היתה בעיקר אם האידית החדשה, ומכל קיבוצי היהודים באירופה היה הקיבוץ הפולני שומר ביתר אמונים על הדיבור בלשון זו וגם נמשך יותר אחרי עתונותה וספרותה. בסוסנוביץ ובזאגלמביה היתה השפה העיקרית בפי היהודים אידית בעלת ניבים שונים: ליטאי, ווהליני, גאליצאי, ועוד, בעוד שבבאנדין נשתמר הניב הישן, שדמה בשינויים קטנים לניב יהודי וארשה ולודז.

המתבוללים בסוסנוביץ, כמוהם כמתבוללים בערים אחרות שאפו לפולוניזאציה של המוני היהודים בלשון, בתרבות ובמדינות, ודיברו בגלוי על ה"תיקונים" שיש להנהיג בחיי היהודים: להמעיט את כוח הרבנים והקהילות, לעקור מן השורש את הצדיקים והחסידים, להנהיג מלבושים גרמניים, לגלח את הזקנים, לייסד בתי־ספר גרמניים ופולניים, להרביץ "אזרחות". לא יפלא איפוא שגם בסוסנוביץ פרצו התנגשויות בין המשכילים שדגלו בעברית לבין המתבוללים שדגלו בפולנית. ההתנגשות באה לידי ביטוי גם בעתוני וארשה, בעברית ובפולנית. ואם העברית עוד עוררה יחס של כבוד כשפת משה רבינו, הרי האידית נקראה בפיהם "ז'ארגון", כלומר: שפה מבולבלת, או שפת עילגים. אכן בכינוי זה זכתה האידית גם בפי הקנאים לעברית.

דרכה של העתונות העברית במלכות הצארים הרוסיים לא היתה סוגה בשושנים, ושנים רבות לא הורשו יהודי פולין ורוסיה להוציא עתונים בלשונותיהם (גם עברית וגם אידית) זולת שני העתונים העברים שהיו קיימים כבר. לבסוף הצליחה פולין הקונגרסית לפתח את העתונות האידית שלה, ואחרי העתון האידי הראשון "דער פריינד", שהתחיל מופיע בפטרבורג, החלו מופיעים העתונים האידיים הראשונים בוארשה: "היינט" ו"מומנט", שזמן רב מלכו בכיפה לבדם, ובזאגלמביה גדלה תפוצתם עד שלא היה כמעט בית יהודי שלא נמצא בו אחד מהם. במרוצת הימים הופיעו כמה וכמה עתונים יהודיים אחרים, בוארשה ובלודז', ואף בכמה מערי השדה,

ומחנה גדול עתונאים מוכשרים וחרוצים הלך וטיפח את הלשון האידית ואת עתונותה. הרבנים והאדמו״רים שבפולין עברו עד מהרה לעתונות האידית, והחלו גם מוציאים עתונים אידיים בעצמם, ו״אגודת ישראל״ אף קבעה את האידית כלשון־ההוראה בבתי־הספר שלה, ממש כתביעת האידישיסטים הקיצוניים.

עם האֶכספאנסיה של ממלכת העתונות בערי־השדה בפולין הגיעה תורה גם של זאגלמביה. יד הגורל הטילה על לייביש שפיגלמן להיות אחד החלוצים ליסוד עתונים אזוריים שהתפשטו מאד בכל המדינה. שפיגלמן קיבל חינוך עברי־ציוני ובשנות נעוריו ספג לתוכו הרבה מספרות ההשכלה; שמו נזכר לעתים קרובות בגליונות העתון העברי לנוער „עולם קטן״ שהופיע בוארשה בעריכת הסופר והפדגוג ש. ל. גורדון. הוא פתח לו בית־מסחר לספרים בבאֶנדין עיר־מגוריו ואצלו אפשר היה לקנות את כל הספרים העברים והאידיים שהופיעו. הוא פתח גם סוכנות לעתונים ופעל הרבה להפצת הספר היהודי והעתונות היהודית בין המוני היהודים בזאגלמביה — והצליח.

ב־21 ביולי 1911 ייסד שפיגלמן שבועון בשם „אנונסן־בלאט״, שהמשיך להופיע עד שנת 1913, ואז הוחלף השם ל״אונדזער טלפון״. באחד ממאמריו הוא כותב על הקשיים שנערמו על דרכו בראשית הופעת בטאונו. לא היה זה מהדברים הקלים בימי השלטון הרוסי לקבל רשיון להוצאת עתון, ועל כן קשה היה לחשוב אפילו על כינוי הילד בשמו „זאגלמביאֶר צייטונג״. היה הכרח איפוא לגנוב את דעת השלטון בקריאת העתון בשם „אַנונסן־בלאַט״ (עתון למודעות) שחילקוהו כתוספת חינם לעתוני וארשה. רק מאוחר יותר הצליח המו״ל לקבוע מחיר לעתון, ומאז החל ממלא תפקיד של בטאון עצמאי שנפוץ מסוסנוביץ ועד פיוטרקוב. להוציא את לודז׳, היה זה העתון היהודי היחידי בערי־השדה בפולין הקונגרסית. „עתון למודעות״ זה החל מתפתח במהירות, עד שהמו״ל מצא לנכון לפתוח סניף למערכת בצ׳אֶנסטוכוב שהתנהל על־ידי רפאל פדרמן ובהשתתפות משה צישינסקי (כיום מו״ל באמריקה). העתון נפוץ יפה גם בפיוטרקוב, ראדומסק, קאֶלץ, לובלין, ואף בשלאֶזיה עילית שהשתייכה אז לפרוסיה הגרמנית.

היהודים בסוסנוביץ ובערי זאגלמביה לא גילו בתחילה כל ענין בעתון יהודי, ורק משום שזאגלאֶמביה ושלאֶזיה־עילית היו קשורות בקשר כלכלי, נאלצו יהודי שלאֶזיה־עילית לעמוד בקשרים עם העתון הזאגלמבאי. הסוחרים, החרושתנים, הרופאים ואחרים בקאטוביץ, בויטן ועוד השכילו להשתמש בעתון ומילאוהו במודעות. היה זה בתקופה כאשר בפולין בכלל ובזאגלמביה בפרט טרם הבינו לשם מה יש „לזרוק״ כסף על „שטויות״ כאלה. אמנם, הצד התעמולתי של המודעות פעל כהלכה, ואילו הצד האינפורמטיבי נשאר „צולע״ מאד והחל מתפתח בהדרגה. מספר הסופרים המשתתפים בו הלך ועלה ובד בבד עם זה הלך העתון והשתפר. מבין הסופרים שהשתתפו בעתון יש להזכיר את: ל. גולדשטיין, ישעיה לבקוביטש, בריש פרגר, פישל בימקו (מקאֶלץ, שעבר לאמריקה), י. פסחזון, גרשון סטאבסקי (מסוסנוביץ), משה פיינקינד (מפיוטרקוב), י. מ. וינרב (מסוסנוביץ). זמן רב הופיע ה„אנונסן־בלאט״ באורח בלתי־ליגאלי, עד שסוף־סוף נתקבל הרשיון משר הפלך בפיוטרקוב להוצאת העתון בשם „אונדזער טעלעפאָן״ (הטלפון שלנו).

היו מכשולים גם על דרך הדפסת העתון. בתחילה הוא נדפס בדפוס שלמה בלכטובסקי בפיוטרקוב, אבל אחרי קבלת הרשיון להוצאת „אונדזער טעלעפאָן״ נעשו מאמצים להדפסתו בבאֶנדין. לשם כך התקשרה ההוצאה עם אפרים זיידנר, בעל הדפוס הגדול ביותר בבאֶנדין, וב־14 לנובמבר 1913 הופיע הגליון הראשון כעתון ליגאלי. תאריך זה חשוב לגבי העתונות היהודית בזאגלמביה, כי בהיותו העתון היחידי באיזור, היה הוא לפה לכל יהודי זאגלמביה. הוא הלך והתפתח, ריכז סביבו את הכוחות המעולים שבזאגלמביה היהודית והתאזרח בה. והנה פרצה מלחמת העולם הראשונה. ביום ששי, 31 ליולי 1914, עוד הופיע העתון, ולמחרתו, ביום שבת, ברח הצבא, ואחריו שר המחוז, המשטרה, פקידי השלטון — בבהלה בכיוון לוארשה הבירה.

אף בתקופת המלחמה פעל שפיגלמן, „חלוץ״ העתונות באיזור, כפי שניתן בתנאי מלחמה. העתון היה מופיע לסירוגין בהפסקות, עד שהגרמנים הפסיקו את הופעתו. ב־11 לנובמבר 1918 עזבו הגרמנים את פולין ואת זאגלמביה, ופולין נשתחררה משיעבוד זרים והיתה לעצמאית. שפיגלמן חידש את הופעת „אונדזער טעלעפאָן״, אבל ב־28 ליוני 1919 נפסק העתון בידי השלטון הפולני. ב־18 ליולי 1919 החל מופיע מחדש „זאגלמבייר צייטונג״, והמשיך בהופעתו עד לפרוץ מלחמת העולם השניה. לשבחו של העתון ועורכו יאָמר שתמיד הגן על עניני העם היהודי ללא הבדל מעמד ומפלגה, ועל אף הגלגולים השונים שעברו עליו הצליח לעמוד על משמר העם ולנהל את המאבק לזכויותיו הציבוריות באופן כן ואחראי. זכרו יחד עם זכר מייסדו ועורכו לייביש שפיגלמן יהיה שמור בלב יהודי זאגלמביה בכל מקום שהם.

מושבו של הבטאון „זאגלמבייר צייטונג״ היה אמנם בבאֶנדין הותיקה בקהילות זאגלמביה, אך מצודתו היתה פרושה על פני כל ישובי האיזור, וביחוד בסוסנוביץ. לא הופיע אף גליון אחד בלי השתתפותה של סוסנוביץ במדורים השונים, למן המאמרים הראשיים ועד למודעות.

בשבט תרפ״ה הופיע הגליון הראשון של „דאָס יידישע וואָכנבלאַט״ („השבועון היהודי״) באידית, בעריכת משה חיים קמינר ז״ל וליפמן ברקוביץ, שנועד לציבור הדתי בזאגלמביה ובשלאֶזיה. הגליונות הראשונים נדפסו בדפוס אפרים זיידנר בבאֶנדין, ואחר כך רכשה לה המערכת מיסדרה משלה, שבה הוחל בסידור הגליון התשיעי, ואילו הדפסתו בוצעה בדפוס אחר. העתון שימש בית־ספר לעתונאים וסופרים מתחילים רבים ששמם יצא אחרי שנים, כמו: גרשון גורא (כיום בישראל), יחיאל פיינר (בישראל, ידוע כסופר בכינוי ק. צטניק), ב. מנדלבוים (אמריקה), שטייאר, יעקובוביץ, י. גרנטשטיין, דוד סקורניק, ברל רכט, לייב שצ׳יקאָץ, זיידמן, צייזלר, קנר ואחרים. בכרוניקה של העתון הובאו סקירות על הישיבות במועצות העירוניות, הקהילות, והפעולות במוסדות שונים בזאגלמביה. המדור האינפורמטיבי עמד על הגובה הדרוש, לעתון היו חותמים וקוראים כמעט בכל הערים והעיירות שברחבי פולין.

העתון הופיע במשך שמונה שנים על אף הקשיים שבהם נתקל, ובעיקר בענין המודעות. בעלי המודעות היו קשורים במשרדים למודעות שהמציאו אותן לעתונים. והיו אנשים שהשתמשו בכל האמצעים למנוע בעד העתון לקבל מודעות כאלה. במרוצת הימים, משנודע לסוכני המשרדים הגדולים על התפוצה הגדולה של העתון, החלו ממציאים גם לו את מודעו־תיהם, וכך פסקה לגביו האפליה ביחס למודעות. העורך ברקו־ביץ נמצא כיום בישראל.

בשנת 1937, שנתיים לפני פרוץ מלחמת העולם השניה, עזב ש. לבקוביץ (בן־אמוץ) את מערכת „זאגלמבייר צייטונג", שבה השתתף מאז ייסודה ויסד לו עתון חדש בשם „זאַגלעמביער לעבן" („החיים בזאגלמביה"). דרכו של לבקוביץ בעתון החדש לא היתה קלה כלל וכלל, כי הוא היה גם העורך, גם המגיה וגם המנהל — למעשה ביצע בעצמו את כל עבודות המערכת והמינהלה, מאחר שחסר היה האמצעים הכספיים לקבלת עוזרים ולתשלום שכר־סופרים. אולם במשך הזמן קנה לו העתון את אהדת האוכלוסיה היהודית, שחתמה עליו ואף פירסמה בו מודעות.

העורך לבקוביץ רכש לו את פרסומו עוד בתקופת השתת־פותו בעתונו של שפיגלמן. הוא היה איש העם שבא במגע עם כל החוגים שבערים השונות באיזור וידע מהמתרחש מאחורי הפרגוד בכל המוסדות הקהילתיים והכלליים. לא היתה מסיבה או אסיפה שלא השתתף בה. איש־שיחה נעים היה, ואהב לספר מעשיות. ברשימותיו המוצלחות עורר ענין אצל הקוראים, שנהנו מבדיחותיו והלצותיו כמו מן הביקורת השנונה שערך על העסקנים שביקשו לפנות לעצמם מקום ליד כותל המזרח. לבקוביץ העורך מילא כמעט יחידי את הטורים בעתונו בחתי־מות שונות. אם כי הכריז על עמידתו מחוץ לכל מפלגה, נשא העתון בכל זאת אופי ציוני ומקום רב הוקצה בו לכל הזרמים בציונות; הוא נאבק על עניני הציונות בקהילה, ברבנות, ואף הועיד מדור מיוחד לעניני ארץ־ישראל. היה זה עתון חי ותוסס, שכל גליון וגליון שלו עורר ענין בקרב קוראיו. העתון המשיך להופיע עד ליום פרוץ מלחמת השמד הנאצית־גרמנית.

מלבד הנ"ל הופיע בסוסנוביץ העתון „זאגלמביער שלעזיש וואָרט" בעריכת ישראל שווייצר.

19. „פוגרום קטן" ביהודי סוסנוביץ

עריכת „תשליך" בסוסנוביץ בראש־השנה 1904 על הפשימשה — פוגרום ביהודי צ'נסטוכוב הסמוכה ב־1902 — השלטון הצארי והאַנדציה הפולנית עורכי הפוגרום בסוסנוביץ — השלטון הרוסי הטיל צנזורה על הפוגרום — הדי הפוגרום בעתוני היהודים בגרמניה — הנוער הקאתולי ידה אבנים במתפללי „תשליך" על הפשימ־שה בקראם: „הרגו את היהודים, הם רצחו ילדה נוצרית" — הפורעים, פועלים מבוטלים ממפעל הזכוכית — תיגרות, מעשי שוד וחבלות בנפש — כחמשים פצועים ומאות משפחות נפגעים — המשטרה הסיחה דעתה מהמאורעות.

מסורת היתה בידי המשטרה וצמרת השלטון המרכזי הריאקציוני של הצאר בפטרבורג — עוד משנת 1881, כאשר נערכו פוגרומים ביהודים בדרום רוסיה — שאין נשק יעיל נגד התפשטות הדעות המהפכניות בין המוני העם והאיכרים מאשר פרעות ביהודים. גם בפולין הרוסית נערכו בראשית המאה העשרים פוגרומים ביהודי ערים שונות. ב־11 באוגוסט 1902 (ערב תשעה־באב תרס"ב) נערך פוגרום ביהודי צ'נסטו־כוב. אז היו מתביישים עדיין במלה „פוגרום" והשתמשו במונח „ראַבונאַק" (שוד). ואולם הד המאורעות בצ'נסטוכוב מצא לו ביטוי בחוגי השלטון הרוסי ובתנועה הסוציאליסטית הפולנית פ.פ.ס. שפנתה בכרוז להמוני הפועלים ובו הזהירו הסוציאליס־טים הפולנים מפני פרובוקאציות רוסיות שמגמתן ברורה, ותבעו מהמוני הפועלים שלא להיגרר אחרי מעשה־רשע אלה שכוונתם להסב את לב הפועל ממצבו הקשה בבתי־החרושת וניצולו כעובד.

גם על סוסנוביץ לא עברה ראשית המאה העשרים בלי „פוגרום" קטן שציין את דרך הריאקציה הרוסית בפולין. בעצם אורגנו הפרעות בידי הכוחות הריאקציונים במגמה פו־ליטית — להטביע בדם קרבנות יהודים את שאיפת ההמונים הפולניים לחופש, דמוקראטיה וסוציאליזם. העילה לפרעות נמצאה תמיד. פרט לא־חשוב לגבי הציבור — נפלו עליו המסי־תים כעל הזדמנות משמים. בסוסנוביץ שימשה עריכת „תשליך" בראש־השנה תרס"ד על גדות הנהר פשימשה השחורה הזדמ־נות כזו. הפוגרום בשנת 1903 אורגן ביזמת השלטון הצארי ובוצע בעזרת האַנדציה הפולנית כאמצעי נגד התפשטות התנועה הסוציאליסטית הפולנית פ.פ.ס. במדינה, וביחוד בסוסנוביץ והסביבה, ששימשו מרכז גדול לפועלים שעבדו במפעלי החרו־שת והתעשיה.

האַנדקים הפולנים היו מתפארים בכל הזדמנות שבאה לידם, כי לא היה להם יד וחלק בפוגרומים שאירעו בתחומי פולין, כלומר: הם כאילו היו „נייטראליים" בשפיכת דם־יהודים בימי השלטון הרוסי, אבל גם לא עשו דבר, כדי להשפיע על האספסוף הפולני שלא ישמש „חומר ביד היוצר" — המסיתים הרוסים. יש להניח שעבודת הסתה וההכנה לפר־עות נעשתה לא בידי הפולנים כי אם בהשראת אנשי השלטון הרוסי; ואולי אף עמדו בראשם רוסים מנוסים מן החוץ בצורת שוטרים וז'אנדארמים בלבוש אזרחי, שעליהם הוטל להסית את ההמונים הפולנים המקומיים ולשמש בשעת הפרעות

„אוואנגארד" למופת לאספסוף הפולני, שלא יירתע ולא יסוג. ההסתה לוותה בקריאות גלויות להכות ביהודים ולנקום בהם. היו גם „סנוניות" ראשונות שמשימתן היתה לעורר תגרות והתנפלויות בודדות על יהודים במקומות שונים של העיר, שתשמשנה מעין פתיחה לפוגרום של ממש.

האוכלוסיה הנוצרית בסוסנוביץ לא היתה, כאמור, מעור אחד; היא היתה מעורבת מבני דתות שונות עם כנסיות משלהן. עדת הפראבוסלאָבים מנתה 1820 חברים, רוסים (אולי יחד עם אוקראינים) ששימשו בעיר והסביבה כפקידי הרשות: קצינים, מנהלים, שוטרים ופקידים בבתי־המכס, תחנות הרכבות, מפקחים בבתי־חרושת וכיוצא באלה. כן היתה קיימת בסוסנוביץ כנסיה אָוואנגלית בשביל בני העדה הגרמנית, בהם בעלי חרושת ומפעלים שונים, מנהלים, מהנדסים, מפקחים, טכנאים ובעלי מקצוע שבגלל חוסר ידים מאומנות אצל הפולנים נאלצו להביאם מגרמניה. לקאתולים (רומיים—יוונים) היו שתי כנסיות. רובם באו לכאן ממקומות אחרים במדינה והם עבדו במפעלי־החרושת המקומיים. הציבור הפולני התיחס אל היהודי בשנאה כבושה ומסורתית. התושבים הקאתולים היו מפגרים בתרבותם, הדי התנועה המהפכנית והסוציאליסטית בפרוסיה ואוסטריה הסמוכות לא הגיעו אליהם, ורבים מהם היו פשוט אנאלפבתים. פרנסתם היתה מצומצמת, ומדוכאים בעניים נכנעו לגורלם ולראשיהם בעבודה שניצלו אותם. הם שימשו חומר מצוין בידי המסיתים הרוסים, מה גם שרמזה להם הזדמנות טובה „לאסוף" כל טוב מחנויות היהודים ללא תשלום. הם נבחרו על ידי מסיתי השלטון הצארי לשמש מקל־חובלים להכות ביהודים מתוך תאווה של סיפוק דתי וחומרי כאחד. יתר בני העדות הנוצריות, בעלי תרבות והשכלה ואנשי קידמה, שלא הסכינו עם פרעות בארצות המערב, לא יכלו לעבור בשתיקה על מה שאירע, ואנשים מביניהם נתנו ביטוי בעתוני־חוץ למה שראו.

אחרי הפרעות ירד יגון קודר על יהודי סוסנוביץ, וזמן רב לא יכלו להתאושש מהמהלומה הקשה, החומרית והמוסרית, שהונחתה עליהם. ההרגעה לא באה אלא לאחר זמן ממושך, והתהום שהיה קיים בין היהודים והנוצרים במקום העמיק עוד.

על הפגיעות ביהודי סוסנוביץ באה סקירה מפי עד־ראיה נוצרי בעתון „גנראַל־אַנצייגר פיר די גאֶזאמטן אינטאֶראֶסן דאֶס יודאֶנטוּמס", ובשמו הועתק בעתון „יידישאֶ רונדשאו" בברלין [8].

> לפי מנהג יהודי עתיק־יומין ומסורת של דורות היו יהודי סוסנוביץ מתקהלים בראש־השנה שלהם על גדות הנהר פשימשה הזורם דרך העיר, לשם עריכת תפילת „תשליך". הם מתוודים על חטאיהם לפני יושב־מרום; החטאים מושלכים כביכול לנהר (ו„תשליך במצולות ים כל חטאתם") והמים נושאים אותם משם. זוהי הסמליות בתפילה זו שנערכה על גדות הפשימשה. והואיל והיום הראשון של ר"ה (בתשרי תרס"ו) חל ביום השבת, נדחתה תפילת „תשליך" ליום השני של החג, שחל ביום ראשון בשבת.
>
> ברם, מדי שנה בשנה היו היהודים, משני המינים ובגילים השונים, מופרעים בתפילותיהם על־ידי ילדים ונערים מבוגרים, שהסתכלו מרחוק בתעלולי העבריינים בחיוך ערמומי ולא כיהו בם. אבנים יודו על העומדים ליד הגדה, ואנשים נפגעו ונפצעו. המשטרה הרוסית, שידעה לא פעם לעמוד בפרץ ולפעול במרץ ובזריזות נגד „עבריינים פוליטיים", גילתה אזלת־יד נוכח מעללים אלה שסיכנו את חיי הציבור. שר המשטרה לא שם לבו ל„פרעות" כאלה ולא היטה אוזן לתלונות היהודים, וכדי שלא לשמש מטרה לידוי אבנים, החל מספר היהודים בשנים האחרונות הולך ופוחת ב„תשליך" על גדות הנהר ביום ר"ה.
>
> כך היה גם ביום הראשון. רק מעטים מבין הדתיים סיכנו עצמם והתאספו בשעה שלוש אחרי הצהרים ליד הנהר. שוב החל הנוער הרומי־קאתולי בידוי אבנים בניצבים ליד הנהר. האבנים הועפו ללא הפסק ממרחק מסוים לעבר גדות הפשימשה. אף־על־פי־כן המשיכו היהודים בתפילתם. והנה נפגע אחד המתפללים באבן בגודל אגרוף. הנפגע, בהתרגזותו על התנהגותם השפלה של הנוצרים ומתוך רגש כאב פיסי, החזיר אף הוא לאספסוף במעשה־איבה וידה אבן לעומתו. לרוע מזלו פגעה האבן בילדה קטנה של אחד מפקידי מטויה. הילדה נפצעה בפניה, ואז קמה זעקה וההתמרמרות הסעירה את הנערים והגדולים, חסידי תורת האהבה והחסד. ברד אבנים ניתך על היהודים המסכנים, שהחלו נמלטים על נפשם ומבקשים להם מקלט. הפורעים המתקיפים ראו את קרבנותיהם מתמלטים מהמקום, החלו דולקים אחריהם. פתאום נשמעה הקריאה: „הרגו את היהודים, הם רצחו ילדה נוצרית". אליבא דאמת, היה הפצע קל־ערך, כפי שקבע הרופא שטיפל בילדה הפצועה. אולם בקרב האספסוף קמה צהלה פראית בשאיפה לטרף. האוכלוסיה הפועלית במקום, הנמצאת במדרגה תרבותית נמוכה, הלכה בעינים עצומות אחרי המסיתים לפרעות והתרכזה בכנופיות יותר גדולות של נערי־רחוב ונשים מפוקפקות שחמתם עלתה והפכה פראית. בעקב ההסתה הבלתי פוסקת של העומדים בראשם.
>
> הפורעים העיקריים היו פועלים בבית־החרושת ‚לזכוכית' שמחוסר הזמנות שבתה בו העבודה. ההמון התנפל תחילה על בתי־המגורים של החנונים היהודים פלצמן, קיבקוביץ, וו. פישר וגרינצייגר. אחר כך פרצו לחנויות, התעללו בכל מי שפגשו, איש, אשה או ילד, ושדדו כל מה שלא היה מחובר במסמר, שפכו נפט על הסחורה וליכלכו הכל. הם רצו בסכינים שלופים בידיהם ודקרו כל מי שנפגש להם בדרכם, יהודים אביונים שניסו להסתתר מפני האספסוף. דיירים נוצרים בבתים הסמוכים הצהירו, שזעקת הנשים והילדים הנפגעים קרעה לבבות, וזו התערבה בצעקות־הפרא של ההמון, שחלקו היה שיכור מיי"ש ומטונף. ולא רק הסכין התנופפה במערכה זו — גם יריות אקדח נורו על היהודים. דם זרם ברחובות העיר. הפורעים עברו מרחוב לרחוב, ובכל מקום ניפצו את החלונות בבתי יהודים, שדדו והשמידו באין מפריע. הם פתחו

8. הסקירה הופיעה בעתון יהודי בגרמניה, מאחר שברוסיה אי־אפשר היה, כמובן, לפרסמה בגלל הצנזורה.

חביות שהכילו משקאות שונים, פיזרו את המרכולת, שברו רהיטים ומכשירים — באחת: חיבלו והרסו ללא רחם כפראי מדבר. בכל מקום שהאנשים לא הספיקו או לא יכלו למצוא לעצמם מחסה בעליות ולחסום את הגישה אליהם בפני הפורעים, הם נחבלו קשה בסכינים, אלות ומטילי־ברזל, והנשים נפגעו באופן שאין להעלותו על הניר. הרהיטים נהרסו, המיטות הושחתו, וכריהן, שמי־כותיהן וסדיניהן נקרעו, ונוצותיהם פוזרו לרוח. ביחוד פצעו הפורעים קשה אשה צעירה בת 26 שנים ואם לילדים בשם גולנזר. האשה המסכנה נדקרה שבע דקירות בסכין ונפלה אין־אונים; ורק אחרי ששככה סערת הפורעים הועברה לבית־החולים המחוזי בעיר באֶנדין השכנה, ושם נפחה נשמתה לאחר שעות של יסורים קשים.

בסוסנוביץ הישנה נחבל קשה הסוחר ליפמן באורח מקורי לפורעים: כאן הובא בפעולה בעיקר מטה הכורים המסוכן על פטישו המחודד. אחרי שהמון הפורעים סיפק את יצר רשעתו ואכזריותו בפרברי העיר, הוא פנה למרכז העיר. בינתיים הגיע מספר משתתפיו כבר למאות ואולי לאלפים, וכנופיה גדולה אחת פנתה בחפזון לעבר בית־הכנסת, שנמצא ברחוב המשטרה (פּוֹליצאינה), בקריאה „להרוס את בית־הכנסת". אולם בית־הכנסת היה סגור ומסוגר, לכן נהפך חיש הרחוב לשדה קרב של אבנים שנזרקו אל חלונות בית־הכנסת. אף זגוגית אחת לא נשארה שלמה. למחרת היום נמצאו תלי־תלים של אבנים בפנים בית־הכנסת. את השמש שרר, שהיה גם שומר הבנין, תפסו המרצחים ברחוב, ודקרו אותו בסכינים בחלקי גופו השו־נים. כך נחבל גם השו"ב פדרמן. הפורעים, מחוסרי צלם אנושי, המשיכו ללא הפרעה בפעולתם ההרסנית, והיו מקרים בהם הוכו ונפצעו גם נוצרים.

מאות משפחות סבלו נזקים חמורים, ורבים גם נזקים גופניים קשים. כפי שהוכח לשליח העתון „אוֹבּאֶרשלאֶזישאֶס טאַגבלאַט" לא פחות מחמישים איש נפצעו פצעים קשים, רובם בעלי בתי־מסחר וחנויות מכולת קטנות, רוכלים ובני משפחותיהם.

היכן חנתה המשטרה במשך כל המאורעות המעציבים — שואל העתון המצוטט? מדוע לא נרתמה לפעולה נגדית ולא אחזה באמצעים נמרצים נגד הפורעים? סוסנוביץ ומשטרה!? 15 איש ונוטרי־לילה אחדים היוו אז את כל היחידה הבטחונית בעיר (לאמיתו של דבר היו בה 75 אנשים), וכיצד מילאו אלה את תפקידם המוטל עליהם בתוקף כהונתם?

כשהחלו הפורעים בפעולתם, פנה בעל־בית אחד לשוטר, שנשא בבגדי־השרד שלו את המספר 194, בבקשה להגיש עזרה. מה ענה השוטר? „כל מי שיש לו ענין אלי, עליו להופיע בעצמו". הוא הפליט את תשובתו ומיד פנה והלך לו. ואחרי ככלות הכל קצרה ידם של השוטרים האחדים שנקלעו למקום לפעול נגד הסתערות של מאות, ואולי אלפים, שהשתתפו ב„זעם העם", ולא נשארה דרך אחרת לפניהם אלא להסתכל במתרחש לעיניהם. רק אחדים מהם ניסו לקרוא את האספסוף לסדר ולישוב־הדעת. היתה מעין הקנטה בתשובתו של ראש המשטרה קרוננברג לפונים אליו בבקשת עזרה והגנה: „כאן יש להגיש תלונה לבית־המשפט". לבסוף נעתר האדון הקפדני הקשה הזה להפצרת המבקשים עזרה ממנו, והוא פנה אל שר המחוז בבאֶנדין לשלוח לו צבא לעזרה. אם הגיעו הקוזאקים — אין לדעת. יש אומרים שפלוגה בת 25 חיילים הגיעה בשתים בלילה, אחרי שהכל כבר היה לנחלת העבר. אחרים מפקפקים בנכונות ידיעה זו ואומרים כי מטעם השלטון ניתנה הוראה לשלוח צבא רק אז, אם יהיה המשך למאו־רעות. על־כל־פנים: הפלוגה האמורה — לא נראו עקבותיה ברחובות העיר, אף־על־פי ששמועות שונות שהתהלכו הזהירו: המאורעות עלולים להישנות, וביתר תוקף. לבסוף יש להעיר, שהמשטרה ביצעה גם מאסרים, אבל לא נגעה בראשי האספסוף, שנשארו חפשיים ויצאו מהענין ללא כל עונש. יום לאחר מכן שוחררו גם כל הנאסרים, כעשרה במספר, ממאסרם.

אחרי הקזת דם־אדם שכזו, מה גם כשהמדובר הוא בדם־יהודים, „אף תרנגול לא קירקר" ברוסיה.

20. לקורות הסוציאליזם בסוסנוביץ והסביבה

ניצני הסוציאליזם בסוסנוביץ הצארית — חוסר אינטליגנציה פועלית יהודית בזאַגלמביה — ראשית תנועת החופש בזאגלמביה ב־1894 — פ.פ.ס. מתנגדת לארגוני פועלים יהודים — שביתה ראשונה בזבירצ'ה ב־1894 — שביתות במפעלים אחדים בסוסנוביץ באותה שנה — שביתות בדומברובה ב1895 — כרוז ראשון חתום בידי ועד פועלי דומברובה ב־1895 — שביתות בצ'ילדז ובזיבקה ב־1897 — מתח מהפכני במפעלי זאגלמביה ב־1899 — שביתות במטוויות דיטל ושיין — רפיון בתנועת המהפכה בזאגלמביה ב1900 — קוזאקים בדומברובה ובסוסנוביץ — יהודים בראש התנועה הסוציאליסטית בסוסנוביץ — יריות ראשונות בזאגלמביה בנובמבר 1904.

סוסנוביץ, הצעירה בישובי זאגלמביה, קמה והתפתחה בתקופה הליבראלית הראשונה של אלכסנדר השני, שהביאה בכנפיה שורה של שינויים חשובים לטובה גם במצב החוקתי של יהודי פולין. ההגבלות החוקתיות בעלות אופי פרטי וציבורי לגבי היהודים בפולין בוטלו. החוק מ־5 ליוני 1862 של המארקגראף אלכסנדר וילופולסקי ביטל את ההגבלות ביחס ל„ישיבה חפשית" בשטח פולין הקונגרסית. כידוע, מותר היה ליהודים לשבת באורח חפשי רק ב־246 מתוך מספר כללי של 453 ערים בפולין; ב־31 התקיימו „אזורים" יהודיים מיוחדים, וב־90 אסורה היתה לגמרי הישיבה ליהודים. מלבד זה אסור היה ליהודים לשבת בעיירות שליד הגבול, מחשש שיעסקו בהברחת סחורות ללא מכס מגרמניה ואוסטריה. באיזור זאגלמביה לא הורשה ליהודים לשבת בשיבירז, צ'ילאדז, קוז'יגלוב, סלאבקוב ועוד.

כבר קודם לכן, ב־24 למאי 1861, קיבלו היהודים זכות אקטיבית ופאסיבית בבחירות למועצות הערים והמחוזות, ולראשונה בקורות פולין הקונגרסית השתתפו היהודים בבחירות מוניציפאליות. בתוקף תקנות נוספות מיוחדות בוטלו אחר כך שורת גזירות, כמו האיסור להחזיק בתי־מרקחת, ולרוקחים יהודים הורשה להצטרף לאיגוד הרוקחים. כן ניתנה ליהודים רשות לקנות אחוזות. אכן המארקגראף וילופולסקי ציפה, כתגמול לאמנציפציה האזרחית של יהודי פולין, שהם יתבוללו באוכלוסיה הפולנית ויטמעו בה. תקנה אחת מ־1862 אסרה להשתמש בעברית או ביידית בתעודות בעלות אופי משפטי. יהודי פולין הושוו ב־1866 ליהודי רוסיה בזכויותיהם בכל הנוגע לשירותי הממלכה וב־1868 הורשו גם לשבת מחוץ לתחום המושב. כמו כן הורשה ליהודי רוסיה לשבת בפולין. ההנחה האחרונה פתחה את שערי פולין לפני יהודי רוסיה וליטא, שהתישבו אף בסוסנוביץ. היו אלה יהודים חרוצים ומשכילים, שהכניסו רוח נעורים בישוב היהודי הצעיר והשפיעו על חיי הכלכלה בעיר הצעירה.

ברם, לאחר המרד הפולני בשנים 1863—1864, עם התחלת מדיניות הרוסיפיקאציה בפולין, החלו השלטונות הרוסיים מביטים בעין לא־יפה על שיווי זכויות יהודי פולין עם אלו של יהודי רוסיה. ה„אוקאז" (הצו) מ־11 ליוני 1891 הגביל מאד את זכות היהודים לקנות קרקע. בסוסנוביץ עצמה לא הורגש שינוי לרעה ביחס השלטון ליהודים, אולי משום שברור היה לכל שבלי שיתופם בארחות הכלכלה והמסחר עלולה העיר לסבול.

החיים הקשים של היהודים ברוסיה ובפולין לא היה בהם כדי להחניק את מרצם ואת חיוניותם. הם המשיכו לעמוד על נפשם וזכות קיומם, מהם ב„תשובה תפילה וצדקה" לפני מושיען של ישראל בכל הזמנים, ומהם בהתנגדות מלאת אומץ לכל קיפוח מצד השלטונות ביחס אליהם. המוני היהודים ראו עוגן־הצלה באמונתם, בציונות ובסוציאליזם. בתחום המושב צצו אידיאולוגיות כפטריות, והיהודים נלחמו בעדן ונגדן במסירות נפש ממש. בישובים החדשים שקמו במקומות שונים קמו ארגונים חדשים במגמות פוליטיות, חברתיות ותרבותיות. הממשלה הרוסית היתה מעונינת שהדאגה לפועלים תשא אופי פאטריארכאלי, אבל לא יכלה למנוע את גידולה של הכרה פרוליטארית מעמדית מנוגדת למשטר הקיים. הפועלים סירבו לקבל חסדים ודרשו זכויות. המיבנה הקונסטיטוציוני המתערער של המדינה, הרקבון של הפקידות והססנותו של הצאר, זרזו והגבירו את הפעילות המהפכנית שהלכה והקיפה חוגים רחבים.

סוסנוביץ היהודית שמרה מאז ועידת קאטוביץ אמונים לחיבת־ציון המסורתית יותר מאשר לסוציאליזם. על אף הנסיונות השונים, לא הצליח הסוציאליזם להכות שורש בסוסנוביץ, לפחות בתקופת שלטון רוסיה הצארית. אך עובדה היא שבצד התנועה הלאומית־הציונית התחילה מתפתחת תנועה סוציאליסטית בישראל, שבה תפס מקום בראש העיקרון המעמדי, אם בצירוף העיקרון הלאומי ואם בניגוד אליו. מולדת הסוציאליזם היהודי היתה רוסיה, שבה התחילה מתפשטת תנועת פועלים בין אוכלוסי ישראל בתחום המושב.

תנועת הפועלים היהודית קמה בסוף שנות השמונים בערי ליטא (וילנא, מינסק) בקרב העובדים בבתי־המלאכה. בשנות התשעים התפשטה התנועה במרכזי החרושת הגדולים בליטא ובפולין. בתחילה נוסדו אגודות הפועלים בחשאי תוך מלחמה כלכלית להגדלת השכר והמעטת שעות העבודה, וסידור שביתות לשם השגת התוצאות המבוקשות. תוצאות ההיאבקות הכלכלית הזאת היו זעומות, כי בתחום המושב שררו עדיין תנאים ירודים של חרושת, ונותן העבודה נמצא לעתים קרובות במצב לא טוב יותר מן הפועלים. נוסדה „ברית הפועלים היהודים בליטא, פולין ורוסיה" הידועה בשם „בונד", שועידתה הראשונה נתכנסה בספטמבר 1897 — כחודש אחרי הקונגרס הציוני הראשון בבאזל — בוילנא. הקבוצה הקטנה של ציריו הוכרחה לערוך ישיבותיה בחדרי־חדרים, לפי שהמשטרה הרוסית, שידעה כי הפועלים היהודים עוברים ממלחמה כלכלית למלחמה מדינית, רדפה באכזריות את אסיפותיהם. נוסד מרכז חשאי של ה„בונד" ברוסיה, ובחו"ל נוסד מרכז לתעמולה בג'נבה ושם יצא לאור עתון המפלגה ביידיש „דער יידישער ארבייטער", ואילו ברוסיה יצא במחתרת עתון „אַרבייטער שטימע". בשנת 1898 נכנס ה„בונד" אל המפלגה הסוציאל־דמוקרטית הרוסית כחטיבה אוטונומית בשאלות הנוגעות לפרוליטאריון היהודי.

השאיפה למזג את רעיון הסוציאליזם עם רעיון החירות הלאומית מצאה הד בדעת הקהל היהודי, הן בקרב הציונים והן בקרב האוטונומיסטים. בשנים 1901—1905 שימשה מזיגה זו מוצא לשלושה זרמים שלבשו לאט לאט צורת ארגונים פחות או יותר עצמאיים, והם: א) „פועלי ציון”, שחלמו על אחדות אידיאלית של לאומיות וסוציאליזם בא״י לעתיד וראו את העבודה התרבותית בגלות רק כאמצעי להשגת התכלית הנכספת (יוצר תורתם היה דוב בורוכוב מיאָקאַטערינוסלאַב); ב) ציונים סוציאליסטים (ס״ס, ע״פ ראשי התיבות הרוסיות), שתורתם נוסחה ע״י נחמן סירקין ויעקב לשצ׳ינסקי, לפיה משוללים ההמונים העובדים בגלות את האפשרות של פרוליטאריזאציה (ז״א לחדור כפועלים לתוך התעשיה) וממילא גם את האפשרות להילחם את מלחמת המעמדות בהתאם למארכסיזם, ולפיכך יש צורך לכבוש לעם ישראל שטח ארץ אוטונומי כדי לסייע שם לנצחונו של הסוציאליזם האמיתי; ג) החבורה הטריטוריאליסטית „תחיה”, שראתה את עיקר תפקידה בהקמת מולדת חדשה לעם ישראל ולא את מלחמתה לאוטונומיה רחבה בגלות. לאחר מהפכת 1905 נהפכה החבורה ל„מפלגה סוציאליסטית יהודית”, שחבריה קראו לעצמם גם סיימיסטים, מפני שתכניתם המפלגתית ראתה כמוסד עליון לשלטון עצמי יהודי את הסיים. יוצר תורת הסיימיסטים היה הד״ר חיים ז׳יטלובסקי (1865—1944), שכתב ביחוד ביידיש ועשה הרבה לתעמולת הרעיון היהודי הלאומי בחוגים סוציאליסטיים.

„פועלי ציון” העבירו את מרכז התענינותם לא״י ועמדו מן הצד לגבי התנועות הפוליטיות ברוסיה ובפולין. אך גם הסוציאליזם וגם הציונות שאפו להיות תנועות עממיות, לרכוש את התעניינות ההמונים ולהלהיבם, וכך קמה מחלוקת־אחים חריפה בין ה„בונד” והציונות. גם ל„בונד” היו הדרישות הלאומיות עיקר, אבל בפיהם היתה משמעות אחרת למלה „לאומיות”, כפי שבאה לידי ביטוי בהכרזתם: „דאָרט ווו איך לעב דאָרט איז מיין לאַנד” — במקום שאני חי שם מולדתי.

בראשית שנות התשעים, הן השנים שאחרי ועידת חובבי־ציון בקאטוביץ, שהשפעתה היתה ניכרת זמן רב בין יהודי סוסנוביץ והסביבה בעקב קירבתה לקאטוביץ, ניהל את התעמולה בין פועלים יהודים ה„יידישער אַרבעטער פּאַרבאַנד” בווארשה, וחלק מהם נספחו אחר כך לפ.פ.ס. (מפלגת הסוציאליסטים הפולנים). אך עד מהרה נתברר, כי למפלגות הסוציאליסטים היהודים חסרים כוחות אינטליגנטיים לפעולת הסברה ותעמולה בפולין עצמה. כל העסקנים החשובים באו לפולין מליטא או מרוסיה הדרומית; כולם היו חדורי תרבות רוסית וידעו אך מעט מאד על הסביבה הפולנית והפסיכיקה שלה. הנוער המתלמד חונך כאן במשטר של רוסיפיקאציה, שהשיג דוקא תוצאות הפוכות מאלו שאליהן שאף. האינטליגנציה דבקה בפאטריוטיזם פולני, הדיבור בשפת פולין נחשב לפעולה ריבולוציונית, והמאבק בעד העצמאות הלאומית הפולנית נחשב באותו זמן גם כמאבק נגד הצאריזם הרוסי. האינטליגנציה היהודית בפולין בכלל, ובסוסנוביץ בפרט, היתה חדורה רוח אידיאליזם ושאיפה לחירות, כמו האינטליגנציה הפולנית. האינטליגנציה היהודית הראדיקאלית היתה מכונסת בתוך המפלגות הסוציאליסטיות הפולניות והקלה ביחסה לתנועה הסוציאליסטית שה„ליטבאקים” הביאו אתם מרוסיה. והאינטליגנציה היהודית בסוסנוביץ היתה ברובה מתבוללת או נטתה ללאומיות, ומשום כך היתה ברובה רחוקה מתנועות הפועלים היהודיות.

בראשית המאה העשרים לא יכול הפועל היהודי בסוסנוביץ ובזאגלמביה לציין כל הישג מיוחד בשטח החברתי. האינטליגנציה הפועלית היהודית (ובה הפקידים היהודים במשרדי החרושת והתעשיה) נבלעה בתוך המפלגה הסוציאל־דמוקרטית הפולנית שהיה לה כר נרחב לפעולה בין רבבות הפועלים הפולנים שעבדו בתעשיית האיזור. להמוני העמלים היהודים אפשר היה לדבר רק בלשון יידית, אולם האינטליגנציה הפועלית היהודית שהיתה ספוגה תרבות רוסית היתה רחוקה מיידית, וכתוצאה מזה לא באה במגע עם הפועל הדובר יידית. למנהיגי המפלגות הסוציאליסטיות היהודיות בפולין נעשה ברור שעליהם למשוך אליהם כוחות־הנהגה שמקורם ושרשם באדמה הפולנית, כוחות שגדלו כאן והם קשורים באורח אורגני עם הארץ ועניניה. כאלה גם נמצאו בהדרגה, ואחד הראשונים ביניהם היה העסקן הבונדאי יצחק מרדכי פסחזון מבאַנדין.

קורות תנועת החופש באיזור זאגלמביה מתחילות בעצם רק משנת 1894, והן מתחלקות לשלוש תקופות. הראשונה מקיפה את השנים 1894—1905, שבהן נמשך המאבק המחתרתי עם שלטון הצאר. התקופה השניה נמשכה משנת 1906 עד 1914 והצטיינה בפעולה השאית ואירגון אגודות בעלות אופי צבאי. התקופה השלישית התחילה בראשית מלחמת העולם הראשונה ונמשכה עד סוף 1918.

בשנת 1878 פורסמה זכות המכרות, ובטרם תעבורנה 15 שנים קמו מכרות ומפעלי תעשיה גדולים, ובהם שכבת עובדים חדשה, צעירה וחרוצה — מעמד. פועלי סוסנוביץ ודומברובה היו, כאמור לעיל, החלוצים הראשונים במעמקי מכרות הפחם, ששאפו לשחרור חברותי ולעצמאותה של פולין גם יחד. ליהודים שבזאגלמביה לא היתה דריסת רגל במכרות ובבתי־החרושת ליציקה לא כפועלים ולא כעובדים מקצועיים, ורק בפקידות היה להם חלק קטן מאד. הפקידים היהודים התרחקו מיהדותם והשתייכו או למחנה המתבוללים או כחברים אלמונים בארגון פ.פ.ס. לא היתה להם השפעה בארגון בתור יהודים ולפועלים היהודים לא היו נציגים בו. הנהגת הפ.פ.ס. נלחמה בלאומיות של המיעוטים והצהירה, כי מלחמתה היא לטובת כל הפועלים ללא הבדל גזע ודת. והנה עצם הופעתן של המפלגות הפועליות היהודיות ברחוב תוך הבלטת מהותן היהודית, אף שנלחמו בציונות ודת כאחת, היה לה ערך רב.

הרעיון הסוציאליסטי המהפכני הובא לאיזור זאגלמביה בשנת 1892 בידי תלמידי בית־הספר לקציני־מכרות (שטיגרים) אשר בדומברובה, שקיבלו, או הביאו אתם, חבילות ספרות בלתי־ליגאלית, ובשעות הלילה הדביקו את הכרוזים על קירות המכרות והעמודים לאורך הדרכים שבהם הלכו הפועלים לעבודה. הפועלים קראו, החליפו דעות, והשיבו אל לבם.

מאז מתעשרת והולכת הכרוניקה של השביתות באיזור. ב־8 למארס 1894 פרצה שביתה ראשונה גדולה בחברת המניות בזבירצ׳ה. במחצית אפריל אותה שנה פרצה שביתה במכרה

בפיאסקי. ב־23 לאפריל פרצה שביתה בבית־החרושת פיצנר את גמפר בסוסנוביץ, ובסוף ספטמבר פרצה שביתה בבית־החרושת של דיטל. בחדשים הראשונים של 1895 שבתו בבית־היציקה לבדיל אשר בדומברובה. לאט לאט שופרו תנאי העבודה והשכר, אף ששלטון הצאר ניסה לדכא את השביתות ב„יד חזקה". הקוזאקים שנשלחו לאיזור היכו כל פועל שנזדמן להם. שר הפלך הפיוטרקובי מילר הדביק מודעות בכל זאגלמביה ובהן ציטט את סעיפי חוק העונשין בנוגע לשביתות. אסר על אסיפות, התנגד להעלאת שכר הפועלים או לשיפור מצבם של השובתים, ואף לא הירשה לגשת לדיון על התביעות שהוגשו בטרם יחזרו השובתים לעבודה. גם עד בתי־המשפט המחוזיים הגיעו הדברים ופועלים שובתים נידונו למאסר חדשים, שבועות וימים. אך כל זה לא הועיל והשביתות פרצו באופן ספונטאני פה ושם, והמינהלות של המכרות ובתי־חרושת נאלצו להתחשב בתביעות ברב או במעט ולשפר את תנאי העבודה והשכר, על ידי הפחתת שעות העבודה ליום והעלאת השכר.

בסוף שנת 1895 הופיע הכרוז הראשון שנחתם בידי ועד פועלי דומברובה, כתוצאה מאיחוד הסוציאל־דמוקרטים של פולין עם הפ.פ.ס. מאז החלה התנועה הסוציאליסטית מתפתחת במהירות בזאגלמביה. בהוטה־באנקובה שבתו עובדי התנורים. ובאותה שנה בסתיו פרצה שביתה שניה במכרה „מורטימר".

ב־1 במאי 1897 הופיע בדפוס הגליון הראשון של „גורניק". העריכה, ההדפסה וההפצה נעשו בידי סט. וויצ׳יכובסקי. באותה שנה הופיעו עוד שלושה גליונות של העתון בכמות של 450 טפסים. אחר כך הגדילו את ההוצאה לאלף ומעלה. במשך זמן ארוך היה ה„גורניק" העתון היחידי של זאגלמביה.

ב־13 במאי 1897 שבתו הפועלים במכרה „ארנסט מיכאל" בצ׳ילאדז. באוגוסט אותה שנה שבתו 2380 פועלים במכרה „ייז׳י" אשר בניבקה, שעוררה תסיסה בכל הסביבה ומאבק קשה מצד השלטון הצארי ולבסוף נכשלה, והפועלים חזרו לעבודה בלי לזכות בשיפור התנאים והמצב בעבודה.

שנת 1899 שוב הצטיינה בקורות זאגלמביה במתח מהפכני גבוה, בתנופה גדולה של פעילות תעמולתית־ארגונית וגל שביתות, שהביאו לפועלים תועלת חמרית, העלאת השכר, הפחתת שעות העבודה, תנאי עבודה יותר נוחים ונסיון של אחדות סולידארית כנשק חזק של מעמד הפועלים. ב־22 בספטמבר היתה שביתה במטויית שן בשרודולה (סוסנוביץ) והפועלים קיבלו העלאה בשכרם. ב־2 במאי שבתו במטויית דיטל בסוסנוביץ כ־900 פועלים, שהשתדלו לנהוג בהתאם להוראות ולא לתת פתחון פה לשלטונות להתערב. בכל זאת היתה התערבות מטעם שר הפלך הפיוטרקובי מילר ויום־יום היו מאסרים, עד שנמצאו יושבים במאסר בבאֶנדין כ־80 איש. ושוב פרצו שביתות פה ושם, בפיאסקי, גרודזיץ, קושלב, מילוביץ, מכרת מורטימר, סאטורן (צ׳ילדז). בכמה מקומות כמו בפיאסקי, „רינרד" ונימצס השיגו הפועלים הקלות שונות כתוצאה מהשביתה.

בשנת 1900 חל רפיון בתנועת המהפכה בזאגלמביה. המנהיגים של הפ.פ.ס. ישבו במאסר, וביניהם יוסף פילסודסקי, וויצ׳יכובסקי ואחרים. אחרי רצח מאזור נערכו בזאגלמביה חיפושים ומאסרים המוניים, ורבים הועמדו להשגחת המשטרה. האחד במאי 1900 לא נחוג בשום מקום. נאסרו אנשים במכרות ניבקה ומילוביץ. הקוזאקים חנו בדומברובה ובסוסנוביץ. העתון „גורניק" לא הופיע. מצב־הרוחות בין הפועלים היה מתוח, וכה עברו עליהם השנים הקשות ביותר: 1900—1902. במארס 1902 כתב חבר הצ.ק.ר. והמארגן המצוין ליאון צ׳ארקובסקי: „הענינים בזאגלמביה גרועים יותר מכפי שאפשר היה לתאר". בנימצס היו הכורים היחידים שנשארו נאמנים לדגל האדום, והיא היתה מצודה נתונת להשפעת הפ.פ.ס.

השלטון הצארי והמשטרה עשו הכל לדכא את התנועה המשגשגת של הפ.פ.ס. בזאגלמביה. עיני הבלשים שוטטו בכל, הם נמצאו בכל מכרה ובית־חרושת. הפצת הספרות הבלתי־ליגאלית כמעט נפסקה, וכל חשוד שהופיע בזאגלמביה נאסר מיד. בסוסנוביץ עמדו בראש התנועה עסקנים אמיצי־לב, וביניהם גם יהודים, כמו: ברגר, בייגלמאכר, פרובס ועוד.

בינתים הלכה הסערה המהפכנית והתגעשה. ב־13 בנובמבר נשמעו היריות הראשונות בוארשה, ובזאגלמביה — בראשית דצמבר. בבאֶנדין התקיימה הפגנת המגויסים שאורגנה בידי פ.פ.ס. כך חלפה שנת 1904. ב־22 לינואר 1905 נערך הטבח בפועלי פטרבורג שיצאו בתהלוכה, בהנהגת גאפון הפרובוקטור, להגיש לצאר חומר על מצבם הרע של הפועלים, והוא שימש אות לפריצת המרד בכל רחבי רוסיה.

21. מהפכת 1905 בסוסנוביץ ובזאַגלמביה

כרוז פועלי דומברובה של פ.פ.ס. — קריאה לשביתה כללית ולמאבק בשלטון — גרעין פועלי־ציון בסוסנוביץ — הדי מהפכת 1905 בזאגלמביה — שיתוק החיים ופגיעות בצבא וברכוש השלטונות — אירועי סוסנוביץ בעתונות העברית — שביתה פועלית כללית שנמשכה 32 יום — גל אסיפות וכינוסים, שביתות ונאומים, כרוזים ותעמולה — כתבות מבנדין ב„הזמן" העברי — מניפסט הצאר לזכויות אזרחיות ומשטר פרלמנטרי — יריות והתנגשות עם קוזאקים בסוסנוביץ — שביתה כללית בחרושת ובמכרות בסוסנוביץ והסביבה — „מצב מלחמה", קוזאקים ושוטרים ברחובות — חיפושים ומאסרים ונצחון הריאקציה — המשך המאבק נגד המשטר עד למלחמת 1914.

שנת 1905 היתה שנת מיפנה בדברי ימי רוסיה הצארית. היתה זו שנה מצוינת בפורענויותיה, בקרבנותיה ובהרפתקאותיה. היו אלה חבלי לידה של תקופה חדשה שזיעזעו את הגוף המדיני של העם הרוסי. תבוסת רוסיה במלחמתה עם יפאן במנדז'וריה וסבלות החיילים בחזית שימשו גורם להתפרצות המהפכה ברוסיה ובארצות שהשתייכו לה, כמו פולין, לרבות איזור זאגלמביה. אכן שרשי המהפכה היו עמוקים יותר. רוב מנינה של אוכלוסית רוסיה חי תחת לחץ פוליטי וכלכלי מתמיד. המיעוטים הלאומיים, כמו הפולנים והיהודים, נרדפו על צוואר. האיכרים נאנקו, גם אחרי שחרורם מן השעבוד הגופני, תחת עול מצבם הסוציאלי הירוד. אך השכבות הפעילות במהפכת 1905 היו לא האיכרים ולא המיעוטים הלאומיים. הבורגנות הרוסית, הגם שהיתה זעומה מבחינה מספרית, היא שהיתה במידה מסוימת הבוחשת במאורעות שהביאו לצמצום שלטונו האישי של הצאר. בקרב ההמונים העירוניים פעלו כוחות שצביונם היה מהפכני, הן מבחינה סוציאלית והן מבחינה פוליטית. תאיהם של הסוציאלדמוקרטים והסוציאל־ריבולוציונרים היו מנבטי הארגון המהפכני ששפך מרותו על ההמונים.

בהיסטוריה הרוסית הכללית תופסת שנת 1905 מקום חשוב מאד. התנועה הריבולוציונרית הלכה וגברה שנים לפני כן, אבל שנת 1905 היתה רצופה מאורעות ריבולוציונריים שזיעזעו את יסודות השלטון הקיים, והעם הרוסי צעד אותה שנה לקראת הקונסטיטוציה שאליה שאף. אכן המניפסט של אוקטובר לא הכניס שינוי ראדיקאלי בשלטון היחיד — הצאר, אשר חזר בו מיד וביטל אותו, בעוד הקוזאקים שלו עושים שפטים בהמונים, אשר בתום לבם האמינו כי אמנם קורא להם דרור.

מראשית 1905 גברו מעשי הטירור. הדבר התחיל ב־7 בינואר בשביתתם של 150 אלף פועלי הבירה פטרבורג. יריות החיילים על הפועלים הבלתי מזוינים לפני ארמון הצאר הסעירו את העם, גל של שביתות ומעשי טירור בא כתגובה להתנהגות הממשלה. הארץ היתה כמרקחה. רגש של אי־שביעות רצון מן המשטר הקיים שימש עדות לרקבון החיים החברתיים והמדיניים ברוסיה. רגש זה שהיה משותף לכל העמים והמעמדות, איחד את כולם בדרישה לתיקונים מדיניים קיצוניים. אך חזקים מכולם במרדם היו הפועלים, שהיו נכונים להישמע לפקודות התאים המהפכניים, ובפעם הראשונה נוצרו „מועצות הפועלים" בערים כדי לכוון את מהלך הענינים. כבר אחרי ההד הראשון מהמאורעות בפטרבורג פיתחה הפ.פ.ס. בזאגלמביה פעילות תעמולתית־הסברתית. התקיימו אסיפות במכרות ובבתי־חרושת, פגישות עם אנשי־אמונים ועוד.

חבל זאגלמביה נחשב כבר אז למרכז חשוב ב„כתר רוסיה". רוכזו בו מכרות פחם ויציקת־ברזל שסיפקו עבודה לרבבות ידים עובדות, ואף רבו בו פגיעות המהפכנים בצבא או במשטרה. התחילו ימים של תוהו ובוהו. השביתות נעשו מופקרות, הפועלים היו עוזבים את מפעלי החרושת והמכרות ומטיילים ברחובות לראות ב„מחזה". המוני פועלים היו מתקהלים ברחובות או במגרשים ועסקניהם נואמים לפניהם על עריצותו של משטר הצאר וניצול מעמד העובדים, ודורשים תיקונים לטובתו של מעמד העובדים.

תנועות סוציאליסטיות יהודיות במטרה לשפר את מצבם הכלכלי של הפועלים היהודים וגם להפיץ בקרבם במידת־מה השכלה כללית — טרם היו בזאגלמביה, או שנמצאו בתהליך של אירגון. כאמור, בין עובדי הפחם ויציקות־ברזל כמעט שלא נראו פני פועל יהודי, על כן גם לא היתה למפלגות היהודיות הסוציאליסטיות כל השפעה על הפועלים בזאגלמביה, בעוד שכוחן היה כבר ניכר למדי בחבלים הסמוכים של זבירצה וצ'נסטוכוב. אפילו בבאֶנדין לא יכלו הפועלים היהודים לזקוף על חשבונם כל הישג והצלחה בשטח החברתי, והאינטליגנציה הפועלית היהודית היוותה חלק במסגרת הסוציאל־דמוקראטים הפולנים (או תנועת ה„פ.פ.ס.") שהיה לה כר נרחב לפעולה בין הפועלים הפולניים. בזאגלמביה גברה בעיקר יד פ.פ.ס. ואף יוזף פילסודסקי עצמו פעל לא מעט בדומברובה והסביבה.

ועד פועלי זאגלמביה בדומברובה של פ.פ.ס. הוציא כרוז לפועלים שבו קרא לשביתה כללית. הכרוז נדפס בשני צדדיו, פנים ואחור. בעמוד הראשון הכיל את ההצהרה הפוליטית הבאה:

„בסוגר הצאר התעללו עד כלות הכוחות בעם העובד הפולני. כוח האגרוף הפראי של המשטרה בא במקום הזכות המגיעה לנו. העבדות הרגה בנו את הנשמה, עוני ובערות מנוונים את הכוחות החיוניים. חבר פראים ופוחזים הקוראים לעצמם בשם „שלטון" מענה אותנו בשני אופנים: בעול עריצות ובהתנפלות עלינו. ואנו חפצים לחיות חיי חופש ועצמאות. הכרח לנו להיות חפשים ועצמאים.

מבחינה פוליטית צריך עם פולין:
1. חופש הדיבור, הדפוס והמצפון;
2. זכויות אזרחיות שוות לכול ללא הבדל דת וגזע;
3. חופש מוחלט לחברות ואסיפות ציבוריות;
4. חסינות לאנשים ולתושבים;
5. שלטון עצמי עממי לערים ולעדות;
6. לימוד־חינם בכל בתי־הספר;
7. חופש בלתי מוגבל לעם: לשפה הפולנית בכל המוסדות הציבוריים ללא יוצא מן הכלל, הוצאת הזרים מהשלטון הארצי וכו׳;
8. הבטחה לאוכלוסיה היהודית ולמיעוטים האחרים חופש תרבותי.

אולם את החופש מהסוגים האמורים אינם נותנים לנו מרצון טוב. לעריצות יש בשבילנו רק מגלב, כדור ותליה. את החופש עלינו לקנות בעצמנו בנצחון על שלטון הצאר. על חופש זה נחליט בסיים שייבחר על־ידי העם בבחירות כלליות, שוות, סודיות ובלתי אמצעיות״.

בעמוד השני של הכרוז באה הקריאה לפועלי זאגלמביה לאמור:

„שעת הפעולה הגיעה. העם העובד הפולני, יחד עם עמים אחרים שחיו חיי מצוקה תחת שלטון הצאר, ועם הפרוליטאריון הרוסי בפטרבורג, יצא למאבק עם אויביו. הפרוליטאריון אשר בוארשה, ז׳יראדוב, לודז׳ והסביבה הפסיק את העבודה כאיש אחד והכריז על שביתה כללית. כל בתי־המלאכה, כל בתי־החרושת הפסיקו את עבודתם.

עתה הגיע גם התור שלנו, כורי ופועלי זאגלמביה. אנו מצטרפים אל אחינו. נעזוב את העבודה ונעמוד שכם אחד אתם בתביעותיהם ממנצלינו, נותני העבודה שלנו, מבעלי־החרושת. אנו תובעים שיפור מידי של תנאי העבודה; איננו חפצים בהשמדת המכונות והתנורים — אנו חפצים רק שמקופות בתי־החרושת המלאות זהב יהנו יותר את העם העובד. אנו חפצים לעבוד בתנאים אנושיים יותר. אנו תובעים את התנאים דלהלן:
1. יום עבודה של שמונה שעות;
2. להתחיל מיד בעבודות ציבוריות בשביל כל מחוסרי עבודה;
3. תשלום מינימאלי לעובדים; השכר הנמוך ביותר לגבר רובל אחד ו־50 קופיקות, לאשה רובל אחד ועשרים קופיקות;
4. ביטול עבודה בקבלנות (אַקורד);
5. זכות ביקורת לעובדים במינוי מנהלים, בעזרה רפואית, תנאי בריאות בעבודה, ועל הקופות;
6. ביטוח לעת זקנה;
7. ביטול הביקורת האישית;
8. הרחקת המשטרה מבתי־החרושת.

אכן, את חוד תביעותינו אנו מפנים כלפי שלטון הצאר, המעיק על העם העובד הפולני בנגישות תמידיות ובלחץ חמור. הוא אינו נותן לנו להגן באורח חפשי על העניינים שלנו. הוא מתנגד לשאיפתנו לרכוש לנו השכלה בשפתנו הלאומית. ולבסוף — היד המרצחת גוזלת מאתנו את הבנים ושולחת אותם לאיטליזי מנדז׳וריה. שביתה זו מתקיימת בסיסמה: „הלאה השלטון הצארי״.

הכרוז עשה רושם רב. העובדים המינהליים בבתי־החרושת הודיעו, שאם הפועלים יתבעו מהם להצטרף לשביתה, הם יעשו זאת.

היתה זו מפלגת פ.פ.ס. שנלחמה לשיווי זכויותיהם גם של היהודים, ועל כן לחמה במפלגות היהודיות שראתה בהן מתחרות עמה בכל הנוגע לחבריה היהודים. אך מה היה מחוץ לפ.פ.ס.?

בסוסנוביץ היה קיים כבר במידה מסוימת „פרוליטאריון״ יהודי, שעמו נימנו הפקידים במפעלי החרושת שנוסדו בידי הגרמנים, קיבלו משכורת טובה ונחשבו בחוג המתבוללים. הם היו רחוקים מהכרה יהודית או מעמדית, ומהם היו חברים בתנועת הפ.פ.ס. הפולנית. כן היו בסוסנוביץ אומנים יהודים רבים שהעסיקו עוזרים ומצבם היה קשה: עובדים היו 14 שעות ביממה ויותר, ושכר העבודה היה נמוך מאד. כך היה במקצועות החייטות, האפיה ואחרים. ל„בונד״ לא היו עדיין מהלכים בערי זאגלמביה, וניצניו בצורת חברים בודדים נקראו בכינוי „נערי האחדות״ (אחדות־יוגנעץ). ורק אחרי מהפכת 1905 החל ה„בונד״ מתחזק באיזור. לעומת זה היה קיים כבר גרעין קטן של פועלי־ציון. בועידת פוע״צ שהתקיימה בדצמבר 1905 בוארשה השתתף בתור ציר מבאֶנדין יהודה־לייב פיינר. בין עסקני הגרעין בסוסנוביץ נחשב גם משה מרקין.

סערת המהפכה של 1905 שהתחוללה בכל רחבי רוסיה עוררה הדים גם בזאגלמביה. ברם, העתונים ברוסיה ופולין הופיעו מצונזרים, ולכן קשה היה לקבל מהם תמונה נכונה על המצב בימים ההם. העתונים הירבו למסור ידיעות מקוטעות וכתבות יבשות על ערי המרכז בפולין: וארשה ולודז׳, בעוד שמערי זאגלמביה התעלמו כמעט לחלוטין, כאילו לא קרה בהן כלום. למעשה היה המצב באיזור זאגלמביה בכל רע. החיים בה שותקו. החנויות ומפעלי החרושת נסגרו וכלי הרכב לא פעלו. שביתות ואבטלה, הפגנות ופגיעות בצבא ובשוטרים, או ברכוש השלטונות, היו מעשי יום־יום. אכן בעתוני הארצות השכנות והקרובות לזאגלמביה נמסרו פרטים על מעשי הזועה מצד הקוזאקים והשוטרים הממונים על בטחון החיים והרכוש.

בעתון העברי הוותיק „הצפירה״ (בעריכת נחום סוקולוב) שהופיע בוארשה, נמסרו כמה ידיעות קטועות על זאגלמביה ועריה השונות, שחלק מהן אנו מביאים בזה כסדרן:

1. בהודעת מחלקת המשטרה מדובר על מפלגות ריבולוציוניות שונות שהרחיבו פעולתן. גם בפולין התאמצו המסיתים לעורר בחיים הפוליטיים והכלכליים במקומות אלה את המבוכה היותר גדולה, ואת מטרתם זו השיגו מצד אחד ע״י שורה שלימה של התנקשויות באנשים, ראשי שלטון גבוהים ונמוכים, ומצד שני — ע״י נסיונותיהם להביא לשביתה כללית בבתי־חרושת, אומנות ומסחר, במרכזי האומנות והתעשייה הגדולים כמו וארשה, לודז, סוסנוביץ ועוד.

2. כותבים מסוסנוביץ, כי ב־26 בינואר 1905 הודבקה בחבל הסוסנוביצאי המודעה דלהלן: נציגי מפעלי העבודה, החרושת, מכרות־הפחם ומינהלות בתי־החרושת ויציקות־ברזל מודיעים לפועלים כי המו״מ על תביעו־

תיהם, במידה שהדבר תלוי בבתי־חרושת אלה, יוכלו להחל רק כאשר יחזרו הסדרים, ומפני זה מציעים לפועלים לגשת מיד לעבודה ואחר זה יבחרו מצדם באי־כוח מכל ענף־עבודה וחרושת שיוכלו לדון עם העומדים בראש בתי־החרושת.

3. לפי ידיעה טלגרפית נפסקה תנועת הרכבות בקו הרכבת הוויסלית בחלק הדומברובי מאולקוש ועד סוסנוביץ, דומברובה וגראניץ. הרכבת אינה יכולה לנסוע בקו זה לרגל הנפצים בתחנות סטשמישיץ ושביתות העובדים שם.

4. ביום 27 בינואר בשש בערב התאסף בסוסנוביץ מסביב לבית־החרושת בקטרינה המון פועלים שובתים, רובם מדומברובה, וניגשו לפתוח את שער מפעל המתכת. מתוך ההמון ירו פעמים אחדות לגדוד הבּוטירקי שעמד במקום ופועל אחד התנפל בסכין על מפקד גדוד אחר. הצבא נאלץ איפוא להשתמש בנשק חם ועי"ז נהרגו מההמון 21 ונפצעו 20 איש. אחרי היריה הראשונה נתפזר ההמון, ואילו בקריאה בעתוני חו"ל שבשלאֶזיה וגאליציה הקרובות לזאגלמביה מודיעים כי בסוסנוביץ המית הצבא למעלה ממאה פועלים מלבד פצועים. בכל ערי המרכז בזאגלמביה היו מאות הרוגים בכל מקום מלבד פצועים למאות. אך יותר נכון להביא כאן את המקור הניטרלי של ההיסטוריה:

„השלטון הצבאי־משטרתי הביא ממיחוב 200 קוזקים והסתירם בחצר שר המשמר הארצי מקרוב. וראש העיר הקטוביצאי הודיע לשר המחוז דניאלצ'וק, כי בית־מסחר לנשק של צ'אפלינסקי נתחסל. מסביבות רחוקות מתאספים קוזקים לדומברובה ולסוסנוביץ ומשתקעים בשערי בתים ומשרדים ממשלתיים. האוכלוסיה החלה בעל כרחה לספק לעצמה צרכי מחיה. בחנויות נתהוו מאבקים על לחם, שב־4 לפברואר אי אפשר היה להשיג בכלל.

באותו יום בשעה 11 נתנו פּועלי הדוודים בבית־החרושת פיצנר את גמפר אות ראשון לשביתה כללית, ואחרי רגע החלו לבקוע באוויר צפירות בתי־היציקה „קטרינה", „דייכסל" ואחרים.

הפועלים, ביצאם מבית־החרושת, הציעו להנהלה את תביעותיהם. אחרי שמסרו את התביעות הללו התפשטו על פני הרחוב, סידרו תהלוכה ועם דגל או בלעדיו נכנסו לבית־החרושת הקרוב יותר והכריזו על שביתה. בבית־החרושת של ה"ה שן ודיטל, אחרי שזיגמונט ופוטאשינסקי גרמו להתפוצצות דינמיט במקום, זרקו הפועלים את העבודה. חלק הפועלים בהנהלת מדריכים מפלגתיים פנו לצד הרכבת. עובדי הרכבת הצטרפו מיד לשביתה, ומפאת זה נתעכבה כל תנועת הרכבות, וביחוד אחרי שהפועלים פוצצו בדינמיט קטר שנהרס וחסם את הקו. אחרי זמן קצר הסתדרה תהלוכה ענקית, שמנתה למעלה מ־10,000 איש ובדגלים מורמים ובשירת „הדגל האדום" צעדה התהלוכה לצד דומברובה, בשביל לעצור בעד העבודה במכרות ובבתי־החרושת שם. תוך יציאתם מבית־החרושת של שן הקיפו הפועלים בקרבם את ראש העיר קרוננברג. הוא נאלץ ללכת אתם עד לניבקה ולשאת דגל. במכרות ובבתי־חרושת העמידו שרות הכרחי.

אחרי שכל התנועה בסוסנוביץ ובדומברובה נעצרה, התפזרו הפועלים על פני כל הסביבה. בכל מקום ציוו לסגור חנויות. סגרו גם את המשרד של „קוריר סוסנובייצקי", אסרו לקבל ולשלוח סחורות, עצרו קרונות החשמלית. באותו זמן אספו אנשי השלטונות צבא לסוסנוביץ, עד שב־7 לפברואר שכנו בסוסנוביץ והסביבה 12 אלף חיל רגלי.

והיות שנמסרה ידיעה, שבבית־היציקה „קטרינה" עובדים יותר פועלים מכפי שדורש שרות התנורים והמכונות, זזו המוני הפועלים לצד בית־היציקה במטרה לאלץ את הפועלים לזרוק את העבודה. שערי בית־היציקה ננעלו, ובתשובה לדרישה לפתיחת השערים נשמעו דברי־איום והסתה של המנהל סקאווינסקי, שבעצמו — יחד עם החיילים הצאריים — ירו לתוך ההמונים באקדוחים. באותו זמן החלו לירות מלמעלה מה„אלדים" חיילים שהיו מוסתרים שם. המפקד של גדוד החיילים שליד „קטרינה" היה פולני אחד, הקפיטן אנטונייביץ'. כתוצאה מרצח מכופל זה היו 38 הרוגים ולמעלה מ־150 פצועים.

בקרב ההמונים שררה בהלה איומה. אנשים אחוזי פחד ומבוכה הפכו פניהם לבריחה בלתי סדירה — תוך דריסה על גופות ופציעה הדדית. פחד משונה ומכוער השתלט על האנשים במידה כזו, שלא היתה כל תגובה, בשביל ללכת לחדר־המתים ולחפש ולהכיר בין ההרוגים את בעליהם ואבותיהם. החיילים אף לא נתנו לשום איש לקחת חלק בהלוויית ההרוגים. ברחובות, בשדות, ליד בית־הקברות, דלקו הקוזקים אחרי הפועלים והיכום. רק ביום השלישי רעדו הלבבות הכאובים מצער".

השביתה הכללית נפסקה אחרי 32 ימים. היא לא הביאה למעמד הפועלים, מלבד לכמה יוצאים מהכלל, תועלת חמרית גדולה. לא פחותה מזה היתה המשמעות המוסרית הגדולה להמשך פיתוח הרעיון הסוציאליסטי. הפועלים חזרו לעבודה בעוצר יגון וחוסר רצון. השביתה העממית שברה את רגש הפחד, רגש החולשה.

הבטאון המקומי של פ.פ.ס. בדומברובה „גורניק", החל מופיע עכשיו כמעט פעמיים בחודש ונפוץ בכמה אלפי טפסים.

וכך עברו כמעט האביב והקיץ של 1905 תוך אסיפות בלתי פוסקות, כינוסים ושביתות, ובתוך מבול זה של נאומים, כרוזים ופעולה תעמולתית־השכלתית אינטנסיבית, הידהדו יריות אקדחים של לוחמים ופיצוצי פצצות.

בתוך מבול הידיעות על הנעשה ברוסיה ובפולין בשנת 1905, אין להסיח דעת מאילו ידיעות שבאו בעתונות על זאגלמביה ומרכזיה, שהנעשה בה לא השתקף כראוי בעתונות עקב הצנזורה. אנו מביאים איפוא המשך הידיעות כסידרן:

5. המושב סלאבקוב שבמחוז אולקוש היה 12 יום בידי הריבולוציונרים. יושבי המקום ביזמת המהנדס סוויקובסקי יסדו להם ועד להנהלת עניני הציבור וגם מיליציה מקומית, השמידו את תמונת הצאר בבית־פקידות

הכפר, סגרו את בית־הספר והנהיגו בבית־הפקידות את השפה הפולנית. הדראגונים שנשלחו לשם השיבו את הסדר על כנו. סויקובסקי הושם במאסר.

6. סוחרי הפחם הוארשאים העלו מחיר הפחם עד 30 קופ׳ הפוד, כדי 50% יותר מהמחיר הקודם. לדברי הסוחרים עלולה עליית מחיר הפחם להתמיד במשך שבוע ומחיר הפוד יהיה כשני רובל וחצי. סוחרי הפחם מבארים את הסיבה לא בשביתה במכרות דומברובה והסביבה, אלא הודות לספסרות הסוחרים המנוסים שעוד לפני שבוע הזמינו שיעור פחם קטן מהרגיל באמתלה, כי למסילת־הברזל וארשה—וינה לא יספיקו קרונות להובלת הפחם. העלאת מחיר הפחם אילצה את תושבי וארשה להשיג בחפזון חומר־הסקה במידה מרובה, מה שגרם הרבה להעלאת השער.

7. ועדת הפחם בוארשה הצליחה לקנות פחם רב ממכרות שלֶזיה ובעלי המכרות סיפקו לועד 50 קרונות פחם בכל יום. שר האוצר נתן רשיון לועד זה להביא מחו״ל מיליון וחצי פוד פחם בלי מכס.

8. כותבים מסוסנוביץ, כי בחבל זה נמשכת השביתה. התנגשויות עם השוטרים והצבא לא היו. מכרות הפחם בדומברובה עודם שובתים, והפועלים אינם עובדים.

9. מסוסנוביץ מודיעים כי בבתי־החרושת במילוביץ שבו הפועלים לעבודתם. רק בערב התאספו הפועלים משאר בתי־המלאכה והכריחום שנית להפסיק עבודתם.

בעתון העברי השני, „הזמן״, שהופיע באותו זמן בוילנא, באו שתי כתבות מבאֶנדין בקשר למצב, אף שאינן מגלות הרבה, אבל מתארות כלשהו את המצב. והנה הכתבות:

1. באֶנדין, 23 לינואר 1905.

גם פה ובסביבה החלה שביתת הפועלים לכל פרטיה. עד יום 20 בינואר שבתו פועלי בתי־חרושת אחדים, וביום 22 שבתו כל פועלי בתי־החרושת ומכרות־הפחם מפה. ביום הנ״ל באו העירה כט״ו פועלים, בהם כמעט כל תלמידי הגמנסיה של דיטל מסוסנוביץ עם אינטליגנטים רבים ודרשו לפתוח את החנויות שננעלו בבואם. ביהודים לא נגעו לרעה. אדרבה, התיחסו אלינו בידידות. לא היתה כל התנגשות בינם לבין המשטרה. הקוזקים עוברים בלי הרף בחוצות ומשגיחים על הסדר. הבוקר בא לכאן מקוזיניץ חיל־רגלי במספר 500 איש. הסדרים כמעט שלא הופרעו בעיר. גם חנויות יי״ש של הממשלה פתוחות כמקודם, ורק ליום מחר חוששים לבאות. פחד גדול שורר בעיר. מורגש גם מחסור בפחם.

2. 8 מרץ. השביתה בבתי־החרושת באזור עירנו שנמשכה למעלה מחמשה שבועות נסתיימה, אבל לא בכל מקום. ישנם עוד מכרות־פחם וגם בתי־חרושת אחדים שעוד לא התפשרו עם הפועלים, אבל מקוים שבקרוב יגשו לעבודה. בעלי החרושת נתנו לפועלים הנחות אחדות, העלו את השכר במידה לא גדולה, ובכמה בתי־חרושת הפחיתו גם את שעות־העבודה. במפעלי חרושת אחדים עזבו אחדים מהמשגיחים הראשיים את עבודתם לפי דרישת הפועלים, ובמקומם נתקבלו אחרים. גם בבית־הספר המקומי למסחר נתחדשו אתמול הלימודים. ברם, רק תלמידי הכיתות הנמוכות באו לבית־הספר.

משנמשכו המהומות הבודדות במשך כמה חדשים, הכיר הצאר הרוסי לדעת שאין בידו כל אמצעים למנוע את ההתפוררות המוחלטת של סדר ומשטר, משום כך הסכים לפרסם באוגוסט הצהרה שהבטיחה את כינוסה של אספה־מייעצת שתיבחר על יסוד צנז־בחירות מצומצם. ברם, ויתור חלקי זה אך הרגיז, ובערי רוסיה פרצה שביתה כללית; אף התחבורה הבינעירונית הופסקה ברחבי המדינה. הממשלה נאלצה להיסוג. כבר לפני השביתה הכללית באוקטובר היו אסיפות רבות של פועלים בבתי־חרושת שונים שבהן דיברו על המהפכה העומדת לבוא. והנה פרצה השביתה של אוקטובר. בפטרבורג התחילו אסיפות שבהן נשמעו נאומים מהפכניים. העתונים לא הופיעו. הובעה הדרישה לחופש דפוס גמור. המוני העם התעוררו ובלחץ־איתנים החלו פורצים את החומות הבצורות של המשטר.

ב־17 באוקטובר נאלץ הצאר לפרסם מאניפסט שעשוי היה להניח דעתם של רבים. במאניפסט הבטיח הוא לעם זכויות אזרחיות, הקמת משטר פרלאמנטארי, וחירויות יסודיות: חופש אישי, בחירות דמוקראטיות ל„דומה״ מחוקקת. אכן לא דובר בה על שויון זכויות של העמים ברוסיה. אם כי היהודים לא היו מרוצים מן המאניפסט הזה, וכן גם הציבור הליבראלי, הם ראו בו בכל זאת פתח לחופש, העתיד במרוצת הימים להתרחב יותר ויותר. מכל מקום, רוסיה כולה צהלה ורגשה. רחובות הערים מלאו המוני מפגינים, בהם לקחו היהודים חלק פעיל.

ב־24 לנובמבר שוב שבתו כל בתי־החרושת והמכרות בסוסנוביץ. פ.פ.ס. אירגנה הפגנות גדולות, ותהלוכה שמנתה אלפי איש זזה לעבר באֶנדין, לבית־הכלא. התהלוכה עברה בשקט גמור ברחובות, ורק ליד שרודולה התנפלו הקוזאקים על המפגינים. בלחץ הכידונים, החרבות ומכות המגלבים עם כדורי־עופרת בקציהם נתפזרה התהלוכה. איש לא מנה את מספר הפצועים, אם היו רבים או מעטים. למרות זה בוטלה הצגה בתיאטרון שנועדה לאותו ערב, ובמקומה התקיימה אסיפה גדולה, שבה קרעו את המאניפסט הצארי והכריזו על שביתה כללית. האֶנדקים (נארודובה דמוקראטיה) הסתפקו בהבטחות שבמאניפסט הצארי, והתיצבו בגלוי לצד השלטון הצארי. במחיר הבחירות ל„דומה״ ויתרו על עצמאות והיפנו את כל כוחותיהם נגד התנועה המהפכנית.

שוב התקיימה אסיפה גדולה ותהלוכה עם דגלים, ושוב כמעט שהגיע הדבר לידי יריות והתנגשות עם קוזאקים, שנמנעו ברגע האחרון, הודות לראש העיר של סוסנוביץ — קרוננברג. אחרי התהלוכה קבעו אסיפה בתיאטרון. באסיפה נכח קרוננברג ואף הופיע בנאום, שבו קרא לשקט והפסקת השביתה, ואחר זה מסר את השלטון „בידי המהפכה״ ונסע לקאטוביץ. מעודדים מהצלחה זו, בחרו הנאספים במשלחת, שהורכבה מהציר מרקובסקי, פיינשטיין — ס.ד., עורך־דין וירזבובסקי ורוקח מבאֶנדין, שתצא אל שר המחוז מירבך ותתבע ממנו למסור את השלטון לידי המשלחת. נתברר שמירבך לא גילה כל נטיה לכך, ובתשובה לתביעה למסור את השלטון הודיע, שברגע זה אין עדיין מהפכה ואת הנשק לא ימסור. הוא טען שרק הודות

לו לא התנפלו הקוזאקים על המפגינים, אבל הסכים לבטל את משמרות המשטרה. בתחילה הסכימו גם לכך. בחרו בועד אזרחי, שאליו נכנסו נציגי פ.פ.ס., ס.ד.ק.פ., ו־ס.ס.; את העיר חילקו לרובעים ומינו „רובעים", והבטיחו להם שישלחו אליהם שוט־רים מזוינים שישמרו על הסדר בעיר. על הסידורים הללו הודיעו לאזרחים במודעות. כך עבר השלטון במידה מסוימת לידי ועד אזרחי ששלט בעיר במשך 9 ימים, חוץ לבית־הנתיבות, שמשם גירשו הז'אנדארמים את השוטרים שנשלחו בידי ה„רובעי" גאיאֶבסקי. עד כה ועד כה הפיקו „תועלת" מהקונסטיטוציה: ה„גורניק" הופיע יום־יום ומכרו אותו ברחו־בות בפומבי. המשטרה הביטה בתחילה על כך בתמהון ובמבוכה, אבל הלכה וריכזה חילות והחלה אוסרת אנשים ומכה אותם במשטרה עד לאיבוד ההכרה. הועד האזרחי הזמין אליו את ראש המשטרה ותבע הסבר על התנהגות המשטרה, ולאיזו מטרה מרכזים צבא. ראש המשטרה בא, לא יכול לתת תשובה לשם מה מרכזים צבא. אחרי שעה הודיע שבבית־הדפוס יערכו חיפוש. הוא הסכים שיוציאו את הגליון האחרון של „גורניק" ושידפיסו בו הודעה על „מצב מלחמה".

למחרת היום הופיעו מודעות על גדרות העיר שהכריזו על „מצב מלחמה", וברחובות נראו קוזאקים ומשמרות שוטרים. החלו חיפושים ומאסרים רבים. חלפו „ימי החופש", שהשאירו לזכר אחריהם רק חרוז לגלגני:

„נבהל הצאר, העניק מניפסט,
חופש למתים, לחיים — הכלא".

כבר למחרת היום של המאניפסט החלו ההפגנות שכנגד: „תהלוכות פאטריוטיות", בהן השתתפו אנשי „העולם התחתון", מרגלי־חרש, שוטרים ואנשי־צבא. ויומיים לאחר פירסום המא־ניפסט החלו מגיעות שמועות רעות ואיומות מכל רחבי רוסיה על פרעות ביהודים. היו הרוגים רבים ועוד יותר פצועים. מספר הקרבנות הגיע לאלפים. גל של פרעות הציף את האוכלוסיה היהודית לא רק בתחום המושב אלא גם בישובים שמחוץ לתחום. באיזור זאגלמביה לא היו פוגרומים, אבל אוירת הפו־גרומים שררה בקרב האוכלוסיה היהודית. כמה וכמה משפחות יהודים אמידים ברחו לחו"ל והאנשים שנשארו בזאגלמביה היו שרויים תמיד בפחד.

מברק מסוסנוביץ מאותם הימים מוסר, שבאחד הימים התקיים שם קונצרט נפלא, והמנצח על המקהלה היה נער בן שבע בשם הניה סינקיביץ. פתאום נשמע קול: „מכים בעיר"! כל הנאספים החלו בורחים על נפשם והדוחק גדל מאד. איש לא ידע מפני מה הם בורחים ואנה. כצאן אובד היו כל אנשי העיר. החיילים שהגיחו ממקומות שונים בעיר לא ידעו מה עליהם לעשות. אחרי כן נודע כי לא קרה דבר: משמרת קוזאקים קטנה פתחה בדהרה באחד הרחובות, ורואיהם חשבו כי החל הנגף.

לפי העתון „נובה גאזֶטה" מסרה ממשלת פרוסיה בקא־טוביץ לשלטונות רוסיה בסוסנוביץ שני פליטים פוליטיים, פאשטו וקינטא, שביחד עם עוד פליט אחד בשם פעחא באו מסוסנוביץ ברכבת. כשהגיעו לקאטוביץ דרשו מהם תעודות. הפקיד הפרוסי שבדק את התעודות מצא כי מראה פניהם אינו דומה לתמונות שבתעודה. הפליטים הובאו לכלא, ולמחרת הוצאו לחפשי אחרי ששילמו קנס של 3 מרקים על שלא מילאו פורמאליות פשוטה. פעחא, נתין פרוסי, שוחרר לגמרי, ואילו פאשטו וקינטא נמסרו לידי שלטונות רוסיה. היה זה בהתאם להסכם בין רוסיה ופרוסיה בנוגע להסגרת פושעים פוליטיים. אנשים שלפי דעת המשטרה הרוסית לא היו לרצון לממשלה, לא יכלו למצוא חופש אישי גם בפרוסיה, ואלה שהגיעו לצד הפרוסי נתפסו ונמסרו למשטרה הרוסית. גילוי הסכם זה עורר מחאות בחוגי הפועלים בפרוסיה וגם הפגנות המוניות.

המאורעות בזאגלמביה יצרו קוניונקטורה כלכלית לאנשי־ההון שבשלאֶזיה־עילית. למן פרוץ השביתה והמהומות בזאג־למביה נפתחה הדרך לייצוא פחם משלאֶזיה לפולין ללא תשלום מכס. יצוא הפחם משלזיה־עילית גדל באותו פרק זמן ב־30%. יצוא הפחם לפולין לא זו בלבד שהיה כרוך ברוחים גדולים לבעלי־ההון של שלאֶזיה, אלא היה בו גם משום סיוע למתנגדי ההפיכה הרוסית. אכן גם בשלאֶזיה עילית עשו הידיעות על „יום הדמים הראשון" בפטרבורג, השביתה הכללית והמהומות בפו־לין, רושם עמוק על מעמד הפועלים, ופועלי המכרות בזאבז'ה ובזאבוז'ה שבשלאֶזיה הצטרפו לשביתה וגילו ענין רב באסיפות המוניות. באסיפות בקאטוביץ נשאו הפועלים קריאות: „כבוד לגיבורי הקרב לחופש"; „בוז לעבדי הצאר", ואף נתקבלו הח־לטות־עידוד לפועלים בפולין. מערי זאגלמביה ביקשו רבים מח־סה בערי שלאֶזיה־עילית הסמוכות, וביניהם משפחות הפקידים הגרמנים ואף משפחות השוטרים הרוסים מזאגלמביה שחרדו לחייהם. בסוף יולי הגיעו לגלייביץ 10 מלחים של אנית־השריון הריבולוציונית הרוסית הנודעה „פוֹטיוֹמקין". דרך הגבול ליד מיסלוביץ הבריחו ספרות בלתי ליגאלית לזאגלמביה ולפולין.

בראשית נובמבר 1905 הורה מפקד מחוז קאטוביץ להגדיל את חיל משמר הגבול הגרמני שבין זאגלמביה לשלאֶזיה־עילית. מצב כללי זה גרם עיכוב באספקת צרכי־מזון מפולין לשלאֶזיה־עילית, והמחירים האמירו ב־20—30%. נשי הפועלים בשלאֶזיה היו עוברות לערי־זאגלמביה ברשיונות־גבול מיוחדים לקנות שם מצרכי מזון. ב־13 לנובמבר שבתו למעלה מ־7000 פועלי מכרות־פחם וברזל במיסלוביץ והסביבה והגיעו להתנגשות עם המשטרה. המהומות במיסלוביץ עוררו את השלטון לשים קץ לשביתה בעזרת צבא, אך צירי הפועלים ב„רייכסטאג" הגרמני, קורפאנטי וקובאלצ'יק, הרגיעו את הרוחות והשפיעו על הפוע־לים לשמור על השקט.

המאבק מ־1905 עד למלחמת 1914

המאבק על שינוי המשטר הרוסי לא נסתיים עם תוצאת מהפכת 1905. אדרבה, מאחר שרק הדרישות הליבראליות המתונות ביותר באו על סיפוקן, הוסיפו רוב שכבות האוכלוסיה הרוסית לשאוף לתיקונים מרחיקי לכת. המיעוטים הלאומיים שלא השיגו מאומה ממהפכת 1905, האיכרים הזעירים שמצבם לא הוקל בהרבה, הפועלים שסבלו מרדיפות ומירידה לחייהם אחרי מאורעות 1905, ואף הליבראלים הקיצונים — כל אלה התאוששו כעבור זמן קצר וביקשו דרכים חדשות לשינוי המצב. שינוי זה לבש בהכרח צורה של מהפכנות מחודשת.

אחרי פילוג חזית המהפכנים הצליחה ממשלת הצאר להח־זיר את הסדר על כנו, וכוח המהפכנים נשבר. הצאריזם גייס את כל כוחותיו החשוכים שבממלכה הענקית במטרה להחניק

את המהפכה. עייפות ואזלת־יד נתגלו בשורות העובדים. המספר הרב של קרבנות, בתי־הסוהר המלאים, היריות והתליות שברו את הרצון לקרב. הגל המהפכני נסוג, וזמן רב ניהלו הפועלים קרבות־מאסף, קרבות של מחנות הנסוגים בלחץ כוחות מתקי־פים מכריעים. בסוסנוביץ ובזאגלמביה שררה בינתיים בתנועת הפועלים תקופה של שקט. הריאקציה הצארית השתוללה והמוני הפועלים קיפלו את דגליהם, בדחותם את מאבקם הגלוי לזמן אחר.

לפי נתונים שנאספו מכתבי־אישום, כתבים ארכיוניים והצהרות אסירים פוליטיים לשעבר יוצא, שמ־1905 עד 1909 בוצעו באיזור זאגלמביה 168 מקרי רצח של אנשי משטרה וצבא, 88 התנקשויות בפקידי המשטרה והצבא, ו־90 התנפלויות על מוסדות ממשלתיים ופקידים.

אולם מאז שנת 1912 גברו שוב מעשי הטירור ברוסיה ובפולין ורבו השביתות. ובשנת 1914, ערב פרוץ מלחמת העולם הראשונה, עמדה רוסיה מחדש על סף מהפכה.

22. סוסנוביץ־זאַגלמביה במלחמת העולם הראשונה

הכרזת המלחמה באחד באוגוסט 1914 — פלישת צבא הגרמנים והאוסטרים לאזור סוסנוביץ — ניתוק קשרי הכלכלה עם רוסיה — הסכנה לחוסר עבודה ואבדן פרנסות — ידיעות על התעללות חיילות הרוסים ביהודים — כרוז הגנרל לודנדורף באידית ליהודים — יהודי זאגלמביה ניצלו ממוראות המלחמה — פתיחת שערי גרמניה ואוסטריה ליהודי זאגלמביה — מתן רשיונות־מעבר לברלין ולווינה ליהודי סוסנוביץ — „ועד למען המזרח" בברלין יוצר אווירה נוחה ליהו־דים — פרנסת יהודים מאספקה לצבא הגרמני — עם הכרזת עצמאותה של פולין.

באחד באוגוסט שנת 1914 פרצה מלחמת העולם הראשונה וכבר ביום הראשון להכרזת המלחמה חלה פלישת צבא הגר־מנים והאוסטרים גם לאזור זאגלמביה.

יהודי זאגלמביה נפגעו יותר מיהודי שאר האזורים מפלי־שה זו; מצד אחד היא אמנם חיסלה את הגבול שמעבר לנהרות פשימשה ובריניצה, שהיוו נקודות־גבול בין מזרח ומערב פולין, ומאידך ניתקה את הקשרים הכלכליים והחברתיים המרובים בין זאגלמביה התעשיתית לבין הצרכנות, שהיתה לקוח חשוב של מוצרי תעשיה רבים אשר הופקו בחרושת ובמכרות הפחם והברזל של זאגלמביה. כך נתעוררה לפתע בעית היצוא של התפוקה התעשיתית ועמה אפשרות התעסוקה של עשרות אלפי פועלים ועובדים, שצפויים היו לחוסר עבודה ולאבדן מקור מחיתם. לא פחות מכן, ואולי אף יותר, סבלו יהודי האיזור שהיו נתונים במישרין לסכנות הכרוכות במלחמה. קודם כל סבלו הם כתושבי ערים ועיירות וכבעלי בתי־מסחר וחנויות מן הפלישה. אבל התלאות שמצאו אותם בעקב התקדמות המחנות הלוחמים ונסיגותיהם תוך תקופות קצרות היו קשות מנשוא. הם היו אחוזי פחד מאימת הרוסים שאיימו לחדור לאיזור, ובמיוחד אחרי שהגיעו ידיעות מעציבות מן המחוזות שנכבשו בחזרה בידי הרוסים, על תליות ורצח יהודים בעיירות בסביבת לובלין, ראדום וקאֶלצה; על גירוש המוני יהודים מעיירות באיזור הקרבות; על עלילות ורדיפות נוראות מצד הפולנים הדמוקרטים־הלאומיים המלעיזים בפני הרוסים כי הגרמנים והאוסטרים מתקבלים על־ידי היהודים בסבר פנים יפות, והם מספקים להם צרכיהם ומשיבים על כל שאלותיהם; כי היהודים משמשים מרגלים ובאים במגע עם האויב באמצעות טלפונים מוסתרים.

אליבא דאמת, גם הגרמנים והאוסטרים וגם הרוסים ציפו שהיהודים באזורי הגבול יסייעו להם בהתקדמותם. הגרמנים והאוסטרים — מפני שמצב היהודים בארצותיהם היה לאין ערוך טוב יותר מזה של אחיהם שברוסיה; והרוסים — תוך תקוה שהכרזתם על שלום־בית בפרוץ המלחמה יש בה כדי לדרבן את הפאטריוטיות בקרב כל חלקי האוכלוסים ברוסיה רבתי. אולם הכרזה זו לא ביטלה כלל את השנאה לישראל. לא נתבטלה שום הגבלה ליהודים, ועל אף המלחמה לא ראה השלטון שום תפקיד כחשוב יותר, מאשר להקפיד עם היהודים בכל הנוגע להגבלות זכות הישיבה, מחוץ לתחום המוגבל, עד כדי לא להרשות אפילו להורים לבקר את בניהם הפצועים בבתי־החולים.

צבא גרמניה ואוסטריה, שהתקדם בפולין הרוסית ובגאַ־ליציה המערבית, הביא בחשבון את השירותים לצבא הפלישה מצד אוכלוסיה מרובה וערה כאוכלוסיה היהודית. היהודים היו חשובים בהובלה ובמסחר, ובאמצעות הלשון האידית גם קל היה לבוא אתם בדברים. הובאה בחשבון גם איבת היהודים למשטר הצאריסטי. בתחילת התקדמותו פנה הגנראל־מאיור לודנדורף* בכרוז כתוב באידית נמלצת „אל היהודים האהובים בפולין", הבטיח להם את חסות צבאו וחירות גמורה ושויון לעתיד. כן עשה גם הצבא האוסטרי. וגם הצאר לא קימץ בהב־טחות, שאחרי זמן קצר הוכח כל הכזב שבהן.

יהודי זאגלמביה התפללו לנצחון הגרמנים, שכן על אף המגבלות המלחמתיות בשטחם מטעם המפקדה הגרמנית היו בטוחים לפחות בחייהם ובחופש התנועה. משנפלה ההכרעה בקרב והרוסים החלו נסוגים, נשמו היהודים לרוחה ואמרו, כי הרוסים מקבלים עונש מן השמים על הצרות והפורענויות שהביאו עליהם. מנוסת הרוסים מפולין הביאה הצלה לכלל יהודי פולין, ויהודי זאגלמביה, שבהם לא נגעה המלחמה, ניצלו

* נתגלה כצבוע ושונא יהודים פאתולוגי, וב־1923 הצטרף לנאצים.

ממוראותיה שהיו מנת־חלקם של היהודים בחלקי פולין הרוסית.

בתחילת המלחמה נוסד בברלין „ועד למען המזרח״, שבו היו מיוצגים כל הזרמים היהודיים, ותפקידו היה להמציא לשלטונות איזור הכיבוש ידיעות על מצבם המיוחד של היהודים ולתווך בין השלטונות והיהודים. הועד הצליח ליצור אוירה נוחה ושלטונות הכיבוש לא היו מעוניינים להרבות את סבלות האוכלוסיה יותר מן ההכרח בשעת חירום. באופן זה נמנע מן היהודים סבל מיותר. שלטונות הכיבוש הקימו מחלקה יהודית מיוחדת לטיפול בעניני היהודים וחיילים וקצינים גרמנים ויהודים באו ביחסים עם האוכלוסיה היהודית. המחלקה היהודית דאגה לקימום חיי הקהילות ובתי־הספר. היא העניקה לקהילות בסיס חוקי, חילקה אותן למחוזות ואיחדה את המחוזות במועצה עליונה. ודאי, לא כל הזרמים היו מרוצים מן החוק, ביחוד דורשי האוטונומיה הלאומית, אבל החוק היה מבוסס יפה ואף נתאשר על־ידי הרפובליקה הפולנית לאחר השלום.

עם התרחקות צבאות הרוסים מהאיזור החלו החיים נכנסים למסלולם הרגיל. ניתנו רשיונות מעבר לברלין ולערי גרמניה הרחוקות, ועד סוף המלחמה התפרנסו היהודים במידה מסוימת מאספקה לצבא.

בערים קשה היתה אספקת מזון ותלבושת להמונים. מגרמניה אי־אפשר היה להיעזר מפני שבעצמה סבלה ממחסור במצרכים אלה. פולין היתה מדולדלת, והתוצרת לא הספיקה לכלכלת האוכלוסיה הפולנית. רעבון ומגיפות איימו על הארץ. במצב זה יכול היה רק הרצון הטוב של שלטונות הכיבוש וסיוע מארצות נויטראליות להציל את המצב. כל העינים היו מופנות לארצות־הברית.

עמדת ארצות הברית כמעצמה עולמית היתה ברורה כבר בראשית המלחמה. שני הצדדים עשו מאמצים גדולים להשיג את סיועה החמרי ותמיכתה המוסרית. לגבי דעת־הקהל של ארץ דימוקראטית כארצות הברית, וביחוד לגבי המוני היהודים, היתה הברית עם הצאר מכשול גדול, והתעמולה של שני הצדדים עסקה בנושא כאוב זה. תקות נפגעי המלחמה ביהדות אמריקה החפשית והמשגשגת לא הכזיבה. הכרוזים החמים, שתיארו את סבלם של אחיהם בחזיתות המלחמה עוררו את הלבבות והתרומות החלו זורמות בממדים לא ישוערו. למעלה ממליון וחצי מליון יהודים ישבו באזורים הכבושים בידי גרמניה ואוסטריה, וחלק גדול מהם היה תלוי לגמרי בסיוע־חוץ. הארגונים היהודיים המקומיים פעלו ביחד עם „חברת העזרה ליהודי גרמניה״ בברלין והג׳וינט להקלת המצוקה.

בשנת 1917 נכנסו ארצות הברית למלחמה לצד בעלות הברית, אך הדאגות והמעמסות החדשות לא גרעו מנכונותם של יהודי אמריקה להמשיך בעזרתם, על אף העובדה ששיתוף הפעולה עם ועדי העזרה באירופה המזרחית נעשה מן הנמנע. תודות למיניסטריון החוץ בוושינגטון נמשכה פעולת העזרה בתיווך ועד הולאנדי.

עם סיום המלחמה פרקו הפולנים את הנשק מחיל־המצב הגרמני בזאגלמביה ושילחוהו אל מעבר לגבול שלאֶזיה.

ארבע שנות מלחמת העולם הראשונה היו תקופת מעבר בחיי היהודי בפולין. עם הכרזת עצמאותה של פולין החלה תקופה חדשה, שהיתה אינטנסיבית בהתפתחותה ועשירה בקורות הישוב היהודי בתנאים החדשים, והשפיעה את השפעתה גם על חיי היהודים בזאגלמביה.

23. החשמלית בסוסנוביץ וזאַגלמביה

החידוש בתחבורת האיזור — הופעת החשמלית בספטמבר 1927 בזאגלמביה — החשמלית ברחובות סוסנוביץ ופרבריה — הקו הראשון סוסנוביץ–בנדין בינואר 1928 — קווים נוספים לדומברובה, צ׳ילאדז, שופיניץ–קאטוביץ, שלזיה־עילית — נסיעה מהירה ונוחה לכל ישובי הסביבה — מאות אנשים לעבודה בחשמלית — תקנות נגד תאונות בחשמלית — יהודים לא נתקבלו כעובדים — בימי שבת ומועד היו הקרוניות ריקות מנוסעים... אווירה אנטי־יהודית במינהלת החשמלית.

חידוש נמרץ, פרי ההתקדמות הטכנית, הונהג בתחבורה של האיזור. בספטמבר 1927 נראתה לראשונה החשמלית בחוצות ישובי זאגלמביה וסוסנוביץ. אכן, לגבי אזרחי סוסנוביץ והסביבה לא היה הדבר בבחינת חידוש, שכן רגילים היו לנסוע בחשמלית ממקום למקום בעת ביקוריהם בשלאֶזיה עילית. ידוע היה כי התעשיינים הגרמנים שעברו לשבת בסוסנוביץ והסביבה השתדלו אצל השלטונות הרוסיים בדבר רשיון להתקין תחבורה של החשמלית באיזור שרובו ככולו מיושב עובדים הזקוקים לתחבורה נוחה ומהירה, אבל העלו חרס בידם. טחנות הממשל הרוסי הנחשל טחנו לאט־לאט וכל מפעל טכני־תעשיתי צריך היה להתגבר על כל מיני מכשולים ביורוקראטיים בטרם יזכה להתגשם בחיים.

אחרי שפולין יצאה מתחת רשותה של רוסיה והיתה לעצמאית זכתה זאגלמביה לחשמלית. מבין החברות של חו״ל שהיו מעונינות בהתקנת החשמלית זכתה „דהי אינגליש אֶלקטריק קאָמפאני לימיטד״. תחילה התקינה את הקו באֶנדין—סוסנוביץ, שנפתח לשירות הציבור בינואר 1928. אחר כך הלכה החברה והרחיבה את רשת הקוים דומברובה־גורניצה, שלאֶזיה עילית, סוסנוביץ—שופיניץ—קאטוביץ, באֶנדין—צ׳ילאדז ועוד. היתה זו חויה גדולה לתושבי סוסנוביץ והסביבה

לראות את החשמליות אצות־רצות הלוך ושוב וליהנות מנסיעה מהירה ונוחה.

התחבורה החשמלית פתחה גם מקורות פרנסה חדשים בשביל רבים מתושבי הסביבה ומאות אנשים נתקבלו לעבודה במקצועות השונים הקשורים במהלך התקין של החשמליות. במרוצת הימים הלכו הסידורים והשתפרו, נקבעו כללי כניסה ויציאה מיוחדים לנוחיות הנוסעים, וכן נאסרה הקפיצה מהחשמלית בדרך הליכתה למניעת אסונות.

דומה היה כי הכל אתי שפיר — ולא הוא, וכמובן לגבי היהודים. ראשית, חינוך כל הקוים כמעט נערך דוקא בימי שבת בכוונה תחילה כנראה שהיהודים לא יוכלו לקחת חלק בו. שנית, בקבלת עובדים נהגה המינהלה לפי הכלל הנושן „חוץ מיהודים", על אף העובדה שההכנסה העיקרית באה מידי היהודים. עובדה זו בלטה במיוחד בימי שבת ומועד, כאשר קרוניות החשמלית היו כמעט ריקות מאדם. מאחר שהמסחר העירוני והבינעירוני ורוב היבוא והיצוא נמצאו בידי היהודים, היו הם המרבים בנסיעות, בעוד שיתר חלקי התושבים היו נוסעים רגילים וההכנסה מהם אף היא היתה רגילה ומועטה למדי. אולם בתוך האוירה האנטי־יהודית ששררה בפולין אי־אפשר היה לקוות לשינוי כלשהו לטובה כלפי היהודים אפילו במפעל כזה, כמו החשמלית.

שער שני: זאגלמביה הדומברובאית

24. זאגלמביה ההיסטורית בת אלף שנים

יחידה גיאוגרפית־כלכלית בפני עצמה — איזור ערים וכפרים של חרושת — דומברובה ראשונה בניצול הפחם — עבר היסטורי בעל ערך רב — שרידי מקומות ישוב שהיו ואינם — עיי מפולת של טירות ומצודות וכנסיות עתיקות — ראשוני הסלאבים בזאגלמביה — מיסמך ראשון על זאגלמביה משנת 1105 — צ'ילאדז ב1228 — הכפר פוגון' ב1345 — בנדין ב1318 — שיילצה, קלימונטוב ומיסלוביץ ב1370 — זאגוז'ה ופורומבקה בפרפיה מיסלוביץ ב1379 — גז'יכוב ומאלובונדז ב1443 — סטשימישיץ, זומבקוביץ ודומברובה ב1440 — מרוביסקו (מודז'יוב) וניבקה, נימצס וקאז'ימיז' במאה ה־16 — הכורים והפחם יסודות החיים הכלכליים — פרנסת היהודים בזאגלמביה.

זאגלמביה הדומברובאית היתה פעם גדולה בהרבה מזו שאנו דנים בה וחבקה אזורים שנלקחו ממנה בתוקף נסיבות פוליטיות וכלכליות. לאחר החליפות והתמורות שעברו עליה במשך אלף שנות קיומה עם „ניתוחים" פוליטיים וגיאוגרפיים, היא נשארה יחידה גיאוגרפית־כלכלית בפני עצמה. זהו איזור אופייני מירכוזי לערים וכפרים של חרושת, המקיף שטח לא־גדול באופן יחסי של כ־300 קילומטר והמסוגר בתוך גבולות הקו: זומבקוביץ — סטשמישיץ — מאצקי (גראניצה) — סוסנובצה — צ'ילדז — גרודזיץ — באֶנדין — דומברובה גורניצ'ה — זומבקוביץ. סוסנובצה היתה חלק אינטגראלי בו.

המונח „זאגלמביה" יש בו משום ביטוי לאופי הכלכלי של השטחים הכלולים באיזור זה, שבו מפיקים דברי חפץ ממעבה האדמה[9]. ואילו בשם „דומברובאית" כינוה על שום היות הישוב, או הכפר, דומברובה ראשון בניצול הפחם. במאה ה־19 חלה בה המהפכה התעשייתית תוך ניצול העושר הטבעי, שינוי יסודי של המיבנה הכלכלי והתמדת התהליכים התוצרתיים באיזור, ששימשו גורם לריכוז אוכלוסין ועוררו לחיים מושבים חדשים, נוסף על הקיים.

א) זאגלמביה הדומברובאית במאורעות ובתעודות היסטוריים

זאגלמביה הדומברובאית עם סביבתה הקרובה ביותר מהווה איזור עם עבר היסטורי בעל ערך רב; ומי שירצה לבקש את עברה בשרידים יוכל למצאם פה ושם בעיי־מפולת של טירות ומצודות, חורבות מקדשים, שרידי חצרות וכנסיות עתיקות, ושומירות קדומות הכורעות תחת עומס־השנים, ושרידים של מקומות ישוב שהיו ואינם עוד.

בתקופת נדידת העמים הגדולה במאות הרביעית והחמישית הגיעו הסלאבים לאירופה אחר שבטי הגרמנים, ובין השט־

9. מעבה בפולנית: זאֶגלמביה.

חים הנרחבים שכבשו תחילה בין הנהרות דניאֶפּר ודניאֶסטר לבין הנהר ויסלה שבמערב והתישבו בהם, הגיעו במערב עד לנהר אֶלבּה והתישבו גם בשלאֶזיה ובזאגלמביה. הסלאבים שכבשו סביבה זו היו מצאצאי הכרוּבאטים הלבנים, שמושבם הראשי היה בקראקוב. זאגלמביה הדומברובאית וסביבתה הינה איפוא חלק של כרוּבאציה הלבנה הסלוביאנית הקדומה, שמיא־צ׳יסלאב הראשון סיפח ביחד עם קראקוב לממלכתו.

המיסמך העתיק ביותר על זאגלמביה והסביבה הוא משנת 1105. באותה שנה קיים האפיפיור קאליקסט השני באמצעות מורשו החשמן אגידיוש מטוסקולום בתעודה מיוחדת, בהסכמת בּולאֶסלאב קז׳יבּוֹאוּסטי (= בעל פה עקום) והבישוף רודוסטה מקראקוב, את כל הנכסים שהוענקו למנזר הבנדיקטינים בטיניץ[10]. לפי פרק 3 של המיסמך היה ברשותו של המנזר בטיניץ בין השאר: בשיווירז פונדק אחד, איטליז אחד.

בשנת 1106 קיבל דרוגוסלאב מבּוֹלאֶסלאב קז׳יבּוֹאוּסטי זכיון לייסד את הכפר קוזיגלוב, בסמוך לכפר גיאדזוב.

בתיאור ממלכת פולין קובע י. וו. וישליצקי, שסלאבקוב התקיימה כבר במאה העשירית.

ברשימות נכסי הנזירים הסדירים שבכנסיה ע״ש העלמה „נא פיאסקו״ בורוֹצלאב, נזכר מיסמך שניתן ע״י קאז׳ימירז ספראבידליבי, שבתוקפו הוענק למנזר בקרומולוב בשנת 1193 פונדק אחד. ואילו לפי ההיסטוריון הפולני דלוגוש יוצא, שאיבן אודרובאז, הבישוף מקראקוב, העניק בשנת 1220 למנזר את קרומולוב, סקאֶז׳צה, ז׳דקוביצה, דופיצה, מורסקו, וכן את המע־שר של איז׳נדז׳ה.

מן המיסמכים שבמנזר זוויז׳יניאֶץ ליד קראקוב מהשנים 1120, 1191 ו־1254 יוצא, שבאותן השנים היו קיימות חז׳אסטו־ביץ, גולאצ׳וב, בידלין, גרודז׳יץ עם כנסיית־עץ, לאגישה, סטז׳יז׳וביץ, וויקוביץ, נובה וויש, שאנצובה, דובישוביץ, פיז׳ו־ביץ, דאמביה, מילשקוביץ, גורי, טומקוביץ וגאבאשיץ.

בשנת 1220 העניק איבן אודרובאז למנזר במסטוב את וולוגוביצה וזירקוביצה, ובשנת 1225 את אימבראמוביץ.

בשנת 1228 העניק קאז׳ימירז הראשון, נסיך אופלן, לקלמנס שר הפלך של אופלן, את צ׳ילדז ורצועת קרקע ליד הנהר בריניצה[11].

בשנת 1228 הקים הנריק ברודאטי את המצודה סקאלה (כיום: גרודז׳יסק, או פוסטיניה באלומיה הקדומה ליד אויצוב)[12].

מיסמך הנמצא ברשות המנזר נורברטאנק באימבראמוביץ משנת 1226 מזכיר את המקומות הבאים: גלאנוב, וילמוזנה, מינוגה, זאדרושה, ויאנגרוט. ואילו ממיסמכים הנמצאים אצל פראנוסי מביאלאצ׳ובה, בישוף קראקוב, של מנזר הנזירים „הרוח הקדוש״, אנו למדים שבשנת 1244 כבר התקיימה חיחלה במצודת סלאבקוב.

לפי א. נארושיביץ׳[13], בשנת 1345 כבר היה קיים הכפר פוֹגוֹני (פוֹגוֹן, באיזור סוסנוביץ לעתיד).

בשנת 1277 הוצאו בוברוניק וזיכציץ — ברשיון הפליבן מאופלן הרמן מקראקוב — מהפרפיה הביטומית ונספחו לכנסיה בקאמין[14].

בשנת 1315 מבצבצים ועולים כמתוך הערפל ההיסטורי המקומות סולושוב ופיאסקובה־סקאלה. באותה שנה מוסר ולא־דיסלאב לוקיטיק לאיזה מיקולאַי זכיון על ראשות הכפר בסולו־שוב, האומר (בלאטינית): „היער שלנו מתחיל מהארמון פסקנ־שטיין עד לכפר סולשובה.״

המירשם של קראקוב מזכיר בשנים 1318 — 1326 בדיקא־נאט הסלאבקובי 25 פרפיות, ובהן את באֶנדין, צ׳ונגוביץ, גורי־ניץ, צ׳ילדז, חיחלו, גרודז׳יץ, קוזיגלוב, אולקוש, סונצוב, שיווירז, סימוני, חרושצ׳וברוד, וכן את וויקוביץ. בדיאקנאט לילוב נזכרות 29 פרפיות, ובהן: איז׳אדז, ז׳ארנוביץ, קרימולוב, וולודוביץ, מזיגלוד, קירוב, גיבלו, ניגובה, פשיבינוב, דלוזיץ.

בשנת 1321 קיבלו שני האחים וולפראם והילארי, ראשי הכפר דלוז׳יץ, מוולאדיסלאב לוקיטיק זכיון ליסוד העיר וולברום[15].

בשנת 1340 העביר פיוטר לבית פאנוב למנזר וינצנטי בביטום את הכפרים: דומברובקה ומליוביץ[16].

בשנים 60־1335 הקים קאז׳ימירז הגדול ארמונות בבאֶנדין, בובוליץ, מירוב, ז׳ארנובצה ובאויצוב[17].

אלישבע הבכירה, מלכת הונגריה ופולין, מאשרת, בהתאם לידיעה משנת 1370, את קבלת המכתב של אוטון מפיליצה בדבר חילופי האחוזות שילצה וקלימונטוב בחלק הרביעי אשר לפאטרונאט של הכנסיה במיסלוביץ.

בארכיון העירוני בביטום נמצא מיסמך מאחד בספטמבר 1371, שלפיו מרשים השופטים פסימיסלאב וצישינסקי לראש הכפר ו. דומברובסקי להשתמש בקרקע של ויקוביץ קומורני לשפיכת סוללה סביב האגם בדומברובה.

לפי הד״ר לוסטיג בספרו על מיסלוביץ השתייכו בשנת 1379 בין השאר לפרפיה מיסלוביץ גם המקומות זאגוז׳ה ופורומבקה.

בארכיון העירוני של העיר ביטום נמצאת העתקה של שטר קניה של נסיכות שיוירז באמצעות החשמן זביגניב אולישניצקי משנת 1443, שאושרה על־ידי הפקידים העירוניים ביום 5 למאי 1753. מיסמך זה מזכיר את המקומות דלהלן בנסיכות שיווירז: העיר שיווירז וצ׳ילאדז, הכפרים גאלוכוביץ, לאגישה, וויקוביצה קומורנה, לאנדולה, קריבניסטאב, נובה וויש, סטז׳י־ז׳וביצה, סונצ׳וב, פוגוניה, (פרוור סוסנובצה), גזיכוב, מאלו־בונדז (פרוור באֶנדין), קוזיגלוב ועוד.

ממיסמך של קאז׳ימירז יאגילונצ׳יק מ־11 לאוקטובר 1456, שהוכלל בספר החוקים הדיפלומאטי הפולני, אפשר לראות,

---

10. טכסט המיסמך הזה נכלל בספרו של שצ׳יגילסקי שנדפס בשנת 1668 בקראקוב ונמצא בספרית האוניברסיטה בקראקוב.
11. ראה ספרו של ס. שטנצל, „תולדות שלאֶזיה״.
12. ראה „כרוניקה פולנית״ למ. בילסקי, ספר שני.
13. ראה ספרו, „תולדות עם פולין״.
14. ראה ספרו של ס. גרליך, „תולדות הפרימונסטרטנזר״.
15. ראה „קורות פולין הקדומה״ למ. באלינסקי.
16. ראה „תולדות העיר בויטן״ לפ. גראמר.
17. ראה „כרוניקה פולנית״ למ. בילסקי.

שבאותה תקופה היתה קיימת זאבירצה (שבשנת 1431 היתה מחולקת לשני מושבים, קטן וגדול).

י. דלוגוש מזכיר בתקופת השנים 60־1440 את המקומות הבאים: בולֶסלאב, סטשמישיצה, אוקראדזיונוב, זומבקוביצה, לושיין, קוסמולוב, רוקיטנה, ווישיולקה, אויסצה, לוביאנקה, מיסלוב, פוסטאשוביצה, ריצ׳וב, רודאקי, גולצ׳וביצה, גרודקוב, רודניקי ועוד.

א. פאבינסקי [18] מזכיר בשנת 1940 את: סטז׳יגובה, סמולין, ריצ׳וב, פומרוז׳יצה, גולונוג, לשניוב, דומברובה הישנה ומקומות אחרים.

המאה השש־עשרה מעלה לפנינו שורה של מקומות שלא היו ידועים לפני כן ובהם: ניבקה, נימצס, מרוביסקה (ששמה נשתנה אחר כך למודזיוב) וקאז׳ימירז [19].

לבסוף יש להוסיף, שהמחוזות הנוכחים של באֶנדין, זאבירצ׳ה ואולקוש, הפקיעו עצמם מהמחוזות הישנים של פולין מהמאה הט״ז, והם: של פרושוב, לילוב, קשוינדז ומנסיכות שאוואֶר.

ב) זאגלמביה ואוצרות מחצביה

פחם־האבן מהווה את העושר הטבעי העיקרי של איזור זאגלאֶמביה ושלאֶזיה־עילית השכנה, והוא שהשפיע במידה מכריעה על פיתוחו הכלכלי של השטח כולו. אכן לא הכלכלי בלבד. תפוקת הפחם השפיעה בצורה מכרעת על האופי העירוני של כפרים לשעבר שהפכו לערים, כמו דומברובה, סוסנוביץ, סטשמישיץ, צ׳ילאדז, זומבקוביץ ואחרים. שלאֶזיה־עילית מנתה 58 מכרות, ויחד עם המכרות של זאגלמביה הדומברובאית 69 מכרות, ועם זאגלמביה הקראקובית — 74. שלוש הזאגלמביות ביחד סיפקו כתשעים אחוז מכל תפוקת הפחם הפולני ותפסו את המקום הרביעי בין ארצות אירופה אחרי ברית־המועצות ובריטניה הגדולה. תפוקת פחם הגדולה ביותר צוינה בשלאֶזיה־עילית בשנת 1913, והיא: 41 מיליון טון. בשנת 1938 — קצת למעלה מ־38 מיליון טון.

הפחם היווה את יסוד החיים הכלכליים באיזור זאגלמביה. כל דרדקי־רבי־רב ידע יפה, כי הפחם הוא לחם חוקם של הכורים הרבים העובדים במכרות הרבים הפזורים על פני אגן הפחמים הנקרא זאגלמביה (הדומברובאית, השלאֶזית והגאליצאית). הכורים, שהיוו את רוב האוכלוסיה בשטח זה, שימשו גורם כלכלי לאוכלוסיה היהודית, הסוחרים והאומנים כאחד, שפרנסתם באה מהם. בימי החורף ידע כל ילד בזאגלמביה טעמו של פחם, כי הבתים היו מוסקים בפחם והכל הרגישו בחום המופק מהפחם הנשרף בתנור ומשמש תריס נגד הקור והכפור. ידענו כי הפחם מצוי תחתנו באדמה, והכורים מוציאים אותו משם לתועלת הציבור. עוד זכורים לנו „החורים והסדקים" במקומות השונים על פני הקרקע שנתהוו בעקב „בליעת" האדמה, אם מחוסר משען מספיק תחתיה ואם לשם קריעת אשנבים אוויריים. ליד רוב החורים הללו הופיעו אזהרות בכתב מעל גבי קלונס־של־עץ (עם גולגולת מת): „היזהרו מסכנה. לא לגשת." בזאגלמביה היינו אנחנו ילידי המקום „קרובים לחלל" הפחם וידענו להעריכו כמוצר חיוני.

---

18. ראה ספרו „על מאורעות היסטוריים".
19. ראה ספרו של ד״ר לוסטיג „תולדות העיר מיסלוביץ".

25. זרמי נהרות ויובליהם בזאגלמביה

הפשימשה השחורה, הנהר הראשי והארוך ביותר באיזור — כל ערי האיזור על גדותיו — מקום רחצה וטבילה ליהודים — בימי ראש־השנה מטרה ל„תשליך" — הנהר סיפק זרם למפעלי חרושת ולהשקיה — אורך הפשימשה 50 קילומטרים — חיבורו עם הפשימשה הלבנה בניבקה — תפקידו בתיחום גבול משולש — הדיג והשיט בנהר — רפסודות בפשימשה במיסלוביץ — שטפונות הנהר אחרי גשמי־זעף — נזקי השטפונות בבנדין, סוסנוביץ, דומברובה ומודז׳יוב — אורך הפשימשה הלבנה 55 קילומטר — מיזוג הבריניצה עם הפשימשה ליד ראדוכה — נהרות יותר קטנים בזאגלמביה.

מזלה של זאגלמביה גרם, שנהרותיה לא זכו בפי משורריה לשירי־תהילה ולא הוכתרו בנזרי פיוטים. לנהרות זאגלמביה לא היו שמות מצלצלים כמו לויסלה, וארטה, בוג, פיליצה ודומיהם. ובכל זאת אין לבטל כלאחר־יד את הנהרות המבתרים את חבל זאגלמביה. תושבי האיזור הסתפקו במה שחלק להם הגורל והעריכו את זרמי פלגיהם כנהרות רחבי־ידיים. בספרות האיזור הם תפסו מקום בראש. אכן, הם אף חוננו מיד הטבע במחזות־נוף יפים, והמטיילים התענגו עליהם ועיניהם לא שבעו מראות. מאידך היו גם מקרי טביעות ואף שטפונות שהיסבו נזקים חמריים ניכרים, ולפעמים גם חיבלו ברכוש וגם עלו בחיי אדם.

א) הפשימשה השחורה

נהר זה, הראשי והארוך ביותר בזאגלמביה, אינו אלא נהר בינוני שמימיו הולכים לאט; ברובו בעל קו ישר, אך לא חסר גם פיתולים. זהו עורק תחבורה מימי חשוב בזאגלמביה, אף־על־פי שרק בחלקו יפה לשיט סירות וספינות. על גדותיו

נהר הפשימשה השחורה אחרי הכוונת הזרם,
ליד רח' וואַוול בסוסנוביץ
די שוואַרצע פשעמשאַ נאָך דער שטראָם־רעגולאַציע,
ביי דער וואַוועל־גאַס אין סאָסנאָוויץ

שוכנות כל ערי המרכז: באֶנדין, סוסנוביץ ודומברובה, ואף עיירות וכפרים כמודזיוב, סטשימישיץ, ניבקה ואחרים. ליהודים ששכנו בקירבתו שימש הנהר מקום רחצה וטבילה, לכבוד שבת וחג, ובימי ראש־השנה היו עורכים שם „תשליך" בהמוניהם. במודזיוב היו נפגשים ל„תשליך" משתי גדות הנהר יהודי מודזיוב ומיסלוביץ ומחליפים ביניהם דברי־שלום בנענוע ראש או ידיים. מאידך מספק הנהר זרם למפעלי־חרושת, טחנות־מים, ולהשקיית שדות. הפשימשה השחורה שימושית יותר מחברתה הפשימשה הלבנה. האחרונה עוברת דרך כפרים וחוות, ואילו השחורה דרך כל ערי המרכז של זאגלמביה, ונחשבה ל„עירונית" יותר.

מוצאו של נהר זה מצפון לשיפולי הגבעות השטוחות של אולקוש, כשלושה קילומטרים צפונית לאוגרודזיניץ מתחת לכפר באזוב ליד קרימולוב, בקירבת מעיינות הנהר וארטה. הרמה האמצעית של הסביבה מגיעה לגובה של 1400 רגל, ובקירבת באזוב ל־1582 רגל. כמה נחלים בהתמזגם יחד צרים את הנהר. תוך עיקוף בכיוון למערב זורמת הפשימשה לצד החווה יוד־נובקה, שאחריה היא נכנסת לשטח מיוער צפונה לכפר רוקיטנה (במחוז באֶנדין), וכאן מתחברת עם פלגים אחרים המובילים מי־מדרונים של הרמה הנ"ל.

דרומית לכפר ניבקה היא מתחברת מצד הגדה השמאלית עם הפשימשה הלבנה בנקודה המהווה גבול משולש של פולין הקונגרסית (בשלטון רוסיה), גאליציה (האוסטרית) ושלאֶזיה (הפרוסית). מכאן היא זורמת כנהר־גבול ממוזג של שתי הפשימשות, רחב ובעל זרם חזק בין גאליציה ושלאֶזיה. בגאליציה, בולעת הפשימשה פלגים זעירים: מי קאטוביץ, וואולניצה, פוניקוויץ' ושמיירדזונקה.

אורך הפשימשה בתחומי פולין הקונגרסית מגיע לחמישים קילומטרים, בתחומי גאליציה עשרים ושלושה קילומטרים. הפשימשה השחורה נופלת במרחק כשבעים קילומטר ליד צ'רנוכוביץ לתוך הויסלה. ומאחר שהנהר זורם דרך אדמת חמר וטיט שחום המקנה למימיו גוון כהה, קראו לו „הפשימשה השחורה", להבדילה מאחותה „הפשימשה הלבנה", הזורמת בסביבת וולברום ומימיה שקופים. על גדות הפשימשה השחורה ישבו מאז ומתמיד קבוצות דייגים שעסקו בדיג דגים ומסחרם, וטחנות־מים טחנו זרעים לקמח. בזמנים קדומים היה הנהר שופע דגים מדגים שונים, ואף זאב־המים מצא לו מושב במצולות הנהר. הנהר נתן הכנסות ניכרות לכמרים של באֶנדין ומיסלוביץ, לאדוני האחוזות של פוגון ושילצה, וכן לעיר באֶנדין עצמה. הרשות לדוג בנהר היתה נתונה לכומר המקומי, והוא היה מחכיר את זכותו תמורת עשרים טאלר לשנה. כיום הנהר אינו שופע דגים. מחסור זה בדגה בא בעקב ההפרעות התדירות לדגים הנגרם על־ידי השיט.

השיט בנהר היתה לו חשיבות מסוימת, אם גם בדרך כלל היה זעום. בשנת 1830 בערך שוטטו בפשימשה כארבעים אֳרבות בין באֶנדין לבין הויסלה, שהיו מעבירות תפוחי־אדמה, קמח, תבן, עצים, פחם ועוד. לפני מלחמת העולם הראשונה הילכו בפשימשה רפסודות למן מרומי מיסלוביץ. אז הוחל גם בהקמת נמל קטן בקירבתו, ואחת מפירמות הפחם הפעילה גם ספינה קטנה למשיכת רפסודות.

בימים של גשמי־זעף היתה הפשימשה עולה על גדותיה ומציפה שטחים גדולים. בשנת 1936, לאחר גשמי־זעף ללא הפסקה במשך ימים אחדים, עלתה הפשימשה על גדותיה והשטפון היה גדול ורק בדרך נס לא היו קרבנות אדם. רוב השטפונות אירעו בבאֶנדין. בחלק מן המקומות עלו המים לשלושה מטר בגובה. הוצפו הרחובות ברובארנה, זאוואלה, פודזאמצ'ה. הבתים בסימטאות העיר עמדו מחציתם במים. התושבים שלא הספיקו להציל את רכושם בעוד מועד סבלו נזקים רציניים. עם המים נגרפו סחורות, בגדים וחפצים שונים. הקשר עם הסביבה המוצפת נותק. המהנדסים העירוניים הגישו עזרה לתושבים במקומות המוצפים, ומכבי־אש פיקחו על המצב. ברחוב זאוואלה הסבו המים הרס בבית פרנס. בדירת הרשל לופטיג פרצו המים פרץ ברצפת הבית והגיעו עד לארונות. ביחוד סערו המים ברחוב זאוואדזיה (בוקובינה). לתושבים סיפקו אוכל בסירות. בבוברובניק נפל איש שרכב על אופניים לתוך המים וטבע. לאורך כל רחוב ברובארנה נמצאו בתנועה סירות וכלי־שיט שהעבירו הלוך ושוב את דיירי המקומות המוצפים.

בדומברובה הציפו מי הנהר שעלו לגובה של מטר אחד את הרובעים: ז'ילונה, קוזיניץ, רובוטניצ'ה ואחרים. מבתים רבים היה הכרח לפנות את הדיירים. הילדים שהצטרכו ללכת לבית־הספר הועברו בסירות. הנהלת העיר עמדה בראש מפעל ההצלה.

בסוסנוביץ הציפה הפשימשה את הרחובות הנמוכים של העיר. בין השאר הוצפו הרחובות יאסנה, ליגיונוב, וואול ועוד. ברחוב יאסנה אי־אפשר היה להגיע לבית־הספר. כן הוצפו כמה רחובות בפוגון. נזקי השטפון נאמדו בעשרות אלפי זהובים.

במודזיוב הציפה הפשימשה את כל העמק והמדשאה שבין הנהר לבין אגם המים שמתחת לגשר־העץ שהוביל ממודזיוב למיסלוביץ. היה זה שטח מרעה למקנה של חקלאי מודזיוב והסביבה, ועם השטפון הגיעו מי הפשימשה עד לרגלי גבעת

בית־העלמין היהודי. וכן היו תחת המים חלקים שונים של הדרך שבין מודזיוב לסוסנוביץ דרך ראדוכה (ליד הבריניצה). גדול היה זעפה של הפשימשה, ועברו ימים מספר עד שזעמה שכך והמים ירדו באיטיות.

ב) הפשימשה הלבנה

נהר זה מוצאו מהמעיינות בסביבת וולברום שבמחוז אול־קוש. שני פלגים, אחד היוצא מתחת ללובוזוב ואחד מתחת לפורמבה־עילית, יוצרים תוך התחברות את הנהר הזה, ובדרכו הוא מתמזג, כאמור לעיל, עם הפשימשה השחורה. אורך נהר זה כ־55 קילומטר, ומהם מהווים 15 קמ׳ קו־גבול בין פולין הקונגרסית (הרוסית) וגאליציה (האוסטרית). למטה מסלאבקוב מתוח עליו גשר, וגשר שני נועד למסילת־הברזל העוברת מגראניצה (בהמשך מוינה) בכיוון דאָמבלין (איבאנגרוד). הגשר מקומר. לאורך כל דרכו עובר הנהר בנוף נהדר מלא־חן.

גם הפשימשה הלבנה עושה „גדולות" בשטפונה בימי זעף ושטחים עצומים של אדמות מרעה וחקלאות מוצפים מים במשך ימים ספורים. קשה אז המעבר מכפר לכפר, ויש צורך לעבור דרך פסי־הרכבת שעל פני גשרים גבוהים ומוצקים המתוחים מעל לזרמי הנהרות, או לעקוף את השטחים המוצפים.

הנהר בריניצה. לצד מערב של גבול זאגלמביה זורם לו נהר אחד שמוצאו משני מקורות: האחד מתחת לאוסטרזניצה, והשני ליד מארקוביץ בסביבת קוזיגלוב. ליד ראדוכה הוא מתמזג עם הפשימשה. בתקופת המלך חרובּרי נקרא נהר זה בשם בראנה, במאה ה־14 — בז׳יניצה ובז׳יזניצה, ואחר כך — בראניצה ובריניצה. מוצאו של הנהר במחוז באֶנדין, באחוזת פינצ׳יץ, ומקורו במדרונים ובביצות שאחרי הכפרים זאביאק וסטראקוב עד לכפר זנדק. כאן הוא פונה לצד דרום ובכיוון זה הוא ממשיך לזרום על הגבול שבין פולין הקונגרסית (הרו־סית) ושלאֶזיה (הפרוסית) דרך הכפרים ניזדארה, ויסולה, בוברובניק, וואיקוביץ, קומורנה. אחרי העיר צילאדז הוא זורם בשתי זרועותיו לתוך המדינה. אחרי כן הוא מהווה שוב קו־גבול וזורם דרך הכפרים מילוביץ, סוסנוביץ, ולפני מודזיוב נופל לפשימשה השחורה, אחרי רוצו כששים קילומטר. במרוצו הוא מסובב כמה טחנות, נותן כוח תנועה למכוני־מכרות אחדים, במיוחד בעבר הפרוסי. מעל לנהר שטוחים כרי־דשא רחבי־ידיים ומרעה. בימי השטפונות היוו בריניצה והפשימשה השחורה נהר גדול אחד רחב־ידיים.

נחל בוגוריה מוצאו ליד טחנת בוגוריה, אחרי זומבקוביץ, במחוז באֶנדין; הוא חוצה את קו מסילת־הברזל וארשה־וינה בדרכה מגולונוג לזומבקוביץ, ואחרי עברו כעשרה קילומטרים בסביבה מיוערת וביצות, הוא נופל ליד גזיכוב לתוך הפשימשה השחורה.

הנהר מאסלוניצה. זהו שם של נהר קטן במחוז באֶנדין שראשיתו בתחום הגבול של מחוז אולקוש. מטה מאוגרודזיניץ הוא זורם לצד מערב דרך גוז׳ניצה־מאסלונסקה, וליד טחנת קוז׳ל, במרחק לא רב מטורוז, הוא נופל לתוך הפשימשה השחורה. אורך הנהר שמונה קילומטרים. הוא נחשב למעין ראשי של הפשימשה, שמוצאה ממנו.

נחל מיטרינגה שבמחוז באֶנדין — זרימתו מתחילה ליד המושב מיטרינגה, לצד דרום־מערב של אוגרודזיניץ; זורם בכיוון דרום־מערב, מטה ממלינק שבין לאזי וזומבקוביץ, חוצה את קו מסילת־הברזל וארשה־וינה, זורם ליד חרושצ׳וברוד, ואחרי סוליקוב, במורד שיוויר, נופל בצד הגדה השמאלית לפשימשה השחורה. ארכו כחמישה־עשר קילומטר.

נחל טשיביצ׳קה אינו אלא פלג הפשימשה מהגדה השמא־לית, המתחיל זרימתו בכפר טשיביצ׳קה במחוז באֶנדין, משי־פועי הגבנונים האולקושיים, עובר דרך לושין, זורם דרך הכפר אנטוניוב ליד זומבקוביץ ומשתפך לפשימשה השחורה מהגדה השמאלית למטה מפשיצ׳יץ.

נהר יאבורזניק (או קוז׳יברוד) יוצא מבין גבעות מיוערות שבין הכפרים פסארי, מיסלאחוביץ ופלוקי שבמחוז באֶנדין, וזורם ליד הכפר צ׳יז׳ובקה. ליד צ׳ינשקוביץ מקבל לתוכו שלושה פלגים: ז׳אבניק, יאבורזניק ולוז׳ניק, מתחמק ממגע עם שצ׳אקובה, ולמטה מסושניצה, בהתחלקו לשני ענפים הוא נופל לפשימשה הלבנה. ארכו עשרים ושלושה קילומטרים.

נחל ביאלה יוצא מאגם שבין חולות. בסביבת הפשימשה הלבנה, במחוז אולקוש, לצד מזרח של הכפר קלוצ׳ה ולמטה מנובה־קוז׳ניצ׳קה הוא נופל מצד הגדה השמאלית לפשימשה הלבנה. ארכו תשעה קילומטרים.

26. פתיחת שערי זאגלמביה ליהודים

סוחרים־נוסעים יהודים בזאגלמביה במאה ה־10 — יהודים מגרמניה ושלזיה בזאגלמביה — אדמת זאגלמביה כמעבר בין מזרח למערב — תפקידים חיוניים ליהודי האיזור — סוחרים ואומנים יהודים חרוצים באיזור — יהודי בנדין שולטים על יהודי הסביבה — רב בבנדין במאה ה־16 — בריחת יהודי זאגלמביה מכיבושי הטטרים — בנדין, מושב ראשון ליהודים באיזור — היהודים בחסות המלכים — מחיצת־גבול בין יהודי זאגלמביה ושלזיה — חסידי זאגלמביה ומש־כילי שלזיה — קהילות יהודיות בשלזיה — יהודים בנקאים וסוחרים בשלזיה — ישובי יהודים בשלזיה־עילית.

א) ישוב היהודים בזאגלמביה

אימתי הגיעו ראשוני היהודים לארץ פולין בכלל ולאיזור זאגלמביה בפרט? על זה אין נתונים נאמנים ובטוחים. לפי כמה רמזים היסטוריים היו ליהודים עוד במאה התשיעית יחסי מסחר עם ארץ זו. מספרי היסטוריונים (בשפה הלאטינית) למדים אנו שאצל שבטי הסלובינים המערביים שרר נוהג למכור שבויי־מלחמה בלתי פדויים לזרים. לסחר עבדים היו באים בין השאר גם יהודים מגרמניה השכנה ששיתפו פעולה בפדיית שבויים וקניית עבדים (ואולי יהודים שבויים) שהוציאו משם לארצות מזרח ומערב. ברם, ירידים אלה התקיימו באורח נדיר ולא היה לכך קשר עם סידור ישובי יהודים כאן.

ורק מהמחצית השניה של המאה התשיעית מתחילים להגיע אלינו נתונים יותר נאמנים על ישיבת־קבע של יהודים בפולין. באותה תקופה עמד על הפרק אצל רבים מיהודי גרמניה — שאז עברה עליהם אחת התקופות הקשות ביותר של רדיפות ונגישות — לעזוב ארץ־דמים זו ולהמירה באחרת. למטרה זו שלחו משלחת אל הנסיך לשקו בבקשה לתת להם רשיון לשבת על אדמת פולין. לשקו קיבל את פני המשלחת יפה, ומשנתברר לו כי היהודים עובדים לאל אחד ואמונתם מצטיינת באהבת הזולת ובכיבוד אמונות אחרות — הירשה להם להתיישב בכל האזורים הפולניים ללא כל הגבלות.

בשנת 994 עברו משפחות יהודים רבות מארצות צ׳כיה וגרמניה לפולין ומספרם הלך וגדל משנה לשנה. על תקופה זו מספרת האגדה, כי לפני דורות רבים, אחרי שנפוצו גולי ישראל בעולם, הגיעה קבוצה אחת אל המישור רחב־הידים שעל שפת הנהר ויסלה. בעודם חוככים בדעתם להמשיך בנדודיהם מזרחה או לחזור על עקבותיהם, נראה להם מלאך בחלום־לילה ואמר להם: פה לין (היא פולין, המורכבת משתי הברות). מיד התישבו שם, וקראו למקום פולין... ויש אומרים שהיה זה באיזור שלאֶזיה, שחבל זאגלמביה היוה אז חלק הימנה.

פולין היתה אז אחת הארצות הסלאביות הרבות שאך זה התעוררו לתחיה מתקופות נחשלות ופרימיטיביות של משק טבעי, ללא ערים כמעט וללא מסחר, ותעשיה דלה מאד. נסיכי פולין, כמוהם כנסיכי ליטא, היו זקוקים לכוחות פעילים ודינאמיים שיבואו למדינותיהם הפרימיטיביות והמוזנחות ויביאו אתם כושר מסחרי ותעשיתי, שכלי וארגוני, לפיתוח כלכלי וצבאי. הם קיבלו בסבר פנים יפות ואף הזמינו אליהם אומנים גרמנים וסוחרים יהודים שנמלטו מארצות הדמים: גרמניה, צ׳כיה ואוסטריה לאחר התקוממויות האיכרים, מלחמות דתיות ומהו־מות ממושכות שרושו את האזרחים. כאן, במזרח המרושל של אירופה, היה מקום למהגרים חדשים שיביאו אתם יסודות ראשונים של קידמה כלכלית ותרבות טכנית.

אחרי התישבותם בפולין שאפו היהודים לחיי בטחון ומנוחה. כבר בשנת 905 הוצאו תקנות מטעם הנסיך שקבעו את היחס למהגרים מקרוב באו. מלבד הזכות לחופש דת, קיבלו היהודים בתי־דין משלהם, זכות לסחור בכל מקום והגנה מפני כל התקפה עליהם. בתנאים נוחים אלה הלכה האוכלוסיה היהו־דית וגדלה; ומשהחלו מסעי־הצלב הראשונים והפורענויות ניתכו עליהם כמעט בכל ארצות אירופה, נאלצו רבים לבקש להם מפלט ומחסה בפולין, וזו הקבילה בסבר פנים יפות את כל הבאים אליה. במחצית הראשונה של המאה הי״ב הגיע מספר היהודים בפולין בערך לשמינית מהאוכלוסיה הכללית, ובכמה מקומות אף למעלה מזה.

לפי אחת הפריבילגיות משנת 1264 ניתן להסיק, שהיחס ליהודים היה כאל שבט או קיבוץ העוסק אך ורק במסחר ובעניני כספים. על חקלאים ובעלי־מלאכה יהודים אין כל רמז. יש אמנם אילו ידיעות מהמאה הי״ג על חקלאים יהודים בנפות המערביות של פולין (עתה שלאֶזיה), ברם יש להניח שהיו אלה מקרים יוצאים מהכלל.

בכלל אפשר לקבוע, שהיהודים בפולין חיו בטח חיי שלוה עד אחרי מות מגינם המלך קאזימירז׳ הגדול. מראשית המאה הט״ו ניכרים סימנים ראשונים לצמצום חירותם וזכויותיהם, אם בהשפעת הכנסיה הנוצרית־קאתולית ואם ברשעותם של נסיכים ומלכיה שביקשו תואנות ובאו בעלילות על היהודים במטרה להצר את צעדיהם ולרדת לחייהם. שכן כבר בתקופת בראשית של פולין היו המאורעות הממלכתיים החשובים ביותר קשורים בחריצות ועמל יהודים נוסעים שניהלו מסחר מסועף עם מזרח ומערב. לפי עדות אחד הנוסעים באו לאיזור זאגלמביה כבר במאה העשירית יהודים סוחרים־נוסעים לקנות מתוצרת החבל תמורת סחורות שהביאו אתם. היו אלה אנשים רחבי־גרם, בעלי פנים שזופות ועינים פקוחות, עטורים בזקנים עבותים ולבושים בבגדים ארוכים, שהובילו למרחקים תבואה, עצים ופשתן, יצקו מטבעות פולניות באותיות עבריות „מישקו קרול בלאגוסלוביני ספראבידליבי״ (מישקו מלך ברוך וצדיק).

בתקופה הנדונה היתה זאגלמביה בעיקרה חקלאית, וכלכ־לתה לא יצאה עדיין מחיתולי המשק הטבעי. זאגלמביה פיגרה מאחרי שלאֶזיה שכנתה בהתפתחות חיה הכלכליים, המלאכה והמסחר שלה עם ארצות אירופה המערבית. כפריה התפתחו באיטיות רבה, ורק מקץ מאות שנים השיגו את קצב הפעולה

הכלכלית והחברתית של המערב. רבים מתושבי זאגלמביה היו ממוצא גרמני, ואילו הקיבוץ היהודי בה, שנתהוה בעיקרו מפליטים שהגיעו הנה מגרמניה ומשלֶאזיה בתקופת הצלבנים, לא היה גדול בראשיתו.

הקשר בין קראקא ובראֶסלוי־ברלין עבר דרך אדמת זאג־למביה, וכן הקשר שבין פוזן וחבל הים (דאנציג) לבין פלכי ווהלין ורוסיה הרחוקים. אריגי פלאנדריה (בלגיה) עברו למזרח דרך דאנציג, טורון, זאגלמביה, וגם קראקא שכנתה, בירת פולין הקטנה. פולין היתה מייבאת מן המערב, ובעיקר מבראֶסלוי, אריגי צמר ומשווקת אותם באירופה המזרחית. כן העבירה סחורות מן המזרח למערב. בין ערי פולין המעטות אז התבלטו במיוחד זאגלמביה וקראקא. האחרונה — שאליה השתייכה גם זאגלמביה מבחינה אדמיניסטראטיבית — נהפכה במאה הי״ד למרכזה המדיני והתרבותי של פולין. קראקא, כערי מסחר אחרות באירופה, היתה חברה בהאנזה[20]. יהודי זאגלמביה יחד עם יהודי קראקא ושלאֶזיה ואחרים מילאו תפקיד חשוב בחיי המסחר הפולני. הם סללו כבישים, הקימו ערים, יסדו תעשיה ופיתחו את המסחר, ודרך נמל דאנציג הקימו קשר בין פולין עם העולם הרחב.

מעטות מאד הידיעות על קורות זאגלמביה בכלל ויהודיה בפרט בין סוף המאה העשירית עד ראשית המאה הי״ג. אחד מהיסטוריוני זאגלמביה כותב, שהנודדים הנצחיים, היהו־דים, הגיעו בהמוניהם לפולין רק בשנת 1096, והתישבו בכל הערים וגם בכפרים. אך ידוע שבמאה הי״א והי״ב החלו מתישבים בה — מלבד הסוחר היהודי החרוץ ומתכנן תכניות — גם אומנים וחנונים שסיפקו לשוק הפולני בגדים ונעלים, רהי־טים וכלי־בית. במיסמכים של קהילת ביטום הקרובה כתוב, שהיהודים עסקו בתחילה בעבודת־אדמה, ויחד עם כל האזרחים היו חייבים לשלם מסים.

אחרי גירוש ספרד החלו היהודים מתישבים כמעט בכל הערים הגדולות בפולין, לרבות זאגלמביה, ובעיר באֶנדין קיבלו את השלטון על כל יהודי הסביבה. בשנת 1450 רואים אנו את היהודים מאורגנים יפה בעיר זו, ובמאה הט״ז כבר התקיימה בבאֶנדין קהילה עם רב בראשה.

עם כיבושי הטאטארים בראשית המאה הי״ג נמלטו, כנראה, יהודי זאגלמביה מאימת הפולשים. יש סוברים שיהודי פולין הדרומית יחד עם יהודי זאגלמביה וקראקא ברחו אז לגרמניה וביהם, אולם ידיעות מדויקות על גורלם חסרות. דבר אחד ברור, כי בעקבות כיבושי ההרס של הטאטארים הורע המצב הכלכלי בפולין, חסרו ידים עובדות לשיקום ההריסות, והחק־לאות היתה בכל רע. גדולי אצילי פולין הזמינו אז אליהם מתנחלים מהמערב והעניקו להם זכויות שונות, מהם נאחזו בכפרים ומהם בערים. בין מתישבים אלה היו גרמנים רבים וגם יהודים שעשו הרבה לפיתוח המסחר והמלאכה.

היהודים נחשבו לזרים בפולין, ומסיבה זו הם נמצאו תחת חסות מלכי פולין. הוויאֶוודה, או הסטארוסטה, היה אחראי ליהודים בפני המלך. בית־דין שהיה מורכב מהרב (אב בית־דין) וסגנים נציגי הקהילה טיפל בכל הסכסוכים שבין היהודים לבין עצמם. לעומת זאת, אם היה קיים סכסוך בין יהודי לבין נוצרי — אף הוא עבר לטיפולו של בית־דין יהודי, אולם בנוכחותו של הוויאֶוודה או הסטארוסטה. ישיבות בית־הדין נתקיימו על־פי־רוב בבית־הכנסת, וליד בית־הכנסת נמצא בית־כלא שהוצאות אחזקתו חלו רק על היהודים. בשנת 1591 נתלו בבית־הכנסת בבאֶנדין תקנות בית־הדין בשפות עברית ופול־נית. יהודי באֶנדין שילמו לוויאֶוודה מאה זהובים בשנה ועשרה קילו קנמון חלף נוכחותו בישיבות בית־הדין. אין לדעת אם היתה זו מתנה מוסכמת או תרומה.

באֶנדין שימשה, כנראה, מושב קבוע ראשון ליהודי זאגלמ־ביה. לא כל העיר היתה מותרת להם בישיבה; בתחילה ניתן להם לשבת רק בחלקים מסוימים של העיר, ונקבעו להם ימים מיוחדים למסחר. רק אחרי שהתבססו במקום, החלו משתדלים יחד עם יהודי קראקוב בדבר קבלת זכויות, ומאמציהם הצליחו; ובשנת 1453 הואיל קאז׳ימירז׳ יאגילונצ׳יק מלך פולין להעניק להם זכויות שונות. קרוב לודאי שעל יסוד זכויות אלו הקימו להם בית־כנסת ובית־עלמין שעקבותיו ניכרים עד היום ברחו־בות מודזיובסקה וזאוואלה. כן הורשה ליהודים לעסוק רק במסחר קמעוני, ואת הסחורות יכלו לקנות גם בחוץ־לארץ, אולם סחורות אלו היו טעונות מכס גבוה מזה שהצטרכו לשלם הסוח־רים הנוצרים. בראשית המאה הט״ז נשתנה היחס הפוליטי לטובה לגבי היהודים. בשנת 1527 הישווה זיגמונט הראשון בכתב מיוחד את זכויות הסוחרים היהודים לאלה של הנוצרים, ומכאן ואילך שילמו היהודים והנוצרים מכס אחיד על סחורות מיובאות, והיהודים יכלו להתחרות באופן חפשי במחירים ובטיב הסחורה. שנים אחדות לאחר מכן אנו רואים את היהודים גם כחוכרי בתי־מרזח, בעלי טחנות, פקידים לגבית מס ממשל־תי, וכיוצא בזה.

המלך סטיפאן באטורי הירשה ליהודים לשבת בכל חלקי העיר באֶנדין ולסחור בשוק יחד עם הסוחרים הנוצרים. בשנת 1592 קיבלה העיריה בבאֶנדין הוראה מהמלך זיגמונט השלישי להגן על היהודים ממעשי־עול שונים ומפגיעות, וכן לשמור על הזכויות שניתנו להם. ביחוד הרגישו היהודים את עצמם חפשים יותר בימי ולאדיסלאב הרביעי, שהיה ראשון להכיר ביהודים כאזרחים מלאים במדינה.

ב) היהודים בשלאֶזיה הקרובה לזאגלמביה

מאז חלוקת פולין האחרונה בידי שכניה רוסיה, אוסטריה ופרוסיה היתה קיימת מחיצת גבול בין יהודי שלאֶזיה וזאג־למביה ששימשה גם מחיצה בין שתי תרבויות, מנהגים ומסורת של יהודי מזרח ומערב. יהודי שלאֶזיה דגלו באחרונה בתורת ההשכלה של משה מנדלסון, ואילו יהודי זאגלמביה המשיכו בנושנות, ורובם היו חסידים של בתי־צדיקים שונים בפולין וגאליציה, שעל אף קירבת הגבול לא נתפשו להשכלה. והיו בין האדוקים כאלה שלא חפצו אפילו לעמוד בנסיון, והשתדלו להימנע מביקורים בערי הגבול או לבוא במגע עם יהודי אשכנז. אולם ממאורעות וממיסמכים שונים ברור שהיה קיים קשר דתי וקהילתי בין יהודי שלאֶזיה וזאגלמביה.

אימתי הגיעו היהודים הראשונים לשלאֶזיה? ידיעות מהימ־

20. האנזה — ברית ערים מסחריות באירופה הצפונית (רובן בגרמניה), שנוסדה בשנת 1241 והתקיימה במאות 13—17.

נות חסרות לנו. יתכן שהם באו מבוהמיה בחפשם בה מפלט מפני נוסעי־הצלב, וגם מצאו. הם ישבו אז כאן במנוחה ובשלוה עם בני אמונתם ששכנו מכבר במדינה, והיו לבעלי־אחוזות ואיכרים. פלוצק היא הראשונה הנזכרת במקורות שבידינו, ואחריה קהילת קאליש, ורק אחריהן — קראקא היהודית. הידיעה הקדומה ביותר על יהודים בשלאָזיה היא משנת 1150 — רשימת בעליה היהודים של טינץ־קטן. בשנת 1190 אנו רואים כבר יהודים בבונצלאו (בולאָסלאב), ובשנת 1203 נמצא הכפר סוקולניץ (שנבלע אחר כך כחלק מבראָסלוי) שייך ליהודים יוסף וחזקל (יחזקאל). אולם בעלי סוקולניץ אינם הראשונים מיהודי בראָס־לוי הידועים לנו, שכן גילו שם בשנת 1917 מצבה של דוד בן (שר שלום) שנפטר בעיר ביום כ״ה באב ד׳ אלפים התקס״ג (4 אוגוסט 1203), ומשנת 1227 מצויות ידיעות על יהודים בביטום שעל האודרה, משנת 1270 — בשווידניץ, 1280 — בגלוגאו, 1281 — בטרופאו, 1285 — במינסטרברג, 1301 — בליגניץ, ועוד. תחילה היו יהודי שלאָזיה בעלי משקים חקל־אים, אך עיקר עיסוקם היה במסחר ובמלאכה. בחוזה שנחתם בשנת 1227 בין נסיך שלאָזיה הנריך הראשון והבישוף בבראָסלוי קובע הנסיך, שהאיכרים היהודים החורשים בשדותיו בסביבות בויטן חייבים להפריש לבישוף מעשר מכל אלומה.

מאמצע המאה הי״ג נוסדו בשלאָזיה הרבה קהילות יהודיות חדשות, והכמרים התקיפים החלו מציקים להן. הסינוד של הפרובינציה הפולנית בבראָסלוי תיקן כמה וכמה תקנות נגד היהודים, אבל הדוכסים הגנו עליהם והעניקו להם זכויות. בשנת 1295 נתן בולקו הראשון פריבילגיה ל„יהודים שלו״, וארבע שנים לאחר מכן (1299) עשה כמוהו הנריק השלישי מגלוגא, וכן בולקו השני דוכס שוידניץ (1328).

במשך המאה הי״ג עלתה חשיבותו של הקיבוץ היהודי בשלאָזיה. מספר המתישבים הגרמנים גדל, התחיל שגשוג כלכלי, והיה צורך באשראי, וכסף אפשר היה להשיג אצל היהודים שהביאו אותו עמהם. בהתאם לזכויות שהוענקו להם, רשאים היו לקבל כערבונות גם מקרקעין, והם הילוו כסף לאצי־לים, לשרים, וגם לכמרים. אכן לקוחותיהם העיקריים היו הנסי־כים, אבל מלוים היו גם לאיכרים ולבעלי־מלאכה.

בהתפתחות חיי הכלכלה היהודיים בשלאָזיה יש לציין שתי תקופות: האחת לערך עד אמצע המאה הי״ג, והשניה בערך מ־1250 עד 1350. בתקופה הראשונה הם מתעסקים בעיקר בחקלאות, לעומת זה הם מופיעים בשניה כסוחרים ובנקאים. לתמורה זו גרמה, כנראה, הפריחה המהירה של ערי שלאָזיה בזמן ההוא. על מסחרם של יהודי שלאָזיה מעידה העובדה, שהם התישבו ליד דרכי המלך ששימשו ארחות מסחר משלאָזיה לביהם ולמוראביה. כפי הנראה פרץ מאד המסחר היהודי במאה הי״ג, שכן הבישוף תומאס מבראָסלוי מתרעם בכתב משנת 1286, שהיהודים הכפופים לנסיך שלאָזיה הנריך הרביעי תנאי חייהם טובים מאלה של הכמרים: הם יושבים לבטח במדינה ומכלכלים את מסחרם באין מכלים דבר, בעוד שעל ראשי הכמ־רים מרחף תמיד פחד... אכן נסיכי שלאָזיה ידעו להעריך את היהודים כאלמנט כלכלי־אקטיבי לפיתוח הערים באמצעות מלאכה ואומנות ולא הבדילו בגביית מכס גבולות בין סוחרים יהודים ללא־יהודים.

בפנקסים העתיקים ביותר של יהודי בראָסלוי מצויים פרטים ביחס לכלכלה היהודית. עיר זו נעשתה לישוב יהודים הגדול ביותר. סוחרים שהגיעו מהמזרח מכרו כאן את סחורו־תיהם והובילו בחזרה סחורות אחרות. כאן בוצעו פעולות חליפין של סחורות־גלם מהמזרח, כמו: מלח, פרוות ועורות במוצרי הסחר העולמי שהוזמנו מערי־הנמל ההולנדיות ומוונ־ציה. כאן היה מרכז דרכי המסחר שחצו את המדינה מכל עבריה. מאמצע המאה הי״ב עד לאמצע המאה הט״ו התישבו היהודים בבראָסלוי והסביבה טרופאו (1281), ראטיבור (1367), אופלן (1396), בויטן בשלאָזיה עילית (1421) ועוד. היהודים קשרו את מדינת פולין עם ארצות המערב, הביאו לערי שלאָזיה תבואות מפולין, ומגרמניה תוצרת בתי־החרושת לפולין.

מצב היהודים במקומות שהוזכרו היה טוב באופן יחסי, והם יכלו להתנהג כיהודים בחייהם הדתיים מסביב לבתי־כנסיותיהם ומדרשיהם. אך הכנסיה הנוצרית התיחסה באיבה להתחזקות הקיבוץ היהודי בשלאָזיה, והיחסים בין היהודים לבין האוכלוסיה הנוצרית נעשו מתוחים יותר ויותר. לפי שורה של תקנות שקיבלה ועידת הכמרים בבראָסלוי בשנת 1267 אסור היה על יהודים להתאכסן יחד עם נוצרים, וכן היתה חובה עליהם להפריד במחיצה או בתעלה בין בתי יהודים לבין בתי נוצרים; לחבוש כובע מיוחד בצורתו, ועוד. בשנת 1319 החלו הרדיפות הראשונות על היהודים. בשנת 1337 התנפלו כנופיות פורעים על כמה קהילות, באו העלילות הידועות על חילול לחם־הקודש, ויהודים רבים נתפסו, עונו ומתו מות קדו־שים. בשנים 1360—1362 התחוללו פרעות קשות ביהודים. הפורעים היו האומנים ו„המון סתם״. בשנת 1420 באו ליהודים בטענה שהם תומכים בתנועת ההוסיטים, רבים נאסרו ותביעו־תיהם הכספיות מבעלי החובות הוחרמו. התנועה ההוסיטית שהעלתה מעל לכל את התנ״ך והכריזה מלחמת קודש על השחי־תות המוסרית של הכנסיה הקאתולית אמנם עוררה אצל היהו־דים התענינות רבה. לפי מסורת אחת היו חסידי הוס מזמרים שבח לאל היחיד, זמירות שנתחברו בגרמנית ובעברית ע״י רב אחד (אביגדור קארו). אך במלחמות הדת שנתעוררו בעק־בות תנועה זו השתדלו היהודים להישאר נויטראלים ונמנעו מהיכנס בויכוחים עם לא־יהודים, ולא עוד אלא שהיו מסרבים לקבל גרים מקרב ההוסיטים. אף־על־פי־כן נפגעו היהודים במלחמות אלו. בהתפרצות האיומה של 4־1453 היו המעמדות העליונים שותפים לפשעים עם המעמדות הנמוכים. הקרקע בשלאָזיה הוכשרה מזמן למעשי־איבה נגד היהודים, והאש שהתלקחה התפשטה במהירות; רבים נהרגו, והעשירים נאסרו.

עם הרדיפות הקשות של שנת 1453 בא הקץ לבנקים הגדו־לים המעטים בשלאָזיה. רכושם נשדד או הוחרם. היו גרושי יהודים מערים שונות במשך כל המחצית השניה של המאה הט״ו, רק בעיירות מועטות עוד נשארו יהודים שלא גורשו, והם הוסיפו לנהל עסקי אשראי עם אכרים ובעלי־מלאכה שונים.

אחרי זמן חודשו ישובי היהודים בערי שלאָזיה. בשנת 1905 ישבו במחוז אופלן כ״ח קהילות, ובכללן בויטן (3,260 יהודים), גלייוויץ (2,106), קאטוביץ (2,500), מיסלוביץ (1,050) ראטיבור (1150), זאבזשה (1200) ועוד.

27. דומברובה־גורניצ'ה — עיר העלטה הנצחית

חיי תנועה על הקרקע ובמעמקים — עיר השחורה דומברובה עם כורים ופחם — ממלכת היהלומים השחורים — חיים ומות ביד המכרות — המכרות הראשונות בזמנים קדומים — חברה ראשונה למכרות ב־1784 — פחם בראדוכה ובדומברובה ב־1785 — דומברובה ה„נושנה" ביערות וביצות — דומברובה מעבר לצבאות האוסטרים והשבדים במאה ה־16 — פתיחת מכרה „ראדאן" ב־1796 — בית־יציקה „קונסטאנטי" ב־1815 — בנק פולסקי מגייס פועלים מגרמניה — הוטה־באנקובה וקסאברי — גידול האוכלוסין בדומברובה מ־1870 — יהודי ראשון בדומברובה ב־1767 — עיקוף על הגבלות הצאר לאיסור ישיבת יהודים — כורים יהודים במכרת ראדאן — ראשוני היהודים בדומברובה — המורדים בדומברובה ב־1863 — יהודים בעלי מכרות בזאגלמביה — משפחות מייטליס, זמיגרוד ורכניץ בענף המכרות — מו"צים ורבנים וקהילה עצמאית בדומברובה — הקמת בית־כנסת ובית־עלמין — השפעת החסידים בעיר — דומברובה באזור הכיבוש האוסטרי ב1914.

א) על זאגלמביה

זאגלמביה — זהו חבל אדמה העטוף עלטה קודרת. זהו עולם מיוחד ושונה בפני עצמו, שבו מביט האדם־הכורה תמיד בפני המות. הוא נאבק ללא הפסק עם מלאך־המות על כל רסיס של הסלע השחור שבכל פינה במכרה. זאגלמביה היא מרכז מכרות הפחם בפולין, שבהם מסתובבים האנשים העובדים קשה תוך רצינות מרוכזת, וגם יהירות, כשהם לבושים חולצות שחורות וזיקי מבטיהם כמוהם כרשפים עם התפוצץ הסלעים התת־קרקעיים שמהם מפיקים את היהלומים השחורים.

זאגלמביה הדומברובאית, אחד האזורים החרושתיים האינטנסיביים ביותר של פולין, חיה חיים כפולים: על פני האדמה — חיים עצבניים, מהירי תנועה, הדופקים בקצב של עיר־רבתי; ומתחת לפני הקרקע — במחצבי הפחם בזרם בלתי פוסק של תושביהם הכורים המפיקים פחם לחימום, תאורה, הנעת מפעלי חרושת, הנעת מכונות וכיוצא באלה. נודד סקרן הבא לכאן ומסתכל אל יער המעשנות הענקיות, אינו יודע שהוא צועד מעל ראשי יצורים־כורים, אשר בדומה לתולעים קטנות מחטטים במעמקי הקרקע להפיק מחיקה אוצרות המשמשים לקיום החיים והנעמתם.

דומברובה גורניצ'ה, — מהווה פס קרקע ארוך, עיר שחורה עם קירות אדמדמים, שהשחירו תחת משקעי אבק־הפחם. בתים גדולים וקטנים בנויים בצפיפות, ללא חצרות ומגרשים. ילדי כורים מושחרי פנים משחקים בקמרונים הצרים שבין הבתים. צלצולי החשמליות, שאון הטענת הפחם בקרונות, רעש המכונות הכבדות של בתי־היציקה, מתלכדים לקול המולה גדולה בממלכת היהלומים השחורים. עלטה: הכל מזכיר את הפחם השחור השחום. כאן אף השמש כביכול מיותרת, שכן לא היא מאירה לכורה השוכב בפתח סלעי ובכילף שבידו הוא חוצב בסלעים השחורים התת־קרקעיים. וכשעולה בידו לשלות את עצמו שלם בגופו, בידיו וברגליו, לשכבה יותר גבוהה — אף שם לא השמש, כי אם עששית חשמלית מאירה לו. וכאשר ביום ראשון בשבת, יום המנוחה, או יום פגרה אחר, הכורה רואה את השמש במרומים — אף אז אין הוא מאיר פניו, כמוהו כהמוני אחיו מחוסרי־העבודה, שחלומם הגדול ביותר הוא שינתן להם לרדת למעמקי האדמה, להוציא ממנה פחם — לחם להם ולבני ביתם. מחוסרי־העבודה מתקנאים בסוסי המכרות המורדים לעמקי האדמה כדי למשוך שם את הקרונות העמוסים פחם, ופעמים שהם נשארים שם ולא יראו עוד אור היום...

ראשיתם של המכרות בשטח זאגלמביה הנוכחית בתקופה רחוקה־רחוקה. וו. סורוביצקי כותב ש„קרוב לפשימשה ישבו אוזים וגוטינים, שעסקו אך ורק בחפירה ובעיבוד מתכות"[21]. ולפי הד"ר היינריך: „הגוטינים, שמקומות מגוריהם היו ביערות ובביצות, חפרו עפרות ברזל, דבר שבעיני טאציטוס נחשב לבזיון. בנדידת העמים נדחקו הללו ממקומותיהם ע"י הסלאבים. אצל אלה היו חרשי־הברזל מכובדים מאוד; אך את הברזל היו צריכים להכין תחילה מעפרות ברזל"[22].

עדות היסטורית על קיום מכרות בשטח זאגלמביה בזמנים קדומים היא „בוללה איננוצנטי" משנת 1136, שנכללה בקודכס הדיפלומטי של פולין הגדולה[23]. מוזכר בה כפר ליד ביטום בשם סוארטוב, שאנשיה „איכרים החופרים כסף". כן קיימים עקבות, שבערך בשנת 1140 נמצאו בשטח זאגלמביה הנוכחית והסביבה כפרים מיושבים איכרים חופרי כסף או זהב, ובקרב עם הטטרים ליד ליגניץ בשנת 1240 נלחם אתם בגבורה גדוד אחד שהיה מורכב מכורים אלה.

כבר במאה ה־16 ידעו על קיום הפחם, אבל עדיין לא השתמשו בו כבחומר הסקה. אנדז'יי צלריוש־קלר מזכיר, שליד טרצ'יק נמצא „קרבונספוססילס" (פחם אבנים)[24]. על אף העובדה שמצאו פחם במקומות שונים בזאגלמביה, וגם ידוע היה שפה ושם כבר החלו מתיכים בו עפרות ברזל, לא החשיבוהו במשך זמן רב. פניה לתועלת האצורה בפחם התחילה בסביבתנו רק משנת 1724, כשפאליציאן שאנובסקי, הבישוף הקראקובי, והנסיך שיבירסקי הקימו ליד שאוואר את התנורים הגדולים הראשונים ליציקת ברזל. באותו זמן גילו פחם בסטאז'יז'וביץ והוחל בניצולו לצורך יציקת ברזל. מכאן ניתן להסיק, שהמכרה בסטאז'יז'וביץ הוא הראשון והוותיק ביותר בזאגלמביה.

ב־11 לאפריל 1783 הוציא סטאניסלאב אוגוסט פריבילגיה

21. ראה ספרו „העיקוב אחרי ראשית עמי הסלאבים".
22. ראה ספרו „תולדות ציאשין".
23. הוצאת ע. ראצינסקי, 1840.
24. ראה ספרו „דיסקריפטיו פולוניה", אמשטרדם, 1659.

„לכנס חברה של בעלי מניות למכרות מלח ופחם". כתוצאה מכך, קמה ב־11 למארס 1784 החברה הראשונה למכרות, שהירה מורכבת מ־12 איש מסאכסוניה עם הברון ליאופולד בואסט בראש. לא ידוע דבר על פעולותיה של חברה זו. היא חוסלה בשנת 1796.

שנת 1785 היתה שנת הכרעה למכרות הפחם. באותה שנה גילו רועים בדרך מקרה פחם בקרקעות באֶנדין שלפנים היו מכוסים יער בשם ראדוכה. אותו מקרה חזר בדומברובה, שבה גילו פחם במקום־מרעה הנמצא במרחק כשלושים מטר מערבה לכנסיה הפרפית של היום. בשנת 1790 בערך מצאו פחם בסביבת סטשמישיץ, נימצס ופורומבקה. ברם, בשום מקום מהמקומות האלה לא התחילו בניצול ראציונלי. ורק בשנת 1795, לאחר שכל זאגלמביה הנוכחית עברה לשלטון הפרוסים, הוחל בחיפושים אחר הפחם בכל השטח, לפי המלצת היידניץ, המיניסטר הפרוסי של או, והגראף רדן, המנהל הפרוסי למכרות. כתוצאה מהחיפושים נפתחה שורת מחפרות. בתקופת הנסיכות הוארשאית היתה קיימת ליד המיניסטריון לעניני פנים ועדה מטעם המלך, שטיפלה בהקמת בתי־יציקה ומכרות. בראש הועדה עמד לודביק האוקה, וביזמתו הופרדו המחצבים ממינהל אחוזות שאֱוואֶר ונמסרו למינהל מיוחד.

ב) קורות העיר דומברובה

דוֹמבּרוֹבה־גורניצ׳ה יכולה לזקוף שמה בחלקו על חשבון מושב נושן הנקרא כיום דומברוֹבה הישנה, שלפני כמה מאות שנים שכנה בתוך ערבות יער וביצות, והגישה אליה היתה קשה על פני הגבעה המשתפעת לעמק הפשימשה השחורה.

אותה דומברובה „נושנה" היוותה ראשית לעיר הנוכחית, שהתפשטה בצעדי חפזון הודות ליהלומים השחורים שהיו הבויים במעבה האדמה שלה.

קשה לקבוע אימתי נוסד המושב. במאות קודמות היו קוראים בשם „דומבּרוֹבה" ליער־אלונים. המונים היו מתישבים ב„דומבּרוֹבות" כאלה, שבהן מצאו בלוטים, ששימשו מאכל לא לבקר בלבד. סביב האלונים האדירים התרכזו בדרך כלל האנשים והקימו מושבים. אך לפני 35 שנים היה מצוי עדיין מאחורי העיר יער אלונים בשם „ז׳ילוֹנה", ואחת השכונות של העיר הנוכחית נושאת את השם „דאֶמבּניקי".

בספרים שונים אנו מוצאים, שדומבּרוֹבה הישנה השתייכה לנסיכות שאֱוואֶר. ברם, בתעודות המכירה בנסיכות שאֱוואֶר משנת 1442, שהעתקים מהן שמורים בארכיון הפרפיה של העיר צ׳ילדז, אין למצוא את השם דומברוֹבה. אף ברשימת הנחלאות של הבישופים ונסיכות שאֱוואֶר מהשנים 1668, 1746 ו־1748 לא מוזכרת דומבּרוֹבה, ואפילו י. דלוגוש אינו מזכירה, אף־על־פי שבאותו זמן היא כבר היתה קיימת, שכן במפת הנסיכות השאֱוואֶרית ממחצית המאה ה־15 מצוינת דומברוֹבה כשוכנת מהוץ לגבולות הנסיכות. מהכרוניקה יודעים אנו, כי גם סלבקוב, גולונוג וזומבקוביץ נכללו בנסיכות השאֱוואֶרית, אף שמעולם לא השתייכו אליה. השתייכותן זו לנסיכות היתה, כנראה, תוצאה מהשתייכותן לבישוף הקראקובי, אם גם לא בצורה רשמית. בעצם מזכיר דלוגוש את המקומות הללו כנתונות בשנת 1440 בערך בבעלותו של הבישוף מקראקוב.

מתוך הסתמכות על מפת הנסיכות השאֱוואֶרית, ניתן לומר, כי דומבּרוֹבה הישנה התקיימה כבר במאה ה־15, ובה ישבו אז אנשים רבים. בשנת 1588 עברו דרך דומבּרוֹבה בדרכם לקראקוב עבדי מכסימיליאן האוסטרי, שהיו נרגזים בגלל קבלת־הפנים המזולזלת בהם בבאֶנדין, ושדדו אותה כליל. בזמן המלחמה עם השבדים (1655) נשרף הכפר, והגברים שלו הובלו על־ידי השבדים עד לצ׳אֶנסטוכוב לחפירת חפירות. לפני התנפלות השבדים מנתה אוכלוסיית הכפר 460 נפש, ואחרי שריפתו לא נותרו אלא כ־120 נפש, בכללם גם 40 ילד שהוריהם אבדו.

מענין הוא הויכוח במרוצת השנים 1754־60 בין אנשי דומבּרוֹבה ותושבי באֶנדין בנוגע לסכסוך קרקע בשם ראדוכה, אחר־כך דומברוֹבה. שני הצדדים היו להם תביעות על הקרקע, בחינת שנים אוחזין... ולא יכלו להגיע לידי הסכם. לעתים קרובות אף ביקשו לפתור את הסכסוך בנשק ביד...

ראשית דומבּרוֹבה־גורניצ׳ה הנוכחית במכרה הפחם ראֶדאֶן, שנפתח בשנת 1796 על־ידי שלטון פרוסיה בתקופת פרידריך הגדול, ונקרא על שם ראש המכרות בפרוסיה של אז פרידריך וילהלם גראף ראֶדאֶן (1752—1815). בשנת 1807 קם המכרה למקנה למרשאל הצרפתי לאננס. בגלל חובות מסים גדולים תפס בית־הדין האזרחי של פלך קראקוב בשנת 1813 את המכרה והחכירו לשמואל בוכבאך. אחרי שנה הופסקה החכירה, והמכרה עבר לרשות אוצר מדינת פולין.

ניצול המכרה היה בתחילה במחפרות. כשהקימו בשנת 1815 ליד המכרה את בית־היציקה הראשון „קונסטאנטי" ואספקת הפחם גדלה בהרבה, הוחלט להעמיק את המחפרות. אולם המים הפריעו, והיה צורך להעביר תעלה בחלקים הנמוכים ביותר של המכרה ולהעמיד משאבות שישאבו את המים. אורך התעלה היה 2000 מטר בערך ועמקה 25 מטר. היא נמשכה במעמקים עד לרחוב הנוכחי קושציושקה, ובהתאחדה עם התעלה הגלויה, הוליכה את המים מהמחפורת אל הנהר.

הכורים הראשונים של מכרה ראֶדאֶן גויסו מהאוכלוסיה של דומבּרוֹבה הישנה. משהחלה העבודה במכרות מתפתחת והולכת החלו פועלים נוהרים לכאן מפלך קיאֶלצה (מחוזות מיכוב ויאֶנדזיוב), אחר כך מפלך קראקוב, ולבסוף גם משלאֶזיה. אחרי המרד של נובמבר שלח השלטון הרוסי עשרות משפחות אצילים מסביבות גרודנה ונובוגרודק שלקחו חלק במרד לעבודות כפיה במכרות בדומבּרוֹבה.

בשנת 1838, בעקב חוסר ידים עובדות, נאלצו להביא פועלים מחוץ־לארץ. בנק פולסקי סידר את העברתן של 70 משפחות גרמניות מסאכסוניה והאנובר וישובן בסביבה הקרובה ביותר לדומבּרוֹבה. אחרי שנה חזרו למולדתם; רק חלק קטן מהם, ביחוד ההאנוברים, נשארו ובמשך הזמן התאקלמו במקום.

גל שלישי של עובדים, בחלקם פקידים, שהגיע בשנת 1860 בערך למושב ראֶדאֶן, בא מחלקים שונים של פולין וגם מחוץ־לארץ.

בשנת 1828 פרצה אש במכרה, כאשר נדלק אבק הפחם תחת האדמה, שגרמה לסגירתו.

מלבד מושב ראַדאָן התקיימו בדומברובה עוד שני שיכו־נים, והם: הוטה באנקובה וקסאוורי, שהוקמו בתקופה כשהתח־פורה נשארה ברשות הבנק הפולני, היינו, משנת 1835 עד 1842. תקופות שונות שבהן גדלה והתפתחה דומברובה עד שהיתה למושב גדול הטביעו חותמן בבנינים. הכפר הישן, על אף אמידות יושביו, שמר על אופיו הנושן, ואילו המושב ראַדאָן לבש בהדרגה דמות עיר. השיכונים הוטה באנקובה וקסאוורי יצגו מושב חרושתי טהור. כאן היה כל רחוב מבותר בתעלות ונטוע עצים, והבתים מסוג אחד. היפים ביותר ביניהם היו: ארמון הפקידות המחוזית בסגנון גוטי שהוקם בשנת 1842, לפי תכנית לאנסי, שבו שכן משרדו של ראש מפעלי החרושת הממשלתיים; בית־חולים לעובדי המכרות שקיבל צורתו לאחר השינויים שנעשו בקסרקטין לשעבר שהוקם בשנת 1827 בשביל הפועלים; בית מרקחת, משרד דואר ועוד. אז הגיע מספר כל הבתים ל־78.

דומברובה הזאגלמבאית היתה מושב שלטון המכרות הממשלתי בגליל המערבי. בתקופת השלטון הצארי השתייכה דומברובה לפלך ראדום, מחוז אולקוש, כשהיא מתפשטת באורך קרוב למיל ורוחב של חצי מיל בין הרמות של גולונוג וסביבת באֶנדין, במרחק־מה מבאֶנדין, 3 ק״מ מגולונוג ו־6 ק״מ מזומב־קוביץ. רחובותיה מלאו בתי־חומה נאים ושווקים וירידים נערכו בה בכל שבוע. אוכלוסייתה, שהיתה מורכבת מפקידי מכרות ובעלי חרושת, מנתה בשנת 1860 600 נפש.

משנת 1870 מתחיל זרם האוכלוסין לדומברובה לובש אופי המוני. החלו מגיעים אנשים מסביבות שונות, ולא רק פועלים ופקידים, אלא גם בעלי מקצועות אחרים, שקיוו למצוא כאן תנאים טובים לעבודה וקיום. רבים השתקעו במקום, אכן רבים גם שהתאכזבו מתוחלתם להתעשר מהר ובקלות וחזרו לעומת שבאו. בין הבאים היו רבים מהאצילים הפולנים שקיפחו את אחוזותיהם שהוחרמו אחרי המרד של ינואר. על אף המשך התפשטותה נשארה דומברובה עד 1915 כפר, ורק ב־1916 הוענקו לה זכויות עיר. ראש העיר הראשון של דומברובה מטעם שלטונות הכיבוש האוסטריים היה אדוארד קושינסקי.

ג) הישוב היהודי בדומברובה

על יהודים בשטח דומברובה לפני 1800 אפשר לומר רק, כי ב־1767 ישב בפונדק „תחת האריה", ששכן על הגבול בין דומברובה הישנה ובאֶנדין, איזה יעקב יוזיפוביץ. ברם, מאחר שהיה אזרח קבוע של באֶנדין ועסק בסחר עורות בקר, אי אפשר לחשבו כתושב דומברובה.

אף כי בהתאם לחוק אפשר היה לקבל בחכירה קרקע ממשל־תית, לא הורשה ליהודים לשבת כאן. עד 1828 היה בתוקף צו שהוצא בידי מינהל המכרות בשנת 1816, שאסר באיום של עונש חמור, ואפילו בהחרמת הרכוש, על היהודים להחזיק פונ־דקים ומסבאות בקירבת מכרות ובתי־יציקה. מצב זה החל משתנה רק משנת 1828, כאשר עקב חוסר ידיים עובדות ניתן רשיון לקבל לעבודה במכרות גם יהודים. המתישבים היהודים

דומברובה־גורניצ'ה — היכל התרבות
דאָמבראָוואַ־גורניטשאַ — קולטור־פּאַלאַץ

הראשונים במושב ראדאן היו בני משפחת צייג, ששינו שמם תחילה לצייגוס ולבסוף לציגוס. ב־1828 הגיעו לדומברובה המשפחות רוזנצוייג ונתן. ראש משפחת נתן, אהרון, במטרה לעקוף את האיסור ביחס למסבאות, פתח חנות של מי־דבש, שהכורים היו שותים ברצון. הם קראו את אהרון בשם המשקה — מיודובניק. אהרון, שהתרגל לשם זה, התחיל קורא עצמו בשם מיודובניק (אף יורשיו בדומברובה המשיכו להשתמש בשם המשפחתי מיודובניק).

זרימת יהודים גדולה יותר לדומברובה החלה משנת 1864. באותו זמן התישבו בדומברובה המשפחות היהודיות שבאו מסביבות אחרות בממלכת פולין: וויסהולץ, זיידבאנד, נאגר, שפיגלמאן, סטוז׳יגובסקי, רכניץ, גליקסמן, ליברמן, גלאצר, בייטנר, הלפרין, נוסבוים, שלזינגר, גרוספלד, גרינבוים, דמב, קונרק ועוד.

רישומי המרד הפולני ברוסיה בשנת 1863 בלטו גם בדומברובה, שבה תפסו פלוגות המורדים עמדה איתנה אחרי שקיבלו עזרה וסיוע מצד הפקידים והפועלים של מפעלי המכרות והחרושת בעיר. הם כבשו את העיר בפיקודו של תיאודור ציאשקובסקי, הכריזו על ממשלה לאומית פולנית, והעבירו לרשותה את המכרות ואת משרדי המכס. אולם מצב זה לא נמשך אלא שבועות מספר, עד שכל האיזור נכבש בחזרה בידי הצבא הרוסי.

בשטח דומברובה עשו יהודים מבני זאגלמביה נסיונות ראשונים לחדור גם לעסקי המכרות על אף צרות־עינו של השלטון הרוסי שנעל בפניהם את שערי החרושת והמכרות באיזור. האחים מאוריץ ואיגנאץ מייטליס, בני החסיד שמואל מייטליס ממודזיוב, שישבו בסוסנוביץ, פתחו בשנת 1902 בקרבת בית־הקברות הקאתולי בדומברובה מכרת־פחם בשם „סטאניסלאב". מכרה זה נוצל תחילה על־ידי האינז׳ינר הילצ׳ינסקי ואחר כך בידי משפחת ויגנאנובסקי, שמכרה את המכרה לאינז׳ינר סטאניסלאב לוקובסקי ומאוריצי מייטליס. אחרי מותו של לוקובסקי עבר חלקו במכרה לידי איגנאץ מייטליס. היה זה כבר בתקופת פולין העצמאית. בשעה שהמכרה עבר לידי המייטליסים הוא היה במצב של התמוטטות. הבעלים החדשים ניגשו במרץ להביא את המכרה בסדר, ואחרי כמה חדשים של עבודה קשה והשקעת הכספים הדרושים העלו את הפוריות בו ב־40%, תוך העסקת 320 פועלים ו־15 פקידים.

בני משפחת ז׳מיגרוד מבאנדין הצליחו לעקוף את ההגבלות של הרוסים בהעסקת יהודים במכרות בממנם מפעלים שבראשם העמדו למראית־עין לא־יהודים.

בני משפחת רכניץ מדומברובה היו חוכרי המכרות הראשונים. ראש המשפחה התישב בדומברובה אחרי שנת 1864 והיה פעיל בחיי היהודים. בתחילה טיפל רכניץ בניהול עסק־תחפורה, ואילו בניו הינריך ושמואל כבר עסקו בסחר פחם ובהדרגה עברו גם לחכירת מכרות. בשנים 1900־9 ניהל היינריך את המכרה „מתילדה" בדומברובה ומשנת 1900 — את המכרות „קארול" בזאגוז׳ה הסמוכה לדומברובה. אחיו שמואל רכניץ ניהל את המכרה „יארוסלאב" בניבקה. הרכניצים כוותיקים במקצוע המשיכו לעסוק בו עד פרוץ מלחמת העולם השניה.

מספר היהודים בדומברובה הלך וגדל, וכן גדל מספר היהודים בכפרים הסמוכים. ואז קפץ עליהם רוגזה של קהילת באנדין ורבנותה אחרי שנמצאו עסקנים בדומברובה שביקשו להינתק מעל הקהילה הבאנדינית ולהקים קהילה עצמאית.

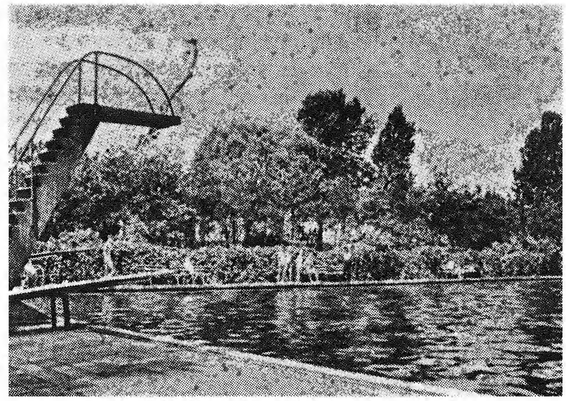
בשנת תרנ"ד נתמנה לדיין בדומברובה והסביבה הרב ר׳ משה בר׳ דוד ראפפורט שהוסמך להוראה בידי הרבנים הגאונים של קאליש, אוסטרובצה ובאנדין. עם זאת המשיכו יהודי דומברובה לשלם מס לקהילת באנדין ולקבור את מתיהם בבית־העלמין בבאנדין. משנתעוררה שאלת יסוד קהילה עצמאית, פנו בשנת 1908 בעלי־בתים אחדים מזאגוז׳ה, יוזיפוב, ה„גמינה גורנה" מגולונוג וזומבקוביץ לשר הפלך בפיוטרקוב בבקשה להרשות להם לייסד ביחד עם יהודי דומברובה קהילה מיוחדת שמושבה יהיה בדומברובה. בירור הענין נמשך שנים. עד כה ועד כה מצא נציג השלטון הרוסי בדומברובה עילה לגרש כמה מאות יהודים מעל אדמות האיכרים (וולושצ׳אנסקי) בדומברובה ופרבריה, שלפי החוק אסורה היתה שם הישיבה ליהודים. היה זה בשנת 1910. שנתיים לאחר מכן, כתוצאה ממאמצי היהודים אצל הרשות, הסכימו האיכרים להפוך את דומברובה למושב ועל ידי כך להתיר את ישיבת היהודים. האחרונים זכו במשפט, אך הנציג הרוסי הגיש ערעור — וזכה. גם היהודים ערערו ו...זכו. לבסוף נענה שר־הפלך בפיוטרקוב לתביעה שדומברובה תהיה עיר. ושוב חלו פניות וערעורים לגנראל שר־הפלך בוארשה באותו ענין, והלה אישר את ההחלטה לאחר ההסכמה מצד זטרבורג. ובטרם הגיע הענין לידי סידור סופי פרצה מלחמת העולם, והדבר נשתקע. משעזבו הרוסים את מחוזות פולין שליד הגבול הגרמני כבר בחדשים הראשונים של המלחמה היתה הרווחה ליהודים, ודומברובה הוכרזה כעיר על־ידי הכובש האוסטרי.

בשנת 1910 החליטו עסקני יהודי דומברובה להינתק מעל באנדין ולייסד קהילה עצמאית לדומברובה והסביבה. הנציגים בועד הקהילה הראשון היו: יעקב מנדל גליקסמן, איטשה מאיר נוסבאום, שלמה רכניץ ודוד וובר. הם מילאו את תפקידיהם שלא על מנת לקבל פרס עד 1916.

בשנת תרע"ב הוחל בבנין בית־הכנסת ברחוב מיאסקה על מגרש שנתן הפחח ברל פוכס. הקימו את השלד, ורק בתקופת

דומברובה גורניצ׳ה — טכניון למכרות־פחם
דאמבראָװאַ־גורניטשאַ — טעכניקום פאַר בערגבוי

דומברובה־גורניצ׳ה — בית־מרחץ עירוני
דאָמבראָוואַ־גורניטשאַ — דאָס שטעטישע באָד־אַנשטאַלט

דומברובה־גורניצ׳ה — מעונות דיור חדשים בגולונוג
דאָמבראָוואַ גורניטשאַ — נייע וווינונגס־הייזער אין גאָלאָנאָג

המלחמה הביאו את הבנין לידי סיום. יוזמיו היו: ברל פוכס, אלתר פוטרקו, מרדכי לייב מיודובניק, קופל קשאנובסקי, מרדכי הלל פאָראָנס, יצחק מאיר לוכסנבורג, הירש רייכמן ומשה מיטלמן. הגבאי הראשון שלו היה ברל פוכס. לפני גמר הבנין של בית־הכנסת היו מתפללים בבית־מדרש ששכן בבנין שכור ובו כיהן כחזן מרדכי ליברמן מזאבירצ׳ה במשך שנים אחדות, משם עבר לכהן בבית־הכנסת החדש. ואילו את בית־העלמין הקימו יהודי דומברובה רק אחרי שפולין הגיעה לעצמאות מדינית, בשנת 1920. הוא נמצא ליד רחוב יאבורובה. החברים בחברה קדישא היו: המייסד ווה(וולף) פיינר, משה אהרן לוריה, שפיגלר, גרשון חנוך שפילברג.

רובם של יהודי דומברובה והסביבה היו חסידים שהיו קשורים לצדיקי שושלות שונות, ובעיר התקיימו „שטיבלאָך" מיוחדים לחסידי ראדומסק, קרימולוב, אלכסנדר וגור. לראשונים היתה השפעה רבה בעיר. אך היו גם חסידים אחרים, כמו ר׳ ראובן בלוזרמן, שהיה מחסידי קוצק.

בין חסידי ראדומסק יש לציין את ר׳ יעקב שלום פישל, יליד באָנדין, שכל ימיו ישב בדומברובה והיה עסקן, מנהל קופת גמילות חסדים.

בראשית מלחמת העולם הראשונה, עם כיבוש דומברובה ע״י האוסטרים, נוסד „ועד יהודי" לניהול עניני היהודים בעיר, ואליו נבחרו: יעקב סטרניר (רופא שינים), שלמה הלפרן (חתן יעקב שלום מהציונים הראשונים), גרשון חנוך שפילברג, וכיועצים: גציל שטורכיין, שלמה רכניץ, יעקב שלום פישל, ראובן גרוספלד.

לפי הוראת המפקדה האזורית של צבא הכיבוש האוסטרי מיום 3 לספטמבר 1916 נוסד ועד הקהילה[25] באופן רשמי בסביבת דומברובה ובחירות לועד התקיימו ביום 9 ליום 1916. בבחירות הראשונות לועד הקהילה נבחרו: מרדכי לייב מיודובניק, יצחק מאיר נוסבוים ולוי סטשיגובסקי. לסגנים: ראובן גרוספלד, דוד גרינבוים ומשה מיטלמן. הנ״ל מילאו את תפקידיהם עד 1924. היו״ר הראשון של מועצת הקהילה, שנבחרה בשנת 1924, היה הירץ טוביה ליברמן, והיו״ר הראשון של ועד הקהילה היה לוי סטשיגובסקי.

לפי מפקד התושבים ב־18 למארס 1923 הגיעה אוכלוסיית העיר ל־33,868 נפש, ובהם 16,599 גברים ו־17,269 נשים. מספר היהודים בעיר הגיע לכ־5000 נפש.

---

25. מר חנוך שפילברג, מעסקני דומברובה היושב כיום בתל־אביב, הראה לי מיסמך ברוסית המאשר את הקהילה בדומברובה כעצמאית ובלתי־תלויה בבנדין הסמוכה.

* המספרים החסרים — 26–32, אין להם שום משמעות.

28. יהודים בתחפורת הפחם בזאגלמביה[33]

תחוקת המכרות הפרוסית בזאגלמביה — איסור על מקצועות מסוימים לעיסוק יהודים — נטיות אנטישמיות בשלטון הפרוסי בעיר — הקלה ליהודים בעיר ב„נסיכות וארשה" — דומברובה ב„פולין הקונגרסאית" — איסור חכירת מכרות ליהודים — סטאשיץ האנטישמי מליץ־יושר ליהודים — איסור כניסת יהודים למכרות — סילוק יהודים מפונדקים בסביבת המכרות — הוראת לובצקי ב1826 להעסיק יהודים במכרת קסאברי — מאמצים להעסקת כורים יהודים בשלזיה — היוזם זיגפריד וינר מקאטוביץ — נסיון בעיסוק יהודים במכרות שלזיה — שמירת השבת ותנאי כשרות במכרות ליהודים — הכורים היהודים מצטיינים בעבודתם.

בקורות התחפורת בפולין תופש מקום נכבד היהודי ליזק בן ירדן איש קראקוב המוזכר בספרי התעודות של קראקוב מהמאה הארבע־עשרה. הוא היה עשיר מופלג ובעל השפעה רבה, ואיש־סודו של המלך קאז'ימירז' הגדול. חוכר היה מכרות שונים בפולין, ביניהם את מכרות המלח בויליצ'קה ובבוכניה, ומכרות מחצבים מתכתיים באולקוש, שנחשבה אז בתחומי זאג־למביה. אבל בתחפורת הפחם בפולין לא עסק איש בימים ההם, כי שפע היערות סיפק את כל התצרוכת בהסקה. רק אחרי חלוקת פולין בין הארצות השכנות החלו פרוסיה ואוסטריה בנסיונות תחפורת באדמה הכבושה של פולין להפיק תועלת כלכלית לעצמן. הנסיונות הללו הופסקו עם יסוד „נסיכות וארשה" בידי נפוליאון הגדול משברי הכיבושים של פרוסיה ואוסטריה. במדינה נמצא כבר מספר מכרות ובתי־יציקה של אנשים פרטיים וממשלתיים; ואף ששלטון נסיכות וארשה לא גילה כמעט כל יזמה בענף זה, הלכו בכל זאת ורבו המתנדבים למציאת מחצבים.

א) המכרות בזאגלמביה בתקופות חלוקת פולין

בינתיים הספיקו שלטונות הכיבוש של פרוסיה ואוסטריה לעשות משהו בענין המכרות. השלטון הפרוסי הנהיג משנת 1794 באורח זמני את תחוקת המכרות שלו, שנקראה בשם „אלגמיינאֶס לאנדראֶכט" (פום בארגראֶגאל). באותו זמן החל גם „לתור את הארץ" ולחפש מחצבים שונים בתחתית האדמה, כשהשלטון ומעונינים פרטיים גם יחד פועלים בכיוון זה. עם כיבוש אולקוש לזמן קצר (1794־96) ערך שם השלטון מחקר כללי של מחצבי מתכת. בסביבת אולקוש, ליד פיליצה, הוא יזם פתיחת מכרות, ובשנת 1806 פתח מכרה בשם „נאדז'ייה־לודביקה" (תקוות לודביק) על אדמת הכפר שיילצה, ירושת הנסיך אנהאלט־קיטן־פליס, שבין באֶנדין ומודזיוב על נהר פשימשה השחורה, ו„יוזף" בכפר בוברק בקירבת הפשימשה הלבנה (בקירבת הכפר ניבקה).

בשנות הכיבוש הפרוסי (1795־1808) השתייכה זאגלמביה למחוז שאֶוואֶר, שצורפה ע"י שלטונות פרוסיה ל„שלאֶזיה הח־דשה", שכללה את השטחים הפולניים שמעבר לגבולות שלאֶזיה הקודמים. התקנון שקבעו השלטונות ב־17 באפריל 1797 הכיל גזירות על היהודים יושבי החבל. לפיו הורשו היהודים שישבו במקום להישאר, ואולם יהודי אזורים אחרים לא הורשו לעבור לכאן בלי רשיון מיוחד; ישיבתם הותרה רק בערים ונאסרה בכפרים. כן נאסרו על היהודים עסקי רבית, מכירת יי"ש לאי־כרים בהקפה, רוכלות ועוד, והוגבל מספר הסוחרים והמלאכות שמותר לעסוק בהן. מאידך עודד התקנון את היהודים לעסוק בעבודת אדמה, לחכור אחוזות ובתי־מבשל בירה, ולהקים מפע־לים תעשייתיים. תקנון זה השפיע לרעה על מצב היהודים שראו בו מקל זועם ומחבל, והוא אמנם הרס את יסודות הפרנסה של יהודי באֶנדין (העיר המאוכלסת יהודים יותר מכל איזור זאג־למביה) וסביבתה הכפרית. התקנון היתה לו כוונה אנטישמית בולטת, והקהילה בבאֶנדין השתדלה אצל השלטונות הפרוסיים להכניס שינויים בו. כתוצאה מהשתדלותה זו הופסקו למעשה גירושי היהודים מהכפרים, ואף יהודים חדשים הורשו להתישב בהם ולעסוק ברוכלות ובאומנות.

גם האוסטרים כפרוסים גילו יחס דומה ליהודים בשטחים שכבשו בפולין. האוסטרים היו תמיד תלמידים נאמנים לפרו־סים, והיהודים בשטחי הכיבוש האוסטרי היו נתונים ללעג ולקלס עוד יותר, בעקב היחס העוין מצד האוכלוסיה הפולנית אליהם.

עם מפלת פרוסיה בקרב ליד יאֶנה (14 באוקטובר 1806) החל מסע הנצחון של נפוליאון הגדול, ושלטונות פרוסיה ואוס־טריה נצטוו לעזוב את השטחים הפולניים. בינואר 1807 הוקמה ועדת הממשלה של „נסיכות וארשה" שניגשה מיד לאירגון הממשל והמינהל (בהתאם להסכם טילזיט מ־17 ביולי 1807), שבועיים ימים לאחר הכרזת הקונסטיטוציה מ־25 ביוני 1807, לפיה הוכרז חופש וסובלנות לגבי כל הדתות לרבות היהודים. ואף שהכרזה זו היתה רק להלכה, הוקל מצב היהודים בכללו, והקלה זו הורגשה עוד יותר באיזור זאגלמביה, בגלל הקשרים הכלכליים שהיו קיימים בין האזורים זאגלמביה ושלאֶזיה־עילית.

תקופת־הביניים של „נסיכות וארשה" הכניסה ערבוביה לא־מעטה בכל עניני המדינה והמימשל, ועקבותיה ניכרו לא פחות בשטח המכרות. התחוקות הפרוסית והאוסטרית אבד תוקפן, ותחוקת המכרות הצרפתית מ־21 לספטמבר 1910, שנשענה על הקודכס הנפוליאוני, לא היתה בת תוקף בנסיכות וארשה. רק בסוף תקופת הנסיכות החל השלטון מגלה יותר ענין במכרות המדינה.

עם מפלת נפוליאון הגדול עברה הדוכסות הוארשאית אל השלטון הרוסי, ולפי החלטת הקונגרס הוינאי (1814־15) עבר

33. ראה גם מאמרו של ד"ר נ.מ. גלבר „דומברובה־גורניצה".

כל שטח „ממלכת פולין” לרוסיה בשם „פולין הקונגרסית”. תחת שלטון רוסיה נכונו ליהודים גזירות חדשות, „גזירות הצאר הצורר”, ושוב העמדו היהודים לפני מאבק חדש לזכויותיהם בפולין הקונגרסית.

ב) הגבלות ליהודים בתחפורת הפחם

הפרוסים בחיפושיהם אחרי מחצבים ועסקי מחפורת ראו ביהודים גורם מתחרה ביזמה ובמרץ, והם כבעלי נסיון היו מעונינים להיות שליטים יחידים בענף. הפולנים עצמם — לבם היה רחוק ממלאכה ותעשיה, וכך הניחו תחומים אלה ליהודים להתגדר בהם. עם פתיחת תחפורת הפחם בידי הפרוסים בדומברובה וסביבתה, ובידי האוסטרים ביאבורזנה, הונח היסוד בזאגלמביה לענף חרושתי חדש שהבטיח הרבה למדינה ולעוסקים גם יחד. אך תחילה לא ניתנה ליהודים דריסת־רגל בענף זה בעקב גזירות וחוקים מגבילים מטעם המינהל שהיה מודרך מ„הצינורות הגבוהים”, והם נתקלו במכשולים רבים, על אף העובדה שלפולנים המקומיים חסרו בעלי־מקצוע וכוחות טכניים, ואפילו פועלים רגילים היה קשה להשיג; כי האיכרים בכפרי זאגלמביה הביטו בחשדנות על התחפורה והעבודה בה, שבעיניהם לא נראתה כ„סטאבילית” ומתחרה לאיכרות.

אחרי פירסום החוקה הקונסטיטוציונית ניגשו השלטונות לאירגון המכרות בממלכה, ואיזור זאגלמביה תפס בה מקום ראשון. בישיבה הראשונה של מועצת המדינה (3 בינואר 1816) הציע נציב המדינה לטפל בארבעה ענינים, ושהורודיסקי ירצה על „אירגון המכרות”. ואכן, בישיבה מיום 12 בפברואר הצהיר הורודיסקי על אירגון המכרות. אחרי ההרצאה נתקבלו הצעות שונות, שאושרו ע״י נציב המדינה בהסכמת מועצת המדינה. לפי החלטת הנציב מ־20 בפברואר 1816 מונה מינהל כללי למכרות שמושבו יהיה בקיאֶלץ כמקום מרכזי לעושר המכרות במדינה. הפיקוח הקיף חמישה אזורים, ובהם זה של אולקוש־שיווירז. הזכרנו כבר שעל היהודים נאסרה חכירת מכרות, והאיסור הובא בתחוקת המכרות. כראש המכרות הופקד סטאניסלאב סטאשיץ (1755—1826), סופר ומדינאי פולני, כומר בעל דעות ליבראליות, שנתמנה מנהל מחלקת מסחר ותעשיה בועדה הממשלתית לעניני פנים ומשטרה[34]. אחרי חלוקת פולין עסק סטאשיץ בחקירות מדעיות, הוציא קונטרסי־תעמולה לריפורמה מדינית וחברתית, תקף את היהודים וחשף את חסרונותיהם, ועם זאת היה בין המעטים שחיפשו דרכים להכשירם להיות מועילים לחברה, ואף חיבר תכניות שתאפשרנה להם להשיג זכויות אזרחיות.

לפי הוראות מינהל התחפורה בשנת 1816 נאסר על היהודים להחזיק בתי־מזיגה ומסבאות בקירבת המכרות ובתי־היציקה, וכן נאסרה עליהם הכניסה למכרות. המנהל סטאשיץ דרש באוקטובר 1818 מהמינהל להודיעו, אם הוגשמה ההוראה ביחס ליהודים, כן דרש שישלחו לו רשימת המסבאות במקומות ושמות החוכרים. מן הרשימה נודע לו על מסבאה באחד ממשקי קיאֶלץ המוחכרת ליהודי בזכות מיוחדת, והוא דרש את סילוקו. החלטת הנציב מ־27 בפברואר 1819 סילקה בהחלט את היהודים מהפונדקים בסביבות המכרות. בביצוע הגזירה נדרש סילוקם המידי של כמה יהודים שהיו מצויים שם. היהודים הנפגעים בהסתמכם על חוזים מימי הפרוסים ביקשו שיניחו להם להישאר במקומם. בקשתם נעשתה בתנאי שיהוו משקים יהודיים מיוחדים במרחק מסוים מבתי־החרושת והמכרות, ולא יגורו יחד עם האיכרים. לפי החלטת הנציב מ־4 בפברואר 1823 הורשה ליהודים לשבת על קרקעות ממשלתיות. באחד מסעיפי ההוראות נאמר גם, כי לפועלים במכרות אין לשלם בתוצרת, מאחר שהם מוכרים אותה לספסרים יהודים המורידים את מחירי בתי־החרושת [35].

לא יצאו ימים רבים והתברר, כי האנטישמיות הכלכלית לא תוכל לעמוד בפני המציאות. השאלה ביחס ליהודים ולעבודתם במכרות תבעה פתרון. היה זה בשעה של חוסר כורים מקצועיים, והנהלת מכרה־הפחם „קסאברי” ליד באֶנדין המיושבת יהודים פנתה על כרחה ליהודים שיספקו מספר יהודים עניים לעבודה בתחפורה. במכרה זה עבדו אז 112 פועלים והיה צורך ב־260. השאלה הועלתה ב„חלונות הגבוהים” במינהל. במארס 1826 שלח לובצקי הוראה לקבל לעבודה יהודים מבאֶנדין בתשלום שכר יומי. כך נפתח פתח לעבודת יהודים בתחפורה, והמכרה „קסאברי” שהשיג את הפועלים שחסרו, יכול היה להמשיך ולקיים את תפוקתו המלאה. צעד זה ב„קסאברי” הכשיר, כנראה, את הקרקע לגבי יהודים גם במכרות ובתי־יציקה אחרים, אבל ידיעות ברורות על כך אין לנו.

ג) נסיון בכורים יהודים בשלאֶזיה־עילית

בזאגלמביה הדומברובאית נכשלו בתקופת השלטון הרוסי הנסיונות לביטול ההגבלות הרשמיות ביותר לקבלת פועלים יהודים במכרות הפחם, והמקרים היוצאים מן הכלל לא היה בהם כדי לשנות את הלך־הרוח הרשמי כלפי העסקת היהודים. יתכן גם שהעבודה במכרות לא משכה את הפועל היהודי, ומשום כך גם לא נעשה מצדו המאמץ הדרוש כדי לחדור לענף זה.

היזמה לפתיחת שערי העבודה במכרות לפני הפועל היהודי במכרות שלאֶזיה־עילית באה מצד שלא פיללו לו כלל. היה זה מר זיגפריד וינר מקאטוביץ שנתן ביטוי להשקפותיו בענין זה בעתון היהודי „אלגמיינאֶ צייטונג דאֶס יודאֶנטומס” במאמר „הכורים היהודים בשלאֶזיה עילית”[35*]. הכותב, שהיה חבר ועד הקהילה היהודית בקאטוביץ, פנה למוסדות ואירגונים ציבוריים שונים בתביעה שילחצו על חברות המכרות לפחם להעסיק גם פועלים יהודים. החברות נענו לקריאה על אף הטירדה הרבה שהיתה כרוכה בדבר, שכן היה צורך להדריך ולאמן את הפוע־

34. סטאניסלאב סטאשיץ, הכומר ה„ראדיקאלי”, היה שונא יהודים וכינה אותם „ארבה הקיץ והחורף של המדינה, המרעיל את האויר ברקבונו”. הוא היה הגורם לתקנות בדבר איסור העסקת יהודים במכרות, אבל פעמים שהיה מעביר על מידותיו ודורש הגנה על היהודים מפני דיכוי הפריצים בערים.

35. ראה „כורים ויוצקים בממלכת פולין 66—1864”, הוצאת המכון ללימודים אקאדמיים והיסטוריה פולנית, וארשה, 1957. — מודגשים שם החוקים שהיו מכוונים נגד קבלת יהודים לעבודה במכרות.

35*. העתון הופיע בברלין. ראה גליון 29, מ־19 ביולי 1912.

לים היהודים בעבודה שלא הורגלו בה עד אז. כחמישים אחוז מהפועלים היהודים נאלצו לעזוב את העבודה שלא היתה לפי כוחם. יש לציין, כי הנהלת המכרות מצדה גילתה יחס טוב כלפי הפועלים היהודים: שיחררה אותם מעבודה בשבתות והחליפה להם את המשמרת למוצאי־שבתות; העמידה לרשותם מעונות מרווחים, דאגה לספק להם ספרים ועתונים, ועוד.

מר וינר, במאמר שכתב לאחר מכן, הביע סיפוקו מהעובדה שהצליח להכניס פועלים יהודים לכמה מכרות וכי הפועלים שמחים שניתן להם לפרנס את משפחותיהם בכבוד. מהם משתכרים כבר כארבעה וחצי מארק ליום (בקבלנות) ויכולים להגיע לששה מארקים. יש להם עבודה לששה ימים בשבוע. עם שחר הם קמים, מתפללים לפני כניסתם לעבודה, וכן בערב, כפי שהסכינו לנהוג בביתם. סודרה להם עזרה של „קופת־חולים" והם שוים בזכויותיהם לגבי מקרי אסון בעבודה לפועלים המקצועיים.

המשא ומתן על קבלת פועלים יהודים במכרות אחרים הצליח אף הוא. בעיר לאורה־היטה והסביבה הסכימו המכרות לקבל פועלים יהודים לעבודה, לתקופת־נסיון של ששה חדשים בתנאים הבאים: שיתחייבו לשלם את המסים הדרושים לקופת הביטוח; יהנו מהזכות לשבות ביום השבת ולעבוד במוצאי־שבת, וממטבחים כשרים. זמן העבודה: 10־11 שעות. השכר היומי: מ־2,80 עד 3 מארקים; ובקבלנות: (כממלאים) מ־3 עד 4 וחצי מארק ומעלה. פועל ראשי מ־4 עד 6 מארקים ומעלה. תשלום השכר בכל 15 לחודש; ובכל ראשון לחודש אפשר לקבל מקדמה ע"ח המשכורת. יוחל בששים פועל, ואחרי שמעונות־השינה יסודרו וההנהלה תהיה שבעת־רצון מעבודתם יגדל מספרם עד 200 פועל. התשלום בעד מעון והסקה ומאור, מרבד־קש ושמיכות־צמר יעלה לעובד 2 מארק לחודש. הפועלים היהודים ישוכנו בבית מיוחד[36].

מאורע זה נתקבל ברצון ואף בשמחה במקומות שונים, ובעתונים היה הד לפעולה זו. ה„איזראֶליטה", בטאון המתבוללים היהודים בוארשה, העתיק מה„קאטוביצר צייטונג" את הידיעה בדבר העסקת כורים יהודים לפי שעה באיזור קאטוביץ, והזקוקים לעזרה מקבלים דמי־קדימה לנסיעה והוצאות אחרות. הדרישה לכורים יהודים אינה פוסקת בגלל כושרם לעבודה. במכרה „לאורה־היטה" עובדים 25 כורים יהודים, במכרה „עמנואל־זגן" — 15, ובמכרה „הוהנלוהה־וורקה" — 30; והמנהלים שבעי רצון בהחלט מעבודתם[37].

לאחר חדשיים של גיוס פועלים יהודים למכרות נמצאו עובדים במכרות שלאֶזיה למעלה ממאה יהודים. המינהלות שבעו רצון מעבודתם ודרשו פועלים נוספים.

---

36. על החתום: הנהלת המכרה „לאורה־היטה־גרובה", 8 ביולי, 1912.
37. ראה גליון „איזראֶליטה" מיום 1912.10.11.

29. משפחות יהודים בניהול מכרות פחם

יהודים פעילים בתחפורת הפחם בזאגלמביה — מכרות קטנים וגדולים — יהודים צעירים במכרה בבנדין־דומברובה — קבלנים יהודים בתפוקת הפחם — משפחת זמיגרוד פעילה בניצול פחם — הצלחתה בהעלאת כושר התפוקה — יעקב רכניץ בעל המכרה „הילנה" — ב־1885 משרד לממכר פחם וקוקס של מוריץ מייטליס — בנו איגנץ מנהל מכרה בדומברובה — היונגסטרים בעלי משרד טכני בסוסנוביץ — יהודים כורים ויוצקי־ברזל בשלזיה־עילית — בית־ספר למכרות בטרנובסקה־גורה בהנהלת יהודי — ההיסטוריון היהודי יחזקאל ז'יוויר מומחה לקורות התחפורת — שותפים יהודים ביסוד מכרות בשלזיה — יהודים בעלי מכרות גדולים בערים שונות — יהודים חוכרי מכרות ביאבוז'נה הגליצאית.

דבר אחד ברור ללא כל ספק: עיסוק יהודים בתחפורת הפחם והברזל בפולין מאז ייסודה נתקל בקשיים עקב הגבלות חוקיות שהוצאו גם מטעם ממשלת פולין ואחרי חלוקתה גם ע"י רוסיה ופרוסיה. ההגבלות נגעו גם לקבלת פועלים לעבודה במכרות הפחם וגם לעיסוק יהודים בקבלנות או בחרושת הפחם. ובכל זאת היו יהודים יודעים לעקוף חוקים אלה, ומסוף המאה הי"ח עד לפרוץ מלחמת העולם השניה היו יהודים פעילים בתחפורת הפחם במרכז האיזור הפולני לפחם כפועלים, כמהנדסים וגם כבעלים או חוכרי מכרות.

כבר הזכרנו לעיל, כי בקסאברי נאלצו מטעם מינהל שירות הפחם להסכים להעסקת פועלים יהודים מבאֶנדין לרגל מחסור בכוחות עובדים. ואשר לקבלנים יהודים במקצוע הפחם, אפשר לקבוע, כי הגיעו למקצוע זה ממעמד הסוחרים. בתחילה הם השקיעו את חסכונותיהם בשיתוף עם אחרים בשדות־פחם ומכרות, ויתכן שחיפשו לעצמם מקור לתוספת רווחים תוך ניהול מכרות קטנים או קבלנות־עזר. כמה מהם, כמו הזמיגרודים או הרכניצים, התקשרו אחר כך בקביעות עם ענף הפחם, בנצלם במיוחד מכרות קטנים. מאידך יש לציין שלא חסרו יהודים גם בין בעלי מכרות פחם גדולים ושותפי הקונצרנים.

בהתאם לחלוקה היסטורית של האיזור הראשי לפחם, שהיתה קיימת גם בשנים שבין שתי מלחמות העולם האחרונות, נבחנת כאן פעילות היהודים בממלכת הפחם בשלוש הזאגלמביות: הדומברובאית, שלאֶזיה־עילית והקראקובית.

א) זאגלמביה הדומברובאית

בזאגלמביה הדומברובאית היתה האוכלוסיה היהודית גדולה מזו שבשלאֶזיה עילית, אף שישובה החל גדל רק במח־

צית המאה הי"ט. בספרי היחוס המקוטעים של המכרות שנשתמרו אנו מוצאים בשנת 1869 ידיעות על ארבעה יהודים צעירים מבאֶנדין שעבדו במכרה „לאבנצקי" שעל גבול באֶנדין־דומברובה. היו אלה: בנימין רוס, שמואל ממנוביצר, פינחס פירשט ולווק בייטנר. בראשית עבודתם במכרה היו בני 18—19. שלושה מהם הפסיקו לעבוד אחרי שלוש שנים, וליד שמותיהם מצויה הערה „נלקה לגיוס". מאוחר יותר אנו מוצאים במכרות פועלים יהודים, ב־1870, למשל, את אליהו פירשטנפלד במכרה „קסאברי". קשה לקבל ידיעות ברורות בשטח זה, הן משום שהמקורות אינם מספיקים, והן משום שרק בספרי היחוס של הכורים נמצאת עמודה בשם „הדת".

במיסמכים אנו נתקלים ביהודים קבלנים, שבאופנים שונים מימנו או אירגנו את תפוקת הפחם. בשנים 63־1845 אנו מוצאים בין הקבלנים, שאתם עשו מינהלות המכונים לתחפורת הסכמים, גם שמות יהודים, כמו: אהרן חוואט, אייזיק ביאלי, יצחק גולדמן, משה כהן, מ. גרינברג, מאיר מאכנבוים, ישראל שיינווכסלר, אייזיק זמיגרוד, שמואל אֶטינגר, יצחק זלקוביץ, יצחק גודמן, שהיו גרים בזאגלמביה הדומברובאית וכן בסביבה יותר רחוקה (מהם אף בוארשה).

משפחת זמיגרוד היתה אחת מאלה שכבר במוקדם החלה עוסקת בתחפורת הפחם בזאגלמביה. היא ישבה כאן מזמן. עוד בשנת 1854 בא אייזיק זמיגרוד מבאֶנדין לידי הסכם עם מינהלת מוסדות המכרות הממשלתיים בדבר הספקת סוסים להעלאת עגלות מהמכרה „קסאברי" והובלת פחם ממכרה „רינארד" למכונת הקיטור של הרשל גולדפלד מאולקוש. גם יורשיו החלו משקיעים הונם באורח בלתי אמצעי לניצול פחם. בשנים 86־1876 ניהל זינדל זמיגרוד בשותפות עם מאציי שטוכלסקי את המכרות „אלכסנדר", „אנטוני" ו„קאז'ימירז'" (ליד לאגישה). היו אלה מפעלים קטנים שהעסיקו ביחד כמה עשרות פועלים והפיקו מ־500 עד 5000 טון פחם בשנה. בשנה המבורכת ביותר בשבילם, שנת 1883, העסיקו 118 פועלים (בכלל זה 52 חוצבים) והתפוקה עלתה ל־10,000 טון. ב־1877 כמעט שלא היו פעילים. להצלחה יחסית הגיע המכרה „אנטוני", שב־1880 התקין מכונת־קיטור (להעלאה ולהורדה). יתר שני המכרות הקטנים הפיקו כמעט רק אבק־פחם. אחרי מות זינדל זמיגרוד רכשו יורשיו את המכרה הקטן „קאזימירש". במשך כמה שנים הוא לא היה פעיל, וניצולו חודש רק בשנת 1890, אחרי שסידרו בו 2 מכונות־קיטור, והצליחו כבר בשנת 1891 להפיק 3500 טון פחם. בשנת 1893 עבר המכרה לידי משפחת ורטהיים מוארשה, שהתנצרה כבר לפני חמישים שנה.

על צמצום השתתפות היהודים בתחפורת הפחם בזאגלמביה הדומברובאית השפיעה פקודה רוסית מ־28 לאפריל (10 במאי), שאסרה על היהודים לעסוק בתחפורה בממלכת פולין. הפקודה בוטלה רק בתקופת מלחמת העולם הראשונה. הקבלנים היהודים לא פעם עקפו את האיסור, בממנם מכרות שבהנהלת אנשים שכירים, על־פי־רוב לא בשטחים תחפורתיים משלהם, כי אם בשטחים שקיבלו בחכירה מחברות קבלניות יותר גדולות (החברה הוארשאית, החברה הסוסנוביצית ואחרות). כך נהגו גם בני הזמיגרודים, שמאז שנת 1900 ניהלו את מכרה „הילינה" בניבקה. כחוכרים רשמיים של המכרה הופיעו בזמנים שונים: מ. ז'ולידזיובסקי, ט. וואליגורסקי, ס. שונרט וי. טריפקה. המכרה היה פעיל בהפסקות, ותפוקתו הגיעה רק ל־0.1—0.2 אחוזים מהתפוקה הכללית של זאגלמביה הדומברובאית. אולם מאז סיום מלחמת העולם הראשונה וצירופו של המכרה לשלאֶזיה עילית הפולנית גדלה תפוקתו בהרבה. בשנת 1920 עלתה תפוקת „הילינה" על 35,000 טון. בשנים 29־1927 נאלץ המכרה להפסיק את תפוקתו, וב־1929 עבר לידי חברה בערבון מוגבל, שעם בעלי מניותיו נימנו: ס. לזנובסקי, מ. וה. שפירא, מ. המבורגר, ל. מווה, ד. זיידנבאנד מבאֶנדין וסוסנוביץ. השיפורים המודרניים במכרה העלו את התפוקה בשנת 1933 ל־39,000 טון, ב־1934 — 59,000 טון וב־1935 — 101,000 טון.

בשנת 1935 קיבל יעקב רכניץ, אף הוא קבלן יהודי שמזמן עסק כבר בניצול מכרות קטנים, את המכרה „הילינה" לידיו. אך המפעל הלך וקרב לחיסול טבעי מאפיסת הפחם בשדות החכורים. רכניץ השקיע מאמצים לחכור חלקים נוספים ממכרה „ראדאֶן", שנמצא בשכנות והשתייך לחברת מכרות ותחפורת וארשאית, אולם לא עלתה בידו. מינהלת המכרה, שחששה להתפרצות שביתה, החלה בקיץ 1937, בהסכם של שתיקה מצד השלטונות, מנצלת את השטח של החברה הוארשאית. אחרי כמה חדשים — בלחץ החברה הוארשאית והקונואֶנציה (הברית) הפולנית לפחם — הציעו השלטונות לסגור לגמרי את המכרה. פועלי „הילינה", שמנו כמאתיים איש, החלו בשביתה מתחת לאדמה, שנמשכה שלושה שבועות. אז החליטה „הברית" לשלם לפועלים פיצויים בעד ארבעה חדשים והשביתה נפסקה. אז חוסל סופית גם המכרה, בסתיו 1937.

משפחת רכניץ הנ"ל הגיעה לדומברובה הזאגלמבית אחרי שנת 1864, ובניה לקחו חלק פעיל בחיים הציבוריים והפוליטיים של זאגלמביה. מהם שכיהנו כחברים במועצות העירוניות של דומברובה וסוסנוביץ ובהנהלות ארגונים מקומיים.

מוריץ מייטליס פתח ב־1885 בסוסנוביץ משרד לממכר פחם וקוקס ממפעלי החברה הסוסנוביצית. משנת 1901 חכר מהחברה את המכרה הקטן „אוריון" בניבקה, שתפוקתו המכסימאלית הגיעה ב־1928 ל־67,905 טון. לבסוף ננעל המכרה, אחרי משפט עם החברה הסוסנוביצית שנמשך תשע שנים. באותו זמן ניהל כבר איגנאץ, בנו של מוריץ מייטליס, את המכרה „סטניסלאב" בדומברובה (פעולתו של זה הופסקה ב־1934) ו„ויקטוריה" בגולונוג (חוסל ב־1938).

על אף ההון המצומצם שעמד לרשות בעלי־המכרות הקטנים התקיימו אלה במשך שנים ואף עשרות, שנים וחוסלו אך ורק בלחץ מינהלי. בין היהודים בעלי מכרות־פחם קטנים בזאגלמביה (שפעלו בשטחים חכורים) אפשר להזכיר עוד את: י. שפרלינג (מכרה „בורי" בגרודזיץ), ה. פריוור (מכרה „פרדריקה" ו„וילהלמינה") בסוסנוביץ, וב. מאיר (מכרה „קוז'ניצה" בסוסנוביץ). מלבד אלה היו יהודים כשותפים גלויים או חשאיים בפירמות שניהלו מכרות (כמו סלומון ז'ורנובסקי, ברנרד גוטמן, א. סרצארז ואחרים).

קבלנים יהודים אנו מוצאים גם בין בעלי מכרות פחם חום בסביבות העיר זאבירצ'ה. כבר בשנים 87—1886 היה ברק בליקמן (או גליקמן) שותף במכרה „מרקוביצה" במחוז זאביר־

צ'ה הנוכחי. למשפחות הידועות של זאבירצ'ה היתה שייכת משפחת היונגסטרים. בשנת 1919 היה י. יונגסטר בעל מכרה פחם חום „קאמילה", ובשנת 1936 ייסד יוסף סטניסלאב יונגסטר את מכרה „מארטה" בפורמבה (ליד זאבירצ'ה). היונגסטרים היו גם בעלי משרד טכני בסוסנוביץ. בין השאר היו: האחים בויאֶראֶץ (בעלי מפעל מטאלורגי במישקוב ומכרה „האננה" בשנת 1919), ההולנדרסקאים (בעלי מכרה „תיאודור" בשנים 1920—24), צדרבוים ואופנהיים (בעלי מכרה „נייראדה" ב־1920־22), י. מאיר (בעל מכרה „לודביקה" ב־1919־24 — ומכרה „יולק" בשנת 1921).

ב) זאגלמביה השלאֶזית־עילית

הידיעות הראשונות על יהודים בשלאֶזיה עילית מגיעות לפי כמה מקורות מהמאה הי"ג, ויש שמקדימים עוד במאות שנים. בתקופה מסוף המאה הי"ח ועד לראשית המאה העשרים הם היוו בממוצע בערך 1% מהאוכלוסיה של נפה זו, ומספרם גדל בשטח חבל אופולה מ־2,272 בשנת 1786 ומ־7,602 בשנת 1817 עד ל־24,348 בשנת 1880; ואילו ב־1910 ירד מספרם ל־18,268. מספר הגון של יהודי שלאֶזיה עילית התרכז בערים, ובעיקר בגלייביץ, ביטום וקאטוביץ. פקודה מטעם פרידריך השני מ־20 לנובמבר 1779 הטילה על כל היהודים היושבים בשלאֶזיה לעבור לשֶבת בערים (רק בארבעה כפרים במחוז גלייביץ מותר היה להם לשבת) והירשתה להם לעסוק אך ורק במסחר. על אף ביטולה הרשמי של פקודה זו והחלפתה בפקודה לשיווי זכויות אזרחיות מ־12 למארס 1812, שהורחבה בהתאם להחלטת הסיים הפרוסי מ־23 ליוני 1847, נשארו כמה הגבלות עובדתיות וחוקיות קיימות למעשה בממלכת פרוסיה עד שנת 1918.

עוד בעשור האחרון למאה הי"ח גילו כמה מיהודי שלאֶזיה עילית ענין בתחפורת ולקחו חלק בלתי אמצעי בעבודות המכרות. כך, למשל, שני מכרות פחם ממשלתיים גדולים „קבול" (ליד חורזוב) ו„קרולה לודביקה" (ליד זאבירצ'ה), שבמשך כמה עשרות שנים מילאו תפקיד ראשי בזאגלמביה השלאֶזית חייבים היו בפיתוחם בשנת 1790 לכורה שלמה אי־זאק מביטום[38]. כן אנו מוצאים בתקופות מאוחרות יותר יהודים בין הכורים ויוצקי־הברזל בשלאֶזיה־עילית. בין המפקדים של תלמידי בית־הספר למכרות בטארנובסקה־גורה נמצא בשנים 1874־75 יחזקאל ווילופולה משימיאנוביץ, „שטייגר" (מפקח על כורים) במכרה „ניבקה" בזאגלמביה הדומברובאית, איזאק בר־לינר מסמולניצי (ליד גלייביץ) מהנדס בפירמה ס. הולדשינסקי בגלייביץ. כמו כן היה היהודי ל. גייזנהיימר (משנת 1874), מנהל בית־הספר למכרות בשלאֶזיה־עילית, הוא אבי העסקן הידוע באיגוד חרושתני מכרות ויציקת־ברזל בשלאֶזיה־עילית פאול גייזנהיימר. יהודים יחידים אנו מוצאים גם בין פועלי המכרות (וינר ש.). יהודי היה גם ההיסטוריון יחזקאל זיוויר (1868—1924), מו"ל קובץ תעודות לקורות התחפורת בשלאֶזיה בשנים 1528—1740, ומחבר קורות התחפורת בחבל פְּשְצ'ין ועוד.

בין היהודים שלקחו חלק ביצירתה והקמתה של חרושת התחפורה בשלאֶזיה־עילית נמצא גם מספר מסוים של קבלנים. מהם שהיו שותפים בייסוד מכרות ומהם שלקחו חלק בניהולם ובמימונם.

ביחוד רב היה מספר סוחרים יהודים שהשתתפו בייסוד מפעלי יציקת־ברזל, שדרשו השקעות הון גדולות יותר מאשר במכרות. עוד בשנת 1840 ייסדו הסוחרים מוריץ פרידלנדר ושמעון לוי מביטום, ודוד לוונפלד מבראֶסלוי את המפעל „הוטה פוקוי" על שטח שחכרו מהעיר ביטום[39]. בשנת 1867 ייסדו ס. הולדשינסקי והאהן בגלייביץ את ביהח"ר לערגול צינורות. זמן קצר אחרי זה יצא האהן מהפירמה שקיבלה את השם „ס. הולדשינסקי ובניו". ביהח"ר התפתח יותר עם ייסוד מפעל לפלדה. בשנת 1905 התמזגה הפירמה הולדשינסקי עם חברת המניות „אויבאֶרשלאֶזישע אייזנבאן באֶדארף א.ג." הולדשינסקי היה גם אחד ממייסדי אגודת בתי־הכנסת בשלאֶזיה־עילית. בני הסוחר היהודי מבראֶסלוי אוסקאר ויאֶז'י קארו היו משתתפים־מייסדים של מפעל ליציקת־ברזל גדול בשם „אויבאֶרשלאֶזישה אייזנאינדוסטרי א.ג." בגלייביץ בשנת 1887. אוסקאר קארו היה המנהל הכללי הראשון של פירמה זו, ומ־1903 יו"ר מועצת המפקחים שלה. ממלא־מקומו היה הבנקאי הברלינאי קארל פירסטנברג. אחרי שאוסקאר קארו יצא מהעסק בא במקומו כמנהל כללי ויקטור צוקרהאנדל, שעד אז היה המנהל המסחרי של הפירמה. אותה פירמה ייסדה בשנת 1910 את המכרה „גלייביץ".

משפחת פרידלנדר שהוזכרה לעיל אף היא עסקה בתח־פורת. כבר בשנות החמישים של המאה התשע־עשרה היה שייך לה המכרה „סימונס־ווינש" אשר בבז'ז'ינקה ליד מיסלוביץ. משנת 1865 היה הד"ר למשפטים אוטו פרידלנדר בעל שני מכרות פחם: „גוטמאנסדורף" ברודה־שלונסקה ו„אוטו גוסטף" בקונשיץ, מכרה לעפרות־ברזל בטארנובסקה־גורה, 5 מכרות לעפרות־אבץ ואחד לעפרות־עופרת. ב־1870 הוא רכש את המכרה לפחם „איזבארק" בביטום. אחרי מותו נמכר מכרה זה במכירה פומבית. מלבד זה היו בין בעלי המכרות לפחם־אבן בשלאֶזיה־עילית: לוי מביטום (מכרה „אוטיליה" ו„סארה" ברודה־שלונסקי), שהיה גם בעל מכרה של עפרות־ברזל; עמנואל פרידלנד מגלייביץ מוריץ רוזנבלום ממיסלוביץ, ואליאש פערל מפיוטרוביץ. לבעלי מכרות־הפחם הגדולים ביותר בתקופה זו נחשבו: פרופיסור קוהל (ממשפחה יהודית נודעה בבראֶסלוי), שבשנת 1840 ייסד את המכרה הנוכחי „רידולטובי".

בשנים שבין שתי מלחמות העולם פעל בחרושת הפחם בחלק הפולני של שלאֶזיה־עילית מספר מסוים של קבלנים זעירים יהודים משטחי פולין הישנה וגאליציה, כמו, למשל, נתן גרינשפאן מקראקוב — שותף במכרה הקטן „אדלר" באור־זיקי; מאכס שטורך מטארנוב, שרכש יחד עם רופאת־השיניים

38. ראה „גאֶשיכטה דאֶס שלאֶזישן באֶרג־אונד־היטטן־ואֶזאֶנס" לה. פאֶכטאֶר.

39. ראה „די אֶנטוויקלונג דאֶר אובאֶרשלאֶזישן גרוסאינדוסטרי" לר. שמידט.

מחורזוב מרת נחמן את המכרה הקטן „האלינה" ליד יאשקוביץ; יחיאל רכניץ מדומברובה־גורניצ'ה, שזמן קצר לפני פרוץ מל־חמת העולם השניה רכש את המכרה הקטן „שצ'נשצ'יה לואיזי" בשופיניץ, ועוד. מספר הגון של יהודים אנו מוצאים בתקופה זו בין מהנדסי תחפורת בשלֶזיה־עילית. עמהם נימנו, בין השאר, גם מנהל המכרה במשך שנים רבות של „סיליזיה" בצ'יכוביץ פראָסאֶר (בוגר האקדמיה למכרות בעיר לוון), ווילהלם ליברמן, שבשנת 1926 סיים את האקדמיה למכרות שבפרייבורג ואחר עבד במכרה „גישה" (כיום „וויצ'ורעק") בשופיניץ—יאנוב כמנהל התנועה.

ג) זאגלמביה קראקובסקה

במכרות זאגלמביה הקראקובית היה מושקע הון של בעלי הון יהודים מוינה למן המחצית השניה של המאה הי"ט. במאות התשע־עשרה והעשרים מילא תפקיד גדול בפיתוח ענף זה העורך־דין ובעל־ההון היהודי מקראקוב ארנולד ראפופורט. בעצת מהנדסים פולנים רכש לו ראפופורט מספר הגון של שדות־מכרות בסביבת ברזישטש והחל בניצול החלק הדרומי של זאגלמביה. ב־1906 ייסד שם מכרה־פחם־אבן „אנדז'יי". בנו של ארנולד, ארתור, המשיך בתחילה במפעל אביו, אחר כך הפריד את המכרה „אנדז'יי" והקים ביחד עם שדות־המכרות השכנים חברה לעניני פחם בשם „ברזאֶשטשה". מחוסר הון מספיק נאלץ למכור מפעל זה ב־1913 לשלטון האוסטרי.

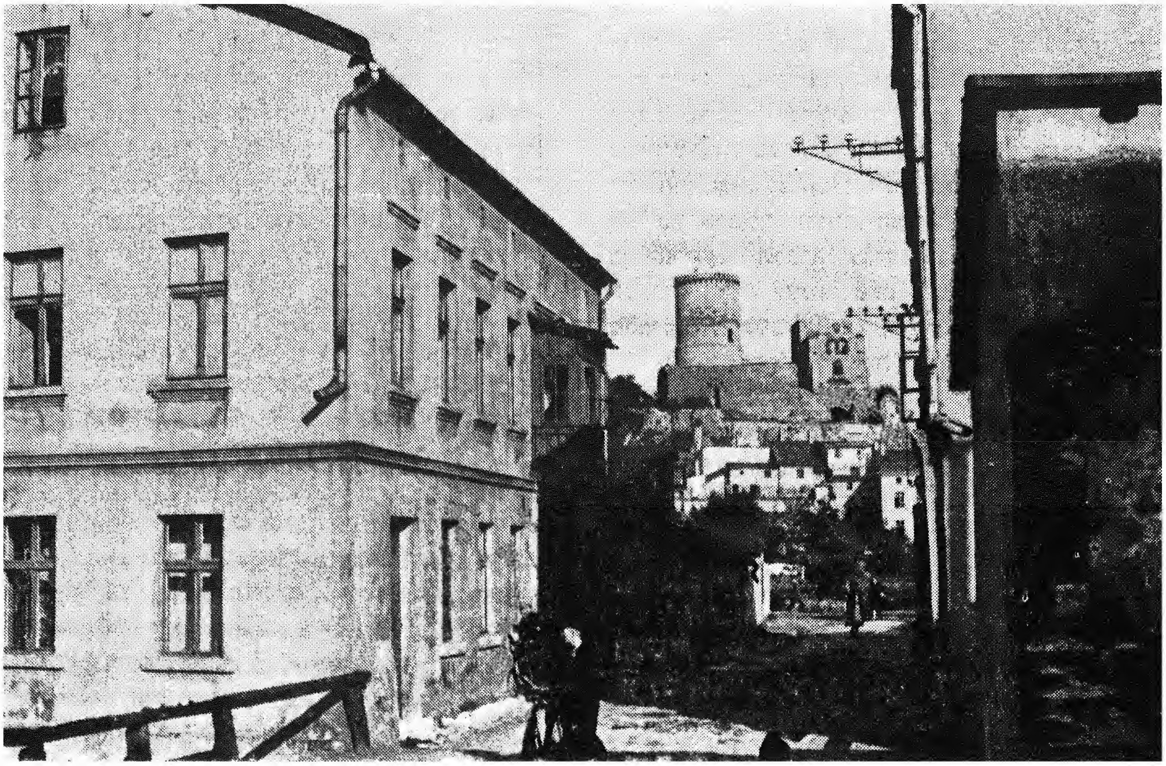
בתקופת הקוניונקטורה הטובה לפחם שבין סיום מלחמת העולם הראשונה וסיפוח שלאֶזיה־עילית לפולין, חכרה קבוצת יהודים: עליאש גויט, ב. פרישר ואיזאק לייב מכרה־פחם שטחי בסביבת יאבורזנה („נידזיליסקו", „מיישקו", „פרידריך או־גוסט", „וונדה"), אבל נאלצו לחסל את מפעלם.

30. בנדין — ירושלים דזאגלמביה

מהערים העתיקות ביותר בפולין — מצודה עתיקה משנות 1001—1020 בבנדין — מושב מלכים ונסיכים — עורק תחבורה ביבשה ובנהרות — מטרה להתנפלויות עמים קרובים ורחוקים — המלך בולסלב חרוברי בבנדין במאה ה13 — קז'ימיר הגדול מקים מבצר בבנדין ב1358 — העיר במצור חיילות מכסימיליאן האוסטרי — קרבות היסטוריים רבים בעיר — מושב המלך יאן סובייסקי — בנדין בשלטון הפרוסים וב„נסיכות וארשה" — תחנת בנדין ברכבת זומבקוביץ—סוסנוביץ — העיר נקודת משיכה לסוחרי־חוץ — בית־כנסת ובית־עלמין מרכזיים בבנדין — נציג יהודי העיר ב„ועד ארבע ארצות" ב1616 — רבי יעקב־נתן מייטליס מבנדין אישיות אגדתית.

באֶנדין היא אחת הערים העתיקות ביותר בפולין והעתיקה ביותר בחבל זאגלמביה שמנתה ישוב יהודי. עיר זו השוכנת על הגדה השמאלית של הנהר פשימשה השחורה מיוחסת היא כבעלת עבר המגיע עד לאלף שנה. לפי כל הנתונים עמדה על תילה כבר בשלהי המאה הי"א, אך התפתחותה היתה איטית במשך מאות שנים ונפגעה לא פעם קשות ע"י המדינות שתקפו את פולין, וביחוד ע"י גרמניה הסמוכה. חורבות מצודת המלכים שעל הגבעה ליד הפשימשה מעידות על מצודה עתיקה משנות 1001—1020. המצודה היתה עדה להתנפלויות השבדים ועמים רחוקים וקרובים. באֶנדין שימשה מושב למלך הפולני בולאֶסלב חרוברי (1238—1279), ובימיו הוקם על חורבות המצודה מבצר בנוי עץ שנשען על יסודות איתנים. בולאֶסלאב העניק זכויות מיוחדות לבאֶנדין שהיתה אז בבחינת כפר. בחירת הסביבה הזאת לא באה במקרה, שכן בשנים קדומות נוצר כאן עורק־תחבורה על פני הנהרות שהוליך מהפשימשה לנהר וארטה — אודר — ויסלה. מלבד זאת הוליכה מבאֶנדין דרך יבשה שקשרה את קראקא עם פולין הגדולה. באֶנדין שכנה איפוא על גבולות והצטלבויות־דרכים שונים, ולכן נתונה היתה לחסות מיוחדת של המלך. המלך קאזימיר הגדול (1333־70), שהעריך את הגבעה כנקודה אסטראטגית, הרס את מבצר העץ והקים תחתיו בשנת 1358 מבצר אדיר שחומותיו ארבעה מטרים ברוחב ושנים־עשר מטר בגובה על משמר גבולות פולין כתריס בפני בני שלאֶזיה המתגרמנים התוקפנים. כי אכן עינם של הגרמנים והמתגרמנים היתה צרה בעיר העשירה, והיא נחרבה ושוב נבנתה מפעם לפעם.

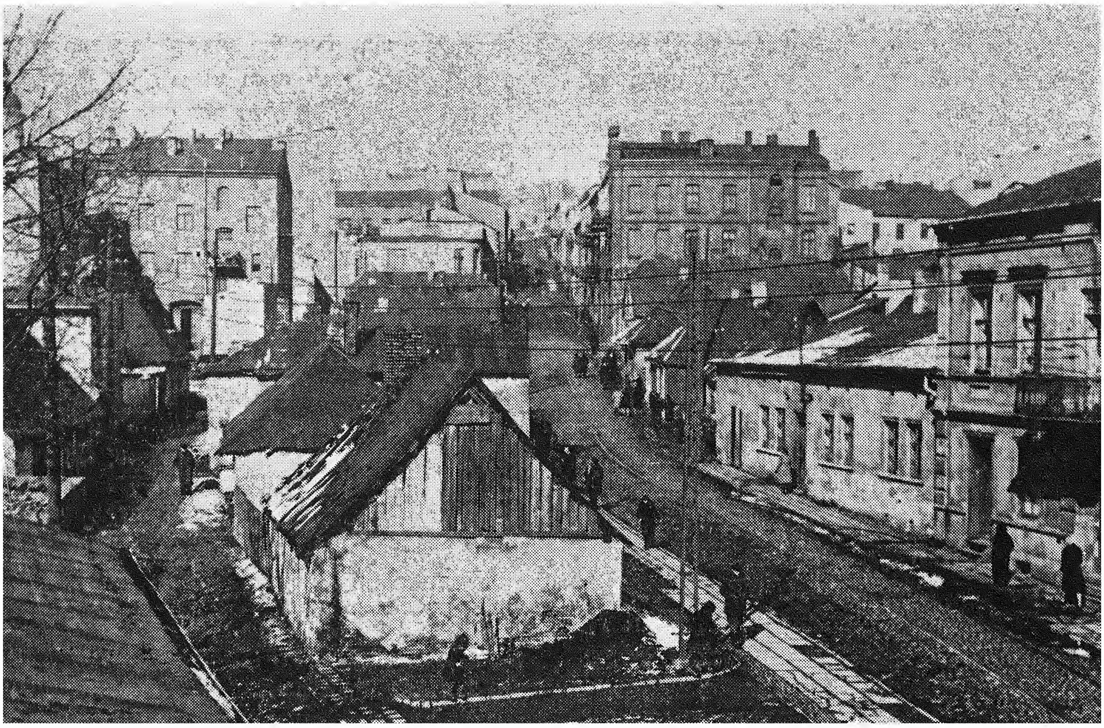
באֶנדין נמנתה בין עשרות ערים חדשות שהוקמו בפולין בתקופתו של קאז'ימיר הגדול, שהעניק לה בשנת 1358 את „החוק המגדבורגי" ופריבילגיה. בתקופת מלכי הזיגמונטים היתה באֶנדין עיר בעלת מחסני סחורות, ובשנת 1565 קיבלה כעיר־ירידים הנחות וחירויות גדולות, ואליה באו סוחרים מחוץ־לארץ וביחוד מבראֶסלאו שהיו מוכרים סחורות־חוץ וקונים סחורות פולין. כאן נחתם ב־9 במארס 1589 ההסכם בין פולין ואוסטריה שלפיו הוכר זיגמונט השלישי כמלך פולין. היתה זו תקופת מלחמות פנימיות בפולין. אחרי מות המלך סטיפאן באטורי שאף חלק מהאצולה הפולנית, בראשות משפחת זבו־רובסקי, להתגרות במשפחת זאמויסקי ולמסור את הכתר הפולני לנסיך האוסטרי הצעיר מכסימיליאן, אחי הקיסר האוסטרי רודולף השני. התלקחה מלחמה עזה בין האצילים זאמויסקי וזבורובסקי על הכתר הפולני. מקום הבחירות למלוכה, שהתקיימו בסביבות וארשה, היה מוקף שני מחנות צבא עוינים

בנדין — סימטה ליד נהר הפשימשה השחורה
בענדין — אַ געסל ביי די פשעמשאַ

בנדין — סימטת בית־המדרש
בענדין — דאָס בית־המדרש געסל

בנדין — הרחוב המודז׳יבאי, במעלה ההר
בענדין — מאַנדזשעוואָר גאַס, באַרג אַרויף

בנדין — הרחוב המודז׳יבאי מול הגבעה
בענדין — מאַנדזשעוואָר גאַס אַנטקעגן דעם באַרג

מזוינים. כל צד בחר במלך שהציע. וכך בחרה „החזית השחורה" (מפלגת זאמויסקי) את זיגמונט וואזה למלך, בעוד ש„החוג הכללי" (מפלגת זבורובסקי) בחר למלך את מכסימיליאן האוסטרי. מאכסמיליאן הזדרז ועלה עם מחנה צבא גדול לקראקוב לכבוש בכוח את הכתר הפולני. במצור ששם על כל גליל קראקוב נשקפה סכנת התנפלות על באֶנדין. היה איפוא צורך והכרח לתקן ולבצר בחפזון את החומות שהקיפו את העיר בפני האויב. כסף לא היה בידי הרוזן מיטשקובסקי, שר העיר שישב בארמון על הגבעה. רב העיר דאז, רבי נתן מייטליס (מאטעלעס), אסף בחפזון אצל יהודי העיר חמישים דוקאטים זהב, ובכסף זה תיקן וביצר הרוזן את המצודה ואת שעריה. בסופו של דבר ויתר הארכידוכס מאכסימיליאן על כל תביעה לכתר פולין ושוחרר משביו בארמון בקראסנוסטאב.

בסוף המאה הט"ז התנהל בבאֶנדין מסחר רב בבקר ותוצרת לול עם שלאֶזיה. בשנת 1540 מנתה אוכלוסיית באֶנדין 800 תושבים ומאה בתים, כמעט כולם בנויים עץ.

כעיר עתיקה סבלה באֶנדין ממאורעות התקופות שעברו על פולין. כאן הגיעו לסיומם קרבות היסטוריים רבים. במלחמות פולין־שבדיה סבלה העיר ונחרבה כליל, עד שהסיים הפולני החליט לשקמה מהיותה עיר־ספר חשובה. הרס השבדים גרם לירידת האוכלוסין. לפי הדו"ח משנת 1673 נמנו אז בעיר 346 תושבים עם ארבעים בתים. בשנת 1683 ישב בה המטה הראשי של המלך יאן סוביאֶסקי השלישי, שנמצא במסעו עם אשתו לוינה להגן עליה מפני מצור התורכים. המלך התעכב בבאֶנדין, ולזכר שהותו בעיר הוקמה אז אנדרטת־זכרון.

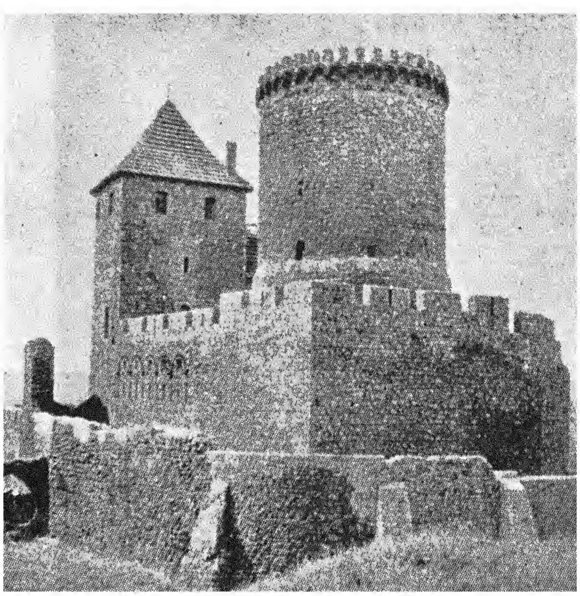
בשנים 1795—1808 היתה באֶנדין — וכל זאגלמביה — כפופה לשלטון הפרוסי והשתייכה למחוז שיבירז. בתקופת „נסיכות וארשה" השתייכה למחוז שיבירז, אחרי כן למחוז פיליצה, ומשנת 1813 למחוז אולקוש. העיר החלה מתפתחת בראשית המאה הי"ט, כששלטונות גילו ענין רב באוצרות שמתחת לאדמה, מחצבים ופחם, והחלו בהפקתם. בשנת 1827 נימנו בעיר 2254 תושבים ו־256 בתים.

במרד פולין בשנות 1830־31 — לקחו תושבי באֶנדין חלק פעיל, וכתוצאה מזה חלו בעיר קפאון וירידה בכל שטחי החיים החברתיים־כלכליים, כי שלטונות הצאר הרוסי החניקו כל יוזמה לקידומה הכלכלי. עם סלילת הרכבת זומבקוביץ—סוסנוביץ בשנת 1858 חל שינוי וקשרי המסחר נתחדשו. באותה שנה נימנו בעיר 4140 נפש ו־361 בתים, ומהם 121 בתי־חומה. עם חידוש המרד נגד הכובש הרוסי בשנת 1863 נהר חלק גדול מהנוער הפולני לפלוגות המורדים, ובסביבות העיר התחולל קרב בין המורדים והרוסים שנחלו תבוסה. בשנות השבעים חל קידום ניכר בהתפתחותה הכלכלית של העיר; הוקמו בתי־יציקה לאבץ של הממשלה, בתי־חרושת ללבנים, מלבד ששה בתי־מלאכה לתוצרת־כותנה שהיו בעיר עוד משנת 1860. מכרות־הפחם ותעשיית־המתכת, וביחוד תעשיות כימיות, חמרי בנין, קראמיקה וסריגה סיפקו עבודה לתושבים ואף משכו עובדים אליה ממקומות אחרים. אחר־כך התפתחה העיר כמרכז תעשיה ומסחר סיטוני.

בשנת 1905 שימשה באֶנדין מרכז לסוציאליסטים פולנים ויהודים שתיכננו פעולות מהפכניות נגד שלטון רוסיה. בימי מלחמת העולם הראשונה צורפו לעיר הכפרים מאלובונדז, גז'יכוב וברזוזוביצה, שהגדילו את שטח העיר והרחיבו את תחומיה.

באֶנדין היתה אחד המקומות בזאגלאֶמביה שיהודים סוחרים ביקרו בה עוד בראשית ייסודה, בלי לשבת בה ישיבת קבע, והיא היתה אחת מערי פולין העתיקות שיהודים ישבו בה משחר תולדותיה. מאז ימי המלך פיאַסט, מייסד בית המלכות הראשון בפולין (במחצית המאה התשיעית), לא ידעו יהודי פולין — וזאגלאֶמביה בכללם — רדיפות ונגישות. בראשית התישבותם גרו בה היהודים מרצונם בפרברי העיר, מחוץ לחומות המגן שלה. במרוצת הזמן החלו נעים בכיוון למרכז העיר, עד שהפכה לעיר יהודית ורישומם בחייה הלך וגבר משנה לשנה. לפי הידיעות המצויות התישבו בשנת 1226 משפחות בודדות במספר מקומות קרובים, כגון שיבירז, צ'ילאדז, פיליצה. התישבות יהודית יציבה התחילה למעשה רק במאה הי"ד, ואחר הענקת הפריבילגיה של קאז'ימיר הגדול בשנת 1368 נוסדו ישובים יהודים בוולברום, אולקוש ובחלקי שלאֶזיה עילית. בבאֶנדין כבר היו יהודים במאה הי"ג, ובמאה שלאחריה כבר היתה מורגשת פעילותם בשטח הכלכלי; הם היו בין הראשונים שפתחו דוכנים להחלפת כספים. באֶנדין שכנה על אדמת הכמורה שהשתייכה לבישוף הקראקובי, ויהודי העיר היו חייבים בתשלום מס מיוחד בעד זכות ישיבה בעיר. חוק הכמורה „דה נוֹן טוֹלאֶרנדיס יודאֶאיס" לא חל על באֶנדין. ליהודים הוקצו מלכתחילה רחובות מסוימים בשוק הישן ושתי סימטאות צדדיות.

גורל היהודים בימים ההם היה נתון לשבט או לחסד בידי מלכי פולין, או בידי המושלים שייצגו אותם בחלקיה השונים של המדינה. יחס טוב מצד המושל המריץ את היהודים להראות כוחם בשטח כלכלי זה או אחר. אכן, שנים רבות ישבו היהודים

בנדין — המצודה ההיסטורית אחרי שיקומה

בענדין — דאָס אַלטע שלאָס נאָכן רעסטאַווירן

בפולין הגדולה בשלוה; הזכויות הרבות שקיבלו מידי מלכיה ונסיכיה היו להם למגן ולמחסה מפני עקת אויב ומתנקם. פולין בימי הביניים היתה כמעט הארץ היחידה בכל ארצות אירופה שהיהודים מצאו בה מנוח ולא נרדפו על צואר. היו, כמובן, גם מושלים עריצים שהתנכלו לאוכלוסיה היהודית, שהיתה נאלצת לחפש דרכים להגן על עצמה. לפי הפריבילגיה ליהודי זאגלאֶמביה, הועמדו היהודים תחת השלטון המלכותי ונציגיו והיו כפופים לבתי־המשפט שלהם; אולם מבחינה חוקית השתפר מצבם לאחר הענקת הפריבילגיה של המלך סטיפאן באטורי, שלפיה הורשו היהודים לגור בכל מקום בעיר והסוח־רים היהודים הושוו בזכויותיהם עם הנוצרים ביחס למכס ומסים. מלך זה העריך את היהודים כגורם כלכלי, ובשעת הכתרתו אישר את הזכויות הכלליות שלהם. הוא התקין תקנות בדבר סמכות רחבה לבתי־המשפט היהודיים, וליהודי פולין־קטן עזר בהרחבת שטח מחייתם והגן על זכויותיהם המסחריות. גם קאז׳ימיר הגדול היטה להם חסד והעניק להם זכויות שונות. אולם אחרי מותו נשתנה היחס אל היהודים לרעה, זכויותיהם הוגבלו, ומפעם לפעם הואשמו בעלילות־שוא שונות ופרעות־דמים נערכו בשכונותיהם.

באֶנדין הפכה לנקודת משיכה לסוחרים מן החוץ, ויהודי העיר נמצאו בקשרי מסחר עם שלאֶזיה וגרמניה. סוחר יהודי מבאֶנדין בשם משה באֶנדינר התבלט בין המבקרים בירידים של לייפציג בשנת 1695, ובירידים של בראֶסלוי בשנים 1685־96. בין מבקרים אחרים בירידים הנ״ל נרשמו יהודים מבאֶנדין בשמות: שלמה יהודה, יעקב מארכוס, משה גרסטל, יעקב שמעונוביץ והירשל בנימין. בבראֶסלוי ישב ב־1693 הירש הבאֶנדינאי ועסק במכירת אתרוגים ליהודי פולין, ויאן סוביאֶסקי השלישי נאלץ להתערב ולהגן על מתיאס וואֶרלינג מז׳ולקובה „מפני יהודי מבאֶנדין בשם הירש היושב בבראֶסלוי ומפריע לו בעסקיו״.

יהודי העיר הקימו להם בית־כנסת של עץ סמוך לחומות העיר וכן בית־עלמין ששכן על שטח עירוני. האחרון שימש גם לנפטרי הסביבה: מיסלוביץ, טיכאו, חורזוב, ביטום ועוד. הקהילה שילמה „מס־קבורה״ לכנסיה בעד כל בר־מינן, אולם על רקע זה נתעוררו סכסוכים מפעם לפעם בין הקהילה והכומר של הכנסיה ואף למשפטים הגיעו. כבר לפני מאות שנים היה קיים בעיר בית־דין מיוחד שתקנותיו בנות י״ב הסעיפים כתו־בים עברית ופולנית היו תלויות על כתלי בית־הכנסת.

באֶנדין השתייכה במסגרת האוטונומיה היהודית לועד מדינת קראקא–סאנדומיר, יחד עם הקהילות אולקוש, כשאנוב, ווישניץ, סאנץ, פיליצה, בובוב, אושוויאֶנצים, וולברום, והקש־רים בין יהודי באֶנדין וקראקא היו הדוקים מאוד. באֶנדין היתה שולחת במאה הי״ז נציגים לכינוס „ועד ארבע הארצות״; בשנת 1616 היה נציגה ישראל בן שמואל (סמולוביץ). היו מקרים שבאֶנדין אף העיזה למרוד בגלוי בהחלטותיו של „ועד ארבע ארצות״ משום שמצאה בהן עוול כלפיה. ההיסטוריה של קהילת באֶנדין יודעת לספר על התמרדות גלויה נגד וא״א בשנת 1666 שהביאה להתערבות השלטונות, וראש הקהילה ישראל בן שמואל (סמולוביץ) הודח ממשרתו וגורש יחד עם משפחתו מהעיר.

הפאטריוטיזם של יהודי באֶנדין בא לידי ביטוי גם בתקופת מרד קושצ׳יושקו (1794). אהדתו של קושצ׳יושקו ליהודים היתה ידועה ברבים, ובין ידידיו בפולין וחו״ל היו הרבה יהודים. נאומו הדמוקראטי בבית־הכנסת הישן בקראקוב עשה לו כנפיים בכל קהילות ישראל בפולין. קושצ׳יושקו, הגיבור הלאומי הגדול של פולין, ביקש מתנדבים לצבא ותרומות כסף, אחרי שקיבל עליו בחגיגיות ב„שוק הקראקובי״ את הנהגת המרד נגד יאֶקא־טרינה השניה מלכת רוסיה. באֶנדין היתה הראשונה לאחר קרא־קוב שיהודיה נענו לקריאתו. הרב ר׳ יעקב נתן מייטליס ניהל תעמולה בין היהודים שיירשמו בגדודי המורדים, והוא גם אסף כספים ואף ריגל את העמדות הרוסיות לטובת חילות קושצ־יושקו. רב אנונימי זה, כפי שהוא נקרא בחוגי הפולנים, לא שתק גם אחרי חיסולו של המרד הטראגי. הפרוסים ששלטו בסביבת באֶנדין הושיבוהו בכלא בגבעת הארמון, ורק אחרי נצחון נפוליון ליד פרידלאנד, כאשר שטח פולין המיושב פרו־סים עבר לפי הסכם טילזיט (1807) ל„נסיכות וארשה״ תחת שלטון המלך הסאכסי פרידריך אוגוסט, עלה ביד ה„רב האנו־נימי״ והפאטריוט הפולני הגדול להשתחרר ממאסרו. אך הרב יעקב נתן, משהרגיש באוירת החופש, המשיך לפעול לטובת הצבא הפולני הלאומי, שביחד עם צבא נפוליון פעל נגד האוס־טרים. בעקב מסירותו ומלחמתו באויבי פולין שיזר דמיון העם זר אגדות סביב אישיותו, שהיה בעל־מופת וכו׳. אין לדעת אם רבי יעקב נתן שימש ברבנות או באדמו״רות בבאֶנדין, אבל אין כל ספק שהוא היה אישיות פלאית. הוא נפטר בגיל למעלה ממאה שנה ונקבר בבית־העלמין ברחוב זאבאלה. כאות הכרה לחיבתו את פולין קושטה מצבתו בנשר הפולני.

31. ערים וכפרים בשכנותה של זאגלמביה

מיפגשי שלוש הקיסריות בזאגלמביה — שלזיה וגליציה ופולין הקונגרסאית נפגשות בזאגלמביה — מעבר ב„חצי־דרכון" (פול־פאסאק) מעבר לגבול — טיול ממודז'יוב למיסלוביץ השלאָזית — יינדזור הגליצאית ליד שפך שתי הפשימשות — הערים הסמוכות בשלזיה־עילית — מיסלוביץ וקהילתה היהודית המתקדמת — שער למרכזי ההשכלה בברלין ווינה — שופיניץ, תחנת־בינים מסוסנוביץ לקאטוביץ — ערי חוז'וב וביטום — אושפיצין, עיר־הגיהנום במרחק 23 קילומטר ממיסלוביץ — תחנות־בינים בבירקנאו, אימילין, גרוס־חלם ובירון החדשה.

לתושבי זאגלאָמביה היתה דריסת־רגל בערים ובישובים השכנים מעבר לגבול בשלאָזיה־עילית ובגאליציה האוסטרית, באמצעות „חצי־דרכון" (פול־פאסק) שהוצא מטעם הרשות המחוזית. המדובר על התקופה עד למלחמת העולם הראשונה (1914), כשאיזור זאגלאָמביה היווה אחד ממיפגשי שלוש הקיס־רויות, וממודזיוב שבצד הרוסי־פולני אפשר היה להגיע במשך כחצי שעה דרך מיסלוביץ השלאָזית והכפר סלופנה לכפר יינדזור, שבגאליציה ליד שפך שתי הפשימשות, השחורה והלבנה. נתאר במקצת את הישובים הקרובים לזואגלאָמביה.

מ י ס ל ו ב י ץ, כחלק מזאגלמביה הפחמית של שלאָזיה־עילית, היתה העיר הבולטת ביותר כלפי מזרח. היא שוכנת על הגדה הימנית של הפשימשה השחורה, ומאחוריה מתמזגת הפשימשה השחורה עם הלבנה. עד לשינויים הפוליטיים והגיאו־גרפיים של שלוש הקיסרויות בשנת 1918, נזדמנו בקירבתה — לאורך שני הנהרות שהוזכרו — גבולות שלוש הקיסרויות. בפינה הפרוסית של המיפגש המשולש, על הגבעה ליד הכפר סלופנה התנשא מגדל־צופים על שם ביסמארק, סמל האימ־פריאליזם הפרוסי ושאיפתו „הדחף למזרח". המתקוממים המקומיים העיפו בשנת 1920 את המגדל באויר. בעיר היתה קיימת קהילה יהודית עם בית־כנסת מפואר. עם סיפוח העיר לפולין אחרי משאל העם, עברו רוב היהודים לשלאָזיה הפרוסית, ובמקומם באו יהודים מערי פולין שונות. יהודי מיסלוביץ, שחיו במשטר דמוקראטי נוח של ממשלת גרמניה, לא רצו להמיר את אזרחותם וזכויותיהם באלו של פולין שמצבה היה עדיין מעורפל, ובחרו להישאר נתינים גרמנים על אדמת גרמניה; משום כך עברו לשטח שלאָזיה הגרמנית והסתדרו שם מחדש.

מיסלוביץ נחשבה יחד עם הערים ביטום, ניקולי וגלייביץ לותיקות ביותר באיזור התעשיה. ראשיתה במחצית הראשונה של המאה ה־13. ידוע, שיחד עם כפרי הסביבה סבלו תושביה בתקופת פשיטת הטאטארים בשנת 1241. בשנת 1360 עברה העיר לרשותו של אוטון מפיליצה, אציל מקורב למלך ולאַ־דיסלאַב יאגילו ע"י בתו אלז'ביטה, אשתו השלישית של יאַגילו. בשנת 1683, כשצבא פולין בפיקודו של המלך יאן סוביאַסקי השלישי חש לעזרת העיר וינה הנצורה על־ידי צבא התורכים, הוא עבר עם צבאו מבאָנדין דרך מודזיוב—מיסלוביץ, ביטום—גליביץ, ראטיבור ועוד, ובכל מקום נתקבל בתשואות מצד התו־שבים. אחר זה היוותה מיסלוביץ חלק מנסיכות פשצ'ינה (פלס בגרמנית), ואחרי כמה שינויים נוספים בבעלותה נשארה במאה ה־17 קנין משפחת מירושבסקי. אחד מבני משפחה זו — קריש־טוף — הנהיג בה תיקונים שהחזיקו מעמד עד 1839, שאז עברה נחלה עשירה זו באמצעות השלטון הפרוסי מידי אציל פולני, בן חיל של צבא קושצ'יושקו מחולל המרד נגד רוסיה — אלכסנדר מירושבסקי, לידי וינקלר, אחד מאילי ההון הפרוסים הזריזים והפקחים ביותר של שלאָזיה־עילית במחצית הראשונה של המאה ה־19.

כמה וכמה מפעלי תעשיה שקמו באותו זמן בעיר ובסביבה, וכן פתיחת תחנת־רכבת בעיר, השפיעו על פיתוחה המהיר של העיר. קו מסילת־הברזל של שלאָזיה־עילית מצד בראָסלוי—ברלין הוארך עד כאן בשנת 1846, ושנה אחר זה קם הקשר עם קראקוב הגאליצאית. עם שטח פולין הקונגרסית היתה מיסלו־ביץ קשורה בגשר־עץ מעל לפשימשה באורך של 840 רגל, שהוביל לעיר מודזיוב (פרבר סוסנוביץ בעל ישוב של למעלה ממאה־אלף נפש).

לפי הנתונים של המשרד הראשי של המכרות מ־16 לספ־טמבר 1858 נמצאו במיסלוביץ וסביבתה 62 מכרות פחם־אבן, ואילו הסטאטיסטיקה הרשמית מ־1864 מוסרת על 5 מכרות־פחם בתחומי העיר. יש לחשוב, שההפרש בין שני מספרים אלה נבלע בשיעור גדלם של המכרות. בעיר נמצאו מלבד מכרות פחם גם מפעלי יציקת ברזל ואבץ, בית חרושת לבירה, טחנת קמח ועוד. כל זה השפיע על ריבוי אוכלוסיית העיר. בשנת 1775 מנתה העיר 312 נפש; ב־1850, אחרי הקמת קשר מסילת־הברזל והכפלת הפקת הפחם — 2,759; ב־1860 — 5,331, ב־1875 — 6,657 נפש. לפני מלחמת העולם הראשונה מנתה העיר כ־18,000 נפש.

במחצית המאה ה־19 שימשה מיסלוביץ מקום מועד לפוע־לים מפולין שעזבו את ארצם בחיפוש עבודה ופרנסה. יציאה זו נתחזקה בשנים שבין שתי מלחמות העולם. במיסלוביץ נפתחו סוכנויות של חברות־הגירה שהמו תמיד מהגרים מרוסיה דרך ערי זאגלאָמביה, ובעיקר דרך מודזיוב, סוסנוביץ ואחרות. במיוחד גברה ההגירה היהודית מרוסיה אחרי הפרעות. במיס־לוביץ טיפל בהם מטעם חברת יק"א מאכס ווייכמן, שדאג למח־סורם, טיפל בסידור נסיעתם עד לערי הנמלים, האמבורג ואח־רות, לשם הפלגתם באניות למדינות שמעבר לים.

עוד לפני מלחמת העולם הראשונה שימשה מיסלוביץ מרכז למעבר בעלי־חיים שהגיעו אליה דרך גשר־העץ ממודזיוב, ולא פעם ראו יושבי מודזיוב המוני סוסים, אווזים, פרים ופרות שמילאו את כל השוק הגדול בדרכם למיסלוביץ. מיסלוביץ הקימה שוק ענקי, בעיקר בשביל מקנה, וגם בית־מטבחיים, ובה היה גם מעבר ראשי ליצוא מקנה ובשר מפולין לאוסטריה, צ'כוסלובקיה, גרמניה וארצות אירופה אחרות.

בשנות מלחמת העולם השניה היה מחנה־ההשמדה ההמוני

באושפיצין קשור עם בית־הכלא המקומי, שדרכו עברו אסירי הרייך השלישי לגיהנום־אושפיצין הנודע לשמצה. דרך מיסלוביץ עברו גם המוני היהודים מארצות גרמניה, אוסטריה, צ׳כיה, בלגיה וצרפת, שמצאו את מותם בעינויים גדולים במחנה הריכוז הנ״ל.

שופיניץ — העיר לצד מזרח וצפון של קאטוביץ, בקירבתן של סוסנוביץ ומודזיוב־מיסלוביץ, שהפכה רשמית למדרגת עיר רק בשנת 1951. במשך כל תקופת בין־המלחמות נשאה עיר זו את השם רוזדזין־שופיניץ. היא הורכבה משני ישובים שגדלו כל אחד בפני עצמו בעשרות השנים האחרונות, ולפני שהתמזגו באורח אדמיניסטראטיבי היוו יחידות עדתיות מיוחדות. עם מיזוג שני המקומות נעלם השם רוזדזין (שנקרא על שם רוזדזין, בעל המושב קוז׳ניצה מהמאה ה־16 ומחבר הפואימה הנודעה בשם „אופיציאנה פיראריא״). וולנטי רוז׳דז׳ינסקי ישב ועבד כאן, וכאן עשה הכרה עם „מפעל הברזל האציל״. הוא מופיע כדמות בולטת מאד בקורות המכרות הפולנים ויציקת־הברזל בשלאֶזיה־עילית בתקופות קודמות.

שופיניץ בדומה לרוזדזין היתה חלק מנחלאות מיסלוביץ. בשנת 1834 נוסד ברוזדזין בית־יציקה לאבץ „וילהלמינה״ שהשתייך ל„יורשי גישה״, והיו לו 94 תנורים עם 402 פועלים. באותה שנה הפיק המפעל 81,858 ככר (צנטנר) אבץ בשווי של 497,960 טאלאֶרים (מטבע גרמני). היה זה בשעתו מפעל האבץ הגדול ביותר בשלאֶזיה־עילית. בשופיניץ היה קיים משנת 1837 בית־יציקה „דיטריך״ עם תנור גבוה שהשתייך למשפחת וינקלר. בשנת 1859 העסיק הוא 25 פועלים שהפיקו למעלה מ־17,000 ככרי גלם־ברזל בשווי 28,000 טאלאֶרים ו־471 ככר ברזל מעובד בשווי 1,413 טאלאֶרים.

במחצית השניה של המאה ה־19, כשחרושת האבץ של שלאֶזיה־עילית רכשה לה עמדה איתנה, היוו שני כפרים אלה את המקום החשוב ביותר בהפקת תוצרת זו. בשנת 1861 מנתה שופיניץ 1,868 נפש. חרושת שופיניץ ורוזדזין פרחה במהירות. עבדו בה גם פועלים רבים שהגיעו מגאליציה ופולין הקונגרסית. שופיניץ של היום, המונה למעלה מ־52,000 נפש, מכילה בתוכה מלבד רוזדזין השכנה, גם את יאנוב ודומברובקה הקטנה.

ביאנוב היה קיים מכרה „גישה״ משנת 1883 שאליו צורפו 11 מכרות יותר קטנים בשטח רוזדזין–שופיניץ–יאנוב. בשנת 1913 הוא העסיק 6,700 עובדים, שהפיקו 2,567,000 טון פחם. דומברובקה הקטנה השתייכה במאה ה־17 למשפחת מירושבסקי ונחלותיה במיסלוביץ. משנת 1847 התקיים בה בית־יציקה בשם „פאוול״ ומשנת 1854 בית־חרושת „גרמניה״. „פאוול״ היה הראשון בחרושת האבץ שהשתמש בתנור „סימנס״, וממנו ראו וכן עשו בתי־היציקה האחרים, במטרה לקמץ בפחם.

קאטוביץ, בירת חבל החרושת, המכרות ויציקת־ברזל — רישומה היה ניכר גם בשטח החינוכי־תרבותי. הידיעה הראשונה עליה היא משנת 1598, שאז שימשה כעין מגרש של בוגוצ׳יץ, כפר סמוך על גדות הנהר ראווה, בכינויו „רוזדזיננה״ או „רוזדז׳אנקה״. בעמק נהר זה, הזורם כיום באמצע העיר, השתרעה בימי־הביניים שורת „בתי־יציקה ומלאכה של מפעל הברזל האציל״. במשך 90 השנים האחרונות בלעה קאטוביץ למעלה מעשרים ישובים ומושבים שנוסדו בזמנים שונים. ידיעה ראשונה על בוגוצ׳יץ היא משנת 1360. קאטוביץ עצמה היתה עד לשנות הארבעים של המאה הי״ט כפר קטן לצידה של בוגוצ׳יץ. בשנת 1839 העביר פראנץ וינקלר, חניך המדרשה למכרות בטארנוגורה ומנצח על כורים לשעבר, שבעקב נשואיו נעשה לבעל־הון רב, את הנהלת נחלותיו ממיחוביץ שליד ביטום לקאטוביץ, במטרה להגדיל את ניצול המכרות ויציקת־הברזל. בהשתדלותו של וינקלר בוצע סידור קו הרכבת מבראֶסלוי לגבולות גאליציה דרך שווינטוכלוביץ וקאטוביץ למיסלוביץ, ומאז החלה קאטוביץ להתפתח מהר מאד. מפעלים שונים החלו צצים בזה אחר זה גם בידי אילי־הון סקוטים, אנגלים וגרמנים. הפרוסים קראו לעיר בשם „פאריס הקטנה״ בעקב שגשוג מסחרה, והגרמנים השתדלו להאציל לה את הרוח והאופי הגרמני.

בשנת 1783 מנתה קאטוביץ 490 נפש, ב־1825 — 675, ב־1851 — 2,851, ב־1861 — 4,780, ב־1869 — למעלה מ־6,000, ב־1895 — 20,000, ב־1900 — 32,000, 1908 — כ־40,000 ב־1921 — כ־50,000 נפש. כאן מן הראוי לציין, כי בשנת 1915 כבר מנתה העיר כ־48,000 נפש, אך מספר זה ירד בעשרה אחוז בשנים 1916–1918 כתוצאה מבריחת הגרמנים מהעיר שראו בכשלון „הדחף למזרח״ שלהם. בשנת 1921 עברה העיר אחרי משאל העם לרשות פולין העצמאית. ב־1923 היא מנתה 58,000 נפש, ואחרי צירוף כפרים שונים שנבלעו בתוכה הגיעה ל־112,822, וב־1930 ל־130,000 נפש.

בשנת 1855 תיאר יוזף לומפה את העיר בקראו לה „מקום הנושא שם כפר ויש לו מראה של עיר גדולה״. בשנת 1859 יצא בדימוס ראש הכפר (וויט) האחרון של קאטוביץ קז׳ימיש סקיבה; בשנת 1865 העניקו לה השלטונות זכות עיר. בשנת 1922 נכנס צבא פולין לעיר והכריז עליה כעיר החוזרת לפולין.

משנת 1933 החל להיות מורגש בעיר ארס השנאה ההיטלרית, בלי ששלטונות פולין ישימו לה לב. בפרוץ מלחמת העולם האחרונה התנהלו קרבות לכיבוש העיר שנמשכו שלושה ימים. תקופת הכיבוש הנאצי של העיר הצטיינה, כמו בכל פולין, ברציחות, שלטון אימים ושילוח לארץ גזירה. בבית־הכלא בקאטוביץ התקינו מכונת גילוטינה. העיר הפכה למושב השלטון ואליה סופחו המחוזות השכנים של זאגלאֶמביה הדומברובאית יחד עם מחוז אולקוש וז׳יביץ כחלק של ה„רייך הגדול״. העיר שוחררה על ידי צבא הרוסים ב־27 לינואר 1945.

קרולאֶבסקה הוטה (או חורזוב), ממערב לקאטוביץ, עיר צפופת אוכלוסיה הקשורה בעבודת יציקת־ברזל ועשת. מוזכרת בתעודה ישנה משנת 1136 ככפר „ליד ביטום, הנקרא בשם זבירשוב״. היה זה, לפי המיסמך הנזכר, כפר של מכרות „עם בני כפר חופרי כסף״. בשנת 1855, מנתה חורזוב 1068 נפש, ב־1863 — 2,834, ב־1916 — כ־12,000, ב־1926 — 14,000, ואחרי המיזוג עם העיר קרולאֶבסקה־הוטה — 15,049 נפש. קרולאֶבסקה־הוטה, המהווה כיום את מרכז העיר חורזוב, החלה מקבלת צורה בסוף המאה ה־18. המכרה שבה „קרול״, שנוסד בשנת 1791, היה מן הגדולים ביותר בשלאֶזיה־עילית, והפקת תוצרתו עלתה משנה לשנה. לדוגמה: בשנת 1800 עלתה התפוקה ל־10,120 טון, ב־1830 — 51,320, ב־1850 — 78,115, ב־1913 —

2,879,727 טון. בעשר השנים הראשונות לקיומו עבדו במכרה זה 30—40 פועלים, ובשנת 1917 — 7,695. המכרה השתייך לאוצר מדינת פרוסיה, ובשנת 1922 עבר לרשות ממלכת פולין. בעיר זו, אחרי שסופחה לפולין העצמאית, התישבו יהודים רבים מערי פולין, אחרי שרבים — או מרבית יהודיה הקודמים — עזבוה בעברם לשטחי שלאָזיה הפרוסית. יהודי פולין ייסדו בה קהילה משלהם עם פרנסים וראב״ד, ורבים מצאו להם בה פרנסה בענפים שונים. למבקרים בה היא נראתה כעיר יהודית שרשית, לא פחות מערים ישנות בנות ישוב יהודי במרכז פולין. יהדות פולין הרחיבה גבולותיה אף מעבר לתחומי המדינה ונטעה כאן את אורח חייה, ועוד מעט ולא ניכר מוצאם של יהודי מחוזות קאֶלץ וראדום, צ׳אֶנסטוכוב וזאגלאֶמביה.

ב י ט ו ם, שוכנת על גדות הנהר קוצאבה ופלג „ביטומסקה ווודקה" הנופל לנהר קלודניצה. עוד בשנת 1020 חשב המלך הפולני בּוֹלאֶסלאב חרוֹברי להקים שם ארמון־ציידים, ובמקום הארמון הישן הקים מיאֶשקוֹ הזקן, נסיך פולין הגדולה, בשנת 1199, מצודה. לביטום יש קשר לתעודה בכתב משנת 1136 — הישנה ביותר ביחס למכרה פולני, — שבה מוזכר בין שורת נחלות שנמסרו להגמון מגנזן גם מכרה כסף בקירבת העיר. יש להניח שסביבת ביטום היתה עוד בזמנים קדומים שטח של מכרות מחצבים שונים. בשנת 1230 קיבל המושב ביטום חומת־מגן. פשיטת הטאטארים בשנת 1241 גרמה להרס ביטום לא פחות מערי פולין אחרות. אחרי שיקומה מחדש קיבלה זכויות עיר בשנת 1254. בתקופת הפיצול של שלאָזיה בסוף המאה ה־13 נפלה העיר בחלקו של הנסיך קאז׳ימיר השני (1286—1312) והוכרזה כבירת הנסיכות הפיאַסטית העצמאית. עצמאות זו לא נמשכה זמן רב, אחרי שעמדה תחת השפעת ואצלאב מלך צ׳כיה. על חומות העיר ושני שעריה מעידות ידיעות מהמאה ה־14. החותמת העתיקה ביותר של העיר נשתמרה מהמאה ה־14 ובה טבוע נשר של הפיאַסטים על הדיסקוס. על החותמת העירונית משנת 1350 מתואר חצי נשר וכורה.

במיסמכים של המאות 12—15 מוזכרים שמות כפרים שכנים של ביטום שהיו קשורים במכרות, ומשערים שראשיתם של כמה מהם נעוצה בתקופות קדומות. בימי־הביניים היוו המכרות מקור הכנסה לאדוני ביטום ולתושבי העיר. פריחת המכרות עלתה לשיא במחצית הראשונה של המאה ה־16, אולם במאה שלאחריה חלה ירידה תלולה, עד שגישה, שנהנה מזכיון לניצול הגלם באדמת ביטום בשנת 1704, נאלץ להביא חוצבים בהר מאולקוש.

מהמאה ה־14 היתה ביטום נקודת־מריבה בין הנסיכים, ובשנת 1369 חולקה בין פשימיסלב נסיך צ׳ישין וקונראד נסיך אולשניצה. קו החלוקה עבר באמצע העיר, הארמון, הרחובות, השוק, ואפילו דרך בתים פרטיים. כל אחד משני הצדדים היה לו בית־עיריה משלו. וכך התמיד המצב למעלה ממאה שנים, עד 1479, שאז עברה ביטום וקרקעותיה לשלטון ההונגרי. זה נמשך עד 1489, כאשר נרכשה נסיכות ביטום ע״י הנסיך יאן, האחרון בפיאַסטים של אופולה. אחרי מותו עברה נסיכות זו מכעין משכנתא לכתר המלוכה האוסטרי. לבסוף, אחרי קנו־ניות שונות עברה ביטום לידי הגרף הנקל־דוננרסמארק, שאחרי מאתיים שנה עלו לדרגת שליטים תרושתיים. ביטום תפסה מקום חשוב במאורעות היסטוריים שונים וחשובים, שמהם כדאי להזכיר אחדים: בשנת 1430 נכבשה העיר בידי ההוסיטים; במלחמת שלושים השנים (ב־1618—1648) עברה מיד ליד; ב־23 לאוגוסט 1683 עבר בה המלך סוביאֶסקי בדרכו אל וינה הנצורה וכאן קידמוהו בברכה צירי אוסטריה; בשנות מלחמת נפוליון, עד ל־1813, עברו דרך ביטום גייסות עמים שונים: רוסים, צרפתים, פולנים ופרוסים. אחרי ששלאָזיה עברה לשלטון ההוהאֶנצולרים ומלחמת שבע השנים (1756—1763) נתרוששה העיר מאד, והיא התחילה מתפתחת מחדש רק אחרי שאילי־ההון השקיעו בה השקעות עצומות.

אוכלוסיית ביטום הגיעה: בשנת 1755 — 1,140 נפש; ב־1825 — 2,809, ב־1849 — 6,106, ב־1875 — 22,458, ב־1890 — 36,905, ובשנת 1910 היא עברה את המספר 67,000. בשנים 1818—1873 היתה ביטום מושב המחוז המורחב, שהקיף את חמש הערים: ביטום, טרנובסקיה־גורי, מיסלוביץ, קאטו־ביץ וקרולאֶבסקה־הוטה, ארבע עיירות, 84 חוות חקלאיות ו־106 עדות. בראשית 1920 הגיעו לביטום צבאות בנות־הברית, והעיר היתה מקום מושב הועדה המפקחת על משאל העם בשלאָזיה. ב־27 לינואר 1945 שוחררה העיר מצבאות הנאצים הגרמנים, ומאז נכללה במדינת פולין. בשנת 1939 מנתה העיר אוכלוסיה של 101,029 נפש. בדצמבר 1947 — למעלה מ־110,000 נפש; וכיום, לאחר הרחבת תחומיה והקמת שיכונים חדשים, ל־200,000 נפש.

א ו ש פ י צ י ן, עיר זו ששמה הפך לדראון־עולם במלחמת העולם השניה, נמצאת בשכנות עם איזור זאגלאֶמביה. מיסלו־ביץ–מודזיוב היתה קשורה אתה בקו רכבת, ותחנות־הביניים ממיסלוביץ עד לאושביץ היו: בירקנטאל, אימילין, גרוס־חלם, נוי־בירון. המרחק ממיסלוביץ לאושביץ רק 23 ק״מ. אושביץ שכנה ליד שפך הנהר סולה לתוך הויסלה. נהר הפשימשה, שבקירבת מיסלוביץ–מודזיוב התמזג עם פשימשה הלבנה לנהר אחד, זרם משם הלאה לאורך הגבול (שלפני מלחמת העולם הראשונה) הגרמני־אוסטרי וקצת לפני אושביץ נפל לתוך נהר הויסלה.

העיר אושפיצין היתה משנת 1386 עד למאה הי״ז עיר הבירה של נסיכות זו. קאז׳ימיר היאגילוני קנה את השטח מידי נסיכי שלאָזיה וצירפו לפולין, ובמאה הי״ז נעשה שטח זה למחוז אושפיצין. הישוב היהודי בעיר נחשב בין הותיקים ביותר בפולין. בשנת 1563 כבר ישבו בה יהודים. לפי המפקד של שנת 1765 היה מספר התושבים היהודים 133 נפשות. לפי המפקד האוסטרי האחרון ישבו בה כ־3,000 יהודים. בשנת 1921 היה מספר התושבים היהודים בה 4950 (40.3% מכלל התושבים). לפני מלחמת העולם השניה היו בה כ־12,000 תוש־בים, ובכללם 4,000 יהודים. כיהנו בה רבנים גאונים מחברי ספרים חשובים, ואף אדמו״רי חסידים ישבו בה, כמו רבי בריש פרומר, והמוני חסידים נהרו אליהם לימי שבתות וחגים.

על שום מחנה הריכוז הגדול שהקימו בה המרצחים הגר־מנים בימי מלחמת העולם השניה לשם רצח קר ומחושב של מיליוני שבויים ואזרחים קיבל המקום פירסום עולמי. הדו״ח הסובייטי הרשמי על כיבוש אושפיצין קובע, שלמעשה היתה

זו רשת שלמה של מחנות: אושפיץ, בירקנאו, סוסנוביץ, גולי־שאו, יובישוביץ, בליכהאמר ועוד. יהודי זאגלאמביה שהיו כלואים מקודם בגיטאות הועברו במשלוחים שונים לכבשני השריפה באושפיצין ושם מתו על יחודם.

בירקנטאל (בפולנית: בז׳יז׳ינקה) היה כפר מצדו השמאלי של נהר הפשימשה, במחוז ביטום, ולו חוות: זא־קורצ׳ה, סלופנה, טובולה, בתי־יציקה אחדים לאבץ ומכרה־פחם. כאן נמצאה תחנת־הרכבת של מסילת־הברזל מיסלוביץ–אושפיצין. המרחק ממנה למיסלוביץ היה כארבעה וחצי ק״מ. בכפר ישבו גם כמה יהודים סוחרים, שלא הגיעו ל„מנין״. מעבר השני של נהר הפשימשה נמצא הכפר הגאליצאי ויסוקי־בז׳יג, שמנה מספר יותר גדול של יהודים, רובם סוחרים ובעלי־מלאכה, ומהם שעשו מסחר בעבר הגרמני. בגלל רחבו, שימש נהר הפשימשה בימי פגרא של ראשון בשבת וחגים לשיט בספינת־קיטור בין מיסלוביץ ובירקנטאל והלאה. תנועת המטיילים היתה באותם ימים גדולה והמונית.

אימילין, כפר זה בא אחרי בירקנטאל, בדרך שבין מיסלוביץ לאושפיצין. אף הוא שוכן ליד הפשימשה, ובו תחנת־רכבת. יש בו מכרה, בית־מבשל בירה, שלוש טחנות מים. הכפר השתייך עד 1798 לשלטון קראקוב. ב־1808 מסר שלטון נסיכות וארשה את הכפר למצביא הצרפתי לאו, ובשנת 1813 עבר לרשות פרוסיה.

גרוס־חֶלם (בפולנית: ווילקי חלם), אנשי הכפר, השוכן בקירבת מקום לנהר הפשימשה, עסקו בסחר בקר וצאן עם גאליציה. תחילה השתייך הכפר לשלטונות קראקוב ומהם עבר בשנת 1869 לרשות בראָסלוי. אנשי הכפר עסקו, בין השאר, גם בשיוט פחם על הפשימשה. ישבו בה גם יהודים. הכפר קיים עוד משנת 1550.

שער שלישי: חיבת־ציון וציונות בקאטוביץ וזאגלמביה

32. קאטוביץ — עיר־ציון בשערי זאגלמביה

קאטוביץ מקום נוח לציוני רוסיה — „חובבי־ציון״ בועידת־היסוד בקאטוביץ ב־1884 — הצירים הרוסיים עוברים דרך סוסנוביץ לקאטוביץ — הד״ר ל. פינסקר ומ. אוסישקין בסוסנוביץ — הד״ר הרצל במסעו לרוסיה דרך סוסנוביץ — האגודה לישוב א״י בקאטוביץ — מ. מוזס מייסד „בני ברית״ בקאטוביץ — המורה ז. פרויטהאל מקאטוביץ עסקן ציוני — קשריו עם הד״ר י. רילף מממל — „דאָר קולוניסט״ שבועון בקאטוביץ לענייני ארץ־ישראל — רבי יצחק פרידמן מבוהוש בקאטוביץ — הועידות למען ציון בקאטוביץ ב־1883 — אגודה ציונית ראשונה בסוסנוביץ ב־1898 — עסקנים ציונים מחוגי החסידים בסוסנוביץ — צירי זאגלמביה בקונגרסים ציוניים.

א) קאטוביץ — עיר ואם לחובבי ציון

ההתענינות בשיבת היהודים למולדתם הלאומית הקדומה ובגורל א״י נגעה גם בחבל זאגלמביה, והפרעות בדרום רוסיה („סופות בנגב״) המריצו עוד את חיפוש הפתרון לשאלת הציו־נות שנעשתה בוערת. ועידת היסוד של „חובבי ציון״ נתכנסה בקאטוביץ בנובמבר 1884 (י״ח—כ״ג מרחשון תרמ״ה).

הקהילה המקומית בקאטוביץ היוותה מקום נוח לועידה בגלל קירבתה לגבול. היתה זו הועידה הא״י הראשונה בזמן החדש. שלושים וחמשת הצירים באו מכל ארצות אירופה הגדו־לות לשם ארגון התנועה ועידוד פעולותיה, וביניהם בעלי כל האומנויות, הגילים והזרמים הדתיים. ד״ר ליאון פינסקר היה היושב־ראש והוא גם נבחר לנשיא הועד הפועל הזמני להכשרת הישוב בא״י. בועידה נוסדה ברית האגודות חובבי־ציון בשם „מזכרת משה״ לכבוד משה מונטיפיורי וכן הוחלט לשגר מש־לחת לא״י. קאטוביץ היתה איפוא לעיר־ציון שממנה ניטוו חוטים לתקומת ציון בתפוצות היהדות.

אכן, למרות ההבטחות הרבות והפומבי הגדול שנעשה לועידה היו ההכנסות זעומות מאד, ומן הנמנע היה לתכנן או לבצע שום מפעל גדול. נוסף לכך לא היתה אחדות בין הזרמים והאישים, ההתרוממות שהיתה בועידה שקעה, ובשנת 1887 עמדו החובבים לפני התמוטטות התנועה. עיכוב גדול היה בסירוב הממשלה הרוסית להכיר בתנועה, ורק בשנת 1889 הושג הרשיון בשביל „חברה לתמיכת יהודים עובדי אדמה

ובעלי מלאכה בסוריה ובא״י״ שמושבה היה באודיסה, וימים רבים נקראה „הועד האודיסאי״. המורשה שלה בסוסנוביץ היה גרשון סטבסקי.

צירי רוסיה שהשתתפו בועידת קאטוביץ עברו דרך סוס־נוביץ שהיתה אז במצב של מעבר מכפר לעיר־חרושת, והם נתרשמו מאד מעיר פולנית זו שעל הספר של מזרח ומערב. ועידה זו נתנה אותותיה גם בקרב הציבור היהודי בסוסנוביץ, וחלק מהמתבוללים שבה החלו מתקרבים ל„חיבת־ציון״ ולציו־נות. אחר כך התקיימה בקאטוביץ גם ועידת אגודת ישראל, שבה השתתף הרב מבאֶנדין רבי יששכר־בר גרויבארט כמש־קיף, לא כחבר.

ובקונגרס הציוני הראשון בבזל השתתף כבר ציר ציוני מסוסנוביץ מר קמפינסקי, ומאז החלה התנועה הציונית מכה שרשים בסוסנוביץ ובזאגלמביה.

הד״ר הרצל ביקר ברוסיה בשנת 1903 ועבר דרך תחנות הגבול שבזאגלמביה במסעו לשם. ביקור זה יצא לפועל בסיועה של הסופרת הפולנית פאולינה קורבין־פיוֹטרקוֹבסקה שהיו לה קשרים בחלונות הגבוהים בשלטון רוסיה, והודות לה נתקיים גם ביקורו של הרצל אצל המיניסטר הרוסי פלֶאבֶה. סופרת זו הדגישה במחקרה על „השתתפות הנשים בתעשיה הגדולה באיזור הויסלה והמצב הכלכלי־הסוציאלי של הפועלות״ (1887) את תפקיד היהודים בתעשיה, שבמרצם וחריצותם הקימו בתי־חרושת, והזימה את טענותיהם של שונאי־ישראל כאילו רדיפת־בצע בלבד מעוררת את היהודים להתמסר להקמת תעשיות בפיוטרקוב, לודז׳, צ׳אֶנסטוכוב, וארשה, זאגלמביה ויתר הערים.

קאטוביץ תרמה אז תרומה חשובה בדברי ימיה של תנועת חיבת־ציון. לא במקרה נבחרה היא לשמש מקום לועידה. ברוסיה היתה הציונות אסורה, ולכן נתנו עסקני התנועה עיני־הם בקאטוביץ שנמצאה אז בשטח פרוסיה הגרמנית ובקירבת מקום לשטחי רוסיה ופולין — וביחוד לשטח חבל זאגלמביה על עריה המרכזיות: סוסנוביץ, באֶנדין ודומברובה — כמקום כינוס לחובבי־ציון. מלבד זה היו גם התנאים בקאטוביץ נוחים לכינוס זה, אחרי שבמקום כבר נמצאו עסקנים חובבי ציון מסורים בלב ובנפש לבעיות התחיה שהקימו גם ארגון משלהם. הדחיפה ליסוד אגודה לישוב א״י בקאטוביץ באה מאת הד״ר לנדסברג, רב בליגניץ אשר בשלאֶזיה, חבר ה„אליאנס״ בגר־מניה. אגודה זו שנקראה „בני ברית״ נעשתה מרכז לאגודות דומות בגרמניה, ובעיקר בשלאֶזיה, שהיתה נקודת משען חשו־בה לתנועה כולה. בקאטוביץ נתכנסו בשנים 84־1883 ועידות של „חובבי ציון״ בארצות שונות, ובהן נתרקמו תכניות להקמת מרכז עולמי לתנועה. מייסד „בני ברית״ בקאטוביץ היה הסוחר מ. מוזס, שמילדותו שאף לישוב א״י. מפי הרב ד״ר לנדסברג נודע לו על תנועת חיבת ציון ברומניה, שהיכתה שרשים עמוקים בלבות המונים שראו בה דרך לגאולה, ועל פעולות הועד המרכזי בגאלאץ, והוא פנה במכתב לשמואל פינלש [40]. וביקש ידיעות מפורטות על התפתחות התנועה ברומניה, מאחר שמהעתונות היהודית־הגרמנית לא יכול ללמוד הרבה.

„אני שואל״ — כתב מוזס — „לא מתוך סקרנות גרידא, אלא מפני שאני מזדהה בכל לבי עם שאיפותיכם. תכנית־כם נוגעת ללבי. עוד בנערותי היתה לי השאיפה שארץ הקודש תחזור לידי היהודים. בבחרותי חשבתי הרבה על זה, וכאיש מבוגר — לא עזב ואינו עוזב אותי רעיון זה. הוא שולט בכל שאיפותי, הרהורי ומחשבותי. אני כמעט בטוח ומשוכנע, שכל הרדיפות והדיכוי של היהודים יכו־לים להיפסק וייפסקו, ברגע שהיהודים יחזרו לעבודת אדמה וגידול בקר בארץ השייכת להם״.

מוזס עודד את אנשי הועד המרכזי ברומניה בעבודתם למען ישוב ארץ ישראל.

„כעת מביטה כל היהדות הנאורה המונה 4—5 מיליון באמון ובהתפעלות אל הועד שלכם. ההצלחות מוכרחות לבוא. מה שהצליח בידי מספר קטן של עדת ה„טמפל־רים״ [41] אי־אפשר שלא יעלה יפה בידנו, שמאחורינו עומדים מיליונים״.

מוזס מציין שהוא כותב זאת מפני שרואה כמטרת חייו את הסיוע להגשמת הרעיון של ישוב ארץ ישראל על־ידי יהודים.

„התכנית שלכם מוצאת סימפטיה והבנה רבה אצל כל אחינו (בני דתנו) הנאורים, כך שגם ההישג המצלצל לא יחסר״.

מוזס הבטיח לועד המרכזי בגאלאץ, שחברי „כל ישראל חברים״ בגרמניה תומכים בישוב ארץ ישראל ומסיים את דבריו בקריאה אל הועד:

„עברו נא מהר מההלכה למעשה ומפעלכם הצליח כבר במחציתו״.

מוזס ניגש במרץ לפעולה ויסד עם הרב ד״ר לנדסברג והמורה ז. פרויטהאל בקאטוביץ את האגודה לישוב ארץ ישראל „בני ברית״. גם בערים אחרות בשלאֶזיה נוסדו אגודות כאלה, שהיו מסונפות לאגודות בקאטוביץ. האגודה „בני ברית״ שמה לה למטרה לתמוך במושבות שיסדו היהודים הנרדפים על דתם [42]. בתקנון הרשמי, שאושר על־ידי המשטרה, לא צוין בפירוש שהכונה היא לישוב ארץ ישראל על־ידי היהודים. אולם ראש האגודה מ. מוזס פירש זאת במכתב מיוחד אל הרב ד״ר יצחק רילף [43]. מוזס ציין שיהודים הבאים בחשבון לעליה הם יהודי רומניה, רוסיה ומארוקו. ז. פרויטהאל כתב במכתבו אל ד״ר י. רילף מיום 4 לנובמבר 1883, שהוא כינס את הקבוצה הקטנה הראשונה ויסד את האגודה. זמן קצר לאחר יסודה, בחודש מאי 1882, היו לאגודה למעלה מחמישים חבר ובערים אחרות בשלאֶזיה — ששים חבר. האגודה התחילה מוציאה לאור בקאטוביץ שבועון (בגרמנית) מוקדש לעניני

40. המכתב מיום 6.3.1883 נמצא בארכיון הציוני המרכזי בירושלים.

41. „טמפלרים״ — אבירי ההיכל, מיסדר צבאי של נזירים אבירים שנוסד ב־1119. מושבו הראשי נמצא בארמון המלך בירושלים בסבי־בות המקדש (ההיכל). תעודתם היתה להגן על דרכי ההרים של עולי הרגל הנוצרים, הירבו להשתתף במסעי הצלב. המיסדר בטל במאה ה־14.

42. סעיף 1 של תקנון „בני ברית״ מיום 8 למאי 1882.

43. המכתב משנת 1882 נמצא בארכיון הציוני המרכזי. שם גם התקנון, שנדפס על טופס של כרטיס חבר. על הכרטיס רשומה ביד רשימת חברי הועד: מ. מוזס — יושב ראש, ז. פרויטהאל — מזכיר, אלכ. גולדשטיין — גזבר, יוסף שמידט ופ. קאמינה — חברים.

ארץ ישראל בשם „דאָר קאָלאָניסט". מ. מוזס סיפר מקץ 15 שנה לפי זכרונו[44], שהאגודה „בני ברית" בקאטוביץ נוסדה בהשפעת חברי הועד המרכזי בגאלאץ כבר בשנת 1880, וכן נוסדו בברלין והאללה לשכות של אגודות אחים „בני ברית" כדוגמת „בני ברית" בארצות הברית. הן פנו אל אגודות חובבי ציון „בני ברית" בקאטוביץ בהצעה להתאחד. ההצעה נתקבלה בתנאי שהעבודה למען ישוב ארץ ישראל תיעשה גם להבא. ובמכתבו הנ"ל של המורה ז. פרויטהאל אל הד"ר י. רילף מסופר, שהוא, פרויטהאל, היה מהמעוררים לייסד בגרמניה סניף של המיסדר „בני ברית" שמרכזו היה בארצות הברית. בקאטוביץ נוסד סניף של המיסדר במחצית חודש יוני 1883. פרויטהאל קיוה שמיסדר זה ישמש משענת לתנועה הלאומית. הוא רצה לייסד סניפים למיסדר גם ברוסיה[45]. האגודה עקבה בהתענינות רבה אחרי התפתחות התנועה ברומניה וברוסיה ועשתה לעזרתה ככל שיכלה.

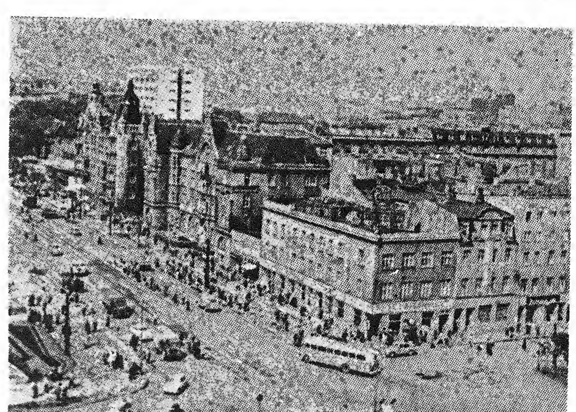
באלול תרמ"ב (1882) עבר את קאטוביץ בדרך מסעו הרבי יצחק פרידמן מבוהוש. הוא נשאר שם ליום השבת. שלושה נציגים של האגודה „בני ברית" באו אליו, כדי לעוררו לפעולה למען ישוב א"י. אהרן מארקוס מקראקא, יהודי גרמני, איש מדע חשוב שהפך ל„חסיד" נלהב, עשה אז בקאטוביץ ושימש מתרגם בין הרבי לבין שלושת היהודים הגרמנים. השיחה נגמרה ללא תוצאות.

ב) הועידות למען ציון בקאטוביץ

האגודה לישוב א"י „בני ברית" בקאטוביץ, נטלה לידה את היוזמה להקים מרכז לתנועת חיבת-ציון בארצות השונות. רומניה היתה באותה תקופה הארץ היחידה שבה פעל ועד מרכזי. ברוסיה, שבה התחילו בשנת 1882 להיוסד אגודות של חובבי ציון, נתעורר אצל ראשי התנועה הרעיון שיש צורך במרכז. בספטמבר 1883 התקיימה באודיסה פגישה של מספר אישים, בתוכם ד"ר י. ל. פינסקר, מ. ל. לילינבלום, פרופסור צבי הרמן שפירא ופרופסור מ. מנדלשטאם, ובה הוחלט בדבר הצורך לכונן מרכז לתנועה. כן נקבע, שיש צורך לכנס בעוד שנה קונגרס, שיבחר בוועד-פועל. באוסטריה היו שתי אגודות בוינה, „אהבת ציון" ואגודת הסטודנטים „קדימה", ואגודה „אבן לראש פינה" בקראקא שבגאליציה. בשלאֶזיה עילית היו כמה אגודות בערים שמסביב לקאטוביץ, שהיו מסונפות לאגודה „בני ברית" בקאטוביץ.

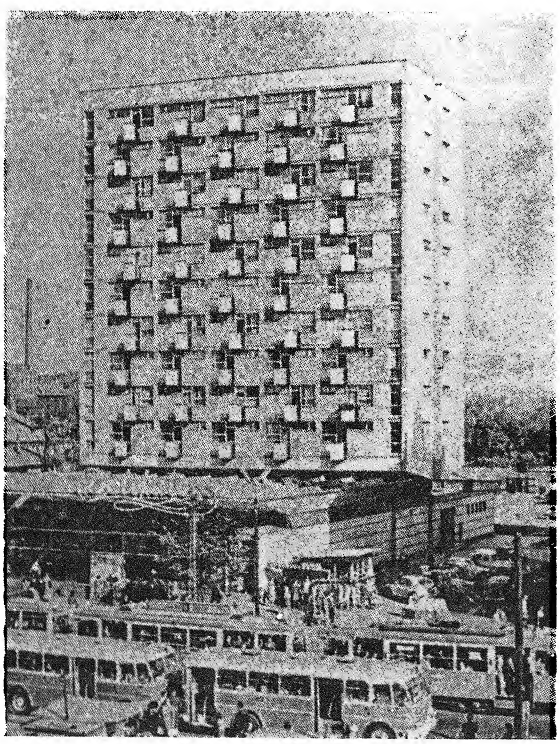
האגודה בקאטוביץ החליטה לכנס ועידה של האגודות לישוב א"י בארצות השונות, כדי להקים ועד מרכזי עולמי ומוסד כספי לצרכי ההתישבות בא"י. הדאגה למושבות יהודי רומניה תפסה מקום בראש התכנון ובהקמת המוסד הכספי. בראשית ספטמבר 1883 שלחה „בני ברית" לאגודות חובבי־ציון בארצות, ואולי גם לאישים בודדים, הזמנות לועידה בקאטוביץ. בראשית פעולותיה במחצית החודש מאי 1882 עמדה האגודה „בני ברית" בקשרים עם וינה, וארשה, הרב שמואל מוהליבר בראדום, הד"ר מ. ליהמן במאינץ, הועד המרכזי בגאלאץ והד"ר סאלוונדי בדירקהיים. ביום 8 לנובמבר 1883, חודש וחצי אחרי הועידה המדוברת, עמדה כבר האגודה בקשרים עם הועד המרכזי בגאלאץ, „אהבת ציון" ו„קדימה" בוינה, הד"ר ר. בירר בלבוב, אגודות בוארשה, ביאליסטוק, אודיסה, רוסטוב ע"נ דון, מינסק, וילנה, ד"ר י. רילף, לייב קלישר,

44. במכתבו אל ד"ר מ. בודנהיימר מיום 12 ביוני 1897.
45. ראה „כתבים לתולדות חיבת ציון", כרך ג', מספר 1327.

קטוביץ — מרכז העיר

קאַטאָוויץ — שטאָט־צענטער

קטוביץ — באחד מרובעי העיר

קאַטאָוויץ — אין איינעם פון די שטאָט־קוואַרטאַלן

בנו של הרב צבי קלישר טהורן, וד"ר א. סלוונדי בדירקהיים, ד"ר רבינוביץ' ואליעזר לוי־בינג בצרפת.

מספר הצירים שבאו לועידה היה קטן. מחוץ־לארץ באו מלבד הד"ר ליפא ק., חבר הועד המרכזי בגאלאץ, רק עוד שני צירים מוארשה, עורך־הדין ישראל יאשינובסקי והסוחר ל. ב. מינץ; מקאטוביץ עצמה השתתפו חמישה אנשים, ועוד חמישה צירים באו מערים קטנות אחרות שבשלֶזיה העליונה. מ. מוזס, יושב־ראש „בני ברית" בקאטוביץ, הזמין אליו לארו־חת צהרים את ליפא ואת שני הצירים מוורשה. בזמן הארוחה נידונו כל הענינים העומדים על הפרק ונוסחו ההחלטות:

א) האגודות מגרמניה, פולין, רוסיה ורומניה חייבות לפעול ביחד.

ב) יוקם ועד־מרכזי לכל האגודות. מקום מושבו יהיה בקאטוביץ. לועד המרכזי תהיינה שלוש מחלקות (סקציות): 1) לגרמניה (ביחד עם אוסטריה); 2) לפולין ורוסיה; 3) לרומניה. בכל מחלקה יהיו 3 חברים (בידיעה על האסיפה הכוללת בקאטוביץ ב„המגיד" 1883, גל' 39, נמסרו גם החלטות הועידה. לפי הידיעה ב„המגיד" נבחר ועד מרכזי, שמקומו יהיה לעת עתה בקאטוביץ. מספר החברים 9, מהם 4 בקאטוביץ, 3 ברוסיה, 2 ברומניה.

ג) בענינים רגילים תפעל כל מחלקה באופן עצמאי. בענינים חשובים תבוא המחלקה בקאטוביץ במגע באמ־צעות חוזרים עם יתר המחלקות. בענינים חשובים ביותר תתכנס אסיפה של כל המחלקות.

ד) עשרה אחוזים מדמי החבר החדשיים של חברי אגודות חובבי־ציון יש להעביר לועד המרכזי בקאטוביץ.

ה) הועד המרכזי יוציא מניות על סך מיליון מארק, כל מניה בסך 10 מארק. כבסיס ישמש הלב היהודי.

ו) מכיון שבזמן הדיונים כבר היה ידוע, שנמצא נדיב המוכן לקבל על עצמו את התמיכה בשומרון ובראש־פינה, הוחלט שמטרת הועד המרכזי הוא לייסד מושבות חדשות. אם המושבות האמורות לא תקבלנה את התמיכה, יהיה מתפקידו הראשון של הועד המרכזי לתמוך בהן.

אחרי שהענינים נידונו בארוחת־צהרים בין ארבעת האנ־שים העיקריים שבועידה, נפתחה מליאת הועידה בשעה 2 אחה"צ על ידי מ. מוזס. ד"ר ליפא נבחר ליושב־ראש האסיפה. מברקי ברכה נתקבלו מוינה, מלבוב, מביאליסטוק וממו"ל „המגיד" דוד גורדון. נאמו באסיפה ד"ר ליפא, עורך־הדין ישראל יאשינובסקי וז. פרויטהאל. הוצע לשלוח ציר לארץ־ישראל. הועידה הקטנה עברה במצב־רוח מרומם. נידונו בה דרכים לקידום התנועה. ההחלטות בועידה היו בודאי ברוח ההחלטות שנוסחו לפני כן בביתו של מוזס. בפרוטוקול של האסיפה, שנשלח אח"כ בחוזר אל האגודות, נמסרו רק העיק־ריות שבהן: 1. יש לשאוף לכך, שכל האגודות ליישוב א"י תתאחדנה באיגוד אחד גדול; 2. לייסד חברה שתגייס הון לצרכי ההתישבות בא"י על ידי הפצת מניות או תעודות השתתפות. כל מניה בסך 10 מארק. הועידה בחרה בועדה, שעליה הוטל להכין הצעת תקנונים לאיגוד האגודות ולחברת המניות. בדעת המארגנים היה לכנס ועידה שניה בסוף שנת 1883. „חובבי ציון" ברוסיה דרשו לא להיחפז בכינוס ועידה שניה שתבחר בועד מרכזי. עמדה על כך בעיקר האגודה לישוב א"י באודיסה. היא סברה, שיש תחילה לייסד ברוסיה, הישוב היהודי הגדול ביותר, אגודות בעלות השפעה. על כן הציעה לחכות עד הסתיו של השנה הבאה. הועידה הגדולה של חובבי־ציון בארצות שונות נתכנסה כעבור שנה בקאטוביץ, ואז הונח היסוד למרכז התנועה כולה.

בימי י"ח—כ"ג מרחשון תרמ"ה, ביום יובל־המאה של משה מונטפיורי, נועדה לקאטוביץ הועידה של אגודות חובבי־ציון בארצות שונות. בועידה זו צריך היה לקום המרכז שעליו דובר לפני שנה בועידה הקטנה המוקדמת. תיאור מהלך הועידה נמסר בפרוטוקול של הועידה, שאינו אלא פרוטוקול מקוצר. היה בולט במהלך הועידה הניגוד בין הצירים מגרמניה לבין הצירים מרוסיה. פרויטהאל בא עם תכנית מודפסת ומחושבת יפה ורצה לנהל את הישיבה לפי הסדרים הנהוגים בגרמניה. כנגדו נטו הצירים מרוסיה לנהוג דרך „אסיפה" רועשת. הנהלת הישיבה נלקחה מידי פרויטהאל, ונבחרה ועדה שעליה הוטל

קטוביץ — כיכר השוק

קאַטאָוויץ — מאַרקפּלאַץ

קטוביץ — ארמון הנוער

קאַטאָוויץ — דער פּאַלאַץ פאַר דער יוגנט

לנסח את ההצעות שהוגשו. דוד גורדון מסר בועידה דין־וחשבון מביקורו בלונדון ובפאריס. הוא סיפר, שיהודים עשירים במערב אירופה רוצים לסייע לישוב א״י; אם המתישבים יוכיחו את כושרם להיות חקלאים, יבוא סיוע בקנה־מדה גדול ביותר. לחובבי־ציון לא היה כסף, ובפאריס יעצו להימנע לעת־עתה מיסוד מושבות חדשות. הציעו לועידה לבחור בועד שיוציא לפועל את הצעותיו של דוד גורדון. עם סיום הועידה נתקבלה הצעתו של ק. ז. ויסוצקי: יצירת קרן לקידום התעשיה בא״י.

ג) הציונים הראשונים בסוסנוביץ

בסוסנוביץ נוסדה האגודה הציונית הראשונה בשנת 1898 ויוזמה היה משוררנו ח. נ. ביאליק שישב אז בסוסנוביץ ועסק בהוראה. עם המייסדים נמנו גרשון סטבסקי (אחיו של הסופר הארץ־ישראלי משה סתוי) ויעקב וינברג וקמפינסקי (ציר ציוני סוסנוביץ לקונגרס הציוני הרביעי בלונדון), משה גרשון פלדשטיין (פליטוניסט „הצפירה״ ו„היינט״ בכינוי רבי משה), בריש פרגר, וילבושביץ, ורונצברג, פרנקל, ודובינסקי ואחרים. אחר כך נוסדה אגודה כזו גם בבאֶנדין. הציונים הראשונים בבאֶנדין היו ברובם יהודים ליטאים שישבו בעיר.

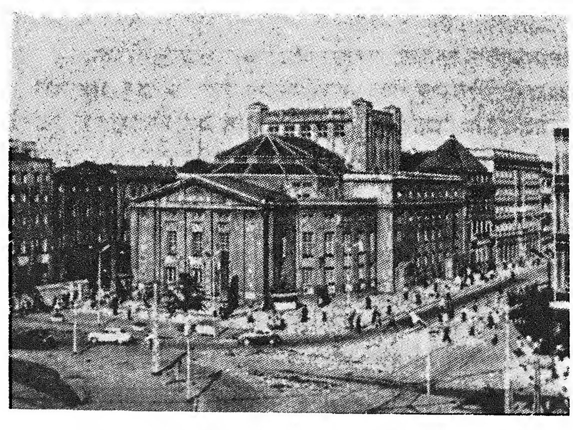
בחנוכה תרנ״ט נערך „נשף חנוכה״ ציוני ראשון במועדון הציוני הראשון בסוסנוביץ שאליו הוזמנו ציוני כל זאגלמביה. ביאליק הירצה את ההרצאה הציונית הראשונה בזאגלמביה, שהיתה עשירה בתוכן ובדמיון פיוטי. הפעולה הציונית העיקרית בשנים 1899—1900 היתה הפצת מניות של הקולוניאל־בנק היהודי בלונדון. באֶנדין הצטיינה בפעולה זו יותר מסוסנוביץ, והיא הפיצה את המספר הגדול ביותר של מניות. בסוסנוביץ נמכרו 25 מניות, בעוד שהפירמה הנדל נונברג בלבד בבאֶנדין חתמה על 50 מניות. תשלומי המניות היו בשיעורים. פעולה זו נעשתה בחשאי, ובכל זאת נודע הדבר למושל המחוז דנילצ׳יק. הוא הזמין אליו את ראשי האגודה, שהסבירו לו את הענין, והוא לא אחז נגדם בשום פעולה.

במשך הזמן נוספו כמה עסקנים צעירים לציונות, שהחשובים בהם היו הד״ר ויסמן וקליינינג. בשנת 1903 התקיים הקונגרס הציוני הששי בבזל, וגרשון סטבסקי נשלח כציר ציוני סוסנוביץ ונובורודומסק. באותו קונגרס הועלתה, כידוע, שאלת אוגנדה, וחובבי־ציון הותיקים התנגדו להצעה, ואף סטבסקי נימנה עם המתנגדים, בעוד שצירי באֶנדין וצ׳אֶנסטוכוב הצביעו בעד הצעת אוגנדה.

רושם עצום עשתה פטירתו של הד״ר הרצל בוינה ביום כ׳ תמוז תרס״ד (1904). בהלויתו השתתפה משלחת יהודי רוסיה־פולין בת 12 חברים, ובה שנים מזאגלמביה: סטבסקי מסוסנוביץ ושלמה פרנקל מבאֶנדין.

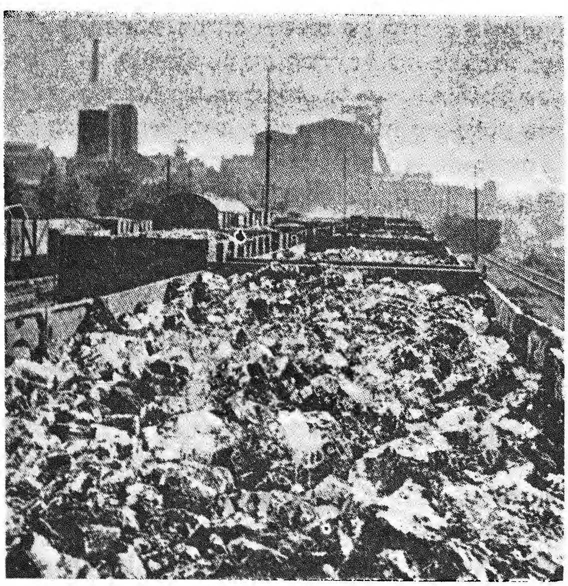
בשנים 1903־5 עבר משבר חמור על הציונות, ואף בזאגלמביה הורגש רפיון בפעולה הציונית. הנוער שנספח לאגודה בשנות 1899—1900 עזב את המחנה עם פרוץ המהפכה הרוסית בשנים 1904־5, שאז נוסדה מפלגת ס.ס. (ציונים סוציאליסטים). אכן במסגרת מפלגה זו לא נשארו, בהרחיקם לנדוד עד ה„בונד״. במיוחד הורגשה ירידה בפעולה הציונית בסוסנוביץ אחרי שבשנת 1905 עזבו את העיר שנים ממנהיגיה החשובים: הד״ר ויסמן ויעקב וינברג. במרוצת הימים נצטרפו לציונות בני־נוער מבתי התפילה של החסידים, ובהם תפס מקום ניכר העסקן ישראל משה וינרב, חסיד גור לשעבר. כן הצטרף לשורות הציונים בסוסנוביץ ר׳ מאיר פרענק מזאבירצ׳ה. בבאֶנדין עמד בראש הציונים העסקן אברהם ליוור. ציוני סוסנוביץ עמדו בקשרים הדוקים עם ארגוני הציונים בשלאֶזיה־עילית והיו מזמינים אותם לכל החגיגות הציוניות הלאומיות.

בקונגרס הציוני התשיעי שהתקיים בהאמבורג בדצמבר 1909 השתתפו שני צירים מזאגלמביה; וינרב מסוסנוביץ

התיאטרון ע״ש ויספיאַנסקי, נבנה בשנת 1907

טעאַטער־געביידע „וויספיאַנסקי״, געבויט אין 1907

מכרה־פחם הישן ביותר „קטוביצה״

די עלטסטע קוילן־גרובע „קאַטאָוויצע״ אין קאַטאָוויץ

ופראגר מבאַנדין. ברם, אז חל פילוג פוליטי בין הציונים: אגף ציוני גרמניה עם דוד וולפסון, היינריך לווה, פרופסור ווארבורג בראשם, ואגף ציוני רוסיה עם אוסישקין, ד״ר צ׳לנוב, טיומקין, כהן־ברנשטין, ועוד. האגף הגרמני השפיע על צירי זאגלמביה לעמוד לצדם ולהצביע אתם יחד בקונגרס. ברגע האחרון, אחרי מו״מ עם המרכז הציוני בווילנה, חל שינוי בעמדת צירי זאגלמביה.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה נשתנו התנאים והציונים יכלו לפעול בגלוי. אז החלה תקופה חדשה ופוריה בציונות של סוסנוביץ וזאגלמביה.

33. קאטוביץ — עיר כינוס־יסוד של אגודת־ישראל העולמית

הד״ר כהן מבאזל קורא לשיחרור מעול הציונות הכופרת... — אסיפת־יסוד של אגודת־ישראל בקאטוביץ ב־1911 — גדולי רבני רוסיה בקאטוביץ — צירים מערי זאגלמביה בכינוס — ב־1912 נוסדה בקאטוביץ הסתדרות החרדים — הרב גרויבארט מבנדין הרצה בועידה — פרשת פועלים יהודים במכרות שלזיה בדיון הועידה — השפעת זיגפריד וינר בכינוס — סטיית ה„אגודה״ מעליה לא״י ועיסוקה „בחיי שעה״ — מלחמת ה„אגודה״ בציונות ובלאומיות — הישגי ה„אגודה״ בזאגלמביה בחינוך ובארגון.

מאז ועידת חובבי ציון בקאטוביץ בחשון תרמ״ה (1884) נחשבה זו ל„עיר־ציון״, ומאז התנוסס שמה לתפארת בהיסטוריה הציונית. עברו 28 שנים, והחרדים של ארצות המערב, בשאיפתם להתארגן לשם פעולה מעשית, עם כל יחסם השלילי לציונות וללאומיות החילונית, למדו להוקיר את הטוב והמועיל שבהן. גם בנוגע לקביעת עיר הכינוס ליסוד תנועת אגודת־ישראל העולמית החרו־החזיקו אחרי הציונים ובחרו בקאטוביץ, במצאם אותה ראויה מכל הבחינות לכינוס רבנים וחרדים, נציגים ועסקנים מארצות שונות. קאטוביץ נחשבה לשער איזור זאגלמביה הרוסית, ובכל הכינוסים בקאטוביץ השתתפו נציגים לא־מעטים מערי זאגלמביה. טבעי הדבר שגם בכינוס של אגודת־ישראל השתתפו מסלתם ומשמנם של החרדים בזאגלמביה.

אילו היו הגורמים לכינוס החרדים? עוד כשנוסדה בפאריס לפני עשרות שנים הסתדרות „כל ישראל חברים״ התנגד הרה״ג שמשון רפאל הירש בתוקף לשאיפות ההסתדרות הזאת. בינתיים נוסדה הסתדרות יהודית עולמית אחרת, ההסתדרות הציונית, שחרתה על דגלה את סיסמת היהדות הלאומית, וכפי שאפשר היה לחזות מראש — כך מנסים להסביר ראשי היהדות החרדית בגרמניה — הכריזו כל גדולי התורה וכל הרבנים, פרט למעטים יוצאים מהכלל, על תנועה זו שהיא בבחינת „כפירה בעיקר״. הד״ר אברהם הירש, מראשי החרדים בגרמניה, מעיד שהוא כשלעצמו לא היסס לכנות בדרשותיו תנועה זו שיש בה כביכול משום „חילול השם״, כשם שלא היסס מלהאשים אפילו את היראים שהתארגנו בשם „מזרחי״ שהם מחזקים ידי עוברי עבירה. והוא שאל את עצמו: „האם עלינו למסור את הענינים החשובים ביותר של כלל ישראל לידי אנשים, שלצערנו — מבחינה דתית הלכתית — אין אנו יכולים ורשאים לרחוש להם אמון? האם עלינו להמשיך להשקיף מרחוק ולהשאיר בידי אחינו בעלי מגמות מנוגדות את תפקיד ,מושיעי ישראל׳? לא ולא. עלינו סוף סוף להגיע לעצמאות, לקחת בידינו את הנהלת ענינינו היקרים והקדושים ביותר. המטרה הראשונה והחשובה ביותר של אגודת ישראל צריכה להיות לעורר בלבב כל החרדים לדבר ה׳ את הכרת עצמאותנו״.

הגורם המעשי שנתן את הדחיפה להגשמת רעיון „אגודת־ישראל״ שימש הקונגרס הציוני העשירי, שהתכנס בבאזל באוגוסט 1911 (סוף תרע״א). כתוצאה מכשלונות הציונות ההרצלאית בשטח המדיני הכריז הקונגרס והבליט את אופיה הרוחני־התרבותי החילוני של התנועה הציונית וקיבל שורה שלמה של החלטות למען עבודת התרבות בעתיד, על אף ההתנגדות החריפה של „המזרחי״ שראה בהן התנקשות חמורה בתורה הקדושה ואיים לצאת מההסתדרות הציונית. המרכז העולמי של תנועת „המזרחי״ נמצא בימים ההם בפראנקפורט ואליו השתייכו אישים שהתיחסו בכובד־ראש להשקפתם הדתית וצידדו ביציאה קולקטיבית מההסתדרות הציונית של כל הנאמנים לדבר ה׳. באותם הימים פירסם הרב ד״ר כהן מבאזל מאמר ב„איזראליט״ בשם „צו השעה״ שעשה רושם עצום בכל החוגים הדתיים במערב אירופה.

„הגיעה השעה — כתב הד״ר כהן — להקים את הארגון העולמי של עם התורה, כפי שהוחלט בהמבורג על ידי איחוד עם אנשי ,המזרחי׳ לשעבר, המשתחררים מעול הציונות הכופרת״.

בלחץ דעת הקהל הזדרז „הועד הזמני״ של החרדים המערביים לעשות נסיון חדש. ארבעה עסקנים חשובים מראשי המזרחי: הד״ר יעקב פויכטוואנגר, הפרופסור אדולף ווייל, ברוך שטרן ויעקב יואל בראון, מזכיר המרכז העולמי של המזרחי, צורפו ל„ועד הזמני״ למרות שלא עלה בידם לשכנע את חבריהם מהנהלת „המזרחי״ שיעזבו אף הם את ההסתדרות הציונית. יעקב יואל בראון היה למזכירה הראשי של ה„אגודה״ וניגש לפעולה תוך התלהבות רבה. הישיבה בפראנקפורט בסוף אוקטובר 1911 (תרע״ב), שבה השתתפו 47 צירים מראשי היהדות

החרדית, הכינה את אסיפת היסוד בקאטוביץ. מאידך יש לציין שבחוגי גדולי התורה ברוסיה לא חשבו אז כלל וכלל לצאת במלחמה פוליטית גלויה נגד הציונות, כי טרם ראו אז שם בתנועה הציונית סכנה גדולה ביותר לטוהר האמונה. ממאות רבני רוסיה בעלי ההשפעה בימים ההם השתייכו בס״ה רק שלושה ל„מזרחי״ (הרב ריינס מלידא, רבי גדליה שמלקס מפשמישל והרב ש. י. רבינוביץ).

לאסיפת קאטוביץ הוזמנו נציגיה הנעלים ביותר של היהדות החרדית מרוסיה, גאליציה, הונגריה וארצות המערב. 228 איש נענו להזמנת הועד הזמני של אגודת ישראל והשתתפו בועידת מתוך כוונה טהורה, לשם שמים, כדי להקים מחדש את עם התורה, את אירגון עם ישראל שהתורה היא נשמתו. הלשכה של הועידה נמצאה בביתו של הד״ר זיגפריד וינר, אישיות ידועה ביהדות שלאֱזיה עילית. מרוסיה באו הטובים והמפורסמים בעולם הרבנים: רבי חיים סולובייצ׳יק מבריסק, רבי חיים עוזר גרודזנסקי מוילנה, רבי יצחק ראבינוביץ מפוניבז, רבי אליעזר רבינוביץ ממינסק, הרב יחזקאל ליפשיץ מקאליש, הרב יששכר בר גרויבארט מבאֶנדין, הרב פיינשטיין מפרוז׳אני, הרב אליהו עקיבא רבינוביץ מפולטאבה, וכל ועד האורתודוכ־סים מוארשה. מהיהדות החרדית בארצות המערב באו נציגים בעלי תואר רבנים ודוקטורים בעלי עבר במורשת התרבות ששמותיהם פורסמו מפעם לפעם בדפי כתבי־העת של היהדות המערבית. מזאגלמביה באו: פנחס לייב בוכוויץ מבאֶנדין, הרב פ. גרויבארט מבאֶנדין, בריש פרגר מבאֶנדין, מר ד. וולנרמן מבאֶנדין, א. לוונשטיין מסוסנוביץ, הרב ישעיה אנג־לארד ממונדזיוב, הרב ד״ר וינטר ממיסלוביץ. ואילו מקאטוביץ בלבד הופיעו כנציגים: יוסף אלטמאן, הרב ד״ר כהן, טוביאס דניאל, יצחק ארליך, א. פודלבסקי, האנס ק. קורנבלום, זיגמונט קורנבלום, יצחק מרכוס, הרב ד״ר ניכקובסקי, יוליוס גוטמן, מכס גוטמן, ד״ר יוסף אונה, שלמה וינר, ל. זיסלוצקי, מלבד נציגי הערים הסמוכות כמו קניגסהוטה, ניקולייו, זאבזשה ועוד.

היו שנבהלו מפני הכנסיה בקאטוביץ, הביטו עליה בעין רעה וכתבו עליה שטנה וקטרוג הן ממחנה המתבוללים והן ממחנה ציונים הראדיקלים. והיה מי שאמר, כי אי־אפשר שיהודים נאמנים ומצפים לישועה יתנגדו לתנועת הישוב בא״י, וכי אגודה הדשה זו צריכה להשלים עם הציונות ולמלא את החסרון שבה לפי דעת החרדים, ולא לראות בה צוררה ומתנג־דת. וכן צריך להיות גם יחס הציונות אליה. על הציונים להודות, שכשם שיש הסתדרויות ליהודים לאומיים (ציונות, יט״א, הסתדרות לשפה ולתרבות), כך נחוצה הסתדרות גם ליהודים הנאמנים למסורת. מה תהיה קאטוביץ לחרדים? חברי הועד המסדר ציפו כי העיר תהיה לחרדים מה שהיתה קאטוביץ לחובבי הישוב בארץ־ישראל, וכי כעבור כ״ה שנים יוחג גם בה חג לזכר היום שבו נאספו ראשונה בעיר זו העומדת על גבולן של שלוש ארצות המרובות אוכלוסי ישראל.

העדר אדמו״רים באסיפת קאטוביץ היה מורגש על כל צעד ושעל. לא היתה סמכות אחרת זולתי הסמכות של התרבות, של יסודות אירופיים זרים, לא סמכות פנימית, עברית, קדושה ונערצת. האדמו״רים לא באו.

על כל פנים, יום י״ג בסיון תרע״ב היה יום היסטורי גדול ורב ערך, שבו נוסדה בקאטוביץ הסתדרות החרדים, היא העיר שכבר תפסה מקום חשוב בדברי ימינו בדור האחרון. היא היתה ערשה גם של הציונות החדשה. והיו שהתפללו שקאטוביץ של החרדים לא תהיה שטן לקאטוביץ של הציונים, ולא תהיה ביניהן כל קטטה ושנאת־חינם או פגעים אחרים.

הפותח הרשמי של ועידת קאטוביץ היה ד״ר אברהם הירש, שהביע את שמחתו העמוקה על שזכה לראות את היום הזה שבו התכנסו במספר רב לוחמי התורה וביניהם גאונים מפורסמים, יחד עם אנשי מעשה, כדי לשתף עצה ופעולה ביסוד המפעל הגדול להרמת קרנה של היהדות המסורתית.

„מטרה גדולה מרחפת לעינינו. אנו רוצים להגשים גם בעניני כלל־ישראל את מה שכל אחד מקיים בחייו הפרטיים: חיים על יסוד התורה. התורה היא אידיאל חיינו, והיא תאיר לנו את דרכנו. אנו חיים לפי האידיאל שלנו בארצות שונות, במזרח או במערב, בצפון או בדרום. אבל למרות שצורת חיינו החיצונית שונה היא, אנו רוצים להתאחד סביב האידיאל שלנו, ועל ידי התאחדותנו אנו רוצים להגשים את האידיאל הישראלי, ולכן אנו קוראים להתאחדותנו בשם „אגודת ישראל״. מבחינה דתית אין אנו מבחינים בין יהודי גרמניה, גאליציה, רוסיה או הונגריה. אנו רוצים להדגיש את המאחד אותנו, את מה שממלא את תוכן חיינו, ואנו רוצים להרוס את המפריד בינינו. מאחורינו בכל ארצות הגולה עומדים מיליוני אחים שהם חברים לדעה לנו. דבר זה ממלא אותנו עוז ומגביר את כוחנו״.

ענין מיוחד לנו בזה למסור את הרצאת הרב מבאֶנדין הרב יששכר בר גרויבארט, שנחשב כרב הכללי של חבל זאגלמביה, וכה היו דבריו:

„בכינוס נציגי היהדות החרדית מכל ארצות תבל המתקיים היום הנני רואה אתחלתא דגאולה. אנו מתפללים יום יום: ,תקע בשופר גדול לחרותנו׳. לפי דברי הרמב״ם משמעותו של השופר היא גם ,עורו ישנים משנתכם והקיצו מתרדמתכם׳ וכו׳. וכך הוא גם עם אגודת־ישראל. אף אנו היינו מוטלים זמן רב בשנת תרדמה, באדישות מוחלטת. במו עינינו ראינו את בנינו ובנותינו בעזבם את שורותינו ושתקנו, כאילו אין הדבר נוגע לנו. ועכשיו בהגיע אלינו קריאתה של אגודת־ישראל קבלנו אותה כקול שופר המ־עורר אותנו למלא את יעודנו. אך טרם נשמע קול שופר גדול. טרם התעורר כלל ישראל כולו. רק התחלה נעשתה: המנהיגים נתעוררו, ובעקבותיהם תלך בעזה״י כל עדת יעקב, ואז נזכה לשמוע ,שופר גדול לחרותנו׳.

כשם שהחלטנו היום לנקוט צעדים לחיזוק חומת הדת, לשמירה על הנוער שלנו, כך עלינו גם להשתדל ליצור אמצעי עזרה כדי להקל מעל המצוקה הכלכלית בה מוטל כעת חלק גדול של היהדות החרדית, כי מחוץ לירידת קרן התורה, המצוקה הכלכלית, היא היא המשפי־עה על החוגים הרחבים של הנוער לזלזל במצוות הדת,

וביחוד לחתור תחת יסוד אמונתנו על־ידי חילול שבת קדשנו.

על־כן הנני מציע להכליל בתכניתנו, ליד הפעולות להשתדל ליצור תנאים כלכליים להמוני עמנו, בל יוכרחו להגר לארצות בהן יתחילו לחלל את השבת ולזלזל בכל מצוות התורה. עלינו לדאוג לספק עבודה לנוער העובד שלנו בצורה שתאפשר לו לשמור את השבת ולהיזהר ממאכלות אסורות. על ידי זה תתחזק האמונה ונחיש את היום בו נוכל לשמוע את ,השופר הגדול לחרותנו׳״.

גרוסברג מלודז׳ תיאר את מצבם החמור של הפועלים היהודים בפולין, בהדגישו את העובדה כי בין התעשיינים היהודים ישנם כאלה המחרימים את הפועל היהודי ומעבידים אותו בשכר עבודה נמוך של רעב, כך שאלפים מחוסרי עבודה ורעבים ללחם.

הוא העלה גם את פרשת הפועלים היהודים במכרות הפחם בשלֶזיה עילית, שלפי הידיעות הם מועסקים במכרות בתנאים טובים, שמספקים להם אוכל כשר ואינם עובדים בשבת. הנואם פנה ל„ועד הזמני״ בבקשה להתענין במצב הפועלים היהודים בפולין, והביע משאלתו שקהילת לודז׳ תש־תתף במימון התכנית והבטיח לשתף פעולה.

הד״ר פראנק מאלטונה, מחברי המרכז העולמי של ה„מז־רחי״, עזב אחרי הקונגרס הציוני העשירי את ההסתדרות הציונית יחד עם ארבעה חברי המרכז העולמי של „המזרחי״ בפראנקפורט, וכולם הצטרפו אליו בפעולות לקראת יסודה של „אגודת־ישראל״. אך הד״ר פראנק והצייר הידוע הרמן שטרוק לא הסיקו אח״כ כל מסקנה מיציאתם את ההסתדרות הציונית. הוא נשאר בהנהלת ה„מזרחי״, ובודאי היתה כוונתו לשם שמים, כי אין להטיל כל ספק באמונתו וביראתו הטהורה. בהתחלת נאומו דחה הד״ר פראנק את האשמה הבלתי נכונה שרבים מבין משתתפי הועידה הנאמנים על המחנה הציוני באו לקאטוביץ בכוונה לחבל ביסודה של „אגודת ישראל״; אנו קדמנו בברכה את הועידה הזאת, ונעמיד את כל מרצנו לרשות ה„אגודה״. עצם העובדה שה„ועד הזמני״ הזמין כמה מאנשי ה„מזרחי״ בתור יחידים מוכיחה שרוחשים להם אמון. יש על כן להצטער על שאחד הנואמים הביע חשד זה. ידידיו לא הת־כוונו להביא לדיון את הבעיה הציונית ואין הם אחראים לדיון זה. לדעת הנואם, האנשים הנאבקים בתוך ההסתדרות הציונית למען רעיון היהדות הדתית, עושים זאת מתוך הרגשה פנימית, ויש לראות בהם בני ברית המתווכים בין החרדים לדבר ה׳ לבין אחיהם שהתרחקו מהתורה. כל המגמות הארגוניות בתוך העם היהודי בתקופה החדשה הן פרי הפעולה הציונית. מבחינה זו למדו כולם מהציונים, ואין זה נכון להתקיף אותם. אנו רוצים לשתף פעולה בתור חברי ה„מזרחי״ ואנו מקווים שלא רחוק היום שבו „אגודת־ישראל״ תכלול באמת את כל אלה המתכנסים מסביב לדגל התורה.

לבסוף הביע הד״ר א. הירש את תודת הועידה לקהילה היהודית בקאטוביץ על מידת הכנסת האורחים היפה שנהגה בה ולועד המקומי בראשות מר זיגפריד וינר, שנחשב לאישיות מכובדת בקאטוביץ גם בקהילה היהודית וגם בשלטון הגרמני, שטרח ויגע הרבה להצלחת הועידה.

✡

למעלה מחמישים שנה עברו מאז הונחה בקאטוביץ, בגבול שבין יהדות המזרח והמערב, אבן הפינה לבנין הגדול של ארגון היהדות החרדית העולמית, בתור נושאת רעיון התורה. היה זה מעשה היסטורי רב, שבו בא לידי ביטוי הרצון להקים מחדש גוף אחיד, שכבר בתקופת התהוותו ימשוך אליו את כל התאים היהודים החיוניים הנפוצים בארבע כנפות הגולה ויחדיר בהם רוח לאומית הנובעת ממרכז הנפש של הכלל, מהתורה. אך אחרי שנתיים, בקיץ תרע״ד, פרצה מלחמת העולם הראשונה, ובשנת תרע״ז פירסמה הממשלה הבריטית את „הצ־הרת בלפור״ שפתחה את שערי ארץ־ישראל לפני יהודי כל הארצות. שוב לא הרגיש ה„מזרחי״ את עצמו קשור ל„אגודת־ישראל״ ששינתה את צביונה ותכניתה, ובמקום לעזור לעליה לארץ־ישראל ולכבוש עמדות כלכליות נקטה שיטת התנגדות לארץ־ישראל, וגם ל„מזרחי״ הציוני שהטיף לעליה רחבה ולכי־בוש עמדות בעבודה ובהתישבות על ידי ייסוד מושבים וקי־בוצים דתיים. ה„מזרחי״ הזניח את עבודתו הארגונית בגולה וריכז כל מאמציו בעליה ובכיבוש עמדות בארץ־ישראל. ואילו „אגודת־ישראל״ סטתה מהפרוגרמה שהציבה לה בקאטוביץ ועסקה „בחיי שעה״, בעבודה בגלות. לפני מלחמת העולם השניה היתה „אגודת ישראל״ אחד הכוחות הראשיים בציבו־ריות היהודית בעולם, היו לה סניפים בעשרות ארצות ומספר חבריה הגיע למחצית המיליון. ובעיקר היה כוחה גדול בקרב היהדות החסידית באירופה המזרחית. בתקופה ההיא נלחמה „אגודת־ישראל״ בציונות ובתנועה היהודית הלאומית בכללה.

גם באיזור זאגלמביה זכתה פעולתה החינוכית של „אגודת־ישראל״ להישגים ניכרים בהקמת רשת בתי־ספר עממיים ותי־כוניים לבנות בשם „בית יעקב״. התנועה עמדה לימין מוסדות „תלמוד תורה״ ופעלה למען ההכרה הרשמית במוסד זה מטעם רשויות החינוך. „אגודת־ישראל״ הקימה גם תנועת נשים „נשי אגודת ישראל״ ותנועת נוער „צעירי אגודת ישראל״, „נוער אגודתי״, „עזרא״, „פרחי אגודת ישראל״, „בנות אגודת ישראל״ ו„בתיה״.

אין גערא<U+05B7>נגל פון דורות

געשיכטע פון סאָסנאָוויץ און זאַגלעמביע

פון מ. ש. גשורי

1. אַ געמיש פון דאָרף און שטאָט

פון אַלע שטעט און דערפער אינעם זאַגלעמביער געביט איז סאָסנאָוויץ פאַררעכנט ווי די ייִנגסטע. זי האָט נישט אַזאַ רייכע פאַרגאַנגענהייט ווי בענדין, שעווער, טשעלאַדזש און מאַנדזיעוו און אפילו נישט ווי דאָס אַלטע שטעטל ניווקאַ. די סאָסנאָווצער ערד וואָלט געקענט אַ סך דערציילן וועגן דעם, וואָס עס האָט זיך אויף איר אָפּגעטאָן זינט זי איז נאָך פאַרן צענטן יאָרהונדערט אַריבער אינעם באַזיץ פון פוילן. פאַרשידענע אַרמייען זענען דאָ דורכגעגאַנגען, וויכטיקע געשעענישן האָבן זיך דאָ אָפּגעשפּילט. דאָך האָט סאָסנאָוויץ באַוויזן אויסצומיידן אַ גאַנצע ריי פּאָליטישע געשעענישן.

סאָסנאָוויץ האָט אויסגעמיטן צו זען די זעלנער פון דזשינגיס־כאַן, וואָס האָבן אויף זייערע קליינע און געשיקטע פערדלעך גאַלאָפּירט אין אָנהויב פון דרייצנטן יאָרהונדערט פון ווייטן מאָנגאָליע ביז איבער דעם נידערשלעזישן ליגניץ, ביים צוגאַנג צו בערלין.

סאָסנאָוויץ האָט נישט דורכגעמאַכט די פּיין פונעם פּיאַסטישן בירגער־קריג און נישט די פּאָליטישע געשעענישן פון זעלבשטענדיקן פוילן ביז אירע דריי צעטיילונגען דורך אירע שכנים: עסטרייך, פּרייסן און רוסלאַנד.

סאָסנאָוויץ האָט זיך אויך נישט באַטייליקט אין פּוילנס אויפשטאַנד קעגן רוסלאַנד אונטער דער אָנפירונג פון קאָשטשושקאָ, איז אויך נישט אַנטקעגנגעגאַנגען די אַרמייען פון גרויסן נאַפּאָלעאָן, וואָס האָבן נאָכגעיאָגט די רוסישע אַרמייען ביז נאָך מאָסקווע.

די דאָזיקע און אַ סך אַנדערע פילפאַרביקע געשעענישן, וואָס זענען אַריבער איבער פוילן, האָבן נישט אָנגערירט סאָסנאָוויץ. ערשט אייניקע צענדליקער יאָרן פאַרן ערשטן וועלט־קריג אין 1914, האָט זיך סאָסנאָוויץ אויפגעוועקט ווי פון אַ לאַנגן שלאָף און ברייט געעפנט די אויגן. ערשט נאָך דעם ווי רוסלאַנד האָט אָנגעהויבן צו רעזומירן די לאַנגיאָריקע אָקופּאַציע אין קאָנגרעס־פוילן, נאָך דעם ווי די סאָציאַליסטישע אויפרודערונג האָט אָנגעהויבן זאַמלען כוחות אויף צו פאַרמעסטן זיך קעגן דעם רוסישן אימפּעריאַליסטישן רעזשים, קעגן דער פעאָדאַלער אונטערדריקונג — ערשט דעמאָלט האָט סאָסנאָוויץ דערוואַכט, דערפילט דעם אָטעם פון די וויזיעס, וועלכע האָבן דורכגעשוועבט איבער דער שטאָט און זייט דעמאָלט האָט זי אָנגעהויבן פאַרנעמען אַן אָרט אין דער געאָגראַפישער אוןווירטשאַפטלעכער אַנטוויקלונג פונעם פרוכטבאַרן זאַגלעמביע.

פאַרוואַנדלט פון אַ דאָרף אין אַ שטאָט האָט זיך סאָסנאָוויץ נאָך אין די צייטן פון צאַרישן רוסלאַנד. דעמאָלט האָט די שטאָט אויך דורכגעמאַכט דעם איבערגאַנג צו דער גרויס־אינדוסטריע, ווי אַ נייע שטאָט האָט סאָסנאָוויץ געצויגן נוצן פון דער עקאָנאָמישער דערוואַכונג אין דער לעצטער תקופה פונעם צאַריזם. עס זענען אַנטשטאַנען פאַבריקן, קוילן און אַרץ־גרובנס, עס האָט זיך אויסגעברייטערט די נעץ פון אייזנבאַן־ליניעס. סאָסנאָוויץ איז געוואָרן אַ צענטער פון צוויי צענטראַלע באַן־ליניעס אין רוסיש־פוילן און האָט געדינט אַלס קאָמוניקאַציע־פונקט פאַר די הויפּטשטעט פון עסטרייך און פּרייסן. דאָס אַלץ האָט געווירקט אויפן אַנטשטיין פון אינדוסטריעלן אַרבעטער־קלאַס אין שטאָט און סביבה און אים פאַרוואַנדלט אין אַ לעבנס־נערוו פאַרן גאַנצן ראַיאָן.

די צייטן פונעם צאַר ניקאָליי דעם 2־טן, האָבן אויף דער ייִדישער באַפעלקערונג געהאַט אי גינסטיקע אי פאַטאַלע השפּעות. פון ווירטשאַפטלעכן שטאַנדפּונקט האָט די אינדוסטריעלע אַנטוויקלונג אין רוסלאַנד געווירקט אויף די ייִדן אין דער ריכטונג צו ווערן אַ וויכטיקער פאַקטאָר אין דער אַלגעמיינער אינדוסטריעלער אַנטוויקלונג. אַ באַשרענקטער העכערער קלאַס האָט דערוואָרבן גרויס עשירות און אַ שטאַרקע פּאָזיציע, געוועזן אינדוסטריעלער, אַלערליי אונטערנעמער, באַנקירן און הורט־סוחרים. אין דער זעלבער צייט זענען פאַר די ייִדישע אַרבעטער געוועזן פאַרמאַכט די טויערן פון דער אייזן־און קוילן־אינדוסטריע אין זאַגלעמביע. דער ייִדישער אַרבעטער האָט געקענט באַקומען באַשעפטיקונג נאָר אין די קלענערע ייִדישע פאַבריקן, וווּ די אַרבעטס־באַדינגונגען זענען נישט געווען קיין באַקוועמע.

אין יאָר 1827, ווען די רוסישע מאַכט האָט צוזאַמענגעשטעלט די רשימה פון די דערפער אין פוילן, איז נאָך דעמאָלט נישט דערשינען דער נאָמען סאָסנאָוויץ. דאָס ווייזט, אַז סאָסנאָוויץ האָט נאָך דעמאָלט נישט עקזיסטירט. אָבער מיטן מאָ־

מענט וואָס עס איז דאָרט אַנטשטאַנען דער ישוב, האָט ער זיך אָנגעהויבן צו אַנטוויקלען מיט אַ גרויסער שנעלקייט און געוואָרן אַ וויכטיקער פּונקט סיי אין דער קאָמוניקאַציע און סיי אין דער אינדוסטריע.

אַלס שטאָט איז סאָסנאָוויץ אָפיציעל באַשטעטיקט געוואָרן דורך דער רוסישער מאַכט ערשט אין יאָר 1902. נאָך דעם ווי דער ישוב האָט איבער אַ האַלבן יאָרהונדערט עקזיסטירט אַלס דאָרף. עס האָט כסדר אָנגעהאַלטן דער צושטראָם פון דער אַרומיקער באַפעלקערונג און אין דעם ווירטשאַפטלעכן אויפבוי, האָבן די יידן גענומען אַן אַקטיוון אַנטייל.

2. דער איבערגאַנג פון דאָרף צו שטאָט

אינעם קלין צווישן די טייכן שוואַרצע פּשעמשאַ און בריניצאַ ליגט סאָסנאָוויץ ווי די הויפּשטאָט פונעם דאָמבראָווער זאַגלעמביער ראַיאָן.

דער איצטיקער שטאָטישער צענטער, וואָס עקזיסטירט אינגאַנצן איינער צענדליקער יאָרן, נעמט אַרום צוועלף וווינונגס־קוואַרטאַלן און דערפער, ווי: אַלט־סאָסנאָוויץ, פּאָגאָן׳, שעלצע, שראָדולאַ, מילאָוויץ, מאָנדזשעוו, ראַדאָכאַ, קאָנסטאַנטינאָוו, אָסטראַ־גורקאַ, קוזשניצאַ, און דעם הויף זאַגוזשע.

מיט איבער הונדערט יאָר צוריק האָבן זיך אין די דאָזיקע ערטער געצויגן ריזיקע וועלדער, אין וועלכע עס האָט געווימלט מיט פאַרשידענע חיות. די געגנט איז געווען פול מיט טיפע בלאָטעס, וועלכע האָבן באַשוערט דעם צוגאַנג צו די וועלדער. אַרום די בלאָטעס האָט געראָיעט מיט מאַסן וואַסער־פייגל. קיינער האָט נישט געוואַגט, אַפילו אינמיטן העלן טאָג, אַריינצוגיין אין די פאַרפּלאָנטערטע וועלדלעך אויפן רעכטן ברעג פון דער פּשעמשע, ווו עס געפינען זיך היינט די וואַוועל־גאַס און דער קאָשטשושקע־פּלאַץ. דאָס אָרט האָט דעמאָלט אויסגעזען געוויס אָפשרעקנדיק, מיט אַלטע אויסגעריסענע ביימער פון די שטורעם־ווינטן, דערנער און פניאַקעס, וואָס האָבן געפוילט אין דעם זומפּיקן באָדן. ווינטער האָבן דאָ געהערשט די ווילדע חיות. אין די זומער־חדשים האָבן זיך דאָ אויפגעהאַלטן פאַרשידענע רויבער־באַנדעס. אין יאָר 1840 האָט זיך דאָ אויפגעהאַלטן צוזאַמען מיט זיין באַנדע דער באַקאַנטער שלעזישער רויבער סידלאַ, וועמענס קאָפּ איז אָפּגעהאַקט געוואָרן דורך דער שווערד פונעם הענקער אין ראַטיבאָר.

נישט ווייניקער שרעקלעך איז געווען דער קלין, וואָס האָט געטראָגן דעם נאָמען וויגוויזדאָוו, אַ פאַרוואָרפן ווינקל אויף די ברעגעס פון דער פּשעמשאַ, די געגנט פון די היינטיקע גאַסן שניעזשנאַ, גאָלעמביאַ, זשעטשנאַ, כעמיטשנאַ און קאָנסטאַנטינאָווסקאַ.

צווישן די דערמאָנטע קלינעס האָט אין די אַלטע צייטן געפירט אַ קליינער וועג, וועלכן מען האָט גערופן „דעם טייוולס וועג״. אין יאָר 1825 אין אויפן פּלאַץ פון דער וואַסער־דאָמבע געשטאַנען אַ מיל, קיינער האָט דאָרט נישט געוווינט, יאָרן לאַנג איז זי געשטאַנען וויסט.

דער דריטער קלין, צו וועלכן קיינער האָט נישט געהאַט קיין חשק צו דערנעענטערן זיך, איז געווען דער וואַלד שטשיעניעץ, וואָס האָט זיך געפונען צווישן אַלט־סאָסנאָוויץ, מילאָוויץ און פּאָגאָן. דאָרט האָט אין יאָר 1870 זיך געפונען אַ רויבערבאַנדע, וואָס האָט געציילט אַן ערך 50 מיטגלידער, אונטער דער אָנפירונג פון פּיסטולקאַ און עליאַש, שלעזיער, וואָס האָבן אויף זייער געוויסן געהאַט אַ גאַנצע ריי מאָרדן, זיי זענען דורכן געריכט אין בויטן פאַראורטיילט געוואָרן צום טויט און געוואָרן באַגנעדיקט דורכן קיסר ווילהעלם דעם 1־טן.

אויף מזרח און צפון פון שעלצער פּאַלאַץ האָט נאָך אין די צוואַנציקער יאָרן פונעם נײַנצנטן יאָרהונדערט גערוישט אַן אַלטער וואַלד. לעגנויס דער בריניצע פון מילאָוויץ ביז מאָנדזיעוו, האָט אין יאָר 1845 נאָך עקזיסטירט אַן אָפּגרונט, מיט זומפּיקע וואַסערן, אָבער אַרום זענען געוואַקסן סאָסנע־ביימער. אויף דער צענטער פון סאָסנאָוויץ, ווו עס שטייט איצט די פּאַראַפיאַלע קירכע און דער רוסישער מאָנאַסטיר, איז אין יאָר 1870 נאָך געווען באַדעקט מיט אַ געדיכטן וואַלד און טיפע זומפּן.

עס איז כדאי צו באַמערקן, אַז יאָרן לאַנג פאַרן אַנטשטיין פון סאָסנאָוויץ, האָבן די דאָזיקע פאַרצייטיקע סטעפּעס און וועלדער געקאָכט מיט לעבן. עס האָבן דאָרט געוווינט לאָוזיצער־פעלקער און שבטים. דאָס איז געווען אין דער אייזן־עפּאָכע, פינף יאָר הונדערטער פאַר דער קריסטלעכער צייטרעכענונג. די שבטים זענען פאַרטריבן געוואָרן פון זייערע ערטער דורך די גערמאַנער און זיך אויסבאַהאַלטן אין די דאָזיקע וועלדער.

ערשט אין יאָר 1902 האָט זיך אָנגעהויבן דער רעשיקער ווּקס, וואָס איז געקומען אַדאַנק די רייכע קוילן־שיכטן, וועלכע מען האָט געפונען אין דער געגנט.

פון די אַלע דערפער, וואָס זענען איינגעשלונגען געוואָרן אין דער שטאָט סאָסנאָוויץ האָט זיך געפונען אין גאַנצן איין דאָרף, וואָס האָט געטראָגן דעם דאָזיקן נאָמען, אָבער ביז היינט איז נישט קלאָר צי דאָס דאָרף האָט געהייסן סאָסנאָוויק, אָדער סאָסנאָווצאַ.

3. דער אָנהויב פון דער שטאָט

דאָס דאָרף סאָסנאָוויץ האָט זיך געפונען צווישן וועלדער און זומפּיקן באָדן. אויף צפון־זייט האָט זיך געפונען דאָס דאָרף פּאָגאָן'. דאָרט האָט אין יאָר 1815 אָנגעהויבן אַרבעטן דער קוילנגרובן „פּאָגאָן‟. אויף מזרח־זייט האָבן זיך שפּעטער געשאַפן די גאַסן: מאַלאַכאָווסקאַ, טאַרגאָוואַ און טעאַטראַלנאַ, ווערטיקאַל צום טייך וויניציאַ, וואָס האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט די דרומדיקע גרענעץ פונעם דאָרף.

די דאָזיקע געגנט איז געווען שוואַך באַפעלקערט. דער הויפּט־וועג האָט געפירט פון בענדין איבער פּאָגאָן' מיט אַ גלייכער ליניע קיין סאָסנאָוויץ, מאַנדזיעוו און ווייטער קיין שלעזיע. אין דער סאָסנאָווצער געגנט האָט זיך אָפּגעצווייגט אַ וועג איבער אָסטראַ־גורקאַ קיין מילאָוויץ און קיין שעלצע. די וועגן זענען דעמאָלט געווען זייער שלעכטע. דער וועג קיין מילאָוויץ האָט געהאַט צייטן טרוקענע און פייכטע. דער וועג קיין שעלצע אין געווען באַזונדערס שווער אין דער געגנט פון אָסטראַ־גורקאַ. ערשט ביים סוף פונעם יאָרהונדערט, האָט דער דאָזיקער וועג, וואָס האָט געפירט פון סאָסנאָוויץ צו דער מיל צום ברעג פון טייך פשעמשע, זיך באַדייטנדיק פאַרבעסערט און האָט געדינט אַלס דער איינציקער קאָמוניקאַציע־וועג מיט שעלצע, וואָס איז געווען רייך אין שטיינער און ליים.

אין דער צייט פון דער רוסישער הערשאַפט, זענען דעמאָלט די ערשטע געביידעס געווען: דער באַנהויף, וואָס איז אויפגעשטעלט געוואָרן אין יאָר 1859. דער ערשטער דירעקטאָר פונעם וואָקזאַל איז געווען פרידריך אולקיס; דער גרענעץ־פּאָסטן, פון יאָר 1838; די געביידעס פונעם צאָל־אַמט, פון יאָר 1859. דער ערשטער אויפזעער איז געווען אַנאַפּרי קאַרפּאָוויטש, סעקרעטאַר — קאָנסטאַנטי פּראַגיר. אַלס ערשטער אַדמיניסטראַציע־שעף פון דאָרף ווערט דערמאָנט אבֿרהם בלומענפעלד, יאָר 1880, זיין ביוראָ, וווּ ער האָט אַמטירט, האָט זיך געפונען נעבן דער איצטיקער טאַרגאָווע־גאַס. דעמאָלט איז זי נאָך געווען אַרומגערינגלט מיט בלאָטיקע זומפּן.

בלומענטאַל איז געווען אַ מאַנדזיעווער ייד, וואָס האָט צוזאַמען מיט האַמבורגערן פון בענדין, געקויפט פּלעצער אַרום דעם וואָקזאַל און אויפגעשטעלט די ערשטע גרעסערע הייזער. האַמבורגער האָט אויך אויפגעשטעלט די ערשטע האָטעלבנינים „וואַרשאַווסקי‟ און „וויקטאָריע‟, וואָס האָבן זיך געפונען קעגנאיבער דעם וואָקזאַל. בלומענטאַל האָט אויפגעשטעלט אַ גרויס הויז אויף טאַרגאָוואַ 11. דער נאָמען בלומענטאַל איז אַריין אין דער געשיכטע פון סאָסנאָוויץ אַלס דער ערשטער בירגערמייסטער פון שטאָט.

פאָלגנדיקע דערפער און ישובים האָבן געבילדעט דעם אָנהויב פון גרויסן סאָסנאָוויץ:

אָסטראַ־גורקאַ. דאָס דאָזיקע דאָרף, וועמענס געשיכטע הייבט זיך אָן ביים סוף פון אַכצנטן יאָרהונדערט, איז פריער געווען אַ ישוב פון סמאָליאַרעס, באַשטאַנען פון צוויי אָרעמע באַראַקן. ערשט אין יאָר 1822 האָט זיך דאָרט געעפנט אַ קוילנגרובן און דערמיט האָט זיך אָנגעהויבן די אַנטוויקלונג פונעם ישוב, ביז ער איז געוואָרן אַ באַשטאַנדטייל פון סאָסנאָוויץ. פון סאָסנאָוויצער וואָקזאַל האָט געפירט אַ גלייכער וועג איבער דער גאַנצער שטאָט ביז אָסטראַ־גורקאַ. פון דאָרט האָט דער וועג געפירט ווייטער איבער ראַדאָכאַ ביז מאַנדזיעוו, ביי די ברעגעס פון די טייכן בריניצאַ און שוואַרצע פשעמשאַ. כמעט דער גאַנצער וועג איז געווען דורכגעבויערט פון קוילן־אויסגראָבונגען און עס איז געווען אַ געפאַר דאָרט דורכצוגיין.

ראַדאָכאַ. דאָס דאָרף איז אַנטשטאַנען אויפן ברעג פון דער בריניצאַ, אויפן וועג צווישן סאָסנאָוויץ און מאַנדזיעוו. אין יאָר 1646 זענען דאָרט געשטאַנען נאָר פינף באַראַקן. שפּעטער זענען צוגעקומען נאָך צוויי. אין 1827 האָט דאָס דאָרף געציילט פיר הייזער, אין וועלכע עס האָבן געוווינט צוויי און צוואַנציק איינוווינער. ביזן יאָר 1845 האָט דאָס אָרט געהייסן „פּוסטקי ראַדאָכאַ‟. אין אָנהויב פון 17־טן יאָרהונדערט איז לויט די דאָקומענטן באַקאַנט נאָר איין נאָמען פון אַ דאָרטיקן איינוווינער. די דאָקומענטן דערציילן אויך וועגן אַ קרעטשמע, וואָס האָט דאָרט עקזיסטירט ביים אָנהויב פון 19־טן יאָרהונדערט.

אין יאָר 1896 האָט זיך דאָרט געגרינדעט אַ כעמישע פאַבריק מיטן נאָמען „ראַדאָכאַ‟, וואָס האָט אָנגעהויבן איר טעטיקייט מיט אַן אַקציע־קאַפּיטאַל פון 700,000 רובל אונטער דער אָנפירונג פון אַ יידישן דירעקטאָר מיטן נאָמען זאַקס. אין יאָר 1900 האָט די פּראָדוקציע באַטראָפן 300 וואַגאָנען ערד־וואַקס, פּאַראַפין, סטעאַרין, ווי אויך: אַנטיכלאָר, וואַקס מאַטעריאַל פאַר פּאָדלאָגעס, פאַר שוסטערס, שמיר־אייל, ווייך־ און לימאָנען־זויער, ניטריט, אַזאַקריט, אייל־צוקער א.א.

שראָדול. נאָך אין יאָר 1645 האָט אין שראָדול עקזיסטירט אַ קרעטשמע. אויסער דעם זענען דאָרט געשטאַנען צוויי באַראַקן. אין דער צווייטער העלפט פון 19־טן יאָרהונדערט איז דער ישוב אָפּגעקויפט געוואָרן דורך דער גרובן־געזעלשאַפט. ביים סאַמע ברעג פון דער פשעמשאַ זענען דאָרט געשטאַנען אייניקע באַראַקן. אין יאָר 1667 האָט דאָרט פיגורירט אַ נאָמען פון אַ פאַמיליע מיגדאַלקאַ, איינע פון די משפחות, וואָס האָבן געוווינט אין די דאָזיקע באַראַקן. אין יאָר 1883 האָט די „מיינצער געזעלשאַפט פאַר כעמישע אינדוסטריע‟ אין פראַנקפורט אַם מיין אויפגעשטעלט אין שראָדול אַ כעמישע פאַבריק מיטן נאָמען „גזשיכאָוו‟. די פאַבריק האָט באַשעפטיקט פינף און ניינציק אַרבעטער און פּראָדוצירט שוועבל־זויער, זאַלץ־זויער, עסענץ און קאַלך־כלאָר. אין יאָר 1900 האָט זיך דאָרט געשאַפן די כעמישע פאַבריק פון גוטמאַן עט קאָמפּאַני. שראָדול איז געוואָרן פאַרבונדן מיט דער באַן־ליניע וואַרשע—ווין און געהאַט אַ סטאַציע אויף צו פאַרלאָדן סחורות.

פּאָגאָניע. אַן אַלטער פּאַלאַץ, וועמענס אָנהויב דערגרייכט צו דער עפּאָכע פון דעם „שעמעווידיקן קעניג באָלעסלאַוו‟, ווען מען האָט אויפן באַרג אין בענדין אויפגעשטעלט די ערשטע האָלצערנע פעסטונג. דאָס איז געווען אין 13־טן יאָרהונדערט. געוווינט האָבן דאָרט די וואָס האָבן געדאַרפט דערליידיקן פאַרשידענע אַרבעטן פאַרן פירשט, דעם באַזיצער פונעם פּאַ־

לאַץ. צום ערשטן מאָל ווערט דער נאָמען פון דאָזיקן דאָרף דערמאָנט אין נאַרוטאָוויטשעס בוך „געשיכטע פון פוילישן פאָלק", 1345. ביים סוף פון 14־טן יאָרהונדערט האָט דאָס דאָרף געהאַט אַ שלעכטן נאָמען צוליב דער שלעכטער אויפפירונג פון די איינוווינער. דאָס דאָרף איז אייניקע מאָל אַריבער פון האַנט צו האַנט, פון קאָוואַטש צו טימינסקי, 1599, דערנאָך צו יאַראָצקי — 1636. פאָגאָניע ווערט אויך דערמאָנט אין דעם בוך פונעם היסטאָריקער דלוגאָש. עס זענען פאַראַן באַווייזן, אַז אין אָנהויב פון 18־טן יאָרהונדערט האָבן עקזיסטירט צוויי פאָגאָניעס, איינע ביי גזשיכאָוו און אַ צווייטע ביי שעלצע, יעדע פון זיי האָט געהאַט באַזונדערע הייף און פערמעס. אין יאָר 1902 איז שוין פאָגאָניע געווען אַ פאַבריק־ישוב אין בענדינער פאָוויאַט און גערעכנט זיך אַלס פאָרשטאָט פון נייעם סאָסנאָוויץ, געציילט 1500 נפשות. אין פאָגאָניע זענען געזעסן אויך יידן, וועמענס צאָל האָט זיך כסדר פאַרגרעסערט.

שעלצע. דער דאָזיקער ישוב האָט עקזיסטירט נאָך אין 14־טן יאָרהונדערט, געהאַט פאַרשידענע נעמען ביז ער איז געבליבן ביים נאָמען שעלצע. די גרינדער האָבן דעם ישוב אויפגעשטעלט אויף אַ בערגל, ווי אַ שוץ קעגן פאַרפלייצונגען פון דער פשעמשאַ און קעגן אָנפאַלן פון רויבער. דאָס אָרט האָט געדינט אַלס ווין־אָרט פאַר העלדישע קאַמפס־גרופן. אויך שעלצע האָט פון צייט צו צייט געטוישט די באַלעבאַטים ביז עס האָט זיי אין יאָר 1902 אָפּגעקויפט די פראַנצויזישע געזעלשאַפט פון גרובנס און אייזן־גיסערייען. דאָס דאָרף האָט פאַרמאָגט פופצן מאָרגעס פעלד און אַ קרעטשמע.

אין שעלצע איז געשטאַנען אַ פאַלאַץ, געבויט פירקאַנטיק, אויף זומפיקן באָדן, צו וועלכן דער צוגאַנג איז געווען אַ שווערער. עס איז אָנגענומען, אַז די שעלצער פעסטונג האָבן די דייטשע טעמפלער־ריטער אויפגעשטעלט אַלס פאַרזיכערונגספונקט קעגן אָנפאַלן. אַ טייל פונעם פאַלאַץ האָט אויפגעשטעלט דער פירשט לודוויג אַנהאַלט קעטהען פאָן פלעס, וועלכער האָט אויך אין אים געוווינט.

נעבן פאַלאַץ, אין דער ריכטונג צו דער פשעמשע, האָט זיך געפונען אַ שפאַציר־גאָרטן. מיט יאָרן צוריק האָט ער געדינט אַלס עפנטלעכער גאָרטן פאַר דער גאַנצער באַפעלקערונג. ביים אַריינגאַנג איז געווען אַן אויפשריפט: „דער גאָרטן איז אָפן פאַרן פובליקום". אין דאָזיקן גאָרטן האָבן זיך געפונען אייניקע קברים פון זיינע געוועזענע באַלעבאַטים.

אין יאָר 1840 האָט מען אויפן שעלצער באָדן אַנטדעקט די ערשטע קוילנגרובנס. אין יאָר 1858, ווען שעלצע איז געוואָרן דאָס אייגנטום פונעם גראַף רענאַרד, האָט זיך דאָרט געגרינדעט דער גרובן „פאַני". אין יאָר 1884 האָבן גראַף רענאַרדס יורשים געגרינדעט די אַקציע־געזעלשאַפט „גראַף רענאַרד". אין יאָר 1902 איז שעלצע אַריבער צוזאַמען מיט די גרובנס צו פראַנצויזישע קאַפיטאַליסטן, וועמענס פירמע האָט געטראָגן דעם נאָמען „אינדוסטריע גרופע הוטאַ באַנקאָוואַ", צו וועלכער, עס האָבן אויך געהערט די מעטאַלורגישע אונטערנעמונגען אין ראַדאָם.

אין יאָר 1881 האָט די פרייסישע געזעלשאַפט „פאַראייניקטע קעניגס־און לאַוראַ־הוטע" געגרינדעט אין שעלצע די אייזן־גיסעריי, וואָס הייסט היינט „קאַטאַרינע הוטע". אין יאָר 1900 האָט די אייזן־פאַבריק אַרויסגעגעבן 3,548,583 פוד. דערנאָך איז די פאַבריק אַריבער צו דער מאָנדזיעווער־געזעלשאַפט פאַר גרובנס און אייזן־גיסערייען.

אין יאָר 1827 האָט שעלצע פאַרמאָגט דריי און דרייסיק הייזער און געציילט 279 נפשות. אין יאָר 1889 איז שעלצע געווען אַ דאָרף נעבן דער שוואַרצער פשעמשע, האָט פאַרמאָגט 39 הייזער, 365 נפשות. אין יאָר 1902 איז שוין שעלצע געווען אַ טייל פון סאָסנאָוויץ מיט אַ באַפעלקערונג פון 20,000 נפשות.

אין שעלצע האָבן געוווינט יידן, וואָס האָבן זיך פאַרנומען מיט האַנדל. שעלצע האָט מען ביי די יידן גערופן „קליין ירושלים". נאָך אין יאָר 1870 האָבן שוין דאָרט געלעבט באַקאַנטע למדנים, ווי צביקע קאַליש, שמואל־משה יונגסטער, ראובן לאָודען, מיכאל לאַנדנער, נחום שאַרף, הענדל יונגסטער, שמעיה שאַיער, פון פאַך אַ שוסטער. די שוחטים זענען דעמאָלט געווען: מאָטל צווייגנהאַפט און אַלטער ווישניץ. חברים און חברה קדישא: לייבוש רעדערמאַן און יצחק זאַקס. בעריש שעלצער איז געווען אַ בעל תפילה אין די ימים נוראים ביים „תפארת שלמה" אין ראַדאָמסק. אייניקע שעלצער יידן האָבן זיך גערופן מיטן פאַמיליע־נאָמען „שעלצער".

נאָך אין אָנהויב פון 19־טן יאָרהונדערט זענען יידישע משפחות געזעסן אין די דערפער פאָגאָניע, וויגווידזאָוו, אַלטסאָסנאָוויץ, אָסטראַ־גורקאַ, און מילאָוויץ, וועלכע זענען שפּעטער צוקאָפּטירט געוואָרן צו דער שטאָט סאָסנאָוויץ. אַרום די דערמאָנטע דערפער זענען געווען קוילנגרובן און אייזן־גיסערייען און אַ ריי קלענערע פאַבריקן, וואָס האָבן צוגעצויגן יידישע משפחות, וועלכע האָבן זיך דאָרט איינגעאָרדנט און געהאַט מער־ווייניקער פרנסה.

4. אַ צענטראַלע שטאָט פון אייזנבאַן־ליניעס

סאָסנאָוויץ האָט אין אַ גרויסער מאָס געהאַט צו פאַרדאַנקען איר שנעלע עקאָנאָמישע אַנטוויקלונג, וואָס די שטאָט איז געווען אַ וויכטיקער געאָגראַפישער פאַרבינדונג־פּונקט נישט בלויז פאַרן לאַנד נאָר אויך פאַר די שכנותדיקע לענדער. די באַן־ליניע וואַרשע—ווין, וועלכע איז פאַרבייגעגאַנגען סאָסנאָוויץ, האָט מען אָנגעהויבן בויען אין יאָר 1842. דעמאָלט האָט אין דעם גרויסן רוסלאַנד עקזיסטירט נאָר איין־און־איינציקע באַן־ליניע, מאָסקווע—צאַרסקאָיע סעלאָ. די באַן־ליניע וואַרשע—ווין איז אַלזאָ געווען די ערשטע ליניע אין רוסישן קעניגרייך.

אייגנטלעך דאַרף מען אַלס דעם אָנהייב פון דער שטאָט סאָסנאָוויץ רעכענען דאָס יאָר 1858. דעמאָלט איז אַרויס דער דעקרעט פון דער רעגירונגס־קאָמיסיע וועגן אויפבויען די באַן־ליניע. דער עקאָנאָמישער פאָרשטייער הילקע האָט אָפּגעקויפט דאָס געביט אויף אויפצובויען די באַן־ליניע פון דער סטאַציע זאָמבקאָוויץ ביז קאַטאָוויץ. דער אינזשיניער סאָקאָלסקי צוזאַמען מיט די ערד־מעסטערס אַדאָלף טאָמאַס און אַלעקסאַנדער קאַליש האָבן אָנגעהויבן בויען די באַן־ליניע מיט דער הילף פון עפּשטיינס אַקציע־געזעלשאַפט. די ליניע האָט זיך געצויגן פון זאָמבקאָוויץ קיין סאָסנאָוויץ מיט סטאַציעס אין דאָמבראָוואַ גורניטשאַ און בענדין. אַדאַנק דעם זענען פאַרביליקט געוואָרן די טראַנספּאָרט־קאָסטן און עס האָט זיך אַנטוויקלט די אינדוסטריע.

פאַר וואָס איז פריער געלייגט געוואָרן די באַן־ליניע פון וואַרשע קיין גראַניץ?

אין פּוילן האָט דעמאָלט געהערשט אין נאָמען פון רוסישן צאַר (ביים אָנהויב פון די פערציקער יאָרן) דער פירשט פּאַסקעוויטש־וואַרשאַווסקי. צווישן פּוילן און רוסלאַנד האָט ווי מיט אַנדערע אויסלענדישע מדינות געהערשט אַ הויכער צאָל, וואָס איז אָפּגעשאַפט געוואָרן ערשט אין 1850. ביליקער ווי אין אַנדערע טיילן פון רוסלאַנד איז געווען דער צאָל אויף אימפּאָרטירטע סחורות פון פּרייסן, עסטרייך און אַנדערע לענדער, און דערפאַר זענען די פּוילישע האַנדלס־באַציונגען מיט די דאָזיקע לענדער געווען פיל אינטענסיווער ווי מיט רוסלאַנד. פּוילן האָט דערפאַר שטאַרק געשטרעבט צו האָבן אַ באַן־ליניע צו דער עסטרייכישער און פּרייסישער גרענעץ, אָבער דאָס איז נישט געווען פון די לייכטע זאַכן. די אונטערהאַנדלונגען האָבן זיך געצויגן אַ גאַנץ יאָר, ביז דער גובערנאַטאָר פון פּוילן האָט באַקומען די דערלויבעניש פונעם צאַר צו לייגן אַזאַ באַן־ליניע.

די געזעלשאַפט האָט צוגעפּאַסט די ברייט פון דער באַן־ליניע צו דער ברייט פון די עסטרייכישע און פּרייסישע ליניעס. די רוסישע באַן־ליניעס זענען געווען ברייטער. צוליב דעם האָבן די פּרייסישע און עסטרייכישע באַנען געמוזט פאָרן דירעקט ביז וואַרשע, פּוילנס הויפּטשטאָט, אין דער צייט וואָס די רוסישע באַנען האָבן נישט געקענט פאָרן אַפילו אויף דער וואַרשע—ווינער ליניע.

אין יאָר 1858 האָט אַן אַנדערע געזעלשאַפט באַקומען אַ קאָנצעסיע צו בויען די באַן־ליניע וואַרשע—בראָמבערג, היינט בידגאָשטש. דעם 1־טן יאַנואַר 1890 האָבן זיךביידע געזעלשאַפטן פאַראייניקט צו בויען די וואַרשע—ווינער ליניע. דאָס בויען די דאָזיקע ליניע איז נישט דורכגעפירט געוואָרן אויף איין מאָל. פריער האָט מען געבויט די ליניע וואַרשע—גראָדז'יסק—סקערניעוויץ (סוף 1846); דערנאָך טשענסטאָכאָוו—זאָמבקאָוויץ—גראַניצאַ (אַפּריל 1848). פאַראַן אַ מיינונג, אַז די באַן־ליניע צו דער פּרייסישער גרענעץ האָט זיך פאַרשפּעטיקט מיט אַ יאָר צוליב דער רעוואָלוציע, וואָס איז אויסגעבראָכן אין פּרייסן אין מערץ 1848. דער רוסישער צאַר האָט, ווייזט אויס, מורא געהאַט, אַז די דאָזיקע רעוואָלוציע זאָל זיך נישט אַריינכאַפּן אויך אין די רוסישע געביטן, אויב די באַן־ליניע וועט דערגיין צו דער פּרייסישער גרענעץ.

די ערשטע פאַבריקן, וואָס זענען אַנטשטאַנען אין דער געגנט פון סאָסנאָוויץ אין אָנהויב 19־טן יאָרהונדערט, האָבן נישט דעצידירט קעגן דעם פּרימיטיוון כאַראַקטער פון די דאָזיקע געביטן. די קוילנגרובנס „פּאָגאָן'", „אָסטראַ־גורקאָ" און „וויקטאָר" אין מילאָוויץ, האָבן נישט אַנטוויקלט די פּראָדוקציע אין גרויסן מאַסשטאַב. זיי האָבן באַשעפטיקט אַ קליינע צאָל אַרבעטער פון דער אָרטיקער באַפעלקערונג און האָבן נישט געווירקט אויף צו פאַרגרעסערן די באַפעלקערונג און דורכצופירן ענדערונגען אינעם בוי־וועזן. אויך די אייזן־גיסעריי „אַנאַ" האָט נישט מיטגעווירקט פאַרן אַנטוויקלען די געגנט. ערשט דאָס בויען די באַן־ליניע האָט צונויפגעבונדן די געביטן אויף די ברעגעס פון דער שוואַרצער פּשעמשע דורך אַ נעץ פון מאָדערנער קאָמוניקאַציע און געשאַפן די באַדינגונגען פאַרן אַנטוויקלען די אינדוסטריע אין דאָזיקן ראַיאָן.

דער דאָזיקער דורכברוך איז געשען אין 1859, ווען דער אויפזיכטסראַט איבער דער באַן־ליניע וואַרשע—ווין האָט פאַרענדיקט זיין אַרבעט, דאָס בויען די ליניע פון דער סטאַציע זאָמבקאָוויץ, וואָס איז געלייגט געוואָרן אין דער זייט פונעם וועג, וואָס פירט פון סאָסנאָוויץ קיין פּאָגאָניע און פון דאָרט ווייטער קיין בענדין.

ביזן ערשטן פייף פונעם באַן־לאָקאָמאָטיוו אין יאָר 1859, האָבן די איינוווינער פון אַלט־סאָסנאָוויץ געפירט אַ רואיק און פאַרשלאָפן לעבן. אין יענעם שיינעם טאָג האָבן זיך די סאָסנאָווצער איינוווינער פאַרזאַמלט אין דער קרעטשמע „אונטער די שטערן" און אַרומגערעדט דאָס געשעעניש, וועגן דעם טייוולאָנישן כוח, וואָס שלעפּט און שטופּט וואַגאָנען אויפן אייזערנעם וועג. די קרעטשמע איז געווען פול געפּאַקט, עס האָט זיך דאָרט געטומלט און גערוישט. די מענטשן האָבן געהאַט טענות צום דז'עדז'יץ שימינסקי, פאַר וואָס ער האָט דערלויבט דורכצופירן דעם „טייוולאָנישן וועג". ער האָט די באַרואיקט מיט דער פאַרזיכערונג, אַז דער עקאָנאָם פון פּאָגאָן' האָט באַקומען אַן אינסטרוקציע אויף צו בויען אַ נייעם וועג, וואָס האָט געפירט דורכן זומפּיקן באָדן אינעם וואַלד, וועלכער איז געווען פול מיט אומגעוואָרפענע ביימער. דער וואַלד האָט

שפּעטער באַקומען די נעמען: 3־טער מאַי־גאַס און זשעראַמסקי־גאַס.

אינעם בויען די באַן־ליניע האָט מען אינוועסטירט 13,3 מיליאָן רובל. די הכנסות אין די ערשטע צוואַנציק יאָר זענען געקומען הויפּטזעכלעך פון קוילן־טראַנספּאָרט. אויך אין יאָר 1858 האָט די באַן געפירט נאָר 946,000 פּוד קוילן. אין יאָר 1864 איז דער פראַכט געשטיגן ביז 6,643,000 פּוד; אין יאָר 1870 — ביז 17,714,000 פּוד; אין יאָר 1875 — 25,365,000 פּוד; אין יאָר 1880 — 77,701,000 פּוד; אין יאָר 1885 — 88,323,000 פּוד; אין יאָר 1890 — 93,815,000 פּוד.

פיל מיטגעווירקט צום גונסטן האָט די קוילן־אינדוסטריע אין זאַגלעמביע. מען דאַרף געדענקען, אַז דער באָדן איז דאָרט געווען מאָגער און אומפּרוכטבאַר. די פּויערים אין דאָזיקן געביט האָבן דורות־לאַנג געאַרבעט אויפן דאָזיקן שלעכטן באָדן.

מיטן אויפבוי פון דער באַן־ליניע וואַרשע—ווין, וואָס איז דורכגעגאַנגען גאַנץ זאַגלעמביע, האָט זיך אויך אַנטוויקלט די קוילן־אינדוסטריע. אין דאָמבראָווע האָט מען אויפגעשטעלט אַ גרויסע אייזן־גיסעריי א.ג. „הוטאַ באַנקאָוואַ", וואָס איז פינאַנסירט געוואָרן דורך דער „באַנק פּאָלסקי". דערנאָך, אין יאָר 1859 איז אַנטשטאַנען דער גרובן „טשיזשיקאָווסקי" און אין 1865 — די גרובנס „נאָוואַ", „היעראָנים" און „לאַבענזקי" — אַלע אין דאָמבראָווע.

5. סאָסנאָוויץ אין פּוילישן אויפשטאַנד קעגן די רוסן

די ידיעות וועגן די שלאַכטן, וואָס האָבן אָנגעהויבן אָנצוקומען קיין סאָסנאָוויץ האָבן עלעקטריזירט די לופט. די ידיעות האָבן דערציילט וועגן פּוילישן אויפשטאַנד קעגן רוסישן צאַר און אַז אין די אַרומיקע וועלדער זענען שוין פאַראַן פּוילישע אויפשטענדלער־באַטאַליאָנען. די ערשטע וואָס האָבן געבראַנגט די דאָזיקע ידיעות זענען געווען די באַן־באַאַמטע.

דאָס איז געווען דעם 26־טן יאַנואַר 1863. אין צוויי טעג אַרום האָבן אייניקע באַן־אַרבעטער אָנגעהויבן זיך אַרומדרייען צווישן די סאָסנאָוויצער הייזער. אין די אָוונטן זענען זיי זיך צונויפגעקומען אין געהיים מיט די אָרטיקע יוגנטלעכע. אין דאָרף האָט מען אָנגעהויבן זיך שושקען, זיך באַראַטן. די אַטמאָספער איז געווען אַ נערוועזע, אַן אויפגערודערטע. ביינאַכט האָבן געפינקלט ליכטער אין די באַראַקן, עס זענען פאָרגעקומען געהיימע פאַרזאַמלונגען.

דעם 2־טן פעברואַר 1863 האָט מאַקסימיליאַן זדאַנאָוויטש, דער אויפזעער איבערן צאָל־אַמט איינגעלאַדן אין דער קרעטשמע „אונטער די שטערן" די פּוילישע באַאַמטע פון זיין אַמט און אָפּגעהאַלטן מיט זיי אין איינעם פון די זייטיקע צימערן אַ באַראַטונג. נאָך דער דאָזיקער זיצונג זענען מיט אַמאָל די אַלע, וואָס האָבן זיך אין איר באַטייליקט, קראַנק געוואָרן און זענען דעם 3־טן און 4־טן פעברואַר נישט געקומען צו דער אַרבעט. עס זענען אויך געווען אַזעלכע, וואָס זענען אַרויסגעפאָרן, מכלומרשט אין דינסט־אָנגעלעגנהייטן. דעם 6־טן פעברואַר האָט די דאָזיקע „עפּידעמיע" זיך אויסגעשפּרייט אויך צווישן די פּוילישע גרענעץ־סאָלדאַטן. איינער פון די באַטאַליאָנען, וואָס האָבן סטאַציאָנירט אין לאַגער פון אויצאָוו, אונטער דער אָנפירונג פון טעאָדאָר טשיזשקאָווסקי, האָט דעם 7־טן פעברואַר, 4 אַזייגער אין דער פרי, אָנגעגריפן סאָסנאָוויץ און מיט דער הילף פון די באַן־אַרבעטער און דאָרף־איינוווינער האָט ער איינגענומען די באַן־סטאַציע, צוגענומען פון דער קאָסע פונעם צאָל־אַמט 90 טויזנט רובל. דערנאָך איז ער באַפאַלן דעם גרענעץ־פּאָסטן און עס האָט זיך אַנטוויקלט אַן עקשנותדיקער קאַמף, אין וועלכן די רוסן זענען געצוווּנגען געוואָרן צו אַנטלויפן איבער דער גריניצע און די פּאָליאַקן האָבן פאַרנומען צענדליקער פערד, ביקסן און פאַרשידנערליי אַנדער געווער. נאָך דער שלאַכט האָט טעאָדאָר טשיזשקאָווסקי זיך באַזעצט אין דער געביידע פון דער באַן־סטאַציע און פון דאָרט אַרויסגעלאָזט אַן אויפרוף, אין וועלכן עס האָט זיך גערעדט וועגן איבערנעמען די מאַכט דורך דער פאָלקס־רעגירונג און וועגן צעטיילן דעם באָדן צווישן די פּויערים. דעם זעלבן פאַרנאַכט איז ער אַוועק מיט זיין באַטאַליאָן אין דער ריכטונג פון דאָמבראָוואַ.

לויט אַ דייטשער מעלדונג האָט די 15שעהדיקע שלאַכט צווישן די אויפשטענדלער מיט די רוסישע גרענעץ־סאָלדאַטן געהאַט פאָלגנדיקן פאַרלויף: אַזייגער 3.20 האָט דער סטאַציע־דירעקטאָר באַקומען אַ מעלדונג פון דאָמבראָווע, אַז די באַן, וואָס איז דאָרט אָנגעקומען לויטן פּלאַן, איז אַרויס גאַנץ נאָרמאַל. דער גרענעץ־פּאָסטן, צוויי באַטאַליאָנען פּיעכאָטע און אַ סאָטניע קאָזאַקן, וואָס האָבן דאָרט סטאַציאָנירט, זענען געלעגן אין די ווינקעלעך איינגעדרימלטע, נישט געטראַכט און נישט דערוואַרט קיין אָנגריף. צווישן די סאָלדאַטן האָבן זיך אַרומגעדרייט אייניקע באַן־אַרבעטער, וועלכע האָבן פאָרגעשלאָגן די אונטעראָפיצירן פּאַפּיראָסן, בראָנפן, און יענע האָבן געטרונקען גלייך פון דער פלאַש. אייניקע מינוטן פאַר 4 אין דער פרי זענען די באַן־אַרבעטער פאַרשוווּנדן. די רוסישע סאָלדאַטן זענען איינגעשלאָפן און פּלוצלינג איז אָנגעלאָפן אויף דער סטאַציע אַ צוג, האָט זיך אָפּגעשטעלט, און פון די וואַגאָנען זענען אַרויסגעשפּרונגען 500 אויפשטענדלער, וואָס האָבן גענומען שטורמען דעם סטאַציע־פּאָסטן. עס האָט זיך אַנטוויקלט אַ מוראדיקע שלאַכט, אין וועלכער ס'זענען געלאָפן אין די פאָדערשטע רייען די פּויערים מיט זייערע קאָסעס. נישט־קוקנדיק אויף דעם דאָזיקן פּלוצימדיקן אָנגריף, האָבן די רוסן אין אָנהויב באַקומען די איבערהאַנט איבער די אויפשטענדלער. דעמאָלט האָבן געאיילט מיט הילף די באַן־אַרבעטער און די סאָסנאָווצער איינ־

ווינער, וועלכע האָבן אָנגעגריפן די רוסן פון הינטן און די רוסן האָבן גענומען לויפן אין דער ריכטונג פון דער בריניצע. די אויפשטענדלער האָבן זיי נאָכגעיאָגט און אין וואַלד זיך אָנגעשטויסן אויף אַ העפטיקן ווידערשטאַנד. טשיזשקאָווסקי האָט דאַן איינגעטיילט זיין באַטאַליאָן אין צוויי גרופן. איינע האָט ער געשיקט אָנצוגרייפן דעם שׂונא פון פראָנט און די אַנדערע — פון דער לינקער זייט. די באַן־אַרבעטער און אָרטיקע איינוווינער זענען אַריין אין געוויקסן־פלאָנטער לענגאויס דער איצטיקער טעאַטראַלנע־גאַס און האָבן געוואַרט אויפן פאַסיקן מאָמענט אָנצוגרייפן.

ווען די שלאַכט אין וואַלד האָט זיך שטאַרקער אַנטוויקלט, זענען די פּויערים אַרויס פון זייערע באַהעלטענישן און שרייענדיק: „גאָט מיט אונדז!”, האָבן זיי זיך געוואָרפן אויף די רוסן. אין דער זעלבער צייט האָבן זיך אויך אַרויסגעלאָזט אין גאַלאָפּ די באַן־אַרבעטער. די רוסן זענען געווען זיכער, אַז עס איז אָנגעקומען אַ נייער באַטאַליאָן און זיי האָבן באַשלאָסן אָפּצוטרעטן אין דער ריכטונג פון דער פּרייסישער גרענעץ. אָנקומענדיק קיין שאָפּיעניץ, זענען זיי געוואָרן אַנטוואָפנט דורך די צוויי פּרייסישע אולאַנער־באַטאַליאָנען וואָס זענען אָנגעקומען פון גלייוויץ.

נישט ווייניקער פון די פּויערישע העלדן מיט די קאָסעס, האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייער העלדישקייט די איינוווינער פון אַלט סאָסנאָוויץ, וואָס האָבן אָנגעגריפן די רוסן מיט העק און היי־גאָפּלען. דער דייטשער היסטאָריקער או. קלאַוסמאַן שרייבט אין זיין בוך „איבערשלעזיע פאַר 55 יאָר”: „דער אויסזען פון די פאַרוווּנדעטע רוסן איז געווען שרעקלעך. מיין גאַנץ לעבן האָב איך עס נישט געקאָנט פאַרגעסן. זיי זענען געווען צעקאַלעטשעט פון די קאָסעס אין פּנים און אויפן גאַנצן קערפּער”.

קוראָווסקי, דער קאָמאַנדיר פון די אויפשטענדלער אין זאַגלעמביע, איז געקומען קיין סאָסנאָוויץ דעם 7־טן פעברואַר 1863. אין סאָסנאָוויץ זענען געווען קאָנצענטרירט 300 רוסישע זעלנער. די אויפשטענדלער־גרופן זענען באַשטאַנען פון 50 רייטער, 50 פּיילן־שיסער און 50 קאָסעס־שניידער. נאָכן זיג פונעם באַטאַליאָן איבער די רוסן, ביי וועלכע עס איז גענומען געוואָרן פיל קריגס־רויב, איז דער באַטאַליאָן אַוועק קיין דאָמבראָווע און דאָרט גענומען אין געפאַנגענשאַפט 30 רוסישע זעלנער, וועלכע זענען אָבער גלייך באַפרייט געוואָרן. פון סאָסנאָוויץ גופא, האָט אין פעברואַר זיך אָרגאַניזירט אַ גרופּע פון 100 מאַן, וואָס האָבן זיך אָנגעשלאָסן אין די אויפשטענדלער.

נאָך דער שלאַכט איז קיין סאָסנאָוויץ געקומען לאַנגעוויטש מיט זיין שטאַב, וועלכער האָט זיך איינקוואַרטירט אין איינעם פון די זאַלן אויפן וואָקזאַל, אָבער אין דער נאַכט פון 8־טן פעברואַר האָט ער פאַרלאָזט סאָסנאָוויץ, ווייל עס זענען פאַרשפּרייט געוואָרן קלאַנגען, אַז דייטשע מיליטערישע באַטאַליאָנען קאָנצענטרירן זיך לענגאויס דער גרענעץ מיטן ציל אָנצוגרייפן די אויפשטענדלער.

נאָך אייניקע טעג האָט אין סאָסנאָוויץ געהערשט רו. די באַנען האָבן נישט פונקציאָנירט, ווייל די ליניע ביי זאָמבקאָוויץ איז געווען צעשטערט. עס איז אויך איבערגעריסן געוואָרן די באַן־באַוועגונג פון קאַטאָוויץ און דאָס גאַנצע לעבן איז ווי פאַרגליווערט געוואָרן. ערשט דעם 15־טן פעברואַר האָבן זיך אומגעקערט רוסישע גרענעץ־פּאָסטנס, באַגלייט פון אייניקע פּיעכאָטע־גרופּעס און עטלעכע הונדערט קאָזאַקן. עס זענען פאָרגעקומען אַרעסטן צווישן די באַן־אַרבעטער און עס האָבן זיך לאַנג געצויגן די אויספאָרשונגען צווישן דער באַפעלקערונג. דער אָפּקלאַנג פונעם אויפשטאַנד האָט זיך געפילט אין שטאָט נאָך אַ לאַנגע צייט. די תּפיסות זענען געווען פול געפּאַקט און אין די געריכטן האָט מען געהאַט פולע הענט מיט אַרבעט.

נאָך די דאָזיקע געשעענישן זענען אָפּגעזאָגט געוואָרן אַלע פּאָליאַקן, וואָס זענען געווען באַשעפטיקט אין די ביוראָען פון דער אייזנבאַן און פון צאָל־אַמט. זייער אָרט האָבן פאַרנומען רוסישע באַאַמטע.

נאָך דעם דורכגעפאַלענעם אויפשטאַנד זענען נאָך אַ לאַנגע צייט סאָסנאָוויץ און סאַנאָווצע געווען אָנגעשלאָסן אין פּאַגאָניע אַלס צוויי באַזונדערע איינהייטן. ערשט נאָכן יאָר 1864 איז סאַנאָווצע געווען די ערשטע וואָס האָט זיך באַפרייט פון דער דאָזיקער אויבערהערשאַפט, און אין יאָר 1880 איז געקומען די ריי אויף סאָסנאָוויץ. דער ערשטער סאָלטיס פון סאַנאָווצע איז געווען דער ייִד אברהם בלומענטאַל. נאָך זיין דימיסיע אין יאָר 1890 האָט דעם אַמט איבערגענומען כּאָדזשיפּסקי. די צאָל ווײלער איז דעמאָלט געווען 150. נאָך כּאָדזשיפּסקין איז געקומען יאַן מאַטשוקאָוו, און נאָך אים — יוזעף קאָניעטשני.

אין יאָר 1902 האָבן זיך די דערמאָנטע דערפער פאַראייניקט און אויפן סמך פון אַ צאַרישן דעקרעט איז סאָסנאָוויץ געוואָרן אָפיציעל אַ שטאָט, און עס זענען צו איר צוקאָפּטירט געוואָרן די ישובים: אָסטראַ־גורקאַ (וועמענס לעצטער סאָלטיס האָט געהייסן קאַווקאַ), שעלצע (דער לעצטער סאָלטיס איז געווען אַנטאָני דזשעדזשיץ), שראָדולאַ, קוזניצאַ, ראָדאָכאַ, און אין דער אָקופּאַציע־צייט אויך קאָנסטאַנטינאָוו, מילאָוויץ און מאָנדזיעוו.

6. די ערשטע הייזער, גיסערייען, פּאַבריקן און קוילנגרובנס

דער וואָקזאַל, וואָס מען האָט אויפגעשטעלט אין דאָרף סאָסנאָוויץ איז געווען כמעט דאָס איינציקע הויז אין דער גאַנצער געגנט, וואָס איז נאָך געווען שוואַך באַוווינט. ביסלעכווייז האָט אַרום דעם וואָקזאַל גענומען אַרויסשפּראָצן דער קערן פון דער צוקונפטיקער שטאָט.

די ערשטע הייזער־בלאָקן זענען אַנטשטאַנען ביי דער מאָנדזשיעווער גאַס, וואָס איז שפּעטער דורכגעשניטן געוואָרן דורך דער טאַרגאָווע־גאַס. פון דאָרטן האָט זיך ביז צום וואָקזאַל געצויגן אַ ליידיקער פּלאַץ, אַ זומפּיקער. דערנאָך איז אַנטשטאַנען אַ גאַס אויפן אָרט פון אויסגעהאַקטן וואַלד און באַקומען דעם נאָמען „איוואַן גראָדזקאַ” און איז שפּעטער געענדערט געוואָרן אויף „דעמבלינסקאַ”. אין דער זעלבער צייט איז אַנטשטאַנען די פּשעיאַזדאָווע־גאַס, געענדערט שפּעטער אויף וואַרשאַווסקאַ. ערשט דערנאָך איז אויפגעבויט געוואָרן די קאָלעיאָווע־גאַס, וואָס איז שפּעטער געענדערט געוואָרן אויף קאָלאָנטאַיאַ. אויף דער זייט פון דער מאָנדזשעיאָווער איז צוגעבויט געוואָרן די טאַרגאָוואַ־גאַס. די איינציקע גאַס, וואָס איז אין יאָר 1881 געווען געפּלאַסטערט, איז געווען די קאָלעיאָווע־גאַס.

דער ניי־אויפגעשטעלטער וואָקזאַל איז געווען אַ סטימול פאַר בויען נייע געביידעס אין דער געגנט פון די ישובים מילאָוויץ, פּאָגאָן', שעלצע, אָסטראַ־גורקאַ, דעמבאָוואַ־גוראַ אָדער ראַדאָכאַ. גרעסערע ענדערונגען זענען פאָרגעקומען אין יענער געגנט ערשט ביים סוף פון די דרייסיקער יאָרן פון פאַרגאַנגענעם יאָרהונדערט, ווען עס איז אַריינגעדרונגען דער דייטשער קאַפּיטאַל און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ שטאַרקע אינדוסטריאַליזאַציע אין דאָמבראָווער זאַגלעמביע.

די ישובים האָבן זיך אַנטוויקלט. אַרום יעדן קוילנגרובן האָבן זיך געבויט נייע הייזער און עס זענען געבויט געוואָרן נייע קאָמוניקאַציע־וועגן. די דאָזיקע ישובים האָבן געהאַט אייגענע שפּיטעלער, שולן, קלובן, און בופעטן, באָד־אַנשטאַלטן און אַנדערע געזעלשאַפטלעכע בנינים. די אַמייסטן אַנטוויקלטע ישובים זענען געווען אַרום די גרובן־געזעלשאַפטן פון גראָף רענאַרד. די געביידעס האָבן זיך געצויגן אויף גרויסע שטרעקעס, איבער די גאַסן נאַרוטאָוויטשאַ, שפּיטאַלנאַ, קלימאַנטאָווסקאַ, שקאָלנאַ, פּיעקאַרסקאַ,, בראָוואַרנאַ. לויט דער איניציאַטיוו פון דעמאָלטיקן דירעקטאָר ל. מאַווּוע, זענען אינסטאַלירט געוואָרן די ערשטע טעלעפאָנען אין סאָסנאָוויץ, וואָס האָבן געדינט אַלס מוסטער פאַר אַנדערע שטעט אין פּוילן.

די אייגנטום־רעכט איבערן באָדן, אויף וועלכן עס האָבן זיך געבויט די פאַבריקן, פאָדערן אַ ברייטערע אויפקלערונג. דער גרעסטער טייל באָדן פון סאָסנאָוויץ האָט אין דער צייט פון אויפשטעלן די באַן־ליניע געהערט צו די גיטער פון מאָנדזשעוו—שעלצע, אָדער צו די גזשיכאָווער פעלדער. די גיטער מאָנדזשעוו—שעלצע האָבן איינגעשלאָסן אויך דעמבאָוואַ־גוראַ און ראַדאָכאַ, קוזניצע און שרודאָלאַ, ווי אויך געוויסע טיילן פון סאָסנאָוויץ. דער רוב באָדן אינעם צענטער פון דער איצטיקער שטאָט האָט געהערט צו די גזשיכאָווער גוטבאַזיצערס, צו וועלכע עס האָבן אויך געהערט די דערפער אָסטראַ־גורקאַ און אַ טייל פון פּאָגאָן', וואָס איז געווען געטיילט צווישן די צוויי מעכטיקע באָדן־מאַגנאַטן און מען האָט זיי טאַקע גערופן: פּאָגאָן' פון קראַמסטאַ און פּאָגאָן' פון רענאַרד.

די סאָסנאָוויצער אינדוסטריע, וואָס איז אַנטשטאַנען נאָך אין יאָר 1877, האָט זיך געמוזט רעכענען מיטן סטאַטוס פאַר דאָרפישן באָדן. לויט אַ צאַרישן רעגירונגס־דעקרעט פון יאָר 1864, האָט מען נישט געטאָרט קויפן קיין פּויערים־באָדן. די אינדוסטריעלער האָבן געמוזט אַרומגיין די צאַרישע געזעצן און אַנשטאָט קויפן דירעקט דעם באָדן ביי די פּויערים, האָבן זיי דורכגעפירט טויש־טראַנזאַקציעס דורך פאַרמיטלער. אַזעלכע טויש־געשעפטן האָבן זיי געמאַכט מיט די פּאָגאָניער פּויערים. אין די יאָרן 1878—1881 האָט מען געמאַכט אַזעלכע טוישן אויף אויפצובויען אונטערנעמונגען. אין די יאָרן 1893—1902 האָט מען געקויפט דעם באָדן אויף צו בויען וווינונגס־הייזער.

אין קעגנזאַץ צו די געביידעס פון די פאַבריק־אונטערנעמונגען, זענען די וווינונגס־הייזער פאַר אַרבעטער געוואָרן שלעכט געבויט, אין אומאָרדנונג. דער צאַרישער פאַרבאָט האָט געבראַכט פאַרקערטע רעזולטאַטן. מען האָט געבויט הייזער אין געהיים, ביינאַכט, הינטער הויכע פּלויטן, אָן אַ בוי־פּלאַן און אָן טעכנישער אויפזיכט, אין קעגנזאַץ צו אַלע אַרכיטעקטאָנישע פאָדערונגען. די איין־שטאָקיקע הייזער זענען געווען צונויפגעשטעלט פון צופעליקן מאַטעריאַל, אָן באַקוועמלעכקייטן. נאָך אין יאָר 1921 זענען 18 פּראָצענט פון די סאָסנאָוויצער הייזער געווען נישט העכער פון איין שטאָק. חוץ דעם האָט געפעלט אַ דאָמינירנדיקער פאַקטאָר, וואָס זאָל קאָאָרדינירן די בוי־אַרבעטן און אַריינפירן אַ געוויסע אָרדענונג. די גאַסן זענען געזונקען אין בלאָטע און אין פינצטערניש.

דער פּוילישער געזעלשאַפטלעכער טוער אַנדזשעי ניעמאָיעווסקי, וואָס האָט אין יענער צייט אין סאָסנאָוויץ געפירט אויך אַן אַנטיסעמיטישע טעטיקייט, האָט אין אָנבליק פון דער נייער שטאָט אויסגעשריגן: „מענטשן, איר זינקט אין זומפּ. אייערע קינדער וועלן שטאַרבן מיט אַנשטעקנדיקע קראַנקהייטן. ווו שטעלט איר הייזער? ווו בויט איר וועגן? וואָס פאַראַ וואַסער טרינקט איר? וואָס פאַראַ לופט אָטעמט איר”?

אין רעזולטאַט פון דער אינטענסיווער אינדוסטריאַליזאַציע איז אין סאָסנאָוויץ און אין די נאָענטע דערפער געוואָרן וואָס אַמאָל ענגער. עס האָט זיך פאַרצווייגט דער האַנדל. עס זענען אַנטשטאַנען נייע גאַסן: פּאָליצינאַ, דערנאָך דעקערטאָ, דיטלאָווסקאַ, פּאָלנאַ, צערקעוונאַ, קאָשטשעלנאַ, טאָוואַזשיסטוואָ סאָסנאָויעצקיע, שענאַווסקאַ און אָסטראַ־גורסקאַ. די באַפעלקערונג איז געשטיגן ביז 50 טויזנט נפשות.

אַרום דעם סאָסנאָווצער וואָקזאַל זענען אַנטשטאַנען געביידעס פאַר דער ווירטשאַפטלעכער אַדמיניסטראַציע. אין יאָר 1902 איז אַרויס אַ דעקרעט פון דער צאַרישער מאַכט וועגן

„דעם אָרט סאָסנאָוויץ, קרייז בענדין, פיעטריקאָווער גובערניע מיט די ישובים, וואָס געהערן צו אים און זענען אַנטשטאַנען אויפן באָדן פון די הייף גזשיכאָוו און שעלצע, אַלט־סאָסנאָוויץ, פּאָגאָן׳, אָסטראַ־גורקאַ, שעלצע, ראַדאָכאַ און בלומענטאַל — די ניווקער קאָלאָניע — מיטן צוגאָב פון די פעלד־טיילן פון דער אייזנבאַן וואַרשע—ווין — דאָס אַלץ צוזאַמען בילדעט די שטאָט סאָסנאָוויץ”.

די נייע שטאָט האָט געהאַט אַ באַפעלקערונג פון 60 טויזנט נפשות.

די ערשטע הויז־באַזיצער אין דער מאָנדזשעווער־גאַס זענען געווען: היינקעס, ראָטשילד, פרימאָרגן, פלאַוונער, קעניגסבערג, וויינרעב, פאַכטער, פישהויף, גראַדשטיין, בינדער, אַבראַמטשיק, ענגלאַרד, מאַנגעלאַ, פעדערמאַן, פלאַנער; אין דער באַן־גאַס: רייכער, מאַיערהאָלד, פאָרעמבאָוויץ, פעליקס, פּאָטאָק, רוזשיצקי, נויפעלד, פריוועה, אָפּנהיים, טורסקי; אין דער פשעיאַזד־גאַס: מרוקאָווסקי, יערמאָלאָוויטש, בערגמאַן, זאַיאָנץ, קאָניעטשני, סטראָצקי, פאַמפּעלאָוו; אין דער אַפּטייק־גאַס: פּאָדלעווסקי, רוזשיצקי; אין דער דעמבלינסקאַ־גאַס: קוכאַרסקי, האַלאַמי, קלאָגע, ווילטאַס, קעמפּע און שעפער.

אין יאָר 1895 זענען די הייזער געוואַקסן ווי שוואָמען נאָך אַ רעגן. עס זענען צוגעקומען נייע הויז־באַזיצער, פאַבריקאַנטן, סוחרים א.א. אין יאָר 1898, ווען סאָסנאָוויץ איז נאָך געווען אַ דאָרף, זענען שוין דאָרט געווען זעקס האָטעלן: וויקטאָריאַ, וואַרשאַווסקי, גראַנד, סאַסקי, דרעזדענסקי און ניעמיעצקי; צוויי טעאַטערס, אַ זומערדיקער און ווינטערדיקער.

די ערשטע אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען אין סאָסנאָוויץ זענען געווען דריי קוילנגרובן: „לודוויגס האָפענונג”, געגרינדעט אין יאָר 1806 נעבן דער טשאַרנאַ־גאַס; „פּאָגאָן׳”, געעפנט אין יאָר 1815 אין אָסטראַ־גורקאַ, אַנטשטאַנען אין יאָר 1822. דערנאָך זענען אַנטשטאַנען די אייזן־גיסערייען: „אַננאַ” און „לודוויג”, אַנטשטאַנען אין יאָר 1822. אין יאָר 1853 איז אין סאָסנאָוויץ אַנטשטאַנען די פאַבריק פאַר כעמישן קאָמפּאָסט, וואָס איז דערנאָך אַריבער אין רשות פון פּאַול לאַמפּרעכט.

אין יאָר 1881 האָט קאַראָל גוסטאַוו דיטריך אָפּגעקויפט אַ שטיק באָדן ביי דער מאַלאַכאָווסקער גאַס און אויפגעשטעלט די פאַפּיר־פאַבריק. דערנאָך איז אַנטשטאַנען די גלאָז־פאַבריק וועמענס באַזיצער זענען געווען: פרינג סיים עט שלעזינגער. אין יאָר 1904 האָט די פאַבריק באַשעפטיקט 600 אַרבעטער. אין יאָר 1875 האָבן די יורשים פון דער פירמע שיין, אין דויטש־ווערדאו, אויפגעשטעלט אין סאָסנאָוויץ די וויגאָניעשפינערייי נעבן דער 1־שטער מאַי־גאַס. ביי דער שפינעריי האָבן זיי אויך אויפגעשטעלט אַ פאַרבעריי. דאָרט האָבן געאַרבעט 1200 אַרבעטער. עטלעכע יאָר שפעטער האָבן די שיינס אויפגעשטעלט אַ שפינעריי פון קאַמגאַרן, וואָס האָט אָנגעהויבן צו פונקציאָנירן אין יאָר 1886 און גלייך באַשעפטיקט 2 טויזנט אַרבעטער.

נאָך אַ קורצער צייט האָבן שיינס שפינערייען פאַרנומען דאָס ערשטע אָרט צווישן אַלע שפינערייען אין גאַנץ רוסלאַנד. די דאָזיקע אונטערנעמונגען זענען געווען נישט נאָר די גרעסטע, נאָר אויך די עלטסטע אויפן דאָזיקן געביט אין פוילן.

7. דער אָנהויב פונעם יידישן ישוב אין סאָסנאָוויץ

פריער האָבן שוין עקזיסטירט יידישע ישובים אין די נאָענטע דערפער און קאָלאָניעס. איבער אַלע איז געווען דער גרויסער אַלטגעזעסענער יידישער ישוב אין בענדין, דער גרעסטער יידישער ישוב אין גאַנץ זאַגלעמביע, וועמענס אָנהויב האָט דערגרייכט די עפּאָכע פון דעם פוילישן קעניג באָלעסלאַוו כראָברי. דאָס יידישע בענדין האָט אַ לאַנגע צייט געדינט אַלס מוטער־קהילה פאַר די אַנדערע פאַרשידענע קהילות, וואָס זענען אויפגעקומען אין יענער געגנט. די בענדינער קהילה איז געווען אַן איינגעפונדעוועטע און איר נאָמען האָט געקלונגען איבער גאַנץ פוילן. בענדינער יידן האָבן פאַרנומען אַן אָנגעזעענעם פלאַץ אין דעם ווירטשאַפטלעכן לעבן פון גאַנצן ראַיאָן, וואָס איז געווען רייך אין קוילן, אייזן און אַנדערע נאַטירלעכע אוצרות. די שטאָט האָט געברויזט מיט אַרבעט און שאַפן און האָט באַקומען דעם טיטל „ירושלים פון זאַגלעמביע”.

עס איז נישט געווען באַוווסט ווען די יידן זענען געקומען קיין בענדין. מען ווייסט אָבער, אַז שוין אין דרייצנטן יאָרהונדערט האָבן דאָרט געוווינט יידן און זענען געווען צווישן די ערשטע, וואָס האָבן געעפנט סטראַגאַנעס צו טוישן געלט. די יידישע באַפעלקערונג איז געוואַקסן, און בענדין האָט נישט געקענט מפרנס זיין אַלע יידן און אַ סך האָבן אָנגעהויבן זוכן פרנסה אין דער אַרומיקער געגנט, געראַנגלט זיך מיט גרויסע שוועריקייטן, מיט דער שנאה פון די פּאָליאַקן, וואָס זענען געווען אָנגערייצט פון די גלחים און עס איז אפילו דערגאַנגען צו בלוט־בילבולים.

אין די דערפער פּאָגאָן׳, וויגוויזדאָוו, מילאָוויץ, אָסטראַ־גורקאַ און שפעטער אויך אין אַלט־סאָסנאָוויץ האָבן שוין דעמאָלט געוווינט יידישע פאַמיליעס, וואָס האָבן זיך פאַרנומען מיט זוכן אין די ערד־טיפענישן קוילן און אייזן, געבויט קלענערע פאַבריקן, אייזן־גיסערייען.

דאָס בויען די באַן־ליניע זאָמבקאָוויץ—קאַטאָוויץ און דאָס אַנטשטיין פון גרויסן וואָקזאַל אין סאָסנאָוויץ, האָט אין אַ געוויסער מאָס פאַריאָגט די רויבער־באַנדעס, וואָס האָבן גראַסירט אין יענער געגנט, ביז זיי זענען אין גאַנצן פאַרשוווּנדן. נאָך אין יאָר 1860 האָבן זיך יידן אָנגעהויבן באַזעצן אַרום דעם וואָקזאַל. פון דער באַן־סטאַציע האָט זיך געצויגן אַ גלייכער וועג, וואָס האָט דורכגעשניטן די גאַנצע שטאָט סאָסנאָוויץ,

פאַרבייגעגאַנגען די גאַנצע מאַנדזשיעווער־גאַס און ווייטער ביז אָסטראַ־גורקאַ, פון דאָרט האָט זיך דער וועג פאַרבויגן קיין ראַדאָכאַ און ווייטער קיין מאָנדזשעוו.

אויף דער מאָנדזעיעווער־גאַס איז נאָך דעמאָלט געשטאַנען אַ וואַלד, אין וועלכן עס זענען געווען קליינע פויערים־הייזלעך. די יידן האָבן אָפּגעקויפט די דאָזיקע הייזלעך און אויף זייער אָרט האָט מען אויפגעשטעלט גרויסע געביידעס. די ערשטע יידישע הויז־באַזיצער אין סאָסנאָוויץ זענען געווען: דער מאָנדזעיעווער אברהם יצחק בלומענטאַל, דער בענדינער האַמבורגער, לייבעלע בינדער, אייזיק יונגסטער א.א.

קיין דערלויבעניש צו בויען הייזער האָט די רוסישע מאַכט נישט געגעבן, האָט געקוקט קרום אויף דעם אויפשטעלן אַ שטאָט ממש אויף דער פּרייסישער גרענעץ. דאָך האָט מען זיך אַן עצה געגעבן מיט די באַאַמטע, וועלכע האָבן אַוועקגעקוקט, ווען אויף די פאַרבאָטענע פּלעצער זענען גיך אויפגעשטעלט געוואָרן הייזער, נישט אין קיין גלייכער ליניע, און אין אַ קורצער צייט זענען אויסגעוואַקסן גאַנצע גאַסן מיט גרויסע הייזער, וואָס זענען מערסטנס געבויט געוואָרן אין די נעכט, אָן באַלייכטונג.

צוזאַמען מיט דער אַלגעמיינער אַנטוויקלונג פון דער שטאָט איז געוואַקסן דער יידישער ישוב. אין די זיבעציקער יאָרן פונעם ניינצנטן יאָרהונדערט האָבן זיך אין סאָסנאָוויץ געעפנט גרויסע עקספּאָרט־אונטערנעמונגען פון די ברידער גינסבורג, אַדאָלף אָפּענהיים, סטאַניסלאַוו רייכער א.א. פון טשענסטאָכאָוו איז אָנגעקומען אַ גרעסערער שטראָם אינטעליגענטע יידן, וואָס האָבן דאָ געבילדעט אַ קאָלאָניע פון אַסימילאַטאָרן און זיי האָבן אַרויפגעלייגט זייער חותם אויפן געזעלשאַפטלעכן לעבן.

אין אָנהויב איז דער יידישער ישוב אין סאָסנאָוויץ באַשטאַנען פון אייניקע מנינים ראַדאָמסקער און אַלעקסאַנדרער חסידים, ווי אויך פשוטע מענטשן.

אין יאָר 1885 איז אויפגעבויט געוואָרן די איוואַנגראָדער באַן־ליניע און עס איז אַנטשטאַנען די פאַרבינדונג צווישן איוואַנגראָד (דעמבלין) און דעם זאַגלעמביער ראַיאָן. עס איז אויפגעבויט געוואָרן אויפן רוסישן שטייגער אַ גרויסער און ברייטער וואָקזאַל אין סאָסנאָוויץ. די פאַרבינדונג מיט רוסלאַנד איז פאַרקירצט געוואָרן, מען האָט שוין נישט געדאַרפט פאָרן דורך וואַרשע. סאָסנאָוויץ איז געוואָרן אַ טראַנזיט־פּונקט פאַר רוסישע תבואות קיין דייטשלאַנד. דאָס האָט געהאָלפן פאַרגרע־סערן די באַפעלקערונג, און סאָסנאָוויץ איז גאָר גיך געוואָרן איינע פון די רוישיקסטע שטעט אין פּוילן.

עס האָבן געצויגן אַהער גרויסע תבואה־סוחרים, וואָס האָבן פאַרנומען אַ וויכטיקע פּאָזיציע אינעם ווירטשאַפטלעכן און געזעלשאַפטלעכן לעבן פון די סאָסנאָווצער יידן. עס זענען באַרימט געוואָרן די נעמען: וואָלפסאָן, קאַבאַק, הערץ, ליפּשיץ און אָרלאָווסקי. סאָסנאָוויץ האָט באַקומען דעם נאָמען „פּוילישׂ אַמעריקע". עס האָבן געשטראָמט אַהער מענטשן פון פּאַרוואָר־פענע שטעטלעך אין קעלצער גובערניע. פון כמיעלניק און פּינטשעוו, פון כענטשין, יענדזשיעוו, סטאַשעוו, זאַלאָשיץ, סלאָמניק, מיעכאָוו א.א. אָבער פון יורידישן שטאַנדפּונקט איז דער יידישער ישוב אין סאָסנאָוויץ נאָך דעמאָלט געווען אַ טייל פון דער יידישער קהילה אין בענדין. עס האָט געדויערט אַ צייט ביז חשובע עסקנים האָבן גענומען אויף זיך די איניציאַ־טיוו אויפצושטעלן אַן אייגענע קהילה אין סאָסנאָוויץ.

8. די תקופה פון אינדוסטריאַליזאַציע

די תקופה פון אינדוסטריאַליזאַציע האָט מיט אַ שנעלן טעמפּאָ געענדערט דאָס לעבן אין סאָסנאָוויץ. די פּויערים האָבן פאַרקויפט זייער באָדן, וואָס איז נישט געווען באַזונדערס פּרוכטבאַר און זיך איבערגעצויגן אין דער שטאָט, געוואָרן געדונגענע אַרבעטער. דעם דאָזיקן באָדן האָבן אָפּגעקויפט באַראָנען און גראַפן, דייטשע קאַפּיטאַליסטן. די שווערע אינ־דוסטריע אין סאָסנאָוויץ און אין גאַנץ זאַגלעמביע האָט זיך געפונען אין די הענט פון די גרויסע דייטשע אינדוסטריעלער נאָך אין די צייטן פון צאַרישער הערשאַפט. די יידן האָבן פאַרנומען אַן אָנגעזען אָרט אין וווקס פון די שטעט. געווען צייטן ווען די צאָל פון דער יידישער באַפעלקערונג איז איבער־געשטיגן די נישט־יידישע. די דייטשע אינדוסטריעלער האָבן גערן מיטגעאַרבעט מיט די יידן.

נאָך אינטענסיווער איז די אַנטוויקלונג פון די אינדוס־טריעלע אונטערנעמונגען אין סאָסנאָוויץ געוואָרן זינט דעם יאָר 1879. דער געברויך פון קוילן איז כסדר פאַרשטאַרקט געוואָרן. די יורשים פונעם גראַף רענאַרד האָבן אויפגעשטעלט דעם גרויסן גרובן „רענאַרד", וואָס האָט אין יאָר 1910 באַשעפ־טיקט 2353 אַרבעטער. אינטענסיוו האָט זיך אַנטוויקלט די אייזן־גיסעריי, באַשעפטיקט אַ גרויסע צאָל אַרבעטער. דאָס באַשטימען דעם אָפּצאָל אויף רוישטאָפן און דאָס פאַרמאַכן די גרענעץ פאַרן אימפּאָרט פון אייזן־אַרטיקלען פון שלעזיען, האָט געבראַכט דערצו, אַז די שלעזישע אינדוסטריעלער זאָלן עפע־נען פיליעס פון זייערע פאַבריקן אין סאָסנאָוויץ. אַזוי איז אין יאָר 1880 אַנטשטאַנען אין קאָנסטאַנטינאָוו די פאַבריק פיצ־נער—גאַמפּער פון דאַמף־קעסלען, מאַשינען, בריקן. אין יאָר 1910 האָט די פאַבריק שוין באַשעפטיקט 1200 אַרבעטער.

אין יאָר 1881 האָט דער דייטשער פאַבריקאַנט א. דייכסל פון זאַבזשע, שלעזיען, געלאָזט, אין דעמבאָוואַ־גוראַ נעבן מאָנדזשעוו, אין באַוועגונג די גרעסטע שטריק־און פאָדעם־פאַבריק אין גאַנץ פּוילן. די פאַבריק האָט באַשעפטיקט אַן ערך 300 אַרבעטער און די שטריק, וואָס זענען דאָרט אויסגעאַרבעט

געוואָרן, האָבן אַדאַנק זייער גוטער קוואַליטעט באַקומען אַ נאָמען איבערן גאַנצן לאַנד.

אין 1883 איז אין מילאָוויץ אַנטשטאַנען די גיסעריי „מילאָוויץ", וואָס איז אויפגעבויט געוואָרן דורך דער דייטשער געזעלשאַפט „פרידריכס הוטע" און באַשעפטיקט 370 אַרבעטער. אין יאָר 1910 האָט זי באַשעפטיקט 1480 אַרבעטער. אינעם זעלבן יאָר האָט דער אויבערשלעזישער פאַבריקאַנט, דער גראַף הענקל פון דאָנערסמאַרק אויפגעשטעלט אין דעמבאָוואַ־גוראַ די גיסעריי „פּושקין" וואָס האָט באַשעפטיקט 350 אַרבעטער.

אין רעזולטאַט פונעם פאַרגרעסערטן גרענעץ־אָפּצאָל אין יאָר 1877 האָט אין סאָסנאָוויץ זיך געשאַפן אַ דריטער גרויסער פאַבריק־צווייג פון וואָל־גאַרן, וואָס האָט דאָ געפונען גוטע באַדינגונגען, דער עיקר צוליב די ביליקע אַרבעטס־הענט פון פרויען און קינדער.

די יורשים פונעם זאַקסישן פאַבריקאַנט צ.ג. שיין, האָבן נאָך אין 1878 אויפגעבויט אַ ביינוול־שפּינעריי און אַ פאַרבעריי און האָבן דערגרייכט די העכסטע קאַטעגאָריע פון דאָזיקן סאָרט אין גאַנץ רוסלאַנד. אין יאָר 1904 האָבן די שיינס אויפגעשטעלט אַ גרויסע טריקאָטאַזש און זאָקן־פאַבריק, וואָס האָט באַשעפטיקט איבער 1000 אַרבעטער. אויסער דעם האָבן זיך אין סאָסנאָוויץ געשאַפן נאָך קלענערע פאַבריקלעך פון פאַרשיידענע בראַנזשעס, צווישן זיי די פּאַפּיר־פאַבריק פון לאַמפּרעכט, די גלאָז־פאַבריק פון פרינקסהיים און שלעזינגער, די לייוונט־פאַבריק פון דייכסל און די כעמישע פאַבריקן „גזשיכאָוו" און „ראַדאָכאַ", די ליטאָגראַפיע יערמאָלאָוויטש (אַ ייד). עס האָבן אויך עקזיסטירט אין שטאָט פאַבריקן פון שטיקעריי, קופּער־באַאַרבעטונג, צינק־מעבל, פּאַפּע, ביר־ברייעריי, פּאַראָווע מעל־מילן און אַנדערע פאַבריקלעך. אין יאָר 1880 זענען אין סאָסנאָוויץ גופא, אויסער די פאָרשטעט, געווען 11 פאַבריקן. אין יאָר 1900 האָט סאָסנאָוויץ שוין פאַרמאָגט 23 גרויסע פאַבריקן, געהאַט עלעקטרישע באַלויכטונג אין די הייזער און גאַסן. דאָס אַלץ איז געווען אין דער צווייטער העלפט פונעם נייַנצנטן יאָרהונדערט, איידער סאָסנאָוויץ איז באַשטעטיקט געוואָרן אַלס שטאָט.

9. אויסלעבונג פון האַנדל

דאָס צווייטע אָרט נאָך די דייטשן האָבן פאַרנומען די יידן, וואָס האָבן געבויט עלעקטרישע מילן, און אַרויסגעפירט מעל אויך אויף עקספּאָרט, ביז די ווייטסטע רוסישע געגנטן. צו די אָנגעזעענסטע מילנער האָבן געהערט: קלמן לאַנגער און מרדכי קליינבערג, מענדל קליינער און משה יעקל שאַרף פון מאָנדזשיעוו און דערנאָך אין סאָסנאָוויץ; איטשע מאיר שטאַרק, געבוירן אין וואָלבראָם. אַלע מילן זענען געווען קאָנצענטרירט אויף דער ספּולנע־גאַס. פון דער באַן־ליניע האָבן זיך געצויגן באַזונדערע באַן־ליניעס צו די מיל־הויפן און דאָס האָט פאַרגרינגערט די מעגלעכקייטן פאַר עקספּאָרט.

די קלייען פון די מילן האָט אָפּגעקויפט לייזער ברוקנער, אַן איידעם פון לאַנגער פון מאָנדזשיעוו. ער איז געווען דער הויפּט־אַגענט פון די מילנערס און האָט פאַרקויפט זייער סחורה אין די פאַרשידענע דייטשע שטעט, אין ברעסלאַו און בערלין. ר' לייזער ברוקנער האָט זיך געעפנט אַ פיליע אין מיסלאָוויץ און פון דאָרט אָנגעקניפּט האַנדלס־באַציונגען מיט זיינע קונים אין דייטשלאַנד. דערנאָך איז צוגעקומען אַ קאָנקורענט אין דער פּערזאָן פון נחום האַמבורגער, פון מאָנדזשיעוו.

די דינאַמישע אַנטוויקלונג פון דער אינדוסטריע האָט מיט זיך געבראַכט אַן אויפלעבונג פון האַנדל. עס זענען אויפגעקומען אַ סך יידישע סוחרים, הענדלער, אַגענטן און קרעמער. ביים סוף פונעם פאַרגאַנגענעם יאָרהונדערט זענען אין סאָסנאָוויץ געווען אַן ערך 300 שפּייז־געשעפטן, צענדליקער רעסטאָראַנען, ביר־שענקען, קאָנדיטאָריעס, 7 האָטעלן, 80 שניידער וואַרשטאַטן, 7 מאָדע־הייזער, 5 בוך־האַנדלונגען און 2 פּאָטאָאַנשטאַלטן. עס זענען אַנטשטאַנען נייע טעכנישע און פאַרמיטלונגס־ביוראָען, עקספּעדיציע־אונטערנעמונגען, בענק, לייקאַסעס, פאַרזיכערונג־טויש־ביוראָען. פּאַראַלעל צום לעגאַלן האַנדל האָט זיך אויך אַנטוויקלט דער שמוגל אין אַ גרויסן פאַרנעם. אין יאָר 1904 האָט סאָסנאָוויץ געציילט 57,190 איינוווינער, אין יאָר 1914 — 118,475, ד.ה. אַז אין די לעצטע צען יאָר פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט זיך די צאָל איינוווינער מער ווי פאַרדאָפּלט. אין יאָר 1886 האָבן די סאָסנאָווצער פאַבריקן באַשעפטיקט 1051 אַרבעטער, בעת אין יאָר 1914 איז די צאָל באַשעפטיקטע דערגאַנגען ביז 19,876.

10. די ווירטשאַפטלעכע לאַגע בעת דער דייטשער אָקופּאַציע

אין די יאָרן 1914—1918 אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע, האָט זיך אָפּגעשטעלט די אַנטוויקלונג פון אינדוסטריע און האַנדל. אין די פאַבריקן פון די שטאָל־און לעדער־אויסאַרבעטונגען איז נישט פאַרבליבן קיין איינציקער מאָטאָר אָדער דינאַמאָ־מאַשין. דאָס וואָס די דייטשן האָבן נישט געקענט אַרויספירן, האָבן זיי פאַרניכטעט. אַממייסטן האָבן געליטן די מעטאַלורגישע און שפּינעריי־פאַבריקן.

די דייטשע מלחמה איז אויף די שיין־פאַבריקן אַראָפּגע־

פאַלן ווי אַ דונער אין מיטן העלן טאָג. אַלץ איז צערויבט, צעשטערט אָדער אַרויסגעפירט געוואָרן. עס זענען פאַרבליבן נאַר רויִנען, סקעלעטן פון די טייערע איינריכטונגען. אין משך פון זעקס יאָר, זענען די פאַבריקן געשטאַנען הפקר, אָן האָפענונג אַרויסצוקריכן ווען עס איז פון די חורבות. ערשט נאָך לאַנגע יאָרן האָבן די שיינס מיט אַ סך עקשנות זיך געוואָרפן אויף צו באַנייען די אַרבעט און נאָך צוויי שווערע יאָרן פון עקשנותדיקע אָפּעראַציעס איז די פאַבריק ווידער געשטעלט געוואָרן אויף די פיס.

דאָס צעשטערן די אינדוסטריע אין סאָסנאָווצער ראַיאָן איז דורכגעפירט געוואָרן גענוי לויט דער אַלגעמיינער פּאָליטיק פון דער דייטשער אָקופּאַציע־מאַכט אין באַצוג צו דער אינדוסטריע אין דאָמבראָווער זאַגלעמביע. די הויפּט־ראָל האָבן דאָ געשפּילט די דייטשע פאַבריקאַנטן אין אויבערשלעזיע. אין דער ערשטער צייט פון דער מלחמה איז געפונען געוואָרן אַ געלעגנהייט אָפּצושטעלן די אַרבעט אין די זאַגלעמביער פאַבריקן און באַזאָרגן די אַרבעטסלאָזע אין די אויבערשלעזישע פאַבריקן, פון וואַנען די אַרבעטער זענען מאָביליזירט געוואָרן אין מיליטער. אין האַרבסט פון יאָר 1914 האָבן פונעם אָקופּירטן זאַגלעמביע אויסגעוואַנדערט קיין אויבערשלעזיע 15 טויזנט אַרבעטער, וואָס האָבן איבערגעלאָזט זייערע פאַמיליעס. די קרייזן בענדין, טשענסטאָכאָוו, וויעלון האָבן באַקומען די רעכט צו רעקרוטירן אַרבעטער פאַר די גרובנס פון קוילן ראַיאָן אין אויבערשלעזיע. פאַר די אַנדערע טיילן פון דייטשלאַנד, ווי פאַר די גרובנס אין ריינלאַנד און וועסטפאַל איז די אימיגראַציע פון אַרבעטער געווען פאַרבאָטן.

די אַלגעמיינע צעשטערונג־פּאָליטיק האָט נישט אָנגערירט די קוילנגרובנס. די נאָכפראַגע אויף הייץ־מאַטעריאַל איז געווען גרויס און עס האָבן זיך דעריבער געפאָדערט שריט צו העלפן דער קוילן־פּראָדוקציע. דער „בערגאַמט”, וואָס האָט זיך געפונט אין סאָסנאָוויץ אין אויגוסט 1914, האָט געהאַט די אויפגאַבע צו האָבן די השגחה איבער די קוילן־ענינים אין זאַגלעמביע, וואָס זענען געווען אין אינטערעס פון דייטשן אָקופּאַנט. אין יענער צייט איז סיסטעמאַטיש געשטיגן די זאָרג פון דער דייטשער מאַכט פאַר דער קוילן־פּראָדוקציע.

אין גאַנצן אַנדערש האָט אויסגעזען די לאַגע אין דער מעטאַל־אינדוסטריע. אין דער ערשטער ריי איז געפאַלן דער באַשלוס צו פאַרלעשן די גרויסע אויוונס. דערנאָך האָבן די דייטשן קאָנפיסקירט דעם רעזערוו פון אייזן־אַרץ, וואָס האָט צוו. אַנד. געשעדיקט אויך די גיסערייען „קאַטערינאַ”, „הולדשינסקי” און „מילאָוויץ”. עס זענען ליקווידירט געוואָרן די פראַנצויזישע געזעלשאַפטן „רענאַרד” און „טשעלאַדזש”. אין אַ ריי מעמאָריאַלן האָט די אויבערשלעזישע פאַבריקאַציע געפאָדערט צוקאָאָפּטירן דעם בענדינער קרייז צו דייטשלאַנד. אין די מעמאָריאַלן פון 1916 האָבן די שלעזישע פאַבריקאַנטן שוין געפאָדערט צוקאָאָפּטירן דעם גאַנצן זאַגלעמביער ראַיאָן צו דייטשלאַנד, אָנווייזנדיק אויף דער נויטווענדיקייט און לעבנסוויכטיקייט פונעם דאָזיקן ראַיאָן פאַר אויבערשלעזיע, סיי פון ווירטשאַפטלעכן און סיי פון סטראַטעגישן שטאַנדפּונקט. די דייטשע מפּלות האָבן געשטערט צו ליקווידירן די סאָסנאָווצער אינדוסטריע לויט די פּלענער פון די אויבערשלעזישע פאַבריקאַנטן.

11. די דעמאָגראַפישע אַנטוויקלונג פון סאָסנאָוויץ

די צאָל איינוווינער

אין די יאָרן 1878—1881 זענען געלייגט געוואָרן די פונדאַמענטן פאַר דער אַנטוויקלונג פון דער סאָסנאָווצער באַפעלקערונג. פון דאַן אָן איז כסדר געשטיגן די צאָל איינוווינער.

יאָר	צאָל איינוווינער
1886	9,318
1897	36,289
1904	57,190
1905	61,000
1906	63,000
1907	67,000
1908	70,000
1909	80,710
1910	89,000
1911	98,748
1912	114,000
1914	118,475

סאָסנאָוויץ האָט מיט אַן איבעראַשנדיקער שנעלקייט איינגעשלונגען די אַרומיקע דערפער און אינדוסטריעלע ישובים. עס איבעראַשט די איבערוויגנדיקע צאָל מענער, 53.6% און נישט מער ווי 46.4% פרויען, ד.ה. 115 מענער אויף 100 פרויען.

נאָמען פון אָרט	גאַטונג פון אָרט	אײנװױנער־צאָל מענער	פרויען	צוזאַמען	פון דער צאָל זײנען קאַטאָליקן	יידן
קאָנסטאַנטין	זידלונג	1,837	1,295	3,132	2,701	316
קושניצאַ	זידלונג	963	685	1,648	1,275	—
מילאָוויץ	אַ קוילנגרוב	1,053	637	1,690	1,678	—
מאָנדזשיעוו	זידלונג	698	660	1,358	911	401
אָסטראָ־גורקאַ	אַ דאָרף	759	728	1,487	1,263	—
פּאָגאָניאַ	אַ דאָרף	2,143	2,031	4,174	3,943	—
שעלצע	אַ דאָרף	1,493	1,148	2,641	2,433	—
שעלצע (קאַטאַרינאַ)	אַ גיסערײ	869	853	1,722	1,618	—
שעלצע (שײן)	שפּינערײ װיגאָני	257	304	561	487	—
סאָסנאָוויץ	אַ דאָרף	4,694	4,354	9,048	5,271	2,921
סאָסנאָוויץ	באַנהויף פון די אײזנבאַן	588	501	1,089	988	—
סאָסנאָוויץ אַלט	אַ דאָרף	788	679	1,467	1,408	—
װיגוויזדאָוו	אַ דאָרף	3,562	2,970	6,532	6,087	—
צוזאַמען		19,684	16,845	36,529	30,063	3,638

עס איבערראַשט אויך דער גרויסער צוװוקס פון דער נישט־סטאַבילער באַפעלקערונג, פון די, װאָס זענען געבוירן געוואָרן אין אַנדערע שטעט און איצט פאָרגעשטעלט מיט זיך 4 פינפטל פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג.

פאַרשריבן אין די באַפעלקערונגס־ביכער: סטאַבילע מענער	נישט סטאַבילע	צוזאַמען	אין 1 יאַנואַר 1911 זיינען געווען: מענער	פרויען	צוזאַמען
20,028	79,437	99,465	57,342	41,406	98,748

אין די יאָרן 1914—1918 איז געפאַלן די צאָל פון דער סאָסנאָווצער באַפעלקערונג. אַ סך אַרבעטער האָבן עמיגרירט קיין דייטשלאַנד, בעיקר אין די אויבערשלעזישע פאַבריקן. דער הונגער אין די דערפער האָט אַרויסגעטריבן די מענטשן, גע־צוווּנגען זיי זוכן עסן אין אַנדערע געגנטן.

און אָט זיינען די ציפערן וואָס שילדערן די קוואַנטיטאַ־טיווע ענדערונגען ביי דער סאָסנאָווצער באַפעלקערונג אין די ערשטע קריגסיאָרן:

	צוזאַמען	מענער	פרויען
1 יאַנואַר 1914	118,475	71,934	46,541
1 אָקטאָבער 1914	51,854	24,579	27,275
1 סעפּטעמבער 1915	56,876	25,647	31,229
20 נאָװעמבער 1916	69,957	33,427	36,530

אמת, אַ גרויסער טייל האָט זיך נאָך אַ קורצער צייט אומגעקערט אין זייערע היימען, איז אָבער אַלץ די צאָל באַ־פעלקערונג מיט יעדן טאָג פאַרקלענערט געוואָרן. ערשט נאָכן אָנשליסן אין סאָסנאָוויץ די ערטער: קאָנסטאַנטין, פּעקין, שראָדאָלאַ, זאַגוזשע, מאָנדזשיעוו און מילאָוויץ, האָט זיך ווי־דער אָנגעהויבן אַ פאַרהעלטנישמעסיקער צוװוקס פון דער באַ־פעלקערונג.

אין יאָר 1921 איז פאָרגעקומען אַן אַלגעמיינע פאָלקס־ציילונג. די באַפעלקערונג אין סאָסנאָוויץ האָט דעמאָלט גע־ציילט 86,497 נפשות. פון דעמאָלט האַלט אָן דאָס שטייגן פון דער באַפעלקערונג. אין יאָר 1939 האָט די צאָל דערגרייכט 139,610 נפשות. די פאָלגנדיקע טאַבעלע ווייזט די אַנטוויקלונג אין דעם אָפּשניט 1921—1939:

יאָר	צאָל פון די נפשות	יאָר	צאָל פון די נפשות
1921	86,497	1931	102,000
1922	87,079	1932	102,959
1923	88,305	1933	112,000
1924	95,296	1934	114,000
1925	95,833	1935	116,000
1926	100,445	1936	119,000
1927	101,997	1937	121,000
1928	102,805	1938	124,536
1929	102,920	1939	129,610
1930	103,441		

דער צוװוקס פון דער סאָסנאָווצער באַפעלקערונג אין משך פון 8 יאָר (1922—1939) איז זייער באַמערקבאַר און דער־גרייכט אומגעפער 43,000. דער צוװוקס איז שטאַרק געשטיגן אין די צען יאָרן 1922—1931, דערגרייכנדיק אומגעפער 22,000. אָבער ער איז געווען מער אינטענסיוו אין די יאָרן 1932—1939, דערגרייכנדיק אין די אַכט יאָרן בערך ביז 21,000. צוליבן מאַנגל אין פעסטע ציפערן איבער דעם נאַטיר־לעכן צוװוקס פון סאָסנאָוויץ, איז שווער צו באַשטימען, וויפל

פון דעם באַפעלקערונגס־צוּוואוקס אין יענער צייט פאַלט אויס אויפן צושטראָם אין שטאָט. אינעם אויסגלייך איבערראַשט נאָר דער פּלוצימדיקער צוּוואוקס פון דער באַפעלקערונג אין די יאָרן 1923—1924 (6991) און 1925—1926 (4612), וואָס איז אַן צווייפל געקומען אַדאַנק דעם אינערלעכן צוּוואוקס.

די נאַצישע אָקופּאַציע (1939—1945) האָט פאַראורזאַכט גרינטלעכע דעמאָגראַפישע ענדערונגען, וועלכע זענען כאַראַקטעריסטיש באַזונדערס אין די גרויסע ענדערונגען אין באַפעלקערונגס־צוזאַמענשטעל פון סאָסנאָוויץ. די געשעענישן פונעם פאַרגאַנגענעם קריג — פאַרניכטונג פון יידן און פּאָליאַקן, איבערפירן און פאַרטיליקן פוןביידע פעלקער, אַ מאַסן־צושטראָם פון דייטשן פון דייטשלאַנד, האָט באַאיינפלוסט די ענדערונג פון די דריי הויפּט־פעלקער־גרופּן: די יידישע, פּוילישע און דייטשע. די דאָזיקע לאַגע ווערט געשילדערט אין דער טאַבעלע בעת דער אָקופּאַציע־צייט, לויטן צוזאַמענשטעל פון די פאָלקס־גרופּירונגען:

דאָס יאָר:	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946
אַלגעמ. צאָל	*127,000	114,630	118,131	109,792	90,041	93,225	86,658	83,418
פּאָליאַקן	98,000	87,032	85,315	78,452	77,229	77,074	82,674	80,666
דייטשן	**	2,592	5,087	10,794	12,033	13,272	1,395	828
יידן	27,000	24,860	27,583	20,395	—	—	2,400	1,220
אַנדערע פעלקער	2,000	146	146	151	779	2,879	189	704

די סאָסנאָוויצער באַפעלקערונג האָט זיך פאַרקלענערט אין 1940 מיט 12,000 צוליב דער פאַרקלענערונג פון דער פּוילישער און יידישער באַפעלקערונג, וואָס איז נישט געווען גלייכוואָגיק מיט דער פאַרמערונג פון דער דייטשער באַפעלקערונג. אין יאָר 1941 זעען מיר אַ פאַרגרעסערונג פון דער באַפעלקערונג פון בערך 4,000, צוליב דער קאָנצענטראַציע פון די זאַגלעמביער יידן אין סאָסנאָוויץ און פאַרזעצונג פון דער דייטשער פאַרמערונג, מיט אַ נישט גרויסער פאַרמינדערונג פון דער פּוילישער באַפעלקערונג; דאָס יאָר 1942 ווייזט אויף אַ ווייטערדיקער פאַרקלענערונג פון דער באַפעלקערונג, אַלס רעזולטאַט פון פאַרקלענערן די פּוילישע און יידישע גרופּן; אין יאָר 1943 קומט דאָס אויסמאָרדן די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג; אַן אויפשטייג פון 3,000 אין 1944 קומט פון געפאַנגענע ענגלענדער, פראַנצויזישע און איטאַליענישע אַרבעטער.

נאָכן אָפּטרעטן פונעם נאַציש־דייטשן אָקופּאַנט, דעם 30 סעפּטעמבער, איז פאָרגעקומען אַ צייטווייליקע באַפעלקערונגס־ציילונג, לויט וועלכער עס זענען געבליבן אין סאָסנאָוויץ 86,658 נפשות.

באַוועגונג פון דער נאַטירלעכער באַפעלקערונג

(הייראַטן, געבורטן, טויט־פאַלן, נאַטירל. צוּוואוקס)

פאָלגענדע טאַבעלע ווייזט די באַוועגונג פון דער נאַטירלעכער באַפעלקערשאַפט פון סאָסנאָוויץ אין דער אָקופּאַציע־צייט נאָר אין באַציִונג צו יידן:

די פּרטים	אין די יאָרן							
	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946
יידן:								
הייראַטן	236	407	283	72	—	—	1	3
געבורטן	588	724	488	109	—	—	2	6
לעבעדיקע געבורטן	578	724	488	109	—	—	2	6
טויט־פאַלן	242	256	599	297	—	—	32	—
〃 〃	26	16	49	48	—	—	—	—

לויט דעם דערקלערט זיך די לאַגע אין באַפעלקערשאַפט ביי די יידן אין שטאָט. אין 1940 זעען מיר נאָך אַ גרויסע איבערצאָל פון געבורטן איבער טויט־פאַלן. אָבער אין 1941 ווערט די געבורטן־צאָל וואָס ווייניקער, אין דער צייט וואָס עס שטייגן די טויט־פאַלן, וואָס שטייגט פיל מער אין 1942. דאָס זעלבע יאָר איז זייער גרויס דער פּראָצענט פון טויטע קינדער אין פאַרגלייך צו געבוירענע — 48 אויף 109 (44%). דער נאַטירלעכער צוּוואוקס פון דער יידישער באַפעלקערונג אין די יאָרן 1939—1942 איז געווען פאָלגענדער:

אין יאָר 1939	12.4
〃 〃 1940	18.8
〃 〃 1941	4.0
〃 〃 1942	9.2

* די דאָזיקע דאַטעס שטאַמען פון אַנדערע קוועלן איבערגעגעבן פאַרן יאָר 1939 — 129,610.

** אַ גאַנץ קליינע גרופּע דייטשן פאַרשטעקט זיך אין רובריק „אַנדערע פעלקער“.

דער בוי פון דער באַפעלקערונג

באַפעלקערונגס־צוזאַמענשטעל לויטן געשלעכט און עלטער:

סאָסנאָוויץ האָט זיך פאַר 1914 אויסגעצייכנט מיט אַ גרע־סערער צאָל פון מענער איבער פרויען. די שטאָט וואָס איז געוואָרן אַן אינדוסטריע־צענטער אין אַ שנעלן טעמפּאָ ציט אין דער ערשטער ריי מענער, און ערשט נאָך אַ געוויסער פּויזע קומען די פרויען. דאָס איז געווען — ווי עס ווייזט זיך אַרויס — אין יאָר 1897, ווען אויף הונדערט פרויען זענען געווען 115 מענער, און אין 1904 זענען געווען 111 מענער אויף 100 פרויען. צו גרויסע מאָסן האָט דערגרייכט די אי־בערוועלטיקונג פון מענער איבער פרויען באַזונדערס אין די לעצטע יאָרן פאַרן ערשטן קריג. אין 1911 איז די פאַרהעלטע־ניש פון מענער צו פרויען געווען 138 : 100, און אין 1914 — 100 : 154. אין דער קריגסצייט זעען מיר אַ פאַרגרעסערונג פון דער צאָל פרויען איבער די מענער, איבערהויפּט צוליבן רע־קרוטירן די מענער צום מיליטער, אַנטלויפן אין די דערפער און עמיגרירן קיין דייטשלאַנד צוליב אַרבעט.

אין 1914 איז געווען אויף יעדע 100 מענער 110 פרויען,

1915 „ „ „ „ 100 „ 121 „

1916 „ „ „ „ 100 „ 109 „

לויט דער ציילונג פון 1921 איז געווען אויף יעדע 100 מענער 108 פרויען.

דער באַפעלקערונגס־צוזאַמענשטעל לויט די פעלקער

די איינציקע קוועלע אויף צו קאָנטראָלירן די פעלקער־פאַרהעלטעניש אין סאָסנאָוויץ אין דער צייט פון פאַרן יאָר 1918 איז די איינוווינער־סטאַטיסטיק לויט זייער רעליגיע. דער אויסמעסט פון די דאַטן איז קלאָר. פאַר 1914 איז די פּויליש־קריסטלעכע באַפעלקערונג געווען רוימיש־קאַטויליש אין איר רעליגיע; די רוסן וואָס האָבן געשטראָמט קיין סאָסנאָוויץ אין דער רוסישער רעזשים־עפּאָכע זענען געווען פּראַוואָסלאַוון, די דייטשן — עוואַנגעליש, און יידן.

אין יאָר 1897, ד.ה. איידער סאָסנאָוויץ האָט באַקומען שטאָט־רעכט, זענען געווען אין איר:

קאַטאָליקן		30,063
יידן		3,802
אַנדערע		2,424
	צוזאַמען	36,289

און אָט זענען די רעליגיע־פאַרהעלטנישן אין 1911:

קאַטאָליקן		65,837
פּראַוואָסלאַוונע		2,137
עוואַנגעליש־אויגסבורגיש		10,752
מאַריאַוויטן		1,279
יידן		18,012
אַנדערע		81
	צוזאַמען	97,098

פון דער אויבּיקער טאַבעלע זעט מען, אַז די פּאָליאַקן האָבן געבילדעט די מערצאָל פון דער באַפעלקערונג (82.8%), די צאָל פון די יידן איז געווען גאַנץ סאָליד (10.4%). אין דערווירקלעכקייט איז זייער צאָל געווען גרעסער פון אַנדערע פעלקער — ד.ה. רוסן און דייטשן, וואָס זענען דאָ געווען פאַרטרעטן אין אַ נישט גרויסער צאָל (6.8%).

דער צוזאַמענשטעל פון דער סאָסנאָווצער באַפעלקערונג לויט די רעליגיעס האָט זיך גרונטלעך געענדערט אַלס רעזול־טאַט פונעם ערשטן וועלטקריג, ווי מען קען זעען אויף דער פאָלגנדער טאַבעלע אינעם פאַרגלייך פון די רעליגיעס אין יאָר 1921.

די באַפעלקערונג אינעם ציילונגסטאָג, דעם 30 אָקטאָבער 1921 (צוזאַמען) איז געווען 86,497.

קאַטאָליקן	71,485
יידן	13,646
עוואַנגעליקן	753
אַנדערע רעליגיעס	613

די צאָל פון די פּאָליאַקן האָט זיך פאַרגרעסערט בערך מיט 6,000, ווייל אין דער קריגס־צייט האָט מען צוקאָפּטירט צו סאָסנאָוויץ קוואַרטאַלן מיט 10,000 פּאָליאַקן. פאַרהעלטניס־מעסיק איז זייער צאָל געשטיגן פון 66.6% אויף 85.4%. פון דער שטאָט איז פאַרשוווּנדן די דייטשע גרופּע — פון דער עוואַנגעלישער רעליגיע, און די פּראַוואָסלאַווישע רוסן. עס האָט זיך אויך פאַרקלענערט די צאָל יידן. צו לעצט זענען געבליבן פון די פאַרשידענע רעליגיעזע גרופּן פון פאַר 1914 אין 20טן יאָרהונדערט נאָר צוויי: די פּאָליאַקן און די יידן.

לויט דער צווייטער ציילונג פון דער סאָסנאָוויצער באַפעל־קערונג דעם 9טן דעצעמבער 1931 זענען נישט געשעען קיין ענדערונגען אינעם באַפעלקערונגס־צוזאַמענשטעל אין די יאָרן 1921—1931; אויפן ערשטן פּלאַץ קומט די פּוילישע באַפעל־קערונג, און אויפן צווייטן פּלאַץ — די יידן, וואָס פאַרהעלט־ניסמעסיק איז זייער צאָל געשטיגן פון 15.8% אויף 17.6%.

יאָר	אַלג. צאָל פון דער באַפעלק.	קריסטן: די צאָל	קריסטן: %	יידן: די צאָל	יידן: %
1931	118,959	88,154	80.9	20,805	19.1
1937	124,536	97,632	79.3	26,904	20.7
1938	129,610	100,717	77.7	28,893	22.3

מיר שטעלן פעסט, אַז די צאָל יידן איז שטענדיק גע־וואַקסן. עס זענען זייער כאַראַקטעריסטיש די אויפשטייג־ציפערן פון די קריסטן און יידן. דער אויפשטייג פון דער קריסטלעכער באַפעלקערונג אין די יאָרן 1931—1937 האָט באַטראָפן 9478 (אָדער 10.7%); אין דער זעלבער צייט איז די יידישע באַפעלקערונג געשטיגן אויף 6099, אָדער 32.5%. און אַזוי ווי דער אַלגעמיינער צוּוווּקס פון דער סאָסנאָווצער באַפעלקערונג אין יאָרן 1931—1937 האָט באַטראָפן 15,575 איינוווינער, אָדער 14.3%, ווערט קלאָר, אַז אייגנטלעך האָט דער יידישער צוּוווּקס דעצידירט אינעם גרויסן וווּקס פון דער שטאָטישער באַפעלקערונג.

12. גרינדונג פון דער יידישער קהילה

די סאָסנאָווצער יידן האָבן ביזן יאָר 1899 געהערט צו דער יידישער קהילה אין בענדין. נישט געקוקט אויף דער קליינער צאָל יידן אין סאָסנאָוויץ, האָבן זיך שוין אָבער דאָרטן געפונען איבער 350 עטאַט־צאָלער. דאָס באַווייזט, אַז דיווירט־שאַפטלעכע לאַגע פון יידן אין סאָסנאָוויץ איז געווען אַ גוטע.

דער יידישער ישוב איז געווען אַ יונגער און איז געוואַקסן צוזאַמען מיט דער שטאָט. דער קערן פונעם ישוב איז באַ־שטאַנען פון די קלענערע יידישע ישובים אין די דערפער, אָבער מיט זיי האָט מען נאָך נישט געקענט שאַפן די קהילה. אויסער די אייניקע קליינע מנינים, וואָס האָבן זיך אָנגעהויבן אָרגאַניזירן באַזונדערס אין די שבתים און ימים־טובים, האָט מען דעם ערשטן מנין אין סאָסנאָוויץ געשאַפן און גערופן אים „דער שניידערשער מנין".

אין יאָר 1859 זענען אויך פון טשענסטאָכאָוו געקומען יידישע קאָמיסיאָנערן, ווי הענריק רייכער און שמואל גינס־בערג. אין 1862 זענען צוגעקומען אַדאָלף אָפּענהיים, וויליאַם בערגמאַן. ערשט מיט דער אַנטוויקלונג פון די גרובנס, פון די פאַבריקן און האַנדל, האָבן אָנגעהויבן שטראָמען אַהער יידן פון אַלע עקן לאַנד. אין יאָר 1898 האָט סאָסנאָוויץ שוין גע־ציילט צוויי טויזנט יידישע פאַמיליעס. מערסטנס זענען זיי באַשטאַנען פון קאָנסערוואַטיווע און פון פאַרשידנערליי גרופּן חסידים. אַ קליינע גרופּע האָבן מיט זיך געבילדעט די אַסי־מילאַטאָרן, וואָס האָבן זיך גערופן פּאָרגעשריטענע.

צוליב דער אָנגעהעריקייט צו דער בענדינער קהילה זענען די סאָסנאָווצער יידן געווען געצוווּנגען צו פירן זייערע גע־שטאָרבענע אויפן בענדינער בית־עולם, וואָס איז געווען ווייט און איז דערפאַר געווען פאַרבונדן מיט גרויסע שוועריקייטן. אין יאָר 1893 איז אויסגעבראָכן אַ שווערע כאָלערע־עפּידעמיע אין שטאָט, און דעמאָלט האָט מען צום ערשטן מאָל גענומען באַהאַנדלען דאָס פּראָבלעם פון אַ באַזונדערן בית־עולם, וואָס זאָל נישט זיין אָפּהענגיק פון דער בענדינער קהילה. לויט דער איניציאַטיווע פון לייב בענדזינסקי און מיט דער פינאַנסיעלער הילף פון דער משפחה רייכער, איז געשאַפן געוואָרן דער באַ־זונדערער בית־עולם. עס איז דערביי אויך געווען די כוונה אויסצומיידן דאָס פאַרשפּרייטן זיך פון דער עפּידעמיע אין דער געגנט. דער נייער בית־עולם איז געוואָרן שטאַרק אונ־טערשטיצט דורך דער פאַמיליע רייכער, וואָס האָט אויף איי־גענער הוצאות אויפגעשטעלט אַ געביידע פון עטלעכע שטאָק אויף דורכצופירן די לוויה־פּראָצעדור. אַדאָלף אָפּענהיים האָט אויפגעשטעלט אַ געמויערטן פּאַרקאַן, וואָס האָט אַרומגענומען דעם גאַנצן שטח פון בית־עולם. אַדאָם בערגמאַן האָט אויף זיין חשבון אויפגעבויט אַ וואַסער־ברונעם און אויסגעגליכן דעם באָדן.

אין יאָר 1897 איז געוויילט געוואָרן אַ ספּעציעלער קאָ־מיטעט, אין וועלכן עס זענען אַריין: אַדאָלף אָפּענהיים, אַדאַם בערגמאַן, מאָריץ גינצבערג, יערמאַלאָוויטש, פלאַנער, לעאָ־פּאָלד קאָן און פ. מיימאַן. פאָרזיצער איז געווען סטאַניסלאַוו רייכער. דער קאָמיטעט האָט זיך געשטעלט פאַר אַ ציל צו רעגולירן די ענינים פון דער חברה קדישא. אין יענער צייט האָט די בענדינער קהילה געמאַכט געוויסע שטערונגען מיטן ציל צו פאַרמאַכן דעם צייטווייליקן בית־עולם, אָבער די אָר־טיקע מאַכט האָט מסכים געווען צו דעם באַזונדערן יידישן בית־עולם.

אין יאָר 1880 איז הרב אריה־לייב גיטלער געוואָרן מורה־הוראה אין סאָסנאָוויץ. ער האָט פריער אַמטירט אַלס ראש בית־דין אין קראָקע, נאָר זייענדיק אַ רוסישער בירגער האָט אים די עסטרייכישע רעגירונג אויסגעוויזן און ער האָט זיך באַזעצט אין בענדין. מיטן וווּקס פון יידישן ישוב אין סאָס־נאָוויץ איז ער אַהין איינגעלאַדן געוואָרן אַלס ראש בית־דין און האָט אַמטירט ביז צו זיין פּטירה אין יאָר 1888.

באַלד נאָך זיין פּטירה האָבן די חשובסטע באַלעבאַטים פון סאָסנאָוויץ, מיט דער הסכמה פון בענדינער רב, באַשטימט אַלס מורה־הוראה זיין זון, ר' אברהם מאיר גיטלער. ער איז אויפן דאָזיקן פּאָסטן געווען אין סאָסנאָוויץ זיבן־און־דרייסיק יאָר און נפטר געוואָרן ה' חשון תרפ"ו — 1925.

נאָכן אָנערקענען די זעלבשטענדיקייט פון דער סאָסנאָוו־צער קהילה האָט מילער, דער פּיעטריקאָווער גובערנאַטאָר, געפאָדערט, אַז די שטאָט זאָל זיך אויסוויילן אַ רב. אונטערן דרוק פונעם קהילה־ראַט, וועמענס מיטגלידער עס זענען גע־ווען די אַסימילאַטאָרן, איז אין יאָר 1900 אויסגעקליבן געוואָרן הרב דוד שטיינזאַלץ אַלס „קאַזיאָנני ראַבינער" און פּרעדיקער מיט אַ יערלעכן געהאַלט פון טויזנט רובל. הרב גיטלער איז געבליבן ביי זיינע פונקציעס אַלס אב בית־דין.

דער יידישער ישוב אין סאָסנאָוויץ איז געוואַקסן גאָר שנעל און אַנשטאָט די 120 יידן פון 1880, זענען שוין אין יאָר 1897 געווען 2,291 נפשות, אויף דער אַלגעמיינער צאָל 9,848.

אין יאָר 1898 האָט דער פּיעטריקאָווער גובערנאַטאָר באַ־פוילן, אַז די סאָסנאָווצער און בענדינער יידן דאַרפן זיך פאַר־זאַמלען און אויסאַרבעטן זייער שטעלונג בנוגע דער אָפּהענגי־קייט אין דער בענדינער קהילה. כמעט אַלע בענדינער יידן זענען געקומען צו דער פאַרזאַמלונג. פון סאָסנאָוויץ זענען גע־קומען עטלעכע צענדליק מענטשן, מערסטנס פון די פּאָרגע־שריטענע. די פאַרזאַמלונג איז פאָרגעקומען אין דער שול. די בענדינער פאַרשטייער האָבן פאַרטיידיקט דעם שטאַנד־פונקט, אַז די סאָסנאָווצער יידן דאַרפן זיין אָפּהענגיק פון דער בענדינער קהילה, אָבער די מאָטיוון, וואָס זיי האָבן אָנגעגעבן, זענען אויסגעפאַלן זייער בלאַס. נאָך אייניקע טעג איז געקומען די דערקלערונג פון דער רעגירונג, אַז די סאָסנאָווצער קהילה איז אָנערקענט געוואָרן אַלס זעלבשטענדיקע רעליגיעזע אינ־סטיטוציע און איר אונטערליגן אויך די יידן פון דער געגנט: מילאָוויץ, דעמבאָווע גורא, פּאָגאָן', שעלצע, אָסטראַ גורקאַ און מאָנדזשעיעוו. דערביי איז אויך פאָראָרדנט געוואָרן, אַז נאָך פאַרן סוף יאָר דאַרף מען צוטרעטן צו וויילן פאַרשטייער צו דער קהילה, צום ראַבינאַט. די דאָזיקע דערקלערונג איז מצד די סאָסנאָווצער יידן אויפגענומען געוואָרן מיט גרויס צופרידנקייט. עס איז פעסטגעשטעלט געוואָרן דער טערמין

פון די וואַלן. צום ערשטן ועד הקהילה זענען אויסגעוויילט געוואָרן: סטאַניסלאַוו רייכער, ד״ר יעקב גויפעלד, אַדאָלף אָפּענהיים און אַדאַם בערגמאַן (קאַסירער).

די בענדינער קהילה האָט נאָך אַלץ נישט אויפגעגעבן איר קאַמף פאַר אַרונטערנעמען אונטער איר שוץ די סאָסנאָווצער יידן. אין צווישן איז געשטאָרבן איינער פון די אַקטיווסטע פרנסים, אַדאָלף אָפּענהיים, אַ סאָסנאָווצער סוחר, וועלכער האָט פיל מיטגעווירקט פאַר דער אַנטוויקלונג פון יידישן ישוב, האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין אָפענער האַנט פאַר סאָציאַלער הילף. ער איז געשטאָרבן אין עלטער פון 51 יאָר און אין זיין צוואה האָט ער איבערגעלאָזט אַ גרויסע סומע געלט פאַר גרינדן יידישע אינסטיטוציעס אין סאָסנאָוויץ.

מיט דער צייט האָט זיך איינגעשטילט די מחלוקת צווישן די ביידע קהילות. דער טשענסטעכאָווער רב, ר׳ נחום אַש, האָט איינגעשטימט צו באַשווערן לויטן געזעץ דעם ערשטן סאָסנאָווצער ועד הקהילה. דאָס איז פאָרגעקומען מיט גרויס פייערלעכקייט אין דער סאָסנאָווצער שול און עס האָבן זיך דעמאָלט באַטייליקט אויך די רעגירונגס-באַאַמטע מיטן בירגערמייסטער בראש. עס זענען דערביי אָנוועזנד געווען אַלע יידישע איינוווינער פון סאָסנאָוויץ.

אין יאָר 1896 האָט מען, לויט דער איניציאַטיוו פון אייניקע רייכע יידן, אָנגעהויבן בויען די שול. עס איז שוין דעמאָלט געווען ענג אין די חסידים-שטיבלעך און אין דער געדונגענער שול, וואָס מען האָט גערופן „די דייטשע שול״, אויף דער טאַרגאָווע-גאַס. די הויפּט-עסקנים פון דער נייער שול זענען געווען: חיים-יוסף זאַלאַנץ, יהושע פאַכטער, יעקב וויינבערג און יוסף לידזבאַרסקי. אין שטאָט איז דעמאָלט געווען אַ פּראָספּעריטי און די פינאַנסיעלע פראַגע האָט מיט זיך נישט פאָרגעשטעלט קיין שווער פּראָבלעם. אַדאַנק דעם זענען נישט געווען קיין שום שטערונגען פאַרן שנעלן אויפבויען די שול.

די נייע סאָסנאָווצער קהילה האָט זיך אַנטוויקלט לאַנגזאַם און סיסטעמאַטיש. דער ועד הקהילה און דער בודזשעט זענען געוואָרן אָפיציעל באַשטעטיקט און עס האָט זיך געפירט אַ נאָרמאַלע קהילה-טעטיקייט. מען דאַרף דערביי באַמערקן, אַז דער ערשטער ועד הקהילה איז באַשטאַנען פון אַסימילאַטאָרן און זיי זענען געווען איבערגעגעבן דער קהילה.

די רעליגיעזע יידן פון שטאָט זענען געווען צופרידן פון דער טעטיקייט און מיטגעהאָלפן ביים באַזיגן שוועריקייטן. בלויז די פאַנאַטיקער זענען פון צייט צו צייט אַרויסגעטרעטן און קריטיקירט די טעטיקייט פון ועד הקהילה אויף געוויסע אָפּשניטן. ערנסטע חילוקי דעות זענען אויסגעבראָכן ביים באַשטימען דעם רב. די אַסימילאַטאָרן האָבן פאָרגעשלאָגן אַלס רב ר׳ דוד זאַלצשטיין, וועלכער האָט אָבער געהאַט קעגן זיך די קנאים. געזיגט האָבן די אַסימילאַטאָרן און הרב דוד זאַלצשטיין איז באַשטעטיקט געוואָרן דורך דער רעגירונג אַלס קאַזיאָנער ראַבינער.

הרב גיטלער האָט געהאַט די רעליגיעזע ענינים און איז געווען פאַרוואָרפן מיט אַרבעט. אין יענער צייט האָט זיך געוואָנדן צו די קהילה-טוער ר׳ יצחק גליקמאַן, אַן איידעם פונעם וואָלבראָמער רבין, ר׳ אַלטער ראָטענבערג, אַ גאון אין לערנען, און געבעטן מען זאָל אים מאַכן פאַר אַ דיין אין שטאָט. הרב גיטלער האָט אים שריפטלעך מודיע געווען, אַז אָן זיין הסכמה טאָר די קהילה אים נישט אויפנעמען פאַר קיין דיין. עס איז אויסגעבראָכן אַ מחלוקת. דער פאָרזיצער פון דער קהילה, ה׳ רייכער האָט מסכים געווען מיטן הרב גיטלער. דאַקעגן האָט אַ טייל פון די שטאָטישע חסידים געהאַלטן מיט ר׳ יצחק גליקמאַן און לסוף דורכגעפירט, אַז די קהילה זאָל באַשטעטיקן אים אַלס דיין.

נאָך דער פטירה פון הרב גיטלער, אין יאָר 1925, איז הרב גליקמאַן געבליבן ראש בית-דין און געווען אויפן דאָזיקן פאָסטן ביז צו זיין פטירה, ט״ז חשוון תר״ץ — 1929. ער איז געווען זייער באַליבט צווישן אַלע שיכטן פון דער יידישער באַפעלקערונג.

די יידישע קהילה אין סאָסנאָוויץ האָט אין די ערשטע יאָרן זיך געראַנגלט מיט פינאַנסיעלע שוועריקייטן. אין יאָר 1901 זענען אירע הכנסות געפאַלן אויף 3049 רובל. דער בודזשעט האָט געליטן פון אַ דעפיציט פון 2,137 רובל. אין יאָר 1902 זענען אירע הכנסות געווען 945 רובל און דער דעפיציט איז געוואַקסן אויף 3143 רובל. ערשט אין יאָר 1903 האָט זיך די פינאַנסיעלע לאַגע אָנגעהויבן פאַרבעסערן. דער מאַגיסטראַט האָט איבערגענומען אין זיינע הענט דאָס איינקאַסירן די חובות.

שוין אין די ערשטע יאָרן פון איר עקזיסטענץ האָט די קהילה אויפגעשטעלט אין סאָסנאָוויץ אַ סינאַגאָגע פאַר פאַרגעשריטענע, אַ שפּיטאָל, אַ פאַכשול און אויך אַ מקוה מיט אַ באָד אויף אַ הויכן היגיענישן ניוואָ. עס איז געגרינדעט געוואָרן אַ גמילת חסדים-קאַסע, אַ פרויען קאָמיטעט צו העלפן קימפעטאָרינס. עס איז געגרינדעט געוואָרן די „תלמוד תורה״, אַ קאַסע פאַר געבן גיכע הילף אימיגראַנטן, פאַר פאַרשידנערליי נויטבאַדערפטיקע, ווי אויך מעדיצינישע הילף.

מיט באַזונדערע שוועריקייטן האָט זיך געראַנגלט די גמילת חסדים-קאַסע, צו וועלכע די פרומע יידן האָבן זיך באַצויגן מיט אַ געוויסן אומצוטרוי. עס האָט אויך געווירקט די שווערע עקאָנאָמישע לאַגע און זי האָט געציילט גאָר אַ קליינע צאָל מיטגלידער. די געזעלשאַפט האָט נישט געקענט אַנטקעגנקומען מיט דער נויטיקער מעדיצינישער הילף פאַר אָרעמע קראַנקע. די תלמוד תורה אַליין האָט פאַרשלונגען 2400 רובל אַ יאָר, אין דער צייט וואָס די הכנסה האָט באַטראָפן נישט מער ווי 3000 רובל.

די לעצטע וואַלן האָבן אַריינגעבערענגט נייע כוחות אין דער אָנפירונג. עס האָט זיך געשאַפן אַ ראַט פאַר די דערציונגס-ענינים און זיך געשטעלט פאַר אַן אויפגאַבע, אַז דער שטייער פאַר חינוך (5000 רובל) זאָל דינען אויפצושטעלן אַ שול פאַר יידישע קינדער. דער ראַט האָט זיך באַמיט ביי דער רעגירונג צו באַשטעטיקן זיין פאָרשלאַג. אין צווישן איז באַשלאָסן געוואָרן צו געבן מעדיצינישע הילף אָרעמע קראַנקע דורך די אַמבולאַטאָריעס. די פּראָגרעסיווע קרייזן האָבן איבערגעגעבן צו דער דיספּאָזיציע פון ועד אַ סומע פון אייניקע טויזנט רובל אויפצובויען אַ שפּיטאָל.

13. רעליגיעזע און געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס

דער ערשטער ועד הקהילה איז געווען טעטיק אַכט יאָר און האָט געהאַט צו פאַרצייכענען אויף זיין חשבון וויכטיקע פאַרדינסטן לטובת דער יידישער באַפעלקערונג. די מיטגלידער, אַסימילאַטאָרן, זענען געווען רייכע מענטשן און האָבן אַ סך געטאָן פאַרן שאַפן די נויטיקסטע אינסטיטוציעס.

דער צווייטער ועד הקהילה איז באַשטאַנען פון קאָנסערוואַטיווע און פּראָגרעסיווע מענטשן, וואָס האָבן אָבער געפונען אַ געמיינזאַמע שפּראַך אין אַלע ענינים. דער נייער ועד האָט גענומען אין אַכט די אומצופרידנקייט פון דער באַפעלקערונג צוליב דער נישט רעגולערער פאַרטיילונג פון די קהילה־שטייערן. דאָס צוזאַמענשטעלן דעם בודזשעט איז דערפאַר איבערגעגעבן געוואָרן אַ ספּעציעלער קאָמיסיע פון צוועלף מיטגלידער, וואָס האָבן גוט געקענט די מאַטעריעלע לאַגע פון יעדן איינציקן יידן אין סאָסנאָוויץ און אַזוי אַרום צוגעפּאַסט די הויך פון די שטייערן.

אַן ערנסט פּראָבלעם זענען אויך געווען די שולן פאַר יידישע קינדער. אויך דאָס איז געלייזט געוואָרן, און מיטן עפענען די דאָזיקע שולן האָט די גמילת חסדים־געזעלשאַפט באַשלאָסן צו פאַרמאַכן די תלמוד תורה און זיך באַנוצן מיטן פאָנד פאַר גרינדן פאַכשולן מיט וואַרשטאַטן און אָוונט־קורסן. די לייטונג האָט זיך געשטעלט אין פאַרבינדונג מיט יק״א וועגן שאַפן הילף פאַרן אויפבויען אַ געביידע פאַר דער שולע. צו דעם צוועק האָבן אויך געדינט די געלטער פון פאַרשידענע ירושות.

יהושע סלוטשעווסקי, מיטגליד פונעם ועד הקהילה, איז אויך געווען טעטיק אַלס גבאי אין דער חברה קדישא, צוזאַמען מיט לייב פעדערמאַן און יעקב שטאַהל. אינעם יאָר 1907 איז איינגעפלאָסן אין געריכט אַן אָנקלאַגע קעגן זיי. פישהאָף און פייכטער האָבן זיי באַשולדיקט אין אויספּרעסן קבורה־געלט. אינעם באַשולדיקונגס־אַקט איז אָנגעגעבן געוואָרן, אַז צוליב דעם מאָנאָפּאָל אויפן בית־הקברות, פּרעסן זיי אויס געלט ביי די קרובים פון די פאַרשטאָרבענע. עס זענען דאָרט אָנגעגעבן פאַקטן פון פאָדערן קבורה־געלט ביי אַן אלמנה, וואָס האָט נישט געהאַט צו באַצאָלן און דעם טויטנס קערפּער איז איבערגעלאָזט געוואָרן אָן טיפּול צוויי טעג. דערנאָך האָבן די גבאים געהעכערט די סומע אויף צוויי טויזנט רובל און די קינדער פונעם געשטאָרבענעם האָבן דעם מת איבערגעפירט קובר צו זיין אויפן בית־עלמין אין מאָנדזשיעוו. סלוטשעווסקי האָט דאַן טעלעפאָנירט צו דער חברה קדישא אין מאָנדזשיעוו און געפאָדערט זיי זאָלן זיך נישט פאַרנעמען מיט דער קבורה. די קינדער האָבן דערפאַר געמוזט איבערפירן דעם מת צוריק קיין סאָסנאָוויץ. נאָך לאַנגע אונטערהאַנדלונגען איז דערליידיקט געוואָרן די קבורה פאַר דער סומע פון 1200 רובל.

דער פּראָקוראָר האָט איבערגעשיקט דעם באַשולדיקונגס־אַקט צום גענעראַל־גובערנאַטאָר קיין וואַרשע און פון דאָרט איז געקומען די פאַראָרדענונג, אַז דער פּיעטריקאָווער גובערנאַטאָר זאָל גרינטלעך אויספאָרשן דעם ענין. די אויספאָרשונג האָט געפירט דער שעף פונעם סאָסנאָוויצער אויספאָרשונגס־אַמט. די אַרויסגערופענע עדות האָבן באַשטעטיקט די פאַקטן. די גבאים האָבן געטענהט, אַז זיי זענען נישט מחויב צו ענטפערן אויף אַלע פראַגן פונעם פאַרשטאָרבענעמס קרובים. דער באַשולדיקטער סלוטשעווסקי, וואָס איז אויך געווען אַ מיטגליד פון אויפזיכטס־ראַט, האָט דערקלערט, אַז דאָס געלט האָט ער אויסגעגעבן פאַר קהילה־צוועקן.

אויך די פאַמיליע פישהאָף האָט אָנגעקלאָגט די סאָסנאָווצער חברה קדישא פאַר נעמען פון איר 1500 רובל קבורה־געלט. דעם 2־טן סעפּטעמבער 1908 איז אַרויסגעגעבן געוואָרן דער באַשלוס איבערצופירן דעם גאַנצן ענין צום פּראָקוראָר פון פּיעטריקאָווער קרייז־געריכט. דער באַשלוס איז שפּעטער אַנולירט געוואָרן דורכן גענעראַל־גובערנאַטאָר אין וואַרשע. דער פּראָצעס האָט זיך אין אַ צייט אַרום געפירט אין פּעטערבורג און האָט זיך געצויגן ביז צו דער ערשטער וועלט־מלחמה און לסוף האָבן די צדדים זיך איבערגעבעטן.

צו דער דריטער קאַדענץ זענען געוויילט געוואָרן אין ועד הקהילה: משה פישל, יהושע פאַכטער און משה קעניגסבערג. אין דער פערטער קאַדענץ: משה פישל, אַדאַם בראַניצקי און גרונם סאַפּיר. דאָס זענען געווען די לעצטע וואַלן אין דער תקופה פון צאַריזם.

די פינפטע קאַדענץ איז אויסגעפאַלן אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע, אין יאָר 1917. דעמאָלט זענען אַריין אין ועד פאָלגנדיקע מיטגלידער: ישראל־משה וויינרעב, חיים־יוסף זאַיאָנץ, מענדל שפּיראַ, הערץ ליפּשיץ און לייבוש זענדל. זיי האָבן אַמטירט ביז צו די וואַלן אין יאָר 1924.

אין יאָר 1924 זענען געוויילט געוואָרן פינף ציוניסטן און פינף אָרטאָדאָקסן. אַלס פאָרזיצער איז אויסגעוויילט געוואָרן אברהם פערלמאַן. לייביש זענדל איז געווען דער פאָרזיצער פון ועד. פאָרזיצער פונעם ראַט איז געווען ד״ר טוביה מעלאָדיסטאַ, זיין פאַרטרעטער — לייבוש שווייצער. אין יאָר 1928 ווען ד״ר פערלמאַן איז געשטאָרבן איז געוואָרן פאָרזיצער לייבוש זענדל, וועלכער איז געווען טעטיק ביזן יאָר 1935, ווען דער ראַט פונעם ועד הקהילה האָט זיך אויפגעלייזט צוליב דער שווערער פינאַנסיעלער לאַגע און אויך איבער שאַרפע סכסוכים, וואָס זענען אויסגעבראָכן צווישן דעם ראַט און דעם ועד הקהילה אין צוזאַמענהאַנג מיט די רבנות־וואַלן. די רעגירונג האָט דעמאָלט נאָמינירט אַ קאָמיסיע מיט ר׳ בעריש טענצער בראש, וואָס האָבן אָנגעפירט מיט די קהילה־ענינים.

אין סעפּטעמבער 1935 זענען ווידער פאָרגעקומען וואַלן צו דער קהילה און די באַזונדערע אינסטאַנצן. דער צוזאַמענשטעל פונעם לעצטן ועד הקהילה איז געווען: שלמה לייזעראָוויטש — פאָרזיצער (אַ ציוניסט), שמחה ווילטשיק, וויצע־פאָרזיצער — ראובן טשאַפּניק, אייזיק לייב פייערמאַן, שלמה־חיים וואַרמאַן (רעליגיעז־ווירטשאַפטלעכער בלאָק), דוד לעוואַרטאָווסקי, יצחק־לייבוש שטיינפעלד (מזרחי), שלום פּילץ (ליגע פאַרן אַרבעטנדיקן ארץ־ישראל), שלמה־נחום לאַנגער (האַנטווערקער), משה קייזער (אגודה). דער ראַט איז באַשטאַ־

נען פון פאָלגנדיקע חברים: יוסף מייטליס — פאָרזיצער (רעליגיעז־ווירטשאַפטלעכער בלאָק), בערנאַרד יאַסני — וויצע־פאָרזיצער (רעוויזיאָניסטן), שלמה דאַלעסמאַן, חיים דאַנציגער, דוד לענטשנער, אברהם ליבערמאַן (רעליגיעז־ווירטשאַפטלעכער בלאָק), ד״ר טוביה מעלאָדיסטאַ (ציוניסט), יוסף גאָלדבערג (ליגע פאַרן אַרבעטנדיקן ארץ־ישראל), ד״ר הערש ליבערמאַן (לינקע פועלי־ציון), ברוך זשעפּקאָוויטש (מזרחי), ברוך סעצעמסקי (אגודה), יואל דיאַמאַנט (האַנטווערקער), ברוך־דוד דודקעוויטש (קליינהענדלער) אברהם ראַטנער (אומפּאַרטייאיש רעליגיעזע). דעם 5־טן דעצעמבער 1938 איז ראובן טשאַפּניק אַרויס פון קהילה־ראַט און אויף זיין אָרט איז געקומען מענדל טשעכאָווסקי. דעם 18־טן יאַנואַר 1939 איז אויפן אָרט פון יצחק שטיינפעלד געקומען משה מערין.

דער יערלעכער בודזשעט פון דער קהילה איז געווען אַן ערך 200,000 זלאָטיס. אין יאָר 1938 זענען אין סאָסנאָוויץ געווען 2628 עטאַט־צאָלער (פון 5—1000 זלאָטיס). די הויפּט־הכנסות פון דער קהילה זענען געווען: עטאַט, שחיטה און דער בית־עלמין. די אַלגעמיינע סומע, וואָס איז געגאַנגען אויף סאָציאַלער הילף, רעליגיעזע און קולטור־אינסטיטוציעס, האָט אין יאָר 1938 באַטראָפן 50,000 זלאָטיס, ד.ה. 25 פּראָצענט פונעם גאַנצן בודזשעט.

די קהילה האָט באַשעפטיקט 25 באַאַמטע, פון דעם 5 אין ביוראָ. די שטאָט סאָסנאָוויץ און אומגעגנט האָט געציילט 125,000 איינוווינער, פון דעם 27,000 יידן, וואָס זענען געווען 22 פּראָצענט פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג.

14. רבנים און דיינים

סאָסנאָוויץ האָט נישט געהעאַט אונטער זיך קיין רייכע געשיכטע, האָט נישט געהאַט קיין אַלטן בית־עולם מיט אַלטע מצבות, עס זענען דאָרט נישט געבליבן קיין שפּורן פון אַלטע שולן, פון קעניגלעכע פּאַלאַצן. סאָסנאָוויץ איז געווען יונג און ניי, אַ נייע שטאָט, וואָס האָט נאָר וואָס אָנגעהויבן צו קאָכן מיט שטאָטיש לעבן. אין משך פון איניקע צענדליק יאָרן איז סאָסנאָוויץ געוואָרן אַ מאָדערנע שטאָט און איז אַדאַנק איר געאָגראַפישער לאַגע געוואָרן אַ סטראַטעגישער פונקט פון דער ערשטער מדרגה, אַ וויכטיקער האַנדל־און קאָמוניקאַציע־צענטער, האָט דורכגעמאַכט אַן אינטענסיוון וווקס און געצויגן צו זיך אַלץ נייע שטראָמען מענטשן.

דער יידישער ישוב אין סאָסנאָוויץ איז באַשטאַנען פון פאַרשידענע שיכטן. עס זענען דאָרט געווען יידן פון פּוילן און ליטע, פון לאַטוויע און גאַליציע. עס האָבן דאָרט געבלאָזן די ווינטן פון מערב, געברענגט מיט זיך בילדונג און אַסימילאַציע. די קהילה־פּרנסים האָבן זיך גערופן „פּוילישע פאָלקס־קינדער פונעם אַלטן טעסטאַמענט״. געווען אויך פּשוטע פרומע יידן און חסידים. די רעליגיעזע און וועלטלעכע שטרעמונגען האָבן נישט געפירט צווישן זיך קיין קאַמפן. יעדע פון זיי האָט ממשיך געווען איר וועג און איר התנהגות.

איידער סאָסנאָוויץ איז געווען אַ זעלבשטענדיקע קהילה און געהערט צו דער אַלטער קהילה אין בענדין, איז די השפּעה פון בענדינער רב געווען דאָרט אַ שטאַרקע, פּונקט ווי איבערן גאַנצן זאַגלעמביער יידנטום. איבער אַלע יידישע ענינים האָט געהאַט די השגחה דער בענדינער ראַבינאַט. דער רב, ווי דער ראש בית־דין, האָט געגעבן רשות די דרשנים צו האַלטן דרשות אין שטאָט. אונטערן פאָרזיץ פון רב האָט מען געוויילט די פּרנסים.

מיט דער צייט איז די אויטאָריטעט פון רב געוואָרן עטוואָס באַגרענעצט לטובת די קהילה־פּרנסים. דער רב האָט געהאַט הכנסות פון חתונות און גטן און ברית־מילה, שכר טירחה פאַר באַשטעטיקן דאָקומענטן, ווי אויך פון דין־תורהס.

מיר וועלן זיך אָפּשטעלן נאָר אויף די רבנים, וואָס האָבן מיט זייער אויטאָריטעט געהאַט אַ השפּעה אויך אויף די סאָסנאָווצער יידן. דער ערשטער איז געווען הרב יצחק קימעלמאַן, וועלכן מען האָט גערופן „דער אַלטער רב״, איז געווען רב זינט דעם יאָר תרכ״ו — 1866, מיט אַ געהאַלט פון 360 רובל, אויסער דער דירה און אַנדערע הכנסות. הרב קימעלמאַן האָט זיך דערוואָרבן די סימפּאַטיע פון די שטאָטישע יידן און איז געווען אָנגעזען אין אַלעמענס אויגן. צו אים האָבן זיך געוואָנדן אויך מיט דין־תורהס די יידן פון סאָסנאָוויץ און פון דער אומגעגנט, האָבן אים אויך איינגעלאַדן צו קומען קיין סאָסנאָוויץ אויפצוקלערן און אויסגלייכן פאַרשידענע ענינים. מיט זיין פּסק־דין האָבן זיך גערעכנט אויך יוריסטן. אין יענער צייט האָבן יידן זעלטן זיך געוואָנדן צום געריכט זוכן דאָרט גערעכטיקייט. דער רב איז געווען אַ ראַדאָמסקער חסיד. דער בעל „תפארת שלמה״ האָט פון אים שטאַרק געהאַלטן צוליב זיין קלוגשאַפט. ער איז אויך געווען אָנגעזען צווישן די רוסישע באַאַמטע. זיין איידעם, הרב יצחק טוביה פרידע איז געווען רב אין מאָנדזשיעוו. הרב קימעלמאַן איז נפטר געוואָרן דעם 20־טן יוני 1893 — תרנ״ג.

אַלס צייטווייליקער פאַרטרעטער איז באַשטימט געוואָרן דער דאָרטיקער מו״צ רב יהושע טעלנער, וועלכן מען האָט גערופן: רב יהושעלע דיין. שוין אַלס בחור האָט ער געהאַט אַ נאָמען אַלס גרויסער עילוי, געבוירן אין בענדין און גוט געקענט אַלע יידישע ישובים אין זאַגלעמביע. די סאָסנאָווצער יידן האָבן זיך באַצויגן צו אים מיט גרויס רעספּעקט. ער איז אָבער געווען רב נישט מער ווי דריי חדשים, ווייל די רעגירונג האָט געפאָדערט פון דער קהילה אויסצוויילן אַ נייעם שטענדיקן רב. דעם 2־טן סעפּטעמבער 1893 איז אַלס בענדינער רב

אויסגעוויילט געוואָרן רב ישכר בער גרויבאַרד, וואָס איז פריער געווען רב אין שעדלעץ. ער איז געווען אַן אויסגעצייכנטער רעדנער, אַ גרויסער למדן מיט אַ סך חכמה און אַ וואַרעם יידיש האַרץ. אין דער יוגנט האָט מען אים גערופן „דער שרענסקער עילוי". ער איז געווען פון די גדולי הלכה אין פוילן.

ער האָט געשאַפן זיין באַרימט ספר „דברי ישכר" און ווי אַ גרויסער גאון געמיינט צו זיצן רויק, לערנען און פסקנען שאלות. אָבער עס האָט זיך אויף אים אָנגערוקט די רוגזה פונעם יידישן סאָסנאָוויץ, וואָס האָט דעמאָלט אָנגעהויבן מאַכן גרויסע אָנשטרענגונגען צו ווערן אַ זעלבשטענדיקע און אומאָפּהענגיקע קהילה. הרב גרויבאַרד האָט זיך געפילט באַוועלט דורך די סאָסנאָווצער יידן.

הרב גרויבאַרד איז געווען פון די איניציאַטאָרן פונעם ערשטן רבנישן קאָנגרעס אין דער גאַנצער פּיעטריקאָווער גובערניע, וואָס איז פאָרגעקומען אין יאָר 1909 און האָט באַהאַנדלט די ענינים פון חיזוק הדת און די לאַגע פון די רבנים אין יענער געגנט.

אין יאָר תרס"ט, פאַרן קאָנגרעס פון די רבנים אין פּוילן, האָט הרב גרויבאַרד אַרויסגעלאָזט אַן אויפרוף צו אַלע פּוילישע רבנים א.ד.ט. „אבל שמים אנחנו", אין וועלכן ער האָט אויסגעדריקט זיין באַדויערן פאַרוואָס די רעגירונג דאַרף דערמאָנען די יידישע פאָרשטייער די אומאָרדענונג, וואָס עס הערשט אין דעם רעליגיעז־געזעלשאַפטלעכן לעבן. דער רב האָט גערופן צו אַ פאַרשטאַרקטער טעטיקייט פאַר תורה און יידישקייט.

אויף דעם זעלבן קאָנגרעס, וואָס איז פאָרגעקומען אויף דער פאָדערונג פונעם רוסישן אינערן־מיניסטער, האָט דער רב אין זיין דערעפענונגס־רעדע באַטאָנט די נויטווענדיקייט איינצושליסן אינעם פּראָגראַם פון דער קומענדיקער אַרבעט אויך דאָס פּראָבלעם פון פאַרבעסערן דיווירטשאַפטלעכע לאַגע פון די פּוילישע יידן. אין יאָר תר"ע — 1910, ווען ער איז דערשינען אַלס פאַרטרעטער פון דעם פּוילישן יידנטום אין דער רבנים־קאָמיסיע, וואָס איז געשאַפן געוואָרן ביים אינערן־מיניסטעריום אין פּעטערבורג, האָט ער אַ סך אויפגעטאָן פאַר פאַרבעסערן די לאַגע פון די יידן. צום סוף האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די צאַרישע רעגירונג איז נישט פאַראינטערעסירט אין לינדערן איר פּאָליטיק צו די יידן און די רבנים־קאָמיסיע איז געווען געצוווּנגען צו רעדוצירן איר טעטיקייט.

דער רבנים־קאָנגרעס האָט געשפּילט אַ גרויסע ראָל אין לעבן פון מיליאָנען יידן אין רוסלאַנד. רב ישכר־בער האָט ממש מקדש השם געווען מיט זיינע אויפטריטן און דערקלערונגען פאַר די רעגירונגס־לייט וועגן דעם מהות פון יידישער מאָראַל און יידישן חינוך. אויך נאָכן איבעררייסן די פאַרבינדונג צווישן דער סאָסנאָווצער און בענדינער יידישער קהילה איז הרב גרויבאַרד געבליבן דער פאָרשטייער פון גאַנצן יידישן זאַגלעמביע. אין יאָר 1965 זענען זיינע עצמות געבראַכט געוואָרן צו קבורה אויפן הר המנוחות אין ירושלים. די זאַגלעמביער יידן אין ישראל זענען יעדעס יאָר עולה־רגל קיין ירושלים צו זיין יאָרצייט, כ"ה חשוון.

אין די יאָרן 1860—1865 האָבן אין סאָסנאָוויץ זיך באַזעצט אַ סך פּינטשעווער יידן. צווישן זיי איז אויך געווען הרב לייבוש גיטלער.

מיטן וווּקס פון יידישן ישוב האָט זיך געפילט די נויטווענדיקייט צו שאַפן אין סאָסנאָוויץ אַ בית־דין. מיט דער הסכמה פון בענדינער רב האָט זיך ר' אברהם גאַנצווייך פון זאַוויערטשע באַזעצט אין סאָסנאָוויץ און געוואָרן דאָרט דיין. אין משך פון די צוויי יאָר, וואָס ער איז דאָרט געווען, איז נישט געווען קיין שלום צווישן אים און דעם דיין גיטלער, און ער איז דערפאַר אַוועק פון שטאָט. באַלד נאָך אים איז געקומען הרב יצחק גליקמאַן, וועלכן מען האָט אין אָנהויב אויך נישט אויפגענומען פריינדלעך. ער איז אָבער דאָך געוואָרן דיין און דערנאָך אַוואַנסירט אויף רב.

ר' יצחק גליקסמאַן, וועלכן מען האָט גערופן ר' איציקל איז געבוירן געוואָרן אין יאָר תרל"ו (1876) אינעם הויז פונעם זשולקעווער רבין, ר' אַלטער רוקח, אַ קרוב פונעם בעלזער רבין. שוין אין זיינע יוגנט־יאָרן האָט ער אַרויסגעוויזן גאונישע פעאיקייטן, אַלס צוועלף־יאָריק ייִנגל האָט ער שוין באַקומען סמיכות און איז געקרוינט געוואָרן מיטן טיטל „דער זשולקעווער עילוי". ער האָט חתונה געהאַט מיטן וואָלבראָמער רבינס טאָכטער און איז ביי זיין שווער געזעסן אויף קעסט על התורה ועל העבודה. נאָך זיין פּטירה האָט אים פאַרטרעטן זיין זון ר' יהושע.

אין דער צייט פון דער רוסישער הערשאַפט איז סאָסנאָוויץ געווען די איינציקע שטאָט אין זאַגלעמביער קרייז, וואָס האָט געהאַט אַ „קאַזיאָנער ראַבינער". דאָס איז געווען הרב דוד זאַלצשטיין, וועמענס איינציקע אויפגאַבע איז געווען צו פירן דעם רעגיסטער פון געבוירטן און טויטן, פון חתונות א.א. אין דער קהילה.

אין סאָסנאָוויץ איז אויך געווען דיין און ראש הישיבה הרב שלמה שטענצל, אַן איידעם פון ר' מאָטל שוחט (צווייגנהאַפט), וואָס איז פריער געווען ראש ישיבה אין אַלט סאָסנאָוויץ און דערנאָך אין שטאָטישן בית המדרש און איז געוואָרן איינער פון די גייסטיקע פירער אין שטאָט. געבוירן איז ער אין טשעלאַדזש (אב תרס"ו). שוין גאָר יונג האָט ער זיך אַרויסגעוויזן מיט זיינע גרויסע פעאיקייטן, האָט זיך אויסגעצייכנט מיט חריפות און בקיאות און איז ווירקלעך אויסגעוואַקסן אַ גרויסער למדן. אין סאָסנאָוויץ, ווו ער איז געווען דיין אין משך פון צען יאָר, האָט מען זיך באַצויגן צו אים מיט גרויס דרך־ארץ. זיינע חידושי תורה זענען געדרוקט געוואָרן אין די חשובסטע רעליגיעזע צייטשריפטן. הרב שטענצל האָט אין סאָסנאָוויץ געפירט אויך אַ ישיבה, ווו עס האָבן געלערנט פיל תלמידים. ער איז נפטר געוואָרן גאָר יונג, אַלט זייענדיק קוים 35 יאָר. נאָך זיין פּטירה האָבן זיינע קרובים פאַרעפנטלעכט זיינע כתובים אין ספר „קהילת שלמה".

הרב חנוך יונגסטער, וואָס איז געווען מורה־הוראה אין קאַטערינאַ, איז געווען באַרימט אין דער געגנט אַלס גרויסער למדן, אַ תלמיד פונעם סאָכאַטשעווער רבין און האָט זיך אויך באַטייליקט צוזאַמען מיטן סאָסנאָוויצער רב יצחק גליקמאַן אין שווערע דין־תורהס. אויך זיין ברודער ר' חיים יונגסטער איז

געווען אַ גרויסער למדן און אַ בעל מידות. האָט געהאַט א שם מיט זיין איידלקייט צווישן די בענדינער באַלעבאַטים. ר׳ חנוך־הענעך האָט צום סוף פאַרלאָזט דאָס רבנות און איז אַריבער וווינען אין בענדין. אויף זיין אָרט איז געקומען זיין איידעם אַלס מורה־הוראה אין קאַטערינאַ. ער איז נפטר געוואָרן אין יאָר 1934 אין עלטער פון 63 יאָר.

זיין איידעם הרב יונתן שטאַרק איז געווען מוראה־הוראה אין קאַטערינע און דערנאָך איז ער געוואָרן רב אין סאָסנאָוויץ. ער האָט אַ סך אויפמערקזאַמקייט געשאָנקען דער רעליגיעזער טעטיקייט אין שטאָט און די יידישע באַפעלקערונג האָט זיך צו אים באַצויגן מיט גרויס דרך־ארץ. זיינע דרשות אין בית־המדרש האָבן מיטגעריסן די צוהערער. מיט זיינע מידות טובות האָט ער געדינט ווי אַ ביישפיל פאַר אַנדערע, האָט פיל געהאָלפן פאַרבאָרגענע אָרעמעלייט. ער איז אומגעקומען אין אוישוויץ.

אין וויגוויזדאָוו האָט געוווינט ר׳ יעקב שוחט (מאַקאָווער), מיט וועלכן די רבנים האָבן זיך שטאַרק גערעכנט ביים פסקנען אַ קאָמפּליצירטע שאלה. זיין פרוי איז געווען דעם בענדינער רבס שוועסטער און מען האָט וועגן איר דערציילט, אַז זי האָט געקענט אויסנווייניק גאַנץ משניות און מדרש. מורה־הוראה אין וויגוויזדאָוו איז אויך געווען הרב מענדל הכהן שוואַרץ. יעדן שבת האָט ער אין שול געהאַלטן אַ דרשה צו וועלכער עס פלעגן קומען הערן מענטשן פון אַלע שיכטן, אויך פּראָסטע לייט, ביי וועלכע ער איז געווען שטאַרק פאַרערט און געליבט. צוליב זיין שטרענגקייט און טריפה מאַכן דעם רבס שאלות, מיט וועלכע מען פלעגט צו אים קומען, האָט מען אים גערופן „רבי טרפון״. אויף די עלטערע יאָרן איז ער אַריבער קיין סאָסנאָוויץ.

די אַלע רבנים און דיינים, וואָס איך האָב דאָ דערמאָנט, האָבן אַמטירט אין סאָסנאָוויץ אין דער צייט פאַרן ערשטן וועלט־קריג.

15. חסידים און רביים

צווישן די ערשטע יידן, וואָס האָבן זיך באַזעצט אין סאָסנאָוויץ, זענען אויך געווען חסידים. אינעם „שניידער מנין״, דאָס ערשטע שטיבל פון די סאָסנאָווצער יידן, האָבן געדאַווענט האַנטווערקער, מערסטנס שניידער און שוסטערס, צווישן וועלכע עס זענען אויך געווען חסידים פון פאַרשידענע הייף. די דאָזיקע חסידישע יידן האָבן אויך געהאָלפן צום וווקס פון דער יידישער באַפעלקערונג אין סאָסנאָוויץ. זיי האָבן אַראָפּגעברענגט קרובים און פריינד פון אַנדערע שטעטלעך און דאָ געהאָלפן זיי זיך איינאָרדענען, געשאַפן אַרום זיך אַן אַטמאָספער פון ברידערלעכקייט און הילפס־גרייטקייט.

אין סאָסנאָוויץ גופא זענען דעמאָלט נישט געווען קיין רביים, אָבער די חסידים האָבן זיך געפונען אונטערן איינפלוס פונעם אישפּיצינער רבין, ר׳ בעריש פּראַמער און רבי שלמה בוכנער אין קזשאַנעוו. נאָך דעם פּוילישן אויפשטאַנד אין די זעכציקער יאָרן זענען שטרענגער אָפּגעהיטן געוואָרן די גרענעצן צווישן רוסיש פּוילן און עסטרייכישן גאַליציע און די אישפּיצינער און קזשאַנאָווער חסידים פון זאַגלעמביע האָבן נישט געקענט באַזוכן זייערע רביים. דער ראַדאָמסקער רבי, דער „תפארת שלמה״, האָט געפלעגט וואַרענען קעגן דער השפּעה „פון יענער זייט גרענעץ״, פון וואַנען עס האָבן געבלאָזן די השכלה־ווינטן.

מיט דער צייט איז דער „ערשטער מנין״ געוואָרן צו קליין און די אָרטיקע טוער האָבן אָפּגעדונגען אַ הויז אויף דער טאַרגאָווע־גאַס און דאָרט איז געוואָרן דער גרויסער בית־המדרש פאַר אַן ערך פופצן מנינים יידן. אין אַ קורצער צייט שפּעטער, אין יאָר 1894, האָט מען אויפגעבויט די סינאַגאָגע. אין יענער צייט האָבן די חסידים אויך אָנגעהויבן טראַכטן וועגן שאַפן אייגענע שטיבלעך.

דעם ערשטן חסידישן קלויז האָבן געעפנט די ראַדאָמסקער חסידים אין הויז פון נתן ווינער. אין דער זעלבער צייט האָבן אויך די סאָכאַטשעווער חסידים געעפנט אַן אייגענעם קלויז. דערנאָך האָבן זיך געעפנט שטיבלעך פון די גערער חסידים, פון די אַלעקסאַנדרער, אַמשינאָווער, ראַדאָשיצער, קרימילאָווער א.א. געווען אויך חסידים, וואָס האָבן נישט געהאַט קיין אייגן שטיבל און זיך אויסגעמישט אין די אַנדערע חסידים־שטיבלעך. אַזוי איז ר׳ לייב ענגלאַרד, געווען אַ באַיאַנער חסיד, ר׳ מלך מילכיאַר — אַ גראָדזשיסקער חסיד, אָבער פּונקט ווי אַ סך אַנדערע האָבן זיי געדאַווענט אין שטיבלעך, וואָס האָבן געהערט צו אַנדערע חסידים.

דעם אויבנאַן צווישן די חסידים האָבן פאַרנומען די גערער און אַלעקסאַנדרער. נאָך זיי זענען געקומען די סאָכאַטשעווער און ראַדאָמסקער און שפּעטער אויך די קרימילאָווער.

ר׳ דודל לעלעווערס אייניקל, ר׳ אַלטער, האָט אין יאָר תרע״א, צוריקקומענדיק פון ארץ־ישראל, זיך באַזעצט אין סאָסנאָוויץ און טויזנטער חסידים האָבן גענומען שטראָמען צו אים נאָך עצות און ברכות. מען האָט אים גערופן „דער ירושלימער רבי״ און ער איז געוואָרן שטאַרק באַרימט אַלס בעל מופת. אין אָנהויב האָבן אים די רוסישע באַאַמטע באַטראַכט אַלס פרעמדן בירגער און געמאַכט אים פאַרשידענערליי פאָרמעלע שוועריקייטן, אָבער מיט דער צייט איז זיין אָנזען צווישן די יידן שטאַרק געוואַקסן און אויך די פאָרמעלע שוועריקייטן זענען אַוועקגעפאַלן. ער איז נפטר געוואָרן כ״ה אלול תרצ״ג. זיין ארון האָט מען אַריבערגעפירט קיין ארץ־ישראל און מען האָט אים קובר געווען אין ירושלים. זיין אָרט אין סאָסנאָוויץ האָט פאַרנומען זיין איידעם און קרוב, רבי מרדכי־אליעזר־מנחם בידערמאַן. ער האָט אויך אַלע יאָרן געשטרעבט

עולה צו זיין קיין ירושלים, אָבער עס איז אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט־מלחמה און ער איז אומגעקומען אויף קידוש השם.

נאָך אין יאָר תר״ס איז אַריבער קיין סאָסנאָוויץ איינער פון דער פּרדס־דינאַסטיע, וואָס האָט געוווינט אין סטאַשעוו, רבי דודל פּרדס. זיין הויז איז באַרימט געוואָרן ווי אַ טרערן־אינדזל וווהין עס פלעגן קומען הונדערטער און טויזנטער יידן, וואָס דער גורל האָט זיי געשלאָגן און זיי האָבן אין הויז פון ר׳ דודל פּרדס געפונען אַן אָנשפּאַר. ר׳ דודל איז געווען אַ דינאַמישע און שטורמישע פּערזענלעכקייט און האָט מיט־געריסן זיינע חסידים. נייע און אַלטע חסידישע ניגונים האָבן זיך געהערט אין זיין הויף טאָג און נאַכט, אין געוויינלעכע שבתים און אין ימים־טובים. יעדעס יאָר צו די ימים־נוראים האָט דער מנגן פון הויף געשאַפן נייע ניגונים, וואָס האָבן זיך שנעל פאַרשפּרייט צווישן די חסידים.

ר׳ דודל איז נפטר געוואָרן אין סאָסנאָוויץ ח׳ אייר תרפ״ב אין עלטער פון 78 יאָר. זיין אָרט האָט פאַרנומען איינער פון זיינע דריי זין ר׳ ישראל יעקב. זיין איידעם ר׳ יעקב־שמעון שטערנשוס האָט זיך באַזעצט אין ירושלים, ווו ער האָט אַרויס־געגעבן זיין ספר „שאגת ירושלים״. ר׳ ישראל־יעקב איז אומ־געקומען דורך די דייטשע נאַציס.

אין סאָסנאָוויץ האָט זיך אויך באַזעצט דער פּינטשעווער רבי, ר׳ אליעזר פּינקלער, דעם ראַדאָשיצערס אַן אייניקל, געבוירן אין תר״ך (1860). ר. אליעזר האָט זיך אויסגעצייכנט ווי אַ גרויסער מנגן, וועמענס ניגונים האָבן געהאַט אַ גרויסע השפּעה אויף זיינע צוהערער און געוועקט צו תשובה און מע־שים טובים. ער איז פריער געווען אין קעלץ. ערשט ביים סוף פון יאָר תרפ״ט האָט ער זיך אַריבערגעצויגן קיין סאָסנאָוויץ און זיין השפּעה אויף די זאַגלעמביער יידן איז מיט יעדן טאָג געוואָרן אַלץ שטאַרקער, צוגעצויגן אַ סך חסידים און מיט דער צייט איז ער געוואָרן באַרימט ווי איינער פון די גרויסע פּוילישע רביים. צו אים האָבן געשטראָמט אַ סך פּשוטע יידן, שניידער, שוסטערס, מאַרק־סוחרים, דאָרפסגייער, קצבים א.א. מען האָט זיי גערופן „פּראָלעטאַרישע חסידים״. ער איז נפטר געוואָרן י׳ שבט תרצ״ז אין עלטער פון 77 יאָר. אַלס זיין פאַר־טרעטער איז געקרוינט געוואָרן זיין עלטסטער זון, ר׳ פּנחס־יששכר, וואָס האָט ממשיך געווען דעם וועג פון זיין גרויסן פאָטער. ער איז אומגעקומען דורך די דייטשע נאַציס.

דער ראַדאָמסקער רבי, ר׳ שלמה הענעך ראַבינאָוויטש האָט זיך באַזעצט אין סאָסנאָוויץ ערשט נאָכן סוף פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. ער איז געווען דער פערטער דור פור־נעם גרינדער פון דער ראַדאָמסקער דינאַסטיע, דער „תפארת שלמה״. געבוירן אין ראַדאָמסק אין יאָר תרמ״ב, אין די יונגע יאָרן געלערנט ביים אָמסטעוווער גאון און אַרויסגעוויזן אוי־סערגעוויינלעכע פעאיקייטן, חכמה און שאַרפזין, און איבער אַלעם אַ וווּנדערלעכן זכרון. זיינע חידושים אין הלכה זענען געדרוקט געוואָרן אין פאַרשידענע שאלות און תשובות. ער האָט חתונה געהאַט מיט אַ טאָכטער פון ר׳ דודל לעלעווערס הויז און האָט זיך גענומען צום מסחר, ביי וועלכן ער האָט מצליח געווען, האָט געהאַט פאַרצווייגטע האַנדלס־באַציונגען אין פאַרשידענע שטעט און לענדער. ערשט נאָך דער פּטירה פון זיין פאָטער ר׳ יחזקיאל (חשוון, תרע״א), האָט ער איבער־גענומען דאָס רביסטווע, אָבער אין דער זעלבער צייט האָט ער ווייטער געפירט זיינע געשעפטן.

ביים אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט ער זיך געפונען אין האַמבורג און אַ געוויסע צייט געבליבן אין דייטשלאַנד, האָט געקויפט אייניקע גרויסע הייזער אין בערלין און געמאַכט גוטע געשעפטן, געהאַט טעקסטיל־אונטערנעמונ־גען אויך אין לאָדזש, אין סאָסנאָוויץ און אין בענדין, געהאַט אויך גלאָז־הוטעס און ציגעלניעס. ער האָט אויך געהאַט הייזער אין וואַרשע, קראָקע און אין סאָסנאָוויץ. נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט ער זיך באַזעצט אין סאָסנאָוויץ. ער איז מאַטעריעל קיין מאָל נישט געווען אָפּהענגיק פון זיינע חסידים, נישט גענומען קיין פּדיונות, אַליין זיך געלאָזט קאָסטן אַ סך געלט אויף פירן ישיבות און אַנדערע צדקה־אינסטיטוציעס.

דער ראַדאָמסקער רבי האָט אויפגעשטעלט אַ ברייטע נעץ פון ישיבות אין פאַרשידענע שטעט פון פּוילן און גאַליציע, וואָס האָבן אומעטום געטראָגן דעם נאָמען „כתר תורה״. זיינע 36 ישיבות, אין וועלכע עס האָבן געלערנט טויזנטער תלמידים, האָבן געהאַט אַ שם איבער גאָר דער וועלט. געהאָלפן אים אין בויען די ישיבות און אַכטונג געבן, אַז דאָס לערנען זאָל שטיין אויף דער געהעריקער הויך, האָט זיין קרוב און איידעם ר׳ דוד הכהן ראַבינאָוויטש, דעם קרימילאָווער רבינס אַ זון, וואָס האָט חתונה געהאַט מיטן ראַדאָמסקער רבינס איינציקע טאָכטער. האָט שפּעטער אַליין געגעבן שיעורים די תלמידים דריי מאָל אין טאָג. באַזונדערע אויפמערקזאַמקייט האָט ער געשענקט דעם „קיבוץ גבוה״ אין סאָסנאָוויץ, ווו עס האָבן געלערנט 150 תלמידים. אין קעגנזאַץ צו זיין שווער האָט ער נישט אַרויס־געוויזן קיין שום אינטערעס צו די גרויסע געשעפטן און נישט געקענט קיין צורת מטבע און איז געווען יומם ולילה פאַרנומען מיט לערנען תורה.

ווען עס איז אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט־מלחמה האָט דער ראַדאָמסקער רבי מיט זיין משפחה זיך געפונען אויף זומער־וווינונג אין קריניצע. פון דאָרט איז ער געפאָרן קיין לאָדזש און דערנאָך קיין וואַרשע. י״ח אב, תש״ב האָבן די דייטשן דערמאָרדעט דעם רבין מיט זיין גאַנצער משפחה.

אין סאָסנאָוויץ האָבן אויך געוווינט רבישע אייניקלעך, צווישן וועלכע עס האָט זיך אויך געפונען דער עלקישער רבי, ר׳ יהושע העשל האַראָוויץ־שטערנפעלד, דעם כענטשינער רבינס זון א.א.

16. חינוך

צוזאַמען מיטן אויפקום פון יידישן ישוב האָט זיך אויך אָנגעהויבן געשטאַלטיקן דער יידישער חינוך אין סאָסנאָוויץ. ס'איז אַנטשטאַנען דאָס חדר מיט אַלע זיינע מעלות און חסרונות.

די אַלטע סאָסנאָוצער געדענקען נאָך ביז היינט די נעמען פון די ערשטע מלמדים: ר' הילל מלמד פון בענדין, וועמענס חדר עס האָט זיך געפונען אין ר' שלמה פרימאָרגנס הויז אויף מאָנדזשיעווער־גאַס. ביי אים האָט מען געלערנט עברי און גמרא און צווישן זיינע תלמידים זענען געווען אויך קינדער פון פּאָגאָן', שעלצע און אַנדערע נאָענטע ישובים.

ביי ר' יעקב ליטוואַק האָט מען געלערנט גמרא און מען האָט אים געהאַלטן פאַר אַ מומחה פאַר אויסלערנען אפילו פאַרשטאָפּטע קעפּ, שווערע סוגיות מיט תוספות.

בכלל האָבן ליטווישע מלמדים שטאַרק אויסגענומען אין סאָסנאָוויץ און אין די אַרומיקע שטעט פון זאַגלעמביע. אינעם נאָענטן דאָרף דיינדאָווקע, האָט געלערנט אַן אויסגעצייכנטער ליטווישער מלמד ה' יעקב צאַבאַן. ער האָט געשטאַמט פון אָרלע ביי בריסק און ביי אים האָבן געלערנט די בעסטע בחורים פונעם דאָרף. פון איינעם פון זיינע תלמידים איז ר' יעקב אַזוי שטאַרק באַגייסטערט געוואָרן, אַז ער האָט אויף אים ממליץ געווען צו שיקן אים לערנען אין דער ישיבה פונעם בריסקער גאון, ר' חיים סאָלאָווייטשיק. דאָס איז געווען אַ זעלטענער פאַל, אַז מען זאָל שיקן פון זאַגלעמביע אין אַ ליטווישער ישיבה. די אַנדערע האָט מען געשיקט לערנען קיין ראַדאָמסק, קאַמינסק און אַמסטאָוו.

די חדרים זענען בדרך כלל נישט געווען באַשטעטיקט דורך דער רוסישער רעגירונג. ערשט אין דער צווייטער העלפט פון 19־טן יאָרהונדערט האָט די רוסישע מאַכט באַשטימט אַן אויפזיכט איבער די יידישע חינוך־אינסטיטוציעס און די מלמדים האָבן געדאַרפט אָפּגעבן עקזאַמענס פון די העברעיִשע לימודים און אין דער רוסישער שפּראַך. זיי האָבן נישט געטאָרט לערנען אָן אַ באַשטעטיקונג. אָבער די אַלע געזעצן און באַפעלן האָבן געבראַנגט שוואַכע רעזולטאַטן און דאָס חדר איז געבליבן פונקט ווי פריער.

מיטן וווּקס פון יידישן ישוב אין סאָסנאָוויץ האָט זיך גענומען פילן אַ מאַנגל אין יידישע לערער. געווען אַזעלכע, וואָס האָבן איינגעלאַדן פּריוואַטע לערער. דער ערשטער קהילה־קאָמיטעט האָט געגרינדעט אַ תלמוד תורה. דעם 1־טן יולי 1907 זענען געעפנט געוואָרן צוויי שולן פאַר יידישע יינגלעך און באַזונדער פאַר מיידלעך. אינעם חינוך־קאָמיטעט זענען אַריין: אַדוואָקאַט לאַנדוי, ד"ר ליקערניק, ס. מיימון, ב. אָפּענהיים, ד"ר אברהם פערלמאַן, ד"ר מ. רייכער און נאָך איניקע מיטגלידער פונעם קהילה־פּרעזידיום.

די תלמוד־תורה אין סאָסנאָוויץ האָט דורכגעמאַכט פאַרשידענע גילגולים. עס האָט זיך געפאָדערט אַ בודזשעט פון 2400 רובל אַ יאָר און עס האָט געדראָט, זי זאָל אונטערגיין, ביז עס האָט זיך אָרגאַניזירט אַ גרופּע, וועלכע האָט אויף זיך גענומען די אויפגאַבע צו ראַטעווען די לאַגע. אין יאָר 1908 איז פאַרענדיקט געוואָרן דאָס בויען די שיינע געביידע פאַר דער תלמוד תורה, וועמענס גרינדער עס זענען געווען: לייב ענגלאַרד, גרונם סאַפּיר, הרב גיטלער, חיים־יוסף זאַלאַנץ, משה מאַריאַנקאַ, לייב אַבראַמטשיק, יעקב שטאַל, גרשון סטאַווסקי, משה קעניגסבערג א.א.

אין יאָר תרע"ח (1918) איז זי אונטער דער השפּעה פונעם ראַדאָמסקער רבין און „אגודת האורטודוקסים" געענדערט געוואָרן אויף „יסודי התורה". ווען עס איז אָנגעקומען דער עקאָנאָמישער קריזיס אין גאַנצן לאַנד איז אויך די דאָזיקע אינסטיטוציע געווען אין אַ שווערע לאַגע און עס האָט געהאַלטן דערביי, אַז צוליב די גרויסע חובות זאָל דאָס הויז פאַרקויפט ווערן אויף אַ ליציטאַציע. צו הילף זענען געקומען: שמעון מענדל טאָביאַש, חיים אונגער, לייבוש שווייצער און מאיר ראָטער און דעמאָלט האָט מען אויך צוריקגעענדערט דעם נאָמען אויף „תלמוד תורה". דער לייטער פון דער תלמוד תורה איז געווען ר' מיכאל פראַנצויז. אינעם לעצטן יאָר פאַרן אויסברוך פון דער מלחמה האָבן דאָרט געלערנט 370 קינדער און דער יערלעכער בודזשעט האָט באַטראָפן 15 טויזנט זלאָטעס, וואָס האָט זיך געדעקט פון חודש געלט, נדרים און נדבות, בלימלטעג און באַזונדערע אַקציעס.

די ציוניסטישע טוער האָבן געשאַפן דעם „חדר מתוקן", אין וועלכן מען האָט געלערנט תנ"ך און עברית לויט מאָדערנע מעטאָדן, און שטאָט האָט מען עס גערופן „די ציוניסטישע תלמוד תורה".

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָבן אין שטאָט זיך געשאַפן נייע חינוך־אַנשטאַלטן. אין יאָר 1918 האָט געשאַפן אַן אייגענע שול די „מזרחי" בראש מיט ר' לוי יצחק יונגסטער, מ.ש. קערנער, שבתאי ווייס, שמואל קרישטאַל, י. צווייגנהאַפט און ש. גליקסמאַן. די שול איז באַזוכט געוואָרן דורך דעם גרויסן דיכטער חיים נחמן ביאַליק, הרב שפּיראָ, דניאל פערסקי און נאָך אַנדערע גרויסע פערזענלעכקייטן.

אין יאָר תרפ"ו איז לויט דער איניציאַטיוו פון דער אגודה געשאַפן געוואָרן די מיידל־שול „בית יעקב", וועמענס גרינדער עס זענען געווען: העניך נייפעלד, יצחק דאַפנער, יידל באָראָוויעצקי, אליעזר שקלאַרטשיק, חיים ליכטיק און יחיאל גרילאַק. דער לייטער איז געווען הערשל באָרנשטיין.

געווען אויך אין סאָסנאָוויץ אַ פּרויען־גימנאַזיע, וואָס איז געשאַפן געוואָרן אין יאָר 1915 און מען האָט דאָרט געלערנט אויך שבת און יום־טוב. ערשט נאָך אַ שטאַרקן דרוק פון די לערער האָט מען אויפגעהערט לערנען אין די שבתים און ימים־טובים.

אין יאָר 1922 איז מען צוגעטרעטן בויען אין סאָסנאָוויץ אַ יידישע גימנאַזיע. דער הויפּט־איניציאַטאָר איז געווען ד"ר אברהם פערלמאַן. אין יאָר 1933 האָט מען אָפּגעדונגען אַ ספּעציעלע געביידע פאַר דער גימנאַזיע אין צענטער שטאָט. זינט

דעם יאָר 1923 איז אין שפּיץ פון דער גימנאַזיע־לייטונג געשטאַנען ד״ר טוביה מעלאַדיסטאַ. אין אויגוסט 1937 איז מען צוגעטרעטן שאַפן אַ האַנדלס־שול אונטער דער לייטונג פון גוטוואָרט. די גימנאַזיע האָט זיך געפונען אויף פּשעיאַזד 1 אין אַ שיינער געביידע. סוף יאָר 1938 איז פאַרטיק געוואָרן די אייגענע געביידע פון דער האַנדלס־גימנאַזיע.

17. שרייבער און ליטעראַרישע אויסגאַבן

אין דער פּוילישער ליטעראַטור האָט זאַגלעמביע פאַרנומען אַן אָנגעזעענעם אָרט. דער אַנטייל פון די אַרבעטער אין פּוילישן אויפשטאַנד אין יאָר 1863 האָט באַקומען זיין אָפּשפּיגלונג אין אַנדזשעי סטרוגס „אונדזערע פאַטערס״ און וויעלעפאַלסקאַס „קריאַקי״, אין זשעראָמסקיס „היימלאָזע מענטשן״ א.א. וועגן די זאַגלעמביער קוילנגרעבער האָט אויך געשריבן סטאַניסלאַוו וויגאַדסקי, געבוירן אין יאָר 1907 אין בענדין, אַ זון פון ציוניסטישן טוער יצחק וויגאַדסקי. ער האָט אין זיינע לידער און אין פּראָזע געשריבן וועגן די ליידן און קאַמף פון די זאַגלעמביער קוילנגרעבער. אַ סך אָרט אין זיינע שריפטן פאַרנעמט לעצטנס די טראַגעדיע פון יידישן פאָלק. וויגאַדסקי האָט דורכגעמאַכט די היטלעריסטישע אָקופּאַציע און איז היינט איינער פון די אָנגעזעענע שרייבער אין פּוילן.

אין די ניינציקער יאָרן (תרנ״ז — תר״ס) האָט אין סאָסנאָוויץ געוווינט דער גרויסער העברעיִשער דיכטער ח.נ. ביאַליק, וועלכער האָט זיך מפרנס געווען מיט געבן העברעיִשע לעקציעס, האָט נישט שלעכט פאַרדינט, נאָר געליטן פון איינזאַמקייט, פון מאַנגל אין אַ העברעיִשער סביבה. דעמאָלט האָט ער אויך אָנגעשריבן זיין שטראָף־ליד „אכן חציר העם״. אין סאָסנאָוויץ האָט ביאַליק געשריבן אויך אַנדערע פון זיינע שירים, פון וועלכע נישט אַלע זענען שפּעטער אַריין אין זיינע בענדער. ער האָט אין סאָסנאָוויץ געשריבן אויך דאָס סאַטירישע ליד איבערן פּאָליטישן ציוניזם „רבי זרח״.

אין סאָסנאָוויץ האָט ביאַליק אויך אָנגעשריבן דעם שיר „על לבבכם ששמם״, ווי אויך „ילדות״, וואָס אחד העם האָט נישט געוואָלט אָפּדרוקן אין „השילוח״ און האָט עס כאַראַקטעריזירט אַלס „קלות ראש״. זומער תרנ״ז האָט ער פאַרענדיקט זיין „המתמיד״, אַ פּאָעמע, וואָס האָט געמאַכט אַ גרויסן איינדרוק און אים באַרימט געמאַכט איבער דער גאַנצער יידישער וועלט. צווישן די אַנדערע פאָלקסטימלעכע לידער, וואָס ביאַליק האָט געשריבן אין סאָסנאָוויץ, זענען אויך געווען „רזי לילה״ און „בשל תפוח״.

אין גרשון סטאַווסקיס דירה אויף דער פּילסודסקי־גאַס 15 האָט ביאַליק געפּלעגט אָרגאַניזירן די ליטעראַרישע אָוונטן, אויף וועלכע עס זענען זיך צונויפגעקומען די משכילים, וואָס האָבן זיך קאָנצענטרירט אַרום ביאַליקן. בעת זיין וויזיט אין סאָסנאָוויץ אין יאָר 1932 האָט ביאַליק געזאָגט, אַז יענע אָוונטן געהערן צו זיינע בעסטע יוגנט־זכרונות.

אין די יאָרן 1906—1908 האָט אין סאָסנאָוויץ געוווינט דער יידיש־העברעיִשער שרייבער משה סטאַווסקי (1884—1964). ער האָט פאַרעפנטלעכט אַ סך דערציילונגען וועגן דעם לעבן פון די בעלי חיים, אָריענטאַלישע לעגענדעס, ווי אויך דעם לעבנסשטייגער פון יידישע אַרבעטס־מענטשן און פון די חלוצים אין ארץ־ישראל.

אין סאָסנאָוויץ האָט ער געוווינט ביי זיין ברודער גרשון סטאַווסקי און אַרום אים האָבן זיך קאָנצענטרירט יוגנטלעכע, וואָס האָבן געפילט אַ דורשט צו יידישער און העברעיִשער ליטעראַטור. אין יענער צייט האָט משה סטאַווסקי געשריבן אַ סך פון זיינע נאָוועלן, ווי אויך אַן אידיליע וועגן אַלטן שלאָס אין בענדין. מערסטנס האָט ער געשריבן אין עברית, אָבער עס זענען אויך דערשינען זיינע פיר בענדער דערציילונגען אין יידיש, אַ באַנד דערציילונגען אין רוסיש און צוויי בענדער אין פּויליש.

אין יאָר 1911 איז משה סטאַווסקי אַוועק קיין ארץ־ישראל און זיך באַזעצט אויף אייגענעם באָדן אין כפר טוביה. אין יאָר 1922 האָט ער זיך איבערגעצויגן קיין תל־אביב.

געבוירן אין סאָסנאָוויץ איז אויך זלמן מערקין (1898—1937). אין די ערשטע מלחמה־יאָרן איז ער געווען זייער אַקטיוו אין דער קולטור־טעטיקייט אין סאָסנאָוויץ, איז אויפגעטרעטן מיט רעדעס אויף פאָלקס־פאַרזאַמלונגען און פּראָפּאַגירט דעם ציוניסטישן געדאַנק צווישן דער יוגנט. ער האָט זיך פאַרנומען מיט פאָרשן די יידישע שפּראַך און יידישע ליטעראַטור, איז געוואָרן איינער פון די אויסגעצייכנטסטע קריטיקער. זיינע אַרטיקלען און ביכער איבער דער יידישער ליטעראַטור האָט ער געשריבן א.נ. מאַקס עריק.

אין די יוגנט האָט מערקין געלערנט עברית ביי ביאַליקן, שפּעטער האָט ער צוזאַמען מיט זלמן רייזין געשאַפן אַ כרעסטאָמאַטיע פון דער אַלטער ליטעראַטור אין יידיש. אין יאָר 1929 איז ער אַוועק קיין סאָוויעט־רוסלאַנד, וווּ ער האָט זיך ווייטער פאַרנומען מיט ליטעראַטור־פאָרשונג אין גייסט פון מאַרקסיזם־לעניניזם. צו זיינע וויכטיקסטע ווערק געהערן: „וועגן אַלט־יידישן ראָמאַן און נאָוועלע״, וואָס איז דערשינען אין וואַרשע אין יאָר 1926; „געשיכטע פון דער יידישער ליטעראַטור פון די אַלטע צייטן ביז דער השכלה־עפּאָכע״, דערשינען אין וואַרשע, 1928. אין מינסק איז דערשינען זיין בוך „פאָרשונג אין דער השכלה־געשיכטע, 1789—1881״. ער איז געווען אַ לעקטאָר פון יידישער ליטעראַטור אויפן מינסקער אוניווערסיטעט. אין יאָר 1937 איז ער אַרעסטירט געוואָרן און געשטאָרבן אין תפיסה.

מאַנדזשיעוו. דאָס שטעטל נעבן סאָסנאָוויץ האָט אַרויס־

געגעבן דעם ד״ר יעקב מייטליס. אין יאָר 1921 איז ער אַרויס מיט זיין ערשטן גרויסן אַרטיקל אין דער „יידישער רונדשאו״ א.ג. „די ערשטע איבערקערונג״. זינט דעמאָלט האָט ער זיך סטאַביל באַטייליקט אין דער יידישער פּרעסע אין דייטשלאַנד מיט ליטעראַטור־קריטיק, היסטאָרישע פאָרשונגען און פאָלק־לאָריסטישע אַרבעטן. ער האָט זיך אויך באַטייליקט אין אַנ־דערע צייטשריפטן אין פאַרשידענע לענדער. אַ באַזונדערע אויפמערקזאַמקייט האָט ער געשאָנקען דער טעמע: „די אַלט יידישע ליטעראַטור און דער יידישער פאָלקלאָר״. אין יאָר 1932 האָט ער אַרויסגעגעבן אויף דייטש זיין בוך „מעשה בוך, זיין געשיכטע און מקורים״, וואָס האָט געמאַכט אַ גרויסן איינ־דרוק אין דער ליטעראַרישער וועלט. ער האָט אויך אַרויסגע־געבן דאָס בוך „די שבחים פון רבי שמואל און רבי יהודה חסיד״, וואָס איז דערשינען אין לאָנדאָן אין יאָר 1961. ד״ר יעקב מייטליס וווינט היינט סטאַביל אין לאָנדאָן.

אין טשעלאַדזש איז געבוירן דער יידישער דיכטער אברהם נחום שטענצל (1897). זיין ערשט בוך לידער און פּאָעמעס איז דערשינען אין לייפּציג. דערנאָך זענען דערשינען אַ ריי אַנ־דערע לידער־זאַמלונגען. היינט וווינט ער אין לאָנדאָן, ווו ער רעדאַגירט דעם חודש זשורנאַל „לשון און לעבן״. ער טרעט אויך אַרויס מיט פאָרלעזונגען אין קלוב פון די ענגלישע שריי־בער אין לאָנדאָן.

ד״ר נפתלי נוסנבלאַט, געבוירן אין סטרי (1897—1943), געווען טעטיק צווישן דער ציוניסטישער יוגנט, אין דער ער־שטער וועלט־מלחמה געווען אַ לויטענאַנט אין עסטרייכישן מיליטער, דערנאָך שטודירט יורי אין ווין, ווו ער האָט באַ־קומען דעם טיטל דאָקטאָר, אָבער זיך אָפּגעגעבן בעיקר מיט ליטעראַרישע און פּובליציסטישע אַרבעט, ספּעציעל מיטן פאָרשן ד״ר הערצלס לעבן און אַרבעט. אין יאָר 1938 איז ער געקומען קיין דאָמבראָוואַ גורניטשאַ, ווו ער האָט פאָרגעזעצט זיין פאָרשונגס־אַרבעט איבער ד״ר הערצל און זיך אויך פאַר־נומען מיט זאַמלען די נאַציאָנאַלע הימנען ביי יידן. ער איז אומגעברענגט געוואָרן דורך די היטלעריסטן.

צווישן די יוצאי סאָסנאָוויץ און אומגעגנט, וואָס האָבן זיך באַזעצט אין ישראל, זענען אויך פאַראַן שרייבער און פאָרשער: דוד מאַלעץ, מחבר פון די ספרים: מעגלות, חתחתים בדרך, השער נעול; ד״ר אַדאַם נוח בראַון, מחבר פון ספר ההרצאה וההזכרה, ספר ערוגת הבושם, תיכון מידת הנפש; שבתי ווייס, מחבר פון ספר „מאוצר המחשבה של החסידות״; ד״ר יהושע פּראַווער, מחבר פון: ממלכת ירושלים הצלבנית, אש־קלון ורצועת אשקלון במדיניות הצלבנים, ראשית החיים העי־רוניים באירופה בימי הבינים; ד״ר יעקב ליוועך, מחבר פון: בית דוד אחר חורבן הבית הראשון, תולדות בית דוד; ד״ר י. לוסטיג, מחבר פון בוך אין דער דייטשער שפּראַך „געשיכטע פון דער שטאָט מיסלאָוויץ״.

אין יאָר 1933 האָבן אייניקע יונגע שרייבער געשאַפן אַ קינסטלער־גרופּע מיטן נאָמען „יונג זאַגלעמביע״, וואָס האָט זיך געשטעלט פאַר אַ ציל צו פאַרשפּרייטן דאָס קינסטלערישע וואָרט צווישן די פאָלקס־מאַסן. עס זענען דערשינען צוויי זאַמלביכער א.ג. „גערנגגל״ (1933), „בייטשן״ (1935), און אַ בוך לידער „יונג זאַגלעמביע״ (1937). צווישן די מיטגלידער פון דער דאָזיקער גרופּע זענען געווען: טוביה בוים, זיגמונט ש. בוים, העשל דאַנציגער, אפרים קליינמאַן (היינט אין ישראל) לייזער שיקמאַן א.א.

פון זאַגלעמביע שטאַמט אויך דער טאַלאַנטירטער שריי־בער יחיאל פיינער־דינור, וואָס איז באַרימט אַלס ק. צעטניק מיט זיינע ביכער: „סלמנדרה״, דערשינען אין תל־אביב, תש״ז, „דאָס הויז פון די ליאַלקעס״ און אַ ריי אַנדערע ביכער, וואָס ווערן איבערזעצט אין צענדליקער שפּראַכן.

18. צייטונגען

די ערשטע צייטונג אין זאַגלעמביע האָבן אַרויסגעגעבן די דאָמבראָווער קוילנגרעבער א.ג. „גורניק״ אין דער פּויל־ישער שפּראַך. מיט דער צייט האָבן זיך אין אים באַטייליקט אויך יידן, וואָס זענען געווען באַשעפטיקט אין די קוילנגרובנס און אין האַנדל מיט קוילן.

אין אַ צייט אַרום האָט אין סאָסנאָוויץ אָנגעהויבן צו דער־שיינען די פּוילישע צייטונג „קוריער סאָסנאָוויעצקי״. די אַר־טיקלען זענען געווען אונטער דער שטרענגער אויפזיכט פון דער רוסישער צענזור. צווישן די אַנאָנסן זענען אויך געווען אַ סך יידישע פירמעס פון סאָסנאָוויץ און אומגעגנט. אין אַ קורצער צייט אַרום האָט אין סאָסנאָוויץ אָנגעהויבן דערשיינען אַ חודש־בלאַט „עכאָ״ אין דער פּוילישער שפּראַך, ווו עס זענען אויך געווען ידיעות וועגן יידישן געזעלשאַפטלעכן לעבן. אויך די דאָזיקע צייטשריפט איז געווען אומפּאַרטייאיש און אָפּגעגעבן מער אָרט ליטעראַטור און קונסט, טעאַטער און מוזיק. ידיעות און אַרטיקלען וועגן סאָסנאָוויץ האָבן פאַרנומען אַן אָנגעזעצן אָרט אין דער פּרעסע, וואָס איז דערשינען אין שלעזיע.

די סאָסנאָווצער יידן האָבן נאָך דעמאָלט נישט געקענט טראַכטן וועגן אַרויסגעבן אַן אייגענע צייטונג. די באַפעלקערונג איז באַשטאַנען פון אַ געמיש פון יידן, וואָס זענען געקומען פון פאַרשידענע געגנטן, פון ליטע און אוקראַינע, פון דייטשלאַנד און עסטרייך. די אַסימילאַטאָרן האָבן געלייענט די יידיש־פאַרדייטשטע צייטונג „דער באַאָבאַכטער אַן דער ווייכסל״, „יוטשענקאַ״ און „איזראַעליט״, אין דער פּוילישער שפּראַך, ווו עס זענען אויך דערשינען אַרטיקלען איבערן יידישן קהילה לעבן אין סאָסנאָוויץ. די משכילים און סתם נאַציאָנאַלע יידן האָבן אַבאָנירט די דעמאָלטדיקע העברעיִשע צייטונגען, ווי

„הצפירה״, וואָס איז דערשינען אין וואַרשע און „המליץ״, דערשינען אין פּעטערבורג, און עס האָבן זיך דאָרט געדרוקט אויך ידיעות פון סאָסנאָוויץ און בענדין. אין סאָסנאָוויץ זענען מער ווי אין אַנדערע שטעט געווען משכילים, וואָס האָבן ליב געהאַט די העברעיִשע שפּראַך און זענען געווען אין קאָנפליקט מיט די אַסימילאַטאָרן, וואָס האָבן געשטרעבט צו פּאָלאָניזירן די יידישע מאַסן, רעפאָרמירן דאָס יידישע לעבן, עפענען דייטשע און פּוילישע שולן. איןביידע לאַגערן האָט געהערשט אַ זלזול צו יידיש, וואָס האָט ביי זיי געהייסן זשאַרגאָן.

לייבוש שפּיגלמאַן איז געווען דער ערשטער פּיאָנער ביים פאַרשפּרייטן העברעיִשע און יידישע ביכער און צייטונגען, וואָס זענען דערשינען אין רוסלאַנד. אין יאָר 1911 האָט שפּיגלמאַן אָנגעהויבן אַרויסגעבן אַ וואָכן־שריפט א.נ. „אַנאָנסן־בלאַט״, וואָס איז דערשינען ביזן יאָר 1913, ווען דער נאָמען האָט זיך געענדערט אויף „אונדזער טעלעפאָן״. דער „אַנאָנסן־בלאַט״ איז דערשינען אַלס אומזיסטע ביילאַגע צו די וואַרשעווער צייטונגען. אַנדערש האָט נישט געקענט זיין קיין רייד וועגן פאַרשפּרייטן די צייטונג אַפילו אין געהיים. ערשט שפּעטער איז שפּיגלמאַנען געלונגען צו באַשטימען אַ פּרייז פאַר דער צייטונג און זי איז געוואָרן זעלבשטענדיק, פאַרשפּרייט אין סאָסנאָוויץ און אין פּיעטרקאָוו, האָט זיך גיך אַנטוויקלט און ס׳איז געעפנט געוואָרן אַ פיליע אין טשענסטאָכאָוו, אָנגעפירט דורך רפאל פעדערמאַן, איז געוואָרן פאַרשפּרייט אויך אין פּיעטרקאָוו, ראַדאָמסק, קעלץ, לובלין און אין אויבערשלעזיע.

עס איז געוואַקסן אויך די צאָל שרייבער, וואָס האָבן זיך באַטייליקט אין דער צייטונג. צווישן זיי דאַרפן דערמאָנט ווערן די נעמען: ל. גאָלדשטיין, ישעיה לעווקאָוויטש, בעריש פּרעגער, פישל בימקאַ, י. פּסחזון, גרשון סטאַווסקי, משה פיינקינד, ישראל־משה וויינרעב א.א. די צייטונג האָט זיך אָנגעהויבן דרוקן ביי שלמה בעלכאַטאָווסקי אין פּיעטרקאָוו און דערנאָך ביי אפרים זיידנער, וואָס האָט געהאַט די גרעסטע דרוקעריי אין בענדין. עס איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה און די צייטונג האָט שוין נישט געקענט דערשיינען אַזוי רעגולער, ביז די דייטשן האָבן זי אין גאַנצן אָפּגעשטעלט.

דעם 11־טן נאָוועמבער 1918 זענען די דייטשן אַרויס פון זאַגלעמביע און פּוילן איז געוואָרן באַפרייט. שפּיגלמאַן האָט דעמאָלט באַנייט דאָס דערשיינען פון „אונדזער טעלעפאָן״. דעם 128טן יוני 1919 האָט די פּוילישע רעגירונג פאַרבאָטן צו דרוקן די צייטונג און ערשט דעם 18־טן יולי 1919 האָט זי ווידער אָנגעהויבן דערשיינען א.נ. „זאַגלעמביער צייטונג״ און איז דערשינען רעגולער ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה. סטאַביל איז די זאַגלעמביער צייטונג דערשינען אין בענדין, אָבער איר נעץ איז געווען אויסגעשפּרייט איבער אַלע ישובים פון זאַגלעמביע און באַזונדערס אין סאָסנאָוויץ, וואָס איז געווען באַטייליקט אין די פאַרשידענע רובריקן, לייט־אַרטיקלען און אַנאָנסן.

אין שבט תרפ״ה איז דערשינען דער ערשטער נומער פונעם „יידישן וואָכנבלאַט״, רעדאַגירט פון משה־חיים קאַמינער ז״ל און ליפּמאַן בערקאָוויטש און איז געווען באַשטימט פאַר דער רעליגיעזער באַפעלקערונג אין זאַגלעמביע און שלעזיע. די צייטונג איז געווען אַ שול פאַר זשורנאַליסטן און שרייבער, וואָס זענען מיט דער צייט געוואָרן באַרימט, ווי: גרשון גורא (היינט אין ישראל), יחיאל פיינער, באַקאַנט אַלס ק. צעטניק (היינט אין ישראל), ב. מאַנדלבוים (היינט אין אַמעריקע) שטייער, יאַקובאָוויטש, י. גראַנאַטשטיין, דוד סקורניק, בערל רעכט, לייב שטשעקאַטש, זיידמאַן, ציזלער, קאַנער א.א. די דאָזיקע צייטונג איז דערשינען אין משך פון אַכט יאָר. דער רעדאַקטאָר בערקאָוויטש געפינט זיך היינט אין ישראל.

אין יאָר 1937 איז ש. לעווקאָוויטש (בן אמוץ) אַרויס פון דער רעדאַקציע „זאַגלעמביער צייטונג״, אין וועלכער ער האָט זיך באַטייליקט יאָרן לאַנג און זיך געשאַפן אַ נייע צייטונג א.נ. „זאַגלעמביער לעבן״. לעווקאָוויטש האָט כמעט אַליין אויסגעפילט אַלע רובריקן אין זיין צייטונג מיט פאַרשידענע אונטערשריפטן. ער האָט געפירט אַ קאַמף פאַרן ציוניזם אין דער קהילה און אויך איינגעפירט אַ באַזונדערע רובריק פאַר ארץ־ישראל. דאָס איז געווען אַ לעבעדיקע צייטונג, וועמענס יעדער נומער האָט אַרויסגערופן אינטערעס צווישן די לייענער. די צייטונג איז דערשינען ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה.

אויסער דעם איז אין סאָסנאָוויץ דערשינען די צייטונג „זאַגלעמביער שלעזיש וואָרט״, רעדאַגירט דורך ישראל שווייצער.

19. סאָציאַליזם

סאָסנאָוויץ, דער יונגסטער פון די זאַגלעמביער ישובים איז אַנטשטאַנען אין דער ערשטער ליבעראַלער עפּאָכע פון אַלעקסאַנדער דעם 2־טן, וואָס האָט מיט זיך געבראַנגט אַ ריי וויכטיקע ענדערונגען צום גוטן אין דער יורידישער לאַגע פון די פּוילישע יידן. עס זענען אָפּגעשאַפט געוואָרן די יורידישע באַגרענעצונגען, ווי באַקאַנט האָבן יידן געמעגט וווינען נאָר אין 246 פּוילישע שטעט, אויף דער אַלגעמיינער צאָל 453 שטעט אין פּוילן. פון זיי האָבן אין 31 שטעט עקזיסטירט ספּעציעלע „יידישע סטרעפּעס״. אויסער דעם האָבן יידן נישט געטאָרט וווינען אין די גרענעץ־שטעטלעך, כדי זיי זאָלן זיך נישט באַשעפטיקן מיט שמוגל פון דייטשלאַנד און עסטרייך. אינעם זאַגלעמביער ראַיאָן האָבן יידן נישט געטאָרט וווינען אין שעווער, טשעלאַדזש, קאָזשעגלאָוו, סלאַווקאָוו א.א.

נאָכן פּוילישן אויפשטאַנד, אין די יאָרן 1863—1864, ווען

עס האָט זיך אָנגעהויבן אין פוילן די רוסיפיקאַציע־פּאָליטיק, האָבן די רוסישע באַאַמטע געקוקט קרום אויף דער גלייכבאַרעכטיקונג פון די פוילישע יידן. דער „אוקאַז" פון 11־טן יוני 1891 האָט שטאַרק באַגרענעצט די רעכט פון די יידן צו קויפן באָדן. אין סאָסנאָוויץ האָט זיך נישט געפילט קיין ענדערונג צום שלעכטן אין דער באַציונג פון דער רעגירונג צו די יידן. עס איז געווען קלאָר, אַז דאָס באַגרענעצן די יידן אין זייער באַטייליקן זיך אין דער ווירטשאַפט און האַנדל וועט זיין צום שאָדן פון דער שטאָט.

דאָס יידישע סאָסנאָוויץ איז מער ווי פונעם סאָציאַליזם געווען באַהערשט פון דער טראַדיציאָנעלער חיבת־ציון־באַוועגונג, אָבער ביסלעכווייז האָט זיך אויך אָנגעהויבן אַנטוויקלען ביי יידן אַ סאָציאַליסטישער באַוווסטזיין. אין אָנהויב פון די ניינציקער יאָרן, נאָך דער חובבי־ציון קאָנפערענץ אין קאַטאָוויץ, האָט דער „יידישער אַרבעטער־פאַרבאַנד" אין וואַרשע אָנגעהויבן פירן אַן אַגיטאַציע צווישן די יידישע אַרבעטער. דאָס איז זיי נישט אָנגעקומען לייכט. די יידישע סאָציאַליסטישע פּאַרטייען האָבן געפעלט די נויטיקע אינטעלעקטועלע כוחות פאַר אַ ברייטער אויפקלערונג. אַלע וויכטיקע טוערס זענען געקומען פון ליטע אָדער דרום־רוסלאַנד, זענען געווען דורכגעדרונגען מיט רוסישער קולטור און נישט געקענט דעם באַזונדערן גייסט פון די יידן אין פוילן. די רוסיפיקאַציעטענדענצן האָבן געבראַכט פאַרקערטע רעזולטאַטן און אויך די יידישע אינטעליגענץ איז געוואָרן אָנגעשטעקט מיטן פוילישן פּאַטריאָטיזם, שוין דאָס רעדן פויליש האָט זיך גערעכנט ווי אַ רעוואָלוציאָנערער טאַט. די יידישע אינטעליגענץ אין סאָסנאָוויץ, איז פונקט ווי אין אַנדערע שטעט אין פוילן, געווען דורכגעדרונגען מיט די אידעאַלן פון קאַמף פאַר פרייהייט און מלוכהשער זעלבשטענדיקייט פון פוילן. די יידישע אינטעליגענץ איז געווען געשטימט אַסימילאַטאָריש און אָנגעשטעקט מיט די פוילישע נאַציאָנאַלע שטרעבונגען.

ביים אָנהויב פונעם צוואַנציקסטן יאָרהונדערט האָט די יידישע אַרבעטערשאַפט אין סאָסנאָוויץ, ווי אין גאַנץ זאַגלעמביע, נישט געהאַט צו פאַרצייכענען קיין באַזונדערע דערגרייכונגען אויפן געביט פון געזעלשאַפטלעכן לעבן. פאַר די יידישע פירער פון די סאָציאַליסטישע פּאַרטייען אין פוילן איז געוואָרן קלאָר, אַז זיי מוזן צוציען פירנדיקע כוחות, וואָס זענען אויסגעוואַקסן אין די באַזונדערע געגנטן און זענען אָרגאַניש פאַרבונדן מיט די אָרטיקע פּראָבלעמען. צום דאָזיקן טיפּ טוער האָט אויך געהערט יצחק מרדכי פסחזון, וועלכער האָט געהערט צו די פעיִקסטע און שטאַרקסטע פערזענלעכקייטן אין אונדזער ראַיאָן.

דער סאָציאַליסטיש רעוואָלוציאָנערער געדאַנק איז אָנגעקומען אין זאַגלעמביע אין יאָר 1892 דורך די שילער פון דער שטייגער־שול אין דאָמבראָווע, וועלכע זענען געווען די קאָלפּאָרטערן פון אומלעגאַלער ליטעראַטור און האָבן אין די נעכט פונאַנדערגעקלעפּט אין די גרובנס און אין דער שטאָט פּראָקלאַמאַציעס און אויפרופן, אין וועלכע זיי האָבן גערופן צו אַ שענער און בעסער לעבן. עס האָבן אָנגעהויבן אויסברעכן שטרייקן. דעם 8־טן מערץ 1894 איז אויסגעבראָכן דער ערשטער גרויסער שטרייק אין דער זאַוויערטשער אַקציען־געזעלשאַפט. אין דעם זעלבן יאָר, אין אַפּריל, איז אויסגעבראָכן דער שטרייק אין פּיאַסקער קוילנגרובן; דעם 23־טן אַפּריל איז אויסגעבראָכן אין דער סאָסנאָוויצער פאַבריק פון פּיצנערעט גאַמפּער. סוף סעפּטעמבער איז אויסגעבראָכן דער שטרייק אין דיטלס פאַבריק. אין די ערשטע חדשים פון 1895 האָט מען געשטרייקט אין דער דאָמבראָווער צינק־גיסעריי. ביסלעכווייז האָבן זיך אויסגעבעסערט די אַרבעטס־באַדינגונגען און עס איז געהעכערט געוואָרן דער לוין, נישט געקוקט דערויף, וואָס די צאַרישע רעגירונג האָט געפּרוווט דערשטיקן די שטרייקן מיט אַ שטאַרקער האַנט. די קאָזאַקן האָבן געשלאָגן יעדן אַרבעטער וואָס זיי האָבן אָנגעטראָפן. דער פּיעטרקאָווער גובערנאַטאָר מילער האָט פונאַנדערגעקלעפּט מעלדונגען איבער גאַנץ זאַגלעמביע, אין וועלכע ער האָט ציטירט די פּאַראַגראַפן פונעם שטראָף־קאָדעקס פאַר שטרייקן, פאַרבאָטן פאַרזאַמלונגען, נישט דערלויבט צו דיסקוטירן איבער די פאָדערונגען פון די אַרבעטער. די קרייז־געריכטן האָבן פאַראורטיילט שטרייקנדיקע אַרבעטער אויף צוויי חדשים תפיסה, אָבער דאָס אַלץ האָט נישט געהאָלפן, די שטרייקן זענען אויסגעבראָכן כמעט סטיכיש און די דירעקציעס אין די גרובנס און פאַבריקן זענען געווען געצוווּנגען צו העכערן די לוינען און פאַרבעסערן די אַרבעטס־באַדינגונגען, פאַרקלענערן די דרייצן־שעהדיקע אַרבעטס־טעג.

אין רעזולטאַט פון דער פאַראייניקונג צווישן דער סאָציאַל־דעמאָקראַטישער גרופּע אין דעם פוילישן קעניגרייך מיט דער פּ.פּ.ס., האָט זיך ביים סוף 1895 באַוויזן דער ערשטער אויפרוף, וואָס איז געווען אונטערגעשריבן דורכן קאָמיטעט פון די דאָמבראָווער אַרבעטער. דאָס איז געווען דער ערשטער שטאַפּל אין דער פאַרגיכערטער אַנטוויקלונג פון דער סאָציאַליסטישער באַוועגונג אין זאַגלעמביע. עס איז דאַן אָרגאַניזירט געוואָרן דער גרויסער שטרייק פון די אויוון־אַרבעטער אין דער דאָמבראָווער הוטאַ באַנקאָוואַ. שפּעטער דער שטרייק אין די „מאַרטימער"־גרובנס. עס איז פאַרשטאַרקט געוואָרן דער קאָלפּאָרטאַזש פון אומלעגאַלער ליטעראַטור. דער „גורניק" איז אַ לענגערע צייט געווען די איינציקע צייטונג אין זאַגלעמביע און זיין אויפלאַגע איז כסדר געוואַקסן. דעם 13־טן מאַי 1897 האָבן פאַרשטרייקט די אַרבעטער אין די גרובנס „ערנסט מיכאל" אין טשעלאַדזש. אין אויגוסט 1897 האָבן 2380 אַרבעטער געשטרייקט אין די גרובנס „יעזשי" אין ניווקאַ, וואָס איז געווען באַגלייט מיט אַ שווערן קאַמף קעגן דער צאַרישער מאַכט און איז לסוף דורכגעפאַלן. די אַרבעטער האָבן זיך אומגעקערט צו דער אַרבעט נישט אויסקעמפנדיק קיין בעסערע באַדינגונגען.

דאָס יאָר 1899 האָט זיך אויסגעטיילט מיט זיין הויכער רעוואָלוציאָנערער שפּאַנונג. די אויסגעבראָכענע שטרייקן זענען געקרוינט געוואָרן מיט נצחונות. דעם 22־טן סעפּטעמבער איז פאָרגעקומען אַ שטרייק אין שיינס שפּינערייען אין שראָדול, סאָסנאָוויץ. דעם 2־טן מאַי האָבן געשטרייקט די 900 אַרבעטער פון דיטלס שפּינעריי. עס האָט זיך דעמאָלט אַריינגעמישט דער פּיעטרקאָווער גובערנאַטאָר מילער און יעדן טאָג זענען פאַר־

געקומען אַרעסטן. אין דער בענדינער תפיסה זענען דעמאָלט געזעסן אַכציק אַרבעטער, אָבער די כוואַליע פון שטרייקן איז ווייטער געשטיגן. עס האָבן געשטרייקט די אַרבעטער אין פּיאַסקי, גראָדזשיץ, קאָשעלעוו, מילאָוויץ, טשעלאַדזש א.א.

אין 1900 איז די רעוואָלוציאָנערע באַוועגונג אין זאַגלעמביע באַדייטנדיק אָפּגעשוואַכט געוואָרן. עס זענען אַרעסטירט געוואָרן די פּ.פּ.ס.־ישע פירער ווי יוזעף פּילסודסקי, וויטשעכאָווסקי א.א. נאָכן מאָרד פון מאַזור זענען פאָרגעקומען רעוויזיעס און מאַסן־אַרעסטן אין זאַגלעמביע און אַ סך זענען געשטעלט געוואָרן אונטער פּאָליציייִשער אויפזיכט. דעם 1־טן מאַי האָט מען אין ערגעץ נישט געפייערט אין יענעם יאָר. עס זענען אַרעסטירט געוואָרן אַ סך אַרבעטער פון די גרובנס. די קאָזאַקן האָבן קוואַרטירט אין דאָמבראָווע און אין סאָסנאָוויץ. די צייטונג „גורניק" האָט אויפגעהערט צו דערשיינען. דער צושטאַנד האָט אָנגעהאַלטן אויך אין די קומענדיקע צוויי יאָר. אין מערץ 1902 האָט דער מיטגליד פון צענטראַל־קאָמיטעט לעאָן טשאַרקאָווסקי געשריבן: „די ענינים אין זאַגלעמביע האָבן זיך פאַרערגערט פיל מער ווי מען האָט זיך געקענט פאָרשטעלן". די גורניקעס אין נימצען זענען געווען די איינציקע, וואָס זענען געבליבן טריי דער רויטער פאָן און זענען געווען אַ פעסטונג פון דער פּ.פּ.ס. די צאַרישע רעגירונג האָט געטון אַלץ כדי צו דערשטיקן די וואַקסנדיקע פּ.פּ.ס.־באַוועגונג אין זאַגלעמביע. יעדער פאַרדעכטיקער אין אָנגעהעריקייט צו דער דאָזיקער באַוועגונג איז גלייך אַרעסטירט געוואָרן.

20. אָפּקלאַנג פון דער רעוואָלוציע אין 1905

דאָס יאָר 1905 איז געווען אַ ווענדפּונקט אין דער געשיכטע פון צאַרישן רוסלאַנד. עס האָט זיך אָנגעהויבן דעם 7־טן יאַנואַר מיט אַ שטרייק פון 150 טויזנט אַרבעטער אין דער הויפּטשטאָט פּעטערבורג. דאָס שיסן פונעם מיליטער אויף אומבאַוואָפנטע אַרבעטער, וואָס האָבן דעמאָנסטרירט פאַרן צאַרס פּאַלאַץ, האָט אויפגעשטורעמט דאָס פאָלק. די פּ.פּ.ס. אין זאַגלעמביע האָט גלייך דערויף אַנטוויקלט אַ ברייטע און פאַרטיפטע אויפקלערונגס־טעטיקייט. אין די פאַבריקן און גרובנס זענען פאָרגעקומען פאַרזאַמלונגען, באַגעגענישן מיט אַקטיוויסטן א.א.וו. דער זאַגלעמביער ראַיאָן האָט זיך שוין דעמאָלט גערעכנט אַלס וויכטיקער צענטער. אין אים זענען געווען קאָנצענטרירט קוילנגרובנס און אייזן־גיסערייען, אין וועלכע עס זענען געווען באַשעפטיקט צענדליקער טויזנטער אַרבעטער. עס האָבן זיך אָנגעהויבן טעג פון תוהו ובוהו. די פּאָליטישע שטרייקן האָבן אַרויסגעפירט די אַרבעטער אין די גאַסן און פּלעצער, ווו עס זענען אַרויסגעטרעטן רעדנער און גערופן צום קאַמף קעגן דער טיראַניע פון צאַרישן רעזשים, קעגן אונטערדריקונג און עקספּלאָאַטאַציע.

צווישן די אַרבעטער אין די קוילנגרובנס און אייזן־גיסערייען האָט מען נאָך דעמאָלט כמעט נישט געזען קיין יידישע אַרבעטער. דאָקעגן זענען זיי געווען אין די אַנדערע פאַבריקן אין זאַוויערטשע און אין טשענסטאָכאָוו, אין בענדין און אין אַנדערע שטעט, און די יידישע אַרבעטער־אינטעליגענץ איז געווען אַקטיוו אין די רייען פון דער פּוילישער סאָציאַליסטישער באַוועגונג. די פּ.פּ.ס. האָט אין איר פּראָגראַם אַריינגענומען אויך דעם קאַמף פאַר יידישער גלייכבאַרעכטיקונג.

אין סאָסנאָוויץ האָט שוין דעמאָלט אין אַ געוויסער מאָס עקזיסטירט אַ יידישער פּראָלעטאַריאַט. עס זענען געווען באַאַמטע אין די דייטשע פאַבריקן. אַ סך יידישע האַנטווערקער, וואָס האָבן באַשעפטיקט יידישע געזעלן, וואָס האָבן געאַרבעט פערצן שעה אין מעת־לעת פאַר אַ קליינעם לוין. נאָכן יאָר 1905 האָט אין דעם ראַיאָן אָנגעהויבן שלאָגן וואָרצלען דער „בונד". עס האָט שוין דעמאָלט עקזיסטירט אַ קליינער קערן פון פּועלי ציון. אַ דעלעגאַט פון בענדין, יהודה־לייב פיינער האָט זיך באַטייליקט אין דער פּועלי־ציון־קאָנפערענץ וואָס איז פאָרגעקומען אין וואַרשע אין דעצעמבער 1905. צו די אַקטיוויסטע האָט זיך אויך גערעכנט משה מערקין.

אין זאַגלעמביע האָט מען אָבער נישט געהאַט קיין פול בילד פונעם גרויסן שטורעם, וואָס איז אין יאָר 1905 פאָרגעקומען אין גאַנץ רוסלאַנד. די צייטונגען זענען דורך אַ שטרענגע צענזור. די ידיעות פון זאַגלעמביער ראַיאָן זענען געווען זייער מאָגערע. דאָך איז דאָ געשטיגן דער אומרו. געוועלבער און פאַבריקן זענען געווען געשלאָסן און די קאָמוניקאַציע האָט נישט פונקציאָנירט, עס זענען פאָרגעקומען דעמאָנסטראַציעס און צוזאַמענשטויסן מיטן מיליטער און פּאָליציי.

אַ ידיעה אין דער העברעישער „הצפירה", דערציילט, אַז דעם 27־טן יאַנואַר האָבן זיך אַרום דער פאַבריק אין קאַטערינאַ פאַרזאַמלט שטרייקנדיקע אַרבעטער, וואָס האָבן געוואָלט עפענען דאָס טויער פון דער אייזן־פאַבריק. פון דער מאַסע האָט מען געשאָסן צום בוטירקער־באַטאַליאָן, וואָס איז געשטאַנען אויפן פּלאַץ. אויף אַן אַנדער אָרט האָט זיך אַן אַרבעטער געוואָרפן מיט אַ מעסער אויף זעלנער און דאָס מיליטער איז געווען געצוווּנגען צו שיסן, עס זענען געפאַלן 21 טויטע און 20 פאַרוווּנדעטע. אין דער אויסלענדישער פּרעסע, אין שלעזיע און גאַליציע האָט מען געשריבן וועגן הונדערטער געהרגעטע און הונדערטער פאַרוווּנדעטע.

32 טעג האָט געדויערט דער אַלגעמיינער שטרייק און איז איבערגעריסן געוואָרן נישט ברענגענדיק קיין שום נוצן. דאָך איז די מאָראַל פון די שטרייקנדיקע געווען אַ הויכע, עס איז געשטיגן דער טיראַזש פון דער פּ.פּ.ס.־ישער צייטונג „גורניק".

✶

נאָך דעם מאַניפעסט, וואָס דער צאַר איז געווען געצוווּנגען

אַרויסצולאָזן דעם 7־טן אָקטאָבער, האָבן אין זעלבן חודש ווידער פאַרשטרייקט די אַרבעטער פון די סאָסנאָווצער פאַבריקן און גרובנס. אַ גרויסע דעמאָנסטראַציע פון טויזנטער מענטשן, וואָס איז אָרגאַניזירט געוואָרן דורך דער פּ.פּ.ס. איז אַוועק אין דער ריכטונג פון בענדין, צו דער תפיסה. ביי שראָדולאַ זענען די קאָזאַקן באַפאַלן די דעמאָנסטראַנטן מיט נאַהייקעס, פּיקעס און שווערדן. עס זענען דעמאָלט געווען אַ סך פאַרוווּנדעטע. אין אָוונט האָט מען אָפּגערופן די פאָרשטעלונג אין טעאַטער און אַנשטאָט דעם איז פאָרגעקומען אַ ריזיקע פאַרזאַמלונג, אויף וועלכער מען האָט דעמאָנסטראַטיוו צעריסן דעם צאַרישן מאַניפעסט און דערקלערט אַן אַלגעמיינעם שטרייק. די ענדעקעס („נאַראָדאָוואַ דעמאָקראַציאַ”) האָבן זיך געשטעלט אויף דער זייט פון צאַר און געקעמפט קעגן די סאָציאַליסטישע כוחות.

אויף צו מאָרגנס איז ווידער פאָרגעקומען אַ גרויסע פאַרזאַמלונג און אַ דעמאָנסטראַציע מיט פענער און טראַנספּאַרענטן. אין דער לעצטער מינוט איז אויסגעמיטן געוואָרן אַ צוזאַמענשטויס מיט די קאָזאַקן אַדאַנק דעם סאָסנאָווצער בירגערמייסטער קראָנענבערג. נאָך דער דעמאָנסטראַציע איז פאָרגעקומען אין טעאַטער אַ פאַרזאַמלונג אויף וועלכער קראָנענבערג איז אַרויסגעטרעטן און גערופן איבערצורייסן דעם שטרייק. עס איז אויסגעוויילט געוואָרן אַ דעלעגאַציע, אין וועלכער עס זענען אַריין: דעפּוטאַט פּערקאָווסקי, פיינשטיין — ס.ד., אַדוואָקאַט וויעזשבאָווסקי און רוקח פון בענדין. די דעלעגאַציע איז באַפולמעכטיקט געוואָרן צו פאָדערן פונעם גובערנאַטאָר מירבאַך איבערצוגעבן די מאַכט דער דעלעגאַציע. מירבאַכס ענטפער איז געווען, אַז עס קומט נישט פאָר קיין שום איבערקערעניש און אַדאַנק אים זענען די קאָזאַקן נישט באַפאַלן די דעמאָנסטראַנטן. ער האָט מסכים געווען בלויז אָפּצושאַפן די פאָליציי־קאָרדאָנען. אויף דער פאַרזאַמלונג איז אויסגעקליבן געוואָרן אַ בירגערלעכער קאָמיטעט, אין וועלכן עס זענען אַריין פאָרשטייער פון פּ.פּ.ס., ס.ד.ק.פּ.ל. און אַנדערע. די שטאָט האָט מען איינגעטיילט אין רעווירן און די באַשטימטע רעוויר־עלטסטע פאַרזיכערט איבערצוגעבן זיי באַוואָפנטע פאָליציאַנטן, וואָס וועלן היטן די אָרדענונג אין שטאָט. עס זענען פונאַנדערגעקלעפּט געוואָרן פלאַקאַטן, וועלכע האָבן וועגן דעם געמאָלדן די בירגער און אַזוי איז אין אַ געוויסער מאָס די מאַכט אַריבער אין די הענט פון בירגער־קאָמיטעט און האָט אָנגעהאַלטן 9 טעג. בלויז דער באַנהויף איז ווייטער געווען באַהערשט דורך די זשאַנדאַרן, וועלכע האָבן פאַרטריבן די פאָליציאַנטן ווען זיי זענען דורכן רעוויר־עלטסטן גאַיעווסקי געשיקט געוואָרן צו היטן דאָרט די אָרדענונג. דער בירגער־קאָמיטעט האָט זיך וועגן דעם געוואָנדן צו מירבאַכן, וועלכער האָט זיי דערקלערט, אַז דער וואָקזאַל אונטערליגט דער קאָמאַנדאָ פון דער זשאַנדאַרמעריע און דער בירגער־קאָמיטעט האָט נישט קיין רעכט אַריינצומישן זיך דאָרטן.

אַדאַנק דער קאָנסטיטוציע איז דער „גורניק” דערשינען טאָג־טעגלעך און איז פריי פאַרקויפט געוואָרן אין די גאַסן ביז די פאָליציי האָט באַקומען הילף פון מיליטער און האָט גענומען דורכפירן אַרעסטן. דער קאָמיטעט האָט דאַן איינגעלאַדן צו זיך דעם פאָליציי־קאָמענדאַנט און געפאָדערט פון אים אַן אויפקלערונג. נישט באַקומענדיק פון אים קיין געהעריקע תשובה האָט דער בירגער־קאָמיטעט גענומען זיך פאַרטראַכטן וועגן ווייטערדיקע שריט, אָבער אויף צו מאָרגנס זענען איבער די גאַסן פונאַנדערגעקלעפּט געוואָרן פלאַקאַטן, וואָס האָבן געמאָלדן וועגן קריגס־צושטאַנד און אין די גאַסן האָבן זיך באַוויזן פאַרשטאַרקטע פאָליציי־קאָרדאָנען און קאָזאַקן, עס האָבן זיך אָנגעהויבן רעוויזיעס און אַרעסטן. אַזוי האָבן זיך געענדיקט די „פרייהייטס־טעג”.

עס האָבן אָנגעהויבן קומען מוראדיקע ידיעות וועגן פּאָגראָמען אויף יידן אין העכער 200 שטעט פון גאַנץ רוסלאַנד. אינעם זאַגלעמביער־ראַיאָן זענען דעמאָלט נישט פאָרגעקומען קיין פּאָגראָמען, אָבער די אַטמאָספער איז געווען אַ דערדריקנדיקע, אַ טייל רייכערע יידן זענען אַנטלאָפן קיין אויסלאַנד און די איבעריקע האָבן געלעבט אין שרעק.

אין יענע טעג איז אין סאָסנאָוויץ פאָרגעקומען אַ קאָנצערט, אויף וועלכן דאָס 7־יאָריקע יינגל העניאָ סינקעוויטש איז אַרויסגעטרעטן אַלס דיריגענט. דער זאַל איז געווען פול געפּאַקט, אָבער פלוצלינג האָט עמיץ אויסגעשריגן, אַז מען שלאָגט אין שטאָט און אַלע פאַרזאַמלטע זענען אַנטלאָפן. עס איז אויסגעבראָכן אַן אומבאַשרייבלעכע פּאַניק. אַלע זענען געווען זיכער, אַז עס איז אויסגעבראָכן אַ פּאָגראָם. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז עס איז נישט פאָרגעקומען דאָס מינדעסטע געשלעג און די פּאַניק איז געווען אַן אומזיסטע.

די געשעענישן אין זאַגלעמביע האָבן אויסגענוצט די קאַפּיטאַליסטן אין אויבערשלעזיע, פאַר וועלכע עס זענען געעפנט געוואָרן די גרענעצן קיין פּוילן דורכצופירן קוילן אָן אָפּצאָל. דער עקספּאָרט פון אויבערשלעזיע איז געשטיגן אויף 30 פּראָצענט, אָבער שפּעטער האָבן זיך אין אַלגעמיינעם שטרייק אָנגעשלאָסן אויך די גרובן־אַרבעטער פון די שלעזישע קוילנגרובנס. עס זענען פאָרגעקומען מאַסן־פאַרזאַמלונגען, אויף וועלכע עס איז אויסגעדריקט געוואָרן די סאָלידאַריטעט מיט די פּוילישע און רוסישע אַרבעטער. סוף יולי זענען קיין גלייוויץ אָנגעקומען 10 מאַטראָזן פון דער באַרימטער רעוואָלוציאָנערער פּאַנצער־שיף „פּאָטיאָמקין”. דעם 13־טן נאָוועמבער האָבן פאַרשטרייקט די קוילנגרעבער און די הוטעס־אַרבעטער אין מיסלאָוויץ און עס איז געקומען צו אַ צוזאַמענשטויס מיט דער פּאָליציי.

21. דאָמבראָווער זאַגלעמביע

חורבות פון פּאַלאַצן און פעסטונגען, פון טעמפּלען, פּרי־צישע הייף און אַלטע קירכעס דערציילן וועגן דער היסטאָרישער פאַרגאַנגענהייט פון דאָמבראָווער זאַגלעמביע. אין דער עפּאָכע פון דער גרויסער פעלקער־וואַנדערונג, אין 4־טן און 5־טן יאָרהונדערט פאַר דער בירגערלעכער צייטרעכענונג, זענען די סלאַווען געקומען קיין אייראָפּע, דעראָבערט די ברייטע שטחים צווישן די טייכן דניעפּר און דניעסטער, אויף דער ווייסל אין מערב ביז צום טייך עלבע און האָבן זיך באַזעצט אויך אין שלעזיע און זאַגלעמביע. די סלאַווען, וואָס האָבן איינגענומען די דאָזיקע געגנטן, האָבן געשטאַמט פון די ווייסע כראָבאַטן, וועלכע האָבן פון קראָקע זיך צעשפּרייט אויך איבער אונדזערע געגנטן. דאָמבראָווער זאַגלעמביע איז געווען אַ טייל פון דער סלאַוויאַנישער אוראַלטער ווייסער כראָבאַציע, וועלכע מיעטשיסלאַוו דער 1־טער האָט צוקאָאָפּטירט צו זיין קעניגרייך.

די דאָזיקע געגנט איז אין יאָר 1070 שוין געווען באַפעלקערט און זינט די הויפּטשטאָט איז דורך באָלעסלאַוו כראָברי אין יאָר 1020 איבערגעפירט געוואָרן פון גניעזנאָ קיין קראָקע האָט דאָמבראָווער זאַגלעמביע גענומען זיך אַנטוויקלען אין אַ גיכן טעמפּאָ און אין יאָר 1110 האָט עס באַקומען „דער קעניגלעכער ראַיאָן". אין יאָר 1106 האָט איינער מיטן נאָמען דראַגאָסלאַוו באַקומען פון באָלעק קשיוואָאוסטי דאָס רעכט צו גרינדן דאָס דאָרף קאָזשעגלאָ. אין די ווראָצלאַווער רעיעסטן, אין דער קירכע אויפן נאָמען „נאַ פּיאַסקו" ווערט דערמאָנט פון קאַזשימיעזש ספּראַוויעדליווי אַז עס איז געשענקט געוואָרן אַ קרעטשמע אין יאָר 1193 דעם קלויסטער אין קרימאָלאָ.

מ. שטענצעל שרייבט אין זיין „געשיכטע פון שלעזיע", אַז אין יאָר 1228 האָט קאַזשימיעזש דער 1־טער געשענקט קלעמענסן, דעם אָפּאָלנער גובערנאַטאָר די שטחים פון טשעלאַדזש ביים טייך בריניצאַ. אַנאַראָשעוויטש דערמאָנט אין זיין בוך „געשיכטע פונעם פוילישן פאָלק", אַז אין 1345 האָט שוין עקזיסטירט דאָס דאָרף פּאָגאָן'. די רעיעסטרען פון קראָקע אין די יאָרן 1318—1326 דערמאָנען די פּאַראָפיעס בענדין, טשעלאַדזש, גראָדזשיש, קאָזשעגלאָוו, שעווער, כרושטשאָבראָד, זשאַרנאָוויץ, קרימאָלאָוו, גלאַדאָוויץ, מזשיגלוד, קיראָוו, ניעגאָווא, פּשיבינאָוו און דלוזשעץ.

אין גראָמערס „געשיכטע פון דער שטאָט בויטן" ווערט דערציילט, אַז פּיאָטער פאַנוו האָט אין יאָר 1340 איבערגעגעבן דעם קלויסטער ווינצענטי אין ביטאָם זיינע דערפער: דאָמבראָווקאָ און מילאָוויץ. מ. בילסקי אין זיין „די פּוילישע כראָניק" שרייבט, אַז קאַזשימיעזש דער גרויסער האָט אויפגעשטעלט פּאַלאַצן אין בענדין, וואַנוואָלעץ, מיראָוו, זשאַרנאָווצאַ און אויצאָוו אין די יאָרן 1335—1360.

פון אַ דאָקומענט אין דיפּלאָמאַטישן גזועץ־בוך, דעם 11־טן אָקטאָבער 1456 איז צו זען, אַז אין יענער עפּאָכע האָט שוין עקזיסטירט זאַוויערטשע איינגעטיילט אין צוויי ישובים, אַ קלענערן און אַ גרעסערן.

דער באַרימטער פוילישער היסטאָריקער דלוגאָש, ווען ער שרייבט וועגן דער עפּאָכע 1440/60 דערמאָנט די פאָלגנדיקע ערטער: באָלעסלאָוו, סטשעמיעשיץ, אָקראָדזשיאַנאָוו, זאָמבקאָוויץ, לאָשיען, קאָסמאָלאָוו, ראָקיטנאָ, שישיאָלקאָ, איצע, לוביאַנקאָ, מיסלאָוו, פּאָסטאָשאָוויץ, ריטשאָוו, ראָדאָקי, גאָלטשאָוויץ, דרודקאָוו, רודניצקי א.א.

א. פּאָבינסקי דערמאָנט אין זיין בוך „איבער היסטאָרישע געשעענישן" אין יאָר 1490, די ערטער: שטשיגאָווא, סמאָלין, ריטשאָוו, פּאָמראָזשיצאָ, גאָלאָנאָג, לעשניאָוו, אַלט דאָמבראָוואָ א.א.

דער 16־טער יאָרהונדערט ברענגט אַ ריי נייע ערטער, ווי: ניוואָקאָ, ניעמצעס, מראָוויסקאָ (שפּעטער געענדערט אויף מאָנדזשיעוו) און קאַזשימיעזש. צום סוף איז כדאי צו דערמאָנען, אַז די איצטיקע פּאַוויאַטן פון בענדין, זאַוויערטשע און אָלקיש האָבן זיך באַפרייט פון די אַלטע פוילישע פּאַוויאַטן אינעם 16־טן יאָרהונדערט: פּרושאָוו, לעלעוו, קשאָנדז און פון שווערער פּירסטנטום. בעת דער ערשטער צעטיילונג אין 1772 זענען שטיקער פון זאַגלעמביע צעטיילט געוואָרן צווישן רוסלאַנד, פּרייסן און עסטרייך.

22. יידישע ישובים אין זאַגלעמביע

עס פעלן די גענויע דאַטעס ווען די ערשטע יידן זענען אָנגעקומען קיין זאַגלעמביע. עס איז אַ פאַקט, אַז שוין אין 10־טן יאָרהונדערט זענען קיין זאַגלעמביע געקומען יידישע סוחרים אַלס אויפקויפער פון דער דאָרטיקער פּראָדוקציע און געבראַכט מיט זיך פאַרשידענע סחורות אויף אויסטויש. רייזנדער דערציילן פון יענער צייט וועגן יענע ברייטביינעקע יידן מיט אָפּגעברענטע פּנימער און געדיכטע בערד, געקליידט אין לאַנגע מלבושים, וואָס האָבן געפירט מיט זיך תבואות, האָלץ און פלאַקס. זיי דערציילן וועגן פוילישע מטבעות מיט יידישע בוכשטאַבן. אין יענער עפּאָכע איז זאַגלעמביע געווען אַ לאַנדווירטשאַפטלעכער ראַיאָן און איז געווען אונטערשטעליק אין איר אַנטוויקלונג לגבי שלעזיע. דער יידישער קיבוץ אין זאַגלעמביע איז אין אָנהויב נישט געווען קיין גרויסער און האָט זיך ערשט גענומען אַנטוויקלען מיטן צושטראָם פון פּליטים,

וואָס זענען אַנטלאָפֿן פֿון דייטשלאַנד און פֿון שלעזיע אין פּחד פֿאַר די קרייצציגלער.

אין 11־טן און אין 12־טן יאָרהונדערט האָבן אין זאַגלעמביע זיך באַזעצט חוץ יידישע סוחרים אויך האַנטווערקער. אין די דאָקומענטן פֿון דער יידישער קהילה אין ביטאָם איז צו זען, אַז די יידן האָבן זיך פֿריער באַשעפֿטיקט מיט ערדאַרבעט און זענען געווען פֿאַרפּליכטעט צו צאָלן צינזן גלייך מיט אַלע איינוווינער שוין אין יאָר 1226. נאָכן גירוש ספרד האָבן יידן אָנגעהויבן זיך באַזעצן אין אַלע גרעסערע שטעט פֿון פּוילן און אויך אין זאַגלעמביע, באַזונדערס אין בענדין. אין יאָר 1450 זענען די יידן אין בענדין שוין געווען אַן אָרגאַניזירטער ישוב. אין 16־טן יאָרהונדערט האָט שוין דאָרט עקזיסטירט אַ יידישע קהילה מיט אַ רב בראש.

עס איז נישט באַקאַנט דער גורל פֿון די זאַגלעמביער יידן, וואָס איז מיט זיי געשען נאָך די טאָטעריש־מאָנגאָלישע אָנפֿאַלן ביים אָנהויב פֿון 13־טן יאָרהונדערט. עס זענען נישט פֿאַראַן קיין היסטאָרישע קוואַלן, וואָס זאָלן דערציילן וווּהין די יידן זענען דעמאָלט אַנטרינען, צי זיי זענען אַוועק קיין קראָקע אָדער קיין דייטשלאַנד און בעהמען.

ענלעך זעט עס אויס אויך מיט די ערשטע יידן וואָס זענען געקומען קיין שלעזיע. די עלטסטע ידיעות שטאַמען פֿון 1150. דאָקומענטן דערציילן וועגן יידישע אייגנטימער אין קליין טינעץ. אין יאָר 1190 זענען שוין געווען יידן אין בונצלאו (באָלעסלאַוו). אין יאָר 1203 האָט דאָס דאָרף סאָקאָלניק, וואָס איז דערנאָך געווען אַ טייל פֿון ברעסלאַו געהערט צו די יידן יוסף און יחזקיאל. אין יאָר 1917 האָט מען דאָרט געפֿונען אַ מצבה פֿון דוד בן שר־שלום, וואָס איז געשטאָרבן כ״ה אב תקס״ג (4־טער אויגוסט 1203). פֿון יאָר 1227 זענען פֿאַראַן ידיעות וועגן יידן אין ביטאָם אויפֿן טייך אָדער, פֿון 1270 — אין שווידניץ, פֿון 1280 אין גלאָגאָו, פֿון 1281 אין טראָפּאַו, פֿון 1285 — אין מינסטערבערג, פֿון 1301 — אין ליגניץ א.א. אין אָנהויב זענען די שלעזישע יידן געווען לאַנדווירטן און ביסלעכווייז אַריבער אויף האַנדל און האַנטווערקעריי.

אין מיטן 13־טן יאָרהונדערט זענען אין שלעזיע געגרינדעט געוואָרן אַ ריי נייע יידישע קהילות, וואָס האָבן אָבער געליטן פֿון קלער. די צודרינגלעכע גלחים האָבן פֿאַרביטערט זייער לעבן דורך גזירות און רדיפֿות. דער סענאַט פֿון דער פּוילישער פּראָווינץ אין ברעסלאַו האָט אַרויסגעגעבן פֿאַרשריפֿטן קעגן יידן, וועלכע זענען אָבער געשיצט געוואָרן דורך די פֿירשטן. אין יאָר 1295 האָט באָלקאָ דער 1־טער אַרויסגעגעבן זיינע יידן אַן „עקזיסטענץ־שריפֿט״. פֿיר יאָר שפּעטער, 1299, האָט דאָס זעלבע געטון הענריק דער 3־טער פֿון גלאָגאָו, נאָך אים האָט אַזאַ שריפֿט אַרויסגעגעבן דער שווידניצער פֿירשט באָלקאָ דער 2־טער.

אין יענער צייט האָט די ווירטשאַפֿט אין שלעזיע דורכגעמאַכט אַן עקאָנאָמישן אויפֿשטייג, און די נייע איינוואַנדערער האָבן זיך געניוויטיקט אין קרעדיטן, וואָס זיי האָבן באַקומען פֿון יידן. צו הלוואות האָבן געמוזט אָנקומען אויך די אַריסטאָקראַטן, די מיניסטאָרן און אויך די פֿירשטן. אַזוי, אַז אין דער צווייטער העלפֿט פֿונעם 13־טן יאָרהונדערט האָבן די שלעזישע יידן שוין נישט באַשעפֿטיקט זיך מיט לאַנדווירטשאַפֿט נאָר זענען שוין אויך געווען סוחרים און באַנקירן. זיי זענען געוואַקסן צוזאַמען מיטן אויפֿבלי פֿון די שלעזישע שטעט, האָבן זיך באַזעצט ביי די הויפּט־וועגן, דורך וועלכע עס זענען געגאַנגען די האַנדלס־פֿאַרבינדונגען צווישן שלעזיע, בעהמען און מאָראַוויע. אין אַ דאָקומענט פֿון 1286 באַקלאָגט זיך דער בישאָף טאָמאַס פֿון ברעסלאַו, אַז די יידן, וואָס זענען אונטערגעאָרדנט דעם שלעזישן פֿירשט היינריך דער 4־טער, פֿירן אומגעשטערט זייער האַנדל, אין דער צייט וואָס איבער די גלחימס קעפּ שוועבט אַ שרעק... די שלעזישע פֿירשטן האָבן אָפּגעשאַצט די וויכטיקייט פֿון די יידן פֿאַרן אַנטוויקלען די שטעט סיי דורך האַנדל און סיי דורך האַנטווערקעריי. די לאַגע פֿון די יידן אין יענע ערטער איז פֿאַרהעלטנישמעסיק געווען אַ גוטע און זייער געזעלשאַפֿטלעך לעבן האָט זיך קאָנצענטרירט אַרום די שולן און בתי־מדרשים.

די קירך האָט זיך אָבער ווייטער באַצויגן מיט שנאה צום וואַקסנדיקן יידישן ישוב אין שלעזיע. אין יאָר 1267 האָט די גלחים קאָנפֿערענץ אָנגענומען אַ ריי באַשלוסן, וואָס האָבן פֿאַרבאָטן יידן וווינען צוזאַמען מיט קריסטן און עס האָט געמוזט זיין אַ וואַנט אָדער אַ קאַנאַל צווישן די יידישע און קריסטלעכע קוואַרטאַלן. די יידן האָבן אויך געמוזט טראָגן אויפֿן קאָפּ אַ באַזונדער היטל. אין 1319 זענען די רדיפֿות נאָך מער פֿאַרשטאַרקט געוואָרן. אין יאָר 1337 זענען די האָרדן, וואָס האָבן געטראָגן דעם נאָמען „אַרמלעדער״ אָנגעפֿאַלן אויף אייניקע יידישע קהילות, געשלאָגן און געמאָרדעט. עס האָבן זיך פֿאַרשפּרייט די באַקאַנטע בילבולים, אַז יידן פֿאַרשוועכן דאָס הייליקע ברויט, אַ סך יידן זענען פֿאַרפּייניקט געוואָרן צום טויט, עס זענען אויסגעבראָכן פּאָגראָמען, וואָס זענען אָנגעפֿירט געוואָרן דורך די קריסטלעכע האַנטווערקער. אין יאָר 1420 האָט מען באַשולדיקט די יידן, אַז זיי שטיצן די הוסיטן־באַוועגונג, וואָס האָט דערקלערט אַ הייליקע קריג דער קאַטוילישער קירך. עס איז אַפֿילו געווען אַ ווערסיע, אַז די הוסיטן האָבן געזונגען זמירות, וואָס דער רב אביגדור קאַראָ האָט מחבר געווען אויף העברעיִש און דייטש לכבוד דעם איינציקן גאָט. אמת, אין די רעליגיעזע דיסקוסיעס און אַרומרייסענישן זענען יידן געבליבן נייטראַל, אָבער דאָס האָט נישט געהאָלפֿן און דאָס פֿייער פֿון שנאה האָט זיך שנעל צעפֿלאַקערט און דערפֿירט צו אַלץ שרעקלעכערע רדיפֿות און גירושים. יידן און יידיש פֿאַרמעגן איז געוואָרן הפקר. די רדיפֿות און גירושים האָבן אָנגעהאַלטן ביזן סוף פֿון 15־טן יאָרהונדערט. ערשט נאָך לאַנגע יאָרן האָבן זיך באַנייט די יידישע ישובים אין די שלעזישע שטעט און געהאַט זייער השפּעה אויפֿן אויפֿקום און אויפֿבלי פֿון די יידישע ישובים אין זאַגלעמביע.

23. דאָמבראָוואַ גורניטשאַ — שטאָט פון אייביקן נעפל

מיט הונדערטער יאָרן צוריק האָט אַלט דאָמבראָוואַ גע־רוט צווישן געדיכטע וועלדער און זומפּן, וואָס האָבן באַשווערט דעם צוגאַנג און דעם וווּקס פון דאָזיקן ישוב, וואָס איז געווען דער אָנהויב פון דער איצטיקער שטאָט און האָט זיך אַנט־וויקלט אַדאַנק די „שוואַרצע בריליאַנטן" אין דער טיפקייט פון איר ערד.

אין די ביכער וועגן די פאַרגאַנגענע צייטן געפינען מיר באַמערקונגען, לויט וועלכע עס איז צו זען, אַז דאָמבראָוואַ האָט געהערט צום פירשטנטום שעווער. לויט דער מאַפּע פונעם שעווערער פירשטנטום האָט אַלט דאָמבראָוואַ עקזיסטירט שוין אין 15־טן יאָרהונדערט. דער דאָזיקער ישוב האָט דורכ־געמאַכט פאַרשידענע עטאַפּן, רויבערייען און שריפות.

דער אָנהויב פונעם איצטיקן דאָמבראָוואַ גורניטשאַ איז געווען דער קוילנגרובן רעדען, וואָס איז געעפנט געוואָרן אין יאָר 1796 דורך דער פּרייסישער מאַכט אין דער צייט פון פרידריך דעם גרויסן. אין יאָר 1807 איז דער גרובן אַריבער אין באַזיץ פונעם פראַנצויזישן מאַרשאַל לאַננעס. צוליב די גרויסע צינז־חובות האָט דאָס ציוויל־געריכט אין קראָקאָווער ראַיאָן קאָנפיסקירט דעם גרובן און פאַרדונגען אים דעם ייד שמואל בוכבאַך. אין אַ יאָר שפּעטער האָט דעם גרובן איבער־גענומען דאָס פּוילישע פינאַנס־מיניסטעריום.

אין יאָר 1815 האָט מען נעבן דעם גרובן אויפגעשטעלט די ערשטע גיסעריי „קאָנסטאַנטי". מיטן וווּקס פון דער קוילן־פּראָדוקציע האָט מען דאָרט געגראָבן אַלץ טיפערע און טיפע־רע שיכטן און כדי צו באַזייטיקן די שטערונגען פון וואַסער האָט מען אויפגעבויט אַ האָריזאָנטאַלן קאַנאַל און פּאָמפּעס וואָס האָבן אויסגעשעפּט דאָס וואַסער פון אָפּגרונט. די איינ־וווינער פון אַלט דאָמבראָווע זענען געווען די ערשטע קוילנ־גרעבער. מיט דער צייט האָבן אָנגעהויבן שטראָמען אַהער אַר־בעטער פון דער קעלצער גובערניע, פון די ראַיאָנען מיעכאָוו און יענדזשעיאָוו און אויך פון דער קראָקעווער געגנט און פון שלעזיע. נאָכן פּוילישן נאָוועמבער־אויפשטאַנד האָט די רוסי־שע מאַכט געצוווּנגען צענדליקער פאַמיליעס פון דער פּויליש־ער שלאַכטע צו אַרבעטן אין די קוילנגרובנס. עס איז כסדר געווען אַ מאַנגל אין אַרבעטס־הענט און אין יאָר 1838 האָט מען געברענגט אַהער 70 דייטשע פאַמיליעס פון זאַקסן און האַנאָווער. אָבער נאָך אַ יאָר האָבן זיי פאַרלאָזט זאַגלעמביע און נאָר אַ קליינער טייל איז געבליבן אויפן אָרט, אַקלימאַטי־זירט זיך און פאַרגעסן אין זייער היימלאַנד.

דאָמבראָווע האָט פריער געהערט צו דער ראַדאָמער גו־בערניע. נישט געקוקט דערויף וואָס יעדע וואָך זענען דאָרט פאָרגעקומען מאַרק־טעג, האָט מען דעם ישוב נישט געוואָלט אָנערקענען אַלס שטאָט. אין יאָר 1860 האָבן דאָרט געוווינט נישט מער ווי 600 נפשות. זינט דעם יאָר 1870 האָט דער צושטראָם פון דער באַפעלקערונג קיין דאָמבראָווע אָנגעהויבן טראָגן אַ מאַסן־כאַראַקטער. דאָמבראָווע איז געוואַקסן און זיך פונאַנדערגעשפּרייט ווי אויף הייוון. ערשט אין יאָר 1916 איז דער ישוב פּראָקלאַמירט געוואָרן אַלס שטאָט. דער ערשטער בירגערמייסטער איז געווען עדוואַרד קושינסקי. דער ערשטער פּאַרזיצער פון די אַלגעמיינע וואַלן איז געווען ד״ר אַדאַם פּיוואָואַר.

24. דער יידישער ישוב אין דאָמבראָווע

אין יאָר 1767 האָט אויף דער גרענעץ צווישן אַלט־דאָמ־בראָווע און בענדין געפירט דאָס גאַסטהויז „אונטערן לייב" דער ייד יעקב יאָזעפאָוויטש. ער איז געווען אַ שטענדיקער איינוווינער פון בענדין, ווו ער האָט זיך באַשעפטיקט אויך מיטן האַנדל פון רינד־פעלן. ביזן יאָר 1828 האָט געווירקט דער דעקרעט פון גרובן־דירעקטאָר, וואָס האָט פאַרבאָטן יידן צו האַלטן גאַסטהייזער נאָענט פון גרובן און אייזן־גיסערייען. ערשט נאָכדעם האָט מען צוליבן מאַנגל אין אַרבעטס־הענט דערלויבט יידן צו אַרבעטן אין די גרובנס. צווישן די ערשטע קאָלאָניסטן איז געווען די פאַמיליע צייג, וואָס האָט שפּעטער געענדערט דעם נאָמען אויף צייגוס און דערנאָך אויף ציגוס. אין יענעם יאָר זענען געקומען קיין דאָמבראָווע אויך די פאַ־מיליעס ראָזענצווייג און נאַטאַן. די לעצטע האָבן זיך געעפנט אַ געוועלב פון האָניק־וואַסער און די גורניקעס האָבן אים דערפאַר גערופן מיאָדאָוניק. דער דאָזיקער נאָמען איז אים געבליבן און איז איבערגעגאַנגען בירושה אויך צו זיינע קינדער.

אַ גרעסערער יידישער צושטראָם האָט זיך אָנגעהויבן אין יאָר 1864. צווישן די יידן וואָס האָבן זיך באַזעצט דעמאָלט אין דאָמבראָווע זענען אויך געווען: ווייסהאַלץ, זיידבאַנד, נאַגער, שלעזינגער, גראָספעלד, גרינבוים, דעמב, קונדאַק א.א.

אינעם דאָמבראָוואָער ראַיאָן האָבן זאַגלעמביער יידן גע־מאַכט די ערשטע פּרוּוון אַריינצודרינגען אויך אין די גרובנס. די ברידער מאַריץ און איגנאַץ מייטעליס, זין פונעם חסיד שמואל מייטעליס פון מאַנדזשיעוו, וואָס האָבן געוווינט אין סאָסנאָוויץ, האָבן אין יאָר 1902 געעפנט נעבן דעם קאַטוילישן צמענטאַזש אין דאָמבראָווע אַ קוילנגרובן מיטן נאָמען „סטאַ־ניסלאַוו". די ברידער מייטעליס האָבן אינוועסטירט אַ סך געלט

אין נייע איינריכטונגען און געביידעס, און אַדאַנק דעם איז דער קוילנגרובן, וואָס איז שוין געווען אויפן שוועל פון רויִן, געוואַקסן און פּראָגרעסערט איר פּראָדוקציע אויף 40%.

די משפחה זשמיגראד האָט נישט געוואַרט ביז די רוסן וועלן מבטל זיין די גזירות קעגן יידן־באַשעפטיקונג אין די גרובנס און אייזן־גיסערייען, און עס איז זיי געלונגען אַרומצוגיין די דאָזיקע באַגרענעצונגען דורך פינאַנסירן די אינטערנעמונגען, וואָס זענען אָפיציעל געפירט געוואָרן דורך נישט־יידן. דאָס זעלבע האָט אויך געטאָן די משפחה רעכניץ פון דאָמבראָווע, וואָס האָט זיך באַזעצט דאָרט אין יאָר 1864 און האָט זיך פאַרנומען אויך מיט פּאַכטן קוילנגרובנס. אין די יאָרן 1900/9 האָט הענריק רעכניץ געפירט דעם גרובן „מאַטילדאַ" אין דאָמבראָווע און דעם גרובן „קאַראָל" אין זאַגורזשע. זיין ברודער שמואל רעכניץ האָט געפירט דעם גרובן „יאַראָסלאַוו" אין ניווקאַ. די רעכניצעס האָבן שוין געהאַט אַ טראַדיציע פון דערפאַרענע אונטערנעמער אויפן דאָזיקן געביט און האָבן זיך דערמיט באַשעפטיקט ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה.

די צאָל יידן אין דאָמבראָווע איז כסדר געוואַקסן. זינט דעם יאָר תרנ"ז (1897) איז אין דאָמבראָווע געווען דיין הרב ר' משה ראַפּאַפּאָרט, וואָס האָט באַקומען סמיכה פון די רבנים אין קאַליש, אָסטראָווצע און בענדין. אָבער די גאַנצע צייט האָבן זיי געהערט צו דער בענדינער קהילה און די טויטע געמוזט פירן אויפן בענדינער בית־עלמין. אין יאָר 1908 האָבן די יידן פון זאַגורזשע, יוזעפּאָוו, זאַמבקאָוויץ און גאָלאָנאָג, זיך געוואָנדן צום פּיעטריקאָווער גובערנאַטאָר נאָך אַ דערלויבעניש צו שאַפן אַן אייגענע קהילה.

אין צווישן האָט דער פאָרשטייער פון דער רוסישער רעגירונג אין דאָמבראָווע געפונען אַן אויסרייד צו פאַרטרייבן אייניקע יידישע פאַמיליעס. ערשט אין יאָר 1910 האָט מען ווידער דערלויבט די יידן צו באַזעצן זיך און ווען דאָמבראָווע איז פּראָקלאַמירט געוואָרן אַלס שטאָט, דורך דער רעגירונג אין דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָבן די יידן פריי אָפּגעאָטעמט.

אין יאָר 1910 האָבן די דאָמבראָווער יידן באַשלאָסן צו שאַפן אַן אייגענע יידישע קהילה. די ערשטע פאָרשטייער איינעם ועד הקהילה זענען געווען: יעקב־מענדל גליקסמאַן, איטשע־מאיר נוסבוים, שלמה רעכניץ און דוד וועבער.

די סינאַגאָגע אויף דער מיעיסקאַ־גאַס האָט מען אָנגעהויבן בויען אין יאָר 1912. די איניציאַטאָרן זענען געווען: בערל פוקס, אַלטער פּוטערקאַ, מרדכי־לייב מיאַדאָווניק, קאָפּל כזשאַנאָווסקי, מרדכי־הילל פערענס, יצחק־מאיר לוקסנבורג, הערש רייכמאַן און משה מיטלמאַן. דעם בוי־פּלאַץ האָט געגעבן דער בלעכער, בערל פוקס, וועלכער איז אויך געווען דער גבאי פון דער סינאַגאָגע. פאַרן ענדיקן די שול האָט מען געדאַווענט אין בית־המדרש, וואָס האָט זיך געפונען אין אַ געדונגענער געביידע. דאָרט איז אייניקע יאָר געווען חזן מרדכי ליבערמאַן, וואָס איז שפּעטער אַריבער אין דער אויסגעפּאַרטיקטער שול.

דעם בית־עלמין האָבן די דאָמבראָווער יידן אויפגעשטעלט אין יאָר 1920. מיטגלידער פון דער חברה קדישא זענען געווען: דער גרינדער וואָלף פיינער, משה־אהרון לוריאַ, גרשון־העניאָך שפּילבערג און שפּיגלער.

ס'רוב זענען די דאָמבראָווער יידן געווען חסידים פון פאַרשידענע דינאַסטיעס און אין שטאָט זענען אויך געווען באַזונדערע שטיבלעך פאַר די ראַדאָמסקער חסידים, קרימאָלאָווער, אַלעקסאַנדרער און גערער. צווישן די ראַדאָמסקער חסידים, וואָס האָבן געהאַט אַ גרויסע השפעה אין שטאָט, האָט זיך אויסגעצייכנט ר' יעקב־שלום פישל, געבוירן אין בענדין, האָט געדאַווענט אין תפילין, וואָס ער האָט באַקומען צו דער בר־מצווה פונעם „תפארת שלמה", געפירט די גמילת חסדים־קאַסע. נפטר געוואָרן אין יאָר 1933.

ביים אָנהויב פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען דאָמבראָווע איז פאַרנומען געוואָרן דורך די עסטרייכער, האָט זיך געגרינדעט אַ יידישער קאָמיטעט, אין וועלכן עס זענען אַריין: יעקב סטערניר, אַ דענטיסט, שלמה האַלפּערין, איידעם פון יעקב שלום פון די ערשטע ציוניסטן; גרשון־העניאָך שפּילבערג אַלס ראַטגעבער: געצל שטורכיוו, שלמה רעכניץ, יעקב־שלום פישל און ראובן גראָספעלד.

לויט אַ דעקרעט פון דער ראַיאָן־קאָמאַנדע ביים עסטרייכישן אָקופּאַציע־מיליטער איז דעם 3־טן סעפּטעמבער 1916 אָפיציעל געשאַפן געוואָרן דער ועד הקהילה און עס זענען באַשטימט געוואָרן וואַלן, וואָס זענען פאָרגעקומען דעם 9־טן יוני 1916. עס זענען אויסגעוויילט געוואָרן: מרדכי־לייב מיאַדאָווניק, יצחק־מאיר נוסבוים און לוי שטשיגאָווסקי. אַלס פאַרטרעטער: ראובן גראָספעלד, דוד גרינבוים און משה מיטלמאַן. אין יאָר 1924 איז געוויילט געוואָרן אַ נייער ועד הקהילה, וועמענס ערשטער פאָרזיצער איז געווען לוי שטשיגאָווסקי און פאָרזיצער פון קהילה־ראַט — הערץ־טוביה ליבערמאַן.

אין דער ציילונג פון 18־טן מערץ 1923 האָט די באַפעלקערונג אין שטאָט דערגרייכט 33,868 איינוווינער. פון זיי 16,599 מענער און 17,269 פרויען. די יידישע באַפעלקערונג האָט געציילט 5,000 נפשות.

25. חיבת ציון און ציוניזם אין זאַגלעמביע און קאַטאָוויץ

די יידישע קהילה אין קאַטאָוויץ האָט מיט זיך פאָרגעשטעלט אַן אויסגעצייכנטן עלעמענט פאַר דער באַרימטער קאָנפערענץ פון די חובבי ציון. 36 דעלעגאַטן זענען געקומען פון אַלע גרעסערע אייראָפּעיִשע לענדער אויף צו העלפן אָרגאַניזירן די באַוועגונג און דערמוטיקן איר אַקטיוויטעט. אַלס פאָרזיצער און פּרעזידענט פונעם אָקציאָנס קאָמיטעט איז געוויילט געוואָרן ד"ר לעאָן פינסקער און עס האָבן זיך באַטייליקט אין איר פאָרשטייער פון אַלע יידישע שטרעמונגען. עס זענען

אָבער געווען אויך אינערלעכע שוועריקייטן. עס האָט געפעלט אייניקייט און אין יאָר 1887 האָט עס געדראָט מיט ליקווידאַציע. אין יאָר 1889 איז געקומען די דערלויבעניש פון דער רוסישער רעגירונג פאַר דער „חברה לתמיכת יהודים עובדי אדמה ובעלי מלאכה בסוריה ובארץ ישראל", וועמענס זיץ־אָרט איז געווען אין אָדעס און אַ לענגערע צייט געטראָגן דעם נאָמען „דער אָדעסער קאָמיטעט". דער פאַרטרעטער אין סאָסנאָוויץ איז געווען גרשון סטאַווסקי.

די רוסישע דעלעגאַטן, וואָס האָבן זיך באַטייליקט אין דער קאַטאָוויצער קאָנפערענץ זענען דורכגעפאָרן סאָסנאָוויץ, וואָס האָט דעמאָלט דורכגעמאַכט דעם איבערגאַנגס־סטאַדיום פון אַ דאָרף צו אַ פאַבריק־שטאָט און זענען אָנגעשטעקט געוואָרן מיט דעם ענטוזיאַזם פון די יידן פאַרן אויפבויען ארץ־ישראל. די קאָנפערענץ, די פלאַמיקע אַרויסטריטן האָבן געהאַט זייער הילכיקן אָפּקלאַנג אויך צווישן די יידן אין סאָסנאָוויץ און אַ טייל אַסימילאַטאָרן האָבן זיך אָנגעהויבן צו דערנענטערן צום ציוניזם.

אינעם ערשטן ציוניסטישן קאָנגרעס, וואָס איז זיך צונויפגעקומען אין באַזעל, שווייץ, אויגוסט 1897, האָט זיך אַלס דעלעגאַט פון די סאָסנאָווצער ציוניסטן באַטייליקט קעמפּינסקי, און זינט דעמאָלט האָט די ציוניסטישע באַוועגונג אָנגעהויבן שלאָגן וואָרצלען אין סאָסנאָוויץ און אין זאַגלעמביע.

ד״ר הערצל, וואָס האָט באַזוכט רוסלאַנד אין יאָר 1903 איז אויף זיין רייזע אַהין געפאָרן דורך זאַגלעמביע. זיין באַזוך האָט אין סאָסנאָוויץ איבערגעלאָזט טיפע שפּורן.

נישט צופעליק איז קאַטאָוויץ געווילט געוואָרן אַלס פּאַסיק אָרט פאַר דער קאָנפערענץ. אין רוסלאַנד איז דער ציוניזם געווען פאַרבאָטן און די טוער פון דער חיבת ציון־באַוועגונג האָבן דערפאַר געוואָרפן אַן אויג אויף קאַטאָוויץ, וואָס האָט דעמאָלט געהערט צו דייטש פּרייסן און איז געווען נאָענט צו רוסלאַנד און פּוילן. דאָרט האָבן זיך געפונען אָנגעזעענע טוער פון די חובבי ציון. דער איניציאַטאָר פונעם פאַראיין פאַר ישוב ארץ־ישראל איז אין קאַטאָוויץ געווען ד״ר לאַנדסבערג, ראַבינער אין ליגניץ, מיטגליד פון „אַליאַנס" אין דייטשלאַנד. דער פאַראיין האָט זיך גערופן „בני ברית" און איז געוואָרן דער צענטער פאַר ענלעכע פאַראיינען אין דייטשלאַנד און שלעזיע. אין די יאָרן 1883/4 זענען אין קאַטאָוויץ פאָרגעקומען קאָנפערענצן פון חובבי ציון אין פאַרשידענע לענדער און דאָרט האָבן זיך געוועבט די פּלענער פאַר אויפשטעלן אַ וועלט־צענטער פאַר דער דאָזיקער באַוועגונג. דער שעפער פון די בני־ברית אין קאַטאָוויץ איז געווען מ. מאָזעס, געבוירן אין יאָר 1848, אַ סוחר, וואָס האָט נאָך אַלס קינד געשטרעבט צו ישוב ארץ־ישראל. מאָזעס האָט דערמוטיקט די מיטגלידער פון צענטראַל־קאָמיטעט אין זייער אַרבעט און צוזאַמען מיטן ראַבינער ד״ר לאַנדסבערג און דעם לערער ז. פּרויטאַל האָבן זיי געשאַפן אין קאַטאָוויץ די „בני־ברית". אַזעלכע פאַראיינען זענען געשאַפן געוואָרן אויך אין אַנדערע שלעזישע שטעט. דער פאַראיין אין קאַטאָוויץ האָט אָנגעהויבן אַרויסגעבן דאָס וואָכנבלאַט אין דער דייטשער שפּראַך „דער קאָלאָניסט", וואָס איז געווען געווידמעט די ענינים פון ישוב ארץ־ישראל.

דער פאַראיין „בני־ברית" אין קאַטאָוויץ האָט גענומען אויף זיך די איניציאַטיווע אויפצושטעלן אַ צענטער פאַר דער חיבת ציון־באַוועגונג אין די פאַרשידענע לענדער. רומעניע איז דעמאָלט געווען דאָס איינציקע לאַנד, וואָס האָט געהאַט אַ צענטראַלן קאָמיטעט. דער פאַראיין אין קאַטאָוויץ האָט דערפאַר באַשלאָסן צונויפצורופן אַ קאָנפערענץ פון די פאַראיינען פאַר ישוב ארץ־ישראל אין די פאַרשידענע לענדער, כדי אויפצושטעלן אַ וועלט צענטער און אַ פינאַנסן־אינסטיטוט פאַר דער קאָלאָניזאַציע אין ארץ־ישראל. אין אָנהויב 1883 זענען אַרויסגעשיקט געוואָרן די איינלאַדונגען צו דער קאַטאָוויצער קאָנפערענץ, און דער פאַראיין האָט זיך געשטעלט אין פאַרבינדונג מיט גאַלאַץ, ווין, לעמבערג, וואַרשע, ביאַליסטאָק, אָדעס, ראָסטאָוו, מינסק און ווילנע.

די צאָל דעלעגאַטן, וואָס זענען געקומען צו דער קאָנפערענץ, איז נאָך געווען גענוג קליין. פון קאַטאָוויץ אַליין האָבן זיך באַטייליקט פינף מענטשן. די גרויסע קאָנפערענץ פון די חובבי־ציון איז זיך צונויפגעקומען ערשט נאָך אַ יאָר און דעמאָלט איז אין קאַטאָוויץ געלייגט געוואָרן דער פונדאַמענט פאַרן צענטער פון דער גאַנצער באַוועגונג.

26. די ערשטע ציוניסטן אין סאָסנאָוויץ

אין יאָר 1898 האָט אין סאָסנאָוויץ זיך געשאַפן דער ערשטער ציוניסטישער פאַראיין וועמענס הויפּט־איניציאַטאָר איז געווען אונדזער גרויסער נאַציאָנאַלער דיכטער ח.נ. ביאַליק. דערנאָך האָט זיך אַזאַ פאַראיין געשאַפן אויך אין בענדין. די ערשטע ציוניסטן אין סאָסנאָוויץ זענען געווען מערסטנס ליטוואַקעס. צווישן די גרינדער זענען אויך געווען גרשון סטאַווסקי, אַ ברודער פונעם שריפטשטעלער משה סתוי; יעקב וויינבערג און קעמפּינסקי, משה־גרשון פעלדשטיין פון „הצפירה" און „היינט". דער פאַראיין אין סאָסנאָוויץ האָט געהאַט אַ השפּעה אויפן גרינדן דעם ציוניסטישן פאַראיין אין בענדין, ווו די גרינדער זענען געווען: בעריש פּרעגער, ווילבושעוויץ, וואָראַנצבערג, פּרענקעל, וודאָווינסקי א.א.

חנוכה תרנ״ט איז פאָרגעקומען דער ערשטער ציוניסטישער „נשף חנוכה". אינעם ערשטן ציוניסטישן קלוב אין סאָסנאָוויץ, אויף וועלכן עס זענען איינגעלאַדן געוואָרן אַלע זאַגלעמביער ציוניסטן. ביאַליק האָט דעמאָלט געהאַלטן אַ פאַר־

לעזונג, די ערשטע אין זאַגלעמביע, רייך אין אינהאַלט און פאָעטישער פאַנטאַזיע.

די עיקרדיקע ציוניסטישע טעטיקייט אין די יאָרן 1899—1900 איז געווען דאָס פאַרשפרייטן די אַקציעס פון דער יידישער קאָלאָניאַל־באַנק אין לאָנדאָן. בענדין האָט דעמאָלט געגעבן די גרעסטע צאָל אַקציעס־באַזיצער. די פירמע הענדל נובבערג אַליין האָט אונטערגעשריבן אויף פופציק אַקציעס, אין דער צייט וואָס אין סאָסנאָוויץ איז די צאָל דערגאַנגען ביז פינף און צוואַנציק. דאָס צאָלן די אַקציעס איז פאָרגעקומען אין ראַטן.

אין פאַרלויף פון דער צייט זענען צוגעקומען אייניקע יונגע ציוניסטישע טוער. צו די וויכטיקסטע האָבן געהערט ד״ר ווייסמאַן און קליינין. אין 1903 איז פאָרגעקומען דער 6־טער ציוניסטישער קאָנגרעס אין באַזעל און אַלס דעלעגאַט פון סאָסנאָוויץ און נאָוואָראַדאָמסק איז אויסגעוויילט געוואָרן גרשון סטאַווסקי. אויף יענעם קאָנגרעס איז פאָרגעשלאָגן געוואָרן אוגאַנדאַ אַלס לאַנד פאַרן יידישן פאָלק און צווישן די קעגנער פונעם דאָזיקן פאָרשלאַג איז אויך געווען סטאַווסקי. די דעלעגאַטן פון בענדין און טשענסטאָכאָוו האָבן געשטימט פאַרן אוגאַנדאַ פאָרשלאַג. סטאַווסקי איז אויך געווען דער דעלעגאַט פון סאָסנאָוויץ אויף דער לוויה פון ד״ר הערצל אין יאָר 1904. אויפן 9־טן ציוניסטישן קאָנגרעס, וואָס איז פאָרגעקומען אין האַמבורג, דעצעמבער 1905 זענען די דעלעגאַטן פון זאַגלעמביע געווען: וויינרעס פון סאָסנאָוויץ און פרעגער פון בענדין. דעמאָלט איז פאָרגעקומען די צעטיילונג צווישן די צוויי ציוניסטישע פליגלען און דער דייטשער פליגל, בראש מיט ד״ר וואָלפסאָן, היינריך לעווע און פראָפעסאָר וואַרבורג, האָבן געהאַט אַ השפעה אויף די זאַגלעמביער דעלעגאַטן, וועלכע האָבן פאַר זיי געשטימט.

מיטן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט זיך אָנגעהויבן אַ נייע עפּאָכע אין דער ציוניסטישער טעטיקייט אין זאַגלעמביע. י״ג סיון תרע״ב (1912) איז אין קאַטאָוויץ פאָרגעקומען די קאָנפערענץ, וואָס האָט געדינט אַלס גרינדונגס־פאַרזאַמלונג פאַר דער אַלוועלטלעכער אגודת ישראל. עס זענען געקומען פון רוסלאַנד די באַרימטסטע רבנים. פון בענדין — הרב יששכר בער גרויבאַרט, פּנחס־לייב בוכווייץ, בעריש פרעגער און ר׳ וואָלנערמאַן, פון סאָסנאָוויץ — א. לעווענשטיין, פון מאָנדזשיעוו — הרב ישעיהו ענגלאַרד, פון מיסלאָוויץ — הרב ד״ר ווינטער.

פון די מערב־לענדער זענען געקומען ראַבינער און דאָקטוירים מיט רייכע קולטור־טראַדיציעס. דאַקעגן האָבן געפעלט אויף דער קאָנפערענץ די חסידישע רביים.

זינט דעמאָלט האָט אָנגעהאַלטן די ציוניסטישע טעטיקייט אין זאַגלעמביע, וואָס איז געפירט געוואָרן מיט גרויס ענטוזיאַזם און מסירת־נפשדיקער איבערגעגעבנקייט ביז צום מוראדיקן אונטערגאַנג פון די יידישע קהילות.

משה פיינקינד

זאגלמביה וקהילותיה

משה פיינקינד, לא היה זאגלמבאי. תושב פיוטרקוב היה, והעיר היהודית הישנה היתה קרובה ללבו. הוא כתב מונוגראפיה בפולנית על היהודים בפיוטרקוב, אך היתה לו חיבה לזאגלמביה. היו לו בה ידידים ומכרים שאתם עמד בקשר מכתבים. משתתף היה ב ז א ־ ג ל ע מ ב י ע ר צ י י ט ו נ ג שהופיע בבאנדין, רכש לו ידידים וקוראים, וגם מעריצים.

פיוטרקוב היתה אחת מערי הפלך בפולין הקונגרסית, שאליה השתייכה גם זאגלמביה ברובה. כמעט כל הערים והכפרים בזאגלמביה (להוציא את המקומות בקו הרכבת מסוסנוביץ בכיוון איוונגרוד עד אולקוש — התחנה האחרונה בזאגלמביה — שהשתייכה לפלך קיאלצה) היו מסומנים בכתובותיהם „פלך פיוטרקוב". בפיוטרקוב ישב שר הפלך, שבמשרדו נמצאו התיקים והפנקסים ובהם מדורים מיוחדים למחוז באנדין. כל עוד משלה רוסיה על פולין היו התיקים בגדר מסמכים סודיים חתומים בפני עין זרה. משעזבו הרוסים את פולין אחרי מלחמת העולם הראשונה (1914—1918) ופולין קיבלה את עצמאותה כרפובליקה חפשית, עברו התיקים של משרד הפלך הרוסי לרשות השלטון הפולני, וניתנה גישה חפשית למעונינים, היסטוריונים וחוקרים. משה פיינקינד, שידע רוסית, עיין במסמכים הנוגעים למחוז באנדין והקהילות היהודיות של דומברובה, סוסנוביץ ומודזיוב, והחל מוסר לעתונות היהודית מגילוייו על הקהילות הנ"ל. מאמריו, שהם בעלי ערך היסטורי, מובאים להלן.

משה פיינקינד נולד בשנת 1865 בטוראק ליד קאליש במשפחה חסידית מיוחסת (אבי סבו, הרב ר' משה'לה מפודומביץ, השתתף בהתקוממות קושציושקו). למד ב„חדר" ובישיבות שונות, ובעת ובעונה אחת התמסר ללימודים כלליים מפי מורים פרטיים, עם שהוא מכין את עצמו לקבלת תואר רב. בן 17 החל מתעמק בחכמת ישראל, לקח תורה מפי הד"ר קאסל, לצרוס, ד"ר הילדסהיימר ואחרים, ובאותו זמן תירגם לעברית שירים משל הקלסיקונים הגרמניים. בעבודתו הספרותית החל פיינקינד ב־1884, כאשר החל מפרסם מפרי עטו ב„הניצנים", „הצפירה" ומאוחר יותר גם בעתונות היידית והפולנית של וארשה, לודז' ולבוב, ותפס בה מקום מכובד במאמריו ההיסטוריים והפובליציסטיים. כותב היה בשפה פשוטה, עממית, מובנת לכל. מחטט היה בארכיונים, מחליף מכתבים עם מלומדים נוצרים, ומעלה כל פרט מן העבר שלנו שהיה יקר לו מאד. היו שביקרוהו על היותו כרוך אחרי פרטי פרטים, עד ש„מרוב עצים אין רואים אצלו את היער", אולם הודות לכך עלה בידו לגלות דברים שמבחינה היסטורית ערך רב להם. הוא לא חסך לשלוח כמה זהובים מאמצעיו הדלים לראש־כפר קטן, כדי לקבל ממנו תעודת־לידה של איזה קצין יהודי בצבא פולין שלפני החלוקות. מבלה היה שעות בבית־העלמין הפיוטרקובי בחיפוש כתובות במצבות עתיקות.

הוא היה חובב־ציון עוד מן ה„קאטוביצים", ומאז הקונגרס הציוני הראשון השתתף בתנועה הציונית כעסקן לאומי פעיל בפיוטרקוב, עסק כפרקליט פרטי ומתרגם מושבע, לחם לזכויות השפה היהודית, ועמד ביחסים עם ייוו"א. בשנותיו האחרונות הירבה בכתיבת מאמרים ואגדות בעתון נ י י פ א ל ק ס ־ ב ל א ט, והוציא כמה קונטרסים היסטוריים ביידית ובפולנית. נפטר ביום ב' בסיון תרצ"ה בפיוטרקוב. בן שבעים היה במותו.

העורך

באנדין

א) השתתפות יהודי באנדין במרד לוחמי החופש הפולנים

יהודי באֶנדין רשאים להתפאר בעבר פאטריוטי יפה, תוך השתתפותם בכל קרבות החופש הפולניים. באֶנדין השתייכה לפנים לפלך (וויאֶוודסטבו) קראקא, ומהיותה קרובה לבירת המלכות השפיעה, כנראה, „אהבת המולדת הקראקובית" השפעה רבה על יהודי באֶנדין, שהראו עצמם תמיד בנים נאמנים למולדת הפולנית.

מסורת זו עברה גם לדורות האחרונים. די להפוך בדפים הצהובים של התיקים ההיסטוריים אשר בארכיונים שטרם ראו אור, שנקבל תיאור על יהודי באֶנדין, שרשמו את שמותיהם באותיות זהב בקורות חירותה של פולין.

אין זה מתפקידי למסור כאן את כל הפרטים הנוגעים להשתתפותה של באֶנדין בקרבות ההיסטוריים למען חירות פולין. ועלי להודות שגם לא עלה בידי לגלות הכל. הקוראים יצטרכו איפוא להסתפק בדברים המעטים המובאים להלן, שיש בהם כדי לתת מושג מהקרבנות שהקריבו יהודי באֶנדין בימים ההם, כאשר נשקפה הסכנה לעיר להיכבש בידי האויב. נמסור את הדברים כסדרם.

המלך סטיפאן באטורי היה נוח ליהודי באנדין; הוא נתן להם רשיון לשבת במקום, כלומר, בעיר גופא ולעסוק במסחר בשווה עם הנוצרים. אחרי מותו (1586) ביקשו חלק מהאצילים, בראשות משפחת זבורובסקי, לרדת לחיי משפחת זאמויסקי, על ידי מסירת הכתר הפולני לדוכס האוסטרי הצעיר מאכסימיליאן, אחי הקיסר האוסטרי רודולף השני.

התלקח קרב עז בין אבירי האצילים זאמויסקי וזבורובסקי על הכתר הפולני. בבחירות המלך שהתקיימו ליד וארשה עמדו

שני מחנות מזוינים זה מול זה, וכל אחד מהם בחר את המלך הנראה לו. כך בחרה „החזית השחורה" (סיעת זאמויסקי) את זיגמונט ואזה למלך, ואילו „החוג הכללי" (סיעת זבורובסקי) בחר את מאכסימיליאן.

מאכסימיליאן הזדרז ועלה עם מחנה כבד לקראקא לתפוס בכוח את הכתר הפולני, ושם מצור על כל האיזור (1587). נשקפה הסכנה לבאֶנדין שצבא מאכסימיליאן יפרוץ לתוכה, והיה הכרח לבצר את חומות העיר בפני התקפת האויב. כסף לצורך זה לא היה לבורגראף מיטשקובסקי. אסף הרב דאז רבי נתן מייטליס (מאַטאַלאָס) בחפזון אצל יהודי העיר את הסכום של חמישים דוקאטים זהב, ובכסף זה תיקן הבורגראף מיטשקובסקי את שערי המבצר. משהגיע המחנה של מאכסימיליאן ושם מצור על העיר, קשה היה להם לכבשה.

אגב, עלי להעיר: עד כמה שידוע לי, בני בית מייטליס החיים אתנו כיום, מוצאם מאותו רב פאטריוטי באֶנדיני. הם נושאים גם את שמו — מייטליס, וישבו בזאגלמביה עד לתקופת השואה והחורבן.

יש לנו עוד ידיעות על גילוי פטריוטיזם באֶנדיני. הדבר אירע בתקופת מרד קושציושקו (1794).

קושציושקו, הגיבור הפולני הלאומי הגדול, נטל על עצמו בחגיגיות בשוק קראקא את הנהגת המרד נגד יאֶקאטרינה השניה מלכת רוסיה. הוא פנה מעל במת בית הכנסת הישן אשר בקז'ימיז' אל היהודים, שגם הם יקחו חלק במלחמת החירות באויב ויעזרו לו למען חירות הכל.

אחרי קראקא שוב נענתה ראשונה העיר השכנה באֶנדין, והיהודים גם כאן החזיקו את ידי קושציושקו. הרב יעקב נתן החל מנהל תעמולה בקרב היהודים שיירשמו בגדודי המתקוממים, אסף כסף למען המתקוממים, ואף ריגל את העמדות הרוסיות לטובת גייסות קושציושקו.

„הרב האלמוני", כפי שכינו את הרב בחוגים הפולניים, לא משך את ידו מפעילות גם לאחר חיסול ההתקוממות המסכנה, ואחרי שהפרוסים כבשו את חבל באֶנדין, הם אסרו את הרב והושיבוהו בכלא המבצר. רק אחרי נצחונו של נפוליון הגדול ליד פרידלאנד נוצרה — לפי הסכם טילזיט (יוני, 1807) — „נסיכות וארשה", משטחי הכיבוש של פולין בידי הפרוסים והאוסטרים בראשותו של המלך פרידריך אוגוסט. אז עלה ביד „הרב האלמוני" הפאטריוט הפולני הגדול להשתחרר ממאסרו. מיד עם שחרורו המשיך בעבודתו לטובת הצבא הלאומי הפולני, שביחד עם גייסות נפוליון פעל נגד האוסטרים (9-1807).

חייו המלאים מסירות וקרבות נגד אויבי פולין גרמו, שדמיון העם ארג סביבו זר של אגדות, ובהן אחת האומרת, כי הרב יעקב נתן היה בעל-מופת, לבוש קרועים ובלויים, מאחר שמסר כל מה שהיה לו לעניים ללא הבדל דת. שרבי יעקב נתן היה אישיות משונה — לית מאן דפליג. אם היה רב או רבי בבאֶנדין — זה אפשר להעמיד בסימן שאלה. אכן, משהו אפשר היה להיודע מהמצבה הנמצאת עד היום [46] בבית-העלמין הישן בבאֶנדין לרגלי המצודה ומקושטת בנשר פולני. כן אפשר היה לדעת זמן פטירתו. ברם, מכיון שלא ראיתי את המצבה ולא קבלתי העתק מהכתובת שעליה, אף כי הרביתי לכתוב על כך לידידי בבאֶנדין, אני מוצא שרבי יעקב נתן לא היה רב בבאֶנדין.

בפינקס החברה-קדישא בבאֶנדין (כפי שכתב לי ידידי הותיק המורה וורמונד) רשומים שמות רבני העיר עד שנת תקנ"ט (1799), היא השנה שבה כיהן שם המורה-צדק ר' מנחם-נחום שעמד בראש הרבנות במשך שנים רבות. בידוע הוא, שבמקום שאין מרא דאתרא רגילים היו שימלא את מקומו, בהתנדבות או בקביעות, איזה מורה-צדק מתאים. ומכיון ששמו של רבי יעקב נתן אינו מופיע באותו פינקס, יש להסיק שהוא לא כיהן בתור רב בעיר, אלא שהיה, כנראה, ראש הקהל או מורשו. איש כזה היו מכנים בתואר „הרב". בימים ההם לא היו ראשי-הקהל בורים, אלא למדנים וגבירים.

המורשים וראשי הקהילות היו אוספים כספים למטרות שונות ומופיעים כנציגי היהודים לפני השלטונות. בגלל מסירותו לכלל ישראל ייחסו „מופתים" גם לרבי יעקב נתן, דבר שהיה שכיח מאד אצל היהודים.

לחשבונם של יהודי באֶנדין יש לזקוף גם את השתתפותם הכספית בהתקוממויות הפולנים המאוחרות יותר.

בסקירות החשאיות שנמצאו בארכיון שר-הפלך בפיוטרקוב (באורח משונה הן הלכו לאיבוד), סופר, שסוחרים יהודים בבאֶנדין היו מספקים למתקוממים נשק, חרמשים ועוד...

סלומון גוטמן, נוחו עדן, מבאֶנדין מסר לי זמן קצר לפני מותו, שאבותיו היו מספקים נשק למתקוממים, ויהודי באֶנדין נתנו גם כסף, ובגלל זה נאסרו אחדים מהם.

אחד מהם היה ר' יוחנן (יואכים) מאנדשיין ממודזיוב, שנענש להימצא שלוש שנים בפיקוח חמור של המשטרה בעוון הפצת חומר מהפכני נגד הרשות הרוסית, כפי שנרשם בתעודות הארכיונים.

יהודי באֶנדין יכולים לזקוף לזכותם גם מעשי-תהילה באספקת גיבורים לשורות הלגיונים של פילסודסקי, דבר שהיה כרוך בסכנת נפשות.

אחד הגיבורים ההם היה הדוקטור מאתיאוש פרנקל, שהשתתף בהרבה קרבות-חזית, ולבסוף נכלא בידי הגרמנים במחנה-פליטים בבנימינוב בגלל סירובו להישבע שבועת אמונים לקואליציה. ד"ר פרנקל נמלט מהמחנה וחזר לבאֶנדין, פירק את הנשק מעל הגרמנים, ואז מונה על ידי הרשות הפולנית לסגן המפקד של באֶנדין. כגמול בעד שירותו בשדה הקרב קיבל פרנקל כמה אותות-הצטיינות.

באֶנדין היהודית הוציאה בין השאר עוד גיבור יהודי, התלמיד בן השבע-עשרה של בית-הספר התיכוני המקומי, שמואל שווייצר.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה עזב הנער את ספסל הלימודים והצטרף ללגיונים, עבר אתם כל גלגולי הקרבות ועינויי המלחמה, ולבסוף נאסר בידי הגרמנים ונכלא בשצ'יפיארנה. שם חלה קשה ומת בביתו ב-25 אפריל 1922. אחרי מותו הוענק לו אות-הצטיינות בדרגה ראשונה.

בדמם הטביעו יהודי פולין בכלל ויהודי באֶנדין בפרט את

46. הדברים נכתבו לפני מלחמת העולם השניה.

חותם חיבתם ואמונתם בתחיית פולין, עצמאותה וחירותה, וביחוד במלחמת החירות האחרונה.

ב) זכרונות על הרב מבאֶנדין, הגאון רבי יששכר־בריש גרויבארט זצ"ל[47]

בקשר לרב הגאון מבאֶנדין רבי יששכר־בריש גרויבארט, רוצה אני למסור כמה זכרונות, שיש להם ערך היסטורי לגבי קהילת יהודי באֶנדין.

עוד בחיי הרב שקדם לו, הצדיק הגדול רבי איציקל קימלמן ז"ל, שהיה לפני כן מורה־הוראה בפיוטרקוב, דיווח שר המחוז הבאֶנדיני לשר הפלך בפיוטרקוב (28 מאי, 1893), כי הרב קימלמן כבר זקן, אינו שומע ואינו רואה ואין ביכולתו למלא את תפקידו, ובקהילה שוררים אי־סדרים, ועל כך התאונן לפניו החלק הפרוגרסיבי של יהודי באֶנדין, על כן מבקש הוא את שר הפלך שישחרר את הרב מתפקידו וישלח הוראה לבחור ברב אחר.

עוד טרם הספיק שר הפלך לענות, הגיעה ידיעה שניה מאותו שר המחוז, כי ביום 30 ליוני 1893 נפטר הרב איציקל קימלמן, והוא חוזר על בקשתו להועיד בחירות של רב חדש. ואכן ביום 2 לדצמבר 1893 בחרו כ־300 בעלי־בתים את הרב יששכר־בריש גרויבארט, שמשנת 1887 כיהן בתור רב בעיר שאֶדליץ, ושר הפלך אישר אותו בתור רב בבאֶנדין.

בכתב־ההסכם בין הקהילה והרב גרויבארט, התחייבה הקהילה לשלם לרב משכורת 1500 רובל, במקום 500 שהיה מקבל הרב הקודם, 800 רובל הוצאות העברתו משאֶדליץ לבאֶנ־דין, וכן 400 רובל כמורה־הוראה בסוסנוביץ, שאז נחשבה עדיין לכפר והשתייכה למחוז באֶנדין.

בדצמבר 1893 עלה הרב גרויבארט על כיסא הרבנות בבאֶנדין. אך עברה שנה ועוד שנה והקהילה לא שילמה לו את המשכורת ואף לא את הוצאות ההעברה. הרב פנה בתלונות לשר־הפלך, וכתב, שהוא נמצא במצב קשה בגלל אי־תשלום משכורתו. חברי ועד הקהילה י. ארליך, ג. לנדוי ואחרים באו והתנצלו לפני שר הפלך בכך שהקופה ריקה. השר הוציא פקודה לעיריית באֶנדין, שתגבה את ה„אֶטאט" (המס) ללא התחשבות בשום דבר ותסלק לרב את המשכורת. רק בחודש יולי, 1895, קיבל הרב קצת כסף, ובזה נסתיים המאבק הראשון של הרב עם קהילת באֶנדין (תיקי הפלך 19—1893, „קהילת בנדין", ארכיון ממלכתי בפיוטרקוב).

אחרי שישב על כיסא הרבנות בבאֶנדין, נאלץ הרב גרוי־בארט להתחיל במאבק שני, לא עם הקהילה, אלא עם סוסנוביץ ודומברובה שהשתייכו לאזורו. ערים אלה הוערכו כתורמות־משתתפות בהכנסות האיזור, אך לפתע החלו הן במאמצים לנתק את קשריהן עם קהילת באֶנדין. סוסנוביץ התחילה, ודומברובה חפצה להחרות־להחזיק אחריה. סכסכנים אחדים, שלא חסרו מעולם בבאֶנדין, סיבכו את הרב בענין זה וגרמו ליהודי הנעלה צער רב.

47. בהשתדלות קרוביו ובתו רחל גוטמן בתל־אביב הועברו עצמותיו מבית־העלמין הבאֶנדיני לירושלים ביום ז' באדר תשכ"א.

ושוב החלה מלחמת־כתב ומשרד שר הפלך הוצף בהמון מחאות ובקשות. באשר לסוסנוביץ, ויתר הרב עוד לפני קבלו את הרבנות בבאֶנדין על חלק ממשכורתו לטובת מורה־הוראה בה. ואכן סוסנוביץ קיבלה מאת שר הפלך „רב מטעם" — את ר' דוד זאלצשטיין, והרבנות בסוסנוביץ נרשמה על שמו. אולם ביחס לקהילת דומברובה לא חפץ הרב להרשות את ניתוקה מעל באֶנדין, והוא פעל נגד מגמתה זו. ברם, המועמד מטעם יהודי דומברובה לכיסא הרבנות אצלם ניצח, ועלה בידם להפוך את דומברובה לקהילה מיוחדת עם רב משלה (1911), בתור רב נבחר ר' אלתר לוי מפאצאנוב.

לרגל המאבק נזדמן הרב הבאֶנדיני מפעם לפעם לפיוטר־קוב, בבואו לבקש את עזרת שר הפלך נגד מעשי־עוול שנעשו לו. כבר בהופעתו הראשונה נשא הרב חן בעיני השר מילר בהליכותיו ודיבורו כבן־תרבות, וביחוד עשתה רושם עליו הדרת פניו. מעתה ניתן לרב לפעול הרבה לטובת היהודים.

ליהודים רבים שישבו ברחבי זאגלמביה נשקפה סכנת גירוש מהאיזור בעוון עיסוקם בהברחת סחורות מגרמניה. הרב הפציר בשר והגזירה נתבטלה.

בשנות הסערה 1905־6 נאסרו בחורים יהודים רבים שהשלטון חשד בהם שהם חברי „האחדות", הוא הארגון החשאי שנלחם במשטר הצאר. שוב התערב לטובתם רב העיר אצל השלטון והודות לו שוחררו ממאסרם „החפים מפשע"...

הרב גרויבארט היה אחד היוזמים של כינוס הרבנים הראשון של כל קהילות הפלך בפיוטרקוב (1909) בענין חיזוק הדת ועניינים אחרים שנגעו לצרכי הכלל ולמצב הרבנים. הרב גרויבארט נבחר ליו"ר הכינוס שנמשך 2 יממות, וההחלטות שנתקבלו הוגשו לרשות. כותב השורות הללו כיהן בכינוס זה כמזכיר וערך את ההחלטות שנתקבלו.

מאוחר יותר, כששר הפלך הפיוטרקובי כינס את כל רבני הפלך לכינוס מיוחד בפיוטרקוב (1910), ובו השתתפו גם פקי־דים גבוהים ממשרד הפלך, שוב נבחר הרב מבאֶנדין ליו"ר, והוא ניהל את הכינוס בהבנה רבה שהפתיעה את הפקידים הרוסים. בכינוס זה נבחרו חמישה רבנים כנציגים לכינוס הרב־נים הכללי בפולין, שהתקיים בוארשה (1911). חמשת הרבנים היו: הרב נחום אש (צ'אֶנסטוכוב), הרב ישראל פיינקינד (בז'ז'ין), הרב קנאל מאינו־וולודז (אחר כך בוארשה), הרב מפיוטרקוב ר' שמחה רוזנפלד, והרב יששכר־בריש גרויבארט. בכינוס הרבנים הנ"ל נבחרו חמישה נציגים — ביניהם הרב גרויבארט — ל„מועצת הרבנים" בפטרבורג, שצריכה היתה לדון בעניינים יהודיים שעמדו על הפרק במיניסטריון.

כאשר מסר הרב גרויבארט בתור יו"ר כינוס הרבנים לשר יאצ'אֶבסקי את הדין וחשבון, שאלו השר, כמה שנים הוא כבר מכהן בתפקיד רב, השיב לו הרב: בערך 25 שנים, כולל שנות רבנותו בשאֶדליץ. אמר לו השר, שהוא ראוי לפרס־זהב בעד עבודתו הנאמנה למען החברה היהודית ובפרט למען הממלכה, והבטיחו שהוא עצמו ישתדל ב„חלונות הגבוהים" שיוענק לו הפרס הזה.

הרב גרויבארט שח לי בשעתו, כי מיד אחרי פטירתו של הרב אליהו חיים מייזל בלודז' הציע לו שר הפלך הפיוטרקובי דאז שיעמיד את מועמדותו לכיסא הרבנות בלודז והוא יעזור

לו אצל עסקני היהודים בלודז. הרב גרויבארט נסע לגור לשאול בעצת הרבי; סיפר לרבי על הצעת שר הפלך, אבל הרבי לא נתן לו תשובה ברורה. כיון שכך, לא הציע הרב מבאֶנדין את מועמדותו לכיסא הרבנות בלודז.

משקרבו ובאו ימי הבחירות לרבנות בקהילת לודז ושר הפלך לא ראה בין המועמדים את הרב מבאֶנדין, שאל את הרב, מדוע שמו איננו מופיע בין המועמדים. הסביר לו הרב, שהרבי מגור לא הסכים לכך. התענין השר לדעת שורש דבר.

אמר לו הרב: מן הסתם אינני ראוי להיות שם רב. ועוד טעם לכך הוסיף, דאמרי אינשי, שאחרי הרב מיזל לא תהיה אריכות ימים לשום רב שיבוא אחריו... אכן גם לרב גרויבארט לא היתה אריכות ימים בבאֶנדין; אנשי דומבּרוֹבה קיפחו את פרנסתו וקיצרו את ימיו.

היה זה בר־דעת גדול, בעל לב יהודי חם, נואם נפלא ולמדן גדול, טיפוס של רב שהצטיין במיוחדותו בעולם הרבנות. אך באֶנדין היהודית לא ידעה להעריכו כראוי לו.

סוסנוביץ

התקופה הראשונה של הקהילה היהודית בסוסנובצה

במאמרי על הרב מבאֶנדין רבי ישכר־בר גרויבארט ז״ל הזכרתי את העובדה, שקהילת סוסנוביץ ניתקה עצמה מקהילת־האם באֶנדין ונעשתה עומדת ברשות עצמה. עכשיו אספר על כך ביתר אריכות.

במחצית השניה של המאה ה־19 עוד היתה סוסנוביץ כפר. במפקד הרשמי משנת 1856 לא בא זכרה. במקום שנמצאת כיום „סוסנוביץ הישנה" השתרע לפנים יער ארנים גדול, מכאן השם סוסנוביץ (סוסנה — אורן). ליד היער נמצאו כמה בתים קטנים, ובגלל הקירבה לגבול הפרוסי והאוסטרי החל צומח כאן ישוב יהודי.

היהודים הראשונים שהגיעו לשם מבאֶנדין, אולקוש, מיכוב ועוד, היו ברובם חייטים. משום כך נקרא המנין הראשון שנת־הווה בשם „מנין החייטים". הוא נמצא ברחוב המונדזי־יובי. עד מלחמת העולם האחרונה היה מקצוע החייטות נפוץ מאד אצל היהודים.

במשך הזמן הפכה סוסנוביץ לעיר הומיה של מסחר ותעשיה, משהחלו מתפתחים בה מכרות הפחם ומפעלי יציקות־ברזל. לפי המפקד הרשמי של 1897 מנתה סוסנוביץ 9043 תושבים, בכללם 2921 יהודים; כלומר, בערך שליש היו יהודים, מלבד קבוצות קטנות של יהודים שחיו בסביבות העיר, כמו בכפר ניבקה, שבו נמצאו 271 יהודים בתוך אוכלוסיה בת 3093 נפש.

ככל שהלך ורב מספר היהודים, כן גדל הרצון אצל יהודי סוסנוביץ להינתק מעל קהילת באֶנדין. הם השתדלו אצל שר הפלך בפיוטרקוב שירשה להם להיות קהילה עומדת ברשות עצמה, והדבר עלה בידם אחרי עמל ומאמצים רבים. ביום 23 ליולי 1898 העניק שר הפלך ליהודי סוסנוביץ את הרשיון להקים להם קהילה עצמאית, ושיחרר אותם מכל התחייבויות לקהילת באֶנדין.

בראשון לינואר 1899 החלה מתקיימת באורח רשמי הקהילה היהודית בסוסנוביץ. אומר אני: „באורח רשמי", כי למעשה התקיימה כבר זמן־מה קודם לכן. לסוסנוביץ היה בית־עלמין משלה וגם רב, שנרשם באורח רשמי כ„דוכובני" (רוחני) וקיבל משכורת כל הזמן מידי הקהילה בבאֶנדין בתור מורה־הוראה. כשקמה קהילת סוסנוביץ, כיהן שם כמורה־הוראה הרב אברהם גיטלר ז״ל, בעל דעות מיושנות אמנם, אבל בעל־הוראה גדול ובעל מידות טובות. מאחר שבשנת 1898 טרם היתה עיריה בסוסנוביץ, כי היא הוכרה כעיר רק בראשון לינואר 1903, היתה הקהילה הסוסנוביצית כפופה לשר־המחוז של באֶנדין.

לקהילת סוסנוביץ השתייכו המקומות קטרינה, מילוביץ, ויגוויזדוב, ניבקה, שילצה, פוֹגוֹן ועוד מקומות קטנים, שקודם לכן השתייכו לקהילת באֶנדין. האחרונה אמנם מחתה קשות נגד ניתוק מקומות מגלילה בנימוק, שדבר זה עלול לגרום נזק רב לעצם קיומה של הקהילה בבאֶנדין, אולם השלטון לא התחשב בכך. אך שר הפלך דרש מקהילת סוסנוביץ שתבחר לה רב. מאחר שלא רצו לסלק את הרב הזקן, ורשיון רשמי לקבלת רב טרם נמצא בידי הקהילה, בחרה זו לה „רב מטעם" — את ר׳ דוד שטיינזאלץ, ואילו למעשה שימש הרב דוד גיטלר, אם כי בתקציבים המשיך להופיע כ„דוּחוּבני" הראשון, כלומר, כדיין.

בשנה הראשונה לקיומה הרשמי, בשנת 1899, הגיע התקציב של קהילת סוסנוביץ לסך 9,450 רובל; ההכנסות היו 3,251 רובל, לעומת ההוצאות של 4,156 רובל, כולל אלף רובל משכורת לרב שטיינזאלץ, ועוד. המשכורת ל„דוּחוּבני" לא הוכללה בתקציב, כי הוא אושר בתור כזה רק בשנת 1902 עם משכורת של 500 רובל לשנה, כפי שקיבל בבאֶנדין.

כמעט באותה מתכונת היו ההוצאות וההכנסות בשנת 1900 (3,833 רובל הכנסות ו־4,556 רובל הוצאות). את הגרעונות של שתי השנים הראשונות כיסה חבר ועד הקהילה סטאניסלאב רייכר (מתבולל) בצורת הלוואה לקהילה.

רייכר היה אחד משלושת חברי „ועד הקהילה" החדש. היו״ר היה הד״ר ד. נייפלד, מתבולל, שבשנת 1900 הוענק לו מטעם השלטון תואר־הכבוד „יועץ החצר" בעד זכויותיו בשטח החברתי והפילאנתרופי. הוא קיבל גם את אות־הכבוד על שם „סטאניסלאב". אגב, הד״ר נייפלד כתב בשמות שונים „סיפורים

יפאניים" — פליטונים על רקע חברתי בעתונות הפולנית האזורית.

החבר השלישי היה אז הגביר החסידי ר' לייב אנגלארד. על מעלותיו של האחרון לא מצאתי בתיקי הארכיון כלום.

אכן, יהודי סוסנוביץ, שכל כך השתוקקו לנתק את קשריהם עם קהילת באנדין, נוכחו עד־מהרה לדעת, כי ה„משחק" הזה יעלה להם יותר ביוקר מאשר לפני כן. וכאשר הם פסקו לשלם „אָטאט" הלך הגרעון וגדל משנה לשנה. בשנת 1901 כבר היה גרעון של 2,137 רובל; הכנסות היו רק 3,040 רובל. גרעון גדול עוד יותר היה בתקציב הקהילה בשנת 1902. ההכנסות היו רק 945; הגרעון גדל והגיע ל־3,183 רובל. סטאניסלאב רייכר המשיך להלוות כסף לכיסוי הגרעונות. בדו"ח שר המחוז לשר הפלך נאמר, שכדי להימנע מפיגור תשלום המשכורת לפקידים על הקהילה ללוות כספים.

רק אחרי שסוסנוביץ אושרה כעיר (בראשית 1903) וזכתה לעיריה, נשתפר המצב הכספי של הקהילה. הפיקוח על עניני הקהילה עברה לעיריה, שקיבלה עליה לגבות בתוקף את חובות ה„אָטאט", שעד 1901 הגיעו ל־8,450 רובל. גרעונות לא היו עוד. להיפך, בשנת 1903 עלתה ההכנסה ל־3,852 רובל, ואחרי כל ההוצאות לצרכי הקהילה נשאר עודף בסך 675 רובל. ה„אָטאט", שבשנת 1902 הגיע ל־4,535 רובל, עלה בשנת 1903 ל־4,935 רובל מחולק לפי 450 משלמי־„אָטאט".

בינתיים הלכה וגדלה האוכלוסיה היהודית בסוסנוביץ. בראשון לינואר 1908 מנתה סוסנוביץ 11,155 יהודים, לבד מהיהודים שבישובים השכנים שהשתייכו לסביבת סוסנוביץ. ביחד מנו כ־13,000 נפש.

עם גידול האוכלוסיה היהודית גדלו, כמובן, גם צרכי הקהילה בסוסנוביץ. תקציב הקהילה גדל, וקהילת סוסנוביץ היתה ידועה כאחת הקהילות העשירות והחשובות ביותר בפולין.

אגב תיאור קורות קהילת סוסנוביץ בתקופה הראשונה לקיומה, יש להזכיר גם את המשפט האָפייני שהתנהל בשנת 1907 נגד גבאי החברה קדישא, ה"ה יאָבסאָי סלוצ'אָבסקי, יעקב שטאהל ולייב פדרמן על סחיטת דמי־קבורה מה"ה פכטר ופיש־הוף בעד קבורת מת מקרוביהם. מר פכטר פנה אל התובע הראשי של בית־המשפט בוארשה ומר פישהוף — אל שר הפלך בפיוטרקוב.

כאן ברצוני למסור בקיצור את תוכן שתי התביעות, תוך השמטת הביטויים המעליבים המצויים בהן, ביחס לחברה קדישא בסוסנוביץ. הנה מה שכתוב שם:

לחברה־קדישא בסוסנוביץ מונופולין על קבורת מתים יהודים, תוך סחיטת סכומי־כסף גדולים מקרובי המתים לפי ראות עיניהם ולפי מצב הרכוש של המתים או קרוביהם, בלי למסור כל חשבון על מה מוציאים את הכסף.

בתשיעי לפברואר 1907 מתה האלמנה ב. (אני משמיט שמה מחשש של בזיון המת). לעת זקנתה נזקקה לתמיכת בניה. גבאי הח"ק דרשו מקרוביה דמי־קבורה לא פחות ולא יותר מ־1,200 רובל. קרובי המתה סירבו לשלם סכום עצום כזה, והזמינו כמה נשים העוסקות בתפירת תכריכים לטפל בקבורת המתה. אך גבאי הח"ק אסרו עליהן לטפל במתה בלי הסכמתם; הנשים התפזרו והמתה לא הגיעה לקבורה.

בשעות הלילה העבירו הקרובים את המתה למונ־דזיוב, במטרה לקברה בבית־העלמין דשם. אולם כשניגשו לעסוק בקבורה, טילפן סלוצ'אָבסקי לאנשי הח"ק שלא יעזו לעשות זאת בעד כל הון שבעולם. נאלצו הקרובים להוביל בחזרה את מתם לסוסנוביץ. לאחר עמידה על המקח וויכוחים סוערים הסכימו הגבאים לקחת 1,200 רובל, 600 במזומנים והשאר בשטרות־חוב, שנפרעו במועדם. כך יצא שרק ביום הרביעי לפטירת האשה, עסקו בלילה בקבורת המתה, ובעד זה שילמו למתעסקים תשלום מיוחד.

להלן מתואר בכתב־האשמה ענין „בזיון המת" אצל יהודים כשאין קוברים מיד אחרי הפטירה, וכן הבזיונות שנגרמו לתוב־עים בזה שהחזיקו את המתה בביתם ארבעה ימים, דבר שהשפיע רע מאד על חייהם. משום כך פונים המאשימים לתובע של בית־המשפט בבקשה, שיתבע את הגבאים שנזכרו לדין בעוון סחיטת כספים באמצעי כפיה, בצירוף רשימת העדים המוכנים לאשר את העובדות הנ"ל.

התובע הכללי מסר את הענין לידי הגנראל שר הפלך של וארשה, והלה העביר את התביעה לשר המחוז בפיוטרקוב לעריכת חקירה.

בסוסנוביץ חקר את הענין הפקיד הרוסי זשאמסקי, ועדים רבים אישרו את העובדות. לעומתם נמצאו רבים שטענו: לא היו דברים מעולם. ואילו הגבאים טענו שאינם מחויבים כלל להיענות לתביעות קרובים בנוגע לקרקע וכדומה, אלא שמר יאָבסאָי סלוצ'אָבסקי, שהיה באותם הימים גם הפרנס הראשי של ועד הקהילה, השתמש בכסף לצרכי הקהילה.

לא כאן המקום למסור בפרטות את כל הטענות האָפייניות שטענו האנשים המעונינים בשעת החקירה, שהח"ק קיבלה דמי־קבורה בסך 1,500 רובל גם ממר פישהוף בעד קבורת אחד מקרוביו היותר רחוקים וכיוצא בזה. אסתפק במסירת מהלך הענין בקצרה.

הפקיד זשאמסקי העביר את תיק החקירה לשר הפלך בפיו־טרקוב וב־2 לספטמבר 1906 הוחלט במשרדי הפלך למסור את הענין לחוקר בית־הדין המחוזי בפיוטרקוב. התיק עם ההחלטה הועבר לוארשה לגנראל שר הפלך שפקד לערוך את החקירה, אך שם לא הסכימו להחלטת שר הפלך הפיוטרקובי וביטלוה (בסוף אוקטובר, 1908). אחרי שידיעה סנסאציונית זו הגיעה לסוסנוביץ (8 לנובמבר, 1908), הגישו התובעים המעונינים ערעור על החלטת הגנראל שר הפלך הוארשאי לסינאט בפטר־בורג. ההגנה על כתב־הערעור נמסרה למומחה בענינים יהודים העורך־דין מיל בפטרבורג.

המשפט בפטרבורג נמשך זמן רב. בינתיים פרצה מלחמת־העולם הראשונה שהביאה עמה „שלום" בין הצדדים הלוחמים בסוסנוביץ...

הסיפור על חבלי־הלידה של קהילת סוסנוביץ עשוי בלי ספק לעורר ענין בדורנו.

על עסקני סוסנוביץ הוטל ללחום בשתי חזיתות. בשורה הראשונה היה עליהם להילחם עם קהילת באֶנדין שאליה השתייכו יהודי סוסנוביץ. האחרונים כיסו את החלק הגדול ביותר של ה„אֶטאט" לקהילה הבאֶנדינית, בלי לקבל ממנה איזו תמורה שהיא, חוץ למשכורת ששילמה למורה־הוראה בסוסנוביץ. מובן מאליו שקהילת באֶנדין לא רצתה להוציא מתחת ידה נתח שמן והתגוננה במיטב כוחותיה. מאידך גיסא נאלצו העסקנים ללחום עם האוכלוסיה המקומית שהתיחסה בשוויון־נפש לכל הענין, כאילו לא היה הדבר נוגע לה כלל.

לבסוף גבר הרגש הבריא של הכוחות התרבותיים בסוס־נוביץ, שבהם מילא היסוד הליטאי תפקיד לא קטן, בהכניסו לעיירה החדשה — שהיתה מעין קיבוץ גלויות בזעיר אנפין — מסחר ותרבות, כפי שמתבלט מהדו"ח של המפקח הרוסי, והעי־ר הסכימה לנתק את קשריה עם קהילת באֶנדין ולייסד קהילה מיוחדת לעצמה.

הנימוקים שהביאו יהודי סוסנוביץ בפנייתם לשר הפלך בפיוטרקוב הינם הגיוניים ומשכנעים, בלי לפגוע בכבוד זולתם. נאמר בה, שמספר יהודי סוסנוביץ עולה על מספר היהודים בבאֶנדין, ניתן תיאור על מצב ההשכלה בקרב יהודי סוסנוביץ, וכן הצהרה שהם מוכנים לשאת בעול כל ההוצאות הקשורות ביסוד קהילה עצמאית וכו'. פנייה זו נחתמה בידי חבר ועד הקהילה נייפלד, עורך־הדין ויזשובסקי מבאֶנדין, הפירמה אופנהיים, לנדוי, רייכר ומאות אחרים.

קהילת באֶנדין יחד עם הרבנות מחו בתוקף נגד ניתוק קהילת סוסנוביץ מקהילתם. ניתוק עיר זו עלול היה לחתור תחת אשיות קהילת באֶנדין, שהאוכלוסיה שלה היתה עניה. אולם שר המחוז בבאֶנדין, שאליו פנתה הנהלת הפלך בדבר ידיעות והמלצות, עמד לצד העסקנים הסוסנוביצים וענה על השאלות שקיבל מגבוה, שמצדו אין התנגדות לכך שליהודי סוסנוביץ תהיה קהילה מיוחדת משלה. ואשר לתקציב של קהילת באֶנדין — החשש איננו כה גדול כפי שמתואר על־ידי חברי ועד הקהילה של באֶנדין; מצויים בה עשירים במספר מספיק, שביכולתם לכסות את הגרעון במקרה שיהיה כזה ואין להם צורך להיזקק לעזרת מישהו. ובכלל — המשיך שר המחוז יש לבאֶנדין גליל גדול עם אוכלוסיה יהודית גדולה, העמוסה רק מעט ב„אֶטאט". שר הפלך מילר מפיוטרקוב אישר את בקשת יהודי סוסנוביץ (יולי, 1898).

ועד הקהילה בבאֶנדין לא השלים עם המצב והתכונן להגיש ערעור. החלו דיונים בין שתי הקהילות, דין־תורה אצל הרבנים, שנמשך ללא תכלה וקץ. הבאֶנדינים לא חפצו לקלקל את היח־סים עם אנשי הבנקים, המייצאים וסוכני המכס שאתם עמדו בקשרי מסחר, והיו מוכנים לתת לרבנות בבאֶנדין פיצוי מסוים על הנזק שנגרם לה עם ניתוק קהילת סוסנוביץ. הערעור מצד קהילת באֶנדין לא הוגש לרשות. היחידים שהרעישו „עולם ומלואו" נשארו יושבים בחיבוק ידים. סוסנוביץ מצידה לא נתנה, כנראה, כל פיצוי ולא כל הבטחות בקשר לכך, ואף זה עורר רוגז.

בינתיים התארגנה קהילת סוסנוביץ, בחרה בועד הקהילה שאליו נכנסו הד"ר נייפלד, סטאניסלאב רייכר ור' לייב אנגלרד.

תוך רצון לפסוח לגמרי על באֶנדין, הזמין שר המחוז הבאֶנ־דיני באורח רשמי מצ'אֶנסטוכוב לסוסנוביץ את הרב ר' נחום אש, כדי לקבל מפי הנבחרים לועד הקהילה את השבועה, בהתאם לחוק. השבועה נתקיימה בבית־כנסת בנוכחות פקידי הרשות הגבוהים עם שר המחוז בראשם בחגיגיות רבה.

כל האוכלוסיה היהודית השתתפה בחג שבא לחזק את הקהילה החדשה. ועל כך הודיע שר המחוז הבאֶנדיני לשר הפלך בפיוטרקוב.

מכתבים למערכת

א

עורך נכבד,

אנו, החתומים מטה, מרשים לעצמנו לעורר תשומת־לב לכמה הנחות בלתי־נכונות שבמאמרו של ה' משה פיינקינד בשם „התקופה הראשונה בקהילת סוסנוביץ".

א. לא נכון שהיהודים הראשונים שהגיעו לסוסנוביץ היו ברובם חייטים, ומשום כך היה גם המנין הראשון שקם בעירנו מנין של חייטים. אדרבא, המספר הקטן של יהודים שהיה אז בסוסנוביץ — כתשעים אחוז מהם התיחסו על מעמדות העשירים.

ב. כמו כן לא נכון שיהודי סוסנוביץ ניתקו את קשריהם עם קהילת באֶנדין אחרי השתדלות גדולה אצל שר הפלך בפיו־טרקוב. למעשה השתדלו החרושתנים היהודים הגדולים בפטר־בורג בענין זה והצליחו לקדם את הדברים, עד שסוסנוביץ הפכה לקהילה עצמאית ולעיר עצמאית גם יחד.

ג. כמו כן לא נכון, שהרב ר' אברהם מאיר גיטלר ז"ל היה הרב הראשון בסוסנוביץ. אליבא דאמת היה הרב הראשון ר' אריה לייביש גיטלר ז"ל, אבי הרב ר' אברהם מאיר ז"ל.

אשר לרבנות בסוסנוביץ — דברי הסופר אינם מדויקים מעיקרם. הרב ר' אברהם מאיר גיטלר היה רב מוסמך מרבנים ותיקים. אחרי פטירת אביו ז"ל קיבלוהו יהודי סוסנוביץ בתור רב. אחרי שסוסנוביץ נעשתה עיר עצמאית והשלטון דרש שבעיר יהיה רב שעמד בבחינות, בחרה הקהילה היהודית שוב פה אחד את הרב גיטלר ז"ל ושלחה את המסמכים למשרד הפלך שיאשר את כתב־רבנותו. יש לציין בצער, שכבר באותם הימים נמצאו רבנים „מודרניים", ואחד מהם העמיק עצה והלשין במשרד הפלך שכוח־ההרשאה של הרב גיטלר אינו יפה, אחרי שכבר עברו למעלה מחמש שנים מאז החליף הרב גיטלר את הרבנות בפינצ'וב ברבנות בסוסנוביץ (כך קבע החוק הרוסי בשעתו).

עד כמה חביב היה עלינו אז הרב גיטלר ז"ל יכולה לשמש העובדה, שאחרי שהרב גיטלר הפסיד את הרשיון כ„רב מטעם" מינתה הקהילה היהודית את ה' דוד שטיינזאלץ ע"ה כ„רב מטעם", ובלבד שלא תקבל רב „מודרני", כי אנו כבר הבינונו

אז מה זה רב „מודרני". בכל זאת הצליח הרב גיטלר ז"ל לקבל את אישורו כרב מידי הרשות אחרי כמה שנים.

ד. אשר לחבר השלישי בועד הקהילה ר' לייב אנגלארד — הסופר כותב שלא מצא בתיקים כלום על מעלותיו, אכן פעילותו היתה אך ורק בשטח הדתי; ושנית — אין אנו מיחסים חשיבות יתירה לתיקים.

בכבוד רב,

קבוצת יהודים סוסנוביצים, שסוסנוביץ הנוכחית זכורה להם עוד כשהיתה מכוסה יער עצים.

ב

עורך נכבד,

במכתב קבוצת יהודים סוסנוביצים, שסוסנוביץ הנוכחית זכורה להם עוד כשהיתה מכוסה יער עצים, שנדפס בעתונכם, הוקדשה תשומת־הלב לכמה פרטים בלתי נכונים במאמרי על קהילת סוסנוביץ.

בתחילה חשבתי לא להגיב על כך, כי כל מה שכתבתי שם על סוסנוביץ מבוסס על תיקי ארכיונים, דו"חים רשמיים וכדומה. אולם שלא יראו בכך משום „שתיקה כהודאה דמיא" ולמען האמת ההיסטורית, הריני קובע כדלהלן:

א. הנכון הוא שהמתישבים היהודים הראשונים בעיר היו חיטים, ואילו השכבות היותר עשירות שבהן מתפארים כל כך אנשי ה„קבוצה" הגיעו בזמן יותר מאוחר, אחרי שהעיר קאטוביץ הסמוכה הפכה לעיר־מסחר גדולה, ופתחה בסוסנוביץ בתי־מסחר, משרדי מסחר, סוכנויות וכו'.

עד שנת 1862 אסור היה בכלל ליהודים לשבת בסוסנוביץ בגלל „קו הגבול" שעליו חל איסור ישיבת יהודים מטעם שלטון הצאר, ורק בעלי־מלאכה ישבו שם באופן בלתי־ליגאלי.

ב. נכון שסוסנוביץ עמדה במערכה עם באֶנדין בקשר לניתוקה, כפי שתיארתי בפרוטרוט במאמרי על סוסנוביץ, ולרגל ה„ברוגז" של באֶנדין הזמינו באורח רשמי את הרב מצ'אֶנסטוכוב שיקבל את השבועה מפי חברי ועד הקהילה. צ'אֶנסטוכוב היהודית אישרה לי את העובדה הזאת.

ה„קבוצה" סותרת את עצמה בדבריה, כשבאה לקבוע שאנשי תעשיה גדולים הצליחו לקבל בפטרבורג הסכמה לעיר עצמאית ולקהילה עצמאית.

אם הדבר קם והוחלט בפטרבורג, שהיא היתה המכריעה האחרונה בענין, הרי ברור שהענין צריך היה לעבור תחילה דרך המשרדים בפיוטרקוב ובוארשה, וכאן צריכה היתה להיות ההחלטה לא לטובת סוסנוביץ, אבל לאמיתו של דבר לא כך היה. פיוטרקוב הכריעה בעד קהילה עצמאית בסוסנוביץ, ודבר זה הוכרע ב־25 ליולי 1898, כפי שכתבתי. ואילו פטרבורג הכריעה בענין הכרתת של סוסנוביץ בתורת עיר, מפני שבענין זה יכלה רק פטרבורג להכריע, אחרי שהענין עבר דרך שתי הרשויות של פיוטרקוב ווארשה, וזה אירע מקץ שלוש שנים לאחר הקמת הקהילה, כלומר, בשנת 1902, והעיריה החלה פועלת רק בשנת 1903.

ג. נכון, שבמסמכים הרשמיים ובתקציב הקהילה מופיע שמו של הרב גיטלר רק בתור „דוחובני" ולא בתור רב. דבר זה מוכח גם מספר הזכרון („פאַמיאַטנאַיאַ קניגה") של משרד הפלך בפיוטרקוב לשנת 1913, שבו מופיע בתור רב ה' שטיינזאלץ. ברם, אני אמרתי בפירוש שלמעשה היה הרב גיטלר האב"ד, וחתם בתואר האב"ד על המכתבים הנמצאים ברבנות של פיוטרקוב.

אינני מתעלם מהטענה, שאביו של הרב אברהם מאיר גיטלר הקדימו ברבנות סוסנוביץ, אולם עלי לקבוע שבאורח רשמי אביו הרב אינו מוזכר כלל במסמכים ובמכתבים.

ד. נכון שלרב גיטלר לא היתה זכות לכיסא הרבנות בסוסנוביץ, כפי שאנשי ה„קבוצה" מאשרים בעצמם, וגם עובדה היא, שהיה הכרח למנות כ„רב מטעם" את ה' שטיינזאלץ.

ה. במאמרי לא התכוונתי לפגוע בכבוד מי שהוא, ואם לא הזכרתי את הגיטלרים בתור רבנים — „מנסתרות נקני". אף לא התכוונתי לפגוע בכבודו של חבר הועד אנגלארד, ובספרי את המעלות של שני החברים הראשונים של ועד הקהילה, לא חשבתי שעלי להתנצל ביחס לאנגלארד, שעל מעלותיו לא מצאתי בתיקים כלום.

ו. לבסוף רוצה אני להדגיש עוד דבר אחד: בין השורות קראתי, כי ה„קבוצה" התכוונה רק בנוגע ל„רבנים" ולא לעצם הענין. מן הסתם מעונינים הם בכך, ואם אנשי ה„קבוצה" מחשיבים או לא מחשיבים את תוכן התיקים על קהילת סוסנוביץ — לדידי אחת היא. לגבי קורות היהדות האזורית יש ליחס לחומר ערך היסטורי, וזה שדחפני לכתוב את המאמרים שפירסמתי.

בכבוד רב,

משה פיינקינד

דומברובה

לקורות הקהילה היהודית בדומברובה

(לפי מיסמכים ארכיוניים) [48]

אליבא דאמת אין עדיין לקהילת דומברובה היסטוריה במובנה הפשוט. היא לא הגיעה עדיין לגיל עשרים וחמש שנים [49]. ומה שאני אספר כאן נוגע רק לחבלי־הלידה של קהילה זו.

דומברובה עצמה עודנה צעירה, קרוב לששים. הראשונים שהתיישבו בסביבת דומברובה היו הפרוסים, שאחרי שכבשו את פולין יסדו כאן בשנת 1790 את מכרה־הפחם הראשון בשם

48. תיקים אלה נמצאים בארכיון הממלכתי בפיוטרקוב ומקורם בפלך ראדום, שאליו השתייכה באֶנדין וסביבתה כעיר במחוז אולקוש. תאריך התיקים הוא משנת 1845.

49. המאמר נכתב בשנת 1934.

„ראַדאַן", ומסביב לו קמה מושבה משלהם של פועלים ותושבים אחרים.

ברבע השני של המאה הי"ט נוספו שם עוד מכרות־פחם, ובראשן „הוטה באנקובה", „קסאברי" ואחרים. רק אז התאחדו כל המושבות בשם הכללי „דומברובה", הנמצאת במרכז שטח הפחמים.

יהודים התישבו בדומברובה רק במחצית השניה של המאה הי"ט, ובשנת 1897 הגיעה האוכלוסיה היהודית בה ל־500 נפש. יהודי הסביבה הזו השתייכו לקהילת באַנדין, שלה היו גם משלמים את מסי ה„אֶטאט", קוברים את מתיהם בבית־העלמין הבאַנדיני וכיוצא בזה. וכשבא הרב ר' ישכר־בריש גרויבארט ז"ל לשבת על כיסא הרבנות בבאַנדין (1893), זקפו לחשבונו גם את ההכנסות מהעיירות בכל המחוז, ודומברובה בתוכן.

והנה אירע מה שאירע באורח טבעי, שיחד עם ההתפתחות הגדולה של מכרות הפחם ויציקת ברזל בסביבה צמחה וגדלה גם האוכלוסיה היהודית, שלא רצתה להיות תלויה בקהילת באַנדין, ועסקני המקום החלו מטפלים בבעיית הקמת קהילה עצמאית בדומברובה.

על סמך מיסמכים שברשותי, רוצה אני למסור כאן את הפרטים, כיצד קמה ונוסדה הקהילה היהודית בדומברובה. וכך היה מעשה :

בעלי־בתים אחדים של זאגוז'ה, יוזיפוב, גמינה־גורנה, גולונוג וזומבקוביץ פנו בשנת 1908 בבקשה לשר הפלך בפיו־טרקוב שירשה להם לנתק את קשריהם עם קהילת באַנדין ולהקים יחד עם יהודי דומברובה קהילה עצמאית בשם „קהילת דומברובה". הנימוק לבקשה היה, שבגלל המרחק הרב מבאַנדין ואי־התענינותה של קהילת באַנדין במצבם ובצרכיהם, קשה להם לנהל את עניניהם הדתיים במקום ; ועל כן אין טוב להם אלא לייסד קהילה עצמאית שתדאג לצרכיהם הדתיים והחבר־תיים, והם מתכוננים כבר להקים בית־כנסת בדומברובה ולדאוג לשאר צרכי הקהילה במקום וכו'.

הנהלת הפלך בפיוטרקוב העבירה את הבקשה לשר המחוז בבאַנדין לשם חוות דעתו על הענין. על זה ענה שר המחוז, שיהודי דומברובה ושאר המקומות המוזכרים בבקשה נחשבים לעניים ביותר בכל קהילת באַנדין והרשות גובה מהם בקושי ועמל רב את סכומי ה„אֶטאט" הקטנים שעליהם לשלם. אם יקימו קהילה עצמאית, היא תהיה למעמסה עליהם, שכן יצטרכו להקים לעצמם בית־כנסת, מקווה, בית־עלמין, שידרשו כספים רבים, לבד מכמה אלפי רובלים לשנה לתשלום משכורת לרב, לחזן, לשמשים ועוד. תהא זו מעמסה גדולה וכבדה על האוכלוסיה הקטנה והעניה, והדבר עלול לגרום להגדלת העוני.

מצד שני, רוב בעלי־הבתים באותה סביבה פנו לשר הפלך בבקשה שלא לנתק מקומות מעל קהילת באַנדין בגלל הטעמים שנזכרו לעיל.

הנהלת הפלך דנה בענין, ובישיבתה מיום 23 ליוני 1909 דחתה את הבקשה לייסד בדומברובה קהילה עצמאית (הוראה מספר 4592 מ־1 ליולי 1909).

אולם אותו קומץ אנשים ששאפו לעצמאות הקהילה לא השלים עם המציאות, והוא הגיש ערעור על החלטת שר הפלך לסינאט בפטרבורג. אחרי שכתב־הערעור הגיע לדיון בסינאט, פנו בעלי־בתים מדומברובה, הוטה־באנקובה, ראַדאַן וגולונוג בכתב־בקשה שני לשר הפלך לנתק אותם מעל קהילת באַנדין. המתנגדים אף הם „עשו מעשים" בתבעם לדחות את הבקשה ה„מהפכנית" של הרוצים להשתחרר מעולה של קהילת באַנדין, והצהירו שהם מרוצים מפעולותיה של קהילת באַנדין הדואגת גם לצרכים הדתיים במקומותיהם. ולביסוס התנגדותם הטעימו את הנימוק, שלא יהיה ביכולתם לכלכל בכוחותיהם ובאמצ־עיהם הם קהילה עצמאית.

שוב פנתה הנהלת משרד הפלך לשר המחוז בבאַנדין שיחקור בכל הערים והמקומות ויקבע את מספרם של אלה החפצים להינתק וכן את מספר „אומרי הלאו", וכן אם חפצים הם לקבל על עצמם את כל ההוצאות הקשורות בהחזקת קהילה עצמאית.

שר המחוז הזמין אליו במקומות ששאפו להינתק מעל קהילת באַנדין את כל התושבים היהודים, שאל כל אחד ואחד לדעתו, וערך את תוצאות החקירות בפרוטוקול. נתברר, שרוב בעלי־הבתים היו בעד קהילה עצמאית בדומברובה והסביבה. ממספר 136 תושבים יהודים בדומברובה, המושב „הוטה באנ־קובה" ראַדאַן, יוזיפוב וגולונוג, שהיתה להם הזכות להצביע בתור משלמי „אֶטאט" לקהילה הבאַנדינית, הביעו 125 את הסכמתם לקהילה עצמאית, ואילו 11 מהם התעקשו ואמרו „לאו !".

משלמי „אֶטאט" האמידים של דומברובה, הוטה־באנקובה וראַדאַן גם הצהירו, שהם אחראים לכיסוי ההוצאות של הקהילה החדשה וצרכיה, במקרה שהשלטון לא יסכים לכך, שלקהילת דומברובה תשתייכנה גם זאגוז'ה, יוזיפוב, גולונוג וזומבקוביץ.

ברם, הצד שכנגד לא נואש מהתנגדותו והגיש כתב־מחאה לשר הפלך בטענה, שקהל החותמים בעד יסוד הקהילה שוחד, ורק משום כך גם אלה שנימנו מקודם עם אומרי הלאו נצטרפו עכשיו לאומרי ההן ; והואיל שנוצר רוב מלאכותי, הם מבקשים מהשר שלא יביא בחשבון את ההצבעה, כיון שאיש לא ישלם אז את ה„אֶטאט".

לבסוף נתברר, שכמעט כל „אומרי ההן" התחייבו לשלם בדיוק את ה„אֶטאט" להחזקת רב ולדאוג לצרכים אחרים, בער־בות רכושם ונכסיהם. משום כך החליטה מועצת לשכת שר הפלך בישיבתה מ־10 לספטמבר 1910 לאשר את בקשת רוב היהודים במקומות שפורטו לעיל ולהרשות להם לייסד קהילה עצמאית בדומברובה, שאליה ישתייכו גם המושב הוטה־באנקובה, ראַדאַן והכפר גולונוג, שקיבלו עליהם את ההתחייבות להחזיק את הקהילה החדשה על חשבונם ובאמצעיהם.

כך בוטל הערעור שהוגש על ידי המתנגדים ואושר בישיבה הנהלת הפלך מ־23 ליוני 1909, ועל סמך ההחלטה החיובית מצד לשכת שר הפלך נוסדה קהילת דומברובה בראשון לינואר 1911.

אגב, עלי להעיר כאן, שבסכסוך הפנימי בין הצדדים בדומברובה בשאלת ניתוקה מעל קהילת באַנדין לא התערבה האחרונה לגמרי ולא עשתה שום צעד להתנגד, כאילו לא היה הענין נוגע לה כלל. נתקבל הרושם, כאילו קהילת באַנדין דעתה נוחה היתה מניתוק קהילת דומברובה, מפני שיהודי

המקום לא רצו לשלם את ה„אֶטאט" מרצונם הטוב, ואולי מסיבות אחרות, שאין לעמוד עליהן לפי הכתבים בתיקי הארכיונים.

אך הרב גרויבארט מבאֶנדין דעתו לא נחה ממצב זה, כפי שנודע אחר כך בעת בחירת רב בדומברובה, שכן היו לו הכנסות גם מדומברובה ופרבריה, ועם בחירת רב משלהם נתקפחה פרנסתו.

מיד אחרי יסוד הקהילה ניגשו יהודי דומברובה לבחור להם רב, והמועמד לכיסא הרבנות היה הרב ר' אלתר לוי מפאַצאנוב. רק עתה נתלקח המאבק האמיתי בין „אומרי הלאו" לבין „אומרי ההן", ונתגלו הקלפים של צד מסוים בדומברובה שהיה מעונין לחתור תחת כיסא הרבנות בבאֶנדין.

כפי שאפשר לראות מהמחאות של „אומרי הלאו", קנה לו הרב מפאצאנוב בבאֶנדין בית שלוש שנים לפני ניתוקה של קהילת דומברובה מעל באֶנדין, וישב בבאֶנדין אחרי שעזב את פאצאנוב. מפעם לפעם היה נוסע לדומברובה וסידר שם את הצרכים הדתיים של יהודי המקום.

הרב מבאֶנדין ראה בכך מעין הסגת גבול, והוא פנה בענין זה אל הרב הגאון רבי אליהו חיים מייזל מלודז ולאדמו"ר מקרימולוב רבי נתן נחום רבינוביץ. שניהם הביעו דעתם נגד הסגת גבול זו. ברם, חוץ מכתיבת מכתבים והבעת דעתם לא היו בידיהם כל אמצעי כפיה. הרב מפאצאנוב טען במכתב מ־18 לנובמבר 1910, שהעסק עלה לו כבר כשלושת אלפים רובל. היה זה מכתב ש„אומרי הלאו" הוציאו מהאדמו"ר מקרימולוב וצירפוהו לכתב־מחאתם לשר הפלך.

מכתבי פלסתר עפו מצד לצד, והיה בזה הרבה משום חילול שם שמים. לבסוף נבחר הרב מפאצאנוב לרב בקהילת דומ־ברובה ברוב גדול. ב־20 ליוני 1911 אישר שר הפלך את הבחירות. הרב החדש נשבע שבועת אמונים למלוכה כנהוג, ובאורח רשמי החל מכהן ברבנות דומברובה לשביעות רצונה של כל האוכלוסיה היהודית, להוציא את „אומרי הלאו" העקשנים.

אך „אומרי הלאו" לא היו מרוצים מהתוצאות ופנו בכתב־ערעור חדש לשר הפלך, שבו חזרו על כל טענותיהם הקודמות, שהובטח ליהודי דומברובה לשחררם למשך זמן מסוים מתשלום „אֶטאט", אם יצביעו בעד הרב לוי. כן צירפו הם לכתב־הערעור את שני המכתבים של הרבנים שהוזכרו לעיל, ורשימה של מספר עדים המוכנים לאשר את דבריהם. אולם השלטונות לא הזמינו את העדים אף לא יכלו להתמצא בענין „הסגת גבול" שהרבנים כתבו עליה. השלטונות גם לא התחשבו בכך, שלפי החוק הרוסי צריך רב המציג את מועמדותו לרב בעיר אחת לקבל אישור מאחד הרבנים באותו פלך שיש לו הסמכות הדרו־שה להיות רב, ו„אומרי הלאו" הסתמכו על חוק זה. וכך אישר הגנראל שר הפלך סקאלון מוארשה את הבחירות של הרב מדומברובה.

„אומרי הלאו" לא אמרו נואש אף הפעם, ושוב עשו מאמץ כביר והגישו ערעור על החלטת הגנראל שר הפלך לסינאט בפטרבורג. בכתב־הערעור הם חזרו על הטענות הנושנות בלי לחדש משהו. ובעוד הענין נמצא בעיצומו של דין־ודברים בין הערים והמוסדות השונים פרצה מלחמת־העולם הראשונה ושמה קץ למלחמת דומברובה.

סופו של דבר היה, שהרב ר' אלתר לוי נשאר צמוד לכיסא הרבנות בדומברובה, היא העיר שרק לפני כמה שנים הפכה באורח רשמי מכפר לעיר, ואין פוצה פה ומצפצף...

בעקב המלחמה העולמית ששיבשה את התחומים בשטחים שונים לא הספיקו ראשי הקהילה בדומברובה למסור לשר הפלך דו"ח על פעולותיהם בשנים הראשונות לקיום הקהילה, וגם לא על „תקציב" הקהילה החדשה לשנים 1912—1914. אך גלגל ההיסטוריה המשיך להתגלגל גם בק"ק דומברובה.

אחרי פטירת המרא־דאתרא הראשון בדומברובה התלקחה מחדש אש המחלוקת בעיר על כיסא הרבנות.

מודזיוב

גילויים מעטים על הקהילה היהודית במודזיוב

חוק הכנסיה הקאתולית „נאָ טולירנדוס יודיאיס" (לא לסבול יהודים) שלא חל על העיר באֶנדין לא חל גם על העיר מודזיוב. אבל נמצאו באיזור מקומות שליהודים היתה הישיבה אסורה, כמו בסלבקוב, צ'ילדז, שאָוואֶר.

אחרי שפולין הקונגרסית עברה לפי החלטת הקונגרס בוינה (1815) לרשות רוסיה, יצא בשנת 1823 חוק, שלפיו נאסרה על יהודים מחוץ לאיזור לשבת בבאֶנדין או בסביבה בלי רשיון מטעם השלטון המרכזי, בנימוק שהעיר נמצאת בקו־הגבול של 21 ויורסט עם פרוסיה ואוסטריה. חוק זה נשאר בתקפו עד 1862, כאשר ביטל הקיסר אלכסנדר השני את כל הגזירות וההגבלות על ישיבת היהודים וסחרם בערי פולין הקונגרסית.

בגלל ההגבלות לשבת באיזור הסמוך לגבול, לא קל היה לסתם יהודי לקבל רשיון לישיבה במודזיוב או באיזור זאגלמ־ביה מהשלטונות המרכזיים בוארשה, והיהודים היו מתישבים בסביבה שמחוץ לקו־התחום של 21 ויורסט מהגבול הפרוסי או האוסטרי. בעקב חוק זה השתייכו אז לקהילת באֶנדין העיירות והכפרים מונדזיוב, שילצה, סלבקוב, לאגישה, סטשמישיץ, גז'יבוב, שאוואר ועוד. משום כך לא ניכר אולי אז גידול באוכ־לוסיה היהודית במודזיוב כמו במקומות האחרים באיזור.

העיר מודזיוב יחד עם איזור זאגלמביה השתייכו למחוז אולקוש שבפלך ראדום. בשנת 1867 חל סידור מחדש של פלכי

פולין; במקום חמישה נקבעו עשרה פלכים ובתוכם נימנתה גם פיוטרקוב כעיר־פלך, או עברה באֶנדין עם סביבתה מפלך ראדום לפלך פיוטרקוב.

ניתוקי קהילות־בנות מקהילת־האם באֶנדין היו בראשית המאה העשרים דבר שכיח. אך עוד לפני שסוסנוביץ ודומ־ברובה אושרו כערים וליהודי המקומות ההם ניתנה האפשרות ליסד קהילות עצמאיות, היתה קהילת מודזיוב הראשונה שהעזה לבוא בתביעה להינתק מעל קהילת באֶנדין ולעמוד ברשות עצמה.

היה זה בשנת 1865, כשעסקני המקום מודזיוב מ. שארף, י. שיינווכסלר ומ. גולדפלד פנו בשם שבע המשפחות שבמקום בכתב־בקשה אל שר הפלך, שיאשר להם רב מיוחד, מפני שמודזיוב היא עיר המיושבת ברובה יהודים, יש להם בית־כנסת, בית־מדרש, מקווה וגם בית־עלמין, והמרחק של שבעה ויורסט לבאֶנדין מקשה עליהם את סידור ענייניהם הדתיים. הם גם הציגו את מועמדותו של ר׳ דוד בונם ברכנר, תושב מקומי, שהעיר התחייבה לשלם לו מאה רובל משכורת לשנה ודירה.

אמנם, כבר בשנת 1851 מינתה קהילת מודזיוב עליה לרב את ר׳ ראובן ביקסמן, אולם מאחר שהעיר לא הצהירה על התחייבות כלפיו, עיכב שר הפלך את הוצאת הרשיון. משהס־כימו השלטונות לתת את הרשיון, נמצא שהלה עזב את המדינה ונסע למרחקים.

הפעם התערב ראש העיר לטובת ר׳ דוד ברכנר, בפנותו במכתב לשר הפלך שבו הודיע, כי הרב ברכנר יודע פולנית, גרמנית ויידית. ברכנר גם הראה תעודות שהוא מבחינה פולי־טית בסדר גמור, וכן סמיכות־להוראה של הרב ר׳ משה זאיונץ מאולקוש, הרב ר׳ משה בוים מז׳וריק, הרב ר׳ ישראל איציק קלינגר מפלבנה, והרב ר׳ גבריאל דנציגר מראדום.

הרב ברכנר נולד בבאֶנדין בשנת 1844 לאביו ר׳ יוחנן יואכים ויטל. אביו היה סוחר. עד גיל 14 למד תורה בבית הוריו, אחר כך נסע לפלבנה ללמוד אצל הרב קלינגר. אחרי שקיבל היתר־הוראה מהרב מפלבנה נשא אשה ממודזיוב ונשאר שם בתפקיד של דיין כבא־כוחו של הרב לנגפוס מבאֶנדין, בקבלו מקופת הקהילה בעיר כמה זהובים לשבוע.

שר הפלך בראדום לא אישר את הרב ברכנר כרב במוד־זיוב לפי דרישת חברי ועד הקהילה, כי־אם בתור עוזר הרב מבאֶנדין (1866). ועד הקהילה במודזיוב לא נחה דעתו מזה, והוא פנה באמצעות שר המחוז באולקוש בבקשה שניה לשר הפלך לנתק את מודזיוב מעל קהילת באֶנדין ולהרשות להם לייסד גליל מיוחד של מודזיוב, ניבקה, סוסנוביץ ושילצה, וכן לשחררם מתשלום מס — „אֶטאט" לקהילת באֶנדין.

שר המחוז הסכים לכך, אך שר הפלך מצא את ענין ניתוקה של מודזיוב מעל קהילת באֶנדין מסובך מאד מבחינה כספית, ודרש משר המחוז שימציא לו הצעה מדויקת של ההוצאות הקשורות בניתוק הקהילה, באופן שהדבר לא יגרום נזק לקהילת באֶנדין, וכן מפקד בעלי־הבתים היושבים באיזור המוצע, וכיוצא בזה.

בינתיים דרש שר הפלך בתוקף מקהילת באֶנדין להציע בהקדם האפשרי מועמד לרב במקום הרב לנגפוס שמת בדמי ימיו בבאֶנדין ב־30 לנובמבר 1864, שאם לא כן יהיה נאלץ לקבוע „רב מטעם" לפי בחירתו. אולם קהילת מודזיוב לא רצתה להסכים בשום פנים לכך, שהרב החדש של באֶנדין תהיה לו דעה בעניני העיר, ובין שתי הערים התלקחה מחלוקת לשם שמים. מודזיוב הסתייעה בעובדה, שבאֶנדין לא יכלה לפרנס רב בכוחות עצמה, אחרי שהתחייבה עם פטירת הרב לנגפוס לשלם 30 רובל לשנה לאלמנת הרב הנפטר. מתוך רצון להציל את המצב הזדרזה באֶנדין לבחור רב, והציעה כמועמד את המו"צ בפיוטרקוב ר׳ איציקל קימלמן במשכורת של 360 רובל לשנה, דירה חפשית ועוד. הרב קימלמן שכח לצרף לבקשתו את התעודה המקורית של כתב־הסמיכה לרבנות, ובגלל זה אישרה אותו ראדום רק כבא־כוח של רב בגליל באֶנדין. רק אחרי זמן, כשהרב קימלמן הגיש את הכתב המקורי, הוא אושר כרב קבוע בבאֶנדין, וקהילת מודזיוב המשיכה בינ־תיים להיות כפופה לקהילת באֶנדין.

יהודי באֶנדין והגליל גילו אהדה רבה להתקוממות הפולנים נגד הרוסים בשנת 1794, התיחסו באהדה למרד קושצ׳יושקו, אספו כסף לטובת המרד, ורבים מבעלי־הבתים הבאֶנדינים השתתפו אישית בקרב למען החופש. כפי שרשום בספרי־הביקורת של הז׳אנדארמים בלשכת הפלך, נענש יואכים מונד־שיין ממודזיוב לשלוש שנות פיקוח חמור של המשטרה על הפיצו כרוזים נגד השלטון הרוסי, יחד עם עוד יהודים רבים אחרים (פיקוח המשטרה בפלך פיוטרקוב, עמוד 294 ועוד).

גם בתקופת רבנותו של הרב קימלמן בבאֶנדין אירעו חיכוכים פנימיים בועד הקהילה בקשר למקוה, חכירתו ותיקונו, ואנשים הנוגעים בדבר היו מציפים את לשכת שר הפלך בהאשמות ובתביעות לביקורת. קהילת מודזיוב ניצלה את המצב, וסוף־סוף עלה בידה אחרי מאמצים רבים להינתק מעל קהילת באֶנדין.

אחרי הרב ברכנר מילא את מקום הרבנות בעיר ר׳ ישעיהו אנגלארד.

ד״ר נ.מ. גלבר

באֶנדין

העיר

העיר באֶנדין שוכנת על הנהר צ׳ארנה־פשימשה, פלג של הויסלה באגן המכרות של דומברובה־גורניצ׳ה.

בתקופתו של קאז׳ימיר הגדול הוקמו בפולין 65 ערים חדשות, מחציתן יסד המלך בעצמו, רובע האצילים ורובע הכנסיה[50] בין הערים החדשות היתה גם באֶנדזין (Będzyn, Bendzin)[51] מיסודו של המלך, שהעניק לה בשנת 1358 את החוק הגרמני ופריבילגיה (Przywilej lokacyjny). כ„בורגראף" שימש וֶרנאֶאו (Verneo). המוכתר (Wojt) הראשון באותה שנה קיבל אדמות עם 2 גינות, חנות אריגים, בשר ונעלים תמורת התחייבות, שיופיע בכל מלחמה בפיקודו של המלך על סוס טוב (decendi equo) ומצויד בשריון, קסדה, וכלי־נשק.

במאה הי״ד והט״ו התנפלו לעתים קרובות תושבי שלאֶזיה על באֶנדין השכנה, שדדו וגזלו מהתושבים. בהיותה עיר־ספר, הוקמו בה בשנת 1364 חומות־מבצר. בשנה 1434 התכנסו כאן למשא ומתן, כדי לשים קץ להתנפלויות אלו, הקאנצלר זביגניב אולשניצקי ויועצי המלוכה יחד עם נציגי שלאֶזיה הנסיכים ברנארד אופולסקי, מיקולאֵי ראציבורסקי, ואצלאב ציאֶשינסקי וואצלאב אושביאֶצימסקי, ולאחר התיעצויות שנמשכו מספר ימים נחתם חוזה שלום.

בשנת 1464 קיבלה באֶנדין מקאז׳ימיר ה־4 פריבילגיה להחזקת מחסני מלח, לפיה חויב כל עגלון מוביל מלח משלאֶזיה להתמהמה ג׳ ימים בבאֶנדין ולמכרו.

בהיותה שוכנת בהצטלבות כבישי־סחר התפתחה העיר במהירות; בשנת 1540 נמצאו בה כבר 800 תושבים ו־100 בתי־מגורים.

אנשי הסקר מדווחים בשנת 1564, שהקצבים נותנים 24 אבנים[53] חלב; 16 אופים משלמים כל אחד 5 גרושים; 10 סנדלרים משלמים כל אחד 4 גרושים. בית־המרתף מכניס 2 גרז׳יבני[54], בישול בירה — 2 גרז׳יבני; החנוונים בכלי־עץ וטין משלמים דמי־יריד 2 גרז׳יבני בעד 5 ירידים; דמי משקאות בעד בירה מתוצרת בראֶסלאו משלמים מכל חבית 1 גרוש. דמי חכירה מהגשר מכניס לארמון 125 מארקים.

בתקופת מלכות הזיגמונטים היתה באֶנדין אחת הערים בעלת מחסני סחורות, ובשנת 1565 קיבלה כעיר ירידים הנחות וחרויות גדולות. לבאֶנדין באו סוחרים מחו״ל וביחוד מבראֶסלאו והיו מוכרים סחורות־חוץ וקונים סחורות פולין.

בשנת 1545 החליף המלך זיגמונט ה־1 את התחייבות העיר להעמיד לרשות המלך, פמלייתו ופקידיו, וכן לכל אלה הנוסעים בפקודת השלטונות, ולצבא סוסים — בתשלום קבוע, מאחר שהעיר התלוננה לפניו על הקשיים הכרוכים במילוי התחייבות זו[55].

במאה הט״ז התגברו בעיר האריאנים והחרימו בשבילם את הכנסיה, שנבנתה עוד בשנת 1365. בנו הקאתולים לעצמם כנסיה חדשה. אולם אחרי חיסול האריאנים קיבלו בחזרה את הכנסיה הישנה.

ב־9 במארס 1589 נחתם בבאֶנדין ההסכם בין פולין ואוסטריה, לפיו הוכר זיגמונט ה־3 כמלך פולין. הארכידוכס מאכסימיליאן, אחיו של הקיסר רודולף ה־2, ויתר על כל תביעה לכתר פולין ושוחרר משביו בארמון בקראסנוסטאב.

בסוף המאה הט״ז התנהל מבאֶנדין מסחר רחב בבקר ותוצרת לול ושמן לשלאֶזיה.

במלחמת פולין–שבדיה סבלה באֶנדין מאד והוחרבה כמעט כליל. הסיים החליט לשקם את העיר בהיותה עיר־ספר חשובה.

בשנת 1660 קובע דו״ח של הסקר, שהארמון וחדריו הרוסים. בעיר אין אורגים, כי כולם ברחו בעקב הפעולות המלחמתיות. גם מבשלי מלח אינם, וכל אחד קונה חתיכות מלח בוויאֶליטשקה. קצבים נמצאים 2, והם נותנים לתשלום המס 10 אבנים חלב. הפרוונים אינם משלמים דמי־מלאכה. סנדלרים ישנם 3, וכל אחד משלם 4 גרושים; כל האופים משלמים 3 זהובים. עתה אין בעיר מסגרים, חבתנים, עגלונים, חרשי־עצים. לפי עדויות העירונים גובים מעגלונים 12 גרושים ומתירים להם לנסוע עם המלח בלי שיתמהמהו בעיר, בניגוד לפריבילגיה.

לפי הדו״ח משנת 1673 נימנו בעיר 40 בתים עם 346 תושבים.

בדרכו לוינה, להגן עליה מפני התורכים, עבר יאן סוביאֶסקי ב־20 לאוגוסט 1683 עם אשתו מאריה קאז׳ימירה בבאֶנדין

50. שלט העיר: שער פתוח עם 8 מצודות ועליה כתר ועל־יד הצורות 2 ורדיות.
51. בתעודה משנת 1349 נקראה העיר Banda.
52. בפולנית: Kusza, מורכב מקשת־נחושת יושבת על בוכנה עם הדק (Cyngel).
53. אבן — 32 פונט (ליטראות).
54. גרז׳יבני — 49 גרושים.

55. ראה: באלינסקי־ליפינסקי Starożytna Polska, כרך II, עמוד 146.

ואכל פה ארוחת־הצהרים עם הגנראל קאראפא, שבא לבקשו להחיש את מסעו לוינה.

בשנת 1789 בוצע, בימי הסטארוסטה סטאניסלאב מיארושבסקי, הסקר הפולני האחרון, ולפיו גבו מהעיר דמי־קרקעות 27 זהובים ו־15 גרושים, דמי־סחר מהתושבים הקאתולים 300 זהוב, מהאופים 3 זהובים, מהסנדלרים 3 זהובים, מדייגים — תמורת רשות הדיג בפשימשה 24 זהובים, דמי חכירה מבית־בישול בירה 3274 זה׳, דמי חכירה מטחנות הסטארוסטה 576 זה׳, מקצבים יהודים 253 זה׳, מהקהילה 700 זה׳, מיהודים חוכרי גינת הארמון בעד ירקות 54 זה׳, בעד שחת באחו 339 זהובים ו־4 גרושים, בס״ה 5953 זהובים ו־29 גרושים. לפי דו״ח זה היו היערות ליד העיר מוזנחים לגמרי. גם היעור ליד הגבול היה במצב שאי־אפשר היה שם לחטוב עצים.

באותה תקופה היו הבתים בעיר בנויים עץ. רק בסביבת הארמון היתה העיר מוקפת חומה.

בשנים 1795 — 1808 היתה באֶנדין עם כל החבל כפופה לשלטון הפרוסי והשתייכה למחוז שאָוואָר. בימי פולין הקונגרסית נכללה באֶנדין במחוז אולקוש בוויאָבודסטבו ראדום.

בתקופת נסיכות וארשה השתייכה באֶנדין למחוז שיבירש, אחר כך למחוז פיליצה, ומשנת 1813 למחוז אולקוש.

התפתחות העיר התחילה ברבע הראשון של המאה הי״ט, משהתחילו שלטונות פולין מתעניינים בניצול האוצרות הטבעיים: מחצבות, פחם ומינראלים. בין באֶנדין ושציזובה בגרודז׳יץ מצאו מכרות פחם והתחילו בהפקתו. בשנת 1817 נוסדו מלבנות לצורך הקמת בתי־יציקה לאבץ. באותו זמן הקימו בבאֶנדין גם בתי־ייבוא[56].

בשנת 1823 הוכרזה באֶנדין כעיר־ספר, מהיותה בשטח גבול של 21 וירסטאות[57], ונאסר על יהודים להתישב בה בלי רשיון מיוחד של הממשלה. איסור זה בוטל בשנת 1867.

בשנת 1827 נימנו בעיר 256 בתים ו־2254 תושבים.

תושבי באֶנדין לקחו חלק פעיל במרד פולין בשנים 1830־31.

בשנים 1831־57 חל בעיר ניוון בכל שטחי החיים, החברתיים והכלכליים. בשנת 1858 בא שינוי ניכר עם סלילת קוהרכבת זומבקוביצה—סוסנוביץ שחידש את קשרי המסחר. באותה שנה נימנו בעיר 361 בית, מהם כבר 121 בתי־חומה, ומספר התושבים הגיע ל־4140 נפש.

בפרוץ המרד בשנת 1863 התגייס חלק גדול מהנוער הפולני לפלוגות המורדים. בסביבות העיר פרצו קרבות בין המורדים והרוסים.

בשנת 1867 נכללה באֶנדין כעיר־מחוז בפלך פיוטרקוב.

בשנות השבעים חל קידום ניכר בהתפתחות הכלכלית של העיר. פרט לבתי־היציקה לאבץ של הממשלה, שתוצרתם הגיעה בשנת 1877 ל־105,000 פוד[58], הוקמו בעיר בתי־חרושת ללבנים. חלק גדול מהתושבים היה עסוק במכרות הפחם „קסאַברי״, ליד העיר; התוצרת מ־29 מכרות עלתה ל־50,000 פוד.

56. ראה: Gąsierowska lc., עמוד 131.
57. מידת אורך רוסית = 1.06 קילומטר.
58. יחידת משקל רוסית = 16.3 קילוגראם.

כבר בשנת 1860 היו בעיר 6 בתי־מלאכה לתוצרת כותנה, שבהם עבדו 19 איש.

בשנת 1860 עלה מספר התושבים ל־6090 נפש ומספר הבתים ל־365, מהם 140 בתי־חומה. באותה שנה גדלה גם תוצרת בית־היציקה לאבץ. בשנת 1890 היו בעיר 9222 תושבים, ובשנת 1897 2375 תושבים; ובכל המחוז — 244,443 תושבים.

בבאֶנדין, שבה היו, כאמור, מכרות פחם, התפתחו תעשיות מתכת, ביחוד ברזל, חבלים ועבותות מחוטי פלדה ואבץ, תעשיות כימיות, חמרי בנין, קראמיקה וסריגה, ובתחילת המאה העשרים שימשה כבר מרכז של תעשיה ומסחר סיטוני והעסיקה מספר ניכר של פועלים ועובדים.

בשנת 1905 שימשה באֶנדין מרכז לסוציאליסטים פולנים ויהודים בפעולותיהם המהפכניות נגד השלטונות הרוסיים.

שינויים ניכרים חלו בקונפיגורציה של העיר בימי מלחמת העולם הראשונה עם צירוף הכפרים מאלובונדז, גזיכוב, ברזוביצה, שהגדילו את שטח שיפוטה של העיר באֶנדין.

אחרי מלחמת העולם הראשונה חלה התרחבות של חברות ברזל ועל ידיהן פותחה תעשיה מטאלורגית, שבה מילאו התעשיינים היהודים תפקיד חשוב, ביחוד בעיבוד אבץ ובדיל, יצור כבלים, ברגים, מסמרים, חוטי־נחושת; וכן בתעשיית כימיקלים וצבעים, וביחוד כפתורים לתעשיית ההלבשה, שנת־רחבה הרבה בשנים 1924־31 בזאגלמביה.

בשנים 1939־44 היתה באֶנדין כבושה בידי הנאצים, שקראו לה בנדבורג.

הישוב היהודי

לשטח זאגלאֶמביה באו כבר במאה העשירית יהודים סוחרים נוסעים, לא כמתישבים, אלא כקונים תוצרת החבל תמורת סחורות שהביאו אתם. במאה הי״א והי״ב הגיעו פליטים מצ׳כיה, שנמלטו משם בגלל הרדיפות החמורות שרדפו את היהודים. אולם קשה לקבוע אם הקימו פה ישובי־קבע ולא יצאו לפנים פולין.

בשנת 1226 התישבו משפחות יחידות במספר מקומות, כגון שיבריז, צ׳ילאדז, פיליצה. התישבות יהודית יציבה התחילה למעשה רק במאה הי״ד, אחרי הענקת הפריבילגיה של המלך קאז׳ימיר הגדול בשנת 1368. בשנים אלו הוקמו הישובים היהודיים בשיבירז, וולברום, אולקוש וגם בחלקי שלאֶזיה. ראשית הישוב היהודי בבאֶנדין התחיל במחצית המאה הט״ו.

בשנת 1453 העניק המלך קאז׳ימיר ה־4 (1447־92) בהשתדלות יהודים מבאֶנדין את הפריבילגיה ליהודי זאגלמביה[59].

59. לפי תעודות ארכיון האוצר הפולני בוארשה, מדור 12, כרך 75; מצוטט במאמרו של אלעזר פלדמן: „די לעצטע ידיעות וועגן יידן אין פוילישע שטעט אין 14—16 יאָרהונדערט״. ב„בלעטער פאַר געשיכטע״, וואַרשה 1934, ע׳ 65, מוזכרים יהודי באֶנדין בפעם השמינית בשנת 1564. ההיסטוריון היהודי של באֶנדין, שמעון רוטנברג, מביא במאמרו: „אַלמאַנאַך זאַגלעמביע״, פינקס בענדין, ת״א, תשי״ח, ע׳ 11, שבשטח זאַגלאָמביה הופיעו

לפי זו הועמדו היהודים תחת השלטון המלכותי ובא־כוחו — הוויאֶבודה, או הסטארוסטה, וכפופים לבתי־המשפט שלהם.

מבחינה חוקית השתפר מצב היהודים לאחר הענקת הפרי־בילגיה של המלך סטיפן באטורי, לפיה היו רשאים לגור בכל מקום והסוחרים היהודים הושוו עם הנוצרים. בשנת 1584 נמצא כבר בבאֶנדין בבעלות היהודי יוסק בית על־יד כיכר שושנים, ובשנת 1584 נמצא בעל בית יהודי שני — יעקב. בשנת 1587 קנה היהודי יעקב־ברוך בעיר מידי הנוצרי מארצ׳ין ראצ׳י־בורסקי, ומידי מארצ׳ין שיאֶניאַבסקי קנתה היהודיה רוזה אברהאמן בית עם בית־מיבשל לבירה יחד עם גר בעד 700 זהוב.

בשנת 1593 קנה היהודי מארק וואוורזיניאֶץ וארמוז בית מאחורי הארמון [60].

בתקופה זו הלך וגדל מספר היהודים בעלי־הבתים ברחובות השונים של העיר וגם בטבור העיר, כגון יצחק זלמן, רוזה לבקובה, איציק (יצחק) מארקוביץ, אברהם מאירוביץ, יעקב ויוסף אברהמוביץ, ועוד. מזה למדים, שהיהודים היו רשאים לגור ולסחור במרכז העיר.

היהודים עזרו גם בהגנת העיר מפני האויב. כאשר בשנת 1587 איימו צבאות מאכסימיליאן האוסטרי על העיר, אסף הרב ר׳ נתן מייטלס, שניהל את הישיבה בעיר, חמשים דוקאטים בקרב היהודים ומסרם לסטארוסטה של הארמון כתרומת היהו־דים לחיזוק וביצור חומות העיר.

בשנת 1592 ציוה המלך זיגמונט השלישי לעיריה להגן על יהודי באֶנדין מפני התנפלויות ולשמור על הזכויות שהוענקו להם. היהודים הקימו בית־כנסת מעץ סמוך לחומות העיר ואת בית־הקברות שהיה בשימוש עד 1831. בית־הקברות שימש גם את עיירות הסביבה: מיסלוביץ, שילצה, טיכאו, חורזוב, ביטום. בית־הקברות הוקצה מאדמה עירונית והעיר שילמה מעשר לכנסיה, והקהילה צריכה היתה לשלם לכנסיה מס מיוחד מכל בר־מינן — „מס קברות״. על רקע זה פרצו לא פעם סכסוכים בין הקהילה לבין כומר הכנסיה המקומית, ואף למשפ־טים הגיעו. כך, במשפט שהחל בשנת 1687 ונמשך עד 1695 נידונה הקהילה לסלק את החובות ממס־הקברות.

במרוצת הזמן הוגבלו זכויות היהודים ביחס לישיבה בטבור העיר [61]. מבחינה אירגונית־פיסקאלית היה מצבם דומה לזה של יהודי פולין; הם שילמו אותם מסים והיטלים שהוטלו על כלל ישראל, ונוסף לזה גם תשלומים מסוימים לעיר, לכמורה וכדומה.

במסגרת האוטונומיה היהודית השתייכה באֶנדין לועד מדינת קראקא־סאנדומיר, ובמסגרתה היתה כלולה במחוז קרא־קא יחד עם הקהילות אולקוש, קשאנוב, וישניץ, סאנץ, בובובה, פיליצה, אושווינצים, וולברום [62]. הקשרים בין יהודי באֶנדין לבין אלה בקראקא היו הדוקים מאד. שידוכים הדדיים היו דבר רגיל. למנהיגי הקהילה בקראקא היו בבאֶנדין קרובים ושארי־בשר [63]. פעם סירבו לקבל ספרים מדפוסי קראקא, ומעשה שהיה כך היה:

בשנת 1534 פתחו בקראקא המדפיסים שמואל אשר ואליהו בני חיים מהאליץ בית־דפוס והוציאו לאור: „שערי דורש״ ו„מרכבת המשנה״ לר׳ אנשל, 2 כרכים של „טורים״ לאשר בן יחיאל ו־2 כרכים של מחזורים. תוך כדי ההדפסה התנצרו בלחץ החשמן גאמרט. כשנודע לציבור היהודי דבר התנצרותם, סירבו לקנות את ספרי בית־הדפוס. לפי בקשתם, הכריח המלך זיגמונט הראשון בצו מ־31 בדצמבר 1539 את פרנסי הקהילות לקנות את ספריהם, 3350 טפסים בסך 1680 זהוב. על רקע זה הגיעו הדברים בבאֶנדין לידי התנגשות עם מוכרי הספרים שבאו מקראקא, הספרים נחטפו ונשרפו [64].

פרנסי באֶנדין היו פונים תמיד במצוקתם לרגל מאבקם לזכויות הקהילה אל פרנסי קראקא ויחד אתם משתדלים לטובת קהילתם. כך היה בשנת 1666 בענין האֶסיגנטים [65] לכיסוי הוצאות הצבא במלחמות עם השבדים, שהממשלה הטילה על היהודים לפדותם. נוכח התנפלויות והתנגשויות מצד הצבא, החליט ועד ד׳ ארצות לפדותם בבת אחת, ולשם כך קיבל מאת מזכיר המלך, קאז׳ימיר קובאלקובסקי, הלוואה בסך 26,000 זהוב. סכום זה גויס אצל הקהילות, אולם החוב לא סולק. אז פירסמו ראשי ועד ד״א ב־3 במאי 1666 כתב־מודעה אל יהודי פולין, שאם לא יסולק החוב בסך 26,000 זהוב יהא קובאלקובסקי רשאי „לשדוד, לחטוף, לכלוא ולהושיב בבית־האסורים, הן בפומבי והן באופן פרטי, אותנו ואת כל היהודים הנמצאים במלכות פולין, דהיינו בירידים, בשווקים, בדרכים, וכן בבתים שלנו. לכך (יהא רשאי) לעקל את סחורותינו, בכל מקום לנעול את בתי־הכנסת שלנו, לתפוס את הבתים ולהושיב בהם נוצרים ואת מי שירצה ולהחזיק בהם עד לפרעון מלא״ [66]. ענין זה גרם להתפרצות יהודים בבאֶנדין עד כדי הכרח להשתמש בשוטרי העיר. ראש הקהילה ישראל סאלאמונוביץ הודח ממשרתו וגורש יחד עם משפחתו מהעיר [67].

יהודים כבר בשנת 1226 ועסקו בחקלאות. כהוכחה מצטט הוא תעודה Aronius Regesten מס׳ 408. בתעודה מוזכרים רק המקומות רוזנברג ושיעווער, אבל לא באֶנדין. לפי רוטנברג באו לבאֶנדין במספר ניכר יהודים בסוף המאה הי״ג ובמאה הי״ד עזבו את החקלאות והתחילו לעסוק במסחר. אולם אין לכך מיסמכים תעודתיים.

60. ראה: M. Kantor-Mirski: Z przeszłości Zagłębia Dąbrowskiego i okolicy, Sosnowiec 1931.

61. שם, שם.

---

62. M. Bałaban: Historja Żydów w Krakowie i na Kazimierza, 1304—1868, Kraków 1936, כרך א׳, עמ׳ 351.

63. שם, שם, כרך א׳ עמוד 552; ראה צוואתו של פרנס קהילת קראקא טודרוס בווזוכובסקי, משנת 1647.

64. M. Bałaban, כרך א׳, עמודים 131—133.

65. המחאות המדינה.

66. ראה: M. Bersohn: Dyplomatarjusz מס׳ 282, עמודים 161—162; מס׳ 370, עמודים 210—211.
תרגום עברי מאת ישראל הלפרין, פנקס דד״א, ע׳ 103–104, סי׳ רזז.

67. ראה: שמעון ראַטענבערג: „אַלמאַנאַך זאַגלעמביע״, פינקס בענדין, ת״א 1950, ע׳ 14—15, בלי לצטט את המקור מהיכן לקח את העובדה. באותו מאמר ע׳ 13 קובע ראַטנבערג, כי לבאֶנדין היה בשנת 1666 נציג בועד דד״א, ישראל בן שמואל (סאמועלעװיטש), אולם בתעודות משנת 19666 מובא הוא כאיש קובל ולא באֶנדין.
כן גם: Dr. J. Schipper: Komisja Warszawska, Księga jubileuszowa ku czci Dr. Markusa Brandego, ווארשה, 1931, עמודים 253—255.

בשנת 1685 השיגו שתדלני הקהילה שלמה מרקוביץ ויהו־נתן שמואלוביץ מידי המלך יאן סוביאֶסקי ה־3 את אישור הפריבילגיה של הקהילה.

כינוסי ועד הגליל התקיימו בתקופה זו על־פי־רוב בוודי־סלאב, פינטשוב וסטופניצה.

בסוף המאה הי״ז פרצו סכסוכים ומשפטים בין קראקא לסניפיה שגרמו לכך, שבשנת 1692 החליט ועד ארבע הארצות שקראקא תהווה יחידה מינהלית מיוחדת. במקום קראקא התבל־טו שש קהילות קטנות — פינטשב, וודיסלאב, אולקוש, שידלוב וחנטשין. אולם גם ביניהן חלו מריבות ממושכות.

באֶנדין היתה כבר למרכז מסחרי ידוע, לשם באו סוחרים מהחוץ וסידרו עסקים שלהם [68]. יהודי באֶנדין עמדו בקשרים מסחריים עם שלאֶזיה וגרמניה. מבין המבקרים בירידים בלייפ־ציג התבלט גם סוחר יהודי מבאֶנדין משה באֶנדינר, שביקר שם ביריד בשנת 1695 [69]. במספר יותר ניכר ביקרו יהודים בירידים בבראֶסלאַו בשנים 96־1685. בשנת 1685 בלבד נרשמו בין המבקרים ארבעה יהודים מבאֶנדין, והם: שלמה יהודה, יעקב מרכוס, משה גרסטל, יעקב שמעונוביץ, ובשנת 1696 הירשל בנימין [70]. מלבד הנזכרים ישב בשנת 1693 בבראֶסלאַו הירש מבאֶנדין והתעסק במכירת אתרוגים ליהודי פולין ובזה הפריע למאתיאס ואֶרלינג מז׳ולקאבה, שעסק „בתוקף פריבילגיה שקיבל מאת המלך יאן סוביאֶסקי ה־3, בהסכם עם מנהיגי היהודים של מלכותנו (ועד דד״א) בהבאת אתרוגים ליהודי פולין״. המלך סוביאֶסקי ביקש באגרת מיום 11 במארס 1693 מאת מועצת בראֶסלאַו, שתגן על ואֶרלינג „מפני יהודי מבאֶנדין בשם הירש היושב בבראֶסלאַו ומפריע לו בעסקיו״ [71].

יהודים מבאֶנדין חכרו אחוזות, בתי־מיבשל לבירה בסביבות קראקא. כך ידוע לנו הירש וולפוביץ מבאֶנדין שחכר בשנת 1688 את בתי־המיבשל לבירה בגראבוביץ, שהיו בבעלותו של הסטארוסטה מבאֶנדין, הרוזן ראסביץ. משלא הסכים הירש לחדש את חוזה החכירה לשנה הבאה, לקח הסטארוסטה את כל חפציו לארמון, וכשזה לא הועיל — אסרו הסטארוסטה וכלאו במרתפי הארמון שבועות מספר. הירש הואשם גם בגניבה, ולמרות שבית־הדין זיכה אותו, סירב הסטארוסטה לשחררו, עד שיתחייב שלא יערער נגדו בבית המשפט. מתוך לחץ חכר הירש לשנה נוספת את בית־המיבשל לבירה. וכאשר פג תוקף החוזה שוב נאסר ע״י הסטארוסטה, שרצה להכריחו לחדש את החוזה — אולם הירש הצליח להימלט ואז נאסרה אשתו עם הילדים [72].

במאה הי״ז היתה הקהילה מאורגנת במלואה והחיים החברתיים עוררו את הציבור היהודי לפעולות סיוע ועזרה הדדית. בשנות השבעים נוסדה חברה קדישא. מתוך פנקסה אנו עומ־דים [73] על רבגוניות פעולותיה הן בקרב חברי החברה והן למען הציבור הרחב. היא ממלאה את תפקידיה הקשורים במצוות של חברה קדישא, אולם שומרת על משמעות ומוסריות חבריה עד כדי כך, שמגרשת (בשנת 1767) חבר שהתבטא במלים שאין להעלותן על הכתב.

עד הרבע הראשון של המאה הי״ט התקיימו פרט לחברה קדישא, שהיתה קשורה עם חברת „ביקור חולים״ כביתר הקהי־לות, גם חברה שהחזיקה תלמוד תורה „מעוז לדל״, „הכנסת כלה״, „מלביש ערומים״, וגם קופת גמילות חסדים „הלוואת חן״. חברות אלו פעלו בפיקוח הקהילה, והגבאי של כל חברה היה קשור עם פרנסי הקהילה. פרט לחברות דאגה הקהילה גם לחינוך, וקיימה לא רק „חדר״ים אלא גם ישיבה בעלת שם, שנוהלה ע״י ראשי ישיבה ורבניה.

מהרבנים שלפני המאה הי״ט ידועים ר׳ נתן מייטלס, שמילא במאה הט״ז תפקיד חשוב גם בחיי הקהילה. הוא נפטר בגיל 105 [74]. שמות רבנים ששימשו ברבנות הקהילה אחריו במאה הי״ז ובראשית המאה הי״ח אינם ידועים. בשנות הששים של המאה הי״ח ישב — לפי פנקס חברה קדישא — על כס הרבנות הרב ר׳ משה, שנבחר בשנת 1765 לנשיא הגבאים, ואחריו שימש רב בבאֶנדין הרב ר׳ מאיר, שהיה גדול בתורה [75], ועמד בחליפת מכתבים עם הרב בפראג — ר׳ יחזקאל לנדא בעל „נודע ביהודה״. בשנת תקל״ה (1775) קרה מקרה מוזר בבאֶנדין. בן עשירים שלא הגיע לגיל שתים־עשרה שנה השתדך עם בת צורבא דרבנן שאביו פסק לו נדן, והחתונה היתה גם כן קודם שהגיע לי״ב שנה, וקידש הקטן הנ״ל את הבתולה בחופה וקידושין כנהוג, אבל לא נתיחדו כלל, מפני שהבחור לא הגיע עוד לשנת י״ג. בינתיים פרצו קטטות ומריבות והבתולה לא חפצה בו. הרב ר׳ מאיר ובית־דינו פנו אל הרב ר׳ יחזקאל לנדא בשאלה, אם הילדה שרוצה להתגרש ממנו צריכה גט. בד׳ אלול תקל״ה ענה לו הרב לנדא בתשובה ובראש פנה אליו במליצה הבאה: „תשובה לעת צאת השנה עת חננה לטובה יזכור רחמנא ולחיים יוחק בספר ראש השנה כבוד אהובי הוא המ״ה כבוד הרב הגדול המופלא מוהד״ר מאיר נר״ו אב״ד ור״מ דק״ק בנדין בצירוף בית דינו התורניים המופלגים, נ״י״ [76]. לגוף השאלה פסק על יסוד הסברים הלכתיים שהבתולה מותרת להינשא לעלמא בלי גט כלל.

אחרי ר׳ מאיר שימש רב בשנות השמונים ר׳ טוביה ואחריו בשנים 1784 — 1796 בנו ר׳ דוד. משנת 1796 עד 1816 ישב על כס הרבנות ר׳ משה המבורגר.

במצב הכלכלי לא חלו שינויים. עיקר עיסוקם של היהודים

---

68. ראה מחקרו של זלמן רובאשוב (שז״ר): „יידישע גביית עדות אין שאלות ותשובות ב„׳היסטאָרישע שריפטן׳״, ייוו״א 1, נר. 138, ע׳ 154. כך נמסר בשו״ת של ב״ח בגביית עדות (מיום א׳ ר״ח אייר שצ״ג, 1633): „העיד לשמה בר׳ יעקב דאקרטש ז״ל „איך קען דען העתק פון שטר שותפות חאָס מיר האָבן גימאַכט בק״ק בענדעין״.

69. ראה: Max Freudenthal: Leipziger Messgäste (1675–1764), פראַנקפורט ע״נ מיין, 1928, עמוד 37.

70. ראה: Dr. Bernhard Brilling: Breslauer Messgäste (1651—1738), S.A., עמוד 3.

71. ראה: ישראל הלפרין, פנקס ועד ארבע ארצות, ע׳ 231, סי׳ תצא.

72. ראה: M. Bałaban: Historja Żydów w Krakowie i na Kazimierzu, כרך ב׳, עמודים 83, 151.

73. ראה קטעים ממנו בפינקס בענדין, ת״א, תשכ״ח, ע׳ 37.

74. ראה: שמעון ראָטנבערג: „אַלמאַנאַך זאַגלעמביע״, פינקס בענדין, ת״א, תשי״א, ע׳ 16.

75. ראה: „שם הגדולים החדש״, ורשה 1899, ע׳ 88.

76. ראה: שו״ת „נודע ביהודה״, הוצאת ורשה תרפ״ח, מהדורה קמא, אבן העזר, שאלה ס״ב ע׳ 112—114.

היה מסחר קמעוני וסיטוני ארצי. ברשימות המבקרים בירידי לייפציג ובראֶסלאו אינם נמצאים עוד סוחרי באֶנדין. הסחר הסיטוני הפולני לחו״ל עבר במאה הי״ח לידי יהודי קראקא, קאליש, לובלין ובריייסין, ברודי.

חכירות משרפות יי״ש ומיבשל בירה, טחנות, וכן מסחר בתוצרת החקלאית נשארו בידי היהודים. הם עסקו בעיר גם בנטיעות עצי־פרי ובגידול ירקות, וחכרו גנים מידי הסטארוס־טה. בשנת 1775 שילמו דמי חכירה 54 זהובים [77]. הם חכרו גם את קציר השחת משדות הסטארוסטה תמורת תשלום שנתי של 339 זהובים. אותם סכומים שלחו גם לפי דו״ח של הסקר בשנת 1789 [78].

על סכומי מס הגולגולת ידוע לנו רק משנת 1717 והוא סך 442 זהובים 6 גרושים[79]. פרט למסים שילמה הקהילה לסטא־רוסטה מדי שנה בשנה 700 זהוב. הקצבים היהודים 253 זהובים. כבר במאה הי״ז שילמה הקהילה סכום זה (700 זהוב) לסטארו־סטה כדמי־חסות (לדמי־חסות קראו: tymtowe) בעד סובלנות לגבי היהודים, וזה מחוץ לדמי החכירה ששילמו החוכרים.

במחצית המאה הי״ח היה כבר ישוב גדול בעיר. באֶנדין השתייכה לאיזור אופאטוב (אפטא) במסגרת ועד הגליל סאנדו־מיר. בתקופה שבין 1746—1754 התכנס ועד הגליל סאנדומיר ל־7 מושבים. למעשה ידועים לנו 3: באופטוב, דוברובה וסטו־פניצה. המצב בועד הגליל סאנדומיר הלך וירד עד כדי כך, שנציגי הערים והעיירות פנו אל הוויאֶבודה יאן ויאֶלופולסקי בתלונות על סחיטות, אי־סדרים בהנהלת המסים, בזבוז כספים, עשיית הלוואות מצד הרבנים והפרנסים של הועד; וכן מינויים בלתי חוקיים של רבנים לפרנסי הועד. כך, למשל, ועד הגליל שילם ריבית שנתית 15,510 זהובים. על יסוד התלונות כינס הוויאֶבודה, בנוכחות 2 קומיסארים, את מושב הועד (קונגרס) בסטופניצה ביום ה־6 בספטמבר 1754, שנמשך עד ה־13 בו. בכנס זה נקבעה גם רשימת המס שהקהילות גבו מבישול יי״ש. בירה ותמד ולא העבירו לידי הממשלה.

באֶנדין עם סניפיה היתה צריכה להכניס בשנת 1754 40 זהוב וכן הסך שניתן כפיצוי לעיר פשאֶדבורש, שסבלה קשה מדליקה, 6 זהובים[80]. במושב הועד נתקבלו גם הוראות (דיספו־זיציות) בנות 22 סעיפים[81], בהם נקבעו סידורים חדשים בשטח המינהל, סילוק חובות, חלוקת התפקידים בין הרב ופרנס הג־ליל. לראשון הוענקה הסמכות רק בעניני הדת ולשני — בעניני חול (סעיף 15). מלבד זה נמחקו תביעות כספיות של פרנסים ורבנים מועד הגליל בסך 22,549 זהוב. נתקבלה החלטה בענין בדיקת חשבונות וגביית חובות הקהילות לועד הגליל. ברור, כי באֶנדין כחברה בועד הגליל סבלה יחד עם יתר הקהילות.

בהנמקת ההחלטות של כנס הועד (1754) בסטופניצה נאמר בפירוש שסבלו בגלל השלטון הרע. הדגשות מעין אלה הצביעו כבר על התפוררות קרובה של האוטונומיה היהודית בפולין.

לפי המיפקד שנערך בשנת 1765 נימנו בעיר באֶנדין 456 יהודים, בתוכם 219 גברים, 237 נשים, יחד עם התינוקות שמספרם לבד עלה ל־31.

לבאֶנדין היו מסונפים העיר מודז׳יוב עם 25 יהודים (14 גברים ו־11 נשים) ו־5 כפרים: גיוועצקא קארטשמא 9 יהודים (4 גברים 5 נשים), זאגורזה 10 יהודים (4 גברים 6 נשים), דלוגושין 11 יהודים (4 גברים 7 נשים), שטשאקובה 26 יהודים (9 גברים 17 נשים), ציאֶנשקוביצה 22 יהודים (14 גברים 8 נשים). בס״ה בכל קהילת באֶנדין (7 ישובים) 268 גברים ו־281 נשים [82].

מענינים המספרים הבאים ביחס לתושבים היהודים: ב־באֶנדין היו עסוקים במקצועות 113 ראשי משפחה מהמעמד האזרחי. מהמבוגרים במספר 415 (204 גברים 211 נשים) פחות 31 ילדים היו:

גברים נשואים: סבים 14, אבות נשואים 103 בס״ה 117.

אלמנים ומגורשים: סבא 1, אב 1, בגיל בלתי ידוע 5, בס״ה 7.

בלתי נשואים: בנים 75, משרתים, שוליות ויתומים 5, בס״ה 80.

מכל הסוגים הנ״ל 204 גברים.

מהנשים היו נשואות: סבתות 14, ו־103 אמהות, בס״ה 117.

אלמנות, גרושות, עגונות:

סבתות 7, אמהות 1, בגיל בלתי ידוע 3, בס״ה 11.

בלתי נשואות: בנות 70, עוזרות 13, בס״ה 63.

ויתומות מכל הסוגים בס״ה 211 [83].

מבחינת תנאי הדיור ידועים המספרים הבאים:

בבאֶנדין היו בבעלות היהודים 48 בתים שבהם היו משו־כנות 113 משפחות. בבתים התגוררו 48 משפחות של בעלי־הבתים ו־65 משפחות של דיירים משלמי שכר־דירה [84].

מ־48 הבתים: היו גרים ב־92 בתים 1—5 דיירים, ב־27 בתים 6—10 דיירים ב־9 בתים 11—15 דיירים, ב־3 בתים 16—25 דיירים [85].

לפי רשימות החשמנות הקראקאית משנת 1787 היו בבאֶנ־דין בתוך 978 תושבים רק 250 יהודים [86], אולם מספרים אלה נמצאים בניגוד לדברי תאדיאוש צאצקי במכתבו אל נארושביץ

---

77. Dr. E. Ringelblum: Projekty i próby przewaństwo-wienia Żydów w epoce Stanisławowskiej, ווארשה, 1934, עמוד 72.

78. ראה: Encykl. Orgelbranda, כרך ב׳, עמוד 145.

79. ראה: Ossolineum, Rękopis 279 II Karta 97a. בתקופה זו השתייכה באֶנדין לוויאֶודסטבו (מחוז) קראקא, היהודים בוויאֶבודסטבו זה שילמו בשנת 1717 41,276 זהובים = 13 גרושים.

80. ראה: Specyfikacja Sympli na Kongresie w Stopnicy ułożonym roku terazniejszego 1754 tym wiele które miasto z porofiami computu pracie powinne.

81. כל הוראות בכתב־היד (Kongress w Stopnicy) אאוסולינעאום (לבוב), מספר 228—220. תצלום כ״י בידי.

82. ראה: Dr. Alexander Czuczynski: Spis Żydów woje-wództwa Krakowskiego z r. 1765, קראקוב 1898, עמ׳ 9.

83. ראה: ד״ר רפאל מאהלער: „יידן אין אַמאָליקן פוילן אין ליכט פון ציפערן״, ורשה 1950, לוח 27.

84. שם, שם.

85. שם, שם.

86. ראה: Spis ludności dyecezji Krakowskiej z r. 1789, Archyw Komisyi historycznej w Krakowie, כרך VII, עמוד 360.

משנת 1791, שבו נאמר, כי באֶנדין במחציתה הגדולה מיושבת יהודים.

בימי המרד של קושצ׳יושקו (1794) היו יהודי באֶנדין מאוהדיו. ר׳ יעקב נתן, שנקרא „רב אנונימי״, אסף כספים, הטיף ליהודים שיתגייסו לצבא קושצ׳יושקו, ובעצמו ריגל את העמדות הרוסיות[87]. אחרי חיסול המרד וכיבוש באֶנדין בידי הפרוסים נעצר ונאסר בבית־הסוהר. בשנת 1807 שוחרר ע״י הפולנים[88].

בימי השלטון הפרוסי, נסיכות וארשה ופולין הקונגרסית

בשנים 1785—1807 השתייכה באֶנדין למחוז שיבירש, ש־צורפה ע״י שלטונות פרוסיה לשלֶזיה החדשה. השלטונות הפרוסיים קבעו בתקנון מ־17 באפריל 1797 (שהכיל 5 פרקים, 71 סעיפים) את ההסדר הרצוי לשלטונות ואת המדיניות של הממשלה הברלינית. לפיו ניתנה זכות הישיבה בשטחים החד־שים רק ליהודים שנמצאו כבר גרים בהם בזמן הכיבוש ולבעלי מקצוע קבוע. יהודים משוללי זכות ישיבה צריכים היו לעזוב את השטחים האלה תוך זמן מסוים. הנשארים צריכים היו להירשם ברשימות מיוחדות ולקבל „מכתבי־חסות״ (שוּצבּרי־פה). המסים המוטלים עליהם הועלו. מס הגלגולת הפולני הוע־לה מ־3 ל־10 זהובים. מלבד זה חויבו היהודים בהיטלים הב־אים: א) מס סובלנות בסך טאלר וחצי בכל יום ה־14, אם בא למקום מי שלא נימנה עם תושביו הקבועים. יהודי מחוץ־לארץ — 3 וחצי טאלר בכל יום ה־14; ב) מס־החסות בעד הזכות לגור במדינה ולעסוק במקצוע לפי הערכת שרי המחוז; ג) דמי רשיון נשואין מ־2 עד 150 טאלר, לפי הערכת שרי המחוז; ד) מס הצבא. כל יהודי מגיל 14 עד 60 שנה מחויב היה לשלם טאלר אחד ו־16 גולדים לשנה. מתנדב לשירות בצבא פטור היה ממס זה; ה) מס בולים מספרים עבריים, תעודות רבנים, בנין בתי־כנסת, יסוד בית־עלמין וכו׳. הסמכויות של הרבנות והק־הילות הוגבלו רק לענינים דתיים. שיפוט הרבנים בוטל. מש־פטים ותביעות חויבו היהודים להגיש לבתי־הדין הממשלתיים. בסעיף מיוחד נקבע מספר כלי־הקודש. על הקהילות נאסר לבחור את פקידיהן. השלטונות קבעו ראשים, כמו במוסדות הכלליים (עיריות), ומינו רבנים וכלי־קודש. בבתי־הספר נקבעו כשפות הוראה הלשונות הגרמנית והפולנית. שימוש בחרם, הטלת עונשין תוך שימוש באמצעים המכריחים יהודים לציית לפקודותיה של הקהילה נאסרו לחלוטין. כן נקבע בתקנון, שה־שוחטים יכולים לבצע את השחיטה ולמכור את הבשר — דבר שהיה עד כה ברשות הקהילה. למעשה ביטלו הפרוסים את הקהילה, שראו בה מכשול עיקרי בביצוע מדיניותם הפיסקלית והכלכלית. אמנם הובטח ליהודים מתן הקלות במקרה של שי־פור מצבם התרבותי בחבלים הפולניים.

מלבד העקרונות המינהליים נאסרו בתקנון על היהודים עסקי ריבית, מכירת יי״ש לאיכרים בהקפה, מכירת סחורות שלא לתצרוכת חקלאית, וכל רוֹכלוּת. כן הוגבלו לגביהם המסחר והמלאכות, שהותרו רק בערים ונאסרו בכפרים. אולם הותר להם העיסוק בחקלאות תוך מתן רשות להעסיק נוצרים במשך ג׳ השנים הראשונות.

התקנון המליץ לעודד את היהודים לעבודת אדמה, חכירת אחוזות, בתי־מיבשל בירה והקמת מפעלים תעשייתיים. התקנון נתקבל, כמובן, בציבור היהודי ברגשי פחד וחששות. למעשה הרס הוא את יסודות הפרנסה של יהודי באֶנדין וסביבתה הכפ־רית, שרובם היו סוחרים קמעונים ורוכלים שסחרו על־פי־רוב בכפרים הסמוכים, ובמספר לא קטן גם בעלי־מלאכה.

התקנון פורסם ב־17 באפריל 1797. בהתאם לנוסח שלו, מטרתו וכוונתו של התקנון היו לשים מחסום לנשך המביא נזק למספר רב של נתינים נוצרים נאמנים, לשים קץ לרמאות ולהשחתת אופיים המוסרי. נציגי היהודים ראו בנוסח זה המציג את היהודים כרמאים סכנות גדולות לקיומם הכלכלי והדתי־הלאומי של בני עדתם. סכנה מיוחדת ראו בהגבלת היקף המסחר והמלאכות, ובתיקונים בשטח החינוך. בהיטל נישואין ראו כוונה ברורה שבבחינת פן ירבו... נוכח מצב זה התאספו בח׳ אלול תקנ״ו (30 באוגוסט 1797) נציגי הקהילות היהודיות בקלצבו, כדי לקבוע את עמדתם לתקנון ולתוצאות הצפויות להמוני ישראל. בכינוס זה השתתפו פרט למנהיגי הקהילות גם רבנים ידועים.

הכינוס החליט לבקש את המלך לערוך חקירה יסודית על מצב היהודים. נבחרה משלחת שהגיעה לברלין ב־2 באוקטובר 1797, וביום ה־20 בנובמבר 1797 קיבלה תשובה ממותנת שהכילה מספר הקלות לטובת היהודים. אולם במרוצת הזמן הכירו הפקידים שאין להגשים את סעיפי התקנות. למעשה הפסיקו את הגירושים מהכפרים, הירשו ליהודים להתישב בכל הערים וגם להשתייך לאגודות (צאֶכים) בעלי־המלאכה הנוצרים, והקלו ביחס אליהם בהשגת רשיונות רוֹכלוּת הן בכפרים והן בערים. אולם בשנת 1800 הכניסו שינוי והשאירו רוכלים יהודים רק תושבי כפר.

בניגוד להבטחות, הוצאו פקודות שהגבילו את היקף המס־חר היהודי, הרוכלות בכפרים, וצימצמו קניית התוצרת החק־לאית. ביחוד פגעו קשה ביהודים הפקודה להרחקתם מבתי־מיבשל בירה ומבתי־מזיגה, האיסור לייצור ליקרים, וההוראה למסור את בתי־המזיגה הממלכתיים ושל האצילים לנוצרים. אולם לאחר השתדלויות רבות נדחה ביצוע הפקודה עד 1808, וכך ניתן ליהודים לעסוק בענפים אלה עוד שנים מספר.

הקהילה בבאֶנדין השתדלה אצל השלטונות הפרוסיים לשחררה מהתשלום השנתי tymtowe (דמי חסות) לסטא־רוסטה, מאחר שזה מעיק על הקהילה. השלטונות ראו בזה ענין שבין היהודים לבין הסטארוסטה והציעו להם להתפשר עמו ולא להביא את הענין להכרעה משפטית. אולם דבר לא יצא מכל זה. לפי החוזה שנחתם עם המשרד בבראֶסלאו ב־22 בדצמ־

87. ראה: Balinski i Lipinski: Starożytna Polska, כרך ב׳, עבוד 146.

88. ראה: משה פיינקינד: „די בעטייליקונג פון די בענדינגער יידן אין די פוילישע פרייהייטסקאַמפן״ (צו דער 140טער יאָרצייט פון קאָש־טשיושקאָס אויפשטאַנד), „זאַגלעמביער צייטונג״, 1934.4.13, גליון 15, בלי ציטוט המקור. לפי פיינקינד, לא היה ר׳ יעקב נתן רב הקהילה אלא מנכבדיה.

בר 1802, המשיכה הקהילה בתשלום 116 טלפים פרוסיים ו־20 פפניג, שעלו בערכם ל־700 זהוב.

על יסוד התקנון שהירשה ליהודים להשתייך לאגודות בע־לי־המלאכה הנוצרים, הצטרפו אליהן בעלי־המלאכה היהודים בבאֶנדין. אולם לשם שמירה על האינטרסים הדתיים שלהם יסדו באיסרו־חג הפסח תקס״ז (1807) את החברה קדישא של חייטים, שאליה השתייכו למעשה פרט לחייטים גם יתר בעלי־המלאכה היהודים, והיא מילאה גם תפקידים אחדים הקשורים באינטרסים המקצועיים והכלכליים [89].

בהקדמה לפנקס באֶנדין כותב ר׳ נחום רוזאניס, ששימש בשנים אלו דיין בה:

„התנדבו להיות חברא קדישא דחייטין ושאר בעלי מלאכות ויש להם ספר להיות קורין בו בכל שבת ויו״ט ומכוח זה איש את רעהו יעזורו באם יבואו להם דבר הנוגע כנגד דת ישראל.

בעלי מלאכות יש להם התחברות עם ערלים בצער ויוכל לצמוח להם איזה הפסידא וגרם בנזיקין ואף גם מכוח התחברות אהבת רעים... כל דבר הנוגע ליראת ה׳ ושלמים הם עם ה׳ ועם בני אדם ע״כ עלה במוסכם אצל בעלי מלאכות פ״ק (פה קהלה יצ״ו) לעשות דומיא דכי הכי הוא להתחבר באהבה ואחוה וריעות ולוקח ספר מבית הכנסת הקדושה והתחייבו עצמם על שלושה שנים אף אמנם שיקנו לעצמם ספר משך שנה ראשונה אעפ״כ יתנו לקופת צדקה גבוה (קופת קהילה) סך חמשה עשר ר״ט (ריינטאלער) לשלם בכל שנה סך חמשה ר״ט ובפירוש מותנה ביניהם בתנאי גמור שיותרו להם רצועה להיות תוך החברה הנ״ל אנשים שאינם בעלי מלאכות״.

חברי החברה קיבלו עליהם לשמור ולעשות הכול עפ״י דת התורה ולצאת כדין כל ישראל וכן לעזור אחד לשני. „שיהיה אחד לחבירו מגין ומצילו בכל אשר יבוא עליהם ואין אחד מהם לעזור כנגדו ועתה כי המה יחדיו קשר אמיץ וחזק לאחיו יאמרו חזק ונתחזק ויהי בטח ושאנן מפחד רעה כל זה... החייטין וגם שאר בעל מלאכות. וזה תוכן דבריהם ויתר דבריהם אשר ביניהם יתוקן עפ״י תקנות אשר יעשו ביניהם עפ״י רוב מנין ורוב בנין אשר הוא לטובתם והנוגע ליראת ה׳ ולעבוד עבודת ה׳ בשלי־מות״.

שנה אחת לאחר יסוד החברה עלו מחירי התבואה וחבריה נקטו מיד צעדים כלכליים. היות ונוכח עליה זו לא יכלו בעלי־מלאכה לכלכל את הפועלים — שוליות (געזעלען), שעזבו את בעלי־המלאכה, הוחלט שעל בעלי־המלאכה לתת לפועל שליש מרווח כל העבודה אחרי ניכוי הוצאות הנרות שהשתמשו בהם לעבודה.

בעל־מלאכה המחזיק חניך, יש לנכות בשבילו מכל גולדן גרוש אחד. חניך שלא יסכים לתנאים אלה, לא יקבל עבודה בעיר ובשטח חצי מיל סביב העיר.

על ממוני החברה הוטל לפקח, שלא ייעשה עוול לפועל בחישוב המגיע לו, ועל שוליות וחניכים לציית להחלטות החב־רה. נגד אלה לא רשאי הממונה לקחת משכנות, אולם לא בניגוד לחוקי התורה ותקנות הקהילה.

ב־18 סעיפים של תקנות החברה נוסחו החובות והזכויות של החברים. כל יהודי בבאֶנדין היה רשאי להיות חבר בחברת החייטים אם נתקבל ברוב קולות. הוא היה צריך להכניס 36 גרושים וסיר תמד ולשלם לדיין בעד הרשמתו בפנקס. דמי החברים היה 3 גרושים לשבוע והם ניגבו ע״י השמש, שמסרם בכל ראש חודש לגזבר החברה. שוליה שילם 1 גרוש מכל גולדן שהשתכר בשנה. כל פועל שאכל אצל בעל־המלאכה שילם 1 גרוש מכל גולדן שכירות. פועל שהתכלכל על חשבונו הוא — רק חצי גרוש.

בחירות הגבאים התקיימו בכל חול המועד פסח, לפי הנהוג בקלפי של החברה. פעמיים בשנה (בשבועות ושמיני עצרת) היתה החברה עורכת משתה לחברים, והרב דורש דרשה.

בראש החברה עמד ממונה. סעיף 7 קובע, שמסיג גבול חבירו יחויב לשלם לבעל־המלאכה הניזוק קנס — לקופת החב־רה. לפי סעיף 8 אסור לשוליה בתקופת ה„זמן״ לעבור מבעל־מלאכה אחד לשני; ונקבעו עונשין על העוברים על סעיף זה. בעל־מלאכה רשאי להעסיק פועל וחניך רק ג׳ שנים לאחר חתונתו. המביא מלבושים מן החוץ למכירה ומזיק בזה לבעלי־המלאכה המקומיים, עליו לשלם תשלום מסוים לקופת החברה. במקרה של מחלוקת, השמצה והתנגדות לממונה, יורחק המתנגד מהחברה. כל פועל הנרשם לאגודת בעלי־המלאכה הנוצרים ישלם לחברה 2 גולדן. המקבל מהאגודה את התואר אומן (מאַיסטר) ישלם 3 גולדן. בעד כל חניך יש לשלם גולדן אחד. חבר החברה המזמין מלבושים אצל בעלי־מלאכה שאינם חברי החברה, יכניס לקופה תשלום מיוחד, ואם יסרב — יורחק מהחברה. החברים רשאים להתפלל בשבת במנין לרצונם, או במנין החברה אם הממונה ידרוש זאת מהם. מיוחדת במינה התקנה (18) הקובעת, שפועל הבא מן החוץ ואינו רוצה להתחתן עם תושבת באֶנדין, רשאי להישאר בעיר רק 3 שנים. כל חברי החברה מחויבים לעזור בביצוע סעיף זה.

מאחר שלחברות בעלי־המלאכה היהודים היו רבנים, יש להניח שגם לחברת החייטים בבאֶנדין היה רב. בסוף המאה הי״ח ובראשית המאה הי״ט שימש רב ר׳ נחום רוזאניס, ובתפ־קידו זה רשם גם את הרשימות בפנקס החברה. באותו תפקיד שימשו גם הרבנים שבאו אחריו.

בינתיים קרו בעולם מאורעות פוליטיים־צבאיים שעמדו לשנות גם את פני שטחי פולין הנדונה. פרוסיה התכוננה למל־חמה בצרפת בתקוה שתצא מנצחת. אולם הגורל קבע אחרת.

ב־14 באוקטובר 1806 נחלה פרוסיה בקרב ליד יאֶנה מפלה קשה, ששברה את ההגמוניה שלה באירופה המרכזית־המזרחית. מיאֶנה התחיל מסע הנצחון של נפוליון. ב־27 באוק־טובר הוא נכנס לברלין. השלטונות הפרוסיים קיבלו צו להתכונן לעזיבת השטחים הפולניים. ב־28 בנובמבר נכנסו הצרפתים לוארשה. בינואר 1807 הוקמה ועדת הממשלה הוארשאית והיא ניגשה מיד לארגן את המימשל והמינהל.

ב־17 ביולי 1807 נחתם בטילזיט הסכם בין הצאר אלכסנדר הראשון ונפוליון הראשון, לפיו הוקמה בשטחים שפרוסיה קיבלה בחלוקת פולין השניה והשלישית הדוכסות הוארשאית,

89. קטעים מהתקנון נדפסו ב„פינקס בענדין״, ת״א, תשי״ח, ת״א.

ומלך סאכסוניה פרידריך אוגוסט מונה ע״י נפוליון לנסיך המדינה החדשה.

לפי הקונסטיטוציה מ־25 ביוני 1807, שהוכנה שבועיים לפני הסכם טילזיט, הוכרזו חופש וסובלנות לגבי כל הדתות, ללא כל הגבלות לגבי היהודים. עם מתן הקונסטיטוציה שוחררו היהודים מכל המסים המיוחדים ונשתוו בזכויותיהם עם כל התושבים — אולם לא לזמן רב. 14 חודש אחרי שהוכרז בסעיף 58 של הקונסטיטוציה שווי־זכויות לכל תושבי המדינה, בוטל הסעיף 58 בצו מ־17 באוקטובר 1807 לתקופה של עשר שנים אולם הביטול נשאר למעשה עד 1862. בהתאם לכך אסור היה ליהודים לקנות ולרכוש קרקעות; אכן מותר היה ליהודי למכור את ביתו וקרקעותיו או להנחילם ליורשיו. לסוחרים היה מותר לשבת בערים ולהיות בעלי בתים.

בישיבת הסיים ב־18 למארס 1809 הוצע חוק מיוחד בקשר למס משחיטת בשר כשר, שנתקבל ב־95 נגד 11 קולות.

בקשר להגדלת מס הבשר החליטו פרנסי לעשווליסאן ופוזנא בהתיעצות מיום 12 בספטמבר 1809 זצ׳מפין, לכנס בשלעש ב־18 באוקטובר את ועד המדינה בהשתתפות שליחי כל הקהילות בנסיכות. אולם התגובה לא היתה אחידה. לכינוס זה הופיעו רק שליחי לעשנו אינובורוצלב, ולכן נדחה המושב. באותו זמן התכנסו בוארשה 28 שליחי הקהילות של הדפארטמנט וארשה והגישו תזכיר למועצת המדינה.

כך נשארו היהודים מבחינת החוק במצב ירוד. ביחוד סבלו מעול מסים קשה: מס מזונות, מס בשר, מס סובלנות מ־10 עד 2 וחצי טאלר למשפחה לפי מצבה הכלכלי, מס נשואים ועוד מסים כלליים. הקשה ביותר היה מס בשר כשר, שבממוצע שילמה אותו משפחה אחת 84 זהובים לשנה.

ביולי 1810 התכנסו בוארשה צירי הקהילות כמעט מכל הדפארטמנטים והגישו לשר האוצר תזכיר על המצוקה הכלכלית של האוכלוסיה היהודית עקב עומס מס הבשר הכשר. הממשלה לא נתנה דעתה על תזכירים אלה. אולם במארס 1811 התחיל משא־ומתן, שבו הציעו היהודים מס בשר שנתי בסך 1,213,044 זהוב שיחולקו בין הערים והעיירות לפי מספר המשפחות היהודיות. שר האוצר דחה את ההצעה והודיע, שהוא יגבה את המס לפי יכולת המשלמים, ומס הבשר הוחכר במכרזים פומביים. המו״מ נמשך ללא תוצאות חיוביות.

ב־9 בינואר 1812 יצא צו, לפיו הוטל על היהודים מס חדש — מס טירונים — בסך 700,000 זהוב לשנה, ובכך שוחררו היהודים מגיוס לשירות בצבא. בכל זאת נמצאו יחידים שהתנדבו לשירות צבאי. ידוע שעוד בלגיונות הפולנים ובצבא הפולני של הנסיכות הוארשאית שירת יהודי מבאֶנדין יעקב שפוט, ממשפחת בעל־מלאכה עני. הוא הגיע בגדודו לדרגת סגן—סרן, ולפי עדותו של אזרח פולני מלובלין היאֶרונים בורובסקי, ששירת אתו יחד בשנת 1808 בחזית הספרדית, היה מטובי הקצינים של הצבא הפולני: הלך ראשון בקרב ופקד בנחת על פיקודיו. את החלק הרביעי ממשכורתו חילק בין חייליו שהצטיינו בגבורתם ובהתנהגותם הטובה.

בינואר 1808 שלח אותו הגנראל חלופיצקי לכבוש את העיירה קואֶנסה, נקודה צבאית חשובה, כדי לכסות ולהגן על המעבר לסאראגוסה. היו בפיקודיו 200 איש. לאחר זמן קצר הקיפום כ־3000 ספרדים. למרות יתרון הכוח הספרדי הכריח יעקב שפוט אותם בקרב עז לסגת. מפלוגתו נהרגו ונפצעו קשה רבים. גם הוא נפצע ברגל ובראש. כשנודע לו שהצרפתים בפלוגתו שבאחד הבתים מסרבים ללחום, יצא אליהם, אולם לשוא: הם נכנעו לספרדים. הוא החזיק מעמד עם 30 מחייליו עד שהגיע גדוד פרשים, שהציל אותו ואת חייליו שנשארו במספר קטן. בעד גבוּרתם קיבל הוא וחייליו מידי נפוליון עיטור. הוא לקח חלק גם במסע הצבא הצרפתי למוסקבה ונפל שם בשנת 1812 [90].

ב־15 בינואר 1815 פורסם צו לפיו ביטלה הממשלה את זכות היהודים לנהל מסחר, מלאכות, ומזיגת משקאות.

מפלתו של נפוליון הראשון הביאה את כל הדוכסות הוארשאית תחת השלטון הרוסי. לפי החלטת הקונגרס הוינאי (1814—1815) נמסר כל שטחה ב„ממלכת פולין" לרוסיה. בנוסחת הקונסטיטוציה שעליה חתם הצאר אלכסנדר הראשון 25 במאי 1815 הובטח ליהודים כי יישמרו כל הזכויות האזרחיות שלהם, ותקנות מיוחדות יקבעו את התנאים שיקלו מעליהם להגיע לידי הנאה מרובה יותר מגמולות חברתיות.

משלחת יהודית הגישה לצאר תזכיר עם תלונות על מספר הגבלות חוקיות, כגון מס־בשר כשר, איסור מכירת משקאות, לחץ מסים וכו׳. ההשתדלות לא נשאה פרי ולא חלה כל הטבה במצבם של היהודים.

לפי צו הנציב מ־20 במארס 1821 הוקמו במקום הקהילות ועדות בתי־הכנסת בעלות סמכויות מצומצמות, שהיו כפופות לוועדת הממשלה לעניני פנים, דת והשכלה בוארשה.

תיארנו בזה את התהליך בהתפתחות השאלה היהודית בפולין כרקע לתולדות יהודי באֶנדין.

בראש הועדה (גם בבאֶנדין) עמדו 3 מפקחים (משגיחים), שנבחרו לשלוש שנים. הבחירות קוימו בחודש דצמבר, וזכות הבחירה היתה רק למשלמי מסים מארבעה סוגים. הבחירות היו זקוקות לאישור הוויאֶבודות. ועד בית־הכנסת היה מכין יחד עם הרב את התקציב לכיסוי צרכי העדה במשך השנה, והם: בית־הכנסת, בתי־המדרש, משכורות הרב, הדיינים, מזכיר הקהילה, החזן, השמש, השומרים, ותמיכות לעניים. משנת 1834 נכללו בתקציב גם הוצאות הריפוי של חולי הקהילה בבתי־החולים הציבוריים, החזקת בית־חולים — אם היה קיים. לכיסוי התקציב שימשו ההכנסות של בית המרחץ, המקוה, התשלומים בעד חתונות, ברית־מילה, הלוויות, וכן מסי הקהילה שהוטלו על התושבים היהודים, שסווגו לארבעה סוגים בהתאם לרכושם, פרנסתם והכנסותיהם. את הקופה וספרי־החשבונות ניהל בבאֶנדין פקיד העיריה.

המצב הכלכלי של יהודי באֶנדין היה קשה בגלל המכשולים שהשלטונות שמו להם בסחר עם חו״ל.

לפי חוק משנת 1823, שהיה בתקפו עד 1862, נאסר על יהודים זרים והבאים מן החוץ להשתקע בכל המקומות שבאיזור הגבול (עד 21 ויורסט). חוק זה חל על באֶנדין, לכן התישבו בכפרים שיהודיהם היו מסונפים לקהילת באֶנדין, והם: שיילצה, מונדזיוב, לאגישה, גז׳יכוב, שיבירז, סטשימישיץ, סלבקוב.

---

90. ראה: M. Bałaban: Historja Żydów w Krakowie

היהודים ומפעלי התחפורת

בתקופה זו התפתחו בבאֶנדין במידה ניכרת התחפורת והיציקה, אולם יהודי באֶנדין נתקלו גם בשטח זה במכשולים רבים. לפי הוראת הנהלת משרד התחפורת בשנת 1816 נאסר על היהודים להחזיק בקירבת המכרות ובתי־היציקה בתי־מזיגה ומסבאות, ואף להיכנס למכרות. רק בשנת 1828 חל שינוי־מה בשטח זה עקב מחסור בכוח אדם לעבודות במכרות.

השר לובצקי הורה להחיש בניית דירות לפועלים ולתכנן את הרחבת המכרות.

במארס 1826 התיר לובצקי — כדי להשיג את המספר הדרוש של פועלים לבניית בית־היציקה לאבץ בבאֶנדין, וכן לכריית פחם וחידוש המיכרה בקסאביר — להעסיק יהודים מבאֶנדין. לשאלת הפקידים, כיצד להתיחס ליהודים שמספר גדול מהם בבאֶנדין הם עניים ומחפשים עבודה במכרות ולפי דעתם אפשר להשתמש בהם בשירות מכרות הפחם, הורתה ההנהלה בוארשה להעסיקם רק כשכירים זמניים בשכר־עבודה יומי ולא בשכר שבועי.

בשנים 1825—1830 העסיק המיכרה קסאביר 112 פועלים והיו דרושים 260. בגלל מחסור זה של 148 פועלים לא יכלו לספק את צרכי התחפורת [91].

במיכרות גופא הועסקו יהודים מבאֶנדין. בשנת 1869 עבדו ארבעה יהודים צעירים מבאֶנדין בגיל 18—19 שנה במיכרה „אידבאֶצקי" הסמוך לדומברובה, ושמותיהם: בנימין רוס, שמואל מאמנוביצר, פסח פינקוס ולבק בייטנר. לאחר ג' שנים הפסיקו את עבודתם. רוס גויס לצבא. בשנת 1870 עבד אליהו פרשטנפלד במכרות בקסאביר. יהודים היו פעילים גם כבנקאים ומארגני תוצרת הפחם.

בשנים 1845—1863 נחתמו חוזים בין המפעלים הממשלתיים לבין היהודים: אהרן חוואט, אייזיק בראלי, יצחק גולדמן, משה כהן, מ. גרינברג, מאיר מאכנבוים, ישראל שיינוואֶקסלאֶר, אייזיק זמיגרוד, שמואל אֶטינגר, יצחק זלקוביץ. משפחת זמיגרוד היתה מהראשונות שהתעניינה בתחפורת. אייזיק זמיגרוד מבאֶנדין עשה חוזה עם הנהלת מפעלי התחפורת להוצאת העגלות מהמיכרה והובלת הפחם מהמיכרה ראֶדן למכונת־הקיטור של הרשל גולדפלד מאולקוש. יורשיו של זמיגרוד התחילו משקיעים כספיהם במפעלים לניצול הפחם.

בשנים 1876—1886 ניהל כבר זנדל זמיגרוד בשותפות עם מאטשימי סטיחלסקי את המכרות „אלכסנדר", „אנטוני" ו„קאז'ימירז'", שהפיקו בכל שנה מ־500 עד 5000 טון פחם והעסיקו 118 פועלים. משנת 1880 הוציאו במכונות־קיטור 1000 טון.

אחרי מותו נשאר ליורשיו המיכרה „קאז'ימירז'" שלא היה בפעולה במשך שנתיים. לאחר שהקים בשנת 1890 שתי מכונות יבוש חודשו העבודות. בשנת 1891 הגיעה התפוקה השנתית כבר ל־3000—5000 טון.

בשנת 1893 עבר המיכרה [92] לבעלות המשומדים וורטהיים בוארשה, כתוצאה מחוק 28 באפריל 1892, שלפיו נאסר על יהודים בפולין הקונגרסית להתעסק בתחפורת. החוק בוטל רק בימי מלחמת העולם הראשונה. למרות האיסור השתמשו היהודים בתחבולות של מסירת המכרות כביכול לנוצרים, שניהלום בשבילם. גם משפחת זמיגורד השתמשה בתחבולה זו.

בימי המרד 1830-31

מאורעות קשים באו על יהודי באֶנדין בתקופת המרד הפולני בשנת 1830־31. למצב הקשה ניתן ביטוי בפנקס חברה־קדישא:

„לכן אחי ורעי חקקו זאת על לבבכם בעט ברזל ועופרת ותהי זאת לכם למזכרת: למען האמת לא יהיו נעדרת... הצרות רבות ורעות: ויגון ואנחות: משנה זו: קצתא (תקצא) לפ"ק קצנו בחיינו... כוס התרעלה ושתינו מי המאררים הרעים... ותרועת מלחמה מהתנגדות המדינה, לבין הקיסר מרוסיה אויב, דבר וחרב ורעב ויגון תכפו עלינו תלאות רבות עברו על ראשינו, ויום ליום יביע אומר יום צרה ותוכחה; יום בכי ומספד גדול ואבל ליהודים כי גדע בחרון אף את קרנו ישראל ועברתו, כי קשתה, מחוץ שכלה חרב ובביתם כמות רעב כי יהי: דבר כי יהי.

גם כל חלי וכל מרה ידכאו נפש גבר [93].

בעיר פרצה מגיפת חולירע. במשך שבועיים, עד כ"ב מנחם־אב, מתו יותר ממאה יהודים. בית־העלמין לא הספיק והוכרחו לקבור את המתים בבית־העלמין החדש שאדמתו נקנתה מעירוניים בסך 300 זהוב, פרט לתשלום השנתי בסך 20 זהוב. מסופר שם גם על תקרית המציינת את יחס הנוצרים למתים בערב שבת; לא היתה אפשרות לקבור אותם לפני כניסת השבת מחמת שנחשך, ובמשך יום השבת נשארו מוטלים על פני השדה. באו הנוצרים, קשרו חבלים ברגלי המתים, וסחבו וגררו אותם ערומים בלי תכריכים וזרקו אותם (2 נשים, ילד ושני זכרים) יחדיו לקבר, והיכו את השומרים היהודים מכות רצח, שבכל זאת לא חיללו את השבת. למחרת הביאו אותם לקבורה. למרות יחס זה השתתפו בועידת צירי הקהילות של הוויאֶבודסטבו קראקא, שנקראה לפי הוראת הועד לבטחון האזרחי הציבורי מ־11 בדצמבר 1830 ע"י מנהל המחלקה לעניני הדת בוגדאנסקי והתקיימה ב־15 בו בוודיסלב, במטרה להתיעץ כיצד „ירצו היהודים לעזור למולדת המשותפת לכולנו".

הועידה התכנסה בבית הממשלה בערב, כדי שכל באי־כוח הקהילות יוכלו להגיע בזמן. בוגדאנסקי פתח את הועידה בנאום שבו הסביר את מטרתה, שהוקרא אחר כך גם בתרגום יידיש ע"י בא־כח הקהילה פינצוב כהן. נבחרה ועדה בת 4 אנשים, נציג נציג מכל מחוז, לשם התיעצות, באיזה אופן

---

91. ראה: Biuletyn Institutu historycznego w Warszawie, מס' 34, עמודים 37—92, וכן: Natalja Gąsierowska: l.c., עמודים 212, 223, 258. Jutrzenka 1861, p. 120—121.

92. ראה: Dr. Majer Bałaban: Żydzi Polscy w legionach i w Armji Ks. Warszawskiego. Księga Pamiątkowa ku czci Berka Josielewicza, וארשה, 1934, עמודים 170-71.

93. ראה: פנקס חברא קדישא, ע' 37—38.

יוכלו היהודים לעזור בתרומות מרצונם הם לצרכי המרד. אחרי שהועידה קיבלה מבא־כוח הועד האזרחי את הפרטים ואת ההצעות, ביקשה שתי שעות להתיעצות עם כל הנציגים. אחרי ההתיעצות בשתי ישיבות הצהירו הנציגים, שמוכנים הם להקריב קרבנות לטובת המולדת, שאליה מתייחסים הם ברגשי אהדה נאמנה. אחר כך התחילו מוסרים את תרומותיהם. בשם קהילת באַנדין מסרו נציגיה שלמה בראונר וברק הרציגר שתורמים הם במזומן 200 זהובים ו־25 פרוות־כבש חדשות.

בסוף הועידה דיבר מפקח־יערי (נאדלאַשני) ואַצלב גאַשינסקי. הוא תיאר לפני הנאספים את המצב בארץ, המריץ את הנוער היהודי להקים פלוגת מתנדבים יהודים, וקרא למען המולדת לבחור בחרב או במות גבורים, ששמותיהם יוחרתו בזכרון הדורות הבאים. בסוף דבריו דרש מאת באי־כוח הקהילות להמריץ בבתי־הכנסת ובבתיהם את הנוער להתגייס ולצייד את המתנדבים בלבוש ובכלי־זין.

באי־כוח הנאספים השיבו פה אחד, שמעודדים על־ידי קריאה זו יעוררו הם בנוער את ההתלהבות לגיוס, ומרצונם יציידו את המגויסים בלבוש ובנשק.

בפרוטוקול ובדו״ח ציין בוגדאנסקי את האוירה הפאטריוטית ששררה בועידה ואת תרומות הקהילות, שאי־אפשר היה להגדילן בגלל מצבם הירוד של היהודים. מן הראוי לציין — מודגש בדו״ח — שהיהודים עשו זאת למען הענין תוך נכונות ורצון נאמן. גם הדרישה לגיוס הנוער וציודו נתקבלה פה אחד ובהתלהבות רבה [94].

בינואר 1831 הודיע הועד האזרחי של הוויאָבודסטבו קראקא, שהיהודים אינם משתיכים לגווארדיה הניידת, ועליהם להשתתף בהגנה על הארץ באופן אחר. אמנם הועדה של הוויאָבודסטבו החליטה, שהיהודים אינם מוצאים משירות בגווארדיה, אף־על־פי שעליהם לשלם את מס הטירונים. פנחס שווייצר, שהשתתף במרד 1863 מספר: „אבי זכור לו מימי ילדותו מה שסיפר לו אביו. בימי המרד הפולני בשנת 1831 נתקבלה הוראה להקים בעיר משמר בטחון [95] ולצרף אליו גם יהודים. במשמר בבאַנדין שירתו מ־300 התושבים היהודים — שלושים, שהיו מזוינים בדקרים (פיקאָס) ועמדו על המשמר בטבור העיר. בין השומרים היו בעלי־בתים ועניים, מבוגרים וצעירים, אדוקים מזוקנים בלבוש יהודי, שעזבו את מסחרם ובתי־המדרש ובאו לשירות מזוינים ובכובעיהם ציצית נוסח פולין. מביניהם התבלט במיוחד ר׳ אנשל, שהיה תלמיד־חכם ולמדן מפורסם. לאשתו היתה חנות מלח והיא כילכלה את משפחתה הגדולה. ר׳ אנשל התפאר שאינו יודע צורת מטבע, והוא בעל חשבון רע ועם־הארץ במסחר. ולפתע פתאום הוכרח לעזוב את הגמרא ולהיות שומר בטבור העיר. לאחר שבועות מספר שיחררו את כל היהודים, כפי שסיפרו בעיר, תמורת כסף רב [96].

94. Archiwum Akt Dawnych, Warszawa fasc. 484: Protokół Deputatów z gmin Starozakonnych Woj. Krakowskiego. Deklaracye z 15.XII.1830.

95. בתפקיד של מיליציה אזרחית.

96. ראה ד״ר יעקב שאצקי: „זכרונות פון אַ פוילישן ייד וועגן די אויפשטאנדן אין 1831 און 1863״, ייוו״א בלעטער 1933, כרך 5, ע׳ 176—177.

מפקד הגווארדיה גם עשה מאמצים לשחררם. נוכח מצבם זה פנו נציגי הקהילה אל הממשלה בבקשה לשחרר את היהודים משירות בגווארדיה ומכל מיני שירותים אישיים, חוץ ממשמר הבטחון, מאחר שעליהם לשלם את כל המסים הממשלתיים והמסים המיוחדים החלים רק על היהודים. ב־24 בינואר 1831 מסרו נציגי כל הקהילות, ובכללן קהילת באַנדין, בכינוס שהתקיים שוב בבודיסלב, הצהרה עם התחיבות להגדיל את מס הטירונים המוטל עליהם. אולם דרשו לרשום בפירוש בפרוטוקול, כי הכפלת המס הוא אך ורק לתקופת המלחמה בלבד [97]. כשהתאחרה גביית המסים ולא הועילו התזכורות, איימו על הקהילות, שאם לא תסלקנה את המגיע יגויסו ממשפחות האמידים לגווארדיה הניידת.

סוף סוף שילמו היהודים את מס הטירונים הכפול [98]. מענין לציין, שהממשלה הלאומית נתנה באורח של נטיית חסד ליהודים, מספר רשיונות להחזקת בתי־מזיגה ומסבאות. ביניהם קיבל גם הנדל ארליך מבאַנדין ב־28 בינואר 1831 רשיון כזה.

החיים הפנימיים

בתקופה זו כיהן ברבנות הרב ר׳ נחום רוזאניס, שהיה מראשית המאה הי״ט מורה צדק בבאַנדין ופעל רבות בחיים הציבוריים. אחרי כן נתמנה לרב הקהילה וישב על כס הרבנות עד שנות הארבעים. אחריו היה רב ר׳ אברהם הירש רוזאניס, שגורש מהעיר.

משנת 1842 עד 1846 (שנת הסתלקותו) שימש הרב ר׳ דוב בעריש הרציגר. גם הוא לקח חלק פעיל בחיים החברתיים. יורשו היה הרב חיים לאנגפוס, שנבחר רק בשנת 1850.

בתקופה זו נוסדו חברות חדשות, ובשנת 1829 — חברת תהלים. יסודה ביום שני של שבועות תקפ״ט בא עקב התנהגות הנוער, שנהנה בכל שבת מריקודים וזמר. כדי למשוך אותם מתענוגות אלה הטיפו מייסדי החברה, שהצעירים יבלו בחורף ובקיץ את השבתות ויו״ט בבית־הכנסת באמירת תהילים בקול זמרה ושמחה. מלבד המגמה הדתית היתה לחברה גם מטרה: עזרה הדדית. לשם כך החזיקה קופת „גמילות חסד״, שנתנה לנצרכים במקרה של מחלה וריפוי הלוואה בלי ריבית, או הקצבה כספית.

פרט לדמי חברות מחויב היה כל חבר לרגל חתונת בן או בת להכניס לקופה 6 גרושים לכל מאה גולדן נדן; ולרגל הולדת בן — 6 גרושים, ובת — 12 גרושים.

בשנת 1845 הירשו פרנסי הקהילה לחברה לקיים מנין משלה. תמורת זכות זו הוטל עליה לשלם לקהילה 25 גולדן לשנה. בראש החברה עמדו 3 גבאים ו־3 רואי־חשבונות [99].

באיסרו חג של פסח תקצ״ב (1832), בימי מגיפה, נוסדה החברה „נושאי המיטה״. לייסודה גרם בית־העלמין החדש — השלישי בבאַנדין — שהיה רחוק מן העיר והכביד על העברת המתים. המייסדים קיבלו עליהם להעביר את המתים והתחייבו

97. הפרוטוקול ב. 484.

98. 608 נר. 488, 1110 נר. 488.

99. ראה פינקס החברה, „פנקס בענדין״, ת״א, תשכ״ח, ע׳ 46—47.

לציית בכל הענינים לקהילה ולחברה קדישא ולא לעשות שום דבר העלול לפגוע בהכנסות בית־הכנסת, בית המדרש וקופת הקהילה. למעשה נוסדה החברה גם מסיבה אחרת.

בשנת 1832 גנב אחד בחברת החייטים תכריכים. לפי פסק־הדין של בית־הדין הרבני נאסר על חברת החייטים תפירת תכריכים למתים, והיא נמסרה לחברה „נושאי המיטה". זו מילאה את תפקידיה בנאמנות ובאה בשנת 1842 לידי הסכם עם הקהילה לשלם לקופתה בעד זכות קיום־מנינים עם ספר־תורה 6 זהובים בכל שנה.

בראש החברה עמדו 3 גבאים. בחירת הגבאים היתה מת־בצעת יחד עם בחירת הבוררים של חברה קדישא. מכל ההכנסות נטו של החברה היו צריכים להעביר שליש לחברה קדישא. קבלת חברים חדשים קשורה היתה בהסכמת הממונים והבור־רים של חברה קדישא. מבין הגבאים והבוררים ששימשו בשנים הראשונות מוזכרים: אליקים גאָצל שטאַרכאַן, אהרן בראונר ויצחק זאב בר"ס, פנחס שווארצברג, נתן פוזמנטיר, נחמן ברעם, מרדכי פאָלק, אפרים טאָסטילרוד; אליעזר לייזר שטארכאַן כרואה חשבון.

בשנת 1842 באו פרנסי הקהילה לידי הסכם חדש עם חברה קדישא ואישרו את הפריבילגיה של החברה לקיים מנין ולקרוא בספר־התורה בתנאי שישלמו שנתיים ריינטאלר אחד. היות ולא שילמו עד שנת 1842 כלום, דרשו הפרנסים שישלמו את החוב. ראשי החברה קדישא התנצלו, ששום פרנס לא דרש מהם את המס והם לא ידעו מזה, לכן ביקשו לשלם רק בעד זמן תפקידם כגבאי החברה והקהילה תוותר על החוב. הפרנסים הסכימו בתנאי, שגבאי החברה יתחייבו להוציא כסף רב לבניית בית־המדרש של החברה. הוסכם שבמקרה שלא יתנהגו לפי דיני התורה, רשאים פרנסי הקהילה לדרוש את המס שהם חייבים לקהילה משנת 1815 עד אותו זמן [100].

בשנת 1866 הקימה החברה בית־מדרש משלה, שעלה 3576 גולדן וגרוש אחד [101].

הקהילה עמדה במשפט קשה בשנים 1854—1856 בקשר עם חברה קדישא, שלמעשה קיומה מבחינת החוק היה אסור. הרקע שלו היה כדלהלן: באוגוסט 1853 התרחץ בבריכה בגזי־כוב יהודי מבראָסלאו בשם יעקב רייכמן וטבע. כשהביאו את גוייתו לבאָנדין לקבורה, הניחה אותו חברה קדישא ולא טיפלה בו עד שקיבלה מחתנו 130 רייכסטאלר לכיסוי ההוצאות. הכסף שולם לגבאי הנדל ארליך ורייכמן הובא לקבר ישראל. מלבדו היו עוד שלושה גבאים: מרק היידה, מרקוס פרנקל ובנדט פישל.

קשיחות־לב זו ביחס לבר־מינן שלא טיפלו בו עד שנת־קבל הכסף, עורר בעיר התמרמרות, והענין נמסר לשלטונות, שציוו לנהל חקירה נגד גבאי החברה קדישא. אֶרליך נתבע להפקיד את הכסף בקופה הממשלתית. הגוּבּרנאַטור (שר הפלך) בראדום נתן פקודה לראש המחוז אולקוש לאכסן בביתו של אֶרליך פלוגת חיילים על חשבונו ולהחזיקה שם עד שיחזיר את הכסף. ראש העיר באָנדין, שאליו הועבר ביצוע הפקודה, לא מיהר למלאה, כי רצה לחכות לתוצאות החקירה ע"י השלטון המינהלי ובית המשפט. ב־28 לינואר 1855 התקיים המשפט נגד גבאי חברה קדישא והם זוכו מחוסר הוכחות. הגוּבּרנאַטור נזף בחריפות בראש העיר על הזנחת ה„אֶקזאֶקוציה" — איכסון חיילים בביתו, והטיל עליו את מלוא האחריות.

בינתיים נפטר אֶרליך וראש העיר הושיב בבית בנו דוד פלוגה צבאית. ב־24 באפריל 1856 פנה דוד אֶרליך אל שר המחוז באולקוש בבקשה לשחררו מאיכסון הפלוגה תוך הסתמ־כות על כתב מחתנו של רייכמן שאישר, כי מרצונו החפשי התפשר עם הנדל אֶרליך בענין דמי הקבורה בסך 130 רייכס־טאלר [102]. מלבד תעודה זו הגיש דוד אֶרליך חשבון שמצא אחרי פטירת אביו עם פירוט הוצאות הלוָייתו וקבורתו של רייכמן, והוכיח שאביו הוציא את כל הכסף שקיבל מחתנו של הנטבע לצרכי המת. על יסוד זה האריך שר המחוז את מועד ה„אֶקזאֶ־קוציה" עד שיקבל הסבר מראש העיר. באוגוסט 1856 מסר ראש העיר, שאֶרליך היה מוסמך לקיים את הקבורה לפי ראות עיניו ובהסכמתו של וונזל, חתנו של רייכמן. בדו"ח ציין ראש העיר, שלא קבעו קיום של איזו חברה קדישא שהיא.

בשנת 1842 נוסדה ביזמתו ועזרתו של הרב הרציגר חברת „הכנסת כלה". תקנותיה, ביחוד על קבלת החברה וניהולה, דו־מות לאלה של יתר החברות. בראש החברה עמדו 4 אלופי ראשי השגחות, 3 אלופי גבאים ו־3 אלופי רואי־חשבון וגזבר. הרב הרציגר נבחר לראשון על גביהם (נשיא הכבוד). בשנת 1867 נתקבלו תקנות חדשות שלפיהן התחייבו החברים לעזרה הדדית. במקרה שחברה חלה, חויבו החברים לקיים על יד מיטתו משמ־רות; כן חויבו לקיים במשך 4 שבועות מנינים בבית חבר שנפטר. מי שלא ציית לתקנות הורחק מהחברה. בשנות האר־בעים עמדו בראש החברה נתן מרדכי סאנזאֶר, דניאל בופייאֶר, דוד אֶרליך.

בשנים 1834—1835 התחילו לפי הוראות משרד הדתות בוארשה לרשום בכל ערי־השדה, ובכללן גם באָנדין, את המלמ־דים שמצבם היה קשה עקב ההתחרות הגדולה. בבאָנדין ובמס־פר עיירות אחרות השתדלו אצל השלטונות, שלא ירשו להכניס מלמדים זרים ממקומות אחרים.

בשנת 1848 נבחר בבחירות, שבהן השתתפו 180 משלמי מסים, ועד קהילה בהרכב הבא: אייזיק ביאַלר, הירש לונדנר, אהרן נונברג, בנדט פישל ועובדיה שאנצר. הועד קבע לשנת

---

100. שם, שם, ע' 42.

101. שם, שם, עמודים 47—50.

102. וזו לשון התעודה ביידית: „איך אונטערגעשריבענער בעשייניגע דערמיט, אַז איך האָב מיך גוטוויליג פאַרגלייכט מיט הנגיד חנוך הנדל ארליך אויס בענדין פיר די גאַנצע לייכנקאָסטן פון מיין גאָטזעליגן שוויגערפאַטער ה' רייכמאַן אויס ברעסלאו. גאָט געבע איהם זיינע עוויגע רוהע, פיר 130 ר"ש אונד איך האבע מיט גוטן ווילען אונדז פראהען מוט מיך מיט הנגיד חנוך הענדל ערליך אויס בענדין פאַרגלייכט. דא איך האבע גאָר קיינע איינווענדונג דאַביי.

בענדין, דען 2 אויגוסט 1853

אייגענהענדיג אונטערגעשריבען: וועזעל".

(נדפס במאמרו של משה פיינקינד: „די געשיכטע פון דער בענ־דינער קהילה אין דעם צווייטן העלפט פונם 19 יאָרהונדערט", „זאַגלעמביער צייטונג", 1934 נר. 3, (1934.19.1)

1848־49 תקציב של הכנסות בסך 147 רובל ו־60 קופיקות, והוצאות בסך 106 רובל ו־16 קופ׳[103].

ב־16 לחודש דצמבר 1848 השאיר בצוואתו הקצב הרשל קשאנובסקי בית ברחוב היהודי מספר 120 לטובת בית־הכנסת בבאֶנדין וכן ספר־תורה, בתנאי שהקהילה תתחייב לקיים ביום פטירתו תפילה לזכרו.

בשנת 1854 כלל תקציב הקהילה כבר סכום של 672 רובל, אולם ירד בשנת 1855 לסך 495 רובל. מ־374 משלמי המסים הרשומים שילמו רק 294 אבות משפחות ו־80 אבות הוכרו כעניים מאי־יכולתם לשלם את המס. גם בשנת 1856 שילמו מ־359 אבות המשפחות רק 202 את הסך 495 רובל, על־פי רוב מ־20 עד 50 קופיקות. המצב היה יירוד עוד יותר בשנת 1857, שבה היו רשומים רק 290 אבות משפחות ומהם שילמו 179 את המס. הועד הנזכר מילא את תפקידו עד שנת 1857. לאי־בחירתו מחדש גרם המקרה הבא:

בשנת 1856 הגיש לייב פוטוק, תושב באֶנדין, לגוברנאטור בראדום תלונה, שפרנסי הקהילה (דוזורצי) הירש לונדנר, בנדט פישל ועובדיה שאנצר לקחו מכספי הקהילה לעצמם וזייפו את המספרים בחשבונות. החקירה שנוהלה בפקודת השלטונות הו־כיחה שהתלונה היתה זדונית. פוטוק לא הסתפק בחקירת השל־טונות המקומיים והגיש ערעור — אולם ללא תוצאות חיוביות לטובתו. יתר מכן, הענין נמסר לבית־המשפט הפלילי נגדו עקב הוצאת דיבה והאשמות בלתי צודקות. הוא נקנס, אולם על יסוד החנינה לרגל הכתרתו של אלכסנדר השני באותה שנה שוחרר מתשלום.

בשנים 1860־62 — 1863־65 נבחר אפילו לועד המפקח (דוזור). נגד בחירתו ובחירת בנדט פישל הוגש ערעור מצד מספר בוחרים, שטענו כי אינם ראויים להיבחר. אולם הגובר־נאטור אישר את בחירתם.

בדצמבר 1848 נבחר לרב חיים דוד לאנגפוס, שהיה רב בשיאֶראדז והיה בעל „קונסנס" (רשיון) משנת 1843. כמשכורת שנתית הוסכם על סך של 180 רובל, דירה והכנסות רבניות. השלטונות עשו קשיים, כי לא הסכימו לתת לו רשיון ישיבה בבאֶנדין כעיר־ספר. הקהילה הגישה בקשה מיוחדת, ולאחר השתדלויות רבות קיבלו את הרשיון, אולם רק לתקופת כהונתו ברבנות. אחת הפעולות הראשיות שלו היתה לגמור את בית־הכנסת החדש. במארס 1859 ביקשה הקהילה משלטונות וויאֶ־בודסטבו ראדום להרשות לה להקים בית־כנסת חדש, הואיל והכסף הדרוש לזה מכוסה בחלקו ע"י העזבון של יוסף קצנגולד — בסך 600 רובל — המופקדים בידי יצחק גולדמן, ואת המגרש נתן במתנה לקהילה זאב פלדמן. יתר הסכומים הדרו־שים יגויסו מתרומות חברי הקהילה. הוצאות הבניה עלו ל־2500 רובל. הרב לאנגפוס תרם תרומה ניכרת להתפתחות הקהילה בכל השטחים. הוא ישב על כסא הרבנות עד פטירתו ביום 10 לדצמבר 1864.

משענת הקיום הכספי של הקהילה היה, כמובן, התקציב. מתוך התעודות בארכיון הממלכתי של וויאֶבודסטבו לודז׳ נודעו לנו — אמנם לא בשלמותם — המספרים על ההכנסות וההוצאות שלה. בתקציבי השנים 1854—1857 נכלל שנה שנה סעיף ההכנסות בסך 674 רובל 50 קופיקות, ולעומתו אותו סכום גם בהוצאות. למעשה כוסו בשנים 1854־55 ו־1856 רק 476.30 רובל. באותה תקופה השתפר המצב הכספי של הקהילה.

בשנת 1857 היו ההכנסות 650 רובל, מהם 422 רובל כמס־קהילה ע"י 280 משלמים. בשנת 1858 שילמו 300 אבות משפחה משלמי מס 422 זהובים מס קהילה.

בין ההוצאות נזכר סכום של 54 רובל לחזן, בלי להזכיר שמו.

בשנת 1859 שילמו את מס הקהילה 5 סוגים של משלמים, החל ברובל אחד — 234 אבות משפחות מתוך 390, מכאן ש־156 נימנו עם סוג העניים, שלא היה ביכולתם לשלם מס קהילה[104]. בשנת 1860 היו 236 משלמים.

בבחירות שנתקיימו ב־31 בדצמבר 1859 והשתתפו בהן 91 בוחר נבחרו לראשי הקהילה בנדט פישל ב־73 קולות, פישל אברהם והרשל לונדנר (ב־68 קולות). בשנת 1858 התפטר לונ־דנר ובמקומו נבחר מאיר פרץ. הם נבחרו מחדש בשנת 1861 וגם ב־19 בפברואר 1863, כל פעם לתקופת שנתיים נוספת עד סוף 1865.

עם ביטול איסור הישיבה ליהודים בתחומי הספר בשנות הששים התחיל גידול האוכלוסיה היהודית.

משנת 1858 העסיקה את יהודי באֶנדין — שמספר משכי־ליהם היה כבר ניכר — בעיית החינוך. היו שדרשו להקים לפי דוגמת יתר הקהילות בית־ספר יהודי כללי. המתונים הסתפקו בתיקונים בדרכים ובתכנית הלימודים ב„חדרים" ותבעו — לפי דוגמת וארשה, ששם התיר הרב ר׳ דובר מייזלש ב„חדרים" וב„תלמוד תורה" את לימוד השפה הפולנית וחשבון בפיקוח הקהילה — להנהיג לימודים אלה גם בבאֶנדין. בפיוטרקוב הונהגו לימודים אלה נגד רצון החסידים[105].

באותו זמן היו בבאֶנדין פרט לבית־הכנסת ששה מנינים בבתים פרטיים. כאשר נגמר בנין בית־המדרש החדש (בשנת 1859) פנו פרנסי הקהילה והרב לאנגפוס אל שלטונות הפלך בראדום בתזכיר, שדרושים לבית־המדרש 2 ספרי־תורה, אולם הקהילה קנתה רק ספר־תורה אחד ב־130 רובל אצל הדיין בנימין שפיגלר, מאחר שאין לה קרן לקניית ספר־תורה שני. לכן מבקשים הם את השלטונות להרשות לקהילה להשתמש בדמי החסות (timtowe) של הסטארוסטה לשנת 1862 בסך 105 רובל וכן בפקדון בסך 19 רובל 80 קופ׳ שבבנק ווארשאב־סקי, ובסכום העומד לרשות הפלך מהתקציב לשנת 1860 בסך 5 רובל ו־20 קופ׳, בס"ה 130 רובל, שיספיקו לרכישת ס"ת שני. העיריה חקרה את נכבדי הקהילה אם באמת דרוש ס"ת שני. אחרי שאישרו הנכבדים: אברהם כצנגולד, שלמה פלא־

103. ראה: Archiwum Państwowe w Łodzi. Akta tyczące się dozoru zdżniczego w Będzinie powiat Olkuski משנים 1848—62, מס׳ 2494, כרך ב׳.

104. מעניין, שבשנת 1859 נפטרו בבאֶנדין לפי דו"ח הקהילה — 29, ובשנת 1860 — 35 אנשים; התחתנו בשנת 1859 — 23, בשנת 1860 — 21 זוגות.

105. ראה ד"ר יעקב שאצקי: „יידישע בילדונגס פּאָליטיק אין פוילן פון 1806 ביז 1866", ניו־יורק 1946, ע׳ 132.

וואס, אברהם סנדזור, הירש לונדנר, איציק פישל, ש. טננהולץ, ד. שלזינגר בכתב מיוחד את נכונות בקשתה של הקהילה ודחיפות הענין, המליצה העיריה ב־30 באוקטובר 1862 בפני שר הפלך על בקשת הקהילה.

בשנת 1864 נפטר הרב לאנגפוס. מחוסר תקציב לתשלום משכורת הרב, נוסף לתשלום 30 רובל לאלמנת הנפטר, לא רצתה הקהילה להזמין רב חדש והחליטה, שר׳ דוד שלזינגר, שהיה דיין בבאָנדין משנת 1849, ימלא את מקומו של הרב. אולם הגוברנטור לא הסכים להחלטה זו ותבע שבזמן קצר תציג הקהילה מועמד מתאים לרבנות. „זמן קצר" זה נמשך עד 1865. ב־9 באוקטובר 1865 הוצע כרב ר׳ מאיר אנגלארד, שהיה רב בשצ׳יקוצין ונמצא באותו זמן בבאָנדין. משכורתו נקבעה 500 רובל לשנה. ב־10 ביוני 1866 הודיעו השלטונות שלא יקבל רשיון („קונסנס") לרב בבאָנדין ולא יותר לו למלא תפקיד רב. ויתר אנגלארד על מועמדותו בבאָנדין וחזר לשצ׳יקוצין, המשיך שם בכהונתו עד שנפטר בשנת 1866. אז הוצעה מועמדותו של המורה־הוראה בפיוטרקוב ר׳ יצחק קימלמן[106]. משלא הגיש את הטופס המקורי של ה„קונסנס", אושר רק כממלא מקום רב הגליל בבאָנדין. אחרי שהגיש את ה„קונסנס" אושר בשנת 1866 כרב קבוע בבאָנדין במשכורת שנתית של 360 רובל. מלבד זה קיבל דירה והורשו לו הכנסות אחרות.

בשנת 1862 פנתה הנהלת הקהילה בבקשה אל הוועדה הממשלתית לעניני וארשה לשחרר את התושבים היהודים בבאָנדין מתשלום „סימפי" השנתי (105 רובל) שמסלקים כדמי חסות (pro jure domini) לסטארוסטה בבאָנדין.

על יסוד בקשת הקהילה ניתנה מוארשה ב־30 ביוני 1862 הוראה לשר המחוז אולקוש להימנע ממתן עזרה אדמיניסטראטיבית לסטארוסטה, שהוא נציג בעל פרטי, בגביית הסכום הנ"ל מקהילת באָנדין.

המצב הכספי של הקהילה הורע בשנים 1859 ו־1860, ביחוד לגבי הכנסות מס הקהילה. לעומת 422 רובל בשנת 1860 הכניס מס הקהילה בשנת 1861 מ־231 משלמים את הסך 301 רובל. כל ההכנסות היו 679 רובל וההוצאות 657 רובל 79 קופ׳[107].

ב־16 ביולי 1862 התקיימו בחירות ועד הקהילה לשנים 1863־65, בהן השתתפו 66 בוחרים. נבחרו: בנדט פישל, הרשקו לונדנר ולבקו פוטוק. ב־20 ביולי 1862 הגישו היהודים: פנחס אורלק, אברהם קצנגולד, ל. קצנגולד, משה לנדא, קרול, חיים הנדלר — תלונה על אי־חוקיות הבחירות. ביחוד יצאו נגד בחירתם של בנדט פישל ולבקו פוטוק שהם מחוסרי כל השכלה ואינם יודעים לחתום אפילו את שמותיהם, ונוסף לזה הם לוקחי שוחד. בבחירות השתתפו גם אנשים מחוסרי זכות בחירה, ואילו המשפחות המכובדות ביותר, כגון א. קצנגולד, שפירא, מ. גרינברגר, פישל גולדמן, אנגלהארד, ל. לבקוביץ׳, ל. קצנגולד, קליינר, לנדא לא השתתפו, כי ראו בזה משום פחיתות כבוד בשבילם. אחד איציק מוזב, מוסת ומשוחד ע"י פרנסי הקהילה, הכריז בשמו של הרב כביכול דבר־מה — כפי שאומרים — חרם. מעשה זה של „אדם מנוול" גרם אי־סדר והפרעות. לכן מבקשים הם את הגוברנאטור האזרחי לבטל את בחירת בנדט פישל ולבקו פוטוק שאינם אהודים על התושבים ולבחור פרנסים אחרים: את ל. קצנגולד ל. לבקוביץ ומ. גרינברגר, שאליהם מתייחסת כל העיר באמון מלא. התלונה הביאה לביטול בחירתו של בנדט פישל, שהואשם באי־מילוי תפקידו ביושר.

בין ההוצאות של התקציב בשנים 1861—1864 כלולה גם משכורת החזן אביגדור טננבלאט בסך 54 רובל, בכל שנה.

המרד 1863

עוד ערב פרוץ המרד — בתקופת ההפגנות הפולניות־הלאומיות בשנים 1861־62 — היו מתוך חוג האינטליגנציה הקטן שבבאָנדין משכילים יהודים אחדים שאהדו את התנועה הפולנית. בראשם עמד חנוך שטרן, שיצא באוקטובר 1861 בבאָנדין בנאום על „אחדות ואיחוד", בו קרא לשיתוף פעולה בין היהודים לבין הפולנים. הוא הואשם אחר כך בהפצת עלונים בלתי חוקיים, נעצר ב־7 בנובמבר ע"י המשטרה ונידון להיות גולה לאוראניאָנבורג[108].

במשולש של זאגלאָמביה התחוללו בראשית פברואר 1863 קרבות בין המורדים לבין משמרות הספר הרוסיים. אולם בבאָנדין גופא לא אירע דבר. מהמחנה החמישי של פלוגות המורדים בפיקודו של אפולינארי קורובסקי התקיפו 400—500 איש את העיר סוסנוביץ, אולקוש, מאצ׳קי ודומברובה והקימו שם גם מינהל עצמאי. כן הכינו התקפה על מייכוב, טשילאדז ומודזיוב. כבשו את ז׳ארקי, פרושוביצה ושאָוואָר[109].

האוכלוסיה של כל הנקודות במשולש רחשה אהדה למורדים וגם היהודים עזרו להם. בבאָנדין הורידו הסוחרים היהודים את מחירי הפרוות והמגפיים שסיפקו למורדים ומסרו לידי קורובסקי 10,000 זהוב. בכל המשולש לא קרה אף מקרה אחד של ריגול לטובת הרוסים, או בגידה.

פנחס שווייצר מספר בזכרונותיו[110] שבשנת 1863 לא נגעו ביהודים. פעם באו העירה 3 פריצים מהסביבה והכריזו שפולין קמה לתחיה.

הגם שרוב היהודים אהדו את הפולנים, לא התערבו בפחדם מפני השלטונות הרוסיים. אחדים מהיהודים העשירים תרמו תרומות נוספות, קרוב ל־10,000 רובל, לטובת הממשלה הלאומית.

כלוחם בפלוגות המורדים השתתף יחיאל צוקר. הוא לקח חלק בקרבות ונאלץ להימלט לפאריס. שם היה במצב חמרי קשה ופנה במכתב המלצה של חבר הועד אנטוני סקוטניצקי,

106. כמו"ץ בפיוטרקוב קיבל בשנים 1860—1866 משכורת שנתית 180 רובל.

107. בשנת 1861 נפטרו 69 אנשים והתחתנו 21 זוגות. בשנת 1862 — 36 זוגות.

108. ראה: Archiwum Akt Dawnych, Warszawa, Akta Gen. Policmajstra, 1861—1864, Fase 41,

109. ראה: Dr. Wacław Tokarz: Kraków w Początkach powstania Styczniowego Wyprawa na Milchów, קראקוב 1914, כרך א׳, עמוד 153.

110. ייווא בלעטער 1933, כרך 5, עמוד 177.

מחשובי האמיגרציה הפולנית בפאריס, אל ועד העזרה הצרפתי־פולני בראשותו של אדמונד דה לאנפיאט ליאונרד חודזקו [111].

המרד הביא על יהודי באַנדין קשיים כלכליים. נוסף למצב הכלכלי הירוד פרצו בקהילה מריבות ומחלוקות בעניני חכירה ותיקון המקוה, מלוות כתבי־הלשנה והאשמות הדדיות. נזק כספי הביא גם ניתוק מודזיוב, שניצלה את המחלוקת לעזוב את קהילת באַנדין.

לשנים 1866—1868 נבחר ועד הקהילה בהרכב: יצחק הרינגר, שלמה פלבר ובנדט פישל. מס הקהילה הכניס בשנת 1865 מ־273 משלמים את הסך 225.95 רובל. בשנת 1866 גדל התקציב ל־840 רובל, ובשנת 1869 היו ההכנסות כבר בסך 1411.55 וההוצאות 1110.10 רובל.

בשנת 1865 נוסד בית־ספר יהודי כללי בפיקוח הקהילה. התפתחות בתי־הספר בפולין הקונגרסית היתה מסיבות פולי־טיות איטית.

אחרי המרד, בנובמבר 1830, הגבילה הממשלה הרוסית — לפי הוראת הצאר ניקולאי הראשון ונציגו פאסקיביץ' בפולין — את התפתחות רשת בתי־הספר מכל הסוגים, בנימוק שדוקא בוגרי בתי־הספר הם שעוררו את המרד.

בשנת 1838 היו בכל פולין ב־453 ערים ועיירות 539 בתי־ספר יהודיים ממשלתיים ופרטיים לנערים ולנערות, וב־22,600 כפרים רק 463 בתי־ספר יסודיים כפריים. בתי־ספר תיכוניים היו רק בוארשה, ראדום, לובלין, פיוטרקוב, פלוצק, קילצה, לוקוב ושצ'ברצין. בבאַנדין היה קיים רק בית־ספר יסודי אחד לנערים.

ליהודים לא היתה שום אפשרות להיכנס לבתי־הספר היסודיים הכלליים; היו 5 בתי־ספר כלליים יהודיים ממשלתיים בוארשה ובפראג שבהם למדו קרוב למאתים ילדי ישראל [112]. לקיומו של בית־הספר היהודי בבאַנדין גבו מס מיוחד (מס בית־הספר) שהכניס בשנת 1870 1550 רובל. עם גידול האוכ־לוסיה היהודית גדל גם תקציב הקהילה. בשנת 1871 היו ההכ־נסות בסך 1907.10 רובל וההוצאות 1641.64 רובל מ־767 משלמים. המס לקיום בית־הספר בשנת 1871 הכניס 1658 רובל 83 קופ'. בשנת 1875 — 737.60 רובל, ב־1880 — 913 רובל, ב־1881 — 1135 רובל.

תקציב בית־הספר כלל:

1)	משכורות המורים	550 רובל
2)	השומר	30 "
3)	שכר דירה לשני מורים	60 "
4)	מכשירי כתיבה בכיתות	10 "
5)	פרסים לתלמידים המצטיינים	3 "
6)	רכישת ספרים לספריית המורים	6 "
7)	הוצאות שונות	48 "
	בס"ה	707 רובל

בשנים 1865—1875 שימשו המורים: הינריך בלובר, ראובן ולדמן, גולדברג, פלטיאל אפלבוים, והמורה לשירה גב' בליכר; מטעם הקהילה היה הפרנס וינר מפקח על בית־הספר.

בשנת 1882 גדל תקציב בית־הספר לסך 1097 רובל.

בשנים 1890־91 נדרשה הקהילה להכניס ב„חדרים" את לימוד השפה הרוסית. בענין זה התנהלה מטעם הנהלת בתי־הספר בלודז חליפת מכתבים שנמשכה עד 1895. סוף־סוף הוכרחה ההנהלה להיענות לתביעה, ובשנת 1896 נתקבלו כמורי השפה הרוסית ב„חדר"ים יוסף שטרן והירש דוד פדרמן.

בשנת 1867 נבחר ועד הקהילה בהרכב: אלעזר רינסקי, מרדכי פלסנר, משה הרמן ובריש שטאטלר. הם מילאו את תפקידם עד שנות התשעים.

רבנים

בתקופת רבנותו של ר' יצחק קימלמן הלך וגדל הישוב היהודי בבאַנדין לאחר 1863־65 עקב ההתפתחות הכלכלית של העיר. הרב קימלמן היה חסיד ראדושיץ, אולם לא התערב בענינים שהיו שנויים במחלוקת. משתף פעולה היה באוירה נוחה עם הנהלת הקהילה: אלעזר רינסקי, מרדכי פלסנר, משה הרמן ובריש שטאטלר.

בשנים אלה הוקמו מוסדות ציבוריים, שמילאו תפקידים חשובים בחיי היהודים מבחינה חברתית, הבריאות והסעד.

בשנת 1893 ייסדו מספר צעירים את החברה „מלביש ערומים" בשם: „חברת בחורים דמלביש ערומים עבור תינו־קות של בית רבן פה באַנדין", שמטרתה היתה להלביש ילדי עניים מ„תלמוד־תורה" פעם בשנה, בר"ח מרחשון.

כל חבר שילם מדי שבוע 5 קופ', מכל לבוש חדש 9 קופ', מכתיבת תנאים 27 קופ', וביום חופתו 54 קופ'. החברה החזיקה על חשבונה מלמד, שלמד בכל שבת לפני ואחרי הצהרים עם חברי החברה [113].

בקהילה היו חיים ציבוריים ערים. פרט לשני בתי־כנסת, בית־הכנסת הגדול משנת 1881 ובית־המדרש משנת 1859, היו 80 בתי־תפילה (עפי"ר שטיבלך של חסידים).

בפטירתו של הרב יצחק קימלמן ב־30 ביוני 1893, צפה על סדר היום שאלת בחירת רב חדש. עד בחירת רב חדש מילא את מקומו הדיין ר' יהושע טלנר. תקופת המעבר לא נמשכה זמן רב: כבר ב־12 בנובמבר נבחר ע"י 300 בעלי־בתים רב חדש — הרב ישכר בריש בן בנימין גרויבארט. הרב גרויבארט, בנעוריו ה„עילוי משראַנסק", נולד בעיירה שראַנסק (פלך פלוצק). הצטיין בידיעות עמוקות והיה מהרבנים המעטים ששלט בשפה הרוסית — דבר שהקל מעליו בהשתדלויות ופעולה בענינים ציבוריים בפני השלטונות. בשנת 1881 נבחר לרב בעיר ראצ'יונז', אחר כך בפראסניש, ובשנת 1887 לרב בשדליץ [114], אחרי מות הרב ברוך מרדכי ליפשיץ, מחבר הספר „ברית יעקב" וחותנו של הרב אליהו קלצקין מלובלין, שהיה ידוע

111. Muzeum Raperswieskie, Rękopis Nr. 419.
112. ראה: Rafal Gelber: Szkolnictwo Król. Polskiego w pierwszym dziesięcioleciu Rządów Paskiewicza. Rozprawy z dziejów oświaty. כרך ב', עמודים 173, 184.
113. קטעים מפנקס ב„פינקס בענדין", ת"א, תשי"ח, ע' 52—53.
114. ראה מאמרו של הרב קלמן אליעזר פרנקל: „שדליץ החרדית" בספר־יזכור לקהילת שדליץ, בואנוס־איירס, תשס"ז, ע' 297.

כמתנגד; לעומתו נימנה גרויבארט עם קהל החסידים. מלבד גדולתו בתורה ידע שפות וחכמה, וכן היה בקי בהוויות העולם. הוא ישב על כסא הרבנות בבאַנדין משנת 1895 עד פטירתו ב־כ״ה חשון תרע״ד (12 בדצמבר 1913).

בזמנו ישבו בהנהלת הקהילה: י. אֶרליך, ג. לנדא, בריש שטאטלר, ראובן ליור, יהושע ליב ווינגארט, אברהם טרופואַר וישעיה רוטנר.

הרבנים הקיצוניים, וביחוד מחוגי החסידים, יצאו נגדו והתקיפוהו על הסכמתו לאפיית מצות במכונות, והוא הוכרח לחזור בו מההיתר שלו ולאסור את האפיה במכונות.

הרב גרויבארט לא הסתפק רק בפעילותו הרבנית, אלא לקח חלק בחיים הציבוריים. הוא יזם ייסוד מוסדות דתיים וסוציאליים, כגון „לינת חולים״, „לינת הצדק״ וחברות סיוע.

בשנתיים הראשונות לכהונתו נמצא הרב במצב כספי קשה מאחר שלא קיבל את משכורתו, כי קופת הקהילה היתה ריקה. נוסף לכך היה לו מאבק קשה עם דומברובה וסוסנוביץ, שלא הכירו בו ועמדו להינתק מבאַנדין. כדי לפייס את סוסנוביץ ויתר אפילו על סכום מסוים ממשכורתו לטובת מורה־הוראה בסוסנוביץ. אולם לא הצליח למנוע את ניתוקה, ואף לא את ניתוק דומברובה עם רב משלה בשנת 1911.

מבחינה כספית מצטייר מצב הקהילה בשנים 1898, 1899 במספרים הבאים:

תקציב 1898, ההכנסות

1.	מטכסים דתיים	131.18 רובל
2.	נדבות	11. 7 „
3.	דמי־חכירות ממקווה ומרחץ	2458. 5 „
4.	מס הקהילה	1949.45 „
	בס״ה	4539.75 רובל

ההוצאות:

1.	משכורות	2821.24 רובל
2.	צרכי בית־הכנסת	321.20 „
3.	שכר דירה	—.520 „
4.	תמיכות	—.280 „
5.	מסים	232.13 „
6.	שונות	355.75 „
	בס״ה	4530.32 רובל

בשנת 1899 עלו ההכנסות ל־4666.47 רובל, עקב עליית ההכנסות ממס־הקהילה לסך 2076.17 רובל. סכום ההוצאות היה 4666.77 רובל.

בשנת 1908 התכנסה בפיוטרקוב ביזמתו של הרב גרויבארט וברשות השלטונות הרוסיים אסיפת הרבנים מכל הפלך לשם דיון על התיקונים בחיי הציבור היהודי. באסיפה, בה ישב ראש הרב גרויבארט, מתחו ביקורת חריפה על החינוך היהודי הישן ועל כסף החלוקה הנעלם בלי חשבון. לאחר דיונים נתקבלו ההחלטות הבאות:

1. לשם תיקון החינוך והמידות של היהודים יש לתת לרבנים את הזכות לפקח: א. על הלימוד ב„חדרים״ ובבתי־הספר; ב. על השוחטים, הקצבים, סופרי סת״ם והסוחרים בתשמישי קדושה; ג. על הוצאת ספרים חדשים, שיוכלו להזמין לדין בערכאות את המוציא ספר המגדף את דת ישראל, או המביא לה נזק.

2. על הממשלה לבטל את כל החוקים המונעים את היהודים משמירת דתם. אין להזמין יהודי לדין בשבת ויו״ט ואין להכריח תלמידים יהודים לכתוב בשבת בבתי־הספר.

3. למועצות הקהילות ייבחרו רק המשלמים מס־הקהילה ורק בהסכמת הרב.

4. להטבת מצב הרבנים יש לייסד אגודת רבנים בתקנות חוקיות. בהחלטה מיוחדת הוצע לדון על קביעת ועד רבנים בתוך הממשלה.

השבועון היהודי־הרוסי „ראזסוויאָט״ יצא בחריפות נגד פעולה זו של „כלי קודש״ וראה במוסד שהוצע גוף בעל אופי ריאקציוני.

בשנת 1910 כינסו שלטונות פלך פיוטרקוב אסיפה שבחרה 5 צירים[115] מהפלך לאסיפת הרבנים מכל פולין שהתכנסה בוארשה, שמתפקידה היה לבחור את המועמדים לועדה היהודית ליד משרד הפנים בפטרבורג. האסיפה בוארשה בחרה ברב גרויבארט כנציג פלך פיוטרקוב בין המועמדים לוועדה היהודית. הרב גרויבארט נבחר אחר כך כנציג היהודים הפולנים בוועדת הרבנים, שהוקמה בשנת 1910 בפטרבורג. בשנת 1912 השתתף בועידת הרבנים בקאטוביץ בה נוסדה „אגודת ישראל״.

בשנת 1910 הוציא לאור את ספרו „דברי יששכר״ (4 כרכים) בצורת חליפת מכתבים בינו לבין רבנים ואישים דגולים, מעין שו״ת בעניני איסור והיתר[116].

אחריו נבחר בנו יקותיאל זלמן גרויבארט (נולד בשדליץ בשנת 1892) לאחר מלחמת בחירות קשה בינו ובין המועמד השני הרב בורנשטיין מווישגרוד מטעם חסידי סוחאצ׳וב. מבין 707 בוחרים קיבל גרויבארט 478 קולות כנגד 229 של בורנשטין. על יסוד מחאת חסידי בורנשטין ביטל הגוברנאטור את הבחירות בנימוק שגרויבארט הוא רק בן 21, אף־על־פי שבחקירה הודיע ראש העיר שהבחירות עברו בסדר והן חוקיות לטובתו של גרויבארט, שנתמך ע״י האינטליגנציה.

ב־20 ביוני 1914 נערכו בחירות חדשות, בהן הופיע פרט לגרויבארט ובורנשטיין מועמד שלישי, ר׳ ישעיה אנגלארד, מורה־הוראה במונדזיוב. הרב אנגלארד הגיש לצאר בקשה, מאחר שעיירתו נשרפה והיהודים עוזבים את מונדזיוב והוא נשאר רב בלי יהודים, הריהו מבקש את הקיסר שיכניסו כרב בבאַנדין. בקשתו נשלחה לפיוטרקוב. גרויבארט נבחר גם הפעם ברוב קולות גדול, ואושר מטעם הממשלה כרב העיר באַנדין.

---

115. 1) הרב נחום אַש מצ׳אַנסטוכוב, 2) הרב ישראל פיינקינד מברושין, 3) הרב קאַנאל מאינוברוצלאוו, 4) הרב שמחה רוזנפלד מפיוטרקוב, הרב ז. גרויבארט מבאַנדין.

116. על הרב גרויבאַרט ראה ל. שפיגלמן: „אַ מאָנומענט פאַר אַ פערזענלעכקייט צו דער 20 יאָהרצייט פון הרב י.ב. גרויבאַרט״, זאַגלעמביער צייטונג 1933, נר. 46, ע׳ 4.
משה פיינקינד: „זכרונות חעגן בענדינער רב הגאון יששכר בעריש גרויבאַרט״, „זאַגלעמביער צייטונג״ 1933, נר. 48, ע׳ 3.

הוא היה ציוני והצטרף ל„מזרחי". חסידי גור היו נגדו וקיבלו מחצר גור הוראה לכבוש בכל מחיר את הרבנות בבאֶנדין. הגורים התקיפו את הרב גרויבארט, הלשינו עליו, עד שנאלץ בספטמבר 1920 להימלט מפולין והשתקע באמריקה. שם נפטר בשנת 1942. מפקח הפלך הודיע לרב אנגלארד, שיוכל להעמיד את מועמדותו בבאֶנדין. במקומו נבחר בלחץ חסידי גור גיסו של הרבי מגור ר' חנוך צבי לוין. אחרי הרב לוין, שנפטר בשנת 1935, ישב על כסא הרבנות בנו מנדל לוין, שניספה בשואה.

המצב הכלכלי

ההתפתחות המספרית של יהודי באֶנדין למן שנת 1765 עד 1921 מראה על שלבים שונים בגידולו של הישוב היהודי.

בשנת 1765 מנה הישוב היהודי בעיר גופא 446 יהודים. בשנת 1789 נימנו בקרב 1200 תושבים רק 300 יהודים (25%), ובשנת 1808 בקרב 1203 תושבים 453 יהודים (37.7%). משנה זו הולך וגדל מספר התושבים הכללי, כך שב־1827 נימנו מתוך 2156 תושבים 527 יהודים, אולם באחוזים ירד מספרם עקב הגידול הכללי מ־37.7% ל־24.4%. לעומת זאת, במשך 8 השנים הבאות גדל שוב הישוב היהודי ל־1200 נפש, שהיוו 48.6% מכל האוכלוסיה בת 2500 נפש.

בשנת 1857 נימנו מקרב 4060 תושבים 2418 יהודים, שהיוו 59.6%. משנה זו עד 1897 יש לציין גידול כפול 5, מ־2240 נפש בשנת 1856 ל־10,839 מתוך 23,674 תושבים. נוכח הגידול של האוכלוסיה הכללית היוו היהודים — לעומת 59.6% בשנת 1857 — רק 45.8%. בשנת 1909 עלתה האוכלוסיה היהודית ל־22,074 נפש, אבל ירדה עקב שנות המלחמה והיוותה במפקד הראשון של הרפובליקה הפולנית (1921) 17,298 נפש מקרב 27,855 תושבים, ובאחוזים: 62.1%, היינו רוב בעיר [117].

ריבוי גדול וניכר יש לציין בשנת 1931, שבה עלה מספר תושבי העיר מ־27,855 בשנת 1921 ל־50,000 נפש, ומהם 24,000 יהודים (44%). בשנת 1939, לפני פלישת הנאצים לפולין, נימנו בבאֶנדין 27,000 יהודים מקרב 60,000 תושבים, שהם 45% [118].

החל מראשית המאה הי"ט גילו יהודי באֶנדין יזמה גדולה בכל שטחי החיים הכלכליים, פיתחו את המסחר, הקימו בתי־מלאכה וחרושת והצליחו לרכז בידיהם אף את יצוא הפחמים לחו"ל. מזמן שנסללה מסילת־הברזל דרך באֶנדין עלתה חשיבותה במסחר־המעבר בין פולין, רוסיה, גרמניה ואוסטריה, והוחל בפעולה חלוצית לריכוז חרושת ותעשיה זעירה בידי היהודים. ממסחר עורות, שרוכלים יהודים היו קונים בכפרים, פיתחו במרוצת שנים אחדות במחצית השניה של המאה הי"ט, בהדרגה ובשלבים שונים, עיבוד וייבוש עורות: ראובן ליוור, מחלוצי ענף העור [119] בזאגלמביה כולה; ובניו אברהם (1865—1938) [120], קלמן (1868—1942) [121], חיים (נפטר 1943) [122] ומשולם [123].

בשנת 1860 בנו שלמה שיין ומאנגלה לאסקר, סוחרי ברזל, בית־חרושת זעיר למסמרים בסלאבקוב, ולאחר שנים אחדות הרחיבו אותו בשיתוף עם הבנים: חיים, מרדכי, ויצחק למפעל התעשייתי הגדול ביותר בזאגלאֶמביה. בשנת 1890 הקימו לאסקר ומשה הירש גוטמן את המפעל התעשייתי „דרוט־שארניא", שבו ייצרו מסמרים, חוטי ברזל, ברגים, שרשרות וכו' והעסיקו יותר מאלף פועלים. בית־החרושת נשרף ב־1910. מלבד מפעלים אלה היו כבר במאה הי"ט טחנות קמח וכן בתי־מלאכה למזונות שונים.

בפעולות אלו התחילה תקופה חדשה בחיים הכלכליים של העיר, שגרמה בסוף המאה הי"ט לשינוי ניכר בתהליך התפתחותה הכלכלית והחברתית של באֶנדין. הודות למספר הגדול של בתי־יציקה התפתחה כאן תעשיה זעירה של תוצרת מתכת, ומספר ניכר של בתי־מלאכה ייצרו תוצרת לווי לבניה מברזל ובציפוי ניקל.

דחיפה מדורבנת קיבלה התפתחות התעשיה בימי הכיבוש של הגרמנים במלחמת העולם הראשונה. באותו זמן גדלה גם תעשיית הכימיקליים, העורות, ההנעלה והמזונות.

אחרי מלחמת העולם הראשונה עלה הישוב היהודי ל־17,298 נפשות (62.1% מכל האוכלוסיה). התעשיה שהתפתחה בידי היהודים העסיקה גם מספר ניכר של פועלים יהודים.

רשת של קואופרטיבים וקופות־מילווה שבהם היו מאורגנים קרוב לאלף חברים, תרמה תרומה ניכרת לשיפור המצב הכלכלי במתן הלוואות לסוחרים, לתעשיינים קטנים ובעלי־מלאכה. ממפקד התעשיה שנערך ע"י הג'וינט בשנת 1921 אנו למדים מה היה קצב ההתפתחות של התעשיה בידי היהודים. לפי נתונים אלה נימנו בבאֶנדין 672 מפעלים, מהם עבדו 667 מפעלים: 258 עם פועלים ו־409 בלי פועלים, רוצה לומר בני המשפחה עבדו לבדם. במפעלים היו עסוקים 1616 איש, והם: 652 בעלי המפעלים (40.4%), 222 בני המשפחות בעלי המפעלים (13.7), 673 פועלים יהודים (41.5%), מהם 527 גברים, 133 נשים ו־131 ילדים; 69 פועלים לא־יהודים (4.3%) כולם גברים [124]. לפי סוגי המפעלים היו בבאֶנדין:

בתעשיית המתכת — 26 מפעלים פעילים, מהם 9 עם פועלים, 17 בלי פועלים, שהעסיקו 88 איש: 25 בעלי המפעלים (29.1%), 13 בני משפחה (15.1%), 36 פועלים יהודים (41.9%), 12 לא־יהודים (13.9).

117. במחוז באֶנדין היו היהודים בערים מקרב 200,894 תושבים — 42,096 נפש (21%); בעיירות, מקרב 14,344 — 3566 נפש (24.3%); בכפרים, מקרב 171,194 תושבים — 44,775 נפש (28%).
118. המספרים המובאים פה הם לפי המסמכים הארכיוניים, מפקדים בפולין העתיקה — 1861—63.

119. האיש היה בעל צדקה גדול, ושנים רבות עמד בראש הקהילה.
120. בניגוד לאביו, שלא היה חסיד, היה מחסידי גור, ניהל מסחר במכולת, מזונות קמח, פירות מיובשים, שותף לטחנת קמח. 1925—31 נשיא הנהלת הקהילה.
121. בעל בית־מסחר לעורות של אביו, חסיד גור, ממייסדי „אגודת ישראל", פרנס קהילה.
122. עסק רק במסחר, חסיד ראדומסק.
123. היה נשיא ה„מזרחי". מ־1924 נשיא הקהילה.
124. ראה אליעזר העלער: „יודישע אינדוסטריעללע אונטערנעמונגען אין פוילן", ורשה 1923, באַנד 4, עמ' 114, לוח 1.

בתעשיית מכונות — מכשירים: 9 מפעלים; 2 העסיקו פועלים, 7 בלי פועלים; עבדו 13 איש, מהם: 9 בעלי המפעל (69.2%), 1 בן־המשפחה (7.7%); 3 פועלים יהודים (23.1).

בייצור גומי (קויטשוק) — 1 שהעסיק 5 אנשים (1 בעל המפעל, 4 פועלים יהודים).

בתעשיית עצים — 40 מפעלים, שהעסיקו 88 איש, מהם: 38 בעלי המפעלים (45.8%), 8 בני המשפחות (9.6%), 37 פועלים יהודים (44.6%).

בתעשיית עורות — 17 מפעלים; מהם 5 עם פועלים, 7 בלי פועלים. העסיקו 29 אנשים, מהם: 17 בעלי מפעלים (58.6%), 5 בני משפחה (17.3%), 7 פועלים יהודים (24.1%), מהם 3 גברים, 4 נשים.

בטכסטיל — 6 מפעלים, 4 עם פועלים, 2 בלי פועלים; העסיקו 84 עובדים, מהם: 6 בעלי מפעלים (17.7%), 5 בני משפחה (14.7%), 22 פועלים יהודים (61.7%), מהם 11 גברים, 11 נשים. פועל לא־יהודי (2.9%).

בהלבשה ואופנה — עם מספר מפעלים הגדול ביותר, היינו 438 מפעלים פעילים, מהם: 174 עם פועלים, 264 בלי פועלים; העסיקו 1019 איש, מהם: 437 בעלי המפעלים (12.9%), 126 (12.4%) בני משפחה, 452 פועלים יהודים (44.3%—) — 330 גברים, 113 נשים, 9 ילדים. 4 פועלים לא־יהודים (0.4%).

בתעשיית נייר — 6 מפעלים פעילים, 3 עם פועלים, 3 בלי פועלים; העסיקו 29 איש, מהם: 6 בעלי מפעלים (20.7%), 4 מבני משפחה (13.8%) ו־17 פועלים יהודים (58.6%). 2 לא־יהודים (6.9%).

בתעשיית מזונות — 63 מפעלים — 23 עם פועלים, 40 בלי פועלים; העסיקו 195 עובדים, מהם: 59 בעלי מפעלים (30.3%), 39 בני משפחה (20%), 50 פועלים יהודים (25.6%), 49 גברים; 47 פועלים לא־יהודים (24.1%).

בתעשיית כימיקלים — 5 מפעלים — 4 עם פועלים, 1 בלי פועלים; העסיקו 18 עובדים, מהם: 1 בעל מפעל (5.6%), 4 בני משפחה (22.2%), 11 פועלים יהודים (61.1%). 2 לא־יהודים (11.1%).

בתעשיית חמרי בניה — 39 מפעלים, 6 עם פועלים, 33 בלי פועלים, העסיקו 57 עובדים, מהם: 39 בעלי מפעלים (68.4%), 10 בני משפחה (17.6%), 8 פועלים יהודים (11%).

בגראפיקה — 7 מפעלים, 6 עם פועלים, 1 בלי פועלים; העסיקו 31 איש, מהם: 5 בעלי מפעלים (16.1%), 6 בני משפחה (19.1%) 20 פועלים יהודים (64.5%) — 18 גברים, 2 נשים.

בתעשיית ניקל — 10 מפעלים, 5 עם פועלים, 5 בלי פועלים; העסיקו 17 איש, מהם: 9 בעלי מפעל (52.9%), 1 מבני משפחה (5.9%) 6 פועלים יהודים[125] (35.3%).

אחרי תקומת פולין החדשה גדל עוד יותר חלקם של היהודים בתעשיה הכבדה. בבאֶנדין נוסדו מפעלים גדולים, שהעסיקו מספר רב של פועלים והצליחו לכבוש להם שווקים אף מחוץ לפולין, כגון, המפעלים של שמעון פירסטנברג, הנדל גוטמן, בני ליזר.

125. שם, שם, ע' 116, לוח 1.

התקופה האחרונה

עם התעוררות תנועת חיבת ציון נוסדה קבוצת חובבים גם בבאֶנדין, שעסקה באיסוף כספים בשביל הועד האודיסאי. ביזמת המשכילים וחובבי ציון ערכו מנין ציוני בביתו של רוזנבלום ואחר כך הקימו את בית־הכנסת האשכנזי (דייטשע שוהל) עם ספריה. שם היו עורכים גם הרצאות. מפעילי החבורה היה בריש פראגר, אחת הדמויות הבולטות בתנועה הלאומית הציונית.

בשנת 1905 היתה באֶנדין מרכז, ששימשה גם תחנת־מעבר לפעילות הפוליטית המהפכנית ברוסיה שאורגנה בגאליציה ובקאטוביץ, ביחוד בהעברת ספרות בלתי ליגאלית. בדרך זו הוברחה בשביל רוסיה ופולין בעזרת ציוני קאטוביץ ספרות ציונית, שנשלחה מקלן למנהיגים הציונים בקאטוביץ ד"ר וייסמן והבנקאי ארנולד וינר, ומקאטוביץ הוברחו המטענים לבאֶנדין.

בשנת 1898 נוסד ארגון ה„מזרחי" בראשותו של בריש פראגר. בשנת 1905 נוסד ארגון „פועלי־ציון", שהיו פעילים בעבודה פוליטית בימי המהפכה באוקטובר 1905. הפעולות היו חשאיות ובוצעו ע"י יהודה לייב פיינר. הוא גם ייצג את „פועלי ציון" בועידה הארצית של „פועלי ציון" בפולין הקונגרסית, שהתכנסה בוארשה בדצמבר 1905. פעילות מיוחדת ביצעו „פועלי־ציון" בבאֶנדין בהברחת עסקנים לחו"ל, שהוכרחו מסיבות פוליטיות להימלט מרוסיה. כן קמו ארגון הס"ס (ציונים סוציאליסטים) וה„בונד".

באוגוסט 1906 ביצעה קבוצת טרוריסטים מחוגי פ.פ.ס. התנקשות בשוטר אחד, שהיה רשע והתנהג באכזריות.

ערב מלחמת העולם הראשונה היו בבאֶנדין 22,674 יהודים שהיוו 48.7% מכל האוכלוסיה המקומית

זמנים קשים עברו על יהודי באֶנדין בימי הריאקציה שלאחר מהפכת אוקטובר: מאסרים, רדיפות, עינוי הנעצרים והגלייתם. המצב עורר חלקים שלמים של האוכלוסיה לעזוב את העיר ולהגר לארצות מעבר לים. למרות הקשיים המשיכו בפעולות חברתיות, שהתרכזו בדרך כלל סביב חברת „הזמיר". בפרוץ מלחמת העולם הראשונה שותקו החיים הציבוריים

למרות צביונם היהודי של יהודי באֶנדין, היה כבר חלק מהנוער ובני משפחות האינטליגנציה דוגלים בסיסמאות ההתבוללות בעם הפולני, ביחוד היו פעילים בתנועה הלאומית הפולנית ובארגונים לשחרורה של פולין אלה שלמדו באוניברסיטאות בפולין או בחו"ל.

כשהוקם הלגיון הפולני בפרוץ מלחמת העולם הראשונה נכנס מספר צעירים יהודים מבאֶנדין לפלוגותיו הלוחמות. ביחוד הצטיינו בקרבות: ד"ר מתתיהו פרנקל, יצחק יונגרמן ושמואל שוריצר (Andrzej Waligorski).

1. ד"ר מתתיהו פרנקל נולד בשנת 1890 בכפר מאלובונדז ע"י באֶנדין; אחרי גמר לימודיו בגימנסיה למד בשנים 1908־11 בפרייבורג מתימטיקה ולימודי הטבע. היה פעיל בארגונים פולניים. בשנת 1914 הצטרף לגדוד החמישי של הבריגאדה הראשונה של הלגיון הפולני, השתתף בכל הקרבות וצוין בעיטורים צבאיים. כאשר נדרשו הלגיונרים ע"י שלטונות

הכיבוש להישבע שבועת אמונים למעצמות המרכז, סירב ונעצר במחנה שבויים. משם עמד בקשרים עם פילסודסקי.

אחרי שביתת הנשק 1918 נתמנה לסגן מפקד בבאֶנדין[126]. אחרי המלחמה הפולנית־הרוסית (1920) חזר למקצועו כמורה בגימנסיה. גם אחיו אהרן שירת בלגיון הפולני.

2. יצחק יונגרמן, נולד בבאֶנדין למשפחה לא אמידה, נכנס ב־26 באוגוסט 1914 ללגיון בשירות הרפואי, הצטיין בגבורתו בכל הקרבות, וצוין בעיטור „וירטוטי מיליטארי". נפל בשנת 1919[127].

3. שמואל שווייצר התגייס בגיל 17, השתתף בגדוד הרביעי בקרבות, נעצר ע"י הגרמנים במחנה שבויים, שם חלה. נפטר ב־22 באפריל 1922.

4. דויד מוניטה — שירת בגדוד הראשון של הבריגאדה הראשונה; נפל בקרב ליד קוסטיוכניובקה בשנת 1916.

5. שמעון בורזיקובסקי — התגייס בדצמבר 1914, השתתף בקרבות ונפצע בשנת 1915 בחזית הבסראבית.

6. גם ברנארד אנדז'לוביץ, ששירת מ־1914, נפצע בחזית הבסראבית.

7. סנדר גוטמן — שירת משנת 1915. אחרי השתתפותו בקרבות מספר התמוטט ומת אחרי שחלה קשה.

בבאֶנדין גופא שיתפו היהודים פעולה עם הועד האזרחי, שהוקם אחרי שהרוסים עזבו את העיר, ע"י נציגותם שהיתה מורכבת: מד"ר וינציהר, עו"ד רידר, גוסטב ווינציהר, ישעיהו רוטנר — בעניני בטחון, הקמת מיליציה ואספקת מזון. לצרכי אספקת מזון לאוכלוסיה היהודית הוקם ועד אספקה יהודי, שהמשיך בפעולתו מ־1914—1921. בשטח הקהילתי הפסיק הוועד המפקח (דוזור בּוֹזניטשי) את פעולתו, אך בשנת 1916, על יסוד תקנון הקהילות של שלטונות הכיבוש הגרמני, הוקם הארגון הקהילתי בבאֶנדין, שאליו היו מסונפים טשילאדז, זומבקוביץ ומספר כפרים.

השלטונות מינו את הנהלת הקהילה: פלטיאל אונגר, יחיאל וולף, קובלסקי, חיים־דוד רוזנבלום ודויד סרצארז, ואחרי שזה האחרון התפטר בא במקומו יעקב גוטמן. בחיים הציבוריים היהודיים התחילה תקופה חדשה, שהתבלטה בפעילות לאומית, חינוכית וחברתית.

יהודי באֶנדין לקחו בשנים 1919—1939 חלק חיובי בכל שטחי החיים הציבוריים, הן עירוניים־קהילתיים והן כלל־יהודיים. פרט למוסדות החינוך הדתיים, הקימו בית־ספר יהודי וגימנסיה יהודית, והעמיקו את הפעולה התרבותית בכלל תוך דאגה להשכלת העם. גדלה גם ההתענינות במוסדות יהודיים מחוץ לבאֶנדין, וביחוד הצטיינו בעזרתם להכשרת חלוצים ועלייתם לארץ־ישראל, ובמגביות לקרנות הלאומיות לבנין ארץ־ישראל.

126. Księga Pamiątkowa ku czci Żydów bojowników sprawy Polskiej, 1915–1918, וארשה 1935, עמודים 78—79.

127. ראה סידרת מאמרים: Władysław Konic: Żydzi w Legionach w okresie 1914—1917. Nasz Przegląd, Warszawa, c.8. 1932.

בפרוץ מלחמת העולם השניה נכנסו הנאצים כבר ב־3 בספטמבר 1939 לבאֶנדין והרגו מיד 60 יהודים. בית־הכנסת והבתים ברחוב היהודי נשרפו ומי שניסה להימלט מהבתים הבוערים — נורה. בדצמבר 1939 סחטו הנאצים כספים וערכו שוד בבתי היהודים, והוציאו יהודים לעבודות כפיה. את החנויות והעסקים העבירו לידי קומיסארים משלהם.

כדי למנוע הגליית יהודים סייעה „מועצת היהודים" ביסוד בתי־חרושת גדולים, שהעסיקו 15,000 פועלים יהודים[128]. אולם זה לא הועיל. עם חיסול יהדות פולין חוסל כליל גם הישוב היהודי בבאֶנדין.

לקהילת באֶנדין היו מסונפים הישובים היהודיים בסביבה, והם: 1) טשילאדז, השוכנת ליד הגבול הפרוסי. לפי האגדה בפי האוכלוסיה המקומית נקראה העיירה טשילאדז, כי פה אוכסנו השוליות שהיו מחוייבים לשרת את הארמון הקרוב בבאֶנדין. שנת יסודה אינה ידועה. בשנת 1228 העניק הנסיך מאופולה קאזימיר לאציל קלמנס את הכפר טשילאדז ובית־מרזח כתמורה לבניית חומת הארמון באופולה. העובדה, שבשנת 1443 מכר הנסיך וואצלאב בצ'יאֶשין לזביגניאֶב אולשניצקי את אחוזותיו ובתוכן מוזכרת גם טשילאדז, מעידה שבאותו הזמן היה פה ישוב יציב. במאה הט"ו והי"ז היתה עיירה. בשנת 1595 היה קיים כבר במקום מושב זקנים, משרד מכס.

בשנת 1574 קיבלה העיר פריבילגיה, לפיה היתה לה רשות לקבל דמי־גשר על הנהר בריניצה. פריבילגיה זו היתה בתוקף מאות שנים ואושרה מחדש בשנת 1792.

בשנת	1827	היו בה	233	בתים	1099	תושבים
"	1860	"	253	"	1600	"
"	1870	"	276	"	3002	"

מספר היהודים בה היה קטן מאד.

2) סטשימישיצה היתה מורכבת כבר בשנת ייסודה משני כפרים: סטשימישיצה הגדולה והקטנה. בשנת 1827 הוקם פה מפעל — גלמאן.

בשנת 1890 נימנו בסטשימישיצה הגדולה 144 בתים ו־922 תושבים; בסטשימישיצה הקטנה 85 בתים עם 922 תושבים.

128. פרוטוקול עדות של פליט מבאֶנדין. נדפס ב„ספר הזוועה", ירושלים, תש"י, ע' 122—125.

דומברובה־גורניצ'ה[129]

דומברובה — הכפר וישוב תעשייתי — בעמק של צ'ארנה פשימשה (פשימשה השחורה) היתה כבר בימי פולין הקונגרסית (1815—1917) מרכז מחצבי חשוב במדינה. התחלתה כמקום מחצבי חלה בשנת 1796, כאשר שלטונות פרוסיה גילו פה מכרה־פחם והקימו מושבה תעשייתית, שנקראה על שמו של מנהל התחפורת ראֶדאֶן.

129. ראה גם מאמרו של מ.ש. גשורי „דומברובה גורניצה — עיר העלטה הנצחית".

בשנים 1815—1823 הוקמו עוד שני אזורים: „הוטא באנ־קובה" ו„קסאבר", שעמדו תחת הנהלת הבנק הפולני.

בשנת 1816 היו רק 3 ביתנים לפועלים, ואילו ב־1823 היו כבר 54 בתי־מגורים ובניני משרדים למפעלים. בשנת 1825 היו 4 בתי־יציקה לאבץ ו־4 תנורים לבעור גלמן והועסקו 250 פועלים.

לפי רשימה משנת 1823 היו בדומברובה, שהיתה רכוש ממשלתי, 97 תעשיינים, 31 תנורים, 1 מכרה־פחם, 1 מכרה גלמן, התפוקה באותה שנה היתה: 20,000 צנט. אבץ, 100,000 פחם; 60,000 גלמן. שווי כל התוצרת הגיע ל־660,000 זהוב[130].

בשנים 1826—1842 נוסדו מספר מפעלים תעשייתיים, בתי־חרושת לברזל ואבץ (1827—1836). בשנים 1854 ו־1861 נפתחו מכרות־פחם חדשים. עם הרחבת מכרות־הפחם והקמת מפעלים תעשייתיים גדל גם הישוב, שהיה מורכב מפקידים ופועלים, והגיע ב־1861 ל־600 איש[131].

בשנת 1878 היו קיימים 9 מפעלים תעשייתיים, שהעסיקו יותר מ־1000 פועלים, ומספר התושבים עלה ל־6000 נפש.

בשנת 1921 היה מספר התושבים 39,860, מהם 4,304 יהו־דים (10.8%).

בימי מרד הפולנים בשנת 1863 תפסו פה פלוגות המור־דים עמדה איתנה בתמיכת הפקידים והפועלים, שהכינו גם ציוד ותותחים. בפברואר כבשו הפלוגות בפיקודו של תיאודור צ'אשקובסקי את דומברובה[132]. המכרות וגם משרדי המכס בנקודות מספר הועברו לרשות הממשלה הלאומית, אולם רק לשבועות מספר, כי כל האיזור נכבש שוב ע"י הצבא הרוסי.

בסוף המאה הי"ט וראשית המאה העשרים התפתחה דומ־ברובה לאחד המרכזים התעשייתיים של פולין.

עם אירגון המכרות והמחצבים בדומברובה, נתפרסמה בשנת 1816 ע"י הנהלת התחפורת בוארשה הוראה, שאסרה על יהודים להתחזק באיזור זה אכסניות, בתי־מרזח, ולקיים איזו שהיא גישה למכרות. לפי חוק משנת 1818 הוצאו היהודים מעסקי המחצבים והמכרות, נמנעו מהם רשיונות לחיפוש אוצ־רות האדמה ונאסר עליהם כל עיסוק בעניני תחפורת[133].

בשנים 1815—1825 סבלו המכרות מחוסר פועלים ולא יכלו לספק אף את התצרוכת המקומית, אז פקד המיניסטר לובצקי להחיש את תיכנון הרחבת המכרות ולדאוג לכוח־אדם. באותן השנים החלו יהודים עובדים במכרות. בשנת 1824 הסכים לובצקי שיתקבלו פועלים יהודים בתנאים של שכירי־יום בשכר עבודה שבועי, לא קבועים. ב־1828 נתקבלו היהודים הראשונים שבאו מבאֶנדין.

ישוב יהודי במקום התחיל למעשה במחצית השניה של המאה הי"ט. עם התפתחות התעשיה הלך וגדל גם מספר היהודים. בשנת 1897 היו כבר 500 יהודים, שהיו מסונפים לקהילת באֶנדין. עיקר עיסוקם היה מסחר, תחבורה, ומיעוטם בפקידות.

במפעלי המכרות והמחצבים של דומברובה התחילו יהודים יחידים משתתפים בתקופה מאוחרת מאד. החוק הרוסי מ־28.4 (10.5) 1892[134] הגביל הגבלה מוחלטת את השתתפות היהודים בתעשיית הפחם. לפי חוק זה נאסר על יהודים כל עיסוק בתח־פורת בפולין הקונגרסית. ביטולו של חוק זה בימי מלחמת העולם הראשונה פתח לפני היהודים את האפשרויות בענף כלכלי זה. אמנם, יהודים יחידים הצליחו לעקוף הגבלות אלו: ממנים היו למראית עין מנהלים לא־יהודים למפעליהם, כפי שעשו בני משפחת ז'מיגרוד מבאֶנדין.

מהתעשיינים הראשונים וחוכרי מכרות בדומברובה היתה משפחת רכניץ. היא באה לדומברובה אחרי 1864 ולקחה חלק פעיל בחיי היהודים. בראשית ניהל רכניץ עסק־תחפורה. בניו הנריך ושמואל התעסקו כבר במסחר פחם, ולאט עברו גם לחכי־רת מכרות. הנריך ניהל בשנים 1900—1909 את המכרה „מתילדה" בדומברובה, ומשנת 1900 את מכרה „קארול" בזאגורזה. אחיו שמואל ניהל את המכרה „יארוסלב" בניבקה. מ־1915 היה הנריך רכניץ חוכר את המכרה „קארול", הרחיב אותו, הכניס מכונות ומכר בעצמו את הפחם. תפוקת המכרה עלתה ב־1915 ל־5,305 טונות וב־1922 ל־56,359 טונות. אתו יחד עבדו בניו ברנארד, יחיאל ויעקב, שחכרו גם את מכרה „מאכסימיליאן" בגולונוג, ובשנים 1935—1937 את המכרה „הילנה".

בשנת 1934 הוכרח הנריך רכניץ בלחץ החברה הסוסנובי־צית, שביטלה את חוזה החכירה, לחסל את המכרה „קארול". בניו המשיכו בעסקיהם עד כניסת הנאצים וניספו[135].

מספר גדול של יהודי דומברובה והסביבה לא רצו להיות כפופים לקהילת באֶנדין והתחילו משתדלים להשיג מעמד של קהילה עצמאית. בשנת 1908 פנו אחדים מיהודי זאגורזה, יוזאֶ־פוב וזומבקוביצה אל שר הפלך בפיוטרקוב בבקשה להפרידם מקהילת באֶנדין ולהתיר להם לייסד יחד עם יהודי דומברובה קהילה עצמאית. הם נימקו את בקשתם בזה, שבאֶנדין רחוקה מהם ואין היא יכולה לספק להם את צרכיהם הדתיים. מנהל מחוז באֶנדין הביע חוות־דעתו, כי יהודי דומברובה והכפרים הנ"ל הם העניים ביותר של קהילת באֶנדין וקשה לגבות מהם את מס הקהילה. הקמת קהילה עם רב, בית־כנסת, בית־עלמין, מקוה, ותשלומי משכורות תטיל עליהם עומס כספי קשה מעל ליכולתם.

מאחר שחלק מתושבי המקומות הנ"ל פנו אל הפלך בבקשה לא לנתקם מקהילת באֶנדין, החליט שר הפלך ב־1909.6.23 לדחות את הבקשה בדבר קהילה עצמאית. קבוצת המבקשים הגישה ערעור לסינט בפטרבורג.

בטרם ניגש הסינט לטפל בערעור, הגישו בעלי־בתים מדומברובה, הוטא־באנקובה, ראֶדאֶן וגולונוג לשר הפלך בקשה

---

130. Enc. Orgelbranda, כרך 7, עמודים 842, 844.
131. Słownik Geograficzny, כרך א', עמודים 923, 924.
132. W. Tokarz, כרך 7, עמודים 64, 100.
133. Natalja Gąsierowska: Górnictwo i livarianictwo w Król. Po. 1815—1830, עמוד 212.
134. ראה הערה 135.
135. S. Jaros: Wiadomości o żydach czynnych w polskim przemyśle węglowym. Bületyn Żyd. Institutu Histor. Warszawy, 1960, מס' 35, עמודים 94—96.

שניה לנתקם מבאֶנדין. המתנגדים ביקשו לדחות את ה„בקשה המהפכנית" בדבר הניתוק מבאֶנדין, מאחר שלא יוכלו להחזיק בכוחות עצמאיים את הקהילה החדשה.

שר הפלך הטיל על מנהל המחוז לבדוק ולקבוע בכל מקום את מספר היהודים הרוצים בניתוק ואת מספר המתנגדים לכך, וכן לברר אם הם מוכנים לקבל עליהם את כל ההוצאות הכרוכות בקהילה עצמאית.

מנהל המחוז כינס אצלו את יהודי המקומות הנזכרים, שהיו משלמי מס בבאֶנדין ובעלי זכות בחירות. מ־136 תושבים יהודים בדומברובה, „קאלוניה", הוטא־באנקובה, ראֶדאֶן, יוזיפוב וגולונוג הביעו 125 דעתם בעד ניתוק, ואילו 11 נגדו. האמידים שביניהם גם הביעו את רצונם לכסות על חשבונם הם את כל ההוצאות של הקהילה החדשה, אם יסכימו השלטונות שלקהילה החדשה לא ישתייכו זאגורזה, יוזיפוב, גולונוג וזומבקוביצה.

המתנגדים הגישו שוב לשר הפלך את מחאתם בטענה שהמחייבים שוחדו, וכך נוצר רוב מלאכותי. אולם לאחר שכל המחייבים התחייבו לשלם את מס הקהילה לכיסוי הוצאותיה, החליטה הנהלת הפלך בישיבתה מיום 1910.10.9 להיענות לבקשתם ולהתיר להם להקים קהילה עצמאית בדומברובה, שתכלול את הוטא באנקובה, ראֶדאֶן, גולונוג. מצד באֶנדין לא באה כל התנגדות. באופן זה בוטל הערעור בפטרבורג.

ב־1 בינואר 1911 נוסדה הקהילה, ומיד ניגשו לבחירת רב. המועמד היה הרב אלתר לוי מפאצאנוב. הבחירות עוררו מחלוקת עם הרב גרויבארט מבאֶנדין. הרב לוי קנה בשנת 1908 בית בבאֶנדין והשתקע שם, אחרי שעזב את פאצאנוב, ומזמן לזמן היה נוסע לדומברובה בתפקידים דתיים. הרב גרויבארט ראה בכך הסגת גבול ופנה בענין זה אל הרבנים ר' אליהו חיים מייזל מלודז ור' נתן נחום רבינוביץ מקרימילוב. הם כתבו לרב לוי, והוא ענה כי הענין עלה לו כבר אלפיים רובל. מכתב זה נפל לידי השוללים, שצירפו אותו למחאתם בפני שר הפלך כהוכחה של שוחד. אולם על אף הכל, נבחר הרב לוי ב־1911.6.20 ברוב גדול, ובחירתו אושרה בידי שר הפלך.

השוללים המשיכו במלחמתם ועירערו על האישור בפני הגנראל שר הפלך סקאלון. משאישר גם הוא את בחירת הרב, הגישו ערעור בפני הסינט בפטרבורג, שהגיע לדיון עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה.

אחרי הרב ר' אלתר לוי שימש בנו ר' משה אהרן. הוא נפטר בסוף 1933, בן 62 שנה.

מודזיוב[136]

מודזיוב היתה עד לראשית המאה הי"ח כפר מודזיב, ורק בשנת 1706 הפכה עיירה פרטית על סמך הפריבילגיה של המלך אוגוסט השלישי וקיבלה את השם מודזיוב. בפריבילגיה נקבעו ימי שווקים וירידים שנתיים. בשנת 1762 אישר המלך אוגוסט השלישי בפריבילגיה מיוחדת יום אחד כיום שוק, ב־1778 אישר את הפריבילגיה, וב־1810 בימי נסיכות וארשה, אישר אותה פרידריך אוגוסט.

העיירה שכנה על נהר צ'ארנה־פשימשה ליד הגבול שבין גאליציה, שלאֶזיה ופולין הקונגרסית, מול העיר מיסלוביצה, שהיתה תקופה ממושכת קשורה עם מודזיוב. דרך מודזיוב עבר הכביש הראשי מפרוסיה לקראקוי.

בימי נסיכות וארשה הוקמה על־יד העיירה מושבה הנריקוב. בעיר גופא קוימו מחסני מלח גדולים.

בשנת 1827 נימנו בעיירה 32 בתים ו־229 תושבים. ב־1860 — 55 בתים, ומהם 4 בניני־חומה, ו־433 תושבים.

בשנת 1884 היו במודזיוב 656 תושבים, שברובם היו עסוקים במכרות ובמפעלים התעשייתיים שבמקום[187].

בשנת 1897 גדלה האוכלוסיה הכללית ל־1358 תושבים.

ישוב יהודי קטן במספר נפשות אחדות נמצא כבר במחצית המאה הי"ח. לאחר הפיכת הכפר לעיירה התישבו בה עוד יהודים אחדים, אולם הם היו מסונפים לקהילת באֶנדין. למעשה לא גדל הישוב היהודי ביותר.

לפי המפקד משנת 1765 היו במודזיוב 5 משפחות יהודיות בנות 25 נפש[138], שהתגוררו בחמישה בתים. ב־3 בתים גרו מ־1 עד 5 נפשות, וב־2 — מ־2 עד 10 נפשות. מבין 25 נפשות היו 14 גברים, מהם 6 נשואים, 8 בנים בלתי נשואים; 11 נשים, מהן 6 נשואות, 5 בנות בלתי נשואות[139].

מהנתונים הנ"ל אנו למדים שהישוב לא גדל, כי העיר שכנה באיזור הגבול ואסור היה ליהודים להשתקע בה.

בפברואר 1842 נשלח, בפקודת מנהל המחוז אולקוש, שליח מיוחד למודזיוב לשם בדיקת המצב בישוב היהודי: הכנת רישום החפצים הנמצאים בבית־הכנסת, וכן בדיקת הספרים והמיסמכים הנמצאים בידי היהודים ומשרד הקהילה. לפי הפרוטוקול מיום 16/28 [140] בפברואר 1842 הזמין השליח את ראש העיר אנדראֶי קוניאצני, שהצהיר כי אין במודזיוב ועד קהילה, אלא שפעמיים בשנה גובים שני יהודים: משה פאליצר וישראל פניאבר מס־טירונים. השנים הוזמנו לבוא. השליח שאל אותם: מדוע לא בחרו התושבים היהודים במקום מפקח בית־הכנסת, ואם יש להם בבית־התפילה רשימת החפצים ועתון חוקי הפלך. לכך השיבו: „אין לנו מפקח בית־כנסת, כי תושבי מודזיוב משתייכים לקהילת באֶנדין, ואין לנו רשימת חפצים וגם לא יומן־חוקים, כי לא קיבלנו כזה. בית־הכנסת לא בבעלותנו,

136. ראה I. Eisenband: Ludność Żydowska w Król. Polskem w 19 wieku.

137. Josef Kleczynski i Franciszek Kluczycki: Liczba głów żyd. w koronie z taryfy roku 1765. קראקוב, 1898 Dr. Aleksander Czeszynski: Spis Żydów wojew. Krakowskiego r. 1765, קראקוב 1898, עמוד 9

138. ראה: ד"ר מאהלר, לוח 27.

139. שם, שם, לוח 68.

140. 16/28 — מציין שני תאריכים: הראשון — גריגוריאני, והשני — יוליאני, כפי שהיה (ועדיין) נהוג אצל הרוסים האורתודוקסיים.

אלא בבית מושכר". בפרוטוקול הודגש במיוחד, שיהודי מודזיוב רוצים בקהילה עצמאית עם ראשי קהילה משלהם. אחרי קבלת הצהרה זו הלך השליח עם ראש העיר אל נציגי היהודים בבית-התפילה ושם רשמו את כל החפצים. לפי הרשימות נמצאו שם 31 ספסל, ארון לספרי-תורה, בימה באמצע האולם, 4 טסים, 19 מנורות-קנים ונברשות, 4 ספרי תורה עם פרוכות. הכל 78 חפצים בשווי של 47 רובל ו-20 קופ'. ברשימה הודגש במיוחד שלא נמצאו חפצי-כסף [141].

הבקשה לניתוק מקהילת באֶנדין ואירגון קהילה עצמאית לא נתמלאה עדיין. השלטונות, בלחץ קהילת באֶנדין, לא היו מוכנים להיענות לבקשה זו. אנשי מודזיוב לא נחו והמשיכו במאמציהם. כצעד ראשון להשגת עצמאות קהילתית השתדלו לקבל רב או ממלא-מקום רב משלהם ולא להיות תלויים ברבנות באֶנדין.

ב-16/28 ביולי 1846 הגישו בקשה עם כל הניירות הדרושים לקבלת „קונסנס" לרב בשביל ראובן בוקסמן [142]. העניין נמשך שנים. בינתיים נתברר שבוקסמן נמלט ב-1846 כחייב גיוס לחוץ-לארץ.

ב-18/30 בינואר 1852 הודיע מנהל מחוז באֶנדין: „היות ותושבי מודזיוב לא מסרו הצהרה שרוצים בבוקסמן כממלא-מקום רב, אי-אפשר להוציא בשבילו קונסנס".

הענין לא נסתיים בטרם נפתרה עוד בעיה, למי להחזיר 31 רובל ו-30 קופ' שבוקסמן שילם כדמי-בולים. מאחר שה-שלטונות לא מצאו לא אותו ולא את בני משפחתו, הוחלט להעביר את הסכום לקופת העיריה בבאֶנדין.

בשנת 1864 נימנו בין 433 תושבי העיירה 375 יהודים ו-58 נוצרים. היהודים התפרנסו ממסחר תבואות, ובחלקם היו עסוקים בעבודת המכרות. נמצא שם בבעלות יהודית גם בית-חרושת לעולש שתוצרתו השנתית הגיעה ל-750 פוד.

בתקופה זו היו בעיירה 55 בתים, מהם 51 בתי-עץ, 4 בתי-חומה. הישוב היהודי השתתף בתקציב הקהילה בבאֶנדין והיה מביא את מתיו לקבורה בבית-העלמין שם.

בשנת 1863 השתלטו פלוגות המרד הפולני על מודזיוב, אולם היהודים לא סבלו. ב-11 בפברואר ערכו המורדים טכס חגיגי להקמת המינהל. מתיאורו של אחד מתושבי מיסלוביץ, שבאו להשתתף בטכס זה, אנו למדים כמה וכמה פרטים: שני קצינים מהפלוגה באויצוב [143], אחד מהם לשעבר עובד במכרות דומברובה, והשני אחיינו של ראש עיריית מודזיוב, ניהלו את כל המבצע. התושבים התאספו בטבור העיר, שם קראו לפניהם את הכרוז של הועד המרכזי והודיעו, כי מעכשיו עליהם לציית לפקודותיו, ובעוד זמן קצר יגייסו לצבא הלאומי את כל המוכ-שרים לשאת נשק. אחרי כן חתמו עם ראש העיר על הפרוטוקול של הטכס, וראש העיר חויב לנהל את שלטון העיר בשם הועד המרכזי. לבסוף לקחו מבנין העיריה, מבית-המכס ומחסני המלח את הנשק הרוסי, את הכסף שנמצא בקופות הממשלה בסכום 1200 רובל, וכן את האוכפים והמדים שנשארו אחרי הרוסים [144]. נפרדו בלבביות מאת התובעים ועזבו את העיר.

כולם צייתו לפקודות המורדים ועזרו להם ברצון רב. באולקוש נשאר רק משמר מורדים קטן. בכפרים השונים ביטלו המורדים את נתינות האיכרים וחייבו את פקידי הכפרים להקפיד בזה. בתי הדין נשארו, אולם חויבו להוציא את פסקי-הדין בשם הממשלה הלאומית במודזיוב. שם השתייכו כל הבתים לרוזן רינארד; הכריחו איפוא את בא-כוחו מאביוס לחתום על תעודות-הענקה, ואת שכר-הדירות ששולם הפכו לתשלום סילוק המשכנתא.

עם גידול מספר היהודים כדי שבעים משפחות, הוקם ועד מפקח („דוזור בוז'ניטשי") מורכב ממ. שארף, מ. גולדפלד וי. שיינווכסלר. הועד פנה, בשנת 1865 בשם התושבים היהודים אל השלטונות בבקשה להעניק להם מעמד של קהילה, להתיר לקבל רב ולהקים בית-עלמין משלהם, מאחר שבאֶנדין רחוקה ממודזיוב 7 ווירסטאות ולא נוח להביא לשם את מתיהם. בכתב-בקשתם הדגישו שיש להם בית-כנסת, בית-מדרש, מקוה וגם קרקע לבית-עלמין. כמועמד לרבנות הציעו את דוד בונם בראָכנר, תושב מדיאבורג, שהגיש גם אישור הרב מראדום ר' גבריאל דנציגר, כי הוא מוסמך לשמש רב.

הרב בראָכנר נולד ב-22 ביוני 1844 בבאֶנדין לאביו יצחק ולאמו גיטל. בגיל 14 שלחו אביו ללמוד אצל הרב קלינגר בפלאסוב, אחר כך למד אצל הרב משה זאיונץ באולקוש ואצל הרב משה באום בז'וריק. בתעודה מיוחדת שהגיש לשלטונות צוין שיודע לקרוא ולכתוב פולנית, גרמנית ויידיש, אינו משתייך לשום חברה חשאית במדינה או בחו"ל, לא לקח שום חלק במרד הפולני בשנת 1863 במודזיוב, וכי שימש שם דיין וממלא מקום רב.

יש לציין, שבשנת 1851 קיבלו לרב את ראובן בוקסמן הנ"ל, אולם מאחר שלא הגישו התחייבות ממשית, לא הסכים שר הפלך לתת לו „קונסנס". בוקסמן עזב את העיר. כשהוצעה מועמדותו של בראָכנר תמך בו ראש העיר, ושר הפלך אישר אותו בשנת 1866 רק בתפקיד עוזר לרב בבאֶנדין.

לאחר מו"מ הגיעו לידי הסכם עם הרב בראָכנר, שנתקבל לרב במשכורת שנתית של 100 רובל ודירה חפשית. תוקף ההסכם נקבע לשש שנים. ראשי מודזיוב לא הסתפקו בסידור זה ופנו בבקשה שניה, באמצעותו של מנהל מחוז אולקוש, אל שר הפלך בדבר ניתוק מודזיוב מבאֶנדין, ולהקים במודזיוב, ניבקה, סוסנוביץ ושילצה קהילה מיוחדת שתהא משוחררת מהשתתפות בתקציב קהילת באֶנדין. מנהל מחוז אולקוש הסכים, אולם שר הפלך מצא שהדבר מסובך, ודרש מאולקוש תכנית מפורטת של ההוצאות, להסביר אם הניתוק לא יזיק לבאֶנדין

---

141. Inwentarz bóżnicy wyznania mojżeszowego miasta Nodżejów wskutek zorkryptu wg. komisarza obwodu olkuskiego z dnia 16/28 stycznia 1842 r. Nr. 2258. HM 3434.

142. "Mieszkańcy żydzi Modrzejowa życzą sobie mieć Rabinem starozakonnego Rubina Buksmanna przedstawionego".

143. "Sie trugen keine Waffen und hatten plau-rosa-weisse Schleifen an den Muetzen als einige Auszeichnung".

144. כרך 18, עמודים 721—722, Enc. Orgelbranda.

מבחינה כספית, וכן סטאטיסטיקה של בעלי־הבתים באיזור המוצע.

כשנבחר בבאֶנדין, אחרי פטירתו של הרב לאנגפוס, רב חדש, לא הסכימה מודזיוב שהוא יתערב בעניניה. פרצה מחלוקת. גם אחרי בחירתו של הרב קימלמן נשארה מודזיוב סניף של קהילת באֶנדין.

בשנת 1885 הגישו שוב בקשה לניתוק מבאֶנדין. בהמלצת מנהל המחוז הסכים שר הפלך בפיוטרקוב ב־1885.9.25 להקמת קהילת מודזיוב.

בשנת 1863 אהדו יהודי מודזיוב את המרד הפולני ויחידים לקחו גם חלק פעיל. יואחים מאנשיין נדון למאסר שלוש שנים בעד הפצת עלונים של הממשלה הלאומית.

אחרי הרב בראָכנר נבחר ר׳ ישעיה אֶנגלארד כממלא־מקום רב.

בשנת 1884 נימנו במודזיוב 656 תושבים, מהם 586 יהודים ו־70 נוצרים. משנת 1897 גדלה האוכלוסיה ל־1350 נפש, מהם רק 401 יהודים.

בגדה השניה של הנהר פשימשה, מול מודזיוב, היתה העיר מיסלוביצה. לפנים היה זה כפר של אוטו מפוליצה, שקיבל עוד בשנת 1360 פריבילגיה מידי הנסיך מיקולאי מאופלן וראטיבור. בשנת 1483 עבר לבעלותו של הנסיך מציאֶשין, וב־1517 לידי הנסיך קאז׳ימיר השני, שמכר את מיסלוביצה יחד עם פשאֶצ׳ינה לאלכסנדר טורזון. בינתיים התפתח הכפר לעיר עם מספר אחוזות. יאן טורזון מכר בשנת 1536 את מיסלוביצה עם חלק מהאחוזות לסטאניסלב סאלומון ואת החלק השני לקאמינסקי.

לאחר שנים מספר קנה קשישוביץ מיארושבסקי את העיר. הוא איחד את כל האחוזות ליחידה אחת, ובשנת 1679, בהסכמת הקיסר ליאופולד הראשון, הקים אורדינאציה, כלומר, נכסי משפחה שאין למכרם או לחלקם אלא עוברים ליורש אחד בלבד. בשנת 1830 נמכרו הנכסים לפי החלטת כל בני המשפחה למאריאפין וינקלר.

במאה הי״ח היו בעיר רק יהודים מעטים. בשנת 1775 היה מספר התושבים 312 נפש; ב־1850 — 5,335; ב־1875 — 6,657 נפשות.

ג ר ש ו ן ס ט ב ס ק י הי״ד

זכרונות משנות ביאליק ז״ל בסוסנוביץ

בשנת 1897, בהיות עוד קהילת סוסנוביץ קטנה בכמותה אך רבה באיכותה בתורת עיר גבולות עשירה ורבת־המסחר, דרשו אחדים מבעלי־הבתים בעירנו, משכילי הדור הישן, מורה טוב לבניהם, והם פנו לסופר עזרא גולדין בלודז׳ שיציע להם מורה טוב. לאחר חילופי מכתבים עם אחדים מהמורים הנודעים, שלח גולדין את המכתבים שקיבל לכאן שבעלי־הבתים יחליטו במי לבחור. בין המכתבים נמצאה גם גלויה מז׳יטומיר, מחיים נחמן ביאליק, שבה כתב בין יתר דבריו: „כתוב לי, ידידי, כמה בעלי־בתים יכסו עלי?״

אחד מבעלי־הבתים, למדן משכיל מהדור שעבר, מר חיים יוסף זאיונץ, שלו נמסרו המכתבים, ענה למר גולדין שהוא בוחר בז׳יטומיראי, אחרי שהמשפט „כמה בעלי־בתים יכסו עלי״ מצא חן בעיניו מאד.

עשיתי הכרה עם ביאליק מיד בבואו לכאן, ומאז נשארנו נאמנים לקשר אהבתנו עד יומו האחרון. את רוב שיריו הוא כתב בעירנו. ביאליק הראה לי אז מכתב שקיבל מראובן בריינין, שבו הוא כותב אליו: „עוד לא מת העם שנמצאים בו משוררים כביאליק״. את השיר „המתמיד״ כתב ביאליק עוד בהיותו בוולוז׳ין, ולא כמו שכותב נחמן מייזל, שכתבו בסוסנוביץ. שיר זה נדפס בשנת 1896 ב„הזמן״ של עזרא גולדין בשם „מבני העניים״, שיצא עוד לפני בואו של ביאליק לסוסנוביץ.

הרבה זכרונות נעימים היו לביאליק מתקופת וולוז׳ין, ופעמים רבות סיפר לי בהתפעלות רבה על הימים הטובים והמאושרים שישב באוהלה של תורה בין חברים גדולי הרוח. פעם סיפר לי שהלשינו עליו לפני רבי הירש־לייב וולוז׳ינר שהוא כותב שירים, שהיה אסור בחומר הדין בוולוז׳ין. „רבי הירש־לייב שלח לקרוא לי ודרש ממני שאראה לו מה אני כותב. אחרי שקרא שירים אחדים, שכנראה נשאו חן מאד בעיניו, התיר לי לכתוב שירים, בהוסיפו: לאנשים כמוך מותר לכתוב שירים״. השירים הנודעים „המתמיד״ ו„על סף בית־המדרש״ הם ילדי הזכרונות הללו.

את סיפורו „אריה בעל־הגוף״ כתב ביאליק בסוסנוביץ. היה זה בשנת 1898. בימים ההם היה לנו חבר שלישי, משה

גרשון פלדשטיין, שהיה מפורסם בפולין בפיליטונים היפים שלו שפירסם מעל דפי „הצפירה" ו„היינט" בחתימת ר' משה. מדי שבוע בשבוע, בליל שבת, היו מבקרים אצלי ביאליק ופלדשטיין. ערבים אלה היו „גשפי הספרות שלנו". ביאליק קרא לפנינו את הפרקים החדשים מ„אריה בעל־גוף" ועוד שיר חדש שכתב במשך השבוע.

הסופר החביב על ביאליק באותה תקופה היה מ. ז. פייאר־ברג. חיבה יתירה היתה נודעת מביאליק לסופרים שלמדו „קבלה". באוירה מעין זו עברו על ביאליק ימי ילדותו בבית סבו, בלמדו שם בחשאי ספרי קבלה ובשמעו את תפילת „חצות" של סבו תוך בכי על גלות השכינה. מפעם לפעם נדפס ב„השילוח" או ב„לוח אחיאסף" איזה סיפור מפייארברג, וביא־ליק היה קורא אותו לפנינו בנשפי הספרות שלנו, עם שהוא מביע את התפעלותו מהסיפורים המיסתוריים הללו.

הוצאתי אז כסף רב לרכישת ספרים מהספרות העברית. כאשר שאלתי את ביאליק, אילו ספרים כדאי יותר לקנות, מהספרות החדשה או הישנה, היתה תשובתו: „קנה הכל, כל מה שיש בו רעיון חדש, יפה ובריא". גם ביאליק נהג כך. הגם שהיה מקמץ בהוצאות בלתי נחוצות, לא קשה היה לו להוציא עשרות רובלים לקנית ספרים.

ספרי החינוך שהוציא ביאליק יחד עם רבניצקי באודיסה, כמו סיפורי המקרא, „ספר האגדה", הם ילדי רוחו בנשפי הספרות שלנו. מתאונן היה על שאין לנו ספרי לימוד בשביל ילדי בתי־הספר במחלקות הגבוהות, שאין בדעתם ללמוד תנ"ך ותלמוד מהמקור, והוא התיעץ עמנו ותיאר לפנינו את השיטות שלו. ביאליק היה לא רק מורה כשרוני אלא גם מסור לעבודת ההוראה שלו מאין כמוהו.

בשנות ישיבתו בסוסנוביץ יסדנו את אגודת הציונים בסוסנוביץ והסביבה.

בשנת 1900 נסע ביאליק לאודיסה אחרי שנתקבל כמנהל בית־הספר מיסודו של אחד־העם, אך מכמה טעמים לא שבע רצון ממשרתו החדשה וחפץ לשוב לסוסנוביץ, כפי שנראה ממכתביו אלי מהתקופה ההיא שנדפסו ב„בדרך". משכורתו בבית־הספר לא הספיקה לו למחיה, ולכן ביקש לו תוספת פרנסה ממסחר. הוא עמד אתי בחליפת מכתבים בדבר מסחר פחם שעלי היה לשלוח אליו, אחרי שפתח חנות למסחר עצים ופחמים להסקה, אך לא ראה ברכה בו. באחד ממכתביו מאותה תקופה הוא כתב לי בין יתר דבריו: „אולי יהיה לך ענין מסחרי באודיסה ותוכל למסרו לידי".

בשנת 1905, בנסעו לקראקא בענין „השילוח" שנדפס אז שם, סר לסוסנוביץ ושהה אצלי יומים. שוחחנו בעניני ספרות והוא שאלני, אם קראתי את „משא נמירוב" שלו. עניתי: „מובן שקראתי; הרי נדפס בירחון „הזמן" של בנציון כ"ץ מחודש ספטמבר 1903 בפטרסבורג". הוא ביקש שאתן לו את הירחון הנ"ל, וכתב בו למזכרת בכתב־ידו את החרוזים שמחק בפואימה הנ"ל הצנזור המשומד לנדוי, וכן מה שמחק אחד־העם. הוא הראה לי את מכתבו של הצנזור אליו (בשפת עבר) בענין זה שמחק, בין יתר דבריו כתב לו: „הלא יודע אתה, יקירי וחביבי, עד כמה אכבדך, וכל אשר יוצא מעטך לא מחקתי בפואימה הנ"ל. בחרוזים שנגעת בהם בפרשת קישינוב לקחתי עלי את כל האחריות, אבל אל תגע באלוהי„. הוא מחק אחרי „ואם יש שילומים למותם — אמר, במה ישלם?" את השורות הבאות:

סלחו לי, עלובי עולם, אלהיכם עני כמותכם,
עני הוא בחייכם וקל וחומר במותכם,
כי תבואו מחר על־שכרכם ודפקתם על־דלתי —
אפתחה לכם, בואו וראו: ירדתי מנכסי!

ביאליק שיחזר שורות אלה בכתב־ידו בירחון הנמצא אצלי. אחרי כן שיחזר אותן גם בספר השירים שלו.

בשנות מלחמת העולם הראשונה לא שמעתי מביאליק מאומה. ב־1918 התגוררתי מספר חדשים בצ'רנוביץ, ובנסעי פעם משם לקיוב, נזדמנתי ברכבת עם משפחת הגבירים הורנ־שטיין מקיוב. בידעי כי חותנו של ביאליק עובד כפקיד ביער מאלין של ההורנשטיינים, שאלתי אותם לשלומו של ביאליק. סיפרה לי מרת הורנשטיין אֶפיזודה מענינת. בשנות המלחמה, כאשר לא יכלו לנסוע למעונות־הקיץ בחו"ל, נסעו ליער מאלין שלהם, וגם ביאליק עם רעיתו באו לעשות שם את ירחי הקיץ. גברת הורנשטיין היה לה ויכוח עם בעלה באשר לחינוך בנם. בעלה, חסיד מחסידי בויאן, החזיק מלמד מיוחד לבנו שילמד אתו גמרא, ואילו ללימודי־חול לא דאג ביותר. היא, כילידת קראקא, חשבה שבנה למד תלמוד די ועתה עליו ללמוד לימודי־חול. היא השתמשה במקרה שהותו של ביאליק שם, וכאשר ביקר פעם אצלם שאלה לדעתו ביחס לחינוך בנם. ומה גדולה היתה השתוממותה, כאשר ביאליק הירבה לדבר על חשיבות התלמוד, וכי צעיר המרבה ללמוד תלמוד עשוי ללמוד לימודי־חול ביתר קלות. דבריו עשו רושם גדול עליה וטענותיה נסתתמו.

ב־1932 ביקר ביאליק בביתי, והוא סיפר לי על המקרה בחייו בתקופת דניקין. אחרי שקלגסי דניקין גירשו את הבול־שביקים מאודיסה, התחילו המרצחים עורכים חיפושים בבתי היהודים אחרי בולשביקים, ובינתים לוקחים עמהם מכל הבא ביד מכלי כסף וזהב. רבים מן הצעירים שלקחו עמהם לא חזרו עוד לעולם לבתיהם. הם ערכו חיפוש גם בבית ביאליק, ואחרי שלקחו כל מה שיכלו דרשו שביאליק ילך עמהם. ביאליק היה אז באמת חולה ושכב במיטה, והוא ביקש מהם שיניחו לו לנסוע בעגלה. עשו לו את ה„חסד" הזה והוא עלה על העגלה, ורעיתו ניגשה לקחת ברכת הפרידה ממנו כשהיא ממררת בבכי. פנה אליה ביאליק ואמר: „יקירתי, מה יועיל לך הבכי, מוטב שתעשי משהו למעני ותצילינ.י לכי מיד אל מר... ואל מר..." והוא קרא בין השאר גם בשם העורך־דין פּן, סופר ידוע ורב מטעם הממשלה. שמע ראש המרצחים את השם פּן ונחרד, משום שהקומנדאנט שלו אף שמו היה פּן. הוא שאל את ביאליק, אם ברצונו לדבר עם הקומנדאנט שלו, וביאליק אמר הן. נתהרהר הלה רגע, ואחר אמר לביאליק שהוא מרשה לו לשוב למיטתו וכעבור ימים אחדים יודיעו לו שיבוא ויתיצב לפני הקומנדאנט. ביאליק לא ראה אותו עוד.

יצחק בן־צבי

בבטן האדמה

(רשמי טיול)

נסעתי בלוית שלושה חברים מבאֶנדין לקאטוביץ כדי לבקר במכרות הפחם. להזדמנות זו חכיתי מזמן. הביקור במכ־רות קשור בקשיים פורמאליים מטעם החברה. רוב החברים, ילידי המחוז, לא היתה להם מעולם הזדמנות לרדת למכרות ולראותן מקרוב. הפעם ניתנה לי הזדמנות כזו על ידי החבר הפולני סטאנצ׳יק, חבר הסיים ומנהיג פועלי המכרות של מחוז זה. סטאנצ׳יק בא לבאֶנדין לברכני באסיפת העם בשם הפ.פ.ס. ובהזדמנות זו ביקשתיו לעזור לי בענין הרשיון, ונתן לי מכתב למשרד האגודות המקצועיות שבקאטוביץ. המכתב הזה עמד לי להשיג בעזרתו את הרשיון המבוקש מאת החברה האמריקנית, בעלת המכרות.

אחד הפועלים הוותיקים, מי שעסק למעשה במשך 22 שנים בעבודה במכרות ועכשיו — מזכיר באגודות המקצועיות, הלך אתנו ללוותנו. לקחנו טכסי, שהוביל אותנו ישר אל מקום המכרות, המשרד הראשי.

זוהי עיר שלמה, מלאה בתי־חרושת ופבריקאות, מחסנים ומכונות. המשרד הוא על יד המבוא לחצר, בנין מפואר המכיל מלבד לשכות העבודה גם חדרי שירות שונים. במשרד נשמע צלצולן של שלוש לשונות: פולנית, שהיא לשון רוב הפועלים והפקידים הנמוכים, גרמנית — לשון הפקידים הבינוניים והאו־מנים, שהם ברובם גרמנים שלאֶזיים, שנשארו מימות השלטון הקודם שלפני המלחמה (הראשונה), ואנגלית — לשון המנהלים הראשיים, כי החברה בעלת המכרות היא אמריקנית (הארימן קונצרן).

אחר ביאורים שונים נתקבל הרשיון מאת המנהל הראשי להיכנס למכרות, והוכנסנו לחדרים מיוחדים, הנועדים לשימוש לפקידים הבכירים לפני רדתם אל מקומות העבודה. המשרת הביא זוג לבנים עם בגדים עליונים, נעלים וקובע־פלדה מיוחד. התפשטתי לגמרי והחלפתי את כל הבגדים ולא יכולתי להימנע מצחוק למראה פני חברי שנהפכו בן רגע ל„כורים״, וכן הייתי בעיניהם. חליפת הבגדים באה בתור אמצעי שמירה כנגד אבק הפחם הדק הפורח באויר־המכרות וחודר מתחת לבגדים וללב־נים. בידינו ניתנו מקלות־כורים ופנסים מיוחדים הסגורים הרמטית להאיר את חשכת הדרך. קודם שירדנו הוצגנו לפני המהנדס הראשי מר ניימן, שהואיל ללוותנו כל הדרך. מקודם הראה לנו את מחסני הפחם שבהם מושמים הגושים בשעת הו־צאתם לאור העולם. את הפחם מניפים ומסייגים ואת הגושים טוענים על קרונות הרכבת הנכנסת לחצר המכרות, עבר אתנו בכל מחלקות בתי־חרושת והמכונות, שתיקוניהם נעשים כאן במקום. בבתי־החרושת עסוקים אלפי פועלים, ומספרם עולה על מספר הכורים העובדים במכרות ממש.

המכרה שביקרנו מכיל חמש שכבות פחם, זו למטה מזו, ושכבות עפר עבות של כמה מאות מטר מפרידות בין שכבה לשכבה; המסדרון הראשי הוא בעומק של 80 או 100 מטר, והשני — בעומק של 160 מטר. רציתי לרדת לשכבה העמוקה ביותר. אולם במקרה נתקלקלו המעליות התחתונות ועמדו לתיקון.

בטרם ירדנו ציוה המנהל להביא את ספר המבקרים והציע לנו לחתום על מסירת מודעה המיוחדת במינה: עלינו להודיע, שבמקרה של אסון אנו מסתלקים בשמנו ובשם יורשינו מכל תביעה של פיצוי הענקה מהחברה, לנו וליורשינו אחרינו. ואכן, הוסיף, תוך תנחומים לביאוריו, אין שאנסים רבים לאסון... ממליון מקרים של ירידה צריך לחשוב רק 3 מקרי אסון. אולם מנהג הוא שכל מי שיורד מוכרח לחתום תחילה. לא היה מקום לסרב וחתמנו.

התחילה הירידה אל פי הבאר. אחרי רגעים מספר הגענו לקרקע. שער הברזל של המעלית נפתח, ויצאנו אל המסדרון של המכרה. המסדרון הוא רחב למדי, אולם נמוך, ובו עוברים פסי־ברזל למהלך קרוניות של חשמל המובילות למקום העבודה. בבוקר ובערב עוברים כאן קרונות ממש לשימוש בני־אדם, שבהם הפועלים הולכים לעבודתם וחוזרים משם. הואיל ואנו באנו אחרי הצהרים, בשעות העבודה ממש, הוכרחנו משום־מה להשתמש בקרוניות הפחם הריקות החוזרות למקום המחצבה למלא שוב פחם. ה„שטייגר״ הזהירנו לבל נרים ראשינו ולא ניישר את גבנו, כי התקרה נמוכה וקו טעון חשמל עובר מעל ראשינו, וכל תנועה בלתי־זהירה עלולה לגרום לפגיעת־אסון בקו החשמל.

במקום שהגיעה הרכבת הקטנה שלנו אל שכבת הפחם התרחב המסדרון פי שלושה וארבעה לשני צדדיו. ניכר שכאן עסקו כבר בחפירה לשם הוצאת הפחם. מלמעלה ומשני הצדדים נשען המסדרון בפיגומי־עץ־וברזל. המהנדס נתן ביאורים: לאחר שגומרים להוציא את הפחם ממצעו משמיטים את הפי־גומים ומוציאים עד כמה שמספיקים את חלקי הברזל והעץ, ובכוח הלחץ האדמה שוקעת וממלאה את כל חלל השכבה, ואז מוסיפים לחפור לצד אחר.

כשהגיעה הרכבת לתחנה האחרונה, יצאנו ממנה. מסביב לנו אולמות רחבים, אשר שימשו פנים למצע לאוצרות הפחם. עכשיו הריקו אותם ורק עמודי־העץ־והברזל נשארו עומדים בבדידותם, כמצבות אלמות לעבר הקרוב.

מן האולמות מסתעפות נקבות ארוכות וצרות, שבהן נקל היה לתעות, אלמלא המהנדס שהיתה לו מפה מדויקת, וכפעם בפעם הסתכל בה ועל פיה כוננו את צעדינו. הנקבות הללו

אינן עשויות ישר, כי אם מדרגות ועולות. באמצע הנקבות עוברים חצאי צנורות־פח, פתוחים מלמעלה, ובהם גושי פחם מתנועעים. מתחת לצנורות הללו עובר חוט זרם חשמלי המנענע אותם הלוך ושוב, ובכוח התנועה זזים גושי הפחם, זזים ויורדים במדרון הצנורות, ממקומות החציבה ועד המסדרון הרחב, ששם פועלים עומדים וטוענים אותם על הקרוניות.

הגענו למקום החציבה, וכאן נגלה לפנינו מחזה מיוחד במינו. כורים ערומים למחצה חוצבים באתים אשר בידיהם, מעמיקים בקיר או בתקרה וחותרים במחתרת. הראו לנו את אופן הפעולה במכונות האויר. בעזרת מלחצה כזו קדחו חור עמוק, ואחרי שהתרחקנו, וגם הכורים, מרחק של 20 מטר הדליקו את הדינמיט בעזרת כפתור חשמלי. כעבור דקה נשמע קול הנפץ, והבית התמלא עשן וריח גפרית שקשה לעמוד בפניו. לתמהוני נתאוורר המסדרון תוך שניות אחדות ויכולנו לחזור אל מקום ההתפוצצות ולהסתכל בתוצאות. גושי פחם ענקיים התגוללו על הרצפה, ולכורים נשאר רק לנפצם לפלחים קטנים ולהעמיסם על הצינור, שבו יובלו מאליהם אל הקרוניות, כמתואר לעיל.

כאן עובדים שמונה שעות רצופות, ולכן היה מן ההכרח לדאוג לנוחיות שונות לצרכי העובדים, כגון אויר חפשי הנכנס דרך צנורות מיוחדים מלמעלה. הכורים עובדים בקבלנות ומחלקים ביניהם את שכר עבודתם. ואילו הפועלים הפשוטים עובדים יומית, משכורתם דלה ובריאותם רופפת בעקב העבודה בבטן האדמה. מתוך שיחותי נתברר לי, שאופן ארגונם הוא חלש, ורוב הפועלים עומדים מחוץ לכל ארגון, ולפיכך אינם מצליחים במלחמתם למרות מטרותיהם הצנועות, כגון העלאת המשכורת בחמישה אחוזים.

שלוש שעות נמשך ביקורי במעבה האדמה. מן המכרות חזרנו לאמבטאות, מקום שם התרחצנו מן האבק שמילא את כל המלבושים.

הנה „גן העדן" התחתון של הפרוליטאריון היסודי המטפל בתעשית חומר הכי חשוב והכרחי לפעולתה של כל חרושת, ובלעדיה יעמדו כל הרכבות והפבריקאות דומם. הפועל בתעשית הפחם הוא, כידוע, הפועל בהא הידיעה, אב לפרוליטאריון החרושתי מאז ומעולם. זכורני, כמה קנאתי בימי באומות העולם, שיש להן הפרוליטאריון היסודי. עתה זכיתי לראות כובשי הטבע בעבודתם, של יושבי החושך והצלמות מצד אחד, לעומת ארמונות רבים של אדוני המניות המרויחים מיליונים מדי שנה.

התענינתי לדעת, אם ישנם יהודים בין פועלי המכרות, הוברר לי, שבפולין אין אף יהודי אחד...

(„דבר", תשרי תר"ץ, נובמבר 1929)

ש ב ת י ו ו י ס

קהילת סוסנוביץ

היא נזכרת בספרי חסידים מלפני ארבעים־חמשים שנה, על שום רבי יהושע מסוסנוביץ, בנו של גדול־החסידות רבי שלמה־ליב מלנטשנה שהתגורר בה, והיא אז ספק כפר ספק עיירה.

היא נזכרת בספרות העברית החדשה על שום ח"ן ביאליק שישב בה כמה שנים ויצר בה מיצירותיו הראשונות, והיא עוד ספק עיירה ספק עיר.

דומה, אלה הם כל רישומיה בספרותנו. אך גדולים היו רישומיה בחיינו.

יחוס אבות לא היה לה לסוסנוביץ. הדרת קדומים לא חפפה עליה. בית־עלמין עתיק ובית־כנסת ישן לא נמצאו בה, אך כוחות עלומים והעפלה הוצקו בה. סוסנוביץ היתה אחת הערים המעטות בפולין, שבמשך ארבעים־חמשים שנה הסתערה ועלתה מכפר לכרך, לאחד ממרכזי התעשיה הכבדה בפולין. מבחינה זו אחות היתה ללודז' הבכירה ממנה. היגף זה של כרך מעפיל טבוע היה בקהילה קדושה וגדולה זו, בהליכותיה ובמפ־עליה, ביחוד במעשיה לתקומת העם ולשיבת ציון.

לא היה מעשה ולא היתה מחשבה במערכות תחית ישראל בפולין שבהם היתה סוסנוביץ מצויה במאסף, ההולך אחרי המחנות. קל וחומר שלא היתה בין הנמושות. רוח של ראשו־ניות, של נחשוניות, פעמה בה.

בשנות מלחמת העולם הראשונה חקקו שלטונות הכיבוש הגרמניים בפולין הקונגרסית חוקת קהילות, שקבעה את תכונתן ואת פעולותיהן כדתיות גרידא. על פי חוקה זו נערכו בחירות לכל הקהילות בפולין. סוסנוביץ כמעט שהיתה בין המקומות הראשונים שהציונים והמזרחיים כבשו בה את הקהילה כיבוש שלם ומוחלט וניצחו את המתבוללים ואת אגודת ישראל, — אלא שנצחונם המכריע הושג לפי תכנית מקיפה, בולטת בחי־

דושה בימים ההם, שסעיפיה הטילו נשמה ציונית־לאומית בכל הפעולות ה„דתיות" של הקהילה והעמידו את בנין ארץ־ישראל במרכזן. אותה תכנית שעניני החינוך שבה צמודים היו לרוח ישראל סבא — ובשאר עניניה, על שיטת הפעולה הסוציאלית, הקניית מקצוע ומלאכה לבני שכבות רחבות, הכשרה לארץ־ישראל ועוד קדמה לבאות בשטחים הללו, — שימשה אחר כך, בועידה ארצית, מסד לתכניות הפעולה של הקהילות, שקבלו עליהן מרות ציונית.

בשנת 1918 עוד התאבכו תמרות העשן מתוך החורבות בערים שאחורי חזית המלחמה, ועוד התאבחו החרבות והתותחים במערכות המלחמה, — סוסנוביץ חשה בפירכוסיהן האחרונים, וצעירי בניה, שהתכשרו במשך שנים למען ארץ־ישראל, נחלצו ראשונים לעליה לארץ. בין להבות המלחמה, בדרכים אבלות ומשובשות, תוך חתחתי ארצות סגורות ומסוגרות, בלי ויזות ורשיונות, הבקיעו להם בני סוסנוביץ, יחד עם בני באֶנדין הסמוכה לה, נתיבות ביבשה ובים עד שהגיעו לחופי המולדת, והיו החולמים הראשונים ממש שפתחו את העליה לארץ עם תום המלחמה ההיא. תיזכר לה לסוסנוביץ זכות זאת, שלא הוטעמה עוד בתולדות העליה.

אותה תקופה נבטו בה ניצני „השומר הצעיר". סוסנוביץ וצ׳נסטוכוב היו מן הערים הראשונות בפולין הקונגרסית שבהן שם „השומר הצעיר" את קניו, ומהם נתפשטו ונקלטו בשאר הערים בפולין. קן „השומר הצעיר" בסוסנוביץ היה בין הראשונים, שכמה מבניו הפסיקו את לימודיהם — בכיתות העליונות של הגימנסיה וב„זמנים" הראשונים של האוניברסיטה — כדי לעלות לארץ ולקיים בגופם את מצות ההגשמה, לבנות את כבישי צמח־טבחה, שנסללו בימים ההם.

ובצביונה הכללי:

הנה היא עיר שרובה חסידים, המעצבים לה קלסתר חסידי מובהק, הוי ער, חם־מזג ונדיב תכונה בימים כסדרם, — ומעלים בה „תבערה" חסידית בימים היוצאים מידי פשוטם. ובאותה עיר קיבוץ של יהודים בני ליטא, שאינו מצוי ברוב הקהילות בפולין, מתנגדים בני מתנגדים, מפוכחי־תבונה ומצונני־מזג עד כדי־קשיחות, ביניהם דמויות בולטות בתורה, בהשכלה ובמעמד חברתי. ואותו קיבוץ מתיז ניצוצות מחותם תכניתו לתוך צומת הענינים והמגמות של העיר והקהילה, עיר של ציונים ומזרחיים, בתוכם בעלי תריסין, שחישלו את המערכה הציונית בהתמכרותם לרעיון ולפעולה הציוניים עד כדי שיכחת עצמם; ולידם עדה בולטת של מתבוללים, ביניהם כוחות אינטלקטואליים בעלי שיעור קומה; עיר של סחר־יבוא ויצוא בקנה־מידה רחב, המרוכז ברובו בידי יהודים; עיר של תעשיה גדולה וכבדה בהיקף רב, שאחינו תופסים גם בה מקום ניכר, וביניהם דמויות, שאינן שכיחות בערים אחרות: בעלי מכרות פחם וברזל; וסמוך לזה מסחר זעיר ובינוני, שמימיהם נראים שטוחים, והם רדופים ועזים, והם מוליכים ומביאים מרכולת עצומה ורבת גוונים, מכאן לשלֶזיה העליונה הסמוכה, ומהתם להכא. ובתוך זה המון בעלי־מלאכה ומקצוע, מהם העוסקים במלאכה לענפיה וסוגיה השונים, לסיפוק צרכי העיר וסביבתה הגדולה, ומהם אומנים המייצרים מוצרי־זוטות, בכמויות גדולות, כחלקי השלם לתוצרת בתי־החרושת הגדולים.

הנה כי כן, בתמזגתה הכללית: פרצוף־פנים מובהק ודקמבע, גיזרת גו חטובה ומוצקה, אופי מגובש ומלוכד, המשווים לה לקהילת סוסנוביץ דיוקן מיוחד ובולט בין קהילות ישראל שבפולין.

ישראל כהן

זאגלמביה בעיני מבקרים זרים[145]

אייר תרפ"ט

„סוכות וצריפים... ארובות ועשן...

לאורך קילומטרים הם נמשכים כאן, מפעלי העבודה העצומים מעל לאדמה ומתחתיה. ראשי הארובות וצוקיהן המעושנים של בתי־החרושת מתנשאים ביהירות ואף בצניעות על פני העולם ויורקים בפני אדם ונופים עשן שחור סמיך, המכסה את עין השמים ומוסיף לכל הסביבה גון משונה... גון בלתי מצוי במרחקי המדינה.

זהו הרושם הראשון המתקבל אגב ביקור בזאגלמביה ובשלֶזיה — איזור החרושת החשוב ביותר בפולין, אחד האזורים העשירים ביותר והמפוארים ביותר בעולם כולו.

145. עורך העתון „לודזאֶר טאַגעבלאַט" ישראל כהן, אהב לערוך מסעות ברחבי המדינה ובארצות הסמוכות. חבלי זאגלאֶמביה ושלאֶזיה מצאו חן בעיניו, והוא לא שבע בביקור ראשון אלא המשיך מפעם לפעם לבקר בהם, ולבסוף בא לתת מבע לרשמיו עליהם. הוא השתדל להיות אובייקטיבי בתיאוריו ופרטים רבים מתוארים בעטו באור רב וגם צללים אינם חסרים. כיום, אחרי התוצאות האיומות של פשעי הנאצים, ראויים רשמיו המתארים את חיי זאגלאֶמביה ויהודיה, שימסרו כמו שהם, ולו משום זכר ליהדות זאגלאֶמביה שהיתה ואיננה עוד.

נמסור איפוא את רשמיו לקוראים וליוצאי זאגלאֶמביה, ואגב נציב בזה זכרון גם לעורך העתון עצמו.

איזור הפחם והברזל מהווה ממלכה בפני עצמה, ממלכת אנשים „מן הצד"... מאות ואלפי אנשים מסכנים את חייהם בכל עבודה קדחתנית, במעמקים — בעמקי האדמה, מוסתרת מעיני רגע בהפקת „מעי" אמא־אדמה, הפקת אוצרות מחיק הטבע.

על כל צעד ושעל נתקלים כאן בבעיות, מתחת לפני האדמה, על פני האדמה; בעיות שאופי סוציאלי להן וגיוונונים טבעיים מסתבכות בענינים בוערים של החיים הכלכליים ומאב־קים לאומיים, והכל יחד מתמזג ונושא את המשקיף לספירות בלתי ידועות הנתונות לזעזועים צפויים ובלתי־צפויים מראש, התפוצציות, שטפונות תת־קרקעיים, תאונות ותהפוכות.

זהו עולם בפני עצמו, עולם לא רגוע, מלא ענין, סקרני, פועל בקדחתנות.

ברם, אותי מעניין לפי שעה לא העולם התת־קרקעי. חפץ אני לעשות הכרה עם הנעשה מעל לגהינום הנעלם הזה — על הסחר והמכר, השאון וההמולה שמסביב למפעלי הפחם, הברזל והאבץ, העשן והאדים המעלים צחנה וחנק והפכו לריח ניחוח מקסים, המגרה ומושך את היהודי הפולני המסכן המחפש מקור למחיה...

א

ביקורי הראשון היה בבאֶנדין, בת יוחסין עם עבר עשיר הקופץ לאחור כדי אלף שנים.

קשה להגיד בבטחון שיהודי באֶנדין אינם מתגאים ביחוס זה. יתכן מאד שרבים מתושבי באֶנדין אף אינם יודעים על העבר העשיר של עירם. כאן כביכול מעין „אמריקה זוטא" ואנשיה דוגלים יותר ביחוס עצמם.

ערכתי טיול אל פנינת השכיות של באֶנדין העתיקה, אל משואות מצודת המלכים ההיסטורית של הגבעה ליד הנהר פשימשה השחורה, מצודה ושרידי מבצר עתיק יומין, משנות 1001־1020. ליווה אותי עתונאי מבני העיר, אך ככל שהתאמצתי להציל מפיו פרטים לא עלה הדבר בידי; קמצן היה מאד במלים בהסבריו. שוחחתי גם עם תושבים שונים של באֶנדין. ורק בבי־קורי אצל סגן ראש העיריה היהודי נפתרו לי כמה חידות שלא פסקו מלתבוע את פתרונן.

מתמיהה מאד העובדה, שבפולין קיימת הבנה מעטה ביחס לעתיקות. בארץ אחרת היו שומרים על פינה היסטורית כחורבת המצודה על חומותיה המבוצרות, המשמשות עד היום עדות חיה לחדירת גייסות השבדים במאה הי"ב ולקרבות המורדים בשנת 1863, כעל שריד קדוש, ואילו אצלנו היא נדונה לשכחה. רק ה„עיריה היהודית" דאגה להתקין שם כיכר נהדרת, השו־מרת על החורבות ושרידי המצודה מהרס ואבדן גמור.

באֶנדין, על יחוסה העתיק, הנושאת את שמו של נושא־כליו של המלך הפולני בוֹלֶסלאב חראברי (באֶנדאן), עשירה בעבר מפואר וסוער. כאן התחוללו קרבות היסטוריים רבים. כאן שכן המטה הראשי של מלך פולין יאן סוביאֶסקי השלישי, וכאן נהדפו התקפות של גייסות השלאֶזאים שהצטיינו בשאיפות לבצע ולכיבושים. אך היו זמנים שבאֶנדין הפכה ל„פינה ניד־חת"; ורק ביאת היהודים לכאן (שונאי ישראל מכנים ביאה זו בשם הגנאי „אינואזיה") הוציאה את העיר המבורכת ביפי טבע מתרדמתה, והם שעוררוה לחיים חדשים והפכוה למרכז מסחרי שוקק חיים לכל הסביבה. כיום באֶנדין היא העיר היהודית ביותר של זאגלמביה. אפשר לומר — עיר יהודית מכל הבחי־נות. כ־75% של האוכלוסיה (כשלושים אלף נפש) הם יהודים. המסחר והחרושת הם בידי יהודים. יושב־ראש המועצה העירו־נית הוא יהודי (החרושתן ש. פירסטנברג), ואף נשיא יהודי יש להם ליהודי באֶנדין באישיותו של סגן נשיא העיריה ל. רובינליכט. גם העתון היחידי (שבועון) המופיע בבאֶנדין הוא יהודי.

ביליתי למעלה משעה במשרדו של סגן הנשיא מר רובינ־ליכט. פקידים בכירים שונים של העיריה נכנסו אליו במשך שיחתנו לשם הסדר ענינים דחופים, וכולם כיבדוהו בתואר „האדון הנשיא". ניכר היה בכך יחס של כבוד והערצה. יש לזקוף לחשבונו זכויות רבות לטובת העיר, והוא ראוי באמת ליחס זה. רובינליכט הנשיא הינו סוחר לפי מקצועו, ולפי השק־פתו — ציוני, ופעיל בשטח השלטון העצמאי של העיר. לפני כן היה נשיא המועצה העירונית, אחר כך נבחר לסגן־נשיא. הצד הארגוני של העיר השתפר הרבה בתקופת שלטונו, והמוס־דות לשירות הציבור משמשים מקור הכנסה הגונה לקופת העיר.

הנשיא רובינליכט הזניח בעקב משרתו הגבוהה את עסקיו הפרטיים. ברם, יש לו סיפוק רב מהעובדה, שהאוכלוסיה היהו־דית הינה שוות זכויות עם האוכלוסיה הלא־יהודית בעיריה. הגימנסיה היהודית „יבנה" קיבלה מתקציב העיריה הענקה כספית בסך 5,000 זהובים, ועתה עלתה זו ל־30,000 זהובים. אותו יחס קיים לגבי מושב־הזקנים, בית־המחסה ליולדות, קופת גמילות־חסדים וכדומה. אף „המכון המדעי היהודי" שבוילנה מקבל תמיכה מעירית באֶנדין. אמנם רק אילו מאות זהובים, אבל במקרה זה חשוב, כמובן, העיקרון. העיריה סידרה שתי מושבות לילדי בתי־הספר מחוסרי האמצעים ו־50,000 זהובים הועדו במיוחד ליסוד מושבה עם מטבח כשר לילדים יהודים.

אצלנו בפולין ענינים אלה הם יוצאים מהכלל, ענינים המשמחים את הלב, ובפרט ההענקה לגימנסיה היהודית „יבנה", וראוי הדבר שירשם לזכרון.

אכן לא קל היה הדבר; עשר שנים עברו גם ב„עיר יהו־דית" זו, עד שבית־הנבחרים של העיר העז להגיע לידי החלטה, שכל ההודעות הרשמיות מטעם העיריה לאוכלוסיה צריכות להינתן נוסף לשפה הפולנית גם באידית.

בזמן שהותי בבאֶנדין היה המאבק נטוש במלוא עזו. האֶנדאֶקים וה„סאנאציה" עשו ככל שהיה לאל ידם למנוע בעד „חילול הפולניות" — לצירי הסאנאציה היו טענות ומענות על אשר היהודים לא הצטרפו אליה בשעת הבחירות למועצה העי־רונית — אך התנגדותם לא הצליחה וההחלטה נתקבלה ברוב קולות... הוא שאומרים: עיר יהודית...

ב

אכן באֶנדין לא נהנתה הרבה מיהדותה. אפשר לומר: איפכא מסתברא, בגלל יהדותה ה„מופרזת" היה לה „צו זינגען און צו זאגן", כלומר לטרוח טרחה רבה. אצלנו בפולין טרם

הגיעו לשפוט באובייקטיביות על תופעות חברתיות. מורגש חוסר רצון לדעת ולהכיר, שרק קנה־מידה אחד יכול לשמש בחיי הכלכלה והציבור — כושר פעולה.

חן החוגים המכריעים סר מעל באֶנדין היהודית, והוא הולך ועובר בהדרגה לעיר השכנה סוסנוביץ. לפני חמשים שנה היה מקום זה לא יותר מכפר, שהיה ידוע ביער הגדול שלו, יער של עצי אורן שמשך את עיני רואיו ביופיו, לא יותר. משם העצים „סוסנה" (עץ־אורן) נגזר שם העיר סוסנוביץ. ה„וויץ" (ה„בדיחה") בא רק אחרי כן...

סוסנוביץ העיר — שמספר יהודיה מגיע בסך הכל ל־15% אחוז מכלל תושביה — נהנית ללא הרף מזכות־בכורה על חשבון באֶנדין. אם מייסדים לשכת־מסחר לזאגלמביה — קובעים את מושבה לא בבאֶנדין, כי־אם בסוסנוביץ. בתי־המשפט המחוזיים וליחסי עבודה מושבם בסוסנוביץ. חברת המניות הפולנית הגדולה מכוננת שם את סניפיה. בקצרה — סוסנוביץ הולכת והופכת ל„כרך", ל„נותנת הטון". באֶנדין מפגרת, הופכת לעיר ממדרגה שניה.

זוהי שיטה, נטיה, אף שאין לדעת מהו הערך המעשי בדבר.

זאגלמביה התפשטה והתרחבה בעשר השנים האחרונות באורך וברוחב, והיא ממשיכה לעלות בסולם הפיתוח החרושתי והמסחרי. השטחים בין עיר אחת לשניה נעשים מפולסים יותר. הערים דומברובה־באֶנדין־סוסנוביץ מהוות כיום מרכז גבול אחד. תחנת־כוח חשמלית מספקת אור וזרם לכל שלוש הערים. תחנת־טלפון אחת משרתת את כל שלוש הנקודות. וחשמלית אחת העושה דרכה ביניהן מזה שנה מקשרת אותן.

הנוסע מעיר אחת לשניה, אם בחשמלית ואם ברכבת, עליו לדעת יפה את היחסים המקומיים שיוכל להבחין, היכן מסתיימת דומברובה והיכן מתחילה באֶנדין, והיכן הגבול בין באֶנדין לסוסנוביץ. כל הדרך העוברת ומקשרת את שלוש הערים הללו אינה אלא שורה ארוכה של מפעלי חרושת ותעשיה, רשת צפופה וסמיכה של ארובות עשן.

ובכל זאת יש הבדל ביניהן. דומברובה וסוסנוביץ משמשות מרכזים לתעשיה. לעומתן מרכזת באֶנדין את המסחר בכל זאגלמביה, מסחר צומח ופורח, הודות לזריזות היהודית, יוזמה יהודית וחוש לתוספת עצמה, שביחד הם מראים גדולות ונצורות.

איזור זאגלמביה נחשב כבר כיום למרכז מסחרי אינטנסיבי, תוסס וחי בפולין. הוא נחשב לגשר המגשר בין איזור הטכסטיל של לודז' ושלאֶזיה־עילית התעשייתית השופעת. לעיני המסתכלים נראה „גלגל ענקי" של העיירות האביוניות אשר ב„קונגרסובקה" (פולין הקונגרסית) עד לקאטוביץ, קאֶניגסהוטה, והרחק מזה עד לגבול הגרמני, המוסיף עצמה ופרנסה לרבבות יהודים העוסקים במסחר, המניעים את הגלגל יומם ולילה בלי לתת לו הפוגה, בראותם בו מעגן הצלה...

יריד. רדיפה אחר האושר. קיבוצי אנשים. המדרכות, המרצפות — פקעת אחת, מגוונת, תנודה. סוחרים וסוכנים סוחבים בכנפי המעילים, סוחבים את העוברים־ושבים לחנויות, מציעים הכל, למן חלב־צפרים. המסחר במלוא עוזו...

רגלי עומדות ברחוב מודז'יובסקה „הנודעה" אשר בסוסנוביץ, „הנאלאֶבקי", ה„נובומייסקי" של זאגלמביה.

הנה תמונה אָפיינית המושכת את העין. הקהל הממלא בצפיפות את הרחוב הינו נדיר, בלתי מצוי. נער וזקן, גברים ונשים, נשים יותר מגברים, כולם בלבוש משונה, לא עירוני, לא כפרי. הלבוש מיוחד במינו, מסורתי... אלה הם באי „שלאֶזיה".

אפשר להכירם מיד. אין הם החומר האנושי של פולין הגרעינית, של פולין „שלנו". אין כאן שפע גונים של תלבושות האיכרים מהעיר לוביץ'. חסר כאן הפרימיטיב הנעים של יוצאי „קראקוב". כמו כן לא ניכר כאן הגינדור המוזנח של יוצאי ה„קונגרסובקה". האנשים לבושים אפורים, גון אחד, בדומה לסביבה החרושתית שממנה הם זורמים לכאן, כדוגמת המכרות וסוכות היציקה שפלטו את רובם מעמקיהן, ואשר עוד מעט יבלעו שוב לשעות ארוכות...

וציבור מופלא זה בעינינו הזרים, המדבר „פולנית־מימית" טיפוסית וממלא בנהירתו את העיר, נמשך בשורות כמעט סגורות מבית־הנתיבות של מסילת־הברזל לרחוב מודז'יובסקה ומשם חוזרת לבית־הנתיבות...

והנה תהפוכות הגורל: לפנים, בתקופות קדומות — מספרים סופרי דברי־הימים המקומיים — היתה זאגלמביה נקודה שאליה הופנו התקפות ה„שלונזאקים". דוהרים היו לכאן מזוינים, שואפי־קרב, ומטרתם להשתלט על איזור נחשל ומבורך זה, שלהוותו נגזר עליו לשכון קרוב לגבול הפרוסי. כיום הם באים שוב באלפיהם. מחנות שלמים. זוהי „אינואֶזיה" מסוג חדש, טובה, חביבה, הנראית בעינים יפות. יום־יום הם זורמים לחנויות, מריקים את הדוכנים מהסחורות, אך בעזיבתם משאירים לחנוונים פדיון מלא. זוהי דהירה המביאה אתה שפע פרנסה, גשם נדבות של מזל־ברכה. כיום הדבר ידוע לכל. ההתפעלות מהם והלאה.

קוניונקטורה למה היא דומה? לאשה בעלת קאפריזות והפתעות בקו עולה ויורד, והליכות רגילות. מומחים בני־סמך במדע הכלכלה נדהמים לא פעם לאפתעות בחיים הכלכליים היומיומיים ולחליפות ולתמורות הפתאומיות.

לפני שנים מעטות, כשחלק של שלאֶזיה עילית עם קאטוביץ בראשה נחרץ גורלו בתוקף ההכרעה של משאל העם, והאיזור העשיר הזה סופח לרפובליקה של פולין, עמדה זאגלמביה רפת־אונים: מה יהיה בסופה? כיצד תוכל היא, העייפה ממוראות המלחמה והכיבוש הגרמני והמוזנחת מבחינה תרבותית, לעמוד במאבק תחרות עם שלאֶזיה־עילית המבוססת, הפורחת מבחינה תעשייתית ומסחרית, והצועדת בדרך הקידמה והפיתוח? תושבי זאגלמביה היו מלאי יאוש לגבי העתיד. לגביהם „כלו כל הקיצין", הגיע הקץ לפרנסתם...

אכן לא שיערו את התוצאות הממשיות. שלאֶזיה־עילית הפכה למקור שופע, המכניס רוח חיים במסחר, המפלס ומיישר את חיי הכלכלה בישובים השכנים שמעבר לגבול לשעבר, ולא פחות מזה במרכזי המסחר הרחוקים ביותר, מעבר ללודז, בז'ז'ין, ועוד.

איזור הפחם העשיר של שלאֶזיה־עילית, תוך צמידות לאיזור זאגלמביה, היה לגורם שאיפשר את הבראתו של המאזן המסחרי הפולני אחרי האינפלציה של 1925; ובכוחו העצום הביא בתנועה את עגלת הכלכלה הפולנית, שנשקפה לה הסכנה להידרדר לתוך זוהמת המשבר הכלכלי החדש.

בשורה ראשונה נהנתה אותה זאגלמביה — שאחרי סיפוחה של שלאֶזיה־עילית לפולין נפלה עליה אימה כה גדולה — מן הרווחה הכלכלית של שלאֶזיה־עילית. זאגלמביה חיה וקיימת ואינה סובלת כמעט ממשברים, ממחנות של מחוסרי עבודה, מפשיטות־רגל ושמיטות כספים, ומכל אותם הדברים הבלתי־נעימים שאיזור החרושת החשוב השני — לודז' — מבורך בהם מלוא חפניים...

ג

סוסנוביץ — אומרים כאן — היא „עטרת זאגלמביה", ואבנים טובות המושכות חן וערך לעטרה שובצו במידה לא־קטנה בידי היהודים.

הסוחרים היהודים, יתכן שאינם יודעים הרבה מכל אותם הדברים הידועים בשם „מדע הכלכלה". לעומת זאת יש להם הבנה רבה במסחר. הם יודעים את מלאכת ניצול הקוניונקטורה והכשרת קרקע מתאימה לתנופת המסחר.

ליהודים בפולין יש, נוסף לכך, דבר יקר — המצוקה האכזרית, הכלכלה הרופפת והתקוות לשיווי זכויות ותקומה שנתאכזבו.

התוצאות המרות של המשברים הכלכליים שהופיעו מחדש אילצו את היהודים לחפש להם מפלט בעת צרה. החוש המסחרי הבריא הראה להם את הדרך לשלאֶזיה־עילית ולזאגלמביה.

סוסנוביץ צמחה וגדלה במשך השנים האחרונות ועלתה הרבה בסולם המסחר והחרושת. גם בשדה התעשיה תרמו היוזמה והחריצות היהודית, יחד עם הרוח המסחרית היהודית, לפיתוח בקנה־מידה גדול. בתי־מלאכה קטנים, פחותי־ערך, הן בסוסנוביץ והן בבאֶנדין, התפתחו בהדרכה יהודית למפעלי חרושת חשובים, שהעסיקו לגיונות של פועלים ופילסו את הדרך למוצרים פולניים גם בחוץ־לארץ.

ברם, עיקר כוחם וזכותם של היהודים בזאגלמביה בשטח המסחר הוא לא רק בבאֶנדין ה„יהודית", אלא גם בסוסנוביץ, שבה מהווים היהודים כ־15% באוכלוסיה בת מאה אלף נפשות.

ברור, מצב זה לא היה נוח לאנטישמים, והם חיפשו כל מיני תחבולות לפגוע בעמדות הכלכלה של היהודים. הם נכשלו כמעט לאורך כל החזית, ואף ניזוקו קשה.

בלב רחוב מודזיובסקה, בכיכר המסחר החיוני ביותר של סוסנוביץ, הראוני „שוק" של אנשי ה„רוזבוי" (האנטישמים). רק לפני זמן לא־רב היה במקום זה אולם פשוט, ורוכלים יהודים עמדו כאן עם „שולחנות" ובעמל ויגע מצאו את פרנסתם. הדבר היה כצנינים בעיני אנשי „סווי דו סוואֶגו"[146], והם אילצו את הרוכלים היהודים באמצעים ישועיים ובערמומיות של פרחחים לעזוב את המקום. הם הרסו את הסוכות, סילקו את האולם, ובמקומו הקימו „שוק" מפואר עם חנויות פולניות אמיתיות תחת דגל ה„רוזבוי" הדוגלת בשנאת יהודים.

והנה הגיעו גיבורי החרם למצב שלאחר יאוש, וכל התצוגה ה„לאומית־שטנית" היתה לחוכא ואטלולא.

ד

סוף־סוף חל שפל גם במצב המסחר בזאגלמביה, שירד פלאים, לא כפי שרגילים לומר „ד' אמות באדמה", אלא למטה מזה — במכרות הפחם...

שם, במעמקי הקרקע הכחושה, האפלה, שממנה מפיקים בעמל אנוש תוך סיכון החיים את הפנינים השחורות. מכרה הפחם הוא כאן מרכז הפעילות והמעשה, כוח־הדחיפה של כל החיים הכלכליים. כששכר העבודה נפרע לפועלים באופן נורמאלי (בראשון וב־15 בכל חודש) הכל חי: המסחר ער, מצב־הרוח מרומם בכל החבל, והגלגל סובב על צירו סביב סביב. אולם כשהפועלים מקבלים רק מפרעות, או מצמצמים את שעות העבודה, הרי זה ניכר מיד על כל צעד ושעל, וההדים מגיעים לכל קצווי האיזור. חוטים בלתי־נראים לעין נמשכים מהגיהנום התת־קרקעי אל בתי־המסחר המקושטים, בתי־הקפה ומקומות הבילוי והבידור. הפחם מחמם כאן במישרין לא רק את התנורים ודוודי בתי־החרושת, הוא משמש גם מצבר חשמלי, הכוח המניע את כל חיי הכלכלה והחברה ונותן תנופה למסחר... הפחם מווסת כאן לא רק את מעלות החום, אלא את כל שיטת המשק.

כאן, בחבל זאגלמביה ועריה, אפשר לשיר את הזמר הידוע „יום שבתון יום מחמדים" אחרי „תשלום" נורמאלי במכרות הפחם. זאגלמביה משחירה מהמוני אנשים, והמצב דומה אז ל„נדידת עמים". התחבורה טובה, נוחה וזולה. החשמליות, המכוניות והרכבות המגיעות מקאטוביץ ומהערים והעיירות הסמוכות פולטות בכל חצי שעה את המוני ה„שלונזאקים" הנוהרים לכאן לאלפיהם, עוברים בעיר וקונים כל מיני סחורות, ועמוסים כל טוב בסלים ובחבילות שבידיהם חוזרים לשלאֶזיה־עילית דרך הגבול שאינו קיים עוד. זאגלמביה חיה על השלאֶזאים. הם־הם המפתח לבעיה הכלכלית במקום וחוצה לו בנקודות־המסחר השונות. הכל תלוי ב„שלונזאקים". באים — מביאים אתם פרנסה, לא באים — שוררת דומיה בבתי־המסחר.

הכל מתרכז סביב אנשי שלאֶזיה. כל תשומת־לב הסוחרים והרוכלים מופנית אליהם והוא, הצרכן המבוקש, אף שהוא מוסת על־ידי האנטישמים הפולנים ובטאונם „דו צ'ינו" (עתון מסית לשנאת היהודים דמוי ה„שבת־קוריאר" האנטישמי שהופיע בבידגושץ') נגד היהודים, מתחשק לו לקנות דווקא אצל היהודים, ואף יש לו אמון אליהם, כי אצלם הוא מוצא את כל המצרכים הדרושים לו במחירים זולים בהרבה מאשר בחנויות „סווי דו סואֶגו"...

הסוחר היהודי יודע אילו הם צרכי השוק המבוקשים, והוא יודע גם לקבל את הקונה בסבר פנים יפות. הוא משתדל להשיג את הסחורה הטובה ולמכור במחירים זולים יותר, ואפילו חלונות הראוה בבתי־המסחר היהודים מותאמים לטעמם של ה„שלונזאקים". ברחוב מודזיובסקה אין רואים עוד את ה„תערוכות" מתקופת המלך סוביאֶסקי. בבתי־המסחר פתוחים הדלתות והחלונות, וחלונות־הראוה רחבים, מלאים אור, מושכים וקוסמים, והכל חדיש ביותר ומכוון למשוך את תשומת־לב ה„שלונזאקים" ולהניעם לבוא ולהשאיר פדיון...

— עד לפני כשנה אחת — מסבירים לי בעלי החנויות —

146. בפולנית: כל אחד אל אלה משלו.

היה מצב הפרנסה בשלב העליה. עתה המצב כלשהו פחות טוב...

המצב הכללי הדחוק בפולין מורגש גם כאן, אם לא בעקי־פין — הרי באופן בלתי־אמצעי. יהודי לודז, למשל, שמצבם הכלכלי לא שפר עליהם, מתפרקים ממידת היישנות, אוספים קצת מרכולת, ונוסעים עם החבילות ישר לקאטוביץ, קֶאניגס־הוטה, והלאה מזה. וכך גדל שם מעמד יהודי חדש מבחינת הפרנסה — הרוכל, ומוקמים בשלֶאזיה ישובים יהודיים חדשים. ברם, דבר זה מהווה פרק מיוחד לעצמו.

כשמסתכלים לסחר־מכר המקומי בסוסנוביץ ורואים את התפקיד המכריע שממלא השלֶאזאי במסחר המקומי, מתרוממת שלֶאזיה־עילית ועולה בכנפי הדמיון כיצור נפלא, בלתי מובן ומסתורי.

שלֶאזיה־עילית נראית בעיניך כאיזה תהום, ללא קץ ותכלה, שאינו שבע לעולם ואינו בא על סיפוקו. הוא בולע הכל, מעכל הכל בקיבתו ללא גבול, ובמיציו מפרנס רבבות רוכלים וזרים, רוכלים וסוחרים, מחזק את ידיהם ומוסיף להם מרץ חדש, הון חדש...

מנין לה כל זה? איזו בריה היא זו המכונה בשם „שלֶאזיה־עילית"?

זהו נושא למחקר מענין, ותעלומות רבות נתגלו לי אחרי שביקרתי בשלֶאזיה־עילית.

העיר קאטוביץ הינה מרכז תוסס וחשוב, אך קטן בהיקפו, אף שהעיר היא אירופית. והישגים, עם היותם מקיפים בקנה־מידה של מרכז חרושתי עצום, אינם אלא של עיירה קטנה. מבחינה זו קאטוביץ היא פולנית במאה אחוז.

בפולין אוהבים מלים מכונפות. תואר יפה עושה רושם. גם סוחרי קאטוביץ מתקשטים בעונג רב בנוצות זרות של פאריז בזעיר־אנפין, אף־על־פי שיפי „האבנים הטובות והשחורות" כאן עצום יותר וגם טבעי יותר.

קאטוביץ מכונה „פאריז הפולנית", — והכינוי הוא בעל צליל נעים והדור — אך לא בגלל זרותה, כי עיר זו דווקא מצטיינת באופי עצמי בולט.

קאטוביץ, המטרופולין של שלֶאזיה־עילית המזרחית, מרכזת וממלטת את החרושת הכבדה הפולנית. כאן מוכתבים המחירים לצרכנים בתוכבי פולין, וכן ליצוא הפחם לארצות שמעבר לים הבאלטי, ומשם למרחקים יותר גדולים.

קאטוביץ כולה היא חמרנית. הפוליטיקה כאן היא חמרנית. האוירה היא חמרנית, וגם התרבות והקידום תואמים מרכז חרושתי גדול מודרני החי בקצב השיר והזמר של המכונות המעלות קצף...

עבודה מרוכזת יוצרת, מרץ נאמן למטרתו, רוח חמרנית — אלה הם קוי האופי של „פאריז הפולנית" המיוחדת במינה. כל לבנה של הבתים הרמים הבנויים בסגנון ארכיטקטוני נושמת מרץ עולה ופורץ בשמחת־יצירה.

שלֶאזיה עילית היא איזור מופלא ומלא ענין, והמטרופולין שלה — במידה לא פחותה הימנה. שלֶאזיה היא יותר מאיזור, יותר מפלך, או בכינוי המקורי הפולני „ווֹיאֶוודסטבוֹ". „יהודי הפרנסה" קראו לה במקום „אוֹיבֶּער־שלֶאזיֶאן — צוֹיבֶּער־שלֶאזיֶאן (שלֶאזיה הקסומה).

אפשר לפקפק הרבה בדברי ה„חובבים המקומיים" שהשלֶאזאי אינו אלא טיפוס עממי מיוחד של פולין. ברם, אין ספק שהוא אמנם בעל תכונה מיוחדת. הגרמני המקומי איננו גרמני שלם; הפולני המקומי איננו פולני שלם; וגם היהודי ה„מקומי" אינו מעורר אחד עם כל היהודים, כי אם עיסה בפני עצמה, ואין לדמותו ליהודים מקיבוצים אחרים.

יותר מאשר במקומות אחרים, בשטחי־הספר המערביים של פולין — בפוזן ובפומרן —, בולטים כאן טיפוסים אנתרופולוגיים רבי ענין; הפנים המלאות של השלֶאזאים הינם סלאביים מכריעים, המיזוג ההיסטורי של הגרמני והפולני הוא כאן דבר שבמציאות, שאפילו הפאטריוטים הגרמנים הלאומיים אינם חולקים על כך.

בעת ביקורי בשלֶאזיה־עילית טרם שככה הסערה שם בעקב מאסרו של נשיא ה„דייטשר פֶולקסבונד" ב. אולוטץ, שנאשם בימי השלטון הפולני בבגידה במולדת. עם כל התאפקותי מלנגוע בענינים פוליטיים מקומיים, נזדמן לי בכל זאת לשמוע משהו משני הצדדים ומכיוונים שונים. השיחות היו מאופקות וזהירות; ההתמרמרות היתה עדיין „טריה" למדי והיו מונים כל מלה... ברם, גם מהשיחות שהיו לי עם ראשי המדברים הגרמנים הקיצוניים יכולתי להסיק, שהצעקה על „אירידאֶנטה" בחלק הפולני של שלֶאזיה־עילית היא גם מבחינה תיאורטית לא יותר מאשר ענין להתגדר בו, ללא כל יסוד ריאלי. השאיפה הרחוקה ביותר היא על אוטונומיה טריטוריאלית.

אכן בעיה זו אינה אלא אחת הבעיות המסובכות ביותר בפקעת הבעיות של המיעוטים בפולין, והיא חורגת ממסגרת הסברי במאמרי על הנושא האזורי.

הדבר הראשון המעורר תשומת־לב בבואך לקאטוביץ היא התנועה הגדולה, התוססת והסואנת ללא הרף ברחובות.

בליל שפות מצלצל ברחובות ובבתי־המסחר. יום־יום נפגשים כאן אנשים מכל קצוי פולין וגם מארצות חוץ. ביניהם אפשר לראות סוחרים, חרושתנים, מנהלי מפעלי חרושת, קומיסיונרים, אספנים, תיירים מכל המינים וגם „נוסעים" סתם. בין השפות: פולנית, גרמנית ואנגלית אפשר לשמוע על כל צעד ושעל גם ידית עסיסית.

שלֶאזיה־עילית היא „ארץ האושר" של פולין מבחינה מסחרית. כאן, בפינה המופלאה והשופעת מחצבים וחן טבעי אין שומעים את רחשי התופעות השליליות הכרוכות במשבר הכלכלי הפוקד את פולין עצמה. כאן לא מורגש אותו דוחק אכזרי בכסף „עובר לסוחר" ואף אין יודעים על „הגשר־של־נייר" המסתורי — השטרות — ההופך את המסחר בפולין לבלתי־בטוח, הססני, הנתון בסכנה. כאן מקובלות מסורות אחרות במסחר, וכל התעשיה והפעולה נושאות אופי אחר, מוצק יותר, בטוח יותר.

יש משהו בחיי המקום המזכיר את רחבות האופק שהעניקה אמא־אדמה לשטח זה שיש בו עושר לאין ערוך ומחצבים לאין שיעור, שאין דוגמתו כמעט על פני כדור הארץ. שלֶאזיה־עילית היא אחד המקומות המעטים בעולם המצטיינים בעושר המחצבים שלהם. מכרות־הפחם מתערבים כאן עם מטמוני־

פנים אחרים: עופרת, אבץ ועפרות־ברזל. הכל במספרים עצו־מים, כבירים, ושכבות המחצבים הן מאיכות גבוהה ותפוקתן אין דוגמתה במקום אחר.

במקום זה נמצאים לא פחות מ־75 אחוז של תעשיית הפחם הפולנית, שני שלישים מתעשיית הברזל וכל תעשיית האבץ. מכל מכרות־הפחם שפעלו בשלאָזיה־עילית, לפני החלו־קה, נפלו בחלקה של פולין חמישים מכרות המעסיקים כמאה ושלושים אלף פועלים. כיום פועלים המכרות והתחפורות באינ־טנסיביות מרובה ומספר העובדים בהם מגיע למעלה מרבע מיליון. למכרות מקום מכריע בכלכלת המדינה.

קאטוביץ היא בירת האיזור הנפלא והמעניין הזה, האיזור העשיר ביותר של מדינת פולין. אנשים שבורים ורצוצים באים מפולין לכאן לחפש אושר והתעודדות. העיר היתה ל„חגורת־הצלה" ומשען אחרון לאלה ששקעו ביוון המצולה של המשבר הכלכלי האיום והרציני ששרר במדינה בגלל חוסר־האונים של העומדים בראש כלכלתה.

קאטוביץ מונה כ־125.000 תושבים קבועים, ומספר דומה של אורחים מן החוץ שוהה כאן יום־יום. למעשה מונה קאטוביץ באופן זה קרוב לרבע מיליון נפש. זוהי עיר, שבה קיימת התנועה הגדולה ביותר של זרים בפולין, והנסיבות הללו הטביעו חותמן על דמותה.

בבתי־הקפה והמסעדות הגדולים והנהדרים שמספרם לא־קטן בעיר, קשה להשיג שולחן פנוי; בתי־יין, בתי בידור ובילויי־לילה עלו כאן יפה יותר מאשר בכל ערי פולין האחרות.

וזהו אולי הקו היחידי המצדיק את הכינוי הדמיוני „פאריז הפולנית".

פלך (וויאָוודסטבו) שלאָזיה־עילית אינו מהפלכים הגדולים ביותר בפולין, הוא מונה בסך־הכל אוכלוסיה של כ־1,130,000 נפש. הנה כי כן קטן הוא בהרבה מפלך לודז (עם אוכלוסיה של 2,252,769 נפש) וגם מפלך קאֶלץ, לובלין ויתר הפלכים של פולין. אולם הודות לתעשיה וחרושת־המעשה הגדולות ההולכות ומתפתחות נתבצר כאן מצב האוכלוסיה מבחינה כלכלית פי כמה מאשר בפלכים האחרים. ההישגים כאן הם אחרים, הדרישות והתביעות של התושבים אל החיים תואמות את אלה של התושבים בגרמניה התרבותית. לא ניכרת כאן הקבצנות והקמצנות במשכורת ובהוצאה, כפי שאנו רגילים לראות במקומות אחרים במדינת פולין. משכורת הפועלים כאן כפולה כמעט מזו שבמקומות אחרים. משום כך רמת חייהם היא במעלה, ואם לומר נכון: רמת חייהם היא אנושית ומות־אמת לצרכיהם כבני־אדם. הפועל, וביחוד הפועל העירוני ואיש המעמד הבינוני, מתלבש יפה, גר בדירה הגונה, ו„כל מה שהוא אנושי אינו זר לו". הוא יכול ורשאי ליהנות מזה.

מכאן התביעה הגדולה למוצרים ומצרכים שונים בשלאָ־זיה־עילית. המעמד המכובד של הפועל ושל המעמד הבינוני משפיע לטובה על המסחר המתנהל יפה; והתוצאה — עליית המסחר והתפרנסות היהודים לא רק בזאגלמביה ובעריה, אלא גם הרחק הרחק מחוץ לגבולותיה.

יהודי רוכל „צדיק" בין השלאָזאים

(רוכל יהודי שיצא לו שם בין השלאָזאים בבדיחותיו ואמרותיו)

אין אף „שלונזאקי" אחד שלא הגיעו אליו הפתגמים והבדיחות של הרוכל היהודי העני אפרים־משה שווארץ. השלאָ־זאים אינם יודעים את שמו האמיתי. הם יודעים רק שהוא היה עדין־הנפש, שתמיד עמד לצד העניים, ושבדיחותיו ופתגמיו שיקפו תמיד את אצילותו ועדינותו. משום כך כינוהו „משה האציל".

והיה אם תבוא אל איזה כפר בשלאָזיה־עילית ותחטוף שיחה עם אחד מתושביו, תשמע מפיו על הרוכל היהודי ופת־גמיו. בדיחותיו ואמרותיו היו למצרך יום־יומי. כשאחד השלאָ־זאים מתקוטט עם אשתו ואין ביכולתו להטיל את מרותו עליה, הוא חורק בשיניו ואומר: „כן, איך אומר משה האציל: „שעון רע אפשר עוד לתקן, ואילו אשה רעה קשה לתקן..." משביטא אימרה זו משתתקת האשה. יודעת היא שאין לעמוד כנגד אמרותיו של משה האציל, והריהי מנוצחת.

וכשאיכר שלאָזאי רואה אציל עובר בכרכרתו העשירה, הוא מביט אחריו ואומר במנוד ראש: „כן, אציל, לך טוב בחיים — זהו עולמך. איך אומר משה האציל: „הפריץ שמח כשהוא חוזר מהגיגת שמחה ובשעה שעבדו עוזב את העבודה"".

או, למשל, יושב לו פועל במרזח על כוס בירה והשיחה בין היושבים לידו מתגלגלת עד לשכן שקרן. מורד לשעבר קם ואומר: „הניחו לו, אחים. כל שקרן בא על ענשו. כי איך אמר משה האציל? 'שקרן הוא נוכל למחצה, רוכל הוא גנב למחצה, וגנב חי רק מחצית חייו, כי את המחצית השניה הוא מבלה בבית־הכלא...'"

הבדיחות והאמרות המוצלחות של הרוכל היהודי נישאות תמיד על שפתי השלאָזאים, כי אפרים־משה היה מסתובב עם עגלתו בימי הירידים ומוכר מראות קטנות, סכינים קטנים, מטפחות מגוונות וכיוצא באלה דברים החביבים על השלאָזאים. אולם הוא היה שונה מכל הרוכלים האחרים. אצלו לא הפרנסה היתה עיקר, חשוב היה יותר הזמר, הבדיחה והאימרה.

כשאפרים־משה נראה עם עגלתו ביריד, מיד היתה השמחה בסביבה: הנה בא משה האציל. השלאָזאים היו מקיפים את הרוכל היהודי מכל צדדיו, ואפרים־משה הביט עליהם בחיוך בדוח ושואל:

— מה רצונכם, אחים? רוצים מראות?

— לא.

— רוצים אולרים ?
— לא.
— ומה רוצים אתם ?
— רוצים אנו לשמוע משהו — אמרו.
— כך, אינכם חפצים מראות ואולרים — התנגן אפרים־משה — רוצים אתם אמרות. האינכם יודעים, שאמרות יפות כמוהן כמראות ומספרים ? יש אמרות המזהירות כזוהר הרקיע, ויש אמרות הדוקרות כקוצים וברקנים...

אחר זה היה אפרים־משה פונה למרכולתו והחל קורא : — מי רוצה מראות ? מי רוצה אולרים ?

אחרי אימרה כזו לא חסרו לו קונים.

הרוכל היהודי אפרים־משה שווארץ נולד בעיירה סקאלה השוכנת על דרך המלך בין אולקוש לבין עיר־המחוז וולברום. אביו היה רוכל עני, כפי שאפרים־משה עצמו היה אומר, והוא קיבל מאביו את מורשת ה„דלות״, שבה גדל ועליה שמר כל ימיו כדבר שבקדושה...

אמרותיו היו תמיד קולעות וספוגות פקחות, ואם לפעמים נפגע מישהו מאימרה משלו, לא שם לבו לכך ביותר. מסתפק היה בחיוך ואומר :

— כך הוא הדבר, ידידי, לפעמים משה על הסוס ולפעמים הסוס על משה...

אפרים־משה היה עני, אבל לא הירבה לתת דעתו על עניותו. הוא אף היה מתבדח על מצבו וגורלו. ידע שמצבו בא לו כמורשה...

— כשמגיע תורי לעבור מדירה לדירה — אמר פעם — יש לי תמיד שתי דירות : אחת שממנה אין נותנים לי לצאת ושניה שאליה אין נותנים לי להיכנס...

פעם התבטא כך :

— יש לי פעמון קטן על שולחני. כשאני משמיע צלצול, אני מכניס לי בעצמי כוס מים...

מספרים היו בשמו עוד הערה אחת מבודחת על דלותו :

— אני אדם מאושר. כשאני קם בבוקר, מחכים עשרה אנשים ליד דלת ביתי. אך מה לי מזה — כל עשרת האנשים באים לתבוע ממני ואף אחד מהם לא בא לתת...

וכך היה ממשיך להתבדח, גם כשחלה ונפל למשכב. פעם חלה במחלה רצינית, והרופאים אמרו שמצבו קשה, וידידיו הרבים היו מודאגים מאד. החולה, בראותו את פני ידידיו העצובים, קרא להם ואמר :

— אל תדאגו, ידידים, יודע אני מה יהא הסוף.

כשהחלים וקם ממיטתו וחזר לעיסוקו, שאלוהו ידידיו, למה התכוון אז באימרתו ?

— מה כאן מן המוקשה ? המחלה והדלות התנפלו זו על זו. אך אני ידעתי מה יהיה הסוף ולמי יהיה הנצחון...

ד״ר חיים שאשקעס

פון בענדין-סאָסנאָוויץ ביז קאַטאָוויץ

מיר פאַרנעמען פּלעצער אין אַן עלעגאַנטן קליינעם אויטאָמאָביל פון אַ פראַנצויזישן סיסטעם, כדי דורכצושניידן אַ וועג, וווּ דער הימל איז שטענדיק פאַרוואָלקנט מיט געדיכטע רויכן, ווו די טיפענישן פון דער ערד זענען אויסגעפילט מיט „שוואַרצע בריליאַנטן״ — שטיין־קוילן, ווו נישט קוקנדיק אויף דער אָרעמער לאַנדשאַפט און מאַגערע פעלדער הערשט דאָ אַזאַ מעכטיקע פּאָעזיע, אַזאַ פּולסירנדע אָנשטרענגונג פון שאַפונג, אַז נישט ווילנדיק ווערט איר אַריינגעצויגן אין שטראָם פון דער אַרבעטס־רעליגיע, מיט וועלכן אַט דער טייל פון פּוילן איז דורכגעדרונגען.

מיין באַגלייטער, דער אייגנטימער פון אויטאָמאָביל, געהערט צו דעם טיפּ פון אונזערע היימישע און דערצו יידישע „סטינעסעס״, וועלכע האָבן זיך אַדאַנק אייגענע ענערגיע און פלייס דערשלאָגן צו אַ גרויס פאַרמעגן, צו מעטאַלפאַבריקן אין דאָמבראָווער ראַיאָן און אין אויבערשלעזיע, און דאָך זענען זיי געבליבן שטיין מיטביידע פיס אין אונזערע נאַציאָנאַלע רייען.

די קליינע מאַשין רויַשט, רייסט זיך פון שאָפערס הענט, אַזוי ווי זי וואָלט זיך בעטן לאָזן זי אין פולן גאַנג מיט דער שנעלקייט פון אַכציק קילאָמעטער אַ שעה, אויף וואָס עס דערלויבן איר די יונגע כוחות. מיר טאַרמאָזירן זי אָבער, מיר ווילן זעען...

און לאַנגזאַם וויקלט זיך פונאַנדער פאַר אונזערע אויגן דער „רייכסטער דיימענט פון דער פּוילישער קרוין״, דאָס געביט פון קוילן און מעטאַל.

— — —

מיר לויפן דורך בענדין, ווו עס ווירבלט, קיין עין־הרע נישט, פון יידעלעך. אויף די זייטן פון דער הויפּטגאַס — דריישטאָקיקע געביידעס; עס מאַכט אַן איינדרוק פון אַ קולטורעלער שטאָט אין פאַרגלייך מיט אַנדערע שטעטלעך פון קעלצער און ראַדעמער קאַנט. די שטאָט האָט אַ וועכנטלעכע יידישע צייטונג. אַ טעגלעך פּויליש־אַנטיסעמיטישע, ספּאָרט־דרזשינעס און אַ דעפּטיקן רבנים־קאַמף, — אַלץ ווי עס פּאַסט פאַר אַ חשובן ישוב... מיין באַגלייטער דערציילט מיר וועגן די יידישע פּרנסות: איבערהויפּט פאַרנעמט זיך די באַפעלקערונג מיט קליין־האַנדל, ציענדיק חיונה פון דער אַרומיקער אַרבעטערשאַפט, וועלכע איז אין די צענטליקער טויזנטער באַשעפטיקט אין דער קוילן־אינדוסטרי. הונדערטער יידן פאַרנעמען זיך מיט פעדלעריי אין נאָענטן אויבערשלעזיע: מען פעדלט מיט צוקערלעך און פאַרטיקע אָנצוגן, מיט זייגערלעך און שטוב־מכשירים און, ווי די מאָדע איז היינט, ווערט אַלץ געגעבן אויף ראַטעס.

נאָך מיט אַ פּאָר יאָרן צוריק פלעגט מען די דאָזיקע פעדלערס טרייבן מיט הינט און אומברחמנותדיק שלאָגן: ביים היינטיקן טאָג אָבער האָבן זיך די באַציונגען פאַרבעסערט און די פעדלעריי־מלאכה האָט אויפגעהערט צו זיין אַ סכנה.

— — —

עס דויערט נישט קיין פינף מינוט, ווי מיר האָבן פאַרלאָזן דעם בענדינער אַלטן מאַרק און שוין פאָרן מיר אַריין אין סאָסנאָוויץ. אייגנטליך באַקומט זיך דער איינדרוק, אַז גאַנץ סאָסנאָוויץ באַשטייט פון דער שיינער און ברייטער גאַס וואָס ציט זיך פאַראַלעל דער אייזנבאַן און וועלכע האָט ווירקלעך אַן אַנגענעם אויסזען, די איבעריקע שמאָלע און שמוציקע גאַסן זענען אַזוי ווי אַנגעהאַנגען אין דער הויפּטגאַס פון שטאָט, אויף וועלכער עס געפינט זיך אַ רעסטאָראַן קאַפע מיט מוזיק, אַ גרויסע געביידע פון אַ נייעם קינא און נאָך אייניקע גרויס־שטאָטישע „פּרעטענזיעס״. די אָוונטן אָבער פאַרברענגט די סאָסנאָוויצער יוגנט מערסטנטיילס אין קאַטאָוויץ וווהין די רייזע דויערט אַ 15 מינוט מיט דער באַן, און באַקוועם איז דאָס אויך דאַריבער, ווייל מען געפינט זיך נישט אין קאַטאָוויץ אונטערן שטרענגען אויג פון טאַטע־מאַמע...

מיר פאָרן אַרויס פון סאָסנאָוויץ אויף אַ שאָסע, וואָס ליגט שוין האַרט ביי דער געוועזענער דייטשער גרענעץ. אויף דער פּוילישער איז עס נאָך פול מיט לעכער און גריבער. נאָר אָט שטייט אַ סלופּ מיט דער אויפשריפט „אויבערשלעזישע וואָיעוואָדסטווע״. אָדער אַנדערש גערעדט, מיר פאָרן אַריבער די אַלטע רוסישע גרענעץ, און אַפילו מיט פאַרמאַכטע אויגן קאָנט איר פילן, אַז איר זענט אַריינגעפאָרן אין אַן אַנדער לאַנד, ווו מען האָט מער געקלערט וועגן די באַקוועמלעכקייטן פון די וועגן. דער שאָסע איז ווי אַן אַספאַלט. עס הערט אויף דאָס טרעסלעניש און די רייזע ווערט אַנגענעמער.

דער גאַנצער שכח פון שלעזיע קען געגליכן ווערן צו אַ גראַנדיעזער קוזשניע, וואָס אָטעמט מיט פייער און אין אירע פלאַמען ווערן געשמאָלצן און געשמידט אומענדלעכע טייכן פון פליסיקן מעטאַל, וואָס צעגייט זיך דערנאָך אין גאַנצן לאַנד; אָנהויבנדיק פון מאַטעריאַל פאַר שרייפעלעך

און ענדיקנדיק מיט ווענט פאַר לאָקאָמאָטיוון, ווערט דאָרט אַלץ אויסגעאַרבעט. אַ לאַנד, וואָס האָט נישט אַזאַ קוזשניע, מוז זיין אַ שטענדיקער קנעכט און אפנעמער אויסער זיינע גרענעצן פון אַלע טעכנישע אַרטיקלען פון די גרעסטע ביז די אומבאַדייטנסטע.

אָט הויבט זיך אויף אַ וואַלד מיט זיבן און פופציק קוימענס פון דער „לאַכאַ־הוטא". עס ציען זיך אומענדלעכע געביידעס, וועלכע פאַרנעמען אַ שטח אין דער לענג נישט ווייניקער ווי גאַנץ בענדין מיט סאָסנאָוויץ. אַרום אייזערנע געפלאָכטענע טורעמס דרייען זיך אויפהויבונגס־קראַנען, וועלכע הויבן אויף אַ וואַגאָן מיט קוילן ווי אַ קיישל פעדערן. אַרום דער הוטע זעט איר גרויסע שוואַרצע בערג, וואָס האָבן זיך געבילדעט בלויז פון קוילן־אָפפאַל און זענען פאַרהאַרטעוועט געוואָרן.

אין דער שטאָט לאַכאַ־הוטא, וואָס געפינט זיך גלייך ביי די פאַבריקן, וווינען אפאָר צענדליק טויזנט אַרבעטער. די גאַסן זענען געפלאַסטערט: שיינע געביידעס פון מאַגיס־טראַט, שולן און באַקוועמע פריוואַטע בנינים. די שטאָט האָט עלעקטריע, טראַמווייען און קאַנאַליזאַציע.

די טראַמווייען־נעץ אין דער געגנט איז אַזוי פאַרשפּרייט אַז איר קאָנט זיך זעצן אין אַ טראַמוויי אין דער פוילישער זייט פון שלעזיע און אָפּפאָרן אַרום פינף און פערציק קילאָ־מעטער אין דייטש־שלעזיע אַריין.

יעדעס דערפל אין דער דאָזיקער געגנט איז דורכגעש־ניטן מיט טראַמוויי־ליניעס; יעדעס שטעטל קאַנאַליזירט (לאָדזש האָט נאָך נישט קיין קאַנאַליזאַציע). אין קלענסטן ישוב געפינט זיך די פאָלקס־שול אין אַן אייגענער געביידע.

— — —

פאַמעלעך, איבעריאָגנדיק דעם לאַנגווייליקן טראַמוויי, וואָס גליטשט זיך לעבן אונז, פאָרן מיר אַריין אין דער שטאָט קרולעווסקא־הוטא, וואָס טראָגט דעם זעלבן נאָמען ווי די הוטע, וואָס געפינט זיך דערינען.

די איינוווינער פון דער שטאָט באַשטייען מערסטנטייל פון אַרבעטער און אָנגעשטעלטע אין די אַרומיקע קוילן־גרובן און אינדוסטריע־אונטערנעמונגען. זייער צאָל דער־גרייכט ביז אַכציק טויזנט נפשות. דאָ געפינען זיך די ביוראָס פון די קוילן־מאַגנאַטן.

שוין פינף מעטער פון די שטיינערנע פאַרקאַנעס פון דער „קעניגס־הוטע" הויבט אָן ברענען דאָס געזיכט פון דער היץ, וואָס שפּאַרט פון די דאַמען־אויוונס, ווו עס גיסט זיך דאָס מעטאַל.

אַ באַטויבנדע רייסעריי פון קייטן, אַ גרילצנדע פייפעריי פון שטאָלענע פיילן, וואָס שאבן אייזן... וואַגאָנען מיט קוילן אונטן; עלעקטריע־וואַגאָנדלעך איבער די דעכער, האַלב־נאַקעטע מענטשלעכע קערפּערס באַאַרבעט מיט פייער־פאַרבן פון פלאַמענדיקן מעטאַל; אומענדלעכע טראַנס־מיסיעס פאַרייניקט דורך אומזיכטבאַרע רעדער; געטריבן מיט דער קראַפט פון צענטליקער דאַמפּמאַשינען, וואָס זייערע קוימענס וויקלען זיך אין געדיכטע רויך־כוואַליעס, — דאָס איז די „הוטא".

אַכציג טויזנט מענטשן שליסן איין אירע טויערן יעדן פרימאָרגן און אַזוי פיל שפייען זיי אויס נאָך אַכט שעה אַרבעט.

— — —

ווייטער לויפן דורך פאַר די אויגן קוילן־גרובן און אַרבעטער־שטעט; מיר לאָזן אין אַ זייט די קאָלאָסאַלע ביס־מאַרק־הוטע, וועלכע בליצט צו אונז מיט טויזנטער פייערן.

מיר געפינען זיך שוין אויפן וועג קיין קאַטאָוויץ. איידער מיר פאָרן אַריין אין שטאָט, וואַרפט זיך אין די אויגן אַ גרויסע פיר־שטאָקיקע געביידע, אינגאַנצן באַלויכטן. דאָס איז די רעדאַקציע און דרוק פון דער צייטונג „פּאָלאָניאַ", וועלכע געהערט קאָרפאַנטין און וועמען ס'געהערן בכלל אין אויבערשלעזיע די גרעסטע אונטערנעמונגען.

די דייטשע שפּראַך הויבט אָן קלינגען אין די אויערן, און אַז מען רעדט פויליש צוגלייך, איז דאָס אַ מישמאַש מיט דייטשע ווערטער...

קיין וווּנדער נישט. ביי זעקס הונדערט יאָר האָט די געגנט געהערט צו דייטשלאַנד און דאָך — אַלע סימפּאַטיעס פאַר די, וואָס האָבן אין משך פון אַזוי פיל יאָרהונדערטער אין אוממעגלעכע באַציונגען אָפּגעהיט זייער אייגענע פוילישע שפּראַך און אויף אַזאַ אופן, — לויט דעם גלענצנדן אויס־דרוק פון אלפאנס דאדע — געהאַלטן אין די אייגענע הענט דעם שליסל פון זייער פאַרשלאָסענער טורמע...

קאַטאָוויץ רופט מען דאָ „קליין־בערלין". אַביסל איז דאָס אַ גוזמאַ. נאָר דאָך קאָן מען ביי קאַטאָוויץ נישט אָפּנעמען אַלע אייגנשאַפטן פון אַ גרויסער שטאָט מיט אַספאַלט־בריקן, טראַמווייען, רייכע געשעפטן און פיל בענק.

כמעט אין יעדן צווייטן הויז פון דער הויפּטגאַס געפינט זיך אַ באַנק־געשעפט, אַזוי, אַז אין דער גאַנצער אומגעגנט האָט מען די שטאָט אין די צייטן פון דער שפּעקולאַציע מיט די פוילישע און דייטשע מאַרקן אַ נאָמען געגעבן „באַנקאָ־וויצע".

און ווען איך האָב דערזען, אַז איבער די קאַטאָוויצער גאַסן פאָרן ספּעציעלע אויטאָמאָבילן מיט בערשט פון הינטן, כדי צו פּוצן די גאַסן, האָב איך אָנגעהויבן גלויבן, אַז קאַטאָוויץ איז באמת אַן אייראָפּעאישע שטאָט...

סוסנוביץ בעתונות העברית בסוף המאה הי"ט

באתי אל העיר סוסנוביץ היושבת על הגבול. ואם תחפוץ ללמוד את כל אחינו הפולנים החסידים לכיתותיהם ורביהם, וגם אלו אשר בשם „פולנים בני דת משה" יכנו — צא ולמד שמה כי העיר סוסנוביץ אשר מאות משפחות של יהודים גרים שמה, גם בני ליטא ישנם שמה. אך מספרם מעט מאד. בכל זאת ידם שולטת בכל. ביחוד שולטת ידם בין מנהיגי העיר, ועל אפם של החסידים והפולנים נצרכים המה להתחשב עם הליטאים, בידעם כי גם תורה ודרך־ארץ עמהם.

עוד לפני חמש־עשרה שנה היתה העיר כפר קטן ומספר יהודיה אך מעט. בכל ימות השנה קשה היה למצוא מנין, וכעת בית־מדרש גדול בנוי לתלפיות בתוכה, מנין של אשכנזים, מנין של ציונים ועוד כשלושים מנינים אשר כל אחד לפי הרבי אשר המתפללים בשמו ידגולו.

עוד לפני שנתיים היה המצב של היהודים החומרי בטוב. אך בשנה האחרונה באו עניים רבים לגור מהכפרים ומהעיירות אשר מסביב, כי התקנאו באחיהם ורבתה ההתחרות, וגם אלו ואלו אין להם במה להתפרנס ובשנה זו קבלו „מעות חיטים" לערך שתי מאות וחמשים משפחות, מספר גדול מאד בערך הישוב הכללי פה. בכל זאת נוכל לאמר כי מצבם טוב הוא ממצב אחינו אשר בליטא. צאו וראו בין עניים בסוסנוביץ והנם רובם אנשים בריאים וחזקים אשר קשה למצוא כמו אלה גם בין ה„בעלי בתים" שבליטא הכחושים והרזים.

עפ"י מצבם המוסרי — כאשר אמרתי יתחלקו התושבים ל„אשכנזים" ול„חסידים". הנפקא מינה שביניהם שאלו לא יתפללו כלל ולא יחזיקו במנהגי ישראל, ואלה יתפללו הרבה ויעשו למו מנהגים שונים אין מספר. הצד השוה שבהם שאלו ואלו לא ידעו מעמם ומשפתם, אלו ואלו עמי הארצות, לכל הפחות רובם. אלו ואלו ישנאו את אחיהם הליטאים בכלל והגרים בתוכם בפרט. אך מפני שנזקקים להם יחנפו אותם בפניהם ויקללום מאחוריהם. בני החסידים ילמדו גם כעת בחדרים המעופשים והמלמדים מהמאה שעברה עם כל הזוהמא שבהם ישלטו בם. והנערים בני שלוש שנים יתחילו ללמוד אלפא־ביתא, ובמשך שלוש שנים ילמדו את הנקודות ותיכף אחרי כן יתחילו ללמוד גמרא. תנ"ך על הרוב לא ילמדום, ומעשה שהיה כי מ„שטיבל" אחד של רב אחד גרשו חסיד אחד מלהתפלל שם מפני שקרא את „עיט צבוע". הכל כמו שהיה וכמו שכתוב בספרים אשר אנחנו בני הדור החדש כבר לא נחפוץ להאמין בריאליותם, ובסוסנוביץ הכל חי וקיים.

בית־המדרש החדש בנוי זה שנים אחדות בעת אשר הישוב עוד קטן היה ושמונה עשר איש בנו אותו על חשבונם. להידור חיצוני לא שמו לב, ובנו כמו שבונים בית כפרי, העיקר שיעלה בזול, וכעת יתחרטו, כי לבד אשר קטן הוא כעת, עוד יקטן מראהו לעומת בתי התפילה של בני הדתות האחרות פה, וגם מקומו אשר בנוי עליו צר הוא. הודות להנהגה החדשה התחילו להביט על המשטר שלא ידברו בעת התפילה, שלא יתקוטטו בעת הקריאה וגם מנורות החשמל הנהיגו בה. וגם הכתלים ניקו מעט מהרפש והחול, אף כי שבארון הקודש עוד לא חלו ידים והוא מלא קורי עכביש. וכאשר שאלו את השמש מדוע לא יסירם, השיב, כי טרם שאל את הרב אם מותר לעשות זאת — לאמר להסיר האבק וכו' מהארון הקודש...

גם בית מועד לכל חי יש להם תחת אשר לפנים היו אנוסים להוביל בר־מינן לבנדין הסמוכה וגם ארון יפה הכינו למו ואת המתים יקברו בחינם. זה יוכלו ללמוד מהם הרבה אחינו אשר בליטא.

עתה אספר דבר הציונות. זה כשלוש שנים אשר היה המטיף „יהודי" שמה והוא הכין החבורה הראשונה מאז עוד המשורר ביאליק מורה שמה, והתחילו לאסוף שקלים ולמכור אקציות ותולדות. אח"כ כמעט לא נשמע מה ציונות. אך בשנה שעברה נתגדלה החבורה והנה כעת בת מאה איש ויותר, בהם חסידים, נאורים ומשכילים, ולא על השקלים לבד יחיו, כי גם בית־מקרא למו, וכעת עשו ת"ת.

מהמתעסקים בציונות ראוי להזכיר אנשים אחדים אשר המה העושים היותר חרוצים: אחד חסיד — ר' מנדלי איש אשר למד הרבה, אהב הספרות העברית, ובכל לבו ובכל מאודו נתון לציונות, וכאשר סיפרו לי נוסע הוא להרביים השוכנים שמה וידבר על לבם שיתנו ידיהם לציון. מה מאוד מלבב הטיפוס הזה. וכאשר ראו החסידים האחרים שהחסיד ר' מנדל שפירא הוא ציוני נלהב כזה נעשו גם המה ציונים.

השני הוא י. וו. צעיר משכיל ליטאי הוא ציוני מדיני ונתון בכל לבו לרעיון הזה. ואוי לו להאיש אשר יעיז לאמר בפניו דבר מה בגנות הציונות. הוא יתעסק הרבה בה והוא היה מהראשונים אשר יחדיו עם המשורר ביאליק הניח יסוד לציונות פה. הוא מתנגד ל„קולטורא" אשר אומרים להרכיב על ציונות, באמרו כי שמה נלמוד ונעשה וכעת מחויבים אנחנו אך ורק להיות ולהרבות חברים למען לבוא למטרתנו במהרה.

והשלישי — ד"ר אחד אשר יצק מים על ידי הרה"ג המנוח רבי שמואל מוהליבר. הוא מכף רגלו ועד קדקדו ציוני קולטורי. „תנו לנו יהודים אמיתים ואחרי כן נדאג לתכלית" יאמר. באין קולטורה עברית אין עם ישראל וכל עמלנו יעלה בתוהו. ושלושת האנשים האלו עובדים באמונה שלימה בעבודת ציון, וגם חברת „בנות ציון" יסדו

אשר ל"ט נשים בתוכה, ואם עוד מעטה עבודתן ביום הזה, אך נוכל לקוות כי ידיהם תעשינה חיל להבא. בפורים הכינו חג ויאספו יותר מארבע מאות רו"כ. מאלה נתנו לקופה הלאומית ושם אגודתן נכתב ב„ספר הזהב".

במשך שבתי שמה מאד התענגתי לראות כי לאספות הציוניות יבואו אנשים מכל מפלגות העם וגם הזקנים, דבר אשר לא הסכנתי לראות בפרוסיה, אשר שם אך הצעירים יבואו.

„המליץ" גליון 97, ח' אייר תרס"ב.

מנחם סמבורסקי

הכתבה הנ"ל שנתפרסמה ב„המליץ" מספרת לנו על עסקנותו הציונית של המשורר ביאליק בהיותו בן עשרים ותשע שנים. הכותב, מנחם סמבורסקי, פירסם ב„המליץ" כתבות מספר מהעיר קניגסברג הפרוסית, בעצמו היה עסקן ציוני חשוב מברלין, יליד ליטה. שמת לפני שנים מספר בתל־אביב. בנו הוא פרופיסור למדעי־הטבע באוניברסיטה העברית בירושלים. הכתבה מגלה לנו גם הרבה על מצבה של סוסנוביץ בעודה בחיתוליה, ומשום כך היא מענינת גם היום.

מכתבים מערי השדה

א.

סאָסנאָוויץ (פלך פיעטריקוב)

עירנו על גבול פרוסיה היא יושבת. היא נודעה במכרות פחמים ובבתי חרושת המעשה הנמצאים במספר רב סביבה, ואליה ינהרו אדם רב מארצות שונות לערוב מערבה ולעשות מקנה וקנין בפרי תוצאותיה. פה נפגשים אשכנזים צרפתים ואיטלקים, שיבואו הנה לעסוק במקצועות שונים. בעלי בתי החרושת המה כמעט כולם ילידי חוץ שבאו להשתקע פה, ובמשך זמן קצר הצליחו ועשו חיל. מספר מהם באו הנה בידים ריקניות ועתה נחשבו לאדירי ההון. שנאת עם לעם לא ניכרת פה בריש גלי, אף כי קרובים אנחנו לארץ פרוסיה שמשם תצא המפלצת הזאת, והפרוסים נראים פה על כל שעל וצעד וכמעט אוחזים בכל מקצועות המסחר.

בכלל לבשה העיר סוסנוביץ צורה אירופית ואנחנו לוקחים חבל בחיים המעשיים וטרודים הם בתנועת המסחר מבוקר ועד ערב.

ה"ה יערמולוביטש וברגמן בעלי בית הדפוס הגדול בעירנו השיגו רשיון להוציא מכתב־עת שבועי פולני ובקרוב יחל לצאת לאור.

מאחורי הפרגוד נשמע כי חברת בעלי בתי חרה"מ, בעלי הון, ובראשם ה. שעהן גמרו אומר לייסד בעירנו מסילת ברזל למרכבות החשמל שתעשינה דרכיהן לערים הקרובות בנדין ודומברובה.

„הצפירה" גליון 178 כ' אב תרנ"ז (1897).

מ"ז נייפלד

ב.

סוסנוביץ. עדת בני ישראל פה מתאבלת על מות אחד מבחיריה הזקן הנכבד ויקר הרוח הר' צבי גיטלר, אשר הצטיין כל ימיו באמונתו הטהורה ובהשכלתו הצרופה ובעמלו בצרכי הציבור. ביחוד הצטיין במפעלותיו לבקו"ח. תנצב"ה וינחם ה' את כל המתאבלים עליו.

„הצפירה" כה שבט תרנ"ז (1897).

ממ"ש

ג.

בנדין. במספר ערי ארצנו המצוינות בתנועת המסחר וחרושת המעשה הבאנה העיר בנדין והמושבות הקרובות אליה סוסנוביץ ודומברובה, מכרה הפחמים, התכת המתכיות, טויה ואריגה היו לרוח החיים גם באופני המסחר בעירנו וסביבותיה.

מספר הפועלים העוסקים בבתי המלאכה וההרושת עולה לרבבות. כמעט אין בית חרושת שלא ימציא עבודה לאיזה מאות איש, וישנם בתי חרושת המעסיקים אלפי פועלים כמו הוטה בנקובה ובתי החרושת של שעהן ודיטל.

רוב הפועלים הם ילידי ארצנו וישנם גם גרים הבאים לבקש עבודה מארצות גרמניה, צרפת וכו'.

לפי הספירה האחרונה נמצא בדומברובה 33.707 פולנים, 2924 אשכנזים, 2554 יהודים, 1318 צרפתים, 259 רוסים, 16 איטלקים, 6 תתרים, ס"ה 46.924 נפש.

אבל במדה שנשמח על הרחבת המסחר וחרושת המעשה בכלל, נתאבל על המחזה המוזר, כי במספר בני ישראל אך מעט מזעיר פועלים ורובם הגדול סוחרים וסרסורים החיים מן האויר.

בעלי בתי החרושת (וגם בני ברית בתוכם) אומרים, כי היהודי לא יצלח לעבודה ויגיע בשר ואינם מקבלים אותם כל עיקר, או בלי חפץ. לא נפלאת היא איפוא אם בין המחזרים על הפתחים נראה אנשים צעירים לימים אשר כוחם במתניהם לעבוד ולהשתכר... והם פושטים לחרפתנו ולבשתנו יד למתנת בשר ודם...

בשבוע שעבר נגמרה בחירת ראשי הקהל (דוזורס). נבחרו: משה הרמן, דוב שטאטלר ויוסף הרציגר.

„הצפירה" גליון 70, כ"ז ניסן תרנ"ו (1896).

מ. ז. נייפלד

ד.

סוסנוביצה. המסחר בעירנו נתקלקל מאד בעקב הבויקוט השורר פה בכל תקפו. לפני הבויקוט נתפרנסו פה היהודים

אך ורק מאת הפועלים העובדים בבתי החרושת הנמצאים פה למכביר. אך בשנה הזו מאז אשר החלו „נושאי הקולטורה" העתונים „איסקרא" ו„קורייר זגלמביה" להטיף לחרם על היהודים נפתחו פה יותר ממאה חנויות נוצריות, מלבד החנויות המשותפות שמייסדים הפועלים, והפדיון של החנויות היהודיות הולך ופוחת עד שאין להם עוד במה להתפרנס עם משפדותיהם וילדיהם הקוראים ללחם ואין.

בעקב סיבה זו נתגברה פה הנדידה, ונודדים לאשר עיניהם נושאות אותם. ביחוד גדולה הנדידה לגלווסטון שלשם נוסעות משפחות שלימות עם הון של 800—1000 רובל ולארץ־ישראל. לפני שבועות אחדים נסעה לארץ־ישראל חבורה שלימה של בחורים, ועוד חבורה אחת מכינה עצמה לנסוע לשם מיד אחר חג האסיף.

בשבוע שעבר נפתחה פה עוד חנות משותפת אחת שייסדו להם הפועלים העובדים בבית־החרושת הגדול של היהודי הגרמני הולדשינסקי. הפתיחה היתה נהדרה והתאספו יותר מאלף פועל, והכומר של בית החרושת נשא לפניהם נאום נלבב מענינא דיומא. והפועלים שמחים מאד שיש להם חנות משלהם. במקום זה עצובים החנוונים הנוצרים, מפני שעתה יקנו הפועלים בחנותם הם במחיר יותר זול.

„הצפירה"" ז' תשרי תרע"ד, גליון 218.

מאיר הזקן

תאריכים וזמנים היסטוריים:

א. קהילת סוסנוביץ:

1827 סוסנוביץ הכפר טרם הופיע ברשימת הכפרים.

1850 הקמת קו מסילת־ברזל זומבקוביץ—סוסנוביץ.

1857 הקמת בית־חרושת למסמרים, צנורות ומלט של הגרף רינרד; בית חרושת לנקוי פרפין, בית חרושת לצמר מיסודו של דיטל (גרמני מזכסן), ביח"ר לשמן, בית מבשל בירה, ביח"ר לחימיקלים, זפת, נייר וטחנת קיטור.

1859 ראשוני היהודים מצ:סטחוב בעיר כעמילים בתחנת המכס: הנריק רייכר ושמואל גינסברג, ובשנת 1862 נתוספו אדולף אופנהיימר, וילהלם ברגמן. המנין הראשון שנוסד נקרא „שניידר מנין".

1860—1890 הקמת קו מסילת־הברזל ורשה—וינה—ברסלוי דרך סוסנוביץ.

1860—1890 הכפר סוסנוביץ הפך למושב תעשיה ומסחר בבעלות יורשי קראמסטה, גרף רינרד ואחרים.

1886 102 יהודים בעיר בין 4267 תושבים.

1863 קורובסקי כפקד פלוגות המורדים הפולנים בזגלמביה בא ב־7 לפברואר לסוסנוביץ ונכנס בקרב עם חיל־המצב הרוסי וניצחם.

1864 הוקמה משרפת עצמות של למפריכט.

1863/4 בוטל האיסור על ישיבת יהודים בצילאדז, סלבקוב, שעווער, קוזיגלוב ועוד.

1874 מגפת החולירע בעיר והתעוררה בעית יסוד בית־עלמין יהודי עצמאי וניתוק מקהילת בנדין.

1880 120 יהודים בעיר, 1897 — 2.921 בין 9.848 תושבים.

1880 11 בתי חרושת בעיר ושווים עלה ל־747.000 רובל ותוצרתם עלה ל־1.387.420 רובל.

1886 36 בתי חרושת בעיר שהעסיקו 5051 פועלים ושווים 210.000 רובל ושווי תוצרתם 12.82.267 רובל.

1894 הוקם בית־הכנסת העירוני ונוסד בית־עלמין היהודי בסוסנוביץ.

1897 פנית ראשי הישוב לשלטון להשיג מעמד קהילה רשמית.

1897—99 ח"נ ביאליק המשורר הגדול מורה לעברית בסוסנוביץ וגר ברחוב טרגובה 11.

יסוד האגודה הראשונה הציונית בסוסנוביץ ע"י ביאליק.

„קרן אופנהיים" הקימה „בית נערות יהודי" בבנין מיוחד.

7/23.1898 אישור השלטון להקמת קהילה עצמאית ושחרורה מכל התחיבויות לקהילת בנדין. לקהילה צורפו היהודים בקטרינה, מילוביץ, ויגביזדוב, ניבקה, פוגון ושילצה.

1899 קהילת סוסנוביץ החלה רשמית בפעולתה. בועד המפקח הראשון: סטניסלב רייכר, ד"ר יעקב נויפלד, אדולף אופנהיים ואדם ברגמן (גזבר). מספר משלמי המסים הגיע ל־350 יהודים.

הקמת בית־עלמין יהודי בסוסנוביץ.

1900 נתמנה "רב כטעם" ומטיף דוד שטיינזאלץ עם משכורת שנתית של אלף רובל, והרב אברהם מאיר גיטלר ששימש רב ואב"ד בעיר עוד שנים רבות קודם לכך מילא תפקידים דתיים.

1900 מספר תושבי העיר 60.000, 200 בתים, 23 בתי חרושת גדולים, 200 חנויות, 2 תחנות רכבת (ורשה—וינה וסוסנוביץ—דמבלין—לובלין).

1902 23 יוני: סוסנוביץ קבלה מעמד עיר ואליה צורפו גזיכוב, שילצה, סטארה־סוסנוביץ, פוגון, אוסטרוגורקה, בלומנטל ושטח תחנת־הרכבת ורשה—וינה.

1905 כח סיון תרס"ה: נפטר בירושלים הנדבן והעסקן רבי עזריאל זליג הויזדורף ממיסלוביץ בן פ"ב שעלה לארץ תוך חיבה לציון. בניו המשיכו בפעולותיו ובעסקנותו.
1907 ישראל לוינהוף נתמנה מזכיר משרדי הקהילה היהודית ונשאר בה עד לחיסול הקהילה.
1912 הקמת בית־החולים בעיר ביזמת הד"ר אברהם פרלמן וחנוכתו במעמד חגיגי.
1914 כיבוש סוסנוביץ בידי הגרמנים בראשית מלחמת העולם הראשונה.
1918 העיר בפולין העצמאית.
1922 20 יולי נכנסו מסוסנוביץ דרך גשר שופיניץ לקאטוביץ הגדודים הראשונים של צבא פולין אחרי תוצאת הפלביסציט לטובת פולין, וכה חזר חלק משלזיה־עילית לחיק פולין.
1924 הבחירות הראשונות לועד הקהילה.
הוקם בית־המדרש בסוסנוביץ־הישנה ובית־כנסת ברח' פלוריאנסקה ובפוגון.
1926 הוקם בית־שחיטה לעופות.
1928 מת הד"ר אברהם פרלמן, מנהל ויוזם בית החולים היהודי בעיר (כ' תמוז תרפ"ח).
1929 מתה הינדה אנגלרד בת 72 אלמנת הנדבן הגדול והנודע ר' נחום אנגלרד מסטשמשיץ.
1929 חנוכת בית־המדרש בפוגון.
נבחר היהודי הראשון כחבר במועצת העיר — פרוקס מטעם ה„קולו" היהודי.
הד"ר ש. וינציהר — רופא ראשי בבית־החולים היהודי.
מת שופט־דשלום היהודי הרץ ליפשיץ.
נפטר בביה"ח היהודי בס. ר' אברהם דוד אוקשטיין הרבי מדמביץ בן 74.
הגמנסיון היהודי לנשים קבל זכיות ממלכתיות.
הרב מנחם־מנדל הגר נבחר לרב בסוסנוביץ.
בפוגון נפטר השו"ב ר' יעקב מאקובר גיסו של הרה"ג ר' ישכר־בער גרוברט הרב מבנדין.
1930 סיפוח מחוזי זגלמביה, בנדין, ביליץ וביריצה לשלזיה עילית.
נפטר הרב ר' איציקל גליקמן מסוסנוביץ (טו חשון תר"ץ).
1931 בקור המשורר הגדול ח"נ ביאליק בסוסנוביץ.
מת הצייר משה אפלבוים.
מת חיים המבורגר.
מת ישראל משה וינריב יו"ר ארגון הציונים.
מת ר' יוסף קורצטאג מחסידי אלכסנדר החשובים.
1932 פתיחת בזר א"י בעיר.
פתיחת מושב־זקנים.
יובל החמישים לאסיפת חובבי־ציון בקאטוביץ הקרובה.
1933 יהודי העיר מייסדים מושב „זגלמביה" של המעמד הבינוני. בישראל.
קונצרט של ולדיסלב שפילמן יליד העיר.

פילסודסקי מטפל בעלית אחד מיהודי סיסנוביץ ובהשגת סרטיפקט עליה בשבילו.
כ"ה אלול נפטר האדמו"ר הירושלמי רבי אלטר בידרמן.
מת הנריק קוויאטעק נשיא איגוד סוחרים ותעשינים ושופט מסחרי בעיר.
מת ר' יעקב לייב אברמצ'יק בן 71 חבר ועד הקהילה.

ב. קהילת בנדין:

א) כלליים:

1358 קזימירש הגדול העניק לעיר את החוק המגדבורגי וזכות־הקיום.
1364 הוקמו בעיר חומות־מבצר.
1434 ישיבות עם מו"מ להפסקת התנפלויות אנשי שלזיה על העיר וכריתת־שלום.
1464 זכות להחזקת מחסני מלח.
1540 בעיר 800 תושבים ומאה בתי מגורים.
1563 זכות לירידים עם בקורים של סוחרי חו"ל.
1589 בעיר נחתם הסכם בין פולין ואוסטריה לפיו הוכר זיגמונט השלישי כמלך פולין. והארכידוכס מכסימיליאן אחי הקיסר רודולף ויתר על כל תביעה לכתר פולין. במלחמת פולין — שוודיה סבלה העיר והוחרבה עד שהסיים החליט לשקמה מחדש כעיר ספר חשובה.
1673 בעיר נמנו 40 בתים ו־346 תושבים.
1683 יאן סוביסקי שהה בעיר בדרכו לוינה להגן עליה מפני התורכים.
1795—1808 העיר עם כל החבל כפופים לשלטון הפרוסי והשתייכה למחוז שוור.
1813 העיר השתייכה למחוז אולקוש.
1823 כעיר־ספר נאסר על יהודי פנים המדינה לשבת בה בלי רשיון מיוחד. איסור זה בוטל בשנת 1867.
1827 בעיר 256 בתים, 2254 תושבים.
1830—1 תושבי העיר לקחו חלק פעיל במרד פולין נגד רוסיה ובסביבות העיר היו קרבות עם הרוסים.
1858 קשר עם הרכבת זומבקוביץ—סוסנוביץ.
1867 העיר נכללה כעיר מחוז בפלך פיוטרקוב.
1880 מספר התושבים 6090 ובתים 365, מהם 140 בתי חומה.
1905 מרכז לסוציאליסטים פולנים ויהודים נגד שלטון רוסיה.
1916 הרחבת העיר ע"י צרוף הכפרים מלובונדז, גזיכוב, ברזוזוביצה.

ב) יהודיים:

במאה העשירית — בקורי סוחרים יהודים בעיר.
1226 ישוב משפחות יהודיות בודדות בשיבירז, צילדז, פיליצה.

1453 קזימירש הרביעי נתן כתב קיום ליהודי זגלמביה.
1584 בעל־בית יהודי ראשון בעיר (יוסק) וב־1585 בעל בית שני (יעקב), ומאז גדל מספרם.
1587 הרב נתן מיטליס ראש הישיבה בעיר אסף חמשים דוקטים ומסרם לשר המצודה כתרומת היהודים לחיזוק וביצור חומת העיר. הוא מת בן 105 ונקבר בבית־העלמין הישן.
1552 צו המלך זיגמונט השלישי לשמור על זכויות יהודי העיר.
1592 צו המלך זיגמונט השלישי לשמור על זכויות יהודים גם לנפטרי מיסלוביץ, שילצה, טיכאו, חורזוב, ביטום.
1685. אישור כתב־הקיום של הקהילה בידי המלך יאן סוביסקי השלישי.
1695 העיר מרכז מסחרי נודע ויהודיה עמדו בקשרי־מסחר עם שלזיה וגרמניה ומבקרים בירידי ליפציג וברסלוי.
1670 נוסדה חברה־קדישא שהחלה בניהול פנקס.
1660 נציג העיר בועד ארבע הארצות ישראל בן־שמואל (שמואלביץ).
1775 הרב מאיר אורבך רב העיר ונזכר בספר שו״ת „נודע ביהודה״.
1760 רבי משה רב העיר ואחריו בשנים 1784—1796 בנו רבי דוד.
1796—1826 רב העיר רבי משה המבורגר גיסו של רבי אלימלך הצדיק מליזנסק.
1765 לפי המפקד היו בעיר 446 יהודים, בהם 219 גברים ו־237 נשים.
1787 בעיר 250 יהודים בין 978 תושבים.
1794 בימי המרד של קושציושקו יהודי העיר בין אוהדי המרד, ו„רב אנונימי״ בשם ר׳ יעקב־נתן אסף כספים והטיף ליהודים להתגייס לצבא המורדים ובעצמו ריגל את העמדות הרוסיות לטובת המורדים.
1807—1835 רבי מנחם־נחום רוזאניס חי בעיר.
1785—1807 העיר בכיבוש פרוסיה שצורפה ל„שלזיה ה־חדשה״ והפרוסים הטילו גזירות על היהודים.
1807—1835 רבי מנחם־נחום רוזאניס רב בעיר.
ריך אוגוסט.
1812 יעקב שפוט מבנדין גבור בלגיונות הפולנים והצרפתים נפל בקרב ליד מוסקבה.
1814 לפי החלטת הקונגרס הוינאי עברה בנדין על כל פולין למלך רוסיה הצאר אלכסנדר הראשון.
1823—1862 איסור על יהודים זרים להשתקע בעיר כעיר־ספר והם התישבו בכפרים ועיירות מסונפים לקהילת בנדין, כמו שילצה, מונדזיוב, לאגישה, גזיכוב, שיבירש סטשמשיץ, סלבקוב ועוד.
1816 איסור על היהודים להחזיק בקרבת המכרות ובתי־יציקה בתי מזיגה ומסבאות.
1826 היתר ליהודים לעבוד במכרות ובתי־יציקה כשכירי־יום.

1863 פנחס שויצר מבנדין השתתף בלגיון המורדים הפולני.
1842—1846 רבי דובריש הרציגר רב בעיר.
1850 במקומו בא יורשו הרב חיים לנגפוס מקודם רב בשיראדז. נפטר 1864.
1832 מגפה בעיר ונוסדה החברה „נושאי המטה״.
1842 ביזמת הרב הרציגר נוסדה חברת „הכנסת כלה״.
1860 עם ביטול איסור ישיבת יהודים בתחומי הספר החל גידול האוכלוסיה היהודית בעיר.
1859 גמר בנין בית־המדרש החדש.
1866 רבי יצחק קימלמן נבחר כרב העיר. מת 1893.
1861—1863 חנוך שטרן מבנדין שיתף פעולה עם מורדי הפולנים והפיץ עלונים בלתי חוקיים ונידון לגולה באורנינבורג.
1863 פברואר — קרבות ליד העיר בין המורדים ומשמרות הספר הרוסיים. יחיאל צוקר מבנדין שלקח חלק בקרבות נאלץ להמלט לפריס.
1865 נוסד בית־ספר יהודי כללי בפיקוח הקהילה.
1893 יסוד החברה „מלביש ערומים״ לילדים עניים.
1859 נוסד בית־המדרש.
1895 לרב העיר נבחר רבי ישכר־בר גרויברט בעל ספר „דברי ישׂשכר״ (4 כרכים). נפטר 1913.12.13. אחריו נבחר בנו הרב יקותיאל זלמן גרויברט. בשנת 1920 עבר לאמריקה ושם נפטר ב־1942.
1898 נוסד ארגון „המזרחי״ בראשותו של רבי בריש פרגר.
1905 נוסד ארגון פועלי־ציון. הוקמו גם ארגון הס״ס (ציונים סוציאליסטים) וה„בונד״.
1914 בעיר 22.674 יהודים 48.7% מכל האוכלוסיה.
— ללגיון הפולני נצטרפו — אחרי פרוץ מלחמת העולם הראשונה — בקרבות אנשי בנדין הד״ר מתתיהו פרנקל, יצחק יונגרמן ושמואל שויצר. דוד מוניטה נפל בקרב ב־1916.
1916 על יסוד תקנון הקהילות של שלטונות הכיבוש הגרמני הוקם הארגון הקהילתי בעיר.
ה׳תקנ״ג נפטר רבי אורילה הצדיק שעליו מספרים אגדות עד היום.
1920 נבחר הרב חנוך־צבי לוין גיסו של הרבי מגור ונפטר בשנת 1935, ובמקומו ישב בנו רבי מנדל לוין שנספה בשואה.
1939 בנדין נכבשה בידי הנאצים הגרמנים שהרגו מיד ששים יהודים ושרפו את ביהכ״נ עם בתים ברחוב היהודים. עם חיסול יהדות פולין חוסל גם הישוב היהודי בבנדין.

ג. קהילת דומברובה־גורניצה

1796 שלטונות פרוסיה הכובשת גילו כאן מכרות־פחם והקימו מושבה תעשיתית בשם „רעדען״ על שם מנהל התחפורות.

1815 הוקמו עוד שני אזורים „הוטה בנקובה" ו„קסאבר" שעמדו בפיקוח הבנק הפולני.

1815—1817 היתה דומברובה הכפר כבר למרכז מחצבי חשוב בפולין הקונגרסאית.

1816 בדומברובה 3 רובעים לפועלים. ב־1823 היו בה כבר 54 בתי מגורים ובניני משרדים למפעלים.

1823 בדומברובה 97 תעשינים, 31 תנורים, 1 מכרת פחם, 1 מכרה גלמן, התפוקה 20,000 צנט אבץ, 100.000 פחם, 60.000 גלמן ושווי כל התוצרת עלה ל־660.000 זהוב.

1826—1842 נוסד מספר מפעלי תעשיה — בתי הרושת לברזל ואבץ (1827—1836).

1854 ב־1861 נפתחו מכרות־פחם חדשים וגדל גם הישוב ובשנת 1861 עלה ל־600 איש.

1878 9 מפעלי תעשיה שהעסיקו יותר מאלף פועלים, ומספר התושבים עלה ל־6000 נפש.

1863 פלוגות המורדים הפולנים תפסו פה עמדה איתנה בתמיכת הפקידים והפועלים והכינו גם ציוד ותותחים. בפברואר כבשו הפלוגות את דומברובה בפיקודו של תיאודור ציאשקובסקי. אחרי כמה שבועות נכבש כל האזור שוב בידי הצבא הרוסי.

1900 דומברובה אחד ממרכזי התעשיה של פולין.

1816 הוראה מהנהלת התחפורת בוורשה שאסרה על יהודים להחזיק באזור אכסניות ומסבאות ולקיים גישה למכרות.

1818 הוראה להפקת יהודים מעסקי המחצבים והמכרות, לא הוענקו להם רשיונות לחיפוש אוצרות באדמה ונאסר עליהם כל עיסוק בעניני תחפורת.

1824 בעקב מחסור בידי אדם הסכים שר העבודה להעסיק פועלים יהודים רק כשכירי־יום.

1828 נתקבלו היהודים הראשונים לעבודה במכרת „קסאוור" מבנדין.

1850 החל הישוב היהודי בדומברובה, ועם התפתחות התעשיה גדל גם מספר היהודים בעיר.

1897 500 יהודים בעיר ומסונפים לקהילת בנדין. עיקר עבודתם במסחר, תחבורה ופקידות.

1892 החוק הרוסי הגביל השתתפות היהודים בתעשית פחמים, ורק במאוחר החלו יחידי היהודים להשתתף בתעשית הפחם. עם ביטול חוק זה במלחמת העולם הראשונה נפתחה האפשרות ליהודים בענף כלכלי זה.

1864 משפחת רכניץ באה לדומברובה אחרי שנת 1864 ולקחה חלק פעיל בחיי היהודים, ניהלה עסק־תחפורה, ובניו הנריך ושמואל עסקו כבר במסחר פחם ועברו גם להכירת מכרה.

1908 יהודי דומברובה, זאגורזה, יוזפוב וזומבקוביצה פנו בתביעה לשר הפלך בפיוטרקוב להפרידם מקהילת בנדין ולהתיר להם לייסד קהילה עצמאית. השר דחה תביעתם, והם הגישו ערעור לסינט בפטרבורג. רק ב־1910.10.9 באה הסכמת השר לתביעתם לקהילה.

1911 1 לינואר נוסדה הקהילה בדומברובה ומיד נגשו לבחירת רב — הרב אלתר לוי מפאצאנוב שנבחר ברוב ובחירתו אושרה בידי שר הפלך. עם פטירתו מילא מקומו בנו הרב משה אהרן.

1921 מספר התושבים 39.860 מהם 4.304 יהודים (10.8%).

ד. קהילת מודזיוב:

1659 מרוביסקו — השם המקורי — נזכר בפעם ראשונה ב„ידיעות מיסלוביץ" שלפיהן נתקבלו סימון יאפצ'יק והדביג קאצ'קובנה ממרוביסקו ברוזנקראנץ־שטיפט, ואותו מקום נזכר גם בידיעות מ־19 לאוגוסט 1677 בשם „פיאסעק" (חולות).

1706 הכפר מודזיב (מקודם מרוביסקו) הפך לעיירה מודזיוב לפי כתב־קיום של המלך אוגוסט השלישי. כל הבתים השתייכו לגרף רינרד.

1750 בעל המסבאה במודזיוב היה אחד בשם ביק, ובשנות השמונים הופיע שם הבעל סייקוביץ.

1762 אושר יום־שוק במודזיוב ע"י המלך אוגוסט השלישי.

1777 הפרובסט המיסלוביצאי יוה. קריפאטי עשה הסכם עם יהודי מודזיוב (8 משפחות) לפיו התחייבו לשלם לו מס שנתי 20 זהובים פולנים.

1785 עם חלוקת פולין השלישית עד לשלום טילזיט ב־1807 השתייכה מודזיוב ל„שלזיה החדשה".

1810 מקום־מעבר חשוב למסחר ותנועה. נוצרים ויהודים מרבים להתישב במקום.

1803 פקידי פרוסיה הקימו במודזיוב את מחסני המלח המקומיים.

1807—1815 העיר השתייכה ל„נסיכות ורשה" ומאז — אחרי החלטת הקונגרס הוינאי — לפולין הקונגרסאית.

1812 חלק מצבא הכיבוש של נפוליון הגדול עבר דרך מודזיוב בדרכו למוסקבה, גם אחרי מפלתו שם חזר דרך מודזיוב. חיילי צרפת לנו בלילה בשוק העיר, ונפוליון עצמו לן אצל יהודי בנדזינסקי ליד הגשר שעל הפשמשה. האופה היהודי אפה לחם כל הלילה בשביל הצבא ונפוליון הודה על היחס הטוב לצבאו.

1818 הזכות מטעם המלך סטניסלב אוגוסט לימי־שוק בכל יום חמישי בעיר לבהמות ותבואה חודשה הפעם.

1820 לפי הודעה שהגיעה לעיריה מ־27 לפברואר 1819 נקבעו לעיר 9 שווקים לסחורות, בקר וסוסים.

1827 32 בתים 229 תושבים.

1842 פברואר. בקור שליח מנהל המחוז באולקוש במודזיוב לבדיקת המצב בישוב היהודי.

1846 יולי. הוגשה בקשה לרשות לאשר כרב הקהילה את ראובן בוכסמן.

1851 ראובן בוכסמן נתקבל לרב העיר, ואחרי שלא אושר ע"י שר הפלך עזב את העיר.

1860 55 בתים (בהם ארבעה מבנים) 433 תושבים, וביניהם 375 יהודים.

1862 שריפה בעיר. ב־1863 הוקמו שלושה בתים מאסיביים בצד הצפוני של השוק, אחד על חשבון הבעלים. לפני השריפה היו בעיר 37 בתים ו־409 תושבים, מהם 72 קתולים ו־418 יהודים. הבתים הישנים בשוק היו בניני־עץ.

1863 11 פברואר: המורדים הפולנים כבשו את מ. וערכו טכס חגיגי להקמת המינהל. יהודי המקום לא סבלו.

1863 יהודי העיר עזרו למורדים הפולנים. ויואכים מונדשיין נידון למאסר שלש שנים בעד הפצת עלוני הממשלה הפולנית הלאומית.

1866 בית־המכס הועלה ממחלקה שלישית לשניה ונתמנה לו מנהל, ומשמר צבא־גבול עם קצין בראש הושכן במקום.

1865 הוקם ועד־הקהילה מה״ה מ. שארף, מ. גולדפלד וי. שיינווכסלר ופנו לשלטונות בתביעה לאשרם כועד הקהילה, להתיר להם לקבל לרב את דוד בונם ברכנר ולהקים בית־עלמין.

1885 34 בתים 676 תושבים 106 מורג קרקע שהשתייכו לתושבים.

תרמ״ה: הרב יצחק טוביה פרידה (נולד תקצ״ו בזאלר־שין) נבחר לרב העיר.

ועד הקהילה תבע מהשלטונות ניתוק מקהילת בנדין ושר הפלך בפיוטרקוב הסכים להקמת ועד קהילת מודזיוב.

1923 מת (ש״ת תרפ״ד) ר׳ יואב איגרא גבאי ח״ק.

1928 (יח כסלו תרפ״ח) נפטר הרב יצחק טוביה פרידה בגיל 92. חתן הרב הזקן ר׳ יצחק קימלמן מבנדין.

1929 נפתח מגרש לספורט יהודי בשם „שמשון״.

1930 בדיינדובקה נפטר חסיד רדומסקאי ר׳ נטע זיידלר. מכניס אורחים ובעל בית־מדרש.

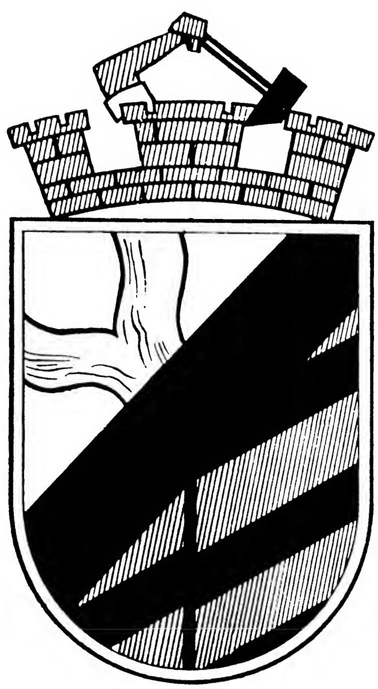
1931 יעקב־מאיר קסטנברג נבחר ליו״ר הקהילה בעיר.

1933 מת שאול מייטליס בן 76, שהיה עמיל המכס בבית־המכס אצל הרוסים בעיר.

„דער אילוסטרירטער אלמאנאך פון
יידישן זאגלעמביע"

רעדאגירט פון שמעון ראטנבערג הי"ד פון בענדין

סאסנאוויץ

דער הערב פון דער שטאָט

על ה„אילוסטרירטער אלמאנאך פון יידישן זאגלעמביע"

מבוא

האלמנך האמור היה ואיננו, כי הוא הושמד יחד עם עורכו בשואה הנאצית, שבאה כחתף על בית ישראל בפולין. ומשום כך מצאנו לנכון להביא בזה לשם הנצחת האלמנך ושם עורכו את המדור דלהלן הלקוח מתוך האלמנך המספר לנו את פרשת „סוסנוביץ" היהודיה. לשם הסברה נסתפק בזה ב„מבוא" הקצר הבא להציג לפנינו את פרשת האלמנך יעורכו.

עוד בשנת 1929 התחיל שמעון רוטנברג לכנס ולכתוב את קורות זגלמביה היהודית בכלל ושל עיר מולדתו בנדין בפרט. למעלה מעשר שנים חקר ודרש, חיפש וחיטט בארכיונים של המועצות העירוניות בערי זגלמביה, בספרי ההיסטוריונים הפולניים ובפנקסים הישנים של חברות־קדישות ואיגודים שונים שהיו מצויים ברחוב היהודי. הוא העביר בכור המיבחן את כל מה שנכתב ופורסם על זגלמביה וישוביה. עשר שנים השקיע בעבודת מחקר זו שהכילה כ־500 עמודים בצורה אלבומית. היה זה אלמנך רב הכמות והאיכות שהיה מודפס על נייר משובח בתבנית נאה, במתכונת ספר גדול רחב ההיקף. הוא הדפיס לכתחילה מן הספר שלושה טופסים לדוגמה שנמסרו לצרכי צנזורה ופיקוח ממשלתי שבלעדם קשה היה להדפיסם. וכאשר ניגש לאחרונה להוציא את הספר בדפוס פרצה לפתע מלחמת השואה האיומה ליהדות פולין, ויחד עם זגלמביה היהודית ניספה גם „אלמנך זגלמביה" ועורכו.

אכן קרה „נס" שמשלושת הטופסים לדוגמה שראו אור הדפוס נשאר הטופס שנמסר בשעתו לשלטון המחוזי בבנדין. אחרי סיום מלחמת השמד מצאו הפקידים הפולניים במשרד המחוז את הספר ובחשבם שזהו ספר יהודי דתי מסרוהו לועד היהודי של הפליטים שישבו בעיר. ומשם נתגלגל בנסיבות שונות דרך גלגולים שונים עד שנמצא „מפוזר ומפורד" באמריקה ובישראל. מ־500 העמודים שהכיל האלמנך ניצלו רק כמאה עמודים שנדפסו ב„פינקס בנדין" שהופיע בהוצאת ארגון יוצאי בנדין בישראל בשנת 1959 בתל־אביב (עמודים 10—107). חומר זה מוקדש ליהודי בנדין. אחרי זה נמצא באמריקה חלק שני מהאלמנך המכיל את קורות יהודי סוסנוביץ, וכאן מובעת תודה רבה לאנשי זגלמביה אשר באמריקה שעשו מאמצים רבים לגאול בקניה את עשרות הדפים הללו ולהעבירם אלינו. אין אנו בטוחים שהמדור על סוסנוביץ שהגיע לידינו הוא שלם. מסתבר, שרובו של האלמנך שבו דובר גם על יתר ישובי היהודים בזגלמביה, כמו בדומברובה, מודזיוב, צילאדז והישובים הסמוכים, אבד, בלי לדעת גם את תוכן הענינים המלא שבספר. אנו מביאים איפוא בזה את החומר על סוסנוביץ יחד עם הצילומים, כמו שהוא, ללא כל שינויים, המקפל בתוכו אמת רוטטת ובא למלא חוסר גדול בספרות הקהילות.

עלי לציין, כי במדור זה לא גילה לנו רוטנברג כל חדש. כל החומר נכלל בחלק העברי של הספר דידן, ורק בעקב היות המדור כתוב כולו באידית, וגם לפי דרישת יוצאי זגלמביה אשר באמריקה הסכמנו להביאו כאן באידית, לתועלת דוברי ומביני אידית. השארנו את האורטוגרפיה היהודית שלפני המלחמה על אף השינויים שחלו מאז בשפת האידית. תוך הכרה עמוקה לשמעון רוטנברג על שקדנותו ומסירותו באיסוף החומר אנו מגישים בזה לקוראים את המדור סוסנוביץ בחרדת קודש כיאות לחלוץ המחקר וכקדוש שכל הגיגו היה נתון למפעל חייו ה„אלמנך".

העורך

I

געאגראפיש־געשיכטלעכער טייל

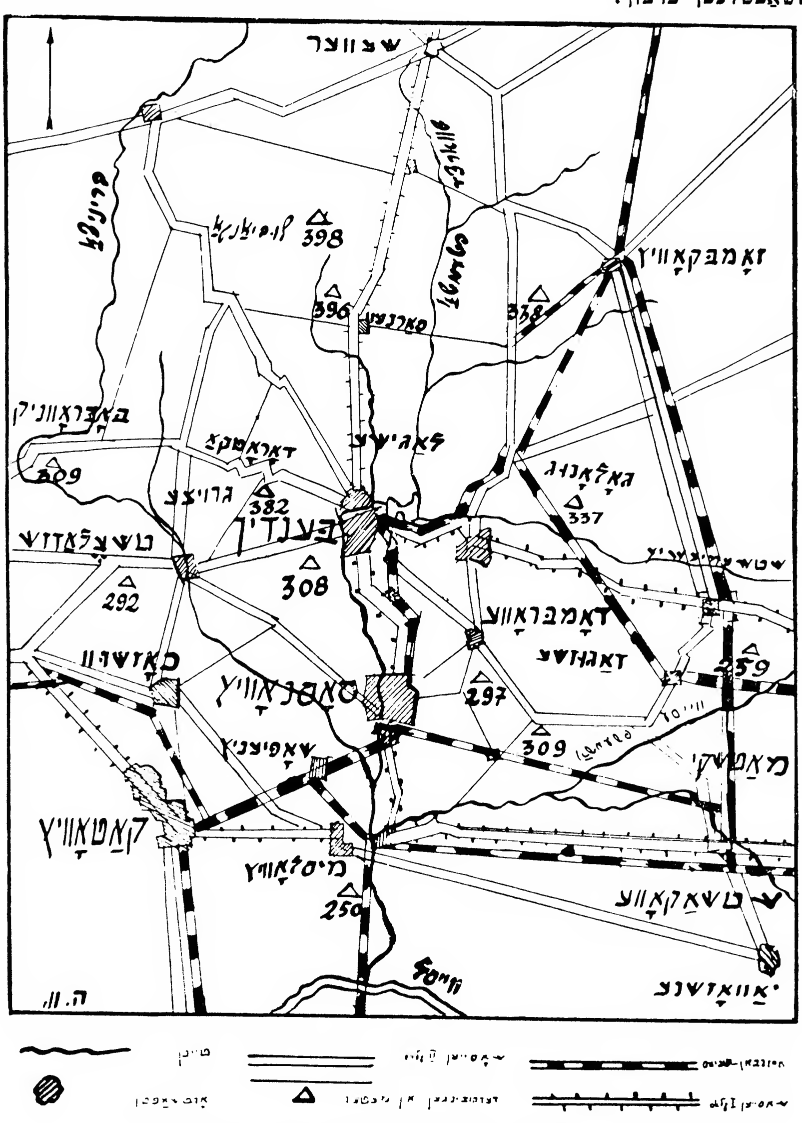
ה. ווייזענפרוינד

געאגראפישע שקיצן פון זאגלעמביע

1. די געאָגראַפישע לאַגע

ס'איז באַקאַנט, דאָס יעדע מלוכה טיילט געוויינלעך איין איר טעריטאָריע אויף קלענערע לאַנד־שטחים — צוממערסטן צוליב אַדמיניסטראַטיווע צוועקן און אָפּטמאָל בכדי צו שאַפן איינהייטלעכע רעגיאָנען מיט זייער עטנאָגראַפישן, לאַנד־שאַפטלעכן אָדער ווירטשאַפטלעכן פּרצוף.

די פּוילישע רעפּובליק האָט אין די ערשטע יאָרן פון איר אַנטשטייונג איינגעטיילט דאָס לאַנד אין 16 וואָיעוואָדשאַפטן, און ווייל פון די 3 אַזוי גערופענע „זאַבאָרצעס" (רוסלאַנד, עסטרייך, דייטשלאַנד) זענען איבערגענומען געוואָרן פאַר־שידענע קאַדעקסן און אַדמיניסטראַטיווע־איינריכטונגען, ווי

סכעמאַטישער אָריענטירונג־שקיץ פון זאַגלעמביע

אויך גאַנץ אַנדערע קולטורעלע איינשטעלונגען — האָט אַזויאַרום נישט געקאָנט אומעטום איינגעהאַלטן ווערן דער איינהייטלעכער רעגיאָנאַלער כאַראַקטער פון די וואָיעוואָד־שאַפטן. ס'איז דעמאָלט געזאָגט געוואָרן, אַז כדי צו דערפירן צו אַזאַ איינהייטלעכקייט מוז דויערן אַ געוויסע צייט ביז וואַנען ס'וועלן אין גאַנצן לאַנד איינגעפירט ווערן אייגענע פוילישע קאָדעקסן און ביז די פאַרשידענע אָפּגעזונדערטע עטנישע גרופּן וועלן זיך, אין יעדער הינזיכט, צוזאַמענבינדן און צונויפלעבן.

צו זאַגלעמביע, וואָס ליגט אין סאַמע דרום־מערב־ווינקל פון דער קיעלצער וואָיעוואָדשאַפט און פאַרנעמט אַ שטח פון 2000 קוואַדראַט־קילאָמעטער געהערט דער גאַנצער בענדינער פּאָוויאַט, ווי אויך טיילן פון זאַוויערטשער און אָלקושער פּאָוויאַט.

פון מערב גרענעצט זיך זאַגלעמביע מיט דער שלעזישער וואָיעוואָדשאַפט און פון דרום מיט דער קראָקעווער וואָיעוואָדשאַפט.

פאַר דער וועלט־מלחמה האָבן זיך הינטער סאָסנאָוויץ, ביים שטעטל מ א נ ד ז ש ע ו ו (רוסלאַנד), ביי מיסלאָוויץ (דייטשלאַנד) און יענזאָר (עסטרייך) צוזאַמענגעטראָפן 3 גרענעצן, די אַזוי גערופענע „דריי קייזער עקע". היינט קומען זיך דאָ צוזאַמען די קראָקעווער, שלעזישע און קיעלצער וואָיעוואָדשאַפטן.

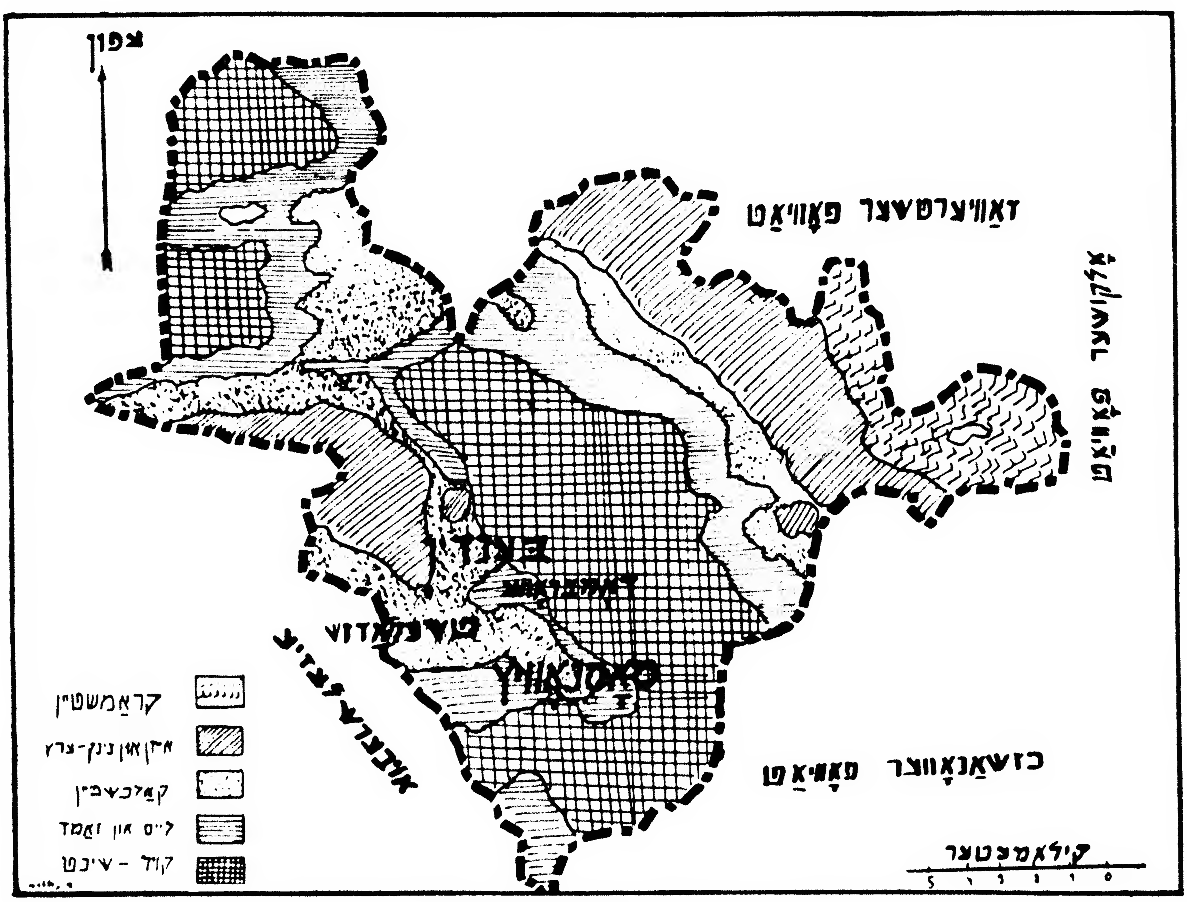
די מאַטעמאַטיש־געאָגראַפישע לאַגע איז, פון $50^0\ 15^1$ ביז $50^0\ 30^1$ צפון־געאָגראַפישע ברייט און פון 19^0 ביז $19^0\ 35^1$ מזרח־געאָגראַפישע לענג. די זון־צייט אונטערשיידט זיך פון דער לאַנדאָנער זון־צייט מיט 76 מינוט, ד"ה, אַז אין לאָנדאָן גייט אויף די זון מיט 76 מינוט שפּעטער ווי אין זאַגלעמביע.

ס'איז כדאי צו באַמערקן, אַז ס'הערשט אַ טענדענץ, דאָס זאַגלעמביע זאָל איינגעגלידערט ווערן אין דער שלעזישער וואָיעוואָדשאַפט, וועלכע זאָל אַרומנעמען דאָס גאַנצע פוילישע קוילן־געביט.

2. די לאַנדשאַפט

דער פריער רעפּראָדוצירטער שקיץ, וועט אונז אַביסל בייהילפיק זיין אין דער אָריענטאַציע פון זאַגלעמביע.

קיין זאַגלעמביע פירן 3 הויפּט־שליאַכן: פון קראָקע, טשענסטאָכאָוו און אָלקוש. פון וועלכער ס'איז ריכטונג מ'קומט דאָ אַהער און וואָס מער מען דערנענטערט זיך צו זאַגלעמביע, באַמערקט מען, אַז די לאַנדשאַפט טראָגט דאָ אַ גאַנץ אַנדערן

געאָלאָגישער שקיץ פון זאַגלעמביע

כאַראַקטער ווי אין די געגנטן פון די אויבן דערמאָנטע שטעט, וואָס אַמאָל מער פאַבריק־קוימענס, וואָס אַמאָל מער רויך און שטויב. כאַראַקטעריסטיש פאַר דעם גאַנצן קוילן־זאַגלעמביע זענען די אַזוי גערופענע „האַלדעס" (אָנגעשאָטענע בערג מיט אָפּפאַל פון די אַמאָליקע און היינט עקזיסטירנדיקע גיסערייען), גרויסע שטחים צעהאַקטע און צעגראָבענע ערד, אַסך געלע (פון זאַמד) און ווייסע (פון קאַלכשטיינער) פלעקן, ריזיקע אינדוסטריע־קאָמפּלעקסן און אַרבעטער־הייזער ווי קאַזאַרמעס, די שטעט מיט דער אומגעגנט כמעט ווי צוזאַמענגעוואַקסן, די לופט פאַרראַיכערט און דער הימל פאַרוואָלקנט. דער וואָס איז געוווינט צו גרינע וועלדער, לאָנקעס און פעלדער, וועט זיי דאָ נאָר באַגעגענען ווי אַריינגעשטיפּטע, קליינע אינזלען.

מיר וואָלטן אָבער געבליבן אומגערעכט, ווען מיר וואָלטן נישט אָנגעוויזן אויף גאָר שיינע לאַנדשאַפטלעכע ערטער.

אין די פּעריפעריעס פון זאַגלעמביע זענען פאַראַן עטלעכע אינטערעסאַנטע אַלטע שטעטלעך און געגנטן, ווי: אָלקוש, טלאַווקווו, אָקראַדזשינווו, די אַזוי גערופענע „פּוילישע סאַהאַראַ" („פּוסטיניאַ בלענדאָווסקאַ") הינטער אָלקוש, וואָס פאַרנעמט אַ שטח פון 30 קוו. ק״מ, א״אנד. אויך אין סאַמע האַרץ פון זאַגלעמביע קאָן מען אָנטרעפן אויף גאָר אינטערעסאַנטע ווינקלען. אַזוי למשל האָט בענדין דעם שלאָס־באַרג („גוראַ זאַמקאָוואַ") מיט די חורבות פון אַלטן שלאָס, די מאַלאָבאָנדזער „בערג" און די לאָנקעס אַרום דעם טייך שוואַרצע פּשעמשע. דאָמבראָווע פאַרמאָגט אַ שטיקל וואַלד, די „זשעלאָנע" מיט אַ באָד־באַסיין. די שטאַרק פאַרבויטע שטאָט סאָסנאָוויץ האָט דעם שיעלצער פּאַרק, דאָס „סאָסנאָווינצער וועלדל" און די ווייסע פּשעמשע ביי ניוווקע־יענזאָר. די אַלטע שטאָט טשעלאַדזש באַזיצט אַ שיינעם פּאַרק און הייזער, וואָס שטאַמען פון אַלטע צייטן. גרויצע ווידער האָט די „דאָראָטקאַ" וועלכע געפינט זיך אויפן העכסטן פּונקט אין בענדינער פּאָוויאַט (382 מעטער איבערן ים־שפּיגל). מ׳קאָן נאָך צורעכענען אייניקע ערטער פון לאָקאַלער באַדייטונג, ווי: גאָלאָנוג, מאַטשקי (פּריער גראַניצאַ), זאָמבקאָוויץ א״אנד.

3. געאָלאָגישע אייגנשאַפטן

בכדי צו האָבן אַ געאָלאָגישן איבערבליק פון זאַגלעמביע, איז ווערט צו מאַכן אַן עקסקורסיע קיין דאָמבראָווע־גורניטשע, וואָס איז די וויג פון דער זאַגלעמביער קוילן־אינדוסטריע. דאָ געפינט זיך — ביי דער באַרגבוי מיטל־שול — אַ זייער אינטערעסאַנטער געאָלאָגישער־מוזיי.

דער שפּעטער פונם דאָזיקן מוזיי, פּראָפ. ד״ר פּיוואָוואַר, האָט אָנגעהויבן זיינע מינעראַלאָגישע־זאַמלונגען, ספּעציעל פון די זאַגלעמביער קאַנטן, נאָך אין יאָר 1910. היינט צו טאָג פאַרנעמט דער מוזיי עטלעכע זאַלן און לאַבאָראַטאָריעס.

אויך אין נאָענטן קאַטאָוויץ (אויבערשלעזיע) איז פאַראַן, ביי די דאָרטיקע טעכנישע לערנאַנשטאַלטן, אַ גרויסער געאָלאָגישער־מוזיי, וועלכער איז אפשר רייכער אין עקספּאָנאַטן אָבער דאָרט באַמערקט מען נישט אַזאַ מין איבערגעבנקייט און פּיעטעט ווי אין דאָמבראָווע. דאָ באַקומט מען דעם איינדרוק, אַז יעדעס שטיינדל לעבט און האָט צו דערציילן סודות פון זיין אונטערערדישער פאַרגאַנגענהייט. דער געאָלאָג איז טאַקע בכוח אונז כמעט גענוי צו זאָגן ווו די מינעראַלן ליגן, ווי לאַנג, טיף און ברייט זיי ליגן. ער שטעלט צוזאַמען געאָלאָגישע מאַפּעס און פּראָפילן (ערד־דורכשניטן), אַדאַנק וועלכע ס׳קאָנען פּלאַנמעסיק און ראַציאָנעל עקספּלאָאַטירט ווערן די אונטערערדישע נאַטור־אוצרות.

די געזאַמלטע מינעראַל־עקספּאָנאַטן פון אַלע ווינקלען און ערד־טיפענישן אין זאַגלעמביע, פאַרשידענע קוילן־אָפּדרוקן, כאַראַקטעריסטישע שטיקער קוילן און סתם שטיינער, דאָס זענען די „דאָקומענטן", לויט וועלכע דער געאָלאָג קאָן אונז דערציילן וועגן די „ימי בראשית" פון אונזער זאַגלעמביע.

מיר דערוויסן זיך, אַז דאָס גאַנצע קוילן־זאַגלעמביע, איז שוין אַ זקן אין די צענדליקער מיליאָנען יאָרן. פון די געאָלאָגישע תקופות, וואָס זאַגלעמביע איז אַדורכגעגאַנגען דערוויסן מיר זיך, אַז פאַר מיליאָנען יאָרן האָבן דאָ געהערשט טראָפּיקאַלע היצן. פון יענע צייטן טאַקע שטאַמען די היינטיקע קוילן־שיכטן. ווייטער ווערן מיר געוווירן, אַז שפּעטער איז זאַגלעמביע פאַרגאָסן געוואָרן און איז במשך פון מיליאָנען יאָרן געווען אַ ים־אָפּגרונט, און פון יענע צייטן שטאַמען די קאַלך־פעלזן. דערנאָך, ווען די וואַסערן פון ים זענען אָפּגעטרעטן און ס׳האָט זיך ווידער אָנגעהויבן צו אַנטוויקלען אַ פלאַנצן און חיות־וועגעטאַציע, זענען איינגעטרעטן פּאָלאַרקעלטן און דער באָדן איז באַדעקט געוואָרן מיט אַן אייזשיכט פון עטלעכע הונדערט מעטער די דיק. דער ריזיקער אייז־באַרג, וועלכער האָט זיך צוויי מאָל גערוקט איבער זאַגלעמביע פון צפון צו דרום, האָט נישט בלויז געווירקט אויף דער פאָרמירונג פון באָדן, נאָר האָט אויך איבערגעלאָזט גאַנצע מאַסן זאַמד, ליים און שטיין־אָפּברוכן

אין דער איצטיקער צייט (וואָס ווערט אין דער געאָלאָגיע באַצייכנט אַלס „אַלוויום עפּאָכע"), ווען דער אייז־באַרג איז שוין לאַנג פאַרשוווּנדן און דער קלימאַט האָט זיך געענדערט אויף אַ טרוקענערן און וואַרעמערן, האָט ווידער אויפגעלעבט און זיך פאַרברייטערט די היינטיקע־פלאַנצן־ און חיות־וועלט. די זון, דער ווינט און די וואַסערן פירן ווייטער זייער אַרבעט, ד״ה מאַנכע ערד־שטחים ווערן פאַרשיט און פון מאַנכע ווערט די ערד אַוועק־געריסן, אַזוי, אַז עס קומט פאָר אין דער נאַטור אַן אומאויפהערלעכער עוואָלוציע־פּראָצעס.

לויט אַ שקיץ פון דער געאָלאָגישער מאַפּע פון צפון־מזרחדיקן פּוילישן קוילן־געביט זעט מען, אַז די פּוילישע קוילן־שיכטן פאַרנעמען אַ שטח פון דער דייטשער גרענעץ אויף מערב, ביז הינטער אָלקוש און כזשאַנווו אויף מזרח. דער

גאַנצער קוילן־געביט פאַרנעמט אַן ערך פון 3400 קוו. ק"מ, דערפון פאַלט אויס אויף זאַגלעמביע אַרום 2000 קוו. ק"מ. די געאָלאָגישע פּראָפילן ווייזן אונז ווידער ווי טיף די קוילן־שיכטן ליגן, לויט די דאָזיקע פּראָפילן געפינט זיך דער נידריקסטער קוילן־שיכט כמעט 1000 מעטער טיף. די טיפסטע שיכטן געפינען זיך נישט אין זאַגלעמביע, נאָר אין אויבער־שלעזיע. ביי אונז ווערן די 3 הויפּטשיכטן אָנגערופן: „אויבער רעדען", „רעדען" און „הינטער־רעדען" (לויטן נאָמען פון גרובן־דירעקטאָר רעדען). דעם גרעבסטן קוילן־שיכט פון 18 מעטער דיק, טרעפט מען אויף דעם קוילנגרובן „פּאַריז", ווו דער אָנהויב שטעקט אַרויס ביי דער אַזוי גערופענער „אַדקריווקע"[1]) אַדער „וויכאַדניע" און איז נור צוגעדעקט מיט אַ פּאָר מעטער ערד. אַזעלכע „אַדקריווקעס" קאָן מען טרעפן אין זאַגלעמביע עטלעכע. די „אַדקריווקע" פונם קוילנ־גרובן „פּאַריז" איז איינע פון די אינטערעסאַנטסטע, נישט נור אין פּוילן, נאָר אויך אין גאַנץ אייראָפּע.

דאַ באַקענט מען זיך מיט די ערשטע מעטאָדעס פון דער קוילן עקספּלאָאַטאַציע. די קוילן־שיכטן זענען דאַ געלעגן, אַדער כמעט אין דרויסן, אַדער צוגעדעקט מיט אַ דינער ערד־שיכט. מען האָט נור באַדאַרפט אַראָפּנעמען די אויבער־שטע ערד־שיכט (ליים אַדער זאַמד), כדי צו קאָנען האַקן די קוילן, אויף אַזאַ אופן ווי מען טוט עס אין אַ שטיינברוך.

שפּעטער האָט מען אָנגעהויבן צו עקספּלאָאַטירן די קוילן לויט דער אַזוי גערופענער „שיביקאָוועד"־מעטאָדע. כדי צו האָבן אַ באַגריף וועגן דעם דאָזיקן מין עקספּלאָאַטאַציע, איז גענוג צו מאַכן אַ באַזוך אויף די וואָרפּיעס, וואָס ליגן צווישן בענדין און דאָמבראָווע. דאָרט געפינט זיך די באַקאַנטע „ביעדאַ שיבעס". דאַ האָט מען די מעגלעכקייט צו זען ווי דער „אונטערנעמער" (געוויינלעך אַן אַרבעטלאָזער קוילנ־גרעבער אַדער אַ פּויער, וואָס האָט פאַרמאָגט אַ שטיקל פעלד) גראָבט קודם אַ געוויינלעכן ברונעם. אַסך מאָל קומט אים אויס אַדורכצוהאַקן שטיין־פּעלזן און ביי אַ 20—30 מעטער טיף דערגרייכט ער שוין צו דעם ערשטן קוילן־שיכט. דערנאָך גראָבט ער זיך אונטער ווי אַ קרעט (מויל־וואָרף) אין דער לענג און ברייט. די קוילן ווערן אַרויסגעצויגן ווי וואַסער פון אַ ברונעם מיט דער הילף פון אַ קאַרבע און אַ קאַסטן, אין אַזאַ מין „קאָפּאַלניע", וואָס איז „פּאַרזיכערט" מיט די פּרימיטיוווסטע מיטלען, קומען כמעט יעדעס יאָר פּאָר אומ־גליקלעכע צופאַלן און דעריבער איז די דאָזיקע עקספּלאָאַ־טאַציע פאַרבאָטן, אָבער טראָצדעם איז זי זייער שווער צו באַקעמפן, אין שכנות פון די „ביעדאַ שיבעס", זענען אוועק־געשטעלט געוואָרן ליימענע הייזלעך, ווו ס'וווינען די אָרעמע קוילנגרעבער. נישט ווייט קאָן מען זען די ריכטיקע קוילנ־גרובנס מיט די הויכע אַרויפצי־טורעמס און ריזיקע קאָמפּ־לעקסן פון פאַרשידענע האַלעס און געביידעס. אין דער אומגעגענט שטייען גרויסע — צו קאַזאַרמעס ענלעכע — אַרבעטער הייזער, ווו ס'וווינען די קוילנגרעבער, שטיגאַרן און די פאַרשידענע אַרבעטער, וועלכע זענען באַשעפטיקט אין די קוילנגרובנס.

אין זאַגלעמביע קאָן מען אָנציילן איבער 20 גרויסע קוילנגרובנס, וועלכע פּראָדוצירן אַן ערך פון 20% פון דער גאַנצער פּוילישער קוילן־פּראָדוקציע.

דער רעפּראָדוצירטער שקיץ פון דער זאַגלעמביער געאָלאָ־גישער מאַפּע ווייזט אונז ווייטער, אַז אַרום דעם קוילן־אוצר, וואָס ווערט אָנגערופן „קאַרבאָן־סיסטעם", ליגן פאַרשידענע מינים קאַלכ־שטיין־פּעלזן, וועלכע שטאַמען פון דער שפּעטער־דיקער תקופה און ווערן אין דער געאָלאָגיע אָנגערופן „טריאַס־סיסטעם".

דער „טריאַס" פאַרמאָגט אין זיך אייזן־ערץ, צינק־ און בליי־ערץ. דאָ געפינען זיך אויך אוצרות פון ליים־מאַסן און שיטזאַמד, אַדאַנק וועלכע ס'קאָן זיך אַנטוויקלען די צעראַמיק־אינדוסטריע. זאַגלעמביע האָט אַלזאָ איר אייגן בוי־מאַטעריאַל פאַר פונדאַמענטן און וועג־בוי, אייגענע ציגל־ און צעמענט־פאַבריקן, שטיין־ברעכערייען, קאַלך־אויוונס, ווי אויך אַ גרויסע קלינקעריי, ווו ס'ווערט פּראָדוצירט אַ ספּעציעלער סאָרט גאָר האַרטע ציגל צו פּלאַסטערן וועגן און גאַסן.

דעריבער טרעפט מען נאָך אין זאַגלעמביע אָרטשאַפטן ווו כמעט אַלע בנינים זענען געבויט פון קאַלכשטיינער. אַזוי צב"ש איז דער בענדינער שלאָס און זיינע מויערן געבויט געוואָרן פון אָרטיקן קאַלכשטיין.

נאָך דעם „טריאַס־סיסטעם" — אויפן עג שוואַרץ־זאַווי־ערטשע ליגט דער „יוראַ־סיסטעם", וואָס איז רייך אין אייזן און שאַמאָט־ליים.

מיר האָבן זיך געמוזט אַביסל לענגער אָפּשטעלן ביי דער געאָלאָגיע פון זאַגלעמביע, ווייל די גאַנצע עקזיסטענץ פונם דאָזיקן ראַיאָן איז אָפּהענגיק פון די מינעראַל־אוצרות, אַדאַנק וועלכע ס'האָט זיך אָנגעהויבן און ס'אַנטוויקלט זיך כסדר דאָס גאַנצע ווירטשאַפטלעכע לעבן אין אונזער געגנט.

4. די טאָפּאָגראַפיע

וויל מען האָבן אַ גענויען איבערבליק וועגן דער פאָרמירונג פון דער אויבערפלאַך אין זאַגלעמביע, דאַרף מען זיך באַנוצן מיט אַ ספּעציעלער טאָפּאָגראַפישער מאַפּע פון דער דאָזיקער געגנט.

פון געאָגראַפישן שטאַנדפּונקט, ליגט זאַגלעמביע אויפן שלעזישן הויכלאַנד, וועלכעס איז — לויט מאַנכע געאָגראַפן — אַ טייל פונם גאַנצן קליינפּוילישן הויכלאַנד. דעם העכסטן פונקט (398 מעטער איבערן ים־שפּיגל) באַגעגנט מען אויף דער לוביאַנקאַ, צווישן די דערפער טוואַרדאָוויץ און מישקאָוויץ. דעם צווייטן הויכן פונקט (382 מ. איבערן ים־שפּיגל)

1) „אַדקריווקאַ" הייסט אויף פּויליש „אויפדעקונג" און מיינט אַ פּלאַץ, ווו די קוילן ליגן אין גאַנצן אַדער כמעט אויף דער אויבער־פלאַך פון באָדן.

געפינט מען אויף דער דאָראָטקאַ אין גרויִצע. טראָצדעם, וואָס די לוביאַנקאַ איז העכער ווי די דאָראָטקאַ, דאָמינירט דאָך די לעצטע, צוליב איר שפּיציקייט, איבער גאַנץ זאַג־לעמביע. אין אַ העלן טאָג זעט מען פון דער דאָראָטקאַ, נישט בלויז גאַנץ זאַגלעמביע, נאָר אויך די ווייטסטע פּעריפעריעס. אַזוי זעט מען פון דער צפון זייט ביז שעווער, פון דרום — אויבערשלעזיע און אפילו די קאַנטורן פון די בעסקידן־בערג, פון מזרח — די געגנט אַרום אָלקוש און באַזונדערס די „בלענדאָווער מדבר״, פון מערב זעט מען די פאַבריק־קוימענס פון פּוילישן און אפילו פון דייטשן אויבער־שלעזיע (בויטענער געגנט).

אַחוץ די צוויי אויבן דערמאָנטע „בערג״ זענען פאַרן שלעזישן הויכלאַנד כאַראַקטעריסטיש נאָך אייניקע כמעט שפּיציקע בערגלעך. צום נידריקסטן פון ים־שפּיגל ליגט דאָס אַלטע שטעטל מאַנדזשעוו (הינטער סאָסנאָוויץ), וווּ די 3 זאַגלעמביער טייכן (די שוואַרצע און ווייסע פּשעמשע און די בריניצע) קומען זיך צונויף. אין די געגנט ברייטע פּשעמשע טאָלן אַרום די דערמאָנטע טייכן זענען אַנטשטאַנען און האָבן זיך אַנטוויקלט די זאַגלעמביער שטעט.

5. די אַקערערד

די אַקערערד אין זאַגלעמביע איז זאַמדיק אָדער קאַלעכ־דיק, און כדי זי צו מאַכן פּרוכטבאַר פאָדערט זיך אַסך מי און אינוועסטיציעס. דער פּויער, וואָס האָט דאָ אין די צייטן פון דער אינדוסטריעלער אַנטוויקלונג געפונען אַ לייכטערן און העכערן פאַרדינסט אין די קוילנגרובנס, גיסערייען און אין אַנדערע אינדוסטריע־צווייגן, האָט זיך אויפגעהערט צו אינטערעסירן מיט דער ערד־אַרבעט, וועלכע ער האָט פאַרלאָזט אָדער פאַרנאַכלעסיקט. צוליב דער דאָזיקער סיבה טרעפט מען דאָ גאַנץ קליינע און שלעכט באַאַרבעטע שטיקלעך פעלד, וועלכע דינען מייסטנס ווי אַ זייטיקער הכנסה־קוואַל פאַר די אינדוסטריע־אַרבעטער. ס׳זענען אָבער אויך פאַראַן אייניקע גרויסווירטשאַפטן (פּאַלוואַרקן, הייף) ווו ס׳ווערט שוין בעסער געבאַלעבאַטעוועט, די לעצטע זענען דאָס אייגנטום פון די קוילנגרובן־באַזיצער.

אויף די קליינע ערד־שטחים ווערט מייסטנס געזעצט קאַרטאָפל און קרויט, אָדער געזייט קאָרן און האָבער. אין די פאָלוואַרקן ווערט באַאַרבעט גערשטן, קאָניטשינע און פאַרשידענע ריבן.

אין די לעצטע יאָרן לאָזט זיך באַמערקן, אַז ס׳ווערט געלייגט גרויס אַכט אויף די גערטנער־קולטור. ס׳איז זעלבסט־פאַרשטענדלעך, אַז אין אַזאַ גרויסן אינדוסטריע־צענטער ווי זאַגלעמביע, ווערט זיך די באַאַרבעטונג פון גרינוואַרג און פרוכטן גוט אָפּצאָלן.

6. דער קלימאַט

דער קלימאַט פון אַ געוויסער טעריטאָריע איז אָפּהענגיק פון דער געאָגראַפישער ברייט, פון דער ווערטיקאַלער פאָרמירונג (בערג, הויכלאַנד, פלאַכלאַנד אאז״וו) און פון דער ווייטקייט פון ים. ווי ס׳איז שוין אויבן דערמאָנט, ליגט זאַגלעמביע אונטערן 50^{0} פון דער געאָגראַפישער ברייט, אויפן שלעזישן הויכלאַנד, וואָס וואַקלט זיך צווישן 250—392 מעטער איבערן ים־שפּיגל.

די גאַנצע אומגעגנט איז אַ דערהויבונג און ביז צו די קאַרפּאַטן־בערג איז אַן ערך 100 ק״מ. ביז צום אַטלאַנטישן אָקעאַן, וועלכער ווירקט כמעט דעצידירנדיק אויף דעם מערב אייראָפּעישן קלימאַט, איז אַן ערך 1200 ק״מ.

זאַגלעמביע האָט אַזוי צו זאָגן, אַן איבערגאַנג־קלימאַט. די קלימאַטישע אייגנשאַפטן פון אַ לאַנד רעכענען זיך צו די קאָמפּליצירסטע געאָגראַפישע פּראָבלעמען. די מעטעאָראָלאָגיע איז נאָך צו יונג, כדי אַרויסצוגעבן גענויע באַשלוסן וועגן די דאָזיקע ענינים.

אין בענדין איז פאַראַן אַ מעטעאָראָלאָגישע סטאַציע פון דער דריטער מדרגה, וועלכע געפינט זיך אין דער פאָלקס־שול אין מאַלאַבאַנדז. צוליב דעם, וואָס די סטאַציע שטייט אין פאַרבינדונג מיט דעם מלוכהשן מעטעאָראָלאָגישן אינס־טיטוט (פּים) אין וואַרשע, קאָן מען האָבן צוטרוי צו די מעטעאָראָלאָגישע אָבסערוואַציעס פון דער בענדינער סטאַציע

אַלס אילוסטראַציע גיבן מיר דאָ די אָבסערוואַציעס פון יאָר 1935.

א) די טעמפּעראַטור

די דורכשניטלעכע יערלעכע טעמפּעראַטור האָט באַטראָפן $+8{,}2^{0}$ C, די העכסטע טעמפּעראַטור (24. VI) $34{,}4^{0}$ C, די נידריקסטע טעמפּעראַטור (9. 1.) -21^{0} C.

ב) דער באַראָמעטער־דרוק

דער דורכשניטלעכער יערלעכער באַראָמעטער־דרוק איז געווען: 751,1 מילימעטער

עקסטרעמער מאַקסימום	(1. 3.) 764	״
עקסטרעמער מינימום	(2.12) 720	״

ג) די פאַרשידענע ווינטן

צפון־ווינטן	10	טעג
צפון־מזרח־ווינטן	35	״
מזרח־ווינטן	37	״
דרום־מזרח־ווינטן	12	״
דרום־ווינטן	31	״
צפון־מערב־ווינטן	60	״
דרום־מערב־ווינטן	82	״
מערב־ווינטן	83	״
אָן ווינטן	15	״

לויט ווי מען זעט זענען אין יאָר 1935 צום מייסטן געווען אין זאַגלעמביע מערב־ווינטן און צום ווייניקסטן צפונדיקע.

ד) פאַרוואָלקנטע טעג

גאַנץ פאַרוואָלקנט	137	טעג
האַלב פאַרוואָלקנט	178	„
אָן וואָלקנס	50	„

ה) די יערלעכע אַטמאָספערישע־אָראָפּפאַלן

צוזאַמען זענען אין יאָר 1935 אַראָפּגעפאַלן רעגן, שניי, טוי, נעפּל אאַז״ו אויף 740 מילימעטער די הויך, ד״ה ווען אַלע אַטמאָספערישע־אַראָפּפאַלן וואָלטן פאַרבליבן אויף דער אויבערפלאַך פון דער ערד, וואָלטן זיי דערגרייכט אַ הויך פון 740 מ״מ.

סדאַרף אָבער באַמערקט ווערן, אַז מעטעאָראָלאָגישע אָב־סערוואַציעס, וואָס ווערן געפירט במשך פון אַ פּאָר יאָר, קאָנען נאָכנישט געבן קיין פולשטענדיק בילד פון די קלימאַ־טישע באַדינגונגען.

7. באַוואַסערונג

אין הינזיכט פון באַוואַסערונג געהערט זאַגלעמביע צו דעם באַלטישן שטראָם־געביט.

די פאָלגנדיקע 3 טייכן: שוואַרצע פּשעמשע, ווייסע פּשעמשע און בריניצע, וואָס שטראָמען אין דער ריכטונג פון צפון צו דרום פאַרנעמען, מיט זייערע קליינע צופלוסן, די גאַנצע טעריטאָריע פון דאָמבראָווער זאַגלעמביע.

ביי די דרומדיקע גרענעצן פון דער שטאָט סאָסנאָוויץ (מאַנדזשעוו־ניוּוקע) קומען זיך די 3 טייכן צוזאַמען און פונדאַנען ביז נאָווי־ביערון (הינטער אָשוויענטשים) הייסט דער טייך „פּשעמשע״, וואָס פאַלט אַריין — אַלס ערשטער גרעסערער לינקער צופלוס — אין דער ווייסל

די קוואַלן פון די 3 טייכן געפינען זיך אין דער „טריאַס שוועל״, וואָס דערהויבט זיך פון שטשאַקאָווע איבער זאַוו־יערטשע ביז הינטער טשענסטאָכאָוו.

די בריניצע האָט אירע קוועלן הינטער דער אָרטשאַפט מאַרקאָוויצע (זאַוויערטשער פאָוויאַט). ביז היזטער באָבראָוו־ניקי האָט די בריניצע נידריקע ברעגעס און פון ביידע זייטן פלאַכע, פאַרגאַסענע טאָלן, וואָס זענען באַוואַקסן מיט שוואַרעס (אַ מין האַר־געוויקס). פאַרצייטנס האָבן זיך דאָ געהאַלטן ביבערס און פיל וואַסער־פייגל.

פון באָבראָווניקי ביז מיסלאָוויץ דערהויבן זיך דאָ און דאָרט די טייך־ברעגעס.

די בריניצע, וועלכע איז פאַר דער מלחמה געווען אַ נישט רעגולירטער גרענעץ־טייך, איז היינט, אין טשעלאַדזש, ווי אויך צווישן סאָסנאָוויץ און מיסלאָוויץ, רעגולירט.

די שוואַרצע פּשעמשע האָט אירע קוועלן אין ראַקיטנאַ (זאַוויערטשער פאָוויאַט). ביז שעווער שטראָמט דער טייך פון מזרח צו מערב און פונדאַנען נעמט ער די דרום־ריכטונג. דער דאָזיקער טייך, וואָס איז דער לענגסטער פון די 3 אויבן דערמאָנטע טייכן, שלענגלט זיך פון שעווער ביז בענדין, ווי די אויסדרייונגען זענען אַמבולטסטן. דאָרט ווי די ברעגעס זענען נידריק. קומען כמעט יעדן פרילינג פאָר פאַרפלייצונגען צוליב די אייז־שמעלצונגען.

די שוואַרצע פּשעמשע האָט עטלעכע קליינע צופלוסן. וועלכע אַדורכלויפנדיק דורך גרובן און פאַבריק־געגנטן, שלעפּן מיט זיך מיט פאַרשידענע אומרייניקייטן, וואָס גיבן דעם וואַסער אַ כמעט שוואַרצע קאָליר און פונדאַנען שטאַמט איר נאָמען.

די ווייסע פּשעמשע, וואָס איז דער קלענסטער און אויך דער ריינסטער פון די 3 טייכן, האָט אירע קוועלן הינטער בלענדאָוו, (אָלקושער פאָוויאַט) און זי שלענגלט זיך אידענ־טיש ווי די שוואַרצע פּשעמשע. יעדן זומער באָדן דאָ זיך טויזנטער מענטשן פון דער אומגעגנט.

בקרוב זאָלן די 3 טייכן געגצלעך רעגולירט ווערן און אויף דער פּשעמשע זאָל איינגעאָרדנט ווערן אַ וואַסער־קאָמוניקאַציע פאַר קוילן־טראַנספּאָרט. צוליב דער רעגולאַציע וועלן די שטעט: סאָסנאָוויץ, בענדין און דאָמבראָווע באַקומען גרויסע, גוטע ערד־שטחים. וואָס זענען היינט נאַסע, נישט טויגבאַרע לאָנקעס. ס׳זענען אויך דאָ פאַראַן עטלעכע סטאַוון און ליימגריבער. וואָס זענען באַוואַקסן מיט פאַרשידענע וואַסער־געוויקסן. אין די ווינטער צייטן ווערט דאָ געהאַקט אייז, מייסטנס פאַר די ברויערייען און פאַרשידענע געטראַנק־פאַבריקן.

זייט אַ פּאָר יאָר האָבן די שטעט: סאָסנאָוויץ, בענדין און דאָמבראָווע וואַסערלייטונגען, וועלכע ציען דאָס וואַסער פון די טייכן און פילטרירן עס. אַנדערע אָרטשאַפטן באַקומען וואַסער פון די ברונעמס אָדער דירעקט פון די טייכן.

8. געוויקסן און חיות

אַ ברייטערע באַשרייבונג איבער דער טעמע פאַרלאַנגט אַ באַזונדערע אָפּהאַנדלונג. דאָ ווילן מיר זיך נאָר אָפּשטעלן אויף דעם, וואָס עס פאַלט קודם כל דעם געוויינלעכן באַזוכער אין זאַגלעמביע אין די אויגן.

ווי ס׳איז שוין אויבן דערמאָנט געוואָרן, פאַרמאָגט נישט זאַגלעמביע, בפרט די אינדוסטריע־געגנט, קיין גינסטיקע באַדינגונגען פאַר דער אַנטוויקלונג פון דער פלאַנצן־ און חיות־וועלט. מיר נעמען נישט אין באַטראַכט דאָס, וואָס דער מענטש פלאַנצט אָדער האָדעוועט, ד״ה די קולטיווירטע געוויקסן און שטוב־חיות, נאָר יענע, וועלכע געפינען זיך אין אַ ווילדן צושטאַנד.

אַ פּאָר אינטערעסאַנטע ביאָלאָגישע סביבות קאָן מען נאָך געפינען אין זאַגלעמביע. אין די שטיין־האָקערייען וועגעטירן נאָך אַ פּאָר געוויקסן ווי: ווערמוט א״אנד. אויף

די האַלדעס און אָנשיטונגען וואַקסט אַ מין געוויקס מיטן נאָמען „ראָזכאָדניק״ און ענלעכע. אין די בלענדאָוועד „מדבר״ וואַקסן פאַרשידענע זאַמד־געוויקסן, צב״ש די „ווידמורשיצע״, אין די סטאַוון וואַקסט די „מאַטשאַרקאַ קאַנאַדיסקאַ״ (קאַנאַדישער זומפּ־געוויקס) און ס׳לעבן דאָרט עטלעכע מינים קליינע פישלעך, ווי אויך זשאַבעס, שנעקעס און וואַסער־אינזעקטן. פון די העכערע טיפּן חיות, זעען מיר דאָ: האָזן, כאָמיקעס און קרעטן. אין די וועלדער טרעפט מען דאָ פאַרשידענע מינים געזאַנג־פייגל.

9. די באַפעלקערונג און איר הויפּט־באַשעפטיקונג

די זאַגלעמביער באַפעלקערונג איז, ווי אין יעדער אינדוסטריע־געגנט, אַ געמישטע. ווען מיר וואָלטן אַדורכגעבלעטערט די מעטריקעס פון דער עלטערער גענעראַציע, וואָלטן מיר זיך דערוווסט, אַז אַ גרויסער פּראָצענט פון דער באַפעלקערונג שטאַמט מייסטנס פון דער אומגעגנט, אָדער פון די ווייטערע מקומות אין דער קיעלצער וואָיעוואָדשאַפט. דער בענדינער פּאָוויאַט האָט צום סוף פונם יאָר 1937 געציילט 356.430 נפשות, צווישן זיי אַן ערך פון 60.000 יידן די שטאָט סאָסנאָוויץ מיט דער סביבה — 122.766, דערפון אַן ערך 27.000 יידן.

אַרום סאָסנאָוויץ געפינען זיך 3 גרויסע קוילנגרובנס, 3 גיסערייען, 2 שפּינערייען און אַנדערע קלענערע אינדוסטריע־אונטערנעמונגען. דער צענטער פון דער שטאָט, וווּ ס׳וווינט דער גרעסטער טייל יידן, טראָגט אַ האַנדלס־כאַראַקטער. די איבעריקע שטאָט־טיילן, וווּ ס׳געפינען זיך די גרובנס, הוטעס און פאַבריקן, באַזיצן אַן אינדוסטריע־כאַראַקטער.

די שטאָט בענדין מיט דער אומגעגנט, וואָס ציילט אַן ערך 50,000 נפשות, צווישן וועלכע ס׳געפינט זיך אַרום 24.000 יידן, טראָגט הויפּטזעכלעך אַ האַנדלס־כאַראַקטער אין די גרענעצן פונם היינטיקן בענדין ליגן אַ פּאָר גרויסע אינדוסטריע־אַנשטאַלטן. אַזוי צב״ש געפינען זיך אויף די וואַרפיעס די פּוילישע צינק־אַנשטאַלטן, אַ קאַבעל־פאַבריק, 2 קאַלכאויוונס און 3 ציגעלניעס אין קאַשעלעוו און אין קסאַווער — קוילנגרובנס, אין מאַלאָבאָנדז אַן אייל־און קאַקאָס־פּוטער־פאַבריק און די זאַגלעמביער עלעקטראָווניע. אין צענטער פון דער שטאָט בענדין וווינען צומייסטן יידן, און אין דער אומגעגנט, נישט־יידן.

דאָמבראָווע האָט אַן ערך פון 40.000 איינוווינער, דערפון אַרום 5000 יידן. דאָ געפינען זיך 2 גרויסע קוילנגרובנס, ווי אויך אַביסל פּראָנצוויזן, וועלכע זענען מייסטנס, אָדער שותפים פון אַ פאַבריק־ און אַרבעטער־שטאָט. אין דאָמבראָווע וווינען אויך אַביסל פּראָנצוויזן, וועלכע זענען מייסטנס אָדער שותפים פון די אונטערנעמונגען, אָדער העכערע באַאַמטע.

די פערטע און קלענסטע שטאָט אין זאַגלעמביע — טשעלאַדזש, וואָס ציילט אַן ערך 20.000 איינוווינער מיט 1.200 יידן, האַלט זיך אויף אַדאַנק די 2 גרויסע קוילנגרובנס: „סאַטורן״ און „פּיאַסקי״ און דער צעראַמיק־פאַבריק „יוזעפּווו״.

די דאָרף־געמיינדעס: גרויצע, זאַגוזשע, סטשעמיעשיץ, לאַגישע, וואַיקאָוויץ, ראַגאָזשניק און באָבראָווניק, טראָגן אַ געמישטן אינדוסטריע־ און לאַנדווירטשאַפטלעכן־כאַראַקטער. די ווייטערע דערפער פון צפון־זאַגלעמביע האָבן אַ לאַנדווירטשאַפטלעכן כאַראַקטער.

אין בענדינער פּאָוויאַט וווינען 509 מענטשן אויף יעדן קוואַדראַט־קילאָמעטער און אין סאָסנאָוויץ קומט אויס 3530 איינוווינער אויף אַ קוו. ק״מ. די דאָזיקע 2 צאָלן זענען זייער כאַראַקטעריסטיש פאַר דער אַנטוויקלונג פון די צוויי שכנות־דיקע שטעט.

רעזומירנדיק דאָס אַלץ, קומט מען צום באַשלוס, אַז זאַגלעמביע רעכנט זיך צו די געדיכטסטע באַוווינטע געגנטן אין פּוילן. דאָ טרעפט מען פאַרשידענע ישובים פון דאָרפישן טיפּ, איבערגאַנג־טיפּן צווישן דאָרף און שטאָט, ריין אינדוסטריעלע אָדער שטאָטישע ישובים

צוליב די גינסטיקע קאָמוניקאַציע־באַדינגונגען אין זאַגלעמביע (באַן, טראַמוואַיען, אויטאָבוסן, וועלכע פאַרבינדן זאַגלעמביע און אויבערשלעזיע מיט די ווייטסטע פּונקטן אין לאַנד), טרעפט מען דאָ אַ זייער באַלעבטן מענטשן־פאַרקער און אַ גרויסן סחורות־טראַנספּאָרט.

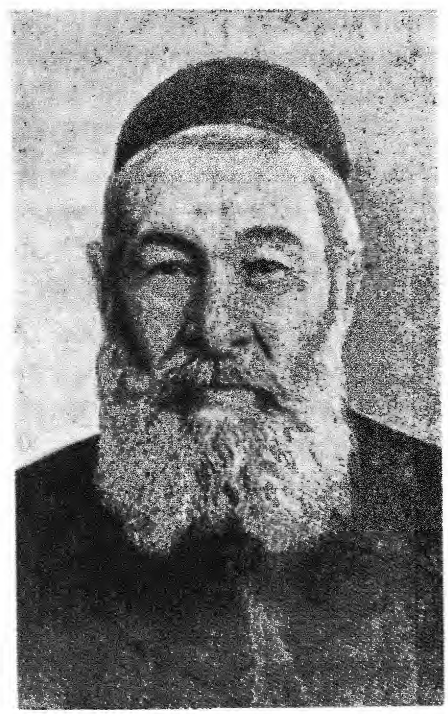
גרשון סטאַווסקי

דער יידישער ישוב אין סאָסנאָוויץ

אין דער געשיכטע פון די שטעט אין פּוילן, פאַרנעמט סאָסנאָוויץ — מיט איר ראַשיקער אַנטוויקלונג — איינעם פון די ערשטע פּלעצער. די דאָזיקע שטאָט איז געוואַקסן כמעט איבערנאַכט, אין אַווירקלעך אַמעריקאַנער טעמפּאָ. פון אַ וויסטן וואַלד איז במשך פון עטלעכע צענטליק יאָר אַנטשטאַנען דאָס היינטיקע מאָדערנע גרויס־סאָסנאָוויץ, וואָס ציילט איצט קרוב 125 טויזנט איינוווינער.

נאָך מיט 100 יאָר צוריק, איז אויף דעם אָרט, וואָס בילדעט היינט דעם צענטער פון דער שטאָט, געווען אַ פּוסטער וואַלד, וווּ עס פלעגן זיך אויפהאַלטן פאַרשידענע

רויבער באַנדעס פון שכנותדיקן דייטשלאַנד, וועלכע האָבן געוואָלט אויסמיידן די תליה. דאָ האָבן זיי זיך געפילט זיכער, ווייל קיין מענטשלעכער פוס האָט דאָ נישט געוואָגט אַריינצוטרעטן. פון צייט צו צייט זענען טאַקע פאַרגעקומען רויבער־אַנפאַלן אויף רויקע בירגער פון ביידע זייטן גרענעץ. אַ סברה, אַז אויך ווילדע חיות זענען געווען אינם דאָזיקן וואַלד, ווייל די אַרומיקע באַפעלקערונג האָט וועגן זיי דערציילט מוראדיקע געשיכטעס און האָט כסדר געלעבט אין שרעק. ערשט אין די יאָרן 59/1858, ווען ס'איז אויסגעבויט געוואָרן די זאַמבקאָוויץ־קאַטאָוויצער באַן־ליניע, איז די מורא ביסלעכווייז פאַרשוווּנדן און עס זענען אַנטשטאַנען ישובים אַרום דער דאָזיקער ליניע (היינט איז דאָס אַלץ פאַראייניקט צו גרויס־סאָסנאָוויץ). דער וואָקזאַל אין מיטן וואַלד האָט באַקומען דעם נאָמען סאָסנאָוויץ, לויטן נאָמען פון אַ שכנותדיקן דאָרף „סטאַראַ סאָסנאָוויצע".

אברהם יצחק בלומענטאַל
דער ערשטער סאָסנאָוויצער סאָלטיס

איינצעלנע יידישע פאַמיליעס האָבן שוין פון פריערדיקע יאָרן געוווינט אין די דערפער: פאַגאָן, וויגוויזדעוו, אַלט סאָסנאָוויץ, אָסטראָגורקע, מילאָוויץ א"אנד. וואָס זענען שפּעטער פאַראייניקט געוואָרן צו סאָסנאָוויץ. אַרום די דאָזיקע דערפער האָבן שוין פון פריער עגזיסטירט עטלעכע קוילנגרובנס, צינק־הוטעס און אַנדערע קלענערע פאַבריקן. וועלכע האָבן צוגעצויגן יידישע משפחות, וואָס האָבן דאָ געזוכט חיונה.

דער יידישער ישוב אַרום דער באַן־סטאַציע, איז אנטשטאַנען נאָך אין יאָר 1860. צו די ערשטע יידישע פאַמיליעס, מער־ווייניק פאַרמעגלעכע, וואָס האָבן געקויפט פלעצער אַרום דעם וואָקזאַל און געבויט די ערשטע גרעסערע הייזער, האָבן אַנגעהערט: האַמבורגער פון בענדין און אברהם יצחק בלומענטאַל פון מאַנדזשעוו. האַמבורגער האָט אויפגעבויט די ערשטע האָטעלן: „וואַרשאַווסקי" און „וויקטאָריאַ", (קעגנאיבער דעם וואָקזאַל) און בלומענטאַל האָט אויפגעשטעלט אַ גרויס הויז, וואָס טראָגט היינט דעם נר. 11, אויף דער טאַרגאָווער גאַס. דער דאָזיקער בלומענטאַל איז אין יאָר 1880 אויסגעוויילט געוואָרן אַלס סאָלטיס פון דער ערשטער גמינע אין סאָסנאָוויץ, ווען זי איז געוואָרן אַ זעלבסטשטענדיק דאָרף. דעם דאָזיקן אַמט האָט ער פאַרנומען ביזן יאָר 1890. דער ערשטער סאָסנאָוויצער בורמיסטש איז אַלזאָ געווען אַ ייד.

פון דער באַן־ליניע האָט זיך געצויגן אַ וועג קיין מאַנדזשעוו איבערן וואַלד צווישן קליינע פויערישע כאַטעס. דאָ געפינט זיך היינט די מאַנדזשעווער גאַס. וועלכע בילדעט דעם באַלעבטסטן האַנדלס־צענטער אין סאָסנאָוויץ. די יערישע כאַטעס זענען אָפּגעקויפט געוואָרן דורך יידן, וועלכע זענען געקומען אין דער גרענעץ־שטאָט מאַכן אַ לעבן. די הייזלעך זענען באַזייטיקט געוואָרן און אויף זייער אָרט זענען אויפגעשטעלט געוואָרן גרויסע געביידעס. די ערשטע סאָסנאָוויצער בעלי־בתים זענען געווען: בלומענטאַל, האַמבורגער, לייבעלע בינדער, אייזיק יינגסטער א"אנד.

אין די ערשטע צייטן זענען די הייזער געבויט געוואָרן ביינאַכט, ווייל ס'איז נישט געווען מעגלעך אַרויסצובאַקומען פון דער רוסישער מאַכט קיין דערלויבעניש אויף צו בויען הייזער. ס'איז איר נישט ניחא געווען צו לאָזן אויסבויען אַ שטאָט האַרט ביי דער דייטשער גרענעץ. צוליב דער איילעניש איז טאַקע די מאַנדזשעווער גאַס אויף מאַנכע ערטער געבויט זיגזאַגאַרטיק. דאָס לעבן, דער מעכטיקער דראַנג צו מענטשלעכער עקספּאַנסיע, איז געווען שטאַרקער פון די צאַרישע געזעצן און ס'זענען אין אַ פאַרהעלטנישמעסיק קורצער צייט אויסגעוואַקסן גאַנצע גאַסן, מיט שיינע גרויסע הייזער, אויפגעבויטע מייסטנס ביינאַכט. עס האָט שוין אַזוי פּאַסירט, אַז דער איינציקער געזעץ־היטער, אין דער געשטאַלט פון אַ רוסישן וואַכמייסטער, האָט זיך געמאַכט נישט זעענדיק און די אַרבעט איז דערווייל געגאַנגען אין דער הויך, לענג און ברייט.

ערשט צום סוף פון 19־טן י"ה האָט זיך די צאַרישע רעגירונג געכאַפּט, אַז סאָסנאָוויץ אַלס שטאָט ווערט אַ פאַקט און אָנגעהויבן אַרויסצוגעבן דערלויבענישן צו בויען. אַלס שטאָט איז סאָסנאָוויץ אָפיציעל אַנערקענט געוואָרן אין יאָר 1902. אין זעלבן יאָר האָט זי באַקומען די ערשטע שטאָטישע זעלבסטפאַרוואַלטונג, צו וועלכער ס'האָבן אויך אָנגעהערט אַלע אַרומיקע דערפער.

צוזאַמען מיט דער אַלגעמיינער אַנטוויקלונג פון דער שטאָט, איז אויך געוואַקסן דער יידישער ישוב. די ערשטע יידן, וואָס האָבן זיך באַזעצט אין סאָסנאָוויץ במשך פון די יאָרן 1860—1870, זענען מייסטנס געווען פון דער נאָענטער

אומגעגנט, פון בענדין, מאַנדזשעוו, אָלקוש, וואָלבראָם, פּילץ א.אז״וו.

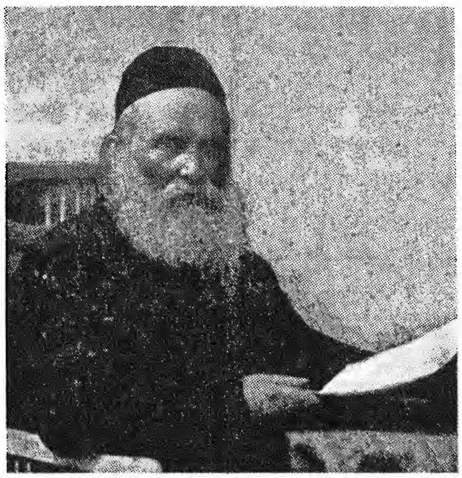
אין די זיבעציקער יאָרן פון פאַריקן י״ה, ווען דער פאַרקער מיט אויבערשלעזיע איז גרעסער געוואָרן, אַדאַנק דעם איינאָרדענען דאָ אַ צאָל־אַמט, זענען אין סאָסנאָוויץ געעפנט געוואָרן גרויסע עקספּעדיציע־אונטערנעמונגען דורך די ברידער גינזבורג, אַדאָלף אָפּענהיים, סט. רייכער א״אנד. אַ גרעסערער צופלוס פון אינטעליגענטע יידן, וועלכע האָבן דאָ פאַרפלאַנצט אַן אַסימילאַטאָרישע־קאָלאָניע, איז געקומען פון טשענסטאָכאָוו.

אין אָנהויב איז דער יידישער ישוב אין סאָסנאָוויץ באַשטאַנען פון עטלעכע מנינים ראַדאָמסקער און אַלעקסאַנדערער חסידים, אַביסל „עמך" אין אַ צענדליק זייער רייכע אַסימילירטע יידישע משפחות, וועלכע האָבן געלייגט זייער חותם אויף דעם געזעלשאַפטלעכן לעבן, צוליב זייער פילאַנטראָפּישער טעטיקייט. יורידיש האָט נאָך דאַן סאָסנאָוויץ אָנגעהערט צו דער בענדינער קהלה. ערשט אין יאָר 1880 איז אין סאָסנאָוויץ אויפגענומען געוואָרן אַלס מורה הוראה ר׳ אריה לייב גיטלער. הרב גיטלער איז שוין פריער געווען ראש־בית־דין אין קראָקע. נאָר צוליב דעם, וואָס ר׳ אריה איז געווען אַ רוסישער אונטערטאַן האָט די עסטרייכישע מאַכט אים אויסגעוויזן. ער באַזעצט זיך דאַן אין בענדין. און ווען אין סאָסנאָוויץ הויבט אָן צו וואַקסן דער יידישער ישוב ווערט ער דאָ אַהער פאַרבעטן אַלס ראש־בית־דין. דעם דאָזיקן אַמט האָט ער פאַרנומען ביז צו זיין פטירה אין יאָר 1888.

באַלד נאָך דער פטירה האָבן די אָנגעזעענסטע סאָסנאָוויצער בעלי־בתים, מיטן הסכם פון בענדינער רב, אויפגענומען אַלס מורה הוראה זיין זון ר׳ אברהם מאיר גיטלער, וועלכער איז דאָ אַהער געקומען פון פינטשעוו צו זיין פאָטערס לויה. דעם דאָזיקן אַמט האָט ער פאַרנומען 37 יאָר. ער איז נפטר געוואָרן ה׳ מרחשון תרפ״ו (1925). ר׳ אברהם מאיר גיטלער האָט איבערגעלאָזט אַ סך מאַנוסקריפּטן, וועלכע ווערן צוגעגרייט צום דרוק אין אַמעריקע. צו דעם צוועק איז דאָרט געשאַפן געוואָרן אַ ספּעציעלער קאָמיטעט מיט זיין זון בראש, וועלכער געפינט זיך אין די פאַראייניקטע שטאַטן.

אַרום דעם יאָר 1885 איז אויסגעבויט געוואָרן די „איוואַנגאָראָדער" באַן־ליניע, וועלכע האָט פאַרבונדן איוואַנגאָראָד (היינט דעמבלין) מיט זאַגלעמביע, וואָס האָט אַזויאַרום באַקומען אַ דירעקטע און קורצערע פאַרבינדונג מיט רוסלאַנד, אויסמיידנדיק וואַרשע. סאָסנאָוויץ איז געוואָרן דער דורכגאַנג־פּונקט פאַר דעם גרעסטן טייל תבואה, וואָס רוסלאַנד האָט עקספּאָרטירט קיין דייטשלאַנד. אַדאַנק דעם דאָזיקן מצב האָבן זיך געשאַפן מעגלעכקייטן פאַר דער באַזעצונג פון אַגרעסערער צאָל מענטשן. וועלכע האָבן געפונען באַשעפטיקונג אַרום דעם תבואה־עקספּאָרט. ביז דעמאָלט האָבן אַלע סחורות. וואָס זענען געגאַנגען פון רוסלאַנד קיין אויבערשלעזיע — געמוזט איבערגעלאָדנט ווערן אין וואַרשע. די נייע באַן־פאַרבינדונג האָט גורם געווען. אַז סאָסנאָוויץ זאָל במשך פון אַ קורצער צייט ווערן איינע פון די באַלעבטסטע האַנדלסשטעט אין פּוילן. אַהער האָבן געצויגן גרויסע תבואה־סוחרים וועלכע האָבן זיך דאָ באַזעצט און האָבן שפּעטער פאַרנומען דאָס אָנגעזעענסטע אָרט אינם סוחרישן, געזעלשאַפטלעכן און נאַציאָנאַלן לעבן פון די סאָסנאָוויצער יידן. ס׳איז גענוג צו דערמאָנען איינצלנע נעמען ווי: וואָלפזאָן, קאַבאַק, הערץ ליפשיץ און אָרלאָווסקי, כדי צו האָבן אַ באַגריף וועגן דער טעטיקייט פון דעם דאָזיקן סאָרט מענטשן.

די שטאָט האָט זיך געוואָלטיק שנעל פונאַנדערגעבליט און האָט באַקומען דעם נאָמען „„פּוילישע אַמעריקע". טאָג־טעגלעך האָבן גענומען אַהערשטראָמען מאַסן מענטשן פון די פאַרלעגענע שטעטלעך אין דער קיעלצער געגנט, פון כמיעלניק, פינטשעוו, כענטשין, יענדזשעוו, סטאַשעוו. דזשיאַלאָשיץ א״אנד.

הרב ר׳ אברהם מאיר גיטלער ז״ל

אין יאָר 1894 איז אין סאָסנאָוויץ געגרינדעט געוואָרן דאָס בית החיים (בענדין האָט דערצו נישט געוואָלט מסכים געווען). צו געאיילט דעם פּראָצעס האָט די כאָלערע־עפּידעמיע, וואָס האָט דאָ אויסגעבראָכן אין יאָר 1893. אין יאָר 1896 האָט מען אָנגעהויבן בויען די שול, לויט דער איניציאַטיוו פון עטלעכע רייך־געוואָרענע יידן, ווען ס׳איז ענג געוואָרן אין די „שטיבלעך" אָדער אין געדונגענעם לאָקאַל פון דער „דייטשער שול", אויף טאַרגאָווער גאַס. די הויפּט־עסקנים ביים בויען די שול זענען געווען: חיים יוסף זאַיאָנץ, יהושע פּאַכטער, יעקב וויינבערג און יוסף לידזבאַרסקי. קיין מאַנגל אין פינאַנסיעלע מיטלען איז נישט געווען, צוליב דער שפע אין דער שטאָט, און אַדאַנק דעם איז טאַקע די שול שנעל פאַרטיק געוואָרן.

די געזעלשאַפטלעכע און פילאַנטראָפּישע טעטיקייט איז געווען קאָנצענטרירט אין „דאָבראָטשינאָשטש", וואָס האָט

געגאָלטן אַלס פעסטונג אין די הענט פון די אַסימיליאַטאָרן, וועלכע האָבן אַהין נישט דערלאָזט די חסידים און סתם בעלי בתים. אַחוץ מיט פילאַנטראָפּיע פלעגן זיך די אַסימילאַטאָרן אויך פאַרנעמען מיט שתדלנות ביי דער מאַכט. אין דער שפּיץ פון דער דאָזיקער אינסטיטוציע זענען געשטאַנען: ד״ר נייפעלד, סט. רייכער און אַדאָלף אָפּענהיים. אַדאַנק זייער איניציאַטיוו, האָט די רוסישע מאַכט אַנערקענט די זעלבסטשטענדיקייט פון דער יידישער קהלה אין סאָסנאָוויץ, וואָס עס האָט שטאַרק באַקעמפט די בענדינער קהלה, וועלכע האָט גענומען אַ גרויסן עטאַט פון די רייכע סאָסנאָוויצער יידן. צוליב דער שתדלנות פון סט. רייכער, האָט דער פּיעטריקאָווער גובערנאַטאָר, אין יולי 1898, באַשטעטיקט די סוווערניטעט פון דער סאָסנאָוויצער קהלה. באַפרייענדיק זי פון דער בענדינער אַפּוטרופּסות צו סאָסנאָוויץ זענען אויך אָנגעשלאָסן געוואָרן די אַרומיקע דערפער ווי: פּאָגאָן, שיעלצע, קאַטערינע, וויגוויזדעוו, מילאָוויץ און נאָך אַנדערע יידישע פונקטן. צוליב דעם, וואָס סאָסנאָוויץ האָט נאָך דעמאָלט נישט געהאַט קיין מוניציפּאַליטעט, איז די קהלה געווען אונטערגעוואָרפן דעם בענדינער קרייז נאַטשעלניק.

די ערשטע דאָזאָרעס פון דער סאָסנאָוויצער קהלה זענען געווען: סט. רייכער, אַדאָלף אָפּענהיים, ד״ר יאַקוב נויפעלד און אַדאָם בערגמאַן (קאַסירער). זייער קאַדענץ האָט אָנגעהאַלטן פון יאָר 1899 ביז 1902.

וועלנדיק אונטערשטרייכן די גענצלעכע אומאָפּהענגיקייט פון בענדין, איז דאָן קיין סאָסנאָוויץ אַראָפּגעבראַכט געוואָרן דער טשענסטאָכאָווער רב ר׳ נחום אַש אויף אָפּצונעמען אין דער שול די שבועה פון די נייע דאָזאָרעס אין קעגנוואַרט פון פּאָוויאַטאָוון־נאַטשעלניק.

אין דער דאָזיקער צייט האָט די יידישע באַפעלקערונג אין סאָסנאָוויץ באַטראָפן אַרום 5 טויזנט נפשות. די הכנסות פון דער קהלה האָבן אין ערשטן יאָר באַטראָפן 3251 רובל, די הוצאות — 4156 ר׳. דעם דעפיציט האָט געדעקט דער פּרעזעס רייכער פון זיין אייגענער טאַש.

לויט דער אויפפאָדערונג פון קרייז־נאַטשעלניק איז מען צוגעטרעטן צו וויילן אַ רב פאַר סאָסנאָוויץ. עס האָבן זיך געמאָלדן פיל קאַנדידאַטן, אָבער געוויילט איז געוואָרן ער מורה הוראה ר׳ אברהם מאיר גיטלער ז״ל, וועלכער איז געשטיצט געוואָרן דורכן פּרעזעס רייכער און האָט אויך געהאַט פיל סימפּאַטיקער צווישן דעם מיטלשטאַנד. באַזונדער איז געוויילט געוואָרן — לויט דער התנהגות פון יענער צייט — אַ ראַבינער מיט וועלטלעכער בילדונג, כלפּי דער מאַכט. דאָס איז געווען דער ראַיאָווצער ראַבינער שטיינזאַלץ, וועלכער האָט דערפילט זיין פליכט ביז די לעצטע יאָרן פון דער רוסישער ממשלה. אַ טייל חסידישע יידן האָבן אין יאָר 1900 אַראָפּגעבראַכט אַלס רב דעם וואָלבראָמער רבינס איידעם ר׳ יצחקל גליקמאַן ז״ל, וועלכער איז דאָ געוואָרן שנעל פּאָפּולער, אַזוי, אַז די קהלה האָט געפונען פאַר נויטיק אים אָפיציעל צו אַנערקענען אַלס רב צוגלייך מיטן רב גיטלער. נאָך דער פּטירה פון הרב גיטלער אין יאָר 1925. איז הרב גליקמאַן געבליבן פאַקטישער ראש־בית־דין ביז צו זיין פּטירה אין יאָר 1929 (ט״ז מרחשון תר״ץ). הרב גליקמאַן איז געווען אַ גרויסער למדן און אַ בעל הוראה, ער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט אַ סך מדות טובות, ערלעכקייט און ענוות, און ר׳איז דעריבער געווען שטאַרק באַליבט ביי אַלע שיכטן פון דער יידישער באַפעלקערונג.

צו איינע פון די סאַמע עלטסטע אינסטיטוציעס אין סאָסנאָוויץ געהערט די תלמוד תורה. זי איז אָבער נישט געווען פּאָפּולער אין שטאָט, ווייל זי איז געווען איינגעקלאַמערט אין די דיקטאַטאָרישע הענט פון אייניקע חסידישע יידן, ענלעך צום רעזשים אין אַסימילאַטאָרישן „דאָבראָטשינגאָשטש״. ערשט בעת דער צווייטער קהלה־קאַדענץ. ווען דער דאָזאָר לייב ענגלאַרד, איינער פון די פּאָפּולערסטע און שענסטע יידן אין סאָסנאָוויץ. האָט אָנגעהויבן צו פאַראינטערעסירן דעם דעת הקהל מיט דער ת״ת, האָט זיך איר מצב שטאַרק געבעסערט. דער אַלטער יידישער כלל „קנאת סופרים תרבה חכמה״ האָט גורם געווען, אַז די ניי־געגרינדעטע ציוניסטישע אָרג. זאָל זיך אויך פאַרנעמען מיט חנוך־פּראַגן, און זי האָט געגרינדעט דעם „חדר מתוקן״, וועלכן מ׳האָט אין שטאָט גערופן די ציוניסטישע תלמוד תורה. מ׳האָט דאָרט גרינדלעך געלערנט תנ״ך, ווי אויך די העברעישע שפּראַך לויט די מאָדערנע מעטאָדעס. דאָס האָט געצווונגען צו רעאָרגאַניזירן די תלמוד תורה און דאָרט אַריינלאָזן עטוואָס פון נייעם גייסט, וועלכער האָט באַהערשט די גאַס. אין נאָמען פון דער ציונ. אָרג. האָט ביים רעאָרגאַניזירן די ת״ת מיטגעווירקט דער שרייבער פון די שורות. פיל געלייסטעט פאַר דער דאָזיקער אינסטיטוציע האָט אויך בעריש וואַרשאַווסקי. די דאגות פונם קאָמיטעט זענען אויך געגאַנגען אין דער ריכטונג, נישט צו לאָזן פאַרכאַפּן די אינסטיטוציע דורך די אַסימילאַטאָרן, באַזונדערס ביים בויען דעם אייגענעם בנין. דאָס פאַרמעגן פון דער תלמוד תורה איז פאַרשריבן געוואָרן דורך די גרינדער אויפן נאָמען פון דער געז. „תלמוד תורה״ און נישט אויף דער קהלה. דאָס איז געמאַכט געוואָרן מיט דער כונה, אַז ביים עווענטועלן באַהערשן פון דער קהלה דורך אַסימילאַטאָרן אָדער לינקע גרופּירונגען, זאָלן זיי נישט קאָנען אויסאיבן קיין דרוק אויף דער דערציונג פון די קינדער, וועלכע דאַרף זיין — לויט דעם אורשפּרינגלעכן גייסט פון די גרינדער — אין רעליגיעזן גייסט. די נעמען פון די גרינדער זענען פאָלגנדיקע: יעקב לייב אַבראַמטשיק, בעריש וואַרשאַווסקי, משה קעניגסבערגער, יעקב שטאַהל.. גרשון סטאַווסקי און משה עקיבא מאַגיערקיעוויטש. די גרויסע געביידע, וואָס איז אויפגעשטעלט געוואָרן אויף יאַסנע גאַס, ביי דער מיטהילף פון הרב גיטלער און משה מאַריאַנקע. זאָגט עדות וועגן דער געוואַלטיקער מי און אָפּפערווויליקייט מצד יענע עסקנים, וועלכע האָבן צוגעהאָלפן שאַפן די דערמאָנטע אינסטיטוציע

דער אָנהויב פון דער נאַציאָנאַלער באַוועגונג

די תקופה פון דער נאַציאָנאַלער טעטיקייט הויבט זיך אָן אין סאָסנאָוויץ אין יאָר 1897. ווען דאָ האָט זיך באַזעצט דער שפּעטערדיקער ריז פון דער העברעישער ליטעראַטור, איר גרעסטער קינסטלער און וואָרט־מייסטער, חיים נחמן ביאַליק. פיל פון זיינע בעסטע שירים האָט ער געשריבן במשך פון די יאָרן 1897/98. ער האָט דאָ קאָנצענטרירט אַרום זיך אַן ענגן קרייז פון דער נאַציאָנאַלער יוגנט, וועלכע האָט אונטער זיין אָנפירונג אָנגעהויבן אַ נאַציאָנאַלע־טעטיקייט. ביאַליק האָט זיך אויך פאַרנומען מיט דער גרינדונג פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע. צו אים זענען צוגעשטאַנען: יעקב וויינבערג. גרשון סטאַווסקי (געוועזן נאָך פריער מורשה פון „אַדעסער קאָמיטעט"). משה גרשון פעלדשטיין (באַקאַנטער פּעליעטאָניסט ר' משה), חיים יוסף זאַיאָנץ, מענדל שאַפּיראָ און שלמה אָקאָנאָווסקי. ביאַליקן איז אויך געלונגען אַריינצוציען אין דער באַוועגונג אַ טייל פון דער קעמפערישער אַסימילאַציע — קעמפּינסקי, וועלכער איז שפּעטער, לויט ביאַליקס פאָרשלאַג, דעלעגירט געוואָרן צום 4־טן ציוניסטישן קאָנגרעס אין לאָנדאָן.

מיטן אָפּפאָר פון ח. נ. ביאַליק און מ. ג. פעלדשטיין פון סאָסנאָוויץ אין יאָר 1899, איז די קולטור־אַרבעט פון דער אָרג. אַביסל געמינדערט געוואָרן. עס זענען אָבער צוגעקומען פרישע קרעפטן, צווישן זיי: ד"ר וויסמאַן (היינטיקער ראש־הקהל אין סוואַלק), קליייניץ און בעריש טענצער. די לעצטע צוויי זענען געוועזן די ערשטע זאַמלער פאַרן „קרן קימת" אין סאָסנאָוויץ און האָבן בכלל פאַרנומען אַן אָנגעזעען אָרט אין אַלע ציוניסטישע אַקציעס.

צום 6־טן לעצטן הערצל־קאָנגרעס אין באַזעל. איז געוואָרן דעלעגירט גרשון סטאַווסקי, וועלכער איז געוועזן פון די קעגנער פונם אוגאַנדאַ־פּראָיעקט.

אין די רעוואָלוציע יאָרן

אין די יאָרן 1904—1906 האָט זיך אַ גרויסער טייל פון דער יוגנט אָפּגעקערט פון ציוניזם און איז פאַרכאַפּט געוואָרן פון די רעוואָלוציאָנערע כוואַליעס, אַריינטרעטנדיק מאַסנוויז אין „בונד", ס"ס און פ"צ, אַנדערע ווידער האָבן זיך בכלל אָפּגערוקט פון געז. אַרבעט, וואָס די צאַרישע מאַכט האָט פאַרבאָטן.

נאָכן אָפּפאַל פון די רעוואָלוציאָנערע כוואַליעס, האָט דער ציוניזם אויפסניי אָנגעהויבן זיין טעטיקייט. עס האָבן זיך אַרויסגערוקט פרישע אָנפירנדיקע קרעפטן ווי: ד"ר אַ. פערלמאַן (געוועזן פריער אַ ציוניסטישער עסקן אין קיעלץ) און ישראל משה וויינריב. דאָס זענען געוועזן געטרייע און אַקטיווע ציוניסטישע־טוער ביז זייער לעצטן אָטעם־צוג. וויינריב איז געוועזן דעלעגירט צום 9־טן קאָנגרעס אין האַמבורג.

אין דער צייט פונם רוסיש־יאַפּאַנישן קריג, איז קיין סאָסנאָוויץ אָנגעקומען אַ פרישער שטראָם יידן פון פאַרשידענע שטעט און שטעטלעך, וועלכע האָבן שוין געהאַט אַ מער־ווייניק נאַציאָנאַלע איינשטעלונג. דאָס האָט גורם געוועזן צו פאַרטרייבן טיילוויז די אַסימילאַטאָרישע מושלים.

בעת די דאָזאָרעס־וואַלן אין יאָר 1905 זענען געוויילט געוואָרן פאָלגנדיקע פאַרטרעטער פון מיטלשטאַנד: יהושע סלוטשעווסקי, לייב ענגלאַרד און שמואל רעכניץ. דער פאַרזיצער סלוטשעווסקי איז געוועזן אַן ענערגישער און ערלעכער כלל־טוער. ער האָט זיך אָבער דערוואָרבן שונאים צוליב זיין הויכער עטאַט־אויסמעסטונג. ער האָט זיך נישט געהאַלטן ביי דעם סיסטעם פון זיין פאָרגייער רייכער צו דעקן דעם דעפיציט פון זיין פּריוואַטער טאַש. זיין ריקזיכטלאָזע און שטרענגע איינמאָנונג פונם קהלה־שטייער האָט גורם געווען צו מסירות און רעוויזיעס מצד הויכע באַאַמטע פון דער פּיעטריקאָווער גובערניע. ער פלעגט זיך דערפאַר נוקם זיין אין זיינע רייכע קעגנער, וועלכע האָבן געדאַרפט אָנקומען צו דער חברה־קדישא און נישט איינמאָל איז דערגאַנגען צו חילול השם און בזיון־המתים. אַזוי האָט זיך געפירט ביזן יאָר 1909, ווען די נייע וואַלן האָבן אַריינגעבראַכט אין דער קהלה־אָנפירונג רויקע באַלעבאַטישע מענטשן ווי: משה קעניגסבערג, יהושע פאַכטער און משה פישעל. בעת זייער קאַדענץ, ביזן יאָר 1813, האָט די שטאָט נישט געוווּסט פון קיין מחלוקות. די אָרדענונג אין דער קהלה במשך אַלע יאָרן איז אָפּגעהיטן געוואָרן דורך די סעקרעטאָרן: וויעזשביצקי און שפּעטער לעווענהאָף.

די געז. „חובבי שפת עבר"

אין יאָר 1907 האָט דאָ געפירט אַ קולטור־אַרבעט די היגע אָפּטיילונג פון דער פּעטערבורגער „אגודת חובבי שפת עבר". זי האָט אַראַנזשירט פאָרלעזונגען מיט דער באַטייליקונג פון באַוווּסטע ליטעראַטן און דערמיט צוגעצויגן די יוגנט. שטאַרק מיטגעווירקט אין דער געז. האָט דער באַקאַנטער שריפטשטעלער משה סטאַווסקי, וועלכער האָט אין די יאָרן 1906—1908 געוווינט אין סאָסנאָוויץ. אַרום דעם טאַלאַנטפולן שריפטשטעלער האָט זיך קאָנצענטרירט אַ יוגנט־קרייז, וואָס האָט געהאַט אַן אינטערעס פאַר יידישער קולטור. אין סאָסנאָוויץ האָט משה סטאַווסקי אָנגעשריבן אייניקע פון זיינע בעסטע ווערק.

דער „הזמיר"

נאָכדעם ווי די יוגנט האָט זיך אַנטוישט אין דער צייטווייליק אַדורכגעפאַלענער באַפרייונגס־באַוועגונג, האָט זי אויך דאָ, פונקט ווי אין אַ סך אַנדערע שטעט אין פּוילן. געגרינדעט דעם „הזמיר", אַ געזעלשאַפט צו פלעגן די יידישע קולטור, ליטעראַטור און מוזיק. במשך פון עטלעכע יאָר איז אָנגעפירט געוואָרן אַ גאַנץ אינטענסיווע טעטיקייט. ס'זענען איינגעאָרדנט געוואָרן מוזיקאַלישע־אָוונטן, פאָרלעזונגען, רעציטאַציעס און פאַרשידענע קולטור־אימפּרעזעס.

די געזעלשאַפט יק״א

די געז. יק״א האָט זיך אינטערעסירט מיט עמיגראַציע־פּראָגן. ס'איז געווען וואָס צו טון אַרום דעם דאָזיקן ענין. דער עמיגראַנטן־שטראָם אין די מערב־לענדער און אַמעריקע איז הויפּטזעכלעך געגאַנגען דורך סאָסנאָוויץ. די אויפגאַבע פון דער געז. איז געווען צו וואַכן איבער די אומגליקלעכע, דורך דער צאַרישער נאַהייקע גערודפטע, יידישע עמיגראַנטן. די געז. האָט זיי פאַרהיטן פון שיקאַנעס און זיי געבראַכט יורידישע, מאָראַלישע און מאַטעריעלע הילף. אַדאַנק דער אינטערווענץ פון דער פּעטערבורגער צענטראַלע, האָט די רוסישע זשאַנדאַרמעריע באַשטעטיקט די סאָסנאָוויצער אָפּטיילונג..

אין דער שפּיץ פון דער אָפּטיילונג זענען ביזן אויסברוך פון דער וועלט־מלחמה געשטאַנען: אַדוואָקאַט בערנאַרד אָפּענהיים, ד״ר א. פּערלמאַן, קאַראַל האַמבורגער, יהושע סלוטשעווסקי, ישראל משה ווײַנריב און גרשון סטאַווסקי. די אינסטיטוציע האָט געהאַט אַ גאָר גרויסע באַדייטונג מיט אירע לייסטונגען לטובת די יידישע עמיגראַנטן.

די אָקופּאַציע צייט

ביים קריג־אויסברוך, אין אויגוסט 1914. איז פּאַראַליזירט געוואָרן דער גאַנצער נאָרמאַלער לויף פון לעבן. די שטאָט וואָס האָט געבליט. ווו ס'האָט פּולסירט אַ רוישיק לעבן. איז פּלוצלונג אָפּגעשטאָרבן. אַלע עקספּעדיציע־קאַנטאָרן און בענק זענען פאַרמאַכט געוואָרן. תבואה, האָלץ־ און אייזן־סוחרים. וואָס האָבן געמאַכט אַ לעבן ביים עקספּאָרט און אימפּאָרט צווישן רוסלאַנד און דייטשלאַנד, בעלי־מלאכות און דיפּלאָמירטע אינטעליגענץ, האָבן זיך אַרומגעדרייט אין גאַס. זוכנדיק צו פאַרדינען אויף אַ שטיקל ברויט. אויך דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן איז גענצליך פאַרגליווערט געוואָרן. אַחוץ די קאָמיטעטן צו שאַפן דרינגענדיקע הילף. די קאָמיטעטן האָבן קודם כל געמוזט באַזאָרגן אַלע פרעמדע, וואָס זענען געבליבן שטעקן אין סאָסנאָוויץ. צוליב דער איבערגעריסענער באַן־קאָמוניקאַציע. דאָס זענען מייסטנס געווען סוחרים אָדער רייזענדער פון פאַרשידענע פּונקטן אין לאַנד, וואָס האָבן זיך צייטווייליק דאָ געפונען. אָדער אויסגעוויזענע „רוסן״ פון דייטשלאַנד. שפּעטער, ווען ס'האָבן זיך אָנגעהויבן באַוויזן מעגלעכקייטן פון קאָנען אָפּשיקן אין די היימען

אַ טייל מענטשן, האָט ווידער דער קאָמיטעט געדאַרפט זאָרגן וועגן געלט־מיטלען אויף רייזע־הוצאות.

ביז די אָקופּאַציע־מאַכט האָט זיך באַפעסטיקט איז געשאַפן געוואָרן אַ בירגער־קאָמיטעט מיט אַ פּראָפּאָרציאָנעלן יידישן אַנטייל. די יידישע פאַרטרעטער זענען געווען: הערץ ליפּשיץ און סאַלעזי מיימאַן. די יידישע באַפעלקערונג איז דורך דעם קאָמיטעט קאָרעקט באַהאַנדלט געוואָרן, אפילו אין אַפּראָוויזאַציע־ענינים. וואָס איז דעמאָלט געווען אַ זייער דעליקאַטער ענין. שפּעטער ווען ס'זענען געשאַפן געוואָרן 2 באַזונדערע אַפּראָוויזאַציע־קאָמיטעטן, אַ פּוילישער און אַ יידישער, האָט צווישן זיי געהערשט אַ פולשטענדיקע האַרמאָניע.

די עסקנים פון יידישן קאָמיטעט זענען געווען: קאָן, מאַמלאָק. זאַיאַנץ, וואָלפזאָן, ליפּשיץ, ראָטשילד, סטאַווסקי און האַמבורגער. אַ שטאַרקן אינטערעס האָבן אויך אַרויסגעוויזן די דאָזאָרעס: גרונעם סאַפּער און אַדאַם בראַניצקי.

ביי די שטאָט־ראַט־וואַלן, וואָס זענען פאָרגעקומען אין יאָר 1917 זענען אויסגעוויילט געוואָרן פאָלגנדיקע יידן: בערנאַרד אָפּענהיים, מאַקסימיליאַן רייכער, איגנאַצי לאַנדאַו (2 קוריע), סאַלעזי מיימאַן. שמואל רעכניץ (3 קוריע). יוליאַן קאַבאַק (IV קוריע), אַדאָלף לאַנדאַו, הענריק קוויאַטעק (V קוריע). משה יודענהערץ, הערמאַן בערניקער (VI קוריע).

פון יאָר 1913 ביז 1917 האָבן אַמטירט אַלס דאָזאָרעס: גרונעם סאַפּער. אַדאַם בראַניצקי און משה כּישעל. אין זעלבן יאָר זענען אויסגעוויילט געוואָרן פאָלגנדיקע נייע דאָזאָרעס: חיים יוסף זאַיאַנץ, הערץ ליפּשיץ, מענדל שאַפּיראָ און ישראל משה ווײַנריב. ליפּשיץ האָט זיך גלייך אָפּגעזאָגט און אויף זיין אָרט איז אַריין לייביש זענדל. ווועלכער האָט זיך אַרויסגעוויזן אַלס אַקטיווסטער דאָזאָר בעת דער דאָזיקער קאַדענץ, וואָס האָט אָנגעהאַלטן ביזן יאָר 1924. זענדל איז אויך שפּעטער געווען: דאָזאָר, ראש־הקהל, ראַטמאַן און פאָרזיצער פון פיל אינסטיטוציעס. אַדאַנק זיין איבערגעגעבענער, ערלעכער אַרבעט לטובת דער יידישער געזעלשאַפט דאַרף ער באַזונדערס פאַרצייכנט ווערן אַלס איינער פון די וויכטיקסטע עסקנים פון יידישן סאָסנאָוויץ.

די ווייטערדיקע תקופה האַלט איך פאַר צו יונג אַלס אָביעקט פאַר היסטאָרישׁ מאַטעריאַל און דעריבער פאַרענדיק איך דאָ.

די קהלה אין סאָסנאָוויץ

ביזן יאָר 1899 האָט דאָס יידישע סאָסנאָוויץ אָנגעהערט צו דער בענדינער קהלה. טראָצדעם, וואָס די צאָל יידן אין סאָסנאָוויץ איז נאָך דעמאָלט געווען אַ קליינע, פונדעסטוועגן האָבן זיך שוין געפונען העכער 350 עטאָט צאָלער

דאָס באַווייזט, אַז ס'האָט דעמאָלט געהערשט אַ ווילשטאַנד צווישן די דאָרטיקע יידן.

אין יאָר 1893 האָט אין סאָסנאָוויץ געבושעוועט אַ שווערע כאָלערע עפּידעמיע, וואָס האָט גורם געווען. אַז די דאָרטיקע יידן זאָלן גרינדן, אין יאָר 1894, אַן אייגענעם בית־החיים.

ביז דעמאָלט האָט מען סאָסנאָוויצער בר־מינגס קובר געווען אויפן בענדינער בית עולם.

די ערשטע דאַזאָרעס פון דער סאָסנאָוויצער קהלה זענען געווען: סט. רייכער. ד״ר יאַקוב נויפעלד. אַדאָלף אָפּענהיים און אַדאַם בערגמאַן (קאַסירער). די אַלע פערזאָנען זענען געווען פאָרשטייער פון דער אַסימילאַציע. בעת דער צווייטער קאַדענץ זענען געווען: יהושע סלוטשעווסקי שמואל רעכניץ און לייב ענגלאַרד. אין דער דריטער קאַדענץ זענען געווען: משה פישל. יהושע פאַכטער און משה קעניגסבערג. אין דער פירטער קאַדענץ זענען געווען: משה פישל. אַדאַם בראַנציקי און גרונעם סאַפּער. אין דער פינפטער קאַדענץ זענען געווען: ישראל משה וויינריב, ח. י. זאַיאָנץ, מענדל שאַפּירא, הערץ ליפשיץ און לייביש זענדל. די פינפטע קאַדענץ איז נאָמינירט געוואָרן דורך דער דייטשער אָקופּאַציע־מאַכט און האָט אָנגעהאַלטן ביזן יאָר 1924.

ביי די קהלה־וואַלן אין יאָר 1924 זענען געוויילט געוואָרן 5 ציוניסטן און 5 אָרטאָדאָקסן. אַלס פאָרזיצער פון דער פאַרוואַלטונג איז אויסגעוויילט געוואָרן ד״ר אברהם פערלמאַן און אַלס וו. פאָרזיצער — לייביש זענדל. פאָרזיצער פון ראַט איז געווען ד״ר טוביה מעלאָדיסטאַ. און וו. פאָרזיצער — לייביש שווייצער, ווען אין יאָר 1928 שטאַרבט ד״ר פערלמאַן נעמט דעם פאָרזיצער־אַמט איבער לייביש זענדל. וועלכער איז טעטיק ביזן יאָר 1935. אינם זעלבן יאָר איז צוליב דעם שווערן פינאַנסיעלן מצב פון דער קהלה, ווי אויך צוליב די שאַרפע סיכסוכים צווישן דער פאַרוואַלטונג און דעם ראַט אין שייכות מיט רבנים־וואַלן, די קהלה פאַרוואַלטונג אויפגעלייזט געוואָרן און אויף איר אָרט האָט די מאַכט נאָמינירט אַ קאָמיסאַרישע־פאַרוואַלטונג מיט בעריש טענצער בראש.

אין סעפּטעמבער 1935 זענען ווידער פאָרגעקומען וואַלן צו דער קהלה און די ניי־געוויילטע קהלה־אָרגאַנען האָבן אָנגעהויבן זייער טעטיקייט דעם 28־טן פעברואַר 1937.

דער צוזאַמענשטעל פון דער איצטיקער פאַרוואַלטונג איז פאָלגנדיקער: סאַלאָמאָן לייזעראָוויטש, פאָרזיצער (ציוניסט) — שמחה ווילטשיק, וו. פאָרזיצער — ראובן טשאַפּניק. אייזיק לייב פייערמאַן, שלמה חיים וואָרמאַן (רעליגיעז־ווירטשאַפט־לעכער־בלאָק) — דוד לעוואָרטאָווסקי. יצחק לייביש שטיינ־פעלד (מזרחי) — שלום פּילץ (ליגע פאָרן אַרבעטנדיקן א״י) — שלמה נחום לאַנגער (האַנטווערקער) — משה קייזער (אגודה).

דעם 5־טן דעצעמבער 1938 טרעט ראובן טשאַפּניק אַרויס פון דער קהלה־פאַרוואַלטונג און אויף אָרט קומט מענדל טשעכאָווסקי. דעם 18־טן יאַנואַר 1939 לייגט יצחק שטיי־פעלד זיין מאַנדאַט און אויף זיין אָרט גייט אַריין משה מערין (ציוניסט).

דער ראַט באַשטייט פון פאָלגנדיקע מיטגלידער: יוסף מייטליס, פאָרזיצער (רעליגיעז־ווירטשאַפטלעכער־בלאָק) — בערנאַרד יאַסני, וו. פאָרזיצער (רעוויזיאָניסטן) — שלמה דאַלעסמאַן. חיים דאַנציגער, דוד לענטשנער, אברהם ליבערמאַן (רעל. ווירטשאַפטלעכער בלאָק) — ד״ר טוביה מעלאָדיסטאַ (ציוניסט) — יוסף גאָלדבערג (ליגע פאָרן אַרבעטנדיקן א״י) — ד״ר הערש ליבערמאַן (פּועלי ציון לינקע) — ברוך זשעפּקאָוויטש (מזרחי) — ברוך סעצעמסקי (אגודה) — יואל דיאַמענט (האַנטווערקער) — ברוך דוד דודקיעוויטש (קליינהענדלער) — אברהם ראָטנער (רעל. אומפּאַרטייאישע).

וואָס שייך דער סאָסנאָוויצער רבנים־כראָניק שטעלט זיך די זאַך אַזוי פאָר: זייט דעם יאָר 1902 האָט די פונקציע פון אַזוי גערופענעם קאַזיאָנע ראַבינער דערפילט דוד שטיינזאַלץ און די רעליגיעזע פונקציעס האָט דערפילט דער רב ר׳ אברהם מאיר גיטלער ז״ל, וועלכער איז שפּעטער דורך דער דייטשער אָקופּאַציע־מאַכט באַשטעטיקט געוואָרן אַלס אָפי־ציעלער רב אין סאָסנאָוויץ. גלייכצייטיק איז אַלס מורה הוראה געווען טעטיק הרב ר׳ יצחק גליקמאַן ז״ל. ביים הייַנטיקן טאָג דערפילט די פונקציעס פון אַ צייטווייליקן רב ר׳ מנחם שוואַרץ.

דער נאָרמאַלער יערלעכער קהלה־בודזשעט באַטרעפט אַרום 200 טויזנט גילדן. אין יאָר 1938 זענען אין סאָסנאָוויץ געווען 2628 עטאַט־צאָלער (פון 5—1000 גילדן), די הויפט הכנסה־קוואַלן פון דער קהלה זענען: עטאַט, שחיטה און בית החיים.

די אַלגעמיינע סובווענצן־סומע לטובת געזעלשאַפטלעכן שוץ, רעליגיעזע און קולטור אינסטיטוציעס, האָט אין יאָר 1938 באַטראָפן 50 טויזנט גילדן, ד״ה 25% פונם גאַנצן בודזשעט.

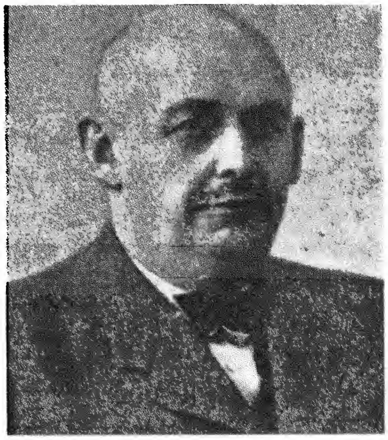
די קהלה באַשעפטיקט 35 אָנגעשטעלטע. דערפון 5 אינם ביורא.

די שטאָט סאָסנאָוויץ מיט דער אומגעגנט ציילט אַרום 125 טויזנט איינוווינער. פון זיי צירקאַ 27 טויזנט יידן. דאָס מאַכט אויס קנאַפּע 22% פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג.

דאס פרעזידיום פון דער סאסנאָוויצער קהלה אין יאר 1939

שלום לייזעראָוויטש
פאַרזיצער פון דער קהלה־פאַרוואַלטונג, וו. פאַר־זיצער פון דער ציוניסטישער אָרג., וו. פאַרזיצער פון הויזבאַזיצער־פאַריין, וו. פאַרזיצער פון יידישן ראַטמענער־קרייז ביים סאָסנאָוויצער שטאָט־ראַט, פאַרוואַלטונג־מיטגליד פון סוחרים און אינדוסטריעלער פאַריין, דיר. פון די פאַרזיכערונג־געזעלשאַפטן: „פיאַסט" און „רואיניאַנע אַדריאַטיקאַ".

יוסף מייטליס
פאַרזיצער פון קהלה־ראַט, וו. פאַרזיצער פון קאַמיטעט פון יידישן שפּיטאַל

שמחה ווילטשיק
וויצע־פאַרזיצער פון דער קהלה־פאַרוואַלטונג

בערנאַרד יאַסני
וויצע־פאַרזיצער פון קהלה־ראַט

די פאַרוואַלטונג פון דער סאָסנאָוויצער קהלה אין יאָר 1939

א. ל. פייערמאַן

ש. נ. לאַנגער

מ. טשעכאָווסקי

ש. ח. וואַרמאַן

י. לעווענהאָף

ל. שטיינפעלד

ד. לעוואַרטאָווסקי

ש. פילץ

יידן אין סאָסנאָוויצער שטאָט־ראַט

דער ערשטער סאָסנאָוויצער שטאָט־ראַט אין ווידעראויפֿגעלעבטן פוילן האָט אָנגעהויבן זיין טעטיקייט אין יאָר 1920 און האָט קאָנצענטרירט אַרום זיך די פאָרשטייער פון די פאַרשידנסטע פאָליטיש־געזעלשאַפטלעכע גרופּירונגען.

אינם דאָזיקן שטאָט־ראַט, וועלכער איז אויסגעווילט געוואָרן לויט דער פינפאַכיקער וואַל־אָרדינאַציע, זענען געווען פאַרטרעטן פאָלגנדיקע יידישע ראַטמענער: מענדל לובעלסקי, גרונם סאַפּער, אינזש. יוזעף יינגסטער, ד״ר אברהם פערלמאַן, ש. זיסקינד, ע. מאַשקאָווסקי, ב. טענצער, מ. יודענהערץ און צודזינאָווסקי.

אין ערשטן שטאָט־ראַט זענען צונויפֿ געווען 40 ראַט־מענער און די קאַדענץ האָט אָנגעהאַלטן 5 יאָר (1920—1925).

אין דער שפּיץ פונם שטאָט־ראַט איז געשטאַנען דער אַזוי גערופענער „סעניאָרן־קאָנווענט", אין וועלכן ס׳זענען געווען באַרטרעטן די פאָרשטייער פון אַלע ראַטמענער גרופּעס, צווישן זיי אויך די יידישע ראַטמענער: ד״ר א. פערלמאַן און מ. לובעלסקי.

אין פאַרשידענע געביטן פון דער שטאָט־ווירטשאַפט זענען געשאַפן געוואָרן קאָמיסיעס און דער פאָרשטייער פון די יידישע ראַטמענער אין אַלע קאָמיסיעס איז געווען מ. לובעלסקי.

צוליב דעם, וואָס דער שטאָט־ראַט איז דעקאָמפּלעטירט געוואָרן, איז ער אין יאָר 1925 אויפֿגעלייזט געוואָרן. במשך פון אַ קורצער צייט זענען דאַן אַנטשטאַנען 3 שטאָט־ראַטן און שפּעטער איז געשאַפן געוואָרן דער ערשטער „קאָמיסאַרן ראַט", אין וועלכן ס׳זענען אַריין 2 יידן: לייביש זענדל און הערמאַן אַלינער. ערשט אין יאָר 1934 איז אויפן גרונט פון אַ נייעם וואַל־געזעץ אויסגעווילט געוואָרן דער איצטיקער שטאָט־ראַט, וועלכער באַשטייט פון 44 מיטגלידער דערפון 9 יידן.

די יידישע מיטגלידער האָבן געשאַפן אַ „ראַטמענער־קרייז", כדי פאַרייניקט אַרויסצוטרעטן אויפן פאָרום פון שטאָט־ראַט. דער צוזאַמענשטעל איז פאָלגנדיקער: מענדל לובעלסקי און שלום לייזעראָוויטש (הויזבאַזיצער פאַריין), הערמאַן אַלינער, דוד קייזער (קליינהענדלער), ברוך מייער־טשיק (רעוויזיאָניסטן), יוזעף סאָפּער (סוחרים און אינדוסט־ריעלער), יעקב קראַמאַלאָווסקי (ציוניסטן), לייביש שווייצער (אָרטאָדאָקסן), אַדאַם זילבערשלאַג (האַנטווערקער).

די טעטיקייט פון די יידישע ראַטמענער איז געווען זייער באַשווערט צוליב דער נישט גינסטיקער שטימונג לגבי יידן, וואָס האָט גורם געווען צו אָפטע אינטערווענצן אויפן פלענום פון שטאָט־ראַט און צו קאָנפערענצן מיטן שטאָט־פּרעזידענט.

די יידישע ראַטמענער האָבן געפירט אַ זייער לעבהאַפטיקע געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט און אַ זעלבסטשטענדיקע פּאָלי־טיק אין יעדער ריכטונג און האָבן געוויסנהאַפט פאַר־טיידיקט די אינטערעסן פון דער יידישער באַפעלקערונג אין סאָסנאָוויץ.

אַדאַנק זייער פּאָזיציע און באַציונגען, זענען די יידישע ראַטמענער געשטאַנען אין דער שפּיץ פון יעדער געזעלשאַפט־לעכער, פּאָליטישער און ווירטשאַפטלעכער אַקציע אין אונזער שטאָט, און האָבן אויך אָפט רעפּרעזענטירט די יידישע געזעלשאַפט אין סאָסנאָוויץ כלפּי חוץ, אויף לאַנד־צוזאַמענ־פאָרן אַדער אינטערנאַציאָנאַלע קאָנפערענצן.

בעת דער איצטיקער קאַדענץ האָט דער „ראַטמענער־קרייז" דעלעגירט אין דער אַלגעמיינער רעווידיר־קאָמיסיע פון דער שטאָט־פאַרוואַלטונג דעם ד"ר טוביה מעלאַדיסטאַ.

דער יידישער „ראטמענערקרייז" אין סאסנאוויצער שטאט־ראט אין יאר 1938

מ. לובעלסקי
פּאָרזיצער
(הויזבאַזיצער־פאַריין)

ה. אַלינער
וו. פּאָרזיצער
(קליינהענדלער־פאַריין)

ב. מייערטשיק
ערן־סעקרעטאַר
(רעוויזיאָניסטן)

ד. קייזער
(קליינהענדלער־פאַריין)

ל. שווייצער
(אָרטאָדאָקסן)

א. זילבערשלאַג
(האַנטווערקער־פאַריין)

.II
געזעלשאפטלעכער טייל

דער קאעדוקאציע־ליציי, גימנאזיע און פאלקס־שול פון דער יידישער שול־געז. אין סאסנאוויץ.

אין די יארן 18/1916, בעת דער דייטשער אקופאציע, זענען אין פארשידענע שטעט און שטעטלעך אין פוילן אנטשטאנען א גאנצע ריי יידישע שולן מיט אן אויסגעשפראכענעם נאציאנאלן כאראקטער.

אין סאסנאוויץ האט דער ענין אביסל אנדערש אויסגעזען.

ד״ר טוביה מעלאדיסטא
פארוואלטונג־פארזיצער פון דער גימנאזיע, פארזיצער פון דער ציונ. ארג. אין סאסנאוויץ, וו. פארזיצער פון זאגלעמביער קאמיטעט פון פריינט פון ירושלימער אוניווערזיטעט, פארזיצער פון זאגלעמביער יידישן דאקטוירים פאריין, פארזיצער פון סאסנאוויצער „קרן־היסוד״־קמיטעט, מיטגליד פון קהלה־ראט, מיטגליד פון דער אלגעמיינער רעווידיר־קאמיסיע ביי דער שטאט־פארוואלטונג, מיטגליד פון ציוניסטישן פארטיי־ראט אין פוילן. געוו. פארזיצער פון יידישן ראטמענער־קלוב אין סאסנאוויץ, פארזיצער פון קהלה־ראט (1932־1924) און ארדינאטאר פון יידישן שפיטאל אין סאסנאוויץ (1929־1921).

נאך אין יאר 1915 איז דא געגרינדעט געווארן א פרויען־גימנאזיע פאר יידישע קינדער מיט בולטע אסימילאטארישע טענדענצן. אין דער דאזיקער שול זענען די למודים פארגעקומען אויך אין שבתים און ימים טובים. ערשט נאך א שטארקן דרוק מצד דער לערערשאפט פון דער דערמאנטער

ד״ר פייוול ווידערמאן
דירעקטאר פון דער גימנאזיע, פארזיצער פון דער יידישער לאנדקענטשאפט געז. אין זאגלעמביע, פארזיצער פון דער געז. „גאוושעיא״ אין סאסנאוויץ. געוו. דירעקטאר פון דער גימנאזיע „יבנה״ אין בענדין און געוו. ראטמאן פון בענדינער שטאט־ראט.

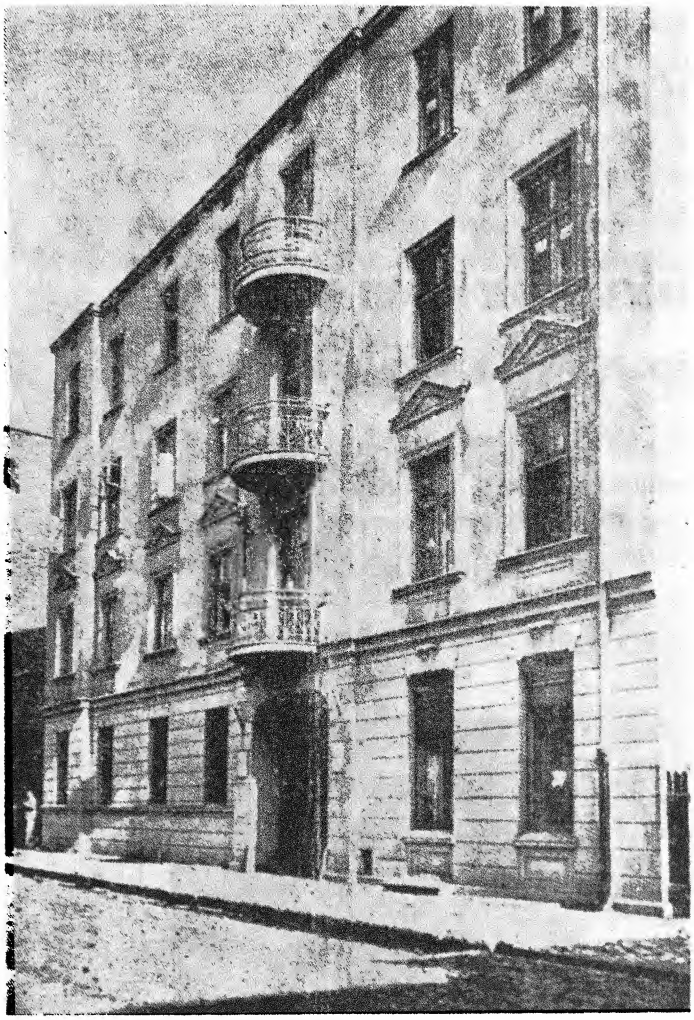
שול, איז דער אונטעריכט אין די יידישע פייערלעכע טעג אפגעשטעלט געווארן. די שול האט עקזיסטירט ביזן יאר 1922.

אויף די חורבות פון דער דאזיקער שול איז מען אין יאר 1922 צוגעטרעטן צו דער גרינדונג פון א יידישער

גימנאַזיע אין סאָסנאָוויץ, ווו די דערציונג האָט זיך געדאַרפט שטיצן אויף דער יידיש־נאַציאָנאַלער אידעאָלאָגיע. גרויסע פאַרדינסטן ביים גרינדן פון דער גימנאַזיע האָט געהאַט דער פאַרשטאָרבענער ד״ר אברהם פערלמאַן. די געזעלשאַפט, וואָס איז דעמאָלט אַנטשטאַנען, און וועמענס ציל ס'איז געווען דער פונאַנדערבוי פונם יידישן שולוועזן אין סאָסנאָוויץ האָט אויף איר וועג אָנגעטראָפן אויף אַ ריי שוועריקייטן, וועלכע האָבן גורם געווען, אַז אין די ערשטע יאָרן איז די אַנטוויקלונג פון דער גימנאַזיע פאָרגעקומען אין אַ לאַנג־זאַמען טעמפּאָ. דאָס יידישע סאָסנאָוויץ, וועלכע האָט זיך קיינמאָל נישט אויסגעצייכנט מיט קיין דייטלעכן און איינהייטלעכן פּרצוף, איז נישט שנעל היימיש געוואָרן מיט דער ענדערונג, וואָס איז פאָרגעקומען אויפן געביט פון דערציען די יידישע יוגנט און האָט ווייטער מאַסנווייז געשיקט זיינע קינדער אין נישט־יידישע שולן, ווו מ'האָט זיי דעמאָלט גערן אויפגענומען. ס'איז אַ גענוג טרויעריקער פאַקט, אַז נישט בלויז די אַזוי גערופענע אַסימילירטע קרייזן, נאָר אויך נאַציאָנאַלע יידן האָבן סיסטעמאַטיש אויסגעמיטן די יידישע שולן.

דער ערשטער, ווי געוויינלעך, איז דערשינען דער איינ־פאַכער ייד, פאַר וועלכן דאָס יידנטום איז נישט קיין שום פּראָבלעם נאָר אַפאַקט, וואָס מ'קאָן נישט אָפּלייקענען. דער דאָזיקער ייד פון דער מאָנדזשעווער גאַס איז געווען דער פּיאָנער און גלייכצייטיק דער שעפער פונם יידישן שול־וועזן אין סאָסנאָוויץ.

דאָס ערשטע שול־יאָר אין דער גימנאַזיע אונטער דער אויפזיכט פון דער יידישער שול־געזעלשאַפט, האָט זיך נישט קיין סך געענדערט פון די פריערדיקע שול־יאָרן אין דער אַמאָליקער לערנאַנשטאַלט. די יידישע שול־געזעלשאַפט אין סאָסנאָוויץ האָט נישט געגרינדעט קיין נייע שול פון יסוד אויס, ווי דאָס איז פאָרגעקומען אין אַנדערע שטעט, נאָר זי האָט דערוואָרבן אַ שוין עקזיסטירנדיקע, שטאַרק אַסימי־לירטע פּריוואַטע־גימנאַזיע, וועלכע האָט געדאַפט איבער־געשטאַלטיקט ווערן אויף אַ נאַציאָנאַלער שול. דאָס איז געווען אַ זייער נישט אָנגענעמע ירושה און מען האָט זיך פון פריערדיקע גמחוס רעכענען דערמיט, אַז דער דאָזיקער פּראָצעס וועט דויערן אַ ריי יאָרן, ביז דער „דור המדבר" וועט ענדלעך פאַרלאָזן די שול־מויערן. ס'איז דאַן איבער־גענומען געוואָרן נישט בלויז אַ מינדערוועריקער שול־אינווענטאַר, נאָר אויך אַ יוגנט וועלכע איז במשך פון אַ ריי יאָרן צוגעוווינט געוואָרן צו גאַנץ אַנדערע פאַר־העלטענישן. דער דאָזיקער מצב, ווי אויך די גלייכגילטיקע באַציונג מצד אַ טייל פון דער יידישער געזעלשאַפט אין סאָסנאָוויץ, האָבן גורם געווען צו דער זייער לאַנגזאַמער אַנטוויקלונג פון דער גימנאַזיע. טראָצדעם, האָבן די לייטונג און די פאַרוואַלטונג זייער פּלאַן גאַנץ קאָנסעקווענט אַדורכ־געפירט ס'זענען נישט געמאַכט געוואָרן קיין שום הנחות, סיי פאַר יענע יידישע קרייזן, וועלכע האָבן געוואָלט האָבן אַ יידישע שול אָבער אָן יודאַיסטישע קעגנשטאַנדן, און סיי פאַר דער שול־מאַכט, וואָס האָט דעמאָלט נישט גערן געזען קיין ענדערונגען אין דער שול, וועלכע איז אין איר ערשטער סטאַדיע שטאַרק אונטערשטיצט געוואָרן מצד דער דאָזיקער מאַכט. מ'דאַרף וויסן, אַז במשך פון לאַנגע יאָרן האָט נאָך דערזעלבער וויזיטאַטאָר באַזוכט די יידישע גימנאַזיע, וועלכע

דער פראָנט־טייל פון דער גימנאַזיע־געביידע

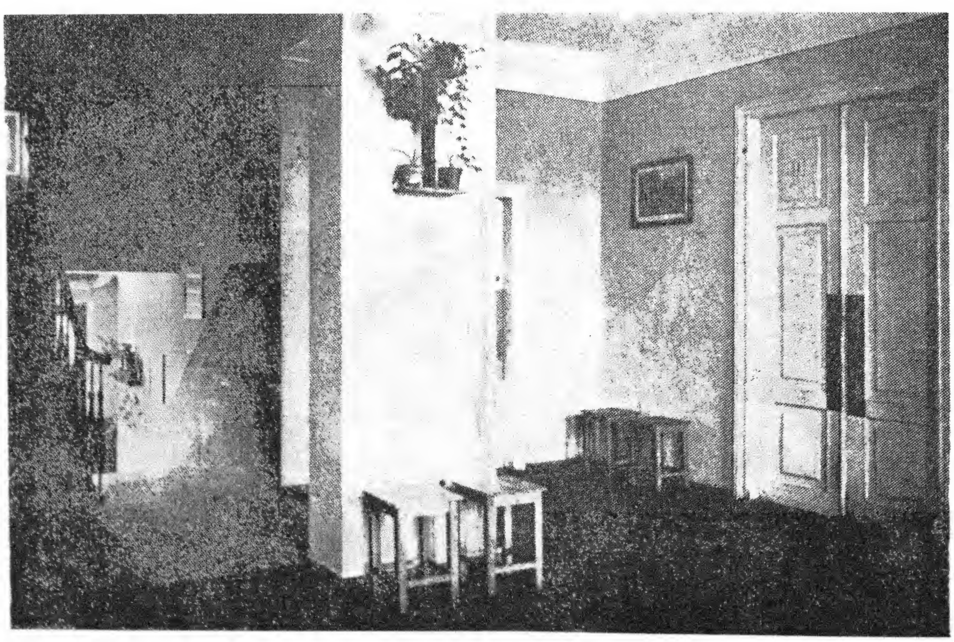
ער האָט געקאָנט פון יענע צייטן ווען זי האָט געדינט די אויסגעשפּראָכענע אַסימילאַציע־טענדענצן. דאָס אַסימילירן די יידישע שול־יוגנט איז אין די ערשטע צייטן פונם ווידער־אויפגעלעבטן פּוילן שטאַרק אונטערשטיצט געוואָרן מצד דער שול־מאַכט, וואָס איז שפּעטער ווידער געענדערט געוואָרן.

טראָץ די באַשיידענע מאַטעריעלע מיטלען און דעם פעלן פון אונטערשטיצונג מצד דער סאָסנאָוויצער יידישער געזעל־שאַפט, ווי אויך דער נישט גינסטיקער באַציונג פון דער שול־מאַכט, האָט זיך דאָך די גימנאַזיע, וואָס ווייטער אַלץ מער, אַנטוויקלט און האָט זיך דערוואָרבן דעם אַלגעמיינעם צוטרוי. ס'איז כדאי צו אונטערשטרייכן, אַז די דאָזיקע לערנשטאַלט האָט קיינמאָל נישט געמאַכט קיין שום קאָמ־

פראַמיסן, וועלכע האָבן געזאָלט צואיילן דאָס באַקומען רעכט פון מלוכה־גימנאַזיעס, צו וואָס ס׳האָבן זייער געשטרעבט פיל עלטערן, פאַר וועלכע דאָס באַקומען אַ צייגעניש פון אַ שול מיט עפנטלעכע רעכט איז מער ווערט געווען ווי אַ יידיש נאַציאָנאַלע דערציונג. די אויפגאַבע פון דער שול־לייטונג איז געווען צו שאַפן אַ מוסטערהאַפטע יידיש־נאַציאָנאַלע לערן און דערציונג אַנשטאַלט און זי האָט באַשלאָסן, דאָס אויב ס׳וועט איר געלונגען צו באַקומען עפנטלעכע רעכט נישט אָפּטרעטנדיק פון איר פּראָגראַם — איז גוט, אין קעגנפאַל וועט זי מוזן פון דער דאָזיקער מתנה רעזיגנירן. מען מוז מודה זיין, אַז די שול־מאַכט האָט גענוג שנעל און יושרדיק אָפּגעשאַצט די אַרבעט פון דער לייטונג און אויפן שול־יאָר 30/1929 האָט די לערנאַנשטאַלט באַקומען עפנטלעכע רעכט, טראָצדעם. וואָס זי האָט זיך נאָך דעמאָלט געפונען אין אַ נישט אַנטשפּרעכנדיקן לאָקאַל.

הגם דאָס באַקומען עפנטלעכע רעכט איז געווען אַ וויכטיקער שריט פאָרויס אין דער אַנטוויקלונג פון דער שול, האָט מען פונדעסטוועגן נאָכנישט געקאָנט וויסן צו דער מצב פון דער לערנאַנשטאַלט וועט זיך באַדייטנדיק פאַרבעסערן, און דאָס צוליב דער פאָלגנדיקער סיבה: ווייל אויב די סאָסנאָוויצער יידישע גימנאַזיע האָט אויף איר אַנטוויקלונג־וועג אָנגעטראָפן אויף אַ גאַנצע ריי שוועריקייטן, וועלכע זענען אויבן דערמאָנט געוואָרן, דאַרף נאָך אונטערגעשטראָכן ווערן, אַז זי איז, אין געוויסע הינזיכטן, געווען אַן אוניקאַט אין יידיש־נאַציאָנאַלן שולוועזן אין פּוילן. די גימנאַזיע איז געווען אַ לערנאַנשטאַלט פאַר מיידלעך און זי איז דעריבער נישט געווען צוטריטלעך פאַר יינגלעך, צוליב דעם איז די פרעקווענץ פון פריעראויס געווען אַ שטאַרק באַגרענעצטע. די לאַגע האָט זיך נאָך דערמיט פאַרערגערט, וואָס אין שכנותדיקן בענדין איז די יידישע גימנאַזיע פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ קאָעדוקאַציע־לערנאַנשטאַלט, און מ׳האָט פון דאָרט נישט געקאָנט דערוואַרטן קיין צופלוס פון שילערינס. די פאַרוואַלטונג פון דער סאָסנאָוויצער יידישער גימנאַזיע האָט געפּרווט אונטערצוהאַנדלען מיט דער פאַרוואַלטונג פון דער בענדינער גימנאַזיע אין דער ריכטונג, אַז אין דער בענדינער שול זאָלן נור אָנגענומען ווערן שילער און אין דער סאָסנאָוויצער שול בלויז שילערינס. ווען די אונטערהאַנדלונגען האָבן נישט געבראַכט קיין פּאָזיטיוון דערפאָלג, איז די סאָסנאָוויצער גימנאַזיע־פאַרוואַלטונג געצוווּנגען געוואָרן צו זוכן אַן אַנדערן אויסוועג, כדי צו לעזן דאָס דאָזיקע פּראָבלעם. די לייטונג האָט זיך דעריבער אָנגעהויבן צו באַמיען ביי דער שול מאַכט וועגן פאַרוואַנדלען די פּרויען־גימנאַזיע אין אַ קאָעדוקאַציע־לערנאַנשטאַלט, און אויך אין דעם פאַל האָט זיך די שול־מאַכט גינסטיק באַצויגן צו דער שטרעבונג פון דער פאַרוואַלטונג, און זייט דעם שול־יאָר 34/1933 האָט זי אויך דערלויבט אָנצונעמען יינגלעך.

אַ צווייטע פאַטאַלע שטערונג אין דער אַנטוויקלונג פון דער גימנאַזיע איז געווען דאָס פעלן פון אַ געהעריקן לאָקאַל, די לערנאַנשטאַלט האָט זיך במשך פון יאָרן געפונען אויפן דריטן שטאָק פון אַ געוויינלעך וווינהויז, וועלכעס האָט זיך אין קיין שום הינזיכט נישט איינגעגעבן אויף אַ שול.

אַ פראַגמענט פון שול־קאָרידאָר

די לאַגע האָט זיך ערשט פאַרבעסערט אין יאָר 1933, ווען ס'איז געדונגען געוואָרן אַ ספּעציעלער בנין אין צענטער פון דער שטאָט, די דאָזיקע געביידע איז לויט די דעמאָלסטיקע פאַרהעלטענישן געווען אַ גענוג אימפּאָנירנדיקע און זי האָט אָנגעהערט צו איינע פון די בעסטע שול־געביידעס אין סאָסנאָוויץ.

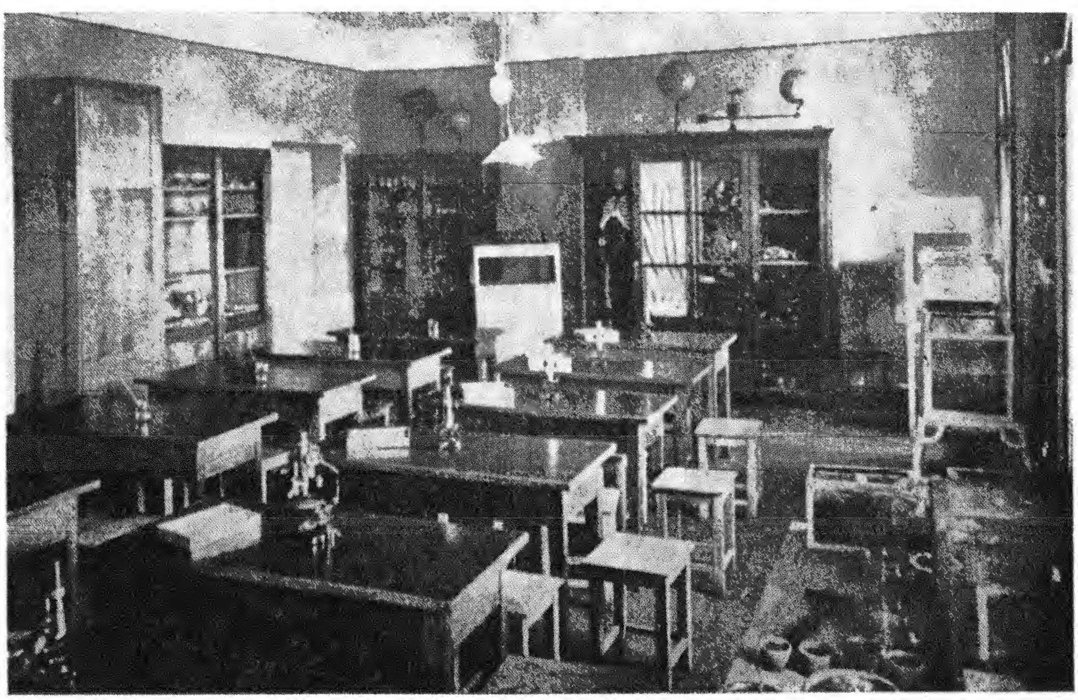
דאָס באַקומען קאָעדוקאַציע־רעכט אין אַ געהעריקן שול־בנין האָבן גורם געווען צו אַ כסדרדיקע שטייגערונג פון דער שול פרעקווענץ. די יידישע געזעלשאַפט אין סאָסנאָוויץ, אויף וועלכער די גימנאַזיע האָט געהאַט אַ גרויסן איינפלוס אין הינזיכט פון נאַציאָנאַלער באַוווסטזיניקייט, האָט אָנגעהויבן צו באַשענקען די שול מיט אַ שטאַרקן צוטרוי. ווי אַ באַווייז דערצו קאָן דינען דער פאַקט, דאָס במשך פון אַ קורצער צייט האָט זיך די פרעקווענץ פאַרטאָפּלט און שפּעטער אפילו פאַרדרייפאַכיקט אין באַצוג צום יאָר 1932.

אויב אַ גרויסער טייל פון דער יידישער געזעלשאַפט אין סאָסנאָוויץ האָט פריער בפירוש אויסגעמיטן די שול צוליב דעם, וואָס די יודאַיסטישע למודים האָבן דאָרט פאַרנומען אַ זייער חשוב אָרט, איז איצט דאָס פונאַנדערבויען דעם יידיש־נאַציאָנאַלן פּראָגראַם געוואָרן אַן אַטראַקציע, וועלכע דאַרף צוגעשריבן ווערן אָלס פאַרדינסט פון דער שול־לייט־נג. ס'מוז פעסטגעשטעלט ווערן, אַז די אַכטונג ביי דער שול־מאַכט, ווי אויך ביי דער יידישער געזעלשאַפט, האָט זיך די שול דערוואָרבן נור צוליב דעם, וואָס די לייטונג האָט זיך קיינמאָל נישט גערעכנט מיט קיין שום קאָניונקטור און אָפּאָרטוניזם פון די מאַסן, נאָר זי איז קאָנסעקווענט פאַרויס געגאַנגען אויפן איינמאָל אויסגעקליבענעם וועג. דער דאָזיקער וועג האָט באַטייט: אויפהויבן אויף וואָס אַמאָל העכערן ניווא די יודאַיסטישע למודים און די יידיש־נאַציאָנאַלע דערציונג פון דער שול־יוגנט.

די סאָסנאָוויצער גימנאַזיע האָט זיך קונה שם געווען אָלס אַ סאָלידע און גוטע לערנאַנשטאַלט, נישט בלויז ביי דער שול־מאַכט, נאָר זי איז אויך אָנערקענט געוואָרן אין גאַנץ פּוילן, אָלס אַן אַנשטאַלט, ווו די יודאַיסטישע למודים שטייען אויף אַ גאָר הויכן ניוואָ. דאָס האָט אויך באַשטעטיקט די העברעישע מאַטורע, וואָס איז אַדורכגעפירט געוואָרן אין שול־יאָר 38/1937. אינם איצטיקן מאָמענט, ביים אָנפאַנג פונם שול־יאָר 39/1938, באַזיצט די יידישע שול־געזעלשאַפט אין סאָסנאָוויץ פאָלגנדיקע לערנאַנשטאַלטן: אַ פאָלקס־שול, אַ קאָעדוקאַציע־גימנאַזיע און אַ ליציי, ווו עס לערנען העכער 400 שילער. די צאָל וואָלט געווען אַ פּיל גרעסערע, ווען דער שול־בנין, וואָס איז זייט דעם יאָר 1933 שוין 2 מאָל פונאַנדערגעבויט געוואָרן, וואָלט געקאָנט אַריינגעמען אַ גרעסערע צאָל קינדער. צום באַדויערן מוזן אַ סך קינדער, וועלכע ווילן אָנקומען אין דער סאָסנאָוויצער לערנאַנשטאַלט צוריקגעשיקט ווערן, צוליב מאַנגל אין פּלאַץ.

אָדום דער אַנטוויקלונג פון דער שול האָבן בסך הכל געאַרבעט עטלעכע יחידים, וועלכע האָבן זיך פאַרדינט געמאַכט ביים צופירן דאָס ווערק צו אַזאַ פּראַכטפולן מצב.

די ווייטערדיקע אַנטוויקלונג פון די שול איז אָפּהענגיק פון דער אָפּפערוויליקער מיטאַרבעט מצד דער גאַנצער יידישער געזעלשאַפט אין סאָסנאָוויץ. ביי די היינטיקע

די נאַטורוויסנשאַפטלעכע לאַבאָראַטאָריע

באַדינגונגען, ווען די שול געביידע אַנטשפּרעכט שוין נישט מער דער נויטווענדיקייט און די פאָדערונגען פון אונזער שטאָט, קאָן שוין ליידער מער נישט געלייסטעט ווערן לטובת דער לערנאַנשטאַלט. נור אַן אייגענער גרויסער בנין, וועלכער זאָל אַריינעמען אַ פיל גרעסערע צאָל שילער, וואָלט געווען די קרוינונג פון דער פרוכטבאַרער אַרבעט אויפן געביט פון דער נאַציאָנאַלער דערציונג פון אונזער יוגנט.

אין דער שפּיץ פון דער גימנאַזיע־פאַרוואַלטונג שטייט זייט דעם יאָר 1923, ד״ר טוביה מעלאָדיסטאַ, און זייט דעמאָלט געפינט זיך די לייטונג אין די הענט פונם ד״ר פייוול ווידערמאַן, וועלכער איז פריער, במשך פון 5 יאָר, געווען דירעקטאָר אין דער גימנאַזיע „יבנה" אין בענדין.

די קאָעדוקאַציע־האַנדלס־גימנאַזיע, די אייניעריקע האַנדלס־שול און די האַנדלס־אָוונט־קורסן

פונם סוחרים- און אינדוסטריעלער־פאַריין אין סאָסנאָוויץ.

די זאָרג וועגן העכערן דעם ניוואָ פונם יידישן סוחרטום, די נויטווענדיקייט צו מאָדערניזירן די יידישע האַנדלס־אונטערנעמונגען, ווי אויך די אײַנטריט־שוועריקייטן פאַר דער יידישער יוגנט אין די עקזיסטירנדיקע פאַך־שולן, האָבן אין דער לעצטער צייט אַרויפגעלייגט די פליכט אויף דער יידישער געזעלשאַפט אין פוילן זיך צו פאַרנעמען מיט דער אויסבילדונג פון נײַ קאַדרן יידישע סוחרים און האַנדלס־אָנגעשטעלטע, וועלכע זאָלן זיין בכח צו פירן און אַנטוויקלען די פאַרשידענע אַרבעט־וואַרשטאַטן אויף אַ מאָדערנעם און געהעריקן אופן.

סקאָן קיינער נישט פאַרלייקענען, אַז דער יידישער סוחר באַזיצט פיל פאַך־קענטעניש, דערפאַרונג און איניציאַטיוו. דאָס פעלן, אָבער, פון אַ געהעריקער פאַך־אויסבילדונג איז די הויפּט־סיבה פונם צושטאַנד, דאָס די ברייטע יידישע סוחרישע־מאַסן אַרבעטן לויט אַלטע מעטאָדעס און האָבן דעריבער אויסצוהאַלטן די געוואַלטיקע קאָנקורענץ מצד אַ האַנדל, וואָס איז מאָדערן אָרגאַניזירט, און וועלכער באַנוצט זיך מיט די נײַעסטע וויסנשאַפטלעכע און טעכנישע דערגרייכונגען.

אויב איניציאַטיוו, פעיקייטן און דערפאַרונג האָבן אַ זייער גרויסע באַדייטונג, גענוגען זיי אָבער שוין היינט נישט אויב זיי זענען נישט באַגלייט פון אַן אַנטשפּרעכנדיקער אויסשולונג.

די לעצטע שול־רעפאָרם אין פוילן זעט פאָר פאַרשידענע שטופן פון האַנדלס־בילדונג: אייניעריקע־שולן, גימנאַזיעס, ליצייען און העכערע האַנדלס־שולן. דעו פראַצענט־זאַץ, אָבער, פון דער יידישער יוגנט אין די פאַרשידענע טיפּן האַנדלס־שולן איז דער מינימאַלסטער. עס איז דעריבער איינע פון די הויפּט־אויפגאַבן פון די יידישע ווירטשאַפטלעכע אָרגאַניזאַציעס זיך צו פאַרנעמען מיט דעם פונאַנדערבוי פונם יידישן האַנדלס־שולוועזן.

יוזעף סאַפּער

איניציאַטאָר, גרינדער און קוראַטאָר פון דער האַנ־דלס־גימנאַזיע, פאָרזיצער פון סוחרים און אינדוס־טריעלער־פאַריין, וו. פאָרזיצער פון דער האַנדלס — און אינדוסטריע־קאַמער אין סאָסנאָוויץ, מיטגליד פון סאָסנאָוויצער שטאָט־ראַט, האַנדלס־ריכטער ביים סאָס־נאָוויצער קרייז־געריכט, סעקרעטאַר פון הויפּט־ראַט פון יידישן סוחרטום אין פוילן, פאַרוואַלטונג־מיטגליד פון דער געז. „פריינט פון דער העברעישער אוני־ווערזיטעט אין ירושלים".

וועגן אָט די אַלע ברענענדיקע פראַגן איז אין זומער 1937 גערופן געוואָרן קיין וואַרשע אַ צוזאַמענפאָר פון פאָר־שטייער פון די יידישע האַנדלס־שולן און פון ווירטשאַפטלעכע־עסקנים, אויף וועלכן ס׳איז אויסגעוויילט געוואָרן דער צענטראַל־קאָמיטעט פונם יידישן האַנדלס־שולוועזן אין פוילן.

אין סאָסנאָוויץ זענען די ערשטע שריט, אין דער ריכטונג צו שאַפן אַ יידישע האַנדלס־שול געמאַכט געוואָרן אין אויגוסט 1937. אויף אַ קאָנפערענץ, אין וועלכער ס׳האָבן

זיך באַטייליקט פּרעזעס יוזעף סאַפּער, פּרעזעס הערמאַן אַלינער און דירעקטאָר אהרן גאַטוואַרט, איז באַשלאָסן געוואָרן צו רופן אַ געמיינזאַמע זיצונג פון די פאַרוואַל־טונגען פונם סוחרים־ און אינדוסטריעלער־פאַריין און פונם קליינהענדלער־פאַריין, ספּעציעל געווידמעט דער שול־פראַגע. די זיצונג, אונטערן פאָרזיץ פון פּרעזעס סאַפּער, איז פאָרגע־קומען דעם 31־טן אויגוסט 1937 און עס איז איינשטימיק באַשלאָסן געוואָרן צו גרינדן אַן אייניעריקע האַנדלס־שול.

עס איז געוויילט געוואָרן אַ שול־קאָמיטעט, וועלכן ס'איז אנפאַרטרויט געוואָרן אויסצופירן די באַשלוסן פון דער זיצונג. אין קאָמיטעט זענען אַריין פאָלגנדיקע פּערזאָנען: אַדאָלף לאַנדוי, וולאַדיסלאַוו פעלדמאַן, מאַוריצי רייכער, אברהם דוד קייזער, פּסח פּעדערמאַן און אינזש' ה. מאַנגעל.

די אייניעריקע האנדלס-שול

אַדאַנק די ענערגישע באַמיונגען פונם פּרעזעס יוזעף סאַפּער, האָט די שול־מאַכט ערטיילט די קאָנצעסיע און אין אָקטאָבער 1937 איז די אייניעריקע האַנדלס־שול, אונטער דער לייטונג פון דירעקטאָר גאָטוואַרט, געעפנט געוואָרן.

די שול איז איינגעאָרדנט געוואָרן אין אַ ספּעציעל צוגע־פאַסטן לאָקאַל אין סאָסנאָוויץ אויף פּשעיאַזד נר. 1. עס האָבן דאָרט געלערנט קרוב 50 שילער און שילערינס, וועלכע האָבן געשטאַמט נישט בלויז פון סאָסנאָוויץ, נאָר אויך פון גאַנץ זאַגלעמביע און אויבערשלעזיע. די לערנ־אַנשטאַלט איז געוואָרן פאַרזען מיט אַלע נויטיקע שול־מכשירים און מאָדערנע לאַבאָראַטאָריעס פאַר סחורות־קענ־טעניש, אָרגאַניזאַציע־ און טעכניק פון האַנדל ווי אויך רעקלאַמע־טעכניק.

די פייערלעכע דיפּלאָמען פונאַנדערטיילונג צו די אַבסאָל־ווענטן איז פאָרגעקומען דעם 29־טן יאַנואַר 1939, נאָכדעם ווי זיי האָבן אַדורכגעמאַכט אַ דריי־חדשימדיקע פּראַקטיק אין פאַרשידענע האַנדלס־ און אינדוסטריע־אונטערנעמונגען אין זאַגלעמביע און אויבערשלעזיע.

ביי דער שול עקזיסטירט אַן אויפזיכט־קרייז, בראש פון וועלכן עס שטייט אַ פאַרוואַלטונג פון פאָלגנדיקן צונויפ־שטעל: איגנאַצי ריינער (פאָרזיצער), פּרוי ד"ר בראָניסלאַוואַ גראָדזשינסקאַ (וו. פאָרזיצערין), פּרוי אינזש' לענאַ סטאַרקע־נאַכנער (קאַסירערין), אינזש' מאַמלאָק (סעקרעטאַר).

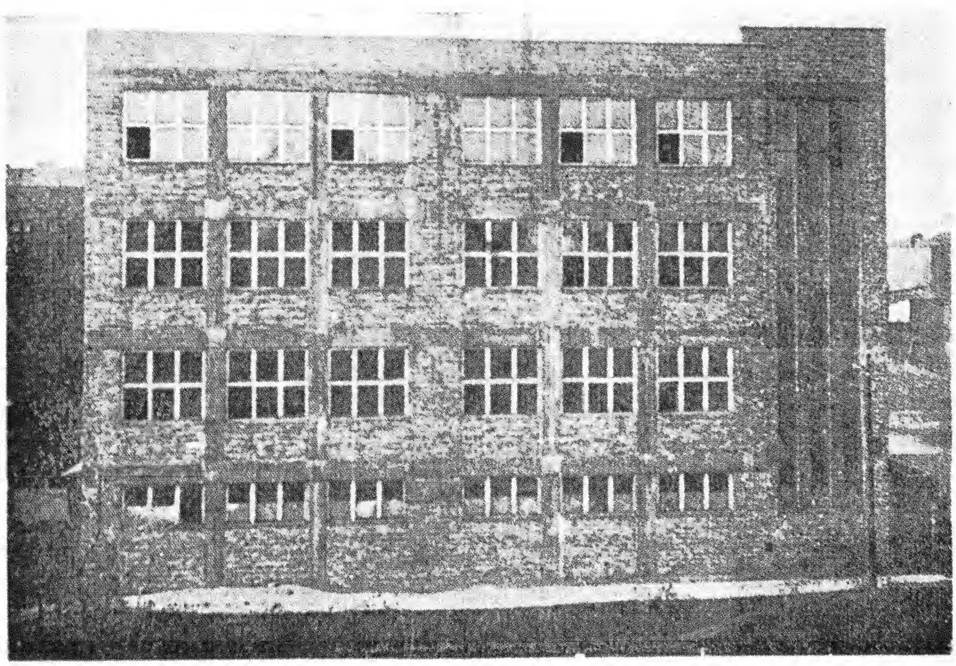
דער אויפזיכט־קרייז דערפילט אַ זייער וויכטיקע יידיש־געזעלשאַפטלעכע אויפגאַבע, ער דעקט אַ טייל פונם שכר־למוד פון אומפאַרמעגלעכע שילער און שאַפט אויך פּראַקטיק פאַר די שול־אַבסאָלווענטן

די האנדלס-אָוונט-קורסן

האָבנדיק צו דיספּאָזיציע דעם נויטיקן שול־אַפּאַראַט און אַ צוגעפּאַסטן לערער־פּערסאָנאַל, האָבן די פאַרוואַלטונגען פונם סוחרים־ און אינדוסטריעלער־פאַריין און פונם קליינ־הענדלער־פאַריין באַשלאָסן צו אָרגאַניזירן האַנדלס־אָוונט־קורסן פאַר סוחרים און האַנדלס־אָנגעשטעלטע.

דער ערשטער, 5־חדשימדיקער קורס איז אָרגאַניזירט גע־וואָרן אונטער דער לייטונג פון דירעקטאָר גאָטוואַרט אין יאַנואַר 1938. די צוהערער־פרעקווענץ איז געווען אַ זייער הויכע.

די שלוס־עקזאַמענס זענען פאָרגעקומען אין יוני 1938 ביי דער אָנוועזנהייט פון פאָרשטייער פון דער סאָסנאָוויצער

דער פראָנט־טייל פון דער גימנאַזיע־געביידע

האַנדלס־און אינדוסטריע־קאַמער און פון יידישע ווירטשאַפטלעכע קרייזן.

די קורסן זענען קאָנצעסיאָנירט דורך דער שול־מאַכט און דעריבער האָט די לייטונג דאָס רעכט אַרויסצוגעבן די צוהערער אָנטשפּרעכנדיקע, דורך דער שול־מאַכט באַשטעטיקטע, ענדע־צייגענישן.

אַחוץ דעם 5־חדשימדיקן קורס, האָט אויך דער סוחרים־ און אינדוסטריעלער־פאַריין אַ רעכט צו עפענען אַ גאַנצע ריי פאַרשידענע אַנדערע קורסן.

די האַנדלס-גימנאַזיע

די אייניעריקע־האַנדלס־שול און די האַנדלס־אָוונט־קורסן שעפּן אָבער נאָכנישט אויס דאָס פּראָבלעם פונם יידישן האַנדלס־שולוועזן. דאָס פעלן פון אַ יידישער קאָעדוקאַציע האַנדלס־גימנאַזיע אין זאַגלעמביע און אויבערשלעזיע האָט זיך זייער שטאַרק געלאָזט פילן ביי דער יידישער יוגנט אין די ביידע אַזוי וויכטיקע ווירטשאַפטלעכע צענטערן.

אַדאַנק דער אָנרעגונג פונם אומדערמידלעכן עסקן פּרעזעס יוזעף סאַפּער האָט די פאַרוואַלטונג פונם סאָסנאָוויצער סוחרים־ און אינדוסטריעלער־פאַריין, אויף אַ זיצונג פון 9־טן נאָוועמבער 1937, באַשלאָסן צוצוטרעטן צו בויען אַ יידישע האַנדלס־גימנאַזיע. די פאַרוואַלטונג־מיטגלידער האָבן אויף דער דערמאָנטער זיצונג גלייך דעקלאַרירט גרעסערע סומעס לטובת דעם צוועק.

דעם 30־טן נאָוועמבער 1937 האָט די פאַרוואַלטונג געקויפט אַ פּלאַץ אויף דער סקלאַדאָוואַ גאַס. ס׳דאַרף דערביי אונטערגעשטראָכן ווערן דאָס געזעלשאַפטלעכע פאַרשטענדעניש מצד דעם פּלאַץ־אייגנטימער סאַלאָמאָן פּערעלבערגער פון קראָקע ביים פאַרקויפן דעם פּלאַץ, ווי אויך די באַמיונגען פון קלמן פישעל (פאַרוואַלטונג־מיטגליד פון סוחרים־ און אינדוסטריעלער־פאַריין אין סאָסנאָוויץ) ביים רעאַליזירן די טראַנזאַקציע.

סוף יוני 1938 איז מען צוגעטרעטן צו בויען דעם בנין און דעם 20־טן יולי איז פאָרגעקומען די פייערלעכע גרונט־שטיין־לייגונג. מיט דער פייערלעכקייט האָט אָנגעפירט פּרעזעס יוזף סאַפּער, וועלכער האָט געהאַלטן די איינלייטונג־רעדע אין דער אָנוועזנהייט פון פיל פאָרשטייער פון דער יידישער געזעלשאַפט אין זאַגלעמביע און אויבערשלעזיע.

דער נייער בנין איז געשטעלט געוואָרן צו דער דיספּאָזיציע פון דער שול־יוגנט אין אָנהויב פון שול־יאָר 39/1938.

אין דער שול־געביידע, וואָס איז ערשט אַ טייל פון אַ ברייט פּראָיעקטירטן בנין, געפינען זיך איצט (שול־יאָר 39/1938) : 2 ערשטע קלאַסן פון דער האַנדלס־גימנאַזיע, 3 קלאַסן פון דער אייניעריקער האַנדלס־שול און די האַנדלס־אָוונט־קורסן.

די שול־יוגנט רעקרוטירט זיך נישט בלויז פון סאָסנאָוויץ נאָר אויך פון אַ גאַנצע ריי שטעט אין זאַגלעמביע און אויבער־שלעזיע.

די גרויסע און באַקוועמע לערנזאַלן, די מאָדערנע לאַבאַ־ראַטאָריעס און שול־מכשירים מחוץ ביי יעדן אַרויסרופן באַוווּנדערונג.

אין פּראָגראַם פון די למודים ווערן, אַחוץ די אַלגעמיינע און האַנדלס־קעגנשטאַנדן, אויך אין אַ זייער ברייטער מאָס באַריקזיכטיקט יודאַיסטישע קעגנשטאַנדן (ספּעציעל העברעיש).

די דערציונג פון דער שול־יוגנט ווערט געפירט אין מלוכהש־בירגערלעכן און יידיש־נאַציאָנאַלן גייסט.

עס ווערט אויך געלייגט אַ גרויסע אויפמערקזאַמקייט אויף דער פיזישער דערציונג פון דער יוגנט, וועלכע האָט צו איר דיספּאָזיציע, אויסער די געהעריקע ספּאָרט־מכשירים, אויך אַ גרויסן שפּיל־פּלאַץ ביי דער שול.

אויב אַזאַ גרויסער בנין האָט געקאָנט אויסגעפּאַרטיקט ווערן במשך עטלעכע חדשים, איז עס דער קאָלאָסאַלער פאַרדינסט פונם פּרעזעס סאַפּער, וועלכער האָט געטראָגן די שווערע לאַסט און פאַראַנטוואָרטלעכקייט פאַר דעם אימפּאָזאַנטן ווערק.

דאָס צו דערגרייכן איז דעם פּרעזעס סאַפּער דערמעגלעכט געוואָרן, אַדאַנק דער אָפּפערווילעקייט פון פאָלגנדיקע נדבנים: אַלעקסאַנדער גוטמאַן, הענריק זינגער, אהרן זינגער, אינזש׳ שמעון סטאַרקע־נאַכנער און פרוי רעגאַ שפּיגעל, וועלכע האָבן לטובת דעם צוועק געשפּענדעט גרעסערע סומעס.

כדי פולשטענדיק צו פאַרענדיקן דעם שול־בנין און כדי צו שאַפן די נאָך נויטווענדיקע געלט־מיטלען האָט זיך אונטערן פאָרזיץ פונם פּרעזעס יוזעף סאַפּער, אָרגאַניזירט אַ בוי־קאָמיטעט פון פאָלגנדיקן באַשטאַנד : מאַרקוס בירמאַן, הענריק זינגער, מענדל לובעלסקי, אינזש׳ מאַקס ליפשיץ, אינזש׳ שמעון סטאַרקע־נאַכנער, פּרץ סקשיניא און אינזש׳ באַלעסלאַוו דאַנאַט־שלייפשטיין.

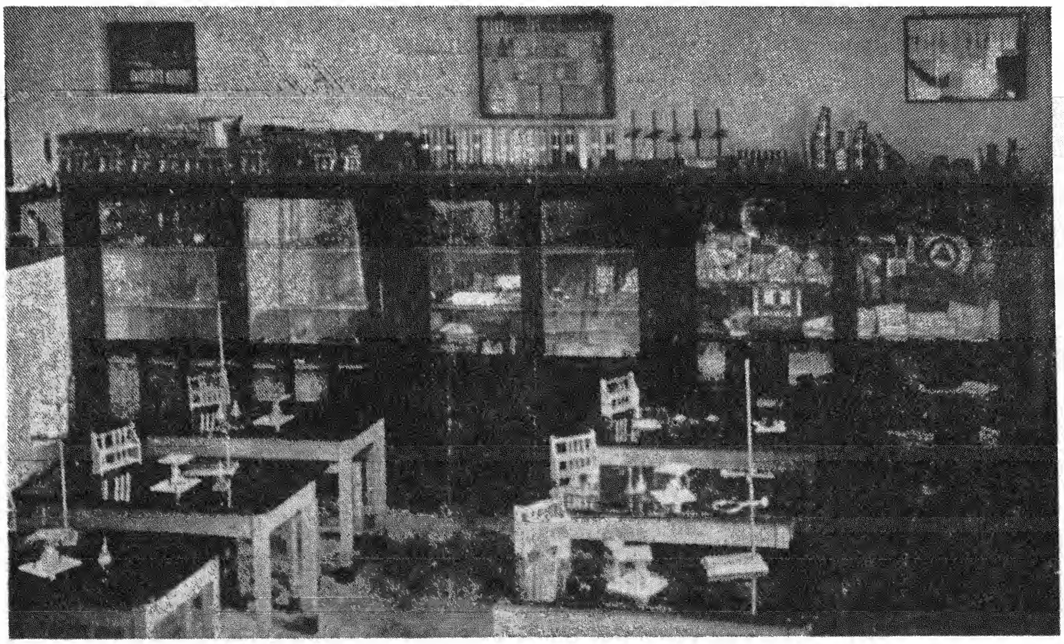
די לייטונג פון די לערנאַנשטאַלטן געפינט זיך אין די הענט פונם דירעקטאָר אהרן גאָטוואָרט, אַדאַנק וועמענס פאַכמענישקייט, פּעדאַגאָגישע־פעיקייטן און איבערגעבנקייט עס האָבן די דערמאָנטע שולן, שוין אין ערשטן יאָר פון זייער עקזיסטענץ, דערגרייכט צו אַ זייער הויכער אַנטוויקלונגס־שטופע.

די „מזרחי״ שול

איינע פון די באַדייטנדיקסטע קולטור־דערציערישע פּאָזיציעס אויפן שטח פון דער שטאָט, פאַרנעמט בלי ספק די „מזרחי־שול״ אין סאָסנאָוויץ.

צוויי דורות פון רעליגיעז־נאַציאָנאַל באַוווּסטזיניקע יידישע יוגנטלעכע האָט די „מזרחי״־שול במשך פון אירע איבער צוויי צענדליק יאָרן פון עקזיסטענץ שוין באַוויזן צו דערציען, ביישטייערנדיק אַזוי־אַרום אין אַ באַדייטנדיקער מאָס צו דער נאַציאָנאַלער רענעסאַנס־באַוועגונג פון יידישן פאָלק. ס׳איז דעריבער נישט קיין ווונדער, אַז די שול האָט זיך דערוואָרבן אַ גרויסן צוטרוי ביי אַלע שיכטן פון דער יידישער געזעלשאַפט אין סאָסנאָוויץ.

געגרינדעט איז די אינסטיטוציע געוואָרן אין יאָר 1918,

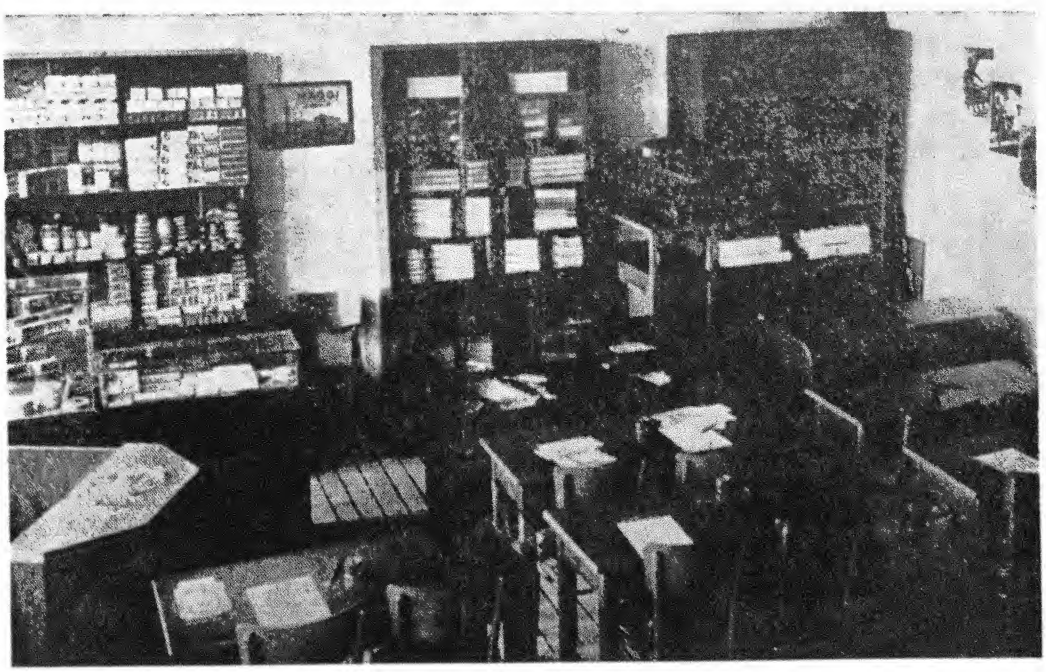

אַ פראַגמענט פון דער סחורות־קענטעניש־לאַבאָראַטאָריע

אין דער תקופה פון אויפגעוואַכטע האָפענונגען און יידישן לעבן, דורכן אָרטיקן „מזרחי״־קאָמיטעט אין די פּערזאָנען פון די עסקנים: ל. יינגסטער, מ. ש. קערנער, ש. ווייס, ה. קרישטאָל, י. צווייגענהאָפּט און ש. גליקסמאַן בראָש, איינשליסנדיק אין אירע ראַמען די נאָך מיט אַ צייט פריער געגרינדעטע ציוניסטישע שול. אַ געוויסע צייט האָט מיט דער שול אָנגעפירט דער איצטיקער מיליטער־ראַבינער ד״ר פרענקעל.

פון צווישן די וויכטיקסטע פּערזענלעכקייטן, וואָס האָבן באַזוכט די שול און איר אויסגעדריקט זייער אָנערקענונג פאַר דער נאַציאָנאַל דערציערישער טעטיקייט, איז כדאַי צו דערמאָנען דעם נאַציאָנאַלן דיכטער ח. נ. ביאַליק, דיכטער דניאל פּערסקי, הרב שפּיראָ און פיל אַנדערע.

צוזאַמען מיט דעם גאַנצן יידישן שולוועזן, לעבט אויך די „מזרחי״־שול לעצטנס איבער טעג פון ראַנגלענישן פאַר איר פאַרנומענער פּאָזיציע. די רומפולע טראַדיציע און רייכע

אַ פראַגמענט פון דער לאַבאָראַטאָריע פאַר אָרגאַניזאַציע־ און טעכניק פון האַנדל

פאַרגאַנגענהייט פון דער שול איז די בעסטע גאַראַנטיע, אַז די היגע יידישע געזעלשאַפט וועט, ווי אַמאָל, ווידער אומקערן אַנצופאַרטרויען די דערציונג פון זייערע קינדער אין דער לערנאַנשטאַלט, וואָס האָט זיך קונה שם געווען מיט דער הויכער קוואַליטעט פון איר פּעדאַגאָגיש־דערציערישער טעטיקייט.

דאָס חדר „יסודי התורה".

דאָס חדר איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר תרע"ט(1919) דורך ר' לייב ענגלאַרד, ב. סעצעמסקי א"אַנד. צוערשט האָט זיך דאָס חדר געפונען אין לאָקאַל פון דער „תלמוד תורה". אין עטלעכע יאָר אַרום איז עס איבערגעטראָגן געוואָרן אויף דער גלאָוואַצקי גאַס און שפּעטער אויף ווספּולנע 14. אין איצטיקן מאָמענט לערנען דאָרט 120 תלמידים פון התחלת א"ב ביז גפ"ת, מיט די למודים פירן אַן 4 מלמדים און אַ מנהל. די למודי־חול ווערן געלערנט דורך 6 לערער און אַ לייטער (ל. מייערטשיק).

אין דער שפּיץ פון חדר שטייט פאָלגנדיקע פאַרוואַלטונג: חיים פישל פריידמאַן, (פאָרזיצער), ב. סעצעמסקי (ערן־פאָרזיצער), ד. ל. קיסנער, י. מאַרקאָוויטש, א. לאָנדנער, ש. בערגער, ה. נייפעלד, י. דאַפנער און א. גאָלדבערג (מנהל).

צוליב דעם, וואָס דער לאָקאַל איז צו קליין, קאָן די פאַרוואַלטונג נישט נאָכקומען די בקשות פון פיל עלטערן אַנצונעמען זייערע קינדער אין חדר „יסודי התורה".

אַלע ענינים, וואָס האָבן אַ שייכות מיטן חדר, ווערן דערליידיקט מיטן הסכם פונם געוו. פאָרזיצער, הרב ר' פּנחס פינקלער (הייגטיקער פינטשעווער רבי).

די „בית יעקב" שול

אין יאָר תרפ"ו (1926) איז געגרינדעט געוואָרן די מיידלשול א. נ. „בית יעקב". עס איז געדונגען געוואָרן אַ לאָקאַל פון 2 צימערן און עס איז אַנגאַזשירט געוואָרן אַ לערערין פון קראָקעווער „בית־יעקב"־סעמינאַר.

די ערשטע גרינדער זענען געווען: הענעך נייפעלד, יצחק דאַפנער, יידל באַראָוויעצקי, אליעזר שקלאַרטשיק, חיים ליכטיק און יחיאל גרילאַק.

במשך דער צייט האָט זיך די שול פאַרגרעסערט און ביים היינטיקן טאָג פערנעמט זי אַ גרויסן לאָקאַל פון 5 צימערן, געטיילט אין 5 קלאַסן, אין וועלכע 2 לערערינס לערנען מיט 300 קינדער.

ביי דער שול עקזיסטירט אויך אַ פרעבל־שול, וואָס ווערט אָנגעפירט דורך אַ קוואַליפיצירטע פרעבליסטין, וועלכע לערנט מיט 35 קינדער.

אין דער שול לערנט אויך, אינגאַנצן אומזיסט, אַ גרויסע צאָל אָרימע קינדער, וועלכע באַקומען יעדן טאָג צו עסן.

פאַר די קינדער, וואָס ענדיקן די שול זענען פאַראַן אַ גאַנצע ריי פאַרבאַנדן, און שפּעטער טרעטן זיי אַריין אין דער אָרג. „בנות אגודת ישראל".

פירט, אַז דער מצב איז געוואָרן אַ קאַטאַסטראָפאַלער און עס לייטער פון דער שול איז — הערשל באָרנשטיין.

די פאַרוואַלטונג פון „בית־יעקב" באַשטייט פון פאָלגנדיקע פערזאָנען: ברוך סעצעמסקי, יצחק דאַפנער (ערן־פאָרזיצערס), חיים קליינער (פאָרזיצער), הענעך נייפעלד (וו. פאָרזיצער), חיים פישל פריידמאַן (קאַסירער), אליעזר שקלאַרטשיק, יחיאל עסטרייכער, ראובן בינענשטאָק און חיים ליכטיק.

דאָס חדר „תלמוד תורה".

אין יאָר 1908 איז פאַרענדיקט געוואָרן דער הערלעכער בנין פון דער „תלמוד תורה", וואָס זיינע גרינדער און בויער זענען געווען: ר' לייב ענגלאַרד, גרונם סאַפער, הרב גיטלער ז"ל, חיים יוסף זאַיאָנץ, משה מאַריאַנקאַ, לייב אַבראַמטשיק, יעקב שטאַהל, גרשון סטאַווסקי, משה קעניגסבערג א"אַנד.

דער דאָזיקער בנין איז אויפגעשטעלט געוואָרן פאַר די אָרימע קינדער זיי זאָלן דאָרט באַקומען אַ רעליגיעזע דערציונג.

אין יאָר תרע"ח (1918) איז ביי דער מיטווירקונג פון ראַדאָמסקער רבין און דער „אגודת האורטודוכסים" („שלומי אמוני ישראל"), די „תלמוד תורה" פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ „חדר יסודי התורה", ווו עס האָט זיך קאָנצענטרירט דער גאַנצער רעליגיעזער חינוך און עס זענען דאָרט אויך אַריינגענומען געוואָרן די אָרימע קינדער.

10 יאָר האָט אָנגעהאַלטן דער דאָזיקער מצב. אָבער צוזאַמען מיטן אויסברוך פון עקאָנאָמישן קריזיס, איז אויך אַריינגעטרעטן אַ קריזיס אין חדר. במשך אַ קורצער צייט איז זיך דאָס חדר צוזאַמענגעפאַלן און עס זענען דאָרט געבליבן בלויז די אָרעמע קינדער, אַזוי, אַז עס איז צוריק פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ בלויזער „תלמוד תורה". דאָס האָט אויך דערפירט אַז דער מצב איז געוואָרן אַ קאַטאַסטראָפאַלער און עס האָט געדראָט, אַז דער בנין זאָל גיין אויף אַ ליציטאַציע, צוליב דער גרויסער חובות־לאַסט. ערשט אַדאַנק דער ענערגישער אַרבעט פון: שמעון מענדל טאָביאַש, חיים אונגער, לייביש שווייצער און מאיר ראָטער איז געלונגען די לאַגע צו סאַנירן און צוריקצושטעלן דעם נאָרמאַלן מצב פון דער „תלמוד תורה", וואָס האַלט אָן ביזן איצטיקן מאָמענט.

ביים היינטיקן טאָג לערנען זיך אין דער ת"ת 370 קינדער, וועלכע זענען געטיילט אין 6 מחלקות, וואָס ווערן אָנגעפירט דורך 6 מלמדים און אַ מנהל.

די למודי חול זענען געטיילט אין 5 קלאַסן, ווו עס אונטעריכטן 3 לערער און אַ לייטער.

די „תלמוד תורה" האָט 800 מיטגלידער. דער יערלעכער בודזשעט באַטרעפט 15 טויזנט גל. וואָס דעקט זיך פון חודש־אָפּצאָל, נדרים און נדבות, פאַרשידענע אַקציעס און בלימל־טעג.

די היינטיקע פאַרוואַלטונג באַשטייט פון פאָלגנדיקן צוזאַמענשטעל: לייביש שווייצער (פאָרזיצער), משה יוסף קייזער (וו. פאָרזיצער), יוסף מאיר ראָטער (קאַסירער), מענדל טשעכאָווסקי, בצלאל ערליך, ראובן בינענשטאָק, חיים אונגער, יוסף דן רזשעזאַק, דוד לייב קיסנער, יעקב יצחק חאַנעפּט, אלטער זיידלער, מאיר גוטהערץ, לייביש אורבאַך, בערל שוואַרץ און שמואל קעסטנבערג.

מנהל פון דער „תלמוד תורה" איז ר' מיכאל פראַנצוז.

דער טורן און ספּאָרט־פאַריין „מכבי"

אַדאַנק דער איניציאַטיוו פון אַדאָלף האָראָוויטש און דער מיטבאַטייליקונג פון ב. אַלטמאַן און י. בינדער איז אין מערץ 1916 געגרינדעט געוואָרן דער יידישער טורן־ און ספּאָרט־פאַריין „מכבי" אין סאָסנאָוויץ. ס'איז געדונגען געוואָרן אַ לאָקאַל, אין וועלכן דער פאַריין געפינט זיך ביז צום היינטיקן טאָג. במשך פון אַ קורצער צייט זענען געשאַפן געוואָרן די נויטיקע ספּאָרט־מכשירים און דער פאַריין האָט אָנגעהויבן אַ לעבהאַפטע טעטיקייט.

דעם 13־טן יאַנואַר 1917 האָט דער צייטווייליקער קאָמי־טעט צונויפגערופן די ערשטע אַלגעמיינע פאַרזאַמלונג, ווו ס'האָבן זיך באַטייליקט 82 פּערזאָן. די ערשטע אויסגע־ווײלטע פאַרוואַלטונג האָט זיך קאָנסטיטויִרט אויפן פאָלגנ־דיקן אופן: י. גוטאָווסקי (פאָרזיצער), א. האָראָוויטש (וו. פאָרזיצער), מ. אַבראַמאָוויטש (סעקרעטאַר), ב. אַלטמאַן (קאַסירער), י. לאַנגער, ש. זיסמאַן, י. בינדער און נ. רייז.

אינם זעלבן יאָר האָט שוין דער „מכבי" צו פאַרצייכענען אויף זיין קאָנטאָ אַ גאַנצע ריי דערפאָלגן. ס'איז דאָן איינגע־אָרדנט געוואָרן דער היסטאָרישער אויספלוג קיין אָלקוש, מיט דער באַטייליקונג פון 265 טורנער און געסט. דער אויספלוג, ווי אויך דער טורן־פעסט, וואָס איז איינגעאָרדנט געוואָרן אויפן פרייען פעלד אין אָלקוש האָט זיך פאַרוואַנדלט אין אַ ריזיקער מאַניפעסטאַציע פאָר דער פיזישער אַנטוויק־לונג און נאַציאָנאַלן אויפשוווּנג ביי יידן.

אין יאָר 1918 איז אין סאָסנאָוויצער ווינטער־טעאַטער פאָרגעקומען די פייערלעכע אַנטהילונג פון דעם פאַריין־פאָן. דער פאָן איז געשאַפן געוואָרן אַדאַנק דער אומדער־מידלעכער אַרבעט פון וו. פאָרזיצער א. האָראָוויטש, וועלכער איז ספּעציעל געפאָרן קיין ווין, ווו דער פאָן איז אויסגע־פאָרטיקט געוואָרן.

צוליב פאַרשידענע אַנטשטאַנענע שוועריקייטן איז אין יאָר 1918 די טעטיקייט פון „מכבי" אָפּגעשטעלט געוואָרן די הפסקה האָט געדויערט ביזן יאָר 1922.

דעם 25־טן אַפּריל 1922 באַקומט „מכבי" צוריק זיין לאָקאַל. אַ פּאָר חדשים שפּעטער פאַרייניקט זיך מיטן „מכבי" דער ספּאָרט־קלוב „שמשון" און אַדאַנק דער דאָזיקער פאַריי־ניקונג אַנטשטייט ביי דער גימנאַסטיק־סעקציע אַ שטאַרקע פוטבאָל־מאַנשאַפט.

אין יולי 1926 פייערט דער „מכבי" דעם 10־יעריקן יובילײ, וועלכער ווערט פאַרוואַנדלט אין אַ גרויסן יידישן ספּאָרט יום־טוב.

די גימנאַסטישע־סעקציע פון „מכבי" האָט במשך פון איר עקזיסטענץ צו פאַרצייכענען אַ באַדייטנדיקע צאָל גאָר וויכטיקע לייסטונגען. אויף די גרויסע טורן־פעסטן אין ביליץ, מעריש־אויסטרוי, וואַרשע, לאָדזש אאַז"וו. האָבן די גימנאַס־טיקער דערוואָרבן אַ גרויסע צאָל פּריזן און דיפּלאָמען. אויף ביידע מכביאַדעס אין ארץ־ישראל האָבן די סאָסנאָווי־צער גימנאַסטיקער דערצילט די ערשטע ערטער און די סאָסנאָוויצער פאָן האָט רעפּרעזענטירט די פּוילישע „מכבער".

אין יאָר 1934 איז געשאַפן געוואָרן די באָקסער־סעקציע, וועלכע האָט שוין אין א קורצער צייט אַרום אָפּגעהאַלטן אַ ריי נצחונות. אין יאָר 1938 האָבן די „מכבי"־באָקסער באַזיגט די לעמבערער רעפּרעזענטאַנץ, געשלאָגן דעם שטאַרקן לאָדזשער „הכח", 3 מאָל באַזיגט דעם קראָקעווער „מכבי", הויך געשלאָגן דעם פּוילישן וויצע־מייסטער „רוך" אאַז"וו. אין יאָר 1939 האָט די באָקסער־מאַנשאַפט פון „מכבי" דער־וואָרבן די וויצע־מייסטערשאַפט פון שלעזיע.

אין יאָר 1939 האָט דער „מכבי" געציילט העכער 300 מיטגלידער און פאָלגנדיקע טעטיקע סעקציעס: לייכט־אַט־לעטיק, פּינג־פּאָנג, ספּאָרט־שפּילן, גליטש, סקי, גימנאַסטיק, פוטבאָל, ציקליסטן, טוריסטיק, טעניס, באָקס־ און מאָטאָרן־סעקציע.

אין זעלבן יאָר איז די פאַרוואַלטונג באַשטאַנען פון פאָלגנדיקן צונויפשטעל: ד"ר ש. בערנשטיין (פאָרזיצער), יחיאל קימעלמאַן און ד. סאָבאָל (וו. פאָרזיצערס), מאיר לאַנצמאַן, (סעקרעטאַר), ה. אָקסענהענדלער (קאַסירער), ע. ווינער (הויפּט־ספּאָרט־לייטער), ש. האָראָוויטש (אַדמיניסט־ראַטאָר), ב. מענדלאָוויטש און ד. סאָפּער.

דער אקאדעמיקער־קרייז „אגניסקא"

דאָס אַנטשטיין פונם יידישן אַקאַדעמישן פאַרבאַנד אויפן שטח פון סאָסנאָוויץ דאַטירט זיך זייט דעם יאָר 1922. ביזן יאָר 1926 האָט דער פאַרבאַנד עקזיסטירט ווי אַן אָפּטיילונג פון „אוקסיליום אַקאַדעמיקום יודאַיקום" אין וואַרשע און האָט געפירט זיין טעטיקייט אין די ראָמען פון אָרגאַניזירן בלימל־טעג, גאָרטן־אימפּרעזעס, פאַרוויילונגען און קאָנצערטן לטובת דער קראָקעווער „אַגניסקאַ".

אין די אויבן דערמאָנטע יאָרן זענען באַזונדערס געווען טעטיק פאָלגנדיקע גרינדער און ערשטע מיטגלידער פונם פאַריין: ה. קאָכעל, ד"ר ב. בראָניצקי, אינזש' מ. ליפּשיץ, ד"ר ה. ליבערמאַן, אינזש' ש. זיסמאַן, (דעלעגאַט פון „אוקסיליום אַקאַדעמיקום יודאַיקום" פאַר זאַגלעמביע), ד"ר א. לעווענהאָף (דעלעגאַט פון „אַגניסקאַ"), ד"ר א. וואָלפסאָן, י. קראָמאַלאָווסקי, ד"ר א. מינקאָווסקי, מ. לעיבאָוויטש, אַ.

גרייצאַר„ ש. שפּיראָ, ד. פּריוועֶר, י. פּרוּסאַק און ל. לעיבאָ־וויטש.

אין אָנהויב פון יאָר 1926 איז אויפן צוזאַמענפאָר פון יידישע אַקאַדעמיקער אין וואַרשע באַשלאָסן געוואָרן אָנצו־שליסן זאַגלעמביע צו דער טעטיקייט־ספערע פון דער קראָקעווער „אָגניסקאָ״. דעם דאַזיקן באַשלוס האָט דער סאָסנאָוויצער פאַריין אַקצעפּטירט אויף דער אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג פון 4־טן מערץ 1926, און זייט דעמאָלט פיגורירט דער פאַריין א. נ. „אָגניסקאָ״.

אַלס פאָרזיצער פון פאַריין איז דאַן געוועזן טעטיק מ׳ לעיבאָוויטש.

פיינער (קאַסירער), פּראָפ. פּ. קאַמעט, ד״ר ק. ליבערמאַן, און פּרל׳ ה. ליפשיץ. די ערשטע רעווידיר־קאָמיסיע איז באַשטאַנען פון: אינזש׳ י. פּאָלמאַן, ד״ר ב׳ בראַניצקי און ד״ר א. וואָלפסאָן.

אין די ווייטערדיקע אַקאַדעמישע־יאָרן זענען די פאָר־זיצערס פון „אָגניסקאָ״ געווען: אינזש׳ ה. ליבערמאַן (30/1929), און נאָך זיין אַרויספאָר — ד״ר ה. רודאַווער, ד״ר י. מעסטעל (31/1930), אינזש׳ ב. טענצער (32/1931), אינזש׳ ש. שמיעטאַנאַ (33/1932), א. קאָפּלאָוויטש (34/1933), ל. טשאַרני (35/1934).

זייט דעם יאָר 1935 ביז צום היינטיקן טאָג פירט אָן

אַ גרופּע „אָגניסקאָ״־פאָרזיצערס אין די יאָרן 1928—1939

ערשטע ריי, פון רעכטס יוצן: ס. פלאַוונער, ד״ר ה. ליבערמאַן, ד״ר ר. מעסטעל.

צווייטע ריי: ל. טשאַרני, א. קאָפּלאָוויטש, אינזש׳ ס. שמיעטאַנאַ, ד״ר ה. רודאַווער, אינזש׳ ב. טענצער.

נאָך אַ געוויסער צייט פון ליקווידאַציע און איבעררייס אין דער טעטיקייט פון פאַריין, ווערט דעם 16־טן נאָוועמבער 1928 צונויפגערופן אַן אַלגעמיינע רעאָרגאַניזיר־פאַרזאַמלונג פון די יידישע אַקאַדעמיקער, אויף וועלכער ס׳ווערט באַש־לאָסן ווידער־אויפצולעבן די סאָסנאָוויצער „אָגניסקאָ״. זייט דעמאָלט איז דער פאַריין טעטיק ווי אַ נאָרמאַלער אַקאַדע־מיקער־קרייז, וואָס בילדעט אַן אָפּטיילונג פון דער געז. יידישע צוהערער ביים יאַגיעלאָנער אוניווערזיטעט „אָגניס־קאָ״ אין קראָקע.

אַלס ערשטער פאָרזיצער פון דער סאָסנאָוויצער „אָגניס־קאָ״־אָפּטיילונג (אַקאַדעמיש־יאָר 29/1928) איז אויסגעוויילט געוואָרן ד״ר ה. ליבערמאַן. דער צוזאַמענשטעל פון דער ערשטער אָגניסקאָ״־פאַרוואַלטונג איז געווען פאָלגנדיקער: ד״ר ה. ליבערמאַן (פאָרזיצער), ד״ר א. לעווענהאָף (וו. פאָרזיצער), פּראָפ. ד. צוקערמאַן (סעקרעטאַר), מג״ר ק.

מיט דער „אָגניסקאָ״־טעטיקייט דער פאָרזיצער סאַלעזי פלאַוונער, אַבסאָלווענט פון דער העכערער האַנדלס־שול אין קראָקע און איצטיקער ביוראָ־לייטער פון דער יידישער קהלה אין סאָסנאָוויץ.

פאַרן אַקאַדעמישן־יאָר 39/1938 איז דער צוזאַמענשטעל פון דער „אָגניסקאָ״־פאַרוואַלטונג געווען פאָלגנדיקער: ס. פלאַוונער (פאָרזיצער), מ. שאַרף (סעקרעטאַר), מ. אָרענ־שטיין (קאַסירער), פּרל׳ מ. האַמבורגער, פּרל׳ מ. נויפעלד, י. ניימאַן און י. אָקסענהענדלער.

די רעווידיר־קאָמיסיע באַשטייט פון: ד״ר ק. ליבערמאַן, ד״ר ה. רודאַווער און מג״ר ח. שעניצער.

די סאָסנאָוויצער „אָגניסקאָ״ פירט אָן אַ העכסט ערנסטע און נוצלעכע אַקאַדעמישע זעלבסטהילף־טעטיקייט, ערטיילנ־דיק אין אַ ברייטן מאַסשטאַב דרינגנדיקע פינאַנסיעלע הילף דער אָרטיקער אַקאַדעמישער יוגנט, וועלכע שטודירט אין

העכערע לערנאַנשטאַלטן אין לאַנד און אין אויסלאַנד. די דאָזיקע הילף ווערט ערטיילט אומפאַרמעגלעכע „אַגניסקאַ״ מיטגלידער הויפטזעכלעך אין דער פאָרם פון הלוואות אויף צו דעקן דעם שכר־למוד, ווי אויך עקזאַמען־אָפּצאָלן, סעמי־נאַריש־לאַבאַראַטאָרישע און אַנדערע אוניווערזיטעט־אָפּצאָלן, אַחוץ דעם אויך אין דער פאָרם פון אַ ריי אַנדערע אונטער־שטיצונגען, וועלכע האָבן אַלס ציל דאָס דערמעגלעכן צו פאַרענדיקן די שטודיעס. די נויטיקע פאָנדן צו דעם צוועק שעפּט דער היגער קרייז פון די מיטגלידער־אָפּצאָלן, ווי אויך פון די איינקונפטן פון די יאָר־יערלעכע אַקאַדעמישע־בעלער און פון די, פון צייט צו צייט איינגעאָרדנטע, פאַר־שידענע קולטורעל־וויסנשאַפטלעכע אימפּרעזעס.

אויפן לאָקאַלן זעלבסטהילף־אָפּשניט ווערט אויך דורך דער סאָסנאָוויצער „אַגניסקאַ״ געפירט אַן ארבעט־פּאָרמיט־לונג ביוראָ פאַר קאָרעפּעטיציע און פעריען־פּראַקטיק, צו־גלייך, אַ רעסאָרט פאַר אַנדערע לייסטונגען, ווי אויך די לעצטנס דערעפנטע אומזיסטע מעדיצינישע און יורידישע הילף פאַר די מיטגלידער פון קרייז.

נעבן דער זעלבסטהילף־טעטיקייט לטובת די אָרטיקע אַקאַ־דעמיקער, אַנטוויקלט אויך די סאָסנאָוויצער „אַגניסקאַ״ אַן אינטענסיווע זעלבסטהילף־טעטיקייט לטובת דעם יידיש־אַקאַדעמישן כלל, אָרגאַניזירנדיק אויף זיין שטח אַלגעמיינע אַקציעס אין דער פאָרם פון דער „וואָך פאַרן יידישן אַקאַדעמיקער״. אויסער דעם פירט זי אויך אַדורך לטובת דער קראָקעווער צענטראַלע פאַרשידענע ספּעציעלע זאַמל־און פּראָפּאַגאַנדע־אַקציעס אין שייכות מיט למודים־אָפּצאָל, מיטאָג־ און וווינונג־קרעדיטן, אַקאַדעמישע קיך, אַקאַדעמיש־הויז, געזונטהייט־ און אָפּרו־ערטער, ווי אויך זומער־קאָלאָנ־יעס.

אין די לעצטע יאָרן איז אין דער טעטיקייט פון דער היגער „אַגניסקאַ״ אַריינגעטרעטן אַ שטאַרקע אויפלעבונג און זי אַנטוויקלט זיך נישט בלויז אין אָרגאַניזאַציאָנעלער, זעלבסט־הילף און מאַטעריעלער הינזיכט, נאָר אויך אין קולטורעלער, אויפקלערונג־ און געזעלשאַפטלעכער־ריכטונג. אַדאַנק דער דערצילונג פון אַ סטאַבילן לאָקאַל, ווערן פאַר די קרייז־מיטגלידער אָפט אָרגאַניזירט פאַרלעזונגען און דיסקוסיע־רעפעראַטן וועלכע נעמען אַרום: וויסנשאַפטלעכע, געזעל־שאַפטלעכע און ליטעראַריש־קינסטלערישע טעמעס, ווי אויך חברים־אָוונטן מיט אַ מוזיקאַליש־וואָקאַלישן און הומאָריס־טישן פּראָגראַם.

פּאַראַלעל מיט די אויביקע אַקציעס לטובת אירע מיטגלי־דער, אַנטוויקלט די „אַגניסקאַ״ גלייכצייטיק אַ ברייטע קולטורעל־אויפקלערונגס־אַרבעט פאַר דער גאַנצער אָרטיקער געזעלשאַפט. אַזוי צב״ש זענען צוו. אַנד. לעצטנס איינגע־אָרדנט געוואָרן: אַ פאַרלעזונג פון רעד. י. אָפּענשלאַק „פּאַלעסטינע אין פייער פון קאַמף״, אַ רעפעראַט פון ד״ר י. זאַדערעצקי „ווען מענטשן וואָלטן געקאָנט דעם תלמוד״, אַ פּאָעזיע־אָוונט פון מ. בראָדערזאָן, אַ ריי מוזיק־קאָנצערטן (בר. גימפּעל) און פיל אַנדערע.

אין דער לעצטער צייט האָט די סאָסנאָוויצער „אַגניסקאַ״ אונטערגענומען אַ וויכטיקע איניציאַטיוו צו שאַפן אַן אייגענע צייטשריפט, וועלכע זי גיט אַרויס (צוזאַמען מיטן ברודער־קרייז „אַגניסקאַ״ אין בענדין) אַלס חודש־זשורנאַל א. נ. „אַגניסקאַ״. די דאָזיקע צייטשריפט, וועלכע שטעלט מיט זיך פאָר אַ פרייע געזעלשאַפטלעך־אַקאַדעמישע טריבונע, שטייט אויף אַ הויכן רעדאַקציאָנעלן ניוואָ און אַנטהאַלט אַ רייכן, אינטערעסאַנטן, געזעלשאַפטלעך־ליטעראַרישן־מאַטעריאַל, וואָס איז איינגעהילט אין אַן עסטעטישן לבוש.

די געז. „אַגניסקאַ״ שטייט שטאַלץ אויף דער וואַך פון די סאָלידאַרע אינטערעסן און רעכט פון יידישן אַקאַדעמיקער, רעאַגירנדיק לעבהאַפט און אוממיטלבאַר אויף אַלערליי גע־שעענישן, וואָס זענען נוגע דעם יידישן אַקאַדעמיקער־כלל, אויפן וועג פון ספּעציעלע פאַרזאַמלונגען, רעזאָלוציעס, אויפ־רופן און פּרעסע־קאָמוניקאַטן.

די געז. „אַגניסקאַ״ נעמט אַ לעבהאַפטן אָנטייל אין אַלע אָרטיקע יידיש־געזעלשאַפטלעכע אַקציעס, און געניסט פון דער אונטערשטיצונג פון אַלע יידיש־געזעלשאַפטלעכע ספערן אין סאָסנאָוויץ, וואָס דריקט זיך אויס אין דער אָנגעזעענער און כסדר וואַקסנדיקער צאָל „אונטערשטיצנדיקע מיטגלי־דער״.

די געזעלשאַפט „נאַדזשעיאַ״ אַפּטיילונג אין סאָסנאָוויץ

לויט דער איניציאַטיוו פונעם דירעקטאָר פון דער יידישער גימנאַזיע ד״ר פ. ווידערמאַן, איז אין יאָר 1931 אַנטשטאַנען אין סאָסנאָוויץ אַן אָפּטיילונג פון דער געז. „נאַדזשעיאַ״ אין קראָקע, וועמענס אויפגאַבע ס׳איז צו שטיצן קראַנקע שילער פון די מיטעלע און העכערע לערנאַנשטאַלטן. די געזעלשאַפט „נאַדזשעיאַ״, וואָס האָט הינטער זיך אַן עטלעכע דרייסיק־יעריקע פרוכטבאַרע טעטיקייט, צילט אויפצוהויבן דעם געזונט־צושטאַנד פון דער יידישער שילער־יוגנט בכלל, און באַזונדערס זי צו פאַרהיטן פון דער שרעקלעכער שווינד־זוכט־קראַנקהייט. צו דעם צוועק האָט די דערמאָנטע געז. אויפגעשטעלט אין ריטרע אַ הערלעכע סאַנאַטאָריע, וועלכע איז איינגעאָרדנט לויט די נייעסטע פאָדערונגען פון דער היגיענע. אין דער דאָזיקער סאַנאַטאָריע וואָס ליגט אין אַ זייער געזונטער געגנט, צווישן וועלדער און בערג, נישט ווייט פון דעם קוראָרט קריניצע, פאַרברענגען יאָר־יערלעך בעת די זומער־חדשים עטלעכע הונדערט שול־יוגנטלעכע פון קראָקע, סאָסנאָוויץ און אַנדערע שטעט, וועלכע ראַטעווען דאָרט זייער געזונט.

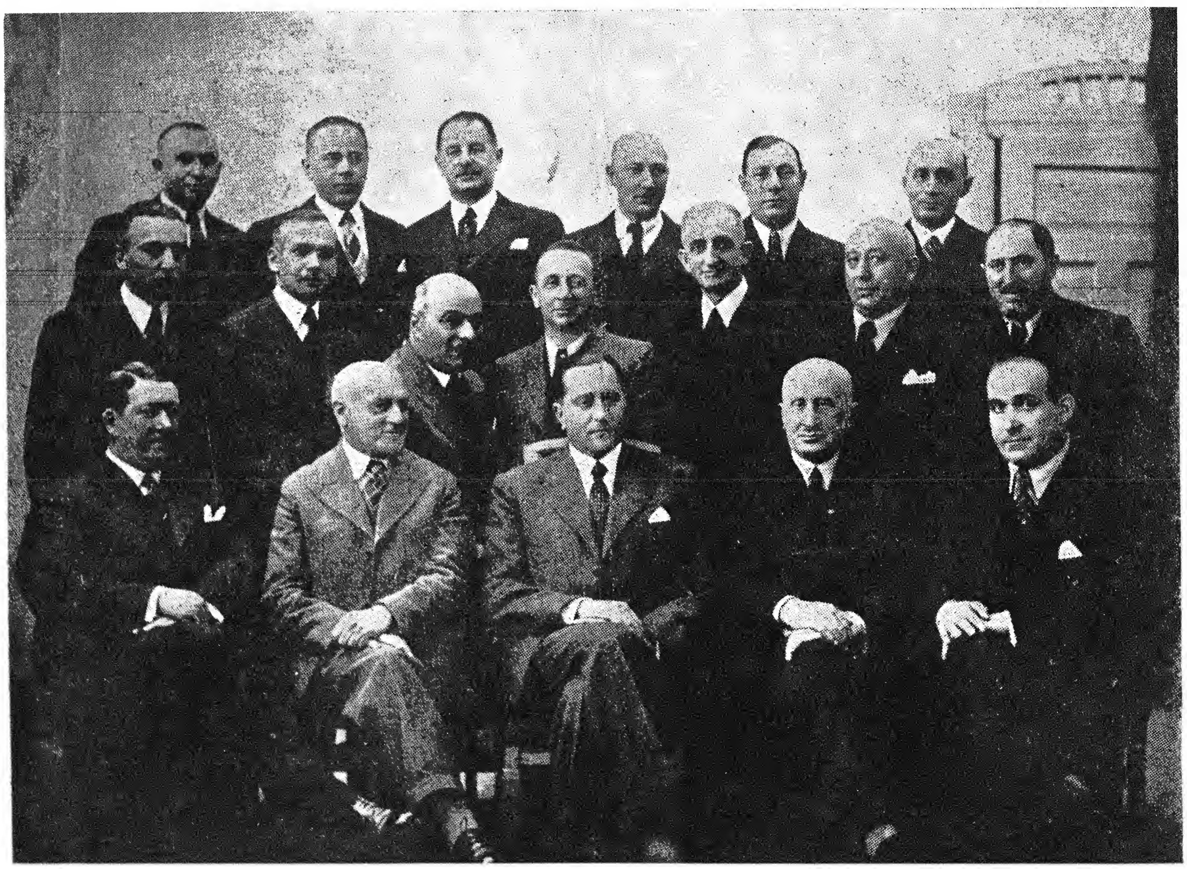
די סאָסנאָוויצער אָפּטיילונג געהערט צו די אַקטיווסטע פּראָווינץ־אָפּטיילונגען. וועגן דעם זאָגט עדות דער פאַקט. אַז אין ערשטן עקזיסטענץ־יאָר פון דער אָפּט. זענען פון סאָסנאָ־וויץ קיין ריטרע געפאָרן קוים 4 אַנטיילנעמער, און אין יאָר

1938 האָבן שוין פון דער סאַנאַטאָריע געגאַסן 26 שילער און שילערינס פון אַלע שול־טיפּן.

גרויסע פאַרדינסטן לטובת דער אַנטוויקלונג פון דער היגער אָפּטיילונג האָט דער פּראָפּ. פון דער יידישער גימ־נאַזיע אין סאָסנאָוויץ — ס. גאָלדבערג, וועלכער אַרבעט אומ־דערמידלעך צום גונסטן פון דער דערמאָנטער געזעלשאַפט.

דער סוחרים און אינדוסטריעלער־פאַריין

דאָס יידישע סוחרטום אין סאָסנאָוויץ האָט זיך אנגעהויבן צו אָרגאַניזירן ערשט בשעת דעם לעצטן וועלט־קריג. מ׳דאַרף זיך נישט וואונדערן, וואָס אַזאַ אָרגאַניזאַציע איז אנשטאַנען פאַרהעלטנישמעסיק שפּעט, ווייל סאָסנאָוויץ, וועלכע איז אויסגעוואַקסן — אין אַ ווירקלעך אַמעריקאַנער טעמפּאָ — פון אַ קליינעם פאַבריק־ישוב צו אַ גרויסן האַנדלס און אינדוסטריע־צענטער, איז אָפּיציעל דערקלערט געוואָרן אַלס שטאָט ערשט ביים אָנהויב פונם לויפנדיקן יאָרהונדערט.

די פאַרוואַלטונג און דער ראַט פונם סאָסנאָוויצער „סוחרים ־ און אינדוסטריעלער־פאַריין" אין די קאַדענץ־יאָרן 39/1938, בעת וועלכע ס׳איז געגרינדעט און פאַרענדיקט געוואָרן דער בנין פון דער יידישער האַנדלס־גימנאַזיע.

1־טע ריי, פון רעכטס זיצן: מאַרקוס בירמאַן (סעקרעטאַר), פּאַוועל סקשינייאַ (פאַרוואַלטער), יוזעף סאַפּער (פאַרזיצער), אַדאָלף לאַנדוי (וו. פאַרזיצער), איגנאַצי מייטליס (קאַסירער).

2־טע ריי, פון רעכטס שטייען: יחיאל טאַביאַש, אַלעקסאַנדער גוטמאַן, מ׳עטשיסלאַוו יאַקובאָוויטש, פישל קלעפּפיש, שלום לייזעראָוויטש, יאַקוב ווולקאַן, ואַלף בעהם.

3־טע ריי, פון רעכטס: איגנאַצי ריינער, קלמן פישעל, אינזש׳ שמעון סטאַרקע־נאַכנער מאַוריצי רייכער, וולאַדיסלאַוו פעלדמאַן, הענריק זינגער

די דאָזיקע בליץ־אַנטוויקלונג פון דער שטאָט, האָט נישט דערלויבט דעם פאַרשידנאַרטיקן און שטענדיק צוגערייזטן סוחרישן עלעמענט זיך צו קאָנסאָלידירן און סטאַביליזירן ביז די וועלט־מלחמה האָט צייטווייליג אָפּגעהאַלטן דעם אַנטוויקלונגס־פּראָצעס.

אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע, ווען דער האַנדל האָט נישט פאַרמאָגט קיין סטאַבילן כאַראַקטער און האָט זיך געשטיצט בלויז אויף צופעליקע קאָניונקטורן, בלייבט אויך דאַן סאָסנאָוויץ אַ וויכטיקער האַנדלס־צענטער, צוליב דעם, וואָס די שטאָט האָט זיך געפונען אויף אַ גרענעץ פונקט, דורך וועלכן ס'איז אַדורכגעגאַנגען דער גאַנצער טראַנזיט־האַנדל פון די נייטראַלע לענדער אין די דייטשע אָקופּאַציע־געביטן.

די אומנאָרמאַלע באַדינגונגען, אין וועלכע דער האַנדל האָט זיך דעמאָלט געפונען, די כסדרדיקע ענדערונגען פון די קאָניונקטורן און ווערטן פון סחורות, דאָס פעלן פון געריכטן, די קאָמוניקאַציע־שוועריקייטן אאז"וו, האָבן באַשאַפן דאָס באַדערפעניש פון אַן אָרגאַניזאַציע, וועלכע וואָלט אין אַ געוויסער מאָס רעגולירט די באַציונגען צווישן די סוחרים. אַזוי איז אין יאָר 1915 געשאַפן געוואָרן דער „פאַריין פון זעלבסטשטענדיקע סוחרים", וואָס האָט מיט זיך פאָרגעשטעלט די ערשטע סוחרישע אָרגאַניזאַציע אין סאָסנאָוויץ, און פון וועלכער עס זענען שפּעטער אַנטשטאַנען דער „סוחרים־ און אינדוסטריעלער־פאַריין", ווי אויך דער „דעטאַליסטן־ און קליינהענדלער־פאַריין אין סאָסנאָוויץ".

דער „פאַריין פון זעלבסטשטענדיקע סוחרים" האָט געהאַט זיין לאָקאַל אויף פּילסודסקי־גאַס נר. 12, ווו ער האָט זיך געפונען העכער 10 יאָר. דער ערשטער פאָרזיצער פון פאַריין איז געווען הערץ ליפשיץ, וועלכער האָט רעפּרעזענטירט דאָס יידישע סוחרטום אין ערשטן פּוילישן בירגלעכן געריכט, ווי אויך אין שטאָטישן אַפּראָוויזאַציע־קאָמיטעט. די שפּעטערדיקע פאָרזיצערס זענען געווען: מ. קאַראַש און ישראל משה וויינרעב.

די צייטן, אין וועלכע ס'איז געגרינדעט געוואָרן און ס'האָט זיך אַנטוויקלט דער פאַריין, האָבן אויף אים אַרויפגעלייגט די פליכט צו שפּילן הויפּטזעכלעך די ראָל פון אַ שיד־אינסטיטוציע ביים רעגולירן די גרויסע צאָל סוחרישע סכסוכים, וואָס זענען אַנטשטאַנען צוליב די אומנאָרמאַלע ווירטשאַפטלעכע באַדינגונגען. אויף דעם געביט האָט דער „פאַריין פון זעלבסטשטענדיקע סוחרים" געשפּילט אַ גרויסע ראָל. אַדורכפירנדיק אַ באַדייטנדיקע צאָל פון שיד־געריכטן, האָט ער גורם געווען צו פאַרשפּרייטן די סוחרישע עטיק און דאָס פאַרשטענדעניש פאַר דער ראָל און באַדייטונג פון אָרגאַניזאַציע.

ווען די פּוילישע מלוכה איז אַריין אין פּעריאָד פון פּאָליטישער סטאַביליזאַציע, זענען די סוחרישע אָרגאַניזאַציעס געשטעלט געוואָרן פאַר ברייטערע אויפגאַבעס. עס האָט זיך אָנגעהויבן דאָס פאָרמירן פונעם ווירטשאַפטלעכן לעבן, עס האָבן זיך געשאַפן נייע האַנדלס־פאָרמען, עס האָט זיך קריסטאַליזירט דאָס האַנדלס־רעכט און די שטייער־סיסטעמען, ביי דער מאַכט און ביי דער געזעלשאַפט האָט אָנגעהויבן וואַקסן דאָס פאַרשטענדעניש פאַר דער באַדייטונג און באַדערפענישן פון האַנדל און אינדוסטריע. ווי אַן אויסדרוק פונעם דאָזיקן פּראָצעס, איז געווען דאָס שאַפן אין יאָר 1926 די ווירטשאַפטלעכע זעלבסטפאַרוואַלטונג. סאָסנאָוויץ האָט זיך געפונען אין דער גליקלעכער לאַגע, וואָס דאָ איז אַנטשטאַנען דאָס זיצאָרט פון דער האַנדלס־ און אינדוסטריע־קאַמער. דער דאָזיקער פאַקט האָט אַרויפגעלייגט ספּעציעלע פליכטן אויפן היגן סוחרטום, וועלכעס האָט זיך געפונען אין ענגסטן קאָנטאַקט מיט דער קאַמער און האָט געבילדעט דעם גרעסטן האַנדלס־צענטער אין דעם קרייז. מען האָט געדאַרפט שאַפן אַזאַ אָרגאַניזאַציע, וועלכע וואָלט אויף אַ געהעריקן אופן רעפּרעזענטירט דאָס יידישע סוחרטום, ווירקזאַם פאַרטיידיקט זיינע רעכט און פאָרמולירט די פאַרלאַנגען פון דעם האַנדל און אינדוסטריע. די דאָזיקע אויפגאַבעס האָט נישט געקאָנט דערציילן דער „פאַריין פון זעלבסטשטענדיקע סוחרים", אין וועלכן ס'האָבן זיך מיט דער צייט געלאָזט באַמערקן די פאַרשידנאַרטיקייט פון די אינטערעסן פונעם גרעסערן און קלענערן סוחרטום. אַ טייל מיטגלידער, צווישן וועלכע ס'האָבן זיך געפונען כמעט אַלע גרינדער פונעם „פאַריין פון זעלבסטשטענדיקע סוחרים", זענען אַרויסגעטרעטן פון דער אָרגאַניזאַציע און האָבן געגרינדעט אַ פאַרבאַנד א. נ. „סוחרים און אינדוסטריעלער־פאַריין אין סאָסנאָוויץ".

דער סטאַטוס פון פאַריין, וואָס איז רעגיסטרירט געוואָרן אין יולי 1925, זאָגט, אַז זיין אויפגאַבע איז „אַרומצונעמען אין אַ שטאַרקע באַרוף־אָרגאַניזאַציע די סוחרים און אינדוסטריעלער אין סאָסנאָוויץ, כדי צו פאַרטיידיקן זייערע ווירטשאַפטלעכע אינטערעסן און באַדערפענישן, און כדי צו דערהויבן זייער באַרופלעכן און אינטעלעקטועלן ניוואָ".

במשך פון 14 יאָר פון זיין עקזיסטענץ, האָט דער פאַריין כסדר געשטרעבט צו רעאַליזירן די אויבן אָנגעוויזענע צילן.

אַ דאַנק דעם פּאָפּולאַריזירן דאָס פאַרשטענדעניש פאַר דער פּראַקטישער און אידייאישער באַדייטונג פון דער אָרגאַניזאַציע, איז דעם פאַריין געלונגען שטופנווייז אַדורכצוברעכן דעם איינגעוואָרצלטן אינדיווידואַליזם ביים יידישן סוחרטום. אין דער ריכטונג האָט דער פאַריין אַדורכגעפירט אַן אמתע פּיאָנערן־אַרבעט, וועלכע באַקומט אַ ספּעציעלע באַדייטונג אין אַנבליק פון די געשעענישן, וואָס האָבן געצווונגען די יידישע סוחרים און אינדוסטריעלער אָנצושטרענגען אַלע כחות צו פאַרטיידיקן זייערע פּאָזיציעס אין דעם ווירבל פון נאַציאָנאַליסטישע און עקאָנאָמישע שטרעמונגען, נישט צו בלייבן הינטערשטעליק אין דעם פאָרטשריט פון מאָדערניזירן די פאַרעלטערטע האַנדלס־מעטאָדעס און האַנדלס־פאָרמען, און כדי איבערצוווייזן דעם באַזיץ־שטאַנד די צוקונפטיקע דורות.

דער סוחרים־ און אינדוסטריעלער־פאַריין אין סאָסנאָוויץ פאַרנעמט איינעם פון די ערשטע פּלעצער צווישן די יידישע ווירטשאַפטלעכע אָרגאַניזאַציעס אין פּוילן. זיין אַנטוויקלונג פאַרדאַנקט דער פאַריין די דויערנדיקע אָנשטרענגונגען פון

אַ גרופּע פּערזאָנען, פון וועלכע עס איז באַשטאַנען און עס באַשטייען ווייטער די אָרגאַנען פונם פאַריין, דער באַציונג מצד דער געזעלשאַפט, ווי אויך די בולט־אָרגאַניזאַציאָנעלע פעיקייטן און אומדערמידלעכער אַרבעט פון זיינע ביזאיצ־טיקע פאָרזיצערס: דעם פאַרשטאָרבענעם העגריק קוויאַטעק, וועלכער איז געשטאַנען בראש פונם פאַריין זייט דער גרינ־דונג (1925) ביז צו זיין פריצייטיקן טויט אין יאָר 1933, דעם פאַרשטאָרבענעם ערן־פאָרזיצער מאוריצי רייגער און דעם איצטיקן פאָרזיצער יוזעף סאַפּער, וואָס פאַרנעמט דעם אַמט זייט דעם יאָר 1934 ביז צום היינטיקן טאָג.

די פאַריין־מיטגלידער רעקרוטירן זיך פון מיטעלע און גרעסערע סוחרים און אינדוסטריעלער. בראש פון דער אָרגאַ־ניזאַציע שטייען: אַ פאַרוואַלטונג, אַן אויפזיכט־ און אַ רעווידיר־ראַט, וועלכע זענען געוויילט געוואָרן אויף דער אַלגעמיינער מיטגלידער־פאַרזאַמלונג, דעם 14־טן מאַי 1938 אין פאָלגנדיקן באַשטאַנד:

די פאַרוואַלטונג: יוזעף סאַפּער (פאָרזיצער), יוליאַן קאַבאַק און אַדאָלף לאַנדוי (וו. פאָרזיצערס), מאַרקוס בירמאַן (סעקרעטאַר), איגנאַצי מייטליס (קאַסירער), פּאַוועל סקשיניאַ (פאַרוואַלטער), וולאַדיסלאַוו פעלדמאַן, מאוריצי רייכער, יחיאל טאַביאַש און העגריק זינגער (במשך פון דער קאַדענץ איז געשטאָרבן דער פאַרוואַלטונג־מיטגליד מענדל לובעלסקי).

די פאַרטרעטער: וואָלף בעהם, קלמן פישעל, מיעטשיסלאַוו יאַקובאָוויטש, פישל קלעפּפיש און יאַקוב וואָלקאַן.

דער אויפזיכט און רעווידיר־ראַט: אַלעקסאַנדער גוטמאַן, שלום לייזעראָוויטש, פייוול אַסטרי, איגנאַצי רייגער און אינזש׳ שמעון סטאַרקע־נאַכנער.

די רעפּרעזענטאַנץ פון פאַריין
אין דער האַנדלס־ און אינדוסטריע־קאַמער

דער פאַריין באַזיצט דאָס רעכט פון אויסוויילן איין ראַט־מאַן אין דער האַנדלס־ און אינדוסטריע־ קאַמער. אין דער ערשטער און צווייטער קאַדענץ איז דער מאַנדאַט אָנפאַר־טרויט געוואָרן דעם וו. פאָרזיצער יוליאַן קאַבאַק. אחוץ דעם, האָבן אויך אין דער ערשטער קאַדענץ רעפּרעזענטירט דעם פאַריין אין דער קאַמער: העגריק קוויאַטעק (פון אַלגעמיינע וואַלן), יוזעף סאַפּער (פון קאָאָפּטאַציע) און בעריש טענצער (פון צוגאַב וואַלן). איצט, אין דער צווייטער קאַדענץ זענען רעפּרעזנטירט: יוזעף סאַפּער (פון אַלעמיינע וואַלן), וועלכער פאַרנעמט דעם אַמט פון וו. פאָרזיצער פון דער קאַמער, דער פאַרוואַלטונג־סעקרעטאַר מאַרקוס בירמאַן (פון קאָאָפּטאַציע), סאַלאָ וואָלפסאָן (פון נאָמינאַציע).

די צוזאַמענאַרבעט מיט דער קאַמער שטעלט מיט זיך פאָר אַ וויכטיק קאַפּיטל אין דער טעטיקייט פון פאַריין, ווייל אויף דעם שטח פון דער קאַמער איז אויסגעקומען צו פאַרטיידיקן דיווירטשאַפטלעכע פאָדערונגען, וואָס זענען אין אַ גרויסער צאָל אַרויסגערוקט געוואָרן דורכן פאַריין, ווי אויך דעם יידישן סוחרישן כלל. די פאָדערונגען האָבן אַרומגענומען אַלע געביטן פונם ווירטשאַפטלעכן לעבן ווי: אַדמיניסטראַציע, רעכט, שטייערן קרעדיט, קאָמוניקאַציע אאז״וו, און בכלל אַלע אָנגעווייטיקטע פראַגן פונם ווירט־שאַפטלעכן לעבן.

במשך פון אַ ריי יאָרן האָט זיך די אַרבעט אין פאַריין קאָנצענטרירט הויפּטזעכלעך אויף דעם דערמאָנטן אָפּשניט, ביי דער פאַרטיידיקונג פון די ווירטשאַפטלעכע אינטערעסן פונם יידישן סוחרישן כלל. הגם דער פאַריין טרעט שטענדיק אַרויס זעלבסטשטענדיק און אויטאָנאָם, איז ער דאָך אין פּרינציפּיעלע ענינים פון דער ווירטשאַפט־פּאָליטיק געגאַנגען האַנט ביי האַנט מיט דער צענטראַלע פונם סוחרים־פאַרבאַנד אין וואַרשע און מיט דעם הויפּט־ראַט פון יידישן סוחרטום. פון וועלכן דער פּרעזעס יוזעף סאַפּער איז אַ מיטגליד זייט דער גרינדונג, און ווו ער דערפילט די פונקציע פון אַ סעקרעטאַר פון הויפּט־ראַט.

דאָס האַנדלס־שולוועזן

דאָס געפיל פון מאָראַלישער אחריות פאַר דעם געהעריקן ניוואָ און דעם ווייטערדיקן גורל פון דעם יידישן סוחרטום, ווי אויך אַ ריי געשיכטלעכע און נאַציאָנאַלע מאָמענטן, האָבן געצווונגען די יידישע ווירטשאַפטלעכע אָרגאַניזאַציעס זיך צו פאַרנעמען מיט דעם פונאַנדערבוי פונם יידישן האַנדלס־שולוועזן. די נויטווענדיקייט דערפון ווערט פאַרשטאַרקט, פון איין זייט, דורך דער עווענטואַליטעט פון איינפירן דעם אָבליגאַטאָרישן בילדונגס־צענז פאַר סוחרים, און פון דער צווייטער זייט, דורך דעם נישטיקן פּראָצענט־זאַץ צווישן די אַבסאָלווענטן פון די העכערע און מיטעלע האַנדלס־שולן. די לעצטע דערשיינונג דערקלערט זיך דערמיט, וואָס פאַר דער יידישער יוגנט איז בכלל באַשווערט דער צוטריט אין די עקזיסטירנדיקע האַנדלס־שולן. אָדער זי קאָן אין זיי נישט לערנען צוליב רעליגיעזע טעמים (די למודים זענען אַבליגאַטאָריש אין שבתים און ימים־טובים).

די יידישע ווירטשאַפטלעכע אינסטיטוציעס האָבן דערי־בער אויף זיך גענומען די איניציאַטיוו צו גרינדן האַנדלס־שולן. אָנשטרענגענדיק אַלע כחות און זייענדיק איינער פון די פּיאָנערן אויף דעם געביט, האָט דער פאַריין געגרינדעט אין יאָר 1937 אַן איינייעריקע קאָעדוקאַציע־האַנדלס־שול. גלייכצייטיק מיטן גרינדן פון דער דאָזיקער שול, האָט דער פאַריין אָנגענומען געהעריקע שריט ביי דער שול־מאַכט צו גרינדן אַ האַנדלס־גימנאַזיע. דאָס פעלן פון אַזאַ מין לערנאַנשטאַלט איז געווען אַ געוואַלטיקער בלויז אין דער יידישער האַנדלס־שול־נעץ אין זאַגלעמביע און אויבערשלעזיע. נאָכן גובר זיין פון אַ ריי ערנסטע שוועריקייטן, האָט די שול־מאַכט אין אָנהויב פונם יאָר 1938 ערטיילט די קאָנצעסיע צו עפענען אין שול־יאָר 1938/39 אַ קאָעדוקאַציע־האַנדלס־גימנאַזיע אין סאָסנאָוויץ, בתנאי, אַז עס וועט צו דעם צוועק געבויט ווערן אַן אַנטשפּרעכנדיקער שול־בנין. הגם דער אויפבוי פון דער שול־געביידע, וועמענס קאָסטן עס זענען באַרעכנט געוואָרן אויף מינימום 250.000 גילדן, האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט אַ זייער שווערע אויפ־

גאַבע, האָט דאָך די פאַרוואַלטונג — אין אַנבליק פון דער נויטווענדיקייט באַלד אויפצושטעלן דעם בנין — גענומען אויף זיך די פאַרפליכטונג עס צו טון, ווייל זי האָט געגלויבט אין דער אונטערשטיצונג מצד דער יידישער געזעלשאַפט אין זאַגלעמביע און אויבערשלעזיע. דער דאָזיקער גלויבן האָט נישט פאַרפירט. גלייך האָט זיך אין פאַריין געשאַפן אַ גרופּע גרינדער פון דער גימנאַזיע, וועלכע האָבן מיט זייערע שפּענדונגען דערמעגלעכט צו קויפן אַ געהעריקן פּלאַץ און אָנהויבן צו בויען דעם שול־בנין.

די גרינדער זענען געווען פאָלגנדיקע פאַריין־מיטגלידער: מאַרקוס בירמאַן, וואָלף בעהם, הענריק דיזענהויז, קלמן פישעל, וולאַדיסלאַוו פעלדמאַן, פּנחס גראַנדאַפּעל, אַלעקסאַנדער גוטמאַן, ד״ר יוליאַן הערצמאַן, צאַן־אַרצט אַרטור יינגסטער, מיעטשיסלאַוו יאַקובאָוויטש, אשר קליינבערג, פישל קלעפּפיש, אַדאָלף לאַנדוי, שלום לייזעראָוויטש, מענדל לובעלסקי, יהודה לובעלסקי, יוזעפינע מאַמלאַק, דוד מאַריאַנקאַ, איגנאַצי מייטליס, פּיוול אָסטרי, מאָוריצי רייכער, איגנאַצי ריינער, יוזעף סאַפּער, לייביש זענדל, פּאַוועל סקשיניאַ, רעגינע שפּיגעל, אינזש׳ שמעון סטאַרקע־נאַכנער יחיאל טאַביאַש, הענריק זינגער, אהרן זינגער.

צו דער אַקציע פון פאַריין צו גרינדן און בויען די האַנדלס־גימנאַזיע זענען צוגעשטאַנען: דער „דעטאַליסטן און קליינהענדלער־פאַריין” אין סאָסנאָוויץ, דער „סוחרים־פאַריין” אין קאַטאָוויץ, ווי אויך אַ ריי פּערזענלעכקייטן פון זאַגלעמביע און אויבערשלעזיע.

די רעאַליזירונג פונם בוי פון דער שול־געביידע איז אָנפאַרטרויט געוואָרן אַ בוי־קאָמיטעט, וועלכער האָט זיך קאָנסטיטוירט אויפן פאָלגנדיקן אופן: יוזעף סאַפּער (פאָרזיצער), הענריק זינגער (וו. פאָרזיצער), אינז׳ שמעון סטאַרקע־נאַכנער (קאַסירער), אינזש׳ מאַקס ליפשיץ (סעקרעטאַר), אינזש׳ באָלעסלאַוו דאַנאַט־שלייפשטיין (טעכנישער־לייטער), מאַרקוס בירמאַן און פּאַוועל סקשיניאַ.

אַ דאַנק די גרויסע באַמיונגען פון בוי־קאָמיטעט, האָט די האַנדלס־גימנאַזיע געקאָנט געעפנט ווערן צום אָנהויב פון

דער בוי־קאָמיטעט, אונטער וועמענס השגחה ס'איז אויפגעשטעלט געוואָרן די יידישע האַנדלס גימנאַזיע אין סאָסנאָוויץ אין יאָר 1938.

1־טע ריי, זיצן פון רעכטס: הענריק זינגער (וו. פאָרזיצער), אינזש׳ שמעון סטאַרקע־נאַכנער (קאַסירער), יוזעף סאַפּער (פאָרזיצער) אינזש מאַקסימיליאַן ליפשיץ (סעקרעטאַר), אינש׳ באָלעסלאַוו דאַנאַט־שלייפשטיין (טעכנישער־לייטער).

2־טע ריי פון רעכטס: מאַרקוס בערמאַן, פּאַוועל סקשיניאַ.

שול־יאָר 39/1938. די לערנאַנשטאַלט געפֿינט זיך אין סאָסנאָוויץ, אויף דער סקלאַדאָוואַ גאַס נר. 3א. צוליב דער הויכער שילער־פֿרעקווענץ, און דעם עפֿענען פֿון העכערע קלאַסן, טרעט דער קאָמיטעט צו, צום ווייטערדיקן פֿונאַנדערבוי פֿונם שול־בנין.

די וויכטיקייט פֿון דער גרינדונג און דעם בוי פֿון דער האַנדלס־גימנאַזיע, דאַרף ספּעציעל אונטערגעשטראָכן ווערן, צוליב דער גרויסער באַדייטונג פֿון דעם ווערק פֿאַר דעם יידישן כלל, ווי אויך צוליב דער אָפּפֿערוויליקייט און אָנשטרענגונג מצד דעם פֿאַריין, וועלכער איז דער אויסדרוק פֿון דער שאַפֿונגס־פֿאָטענץ פֿון אַ גוט פֿונקציאָנירנדיקער אָרגאַניזאַציע.

דער דעטאַליסטן און קליינהענדלער־פֿאַריין

דעם 5־טן יאַנואַר 1927 איז פֿאָרגעקומען די ערשטע גרינדונג־פֿאַרזאַמלונג פֿונם קליינהענדלער־פֿאַריין אין סאָסנאָוויץ, ביי אַ צאָל פֿון 12 פּערזאָן. היינט צו טאָג ציילט דער פֿאַריין איבער 600 מיטגלידער און פֿירט אַ זייער לעבהאַפֿטע טעטיקייט, וועלכע באַצוועקט צו פֿאַרלייכטערן דעם קליינהענדלער און בכלל דעם יידישן קרעמער זיינע עקזיסטענץ־מעגלעכקייטן.

דער פֿאַריין באַזיצט אַ סעקרעטאַריאַט, וועלכער ווערט טעגלעך באַזוכט דורך צענטליקער אינטערעסאַנטן, וואָס ווערן באַדינט דורך עטלעכע באַאַמטע.

דער פֿאַריין איז רעפּרעזענטירט אין אַלע וויכטיקע יידישע און אַלגעמיינע אינסטיטוציעס: אין שטאָט־ראַט, קהלה, האַנדלס־און אינדוסטריע־קאַמער, רעקורסן־קאָמיסיע א״אנד.

ביים פֿאַריין עקזיסטירט אַ גוט אָרגאַניזירטע מעדיצינישע־און יורידישע־הילף.

עס זענען אָרגאַניזירט איינציקע בראַנזשע־סעקציעס, וועלכע האָבן אַלס אויפֿגאַבע צו באַהאַנדלען און צו דערליידיקן ספּעציעלע פֿראַגן, וועלכע באַרירן די פֿאַרשידענע בראַנזשעס.

דער פֿאַריין שטייט אין אַ לעבהאַפֿטן קאָנטאַקט מיט דער צענטראַלע און דעלעגירט זיינע פֿאָרשטייער צו די קאָנפֿערענצן און צוזאַמענפֿאָרן, וועלכע ווערן צונויפֿגערופֿן דורך דער צענטראַלע.

די אינסטיטוציע שפּילט אַ גרויסע ראָל אין דער יידישער געזעלשאַפֿט אין סאָסנאָוויץ, ספּעציעל אויפֿן ווירטשאַפֿטלעכן אָפּשניט. די פֿאַרוואַלטונג אַרבעט מיט מיט דעם יידישן סוחרים־און אינדוסטריעלער־פֿאַריין, באַזונדערס אויפֿן געביט פֿונם האַנדלס־שול־וועזן.ביידע פֿאַריינען האָבן געגרינדעט די איינציקע האַנדלס־שול און די האַנדלס־אָוונט קורסן, וועלכע דערפֿילן אַ גרויסע אויפֿגאַבע, ביים אויסבילדן דעם אונטערוואַקסנדיקן יידישן דור צום סוחרישן באַרוף.

די פֿאַרוואַלטונג איז אין יאָר 1938 באַשטאַנען פֿון פֿאָלגנדיקן צוזאַמענשטעל: הערמאַן אַלינער (פֿאָרזיצער), א. ד. קייזער, (וו. פֿאָרזיצער), ב. ד. דווידקיעוויטש (וו. פֿאָרזיצער), ח. דאָנסקי (קאַסירער), ש. קימעלמאַן, ש. האָניגמאַן, פּ. פּעדערמאַן, אַ. אויאַזד, ח. ראַבינאָוויטש, ש. געמיינער, ה. גלייטמאַן.

די רעווידיר־קאָמיסיע באַשטייט פֿון: י. מאַן, הלל אַלטמאַן און בערנאַרד יאַקוב.

הערמאַן אַלינער

פֿאָרזיצער פֿון „דעטאַליסטן־ און קליינהענדלער־פֿאַריין", מיטגליד פֿון סאָסנאָוויצער שטאָט־ראַט, ראַטמאַן פֿון דער האַנדל־ און אינדוסטריעקאַמער אין סאָסנאָוויץ, פּרעזידיום־מיטגליד פֿון „צ״ק פֿון דעטאַליסטן־ און קליינהענדלער־פֿאַרבאַנד אין פּוילן", מיטגליד פֿון שטאָטישן אַרבעט־פֿאָנד־קאָמיטעט, פֿאָרטרעטער פֿון דער רעאָרגאַניזירטער שטאָטישער קאָמונאַלער־קאַסע, רעזערוו־פּאָרוטשניק פֿון דער פּוילישער אַרמיי און קריג־אינוואַליד.

1־טע ריי, פון רעכטס זיצן: ש. קימעלמאַן, א. ד. קייזער (וו. פאָרזיצער), הערמאַן אַלינער (פאָרזיצער), א. אויאַזד, ח. דאַנסקי (קאַסירער).
2־טע ריי, פון רעכטס שטייען: ח. זשעלאַנקאַ, א. כארמאטש (באאמטער), ה. גלייטמאַן, ש. האָניגמאַן (פאָרוואַלטער), ח. ראַבינאָוויטש, אינזש׳ צ. מאָנגעל (ביוראָ־לייטער).
3־טע רייע: פ. פעדערמאַן (ערן־סעקרעטאַר), א. ווייס (באַאמטער), ש. געמיינער, י. מאַן (פאָרזיצער פון דער רעווידיר־קאָמיסיע).

דער הויז־באַזיצער פאַריין

נאָך פאַר דער וועלט־מלחמה האָט אַ טייל הויז־באַזיצער — יידן און קריסטן — געגרינדעט אַ פאַריין אונטערן נאָמען: „געזעלשאַפט פון אומבאַוועגלעך אייגנטום״. אין דער פאַרוואַלטונג האָבן זיך דעמאָלט געפונען פאַרטרעטער פון ביידע באַפעלקערונג־טיילן, וועלכע האָבן האַרמאָניש צוזאַמענגעאַרבעט לטובת זייערע בשותפותדיקע אינטערעסן.

בעת דער דייטשער אָקופּאַציע איז די טעטיקייט איבערגעריסן געוואָרן, הגם דער פאַריין איז נישט ליקווידירט געוואָרן. ערשט אין די יאָרן 1930/31, הויבט דער פאַריין אויפסניי אָן זיין טעטיקייט, און אין דער פאַרוואַלטונג טרעטן דאָן אַריין פאָלגנדיקע יידישע מיטגלידער: ברוך מייערטשיק, זלמן קאָזשוך און דוד ראָזענפעלד. צו דער רעאָרגאַניזירטער אינסטיטוציע האָבן ווייטער אָנגעהערט קריסטן און יידן, וועלכע האָבן צוזאַמענגעאַרבעט ביים פאַרטיידיקן זייערע רעכט.

אָבער אין אַ געוויסער צייט אַרום זענען די גוטע קעגנזייטיקע פאַרהעלטענישן קאַליע געוואָרן צוליבן וווּקס פון די אַנטיסעמיטישע כוואַליעס, וועלכע זענען אויך אַריינגעדרונגען אין פאַריין. צוליב דעם, האָבן די דערמאָנטע יידישע פאַרוואַלטונג־מיטגלידער באַשלאָסן צו גרינדן אַ באַזונדערן יידישן הויז־באַזיצער פאַריין. דער דאָזיקער באַשלוס איז רעאַליזירט געוואָרן צום סוף פונם יאָר 1933, און נאָכן באַשטעטיקן די סטאַטוטן דורך דער וואָיעוואָדישער־מאַכט אין פעברואַר 1934, האָט זיך קאָנסטיטוירט די ערשטע

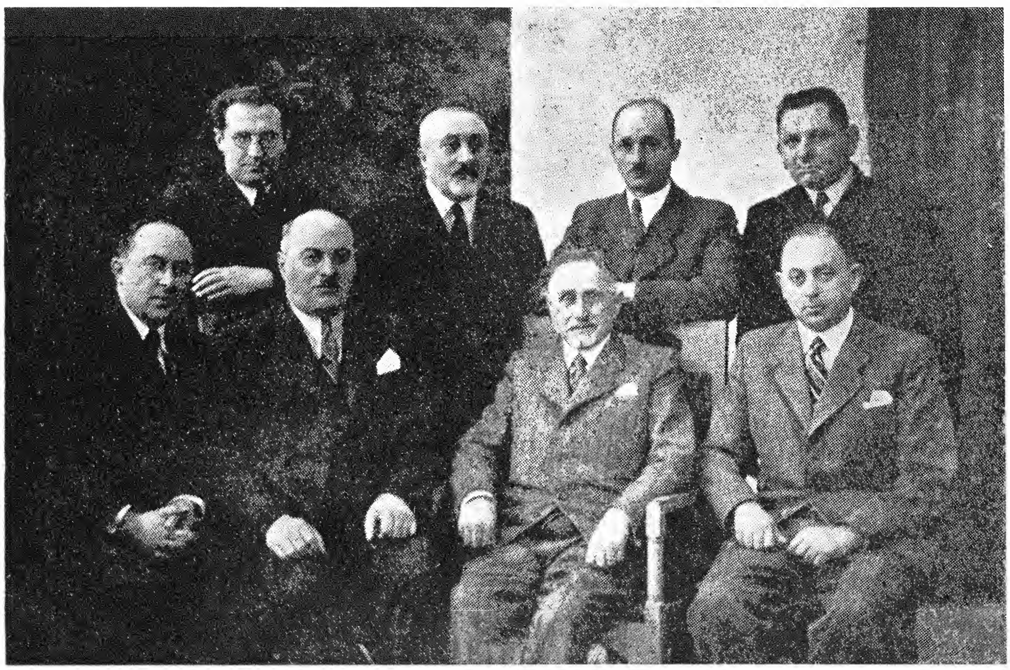
פאַרוואַלטונג פון „פאַריין פון הויז־ און פלעצער־אייגנטימער פון דער שטאָט סאָסנאָוויץ״.

זייט דער גרינדונג שטייען אין דער שפּיץ פון דער אינ־סטיטוציע פאָלגנדיקע פּערזאָנען: מענדל לובעלסקי (פאַר־זיצער), שלום לייזעראָוויטש (וו. פאַרזיצער), ברוך מייער־טשיק (ערן־סעקרעטאַר), זלמן קאַזשוך, דוד ראָזענפלד, חיים פעלצמאַן, אינזש׳ ב. פירסטענבערג, דוד שווייצער, הענריק פעליקס, אברהם כלעוויצקי און וואָלף יינגסטער.

אין אָנהויב האָט דער פאַריין געציילט 50 מיטגלידער, אָבער שטופנווייז האָט ער זיך אָנגעהויבן צו אַנטוויקלען און צום סוף פונם יאָר 1938 זענען שוין געווען רעגיסטרירט 350 מיטגלידער, ד״ה כמעט אַלע יידישע הויז־באַזיצער אין סאָסנאָוויץ.

דער פאַריין האָט במשך פון זיין עקזיסטענץ געפירט אַן אַקטיווע ווירטשאַפטלעכע טעטיקייט און איז געוואָרן אַ וויכטיקער פאַקטאָר אין אַלע געזעלשאַפטלעכע אַקציעס. ער באַזיצט אַ סעקרעטאַריאַט און אַ רעפּרעזענטאַנץ־זאַל פאַר פאַרשידענע געזעלשאַפטלעכע צוועקן. די פאַרוואַלטונג־מיטגלידער נעמען אויך אַן אַקטיוון אנטייל אין אַנדערע געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס.

זייט דער גרינדונג פון פאַריין, פירט אַן מיטן סעקרע־טאַריאַט — אַרנאָלד בערלינער.

די פאַרוואַלטונג פון הויז־באַזיצער פאַריין אין יאָר 1938.
עס זיצן פון רעכטס: יחיאל פעליקס, מענדל לובעלסקי (פרזיצער), שלום לייזעראָוויטש (וו. פאַרזיצער), ברוך מייערטשיק (סעקרעטאַר).
עס שטייען פון רעכטס: דוד ראָזענפעלד, דוד שווייצער, חיים פעלצמאַן (קאַסירער), אברהם כלעוויצקי

לייביש זענדל

די אנטשטייונג און אנטוויקלונג פון דער „גמילת חסד״־קאסע אין סאסנאוויץ

די געשיכטע פון דער אַנטוויקלונג פון דער גמ״ח־קאַסע ביי אונז אין שטאָט איז אַ קורצע, אָבער דערפאַר אַן אינטע־רעסאַנטע. איך וועל זיך באַמיען איבערצוגעבן די וויכטיקסטע פרטים, וועלכע האָבן אַ שייכות צו דער אַנטוויקלונג פון דער דאָזיקער אינסטיטוציע זייט איר גרינדונג ביז צום היינטיקן טאָג.

אין יאָר 1925 איז — לויטן מוסטער פון אַנדערע שטעט אין פוילן — געשאַפן געוואָרן אין אַלט־סאָסנאָוויץ אַ רע־טונגס־קאָמיטעט. די אויפגאַבע פון קאָמיטעט איז געווען אַרויסצוהעלפן מיט הלוואות און שטיצע פאַראָרימטע קליינ־הענדלער און בעלי־מלאכות. דער קאָמיטעט, וועלכער האָט געפירט זיין טעטיקייט לויט די ז׳עמאַלסטיקע באַגרענעצטע מעגלעכקייטן, האָט עקזיסטירט ביזן יאָר 1927.

צום סוף פון יענעם יאָר איז קיין סאָסנאָוויץ געקומען דער דעלעגאַט פון „„דזשאָינט״ ווערטהיים און ער האָט זיך צו מיר געוואַנדן (אַלס פאַרזיצער פון דער קהלה פאַרוואַלטונג אין יענער צייט) מיט אַ פּראָיעקט צו שאַפן אַן אַנפּראַצענטיקע „גמילת חסד״־קאַסע.

אין זיין פּראָיעקט האָט דער דעלעגאַט פאָרגעשלאָגן, אַז דער „דזשאָינט״ וועט געבן דיזעלבע סומע, וואָס ס׳וועט געלונגען צונויפצוזאַמלען אין סאָסנאָוויץ, און אויב אין אונזער שטאָט זאָל געשאַפן ווערן 30 טויזנט גילדן (ווייל זיי האָבן באַשטימט 20 סענט פון אַ קאָפּ און דאָס האָט דעמאָלט באַטראָפן די דערמאָנטע סומע), וועט דאַן דער „דזשאָינט״ די סומע פאַרטאָפּלען. גלייך האָט דער שרייבער פון די שורות צונויפגערופן די פאָרשטייער פון אַלע געזעלשאַפטלעכע שאַטירונגען מיט ד״ר אַ. פּערלמאַן, י. מ. בערקאָוויטש, חיים יוסף זאַיאַנץ און ד״ר י. הערצמאַן בראש און ס׳איז באַשלאָסן געוואָרן צוצוטרעטן צו אַ זאַמל־אַקציע, וועלכע האָט נאָך גרויסע אַנשטרענגונגען אַריינגע־בראַכט אינגאַנצן אַרום 17 טויזנט גל.

אָבער דאַן זענען אַנטשטאַנען צוויי שווערע פּראָבלעמען: 1) די פראַגע וועגן אַ לעגאַליזאַציע, 2) פונדאַנען צו באַקומען די פעלנדיקע סומע. וואָס שייך דער לעגאַליזאַציע, האָט מען געוואָלט איבערנעמען די גמ״ח־קאַסע אין פּאַגאָן, וועלכע האָט שוין אין יענער צייט עקזיסטירט, זי איבער־טראָגן קיין סאָסנאָוויץ און אַרבעטן אויף איר לעגאַליזאַציע. אָבער די ליטונג פון דער פּאַגאָניער־קאַסע האָט דערצו נישט געוואָלט מסכים זיין. דאַן איז אונטערגעקומען דער רעטונגס־קאָמיטעט פון אַלט־סאָסנאָוויץ, וועלכער האָט צו־ליב פאַרשידענע סיבות נישט געקאָנט מער עקזיסטירן און ס׳איז באַשלאָסן געוואָרן צו נעמען די לעגאַליזאַציע אויפן נאָמען פונם דאָזיקן קאָמיטעט.

אין יענער צייט האָט דער היגער תושב, וואָלף בער פישעל, זיך מתחייב געווען צו געבן 10.000 גל. לטובת דער קאַסע, אזוי, אַז מיט דער פריערדיקער סומע האָט דאָס שוין אויסגעמאַכט 27.000 גל. דעמאָלט האָט מען זיך געוואַנדן צום „דזשאָינט״ און די קאַסע האָט אָנגעהויבן צו פונקציאָנירן און צו פירן אַ טעטיקייט, שטעלנדיק זיך אַלס אויפגאַבע אַרויסצוגעבן אַנפּראַצענטיקע הלוואות פאַראָרימטע יידישע קליינהענדלער און בעלי־מלאכות. ליידער האָט וו. ב. פישעל דאָס געלט צוריקגעצויגן און נאָר אַ דאַנק דעם, וואָס די

לייביש זענדל

פּאָקאַנטער געזעלשאַפטלעכער עסקן, גרינדער און פאַרזיצער פון דער גמ״ח־קאַסע, מיטגליד פון „צעקאַבע״ אין פוילן, געוו. דאַזאַר, ראש־הקהל און לאַנגיעריקער מיטגליד פון סאָסנאָוויצער שטאָט־ראַט.

קהלה־ליטונג האָט זיך וואַרעם באַצויגן צו דער ניי־אַנטשטאַנענער אינסטיטוציע און זיך מתחייב געווען צו דעקן די סומע ביז 30.000 גל. איז געלונגען די קאַסע ווייטער צו דערהאַלטן. ס׳דאַרף אונטערגעשטראָכן ווערן, אַז ביזן יאָר 1932 האָט די קהלה דערפילט איר אויפגאַבע און האָט במשך פון 5 יאָר אויסגעצאָלט דער קאַסע 13,600 גל.

ס׳איז כאַראַקטעריסטיש, אַז פון אָנהויב האָט זיך דער לוה געשעמט צו קומען נעמען די הלוואה. אָבער מיט דער צייט איז די קאַסע געוואָרן אַזוי שטאַרק פּאָפּולער צווישן די יידישע מאַסן, אז זי איז געוואָרן די איינציקע אינסטיטוציע, וווּ אַ בעל־מלאכה אָדער קליינהענדלער האָט באַקומען אַ הלוואה אָן שום פּראָצענטער, נישט אָנקומענדיק צו קיינעמס טובות און נישט אויסנוצנדיק קיין שום פּראָטעקציעס.

אויף אַזאַ אופן האָט זיך די קאַסע אָנגעהויבן צו אַנטוויקלען און צו וואַקסן מיט אַ מוסטערהאַפטע אָרדענונג און פּינקטלעכקייט, ווערנדיק אַ וויכטיקער פאַקטאָר אין לעבן פון דער יידישער געזעלשאַפט. און באמת, ווער וואָלט זיך געקאָנט פאָרשטעלן, אַז די געגרינדעטע גמ״ח־קאַסע, וועלכע האָט במשך פון 11 יאָר געהאַט צו טון מיט 24.000 מענטשן (8000 לוים און 16.000 זשיראַנטן), זאָל מאַכן אַ

גרשון סטאַווסקי

פאָרזיצער פון „אויפבוי־פאָנד״־קאָמיטעט ביים „צעקאַבע״, אָפּט. אין סאָסנאָוויץ, וו. פאָרזיצער פון דער ציוניסטישער אָרג. מיטגרינדער פון דער ציוניסטישער אָרג. אין סאָסנאָוויץ, געוו. מורשה פון „עדעסער קאָמיטעט״ (1896־1914), דעלעגאַט צום 6־טן ציוניסטישן קאָנגרעס אין באַזעל (1903), פאָרזיצער פון „הזמיר״ במשך פון זיין עקזיסטענץ (1908־1912), מיטגליד פון: „יקאַ״־קאָמיטעט (1908־1914), פאַרעפנטלעכט אַ ריי ליטעראַרישע און פּובליציסטישע אַרבעטן אין פאַרשידענע יידישע און העברעישע צייטשריפטן.

אומזאַץ פון פינף פערטיל מיליאָן גל. און דערביי זאָל נישט מער פאַרלוירן גיין ווי 4.000 גל., ד״ה אַרום 4 פּראָמיל. דערביי מוז מען געדענקען, אַז די פאַרפאַלענע סומע איז באַשטאַנען פון „פאַרפרויענע״ געלטער, ד״ה פון יענע, וואָס דער לוה אָדער זשיראַנטן זענען געשטאָרבן. צי קאָן וועלכע ס׳איז פינאַנס־אינסטיטוציע אַזעלכעס באַווייזן? און נעמענדיק נאָך אין באַטראַכט, אַז לעצטנס אַרבעט די קאַסע ביי שווערע אומנאָרמאַלע באַדינגונגען, מוז מען צוגעבן, אַז זי טוט באמת אַ קאָלאָסאַלע אַרבעט, וואָס פאַרדינט אנערקענונג.

כ׳זאָג דאָ: „ביי שווערע אומנאָרמאַלע באַדינגונגען״, ווייל פון אָנהויב ווען די קאַסע איז געגרינדעט געוואָרן, איז איר אַדמיניסטראַציע, פּונקט ווי אין אַלע גרויסע שטעט אין פּוילן, אויסגעהאַלטן געוואָרן דורך דער קהלה, וועלכע האָט באַצאָלט פאַרן לאָקאַל, באַהייצונג, באַלויכטונג, איינגעקויפט שרייב־מאַטעריאַל, אויסגעצאָלט דעם גרעסטן טייל שכירות די באַאַמטע אאז״וו. דאָס האָט פאַרקלענערט דעם בודזשעט פון דער קאַסע ביזן יאָר 1932 מיט 2.000 גל. יערלעך, און אַחוץ דעם, ווו ס׳איז שוין אויבן דערמאָנט, האָט אויך די קהלה געשטיצט די קאַסע מיט 13,600 גל.

אַזוי זענען אַדורך די גוטע צייטן פאַר דער קאַסע, וועלכע דאַטירט זיך ביזן יאָר 1932. דאַן הויבט זיך אָן אַן איבערברוך אין דער טעטיקייט פון דער קאַסע, ווייל זייט דעמאָלט האָבן אויפגעהערט די סובסידיעס פון דער קהלה, און אַחוץ

ישראל מיכל בערקאָוויטש (1860—1936)
מיטגרינדער פון דער גמ״ח־קאַסע
און לאַנגיעריקער ערן־קאַסירער

די 200 גל. וואָס די קאַסע האָט אין יאָר 1936 (בימי טענצער) באַקומען, האָט זי מער קיין גראָשן פון דער קהלה נישט דערהאַלטן. די חודש־אָפּצאָלן זענען געפאַלן פון 700 גל. אויף 200 גל. אַ חודש. צוליבן אָפּשטעלן פון די סובסידיעס און דעם פאַלן פון די חודש־אָפּצאָלן, האָט די קאַסע צו קעמפן מיט געוואַלטיקע שוועריקייטן ביים דערהאַלטן דאָס גלייכגעוויכט פון בודזשעט, און ס׳קאָן דעריבער קיין רייד נישט זיין וועגן פאַרגרעסערן דעם קאַפּיטאַל פון דער קאַסע. און אָט דאָ טרעפן מיר זיך אָן אויפן ערגסטן אבן נגף, און מיר קומען צום לעצטן אָבער טרויעריקסטן

קאַפּיטל פון אונזער איבערבליק — צו דער היינטיקער טעטיקייט.

זייט דער גרינדונג פון דער קאַסע, איז די יידישע באַפּעל־קערונג אין סאָסנאָוויץ געוואַקסן מיט 100 פּראָצענט. ליידער האָבן זיך די הכנסות פאַרקלענערט און ביים בעסטן ווילן איז נישט מעגלעך נאָכצוקומען די בקשות פון אַלע נויט־באַדערפטיקע. אויך דער „דזשאָינט״ דערקלערט, אַז ער איז נישט בכח צו דערפילן די ביטעס וועגן פאַרגרעסערן דעם קאַפּיטאַל און פאָדערט, אַז מיר זאָלן זיך אַליין העלפן. „אַליין העלפן״ — אָבער ווי אַזוי? אַז דער פאַרמעגלעכער עלעמענט אין דער יידישער געזעלשאַפט שטייט פונדער־ווייטנס און ס׳קימערט אים ווייניק, וואָס ס׳טוט זיך אַרום אים, ער האָט נישט קיין פאַרשטענדעניש פאַר די נויט און דחקות, אין וועלכער ס׳קומט אויס זיין נאָענטן צו לעבן.

די דאָזיקע סיבות האָבן גורם געווען, אַז די קאַסע זאָל נישט קאָנען דערפילן אירע אויפגאַבן אויף 100 פּראָצענט און ס׳בלייבט נישט מער איבער ווי צו אַפּעלירן צו דער יידישער געזעלשאַפט, אַז זי זאָל זיך שטאַרקער אינטע־רעסירן מיט אַזאַ אומגעהויער וויכטיקער אינסטיטוציע, ווי ס׳איז די גמ״ח־קאַסע, וועלכע איז פאַר פיל טויזנטער בעלי־מלאכות און קרעמער די איינציקע האָפענונג צו קאָנען זיך דערהאַלטן אויף דער אויבערפלאַך פון לעבן.

ביים היינטיקן טאָג ציילט די קאַסע 600 סטאַבילע לוים און 500 אַזעלכע, וואָס בלייבן הינטערשטעליק מיט זייערע צאָלונגען.

איצט אַביסל וויכטיקע כראָנאָלאָגישע נאָטיצן:

דעם 20־טן מאַי 1928 איז אין זאַל פון האָטעל „פּאָלסקי״ פאָרגעקומען די ערשטע אַלגעמיינע פאַרזאַמלונג, אויף וועלכער ל. זענדל האָט אָפּגעגעבן אַ באַריכט וועגן דער גרינדונג און אַנטוויקלונג פון דער קאַסע. עס איז אויסגעוויילט געוואָרן די ערשטע פאַרוואַלטונג לויטן פאָל־גנדיקן צוזאַמענשטעל: ל. זענדל (פאָרזיצער), י. אייבעשיץ (וו. פאָרזיצער), י. מ. בערקאָוויטש (קאַסירער), בצלאל פערענס (סעקרעטאַר), י. מ. קאָרנפעלד, ר. טשאַפּניק, דוד דודקיעוויטש, פ. קאַמינסקי, א. אַבראַמאָוויטש, ש. זיסקינד, נ. באַכמייער, מ. ע. מאַגערקיעוויטש, ש. כמיעלניצקי, י. זאַקס און ב. סעצעמסקי.

דעם 4־טן מאַי 1930 איז אין זאַל פון האָטעל „פּאָלסקי״ פאָרגעקומען אַ קרייז־קאָנפערענץ מיט דער באַטייליקונג

די קרייז־קאָנפערענץ פון די „גמילת חסדים״־קאַסעס אין סאָסנאָוויץ, מיט דער באַטייליקונג פון די „דזשאָינט־פאַרשטייער, דעם 4־טן מאַי 1930.
1. ד״ר בערנאַרד קאַהאַן, 2. ד״ר. דוד שווייצער, 3. פּרעזעס לייביש זענדל.
4. סענאַטאָר ש. בודזינער (זיצט), 5. ד״ר. י. גיטערמאַן (זיצט)

פון די „דזשאָינט"־דירעקטאָרן אין אייראָפּע: ד"ר בערנאַרד קאַהאַן (פּאַריז), ד. שווייצער (בערלין), י. גיטערמאַן (וואַרשע), סענאַטאָר ש. בודזינער (וואַרשע) און דעלעגאַטן פון דער גאַנצער קיעלצער וואָיעוואָדשאַפט. אויף דער דאָזיקער קאָנפערענץ האָט ד"ר קאַהאַן אַסיגנירט 15.000 גל. לטובת דער סאָסנאָוויצער קאַסע.

דעם 1־טן מאַי 1937 איז אין זאַל פון דער קהלה פאָרגעקומען אַ קרייז־קאָנפערענץ, אין וועלכער ס'האָבן זיך באַטייליקט דעלעגאַטן פון 29 קאַסעס, ווי אויך דער פאָרשטייער פון „צעקאָבע" דיר. י. באָרנשטיין.

דעם 20־טן דעצעמבער 1937 איז פאָרגעקומען אַ זיצונג וועגן שאַפן אַ ספּעציעלן קאָמיטעט, וועלכער זאָל זיך פאַרנעמען מיט אויפבוי־הילף. עס איז אויסגעוויילט געוואָרן אַ קאָמיטעט פון פאָלגנדיקן צוזאַמענשטעל: גרשון סטאַווסקי, ל. זענדל, ד. דודקיעוויטש, מ. טשעכאָווסקי (גמ"ח־קאַסע), ראַטמאַן ה. אַלינער, א. אויאַזד (קליינהענדלער), י. ראָט־שטיין גרינבערג (האַנטווערקער), אינזש' זיסמאַן (אָרט) און אַ פאַרשטייער פון דער קהלה.

די אויפגאַבע פון קאָמיטעט באַשטייט אין ערטיילן גרעסערע, לאַנגטערמיניקע הלוואות צו קליינאינדוסטריעלער און בעלי־מלאכות אויף אינוועסטיציע צוועקן ווי: איינקויפן מאַשינען, אַפּאַראַטן און פאַרשידענע אַנדערע טעכנישע איינ־ריכטונגען.

צום סוף דאַרף דערמאָנט ווערן, אַז גרויסע פאַרדינסטן פאַר דער קאַסע האָט געהאַט דער פאַרשטאָרבענער מיט־גרינדער ישראל מיכל בערקאָוויטש, וועלכער איז במשך פון 10 יאָר געווען ערן־קאַסירער פון דער אינסטיטוציע און האָט געוויסנהאַפט און מיט מסירת נפש דערפילט זיינע פליכטן.

די פאַרוואַלטונג פון דער „גמילת חסד"־קאַסע אין יאָר 1938.
עס זיצן פון רעכטס: בעריש ראָזענזאַפט, וואָלף פעלצמאַן (ערן־קאַסירער), מענדל טשעכאָווסקי (וו. פאָרזיצער), לייביש זענדל (פאָרזיצער), דוד דודקיעוויטש (וו. פאָרזיצער) בצלאל ערליך.
2־טע ריי, פון רעכטס: יצחק מענדל קאָרנפעלד, הערמאַן אַלינער, יוסף גרינבערג, יצחק שווייצער, שלמה סלאַבעצקי, פנחס שלעזינגער.
3־טע ריי, פון רעכטס: הערש גלייטמאַן, דוד שווייצער, יידל באָראָוויעצקי, ראובן בינענשטאָק, דוד ווערדיגער (סעקרעטאַר).

די אפטיילונג פון דער געז. „ארט"

די אפטיילונג פון דער געז. „ארט" אין סאסנאוויץ איז געגרינדעט געווארן אין יאר 1935.

דאס פרעזידיום פון דער ערשטער פארוואלטונג איז באשטאנען פון פאלגנדיקע פערזאנען: אדוו. צ. גלאנץ (פאר־זיצער), ד"ר ב. בראניצקי און ש. ז. לאנגער (וו. פאר־זיצערס), ד"ר ק. טראפויער (קאסירער), אינזש' ש. זיסמאן (סעק־רעטאר).

אין די ערשטע יארן פון זיין טעטיקייט האט דער „ארט" געארבעט אין פאלגנדיקע ריכטונגען: 1) פראפאגאנדע. 2) צו־גרייטן געזעלן צום געזעלן־עקזאמען. 3) פראפאגאנדע פאר ערד־ארבעט.

דער „ארט" האט איינגעארדנט א ריי פארלעזונגען אין פארשידענע אינסטיטוציעס אין סאסנאוויץ. ער האט אויך געגרינדעט עקזאמען־קורסן פאר האנטווערקער און געזעלן, כדי זיי צו דערמעגלעכן דאס באקומען האנטווערקער־קארטן. אויף די קורסן פון „ארט" האבן זיך בוגעגרייט איבער 150 קאנדידאטן און כמעט אלע האבן אויסגעהאלטן דעם עקזאמען און באקומען האנטווערקער־קארטן. גלייכצייטיק האט דער „ארט" געדונגען א גארטן, אין וועלכן א גרעסערע צאל יונגעלייט האבן באקומען אן אויסבילדונג אין גערט־נעריי.

אין אנהויב פונם יאר 1938 איז קיין סאסנאוויץ געקומען רער דעלעגאט פון דער צענטראלע א. אסטאשינסקי און אונטער זיין לייטונג איז געפירט געווארן א ברייטע פינאנס־יעלע־אקציע, אין וועלכער ס'האבן אנטייל גענומען א ריי אנגעזעענע כלל־טוער. די אקציע איז אדורך מיט א גרויסן דערפאלג, ס'איז געזאמלט געווארן העכער 6000 גילדן.

נאך דער זאמל־אקציע איז פארגעקומען די אלגעמיינע פארזאמלונג, אויף וועלכער ס'איז אויסגעוויילט געווארן פאלגנדיקע פארוואלטונג: אינזש' ש. סטארקע־נאכנער (פאר־זיצער), ד"ר ה. ליבערמאן און אינזש' ל. בירמאן (וו. פאר־זיצערס), ד"ר ק. טראפויער (קאסירער), אינזש' ב. פירסטענ־בערג (סעקרעטאר), אדוו. צ. גלאנץ, פ. קלעפפיש, ז. מאיערטשיק, אינזש' ב. גינזבערג, אינזש' ש. זיסמאן, י. קוטשינסקי און א. מאריאנקא.

דער שלעכטער פינאנסיעלער מצב האט באשווערט די טעטיקייט. ס'איז געדונגען געווארן א גרעסערער לאקאל, וועלכער איז פארזען געווארן מיט די נויטיקע איינריכטונגען. גלייכצייטיג איז געגרינדעט געווארן א ריי קורסן פאר: ראדיאטעכניק, לעדער־גאלאנטעריע, שאפערן־קורסן און דער־גענצונג־קורסן פאר סטאלארעס.

איצט טרעט צו דער „ארט" אין סאסנאוויץ צו ארגא־ניזירן א דריי־יאריקע האנטווערקער שול פאר טישלעריי.

דאס יידישע שפיטאל אין סאסנאוויץ

דער איניציאטאר און שעפער פון יידישן שפיטאל איז געווען ד"ר אברהם פערעלמאן. אדאנק גרעסערע נדבות פון די משפחות: קאבאק, רייכער און אפענהיים, ווי אויך פון דער גאנצער יידישער געזעלשאפט, איז געזאמלט געווארן אן אנטשפרעכנדיקער פאנד. דעם 26־טן יוני 1910 איז פארגעקומען דער פייערלעכער אקט פון לייגן דעם גרונט־שטיין, און דעם 30־טן מאי 1912 איז צושטאנד געקומען די דערעפענונג פון אויסגעפארטיקטן שפיטאל־בנין. הגם דאס שפיטאל איז אויסגעבויט געווארן אדאנק די נדבות מצד די רייכע יידן צום געברויך פון דער ארימער יידישער באפעל־קערונג, איז דאך אין די ערשטע 10 יאר פון דער עקזיסטענץ פון שפיטאל די צאל נישט־יידישע קראנקע געווען גרעסער פון דער יידישער. ערשט נאך דער אנטוויקלונג פון פאבריק־שפיטאלוועזן און דער קראנקן־קאסע, האט זיך די צאל נישט יידישע קראנקע באדייטנדיק פארקלענערט. דאס שפי־טאל הויבט דאן אן צו אנטשפרעכן זיין געשטעלטן ציל, כאטש ביים אננעמען קראנקע ווערן נישט געמאכט קיין שוועריקייטן צוליב רעליגיע־אנגעהעריקייט.

דער שלעכטער פינאנסיעלער מצב האט באשווערט די ארבעט אין שפיטאל כמעט פון אנהויב פון זיין עקזיסטענץ, אויסער דער קריג־צייט, ווען דאס שפיטאל איז געווען אונטער דער אנפירערשאפט פון דער קאמונאלער־מאכט, וועלכע פלעגט דעקן אלע דעפיציטן.

די שוועריקייטן האבן גורם געווען אפילו צום שליסן פון שפיטאל אויף א לענגערע צייט, נעמלעך, פון 3־טן מערץ 1925 ביז צום 15־טן אויגוסט 1926, ד"ה אויף א צייט פון

כמעט 18 חדשים. פון יאָר 1927 האָט זיך דאָס שפּיטאָל, אין דער הינזיכט פון דער צאָל אָנגענומענע קראַנקע, געהאַלטן אויפן אַמאָליקן ניוואָ, און פון יאָר 1932 אַנטוויקלט עס זיך

ד״ר אברהם פּערעלמאַן (1870—1928)

געווו. איניציאַטאָר, גרינדער און ערשטער הויפּט־אַרצט פון יידישן שפּיטאָל אין סאָסנאָוויץ, פּאַרזיצער פון דער קהלה־פאַרוואַלטונג, מיטגליד פון סאָסנאָוויצער שטאָט־ראָט, פאַרזיצער פון דער ציוניסטישער אָרג., מיטגרינדער און פאַרזיצער פון דער יידישער גימנאַזיע, מיטגרינדער און פאַרוואַלטונג־מיטגליד פון אַלגעמיינעם דאָקטוירים־פאַריין אין זאַגלעמביע, מיט־גליד פון ציוניסטישן פאַרטיי־ראָט אין פּוילן, דעלע־גאַט אויף דער ציוניסטישער קאָנפערענץ אין מינסק, ווי אויך אויף ציוניסטישע קאָנגרעסן.

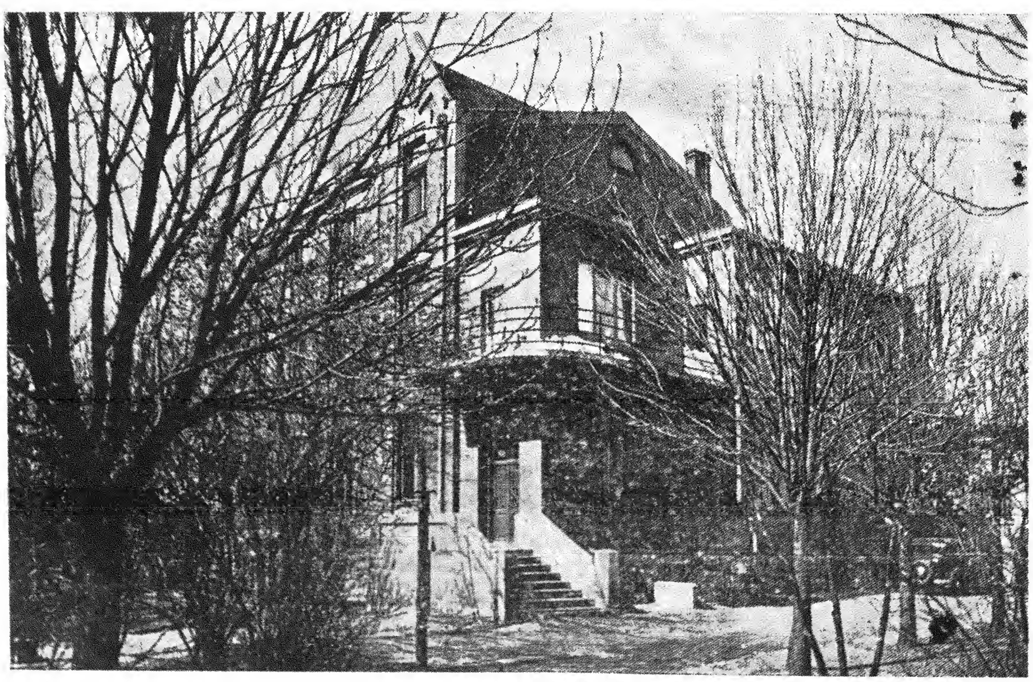
סיסטעמאַטיש, אַזוי, אַז שוין אין יאָר 1932 איז די צאָל פון 400 און עטלעכע צענטליק קראַנקע געשטיגן ביז 633, אין יאָר 1936 ביז 867, אין יאָר 1937 ביז 990, און אין יאָר 1938 ביז 1224.

נישט קוקנדיק אויף די פינאַנסיעלע שוועריקייטן האָט זיך דאָס שפּיטאָל באַדייטנדיק אַנטוויקלט און אין היינטיקן יאָר זענען דאָ שאַנסן פון אַ ווייטערדיקער אַנטוויקלונג, צוליבן אומקערן פון אַ פּאַווילאָן, אין וועלכן ס'האָט זיך ביז איצט געפונען דאָס „יתומים־הויז".

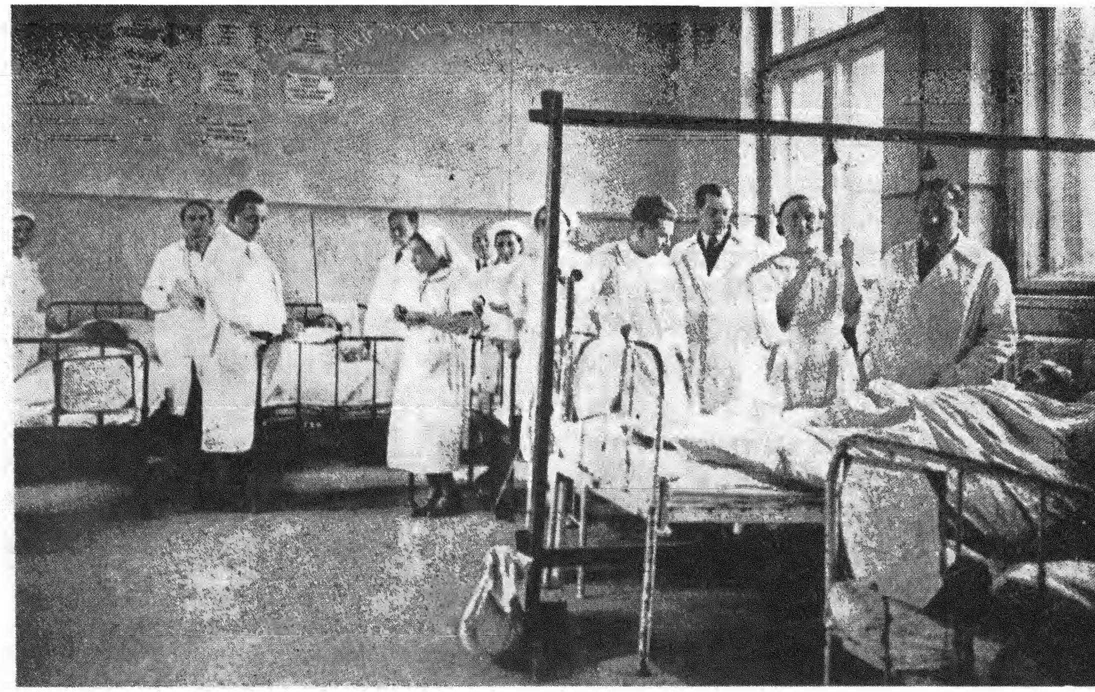
דאָס שפּיטאָל האָט פון אָנפאַנג געהאַט 46 בעטן. אין יאָר 1932 איז, אַדאַנק דער איניציאַטיוו און מאַטעריעלער מיטהילף פון ד״ר ה. ליבערמאַן, צוגעבויט געוואָרן די קינדער אָפּטיילונג, און אויף אַזאַ אופן זענען צוגעקומען 14 בעטן. אין יאָר 1939 וועלן צוקומען נאָך 30 בעטן, אַזוי, אַז דאָס שפּיטאָל וועט איצט פאַרמאָגן איבער 90 בעטן.

דאָס שפּיטאָל באַזיצט פאָלגנדיקע אָפּטיילונגען: אַן אינערלעכע, כירורגישע, קימפּעטאָרין־גינעקאָלאָגישע און פּעדיאַטרישע. אין שפּיטאָל, וואָס באַדינט נישט בלויז סאָסנאָוויץ נאָר אויך אַ גאַנצע נעץ פון שטעט און שטעטלעך פון די שכנותדיקע פּאַוויאַטן, ווערט געפירט אַ כשרע קיך.

די נויטווענדיקייט פונם יידישן שפּיטאָל פאַר דער יידישער באַפעלקערונג, באַזונדערס אין דער היינטיקער צייט, איז פאַר אַלעמען קלאָר און פאָדערט נישט קיין פירושים. כדי צו שטיין אויף דער הויך פון אַ גוט איינגעאָרדנטער, מאָדער־נער הייל־אַנשטאַלט זענען נויטיק זייער גרויסע פינאַנסיעלע אינוועסטיציעס אויף רעמאָנט, מכשירים, אַפּאַראַטן אד״ג.

דער שפּיטאָל־בנין

אַ פראַגמענט פון דער פרויען־אָפּטיילונג

דער דאָקטוירים און געהילף־פּערסאָנאַל

ס׳ווערן דעריבער מצד דער לייטונג געמאכט די גרעסטע אנשטרענגונגען, כדי כאטש טיילווייז אויסצופירן די דאזיקע אויפגאבע.

די ביז איצטיקע אפפערווויליקייט פון דער געזעלשאפט האט ליידער נישט אנטשפראכן די פאדערונגען פון דער אינסטיטוציע, וואס האט קאלאסאלע אויסגאבן צוליבן וווקס פון דער צאל ארימע קראנקע, וועלכע קאנען נישט דעקן די הוצאות פון זייער קוראציע אין שפיטאל.

מיטן שפיטאל פארוואלטעט א דירעקטאר, אונטער דער אויפזיכט און קאנטראל פון שפיטאל־קאמיטעט, וועלכער באשטייט פון דעלעגאטן פון דער קהלה־פארוואלטונג און פון דער פארוואלטונג פון דער יידישער „וווילטעטיקייט געזעלשאפט״.

דעם אמט פון דירעקטאר פארנעמט די לעצטע 10 יאר דער ד״ר שלמה וויינציהער, געוועזענער דירעקטאר פון פאוויאטאוון שפיטאל אין בענדין און געוועזענער דעפוטאט צו די ערשטע צוויי סיימען פון דער פוילישער רעפובליק.

פארזיצער פון שפיטאל־קאמיטעט איז אדוו. אנטאני קאן, וועלכער איז א מיטגליד פון קאמיטעט פון ערשטן טאג פון זיין עקזיסטענץ, און וועלכער פארנעמט דעם אמט זייט דעם טויט פון לאנגיעריקן פארזיצער סט. רעזניק.

וויצע־פארזיצער איז יוסף מייטליס, סעקרעטאר — יאקוב וווּלקאן.

דער יידישער דאקטוירים־פארבאנד

אין סאסנאוויץ זענען געווען 2 אלגעמיינע דאקטוירים־פאריינען: א פראפעסיאנעלער און א וויסנשאפטלעכער. דער וויסנשאפטלעכער פאריין האט שוין פון לאנגע צייטן געטריבן אנטיסעמיטישע שטיקלעך, הגם איינער פון די הויפט־גרינדער און טוער פון דער דאזיקער אינסטיטוציע איז געווען דער פארשטארבענער פאפולערער ארצט ד״ר פוטערמאן. אזוי צב״ש איז אין דער צייט פון וויסנשאפטלעכן פאריין אויסגעשלאסן געווארן דער באקאנטער עסקן ד״ר ש וויינציהער, ווייל ער האט קאנדידירט אלס דעפוטאט צום סיים אויף דער ליסטע פון די נאציאנאלע מינדערהייטן. אחוץ דעם, האט מען דארט סתם נישט אנגענומען קיין יידישע דאקטוירים. עס איז דעריבער ביי מאנכע יידישע דאקטוירים אנטשטאנען דער געדאנק צו שאפן אן אייגענעם פאריין.

אין יאר 1935 איז דורך א גרופע יידישע דאקטוירים, מיט ד״ר ט. מעלאדיסטא און ד״ר ה. ליבערמאן אין דער שפיץ, ענדלעך געגרינדעט געווארן דער „יידישער דאקטוירים פארבאנד אין זאגלעמביע״ מיטן זיצארט אין סאסנאוויץ.

דער דאקטוירים־פארבאנד האט זיך לכתחילה געזאלט פארנעמען אויסשליסלעך מיט וויסנשאפטלעכע פראבלעמען, אבער מיט דער צייט איז ער געצוווּנגען געווארן זיך צו באשעפטיקן מיט פראפעסיאנעל־ווירטשאפטלעכע ענינים, צר ליב די כסדר וואקסנדיקע אנטיסעמיטישע טענדענצן אין אלגעמיינעם פראפעסיאנעלן פאריין, און צולעצט, צוליב דעם אנגענומענעם „אריער־פאראגראף״, דער „יידישער דאקטוירים פארבאנד״ האט ארגאניזירט דעם קאמף קעגן דעם דאזיקן „אריער פאראגראף״, און אויב ס׳איז אים נישט געלונגען אפצוווארפן, האט זיך דאקעגן איינגעגעבן צו קאנצענטרירן אינם יידישן דאקטוירים פארבאנד דעם רוב מנין ובנין פון די יידישע דאקטוירים אין זאגלעמביע און פונדאנענאויס צו פירן דעם אפווער־קאמף אויף פארשידענע געביטן פון פראפעסיאנעל־ווירטשאפטלעכן לעבן.

דער יידישער דאקטוירים פארבאנד פירט אן אינטענסיווע וויסנשאפטלעכע טעטיקייט, ארדנט אפט איין פארלעזונגען פון ארטיקע פרעלעגענטן, ווי אויך פון ווארשא און קראקע. ביים פאריין איז אויך פאראן א ביבליאטעק, וועלכע באזיצט א גרויסע צאל פאך־ביכער און מעדיצינישע־זשורנאלן, פון וועלכע עס קאנען געניסן אלע מיטגלידער. אויסער דעם ווערן דורכן פאריין דערליידיקט פארשידענע פראפעסיאנעל־ווירטשאפטלעכע ענינים. לעצטנס איז אויך געשאפן געווארן א ליי־קאסע, ווו אומבאמיטלטע מיטגלידער קאנען באקומען הלוואות. דער פאריין אנטוויקלט זיך זייער גוט און פירט א פרוכטבארע טעטיקייט.

אין יאר 1938 איז די פארוואלטונג באשטאנען פון פאלגנדיקן צוזאמענשטעל: ד״ר ט. מעלאדיסטא (פארזיצער), ד״ר ל. פאזנאנסקי (וו. פארזיצער), ד״ר ש. זיבערטאינסקי (סעקרעטאר), ד״ר א. רזשענדאווסקי (קאסירער), ד״ר ש. וויינציהער, ד״ר א. יינגסטער. פארזיצער פון דער רעווידיר־קאמיסיע איז ד״ר ה. ליבערמאן, פארזיצער פון חברים־געריכט איז ד״ר ש. וויינציהער.

די ווילטעטיקייט געזעלשאַפט („דאַבראָטשינאָשטש")

די יידישע ווילטעטיקייט געזעלשאַפט אין סאָסנאָוויץ איז אַנטשטאַנען אין יאָר 1901. דאָס איז דאַן געווען די ערשטע פילאַנטראָפּישע אינסטיטוציע, וועלכע האָט געטראָגן אַן אויסגעשפּראָכענעם געזעלשאַפטלעכן כאַראַקטער. דער ערשטער פאָרזיצער פון דער פאַרוואַלטונג איז געווען ד"ר נויפעלד.

ביז צו דער וועלט־מלחמה איז די טעטיקייט פון דער געזעלשאַפט באַשטאַנען אין דערטיילן הילף צו אָרעמעלייט אין דער פאָרם פון געלט אָדער לעבנסמיטל־פּראָדוקטן. אויסער דעם, האָט זי געפירט: אַן אַמבולאַטאָריע, אַ קינדער־היים, די „תלמוד תורה", די מקוה, און האָט זיך אויך פאַרנומען מיט העלפן אָרימע קימפּעטאָרינס.

אומאָפּהענגיק פון דעם, איז די פאַרוואַלטונג צוגעטרעטן אויפצובויען דאָס שפּיטאָל, וועלכעס איז געעפנט געוואָרן אין יאָר 1912.

נאָכן אָפּטרעטן פון פאָרזיצער ד"ר נויפעלד, זענען אין יענעם פּעריאָד געווען טעטיק אַלס פאָרזיצערס: בערנאַרד אָפּענהיים און סטאַניסלאַוו יערמולאָוויטש. אין יאָר 1906 איבערנעמט אויפסניי אָפּענהיים דעם פאָרזיצער אַמט, און ער איז טעטיק ביז צו זיין אָפּפאָר פון סאָסנאָוויץ אין יאָר 1920.

דאָס יידישע שפּיטאָל איז געפירט געוואָרן ביזן יאָר 1914. אין אָנהויב פון דער וועלט־מלחמה, איז עס פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ מיליטערישן־שפּיטאָל, און ערשט אין אַ צייט אַרום נעמט די ווילטעטיקייט געזעלשאַפט צוריק איבער די לייטונג, וועלכע שאַפט שפּעטער, צוזאַמען מיט דער יידישער קהלה אין סאָסנאָוויץ, אַ שפּיטאָל־קאָמיטעט. פאָרזיצער פון קאָמיטעט איז געווען סטאַניסלאַוו רעזניק ביז זיין טויט אין אויגוסט 1938.

נאָך רעזניקס טויט איז אַלס פאָרזיצער פון שפּיטאָל קאָמיטעט אויסגעוויילט געוואָרן אַדוו. אַנטאָני קאַן, וועלכער פאַרנעמט דעם אַמט ביזן היינטיקן טאָג.

דער ערשטער הויפּט אַרצט פון יידישן שפּיטאָל איז געווען ד"ר אברהם פּערלמאַן. זייט ד"ר פּערלמאַנס טויט אין יאָר 1928, פאַרנעמט דעם אַמט פון הויפּט־דאָקטאָר און דירעקטאָר פון שפּיטאָל ד"ר ש. ווײַנציהער.

דער צווייטער אַרבעטס־פּעריאָד פון דער ווילטעטיקייט געזעלשאַפט פאַלט אויס אין דער צייט פון דער דייטשער

אַ גרופּע יתומים און פאַרוואַלטונג־מיטגלידער
בעת דער פייערלעכער דערעפענונג פון „יתומים־הויז", דעם 18־טן דעצעמבער 1938.

אקופּאַציע. דעמאָלט איז די געזעלשאַפט געווען טעטיק אויף פאָלגנדיקע געביטן: זי האָט ווייטער דערטיילט פינאַנסיעלע הילף, געפירט אַן אומזיסטע קיך, ערטיילט הילף אָרימע שול־קינדער אין דער פאָרם פון באַצאָלן דעם שכר־למוד, און געפירט דערגענצונג־אָוונט־קורסן פאַר דערוואַקסענע אַנאַלפאַבעטן. אין יענער צייט האָט די געזעלשאַפט אויך געפירט אַ גענויע סטאַטיסטיק פון דער יידישער באַפעל־קערונג, מיטן צוועק זיך צו באַקאַנען מיט אירע באַדערפע־נישן.

אין הסכם מיטן אַמעריקאַנער קאָמיטעט צו שטיצן קינדער, זענען אין אייניקע פונקטן פון דער שטאָט פונאַנדערגע־טיילט געוואָרן פאַרשידענע פּראָדוקטן, ווי אויך מלבושים. טעטן. זי האָט אויך פונאַנדערגעטיילט ביכער און פאַרשידענע שול־מכשירים, געגרינדעט ביבליאָטעקן, ערטיילט היגיעני־שע־ און מעדיצינישע־הילף.

בעת דער אָקופּאַציע האָט די געזעלשאַפט אָנגעהויבן אַרויסצושיקן שול־קינדער אויף זומער־קאָלאָניעס. די דאָ־זיקע טעטיקייט האָט זיך זייער שטאַרק אַנטוויקלט.

אַלס דער דריטער טעטיקייט־פּעריאָד פון דער געזעלשאַפט דאַרף באַטראַכט ווערן די צייט נאָך דער אָקופּאַציע.

נאָך בערנאַרד אָפּענהיימס פאַרלאָזן סאָסנאָוויץ, האָט די לייטונג פון דער געזעלשאַפט איבערגענומען ד״ר יוליאַן הערצמאַן, וועלכער איז אין יאָר 1920 אויסגעוויילט געוואָרן אַלס פּאָרזיצער.

די פאַרוואַלטונג פון דער ווילטעטיקייט געז. און פון „יתומים הויז" אין יאָר 1939.
1־טע ריי, פון רעכטס זיצן: אַדוו. אַנטאָני קאָן (וו. פאָרזיצער), רעגינע בינדער, ד״ר יוליאַן הערצמאַן (פאָרזיצער), פרוי ד״ר קלארע ראָטשטיין, יוזעף סאָפער.
2־טע ריי, פון רעכטס: אַלעקסאַנדער גוטמאַן, רעגינע שפיגעל, פרוי ד״ר עמיליע יינגסטער, באַלבינע זינגער, יאַקוב וואָלקאַן, אהרן זינגער.
3־טע ריי, פון רעכטס: הענריק זינגער (קאַסירער), אינזש. שמעון סטאַרקע־נאַכנער, וולאַדיסלאַוו פעלדמאַן (סעקרעטאַר), איגנאַצי מייטליס.

וואָס זענען צוגעשיקט געוואָרן דורכן דערמאָנטן קאָמיטעט. די דאָזיקע טעטיקייט האָט אָנגעהאַלטן ביזן סוף פון דער אָקופּאַציע.

אַחוץ דעם, האָט די געזעלשאַפט אָרגאַניזירט אַ שול־אויפזיכט ביי די פאָלקס־שולן, וואָס איז שפּעטער פאַר־וואַנדלט געוואָרן אין זעלבסטשטענדיקע שול־אויפזיכט־קאָמי־טעט.

אין דעם דאָזיקן פּעריאָד האָט די ווילטעטיקייט געז. — אונטער דער לייטונג פון פרוי ד״ר בראָניסלאַוואַ גראָדזשינ־סקאַ — ווייטער געפירט דאָס פונאַנדערטיילן מלבושים און געבן איינמאָליקע אונטערשטיצעס.

אין יאָר 1920 איז אַנטשטאַנען דאָס „יתומים הויז", וועלכעס האָט זיך געפונען אין אַ נישט־טעטיקן שפּיטאָל־

פאָווילאַן. אין „יתומים הויז" האָבן געפונען אַ שוצהיים 25 קינדער פון ביידע געשלעכטער. די הויפּט־פּראָטעקטאָרין פון „יתומים הויז" איז געווען מאַריע וואָלפסאָן. דאָס „יתומים הויז" איז אין יאָר 1938 איבערגעטראָגן געוואָרן אין אַ נייעם בנין, וועלכן עס האָט געלאָזט אויפבויען רעגינע שפּיגעל, אויפן פּלאַץ, וואָס איז געשאָנקן געוואָרן דורך יוזעף צוקערמאַן.

דאָס „יתומים הויז", וואָס איז גענצלעך איינגעאָרדנט געוואָרן דורך רעגינע שפּיגעל, איז אַ פונדאַציע פון דער פאַמיליע אָסקאַר און לעאָפּאָלד שפּיגעל.

צו דער פאַרוואַלטונג פון „יתומים הויז" געהערן: רעגינע בינדער, פּרופ׳ ד״ר עמיליע יינגסטער, פּרוי ד״ר קלאַרע ראַטשטיין, רעגינע שפּיגעל און באַלבינע זינגער.

אין יאָר 1928 האָט די געזעלשאַפט געקויפט אַ הויז אין סאָסנאָוויץ אויף דעמבּלינסקאַ־גאַס נר. 15, אין וועלכן ס׳איז געפירט געוואָרן קינדערהיימען. במשך אַ ריי יאָרן איז די לייטערין פון די קינדערהיימען געווען באַלבינע לאַכמאַן. די קינדערהיימען ווערן נאָר געפירט אין אַ טייל פון דער געביידע, דעם איבעריקן טייל האָט די געזעלשאַפט פאַרדונגען צו דער סאָסנאָוויצער שטאָט־פאַרוואַלטונג אויף אַ פאָלקס־שול פאַר יידישע קינדער.

די געזעלשאַפט האָט אויך דורך אַ פּאָר יאָר געפירט אַ ניי־וואַרשטאַט און אַן אַרבעט־זאַל, אונטער דער לייטונג פון אַדאַ זשימבּאָוואַדאַ.

זייט ס׳האָט אויפגעהערט די דייטשע אָקופּאַציע, זענען במשך פון דער צייט אַוועקגעשיקט געוואָרן דורך דער געזעלשאַפט אויף זומער קאָלאָניעס אַן ערך 100 קינדער יערלעך. די קאָלאָניעס ווערן איינגעאָרדנט אין דער געגנט אַרום אָלקוש אָדער אין אַ באַרגיקער סביבה.

לעצטנס האָט די געזעלשאַפט געגרינדעט אַ פּסיכאָ־טעכנישע פאַך־באַראַטונגס־שטעל, אונטער דער לייטונג פון מג״ר מיטשיסלאַוו לעווין.

די וווילטעטיקייט־געזעלשאַפט האָט געניאָסן פון קאָמונאַלע און מלוכהשע סובווענצן, ווי אויך פון סובווענצן פון דער יידישער קהלה. ביים היינטיקן טאָג באַקומט נאָך די געזעלשאַפט סובווענצן פון דער שטאָט פאַרוואַלטונג פאַרן „יתומים הויז", זומער־קאָלאָניעס און קינדער־שוץ.

די געזעלשאַפט איז אין אַן ענגן קאָנטאַקט מיט דער געז. „צענטאָס" אין וואַרשע, פון וועלכער זי באַקומט סובּ־סידיעס פאַרן „יתומים הויז", קינדער־שוץ און פאַר דער פאַך־באַראַטונגס־שטעל.

אין צייטן פון דרינגענדיקע אַקציעס, באַזונדערס בעת דער אָקופּאַציע, האָט די געזעלשאַפט געניאָסן פון סובּסידיעס פון „דזשאָינט".

דער בודזשעט פון דער געזעלשאַפט — אויסער די סובּסידיעס — ווערט געדעקט פון: חודש־אָפּצאָלן, נדבות, און פון פּריוואַט־יידישע הכנסות, וועלכע פליסן איין פון פאַרשידענע אימפּרעזעס.

די געזעלשאַפט פירט אויך אַן אָפּטיילונג פון דער מלוכהשער קאָלעקטור.

אין יאָר 1939 איז די פאַרוואַלטונג פון דער וווילטעטיקייט געזעלשאַפט באַשטאַנען פון פאָלגנדיקע פּערזאָנען: ד״ר יוליאַן הערצמאַן (פאָרזיצער), אַדוו. אַנטאָני קאָן (וו. פאָר־זיצער), וולאַדיסלאַוו פעלדמאַן (סעקרעטאַר), הענריק זינגער (קאַסירער), רעגינע בינדער, יוליאַן קאַבאַק, אַדוו. פּאַוועל מייטליס, איגנאַצי מייטליס, אינזש׳ שמעון סטאַרקע־נאַכגער, יוזעף סאַפער, קלאַרע ראַטשטיין, יאַקוב וואָלקאַן, אהרן זינגער, אַלעקסאַנדער גוטמאַן.

די רעוויזיר־קאָמיסיע באַשטייט פון: יאַקוב באַלזאַם, יוליאַן רוטענבערג, ד״ר אַרנאָלד רזשעגנדאָווסקי, יאַקוב סקשיניאַ.

די אָפּטיילונגען פון דער געז. „טאָז" אין זאַגלעמביע

די געזעלשאַפט „טאָז", וועלכע האָט אין יאָר 1937 גע־פייערט דעם יובל פון איר 15־יעריקער עקזיסטענץ, האָט הינטער זיך גרויסע פאַרדינסטן אויפן געביט פון הויבן דעם געזונטהייט־מצב פון די ברייטסטע יידישע מאַסן אין פּוילן. ביים היינטיקן טאָג ציילט די געז. אַרום 15.000 מיטגלידער, וועלכע זענען אָרגאַניזירט אין 60 אָפּטיילונגען אין גאַנצן לאַנד. צענטליקער טויזנטער קראַנקע ווערן געהיילט אין די „טאָז"־אַנשטאַלטן, אָבער דער עיקר ווערט געלייגט אַכט אויף דער פּראָפילאַקטיק (ד״ה, אויף פאַרהיטן, אַז עס זאָל נישט קומען צו קיין קראַנקהייט), דורך הויבן די היגיענישע און ריינקייט־באַדינגונגען, און דורכדעם דעם געזונטהייט־מצב פון דער יידישער באַפעלקערונג אין פּוילן.

אין זאַגלעמביע זענען צום ערשטן מאָל אָרגאַניזירט געוואָרן „טאָז"־אָפּטיילונגען, אין יאָר 1927, אין סאָסנאָוויץ און אין בענדין, דורך אַ גרופּע דאָקטוירים מיט ד״ר ה. ליבערמאַן בראָש, וועלכע האָבן זיך אין יענער צייט געשטעלט די אויפגאַבע אויסצוראָטן די פּלאָג פון פאַוווס (פאַרך), וואָס איז דעמאָלט געווען זייער פאַרשפּרייט צווישן קינדער פון די אָרימסטע יידישע באַפעלקערונג־שיכטן אין זאַגלעמביע. דאָס האָט זיך פולשטענדיק איינגעגעבן, אַזוי, אַז ביים היינטיקן טאָג טרעפט מען די קראַנק נור אין איינצלנע פאַלן. ס׳איז דאַן אויך געפירט געוואָרן אַ ברייטע פּראָפּאַ־גאַנדע־אַקציע צווישן דער יידישער באַפעלקערונג.

אין יאָר 1933 איז געשאַפן געוואָרן אַן איינהייטלעכע

ד״ר הערש ליבערמאַן
באַקאַנטער געזעלשאַפטלעכער און פּאָליטישער עסקן, מיטגרינדער און הויפּט־סעקרעטאַר פון „טאָז״ אין זאַגלעמביע, מיטגרינדער פון יידישן דאָקטוירים־פאַריין אין זאַגלעמביע און פאָרזיצער פון דער רעווידיר־קאָמיסיע, וויצע־דירעקטאָר פון יידישן שפּיטאָל אין סאָסנאָוויץ, גרינדער און אָרדינאַטאָר פון דער קינדער־אָפּטיילונג אין שפּיטאָל, פּרנס פון דער יידישער קהלה, פאָרזיצער פון דער „אָרט״ אָפּט. אין סאָסנאָוויץ, געוו. מיטגליד פון סאָסנאָוויצער שטאָט־ראַט.

„טאָז״־אָרגאַניזאַציע פאַר גאַנץ זאַגלעמביע, און אַדאַנק דעם האָט זיך די „טאָז״־טעטיקייט אין אַ גרויסער מאָס פאַרברייטערט. עס איז אָרגאַניזירט געוואָרן אַ מעדיציניש־היגיענישע אויפזיכט פאַר די שול־קינדער פון די אָרימסטע יידישע עלטערן. צו דעם צוועק איז באַשעפטיקט אַ ספּעצ־יעלער דאָקטער און אַ היגיעניסטין. גלייכצייטיק ווערט גע־פירט אַ באַשפייזונג־אַקציע, וואָס נעמט אַרום 450 קינדער, וועלכע באַקומען יעדן טאָג פרישטיק אין דער שול. די דאָזיקע אַקציע האָט אַ זייער וויכטיקע באַדייטונג, ווייל אָפט ליידן די קינדער אין דער היים הונגער און האָבן דעריבער נישט קיין חוש פאַר דעם, וואָס ס׳קומט פאָר אין דער שול. די דערנערטע קינדער באַקומען אויך פיש־טראָן און ווערן באַשטראַלט מיט אַ קוואַרץ־לאָמפּ.

אַ באַזונדער קאַפּיטל פון דער „טאָז״־טעטיקייט אין זאַגלעמביע, זענען די גאַנץ־ און האַלב־קאָלאָניעס, פון וועלכע עס געניסן יעדן זומער איבער 250 קינדער. דער 4־וואָכנ־דיקער אויפהאַלט פון די אָרימסטע קינדער אויף דער פרישער לופט, ביי אַ גוטער דערנערונג און גוטע היגיענישע באַדינגונגען — האָט פאַר זייער געזונט־צושטאַנד אַ קאָלאָ־סאַלע באַדייטונג. עס איז גענוג צו דערמאָנען, אַז מאַנכע קינדער נעמען צו אויף דער וואָג 5 און מער קילאָ במשך פון דער דאָזיקער צייט.

ביים „טאָז״ זענען אויך טעטיק 2 דענטיסטישע אַמבולאַ־טאָריעס (אין סאָסנאָוויץ און אין בענדין), ווו ס׳ווערן געהיילט די ציין פון אַלע קינדער אין די שולן, וועלכע געפינען זיך אונטער דער אויפזיכט פון „„טאָז״.

אויב מ׳נעמט אין אַכט, אַז די קינדער, וואָס זענען קראַנק אויף פאַוווס און טראַכאָמע (עגיפּטישע אויגן קראַנקהייט) ווערן דירעקט און סיסטעמאַטיש געהיילט דורכן „טאָז״, כדי נישט צו דערלאָזן צו דער פאַרשפּרייטונג פון דער דאָזיקער אַנשטעקנדיקער קראַנקהייט, זעט מען, אַז די סאָציאַל־היגיענישע און מעדיצינישע אויפזיכט פון דער געז. „טאָז״ איבער די יידישע שול־קינדער, וועלכע געפינען זיך אונטער איר השגחה, איז אַ זייער פאַרצווייגטע.

אויסער דעם, ווערן אויך געפירט אַנדערע אַקציעס, ווי למשל, די ריינקייט־אַקציע, ביי וועלכער ס׳ווערט צעטיילט וועש.

דער „מושב זקנים״

די געזעלשאַפט „מושב זקנים״ איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1927. די גרינדער זענען געווען: אייזיק בער וואָלפסאָן, הערץ ליפשיץ, מאָריץ ריינער, גרונם סאַפער, יהושע פאַכטער, חיים יוסף זאַיאָנץ, מאָריץ מייטליס, איגנאַצי לאַנדאַו, הענריק סאַפער און אַדוו. אנטאָני קאָן.

די ערשטע אויפגאַבע פון די גרינדער איז געווען דאָס לאָזן לעגאַליזירן די געזעלשאַפט און באַשטעטיקן די סטאַטוטן דורך דער מאַכט. אין מאַי 1927 האָט די מאַכט באַשטעטיקט די סטאַטוטן, נאָר עס זענען נישט פאַראַן געווען די נויטיקע פינאַנסיעלע מיטלען אויף צו בויען אַ געביידע פאַרן „מושב זקנים״, הגם די אויבן אויסגערעכנטע גרינדער האָבן געשפּענדעט געוויסע סומעס לטובת דעם צוועק, איז דאָס אָבער געווען צו ווייניק, כדי אויפצובויען אַזאַ בנין.

דעם ערשטן שריט צו פאַרווירקלעכן דעם גרויסן פּלאַן האָט געמאַכט חיים יוסף זאַיאָנץ, וועלכער האָט נאָטאַריעל פאַרשריבן אַ פּלאַץ פון 1000 קוואַדראַט־מעטער אויפן נאָמען פון דער געזעלשאַפט, אַלס איר אייגנטום. דאַן האָט זאַיאָנץ, צוזאַמען מיט גרונם סאַפער, (וועלכער איז פאָר־זיצער פון דער געז. זייט איר גרינדונג ביז צום הייניקן טאָג) אָנגעהויבן צו זאַמלען נדבות ביי דער סאָסנאָוויצער יידישער באַפעלקערונג. ביי דער דאָזיקער אַקציע האָט

אויך מיטגעהאָלפן יהושע פאַכטער. במשך פון 5 יאָר זענען די דערמאָנטע 3 עסקנים טאָג־טעגלעך געווען באַשעפטיקט ביים קלויבן נדבות, און זייער שווערע מי איז געקרוינט געוואָרן מיט אַ גרויסן דערפאָלג. זיי האָבן געזאַמלט ביי אַן ערך 170 נדבנים די סומע פון אַרום 90.000 גילדן.

אין כ״ג אלול תרפ״ז (1927) איז געלייגט געוואָרן דער גרונטשטיין און אין חוה״מ פסח תרצ״ג (1933) איז געפייערט געוואָרן דער חנוכת־הבית פון „מושב זקנים״.

דער חנוכת־הבית איז אויסגעפאַלן זייער אימפּאַזאַנט און פייערלעך. עס האָבן אָנטייל גענומען פיל דעלעגאַציעס פון געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס אין זאַגלעמביע און אויבער־שלעזיע, ווי אויך פאָרשטייער פון דער רעגירונג, קאָמונאַלער מאַכט, מיטגלידער פון ראַבינאַט, קהלה־פאַרוואַלטונג א״אנד.

דער „מושב זקנים״ שטעלט מיט זיך פאָר אַ פּראַכטפולע, מאָדערן־איינגעאָרדנטע געביידע, מיט אַ גרויסן באַפלאַנצטן גאָרטן, ווו די זקנים און זקנות געניסן פון גוטע לופט.

אין „מושב זקנים״ געפינט זיך אויך אַ גרויסע, שיינע שול מיט אייגענע ספרי תורות, ווי אויך אַ שאַנק ספרים פאַר די זקנים. אַן אימפּאַנירנדיקן איינדרוק מאַכט דער ריזיקער און הערלעכער עסזאַל, וועלכער איז פאַרזען מיט פיל בלומען אַרום די פענסטער.

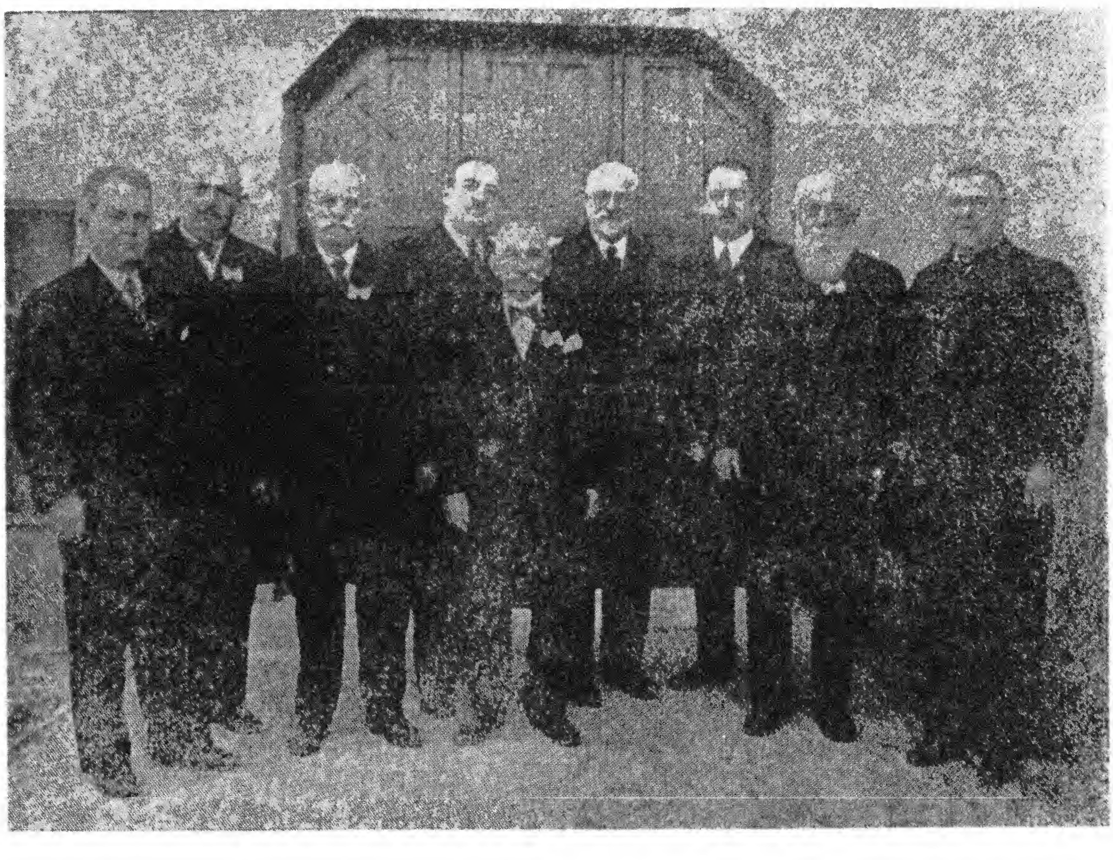
ביים היינטיקן טאָג געפינען זיך אין „מושב זקנים״ 40 זקנים און זקנות. ליידער קאָן די פאַרוואַלטונג נישט נאָכ־קומען די פיל בקשות פון פערזאָנען, וואָס ווילן אָנקומען אין „מושב זקנים״ צוליב מאַנגל אין פּלאַץ. דעריבער האָט די פאַרוואַלטונג אָנגעשטרענגט אַלע כחות, כדי צוצובויען אַ קליינעם פליגל. אין ל״ג בעומר תרצ״ט (1939) איז געלייגט געוואָרן דער גרונט־שטיין אויף דעם נייעם פליגל, ווו ס׳וועלן זיך געפונען 6 צימערן.

אין „מושב זקנים״ געפינען זיך צימערן אויף די נעמען פון די פאָלגנדיקע נדבנים: הערץ ליפשיץ, מאָריץ ריינער, עדוואָרד נאַכנער און פרוי.

די פאַרוואַלטונג האָט אויך באַשלאָסן אָנצורופן אַ צימער אויפן נאָמען פון מיטגרינדער און לאַנגיריקן פאָר־זיצער גרונם סאָפּער, פאַר זיינע גרויסע פאַרדינסטן לטובת דער געזעלשאַפט.

די געזעלשאַפט „מושב זקנים״ ציילט 180 מיטגלידער.

די פאַרוואַלטונג איז אין יאָר 1938 באַשטאַנען פון

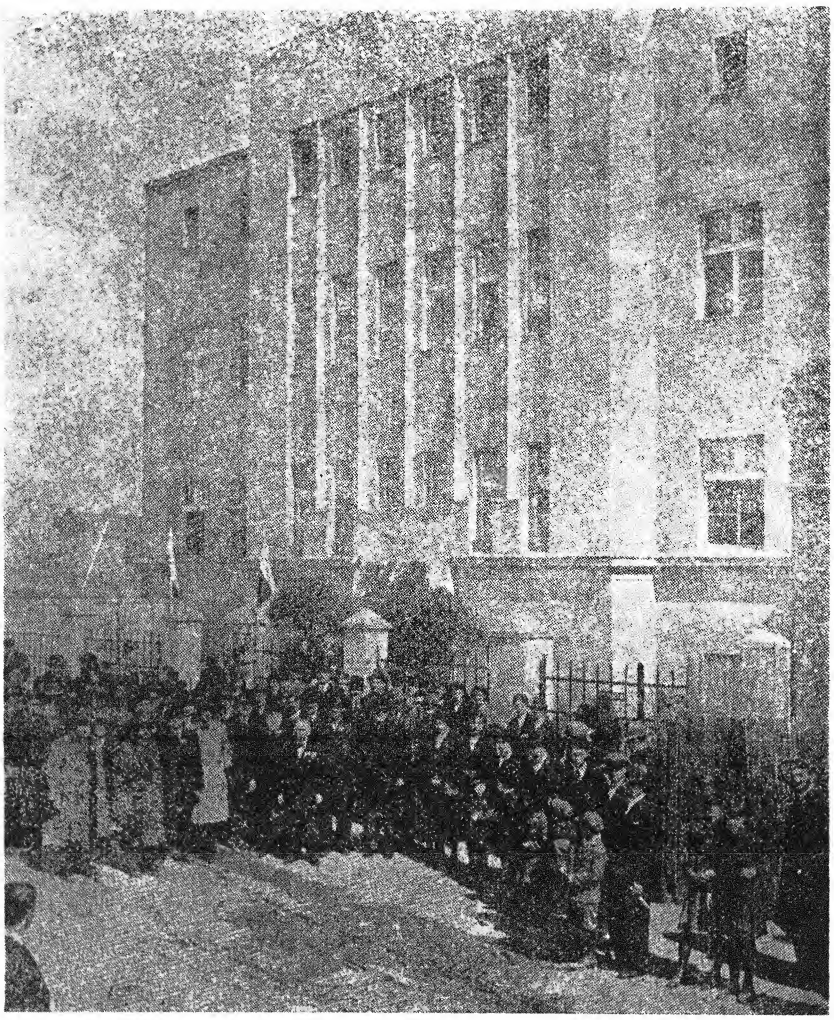
אַ גרופּע גרינדער און פאַרוואַלטונג־מיטגלידער פון „מושב זקנים״
עס שטייען פון רעכטס: מאָריץ מייטליס (וו. פאָרזיצער), גרונעם סאָפּער (פאָרזיצער), מאָריץ רייכער, חיים יוסף זאַיאָנץ (וו. פאָרזיצער), מאָריץ ריינער, יאַקוב באַלזאַם, יהושע פאַכטער (פאַרוואַלטער), יוסף מייטליס, הענריק סאָפּער.

פאָלגנדיקע פערזאָנען: גרונם סאַפּער (פאָרזיצער), **חיים יוסף זאַיאָנץ** (וו. פאָרזיצער), מאָריץ מייטליס, יהושע פּאַכטער, **איגנאַצי מייטליס, אַדוו. אַנטאָני קאָן, ד״ר יוליאַן הערצמאַן, אינזש׳ שמעון סטאַרקע־נאַכנער** און הענריק **סאַפּער.**

פאַרטרעטער זענען: **יאַקוב באַלזאַם, פרוי יאַדזשע קלעפּפּיש**, איגנאַצי ריינער, **פּאַוועל סקשיניאַ.**

די רעווידיר־קאָמיסיע באַשטייט פון: **מענדל לובעלסקי,** הענריק זינגער, **מאַרקוס בירמאַן.**

כאַרט־עטער: **אַלעקסאַנדער** גוטמאַן און אינזש׳ **פ.** ליבערמאַן.

די פייערלעכע דערעפענונג פון „מושב זקנים" אין חוהמ״פ תרצ״ג (1933)

די געז. „לינת החולים"

אין סעפטעמבער 1885 איז דורך אַ גרופּע סאָסנאָוויצער בעלי־בתים געגרינדעט געוואָרן די „חברת ביקור חולים", וועמענס אויפגאַבע ס'איז געווען צו שיקן משמורים צו קראַנקע.

מיט דער צייט האָט זיך אויך די חברה אָנגעהויבן צו באַשעפטיקן מיט טהרת־המת, צוליב דעם, וואָס סאָסנאָוויץ האָט דעמאָלט נאָכנישט געהאַט קיין אייגענעם בית־הקברות און קיין „חברה קדישא" און די בר־מינננס האָט מען געמוזט פירן קיין בענדין.

אָבער צוליב דעם, וואָס אין משך פון יאָרן האָט די דערמאָנטע חברה „ביקור חולים" פאַרנאַכלעסיקט אירע אייגנטלעכע אויפגאַבעס, האָט אַ געוויסע צאָל פערזאָנען באַשלאָסן צו גרינדן אַ נייע געזעלשאַפט א. נ. „לינת החולים", וועלכע איז אַנטשטאַנען אין יאָר 1907.

די ניי־געגרינדעטע געז. האָט באַלד אין אָנהויב געפירט אַ זייער אינטענסיווע טעטיקייט, וואָס איז באַשטאַנען אין שיקן משמורים, ווי אויך דאָקטוירים, מעדיצינען, מילך, פרוכטן אאז"וו צו אָרימע קראַנקע, פאַר וועלכע ס'איז אויך געזאָרגט געוואָרן, אַז זיי זאָלן קאָנען פאָרן אויף קוראַציע.

ווי ווייט פּאָפּולער דער „לינת החולים" איז דעמאָלט געווען אין שטאָט, באַווייזט דער פאַקט, וואָס ביי דער דאָזיקער אינסטיטוציע האָט אויך עקזיסטירט אַ קאָאָפּע־ראַטיווע באַנק מיט גרויסע אָפּשפּאָרונגען. ליידער האָט די פאַרנאַכלעסיקונג מצד אייניקע פאַרוואַלטונג־מיטגלידער ווי־דער דערפירט די געזעלשאַפט צו אַ רואין.

צו אַ פּאָזיטיווע ענדערונג פון דעם מצב איז געקומען אין יאָר 1916. די סיבה דערפון איז געווען די עפּידעמיעס, וואָס

די פאַרוואַלטונג פון „לינת החולים" אין יאָר 1939.

1־טע ריי, פון רעכטס זיצן: שמעון קאָפּלאָוויטש, אהרן יעקב ציגלער (קאַסירער), שמואל אהרן פּרדס (וו. פאָרזיצער), יצחק גאָלדקאָרן (פאָרזיצער), בינם שפּילער (וו. פאָרזיצער), משה וואָלף ראָזענבערג (פאַרוואַלטער).

2־טע ריי, פון רעכטס: אייזיק איגרא, דוד זילבערבערג, וואָלף יינגסטער, מא"ד ראָזענבוים, משה פערענס, ליפּע קליינמאַן (ערן־סעקרעטאַר).

3־טע ריי, פון רעכטס: משה וואַסערמאַן, זעליק לובעלסקי, הענעך וועקסלער, יוסף מאַנטשיק, יוסף לענטשנער.

זענען אין יענער צייט אויסגעבראָכן, אַלס פּועל יוצא פון דער שלעכטער דערנערונג און סאַניטאַרע באַדינגונגען.

די איניציאַטיוו האָט איבערגענומען דער רב ר׳ אברהם מאיר גיטלער ז״ל, וועלכער האָט באַוויזן אין משך פון איינציקע טעג צו שאַפן אַ מוסטערהאַפטע, גוט פונקציאָנירנדיקע אינסטיטוציע, וואָס האָט געשיקט צו קראַנקע משמורים, מעדיצינישע הילף, דערנערונג אאז״וו.

אַ גרויסן פאָרטשריט האָט דער לינת החולים״ געמאַכט אין יאָר 1933, אַדאַנק דער ענערגישער לייטונג פונם פאָרזיצער יצחק גאָלדקאָרן, וועלכער האָט באַוויזן צו שאַפן מער פּראַקטישע און גרעסערע הילפס־מיטלען פאַר דער אינסטיטוציע. האָבנדיק אַ גוטן חוש פאַר מאָדערנער געזעלשאַפטלעכקייט, איז גאָלדקאָרנען געלונגען צו רעאַליזירן דעם פּלאַן פון שאַפן אַן אַמבולאַטאָריע ביים „לינת החולים״. די אַמבולאַטאָריע האָט זיך געפונען אויף גלאָוואַצקי־גאַס און עס איז דאָרט געווען טעטיק אַ גרעסערע צאָל יידישע דאָקטוירים.

דעם קולמינאַציע־פּונקט האָט די אינסטיטוציע דערגרייכט אין יאָר 1937. אין יענעם יאָר איז די אַמבולאַטאָריע איבערגעטראָגן געוואָרן אין אַ נייעם, מאָדערן־איינגעריכטעטן לאָקאַל פון 4 גרויסע צימערן אויף דער שענקיעוויטש־גאַס נר. 9. דאָרט געפינען זיך: אַ וואַרטזאַל, אַ קאַנצעלאַריע און 2 אויפנאַם־צימערן פאַר פּאַציענטן.

די אַמבולאַטאָריע איז פאַרזען מיט אַלע נייעסטע מעדיצינישע מכשירים און אַפּאַראַטן, וועלכע זענען נויטיק צו היילן פאַרשידענע אויסערלעכע און אינערלעכע קראַנקהייטן, ווי אויך צו כירורגישע צוועקן.

די צאָל קראַנקע, וועלכע באַזוכן טעגלעך די אַמבולאַטאָריע דערגרייכט פון 50—70. ס׳דאַרף באַמערקט ווערן, אַז במשך פון אַ שעה ווערט דורך אַ ז׳אָקטאָר העכסטנס אָנגענומען 6 קראַנקע, כדי זיי זאָלן קאָנען גוט באַטראַכט ווערן. אויסער דעם, ווערן אַרויסגעגעבן וויזיט־קוויטלעך צו דאָקטוירים, וועלכע נעמען אויף די קראַנקע ביי זיך אין קאַבינעט, אָדער גייען צו זיי אין דער וווינונג, ווי אויך: רעצעפּטן, כלים, מילך אאז״וו.

דער בודזשעט פון דער אינסטיטוציע ווערט געדעקט פון: חודש־אָפּצאָלן, נדרים און זאַמל־אַקציעס, וואָס ווערן געפירט דורך דער פאַרוואַלטונג. קיין סובסידיעס באַקומט נישט די געזעלשאַפט.

די פאַרוואַלטונג איז אין יאָר 1939 באַשטאַנען פון פאָלגנדיקן צוזאַמענשטעל: יצחק גאָלדקאָרן (פאָרזיצער), שמואל אהרן פּרדס און בינם שפּילער (וו. פאָרזיצערס), ליפּע קליימאַן (סעקרעטאַר), אהרן יעקב ציגלער (קאַסירער), משה וואָלף ראָזנבערג (פאַרוואַלטער), שמעון קאָפּאָלאָוויטש, אייזיק איגרא, יוסף לענטשנער, משה ווראנא, דוד זילבערבערג, משה פּערענס, הענעך וועקסלער, וואָלף יינגסטער, ישעיה פראָמער, יוסל מאָנטשיק, יחיאל פאַסערמאַן.

די רעווידיר־קאָמיסיע באַשטייט פון: אַלטער יאַסני. מאיר לאַנצמאַן און משה צודזינאָווסקי.

די געז. „בית לחם״

לויט דער איניציאַטיוו פון יעקב געלבהאַר איז אין יאָר 1933 געגרינדעט געוואָרן אין סאָסנאָוויץ די געזעלשאַפט „בית לחם״.

די אינסטיטוציע האָט געהאַט די אויפגאַבע צו לינדערן די נויט אין שטאָט דורך פּערמאַנענטער אונטערשטיצונג פאַר די פאַראָרימטע יידישע משפחות.

ליידער האָט דער „בית לחם״ נישט באַוויזן צו אַנטוויקלען קיין שום טעטיקייט, און נישט רעכט אויסטראָגנדיק די חבלי־לידה, האָט ער זיך ליקווידירט.

אין יאָר 1939 האָט דער „בית לחם״ ווידעראויפגעלעבט. די איניציאַטיוו פון באַנייען די טעטיקייט האָט אויף זיך גענומען הרב מנחם האַגער.

אויף אַ זיצונג, וואָס איז פאָרגעקומען דעם 25־טן אַפּריל 1939, אין זאַל פון דער יידישער קהלה אין סאָסנאָוויץ, מיט דער באַטייליקונג פון שטאָטישע עסקנים, איז הרב האַגער איינשטימיק אויסגעוויילט געוואָרן אַלס פאָרזיצער פון „בית לחם״.

די שווערע לאַגע פון דער אָרטיקער יידישער באַפעלקערונג, און אין דער ערשטער ריי, די צרות רבים פון פוילישן יידנטום — דאָס פּליטים־פּראָבלעם, פון וועלכן סאָסנאָוויץ, אַלס נאָענטע גרענעץ־שטאָט האָט ספּעציעל געהאַט צו ליידן, האָט אויף דעם פאָרזיצער פון „בית לחם״ אַרויפגעלייגט אַן אומגעהויערע אחריות.

אין סאָסנאָוויץ איז פאַרבליבן אַ גרופּע פון לערך 120 יידישע פּליטים פון דייטשלאַנד.

פון אָנהויב האָט דאָס יידישע סאָסנאָוויץ אַרויסגעוויזן אַ גרויסן אינטערעס און האָט אונטערשטיצט די פּליטים. אָבער מיט דער צייט איז דער אינטערעס געפאַלן און דער אָפיציעלער פּליטים־קאָמיטעט האָט כמעט נישט געפירט קיין שום טעטיקייט. די גאַנצע לאַסט פאַר דער אויסהאַלטונג פון די דאָזיקע נויטליידנדיקע נפשות איז דעריבער געפאַלן אויף דער אינסטיטוציע „בית לחם״.

די פאַרוואַלטונג פון „בית לחם״ האָט טאַקע כמעט אויסשליסלעך געשטעלט די דאָזיקע אינסטיטוציע צו דער

הרב מנחם האַגער

פאָרזיצער פון „בית לחם“ און פאַרוואַלטונגס־מיטגליד פון דער יידישער גימנאַזיע אין סאָסנאָוויץ, דעלעגאַט אויף פיל ציוניסטישע קאָנגרעסן, מיטגליד פון אַדמיניסטראַציאָן־ראַט פון דער יידישער אַגענץ, מיטגליד פון צענטראַל־ראַט פון וועלטלעכן „מזרחי“. איינער פון די אָנגעזעענסטע אָנפירער פון „מזרחי“ אין פוילן, מיטגרינדער און פרעזידיום־מיטגליד פון „כנסת הרבנים המזרחיים“ אין פוילן. געוו. ראש־בית־דין אין האָליטש (1909—1914), אַמט־לעכער רב איבער די גאַליציאַנער קריגס־פליטים אין פאַרליץ—בעהמען (1915—1918), פאָרזיצער פון „מזרחי“ און פון העברעיש־פוילישן שול־נעץ מה״ת (מציון תצא תורה) אין לעמבערג (1919—1923), רב אין ניישטאָט—גאַליציע (1923—1930), זייט 1930 ביז צום היינטיקן טאָג טעטיק אַלס רב און געזעלשאַפטלעכער עסקן אין סאָסנאָוויץ.

דיספּאָזיציע פון די פליטים, לטובת זייער אויפהאַלט און קיום.

די פליטים־פאַרפלעגונג פון „בית לחם“ איז געגאַנגען אין צוויי ריכטונגען: אין דער ערשטער ריי איז אויפגעהאַלטן געוואָרן די פליטים־קיך, וואָס איז איינגעאָרדנט געוואָרן אין בנין פון דער „תלמוד־תורה“, פאַר פליטים דאַקעגן, וועלכע האָבן צוליב פאַרשידענע סיבות נישט געקאָנט קומען צו דער קיך, זענען די שפייז־פּראָדוקטן באַזאָרגט געוואָרן (אינדיווידועל) אין זייערע וווין־ערטער.

די הויפּט־פאַרפלעגונג איז אָבער געפירט געוואָרן אין דער קיך, ווו די פליטים האָבן דריי מאָל טעגלעך באַקומען זייער באַשפּייזונג.

גרויסע פאַרדינסטן ביי דער קיך־איינאָרדענונג און ביי איר נאָרמאַלן פונקציאָנירן האָט דער עסקן יוסף גראָכאָווינע.

אָבער נישט בלויז אין דער פליטים־אויסהאַלטונג באַשטייט די טעטיקייט פון „בית לחם“. די אינסטיטוציע, וועמענס אויפגאַבע ס'איז, אין דער ערשטער ריי, אונטערצושטיצן די פאַראָרימטע יידישע באַפעלקערונג, האָט די דאָזיקע מיסיע דערפילט אין די ראַמען פון אירע מעגלעכקייטן.

צווישן די פאַראָרימטע אין שטאָט געפינען זיך אַזעלכע בכבודיקע משפחות, וואָס גיבן נאָך אַליין אַ נדבה און האַלטן אויס אַ וווינונג. דאָס אַלץ אָבער איז נור לפנים, פאַקטיש איז די לאַגע פון די פאַמיליעס אַ טראַגישע און זיי גייען ממש אויס פון הונגער, ווייל זיי ווילן אין קיין פאַל נישט אָנקומען נאָך עפנטלעכער אונטערשטיצונג.

מיט די דאָזיקע בכבודיקע משפחות פאַרנעמט זיך אויך דער „בית לחם“, וועלכער קומט זיי צו הילף דורך אַ היימישקן, וועכנטלעך, פעקלעך מיט פאַרשידענע מינים שפּייז־פּראָדוקטן.

אַזוי־אַרום דערפילט דער „בית לחם“ די דערהאָבענע אויפגאַבע פון לינדערן די נויט צווישן דער יידישער באַפעלקערונג אין שטאָט.

אין איצטיקן מאָמענט באַקומט דער „בית לחם“ נאָכניִשט קיין שום סובסידיעס. דער איינציקער מקור פון עקזיסטענץ איז די פּראָדוקטן־אַקציע, וועלכע באַשטייט אין זאַמלען שפּענדונגען אין נאַטור.

וועגן דער וואַרעמער באַציונג מצד דער סאָסנאָוויצער יידישער באַפעלקערונג צום „בית לחם“, זאָגט עדות דער פאַקט, וואָס במשך פון דער קורצער צייט פון זיין עקזיסטענץ, האָבן זיך פאַרשריבן אין דער אינסטיטוציע אַרום 500 פערזאָן, וועלכע טראָגן רעגולער אַריין אין „בית לחם“־מאַגאַזין זייערע וועכנטלעכע פּראָדוקטן־שפּענדונגען.

ביים פירן די זאַמל־אַקציע פון פּראָדוקטן האָט פיל געלייסטעט די פרויען־אָרגאַניזאַציע „וויזאָ“. באַזונדערס האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייער איבערגעגעבענער אַרבעט: די פאָרזיצערין פון „וויזאָ“ — גוטשע לאַנגער און די פאַרוואַלטונג־מיטגלידערין פון „בית לחם“ — דבורה מאָריץ.

די לעצטע ווידמעט דעם „בית לחם“ איר גאַנצע פרייע צייט, סיי ביי דער קיך און סיי ביים ווערבירן דעקלאַראַנטן.

ביי דער ווערבירונג פון דעקלאַראַנטן, האָט אויך פיל געלייסטעט דער יידישער אַקאַדעמיקער־קרייז „„אַגניסקאַ“ און די ציוניסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציע „הנוער הציוני“.

מיט דעם טעכנישן אַפּאַראַט און מיט דעם גאַנצן אַדמיניסטראַציאָן פּערסאָנאַל פון „בית לחם“ פירט אָן דער הויפּט־סעקרעטאַר פון דער „בית לחם“־פאַרוואַלטונג עמיל לעאָפּאָלד מעססעל.

די פאַרוואַלטונג פון „בית לחם“ איז אין יאָר 1939 באַשטאַנען פון פאָלגנדיקע פּערזאָנען:

הרב מנחם האַגער (פאָרזיצער), צאָן־אַרצט יוזעף ראָסטשטיין און פרוי ד״ר אַלאַ קעניגסבערג (וו. פאָרזיצערס), ישראל מאַריאַנקאַ (קאַסירער), עמיל לעאָפּאָלד מעססעל (סעקרעטאַר), יוסף גראָכאָווינע (פאַרוואַלטער), זלמן קאָזשוך, יעקב געלבהאַר, משה מערין, לייביש שאַנצער, משה פרישמאַן, אייזיק סאָלדין און די פרויען: גוטשע לאַנגער, דבורה מאָריץ, לאָדזיע אַלינער.

פאַרטרעטער: פנחס גראָנדאַפּעל, משה ווינדמאַן, חיים קופערמינץ, ראובן טשאַפּניק, מענדל יעקב גאַרפינקעל און ישראל שווייצער.

רעווידיר־קאָמיסיע: אינזש' ברוך פירסטענבערג, אשר קליינבערג און לייביש שווייצער.

אַ גרופּע יידישע פּליטים פון דייטשלאַנד ביים עסן אין דער קיך פון דער געז. „בית לחם".

די געז. „מלביש ערומים"

די געז. „מלביש ערומים" איז אַנטשטאַנען אין יאָר 1927. די גרינדער פון דער אינסטיטוציע זענען געווען: יוסף אויאַזד, יוסף גראַכאָווינע, אליעזר גלעוויצקי, יוסף דוד בראַנער, יחזקאל בירמאַן, יחזקאל לאַזינגער, יונה ראַגאָווסקי, לוי יינגסטער, ב. דודקיעוויטש א"אנד.

די אינסטיטוציע האָט זיך געשטעלט אַלס ציל צו טיילן מלבושים אָרימע מענטשן פון אונזער שטאָט, לויטן מוסטער פון בענדין. (ס'דאַרף אגב באַמערקט ווערן, אַז די אינסטיטוציע אין סאָסנאָוויץ איז אַנטשטאַנען נאָך אַ דאַנק דער איניציאַטיוו פון דער בענדינער געז. „מלביש ערומים", וועלכע האָט אויך געגעבן איר נאָמען און לעגאַליזאַציע).

זייט די ערשטע פאַרוואַלטונג איז צוגעטרעטן צו דער אַרבעט, איז יעדעס יאָר פאַרגעקומען הלבשה'ס, פון וועלכע ס'האָבן גענאָסן צירקא 300 פּערזאָן, עלטערע און קינדער, וואָס האָבן באַקומען: פּאַלטנס, שיך, וועש אאַ"וו. אַזוי אַרום האָט די אינסטיטוציע זיך דערוואָרבן די סימפּאַטיע מצד אַלע שיכטן פון דער באַפעלקערונג, וועלכע האָט גערן אונטערשטיצט יעדע אונטערגענומענע אַקציע פון „מלביש-ערומים".

אין די לעצטע יאָרן אָבער, איז די פאַרוואַלטונג פון „מלביש ערומים" צוריקגעשטאַנען אין איר אַרבעט. די הויפּט-סיבות זענען געווען, וואָס אַ טייל פאַרוואַלטונג-מיטגלידער און איניציאַטאָרן זענען געשטאָרבן, אַנדערע ווידער האָבן פאַרלאָזט סאָסנאָוויץ, און ממילא איז די אַרבעט געבליבן הינטערשטעליק. ס'איז אפילו יאָ געפירט געוואָרן אַ טעטיקייט, אָבער דאָס איז ווייט נישט געווען דאָס, אויף וועלכן דער „מלביש ערומים" האָט זיך פאַרמאָסטן.

דעם 15-טן יולי 1938 איז ענדלעך פאָרגעקומען אַן אַלגעמיינע פאַרזאַמלונג, אויף וועלכער ס'איז אויסגעוויילט

געוואָרן אַ נייע פֿאַרוואַלטונג, מיט שמואל יעקב קעסטענבערג בראש. די פֿאַרוואַלטונג האָט אָנגעהויבן צו פֿירן אַן אינטענסיווע טעטיקייט און צוריק פֿאַרוואַנדלט דעם „מלביש ערומים״ אין אַ מוסטער־אינסטיטוציע, אַזוי למשל, איז אין יאָר 1938 איינגעאָרדנט געוואָרן אַ הלבשה, וואָס האָט באַטראָפֿן העכער 3000 גילדן. עס זענען דאַן פֿונאַנדערגעטיילט געוואָרן 250 פּאָר שיך, 100 פּאַלטנס, וועש, זאָקן, היטלן אאז״וו. צו דער צאָל פֿון איבער 300 פּערזאָן.

בכלל, איז אַ דאַנק דער אומדערמידלעכער אַרבעט פֿון דער פֿאַרוואַלטונג געלונגען צוריק צו פֿאַרוואַנדלען דעם „מלביש ערומים״ אין אַ זייער וויכטיקע און נויטיקע אינסטיטוציע פֿאַר דער אָרימער יידישער באַפֿעלקערונג. אין סאָסנאָוויץ.

דעם 1־טן יולי 1939 האָט די אינסטיטוציע געציילט 325 מיטגלידער. די איינקונפֿטן פֿון דער געזעלשאַפֿט זענען פֿון: חודש־אָפּצאָלן, בלימל־טעג, נדרים, נדבות און פֿאַרשידענע פּעריאָדישע זאַמל־אַקציעס.

די פֿאַרוואַלטונג פֿון דער געז. „מלביש ערומים״ איז אין יאָר 1939 באַשטאַנען פֿון פֿאָלגנדיקן צוזאַמענשטעל: שמואל יעקב קעסטענבערג (פֿאָרזיצער), לייביש סקורניצקי און לייביש מושקאַטנבלוט (וו. פֿאָרזיצערס), יוסף גראַכאָווינע (קאַסירער), אַלטער פֿישעל (ערן־סעקרעטאַר), ישראל שווייצער (סעקרעטאַר) שמואל גלעוויצקי, יחזקאל לאַזינגער און נחמיה זאַיאָנץ.

פֿאַרטרעטער: שלמה פֿירסטענבערג, מאיר גוטהערץ, אליעזר פֿעדער, ברוך לאַנצמאַן און שמואל נטע נאַכעמיע.

רעווידיר־קאָמיסיע: יצחק פֿייוול שוואַרצבוים, שלמה רזשעזאַק און ישראל פֿערשטער.

די פֿאַרוואַלטונג פֿון דער געז. „מלביש ערומים״ אין יאָר 1939.

1. שמואל גלעוויצקי, 2. אַלטער פֿישעל (ערן־סעקרעטאַר), 3. יוסף גראַכאָווינע (קאַסירער), 4. שמואל יעקב קעסטענבערג (פֿאָרזיצער), 5. לייביש סקורניצקי (וו. פֿאָרזיצער), 6. לייביש מושקאַטנבלוט (וו. פֿאָרזיצער), 7. נחמיה זאַיאָנץ, 8. יחזקאל לאַזינגער, 9.. שמואל נטע נאַכעמיע, 10. נתן טשאַרנאַכע, 11. ישראל שווייצער (סעקרעטאַר), 12. שלמה פֿירסטענבערג, 13. אליעזר פֿעדער, 14. ברוך לאַנצמאַן.

דער פרויען פאַריין „תומכי יולדות עניות"

ווען ס'איז אין יאָר 1912 אויפגעשטעלט געוואָרן אין סאָסנאָוויץ דאָס יידישע שפיטאָל, האָט זיך גלייכצייטיק געשאַפן אַ פרויען־קאָמיטעט, וועמענס אויפגאַבע ס'איז באַשטאַנען אין באַזאָרגן אָרימע קראַנקע, מערסטנטייל פון דער פרעמד, מיט פאַרשידענע הילף, ווי: מילך, פרוכטן און אַנדערע פראָדוקטן.

דער דאָזיקער קאָמיטעט, וואָס איז געווען לעגאַליזירט ווי אַ קרייז ביים יידישן שפיטאָל, האָט אויך שוין דעמאָלט געזאָרגט פאַר אָרימע קימפעטאָרינס, וועלכע זענען אַריינגענומען געוואָרן אין שפיטאָל אויפן חשבון פון קאָמיטעט.

די גרינדערינס פונם דערמאָנטן קאָמיטעט זענען געווען פאָלגנדיקע פרויען: פריידע ווישניץ (די פאָרזיצערין ביזן היינטיקן טאָג), אסתר זילבערבערג, חנה שקלאַרטשיק און ברײנדל וואַרשאַווסקאַ, ביי דער מיטהילף פון דעמאָלסטיקן הויפט־אַרצט און גרינדער פון יידישן שפיטאָל, ד"ר אברהם פערעלמאַן.

ביים אויסברוך פון דער וועלט־מלחמה אין יאָר 1914, איז אַריינגעטרעטן אַ קליינע הפסקה אין דער אַרבעט פונם קאָמיטעט. ערשט שפּעטער ווערט ער רעאָרגאַניזירט ווי אַן אָפּטיילונג ביים פאַריין „לינת החולים" א. נ. „עזרת חולים". צו דער דאָזיקער רעאָרגאַניזאַציע האָבן, אַחוץ די אויבן דערמאָנטע, אויך צוגעהאָלפן די פרויען חיה טשאַרנאַ, שרה פרדס און עלבוים.

אין יאָר 1934 ווערט די דאָזיקע געז. זעלבסטשטענדיק, און פירט אַדורך אַן אייגענע לעגאַליזאַציע א. נ. „תומכי יולדות עניות". פון דעמאָלט אָן פירט די געז. אַ זעלבסטשטענדיקע טעטיקייט, וואָס דריקט זיך אויס אין באַזאָרגן מיט אַלעם נויטיקן אָרימע קימפעטאָרינס, אָרימע, בכבודיקע קראַנקע פרויען און קינדער. עס ווערט אויך ערטיילט מעדיצינישע הילף, מעדיקאַמענטן און פאַרשידענע פראָדוקטן. אַחוץ דעם, ווערן אויף יעדן פסח אַרויסגעגעבן גרעסערע שטיצעס.

דער יערלעכער בודזשעט פון דער געז. באַטרעפט אָרום 6000 גילדן.

די געזעלשאַפט ציילט העכער 600 מיטגלידער.

די הכנסה־קוואַלן זענען פון: חודש־אָפּצאָלן, קערות אויף שמחות, נדבות, איינמאָליקע זאַמל־אַקציעס און בלימל־טעג.

אין יאָר 1938 איז די פאַרוואַלטונג באַשטאַנען פון פאָלגנדיקן צוזאַמענשטעל: פריידע ווישניץ (פאָרזיצערין), מרים אבראמטשיק, פייגעלע לאַנדוי, באַלטשע יינגסטער, שרה לאה לעווענבערג, מלכה מילכיאָר און פרוי יאַקובאָוויטש.

לייטער פון דער געז. איז העניך זאַיאָנץ.

די פאַרוואַלטונג פון „פרויען פאַריין" אין יאָר 1938.
פון רעכטס זיצן: מלכה מילכיאָר, פריידע ווישניץ (פאָרזיצערין), פייגעלע ליכטענשטיין (וו. פאָרזיצערין), פייגעלע לאַנדוי (קאַסירערין).
פון רעכטס שטייען: פרוי פיש (אינקאַסענטין), שרה לאה לעווענבערג, מרים אַבראַמטשיק פרוי יאַקובאָוויטש, באַלטשע יינגסטער.

דער פאַריין „ביקור חולים"

די דאָזיקע געז. איז געגרינדעט געוואָרן אין אַלט־סאָסנאָוויץ אין יאָר 1925. געברענגט דערצו האָט דער גרויסער צושטראָם פון נייע אינוווינער, וועלכע האָבן זיך באַזעצט אין דער דאָזיקער פאַרשטאָט, וואָס רופט זיך אַלט־סאָסנאָוויץ. במשך פון אַ קורצער צייט האָבן זיך אין דעם דאָזיקן שטאָט־טייל באַזעצט עטלעכע טויזנט יידישע איינוווינער, דערונטער אַ גרויסע צאָל אָרימע, פאַר וועלכע ס'האָט געמוזט געשאַפן ווערן אַ באַזונדערע אינס־טיטוציע, וואָס זאָל ערטיילן מעדיצינישע הילף.

די ערשטע גרינדער פון דער געז. זענען געווען: ראובן טשאַפּניק, ראובן בינענשטאָק, מ. טשעכאָווסקי, מ. קאָרנ־פעלד, ח. א. ווייסטוך און מ. זיידלער.

די אויפגאַבע פון דער געז. איז: צו ערטיילן מעדיצינישע הילף, מעדיקאַמענטן און אויסצובאָרגן כלים.

די געז. האָט אויך אַן אָפּמאַך מיטן יידישן שפּיטאָל, אַנצונעמען קראַנקע און אַדורכצופירן אָפּעראַציעס אויפן חשבון פון דער געז.

אָנגעהויבן די טעטיקייט האָט די געז. ביי 70 מיטגלידער אין היינט ציילט זי העכער 500 מיטגלידער.

דער יערלעכער בודזשעט באַטרעפט 5 טויזנט גילדן, וואָס דעקט זיך פון: חודש־אָפּצאָלן, קערות אויף שמחות, איינמאַליקע אַקציעס און בלימל־טעג.

די געז. האָט אַן אייגענעם לאָקאַל אויף סטאַראָ־גאַס 2. ווו עס איז אויך טעטיק אַ בית־התפילה.

די היינטיקע פאַרוואַלטונג באַשטייט פון פאָלגנדיקן צוזאַמענשטעל: ראובן בינענשטאָק (פאָרזיצער), מ. קאָרנ־פעלד, א. קאַץ (וו. פאָרזיצערס), א. רייכמאַן (סעקרעטאַר), משה דייטשמאַן (קאַסירער), לייבל שטיינפעלד, חיים אבא ווייסטוך, לייביש שוואַרצבוים, יצחק מאַשקאָוויטש, יידל אַלמער, שמואל קאַסירער, עזר אַסטרי, אברהם ריבניצקי און הערצל מייזעלס.

יד געז. „הכנסת כלה"

די דאָזיקע געז. איז געגרינדעט געוואָרן דורך אַ גרופּע פרויען אין יאָר 1929. די גרינדערינס זענען געווען פאָלגנ־דיקע פרויען: הרבנית פראָמער, מאַלאַך, אייבעשיץ, טשאַר־נאָכאַ, חנה ראַטער, קיינער, עלבוים, אַבראַמטשיק, שוואַרץ.

די אויפגאַבע פון דער געז. איז חתונה צו מאַכן אָרימע מיידלעך, זיי פאַרזאָרגן מיט נדן און חתונה־הוצאות. אין אָנהויב האָט די געז. געשטיצט יעדעס נויטבאַדערפטיקע מיידל מיט עטלעכע הונדערט גילדן. לעצטנס, צוליב דעם שווערן פינאַנסיעלן מצב, באַטרעפט דער גרעסטער צושטייער ביז 200 גל. די יערלעכע שטיצע, וואָס די געז. ערטיילט, באַט־רעפט העכער 3 טויזנט גל.

די געזעלשאַפט ציילט קרוב 500 מיטגלידער.

די פאַרוואַלטונג איז אין יאָר 1938 באַשטאַנען פון פאָלגנדיקע פרויען: הרבנית פראָמער (פאָרזיצערין), פרוי ערנסט (וו. פאָרזיצערין) און די פרויען: חנה ראַטער, מאַלאַך, פאַסערמאַן, קייזער, אַקס, וואַקסמאַן, לעווענבערג, שוואַרץ.

לייטער פון דער געז. איז הענעך זאַיאַנץ.

די געז. „הכנסת אורחים"

די דאָזיקע געז. איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1931 דורך דער רעליגיעזער יוגנט־אָרגאַניזאַציע „צעירי אגודת־ישראל". אַדאַנק וועמענס איניציאַטיוו ס'איז געלונגען צו באַקומען פונם היגן בעל־הבית לייבל דרעזנער 3 צימערן אויף אַ „הכנסת אורחים". די צימערן זענען ווי געהעריק רעמאָנטירט געוואָרן און ס'איז דאָרט איינגעשטעלט געוואָרן די נויטיקע צאָל בעטן מיט אַלע צוגעהערן. ס'איז גלייכ־צייטיק איינגעאָרדנט געוואָרן אַ ספּעציעל צימער פאַר בכבודיקע אורחים. אַ טייל אורחים באַקומען אויך וועש, און אין ווינטער באַקומט יעדער טיי אומזיסט.

די גרינדער פון דער געז. זענען געווען: הערצקע טשאַרנאָכאַ, מאיר ענגלאַרד, ישראל וואַנדערסמאַן, ליפּע אייבעשיץ, משה דוד אורבאַך, און ה. ל. שטענצל.

במשך פון דער עקזיסטענץ האָבן אין „הכנסת אורחים" איבערגענעכטיקט העכער 60 טויזנט מענטשן. די געז. האַלט אויס אַ ספּעציעלן אויפזעער, וועלכער זאָרגט פאַר דער אָרדענונג און היגיענישן מצב אין „הכנסת אורחים".

דער יערלעכער בודזשעט פון דער געז. באַטרעפט העכער 1500 גל. די הכנסות פליסן איין פון: חודש־אָפּ־צאָלן, קערות אויף שמחות און איינמאַליקע־אַקציעס.

אין יאָר 1938 איז די פאַרוואַלטונג באַשטאַנען פון. מאיר ענגלאַרד (פאָרזיצער), דוד רזשעזאַק (וו. פאָרזיצער), מענדל ווײַנשטאָק (וו. פאָרזיצער), משה ראָזענזאַפט (קאַסי־רער) מענדל שינאַוער, יצחק זיסקינד און ב. י. ווערדיגער.

סאסנאוויצער שרייבער און קינסטלער

ד״ר שמואל בערקאָוויטש האָט געענדיקט די רעאַל־גימנאַזיע אין סאָסנאָוויץ. שפּעטער שטודירט ער מעדיצין אין אויסלאַנד. בעת דער וועלט־מלחמה איבעררייסט ער די שטודיעס און איז אַ געוויסע צייט טעטיק אַלס לערער אין אַ יידיש־פּוילישער גימנאַזיע אין סאָסנאָוויץ. שפּעטער פאָרט ער קיין ווין, וווּ ער שטודירט פּאָליטישע עקאָנאָמיע. זיינע פּראָפעסאָרן זענען געווען די באַוווּסטע סאָציאַליסטישע טוער: מאַקס אַדלער און גרינבערג. ביים ענדיקן דעם אוניווערזיטעט שרייבט ער אַ דיסערטאַציע א. נ. „דער קריזיס נאָך דער וועלט־מלחמה״ און ער באַקומט דעם דאָקטאָר־טיטול.

פון די יינגסטע יאָרן איז ד״ר בערקאָוויטש אַן אַקטיווער בונדיסט. צוזאַמען מיט דעם באַקאַנטן אַרבעטער־טוער יצחק פּסחזאָן גרינדעט ער די בונדישע אָרגאַניזאַציע אין זאַגלעמביער געגנט. אין יאָר 1917 באַטייליקט ער זיך, אַלס דעלעגאַט

ד״ר ש. בערקאָוויטש

פ. גאָלדווין

י. לישע

ד״ר י. מייטליס

פון סאָסנאָוויץ אויף דער לאַנד־קאָנפערענץ פון „בונד״ אין לובלין. בשעת דעם אַנטשטיין פון פּוילנס אומאָפּהענגיקייט איז ד״ר בערקאָוויטש געווען אַ מיטגליד פון אַרבעטער־ראַט אין סאָסנאָוויץ, ווי אויך אַ מיטגליד פון וואַרשעווער קאָמיטעט פון „בונד״.

ד״ר בערקאָוויטש איז אויך געווען טעטיק: אַלס לערער אין דער ווילנער יידישער גימנאַזיע, אַלס לייטער פון דער יידישער שול א. נ. פון בייניש מיכאַלעוויטש, ווי אויך לייטער פון אַלע שפּעטערדיקע בונדישע שולן.

ער אַנטוויקלט אויך אַ ברייטע טעטיקייט אין דער „קולטור־ליגע״, וווּ ער איז געווען פּרעזידיום־מיטגליד. ער האָט אין פאָלקס־אוניווערזיטעט געלייענט לעקציעס איבער פראַגן

פון פּאָליטישער עקאָנאָמיע און ווירטשאַפט־פּאָליטיק און האָט אָנגעהערט צו די גייסטרייכסטע לעקטאָרן אויף דעם געביט.

ד״ר בערקאָוויטש האָט זיך ספּעציעל פאַרנומען מיט פאָרשן די לאַגע פון דער יידישער אַרבעטערשאַפט. ער איז אַ מחבר פון פיל אַרבעטן איבער דער לאַגע פון די יידישע מאַסן. זיינע אַרטיקלען זענען געווען געדרוקט אין „ווירטשאַפטלעכן לעבן״. ער האָט פיל אויפגעטון אויפן געביט פון דער קולטור־אַרבעט צווישן די יידישע מאַסן. ד״ר בערקאָוויטש איז אויך דער מחבר פון פיל אַרבעטן אויפן געביט פון סאָציאַליסטישער טעאָריע.

פּאָול גאָלדווין (**גאָלדפיין**) הויבט גאַנץ פרי אָן צו לערנען שפּילן פידל ביי די מוזיקער: וואַסערמאַן און שפּילמאַן. שפּעטער פאָרט ער קיין ווין וווּ ער לערנט מוזיק, במשך פון 10 יאָר, ביים באַוווּסטן פּראָפ. קאַפּלאַן. דערנאָך פאָרט ער קיין בערלין, וווּ ער לערנט, במשך פון 3 יאָר, ביים פּראָפ. העס און צולעצט ביים וועלט־באַרימטן פּראָפ. הובאַי (בודאַפּעשט).

אין יאָר 1920 טרעט גאָלדווין צום ערשטן מאָל אַרויס אין דער וואַרשעווער פילהאַרמאָניע. דער קאָנצערט איז אַדורך מיט אַ גרויסן דערפאָלג און די קריטיק האָט זיך זייער וואַרעם אָנגערופן.

שפּעטער פאָרט דער קינסטלער קיין בערלין, וווּ ער פירט אָן מיט אַן אייגענעם אָרקעסטער. ווען היטלער קומט צו דער מאַכט, פאַרלאָזט גאָלדווין דייטשלאַנד און פאָרט

קיין בעלגיע, ווו ער גרינדעט אַן אייגענעם אָרקעסטער, מיט וועלכן ער פירט אָן ביז צום היינטיקן טאָג.

גאָלדווין באַזיצט אַן אָריגינעלע סטראַדיוואַריוס פידל אין ווערט פון 20 טויזנט דאָלאַר.

דוד זיטמאַן (1898—1923), געבוירן אין טשעלאַדזש אין אַ באַלעבאַטישער פאַמיליע. פרי אָוועקגעגעבן אין חדר, ווו ער האָט געשמט פאַר אַ גוטן קאָפּ. געבליבן נאָך פון קינדווייז אַ יתום פון פאָטער און שוין צו 13 יאָר געמוטשט אַליין פאַרדינען. זינט 1913 געלעבט אין לאָדזש, געווען אַן אָנגעשטעלטער, אַ לערער פון העברעיש, אפילו זיך פאַרנומען מיט מסחר.

די ערשטע לידער אָפּגעדרוקט אין אַ לאָדזשער יידישער צייטונג, שפּעטער זיך באַטייליקט אין זאַמל־העפטן פון יונגע יידישע דיכטער „יונג יידיש", „געזאַנגען", „וועגן", „ס׳פּעלד" און אַנדערע לאָדזשער אויסגאַבעס. פאַרעפנטלעכט לידער אין די איגנאַטאָווס זאַמלביכער „שריפטן" VII. אין בוכפאָרם אַרויס־געגעבן אַ זאַמלונג לידער א"ט „אויף ווייטקייטן קרייזנדע פאַל איך" (ליטאָגראַפירט, מיט קאָמפּאָזיציעס פון אידע ברוינער, פאַרלאַג „אַחריד" לאָדזש, 1921).

ליידנדיק הונגער און נויט, איז ער אין יאָר 1922 שווער קראַנק געוואָרן, זיך געוואַלגערט איבער פאַרשידענע שפּיטע־

מ. סטאַווסקי

מ. עריק

א. נ. שטענצל

לער און געשטאָרבן עלנט און איינזאַם אין אַ שפּיטאָל אין ברעסלע (דייטשלאַנד).

יצחק לישע הויבט זיך אָן צו לערנען צייכענען ביים מאָלער סט. בענדער, וועלכער האָט פאַר דער וועלט־מלחמה געוווינט אין סאָסנאָוויץ. שפּעטער ווערט לישע אָנגענומען אויף דער קראָקעווער קונסט־אַקאַדעמיע, וועלכע ער ענדיקט מיט אַן אויסצייכענונג. דאַן פאָרט ער קיין ווין, ווו ער שטודירט די אַלטע גרויס־מייסטערס אין די דאָרטיקע רייכע מוזייען. אין ווין אַרבעט דער קינסטלער במשך פון 4 יאָר.

אין יאָר 1925 פאָרט לישע קיין פּאַריז, ווו ער איז טעטיק אויפן קינסטלערישן געביט ביזן היינטיקן טאָג.

לישע מאָלט דער עיקר פּייזאַזשן, וועלכע זענען מייסטנס באַהאַנדלט אימפּרעסיאָניסטיש. ער באַנוצט זיך מיט אַ רייכער פאַרבן־גאַמע און באַזיצט אַן אויסגעצייכנטע טעכניק.

ד"ר יעקב מייטליס דעביוטירט אין יאָר 1921 מיט אַ גרעסערן אַרטיקל „די ערשטע רעוואָלוציע" אין דער „יידישער רונדשוי" (בערלין). דאַן מיט אַ ריי אַרטיקלען אין יידיש אין דעם „מזרח ייד", וואָס איז דעמאָלט דערשינען אין בערלין.

זייט דעם שטענדיקער מיטאַרבעטער פון דער „יידישער רונדשוי", ווו ער פאַרעפנטלעכט: ליטעראַרישע עסייען, בוך־קריטיק, היסטאָרישע אָפּהאַנדלונגען, רעליגיעז־געשיכטלעכע און פאָלקלאָר־בייטראַגן. אויסער דעם, מיט־געאַרבעט במשך פון לאַנגע יאָרן אין פאַרשידענע אַנדערע צייטונגען, טעגלעכע און וועכנטלעכע, אין דייטשלאַנד: (דייטש) „איזראַעליטישעס פאַמיליענבלאַט", „צ. פ. צייטונג", „די זעלבסטוועהר" (פּראַג), „די פּרעס־צענטראַלע" (ציריך), „אָסט־יידישע צייטונג" (טשערנאָוויץ), „דער מאָרגן" (דאַרמשטאַט, בערלין) און אין דער באַרימטער „אָריענטאַלישע ליטעראַטור צייטונג" (בערלין).

געדרוקט אין „לאָדזשער פאָלקסבלאַט". „נאָש פּשעגלאָנד" „מאָרגן־זשורנאַל" (ניו־יאָרק), „קאַנאַדער אָדלער", ווי אויך אין פאַרשידענע צייטשריפטן אין ליטע, לעטלאַנד, אַרגענטינע, מעקסיקע אאַז"וו.

פאַרעפנטלעכט אין די „ייוואָ־בלעטער" עטלעכע, גרעסערע פאָרש־אַרבעטן וועגן אַלט־יידישע כתב־ידן. איצט שטענדיקער מיטאַרבעטער פון „דער צייט" (לאָנדאָן), „דאָס יידישע פאָלק" (ניו־יאָרק, רעדאַקטאָר אב. גאָלדבערג), „דזשואיש קראָניקל" (לאָנדאָן).

אַלס פאָרש־געביט: אַלט־יידישע ליטעראַטור און יידישער פאָלקלאָר. אַרויסגעגעבן אַ גרעסערע אַרבעט אין דייטש אין

יאָר 1932 (דורך די באַרימטע צונץ־שטיפטונג אין בערלין) אונטער דעם נאָמען „דאָס מעשה־בוך, זיין געשיכטע און מקורים־געשיכטע". דאָס בוך האָט אָנגעמאַכט אין דער געלערנטן־וועלט אַ גרויסן רושם און האָט אַרויסגערופן אין דער פאַך־פּרעסע הויכע אָנערקענונג אַלס אַ גרונטיקע אַרבעט, וואָס איז ביז איצט אויף דעם געביט פון יידישן פאָלקלאָר־פאָרשונג אַ יחיד במינה.

אַ גרעסערע אַרבעט אין יידיש אויף דעם געביט איז גרייט צום דרוק און זאָל בקרוב דערשיינען אין „ייוואָ" — ווילנע.

פאַר די לעצטע יאָרן האָט ד"ר מייטליס אויך גענומען אַן אַנטייל אין יידיש־געזעלשאַפטלעכן לעבן. אין לאָנדאָן האָט ער זיך פאַרנומען מיט דער אָרגאַניזיר־אַרבעט פון דעם ענגלישן אָפּטייל פון „ייוואָ".

ווען אַ גרופּע יידישע געלערנטע און וויס־שאַפטלער אין ענגלאַנד, בראש פון וועלכע עס שטייען: פּראָפ. ז. בראָדעצקי, ד"ר סעסיל ראטה, ד"ר י. שטיינבערג, ד"ר ש. ראַבידאָוויץ, דער רב־הכולל, ד"ר י. הערץ און אַ ריי אַנדערע פּערזענלעכקייטן, טרעט צו אַרויסצוגעבן אין אַ ברייטן מאַסשטאַב „די געשיכטע און אַנטוויקלונג פון דעם יידישן ישוב אין ענגלאַנד פאַר די לעצטע 70 יאָר", געהערט ד"ר מייטליס צו די אָרגאַניזאַטאָרן און אויספירער פון דעם פּלאַן און ער איז דער וויסנשאַפטלעכער סעקרעטאַר פון דער רעדאַקציע־קאָלעגיע..

משה סטאַווסקי

אין די יאָרן 1906—1908 האָט געוווינט אין סאָסנאָוויץ דער באַוווסטער שרייבער משה סטאַווסקי וועלכער איז באַקאַנט ספּעציעל מיט זיין אָריגינעלן אַרט שרייבן פון לעבן פון די הויז־חיות. דאָס איז דאַן געווען אַ נייעס אין דער יידישער ליטעראַטור. זיינע ווערק זענען איבערזעצט געוואָרן אין אייניקע אייראָפּעישע שפּראַכן, צווישן זיי אויך אין פּויליש.

פיל פון זיינע בעסערע זאַכן האָט סטאַווסקי געשריבן אין דער צייט ווען ער האָט געוווינט אין סאָסנאָוויץ. איינע פון זיינע שענסטע שאַפונגען זענען „די טריט", וואָס האָבן זיך דעמאָלט געדרוקט אין אַ יידיש־ליטעראַרישן זשורנאַל אין וואַרשע און האָבן געמאַכט אַ גרויסן רושם.

אין יענער צייט האָט אויך סטאַווסקי אָנגעשריבן אַ שיינע אידיליע פון בענדינער אַלטן שלאָס.

געוווינט האָט דער שריפטשטעלער אין סאָסנאָוויץ אויף ניקאָלאַיעווסקי גאַס (היינט קאָלאָנטאַיאַ נר. 7) ביי זיין ברודער גרשון סטאַווסקי. אַרום אים האָט זיך קאָנצענטרירט אַ גרופּע יוגנט, וואָס האָט זיך פאַראינטערעסירט מיט דער יידישער ליטעראַטור. אין יענער תקופה זענען אין סאָסנאָוויץ געשאַפן געוואָרן אַ ריי קולטור אינסטיטוציעס.

מאקס עריק (פּסעוודאָנים פון זלמן מערקין) לערנט ביז 12 יאָר אין חדר ביי אַ ליטווישן מלמד. דערנאָך אָנגעקומען אין דער רוסישער רעאַל־גימנאַזיע, און נאָכן פאַרנעמען סאָסנאָוויץ דורך די דייטשן, אַריבער אין אַ פּוילישער גימנאַזיע, וועלכע ער האָט געענדיקט אין יאָר 1918.

נאָך אַלס גימנאַזיסט ווערט ער אַריינגעצויגן אין דער יידישער אַרבעטער באַוועגונג און הויבט זיך אָן צו אינטערעסירן מיט דער יידישער שפּראַך און ליטעראַטור. ער דעבּיוטירט מיט אַן אַרטיקל וועגן הוגאָ צוקערמאַן אין די „יידיש זאַמלביכער" 1918, אונטער דער רעדאַקציע פון י. מ. ווייסענבערג, וועלכער האָט אים אויפגעמונטערט צו שרייבן קריטישע אַרטיקלען. זייט דעמאָלט פאַרעפנטלעכט עריק קריטישע עסייען און רעצענזיעס אין די אָרגאַנען פון „פּועלי ציון", אין וועלכער פּאַרטיי ער איז געווען אַ לענגערע צייט טעטיק, ווי אויך אין די „זאַמל־העפטן", „רינגען", „ביכער־וועלט", „ליטעראַרישע בלעטער".

אין די יאָרן 1919—1921 געדינט אין פּוילישן מיליטער, געענדיקט די אָפיצירן־שול און אַרויס אין רעזערוו אַלס אָפיציר. שטודירט יוריספּרודענץ אין קראָקעווער אוניווערזיטעט. אין די שול־יאָרן 1922/23—1925/26 געווען לערער פון דער יידישער ליטעראַטור און פּאָלאָניסטיק אין די יידישע מיטלשולן אין ווילנע. דאָ הויבט זיך עריק אָן אָנצוגעבן מיט דער געשיכטע פון דער אַלטער יידישער ליטעראַטור.

צוזאַמען מיט זלמן רייזענען צונויפגעשטעלט אַ כרעסטאָמאַטיע פון דער אַלטער יידישער ליטעראַטור. עריק האָט פיל געאַרבעט איבער אַלט־יידישע טעקסטן אין דער שטאָט־ביבליאָטעק אין דאַנציג. אין יאָר 1926 באַזוכט ער, צוליב שטודיען־צוועקן, ענגלאַנד און פראַנקרייך. געאַרבעט איבער דער אַלט־יידישער ליטעראַטור אין בריטישן מוזיי, אין דער באָדלעיאַנאַ, אין אָקספאָרד א. א. נעמט אַ נאָענטן אַנטייל אין דער אַרבעט פון יידיש וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט, אַלס מיטגליד פון אָרגאַניזיר־קאָמיטעט אין ווילנע.

פון זיינע ליטעראַרישע אַרבעטן זענען אין בוכפאָרם אַרויס: „קאָנסטרוקציע שטודיען" (פאַרלאַג „אַרבעטער היים", וואַרשע, 1924), „וועגן אַלט־יידישן ראָמאַן און נאָוועלן פערצנטער — זעכצנטער יאָרהונדערט" (פ"ג „דער וועג צום וויסן" פון מאיר רייז, וואַרשע־קאָוועל, 1926), די געשיכטע פון דער יידישער ליטעראַטור פון די ערשטע צייטן ביז צו דער השכלה תקופה" (1929), „די ערשטע יידישע קאָמעדיע" („פילאָלאָגישע שריפטן", באַנד 3 1929, „ייוואָ", ווילנע). אַ גרויסע אָפּהאַנדלונג איבער סטענדהאָל, געדרוקט אין קיעוו. פון זיינע אַרבעטן, וואָס זענען נאָכניט פאַרעפנטלעכט אין בוכפאָרם, איז צו פאַרצייכענען: די קריטישע אָפּהאַנדלונגען איבער דוד בערגעלסאָן, משה קולבאַק, האַנס עווערס, דזשעק לאָנדאָן, „וועגן איינפלוסן אין דער ליטעראַטור".

אין יאָר 1929 איז עריק איינגעלאַדן געוואָרן אַלס פּראָפעסאָר, צוערשט קיין מינסק און שפּעטער קיין קיעוו אין דעם אינסטיטוט פאַר יידישע קולטור. ער האָט אויך געלייענט לעקציעס אין קיעווער אוניווערזיטעט.

מאַקס עריק פאַרנעמט אַ בכבודיקן אָרט אין דער יידישער ליטעראַטור. זיינע אַרבעטן האָבן אַרויסגערופן אַ ריי אַנערקענדיקע רעצענזיעס און אַרטיקלען.

אברהם נחום שטענצל איז געבוירן געוואָרן אין טשעלאָדזש. זיין ערשט ווערק „לידער און געדיכטן" איז אַרויס אין „מענעס"־פאַרלאַג — לייפּציק. שפּעטער זענען אַרויס זיינע פּאָפּולערע לידער־זאַמלונגען: „און דו ביזט גאָט" (פאַרלאַג „שמש" לייפּציק) און אַ בוך לידער „זוך איך דיך". האָט אויך אָנגעשריבן אַ ציקל פון 40 דאָרפסלידער — „שטיל־לעבנס", פון וועלכע אַ טייל פאַרעפנטלעכט אין „דער יידישער וועלט" 1928 ,8, און האָט פאַרעפנטלעכט אַ דראַמע וועגן דעם לעבן פון די חלוצים.

אין יאָר 1931 האָט דער קאַרטעל פון די דייטשע ליריקער און דער פאַרבאַנד פון די דייטשע שריפטשטעלער אַרויס־געגעבן די איבערזעצונגען פון שטענצלס „פישער־דאָרף" און אין יאָר 1932 איז געדרוקט געוואָרן אין דער דייטשער איבערזעצונג „דער רינג פון סאַטורן".

אין בערלין זענען געדרוקט געוואָרן אין בוכפאָרם (יידיש): „פישערדאָרף", „פונדערווייטנס", „דאָס מעדל־העפט", „מזל טלה", „צו מיין פישערדאָרף", „אויפן ראַג", „צווישן הימל און ערד" (ליריק), „פונדערהיים" (עפּישע אידיליעס).

אין לאָנדאָן זענען דערשינען אין בוכפאָרם (יידיש): „לאָנדאָנער סאָנעטן" (50 סאָנעטן צו דער שטאָט לאָנדאָן), „לעצטע נאַכט" (אַ טריכטיכאָן), אַ ביכל מיט געדיכטן איבער ווייטשעפּל, „סוף זומער פערזן", „עפּל" (ליריק און עפּישע באַלאַדן איבער פוילן), „האַקנקרייץ" (סאַטירעס איבער היטלער־דייטשלאַנד), אַ ביכל „איבער גאָטישע קונסט און אימפּרעסיאָניזם", „דאָס קיילעכדיקע יאָר" (שטעטלישע אי־דיליע, 1939).

עס גרייט זיך צום דרוק שטענצלס אַ בוך פּאָעמן איבער דייטשלאַנד „פאַן גערמאַניע פּאָגראָמען".

די גרופּע „יונג זאַגלעמביע"

אין יאָר 1933 איז דורך אייניקע יונגע שרייבער געשאַפן געוואָרן די קינסטלער־גרופּע „יונג־זאַגלעמביע". די אויפגאַ־בע פון דער גרופּע איז געווען צו פּאָפּולאַריזירן דאָס פּראָגרעסיוו־קינסטלערישע וואָרט צווישן די יידישע מאַסן. עס זענען דערשינען: צוויי זאַמלונגען „געראַנגל" (1933), אַ בוך לידער (1935) א. נ. „בייטשן", פון יורי אַרבאָר (טוביה בוים) און אַ בוך לידער „יונג זאַגלעמביע" (1937). אַלע אויסגאַבעס זענען געווען פאַרזען מיט קינסטלערישע הילעס און לינאָ־אילוסטראַציעס.

טוביה בוים ענדיקט צוערשט אַ העברעישע שול און שפּעטער אַ גימנאַזיע. ביזן יאָר 1931 שרייבט ער פּויליש (אַ דראַמע און אַ גרויסע דערציילונג אין מאַנוסקריפּט). זייענדיק אין פּאַריז, טרעפט ער זיך צונויף מיט יידישע אַרבעטער און הויבט זייט דעמאָלט אָן צו שרייבן יידיש. אין יאָר 1933 נעמט בוים אָנטייל אין רעדאַגירן צוויי זאַמלונגען „געראַנגל". אין יאָר 1935 איז דערשינען זיינס אַ בוך א. נ. „בייטשן". דאָס בוך איז קאָנפיסקירט געוואָרן. אין יאָר 1937 נעמט בוים דעם ערשטן פּריז פאַר אַ ליד „ווייסע פלעקן" אין ראובן־לודוויק־קאָנקורס פון ניו־יאָרקער „אינזיך". אין זעלבן יאָר רעדאַגירט אויך בוים און נעמט אָנטייל אין דער אויסגאַבע „יונג זאַגלעמביע". אין יאָר 1938 אָנטייל גענומען און רעדאַגירט די ליטעראַרישע אָפּטיילונג פון אַקאַדעמיקער־זשורנאַל „אַגניסקאַ" (פּויליש). איבערזעצט דעם 3־טן טייל פון מיצקיעוויטשעס „דזשאַדי", סלאָוואַצקיס: „אַנהעללי" און „לילאַ ווענעדאַ" (גרייט צום דרוק). געד־רוקט געוואָרן אין „ליטעראַרישע בלעטער", „פּאָסט" (פוילן), „אינזיך", מאָרגנזשורנאַל (אַמעריקע).

זיגמונט ש. בוים ענדיקט אַ גימנאַזיע, שטודירט שפּע־

ט. בוים

ז. ש. בוים

ה. דאַנציגער

א. קליימאַן

ל. שיקמאַן

טער אין פּאַריז, ווו ער ענדיקט די קונסט־שול, „עקאָל נאַסיאָנאַל סיפּעריער דע באָ־זאַר" מיט אַגאָלד־אויסצייכענונג. ז. ש. בוים האָט געמאַכט אַלע צייכענונגען און לינאָ־שניטן פאַר די „יונג־זאַגלעמביע" אויסגאַבעס. ביים היינטיקן טאָג איז ער טעטיק אַלס קונסט־לייטער אין אַ פּאַריזער פאַבריק.

העשל דאנציגער האָט דעביוטירט אין לידער־זאַמל־בוך „יונג־זאַגלעמביע", געדרוקט געוואָרן אין דער רעגיאָ־נאַלער פּרעסע, ווי אויך אין די ליטעראַרישע זשורנאַלן: „אות", „די פּאָסט" און זיך באַטייליקט אין לידער־קאָנקורס פון ניו־יאָרקער „אינזיך".

אפרים קליימאן דעביוטירט מיט אַ פּאָעמע „פּאַלעס־טינע" אין דער צייטשריפט „באַפרייונג" (וואַרשע), באַטיי־ליקט זיך מיט לידער און נאָוועלן אין פאָלגנדיקע אויסגאַבעס: „געזאַנגען" — לאָדזש (1919), אין ווייסענבערגס „שטראָם" (1924), „וועלטשפּיגל" (39/1929), „אונזער וועלט" (1938), „פאָלקסבלאַט" — ביעלסקאָ (דייטש), געדרוקט לידער אין דער קאַטאָוויצער אַרבעטער פּרעסע (פּויליש) און זיך באַטייליקט אין אַלע אויסגאַבעס פון „יונג זאַגלעמביע".

לייזער שיקמאן איז פּאַראַליזירט געוואָרן בעת דער וועלט־מלחמה. געענדיקט אַ שפּיטאָל־שול אין דער שווייץ. דעביוטירט אין דער רעגיאָנאַלער יידישער פּרעסע, באַטייליקט זיך איןביידע לידער־זאַמלונגען: „גראַנגל" און „יונג זאַגלעמביע", געדרוקט אין: „וואָכנשריפט", „צוקונפט", „פאָרווערטס", „פּאָסט" און „ליטעראַרישע בלעטער". גע־נומען אַן אַנטייל אין לידער־קאָנקורס פון ניו־יאָרקער „אינ־זיך".

גרשון סטאַווסקי

חיים נחמן ביאַליק אין סאָסנאָוויץ

(אַביסל זכרונות)

דאָס איז געווען אין יאָר 1897, ווען סאָסנאָוויץ איז נאָך געווען אַ דאָרף. דער דעמאָלסטיקער נאָך קליינער, יידישער ישוב, האָט אָבער פאַרמאָגט אַ באַדייטנדיקע צאָל למדנים און משכילים, וועלכע האָבן זיך גענויטיקט אין אַ גוטן העברעישן לערער פאַר זייערע קינדער.

חיים נחמן ביאַליק
אין דער צייט ווען ער האָט פאַרלאָזט סאָסנאָוויץ אין יאָר 1899, אַלס 26־יעריקער יונגערמאַן.

אייניקע פּערזאָן האָבן דעריבער געשריבן צום העברעישן שריפטשטעלער עזרא גאָלדין (לאָדזש), אַז ער זאָל זיי רעקאָמאַנדירן אַן אַנטשפּרעכנדיקן לערער. גאָלדין, וועלכער איז געווען אין קאָנטאַקט מיט העברעישע לערערט, האָט פון זיי באַקומען פאַרשידענע אָפּערטעס, וועלכע ער האָט איבערגעשיקט קיין סאָסנאָוויץ. צווישן דער קאָרעספּאָנדענץ האָט זיך אויך געפונען אַ פּאָסט־קאַרטל פון אַ זשיטאָמירער לערער מיטן נאָמען ח. נ. ביאַליק. אין דעם דאָזיקן קאַרטל פרעגט ביאַליק גאָלדינען: „כתוב לי כמה בעלי בתים יכסו עלי".

דער דאָזיקער אויסדרוק, וואָס שטאַמט פון „תכסו על השה" און געפינט זיך אין דער תורה ביים קרבן פּסח, איז זייער געפעלן געוואָרן די אָרטיקע משכילים, און דאָס האָט דעצידירט וועגן ביאַליקס קומען קיין סאָסנאָוויץ.

און סאָסנאָוויץ האָט ביאַליק געהאַט גענוג פרייע צייט צו אַרבעטן און צו שרייבן. דעם גרעסטן טייל שירים האָט ער דאָ געשריבן אין די יאָרן 1897—1899.

דעם ערשטן שיר, וואָס ביאַליק האָט אָנגעשריבן אין סאָסנאָוויץ איז געווען „אכן חציר העם", וועלכער האָט געמאַכט אַ גרויסן רושם, ווען ער איז געדרוקט געוואָרן אין „השלח". נאָך אַ גרעסערן רושם האָט דער שיר געמאַכט אין אייניקע יאָר שפּעטער ווען וו. זשאַבאָטינסקי האָט אים איבערזעצט אין רוסיש און אָפּגעדרוקט אין יידיש־רוסישן זשורנאַל „וואָסכאָד" א. נ. „„דאַ פּאָגיב מאָי נאַראָד".

פון די ווייטערדיקע, באַוווסטע שירים, וואָס ביאַליק האָט געשריבן אין סאָסנאָוויץ, איז דער פּאָפּולערסטער „רזי לילה" און „בשל תפוח".

באַלד ווי ביאַליק איז געקומען קיין סאָסנאָוויץ, האָט

זיך ארום אים קאנצענטרירט אן ענגער קרייז פון אייניקע יונגע משכילים ווי משה פעלדשטיין (דער שפעטערדיקער באוווסטער פעליעטאניסט „רב משה", וועלכער האט דעמאלט געוווינט אין סאסנאוויץ), דער שרייבער פון די שורות, יעקב וויינבערג א"אנד. דער דאזיקער קרייז האט געגרינדעט די ציוניסטישע ארגאניזאציע אין סאסנאוויץ און האט אויך מיטגעהאלפן ביי דער גרינדונג פון די ציוניסטישע ארגאניזאציעס אין בענדין און דאמבראווע.

דער צענטער פון משכילישן קרייז, וואס האט זיך קאנצענטרירט ארום ביאליקן, איז געווען די וווינונג פון גרשון סטאווסקי, וועלכע האט זיך געפונען אויף דער פילסודסקי־גאס נר. 12 (דעמאלט האט נאך די גאס נישט געהאט קיין סטאבילן נאמען). דארט זענען זיך אייניקע מאל אין דער וואך, דער עיקר אין די ווינטער אוונטן, צונויפגעקומען די קרייז־מיטגלידער. ביאליק האט די דאזיקע אוונטן אנגערופן „אונזערע ליטעראַרישע אוונטן" און האט שפעטער וועגן זיי דערמאנט מיט גרויס בענקשאפט אין בריוו צו זיינע סאסנאוויצער פריינט. אויך ווען ביאליק איז אין יאר 1932 געווען אין סאסנאוויץ, האט ער גערעדט וועגן יענע אוונטן און געזאגט, אז דאס זענען זיינע שענסטע זכרונות נעורים.

ס'איז כדאי צו באמערקן, אז ביאליק האט נישט פריער אויסגעפארטיקט קיין איין שיר איידער ער האט אים נישט פארגעליינט אויף די ליטעראַרישע אוונטן. ער האט זייער גערן אויסגעהערט א באמערקונג אדער א קריטיק מצד די קרייז מיטגלידער. פיל שירים זיינע האבן טאקע געענדערטע חרוזים, לויט דער קריטיק און החלטה פון די חברים אויף די ליטעראַרישע אוונטן, ווו ער איז געווען דער טאן געבער און דער ראש המדברים. ביאליקס באליבט ווערטל איז געווען, אז דער שרייבער דארף נויטיקער האבן דעם קורא מובן ווי דער קורא מובן דעם שרייבער.

אפילו זיינע שיחות חולין און מעשיות זענען געווען אויסערגעוויינלעך אינטערעסאנט. ער איז שטענדיק געווען פריילעך און ביי א גוטן הומאר און ער פלעגט ווארפן מיט גייסטרייכע וויצן ווי מיט פייער ראקעטעס.

ביאליקס באוווסטע פאעמע „אריה בעל הגוף" איז א צו־זאמענשטעל פון עפיזאדן פון זיינע קינדער זכרונות אויף דער זשיטאמירער פארשטאט, וואס ער פלעגט דערציילן אויף די ליטעראַרישע אוונטן. אויפן פארלאנג פון די קרייז מיטגלידער האט ער פון די אלע עפיזאדן געשאפן די דערמאנטע פאעמע, וועגן וועלכע ער פלעגט רעדן מיט גרויס ליבשאפט.

ביאליק אין סאסנאוויץ אין יאר 1932

ש. ראַטענבערג

יידן אין בענדין

אַ געשיכטלעכער איבערבליק פון די עלטסטע צייטן ביזן אַנטשטיין פון ווידעראויפגעלעבטן פוילן.

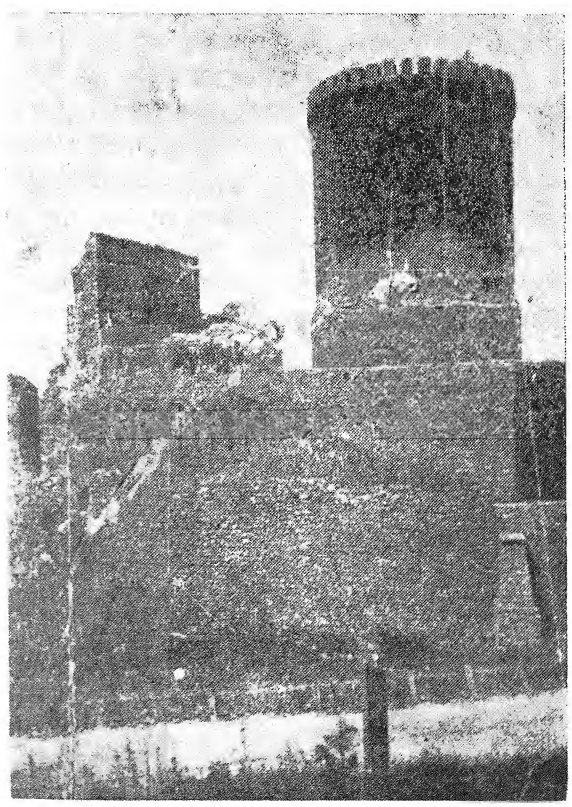
1. די שטאָט בענדין און דער שלאָס

איידער מיר טרעטן צו צו דער געשיכטע פון יידן אין בענדין, ווילן מיר צוערשט געבן אַ געשיכטלעכן איבערבליק וועגן דער שטאָט אין אַלגעמיין.

בענדין איז אַ פּאָוויאַט שטאָט אין דער קיעלצער וואָיע־וואָדשאַפט אויפן לינקן ברעג פון דער שוואַרצער פּשעמשע.

אין 14־טן י״ה האָט מען די שטאָט גערופן באַנדיען, אין 15־טן י״ה באַנדין, באַנדזען, באַנדזין, אין 16־טן און אין 17־טן י״ה בענדים, בענדין און אין 18־טן י״ה בענדזין.

דער ישוב איז דאָ וואַרשיינלעך אַנטשטאַנען ביים סוף

די חורבות פון בענדינער שלאָס

פון 10־טן, אָדער ביים אָנפאַנג פון 11־טן י״ה, אַרום דער פעסטונג, וועלכע האָט זיך געפונען אויפן הויכן שטיינער־נעם באַרג.

אין די צייטן פון באָלעסלאַוו דעם שעמעוודיקן (1238־1279) איז אויף די חורבות פון דער דערמאַנטער פעסטונג אויפגעשטעלט געוואָרען אַ הילצערנער שלאָס, וועלכער האָט פאַרמאָגט אַ געמויערטן פונדאַמענט און אַ טורעם. גלייכ־צייטיק מיטן אַנטשטיין פון שלאָס האָט באָלעסלאַוו דער שעמעוודיקער גענומען אונטער זיין השגחה דעם ישוב, וואָס האָט זיך געפונען אַרום אים, גיבנדיק דעם ישוב אַ כאַראַקטער פון אַ יריד־דאָרף.

דער אויסוואַל פון דאַזיקן אָרט איז נישט געווען קיין צופעליקער, ווייל פון אייביקע צייטן איז דאָ געלאָפן אַ וואַסער־וועג, וועלכער האָט געפירט פון דער פּשעמשע צו דער וואַרטע און פון דאָרט, דורך דער אָדער צו דער ווייסל. אַחוץ דעם איז דער עלטסטער יבשה־וועג, וועלכער האָט פאַרבונדען קראָקע מיט גרויס פוילן דורך שלעזיע, געלאָפן דורך בענדין.

דער הילצערנער שלאָס האָט זיך דערהאַלטן ביז צו די צייטן פון קאַזשימיעזש דעם גרויסן. באַטראַכטנדיק דעם שלאָס־באַרג אַלס אַן אויסגעצייכנטן סטראַטעגישן פונקט, האָט דער קעניג צעשטערט די הילצערנע פאַרטן און אויף זייער אָרט, אַרום דעם יאָר 1358, אויפגעשטעלט אַ מעכטיקן שטיינערנעם שלאָס, וועלכער איז געשטאַנען אויף דער וואַך פון די פוילישע גרענעצן, אַפּהיטנדיק זיי פון די אָנפאַלן מצד די פאַרדייטשטע און אַגרעסיווע שלעזיער. גלייכצייטיק מיטן אויפבויען פון שלאָס און מעגלעך, אַז אַביסל שפּעטער, האָט קאַזשימיעזש דער גרויסער געגרינדעט די שטאָט, אַריבער־טראָגנדיק דאָרט אַהין די איינוווינער פון פריערדיקן בענדין, וואָס האָט זיך געפונען אויפן שטח פון היינטיקן מאַלאָבאָנדז.

אין דער דאָזיקער צייט האָט נאָך די שטאָט נישט פאַר־מאָגט קיין שוץ־מויערן, נאָר ערד־וואַלן מיט הילצערנע טויערן. ס'איז וואַרשיינלעך, אַז ערשט אין יאָר 1364 זענען אויפגעשטעלט געוואָרן שטיינערנע שוץ־מויערן, פון וועלכע אַ טייל איז נאָך געבליבן ביזן היינטיקן טאָג.

בענדין אַלס גרענעץ־שטאָט, ליגנדיק אויף אַ פּונקט ווו

ס׳האָבן זיך געקרייצט האַנדלס־וועגן, וועלכע האָבן געפירט אין די פאַרשידנסטע ריכטונגען, האָט זיך געפונען אונטער אַ ספּעציעלער קעניגלעכער השגחה. אַ דאַנק דעם איז די שטאָט זייער שנעל געוואַקסן אין ווילשטאַנד און איז געוואָרן אַ וויכטיקער האַנדלס־צענטער. אויפן סמך פון אַ פּריווילעגיע, געגעבן דורך קאַזשימיעזש יאַגיעלאָ אין יאָר 1464, האָט בענדין באַקומען דאָס רעכט צו באַזיצן אַ זאַלץ־לאַגער. יעדער סוחר, וועלכער האָט געפירט זאַלץ קיין שלעזיע, האָט — אונטער דער דראָונג פון אַ הויכער שטראָף — נישט געטאָרט אויסמיידן בענדין און זיך געמוזט אין משך פון 3 טעג אויפהאַלטן אין דער שטאָט און פאַרקויפן זאַלץ.

ס׳איז אינטערעסאַנט צו וויסן, אַז אין יאָר 1549 האָבן זיך אין בענדין געפונען אַן ערך פון 100 הייזער מיט 800 איינוווינער, אין דערזעלבער צייט האָט קיעלץ פאַרמאָגט 84 הייזער מיט אַן ערך פון 600 איינוווינער. די קעניגלעכע קאָנטראָלערן, וועלכע זענען אין יאָר 1564 געקומען קיין בענדין איינמאָנען שטייערן פאַרן קעניגלעכן אוצר, האָבן באַשטימט, אַז די קצבים דאַרפן געבן 24 שטיין (אַ שטיין = 32 פונט) חלב, 16 בעקער צו 5 זילבער־גראָשן, 10 שוסטער צו 4 ז. גר. די שטאָט־באָד 2 גזשיוונעס (אַ גזשיוונע = 48 ז. גר.), די ביער־ברויער 2 גזשיוונעס, די קרעמער פון הילצערנע און ליימענע כלים צו 2 גזשיוונעס פאַר 5 מאָל האַנדלען אויפן יריד.

די שוועדישע מלחמות האָבן גורם געווען צו אַ פּול־שטענדיקער ירידה פון בענדין. ס׳איז פאַרשוווּנדן דער אַמאָליקער ווילשטאַנד און גלאַנץ, דער האַנדל און מלאכה זענען שטאַרק געפאַלן. אין יאָר 1673 האָט די שטאָט נור געציילט אַן ערך פון 40 הייזער מיט 346 איינוווינער. די סיבה דערפון איז געווען, וואָס אַ באַדייטנדיקע צאָל בעלי־מלאכות זענען אַוועק פון דער שטאָט. הגם די באַפעלקערונג־צאָל איז אין אָנפאַנג פון 18־טן י״ה באַדייטנדיק געשטיגן, איז אָבער די שטאָט שוין מער נישט צוריקגעקומען צו איר אַמאָליקן גלאַנץ.

אין יאָר 1683 איז דורך בענדין אַדורכגעצויגן דער פּוילישער קעניג יאַן סאָביעסקי III מיט זיין אַרמיי. דער קעניג, וועלכער האָט געאיילט מיט הילף דער שטאָט ווין, וואָס איז געווען באַלאַגערט דורך די טערקן האָט זיך אויפגעהאַלטן אַ קורצע צייט אין היגן שלאָס. צום אָנדענק פון קעניג סאָביעסקיס זיין אין בענדין, איז דעמאָלט אויפגעשטעלט געוואָרן אַ דענקמאָל, וועלכער שטייט נאָך ביזן היינטיקן טאָג אויף דער קאָלאָנטאַיאַ־גאַס נומ׳ 45.

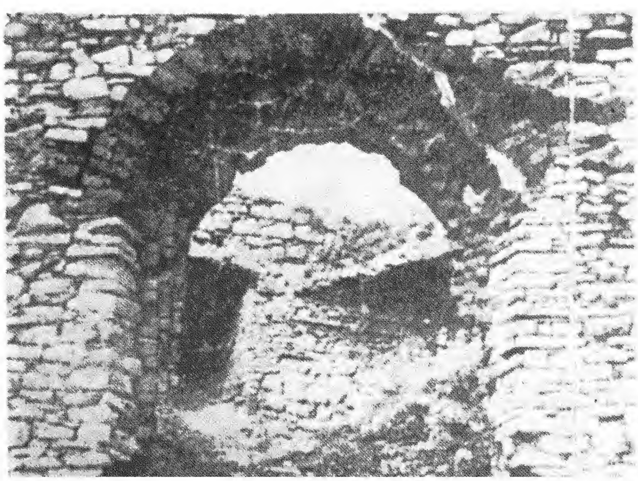
די לעצטע לוסטראַציע, וועלכע איז אַדורכגעפירט געוואָרן אין יאָר 1789 האָט באַוויזן, אַז אין בענדין זענען דעמאָלט געווען 279 ייזער מיט העכער 1200 איינוווינער, וועלכע האָבן געצאָלט 27 גל. מיט 15 גר. באָדן־שטייער און 200 גל. האַנדל־שטייער. די יידישע קצבים (קיין קריסטלעכע זענען דעמאָלט איבערהויפּט נישט געווען אין בענדין) האָבן געצאָלט 253 גל. מיט 10 גר. שחיטה־שטייער און די יידישע קהלה האָט געצאָלט 700 גל. פון דער שול.

ערשט אין דריטן צענטליק פון 19־טן י״ה, ווען מ׳האָט אָרום בענדין אָנגעהויבן צו גראָבן קוילן, און עס זענען אַנטשטאַנען, אין יאָר 1826, צינק־הוטעס, האָט די שטאָט ווידער אָנגעהויבן זיך צו אַנטוויקלען.

אין אַדמיניסטראַטיווער הינזיכט האָט בענדין אין די יאָרן 1795—1807 אָנגעהערט צום שעווערער פּאָוויאַט, וועלכן די פּריסישע אָקופּאַנטן האָבן צוגערעכנט צו ניי־שלעזיע. נאָכדעם ווי די פּריסן האָבן פאַרלאָזט די פּוילישע געביטן און עס זענען אין פּוילן, אויפן באַפעל פון נאַפּאָלעאָנען,

דער שלאָס מיטן איינגאַנג־טויער

דער איינגאַנג צו די אונטערערדישע הייל

געשאַפן געוואָרן 6 דעפּאַרטאַמענטן, האָט בענדין אָנגעהערט צום לעלעוו־שעווערער פּאָוויאַט אין קאַלישער דעפּאַרטאַמענט. ווען דער פּאָוויאַט איז אין 12־טן דעצעמבער 1808 צעטיילט געוואָרן איז די שטאָט אַרונטערגעפאַלן אונטערן פּילצער פּאָוויאַט. די העכסטע פּאָוויאַט־מאַכט איז געווען די אַזוי גערופענע „פּאָוויאַט־אויספיר־קאַמער”. ביי דער צווייטער אַד־מיניסטראַטיווער צעטיילונג איז בענדין איינגעגלידערט גע־וואָרן אין אָלקושער פּאָוויאַט.

אין דער צייט פון דער פּרייסישער אָקופּאַציע (1795—1806) האָט זיך אויף דער טשעלאַדזשער גאַס געפונען אַ צאָל־קאַמער און אויפן אַלטן־מאַרק איז געשטאַנען אַ ראָט־הויז.

נאָכן אויפשטאַנד פון יאָר 1831 איז די שטאָט אַריינ־געפאַלן אין אַן אַפּאַטיע, וועלכע האָט אָנגעהאַלטן 30 יאָר. די צאַרישע סאַטראַפּן האָבן אַלץ געטון, כדי צו פּאַרמיאוסן דאָס לעבן פון דער באַפעלקערונג און האָבן נישט דער־לאָזט צו קיין שום איניציאַטיוו, וועלכע וואָלט געקאָנט דעם מצב פאַרבעסערן. אַ געוויסע אויפלעבונג האָט זיך באַמערקט ערשט אין יאָר 1858 ווען עס זענען דאָ אַהערגע־קומען פאָרשטייער פון דער וואַרשע־ווינער אייזנבאַן־דירעק־ציע און האָבן אָנגעהויבן בויען די זאַמבקאָוויץ־סאָסנאָוויצער באַן־ליניע. שפּעטער זענען די בענדינער איינוווינער ווידער באַהערשט געוואָרן דורך אַ גלייכגילטיקייט, פון וועלכער זיי האָבן זיך ערשט ארויסגעריסן בעת די היסטאָרישע געשעע־נישן אין יאָר 1863.

אין מאָמענט, ווען דער אויפשטאַנד איז אויסגעוואַקסן, האָט די שטאָט פּלוצלינג אויפגעלעבט. אַ גרויסער טייל פון דער שטאָטישער באַפעלקערונג, צווישן זיי אַ באַדייטנ־דיקער טייל יידן, איז מיט געווער אין דער האַנט אַרויס־געטרעטן קעגן די צאַרישע אונטערדריקער.

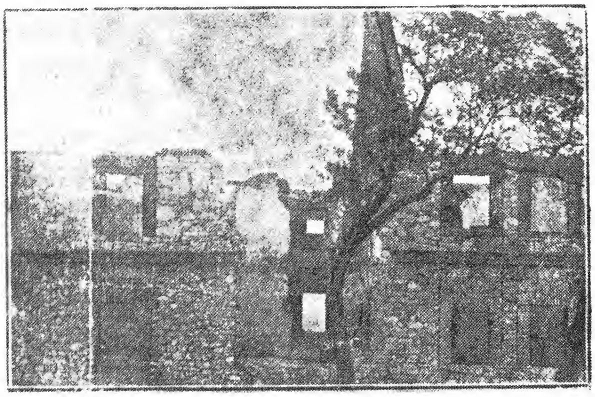
דעם 5־טן מאַי 1864 איז נישט ווייט פון דער שטאָט פאָרגעקומען אַ צוזאמענשטויס פון פּוילישע אויפשטענדיקע מיט רוסן. אייף דער זייט פון די אויפשטענדיקע האָט גענומען אַ לעבהאַפטיקן אָנטייל אַ גרויסע צאָל איינוווינער. דער פאַרביסענער קאַמף האָט זיך געענדיקט מיט אַ מפּלה פון די רוסן.

אויפן זעלבן אָרט (נעבן דער הײַנטיקער באַן־סטאַציע) זענען באַגראָבן געוואָרן די אומגעקומענע אויפשטענדיקע און שפּעטער איז דאָרט אַלס אָנדענק אויפגעשטעלט געוואָר אַ קאַפּליטשקע. צוליב דעם, וואָס די קאַפּליטשקע האָט געשטערט די באַוועגונג, איז זי אין יאָר 1936 באַזייטיקט געוואָרן און אַלס אָנדענק פאַר די אומגעקומענע אויפשטענ־דיקע איז נעבן דעם אָרט, אַביסל אין אַ זייט, אויפגעשטעלט געוואָרן אַ דענקמאָל, וואָס שטעלט פאָר די „הייליקע מוטער”.

ס'דאַרף אויך עפּעס דערמאָנט ווערן וועגן דער אַזוי גערופענער „סיבערקע”.

אויף דער לינקער זייט וועג, וואָס פירט פון בענדין קיין טשעלאַדזש, האָט מען נאָך מיט אַ צייט צוריק געקאָנט זען די חורבות פון אַן אַלטער געביידע, וועלכע די אָרטיקע באַפעלקערונג האָט אָנגערופן „סיבערקע”.

דער נאָמען שטאַמט דערפון, וואָס די צאַרישע מאַכט

די חורבות פון דער „סיבערקע”

האָט דאָרט מיט געוואַלט באַזעצט אַ געוויסע צאָל אַדעליקע פּוילישע משפחות אויס דער געגנט אַרום דעם טייך ניעמאַן, וועלכע זענען פאַרמשפּט געוואָרן, צוליב זייער אַנטייל אינם אויפשטאַנד פון יאָר 1831, אויף צוואַנגס־אַרבעט אין די זאַגלעמביער קוילן־גרובן.

אין די שפּעטערדיקע יאָרן האָט זיך דאָרט געפונען אַ רוסישע צאָל־קאַמער, און מיט אַ צייט צוריק איז דער דערמאָנטער סימבאָל פון דער צאַרישער הערשאַפט געגצלעך באַזייטיקט געוואָרן.

די שפּעטערדיקע יאָרן האָבן כמעט נישט אַריינגעטראָגן קיין שום נייעס. אין דער שפּיץ פון דער שטאָטישער זעלבסט־פאַרוואַלטונג זענען געשטאַנען נאָמינירטע בורמיסטשעס, וועלכע ס'האָט מער אינטערעסירט זייערע אייגענע ענינים ווי די שטאָטישע.

אַ שיין בלעטל געשיכטע האָט אין יאָרן 1905—1907 אריינגעטראָגן די זאַגלעמביער ארבעטערשאַפט, וועלכע איז אַקטיוו אַרויסגעטרעטן קעגן די צאַרישע אונטערדריקער.

זייט אויגוסט 1914 ביז סוף 1918 געפינט זיך בענדין אונטער דער דייטשער (טיילווייז אויך אונטער דער עסט־רייכעשער) אָקופּאַציע, וועלכע האָט מיט עכט פּרייסיש־יונקערישער ברוטאַליטעט אונטערדריקט די היגע באַפעל־קערונג.

2. יידן אויפן שטח פון זאַגלעמביע.

צום ערשטן מאָל האָבן זיך יידן באַוויזן אויפן שטח פון זאַגלעמביע אין מערץ פון יאָר 1226. אין די ערשטע צייטן האָבן זיך די ניי־אָנגעקומענע יידן באַשעפטיקט מיט לאַנד־ווירטשאַפט און צחאַמען מיט די איבריקע בירגער זענען זיי מחויב געווען צו צאָלן מעשר.

ס'איז כאַראַקטעריסטיש, אַז אין זעלבן יאָר ווען יידן האָבן זיך באַוויזן אין זאַגלעמביע, האָט דער אָפּאָלער פּירשט באַשטימט אַ צאָל פון יידן, וועלכע זענען אַ דורכגעאַנגען שלעזיע.

מיר ציטירן דאָ אַ דאָקומענט, פון יאָר 1226, וועלכער רעדט קלאָר וועגן דעם.

„לויט דער פאָדערונג און באַשטעטיקונג פון אָפּאָלער פּירשט און נאָכן אויסהערן די זאַכקענער, באַשטימט דער ברעסלער בישאָף וואָוזשיניעץ אויפסניי די אַלטע און גערעכטע צאָלן אין ראָזענבערג און סיעוויערזש, לויט דעם דאַרף מען צאָלן אין ראָזענבערג פון פרויען און פאַראַבקעס, וועלכע מען פירט צום פאַרקויף, 1 שקאָיעץ זילבער[1]), אַזויפיל דאַרף מען אויך צאָלן פון יידן, הגם מען פירט זיי נישט צום פאַרקויף. פרעמדע רייטער אָדער פוסגייער מיט סחורות, צאָלן, פונוואַנען זיי זאָלן נישט קומען און אומאָפּהענגיק פון מין, סיי יידן, סיי קריסטן, צוויי אָפּאָלער גראָשן, דאָקעגן אָרטיקע רייזנדע צאָלן גאָרנישט. דאָס זעלבע איז שייך רייטער און פוסגייער, קריסטן און יידן פון סיעווערזש".

אין אַ דיפּלאָם פון יאָר 1227 לייענען מיר וועגן יידן פּויערים, וואָס אַקערן אויף דעם פירשטס נחלאות אין דער געגנט פון בויטן און צאָלן מעשר פון סנאָפּ דעם ברעסלער בישאָף.

אַ באַדייטנדיקע צאָל יידן איז געקומען קיין בענדין צום סוף פון 13טן י"ה, אין אָנפאַנג פון 14־טן י"ה האָבן יידן פאַרלאָזט די לאַנדווירטשאַפט און אָנגעהויבן זיך צו באַשעפטיקן מיט האַנדל. זיי האָבן געעפנט קרעמלעך און זיך אויך פאַרנומען מיט געלט־טוישן.

אין 17־טן י"ה ווערט צווישן די שאלות ותשובות פון ב"ח (בית חדש) דערמאָנט „ק"ק בענדין" אין צוזאַמענהאַנג מיט אַ גבית עדות[1]).

די העכסטע אויטאָריטעט פון יעדן יידישן קבוץ איז געווען די קהלה, וועלכע איז געוויילט געוואָרן דורך די אָנגעזעענסטע בעלי־בתים. אין דער שפּיץ פון יעדער קהלה איז געשטאַנען אַ רב און אַ סינדיק (אַ יורידישער ראַטגעבער). אין די שפּעטערדיקע צייטן טרעפט מען שוין אפילו אין די קלענסטע שטעטלעך אונטער־קהלות, וועלכע זענען געווען אונטערגעוואָרפן צו די נאָענטסטע קהלות.

אין דער צווייטער העלפט פון 16־טן י"ה שיקט שוין בענדין אַרויס אַן אייגענעם פאָרשטייער קיין קראָקע צו דער יידישער לאַנד־פאַרטרעטונג, וועלכע האָט זיך גערופן „ועד ארבע ארצות". דער בענדינער דעלעגאַט צום ועד אין יאָר 1666 האָט זיך גערופן: ר' ישראל בן שמואל (סאַמועלעוויטש).

1) שו"ת ב"ח הישנות, סימן פ"א.

1) אַ שקאָיעץ האָט צוערשט באַטייט אַ געוויסע צאָל זילבער, וואָס אָנטשפּרעכט דעם ווערט פון אַן אָקס. דערנאָך האָט ער אָנטשפּראָכן 1/24 חלק פון אַ גזשיווונע.

די יידן אין פּוילן זענען באַטראַכט געוואָרן אַלס אויסלענדער. צוליב דער סיבה זענען זיי געווען אונטערגעוואָרפן דירעקט דעם קעניג, וועלכער האָט באַשטימט די וואָיעוואָדעס אַלס זיינע פאַרטרעטער. די וואָיעוואָדעס ווידער האָבן, אין אַזעלכע שטעט ווי בענדין, איבערגעגעבן די מאַכט די סטאַראָסטעס. צוליב דעם זענען די יידן נישט געווען אונטערגעוואָרפן קיין שטאָטישן געריכט.

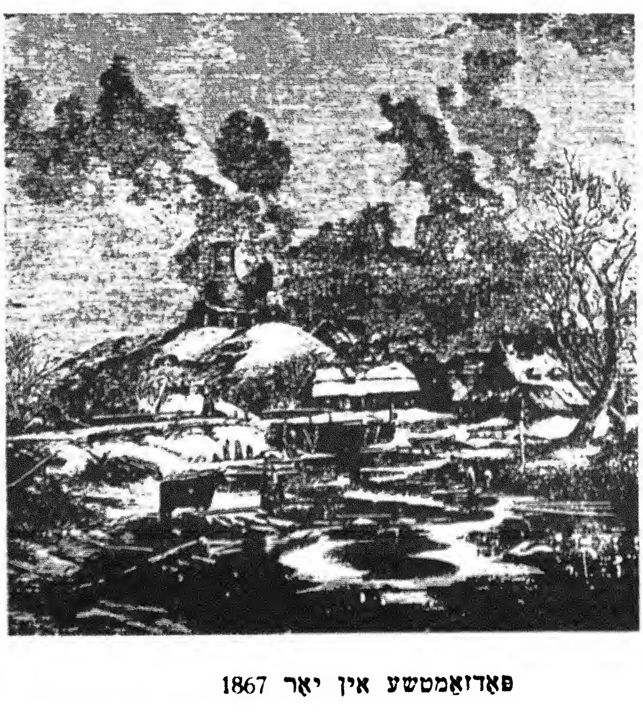
אין דער ערשטער אינסטאַנץ זענען יידן געמשפּט געוואָרן דורך אַ יידיש געריכט. קעגן אַן אורטייל פונם יידישן בית דין האָט געדינט דאָס רעכט צו אַפּעלירן צום וואָיעוואָדע אָדער סטאַראָסטע און צום סוף ערשט צום קעניג.

דאָס יידישע געריכט איז באַשטאַנען פון אַ רב, סינדיק און לאַווניקעס (ביייזיצנדע אין געריכט) וועלכע זענען דעלעגירט געוואָרן דורך דער קהלה. אַלע סכסוכים צווישן אַ קריסט און אַ ייד זענען אויך געמשפּט געוואָרן, אין דער ערשטער אינסטאַנץ דורך אַ יידיש געריכט, נור מיט דער באַטייליקונג פון אַ וואָיעוואָדע אָדער סטאַראָסטע.

די משפּטים זענען געוויינלעך פאָרגעקומען אין דער שול, ווו עס זענען אויך אָפּגעהיטן געוואָרן די אַקטן. די תפיסה, וועלכע די יידן האָבן געמוזט אויסהאַלטן אויף זייער חשבון, האָט זיך אויך געפונען ביי דער שול. אַ געריכט־זיצונג אָן דער באַטייליקונג פון די לאַווניקעס איז געווען אומגילטיק.

אין יאָר 1591 זענען אין דער בענדינער שול געהאַנגען די פאַרשריפטן פאַרן יידישן געריכט. די דאָזיקע פאַרשריפטן זענען באַשטאַנען פון 12 פונקטן און זענען געווען געשריבן אין דער העברעישער און פּוילישער שפּראַך.

די בענדינער יידן האָבן געגעבן דעם וואָיעוואָדע פאַר די משפּטים, וועלכע זענען דורך אים פערזענלעך געפירט געוואָרן, 100 גילדן ווי אויך 10 פונט זאַפרן מיט צימערינג

פאַדזאַמטשע אין יאָר 1867

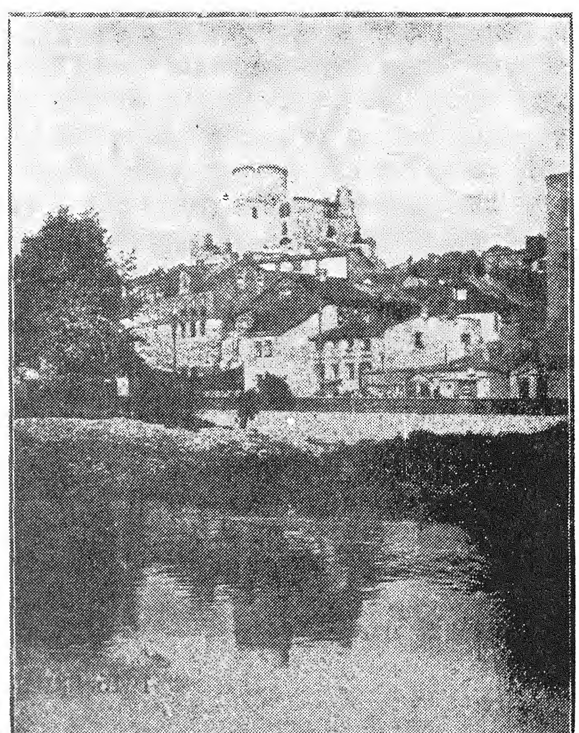
יערלעך. צי דאָס איז געווען אַ טאַקסע אָדער אַפּרייוויליקע מתנה, איז אומבאַוווסט.

אין אָנפאַנג זענען די בענדינער יידן שטאַרק באַגרענעצט געווען אין זייערע רעכט. זיי האָבן נור געמעגט וווינען אין געוויסע ראַיאָנען פון דער שטאָט און עס זענען פאַר זיי באַשטימט געוואָרן געוויסע טעג פאַרן מסחר. אויך די צאָל סחורות, מיט וועלכע זיי האָבן געמעגט האַנדלען איז געווען באַגרענעצט. ערשט ווען זיי האָבן זיך געפילט שטאַרקער, פאַר די צייטן פון קאַזשימיעזש יאַגיעלאַ, באַמיען זיי זיך — צוזאַמען מיט די קראָקאָווער יידן — צו באַקומען פאַרשידענע פריווילעגיעס. זייערע באַמיונגען זענען געקרוינט געוואָרן מיט דערפאָלג און קאַזשימיעזש יאַגיעלאָ האָט זיי אין יאָר 1453 אנערקענט זייערע פריווילעגיעס.

די פריווילעגיעס האָבן אויך דערלויבט די אָרטיקע יידן זיך צו פאַרנעמען מיטן האנדל פון אויסלענדישע סחורות, אָבער נור אין הורט. זיי זענען אויך צוגעלאָזט געוואָרן צום האנדל פון פוילישע סחורות, אָבער די צאָל אַרטיקלען, מיט וועלכע זיי האָבן געמעגט האַנדלען, איז געווען שטאַרק באַגרענעצט.

פון אויסלענדישע סחורות האָבן יידן געמוזט אָפּצאָלן אַ העכערן צאָל, ווי די קריסטלעכע סוחרים.

אז בענדינער יידן שוין דעמאָלט גענומען אַן אַקטיוון אנטייל אין אויסלענדישן האנדל, באַווייזט דער פאַקט, דאָס אין יאָר 1695 ווערט אויפן לייפּציקער יריד דערמאָנט אַ בענדינער סוחר מיטן נאָמען משה בענדינער.

פּאָדזאַמטשע אין יאָר 1936

די ערשטע באַקאַנטע פריווילעגיע איז געווען די אַזוי גערופענע „קאַלישער פּריווילעגיע", אַרויסגעגעבן דורכן פירשט באָלעסלאַוו דעם פרומען אין יאָר 1264.

די יידן זענען, לויטן קאַלישער סטאַטוס, דאָס אייגנטום פונם פירשט („שקלאַפן פון מלוכה־אוצר"), זיי זענען מחויב צו באַצאָלן דעם פירשט שטייערן, דערפאַר געניסן זיי פון זיין שוץ. די פריווילעגיע פאַרזיכערט די יידן פערזענלעכן און אַלגעמיינעם שוץ ווי אויך זיכערקייט פון אינדיווידועלן און קהלשן פאַרמעגן. איינע פון די וויכטיקסטע סטאַטוס־פאַרשריפטן איז דער באַשלוס, וועלכער שטיצט זיך אויף אַ בולע פונם פויפּסט אינאָצענט 3, וואָס וואַרפט אָפּ די בייזוויליקע עלילת־דם בלבולים.

לויטן מוסטער פונם קאַלישער־סטאַטוס זענען געווען רע־דאַגירט די שפּעטערדיקע פריווילעגיעס פון קאַזשימיעזש דעם גרויסן, וועלכע האָבן אָנגעטראָפן אויף אַ שטאַרקע אָפּאָזיציע מצד דער קאַטוילישער גייסטלעכקייט, וואָס האָט געשטרעבט אָפּצווענדן די יידן פון דער קריסטלעכער באַפעלקערונג.

אין יאָר 1527 האָט זיגמונט 1 מיט אַ ספּעציעלער פּריווי־לעגיע אויסגעגלייכט די יידישע סוחרים מיט די קריסטלעכע אין דער הינזיכט פון צאָל, אָפּצאָלן, שטייערן אאז"וו. אין אַן ערך פון 15 יאָר שפּעטער טרעפט מען שוין יידן אַלס אַרענדאַרן פון קרעטשמעס און ספּירט־ברענערייען, אַלס פאַכטער פון יאַטקעס און מילן ווי אויך אַלס איינמאָנער פון קעניגלעכן צאָל.

אין די צייטן פונם קעניג סטעפאַן באַטאָרי באַקומען די בענדינער יידן אַ דערלויבעניש צו וווינען אין צענטער פון דער שטאָט, ווי אויך צו האַנדלען אין מאַרק צוגלייך מיט די קריסטלעכע סוחרים.

אין יאָר 1592 האָט דער בענדינער מאַגיסטראַט באַקומען אַ באַפעל פון זיגמונט 3 צו פאַרטיידיקן די אָרטיקע יידן קעגן עולות און אָנפאַלן ווי אויך אָפּצוהיטן די רעכט, וואָס זענען זיי געגעבן געוואָרן.

צומייסטן פרייהייטן האָבן יידן אין פוילן באַקומען אין די צייטן פון וולאַדיסלאַוו 1. וולכער האָט זיי אויסגעגלייכט אין דער הינזיכט פון רעכט מיט די איבריקע בירגער פון לאַנד.

איינע פון די גרעסערע יידישע דערגרייכונגען איז געווען, דאָס אָפּשאַפן, דורך יאַן קאַזשימיעזש, דאָס אזוי גערופענע „קאַדוק־געזעץ". [1]

יעדעס מאָל, ווען אויפן פּוילישן טראָן איז אַרויסגעטרעטן אַ נייער קעניג, האָבן די בענדינער יידן גלייך צו אים געשיקט אַ דעלעגאַציע מיט אַ בקשה צו באַשטעטיקן די שוין באַ־קומענע רעכט. אַזוי איז עס אויך געשען נאָכן איבערנעמען די הערשאַפט אין דער פּוילישער הויפּט שטאָט דורך יאַן סאָביעסקי. דעסמאָל זענען אָבער די יידישע פאַרשטייער

1) אַ ביסל אויספירלעכער וועגן „קאַדוק־געזעץ" וועלן מיר שרייבן ווייטער.

צוריקגעקומען מיט גאָרנישט, ווייל דער קעניג איז געווען פאַרנומען מיט וויכטיקערע ענינים און האָט דאָס באַשטעטיקן פון די רעכט אָפּגעלייגט אויף שפּעטער. די בענדינער קהלה האָט אָבער דעם ענין נישט פאַרנאַכלעסיקט און אין 11 יאָר שפּעטער האָבן זיי דערוואָרבן אַ פרישן פאַרמעט מיט דער באשטעטיקונג פון זייערע רעכט.

דער דאָזיקער פאַרמעט געפינט זיך היינט צו טאָג אין בענדינער מאַגיסטראַט, ווו ער ווערט אָפּגעהיטן אין אַן אייזערנער פייערזיכערער קאַסע, וועלכע איז פאַרזיגלט מיט לאַק־חתימות.

נאָכן איבערטרעטן דעם טראָן דורך סטאַניסלאַוו אויגוסט פּאָניאַטאָווסקי, איז אַ דעפּוטאַציע פון בענדינער יידן געפאָרן קיין וואַרשע מיט די אַלטע פאַרמעטן, כדי דער קעניג זאָל זיי באַשטעטיקן. די דעפּוטאַציע איז צוריקגעקומען אין יולי 1766 מיט אַ פרישן פאַרמעט, וועלכער האָט אנטהאַלטן אַ סך אלטע און נייע פּריווילעגיעס.

דער דערמאַנטער פאַרמעט האלט 80 צענטימעטער די לאַנג און 35 צענטימעטער די ברייט, מיט אַ חתימה־שנור וועלכע איז טיילווייז באַשעדיקט. ער געפינט זיך אין בענדינער אַרכיוו און איז אייגנהענטיק אונטערגעשריבן דורכן קעניג, ווי אויך באַשטעטיקט דורכן קעניגלעכן וויצע־נאַסאַר, אויגוסטין קאַריטאָווסקי.

די סיבה פון דער אינטענסיווער באוועגלעכקייט פון די בענדינער יידן אין די ענינים פון זייערע אלטע און נייע רעכט דאַרף מען זוכן אין די דעמאָלסטיקע געזעצן, אונטער וועלכע זיי זענען געווען אונטערגעוואָרפן. ווען מ'נעמט אין באַטראַכט, אַז פון די עלטסטע צייטן האָבן זיך די יידן געמעגט באַזעצן נור אין באַשטימטע ראַיאָנען, אַז אויפן מאַרק און אין די אַרומיקע גאַסן האָבן זיי נישט געטאָרט קומען, אז אין האַנדל זענען זיי געווען שטאַרק באַגרענעצט, אַז אין די פאָרשטעט און אין די דערפער איז זיי פאַרבאָטן געווען צו האַנדלען, דערביי האָבן זיי געמוזט צאָלן כלערליי מלוכהשע און קאָמונאַלע שטייערן אין אַ פיל גרעסערער פּראָפּאָרץ צו די איבריקע איינוווינער, קאָן שוין אונז נישט חוּנדערן די אויסערגעוויינלעכע רירעוודיקייט פון די בענדינער יידן ביים דערווערבן פאַר זיך וואָס אַ מאָל אַלץ נייע פּריווילגיעס.

אַ געוואַלטיקע ענערגיע האָבן די בענדינער יידן, צוזאַמען מיט די קראָקעווער, אויסגענוצט אויף מבטל צו מאַכן דאָס דערמאַנטע „קאַדוק־געזעץ". דאָס דאָזיקע געזעץ האָט פעסט־געשטעלט, אַז נאָכן טויט פון אַ ייד, אַלס אויסלענדער, גייט זיין גאַנץ פאַרמעגן אריבער אַלס אייגנטום פון קעניג, אַז ווען אַ ייד באַגייט אַ געוועגלעכן פאַרברעך און ער ווערט פאַרמשפּט דורכן געריכט, האָט אים דאָס „קאַדוק־געזעץ" באַרויבט פון זיין פאַרמעגן. אמת, אַז דאָס „קאַדוק־געזעץ" איז אויך אָנגעווענדעט געוואָרן לגבי נישט יידן, אָבער נור דעמאָלט ווען עס זענען נישט געווען קיין יורשים אַזש ביז צו דער אכטער מדרגה פון קרובהשאַפט.

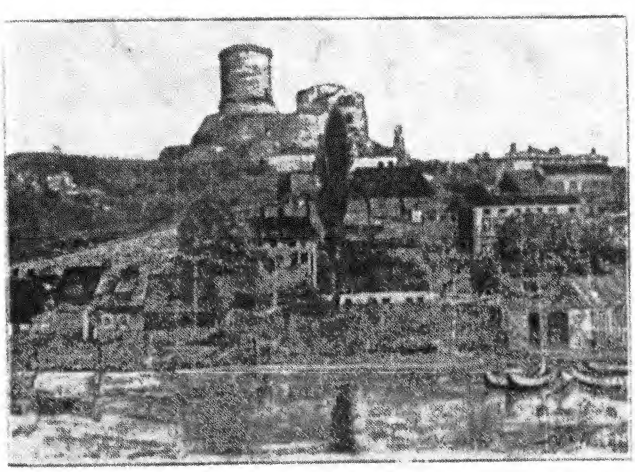
אין זייער קאַמף פאַר אַ בעסערער צוקונפט האָבן די בענדינער יידן אָפטמאָל זיך באַנוצט מיט פאַרשידענע אָריגי־נעלע איינפאַלן, כדי אויסצומיידן די ספּעציעל פאַר זיי באַשטימטע שווערע געזעצן.

ס'איז באַקאַנט, אַז אין פוילן האָט אין אַמאָליקע צייטן עקזיסטירט אַן אַפּצאָל, וועלכער האָט זיך גערופן: „קוימען־שטייער". דער דאָזיקער שטייער האָט פאַרפליכטעט יעדן ייד אין פוילן צו צאָלן 30 גראָשן פון יעדן קוימען אין הויז (נישט יידן האָבן געצאָלט 6 גר.). די נויט מאַכט אָבער דערפינדעריש, זענען די בענדינער יידן די ערשטע געפאַלן אויף דער המצאה צו פאַרייניקן עטלעכע אויוונס אין איין קוימען. די דאָזיקע „דערפינדונג" איז אָבער אַ נ ט ד ע ק ט געוואָרן, די שולדיקע זענען פאַרטריבן געוואָרן פון דער שטאָט און זייערע הייזער זענען קאָנפיסקירט געוואָרן לויט די פאַרשריפטן פונם „קאַדוק־געזעץ".

אין דער פאַרטיידיקונג פון זייערע רעכט האָבן די היגע יי־ן זיך נישט אָפּגעהאַלטן אַרויסצוטרעטן אַפילו קעגן „ועד ארבע ארצות" ווען יענער האָט געהאַנדלט קעגן זייערע אינטערעסן. אַזוי איז אין יאָר 1666 אויסגעבראָכן אַ „רעוואָלוציע" פון בענדינער יידנטום קעגן ועד און ס'האָט געמוזט קומען צו אַן אינטערווענץ מצד דעם שלאָס־גאָרניזאָן.

דער ענין שטעלט זיך אַזוי פאַר:

נאָך די שוועדישע מלחמות האָט מען אַרויפגעלייגט אויף די פוילישע בירגער אַ שטייער אויף צו באַצאָלן דאָס פאַרלעגענע געהאַלט פאַר די סאַלדאַטן. אַ טייל פון די מי־ליטערישע אָפּטיילונגען האָט באַקומען פון מלוכה־אוצר אַסיגנאַטן, וועלכע די יידן אין לאַנד האָבן געדאַרפט דעקן. אַזוי ווי ס'האָט אָפט פּאַסירט, אַז די אָפּטיילונגען האָבן אָנגעווענדעט געוואַלט, כדי אַרויסצובאַקומען געלט פון די יידן, האָט דער „ועד ארבע ארצות" באַשלאָסן מיט אַ מאָל אויסצוקויפן אַלע אַסיגנאַטן. צו דעם צוועק האָט דער ועד געבאָרגט ביים קעניגלעכן סעקרעטאַר קאַזשימיעזש קאָוואַל־קאָווסקי די סומע פון 26,000 פוילישע גילדן. די הלואה האָט געזאָלט אויסגעצאָלט ווערן דורך אַ געלט־זאַמלונג צווישן

דער שלאָס אין יאָר 1916

די יידישע מאַסן אין פוילן, וואָס איז פּראָקלאַמירט געוואָרן דורכן ועד. די בענדינער יידן זענען געווען צווישן די ערשטע, וועלכע האָבן אַריינגעטראָגן זייער חלק, זיכער זייענדיק, אַז דערמיט איז דער ענין דערליידיקט. אין אַ געוויסער צייט אַרום האָבן זיי זיך אָבער דערוווּסט, אַז דער חוב איז נישט באַצאָלט געוואָרן און, אַז די יידישע ראשים האָבן אַרויסגעגעבן אַ ציראָגראַף (אַן אייגנהענטיקע שריפט), וועלער האָט געזאָגט, אַז אויב אין באַשטימטן טערמין וועט די הלואה נישט ווערן צוריקגעצאָלט, האָט קאָוואַלקאָווסקי דאָס רעכט אין גאַנצן קעניגרייך צו רויבן, כאַפּן, אַרעסטירן און פּייניקן יעדן ייד אַזוי לאַנג ביז דער חוב וועט נישט ווערן דרייפאַכיק געדעקט. אַחוץ דעם, אויב די הלואה וועט פאָרט נישט באַצאָלט ווערן, האָט דער קעניגלעכער סעקרעטאַר געמעגט קאָנפיסקירן דאָס גאַנצע פאַרמעגן פון די יידן אין פוילן, שליסן זייערע שולן און בתי־תפילות, אַרויסטרייבן זיי פון זייערע הייזער און דאָרטן באַזעצן קריסטן.

ווען די בענדינער קהלה האָט זיך דערוווּסט וועגן דער שריפט, האָט זי מאָביליזירט אירע מיטגלידער, וועלכע האָבן באַלאַגערט דאָס הויז פון זייער פאָרשטייער צום ועד, כדי זיך נוקם צו זיין אין אים פאַר זיין פאַראַט. דער באַלאַגערטער דעפּוטאַט, וועלכער האָט זיך געפונען אין זיין אייגענער וווינונג אויף דער סלאַווקאָווער־גאַס (היינט קאָלאָנטאַיאַ), האָט גערופן צו הילף די שטאָטישע וואַך, נאָך איידער זי איז געקומען איז דער ראש שטאַרק צעשלאָגן געוואָרן און זיין וווינונג איז דעמאָלירט געוואָרן. אזוי ווי ס'איז אַנטשטאַנען אַ מורא פאַר אומרוען און אַ זעלבסט־געריכט, האָט זיך אין דעם ענין אַריינגעמישט דער בורמיסטש, וועלכער האָט גערופן צו הילף דעם שלאָס־גאַרניזאָן אונטערצודריקן די „רעוואָלוציע". דער עפילאָג פון דעם געשעעניש איז געווען פאָלגנדיקער: דער דעפּוטאַט ישראל סאַלאָמאָנאָוויטש איז אַראָפּגעוואָרפן געוואָרן פון זיין אַמט און איז צוזאַמען מיט זיין פאַמיליע פאַרטריבן געוואָרן פון דער שטאָט.

אַן ענלעכע „רעוואָלוציע" האָבן די בענדינער יידן געמאַכט אַ ביסל פריער, נאָך אין יאָר 1539 צוליב רעליגיעזע ספרים. דער קעניג זיגמונט 1 האָט אַרויסגעגעבן די מיטגלידער פון אַ געוויסער פוילישער משפחה אַ פּריווילעגיע, וועלכע האָט זיי געגעבן דאָס אויסשליסלעכע רעכט צו פאַרקויפן די יידן אין דער קראָקעווער וואָיעוואָדשאַפט אַלערליי ספרים ווי: סידורים, מחזורים, סליחות, הגדות אאז"וו. ס'ווייזט אָבער אויס, אַז די יידן האָבן די דאָזיקע טאָט באַטראַכט אַלס אַ פּראָפּאַנאַציע פון זייער דת, און ווען די הענדלער זענען געקומען קיין בענדין פאַרקויפן די ספרים זענען זיי באַפאַלן געוואָרן דורך די אָרטיקע יידן, וועלכע האָבן ביי זיי צוגענומען די ספרים און עפנטלעך פאַרברענט. ס'איז צוליב דעם אנטשטאַנען אַ גרויסער טומל און ס'איז ווידער געקומען צו אַן אינטערווענץ מצד דעם שלאָס־גאַרניזאָן.

3. דאָס לעבן פון בענדינער יידן פון 15־טן י"ה ביזן סוף פון 19־טן י"ה.

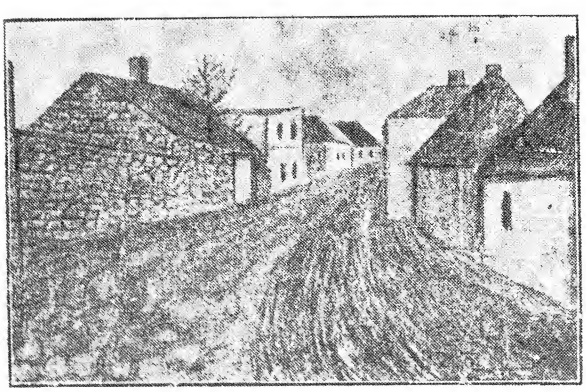
די ערשטע גרופּע יידן, וועלכע איז געקומען קיין בענדין האָט מען באַזעצט הינטער די מוערן און שוץ־וואַלן פון דער שטאָט, אין דער געגנט פון דער היינטיקער גאַס זאַוולעק און אין דעם אונטערשטען טייל פון דער מאָנדזשעווער־גאַס. שפּעטער האָט מען די אָנגעקומענע באַזעצט אין דער געגנט פון דער היינטיקער זאַוואַלע־גאַס און צום סוף אין די ראַיאָנען פון די היינטיקע גאַסן ריבנאַ און בערעק יאָסעלעוויטש (פריער קאַזאַנסקאַ).

אין 15־טן י"ה איז אויף דער בערעק יאָסעלעוויטש גאַס אויפגעשטעלט געוואָרן אַ הילצערנע שול. אין דער זעלבער צייט איז אונטער די שוץ־מויערן פון דער שטאָט געגרינדעט געוואָרן אַ בית־הקברות, וועלכעס עקזיסטירט טיילווייז נאָך ביז היינט אויף דער זאַוואַלע גאַס. אויף דעם בית הקברות האָט מען באַגראָבן ביז אַרום דעם יאָר 1831. מ'האָט דאָרט קובר געווען נישט בלויז די יידישע מתים פון בענדין, נאָר אויך פון דער גאַנצער אומגעגנט, ווי פון מיסלאָוויץ, בויטן, טיכוי, כאַזשווו און שיעלצע.

היות דאָס בית־הקברות איז געלעגן אויפן שטאָטישן באָדן, פון וועלכן די שטאָט פאַרוואַלטונג האָט געמוזט צאָלן מעשר דער קירכן־פּאַראַפיע, האָט די בענדינער קהלה שוין אין יאָר 1588 געמוזט אַריינטראָגן אין דער קירכע־קאַסע אַ ספּעציעלן מס, וואָס האָט זיך גערופן „קברות־שטייער", פון יעדן בר מינן באַזונדער.

אויפן גרונט פון מעשר און „קברות־שטייער" איז אָפטמאָל געקומען צו אַ מחלוקה צווישן דעם פּלעבאַן (פּאַראַפיע־גלח) און דער בענדינער קהלה.

ס'האָט פּאַסירט, אַז די בויטענער יידן האָבן אין געהיים באַגראָבן זייערע מתים אויפן בענדינער בית־עולם, כדי פּטור צו ווערן פון באַצאָלן די שטייערן. די בענדינער קהלה האָט זיך נישט געאיילט מיטן איינצאָלן די שטייערן, וועלכע זי האָט נישט געקאָנט איינמאָנען פון די בויטענער יידן. צוליב דעם האָט דער בענדינער פּלעבאַן, יאַן קאָטולעצקי,

דאָס זאַוולעק געסל (דאָס שמאָלע געסל)

פאַרקלאָגט די קהלה וועגן מיסברויכן קעגן די עקזיסטירנדיקע געזעצן. אַלס עדות האָט דער גלח געשטעלט אַ יידישע פרוי, וועלכע האָט דעם 5־טן מאי 1687 באַשטעטיקט אונטער אַ שבועה, אַז פרעמדע יידן קומען קיין בענדין און זענען קובר זייערע מתים אויפן דאָרטיקן בית־הקברות.

דער משפט האָט זיך געצויגן אין משך פון 8 יאָר און האָט דערגרייכט אַזש ביז צו דער קאַנצעלאַריע פון קראָקעווער בישאָף.

דער גלח האָט באַוויזן, אַז אַ גרויסער טייל פון די בויטענער יידן זענען פאַרייניקט מיט דער בענדינער קהלה און, אַז אין מיסלאָוויץ איז איבערהויפּט נישט פאַראַן קיין שול אין קיין בית־הקברות.

כדי אויפצוקלערן דעם ענין, האָט דער קראָקעווער בישאָף דעלעגירט אין יאָר 1692 אַלס אַרביטער דעם מיסלאָוויצער פּלעבאַן סטאַניסלאַוו זיגמונטאָוויטש, און אין יאָר 1694 דעם גרויצער גלח מיקאַלאַי יעזשיאַרקאָוויטש. דער לעצטער האָט אויסגעהערט פאַרשידענע עדות און האָט באַפוילן צו שווערן אין דער שול אייניקע מיסלאָוויצער יידן, די בויטענער יידן האָבן זיך איבערהויפּט נישט צוגעשטעלט.

נאָכן אויספאָרשן דעם גאַנצן ענין, איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אַ פּסק, לויט וועלכן די בענדינער קהלה איז מחויב צו באַצאָלן דעם שולדיקן מס און „קברות־שטייער". ס'איז אָבער נישט באַקאַנט צי מיט דעם דאָזיקן אורטייל האָט זיך שוין דער פּראָצעס געענדיקט.

אין דער שול אויף דער בערעק יאָסעלעוויטש גאַס האָט זיך קאָנצענטרירט דאָס גאַנצע יידישע לעבן פון בענדין און דער אומגעגנט.

אין דער שפּיץ פון דער קהלה האָט זיך געפונען אַ רב מיט 4 דיינים, וועלכע זענען, אין דער ערשטער ריי, מחויב געווען צו שטיין אויף דער וואָך פון די קהלשע אינסטיטוציעס, וואָס זענען באַשטאַנען פון פאַרשידענע חברות. אין 16־טן י"ה זענען ביי דער בענדינער שול געווען פאָלגנדיקע 7 חברות: חברה קדישא, תלמוד תורה, ביקור חולים, מעוז לדל (וועלכע האָט פאַרזאָרגט אָרימע מיט עסן), הכנסת כלה, מלביש ערומים און הלואת חן (אַ מין גמילת חסדים־קאַסע) אין דער שפּיץ פון יעדער חברה איז געשטאַנען אַ גבאי.

די אויסגערעכנטע חברות האָבן גוט פונקציאָנירט און זייער גרויסע צאָל דערקלערט זיך מיט דעם, וואָס קיין בענדין, אַלס אַ גרענעץ־שטאָט, זענען געקומען אַ סך פּליטים, וועלכע זענען גערודפט געוואָרן אין די שכנותדיקע לענדער און האָבן דאָ געפונען אַ צייטווייליקן מקום־מקלט.

צוליב דעם גרויסן צופלוס פון אויסלענדישע יידן, האָט זיך די בענדינער קהלה אָפטמאָל געפונען אין אַ זייער שווערער מאַטעריעלער לאַגע און געמוזט אָנקומען צו הלוואות, כדי צו ראַטעווען אירע ברידער אין אַ נויט.

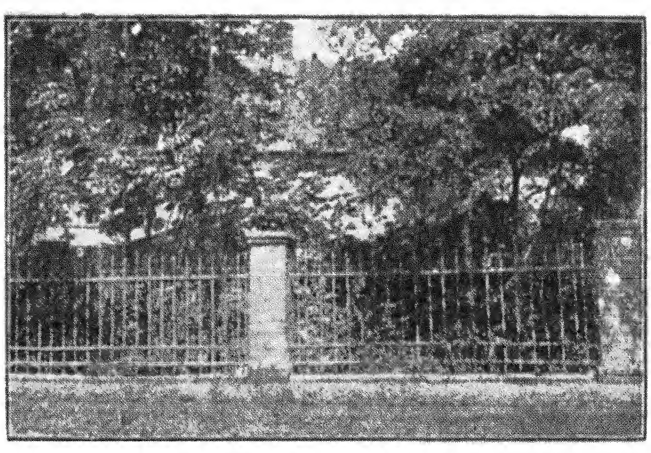
ביי דער בענדינער שול האָט צום סוף פון 16־טן י"ה עקזיסטירט אַ חוץ געוויינלעכע חדרים אויך אַ גרויסע ישיבה.

זייער פּאָפּולער איז געווען דער רב ר׳ נתן מייטעלעס, וועלכער איז דעמאָלט געווען דער ראש הישיבה. ווען אין יאָר 1587 איז בענדין באַדראָט געוואָרן דורכן מיליטער פון מאַקסימיליאַן דעם עסטרייכער, האָט דער רב צונויפגעזאַמלט צווישן די בענדינער יידן 50 דוקאַטן און זיי איבערגעגעבן דעם שלאָס־סטאַראָסטע אויף צו באַפעסטיקן די שטאָט־מויערן. ר׳ נתן איז נפטר געוואָרן אַלט זייענדיק 105 יאָר און איז געבראַכט געוואָרן צו קבורה אויפן אַלטן בית עולם אויף דער זאַוואַלע גאַס.

ס'דאַרף דערמאָנט ווערן, אַז אויפן זעלבן בית הקברות רוען אויך די ביינער פון די באַרימטע שלוחים: שלמה מאַרקאָוויטש און יהונתן סאַמועלעוויטש, וועלכע האָבן מיט שווערער מי און סכנת נפשות געבראַכט די פּריווילעגיע, וואָס האָט באַשטעטיקט די אַלטע געזעצן. די דאָזיקע פּריווילעגיע איז געווען אייגנהענטיק אונטערגעשריבן /דורכן קעניג יאַן סאָביעסקי 3.

ביזן יאָר 1538 האָבן די בענדינער יידן — פּונקט ווי די איבעריקע יידן אין פּוילן — זיך געקליידעט גלייך מיט דער קריסטלעכער באַפעלקערונג. ערשט דער פּיעטריקאָווער סטאַטוס האָט באַפוילן די יידן — אונטער דער דראָונג פון אַ געלט־שטראָף — צו טראָגן בערעטן, מיצקעס אָדער אַנדערע היטלעך פון געלן קאָליר.

ס'איז שווער פעסטצושטעלן וויפיל יידן ס'האָבן זיך געפונען אין בענדין, ווי אויך אין גאַנץ פּוילן אין 16־טן י"ה. צוליבן הויכן קאָפּ־שטייער, וועלכער האָט באַטראָפן 3 גל. פון אַ נפש, האָבן די יידן נישט אויפגעגעבן די ריכטיקע צאָל מיטגלידער פון זייערע קהלות. אויסער דעם, האָבן דאָ אויך מיטגעווירקט פּאָליטישע און רעליגיעזע סיבות, צוליב דעם האָבן זיך די יידן אין פּוילן באַנײַט, אַז מ'זאָל פאַר זיי באַשטימען אַ ריטשאַלט (אַן איינמאָליקן אָפּצאָל). זייערע באַמיונגען האָבן געהאַט דערפאָלג, און ווירקלעך האָט דער סיים אין יאָר 1590 אָפּגעשאַפט דאָס אינדיווידועלע איינמאָנען פון קאָפּ־שטייער, באַשטימענדיק אַ ריטשאַלט פון 20.000 גל. יערלעך פאַר אַלע יידן אין קעניגרייך.

דאָס בית־הקברות אויף דער זאַוואַלע גאַס

אין דער העלפט פון 18 י״ה האָבן שוין די בענדינער ייִדן געבילדעט אַ מערהייט פון די שטאָט־איינוווינער. אין זייערע הענט האָבן זיך געפונען אַלע יאַטקעס, קרעטשמעס און שענקן. אויסער דעם, האָבן זיי געהאַלטן אין אַרענדע די ברויערייִ. פאַר דער סומע פון 1379 גל., די סטאַראָסטע־מילן פאַר 576 גל. און די שלאָס־גערטנער פאַר 54 גל. אין דערזעלבער צייט זענען זיי צוגעטרעטן אויפצובויען אַ נייע שול אויף דער שול גאַס, אויפן זעלבן אָרט ווו זי שטייט היינט. אין די קעלערן פון דער שול האָט זיך אויך געפונען די ייִדישע תפיסה.

אין איר ערשטער פאָרם איז די שול געווען אַ הילצערנע ערשט אין יאָר 1881 איז זי פונאַנדערגענומען געוואָרן און אויף דעם זעלבן אָרט איז אויפגעשטעלט געוואָרן די איצטיקע שול פון שטיינער און ציגל.

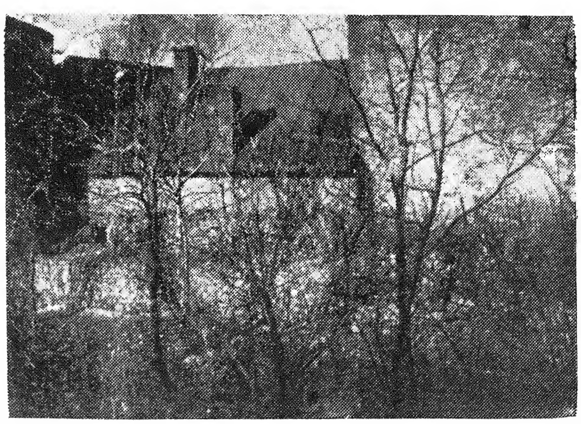
אין יאָר 1921 איז די שול רעסטאַוּרירט געוואָרן און ס׳איז באַזייטיקט געוואָרן דער אריינגאַנג דורך דער באַריערע לענג־אויס דער דרום־מויער.

אין די יאָרן 26/1925 איז די שול אויסגעמאָלט און באַצירט געוואָרן דורך די קינסטלער־מאַלער: משה אַפּעלבוים, שמואל ציגלער און דעם מעטאַל־פּלאַסטיקער חיים האַנפּט.

די מאַלערייִ און פּלאַסטיק אין דער שול שטייען אויף אַ הויכן קינסטלערישן ניוואָ. דאָס איז באַשטעטיקט געוואָרן דורך אַ גאַנצע רייִ קינסטלער און קונסט־קריטיקער, וועלכע האָבן די שול באַזוכט.

רעפּראָדוקציעס פון די אַרבעטן געפינען זיך אין בצלאַל־מוזיי אין ירושלים, אין תל־אביבער מוזיי, ווי אויך אינם ייִדישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט (ייִוואָ) אין ווילנע.

צו די חשובסטע בענדינער ייִדן ביים סוף פון 18־טן י״ה האָבן געהערט: הערשל און דוד אַראַנאָוויטש, יעקב לעווקאָוויטש, מאיר שפּיראָ, הערשל רובין, יעקב ערליך, יצחק גיטלער, שמעון לאַנדנער, לייב זענדלאָוויטש, וואָלף און דוד ברוינער.

דאָס בית־הקברות פון אינעווייניק
(אין הינטערגרונט זעט מען די רעשטלעך פון די שוץ־מויער)

פון די שאלות ותשובות אין „נודע ביהודה״ [1]) דערוויסט מען זיך, אַז אין יאָר תקל״ה (1775) איז געווען אין בענדין אַ רב מיטן נאָמען ר׳ מאיר. פון אַנדערע קוועלן ווידער, ווערט מען געוויר, אַז ר׳ מאיר האָט זיך גערופן אויפן ביינאָמען אורבאַך.

אין פנקס פון דער „חברה קדישא״ איז פאַרשריבן אַז אין יאָר תקכ״ה (1765) איז דורך דער דאָזיקער חברה אויסגעוויילט געוואָרן אַלס על גביהם (אויבער־גבאי) דער רב ר׳ משה. אין זעלבן פנקס פיגורירט אין יאָר תקמ״ג (1783), אַלס על גביהם, דער רב ר׳ טוביה און אין די יאָרן תקמ״ד — תקנ״ו, זיין זון ר׳ דוד.

נאָך ר׳ דודן איז במשך פון 30 יאָר געווען בענדינער רב ר׳ משה האַמבורגער אַ שוואָגער פונם רבין ר׳ אלימלך פון ליזענסק.

אין די פנקסים פון דער „חברה תהלים״ „חבורה חיטים״ און „חברה קדישא״ טרעפט מען אין די יאָרן תקס״ז—תקצ״ה (1807—1835) די אונטערשריפט פון אַ מורה הוראה מיטן נאָמען ר׳ מנחם נחום רוזאַניס, וועלכער איז שפּעטער געוואָרן רב אין בענדין.

אין יענער צייט איז אויך געגרינדעט געוואָרן דאָס בית־הקברות אונטערן שלאָס־באַרג.

וועגן דעם לייענען מיר אינם פנקס פון דער „חברה קדישא״, אַז אין יאָר תקצ״א (1831) איז ביי די שטאָט־איינוווינער אָפּגעקויפט געוואָרן אַ פּלאַץ אויף אַ בית־הקברות פאַר 300 גילדן. אויסער דעם האָט מען געדאַרפט אָפּצאָלן 20 גל. יערלעך.

אויפן דערמאָנטן בית־הקברות געפינען זיך אייניקע מצבות מיט פּוילישע אָדלערס. לויט אַ ווערסיע, זענען די אָדלערס אויף די מצבות געמאַכט געוואָרן אויפן פאַרלאַנג פון דער פּוילישער באַפעלקערונג, צוליב דעם, וואָס די געש־

1) נודע ביהודה, מהדורא קמא, אבן העזר, שאלה ס״ב.

דאָס בית־הקברות אונטערן שלאָס־באַרג

טאָרבענע זאָלן זיך האָבן פאַרדינט געמאַכט לטובת די פּויליש אויפשטענדיקע אין די יאָרן 1831 און 1863.

אין זעלבן פּנקס ווערט אויך דערמאָנט, אַז אין יאָר 1831 זענען אין בענדין, במשך פון 2 וואָכן, אומגעקומען העכער 100 יידישע נפשות פון אַ מגפה, וואָס האָט דעמאָלט געהערשט, ווי אויך צוליבן אויפשטאַנד אין יענעם יאָר.

נאָך ר׳ נחום רוזאַניס איז געווען, אין משך פון אַ קורצער צייט רב אין בענדין ר׳ אברהם הירש רוזאַניס. דער דאָזיקער רב איז צוליב אומבאַוווסטע סיבות גערודפט געוואָרן דורך אַ טייל בעלי־בתים און איז צום סוף פאַרטריבן געוואָרן פון דער שטאָט.

שפּעטער איז געווען בענדינער רב ר׳ בעריש הערציגער. מיר טרעפן זיין אונטערשריפט אין פּנקס פון דער חברה „הכנסת כלה״, וועלכע איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר תר״ב (1842).

דער רב הערציגער איז נפטר געוואָרן אין כ״ה שבט תר״ו (פעברואַר 1846) און איז געבראַכט געוואָרן צו קבורה אויפן בית־עולם אונטערן שלאָס־באַרג. אויף זיין קבר איז אויפגעשטעלט געוואָרן אַן אוהל.

אין יאָר תקצ״ט (1839) איז אין בענדין געבוירן געוואָרן דער באַרימטער גאון און גרינדער פון דער סאָכאַטשעווער דינאַסטיע, ר׳ אברהמעלע באָרנשטיין. ר׳איז געווען אַ זון פונם ביאַלער רב ר׳ זאב וואָלף און אַן איידעם פונם קאָצקער רבין ר׳ מענדעלע. דעם סאָכאַטשעווער רבינס מוטער, דאָבריש, איז געווען אַ טאָכטער פונם היגן תושב ר׳ מרדכי הערש ערליך.

אַ מצבה מיט אַ פּוילישן אָדלער
פון יאָר תר״ג (1843)

אין דער צייט פונם וואַרשעווער פירשטנטום (1807—1813) זענען די יידן אין פּוילן געווען באַגרענעצט אין זייער פּאָליטיש און בירגערלעך רעכט. ס׳איז געבליבן אין קראַפט אַן אַלט פּרייסיש געזעץ, וואָס האָט פאַרווערט יעדן ייד חתונה צו האָבן אָן אַ ספּעציעלער דערלויבעניש פון דער מאַכט. אַ ייד, וועלכער האָט געוואָלט חתונה האָבן, האָט געמוזט, לויטן דערמאָנטן געזעץ, באַזיצן אַ קאַפּיטאַל פון טויזנט טאָלער. ער האָט געמוזט אַלט זיין 25 יאָר און דערביי איז דער חתונה־קאַנדידאַט מחויב געווען צו באַווייזן, אַז זיין פאָטער און זיידע זענען געווען תושבים אין זיין געבורטס־שטאָט.

ווען פּוילן איז נאָכן ווינער קאָנגרעס (1815) איבערגעגאַנגען אין די צאַרישע הענט, איז אין יאָר 1823 אַרויס אַ געזעץ, לויט וועלכן קיין פרעמדע צוגערייזטע יידן האָבן זיך נישט געטאָרט באַזעצן אין בענדין אָן אַ ספּעציעלער דערלויבעניש פון דער צענטראַלער־מאַכט צוליב דעם, וואָס די שטאָט האָט זיך געפונען אינם 21 וויאָרסטיקן גרענעץ־פּאַס. יידן האָבן זיך דערי־בער געמוזט באַזעצן אין דער געגנט אַרום בענדין, וואָס איז געווען ווייטער פון 21 וויאָרסט פון דער דייטשער און דער עסטרייכישער גרענעץ.

צוליב דעם שווערן געזעץ, האָבן אין יענער צייט אָנגעהערט צו דער בענדינער קהלה די דערפער: שיעלצע. מאָנדזשעוו, לאַגישע, גזשיכאָוו, שעווער, טשעמיעשיץ, סלאַווקאָוו א״א. בענדין האָט דעמאָלט געציילט 2440 יידן און 1780 קריסטן.

דאָס דערמאָנטע געזעץ איז אָפּגעשאַפט געוואָרן דורכן צאַר אַלעקסאַנדער 2.

אין יאָר 1867 איז בענדין געוואָרן אַ פּאָוויאַט־שטאָט, וועלכע איז צוגעטיילט געוואָרן צו דער פּיעטריקאָווער גובערניע, ביז דעמאָלט האָט די שטאָט אָנגעהערט צום אָלקושער פּאָוויאַט און צו דער ראַדאָמער גובערניע.

די סטאַטיסטיק פון יאָר 1880 האָט אויפגעוויזן, אַז אין בענדין האָבן זיך געפונען 5424 איינוווינער, דערפון 3800 יידן.

ביים היינטיקן טאָג ציילט בענדין מיט דער אומגעגנט אַן ערך פון 50,000 איינוווינער, דערפון צירקאַ 24,000 יידן.

4. די בענדינער קהלה אין די יאָרן 1850—1914.

אין יאָר 1850 איז אַלס בענדינער רב אויסגעוויילט געוואָרן דער שעראַדזער רב ר׳ חייב דוד לאַנגפוס, פאַר וועלכן ס׳איז באַשטימט געוואָרן אַ יערלעכע פּענסיע פון 180 רובל אחוץ פרייע דירה און אַנדערע רבנישע הכנסות.

דער רב לאַנגפוס האָט פאַרנומען דאָס בענדינער כסא הרבנות אין משך פון 14 יאָר. ער איז נפטר געוואָרן דעם 10־טן דעצעמבער 1864 אין עלטער פון 60 יאָר און איז געבראַכט געוואָרן צו קבורה אויפן בית־עולם אונטערן שלאָס־באַרג.

אין דער צייט פון הרב לאַנגפוס איז אויפגעבויט געוואָרן דאָס נייע בית־המדרש (1859), וואָס האָט אָפּגעקאָסט אַן ערך פון 2500 רובל.

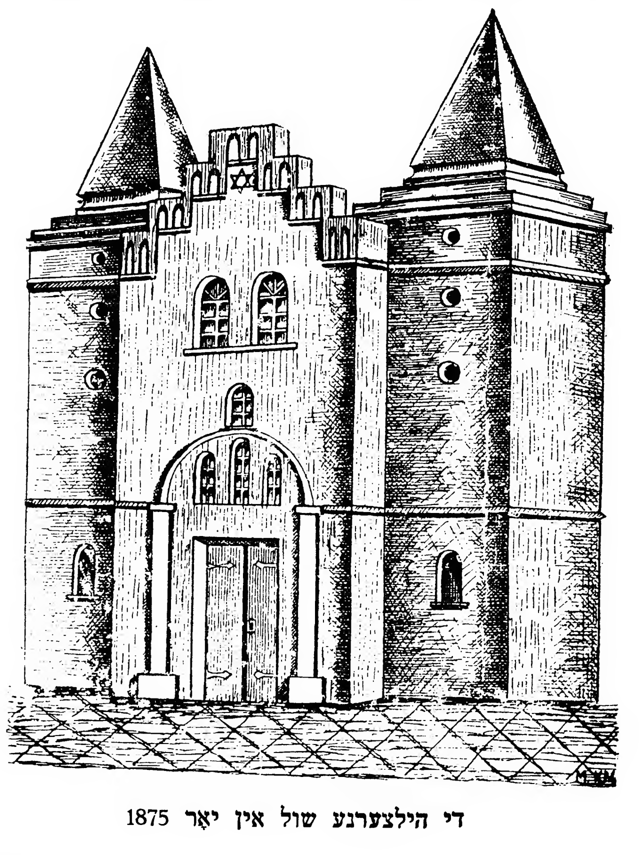
דער פּלאַץ ווי ס'געפינט זיך דאָס בית־המדרש האָט אַנגעהערט צו וואָלף פעלדמאַן, וועלכער האָט אים געשאַנקען דער קהלה.

דאָס פריערדיקע בית־המדרש איז געווען פיל קלענער פונם היינטיקן און האָט זיך געפונען האַרט נעבן דער מזרח־וואַנט פון דער הילצערנער שול.

דער גאַנצער קהלה־בודזשעט פאַרן יאָר 1854 האָט באַטראָפן 672 רובל. אַ טייל פונם בודזשעט האָבן געדעקט די הכנסות פון דער מקוה און פון אַנדערע קוועלן, ווי צב"ש פונם הויז נומ' 120 אויף דער יידן־גאַס (שול־גאַס), וואָס איז פאַרשריבן געוואָרן דורך דעם בענדינער קצב הערשל קשאַנאָווסקי לטובת דער קהלה. קשאַנאָווסקי האָט אויך געשאַנקען פאַר דער שול אַ ספר תורה מיטן באַדינג, אַז מ'זאָל האַלטן זיין יאָרצייט. מיטן איבעריקן טייל פון בודזשעט זענען באַלאַסטעט געוואָרן די בעלי־בתים פון גליל.

דער גאַנצער עטאַט פון יאָר 1855 האָט באַטראָפן 495 רובל. עס זענען דעמאָלט געווען אין בענדין 374 רעגיס־טרירטע עטאַט־צאָלער, פון וועלכע ס'האָבן נאָר געצאָלט 209 בעלי־בתים, די איבעריקע זענען דיסקוואַליפיצירט געוואָרן אַלס אָרימע.

אין יאָר 1848 זענען אין בענדין אויסגעוויילט געוואָרן

די הילצערנע שול אין יאָר 1875

פאָלגנדיקע דאָזאָרעס: אייזיק ביאַלער, אהרן נונבערג, הערשל לאַנדנער, בענדעט פּישל און עובדיה שאַנצער.

אין יאָר 1856 האָט אַ געוויסער לייב פּאָטאָק אַריינגע־טראָגן אַן אָנקלאַגע צום ראַדאָמער גובערנאַטאָר, אַז די דאָזאָרעס הערשל לאַנדנער, בענדעט פישל און עובדיה שאַנצער נעמען צו פאַר זיך פאַרשידענע קהלשע געלטער.

ס'איז געקומען צו אַן אויספאָרשונג, וועלכע האָט פעסט־געשטעלט, אַז די אָנקלאַגע פון לייב פּאָטאָק איז אַ בייז־וויליקע. פּאָטאָק איז צוליב דעם צוגעצויגן געוואָרן צו פאַראַנטוואָרטלעכקייט פאַר בייזוויליקע רכילות און פאַלשער באַשולדיקונג.

דאָס האָט נישט געשטערט לייב פּאָטאָקן, אַז ער זאָל אין יאָר 1859 אויסגעוויילט ווערן אַלס דאָזאָר.

אַ זייער כאַראַקטעריסטישער פּראָצעס איז פאָרגעקומען אין בענדין אין די יאָרן 55/1854 קעגן די חברה קדישא.

די געשיכטע שטעלט זיך אַזוי פאָר:

אַ ברעסלער ייד, מיטן נאָמען יעקב רייכמאַן, האָט זיך אין אויגוסט 1853 געבאָדן אין גזשיכאָווער טייך און איז דערטרונקען געוואָרן. ווען מ'האָט געבראַכט דעם מת קיין בענדין האָט אים די „חברה קדישא" געלאָזט ליגן ביז זי האָט באַקומען פונם דערטרונקענעמס אײדעם 130 רייכס־טאַלער. דאָס געלט האָט צוגענומען הענדל ערליך און דער בן מינן איז געבראַכט געוואָרן צו קבר־ישראל.

האָט דאָס פאַרדראָסן די שטאָט און מ'האָט די גאַנצע „חברה קדישא" פאַרמסרט פאַר דער מאַכט און ס'איז קעגן די גבאים פאַרפירט געוואָרן אַן אויספאָרשונג (1854). הענדל ערליך איז שטרענג אויפגעפאָדערט געוואָרן בייצולייגן דאָס געלט, וואָס האָט באַטראָפן 117 רובל, אין דער מלוכה־קאַסע.

דער ראַדאָמער גובערנאַטאָר האָט פאַראָרדנט דעם אָלקושער פּאָוויאַטאָווער נאַטשעלניק אַריינצושטעלן צו הענדל ערליך אַ מיליטערישע עקזעקוציע אויף זיינע קאָסטן און זי זאָל דאָרט אַזוי לאַנג פאַרבלייבן, ביז ערליך וועט צוריקגעבן דאָס קבורה־געלט.

דער בענדינער בורמיסטש, צו וועלכן דער נאַטשעלניק האָט זיך געווענדעט וועגן אייספירן דעם באַפעל, האָט זיך אָבער נישט צוגעאיילט מיט דער עקזעקוציע, וועלנדיק איבערוואַרטן דעם רעזולטאַט פון דער אויספאָרשונג, וואָס איז געפירט געוואָרן דורך 2 אינסטאַנצן, דורך דער אַדמי־ניסטראַטיווער און געריכטס־מאַכט.

דעם 28־טן יאַנואַר 1855 איז פאָרגעקומען דער פּראָצעס קעגן די אויבן דערמאָנטע גבאים פון דער „חברה קדישא", אינם אַזוי גערופענעם „איינפאַכן פּאָליציי געריכט" אין אָלקוש און די גבאים זענען באַפרייט געוואָרן, צוליב מאַנגל אין באַווייזן.

דער גובערנאַטאָר האָט זיך אָבער נישט גערעכנט מיטן פּסק פון געריכט און האָט באַפוילן אומבאַדינגט צו צווינגען הענדל ערליך צוריקצוצאָלן דאָס קבורה געלט אין אויסדריקן

אַ שטרענגען פאַרוואורף דעם בורמיסטש פאַרן פאַרנאַכ־לעסיקן די עקזעקוציע און געמאַכט אים פאַראַנטוואָרטלעך פאַר די קאָנסעקווענצן.

אינצווישן צייט איז הענדל ערליך געשטאָרבן און דער בורמיסטש האָט איינקוואַרטירט אַ מיליטערישע עקזעקוציע ביי זיין זון דוד ערליך.

האָט זיך דוד ערליך אין 24 אַפריל 1856 געווענדעט מיט אַ בקשה צום אַלקושער נאַטשעלניק וועגן באַפרייען אים פון דער עקזעקוציע, פאָרשטעלנדיק אַ דאָקומענט, ווו דעם דערטרונקענעמס איידעם ווענזל. באַשטעטיקט, אַז ער האָט זיך גוטוויליק פאַרגלייכט מיט הענדל ערליך וועגן די 130 רייכסטאַלער קבורה־געלט.

אויסער דעם האָט דוד ערליך צוגעשטעלט אַ רעכענונג, וואָס ער האָט געפונען נאָך זיין פאָטערס טויט, ווו ס'איז געווען אויסגערעכנט אַלע הוצאות פון דער לויה און קבורה פונם פאַרשטאָרבענעם רייכמאַן. און באַווייזנדיק מיט די דאָזיקע דאָקומענטן, אַז זיין פאָטער האָט דאָס גאַנצע געלט, וואָס ר'האָט באַקומען פון פאַרשטאָרבענעמס איידעם אויס־געגעבן לצרכי־המת האָט דער נאַטשעלניק פראָלאָנגירט די עקזעקוציע ביז ס'וועט אָנקומען אַן אויפקלערונג וועגן דעם גאַנצן ענין.

ערשט אין אויגוסט 1856 האָט דער בורמיסטש געגעבן אַן ענטפער דעם נאַטשעלניק, אַז הענדל ערליך האָט געהאַט דאָס פולע רעכט צו פאַרווענדן דאָס קבורה־געלט לויט זיין איינזען, ווייל ווענזל האָט דאָס אים שריפטלעך דערלויבט.

וואָס ס'איז ווייטער געוואָרן מיט דעם ענין אין דער אַדמיניסטראַטיווער־מאַכט, איז נישט באַקאַנט. וואַרשיינלעך איז די מיליטערישע עקזעקוציע צוריקגעצויגן געוואָרן צוליב דער קרוינונג־אַמנעסטיע פון אַלעקסאַנדער 2.

נאָך דער פטירה פון הרב לאַנגפוס האָט די בענדינער קהלה נישט בדעה געהאַט אויפצונעמען אַ נייעם רב, צוליב דעם, וואָס זי האָט נישט געהאַט קיין מיטלען דערויף. די קהלה האָט געבעטן ביי דער מאַכט, אַז זי זאָל דערלויבן צו פאַרטרעטן דעם פאַרשטאָרבענעם רב, דעם דיין ר' דוד שלעזינגער, וועלכער איז שוין געווען בענדינער מורה־הוראה זייט 1849.

דער ראַדאָמער גובערנאַטאָר האָט אָבער בשום אופן נישט געוואָלט מסכים זיין, אַז דער דיין שלעזינגער זאָל פאַרטרעטן דעם רב און ר'האָט דרינגענד אויפגעפאָדערט די בענדינער קהלה, אַז זי זאָל במשך פון אַ קורצער צייט פאָרשטעלן אַ קאַנדידאַט פאַרן בענדינער כסא הרבנות.

האָט די בענדינער קהלה, אין יאָר 1865, פאָרגעשטעלט אַלס קאַנדידאַט דעם שטשעקאָטשינער רב ר' מאיר ענגלאַרד, וועלכער האָט זיך זייט אַ געוויסער צייט געפונען אין בענדין.

אינצווישן איז הרב ענגלאַרד צוריקגעפאָרן קיין שטשע־קאָטשין, כדי צו דערליידיקן זיינע פריוואַטע ענינים און ר'איז דאָרט נפטר געוואָרן.

איז ווידער דורך דער קהלה פאָרגעשטעלט געוואָרן אַלס קאַנדידאַט דער פיעטריקאָווער מורה הוראה ר' איטשעלע קימעלמאַן, וועלכער האָט אין 1866 איבערגענומען דאָס בענדינער כסא הרבנות מיט 360 רובל אַ יאָר פענסיע, אחוץ פרייע וווינונג און אַנדערע הכנסות.

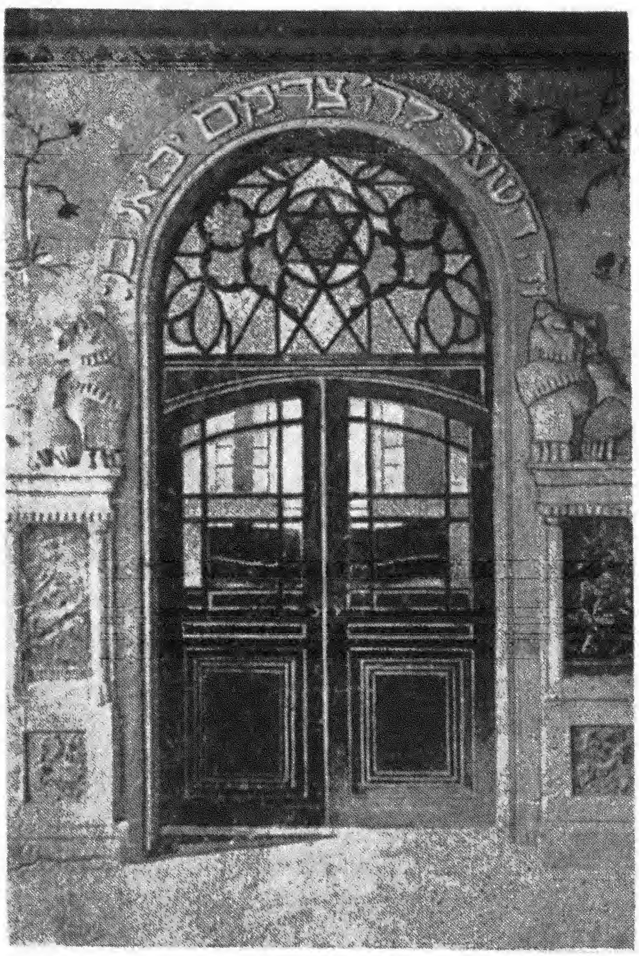
אין דער צייט פון ר' איטשעלען זענען אין בענדין געווען פאָלגנדיקע דאַזאָרעס: אלעזר רינסקי, מרדכי פלעס־נער, משהל הערמאַן און בעריש שטאַטלער.

דעמאָלט האָט זיך בענדין אָנגעהויבן שטאַרק צו אַנט־וויקלען, אַדאַנק דער פאַרגרעסערטער קוילן־פּראָדוקציע און אייזן־אינדוסטריע, וואָס האָט גורם געווען צו אַ גרויסער שפע פון פרנסה פאַר אַלע איינוווינער פון דער גאַנצער אומגעגנט. די באַפעלקערונג אין בענדין האָט זיך שטאַרק פאַרגרעסערט און באַטראָפן אין יאָר 1897 צירקאַ 24 טויזנט, דערפון 11 טויזנט יידן, ד"ה העכער 45% פון דער אַלגע־מיינער באַפעלקערונג.

הרב קימעלמאַן איז נפטר געוואָרן דעם 30־טן יוני 1893.

נאָך ר' איטשעלעס פטירה איז אַלס צייטווייליקער ממלא מקום באַשטימט געוואָרן דער מורה הוראה ר' יהושעלע טעלנער.

דעם 2־טן סעפטעמבער 1893 האָבן אַן ערך פון 300

די אויסגאַנג־טיר פון דער שול
מעטאַל־פּלאַסטיק און סקולפּטור־אַרבעט, פון חיים האַנפּט

בעלי־בתים, וואָס האָבן דעמאָלט רעפּרעזענטירט די שטאָט, אויסגעקליבן אַלס רב דעם — זייט 1887 — שעדלעצער רב ר׳ ישכר בעריש גרויבאַרט.

די קהלה האָט זיך מתחייב געווען צו צאָלן דעם רב אַ יערלעכע פּענסיע פון 1500 רובל, אויסער דעם 800 רובל אויף איבערציען זיך פון שעדלעץ קיין בענדין און נאָך 400 רובל פאַר אַ מורה הוראה אין סאָסנאָוויץ, וואָס איז דעמאָלט פאַררעכנט געוואָרן אַלס דאָרף, און האָט אַנגעהערט צום בענדינער גליל. אין דעצעמבער 1893 האָט הרב ר׳ ישכר בעריש גרויבאַרט איבערגענומען דאָס בענדינער כסא הרבנות.

אין די צייטן פון הרב גרויבאַרט זענען געווען פאָלגנדיקע דאַזאָרעס: בעריש שטאָטלער, ראובן ליוועער, יהושע לייב ווייגאַרט, אברהמעלע טראַפּויער און ישעיה ראַטנער.

הרב גרויבאַרט איז פאַררעכנט געוואָרן צו די אַנגעזע־ענסטע רבנים אין פּוילן. זיין נאָמען איז געווען באַרימט ווייט אויסער די גרענעצן פון לאַנד. באַקאַנט אין דער רבנישער וועלט אַלס גאון און בקי, ווענדן זיך צו אים מיט שאלות, רבנים פון גאַנצן לאַנד און אויך פון אויסלאַנד. אַ גרויסער טייל פון זיינע תשובות איז אָפּגעדרוקט אין אַ באַזונדער ספר: שו״ת „דברי ישׂשכר״.

הרב גרויבאַרט האָט אויך אַרויסגעוויזן גרויס רירעוו־דיקייט און פאַרשטענדניש פאַר געזעלשאַפטלעכע פראַגן. מען באַגעגנט זיין נאָמען ביי כמעט יעדער וויכטיקער כלל־טוער פאַרזאַמלונג אָדער רבנים־אסיפה. זייער אָפט קומען די אסיפות פאָר לויט זיין איניציאַטיוו און אונטער זיין פאָרזיץ (פּיעטריקאָוו 1909, וואַרשע 1910 א״א). ביי דעם פּעטער־בורגער רבנים־צוזאַמענפאָר, וועלכן דער צאַרישער פּרעמיער און צורר היהודים סטאָליפּין האָט אין 1910 צוזאַמענגערופן פון גאַנץ רוסלאַנד, כלומרשט אויף צו רעפאָרמירן דאָס יידישע לעבן, האָט הרב גרויבאַרט — אַלס איינער פון די 5 דעלעגאַטן פון גאַנץ פּוילן — גענומען אַן אַקטיוון אנטייל. ר׳איז אויך געווען פאָרזיצער אין פאַרשידענע קאָמיסיעס. ס׳איז אינטערעסאַנט זיין וועלטלעכע אנשויונג און שטעלונג צו די דאָרט באַהאַנדלטע ענינים. אַזוי למשל האָט הרב גרויבאַרט באַזונדערס זיך איינגעשטעלט דערפאַר, אַז רבנים זאָלן מוזן באַזיצן אַ געוויסן בילדונגס־צענז, הגם פון פאַרשידענע זייטן, ובתוכם פון סאַמע גער, האָט מען געפּרו־וווט צו ווירקן אויפן רב, טעלעגראַפירנדיק צו אים קיין פּעטערבורג — אַז ער זאָל שטימען דאַקעגן. ר׳ ישכר בעריש האָט אָבער מאָטיווירט זיין שטעלונג, מיט דעם, וואָס ס׳איז אַ פחיתת־הכבוד פאַר אַ רב, דאָס ער זאָל מוזן אָנקומען צו אַן איבערזעצער בעת ער דאַרף פאַרטיידיקן דעם דת אָדער דאָס פאָלק.

הרב גרויבאַרט איז, טראָץ זיין רבנישער אויטאָריטעט, לגמרי נישט געווען קיין פאַנאַטיקער. ר׳איז געווען אַ מענטש מיט אַ שטאַרקער אינטעליגענץ און גלייכצייטיק מיט אַן אויסערלעך אימפּאָזאַנט אויסזען. צוליב דעם, וואָס ר׳איז אויך געווען אַ נח לבריות, האָט ער זיך דערוואָרבן אַ גרויסע פּאָפּולאַריטעט, סיי ביי יידן און סיי ביי קריסטן, וועלכע זענען אָפט געקומען צו אים דין תורות האָלטן.

אין אונזער שטאָט איז דער רב געווען איינער פון די ערשטע מיט גרינדער פון פאַרשידענע פילאַנטראָפּישע און רעליגיעזע אינסטיטוציעס ווי: לינת החולים, לינת הצדק, מלביש ערומים, חברה עירובין א״א.

הרב גרויבאַרט איז נפטר געוואָרן אין ברעסלע דעם 12־טן דעצעמבער 1913. ער איז געבראַכט געוואָרן צו קבורה אין בענדין און אויף זיין קבר איז אויפגעשטעלט געוואָרן אַן אוהל.

דעם 30־טן דעצעמבער 1913 זענען אין בענדין פאָרגע־קומען רבנות־וואַלן. ס׳האָבן פיגורירט 2 קאַנדידאַטן: ר׳ יקותיאל זלמן גרויבאַרט, אַ זון פונם פאַרשטאָרבענעם בענדי־נער רב ר׳ ישכר בעריש און דער ווישעגראַדער רב באַרנ־שטיין, וועלכער איז געשטיצט געוואָרן דורך די סאָכאַטשאָ־ווער חסידים.

פון די 1062 וויילער האָבן געשטימט 707. פון די דאָזיקע שטימען האָט הרב גרויבאַרט באַקומען 478 און הרב באַרנ־שטיין 229. אַזוי אַרום איז ר׳ יקותיאל זלמן מיט אַ גרויסער מערהייט שטימען אויסגעוויילט געוואָרן אַלס בענ־דינער רב.

צוליב אַ פּראָטעסט פון צד שכנגד, אַז דער ניי־אויסגע־וויילטער רב איז נאָך מינדעריעריק, האָט דער פּיעטרי־קאָווער גובערנאַטאָר מבטל געמאַכט די וואַלן און באַשטימט פרישע אויפן 20־טן יוני 1914.

ביי די צווייטע וואַלן האָבן קאַנדידירט, אויסער דעם ווישעגראַדער רב און הרב גרויבאַרט, אויך דער מאַנדזשעווער מורה־הוראה ענגלאַרד.

אין רעזולטאַט האָט ווידער הרב ר׳ יקותיאל זלמן גרוי־באַרט באַקומען אַ גרויסע מערהייט און איז באַשטעטיקט געוואָרן אַלס בענדינער רב.

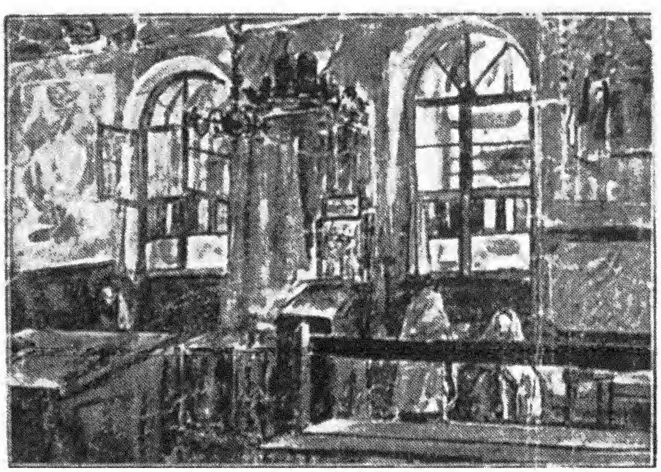
הרב גרויבאַרט האָט פאַרנומען דאָס בענדינער כסא־הרבנות ביז סעפּטעמבער 1920. שפּעטער איז ער אָפּגעפאָרן קיין אַמעריקע און ביזן היינטיקן טאָג איז ער רב אין ברוקלין.

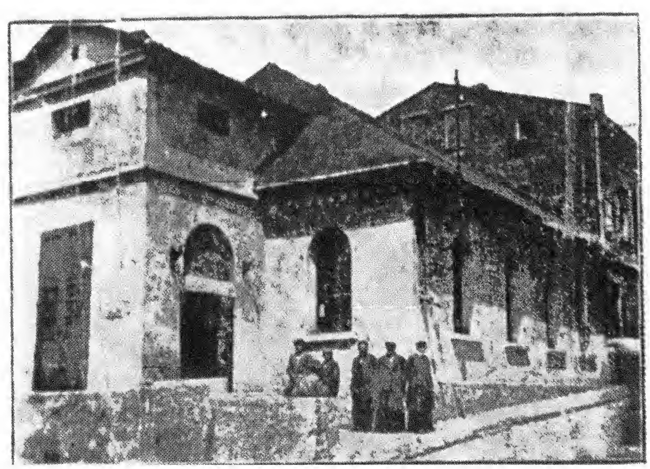
אַ פראַגמענט פון שמואל ציגלערס מאָלעריי אין דער שול

די מזרח וואַנט אין דער שול.
מאַלעריי און באַראַליעף פון משה אַפּעלבוים

דאָס בית המדרש פון אינעווייניק

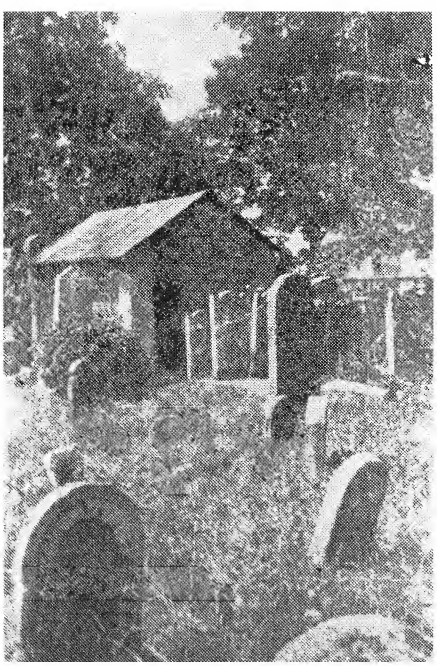
דאָס בית המדרש אין יאָר 1936

הרב ר׳ ישכר בעריש גרויבאַרט ז״ל

הרב ר׳ יקותיאל זלמן גרויבאַרט

דער אוהל אויפן קבר
פון הרב ר׳ ישכר בעריש ז״ל

הערת העורך:

בזה מגיעים לידי סיום חלקי ה,,זאגלעמביער אלמאנאך״ על סוסנוביץ ובנדין כפי שנאספו בידי העורך שמעון רוטנברג הי״ד, שביחד עם עשרות הצילומים מריי יהודי הערים ההן מהווים תרומה חשובה ל,,ספר סוסנוביץ ואזור זגלמביה״.

מהאמבולטוריום של „לינת החולים" היהודי בסוסנוביץ נשאר רק שריד, הזועק לשמים. מעל לדלת־הכניסה מתנוססים שיירי השלט ביידית ובפולנית המעידים על הוונדליזם של הנאצים.

על נהרות זגלמביה הדומברובאית

לקורות ישובי היהודים באזורי
זגלמביה הדומברובאית ושלזיה-עילית

(פרקים לתולדותיהם)

מאת

מאיר שמעון גשורי (ברוקנר)

שבט תשל"ב תל־אביב ינואר 1972

בהוצאת אירגון יוצאי סוסנוביץ והסביבה בישראל

מפתח הישובים היהודיים בזגלמביה ובשלזיה - עילית

ישובי יהודים באיזור זגלמביה

מבוא

על שלוש הערים שהיוו את ה„חוט המשולש" היהודי באזור זגלמביה כבר כתבתי במונוגרפיה שקדמה בשם „לקורות העיר סוסנוביץ והסביבה", והן: בנדין, סוסנוביץ ודומברובה גורניצ'ה שהיוו רוב מנין ורוב בנין — גם הכללי וגם היהודי — באזור.

ברם סבורני, שטרם יצאתי ידי חובה לגבי יהדות האזור אשר בכפרים ובעיירות המרובים אם לא אביא אותה לסיומה על ידי תיאור הסטורי דומה. ישובי יהודים אלה ראויים לפרשה בפני עצמה ולצורך שבנפש להציג זכרון גם להם. וטוב שהמחבר היה מעורה יפה בכל האזור גם בתור יליד אחד הישובים הללו וגם תוך ביקורים שגרתיים כמעט בכל נקודה ונקודה ומתוך מגעו האישי עם היהודים בכל נקודה, עד שידע לקרוא בשם כל יהודי, האישי והמשפחתי. דבר זה טרם נעשה עד כה, ואני חושב לי למצוה להנציח גם את זכר הישובים ההם שהיו עד כה בבחינת „ארץ לא ידועה" ולהוסיף נדבך לבית־הנכות של יהודי פולין שחרב בידי הנאצים הטמאים.

אזור זגלמביה ניתן לחלק מבחינה זו לשני חלקים: א) החלק הכולל ישובים ישנים, קטנים וגדולים, שכבר תיארתים; ב) החלק החדש והבלתי ידוע, כי ישובי היהודים בו החלו במאוחר, ממחצית המאה הי"ט ואילך, בתנאים פוליטיים קשים, מלבד מכשולים אחרים שנתקלו בהם על כל צעד ושעל. גם כאן יש מקום לגולל יריעה רחבה מחיי היהודים באזור ועל רקע חייהם המסורתיים והצנועים בתוככי זגלמביה, שבגלל אופי ישובם החדש היא מקבלת משמעות חדשה.

באזור זה נמצאו בסך־הכל שנים־שלושה ישובי יהודים ישנים, ששמותיהם נזכרו פחות או יותר בתעודות, בזכרונות ובתיורי מסעות, והם: בנדין, מודזיוב וצילדז. בזגלמביה נמצאו גם כמה מקומות שהישיבה בהם ליהודים היתה אסורה בעקב חוק הכנסיה הקתולית „נא טולירנרוס יודיאוס" (לא לסבול יהודים) לפי פריבילגיה מיוחדת שניתנה לה, כמו סלבקוב, צ'ילדז, שיוויר, קוזיגלוב, שהיו שייכים לאותם המקומות המקודשים להם. ורק הודות לרוסיה שלרשותה עברה פולין הקונגרסאית לפי החלטת הקונגרס בוינה (1815) נפתחו גם שערי אזור זגלמביה לרווחה להגירת יהודים, ועוד יותר אחרי כשלון המרד הפולני ברוסים משנת 1863, והם החלו לנהור אליה מקרוב ומרחוק ובזמן קצר בערך נוצרו בה ישובים יהודים בכפרים ובעיירות, במושבים ובחוות, עם הוי מסורתי שרשי האופיני ליהדות פולין שנעקרה משורשה ונחרבה בידי מרצחי עמים — הנאצים של גרמניה.

בדומה לתולדות זגלמביה עצמה מעולפת ראשית היהודים בה דמדומי אגדות וסיפורי מעשיות. ברם דבר אחד בטוח, שחל שינוי מסוים ביחס השלטונות ליהודים וישוביהם מאז ששטח זגלמביה נכלל בשטח הכיבוש הרוסי. בתקופת ממלכת פולין היה קיים מעין „תחום מושב" ליהודים, ומספר לא קטן של ערים ועיירות היו נעולים להגירה יהודית. הרוסים ביטלו את האיסור הזה והיהודים החלו לנהור לישובים שהיו להם חדשים באזור זגלמביה נכנס לתוקפו חוק משנת 1823 שלפיו נאסרה על היהודים מחוץ לאזור לשבת בבנדין או בסביבה בלי רשיון מטעם השלטון המרכזי, בנימוק שהעיר נמצאת בקו הגבול של 21 ויורסט עם פרוסיה ואוסטריה. חוק זה נשאר בתקפו עד 1862, כאשר ביטל הקיסר אלכסנדר השני את כל הגזירות וההגבלות על ישיבת היהודים בערי פולין הקונגרסאית, פרט להגבלה לשבת באזור הסמוך לגבול, ולא קל היה לסתם־יהודי לקבל רשיון לישיבה באזור זגלמביה מהשלטונות המרכזיים בוורשה. אך הרצון הכביר של היהודים למצוא „מקלט" ומקום פרנסה התגבר גם על גזירות השלטון. אכן ישובי היהודים הוותיקים אשר בבנדין ובמודזיוב הקלו על ישיבת יהודים בכפרים הסמוכים.

אכן אזור זגלמביה היה גדול ורחב, עם כפרים וחוות לעשרות, ללא יהודים, והאכרים התפרנסו בדוחק מקרקעותיהם שלא הצטיינו בפוריות. וצדקה עשה המגלה נסתרות בגלותו אוצרות יהלומי הפחם בנבכי עמקי האדמה, ונפתח מקור פרנסה קל יותר לבני האכרים שנכנסו לעבוד ככורים במכרות ולהרוויח יחסית יותר מההכנסות שהכניסה החקלאות. אדוני המכרות דאגו מלכתחילה לטובת עצמם בלי לדאוג לפועלים ולהעלאת מצבם בדיור, בכלכלה זולה ובמוסדות רצויים אחרים. והפועלים עצמם טרם השיגה ידם לדאוג לעצמם ולהכין להם אספקה בתנאים מתאימים. וכאן נפתח כר מצוין ליהודים למלא תפקיד מתווכים בין המעבידים והעובדים, בהציעם לכורים צרכי מזון ואספקה בתנאים טובים ובהקפה עד תשלום שכרם, וכן חסרו לכפרים אומנים שונים בהלבשה והנעלה וכיוצא בזה. ואף בשטח זה יכלו אומני היהודים להביא להם תועלת. הרוחות החדשים נגד השלטון הריאקציוני הרוסי טרם נולדו, ורק במאוחר קמה

התנועה הסוציאליסטית שהצטיינה בתעמולתה הרחבה שהפ.פ.ס. היתה בה הגדולה ביותר. הרוכלים היהודים שהסכינו לסחור בכל עיר ועיירה בפולין ובאו לחפש להם פרנסה בשטחים הקרובים לאזור זגלמביה, הגיעו גם לכאן מפלכי קיילצי ופיוטרקוב ושימשו מתווכים הקונים את תוצרתם החקלאית ומוכרים להם מוצרים עירוניים.

מאידך קיימת סברה, שהיהודים הראשונים באו לכפרי זגלמביה ממקומות מגוריהם בערי האזור לא כמתישבים אלא כקונים תוצרתם החקלאית, ולעת ערב היו חוזרים למגוריהם בערים הסמוכות. אך קרו מקרים לא מעטים שאכרים הציעו לאורחיהם היהודים ללון אצלם לינת לילה, וכה התקשרו בקשרי ידידות והאכרים נאותו להשכיר להם דירות למגורים ולפתיחת חנויות, כלומר, שהיהודים הללו נכנסו לגור לכפרים ב„דלת האחורית", ללא רשיון מטעם השלטונות, ואף פקידי השלטון עשו עצמם כלא־יודעים, ורק אחרי שהישוב היהודי קם והתבסס נתעוררו בעיות אם היהודים יושבים על קרקע „איכרית" (וולושצ'נסקי) או אדמה אזרחית. קהילת בנדין ומודזיוב עשו לקליטת יהודים בכפרים ככל האפשר, כי בעקב זה נתרחבה השפעתן ואף נהנו מההכנסה של „צרכי דת" מהנקודות החדשות. מקודם היו היהודים יושבים בדירות שכורות מידי האכרים שנהנו מהכנסה חדשה. ורק אחרי ביסוס כלכלי החלו היהודים לדאוג גם להקמת בתים משלהם, ובהם בעלי כמה קומות, שהיו מיושבים גם נוצרים.

מצות הכנסת־אורחים היתה מקובלת מאד אצל כל ישובי היהודים הצעירים בזגלמביה. היתה קיימת אצלם נכונות מסורתית לעזור איש לרעהו ככל האפשר מבחינה כלכלית, מוסרית, ציבורית, וגם אישית. ועם הופעת הקופסה הכחולה של הקק"ל לגאולת ארץ־ישראל ניתן לה מקום כבוד בכל בית יהודי. אף מוסדות ללימוד תורה ומפעלים פילנטרופיים מצאו אצלם סעד רב. וכל מי שנזדמן לאחד הישובים הללו היה מרגיש עצמו כבביתו.

למותר לציין, שיהודי הכפרים והעיירות בזגלמביה היו נאמנים למסורת ולאופי הדתי והתרבותי במלוא מובן המלה. לא מעטים היו ביניהם תלמידי־חכמים, עילויים בשנות נעוריהם, משכילים חדורי רוח החסידות, בעלי ספריות עשירות בספרי תורה ויהדות, חסידות והשכלה, ואף עתונים כמו „הצפירה" עם ספרי־השנה „האסיף" של נחום סוקולוב היו זמנים שקראו לה „זגלמביה הגדולה" עם מרחב לעברי והצטיינו במדות תרומיות כחדורים רוח אהבת הבריות, וקיימת היתה ההרגשה כאילו היו כולם בני משפחה אחת.

השטח של אזור זגלמביה לא היה שוה בכל הזמנים. היו זמנים שקראו לה „זגלמביה הגדולה" עם מרחב לעברי זבירצה ואולקוש. לעומת זה היתה גם „זגלמביה המקוצצת" אחרי שהוצאו ממנה שטחים מסוימים וצורפו לאזורים אחרים. גם בזגלמביה המקוצצת יש מקום לתאר ישובי יהודים בכפרים וחוות מפוזרים באזור. ואולי ימצא מי שיבוא וישלים את מה שהחסרתי כאן.

והלב מתפלץ מכאב באבדן כל היהדות הזו, ובזכרון עולה הפסוק מתפילת „שלוש עשרה מדות": „העיר הקודש והמחוזות היו לחרפה ולבזות —

וכל מחמדיה שבויות וגנוזות" — — —

מודז'יוב MODRZEJÓW

א. ואלה קורות מודזיוב וסביבתה הקרובה.

מודז'יוב ומספר כפרים שבסביבתה נחשבים בין המקומות הבכירים אשר באזור זאגלמביה הפולנית. ואילו הישוב היהודי נתהוה שם בחלקו עוד לפני מאות שנים. לפני חלוקת פולין בין הארצות השכנות, וגם אחרי שעבדה לכתר רוסיה הצארית עד לתקופת מרד הפולנים (1832) היו כל השטחים בסביבה שטח אחיד. ללא גבולות ומעצורי תחומים מדיניים. מודזיוב וניבקה הסמוכה לה נחשבו לפרוודורי מיסלוביץ שמעבר לנהר הפשמשה השחורה, כמוהן כהכפרים סלופנה, יינדזור, רוזדין ובז'נסקוביץ. סביבת מודזיוב הצטיינה בנוף יפה, וביחוד בקרבת הנהרות פשמשה השחורה והלבנה המתמזגים ליד ניבקה לנהר יותר רחב, ובימי דפגרי היו המוני תיירים וחובבי טבע נוהרים לחזות בפלאי הנוף.

מודז'יוב נחשבה כ ב ת למיסלוביץ ה א ם, כי בה נולדה הבת וגדלה בהדרגה. ורק בעקב מאורעות מדיניים חל פילוג ביניהן ונהר הפשמשה הוכרז כקו־גבול. כדאי משום כך לעמוד תחילה על קורותיה של ה„אם", על גילה ונסיבותיה ועל שושלת היוחסין שלה, שבאו ללמד גם על מודזיוב.

קורותיה של מיסלוביץ.

מיסלוביץ, ששכנה על הנהר פשמשה השחורה ליד שפך נהר הבריניצה, הוא מושב עתיק, ולפי מסמכים שנמצאו בארכיון הרוזן מירושבסקי בקראקוב — קיבלה מיסלוביץ, שהיתה כפר לשעבר, כתב־קיום של עיר כבר בשנת 1360 מידי ניקוליי הדוכס של אופלן וראטיבור, לפי בקשת אדוני הכפר והאחוזה מיסלוביץ בשם אוטון מפיליצה, שמילא תפקיד חשוב בהנהלת השלטון של מדינת פולין.

לפי הידיעות הקדומות ביותר וההשקפה הכללית של סופרי דברי־הימים ישבו הסלאבים במיסלוביץ והסביבה שאחרי נדידת העמים במאה הרביעית והחמישית כבשו את הסביבה והתישבו בה. אלה באו בעיקר מגזע הכרובאטים

הלבנים, שמושבם הראשי היה אז בקראקוב ומשם התפשטו גם על פני הסביבה של מיסלוביץ. אם מיסלוביץ היתה קיימת עוד מקודם, או שנוסדה בידי האוכלוסיה הסלאבית החדשה — על שאלות אלה אין בידי ההיסטוריה לענות. מן ההכרח לפנות איפוא ישר לידיעות הנוגעות למקום אחרי שכבר התקיים.

הידיעות הקדומות ביותר נמצאות בתעודה משנת 1105, שבה מאשר הבישוף־חשמן אגידיוס מטוסקולום, ציר אונגרן ופולין בשנים 1370־1382,ומסר את השלטון בפולין לידי של מינזר הבנדיקטים טינייץ בגליציה — שהיה המנזר העתיק ביותר של פולין, בהסכמת ההרצוג בולסלב ובניו ולאדיסלב והבישוף ראדוסט מקראקוב. המסמך האמור נמצא מודפס בספרו של שצ׳יגילסקי (קראקוב, 1668, עמוד 138). השם מיסלוביצה שנזכר בו מתכוון למיסלוביץ, כפי שיוצא ממסמך מ־26 למאי 1229 שנשלח לפירוסיום, שבו מאשר מחדש האפיפיור גריגור התשיעי את זכויות המנזר טינייץ, שבינתיים גדלו אחוזותיו כפליים, מיסלוביץ עדיין היתה אז כפר.

אחר כך אנו מוצאים ידיעות על מיסלוביץ במקום אחד ב„רשימות התעודות בארמון קראקוב״ (עמוד 196) שבו נאמר (בלאטינית) כדלהלן: „אליזבט הבכירה, מלכת אונגרן ופולין (שהיתה אם המלך לודביק של אונגרן ופולין בשנים 1370־1382, ומסר את השלטון בפולין לידי אמו, בהעדיפו ללכת לאונגרן מיד אחרי שהוכתר), מאשרת את מכתבו של סנטיפוגיוס שר־האלף של הארמון בקראקוב, בענין אוטון פון פיליצה עם פטר שאפראניץ שהחליפו ביניהם את האחוזות שיילצה וקלימונטוב בחלק רביעי של הפטרונות הכנסיתית אשר בעיירה מ. תמורת מחצית הפרסה של חלקת שדה בכפר פילגז׳ימוביצה ובמחיר 700 מרק. מלבד זה העניקה אותה מלכה למקום שהוזכר את הזכויות הגרמניות במקום הזכויות הפולניות. בקראקוב, ביום של וונצל הקדוש, 28 לספטמבר 1379״.

המקום מ. שהוזכר ברשימות אינו אלא מיסלוביץ, כפי שמראים לא רק שמות המקומות שיילצה וקלימונטוב השוכנים בקרבת מיסלוביץ, אלא גם העובדה ששני המקומות הללו עוד היו נספחים לכנסיה המיסלוביצאית עד שנת 1819. מיסלוביץ הופיעה איפוא כבר אז בתור עיר, ובלי ספק הוענקו לה הזכויות הגרמניות. מתי ובאיזה נסיבות קרה הדבר לא ידוע.

במשך המאה ה־16 מצויות פחות ידיעות על מיסלוביץ, ואף הן אינן בעלות חשיבות. ורק בסוף המאה ההיא רשומה עליה אחת הידיעות החשובות ביותר. אחרי מותו של סטיפן באטורי מלך פולין ב־13 לדצמבר 1586 נתפנה כסא המלכות; וכפי שהיה אז נהוג בפולין התהוו שתי סיעות, זו של זבורובסקי המליכה את יורש־העצר מכסימיליאן האוסטרי, ושל זאמויסקי שהמליכה את הנסיך השוודי סיגיסמונד למלך פולין. בין שתי הסיעות היריבות פרץ קרב, שהתנהל ברובו על גבולות שלזיה, ואחרי שהקרב הוכרע ליד השלום נחתם ב־9 למרץ 1589 בביטום (ראה גראמר, כרוניק פיטשן הוכתר סיגיסמונד ב־14 לינואר 1587 בקראקוב. דער שטאדט בויטז אין אויברשלעזיען, בויטן 1863 עמוד 95). בקרב זה פרץ האויב לתוך מיסלוביץ והעלה אותה באש וכל המסמכים העירוניים נשרפו בדליקה. בספרי־השנה שלו של העיר ברסלוי (כרך 4, עמוד 134) רול אומר על כך: „ב־11 לאוקטובר (1587) פרצו תתרים וקוזקים לנחלת ביליץ, חמסו את הפרשים הגרמנים ליד ברשטיין, העלו באש בחבל פלס את העיירה מיסלוביץ ושני כפרים״. איזה כפרים היו אלה שנזכרו בתור שנשרפו יחד עם העיר לא ידוע.

גראמר כותב בין השאר: „מכסימיליאן אסף חיילותיו ושם מצור על קראקוב. אך אירע, שמיד אחרי עזיבתו של הארכי־דוכס את אולקוש, פלשו קוזקים ותתרים לארץ ואיגפו את הצבא, במטרה לנתק ממנו את אספקת הציוד. ב־16 לאוקטובר 1587 נפל לידי הפולשים משלוח שהגיע משלזיה ובו אמצעי מחיה, ציוד מלחמתי, כלי כסף וסכום כסף גדול, ואז גם קיפח הגראף שליק את חייו. חלף זמן רב, עד שהחיילים יכלו לפלס להם דרך לביטום, ותחת החומה של עירנו יכלו למצוא מחסה מפני הקוזקים והתתרים. הללו הביאו את שללם לראבשטיין (ליד אולקוש, כיום חורבה) במקום מבטחים. אחר זה חמסו בפיקוד שר־הפרשים שלהם הולובק את העיר ביליץ ושרפו בתים וטחנות רבים. גם הכפר יעקובוביץ, ששכן בין שימיאנוביץ וצ׳ילאדז, נשרף אז והושם״.

אין ספק שהיו אלה אותם הקוזקים והתתרים שזמן קצר לפני זה שרפו את מיסלוביץ. לאושרם מצאו אז הנשרפים את עצמם תחת שלטונה של קטרינה סלומון הנדיבה, והודות לה יכלו להתעודד ולהחליף כות אחרי האסון הקשה שעבר עליהם.

כפי שמודיע העתון „מיסלוביצר שטאדטבלאט״ 1862 (גלאץ 27) עברה בפברואר 1670 אלמנת הקיסר הגרמני איליאונורה (בת הדוכס קרל השני ממנטובה) עם שתי בנותיה הארכי־דוכסית איליאונורה ומריה־אננה, יחד עם בני־לויתה דרך טרנוביץ, ביטום ומיסלוביץ לפולין. הארכי־דוכסית איליאונורה (בת הקיסר פרדיננד השלישי) שנולדה ב־1653, התארסה ב־1670 עם המלך מיכאל של פולין.

בשנת 1683 זכתה מיסלוביץ למאורע היסטורי רב־ערך כאשר עבר בה המלך סוביסקי במסעו הצבאי לוינה. ב־12 לינואר 1684 נמצאת הערה בספר־הפרטיכלים (בפולנית): „האשה ישראל קיבלה (כנראה מידי העיר) על חשבון החוב שנשארו חייבים לה בעד משקאות, בירה, יי״ש, שהגישו לחיילים הפולנים. בשיעור אחד ניתנו 12 זהוב וחוב 5 גרושים״. הלאה אנו קוראים: „בשנת 1683 במשך העברת גייסות פולין״. אין כל ספק, שהכוונה היא לחיילי פולין והמוני הפולנים שעברו בלוית המלך סוביסקי. ואף העתון „מיסלוביצר שטאדטבלאט״ מאשר זאת, שבו נאמר בין השאר: „ב־20 ו־21 לאוגוסט 1683 עבר דרך מיסלוביץ,

ביטום, פייקאר הגרמנית וטרנוביץ המלך יוהאן סוביסקי לעזרת וינה הנצורה (12 לספטמבר 1683) בידי התורכים". כל מחנה הצבא עבר בראטיבור דרך הגשר המקומי את נהר האודר.

עוד בשנת 1694 נזכר שמו של יאן כריסטוף מירושבסקי בין אדוני־האחוזה החלקיים של מיסלוביץ, שקמעא־קמעא רכש לו את החלק הגדול ביותר של שטח מיסלוביץ. הוא מת בשנת 1755. היה זה איש בעל מרץ יוצא מהכלל, ותחת שלטונו הגיעה העיירה מיסלוביץ לעצמאותה ואפשר למצוא ברשימות הפנקסים תלונות מרובות שלא ימנו מרוב.

ביולי 1697 (מיסלוביצער שטאדטבלאט) עבר הארכי־נסיך של סכסוניה אוגוסט פרידריך השני (בכינויו „האביר"), הבן השני של הארכי־נסיך יוהן גיאורג השלישי של זכסן, שעם פולין בחר בו למלכו אחרי מותו של יאן זאמויסקי (בפולין נקרא בשם אוגוסט השני), דרך טרנוביץ, פייקאר, ביטום ומיסלוביץ לקראקוב.

תקופת מלחמת שבע השנים היתה למיסלוביץ תקופת אסון מבחינות שונות. עוד בשנת 1762 נאלצה העיר לשלם מס לאויב, שבשנים הראשונות שלט בה ללא מצרים.

בשנים 1793—1794 התקיימו בה העברות צבא מרובות, על כל פנים בעקב המלחמה, שכתוצאה ממנה באה חלוקת פולין שלפני האחרונה והאחרונה בשנים 1759 ו־1793.

המלחמה בראשית המאה ה־19 עם צרפת וקרבות יינה ואויירשטאדט (14 לאוקטובר 1806) ושל פרידלנד (24 ליוני 1807), היא המלחמה שנסתיימה בתוצאות שליליות בשביל פרוסיה, הביאה גם למיסלוביץ תוצאות רעות. קנסות רבים הוטלו על העיר בידי הצרפתים שעמדו כאן במשך שנה שלימה, והעיר נאלצה לקחת מלוה של 200 טאלר בצ'ילאדז, כדי לפרוע את הקנס.

אחד האירועים הקשים ביותר שאירע כאן באביב 1807, היה השוד, וימים אחדים אחריו — השריפה שפקדה את העיר. השוד התקיים כנראה לפני ה־21. קהילת היהודים המקומית ציינה את יום השנה לאסון האיום הזה ביום־צום באדר האחרון. אך השוד נתהולל באחד לניסן (ב־9 לאפריל 1807), שיש לראות כיום הנכון של השוד. היה זה ביום חמישי בשבוע. גראמר (עמוד 201) מספר כדלהלן:

„בעל אחוזה אחד בשם נובושילסקי הגיע בראשית 1807 לכאן עם קומץ חיילים פולנים והכריז על ריפובליקה. החיילים אוכסנו במקום, והוצאת כלכלתם במשך כמה שבועות הוטלה על שכם התושבים. החיילים התנהגו שלא בנימוס בכמה דברים, ובין השאר גם כלפי החוכר דאז אברהם פרוינד (יהודי). בעקב זה מצא בנו הירונימוס לנכון ללכת לקאסל ולבקש שם עזרה נגד האויב הזדוני. משום כך נשלח לכאן הקצין פון ויטובסקי עם גדוד קטן, בשביל לגרש את הפולנים, והקצין הגיבור ביצע את תפקידו בשלימות. ומסתבר, שהקרב בין המחנות התנהל גם בכיכר השוק ואחד ממחנה האויב נשאר שם. הנסיך טולקובסקי בסלופנה, שהצטרף לתיאורים של אז בפולין ורכש לעצמו גדוד משלו, עמד בקשר עם החיילים הפולנים במקום, כך שפעולת ויטובסקי היתה מכוונת בעיקר נגדו.

אולי תוך רגשי נקמה, ואולי בהשפעת ההסתה של טולקובסקי, נתאספו האיכרים בפולין השכנה ותושבי הערים צ'ילאדז, בנדין, שיווירש, סלאווקוב, (כפי שנמסר היה מספרם כ־3000 איש), שהתנפלו על העיר מיסלוביץ שהיתה בלתי מוכנה לכך, וכל האוכלוסיה הגברית, ובחלק גם הנשים ברחו ממנה או שהתחבאו. הפולנים באו מזויינים בחרמשים, קרדומים, מקלות וכדומה ושפכו את חמתם בעיקר על הגרמנים והיהודים. מבין האחרונים סבל ביחוד החוכר פרוינד, כי הם הוציאו מרפתו את הבקר, וחלק ממנו שחטו. וכן שתו את המשקאות שהחזיק אצלו או שפכו אותם החוצה בשביל להכעיסו. הם חיפשו בכל פינות הבתים חיפוש נמרץ וקפדני, ארונות, דלתות וחלונות נשברו; תנורים הושלכו לארץ ונערכו חיפושים אחרי כסף. ואף ממצעי נשים וילדות נסחבו הסדינים. רבים זכרו עוד, שנוצות של כרים וכסתות שנקרעו פרחו בחלל השוק, ולזעקות־שבר לא היה קץ. בערב נסוגו החומסים, אחרי שנתפשטה השמועה, שטולקובסקי אומר להבעיר את העיר, סיפרו, שביום השני הלכו לקראתו מספר נשים וילדים מהעיר על הגשר, וכאשר הוא בא ממחזיוב ברכיבה על סוס בלוית כמה אנשים לא הניחו לו להמשיך בדרכו, עד שנשבע להם שיפסיק את השוד וההרס. מכל מקום נשרפו באחד הלילות הבאים 10 גרנות ברחוב ביטום, ויחד אתם גם כנסיית־הצלב. כיצד נתחוללה האש? דבר זה נשאר בגדר תעלומה.

אנשי העיר הראו על כמה ממשפחות מתושבי פולין הסמוכה שנתעשרו משוד זה. בעלי אחוזות הפולנים נחפזו לכסות במקצת את הנזק ולעזור לתושבים לפחות באמצעי מזון. אחר כך נתבעו התושבים לנקוב בסכום הנזקים בתקוה לקבל פיצויים. אך הדבר לא נעשה.

בימי 14 או 15 בשנת 1813, עברו כאן הרבה חיילות רוסיים של הקורפוס הזאכסי, ברקלי וגרמולוב, בדרך שובם מצרפת. ב־9 לאפריל 1815 הודיעה העיריה לשר המחוז, כי הקצין ברון פון האהן הגיע לכאן והודיע שהקורפוס שתחת פקודתו של המרשל הגראף ברקליי ובו 5000 פרשים יגיעו לכאן ביום 13, ועוד 2000 איש ב־17, בשביל לנוח כאן ובסביבה. הוא תבע אספקה מהירה של צרכי מזון. אחרי שתיארו לו את האפשרות הוא הסביר, שבמקרה של סירוב הוא יפקיד בעיר 500 איש ללא כל התחשבות וידרוש כלכלתם חינם. לשם ציון היחסים של אז נאמר באותו דו"ח: „היות שלעיר נשקפת סכנה של חורבן גמור, עברו כבר את הגבול משפחות מספר מחשש לאבדן רכושם". סוסי־ריתמה — על כל פנים תמורת תשלום מהקופה העירונית — ניתנו לעתים קרובות מאד לשם שמירה על משלוחי הצבא, כמו בכלל לפי התקנות המלחמתיות, הופיע כאן לפרקים שר הגליל של מחוז אוהלאו, הגראף הוברד, מאז שנת 1818 צורפה מיסלוביץ למחוז ביטום.

★

בתקופות האחרונות אמנם כבר היתה מודזיוב קיימת בנפרד ממיסלוביץ. ברם מכיון שטיפלנו בעיר־האם — מן הראוי להמשיך בתיאורי מאורעותיה גם לאחר מכן, מאורעות שהשפיעו לא מעט גם על הבת.

בשנות העשרים של המאה הי״ט התפתחה במיסלוביץ חרושת הבדיל ששיפרה את מצבה הכלכלי. לעומת זה היתה שנת 1830—1831 שנת פורעניות למיסלוביץ. באותה שנה פרץ המרד בפולין. לעיר עצמה אמנם לא נגרם כל נזק. לעומת זה נתעוררו חששות מרובים כתוצאה של המלחמה. אורח איום בעיר היתה מחלת החולירע, שקיוו למנוע אותה על ידי הצבת משמרות־צבא לאורך כל הגבול עם פולין, אך ללא תוצאות. מיסלוביץ היתה סגורה אמנם במשך ששה שבועות בהסגר חמור מאד, ונקל לשער מה רב היה סבל התושבים. בפקודת נשיא הפלך פון־היפל של אופלן מיום 5 לאוגוסט 1831 נאמר: „את המקום הסגור יש לראות כנתון במצב מלחמה, ולחיל־המצב יש לספק מזון״. בקוזיניץ, על הדרך לסלופנה וליד רחוב ההר לצד קטוביץ התקיימו נקודות־יציאה, ורק בשני מקומות אלה מותר היה לעמוד בקשר עם העולם החיצוני. ה„ראסטילס״ (נקודות־יציאה ממקום סגור, ביטוי במילון המלחמות) היו מהווים סוכה, שבה עמד שולחן ארוך לשם נותיות הקשר עם הרחוב. כאן עמד גם המשמר.

הקמת המפעל הגדול ליציקת ברזל בניבקה ובדומברובה בשנות השלושים גרמה על אף ההסגר ההרמטי תנועה גדולה למיסלוביץ, כי בעבודות הבנין היו עסוקים אנשים רבים בני עמים שונים, כמו גרמנים, אנגלים, צרפתים, ואף איטלקים, שנאלצו להזמין את מכשירי עבודתם בפרוסיה.

קו מסילת־הברזל שהוחל בהקמתו באביב 1844 הביא למיסלוביץ המוני אנשים רבים, וכתוצאה מזה חל שינוי צורה מוחלט בעיר בכל הכוונים. מאז והלאה היתה אמנם יד הגרמנים על העליונה. ביום 3 לספטמבר 1846 נראה במיסלוביץ הקטר הראשון, וביום 1 לאוקטובר נחנכה הרכבת החדשה, ובהזדמנות זו ביקר בעיר המלך פרידריך־וילהלם הרביעי.

ב־16 לאוקטובר נכנסו האוסטרים לקראקוב, מאורע שציפו ממנו לתוצאות יוצאות מן הגדר הרגיל לטובת המקום, אך התקוות לא נתמלאו.

בשנת 1849 עבר חלק הצבא הרוסי בדרכו לתחנת הרכבת, לשם החשת עזרה לאוסטריה בדיכוי המרד באונגרין.

ביחוד התפתחה תנועה חשובה באמצעות הרכבת, ששגשגה עד כדי כך, שכיון שרוב הרכבות הראשיות, — כמו הרכבת מקניגסברג לפטרבורג, מוורשה דרך טורן לברלין, מווינה לקראקוב — טרם היו מוכנות, היו רכבות הנוסעים וכן הרכבות להובלת סחורות עוברות כולן דרך כאן. המושלים הגדולים ביותר של אירופה עברו אז דרך מיסלוביץ, לרבות המלך פרידריך וילהלם הרביעי אשר לן כאן פעמיים; בפעם הראשונה במאי 1851 התאכסן בבית־מלונו של אברהם פרוינד, אחר כך — בבנין הפקידים של משרד המכס הראשי אשר בתחנת הרכבת. בין האנשים רמי־המעלה שעברו כאן בשנת 1859 בלט בן המלכים לואיס נפוליון, בגלל דמיונו לדודו הגדול נפוליון הראשון.

לאין שיעור היה חשוב הקשר במשך תקופת המלחמה המזרחית בשנים 1853—1856, שאז היה דרך הימים לרוסיה חסום, והרכבת היתה כאן הקשר הראשי שנשאר בשביל פולין ורוסיה. רכבות ארוכות עם סחורות נאלצו להישאר בשדה הפתוח, מפני שאמצעי ההובלה המצויים לא הספיקו לשם המשכת ההובלה, ועוד פחות מזה היתה האפשרות להכניס את הסחורות למקומות תחנת־הרכבת. למעלה מעשרה עסקי־משלות טיפלו באספקת הסחורות.

בשנת 1863 השתררה בהלה רבה במקום בעקב המרד הפולני שפרץ בינואר. עוד לפני עלות השחר ערכו המורדים התקפה על תחנת־הרכבת בסוסנוביץ הרחוקה מכאן כחצי־מיל, בלבד, שבה שכן משמר של 50 חיילים על משמר הגבול הרוסי. המורדים הצליחו לחטוף את קופת־הכספים, שעות אחדות אחר זה הגיעה לכאן מצד הרחוב הביטומי יחידה של הצבא, שליוותה חיילי־גבול רוסיים, בהם פצועים רבים ומחוסרי נשק. דרך הגשר ממודזיוב היו רואים פליטים באים עם עגלות עמוסות כלי־בית, רובם נתיני פרוסיה שישבו מעבר לגבול. בשעה אחת הגיעו שני גדודים של חיל־רגלים פרוסי. לפנות ערב באו שוב כמאה איש מחיל־הרגלים הרוסי מרחוב הביטומי ו־200 פרשים מצד הרחוב המודזיובאי, מלווים חיילות פרוסיים והפסיקו את מהלכם בככר השוק החדש. כל היום דמתה העיר למחנה־שדה. מן הפצועים נתקבלו 11 לבית־החולים העירוני, 4 בבית־החולים „קנאפשאפט״.

לאט לאט עברו לכאן גם משפחות פולניות ורוסיות מרובות כדי להינצל מאימת המרד. מיסלוביץ היתה תפוסה במשך שנה וחצי בידי יחידות הצבא, אשר היו מתחלפות לעתים קרובות, לתושבי העיר ניתנה הזדמנות לראות במקום את כל סוגי הצבא הפרוסי.

ב־17 ליוני 1866 אוכסנו כאן שני גדודים של חיל רגלים בעקב המלחמה בין אוסטריה וגרמניה שפרצה באותו חודש. ב־17 ליוני נתחולל ליד גשר הרכבת למטה מסלופנה ליד נהר הפשמשה קרב קטן שעורר חרדה בקרב תושבי מיסלוביץ. הגשר השני משני גשרי הרכבת שמעל לפשמשה הועלה באש בידי האוסטרים, אחרי שכמה ימים לפני זה נהרסו עמודי הגשר הראשון בידי הפרוסים. משני הגדודים שהשתתפו בקרב נפצעו עשרה איש. מפחד האוסטרים נמלטו משפחות רבות למודזיוב שהיתה מלאה עד אפס מקום, וגם לניבקה, שילצה ועוד, והיו שעברו גם למקומות יותר רחוקים בשלזיה. אף מיסלוביץ נכללה בשדה־הקרב. בכל רגע חיכו לכניסת האוסטרים מעבר לפשמשה הלבנה. אך בתגרת חיל המשמר שליד גשר הרכבת (ליד סלופנה) נהדפו האוסטרים לאחור, רק פעם אחת צעדו האוסטרים על קרקע פרוסית, ומאז לא העיזו להתקדם עוד, ורק סיירות קטנות

שאף אחת מהן לא הגיעה עד למיסלוביץ, עברו לפעמים את רצועת הגבול.

מובן מאליו, שקרבת המלחמה לעיר גרמה לה הפרעות גדולות. כל אמצעי התחבורה נפסקו. תחנת הרכבת היתה ריקה לגמרי, ובמשך כמה שבועות לא הגיעו כל רכבות. גם קשר הדואר נפסק למשך כמה ימים, עד שאחר כך נשלחו דברי־דואר — ורק מכתבים רגילים — מקטוביץ, שלשם הגיעו הרכבות באורח סדיר, והובאו לכאן באמצעות האומניבוס. פעולת התלגרף נפסקה זמנית, ואף תלגרף הממלכה סבל מהפרעות, על אף המאמצים לקיימו כסדרו. המשרד הראשי היה כמעט מחוץ לפעולה, עד שכל קשר עם אוסטריה היה במצב של חוסר פעולה. התנועה במקום טבלה הרבה מעיכובים, ומה גם כששער־הכספים הפולני והאוסטרי ירד פלאים. שטר הרובל שלפני המלחמה היה ערכו 26 סגר. ירד ל־21 סגר; הגולדן האוסטרי ירד בהרבה; ואף על ניירות־ערך הפרוסיים, שתמיד היה להם הערך המלא, לא עברו מאורעות המלחמה ללא השפעה. התגרות ליד הגבול בקרבת העיר נמשכו לא יותר מארבעה שבועות והיו כאן הרבה יותר חדשות מאשר במקומות גבול אחרים.

אחרי המלחמה סבלה העיר ממחלת החולירע. במחצית השניה של ספטמבר היו ימים חמים למעלה מהרגיל. כל חודש אוקטובר עבר כמעט ללא טיפת גשם, והמים בנהר הפשמשה ליד מרדזיוב פחתו במדה כזו שזקני העיר לא זכרו מעולם דבר כזה. הנסיעה לאושביצים הוחזרה על כנה ברכבת ב־1 לדצמבר באורח סידורי.

מאז המלחמה המזרחית פחתה התנועה, בחלק עם הפסקת המלחמה הזו, בחלק בעקב סיום הקמת קוי הרכבת הגדולים — במיסלוביץ, וקו הרכבת החדשה זומבקוביץ—קטוביץ בשנת 1859 הוסיף הרבה להשפיע לרעה על הפחתת התנועה במקום. אך בשנים האחרונות החל המקום שוב להתעלות בגלל ערכו החשוב למסחר, במקום ששכן על הגבול של שלוש ממלכות הגדולות ביותר באירופה, ונשקפה התקוה להפוך שוב למקום מסחרי חשוב.

הברחת הגבולות היתה קיימת כאן בכל הזמנים פחות או יותר, ועד למלחמת העולם הראשונה (שהחלה בקיץ 1914) אפשר היה לראות אנשים, בודדים או בחבורות, עמוסים סחורות שונות כשהם צועדים לצד הגבול.

גלגולי בעלות שונים עברו על מיסלוביץ מאז נהפכה לעיר בשנת 1360. בשנת 1483 עברה לבעלות הדוכס מצ׳ישין, בשנת 1513 — לידי קזימירש השני, דוכס צ׳ישין, שמכר את העיר לאלכס טורזון מבטלנפאלווא (אונגרן). אך אחוזת מיסלוביץ הכילה את העיר והכפרים רוז׳דזין, בוגוצ׳יץ, קוז׳יניצה, זאלאזי, בז׳יז׳ינקי ובז׳ינסקוביץ עם דזינקוביץ. בשנת 1536 מכר יאן טורזון את מיסלוביץ עם חלק האחוזה לסטאניסלב סלומון מבנדיקטוב. אחרי גלגולים שונים נשארה מיסלוביץ בידי משפחת מירושבסקי. קרישטוף מירושבסקי מיזג על ידי קניה וירושה את כל נחלאות מיסלוביץ ליחידה אחת, בהיותו חשוך־בנים שאף לייסד באחוזתו מדרשה לפרשים, ואחרי שנתקל במכשולים בביצוע הדבר ייסד בנחלתו „אורדינציה" וקיבל על כך רשיון מהמלך ליאופולד בשנת 1679. היורש הראשון שאושר מטעם המיסדר היה יאן קרישטוף מירושבסקי (1679 עד 1755), שכיהן כשופט ארצי וסטארוסטה של נסיכות שיוויר ומשנת 1740 הוכר כרוזן של מיסלוביץ. מיסדר זה התקיים עד שנת 1839. בתוקף החלטה משפחתית נמכרה מיסלוביץ בשנת 1830 ועברה לרשות מריה פון וינקלר. משרידיה הקדומים של העיר נשתמרו שתי כנסיות בלבד. סביבת העיר הצטיינה בשפע של פחם ועפרות ברזל. על עברה של מיסלוביץ כתב עוד דלוגוש ההסטוריון הפולני הנודע. על הקהילה היהודית במיסלוביץ ייכתב במיוחד.

א. קורותיה של מודזיוב

שמה של מודזיוב עבר גלגולים רבים יותר מאשר זה של מיסלוביץ הבכירה שאף פעם לא היו לה סיבוכי שמות והיא התיחדה עם שמה מראשיתה, עוד מהזמן שלא היתה אלא כפר. ואילו השם מודזיוב אינו אלא תוצאה אחרונה ומוסכמת של מאורעות ותסביכים שונים שעברו על המקום בתקופות שונות. שם שם והשתלשלותו, ומן השמות בלבד אפשר לעמוד על עתיקות המקום. מבחינה זו דמתה מודזיוב לכמה ערים ועיירות ישנות אחרות, ו„אין כל חדש תחת השמש". פרשת השם של העיירה היתה רגילה ופשוטה במינה. השם משמש כרגיל ציון לסוג מהסוגים והמושגים השונים, ובהם בני־אדם ומקומות. ופעמים שינוי השם גורס, כשם שפעמים שינוי המקום גורס.

בנביטתו היה המקום מושב קטן, בין יערות־עד בקרבת שפך הנהר פשמשה השחורה לפשמשה הלבנה, וכן בקרבת הנהר בריניצה, וכינויו היה מרוביסקו, שפירושו בפולנית: ערבוביה או המון נמלים. בשם זה אנו נתקלים בפעם הראשונה בכרוניקה של האחים רוזנצוב במיסלוביץ, שב־24 באפריל 1650 קוראים בשמות שמעון יופצ׳יק ויאדוויגא קאצ׳קא היושבים במרוביסקו אשר נתקבל למוסד על שם רוזנקראנץ—שטיפט. הכפר מרוביסקו גם נקרא ב־10 לאוק־טובר 1677 בשם „פיאסק", שפירושו „חול". תושבי מיסלוביץ היו קוראים כמעט תמיד למקום זה בשם „מאחורי הגשר" (בפולנית: זא מאסטעם) וגם „מאחורי גשר מיסלוביץ" (זאמאשציע מיסלאווסקיע) ושימש מקום טיול ובידור לתושבי מיסלוביץ, שהיו רגילים ללכת לשם לשתות יי״ש באורח בלתי חוקי, ומשום שלא חל עליו תשלום מכס, היה מחירו יותר זול. ממסמכים נושנים של מיסלוביץ אנו שואבים ידיעה, שבמושב זה היה קיים במחצית המאה ה־16 פונדק גדול שהיה מוחכר בידי אחד בשם בונק. מלבד זה יודעים אנו על עוד תושב אחד של המקום הזה בשם זייקוביץ, ותו לא.

מסתבר, שכאן היתה קיימת גם טחנה, כי ביום 15 למרץ 1683 הוציא יאן מירושבסקי, אדון האחוזה מיסלוביץ, אזהרה חמורה לנתיניו לבל יכניסו לעיירה משקאות

מ„זאמושץ" של מיסלוביץ, ולא ימסרו את הגרעינים לטחנה שמעבר לגשר. על העבריינים יוטל קנס של שמונה גז׳יוונים.

בראשית העשור הראשון של המאה ה־18 התחיל לפתע המושב הזה להתנער מקפאונו. נתלקטו כאן כמה משפחות נוצריות, הופיעו בהמונים משפחות יהודים שהשתקעו במושב. אדוני המושב היה אז פראנצ׳ישק לבית גארב מודז׳בסקי, לשעבר שר אלף בחיל־התותחים של צבא פולין, ובראותו את גידול המושב קיבל בהשתדלות מאת המלך אוגוסט השני רשיון להפוך את המושב לעיר. באורח זה נעלם המושב מרוביסקו בשנת 1706, ואת מקומו תפסה העיירה מודז׳יבו, שכבר ב־31 לינואר 1711 שינתה את שמה למודזיוב.

הכרוניקאים השליזאים קובעים שהעיר החדשה קמה הודות ליהודים, שנמלטו מסביבות אולקוש, ז׳ארקי, צ׳נסטוכוב ופיליצה מפני המגיפה ששררה שם והגיעו לשלזיה דרך מיסלוביץ. במושב שנקרא מרוביסקו ואשר שכן בתוך יערות־עד, השליכו עוגן בדלית ברירה, אחרי ששלטונות הפרוסים חסמו את הגבול ולא הרשו לשום איש לעבור בו מפחד מפני המגיפה. היהודים, שפחדו לחזור למקומותיהם המנוגעים, השתקעו בקביעות במרוביסקו, ואחר כך הביאו אליהם את קרוביהם ומיודעיהם.

הנחות אלה קרובות לאמת מכל הבחינות, באשר ידוע לנו, כי בערך בשנת 1713 כבר היה ליהודים במודזיוב קהל מאורגן, בית־כנסת ובית־עלמין. המצבה הישנה ביותר שנראתה לעין באורח ברור בבית־העלמין במודזיוב נשאה עליה תאריך ה׳תע״ח, כלומר: שנת 1713, הוא התאריך הקרוב ליסוד העיר. אף הסטטיסטיקה היותר מאוחרת של תושבי מודזיוב מעידה על אמיתות ההנחה של הכרוניקאים השליזאים. היא מוכיחה שבערך בשנת 1850 מנתה אוכלוסיית העיר 490 תושבים, מהם 72 נוצרים ו־418 יהודים.

ישובה של העיר בשכנותה של מיסלוביץ הקשישה נעשתה למקור של טרדות לשתי הערים. מיסלוביץ עשתה מאמצים לגרום נזק ולהפריע על כל צעד לעיר החדשה שהוקמה, הטילה אימה על הסוחרים והנוסעים שלא יסעו בכוון מודזיוב, שתיארו אותה כבלתי בטוחה, מסוכנת וכיוצא בזה. הפגיעה הראשונה מצד מיסלוביץ היתה קלקול הגשר מעל לנהר הפשמשה שהוקם בין שתי הערים. לפי הנוהג מזמן היתה חלה חובת תיקון הגשר: חציו על מירושבסקי אדוני מיסלוביץ וחציו השני על אחוזת שיליצה. אחרי שחלק הגשר נהרס בידי מירושבסקי, הגיש מודז׳בסקי (בתעודות הוא נקרא פעם מודז׳בסקי ופעם שניה מודזייבסקי) בקשות ומחאות לרשות ותבע להחזיר את הגשר לתיקונו. אך כל מאמציו היו לשוא. באותו פרק זמן התערב בענין המלך אוגוסט השני, שביום 6 למאי 1715 נשלח על־ידי פראנצישק לודביג, האציל של הריין והבישוף הוורוצלבי מכתב למלך לאמור (המכתב כתוב בלאטינית. ותרגומו כדלהלן):

„הנתין פראנצישק מודז׳ייבסקי, ראש גדוד שלנו, אדוני העיירה מודז׳יוב מתאונן, על שהנתין מירושבסקי, אדוני העיירה מיסלוביץ שעל הגבול של נסיכות שלזיה, התחייב פעמים רבות לפני אותו מודז׳ייבסקי ביחס לגשר שליד העיירה מיסלוביץ מעל לנהר הנקרא בשם פשמשה, המפריד בין שלזיה וממלכתנו באותו מקום, ודרישה שיקומו מחדש את גשר זה הקיים זה זמן רב ונהרס על ידו (מירושבסקי). לפני זמן לא רב נתקלת בסירובו, מה שגורם נזק רב והפסדים מרובים לנתינינו ולאוצר ממלכתנו, יען שהעגלונים המובילים את המלח שלנו לטארנוביץ שבשלזיה נאלצים בעקב חוסר גשר לנטות מן הדרך ולערוך נסיעה יותר ארוכה מאשר מקודם לכך".

כיצד נסתיים הסכסוך על הגשר — לא ידוע. בזמנים קודמים היה הגשר יותר ארוך מהגשר הנוכחי. — ארכו הגיע עד כדי 500 פסיעות והוא נשען על 34 עמודי־עץ איתנים, שמהם עמדו רק שנים על אדמת שלזיה, 3 ברצועת־הבינים של הנהר, והשאר על אדמת פולין. הכניסה לגשר היתה חסומה מן הצד הפולני בדרגש, או קורת־בלם ושער של עץ שעוד בשנת 1840 אפשר היה לראותו. משני עברי הגשר היו קיימים משרדי מכס, פולני מצד אחד ופרוסי מצד שני. כל מי שעבר את הגשר חוייב לשלם פעמיים את מס הגשר. ההכנסה מהמס הפולני נכנסה בהלקה לקופת אדוני שילצה. בשנת 1764 הגיעה ההכנסה מן הגשר בחלקה של אחוזת שילצה ל־26 זהובים.

היוצא מדברינו, ששתי הערים התואמות מיסלוביץ ומודזיוב שהיו ממוזגות לאחת בראשית יסודן נפרדו בעקב נסיבות פוליטיות וגיאוגרפיות ונהר הפשמשה השחורה הפריד ביניהן. ברם בעוד שמיסלוביץ יכלה להתפאר בפרשת נחלים עם נתיבות־מים שונות שהיו זקוקות לגשרים — יכלה מודזיוב להתפאר בגשר היחידי שהיה לה, גשר ארוך של עץ שחיבר את שתי הערים, ושימש לתחבורה ולתנועת ייצוא של מוצרי חקלאות ובקר מפולין ורוסיה לגרמניה. הגשר היה פתוח לתנועה במשך שעות היום — פרט להפסקה בשעות הצהרים — ולפעמים המתה בו התנועה גם בשעות המנוחה בלילות — שהגיעה לממדים גדולים — המיה עצומה שרשמיה זמזמו באזני התושבים.

מובן שאין לנו ענין כאן בגשרי מיסלוביץ האחרים, מלבד הגשר המקשר בינה לבין מודזיוב. אנשי מיסלוביץ התקשו לענות על השאלה: איזה גשר הוא הבכיר בכולם. ברם נעלה מעל כל ספק, שהגשר הארוך ביותר היה הגשר מעל לנהר הפשמשה השחורה בדרך המובילה למודזיוב, וזה מכבר הוא נקרא בפי הכול „הגשר הגדול". הגשר הזה נזכר לעתים קרובות בעתון שהופיע במיסלוביץ כמקור לידיעות על כל מה שהתרחש בעיר ובאיזור, וגם על מודזיוב והכפרים שמסביבה. לפיהן הותקן הגשר במקום שבעונת גובה־המים הנמוך אפשר היה לעבור את הנהר גם ברגל. מקום כזה היה מצוי בתקופה נושנה גם ליד הסודניה. אך לא תמיד קל שם המעבר, ועל־כל־פנים היו לו בזה חליפות ותמורות, כי זרם הנהר היה משתנה מפעם לפעם. יש לדעת, שהגשר בראשיתו לא היה ארוך כל כך, אלא היו מסתפקים בגשר

מעל שטח הנהר בלבד ולא על פני כל העמק, שהרי גשר דרכו שהוא מתקלקל לעתים קרובות וגורם להפרעות תדירות. כתב־הסכם אחד בענין הגשר מובא בזה בגלל ענינו ההסטורי, (בתרגום מפולנית):

„ראש העיר והמועצה של העיר מיסלוביץ מביאים בזה לידיעת כל מי שיראה, יקרא או ישמע את תכנו, שעיירתנו וכל עדתנו סובלות הפסד מן הגשר שנתקלקל מהמים, שהוקם בהוצאות האדון רב־החסד כריסטוף פון מירושיביץ־מירושבסקי, ובעקב ההפרעות הגדולות קשה המעבר לפולין; ומשום כך פנינו איפוא לכריסטוף מירושבסקי, פקידי שני הצדדים (מיסלוביץ היתה שייכת לשני בעלים) ולכל העדה בבקשה, שלטובתנו וכן לטובת אחרים הוא יחזיר לקדמותו את הגשר שהוקם בהשקעה של הוצאות מרובות; ואנחנו, פקידי שני הצדדים וכל העדה, מתחייבים בזה לפני כבודו, שלהבא אנו נחזיק את הגשר שיותקן מחדש, ועל גשר זה אנו נעבור ביום ובלילה בלי להתגנב בו, שלא להכניס יי״ש או בירה, ביום או בלילה, ולא לעשות כל מה שעלול לגרום נזק להכנסות כבודו ולקופת הממלכה. ואם יתרחש אצל מישהו דבר בניגוד לכך, אם יובילו תבואות לטחנות זרות או יביאו קמח מטחנות זרות לעיירה, אזי בתפיסת כל זה הכל יוחרם לטובת האדון. בעונת השטפונות בימי האביב ובכל זמן אחר אנו מתחייבים בשעת סכנה לחוש לעזרת הגשר ולהצלתו, עד כמה שהדבר יהיה דרוש, בעונש של 10 מרק לכל סרבן. הואיל שכעת — לפני בוא החורף — יש צורך לפעול במערכת הגנה בפני גאות המים, כולנו מתחייבים ונשבעים, שאנו נבצע את זאת במוקדם האפשרי, נפעל במרץ ונעשה הכל במקום הדרוש, והכל במטרה להדוף את לחץ המים. לשם אישור וקיום הדברים אנו מגישים את המכתב הזה בחתימתנו לידי איש רב־החסד כריסטוף מירושבסקי. ואנו באים על החתום, במיסלוביץ, 4 לנובמבר 1675".

בינתים הגיעו הצדדים לידי הסכם, כי ב־24 למאי 1680 התחייב אחד לבצע את החיפוי על הגשר מעל לשלוש קשתות. מן התרעומת של ה־4 לפברואר 1744 מתברר הענין מן העובדה, שהתושבים מתלוננים שם, על שעליהם לשלם מס־דרכים, על אף העובדה שהם מביאים את החומר לגשר ללא קבלת שכר. לעיל כבר הבאנו את המכתב מן ה־6 במאי 1715 שנשלח מוורשה לפראנץ לודביג, שבו השתדל המלך אוגוסט של פולין לטובת פראנץ מרדייבסקי בנוגע לגשר.

עם כל הבירור הזה לא ידוע אימתי נמתח הגשר על פני כל עמק הפשמשה, בעוד שמצאנו שהתקנת דרגש־חוסם מצד מודז׳יוב נעשתה במסמך מ־23 למאי 1751. אף שער הוקם שם במשך שנות הארבעים של המאה ההיא. אחר כך סילקוהו משם. אך בשנת 1862 הוקם מחדש לדאבון לב העוברים בו. הגשר היה בנוי מעץ, ומשום כך נזדקק לעתים קרובות לתיקונים מחמת הקלקול, ומשום כך צצה תמיד התכנית לבנות את הגשר מתומר יציב ולשנות את מקום התחלתו במיסלוביץ לא מהרחוב המודז׳יובאי (מודז׳יובר שטראסה) כי אם מכּכּר השוק החדש, שכן בדרך זו היה התוּוי נעשה קצר יותר.

ואם הרחבנו את הדיבור על הגשר הארוך אין אנו פטורים מלמסור משהו גם על הנהר פשמשה השחורה עצמו, למרות שעליו נכתבה סקירה מיוחדת בדברי־ימי זגלמביה, המתפתל סביב מודז׳יוב משני צדדיה, ואף הפשמשה הלבנה סוגרת עליה מהעבר השלישי. נהר הפשמשה הוא נהר קטן שמוצאו כמה מילין מאחרי העיר שיוויר (במרחק 4 מילין ממודז׳יוב), הזורם בכוון דרומי ליד בנדין ושילצה ומאחורי מכרת סופיה (סופיינגרובה) נוגע בשטח פרוסי, וממשיך בזרמו ליד הגבול (לשעבר) כשלושה מיל. אורך הנהר 10 מיל בערך ונקרא בשם „השחור" בהבדל מהנהר בשם זה היוצא ליד סלאבקוב הזורם לצד מערב ונקרא בשם „הלבן". הוא מתקרב לצד סלופנה שמשמאל מודז׳יוב, וסמוך לגשר מסילת־הברזל הוא נופל לתוך הפשמשה השחורה. כאן היתה הנקודה האופינית שבה נפגשו שטחי שלוש ממלכות הגדולות ביותר באירופה: רוסיה הצארית, אוסטריה ופרוסיה. לא הרחק ממודז׳יוב נופל הנהר ברינ׳יצה (בימי קדם נקרא גם בשם בז׳וניצה) לתוך הפשמשה. הבריניצה השתפכה תחילה ישר לתוך הפשמשה, וחלק ממימיו הונחה בזמן בלתי ידוע.

החל מן הסופיינהוטה עד לשפכו לתוך נהר הויסלה מתווה נהר הפשמשה השחורה את קו־הגבול: עד סלופנה, ששם נופל לתוכו נהר הפשמשה הלבנה, הוא הגבול של ממלכת פולין הקונגרסאית, ומכאן והלאה מתחיל גבולו של אזור קראקוב, שמאז שנת 1646 היא השתייכה לאוסטריה ונקראה בשם „גליציה החדשה". הנהר היה קו ניטראלי, ומשום כך היתה הזכות לשיט ספינות על הנהר לשתי המדינות שבתוכן עבר.

העמק שנהר הפשמשה חוצה אותו, הנו רחב ליד מודז׳יוב —מיסלוביץ למעלה משלוש מאות צעדים והוא מכוסה נאות־דשא. בעמק זה שינה הנהר את דרכו כמה פעמים, כי בעוד שהוא תפס כרגיל את שוליו המערביים, הראו המים העומדים שנמצאו ליד מודז׳יוב שלפנים היה הנהר עושה את דרכו בשוליו המזרחיים, כפי שעוד זכרו התושבים הישישים. קרקעית הנהר היא ברובה של חול, ומהלכו — ביחוד ממעל למודז׳יוב — מהיר למדי; בימי גשמים או הפשרת שלגים עולים המים על גדות הנהר ומשתפכים על פני העמק הרחב. ורק לעתים נדירות גורמים מי הנהר לשטפונות שבידם להזיק הרבה.

נהר הפשמשה שימש במשך מאות שנים, על אף החליפות והתמורות ביחסים המדיניים, נהר־גבול עם חוץ־לארץ, ומשום כך היו קיימות במיסלוביץ ובמודז׳יוב לשכות־מכס. על לשכת־המכס במודז׳יוב לא נשארו לנו מסמכים, בעוד שלשכת־המכס במיסלוביץ נזכרת במכתב מ־24 בספטמבר 1644, ופקיד־המכס של אז נקרא בשם מרטין ציהי, וההכנסות היו אז כה מעטות שלא כיסו כמעט את הוצאות קיומה. במאה הי״ז נמצאה לשכת המכס בככר השוק במיסלוביץ. אימתי ומאימתי עברה אל הגשר ברחוב מודז׳יוב — לא ידוע. פקידי

הלשכה עשו הערכה של טבק ומלח, ששניהם היו אז מונופולין של הממשלה. בשנת 1818 היתה לשכת המכס במיסלוביץ בעלת דרגה שניה. אך מאז פתיחת מסילת־הברזל קראקוב־שלזיה עילית בשנת 1848 כאשר התנועה בתחנת־הרכבת במיסלוביץ התחילה להתפתח, העבירו את לשכת־המכס הראשית מהעיירה נויבירון לתחנת־הרכבת במיסלוביץ.

ב.

מודזיוב. עוד מתקופת קיומה כמושב מרוביסקו, אשר בשעתו נמנה עם האחוזות של שילצה, השתייכה מודזיוב במאה ה־15 לאדוני בית יארוצקי, ואילו במאה ה־16 לוואלנטי מינור. בסוף המאה ה־17 היה אדון המושב (ואחר־כך העיירה) פראנצ׳ישק מודז׳בסקי. בשנת 1724 היה אדון העיירה ייסי קאבילסקי, ואחריו האדונים לבית טגובורסקי, מיכל זולינסקי, גראביאנסקי, ולבסוף האציל יורדן סטוייבסקי עד שנת 1801. מרשותו של סטוייבסקי עברה מודזיוב לידי הגנרל שימל־פיניג פון דר אויה. ביום 6 ליולי 1814 מכרה בשם יורשי האחרון האלמנה יואנה אליזאבט, שפעלה בשם הבנים, את העיר לנסיך לודביג אנהאלט קוטהן פון פלס, ואחרי מותו של האחרון ב־5 לנובמבר 1841 קמה העיירה למורשה לאצילה שטולברג וורניגרודה לבית הגראף הוכברג. מידי זו האחרונה רכש את העיר בשנת 1856 הגראף יאן ריינרד מהעיר גרוס־סטריליץ אשר בשלזיה, מי שהיה נגיד ושוע שליזי מבוציאנוביץ בשלזיה הפרוסית.

לפי טבלה הסטורית שנמצאה במשרד העיריה במודזיוב משנת 1820 הפך הכפר מרוביסקו לעיירה מודזיוב בשנת 1706. על ייסודה מסופר, ששר־אלף פולני אחד בשם מודז׳־ייבסקי שהצטיין למען המולדת הפולנית, אדוני הכפר שילצה, נענה לבקשה אשר הגיש למלך, שהכפר מרוביסקו יהפוך לעיירה וישא את שמו. בשם „מודזיוב" הוחל לקרוא בפעם הראשונה ב־31 לינואר 1711, ואחר זה כונתה כמה פעמים בשם „מודרזווי" Modrzew כשם שגם אדוני הכפר שילצה נקרא כמה פעמים לא בשמו הקודם „מודז׳ייבסקי" כי־אם „מודרזבסקי". לפי אחד המסמכים של העיר מיסלוביץ נזכר שר־אלף זה בשם פראנץ מודרזבסקי כאדוני הכפר מרוביסקו מ־26 לאוקטובר 1706, בלי למצוא סיבה לשינוי השם. ויש מקום להניח, שמלבד שאיפתו של המייסד להקים לו ולזכרו אנדרטה בצורת ישוב, הוא התכוון בהגדלת ישוב זה עם הפיכתו מכפר לעיר והגדלת שטחו — גם להוציא הוראות שלפיהן הוטל על המבקרים להישאר בעיר זמן יותר ארוך, ואולי ניסה להשפיע עליהם לקבוע מושבם בעיר. בראשית המאה ה־18 החלו להרגיש במודזיוב תנועה גדולה של מבקרים ועוברי־אורח. נוצרים ויהודים מופיעים כתושבי המקום. דרך מודזיוב עבר נתיב מסחרי מקראקוב לפרוסיה. אין כל ספק שלשם ביסוס העיירה מודזיוב בוצעה לפי יוזמה משותפת של העיר מיסלוביץ השכנה ומודזיוב במחצית השניה של המאה ה־18 הקמת או הרחבת הגשר של עץ מעל הנהר פשמשה השחורה כמקשר את שתי הערים ההן.

משנת 1725 היה קיים כאן מחסן למלח. הוא נמצא בשוק באותו מקום שכעת עומד שם בית במספר 4. ממחסן זה היו מובילים לשלזיה מדי שנה בשנה עד שנת 1859 למעלה מעשרת אלפים קנטר (ככר מטרי) של מלח מאכל בחביות, בגושים ובמטילים, וכן כאלף ככר מלח מבושל של צ׳יחוצ׳ינק בחביות.

ביום 16 לנובמבר 1762 העניק המלך אוגוסט השלישי לעיר זכיון לתשעה ימי־יריד במשך השנה. ואילו המלך סטאניסלב אוגוסט פוניאטובסקי, שבשלישי ליוני 1778 אישר את הזכיון הקיים מקודם, הוסיף זכיון חדש המרשה לערוך בעיר בכל יום רביעי בשבוע ימי־שוק לתבואה, בקר וסוסים. בעקב נסיבות שונות לא היה כתב־הקיום בר־קיימא, ובשנת 1818 הוא חודש שוב באורח רשמי. אכן לפי הודעת עירית מודזיוב מ־27 לפברואר 1819 (העתק ממנה נשתמר בארכיון העיר מיסלוביץ) היו צריכים להתקיים בשנת 1820 במודזיוב תשעה ימי־שוק לסחורות, בקר וסוסים. אך כנראה שההוראה לא בוצעה בשלימותה, על אף העובדה שלימי השוק במודזיוב ייחסו חשיבות מסוימת. ברם מאז שהלכו וגדלו ימי השוק במיסלוביץ פחתה והלכה השפעת ימי השוק שבמודזיוב.

למודזיוב לא היו מעולם זכויות עירוניות כדוגמת ערים אחרות בפולין. וכן לא היה לה כל רכוש או נכס עירוני. היא היתה אפוא עיר „על הנייר", כלומר: שפרט לזכות המיוחדת שניתן לה בהיווסדה לא היה ברשותה כל רכוש או נכסים. עד לתקופת החלוקות של פולין היה ראש העיר מתמנה בידי אדוני העיר מודזיוב, ששלטו על העיר בעזרת שני חברי מועצת העיר, שאף הם נתמנו לתפקידם על ידי אדוני מודזיוב, ומסיבה זו לא התפתחה העיר. ולא הגיעה אף לכנסיה של עצמה. עד שנת 1819 היא השתייכה לפרפיה מיסלוביץ, ואחר זה — לניבקה. אחרי שהוקמה הכנסיה בזאגוז׳ה ונפתחה בה פרפיה הכלילו בה לזמן קצר גם את מודזיוב.

קרוב לודאי, שעוד עם ראשית יסוד העיירה היו תחומי מודזיוב קבועים ועומדים. מאז חלוקת פולין האחרונה בשנת 1795 ועד לחתימת שלום טילזיט בשנת 1807 השתייכה מודזיוב לאזור הפרוסי החדש שנקרא בשם „שלזיה החדשה". ובאותה תקופה, בשנת 1803, חידשו פקידי פרוסיה בעיירה את מחסני המלח. לרוב השתייכה העיירה למחוז שיוויר. בשנים 1807—1815 השתייכה העיר לדוכסות ורשה שהוקמה אחרי כיבוש פולין בידי נפוליון הגדול. בקונגרס הוינאי שנתכנס אחרי מפלת נפוליון עברה העיירה מודזיוב לפולין הקונגרסאית שהועמדה תחת חסות רוסיה הצארית, וזמן מסויים השתייכה לוויוודה של קראקוב, ואחרי שחוסלו הוויוודות ובמקומן באו ה„גוברניות" (הפלכים) ב־7 למרץ 1837 — לפלך קילצה; מאז הקטנת הפלכים (21 לאוגוסט 1844) השתייכה לפלך ראדום ולמחוז אולקוש.

מודזיוב השתייכה מאז ומתמיד לאדוני הכפר שילצה, שבסוף המאה ה־16 ובראשית המאה ה־17 היו בעליה בני משפחת מינור, אחר כך עד למאה ה־18 — משפחת מודז־

ייבסקי ומודרזובסקי, בשנת 1715 — פראנץ מודרזייבסקי, ב־2 למאי 1724 — קוביטיקי, בשנת 1781 — דראביסקי, ועד לתוך המאה ה־19 — הרוזן סטייבסקי, ואחריו הגנרל שטולברג, ומאז שנת 1856 — הרוזן ריינרד מגרוס־שטרליץ. השם מודזיוב — פירושו עצי־לגש. ייתכן שצמחו במקום זה עצים מהסוג האמור, ולכן נקראה העיירה על שמם, ואין זה סותר את העובדה שנקראה על שם משפחת המודז־יובסקאים אדוני העיירה. במחצית השניה של המאה ה־17 כבר נמצאה בשוק של מודזיוב מסבאה, שבעליה נקראו בשם ביק. בשנות השמונים נזכר גם השם סייקוביץ כבעל מסבאה, ואין לדעת אם היה זה בעל אותה מסבאה שהוזכרה או שהיתה קיימת בעיר גם מסבאה אחרת.

העיירה היתה רשומה בדרגה החמישית של סוגי הערים. היתה זו הדרגה הנמוכה ביותר של ערים. בראש מינהלת העיר עמד ראש עיריה בשכר שנתמנה מטעם השלטון, בלי שתושבי המקום השתתפו בהנהלה באיזו צורה שהיא. עם זאת נחתמו המאזנים השנתיים משנת 1862 שהוגשו על־ידי ראש העיריה קונייצ׳ני גם בידי שני תושבים נוצרים.

מהמאורעות ההסטוריים שהתרחשו בתחומי מודזיוב יש להזכיר חניה זמנית של נפוליון בעיר (לפי אגדה מקומית) בביתו של פידירוביץ׳, — תגרה בין המורדים הפולנים והרוסים ביום 4 לפברואר 1863; ולבסוף את יום ה־27 ליוני 1866, שבו נערך קרב בין צבאות אוסטריה ופרוסיה בסביבת מיסלוביץ, שגרם לזרם גדול של פליטים שהגיעו מהשטח האוסטרי (גליצאי) הקרוב למודזיוב כדי לשבת בה „עד יעבור זעם". במשך כמה ימים היתה צפיפות גדולה בעיר, עד שלא נשאר כל מקום פנוי איזה שהוא אפילו בככר השוק. בכל מקום הזדקרו תלי צרורות חפצים ומטענים, ולידם ילדים, נשים וגברים שתפסו כל שעל אדמה בככר השוק הבלתי מפולש.

עם כיבוש פולין הקונגרסאית בידי רוסיה הצארית נשארה מודזיוב בצד הרוסי כחלק ממחוז בנדין, ששכנה בקרבת הגבול עם שתי ארצות: שלזיה הפרוסית וגליציה האוסטרית (עד למלחמת העולם הראשונה) בין סוסנוביץ וניבקה, בקרבת נקודה שבה נפגשו גבולות פולין הקונגרסאית עם הארצות שהוזכרו. מצד השני של הגבול השליזי שכנה ה„אם" מיסלוביץ, הרחוקה מסוסנוביץ 4 ק״מ, מבנדין — 9. במודזיוב היה קיים בית־מכס רוסי ממדרגה שלישית. שטח העיירה נכלל אז באחוזות הגראף רינרד, שרכש לו שטחים רבים באזור הספר הפולני במטרה להקים בהם בתי חרושת וענפי תעשיה ולהשקיע בהם את הונו הרב.

לפי הסטטיסטיקה משנת 1827 מנתה מודזיוב 32 בתים ו־229 תושבים, ובשנת 1860 — 55 בתים ומהם 4 בתי אבן ו־433 תושבים (58 נוצרים ו־375 יהודים).

במרכז העיירה היתה ככר־שוק מרובעת גדולה שתפסה את מרבית שטח העיירה. הככר החלה ממש מתחילתו של גשר־העץ שארכו היה 320 צעדים ועבר מעל לנהר פשמשה השחורה לצד מיסלוביץ, ומעברה השני של השוק יצאה דרך־מלך לכפר ניבקה הסמוך ואל בית־החרושת לצבעים על שם הנריקוב. ורק במאוחר יותר יצאו מככר השוק כמה רחובות לכוונים שונים והוקמו בהם בתים קטנים וגדולים. בשנת 1862 היו בעיר 37 בתים ו־490 תושבים, ובזה 72 קתולים ו־418 יהודים. הבתים היותר ישנים שבשוק היו בנויים עץ עם מרפסות, בעוד שלבתים שנבנו מחוץ לשוק ולבתים הבנויים לא היו מרפסות. אחרי התבערה שפרצה בעיר ועשתה שמות בככר השוק בשנת 1862 הוקמו בשנת 1863 שלושה בתים חדשים, גדולים ורחבים ואף גבוהים לצד צפון של השוק. ובהם אחד בהוצאות הבעל לשעבר. בכלל נמצאו אז במודזיוב תשעה בתי אבן. ואף שבתים בודדים נבנו גם על חשבון בעלים פרטיים — הבתים לא השתייכו לבוניהם בבעלות שלימה, אלא בעליהם היו חייבים לשלם דמי חכירה בעד הקרקע. זכה אפשר לקבוע בהחלט שאדוני הקרקעות היו לאמיתו של דבר הבעל האמיתי של כל העיירה. השוק היה מרוצף במחציתו אבנים.

הקשר עם ורשה בירת פולין הוקם באמצעות כביש שראשיתו בניבקה הסמוכה. הוא הוביל דרך דומברובה, אולקוש לכוון קיילצה והתחבר עם הכביש המוביל בקו ישר מקראקוב עד לוורשה. הדרך המובילה ממודזיוב לשילצה, לתחנת הרכבת בסוסנוביץ, לבנדין וכו׳ היא אמנם מאז ששילצה נמצאה ברשות הגראף ריינארד משופרת בהרבה, בלי להיות מפולסת לכביש.

הקשר עם קראקוב, כעיר חשובה וגדולה שאינה רחוקה מכאן, היה לפנים החשוב ביותר. הקשר היה קיים דרך הגשר שמעל לנהר פשמשה עוד זמן רב לפני קיומה של מודזיוב באמצעות הילוכה לניבקה, קשאנוב ועוד. הגשר שהיה קיים מעל נהר הפשמשה הלבנה מניבקה מול המושב יינדזור חוסל בשנים האחרונות, עקב הפסקת הקשר שם. ובמקומו בא גשר ליד סלופנה לצורך הקשר עם האוכלוסיה הגדלה והולכת וגידול קשרי התחבורה. ומעניין לציין ששום צד משתי הממלכות המעוניינות בדבר לא הכיר בנחיצות זו של הקמת גשר־מקשר, ותכנית אחת שהוצעה מצד העיר מיסלוביץ לפני שנים לשלטון אופלן (אופולה), שלפיה היתה חברת מניות מיוחדת מבצעת את בנין הגשר הזה על פני הנהר לא זכתה לאישור. לעומת זאת היתה קיימת במקום זה ביינדזור מעב־רה במשך קיום לשכת־מכס אוסטרית בשנת 1846. עם ביטולה של הלשכה חוסלה גם המעברה. ברם הבית שהוקם ב־1846 עבור בונה הרכבת מר פירוס מעבר לעמק הפשמשה ביער ליד פסי־הרכבת נשאר זמן רב כבית יחידי בסביבה, בעוד שבימי התנועה הבלתי מופרעת ע״י גבולות מדיניים מנתה כבר ההתישבות המקומית מספר בתים ובמשך הזמן עלתה גם על מודזיוב.

המשעול להולכי־רגל לבנדין הוביל לפני שנים לא דרך מודזיוב, אלא דרך הטחנה העילית — שכונתה בשם שאבלניה — ופוגון שהיה קצר יותר, אך חדלו להשתמש בו, אחרי שהתירו לעבור את הגבול רק אצל לשכות־המכס.

תנועת האנשים בסביבה הזגלמבאית סבלה בהרבה; עד שהותקנה בסביבת מסילת־הברזל.

קו מסילת הברזל הפולנית או כפי שכונתה קו ורשה—וינה, נבנה לפני מסילת־הברזל של שלזיה־עילית. ברם רק בשנת 1848 נסתיימה בנייתו, ואז צורף לקו קראקוב—שלזיה־עילית בשצ׳אקובה. לפי התכנית המקורית היתה צריכה לעבור דרך דומברובה לניבקה לשם צירופה לרכבת השליזית־עילית ליד מיסלוביץ—מודזיוב. אך בעקב גורמים פוליטיים ונסיבות פרטיות חל שינוי בתכנית זו, באופן, שתוך עקיפת השטח הפרוסי, חוברה המסילה בשצ׳אקובה לקו הרכבת קראקוב—שלזיה־עילית. כאשר בעקב המלחמה המזרחית (1853—1856) נשתנה היחס הרוסי לאוסטריה, הוחלט על הקמת קו־רכבת חדש שהיה צריך לעקוף את השטח האוסטרי, ולפיכך הוקם הקו זומבקוביץ—קאטוביץ. כתוצאה מכך היו מצויות שתי תחנות נתיבי־הברזל במרחק קטן של שני מילים זו מזו, כל אחת עם לשכת־מכס ראשית, והן: גראניצה (מאצ׳קי) מול אוסטריה, וסוסנוביץ מול פרוסיה, שביניהן שכן גם מעבר־גבול שלישי, היא מודזיוב. וזוהי הסיבה — אם גם חלקית — משום מה ירדה התנועה בשתי נתיבות־הברזל ואצל סוסנוביץ עוד יותר, אחרי שעם פתיחת קו־רכבת לוביטש—ברומברג (1862) דרך טורן סודר קשר יותר קצר בין ורשה לברלין. הקשר בין מיסלוביץ ותחנת־הרכבת סוסנוביץ, הרחוקה רק בחצי מיל ממנה, היה חסר אז לפי שעה, אם כי היה נחוץ מאד, ביחוד לתנועה המקומית. תושבי מודזיוב שהיו נזקקים לנסיעה ברכבת, אם למיסלוביץ (בנסיעה לשטח גליציה דרך קראקוב) ואם לברסלוי וברלין, ועד לפנים פולין, לפלכי פיוטרקוב וקיילצה דרך סוסנוביץ שבה היו שתי תחנות למסילת־ברזל, הדמבלינית והוורשאית, אנוסים היו לכתת רגליהם מרחק רב ברגל.

ב. דברי ימי הקהילה היהודית במודזיוב.

אימתי נוסד הישוב היהודי במודזיוב? ויש שואלים, לפי מצב הענינים בזכות ישיבת היהודים בכפרים ועל אדמות הכמורה, אם לא היתה יד ליהודים בהפיכת הכפר מ ר ו ב י ס ק ו לעיירה מודזיוב כדי להתיר בה את ישיבתם? שאלה זו מתעוררת גם בקשר לשאלה אחרת, אם היהודים לא הקדימו לשבת עוד בחשאי במרוביסקו הכפר, בלי שאיש יתנגד לכך, מפאת היותם גורם כלכלי חשוב במקום ובסביבה. יש מקום להניח, כי בחירת מקום זה כמקום ישוב לא בא במקרה, שכן בשנים ההן שימש הנהר פשמשה השחורה עורק תחבורה שדרכו זרמו ספינות קטנות לנהר ורטה ומכאן לנהר אודר ומשם לוויסלה. מלבד זאת היתה מודזיוב עוד לפני יסודה תחנת־מעבר בדרך שקשרה את קראקוב עם פולין הגדולה. מסתבר, שישוב היהודים במודזיוב היה חוליה מקובלת במערך הישובים היהודים בכללם ברחבי פולין. וכיצד היה הסידור הזה?

בתחילה היו היהודים יושבים בפולין רק בערים הגדולות, ובהן היו מקימים קהילות גדולות שמרכזן בית־הכנסת, בית־הקהל, בית־המרחץ, בית־העלמין וכו׳. עד מהרה, כבר במאה הי״ד, התחילה יציאה מן הקהילות הללו לישובים אחרים. וכך היה המצב גם בזגלמביה. בתחילה היו היהודים יושבים בבנדין, היא אם הקהילות והחלוצה של קהילות זגלמביה. יש להניח שיחד עם בנדין השפיעה גם קרבת קהילת קראקוב העתיקה שקשרים רבים היו קיימים ביניהן: קשרי אחים־יהודים, קשרי תחבורה ומעבר לנפות פוזן ושלזיה וכיוצא בזה. וכה נוסדה מודזיוב היהודית כמעט מיד אחרי שהפכה מכפר לעיר בראשית המאה הי״ח הישוב החל בקטנות, וצעדיו היו איטיים, כאילו באו לתהות על נסיבות המקום. בעקב מיעוט מספרם אין בכוחם לבנות בית־כנסת, להתקין בית־עלמין, לבחור להם רב וכו׳. בראשיתו היה הישוב החדש במודזיוב דל מדי במספר חבריו משיוכל להתארגן באורח עצמאי, והוא נשאר בחינת סניף כפוף לקהילת־האם של בנדין, קשור עמה קשרים מרובים, ובפרט מבחינת הקשר הפיסקאלי. הישוב משלם את מסיו לקופת המדינה באמצעות הקהילה־האם. קשרים נוספים הם: הרב ובית־דינו, בית־הכנסת ובית־העלמין. כל המוסדות הללו חסרים בתחילה לישוב, ודבר זה הזקיקו לקהילה־האם. אולם במשך הזמן מתחזק הישוב ומשיג תחילה רשיון להקים בית־תפילה לשם תפילה בציבור, אחר־כך מקבלים בני הישוב מורה־הוראה או רב, ולבסוף משתדלים לסדר בית־קברות. וככל שהישוב גדל והלך נתרופף והולך הקשר לקהילה־האם. ומטבע הדברים מתנגשות שתי שאיפות סותרות. הקהילה־האם משתדלת בכל כוחה להוסיף ולקיים את השפעתה ואת שליטתה על הישוב שלה. ואולם הישוב מבקש לפטור את עצמו מאפוטרופסות זו לחלוטין. כך היה מטבע הדברים גם במודזיוב. וכך חזר ונשנה המצב בסוסנוביץ, דומברובה ועוד.

יסוד הישוב היהודי במודזיוב חל עוד בתקופת קיומו של „ועד ארבע ארצות", הוא הארגון האוטונומי של יהודי פולין שהיה קיים משנת 1580 עד 1764, ולקהילת בנדין־האם ניתנה הזכות להשתתף בנציג אחד בין 23 נבחרי הועד, כי לאו כל קהילה זכתה לכך, ושם הנציג הבנדינאי הוא: ר׳ ישראל בן שמואל (שמואלוביץ). ברם יש להניח שיהודי־מודזיוב לא נזקקו לגמרי לועד זה באמצעות נציגו הבנדינאי, אם בעקב מיעוט האוכלוסיה במקום ואם בגלל חוסר ענין במה שמחוץ לגדר עניניה. ומפי הנסיון אנו למדים שאף ישובים גדולים יותר לא גילו ענין במוסד עליון זה. יתכן שאי־הסדרים ורדיפת חבריו אחר כבוד הקים ביניהם מחיצה והעיירות הקטנות ידעו שהן עלולות לסבול יותר מאחרות מטעמים מובנים.

קהילת בנדין־האם נחשבה בשעתה לקהילה גדולה וחשובה, שאליה נספחו קהילות קטנות של הסביבה, ועוד בסוף המאה הט״ו שלטה קהילת בנדין על יהודי מיסלוביץ, בויטן, חורזוב, טיכוי, וכן השתייכו לה קהילות המשנה של

מיסלוביץ, אולקוש, וולברום ופיליצה, ואחר כך גם מודזיוב ויתר הקהילות החדשות שקמו באזור זגלמביה.

לפי הידיעות שנשתמרו הורגשה בעיירה מודזיוב תנועה גדולה בראשית המאה הי״ח. בצוותא עם נוצרים החלו גם יהודים להופיע כתושבי המקום, בלי שנדע את הסיבות לכך. יש להניח שתסיסה זו באה בין השאר כתוצאה מיזמת אדוני המקום להגדיל את הישוב. סיבה שניה: מחלות ומגיפות שחדרו לישובי פולין ועשו בהם שמות, וגרמו לעזיבה ונדידה ממקום למקום, והנודדים היהודים מצאו שאולי בזגלמביה יהיו חייהם ופרנסתם יותר קלים ונוחים.

לפי הספירה שנערכה בשנת 1765 נמנו במודזיוב חמש משפחות יהודיות עם 25 נפש, שהתגוררו בחמשה בתים. בשלושה בתים גרו 1 עד נפש, ובשנים — 2—10 נפשות. מ־25 נפשות היו 14 גברים, מהם ששה נשואים, 8 בנים בלתי נשואים, 11 נשים, מהן 6 נשואות, 5 בנות בלתי נשואות. מסיבות מדיניות ואולי גם מחמת אנטישמיות לא גדל אז הישוב היהודי, ובמחצית המאה הי״ח הוא היה במודזיוב לא גדול ביותר. מאז ועד לראשית החלוקות של פולין אין לנו ידיעות על יהודי מודזיוב.

בשנת 1772 נערכה החלוקה הראשונה של פולין. שטחים נרחבים ממנה סופחו לאוסטריה, פרוסיה ורוסיה, וב־29 במאי 1792 פלשו צבאות רוסיה לפולין. החלוקה השניה ב־1793 הביאה לשינוי מדיני עצום באזור זגלמביה האחיד שבותר לשלושה חלקים וקמה ה„פינה המשולשת״ ההסטורית הנודעה של שלושת הקיסרים בקרבת מודזיוב. וזו עצמה תוחמה כעיירת־גבול ונהר פשמשה השחורה נועד כנהר־גבול ליד מודזיוב וסביבתה בין שטחי הכיבוש של פרוסיה ורוסיה מזה ובין אוסטריה ורוסיה מזה. בשנת 1793 נערכה החלוקה השלישית והאחרונה של מדינת פולין. בכל רחבי המדינה פרץ מרד ובראשו תדיאוש קושצ׳יושקו. במרד זה נגד רוסיה גילו יהודי זגלמביה אהדה למורדים ואספו כסף לטובתם, ולא מעטים מהם אף השתתפו בגופם במאבק למען חירות ארצם. קושצ׳יושקו הגבור הפולני הלאומי הגדול, כשקיבל עליו באורח חגיגי ב„ככר״ בקראקוב את הנהגת המרד נגד יקטרינה קיסרית רוסיה, הוא פנה באותו זמן מעל בימת בית־הכנסת הישן בקזימירש ליהודים בקריאה שאף הם ישתתפו במאבק נגד האויב למען החירות וביקש מהם להגיש לו עזרה במלחמתו. יהודי זגלמביה היו אחרי קראקוב שוב הראשונים שנענו לקריאת קושצ׳יושקו, ו„הרב האנונימי״ (כפי שרבי יעקב נתן מייטליס מבנדין נקרא בחוגי הפולנים) עזר באיסוף כספים ואף ריגל את העמדות הרוסיות לטובת גדודי קושצ׳יושקו. אך המרד לא הצליח ובשנת 1795 הוא דוכא כליל, והמדינה הפולנית חדלה להתקיים. עם החלוקה השלישית נפלה זגלמביה בחלקה של פרוסיה, שמאזור זה ואזורים אחרים משטחי פולין שנפלו בחבלה יצרו שטח חדש בשם „שלזיה החדשה״ שכללה כמובן גם את מחוז בנדין עם מודזיוב. מבחינה מינהלית השתייכה מודזיוב בשנות הכיבוש הפרוסי (1795—1807) למחוז שיוויר שסופח אף הוא ל„שלזיה החדשה״. 12 שנה שלטו הפרוסים במודזיוב ובזגלמביה והטילו עליהן את מרותם. הוציאו חוקה מיוחדת ליהודים שבשטחי פולין לשעבר, שללו את זכות השיפוט מן הקהילות וסמכותן צומצמה לעניני הדת בלבד. ורק בשנת 1802 הוטב מצב היהודים מבחינה כלכלית. הפרוסים יסדו במודזיוב מחסני־מלח. מחסן כזה היה קיים אמנם כבר בבנדין על סמך כתב קיום שניתן עוד ע״י קזימירש יאגילו בשנת 1464. כנראה מצאו הפרוסים שיותר נוח יהיה אם מחסן כזה יימצא אף במודזיוב. מלח היה אז מצרך חשוב, שהשלטונות השתדלו לספק לתושבים. המלח היה בימים ההם מצרך עובר לסוחר, שעורר תשומת לב מבחינות רבות. מחסני המלח במודזיוב נכנסו להסטוריה, ואף מדינת פולין העצמאית אחרי מלחמת העולם הראשונה חידשה שם את המחסנים. כמו כן הקימו הפרוסים בקרבת מודזיוב בית־חרושת לצבעים על שם הנריקוב כמקום תעסוקה לעובדים מתושבי המקום. מפעלים אלה השפיעו לטובה גם על מצב היהודים במקום.

יותר פרטים על תקופת השלטון הפרוסי במודזיוב והשפעתו על חיי היהודים אין בידינו. אבל נקל לשער את תדהמת היהודים לנוכח הגזירות מטעם השלטון הפרוסי שבאו ל„הסדיר״ את גורלם ומעמדם החוקי, בדרך כלל, בדומה למצבם החוקי של היהודים שגרו מכבר תחת שלטון פרוסיה. אין לדעת באיזו מדה פגעו ביהודי העיירה, כי בין הגזירות ההן נכללו גם גירושי היהודים ממקומות שונים, מערים וכפרים, הגבלת עיסוקים כלכליים וענפי מלאכה מסוימים עם הטלת מסים מיוחדים וחלוקת היהודים לבעלי חסות ומחוסריה. ברם תקופה זו לא נמשכה זמן רב, כי בשנת 1806 פלשו צבאות נפוליון הגדול לארצות אירופה, ובשנת 1807, אחרי נצחונו הגדול ליד יינה, נלקחו מפרוסיה כל השטחים הפולניים ונוסדה הדוכסות הוורשאית, כשבראשה הועמד מלך סכסוניה פרידריך אוגוסט השלישי. גם מודזיוב עם אזור זגלמביה הוכללו בתחומי הדוכסות החדשה. אמנם חוקת הדוכסות מיולי 1807 קבעה שויון אזרחי לכל תושבי המדינה. אך במרץ 1808 הוציא נפוליון פקודות המבטלת לעשר שנים את כל הזכויות הפוליטיות של היהודים והטיל עליהם חובת השרות בצבא, מה שעורר התמרמרות בקרב היהודים. ונמצאו יהודים שהתנדבו לצבא והשתתפו במלחמת הפולנים, ביניהם ברק יוסילביץ גבור היהודים שנפל במערכה ליד קוצק בשנת 1809. אחרי שהפרוסים עזבו את שטחי פולין ולפי צו נפוליון נוצרו בפולין ששה אזורים, השתייכה מודזיוב עם הסביבה למחוז לילוב—שיוויר.

בשנת 1808 סופחה מודזיוב למחוז פיליצה. בחלוקה המינהלית השניה ב־1813 סופחה העיירה למחוז אולקוש. בקצרה: בתקופת הדוכסות הוורשאית (1807—1813) היו יהודי מודזיוב יחד עם כל יהודי פולין מוגבלים בזכויותיהם המדיניות והאזרחיות, ואף נשארו אז בתקפן תקנות פרוסיות ישנות שפגעו בכבוד היהודים.

מודזיוב עצמה מילאה תפקיד מסוים במסעיו של נפוליון דרך פולין למוסקבה. חלק מצבאו עבר את הגשר ממיסלוביץ למודזיוב בדרכו לרוסיה. וגם אחרי מפלתו שם חזר דרך מודזיוב. זקני העיר היו מספרים שהחיילים אחרי שובם מרוסיה לנו לילה אחד בככר השוק הגדול, ונפוליון עצמו לן אצל היהודי בנדזינסקי שגר בדירה מרווחת ליד הגשר. האופה היהודי שבחצר בית זה (שעבר אחר כך להרשל לנגר תושב העיירה) אפה לחם כל הלילה בשביל הצבא הרעב ונפוליון הודה על היחס הטוב לצבאו. תושבי מיסלוביץ היו מתגאים שאף אצלם לן נפוליון אחרי מפלתו ברוסיה, והראו על בית נמוך ברחוב מיקולייבסקה שבו היה לן בשנת 1812. בית זה, ששמרו עליו כל הזמן כזכר הסטורי, נראה כחורבה והיה קרוב להתמוטטות. עירית מיסלוביץ החליטה לכן להרוס את הבית לשם מניעת אסון לתושבים.

מפלתו של נפוליון הביאה את כל הדוכסות הוורשאית תחת השלטון הרוסי. לפי החלטת הקונגרס הווינאי (1814—1815) צורף כמעט כל השטח בתור „ממלכת פולין" לרוסיה. ובה צורפה גם מודזיוב וכל חבל זגלמביה לפיקוח רוסיה. ממלכת פולין שסופחה לרוסיה היתה מדינה אוטונומית, בעלת ממשלה שישבה בוורשה וסיימיק שהתכנס מזמן לזמן. ואת עניני היהודים היתה מסדרת ברשות עצמה לפי חוקיה, שלא בטלו אלא לאחר דיכויו של המרד בשנת 1830. בשנת 1823 יצא חוק שלפיו אסור היה ליהודים שבאו מן החוץ לשבת במודזיוב ובכל מחוז בנדין ללא רשיון מיוחד מהשלטון המרכזי, משום שהעיירה נמצאה בתחום הגבול של 21 ויורסט. אבל מותר היה להם להשתקע בסביבת בנדין שמחוץ ל־21 ויורסט מהגבול הפרוסי או האוסטרי. בעקב חוק האיסור השתייכו אז לקהילת בנדין העיירות והכפרים שילצה, מודזיוב, לאגישה, גזיכוב, שיוויר, סטשמישיץ, סלאוו־קוב ועוד. האיסור בוטל בידי הצאר אלכסנדר השני בשנת 1862, שאז ביטל בכלל את כל הגזירות וההגבלות על ישיבת היהודים בערי פולין.

מן הראוי לציין בזה, שאחרי מפלת נפוליון וכשלון מרד קושציושקה ומסירת פולין לחסות רוסיה יצא צו מהשלטונות להפקיע מאת האצילים הפולנים שידם היתה במרד את כל הקרקעות, שהיו מוחכרים לאחרים, ולמכרם לצמיתות לחוכרים. וכה עברו קרקעות אצילים שליד מודזיוב לידי החוכרים היהודים שיילצר, גוטמן, גולדפלד, הירשל לאנגר (שעבר לידי חתנו־יורשו ר' הניך שארף), הירשלה גולדמן ואחרים.

ב.

שאיפת רוסיה לקפח את זכויות הממלכה גרמה למרד פולני בשנת 1830. מהפכת יולי עוררה את הפולנים מתרדמתם הפוליטית, והמהפכה הקימה שלטון לאומי וממשלה לאומית. אף קבוצות יהודים מבין הנוער והאינטליגנציה הצטרפו תוך התלהבות אל המורדים, תוך תקוה שפולין המשוחררת לא תפלה אותם לרעה. אך לא ארכו הימים והמרד דוכא. התחילה תקופה קשה לפולין, וכמובן לא פחות קשה ליהודים. מתוך הדים קלושים שהגיעו מהתקופה ההיא מסתבר, שגם יהודי זגלמבה התיחסו באהדה למרד, ובמשמר־הבטחון שהוקם מטעם המורדים בבנדין ובמודזיוב השתתפו בהתאם לפקודה של המפקד הראשי גם יהודים, שחבשו לראשם מצנפת שהתנוססה עליה כתובת „משמר בטחון". לאחר כמה שבועות שוחררו היהודים משרות זה, אחרי השתדלות מיוחדת.

גורם חשוב היה דבר הימצא העיירה באזור הגבול והשלטון הרוסי היה מחפש דרך להתנכל לזכות ישיבת היהודים בה, עד שלא אחת נשקפה להם סכנת גירוש. אך גם כאן חיפשו כנראה היהודים תחבולות כיצד לעקוף את הגזירות, וכרגיל הצליחו בכך באמצעים שונים. אך הם נשארו מסונפים לקהילת בנדין, סוסנוביץ העיר ששימשה אחר־כן עיר־בינים לבין מודזיוב לבין בנדין, טרם התקיימה אז, והמרחק הרב באופן יחסי אז (כשטרם הומצאה התחבורה הטכנית החדישה) הפריע לניהול חיים סדירים.

מסמך חשוב על היהודים במודזיוב בשנת 1842 יש לנו בדו"ח שנכתב בידי קונייצ'ני בפברואר 1842 כאשר שליח מיוחד מטעם מנהל המחוז באולקוש, בא למודזיוב, כדי לעמוד על המצב בישוב היהודי, והוטל עליו להכין ראשית כל רשימת החפצים הנמצאים בבית־הכנסת, וכן גם לבדוק את הפנקסים והמסמכים הנמצאים ברשות היהודים ובמשרד הקהילה. השליח הגיע למודזיוב, ולפי הפרטיכל (מיום 16־28 בינואר של 1842) הוא נפגש עם ראש העיר במודזיוב אנדריי קונייצ'ני, אשר הצהיר בפניו שבמודזיוב אין עוד ועד־קהילה יהודי, אלא שפעמיים בשנה גובים שני יהודים הנקובים בשמותיהם: משה פוליצר וישראל פניאבר — מס־טירונים. השליח הזמין אליו את שני היהודים ההם, ושאלם: מפני מה התושבים היהודים שבעיר לא בחרו להם מפקחים לבית־הכנסת, ואם יש להם רשימה מוכנה של החפצים בבית התפילה ועתון־החוקים של המלך (גוברניה). על זה ענו: „אין לנו מפקחים בבית־התפילה, באשר שתושבי מודזיוב משתייכים בתור יהודים לקהילת בנדין. וכן אין לנו רשימת חפצים, ואף לא עתון־החוקים, שלא קבלנוהו עד כה. בית־התפילה איננו בבעלותנו אלא בבית מושכר". בפרטיכל הושם הדגש על העובדה, שיהודי מודזיוב חפצים בקהילה עצמאית משלהם עם ראשי־קהילה. אחרי בירור זה בשיחות עם היהודים הלך שליח מחוז אולקוש עם ראש העיר לבית התפילה ושם רשמו את כל החפצים. לפי הרשימות שנרשמו בידי השליח נמצאו בבית־התפילה 31 ספסלים, ארון לספרי־תורה, במה באמצע האולם, ארבעה טסים, 19 מנורות קנים ונברשות, ארבעה ספרי־תורה עם ארבע פרוכות. בסך הכל הגיעו החפצים למספר 78, ושוויים הוערך ל־47 רובל ו־20 קופיקות. ברשימה הוזכר במיוחד, שבבית־התפילה לא נמצאו חפצי־כסף.

יהודי מודזיוב הרגישו כנראה כבר אז בחסרונה של קהילה עצמאית, והם התריעו על החסרון הזה בתביעתם מהשלטונות. אפשר להניח שהם אף פנו לא אחת בכתב ובעל־פה לועד הקהילה בבנדין, אך הלה ענה בשלילה גם

לפניית השלטונות, שבעקב לחץ מצד עסקני קהילת בנדין לא גילו ענין מיוחד לגבי בקשת עסקני העיירה מודזיוב. ואילו האחרונים לא שקטו ולא משכו ידם מתביעתם שנעשתה להם צורך הכרחי. קהילת בנדין שלטה אז על מספר קהילות יהודיות קטנות באזור זגלמביה, הבינה, שעם מתן רשיון חפשי לעיר אחת יגדל התיאבון גם אצל יתר הישובים, ואכן כך היה באמת אחרי שנים מספר, כשהגיעו תביעות דומות גם מקהילות אחרות.

אנשי מודזיוב נוכחו לדעת, שקשה להשיג הכול בבת אחת. ולכן החליטו לפעול בהדרגה ולהסתפק בראשונה בקבלת רשיון מהשלטונות למינוי רב או מו״צ משלהם ולא להיות תלויים ברבנות בנדין. בזה ראו צעד ראשון להשגת עצמאות קהילתית. וביום 16 ביולי 1846 הגישו בקשה לשלטונות לאשר להם את מינויו של ראובן בוקסמן לרב במקום ולבקשתם צירפו את כל המסמכים הדרושים. אך הענין נמשך שנים, שכן המכונה הביורוקרטית המסורבלת של השלטון הרוסי לא גילתה זריזות מעולם, אלא אם כן במקרים של מתן שוחד. קהילת מודזיוב הכתירה לכתחילה את ראובן בוקסמן לרב עוד בשנת 1851. אך מהעדר הצהרת התחייבות מטעם העיר עיכב שר הפלך את הוצאת הרשיון. וכאשר השעה כבר היתה כשרה למתן הרשיון נתברר שבוקסמן עזב עוד מקודם את המדינה כחייב גיוס ונסע לחוץ־לארץ. ב־13/18 בינואר 1852 הודיע ראש מחוז בנדין: „כיוון שתושבי מודזיוב לא מסרו הצהרה שהם רוצים בבוקסמן כרב ממלא מקום — אי אפשר להוציא בשבילו רשיון". נשארה עוד בעיה תלויה באויר; למי להחזיר 31.30 רובל שבוקסמן שילם כדמי בולים. ואחרי שהשלטונות לא יכלו למצוא אותו או את בני משפחתו הוחלט למסור את הסכום לקופת העיריה בבנדין.

ב־22 בינואר 1863 פרץ שוב מרד הפולנים נגד הרוסים. בכל רחבי המדינה פרצו קרבות וקבוצות המורדים נלחמו בעוז. השתתפו בכך גם יהודים במספר ניכר, ואחדים מילאו תפקידים של מפקדים ומנהיגים. ב־11 לפברואר 1863 תפסו המורדים את מודזיוב ופלוגות המרד הפולני השתלטו על העיירה, בלי לפגוע ביהודים. עם הקמת המינהל בעיר ערכו המורדים טכס חגיגות, ואחד מתושבי מיסלוביץ שהשתתף בטכס זה — זייסוגוג — מוסר בתיאורו את פרטי הטכס:

„שני קצינים מהפלוגה באויצוב — אחד מהם, לשעבר עובד במכרות בדומברובה, אחיינו של ראש עירית מודזיוב, ניהל את כל המבצע. תושבי העיר התאספו בטבור העיר, ושם קראו בפניהם את הכרוז של הועד המרכזי והודיעו, שמהיום והלאה עליהם לציית לפקודותיו ולעשות את ההכנות, שבעוד זמן קצר יגייסו לצבא הלאומי את כל המוכשרים לשאת נשק. אחר כך נחתם הפרטיכל בידי ראש־העיר. ראש העיר חויב גם לנהל את שלטון העיר בשם הועד המרכזי. לבסוף החזירו מבנין העיריה, בית המכס ומחסני המלח את הנשק הרוסי. שעה לאחר הטכס עזבו את העיר ולקחו אתם את הכסף מקופות הממשלה 1200 רובל והוציאו אתם מלאי ממחסן האוכפים והמדים שנשאר אחרי הרוסים, ונפרדו בלבביות מאת התושבים. כולם צייתו לפקודות המורדים ועזרו להם ברצון רב. באולקוש נשאר רק משמר־מורדים קטן. בכפרים השונים בטלו את נתינות האכרים וחייבו את פקידי הכפרים להקפיד בזה. בתי־הדין נשארו. אולם חויבו לבצע את פסקי־הדין בשם הממשלה הלאומית במודזיוב. בעיירה זו השתייכו כל הבתים לרוזן רינרד. בשל אי־נוכחותו של הרוזן אילצו את נציגו מאביוס לחתום על תעודות־הענקה. ואת שכר־הדירות ששולם הפכו לתשלום סילוק המשכנתא".

אולם צבאות הצאר התגברו אחרי כמה חדשים על המורדים, והשלטון המרכזי העניש קשה את המשתתפים. יהודי מודזיוב התיחסו כאמור באהדה למרד הפולני, ויחידים מהם אף לקחו בו חלק פעיל. מהדו״חות הסודיים שנמצאו בארכיון שר הפלך בפיוטרקוב מצאו שר׳ יוחנן (יואכים) מונשיין ממודזיוב נענש מטעם השלטון לשלוש שנות מאסר בעוון הפצת כרוזים נגד השלטונות הרוסיים. נענשו גם יהודים אחרים ממודזיוב והסביבה, אך בארכיון לא נמצאו שמותיהם.

אחרי ששקט המרד האחרון ושקטו גם הרוחות, החלו שוב פרנסי העיר לחדש את מאבקם לעצמאות קהילתם ולהפסיק קשריהם עם קהילת בנדין. בשנת 1865 פנו הפרנסים המקומיים מ. שארף, י. שיינוכסלר ומ. גולדפלד לשר הפלך בבקשה מטעם שבע משפחות יהודיות בעיר, שהואיל ומודזיוב מאוכלסת בעיקר יהודים, שיש במקום בית־כנסת, בית־מדרש, מקוה וגם בית־עלמין, ובתוקף העובדה שמודזיוב ועד בנדין מפריד מרחק של שבעה ויורסט וקשה בכל דבר קטן לנסוע לבנדין בעניני צרכיהם הדתיים, הם מבקשים, שהשר יואיל לאשר לעירם רב מיוחד, בהציעם בתור מועמד את ר׳ דוד בונם ברכנר, תושב מקומי, שהעיר התחייבה לשלם לו מאה רובל משכורת ולספק לו דירה.

ראש העיר מודזיוב התערב בדבר ופנה בכתב למשרד הפלך, בהודיעו שהרב ברכנר יודע פולנית. גרמנית ויידיש. כן הציג ברכנר תעודות טובות אחרות, שמבחינה פוליטית הוא כשר וישר, וכן מכתבי־סמיכות להוראה מהרב ר׳ משה זאיונץ מאולקוש, הרב מז׳וריק ר׳ משה בוים, הרב ישראל יצחק קלינגר מפלאבנה ומהרב מראדום רבי גבריאל דנציגר. אצל הרב קלינגר מפלאבנה, שהיה מו״צ בפיוטרקוב — למד המועמד 6 שנים רצופות בשנים 1858—1864 והצטיין בתלמודו להיות רב. בתוכן דומה כתבו עליו יתר הרבנים.

הרב ברכנר היה יליד בנדין ונולד בשנת 1844 להוריו ר׳ יוחנן (יואכים) וגיטל. אביו היה סוחר. עד גיל 14 למד בבנדין. אחר כך נסע הרב ברכנר לפלבנה ללמוד אצל הרב קלינגר. אחרי שקיבל סמיכה להוראה מהרב מפלאבנה נשא הרב ברכנר אשה ממודזיוב וכיהן שם בתור דיין ומילא את מקום הרב יוחנן־דוד לאנגפוס מבנדין, בקבלו מהעיר כמה זהובים לשבוע.

שר הפלך בראדום לא אישר את הרב ברכנר כרב

במודזיוב לפי תביעת הפרנסים, כי־אם בתור עוזר להרב מבנדין (1866). אך חברי ועד הקהילה במודזיוב לא היו שבעי רצון ופנו באמצעות שר המחוז באולקוש שנית לשר הפלך בטענת ניתוק קהילתם מקהילת בנדין ובבקשה שיהודי מודזיוב, ניבקה, סוסנוביץ ושילצה יוכרו כגליל מיוחד, וישוחררו מתשלום מסי הקהילה בבנדין. שר המחוז באולקוש נטה להסכים לתביעה זו. ואילו שר הפלך מצא את ענין ניתוק מודזיוב מקהילת בנדין למסובך ביותר בעקב השאלה הכספית וכו׳, ודרש משר המחוז לשלוח לו סקירה מדויקת על ההוצאות הקשורות בניתוק זה, שלא יגרום נזק לקהילת בנדין, וגם סטטיסטיקה של בעלי־בתים הגרים באזור המוצע וכו׳.

בינתים דרש שר הפלך בראדום מקהילת בנדין בתוקף, להציע במוקדם מועמד לכהונת רב העיר והגליל, אחרת ייאלץ להועיד רב רשמי לפי ראות עיניו. אך מודזיוב לא חפצה להסכים בשום פנים שהרב הבנדיני החדש יוכל לחוות דעה בעיירתם. ושוב התלקחה מחלוקת בין שתי הערים ההן. בנדין עצמה לא יכלה לפרנס רב מהכנסותיה בלבד. היא אף התחייבה אחרי פטירת הרב יוחנן־דוד לאנגפוס לשלם 30 רובל לשנה לאלמנת הנפטר. אך ברצותה להציל את המצב הזדרזה קהילת בנדין בבחירת רב לפי דרישת השר, והיא הציעה כמועמד לכסא הרבנות בבנדין את המו״ץ מפיוטרקוב רבי איציקל קימלמן (1866) עם משכורת בסך 360 רובל לשנה, דירה חינם וכו׳. בגלל עיכוב בהמצאת תעודתו המקורית על קבלת סמיכה לרבנות אישר אותו שר הפלך בראדום לפי־שעה כסגן־רב בגליל בנדין, ורק אחרי שנתקבלה תעודת הסמיכות המקורית אישרה אותו ראדום כרב קבוע בבנדין, ומודזיוב המשיכה במעמדה כסניף רחוק של קהילת בנדין...

בשנת 1885 הגישו עסקני מודזיוב שוב בקשה לשר הפלך בפיוטרקוב בדבר אישור המקום כקהילה עצמאית וניתוקו מקהילת בנדין, להעניק להם מעמד של קהילה, להתיר לקבל רב ולהקים להם בית־עלמין חדש או להרחיב את הישן, כי בעקב המרחק של 7 ויורסט בין שתי הערים אין זה נוח להם להעביר לשם את מתיהם. בהמלצת מנהל המחוז הסכים סו״ס שר הפלך הפיוטרקובי ב־25 לספטמבר 1885 לכינון קהילת מודזיוב. מחמת המחלוקת שפרצה בקהילת בנדין בענין חכירת המקוה וכיוצא בזה הצליחו עסקני מודזיוב „לשבור את הקרח״, להינתק מקהילת בנדין ולהיות לקהילה עצמאית עם כל המוסדות הדרושים, ולקהילת בנדין שוב לא היתה השפעה עליה.

הרב החדש ר׳ יצחק קימלמן בבנדין השלים עם המציאות של קיום רב מיוחד למודזיוב. אך בהשתדלותו נתקבל לרב במודזיוב חתנו הרב יצחק טוביה פרידה בשנת תרמ״ה (1885), שלא היה „רב מטעם״ השלטון כי אם הרב לענינים דתיים ולכל הנוגע ליהדות במקום. הוא נולד בשנת תקצ״ו בעיירה זאלושין במשפחה חשובה ומיוחסת והיה נקרא בשם נכד החסיד המובהק ר׳ יצחק אלכסנדר. בן 10 כבר יצא לו שם בכל הסביבה כעילוי בעל כשרונות, ונתקבל כתלמיד אצל גאוני פולין הגדולים ביותר שהופתעו מילד־פלאים זה. הוא למד גם בשיעוריו של רבי יצחק־מאיר בעל „חידושי הרי״מ״ מגור, בהיותו בן 18 נשא את בת הרב קימלמן (הרב הזקן מבנדין) והיה נוסע לחצרות קוצק, אלכסנדר וגור. מאז ישב על כסא הרבנות במודזיוב נשאר בכהונתו זו עד יומו האחרון. ערים גדולות רבות התקנאו במודזיוב בשל רבה הגדול ואף הציעו לו לכהן אצלן. אך הוא דחה את בקשותיהן, בחששו מביטול תורה. בעיירתו שבחר היה חי בצנעה, ישב יומם ולילה על לימוד התורה וכתב חידושים בעלי ערך. בשנים האחרונות הרגיש חולשה בבריאותו, אך המשיך למלא את תפקידו כרב עד שחלה רצינית, וביום י״ח בכסליו תרפ״ח נפטר בגיל 92. מענין לציין שאשתו הרבנית פסה (בת הרב קימלמן מבנדין) שאתה היה נשוי 74 שנים מתה שבעה ימים אחרי פטירת בעלה הרב. הם היו חשוכי בנים. נשארו ממנו כתבים רבים בכל מקצועות התורה. בשואה הנאצית־גרמנית אבדו הכתבים ונעלמו. .

הקהילה התחשבה במצבו של הרב הזקן והחולה והועידה כסגנו בתור מו״ץ את הרב ישעיהו אנגלארד, בן רבי נחום אנגלארד הנודע בצדקתו מסטשמישיץ. אך לא שפרה עליו נחלתו של זה במודזיוב, ואחרי שישב בה שנים מספר החל להשתדל לעלות ולעבור לעיר יותר גדולה ולרבנות יותר מכניסה. עם פטירת הרב רבי יששכר־בר גרויברט מבנדין בשנת 1913 פנה הרב אנגלארד ללשכת הצאר הרוסי בפטרבורג בבקשה, שהואיל ועיירתו מודזיוב נפגעה קשה בדליקה שפרצה בה בקיץ 1914 ויהודיה עוזבים את העיר מחוסר דיור, הוא נשאר על כסא־הרבנות ללא יהודים וללא פרנסה, וכעת נתפנתה משרת הרבנות בבנדין. הוא מבקש לאפשר לו להתמנות רב בבנדין. בקשה זו הועברה לשר הפלך בפיוטרקוב לשם ברור, וכתוצאה מכך הודיע המפקח יאצ׳בסקי לשר המחוז בבנדין שמייפים את כוחו של הרב ממודזיוב להעמיד עצמו כמועמד לרבנות בבנדין. הבחירות הראשונות לרבנות בנדין בוטלו בידי שר הפלך על סמך הלשנה. בבחירות השניות הציגו מועמדותם מלבד הרב יקותיאל זלמן גרויברט בנו של הרב שנפטר והרב מווישגרוד גם הרב ישעיהו אנגלארד. הרב גרויבארט נבחר גם בפעם השניה ואושר מטעם השלטונות לרב בבנדין.

ג.

שמה של מודזיוב היהודית נזכר במיפקד היהודים שהתקיים בסוף שנת 1764 ובתחילת 1765. מפקד זה היה המיפקד הראשון של יהודים בפולין מאז 1550, כלומר, אחרי תקופה של 215 שנים, והוא בוצע שנים אחדות לפני חלוקת מדינת פולין בין שכנותיה. מיפקד 1764 בא לתת לנו תמונה סטטיסטית מן הקיבוץ היהודי המזרח־אירופי. שאז החלה בו תקופת פריחת החסידות, ובאה כעין סיכום תקופה בקורות היהודים. החומר של מפקד היהודים בפולין נמצא עד לפרוץ מלחמת העולם השניה בארכיון

הממלכתי הראשי אשר בוורשה ברחוב דלוגה 20 שהושמד בידי הנאצים. לפי המפקד הזה עלה אז מספר האוכלוסיה היהודית במודזיוב משני המינים ל־25. הם מוינו ל־14 גברים למעלה מגיל שנה, מהם 6 נשואים ו־8 בלתי נשואים, ול־11 נשים, מהן 6 נשואות ו־5 בלתי נשואות.

לפי הצעת ההסטוריון הנודע הד״ר יצחק שיפר הי״ד ניגש חוקר יהודי אחד (רפאל מאהלר) לעבד את החומר החשוב ולמסרו לנו בצורת ספר בשם „יהודים בפולין לשעבר לאור מספרים", המבנה הדימוגרפי והסוציאלי־כלכלי של היהודים בפולין במאה הי״ח (בהוצאת „יידיש־בוך", ורשה 1958), מפקד זה היה קשור בתקונים הראשונים שבוצעו באותה שנה בארגון המפלגה הפולנית, ובא במטרה לערוך את תחשיב מס הגלגולות היהודי. הוא המס שהוטל על היהודים בפולין מאז שנת 1549 בשיעור של זהוב אחד לכל נפש בגיל שנה אחת ומעלה. לפי המפקד של 1764 נמצאו אז בפולין קרוב ל־430.000 יהודים.

אותו מפקד בוצע לפי הוראות מיוחדות בחוק. מיד אחרי פרסום החוק הוטל לערוך מפקד של יהודים בכל עיר שבה מצויה קהילה יהודית ובכפרים השייכים לקהילה. הפוקדים היו צריכים להיות: הרב, פרנס החודש, שמש ואציל קתולי. בקהילות קטנות שלא היה בהן רב ולא פרנס היו בוחרים במקומם שני בעלי־בתים החשובים ביותר. במודזיוב לא היה אז עדיין רב או פרנס. ויהודי המקום היו חייבים להתיצב למפקד בעיר הקהילה. ואין לדעת אם היתה זו בנדין או אולקוש או מקום אחר. הפוקדים היהודים היו צריכים להתיצב ב־2 בינואר 1765 בעיר בירת הגליל (ווייוודסטוו) או בעיר המחוז ולהביא אתם את ה„אינוונטר", דהיינו את גליונות המפקד. בשבילנו היה מענין לדעת את שמות יהודי מודזיוב של אז ולעמוד על ראשוני המשפחות היהודיות באוכלוסיה, שייתכן שהיו אבות הישוב היהודי שבעיר.

בלוחות שבאו כתוספת־לוי לספר נזכרת גם מודזיוב בתוך גליל קראקוב. בטבלה החמישית המכילה את מספרי יהודי הערים לפי המין והמעמד האזרחי באה מודזיוב עם 25 יהודיה לפי חלוקתם שפורטה לעיל. בלוח הששי המכיל פרטים על המבנה המקצועי של יהודי הערים באה מודזיוב עם חמשה ראשי משפחות. בלוח השמיני המכיל את מצבי הדיור של יהודי הערים נזכרת מודזיוב היהודית עם חמשה בתים יהודיים וודאיים וחמשה בתים של יהודים בספק. וכן נזכרת מודזיוב היהודית בלוח השמיני „ב" עם חמשה בתים בבעלות יהודים, בשלושה בתים גרו 1 עד 5 נפש, ובשנים — 2—10 נפשות. הישוב במודזיוב היה אז קטן ולמעשה לא גדל, מסיבות בלתי ידועות, ואולי בעקב חוסר פרנסה במקום, ותלותם במקומות שמחוץ לעיר. אמנם שנתיים קודם לכך אישר המלך אוגוסט יום אחד בשבוע כיום־שוק. אך כנראה שנמצאו מערערים על סידור זה והיה צורך באישור כתבת־הקיום במילואו בשנית בשנת 1778, ואף אז טרם בא יום־השוק במודזיוב על הגשמתו מטעם גורמים שראו בכך סכנת התחרות. יום השוק אושר בשלישית בתקופת נסיכות ורשה.

על גידול האוכלוסיה במודזיוב אפשר לעמוד מתוך המספרים דלקמן: בשנת 1827 היו בה 32 בתים, 229 תושבים. בשנת 1860 — 55 בתים (בהם ארבעה של אבן), 433 תושבים ובהם 375 יהודים. בשנת 1885 היו בה 34 בתים, 676 תושבים, 106 מורג קרקע שהשתייכו לתושבים. בשנת 1897 גדלה האוכלוסיה הכללית ל־1358 תושבים.

על מודזיוב עברו כאמור כיבושים אחדים בעקבות החלוקות שחולקה פולין העצמאית בידי שכנותיה ואף אחר כך עד שנת 1815, אך אין לנו פרטים על תושביה בכלל ועל היהודים בפרט, שבלי ספק סבלו מאד לרגל כיבושים אלה, לפי החלטת קונגרס ה„שלום" שהתכנס אז בוינה נספחה מודזיוב במסגרת „הדוכסות הוורשאית" תחת שלטון רוסיה, ומאז היתה מודזיוב לעיר־גבול משולש, ונהרות פשמשה השחורה והלבנה כאילו נוצרו בשביל לשמש מחסום פוליטי בין שטחי פרוסיה, אוסטריה ורוסיה, שמקודם לכך היוו גוש מדיני אחד תחת הנהגת פולין שלפני החלוקות. ההשתייכות המדינית החדשה לרוסיה הביאה ליהודים זכויות וגזירות כאחד, ומודזיוב הרגישה יפה בשתיהן. מודזיוב עצמה לא היתה אסורה ליהודים בימי פולין הריפובליקאית, בעוד שבקרבתה נמצאו ערים שבעקב הגזרה הנודעה בשפה הלטינית „דה נון טולראנדיס יודאיס" היו אסורות לגמרי לכרשב היהודים, כמו: צ׳ילאדז הסמוכה לבנדין, קוזיגלוב, שיוויר, סלאבקוב. תחת שלטון רוסיה נפתחו שערי הערים ההן והחלו לקלוט יהודים. לעומת זה ניתכו על ראשי היהודים גזירות קשות מטעם הרשות היהודית.

מודזיוב נכללה בשטח שנאסר ליהודי פנים המדינה לשבת בתוכה לפי פקודת המשנה־למלך מ־31 לינואר 1823, שלפיה נאסר גם על יהודי פולין הקונגרסאית לשבת בכפרים בתחומי שלושה מיל מגבול אוסטריה ופרוסיה, ועל היהודים שישבו בהם הוטל לנטוש את מושבם ולעבור לפנים המדינה. מלבד זה נאסר על יהודי פנים המדינה לשבת בתוכה לפי פקודת המשנה־למלך מ־31 לינואר מודזיוב היהודית לא יכלה לצפות לגידול אוכלוסיתה מחמת הגזירות הללו.

ברם הקשה בכל הגזירות שניתכו על יהודי פולין בימי הצאר ניקולי הראשון היתה גזירת הגיוס של יהודים והקנטוניסטים שנגזרה בשנת 1827. בפולין שלפני החלוקות היו היהודים פטורים מעבודת הצבא ותמורתה היו משלמים מס־צבא. אבל יש לשער שכיוצא מהכלל נמצאו מתנדבים יהודים שגוייסו לצבא במקרה מלחמה, או לגדודי המורדים בתקופות המרד נגד השלטון המדכא. שלטון רוסיה בפטרבורג שאף לכאורה להשוות את יהודי פולין בחובת השירות בצבא עם שאר התושבים. ואילו מכסת המגויסים מן היהודים נקבעה בשיעור רב יותר מזה של שאר התושבים, היהודים חויבו בגיוס בצבא מדי שנה בשנה, בעוד שכלל האוכלוסיה

גויסה רק מדי שנתיים. יהודי מודזיוב לא היו יוצאים מהכלל ואף הם נשאו בעול הגיוס הכבד.

אולם עוד יותר אכזרית היתה הגזירה של הקנטוניסטים. על כלל האוכלוסיה היתה חלה הובת שירות הצבא למשך 25 שנים מגיל 20 ומעלה. היהודים בלבד היו חייבים לספק קנטוניסטים, היינו חניכי־צבא, בגיל 12—18. הקנטוניסטים הללו היו מקבלים חינוך צבאי בקסרקטין הרחק מתחום המושב עד שהגיעו לגיל הצבא, ורק אחר כך התחילו 25 השנים של השירות הצבאי. למעשה נהפכו לקנטוניסטים נערים צעירים מגיל 12, מהם ילדים בני שמונה ואפילו בני שש שהועדה הצבאית קבעה „על פי המראה" שהם בני 12. המושל העריץ ציפה להשיג בגזירת הקנטוניסטים מה שלא היה מובטח לו בגזירת המגויסים. ילדים רבים עשויים היו להיכנע לפיתויים ומכל־שכן לעינויים ולהתנצר ביתר קלות מאשר צעירים בעלי כוח התנגדות פיזי ורוחני ובעלי אופי מגובש הסרדיוטות של ניקולי קבלו הוראות מפורשות בדבר המטרה המיוחדת שבגזירת המגוייסים והקנטוניסטים היהודים. המרטירולוגיה של ילדי היהוזים האומללים, רובם הגדול בני דלת־העם (מחמת שיתוף הפעולה הידוע לשימצה של הנהלות הקהילות עם שלטונות הצאריים) — אין דומה לה בהסטוריה של עמנו עד לימי השואה הנאצית. היתה זו אינקביזיציה שעלתה באכזריותה אפילו על זו שבספרד של ימי הבינים, שהרי היתה זו אינקביזיציה כלפי ילדים.

מודזיוב היהודית, כמוה ככל הקהילות היהודיות, היתה חייבת לספק מדי שנה בשנה בעת הגיוס לצבא מספר מסוים של טירונים מבני 12 עד 20, ולמעשה עוד צעירים מבני 12, שהיו מתחנכים מחוץ ל„תחום המושב" היהודי במחוזות המזרח ובסיביר. רוב הקנטוניסטים היו ילדים עניים, כי העשירים היו פודים את בניהם בכסף, ופקידים מיוחדים של הקהל שהיו מכונים בפי העם „החוטפים" („די כאפערס") היו עוקרים ילדים יהודים מזרועות משפחותיהם. גזירות הקנטוניסטים והתפקיד המשטרתי שמלאו בכך שלטונות הקהילה היהודית הכניסו שחיתות לקהילות ישראל ועוררו שנאה עמוקה של השכבות הדלות — קרבנות הגזירה — אל שליטי הקהל. גזירת הקנטוניסטים השאירה רושם טראגי בספרות העברית והסיפורים עליהם זעזעו את הנשמה היהודית.

אף מודזיוב היהודית סבלה לא מעט מגזירת הקנטוניסטים. מחוסר רשימות ופנקסים של הקהילה אין לדעת בכמה נפשות עלתה גזירה זו לקהילה. ברם שרידי העיר הנמצאים בישראל מעלים עוד בזכרונם כמה קנטוניסטים שזכו להשלים למעלה מ־25 שנות גיוס במרחקי רוסיה ולחזור אחרי כן למודזיוב. מהם זכורים בשמותיהם: א) שמשון גוטמן הקנטוניסט, שאחרי שובו למודזיוב האריך ימים ושנים ומת בן 105 שנה בהשאירו אחריו שלושה בנים: לייזר, הרשל וחיים עם משפחות מסועפות, שהשתקעו גם בערים ובכפרים שונים באזור זגלמביה. שמשון היה מתפרנס מהובלת דינמיט ממיסלוביץ למכרות הפחם בסביבת מודזיוב. את חומר הפיצוץ היה עליו להוביל רק עד לכנסיה שבקצה רחוב דומברובסקה אשר בניבקה הישנה ומשם נלקח בידי חיילי הצבא וחולק למכרות בכפרים השונים שבסביבה. שמשון אף היה עובד במכרת הפחם בבובריק; ב) קנטוניסט שני בין החוזרים למודזיוב היה ארון־יוסל הרמן, שבהילוכו בעיר היה תמיד מעורר תשומת־לב והיו מספרים אגדות בקשר למה שעבר עליו בשנות שרותו בצבא. ויש אומרים שגם לייביש השחור (נייאר) שגר בשוק ועסק באמירת כל ספר התהילים מדי יום ביומו — היה קנטוניסט. מובן שאין לדעת כמה קנטוניסטים נלקחו ממודזיוב ולא זכו לחזור לעיר מולדתם מעוצר יגון ודאבה. קנטוניסטים אלה היו מעוררים ענין והתפעלות בעיר לשמע סיפוריהם על גבורתם לעמוד בעקשנותם ולהישאר יהודים. בני העיר גילו כלפיהם יחס של כבוד והערצה. לקנטוניסטים שחזרו עם סיום שירותם בצבא לעיר מגוריהם ניתנו זכויות שונות שלא כל יהודי זכה בהן. מבחינה כלכלית היו פתוחות לפניהם עבודות שונות שהיו אסורות ליהודים; גם שערי מכרות הפחם היו פתוחים לפניהם, ואספקת מוצרים שונים למכרות נמסרה לידיהם.

מלבד הקנטוניסטים שנלקחו לצבא עוד בשנות נערותם נמצאו במודזיוב גם יהודים שגויסו כטירונים. הרשל בן שמשון גוטמן שרת כחייל 38 שנה; משה זלנר (נייאר) — 28 שנה; גרונם אייזן — שיבתו למודזיוב קשורה בבדיחה שמספרים עליו. הוא חזר למודזיוב בלילה; ליל כפור וקור בחדשי החורף הקשים. כשהגיע לדירתו דפק בדלת ובחלונות. אשתו מיכל התעוררה לשמע הדפיקות ושאלה: מי דופק? לתשובתו: אני גרונם, לא האמינה — אחרי שנים כה רבות שנעדר מהבית — ולא נזדרזה לפתוח, ואולי לא האמינה שזהו באמת גרונם וחשבה שרק לועגים לה. הוא הוסיף לדפוק מבחוץ, בהבטיחו שהוא גרונם בעלה, והיא המשיכה בשאלותיה: טאקי גרונם? (הבאמת גרונם?), אוי וויי גרונם, וכיוצא בזה, בלי לפתוח את הדלת לבעלה שעמד קפוא מקור אחרי הליכה במשך כשעה מתחנת הרכבת בסוסנוביץ למודזיוב ללא אור הירח כשרק התקוה להגיע עוד מעט אל ביתו החם עודדתהו ללכת בשארית כוחותיו. וכאן נתקל בקיר אטום של חשדים והיסוסים. גרונם פנה לבסוף לתחנת המשטרה או למשמר צבא־הגבול שחש לעזרתו וניתנה לו האפשרות להיכנס לביתו ולאשתו ולנוח מעמל שרותו בצבא הרוסי במשך שנים רבות.

במה עסקו יהודי מודזיוב בעשור השביעי של המאה הי"ט? על כך מוצאים כמה פרטים בספר לתולדות העיר מיסלוביץ הסמוכה. בין יהודי המקום נמצאו אחדים שעסקו בהובלת סחורות בעגלות. אחדים מהם עבדו בתור כורים במכרות הפחם אשר בשילצה. אחדים עסקו במלאכות־יד שונות. והיו בהם שעסקו במסחר בלי שהיו להם בתי־מסחר פתוחים; היו גם סוכנים שטיפלו ביבוא ויצוא

של סחורות שונות מארצות הסמוכות שמעבר לגבול. וכן היו שעסקו בסחר הקמעונאי. כאן היה נהוג כבכל פולין, שעם הופעתו של איש זר במודזיוב, מבפנים המדינה או מחו״ל, הצטרף אליו מלוה, שלא רק שסייע לו בידיעות שעניינו אותו, אלא אף ליוהו למיסלוביץ ושם עזר לו לערוך קניות בבתי־המסחר וכו׳. ולא פחות מזה עזר לו בהעברת הקניות דרך הגבול למודזיוב. קרבת בתי־הנתיבות הגדולים אשר במיסלוביץ, סוסנוביץ וגראניצה הביאה בהכרח לכך שמתווכים כאלה היו מצויים כאן יותר מאשר במקומות אחרים. האוכלוסיה הנוצרית הקטנה שבעיר, פרט לפקידים, אף היא עסקה בעגלונות ותיווך בין הגבולות. חקלאות וגידול בקר וצאן היו מנת חלקם של מעטים מקרב האוכלוסיה. בשנת 1862 ישבו במודזיוב שני חייטים, שני סנדלרים, אופה אחד, קצב אחד, בימים ההם היה בית־התפילה ליהודים בבית מושכר, ולנוצרי העיר לא היתה כנסיה משלהם. עד 1819 היוו נוצרי המקום חלק מהכנסיה במיסלוביץ, ואחר כך נצטרפו לכנסיה שהוקמה בניבקה, בפינת כביש־המלך שהוביל ממודזיוב דרך רחוב דומברובסקה לניבקה החדשה־ישנה. ואחרי הקמת הכנסיה בזאגוז׳ה היו הולכים לשם. כנסיה אחרונה זו הוקמה בידי הרוזנת מירושבסקי, והחל בבניתה בשנת 1844, והתפילה הראשונה נערכה בה ביוני 1850. למודזיוב לא היה בית־ספר משלה. ברם אחרי שהוקם מוסד כזה בשילצה בשנת 1860 הרשו לתושבי מודזיוב להשתתף בו. ממוסדות עדתיים נמצא במקום רק בית־מטבחיים וכמה מכשירים לכיבוי אש. הבאר היחידה בעיירה השתייכה למחסני המלח. מיסלוביץ הסמוכה כיסתה את כל מה שהיה חסר במודזיוב, ואפילו בחסרון דבר קטן היו פונים למיסלוביץ ששימשה מעין משביר כללי, וממנו בא הכל לעיירה.

במקום נמצאו שלושה משרדים: משרד העיריה, משרד בית־המכס וביקורת תעודות־המעבר מעבר לגבול ומחסני המלח. בבית־המכס נמצא עד למרד הפולני האחרון (1863) מפקח אחד, מבקר אחד, עוזר אחד וכמה פקידים נמוכים. שהתחלפו בתפקידים שונים, וחלקם עמד על המשמר בשער הגשר. מאז חל איזה שינוי. פשטה השמועה, שבגלל קרבת שני בתי־המכס הראשיים בגראניץ ובסוסנוביץ יוקטן בית־המכס במודזיוב. אף על פי כן עבר בית־המכס המקומי מדרג שלישי לשני, כלומר, וא זכה לעליה, ומאז מינו מנהל גם עליו. בעיירה שכן גדוד משמר־הגבול שהיה מורכב מכמה חיילים עם קצין בראשם. חילופי הסחורות בין שתי ערי הפשמשה המקבילות התנהל במרץ רב. מלח בלבד נמכר שנה־שנה 40 עד 50 אלף פוד. מפולין לפרוסיה הוצאה תבואה רבה, ולא היה זה מחזה נדיר לראות שכל ככר השוק במודזיוב היה מלא עגלות פולניות קטנות. גם בקר וצאן הובלו זה זמן רב דרך העיר לשלזיה.

המאורעות ונחשול הפרעות ביהודי רוסיה וגם בפולין השפיעו מאד להגברת ההגירה של היהודים מעבר לים. סוף המאה הי״ט ותחילת המאה העשרים היו ימי נדידה גדולה בתולדות עם ישראל. הרדיפות ברוסיה גרשו ממולדתם שנה שנה רבבות אנשים שחיפשו להם מקום מנוחה בטוח ופרנסה בארצות רחוקות, ומחורבנה של רוסיה נבנתה אמריקה. הנודדים התקבצו בהמונים בערי גרמניה, ורובם עברו לשם דרך ערי זלמביה ומעבר לה. בצד השני — הפרוסי — במיסלוביץ שמעבר למודזיוב, הוקמה תחנת־הגירה גדולה בהנהלת היהודי מכס וייכמן, ושם נחו מתלאות הטלטולים ברכבת וכלי־רכב אחרים. אף במודזיוב נראו מפעם לפעם יהודים מהגרים, שבבית־המדרש המקומי נתקבלו בזרועות פתוחות והוגשה להם עזרה. והיו ביניהם מחוסרי תעודות מסיבות פוליטיות, ואנשי מודזיוב עזרו להם לעבור את הגבול ובהוצאות הנסיעה לארצות שמעבר לים ואירעו גם מקרים שפליטים פוליטיים שרצו לעבור את הגבול במודזיוב נורו למות בידי חיילי המשמר הרוסי. ענין ההגירה עצמו השאיר רושם רע על יהודי המקום, שהיו משתתפים בצערם של הנאלצים לנטוש את ערי מושבותיהם ולנדוד למרחקים לחפש להם מקום־מנוח חדש.

מודזיוב עצמה היתה ניטרלית במלחמת פרוסיה־אוסטריה במחצית השניה של המאה הי״ט ברם יהודיה יכלו לראות במחזה כשצבא הגרמנים רצו לחצות בשנת תרכ״ז (1866) את נהר הפשמשה שבין סלופנה ליינדזור ולחדור לשטח גליציה האוסטרית. אולם בעקב השטפונות בסביבה וגאות מי הנהר אז לא איפשר להם לחצותו, ונאלצו לנסות בדרכים אחרות.

מודזיוב היהודית שיתפה את בניה (לא ידוע כמה) המגויסים לצבא גם במלחמת רוסיה עם יפן אשר במזרח הרחוק, היא המלחמה שנסתיימה במפלת רוסיה. החיילים היהודים שנשלחו לחזית הרחוקה גרמו להגברת זיקתם של בני העיר לעתונים. אכן גם מקודם ישבו בה כמה משכילים דתיים שחתמו על „הצפירה" וספרי ה„מאספים" באמצעות העתונים העבריים, שעוררו תשומת לב בקרב הנוער אשר עד אז היה יושב ולומד בבית־המדרש תורה וחסידות. ואילו במלחמת יפן נתרבו החותמים בעיר והקוראים היו בקיאים בגיאוגרפיה של מנדזוריה, יפן וקוריאה ובשמות הערים ומפקדי הצבאות השונים, כמו קורופטקין (המפקד הכללי), הגנרל סטיסל (מפקד המבצר פורט־ארטור), רוז׳דסטוונסקי (מפקד הצי הרוסי שהוטבע בידי צי היפנים). הגנרל נותי של צבא היפנים, והקוראים נפלגו בין „בעד" ו„נגד" הצדדים היריבים. כמו רוב היהודים ראו גם יהודי מודזיוב במפלות רוסיה מידי יפן עונש מן השמים על גזירותיה הרעות נגד היהודים, וכל מפלה של הרוסים הגבירה את התסיסה בקרב הציבור, ובמיוחד בקרב המוני העובדים במכרות הפחם ובתי יציקת הברזל, וקירבה את תנועת השחרור, לא רק ברוסיה ובפולין, אלא בעיקר באזור זגלמביה שנחשב לאזור החרושת והתעשיה עם רבבות פועלים שרבים מהם נדבקו ברעיונות הסוציאליזם ובמפלגות ששאפו להוריד את שלטון הצאר, הוא הרודן שבעקב אכזריותו

השניא עצמו על כל נתיניו והפך למפלצת שיש ללחום נגדה.

מודזיוב כמקום־גבול שימשה מרכז להברחת ספרות סוציאליסטית שנדפסה בפרוסיה בידי מפלגות הסוציאליסטים הגרמנים, ובה תפסה חלק גם לשון היידיש ב„ברושרות" שהסבירו את הרעיון הסוציאליסטי בשפה פופולארית, והנוער היהודי במודזיוב החל אז לפקוח את העינים ולראות את העולם הגדול כמות שהוא על מווייו ושאיפותיו לחיי תרבות יותר טובים. בקטוביץ הסמוכה התכנסו מפעם לפעם כינוסים של ציונים וחובבי־ציון, ומשכילי מודזיוב שמחו להכיר אישית את האישים הגדולים שעמדו בראש תנועת הציונות והשאיפה לציון. במודזיוב עצמה כמו במקומות אחרים היתה גם הציונות אסורה מטעם החוק. ואילו תנועת הרעיון הסוציאליסטי בין פועלי המקום והסביבה הלכה והתפשטה, והחלו שביתות להטבת תנאי העבודה. בזכרון שמורים עדיין ימי שנת 1905 שבה שבתו כמעט כל פועלי המפעלים והחרושת ברוסיה בכלל ובזגלמביה בפרט, אירעו מאז מאורעות דמים והתנגשויות בין הפועלים ושוטרי הרשות, ובעוד אין איש יודע יד מי תהיה על העליונה בהתגוששות הדדית זו, התקרבו ימי מאורעות עולמיים; בחדשי הקיץ 1914 התנגשו עמי העולם במלחמת־עולם קשה ועקובה מדם, ופולין הפכה לשדה מערכה כבדה בין צבאות גרמניה ואוסטריה לבין צבאות רוסיה.

מודזיוב עם כל חבל זגלמביה נכבשו בידי צבא גרמניה עוד ביום הראשון להכרזת המלחמה, והן היו לשטח־כיבוש גרמני. הרוסים לא הצליחו במסעי כיבושיהם לחזור לזגלמביה, וממילא לא סבלו האוכלוסין ממעשי הנגישות של הרוסים שהיו מכוונים בעיקר כלפי היהודים.

על מודזיוב במלחמת העולם הראשונה כעיר־כיבוש גרמנית ופרשת קיומה הכלכלי והמדיני עד לסיום המלחמה יש לכתוב במיוחד. קורות מודזיוב מגיעות בסקירתנו ההסטורית הזאת עד סוף השלטון הצארי בפולין הקונגרסאית, שהביא בעקבותיו תקופה אחרת עם פורעניות אחרות.

ב. בית אבות ובנים במודז'יוב

א. העיירה

היה היתה מודזיוב עיירה ככל העיירות בפולין. ובכל זאת שונה מחברותיה. לאו מילתא זוטרתא היא לשכון ליד שני נהרות שמעבר להן מתחילים שטחי ארצות נרחבות כמו פרוסיה ואוסטריה, שהשתייכו פעם לפולין ה„גדולה" והיו עצם מעצמה ובשר מבשרה, אלא שלא איסתייעי מילתא בעקב יד המחלוקת בין מלכים ונסיכים, שרי־צבא ואצילים שהתחרו ביניהם על כס השלטון, בשעה שחרב החלוקה כבר היתה מונחת על צואר המדינה, וסוף־סוף ביצעו השכנים הטובים את חפצם. והשכנים לא היו שכנים סתם, כי־אם שכני־תרבות והשכלה, ארצות נאורות כפרוסיה ואוסטריה שבירותיהן כבר תפסו אז מקום בראש בעולם התרבות, עם תרבות נאורה וארחות־חיים יותר טובים מאשר תחת עול רוסיה הצארית. ממודזיוב אפשר היה להציץ לשטחי תרבות והשכלה שבהם פעלו משה מנדלסון וצוות חבריו המלומדים. ואילו מודזיוב עצמה לא שנתה בצורתה החיצונית משאר העיירות בנות אוכלוסיה יהודית.

כיכר השוק במודזיוב (בשלטון רוסיה) עם בית גימפל ו־נברג במרכז ליד לשכת־המכס והגשר. הנער היושב בשורה ראשונה לייזר גינסברג ז"ל (מת בתל־אביב).

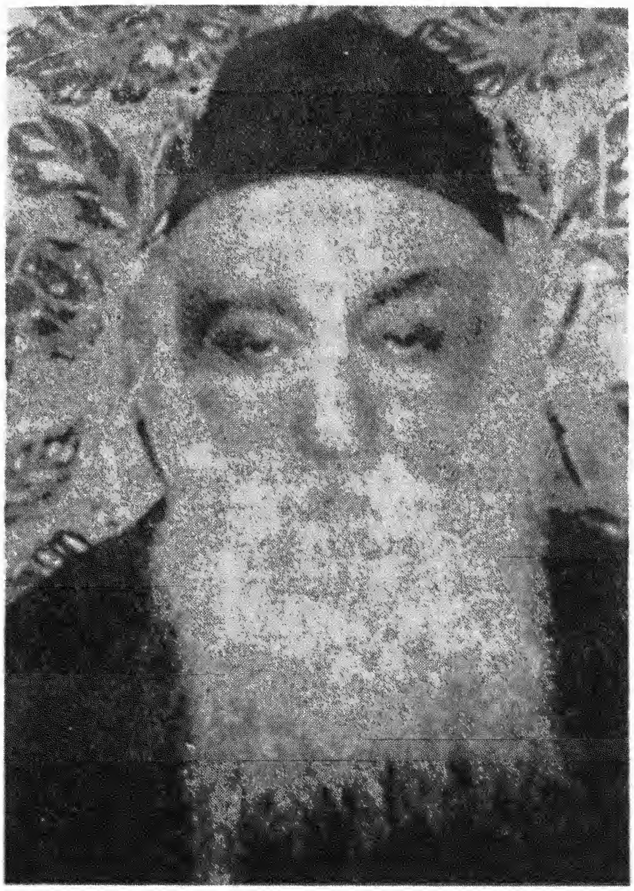

יציאת חסידי מונדזיוב מבית־המדרש ביום שבת (תרצ"ח) והילוכם בשוק, בהזדמנות ביקורו של ר' יחזקאל האדמו"ר מאוסטרובצה בנשואי בנו ר' אברהם יצחק עם בת הרב ישעיהו אנגלארד מסוס־נוביץ. בין המצולמים: האדמו"ר האלשטוק, הרב ישעיה אנגלרד, הרב האלשטוק ממונדזיוב, ר' יוסף פרידמן ראש הקהילה במונדזיוב, השמש ר' שמעילה, ר' לייבוש פיוטרקובסקי פרנס הקהילה.

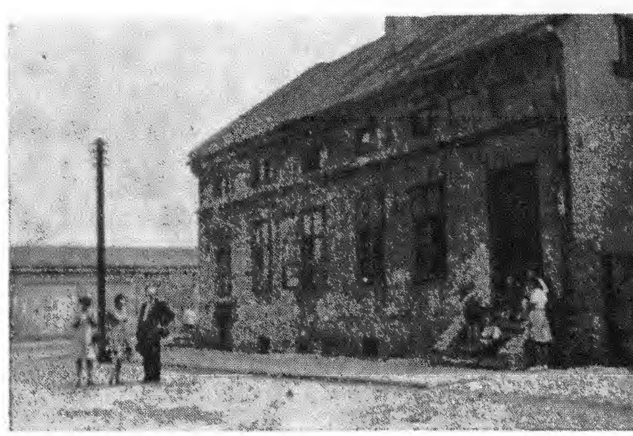
רחובות וסימטאות ישרים קישטו את העיירה. בתים נמוכים ובעלי קומות שכנו לאורך הרחובות. השנים המרובות שרבצו על הבתים השאירו עליהם עקבות של נצנוצי ירק פה ושם שבצבצו בין הקירות או לצד לבני הגגות.

באמצע הכיכר נמצא שוק מרובע גדול ורחב ידים שהיה מרוצף אבנים בכל מקום. במרכז — ליד פינת הרחוב המוביל לסוסנוביץ — עמד בית־מרזח ישן שהיה תמיד הומה לקוחות. בשנים קודמות רחוקות היו החוכרים נוצרים, ובמשך הזמן, עם ריבוי היהודים במקום, עבר לידי יהודים. תקופה ממושכת שלטה בו האשה פייגלה שטייאר שידעה להחזיק את הרסן בידיה החזקות ולהזכיר ללקוחות שאכן אשה חרוצה היא היודעת לשלוט ולהחזיק סדר בבית. ואילו ליד מבוא הגשר־של־עץ שעבר מעל לשטחי המראה שבעמק הפשמשה, אגם המים שמתחת ראשיתו של הגשר ומעל נהר הפשמשה השחורה, התנוסס בנין בית־המכס בעל קומתיים שדרכו עברו היוצאים והבאים ממיסלוביץ ואליה לשם ביקורת המכס. רחוב הגשר הוביל במרחק של למעלה ממאתים מטרים מעל הנהר לעבר השני, לעיר הפרוסית מיסלוביץ, ורחוב שהמשיך לרוץ מקצה השני של הגשר נקרא בשם „מודזיובר־שטראסה". מעבר השני של השוק בפינת קרן רחוב דומברובסקה עמד הבנין הנאה המפואר של שמואל מייטליס, מפרנסי הקהילה ונכבדי העיר, בית בן שלוש קומות.

השוק, מקושט בבתים קטנים וגדולים, של אבן ועץ, נחשב כנזר העיירה. כאן פרח המסחר היהודי שהיה מפותח למדי הודות לקשר עם הארצות הסמוכות ש„מעבר לגבול", ודרכו עברו לעתים קרובות השיירות הגדולות והמרובות של סחורות־יצוא מבעלי־חיים שונים לפרוסיה: אווזים, סוסים, בקר, חזירים שהשאירו בעקבותיהם אבק רב שהיה מכסה תמיד את עין השמש ואת כל שמשות הבתים בשוק. ואין לדבר על עגלות גדולות שהובילו סחורות דומות מסוגים שונים. באמצע הככר עמד גוש מבנה עצים בצורת

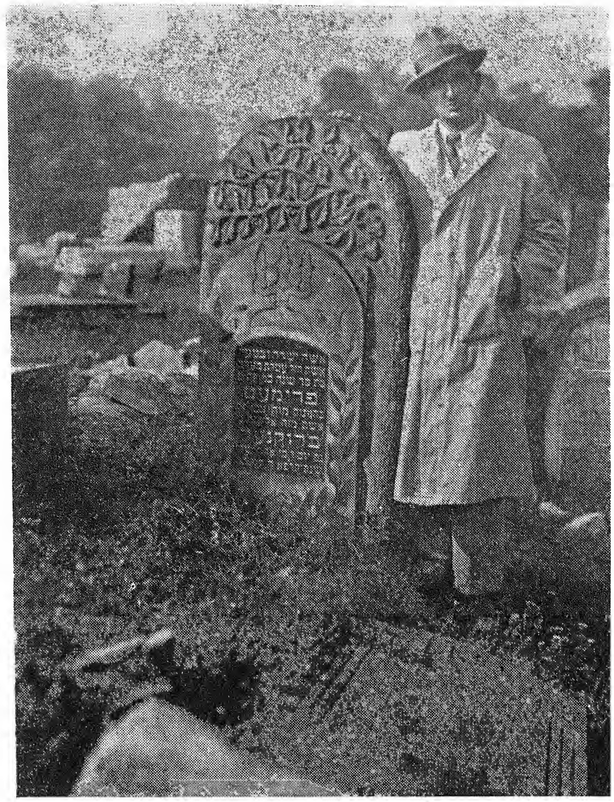
רבי שמואל יעקב וינברג הרב משיראדז יליד מונדזיוב

בית משפחת מייטליס בקצה השוק ורחוב דומברובסקה, וממול תחנת משמר הגבול הרוסי שאחרי המלחמה הפך לבנין בית־הספר

בית־העלמין היהודי במונדזיוב וברקע מגדלי בית־הכנסת היהודי במיסלוביץ

מצבת האשה פרומט (לבית לנגר) ברוקנר בבית־העלמין במודזיוב
ועל ידה חיים פוזמנטיר מקלימונטוב

חנויות שנמשך מאמצע השוק בערך עד מטרים ספורים מבית־המכס שעמד ליד הגשר, ובגוש הבנין היו חנויות זו לצד זו של יהודים, חנויות מכולת, פירות ובשר־בקר ושל בתי־מלאכה לחייטות וסנדלרות ועוד.

בככר ההוא התקיימו פעם בשבוע ימי־השוק שאליהם נהרו האכרים מכפרי הסביבה מי בעגלתו ומי בגפו כדי למכור את תוצרתם החקלאית לבני העיירה ולרכוש בתמורה את החסר להם בכלי־בית, הלבשה והנעלה ועוד. מהככר ההוא התמשכו לכל הצדדים רחובות וסימטאות סימטריים על בתיהם בני קומה וקומתיים. על רחוב הגשר שהוביל מעבר לגבול כבר כתבתי.

רחוב אחד נמשך מהשוק רצוף כביש אבנים שהוביל לכוון סוסנוביץ, ומאחורי העיר יצא ממנו כביש־משנה שהוביל דרך הפרוור „ז׳ימנה" לכפר הסמוך ניבקה ומשם דרך דיינדובקה וזאגוז׳ה עד לדומברובה־גורניצ׳ה. הרחוב היה מרוצף כשוק עצמו והד טרטור גלגלי העגלות שעברו בו נשמע למרחוק. ואף הנוסעים בעגלות סבלו מנענועים וטלטולים בעקב הריצוף הבלתי מסודר כהלכה לנוחיות הנסיעה בעגלות.

רחוב שני נמשך מהכיכר, הוא רחוב דומברובסקה, שבו ישבו אנשי האינטליגנציה, גם מקרב הנוצרים, והוביל לכוון ניבקה הישנה והגיע עד לכנסיה הקתולית ומשם נמשך ישר בכביש עד לדומברובה־גורניצ׳ה דרך דיינדובקה וזאגוז׳ה עם שבילים צדדיים לכפרי בובריק, קלימונטוב, ראפקי, פורומבקה ועוד.

הפרוור „ז׳ימנה" נמצא בדרך ממודזיוב לניבקה החדשה. היו שם בתים בני שלוש קומות. גרו שם משפחות יהודיות בלבד, ובהן כהן, פרישר (קושלוק), וולף בנדזינסקי ומשפחתו, אליעזר לובלסקי (שנסע לאמריקה), משפחת גוטליב שבנו מוריץ גמר בתור רופא והבת נישאה (גיבנת) ־בחור בן־ישיבה שהיה עובר לפני התיבה ומתפלל יפה בימים־הנוראים; לייביש נייאר הדוור, מנדל פערל (מלמד) ובנו ברוך דוד (חתן איציק נייאר). לשכונה היה רק רחוב אחד בשם מודזיובסקה. ליד השכונה טחנת־קמח משותפת למנדל קליינר ומשה־יעקב שארף. שם עבד פנקסן ראובן־מנדל ליס יליד מיכוב שידע לשיר יפה וידע בעל־פה עשרות ניגונים. בשנות השלושים חלה הפרעה ברחוב שהוביל ממודזיוב ל„ז׳ימנה" בעקב חברת המכרות שרכשה לה את השטח והכלילה אותו למכרת־פחם. היא קנתה את בית טומיצ׳ק הנוצרי והדיירים נאלצו לצאת משם, ומאז נאלצו דיירי הז׳ימנה ללכת למודזיוב בעקיפין דרך ניבקה הישנה.

רחוב אחר יצא מככר השוק לכוון בית־העלמין הישן ולצד שדות המרעה המשתרעים עד לנהר פשמשה השחורה, וממנו נתפתלו סימטאות לבית־הכנסת ולבית־המדרש הגדול.

בקצה השוק, מול בית־המידות של שמואל מייטליס, נמצא הקסרקטין של חיל צבא שומרי הגבול הרוסי. משם

שער הכניסה לבית־העלמין בחומה הפרוצה. ועל ידו
הד״ר יעקב מייטליס בביקורו בעיר מולדתו

נשלחו החיילים לכוונים השונים של משמר הגבול לאורך שני הנהרות: פשמשה השחורה לאורך הגבול הפרוסי־שליזי ופשמשה הלבנה לאורך הגבול האוסטרי־גליצאי. תפקידם היה לשמור על הגבול ולא לתת לאנשים לחצות או לבוא דרך הנהרות. ולא פעם נשמעו יריות החיילים אחרי אזהרות שהשמיעו ברוסית „סטוי" (עמוד), ואף נהרגו יהודים שחפצו לעבור את הגבול ללא תעודה בכיסם. בבית העלמין במודזיוב באו הרוגים אלה למנוחתם האחרונה בלי לקבל פרטים עליהם, ורק לפעמים הופיעו קרובים מנפות רחוקות לשאול על זהותם.

ראש בית־המכס האחרון היה הפולקובניק הרוסי איבאנוב, שעם פרוץ מלחמת העולם הראשונה התגייס לצבא ונפל בקרב. במודזיוב נשארה אלמנתו, פולניה, שהתפרנסה ממתן שיעורים לנגינה בפסנתר ואמה הישישה גרה אצלה. קסרקטין זה של הצבא שימש משיכה לנערי העיר שהיו אוהבים לחזות בחליפת המשמרות לפי הטכס הרוסי.

רוב האוכלוסים בעיירה היה יהודי, מעבדקנים, סוחרים וחנונים, לומדי־תורה, בעלי מלאכה, ועל כולם מבריחי־גבול. המקצוע האחרון היה מפותח בכל אזור זגלמביה השטוח ליד גבולות פרוסיה ואוסטריה, וכרגיל היו משתמשים גם בהלשנה, ומכאן הר"ת המקובל של „סדום": סוסנוביץ, דומברובה, ויגביזדוב, מודזיוב, כלומר, שאנשי המקומות ההם נחשבו במעשיהם ה„יפים" כאנשי סדום בשעתם...

במודזיוב לא היתה כנסיה נוצרית, והנוצרים המעטים יושבי העיירה נאלצו ללכת לכנסיה שבקצה הרחוב דומברוב־סקה אשר בכפר ניבקה הישנה, או ללכת למיסלוביץ. דבר העדר כנסיה בעיירה יהודית זו עשה לו כנפים ביהדות פולין, ורבים היו חסידים דתיים שבאו לחזות בעיירה היחידה בפולין שאין בה „טומאה" (בשם זה היו קורין בפולין היהודים לכנסיות). וחסידים מספרים, שרבי שלמה הצדיק מרדומסק (בעל „תפארת שלמה") כשבא לבקר את צאן מרעיתו החסידים במודזיוב, היה אומר להם: כאן אני מרגיש ריח נעים עולה באפי, ריח של אוירה נקיה מכנסיות גויים ומעבודה־זרה...

רופא לא היה בעיר, מלבד חובש פולני, ובשעת הצורך היו חשים דרך הגשר למיסלוביץ הסמוכה ומביאים משם את הד"ר ברייס היהודי שהיה מקובל כרופא טוב על האוכלוסיה היהודית בעיר. וכרופא־שיניים טוב היה מקובל הד"ר וכסלר ממיסלוביץ, יהודי רומני, ת"ח ומקובל על הבריות, גיסו של הד"ר יעקב נאכט ז"ל שנפטר בתל־אביב. בדרך כלל היו יהודי מודזיוב מכסים את כל צרכיהם במיסלוביץ הסמוכה יותר, בלי להיזקק לסוסנוביץ האם הרחוקה כחמשה קלומטר. וכך נהגו גם יהודי הכפרים הסמוכים למודזיוב, כמו יהודי ניבקה, דיינדובקה, בובריק ועוד, שאף הם זכו להיכלל בזכות קבלת ה„חצי תעודת מעבר" (בפולנית: „פולפאספק") לפרוסיה.

ב. בית הכנסת ובית המדרש הגדול

עוד לפני כשבעים שנה ומעלה היה עוד בית־המדרש הגדול החבוי מאחורי שורת הבתים הגדולים שהשתייכו לרוזן רינרד מלא וגדוש לומדי־גמרא ופוסקים מאברכים ובעלי־בתים שהיו יושבים יומם ולילה והוגים בתורה, ותמיד בעבור מי שהוא על פני בית־המדרש, וגם בשעות הלילה כשהוא מואר במנורות מוארות יפה, אפשר היה לשמוע עוד מרחוק את הנגון המתוק של המתמידים שמילאו את הבית כשהיו מנצחים זה את זה בהלכה, שנשארו נאמנים למורשת התורה, בספגם לתוכם את אוצרות עברנו העשיר. בלי משים נמשך לשם כל עובר ושב פנימה שמצא לפניו כל השולחנות הארוכים הממלאים את כל האולם הגדול והמרוות על ספסלים ארוכים, ומשני עבריהם היו צפופים לומדים מסוגים שונים וקול התורה הדהד בכל הסביבה שליד בית־המדרש. ולא רק ממודזיוב עצמה באו הלומדים אלא גם מניבקה הקרובה, ואף מצ'יילאדז שליד בנדין, ומדפי הכוננות ליד הקירות בבית־המדרש היו מלאים ספרים תורניים, כרכי ש"ס בבלי וירושלמי, מפרשים, כרכי הרמב"ם, ילקוטים ומדרשים, כרכי עין־יעקב שלימודו היה אז מפותח מאד מאד, ספרי הזוהר וקבלה, ספרי הלכה ושו"ת. ולא מעטים היו ספרי חסידים מראשונים ועד אחרונים. לא עבר עלי אף יום אחד בלי לבלות זמן רב ליד מדפי הספרים ולעיין בהם. ואני נחשבתי אז בין הבחורים הצעירים ביותר בהשוואה לבחורים ה„מבוגרים" שעלו עלי בשנים אבל לא בידיעת הלימוד. ואחרי שנודע שאני — על אף נערותי — יודע לענות על שאלות החלו לחלוק לי כבוד ואף נתנו לי מקום מכובד ליד השולחן. במיוחד אהב להתווכח אתי רבי יענקל קראקויאר מחסידי גור שהתימר לדעת תורה יותר מכולם. את הרב המקומי הגאון רבי יצחק־טוביה לא אהב ביותר, כי הלה דחהו בשתי ידים על אף למדנותו, באמרו: התורה נתונה לכל אחד ואחד, והלומד אינו רשאי להחזיק טובה לעצמו... אך רבי יעקב לא נצחני אף פעם, וכנראה שהיה מתבייש בתחילה, תוך הכרה ש„ניצחני אלא נער אחד", אך התרגל אלי והתחיל להתקרב אלי ולגלות רגשי ידידות...

עד היום זכורני את ה„תערוכות" הספרותיות שנערכו בבית־המדרש מטעם מוכרי ספרים נדים שהיו באים מפעם לפעם לבית־המדרש ופורשים לראוה את מרכולתם הספרותית על השולחנות, ונמצאו קונים רבים לספרים שונים, שימושיים (סידורים ומחזורים, ספרי תהלים, צאינה־וראינה, קב הישר, ספרי מוסר ביידיש). אף נשים באו לקנות להן ספרים שונים בעברי־טייטש, מסילת ישרים, חמשה חומשי תורה עם עברי־טייטש, מעשיות של רבי נחמן מברצלב ביידיש וכדומה. לא פעם מצאתי ספרים חדשים, ובהם גם ספרי־השכלה שנמשכתי אליהם בעבותות אהבה, ונאלצתי להסתירם מעין רואה, כי אכן היו בבית־המדרש „משגיחים" בלשים שעינם תרה אחרי חוטאים...

מבעלי־הבתים הנכבדים בעיר שבילו בערבים בלימוד הגמרא בבית־המדרש זכורים לי עוד: גימפל וינברג עם

בניו אברהמקה (בעל קול נעים) ופציה, יענקל פרידלר, זליג שצ׳יקאץ, יעקב קראקויאר ואחיו יצחק־מאיר, לייזר ברוקנר, פייבל גינסברג, שמחה נייאר, אברהם יצחק פיינר (היה זה טיפוס משכילי נדיר), מרדכי־מנדל הנדלר השו״ב ואחיו הצעיר ממנו בריש, חיים דוד קויפמן המלמד, חנוך־הניך שארף (דודי), ישעיה וואגא וגיסו נחום המבורגר, ישעיה צ׳וסנק, ולצדם בחורי־חמד כמו איצ׳ה איגרא, קלמן גימלאקיביץ וגיסו גבריאל קרוסנר, שלום לובלסקי מניבקה, מרדכי דוד הרמן, ישראל אפלבוים מניבקה (חתנו של יואב איגרא, שעלה לישראל ומת לפני שנה בקרית־חיים) ועוד כהנה. אני הייתי הצעיר שבחבורה והפסוק „במקום גדולים אל תעמוד" הטיל עלי אימה. אך דודי ר׳ חנוך שארף עודדני בפזרו את תהילתי בפני שומעי, ועל כולם ניצח הרב הגאון, הרב דמתא שהיה מתלמידיו של ה„חידושי הרי״מ" מגור מייסד השושלת וחתנו של הגאון רבי יצחק קימלמן „הרב הזקן" של בנדין הסמוכה. הרב היה בעל מוח חריף וידע להשיב על כל השאלות שנתעוררו אצל הלומדים. בקיצור: מודזיוב נחשבה אז למקום תורה ויראה, ורבים נמשכו אליה כדי להימנות בין הקרובים להרב דמתא וליהנות מ„פלפולי חריפתא" שלו. ואכן בית־המדרש דמודזיוב הוציא מתוכו גם לומדים שנתקבלו בכהונת רבנים נודעים בערים אחרות, כמו רבי שמואל יעקב וינברג שהוכתר לרב בקהילת שיראדז המהוללה ורבי יעקב־בר נייאר שכיהן כרב בעיר קרימולוב הסמוכה לזבירצה. בבית־המדרש כמעט שלא היה מקום פנוי ליד השולחנות, והיה צורך בעמל רב ובהמלצות יתירות בשביל להוסיף מקום למצטיין. לעולם לא אשכח את הימים והלילות שבליתי בבית־מדרש זה ושבו הגעתי לידיעה מרובה במקורות היהדות ומכמניה. מובן שחלו חליפין באישי התורה בבית־המדרש, ומפעם לפעם באו פנים חדשות וביניהם למדנים גדולים שעזרו ללומדים לתרץ את שאלותיהם וביניהם הצטיין רבי אלתר המלמד (בכינויו וולושצ׳ובר) רבי שמואל שוחט (ברוינר) ואחרים.

במעטה של קדושה מיוחדת ראינו את בית־הכנסת שעמד בסמוך לבית־המדרש הגדול ושבו התפללו בעיקר אומנים ופשוטי העם. הודות לצורתו האמנותית היה בית־הכנסת מקום משיכה רב לילדים. הללו לא נלאו מלהזין את עיניהם בקיר ה„מזרח" על שלל ציוריו הנהדרים וחלונותיו הססגוניים, ונדמה היה שבמרומי הגג הנישא כמה קומות ללא ספור נשמעו ציוצי הצפרים שבנו להם שם קן ומשם היו מלווים את קול החזן ומשורריו בימי שבת ומועד בצלילי ציוציהם, כאילו באו להוסיף צלילי טבע על צלילי המוסיקה המסורתיים של המזמרים בקודש.

בית־הכנסת, ככל בתי־הכנסיות בערים אחרות שאין מזוזה על פתח הכניסה, שימשו גם כאן מקור לא אכזב לאגדות־פחדים בשעות הלילה, ביחוד אחר חצות כשהמתים מתאספים גם לתפילה, ומי שעובר אז על פני בית־הכנסת קורין אותו לעלות לתורה. ואף סיפרו באחד שנתנסה בכך, והוא ידע להיכנס לבית־הכנסת ולומר את ברכתו בתחילה ובסוף ואחרי סיימו לצאת אחורנית. אגדת־פחדים זו היתה מרפרפת בכל עיר ועיירה שהיו בהן בתי־כנסיות, וגם במודזיוב קננה אגדה זו, לפחדים בשעות הלילה, בריצה מבוהלה משם ומבלי להביט אחורה היינו עוברים על פני בית־הכנסת שעה שבמקרה היה עלינו לעבור דרך שם, ובדמיוננו נדמה היה שמכל פינה, חלון או זיז של כותלי בית־הכנסת מציצים מתים בתכריכים לבנים, העלולים כהרף־עין לקרוא אותנו לעלות לתורה, ואז מי יודע כיצד יסתיים הדבר...

ג. החיים החברתיים והתרבותיים

הקנאות הדתית שלטה מקודם בכיפה בעיירה, בלי שקרבת הגבול של ארצות המערב הנאורות הפריעה לה. הרגלים ודפוסי־חיים קבועים מדורי־דורות קבעו את צביונה והטביעו את חותמם על הכל. שמירת המצוות, קלות כחמורות, וההליכה לבית־המדרש ובית־הכנסת בוקר וערב — היו מסימניה המובהקים של העיירה. זמן רב לפני התפילות — עוד טרם עלה השחר — כבר נראו בבית־המדרש יודעי־תורה רכונים על הגמרא, יושבים ומשננים באביי ורבא בנגון מושך את הלב. לא פעם הייתי עד לוויכוח תלמודי חריף בין כמה לומדים שהשכיחו את כל הדאגות אחרות. כאן, במקום הזה, נתפשטו האנשים מגשמיותם והשקיעו את עצמם בעולם שכולו טוב, כולו רוחניות, עולם בו צדיקים יושבים ועטרותיהם בראשיהם ונהנים מזיו השכינה. כן, התפשטות הגשמיות לא היתה נדירה גם במודזיוב ב„בית היוצר" של העיירה.

החסידות היתה מושרשת עמוק במקום. אין לנו ידיעות על ראשוני החסידים בעיר והשתייכותם לאיזה בתי־צדיקים. ברם ידוע שבבנדין הסמוכה ישב כרב גיסו של רבי אלימלך הצדיק מליז׳נסק, הוא רבי משה המבורגר שכיהן בבנדין כשלושים שנה כרב העיר. שני גיסיו האחים רבי אלימלך ורבי זושיה ערכו כידוע „גלות" במשך שנים והם הלכו מעיר לעיר בלי לגלות את זהותם. הם הגיעו אף למודזיוב, עמדו ליד הגשר־של־עץ שהוביל לצד השני של הנהר פשמשה השחורה, ששם התחיל שטח ארץ פרוסיה המלאה אפיקורסות והשכלה, והם אמרו כאילו לעצמם את הפסוק „עד פה תבוא ולא תוסיף", כלומר, שהחסידות תגיע בכיבושיה רק עד לגבול פרוסיה בלי לעבור את הגבול לכיבושים חדשים. וכך היה. במודזיוב ישבו חסידים רבים, בעוד שבמיסלוביץ וביתר ישובי היהודים שבשלזיה לא היו צדיקים וחסידים.

באושפיצין — עליה אפשר לומר בלשון התלמוד, שאליה הובילו שני דרכים: דרך קרובה רחוקה ודרך רחוקה קרובה, כלומר: דרך קרובה — לפי קרבת השטח לא היתה רחוקה כל עיקר, אלא שהיה צורך להצטייד ב„חצי תעודת מעבר" (פול־פאסק) ואז לעבור למיסלוביץ ולנסוע ברכבת ישר לאושפיצין. ובכן: דרך רחוקה, למרות הקרבה בשטח, אבל מי שהצטייד מיד בתעודה היה יכול מיד לעבור את הגבול ולנסוע

ישר לאושפיצין, ובכן דרך רחוקה שהיא קרובה. בה בעיר שם משכנו האדמו״ר החסידי רבי בריש פרומר, ובקשאנוב ישב רבי שלמה׳לה בוכנר כרב דמתא שהכתירוהו גם דיק לחסידים. שני המקומות ההם לא היו רחוקים ממודזיוב לפי השטח, ולא ידוע אם היו להם חסידים בעיר זו, וכמה, ואם שני הצדיקים ההם היו מבקרים לפעמים בעיר זו, שבה היו יושבים לא מעטים מיהודי גליציה עוד לפני גירושם לפי גזירה מיוחדת מטעם ממשלת הרשעה של רוסיה. ברם ידוע שרבי חנוך־הניך שארף מטובי בעלי הבתים במודזיוב (נולד בקולומיי) היה נכד רבי בריש מאושפיצין ובשמו היה תמיד מתפאר ומספר בשמו דברי תורה, ואחד מבניו נקרא בשם בריש על שם הצדיק מאושפיצין. אין ספק שהגבולות הפוליטיות־גיאוגרפיות שבין מודזיוב ואושפיצין שימשו מחסום לביקורים הדדיים.

מסתבר, שבמודזיוב נמצאו כמה מחסידי הצדיק מראדושיץ. ומסופר, שאחד מהם בשם ר׳ ישראל נמצא בצרה בעקב תביעתו למשפט המדינה, והוא נסע לראדושיץ לרבי לשאול בעצתו, והרבי שאלו: מהיכן אתה? ענה: ממודזיוב. הרבי מראדושיץ שרגיל היה להשמיע ניבים גם בפולנית, אמר לו: מונדזיוב — השם אומר לך: בונדז מונדרי (היה חכם) וה׳ יהיה בעזרתך. וכך היה.

מודזיוב זכתה יותר מכל הערים והעיירות האחרות לביקורי צדיקים נודעים ורבים, כי דרכה היו נוסעים הצדיקים למעינות הרחצה שבאוסטריה: מארינבד, קארלסבד ופרנצנסבד שמימיהן מסוגלות להעלות ארוכה למחלות מסוימות שונות, וגם למעינות־רחצה בשלזיה כמו זלצברון ועוד, וחסידי מודזיוב שימשו להם אכסניה קצרה ללינה אחת או שתים על מנת להמשיך בנסיעתם מעבר לגבול. וחסידים רבים מקרוב ומרחוק היו חשים למודזיוב להגיש פתקא עם פדיון ולבקש עצה מפיהם. ולא פעם נראו ביניהם גם יהודים גרמנים מעבר לגבול שטרם נספחו לחוסר־אמונה, ובמר נפשם באו אף הם לבקש עצה ותרופה מפי הצדיקים.

אדמו״רים לא איוו לשבתם את מודזיוב, ואף בסוסנוביץ הגדולה ממנה לא ישבו צדיקים כמעט עד סיום השלטון הרוסים בפולין הקונגרסאית. ורק במאוחר החלו צדיקים שונים לבוא ולשכון בתוככי סוסנוביץ, וגם בבנדין, ורק כשנתיים לפני מלחמת השואה הנאצית ישב גם במודזיוב צדיק אחד. מבחינה זו ״סבלה״ מודזיוב בצוותא חדא עם כל ערי זגלמביה, שמחוסר כוח משיכה למושבי אדמו״רים היו נאלצים להסתפק בשגרירויות של צדיקים, הם השטיבלך.

החסידים במודזיוב, חלקם היה נוהר אחרי חסידות אלכסנדר, היינו אחרי רבי יחיאל (דנציגר) ובניו רבי ירחמיאל־ישראל־יצחק ואחיו רבי שמואל, שמושבם היה באלכסנדר הסמוכה ללודז. האדמו״רים שהיו באים לבקר את חסידיהם ומתאכסנים בבית ר׳ שמואל מייטליס או אחר היו מביאים אתם אתערותא דלעילא. ערב ערב היו החסידים מתאספים מסביב ל״רבי״ וכל מלה היוצאת מפיו הופכים וחושבים בה דכולה בה. ומשהגיעה שבת־מלכתא והרבי עורך בבית־המדרש שלוש־סעודות בפומבי ומתחיל לדרוש לאחר חלוקת ה״שיריים״, שכל המקבלים מאמינים באמונה שלימה שאלה משמשים כסגולה בדוקה נגד כל מרעין בישין — מעין רזין דרזין בפרשת השבוע, שרק יודעי ח״ן יורדים לסוף כוונתם — אז התלהבותם והתעלותם של החסידים הגיעה לשיאה, ונדמה להם כאילו היו עומדים לפני כסא הכבוד כביכול בעצמו, והם, החסידים, כמלאכי השרת הם שיושבים ומתענגים בתפארת קדושתו. מקור נוסף לחוויות מרשימות ביותר בביקוריהם של הרביים היוו הקידוש בליל־שבת וההבדלה במוצאי־שבת, וכן לווי הרביים מבית־המדרש לאכסנייתו בשירה ובריקודים. בימים האלה הגישו חסידים וסתם־יהודים את בקשותיהם שקיבלו את המונח ״קוויטלעך״ לפני הרבי, המלווים פדיון כסף איש איש כפי יכולתו — אגב, זו היתה הכנסתו היחידה של הרבי. בקוויטלך גוללו את פרשת צרותיהם המשפחתיות וכן עניני פרנסה יגעים, ולבסוף באה בקשה לעצה והדרכה. היו גם חסידים רבים שבחגים נהרו למקום מושבו הקבוע של הרבי על מנת להסתופף בצילו ולספוג לתוכם מאווירת הקודש האופפת את המקום, לשמוע תורה ולהתחזק באמונה ובטחון.

רבי שלמה הצדיק מרדומסק היה מבקר לעתים קרובות את חסידיו במודזיוב וביתר ערי זגלמביה, וכמעט בכל ישוב יהודי שבאזור היו לו ״שטיבלך״ עם חסידים רבים. אך במיוחד היה מאוהב במודזיוב. כבר כתבתי שהיתה זו העיר היחידה בכל רחבי פולין שלא היה בה בית ״טומאה״ (כנסיה) ואף מצא בה יהודים יפים ויקרים. בקרבת בית־המדרש היה יושב ״גוי״ נמוך־קומה שהיה מסיק את המקוה תמיד לעת הצורך, ורק בימי החגים של הנוצרים סירב להסיק, ואילו לכבודו של ה״תפארת שלמה״ כשהיה מבקר במודזיוב שינה ממנהגו והסיק את התנור, והצדיק ברכו באריכת־ימים. וכן היה. ה״גוי״ הזה זכה לאריכת ימים ושנים.

ומכיון שהמדובר כאן בצדיק מרדומסק מייסד השושלת, מן הראוי להביא כאן את מכתבו ששלח הצדיק ל״אנשי־שלומנו״ במודזיוב (שנדפס בספר ביוגרפי על אישיותו), כדלקמן:

ב״ה יום ה׳ תולדות שנת ברכת״א (תרכ״ג) לפ״ק ראדאמסק.

החיים והשלום וכ״ט לאהוב״י יודעי התורה עוסקי המצוות בקדושה ובטהרה, חסידים ונגידים ישרים ותמימים הנאהבים והנעימים יושבי עיר מאנדזעוב ע״א.

מה נכון היום לעורר את לבבכם הטוב להתעודד ולהתאזר בכל עוז לבלי הפגיעה להשתדל בענין המקוה אשר נחסר לכם, ועל נכון לכל איש אשר לו מוח בקדקדו לפקוח על זה, להחיש ולמהר מעשה המקוה הזאת ולתקנה באופן היותר טוב מהראשונה. ואתם התקוששו נא להעיר את כל אחיכם בנ״י אשר בעירכם להתנדב ולתת מיד כ״א כפי נדבת ידו והיה זה לכם ברכה אל בתיכם להצליח בכל עניניכם. ומקוה ישראל מושיע בעת צרה לברך אתכם ואת בתיכם

בכל הטוב. כ"ה כדברי הדורש לעמו ומצפה טובתכם והצלחתכם כל ימי עולם.

כ"ד הדורש שלומכם כל הימים הק' שלמה הכהן מראדאמסק".

חבל שאין אתנו בישראל או בגולה מזקני הישוב ממודזיוב או ממקומות סמוכים שידובבו מזכרונותיהם על פרשת גדולת צדיקי החסידות בעיר והסביבה. וטוב שמטובדנו רבי ישראל אפלבוים (יליד ניבקה) מרענן את זכרונו ומספר מפעם לפעם מחיי החסידות במודזיוב. הנה הוא מספר, שרבי גרשון־חנוך הצדיק מרדזין (בעל התכלת), כשחזר פעם ממעינות הרחצה מקרלסבד, התאכסן אצל ר' חנוך־הניך שארף שגר בבית ירושת חותנו ר' הרשל לנגר ממש ליד הגשר, מול בית־המכס. ר' חנוך כיבד את הצדיק בקפה שחור. תמה הצדיק: האם אין חלב בעיר? ראיתי כאן בהמות רבות, ואין חלב?...

הצדיק מפשדבורש רבי אברהם משה וולטפרייד (שמחת עולם), היה מבקר לעתים קרובות במודזיוב, ואף השיא את בתו ואת בנו בעיירה זו במסבאה שבמרכז השוק שהתנהלה בידי פייגלה, אם צילקה (רעית ר' גימפל וינברג). רבי זה היה גם מלחין נגונים ונעים זמירות, והיה עונג לשבת ליד שולחנו ולהקשיב לנועם ניגוניו וזמירותיו. אף לו היו חסידים נאמנים במודזיוב שאהבו לשבת בחברתו ולהנות מרוחניותו האצילית.

עד־ראיה אחד מיוצאי מודזיוב מספר את רשמיו מבקורו של רבי ירחמיאל־ישראל־יצחק הצדיק מאלכסנדר במודזיוב שנים אחדות לפני פטירתו. הוא התאכסן אז בביתו של החסיד ר' שמואל מייטליס. היה זה בית־מדות גדול ורחב שעמד בקרן ככר השוק ורחוב דומברובסקה, עם מדרגות יפות ורחבות שהובילו מהשוק לתוך הבית. בבית הזה שכן הצדיק. והמספר זוכר כאילו היה זה אתמול בשעה שנדחק לתוך המון החסידים שבאו מכל העברים לקבל ממנו שלום. ולא רק מסביבת מודזיוב, אלא אף מבנדין וסוסנוביץ ומקומות יותר רחוקים הגיעו חסידי בית אלכסנדר לקבל את פני רבם הנערץ, שעמד ליד דלת חדרו והושיט ידו לשלום לכל העוברים לפניו כבני מרון. היה זה יהודי נמוך־קומה, שמנמן, בעל הדרת־פנים, עם חתימת זקן־קטן. הוא היה חשוך־זרע, ואחיו ר' שמואל מילא את מקומו אחרי פטירתו. העיר מודזיוב היתה מלאה חסידים ומבקרים וכמעט שאי אפשר היה לעבור את השוק מרוב צפיפות. והתור לקבלת שלום היה ארוך לאין שיעור. מודזיוב ידעה כיצד לקבל פני צדיקים, וחסידיה היו מדושני עונג על הזכיה הגדולה שנפלה בחלקם בביקור הצדיק הדגול והנודע מאלכסנדר, מהיושבים ראשונה בצדיקות פולין.

ד. רוחות חדשות

השינויים שחלו בישוב היהודי בפולין בראשית המאה העשרים נתנו אותותיהם גם בעיירתנו, ובמיוחד הודות לקשר הכלכלי והחברתי־תרבותי עם סוסנוביץ, קטוביץ, גלייוויץ, בויטן עד ברסלוי בירת שלזיה. קטוביץ היוותה כעין מרכז רוחני ליהודי זגלמביה. החיים החברתיים והתרבותיים־רוחניים של הנוער המודזיובאי על כל זרמיו ושכבותיו, בקורי מנהיגי ופעילי הנוער מסוסנוביץ, צ'נסטוכוב ועוד בעיירתנו, חוסר תכליתיותו של החינוך המסורתי בתנאי גולה מנוונים — כל הגורמים האלה, בנפרד ובמשותף, מוטטו את היסודות של הבנין הישן והכשירו את הקרקע לחדירתם של הרעיונות החדשים, רעיונות שנתנו ביטוי לתקופה החדשה, לשינוי יחסים להשכלה, לציונות וליחסי־חברה ברוח האספקלריה המודרנית.

ככבל העיירות הקטנות בגולת פולין כן גם אצלינו התרכזה הפעולה הציבורית של הקהילה בבית־המדרש. המדובר על תקופת שלטון רוסיה עוד בטרם היו קיימות מסגרות ארגוניות כמו המזרחי, צעירי־ציון ומועדוניהם ששימשו כבית־ועד לפעולה חברתית־ציבורית. אך לא הרי אלה כהרי זה. העובדה שבית־המדרש היוה מקום־מיפגש לכל חברי הקהילה גרמה באופן טבעי לכך, שבית־המדרש הפך לעורק החיים המרכזי של העיירה. המגע האישי המתמיד בין אוהדי השקפות וזרמים שונים הולידו ויכוחים לוהטים והתנצחות בלתי פוסקים, וביהמ"ד שבו נתכנסו היהודים פעמיים ביום לתפילה וכן ללימוד גמרא שימש זירת התגוששות אידיאלית. התנצחות זו עוררה בלבות הנוער את התשוקה ללמוד ולדעת, להמיר את לימוד הגמרא בלימודים כלליים ולהתכונן לעתיד יותר טוב ומבוסס ממסחר ורוכלות ופרנסות של אויר. פתאום נפקחו עיני הנוער לראות שחייהם היו טפילים ואין עוד מקום להמשיכם בצורה ה„מסורתית", ומאז נמשכו בני הנוער ללימודים בבתי־ספר תיכונים, לאוניברסיטאות בערי גרמניה, לאקדמיות ומדרשות גבוהות ללימודי טכניקה ומכניקה, ואף במוסיקה ידעו לחדור ולהגיע להישגים נעלים. ומאז השתנו פני הנוער במודזיוב מן הקצה אל הקצה.

הקהילה היהודית במיסלוביץ

על מוצאים של יהודי סביבת מיסלוביץ או של מיסלוביץ עצמה, היתה קיימת הנחה מתקבלת על הדעת שהם הגיעו מפולין. ואלו הד״ר י. לוסטיג, ההיסטוריון של יהודי מיסלוביץ, בא לערער על הנחה זו, בהוכיחו במיסמך משנת 1421, כי בביטום, למשל, היו יהודים כבר אז והדוכס היינריך השלישי מגלוגאו מאשר ליהודים בכתב־קיום משנת 1299, את הזכויות שניתנו ליהודים עוד בתקופת אבות־אבותיו. לפי שטנצל נמצאו יהודים בשלזיה עוד מזמנים קדומים, וכמו בפולין הם נתקבלו כאן בסבר פנים יפות, ועוד בראשית המאה ה־13 היו ברשותם קרקעות ואחוזות. ואלו בירמן (ב„קורות הדוכסות טעשען״) אומר: היהודים נזכרים עוד בתעודות הנושנות ביותר של שלזיה. הם מופיעים כבעלי קרקעות ושדות, שעיבדו והיו משלמים בעבורם מסים ומעשרות. וכה נאמר בתעודה אחת מ־2 במארס 1226: „היהודים המוליכים את המחרשה בשטח מצודת ביטום — חייבים לשלם את המעשר במילואו״. יוצא מזה, שעוד זמן רב לפני גירוש היהודים מספרד והגירתם לפולין כבר הין מצויים יהודים בשלזיה. מכל מקום יש יסוד להאמין גם להנחה, שיהודי מיסלוביץ מוצאם מפולין שהיגרו משם לכאן, בשל קירבת המקום לגבול, בשל היחס הטוב והקרוב מאוד ששרר תמיד בין מיסלוביץ לפולין, ואחרון אחרון — בשל המיספר הרב של יהודים בפולין, שמהם עקרו גם לנפות הסמוכות שמעבר לגבול. מאידך גיסא ברור, שישבו כאן גם יהודים שלא באו מפולין והם השתלבו עד מהרה במסחר ובשאר פרנסות, ובייחוד אותן המשפחות שעסקו בחכירת אחוזות, פונדקים וכדומה. יש רק להצטער על כך, שאז טרם היו להם שמות משפחה, ומשום כך קשה מאוד, או אף בלתי אפשרי, לציין את המשפחות הבודדות.

הידיעה הנושנה ביותר על יהודי אחד ממיסלוביץ היא משנת 1654, שלפיה מציינים יהודי אחד בשם זעלעק כבעל בית־מיבשל של בירה וי״ש. לפיכך אפשר להניח שיהודים ישבו במיסלוביץ עוד זמן רב קודם לכן ב־17 ביולי 1675 נזכר היהודי „ישראל מרקוביץ, חוכר היי״ש ממיסלוביץ״; הוא לקח בחכירה את הפונדקות בעיר. מלבדו ישבו במקום באותו זמן מאיר או מאירוביץ, מרק פריז׳שוביץ ויונה. מאיר ויונה היו חנוונים, מרק — קצב. בסביבה נזכרים יעקב גד בשילצה, יעקב מאירוביץ בחז׳וב, משה יעקובוביץ החוכר בטיכאו. היהודים העסקו כנראה גם בעסקי יציקה. ב־7 בינואר 1655 וגם ב־28 בינואר 1677 נזכר השם „קח׳ניצה מורטקובה (המשפחה של מורדקה) שנמצאה בקרבת מיסלוביץ. מורטקה פירושו גם „מרדכי״. מורטקה הוא הביטוי העממי ההמוני הפולני לשם היהודי מרדכי. כנראה שאדוני ה„הוטה״ או חוכרה נשא את השם הזה שנזכר בקשר ל„הוטה״. ליהודים לא היו שמות־משפחה בימים ההם, כפי שנזכר כבר, והם נקראו רק בשמותיהם הפרטיים. השם השני לשם הפרטי היה שם האב, כמו יעקב מאיר לעיל. כרגיל באה תוספת לשם האב בצורת „וביץ״, כגון מרקוביץ, מאירוביץ. במקום שהיה קיים כינוי מיוחד, הוא היה לרוב שם־לגלוג, כמו גד שהוכר, שמשמעותו בפולנית: חיה זוחלת.

ב־25 ביוני 1680 פורסמה מטעם האציל מירושבסקי, אדוני חלק של העיר מיסלוביץ, פקודה דלהלן (תרגום מפולנית): „אני מודיע בזה לעיירה מיסלוביץ בשמי ובתוקף זכיותי, שכמו בכל מקום ובכל הזמנים אין היהודים שייכים לבתי־הדין ולמשפט העיר, כי־אם לאלה של הארמון ואדוני האחוזה. ומשום כך, כל מי שיש לו תלונה נגד יהודי היושב ליד מיסלוביץ על קרקע שתחת פקודתי — הוא קשור אתי ועם השיפוט שלי ואין לו רשות לפנות בתלונתו למקום אחר או לרשות אחרת ועליו לחכות לשיפוט צודק בבית־דין שלי. ועל החתום בא ביום 19 ביום 1680, שופט ושר ארמון פון שיוויר בעצם חתימת ידו״.

עוד לפני הוראה זו כבר היו משתמשים בשיפוט זה של אדוני האחוזה, כפי שמסתבר ממשא ומתן אחד מ־18 ביוני 1679, שבו האשימו את יעקב מאיר בגלל חוב אחד שהיה חייב לאזרחית עושה־חבלים מראטיבור, כנראה תמורת סחורה שלקח ממנה לשם מסחר, והוטל עליו לתת ערובה לפני המועצה, דבר שבוצע לפי פקודת בעלת האחוזה בשם אגנס מירוש, ולא מטעם המועצה, כרגיל. מאידך גיסא משמשת הפקודה הנ״ל כהוכחה שמועצת העיר עסקה תחילה אף היא בעניני שפיטה שנגעו ליהודים, היא המשיכה בכך גם הלאה, מאחר ששיפוטו של אדוני האחוזה גרם למכשולים רבים.

ב־13 בינואר 1683 הוזמנו לפי הוראת אדוני האחוזה יאן מירושבסקי האדונים היהודים — מלבד זה הם כתו בדרך כלל בשם „מחוסרי אמונה״... — לראש העיר קודירה, והם: סלומון ויונה לעוועק ומארעק הקצב, והלה הודיע להם שעליהם לקיים את ההסכם משנת 1682, שלפיו הם התחייבו, כל אחד לחוד, לשלם זהוב אדום (דוקט). כנראה היה זה זהוב־החסות, שגם במקומות אחרים הוטל על היהודים לשלמו לידי אדוני האחוזה תמורת הרשות לגור במקום, תשלום שהוכר רק פעם אחת. החוכר מטעם אדוני האחוזה לא נדרש לשלם תשלום זה, מפני שבתור חוכר היה כנראה משוחרר ממנו.

ב־21 במארס 1691 נזכר בפעם הראשונה „היהודי סלומון חוכר היי״ש״, איש נשוא־פנים לא רק בקרב היהודים, אלא גם בקרב כלל האזרחים. הוא היה אזרח, בעל בית, וכן בעל קרקעות מרובים, החזיק משרתי־בית במיספר די גדול. בשנת 1698 הוא נמנה בין רואי־חשבונות בדו״ח השנתי, דבר שנחשב לציון שלא זכה לו שום יהודי אחר. מן הראוי להעיר, שהוא חתם בעצמו על פרטיכל הביקורת

ביידית, בעוד שאפשר לשער, שהוא ידע גם את השפה הפולנית. שמו המשפחתי היה מרקוביץ, ומוצאם של אבות אבותיו היה מפראג. הוא חי עוד בשנת 1714.

יהודי המקום היוו כבר כנראה באותה תקופה כעין קהילה, כי ב־5 בדצמבר 1687 מדובר בהשבעת יהודיה „לפני הדין היהודי". בכל זאת יש להניח, שבימי חגים היו מבקרים בבית הכנסת בעיר בנדין, שאתה היו עומדים בקשר. וכן היו משתמשים בבית־העלמין של קהילת בנדין. יהודי ביטום נזכרו בכתב בנדינאי עתיק בפירוש — שהכומר הבנדינאי יאן קוטולצקי הגיש כשנות התשעים של המאה ה־17 תביעה נגד הקהילה היהודית על־סמך טענות סידוריות. בין השאר הוא קובל: „הם (יהודי בנדין) העיזו לקבור יהודים מן החוץ, מפולין ומשלזיה, ללא ידיעת המאשים וללא תשלום מסי־קבורה לידי הכומר". (אגב, בעד מקומות־קבורה שולמו בשנת 1588 15 גרושים פולניים). אם יהודי ביטום, שמספרם היה רב יותר, הצטרפו איפוא לקהילת בנדין — יש להניח שיהודי מיסלוביץ, שמספרם היה פחות בהרבה מיהודי ביטום, הצטרפו אף הם לקהילת בנדין לשם סידור עניניהם הדתיים, לאור העובדה שהמרחק בין מיסלוביץ לבנדין היה פחות בהרבה מהמרחק שבין ביטום לבנדין, והמשפחות המעטות במיסלוביץ עדיין לא יכלו לקיים קהילה עצמאית. בקשר עם התביעה שהוזכרה לעיל מן הראוי להעיר, שבשנת 1692 היה הכומר המיסלוביצאי סטאניסלב זיגמונטוביץ ובשנת 1604 היו הכומר ניקוליי יז׳יורקוביץ מגרוייץ וממיסלוביץ בין המורשים שנתמנו בידי הבישוף מקראקוב לשם פשרה בסיכסוך.

וכאן המקום למסור על שבועת יהודים מאותה תקופה. יהודי אחד מקראקוב הגיש למועצה ב־10 בנובמבר 1692 תביעה בשבועה נגד יהודי מיסלוביץ סלומון מרקוביץ ויונה יעקובוביץ, שיעידו אם הם יודעים משהו על אחד בשם לעוועק איזראילוביץ, עורך דין של סיני ולעוועק ייליגעק. נוסח השבועה היה: „אנו, סלומון מרקוביץ ויונה יעקובוביץ נשבעים בשם אלקים שברא את השמים והארץ וכל אשר בשמים ממעל ועל הארץ מתחת ועשרת־הדברות שנתן לנו על־ידי משה על הר סיני, שאין אנו יודעים כלום על היהודי הנ"ל ולא שמענו עליו כלום".

נראה שבראשית המאה ה־18 הכריזה העדה על עצמאותה בתור קהילה, כי כבר היה לה בית־עלמין, כפי שמעידה אחת מאבני־המצבות הנושנות ביותר שבבית־העלמין, שלפי לוח השנים היהודי היא משנת ה׳תפ״ב, כלומר 1772 לפי הלוח האזרחי. אבן־מצבה זו היא ללא ספק אחת העתיקות ביותר בבית־העלמין שהורחב כמה פעמים, מאחר שהיא עומדת באותה פינה שבה סודרו הקברים הראשונים. אמנם, מספר יהודי מיסלוביץ באותו זמן לא היה יותר גדול מאשר בסוף המאה ה־17. ואם בכל־זאת מצאו לנכון להתארגן כבר אז בתור קהילה עצמאית — אפשר למצוא את הסיבה במגיפת החולירע שהשתוללה בפולין בעשור הראשון והשני של המאה ה־18 והאמצעים שננקטו נגדה. אז היה בשבילם קל ונוח יותר להצטרף לקהילה היהודית במודז׳יוב, שקמה באותה תקופה, כפי שמראה שנת־הייסוד של בית־העלמין שם. אבן־המצבה הנושנה ביותר מבין אלו שעודן נמצאות שם מראה שנת ה׳תע״ד, כלומר, שנת 1716 לספה״נ. ואעפי״כ ייסדו קהילה עצמאית.

לפני שקהילת מיסלוביץ הקימה את בית־הכנסת היה קיים שם בית־תפילה בחדר אחד, וחדר זה היה קיים זמן רב. חדר־התפילה נוסד בהזדמנות של השבעת יהודי אחד ב־31 באוגוסט 1751. בשנת 1767 כבר היה לקהילה — אז עוד קהילה בלתי חשובה — רב בשם אברהם מוזס.

מהמכתב דלהלן (בפולנית) מתאריך 18 באפריל 1747 אפשר לראות שליהודים היה כבר באותה תקופה גם בית־דין משלהם: „האדון בולף (וולף) וזקן הדיינים בבית־הדין שלכם (כלומר, בביה״ד היהודי). אנו כותבים אליכם מטעם ראש העיריה שלנו ומשרד ראשות הכפר, שיעקב קולמה התלונן בפנינו על ערסל קוצ׳מה הקצב, שהוא חייב לו 4 טאלר בעד פרה אחת שעוד הפסיד בה 4 טאלר. משום כך אנו נותנים לכם דחיה עד ליום הרביעי הבא, עד ל־18 באפריל, ומבקשים אתכם שתואילו להביא את ערסל קוצ׳מה לשבועה בפניכם. ואם לא ירצה להישבע — עליו לשלם אצלכם ליהודי יעקב קולמה את הנזק, עליו לפצותו בעד האיחור ולתת לנו ידיעה מבית־הדין שלכם, היות שאנו מחויבים ומצווים תמיד לשלם מה שאחד חייב לשני. עם הודעה זו אנו נוטים תמיד חיבה לבית־הדין שלכם. אלב. יוכה, ראש העיריה עם האדונים המושבעים". ובכן ביה״ד היהודי נזכר בפירוש. לבית־דין זה היתה סמכות, כפי שמסתבר מאותו מו״מ, רק בענייני בוררות.

מהמשפחות הנזכרות לעתים קרובות מוזכרות כאן: יעקב פסארסקי, יעקב סימילוביץ, שמעונוביץ (שמעונזון), אבי אבות המשפחה דנציגר; ב־13 ביולי 1713 הוא נזכר בפעם ראשונה, ומאז 1715 בא אחרי סלומון מרקוביץ בקשר עם חכירת הפונדקות, אחר כך כבעל בית קרוק (השוק, מס. 1), וכן כבעליהם של קרקעות שונים; משפחת קוצ׳מה נזכרת לראשונה ב־6 במאי 1727, ובסוף המאה הקודמת קיבלה זו את השם פישר ועסקה ברובה בשחיטת בקר.

התבוללות של היהודים בין הנוצרים נובעת מעובדת התנצרותה של יהודיה אחת, ב־20 בפברואר 1739, כפי שנזכר בפנקסים. ומאידך גיסא היו המושגים האורתודוכסיים־דתיים משני הצדדים נוקשים, כפי שאפשר לראות ממשא־ומתן משפטי, שבו קובל החוכר יעקב סימון על רגינה קוצ׳ירה, שהיא פיתתה את בנו לבקר בערבי־הטוויה אצל האשה פוסטוויק, והביע את חששו, שהוא יעבור לנצרות אם בתו של קונירז׳ תינשא לו. בין העדים הופיעה גם בעלת האחוזה. ראויה לתשומת־לב דעתה של עדה אחת: „יהודי שהתנצר וזאב כבול הם היינו הך". לבסוף נידונה האשה קוצ׳ירה. ב־11 במארס 1743 נמצאה החתימה הגרמנית הראשונה של יהודי אחד, מזקק־אשלג מיאנוב, שחתם על דו״ח פולני שנכתב בידי סימון סאמואל.

ממשלת פרידריך הגדול גילתה יחס לא נוח ליהודים. החוקים ביחס ליהודים רבים היו בבחינת יוצאים מן הכלל והתייחסו בעיקר ליהודי חוץ־לארץ, בייחוד ליהודי פולין. הממשלה הפרוסית תבעה הסברים גם ביחס ליהודי מיסלוביץ, ובפקודה שהוצאה ב־10 ביולי 1744 נאמר כדלהלן (מפולנית):

„1. יעקב סימון, יליד פולין, בא בשנים, בן 63, אשתו שרה משלזיה, יש להם בן בגיל 10, הירשל, שיישאר רק עד מיכאליס(?), כי הוא ישא אשה בפולין. וכן היתה בת, שנישאה בפולין. אותו יעקב סימון מחזיק קרקע שממנו הוא משלם לממשלה מס ותשלומים אחרים המוטלים על האזרחים, ונוסף לכך הוא מחזיק בחכירת הפונדקות של יי״ש רק בעיר, וכן את חכירת מי־דבש ליד חכירת היי״ש (הבן הבכור לא נזכר כאן, משום שכנראה לא היה גר כאן).

2. גרשל אהרן, יליד ביטום, בן 50, אין לו אשה זה 15 שנים; יש לו שני בנים, שכל אחד מהם למעלה מגיל 10, וגם בת למעלה מגיל 10. גרשל אהרן זה סוחר בעורות שפנים, עגלות וצאן בשותפות עם בניו.

3. גרשל שמעיה, יליד ביטום בן 40, יש לו אשה מפוזן, יש להם 5 ילדים, כלומר 2 בנים ושלוש נערות. שמעיה גרשל הוא סוחר בחוטים, סיכות, טבעות, מחטים. וגם כשמזדמן לו לקנות עורות עגל, כבשים ושפנים.

4. הירשל לייב קוצ׳מה, יליד פולין, בן 36. יש לו אשה ממוראביה, 3 ילדים, מהם שני בנים, אחד בן 9, השני בן 4 שבועות, הבת למעלה מגיל 10. קוצ׳מה זה מתפרנס ממלאכת הקצבות, וכן מתפרנסת אשתו מחנות השווה למעלה משלושה טאלר. מלבד זה יש לו בן בגיל 9 בבית־הספר, ופרקים הוא מוציאו ושולחו לכפר לקנות עגל.

5. הירשל יונאס, יליד פולין, בן 30, יש לו אשה משלזיה. הם גרים בעיירה מיסלוביץ זה שנתיים. יש להם 2 ילדים קטנים, נערים. בשעת הכושר מתפרנסים לפעמים מהמאפיה".

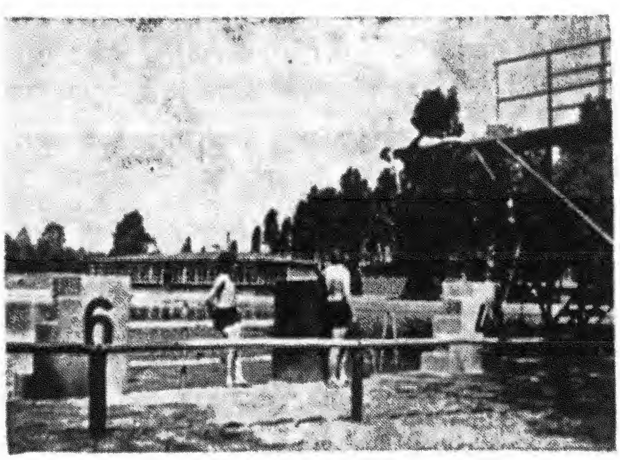
ב־26 ביולי 1753 נזכר סוג מס בשם „טוליראנס", שפרידריך הגדול הטיל על היהודים.

אחד החוקים הקשים ביותר שהוצאו בפוטסדאם ב־8 במארס 1780 הכיל צו, שלפיו חייבים כל היהודים היושבים במדינה, ובייחוד כל חוכרי מיסבאות, לנטוש את עסקיהם ולעבור למקומות מסויימים, שבהם יורשה להם לשבת יחד עם היהודים האחרים היושבים שם ולרכוש להם קניין מוגבל; גם בערים הוגבל עיסוקם למשלוחי־יד מסויימים, ואף בידי משפחת קוצ׳מה הפקיעו את מלאכת הקצבות שבה עסקו יהודים מאז ומתמיד. לפי פקודה אחת שפירסמה לשכת המלחמה ואדמות־המלך בברסלוי ב־17 באוגוסט 1780, מקבלים היהודים שגורשו מהכפרים רשות לשבת במקומות הבאים שבקרבת הגבול הפולני; בירון, ניקוליי, מיסלוביץ, ביטום, טרנוביץ, גלייביץ, אוייסק, פרייסקריטשם, גוטנטאג, לובליניץ, רוזנברג, רייכסטאל בראלין, ורטנברג, מדזיבור ופיטשן.

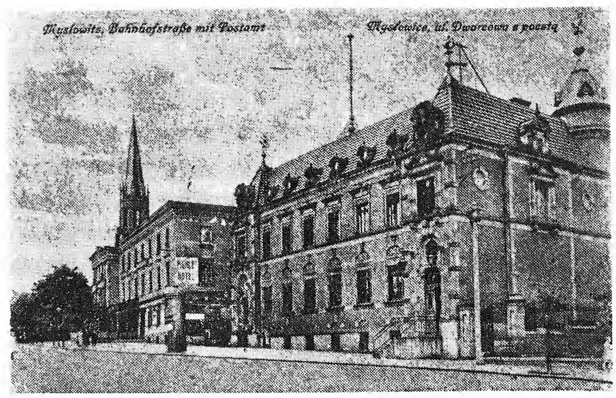
כנראה, לא היתה לתקנה זו, על אף החומרה שבה, כל השפעה על הצטברות יהודים במיסלוביץ. שכן בשנת 1771 נמצאו שם באוכלוסיה בת 919 נפשות 43 יהודים, ואלו בשנת 1797 — בין 866 תושבים — היו רק 78 יהודים. ריכוז יהודים יותר גדול חל באותם הימים בשלזיה־החדשה (פרוסיה הדרומית), פרובינצה לשעבר של ממלכת פרוסיה, שהורכבה מחלק אחד של חבל־ארץ שנמסר לפרוסיה בחלוקה השניה והשלישית של פולין בשנים 1793 ו־1795. מצב זה היה קיים עד לשלום טילזיט בשנת 1807. אחרי שנקבעו מקומות־ישיבה ליהודים במיסלוביץ לרבע שנה מ־1 באוגוסט עד ל־1 בנובמבר 1781, עברו לכאן בתקופת פרק זה מזאלינזה, ברינוב, מיכלקוביץ, ביטקוב, דומברובקה, דומב, מזריטש (מחוז פליס), מיקולצ׳יץ, סטולאז׳וביץ, רר קיטניץ, גיראדה, פילשוביץ בסך־הכל 14 משפחות. רבים עברו מכאן גם לפולין, כפי שעשו רוב המשפחות שגורשו מהכפרים. בתקופה זו היו מקרים רבים של התנצרות יהודים שביקשו להתחמק בדרך זו מלחץ החוק. משפחות בודדות, שהיו יהודיות לשעבר, חיו במיסלוביץ זמן רב בשמות אחרים משמות אבותיהן.

על אף הלחץ הרב, נהנו גם היהודים מהתמורות שנתחוללו. אשר יעקב היה, כפי שהוזכר כבר, חוכר פונדקות מידי אדוני האחוזות; מיכאל יעקב (אורגלר) מחזק טבק ממלכתי, קוצ׳מה (פישר) חוכר השחיטה. המסחר התפשט בין היהודים יותר ויותר ואחדים אף רכשו להם אחוזות קרקע. מיכאל יעקב קנה — לא בלי התנגדות המורשים — ב־14 במאי 1787 את בית־הפינה מול הכנסיה. אשר יעקב, שירש מאביו יעקב סימון את נכסיו, רכש את הבית מספר 18 בככר השוק. כמה משפחות קבלו שמות־משפחה ומכמה חתימות אפשר לראות שהן ידעו לקרוא ולכתוב גרמנית.

מהמשפחות היהודיות שהתפשטו ביותר בעיר, הן משפחות שעפער וקווניצקי. מוצאה של הראשונה היה מטוסט בעשור

מיסלוביץ
בית־מרחץ עירוני

מיסלוביץ
רחוב הרכבת עם בנין בית־הדואר

הראשון של המאה ה־18, ואלו השניה באה לכאן ממיכוביץ בעשור השני.

החוק מיום 11 במארס 1812 פעל גם כאן לטובת היהודים. רבים רכשו להם נכסי קרקעות, רבים עסקו במשלוחי־יד שנפתחו ליהודים בתוקף החוק מ־10 בנובמבר 1810, וכמה מהם אפשר היה לראות כחברים באסיפת המורשים של אז — כמו מוזס האוזדורף, שמת בשנת 1864. מרקוס בנדר נבחר, הודות לכשרונו, לחבר נכבד מאוד של העיריה בשנות העשרים, כפי שאפשר לראות מכתבים שונים שחוברו על ידו ושנשמרו בתיקי תקופתו; ולייבל דנציגר היה שנים רבות נציג המורשים.

עם גידול אוכלוסיית העיר, גדל גם מספר היהודים שבה. בשנת 1823 ישבו כאן יחד עם נתיני הארמון 196 יהודים, בשנת 1831 — 225, בשנת 1854 — 107, בשנת 1861 — 840, בשנת 865 — 826 יהודים. בתוקף החוק מ־23 ליולי 1847 נקבעו גם ענייני הקהילה המקומית בצורה סופית. קהילת מיסלוביץ נעשתה לנקודת־מרכז של בית־כנסת מחוזי, שהקיף גם את המקומות דלהלן: בז׳זינקה, סלופנה, ארמון מיסלוביץ, יאנוב, שופיניץ, רוזדזין, דומברובקה, בוגוצ׳יץ, קאטוביץ. ב־17 באוגוסט 1854 נתקיימה בחירת ועד הקהילה החדש, שהרכבו היה כדלהלן: הועד — לייבל דנציגר, מאיר המבורגר, היימן קוזניצקי; מורשים: מרקוס בנדר, מלכיור בלוך, מוריץ דנציגר, סלומון זילברמן, יעקב שעפער, אברהם קוזניצקי, י.ס. זילברברג, יוסף האוזדורף, מוזס וייסלר.

מוסד ארגוני מצויין זה העניק ליהודי המקום מכשיר יעיל לניהול ענייניהם הפנימיים, בעוד שבני האמונות האחרות שבמקום לא זכו לכך.

עוד באמצע המאה הקודמת היה מכהן רב בקהילת מיסלוביץ, והצטיין במיוחד בידיעותיו בענייני יהדות, הרב דוד דויטש, שחי מאז 1846 בזוראו. לפי הסדר כיהנו בעיר כרבנים: כהן, משנת 1815; וייסלר, מת ב־1837; מ־1838 דוד דויטש; מ־1846 בך; מ־1852 ד״ר יפה. פקידי הקהילה קיבלו משכורת כדלהלן: הרב 600 טלר ושכר דירה בכלל זה, החזן לוין 550 טלר ושכר דירה בכלל זה, השמש קיקסמן 266 טלר ודירה חופשית בבית של הקהילה שליד בית־הכנסת.

מאז 1826 היה לקהילה בית־כנסת בנוי לתלפיות, מכוסה צפחה, מצד ימין של רחוב בויטן. הבניין הפשוט הוחזק בנקיון יוצא מהכלל, אך בפנים היה מזכיר את בית־הכנסת העתיק המסורתי. שלושה בניינים שבקרבתו היו שייכים לקהילה אף הם. מלבד זה היה לקהילה ליד נהר הפשמשה, בקרבת הסודניה העירונית לשעבר, בית־מרחץ, וכפי שהוזכר לעיל — בית־עלמין ליד בריכת הסופינהיטטה, על ה„קוויא־טצ׳קר״. הוא נזכר ב־3 בדצמבר 1787 בפולנית „ליד בית־העלמין היהודי״. בין בית העלמין החדש, שהותקן בשנת 1864, לבין בית־העלמין הישן עברה דרך. באותה שנה נסללה במקום הדרך הישנה — שהיתה גרועה מאוד — דרך חדשה העוברת מן הפיוסק לבית־העלמין.

הקהילה קיבלה את העזבונות דלקמן: 1) מיעקב שעפער, 2) פרידריקה פרידמן, 3) יוסף סימינאור מבז׳זינקה, 4) לייבל וייכנברג מבורוביץ, 5) אדולף פרהליך מקאטוביץ, 6) קרל רום על שם אשתו פרידריקה שמחה, 7) דוד פרוינד.

בכפרים שהיו שייכים לקהילת בית־הכנסת במיסלוביץ היו חדרי תפילה בבז׳ז׳ינקה, בוגוצ׳יץ וקאטוביץ שהיוו קהילות־משנה של מיסלוביץ. ב־4 באוגוסט 1862 חנכו את בניין בית־הכנסת החדש והנהדר בקאטוביץ, שמאז שנת 1863 נפרדה מקהילת מיסלוביץ כעדת־משנה והיוותה קהילת בית־כנסת לעצמה. עדת־המשנה בבוגוצ׳יץ בוטלה בגלל קירבת קאטוביץ, ורק עדת בז׳זינקה המשיכה בקיומה.

עם עזיבת הנציג הראשון מוריץ טרוימן את העיר, הורכב ועד־הקהילה מהחברים הבאים: הוועד — היימן קוזניצקי, סימון שעפער, הינריך לנדסברגר; מורשים — וילהלם לנדסברגר, יושב־ראש: דוד גרונוואלד, יוסף האוזדורף, יש. קוזניצקי, סימון שפיצר, מוריס שטאוב, מוזס וייסלר.

בראשית המאה הי״ט כיהן כרב במיסלוביץ הד״ר וינטר, רב נאור ומשכיל, שנתחבב על כל תושבי העיר ואף מחוצה לה. הוא עבר מכאן לכהן כרב בהומבורג, ועם עלות הנאצים לשלטון עבר ללונדון. חתנו, הד״ר ישראל וינשטוק, עבד במשרד הראשי של הקק״ל בירושלים. במיסלוביץ היו גרים גם כמה יהודים שבאו מחוץ לפרוסיה, כמו דוד שניימן, יליד פיליצה בפולין, וגם מגליציה.

בית־ההכנסת היפה, על אף זעירותו, השפיע הרבה על הנוער ממודזיוב, שהיו מבקרים בו בימי שבת וחול, ואף בימי החגים, והושפעו מהסדר המצויין ששרר בו.

לפי תוצאות משאל־העם, שנערך בחבל שלזיה עילית, עברה מיסלוביץ מרשות גרמניה לפולין בסוף מלחמת העולם הראשונה. רוב היהודים של מיסלוביץ עשו כמעשה אחיהם בקאטוביץ וערים אחרות, שלא רצו להחליף את אזרחותם הגרמנית בפולנית, ועברו לשלזיה שנשארה בידי

הגרמנים. במיסלוביץ השתקעו יהודים מפולין והתאחזו בה, קיבלו לרשותם את מוסדות הקהילה המקומית והמשיכו לטפל בהם. עם מעברה לשלטון הפולני עברה לשם גם האנטישמיות הפולנית הטיפוסית, ומייד החלו לחתור באמצעים שונים נגד היהודים. עם הכיבוש הנאצי נעקרו משם היהודים, ואם סיום המלחמה לא נשאר שם אף יהודי אחד.

צ׳ילאדז׳

CZELADZ

הקהילה היהודית בעיירה צ׳ילאדז׳ מנתה לפני כיבושה בידי הפולשים הנאצים הגרמניים בשנת 1939 קרוב לאלפיים נפש, ונחשבה לאחת הקהילות המאוכלסות ביותר באזור זגלמביה, הוא האזור שבו היה קיים הישוב היהודי כ־900 שנה. לראשונה עסקו יהודי הגליל בחקלאות, ובמרוצת השנים נעשו לסוחרים ולרוכלים. ההתפתחות העיקרית של האזור הזה חלה בתקופה האחרונה הודות לתיעוש האזור והפיכתו למרכז למלאכה, למסחר ולתעשיה, וכן הודות למכרות הפחם שהתרכזו בזגלמביה שסיפקו את הפחם לכל פולין. אולם העיר צ׳ילאדז נמצאה מחוץ לתחום המושב היהודי עוד בתקופת הממלכה הפולנית לפני כיבושה בידי הרוסים, והסטוריונים פולניים נוטים להניח שבצ׳ילאדז לא היו יהודים בכלל משנת 1443, ועוד בשנת 1836 היתה העיר „נוצרית טהורה״. ורק הרוסים פתחו את שעריה ליהודים שהפכוה לעיר חסידית ככל העיירות היהודיות בתחומי פולין עם מרכזי תורה ויראה, חסידות וצדיקות, וישבו בה לומדי תורה ורבנים שיצא להם שם בכל פולין, וספריהם הוציאו להם מוניטין בספרות הרבנות.

ההיסטוריון הפולני היהודי זהיר בהנחתו שישוב יהודי בעיר לא היה קיים משנה מסוימת והלאה, בעוד שמשתקף מדבריו שעד שנת 1443 כן נמצאו בה יהודים, אם בישיבת קבע ואם בישיבת ארעי (חניית נוסעים יהודים במסעיהם בין מרכזי המזרח והמערב בתור מתווכים מסחריים וסוכנים). חבל רק שבמקורות היהודים אין למצוא כל שריד על ישוב יהודי זה, באותם הימים, כי אז אפשר היה לפתור הרבה דברים מתוכים. ברם ישוב יהודי עתיק־חדש בצ׳ילאד, אינו רשאי להתעלם מקורות המקום בכללו שהיה עתיר רשמים ונופי סבע בצדי מאורעות ורשיות מרובים בתחום ההסטוריה המשוועת בכל צעד ושעל „דרשוני״. כי אף אם נניח שהיהודים שהותרו לשבת שוב בעיירה בחסות מלכות רוסיה מצאו לפניהם קרקע נוח מבחינות שונות — אין לחשוב שפטורים הם מלברך על המוכן שמצאו ועל „אילן נאה וניר נאה״ שהיו עשירים במקום. ואף שאין זו חובה או מצוה לספר בשבח המקום וקורותיו, כשאנו באים להרצות על קורות הישוב היהודי במקום מוטל עלינו להתחיל מ„בראשית״ הכללית שקדמה ל„שמות״ בני ישראל.

העיר צ׳ילאדז שוכנת על גדות נהר בריניצה, במרחק של חמשה ק״מ בערך מעיר בנדין. גלגולים לא מעטים עברו על שם העיר במאות ה־13, 14, 15 בכתיב ובקריא, עד שבמאה ה־16 יצאה מצורפת בשם צ׳ילאדז׳. מאמצים רבים הושקעו בידי ההסטוריונים בחיפוש ראשיתה של המקום, שלפעמים התנוסס בשורת ערי תקופות הבינים, ולצעד נועז נחשב לבוא ולציין את גיל המקום אפילו בקירוב זמן. אחרי כל המאמצים שהושקעו בחקירת המקום נתברר שלעולם לא נדע אימתי הופיע האדם הראשון על אדמות זגלמביה בכלל ושטח צ׳ילאדז בפרט. ענין רב יש בידיעות המספרות שבצ׳ילאדז מצא מרגוע קס המצביא מיישקה הראשון כשצבאותיו עלו על בירת הכרובאטים שכונתה אחר כך בשם קראקוב; ליד צ׳ילאדז מצא מרגוע קס גם המצביא בולסלב כרוברי כשהלך בראש מאות גבורים לכבוש בחזרה את קראקוב מידי הצ׳יכים־מוראבים, כשלצדו היה נוכח החבר בנדה (דמות היסטורית), שלרשותו העניק לאחר מכך את המושב בצירוף שטח ערבות מיוערות שעל נהרות הפשמשה השחורה והברינציה; ידיעה רודפת ידיעה, שבמושב זה עבר בולק קשיבראוסטה כאשר הלך להעניש את הבוגד סקארבימיר, הוזיוודה הקראקובי, שכאן היה נח רגעים אחדים זביגניב אחי המלך שהובל כשבוי למצודת בנדין.

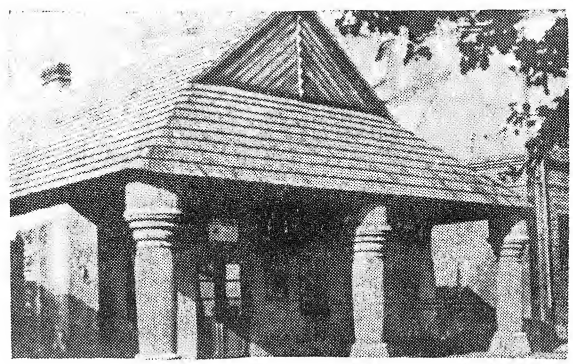
ליד המושב צ׳ילאדז היתה מצויה מעברה נושנה על הבראניה (בריניצה), ששימשה מקום מעבר על הנהר, ומעברה זו היתה „שם דבר״ בחוגי הנוסעים והתיירים במאות הקדומות, ודרכה היו עוברים במאות ה־11 וה־12 המוני סוחרים בלתי נדירים (בהם תפסו יהודים מקום ניכר), אשר בחצותם את הדרך מנתיב מולטנסקי החל מגדות הים השחור עם סחורות המזרח דרך נתיב הרי הקרפטים לצד מערב, עברו חצו דרך הבריניצה כשמגמת פניהם לערים ברסלוי, גניזנו, פוזן ובנתיב הנצחי של בורשטין. לפי זה יוצא שכבר במאות הקדומות היו מצויים יהודים נוסעים שמצאו מחסה בצ׳ילאדז במסעיהם הלוך ושוב ממזרח למערב וגם בכוון הפוך. וליד צ׳ילאדז היה מצוי גשר חזק באורך רבע מיל בשם „גאוזל״ שעון על עמודים מעל לנהר שהיה קיים עד אחרי סוף המאה ה־13. ובין האגדות הנושנות שניצלו מפי השכחה היתה גם אגדה אחת שאמרה, כי בנדין נחשבה לאחותה היותר צעירה של צ׳ילאדז שבחרה לה מקום על הרמה הסלעית על גדות הבראנא.

הידיעות ההסטוריות הראשונות על צ׳ילאדז הן משנת 1228, היא השנה שבה מסר קאזימירש — נסיך אופולה, צ׳ישין וראטיבור — תמורת העזרה בשעת מצור אופולה, לקלמנט לבית רושצ׳ה את צ׳ילאדז עם רצועת קרקע בשטח שיוויר, משפך האוסיס עד לבריניצה, או עד לגשר גאוולה, או מן המקום שאחר כך עמדה שם במשך כמה מאות שנים טחנת השדים שבשם זה היתה ידועה בכל הסביבה עד למכרה הנוכחית סאטורן. כאן עמד אותו

גשר נודע גאוולה, שגישר בין נתיב סלאווקוב דרך צ׳ילאדז ושימיאנוביטש עם דרך־המלך הגדול שדהר לביטום. על הגאוולה, שמילא את מקום המעברה הנושנה על הבריניצה, היה קיים מכס מזמנים שונים והודות לו זכתה צ׳ילאדז בתור מושב לקבל את התואר עיר עם זכויות של עיר.

קשה לדעת, אימתי ומי הרים את צ׳ילאדז למדרגת עיר, אולם עוד במסמך הענקה של קלמנט לבית רושצ׳ה משנת 1240 נאמר „צ׳ילאדז העיר השוכנת על נהר ברינייץ יחד עם פרוות הביבר". ומי יכול להיות מייסד העיר? אפשר להניח, שקאזימירש הראשון שמת בשנת 1242 העלה אותה לדרגה זו, ואולי היה זה בנו מישקה השני שמת בשנת 1246. מסתבר איפוא שעיר זו מונה כ־700 שנה לקיומה והיא קשישה מבנדין למעלה מ־120 שנים.

הסביבות הקרובות ביותר של צ׳ילאדז, וכן המשטח שעליו התפתחה והתרחבה העיר, השתיכו מזמנים קדומים לפולין. ורק בשנת 1178 העניק קאזימירש הישר (ספראווידליבי) את העיר יחד עם כברת ארץ רחבה מאדמת קראקוב מתנה לנסיכות אופולה.

צ׳ילאדז
בית מהמאה הי״ט

בתקופת פשיטת התתרים הראשונה בשנת 1241 פסקה צ׳ילאדז להתקיים, ותושביה היו חיים במשך שלושה חדשים במחבואים בערבות הסביבה. ורק אחר נסיגת התתרים הרימו האנשים שחזרו מהיערות את עירם מאשפות האפר. מאז שוב עברו גלגולי כיבושים ומעשי־שוד שונים על העיר, עד לקרב על כתר פולין בין מכסימיליאן האוסטרי וזיגמונט השלישי במאה ה־16. שאז מלאה העיר צ׳ילאדז תפקיד חשוב, ובה נתקיימו תחנות של צירויות שונות מחוץ־לארץ לפני שהורשה להם לעבור ולקבוע מושבם בבנדין ושוב אירעו כאן דברי ריב וקרבות בין אדונים ונסיכים שונים, בישופים ובעלי נחלאות ושואפי כיבושים קרקעיים שנמשכו קרוב לשלוש מאות שנה. יהודים לא ישבו אז בצ׳ילאדז, וקשה להעלות על הדעת שבשעות של חיי הפקר, כשלעתים קרובות התחלפו המנצחים, יכלו היהודים לשבת שם בשלווה ולדאוג ל׳שכינתא בגלותא׳, בעוד שבאורח בלתי אמצעי הורגש צורך ביהודים, כי המקום נשדד בכל פעם והיה צורך להחיש צידה ואמצעים חיוניים ליושבים במקום, ואולי פעלו בסביבה מחוץ למקום. כותבי רשימות מציינים שב־7 לדצמבר 1623 התפרצו לעיר גדודים שונים שלקחו חבל במלחמת שלושים השנים. היו אלה בני ערב־רב של אנשים בני־בליעל שהיו נוסעים בארצות שונות, ואחרי כמה ימים היו פני העיר כאילו עברה עליה סופה חדשה. הבתים, הגרנות ומיבנים משקיים אחרים עמדו ללא גגות. החנויות היו ריקות מכל, ובפונדק הישן שעמד במגרש השוק לא יכלו לקבל אף טיפת יין־שרף, בירה או דבש. ועוד טרם נסתימה צרת מעבר הצבאות השונים בשטח העיר, פרצו שוב סכסוכים על השתייכות הנכסים והשדות וצדדים רבים באו בתביעות „כולה שלי".

בשנת 1655 היתה העיר לבוז בידי עשרים אלף חיילות הצבא השוודי שעברו דרך כאן לכוון קראקוב, ואף העלוה באש, עד שזמן רב לא יכלו תושביה להשתקם כהלכה. 13 שנים אחרי זה נאלצה העיר להופיע בכל הדר תפארתה לקבלת פני אורחים שנשלחו לכאן מטעם המלך ליאופולד מחוץ־לארץ לקדם פני יאן סוביסקי השלישי, שחש להצלת וינה שנשקף לה מצור הצבא התורכי. ב־20 לאוגוסט עברו דרך צ׳ילאדז גייסות סוביסקי בסך 25.000 פרשים, 28 תותחים ובראשם 3000 עגלות, ובבוקר יום 21 באוגוסט הגיע לכאן המלך עם פמלייתו והאבירים, ואחרי חניה קצרה בעיר זז המלך לצד הגשר על נהר הבריניצה, שדרכו הוביל הנתיב לצד ביטום, ולבסוף עברו בעיר במשך חמשה יום חיל־רגלים עם הנסיך וישניוביצקי בראשם, מזוינים בקני־רובים וקרדומים, לבושים בגדים מגוונים.

אכן העיר צ׳ילאדז היתה קטנה מדי בשביל להכיל את המון הידיעות ודברי־הימים השופעים שעברו עליה במשך מאות שנות קיומה, ומותר להניח, שכל מאורעות פולין עברו כאן כבסרט קסמים, והכל הוצג כאן לראווה. הסופר המקומי יאן לוקאש טברדזישובסקי השכיל לתאר את מסע צבאו רב־הנצחון של סוביסקי דרך צ׳ילאדז.

בשנת 1697 אירחה העיר את המלך אוגוסט פרידריך השני שכינוהו בשם „החזק". בשנת 1736 העיבו עננים על שמי העיר, כשכל השדות המעובדים שעל גדות הבריניצה נשמו בשטפון שבא כתוצאה מגשם שירד במשך 73 יום ללא הפסקה. רבים היו הנזקים בפרי האדמה ובבקר, מלבד הנזקים בבתים ומשקים הרוסים, ומאז השטפון הקטסטרופלי החלה ירידת העיר ומאז הפכה לעיירה דלה במקום זה שקראו לה „עיר הרפובליקה החפשית". אחרי חלוקת פולין השניה עברה צ׳ילדז לרשות השלטון הפרוסי שצירפה למשטח בשם החדש „שלזיה החדשה". בשנת 1807 עמדו בעיר חיל־המשמר של נפוליון הגדול בהנהגת הנסיך יאן סולקובסקי מבילסק. באותה שנה צורפה העיר ל„נסיכות ורשה". ואילו שנת 1813 הגיע לעיר הצבא הרוסי שחמס את התושבים עד היסוד מכל רכוש עד שהגיעו למצב של רעב. מאז השתייכה העיר לפולין הקונגרסית של רוסיה.

צ׳ילאדז היתה כנראה מוקפת חומות מגן, כפי שאפשר לשפוט משמות רחובותיה הישנים, כמו: זאמורגא, פודוואלנה. מסתבר שהחומות הקיפו את העיר בעיקר מצד מערב, צפון ומזרח, כי מצד דרום היתה העיר מוגנה בעקב הזרם, והגובה הרב של הרמה הסלעית שכשלעצמה היתה ניתנת להגנה.

עם פרוץ מרד הפולנים ברוסיה בשנת 1831 הופקד הגבול ליד צ׳ילדז בידי צבא הפרוסים. וגם במרד שנת 1863 לקחה צ׳ילדז חלק די חיוני, ואחרי דיכוי המרד בידי הרוסים הורדה העיר בשנת 1867 במדרגה עד לדרגת מושב ונספח לעדת גזיכוב. רק בשנת 1915, בתקופת מלחמת העולם הראשונה, הוחזרו לצ׳ילדז הזכויות העירוניות.

הישוב היהודי בצ׳ילדז

א.

בעוד שצ׳ילדז הכללית שופעת פרטים על קורותיה בשנות קיומה ובעברה הגדול — אין כמעט מסמכים הסטוריים הדנים בתולדות היהודים ובהתישבותם בצילדז. והוטל עלי לסחוט בעל־פה את החומר מפי ילידי העיר שהצליחו להתחמק מכליון השואה שפקדה את העיר ולהגיע לישראל. ברם קשה היה למצוא מישהו מן הדור הקשיש שיוכל למסור פרטים על ראשית דברי הישוב היהודי בעיר, ולנקוב בשם ראשוני היהודים שהגיעו לשם ומאין באו. מהמעט שהספקתי לקבל מסתבר שהישוב היהודי החדש נתקל בקשיים מרובים, ביסורי „בראשית״, ורק בעקב העובדה שמקום זה לא נמנה בין אלה שזכו לישוב קבע של יהודים.

מסתבר שכמה יהודים נקלעו לצילדז לפי זכויות מיוחדות עוד לפני רשיון ישיבתם מטעם השלטון הרוסי. הישוב היהודי בצ׳ילדז לא היה דומה לישובים יהודים אחרים בעיירות שהתלכדו מסביב לבית־הכנסת, בית־המדרש והמקוה, בקרבת השוק שממנו הסתעפו סמטאות יהודיות, מלאות המולה יהודית עם נערי „חדרים״ ותלמוד־תורה. צילדז לא היתה עיירה יהודית שצמחה בין מרחבי שדות ויערות עמוקים ליד בית־כנסת של עץ עם גג מכוסה תבן שעזים מטפסים עליו

צילדז היה המושב־כפר האחרון בפולין הרוסית, ממש על גבול פרוסיה־שלזיה העילית, שהיה „מפוזר ומפורד״ על פני קילומטרים מספר ובהם מחצבות אבנים ותנורי־סיד שהתמתחו עד לפיאסקי ומילוביץ ומעבר לנהר הבריניצה עם גבעות־דשא עד סאטורניה, היא מכרת־פחם הראשונה, על־כל פנים הגדולה ביותר בזגלמביה, ומצד השני לאורך המסילה המובילה לבנדין עם שדמות תבואה ותפוחי־אדמה הנמשכים עד לגזיכוב וגרויצה והלאה עד לשיוויר המלאה שפע.

עוד לפני התחלת הישוב בצילדז כבר ידעו עליה מבריחי־גבולות בתור נקודה חשובה השיכנת על הגבול, ובקפיצה אחת הנך דולג מצילדז הפולנית־רוסית לפרוסיה הגרמנית שמעבר מזה. רוכלים יהודים המחזרים על הכפרים כבר היו מגיעים לכאן במקלותיהם המחודדים שבהם היו מתגוננים נגד כלבי הכפר; חייטים נודדים כבר היו לנים בכפר לילות בודדים בבתי אכרים אמידים בתקנם להם מעיל, בגד, חזית או משהו מצמר ומאריג תמורת אירוח ולינה. בני הדור הראשון של צילדז היו מדגישים בשיחותיהם, כי „אז בימים ההם, עוד לא ישב אף יהודי אחד בצילדז, ואם נקלע יהודי חדש לכפר קדמוהו הכלבים בנביחות ובנשיכות״.

אגדות־קסם לא פסחו גם על ראשית מצעדי הישוב בצילדז. בה היו מספרים מעשה בצדיק העממי הנודע רבי דודל מלילוב שחשקה נפשו לראות כאן ישוב יהודי, והוא בא לכאן כשאליהו הנביא היה ניצב בככר השוק, והכלבים שקפצו לקראתו היו מחייכים לו בפניו, ומאז הוכשר ונפתח התחום לישוב יהודי ואין פוצה פה ומצפצף. אכן גם כאן; לא שפר חבלם בנעימים ולא פעם היו מוצאים בדרך לצילדז מת יהודי שנרצח בידי מרצחים פולניים, כשהוא חף מפשע, והרשות — לפעמים חיפשה אחרי הרוצחים ולפעמים הסיחה דעתה מכך.

צילדז הפכה לפתע לפ־נת־קסם כלכלית שעוררה תשומת־לב הנוצרים והיהודים כאחד. מאז הועם הישוב ממרום גדולתו במאות שנות קדם היתה צילדז „עיר נידחת״ מפגרת בכל השטחים, אך מאז שהפחם והבדיל הציצו „מן החרכים״ החלו לזרום אליה נוצרים ויהודים. הבחורים הנוצרים מכפרי הסביבה היו מוצאים בה עבודה במכרות הפחם ובבתי־יציקות, ויהודי חבל „מלך אביון״ היו נמשכים לכאן במקלם ובתרמילם ומוצאים להם פרנסה ממסחר וממלאכה ומכל הבא לידם, ומכיון שנתכנסו לכאן ממקומות שונים כאילו הוצקו ביציקה אחת ונדמו לחבית מחושלת מפסים בודדים הדבוקים יחד. במקום ובסביבה נתרבו מחפרות המכרות, וכל מי שחשקה נפשו לעבוד מבין בחורי הסביבה הנוצרים נתקבל ללא טרדות יתירות. בבוקר ובערב היו הכורים עוברים ושבים ל„שכבה״ (הוטה) בשורות ארוכות ושחורות, כשבידיהם פנסי־כורים ובהם מהבהב אור כחול, הגרזנים המחודדים על שכמיהם, והם באים לא רק מבתי האכרים בצילדז בלבד, אלא מכל הכפרים מסביב. השמועה כי „יש שבר במכרות״

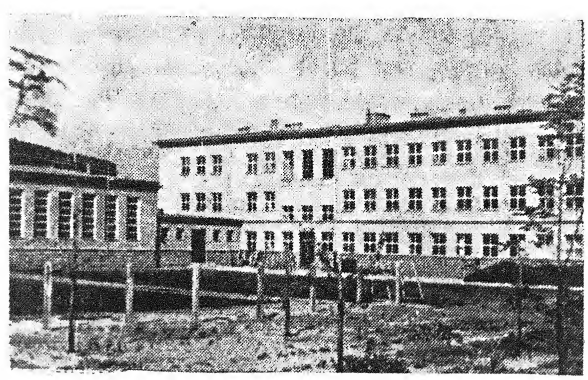

צ׳ילאדז
בית־ספר ראשון „זכרון לאלף שנות פולין״

המשתלם יפה עשתה לה חיש כנפים ועודדה את הצעירים להירתם לעבודה במכרות המשתלמת טוב יותר מאשר בחקלאות הדלולה בבית. הגירה זו סחבה אחריה גם הגירת יהודים לעיר שנעשתה טפין טפין, „לא ברעש ולא בחפזון", ובמשך זמן מסוים לא הגיע מספר היהודים במקום עד כדי 'מנין', ולכן לא היתה נהוגה תפילה בציבור. בכל עניני צבור ודת היו יהודי מקום שייכים לקהילת בנדין הסמוכה, שהיתה קהילת־אם לכל הסביבה, ומשום כך הורגשה „יד תקיפה" מצד מועצת הקהילה בבנדין כלפי כל קהילות־משנה שבסביבה, בלי שסיפקה להם את הצרכים האלמנטריים ביותר.

במיוחד גברה ההגירה היהודית לעיר אחרי ההתקוממות הפולנית השניה נגד השלטון הרוסי וכשלונה בשנת 1863, כשהרוסים החלו ביד חזקה בהגברת הרוסיפיקציה בפקידות ובמינהלות השלטון, וייתכן שנקטו בקו פתיחת שערי הערים הנעולות ליהודים במטרה להגביר את היסוד היהודי במסחר ובתעשיה, במלאכה ובתנועה, שהפולנים לא יהיו עוד כשולטים היחידים. הודות להגירת היהודים לכאן החלה העיר להתפתח באורח מזורז. היו אלה יהודים שבאו מעיירות חנצ׳ין, פינצ׳וב, חמלניק, סטאשוב, ודיסלב, וולושצ׳ובה ועוד שחיפשו מקורות פרנסה וקיום.

היהודים הראשונים, חלוצי הישוב היהודי בצילדז, עסקו במסחר סיטוני וקמעוני ובכל מלאכה, ובהם ספקים במקצועות שונים למכרות הגדולות „סאטורן" ו„פיאסקי". רבוי היהודים הורגש גם בשורות החנונים היהודים שהלכו ורבו. בין לילה ביתוספה חנות חדשה. הגיעו סנדלרים, חייטים, פחחים, אופה חדש שבא לתור ונמצא יושב ועוסק במקצועו, ונראו גם פני רוכלים עם תרמילים החוזרים על פתחי אכרים וכורים ומוכרים „מציאות" בתנאים טובים, הם הרוכלים שידעו את מלאכתם ובאו לכאן מחבל ארץ שכונה בבידות הדעת „מלך אביון". היהודים הגיעו בעיר למעמד מכובד ותפסו מקום ב„ירידים" ובימי השוק השבועיים, ובימי המנוחה היהודיים שבתו כל בתי המסחר, והנוצרים התחשבו בעובדה ודחו את קניותיהם לימי השבוע האחרים. העיר היתה קרובה

צ׳ילאדז
בית־ספר יסודי

מאד לגבול הפרוסי, והשלונזקים היו באים בהמוניהם לקנות מכל הבא ליד, ואף הם ידעו שבימי השבת סגורות החנויות ולא יכלו לקנות „מציאות" אצל היהודים. ה„ירידים" ו„ימי השוק" השבועיים שהיו נהוגים שנים רבות מאז יסוד העיר משכו אליהם את אכרי וכורי הסביבה ויהודי העיירות הסמוכות שהיו מופיעים ראשונים עם סחורותיהם, ובהם מצאו היהודים תנאים טובים לפרנסתם וקיומם. החיים הכלכליים הלכו והתפתחו הודות ליוזמה הברוכה של יהודי העיר. נפתחו בתי־מלאכה ותעשיה קלה ופותחו מסחר סיטוני וקמעוני והוקמו גם קשרים עם חוץ־לארץ. במשך הזמן פיתחו היהודים את עסקיהם, קנו קרקעות, בנו בתים, ורבים מהם נעשו לסוכנים של פירמות בגרמניה ובאוסטריה, והיהודים חיו בה את חייהם בשקט ובשלוה יחסיים, תוך נאמנות למסורת ולהליכות החיים המקובלות בקיבוץ היהודי בפולין.

יהודי העיר, על אף חלוקי הדעות וההשקפות השונות שביניהם, חיו בה כבני משפחה גדולה אחת, מאחר ולא היו הבדלי־מעמד גדולים בין תושבי העיר. כולם היו דרוכים, מוכנים ומזומנים לעמול קשה בכדי למצוא את פרנסתם ולהחיות את בני משפחותיהם. היהודים חיו חיי־כבוד ומעין שותפות־גורל שלמה בין אדם לחברו, שותפות שהיתה מלווה יחס של כבוד הדדי. ציבור זה מנה חכמים ולמדנים, חסידים ואנשי מעשה, עסקני ציבור.

בין המשפחות הראשונות שהתישבו בעיר נמנו משפחות שטנצל, פרומר, שויצר, קליינר, היידה, רוזנברג, ברין, קלינמן, ברמן, רכניץ, שטרוכליץ, פישמן ועוד. מלבד עיירות מוצאם שנמנו לעיל יש להוסיף גם את העיירות וולברום, שציקוצין, ז׳ארקי, זאבירצה, אולקוש, בנדין, צנסטוכוב, ראדומסק וכיוצא בזה. שם צילדז נזכר כמקום הולדת אישים חשובים בעולם הרבנות. כן נזכר שם משפחת שטנצל שהרב ר׳ שלמה יליד העיר כיהן כראש־ישיבה ומו"צ בסוסנוביץ, וכן נזכר שם משפחת פרומר שישבה בצילדז, ואחד ממנה הגאון רבי אריה צבי פרומר בכינוייו הנודע „הרב מקוזיגלוב' זכה לעלות ולהגיע להיות ראש־ישיבה האחרון של הישיבה המהוללת הגדולה בלובלין בשם „יחל" (ישיבת חכמי לובלין) שנוסדה בידי הרב הגאון רבי מאיר שפירא. משפחת פרומר התיחסה לצאצאי בית הצדיק רבי משה המבורגר אב"ד בבנדין שהיה גיסו של הצדיק החסידי הנודע רבי אלימלך מליזנסק והצדיק רבי בריש פרומר מאושפיצין.

ב.

מי היה היהודי הראשון שבא לגור בצילדז? לפי דברי ראשונים היה ראש משפחת שוייצר היהודי הראשון שקיבל רשיון לפתוח חנות בצילדז בלי הרשות ללון שם, ובהדרגה עבר מישיבת ארעי לישיבת קבע לעומת זה רחיב את הדיבור על נושא זה פחות או יותר יליד צילדז היושב בלונדון, אלתר נחום שטנצל, ובירחונו ביידית „לשון און לעבן" מגלה את המסך גם על ראשוני היהודים בצילדז. לפיו היה היהודי הראשון שהתיישב בצילדז סבו ר׳ אלתר

נחום שעל שמו הוא נקרא, ונקרא בפי סוחרי בנדין בשם „אלתר נחום צילאדזר", כשם שגם היהודים האחרים שהתישבו בצילדז לא נקראו בשמות־משפחתם — ואולי משום שאז טרם היו כאלה — אלא על שם עירות מוצאם: ז'רנוביצר, מייחובר, שטיקוציגר, וולברומר וכיוצא בזה. לאלתר נחום היה עוד כינוי: נחום צימעט, ובפי העגלונים והסבלים („באכמנים" בכינוי הספציפי הבנדינאי) שעל הגשר — שידעו עור את חמשת דודיו שהובילו מפרוסיה עגלות עמוסות צירי דלתות — נקרא בשם „ר' אלטר ליעבן". בנו חיים דובר, יליד צילדז, כבר סיגל לעצמו את שם המשפחה „שטנצל". לאשתו קראו „אשת ר' חיים בריש" ולבנו המשורר (הלונדוני) נער הדיין. ר' אלתר נחום, הצילדזי הראשון, היה יליד וולברום, בעל גוף, והגויים חרדו לא רק מדפיקתו על הגב אלא חיבבוהו הרבה בעקב בדיחותו וכינוהו „גאש האלטעק".

ויהודי ראשון זה בצילדז קיבל עליו להשלים את המנין הראשון בעיר, למען לא יצטרכו בימי שבת ומועד להצטרף למנינים הקרובים ביותר, ועל כולם בבנדין, והדבר לא היה קשה ביותר. אחדים היו מבני ביתו של ר' אלתר נחום, רוכל אחד שהתפרנס מסיבוביו בכפרי הסביבה נשאר לגור במקום. החייט הראשון שם משכנו בעיר. יהודי אחד שפשט את הרגל בבנדין — במקום לעבור את הגבול ולהתחמק מנושיו — פתח לו חנות בצילדז ונשאר יושב ישיבת קבע. וכן החלו לבוא יהודים בעלי תרמילים ומקלות מפלכי קיילצי, ראדום ופיוטרקוב, שהתפשטו על פני כל הכפר, בכל בית חדש אשר בככר השוק, בפרוור (פשדמישצ'ה) ולכוון הנהר. ובסימטאות תפסו מקום אומנים שונים, מבני האומניות המקובלות בישראל, כמו חייטים, סנדלרים, רצענים, פחחים, אופה, ובין בני ביתם גם נערים מבוגרים שאפשר לצרף למנין, ואף נראו פני חתנים וכלות. וחיש נתבצר מקום לשמונים־תשעים משפחות יהודים על פני 5—6 קילומטרים של הכפר הגדול והמפוזר ששמו צילדז. מובן שעם גידול הישוב נתעוררו בעיות של הקמת מוסדות ו„כלי קדש", בתי־תפילה, מקוה, חדרים ומלמדים לחינוך הילדים, שו״בים ומו״צים ובעלי תפילות. ברם כאן לא היה הישוב היהודי מלוכד כבעיירות אחרות מסביב לבית־הכנסת, אלא מפוזר על פני השטח הרחב של כמה קילומטרים, המחולק לפרוורים ולסקטורים שונים, ומשום כך לא רק שקשה היה למנות מורה הוראה לצרכי כל המקום, אלא אף מלמד קבע שיוכל לבצע את הצו של „לך כנוס את כל הילדים" מכל קצוי המקום למקום אחד, ילדים מגילים שונים שהיו זקוקים למלמדים שונים. הזמן עשה את שלו. הצרכים הולידו מאמצים לביצוע איך שהוא.

המנין הראשון במקום התלכד בבית נחמיה שטרוכליץ, שמעל למקוה נפרץ קיר בבית, התקינו בקיר חלון מעוגל ומאז נקרא מקום זה בשם „בית המדרש", ועל ידו עזרת־נשים. מקודם היה קיים באותו בית „מקוה" כמתכונת כל המקוואות היהודיות, ומהמנין המצומצם הראשון צץ בית־המדרש הגדול שמילא גם מקום בית־כנסת. הוא הוקם קמעא קמעא בכוחות מתנדבים של יהודי המקום שראו בו את מעוזם ופארם, והוא שימש גם בית־ועד לכל מיני פגישות וישיבות, ובמיוחד ללימוד תורה של זקנים וצעירים, וקול התורה נשמע בו בשעות הימים והלילות, ולאורה התחממו בחורים שואפי תורה שישבו רכונים על ספרי הגמרא הגדולים וטיילו בפרדס הנגלה והנסתר, וכן היו הומים כמעט בכל שעות היממה מתפללים, לומדים ואומרי־תהלים. עם שחר נזדרזו בחורי בית־המדרש והתישבו ליד הגמרות הפתוחות ולמדו בהתמדה ובהתלהבות תוך עיון רב כשהם נתונים בעולם ה„שקלא וטריא", ובערב בין מנחה למעריב התכנסו יהודים פשוטים ואומרים בדחילו ורחימו פרקי תהלים, ומיד לאחר תפילת מעריב התחיל השיעור של ה„דף היומי" על יד השולחנות, כשכל המקומות היו תפוסים וכולם ישבו צפופים וקשובים לדברי הלומדים. בכל יום היה אחד מלמדני העיר מסביר את השיעור בצוותא.

ואין לפסוח על השטיבלך של החסידים בעיר. בבית אברהם הסנדלר נפתח שטיבל לחסידי וולברום. עם רבוי חסידי גור במקום נפתח גם שטיבל גורי, וכן שטיבל של חסידי רדומסק וקרימילוב. היו גם חסידי אלכסנדר שלא הספיקו להגיע לשטיבל מיוחד משלהם, והם התלכדו מסביב לבית־המדרש. הצד השוה שעסקני השטיבלך ראו בבתי צדיקיהם חזות הכל של עולמם הרוחני הנעלה. לבעלי־התפילות בבית־המדרש נמנה: ר' יוסף אפשטין (בעל שחרית), ר' משה לייב פאסקה (בעל מוספים) ור' יעקב היידה בעל תוקע. ר' יצחק ברין נחשב לראש חסידי גור ועבר אחר זה לוורשה. ר' ליפה פישמן היה בעל־התפילה הגורי. עם התפתחות הישוב ניתוספו מניינים לתפילה מטעם איגוד בעלי־מלאכה ופועלי־אגודת־ישראל. עם יסוד השטיבלך צצה שאלת ה„חדרים" על הפרק, והבעיה הזו לא היתה סוגה בשושנים.

בצילדז היה ה„חדר" המוסד היסודי לחינוך הילדים, ותנאי הלימודים היו דומים לאלה שבכל ה„חדרים" בפולין. בגיל ארבע התחילו ללמוד והילדים נשארו משך שנים בחדר ורכשו להם ידיעות רחבות בתורה, נביאים, משנה ועוד יותר בתלמוד, ובכלל רכש לו כל אחד ב„חדר" ובבית־המדרש את מלוא המטען המסורתי־תרבותי היהודי. גם בצילדז היו „מלמדים" שונים שנחלקו בפעולתם ההוראתית לפי גילי התלמידים: א) לא״ב העברי (קריאה בסידור תפילה); ב) לחומש, רש״י ונביאים; ג) לגמרא ותוספת. מוסד ה„מלמדים", שהיה הנושא של החינוך היהודי בעיירה, מילא תפקיד ראשון במעלה בעיצוב דמותו של הדור. המלמדים היו שונים בתכונותיהם החינוכיות, בידיעותיהם הפדגוגיות ובכשרונם לעניין את התלמידים בלימודיהם. את הכיתות היותר גבוהות בתלמוד היו שולחים לשם השלמה לבית־המדרש או לישיבה אשר בבנדין. בשטיבל הוולברומי ישב מלמד־דרדקי במשך „זמן" אחד ולא הוסיף לרגל הקשיים

שנתקל בהם. בשטיבל הגורי ישב מלמד־גמרא במשך זמן אחד, ובזמן השני החליף את המלמדות בפתיחת חנות. בשטיבל אחד ישבו בחורים ולמדו והרביצו תורה ואף הרביצו זה לזה... בעזרת־נשים של בית־המדרש ישב יהודי חולני יוסף ז׳ארנוביצר ולמד גמרא עם מספר נערים. רק באורח בלתי מצוי נמצא מלמד אחד מבני המקום, שאחרי שפרש בעקב מחלה מעבודתו המקצועית נתן חילו למלמדות. היה זה ר׳ זלמן בקר שנקרא כך על שם מקצועו, האפיה. מאפיתו נמצאה בבית נחמיה שטרוכליץ ששימש גם לבית־מדרש ולמקוה, וכל זמן שעסק במאפיתו לא היה לבו פנוי לענינים אחרים. אך משהגיע לעת זקנתו ורגליו סבלו משיתוק פתאומי קבלו בניו מידו את הטיפול במאפיה, ואילו הוא עצמו נרתם בעול המלמדות ולימד את הילדים, שמלבד הלימוד עסקו הנערים גם במשחקים ובהרבצת מכות באופן הדדי והיו הופכים את בית־המדרש בשובבותם ובמעשי־ילדותם. ברם עם שינוי המשטר הממלכתי אחרי מלחמת העולם הראשונה חלו שינויים גם בטיפוח החינוך המסורתי, וגם בצילדז נוסדו בתי־ספר של המזרחי, תלמוד־תורה של „אגודת ישראל" ו„בית יעקב".

בעיירה לא נעדרו מוסדות פילנטרופיים, כמו „עזרת ביקור חולים", „לינת הצדק", „הכנסת אורחים", ועל כולם היתה מפותחת למדי „גמילת חסדים". בכל מנין שבעיר היתה קיימת קופת גמ"ח, והגדולה ביותר בבית־המדרש שעמדה תחת פיקוחו של אהרן גלברט. ברם איגוד האומנים המקומי הרגיש שבזה לא סגי ויש צורך להקים מוסד מבוסס יותר שבאפשרותו לעזור לסוחרים זעירים ולאומנים במדה יותר גדולה להתפתח, ולכך אין אפשרות אחרת מאשר ללכת בדרכי העולם הרחב, והוא פתח את ה„בנק למלאכה" שטיפל בעיקר במעמד הבינוני, שהצטיין בניהולו המסחרי הנוח והאדיב וטיפל בעיקר במתן הלואות, תיווך שטרות, ערבויות לסוחרים, איחסון סחורות ובמתן עזרה קונסטרוק־טיבית לדורשיו.

הישוב היהודי בעיר לא הושפע מרעיונות סוציאליסטיים שדבקו בפועלי העיר הנוצרים, בפרולטריון שעמד במאבק מר גם מתחתית האדמה במעבה הפחם ששם נשקפה לו סכנת מות של חנק האדים ומפולת קרקע וגם נגד הניצול של אילי החרושת והרכוש. העיר שבקרבת הגבולות היתה כמעט פתוחה להגנבת ספרים וחומר קריאה „פסול" בעיני שלטון הצאר והפועלים נדבקו בקלות ברעיונות השחרור הסוציאלי עוד לפני ערי הפנים במדינה, ועם פרוץ המהפכה הרוסית הראשונה בשנת 1905 הגיעו הדי הרוחות החדשים גם לצילדז. התנועה הסוציאליסטית שהצטיינה בעת ההיא בתעמולתה הנרחבת היתה מפלגת פ.פ.ס. הפולנית שפעלה במרץ בזגלמביה הדומברובית, והנוער הפולני התלהב מרעיו־נות הסוציאליזם ומהחופש הגדול שהוכרז עליו בחדשי המהפכה הראשונים. האומנים היהודים בצילדז היו ברובם נותני־עבודה ועצמאים, תמימים וישרים, שהיו דבוקים במסורת והסוציאליזם נחשב בעיניהם ל„טריפה פסול",

ומשום כך לא הצליחו מפלגות השמאל להכות שורש בין יהודי הישוב. לעומת זה היו באים מפעם לפעם דרשנים ורבנים שהתעכבו בעיר לימי שבת ומועד שדרשו בבית־המדרש על נושאי יהדות ומוסר וביצרו את חוטי המורשת. וכן היו מבקרים בעיר לעתים מסוימות אדמו"רי חסידים, כמו האדמו"ר ה„בריקובי" מבנדין, צדיק אחד מבית רבי דודל מלילוב, האדמו"ר מז׳וריק ואחרים שניהלו „שולחנות" ובקוריהם גרמו להתעוררות נפשית בין החסידים והאומנים.

בימי השביתות של 1905 עמד השלטון הצארי לצד בעלי החרושת והמכרות, ולשם מניעת פגיעות וחבלות מצד הפועלים במכונות ובמפעלים הוצגו מטעם השלטון משמרות חיילים וקוזקים על המשמר, וביניהם נמצאו גם חיילים יהודים מפלכי רוסיה ואוקראינה, שבשעת הכושר שמחו לבוא לבית־המדרש ולהנות מ„שבת אחים גם יחד", להצטרף ללמוד דף גמרא ולאמירת תהלים, ומאושרים היו אלה מיהודי צילדז שזכו שחיל יהודי יתארח אצלו לסעודות שבת. תופעה זו עוררה קנאה אצל חבריהם החיילים האוקראינים שבגלל נצרותם לא זכו להגיע לרחמי ה„אכילה הגסה" ולשתיה כיד המלך שהסכינו להם...

קשיים מרובים נתגלו גם באישור הקהילה בצילדז וניתוקה מקהילת בנדין. עניני הקהילה היו יגעים בגלל המרחק מבנדין, שהיתה רחוקה חמשה קילומטר ממנה והיה צורך לבזבז זמן ומרץ רב לסידור ענינים שונים בקהילת בנדין שלא יכלה להסכים לוותר על ההכנסות שזרמו אליה מן הישובים הסמוכים. מבחינה זו לא היתה קהילת צילדז יחידה במינה, וקהלתה נצטרפה למאבק הכללי שניהלו נגד קהילת בנדין הישובים שמסביב, כמו קהילת סוסנוביץ, דומברובה, סטשמישיץ. המאבק היה קשה, ודעת הקהל היתה נגד קהילת בנדין שהזניחה את היחסים ההדדיים והקימה לה מתנגדים בפועל, עד שגם שר הפלך בפיוטרקוב לא יכול היה להמשיך בסרובו לאישור עצמאותן של הקהילות הצעירות והחדשות. המאבק מצד יהודי צילדז היה ממושך, וההכרעה לטובה באה רק אחרי שהשלטון הרוסי נתחלף בשלטון הגרמנים שכבשו את העיר מיד עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה בשנת תרע"ד (1914).

ועד הקהילה הבנדינאי עזר אמנם במקצת לישוב היהודי החדש בצילדז. השו"ב הראשון במקום ר׳ שלמה גוטליב קיבל את שכרו מקופת הקהילה בבנדין. בכלל היו עניני השחיטה והשו"ב יגעים במקום. השו"ב ר׳ שלמה גליקסמן לא הרויח די מחיתו מהשחיטה, ועוד טרם נמצא מוצא לפרנסתו הורגש חסרון שו"ב שני כסגן לראשון, והשלטון תבע מקהילת בנדין לשאת בעול החזקת השחיטה בצילדז, וקהילת בנדין נאלצה בלחץ השלטון להסכים לתביעה ואישרה תקציב מסוים להחזקת השחיטה בצילדז.

צילדז שימשה מקום מעבר „מהכא להתם" לעבר־לגבול ליהודים שנסעו „מעבר לים" למצוא פרנסה ובטחון החיים אחרי הפרעות שנערכו ברוסיה. בעקב מלשינות נאלץ גם הרב מלובלין בעל „תורת חסד" לעקור ממקומו ועבר דרך

צילדז. הרב דמתא טרח בו בעצמו בעבירת הגבול ולא רצה למסרו בידי „מבריחי הגבולות" שהיו חשודים על טוהר לבם ואמונתם. וכן עברו דרך צילדז צירים רבים מרוסיה ל„ועידת קטוביץ" שלא היו בידיהם תעודות־מסע רשמיות, וגם לועידה העולמית של אגודת־ישראל בקטוביץ שבה השתתף אף הרב ישכר־בריש גרויברט הרב מבנדין נסעו רבנים רבים מרוסיה ופולין דרך צילדז, ששמה הלך לפניה כבעל ישוב יהודי הדואג ליהודים בעת צרה.

בין המבקרים המכובדים בצילדז נראו גם פני „ר' יחזקאל העיור", שהיה בא מדי חודש בחדשו לזכות את מכריו וידידיו בשטרי־גורל שבידם להעשיר בין־לילה את הקבצן הגדול ביותר. היה זה יהודי בעל קומה, זקופה וכתפים רחבות, בעל מרץ ואופטימיות עם חיוך תמידי על פניו ועיור בעין אחת. הוא היה יושב בבנדין ונקרא בפי כל בשם „המנגן הרדומסקאי", מחבר נגונים ל„אקדמות" בשבועות מדי שנה שנה, שחונכו בחצר הרבי ברדומסק ומאות חסידים באו לשם במיוחד לשמוע וללמוד. בצילדז היו לו לקוחות אחדים, ובכל בית שביקר כאילו הביא אתו „סימן ברכה" בשטר שלם, במחצית או רבע, הכל לפי המצב בכיס, ובעלי הדירות היו יוצאים לקראתו לקבל את פניו מיד עם פתחו את הדלת. עליו היו אומרים, שהוא מביא אתו את המזל והשמחה לכל בית שהיה מבקר. ואמנם הוא גירש את העצב והצער בכל מקום בואו.

בעית הדיינות במקום לא ירדה מעל הפרק כמעט מראשית הישוב היהודי. בראשונה היו פונים ב„שאלות" לרב או למו"צ בבנדין במשך ימות השבוע, ורק בערבי לילי שבתות היו נזקקים לר' חיים־בריש, שהיה ת"ח ובקי בדינים בהמצאו בבית־המדרש בלילי שבת היה תמיד מוקף אנשים שהיו להם „שאלות" והוא ענה להם כיד ידיעתו הטובה עליו. היה זה יהודי ת"ח שמחל על כבודו וכיהן כדיין בלתי מוכתר במקום, ונקרא בשם „המו"ץ הזקן". הרב ישכר בריש גרויברט אב"ד בבנדין והגליל נענה לתביעת קהילת צילדז ואישר תקציב למו"ץ חדש, יותר צעיר, אחרי שפסק דמי „לא יחרץ" של כמה מאות רובל למו"ץ הזקן, שבסכום זה יכול היה לצייד מחדש את השורות הריקות בכונניותיו כמלאי חדש בחנותו אשר בפרוזור (פשדמישצ'ה), והוא המשיך להיות רכון בחנות על הספרים תוך עיון עמוק. מסביב למו"ץ הזקן התלכדו יהודי הפרוור, בעוד שהאומנים, הסוחרים והלמדנים אשר בככר השוק התלכדו סביב המו"ץ החדש. ר' בריש אופנהיים נתמנה ע"י בית־המדרש למו"ץ בשכר של שלוש רובל לחודש. אך בעית המו"ץ במקום לא ירדה מסדר־היום בישיבות ועד הקהילה, כאילו הרגישו שאין מזל לדיינים בצילדז ועלולים הם לפנות את מקומם לאחרים מפעם לפעם.

הכלל של „עניי ביתך קודמים" היה ידוע ליהודי צילדז, ששאפו לדיין יליד המקום שיהיה קשור יותר למכורתו ולבני עירו. רבי שלמה שטנצל נולד בצילדז לאביו רבי חיים דובר ביום כ"ה באב תרמ"ד. בקיץ תרנ"ז נסע ללמוד תורה מפי הרב יעקב יוסף רבינוביץ בקלובוצק ואחר זה בישיבת אמסטוב, ומשם חזר לצילדז ולמד בבית־המדרש. ושוב למד אצל האדמו"ר מסוכטשוב בעל „אבני נזר", וכשמלאו לו כ"א שנה נתקבל למו"ץ בעיר מולדתו צילדז. אך לפי חז"ל „אין נביא בעירו", וגם לרבי שלמה יליד המקום קמו עוררין, ור' נחמיה שטרוכליץ עם ר' יעקב לייבוש כ"ץ היו מראשי מתנגדיו, ואף התנגדו לתביעת הרב מבנדין להוסיף על שכר המו"ץ, שעוד בשנות נעוריו יסד בצילדז ישיבה והרביץ תורה עם תלמידים רבים, כי כל מגמתו היתה להרבות תורה ולהקים תלמידים הרבה בישראל. אחרי שכיהן בצילדז ארבע שנים כמו"ץ נתקבל כמו"ץ וראש־ישיבה בסוסנובצה, ושם כיהן בתפקידו למעלה מעשר שנים עד יום פטירתו בדמי ימיו, וביתו בסוסנוביץ היה בית־ועד לאנשי צילדז, ואצלי אפשר היה למצוא מפעם לפעם את אנשי צילדז, כמו חיים שווייצר, ר' אלימלך אופנהיים, ר' אלתר שטרוכליץ, ר' יעקב היידה ור' יחיאל בקר. על אף תפקידו בסוסנוביץ היה מבקר לעתים קרובות בצילדז וגם במילוביץ ובפיאסקי ודורש בפני בני המקום בעניני תורה ויראת־שמים ועל דתנהגות מוסרית. הוא נפטר בשנת תרע"ס והשאיר אחריו שני ספרים „קהלת שלמה" ו„בית שלמה" שיצאו לאור בידי בני המחבר.

את מקומו בצילדז שוב מילא יליד צילדז, הרב אריה צבי (לייב הירש) פרומר משלשלת היוחסין, מנכדי הצדיק רבי דובריש פרומר מאושפיצין והרב משה אב"ד בנדין גיסו של רבי אלימלך מליזנסק (בעל „נועם אלימלך") והגאון בעל „מגיני שלמה". ר' אריה צבי ישב על שולחן חותנו במילוביץ הסמוכה לצילדז כשש שנים, ובחתונתו שהתקיימה במילוביץ השתתפו הגאונים הרב העילוי הנודע רבי יוסף אנגל מבנדין, הרב יואב יהושע מקונסק (בעל „חלקת יואב"), הרב הזקן רבי יצחק מקוזיגלוב, הרב גרויברט מבנדין ואחרים, וזקני העיר לא גלאו מלספר על הרושם הנמרץ של חתונה זו שהיתה במילוביץ ומצודתה פרושה על כל ישובי היהודים בזגלמביה. עם מינויו למרא־דאתרא בצילדז עמד באמצע חיבורו „שיח השדה". אך לא נשאר זמן רב בכהונתו זו, ועבר לכהן כאב"ד בקוזיגלוב הסמוכה ומשם לזבירצה, סוסנוביץ, ובאחרונה הוכתר לראש ישיבת חכמי לובלין וניספה בשואת הנאצים יחד עם ששת מליוני היהודים על קדושת שם ישראל.

עם אישור הקהילה בצילדז היא נכנסה בעול הקמת המוסדות הדתיים. היא מנתה לה לרב ואב"ד את הרב אליעזר (ליפמן) צבי הלוי לוונטאל, שמוצאו היה ממשפחת רבנים גאונים נודעים במשך כמה דורות. הרב ניהל את עדתו באמונה ובמסירות והרביץ תורה ודעת בשיעוריו בבית־המדרש, וידע למשוך לצדו את כל החוגים ולהשפיע עליהם לטובת הציבור. הרב לא חיבר ספרים. היו לו בנים יקרים. בנו הרב רפאל חיים הלוי היה חתנו של הרב יצחק מרדכי הכהן רבינוביץ אב"ד בפלאבנה (נכד ה„תפארת שלמה" מרדומסק) והוציא בשנת תרצ"ז את הספר „הגיוני

הלוי״ (נאומים ומאמרים בשאלות הזמן ובאורים בדברי חז״ל), והבן השני יעקב משה היה תלמיד ישיבת חכמי לובלין. הרב עם כל בני משפחתו ניספו בשואת הנאצים.

עם הממשל הפולני נתברר שהמקוה הישנה אינה מתאימה לצרכים ויש צורך להקים מקוה חדשה המתאימה יותר לתפקידיה מבחינה היגינית והסדר הטוב. רב העיר פעל הרבה לעורר את דעת הקהל לתיקון המקוה הישנה באורח זמני עד שאפשר יהיה להקים מקוה חדשה. לא היה זה דבר קטן. סוף סוף נכנסו עסקני המקום בעול, ובראשם חיים שוייצר, ועל ידו גבאי בית־המדרש האחים גלברט, שאול שוורצבוים, מנדל בוזיקובסקי, יצחק כהן ובריש היידה, אחרי כמה אספות לתועלת הענין נרכש מגרש מידי נוצרי במרכז העיר לא הרחק מבית המדרש, וכן נוסד קרן למימון הוצאת הקמת המפעל.

בעית „חסד של אמת״ היתה רצינית במשך זמן רב ועוררה תסיסה והתמרמרות רבה על האפליה ואי־הסדרים במתן ה„חסד האחרון״ לנפטרי העיר, ש„בדלית ברירה״ נאלצו להובילם לבית־העלמין הבנדינאי במרחק רב. התארגנה איפוא קבוצת אנשים שקיבלה על עצמה לקחת את הענין לידה ולהגיע לבית־עלמין משלה. נקנתה קרקע למטרה זו באמצע הדרך בין בנדין לצילדז, ובחנוכתו השתתפו כל בני העיר עם אורחים רבים מהסביבה, ונערכו „הקפות״ סביב המגרש, ואף עסקני קהילת בנדין הביעו סיפוקם על „מעשה רב״ זה מצד קהילת צילדז, ומאז ניתק הקשר האחרון עם קהילת בנדין, ואף נבחרה מועצה ל„חסד של אמת״ שהתמסרה למצוה קדושה זו, מבלי להתחשב בשום תנאים קשים (חורף, גשם ושלג, יום או לילה), ועבדה אף במקרים של הסתכנות ממשית.

בימים הראשונים לפרוץ מלחמת העולם הראשונה נכבשה צילדז יחד עם כל זגלמביה בידי הגרמנים, ומיד נאסרה כל פעולה פוליטית או תרבותית. בשנת 1916 נשתנה המצב לטובה, והרצועה הותרה. העיירה נתכבדה מזמן לזמן בהרצאות על נושאים קרובים ללב, על הציונות ועליה לארץ־ישראל, ארגון עצמי לשם עזרה ארגונית וכלכלית. וכן החלו פעולות תרבות שונות. בינתים נסתיימה המלחמה, ובשנת 1918 קמה מדינת פולין העצמאית. גם בצילדז קמו ארגונים ומפלגות, והבולטות ביותר היו: הציונים הכללים, המזרחי וצעירי־מזרחי, שלומי אמוני ישראל וצעירי ה„אגודה״. מעסקני המקום בלטו הרמן צבי רכניץ וחיים שווייצר, שמילאו תפקידים שונים גם כנציגי היהודים במועצת העיר בצילדז.

עם חליפות הזמן נעשתה קהילת צילדז אם גם לישובים היהודים במקומות הסמוכים אליה, כמו פיאסקי, קסאוור, מילוביץ, גרויצה ועוד. בפיאסקי ישבו למעלה ממנין יהודים, והם סידרו להם מקום תפילה משלהם, והעמוד שימש מקום התחרות לבעלי־תפילות בימי שבת ומועד, ועוד יותר בתפילת הימים הנוראים. בקסאוור ישב מספר יהודים מצומצם, שהתפרנסו ממכרת הפחם הגדולה „קסאוורי״ שהתקיימה שם עם כורים למאות, שהיו זקוקים לחנויות היהודים. גם בישוב היהודי אשר בקסאוור זרמו החיים המסורתיים בעצם תקפם תוך תסיסה ציבורית. במילוביץ נתהוה ישוב יהודי קטן, כולו על טהרת החסידות, ובפונדק שבעליו היו יהודים נערכו חתונות ומסיבות של יהודי הסביבה „בקול רעש גדול״ עד שגם הגויים נהנו מהן בלגימה. ושם ישב גם תלמיד־חכם גדול אחד ממקורבי בית הצדיק מגור, ושמו רבי לייזר ברוקנר, בעל חנות מכולת, שאת רוב זמנו בילה בלימוד התורה, והשפעתו היתה ניכרת בכל הסביבה. הוא היה יליד וולברום, ממשפחת ברוקנר הידועה שהצטיינה בתלמידי־חכמים וחסידים נלהבים. לעת זקנתו עבר לשבת בבית בנו ר׳ יענקל ברוקנר בבנדין, שניהל בית־מסחר סיטוני למוצרי ברזל, וגם בבנדין תפס מקום בראש חסידי גור.

יש מקום לתיאור עוד ישובי יהודים בסביבת צילדז, שטרם בא זכרם בספר. ואולי יעשה זאת בהזדמנות אחרת.

סלאבקוב SLAWKÓW

סלאבקוב ישוב קדום

לסלאבקוב היסטוריה ארוכה, שתחילתה עוד לפני יסוד ממלכת פולין, בתקופת האלילות, ואין פלא שגם עליה עברו — כמו על ערים אחרות במדינה — גלגולים שונים, חליפות ותמורות, ללא קץ וגבול, וקצה האחרון — מי ישורנו?

בספרי ההיסטוריה דומות הגירסות על סלאבקוב, שלפיהן היתה בעבר עיר משגשגת ובמיטב פריחתה, ולבסוף, בתקופת הכיבוש הרוסי, לא היתה אלא מושב עירוני, עיר לשעבר, מקודם בפלך ראדום (אחד מעשרת פלכי פולין הקונגרסית) ואחר עברה לפלך קיילצי, השוכנת במעמד מלא חן על רמה מעל לנהר פשימשה הלבנה, במרחק מיל וחצי מעיר המחוז אולקוש מצדה המערבי־דרומי, 6 ק״מ מסטשימשיץ (תחנת רכבת ורשה—וינה ודומברובה—גורניצ׳ה). היא שכנה בתוך הגבעות השטוחות האולקושיות המגיעות באוקראדזיונוב (כ־3 ק״מ מצד מערב־דרום) ל־1495 רגל ובבוקובנו (לצד דרום) ל־1450 רגל. כל השטח דרומית לסלאבקוב תפוס בידי רמה מיוערת לשעבר עם רגבי קרקע דלים. בשנת 1889 היו במושב זה כנסיה פרפית בנויה, שני חדרי־תפילה, שני בתי־תפילה של היהודים, בית־מחסה לבעלי־מום וזקנים, בית־ספר יסוד לילדים ולילדות (עד 300 תלמידים בימי חורף), לשכת הגמינה, תחנת מסילת־הברזל איבנגורוד—

דומברובה, תחנת דואר, 417 בתים (65 בנויים, 252 של עץ, סוכות מכוסות רעפים, 3655 תושבים (1781 זכרים, 1874 נקבות), ובמספר זה נכללים 233 יהודים. ליד מפעל הבדיל היה מצוי מושב עם 61 בתים (30 בנויים) ו־626 תושבים. ואילו בשנת 1827 (עוד טרם שהישיבה בעיר הותרה ליהודים) היו במקום 321 בתים, 2062 תושבים; בשנת 1864 — 389 בתים, 2514 תושבים.

האוכלוסיה היתה עוסקת בעיבוד קרקעות, עבודה במכרות ובמלאכה; אומנים שונים נמצאו בעיר, כמאה (18 סנדלרים, 12 חייטים, 13 נגרים, 12 קדרים, 5 נפחים, 20 קצבים, 7 אופים, 5 פרוונים), על הקרקעות שהשתייכו לעירונים נמצאו שכבות עפרות ברזל, חרסית, חצץ. מכרת פחם שהיתה מצויה בקרקעות העיר, שנקרא בשם „גארנצארקא", העסיקה 20 עובדים (בבעלות אל. יוליוש, בנקיר מברלין), תוך ניצול דק של השכבות העליונות. בשנת 1881 עבדה מכונה בת 10 כוחות־סוס ו־25 עובדים; התפוקה היתה 53.063 פוד. מכרת עפרות בדיל היתה בלתי פעילה. ממפעלי חרושת היו קיימים: טחנת־מים על הפשימשה עם תוצרת של 100.000 רובל (6 עובדים) וטחנה שניה עם תוצרת של 25.000 רובל (2 עובדים) בית־חרושת לבירה רגילה ומיבשלה עם תוצרת של 6.000 רובל (4 עובדים), מצבעה פרקל עם תוצרת של 6.000 רובל, בית־חרושת למסמרים מחוטי ברזל עם תוצרת של 100.000 רובל (90 עובדים). ליד המושב נמצאה מכרת־צינק של השלטון, בית יציקת מתכת, טחנת־עיגול של פחי צינק (המינהלה בסלבקוב). מפעלים אלה העסיקו 136 עובדים והפיקו תוצרת בעד 120.000 רובל. באותו זמן היו בסלבקוב 9 צכים של אומנים, ובראשם בלטו סנדלרות וקדרות. בשנים 1869—1957 לא היו לעיר זכויות עירוניות. בשנת 1921 היו בעיר 532 בתים ו־3750 תושבים.

עיר בלי יהודים.

הכמורה הקתולית — בניגוד לצו של הברית הישנה של „ואהבת לרעך כמוך" – נהגה בניגוד מלא לכך. מעודה לא אהבה את היהודים. להיפך. השתדלה להסית ולהעליל עלילות־שוא על היהודים. סלבקוב היתה שוכנת על קרקעות שנמצאו תחת שלטון הכמורה, והיא כנראה תלתה תקוות גדולות בעתיד העיר שבמכמני אדמתה היו מצויים כל מיני עפרות מַחצבים, והיא חִשבה להעסיק ידים עובדות מרובות ולהקים תעשיה מגוונת בעיר שתכניס לה הכנסות של מסים ורווחים שונים ותוכל לשמש דוגמה טובה לערים אחרות שאף הן היו חסרות יהודים. אך כנראה שהיא עשתה חשבון בלתי מכוון, ומשום כך לא הצליחה העיר להיות לדוגמה ממשית. אכן כל בעלי השלטון, החשמנים, הבישופים, זקני הכמרים ומושלי המחוז עשו יד אחת והשקיעו למעלה מכוחם בהענקת זכיונות ועידודים שונים, ובמשך מאות שנים מיסודה עד לשלטון הרוסים לא היתה ליהודים דריסת רגל בעיר. כיום אפשר לקבוע כי כל המאמצים מצד הכמורה להרים מאשפות את העיר עלו בתוהו. לסלבקוב לא היה יחוס היסטורי או פוליטי. קרבות ומאבקים עליה לא נזכרו בהיסטוריה. ולבסוף באו הרוסים והפכו את הקערה על פיה. סלבקוב יצאה מעבדות הכמורה לחרות אזרחית, והיהודים החלו לפעול בה כדרכם, פיתחו תעשיה ומלאכות, והודות ליהודים ניתנה הזדמנות לנוצרים בעיר ובסביבה להתפרנס יפה.

המושב סלבקוב עתיק מאד. לפי סברת העירונים מייחדים יסוד עיר זו לתקופות שלפני מנין הנוצרים, והכנסיה המקומית הותקנה למטרה זו ממבנה קדום של עובדי־האלילים. תושבי סלבקוב היו מתפארים בעירם זו שהיא קוּמה בשנים יותר מקראקוב עצמה. ורגילים היו לומר: „על לחם של סלבקוב נבנתה קראקוב". כנראה שמשהו ציין במיוחד את סלבקוב מתקופות קדומות. יצוג מקורי היה בוודאי גן עתיק של הנסיכות, שנוסד על מרפסת הרמה האולקושית ליד הנהר פשימשה הלבנה, ההיסטוריון האנטישמי יאן דלוגוש (עוזרו של הנזיר המרצח קאפיסטראנו האיום), בדברו על הכפר חיחלו, מוסר, כי היה שכן ב„ארמון הסלבקובאי".

לפי ציונים שבכתב נמסרה העיר במוקדם לרשות הבי־שופים הקראקובאים, ומהם היה פילקה מייסד הכנסיה המוּכרת שעוד בשנת 1203 הציעה למקום מושב לזקני הכמרים של „הרוח הקדוש". נזירים אלה עברו לשכון בסלבקוב. בתקופת הבישופים איבדה העיר את האופי של עיר כוֹננת. אחר כך שינתה העיר את צורתה למושב מכרות ולתחנת־מסחר חשובה בדרך שבין ברסלאו לקראקוב. אין ספק שהודות לפיקוח בישופי קראקוב והשפעת התעשינים הגרמנים בה היא פרחה בתקופות קדומות והתפתחה יפה. עוד בראשית המאה ה־13 שימשה סלבקוב כמרכז גדול לכפרים ואחוזות והשתייכה לבישוף מקראקוב. בשנת 1279 היא מופיעה בתורת „כפר הבישוף". בשנת 1286 — בתורת עיר. ובשנת 1295 כמושב למסחר, בלי לדעת אימתי נקבעה רשמית בתורת עיר בעלת זכויות עירוניות. במאוחר יותר, בשלהי המאה ה־13, עלתה למדרגת חשיבות רבתי הודות לניצול מרבצי עפרות עופרת וברזל. עוד בפרק זמן זה התישבו בעיר גרמנים רבים. בתוקף זכיון שהוצא בידי וצלב השני, מלך צ'כיה ופולין, משנת 1295, הקיף הבישוף יאן מוסקאטה את העיר בחומה. אותו בישוף, נוכח לראות שהפוריות הגדולה של מכרות העופרת ותנועת המסחר משכו לסלבקוב מספר רב של אוכלוסיית פועלים, שבה מצויים גם עניים וחולים, יסד בשנת 1298 בית־חולים לעניים ליד הדרך המובילה לביטום וכנסיה על שם „יוחנן המטביל", ואת פיקוחה הפקיד בידי „אנשי רוח", ולידה כונן פרפיה וסיפח אליה מחצית העיר, שניתנה לנזירים בתור הענקה. הבישוף מוסקאטה הפליא לעשות יותר מכולם למען טובת העיר, השתדל להגדיל את אוכלוסייתה ולהבטיח את קיומו,

בצורת העסקה במכרות המחצבים ומציאת מקורות הכנסה בצורות שונות לטובת העיר.

העיר עצמה, מוקפת חומה עוד במאה ה־13, הגיעה בסוף המאה ה־13 ובמשך המאה ה־14 לזוהרה ופארה הגדול ביותר. על חשיבותה יכולים להעיד שמות רחובות שנקראו עליה (רחוב סלבקובסקה) בערים קראקוב, ברסלאו ואולקוש. עוד דלוגוש מספר על אמידותה ואוכלוסייתה של סלבקוב כעל דבר ישן. בשעתו הגיע שטח שדמות העיר לפי האומדן לחמישים קמות. אכן קמות אלו לא היו מדודות ומחולקות. פיוטר וויש, הבישוף הקראקובאי, העניק לעיר קרקעות והרשה לחפש מחדש את המחצבים בעמקי האדמה, תוך רצונו לעזור לעיירה שבסוף המאה ה־14 נמצאה כבר בירידה מגדולתה. הסיבה לירידה זו היתה בעקב ניצול מופרז של שכבות העופרת העשירות ועלית אולקוש הסמוכה. וויש וזביגניב אולשניצקי העניקו בשנים 1412—1446 לעיר זכויות רחבות במטרה להחזיר לעיר את כבודה ופארה. הם חידשו את הזכיות הגרמניות, הסדירו את המסים, הבטיחו ניצול חפשי של היערות, מקומות־מרעה וכיוצא בזה. הראשון מהם העניק מלבד זה גם המונופול לייצור משקאות בשביל כל המנחה הסלבקובאי ועודד לחיפוש מחצבים במכרות, ואילו השני הפחית עד למינימום את הפעולה מתפקידי התחנה. על אף המאמצים הללו לא נשתפר בהרבה מעמדה של העיר במחצית השניה של המאה ה־15, ואף לא הובהרה הריגולציה הנורמלית של הקרקעות וחכירתן לפי החוק הגרמני.

אולשניצקי צירף את סלבקוב לנסיכות השיבירית שנרכשה מחדש, ובשנת 1446 הוא אישר את הזכויות שניתנו מזמן לעיר. לא כבר לפני זה העלה אותה מיקוליי קורניץ׳ באש. בשנת 1547 הגיעו לכאן גדודים מזויינים ממורביה ושלזיה ושרפו את העיר ולקחו אתם 80 סוסים שעבדו במכרות. במאה ה־16 הגיעה שוב תקופת פריחה למכראות המקומית. אך היא לא התרכזה בסלבקוב עצמה, כי אם התפשטה על פני כל המפתח. בשנת 1580 העניק פיוטר מישקובסקי זכיון לחיפוש מחצבים ועבודה במכרות ושיחרר את העיר מתשלומים. בית־החולים המכראי הישן נידלדל והפסיד הרבה ממעמדו, עבר לרשות העיר ובעיקרו פסק לשמש בית־מחסה לכורים. סלבקוב המשיכה להיות מרכז מינהלי של המפתח ומושב לסוכן הממלכתי. כמו כן שימשה מושב לבישוף, בעוד שלא היתה לה חשיבות רבה בתור עיר, למרות זה שהיא שכנה על הנתיב המסחרי שקשר את קראקוב עם ברסלאו והיתה בה לשכת־מכס, ובשנת 1549 העניק לה המלך כמה חירויות מכסיות שאושרו כמה פעמים; בפרק הזמן של קץ המאה ה־15 וראשית המאה ה־16 קיבלה העיר זכיון לשני ירידים, ואילו במסחר מילאה תפקיד מועט.

שורת זכיונות שהוענקו מטעם הבישוף הבטיחו לעיר את המונופול לאספקת משקאות לכפרים אשר בכל המפתח, וכתוצאה מכך התפתח בסלבקוב ייצור בירה ויין־שרף.

ובמאה ה־12 נמצאה המכראות המקומית בשפל המדרגה, ואף העיר המשיכה לרדת ממעמדה. עוד בשנת 1629 נמצאו כאן 39 אומנים. בשנת 1655 ירד מספר זה ל־33, ובשנת 1680 —19. בשנת 1655 היו בסלבקוב 3 רוכלים, ובשנת 1680 — רק אחד. בשנת 1673 מנתה העיר 720 תושבים. במאה ה־18 פגעה יד הכליון וההרס בחומת העיר וגם בארמון הבישוף. החיפושים המכראיים פסקו. במחצית השניה של המאה עסקו בשטיפת המכרות הישנות. הביאו שוב לידי תנועה בית יציקת עופרת וגם מנסרה לעצים. ובכל זאת כבר לבשה העיר אופי חקלאי. בשנת 1789 עברה סלבקוב עם כל המפתח לרשות האוצר של הרפובליקה. ונעשתה לעיר הממלכה. שנה אחר זה היו בעיר 296 בתים ו־1467 תושבים. פרידריך אוגוסט, נסיך הבחירה הזאכסי שנבחר למלך פולין, בהגיעו לפולין התעכב כאן בסלבקוב ביום 27 ליולי 1697 ובילה בה יום שלם, בעוררו תמהון הסובבים אותו על כוחו ובהפנותו תשומת לב באדיבותו.

בחלוקה השלישית של פולין בין שכניה עברה סלבקוב תחת שלטון אוסטריה. בשנת 1809 עברה לרשות הנסיכות הוורשאית, ובשנת 1915 סופחה לפולין הקונגרסאית תחת שלטון רוסיה. בשנים 1849—1851 מתו כאן במחלת החולירע כשלוש מאות איש. למכרות עפרות ברזל וצינק־החלמיש שהתקיימו בעיר בקץ המאה ה־19 הצטרפו גם בית־חרושת למוצרי חוטים, מנסרה, בית חרושת־ללבנים ומצבעה לאריגים.

בשנת 1965, אחרי מלחמת העולם השניה, אין בסלבקוב מפעלי תעשיה יותר גדולים, וחלק הגון מן התושבים נוסע לעבודה בערים הסמוכות אשר בזגלמביה הדומברובאית. בסלבקוב יש כנסיה פרפית עם חלקה המכריע עוד מהמאה ה־17, פונדק של עץ מהמאה ה־18. ככר השוק עם מבנים מקץ המאה ה־18 וראשית המאה ה־19 ששרידיהם מהווים זכרונות יפים של העבר בעיר. סלבקוב היא מקום הולדת שני האחים בוראנובסקי, יאן האסטרונום שהוציא לאור את ספרי קופרניקוס ו־ואלנטי הבישוף הלובלינאי.

סלבקוב היהודית.

א.

העיר סלבקוב אשר באזור זגלמביה שמרה במשך מאות שנות קיומה בקפדנות על הפריבילגיה, פקודת מלכות, שאסרה על היהודים לשבת בה. כבר הזכרתי במקום אחר, שגם בזגלמביה היו מקומות כאלה שאיסור ישיבת יהודים חל עליהם, כמו צ׳ילאדז, שיבירש, קוזיגלוב ועוד. ואילו מחוץ לזגלמביה היתה הפריבילגיה הזו חלה על המוני ערים ועיירות. היא נקראה בשם „פריבילגיות של אי־סבילות ליהודים״. לא בכל מקום קבלו עליהם היהודים את גזר־הדין. נגד גזירה אכזרית זו מצאו להם היהודים עצה במדה מרובה גם בזכות תפקידם במסחר ובמלאכה, וגם בזכות ההגנה מצד המעמד השליט של האצילות. אפילו הערים שהיתה להן הפריבילגיה לא לסבול יהודים, היו מוכרחות

להרשות ליהודים להיכנס בשעת הירידים. זה בא לא רק בזכות פריבילגיות־מלכות מפורשות, שהרשו ליהודים לבקר בירידים שבכל עיר־הממלכה; הערים עצמן ראו, שהירידים לא היו משיגים את מטרתם בלי השתתפות הסוחרים ובעלי־המלאכה היהודים. יהודים שהיתה להם דריסת־רגל בעיר בשעת היריד, היו ממציאים כל מיני תחבולות להישאר שם גם אחרי שהיריד נגמר.

אשר לסלבקוב — שמה לא נזכר בכל המאבקים שניהלו היהודים על זכותם לשבת בערים שונות, ואין לדעת אם משום חוסר כל פעולה מצד היהודים לשבת בה, או שהפעולות הללו לא בא זכרן בכתב. ברם אין לחשוב שפני יהודים בסלבקוב היו בהחלט ב„בל יראה ובל ימצא". והרי סלבקוב היתה מוקפת מקומות קרובים ורחוקים שבהם ישבו יהודים ללא כל הגבלה, ואין לחשוב שלא היה קיים איזה קשר כלכלי או חברתי עם המקום. מלבד זה הרי אולקוש הסמוכה אליה היתה מקום ישוב ליהודים זה מאות שנים, ואין לחשוב שיהודי אולקוש שהיה להם ענין במכרות המחצבים השונים שנמצאו בעיר והסביבה הקרובה והרחוקה לא הרחיקו לבקר מאותם הטעמים הכלכליים גם בסלבקוב. מלבד זה כיצד יכלו הירידים בסלבקוב להתקיים בלי יהודים שעמדו בראש המסחר הסיטוני והקמעוני בכל גלילות פולין? ובכל זאת עובדה היא שהפריבילגיה הצוררת לישיבת היהודים בסלבקוב נשתמרה במשך מאות שנים, בלי שיחול בה שינוי לטובה כשם שחל בערים מרובות אחרות, ורק בשנת 1862 הותרה רשמית ישיבת היהודים בסלבקוב מטעם ממשלת הצאר הרוסי כובש פולין הקונגרסאית. היתר זה בא לקבוע, שעד השנה האמורה לא הותרה בסלבקוב הישיבה ליהודים, כי היא לא נמנתה בין אלה המקומות שזכו לישוב קבוע. זכות זו ניתנה ליהודים רק אחרי כשלון המרד הפולני השני בשנת 1863. אמנם ייתכן שכדוגמת ערים אחרות שהיו אסורות לישיבת יהודים היו גם בסלבקוב יהודים בעלי זכויות מיוחדות לסחור ולשבת בה לשם לינה. ורק אחרי המרד הפולני וכשלונו נפתחה רשמית ההגירה היהודית לסלבקוב, והישוב היהודי החדש החל להתפתח בקצב ובאורה מזורז.

ייתכן, שאילו היו באים ל„חפש מטמונים" בארכיונים הרוסיים שנשארו לפליטה אחרי נסיגת הרוסים מפולין במלחמת העולם הראשונה שפרצה בשנת 1914, ובמיוחד בארכיוני משרדי פלך קיילצי שאליה השתייכה סלבקוב, או גם במשרדי לשכת המחוז באולקוש, אפשר היה עוד למצוא מסמכים ותעודות עם שמות יהודים שהיו מבהירים ברב או במעט את מציאות היהודים בסלבקוב ומסביב לה. אך גם ייתכן, שמסמכים אלה שנשארו לפליטה אחר נסיגת הרוסים במלחמת העולם הראשונה הושמדו בידי הוונדלים הנאצים הגרמנים בימי מלחמת העולם השניה עם כיבוש פולין בידיהם, במגמה להשמיד כל השייך לתרבות והסטוריה של עמים זולתם.

נשארו לנו רק מקורות מעטים שנמסרו בעל־פה מוותיקי יהודי סלבקוב שעלו לישראל בתקופות האחרונות. מקור אחד מוסר, שהשלטון הרוסי לא רצה לכפות על הפולנים בסלבקוב את הרשות לישיבת יהודים, והוא שיעץ ליהודים להשפיע על נציגי האכרים והאצילים לטובת הענין. אדוני סלבקוב היה אז הגרף קונופקי. סלבקוב העיר איבדה את זכויותיה העירוניות אחרי כשלון מרד הפולנים והיא נשארה „גמינה" (עדה) עם מוכתר (בפולנית: וויט) וראש הכפר (סולטיס) מוכתר המקום היה אז אחד בשם מאסאלסקי, שהיה שונא־ישראל מובהק, ולולא הנסיבות הבלתי רצויות לא היה מסכים לפתיחת שערי המקום ליהודים. ברם המצב הכלכלי היה אז קשה. האכרים בעיר ובסביבה נשארו כמעט ללא מחיה אחרי שהיבול מקרקעותיהם היה דל מאד. תוך שיחה עם יהודים שהיה להם אתם מגע כלכלי שאלו האכרים, למה בנדין מצליחה בכל, במסחר ובחקלאות, ולא ניכר בה בצורת או שדפון איזה שהוא, בעוד שסלבקוב הולכת ויורדת ללא תקוה לעלות שוב ולפרות כ„בימי קדם". היהודים ענו להם שבנדין המיושבת יהודים יכולה לשמש להם דוגמה חיה להצלחה, כי רק הודות למרץ היהודים ויזיעתם את המסחר והכלכלה נושאת בנדין את עצמה. ואם סלבקוב תפתח את שערי הישיבה ליהודים אין ספק שגם היא תוכל להתפתח ולהתרחב מבחינות שונות. אחרי משא ומתן ממושך והתיעצות זקני העדה נתקבלה עצת היהודים על לבם של הגרף קונופקי וראש העדה מאסאלסקי, והם הסכימו לישיבת היהודים במקום. השלטון הרוסי נאות להצעת נציגי ואדוני המקום, ומאז הוסר איסור הישיבה ה„הסטורי" והיהודים יכלו לחוג את נצחונם ולהתחיל בהקמת ישובם החדש במקום באין פוצה פה.

יוזמי הישוב היהודי החדש במקום חשבו לכתחילה על ישוב מרוכז בעל רעיון בריא, ולא טיפין טיפין ושלא יצטרכו לחכות לבנין הראשון לתפילה ולצרכים דתיים ראשונים, והם החליטו להתחיל בישוב של כעשרים משפחות, שישמשו לחלוצי הישוב החדש, והם יקלו על המשך העתיד לבוא. הראשונים באו מערים שונות: מבנדין, אולקוש, פילץ, סלומניק, מאלוגושץ, זאלושיץ, קשוינז הגדולה, שציקוצין, ובמשך הזמן באו גם מסטאוויסק, מורשה וערים אחרות.

בין ראשוני היהודים שהניחו אבן־היסוד ליישוב החדש בשנת תרי"ח (1838) היה ר' דוב צבי מונשיין, שבא מפילץ; משפחת שלמה שיין מבנדין בעלת בית־חרושת גדול; אביו של ר' ישראל סלומניצקי — גיסו של מונשיין הנזכר; ר' זימל מקלברג (שו"ב) חסיד קוצקאי; משפחת פרנקל, משפחת משה בריש פיינר מבנדין, משה (הגדול) רוזנברג מזאלושיץ, ר' אלתי בר הירשינס, הרשל יוכימוביץ, ר' אליעזר ליפמן יסקירוביץ משציקוצין, ר' מרדכי שורצבורים המוהל והש"ץ הראשון והראשי בסלבקוב שהיה מיוצאי מאלוגושץ.

ראשוני היהודים לא שכרו להם בתים ודירות אצל האוכלוסיה הנוצרית שישבה ברובה בבתי עץ, אלא קמו והקימו להם בתי אבן משלהם, לא התפזרו יותר מדי בעיר, כי־אם התרכזו מסביב לככר השוק, ברחוב בנדין, בסימטת בית־המדרש. בככר השוק הקימו להם בתים: יונה טטשילר

חתנו פישל פרנקל, ישראל סלונימסקי, משפחת מונשיין, משפחת קורץ (מאפיה ובית), אברהם קליינמן, לייביש הנדלר, אברהם גולד, משה קלמן שיקמן, כל הבתים היו בנויים מאבנים. ואילו ברחובות האחרים נבנו גם בתי־עץ. איסר אוסטרי הקים את ביתו בדרך לאולקוש. עם התרבות האוכלוסיה היהודית הוקמו בתים נוספים ובהם ר' חיים שלמה שיקמן שביתו הי' בית עבור אורחים רמי מעלה כמו אדמו"רים, רבנים וכיוצא בזה.

מיד עם התמלא ה„מנין הראשון" בעיר שכרו להם דירה לבית־מדרש בחצר יונה טסטילר ובו נערכו תפילות בציבור, ופגישות לעריכת דרשות, שיעורים לתורה וכיוצא בזה. ורק אחרי זמן קנו מגרש גדול בשטח וטנברג והקימו עליו בית־מדרש. היה זה בשנת תרס"ד (1904). בהקמתו טיפלו הפרנסים ישראל סלומניצקי (ראש הקהילה), יוכימוביץ. ואחרי שנתרבו היהודים בעיר והחסידים השתוקקו לקלויזים משלהם נפתח מקודם הקלויז לחסידי קוצק, שאחר כך הפך לקלויז חסידי גור, ובו התפללו גם חסידי רדומסק, קרימולוב ואחרים. לבעל־תפילה ראשון בבית־המדרש נתמנה מרדכי שוורצבוים, וניתוספו גם אהרן יסקירוביץ כבעל שחרית וקלמן שטאהל.

כמעט בעונה אחת עם הקמת בית־המדרש הוקם גם בית־עלמין בדרך לקשיקובה לא רחוק מבית החרושת שיין. נוסדה חברה־קדישא. היו"ר הראשון היה שאול אהרן וינברג, ובין חבריה נמנו יצחק דוד מאקובסקי ואחריו באו קלמן שטאהל. הניך שוחט (מקלברג), אלטר משה רוזנברג, זליג הלפגוט, אייזיק פלאווס, מתתיהו ברוקנר. לקברן נתמנה אהרן (בוציאן) פוקסברונר שבא מאולקוש. לבית העלמין היו שולחים את מתיהם גם יהודי קשישישיץ. קברן זה היה מסור מאד לתפקידו ויהודי העיר התיחסו אליו ביחס של כבוד וגם הערצה. הם היו מעלים על נס את פעלו שבה הראה מעשה גבורה וסיכן בה את חייו. היה זה בשנת 1921 אחרי שמדינת פולין היתה לעצמאית ובעיר פרצה מגפה שהפילה חללים רבים באוכלוסית העיר והסביבה. השלטונות הפולניים הוציאו הוראה שאת מתי המגפה יש לקבור

סלבקוב
כיכר השוק

במקום אחד, במרוכז, בבית־הקברות הנוצרי, ללא הבדל דת וגזע. והנה מתו גם שתי יהודיות בעיר. עסקני העיר השתדלו אצל הרשות לקבל רשיון לקבור אותן בבית־העלמין היהודי והעלו חרס בידם. הנשים נקברו בבית־הקברות הנוצרי. אך הקברן היהודי לא השלים עם המציאות, ובשעות הלילות היה מסכן את עצמו והולך לבית־הקברות הנוצרי, הוציא את גופות המתות מקברן והעבירן לבית־העלמין היהודי ובו מצאו את מנוחתן. על מעשהו זה הבטיח לו רב העיר ר' שלום זאיונץ עולם־הבא. מלבד עיסוקו בתור קברן העיר עסק גם בתור סבל, כי גברתן היה ו„כוחו במתניו". אף היה לו מתחרה במקצוע זה, הוא עמנואל בכמן, שהיה גם כהן. אך פוקסברוינר היה מתפאר שהוא עולה על מתחרו, שמותר לו לגשת לכל מקום בתור ישראלי, בעוד שמתחרו מוגבל בתור כהן בהליכותיו...

בית־המרחץ או בכינויו המקורי „מקוה" נוסד בעונה אחת עם כל תשמישי הקהילה הנחשבים לראשונים במעלה ביסוד קהילה יהודית, ונחשב לאחד המוסדות החשובים וההכרחיים ביותר בקהילה. המקוה היתה בנויה בחצר דוד לנצמן, והמים סופקו מבאר־מים שנמצא בחצר. המפקח היה מנדל הצהוב (בכינויו „געלער מענדל") ואשה אחת שטיפלה בעניני הנשים. המקוה שימש מפעל לניקוי הגוף מחלאה וזוהמה באמצעות רחיצה וטבילה במים, ומבחינה זו לא היתה קהילת סלבקוב יוצאת מכלל כל קהילה יהודית. גם בקיום המקוה הראו יהודי העיר מסירות. הנה בשנת 1921 הגיעה ועדה מיוחדת מטעם השלטון הפולני לבדוק את המקוה אם היא ראויה לתפקידה מבחינה בריאותית. חברי הועדה באו למקוה, הביאו כוס ושאבו ממי המקוה, ומצאו שצבע המים כאילו מעורב בחלב. הפרנס הרצברג עשה מאמצים להכשיר את המקוה. אך פקידי השלטון היו קשוחים והחליטו לסגור את המקוה מטעמי בריאות. הם תלו מנעול מבחוץ ופתיחתו היתה צפויה לעונש. אך היהודים לא השלימו עם המצב. הם עשו חור בגג המקוה והמשיכו להשתמש בה. על אף האיסור.

ב.

קהילת סלבקוב היתה קהילה צנועה שניהלה את מאבקה כקהילות אחרות לקיום יהודי אנושי על אדמת פולין. קבוצת היהודים הראשונה שהתישבה בסלבקוב באה להוכיח לאכרים ולתושבי המקום, כי הם באו לא להכביד על המצב הכלכלי הקשה שהיה קיים במקום, כי־אם לדאוג למקורות מחיה ועבודה גם לעצמם וגם לזולתם. והם לא הכזיבו את אמונם של המהססים שבקרב הפולנים, ועוד בראשית ישובם יסדו מפעלי תעשיה ששימשו מקור לעבודה ולפרנסה לרבים שהיו בטלים מעבודה, והחקלאות סבלה מבצורת ומשדפון עד שלא היה בידה לפרנס את עובדיה.

ראש וראשון לעושים היה שלמה שיין, יליד ראדושיץ שמאז נשואיו ישב בבנדין, ובשוק הישן פתח לו חנות למוצרי ברזל. משכנו היה בבנדין. אך למעשה היה המתחיל

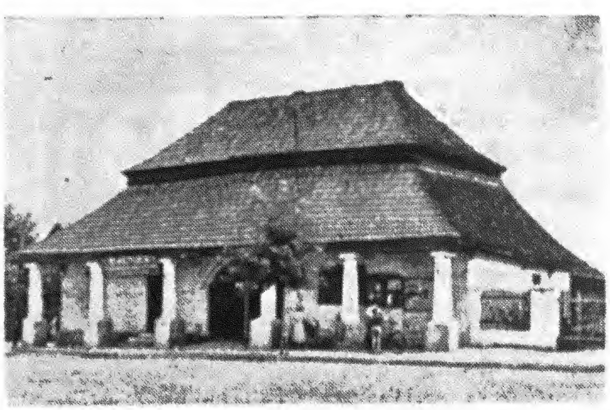
בהקמת מפעל גדול שהשפעתו היתה עצומה לא רק במקום כי־אם בכל הסביבה בזגלמביה ובפולין. הוא הקים בסלבקוב בית־חרושת למסמרים וברגים וחוטי־ברזל ופיתחו ביד רחבה. אך לא נמנע מלהמשיך במסחרו כבעל חנות ומחסן ברזל בסיטונות בבנדין, מחסידי הרבי מראדומסק, והיה מעשירי העיר. בשנת 1838 (תרי״ח) הוא קנה בית־חרושת פרימיטיבי קטן למסמרים בסלבקוב, שבו עבדו פועלים אחדים, ועבד בכוח מים באמצעות צינור שהעלה מים למפעל מנהר הפשימשה הלבנה הסמוך. ר׳ שלמה שיין היה לא רק סוחר טוב מצליח, אלא גם מארגן כשרוני, וביזמתו הברוכה הפך את בית־החרושת הקטן שלו למפעל גדול שהיה לאחד הגדולים ביותר בזגלמביה. אחרי מותו בשנת 1909 (בגיל התשעים ושלוש) בבנדין הגדילו שלושת בניו חיים (מת בישראל אחרי המלחמה), מרדכי (יושב בתל־אביב) ויצחק (ניספה בשואה הנאצית) את התפוקה ועבדו במכונות החדישות ביותר. המפעל הפך לחברה בערבון מוגבל (המניות נמצאו בידי האחים). בבית החרושת הפיקו: מסמרים, חוטים, ברגים, שרשראות, ולבסוף עברו גם לעיבוד מתכת עדינה, נחושת קלל וחוטי נחושת.

בבית החרושת עבדו כאלף ומאתים פועלים, ומהם 25 אחוז יהודים. הפועלים הנוצרים היו מתושבי סלבקוב וכפרי הסביבה. הפקידים היו כולם יהודים. סלבקוב היהודית התפרנסה מבית־החרושת. גם המהנדס הראשי היה יהודי. ואף שמשרד העבודה של ממשלת פולין העצמאית לא נתנה לפועלים יהודים לעבוד בתעשיה הכבדה, בכל זאת הצליחו האחים שיין לפעול שמספר מסוים של יהודים יכלו לעבוד בבית החרושת שלהם. הודות לאחים שיין יכול היה קיבוץ־ההכשרה בשם „עובדיה״ של „השומר הדתי״ בסלבקוב להתפתח ולהיות נקודת הכשרה מהטובים ביותר לחלוצי פולין. כמעט חמשים אחוז מחברי הקיבוץ עבדו בבית־החרושת למסמרים של האחים שיין. הודות לתפוקתו הטובה יכול היה המפעל לשלוח את תפוקתו גם לחוץ־לארץ. שנים אחדות לפני מלחמת העולם האחרונה פתח אחד ממשפחת שיין בית־חרושת למסמרים בבולגריה. לפי דברת מרדכי שיין היושב בתל־אביב ממשיך המפעל לעבוד גם כיום בסלבקוב בתור קואופרטיס של העובדים.

אחד מחתניו של שלמה שיין היה ר׳ בריש בימקו, יליד לודז, מחסידי גור, שישב בסלבקוב ויסד בית־חרושת למסמרים ושרשראות בכפר בלוסקיס כעשרה ק״מ מהעיר, אך המשרד של המפעל נמצא בסלבקוב גופא. בבית חרושת זה עבדו כמאתים נוצרים וכעשרה יהודים. בימקו מת בשנת תרפ״ט. אתו עבד חתנו וישליצקי יליד לודז, שגר אצל חותנו.

כמו כן היתה קיימת טחנת־מים גדולה לקמח ליד נהר הפשימשה, שבעלה היה רכניץ מדומברובה, ומנהלה היה בריש שפיגלמן מווילון, והמנהל השני וולף בן אברהם הרציגר מבנדין. גם שם עבדו כמה פועלים נוצרים. אלה היו מפעלי חרושת עקריים של יהודים ששימשו מקור עבודה ומחיה לעובדים בעיר ובכפרי הסביבה. החיים הכלכליים בעיר התפתחו וגדלו הודות ליוזמה הברוכה של יהודי העיר. חשיבות מסוימת נודעה לעיר גם בהשפעת ה„יריד״ שהיה נהוג בה משנים רבות, שמשך אליו את אכרי ופועלי הסביבה ויהודי העיירות הסמוכות, שהיו מופיעים בקיץ ובחורף, אלה עם תוצרתם החקלאית ואלה עם סחורותיהם. היהודים שהתישבו אחרי כן בעיר מצאו בה תנאים טובים לפרנסתם וקיומם. והיו בעיר גם חייטים ששרו את שירם עם משיכת החוט, וסנדלרים — בקצב פטישם, מנגינות שעדיין מנגנות באזנינו, וכן אומנים למקצועות אחרים, עם התפתחותה הכלכלית והכללית של העירה גדל גם ישובה היהודי בכמותו ובחשיבותו, וקמה בקרבם שורה של מוסדות דת וחינוך, צדקה וחסד, שחיזקו והעלו את מצבם הרוחני והחברתי, וגם הכלכלי למדרגה נאותה.

ר׳ שלמה שיין היה עוזר הרבה לביסוס הישוב היהודי והקהילה בסלבקוב, ואף שהיה מקובל בין הבריות לא התערב בעצמו בעניני הקהילה, ואף ציוה לבניו אחריו להתנהג כמוהו. אך לא כל הבנים יכלו לשמור את מצות אביהם, כמאמר הפתגם „ההכרח לא יגונה״. בנו חיים הבכור בשלושת האחים לא התבודד ולא הסתגר בד׳ אמות שלו כעשירים אחרים ומצא נתיב וזמן להתמסר לחיי הציבור. ביתו היה פתוח לכל דורש ושימש גם כבית־ועד לשליחים מארץ־ישראל. והוא אמנם עשה רושם על כל הבא עמו בדברים בארשת פניו האצילית ולבושו ההדור, בהליכותיו־נועם, ביחסיו המתונים עם הבריות, בחיבתו לילדים וכיוצא בזה. רק מי שהכירו מקרוב עמד על סגולותיו של איש עניו ואהוב זה. הוא אהב את ארץ־ישראל ונתן לצרכיה ביד נדיבה. לא היה מוסד פילנטרופי בעיר ובסביבה שלא צורף אליו כחבר פעיל או כחבר כבוד. עם פרוץ מלחמת העולם השניה הצליח להימלט מפולין יחד עם רעיתו חנה־לה והגיעו לארץ־ישראל כמעט ללא אמצעים כספיים, ונפטר בתל־אביב בשנת 1948. ואחרי כמה שנים הלכה לעולמה גם רעיתו בשיבה מופלגת ונטמנו שניהם בבית־הקברות הישן בנחלת־יצחק.

סלבקוב
פונדק מקץ המאה הי״ח

גם יצחק שיין הצעיר שבאחים פעל יחד עם רעיתו צירלה (צישה) לטובת עניני החברה והצדקה, בעצמו ציוני מסור לעניני א"י, מהתורמים הראשיים למען המכון המדעי היהודי ייוו"א בפולין, אך רעיתו שכונתה בכינוי „אם היתומים" נחשבה לעסקנית האקטיבית ביותר בשדה החברה והצטיינה במרצה ובמסירותה בכל שטחי פעולותיה ופעלה רבות בתור ציונית גם למען הקרנות הלאומיות. אך לא שפר עליהם המזל במלחמת הנאצים, ויצחק היה כלוא עם בנו היחידי בתורת נתיני חוץ־לארץ (לפי ניירות מזויפים), מועמדים לחילופין, במחנה העצורים בוויטאל יחד עם המשורר יצחק קצנלסון. אולם מכאן נשלחו לאושביץ וחוסלו. רעיתו צירלה ובתו חיים בישראל.

מוטל (מרדכי) שיין ניהל את בית־החרושת בסלבקוב אחרי שחיים עבר לשבת בבנדין ולנהל שם את משרד המפעל. אף הוא היה ציוני וער לכל פעולה לאומית. הוא עודנו זוכר את הזמנים לפני הקמת מסילת־הברזל הדמבלינית—דומברובאית עם תחנה בסלבקוב כשהיו מוכרחים להטלטל בנסיעות מסלבקוב לבנדין וחזרה בעגלות ללא נוחיות. מוטל ביקר בישראל פעמיים לפני המלחמה האחרונה ובשנת 1940 התישב בתל־אביב עם בתו. הוא קבע בביתו בסלבקוב בית תפילה משלו והוא שעשה הרבה למען קיבוץ ההכשרה „עובדיה" שחבריו יורשו לעבוד בביח"ר.

ג.

בעיר ישבו גם היהודים שעיסוקם היה מחוץ לעיר, והישיבה בסלבקוב היתה נוחה להם מבחינות מסוימות. הנה ישב בה ר' ישראל לאקס יליד סטאוויסק, שהיה קבלן להקמת גשרים בשביל השלטונות הרוסיים, ולמקום מנוחה אחרי עבודותיו בחר לו את סלבקוב, ובה הקים לו משפחה יפה והשפעתו היתה ניכרת בעיר. ממנו הסתעפה גם משפחת מקובסקי.

בין משפחות ראשוני היהודים בסלבקוב היה גם נצר ממשפחת שפיגלמן שהיתה פזורה על פני ערי וכפרי זגלמביה בסטשימישיץ, דומברובה, פורומבקה, בנדין שבה הצטיין לייביש שפיגלמן כבעל בית־מסחר ספרים בעברית ובייִדית ומוציא־לאור השבועון „זאגלמביער צייטונג" שהופיע במשך עשרות שנים והיה מצוי בכל רחבי זגלמביה. בסלבקוב ישב וולף שפיגלמן, חתנו של רבי מאיר שמעון ברזקנר מפורומבקה שעסק במסחר וניספה בשואה עם רוב בני משפחתו, ונשארו בחיים רק שתי בנות הנדל ומלכה היושבות בטורונטו אשר בקנדה.

אחד מראשוני היהודים בעיר, ר' דוד צבי מונשיין, החליט לעת זקנתו לבלות את שנותיו האחרונות בירושלים. שנמצאה אז בשלטון התורכים והישיבה בה אז לא היתה קלה, ובכל זאת שימשה ירושלים כבית מחסה לזקנים והר־הזיתים שבקרבתה כבית־מועד לכל חי. ר' דוב צבי עלה לארץ בשנת תרמ"ח, ובשנת תרס"א נפטר והובא למנוחת עולמים בהר הזיתים, ועל מצבתו חרות שמוצאו מסלבקוב, ר' אלטר רוזנברג מסלבקוב היה חתנו, ודוד מונשיין בנו. [1]

קהילת סלבקוב היתה מקודם כפופה לקהילת אולקוש, ואחרי שהצליחה באחרונה להסתדר בהקמת המוסדות הדרושים לכל קהילה ניתקה את קשריה עם אולקוש ופעלה כקהילה עצמאית. לרב הראשון בעיר נתמנה הרב שלום זאיונץ, בן הרה"ג רבי משה יהודה זאיונץ מאולקוש, שהיה מחסידי קוצק הוותיקים ומחסידי בעל „חידושי הרי"מ" מגור והתייחס לשושלת היוחסין של ר' יהונתן אייבשיץ והרה"ג לייביש חריף. בשנת תר"מ הוסמך ר' שלום על־ידי הרב מוולברום (בעל ספר „אוהל משה") והרב הנודע רבי יהושע־לה טרונק מקוטנה. הוא הוכתר לרב ראשון בסלבקוב בפרשת משפטים תרמ"א (1881) וכיהן בה כמרא דאתרא עד פטירתו בשנת תרפ"ט.

הרב הצטיין בענויות ובלב טוב, וימים ולילות היה יושב על התורה ועל העבודה וניהל שיעורי תורה לתלמידים רבים ובמשך כהונתו ברבנות בסלבקוב הקים לומדים ותלמידי־חכמים רבים בעיר. הוא חי בצנעה, ברח מן הכבוד, לא התערב בעניני פוליטיקה. אכן מלבד רבנותו היה גם עסקן בעניני ציבור ופעל למעלה מכוחותיו לטובת הקהילה, ואין פלא שרכש לו את אמון הציבור והשפעתו בעיר היתה נמרצה. כל האוכלוסיה היהודית התיחסה אליו ביראת־כבוד כראוי לו, וגם אחרי שנחלש מכוחותיו המשיך בכל פעולותיו ללא הרף. במשך עשרות שנות כהונתו ברבנות בעיר כתב חידושי תורה מרובים על ש"ס ודברי דרוש, פעל במסירות נפש לכל דבר מצוה, והיה קורא לאסיפות את בני העיר, דרש בפניהם ועוררם לפעולות למען צרכי העיר, ובאחרונה אחרי שהעיר נשארה ללא מקוה עשה מאמצים להקים מקוה חדשה עם כל הנוחיות, ודאגה זו לא סרה ממנו עד יום פטירתו. ואף כשמצבו בבריאות כבר היה קשה לא הסיח את דעתו בשיחה עם העסקנים שבאו לבקרו לעסוק ביתר מרץ ואחריות להקמת המקוה. [2]

שבועיים אחרי פטירתו נסתלק מהחיים גם אחיו הרב ישראל זאיונץ לשעבר בעיירה סקאלה שבין אולקוש לוולברום, אחרי שבילה את עשרים שנותיו האחרונות באולקוש שבה עסק בחסידות ופרישות והתענה בתעניות. אחר מחלה ממושכה מת כשהוא בן 76 שנים בר"ח טבת תרפ"ט.

בבחירות לרבנות שנתקיימו בסלבקוב בשנת תרצ"א נבחר הרב ברוך גד הפנר ב־103 קולות מתוך 144. יליד סביבת וונגרוב, פעל כמשולח מטעם ישיבת סוקולוב, עם מות הרב מסלבקוב הציע את מועמדותו כרב, בא בדברים עם רבני הסביבה, עם עסקני המקום, עם ה„כלי קודש" וגם עם בעלי ההשפעה בעיר, אך לא הצליח לרכוש לצדו את כל הצדדים. הוא קנה לבסוף את הרבנות, מה שגרם למחלוקות בעיר. הוא ניספה בשואה, ונשארה בחיים אלקה בתו היושבת בבני ברק.

עסקן ציבורי בסלבקוב היה גם יליד העיר הרב מנחם מרדכי הכהן מרקוס, שנולד בשנת תרפ"ט לאביו ר' שלמה פינחס ממשפחה מיוחסת. קבל חינוך מסורתי בחדר ובישיבה

והוסמך לרבנות. לאחר מלחמת העולם השניה היגר לארצות הברית ונתקבל כרב בניו־יורק, היה שם חבר באגודת הרבנים, כיהן כרב בבית־הכנסת בפלטבוש ובבית־הכנסת לינת־הצדק בניו־יורק. בשנת 1946 נשא לאשה את מינדל מלכה בת אלכסנדר בן משה חמודיס־קלב. בשנת 1957 עלה לישראל. בכספו רכש לו בית בצפון ת״א, ברחוב אבן־גבירול, ששימש לבית־כנסת ונתמנה לרבה, הרביץ בו תורה לנוער ולמבוגרים שלא על מנת לקבל פרס, פרסם בטאון לחידושי תורה, הלכה ואגדה בשם „הצפון" וגם פרסם מאמרים בעתונות הדתית בארץ ובחו״ל, נלחם נגד המיסיון באמצעים קונסטרוקטיביים. נפטר בתל־אביב בכ״ו בכסלו תשכ״ג, והשאיר אחריו בן, שלמה פינחס.

השחיטה, שחיטת בקר ועופות, התנהלה בסלבקוב כבכל עיר בידי שוחטים יהודים. השוחטים היו יראי־שמים ותלמידי־חכמים שנמנו על כלי־הקודש של הקהל ולא התחרו ביניהם. ר׳ זימל שוחט (מקלברג) הובא העירה על ידי מונשיין ונמנה כמעט מן הראשונים בישוב היהודי והיה מחסידי קוצק, למדן נלהב, ובניו היו חסידי סוקולוב. ממלא מקומו כשר״ב היה בנו יוסף. בנו של האחרון פנחס מקלברג יושב בתל־אביב.

מרדכי׳לה שורצבוים ממאלוגושץ, מראשוני היהודים בעיר, היה מוהל מובהק שלמד את המקצוע מאביו. הוא היה מתפאר שהוא מוהל זה הדור הרביעי. בן אחר בן. ריצאו לו מוניטין כמוהל אחראי לא רק בעיר עצמה אלא גם בישובים קרובים ורחוקים. ר׳ מרדכי׳לה שימש כבעל־תפילה ראשון בבית־המדרש והמתפללים נהגו לשמוע את תפילתו וזמרתו.

חינוך הבנים היה בסלבקוב אך ורק ב„חדרים" אצל מלמדים לפי דרגותיהם: לראשונה „מלמד דרדקי" למתחילים, אחריו מלמד ב„ערבוביה" ולבסוף „מלמד גמרא". את מלמד ה„דרדקי" הראשון הביא אתו ר׳ דוד צבי מונשיין, הוא האברך ר׳ יענקל ש„שמר על הגחלת" והקנה לילדים תורה ומסורת במשך שנים רבות. ואילו ר׳ בריש קשינסקי (שבא מקשוינז הגדולה) היה מלמד גמרא ותוספות שידע להכניס רוח חיים בלימוד, לבאר ולהסביר לעומקו של ענין. שני המלמדים הללו ידעו להקנות לחניכיהם את ליכודיהם. מר׳ בריש עברו התלמידים שהספיקו לספוג את ידיעת התלמוד לבית־המדרש שבו התרכזו למדני העיר בישיבה על התורה ועל העבודה, וממנו יצאו תלמידי־חכמים מובהקים שיכלו לשמש גם בהוראה.

לאט לאט החלו גם בסלבקוב לנשוב רוחות הזמן החדש שנקלטו מערי זגלמביה שספגו השכלה ותרבות, ושני המורים מיוצאי בנדין, בנימין ליכטיג (חתן ר׳ בריש גולדברג) ודוד פומרנץ, מצאו לנכון להקים בעיר „חדר מודרני" שמקומו היה ב„עזרת נשים" של בית־המדרש. בחדר היו כמה כתות ובהן למדו חומש עם פירוש רש״י, נ״ך. תלמוד וגם עברית. והתחלת לימודי שפות זרות, גרמנית ופולנית. ה„חדר" החדש שלימודיו התנהלו לפי שיטות פידגוגיות בידי מורים מחנכים משך אליו תלמידים רבים מבני העיר.

עם התפתחות הפעולה התרבותית הענפה של חברת „תרבות" בערי פולין ועיירותיה נוסד גם בסלבקוב בית־ספר „תרבות" עם שיעורי־ערב בהנהלת המורה טושה מלבוב, ובחגיגת פתיחתו השתתף גם המורה יוסף קלארמן מסוסנוביץ.[3]) השפעת בית־ספר זה היתה רבה בעיר, עד שהחרדים החלו לחשוש מהשפעה מזיקה לחינוך המסורתי היסודי. וביחוד כאשר גם בנות ישראל החלו לנהור לבתי־ספר ממשלתיים, ציבוריים ופרטיים לרכוש דעת והשכלה.

הדבר נגע במיוחד ללבו של ר׳ איטשה בר מקובסקי, שהיה עסקן ציבורי מנעוריו ופעל הרבה לטובת העיר, ובהשפעתו ביצע בנו מנדל מקובסקי את יסוד בית־הספר „בית יעקב" בסלבקוב שנוסד עם הסיסמה „עת לעשות לה׳ הפרו תורתך". מוסד זה בא להשלים חוליה חשובה בעיירה בחינוך הדור הצעיר ברוח התורה והמסורה, שהיתה נר לרגליהם. אחרי לבטים קשים ומאמצים כספיים נוסד בעיירה בית־הספר „בית יעקב", ובפתיחתו וחנוכתו נוכחה גם העסקנית הנמרצת שרה שנירר ז״ל מקראקוב, שנקראה בפי תלמידות בית־הספר בשם „אמא שנירר", והיא שנתנה למוסד את השם „בית יעקב" תוך ידיעת מאמר חז״ל: „כה תאמר לבית יעקב — אלו הנשים". הנערות שלמדו והתחנכו ב„בית יעקב" רכשו להן ידיעות בתורת משה, יסודות ההלכה ודיני ישראל וקנו להן אורח חיים דתי ומסורתי. חינוך הבנות האלו נתן את פריו.

סלבקוב היהודית נתברכה גם בכמה מוסדות צדקה וחסד, שערכם ותועלתם היו לברכה לנזקקים בצורות שונות. למוסדות אלה נמצאו תמיד אנשים נדיבים, עסקנים ועסקניות, שהקדישו להם מזמנם וכוחם ושמם נקשר בהם קשר בל־ינתק. לשבחם של יהודי סלבקוב יצוין, שבכלל נענו בכל עת לעבודת הצדקה בעירם ותמכו בכל דורש ביד נדבה ובנפש חפצה, ובעזרת עסקניהם מצאו חולים וכושלים את תיקונם, נתבססו מבחינה כלכלית וחזרו להיות חברים מועילים לחברה.

ביתו של זליג הלפגוט היה פתוח לכל נצרך, ושם אשתו צירל היה נישא לברכה בכל העיר. היא גרה בדירה בת שלושה חדרים, וחדר אחד הופרש ללינת עוברי אורח, וכשהחדר לא הספיק הלכה והקימה בית מיוחד ללינת אורחים ולאיכסון עניים ונצרכים בכלל, ומשהוקם הבנין היה לברכה לרבים ומצאו בו מחסה כל הזקוקים לכך. היא אף דאגה לנצרכים צנועים ומכובדים, ולא קלה היתה הפעולה להיודע מי ומי הבאים בחשבון והיא שלחה להם אוכל. וכן נכנס בעול מצוה של הכנסת אורחים מר זנוול ייעז׳, שהיה בעל אחוזה, ואצלו היו עובדים חברי הקיבוץ להכשרה שהיה קיים בעיר, שהפך אחר כך לקיבוץ „השומר הדתי" בשם „עובדיה". ואצלו היו לנים גם „אורחי פרחי".

בעיר היה קיים המוסד „ביקור חולים" שבראשו עמד ר׳ ישראל סלומניצקי ומטרתו היתה להושיט יד לנזקקים

לעזרה רפואית. המוסד עסק בשליחת מתנדבים מבין חבריי לבקר אצל חולים, לטפל בהם וללון אצלם, כי בימים ההם טרם ידעו היהודים על אחיות או מטפלות בבתים, ובתי חולים טרם היו, או שלא נמצאו בהם מקומות לחולים עניים. בני סלבקוב נתבעו ותרמו במידת יכלתם לטובת „ביקור חולים" כשם שנהגו בכל קהילה יהודית לתרום למוסד כזה. בעלי צדקה נודעים היו גם חיים שלמה שיקמן, קלמן שיקמן, מגדל שיקמן (שעבר לגור בבנדין).

ביזמתו של העסקן הוותיק מנעוריו ר' איטשה בר מקובסקי, שעמד בראש הקהילה נוסדה חברת „גמילות חסדים" במטרה לבוא לעזרת נצרכים בהלוואות קטנות בתורת גמ"ח בלי ריבית נגד ערובות. הצורך במוסד זה הורגש מאד, ונמצאו תורמים שהכניסו סכומים מסוימים למטרת מצוה זו. הג'וינט („ועד החלוקה היהודי המאוחד" הידוע בשמו המקוצר „גו'ינט") שמרכזו היה בורשה השתתף בסכום מסוים לאותה תכלית.

עקבות תנועת חיבת ציון וההשכלה הורגשו גם בסלבקוב, אם כי באורח בלתי רשמי. עתונו של נחום סוקולוב „הצפירה" מצא לו קוראים בעיר. הציוני הראשון בעיר היה פישל פרנקל ובעקב חוסר פרנסה מלאה עסק במלאכות רבות, החזיק בית־מרזח, ואף עסק כפנקסן בטחנת הקמח של אברהם הרציגר. והוא שפרסם קורספונדנציות על סלבקוב היהודית בגליונות „הצפירה". בנו יצחק פרנקל עלה לארץ וניספה במאורעות הערביים ביפו בשנת תרצ"ה.

עם ההתעוררות שבאה בעקבות מלחמת העולם הראשונה בכל פולין הקונגרסאית ניכרו אותותיה גם בחיי היהודים בסלבקוב. ברם לאמיתו של דבר לא בלטה בה הדיפרנציאציה של פלגים וזרמים כמו בערים אחרות, והבדלי ההשקפות לא מנעו מציוני העיר לפעול שכם אחד בעניינים לאומיים ובנין ארץ ישראל. בעיר התקיימה תחושה יהודית עמוקה. היו קשרי קהילה מעל למעמדות והשקפות פוליטיות. העסקנים והאישים בגודל נפשם ונכונותם ידעו לבסס את חייה היהודיים של העיר. חטאי ההורים לא ביישו את בניהם. הם לא אכלו בוסר ושניהם לא קהו, כדברי הנביא. לא מן ההפקד זכו באור שהאיר את דרכם באהבת ישראל ובמולדת האבות. היא נחצבה על ברכי המציאות של העיירה שעם כל גודל נפשה היתה צרה מהכיל את עצמת השאיפות של הנעורים היהודיים אשר חיפשו מפלט למצוקתם בסביבה עוינת. האזנים בעיירה היו כרויות לכל בשורה וצליל שבאו מרחבי העולם, ולא האמינו שמעבר לעיר ולמדינת פולין שוכן הסמבטיון המפריד ביניהם לבין ארץ היהודים היעודה. צלילי הקריאה שבקעה בתפילת נעילה של יום־הכפורים „לשנה הבאה בירושלים" בכל בתי התפילות בעיירה נשמעו בקול שלא פסק להדהד כל השנה כשם שנשמעו בחרדת קודש בעצרת זכרון להרצל (כ' בתמוז) ש„אם תרצו אין זו אגדה".

ידה של החסידות היתה על העליונה ביהדות סלבקוב ובה ניכרת היתה מזיגה בין למדנות וחסידות. אדמו"רי החסידים לא קבעו להם מגורים בעיר והחסידים בעיר היו מבקרים במשכנות האדמו"רים בחגים מסוימים, והיו אדמו"רים שהיו באים לביקור אצל חסידיהם בעיר. ואז היו כל החסידים מתקהלים יחדיו ללא התחשבות מאיזה דינסטיה הוא הרבי. בעיר היו חסידים רבים שהסתופפו בצל הרבי מגור, והיו גם חסידי קוצק וסוקולוב, רדזמסק וקרימולוב, והיו אף חסידים לאדמו"ר מחנצ'ין שישב באולקוש. העיר סלבקוב קסמה הרבה לאדמו"רים, כי היא שכנה כבוד ליד הנהר פשימשה הלבנה שמימיו היו טובים לרחיצה. מחוננת היתה העיר בנוף נהדר, בשדות מרעה נרחבים, בגני־ירק, בגינות נוי מרהיבי עין, באויר צח, ונוסף לחמודות אלו שימשו היערות הסמוכים כמקום טיול, בידור ובילוי, ומקום נופש בקיץ למבריאים ולקייטנים, ואף הכפרים בסביבה שימשו מקום מתאים למנוחה. הרבי פינקלר מפינצ'וב שישב בסוס נוביץ היה בא לבלות כאן בחדשי הקיץ. האדמו"ר רבי אלתר בידרמן (בכינויו „הירושלמי") היה שוכר לו דירת מגורים ביער, והיו זמנים שהיה מתחבא כאן מפני הרשות הרוסית שהוציאה גזירת גירוש על כל היהודים נתיני ארצות־חוץ, והאדמו"ר האמור היה נתין תורכי. בני האדמו"ר מטריסק היו מתאכסנים בסלבקוב בבית יחיאל קורץ.

בעיר ישב גם נצר ממשפחת הברוקנרים שמוצאה מול־ברום ומצודתה היתה פרושה על נקודות ישוב רבות בפלכי קיילצי ופיוטרקוב, כמו במייכוב, אולקוש, בנדין, דומברובה, סוסנוביץ, מונדזיוב וכפרי זגלמביה, הלא הוא מתתיהו ברוקנר שעם נשואיו עם בת בלאדי מסלבקוב קבע בה מגוריו. הרב זלינגר מקאמיק (ליד צ'נסטכוב) היה דודו, בעצמו בן יוסף־ברוך ברוקנר מדנדובקה. בנו היחיד מרדכי שנתגייס לצבא פולין ניספה במלחמת העולם הנאצית, ונשארו בחיים שתי בנותיו, האחת יושבת בקנדה, והשניה נשארה בדומברובה־גורניצ'ה.

הישוב היהודי בסלבקוב גדל באינטנסיביות מאז יסודו והוכיח את עוצם השפעתו וכוחו בכל. זמן מה היה כפוף לקהילת אולקוש, אך עם הקמת המוסדות היסודיים ניתק את קשריו עם קהילת אולקוש והיה חי נושא את עצמו. אליו השתייכו גם היהודים הבודדים שישבו בכפרים הסמוכים כגון בוקובנה, בולסלב, אוקראדזיונוב, לאסקי ועוד. אך עם הגיע הישוב למאה ועשרים משפחות — כאילו פסק לגדול. מספרים סטטיסטיים על היישוב בסלבקוב אין לנו הרבה. ידוע שבמיפקד התושבים בשנת 1856 (אז היתה סלבקוב בפלך ראדום) היו 2.471 נוצרים, בלי שצוין מספר היהודים. אין לשכוח שכמה שנים לפני זה, בשנים 1849—1851, מתו כאן במגפת החולירע כשלוש מאות נפש מן האוכלוסיה המקומית. לפי האנציקלופדיה של האחים אורגלבראנד (בפולנית) היו בסלבקוב בשנת 1866 2.514 נפש, בלי להזכיר מספר היהודים. ואילו המילון הגיאוגרפי הפולני מזכיר, שבשנת 1889 היו בעיר 233 יהודים בקרב אוכלוסיה בת 3655 עם שני בתי תפילה יהודים. האנציקלופדיה העברית (ברוסית, בהוצאת הברון היהודי דוד גינצבורג

מפטרבורג) מציינת, שבמפקד 1897 נמנו בעיר 4243 תושבים ובהם 714 יהודים. בשנת 1929 היתה שריפה גדולה בעיר וכל הבתים ברחוב בנדין עלו בעשן.

1) רבים מנכדיו של ר׳ דוב צבי ורעיתו רבקה לבית דנציגר, באו אחריו לחונן את עפר הארץ ואף לבנות אותה ולהבנות בה. היה להם בן בכיר שעלה ארצה בשנת תרפ״ח ולו היה בן אחד שעלה בשנת תרצ״ג ומנוחתו כבוד ליד קבר אבותיו במרומי הר הזיתים. בית ר׳ ישראל מונשיין ורבקה רעיתו שניספו בשואה הנאצית היה פתוח לרווחה ותמיד מצאו אצלו עידוד, עצה ותושיה לכל משאלותם. בנו ר׳ מרדכי מונשיין יושב בירושלים.

2) על הרב היו גם מספרים נפלאות, וחבל שמחוסר מקום לא נוכל להביא גם מקצתם כאן.

3) יוסף קלארמן, יליד בוסק ובן לגדולי חסידי גור, גיסו של ברלי שפיגלמן מנהל בית־החרושת האחים שיין, היה משתתף ביסוד בית־הספר המודרני בסלבקוב והיה מכהן בו מורה לעברית במשך זמן מסוים. קלרמן מכהן כיום כמנהל מחלקת עלית הנוער של הסוכנות היהודית בירושלים.

4) בנו של ר׳ יצחק בר מקובסקי הי״ד יושב משנת תרצ״ה בתל־אביב, וכן נמצאים בארץ נכדים רבים מבת נשואה למגלי שישבו בסוסנוביץ.

סטשימישיץ STRZEMIESZYCE

סטשימישיץ

1. סקירה הסטורית

בשם **סטשימישיץ** כלולים שלושה כפרים, והם: סטשי־מישיץ הגדולה עם המגרשים גראבוצ׳ין, אוסטרובה, סולנו, יאמקי, צ׳רניצה, יאשיניה, פשילייקה, זאסטאוויא, מויכוביזנה, שאלאסובקה, ווארפה — סטשימישיץ הקטנה עם המגרשים קאוויה גורא, וויצ׳יכוביץ, קארדיביץ שווירצ׳ינא, אננא, יאקאוויא וליפובקה — ולבסוף המשק סטשימישיץ.

סטשימישיץ דהאידנא נקראה בסוף המאה ה־14 בשם סטרמישיצ׳ה, בשנת 1540 — סטשימישניצ׳ה, ואילו בשנת 1581 — סטרזמישיצ׳ה. מושב זה נוסד בזמן בלתי ידוע ליד מעיינות ראקובקי (פלג של הפלוצ׳קה), שאף פעם לא הצטיינו בשפע של מים, וכיום כמעט שאינם קיימים, ואפילו שמם נשכח כבר מזמן. המושב נוסד במדרון המערבי של סוללות הגבעות אולקוש—שיוויר, באוכף שבין שלוש הגבעות הכדוריות וליד מקורות של פלגים מיספר שבזמנים רחוקים היו זורמים לתוך פלוצ׳קה ולנהר פשמשה הלבנה.

מצד דרום ודרום־מערב היה הכפר מוקף ביצות ומי תהום שקשה היה לעבור בהם ושנמשכו מן הצ׳יביצ׳קה עד לאגם השחור מפשילייקי ועד לקוזיוברודקה, ומצ׳רניצה עד אחרי אוסטרוב. החל מגראבוצ׳ין לצד דרום, לצד דרום־מערב ומזרח החלו אגמים ויאורים עם ביצות־גיר, שביניהם צמחו במקומות יותר יבשים המגרשים זאסטאווא (איננו קיים כיום), אוסטרובה ופשילייקה. זאסטאוויה נוסדה מאחורי האגמים, אוסטרובה — על האי או אוסטרוב, ואלו פשילייקה — על מיצר יבש. בצד צפוני־מזרחי המתה ערבת לושין, ואילו מפאתי מזרח נזדקרה הגבעה הסלעית הערומה.

עוד בשנת 1842 — כל מי שחייו היו יקרים לו נמנע מלסור לסביבה הזו, הן מפאת חוסר דרכים ושבילים והן מחמת הסכנה מצד מרצחים שונים שמצאו להם מחסה בביצות עם זרועות סבכי־השיחים ועצי־אורן גמדיים. שקשתה הגישה אליהן. המקום החביב ביותר על השודדים היה מושב לא גדול בין אגמים, שבו עמדה שורת מלונות בשם שאלאסובקה.

על גדותם של פלגים אחדים עמדו כמה טחנות, שעוד לפני למעלה ממאה שנים פרפרו בשארית כחותיהן האחרונים, כמו צ׳רניצה וגראבוצ׳ין, שנעלמו לפני כשמונים שנה, ולא נשאר אחריהן אלא השם שנקרא על המושבות שצמחו לידן. כן הכפרונים המיוערים הישנים נעלמו מעל פני האדמה יאשיניה ושווירצ׳ינה. מהמושבים הישנים שליד המיכ־רות אבדו לחלוטין, בלא להשאיר אחריהן כל עקבות של יישובי־אדם, וויצ׳יהוביץ, חורפיה, קוביה־גורה. סולנה נשכחה כבר. שרידי מה נותרו עוד בבקומות אננה, זאקאוויה וליפובקה. אילו הגבעות הנמשכות למן סולנה והלאה מעל לאננה חאקאוויה, היו יכולות לדבר בלשון בני־אדם, היו אומרות לנו, שלפני כ־700 שנים תססו כאן יותר חיים ותנועה מאשר היום, וכי אז היתה סטשימישיץ מאוכלסת יותר משהיא מאוכלסת עתה.

כיצד קבו שמות הכפרים? על שאלה זו אפשר לתת שתי תשובות: תוך נקודת המוצא של שמות המושבים מהמאות 14 ו־15 — אפשר להסיק, שהשמות באו ממספר מעינות פלגים, שהיו קיימים כאן לפני מאות שנים, שעל כך מראים מקורות השמות. ואם נקבל בשיקול דעת את שמות הכפרים משנת 1490, אזי אפשר להניח, כי מייסד הכפרים היה איזה סטשימיך, בלי לדעתו מקרוב.

★

קורות סטשימישיץ דומה לקורות זומבקוביץ. הן צמחו ליד מיכרות, שעוד בשלהי המאה ה־11 היו בסביבות הללו בשיא התפתחותם, תוך התקדמות עקבית כצד שלזיה לצד אולקוש, אחרי סוללות גיר וסיד־חום משחורות מתכות שונות. במאה ה־13 החלו להיעלם המיכרות המקומיים, והאוכלוסין שעבדו כאן החלו להסתלק ולעבור למיכרות החדשים של אולקוש.

אמנם עוד עבדו כאן במשך כל המאה ה־14, אבל בקצב פוחת והולך. ואילו במאה ה־15 נטשו כנראה את כל העבודה בשטח סטשימישיץ, מחוסר ידיים עובדות.

אף כי במאה ה־15 כמעט שלא התקיים עוד ענף המיכרות המקומי, בכל זאת לא היו המיכרות מנוצלים עד תומם. הוכחה לכך משמשת השיבה למיכרות המקומיים במאה ה־16 והתפתחותם הרבה מחדש.

על איזה בסיס החלה תנועה הפוכה זו לחזור? פשוט מאוד. בעלי המכרות באולקוש, מתוך רצון להפיק רווחים רבים ככל האפשר מהמיכרות, התחילו לחדור יותר ויותר לעומק האדמה. בעבודה זו שאפו להגיע למרבצי עפרות זהב וכסף. ברדיפה אחר הבצע חדרו אל מתחת לתחומי שדות אולקוש, בשטחי שדות סלאבקוב, שהיו קניין הבישוף. החל ויכוח ארוך שנמשך שנים רבות והגיע לסיומו בפסק־דין מטעם בית־המשפט בשנת 1574, שהוכיח על עושר המיכרות בשכבות העמוקות יותר. אז ריכזו את כוחותיהם בחיפושים חדשים באחוזות הבישוף, וחיפושים אלה הוכתרו בתוצאות מצויינות.

בשטחי סטשימישיץ כבר חידשו בשנת 1550 את העבודה בוויציכוביץ, ששם התקיימו במאה ה־14 מיכרות גדולים (שנמצאו בין סטשימישיץ הגדולה הנוכחית והקטנה. מקום זה איננו קיים כיום). סטאניסלב גראבובסקי בעל מכרה בוורפיה, החל מחדש בעבודה בשנת 1552, וב־11 במארס 1553 תבע זכות־קיום למיכרה בשם „שתי שדות", דבר המוכיח שהמיכרה היה שופע מתכת (המושב וורפיה שכן סמוך יותר למושבה הנוכחית פשילייקה. — איננו קיים כיום). באותו זמן החלו לעבוד מחדש במכרה יעקב, של יאן פורמבסקי, שנרכש בשנת 1568 בידי מארצין גורניק. באותו זמן חידשו את ניצול המיכרה סטז'ימסקי. וכן פעלו על שטח סטשימישיץ כמה חברות ראשיות בניצול מיכרות. בשנת 1550 חודשה שוב הפעולה בפלוצ'קה שבסולנה, שעבדה בשביל כל מושבי המיכרות.

אימתי גוועו המיכרות לעפרות ומתכות בשטחי סטשימישיץ? קשה לדעת. במיכרות הישנים נשארו עקבות, שעד היום אפשר לראותם על הגבעות שבצפון הכפר ובצד שמאל של הכביש המוביל מסטשימישיץ לסלאבקוב.

בראשית המאה ה־14 החיו את המיכרות בשטחי הכפר בפעם השלישית. בשנת 1820 נפתחו בסטשימישיץ הקטנה מכרות של עפרות בדיל בשמות אננה וברברה. מהראשון נשאר שריד בשם המושבה, ואילו מהשני לא נשאר מאומה. בשנים הראשונות הגיעה התוצרת אננה ל־24,000 דליים, ואלו בשנת 1850 — רק ל־3—4 אלפים.

★

עוד בראשית המאה ה־14 היתה סטשימישיץ מחולקת לסטשימישיץ הגדולה והקטנה. שתיהן השתייכו אז לבישוף מקראקוב. לסטשימישיץ הגדולה היו 16 צמדי־שדה ואחד עירוני. הכפר קיבל זכויות גרמניות, וראש הכפר התיישב על צמד־שדה אחד. בשנת 1490 ישבו על הצמד העירוני 14 נתינים של הבישוף: 2 דיירים עם בקרם, דייר אחד בלי בקר. במאה ה־15 עמדו בכפר ארבע טחנות, שנקראו

סטשימישיץ: צילומים שונים

1. טחנת קמח קטנה. 2. אגם מים. 3. בית־ספר לעובדי הרכבת.
4. בית הנתיבות. 5. רחוב ורשבסקי. 6. כנסיה קתולית.
7. רחבה ציבורית.

אחר־כך בשם דראבוצ׳ין, זאלאס או צ׳־ניצה, ווארוואס ולייליק. בשנת 1885 היו קיימות עוד שתים מהן, והן: ווארוואס וליליק.

בסטשימישיץ הקטנה היו 19 צמדי־שדה ושניים עירוניים. ראש הכפר התיישב על שני צמדי־שדה ופונדק. בשנת 1581 ישבו בכפר ארבעה אומנים. שני הכפרים השתייכו במשך זמן ארוך למדי לפראפיה הסלבקובאית. ברם זה כמה עשרות שנים שיש להן פראפיה עם כנסיה משלהן.

בחצר הבישוף, שכפי שמניחים עמדה כאן, בילה זמנית בשנת 1362 קארל הרביעי מלך גרמניה, בדרך מסעו מפראג לחתונתו בקראקוב עם בת בוגוסלאב החמישי, נסיך פומרניה ונכדה של קזימיר הגדול.

★

על שטח סטשיכישיץ היו מצויים כמה מוסדות לתעשיה, אך המעניינת ביותר בהם היתה חברת מניות של מוסדות הכימיה „סטרים" (חברה יהודית). ראשית החברה „סטרים" היתה בבית החרושת שנוסד בשנת 1895 בידי שני תעשיינים ידועים מווארשה: אינז׳יניר־טכנולוג יוסף בירנבוים ושופט מסחרי מכסימיליאן ל. כהן. אחרי עבודה מאומצת במשך עשר שנים התפתח בית־החרושת במדה כזו, שאליו הצטרפו כמה מפעלי־חרושת כימיים אחרים, וביום 10 בפברואר 1905 חלה ריאורגניזאציה זמנית של מפעל־האם בסטשימישיץ לחברת מפעלים כימיים „סטרים", חברת מניות בסטשימישיץ. אחרי ארגון בית־החרושת מחדש כתוצאה מאמצעי הבעלים והתעשיינים הווארשאים ד"ר יוסף לנדאו — המנהל הנוכחי, יאן קוזלובסקי ולודביק ספיס — לחברת „סטרים" בסטשי־מישיץ, הצטרפו אליו עוד בתי־חרושת אחרים עד שלחברה היו מלבד בסטשימישיץ בתי־חרושת גם בטרחומין ליד וארשה, בלודז ובלבוב. בתקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה היו לחברה עוד מפעלי חרושת באודיסה, שהול־אמו על־ידי המשטר הבולשבי שהשתלט ברוסיה.

למפעלי „סטרים" היו ארבע מחלקות: עצמות, עור, חלב וגליצרין. במחלקת העצמות מייצרים דבק עצמות מעצמות, חלב עצמות ועוד. במחלקה העור היו מייצרים משיירי עורות: דבק עורות, ז׳לאטינה טכנית ושומן־עור; המחלקה לדשנים ייצרה סכרין ושמנים. במחלקת הגליצרין הכינו משומני חיות ומי־אפר של בורית: גליצרין פרמצבטי, גליצרין של אבק יריה וגליצרין טכני. למפעלי „סטרים" היה ציוד טכני חדיש ביותר והיו משתמשים רק בחומרי־גלם של המדינה. העיבודים המצויינים של המפעל איפשרו לחברה להשתלט לא רק על שוק המדינה, אלא גם לשלוח את מוצריה לצרפת, אנגליה ואמריקה.

לתולדות היהודים בסטשימישיץ

העיירה סטשימישיץ אשר בזאגלמביה נמצאת בין הערים דומברובה, בנדין וסלאבקוב. היה בה רחוב ארוך שנקרא בשם „וארשבסקה" וכן עוד כמה סימטאות, כמו רחוב תחנת הרכבת, רחוב הכנסיה, ומעבר השני של התחנה, אחרי המוסך, נקרא הרחוב בשם איוואנגרודסקה. החלק השני נקרא בשם „וינאי", ששם עוברת מסילת־הברזל וארשה־וינה עם תחנה מיוחדת. העיירה מנתה 15 אלף תושבים. היא שימשה צומת־דרכים באיזור זאגלמביה, שיצא לו שם בתעשיה ומסחר. מן העבר השני היתה קשורה עם שטחי החקלאות בפלך קיילצה, כמו הערים אולקוש, יינדז׳יאוב, סנדז׳ישוב, שמשם היו באים הסוחרים למכור את תוצרתם. בצד השלישי היה קיים קשר עם גאליציה־המערבית, ועד למלחמת העולם הראשונה היתה זו נקודת־גבול בין רוסיה ואוסטריה ובה היתה מפותחת הברחה של חומרים שונים בין שתי הארצות. בעיירה התקיימו גם בתי־מלאכה גדולים של הרכבת. בעקב היות העיירה צומת־דרכים גדול התיישבו כאן פועלי־רכבת ונהגי קטרים מרובים. ודבר זה משך לכאן משפחות יהודיות מרובות שמצאו בה את פרנסתן.

מהיהודים הראשונים שהתיישבו כאן נחשב בייטנר, שעוד בתקופת ה„פאנשצ׳יזנה" היה בין האריסים, ואחרי השחרור מעול הפריצים קיבלו כל האריסים כברות קרקע, שהיו עוברות בירושה לדורות. בייטנר אחז באומנות הקצבות ופתח לו איטליז וממנו עברה הקצבות בירושה לבניו. מוסר הרשימה הספיק עוד להכיר את הנכד רבי הנדל בייטנר, היהודי הראשון בסטשימישיץ, בעל־בית מכובד עם משפחה מעונפת, שהיה הקצב היהודי הראשון בעיירה.

אחר כך השתקע בעיירה ר׳ נחום אנגלרד, שהיה ידוע בכל הסביבה כצדיק־הדור במעשיו הטובים. עיסוקו הראשון היה: סוכן של בית־חרושת לנרות, שהפיק נרות לכנסיות הנוצריות בפולין ורוסיה. ברם בעקב תקלה כלשהיא עישנו הנרות ובית־החרושת פשט את הרגל והתחסל. המפעל עבר לידי חברה יהודית מווארשה שייסדה בית־חרושת כימי גדול לדבק־נגרים וחמרים כימיים אחרים מעצמות בהמות וחיות. היה זה בית־החרושת „סטרים" הנ"ל. הגיעו לכאן מהנדסים כימאים רבים. כל אלה היו יהודים מתבוללים, שלא גילו כמעט כל עניין בחיי היהדות. ובכל זאת משכה הנהלת המפעל בעלי־מקצוע יהודים מרובים, כמו פחחים, נגרים, ועוד. ור׳ נחום אנגלרד המשיך שנים רבות לכהן כסוכן ראשי של בית־חרושת זה.

גם אל בתי־המלאכה הגדולים של מסילת־הברזל, שבהם תוקנו קטרי הרכבות מכל הסביבה, הגיעו בעלי מקצוע יהודים. פעם נזדמן למר יחיאל שטרן לשוחח ־ל כך עם ר׳ יחזקאל בוים, שהגיע לעיירה מסטאשוב בשנת 1901. הוא עבד בתור פחח ברכבת עד שנת 1925, על אף העובדה שבאורח רשמי לא היו מקבלים בפולין יהודים לעבודת הרכבות. עוד שני יהודים עבדו כאן בימי מלחמת העולם הראשונה — אחד מהם היה נאפארסטעק, איש אינטליגנטי מאוד, שהיה מכובד על כל הבריות, יהודים ונוצרים. הוא אף היה חבר ותיק בתנועת פועלי־ציון. כמו כן הוא היה יו"ר של דוברי אספרנטו, השפה העולמית שהומצאה בידי הד"ר לודוויג זמנהוף מוורשה.

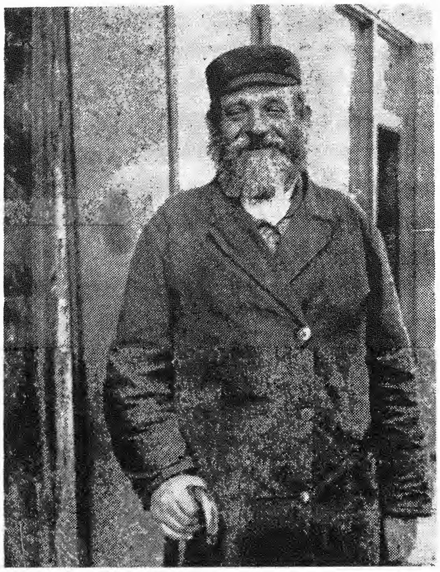
באותו זמן בערך בא לסטשימישיץ ר' חיים יוסף זיידבנד, שפתח לו חנות־מכולת, בריש מאגר — סנדלר, שמחה קוז'יק, שפתח לו מסבאה, שנקראה בפי כל בשם „בית משתה תה"; אברהם אהרן לנצמן וזליג רוזנצווייג עסקו בחייטות.

מניין לתפילה טרם היה במקום בימים ההם. בשנים הגותר מאוחרות בא לכאן ר' דוד ברנדס — האופה היהודי הראשון — וחמשת האחים והאחות שטרן, שהגיעו מפינצ'וב בשנים 9—1907. אז החלה הפעולה הציבורית היהודית. היו מתפללים בחדר שכור אצל מיינדזייבסקי. ואחרי שמיספר היהודים ברחוב האיוונגרודסקי הגיע לשלושים הראשונים, ניגשו לבנות את בית־המדרש על המגרש של ר' הנדל בייטנר, שעלה 1,700 רובל. כל אחד תרם לטובת הבנין מעשרים עד 500 רובל. ר' בריש מאגר בנה על חשבונו את הקירות עד לחלונות. עם סיום הבניין צוינה שנת הבניה על הקיר „בונה ירושלים" (תרנ"ט). מקוה טרם היה בעיירה, פרט למקווה הפרטי של ר' נחום אנגלרד, והיהודים היו יורדים לרחוב הווינאי מרחק של כמה קילומטרים בשביל לטבול בבורות־החמר של בית־החרושת ללבנים של ר' נהום אנגלרד שמלאו מי גשמים. הנשים נסעו לטבול ולהיטהר לבנדין.

אחרי הקמת בית־המדרש, הוקם המקווה באותה הסימטה. תחילה נבנו הקירות מקרשים, עם דוד־פח לחימום המים, ואחר כך נבנו קירות מלבינים, ומנדלה פישר נועד לשמש משגיח על המקווה ושמש בבית־הכנסת. כל זה נעשה בחצר אחת, ועל־ידי כך הונח היסוד לקהילה היהודית בצד רחוב איוואנגרודסקי בסטשימישיץ.

ר' נחום אנגלרד שהתקין בביתו אשר ברחוב הווינאי קלויז לתפילה ובו ישבו יהודים מקומיים ועוברי־אורח ולמדו תורה, ורעייתו הינדה שהיתה צדקת גדולה ובישלה למענם תבשילים, הפצו לרכוש לעצמם את ההשפעה על חלק זה שבעיירה היהודית ודעתם לא היתה נוחה מהאוטונומיה הזו. ר' נחום היה זה שהביא לעיירה את השו"ב הראשון ר' משה מנדל, שעסק גם במלמדות לילדי המקום ואף בפסיקת שאלות, עד שלפי המלצת האדמו"ר מראדומסק הביא למקום את המו"צ, שאחר זמן אף אושר בתור רב. היה זה הרב זנדר שהצטיין בפשטותו, בחיבתו לכל איש, פיקח היה ואדם טוב ואהוב על הבריות. ברם היתה קיימת בעיה: ממה יפרנסו את הרב ובני משפחתו, ונתקבלה החלטה שכל בעל־בית ישלם 30 קופיקות לחודש. דבר זה יצר קשיים, ראשית — בגביית הכספים, ושנית — הכסף הנאסף לא הספיק לפרנסת הרב.

בשנת 1915 נוסד הוועד היהודי הראשון מבעלי־הבתים ר' מנדל שפיגלמן, דוד ברנדיס, איציק הולישביץ, ר' נחום אנגלרד, חתנו ר' יחזקאל טויב, יחזקאל בוים, מנדל אנקר — המזכיר, שהוטל עליו לספק את הצרכים ההכרחיים של הקהילה היהודית הקטנה, והחשוב ביותר — למצוא פרנסה בשביל הרב. ההצעה של יחזקאל בוים לנהוג כבכל הערים

סטשימישיץ
גרשון שניצר — מראשוני המתישבים במקום

האחרות, להטיל מס על בשר כשר, נתקלה בהתנגדות נמרצה מטעם בעלי־בתים רבים וגם מצד הקצבים הקטנים. ברם אחרי ויכוח סוער נתקבלה ההצעה

והנה הגיעה שעת השיגשוג. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה היה זה בשנת 1914 יהודים רבים עסקו בהברחת סחורות שונות לקראקוב (אוסטריה), שנהוג היה גם בשטח הכיבוש הגרמני של זאגלמביה, ולא היה פנאי בשביל לעסוק בצרכי הכלל של הקהילה. היה זה בימים שבהם עברו דרך סטשימישיץ כל מחנות הצבא של הגרמנים והאוסטרים ונתעכבו שם כמה ימים. מצב זה החדיר את ההכרה בלבות האוכלוסיה היהודית במקום, שמנתה אז עד 350 משפחות, לפתח פעולה יהודית ציבורית מסודרת. נוסדו מוסדות — קופת גמילות הסדים, הלוותה כסף לזקוקים לשם סידור פרנסה, חברת ביקור־חולים, שחבריה דאגו להולים ולנו אצלם, לסייע להם ברופאים, ולעתים קרובות גם במאכל יותר טוב, וכן אצל יולדות עניות, והכל סודר וסופק ביד רחבה; חברת הכנסת כלה, שדאגה לאספקת שלושת הצרכים המינימאליים הראשונים: לספק דירה לזוג הצעיר, בגדים וסידור החתונה. במיוחד הצטיינו בכך הנשים: הינדלה אנגלרד, בתה רחלה, ליפצ'ה קוז'יק, שיינדל מרץ, רייזלה הנדלר, הדס אשת בריש השו"ב, פריידל קופל ואחרות; מהגברים: פולטוראק הזקן, גרשון גליקשטיין, יענקל כלדכן (כילצר) ואחרים. כל זה נעשה בתור „מתן בסתר", שלא לגרום עלבון לשום איש. מלבד זה היו דואגים לעזרה לאנשים, שלפי אינפורמאציה ממקורות נאמנים לא היה להם לצרכי שבת. כמו כן נוסדה הברה־קדישא, אף שלא היה להם עדיין בית־עלמין משלהם והיו שולחים את

המתים לקבורה בבנדין, ואחר־כך בסלאבקוב. הוקמו כמה שטיבלך יהודיים לתפילה, השטיבל הגוראי עם מספר רב של מתפללים, השטיבל הרדומסקאי. כבעלי־תפילות הצטיינו ר׳ יענצ׳ה קארטיש, ובמיוחד הצטיין יוסל השען, שתפילתו העריבה בימי חג ומועד ובימים־הנוראים „פתחה שערי שמים עם שערי רחמים". הוא היה מתפלל בליווי שני בניו ואברהם בירך זיידבאנד.

בימי ראש־השנה ויום־כיפור היתה העיירה עטופה קדושה מיוחדת. גם בימי ערבי־שבתות רגילים, לפני הדלקת־הנרות, נכנסה השבת כשר׳ בריש שוהט הסתובב ברחובות, לבוש מעיל־המשי וכובע הקטיפה לראשו. אך הסתכל לתוך החנויות ומייד נסגרו כל בתי המסחר ללא אומר ודברים.

בסטשימישיץ נעשתה גם פעולה ציונית חשובה. נוסד ארגון המזרחי, שבו היה פעיל ר׳ אהרן בלאט, שגם מלבד זה השתתף במוסדות רבים. במקום היה קיים גם ארגון הנוער הציוני־דתי „השומר הדתי", שהקיף מספר רב של בני־נוער ושם הצטיין בפעולתו יונה גרין, שהיה עסקן מצוין ועלה לישראל ופעל בחברת „הבונה" של הפועל־המזרחי ומת בתל אביב. בעיירה היתה קיימת ה־תנועה הציונית הכללית ובה היו פעילים שמואל שאנצר, איסר שאנצר, אברהם יצחק וייסברט, דויד שמוקלר, וכן היתה ניכרת במקום פעולת „בית"ר", שבו היו פעילים דוד שפיוואק, פנחס רכניץ, בצלאל זילברשטיין.

חלק גדול של הנוער התארגן ב„גורדוניה" ובה היו פעילים יוסל בוים, גצל וולאך, בורנשטיין ואחרים. בשנים היותר מאוחרות נוסדה בעיירה גם תנועת „החלוץ" וה„חלוץ הצעיר", ששם היה פעיל גם יחיאל שטרן, כל זה עורר עניין חי ותוסס בארץ־ישראל, לרבות איסוף כספים לטובת קרן־הקיימת וקרן־היסוד.

בני הנוער דאגו גם לסיפוק צרכי התרבות. נוסדה ספריה על־שם פרץ, שהקיפה את כל החוגים בקרב הנוער. ולא היו מסתפקים בקריאת ספרים בלבד, אלא בכל ליל־שבת סודרו ערבי־שאלות־ותשובות (קעסטל־אוונט), שבהם יכול היה כל אחד לקבל תשובה על שאלות ספרותיות וכל־ליות שונות. כמו כן נערכו משפטים ספרותיים על יצירות קלאסיות גדולות, שעוררו ענין רב בנוער. בפעולה זו הצטיינו במיוחד יעקב וייסבארט והאחים מדווייד, וכן האנשים היותר מבוגרים.

ליד הספריה נוצר חוג דראמתי שבו הצטיינו במיוחד בפעילותם משפחת הירשפלד (ספר במקצוע) וכן מיכל־בר שוורץ. הם הציגו מחזות־תיאטרון שונים של י.ל. פרץ ואברהם גולדפאדן. ולחג מיוחד נחשב בעיירה כל אימת שהוצג על הבמה מחזה־תיאטרון, שבו אפשר היה לראות את השחקנים והחובבים. לעתים קרובות נסתיים הערב במחולות עד עלות השחר. במשך שבועות היו שרים ברחובות ובבתי־המלאכה את השירים של המחזה שהוצג. האוכלוסיה היתה חיה את חייה בשיר היהודי, ברעיונות שהובעו ביצירות הסופרים הנודעים.

כפי עכבר צוויין, היה ראשו ורובו של הנוער שקוע בעולם הציונות. ברם יש לציין בצער רב את העובדה, שבני הנוער לא יכלו לצאת ל„הכשרה" לקראת עליה לארץ־ישראל, מפני שמשנות ילדותם היו רתומים בעול הפרנסה של הוריהם, שהקומץ לא השביע והיה צורך לעזור להורים לשאת בעול ולהקל על פרנסת המשפחה. ובעוד שבני־הנוער הוזים וחולמים על ארץ־העתיד שתבוא כעין המשך לארץ־העבר של אבותינו וחוזינו הגדולים — התקדרו שמי הארץ בעבים של פגע הנאצים המרצחים, שהעיבו על החיים היהודיים והרסו את האידיליה היפה של גאולה וחיי חירות במולדת.

שלושה יהודים, כולם מנכבדי הקהילה, נרצחו בידי המ־רצחים הנאצים עוד ביום הראשון להיכנסם לעיירה. שאר יהודי המקום, ביחד עם בני הנוער, הובלו למחנות־עבודה, שמהם חזרו רק מתי מספר. חבל על דאבדין ולא משתכחין.

מצבת קדושי סטשימישיץ עם שמותיהם שנרצחו בידי הנאצים הגרמנים ועצמותיהם הובאו לקבורה בבית־העלמין בתל־אביב.

בובריק BOBREK

המושב בובריק, 12 ק"מ דרומית לבנדין, נתהווה בזמן בלתי ידוע על שפת בריכה ענקית שנוצרה בערך בשנת 1850, לא הרחק מקו־הגבול עם אוסטריה, שהנהר פשימשה הלבנה שימש לו סימן. הבריכה, שנוצרה על־ידי הפלג פלוצ'קה שזרם בסביבה, היתה לא קטנה; אורכה ק"מ אחד ו־400 מטר רוחבה.

שנים רבות כמעט שלא נודע דבר על מושב זה, ורק גילוי שכבות פחם בשטחו הוציאו לו שם. בשנת 1806 פתחו בכפר מכרה־מחפורת וקראו לו בשם „יאצעק". אחרי העברת המכרות לרשות הבנק הפולני לשעבר פתח המכרה המחודש מחפורת מים וצייד אותה במכונת־קיטור בת 40 כוחות סוס לשם שאיבת המים. לצד צפון של המכרה האמור, בתוך יער, בצד הימני של הדרך המובילה לדיינדובקה, פתחו במאוחר קצת מכרה שני בשם „אדוארד". שני המכרות הללו היו קיימים עד שנת 1860. ביחד עם המכרה „יאצעק" נפתח עוד מכרה אחד בשם „יוזף". במכרה זה פרצה בשנת 1823 דליקה גדולה, שכובתה אמנם במי הפלג פלוצ'קה. ברם המכרה הוצף מים, והעבודה בו הופסקה. סמוך למכרה הקימו בשנת 1822 בית־יציקת־אבץ, שעוד בשנת 1850 לא היה פעיל, ואף הפכוהו למקום־מגורים לכורים.

הכפר בובריק חנה באמצע הדרך הראשית שבין ניבקה ודיינדובקה, לא ליד הדרך ממש, אלא מן הצד, קרוב יותר ליער שליד הנהר פשימשה הלבנה, וליד הכפר אופאדובה. הכפר בנוי על מורדות גבעה נמוכה. תושביו הפולנים היו עובדים ברובם במכרה־הפחם „יוזף" אשר בבובריק או בקירבת הכפר. לא הרחק מהנהר פשימשה, נמצא מחנה משמר־הגבול הרוסי שחייליו היו מסיירים מפעם לפעם בכפר ואף קונים בחנויות היהודים. לפעמים היו אף מטילים אימה על התושבים בעוברם בסערה ברחובות הכפר כאילו מתכוננים לפרוץ לבתים ולבוז בז. זכורני פעם אחת בעת ביקורי אצל דודי ר' יעקל לנגר, בעל מסחר סיטוני בכפר, נשמע בשעות הערב קול דהרת סוסים רבים. דודי הציץ החוצה וראה את הקוזאקים כשהם דוהרים ברחובות הכפר כדי להטיל אימה על הציבור. הדוד סגר מייד את החנות וחיכה „עד יעבור זעם".

היה זה כפר קטן של כמה רחובות וסימטאות עם בתים בנויים אבן, רובם בני קומה אחת והשאר של שתי קומות. ברחוב הראשי, שחצה את כל הכפר לאורכו, ישבו כמעט כל יהודי הכפר. ברחוב זה היו מגיעים מניבקה וקיוונו לעבר דיינדובקה ואל גשר מסילת־הברזל שליד הכפר קלי־מונטוב. מלבד הרחוב הראשי היו שם עוד סימטאות אחדות לא־ארוכות. וזה היה כל הכפר. החנוונים היהודים היו מספקים לכורי־הפחם את צרכיהם בהקפה עד ליום תשלום המשכורת, והיו רושמים בפינקס את חובות הכורים. בכפר ישבו כמאה משפחות נוצרים, אשר חלק מהם היו מעבדים גם חלקות שדה שהיו ברשותם.

בכפר ישבו יהודים שהתפרנסו, כאמור, מפועלי המכרות ועסקו במסחר ובמלאכה. יענקל לאנגר, יליד מודז'יוב וחתנו של שמעיהו זיידלר האמיד מניבקה, פתח לו בבובריק אחרי חתונתו בית־מסחר סיטוני גדול, שאפשר היה למצוא בו „מכל טוב". ואכן תמיד אפשר היה לראות שם לקוחות מנשי הכפר שבאו לקנות את צרכיהן. אפרים פרישר היה בעל האיטליז הראשון בכפר וחסך לנשות הכפר את הטורח לסדר את קניותיהן מחוץ לכפר — אם בניבקה ואם בדיינדובקה. וכן ישבו בכפר איציק לובלסקי, לייביש נייאר נושא המכתבים, אשר ברוקנר (לפני שעבר לדיינדובקה) מוכר משקאות חריפים ליהודים בלי רשיון מהממשלה, ועוד אחרים. בימי שבת וחג לא היה בתחילה „מניין" לתפילה, ויהודי הכפר היו הולכים להתפלל בניבקה. אחר כך עלה מספר המשפחות היהודיות ל־15 וה„מניין" הראשון הושלם בבחורים צעירים ובמבוגרים. גם מתפללים אחדים מהסביבה הסמוכה באו במיוחד כדי להשלים את המניין.

היו גם יהודים אחדים שעבדו במכרה־הפחם בבובריק — יהודים בעלי זכויות מיוחדות מטעם שלטון רוסיה, כמו שמשון גוטמן הקנטוניסט ששירת זמן רב בצבא הרוסי, וכן מאיר ואדולף לובלסקי מניבקה.

שטחי הקרקע שבין בובריק וניבקה מצד אחד ועוד יותר — שבין בובריק ודיינדובקה בצד השני, משובשים היו בחורים וסדקים של מכרות־הפחם, בדומה ל„מהפכת סדום ועמורה". כל הקרקעות נראו כאחרי רעידת־אדמה גדולה, או כאחרי מערכת־דמים קשה. ואף שלא אסרו על הולכי דרכים לעבור בשבילי השטח — קשה היה המעבר בין הגבעות והבקעות שהשתרעו לאורך כל הדרך. מלבד המכרות שבפיקוח ממשלתי במחוז שיוויר נמצאו גם „חפירות פרום" פרוסיות, שנפתחו — כפי שהתלונן מנהל המכרות בשנת 1817 — בנקודות שהושם עליהן דגש בחיפושים קודמים מטעם שלטון פרוסיה. בעומק האדמה, מתחת לבתי הכורים, עברו מינהרות המכרות שבהן עבדו יושבי בתים אלה. כל שטח היער שבין בובריק לבין פי־הרכבת בירכתי דיינדובקה היה חרוש אשנבים ופירים של מכרות. עם הקבלנים שטיפלו בהפקת פחם ממכרות קטנים נמנו גם בני משפחת זמיגרוד הסוסנוביצאית, שהספיקו להתמחות במקצוע, וגם מגדל קליינר ממודז'יוב, שניסה כוחו מלבד בטחנת־הקמח שהיתה לו במודז'יוב גם בהפקת פחם. אך על כולם עלו מכרות הענק ע"ש רודולף שהשתרעו מניבקה עד בובריק וקרונות־הרכבת שבמסעף סוסנוביץ הגיעו עד הלום, מלבד קרונות־שדה השכיחים בסביבה, שעברו הלוך ושוב במשך כל שעות העבודה ועסקו בהובלת הפחם לתחנת הרכבת בדיינדובקה. הכפר בובריק עצמו, על אף מיעוט בתיו

ותושביו, היה שופע עבודה. בתוך מכתש, ב„מעמקי האדמה", היו חיי העבודה שם רוחשים בלי הרף — למעלה ולמטה, בעומק וברוחב. כאילו העניק הטבע את ברכתו למקום זה במחצבים שנוצלו לצורכי הבריות. בעיקר נהנו מכך בעלי־ההון הגדולים מגרמניה ומשלזיה הסמוכה, שהשקיעו כאן את כספם וראו ברכה רבה בעסקיהם.

היישוב היהודי בכפר החזיק מעמד, אף שחלו בו חילופי גברא. הנה עברה חנותו של יענקל לאנגר לידי ספוקויני, חתנו של פרישר (קושלוק) מניבקה, שהמשיך בקיום העסק. לאנגר נטש את הכפר לשם מתן חינוך לבנו היחיד הרשל, שישב על פי רוב מחוץ לבית־ההורים, עד שהמשפחה כולה נאלצה לעבור לסוסנוביץ. וכן נמשכו כמה מאנשי בובריק לניבקה ולדיינדובקה הגדולות ממנה, אלא שבמקומם באו אחרים שחיפשו להם פרנסה כאן. ומה לא עשה היהודי בשביל פרנסה? רובם של יהודי הכפר באו מכפרי הסביבה וחלקם גם מעיירות בפלך קילצה.

רק אחרי תקומת פולין העצמאית ושחרורה משלטון רוסיה אחרי מלחמת העולם הראשונה חוסל בהדרגה היישוב היהודי בכפר, מפאת סיבות שונות, עד שנעזב כליל.

גולונוג

GOLONÓG

א) לקורות גולונוג:

על כף סלע המתנשא 334 מטרים מעל פני הים, כשהוא מהווה סיום לרכס הרים הסוגר על בקעת דומברובה ממזרח ומצפון כסוללה חדשה, משתכן זה מאות שנים הכפר גולונוג. זכורני שהשמעת השם הזה עוררה צחוק אצל השומעים. גולונוג — פירושו בפולנית: רגלים יחפות, שם הנותן מקום לחיוך ולצחוק. במאה ה־16 נקרא כפר זה בשם גולונוס, כומר: אף ערום. תמוה הוא הסלע הזה הנקרא „גבעת גולונוג". ממעוף הצפור הוא נראה בצורת עקב של רגל ארוכה של איזה יצור פרי־הסטורי מאובן, שבעקב מהפכת הארץ בטבע — בלי לדעת מתי היתה — עוד הספיק בגסיסתו האחרונה בחיים להטות את הגוף הגס כלפי מעלה בעורף ערום, בלי למשוך אחריו את הרגלים מחוסר אונים, ובהקדימו קנה לוושט במים עכורים או באיזה ריח רע התפרץ בקצף שלפני המות, נלחץ בשלהבת הלוע והצטנן. במאוחר יותר אחרי מאות שנים התמתח כלפי חוץ ערפו המפולס והמאובן, בייצרו סוללות הרים אולקושית־שיווירית התמתחה אף רגלו, בעשותו התחלה לגבעות גולונוג בעקב סלעי. ויש גם כאלה שמצאו בגבעה ובלוע חוטם של איזה יצור.

הגיאולוגים סוברים, שלפנים, לפני כמה אלפי שנים, היה כל המישור הזה מכוסה ים — ומוצאים עדות לכך בשיירי אדרות ימיות שהוציאו מן האדמה בעמקי התהוות הפחם במכרות ניקוליי ופלורה, ושכבות שיש אדום המכונה בשם פלזיט השייך לסלעים מתפוצצים מאשרות שלפנים היה כאן בסביבה משהו מהרי־געש... יתכן שלפני מאות שנים הרגיש מישהו בדמיון זה של סלעים וגבעות לרגלים, ותוך כדי קשר של מערומים מקדם כינה את הגבעה בשם רגל ערומה (בפולנית: גולו נוג), ומזה קם השם גולונוג בפולנית. ויתכן גם שהיו אחרים שבדמות ראשונה דמו הסלעים לחוטם, והיה זה ערום, ולפיכך קראו לו גולי נוס (אף ערום), ובמשך הזמן קם השם גולונוס (עיין פאבינסקי: מקור האירועים). גבעת גולונוג היתה פעם גבוהה בהרבה יותר והנמיכו אותה השפעות אטמוספריות, ובראשית המאה ה־17 — ידי אנשים.

גולונוג הוא אחד המקומות היפים ביותר באזור זגלמביה הדומברובית. אם מי שהוא מחפש לעצמו נופים יפים, מרגוע מפליא, עליו ללכת בעונת הקיץ על גבעת גולונוג. כאן יפה ללא שיעור ומדה. כאן קסם מפליא. בכל מקום מראה נהדר כללי השובה את העינים, נושב שירה ופיוט וגורם לחזיונות והזיות. ואילו בעונת הסתיו, כשהעצים מזהיבים עלים מכורסמים והעצב רובץ כמשא על הנשמה, או שהעצבים מדוכאים מרוב דאגות החיים ודורשים רגיעה ושיכוך — עליו להזדרז לכמה שעות ולהמצא בין עצים הומים של גבעת גולונוג, וישוב משם כאילו נולד מחדש.

עוד לפני כמאה שנים היתה הסביבה הקרובה ביותר לגבעת גולונוג מכוסה יערות עבות, ששקעו באשדות מים ובביצות, מלאות מי חלאה ועכורים, שבהם היו מצויים המוני שרצים ורמשים רבים. ביערות לצד מזרח צמחו עצי לגש עצומים, עצי אשוח ועוד שביניהם לא היו נדירים עצי אלונים. ביערות שמצד מערב וצפון צמחו עצי אורן בתוך מי ביצות, וזמורותיהם המפותלים שהתפשטו ענו בהד במים העכורים הערטילאים והלחלחים. ורק סלע בראש הגבעה הבריק בלובן בקרני השמש, שעליו היה שוכב ומתחמם מפעם לפעם דוב — או שנעימת צבי צלצלה כהד. עוד לפני כמאה שנה לא היו כאן כל בנינים אחרים מלבד צריפי אנשי יערות, שהיו תקועים בשדה בנקיקי הסלע על השדות שבלטו מעל הקרקע. עוד לפני קרוב למאה שנה התגלגלו צפונית לגבעה מי פלג די גדול שבסביבת לנקניצה נפל לתוך נהר הבוגוריה. כיום נראים לעין רק שרידים מהיערות הכבירים, ומהפלג נשארו רק עקבות. מכרבולת הסלע שהבריקה בבהט מחדר־התפילה של בית־הקברות שאחרי חומות הכנסיה הכומרית לא נשאר כלום, מלבד שברי סלעים המפוזרים על פני מדרוני הגבעה.

על ראשיתו של הכפר לא ידוע כלום. אם להאמין לאגדה האומרת שעל הלנקניצה השוכנת בסמוך היה פעם מבצר בתוך תהום של יון־מצולה, יש להסיק, שגם גולונוג כבר

היתה קיימת אז, כמובן בשם אחר. אגדה אחרת מספרת על בילויה של המלכה יאדביגה, אשת ולאדיסלב יאגילו, על הגבעה. וכן קיימת מסורת בפי הבריות על איזה איש תקיף מהארמון הבנדינאי העשוי עץ ש„בילה" את שיבתו כאן על הגבעה. והואיל שבכל אגדה יש לה קצת אמת — וגם במסורת זו מצויה אמת במשהו, — יש לחשוב שגולונוג התקיימה כבר במאה ה־12 ושכנה על הנתיב המהולך שהוביל מקראקוב דרך סלאבקוב לשלזיה. הידיעה הראשונה על הכפר מצויה ברשימות הפרפיה הסלאבקובית משנת 1326. במחצית הראשונה של המאה ה־15 כבר היתה גולונוג מקנת הבישוף מקראקוב. במשך מאות שנים התקיים בכפר משק לפרפיה הסלאבקובית והיתה אחת מאחוזות המפתח הסלאב־קובי שסודרו בידי שלטון המחוז שמינויו בא מטעם הבישוף מקראקוב. במשך מאות שנים התקיים בכפר משק הבישוף, שממנו לא נשאר אף זכר. הוא עמד בו במקום שהיום נמצא עליו בנין היערנות הממלכתית. וכן לא נשארו כל עקבות מהפונדק הכפרי ששכן לרגלי הגבעה הכנסיתית מצד מערב, בצד הימני של הדרך המובילה כיום לדומברובה גורניצ'ה. היה זה פונדק נודע ואכסניה שבה נועד מקום לינה לנציגים גבוהים של הממלכה והכנסיה. בו שתה לשכרה גם השודד יורגה סטוס עם כנופייתו, שלבסוף בגד בכנופיה ומסרה לרשות.

המכרואות בשטח גולונוג החלה במחצית השניה של המאה ה־19. בתוקף פקודת הצאר הרוסי מ־24 למרץ 1889 קיבל בנק המורשה של ארצות אוסטריה (לנדר־בנק) רשיון להקים מכרת־פחם „פלורה". מושב המועצה המינהלתית היה בוינה. למנהל הכללי הראשון נתמנה אדוארד פלמר. הון היסוד של הבנק הגיע ל־40 מיליון פלורין (פלורין — רייניש — שני כתרים אוסטריים), ומזה הועידו כהון יסודי למכרת „פלורה" כ־140.000 פלורין. בשנת 1895 בערך יסד התעשין ראו את מכרת־הפחם ניקוליי, שבשנת 1900 עברה בחכירה לידי אנטוני קוטלארז. מכרה שלישית של פחם נוסדה בשטח גלונוג בשנת 1899 בערך בשם „פראנציסק" בידי הבנק של ארצות אוסטריה. היתה זו מכרה קטנה עם פוריות קטנה. כיום כל המכרות הללו שייכות לעבר, ואינן קיימות עוד. האחרונה בהן נחרבה בידי הנאצים הגרמנים בנסיגתם מפני הצבא האדום.

משנת 1960 מהוה גולונוג חלק מן העיר דומברובה־גורניצ'ה ורחוקה ממרכז העיר כתשעה קילומטר.

ב) לקורות הישוב היהודי בגולונוג:

יהודי גולונוג לא היו בין אלה ששרו שירי תהילות לנוף הנאה של המקום. חלקם לא היה בין האומרים: מה נאה אילן זה, מה נאה ניר זה (אבות ג, ז), ואף לא בין אלה שאמרו: מה נאה ומשובחת העיר הזאת (פסק"ר מא). גולונוג היתה שופעת מכרות פחם, ובמכרות עבדו פועלים ואנשי מקצועות למאות ולאלפים, שהיו זקוקים ליהודים כגורם כלכלי שבידו לסייע להם בדרכים שונות ולהקל על עבודתם ופרנסתם.

היה זה ישוב יהודי קטן, ששימש נקודת־מגע בין זומבקוביץ לסוסנוביץ ונמצא ליד הכביש שנסלל מדומברובה גורניצ'ה עד לשיוויר, מצד שמאל של מסילת־הברזל ורשה־וינה. בדומה לזומבקוביץ שכנתה שימשה אף היא צומת־דרכים גם בין יהודי אזורים שונים שדרכה היו עוברים לצפון ולדרום, למזרח ולמערב. בגולונוג נראו פני יהודי פלכי קילץ ופיוטרקוב נוהרים לעבר ערי זגלמביה הגדולות ואף לעבר ערי שלזיה שמעבר לנהר פשימשה. גולונוג שימשה גם תחנה במסילת הברזל ורשה־סוסנוביץ ומחלונות הקרונות של הרכבת שהיתה עוברת פעמים אין מספר בכל יום נשקפות פני יהודים שהיו עסוקים בפרשת „ויסעו ויחנו".

גולונוג, כשכנתה זומבקוביץ, נחשבה למקום טיול בימות הקיץ גם לבתי־ספר ותלמידיהם וגם לבוגרים שבאו לשאוף רוח צח, ועם פיתות תנועת הספורט וחוות הכשרה לחלוצים שהתכוננו לעלות לישראל היתה גולונוג למקום אידיאלי ובה נפגשו בני־נוער מגילים שונים והחליפו ביניהם דברים על העתיד הלאומי. אך המקור העיקרי לפרנסת יהודי המקום היוו המכרות הגדולות לפחם שהתקיימו כאן על המוני העובדים שמצאו להם תעסוקה ופרנסה לעצמם ולמשפחותיהם, והם שימשו מקור לפרנסה טובה גם ליהודי המקום.

היהודים בגולונוג לא היו רק בעלי חנויות־מכולת לאספקת צרכי מזון בלבד. היו ביניהם גם בעלי בתי־עסק לאריגים ואומנים כמו קצבים, סנדלרים, חייטים ומקצועות אחרים. הקשרים בין היהודים לנוצרים לא היו שונים מאלה שבמקומות אחרים. החנוני והאומן היהודי היו מציעים לעובד המכרות סחורות ומוצרי מחיה באשראי, כי הפועלים לא עבדו יומית עם מתן שכר בכל יום. הם היו מקבלים שכרם רק פעמיים בחודש. ואם נתחשק לו לפועל לשתות לשכרה למעלה מן המדה ולבזבז על כך את כל שכרו — שוב היה זה החנוני היהודי שעמד לפועל בשעת דחקו בהמשיכו לעזור לו באשראי. כל פועל בחר לו יהודי אחד או שנים שסיפקו לו את כל מחסוריו, גם כשהדבר המבוקש לא היה מצוי, ויחסים אלה הפכו ליחס קבוע הנות לשני הצדדים. היחסים ההדדיים הללו לא הפריעו ליהודים להתנהג בחיי המסורת המקובלים, והפועלים ידעו כבר את ימי המנוחה בשבת ומועד של היהודים ולהצטייד מקודם בכל מה שהיה דרוש להם.

בימי שבת ומועד, שבהם היו נעולים בתי המסחר של היהודים, היו הלקוחות הנוצרים מחכים בסבלנות עד לפנות ערב. וכאשר הגיע הערב והיהודי היה עוד שקוע בחייו הרוחניים, בסעודה השלישית, בתפילת מעריב ובברכת „הבדלה" היו הנוצרים דופקים בטוב־לב בחלונות תוך קריאה: מותר כבר לפתוח את החנות. כבר נראים שלושה כוכבים ברקיע. וכך היה בימי חג הפסח, כשכל הנוצרים כבר ידעו שבמשך שמונת ימי החג החמץ הוא בבל יראה

ובל ימצא, ומשום כך היו הנוצרים מכינים לעצמם מלאי של אספקה שהספיק לכל שמונת הימים.

גם בחיי האמונה והרוח היה הבדל ניכר בין תושבי המקום, יהודים ונוצרים. גם כאן אפשר היה לבוא ולהכריז: בואו וראו מה בין בני לבין חמי". הנוצרים יכלו להתפאר בכנסייתם הבנויה אבן שהוקמה בשנת 1675 מטעם הקרן ע"ש הבישוף מקראקוב אנדז'יי צ'יביצקי, וכן בית־מחסה לזקנים ולבעלי־מום, מלבד לשכת העדה. בשנת 1827 נמצאו בגולונוג 127 בתים עם 919 נפש. מספר היהודים לא נזכר, משום שטרם נמצאה אף נפש יהודית אחת במקום, בעוד שבמפקד התושבים הכללי שנערך בידי השלטון הרוסי בשנת 1897 נמצאו בגולונוג 527 נפש, ומהם 56 יהודים. ואילו בשנת 1939 (שנת פרוץ מלחמת העולם השניה ע"י הנאצים הגרמנים) היו בגולונוג 600 נפש יהודים (לפי הספר „מגילת פולין", חלק חמישי: החורבן). ליהודי המקום לא היו קרנות להקמת מוסדותיהם הקהילתיים, ובמאמצים קשים הצליחו לכבוש להם עמדה בתור ישוב יהודי חדש באזור זגלמביה, ובמובן הרוחני השתייכו אף הם לקהילת בנדין, שלה היו משלמים גם את מסי ה„אטאט", קוברים את מתיהם בבית־העלמין הבנדיני וכיוצא בזה.

אך עם גידול הישוב היהודי בגולונוג לא רצו חבריו להיות תלויים בקהילת בנדין, ועוד בשנת 1908 השתתפו כמה בעלי־בתים מיהודי גולונוג בבקשה שנשלחה במשותף (יחד עם נציגי זאגוז'ה, יוזיפוף, גמינה־גורנה וזומבקוביץ) לשר הפלך בפיוטרקוב שירשה להם לנתק את קשריהם עם קהילת בנדין ולהקים יחד עם יהודי דומברובה קהילה עצמאית בשם „קהילת דומברובה". הנימוק לבקשה היה, שבגלל המרחק הרב מבנדין ואי התענינותה של קהילת בנדין במצבם ובצרכיהם, קשה להם לנהל את עניניהם הדתיים במקום. שר הפלך בפיוטרקוב וכן שר המחוז בבנדין דחו את הבקשה. ברם הישובים ששאפו לעצמאות לא השלימו עם המציאות, והם הגישו ערעור, שהגיע לדיון בסינט בפטרבורג. ושוב באה פניה מצד בעלי־בתים ממקומות שונים, וביניהם גם מגולונוג, לנתקם מקהילת בנדין. יהודי גולונוג הביעו רצונם להשתייך לקהילת דומברובה אחרי קבלת אישורה מטעם השלטון. אחרי דחיות בלי קץ החליטה מועצת לשכת שר הפלך בישיבתה מ־10 לספטמבר 1910 לאשר את בקשת רוב היהודים במקומות שפורטו לעיל ולהרשות להם לייסד בכוחות משותפים קהילה עצמאית בדומברובה, שאליה ישתייכו גם המושב הוטה־בנקובה, ראדאן והכפר גולונוג, שקיבלו עליהם את ההתחייבות להחזיק את הקהילה החדשה על חשבונם ובאמצעיהם. ובזה לא נסתיימה עדיין המלחמה הזאת. ובינתים פרצה מלחמת העולם הראשונה בשנת 1914 ששיבשה את התחומים בשטחים שונים, ואף בגולונוג המשיך גלגל ההיסטוריה להתגלגל, עד שהדברים מצאו סידור איזה שהוא. השם „גולונוג" מופיע בכל המסמכים והמכתבים שהורצו בקשר לענין עצמאות יהודי המקום, וההיסטוריונים היהודים היו משתמשים בהם בארכיוני הפלך והמחוז שנשארו שלמים.

בגולונוג לא היו שמות לרחובות. התושבים חילקו את המקום לכמה מרכזי ישוב: לרחוב של „פלורה", השכונה „זאיונץ" שבדרך לדומברובה, וקושצ'ילנה (היהודים קראוה בשם „אונטער די טומאה"). היהודים התרכזו בעיקר בסביבת תחנת הרכבת, ששם נמצא בית־המדרש מהזמן שלפני מלחמת העולם הראשונה, ולידו המקוה. בית־המדרש היה שכור מנוצרי פראנוס.

מהמשפחות הראשונות של היהודים שבאו לגור בגולינוג נמנו: לייבל גנוט, דוד גרושינסקי, איצ'ה היפשר, יחיאל יעקובוביץ, מנדל זוננשיין (בכינוי „מנדלי הקטן"), שמואל בינדר, משפחת באומגרטן, שמייסדה בא מדרוהוביץ, רופא עינים, ונשא את בלימה'לה מגולונוג ואחרי גמר מלחמת העולם הראשונה נאלץ לעזוב את המקום והשאיר משפחה של אשה, שני בנים ובת, שהתפרנסה מחנות מכולת וממסחר בפחם.

בעלי חנויות מכולת: לייביש גנוט שעבר לחתנו וולוולה גרין, ניסן באומגרטן, ברוך פלאכצינסקי, יענקל יורה, נפתלי קאצ'קה מוולושצובה, משפחת כהן שעברה לשבת בשצאקובה.

חייטים: מנדלי זוננשיין, יהושע זוננשיין, אביגדור בינדר.

קצבים: זינדל פרשטנפלד, בנו אברהם, מלך פוקס, יחזקאל זאקס (טבע במקוה בשנת 1923), שלמה דנציגר. שמואל שיינטאל (עושה נקניקים), הלל (בעל איטליז).

סנדלרים: וילקום, יחיאל יעקובוביץ, בנו פישל, פישל פלאשצינסקי ואחיו אברהם, אברהם הלישביץ, ולוותיק שבסנדלרים במקום נחשב יחיאל כהן.

היו גם רוכלים בכפרי הסביבה שגרו בגולונוג, כמו: יעקב יורה ובניו חיים, יחזקאל ואברהם, שבמלחמה האחרונה גלו לרוסיה. יחזקאל ואברהם עלו לישראל, ואברהם — באמריקה. וכן עסק ברוכלות בכפרים דוד גרושצינסקי, וחמשת בניו עזרו על ידו.

ויסברג וזיגלבוים היו בעלי בית מסחר לעצים בגולונוג, ומקום מושבם היה בצ'נסטכוב. טוביה היפשר היה פנקסן בבית־מסחר בבנדין.

בבית־המדרש כיהנו כבעלי־תפילה וולף גרין ודוד גרושצינסקי. וכן נחשב לבעל־תפילה טוב שמואל שיינטאל ולו שלשה ילדים וכולם ניספו במלחמה.

לבית־מדרש נועד בית ובו אולם למתפללים עם עזרת־נשים, בקרבת תחנת הרכבת, ולידו הקימו את המקוה. היו זמנים שהמקוה היתה מוזנחת בגלל חוסר יד מטפחת, ובגלל זה אירע מקרה של טביעת אחד ממבקריה. ואחרי זה פחדו להכנס למקוה מחשש של „שדים" שהיו גרים כביכול שם. וסוף־סוף תוקנה המקוה ונעשתה שוב „שוה לכל נפש". בבית־המדרש נמנו כששים מתפללים. בבית־המדרש היה קיים „חדר". שהתנהל בידי מלמד ששמו נשתכח. במקומו בא אחר כן המלמד מאיר יחיאל הצהבהב מקושילוב־בנדין, ולימי שבת ומועד היה חוזר לביתו. בכל שבת היו

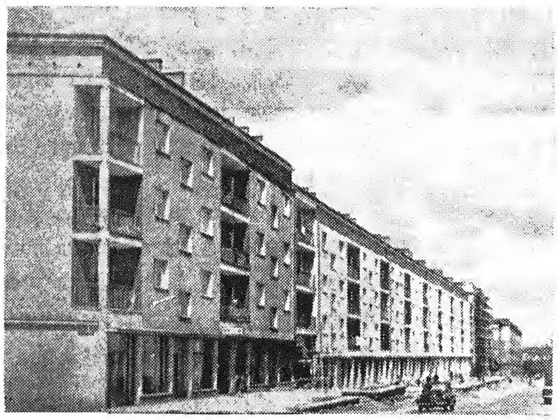
עורכים „שלוש סעודות" בבית־המדרש, ביוזמת הגבאים ברוך פלאשינסקי, וולוולה גרין.

בגולונוג ישב שו"ב שבא מז'ארנובצה, ובנו יוסף היה מוסמך להוראה והוא טיפל בשאלות שהובאו לפניו, וכן שימש בעל־קורא בבית־המדרש.

כרגיל היו גם בגולונוג אנשים שלא מצאו די סיפוק בבית־המדרש, ובא ניסן באומגרטן ופתח לו „שטיבל" בחדר ששכרו בקרבת בית־המדרש ובו כשלושים מתפללים. בימי החגים היו כולם ללא יוצא מהכלל מתפללים בבית־המדרש. מפעם לפעם היו באים דרשנים ורבנים והיו מרצים או דורשים בעניינים דתיים. ראובן ליכטציהר מדומברובה, שהיה ידוע כנדבן ועסקן דתי, היה מופיע לעתים קרובות ודורש על מתן צדקה וחיי מוסר בבית־המדרש, ודבריו עשו רושם.

בגולונוג המו החיים מהמוני עובדים שעבדו במפעלים הגדולים שבמקום. אלפי פועלים עבדו ב„פלורה", ומאות פועלים עבדו במכרה שהשתייך למשפחת היהודי רכניץ. למקום הגיעו בתי ספר ותלמידיהם לטיול ונופש ושוטטו במקום. וכן היו מבקרים תיירים רבים מכל קצוי פולין. כמקום עם נוף יפה שנוח להגיע אליו ברכבת עם תחנה היו תמיד מוצאים בו פנים חדשות. בני הנוער היהודי לא היו מאורגנים באופן עצמאי, והם נספחו לארגונים בדומברובה הסמוכה.

מחלת האנטישמיות דבקה גם בנוצרים שישבו בגולונוג, ובהשפעתה החלו יהודים שונים עוזבים את המקום ועוברים לשבת בערים הסמוכות, לבנדין, לדומברובה, ואף לסוסנובצה. כמה מהם הגיעו גם לישראל, וכן נמצאים אחדים בצרפת ובארצות אחרות.

מעונות דיור חדשים בגולונוג

גזיכוב

GZICHÓW

העיר בנדין, שהיתה מאוכלסת ברובה המכריע יהודים, יצאה במאה ה־19 מתחומיה הנושנים וצורפו אליה המושבים השכנים מאלובונדז, וורפיה וגזיכוב. ואולם גזיכוב מהוה פרשה בפני עצמה, כי היא היתה קיימת זמן רב בתור כפר ואחוזה ששכנו על גדות הנהרות פשימשה השחורה ובוגוריה, ולבסוף נבלעה על־ידי בנדין שהנציחה אותה בקריאתה המקורית על שם רחוב גזיכובסקה. רחוב זה נשאר מיושב פולנים נוצרים. ויהודי בנדין היו מטרה לחצי זעמם האנטישמי גם אחרי שבנדין הפכה כולה לעיר יהודית עם ראש־עיר יהודי וכיוצא בזה.

עוד בתקופת הכיבוש הרוסי במאה ה־19 היותה גזיכוב גמינה לעצמה, עם לשכת העדה במקום, ובשנות הששים למאה ה־19 מנתה 87 בתים, 665 תושבים, והיא היתה מורכבת מששה משקים: גזיכוב, מאלובונדז, אוסטרה־גורקה (עוד לפני קיום סוסנוביץ), פוגוניה, פולה וסוסנוביץ הכפר. בשטחים הללו נוסדו שתי מכרות לבדיל, בפוגון בשנת 1842 וברומאני בשנת 1860. וכן היו שם מכרות לבדיל־החלמיש (גלמן), פחמי אבן וסיד, מלבד טחנת־קמח אמריקאית עם משרפת יי"ש ובירה. נהר הפשימשה שימש מנוע למכונת דיש ולקיצוץ קש.

נכסי גזיכוב אשר בנסיכות שיוויר לפני שנת 1678, השתייכו ליאן מירושבסקי שר המחוז השיווירי. בחילופי הזמנים חלו חליפין גם באדוני האחוזות הללו, עד שלבסוף עברו לידי משפחת קראמסטי. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה נטשו השלטונות הרוסיים את פולין והחל הכיבוש הגרמני שהכניס שינויים גם באזור זגלמביה, ולפי כוח הקליטה העירונית הוסיפו פרוורים וכפרים לערי זגלמביה השונות. ואף גזיכוב הפכה לאחד הרהובות של העיר בנדין. ברחוב גזיכובסקי שכרו גם יהודים דירות אצל הנוצרים והרגישו עצמם כבתוך עיר שרוב תושביה יהודים, עם חופש מסוים. אך לא כן חשבו הנוצרים הפולנים שלא יכלו להגמל מהמחלה האנטישמית, וכנראה שפעלו בהדרכת רועים דתיים ורוחניים. לשיאן הגיעו הפרעות ביהודי גזיכוב בהדשי האביב והקיץ תרצ"ד (1934). מעשיהם החוליגאניים של הפולנים הנוצרים אשר בגזיכוב החלו בשעות הערב. כמעט בכל ערב חלו התנפלויות על תושבים יהודים ברחוב זה, והמשטרה המקומית לא העמידה משמר ברחוב שישמור על הסדר. הודות להזנחה זו, ואולי בגלל חוסר שמירה בזדון כדי לסכן את חיי היהודים ברחוב, נתרבו מעשי הפרעות על יהודים שוחרי שלום בידי חובבי הנאצים, ובמשרדי הקהילה נרשמו שמות הנפגעים היהודים, כמו: יחזקאל שוורצבוים, אברהם שטיינבוק, משה ארליך, לייב

קופרברג ועוד. מלבד זה פנתה קבוצה יותר גדולה של תושבים יהודים בתזכיר לקהילה היהודית, עם תביעה שהנהלת הקהילה תגיב אצל השלטונות הנאותים על ההפרעות האנטי־יהודיות הנעשות לעתים שכיחות.

בגליונות העתון „זגלמבייר צייטונג" אפשר היה לקרוא מאורעות מסוג זה כמעט בכל יום. ואף „סעלעקס" הממונה על „סדר היום" בעתון מצא לנכון להגיב במאמר מיוחד על המאורעות הללו. וכה דבריו: זה כמה פעמים שהודענו מעל דפי עתוננו על המאורעות הנעשות בידי האנטישמים על יהודים ברחוב גזיכוב על אזרחים יהודים שלוים. אנו נתנו להם מקום במטרה להפנות תשומת לב השלטונות שיאחזו באמצעים לשים קץ למאורעות הללו. ולצערנו עלינו לציין שמספר המאורעות הולך ומתרבה, ואף לובשים אופי יותר רציני ומסוכן. ועד היום ישנם חולים ופצועים גם בבתי־חולים וגם במעונות פרטיים. נדמה שהחוליגנים ההיטלריסטים מראים התקדמות בעבודתם והם מתגאים על שעבודתם מוכתרת בהצלחה. למשרד הקהילה ולמערכת העתון באים פצועים ושופכים את לבותיהם ומבקשים להחיש עזרה לעניניהם. הם מפחדים לצאת מבתיהם ,אין להם האפשרות לעסוק בעבודתם הנורמלית, כי בערב אינם יכולים לחזור לבתיהם מחשש המאורעות וההתנפלויות על היהודים שאינם פוסקים. הרי הגענו למצב בלתי נסבל שבאותה פינה שברחוב יעשו חוליגנים מעשי־פשע כרצונם ורק בגלל העובדה שהעוברים ברחוב הנם יהודים. ובעת שאנו רושמים את הדברים לדראון הפורעים הפכו המאורעות למעשה יום־יום ואין עוד כמעט חדשות ללא ידיעות על הכאות והתנפלויות. התושבים המקומיים נוטים מתוך לית־ברירה להשלים עם המצב. ברם אסור לנו להתיחס בשויון נפש למעשי־זדונים אנטישמיים אלה, ויש להגיב נגד זה בכל האמצעים הנאותים. אחרת יש לחשוש שהדבר יגיע לידי צורות איומות, ואז יהיה צורך להגיב בצורה אחרת, בצורה שלא תהיה כבר קלה כמו עכשיו.

עם כתיבת השורות הללו טרם נעשו וטרם ננקטו כל צעדים מצד נציגינו. יתכן, שעד שגליוננו זה יופיע לפרסום כבר יהיה אחרי „ראשית פעולה". ובכל זאת מוצאים אנו לנכון להפנות את תשומת לב נציגינו בקהילה ובעיריה וגם את עסקנינו הציבוריים, שלא יתיחסו בשויון נפש לשאלה זו. כי האנטישמיות הולכת וגדלה ומקבלת צורות יותר מסוכנות, ועלינו מוטלת החובה להדוף את החצים הנקלעים למחננו, בין אם הם נזרקים מידי אנטישמים מאורגנים כהלכה, ובין מצד אלה המשמשים מטרה סמויה בידים אחרות. הרי יודעים אנו שמצויים אנשים מעורפלים שונים שאינם יודעים מה רצונם ומבצעים רק את שליחותם: אומרים להם להכות ולהרביץ ונותנים להם לעשות זאת, והם מצייתים, אחרת לא יקבלו אותם לחבורה. נציגינו, אם כבר החלו לפעול בענין זה, וייתכן שמאמציהם יוכתרו בהצלחה, מכל מקום עליהם לעמוד על המשמר ולדאוג לכך שמעשים כאלה לא ישנו בכוחות יותר חזקים. אנו מאמינים, שהכוחות הקומונליים וגם המשטרה יגישו עזרתם לאלה שיגלו ענין במאורעות הבלתי רצויים, ואף הם יעשו מאמצים במטרה למנוע שאותה פינה תהפוך למצב בלתי נורמלי רק משום שאנשי העולם־התחתון, החוליגנים, חפצים להשתובב ולגרום לאירועים רציניים.

מן החובה איפוא להשגיח בעינים פקוחות, ללא „רעש גדול" כי־אם בשקט ובהכרה מלאה, שיסולקו התעלולים המוקמים במטרה גלויה מטעם הכנופיות החוליגניות בגזיכוב כדי לענות תושבים יהודים שקטים. בבעיה זו צריכים לטפל אנשים כאלה היודעים כיצד להגיב על מעשי שפל אנטי־שמיים כאלה.

השם גזיכוב היה לזועה אצל יהודי בנדין, שמצד אחד זכו לראש עיריה יהודי ולמוסדות שונים משלהם, ומצד שני נאלצו לסבול מחוליגנים פולניים שהושפעו מהנאצים הגרמניים השכנים, והשלטון הפולני עצם עין כאילו הענין לא היה נוגע לחוג פעולותיו. האמצעים שננקטו בידי השלטונות לא היו די נמרצים, והאירועים החוליגניים לא נחנקו באבם. בינתים נמשכו האירועים נגד יהודי הרחוב. ובעתונות פורסמו ידיעות שבמשך ימים ולילות רצופים נזרקו אבנים דרך החלונות למעונות יהודים בשם פוטרמן ומארטין. האחרון רק חזר לפני כמה ימים מבית־החולים שבו שכב במשך שבועות אחדים בעקב הפצעים שנפצע בידי החוליגנים של גזיכוב.

עם התגברות מעשי הנאצים בגרמניה עצמה ובשלזיה השכנה שבה ישבו מעורבים פולנים וגרמנים התגברה פעולת החוליגאנים הפולנים גם בפולין, בישובי היהודים, אך פגיעים ביותר היו היהודים בישוב זגלמביה, וגזיכוב שימשה לחוליגנים סמל.

דיינדובקה DANDÓWKA

א. לקורות המושב.

לכתחילה היה זה כפר ומושב, 9 ק"מ דרומית לבנדין, שנחשב כחוטר מגזע ניבקה הסמוכה. דרך המלך שנסלל ממודז'יוב־ניבקה לכיוון זאגוז'ה־דומברובה חצה את דיינדובקה ושימש בה רחוב ראשי. קרקעות הכפר, ברובן אדמות־חול, נתחלקו לשני סוגים: של החצר ושל האיכרים. בסוג הראשון ישבו 7 נפשות ובשני — 33. על אדמת החצרנים עמדו 4 בתים בנויים, ושל עץ 1 (ובו מיסבאה עם פונדק), ושל האיכרים: 4 בתים בנויים ו־9 של עץ. תושבים קבועים נמנו במספר 192, וזמניים — 100 ; ביחד — 292 (בעשור השמיני למאה הי"ט). בכפר היו שלוש שכבות דקות של פחם־אבן מסוג רך עם יציאה לצד צפון, בעומק לא גדול

ועם מפלט נוח. עד שנת 1831 נרכש הפחם לצורך בית־יציקת־אבץ המקומי. מאותה שנה בית־היציקה לא היה פעיל עקב ירידה יוצאת מהכלל במחירי האבץ. אחר כך הותאם בית היציקה למקום דיור לפועלים. מלבד פחם־אבן נמצא במקום חומר חסין נגד אש ותחפורת סיד אבן. ואולם מאז נשתנה המצב בכפר.

בשנת 1806 נפתח בכפר — שמנה אז רק שמונה צריפים — מכרת־פחם בשם דיינדובקה". המכרה פסק להתקיים בשנת 1846. מערבית־דרומית למכרה נכרה בשנת 1840 בערב מיכרה לאדמת־חמר העומדת בפני אש. בשנת 1822 הוקם במושב בית־יציקת־האבץ, שהפסיק את קיומו כליל בשנת 1850 בערך.

התענינות יוצאת מהכלל עוררה פעולת המים בשטח דיינדובקה, בובריק וניבקה. כפי שכבר נאמר בתיאור הכללי של ניבקה התקיימו לצד המזרחי שני אגמים גדולים, אחד ליד בובריק, ושני ליד הנריקוב. בריכות אלה איימו בתמידות על המיכרות שהיו מצויים שם. לשם ייבוש המכרות התקינו מחפורת־מים ליד המכרה „יאצעק" וחיברו אותה בתעלה פתוחה עם הבריכה שליד הנריקוב. תעלה זו, שהיתה עמוקה למדי, עברה בין המכרות „יוזף" ו„מאוריצי" בניבקה והיה לה אשד בבריכה ההנריקובית. בשנת 1830 הועלתה תכנית להתקנת מנהרה מייבשת, שהיתה צריכה לעבור דרך המכרה „אדוארד" (בבובריק) עד למחפורת־המים של המכרה „יאצעק", — ומכאן דרך המכרה „יוזף" ו„מאוריצי" (בניבקה). עבודת המנהרה, שאמרו לכנותה בשם „צציליה", התחילה. אמנם, אך אין לדעת בשל איזה סיבה לא הושלמה. עקבותיה נשארו במסמכים הנושאים את התואר „תכנית לקרקעות ופילוס איזור הפחם של ניבקה, בובריק ודיינדוקה לרגל תיכנון להקמת מנהרה צציליה 1835" (ארכיון ממשלתי למכרות בדומברובה).

הבנק הפולני לשעבר, עם סיום בית־יציקת ברזל, ניגש לבנות תעלה מן טחנת־העיגול ומרבצת־ברזל מהותך. הדבר החל בבריכה מלאכותית ליד המרבצה לברזל מהותך שהותקנה ודהרה בכוון ישר לאשד (באופן יחסי קצת יותר נמוך) הפשימשה הלבנה לפשימשה השחורה, ששם התהווה מעגנה, כמו נמל־מים (עוד בשנת 1835 היו משיטים בנהר פשמשה הלבנה מוצרי מכרות מסלבקוב למעגנה אשר בניבקה — ארכיון משרד המכרות בדומברובה). מתעלה זו נשארו עקבות בצורת שוחה עמוקה ורחבה הנראה לעין ליד מסילת־הברזל הדוהרת לכיוון הנהר פשימשה, החוצה את כביש ניבקה־יינדזור ליד הגשר־של־עץ שמעל לפשימשה הלבנה, בלי למצוא עקבות מן המעגנה. ברם היא היתה קיימת במקום שעד היום אפשר לראות על הגדה הימנית של הפשימשה הלבנה (קרוב לאשד שלה) מקום העמסה של פחם ובסמוך לזרם הפשימשה סירה ישנה למשיכת ספינות נגד הזרם.

בעת אחת עם התקנת תעלת השטח ניגשו להקמת תעלה נוספת אחת בשם „עילית" שנמשכה מיציקת־ברזל לצד מזרח והתחברה עם בריכה ההנריקובית בת שלוש קצוות. את הבריכה הזאת יצרו במשותף מי נחל הפלוצ׳קה ופשימשה הלבנה. מן התעלה העילית הנזכרת לא נשארו כל עקבות שהן על הקרקע, והיא קיימת רק במסמכים ותוכניות הנושאים את השם „תכנית המצב של חלק התעלה העילית השייכת למפעל הנריקוב שבה היה צריך להקים מתקן נוסף" (ארכיון משרד המכרות בדומברובה).

דיינדובקה נועדה לכתחילה לעובדים בחרושת יציקת־אבץ ומכרות־הפחם המרובים שבסביבה. מינהלות החברה הקימו לעובדיהם שיכונים מרווחים ונאים עם הנוחיות של אז. וכן דאגו לביטוח הצד הסוציאלי של הפועל, קופת־חולים, פנסיה לעת זקנה, פיצויים לנפגעי אסונות וכיו"ב. שיכון גדול אחד הוקם בשטח החולות המשתרע לאורך פסי־הרכבת לכיוון ניבקה. הבתים נבנו שורות שורות, דומים זה לזה. מעבר לפסים, בכיוון לכפר עצמו שמרכזו דרך־המלך, היה קיים שיכון דומה — כמה שורות ישרות של בתים נאים ומסודרים. הכפר נמשך לאורך דרך־המלך קרוב לקילומטר אחד עד לשביל שנטה הימנו מצד ימין בואכה לכפר קלימונטוב שנמצא הרחק ממנו כקילומטר וחצי.

במרכז הרחוב הראשי מצדו השני, נראה בניין ה„קושארי" בגובה של 2—3 קומות שהוקם בידי מינהלות מכרות־הפחם בשביל הפועלים. הבנין דמה באורכו וצורתו לקסרקטין של צבא, ולכן נקרא „קושארי". אף בו ישבו משפחות פועלים מרובות. ה„קושארי" התנוסס בגובה וברוחב על פני כל הכפר ואף נראה למרחוק. המראה החיצוני של הבניין עשה רושם רב על כל רואיו, ונחשב כמצודה בזעיר־אנפין. מאחורי ה„קושארי" נמשכה דרך סלולה למחצה לצד סוסנוביץ שעברה דרך עמקים וגבעות, בנוף יפה. לא אחת פרצו שריפות בבניין הענק. ופעם אחת פרצה בו שריפה עצומה אחרי חצות לילה וכל הבניין היה למאכולת אש, שאיימה להתפשט גם על הבתים שבעבר השני של הרחוב. הדיירים היהודים כבר עמדו וארזו בבהלה בשקים ובתיבות מה שאפשר מרכושם כדי להעבירו ממקום השריפה לשטח יותר רחוק. לבסוף הצליחו מכבי־האש שנהרו מכל הסביבה להתגבר על האש ובתי־היהודים ניצלו. ה„קושארים" הוקמו מחדש בעבור זמן קצר.

עוד לפני סוף המאה הי"ט היה כל דרך־המלך מדיינדובקה לשני הכיוונים עטור משמאל ומימין יער־עבות. ואכן אז היתה הדרך בחזקת סכנה לעוברים ושבים. לעתים קרובות הגיעו ידיעות על מעשי שוד וגניבות בידי שודדים שהסתתרו ביערות אלה.

שיכון יפה וחדש עם בתים נאים בני שלוש קומות נמצא ליד פסי־הרכבת בכיוון לראדוכה. הגישה לשיכון זה היתה לצד פסי־הרכבת בשטח של חול. שם היו גרים הפקידים הבכירים של המכרות, וליד דירותיהם גינות מטופחות, גני־ירק ופירות.

ב. הישוב היהודי בדיינדובקה

היישוב היהודי בדיינדובקה היה קטן בראשיתו, והחל רק אחרי הסרת מכשולים מטעם הרשות, שדעתם לא היתה נוחה מיישובי יהודים במקום. דיינדובקה היתה מוקפת מכרות־פחם מכל עבר, ובה ישבו אלפי פועלים בעלי משפחות גדולות וקטנות, שמהם נתפרנסו היהודים. עד מלחמת העולם הראשונה לא הורגשו רגשות איבה ליהודים. היחסים היו פעם מצויינים ופעם קצת פחות מזה. הכורים היו מכבדים את היהודים בגלל יושרם וטוב־לבם. ודאי שהיו גם יוצאים מהכלל, כמו בכל מקום.

מאחורי הכפר, לצד קלימונטוב נמצא אגם מים שבו היו יהודי הכפר מתרחצים בערבי שבת ומועד. היה זה אגם נוח לרחיצה וטבילה, ורק לעתים רחוקות קרו בו גם מקרי טביעה. אגם יותר קטן היה מאחורי בית ה„קצאפ" דראנקו, לפני בנין־עץ שנרכש בידי האחים יוסל ואליעזר ברוקנר. הדוד יענקל לנגר מבובריק קנה את האגם בשותפות עם אחיו קלמן מסוסנוביץ, הם אמרו להוריק את מי האגם ולבנות להם שם בית לדירה, שכרו פועלים ושאבו את המים מן האגם בדליים. לא היתה זו עבודה קלה, ולא אחת נדמה היה לי, שגרתי אז עם הורי בבית הסמוך, שהם מניחים את כספם על קרן הצבי. אך לבסוף הצליחו העובדים להוריק את האגם מכל מימיו, עד שהגיעו ל„תהום", חפרו את היסודות לבית ומילאוהו אבנים, אך מחוסר כסף לא המשיכו בבנין, ובמשך הזמן נתמלא האגם שוב מים.

בדיינדובקה היתה תחנת מסילת־הברזל בקו סוסנוביץ—דמבלין—לובלין, שעברה דרך ערי־הפלך קילצה וראדום. הרכבת הלכה מצד אחד לסוסנוביץ ומצד שני לגראניץ הסמוכה, לסטשמישיץ, סלאבקוב, אולקוש והלאה דרך מייכוב עד קילצה ומשם והלאה דרך העיר ראדום עד לנהר ויסלה ומעבר לו דרך העיר לובלין עד הנהר בוג. ליד התחנה הותקן מיסעף להטענת הקרונות בפחם ובתוצרת בתי־היציקה לאבץ וברזל, שהובלו לשם באמצעות רכבות־שדה של קרונות פתוחים שהיו פעילות במשך כל שעות העבודה. צפירות קטרי־הרכבות היו נשמעות בכפר עם כל רכבת שעברה בו לשני הכיוונים. במפקד התושבים של פולין בשנת 1897 נמנו במקום 57 יהודים בין 521 נוצרים.

היהודים שהתיישבו במושב תפסו מקום בעיקר בבתים ליד דרך־המלך שנבנו בידי נוצרים בעלי־בתים. היהודים עסקו בחנוונות, במיסחר, במלאכות שונות כגון חייטות, סנדלרות, שענות, עגלונות וכיו"ב. ר' נטע זיידלר היה מוותיקי הכפר ומנכבדיה, והוא הקים לו בית מרווח למגורים ולבית מסחרו. שהיה מעין „כל־בו", וכן הקים בחצרו הארוכה בית עם חדרים לבית־תפילה למען יהודי הכפר, שהיו מתאספים שם בכל יום לתפילה וללימוד משניות. כן היתה שם קופת־גמ"ח. הגבאים בבית־התפילה היו דוד זיגלבוים ומוטל זיידלר, וגם אחרים שהיו מתחלפים מפעם לפעם. ר' נטע עצמו, חסיד ראדומסק ותיק, בעל צדקה, מכניס אורחים ומקבל כל איש בסבר פנים יפות, היה עובר לפני התיבה ושר את ניגוני ה„תפארת שלמה" הראדומסקאי. בכלל היה הוא טיפוס חסידי מעניין, שביקש תמיד לעשות מצוות ומעשים טובים. בשבת חג היו מושיב אל שולחנו אורחים עוברי־אורח ורעבים יצאו ממנו כשהם שבעים. בימות השבוע שימש בית־התפילה מקום־לימוד כ„חדר" ובו ישבו מלמדים טובים ועסקו בהרבצת תורה לילדי היהודים בכפר. ב„חדר" היו לומדים נערים בני משפחות נכבדות, שבימות החורף היו מאריכים עד שעות הערב. פעם הגיע לכפר מלמד ליטאי בשם ר' יעקב צאבאן (יליד מילייצ'יץ אשר בפלך גרודנה), ת"ח ובעל מוח, בעל שיטה פדגוגית ללימוד התלמוד. הוא נשאר בכפר שנים אחדות. אצלו למדו האחים משה ושמלקה זיידלר (בני ר' נטע), וולף ברוקנר, מאיר שמעון ברוקנר ועוד. גם מהכפרים הסמוכים באו אליו ללמוד, כי יצא לו שם טוב כמלמד הממלא את תפקידו באמונה ויודע להשפיע על תלמידיו. פעם אחת בא לבקרו גיסו מליטא, שידע את כל הש"ס בעל פה ויצא לו שם בכל איזור זגלמביה. לבסוף רצו להכתירו כאדמו"ר לחסידים, אך הוא סירב, ובגלל זה ירדה קרנו בין הבריות. עוד שנים רבות אחרי שעזב את המקום היו משוחחים בו ובלמדנותו המופלגת.

תחנת הרכבת במקום הביאה תועלת לתושביו היהודים, שבכל דבר קטן היו נוסעים לסוסנוביץ ומביאים משם את כל הדרוש לחנות ולבית. והיו שהובילו ברכבת סחורות שונות למקומות מסויימים בכיוון לקילצי. בתחילה היו כל החנויות בכפר שייכים ליהודים אחר כך התיישב בכפר „קצאפ" רוסי בשם דראנקו, שהקים לו במרכז הרחוב הראשי בית משלו בן 4 קומות והצליח לצבור עושר. בביתו היו גרים גם יהודים. הוא החזיק בבית זה גם מיסבאה ופונדק, ועוברים ושבים יכלו לנוח בו על כוס יי"ש או בירה ולבלות בשיחה עם היושבים שם. רוב יהודי הכפר היו חסידים של שושלות שונות, ומפעם לפעם היו נוסעים לרבי לימי שבת וחגים או לימים הנוראים וחוזרים משם עם ניגונים חדשים ועם סיפורי־חסידים שהיו מוסרים בבית התפילה.

בין יהודי הכפר נמצאו טיפוסים מעניינים, כמו ר' משה פרלגריכט שעסק בממכר יי"ש ובירה באורח בלתי ליגאלי; ר' יעקב פוגל החנווני עם אחיו ר' חיים שהגיעו לבתים משלהם ולאמידות. בוגייאר היה ת"ח גדול ומשכיל דתי, בעל מוח שנון ותמיד היה הוגה בספרים. הוא נרצח בידי שודדים שבזזו את כל מה שהיה בחנותו, ורציחתו עשתה רושם עצום בכל הסביבה. אף בין הפשוטים נמצאו אנשים מעניינים, כמו לייביש הסנדלר (איגרא), שבנו אלי הסוצ־יאליסט נשא בשנת המהפיכה הרוסית 1905 את הדגל האדום במודז'יוב.

טיפוס מעניין היה גם החנווני ר' לייזר ברוקנר שעבר לכאן מניבקה. היה זה יהודי ת"ח וירא־שמים וגם חובב ספרי השכלה. הוא היה החותם היחיד בכפר על העתון העברי „הצפירה" של נחום סוקולוב. בביתו החזיק ספרים מכל טוב...

ספרי קלמן שולמן, אברהם מאפו, פרץ סמולנסקין, א"ש פרידברג, שירי יל"ג, אד"ם ומיכל, המאספים השנתיים של נחום סוקולוב, לוחות „אחיאסף", הפרסים של „הצפירה" כמו „דור דור ודורשיו" לא"ה וייס ו„תולדות השלמת האדם" בתרגומו של דוד פרישמן, ומצד שני ספרי־קודש כמו ש"ס ווילנה, ספרי הרמב"ם, ש"ע, משניות, ספרי שו"ת שונים, וכן ספרי חסידים ג'בים. רבי מרדכי־מנדל הנדלר (השו"ב מ־מודז'יוב, שהיה מבקר בכפרים הסמוכים ושוחט כמה פעמים בשבוע לצורך היהודים, היה תמיד סר אליו. הוא כבר ידע גרמנית וחתם על העתון הגרמני־יהודי „דר יידישער קאנטאר" (החזן היהודי) ובו מודעות על שו"בים, חזנים ומורים, והיה מספר לר' לייזר על החדשות שמצא בעתון היהודי־גרמני. השו"ב היה „בולע" אצל ר' לייזר את „הצפירה" וספרי־השכלה חדשים, ושנים נהנו מן הפגישות הללו. ר' לייזר זה נהג למכור ליהודים במחיר הקרן וראה בזה מעין איסור להרוויח מיהודים. ר' לייזר היה יושב בבית שנוצרי הקים בשבילו במיוחד ולידו גן עצי־פרי שמשך את הילדים לקטוף מהם. אך אחרי שמכר את החנות ועבר למיסחר שינה את מושבו ועבר לשבת בבית־של־עץ בן־קומותיים, שקנה מנוצרי, בשותפות עם אחיו יוסף־ברוך, ושניהם התגוררו בו כמה שנים. ביקשו שניהם לשבת בשלווה וקפץ עליהם רוגזן של נשותיהם.

שמות הנשים היו זהים, ולשם הבחנה היו קורין את אשת יוסף־ברוך בשם „פרימט הגדולה" מפאת גובהה (לבית זלינגר מוולברום ואחיה היה ראב"ד בעיירה קאמיק ליד צ'נסטוכוב), ולאשת ר' לייזר — בשם „פרימט הקטנה" (ילידת מודז'יוב, לבית לנגר), כי היתה קטנת־קומה. ברם היה ביניהן הבדל גדול באופי. אשת ר' לייזר היתה שקטה מטבעה ונוחה לבריות ועקרת־בית למופת. אצלה לא חסר בבית שום דבר. הכול היתה מכינה לה מראש. ואילו לפרומט הגדולה חסרו כלים רבים לשימוש ביתי ותמיד שלחה את בתה הבכירה שרה לקבל ממנה בהשאלה כלים שונים — ואוהב לשאול לא ישבע... אשת יוסף היתה מהרחרת ריב ומדנים, וכל היום לא פסק פיה מגידופים וקללות על בעלה וילדיה והיתה שופכת כעסה על גיסתה. ר' לייזר עשה כל מיני נסיונות להימנע מריב משפחתי, החליף את דירתו בקומה התחתונה ועלה לקומה העליונה, ואף זה לא הועיל. לבסוף עזב ר' לייזר את דיינדובקה ועבר לשבת במודז'יוב וקיבל דירה בבית גיסו ר' חנוך־הניך שארף. יוסף־ברוך אחיו היה כמוהו, ככל בני משפחתו, אביו ואחיו, חסיד של הצדיק מחנצ'ין (נכד ה„חוזה" מלובלין). היה זה יהודי ת"ח וחסיד נלהב, איש נוח וטוב־לב. אף אשתו לא היתה רעה כל כך, אעפ"י שהיתה רגילה לקלל ולבזות את זולתה ויצא לה שם רע בכל הכפר. עוד עובדה: רחל, אשתו של אבי משפחתה רבי אברהם־מרדכי ברוקנר מוולברום, מתה במיטב שנותיה ונשארו שתי בנות צעירות: הנדל־מלכה ויוכבד. האחים לייזר ויוסל הזמינו את אחיותיהם אלה להתגורר אצלם. וכה באה הנדל־מלכה לבית אחיה לייזר והיתה כאחת מבני הבית וגידלה את הילדים, כי פרימט עזרה לבעלה בחנות. וכשהגיעה הנדל־מלכה לפרקה השיאוה יפה עם בן־גילה ר' חיים־מרדכי זיגלבוים מפראדלה ליד מישקוב. ואילו יוכבד באה לבית אחיה יוסל. אך היא סבלה הרבה מגיסתה פרימט הגדולה ולא יכלה להמשיך אצלה, עד שבא יענקל לאנגר, גיסו של לייזר, מבובריק הסמוכה, והזמינה לגור אצלו. היא עברה אליו ונשארה שם עד לחתונתה עם בן־גילה יוסל מייטליס מסקאלה ליד אולקוש. הנדל ובעלה, שגרו בזאביירצ'ה, עלו לישראל ונקלטו בחיי המדינה וניצלו עם כל משפחתם משואת הנאצים, פרט לבתה לאה ובנה אברהם שגוייס לצבא הפולני. ואילו יוכבד עם משפחתה ניספו בשואה, וניצלה רק בת אחת, יאכט, שנישאה לבן־אחותה יוסף־שמואל זיגלבוים, עלו לישראל והתאחזו בה.

במקום לייזר בא לגור בבית המשותף אחיהם הצעיר ר' אשר ברוקנר. היה זה אברך ת"ח ומשכיל כאחד, אוהב נגינה ושירה, ת"ח וחסיד מובהק. בנעוריו קיבל שיעורים בכתב מפי החזן הנודע אברהם־בר בירנבוים מצ'נסטוכוב ואף ניגן בכינור ולמד תווי־נגינה, אך משום מה לא סיים את לימודיו. הוא היה עובר לפני התיבה וידע מאות ניגונים בעל־פה ותפילתו היתה מקובלת על שומעיו. הוא היה אוצר בלום של ניגונים ושירים. בחתונו ומסיבות־שמחה ידע לשמח את כל המסובים בריקודים על השולחנות, בהתחפשות, במשחקים שונים, בהשמעת שירי בדחנות. היה זה יהודי למופת בכל רמ"ח איבריו וכולם אהבוהו וכיבדוהו על עליזותו המתמידה ועל פקחותו. רעייתו הראשונה קריינדל לבית ר' יעקב מייטליס מסקאלה היתה במשך שנים חשוכת ילדים, עד שנתברכה בהריון וילדה שתי בנות. אחר־שמתה במיטב שנותיה נשא ר' אשר את אחותה מרים, שהקימה לו משפחה ענפה, ואחרי פטירת אביה הביאה אליה את אמה שעזרה לה בגידול הילדים. ר' אשר היה חובב־ציון ורבות חשב כיצד לעלות לישראל. בינתיים שלח לפניו את שני בניו חיים ושמואל (בן־אשר) וחיה בתו (נשואה לגרשון אנצילביץ' ממגדיאל) שנקלטו יפה בישראל. עם פרוץ מלחמת הנאצים נבצר ממנו לעלות, הסתתר במקומות רבים ולבסוף נמסר בידי הפולנים לנאצים וניספה בשואה יחד עם מרים רעייתו ושתי בנותיו מאשתו הראשונה ומשפחותיהן. ניצלו מן השואה בניו יעקב, אליעזר ובתו שפרינצה, שעלו לארץ והסתדרו בה.

בית־התפילה בביתו של ר' נטע זיידלר היה תחילה המקום היחיד לכל יהודי המקום. אף מהיישובים הקטנים בכפרים הסמוכים היו באים להתפלל אצלו. הוא סידר בביתו גם „מקווה", ובחגים נערכו בבית־התפילה „קידושים" יפים. לאט לאט גדל היישוב עד שהגיע לכמה עשרות משפחות. הנישואין היהודיים בכפר היו נערכים בפומבי וללא הפרעה. נכבדי הנוצרים הוזמנו להשתתף, ורובם נענו ובאו ונהנו מהנגינה הכלי־זמרית ומתחבולות הבדחנים ובעלי־השמחות. הריקודים נעשו בריש גלי אף ברחובות הכפר. עם גידול

היישוב בכפר נפתחו עוד בתי תפילה, ואפשר להגיד על יהודי דיינדובקה: „ליהודים היתה אורה ושמחה וששון ויקר". המצב הכלכלי השתנה מפעם לפעם, לטובה או לרעה. אך היהודים, שהיו חסידים ברובם, תלו תקוותם ביושב־מרום כי לא יעזוב את חסידיו.

משפחת ר' נטע זיידלר הסתעפה והתפשטה על פני הכפר דיינדובקה וגם על־פני היישובים הקרובים. מוטל זיידלר היה בעל חנות מזון והלבשה. שניים מבניו ניצלו מן השואה ונמצאים בישראל. דוד זיגלבוים — חתן ר' נטע — היה בעל חנות מכולת, ורעייתו פריידה עזרה לו בהרבה. וכן היה לו בית־חרושת למי־סודה. משׁשת ילדיהם ניצל רק בן אחד, יעקב, היושב בנווה־שאנן שבחיפה. למשה זיידלר היה איטליז וחנות, הוא ניספה בידי הנאצים עם שני ילדיו.

בדיינדובקה ישבה משפחת בז'סקי שבנה מאיר היה חבר ב„מועצת היהודים" (יודן־ראט) בסוסנוביץ בימי המלחמה האחרונה, ואחרי כמה חודשים גרשוהו משם בעקב התנגדותו הנמרצה ליודנראט ולמסירת יהודים לידי המרצחים הגרמנים או למשלוח בני־נוער למחנות־עבודה, ואחרי שזרק כסא על ראשו של מוניק מרין, שהיה ראש היודנראט. אותו מאיר בז'סקי הקים בהיותו באושוויץ אירגון חשאי והמרצחים הגרמנים רצחוהו במיתה קשה. אחותו נשארה בחיים ויושבת בתל־אביב. על מאיר מסופרים מעשי אגדות, בפי ניצולי השואה הנמצאים בישראל, וכולם אין בפיהם די מלים לשבחו על האומץ שגילה.

השו"ב נוח פנסקי, גיסו של ר' יעקב ויצחק־מאיר קראקואר ממודז'יוב, היה יושב שנים רבות בדיינדובקה ומשמש במקצועו גם לצורכי הסביבה. היה זה יהודי ת"ח, ממשפחת הפנסקים המדפיסים מעיר פיוטרקוב, ורק בשנים האחרונות עבר לשבת במודז'יוב. שניים מבניו נשארו בחיים, אחד שעלה מקודם לישראל ועמל בה קשה כחלוץ ולבסוף עזב ונסע לאמריקה, ואחד יושב בישראל.

כמה ממשפחת הפוגלים שהיכו שורשים בכפר, הגיעו לעושר ותפסו מקום חשוב ביישוב היהודי במקום ובסביבה. במלחמת הנאצים ניספה חיים פוגל עם כל משפחתו, וכן נספה ישראל פוגל עם משפחתו, ורק ממשפחת פייביש ניצלו שני ילדים. משפחת החייט לייביש גוטמן עם שלושת ילדיו נספתה. ממשפחת הקצב אפרים פרישר נשארה לפליטה רק בת אחת, הנמצאת בישראל.

מכרות הפחם שבסביבת דיינדובקה היו ברובם ממשלתיים ובפיקוח הרשות. אך נמצאו גם „חפירות פחם" פרטיות, שכפי שהתלונן מנהל המכרות הממשלתי בשנת 1817, הן נפתחו עפי"ר בנקודות שסומנו בחיפושים קודמים עוד מטעם שלטון הפרוסים, בימים כאשר מחוז שיוויר השתייך ל„שלזיך החדשה" שסופחה לפרוסיה. בדיינדובקה נראו גם פני קבלנים יהודים שעסקו בכריית פחם בסביבה והעסיקו פועלים.

חליפות ותמורות עברו על דיינדובקה ועל יישובה היהודי. עם כיבוש הכפר בידי האוסטרים במלחמת העולם הראשונה החלה תקופה חדשה גם ליהודים, והמצב שוב נשתנה עת כל מדינת פולין עברה לשלטון עצמאי. עם מלחמת השמד חוסל היישוב היהודי גם בדיינדובקה.

דינדובקה
ר' אשר ברוקנר ורעיתו מרים לבית מייטליס הי"ד

ליובל חתונת הזהב של הדודה הנדל מלכה (לבית ברוקנר) ובעלה, ר' חיים מרדכי זיגלבוים נ"ע בתל־אביב בשנת 1952 ובו נוכחו קרובי משפחה מישובים שונים בזגלמביה.

דמבובה־גורה DEMBOWA GÓRA

במלחמת העולם הראשונה, עם כיבוש אזור זגלמביה בידי צבאות גרמניה ואוסטריה, הוציא המושל הגרמני בסוסנוביץ הוראה בשנת 1915, שלפיה צירף לשטח העיר סוסנוביץ את קונסטנטינוב עם שרודולה, מילוביץ, דמבובה גורה, מונדזיוב וזאגוז'ה. על דמבובה־גורה רוצה אני בזה לייחד את הדיבור.

גם על המקום הזה (נא לא לערבב את שם „דמבובה גורה" עם „דומברובה גורניצ'ה") עברו גלגולים שונים. הוא צמח בזמן בלתי ידוע בין ערבות יערות שהיו מצויים כאן לפנים. בסוף המאה ה־18 עמדו בו רק חמשה צריפים, אף ששטחו השתרע עד למודזיוב. התקיימו כאן שני פונדקים. אחד מהם נמצא בערך במקום שבו חוצה מסילת־הברזל סוסנוביץ—דינדובקה את רחוב דמבובה. הפונדק השני היה שוכן על שפת היער לצד מודזיוב בכינוי „ויגודה". במשך זמן מסוים שאין לציינו בתאריכים היה מצוי בכפר זה חצר ומשק שהיו מקנת בית דמבובסקי, שממנו היה ידוע רק אחד (מושל מחוז בנדין בשנת 1755 בערך). קדם לו יאן דמבובסקי מדמבובה־גורה. חצר זה עמד כנראה במקום שאחר כך צמחה בו המושבה „גליק אויף" שהוקמה בידי הנסיך לודביג אנהאלט פון קוטהן פליס (בפגישת הרחובות ליפובה ודמבובה).

בשנת 1830 בערך נפתחה כאן מכרת־פחם ע"ש פרידריך שהיתה מנוהלת לפי שיטת אמצאה. הכרוניקה מזכירה כמו כן את מכרת הפחם דמבובה־גורה שהיתה פעילה עוד בשנת 1909 בערך, ששנה אחר זה עברה לרשות חברת המניות עם הון של 750.000 רובל, ובראשה הגראף גואידו הנקל פון דונרסמארק משווירקלאנד השלזית. בית היציקה הפיק ברזל מסחרי עגול ומרובע, שטחי ורחב. התוצרת השנתית של המפעל הגיעה עד שנת 1900 בממוצע ל־650.000 פוד. אחד המנהלים של מינהלת בית־היציקה פושקין היה אחד בשם סטאניסלב סקרבינסקי, ומנהל מפעל החרושת היה המהנדס יוזף חליבובסקי. לבסוף הוסב בית־היציקה פושקין בשם בית־היציקה על־שם סטאשיץ ושייך למפעלי המכרות והיציקות של מודזיוב.

מענין לציין, שאני, כותב הרשימה, ראיתי מצד מודזיוב בכביש המוביל מככר השוק לסוסנוביץ לנוכח דמבובה־גורה, בלי לבקר בו הרבה תוך פחד מהנערים הנוצריים שבמקום שהיו מוסתים מבית הורים ומבתי־הספר לפגוע ביהודים ש„רצחו את ישוע הנוצרי". דמבובה־גורה שכנה ליד פסי מסילת־הברזל של המסעף המיוחד שהגיע מתחנת הרכבת האיבנגרודי אשר בסוסנוביץ. המסעף נמשך עד לבית־החרושת והמכרות הגדולות של ניבקה. שם רגילים היו לעבור קטרי רכבות ולהשמיע קולות שריקה בטונים שונים. דמבובה־גורה שכנה באמצע בין תחנת ניבקה לבין תחנת סוסנוביץ, על גבעה שמורגש היה תמיד בה תנועה של הטענה ופירוק מוצרים שונים, ואף באמצע הלילה נראתה דמבובה־גורה כעין כתם שחור מרחוק שהיה בו מעין הטלת פחד. השם פושקין — שנשא עליו המפעל המקומי — התכוון כנראה למשורר אלכסנדר פושקין, גדול משוררי רוסיה (1799—1837), שבא במטרת הנצחה על ידי אנשי השלטון הרוסי, וכשהגיעה שעת ההזדמנות הוחלף שמו של פושקין בשמו של הכומר הרדיקלי הפולני סטא־ניסלב סטאשיץ שדאג לכלכלה הפולנית.

בדמבובה־גורה היו רחובות וסמטאות מלאי בתים בינונים ששימשו מעונות דירה לפועלי החרושת והמכרות שבמקום, והיו שם גם חנויות מכולת של יהודים שדאגו למחסורם והתפרנסו לא רע, כבכל יתר המקומות באזור זגלמביה. החנוונים היהודים של דמבובה־גורה היו נראים לעתים קרובות בסוסנוביץ שממנה סיפקו את כל צרכיהם הכלכליים, ואף נראו בעיירה מודזיוב, כי הקשר בין מודזיוב ודמבובה־גורה היה טבעי, כיחס ההדדי של שתי אחיות. דומני שלא היה מנין יהודים בדמבובה־גורה, ובימי שבת ומועד צירפו יהודיה את עצמם למנין במודזיוב או בניבקה ואולי לאחד הישובים היהודים ששכנו בקרבת מקום. אצל יהודי המקום נתעוררו בעיות חינוך הילדים ונאלצו להשתמש במוסדות החינוכיים היהודים שבסביבה.

זאגוז'ה ZAGORZE

א. היישוב מראשית קיומו

זאגוז'ה — זהו מושב קדום השוכן 5 ק"מ מבנדין לצד דרום־מזרח על פסגת הגבעה בתוך נוף רחב־ידיים של העמק הציורי לאורך הנהר פשימשה הלבנה. על ראשית קיומו של הכפר אין פרטים, ואין לדעת מתי הוא נוסד, ומי היה מייסדו. אפשר רק להניח, שהיה קיים עוד במחצית השניה של המאה ה־13. שכן ידוע, כי ממזרח לכפר, במרחק כשני קי"מ, היה קיים מזמן כפר קטן בשם וולה זאגורסקה. שם זה מרשה לנו להניח, כי ראשיתה של זאגוז'ה מגיעה עד למאה ה־13, משום שידוע, כי מספר כפרים בשם „וולה" מקורם בתקופת ההתיישבות שהחלה בימי קאז'ימייז' הגדול. על שדות־ניר או על קרקע־בתולה היה האדון או בעל־הקרקע מושיב מתנחלים. מתיישבים אלה של הכפר בעתיד קיבלו שחרור חלקי או מלא לשנים רבות מכל תשלום או

מס לזכות האדון, מה שנקרא: שחרור נגד הרצון. אחרי יישוב המתנחלים על הניר קיבל הכפר את השם „וולה", ולפעמים בתוספת שם מהכפר שבו גר האדון או החוכר כל הכפרים בשם וולה, שמיספרם כיום על אדמת פולין הוא 233, מקורם בימי הביניים ובייחוד בימי קאז'ימייז הגדול, וייתכן שגם וולה־זאגורסקה קיימת מהזמנים ההם. וכיוון שהכפר קיבל את השם הנוסף „זאגורסקה", יש להניח שאת המתיישבים הראשונים הביא אדוני זאגוז'ה. משמע שזאגוז'ה היתה קיימת כבר שנים רבות לפני כן.

על קדמוניותה של זאגוז'ה מוכיחה גם העובדה, שבמאה ה־15 היתה קיימת כאן נחלת אבירים המוזכרת בפי ההסטוריון דלוגוש במלים „פראדיה מיליטאריה". אותה מושבה של חיילים קמה בפולין הפיאסטית במאה ה־12 בתקופת בולסלאב קז'יבו־אוסטי, ושימשה התחלה לטיפוס חדש של כפר אבירים ושל משק־חצרות ואחוזה. אם איפוא „מושבה של חיילים" היתה קיימת בזאגוז'ה עוד בתקופת דלוגוש, אזי אין ספק שראשיתה היתה במאה ה־12.

במחצית המאה ה־15 היה הכפר קניינם של יאן זאגורסקי מזאגוז'ה ויארוצקי משילצה (לפי דלוגוש). בתום המאה ה־16 שוב אין שומעים על זאגורסקי, וחוכרי הכפר היו אז קז'ישטוף יארוצקי עם קרוביו קאספר וקתרינה. בעשור הראשון של המאה ה־17 עברו חלקות קספר וקתרינה יארוצקי לידי סטאניסלאב דמבניצקי ממידלניקה, ששמו נזכר במסמך העיר בנדין משנת 1612. מידי דמבניצקי עברה זאגוז'ה לידי הגוסלאבסקים, שהחוכר האחרון מהם היה מיכאל גוסלבסקי, כומר של מיסלוביץ, שמת בשנת 1666. אחרי כך היה אדוני הכפר ממשפחת מירושבסקי. במחצית המאה ה־18 עברה זאגוז'ה כמענק לידי לודוויק מירושבסקי, ובשנת 1864 רכש את הכפר מידי השימאנסקים גוסטב פון קראמסטה, יועץ מסחרי של המלוכה הפרוסית. יורשיו של האחרון מכרו את זאגוז'ה לידי בעלי־הון צרפתיים, מבעלי החברה הסוסנוביצאית של מכרות ומפעלי יציקה ונמצא בידיהם עד לזמן האחרון.

לחלק היותר ישן של הכפר נחשבה קבוצת בתים ששכנו בצד ימין של הדרך מודז'יוב—דומברובה (משני צדי הדרך הישנה שהובילה מפורומבקה לבנדין דרך הווילצ ה־גורה). לכפר השתייך גם הכפר הקטן וולה זאגורסקה, מושב פונדקי. החלק הראשון עמד ליד יער בקצה הצפוני־מערבי של הכפר, והשני — לצד צפון ביער ליד דומברובה. בראשית המאה ה־19 צרפו לזאגוז'ה את משקי המושב בז'ז'יה (נקרא גם בשם וואנפזיקוב) שהיה מקנת העיר בנדין, ונגרף ללא זכות בידי סטאניסלב מירושבסקי ביחד עם הפונדק שהיה בו.

זאגוז'ה השתייכה מזמנים ישנים ביותר לפראפיה של מיסלוביץ. בין המקומות הראויים לציון בזאגוז'ה יש להזכיר את קברות המורדים בצורת תל גדול למדי עם אבן־זכרון על הגבעה שליד הדרך המובילה לסוסנוביץ.

המכרות בשטח זאגוז'ה התחילו לפעול במחצית הראשונה של המאה ה־19. מכרה־הפחם הראשון נפתח ליד המשק הישן של ואנציקוב. השני נפתח בשטח המושבה הנוכחית יוזיפוב. על מכרות אל'ה אין לומר אלא שבשנת 1860 הם היו עוד פעילים בשם „איגנאץ". אחרי שעברו לידי החברה הסוסנוביצאית למכרות ומפעלי יציקה, החלו לנצלם באורח רציונאלי תחת השם „מרטימור". בתחילה היתה שם רק מחפורת אחת. בשנת 1900 פתחו שם מחפורת שניה בשם „מורטימר ר". העומק בשתיהן הגיע בראשונה ל־300 מטר.

כמו כן הוקם בשטח זאגוז'ה בשנת 1840 בית־חרושת ליציקת־ברזל, שהיה פעיל בהפסקות קצרות עד הזמן האחרון בשם „הוטא פאולינא", והיה מקנת החברה הסוסנוביצאית. ע שנת 1910 הגיעה תפוקתו השנתית ל־23,000 צנטנאר מטריים והועסקו בו 309 פועלים.

ב. לקורות היישוב היהודי

בעקב סיבות פוליטיות קשה היתה קליטת יהודים בזאגוז'ה, הן במכרות הפחם והן במפעלי יציקת־ברזל. היהודים הראשונים השתקעו כאן בשנת 1880. ביניהם נמנו שלמה ז'ריקר, משה זאקס, הניך רכניץ — מבעלי מכרה־הפחם שליד זאגוז'ה ושותף במכרת „פלורה" בראדאן — חסיד אלכסנדר, בעל צדקה וחסד ובימות־החורף היה שולח פחם לעניים; בשנת 1932 עבר לשבת בווארשה ושם מת ב־1938; קהילת וארשה דרשה כסף רב כדמי־קבורה, ולכן נקבר בדומברובה; אחיו יעקב רכניץ היה משכיל דתי, בביתו סידר מניין לתפילה ומקום מיוחד להכנסת־אורחים. היה בעל צדקה, בעל משפחה גדולה, ממכובדי הסביבה. שמואל חפץ מרוסיה היה בעל מכרות אבני־סיד בזאגוז'ה מאז שנת 1890; היה ת"ח ומוסמך לשחיטה, בעל השכלה, סיפק סיד לכל המכרות. אמיד והחזיק אצלו בית־מדרש ובו למדו רוב בני הנוער. לבסוף ירד מנכסיו. לפני כששים שנה היה לו אח ברחובות בשם שמעון חפץ. ב־1937 עלה שמואל לארץ והתיישב ברחובות, שם מת ממחלת־לב בגיל למעלה משבעים. במיפקד התושבים בפולין הרוסית בשנת 1897 נמנו כבר בזאגוז'ה 124 יהודים בין 1290 נפש.

שלמה ז'ריקר סידר בביתו מניין משלו עוד לפני הקמת בית־המדרש. הוא היה סוחר ודתי משכיל. ר' דוד אהרנפריד יליד ז'ארקי סידר בביתו מניין ובו כארבעים מתפללים, ת"ח ונותן צדקה בסתר. את עסקו ניהל אחיו והוא עסק בלימוד תורה ובמצוות, החזיק ספר־תורה לעצמו, וערך מסיבות־מצווה בראשית כתיבתו ובסיומו, שבהן השתתפו רבני הסביבה. הניך ריכטיגר היה ת"ח וזמן מסויים אף החזיק אצלו מניין לתפילה. בכל ערב היה יושב עם אהרנרייך ולמדו בצוותא. משה פייטמן היה מראשוני היהודים במקום, עסק בקצבות והחזיק אטליז, יהודי פשוט שהוחזק כגברתן. היה אדם דתי, מיטיב עם הבריות. מרדכי־וולף פדר — חסיד אלכסנדר, ת"ח, קצת סגי־נהור, סוחר בפחם; אחד מבניו יונה ניהל בי"ס „יסודי התורה" בבנדין, ובנו אברהם יצחק, סוחר בפחם, החזיק בביתו שטיבל של

חסידי אלכסנדר. בנו שרגא פדר, מקבוצת־אברהם, נהרג בתאונת דרכים; התנו, ממייסדי כפר־עציון, בעלה של רחל, עבר לתל־מונד ונהרג ממוקש במלחמת הקוממיות. בן אחר, יענקל פדר, עלה ארצה אחרי השואה, נשא גיורת בגרמניה ומת בשיבה טובה בהרצליה; אריה סקוצ׳ילאס מבנדין, בעל צדקה וחסד — יש לו בן בישראל; ישראל יצחק (אין לברר שם משפחו) מראשוני המקום, בעל טחנה, חסיד, בעל צדקה, דאג לחינוך ילדים, האכילם ודאג להם למקום לינה בביתו; ר׳ שמלקה זיידלר — ת״ח מובהק, מוח חריף, חסיד ראדומסק, בעל חנות מכולת ובעל נכסים, בן הנגיד ר׳ נטע זיידלר מדינדובקה; משה גרינוואלד — שרת בצבא הרוסי, חסיד הרבי מז׳ארקי (טריסק), בצבא לא נכשל במאכלי טריפה, ת״ח מובהק, בעל מנגן ובעל־תפילה, נשאר אחריו בן בישראל ובת מסורתית בקיבוץ עין־השומר, וכן בן באוסטראליה; יוסף זונאבנד — מראשוני המקום, החזיק את המקווה בבית ש. ז׳ריקר, בנו אבא נמצא באוסטרליה; יהושע מלך שיקמן — גבאי במניינים, בעל־מנגן מצויין, מחסידי ראדומסק, בשנים האחרונות עבר לבנדין, בנו קלמן מכהן כחזן בקאנדה ובנו יחזקאל נמצא באמריקה; יצחק הירש וינר, חתנו של הניך גולדברג מזאגוז׳ה, היה מורה לתלמידים מבוגרים ואחר כך מנהל בית־הספר של המזרחי בסוסנוביץ וקאטוביץ. במשך זמן מסויים היה המקום למקום־משיכה ליהודים שמחוץ לזאגלמביה שבאו לשם והסתדרו בעסקים ובאומניות שונות והרוויחו את לחמם בכבוד.

עם המשבר שבא בעקבות המלחמה הראשונה עבר חלק מהיהודים לדומברובה, בנדין וסוסנוביץ, אך במקום נשארו כארבעים משפחות יהודים. הנוער במקום היה דתי מתקדם, ונוסדה גם אגודת צעירי ציון ביוזמת טבארדוביץ, זונאבנד, בני זאקס ואחרים. בשנת 1920 — בעת מלחמת פולין עם הבולשביקים — היגר רוב הנוער לצרפת וארצות אחרות באירופה (בין החלוצים נמנה חיים אלישע טבאר־דוביץ שמת בירושלים העתיקה, היה דתי קיצוני, השאיר משפחה בארץ). כן נוסדה בזאגוז׳ה אגודת צעירי־מזרחי ביוזמת חיים וולנר מבנדין, כצנגולד ושפילברג. המועדון התקיים בבית אהרנפריד. גם חוות הכשרה התקיימה בחצר אהרנפריד, והחלוצים עבדו בדומברובה. וכן התקיים „החלוץ המזרחי״, שחבריו התכוננו לעליה ולהכשרה. מקודם פתחו מועדון שלהם בבית משה זאקס, ולבסוף עבר לדומברובה ברחוב קרוטקה 3.

מחברי קיבוץ ההכשרה של המזרחי בזאגוז׳ה נמצא בישראל הסופר הדתי מאיר אוריין, שהצטיין בהרצאותיו על הרמב״ם שערך בדומברובה והסביבה. בשנת 1934 בא שליח הפועל־המזרחי מא״י לפולין וביקר ב„החלוץ המזרחי״ בזאגוז׳ה ביחד עם הרב מנחם האגר ז״ל מסוסנוביץ. הפולנים זרקו אז אבנים למקום האסיפה; ביער זאגוז׳ה התקיימה ב־1934 מסיבה גדולה בהשתתפותם של זליג מטל מבנדין, והקיבוץ השפיע על טובי הנוער מזאגוז׳ה להצטרף לחטיבת תורה־ועבודה. במסיבה השתתף גם חלק גדול של הנוער המאורגן בגורדוניה בדומברובה. ועל אף הניגודים ביניהם הלכו בני הנוער בכל שבת מזאגוז׳ה לדומברובה לבלות במועדונים עם בני־עקיבא, שבראשם עמד אחד מטובי המדריכים, מנחם בוקובסקי יליד קילצי. ואילו הניך ריכטיגר ומשה גרינוולד יסדו במקום את „אגודת ישראל״. זאגוז׳ה היתה כפופה לרבנות בדומברובה והשתתפה בענייני הקהילה והרבנות.

בשנת 1936 נפטר הרב לוי מדומברובה, ופרנסי העיר הכתירו לממלא־מקומו את חתנו הרב ברוך אפשטיין, אברך ת״ח, שנטה מקודם לאגודת־ישראל. בבחירות לקהילת דומ־ברובה תמכו יהודי זאגוז׳ה ברב אפשטיין ברשימת חסידי ראדומסק, שבראשה עמד מנדל ליברמן ובמקום השני העמידו את דוד אהרנפריד. האחרון לא היה מעולם איש ציבור, אלא בחרוהו מתוך ישרותו וכנותו, וכיוון שגדולי ישראל תמכו ברב אפשטיין תמכו בו יהודי זאגוז׳ה והביעו לו אמון מלא, על אף ההתנגדות שגילו מתנגדיו הרבים.

בשנות שלטון הנאצים בגרמניה פשה האנטישמיות בפולין ולא פסחה אף על חבל זאגלמביה. המשבר הכלכלי באיזור עוד חיזק את האנטישמיות בייתר שאת. מיכרה ״מורטימיר״ עבד רק שני ימים בשבוע, ורבו מחוסרי עבודה. החנויות עברו בהדרגה לידי פולנים ועיני היהודים היו להגירה לארצות מעבר־לים ולארץ־ישראל. באוויר הורגש שסערה איומה נגד היהודים ממשמשת ובאה בלא שידעו מאין תבוא. הסימן הראשון בא עם גירוש יהודים ילידי פולין מגרמניה לזבונשין שעל הגבול בעירום ובחוסר כול. אחר כך באה התפרעות סוכני הנאצים בפולין וגם בזאגלמביה, עד שבאה השואה הנאצית ושמה קץ ליהדות פולין הגדולה וליהדות זאגלמביה.

בין שרידי זאגוז׳ה בישראל נמצאים: ראובן גציל בן־דוד (אהרנפריד), ממשפחות זיידלר, גרינוואלד (בת״א), צ׳ישה וגוציה ונדרסמן, (רמת־גן), פנינה בת ר׳ ליב מץ (ת״א), רחל וסימה בנות ר׳ יענקל זיידלר ויודקה אהרנפריד (ת״א), סקוצ׳ילאס (בת־ים). רבים היגרו לארצות אחרות: משפחה נדדה לקאנדה, זונאבנד לאוסטריה, גרינצייגר ונוימן לפאריס, קלמן שיקמן לקנאדה וכיו״ב.

יישוב היהודים בזאגוז׳ה תפס מקום חשוב בחיי הציבור והחברה, תרם כסף רב לקרנות הלאומיות, השתתף בפעולה החלוצית והציונית, וכוחו היה ניכר בכלל הציבור היהודי בזאגלמביה.

א) לקורות זומבקוביץ והסביבה

כיום נחשבת זומבקוביץ לעיר באמצע הערבה שנקראה לושיין השוכנת על הגדה השמאלית של הנהר טשיביצ׳קה, במרחק 12 ק״מ מצד צפון לבנדין. הנתונים ההיסטוריים אומרים, כי הכפר זומבקוביץ נוסד מקרוב בזמן לא ידוע, ושבתחילה נקרא הכפר בשם בייניה, ועוד במאה ה־16 היה שם זה שגור בפי הכורים, אף שבאורח רשמי הוחלף השם ממחצית המאה ה־15 לזומבקוביץ. השם זומבקוביץ מתיחס לבעל מכרות אחד בשם זומבק שלקח בחכירה את המכרה בייניה מידי בישופי קראקוב אחרי שנעזבה מבעלי־מכרות אחרים, ואחרי שקיבל רשיון חדש לניהול המכרה החל לקראה בשמו הוא.

את הנוף הקרוב ביותר של המקום מייצגת כברת אדמה בכמה מקומות בלתי פוריים שהיו מכוסים חולות מיטלטלים, אגמים מלאי בוץ וביצות. מסביב היו מצויים שרידי יערות קדומים, גבעות חול שהזכירו סוללות ים, שבהם היו מוצאים מצולות וגאיות אופיניות. היו אלה שרידים ישנים של מכרות עפרות־מתכת נודעות, אף שהיו פרימיטיביות, שעוד בראשית המאה ה־13 היו נעזבות במצב בלתי מנוצל. ואם בראשית המאה ה־13 כבר גילתה המכראות בשטח זומבקוביץ נטיה לכשלון מסיבות בלתי ידועות, אזי ללא ספק התקיימו כאן במשך כמה עשרות שנים לפני זה. מזה אפשר איפוא להסיק מסקנה, שזומבקוביץ יכולה לייחס את יסודה במאה ה־11 או גם קודם לכך.

מזמנים קדומים מאד היה הכפר שייך לבישופי קראקוב, ולראש הכפר הוענקו זכויות גרמניות (מגדבורגיות). מראשית קיומה השתייכה זמבקוביץ לפרפיה הסלבקובית, ובמחצית השניה היא צורפה לפרפיה אשר בכרושצ׳זברוד. ורק בשנות השלושים הגיעה לפרפיה משלה עם כנסיה שנבנתה בסגנון הגותי. ברם מפי מסמכים רשמיים ישנים של ז׳ופני בסלאב־קב למדים אנו, שבערך בשנת 1530 קמה המכראות מחדש לתחיה על שטח זומבקוביץ, ובשנת 1562 היא נמצאה במלוא פריחתה. לפי המסמך המדובר — הגבעה (או מכרת בייניה) היא מושב כורים ישן שנקרא אחר כך בשם זומבקוביץ. עקבות השם הישן נשתמרו עד היום בשם הגבעה בייניה השוכנת ליד מסילת־הברזל לצד צפון־מזרח מתחנת הרכבת בזומבקוביץ, ומול וויגביזדוב. ליד גבעה זו נראים עד היום מפעלים גדולים מגודלים שיחים. כמו כן עמד כאן לפני כמה מאות שנים — לפני שנת 1559 — בית־יציקה שנשארו אחריו שיירי עופרת, שבאפיקי הפלג הם מכוסים בחול עמוק. ראשיתו של בית־יציקה זה — ובכן גם המושב — מגיעים בוודאי לאותם הזמנים, כאשר סלאבקוב יחד עם הסביבה, וגם זומבקוביץ בכללה, השתייכו כמענק ראשון לבישוף הקראקובי, כלומר, בסוף המאה ה־10 או בראשית המאה ה־11.

לפי זה מסתבר, שהמכראות בזומבקוביץ ובסביבתה הקרובה היתה קדומה יותר מאשר בסלאבקוב או באולקוש. י. דלוגוש ההיסטוריון הנודע אומר בגלוי בספרו, שהמכרות בביטום ובסלאבקוב (ומובן רצועת גבעות של ביטום, שיבירז דרך זומבקוביץ עד לסלאבקוב) החלו בתקופת קזימיר הגדול לשאוב את השממה, מה ששימש נימוק למלך להגן יותר על המושב אולקוש והמכראות שבה. אכן בשעה שאיש לא חלם עדיין על אולקוש — כבר נמצאה זומבקוביץ בסוף העונה הראשונה של המכראות שלה. על השאלה שנתעוררה לא פעם, אם באמת היתה המכרה בבייניה או בזומבקוביץ מנוצלת כבר בראשית המאה ה־13, יש לקבוע שהמכרות לא שממו, אלא שלא נוצלו. ורק משום כך שליד אולקוש גילו גידים עשירים ללא שיעור, שמשכו מסביבת זומבקוביץ וממנה עצמה המוני חוצבים רבים שהשתוקקו לרווחים קלים, לבצע גדול ולעבודה קלה. זהו הנימוק לשימום המכרות של זומבקוביץ, שבראשית המאה ה־16 נתעוררו מחדש לתחיה. לנימוק זה יש אישור נרחב גם במסמכים רשמיים מהארכיון הסלאבקובי מהשנים 1550—1575 וגם משורה ארוכה של ספרים במקצוע המכראות.

למושב בייניה אפשר לצרף גם את המושב המכראי שנקרא במאוחר יותר בשם „סטארה אושידלה״ (כיום סטארושיידלה). המושב שכן מעבר המקביל של לוחות זומבקוביץ לצד דרום, וגם כאן חפרו מתכות שהתיכו בבית־היציקה של המושב בייניה, וגם כאן אפשר לראות — כמו על גבעת בייניה — מכרות ישנות בתוך היער המשתרעות עד לכביש המוביל ללושיין.

במחצית המאה ה־16 התפתחה המכראות בזומבקוביץ ואחר זה הורגשה בה ירידה. בסוף המאה ה־18 היה כאן בית־יציקה של פעמונים וכיוצא בזה. התפתחותה של זומבקוביץ מתחילה מאז שנבנתה מסילת־הברזל וורשה—ווינה עם תחנה לרכבת בזומבקוביץ, ובמיוחד מאז שנת 1884 שבה הגיע לכלל תנועה המפעל לייצור זכוכית משקית. בשנת 1894 פתחה כאן הפירמה „עלטעס״ את מפעלי הדולומי־טים, ובשנת 1896 הוקמו כאן המכונים האלקטרו־כימיים. בשנת 1926 ניגשו לבנות שם מפעל לייצור זכוכית לחלונות.

ב) היישוב היהודי בזומבקוביץ

דף חלק הוא לנו פרק ישוב היהודים בזומבקוביץ הישנה וסביבתה. אין זאת אומרת שלא היו שם יהודים לחלוטין, אלא שאין לנו פרטים על כך. ברם אי אפשר לחשוב שידם של היהודים אשר באולקוש, בקראקוב וכדומה — שהיה להם יד וחלק בעניני המכראות, בין של מתכות ובין של מחצבים אחרים באזור אולקוש — לא הגיעה גם לשדות זומבקוביץ. קשה לחשוב שהיהודי המקובל על המלך קזימירש

הגדול בגלל ידיעותיו וכשרונותיו הכלכליים — לווק או לייבקה הבנקאי היהודי שלו, — בעל מכרות הכסף והזהב אשר באולקוש, לא ביקר במכרות ובמחצבות זומבקוביץ ולא עמד על טיבם באמצעות סוכנים יהודים שישבו במקום ישיבת קבע או ארעי, ומתוך כך ידע מה לקרב ומה לרחק.

לייבקה זה היה ראש וראשון לבנקאים היהודים בקראקא. והוא הלך וגדל בסביבת המלך קזימיר ובחסותו הטובה עד שנעשה גדול הקפיטליסטים בדורו המסייע למג־נו בסכומים גדולים. עסקיו של לייבקה הגיעו למרחוק, מעבר לקראקא, בענינים פיסקאליים חמורים, עסקי מכרות וכדומה. נמלך המלך בדעתו, ואף מינה אותו כמנהל המכרות בווליצ׳קה ובוכניה. וכן מסר להנהלתו את בית־המטבעות בקראקא. בתור בעל מכרות באולקוש בוודאי היה מבקר לא פעם בסביבת זומבקוביץ. ולא שהתיחס אליה בשלילה, אלא שמצא לפי שעה הזדמנויות יותר רצויות לעשיית הון במקומות אחרים יותר קרובים אליו מבחינות שונות. לייבקה נפטר בשנת 1395.

בימי יאן קזימיר (1648/69) קיבל מארק נאקל היהודי (1658) מאולקוש את הפריוילגיה הראשונה שנתנה לו רשות חציבה בהרים ואת הזכות לעסוק בסחר המתכת. יתכן שאילו היינו מדפדפים בארכיוני סלאבקוב היינו מוצאים מסמכים מרובים המעידים על קשר אינטנסיבי בין יהודי אולקוש והמפקחים על המחצבים והמכרות שבאזור זומבקוביץ. אולם ידוע כי במאה הי״ח ירד ערכה הכלכלי של אולקוש, כי השבדים החריבו כמה ממחצבי הנחושת שבסביבתה, וכנראה שירידה זו השפיעה לרעה גם על המחצבים בזומבקוביץ ועל רצונם של יהודים להתישב בה.

בתקופת שלטון רוסיה בפולין אסור היה ליהודים להתישב באזור זגלמביה הסמוך לגבולות אוסטריה־גליציה ופרוסיה ד גרמנית, בתוקף החוק האוסר על התישבות יהודית בחבלי הספר, פרט לישובי היהודים שהיו קיימים כבר בבנדין ובמודזיוב. זומבקוביץ נמצאה איפוא באזור שישיבת יהודים בו היתה אסורה, כמו בדומברובה ומקומות אחרים. במפקד של שנת 1897 נפקדו בגולונוג 56 יהודים בקרב אוכלוסיה של 527. לפי המפקד ישבו ונתפקדו יהודים בדינדובקה (57 יהודים), זאגוז׳ה (124), מודזיוב (401), ניבקה (271), אוסטרה־גורקה (164), כוסנוביץ הכפר (2921), קולוניה פליכס (77). יתכן שיהודי זומבקוביץ נכללו במשותף עם יהודי גולונוג.

מנין באו היהודים הראשונים לזומבקוביץ בתקופת שלטון הרוסים? מסתבר שאותן הקהילות היהודיות שסבלו מעודף מחוסרי־פרנסה אשר בפלכי קיילצי ופיוטרקוב הסמוכים הם שסיפקו כוח־אדם לישובים החדשים שהחלו להתפתח במרץ ובחפזון באזור זגלמביה ועיצבו שם את דמותם, ולמרות קיומן הקצר יחסית הגיעו הישובים והקהילות החדשים לשגשוג בחיי הרוח ובחיים הכלכליים, עד שבסוף קיומן לא פיגרו אחרי קהילות בנות ותק של מאות שנים, הן בלימוד תורה ומדע, הן בחסידות והן בתנועה הציונית. ועל אף האיסור הרשמי מטעם השלטון להתישבות יהודים עלינו להיות מלאי התפעלות מהרצון העז של היהודים להתישב במקומות שונים בזגלמביה למרות הסכנות שהיו כרוכות בדבר.

קורות יהודי זומבקוביץ בתקופת שלטון רוסיה קצרים מאד. ראשית התישבותם חלה במחצית השניה של המאה הי״ט. עד אז אסור היה ליהודים להתישב בתחום המקום או לסחור בו. ברם יהודים בני עיירות שונות לא השלימו עם המצב דה־פקטו הזה של אי־סובלנות ליהודים והשתדלו למצוא שמץ של היתר פה ושם ולתקוע יתד לישוב היהודי. בין היהודים הראשונים בזומבקוביץ בשנת 1894 נמנו: משה יעקב פרידריך מפילץ (קצב), ישעיהו פרומר מז׳ארקי (חנות מכולת), חיים בייטנר מפוגון־בנדין, יואל גוטמן בעל משק חקלאי, לייבוש טוביה זיגרייך — בעל חנות מכולת ותעשין נודע של מחצבות הדולומיטים וגבישים מינרליים בכל זגלמביה, שמאי יוסף לאודן מבנדין (סוחר עצים ויערות), פייבל גולדזילבר משציקוצין (חייט), מנדל אקר־פלד משיוויר, בריש מידובניק מכרושצ׳וברוד (סנדלר), שמעון קראשנייבסקי מפילץ (קצב), בריש מנדלבוים מטר־צינה־באבה (רוכל בכפרים), חיים ורדיגר מבנדין (בעל חנות מכולת ורוכל בכפרים), יוסף הירש רידא (מלמד), שלמה מינץ מז׳ארנובצה (שו״ב).

גורם חשוב לכלכלת היהודים במקום היוו מפעלי החרושת שהתקיימו כאן. בבית החרושת לכימיה של היהודי נתנזון מוורשה עבדו 350—400 פועלים; בבית־חרושת לזכוכית עדינה בבעלות צ׳כית של שרייבר עבדו כ־400 פועלים; בבית־החרושת הבלגי לזכוכית שמשות ומראות עבדו כ־500 פועלים, במחצבות לדולומיט של עלטעס (לייבוש טוביה זיגרייך עבדו 120—150 עובדים. בשנת 1934 עבר בית־החרושת הבלגי לזכוכית לידי האדמו״ר הנודע רבי שלמה־חנוך רבינוביץ מרדומסק שישב בסוסנוביץ. ברכבת עבדו כ־400—500 פקידים ועובדים. רובם ככולם של הפועלים היו נוצרים, בעוד שאפשר היה למצוא יהודים בפקידות, כמו המהנדס ליפסקי מצ׳נסטכוב שעבד בחימיה, מנהל הפנקסים הראשי בוכסבוים במפעל הצ׳יכי שעבר אחר כך לעבוד בסוסנוביץ, ועוד כמה פקידים יהודים בודדים.. עם הרחבת התעשיה במקום ניתוספו יהודים בישוב, ועלו למעלה ממאה משפחות.

היהודים הראשונים זבלו בימי שבת ומועד מחוסר מנין במקום והם נאלצו למצוא להם צירוף איזה שהוא. עם השלמת ה„מנין" הראשון היו מתפללים בדירות פרטיות, אצל חיים ורדיגר ואצל שמאי יוסף לאודן, עד ששכרו להם את בית מידובניק שקבעוהו לבית־מדרש, ובו שלושה חדרים עם עזרת־נשים. מספר מתפללים הגיע לששים. בית־המדרש נוסד בשנת 1915. כבעלי־תפילה לפני העמוד הופיעו יוסף הירש ראדאו, הירש דוד גרוסמן, ואיצ׳ה פורמבה. בית־המדרש מילא תפקידים שונים ונחשב כמקום מקודש ויקר בעיני כל, ונועד לא רק לתפילה. רוב התושבים היהודים בא מחוגי החסידים והסכינו לחיים חברתיים־עממיים בין

כותלי בית־המדרש נוסף על התפילה, ובשבילם היה בית־המדרש חיוני גם כדי ללמוד בו פרק משניות ותלמוד. לעתים קרובות היו מופיעים גם דרשנים על דוכנו. במוצאי שבתות נערכו בו מסיבות מלוה־מלכה, ואף בערבי חול אחרי תפילת מעריב היו החסידים מסובים סביב השולחנות לשמוע תורה ולהשתתף בשיחות חסידים. רבים מבאי בית־המדרש היו מוצאים בו בערבים סיפוק רב.

כאמור היה בנין בית־המדרש מושכר והמתפללים היו משלמים מס שבועי לכיסוי ההוצאות, גם של בית־המדרש וגם של הוצאות הקהילה, כמו מקוה וכיוצא בזה. המדובר היה על אלה שהיו אמידים למדי בשביל להשתתף בעול ההוצאות, בעוד שאלה שלא השיגה ידם היו פטורים מזה. והיה זמן שעול ההוצאות היה מעמיס ונמצאו סרבנים, והגבאים תבעום לבית־דין של קהילת בנדין, והרב הוציא פסק־דין שחייבם בתשלום חלק ההוצאות. ופעם חל פילוג בקהילה בגלל חוסר גבאי. הקהילה נחלקה לשני פלגים: חסידי בית־המדרש וחסידי ה„מקוה". הראשונים אמרו שאין צורך במקוה ואינם חפצים לשאת בעול הוצאותיה, והצד השני טען שמי שאינו רוצה במקוה אינו זקוק גם לבית־המדרש. אחרי זמן מסוים הגיעו לידי פשרה ושני המוסדות פעלו כסדרם.

קופת גמילות־חסדים נוסדה במקום בידי קבוצת אנשים: יוסף הירש רודול, אברהם מינץ, עזריאל בוגייסקי, שמואל רפופורט, טוביה בייטנר יפייבל גולדזילבר. מוסד זה שבראשו עמד השו"ב י. רודול, פעל הרבה לתועלת האוכלוסיה היהודית במקום, והצליח לקבל עזרה כספית מטעם הג'וינט. שנה שנה התקיימו אספות שנתיות של המוסד שהראו על התפתחות משביעה רצון. בהגרלה הראשונה של המוסד זכו הזוכים בגביע כסף ותרמיל־כסף לסיגריות. אחד הזוכים — ליב בייטנר — נמצא בישראל. כל יהודי המקום השתתפו בתשלום מס שבועי של זהוב אחד לטובת המוסד ואיסוף המס נעשה בהתנדבות.

בשנת 1924 יסד המזרחי במקום בית־תפילה משלו ובו כשלושים מתפללים. גם כאן דאג המזרחי לשנות את סדר החינוך וצורתו, ובמקום ה„חדר" יסד גם בזומבקוביץ בית־ספר דתי עם תכנית לימודי דת וגם השכלה כללית. שמואל רפופורט היה המלמד הקבוע במוסד זה. „קנאת חדרים" הוסיפה חכמה, ,כי ה„אגודה" עם חסידי גור התקנאו במזרחי ואף הם יסדו במקום בית־תפילה לחסידי גור בבית ששכרו מנוצרי, ובו כשלושה מנינים. ובבית־תפילה זה יסדו גם „חדר" שהלימודים בו היו על „טהרת הקודש", וכמלמד כיהן בו מאלינוביצר מבולסלאביץ. על עניני המזרחי במקום ניצחו יצחק ליבוש דיזנהוף, הירש מייטליש ואברהמלה הירש.

היהודים בזומבקוביץ היו מרוכזים ברחובות שבהם נמצאו מפעלי החרושת, ברחובות פאבריצ'נה, 11 ליסטופאדה וקוש־צילנה. בתחילה השתייך הישוב בעניני יהדות לקהילת בנדין. מובן שבגלל המרחק הרב בין בנדין וזומבקוביץ חלו תקלות פה ושם ביחסים ההדדיים. בשנת 1925 מצאו יהודי המקום לנכון להיספח לקהילת סטשימישיץ הסמוכה ולשאת באחריות בעניני הקהילה המשותפת. נציגי הקהילה בקהילת סטשימישיץ היו: לייבל שאנצר, עזריאל בוגייסקי וטוביה בייטנר.

להגדלת היישוב היהודי בזומבקוביץ עשה לא מעט גם עסקן ונדיב ידוע מבנדין בשם רבי ישעיהו רוטנר, בעל בית־מסחר גדול למשקאות כוהול ומפעל"ים שונים. רוטנר זה, מחתניו של התושב הוותיק בבנדין שמעיהו זיידלר, היה מעשירי העיר ורב־פעלים. ולו שטח אדמה גדול בזומבקוביץ־שיקורקה ועליו יער. הוא ביצע חלוקת היער למעונות־קיץ, וחלק הימנו מכר גם לנוצרים. אירוע זה נעשה בשנת תרפ"ט. והנה רכשה לה גם קבוצת בעלי־בתים שטח קרקע גדול לשם הקמת מעונות קיץ, ובקרבת המגרשים ההם העניק מר רוטנר דורן של מגרש אחד להרב אב"ד דבנדין. ליד היער נמצאה תחנת־הרכבת שיקורקה ליד זומבקוביץ. הנסיעה במכונית מבנדין ארכה קרוב לחצי שעה. כמו כן העניק רוטנר מתנה של מגרש

זומבקוביץ: המצבה מדברת בעד עצמה

ביער לשם הקמת מעון־קיץ לבנות אגודת־ישראל מבנדין ותלמידות מחוסרות אמצעים של בית־הספר „בית־יעקב״, ואף הבטיח את עזרתו בהקמת הבנין באספקת עץ.

הישוב היהודי בזומבקוביץ יכול היה להתפאר בנוער שלו, שהיה תוסס ולבו שלם עם עמו, מסורתו ותרבותו, ועוד יותר בשאיפתו לציון. הודות ליזמת הנוער נפתח במקום מועדון עם ספריה ובה כחמש מאות ספרים בשפות עברית, יידית ופולנית. ארץ־ישראל עמדה במרכז פעילותו. ידי הנוער פעלו רבות באיסוף כספים לקק״ל וקרן־היסוד, הקרנות שנועדו לגאול את אדמת הארץ ולהכשירה לעבודת יהודים. ואחרי שהמסגרת של הישוב זומבקוביץ היתה קטנה מדי להתפשטות היו בני הנוער מופיעים בתור עוזרים בפעולות שונות בערי בנדין, סוסנוביץ ואף שיתפו פעולה בארגון נקודות הכשרה מכל הזרמים, מזרחי, בית״ר גם מקבוצת הגרוסמניסטים, פועלי־ציון, ודינמיות זו של הנוער עברה עם עלית כמה מחלוציה גם לישראל.

עולי זומבקוביץ בישראל חלמו על הנצחת ישובם־מולדתם בצורות האפשרות. הם יסדו עוד עם התקבל הידיעה על שואת עדתם את „ועד יוצאי זומבקוביץ והסביבה בישראל ובתפוצות״, הקימו מצבה במרתף־השואה אשר בהר־ציון בירושלים לקדושי קהילת עירם והסביבה, וכן חשבו להוציא ספר־זכרון שבו יבואו דברי הפליטים שניצלו מהשואה והחלוצים שהקדימו לבוא, ובמיוחד פעלו רבות בשדה זו משה פרומר, יוחנן לאודן ואליעזר קרני (קרשניצקי), ורק מחוסר ידים עוזרות לא בוצע הרעיון, והם מצאו לנכון להצטרף לספר־זכרון סוסנוביץ והסביבה.

יינדזור

JENZOR

המושב יינדזור הוא אחד מה„משולש״ הקיסרי שעליו אמרו, שכשקורא תרנגול שומעים את קולו בשלוש ארצות. הוא נמצא בשטח גאליציה בתוככי אוסטריה, בתחומי עיר המחוז חז׳אנוב, ובסמוך לתחנת־הרכבת שצ׳אקובה. המושב היה שוכן על החולות שהשתרעו עד לנהר פשימשה הלבנה, ומספר בתיו היה מפוזר על פני שטח גדול, ללא סדר תכנית — ובכל זאת נחשב המקום כמקום־טיול מעניין גם לתושבי מיסלוביץ וסלופנה הסמוכה וגם לתיירים שבאו ממרחקים לשתות ביינדזור מי־דבש, שליבוביץ ובירה אוקוצ׳־ימית. בין ניבקה ויינדזור עבר הנהר פשימשה הלבנה, והיו תקופות שהגשר שעל הנהר שימש למעבר לקוחות. הרצקה ספיר מניבקה (היושב כיום בפילאדלפיה אחרי שניצל מן השואה הנאצית) סיפר לי, כי עוד בימי השלטון הרוסי היה קיים גשר מעל לנהר, גשר־של־עץ שאיפשר ללכת מניבקה ליינדזור וחזרה. הגשר הוקם בזמן שעל הפשימשה היו עומדות סוכות לרחיצה. בתחילה לא הרשו ליהודים לרחוץ שם, ורק אחר כך הרשו את הרחיצה גם להם. הסוכות עמדו שם עד שנת 1918. יהודי יינדזור היו מביאים לשם חוטים וסבון וחזרו עם סכרין, וכה פירנסו עצמם יפה ממסחר הדדי בין ניבקה ויינדזור.

לפני שנים היה קיים קשר הדוק גם בין יינדזור ומודז׳יוב, בעיקר על־ידי קשרי־חיתון. מיכאל בסטר הוותיק שביהודי יינדזור, נשא לאשה את בת בעל־הבית המכובד שיינווקסלר ממודז׳יוב וישב שם זמן רב, כל עוד שהשלטון הרוסי לא הפריע ליוצאי גאליציה לשבת בערי־הספר. עם פרסום הגזירה על יהודי גאליציה, שעליהם לצאת את שטחי פולין הקונגרסאית, יצאו יהודים רבים מילידי גאליציה ממודז׳יוב, ניבקה ומקומות אחרים וחזרו לגאליציה. מיכאל בסטר — אף הוא נאלץ לעזוב את מודז׳יוב ולחזור ליינדזור שבה השתקע עם משפחתו, הקים לו שם בית בעל־קומותיים, פתח בית־מסחר למשקאות חריפים וראה ברכה בעסקיו. הוא נתעשר ולמסבאתו יצא שם במיסלוביץ וסביבתה, ותמיד אפשר היה למצוא בביתו אורחים מעבר לגבולות. ליינדזור היה נוף יפה. בירכתי המקום עמד גשר יפה מעל לנהר פשימשה לצד סלופנה, ועוד גשר גבוה, יפה ורחב, נטוי על עמודי־אבן, שעליו עברה מסילת־הברזל שבין מיסלוביץ וקראקוב. אף היו זמנים שמניבקה ויינדזור היו נוסעים לטייל בסירות מיוחדות לעבר ויסוקי־בז׳יג והלאה מזה, ואף נמצא אנגלי אחד שהנוף מצא חן בעיניו והוא בנה לו שם סירה גדולה למעבר ולטיול.

ביינדזור עצמה לא היו מפעלי חרושת ומכרות. ובכל זאת השתכנו בה פועלים ופקידים שעסקו בעבודה במיסלוביץ והסביבה, ועליהם היה להשכים בבוקר ולרוץ למקומות העבודה. וכן שימש המקום מקלט לאנשים שנאלצו להתחמק מרוסיה ופולין וביינדזור יכלו לחכות „עד יעבור זעם״.

מיכאל בסטר, בעל מסחר ליינות, היה ראש היהודים ביינדזור. שני חתנים היו לו, אחד בשם הירש לאופבאן (שאחיו עלה לארץ־ישראל ושימש עורך לשבועון „הפועל הצעיר״ ביפו), והשני שמחה. למיכאל היו שני אחים שישבו בכפר דומברובקה הקרוב שבין יינדזור ויאבורז׳נה. שני החתנים עסקו במסחר היי״ש ובחילופי כספים. בנו יחידו שלמה, אחרי שנשא את סבינה אשתו, עבר לשבת בקראקא ושם עמד בראש המזרחי, השתתף בכינוסים וישיבות ותפש מקום חשוב בתנועה. בנו ישראל היה מטובי „השומר הדתי״ וממנהיגיו; ולאחרונה עלה לארץ ועוסק במסחר. אח אחד של מיכאל, פסח, עלה לארץ־ישראל ושהה בצפת וחזר ליינדזור. במקום ישבו גם נוצרים וכולם עבדו במכרות הפחם במיסלוביץ.

מקודם היו יהודים מעטים ביינדזור, ולפני שהיישוב היהודי גדל לא היה בו מניין לתפילה, והיהודים מדומברובקה וויסוקי־בז׳יג באו בימי שבת ומועד להשלים את המניין. לבסוף עלה מספר היהודים ובשנת 1935 ישבו כבר במקום 25—30 משפחות. בימי פולין העצמאית ראה שלטון פולין

לנכון לצרף את המקום כפרוור לסוסנוביץ, וקהילת סוסנוביץ
לצרף את המקום כפרוור לסוסנוביץ, וקהילת סוסנוביץ קנתה שם שטח גדול לצרכי בית־עלמין, אחרי שבבית־העלמין הסוסנוביצאי הישן לא היה עוד מקום לקבור מתים. ועד שסיימו את גידור בית־העלמין ביינדזור פרצה מלחמת הנאצים ובית־העלמין החדש נשאר ללא שימוש.

ביינדזור ישבו: יוסל בורנשטיין, יליד קלימונטוב, שנשא לאשה את בת בסטר מדומברובקה אחרי שחזר משבי הגרמנים במלחמת העולם הראשונה. וכן ישבו שם חיים יצחק זילביגר — סוחר פחם, מאיר שמעון ברוקנר בן ר׳ יוסף ברוך מדיינדובקה וחתנו של ר׳ אשר ברוקנר מאותו כפר — בעל חנות מכולת, שמחה זילברברג, משפחת פרבר — אלמנה וארבעה בנים שעסקו במסחר ובהברחת הגבול; נויברג מבנדין שברח מהצבא והשתקע ביינדזור. שוטר נוצרי בשם דז׳אך מיאבוז׳נו עזר הרבה ליהודים בהברחת סחורות דרך הגבולות; חיימל קורץ, ואומנים חייטים ובעלי אומנויות אחרות.

קשרי־החיתון שבין יינדזור למקומות הסמוכים מודז׳יוב, ניבקה ועוד גרמו שהקרובים היו מנצלים כל הזדמנות כדי לבקר זה אצל זה. ממודז׳יוב היה צורך ללכת דרך מיסלוביץ וסלופנה עד ליינדזור. המחיצות הפוליטיות בין מקומות סמוכים לא השפיעו לרעה, ותמיד נמצאו עוזרים שהיו מסייעים בהברחת הגבול ללא קשיים יתירים. חיילים מחיל־המשמר הרוסי קיבלו שוחד ולא הפריעו במלאכת המבריחים.

מאצ׳קי (גראניצה)

MACZKI — GRANICA

מאצ׳קי, או מאצה, היה השם המקורי של המושב, ששכן בשטח מחוז אולקוש, כ־18 ק״מ לצד דרום־מזרח מבנדין. עם השלמת קו מסילת־הברזל וארשה—וינה הוקמה תחנת־רכבת במאצ׳קי עם לשכת־מכס, ושם המקום הוסב ל„גראניצה״ בשל הימצאה על הגבול שבין גאליציה האוסטרית ופולין הקונגרסאית של רוסיה, ומאז גדלה בה האוכלוסיה והגיעה עד ל־5.000 נפש, ובה עובדי־רכבת מרובים עם פקידים. הנהר פשימשה הלבנה שימש שם גבול בין שתי הממלכות. במושב היה קיים רובע מיוחד בשם „פלשתינה״. אחרי התחנה הראשונה הוקמה עוד תחנה שניה למסילת־הברזל דמבלין־סוסנובצה, ובשתי התחנות גדלה תנועת הנוסעים והובלת סחורות. השם גראניצה זכור בשל קרב שהתחולל שם ב־4 בינואר 1863 בין גדוד מורדים פולנים בפיקודו של צ׳ישקובסקי לבין גדוד של משמר־גבול רוסי. בתחנות הרכבת בגראניצה אפשר היה לראות מפעם לפעם אישים בעלי־שם מארצות שונות שעברו שם בדרכם לרוסיה או מרוסיה לגרמניה, אוסטריה וארצות אחרות שבאירופה. עם הרחבת היישוב היהודי במקום אפשר היה לפגוש בתחנות הללו גם את ראשי הציונות וחובבי־ציון וכן עסקנים ורבנים נודעים.

ראשיתו של היישוב היהודי בגראניצה היתה בשנת 1850 בערך. מראשוני היהודים במקום היה דוד בריל מסביבת אולקוש, שחכר קרקעות מה„פריצים״ והקים עליהן צריפים למגורים, ליד תחנת הרכבת. שלושת בתי־אב ראשונים היו: בונים מינץ מוודיסלב (נין לרבי שמחה־בונים מפשיסחה), שהגיע למקום כרווק ונשא אלמנה מבנדין בשם ביילה הרמן, שקנתה קרקע מברל והקימה עליה בניין; אתה באה גם בתה מבעלה הראשון (ממשפחת הרמן וגוטמן), היתה אשה משכילה, מתה בגיל 70 בסוף המאה הקודמת; בתה גננדל באה לשם עם בעלה הירש־לייב פרידמן מזאלושיץ (נכד האדמו״ר רבי יוסלה פרידמן מזאלושיץ), חסיד ה„חסד לאברהם״ מראדומסק, עבר כמה פעמים לפני התיבה בימים־הנוראים אצל הרבי בראדומסק, והיה מחלק כספים לחסידים נצרכים לפי רשימה שקיבל מהרבי; חבר ב„מזרחי״, היה מעיין בפירושים השכלתיים מסוג המלבי״ם ועוד. הנדל גליצר עבר לכאן מלאזי ופתח לו חנות „כל־בו״ והקים בית ומשפחה. ילדיו: משה, חנן, יצחק, שלמה, אפרים, בשקה (כעת בצרפת) וכן הבת שפרה שנישאה לאיש קילצי. זאנוול מיודובניק הגיע מז׳ארנובצה והקים לו כאן משפחה. ילדיו: אברהם, אלעזר, רחל, דובה, מרים, ועוד בת. אברהם וייסלר מבנדין, אחרי שנשתחרר מהצבא הרוסי (שבו שירת 25 שנים) התיישב בגראניץ, נשא לו אשה בשם גיטל מדומברובה, והקים מאפיה על אדמת פרידמן. ילדיו: דבורה, שנישאה ליעקב לייביש שטיינפלד — שו״ב וחזן בעיר ניקולאי בשלזיה־עילית ומשם עבר לעיר הגדולה נירנברג; נתן, למד בכמה ישיבות, בר־אוריין ות״ח, שנשא את פוריה בת ר׳ ישראל דיין (זוסמן) מזאביירצ׳ה והמשיך בניהול מאפיית אביו; אלי ניסן, מן הבחורים המצויינים בזאגלמביה, תלמיד „אבני נזר״ מסוכאצ׳וב, למד אצל הרב הגאון ר׳ יוסף אנגל מבנדין, נשא לאשה את חיה בת ר׳ שלמה שו״ב (ברקוביץ) מקאמיק־צ׳נסטוכוב ונשאר בגראניץ, היה דיין בראדאן הדומברובית בתקופה הרוסית, בעל־תפילה מצויין בשטיבל בנוסח ראדומ־סק בגראניץ; בין העוזרים־המשוררים היו בנו משה־יוסל, אחיו נתן (נספה בשואה), יוסף ז״ל ונפתלי יבל״ח בייטנר. אחרי השואה עלה לישראל ונפטר בשנת תשכ״ו בבני ברק.

במשך הזמן ניתוספו בגראניץ; ר׳ מרדכי זאב בייטנר מדומברובה, מוצאו ממשפחת הרב נחמן בייטנר שמדאגה לחינוך בניו שלחם ללמוד בבנדין. הוא היה תלמיד הרב מלוקוב, ישב על התורה ועל העבודה, ורק אחר שנים פתח לו חנות. משפחת בייטנר הצטיינה בציוניותה וב־1906 עלה ארצה הראשון במשפחה, שהתנחל בחברון והוציא שם ספר

על מקוואות. ב־1923 עלה בנו הגדל, בעל הפירמה „אשכול ענבים". מ.ז. בייטנר עלה לראשונה בשנת 1921, אך מחמת מאורעות־הדמים שפרצו אז לא ניתן לו להיכנס לארץ ונשלח בחזרה. ב־1924 ניסה שוב לעלות כתייר והחזירוהו לווינה, ולבסוף עלה שוב ב־1925.

לדוד בריל לא היו ילדים. לבונים מינץ היו ילדים משתי נשים: גננדלה, נישאה להירש ליב פרידמן, איטלה נישאה לאפרים שארף ממודז׳יוב (אפרים עלה באחרונה אחרי שואת הנאצים לישראל ומת בירושלים); רחל, נישאה לשלמה שץ מראדומסק, הדסה, נישאה לאברהם־משה פישל מרא־דומסק. מאשתו השניה רייזלה בנדט מקרימולוב נולדו לו שני בנים: הרשל וקלמן (האחרון נמצא בקנאדה). זאנוול מיודובניק השיא את בתו לר׳ חייב לייב ארליך מקסאוור, שלח ידו במסחר ולא הצליח, השתלם איפוא בשחיטה ובחזנות ונתמנה לחזן ושו"ב במיסלוביץ, ואף ערך אזכרות במודז׳יוב הסמוכה.

וולף וולושצ׳ובסקי מפילמיזיץ ליד צ׳נסטוכוב השתקע בגראניץ ב־1900 כרווק ועסק כחייט בשביל פקידי הרכבת. הוא נשא לאשה את בת שווייצר מבנדין, היה מכובד כאיש שומר מצוות וישר, ירא שמים ובעל תפילה, בעל משפחה גדולה. הוא ישב בגראניץ עד לשואת הנאצים. בן אחד שלו עלה לישראל.

יעקב־לייב שטיינפלד מבנדין, חתנו של וייסלר, השתלם בשחיטה וחזנות ונתמנה לשו"ב וחזן בעיר ניקולאי בשלזיה. בסוף ימיו נתקבל לחזן בנירנברג. הוא היה ת"ח וחסיד ראדומסק, נפטר לפני השואה. גראניץ הוציאה כמה חזנים טובים, שתפסו מישרות חשובות בערים שונות. מלבד ארליך ושטיינפלד שהוזכרו לעיל היה גם אברהם־משה פישל, חתנו של מינץ, שכיהן כחזן בבית־הכנסת בצ׳נסטוכוב (במקומו של החזן הנודע אברהם־בר בירנבוים שעבר לגור בלודז׳) וכמורה למוסיקה בגימנאסיה בצ׳נסטוכוב. הוא למד שחיטה, מוהלות וחזנות אצל בירנבוים בצ׳נסטוכוב, ונתמנה למוהל וחזן בראדומסק. בתו היחידה שנשארה מהשואה עוסקת בהוראה ביפו.

חיים לייב פרידמן ייסד את השטיבל הראשון בביתו ובו התפללו כשני מניינים. בגלל מחלוקת בין המתפללים סידר לו גליצר מניין שני. אחרי יישוב המריבות נתבטל השטיבל של גליצר ושוב חזרו להתפלל בשטיבל הראשון, שהיה קיים עד לשואה. עסקנים וגבאים בשטיבלך היו: פרידמן וגליצר. בשטיבל השני היו מתפללים למעלה ממניין יהודים.

גראניץ השתייכה בתחילה מכל הבחינות לקהילת בנדין, ורק אחרי שפולין היתה למדינה עצמאית בשנת 1918 סופחה לסטשמישיץ הסמוכה. בגראניץ לא היתה כל מקווה ולשם טבילה היה צורך לנסוע לסטשמישיץ או לשצ׳אקובה. בשנת 1935 ישבו במקום 15 משפחות יהודים — כ־50 נפש. תשעים אחוז מהתושבים הוותיקים של גראניץ היו למדנים שעסקו בתורה, וקול התורה נשמע כמעט בכל בית. אף מלמדים הובאו לגראניץ שילמדו את ילדי המקום, אך היו ששלחו את ילדיהם ללמוד בבנדין ובמקומות אחרים. רוב בני המקום היו חסידים שהיו נוסעים לחצרות האדמו"רים בחנצ׳ין, סוקולוב, ראדומסק (כנסת יחזקאל), ומשהיו האדמו"רים באים לבקר בגראניץ היו מתאכסנים בבתי גליצר ובונים מינץ.

הנוף של גראניץ היה יפה. המקום היה מוקף יער עבות. קסרקטין לחיל־המשמר עמדו ליד הנהר פשימשה ששימש גבול, ולא הותר להתרחץ בו מחשש מפני הברחת הגבולות. מפלגות לא היו קיימות במקום. אך בכ׳ בתמוז 1922 ארגנו שני האחים בייטנר (צעירי מזרחי) אזכרה לד"ר הרצל באולם גדול של ר׳ שמחה־בונים, בהשתתפות רבים מכל הסביבה. (בהם גם נוצרים), שבה שרו וניגנו שירים בעברית. המסיבה הצליחה יפה. קופסאות הקק"ל נמצאו בכל בית.

עם קום פולין העצמאית ופתיחת הגבולות ואחרי ש„הגדיים נעשו תיישים" נתפזרו קצת התושבים. בני הנוער חיפשו פרנסה בערים, או שיצאו להכשרה חלוצית והתכוננו לעליה לארץ. במקום נשארו רק הוותיקים, שני בני הסב, אברהמלה ואהרון פרידמן, ואברהם מיודובניק, ולא נשאר אפילו מניין לתפילה.

עולי גראניץ בישראל הם: יוסף ז"ל ונפתלי בייטנר, (אביהם ואמם מתו בארץ), וייסלר עם משפחתו, וולושצ׳ובסקי, זאנוול מיודובנדיק (נכד ראשון), הרותי (עלה עם צבא פולין של אנדרס). רגינה בת אפרים שארף, עלתה לארץ עם בעלה שלמה קליין עוד לפני השואה ומתה בשבעון.

בפולין העצמאית חזר המקום להיקרא בשם המקורי מאצ׳קי, בלי להזכיר עוד את גראניצה. לאחר השואה לא נשאר זכר לקהילת היהודים בגראניץ, ואת שרידיה אפשר לראות בפגישות־יזכור של יוצאי זאגלמביה, המתאספים מדי תשעה־באב בבית־העלמין שבנחלת־יצחק לשם העלאת זכרם של קדושי זאגלמביה.

מילוביץ MILOWICE

א) לקורות מילוביץ הכללית:

מסתבר, שיש לצרף את מילוביץ לשורת הישובים שבמשך מאות שנים עברו עליהם גלגולים לאין ספור, עליות וירידות, מאבקים והריסות, חילופי רשויות, ועוד ידה נטויה.

בימי קדם הרחוקים, כשנהר הבריניצה גלגל את מימיו על שטח הרבה יותר רחב, כשעל מערבלות גדותיו ישבו המוני ציפורי־מים, כשנמלי הביבר המו במצולותיהם מן הבוקר עד הערב, כשבערבות המיוערות הנושנות פילסו להם דרך בני הדור ההוא שאספו את הציד במסוכות והתהלכו בקשת ובכידון על שוורי התאו והדובים — התכונן על הגדה הגבוהה למדי בצד שמאל המושב שנקרא בשם מילוביץ.

במאות הנושנות היו בוודאי מייסדיו בני איזה „מיליה", שקבעו להם שם את מושבם. השם מיליי היה בשימוש על אדמת פולין בשנות קדם הרחוקות. מעיד על כך מסמך משנת 1105 המאשר את נחלת המנזר בטיינייץ, שבין השאר נזכר הכפר זובאליצה עם מילייס, סטרון וכדומה.

מזמנים רחוקים עבר דרך המושב נתיב צדדי של ראציבור. כאן על הבריניצה היתה קיימת מעברה, שלידה בצד הימיני עמד פונדק בשם צ'יקיי, ששם יכלו הנוסעים למצוא מנוחה לעצמם ולסוסיהם. ליד פונדק זה קם במאה ה־16 מושב שקיבל את אותו השם.

בראשית יסודה השתייכה מילוביץ לפולין, ואילו משנת 1178 — לשליזיה. בשנת 1228 עמדה לעבור לרשות קלמנס לבית רושצ'ה, שר בירת אופולה, שעמד לקבל מקאזימירש נסיך אופולה יחד עם נכסים רבים אחרים המצויים על גדות הבריניצה, כאות תודה להקמת הגן באופולה.

אחרי מאה שנים היה הכפר קנין האציל השליזאי פיוטר מפאניב, והוא היה כנראה זה שבשנת 1335 בערך קבל רשות להעניק למושב את הזכויות הגרמניות (המגדבורגיות) והושיב בו ראש־כפר. והגם שאחרי שנת 1442 נמצא הכפר יחד עם הנסיכות השיווירית בגבולות פולין — נשאר הנכס כקנין המנזר אשר בביטום. בארכיון אשר בביטום נמצא מסמך אין לו כל משותף עם מילוביץ שלנו, ובייחוד כאשר שטחים מסוימים גם בגדה הימינית של הבריניצה. ושם השתרעו קרקעות מילוביץ שגבלו עם שדות דומברובסקי. ניתן לשער שמירושבסקי רכש לו את השטח הזה. ואילו כרוניקאים גרמניים שונים טוענים, שמילוביץ הנזכר באותו מסמך אין לו כל משותף עם מילוביץ שלנו ובייחוד כאשר מילוביץ היתה קיימת בין בוגוצ'יץ ודומברובקה הקטנה.

הכפר מילוביץ התמיד לעבור מרשות לרשות. בשנת 1623 היה אדון הכפר אנדז'יי מליפיה ליפסקי, ואחריו עברה הבעלות לידי אחיו פיוטר ליפסקי. מידי הליפסקים עבר הכפר לרשות היארצקים. אחר כך היו אדוני הכפר בלשינסקי, שבשנת 1869 מכרוהו לפירמה של חו"ל בשם „בית־המסחר קוז'ניצקי ושותפו" (את החברה יסדו: קוז'ניצקי — יהודי גרמני, פרינסהיים, שמלקה וקוביטשק). בשנת 1894 עברו נכסי מילוביץ לידי הון צרפתי (החברה הסוסנוביצאית של מכרות ובתי יציקה).

תוך סקירה על בעלי אחוזת מילוביץ, יש כמו כן להזכיר את התושבים לשעבר של הכפר. עד שנת 1702 היה קיים במילוביץ חצר יפהפה של עצי לגש, ולידו התפשט כיוצא מהגדר הרגיל משק עם טחנה, משרפת יי"ש עם סודניה (בית מלאכת הבירד). בעל הטחנה האחרון היה יוזף יוז'ינסקי. לכפר השתייך אף פונדק שצ'יינייץ, שבמשך מאות שנים עמד בצד מזרח על תרשת דרכים המובילים לפוגון, סוסנוביץ וצ'ילאדז. עד למלחמת השוודים במאה ה־17 היה המושב מן המאוכלסים יותר. אחרי שנת 1655 נשארו בה רק 22 משפחות.

בראשית המאה ה־19 התקיימו במילוביץ שתי מכרות פחם ובית־יציקת מתכת. המכרה הראשונה נפתחה בשנת 1822 בידי בלישינסקי (המכרה ויקטור שלאחר־כך), השניה בשנה אחת יותר מאוחר. בתחילה התנהלו בשיטת מחפרות. בזמנים מאוחרים יותר היתה להן מהפורת־מכונות של מים, שעמדה בקרבת הבריניצה, בסביבת בית־היציקה לבדיל שנוסד בשנת 1822. היתה פעילה עד שנת 1833 ונהרסה בשנת 1858. המכרה ויקטור העסיקה פעם למעלה מאלפיים פועלים. המכרה השניה שנשטפה במי הבריניצה לא התפתחה אף פעם ובמשך הזמן פסקה להתקיים. בשנת 1822 נוסדה החברה של מניות „וואלצובניה מילוביצקה" בהון יסודי של 650.000 רובל, שהקימה במילוביץ טחנת־עיגול (וולצובניה). טחנת־העיגול האחרונה של מילוביץ היתה מקנת „מוסדות המכרות ויציקות המודזיוביות".

הכפר מילוביץ שעל גדות הנהר בריניצה שכן בקרבת גבול עם סוסנוביץ, ובתקופת הכיבוש הרוסי — בקרבת הגבול עם פרוסיה—שלזיה עילית. בשנת 1827 היו בו 29 בתים ו־164 תושבים; בשנת 1880 — 44 בתים ו־725 נפש, והשתייך לקוזניצקי. במכרה הפחם „ויקטור" אשר בשטח החווה עבדו ב־1881 323 עובדים עם מכונות שהונעו בכוח־סוס. מלבד המכרה התקיימה כאן יציקת בדיל ובה ארבעים עובדים.

מילוביץ מתפארת בשריד אחד, בדמות גל־קבר די גדול, שבפסגתו יש לראות צלם יאן הקדוש. גל־קבר זה מכסה על שרידי כמה אבירים משנת 1831 (מרד הפולנים ברוסים) שאחרי התפוררות גדוד רוז'יצקי בקרבת זאברודה, שנמלטו מצבא רידיגר, מצאו כאן את מותם מכידוני הקוזקים.

ב) לקורות ישוב היהודים במילוביץ

על ישובי יהודים במילוביץ אין פרטים רשמיים ולא נשארו כל מסמכים. ברם מסתבר, שגם במילוביץ, כמו בצ'ילדז, היו מצויים יהודים שנסעו הלוך ושוב בעניני מסחר

לנפות המזרח והמערב עם מרכולת למטרת חליפין. מאידך — שימשה גם מילוביץ בתקופת הכיבוש הרוסי נקודת מעבר למהגרים יהודים שעברו באורח חוקי או בלתי חוקי את הגבול לפרוסיה ומשם לנמלי גרמניה ומשם נעו לארצות מעבר לים, אמריקה, ארגנטינה ואחרים למצוא להם מקורות מחיה ומקום בטוח מפרעות ורצח שאורגנו בידיעת השלטון הצארי.

מילוביץ היהודית היתה נקודה קטנה, נקודת־מגע בין נקודות יהודיות שבסביבה, כמו סוסנוביץ (שאחרי שהפכה לעיר נחשבה מילוביץ לפרור הימנה), צילאדז, פיאסקי, בנדין, דומברובה, ומעבר לגבול הפרוסי. אך עם קטנותה היהודית היתה השפעה גדולה בסביבה, כי ה„חצר המילובי־צאי" רכש לו שם ותהילה ומעמד מיוחד בתוככי זגלמביה, וכמעט שלא היה אף יהודי שעבר דרך מיסלוביץ שלא נכנס לנוח ל„חצר המילוביצאי" ולהתענין מהנשמע כאן. במיוחד היתה מילוביץ היהודית נקודה חשובה בקשר שבין צילדז וסוסנוביץ.

במכרה ובחרושת היציקה עבדו רק פועלים בלתי־יהודים. ואילו הזמנות לציוד המפעלים נמסרו גם לידי יהודים, ואחד מהם היה **יהודה שרגא שווייצר**, שישב במילוביץ והעלה בה שרטון לישוב יהודי, מרץ יהודי ותחנה להרבצת תורה. מנין קבוע לתפילה לא היה במילוביץ. אבל יהודה שרגא דאג שתמיד כשיש צורך במנין היו באים אליו מיהודי הסביבה ומצרפים את המנין, עד שלא היוה בעיה קשה ומטרידה.

יהודה שרגא (או בכינויו ביידית „יודה פייבל") היה בן למשפחת שווייצר הבנדינאית. שהיתה משפחה מסועפת עם בנים ובנות ובני המשפחה התפשטו על פני אזור זגלמביה, את בני משפחת שווייצר אפשר היה למצוא בבנדין, בסוסנוביץ, בדומברובה, בצילדז ועוד נקודות ישוב אחרות. אך שום איש ממשפחת שווייצר לא הצטיין בפועל כפיו, במרצו ובהשפעתו כיהודה שרגא שאיוה למושב לו את מילוביץ ובה הקים את חצרו שנקרא בפי כל בשם „החצר המילוביצאי" עם חנות גדולה המלאה כל טוב ואפשר היה למצוא בו הכל כמו בחנויות „כל־בו" המאוחרות. מובן שהלקוחות היו הפועלים והפקידים אשר במכרות ובחרושת.

יהודה שרגא היה הבכור בבני אביו ה„נגיד" שניהל עסקים ופירנס ברווחה את ביתו, והאב הוא שנתן עינו בבת המשפחה טייבלה המוצלחת בבנות והועידה לבן בכורו מעין „יורש עצר", והושיבו במילוביץ ליד ה„קורדון" (קסרק־טין בזעיר־אנפין לשוטרי הגבול). אכן הוא הרגיש עצמו במדרגת יוסף הצדיק במצרים, שעליו נאמר: הוא השליט על הארץ, הוא המשביר לכל עם הארץ". יהודה שרגא היה מספק פרנסות לקרוביו ולבני משפחתו פה ושם. הנה הירש מנדל, חתן הדודה גיטלה, מצא חן בעיני יהודה שרגא, שמסר לו מקור לפרנסה, את מיכל הנפט שעמד מוחלד בחצר במילוביץ, והוא מילאו ב־3—4 חביות נפט, ציוה לרתום סוס לעגלת המיכל ושלחו עם שמעיה העגלון על פני הכפרים והעיירות ברחבי זגלמביה. קול גרונו של הירש מנדל (בנו של חזן) צלצל בעו: וכצליל נעים והנפט הקצפי נתן ריחו.

בבחרותו היה יהודה שרגא בחור אמיץ, והסוסים דהרו כשהם רתומים תחת ידו ללא מכשול עם מטען כבד. ולא פעם היה מתגרה בעגלונו שמעיה: תנה לי את השוט ואלמדך כיצד מרביצים בסוס המוביל עגלה עמוסה אנשים כבדים כאשה". יהודה שרגא ואחיו בנו בתים והעלו קומות חדשות: אחיו חיימל בצילאדז והוא עצמו — במילוביץ, בקרבת הגשר המילוביצאי, שמצד אחד ניצבו הרי מחצבות האבן שלו ותנורי הסיד הבוערים, ולמרגלותיו נמשך כביש המוביל מבתי מעונות „סאטורן" לפועלים וחוילות לפקידים ומנהלים, ומצד שני מעל למים והמדשאות נראו מעשנות המכרות ומגדלים שדרכם מורידים את הכורים לעמקי האדמה. ביתו של יהודה שרגא היה פתוח לכל יהודי ולכל מכר וידיד נוצרי, ותמיד היה מקבל פניהם בחיוך טבעי. קרובי משפחה שעברו דרך מילוביץ היו מתקבלים על ידי יהודה שרגא שהיה יוצא לקראתם עם יי"ש ועוגות ומזמינם הביתה לנוח ולשיחה נעימה.

במשקו של יהודה שרגא עבדו כמה יהודים, שהקלו על צרוף „מנין" בשעת הצורך. כן היה אחד מהם העגלון הנאמן שמעיה (בכינויו „שמעיה שמייסר"). וכן היה גר בקרבתו עוד יהודי סנדלר, שהתפרנס יפה במקצועו מהפועלים. היה זה יהודי חם שהתיחס ביראת כבוד למי שידע את ה„נקודות השחורות" ובפרט לתלמידי חכמים אמיתיים, שהיה מוכן להתאבק בעפר רגליהם. ולעתים קרובות היו מצויים בחצר יהודים עוברי אורח שהתנהגו בו כאילו ישבו בו תמיד. ואף הם היו מצטרפים ראשונים למנין, ואם היה צורך בדבר נזעקו יהודי פיאסקי הסמוכה להשלים את החסר. חוסר ה„מנין" הורגש ביהוד אחרי נשואי הבת אסתר ומתן מזונות לזוג אצלו. ה„ארחי־פרחי" מ„אחורי ההר" ידעו כבר מסיו־ליהם בעיירות הסביבה שתמיד מוכנים בשבילם מקומות־לינה טובים במילוביץ בחצר יהודה שרגא בשביל לצרפם ל„מנין", אף הרבנים וכל כלי הקודש באזור כבר ידעו, שביתו של יהודה שרגא מצטיין בכל ביחסו להכנסת־אורחים, ועוד יותר כשהמדובר בתלמידי־חכמים והוא נזהר בקלה כבחמורה בנוגע לכשרות והליכות החיים.

שמעיה העגלון — נאמן ביתו של יהודה שרגא — חשב לעצמו לזכות מיוחדת להיות המקשר בין ה„חצר המילוביצאי" והישובים הקרובים. ביהירות היה צועד בחצרות ובאורוות הסוסים כשהשוט בידו, ולעונג נחשב לו לארח אורחים חשובים בכרכרתו היהירה והנחמדה עם מושבים מרופדים יפה לרווחתם של האורחים, ולא אחת צף לעיני האורחים הפסוק: לסוסתי ברכבי פרעה...

אך כנראה שלפי הטבע „אין ששון בלי אסון", מה חסר היה ליהודה שרגא במילוביץ? פרנסה לא חסרה לו, בית נאה, דירה נאה, אשה נאה ורהיטים נאים — ובכל זאת לא נח השטן ולא שקט עד שבלבל את היוצרות, ובחצר מילוביץ אירע אסון גדול.

בעוד חודש ימים היתה צריכה להתקיים חתונת אריה צבי פרומר עם אסתר בת יהודה שרגא. ובחצר הקימו בית מיוחד לזוג הצעיר, עם מקוה. כך תבע החתן, עילוי מישיבת סוכאצ׳וב. ובבית הורי הכלה ישבה תופרת מומחית והכינה את אספקת הכלה בשמלות יכל הדרוש לנדוניא. ההזמנות לחתונה כבר היו מוכנות. והנה בא משה, חתנו הבכיר של יהודה שרגא, נכד רבי איצ׳ה זצ״ל הרב מבנדין, שאכל מזונות על שולחן חותנו במילוביץ ותלה את עצמו.

משה׳לה היה חייכן מטבעו, פניו מפיקים נוגה וצהלה. רק שנתיים עברו מיום חתונתו עם היפה בבנות יהודה שרגא, היא פריידה׳לה ה„אשת־חיל״ בחנות הגדולה שניהלה אותה במיטב בקיאותה בהזמנות המוצרים ובטעם הלקוחות, ואף בקבלת פני הלקוחות. לא קל הדבר להיות מנהלת חנות של כל מיני סחורות וזבנית שכל דרכי המסחר נהירין לה. ואילו אביה יהודה שרגא היה עסוק בעסקיו הגדולים של מחצבות אבן ואספקות למכרות הפחם.

ולפתע — אסון במשפחה, שהעיב את כל טהרה וזיוה. התאבדותו של משה׳לה נשארה כחידה כמוסה בעיני קרוביו: האם עשה מה שעשה תוך הרגשה שעם כניסתו של אריה צבי לחצר במיסלוביץ ירד כוכבו ממסלולו? משה׳לה דידן, יחסן ובן־שעשועים לבית נגידים וחסידים לא היה למדן מופלג. ואילו כאן הרי נכנס אריה צבי, עילוי מופלג, שהאיר את שמי כל זגלמביה, ונוסף לכך — מושלם בכל המעלות, מקובל לחן ולחסד ולחיים טובים בכל המשפחה. האם היו קיימים סכסוכים חשאיים בינו לבין רעיתו הצעירה? כשנתיים עברו מיום נשואיהם, ופני ילד לא נראו באופק, היא מחומרת, בעלת גזרה דקה, פקחית. והוא — סגלגל, שמנמן וגברתן.

הנקל לשער, מה גדלה האפתעה כשהעגלון שמעיה דהר במהירות הבזק מאורוות־הסוסים לחנות ובפיו הבשורה: משה׳לה תלה את עצמו. כולם הביטו עליו כאילו יצא מדעתו לשמע הבשורה האיומה, ובעצמם נראו כמתעתעים. ורק לאחר כך, עם הדחיות בסידור ה„חליצה״, הבוררויות, אחי משה׳לה התלוי תבע למסור לרשותו את הנדוניה... — נהיה חושך ועלטה. החרפה, הקטטות, החתונה שנדחתה מתוך הכרח לא הוסיפו כבוד לכל המשפחה.

יהודה שרגא המחותן עשה מאמצים רבים לחפות על הנעשה שאין להשיב. אך לא היה זה קל כלל וכלל. אשתו טויב׳לה השקטה דעכה כיונה. ורק על אחד במשפחה עבר המאורע כמעט ללא רושם, היא פרייד׳לה האלמנה הצעירה. היא יפתה עוד יותר בעצבונה העצור בקרבה, בתחור של משי על ראשה, בתחרי הרדיד שניתלו על מצחה החלק הלבן וגומות־החן בלחייה הפליאו את קסמה — היא עמדה מעבר למסעד יהירה כאילו לא אירע כלום. ה„חליצה״ נתקיימה בבית קרוב מהמשפחה, אחרי שהגיע הרב מבנדין ר׳ ישכר בריש גרויברט חבוש שטריימל על ראשו בלוית שמש ביהמ״ד וירדו בככר השוק בצילדז בנוכחות כל יהודיה. פריידלה שהגיעה במרכב פתוח נראתה ככלה בצעיף ובמעטה־הראש של משי, ולצדה אביה יהודה שרגא. הלה כשנכנס לבית לא עצר עוד כוח וסבלנות, והוא נפל על שכם גיסו כעץ שנגדע. גיסו ניסה לשדלו: יהודה שרגא. נכון שאסון זה הוא למעלה מכוחו של אדם. אני מבין את רוחך ולבך... ברם אל לך לשכוח שהנך מקבל לדורן את אריה צבי, שעליו אפשר לומר „אדם כי ימות באוהל״ היינו באוהל של תורה ומצוות. רבות דברו במאורע זה במשך זמן מסוים. והיו שניסו לגלות את התעלומה. ההיה כאן תוצאה של קנאה מצד פרייד׳לה לאחותה אסתר, לאביה ולכל משפחתה על בחירת הגורל באסתר היותר צעירה כמיועדת לאריה צבי, הבחור היפה, המתומר, הצהבהב עם פאות מבוקבקות קלועות, העילוי מסוכאצ׳וב, בעוד שעליה הוטל לבלות את חייה עם משה׳לה שלא היה חכם למדי. האם זהו הסוד הכמוס שנשאה פריידלה בקרבה? האם נתהוה המאורע כתוצאה מאופיה היהיר והמ־עוקש? היא הטילה אימה ביופיה המעורר עצב ותמהון כאחד.

חתונת אריה צבי במילוביץ התקיימה במאוחר יותר מהמועד שנקבע מקודם אחרי האסון המביש שאירע בבית. החתונה בוצעה ביתר פאר כדי לכסות על החרפה הגדולה ולהשכיח מלב את הכאב הצורב. כל מילוביץ החל מ„קורדון״ חיל משמר־הגבול מעל למדשאות הממורטות עד למכרת הפחם דמתה ל„יריד״ גדול: שולחנות ערוכים וספסלים, ואורחים נהרו בעגלות וכרכרות. כלי־הזמר עמדו בחצר ונגנו לכבוד הבאים. אף תזמורות מנגנות, נוגנים בכנורות ובאסים. חיילים יכורים בחצוצרות. ופתאום, באמצע תפתוף התופים והצלצלים קריאה וריצה: יהודה שרגא עורך בחצר מעשה־לוליאן... לא היה כאן „צד חתן״ ו„צד כלה״. חתן וכלה היו דודנים, משפחה אחת גדולה, כל בנדין וזגלמביה מסביב עד פילץ, וולברום וכיוצא בזה היו מחותנים בחתונה. העילוי, בחיר הבחורים של ישיבת סוכאצ׳וב, נכנס היום לחופה. ליד החתן היושב ראשונה בשורה יושב הרב הנודע מקונסק ר׳ יואב יהושע (מחבר ספר „חלקת יואב״), הרב מקוזיגלוב, ור׳ יוסף אנגל הגאון מבנדין. התזמורת מנצחת על הריקוד והשיר, חברי החתן סדרו שרשרת כבוד סביב החתן והכלה רקדו ושרו „כיצד מרקדין לפני הכלה, כלה נאה וחסודה״. צלילי צפרים הרנינו. האורחים ישבו סביב השולחנות הערוכים. כל הסביבה נתמלאה ששונים. והשמחה היא לא רק שמחת מילוביץ. כל יהודי הסביבה מקטן ועד גדול הוזמנו לחתונה.

ושמחה גוררת שמחה. עוד בשבע־ברכות האחרונים נערכו אירושי העילוי שלמה שטנצל — אף הוא קרוב משפחה, יליד צילאדז — עם בת השו״ב ר׳ מוטיל צווייגנהפט מסוסנוביץ. השידוך נמשך למעלה משנה. החתן עמד בבחינה בלימוד בתורה ולכלה סודר „מיפגש״.

אריה צבי פרומר נולד בצילדז בשנת תרמ״ד. בן י״ח היה כשנשא את בת דודו ממילוביץ. זמן מועט אחרי נישואיו הוציא לאור את ספרו הראשון „שיח השדה״ שעשה רושם עז בעולם התורני. בבית חותנו ישב על התורה ועל

העבודה כ־7—8 שנים, הוסיף פרישה על פרישה וקדושה על קדושתו, שם לילות כימים ולא עברה עליו אף חצות לילה אחת בשינה. כפי הנראה החל כאן בבית חמיו לעסוק בסתר בתורת הנסתר והקבלה וברבות הימים נתפרסם כבקי נפלא בכל ספרות הקבלה ותורת הנסתר.

המשורר א.נ. שטנצל (היושב בלונדון) מספר בירחונו „לשון און לעבן" אפיזוד אחד מן הברית ב„חצר מילוביץ": כל החדרים מלאים אורחים. בפרוזדור אצים רצים המלצרים, המבשלות. האויר ספוג אלפי טעמים יהודיים מן המאכלים והמשקאות. האולם מלא וגדוש. החלונות מבחוץ צפופים ראשים מהבאים להסתכל בשמחה. הסנדק היה ר' יוסף אנגל מבנדין, ידיד בעל ה„ברית". הילד מונח על ברכיו. המוהל אומר את הברכה, ואריה צבי חוטף את האיזמל מידי המוהל וקורא בשתי עינים נוצצות: „חייב אדם למול את בנו. כך הוא הדין", וכהרף עין ביצע את ה„ניתוח" בילד. העוסקים במצוה: הדוד יצחק מקוזיגלוב, הרב הזקן מקוזיגלוב, פעלו בזריזות והכל היה כהלכתו. בסעודת מצוה נשפכו יין ומי־דבש כמים. שלושת הגנרלים הגאונים, מלכי התורה עם עטרותיהם של זהב בראשיהם מלמעלה, ולפני המלאכים גביעים מלאים.

מאיר בן יצחק הרב מקוזיגלוב אכל מזונות על שולחן חותנו במילוביץ כדי שלאריה צבי יהיה עם מי ללמוד. העגון שמעיה היה תמיד מוכן לנסיעה, ואם נפל במוחו של אריה צבי איזה חידוש מעמיק בלימודו, או קושיא מסובכת שאין להזיזה ממקומה, היה עושה קפיצה לאלתר בכרכרה לר' יוסף אנגל בבנדין בשביל לשתפו ב„שקלא וטריא" בסוגיא הקשה, ואחרי שר' יוסף נתמנה לראב"ד בקראקא היה סר לר' שלמה שטנצל להתווכח אתו כמה שעות בלימוד. כל מילוביץ ידעה שאריה צבי לומד והוגה בתורה, אריה צבי מתפלל. ב„קורדון" ידעו הממונים אימתי הוא ישן את שינת־הצהרים. ואף החצוצרן, ה„פוניה", הקדקוד השמנמן, הפסיק להריע בכלי־נשיפה שלו. אצל הממונים על הגבול אסור היה אף לנגנים להיות יהודים, ואף לא החייט במעבדת ההלבשה הצבאית. הרי כל עולם נברא רק למען כבוד התורה — „זה אלי ואנוהו"" וכולם התיחסו אליו ביראת כבוד כראוי ללמדן כמוהו. דרכו של הסנדלר המילוביצאי, כשהיה רואה את אריה צבי יוצא לשוח — ללכת אחריו, מאחוריו, ראשית — אסור לת"ח ללכת יחידי, ושנית — כשהגיע ל„יער האלונים" של סוסנוביץ־הישנה ושקע בדביקות במח־שבה, עמד הוא, הסנדלר, חבוי תחת עץ אחד ומחכה לו, לשובו. ובמטבח — ידעו כולן, החל מטויבלה בעלת־הבית ועד למשרתת האחרונה, איזה מטעמים להכין ללמדן, ואיזה מטעמים רצויים לו.

יהודה שרגא היה תמיד שרוי בשמחה ובהתפעלות. הוא ידע שיש תכלית לעמלו. גאון גדל במילוביץ ללא דאגת פרנסה, והוא שקבל עליו לתת מזונות לתמיד. תורה ועבודה ללא כל עמל לאו מילתא זוטרתא היא. הרבנות עצמה עלולה להיות מכשול ללימוד, ולא רק שצפויה מחלוקת אלא המועמד לרבנות צפוי גם להיות משועבד לקהל. ויש שבלי זה גרוע המצב פי כמה. חסרה ה„איצטלא דרבנן"... יהודה שרגא היה מוכן לעשות הכל למען חתנו זה, למלא את כל חפציו, והכל היה מוכן לפרוש לפניו לפי רמז קל. והדבר לא היה פשוט ורגיל. הוא עצמו, יהודה שרגא, היה בביתו ובכל אשר אתו ה„בכל־מכל־כל", וכל ביתו ואנשיו חרדו מכל מלה שיצאה מפיו. ואת כל גדולתו ויהירותו זו היה מבטל כעפרא דארעא אם המדובר היה ביחס לחתנו.

העילוי המילוביצאי נתעטר בכל העטרות. לא רק אור תורה קרן מפניו המלאים זיו ומפיקים נוגה ומעיניו המבריקות, אלא כולם שנמצאו סביבו התחממו מאורו, התמידד לטפח את השתיל הרך, הנבחר, שנשתל בקרקע פורה המוגן בחורף מקור ובאביב מרוחות, ויום ולילה היה הגנן מסתובב סביבו ומשגיח היה שלא יחסר המזג. אריה צבי היה יושב לו ב„בית־מדרש" במעיל של משי, קליל של קיץ, הפיאות העבותות מפוזרות, המצח הרענן מקומט, יעמל קשה על הש"ך, עד שהגגון הנמוך של הסוכה שביער שרבץ לו ממש על הראש כמעט שנדלק. הפנים משולהבות, הזקן הזהבהב צהוב והפיאות סבוכות, וכולו שאלה: מה קא משמע לן? או אחרי הכל נשארת הקושיא החמורה בלי לזוז מן המקום... מרוב עיון נסתבכו לא רק פיאותיו לתלתלים מבוקבקים. היו מצויים בו כל ההליכות הנסתרות של אבי סבו הגאון רבי ברישל הצדיק מאושפיצין. תוך ציפיה סבלנית היו מחכים שכל הנטיות התורשתיות והגאוניות יתגלו באחד הימים והוא אמנם התכונן לכך. חמש—שש שנים היה סמוך על שולחן חותנו במילוביץ, והשנים הללו עברו עליו ללא תשומת לב. והנה הוליד וגידל ילדים ושם אריה צבי היה הולך לפניו בכל העולם היהודי, לא רק בין חסידי סוכאצ'וב המרגישים עצמם ככת בעלת זכויות יתר בעולם החסידות.

נתברר, שלא רק גאון בתורה ישב במילוביץ, אלא גם ניצני סופרים ופיטנים היו מצוים כאן ובסביבה. השם **דוד זיטמן** החל להכות גלים במילוביץ ובסביבה. היה זה בן אשה אלמנה בעלת חנות קטנה בדרך מסאטורן למילוביץ. היו לה שני בנים: דוד ושלמה. דוד היה הבכור בגיל וקטן בגופו עם חן אצילי בפניו, כנראה משום שהרגיש יותר ביתמותו. בלמדו ב„חדר" היו התלמידים משחקים בחצר — למדו אז פסוק שמואל — ודוד מילא את תפקיד דוד המלך. גרם לכך שמו — שם נופל על שם, ולא כל אחד זוכה לשם נודע כזה. בן 13 נאלץ להתפרנס בגלל מות אביו. והוא הפך גם למשורר, פירסם שירים ב„זגלמבייר צייטונג" הרצה ב„הזמיר" בבנדין, השתייך לכוון המודרניסטים בלודז, כתב חרוזים אפיים רחבים, והיה מצוי בחבורת ינקל אדלר ומשה ברודרזון.

דוד זיטמן גדל, למד מנסיון החיים, עבד אצל צורף זהב, היה מורה פרטי לעברית ועסק גם במסחר. ושמו הולך לפניו גם בזגלמביה וגם בלודז, מקריא הרצאות, משמיע שיריו. הוא התערה עם אפרים קלינמן, והיו עורכים בצוותא טיולים בכפרי הסביבה. קלינמן היה שוליא דחייטא. היטולים נערכו דרך היער המוזנח והריק שליד מילוביץ, ללא צפצוף צפרים

דרך המשולש פיאסקי—סוסנוביץ—מילוביץ, המובס מרגלי אלפי פועלים וכורים בהלכם לרדת לנבכי האדמה, מאות מטרים עומק באדמה. ושניהם — דוד ואפרים — דברו בשבח הכשרון הגדול שנתגלה בסוסנוביץ, היא **שרה בוים**, שדמתה בזמרתה לזמיר, לצפור דרור.

ולא רק משורר היה דוד זיטמן. הוא היה גם בעל כשרון דרמטי ועזר בביצוע הצגת מחזות ילדים בבית־ספר. היה לו רצון חזק לחיות ולפעול בשדה השיר והקרוב לו, והתאבק קשה עם מר גורלו. בראשית 1922 חלה קשה, התגורר בבתי־חולים שונים. והנה הודיעו העתונים שדוד זיטמן מת בבית־החולים בברסלוי בירת שלזיה. חלק קטן מעזבונו הספרותי פורסם במאסף „יונג זגלמביה" (בנדין, 1932). באקראי נזדמן לי לראות דף תוי־נגינה לשני שירים, מצד אחד של הדף — שיר אברהם רייזין, ובצד השני — שיר דוד זיטמן „שיין שטערנדל שיין".

וראה זה פלא: ילידי כפרים עזובים בזגלמביה כמו פיאסקי, מילוביץ, שהחיים בהם הולמים לא פחות בתוך הקרקע מאשר מעליה, ובעקב זה לא נשארו בגבעות החול עקבות צעדי ההולכים הלוך ושוב לעבודה במכרות, ואף להגות בשירה ובמחזה, לא הושפעו לרעה מהחול והאבק הרב בשבילי האזור, ודווקא מקרב היערות המאובנים הללו מנצנצים כוכבים וניצוצות כמו „שיין שטערנדל שיין" מברוכי כשרון שהנציחו עצמם בעולם השיר היהודי.

המהפכה הרוסית הראשונה הולידה את התסיסה בקרב ציבור הפועלים והכורים גם במילוביץ והסביבה. עד שנת 1904 לא עוררו תאונות במעמקי האדמה ודמכרות תסיסה פוליטית בקרב ציבור העובדים. התאונה בהתפוצצות מתחת לקרקע שבה נהרג כורה אחד סיערה את מחנה העובדים שהתלקטו מסביב לפ.פ.ס. ההלויה אשר בה השתתפו אלפים שימשה הפגנה סוערת. בתהלוכת ההלויה הושרו שירים מהפכניים, אך ההפגנה עברה בשקט ללא כל תקלה מצד המשטרה שנדהמה מהיקפה ולא ידעה עדיין איך להגיב, בהתגבר התסיסה הסוציאלית של המוני העובדים ובאין להם מקום חפשי לכינוס ההמונים, החלו חוגי המחתרת להועיד את כנוסיהם בחלקי מקומות מרכזיים. אף „החצר המילוביצאי" זכה לכינוסים כאלה בהשפעת אנשי פ.פ.ס. העממיים והאינטי־ליגנטים שהשתדלו למשוך אליהם גם את הפקידים היהודים שעבדו במינהלות המכרות ובתי החרושת. במילוביץ ובסביבה לא היו פועלים יהודים מקבלי עבודה, ולא היה בסיס ל„בונד" ולמפלגות אחרות. יהודה שרגא ניסה לפעמים לעמוד על שאיפותיהם ולא הצליח. הוא הרגיש עצמו כ„פסוק השלישי" שאין לו להכריע ביניהם, בין המעבידים בעלי־ההון והמוע־בדים בעלי הידים העובדות. אמנם הוא עצמו היה אף הוא עובד העומד ברשות עצמו ועבד מספר שעות ללא גבול. הוא ניצל את עצמו בלי לבוא בטענה למי שהוא. היה זה מעמד בינים בעיקר אצל היהודים, מעמד שאין לו טענות לניצול ותביעה להגנה החייטים והסנדלרים היהודים וכיוצא בזה איחדו בקרבם את המעביד והעובד ביחד, ורק השוליות, החניכים, שטרם ידעו את המלאכה, החלו לחשוב שאולי כוונת הסוציאליזם גם להם, בלי שנמצא אצלם העוז לתבוע בשפתיים....

מילוביץ היתה אחד הישובים בחבל „גלמביה שסבלה קשות מהשביתות והתנגשויות עם הרשות הרוסית, והממשל הצארי נאבק קשה על קיומו. השביתות היו גם במילוביץ לחם־חוקם של הפועלים שתבעו שיפור מצבם בשכר ובשעות עבודה. הפ.פ.ס. הכניסה בשורת תביעותיה מהשלטון גם סעיף שבו תבעה זכויות שוות ליהודים וביטול ההגבלות השונות נגדם בשטחים שונים. התהלוכות ההמוניות נגד השלטון מצד הפועלים היו קיימות גם במילוביץ, והמשורר א.נ. שטנצל מתאר ברשימותיו על עיר־מולדתו צילדז את רשמי אחת התהלוכות הללו על הנוער היהודי בסביבה שהיה רץ אחרי התהלוכה והשקיף אחרי ההתפתחויות והתנקשות „שומרי" החוק הצארי בפועלים. אך אין זה ענין לסקירתנו כאן על הישוב היהודי במילוביץ, שעם תקומת פולין העצ־מאית ופיתוח האנטישמיות סבל גם הישוב היהודי במילוביץ מתעלולי האנטישמים, עד שחוסל לבסוף עם כבוש כל פולין בידי צבאות הנאצים הגרמנים והשמדת מליוני היהודים בארץ זו.

מילוביץ
הרב הגאון רבי אריה צבי פרומר הי"ד בכינויו הרב „מקוזיגלוב" יליד צילאדז, החתן שוייצר ממילוביץ

ניבקה העדה (גמינה):

ניבקה העדה (גמינה) שכללה גם את הכפרים: ניבקה, דינדובקה, בובריק ובור, שכנה על הגדה הימנית של נהר הפשימשה הלבנה סמוך להישפכה לתוך הפשימשה השחורה. מצד מערב — גבלה עם סוסנוביץ, מצד צפון עם הגמינה זאגוז׳ה, מצד מזרח עם גמינה אולקוש—שיוויר, ואלו גבולה הדרומי היה הפשימשה הלבנה. בשטחי הגמינה ניבקה עבר הפלג פלוצ׳קה, המכונה גם בשם בובריק.

לפנים השתרעו יערות־עד ענקיים מצד צפון ומזרח של הגמינה הזו, כהמשך הערבה פאקושניצה, והיו שם עצי־צפצפה רבים, בייחוד בסביבת בובריק. עוד בשנת 1850 היתה קיימת ליד בובריק בריכת־בוץ ענקית, שדרכה זרמה ה־פלוצ׳קה, ובריכה שניה גדולה ממנה בהרבה, ליד ניבקה, שנתהוותה ממי הפלוצ׳קה ופשימשה הלבנה. בעבר היתה מחוברת עם המיכרה „יאצעק" אשר בבובריק ובית־יציקת מתכת אשר בהנריקוב. אדמות הגמינה היו אדמות חול ללא יערות, להוציא את סביבת בובריק, שבה נראו עוד שרידי יערות נושנים. בכל כפרי הגמינה נתיישבו יהודים ומספרם גדל במרוצת הזמן.

ניבקה הישנה.

בראשיתה שכנה ניבקה הישנה ליד שפך הפשימשה הלבנה לתוך הפשימשה השחורה מקום שם נתמזגו לנהר אחיד ורחב יותר, שהפליג לנהר הלאומי הפולני הגדול ויסלה. ניבקה היתה שוכנת בסמוך למודז׳יוב ואף נחשבה לפרבר שלה. גם על ניבקה עברו חליפות ותמורות, אם כי לא כעל מודזיוב. ניבקה הישנה — כך היה שמה המקורי — התקיימה מאות שנים ככפר עלוב. בסוף המאה הי״ח עלתה למדרגת עיירה בעלת אוכלוסיה מעורבת, נוצרית ויהודית. משירדה ניבקה העיירה מגדולתה באה במקומה ניבקה החדשה, לאורך הצד השמאלי של דרך־המלך המוביל ממודזיוב דרך ניבקה והלאה לצד דידנובקה, וזאגוז׳ה עד לדומברובה־גורניצ׳ה׳ הפעם היה זה כפר או מושב גדול עם מפעלי חרושת ותעשיה שהעסיקו אלפי פועלים ופקידים. ניבקה הישנה עדיין זכורה היתה לזקני ניבקה החדשה ומודז׳יוב.

בניבקה הישנה, העיירה, היה גם ישוב יהודי. ישראל אפלבוים, יליד ניבקה, שישב שנים רבות בקרית־חיים (ליד חיפה) נקב בשמות יהודים שישבו שם, ובהם: מאיר לובלסקי, לייביש זילברברג, משה יענקל פרישר (אביו של „קושלוק"), שמעיה ברנר, יחזקאל פרונאנסקי, בריש פרימר. בניבקה ה־ישנה לא היה קיים „מניין" יהודים, ובימי שבת וחגים היו הולכים להתפלל לבית־הכנסת במודז׳יוב. הרב רבי יצחק טוביה פרידה, שהיה דורש לעתים קרובות בימי שבת וחגים ושקד לקרב את יהודי הסביבה, היה תובע מהם לבוא ולשמוע את דרשותיו, והם נענו ובאו. הרב היה מקפיד מאוד על הופעת יהודי הכפרים בעיירה, ואימתו היתה מוטלת עליהם, כי הרב היה תלמיד־חכם פיקח ושנון, שבדרשותיו העמיד להם תביעות רבות ומדבר ללבם ולמצ־פונם היהודי. והם אמנם שמעו בקולו והשתדלו למלא את רצונו. ואכן אחרי ששת ימי השבוע שבהם היו שקועים בעמל הפרנסה, נכספו להשפעתו הרוחנית של הרב ולהאזין לדבריו הלוהטים שיצאו מלב טהור ונאמן לתורה ולעם ישראל. הרב ממודז׳יוב מצא לו בקרב היהודים של כפרי הסביבה חסידים נאמנים ופיהם מלאו תהילתו.

על ראשיתה של ניבקה ועל מייסדיה לא ידוע מאומה. בזמן בלתי ידוע צמחה ליד שפך נחל הפלוצ׳קה לתוך נהר הפשמשה הלבנה. ידוע שניבקה היתה קיימת כבר בשנת 1590 ונתקיימה בה טחנת קמח. על הטחנה הזו ניצת בשנת 1690 מאתיאוש יינזור אליאס סוסנירש. את חורבות הטחנה אפשר היה לראות עוד בשנת 1867. ליד הטחנה עמדו צריפים אחדים, שכנראה נהרסו בימי מלחמת נפוליאון. דרי הצריפים עברו לשבת בעבר השני של הפשמשה, ועל שם בעל הטחנה הניבקאית קראו למושב בשם יינדזור.

מדפדוף במסמכים ישנים ניתן היה להסיק, כי ניבקה היתה בראשיתה מושב של דייגים. דבר זה מקבל אישור ממירשמי הגיוסים לצבא של מחוז פרושוב משנת 1581, האומרים, שהכפר היה מקנת יעקב ברוניובסקי, שהיו לו שמונה ספינות־דייג וחמשה דייגים. באותו זמן היו לו לנחלה גם אחוזות קלימונטוב, שקראה לעצמה בשם ניבקה אחרי ברוניובסקי עבר הכפר הקטן לידי בית גוסלבסקי.

בשנת 1600 בערך צמח כמתוך כפיה ליד מושב הדייגים החדשים מושב בשם ניבקה החדשה, שעליו מעיד מיסמך שנרשם בתעודות העירוניות בקראקוב בשנת 1628 בנוגע לתושב של מושב זה — שמעון יארליק. תעודה זו אומרת: ניבקה החדשה שנזכרה, שכנה לצד צפון של מושב הדייגים הראשון, בערך במקום ששם מצטלבים הדרכים מודז׳יוב—קלימונטוב וניבקה—זאגוז׳ה.

מרשות בית גוסלאבסקי עבר הכפר לידי מירושבסקי, אחר כך לבית שימינסקי, ומהם לקראמסטה. חלק מן ה קרקעות של ניבקה נמכר בשנת 1833 בחכירה עולמית לחברת המכרות של מאוריצי קוסובסקי, יאצעק ליפסקי ואנטוני קלימקיביץ׳, שבשנת 1837 ויתרו על זכויותיהם לטובת הבנק הפולני לשעבר. משנת 1890 היתה ניבקה שייכת להון צרפתי זר, שהיה מיוצג ע״י החברה הסוסנוביצאית למכרות ומפעלי יציקת ברזל.

השם „ניבקה" מוצאו מהמילה „ניבה", שפירושו בפו־לנית: שדה תבואה. השם ניבקה מתייחס לשדמה לאורך נהר הפשימשה הלבנה. אכן כפרים ועיירות בשם ניבקה היו מצויים במדה לא מעטה ברחבי פולין. בשנות כפרותה הישנות היו מעבדים את עפרות־הברזל של ניבקה גם לעשת. מוצרי ברזל ועשת של ניבקה היו נפוצים ברחבי פולין, ואף ברוסיה האדומה.

עוד מזמנים נושנים היתה ניבקה נכללת בפראפיה של מיסלוביץ. בראשית המאה ה־18 היה לה סניף בצורת כנסיה קטנה במודז'יוב, שבזמן בלתי ידוע נתחסל ונעלם. על קיום הסניף בניבקה מעיד הפרטיכל הנמצא בארכיון הפראפיה בזאגוז'ה. הוא נושא את הכותרת „פרטיכל מורשי הקרנות הדתיות של הכפר ניבקה, סניף הכנסיה הפראפית במיסלוביץ משנת 1818". באותו פרטיכל מדובר על כנסיה של עץ בתור סניף. בתוקף הוראה של הקוריה הרומאית משנת 1812 חלה חלוקה בפראפיה של מיסלוביץ, וחלק הכפרים שנמצאו אז בשטח הממלכה הפולנית הופרד ממיסלוביץ, והם הקימו פראפיה חדשה בניבקה. לפראפיה חדשה זו בניבקה השתייכו מאז הכפרים ניבקה, זאגוז'ה, קלימונטוב, שילצה, פורומבקה והעיירה מודז'יוב.

מעניין היחס שהראה סניף הכנסיה בניבקה לפראפיה במיסלוביץ בשנים 1814—1819. בתוקף „שלום טילזיט" משנת 1807 נקבע הנהר פשימשה כגבול בין פרוסיה לממלכת פולין. הכומר של מיסלוביץ כשרצה לבוא לכנסית הסניף היה מחויב להשיג דרכון. מנהל הסניף הזמני בניבקה הכומר קרופסקי, שישב בתור שליזאי בדזיצקוביץ ליד מיסלוביץ, נאלץ להצטיד בדרכון פרוסי, ועל סמך פניה שהגיש ב־12 למאי 1814 באמצעות העיריה למושל המחוז הוא קיבל כזה, למשך חצי שנה בלבד. וכל פעם שהכומר שכח לקחת אתו את הדרכון הוא נאלץ לחזור מן הגשר שעל הפשימשה. בשנת 1848 הקימה ידביגה מירושבסקה כנסיה בזאגוז'ה, והפראפיה אשר בניבקה עברה לזאגוז'ה, וכנסית ניבקה הפכה לסניף לה.

בניבקה היה קיים נמל־מים בשם „פשיסטאניה", שנמצא ליד שפך הפשמשה הלבנה לתוך הפשמשה השחורה, והיה מחובר בתעלה עם בית־יציקת־האבץ הישן. נמל זה האריך ימים עד שנת 1840. באותה שנה בנה אנגלי אחד בשם דאבני ספינת־קיטור, שהיתה שטה במשך כמה שנים על פני מי הפשמשה.

בתקופת הכיבוש הפרוסי (1795—1807), שאז צורפה ניבקה לאזור הפרוסי החדש „שליזיה החדשה", הקימו בה הפרוסים את בית־החרושת ע"ש הנריקוב, ובדומברובה—גורניצ'ה הסמוכה פתחו את מכרה־הפחם הראשון ותיכננו לפתוח מפעלים שונים באותה סביבה.

ניבקה החדשה.

ניבקה הישנה, בת 5,038 נפש, היתה שוכנת על גבעה בת 255 מ' דרומית לסוסנוביץ והיו בה מכרות פחם, מפעלי יציקת ברזל וטחנות קמח. לפי מפקד התושבים של שנת 1897 מנתה האוכלוסיה בניבקה רק 2098 נפש, ובהן 271 יהודים. אחרי סיפוחה לפולין הקונגרסאית היתה ניבקה שוכנת ממש על הגבול עם גליציה. בשנת 1875 הפיק המפעל ליציקת ברזל 13,616 פוד. אז היו בניבקה 41 בתים, 395 תושבים, 101 מורג אדמה כפרית. בשנת 1827 — 15 בתים, 103 תושבים. במודז'יוב לא היתה כנסיה לנוצרים, והרוזן יוסף מירושבסקי, ראש האחוזה בזאגוז'ה, הקים בניבקה הישנה כנסיה בפינת רחוב דומברובסקה ודרך־המלך לדומברובה. ניבקה והסביבה היו מקנת הרוזן מירושבסקי, וממנו עברה ליורשי גוסטב קראמסטה.

פיתוחה של ניבקה החל הודות ל„תקופה הגיאולוגית", שפרשה את כנפיה גם על הכפר ניבקה וסביבתה. במאה הי"ט החלה חרושת הפחם והברזל להתפתח בקנה־מדה גדול בשלזיה־עילית הקרובה ובזאגלמביה (על עריה דומברובה, בנדין, סוסנוביץ ומודז'יוב). כבסיס לחרושת זו שימשו אוצרות המחצבים השונים כמו פחם, עפרות ברזל, אבץ, כסף ועופרת, שנמצאו במכמני האדמה של האזורים האמורים. בראשית המאה הי"ט החלו להשתמש בחרושת זו במכונות בכות הקיטור ובאמצאות אחרות. אז נפתחו בכל האזור של דומברובה—גורניצ'ה מכרות־פחם ומפעלי יציקת ברזל ואבץ שהעסיקו רבבות פועלים. ניבקה היתה לאחד המרכזים של המפעלים הללו, שבהם עבדו פקידים ופועלים והפיקו תוצרת שנשלחה לשוקי רוסיה הרחוקה ואף לגרמניה ואוסטריה. מסעף של הרכבת וארשה—וינה הגיע לניבקה מסוסנוביץ לשם הובלת התוצרת משם לתחנת־האם בסוסנוביץ ומשם נשלחה לתעודתה.

בקורות פיתוח ניבקה ומודז'יוב וסביבתן ישנן נקודות מעניינות המבהירות את רקע האירועים הרבים של פיתוח התעשיה בעתיד, ובהן התיאבון העצום של פרוסיה לשטח זה, השקעת כספים בזגלמביה והקמת מושבות גרמניות בה. קורות פיתוח אזור זגלמביה בידי הון וטכנאים גרמניים מובהרות ביחוד לאור העובדה, משום מה הכליל היטלר הצורר את כל האזור הזה כשטח טהור של מדינת גרמניה. והסיבה היא, מפני שהנאצים קבלו וסברו שזהו שטח שלגרמנים זכות היסטורית עליו לא פחות מאשר על אזור הוורטה, פוזן, קליש, לודז ועוד.

ישוב יהודים בניבקה

עם ביטול העיירה ניבקה והקמת ניבקה החדשה כמושב חרושתי עברו היהודים לגור שם, ובמרוצת הזמן נתרבו והיו לקהילה בזעיר־אנפין, שמנתה 60—70 משפחות עם כ־300 נפשות, בהם בלטו משה גליקליך, ברוך מייטליס, האחים אבא והנדלר גליצר, שמעיהו זיידלר, שלום לובלסקי, מאיר יעקב זלינגר המלמד, משה אפלבוים (בכינויו „טורק"), בני משפחת איגרא מיוצאי חלציו של הגאון הנודע רבי משולם איגרא מטישמניץ, ועוד ששמותיהם נשכחו.

בין ראשוני ניבקה החדשה היה ר' אליעזר ברוקנר, יליד וולברום — חתנו של ר' הירשל לנגר מחשובי הקהילה במודז'יוב הסמוכה — שאחרי נישואיו פתח לו חנות־מכולת מול בית־החרושת לברזל. ורק אחרי שנים מספר, כשעוד יהודי פתח חנות שניה ממש לצדו וירד לחייו בהתחרות פרועה של „גם לי גם לך לא יהיה" — במכרו לנכרים מתחת למחירי הקרן — עזב ר' אליעזר את ניבקה לדאבון־לב תלמידי־החכמים שבמקום ועבר לשבת בכפר דיינדובקה המרוחק כשלושה ק"מ ופתח לו שם חנות־מכולת בבית ש־נוצרי מקומי הקים במיוחד בשבילו. ברחוב הראשי בכפר, מול

ה„קושארים" שניצבו על הגבעה מצד השני של הרחוב, שהיו מיושבים פועלים ופקידים ממכרות הפחם שבסביבה.

אחרי שנים השתקע בניבקה עוד אחד ממשפחת הברוקנרים. היה זה ר' בריש ברוקנר, אף הוא יליד וולברום, יהודי תמיר וחסון, בעלה של ביילה, אחות ר' מנדל קליינר מ־מודז'יוב, (חתנו של ר' חנוך הניך שארף), שפתח לו חנות בניבקה ברחוב בית־החרושת לברזל, ואחרי שנים עבר לשבת עם משפחתו בבית גיסו קליינר במודז'יוב, מול בית־המכס. בשנים הראשונות לפולין העצמאית היגרה משפחה זו לקנאדה וכה הצילה עצמה מידי הנאצים הגרמנים.

איציק־הירש ספיר היה מוותיקי היישוב היהודי בניבקה. יליד בנדין משנת 1868, בא בתור ילד למודז'יוב, כשאביו העביר את דירתו מבנדין למודז'יוב, נשא לאשה את נחה לבית פייגנבוים מוולברום והשתקע בניבקה כחייט לבגדי־גברים בביתו של הנוצרי רומן בודניאק ברחוב שוסובה (הרחוב הראשי שחצה את כל ניבקה לכיוון דיינדובקה). הוא השתכן בניבקה בשנת 1891 ועבד במקצועו ושם נשאר עד לגירוש היהודים לסוסנוביץ, ששם אוכסנו בגיטו היהודי בשרודולה. היו לו שלושה בנים: יהודה פייבל, הרצקה, מנחם דוד, ובת בריינדל־לאה. איציק־הירש היה איש ישר ונוח לבריות ומקובל גם על הנוצרים, עבד בשביל פקידי המכרות ובתי־החרושת, היה גבאי בחברה קדישא בניבקה, חסיד הרבי מז'וריק, עסק גם בממכר בירה ומשקאות, היה מסדר מלווה־מלכה במוצאי־שבתות למתפללי השטיבל, ובכלל היה איש רעים להתרועע. חייו ופרנסתו לא היו רעים עד שהחלה תקופת הנאצים, והכל נגמר באושוויץ. כל המשפחה נספתה בשואה, פרט לבן אחד הרצקה, שסבל במחנות הנאצים עד שאחרי המלחמה עבר לאמריקה והסתדר שם. הרצקה הסתדר כרואה־חשבון בבית־חרושת בפילאדלפיה, ועם צאתו לפנסיה אמר לעלות ולהשתקע בישראל.

מנדל פרל היה בניבקה כל ימי חייו מלמד לחומש ורש"י וגמרא לילדי המקום. פעם אחת נמאסה עליו עבודה זו וכחצי שנה לא עסק במלמדות. אך הוא חזר למקצועו, כי היה מחוסר פרנסה. כשלושים תלמידים למדו אצלו. מלבדו היה עוד מלמד אחד שנזכר לעיל הוא מאיר יעקב זלינגר (בכינויו „שמוכנה") שהיו לו שבע בנות, ללא בנים. אף הוא חדל מן המלמדות והיה לחנווני, ובנותיו עזרו לו בחנות. במשך שני ה„זמנים" שמנדל פרל לא עסק במלמדות הזמינו אנשי ניבקה בחור אחד מזדונסקה־ווליה והוא לימד את הילדים. ואחר זמן, כשנשא אשה בזדונסקה־ווליה הזמין את הורי תלמידיו מניבקה לחתונתו. הוא הרביץ בילדים גם קצת השכלה, פולנית, דקדוק וכדומה, וההורים היו שבעי רצון ממנו. היו גם מלמדים אחרים מעיירות אחרות שהרביצו תורה בניבקה, ששמותיהם נשתכחו.

שמעון (שימעק) לובלסקי, יליד ניבקה, בן שלום לובלסקי ואחי ישראל, היה ידוע כשקדן בלימודים ושמו הלך לפניו. עליו כתב הד"ר עמנואל רינגלבלום, מנהל המכון היהודי בוורשה. ישראל למד בשעתו בין בחורי בית־המדרש במודז'יוב יחד אתי ונחשב בין הלמדנים המופלגים. זכורני שבימי נעורינו עלה בדעתנו לפעול משהו בשטח הספרות. החלטנו להוציא מילון גרמני־עברי. קנינו מילון גרמני־פולני גדול ואני התחלתי בעבודת התרגום לעברית לפי א"ב. אלא שלא נסתיע הדבר, ואחרי שהספקתי להכין תרגום של כמה אותיות הפסקתי בעבודה מחוסר זמן, ומלבד זה היתה זו עבודה „משעממת". ישראל נשא אשה בגיל צעיר והתפרנס כשותף בבית־חרושת ללבנים של אביו. הוא חלה בדמי ימיו במחלת הריאות, ואז טרם נמצא תרופה למחלה זו. בראשית שנות השלושים מת, בהשאירו אשה ושני ילדים.

היו בניבקה עוד יהודים תלמידי־חכמים ולמדנים מובהקים, וגם חסידים נלהבים של בתי אדמו"רים שונים, ומהם שיצא שמם לתפארת ברחבי פולין. חנוך־הניך ווינרייך, יליד ז'וריק — חתנו של יצחק לובלסקי מדיינדובקה — הצטיין בנדיבות לבו; חיים, בנו של גרשון־לייב גלייצר, קצב ובעל איטליז, היה ת"ח מובהק ועשיר גדול; ברוך מייטליס — גיסו של שלום לובלסקי — היה בעל בית־חרושת לזפת בפושקין וגר בשכנותו של ר' לייזר ברוקנר; משה אפלבוים (יליד ז'רנובצה) חתן מאיר לובלסקי מניבקה היה ת"ח וחסיד, והיה מתפאר בסבתו אסתר שהיתה נוסעת לצדיק רבי יצחק מוורקה; ר' יואב איגרא נחשב לבעל־בית חשוב בניבקה, ולבסוף עבר לשבת במודז'יוב והיה גבאי הח"ק (נפטר ביום שמחת־תורה תרפ"ד); שיווק מנכבדי ועשירי המקום, לעת זקנתו נזקק לפרוסת לחם מניניו; הזוג אסתר ויענקל שניידר (שייב) היה עשיר וסיפרו עליהם שקנו בקראקוב אלמוגים אדומים במחיר 600 רובל.

עם גידול היישוב היהודי בניבקה החלו דואגים לאספקת הצרכים ההכרחיים שלא יצטרכו לרוץ על כל דבר פעוט למודז'יוב. הנה לא היתה מקווה בניבקה, אף שנהר הפשימשה הלבנה איפשר לטבול לכבוד שבת וחג לכל יהודי ניבקה. (זכורני שבערב־שבת אחד הלכתי עם אבי ז"ל להתרחץ בנהר. בעודני אז נער קטן חכיתי עד שיסיים אבא להתרחץ. בינתיים הפשלתי את המכנסים וניסיתי להכנס לנהר ליד הגדה, אך הזרם סחפני לפתע והתחלתי לטבוע, עד שאבי חש לעזרתי והוציאני רטוב כולי. הצטננתי אז ושכבתי חולה כמה שבועות). הנוצרים היו רגילים לראות את היהודים רוחצים בנהר, ששימש גבול עם גליציה האוסטרית שמעבר השני. ר' הנדל גלייצר יזם להקים מקווה כשרה וביצע את המשימה על חשבונו. מקודם היו השו"בים ממודז'יוב מבקרים 2—3 פעמים בשבוע גם בניבקה ודיינדובקה ובסביבה הקרובה. רבי מרדכי־מנדל הנדלר השו"ב ממודז'יוב, יהודי ת"ח ומשכיל. היה מקובל מאוד על הבריות, והוא היה מבקר גם בדיינדובקה. לבסוף השתקע לישיבת־קבע בניבקה ר' מרדכי מרגליות כשו"ב ומוהל, והוא שסיפק את צרכי השחיטה במקום ובסביבה.

עם גידול הישוב קמו בניבקה שלושה „שטיבלך". שטיבל אחד היה בבית הנדל לייב גלייצר. הגבאי היה ר' יובל איגרא, בעל־קורא היה מרדכי הצהוב („דער געלער"), שהיה גם שו"ב ואף בעל־תפילה בימים הנוראים. היה זה שטיבל

גדול עם 30—40 מתפללים. שטיבל שני היה בבית ר׳ שלום לובלסקי. גם בו התפללו כשלושים מתפללים. ושטיבל שלישי היה בבית ר׳ שמעיה׳לה פרישר (בכינויו „גוי״). והגבאים היו שם ר׳ איציק־הירש טפיר (הזכרתיו לעיל) ושמחה קויפמן. גם שם התפללו בארבעים מתפללים. שם ידע כמעט כל אחד לעבור לפני התיבה. השטיבלך התקיימו מנדרים ותשלומים חודשיים של המתפללים. השטיבלך לא נחלקו לפי אדמו״רים מסויימים, אף שרוב תושבי המקום היו חסידים של צדיקים שונים, כמו חסידי רדומסק וקרי־מולוב, גור ואלכסנדר, טריסק ואחרים. המתפללים בשטיבלך הללו היו מחולקים לפי אזורי מגוריהם. הריכוזים לפי השושלות החלו רק בשני הדורות האחרונים.

בניבקה הישנה היה קיים שטיבל בבית ר׳ הירשל פרישר (בכינויו „ווירוואנא״), והוא התקיים רק זמן קצר, כי קשה היה להם לאסוף אנשים למנין, ומשום כך היו הולכים להתפלל בניבקה. בניבקה הישנה ישבה רחל האלמנה (פרישר), שנשיאה למורה משה, בכינוי „טאפער״, שהיה מלמד את תלמידיו רוסית, גרמנית ופולנית, חשבון ועוד.

לייביש ברלינסקי מיינדזור היה מבלה זמנו בניבקה. הוא היה סוחר בחפצים ישנים עם השליזאים. בנו ברל לא היה שפוי בדעתו, וכל ימיו היה מבלה בבתי היהודים בניבקה, אצלם אף אכל ושתה. לא היה נשוי. ובמיוחד היה אוהב לבלות אצל ר׳ איצ׳ה־הירש ספיר. תמיד היה רעב, ומיד אחרי האוכל היה אוהב לשתות בירה. הוא היה הולך מבית לבית ואוכל.

היהודים בניבקה היו מבלים את שעותיהם הפנויות על ה„גרנות״ שהיו במרחק כמאתים מטר מהכביש וכמאה מטר מאחוזת סטראטילאטור, המהנדס הראשי של החברה הסוס־נוביצאית וכ־300 מטר מן הפשמשה. בימי שבתות אחרי־הצהרים היו יהודי ניבקה מטיילים לשם, הביאו אתם מים קרים ופירות ומטיבים את נפשם, נהנו מהאוויר הטוב. אף הנוער נהג כך, בהבדל שהם הסתדרו בסבכים („קשאקעס״) במרחק כעשרים מטר מהגרנות, ולא שידוך אחד הסתדר שם, ולא בחור או בחורה אחד יצאו בשלום מן הרינון שרינונו אחריהם. מזמן לזמן הגיעו לשם גם יהודים מדיינדובקה וממודז׳יוב. בכלל היו מטיילים לשם יהודים שביקשו ליהנות מאוויר טוב, והרגישו עצמם „כמו בארץ־ישראל״. אך ההרגשה הטובה היתה מופרעת כאשר „שקץ״, רועה עזים, היה מיידה בהם אבן וקורא „יהודים לפלסטינה״. ואז היו היהודים קמים ועוזבים את המקום.

בניבקה (יחד עם ניבקה הישנה) היו גרים כמאה משפחות יהודים (כ־400 נפש), שהתפרנסו מעבודה ואומנות וגם ממסחר עם הנוצרים. היהודים התפרנסו שם יפה, והיחסים ההדדיים היו טובים. ניבקה החדשה היתה מושב כפרי גדול והיהודים היו מפוזרים בכל רחובותיה וסימטאותיה כבעלי חנויות ומלאכות שונות. הרחוב הראשי היה „דרך המלך״ עם כביש מצויין לכלי־רכב שונים בראש וראשונה לכפרים הפזורים לאורך הדרך עד לדומברובה ואף לכפרים ששכנו בצדי שבילים שיצאו מהכביש הראשי, ואחר כך לסביבות רחוקות.

הרחוב הראשי בניבקה נמשך למעלה מקילומטר ובו נמצאו בתי המסחר והמלאכה העיקריים של היהודים. ברחוב שפנה כלפי בית־החרושת לברזל, שהעסיק מאות פועלים, נשמעו תמיד נקישות בפטישים ובשעות ההפסקה נתנה קולה צפירת בית־החרושת שנשמעה בכל הכפר. צפירה זו שימשה אות לתיקון השעונים שפיגרו במהלכם. לא הרחק מרחוב זה עבר רחוב מקביל שחצה את כל הכפר לרוחבו, ומשם פנה לעבר הכפר בובריק שאף בו ישבו קצת יהודים. החנות האחרונה ברחוב זה היתה בבעלותו של יהודי חסיד בשם ר׳ משה דפנר, ת״ח ורא־שמים, מנכבדי הכפר, שאחותו שמחה היתה נשואה לדודי ר׳ מאיר שמעון ברוקנר שישב בכפר פורומבקה.

בקצה הכפר, בכיוון לכפר דיינדובקה, יצאה סמטה מדרך־המלך ממש לפני הגשר הקטן. הבית הראשון בפינת הרחוב הראשי והסימטה השתייך למשפחת פרישר (בכינויו „קוש־לוק״), קצב בעל איטליז שהיה מספק בשר לכל תושבי הכפר, והמקצוע עבר אליו מידי אביו. הוא עצמו היה יהודי חסון וכביר־כוח, שסיפרו עליו אגדות ממש, על תגרותיו עם שודדים שירו בו למעלה מעשרה כדורי־רובה, ובכל זאת נשאר בחיים ויצא בריא.

חשיבות מיוחדת ייחסו ל„דרך המלך״ והכביש שעליו. בהשפעת מינהלות מכרות הפחם ויציקות הברזל נסלל כביש זה בידי הרשות הרוסית. כביש מצויין זה נחשב לאחד מעורקי התנועה הטובים ביותר בפולין שמצד אחד הגיע עד גבול מודז׳יוב—מיסלוביץ ומשם נמשך עד לברסלוי—ברלין והלאה, ומצד שני — עד לדומברובה—גורניצ׳ה ומשם הלאה לאורך מסילת־הברזל וארשה—וינה. בעת סלילת הכביש היה כל השטח מיוער יערות־עד, שהוסיפו להתקיים עוד זמן רב אחרי סלילת הכביש. ביערות אלה נמצאו מקודם קני שודדים ומרצחים, שהיו מתנפלים על עוברים ושבים ומלסטמים את הבריות. הכביש נמצא בראשיתו תחת משמר שוטרים וז׳נדאר־מים רוסיים, ובהדרגה ביערו משם את הליסטים וביססו את הבטחון בסביבה.

תקופת השודדים באה כהמשך לתקופות המרידות של אוכלוסי הפולנים נגד רוסיה, והאיכרים שהיו כובשים אז את הסביבה עם הדרכים ומבערים מהם את גייסות הרוסים והשוטרים. אחר כך היו מוצאים פחם בגבעות השונות שבתוך היערות ופותחים בהן מכרות־פחם, עד שכל הסביבה היתה זרועה מכרות־פחם קטנים וגדולים, ולשם הקלה על הגישה וההובלה של התוצרת ממכרה למכרה ועל הקשר שבין המפעלים הגדולים ומיכרות הפחם לתחנות מסילות־הברזל אשר בניבקה ודיינדובקה, הקימו המי־הלים רשת של מסילות־ברזל קטנות עם קרונות־משא פתוחות, שהיו פועלות בכל שעות העבודה ועוברות ושבות כל הזמן עם מיטענים לתחנות הגדולות, ששם הועמס משאם בקרונות־הרכבת הס־דירות ומובל למרחקים. רכבות־שדה אלה היו מעוררות

תשומת־לב מרובה בין העוברים ושבים, ויש שבני־הנוער היו עומדים ומסתכלים במסעי הרכבת הזעירה מניבקה לדיינדובקה.

הפועלים שעבדו בחרושת ומכרות־הפחם (בעקב חוקים אנטישמיים של שלטון הצאר הרוסי לא נתקבלו יהודים כעובדים במכרות) לא כולם היו תושבים ותיקים בסביבה, אלא עסקו מקודם בעסקים בלתי כשרים, בשוד, בגניבות, בעבודה באחוזות ה„פריצים" או בעבודה חקלאית קשה, שהרי אדמת זאגלמביה היתה רזה ולא התאימה לחקלאות. העובדים היו מחונכים ברוח הנצרות וילדיהם היו מתגרים בילדי היהודים על ש„צלבו את ישו". בלבם של נוצרים אלה פיעפעה איבה עמוקה ומושרשת נגד היהודים על „רצח משיחם", והכמרים שבכנסיות היו יודעים ללבות את השנאה הזאת בלבות „צאן מרעיתם", עד שלא פעם הגיעו הדברים לפרעות והריגות. עם פיתוח החרושת ומכרות הפחם באיזור והבשורה של „יש שבר בזגלמביה" נמשכו רבבות פועלים לסביבה, ועל אף בעיות הניצול, השכר הנמוך, שעות עבודה ארוכות וכיוצא בזה הם הפכו למעמד עובדים שקטים, הדואגים לפרנסתם ולפרנסת משפחותיהם. עם יסוד המפלגה הסוציאליסטית הפולנית פ.פ.ס. פגה מלבם בהדרגה הקנאה למען ישו והחלו להתיחס ליהודים יחס יותר אנושי.

במשך הזמן חל שינוי גם במקצוע כריית הפחם, וקבלנים יהודים החלו עוסקים גם הם במקצוע זה. בני משפחת הז'מיג־רודים הבנדינאים ניהלו מאז 1900 את מיכרה־הפחם „הילינה" בניבקה שהיה פועל בהפסקות, ובתקופת שלטון רוסיה עקפו בעליה את החוק הקיים נגד יהודים והמכרה היה רשום על שמות חוכרים בלתי־יהודים. המיכרה הגיעה אז לשיא התפוקה — רבבות טונות פחם. במיכרה זה היה מעורב אחר כך גם יעקב רכניץ, אחד ממשפחת הרכניצים, שאף היא עסקה בהפקת פחם בסביבה. שמואל רכניץ ניהל את המכרה „יארוסלב" בניבקה.

מוריץ מייטליס (בן שמואל מייטליס במודז'יוב) חכר עוד בשנת 1901 את המיכרה הקטן „אוריון" בניבקה (לשעבר בשם „פלוץ רודולף") שהתקיים עד 1929.

✶

עבודת המיכרות ויציקת ברזל בכפר ניבקה והסביבה החלה בעשור הראשון של המאה ה־19.

בשנת 1814 בערך נפתחו בכפרים שבצד צפון שני מכרות פחם בשמות „מאוריצי" ו„יוזף", והם היו קיימים עד שנת 1857. ליד המכרה הנושן מאוריצי נפתח המכרה „ייז'י" ששונה אחר כך ל„ניבקה" (שהשתייך ל„„חברה הסוס־נוביצאית של מכרות ומפעלי יציקה"). התוצרת השנתית של מיכרה זו הגיעה בכיכרים מטריים כדלהלן: בשנת 1894 — 7,821,813; ב־1896 — 8,757,425; ב־1898 — 8,786,230; ב־1900 — 6,731,772; ב־1902 — 5,785,281; ב־1905 — 3,990,893; 1907 — 5,091,911, וב־1910 — 5,343,015.

בשנת 1833 ניגשו האדונים מאוריצי קוסובסקי, יאצעק ליפסקי ואנטוני קלימקיביץ', אחרי שקיבלו בחכירה את ניבקה ומכרות הפחם שלה, להקמת בית־יציקת ברזל. ארבע שנים אחר זה עברו הזכויות על המכרות ובית־היציקה לבנק הפולני לשעבר. בתחום בית החרושת הקימו קסרק־טינים גדולים לפועלים, וליד התעלה הקימו 4 בתים גדולים ו־10 יותר קטנים. באורח זה קמה מושבה בשם הנריקוב. לבית־היציקה היו שני תנורים גדולים עם מחפורה משותפת (מחפורת עליונה לתנור הגדול), מעבדת־ברזל ומפעל עירגול של עשת. שני המפעלים האחרונים הונעו במים שהובאו בתעלה מן הפשימשה. התנורים הגדולים צוידו במ־כונות שהונעו במים בששים כחות־סוס ומפוחים איצטווניים. את התנורים הניעו בפחם בשנת 1839 תוך חישוב של 30,000 ככר גלם לשנה. לשם ליבון עפרות מתכת הקימו שני תנורים זרעוניים (רוטפורד). את מעבדות המתכת ציידו בשמונה תנורים ליציקת הברזל, ששה תנורים לליבון יחד עם פטיש במשקל של 130 ככר. לטחנת־העיגול היו גלילי הכשרה, של מטילים, ובמדה יותר קטנה, יחד עם מספריים ענקיים לשם ביתור. בסמוך לזה התקיימה טחנת־עיגול לפחי יורות ומחרטה. עוצמתן של טחנת־העיגול והמעגילה הועמדה על 50.000 ככר לשנה. בית־היציקה הפסיק את פעולתו עוד בשנת 1850, ובשנת 1860 פרקו אותו.

בשנים האחרונות לשלטון הרוסי בזאגלמביה היו לחברה הסוסנוביצאית בניבקה בתי־מלאכה מיכאניים ובית־חרושת למכונות.

סקירה זו על ניבקה מקיפה בעיקר את תקופת קיומה עד סיום תקופת שלטון הצאר הרוסי, עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה בשנת 1914.

נימצס NIEMCY

א. סקירה היסטורית

בערבות הפשמשה צמח המושב נימצס, כ־17 ק"מ דרומית־מזרחית לבנדין, בזמן שלא נקבע בדיוק, אך עוד בשנת 1590 בערך כבר נזכר שמו במיסמכי הארכיון של העיר מיסלוביץ. קרוב לוודאי שהמושב קם עוד בתקופת הפיאסטים בידי שבויי מלחמה ממוצא גרמני.

במשך כל תקופת קיומו אין מוצאים כלום על קורות המושב, ורק בשנת 1814 — שבה גילו פחם־אבן בשטח — הוא החל להתפרסם. באותו זמן הוא השתייך לפאראפיה בגולונוג, והחוכר היה פליקס הגראף לוביינסקי, שבעידודו טיפל בענייני המקום ראש הכפר חוואט; ואחר כך — גאלוס.

כריית הפחם בשטח התחילה בשנת 1814, ולמיכרה קראו בשם פליקס על שם חוכר הכפר. בשנת 1823 נפסקה העבודה

בכריה על־פני השטח וניגשו לחידוש הבניה מתחת לאדמה. בקיץ של שנת 1842 פרצה דליקה באחד הפירים, וכתוצאה ממנה נעזבה המיכרה. כעבור זמן מה הציפו המים את המיכרה וכיבו את האש. בהמלצה מטעם השלטון ניגשו אז להפקת פחם במקום אחר (במזרח הכפר, לצד מאצ׳קי). מיכרה זה, אף הוא בשם פליקס, נוצל עד שנת 1841, עת פרצה בו תבערה איומה, שבשום פנים לא יכלו להשתלט עליה, מחמת גזים מחניקים ותמרות־עשן שחסמו את הגישה. לשם החנקת האש סתמו למעלה את כל הפתיחות, ואילו בעומק התקינו סכר לפני המינהרות הבוערות. אך גם זה לא הועיל והאש איימה על הפיר הראשי. הפעולה לכיבוי האש גרמה למותם של שלושה כורים שבלי לשים לב לסכנה חשו להציל את חבריהם שהתעלפו מחמת הגזים. שבעה כורים ניצלו, אך המצילים מתו. אחרי מאמץ נוסף הצליחו לכבות את האש וחודשה העבודה במיכרה.

בשנת 1843 הוחל שוב בניצול המיכרה הראשון. אך אחרי כמה שנים סגר השלטון את המיכרה פליקס, מחוסר שוק לפחם, והוא נשאר בלתי פעיל עד לשנת 1856. התוצרת השנתית של מיכרה זה הגיעה ל־40,000 כור פחם. בשנת 1857, כשממשלת רוסיה החכירה את מסילת־הברזל וארשה —וינה לחברה פרטית, היא מסרה לה גם את המיכרה הבלתי פעיל „פליקס" בחכירה ל־75 שנים, ועל החברה היה לספק תמורת זאת פחם לרכבת. אז הוחל בניצול המיכרה מחדש, אך ללא הצלחה, עד שאחרי זמן מסויים התייאשו מנהלי המיכרה מהמשכת העבודה. ברשיון השלטון משנת 1873 הוחלט להחכיר את המיכרה „פליקס" והחברה רק שמרה לעצמה את הזכות להפיק פחם ממיכרה זה לצורך עצמי.

באותו זמן בערך נוסדה — ביזמת יעקב נתנזון, פרופיסור לשעבר בבית־הספר הראשי בווארשה והתעשיין הבארון קרוננברג — חברת מניות בשם „החברה הווארשאית למכרות פחם ומפעלי יציקה" עם הון־יסוד של 1,500,000 רובל, שאושרה לפי פקודת הצאר מיום 12 לנובמבר 1874. כאשר חברה זו רכשה את הקרקעות שליד המיכרה „פליקס" לצד צפון ומזרח וקיבלה רשיון להפקת פחם, היא חכרה מהנהלת מסילת־הברזל וארשה—וינה את השטחים הישנים של חברת „פליקס" והתקינה במיכרות „פליקס" מיספר 21 ו־22 מחפרות להוצאת הפחם והמים באמצעות ציוד מיכני המחפרות קיבלו את השמות „גוסטאב" ו„קרוננברג" המיכרה „פליקס" היה פעיל עד שנת 1885, ואז הופסקה בו העבודה. אחרי כמה עשרות שנים שוב חודשה העבודה בשנת 1923 ושינו את שם המיכרה ל„יעקב".

כל המכרות הונעו בכוח חשמל. את כוח החשמל למכונות־ההוצאה, למשאבות בעמקי האדמה, קומפרסורים לספיגת ה־אוויר וכו׳ סיפקו שתי תחנות־חשמל עצמיות עם שלושה טורבו־גנרטורים בכוח כללי של 12,700 קילוואט.

תפוקת המיכרה של החברה הווארשאית הגיעה באחרונה ל־1,500,000 טונות לשנה, והועסקו בו כ־3,500 פועלים. ההת־פתחות העיקרית של המיכרה התחילה בשנת 1900. החברה פעלה רבות למען הפועלים שלה: סיפקה להם אור חשמל, הקימה 135 בתים לפקידים ולפועלים, בתי־ספר, בית־עם, אולם לבילוי ולהצגת מחזות תיאטרוניים, אולם קריאה, וכן נטעה גן־טיול שבו ניגנה תזמורת. ליד חברות המיכרות היתה קיימת קופה לעזרה הדדית שדאגה לסיוע לפועלים בשעת מחלה, להענקה לבעלי־מום ולתמיכה במשפחות פועלים שניספו במקרים של תאונות. החברה הקימה גם בית־חולים לפועלים וכיסתה את הוצאות החזקתו.

ליד המיכרה הישן „פליקס" היה קיים ביח״ר ליציקת בדיל. בשנת 1822 טיפלו בכך קונסטאנטי וויליצקי ופיוטר שטיינקלר. בשנת 1832 עבר המפעל לידי השלטון שהרחיבו והעמיד את כושרו על תפוקה של 12,000 כיכר לשנה, בית היציקה חדל להתקיים בשנת 1849.

יש עוד להזכיר את בית־הספר המקומי בנימצס, שמילא תפקיד מסויים בתנועת העצמאות ובהתקוממות של שנת 1905. הממונה על בית־הספר באותו זמן היה איזיצקי, פאטריוט נלהב וידיד הנוער הלומד מקרב בני הפועלים. בהשפעתו ערכו התלמידים שביתה ותהלוכה, שבה הניפו דגלים עם כתובות: תחי פולין, הלאה הצאר. שר המחוז של בנדין, מירבאך, שלח לקראתם גדוד קוזאקים שהתנפלו עליהם, היכום בשוטי־הברזל (נאגאיקות) שבידיהם ופיזרום לכל רוח.

ב. היישוב היהודי בנימצס.

היישוב היהודי במקום לא היה בעל ותק רב. בנימצס ישבו 30—35 משפחות יהודים. היהודים הראשונים שהשתקעו במקום היו: משה ברקוביץ החייט, קבלן שסיפק בדים מיוחדים לעבודה במיכרות הפחם שני בניו, יוסקה ושלמה היו חייטים, שהקבלנות לחייטות במיכרות עברה לידיהם בירושה מאביהם, והם נחשבו לאנשים אמידים. וכן נחשב בין ראשוני המקום ר׳ גימפל פריינדליך, שמוצאו היה ממשפחה מיוחסת, חסידית ונגידית. הוא היה בעל בית־מסחר גדול של צורכי מזון ומנופאקטורה; בביתו הגדול והמרווח החזיק בית־מדרש, שבו היו מתפללים כארבעים יהודים, והוא גידל את בניו לתורה. ליוסף בנו היתה סמיכות לרבנות והיה משתדך עם רבנים; בתו נישאה לבן הרב מזאביירצ׳ה. ביתו היה פתוח לכל דורש, עשיר מופלג היה וידו פתוחה לכל דברי צדקה. מרדכי הירש לייטנר הפחח, שהגיע לכאן מדומברובה־גורניצ׳ה היה אחד הקבלנים הגדולים לכל עבודות הפחחות במיכרות־הפחם והגיע לע־שירות גדולה; הוא בנה בעצמו בתי־חרושת וקרונות להו־בלת פחם ברכבת־זוטא; המפעל לגז בשצ׳אקובה מעבר לפשמשה הלבנה (בתחום גליציה לשעבר) השתייך לו. היו לו ארבעה ילדים: שלושה בנים ובת אחת. לילדיו נתן חינוך כללי מודרני. בן אחד — וולף — סיים לימודיו בתור רופא, ובמחנות הריכוז שהקימו המרצחים הנאצים הוא סיכן את חייו לא פעם לשם הצלת יהודים. הוא נשאר

בחיים ואחרי סיום המלחמה נסע לאמריקה. למרדכי־הירש לייטנר היה בית־תפילה משלו (שטיבל) שהיו מתפללים בו 20—30 איש וכל ההוצאות וההחזקה היו על חשבונו. וכן נחשב לבעל־מלאכה נכבד ר׳ איצ׳ה מאיר מונשיין, שען מבנדין, שהשתקע כאן עם משפחתו; היה ירא שמים ולמדן, עניו בהליכותיו ובשעות הפנאי היה עוסק בלימוד תורה. יש גם להוסיף את וולף רכניץ עם משפחתו, שהיה בן־תורה ובעל־תפילה מופלא, חנווני בעל חנות־מכולת, גידל את בניו לתורה ולעבודה ונתן להם חינוך מסורתי; פנחס לידה מזומבקוביץ, ירא־שמים, שהתפרנס יפה מחנות מכולת שפתח במקום; סלונימסקי הקצב החזיק אטליז. רוב היהודים בנימצס היו חנוונים ואומנים. במקום היו קיימים רחובות אחדים והיהודים היו מפוזרים ביניהם, ללא פחד, כי הפועלים הפשוטים לא ידעו דבר על אנטישמיות וחיו ביחסים טובים עם היהודים. בכפר ישבו גם שו״ב ר׳ שלמה, שקראוהו לא בשמו המשפחתי אלא בשם „ר׳ שלמה שו״ב״, ואברהם ארליך השען שבא ממייכוב. מלבד בית־המדרש היתה קיימת במקום גם מקווה כשרה.

ניצני האנטישמיות בנימצס נתגלו לראשונה בקרב הפקידים, בהשפעת ה„אנדאקים״ (הדמוקראטים הלאומיים), שה־אנטישמיות היתה אצלם עיקרון פוליטי. שלא כבפורומבקה הסמוכה, שבה היו כל היהודים שווים במצבם החומרי והשתייכו למעמד הבינוני, כבר היו בנימצס גם יהודים עשירים וגם פחות אמידים; האמידים דאגו לעניים, והיחס ההדדי היה הארמוני, שלא כבמקומות אחרים. יהודי נימצס נהגו לתת מכספם לכל מיני עניינים יהודיים, ואף מחברים שאספו „פרנומראנטים״ לספריהם פירסמו שמות תורמים מנימצס. בספר שהוציא הרב ר׳ משה וויינברג מוולברום נמצאים ברשימת החותמים יהודי נימצס הבאים: לייבל רכניץ, שלמה וייסמן, אלעזר פריינדליך, אלעזר לוכסנבורג, קופל פריינדליך, חיים אלעזר רכניץ, משה ברקוביץ.

ואם ראשוני התושבים במקום היו רובם ככולם אנשי מסורת שלא שינו כקוצו־של־יוד ממנהגי אבותיהם, היה כבר הדור הצעיר שונה מהם. חלק מן הצעירים הלך לישיבות בבנדין ובמקומות אחרים ללמוד תורה, וחלק אחר התמסר ללימודים כלליים ואקדמיים. התנועה הציונית, שעוד בתקופת שלטון הרוסים היתה קיימת באיזור זאגלמביה בחשאי (מפני עינא בישא של הרשות הרוסית) חדרה לשתי השכבות, ובמקום היו מצויים גם ציונים וגם אנשי תנועת המזרחי, ומאז הכריזה הקק״ל על אוסף תרומות למען ארץ־ישראל לא חסרה הקופסה הכחולה בשום בית יהודי. ואלו בבתי־התפילה לא חסרה קופסת רבי מאיר בעל־הנס.

בנימצס היתה קיימת תחילה מקווה מהסוג הישן, שבמ־רוצת הזמן נזקקה לתיקונים. היו שביקשו להתקין מקווה תקינה מבחינה היגיינית. ולאחר דין ודברים בין בעלי־יכולת נאספו כמה מאות זהובים להתקנת המקווה. סיכסוך שנפל בין הקהל היהודי בנימצס ובעל־בית אחד, אמיד, גרם שהקהילה נשארה שוב בלי מקווה. לבסוף נכנסו כמה בעלי־בתים בעובי־הקורה והצליחו ליצור קרן מיוחדת למטרה זו, והקימו מקווה מסודרת בצורה היגיינית. היה זה בשנת 1929.

אף שאלת הרבנות בנימצס הטרידה בהרבה את היישוב היהודי. בתחילה לא היה רב בנימצס, ובכל שאלה שנתעוררה במשפחה יהודית היו פונים לסטשימישיץ. בשנת תרצ״ב עשו עסקני היישוב התחלה יפה בהכניסם בתקציב הקהילה סכום מסויים להחזקת רב. אך דבר זה נתקל בקשיים. בסטשימישיץ הסמוכה טרם נתקבל רב חדש במקום הרב זנדר שהלך לעולמו, והרב היאברז׳נאי טרם קיבל אישור מטעם השלטון. בינתיים בא איזה „נכד״ של רב או רבי והחל למלא את תפקיד הרב. הוא בא לפי פקודה מחצר רבי אחד שגזר עליו לנסוע לשם ולתפוס את המקום. הציבור השלים עם המצב, והרב בא על אישורו.

סלופנה SLUPNA

סלופנה — על גבול שלוש הקסריות

בטוחני, שלא אמצא ידי חובה בתיאור העיירות והכפרים בסביבת הגבול הישן של זגלמביה ושלזיה־עילית, אם לא אתאר גם את סלופנה הכפר, לשעבר פרבר העיר מיסלוביץ ושכנה על הדרך לכפר יינדזור בשטח האוסטרי־גליצאי על הגבול ממש מעבר לשפך הפשימשה הלבנה לתוך הפשימשה השחורה. ופאר הכפר היה „מגדל ביסמרק״ (1815—1898) שלפני הגשר שנועד להולכי־רגל שבין סלופנה ויינדזור. מהמגדל אפשר היה להשקיף על פני כל הסביבה. השם ביסמרק שעל שמו נקרא המגדל (אוטו אדוארד לאופולד פון ביסמרק) היה ידוע לא רק בכל רחבי גרמניה כמדינאי גרמני, מייסד הקיסרות הגרמנית השניה, בשנת 1862 מונה ע״י וילהלם הראשון מלך פרוסיה לראש המיניסטרים ולקנ־צלר בעל סמכויות רבות, והוא התגרה במלחמות עם אוס־טריה, צרפת ודנמרק. יחסו ליהודים היה בתחילה שלילי, אבל אח״כ נמצאו יהודים בין יועציו (רוטשילד בלייכרידר) בלי לפעול במרץ נגד התפשטות האנטישמיות של שטקר ואחרים.

לפינה זו של סלופנה השוכנת על גבעה בקרבת גבולות שלוש הקסריות העצומות באירופה (גרמניה, אוסטריה, רוסיה) יצא שם בכל רחבי גרמניה, וגרי מדינות בוורייה, זכסוניה, חבל הרוהר וערי הרהיין היו באים בהמוניהם לתור את ה„שלישיה״ הגיאוגרפית. הם התפשטו על פני

כל הסביבה, היו מטפסים על פני „מגדל ביסמרק" ששמו אמר להם הרבה ואף התיחסו לשמו בהערצה על הגדולות שעשה לטובת ארצו. ואשר ליינדזור שמעבר לנהר הפשמשה — הרי מותר היה לכל אחד לעבור את הגשר להולכים מעל הנהר ולנהור דרך ההולות לבית־המרזח של היהודי מיכאל בסטר ולהנות שם מהמשקאות האוסטריות הנודעות, כמו בירה אוקוצ׳ימית, שליבוביץ ועוד. ואילו אי אפשר היה לעבור לכפר ניבקה שבצד הרוסי־פולני ועליהם היה להסתפק בהצצה בלבד לעבר כפרי זגלמביה, מלבד גרי המקום שיכלו לעבור את הגבול ברשיון של „חצי פספורט" (בפולנית. פול פאסיק) ולבקר בערים ובכפרים כחפצם.

סלופנה היתה כפר בפני עצמו, במרחק ניכר ממיסלוביץ, אף כי זה למעלה ממאה שנים שעיר זו רצתה לבלוע את הכפר היפה המעורר ענין אצל כל אחד — כעצם מעצמה. ורק לבסוף קפץ הדרך שביניהם שנתקצר יותר ויותר עד שנעשו יחידה אחת. מתחנת מסילת־הברזל במיסלוביץ נמתחו בנינים ומבני תעשיה לאורך הדרך עד לגבול האוס־טרי ומשם המשיכו פסי הרכבת לעבור הלאה על פני גשר בינוני חזק על פני נהר הפשימשה במסילה לקראקוב וללבוב, ואף הגשר הבלתי מצוי הזה עורר ענין רב בעיני התיירים. ואנו, הנערים, שהרבינו לבקר בטיול ברגל „מעבר לגבול", כלומר: מעבר לעולם המצומצם של רוסיה ופולין הקונגרסאית, תוך השלכת מבט ל„עולם הגדול" ה־תרבותי של גרמניה ואוסטריה. השם ביסמרק היה פופולרי מאד בכל רחבי גרמניה כמרחיב גבולותיה, והשלטונות דאגו להצבת מגדל לזכרו ליד הגבול המשולש ולהוציא לו מוניטין גם בשטח הטיולים. האוסטרים לא ראו את המגדל בעין יפה, כמזכיר עוונות ביסמרק נגדה ביצאו עליה למלחמה שנגמרה בנצחון גרמניה. היה זה מגדל בן שלוש קומות, והנערים העוברים היו קופצים בו עד למעלה ומשחקים שם במשחקים חפשים. ואכן שם, ליד מגדל ביסמרק ובריינדזור, יכולנו לנשום לרווחה ללא פחד מהשוטרים הרוסיים וה־קוזקים ששמרו על הגבול לבל יגנבוהו לעת מצוא פליטים יהודים שהיגרו בעקב הפוגרומים ביהודי רוסיה לארצות מעבר לים דרך גרמניה, ובמיסלוביץ היה קיים משרד למהגרים של היהודי מאכס וייכמן שאירגן את ההגירה ושלח את המהגרים לנמל המבורג שבו עמדו אניות המוכנות להפליג אתם למרחקים.

נהר הפשימשה השחורה זרם לו לרווחה בין שדמות סלופנה ובין שדמות מודזיוב־ניבקה. ההבדל היה שבצד הרוסי־פולני אסור היה לתושבים לטייל, שמא יעזרו לפליטים להגניב את הגבול, ושם עברו משמרות־גבול של חיילים וקוזקים מכודנים רכובים על סוסיהם מוכנים לדקור ולחבל. ורק לבעלי הקרקעות שהשתרעו עד לנהר, וביניהם בעלים יהודים וותיקים מיושבי מודזיוב וניבקה שאחרי המרד הפולני השני בשנת 1862 שנכשל העניש שלטון רוסיה את האצילים אדוני הקרקעות שהשתתפו במרד והילקו את שדו־תיהם שליד הפשימשה ליהודים שביניהם נמנו: הרשל לנגר ויורשו חנוך הניך שארף, שמשון גוטמן (חייל ניקולייב־ששרת בצבא רוסיה 25 שנים), איטשלי ויינברג ועוד. ואילו בעבר השני, בשדות סלופנה, יכולנו לטייל ללא כל פחד ולהסתכל במי הנהר ומשם יכולנו ללעוג בקול רם לחיילים הרוסים שעברו מצד השני ולדגדגם יפה, ולא פעם הרימו תוך איום את הרובים נגדנו, מתוך כעס...

לא היה זה כפר ככל הכפרים האחרים. הוא שכן לצד דרום ממיסלוביץ במרחק כשמינית מיל, והדרך הנוכחית, אחרי שהדרך הקודמת חוסלה בעקב פסי הרכבת שהונחו בה בדרכה לאושפיצין־נויבירון, מובילה ליד מסילת־הברזל של שלזיה־עילית למקום המרכזי של הכפר. הדרך הובילה דרך שדות־מרעה ויער־זוטא של עצי לבנות לבית הארמון לשעבר בסלופנה ולבית־החרושת לבירה וכדומה, והיוה כל הזמן למקום־טיול נהדר יחידי של תושבי מיסלוביץ. סלופנה עצמה בותרה על־ידי פסי מסילת־הברזל השלזית־עילית לשני חלקים. החלק המזרחי הכיל את הארמון לשעבר, מפעל הבירה ובנינים שונים אחרים, והחלק המערבי הכיל את עצם הכפר שהשתרע עד למסילת־הברזל הנויבירונית. נחל קטן ביתר את הכפר לארכו ונופל לתוך נהר הפשימשה. הנחל שימש גורם להקמת גשר גדול מעל מסילות הרכבת. ועל ידו נמצא עוד גשר גדול לעוברים בכלי רכב. מסורת בידי התושבים, כי בשעת בניית גשרים אלה נמצאו נשק ישן ועצמות אנשים, מה שמרמז שכאן במקום התחולל איזה קרב בלי לדעת בין מי ואימתי.

הארמון שוכן בקצה המזרחי של הכפר, בקרבת גדה הפשימשה, וממנו אפשר היה להשקיף למרחקים מימין ומ־שמאל בעמק הפשימשה. היה זה בנין בן דיוטה אחת של עץ שאת אגפו המערבי ביצעה הנסיכה סולקובסקה באורח גושי. ומענין הוא מבנה בית זה, שלמרות שלא הצטיין כמעט במאומה מבתים אחרים — קל היה לתעות בו. המקום לא היה מחוז עצמאי, אלא השתייך לכפר בז׳ינקה (בירקנטאל) שביניהם הפריד לגמרי הכפר בז׳ינסקוביץ.

סלופנה לא נמנתה בין המקומות הישנים שבסביבה, ושמה נזכר לראשונה רק בספטמבר 1712 בקשר להכאת יהודי מבני המקום. ידיעה זו מוסרת, שבשעת היריד שנתקיים נלקח וארטאלה לבית־הכלא על שהשתמש בכוח ופגע במכות שהרביץ ביהודי איציק מסלופנה. לפי מפת הופמן משנת 1736 היה המקום מוקף יער והשטח שלו היה קטן. ראשיתו של הכפר היתה בהקמת בית לייעראי מסלופנה. מאז שנת 1859 היה זה שר־הגליל לשעבר של מחוז בויטן פון טישוביץ, בעל הבנין, שמת בשנת 1862. בנין־האצילים עם השדות בקרבתו נמכרו בידי בעליהם הקודמים, הגרף הנקל פון דוננרסמרק לידי אנשים פרטים, וטישוביץ היה רק בעל־מגורים של הבית ללא זכות בעלות על הקרקעות. בינתיים חולק גם חלק מסוים של היער לאנשים שונים.

הכפר סלופנה נתפרסם הרבה בעקב האירועים שאירעו למשפחת הנסיכות סולקובוסקי, שאליה השתייכה בשנים 1803—1852, שראשה יוהאן ניפומוק סולקובסקי מת לפי

ידיעה שבעל־פה בשנת 1832 בטרזיינשטאדט, שאשתו לואיזה נרצחה בצדיה במרץ 1848, ובנה היותר צעיר מאכס נפל ב־1848 בוינה ליד מגדל בית־הנשק. וטעו אלה שכאילו ראוהו בקראקא, בעוד שמותו בוינה אושר בהודעה רשמית מטעם השלטון.

ונזכר אני בטיולי הרבים ממודזיוב ליינדזור דרך סלופנה (כלומר: במשך שעה אחת בלבד אפשר היה להיות נוכח בשלוש הקסריות השונות), איך שראיתי את הצנורות ה־בנויים בקרקע בצורה טכנולוגית והמבנים שבבניתם הארכי־טקטונית עוררו תשומת־לב והראו כי אלה הם מקומות מגורים לאצילים שבעשרם מסוגלים הם ליהנות מחיי „גן עדן" בעולם הזה. ומה שונים היו פני הכפר האוסטרי הקרוב יינדזור שמלבד כמה בנינים פשוטים של משפחת בסטר היהודי היה כל השטח מכוסה חול צהוב לבנבן עם גומות בקרקעית פה ושם.

והנה בשנת 1920, טרם עלותי לארץ־ישראל, יכולתי עוד לראות מחלונות ביתנו ברחוב דומברובסקה במודזיוב את מערכת הקרב בין מורדים פולנים שעמדו וירו מסביבת מגדל ביסמרק לצד מיסלוביץ וכדורי תותחים שנורו מתחנת מסילת־הברזל כלפי המורדים. שמעתי את הד היריות ולא פחדתי לעמוד ליד החלונות ולראות במחזה, בעוד שכל דרי הבית בן ארבע קומות הסתתרו במרתפי הבית וחיכו עד יעבור זעם. כל השטח שבין מיסלוביץ לבין יינדזור שטוח היה כשולחן לפני עיני ממרומי הבית, ומצב זה נסתיים בתוצאות הפלביסציט מטעם ועדת האו"מ שלפיהן נקרעה מיסלוביץ וקטוביץ והסביבה משלזיה הגרמנית ונמסרו לרשות פולין העצמאית.

אצלי היתה החלטה נחושה: לא להיות נתין פולני, לא ליהנות עוד מההשכלה הגרמנית, כי אם לעלות ארצה־ישראל ולבנות לי מולדת עברית שתהיה ארץ חפשית לכל הרוצה לעלות אליה ולבנותה עד שתהיה מולדת בפועל ובמעשה לעם ישראל ששוב יקום לתחיה ויחדש את נעוריו. קמתי ועליתי, נפרדתי מעיירת־מולדתי החורגת, ממשפחתי הקרובה, מידידים, ועליתי ובחרתי לי את ירושלים למקום־מגורי. השנה (1970) כלאו חמשים שנה לעליתי ולישיבתי ב־ירושלים, ותמיד אני אסיר תודה על שזכיתי להגיע למדינת־ישראל העצמאית, לשחרור ירושלים העתיקה ולהתנערות מחיי גלות. ובמוחי מצלצלים כצלילי מוסיקה דברי הברכה: „שהחיינו והקימנו והגיענו לזמן הזה".

פורומבקה POROMBKA

א. סקירה היסטורית כללית

פורומבקה היה כפר ששכן 14 ק"מ דרומית מזרחית לבנדין, על הגדה הימנית של נהר פלוצ'קה, הוא הנהר שחיבר את המושבות קאז'ימייז', יוליוש, זאבודזיה, צ'ארנה מוז'ה, שמייקה ומאצ'קי (גראניצה). הכפר צמח על שרטון בתוך ערבת פוקושניצה, ומזה אף קיבל כנראה את שמו. על מייסדי הכפר לא ידוע כלום, כשם שלא ידוע אימתי נוסד. מכל מקום, בשלהי המאה ה־15 כבר היה קיים, שכן ההיס־טוריון דלוגוש הזכירו בספרו. ידוע אפילו כי כבר בשנת 1326, תרם כפר זה צדקה למען האפיפיור בתיווכו של הכומר במיסלוביץ. במאה ה־16 עבר הכפר לידי הבישוף מקראקוב. פורומבקה נוסדה על־פי זכויות גרמניות, וברשותו היו 9 צמדי שדה ו־2 תושבים עירוניים. לכפר השתייכה מושבת יערים ,שבמאה ה־15 היתה מורכבת משלושה צריפים, שנקראו אחר כך בשם צ'ארנה מוז'ה. מושב זה היה אי מוקף אגמים עם מים שחורים, שמצד דרום־מזרח התמזגו עם הפלוצ'קה, בעוד שמצד צפון־מערב יצאו לתחומי זאג'וזה. סכר קשר את המושב עם הדרך זאג'וזה־דומברובה, ומשום כך נקרא בשם באגינקה (בצה קטנה). דרומית לפונדק הנושן שעל פרשת־דרכים מזאגוז'ה למאצ'קי ומגולונוג לבוב־ריק שכנה מושבת־יערים שניה בשם „זאבודה" ובמאוחר זאבודז'יה. המושבות האחרות כמו קאז'ימייז', יוליוש ושמייקה נוסדו הודות למיכרות שנפתחו במקום.

מצפון לכפר המו עוד לפני כמאה שנה יערות־עד גדולים. בזמנים רחוקים מאוד השתייך הכפר לפאראפיה במיסלוביץ. משנת 1819 הצטרף לפאראפיה בניבקה, ואחר כך בזאגוז'ה. בעשרות השנים האחרונות יש לו פאראפיה משלו.

לפנים קראו לפורומבקה „כפר האנקורים", משום שבכפר ובסביבה הקרובה קיננו להקות אנקורים, שבציוצם הקימו רעש כמו בגיהנום. אך פרידריך הגדול, בהוראה שהוציא ב־8 בספטמבר 1744, הטיל בתחום ממלכתו מס בצורת ראשי אנקורים. כל תושב היה מחוייב לספק 6 אנקורים, הגננים 8; רועים, אנשי־צאן ועובדים אחרים — כל אחד 4 אנקורים לשנה. על כל אנקור שלא סיפקו שילמו מס. לפורומבקה באו אז השלונזאקים ממיסלוביץ ומכפרי הסביבה וקנו בה אנקורים, במחיר 3 או 4 גרושים לראש. במשך שנתיים קטלו הכפריים ללא רחם את האנקורים המיסכנים, ומכרו אותם לאנשי שלזיה, עד שלבסוף לא נשאר שם אפילו במשך עונות־קיץ מרובות שרר שקט בכפר, וגם בעונת החורף במשך עונות־קיץ מרובות שרר שקט בכפר וגם בעונת החורף לא נשמע קול הציוצים וצפצוף הציפורים, אשר באורח אינסטינקטיבי נמנעו מלעבור דרך הכפר שתושביו ארבו להם ללוכדם. ורק אחרי כמה עשרות שנים החלו בעלי־הכנף לחזור לכפר.

כריית הפחם בשטח פורומבקה התחילה במחצית השניה של המאה ה־19. המיכרה הראשון נפתח בשנת 1860 בידי

קריגר ועבר בחכירה לידי אנטוני קוטלאז׳. בשנת 1884 נוסד בידי החברה הווארשאית למכרות־פחם ומפעלי יציקה מכרה־הפחם קאז׳ימייז׳, שהופעל בהתאם לדרישות הטכניות החדישות. העבודה בבטן האדמה הגיעה עד 700 מטר עומק. כל המכרה היה מצוייד בחשמל ומיון הפחם נעשה באורח מיכני.

ליד המיכרה קמה המושבה קאז׳ימייז׳, במקום שבו עמד פעם המושב קוזמיז, אשר בשנת 1457 נעלם מעל פני האדמה מחמת הפעולות הרצחניות של כנופיית ואצלאב קאווקא וניקולאי שביברובסקי. על כך נמסר במיסמך משנת 1537 שהוצא בידי פרדינאנד הראשון מלך צ׳כיה ונשלח ליאן טורזו בבטלנפאלווה — חוכר אחוזות מיסלוביץ (המקור נמצא בארכיון העיר פראגה).

בשנת 1914 פתחה החברה הווארשאית על שטח פורומבקה את מיכרה יוליוש עם שני פירים, שהגיעו לעומק של 550 מטר, ועם מיתקנים וציוד חדישים.

ב. לתולדות היישוב היהודי בפורומבקה

בכפר פורומבקה ישבו כ־150 תושבים. חלק מהאוכלוסיה הנוצרית עסק בעבודה במיכרה־הפחם הנודע „יוליוש" והשאר עסק בחקלאות. באותו כפר ישבו כשלושים משפחות יהודים (למעלה ממאה נפשות) שחלק מהם התפרנס מחנויות־מכולת וטקסטיל, וחלק התפרנס ממלאכה — שלושה בתי־מלאכה לחייטות ושתי סנדלריות — וכן היו שם שני אחים בעלי איטליזים.

היהודי הראשון שבא לפורומבקה היה ר׳ מנדל פריימן (בכינויו „מנדל הזקן") מבנדין. בשנת 1850 הוא בא לשם עם משפחתו: בנותיו לאה (נישאה להרשל מירובסקי מ־בנדין והם נשארו בפורומבקה) ובריינדל (נישאה לשמואל אהרן פריילין הכהן מאולקוש שהיה חייט ונשאר במקום), בניו, מרדכי (סנדלר ובעל מכולת במקום), אברהם (סנדלר שעבר לקצבות), יצחק (חייט ובעל חנות־מכולת), רבקה (נשואה לברל פדר מפיליצה), יעקב (קצב). כל בני המשפחה נשארו במקום, פרו ורבו ונחשבו למייסדי היישוב במקום.

השניה במייסדי היישוב במקום היתה משפחת שפיצמן — ובראשה דוד שפיצמן מבנדין, אחיו וולף גציל ואחותו רחל גרשונוביץ — יהודים פשוטים ויקרים, באו בשנות השישים של המאה הי״ט. דוד ואחיו וולף גציל היו סנדלרים, וגיסם אליהו גרשונוביץ היה קצב

השלישי בין המייסדים היה ר׳ מאיר שמעון ברוקנר, שבא בשנות 60—70 למקום עם אשתו שמחה־אלטה לבית דפנר, והשתכן בזאבודז׳יה, השכונה הגובלת עם פורומבקה אשר נהר הפלוצ׳קה מפריד ביניהם. המשפחה ישבה בבית בן קומותיים עם מדרגות פנימיות, שהיה שייך לנוצרי וואלקוס. ילדי ר׳ מאיר שמעון היו: גיטל שפיגלמן מסלאבקוב, הינדה וולהנדלר (מתה מלידה), מנדל ברוקנר (נשא את רייזל בת דודתו חנה מסקאלה ופתח לו חנות בפוגון), יוסל (נרצח מכדור תועה של פועלים שובתים בשנת 1905), ישראל (נשא את בת משפחת פדר). רייזל (היתה בארץ־ישראל וחלתה והרופאים אמרו שהאקלים מזיק לה וחזרה לפולין), שלום (עסק כפנקסן בסוסנוביץ) ויוכבד (יאכט) שישבה בסוסנוביץ ומתה ממחלה, ברכה (נשואה ללייזר בלושטיין, ששימש לבלר ביערות).

ר׳ מאיר שמעון פתח לו חנות מכולת ונחשב לתלמיד־חכם ובעל תפילה מצויין, ואף הנוצרים כיבדוהו מאוד והעריכוהו על הליכותיו המוסריות המצויינות, עד שאף בענייני סכסוכים בין אחד לשני היו פונים אליו כאל בורר ומוצא־פיו בסיכסוכיהם היה קדוש בעיניהם.

הרביעי היה ר׳ חיים הרצברג מסוסנובצה־בנדין, שבא לשם עם בנותיו דובה (נשואה לאברהם־מרדכי שיינטאל מזאלושיץ) ורחל (נשואה לאברהם וולהנדלר, מת בדמי־ימיו במחלה). לכולם היו חנויות־מכולת והתפרנסו יפה.

וכן באו לשם ב־1890 ר׳ חיים מונשיין מבנדין עם אשתו פריידה (בת ר׳ פישקה בלושטיין מולברום שעבר לשבת בפורומבקה אצל בתו, ת״ח וכל ימיו עבד כלבלר ביער אצל איסר זלצמן מולברום). לר׳ חיים ואשתו היו 6 ילדים: ביילה (נשואה לשמואל לייב נייאר ממונדז׳יוב, בן ה־„סולטיס"), לאה (נשואה לאריה רפופורט מסוסנוביץ), רבקה (נשואה לקופל רובינשטוק מסוסנוביץ), וולף, אברהם מונשיין (נמצא בישראל ויושב בחולון), צפורה (לא נשואה, יושבת בישראל). חיים עסק שנים רבות בעשיית גאזוז ובמיסחר בפחם שסיפק לבתי־חרושת קטנים. היה איש ישר, חסיד הרבי מזאווירצ׳ה, ב־1935 עבר למודז׳יוב, הקים לו בית ושם ישב עד לשואה הנאצית.

אחריהם באו משפחות נוספות, כמו יצחק ווייסקופף, בעל משפחה ענפה שעסק בקצבות; משה מושקוביץ ומשפחתו, בן שלמה־מלך מסוסנוביץ, בעל סמיכה להוראה שנחמץ וכתב ספר על נושא פילוסופי. ר׳ דוד שלמה יסקרוביץ מאולקוש — שו״ב שני, ר׳ יודל השו״ב הראשון — ת״ח וירא־שמים וגם ש״ץ מצויין. בשעות הפנאי לימד יסקרוביץ ילדים, מא״ב עד גמרא ותוספות. ר׳ שמחה ברקוביץ מאולקוש ישב בפורומבקה 25 שנה והחזיק חנות־מכולת עד שחזר לעיר מולדתו בתור חזן בביהכנ״ס שם; ר׳ אלתר־מאיר וייצמן מסביבת אולקוש, בעל חנות מכולת, שאחרי 25 שנה חזר אף הוא לאולקוש; בשנות 60—70 בא לפורומבקה נוח פוגל עם משפחתו ופתח חנות מכולת. בנו לייבל מת בדמי ימיו, הבנים זליג ודוד היו בעלי חנויות מכולת. מלבדם באו עוד כמה משפחות, כמו ר׳ משה הירש מורגנשטרן, שישב במקום 15 שנה ואחר כך עבר לסביבת קיילצה ונעשה פקיד אצל סוחר־יערות ונגיד נודע משה זמיגרוד מסוסנוביץ; אליעזר בלושטיין, חתן רמ״ש ברוקנר, שנשאר תקוע ברוסיה במלחמת העולם הראשונה בתור לבלר בסטולפצי הרוסית, ואחר המלחמה החזר פורומבקה. וכן ניתוספו ליישוב היהודי במקום מיכאל פוטאש, דוד פוטאש ממייכוב, אבא גרשונוביץ, ואחיו אהרן, לייזר ויעקב, מנדל גרוסמן מאולקוש, שמואל אהרן פריילין.

כבסיס כלכלי עיקרי לאיזור שימשו המיכרות הגדולים לפחם של „החברה הווארשאית", שבעל־המניות העיקרי שבה היה יהודי מפורסם מווארשה בשם נתנזון, שאחר כך התנצר. במכרות יוליוש וקאז'ימייז' עבדו בשלוש משמרות כ־10,000 פועלים ופקידים. היהודים ראו בפורומבקה מקום פרנסה, פתחו להם שם חנויות ובתי־מלאכה והרוויחו יפה. היחסים עם הנוצרים היו מצויינים; רובם היו ילידי המקום שעסקו מקודם בחקלאות ואחר עברו לעבודה במיכרות הפחם.

יהודי המקום שאפו ללמד את ילדיהם תורה ואף שלחום לישיבות בסלאבקוב, בנדין ועוד. היו מילידי פורומבקה שקיבלו סמיכות לרבנות, כמו שלמה מלך מוסקוביץ, ראובן פריימן, ומהם שלא הגיעו לסמיכה מחמת פרוץ מלחמת־העולם הראשונה. אחרי גמר המלחמה חל שינוי ובאה השאיפה ללמוד מקצועות, כמו שענות, כובענות, קצבות ומקצועות אחרים. כמעט כל היהודים בני הכפר נעשו אז לאומנים.

שני מניינים היו במקום, בשני הקצוות של הכפר הארוך. נוצרים בנו בתים והיהודים שכרו אצלם שני חדרים למניינים (וגם לעזרת נשים). את ספר־התורה הראשון תרם ר' מנדל פריימן. ההכנסות באו מ„נדרים" ומכירת עליות בימים־הנוראים. מייסדי המניינים היו שני אחים קצבים ומשום כך נתעוררו סיכסוכים שונים, וכל אחד מהם עשה שבת לעצמו. אך תמיד נתיישבו המחלוקות על כוס משקה, ובמיוחד בשמחת־תורה שאז כולם הרימו כוסות ושתו לחיים — ומייד למחרת היום שוב נעשו „ברוגז"... רוב היהודים היו נוטים לחסידות, ומהם היו נוסעים לצדיקי חנצ'ין, ראדומסק, קרימולוב, טריסק, ז'וריק ואחרים. במקום היתה גם מקווה כשרה לטבילה. בימים הנוראים היה רמ"ש ברוקנר בעל מוסף וברל פדר — בעל שחרית. אברהם מרדכי שיינטל — בעל־קורא, ברל — בעל תוקע.

המניינים שימשו גם ל„חדרים" ללימודי הילדים ע"י שני מלמדים. זכורים שמות של מלמדים אחדים, כמו ר' אלתר מאיר מאולקוש, שנשאר במקום זמנים רבים, וכן ר' יצחק שפרינגר, ר' יענקל חמלניקר ועוד. בחדרים למדו גם נערות. היו לומדים חשבון, כתיבה בפולנית, יידיש וגרמנית וגם רוסית. המלמד ר' דוד שלמה יסקרוביץ היה אמן הכתיבה התמה. הוא כתב ספר מגילה כדוגמת ס"ת, והיה צורך להפציר בו הרבה שילמד בחורים יותר גדולים גמרא וכו'. ארבעה תלמידים בלבד היו לו. מלמד אחד בשם „דער אלטער יעקל" (אפשטיין) ישב במקום שנים רבות. הוא היה אחד מ„חיילי ניקולאי" ששירתו בצבא למעלה מ־25 שנים. אחר כך בא לפורומבקה ובמשך שנים עסק בה במלמדות. היה גם המלמד גוטסדינר, רווק, ציוני מובהק, בעל כושר הוראה (לא מלמד, אלא מורה) ושם את הדגש על לימוד עברית, ושירים עבריים. „על אם הדרך" היה השיר העברי הראשון שלימד. הדבר עורר רוגז בין התושבים הקנאים אחרי המלחמה הראשונה, אשר טענו כי הוא מטה את התלמידים מהדרך הישרה ומביאם לשמד... ואכן אחרי כמה חדשים גרשוהו מן הכפר.

בשנת המרד נגד רוסיה, היא 1905, לא הושפעו יהודי המקום מן המאורעות, אם כי היה מקרה רצח אחד של יוסל בן רמ"ש ברוקנר, שאנשי הכפר לא יכלו לשכוח אותו שנים רבות, כי הנרצח היה בחור יודע תורה, נעים הליכות ובעל מידות תרומיות.

אחרי המלחמה הראשונה קם דור חדש שהחל לחפש פרנסה מחוץ לתחום הכפר ואף התחיל לקרוא עתונים. יהודי המקום השתייכו לקהילת בנדין ולרבנות דשם. מהם החלו למצוא עניין בדברים כלליים־יהודיים, החלו בארגון צעירי־ציון ושכרו להם חדר אצל נוצרי. בלילות־שבת ומוצאי־שבתות היו מתכנסים שם ומבלים בריקודי הורה, גם ייסדו שיעורים ללימודי הלשון העברית. היוזמים היו בני נוער בגיל 14—15 שנים: שלום פריימן ואברהם מונשיין. הם כינסו קבוצה בת 15 נערים ונערות והחליטו ללמוד עברית ללא עזרת מורת, הצטיידו בחומר ללימוד עצמי, כמכתבי שבח וולקובסקי (32 מכתבים) מקראקוב. שלום בן אברהם פריימן הקצב היה בעל כשרון ומרץ עצום. אברהם מונשיין עזר בארגון ועוררו בכך מורת־רוח אצל כמה בעלי־בתים שהביטו בעין רעה על בילוי נערים ונערות ביחד. ובכל זאת המשיכו בלימוד העברית וקריאת ספרי תולדות ישראל לפרופיסור גרץ, הפרופיסור מאיר בלבן ועוד. כמה מהנערים הללו יצאו במרוצת הזמן להכשרה לצורך עליה. אחר כך הצטרפו לנוער העברי „עקיבא" (בהדרכת יהודה אורנשטיין היושב בישראל). בני הנוער מפורומבקה השתתפו כמה פעמים בכינוסי „עקיבא" ביאבורז'נו, טשיבין ועוד. רוח הציונות השתלטה לבסוף גם על המתנגדים לה. בבתי־המדרש נשמעו מפעם לפעם הטפות מגידים ברוח ציונית, ואף היו מזמינים מסוסנוביץ ובנדין וגם מערים אחרות מרצים חשובים על נושאים של ציונות ויהדות.

ג. היהודים בפרברי פורומבקה

בזאבודז'יה שמעבר לנהר פלוצ'קה היה ר' מאיר שמעון ברוקנר יהודי יחידי בין כאלף נוצרים. ובכל זאת לא היה מוראם עליו. הוא ישב ביניהם בשלווה, אף שפרנסתו לא היתה בשפע. בכל ערב אחרי שסגר את החנות היה יושב עם בניו ולומד אתם תורה, וניגון הגמרא היה נישא למרחוק. מיוצאי חלציו נשארו בישראל ובקנאדה כמה נכדים ונכדות, הנותנים חלקם בבנין מדינת ישראל במקצועות שונים.

בפקין היתה מושבה של עובדים ופקידים חרושתיים ומיכרות שישבו בה כ־4,000 נפש נוצרים עם בית־ספר מודרני. שם ישבו שני יהודים: מנדל ברוקנר, וחיים יחיאל קלאפר, שניהם בעלי חנויות מכולת. שניהם היו אנשים ישרים ובעלי תורה ויראה. שנים רבות היתה שם מקווה אצל ווזשניאק. שתי בנות מנדל ורייזל ברוקנר, מלכה ומינדל, נמצאות בישראל (בהרצליה ובנס־ציונה) והקימו כאן משפחות.

קז'ימייז' היתה תחנת־רכבת וצומת־דרכים של הרכבת סוסנוביץ—דמבלין—גראניץ (מאצ'קי), יישוב של תעשיה ומיכרות ושם ישבו רוב פקידי המיכרות הגדולים קאז'ימייז' ויוליוש. גרו שם כ־4,000 נפש, וביניהם 3 משפחות יהודים, והן: מרדכי לידה מזומבקוביץ עם 3 ילדים, חנווני וסוחר (נרצח בידי הנאצים), חיים לבקוביץ ומשפחתו, ירוחם פריימן, סוחר פחם (נשאר בחיים ויושב בנתניה). בימי שבת ומועד היו הולכים להתפלל במניינים שהתקיימו ב־פורומבקה.

גראבוצ'ין ליד קאז'ימייז' — כפר הקלאי ובו כ־300 נוצרים, רובם עסוקים במיכרות הפחם. שם ישבו 3 משפחות יהודים, והם: בריש מלצר מאולקוש עם משפחתו — חייט ובעל חנות מכולת; מאיר שפיגלמן מאולקוש עם משפחתו — סוחר פחם וספק לבתי מלאכה וחרושת; אברהם שלום סלומניצקי ומשפחתו — קצב. הם השתייכו לבית־הכנסת של היישוב היהודי בנימצס.

מכל המשפחות היהודיות אשר בפורומבקה והסביבה לא נשארו בחיים אלא מעטים בלבד. הם היו בין היהודים הראשונים שנשלחו בידי המרצחים הגרמנים למשרפות באושוויץ. ביום־הזכרון של קדושי זאגלמביה, בתשעה־באב, אפשר למצוא גם את פליטי היישובים ההם בין שרידי ערי זאגלמביה וכפריה המתאספים לשמוע נאומי־הספד ואמירת קדיש קיבוצי לנשמות הקדושים היקרים.

קלימונטוב KLIMONTÓW

א. קורותיה הכלליות

קלימונטוב — זהו כפר ציורי מאד השוכן על גדה הימנית של הפלוצ'קה (פלג הפשימשה הלבנה), 8 ק"מ דרומית־מזרחית לבנדין. הוא צמח לפני מאות שנים בין יערות הערבה פאשקוניצה, על רמה נישאה, שמצדה הדרומי־מזרחי השתרעו ביצות שקשה היה המעבר בהן.

קלימונטוב נוסדה בידי קלימונט (קלמנס) שחי במאה ה־12, אחיו של יאן, הבישוף מוורוצלב, ואחר כך גם ארכי־בישוף של גנזן (1141—1166). על קיום הכפר נודע בפעם הראשונה בשנת 1361 עת אישר קאז'ימייז' הגדול את חילופם של הכפרים קלימונטוב ושילצה תמורת הכפר ויטא־נוביץ (מחוז ואדוביץ) בין אוטון מפיליצה ובעל אחוזת גושיץ, מארק בן־אברהם. אוטון מפיליצה, שקיבל לרשותו את הכפר, מסר לו ברשות קאז'ימייז' הגדול את הזכויות המאגדבורגיות בשנת 1363. אחרי כמה שנים עברה קלי־מונטוב לרשות פיוטר שאפראנץ, שר המשק הקראקובי.

שאפראן לא התמיד בהחזקת הכפר זמן רב. עוד בשנת 1386 מכר אותו לידי וייסלאב ופיוטר ממיסלוביץ. עד שנת 1420 היתה קלימונטוב חכורה בידי יאן ואדם ממיסלוביץ, ואחר כך עברה לידי היארוצקים. מידי היארוצקים עבר הכפר לידי יעקב ברוניובסקי (במאה ה־16). אחרי זה היו בעליו קאספר, קונסטנטין ומיכאל גוסלאבסקי (1666—1641). אחרי מות מיכאל גוסלאבסקי עברה קלימונטוב לידי יאן קרישטוף מירושבסקי, שכיהן כשופט בשיוויר. בידי מי־רושבסקי נשארה עד למחצית המאה ה־18, ואחר זה עברה בירושה לבית שימנס, ואלה מכרוה לידי משפחת קראמסטה, שיורשיה מסרוה בחכירה לחברה הסוסנוביצאית למכרות ומפעלי יציקה, שהחזיקו בה עד לזמן האחרון.

קלימונטוב בתור כפר לא מילאה שום תפקיד חשוב בקורותיה של זאגלמביה. במרד של שנת 1863 התנגשו כאן המורדים עם חיילים רוסים בתנאים דלקמן: גדוד מורדים, אחרי שכבש את מאצ'קי הלך בכיוון מודז'יוב. בערב שהה הגדוד בחצר קלימונטוב. זמן קצר אחר זה הגיעו הרוסים והקיפו מסביב את מקום משכנם של המורדים, התלקח קרב. המורדים ניהלו בתחילה מלחמת־מגן, ורק אחרי שקיבלו ידיעה שמצד בובריק מגיעה עזרה — הם התפרצו מן החצר ובעזרת האוכלוסין המקומיים היכו את הרוסים והדפום חזרה למקום שמשם באו.

קלימונטוב מורכבת מהכפר עצמו ומשלשה מושבים הק־רויים ברובאר, ראבקה וסקוטניצה. אף פעם לא שימשה מקום־מגורים רשמי לחוכריה. בכל זאת היתה בה אחוזה, שנקראה בפי האוכלוסין חצר, ליד הדרך הישנה המוליכה לזאגוז'ה (מהצד הימני). מצד דרום־מערב, לא הרחק מן האחוזה, עמד פונדק. כן היה קיים כאן בית־מיבשל לבירה, שעמד במקום שהדרך מן הכפר התחברה עם הדרך המוליכה מפורומבקה למודז'יוב. ליד בית מיבשל הבירה קמה מושבה בשם ברובאר או פודברובאז'ה. בצד צפון־מזרח צמחה המושבה ראבקה. על הקמת מושבה זו מספר סטאניסלאב יינדז'ייק בתיאורו בשם „ידיעות מעניינות על פינה נידחת בזאגלמביה".

פעם אחת הגיעה למצודה אשר בבנדין ידיעה, שפלוגת גרמנים מזויינת היטב עולה על מיסלוביץ בראשות מתהולל גדול בשם בארון פון רהודה. בהלה אחזה את תושבי הסביבה, שלא פעם חזו מבשרם את נחת זרועם של הגרמנים, ומשום כך החלו לאחוז באמצעי הגנה בכיוון לבנדין. מושל מחוז בנדין של אז, מירושבסקי, שחשש מפני כיבוש מיסלוביץ ומעשי חמס בה, אסף כוחות גדולים למדי, לרבות חלק מחיל־המצב של מצודת בנדין, משרתים של חצרות הסביבה, וכן חמישים רוכבים שנשלחו מאולקוש. בכוחות אלה הוא יצא לקראת רהודה; לפני זה הוא חיזק את חיל־המצב בצ'ילאדז', מתוך חשש, שרהודה עלול לשנות את תוכניתו ובמקום לעלות על מיסלוביץ הוא יתקיף את צ'ילאדז'. אחרי

כמה ימים של גישוש בביצות וביערות עבותים שקשה היה המעבר בהם, מצאו את כנופיית רהודה, כשהיא שכובה על־פני קרחות רחבות שעל גדות הנהר ראווא.

תמוה היה מראה המחנה של התוקפים. היה זה משהו מהסוג של המושבה הנודדת הגרמנית. עגלות מחופות בד היו פזורות פה ושם על־פני נאות־הדשא. מתחת לעגלות שכבו להם גברים ומקטרות בפיהם. המוני כלבים שוטטו על פני המחנה. נשים עמדו ליד כירות ובשלו סעודה קלה. פרחחים אחדים רחצו בנהר. אנשי הכיבוש הגרמני יצאו לצד מזרח לחפש להם אושר. שודדים כאלה ישבו ליד הגבול הפולני וממקום מגוריהם היו עורכים פשיטותיהם על חצרות, כפרים ועיירות בפולין. הכנופיה של רהודה — שטרם הספיקה למצוא לה מקום מתאים ליישוב־קבע - בטחה כנראה מאד בכחותיה, אם היא הלכה כך עם כל הכבודה שלה לצד מיסלוביץ.

מירושבסקי, אחרי שבחן את המצב, החליט להתקיף ללא דיחוי את הגרמנים שלא היו מוכנים לכך. הוא פקד איפוא על חיל־הרגלים שלו להקיף את המחנה משני אגפיו, בעוד שאת ההתקפה הועיד על המרכז, באמצע. והואיל שבקרבת הקרחת היה היער קלוש למדי ולא היה לו שם כל כיסוי, הרגישו הגרמנים מייד בצבא המתקרב. במחנה קמה בהלה גדולה. הנשים עמסו תוך זעקות את הכלים המפוזרים על העגלות. הגברים תפסו בנשק ונחפזו לסוסים שרעו על פני שטח האחו. הכלבים החלו לנבוח ולילל. מתוך אוהל לא גדול הגיח הברון רהודה כשחרבו בידו, ואחריו אצו ארבעת בניו. כולם עמדו לרגע אובדי־עצות, בלא לדעת מה לעשות. מאוחר היה לחשוב על הגנה, לא היתה גם אפשרות לברוח. גם למסור עצמם ללא קרב בידי האוייב לא יכלו, ביודעם כי צפוי להם עונש כבד על מעשי הרצח שביצעו בעבר. בינתיים התפרצו הרוכבים לתוך המחנה, ומשני האגפים התקרבו אנשי חיל־הרגלים שהופיעו מתוך היער. לגרמנים לא נשאר אלא לדרוש מחיר יקר בעד חייהם, והם החלו להתגונן תוך ייאוש. בהסתתרם תחת העגלות ירו מתוך רובים, וכמה עשרות שרכבו על סוסים התגוננו מפני הפרשים. הבארון קרא לאנשיו בקול צרוד להתרכז יחד, אך ההגנה היתה לשווא.

אחרי מאבק של חצי שעה השתלט מירושבסקי על המחנה. גרמנים רבים ניספו, כמה עשרות מהם צלחו את הנהר ונמלטו. יתרם, בהם הבארון רהודה עם שלושת בניו, אחרי שאחד מהם נפל בקרב, הלכו בסך יחד עם הנשים בשבי לבנדין. במצודה לא ידעו מה לעשות בשבויים ובאוצרות שנמצאו אצלם. לבסוף, לפי עצת הגברת מירושבסקי, הוחלט להקים כנסיה מהכסף שנלקח מהם, ולמלאכת הבניין להשתמש באנשים שנלקחו בשבי, שביניהם נמצאו גם כמה קצינים. את הכנסייה עמדו להקים במקום נישא, ליד החצר בקלימונטוב. לביצוע העבודה הוזמי קבלן־בנאי מקראקוב. וכדי שהפועלים יימצאו קרוב לבניין, העבירו את השבויים מהמבצר הבנדינאי לאי קטן מוקף ביצות מכל עבריו, שעליו הקימו להם מלונות למקלט זמני. העבודה בהקמת הכנסיה החלה. אחדים מהשבויים החלו לחפור בורות ליסודות הבניין, ואחרים חצבו אבנים בקאמיונקה ליד זאגוז'ה. אחרי שהביאו את המשלות הראשון של אבנים החלו להניח את היסוד. אך בלילה שקדם להתחלת הבניה התחוללה רוח סופה, ברק רדף ברק, הסופה יללה ועקרה מן השורש עצים ענקיים, ונדמה היה שהגיע קץ העולם. לבסוף, אחרי שעבר אותו לילה איום, מצאו את האבנים מפוזרות, והשוחות שנועדו ליסוד היו מלאות מים וחול. העבודה החלה מחדש. ברם איזה כח בלתי טהור הפריע בהתמדה להמשכת העבודה. כל לילה נמצאו בסביבה סלעים ענקיים מפוזרים, ואפילו על הגבעה שבין קלימונטוב וזאגוז'ה מצאו אבנים שהובלו להקמת הכנסיה בקלימונטוב.

פחד נפל על תושבי הסביבה, שהחלו לחשוד בגרמנים שהם פועלים בשותפות עם השטן, יותר מכולם צעק נגד הגרמנים הקבלן־הבנאי המיואש. העניין היה מסתיים בכי רע, אלמלא התערבותו של הכומר בבנדין, הלה כפר בכוחות השטן, בקובעו, שליושב במרום יש כוח עצום יותר מאשר לשטן, וכנראה איננו רוצה שדווקא שבויים יקימו לו מקום קדוש זה בכסף שבא מידי אנשים מעונים. ובכן חל רפיון בהקמת הכנסיה, ובמקום שנועד להקמתה בנו חדר־תפילה העומד עד היום. בינתיים החלו הגרמנים הת רוצים להסתדר על האי שלהם, הקימו לעצמם סוכות נוחות, סידרו גינות לידן והחלו לעקור את צמחי־הבר שבחלק הצפוני של האי. מירושבסקי, בראותו את העבודה החרוצה של הגרמנים, עזר להם בייסוד הכפר שמחמת הכינוי „ראבי" (שודדים בפולנית) קראוהו בשם „ראבקה". בראבקה גרו כמעט כל חברי הכנופיה של הבארון רהודה, והוא עצמו עם שלושת בניו היו במשך זמן רב נתיני מירושבסקי. במשך כמה עשרות שנים ברחו גרמנים רבים מראבקה, מהם שחזרו למולדתם, ואחרים עברו לפורומבקה הסמוכה. ואילו יוצאי חלציו של רהודה נשארו כולם בכפר ראבקה, הפכו לפולנים לכל דבר, את שמם רהודה שינו לרודק, ועד היום יושבים רבים בשם רודק בראבקה ובקלימונטוב. השמות הגרמניים שמוצאים אצל בעלי־הבתים בראבקה ובפורומבקה, כמו: הונדה, אוקאמפרא, האנגילדה, מעיד על מוצאם הגרמני. עץ־אגס ענקי שעמד באמצע הדרך בכניסה לראבקה, ניטע לפי המסורה בידי אחד מנכדי רהודה, על הקבר של סבו.

המרד הפולני הכושל נגד הרוסים בשנת 1863 גרם לירידתה של ראבקה, שעד אז זכתה להתפתחות יפה. הרוסים שעברו דרך ראבקה החלו להחריבה, התנפלו על האוכלוסיה, הרגו כמה בעלי־בתים, חמסו את הרכוש והעלו באש את כל הכפר.

★

השם קלימונטוב נרשם ככפר ואחוזה במחוז בנדין, השוכן ליד הדרך שבין סטשימישיץ לניבקה. בשנת 1827 היו כאן 51 בתים, 294 נפש; ובשנת 1883 — 27 בתים,

קלימונטוב
מיכרת פחם הגדולה בשם „קלימונטוב"

216 נפש, עם אדמת איכרים בשטח של 255 מורג. ואילו באחוזה היו 10 בתים, 30 נפש ו־1074 מורג, ובזה 422 אדמת חריש. לקלימונטוב השתייכו המושבים: פודברובאז'ה, פוד־דיינדובקה, ראבקה ושמייטאנסקי, שיחד אתם היו לקלי־מונטוב 40 בתים, 475 נפש ו־547 מורג אדמה. האחוזה השתייכה לנכסי זאגוז'ה, שהיו קניינם של נתינים גרמנים יורשי גוסטאבה קראמסטא. גבולות הכפר היו: לצד מזרח גבל עם הכפר פורומבקה והיערות, לצד דרום — עם אותם היערות, לצד מערב — עם הכפר דיינדובקה, ולצד צפון עם שדמות הכפר זאגוז'ה. מרחב השטחים ונאות־הדשא של החצר הגיע ל־821 מורג ושל האיכרים — ל־329 מורג, יערות החצר — 560 מורג, של האיכרים — 60 מורג. מלבד מבני החצר היו שם 10 בתים בנויים, 5 בתי־איכרים בנויים ו־35 בתי־עץ. תושבים קבועים היו 397, זמניים — 200, וגם שישה יהודים. אדמת הכפר — אדמת דגן ממדרגה ראשונה ובחלקה אף אדמת חול. בכפר היה בית־ספר למתחילים, בית־מיבשל לבירה עם תפוקת בירה רגילה ומכופלת שהגיעה ל־5,000 רובל, מחצבה של אבני־סיד ועפרות ברזל אדמומי.

קלימונטוב גדלה באוכלוסייתה, עד שבראשית המאה העשרים גרו בה כאלף משפחות נוצרים, שהתגוררו ב־15 רחובות וסימטאות. המקום היה מוקף כפרים מכל עבריו: זאגוז'ה, דיינדובקה, ראבקי, פורומבקה, אופאדובה, בובריק וכפר ליד היער שנקרא „בריהויז", על־שם בית החרושת לבירה שעמד שם, וממנו התחילה ישיבת יהודים בקלימונטוב.

בקלימונטוב עצמה לא עברה מסילת־הברזל, אך היא עקפה את הכפר לכל אורכו בלי להגיע אליו. צפירות הקטרים נשמעו בו בבירור, ואף אפשר היה לעמוד ולהסתכל ברכבות שעברו הלוך ושוב מסוסנוביץ לכיוון קאז'ימייז'— סטשימישיץ, בלי להעתכב, ומי מאנשי הכפר שנזקדק לנסיעה ברכבת נאלץ לפנות לתחנת־הרכבת בדיינדובקה או לתחנה אשר בקאז'ימייז' שליד פורומבקה. שם נפרדו מסילות הרכבת — אחת שבאה מכיוון דמבלין דרך קילצה וראדום, מייכוב ואולקוש, ואחרת — בכיוון גראניצה לגבול האוסטרי דרך עיר־הגבול שצ'אקובה, וכן בכיוון לסוסנוביץ. אך בקלימונטוב היה מיסעף־רכבת להובלת התוצרת של מיכרה־הפחם „קלי־מונטוב". בתקופת פולין העצמאית, אחרי מלחמת העולם הראשונה, הוקמה רכבת חשמלית בכל איזור זאגלמביה, ואז זכתה קלימונטוב גם היא לקשר בחשמלית עד למיסלוביץ דרך כפרים ומושבים אחרים.

ב. היישוב היהודי בקלימונטוב

יישוב היהודים בקלימונטוב התחיל במאוחר, כנראה מפאת קשיים חוקיים שנגרמו בידי השלטון הרוסי מחמת האנטי־שמיות. שהרי נמצא המקום באזור הקרוב לגבול אוסטריה וגרמניה שנאסרה בו ישיבת יהודים מן החוץ, והיהודים שכבר הספיקו לשבת בו היו חשודים בהברחת הגבולות. ייתכן אמנם שעל אף היחס הרשמי מצד הרוסים נמצאו יהודים בודדים שהתחמקו מן האיסור ועסקו שם בפרנסות שונות שהיו לתועלת פועלי המכרות ומפעלי החרושת.

מיכרה־הפחם הגדול „קלימונטוב", שהשתייך לחברה ה־צרפתית „רינרד" היה אחד המיכרות הגדולים שבאיזור והעסיק מאות פועלים ופקידים. חלק מתושבי הכפר עסק גם בעיבוד השדות שקיבלו בירושה מאבותיהם וקשה היה להם לנטוש את נחלותיהם לחלוטין ולהיות פועלים שכירים אצל אחרים. אבל רוב תושבי המקום עבדו במיכרה הגדול ששמו היה כשם הכפר. בכפר ישב אציל עשיר, בעל אחוזה גדולה עם כמה מאות פרות ועם גן־פירות יפה ובו אגסים, תפוחים ושזיפים מהיפים ביותר בסביבה. האציל וילאזובסקי היה מוסר שנה־שנה את הגן בחכירה ליהודי לייביש פוגל מדיינדובקה. אך לזה נכונו צרות צרורות מילדי היהודים שגרו בקרבת מקום לגן. הם היו מתגנבים לגן דרך הגדר וקוטפים בו פירות, ועד שהחוכר היה מגלה אותם, הם הספיקו להימלט דרך הגדר. אציל זה הירשה ליהודי לוי להקים בית־מיבשל לבירה על אדמתו ליד היער. לימים היגר לוי עם משפחתו להאנובר בגרמניה ומשם עמד בקשרי־מכתבים עם ידידו משה־פישל בורנשטיין מקלימונטוב. ללוי היה בן אחד שיצא לו שם בשל מוחו החריף וקראו לו „עילוי". בית־החרושת לבירה עבר מידי לוי ליהודי אחר בשם חיים־וולף זלינגר. אחרי כמה שנים פרצה בו דליקה שאכלה את כל המפעל. זלינגר עבר משם לגור בסוסנוביץ, וברחוב טרגובה פתח לו מסעדה. אלה היו נסיונות ראשונים ליישוב יהודי במקום זה.

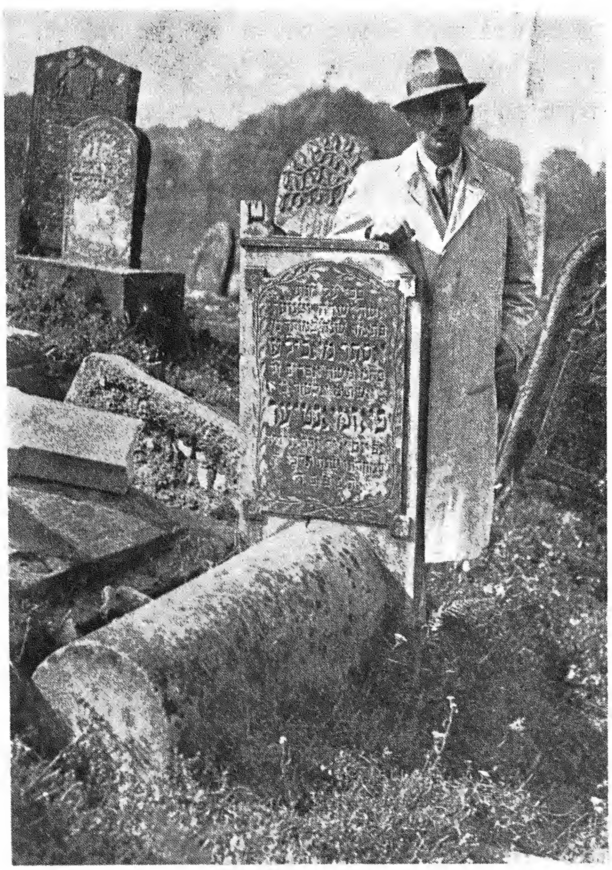
כוותיק ביישוב היהודי בקלימונטוב נחשב משה־פישל בורנשטיין שהגיע לשם בשנת 1880 ופתח לו בית־מסחר יפה לצרכי מזון והלבשה. מוצאו היה מהעיירה שצ'יקוצ'ין,

ובמשפחתו היה רב אחד, שהיה פאר המשפחה. משה־פישל היה חסיד קוצק, ונשא לאשה את חיה לבית לנגר ממודז׳יוב. על חיה זו היו מספרים אגדות בשל גבורתה וכוחה בשנות עלומיה ובשל מעשים נועזים שעשתה. אחרי נישואיהם הקימו להם בית למופת במקום מרכזי בקלימונטוב שהיה פתוח לכל דורש. בימי שבת וחג אפשר היה למצוא אורחים, שסעדו על שולחן בעלי־הבית. למשפחה זו נולדו בנים ובנות, כולם מוצלחים ומוכשרים. בביתו החזיק משה פישל ספריה לא גדולה של ספרי־תורה וחסידות, ובשעות הפנאי היה יושב ומעיין בהם. בערבי החורף היה אוהב לשחק בקלפים או ב„קוויטלך״, ומפעם לפעם היו באים אליו גם מיהודי הסביבה ובלילות חנוכה היו משחקים ב„קוויטלך״. הוא הצטיין בפקחותו, ותושבי הכפר היו נוהגים לבוא לשאול בעצתו. הוא השתדל להגדיל את היישוב היהודי במקום. ואחרי שהצליח להגיע ל„מנין״ היה הוא הגבאי, העסקן ומטפל בכל ענייני הציבור. אחר זה נפתח „שטיבל״ לתפילה ואף שכרו מלמד שלימד את ילדי היהודים בכפר.

נוסף לבורנשטיין נמנו עם הראשונים שבין יהודי הכפר אפרים צוויליק החייט ושמעון שפיגלר הסנדלר. בבית־התפילה שהוקם לא היה בתחילה מניין לתפילה, ויהודי קלימונטוב נאלצו להצטרף לבתי־התפילה שבכפרים הקרובים ביותר — בדיינדובקה או בפורומבקה. בימי שבת אפשר היה לראות חנוונים ואומנים מקלימונטוב כשהם צועדים ברגל כדי להצטרף למניין ביישוב סמוך וליהנות מן הכיבוד שהיו מגישים לאורחים שעברו כברת דרך רחוקה בשביל לקיים את מצוות התפילה בציבור. ואולם סוף־סוף קם המניין במקום. משה־פישל בורנשטיין עם שני בניו הרשל ויוסל — הרי שלושה; לחיים צוויליק היו שלושה בנים למעלה מגיל בר־מצווה — הרי שבעה; לסנדלר פיגלר היו שני בנים מבוגרים — הרי עשרה. אליהם נצטרפו עוד יהודים בודדים מהסביבה, כך שה„מניין״ היה איתן. באותו בית־מדרש (היה זה בית־מדרש קטן אך מרווח דיו בשביל היישוב הקטן) היה יושב מלמד אחד מפראדלה ליד מישקוב, שהיה מספר תמיד על בני משפחתו שהשאירם במקום מגוריו.

משה־פישל בורנשטיין, זקן יהודי המקום, חלה בשנת 1913, ובנו הרשל ובתו פייגלה נסעו אתו לברסלוי בירת שלזיה לשם ריפוי. הוא נותח שם בבית־החולים, אך אחרי עשרה ימים מת והובא לקבורה בבית־העלמין היהודי בברס־לוי. מיכל בתו הבכירה ובעלה אליעזר פוזמנטיר (יליד בנדין) נשארו לשבת בקלימונטוב והמשיכו בעסק אביהם ואף הוסיפו איטליז ומרכולת אחרת, עד שמכרו גם סחורות בסיטונות. הבת שרה נישאה לצעיר ז׳ריקר מהכפר הסמוך זאגוז׳ה והשתכנה שם. הבת רחל נישאה לאחד בשם וינר בבנדין ועברה לגור שם. חיה, אלמנת משה־פישל, עברה לגור עם בתה פייגלה בבית בנה הרשל בדומברובה־גורניצ׳ה והיא מתה בדומברובה בשנת 1926.

ליישוב הקטן במקום ניתוספו במשך הזמן עוד יהודים, כמו חתנו של צוויליק שעסק אף הוא בסנדלרות, שלמה פוגל בעל חנות מכולת, שמשון רז׳ישיווה בעל חנות־מכולת והלבשה, שלום בורנשטיין בעל חנות מכולת. מיכל בורנשטיין עם בעלה אליעזר פוזמנטיר נשארו במקום והסתדרו יפה (נישאו בשנת 1901). אך לא כל הדור הצעיר נשאר במקום. הרשל בורנשטיין עבר לשבת בדומברובה, ויוסל אחיו גוייס לצבא הרוסי ובמלחמת העולם הראשונה נשבה בידי הגרמנים ושלח מכתבים מריגה ששם הוחזק במחנה. אחרי שובו נשא לו אשה מכפר יינדזור והשתכן שם. ברם ה„מניין״ התבצר, ולא היה עוד חשש לגורלו. לייזר פוזמנטיר היה הגבאי בבית־המדרש, הגיע לאמידות ושמו נתפרסם בכל הסביבה כיהודי מסור לעם ישראל ותורתו, טיפל הרבה בעניים וביתו היה פתוח לרווחה. מיכל ילדה תשעה ילדים. בתקופת פולין העצמאית חלתה במחלה קשה ומתה ב־1927. אליעזר שהת־אלמן עבר בשנת 1921 לשבת בבנדין עיר מולדתו, ושם מת אחרי שנים. מילדיו ניצלו מהשואה הנאצית יצחק, חיים ופראניה. יצחק וחיים עלו לישראל, אך מחוסר פרנסה ירד חיים לקנדה, פרניה נישאה לאחד מפליטי השואה שאול גולדהור מסטאשוב והקימה את ביתה מחדש במושב יקנעם.

קלימונטוב

מצבת מיכלי (לבית בורנשטין) פוזמנטיר בבית־העלמין במונדזיוב בקרבת מצבת ר׳ יואל לנגר. חיים פוזמנטיר ליד קבר אמו.

בקלימונטוב ישב גם יהודי ליטאי, שפתח לו שם עסק של כל מיני מזונות וגם הלבשה, שהתושבים היו קונים אצלו, ובמרוצת הזמן הגיע לאמידות. פעם אחת, בשעות הלילה, התנפלו על ביתו שודדים, גזלו ממנו את כספו ואותו רצחו. רצח זה הדהים את כל בני הסביבה, כי האיש היה בעל לב טוב, חביב על יודעיו ומכובד על הכל. הרצח הטיל את מוראו על הבריות, ונקטו אמצעים למנוע רציחות נוספות בסביבה. אז נשמעו מקרי רצח גם בכפרים אחרים באיזור זאגלמביה. מטעם השלטונות הגיעו שוטרים וז'נ־דארמים, חקרו את השכנים, אך לא הצליחו לגלות את המרצחים.

אפרים צוויליק החייט ניספה באושוויץ עם כל משפחתו (15 ילדים), ואף משפחות בניו הנשואים בתוכם. ניספו גם חתנו הסנדלר עם שבעת ילדיו, שמעון שפיגלר עם 7 ילדיו, ושלמה פוגל עם 7 ילדיו. כן ניספה שמשון קז'ישיווה עם 7 ילדיו, ושלום בורנשטיין, שמששת ילדיו נשארו בחיים רק 2.

וכך בא הקץ על היישוב היהודי הקטן בקלימונטוב, שיצא לו שם טוב בכל מחוז בנדין, ורק מעטים מיהודיו ניצלו מהשואה הנאצית והצליחו לסדר את חייהם מחדש בישראל או בארצות אחרות.

בשולי הסיכום.

סקרתי כאן רק את אלה מיישובי היהודים באזור זגלמביה שהיו ידועים ביותר מבחינות שונות, ושנחשבו לעורקים ראשיים בחיי האזור, תוך הכרה שבזה נעשה כאן נסיון ראשון וגם אחרון להנצחת רוב ישובי היהודים בזגלמביה בספר־הזכרון. עד כה הופיעו באזור זגלמביה ספרי־זכרון של בנדין, דומברובה־גורניצ'ה, פינקס זגלמביה (בידי יהודי זגלמביה באוסטרליה־מלבורן), ז'ארקי ושצ'יקוצ'ין, ואף אחד מהם לא הפנה תשומת־לב לישובי היהודים בכפרי הסביבה, ולדעתי זהו חטא לא יכופר לגבי הישובים שניספו בשואה הנאצית. אני, עורך ספר־הזכרון של סוסנוביץ ואזור זגלמביה, מצאתי לנכון להרחיב את היריעה גם מחוץ לסוסנוביץ ולשתף בה למעלה מעשרים ישובים, ולא קלה היתה המלאכה הזאת. ורק תוך ידיעה שלספרנו אופי מקומי וכללי כאחד העמסתי עלי את המשימה הזאת. לצערי הרב נאלצתי לפסוח על מספר יישובים פחות ידועים ויותר רחוקים משלוש ערי המרכז שבאזור, ולדוגמה אזכיר שמות אחדים: **קוזיגלוב** (שעל שמה נקרא הרב הגאון אריה צבי פרומר הי"ד יליד צילאדז), **שיוויר** העתיקה שבה שוכן ארמון נושן ששימש מאות שנים מושב לנסיכים ושרים פולניים בתקופת פולין שלפני החלוקות, **לאזי** ואחרים שבהם ישבו יהודים מעטים במספר, ואני תקוה ששרידי הישובים הללו הנמצאים בישראל ובתפוצות יסלחו לי על הפיסוח הזה ויסתפקו באזכרת שמותיהם בלבד.

אליעזר פוזמנטיר ומיכל אשתו לבית בורנשטין

פייוול שרגא גינזבורג וחוה רעיתו ז"ל
אוהב ציון, חתן הרב משירדז, תלמיד חכם גדול

2. חיי הווי ותרבות בישובי זגלמביה

מודזיוב:

מצבה נושנה לפי האגדה

מאת הד״ר יעקב י. מייטליס

אימתי נבנתה עיירתנו, או אימתי נראו שם פני היהודי הראשון — לא עלה עוד בזכוונו של מי שהוא מאתנו. הכל השתייך כבר לנחלת העבר הגדול שהיה עטוף בצעיף של מסורת וסיפורים נושנים. בין זקני העיירה שהעלו עוד בזכרונם את המרד הראשון של הפולנים בשלטון הרוסי וסיפרו עליו סיפורים דמיוניים טרם דעכה מסורה ישנה על היהודי הראשון שהיה חי בעיירה לפני מאות שנים, ושהמצבה האפורה השחוקה משנים רבות, שעמדה עוד בבית־העלמין כשהיא מוסתרת בצל אלון בודד, הוצבה על קברו. בין כסה לעשור נהגו מיהודי העיירה לצאת לבית־העלמין ולהתפלל על קברו של היהודי הראשון שהיה חי בעיירה לפני מאות שנים, וכפי שהיו מספרים היה זה יהודי קדוש, מ„ל״ו צדיקים״. ובהזדמנות זו נהגו היהודים לערוך „מי שבירך״ ולנדר ח״י אגורות לעניים או לנרות בבית־הכנסת. במשך דורות היתה האגדה על המצבה העתיקה שבבית־העלמין חיה בפי יושבי הסימטאות הצרות המגובנות של העיירה ועברה מפי איש לאיש עד שהגיעה גם אלי.

וכך היה מעשה: אצלינו בעיירה עוד היה אז בחיים יהודי זקן, תלמיד־חכם הדור, מהסידי קוצק החריפים לשעבר ושמו היה ר׳ מאירל. ר׳ מאירל כבר היה אז בגיל למעלה משמונים, ובעיניו הקטנות שמעליהן צמחו גבות ארוכות שנזרקה בהן שיבה„ הוצתו מפעם לפעם גצי עונג, בשעה שהתחיל לספר מעשיות על גדולתו והתנהגותו המשונה של הצדיק הקוצקאי. ואותו ר׳ מאירל היה נוהג לשבת לעתים קרובות עד מאוחר בלילות בבית־המדרש ולעיין בספר ולחטוב תנומה קלה באמצע, שנמשך כרגיל עד שבחור בית־המדרש האחרון סיים את למודו בגמרא והתכונן ללכת לביתו. רק אז נצור ר מאירל משנתו, השתעל בקולו, והתכונן יחד עם הבחור לעזוב את בית־המדרש. לפעמים, בערבי־חורף הארוכים, היה ר׳ מאירל חוטף שיחה עמנו, הבחורים הצעירים, חובשי בית־המדרש ומספר מעשיות משנות נעוריו, מהמרד הפולני הראשון וכיצד נפוליון הגדול קיסר צרפת עבר פעם את קוזיניץ ואירעה תקלה, שגלגל אחד מכרכרתו נשבר — סימן רע במלחמתו נגד הקיסר הרוסי. ופעם אחת טעם ר׳ מאירל קצת יי״ש, ופניו החלו להשתלהב ובעיניו נדלקו זיקי נעורים, והוא החל לספר כיצד היה נוהג לנסוע בשנות נעוריו לקוצק לרבי מנדלי ואחרי שהלה נפטר — לאוהב־ישראל הגדול ר׳ יצחקל קליש מוורקה.

„והנה״ — החל הזקן ר׳ מאירל לספר לי באחד מלילות־טבת הארוכים המלאים כפור, אחרי ששתה לתיאבון קצת משקה ועיניו הבהיקו זוהר נעורים כמקדם — „סיפר לי אבא עליו־השלום שהיה בפטירתו קרוב למאה, וקיבל מפי אביו הסב, אחד מפי השני במשך כמה דורות, שלפני מאות שנים טרם היה כל סימן וזכר למקום זה שעליו נמצאת עיירתנו. ובמקום כיכר־השוק הנוכחי עם הסימטאות מסביב והבתים הקטנים המגובנים מרוב שנים היה אז שטח רחב וריק של מקומות מרעה ושדות ירוקים, שדרכם זרם לו כמתוך שקט ללא כל רעש הנהר הקטן שפילג את המקום מהשטח מעבר לגבול. לא הרחק מכאן נמצא כפר קטן ששכן על שולי יער סמיך קטן ושדות כבול רחבים. הכל השתייך ל„פריץ״ של החצר הקרוב, שהיה גיבור גדול ומהקרובים למלכות. בין איכרי הכפר ישב גם חייט עני, היהודי היחידי בכפר, שהיה גם חוכר הפונדק הכפרי והתפרנס בדוחק הוא ובני ביתו. החייט העני הזה נקרא בשם ר׳ ישראל חיים, ומוצאו היה — כך אמרו — מגולי אשכנז, צאצא לשושלת היוחסין, מגאוני וגדולי המשפחות, רבנים וצדיקים, למדנים ומקובלים. ר׳ ישראל חיים זה היה אדם ישר, בעל־מידות גדול, ואילו למראית־עין נהג בפשטות, ארח לחברה עם איכרי הכפר ויחד עם אשתו פעל הרבה לטובה, פרס לחמו לעניים ואת כתונתו הציע למחוסריה. כל היום עבד במחטו וחוטו והקפיד מאד על „לא תוסיף״. אם בא אליו איכר עני תיקן לו החייט ללא תשלום את קרעי בגדיו, ולעתים קרובות אף כיבדו בכוס יי״ש ובחלה לבנה של־שבת. אשתו הצדקת עמדה יחד עם בתה כל היום בפונדק והגישה אוכל ומשקה ליהודים עוברים־ושבים וגם לאיכרים. מי ששילם — מה טוב. ומי שלא השיגה ידו לשלם לא יצא מביתם רעב וצמא.

החייט העני היה נוהג לשמור על תפילה בזמנה בכל יום„ היה משכים לעבודת הבורא ומתפלל תפילת שחרית בכוונה גדולה. עפי״ר היה מתפלל ביחידות, באשר נדיר מאד היה להגיע אצלו לידי מנין, ומכאן ליישוב יהודי היה מרחק רב, ורק לפעמים נזדמן שעברה בכפר עגלה מלאה יהודים שנשארו ללון בפונדק. ואז היה החייט העני מתפלל תפילה בציבור, בפשטות ואף היה מקצר בתפילתו

כדי שלא להטריד את הבאים. אך עם בוא הערב, ובפרט בלילות החורף הארוכים, הפך ר׳ ישראל חיים לאיש אחר. הוא פרק מעל כתפיו את עול הפרנסה והגשמיות וניסה להידבק ברוחניות, במקורות התורה. אחרי תפילת מנחה ומעריב, ובפרט בלילות חורף הארוכים היה ר׳ ישראל יושב ביחידות בחדרו ועוסק בתורה, והיה לומד תוך התלהבות עצומה, וקולו שהיה מלא כיסופים עד כלות הנפש לבורא עולם צלצל בנועם על פני המרחקים האפלים של חשכת הלילה.

והנה אירע פעם אחת, שה„פריץ" של האחוזה הסמוכה, שאליו השתייך הכפר שבו ישב החייט, חזר בשעה מאוחרת בלילה מנסיעה ארוכה. שעת חצות־לילה הגיעה. והנה אירע שכרכרתו חדרה לתוך בוץ עמוק וקשה היה לו לפנות ולצאת. העגלון לא ידע כנראה שום חכמות והוא הרביץ בסוסים ללא רחם, ואף ניסה להטות שכם לכרכרה לצאת למרחב. אך כל זה לא הועיל. הסוסים לא זזו ממקומם. נשימתם נעשתה קשה. הם קפצו כאילו נכוו באש רותחין, עד שזיעה קרה החלה להרטיב את העגלון באפלת ליל החורף, כאילו היה זה מעשה־כשפים. העגלון התקשה להבין מה קרה כאן. הוא מצוי בנסיעה בדרכים הללו זה עשרות שנים, עוד משנות שרותו כנער־סוסים אצל אבי ה„פריץ" הנוכחי, והיה נוסע בימי קיץ וחורף, בימי שלג וגשם, בימים ובלילות, ואיננו זוכר, שבמקום זה נתהוו ביצות עמוקות כאלה שקשה לצאת מהן.

ה„פריץ" ישב לו בכרכרה כשהוא מעוטף בשמיכותיו החמות ורוח קר מלווה שלג ומטר מטלטל את העגלה. הוא איננו מאלה הנפחדים בקלות. הוא חשב מעט, ציוה לעגלון להוציא מריתמתו את סוסתו האצילה ועליו התישב ורכב עליו בכוון לכפר הסמוך. וכה הוא רכב ורכב בלי לקצר את הדרך, ונדמה היה לו שהדרך מתארכת יותר ויותר כשם שהלילה נעשה יותר אפל ומעורר אימים. ולפתע הוא רואה מרחוק כאילו אחד מבתי הכפר עומד בלהבות אש. הפריץ החיש את צעדיו במגמה להגיע במוקדם לכפר, להבהיל ולעורר את האיכרים לגשת ולכבות את השריפה. אך לפתע נשאר הסוס עומד, ונרתע אחורנית, משתולל וצוהל בקול איום, כאילו נפל עליו פחד ממשהו. לא הועילו טיפוחי חיבה ואף לא מכות קשות. הסוס נעצר במעמדו ואיננו רוצה להמשיך במהלכו. קצב לבן יז מפיו ורעד עבר בכל גופו. נבעת הפריץ בלי להבין כלל מה מתרחש כאן. הפריץ הוא במיטב שנותיו, גיבור חיל נאמן למלכו. כל פחד זר לו. איננו נבעת מן השטן ואף לא מן המות. רק מקרוב חזר משדה המלחמה שבה נאבק כגיבור למען מלכו ולמען ארצו. הוא חזה במדה רבה אסונות ויסורים, חורבן ומוות, ואף פעם לא נפחד. אך כרגע הוא מרגיש אולי בפעם הראשונה בחייו רטט נסתר בלבו. הוא כעת לבדו באפלה הדחוסה והסוס מתעקש במהלכו. מי יודע? אולי המרעין־בישין סחבוהו לכאן בשביל למות מות קלון. והנה לפתע נתעוררו בו מחשבות על האיכרים המסכנים העמלים קשה באחוזותיו ועל היהודים העניים החיים בכפרים ובעיירות סביב. ואולי הוא גרם להם עוול ופשע. מי יודע. אביו, הפריץ הזקן, שנא מאד את היהודים וגרם להם צרות מרובות. ואילו הוא עצמו התנהג אתם בחסד וברחמים. הרי יצורי אלקים הם ותוך כדי מחשבה נדר בלבו נדר, שאם אלקים יעזור לו ויביאו בשלום לביתו ולנחלתו הוא יגמול חסד ליהודי הראשון שיקרה לפניו בדרך. והנה לפתע התעורר הסוס ובלי לחשוב הרבה רץ בחיפזון לבית שעמד בשלהבת אש. בין רגע עמד הפריץ לפני הבית, והנה ראה דבר משונה: הבית עומד בשלהבת אש, אך הבית איננו אוכל.

הפריץ עמד מלא תמהון ופחד כאחד לפני התופעה הזו ולא ידע מה לעשות. הוא כבר חשב לדפוק בבית אחד האיכרים ולזרזו לכבות את האש. ובעודו עומד תוהה ונדהם מן המחזה המשונה הוא ראה לפתע עומד לפניו איש זקן בעל זקן לבן ארוך, לבוש במעיל איכרים קצר, חבל מסביב למתניו ומקלו בידו. אמר אליו הזקן: „אנא, אל תעיז לדפוק בדלת, כי עלול אתה לגרום לאסון וכל הכפר יעלה בעשן. ליהוי ידוע לך, שכאן בבית הזה יושב יהודי, אדם קדוש. הוא החייט הכפרי העני ישראל חיים. לילה לילה הוא מתדבק בהתלהבות גדולה לעבודת הבורא ומלאכי־מעלה יורדים מן השמים ללמוד אתו את סודות התורה. הזהר איפוא שלא יארע לך כל תקלה ואסון". הפריץ נשאר עומד על מקומו נדהם וקשה היה לו להוציא מלה מן הפה. הזקן ציוהו לסגת לצדדין והמשיך לדבר אליו: „דע לך, שעלול אתה לעשות מעשים גדולים. מצאת חן בעיני המלך והוא ירים את קרנך. וכאשר דברי אלה יתקיימו בך אל תשכח ביהודי המסכן היושב כאן. היה לו לאב וכל היוצא מפיו תעשה. ברם הזהר ואל תגלה לשום איש כל מה שראית היום כאן וכל מה ששמעת".

אחרי אמרו את דבריו נעלם הזקן לפתע. הפריץ, נדהם ונפחד, רכב על סוסו בחפזון חזרה למקום שבו השאיר את הכרכרה והסוסים. חשכת הלילה החלה להיסוג לאטה, ובשמי המזרח החל כיבוי אורות הכוכבים בזה אחר זה. עם הגיע הפריץ בחזרה למקום בו עמדה כרכרתו והסוסים ראה לפתע שהם עומדים בדרך הישרה ומהביצות העמוקות לא נשאר כל זכר וסימן. מיד יצא הפריץ עם כרכרתו לדרך שהוביל לחצר והגיע בשלום לביתו.

מאז לא עבר זמן רב ולחצר הפריץ הגיע שליח מיוחד מטעם המלך עם מכתב שלפיו הואיל המלך להעלות את הפריץ, גיבורו האמיץ, לדרגת שר־אלף בצבא. נוסף לכך היה כתוב במכתב, שהמלך הואיל בטובו ובחסדו להעניק לפריץ מענק יותר חשוב, והוא, שהוא יכול לבקש ממנו כל מה שלבו יחפוץ, מה שיותר יקר לו, והוא ימלא את בקשתו. אז נזכר הפריץ בדברי האיכר הזקן, ולפני ששלח את תשובתו למלך שבו הודה לו בעד חסדו, שלח לקרוא אליו את החייט הכפרי העני, את ר׳ ישראל חיים.

כאשר החייט העני ראה את השליח המיוחד של הפריץ שבא לקחתו אתו לחצר, נבהל מאד. וגדול היה פחדו, פן הכין הפריץ בשבילו גזירה קשה חדשה, ואולי יגרשהו הפריץ מהכפר ויקח ממנו את זכות החכירה של הפונדק. מה הוא יעשה אז, לאן ישים פניו? הוא לא איבד את בטחונו ושם ביושב־מרום את מבטחו שיגן עליו מכל חמס ועול. הוא הלך לפריץ, שחיכה לו באחד מאולמיו בארמונו. כשר׳ ישראל חיים ראה את הפריץ, השתטח לרגליו, כמקובל אז בימים ההם, ובידים נשואות ביקש רחמים בעדו ובעד בני ביתו. בחיוך שרחף על שפתיו ובדברי חיבה ציווהו הפריץ לקום בהבטיחו לו שאל לא לפחד, שלא יארע לו כל און. הפריץ אחזו בידו ואמר לו לשבת. אז שאל הפריץ את ר׳ ישראל חיים, מה מעשהו וממה הוא מתפרנס. החייט העני ענהו תוך עניוות גדולה, כדרכו של יהודי הזהיר במצוות, שהוא חי בחסדו של הפריץ בכפר הסמוך ומתפרנס מעבודת החייטות. אשתו מטפלת בפונדק ויושב־מרום נותן להם את ברכתו ומספק להם לחם לשובע. אנו מודים ומהללים את יושב־מרום — סיים החייט העני את דבריו — בעד החסד הגדול שהוא עושה אתנו היהודים ונותן לנו כוח לסבול את יסורי הגלות הארוכה והחשוכה.

תשובת החייט עוררה חיוך אצל הפריץ, שאמר לו: ואם אני אגיד לך שיכול אתה להשיג אצלי את כל מבוקשך, מה היית מבקש ממני? החייט העני נשאר עומד נדהם בפני אדונו הפריץ. הוא שומע את דברי הפריץ ואיננו יודע מה לענות. הפריץ הרגיש בכך והוא דיבר אליו בטון אבהי רך: אל תפחד כלל וכלל. אני לא אעשה לך כל רע. יודע אני שהנך איש קדוש ובזכותך זכיתי לעלות לגדולה אצל אדוני ומלכי. הגידה לי איפוא מה מבוקשך ואני אמלאנה. ושוב עומד לו החייט העני כשעיניו מושפלות לארץ. לבו רועד מהתרגשות ואיננו יודע מה לבקש. האין בכוונת הפריץ להביאו חלילה לידי נסיון ולהכשילו? והוא שופך בשקט את צקון לחשו ליושב־מרום שלא יביאהו לידי נסיון ויעמוד לו בשעת מצוקתו. אכן בשעת מעשה הוא מרגיש את היד המלטפת של הפריץ על גבו המוסיף לו בטחון. והוא מביט במבט צנוע על הפריץ העומד לידו ומעודדו בחיוך נעים, והוא מרגיש עצמו יותר אמיץ ואמר לפריץ: „אם יושב־מעלה עזר לי למצוא חן בעיני אדוני ומותר לי להשמיע את מבוקשי, אני מהלה את פני אדוני הפריץ שיואיל ברב חסדו וטובו לייסד מושב לא רחוק מהכפר, שבו יוכלו היהודים לשבת, לסחור ולעסוק במלאכה, למען שאני, עבדך העני, לא יצטרך להיות בודד כערער בערבה״.

מיד אחר כך הודיע הפריץ למלך את בקשתו, והמלך הואיל בחסדו הגדול למלא את בקשת הפריץ אהובו והעניק לו את הזכות להקים עיירה שתיקרא על שמו. היהודים החלו ליישב את העיירה החדשה, הקימו להם בתים, פתחו להם כמה חנויות ואחר זה הקימו להם גם בית־כנסת נהדר של עץ עם קירות מגוהצים מבפנים. מלבד זה העניק הפריץ ליהודי המקום דורון בצורת מגרש לא הרחק מן הנהר ובשכנות לבית־הכנסת שישמש בית־עלמין ומקום מנוחה ליהודי המקום לאחר מאה ועשרים שנה. וכה קמה באותן השנים עיירתנו. על ר׳ ישראל חיים החייט וצדקתו הרבה נודע בעיירה במאוחר יותר, זמן רב אחר פטירתו, אחרי שהוא בא למקום מנוחתו הנצחי בבית־העלמין החדש של העיירה. את הסיפור הזה סיפר הפריץ עצמו אחרי שנים רבות, בהוסיפו בתור שבח על ר׳ ישראל חיים, שצדיק זה לא חשב אף פעם על הנאת עצמו, אלא תמיד חשב רק לטובת הכלל. בכל נשמתו שאף לכך, שיקום שם ישוב יהודי, שבו יוכל לשבת יחד עם יהודים והיו שאחר זמן הוסיפו על הסיפור, באמרם שבשעת מעשה הועיל אצל הפריץ, שבעיירה לא יקימו כל מנזר או כנסייה. ועובדה היא, שהכנסייה הבנויה לבנים אדומות, שבכל ימי ראשון וחג הצלילה על פני כל הסביבה בפעמוניה החזקים עמדה במרחק מחוץ לעיירה, בכפר הסמוך על העיירה הגין במשך שנים בית־הכנסת הצנוע של עץ וקברו של החייט העני, שהיה אחד מל״ו צדיקי הדור.

על חיי הקהילה במודז׳יוב

מאת הרב אברהם אנגלרד

העיירה מודז׳יוב זכורה לי עוד מימי ילדותי. לא היתה זו קהילה מאושרת מטעם הרשות, ומשום כך לא היה הרב הזקן של מודז׳יוב רב רשמי, כי־אם רב מוסמך כהלכה וכדין.

וכאשר הרב הזקן, הגאון רבי יצחק טוביה פרידה זצ״ל, בא בימים וקשה היה לו לנהל את הרבנות. החליטה הקהילה להזמין רב גדול בתורה שיזכה לאישור גם מטעם השלטונות. נערכו אז בחירות בקהילה ונבחר הרב ר׳ ישעיהו אנגלרד. גם מועצה רשמית של הקהילה עם פרנסים נבחרה אז וקהילת מודז׳יוב נעשתה קהילה לעצמה, ללא קשר עם קהילת בנדין. הרב ישעיהו אנגלרד אושר מטעם שר־הפלך בקילץ או בפיוטרקוב.

זכורני כמו כן, שסוסנוביץ היתה אז עדיין כפר ובישובי הספר לא הרשה השלטון להקים בניינים, כך שכל הבניינים

שניתוספו בסוסנוביץ הוקמו בשעות הלילה בגניבה. ובעוד שסוסנוביץ היתה אז כפר, היתה כבר מודז׳יוב מושב או עיירה. כל זה אני זוכר, כי פנקסי רש־מות התושבים היו מונחים אצלנו.

מלבד בעלי־הבתים של העיר מודז׳יוב היו שייכים לקהילה גם הכפרים ניבקה, דינדובקה, קלימונטוב ובובריק. באורח בלתי רשמי השתייכו לקהילת מודז׳יוב גם מיסלו־ביץ ויינדזור, כי בכל ענייני היהדות הם היו פונים לרב במודז׳יוב. מן הראוי להזכיר כאן, כי לכל יישוב יהודי בגליל שהוזכר לעיל היתה מקווה מיוחדת, שוחט מיוחד, מלבד השוחטים שישבו במודז׳יוב עצמה. זוכר אני עוד את השוחטים ר׳ מרדכי־מגדל הנדלר ור׳ שמואל ברוינר.

במודז׳יוב היה קיים בית־כנסת מרווח למדי בבניין ישן של עץ, וכן בית־מדרש מרווח ומקווה, מלבד בתי־תפילה חסידיים או סתם בתי־תפילה.

אוכלוסיית העיירה היתה מורכבת משכבות שונות. חלק גדול מהם היו סוחרים, כי מודז׳יוב שכנה ממש ליד הגבול הפרוסי ותושבי שלזיה היו זקוקים למוצרים שונים שאצלנו השיגום בזול יותר או שלא היו מצויים לגמרי אצלם. מבחינה דתית היתה מודז׳יוב עיירה ככל העיירות בפולין: היו בה תלמידי־חכמים ויהודים שומרי מצוות. היתה מורגשת בעיירה השפעתם של גדולי החסידות ואדמו״רי שושלות שונות. היו מצויים שם חסידי גור ואלכסנדר, חסידי טריסק וקרימולוב וראדומסק. ובכלל היו יהודי מודז׳יוב נוטים לחסידות. בגלל קירבתה לגבול גרמניה ואוסטריה שימשה העיר כמקום־מעבר לאדמו״רים מכובדים, שבחודשי הקיץ היו נוסעים למעיינות־הרחצה אשר בגרמניה ואוסטריה, ואגב אורחא היו לנים במודז׳יוב אצל חסידים אמידים ואף ערכו „שולחנות״, וחסידים לאלפים מכל הסביבה היו באים אלינו להצטופף ולעמוד בתור כדי לזכות בקבלת „שלום״. כפי ששמעתי מפי זקני העיר היו עוברים דרך מודז׳יוב גדולי הצדיקים בפולין עוד בדור הקודם. ביניהם היה גם בעל ה„תפארת שלמה״ מראדומסק, אשר מביקורו נשארו בעיר אגדות שונות ואף כמה מאימרותיו.

בשהותו במודז׳יוב אמר, שהוא מרגיש בעיר איזה ריח טוב, ואף אחד לא ידע למה הוא מתכוון. הוא ציווה לצאת לבית־העלמין ושם מצאו בין המצבות מצבה עתיקה של בן מחבר הספר „עמק המלך״. היה זה רב גדול, שעבר דרך מודז׳יוב ובמקרה חלה ונפטר בעיר (אינני יודע מאיזה תאריך היתה המצבה). כן ידוע על מכתב אחד שכתב ה„תפארת שלמה״ לראשי הקהילה במודז׳יוב כי ישתדלו לתקן את המקווה המקומית. המכתב נדפס בספר „נפלאות תפארת שלמה״.

בבית־העלמין במודז׳יוב נמצאו מצבות רבות שנשאו עליהן את ה„נשר הפולני״. היו אלה מצבות־ברזל. זקני העיר היו מספרים תמיד שהמצבות הללו מקורן בגזירה שיצאה מטעם הרשות, שכך יש לעשותן, ללא שינוי וסטיה. זכורני, שתמיד היו משוחחים על כך והמצבות הללו נחשבו כמצבות בעלות ערך היסטורי. גם על בית־העלמין עצמו היו מספרים זכרונות נשכחים, שהיה בהם משום תוספת לערך ההיסטורי של העיירה מודז׳יוב בכלל ושל בית־העלמין בפרט.

גם על מודז׳יוב עצמה היו מספרים שהיא קיימת זה מאות שנים, בלי שזקניה ידעו לספר משהו מימים עברו.

וכשמדובר על מודז׳יוב, אי אפשר להתעלם מיהודי אחד, טיפוס יחיד במינו שישב בעיר, רבי אלתר פורידמן, מלמד ומורה־דרך שקראוהו על שם עירו ר׳ אלתר ישראל וולושצ׳ובר. אצלו היו לומדים נערים של חשובי הבעלי בתים, לימוד קשה ומסובך, בסוגיות התלמוד. אצלו היו לומדים יעקב מייטליס, אברהם׳לה אנגלארד, ישראל׳קה ברוקנר, ועוד. היו לומדים אצלו גם תלמידים ממרחקים אשר היו גם אוכלים אצלו. ר׳ אלתר היה בוחר לו את התלמידים לפי טעמו ורוחו, ולא כל אחד זכה להתקבל אצלו. ואמנם אלה שזכו ללמוד אצלו, סופם שנעשו בני־אדם בכל המובנים. עד היום נזכר שמו בהערצה ויראת־כבוד בפי אלה מתלמידיו שנשארו בחיים מן השואה הנאצית. היה זה תלמיד־חכם מהסוג הישן, שנהירין היו לו שבילי כל החכמות, ואף היה „בעל לשון הקודש״.

נושא־המכתבים הראשון במודז׳יוב היה ר׳ מאיר נייאר. עליו היה להביא את הדואר מסוסנוביץ ולחלקו לבני העיר. ממנו עברה המשרה לבנו ר׳ לייביש נייאר, שהיה יושב בפרבר הנקרא „זשימנה״. אחיו של ר׳ מאיר ר׳ יעקב־בר היה רב בקרימולוב, ואלו אחותו נשואה לאהרן־יוסל הרמן. משפחת הנייארים היתה מסועפת ביותר, ומצודתה פרוסה היתה בכל הסביבה של זאגלמביה.

אחת המשפחות המכובדות היתה משפחת וויינברג, שישבה בעיר במשך כמה דורות. לא ידוע אם ר׳ איטשה וויינברג היה הראשון למשפחה שישב במודז׳יוב, ברם הוא היה נודע בסביבה כיהודי תלמיד־חכם ואמיד. הוא ידע לנגן בכינור ובכל מוצאי־שבת היה מנגן בו את „המבדיל״. גם בכל מסעיו בענייני מסחר היה לוקח עמו את הכינור. לפני התפילה בבוקר היה מנגן מזמור־לדוד בניגון לירי שהביא את שומעיו לידי דמעות. ר׳ איטשה היה סוכן־סוחר ממדרגה ראשונה, עסק במשלוח תבואות לדאנציג ולהאמ־בורג. אצלו היו מתאכסנים מגדולי הצדיקים שהיו עוברים דרך מודז׳יוב למעיינות־רחצה בחוץ־לארץ, ביניהם האדמו״ר ד״ר חיים דוד ברנרד מפיוטרקוב והאדמו״ר ר׳ יחיאל מאלכסנדר, עת היה בדרך מסעו למארייענבאד. ר׳ איטשה היה חתנו של ר׳ משה פוליצר, שאירע לו אסון: בנו מת ימים אחדים לפני היום שנועד לכלולותיו. האב ליווה את בנו לקבורה כשהוא חבוש שטריימל לראשו ולבוש בגד משי. ר׳ איטשה היה חסיד וארקה וחובב נגינה נמרץ.

בעל נכדתו ר׳ שרגא־פייבל גינסברג (החתן הרב משיראדז) היה מחדש בכל ערבי ראש־השנה את המצבות בבית־העלמין של בן „עמק המלך״ והסב ר׳ משה פוליצר, הרב

משירדאז היה בא פעמיים בשנה ליום־הזכרון של הוריו למודז׳יוב.

ר׳ גימפל וויינברג המשיך במסורת אביו, היה עובר לפני התיבה בבית־־הכנסת בימים־הנוראים כשבניו ופצ״ה אברהמ׳קה ומנדל הצעיר שבהם עזרו לו כמקהלה. חותנתו של ר׳ גימפל, פייגלה, אמה של צילקה וויינברג, היתה בעלת המיסבאה בשוק, שתמיד היתה מלאה מאיכרים מהסביבה. אצל ר׳ גימפל התאכסנו אדמו״רים שונים. פעם התאכסן אצלו הצדיק ר׳ וולף מסטריקוב, שהיה מחבר גם שירים בחרוזים בסגנון מליצי, ועל שמו קרא ר׳ גימפל לבנו הבכור ופצ״ה.

בעל־בית נכבד בעיר היה ר׳ משה יוסל הנדלר, שהיה גם פוסק שאלות כמו״צ. היה זה יהודי ת״ח ובעל־מידות, היה עובר לפני התיבה, בימי גנוסיה היה עורך „הנותן תשועה" לקיסר בבית־הכנסת, במעמד פקידים רוסים. אומנותו, שו״ב, עברה לבנו ר׳ מנחם־מנדל שהיה מקובל על כל הבריות בנועם־דיבורו ובחיוך התמידי שהיה נסוך על פניו. הוא נתפש גם להשכלה, ידע גרמנית והיה קורא את העתון המקצועי לחזנים ולכלי־קודש שהיה מופיע בגרמניה ושבו הופיעו ידיעות מרובות מחיי המקצוע. היו לו עוד שני אחים: עקיבא ובריש. שני חתניו של ר׳ משה־יוסל היו ר׳ יעקל קראקויאר (תלמידו של ר׳ יואב־יהושע — העילוי מקינצק) ור׳ נוח פאנסקי השו״ב. ר׳ יעקב היה ת״ח חריף, חסיד גור ונחשב לאחד הלמדנים הגדולים בעיר, שאהב תמיד להתווכח עם הלמדנים האחרים וכעקשן נמרץ לא רצה אף פעם לוותר על דעותיו, אפילו כשהצדק לא היה אתו. לעומתו נחשב גיסו ר׳ נוח פנסקי (יליד פיוטרקוב, קרוב למשפחת המדפיסים) לאדם נוח לבריות וצנוע. שניים מבניו עזבו את העיירה — אחד מהם עלה לישראל, ואחד נמצא באמריקה.

גם בביתו של ר׳ מנדל קליינר היו מתאכסנים צדיקים שונים, כמו ר׳ מוטלה מקוזמיר, ר׳ יואב־יהושע הגאון מקינצק, רבי חיים שמואל הורביץ מחנצ׳ין ואחרים. האדמו״ר מז׳וריק ר׳ דוד אהרן טברסקי היה מתאכסן אצל ר׳ פייבל גינסברג. ואלו אחיו ר׳ משה׳לה מווארשה, נכד המגיד מטריסק, בא בתרע״ב לחנוכת־הבית של ר׳ אברהם יצחק נייאר והתאכסן אצלו. הרבי מקרימילוב היה מבקר במודז׳יוב לעתים קרובות ומתאכסן תמיד אצל חתנו ר׳ ישעיה אנגלארד.

במודז׳יוב לא היו לגמרי מתנגדים לחסידות ומשום כך רבו בה ביקורי החסידים.

אמרות ומעשיות אופיניות ממודז׳יוב

מאת **אליעזר גינסברג** ז״ל

א. בעל ה„תפארת שלמה" במודז׳יוב

הצדיק רבי שלמה׳לה רבינוביץ מרדומסק (בעל „תפארת שלמה") ביקר במודזיוב על מנת לעבור משם את הגבול לגרמניה ומשם להמשיך דרכו למטרתו. הוא נשאר ללון במודזיוב אצל אבי סבי ר׳ איטשה וויינברג ז״ל, ולמחרת היום הוא ניגש אל הגשר כדי לעבור למיסלוביץ. הוא נשאר עומד ותוהה והחליט שלא לעבור את הגבול משום ששם שער הגיהנם. גרמניה היא הגיהנם, וכאן — הגשר בין מודזיוב ומיסלוביץ — הוא מעין שער. הוא הגיע לידי החלטה שלא ללכת הלאה. הוא חזר משם בלי להמשיך במסעו.

מעשיה דומה לזו שמעתי מפי חסיד ותיק מאושפיצין (העיירה העקובה מדם היהודים). ומעשה שהיה כך היה:

בימים ההם, בשעה ששני האחים הקדושים רבי אלימלך מליזנסק ואחיו רבי זוסיה ז״ל הגיעו בימי עריכת גלותם לאושפיצין, אחז רבי אלימלך בידי אחיו ואמר אליו: זוסיה׳ניו, זוסיה׳ניו! בוא ונלכה חיש מכאן, כי כאן בוערת אש גדולה ועצומה על היהודים. הם עזבו את אושפיצין באמצע הלילה והמשיכו לערוך גלות.

סיפור זה שמעתי בשנת תרפ״ז בחתונת אחי יחיאל ז״ל שהיה אצל הרב מטשיבין, החסיד הוותיק — נוכח אף הוא בחתונה.

ב. הרב ממודזיוב הפך לחסיד פילץ

הרב דמתא רבי יצחק טוביה פרידה ז״ל כיהן כרב במודזיוב קרוב לחמישים שנה. הוא נפטר בימי חנוכה תרפ״ז כשהיה זקן מופלג כבן מאה. הוא היה תלמיד־חכם וחסיד חריף. הוא נסע עוד לרבי מנדלי הנודע מקוצק, ואחריו לגור לבעל „חידושי הרי״מ" ולאחר פטירתו של זה נסע ל„שפת אמת" בגור. אחרי פטירת „שפת אמת" לא נסע הרב יותר לגור כי־אם לפילץ לרבי ר׳ מנדלי ז״ל. הוא התנצל על כך שלא המשיך לנסוע לרבי הגורי האחרון רבי אברהם מרדכי ז״ל.

עוד כאברך ישב כמה שנים בגור, במקום שלמד עם רבי אברהם מרדכי ז״ל שהוכתר אחר כך כצדיק מגור. פעם

אחת — סיפר הרב — בשעת הלימוד סטרתי על לחיו כשם שסוטרים על פני נערים. כשהוא נעשה רבי לא יכולתי לנסוע אליו. אי אפשר להיות חסיד של רבי שנותנים לו סטירה על פניו. משום כך היה נוסע לפילץ, לגיסו של הרבי מגור, הוא רבי מנדלי מפילץ.

ג. הקפדתו של רבי חיים הצדיק מצאנז

הרב ממודזיוב סיפר, שהרב הצדיק רבי חיים הלברשטאם מצאנז ז"ל ביקר פעם אצל חותנו של הרב ממודזיוב, הוא הראב"ד מבנדין רבי איצילה קימלמן, והם התפלפלו בפרקי הלכה. נכנסתי, הקשבתי לויכוח והתערבתי באמצע, באמרי: הרב מצאנז. דבריך אינם נכונים. הרבי מצאנז הסתכל בפני ולא ענה, אבל הרגשתי שעוררתי את כעסו עלי. חותני הרב מבנדין ציוה עלי להכנס מיד לרבי מצאנז ולבקש ממנו סליחה על ביטויי החריף. אני לא בקשתי את סליחתו.

חותני הרב אמר לי אחר כך, שהוא חושש מאד שקפדנותו של הרב מצאנז לא תפגע בי. אני — בתור חסיד חריף של קוצק וגור — מצאתי כי אין מקום לבקש סליחה מהרב. ברם קפדנותו זו פגעה בי מאד. נשארתי חשוך בנים.

ד. בעל „ישמח ישראל" במודזיוב

הצדיק בעל „ישמח ישראל" מאלכסנדר ז"ל ביקר פעם אחת במודזיוב. הרב דמתא התלונן בפניו על אחד מחסידי אלכסנדר — ר' מנדלי קליינר — על שהוא מציק לו מאד. שאל הרבי את ר' מנדלי: היתכן? מהי סיבת המחלוקת ביניכם? — ענה ר' מנדלי: מה יודע הרב על טיב העולם?

הרבי מאלכסנדר עמד מכסאו פתע ורקע ברגליו: מה? מה יודע הרב על טיב העולם? כך אמרת? אמנם נכון שאיננו יודע על טיב העולם הזה. אבל על טיב העולם הבא יודע הרב יפה, בעוד שאתה אינך יודע. ובזה בלבד די שישרור ביניכם שלום.

ה. הרב ממודזיוב וסוכתו

משפחת אבא ז"ל ישבה בשכנות עם הרב בבית ר' איטשה־בר פישל אשר ברחוב דומברובסקה. היתה זו חצר גדולה ובית נהדר. ומשם אפשר היה לראות בנוף יפה של הסביבה.

מדי שנה הייתי נוהג להוביל את הרב מביתו לסוכה שבהצר, כי בשנות זקנתו היה הרב חלש מאד ושנים רבות נאלץ לשכב במטה. ואילו בסוכות התחזק ורק על מנת שיוכל לקיים את המצוה לישב בסוכה. אני הייתי שליח־מצוה, וכמעט כל השנים הוצאתיו מן המטה ועזרתי לו להיכנס לסוכה, ואבי ר' פייבל ז"ל כבר היה מחכה בסוכה עם כמה כרים חמים ושמיכות בשביל לכסותו שלא יסבול מצינה וקור.

וזכורני, שתמיד שרק נכנס לסוכה וישב לו על כסא, היה מפרש ואומר:

— המשנה אומרת: „חולין ומשמשיהן פטורין מן הסוכה" והוא פירש: חולין — אנשים חולים, ומשמשיהן — אלה המשמשים את החולים — פטורין מן הסוכה — נפטרים מן המחלות ומכאוביהן עקב מצות סוכה שהם מקיימים...

ו. שיחה בדרך הלצה

הרב דמתא היה נוסע למעון־קיץ לפילץ. בפילץ כיהן אז כרב ר' פינצ'ה רוטנברג ז"ל — קרובו של הצדיק מגור. בשנות שיבתו היתה ראיתו של ר' פינצ'ה לקויה. ושמיעתו של הרב ממודזיוב חלשה.

פעם אחת ישבו שניהם בצוותא (הם היו חברים). אמר הרב ממודזיוב לר' פינצ'ה: פינצ'ה! ודאי לקחת בצעירותך שוחד רב (השוחד יעוור עיני פקחים), ומשום כך אינך רואה כעת.

— כן, כן — ענה לו ר' פינצ'ה. — לי לפחות נתנו — ומשום כך אינני רואה כעת. ואילו לך רק נתנו הבטחות בלי לקיימן, ומשום כך אינך שומע...

ז. הגנרלים הרוסיים

ארון־יוסל הרמן, מילידי מודזיוב, שירת בצבא הרוסי 28 שנים. סוף־סוף הגיע זמן שחרורו מהצבא והוא שב לעיירתו. הוא כבר היה אז בן חמישים.

פעם אחת ביום השבת הוא ניגש לרב: רבי! התוכל להגיד לי, מתי יש לי יום זכרון לאמי? אולי ידוע לך? כי ברוסיה אמרו לי שהרב יודע הכל. ואם כן — בוודאי ידוע לך אימתי יום הפטירה של אמי. אנא הגידה לי.

— הידוע לך איזה סימן, מתי היה זה? אנא נסה את זכרונך — אמר לו הרב.

— כן — אמר ארון־יוסל. — אבי כתב לי שיום הפטירה הוא בעת ששני גנרלים רוסיים התגוששו ב„הפטרה". זהו הסימן היחידי הידוע לי, ותו לא. ועכשיו, אולי יכול כבוד הרב להגיד לי את הזמן.

הרב קרא אליו את דודי ר' גימפל ויינברג ושאלו: ר' גימפל! הידוע לך אימתי מתגוששים שני גנרלים רוסיים ב„הפטרה" כדי לקבוע ולהודיע לארון־יוסל את זמן יום הזכרון?

— כן! — ענה ר' גימפל בחיוך על פניו. — אהרן־יוסל צודק. יום הזכרון לפטירת אמו הוא בשבת פרשת שמות, כי בהפטרה של שמות מתגוששים שני גנרלים, שהם: צו—לצו קו—לקו (בפסוק: כי צו לצו צו לצו קו לקו קו לקו זעיר שם זעיר שם).

ומאז שם לו ארון־יוסל לחוק שיום הזכרון לאמו היה בשבת פרשת שמות.

ח. סגולה מהרב ז"ל

ר' איטשה מאיר נייפלד, מתלמידיו של הרב שישב בקראקוי, בא פעם אחת לרב כשהוא מלא מרירות בגלל משפט אחד שנסתבך בו. הרב הסתכל בפניו והרגיש במצב רוחו המדוכא ובמרירותו.

הרב שאל אותו: איטשה־מאיר! האם אכלת כבר ארוחת הבוקר?

— לא. אינני יכול לאכול מרוב צרות ויגון.

אמר אליו הרב: — קודם כל לך לאכול, כי כתוב בתורה: ויחזו את האלקים ויאכלו וישתו". אלקים היא מידת הדין. וכשיהודי רואה ח"ו שמידת הדין באה עליו — הרי מה רע ומר גורלו ומר לבו. ומה העצה? ראשית כל: ויאכלו וישתו — על האיש לאכול ולשתות, ויהיה לו כח לשאת את הגזירה ולעבור עליו. ובכן: לך ותקיים את המצוה לאכול ולשתות, והשי"ת יעזור לך. וכן היה.

ט. פתיחת האוניברסיטה בירושלים

עם פתיחת האוניברסיטה העברית בירושלים נדרשו כל האגודות הציוניות בפולין מהלשכה המרכזית בוורשה לערוך אסיפות וחגיגות. גם אנו במודזיוב קבלנו הודעה כזו. ומכיון שבמודזיוב היתה רק אגודת המזרחי, ולא כל אגודה אחרת, ערך המזרחי את החגיגה בבית־הכנסת, משום שלא היה בנמצא בכל העיר מקום מרווח אחר. בינתים נכנסו לרב כמה מחסידי העיירה, שהיו אחרי כן ל„אגודאים" והלשינו לפניו על ה„שקצים" ש„חיללו את השם" במקום קדוש כבית־הכנסת. והצליחו להשפיע על הרב שלא להתיר עריכת המסיבה בבית־הכנסת. הרב שלח לקרוא לגבאי בית־הכנסת וציוה עליהם שלא להרשות חילול־השם שכזה. אתי מילתא זוטרתא היא „ללמד לקח" לשקצים הציונים. ונדמה היה שהם חוגגים חג נצחון על ה„ציונים".

ברם, היות שאני הייתי מקורב לרב, כי ישבנו בשכנות בבית אחד ובחצר אחד, נכנסתי לרב לשוחח אתו, אולי נוכל לשנות את דעתו בענין, ולהתיר את האסיפה בבית־הכנסת. נכנסתי אליו והתחלתי בשיחה אתו על הענין וסיפרתי לרב על משמעות המאורע הזה כדי שיבין דבר על אישורו — אמרתי:

— אחרי שאנו היהודים זכינו שבירושלים עיר הקודש הקימו בית־מדרש גדול שבו ילמדו רק בלשון־הקודש, והיום הזה מתכנסים לשם כל גדולי האישים מכל קצוי עולם כדי להשתתף בשמחה הגדולה הזאת, וגדולי אומות העולם ישתתפו שם — מביעה ירושלים את מבוקשה שכל יהודי העולם ישתתפו אף הם בשמחה, והיום יתכנסו כל בני ישראל בבתי־מדרשיות ובבתי כנסיות וישוחחו על המאורע הכביר הזה. ועתה, הגידה נא, הרב ממודזיוב, האם זה ברוח היושר והצדק שאנו נהיה משונים בתכלית מכל העולם היהודי? הרי זה בושה וחרפה לנהוג כך.

כששמע הרב את דברי, תפש ראשו בשתי ידיו וקרא בקול רם: לא, חלילה וחס. לא יעשה כן במקומנו, שלא להשתתף בשמחה של מצוה של כלל ישראל, אלא להיפך. זוהי מעין מצוה לקדש השם ברבים. ומֻטל עלינו להתנהג בדרך הכלל שלא נצטרך להתבייש...

הוא מסר לי מכתב לגבאים וביטל את האיסור, וכל מה שאסר מקודם היה בטל ומבוטל. והוא דרש מהגבאים למסור לנו מיד את מפתחות בית־הכנסת ולא להפריע או לתת יד כנגד המזרחי. מלבד זה הוא מסר לידי זהוב אחד באמרו, שגם הוא רוצה ליטול חלק במצוה. החגיגה התקיימה בבית־הכנסת ללא כל הפרעה ובחגיגיות.

י. ר' יענקל פרידלר

ר' יענקל פרידלר ז"ל, ראש הקהילה במודזיוב, היה יהודי משכיל ותלמיד־חכם, עם כל התכונות המוסריות, איש בעל לב חם, ובפרט הצטיין ביחסים בין אדם לחבירו, בעל צדקה גדול ותמיד היה דואג לכך שליהודים העניים לא יחסר דבר, הוא היה גם הגבאי של חברא־קדישא.

ויהי היום ור' יעקב חלה ואנשי חברא־קדישא התאספו אליו כדי ליטול את הנשמה. החולה היה עוד במלוא שכלו. וכאשר באו אליו, אמר לו אחד מהחבורה — ר' משה אהרן שטייאר: ר' יענקל, אמור נא איזו מילתא דבדיחותא. והחולה נענה מיד ואמר: שיהיה לכם חשק לחיות כמו שיש לי חשק למות...

ואתה — ר' משה אהרן — הרי תמיד היית מתחרה אתי בחיי, בכל מקום שאני נסעתי לעסוק במסחר נסעת תמיד אחרי, ואף פעם לא נתת לי לנסוע לבדי. שמע נא בקולי וסע עמדי גם עתה, כי הנה אני עומד לנסוע מכאן. סע אתי ואקח אותך חינם. מה דעתך על כך? האין זו עצה טובה המתקבלת על הלב?

יא. רבי שמואל יעקב ויינברג, הרב משיראדז

סבי מצד אמי, רבי שמואל־יעקב וויינברג ז"ל שהיה רב בשיראדז, היה יליד מודזיוב. אביו ר' איטשה ז"ל היה חסיד וורקה, למדן גדול וגם משכיל. בנו, רבי שמואל יעקב בא בברית הנישואין עם בת סוחר יינות מלאסק ר' לייביש ווליטשקר, אף הוא למדן גדול, חסיד גור שהיה נוסע לבעל „חידושי הרי"מ" ז"ל. ר' לייביש התנה עם הסב בשעת התנאים שאחרי החתונה על האברך לנסוע אתם יחד לגור, וכך נכתב גם בכתב־התנאים. תנאי זה היה תנאי קשה לסבי, אך לא היתה לו עצה אחרת. וכן היה. אחרי החתונה שהתקיימה לאחר חג השבועות, אמר החותן לחתנו, שבדעתו לנסוע בשבת „נחמו" לגיר, ועליו להתכונן ולנסוע יחד אתו. אמר לו חתנו, שהוא רוצה קודם לקבל ברכת פרידה מאביו ולמסור לו על נסיעתו זו כדי שלא ירגז עליו. סבי נסע מלאסק למודזיוב לשבת, והוא מסר לאביו שלשבת־נחמו הוא עומד לנסוע יחד עם חותנו לגור. ר' איטשה נאלץ להסכים בעל כרחו, וסבי חזר ללאסק, ולשבת נחמו הם נסעו לגור לבעל „חידושי הרי"ם" ז"ל.

סבי סיפר, שלאחר שהגיע ביום ששי לגור נכנס חותנו לקבל שלום מהרבי. בעוד שהוא עצמו הסתובב אנה ואנה בבית־המדרש מתוך כוונה להכנס לרבי לקבל ברכת שלום ממנו. ובעודו מתכונן לפתוח את הדלת לחדרו של הרבי ולהיכנס פנימה, ניגש אליו אחד מאחוריו וחטף לו מעל ראשו את השטריימל וברח משם יחצר. אני רצתי אחריו. והנה בחוץ לפני שער החצר עמדה עגלת אכרים מלאה תבן, והחוטף קפץ על העגלה. אף אני נחפזתי אחריו על

העגלה. ברם אחרי שכבר נמצאתי על העגלה קפץ עוד איש אחד על העגלה והפילני, זרקו שק על ראשי וקשרו את ידי, העגלה החלה לנסוע במהירות גדולה. זעקתי והם סגרו לי את הפה. וכך נסעה העגלה כשעתיים. העגלה עמדה. אנשים התירו את החבלים מעלי. ומה ראו עיני? נמצאתי בוורקה. מה? מי הם החוטפים אותי? שנים מחברי.

היות ובמודזיוב היו לי שני חברים מחסידי וורקה, אחד בשם ברכנר והשני שיינוזסלר, ונודע להם מפי אבי שאני עומד לנסוע לשבת־נחמו לגור, בצוותא עם חותני, הם נסעו אחרי ממודזיוב לגור וסידרו את הענין כפי שהיה. עגלת אכרים ששכרו למטרה זו, בה הסיעוני בחזרה מגור לוורקה ממש ברגע האחרון כשכבר עמדתי להיכנס לחדר הרבי מגור.

מובן שכבר נשארתי לשבת בוורקה ולא הוספתי לנסוע לגור. לבסוף אמר סבי — שמכך אפשר להווכח מה רבה היתה מסירות־נפש החסידים הוותיקים של וורקה שהקפידו מאד ששום חבר חסיד משלהם לא יעזבם ויעבור לרשות אחרת...

יב. בעל „ישמח ישראל" מכתירהו לרב.

סבי, הרב משיראדז, נולד במודזיוב בשנת ת"ר לאביו ר' יצחק ויינברג ולאמו מרת רייזל, בת ר' משה פילצר. בשנות נעוריו למד בעירנו מודזיוב (נפטר תרע"ו).

פעם אחת ביקר יחד עם הרבי מאלכסנדר בעל „ישמח ישראל" בראדזימין אצל הצדיק מראדזימין. קם הרבי ואמר: „יענקלה. האין ברצונך להיות רב? ובכן לך והיה לרב. הוא היה רב במודזיוב, אחר זה כיהן כרב בעיירה זילוב אצל לודז, ומשם עבר לשיראדז וכיהן שם כארבעים שנה עד יום פטירתו ביום כ"ד בטבת תרע"ו. ממלא מקומו בשיראדז היה חותני ר' מנחם מנדל סטאשבסקי — נכד הצדיק רבי מאירל אפטר ז"ל.

יג. הרב יעקב־בר נייאר ממודזיוב רב בקרימולוב

ר' יעקב־בר נייאר היה יליד מודזיוב ממשפחת הנייארים שהיתה מן המשפחות הוותיקות בעיר. מאיר נייאר שישב במודזיוב היה אחיו ואחותו נישאה לארון־יוסל הרמן. ר' יעקב־בר היה דוד־זקנו של ר' שמחה־קלמן נייאר. האחרון היה תלמידו בלימוד תורה.

והנה אירע מקרה, שרבי אברהמצ'ה — בנו של רבי ישראל שכיהן כרב המקום עבר לשבת בזבירצה הסמוכה, ופרנסי העיר מינו לרבם החדש את ר' יעקב־בר נייאר, שניהל את העיר ביד רמה. הוא ניהל את ביתו ביד רחבה ודלתותיו פתוחות לרווחה.

עוד בחייו התישב בקרימולוב הצדיק רבי נחום נתן רבינוביץ נכד ה„תפארת שלמה" מראדומסק ומאז כונה בפי חסידיו בשם „הרבי מקרימולוב" והיה מכבד את הרב נייאר כמרא־דאתרא ככל בעל־בית מיהודי העיר, ואף היה שולח לרב מתנות לפורים ולכל חג. רק עם פטירת רבי יעקב־בר אישרה העיר את הרבי מקרימולוב גם בתור רב העיר. רבי יעקב־בר נסתלק בערך בשנת 1901.

אחד מנכדי רבי יעקב־בר, בוכסבוים, היה מנהל בית־החרושת לזכוכית בזומבקוביץ.

יד. ב„חדר" של ר' חיים־דוד קויפמן

ב„חדרו" של ר' חיים־דוד קויפמן, שנמצא ב„שוק" ליד הסימטא המוליכה לבית־המדרש, היו לומדים הנערים חומש וגם פרק משניות. אחד מהנערים היה כבר בן 14, אך קשה כקריעת ים־סוף היתה המלאכה לרבי ללמד את הנער שידע פרשה בחומש, כי ראשו היה מטומטם, ואבי הנער הודיע למלמד עוד באמצע החורף שלימות הקיץ לא ישלח אליו את הבן, כי חבל על טרחתו וכספו, ברם אם יצליח להכניס קצת ידיעה במוח הנער הוא יוסיף לרבי רובל אחד לכל חודש. ורובל נחשב אז לכסף רב.

ביום ראשון לפרשת „בא" אמר אלי הרבי: אם תתאמץ שהנער ידע את החומש במשך השבוע תקבל ממני שוקולד ועשרה קופיקות. מובן שהתחלתי לעמול בנער ביום ובלילה כמו בסיביר, ואכן הצלחתי ללמדו את הדרוש והוא ידע את החומש עד „רביעי". בשבת אחרי התפילה אמר הרבי לאבי הנער שבנו יודע ללמוד חומש עד רביעי.

אבי הנער ישב אף הוא מרוב שמחה עם כל משפחתו בבית־המדרש והבן קרא כסדר את החומש ואף אני נאלצתי לשבת יחד עם הרבי. כולם נהנו מקריאת הנער, כי אכן הוא הקריא כהוגן. אך לפתע כשקרא את הפסוק: עוד נגע אחד אביא, הוא פירש: עוד — נאך, נגע אחד — איין פלוג, אביא אביא, והוא זעק: אביא איז מיין טאטע (אבי, חסר אלף), כלומר שאביו הוא נגע...

היש להוסיף ולספר, שכל המכות מכל השנה קיבלתי אני הקטן באותו שבת בבית־המדרש.

טו. הוא איננו חפץ למות

ר' אלטר פילצר — כך היו קוראים לו בעיר — חלה ולא רצה למות. ברם כשאנשי החברא־קדישא באים אין תועלת בהתחמקות. מידיהם קשה להתחמק, וביחוד מידי אנשי החברא־קדישא במודזיוב שיצא להם שם כמבינים טובים על „חתיכת" עבודה כזו. הם היו ממש „אמנים". הגדולים שבהם היו שוחים במקצוע כדג במים ואף פעם לא טעו, מהם יש להזכיר את ר' יענקל, ר' גרונם, ר' משה אהרן שטייאר, ר' יענקל פרידלר, ר' ישראל יחיאל נייאר, שהיו בבחינת „גנרלים". בעיירתנו לא היתה להם עבודה מרובה, כאילו אנשי העיר היו עסוקים וטרודים בעסקיהם ללא פנאי לחשוב על „הבלים" כמו הסתלקות מהעולם הזה וכיוצא בזה. עם כל זה אירע מקרה מות אחד או שנים במשך השנה, וכאשר הוזמנו אנשי החברה לר' אלתר פילצר — מאליו מובן, שכל ה„מפקדה" של החבריא התכנסה. בבית שררה דממה, באין פוצה פה, כי היה מקובל אצלם שלא לשוחח ביניהם בשעת אוירה כזו, ורק בעיניהם היו קורצים זה לזה ומסרו על המצב לאמיתו.

החבריא החליטה שעליה להישאר כבר במקום. וכשר׳ אלתר פקח לפתע את עיניו וראה את החבורה רעד כולו מתוך אימה והחל לבכות, ואחר כך אמר לגבאי ר׳ יענקל פרידלר: יענקל, יענקל — עני חשוב כפיעס (במקום כמת ככתוב בתלמוד אמר כפיעס, שפירושו בפולנית: ככלב), כי לעת זקנתו סבל מעוני.

טז. הלמדן מניבקה

אדולף לובלסקי, מחשובי בעלי־הבתים בניבקה, כבר נשא אז בימי שבת כובע קשה. ומכיון שבעלי־הבתים אשר בניבקה היו מתפללים בימי שבת ומועד במודזיוב נמנה אף הוא בין המתפללים בבית־הכנסת.

פעם אחת, בשמחת־תורה, כיבדוהו בעליה לתורה. ומכיון שהיה לוי הוא קיבל עליה שניה. אדולף עלה לתורה ובירך את הברכה, והמקריא החל לקרוא: וללוי אמר. אדולף לא שהה הרבה, הרים את ידו וסטר לקורא על לחיו, וצעק: אותי תקלל? לי תגיד: וללוי אמר? „אומזשע טי סאם, ניע יא" (בפולנית „אמר" פירושו למות, כלומר, אתה אומר לי למות. תמות אתה).

ענין זה עורר צחוק בציבור, ובפרט ביום שמחת־תורה שאז הציבור במצב רוח מרומם.

יז. ערובה

המקוה שבעיר היתה רעועה ואמצעים לתיקונה לא היו בקופת הקהל. מה עושה הקהל? עורכים אסיפות, ומקור לאמצעים טרם נמצא. והנה יש לנו בעיירה יהודי גביר, איש חסיד, ר׳ ישעיהו וואגא. והיא רוצה ללוֹת את הכסף הדרוש לתיקון המקוה, כ־150 רובל, והוא דורש מן הקהילה ערבות בטוחה במטרה להבטיח את כספו. ושוב ערכו אסיפה גדולה ולבסוף אמרו לר׳ ישעיהו: „אנו יכולים לתת לך ערבות טובה. היות והיום ימי חנוכה אנחנו ניתן לך כערבות את ה„מגילה", וכשיגיעו ימי פורים אנו נהיה זקוקים למגילה, לא תוציא מרשותך את המגילה עד שתהיה בטוח בכספך שהלווית".

ר׳ ישעיהו לא היה פיקח גדול והוא הסכים לעיסקא זו, קיבל לידיו את המגילה ואנשי הקהילה תיקנו את המקוה. בכך שני הצדדים באו על סיפוקם: לקהילה היתה שוב מקוה כשירה ומתוקנת ולר׳ ישעיהו נמסרה ערבות טובה שהבטיחה לו את כספו.

והנה הגיעו ימי הפורים ולקהל אין עדיין כסף לפדות את ה„משכון", והמגילה דרושה לקריאה בפורים. הקהילה שלחה משלחת לר׳ ישעיהו בבקשה להשאיל להם את המגילה רק לימי פורים. אך הוא התעקש: לא — אמר — או שתתנו ערובה שניה או כסף. אמרו לו: „ר׳ ישעיהו. הרי רוצה אתה להיות בטוח בכספך באמצעות ערבות. ובכן אנו מציעים לך ערבות אחרת במקום המגילה, את השופר, ותן לנו את המגילה. ואזי לנו תהיה מגילה לקרוא בימי פורים ואתה תישאר בטוח בכספך.

— זה רעיון טוב — אמר. לקח את השופר ומסר את המגילה. וכה התנהלו העניינים מדי שנה תודות לחליפין. לפני ראש־השנה לקח את המגילה ונתן את השופר, ולפני פורים לקח את השופר ומסר את המגילה...

אם הענין הזה בא פעם לידי סיומו, בהחזרת ההלואה — אינני יודע. ברם זכורני שענין זה נמשך שנים. לקהילה היתה מקוה מתוקנת, שופר לראש־השנה, מגילה לימי פורים, ור׳ ישעיהו היה בטוח בכספי הלואתו במשך כל השנה תמורת ערובה.

יח. ר׳ משה אהרן שטייאר

ר׳ משה־אהרן שטייאר היה ידוע בעיר כיהודי חסיד וחכם ונתן לילדיו חינוך טוב. ברם בשנות מלחמת העולם הראשונה כשמודזיוב היתה עיר כבושה בידי הגרמנים הושפעו בני הנוער מהתרבות הגרמנית והחלו לזלזל במסורת אָבות שעל ברכיה התחנכו זה דורות, ובניו לא היו יוצאים מהכלל, עד שפסקו גם בימי שבת ומועד ללכת לבית־התפילה.

ר׳ משה אהרן הצטער מאד על מצב זה, לא פחות מכל ההורים שבעיר שסבלו צער גידול בנים. ופעם אחת בליל ראש־השנה כשחזַר מבית־הכנסת לבדו, בלי שבניו הלכו אתו להתפלל, התעצב מאד אל לבו. כשבא לביתו עשה קידוש, נטל ידיו לסעודה ובאמצע אכילת הדגים החל לבכות.

— למה אתה בוכה, אבא? — שאלו הבנים. ובבית קמה סערה. — מה אירע? אולי להזמין רופא? מה כואב לך?

— מה איכפת לכם שאני חי? — היתה תשובתו.

— אבא למה הנך בוכה? מי לא נותן לך לחיות? מי מכאיב לך? מה אירע?

— כן. — ענה להם. — אילו הייתי מת היום הייתם כולכם הולכים מחר לבית־הכנסת להגיד קדיש אחרי. ומה איכפת לכם כשאני חי ואתם הולכים לבית־הכנסת כשאני חי. אל תחכו עד שאמות.

במלים אלה השפיע על בניו, ולמחרת בבוקר כלם לווהו לתפלה לבית־הכנסת.

צוויי חברים פונעם שטעטל צום זכרון

(אַ קאַפּיטל יוגנט זכרונות)

ד״ר יעקב י. מייטליס, לאָנדאָן

1. דאָס שטעטל

מאנדזשעוו איז געווען אַ טיפּיש יידיש שטעטל מיט אַלע די סימנים פון פארלוירנקייט און וועלט־אפגעפרעמדקייט, מיט וואָס עס האָבן זיך אויסגעצייכנט אַ סך אנדערע שטעטלעך. אין אָט דעם שטעטל, מיט זיינע מעלות און חסרונות, זיין היימישקייט און וואַרעמקייט, אפגעשטאנענקייט און גרויקייט, זיינען געפלאָסן שלווהדיק און צופרידן די טעג פון אונדזער קינדהייט אין די יאָרן פון פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה. טאַקע אַ שטעטל ווי אלע שטעטלעך מיט פרומע, גאָטפאָרכטיקע יידן, חסידים און סתם בעל־הבתישע מענטשן, מיט זייערע קליינשטעטלדיקע השגות און טראכטענישן, דאגות און פּרנסות. אַרום דעם שטעטל האָט געפלייצט געלאָסן און אומבאזאָרגט דער טייך פשעמשא, וואָס האָט אַפגעטיילט דאָס יידישע מקום אין שטילער אַפגעלאָזנקייט פון דעם שכנותדיקן פרייסן, פון וואַנען ער האָט זיך ווייטער שפּילעוודיק געשלענגלט, מעשה קונדס, צו דער נאָענטער מדינה פון קירה׳ן ווי ער איז דערנאָך אריינגעפאַלן באַדאַכט און שטילערהייט אין דער מעכטיקער, גרויסער ווייסל, וואָס האָט געטראָגן רחבותדיק אירע וואַסערן העט ווייט אַוועק איבער די פּוילישע פליינען, איבער דער פרייסישער מדינה ביז קיין דאַנציק, און זיך דאָרט מיט גרויס געפליאַסק אריינגעגאָסן אינעם באלטישן ים. דער טייך פשעמשע האָט נישט בלויז געאָגראפיש און פיזיש, נאָר טאַקע אויך גייסטיק און נשמהדיק אפגעצוימט דאָס יידישלעך־תמימותדיקע שטעטל אין רוסיש־פוילן פון דעם גרויסן, קולטור־ליכטיקן דייטשלאַנד און פון דער צעוועקטער, היימישער יידישקייט אין קירהס מדינה. אַ פלאכע ווייטקייט, אַרומגעצוימט פון גרינע תבואה־פעלדער און זאַפטיקע פאַשע לאָנקעס, האָט זיך געצויגן פונעם שטעטל צו די שכנותדיקע מקומות, מיט זייערע פאבריקן און שאכטן, וואָס זיינען געווען אַ שם־דבר אינעם זאגלעמביער קוילן־ראיאָן.

אַרום דעם שטעטל זיינען נישט פאַראַן געווען קיין סעדער, קיין וואַלד אָדער בערגלעך, ווו יידישע קינדער האָבן זיך געקענט שפּילן און ארומקונדסן. אין די ליכטיקע, זומערדיקע שבת־נאָכמיטאָגס, בשעת אַ שבתדיקע שלווהדיקייט איז געווען אויסגעגאָסן איבער די יידישע הייזער און געסלעך, זיינען יידישע מאַמעס מיט זייער קליינוואַרג און די שטעטלדיקע פארגרעבטקייט אַרויסגעגאַנגען אויף די אַרומיקע לאָנקעס, געשעפּט לופט און געטובלט זייערע פרומע, שבת־מנוחהדיקע בליקן אויף דעם לויטערן וואַסער פון דער פשעמשא, ווו שקצימלעך פלעגען זיך באָדן. אגב האָט מען אויך געוואָרפן שטילע קנאָה־בליקן אַריבער דעם וואַסער־גרענעץ צו די דייטשן, וואָס האָבן מיט קינד און קייט רחבותדיק און צופרידן שפּאַצירט אויף די שיינע, ביימער־באפלאַנצטע וועגן פון סלופּצע און מיט הנאה זיך איינגעהערט צום קלאַנג פון אַ מוזיק־קאַפּעליע. באַגלייך האָט זיך אויך געהערט דורך די צעעפנטע בית־המדרש פענצטער אַ פאַרדבקותדיקער גמרא־ניגון פון בחורים און לומדי־תורה, צוזאַמען מיט אַ נאָגנדיקן קול פון אַ בן־תורה וואָס האָט בשעת־מעשה געלערנט מיטן פּראָסטן עולם עין־יעקב און מוסרדיק־פרום פאַרטייטשט דעם פרק פון דער וואָך. קליינע חדר־יינגלעך זיינען ווידער געזעסן אין דעם ענגן, זומערדיק־צעהיצטן שטיבל ביים מלמד, וואָס האָט מיט זיי געקנעלט אויף זיין אופן אַ משנה פון פרק, פארבראָקט מיטן פירוש פון „מדרש שמואל”, וואָס האָט מיט זיין אימהדיקן מוסר אָנגעוואָרפן אַ טיפן פחד אויף דער נשמה פון יינגן קינד. אין דרויסן אויף דער ליכטיקער. צעשיינטער וועלט האָט זיך די נאַטור געטינקט ברכי־נפשידיק און מיט מנוחהדיקער פרייד, און געכישופט שטילערהייט די פאַרחלשטע, פאַרבענקטע הערצער פונעם קליינוואַרג. מיט טויזנט פעדעם האָט עס געצויגן די קינדערלעך אַרויס פון דעם רבינס ענגשאַפט אַ שטיף צו טאָן אויף גאָטס שיינער, ליכטיקער ערד, אַוועק פון דעם רוגזהדיקן מלמד מיט זיינע האַרבע שטראָף־רייד און אימהדיקער יום־הדין וואָרענונג. וואָס פאַר אַ שווערער קאָנפליקט אינעם האַרץ פון אַ יונג קינד! אַוודאי איז געווען גרויס די מורא פאַר די גיהנם־יסורים וואָס דער רבי האָט אָנגעזאָגט. אָבער נאָך גרעסער איז אפשר געווען דער חשק פון אַ ביסל קינדערשן עולם־הזה, אַ לאַך צו טאָן און אַרומצוקונדסן ווי עס באדארף צו זיין.

דאָס שטעטל מיט זיין גאַנצן תמימות און חן איז געווען כולו יידיש אַ חוץ אַ ביסל נאטשאַלסטוואָ, רוסישע פונקציאָנערן און זשאַנדאַרן ביי דער „טאמאָזשניע”, דער קאמער ביים אַריבערגאנג אויף דער דייטשישער טעריטאָריע, און אַ רוסישער גרענעץ־וואַך (די פּאגראניטשנע סטראזש), איז כמעט נישט געווען קיין גוי אויף אַ רפואה. דאָס ביסל פּאַניעס האָט געפירט אַן אַפגעזונדערט, אייגן לעבן און נישט געהאַט קיין שום מגע ומשא מיטן ציבור יידן. געקענט האָט

מען זיי לויטן אויסזען אָדער געוווסט וועגן זייער טשין, זעלטן מיט אַ נאָמען. פאַר דעם איינעם האָבן יידן, וואָס האָבן זיך געדרייט ביים גרענעץ, ממש געציטערט, פאַר דעם אַנדערן ווידער האָבן זיי דווקא געפילט אַ ביסל וואַרעמקייט, מחמת ער האָט זיך אַרויסגעוויזן צו זיין אַ לייטישער גוי. אַז מיר האַלטן שוין דערביי, לאָמיר טאַקע דערמאָנען, אַז די מאַנדזשעווער יידן האָבן שוין פון תמיד געהאט עסקים מיטן שכנותדיקן דייטשלאַנד. די גרענעץ־קאַמער איז געשטאַנען לעבן אַ הילצערנער בריק איבער דער פשעמשא, אויף וואָס מען איז אַריבערגעגאנגען אינעם דייטשישן מיסלאוויץ. ארום דער קאַמער איז תמיד אָנגעגאַנגען אַ באַוועגונג, מענטשן זיינען געקומען און געגאַנגען. יידן פלעגן אויך אריבערגיין איבערן גרעניץ כדי איינצוהאַנדלן מציאות, אָפט צו רופן אַ דאָקטער צו אַ חולה, וואָס איז נישט געווען בנמצא אין מאנדזשעוו, אַ חוץ אַ גוישן פעלדשער. אַ מאָל איז מען אויך אַריבערגעלאָפן אין אַפטייק, כדי צו ברענגען אַ מעדיצין. פאַראַן אויך געווען יידן וואָס האָבן געשוואַרצט אַלטוואַרג פון דייטשלאנד קיין פוילן, אַ מסחר וואָס האָט געקלעקט בדוחק אויף פרנסה. האָט מען די בריק פאַרמאַכט איבער די מיטאָג־צייט, האָט זיך אָפגעשטעלט דער גאַנצער פאַרקער. עס איז געוואָרן ליידיק פון אַרום און דער מאַרק מיט זיינע קראָמען האָט אויסגעזען נאָך מער פאַרשלאָפן ווי געווייגטלעך, כמעט קיין מענטש נישט צו זען.

די וואַקסעקס און מאַציעקס מיט זייערע משפחות, וואָס האָבן שוין יאָ געוווינט בקביעות אין שטעטל, זיינען ממש בטל בששים געוואָרן, אויף זיי האָט דאָס יידישע לעבן מיט זיין שטייגער, זיין שבת און יומטוב, ארויפגעלייגט אַ בולטן חותם, ממש נישט צו פארגעסן. ווי אַ מיעוט האָבן זיי זיך צונויפגעלעבט מיטן יידישן כלל, ליב געהאַט יידישע מאכלים און אפילו גערעדט אַ געשמאַקן יידיש. זייער יידיש איז אָפט געווען אָן אַ פארגלייך בעסער ווי דעם היימישן יידס גויש. אָט די גויים אין גלות ביי יידן האָבן גוט געוווסט ווען עס פאַלט אויס אַ יידישער יומטוב, געקענט יידישע מנהגים און דינים, און אַ פשיטא שוין געווען שבת־גוים אין יידישע הייזער און דערפאר באקומען אַ כוסע מיט אַ שטיק ווייסער חלה. אַזוי האָבן יידן און גוים געלעבט ביי אַנאַנד פון דורות יעדער פאַר זיך, איינער האָט דעם אנדערן זעלטן פאַרטשעפעט. דער ייד האָט אָפגעהיטן זיין יידישקייט, איז געפאָרן צום רבין און געהאַט בטחון, און דאָס שטעטלדיקע גאיעס האָט געלעבט מיט זיין אמונה, מיט זיין זונטאג און חגאות, מיט זיין עולם־הזה און שיכרות, ממש ווי לויט אַ שטילן הסכם פון אַ דורות אלטער טראַדיציע. אַז מען איז אַרויסגעקומען פונעם שטעטל אויף די ארומיקע וועגן און שאסייען, האָבן זיך פון דערווייטנס געוויקלט קנוילן פון רויך פון די הויכע, שטאַרצנדיקע קוימענעס פון די הוטעס און קאָפאלניעס, ווי מען האָט געגראָבן קוילן, דער שוואַרצער איידלשטיין פון געגנט. אין די ארומיקע יישובים האָבן שוין געוווינט ווייניקער יידן דער רוב איז דאָ שוין געווען אַ גוישער, אַ מגושמדיקער, ארבעטארערס אין די פאבריקן, שאכטיארן און סתם אַ המון־עם. אויב אינעם יידישן שטעטל איז נישט בנמצא געווען קיין אנצייכעניש פון אַ וועלכער עס איז גוישקייט, איז שוין אויפן וועג קיין ניוועקע יאָ געשטאַנען אַ מאסיווער קלויסטער וואָס האָט מיט זיינע רויטע טורעמס און ריזיקע צלמים אָנגעוואָרפן אַ שטילן פחד אויף אַ ייד. דאָרט איז זיך דאָס גאיעס פון אלע שכנותדיקע מקומות צונויפגעקומען אין אַ זונטאג אָדער אַ חגא מתפלל צו זיין, און נישט זעלטן האָט דאָס גלחות אָנגערייצט דעם פינצטערן המון קעגן יידן, ווי די קרייציקער פון קריסטוסן. אָבער אין מאנדזשעוו גופא איז דערפון קיין זכר נישט געווען. קיין גארנדיקער קלויסטער איז נישט געשטאַנען דערפאר אָבער להבדיל אן אלטע, הילצערנע שול, אינעם געסל וואָס האָט געפירט צום בית־החיים. פון די נידעריקע באַלקענעס האָבן אין שול אראָפגעהענגט מעשענע הענגל־לייכטערס, און פון דער מזרח־וואַנט, לעבן דעם שיין־געשניצטן ארון־קודש, האָבן אראָפגעקוקט שוין פאַרבלאסטע געמעלעכצן, וואָס אַ פאַרצייטישער בעל־מלאכה האָט געהאַט קונציק אויסגעמאָלן. פון מאַרק האָט געפירט אַ ליקל אינעם בית־המדרש אריין, ווו יידן האָבן געדאַוונט בציבור און בחורים האָבן געשמאַק געלערנט תורה. לעבן דעם בית־המדרש איז געשטאַנען די מקווה, וואָס דער בעדער האָט אויסגעהייצט יעדן פרייטאָג און ערב־יומטוב אין דער פרי פאַר די מענער און אין מיטן וואָך פאַר די נשים. פאַראַן אויך געווען עטלעכע שטיבלעך, ווי עס פלעגן דאַווענען אַ פאָר מנינים, שבתים און יומטובים. ליגנדיק אויפן דרום־מערב שפיץ פון דער רוסישער אימפעריע, איז דאָס שטעטל געווען אַרומגערינגלט פון די צוויי שכנותדיקע מדינות, דייטשלאנדס אויבערשלעזיע און קירהס גאליציע, טערריטאריעס וואָס זיינען נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה צוריק אריבער צו דער ניי־אויפגעקומענער פוילישער מלוכה. איז טאַקע ביי אונדז ארומגעווען עטלעכע שטיבלעך, ווו עס פלעגן דאַווענען אַ פאָר הערט מען אים אין דריי מדינות: אין רוסלאַנד, אין דייטשלאנד און עסטרייך.

שטיל און צניעותדיק, מיט זיין גאנצער פאַרוואָרפנקייט און אָפגעלאָזטקייט, האָט זיך דאָס לעבן אינעם שטעטל באַוועגט אין יענע יאָרן, אָן אַ וועלכן סאָציאַלן אויפברויז און פאַליטישן טרייסל. עס האָט קוים געבלאָזן אַ פריש ווינטל פון דרויסן. מען האָט געלעבט מיטן איינגעשטעלטן שטייגער פון דורות. קיין גרויסע גבירים האָט מאַנדזשעוו נישט פאַרמאָגט, אָבער קיין גרויס ארעמקייט איז אויך נישט געווען. דער דלות איז געווען צו דערטראָגן. יעדער ייד מיט זיין ביטל אייגנס און בעל־בתישקייט. כמעט יעדער איינער האָט געהאַט זיין אייגן הייזל, אַ מאָל אַ נחלה, אַ שטיקל פעלד. געווען אויך עטלעכע משפחות וואָס האָבן פאַרמאָגט עטלעכע קי, וואָס האָבן פאַרזאָרגט דאָס שטעטל מיט מילך, און אַ פאָר קאָזעס האָבן זיך סתם אַרומגעדרייט איבערן מאַרק און געסלעך ווי אויף הפקר און דווקא ליב געהאַט צו פאַר־

בייסן מיט אַ מזוזה וואָס האָט פרום אַראָפּגעהענגט פון אַ יידישער טיר. געווען אויך עטלעכע פאַרמעגלעכע משפחות, סוחרים און הענדלערס, וואָס האָבן געהאַט עסקים מיט דייטשלאַנד אָדער מיטן גוישן אַרום, געווען אויך אין שטעטל אַ מיל אויף פאַרע וואָס האָט געהערט צו דיביידע שוועגער־לייט מענדעל קליינער און יאנקל שאַרף. מיין טאַטע יוסף לוי, וואָס איז אין די שפּעטערדיקע יאָרן געווען ראש־הקהל אין סאָסנאָווצע, האָט ממשיך געווען די משפּחה־טראַדיציע פון זיידן ר׳ שמואל מייטליס און זיינע זין, געווען אַ קוילן־סוחר. ער האָט געפירט געשעפטן מיט דייטשלאַנד און די ארומיקע קאפּאלניעס, און אין יענע יאָרן געהאַט אַ קוילן־גרוב אויפן נאָמען פון אַ גוי. מיין פאַרפרומטער פעטער איטשע בער פישעל איז געווען אַ חלפן. אַ ייד אַ נגיד, ארומגעפאָרן אויף מערק און געהאַט געשעפטן מיט דייטשן. אין שטעטל האָבן אויך געלעבט יידישע האַראַפּאַשניקעס, פויערים, בעל־עגלות און בעל־מלאכות, גע־זונטע נאַטורן מיט הייסע געבליטן. ווי אַ יידיש שטעטל איז אויך דער סאָלטיס געווען אַ ייד. אין יענע יאָרן איז דאָס געווען יחיאל נייער, אַ שיינער בעל־נחלה מיט עופות און קי. פון צווישן די בעל־מלאכות דערמאָנט זיך מיר דער שוסטער, דער בלינדער לייבוש, אַ לאַטוטניק, אַ ייד אַן אָרעמאַן, בטבע אַ שטילער, אַ שווייגער און אַ גרויסער בעל־דרך־ארץ, וואָס האָט מקבל געווען באהבה זיין שווער לעבן און נישט געהאַט קיין תערומות צו קיינעם. א זעלטענער ייד איז אויך געווען ר׳ ישעיה דער שניידער, וואָס האָט גענייט יומטוב־און חתונה־מלבושים פאַר די שטעטלדיקע נגידים, ליב געהאַט צו דערציילן האַרציקע מעשיות פון אַמאָליקע גוטע יידן, אַ בעל־מידות, וואָס האָט געלעבט פון זיין שווערער פּראַצע און חס געווען אויפן ביסל יתר פון וואָס ער האָט נישט געוואָלט חלילה האָבן קיין הנאה. געווען נאָך אויך אַנדערע יגיע־כפּיימניקעס, געזונטע, רויע און שטאַרקע נאַטורן, אַ שטייגער אָרן־יאָסל, אַ זקן, אַ ייד, אַן אויסגעדינטער ניקאלאיעווסקער סאָלדאַט מיט זיינע בנים, וואָס האָבן אַמאָל ליב געהאַט אַ כוסע און בשעת הצורך געקענט דערלאַנגען אַ קלאַפּ, ווו מען האָט באַדאַרפט.

ווי אין אַנדערע שטעטלעך האָט אויך מאָנדזשעוו פאַרמאָגט אַ פּאָר שיינע מנגנים און האַרציקע בעל־תפילות. האָט זיך אַ שטייגער ר׳ גימפּל ווייגבערג אָדער ר׳ יעקב קראָקויער, דער גערער חסיד, אַוועקגעשטעלט מיט זייערע זינדלעך צו אַ נעילה אָדער אַן אַנדערן יומטוב דאַווענען פאַרן עמוד, האָט זיך זייער נגינה מתיקותדיק צעקלונגען ווי זילבערנע גלעקלעך איבער דער שול און געכישופט מיט טויזנט חנען די הערצער פון דעם עולם־מתפּללים. דאָס שטעטלדיקע כלי־קודש איז באַשטאַנען קודם־כל פונעם אלטן רב, ר׳ יצחק טוביה פרידע, אַ גרויסער למדן, אַ דבקותדיקער גערער חסיד, וואָס איז נאָך אין זיין יוגנט געפאָרן פונעם שטעטל זאלאשין צום חדושי־הרי״ם, און געווען וועלט־פרעמד און אויסגעטאָן פון עולם־הזהדיקייט. געווען אויך אַ שוחט, אַ גרויסער ירא־שמים, דערצו אַ פּאָר מלמדים און הערשל שמש, וואָס האָט געקלאַפּט „אין שול אַריין" און געוועקט דעם עולם צו סליחות און עבודת־הבורא. שפּעטער, צוליב דער שוואַכקייט פון רב, האָט דאָס שטעטל אויפגענומען אַ מורה־הוראה, ר׳ ישעיה ענגלאַרד, אַן איידעם פון קרימעלעווער רבין (פון דער ראַדאָמסקער גזע), וואָס איז אין די נאָך־מלחמה־יאָרן געווען רב אין סאָסנאָווצע און איז אין די גזירות היטלער ימ״ש אומגעקומען אויף קידוש־השם צוזאַמען מיט אַלע אַנדערע פון דער קהילה. געווען אָבער אויך ציַיטן, ווען דאָס בעצם רויקע, פאַרלוירענע שטעטל האָט געקאָכט מיט אַ מחלוקה צוליב אַ שוחט. פּאַסירט האָט דאָס בשעת ר׳ אברהם יוסף דער שוחט האָט צוליב זיין עלטער אַוועקגעלייגט די שחיטה. איז מיט אַ מאָל אויסגעבראָכן אַ שווערער סיכסוך, ווען מען זאָל אויפנעמען ווי אַ שוחט. עס האָבן זיך געשאַפן צדדים, וואָס יעדער איינער צד האָט אַראָפּגעבראַכט אַ שוחט, אַזוי אַז באַלד האָט דאָס קליינע שטעטל געהאַט דריי שוחטים־קאַנדידאַטן, און פּרנסה איז געווען קוים פאַר איינעם. אַ לאַנגע צייט איז דאָס שטעטל געגאַנגען כאָדאָראָם, נישט אַ הין און נישט אַהער. די מחלוקה האָט געברענט ממש ווי אַ פייער. תקיפים און שטאַרקע בעלי־דעות זיינען געווען פאַרעקשנט און נאָר געוואָלט אויספירן זייערס. עס האָט ערשט געמוזט קומען צו אַ בוררות פון רבנים, וואָס בראש איז געשטאַנען דער בענדינער רב, הרב ישכר גרויבארט און נאָך אַ לאַנגען משא ומתן איז מען געקומען צו אַ הסכם. עס האָט גענומען אַ שטיקעל צייט ביז די אויפגעקאָכטע געמיטער האָבן זיך באַרויקט און עס איז געקומען צו אַ שלום. אָבער באַלד האָט זיך אָנגערוקט אַ נייע און שווערע צרה פון פּויליש באַיקאָט, מיטן באַקאַנטן לאָזונג פון „סוואַי דא סוועגא", פון וואָס יידן האָבן זיך נישט ווייניק אָנגעליטן מיט נגישות און אפילו שריפות פון יידישע הייזער, אָפּגעטאָן על־פּי־רוב פון פרעמדע, נישט־שטעטלדיקע עלעמענטן.

בשעת מעשה אָבער, אין יענע ווייטע קינדער יאָרן, איז דאָס לעבן אין שטעטל געפלאָסן במנוחה, שלווהדיק און האַרמאָניש. קיין וויכטיקע שנויים זיינען נישט פאָרגעקומען, יעדער איינער האָט זיך געלעבט מיט זיינע דאגות און אָפּט מיט אַ קאָפּעטשקעלע פריידּ און יומטובדיקייט. דאָס ביסל וועלט־נייעס וואָס איז שוין יאָ דערגאַנגען אין שטעטל אַריין, איז על־פּי־רוב אָנגעקומען מיט אַ היפּשע פאַרשפּעטיקונג און עס האָט קיינעם נישט געאַרט. בדרך כלל האָבן קליינשטעטלדיקע יידן קיין צייטונגען נישט געלייענט, און דאָס ביסל נייעס פון דער גרויסער וועלט האָט מען זיך שוין אַזוי צי אַזוי ווי עס איז דערוויסט. פונדעסטוועגן האָבן אַ פּאָר יידן פאָרט געלייענט אַ צייטונג. מיין פעטער למשל, וואָס האָט געפירט זיין מסחר אין נאָענטן סאָסנאָווצע, האָט געוויינטלעך אַהיים געבראַכט אַ יידישע צייטונג, וואָס איז דערנאָך געגאַנגען פון האַנט צו האַנט. דער אמתער צענטער פאַר וועלט־נייעס און פּאָליטיק איז געווען דאָס הויז

פון ר׳ גימפל וויינבערגן, א ייד א משכיל, א חסיד פון דייטש, וואס האט געפירט געשעפטן מיט דייטשן און געלייענט דאס „בערלינער טאגעבלאט״, מיט וואס ער האט טאקע געשמט אין שטעטל. בטבע א שטרענגער, א נישט־צוגעלאזענער און בעצם אן איינגערעדטער, האט ער געהאלטן א וועלט פון די דייטשן און זייערע אויפטוען. ער האט זיך נישט געחברט מיט יעדן איינעם, געווען א שטיקל פרימאדאנא און נישט געקענט פארטראגן די קליינשטעטלדיקע נודניקעס מיט זייערע השגות און פשטלעך. דערפאר אבער איז ר׳ גימפל געווען מער צוגעלאזן צו א יודע־ספר און סתם א משכיל. מיט וועם ער האט געקענט בריווח שמועסן אין ענינים פון פאליטיק און הוויות העולם, ארויסווייזנדיק זיין גרויס בריהשאפט און קענעוודיקייט. זיין הילצערן, אלט הייזל איז געשטאנען אויף יענער זייט מארק, עפעס ווי אין א זייט ,הארט ביי דער „קאמער״, פון וואנען מען איז אריבערגעגאנגען אויף יענער זייט גרענעץ. דאס אליין האט שוין אים און זיין הויז געגעבן א באזונדערע חשיבות. ביים אריינגאנג אין הויז האט זיך געפונען א מין וועראנדע, וואס איר משופעדיק־אנגעהויקערט דעכל איז געשטאנען אנגעלענט אויף פיר הילצערנע סלופעס. איז טאקע ר׳ גימפלס הייזל געווען א בית־וועד פאר די מכובדים פון שטעטל. עס פלעגט זיך טרעפן, אז א מאל אין א זומערדין פארנאכט, איידער דער עולם איז געגאנגען צו מנחה־מעריב איז ר׳ גימפל געשטאנען אויף זיין וועראנדע מיט זיין הדרת פנימדיק פארקעמט גרוי בערדל, מיט א דייטשישן ציגאר אין מויל, וואס ער האט געריכערט מיט א סך חשיבות, און געשמועסט מיט זיינסגלייכן אין פאליטיק און דערציילט די לעצטע וועלט־נייעס, וואס ער האט אקארשט געלייענט אינעם „בערלינער טאגעבלאט״. יידן פון א גאנץ יאר זיינען געשטאנען מיט דרך־ארץ אין א זייט און זיך צוגעהערט צו ר׳ גימפלס חידושים און אויסטייטשונגען פון די וועלט־געשעענישן. פון דארט האט מען דאס צוטראגן איבערן גאנצן שטעטל. אין בית־המדרש צו מנחה־מעריב האט מען זיך איבערדערציילט די נייעסן, זיי צעקייעט מיט גרויס הנאה, צעלייגט אויף טעלערלעך און צוגעגעבן אייגענע סברות און פירושים.

עס האט זיך אויך געטראפן א מאל וואס די נאכטשטילקייט פון שטעטל איז געווען געשטערט. עס האט נישט זעלטן פאסירט, אז אין סאמע מיטן נאכט האט זיך דערהערט א שאס אין דער לופט און דערנאך א געלויף פון שווערע זעלנערישע שטיוול. איז דאס חלילה נישט געווען קיין רעוואלוציאנערער שאס פון סאציאליסטן אדער רעוואלוציאנערן, וואס האבן געוואלט אדורכפירן אן איבערקערעניש אין שטעטל. עס האט גאר ווייט דערפון געהאלטן. דער שאס איז געווען פון דער גרענעץ־וואך, וואס האט געכאפט שמוגלערס אדער זיי נאכגעיאגט ביז זיי זיינען אין דער געדיכטעניש פון דער נאכט אנטלאפן. עס האט זיך געפירט, אז א חברה שמוגלערס האט אין דער נאכטפינצטערקייט אריבערגעפירט איבערן גרענעץ יידישע עמיגראנטן, וואס זיינען אנטלאפן פון די צארישע רדיפות און פאגראמען. פון דייטשלאנד האבן זיי דערנאך פריי אויסגעוואנדערט קיין מערב און ווייטער אין די מעבר־לים לענדער. על־פי־רוב זיינען דעמאלט די וואך־זעלנער געווען אונטערגעקויפט און האבן געמאכט א שוייג. די יידן מיט זייער ביסל בעבעכעס מיט די שווארצאוויקעס בראש זיינען אריבער די פשעמשא און פון דער אנדער זייט גרענעץ געפארן וווהין עס האט זיך געלאזט. האט זיך אבער א מאל געמאכט, אז אין מיטן דרינען איז אונטערגעקומען א פרישער פאטראל, וואס האט נישט געקראגן קיין לא־יחרץ־געלט, און געמאכט א טרעוואגע אויסשיסנדיק אין דער לופט. באלד האט זיך אנגעהויבן א געלויף פון די זעלנער פון קאזארמע, נאכגעיאגט די שמוגלערס, וואס האבן אבער שוין באצייטנס געמאכט א ויברח אויף דער אנדער זייט. באלד איז ווידער געווארן שטיל. די זעלנער זיינען צוריק אריין אין דער קאזארמע און דאס שטעטל האט געקענט ווייטער רויק שלאפן. האט זיך געמאכט, אז מען האט א מאל יא געכאפט א שמוגלער, האט מען זיך דערמיט אויך נישט שטארק איבערגענומען אין שטעטל. צו העלפן יידן און אפגענארן פאניען איז קיין גנאי נישט געווען.

הכלל, אפגערוקט פון גרויסן וועלט־טראקט מיט זיינע געשעענישן און פאליטישן אויפברויז, איז געלעגן אונדזער שטעטל מאנדזשעוו „על נהר פשעמשא״ (ווי מען האט דאס מדקדק געווען אין א גט), א פארחלומטס, א פארשלאפנס, און ממשיך געווען זיין דורות־אלטן לעבנסשטייגער. די גרויסע וועלט האט זיך געעפנט, בשעת מען איז אריבער אויף יענער זייט בריק אינעם דייטשישן מיסלאוויץ, וואס האט ממש פארכאפט דאס יידישע יינגל מיט זיין גלאנץ, שיינע גאסן און טראמווייען, ליכטיקע געשעפטן און טומלדיקע קאפע־הייזער. דארט האט ער זיך אנגעזאפט מיט א ביסל חיצוניות, דאס אויג געזעטיקט מיט א ברעקל עולם הזהדיקייט ,אבער דאס נאר אויף איין רגע. צוריק אין שטעטל האט זיך דאס לעבן געפירט לויטן אלטן סדר, אין זיין הילוך און אויסקוק, אין זיין אפגעזונדערטקייט און אפגעהיטנקייט. עס איז געווען אן אפגעשלאסענע, אייגנדיקע וועלט. ווי א געדיכטער נעפל האבן געהויערט איבערן שטעטל פארצייטישע מסורות, לעגענדעס און מעשיות פונעם ווייטן עבר. דער מרחק צווישן פאנטאזיע און וואס איז אויף דער וואר איז געווען גאר א קנאפער. אזוי האט מען זיך דערציילט וועגן א רייכן פריץ מאדזשעווסקי מיט זיינע גרויסע מאיאנטקעס וואס האט נושא־חן געווען ביים קיניג פון פוילן און איז עולה לגדולה געווארן. ער האט דאס געהאלפן יידן זיך באזעצן אויף זיינע פאסעסיעס, אויסבויען א שטעטל און גרינדן א קהילה מיט אן אייגענעם בית־החיים. אזוי איז אויפגעקומען דאס שטעטל מאנדזשעוו, וואס האט געהערט צו די פריצים פון שעווער. אין מאנדזשעוו איז אויך נפטר געווארן דעד גרויסער בעל־מקובל דער בעל „עמק המלך״, אויף וואס עס האט נאך עדות געזאגט

אַן אַלטע, אָפּגעבליאַקעוועטע מצבה אויפן בית־החיים. זקנים און זקנות האָבן אויך ליב געהאַט צו דערציילן אין זומערדיקע פאַרנאַכטן אָדער אין די בין־השמשותן פון אַ ווינטערדיקן שבת, אַ סך פלאַדיקע מעשיות פון גרויסע רביס און בעל־מופתים, און להבדיל פון שדים און נישט־גוטע וואָס פוסטעווען אַרום אין אַ ליידיק, צעבראָכן הויז, און פון מתים וואָס קומען דאַווענען אין שול אַריין צו חצות. זיי האָבן שוין נישט איינעם געניזוקט אויב ער האָט נישט געטראָגן קיין כשרע ציצית. אַזוי האָבן זיך ליכטיק געוועבט היסטאָרישע מסורה און וווּנדערלעכע לעגענדעס פון עבר, וואָס האָבן געקוויקט און געכישופט דאָס געמיט פון יידישע קינדער. אין שטעטל איז אויך אַרומגעגאַנגען אַ קלאַנג, אַז נאַפּאָלעאָן האָט זיך אָפּגעשטעלט אין מאַדזשעוו אויף זיין וועג צוריק פון מאָסקווע און דאָרט איבערגענעכטיקט אין אַ הויז נישט ווייט פון בריק. רייך און קאַלירפול זיינען אויך געווען די פאַרשידענע מעשיות וואָס מען האָט זיך אָנדערציילט וועגן דער פאָווסטאַניע, ווי אַזוי יידן האָבן איינשטעלנדיק דאָס לעבן געהאָלפן די פוילישע אויפשטענדלער אין זייער פרייהייט־קאַמף קעגן פאָניען. מען האָט אפילו געוווּסט צו דערציילן וועגן אַ רב אין בענדין, ר׳ יעקב נתן מייטליס, וואָס האָט מיט גרויס מסירת־נפש געהאָלפן שאַפן געלטער און אָנגעפירט מיט אַ שפּיאָנאַזש־דינסט לטובת די פּאָליאַקן.

אגב האָט מען זיך ביי אונדז אין דער משפחה דערציילט אַ מעשה־פלא, וואָס האָט זיך גראַד אין יענע יאָרן פאַרלאָפן ביי מיין זיידן ר׳ שמואל. געווען איז ער אַן אָנגעזעענער בעל־הבית, אַ שיינער ייד און אַ נגיד, אַ ייד אַ סוחר וואָס האָט געפירט געשעפטן מיט אויסלאַנד און געפאָרן מיט דער באָבען לאה אין די וואַרעמע בעדער. ווי אַ ייד אַ חסיד איז ער געפאָרן קיין אַלעקסאַנדער צום רבין. אין דער צייט פון פאָווסטאַניע האָט דער זיידע ר׳ שפעטער איז זיין זון, דער רבי ירחמיאל ישראל יצחק, דער בעל „ישמח ישראל“, איינגעשטאַנען ביים זיידן אין מאַנדזשעוו און אינעם שטעטל האָט זיך דעמאָלט געררודערט מיט חסידים פון גאַנצן געגנט, וואָס זיינען געקומען צום רבין אין דער צייט פון פאָווסטאַניע האָט דער זיידע ר׳ שמואל נאָך געוווינט אינעם נאָענטן דאָרפישן יישוב פון אַלט־ניוועקע און געפירט דאָרט אַ גרויס בעל־הבתישקייט. אין הויז האָט מען זיך געפירט, אַז די קעכין איז אויפגעשטאַנען פרייטאָג פאַרטאָג און זיך געשטעלט ראָשטשינען און קנעטן דעם טייג פאַר די שבתדיקע חלות. האָט זיך געטראָפן אין יענע צעשטורעמטע טעג פון דער פאָווסטאַניע, אַז בשעת די באָבע לאה איז אויפגעשטאַנען אין אַ ווינטערדיקן פרייטאָג־מאָרגן און אַריין אין קיך, איז איר געוואָרן פינצטער אין די אויגן. עפּעס איז דאָ גאָרנישט געווען גלאַטיק. די טיר פון קיך איז געשטאַנען אויפגעפראַלט צום פאַרשנייטן, פראָסטיקן הויף און אין דער קיך איז קיינער נישט געווען. אומעטום האָט זיך געפילט אַ גרויס צעמישעניש. דאָס קנייטל אין נאַפּט־לעמפל האָט געצאַנקט און געוואָרפן שווערע, אומעטיקע שאָטנס. דער איינציקער סימן לעבן איז געווען דאָס פייער וואָס האָט געקנאַקט אינעם אויוון. אויפן קיך־טיש זיינען געשטאַנען אָנגעשטעלט די באַק־מכשירים, אַ ליידיקער מולטער, דאָס ברויטברעט מיט אַ וואַלגערהאָלץ, און דערנעבן איז געלעגן אַ שאַרף, שפּיציק מעסער וואָס האָט עפּעס אָנגעזאָגט נישט קיין גוטס. איבערן טיש און דיל זיינען געווען צעשאָטן הויפנס ווייס מעל מיט שטיקלעך הייוועו און אייער שאָלעכץ. עפּעס ווי אַ נישט־גוטער וואָלט זיך דאָ געהאַט אַריינגעכאַפּט און אַלץ איבערגעדרייט. אַ פאַרציטערטע און אַ פאַרזאָרגטע נעמט זיך די באָבע רופן די מויד, קלאַפּט און שרייט, אָבער קיינער ענטפערט נישט. באַלד ווערט אין הויז אַ בהלה, מען לויפט אַרויס אויפן הויף, מען זוכט די מויד אינעם שטאַל ביי די בהמות, אָבער עס איז פון איר נישט געווען קיין אָנצייכעניש. דרויסן איז געלעגן אַ טיפער שניי און אַ פראָסט האָט געברענט. אין שניי זעט מען טריט וואָס פירן אַראָפּ צום נאָענטן ברעג פון דער פשעמשא, אָבער דאָרט פאַרשווינדן זיי גיך. שריי חי וקיים, די מויד איז נישטאָ. איז שוין דער שבת געווען אַ פאַרשטערטער, אָבער זונטאָג פרי, ווי עס האָט נאָר געגומען טאָגן, האָט מען געשפּאַנט פערד און וואָגן, אַרויסגעשיקט דעם שטאַליונג זוכן די פאַרלוירענע מויד, פויערים האָבן געהאַקט שטיקער פאַרפרוירענעם אייז פון טייך, געקוקט אין יעדן לאָך, נישטאָ קיין מויד. עס האָט גאָרנישט געהאָלפן, די מויד איז געווען פאַרפאַלן ווי אין בראָד.

גראַד האָט זיך געמאַכט, אַז דער זיידע האָט געמוזט אַוועקפאָרן, האָט זיך די באָבע מיישב געווען און שטילערהייט אַריינגערופן אַ זנאַכערקע, זי זאָל דאָס העלפן אויסגעפינען דאָס געביין פון דער פאַרפאַלענער מויד. זי איז געקומען שפּעט אין אָוונט אין הויז אַריין און מיטגעבראַכט עפּעס אַ משונהדיקן שפּיגל, וואָס זי האָט מיט אירע דאַרע, ביינערדיקע פינגער געגומען איינשוואַרצן און בשעת מעשה געפּרעפּלט דביקותדיק פאַרהוילענע ווערטער און שמות. צו חצות האָט זי געהייסן אַלעמען אַרויסגיין און זיך פאַרמאַכט אין אַ חדר־מיוחד. מיט אַ ברענעדיק ליכט אין האַנט האָט זי זיך אַעקגעזעצט פאַרן שפּיגל און התלהבותדיק אויסגערופן עטלעכע מאָל דעם נאָמען פון דער פאַרפאַלענער מויד. אינעם פאַרהאַקטן צימער האָט געהערשט אַ שווערע שטילקייט און פון צייט צו צייט האָט זיך נאָר געהערט אַ פאַרשטיקט, וויינעדיק קול, וואָס האָט אָנגעוואָרפן אויף אַלעמען אַ מוראדיקן פחד. וואָס עס איז דרינען פאָרגעקומען, האָט קיינער נישט געוווּסט. אַז די טיר פונעם פאַרמאַכטן צימער האָט זיך דערנאָך געעפנט, איז אין איר געשטאַנען די פרוי אַ שווייס־געבאָדענע און אַן אויסגעמאַטערטע, און משונהדיק־ווילד געכאָרכלט מיט העוויות וואָס האָבן אָנגעוואָרפן אַ שרעק. וואָס און ווען האָט קיינער נישט געקענט דערגיין, מען האָט זיך נאָר אין דער אימהדיקער נאַכט־פינצטערקייט אָנגעשטויסן, אַז עס איז נישט גוט, אַז עפּעס

אַן אומגליק איז געשען מיט דער מויד. די אויפגעטרייסלטע שטוב־מענטשן האָבן זיך געטראַכט, אַז מסתמא האָט זי זיך אָנגעטאָן אַ מעשה און זיך דערטרונקען אין וואַסער. אָדער אפשר גאָר האָט זי אַ נישט־גוטער געפּאַקט און זי פֿאַרפירט ערגיץ־ווו הינטער די הרי־חושך. פֿאַראַן אָבער געווען עטלעכע קלוגע, מיושבדיקע דאָרפסיידן, וואָס האָבן געשמייכלט און אַרויסגעזאָגט אַ סברא, אַז די מויד איז גאָר, השם ישמרנו, אַוועק מיט א שגץ אין דער פאַווסטאַניע און דאָרט נעלם געוואָרן. אָבער דאָס נאָר אַגב אורחא.

דאָס שטעטל מאַנדזשעוו אין זיין גאַנצער פֿאַרלוירנקייט האָט, ווי אַ סך אַנדערע שטעטלעך, געצויגן זיין קאַרגע חיונה פון קליינהאַנדל. דער ברייטער מאַרק, וואָס האָט זיך געצויגן פון איין עק שטעטל ביזן סאַמע גרענעץ, האָט געגענעצט מיט אַ גרויער ליידיקייט. פון צווישן די אַלטע איינגעהויקערטע הילצערנע הייזקעס מיט אַ שורה געמויערטע, גאָרנדיקע הייזער, האָבן פֿאַרשלאָפן אַרויסגעקוקט אויף אַ קונה די קליינע, דלותדיקע געווילבלעך, צוזאַמען מיט די עטלעכע הילצערנע קראָמען וואָס זיינען געשטאַנען אין מיטן מאַרק מיט דער יאַטקע. אין יענע יאָרן האָט זיך אין שטעטל נישט געשטעלט קיין וואָכן־מאַרק, וווהין פויערים פלעגן קומען מיט זייערע דאָרפישע פראָדוקטן און בהמות, און פאַרן גוטן מקח איינגעקויפט זייערע הצטרכותן. זעלטן ווען איז אין זומער פאַרפאָרן אַ פויערישער וואָגן מיט אַ ביסל גרינס און צייטיק אויפס, אָדער אַ מאָל אַ דראָשקע אויף גומענע רעדערס, וואָס האָט געבראַנגט אַ פּאָר פֿאַרשוינען פונעם נאָענטן סאָסנאָוויצע, דער מסחר־שטאָט. אָבער איין מאָל אַ וואָך האָט זיך געמאַכט אַ געגיי פון באַבעס און שלעזישע גויעס, וואָס זיינען געקומען קיין מאַנדזשעוו איינקויפן וואָלוועלע שפייז־אַרטיקלען און דערפון האָט מען געצויגן אַ קאַרגע חיונה אויפן רעשט פון דער וואָך. אָבער באַלד דערנאָך איז דאָס שטעטל ווידער אַריינגעפאַלן אין אַ מאָדנער פאַרשלאָפנקייט און געפּוסטעוועט.

אַ יוצא מן הכלל איז אין יענע שטילע, רויקע יאָרן געווען דער מיטוואָך, ווען עס האָט זיך אַריינגעריסן אין דער שטעטלדיקער ליידיקייט אַ ווילדער גערויש און געקוויטש פון חזירים. פון דעם פויערישן אַרום האָבן זיך געצויגן סקריפּנדיקע וועגענער באַלאָדן מיט חזירים, וואָס מען האָט געפירט קיין מיסלאָוויץ, כדי צו קאַרמען די אויסגעפּאַשעטע בייכער פון די דייטשן. געוויינטלעך איז די טאַמאַזשניע געווען פאַרמאַכט אין די מיטאָג־שעהן, אַזוי אַז די גוישע בעל־עגלות האָבן זיך אָפּגעשטעלט מיט זייער סחורה אין מיטן מאַרק און בינר־לבינו אַריין אין דער קרעטשמע צו מאַכן אַ כוסע. צו לייזן האָבן זיי גאָרנישט געגעבן דעם יידישן קרעמער. אָבער דווקא דעמאָלט האָט זיך דער מאַרק אויפגעכאַפּט פון זיין אומעטיקער פאַרשלאָפנקייט. חברה קונדסים און סתם ליידיקגייערס האָבן זיך איצט צוגעשאַרט צו די חזירים־וועגענער און נעריסן די טריפהנע חזיר־האָר וואָס מען האָט שפּעטער פאַרקויפט צו די באַרשטן־בינדער. דאָס ווילדע, גרילציקע געקוויטש פון די חזירים האָט זיך צעטראָגן איבערן גאַנצן שטעטל. יידן מיט לאַנגע ציצית־כנפות און ווייבער אין זייערע קופּקעס זיינען אַרויס פון די שטיבער קוקן ווי אויף אַ בייז וווּנדער. אַז די בעל־עגלות האָבן דערהערט די יללות פון די חזירים, זיינען זיי אַנגעזאָפּענע אַרויס פון שענק, און מיט ווילדע קללות און בייטשן אין די הענט געגומען צעטרייבן די חוצפּהדיקע חזיר־האָר רייסערס, וואָס זיינען זיך שוין סיי־ווי צעלאָפן מיטן אָרעמען ביסל סחורה אין אַלע עקן. אינצווישען האָט זיך די טאַמאַזשניע געעפנט, און איבערן מאַרק האָט זיך דערהערט אַ פרישן סקריפּן פון די שווער־באַלאָדענע וועגענער, וואָס האָבן זיך פאַרקערעוועט צו דער הילצערנער בריק און אַריבערגעפירט אַ פרישן, פעטן ביסן קיין דייטשלאַנד. אויפן מאַרק איז ווידער געוואָרן שטיל און דאָס שטעטל איז ווי תמיד אַריינגעפאַלן אין זיין נאָכמיטאָגדיקן דרימל און ליידיקייט.

אין שכנות מיט אונדזער שטעטל איז געלעגן אַ מקום וואָס האָט געהייסן ניוווקע. מיט זיינע קוילן־שאַכטעס און הויכע, גאָרנדיקע קוימענעס, פון וואָס עס האָט זיך כסדר געוויקלט אַ געדיכטער, שוואַרצער רויך. ניוווקע האָט שוין נישט געהאַט דעם קליינשטעטלדיקן חן פון אַ מאַנדזשעוו און איז געווען טאַקע כולו גויש. געוווינט האָבן דאָרט אַן ערך זעכציק יידישע משפחות. די באַפעלקערונג איז געווען אַ גוישע און באַשטאַנען פון שאַכטיאָרן און אַרבעטאָרערס. אין דער לענג פון דאָרף האָט זיך געשלענגלט אַ טוכלע, רויט־באַפאַרבט וואַסערל, וואָס האָט גדלותדיק אַנגעזאָגט זיין אינדוסטריעלע חשיבות, מיט וואָס עס האָט זיך אַפּנים געגרויסט לגבי דעם רויקן אָפּגעשטאַנענעם מאַנדזשעוו. ס'רוב יידן האָבן דאָרט געלעבט פון דעם אָרעמען ביסל אַרבעטאָרערס און געצויגן בדוחק פרנסה. קיין שול אָדער בית־המדרש אויב איך האָב נישט קיין טעות, נישט אפילו קיין שטיבל, איז אין ניוווקע נישט געווען. דער עולם יידן פלעגט קומען סיי זומער און סיי ווינטער, אין די שבתים און יום־טובים, דאַווענען קיין מאַנדזשעוו.

אין אָט דער געבענטשטער קליינשטעטלדיקער סביבה מיט איר תמימות און נאַטירלעכער פּשטות, מיט אירע חסידים און האַראַפּאַשניקעס, מיט געשמאַקע, ערדישע ריחות פון פעלדער און לאָנקעס און אַ גילדענער זון אין די זומערס, זיינען פאַרלאָפן אונדזערע שיינע, אומשולדיקע קינדער־יאָרן. צווישן מיינע חברים פון חדר און פריער יוגנט, האָבן זיך באַזונדער איינגעקריצט אין מיין זכרון צוויי געשטאַלטן, פאַרשיידן לויט זייער מהות און טעמפּעראַמענט, אָבער וואָס האָבן מיט זייער ליבשאַפט און געטריישאַפט געקוויקט מיין פאַרדלומטע, יוגנטלעך האַרץ. זיי ביידע ווי אַ סך אַנדערע, זיינען געווען אַ שטיק גליקלעכע סינטעזע פון יידישקייט און וועלטלעכקייט, וואָס האָט זיך פאַמעלעך אויסגעפורעמט און איז שפּעדיק אויפגעגאַנגען אין די יאָרן פאַר און בשעת דער ערשטער וועלט־מלחמה, אין אָט דער פאַרוואָרפענער יידישער קליינשטעטלדיקייט. זאָלן

די ווייטערדיקע שורות זיין אַ דערמאָנונג און אַ געדעכעניש פאַר דער אַמאָליקער שיינער און קוואַליקער יידישקייט אין מזרח־אייראָפּע, וואָס איז געוואָרן אַזוי אומברחמנותדיק פאַרשניטן.

2. צוויי חברים

שמעון לובעלסקי. די משפּחה לובעלסקי איז געווען אַ בעל־הבתישע, בכבודיקע און אַ פאַרצווייגטע אין און אַרום מאַנדזשעוו. שימעלע, ווי מען האָט אים גערופן קליינערהייט, איז געקומען פון ניוואָקע, דעם שכנותדיקן, אינדוסטריעלן דאָרף מיט זיינע קאָפּאַלניעס און טורעמדיקע קוימענעס. קיין נגיד איז זיין פאָטער נישט געווען און ווי אַ סך אַנדערע יידן אינעם מקום, האָט ער זיך מפרנס געווען מיט אַ ביסל מסחר. שמעלה, אַ ייִנגל מיט אַ גוט קעפּל, האָט אָנגעהויבן צו גיין אין חדר אַריין אין מאַנדזשעוו און געלערנט מיט מיר ביים זעלביקן רבין. זע איך אים נאָך איצט, נאָך אַזויפיל שווערע, גורלדיקע יאָרן, שטיין פאַר מיינע אויגן מיט זיין פריילעכן, ליבלעכן שמייכל. ער איז דעמאָלט געווען אַ ייִנגל מסתמא פון אַ יאָר צען, אַ ביסל עלטער פאַר מיר, מיטן גאַנצן חן און פרישקייט פון אַ יידיש דאָרפסקינד. עס איז ווינטערצייט, און ער קומט צוגיין אין זיין פיטער־היטעלע מיטן וואָלענעם שאַליקל און פאַלטן, מיט אויסגעפרוירענע, רויטע בעקעלעך און גלאַנציקע, קלוגע אויגן. געווען איז ער אַ שלאַנקער פון וווקס, מיט אַ רונדיק שיין פנימל, שוואַרצע האָר, אַ טונקעלע קאָליר און קויל־שוואַרצע גליאינקע אויגן, וואָס האָבן שוין דעמאָלט געבר͏ענט מיט אַ באַהאַלטענער תשוקה צו לערנען און וויסן. זיין פיין־געשניצט נעזל האָט תמיד סענסיטיוו וויברירט מיט אַ בסדרדיקע אומרו און נשמה־ציטער.

אין חדר איז שימעלע געווען אַ ווויל ייִנגל, גוט געלערנט און שנעל תופס געווען. אַבער ווי איך דערמאָן זיך, האָט אים מער פאַר אַלץ געצויגן די שיינע קאַלירפולע אגדה מיט איר פּאָעטישער שיינקייט און רחבותדיקער קוואַליקייט. האָט ער טאַקע שטאַרק ליב געהאַט דאָס פאַבולאַרע און בראשיתדיקע אין דער אלטער ליטעראַטור, דאָס באַחנטע, האַרציקע מעשהלע פון די ווייטע, קדמון־טעג פון יידישן פאָלק, וואָס האָט געכישופט זיין קינדיש האַרץ. געדענק איך, ווי מיר צוויי פאַרחלומטע ייִנגלעך, פלעגן זיך פאַרשפּאַרן אין אַ באַזונדער שטוב אין אונדזער דירה, און דאָרט געלייענט מיט גרויס קינדערשער התפעלות די מעשיות פונעם „ספר הישר" אין עברי־טייטש, געחלומט און זיך באַגלייך געגרויסט מיט די מעשים און גבורות פון די בני־יעקב, מיט דער אויסנעמיקער שטאַרקייט פון אַ יהודהן און דער פלינקייט פון נפתלין. שימעלעס אויגן האָבן דעמאָלט געפלאַמט מיט נצחון און דערהויבנקייט און אין זייער גלאַנץ האָט זיך געשפּיגלט אַ שטיק פון דעם ווייטן, לעגענדאַרישן יידישן עבר. בשעת־מעשה האָט זיין האַרץ אימפּעטיק געפיבערט מיט אומרו און באַוווּנדערונג, און אפשר האָבן זיך שוין דעמאָלט געוועקט אין אים כוחות, וואָס האָבן געזאָלט ווערן אַ וועג־ווייזער פאַר דער צוקונפט.

דאָס ייִנגל שימעלע מיטן פלינקן קעפּל און די פייערדיקע אייגעלעך איז ווייטער געוואַקסן, געראָטן און מזל־ברכהדיק פאַר זיינע עלטערן. יאָרן שפּעטער, האָט אונדז ווידער צונויפגעפירט די פויליש־רוסישע מיטלשולע אין סאָסנאָווצע, ווי מיר ביידע האָבן זיך געלערנט. מיטן זעלביקן חשק און ברען ווי אַ מאָל, האָט ער זיך אויך איצט אַריינגעוואָרפן אין די אַלגעמיינע לימודים. שימעק, ווי ער האָט שוין דעמאָלט געהייסן, איז געווען אַ גוטער, פלייסיקער שילער און באַליבט ביי אַלעמען. נאָך אין אָנהויב פון דער וועלט־מלחמה פלעגן מיר זיך טרעפן און לייענען מיט גרויס אינטערעס רוסישע ליטעראַטור, ווערק פון א פּושקין, לערמאַנטאַוו און גאָגאָלן. מיט יוגנטלעכער התפעלות האָט ער געפלעגט צו רעציטירן גאַנצע שטיקער פּאָעזיע פון די גרויסע רוסישע דיכטערס. פאַר יענער צייט איז אים זיין פאָטער פּלוצים אַוועקגעשטאָרבן און דער מצב אין דער היים איז געווען לגמרי נישט קיין פויגלדיקער. אַ שווערער אומעט איז אָפט געלעגן אויפן ליכטיקן פּנים פון דעם וויללערנער שימעקן, אָבער ער האָט זיך נישט איינגעבראָכן. מיט אַ זעלטענער עקשנות איז ער ווייטער אָנגעגאַנגען מיט זיין שול־אַרבעט און מיט אַלע כוחות געפּרוווט איבערצוקומען די אַלץ וואַקסנדיקע מכשולים, בפרט טאַקע אין די ערשטע מלחמה־יאָרן מיט זייער נויט און צרות. זיין עלטערע, שיינע און געראָטענע שוועסטער איז געוואָרן אַ לערערקע און געלערנט ביי אונדז אין שטוב מיט מיין יונגער שוועסטער בעלאַן. אויך שימעק, דער אונטערגעוואַקסענער, פעיקער גימנאַזיסט, גיט לעקציעס און ווערט אַ קאָרעפּעטיטאָר אין נגידישע הייזער. ער לערנט מיט גרויס התמדה און האַלט אויס. עס האָט נישט לאַנג געגומען און עס קומט שימעקס בליציקער אויפשטייג צווישן דער יוגנט אין סאָסנאָווצע און סביבה.

עס איז געווען, ווי געזאָגט, די צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה מיט איר פורענות און פאַרניכטונג, וואָס האָט תהומותדיק אויפגעטרייסלט די יידישע מאַסן און בפרט די יוגנט פון יענעם דור. די יסורים פון דער מלחמה, די דייטשטישע אָקופּאַציע פון פּוילן מיט איר, אגב, מילדער קולטור־פּאָליטיק לגבי יידן, האָט בעצם שטאַרק פאַרשנעלערט דעם פּראָצעס פון אַ גייסטיקער דערוואַכונג פון דער יידישער יוגנט. אומעטום זיינען אויפגעקומען יוגנט־פאַריינע מיט ביבליאָטעקן, וואָס מען האָט זיך פאַרשאַפט מיט די אייגענע דלותדיקע גראָשנס, געהאַלטן רעפעראַטן, געפירט ויכוחים און פיבערדיק געחלומט דעם חלום פון אַ יידיש־נאַציאָנאַלן אויפגיי. עס איז דאָך געווען אַ צייט פון הרת־עולם. אַ פאַרצערטע, פאַרבלוטיקטע און פאַריסורימטע וועלט האָט זיך גורלדיק געראַנגלט מיט איר צוקונפט. אינעם טיטאַנישן געראַנגל פון די פעלקער האָט זיך דערהערט דער ערשטער אָנזאָג פון אַ נייער, יושרדיקער וועלט, וואָס איז לעת־עתה געווען שוואַנגער מיט אידעאַלן פון פרייהייט

און גאולה. אין איר האָט אויך די יידישע יוגנט געפונען אַן אַקטיוון, שטורעמדיקן אַנטייל־פּאַראַלעל מיט דער קולטורעלער אויפלעבונג איז אויך אָנגעגאַנגען די נאַציאָנאַלע דערוואַכונג, וואָס האָט צעשטורעמט די געמיטער און זיי אָנגעפילט מיט שטאָלץ און בטחון פאַר אַ גליקלעכערן, צופרידענעם מאָרגן, סיי פאַר יידן און סיי פאַר דער וועלט בכלל.

אויף דעם יונגן דור האָט דעמאָלט געהאַט אַ שטאַרקע השפעה די השומר־באַוועגונג צו וואָס אַ גרויסער טייל יוגנט איז געווען איבערגעגעבן בלב ונפש. עס איז געווען אַן אידעאַליסטישע יוגנט וואָס האָט אין איר אימפּעטיקן, שטורעמדיקן אויפגיי, אויף זיך גענומען אַ שליחות צום פאָלק, אים מדריך זיין און פירן אויפן וועג פון נאַציאָנאַלער שלמות און פּאָליטישער פרייהייט. מיר אַלע, וואָס זיינען גיך געוואָרן צייטיק און אויסגעשטאַנען, האָבן זיך מיט אַ נשמהדיקן ברען אריינגעוואָרפן אין דער אויפגייענדיקער נאַציאָנאַלער באַוועגונג, און דער „השומר״ איז פאַר אונדז געווען דער אמתער און פאַסיקער מורה־דרך, וואָס האָט אונדז געהאָלפן זוכן אַ נייעם וועג צו אַ נאַציאָנאַלן תיקון און גייסטיקער שלמות.

שימעקס געזעלשאַפטלעכער אויפשטייג איז טאַקע געווען אַ פּראָדוקט פון דעם „שטורעם און דראנג״ אין יענע גורלדיקע יאָרן, ווען דאָס משקולת פון דער וועלט האָט זיך געוואַקלט צווישן אַ כולו חייב אָדער אַ כולו זכאי. ווי אַ מעטעאָר האָט ער זיך באַוויזן אויף אונדזער פאַרוואָלקנטן הימל. ער, דער אידעאַליסט און וויזיאנער, דער התלהבותדיקער רעדנער איז מיט אַ מאָל געוואָרן דער פירער פון דער יוגנט. בשעת ער האָט גערעדט האָבן זיינע אויגן געגליט, זיינע ווערטער געשרפהט און צעצונדן אַ פייער אין די הערצער. עס איז געווען אַ חלום אויף דער וואָר וואָס האָט זיך דמיונדיק געוועבט אין זיין וואָכיק, צעברויזט געמיט, געוועקט און גערופן צו מעשים. לעבט נאָך אין מיין זכרון אַ כ׳ תמוז אין דעם מלחמהדיקן סאָסנאָוועץ. אַ הייסער, זומערדיקער טאָג און איבער די גאַסן פון שטאָט ציט זיך אַ פּראָצעסיע פון יוגנט צו דער שול. גימנאַזיסטן און גימנאַזיסטקעס מיט בלוי־ווייסע פענער אין די הענט, מיט פרייד און געזאַנג, מאַרשירן מיט שימעקן בראש צו דער אזכרה נאָך דעם גרויסן ציוניסטישן מנהיג טעאָדאר הערצל. די שטאָט גייט כאַדאראַם. עס איז אפשר געווען איינע פון די זעלטענע געשעענישן אינעם לעבן פון דער קהילה, ווען אַן אויפגערוימטע, חדוהדיק־צעשטראַלטע יוגנט האָט זיך פאַרזאַמלט אין שול צוזאַמען מיט ציוניסטישע עסקנים און סתם יידן, כדי צו דעמאָנסטרירן פאַר אַלעמען אין די אויגן די דערוואַכונג און נאַציאָנאַלן אויפגיי פון יידישן פאָלק. שוין שטייט שימעק אויפן באַלעמער און לעבן אים דער אָנפירער פון די סאָסנאָווצער ציוניסטן וויינרעב און טענצער פון בענדין, און וואַרפן שטאָלצע, שטראַליקע בליקן אויף דעם פאַרזאַמלטן עולם. שימעק רעדט, פון אָנהייב שטיל, געלאַסן, אָבער באַלד דערוואַרעמט ער זיך און עס דונערן זיינע ווערטער אין דער געשפּאַנטער שטילקייט פון דער שול, וואָס שרפהן ווי אַ פייער. הערצל דער גרויסער בעל־חלומות און ציוניסטישער מנהיג האָט געפונען אין שימעקן זיין גרויסן, פלאַמיקן אידעאַליזאַטאָר און אינטערפּרעטאַטאָר. אַ דאַנק הערצלען איז דאָס פאָלק אויפגעשטאַנען פון זיין לאַנגן שלאָף און גרייט זיך צו אַ ניי, פריי לעבן. ווי אַ מאָל משה רבינו, רופט שימעק אויס, האָט אויך הערצל גענומען פירן זיין פאָלק דורך אַ לאַנגן, מוראדיקן מדבר, און פונקט אַזוי ווי משה האָט אויך ער נאָר געזען דאָס לאַנד פון דער ווייטנס און נישט זוכה געווען אריינצוקומען אינעם לאַנד וואָס ער האָט געטראָגן וויזיאנעריש אין זיין גליאיקן האַרץ. עס איז איצט די שליחות פון דער יוגנט צו פאַרווירקליכן אָט דעם גרויסן, אייביקן גאולה־חלום, וואָס וועט פירן צו אַ שיינעם, ליכטיקן מאָרגן פאַרן יידישן פאָלק. דאָס יידישע פאָלק לעבט, דינערט שימעקס קול און צוזאַמען מיט דער גאַרער וועלט ראַנגלט עס זיך פאַר זיין גורל, פאַר פרייהייט און גאולה. עס זיינען געווען הייסע, כלאַמיקע ווערטער, וואָס האָבן זיך וויזיאנעריש צעקלונקען אין דער פול־געפּאַקטער שול, און וואָס האָבן מיט זייער התלהבות געכישופט די פאַרבענקטע, גאולה־דאָרשטיקע הערצער פון דער יוגנט. דבקותדיק־שטורעמדיק האָט זיך באַלד דערנאָך דערהערט דער געזאַנג פון „התקווה״ וואָס איר קלאַנג האָט ברייט אָפּגעהילכט אין די ענגע גאַסן פון יידישן אָרום. שימעק איז געווען דער העלד פון טאָג און דער ליכטיקער פירער פון אַ פריידיקער, התלהבותדיקער יוגנט.

האָט טאַקע די יוגנט ממש געטראָגן שימעקן אויף די הענט, געזען אין אים דעם אידעאַל פון דעם נייעם, דערוואַכטן און אויפגעשטורעמטן דור יידן. צווישן מיר און אָט דעם פייערדיקן אידעאַליסט און צעשטורעמטן רעדנער, האָט זיך עפּעס מיט דער צייט געשאַפן אַן אָפּגעקילטקייט. ווייס איך נאָך עד היום נישט די סיבה דערפאַר. אַוודאי איז מיין טייערער יוגנט־חבר, שימעק, געווען אַ לויטערע נאַטור, אמתדיק און יושרדיק אַ וויזיאנער און אַ בעל־מידות. פונדעסטוועגן איז מיר עפּעס געוואָרן פרעמד די אָראַטאָרישקייט פון מענטשן, פלאַמיקע רייד און אויסטערלישע העוויות פון גרויסע רעדנער. מיך, דעם יונגן ראָמאַנטיקער, מיט וואָרצלען אינעם עבר און מיט אַ גאולה־חיזיון אין דער ברוסט, האָט שוין פון תמיד מער געצויגן דאָס שטילע און ציכטיקע, דאָס קול־דממה־דקהדיקע אין דער התגלות פון מענטש, איידער דער רעש און אויפברויז פון דער גאַס. און אפשר האָב איך שוין גאָר דעמאָלט געפילט, אַז איך בין נאָך לגמרי נישט פאַרטיק מיט מיר, און געוואָלט אַדויס פון דער געזעלשאַפטלעכער עסקנות? אַן אינעווייניקע אומרו האָט געטריבן צו זוכן נייע וועגן, פאָרמען און אויסדרוקן פאַר דער מחשבה און דעם געפיל, זיך פשוט ארומקוקן ווי מען האַלט אין לעבן. ווי דאָס זאָל נישט זיין, די

אַמאָליקע צוויי יוגנט־פֿריינד האָבן זיך דערוויטערט פֿון אנאנדער. איך בין באַלד נאָך דער מלחמה אַוועק לערנען קיין דייטשלאַנד און שימעק דער גליאיקער וויזיאנער און איידעלער אידעאַליסטישער בחור האָט ווייטער געשפּילט אַן אָנגעזעענע ראָל אינעם געזעלשאַפֿטלעכן לעבן פֿון זאַגלעמביע. ער איז געוואָרן צייטיקער און אויסגעשטאַנענער. און ווי אַ מאָל, זיך שפּעטער אַריינגעוואָרפֿן מיט גרויס אחריות און איבערגעבנקייט, מיטן גאַנצן ברען פֿון זיין נשמה, אין דער סאָציאַליסטיש־רעוואָלוציאָנערער אַרבעט. ווי מיר דערוויסן זיך פֿון די אויפֿצייכענונגען פֿון עמנואל רינגעלבלום, איז שימעק שוין אין יאָר 1919 געווען אַ דעלעגאַט פֿונעם אַרבעטער־ראַט אין זאַגלעמביע אויף אַ צוזאַמענפאר אין טאָרנע פֿון די פּועלי־ציוניסטישע שילער־קרייזן פֿון מערבֿ גאַליציע. זאַגלעמביע, באַטאָנט רינגעלבלום, האָט דעמאָלט געשמט „ווי אַ לאַנד פֿון רעוואָלוציאָנערער אַרבעטערשאַפֿט”, און בשעת די רעגירונג פֿון דער ניי־אויפגעשטאַנענער פּוילישער מדינה האָט גענומען ליקווידירן די אַרבעטער־ראַטן, האָט זי אַריינגעוואָרפֿן אין תפֿיסה די לינקע דעלעגאַטן. צווישן זיי האָט זיך אויך געפֿונען שמעון לובעלסקי, וואָס איז ערשט נאָך אַ האַלבן יאָר אַרעסט געוואָרן באַפֿרייט. רינגעלבלום און לובעלסקי זיינען געוואָרן מיט דער צייט גרויסע פֿריינד, אַ פֿריינדשאַפֿט וואָס האָט אָנגעהאַלטן לאַנגע יאָרן. לויט רינגעלבלומס עו״ת, האָט שמעון לובעלסקי געשפּילט אַ באַטייטיקע ראָל אין דער דערציונג־ און בילדונג־ארבעט פֿון דער געזעלשאַפֿט אוונט־קורסן פֿאַר אַרבעטער, און שפּעטער אין די אויפֿגעקומענע וועלטלעכע שולעס, ווי מען האָט, ווי רינגעלבלום באַטאָנט, דערצויגן די קינדער אינעם גייסט פֿון פּראָגרעס און סאָציאַליזם. דערביי שטעלט ער אויס שמעון לובעלסקין אַ זעלטענעם אַטעסטאַט, אַז ער איז געווען „אַ גאָט־געבענטשטער פּעדאַגאָג”, וואָס האָט געטאָן זיין אַרבעט מיט גרויס אחריות, מיט אידעאַליזם און שלמות. זאָגט ווידער אַמאָל רינגעלבלום עדות אויף לובעלסקין, אַז ער איז געווען „אַ גרויסער אידעאַליסט”, וואָס „ווייס נישט פֿון קיין האַלבער זאַך. דאָס וואָס ער טוט, טוט ער בשלימות”. שימעק, זאָגט ווייטער רינגעלבלום, „געהערט צו די זעלטענע אידעאַליסטן וואָס ברענען אַזוי לאַנג מיטן פֿייער פֿון אַרבעט, ביז וואַנען זיי גייען אויס”. אָט דאָ האָבן מיר פֿאַר זיך דעם אמתן שמעון לובעלסקי מיט זיין טיפֿער הומאַניטעט און קוואַליקן אידעאַליזם, ערלעך און אומפּשרהדיק, וואָס איז תמיד גרייט זיך מוסר־נפש צו זיין פֿאַר זיין אידעאַל און וואָס ער גלייבט און וואָס איז אים טייער.

אפשר טאַקע צו יענער צייט, איך קען מיך שוין נישט מער דערמאָנען דאָס יאָר, האָבן מיר זיך ווידער באַגעגנט אין סאָסנאָוועץ. איך בין דעמאָלט אַראָפּגעקומען אַהיים פֿון בערלין און מיר האָבן זיך געטראָפֿן. האָבן מיר זיך אין דעם קורצן צוזאַמענקום פֿאַרשטאַנען, דערערדט? ער, אין זיין ברויזיקן צאַפּל און רעוואָלוציאָנערן פּאַטאָס, וואָס האָט געליכטיקט אין זיינע גליאיקע־שוואַרצע אויגן, און איך אפשר ניכטער, געצוימטער, אַריינגעטאָן אין חכמת ישראל און געזוכט אַ תיקון פֿאַר זיך. האָבן מיר, ווייזט אויס, זיך עפּעס נישט דערערדט. די קורצע צייט פֿון אונדזער צונויפֿקום איז אויך נישט מסוגל געווען דערצו. מיר זיינען זיך צעגאַנגען, און ער מיט אַ ליבלעכן שמייכל אויף די ליפּן, דריקט מיר חבריש־האַרציק די האַנט, ממש ווי מען געזעגנט זיך מיט אַ נאָענטן מענטש, וואָס מען האָפֿט באַלד ווידער צו זען. אָבער געטראָפֿן האָבן מיר זיך שוין נישט מער.

ערשט נאָך דער אימהדיקער צווייטער וועלט־מלחמה איז צו מיר קיין לאַנדאָן דערגאַנגען די טרויעריקע ידיעה, אַז שמעון לובעלסקי איז אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ. פּרטים וועגן דעם הערן מיר ווידער פֿון די אויפֿצייכענונגען פֿון זיין פֿריינד רינגעלבלום. עס איז געווען דער טראַגישער יאַנואַר 1940, ווען די געסטאַפּאָ האָט גענומען אַרעסטירן אַ הונדערט זאַקלאַדניקעס פֿון דער יידישער אינטעליגענץ, וואָס מען האָט דערנאָך דערשאָסן. שמעון לובעלסקי איז אויך געווען אויף דער ליסטע. פֿון אָנהויב באַהאַלט ער זיך אויס און אַגענטן פֿון דער געסטאַפּאָ זוכן אים. זאָגט רינגעלבלום בפירוש עדות, אַז „איך (רינגעלבלום) בין געווען קעגן דעם, אַז שימעק זאָל זיך מעלדן אין געסטאַפּאָ. זיין פֿרוי איז אָבער שוואַנגער אין דער איידעלער שימעק וויל נישט די אַגענטן זאָלן באַלעסטיקן זיין פֿרוי. ער מעלדעט זיך אין געסטאַפּאָ און זייט דעמאָלט פֿאַרשווינדט יעדע שפּור וועגן אים” אויך זיין פֿרוי מיט צוויי קינדערלעך, שליסט רינגעלבלום אָפּ זיין טראַגישן סיפּור־המעשה, איז צוגענומען געוואָרן קיין טרעבלינקע בשעת דער ערשטער ליקווידאַציע־אַקציע פֿון די וואַרשעווער יידן. אַזוי איז שמעון לובעלסקי, אַ ליכטיקע פֿיגור, דער אידעאַליסט און קעמפֿער, אומגעקומען אויף קידוש השם צוזאַמען מיט מיליאָנען אַנדערע יידן הרוגי־מלכות הרשעה.

וואַפּטשע נייער

פֿון אַ גאַנץ אַנדערן שניט און טעמפּעראַמענט איז געווען מיין צווייטער יוגנט־חבר וואַפּטשע נייער. אַ געבוירענער אין מאַנדזשעוו שוין נאָך זיין פֿאָטערס טויט, איז ער אויפֿגעוואַקסן אַ יתום ביי זיין מאַמען ייטל. איז ער טאַקע געווען איר איינציקער טרייסט, דאָס אויג אין קאָפּ. געהיטן האָט זי אים ממש ווי אַן אבן־טובֿ, אַז עס זאָל אים חלילה קיין בייז נישט געשען. אין מיטן מאַרק האָט זי געהאַט אַ שפּייז־קראָם און שווער געהאָרעוועט אויפֿן ביסל פּרנסה, אַז עס זאָל איר איינציק קינד גאָרנישט פֿעלן. ווי אַלט וואַפּטשע איז געווען, האָט מען נישט געבוירן געוויסט. אַז קיין טאַטע איז נישט געווען, האָט מען אַפּנים פֿאַרגעסן אים צו פֿאַרשרייבן אין די מעטריקע. ערשט יאָרן שפּעטער, אַז וואַפּטשע האָט געהאַלטן קרובֿ צו בר־מצווה, איז מען אַריינגעפֿאָרן מיט אים קיין בענדין געשאַצט זיין עלטער, וואָס עדות פֿון שטעטל האָבן באַשטעטיקט, און אים איינגעטראָגן אין מעטריקע־בוך.

וואָפּטשע איז געווען אַ גוטער, איבערגעבענער חבר צו מיר כמעט פון קינדהייט. בטבע אַ שטילער, אַ וווילינקער אַ שעמעוודיקער, האָט ער פאַרמאָגט אַ לויטער האַרץ, געווען צוגעלאָזן און אָן קנאה־געפילן. אין חדר איז ער געווען אַ געראָטענער תלמיד און געלערנט מיט התמדה. עס האָט זיך אויך אַ מאָל געמאַכט, אַז ער האָט געמוזט אויסהעלפן דער מאַמען אין געוועלב, בשעת עס האָט זיך אָנגעהויבן דער געגיי פון די שלעזישע פויערטעס, וואָס זיינען איינמאָל אין דער וואָך געקומען קיין מאַנדזשעוו איינקויפן זייער געברויך. וואָפּטשע האָט איבערגעלאָזט דעם חדר און אַוועק אויף אַ פּאָר שעה העלפן דער מאַמען מיט די גוישע קונים.

שוין גאָר פרי האָט זיך וואָפּטשע שטאַרק צוגעבונדן צו מיר און עפּעס געקוקט אויף מיר ווי אַ מער־דערוואַקסענעם און אפשר אויך אַ מער־קענעוודיקן. צוזאַמען האָבן מיר אַמאָל געשטיפט און אין די שטילע, פרייע שעהן פון אַ ווינטערדיקן שבת־נאָכמיטאָג פלעגן מיר פאַרברענגען צוזאַמען און חלומען אונדזערע אומשולדיקע, קליינשטעטלדיקע קינדהייט־חלומות. להיפוך צו מיר, וואָס מיינע עלטערן האָבן באַצייטנס געזאָרגט, אַז איך זאָל אויך באַקומען אַן אַלגעמיינע דערציונג, לערנען פּויליש מיט אַ שמיץ רוסיש. ווי עס פּאַסט זיך פאַר אַ גוט חדר־יינגל פון אַ נגידיש הויז, האָט וואָפּטשע שוין פרי אָנגעהויבן צו לערנען דייטש, צו קענען ריידן און שרייבן. מן הסתם איז זיין מאַמע אויסן געווען דערמיט, אַז אויב ער וועט דערנאָך אריין אין מסחר, זאָל ער קענען אָנגיין מיט די דייטשישע קונים וואָס קומען אַריבער פון יענער זייט גרענעץ. שאַטן קען דאָך דאָס אַוודאי נישט. און צוריקגעשמועסט, צו וואָס האָט דאָס אַ יידיש יינגל אין שטעטל געדאַרפט לערנען פּויליש, וואָס מען האָט סיי ווי אויפגעכאַפּט צו ביסלעך אויפן גאַס? דערפאַר האָט וואָפּטשע שוין פון תמיד אַרויסגעוויזן גרויס אינטערעס און ליבשאַפט צו העברעאיש, צום תנ״ך, און אין די שפּעטערדיקע יאָרן צו דער השכלה־ליטעראַטור. געהאָלפן דערצו האָט אונדז אין אַ גרויסער מאָס דער מלמד ר׳ אַלטער וולאָשטשעווער, אַ זעלטענער ייד, אַ מזג־טוב, מיט פּעדאַגאָגישע פעיקייטן און אַ חוש־הריח פאַר זיינע תלמידים. ר׳ אַלטער איז געקומען קיין מאַנדזשעוו פונעם דאָרף פּראַדלע, ווו ער האָט געלערנט מיט בחורים און איידעמעס אויף קעסט. פאַר אונדז איז אָט דער דאָזיקער ליכטיקער ייד, אַ בעל־צורה מיט אַ שיינער, לאַנגער באָרד, וואָס האָט זיך שוין גענומען ווייסן און אַ פּאָר גוטע, וואַרעמהאַרציקע אויגן, געווען ממש אַן אויפריכטעניש. איך בין דעמאָלט אַלט געווען אַן ערך צען יאָר, בעת איך האָב אָנגעהויבן לערנען ביי ר׳ אַלטערן און אים ליב געהאַט אהבת־נפש. געווען איז ער אַ ייד אַ למדן, אַ הייסער חסיד, געפאָרן קיין אַלעקסאַנדער, און דערצו אַ משכיל און אַ ידען. הגם ר׳ אַלטער האָט געלעבט פון מלמדות, איז ער געווען גאָר ווייט פון דעם אַמאָליקן טיפּ מלמד, וואָס האָט געקנעלט מיט די חדר־יינגלעך און אָנגעוואָרפן אויף זיי אַן אימה. ר׳ אַלטערס דרך פון לימוד איז געווען גאָר אַן אַנדערער. ער האָט קודם־כל פאַרשטאַנען אַריינצודרינגען אין דער נשמה פון קינד, וועקן זיינע פעיקייטן און אַ רצון צום לערנען. איז ער טאַקע געווען אַ גרויסער בעל־הסברה, וואָס איז אויסן געווען אַז דער תלמיד זאָל נישט אַנטלויפן אינעם אלף השׁשׁי, נאָר באַנעמען און פאַרשטיין וועגן וואָס עס רעדט זיך. אפילו צו דער שווערסטער סוגיא אין דער גמרא האָט ער געהאַט זיין אייגענעם דרך און שיטה פון לערנען. געלערנט האָט ער אָפט מיט דער דביקות פון אַ חסיד אָבער זעלטן זיך געפּשטלט. אַ ייד אַ מושלם און אַ מופלג, איז ר׳ אַלטער טאַקע געווען אַ פּעדאַגאָג פון אַ פאַרנעם. אַ חוץ זיין גרויסער בקיאות אין ש״ס און פּוסקים, איז ער אויך געווען באַהאַוונט אין הוויות־העולם, געקענט געשיכטע און געלייענט סאָקאָלאָווס „הצפירה״ מיט גרויס הנאה. ווי אַ בעל־מדקדק, האָט ער פאַרשטאַנען איינצופלאַנצן אין די הערצער פון זיינע תלמידים אַ ליבשאַפט צום תנ״ך און העברעיש בכלל, וואָס האָט פאַרלייגט אַ יסוד פאַר אַ שפּעטערדיקן, גרונטיקן לימוד. צו די אַלע גוטע מעלות, איז ר׳ אַלטער נאָך געווען אַ ווינדערלעכער מעשה־דערציילער, בפרט טאַקע חסידישע מעשיות פון רבּיס און גוטע יידן, פלאַדיקע מסורות וואָס האָבן געכישופט מיט זייער תמימות און צעצונדן די פאַנטאַזיע פון יינגן קינד. איז טאַקע ר׳ אַלטער וולאָשטשעווער נישט בלויז געווען אַ גוטער פּעדאַגאָג, מיט זיין דרך אין לערנען און דערציונג, נאָר טאַקע אַ גרויסער בעל־מידות, אַ צעוואָרעמטער ייד, וואָס האָט מיט ליבשאַפט מדריך געווען זיינע תלמידים אויפן וועג פון אַ שלמותדיקער יידישקייט מיט איר נאַציאָנאַלן באַנעם.

ר׳ אַלטערס השפעה אויף וואָפּטשען און מיר איז געווען באַזונדער שטאַרק. מיט זיין פאַרשטענדעניש פאַר דער נשמה פון קינד און זיין ווויסיקייט אין תנ״ך, געשיכטע און העברעאיש, האָט ער אין אונדז פאַרפלאַנצט אַ גרויסע ליבשאַפט צו דער ירושהדיקייט פון עבר אין אַלע זיינע אַספּעקטן. שוין גאָר פרי, מסתמא נאָך אַ יינגל פון אַ יאָר צוועלף, האָט זיך גענומען וועקן אין מיר די ערשטע נטיה צו שרייבן, און טאַקע אויף לשון־קודש, מיטן משכילישן נוסח און שיינע מליצות, ווי מיר האָבן זיי געלערנט ביי ר׳ אַלטערן. עס זיינען געווען די ערשטע, רויע ליטעראַרישע אָנהויבן פון מיר, וואָס האָבן ווי אַלץ דערנאָך געפונען אַ וואַרעמען אָפּקלאַנג ביי מיין חבר וואָפּטשן. אפשר האָט ער גאָר דעמאָלט שטילערהייט באַוווּנדערט מיינע מליצות און ליטעראַרישע יכולתן און זיי געוואָלט אונטערשטיצן. לערנענדיק אַ שטיקל צייט פאַר דער מלחמה אין לאָדז, האָב איך אָנגעהויבן דאָרט ארויסצוגעבן א מין פּעריאָדישע שריפט אין העברעאיש „השבוע״, האַנטגעשריבן מיט אייגענע פעליעטאָנדלעך און אַנדערע צוגעקליבענע מאַטעריאלן און נייעסן פון דער העברעישער פּרעסע. אָט די בכלומרשטע צייטונג, האָב איך צוגעשיקט אַ היים צו חברים און וואָפּטשען בפרט. דער רושם איז געווען אין לשער, ווי תמיד האָט זיך

וואָפּטשע אָפּגערופן מיט גרויס וואַרעמקייט אויף אָט די מיינע קינדערשע און אומגעלומפּערטע ליטעראַרישע התחלות. די דאָזיקע „צייטונג" האָב איך אפילו נאָך ממשיך געווען אַ שטיקל צייט, שוין זייענדיק צוריק אין דער היים נאָך אויסבראָך פון דער מלחמה. וואָפּטשע איז צוגעשטאַנען געמונטערט און דערמוטיקט. זיין איינגעבוירענע געטריישאַפט, זיין ברען צו מעשים האָבן סטימולירט דעמאָלט אַ שפּעטער, און געהאָלפן אָפּט איבערקומען די נסיונות און שוועריקייטן פונעם קליינשטעטלדיקן לעבן.

אַז עס איז אין די ערשטע יאָרן פון דער וועלט־מלחמה אויפגעשטאַנען די גרויסע נאַציאָנאַלע דערוואַכונג צווישן דער יידישער יוגנט, איז ווידער אַ מאָל דער געטרייער מעשים־דאַרשטיקער וואָפּטשע געשטאַנען ביי מיין זייט, און מיט גרויס ענערגיע און נאָך מער אמתער התלהבות זיך אַריינגעוואָרפן אין דער געזעלשאַפטלעכער אַרבעט. עס האָט דעמאָלט געהייסן צו אַקטיווירן די אינטעליגענטערע יוגנט פון שטעטל, אויפקלערן דעם אָפּגעשטאַנענעם און פאַרגרעבטן טייל, און זיי אַלעמען צוציען צום געדאַנק פון ציוניזם און נאַציאָנאַלער קולטור. אַוודאי זיינען מיר אין דעם פאַרפרומטן, אָפּגעלאָזטן שטעטל געווען יוצא־דופנס, וואָס חסידים און סתם לייטישע מענטשן האָבן באַטראַכט פאַר אפיקורסים און פשוטע לאָבוסעס. מיט גרויס ענערגיע און אַ סך איבערגעבנקייט זיינען מיר מיט אַ פּאָר אַנדערע חברים צוגעשטאַנען צו דער אַרבעט. אויף וואָפּטשעס איניציאַטיוו, און ווי ווייט מעגלעך בסוד, אַז זיין מאַמע זאָל זיך נישט דערוויסן, האָבן מיר אָנגעהויבן זאַמלען די ערשטע גראָשענעס, אויסגעשריבן ביכער אויף העברעאיש און יידיש און די קלאַסיקער פון דער ליטעראַטור. אויף אַזאַ אופן האָבן מיר מיט אייגענע כוחות פאַרלייגט דעם יסוד פאַר אַ שיינער פאָלקסביבליאָטעק, וואָס האָט באַקרוינט חשיבותדיק דעם לאָקאַל פון אונדזער געשאַפענעם ציוניסטישן יוגנט־פאַריין, וואָס איז מיט דער צייט געוואָרן דער אינטעלעקטועלער זאַמל־פונקט פאַר דער היימישער יוגנט. אַ שטילער, אַ באַשיידענער בחור ווי וואָפּטשע איז געווען, האָט ער געברענט מיט אַ גרויסער תשוקה צו וועקן די יוגנט, פאַרשפּרייטן צווישן זיי וויסן און נאַציאָנאַלן באַנעם, און דערציען אינעם גייסט פון ציוניזם און יידישער ירושהדיקייט. מיר האָבן אָפּגעהאַלטן אסיפות, איינגעאָרדנט לעקציעס און קולטור־אימפּרעזעס, און דאָס על־פּי־רוב מיט אייגענע כוחות. נישט זעלטן האָט זיך געטראָפן, אַז אַ חסידישער בחור האָט זיך אַריינגעגנבעט אין אונדזער לאָקאַל, אויסגעבאָרגט אַ בוך און אַ מאָל זיך צוגעהערט צו אַ רעפעראַט. אומעטום איז וואָפּטשע נייער געווען דער רוח־החיים, געשלעפּט, געשטויסן, מעורר געווען, און אַליין געטראָגן געוויסנהאַפטיק דעם עול פון געזעלשאַפטלעכער אַרבעט. אַ צייטלאַנג איז ער געווען דער ביבליאָטעקאַר, ווידער אַ מאָל דער סעקרעטאַר פון פאַריין, אַליין געהאַלטן לעקציעס און גענומען אַן אַקטיוון אָנטייל אין דער ציוניסטישער באַוועגונג. זיכער האָט ער, ווי מיר אַלע, געהאַט אַמביציעס, אָבער איך קען מיר נישט דערמאָנען, אַז ער האָט אַ מאָל געוואָלט שטיין בראש, זיין דער ערשטער. ער האָט זיך געהיטן ווי פאַר אַ בייז אויג און מורא געהאַט, אַז טאָמער וועט די מאַמע דערפון דערגיין. האָט זי שפּעטער יאָ דערפון געוווּיר געוואָרן, האָט זי איינגעלייגט וועלטן, אַפילו געהאַקט שויבן אין אונדזער לאָקאַל. זי האָט געהאַט אַ בייז האַרץ אויף מיר, וואָס איך האָב פאַרפירט איר בן־יחיד, דאָס אויג פון קאָפּ און אים אַראָפּגעפירט פון דרך הישר. וואָס אָבער וואָפּטשע האָט געקענט און געמעגט טאָן, דאָס האָט ער תמיד אויסגעפירט מיט אַ סך אחריות, מיט גרויס געטריישאַפט און אידעאַליסטישן ברען.

באַלד נאָך דער מלחמה, מיטן אויפקום פון דער פּוילישער מדינה, האָט וואָפּטשע פאַרלאָזט זיין היים און אַוועק קיין דייטשלאַנד. אוודאי איז זיין מאַמען געווען גאָר שווער זיך צו שיידן פון איר ליבן בן־יחיד. זי האָט אָבער נישט געהאַט קיין ברירה. זאָל ער גיין דינען אין אַ מדינה וואָס בשעת איר רעגירונג האָט נאָר וואָס געשטעלט די ערשטע טריט אויף דער באַפרייטער פּוילישער ערד, האָבן זיך אָנגעהויבן בלוטיקע פּאָגראָמען און רציחות אויף יידן? אַ סך טאַטע־מאַמעס האָבן אַזוי געטראַכט, בעת זייערע קינדער זיינען אַוועק פון דערהיים. ווי די אַמאָליקע פאַרמשכילישטע ישיבה־בחורים האָט אויך וואָפּטשע איצט געהאַט אַ גרויסן דאָרשט צו לערנען און בילדונג. נאָך לאַנגע וואָגלנישן איז ער אָנגעקומען אויפן יידישן לערער־סעמינאַר אין בערלין ווו ער האָט זיך גענומען מיט התמדה און אַריינגעטוענקייט לערנען, און זיך צוגרייטן פאַר זיין קומענדיקער לערער־פּראָפעסיע. וואָפּטשע איז געווען דער געבוירענער לערער און דערציער. שוין אין זיין פריער יוגנט האָט ער בולט אַרויסגעוויזן אָט די נטיה. אין לערנען יידישע קינדער, זיי מחנך און מדריך זיין אינעם גייסט פון עכטער, קוואַליקער יידישקייט, האָט ער געזען זיין אמתן תכלית און לעבנס־אויפגאַבע. דייטש־יידישע סיסטעמאַטישקייט און זיין אייגענער רייכער קולטור־באַגאַזש פון דער מזרח־אייראָפּעישער ירושהדיקייט, האָבן אים טאַקע בייגעשטאַנען און צוגעגרייט צו זיין אחריותדיקער דערציונגס־פּראָפעסיע. אַזוי גיך ווי ער האָט געהאַט פאַרענדיקט זיין שטודיום האָט אים די בערלינער קהילה אויפגענומען פאַר אַ לערער אין אירע שולן, ווו ער האָט שטאַרק מצליח געווען און אויסגענומען מיט זיין אַרבעט. ווי אַ גענייטער פּעדאַגאָג האָט ער אויך אין די שפּעטערדיקע יאָרן אַרויסגעגעבן עטלעכע קינדער־ביכער אויף העברעיש, וואָס האָבן זיך קונה־שם געווען אין די יידישע שול־ און דערציונג־קרייזן. צוזאַמען מיט זיין פרוי גוטשע, אויך אַ מאַנדזשעווערין, און זייער טעכטערל אסתר, האָט וואָפּטשע געלעבט אין בערלין רויק און צופרידן, און געזען מזל־ברכה אין זיין אַרבעט.

וואָפּטשע נייער האָט טאַקע געלעבט רויק און צופרידן אין בערלין, אָבער גענאָגט האָט אין זיין האַרץ אַ טיפע בענקשאַפט צו זיין מאַמען, וואָס ער האָט נישט געזען זינט יאָרן און צו דער גאַנצער יידישער היימישקייט. געצויגן האָט אים מיט טויזנט פעדעם דאָס שטעטל מאַנדזשעוו פון וואַנען ער איז אַוועק יונגערהייט. דאָרטן זיינען געלעגן זיינע וואָרצלען, מיט די מענטשן, בפרט מיט דער צעצווייגטער משפחה נייער, האָט ער זיך געפילט פאַרבונדן און נשמהדיק נאָענט. נישט געקוקט אויף די גוטע רעוואָלטאַטן פון זיין פעדאַגאָגישער אַרבעט, האָט ער זיך פאָרט עפּעס געפילט אין בערלין ווי אַ תינוק שנשבה, געווען אָפּגעריסן און פאַרפרעמדט פון דער יידישער קוואַליקייט אין פוילן. זייענדיק אַ שטאָטנלאָזער בירגער, האָט ער נישט געהאַט קיין שום מעגלעכקייט אַריינצופאָרן קיין פוילן, אָפּזוכן זיין שטעטל פון דער יוגנט און אָטעמען מיט דער לופט פון דער ברויזיקער פוילישער יידישקייט. אין אים האָט זיך געהאַט צעוועקט אַ שטאַרקער נאָסטאַלגישער סענטימענט צו זיין שטעטל, מיט זיין באַזונדערקייט און חן, און ער האָט אָנגעהויבן דאגן וועגן זיין גורל. האָט זיך ביי מיר אָפּגעזוכט אַ בריוו פון וואָפּטשען פון יענער צייט. ער איז דעמאָלט געווען אויף אָפּרו אין די שלעזישע בערג און ווען ער האָט געהערט, אַז איך קלייב זיך צו פאָרן אַהיים, בעט ער מיך צו זאָרגן, אַז מאַנדזשעוו זאָל נישט פאַרגעסן ווערן. ער וואָלט וועלן אַז מען זאָל זאַמלען די אוצרות פונעם עבר און פון היינט, פאַרצייטיקע מסורות און אמאָליקן שטייגער, כדי עס זאָל פאַרבלייבן אַ זכר פאַר קומנדיקע דורות. ווער ווייס, אפשר האָט זיין וואַכיק האַרץ געפילט, אַז עס קען זיך אַ מאָל אָנרוקן אַ בייזע שעה, וואָס וועט מאַכן פון דעם אַלעם אַ תל עולם.

קרוב פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה, ממש אין דער לעצטער מינוט, איידער עס האָבן זיך פאַרמאַכט די טויערן אין היטלערס דייטשלאַנד, איז וואָפּטשע מיט זיין משפחה אָנגעקומען ווי אַ פּליט קיין ענגלאַנד. געוווינט האָט ער דעמאָלט אויף דער ווייטער פּראָווינץ. פאָרן רוב דייטשישע יידישע פּליטים, איז אויך זיין מערכה געווען אַ שווערע. פרעמדקייט, אָן אַ געהעריקער סביבה, אָן אַרבעט און אָן פּרנסה האָט אַלעמען שווער באַדריקט. מיר אַלע האָבן זיך געפונען אין דעם זעלביקן קלעם. אפשר טאַקע צוליב אָט דער סיבה, איז מיר נישט אויסגעקומען זיך מיט אים צו טרעפן, בפרט נאָך אַז ער האָט געוווינט ווייט פון לאָנדאָן. די מלחמה, די שוועריקייטן פון נסיעות איבערן לאַנד פאַר אויסלענדער, און בעיקר די פינצטערע ידיעות וואָס זיינען כסדר אָנגעקומען פון די פוילישע געטאָס, האָבן אויפגעטרייסלט דאָס האַרץ, אָנגעוואָרפן אַ מרה־שחורה און ממש פאַראַליזירט יעדע איניציאַטיווע. האָבן מיר זיך, ווי אַלטע יוגנט־חברים דאַ נישט געטראָפן. אין די נאָך־מלחמה יאָרן האָב איך זיך דערוווּסט, אַז וואָפּטשע מיט זיין משפחה זיינען אַוועק קיין אַמעריקע. געהערט פון זיי האָב איך שוין נישט מער. יאָרן שפּעטער איז צו מיר דערגאַנגען די ידיעה וועגן זיין פּלוצימדיקן טויט, אַ ידיעה וואָס האָט אַרויסגערופן אַ טיפן אומעט און אַ געפיל פון פערזענלעכער אבלות.. מיט אים איז אַוועק אַ שיינע, ליכטיקע געשטאַלט פון אַמאָליקן מאַנדזשעוו. באַגלייך האָט אויך מיין האַרץ געטרויערט אויף דעם גרויסן, שיינעם און וואַגיקן ציבור יידן, פריינד און נאָענטע, וואָס זיינען אַזוי אימהדיק און אכזריותדיק געוואָרן פאַרשניטן אין די גזירות תרצ״ט—תש״ה. אין דעם מוראדיקן אומקום איז אויך געוואָרן אָפּגעמעקט אונדזער יידיש שטעטל מאַנדזשעוו, וואָס זיין אמאָליקייט מיט זיינע מסורות און שטייגערישקייט לעבט נאָך בלויז אין אונדזער דמיון און וויזיע. זאָלן די קנאַפּע, געצוימטע שורות זיין אַ דערמאָנונג און אַ געדעכעניש פאַר אַ דור ליכטיקע יידן וואָס איז אַוועק פון אונדז, און מיט אים איז געוואָרן אויסגעריסן מיטן וואָרצל אַן אויסגעשטאַנענע, אַ קוואַליקע און שאַפערישע יידישקייט אין מזרח־אייראָפּע, וואָס האָט אַ מאָל גבורהדיק געפּלייצט און שפּעדיק געשפּייזט אַ וועלט וואָס איז היינט שוין נישטאָ מער.

לאָנדאָן, בין המצרים, תשל״א.

בחצר המשפחה ליד גשר הגבולות

(לתולדות משפחת לנגר המסועפת במודזיוב)

מאת מ. ש. גשורי

א. מפרוור לעיירה

אדם וגורלו. עיר וגורלה. לעיירתנו מודזיוב היה גורל מיוחד במינו. אינני מתכוון לימים קדומים שלה, כי־אם לגורלה במאה הי״ט. הישוב היהודי במודזיוב מנה למעלה מ־300 שנים. בבית־העלמין שעל הגבעה הנשקפת לנוכח נהר הפשמשה השחורה המשתרע בשטח שבין מיסלוביץ לסלופנה היו מצויות מצבות בנות 300 שנים. העיירה לא היתה בתחילתה אלא פרוור של העיר מיסלוביץ, ששכן מעבר לנהר הפשמשה השחורה. תושבי מיסלוביץ היו מבקרים בפרוור מודזיוב (מרוביסקו לשעבר, עם שמות־לוי שונים כמו „פיאסעק", „זא מאסטעם" (מעבר לגשר), „זאמאשציע מיסלאווסקיע") בימי חג ומנוחה לשם בילוי בעיירה ובמיוחד בבית המרזח אשר בלב ככר השוק הרחב, וכן ליהנות מהגשר־של־עץ ששימש אמצעי מעבר להולכי רגל ולכלי־רכב שלא היו מעטים. העיירה עמדה על פרשת דרכים בין מזרח ומערב אירופה, ודרכה היו עוברים סוחרים ומתווכים הלוך

ושוב מירכתי גרמניה הרחוקים שעל ים התיכון לתוככי רוסיה הגדולה שעל הים השחור, הים הכספי וימים אחרים ועוסקים בענינים העומדים ברומו של עולם.

מודזיוב היתה בת של מיסלוביץ עוד בימים כשפולין היתה ארץ גדולה ורחבה, ונפות פרוסיה ושלזיה היוו חלק חיוני הימנה. השם זגלמביה טרם נישא כציון האזור, ומושליה טרם חלמו על אוצרות פחם וברזל הטמונים בשפע בעמקי האדמה. אכן העיר בנדין כבר היתה קיימת מזמן, ובה אף ישבו יהודים. המושב צ׳ילאדז שימש מקום־שיכון לעובדי בית־המלך ששכן כבוד במצודה שהתנוססה על הגבעה בבנדין. אף הנהר פשמשה השחורה ששרכה את דרכה בתחומי האזור לא משכה תשומת־לב מרובה. פולין היתה עשירה בנהרות גדולים ובינונים וכן באגמי מים מרובים, והפשמשה לא יכלה להתחרות בהם מכמה בחינות, אף שהיא שימשה נתיב לספינות קטנות ולסירות־דיג. ורק בתקופות שלוש החלוקות של פולין בידי שכניה גרמניה, אוסטריה ורוסיה הגיע אף תורה של מודזיוב, ששימשה מעבר לצבאות נפוליון הגדול ששמו פניהם לעבר מוסקבה, ואחרי תבוסתם נסוגו חיש שוב דרך מודזיוב, ולפי תקנות הקונגרס הוינאי משנת 1812 נקבע נהר הפשמשה השחורה כקו־גבול בין פולין הקונג־רסאית שעברה תחת עולה של רוסיה לבין שלזיה־עילית שנשארה תחת עולה של פרוסיה.

קו הגבול של מודזיוב והסביבה, שנשען על הפשמשה השחורה והבריניצה ושהיה לכתחילה גבול גלילי בלבד — היה קיים מאות שנים עוד לפני יסוד מודזיוב, וקיימת סברה האומרת שעוד בשנת 1179 סילק קאזימירש ספראבידליבי את הגבול בין תחומי שלזיה וקראקוב והשעינו על הפשמשה והבריניצה בלבד. וגבול זה שהיה מקודם גלילי הפך לממלכתי במחצית הראשונה של המאה ה־14. ובשנת 1740, עם תפיסת שלזיה בידי פרידריך השני, הפכה הפשמשה לגבול בין פרוסיה ופולין. ואולם על אף הגבול הפוליטי של הקרקע על גדות הימין והשמאל של הנהרות פשמשה ובריניצה לא נראו כל שינויים הן בהרכב האתני של האוכלוסיה והן ביחסים החברתיים־כלכליים, וגבול זה נשאר ביתר תוקף עם החלטת הקונגרס הוינאי שלפיה סופחה פולין הקונגרסאית לרוסיה, ומודזיוב נשארה בשטח רוסיה, כשהפשמשה משמשת קו־גבול בינה לבין מיסלוביץ.

על מודזיוב עברו איפוא חליפות ותמורות גם בשטח המקום וגם בהשתייכותה הפוליטית. בראשיתה לא היתה אלא פרוור של העיר מיסלוביץ עוד בתקופת ממלכת פולין. אחרי חלוקת פולין השלישית בין שכניה בשנת 1795 ועד ל„שלום טילזיט" בשנת 1807 השתייכה מודזיוב ל„שלזיה החדשה" של פרוסיה, ואז הקימו השלטונות הפרוסיים במקום את מחסני המלח. בשנות 1807—1815 השתייכה העיירה לדוכסות הורשאית, וממנה עברה לרשות ממלכת פולין בחסות שלטונות רוסיה. ואילו הבעלות המינהלית התחלפה מדי פעם, וקיימת רשימה של שמות אדוני המקום במשך מאות שנים, ומהם תוצאות גם לגידול האוכלוסיה היהודית במקום עד שהיוו רוב.

מאז נתחמו גבולות בין מיסלוביץ **האם** מעבר שלזיה לבין מודזיוב **הבת** שנותקה מזרועות האם וכפו עליה להיות עצמאית, מודזיוב פסקה להיות יושבת על שולחנה של האם ונעשתה עומדת ברשות עצמה. בין האם והבת חצה נהר, והמעבר החפשי מגדה לגדה היה זקוק לרשיון מיוחד מטעם השלטונות. בעל כרחה פסקה מודזיוב להיות פרוור והתחילה להתאמן בתפקידה החדש, להיות עיירה עצמאית, עם ראש־עיר כביכול ומוסדות מוניציפליים יחד עם דאגות כלכליות לתושביה שלא היו מרובים אז והיה צורך לדאוג להגדלת האוכלוסיה שתבטיח יציבות כלכלית ותקוות לקיום בטוח ופיתוח להבא.

עוד בעשור הראשון למאה ה־18 גדלה המשיכה לעיירה ונוצרים עם יהודים רבים נהרו אליה לשים בה משכנם. בית־העלמין היהודי בעיר היה המוסד הראשון של יהודי המקום שהיה קיים זה זמן, ורק אחרי זמן רב ניתוספו בהדרגה המוסדות הראשונים של כל קהילה יהודית. רק מקץ המאה ה־18 מילאו פחמי־אבן תפקיד מכריע כמקור אנרגיה בסביבה, כאשר בשנת 1785 נתגלו באזור דומברובה־גורניצ׳ה השכבות הראשונות של פחם. הגרף יוהאן רינרד משטרליץ הגדולה (שלזיה), אחד מאילי ההון הראשונים בשטח הפחם, ריכז את פעילותו ביחוד באזור זגלמביה, ואף יסד בה בשנת 1796 את מכרת הפחם הראשונה והגדולה שנקראה על שמו. בשנת 1856 רכש מיורשי הנסיך מפליס (פשצ׳ינה) את אחוזת שילצה יחד עם מודזיוב, ומאז כוסתה זגלמביה עם סביבת מודזיוב במשך כחמשים שנה ברשת צפופה של מכרות פחם ששימשו יסוד למבנה הכלכלי והמשקי של האזור.

הגרף רינרד (בעצמו בילה שנים רבות במצרים) הקים במודזיוב את בית־הכנסת של עץ, בית המדרש והמקוה. המפקח על עסקיו ונחלאותיו, מאובה, עשיר מופלג היה ורוב הקרקעות משילצה ועד מודזיוב היו שייכים לו. ופעם אחת כשהיה צורך לעשות בדק הבית בבית־הכנסת פנו אליו מטעם הקהילה, והוא עבר על פנקסי הנחלאות ושלח אומנים לעשות את התיקונים הדרושים על חשבונו.

לגורם מכריע בקיום הכלכלי של תושבי העירה נחשב דבר ימי־השוק השבועיים למקנה ולתבואות בכל ימי חמישי בהיקף אזורי או למעלה מזה. ימי השוק הותקנו לפי צו המלך סטאניסלב־אוגוסט בוורשה הבירה בשנת 1778, שבעקב המאורעות הפוליטיים נפסקו ונתחדשו שוב בשנת 1818. אמנם ימי־השוק שהונהגו גם במיסלוביץ הסמוכה התחרו פחות או יותר במודזיוב. ברם ערכם של ימי השוק במודזיוב עלה בהרבה בעיני סוחרים וסוכנים ברוסיה, שיכלו להציע מוצרים חיוניים ליושבי ערי פרוסיה ושלזיה מעבר לגבול, ולא פעם נראו עדרים גדולים של אווזים, סוסים וכיוצא בזה עורכים „טיול" ממרחקים דרך מודזיוב כשפניהם לעבר מיסלוביץ. ככר השוק במודזוב היה אז מלא ענני אבק ענקיים שנגרמו בעקב ה„תהלוכה" הענקית של חיות ועופות,

שעוררה תשומת־לב התושבים וימים רב היתה לשיחה בפי הבריות. מובן שגם מהעבר הפרוסי היו מגיעים מטענים של מוצרים טכניים שחסרו ברוסיה, וכה נתהוו חילופי מוצרים בין המדינה ושכנותיה.

מסבאה (או בית מרזח) נחשבה למוסד ציבורי שבלעדו לא נכונו תנועה וחיים במקום, ומובן שאף במודזיוב היתה קיימת מסבאה רחבת־ידים עם אולמות גדולים לבילוי במרכז העיר, בקרן ככר השוק והרחוב המוליך לסוסנוביץ. המסבאה הוקמה מטעם הרשות או בהשתתפותה. היא היתה קיימת עוד במחצית השניה של המאה ה־17, וההסטוריונים מזכירים את השם **ביק** כבעל המסבאה. אחר זה — בשנות השמונים — נזכר השם סייקוביץ כפונדקאי, בלי לדעת אם במסבאה שהוזכרה או במסבאה שניה. לבסוף באה פייגלה אם צילה וויינברג כעומדת בראש המסבאה, ולפי השמועה נמצאה בידים אמונות. היא פעלה לשביעות רצון הלקוחות, שלא היו מעטים, אם מהעוברים ושבים ממרחקים דרך מודזיוב בעניני קנין ומסחר, ואם מטעם החסידים וצדיקי החסידות שאהבו לנצל את אולם המסבאה למסיבות וחתונות, וכתוצאה מכך גדלה האוכלוסיה במקום, עד שהיהודים עלו במספר על הנוצרים. התנועה במסבאה גדלה מאד בימי השוק השבועיים שהצטיינו בטיבם ובביקורי לקוחות מרובים מרחוק ומקרוב. וכן רבו בה החתונות, ואדמו״ר נודע בפולין (מפשד־בורש, ויש אומרים: מרופשיץ) ערך בה נישואי בנו או בתו במעמד חסידים רבים.

רוב יהודי מודזיוב השתייך לחסידים עם שטיבלך שונים. בעיירה היו מבקרים לעתים מזומנות אדמו״רים רבים מפולין שעברו בה במסעיהם למעינות־רחצה אשר בגרמניה או ב־אוסטריה ומתאכסנים בבתי חסידיהם או סתם אצל גבירי העיר, כמו שמואל מייטליס, צבי לנגר ואחריו אצל חתנו הנוך שארף. אצל האחרון התאכסן פעם ר' גרשון חנוך ליינר מרדזין בעל צצית־תכלת. הרב מאלכסנדר בעל „ישמח־ישראל" היה מתאכסן בנסיעותיו לחו״ל אצל שמואל מייטליס בבית שבקרן ככר השוק ורחוב דומברובסקה. בעיר היו גם חסידי קוצק וטריסק שהנסיעה לשם היתה כרוכה בהוצאות ובזמן רב. פעם אחת שהה במודזיוב בדרכו לחו״ל הגאון רבי מאיר יחיאל האלשטוק מאוסטרובצה ולכבודו התאספו ובאו למקום איכסונו רבני ודייני הערים הקרובות, וביניהם הרב שלמה שטנצל מסוסנוביץ שהיה למדן גדול, והוא היה מרצה לפני הרבי חידושים בתורה למעלה מחצי שעה. הרבי הקשיב בשקט, ואחרי שסיים סתר הרבי ברגעים מספר את כל ה„בנין" הגדול שבנה הרב שטנצל. ר' חיים דוד קויפמן היה חסיד ביאלה. גימפל וויינברג היה חסיד אלכסנדר. רבי יצחק טוביה פרידה — הרב הראשון במודזיוב — היה בשנות נעוריו תלמיד ה„חידושי הרי״מ" מגור וחותנו הראב״ד ר' איצ'ה קימלמן מבנדין היה ממקורבי ה„תפארת שלמה" מרדומסק, שהיה אוהב לבקר לעתים קרובות במודזיוב ונהנה מהעיר על שלא נמצאה בה כנסיה נוצרית. ר' נטע זיידלר מדינדובקה היה חסיד ראדושיץ.

אחרי המרד הראשון של הפולנים ברוסיה (1832) צא צו השלטון שלפיו כל קרקעות ה„פריצים" שייכים למחזיקים בהם, וכה עברו קרקעות העיר והסביבה גם ליהודים ממשפחות העיר, כמו שלצר, גוטמן, גולדפלה, לנגר, מייטליס, הירזלה (גולדמן) ואחרים.

בקהילה לא היו רבנים במודזיוב במשך זמן רב כי־אם שו״בים תלמידי־חכמים שידעו פרק גם בהוראה, והם מילאו אף תפקידים רבניים. משה־יוסף הנדלר היה שו״ב ותיק בעיר ופוסק שאלות, ויחד עם זה גם מוהל מומחה ובעל־תפילה בבית־הכנסת. בימים הנוראים עבר לפני התיבה גימפל וויינברג ובניו ליווהו בזמרתם כעין מקהלה.

בית־המדרש — במרחק מסוים מבית־הכנסת — לא עמד במרכז העיירה ואף לא במעברים הראשיים, אלא במקום צנוע, בירכתי העיירה הנשקפת לעבר הפשמשה. ובכל זאת נחשב למבנה מן המיוחסים שבמקום, כי בו התפללו גדולי תורה, חסידים למדנים, בעלי־בתים מכובדים. קול התורה היה מתגלגל והולך בשעות היום ועוד יותר בשעות הערב, הבוקע וחודר לבבות. השאון של המסחר בעיירה הגיע ובא גם לבית־המדרש. היתה אמנם איזה מזיגה בין הקודש והחול, בלי שהיתה הסגת גבול ביניהם. הבית היה רועש תמיד מויכוחים בדברי תורה ובענינים ציבוריים. מפיצי ספרי־קודש היו באים מפעם לפעם ומסדרים בבית־המדרש מעין תערוכה של ספרים דתיים, ספרי הלכה ופלפול, ספורי חסידים, סידורים ומחזורים, ורוב היו הקונים. בבית־המדרש לא חסרו ספרים, בארונות לספרים שהיו ממלאים את כתלי הבית נמצאו ש״סים רבים, חדשים וישנים, וחברה מיוחדת היתה דואגת לתיקון ספרים והכריכות וקנית חדשים. ובכל זאת עורר ביקור מו״ס תשומת־לב רבה בבית־המדרש והלומדים הקבועים היו מדפדפים בספרים הרבים, ואף קונים לפי יכולתם הכספית לפעמים נראו גם פני ספרים שנראו כספרי השכלה, כמו מורה נבוכים לרמב״ם, ספר־חסידים לר' יהודה החסיד, ספרי שד״ל וכדומה.

אחד מגורמי המשיכה לעיירה לעוברי אורח ותיירים או לישיבת־קבע, היה דבר המצאה במטחוי־קשת של שלוש קיסריות גדולות באירופה, והגרמנים קראו את האזור ההוא בשם „פינת שלוש הקיסרויות" (בגרמנית: דריי־קייזער־רייכס־עקע). ותושבי האזור היו אומרים, ספק בהלצה וספק ברצינות, שכאשר תרנגול קורא היה קולו נשמע בשלוש ארצות, כלומר: במודזיוב אשר בפולין הרוסית, במיסלוביץ בשלזיה־עילית, וביינדזור אשר בגליציה האוסטרית, אכן אחרי שהונהגה תעודת־מעבר ליושבי הגבולות אפשר היה לתושב מודזיוב ואחרים לבקר בשלוש המקומות בזה אחר זה, או: לאכול ארוחת־בוקר במודזיוב, לעשן סיגריה במיסלוביץ או בסלופנה ולטעום כוס יין או יי״ש שליבוביץ בבית־היין של מיכאל בסטר אשר ביינדזור. ליד סלופנה לצד יינדזור הקימו הגרמנים אבן־זכרון לביסמארק שהתנוסס על פני עמקי נהרות פשמשה השחורה והלבנה שנפגשו ליד ניבקה—יינזור והתמזגו לנהר אחד.

מפי זקני העיר שישבו בישראל הצלחתי עוד להציל משהו מיהודים בעלי השפעה בפקידות ובשלטון, ומהם ידועים לנו כמה שמות מאבות משפחות יהודיים במודזיוב.

ליד בית־המכס ישב בבית מולו יענקל בנדזינסקי (אבי וולף בנדזינסקי) בכינויו בפי יהודי העיר בשם „לכבוד שבת", על שקידתו לקיום מצות השבת תוך „ונג והענקה אפשרית ובעיירה היה מסופר שאצלו היה לן נפוליון הגדול אחרי שחזר ממסעו למוסקבה ולמחרת בבוקר העבירו בנד־זינסקי דרך הגבול בחזרה לשלזיה הפרוסית. ואילו במיס־לוביץ שממול מודזיוב היו מראים על בית קטן ליד הפשמשה שבו שכן נפוליון אחרי חזרו ממסעו ממוסקבה. יתכן ששתי הגירסאות נכונות ואין ביניהן סתירה.

על שיינווקסלר ממודזיוב ידוע שהיה חותנו של המוזג מיכאל בסטר מהכפר יינדזור, והוא היה מקורב בבית־הגרף רינרד אדוני העיר והסביבה, והיה מספק סוסי־עבודה וגם שבולת־שועל למכרות־הפחם בניבקה הסמוכה. הוא היה מ־חסידי הרבי בר מביאלה. בנו של שיינקסלר עסק בהוראה במודזיוב והסביבה, ואני זוכר אותו כשנפגשתי אתו במודזיוב והיה מספר לי זכרונות מחיי העיירה, בלי להקשיב היטב, כי לא חשבתי אז שיהיה פעם צורך להעלותם על הכתב ולהנציחם לקראת העתיד, אחרי חורבן יהדות פולין בידי הנאצים.

וכן נודע בסביבה ר' אברהם מרדכי איגרא, בכינויו „דאָס רעבילע" שהיה עורך חצות־בלילות, ובכלל היה מקובל כיהודי פרוש מן העולם. עם פטירתו מצאו עבורו קבר בין שני נפטרים בשם איגרא בבית־העלמין המקומי ועליו נר־שעוה גדול, ולפי הוראת הרב המקומי קברוהו שם. ויש אומרים שהמקום לא היה מספיק לקבר חדש והרב ביקש מהנפטרים להצטמצם יותר והם נענו, וכך נתפנה מקום לקרובם הנפטר החדש.

ב. ר' הרשל לנגר, ראש בית־אבות בעיר

ר' הרשל לנגר, מיקירי משפחות היהודים במודזיוב, היה בעל בעמיו, איש נכבד, סוחר אמיד, איש שיחה נעים, נוח לבריות ובעל הופעה אצילית. דמות מיוחדת במינה היתה לו, תמירה וכולה אומרת טוב לב, אהוב על הבריות ואהוב על בני ביתו. בין היושבים ראשונה בקהילת העיירה. ואף שהוא מת במיטב שנותיו והשאיר אלמנה רכה עם ילדים — זכה להסתעפות המשפחה שהשם לנגר היה לה בית־אב, כמו למשפחות שארף, ברוקנר, גורנשטיין, קליין, קליינר, ויינברג, וילצ'יק, פוזמנטיר, וינר, זיידלר, גוטובסקי ועוד, ורבים מנכדיו וניניו זכו לעלות לישראל ולמלא בה תפקידים חשובים בבנין הארץ.

חסרים אמנם ידיעות ופרטים על הוריו ומשפחתו של הרשל לנגר, מאין הגיעו למודזיוב, והשתלשלות ההסתעפות. מסתבר שהיה מילידי העיירה שהיתה בת כמה מאות שנים, וייתכן שהבית שעמד בקצה ככר השוק מול בית־המכס עבר אליו בירושה מידי הוריו. הוא עצמו לא ישב בבית זה. בית־העלמין הישן במודזיוב יכול היה לגלות ולפענח פרטים מסו־ימים על חיי משפחת לנגר הוותיקה בעיר בצירוף תאריכי פטירות אבות המשפחה. ברם מכיון שגם בית־עלמין זה נהרס בידי התושבים הנוצרים אחרי מלחמת השמד הנאצית והשמדת הישוב היהודי — גם הפרטים האלה אבדו בתהום הנשיה.

ר' הרשל לנגר נשא לאשה את גיטל לבית מייטליס, ושם משכנו באחד מארבעת הבתים הדו־קומתיים שעמדו בככר השוק בירכתי דרום הנשקף לצד הפשמשה. בתים אלה הוקמו בידי חברת „גרף רינרד" שברשותה היו קרקעות רבים עם בתים בכל רחבי אזור זגלמביה ואחר כך הקימה מספר מכרות פחם ומפעלי חרושת ברזל במקומות שונים באזור. בבתים אלה ישב גם שותפו בעסקים, בעל אחותו, ויחד עסקו בעסקי התבואות שחסרו בגרמניה ונאלצה לייבא סחורות מזון חיוניים מן החוץ. משום מה לא התישב הרשל מיד אחרי חתונתו בבית המשפחה שממול לבית־המכס? יתכן שבעקב מגורי הוריו בבית לא היה מקום מרווח להרשל, והוא ישב ישיבת ארעי בבתים החדשים שהקים הגרף רינרד, בתקוה שבמשך הזמן יוכל לקבוע משכנו בבית מורשת הוריו. יתכן גם שאף הבית הזה ניזוק בדליקה הגדולה שפרצה בעיר וגרמה נזקים לבתים, ולא הספיקו עדיין לשפצו לשם דיור. וכן יתכן שבבית לא היה מקום מספיק לאיכסון הסחורות שהגיעו עבורו מרוסיה ומפולין ובתי רינרד לא היו מיושבים למדי בדיירים.

הבתים נבנו לאחר שריפה גדולה שהחריבה את העיר. אדוני העיר הראו ענין בשיקומה וביזמתם נבנו ארבעה הבתים המפוארים להקלת מצוקת הדיור במקום. הדירות הושכרו בשכר דירה מינימלי. זמן מסוים ישבו בבתים דיירים פרטיים. ורק אחר זמן נועדו הבתים לדירות הפקידים הרוסיים שעבדו בבית־המכס, ואף ראש בית המכס במדרגה צבאית גבוהה של „פולקובניק" ישב בהם. האחרון היה שר־אלף איבאנוף שהיה ממונה גם על בית־המכס וגם על גדוד חיילים שומרי הגבול שישבו בבית מיוחד ארוך, בעל קומה אחת, בקצה השני של ככר השוק (בראשית רחוב דומברובה), שעם עזיבת הרוסים שימש בית־ספר ממלכתי במקום לילדים.

הרשל ושותפו הגיס עסקו במשותף בעסקי קניה ומכירה של תבואות, קנו במרחקי רוסיה סחורות שונות. הם הפיקו תועלת אף מימי־השוק השבועיים אשר במודזיוב שאליהם היו באים מרחוק ומקרוב סוחרים ואכרים, „פריצים", למכור את סחורותיהם. אף ידם של שני שותפים הללו היתה בימי־שוק הללו. מאידך היו מייצאים למדינות אשכנז את רוב התבואות שקנו ברוסיה, ולשם כך היו עורכים ביקורים ברחבי גרמניה ושוהים מחוץ לעיירת מגורם שבועות וחדשים. אף ביתם היה מקום כינוס לסוחרים מגרמניה ואוסטריה, ואף ממרחקי רוסיה היו באים סוכנים וסוחרים לדון אתם בעניני עסק, ובית מגורם שימש תמיד מרכז לעוברים ושבים והתנועה כמעט שלא פסקה מבתיהם. ר' הרשל היה מבלה בברלין ובברסלוי וערים אחרות. וכן היתה להרשל השפעה בחוגי השלטון הרוסי ונמסרה לו הסוכנות לאספקת מוצרים שונים.

המשפחה גדלה. לר׳ הרשל נולדו שלושה בנים, והם: יואל, יענקל וקלמן, וארבע בנות: לאה, טויבה, פרומט ותיה. ביתו היה פתוח לרבים, חסידים ומתנגדים, חרדים וחפשים, ידידים ופשוטי־עם, בית רועש תמיד. הרשל היה מאמין באיש הדתי, ולא אחת נכשל באנשים בלתי הגונים בני חוג זה, ובכל זאת לא חדל מלהאמין בהם. הילדים קבילו חינוך מסורתי. גיטל עקרת הבית נשאה בעול החיים הקשים לגדל את ילדיה ולנהל את משק הבית, לקבל אורחים וכיוצא בזה. נראה כי האמהות במשפחה תפסו מקום חשוב יותר מן האבות, כי על כן עינן היו צופיות על הכל בלי לעזוב את הבית אף לרגע.

החיים בעיירה שטפו במהלכם. אך הנה באה עליה צרה גדולה. בשנת 1863 פרץ מרד הפולנים השני נגד שלטון הצאר הרוסי, ובסביבת זגלמביה היתה בתחילה יד המורדים על העליונה והם כבשו את מודזיוב, סוסנוביץ, בנדין, דומברובה, גראניץ, סלאבקוב ועוד, ואף קבעו את המטה הראשי בסביבה. באחרונה התגברו הרוסים על המור־דים והטילו עונשין על אלה שהשתתפו במרד ונתפסו על ידם. היו גם יהודים שהשתתפו במרד, כגון בבנדין ועוד, אשר ליהודי מודזיוב — רק אנשים בודדים מעטים נתנו ידם למרד, ואף אלה באו על עונשם. עוד במרד הקודם (1831) חילקו השלטונות את אחוזות ה„פריצים" בין האכרים. אף במודזיוב חילק השלטון הרוסי את הקרקעות שעל גדות הפשמשה השחורה בין מחזיקיהן, שביניהם נמצאו גם יהודים ממודזיוב בין הנהנים מחלוקת הקרקעות נמנה גם ר׳ הרשל לאנגר. לאט לאט חזרו החיים בעיירה למסלולם, וכל אחד המשיך לעסוק בעיסוקיו. אף הרשל לנגר המשיך בעסקיו עם גיסו השותף. שניהם היו אמידים.

מאידך אין להתעלם בדרך המסחר מ„קדרי דבי שותפי" שברוב המקרים היוה גורם לסכסוכים קטנים וגדולים, ואף בין ר׳ הרשל דנן וגיסו אירעו סכסוכים בעסקים שונים, שכשלעצמם היו מסובכים ומכניסי רווחים. מספרים שרבים מקרקעות העיירה עם ככר השוק היו שייכים להם, מלבד נכסי דלא ניידי במקומות סמוכים לעיירה. אך הנה אירע אסון. הרשל לנגר מת לפתע משבץ לב. לא ידוע אם סבל מקודם מאיזה מחלה, או שהמחלה באה מרוב צער ורוגז ממשא ומתנו עם גיסו השותף. הוא מת בשנות הארבעים לחייו, שהם השנים הטובות ביותר בחיי האדם, והשאיר אחריו אלמנה וילדים רכים. והואיל שהאלמנה גיטלה לא התערבה בעסקים וידיה היו עסוקות כעקרת־בית בכלכלת הבית ובגידול הילדים, ידע הגיס השותף לנצל את פתאומיות פטירתו של גיסו שלא הספיק להשאיר אחריו צוואה בכתב או בפה על הרכוש ועל העסקים, ואף לא הספיק לצוות בעל־פה למקורביו ולידידיו, וגיסו הניח ידו על כל הרכוש ותפס כל מה שהיה שקוע בעסקים, באופן שהאלמנה נשארה כמעט ללא אמצעים למחיה. השותף היה בעל לב אבן ולא ידע רחם אף במצוקת האלמנה וילדיה. ומאז נתפרדה ביניהם החבילה. גיטלה עברה לגור בבית משפחתה אשר מול בית־המכס וקרוביה האחרים השתדלו לעזור לה בכל שיכלו.

הגיס השותף לשעבר מצא לנכון להעביר את משכנו ממודזיוב לבנדין ולהמשיך משם בעסקיו. אך ההצלחה לא האירה לו פנים. הוא ניסה להחזיק מעמד, להתאושש ולשחות לבטחה בין אבני הנגף, אך ההצלחה ממנו והלאה, והוא הלך הלוך וירוד עד שנתרושש, ולא ארכו הימים ואף הוא נפטר לעולמו, והשאיר אחריו משפחה כמעט ללא מחיה. אחת מבנותיו, טויבה, היתה מבקרת לעתים קרובות במודזיוב אצל הדודה גיטלה ומבקשת נדבות, ותמיד היתה מכה „על חטא" שחטא אביה ונענש קשה על קשיחות לבו ועל עושק אלמנה ויתומיה.

והנה צפה הצעה, ש„לא טוב היות האדם לבדו", ומכל־שכן אלמנה רכה עם ילדים, וכדאי שגיטלה תשיא את בתה הבכירה, לאה, ותקבל עזרה משקית מהעתיד להיות חתנה לוקח בתה. החלו חיפושים לשידוך הגון, ואחרי לבטים וחיפו־שים נפל הפור על הבחור חנוך־הניך שארף מקולומיאה אשר בגליציה המזרחית, שהיה נצר מבית האדמו״ר הנודע ר׳ בריש מאושפיצין ותלמידו הגאון רבי משה־יעקב שארף שאחרי פטירת רבו הנ״ל הוכתר ראב״ד באושפיצין. ר׳ דוב־בריש (נפטר כ׳ כסלו תקצ״ח), תלמיד ה„חוזה" מלובלין, היה נערץ ביותר על ידי צדיקי הדור, אולם חסידיו היו מועטים. נשאר ממנו ספר „דברי צדיקים" על התורה. אחרי דין ודברים נחוגו האירוסין עם לאה הבת הבכירה, ואחר זמן ערכו את החתונה והזוג בא בברית הנשואין.

ר׳ הרשל לנגר זכה לדור ישרים מבורך: בנים ובנות, חתנים וכלות, נכדים ונכדות, ניגים ונינות, מהם שניספו בשנות השואה הנאצית ונעקרו מסביבה שבה חיו ופעלו ומהם שהספיקו לעלות לישראל עוד לפני מלחמת העולם השניה, וגם לאחריה הגיעו לישראל שרידי השואה שמצאו להם שוב בית בישראל. גיטל, אם המשפחה, זכתה לאריכות ימים, והיא גרה בחדר אחד בדירת חתנה ובתה טויבה שבקומה השניה. כיבוד אם לגיטל ניתן בשפע מכל בני המשפחה, וגם אחרי שבניה ובנותיה נתפזרו בערי וכפרי האזור זגלמביה היו מבקרים אצלה בבקורים במודזיוב בניה ובנותיה וגם נכדיה. עם הגיעה לשנות זקנה חלתה ולא יכלה לרדת מהמיטה, ובתה טויבה דאגה לה ככל האפשר. בלילות היא לא ישנה לבדה. זכורני שבדירתנו בקומה התחתונה לא היה די מקום לכל בני המשפחה, ואולי לפי בקשת הסבתא קבלתי הוראה ללון בחדר הסבתא, ושם היה מקום לינתי במשך שנים. שם גם למדתי ועיינתי עד מאוחר בלילות בספרי. גם אחי יוסף־ישראל הפנה תשומת־לב רבה לסבתי והקל עליה ככל האפשר. אינני זוכר את שנת פטירת הסבתא, כי אני לא הייתי אז במודזיוב, והוטל עלי להרחיק נדוד לישיבות ללמוד תורה. אמי שגרה באותו בית היתה מבקרת אצל הסבתא לעתים קרובות. וזוכר אני שדמותה של הסבתא היתה נערצה בכל המשפחה. במשך כל ימי חייה שרר שלום במשפחה, ללא פרץ וצווחה, כי כן

היתה דורשת לשמור על השלום ועל יחסי קרבה משפחתית כל הימים.

עד כמה מכובדים ונערצים היו שמות אבי המשפחה ואשתו עלינו אפשר לראות מהעובדה, שהשמות הרשל (צבי) וגיטל נקראו על ניצנים לא מעטים במשפחה. הבה בואו חשבון: אני משתדל למסור כאן סקירה עד כמה שידי מגעת, ואם יבוא מי שהוא מהמשפחה ויוכל להוסיף — אשמח להשלים את החסר. הנה רשימת בני המשפחה שנקראו בשם הסב:

א. צבי (בן אליעזר ופרומה) ברוקנר שישב ביאבור־זנה הגליצאית וניספה עם רעיתו פריידל בשואה;

ב. הרשל (בן משה פישל וזיה) בורנשטין מקלימונ־טוב שנרצח בידי פורע פולני בדומברובה גורניצ'ה, בן ובת עלו לישראל ויושבים בעין־השופט אשר בהרי השומרון הצפוני;

ג. צבי קליין (בן לייבצ'ה ורבקה מקשאנוב, חתנו של ר' חנוך שארף ממודזיוב) שעלה עוד לפני מלחמת העולם הראשונה לישראל והיה פקיד בכיר בלשכת הקק"ל בירושלים, מת לפני כשלוש שנים;

ד. הרשל לנגר (בן יענקל ושפרינצה שישבו בבוב־ריק ומשם עברו לשבת בסוסנוביץ), חתן לייבצ'ה קליין מקשאנוב, שנספה עם רעיתו לאה ושני בניהם בשואה, הי"ד;

ה. הרמן (צבי) שארף (בן אפרים בן ר' חנוך שהוגלה במלחמת שמד לערבות רוסיה ולבסוף עלה לירושלים ומת בה), הרמן היה חתנו של משה־יעקל שארף קרובו שמת בתל־אביב; הרמן ורעיתו ניספו בשואה ואחותו רגינה ש־נישאה לכנר שלמה קליין מתה בקרית־טבעון;

ו. צבי לנגר (בן יצחק וגיסטה ונכד ר' קלמן לנגר מסוסנוביץ) היושב בתל־אביב, מהנדס־ארכיטקט;

ז. שמחה־צבי (בן דוב־בנק ופלה וילצ'יק) ברוקנר מתל־אביב, נכד ר' הרשל ברוקנר מיאבורזנה;

והנה בני משפחה שנקראו בשם הסבתא:

א. גוציה (בת רבקה ולייבצ'ה קליין מקשאנוב) לנגר מסוסנוביץ, הי"ד;

ב. גוציה (בת שרה בת חיה בורנשטיין מקלימונטוב) מורטנפלד (לבית ז'ריקר מזאגוז'ה) בתל־אביב;

ג. גוסטה (בת צבי ופראניה ברוקנר מיאבורזנה) פניגר בקרית מוצקין; אחיה בנק ואברהם (רומאן) ברוקנר עלו כשרידי השואה לישראל;

ד. גיטה (בת לייב פיוטרקובסקי ורייזל לבית ברוק־נר) ביק בראשון־לציון;

ה. יתכן שישנן עוד נינות בשם הסבתא, בלי שאזכור אותן אישית.

ואף שם אמי פרומה נקרא על שם צאצאיה וקרוביה:

א. חסידה (פרומה, בת אפרים קליין ורבקה בת אליעזר ברוקנר) הליפי־ליפבסקי מתל־אביב, מתה במיטב שנותיה והשאירה בן בשם זוהר;

ב. פרניה (בת מיכל פוזמנטיר בת חיה בורנשטין מ־קלימונטוב) גולדהאר מיקנעם, ישראל;

ג. פרומה (בת לייב ורייזל פיוטרקובסקי לבית ברוקנר ממודזיוב) מאיר בתל־אביב.

ג. משפחת ר' חנוך שארף

לחנוך נפתחו אופקים חדשים. הוא המשיך במסורת לימוד התורה בבית־המדרש כהרגלו בבית הוריו, אך הוא חדר לאט לאט לעניני הבית והכרוך בו. עזרו לו הגיסים והגיסות, ובמיוחד אחרי שהעסקים גדלו ורחבו והיה צורך לנסוע בעניני מסחר לערים שונות בכלי־רכב. ר' חנוך היה תלמיד חכם ומעורב בין הבריות. עם נישואיו נשאר בבית חותנתו, ומסתבר שעזר בסידור העסקים. הוא החל לפעול לנשואי היתומים שנשארו אחרי מות אביהם ראש המשפחה. ובמיוחד היה צורך לדאוג לנשואי הבנות ולמצוא להן סידור כלכלי. את פרומט השיא לר' אליעזר ברוקנר, יליד וולברום, וסידר לו חנות מכולת בכפר גיבקה הסמוכה למודזיוב; את חיה השיא לר' משה פישל בורנשטיין, יליד שצ'יקוצ'ין, ואף לו סידר חנות־מכולת בכפר קלימונטוב אשר בסביבת דינדובקה. יואל לנגר, הבן הבכור, נשא את שרה, בת־טובים של משפחה מכובדה באולקוש, במקום שבילו את רוב חייהם בתורה ובמסחר. הם היו חשוכי בנים. לעת זקנתם עברו לשבת במודזיוב, ובה נפטרו לעולמם. שני האחים יענקל וקלמן לנגר נשאו להם שתים מבנותיו של הגביר ר' שמעיהו זיידלר מבנדין (שישב במשך שנים בניבקה ונתעשר שם). יענקל נשא את שיינדל זיידלר ופתח לו בית־מסחר סיטוני וקמעוני בכפר בובריק ליד ניבקה שהיה מיושב כורים שעבדו במכרות־הפחם שליד הכפר, ורק לאחר שנים רבות מכרו את העסק לאחר ובעצמם עברו לשבת בסוסנוביץ. ואילו קלמן נשא את שפרינצה ונשאר לשבת בבנדין. שם הקים לו בית בן קומתיים בככר השוק, ויצא לו שם כאיש חרוץ שדרכי המסחר והכלכלה נהירים לו, והמזל האיר לו פנים והוא רכש לו עושר ומקום מכובד בחיי החברה והציבוריות.

לאה, אשת חנוך, מתה תוך לידה קשה. היא ילדה בת, רבקה, שנתיתמה עם לידתה מאמה. הדאגה לגורל התינוקת גרמה לנישואי ר' חנוך בשניה עם אחות הנפטרת, טויבה, שהיתה לרבקה לאם, ואף ילדה ילדים משלה. היא ילדה לבעלה את הבנים: משה יעקב, שלמה, קלמן, אפרים, יוסף וברק — הם הבנים שהיוו את משפחת שארף שהסתעפה והתפזרה על פני ערי אזור זגלמביה. אפרים, קלמן ויוסף התישבו בסוסנוביץ, שלמה — בבנדין, משה יענקל נשאר במודזיוב, ורק אחרי שנים רבות עבר לשבת בסוסנוביץ.

ברק הצעיר בבנים טבע בשעת רחיצה באגם מים בקשאנוב. מלבד הבנים ילדה טויבה בת אהת, את אלה, שנישאה אחר כך לר׳ מנדל קליינר, שיחד עם משה־יענקל שארף הקימו להם טחנת־קמח גדולה במודזיוב, ואחר כך העבירוה לסוסנוביץ. האחים שארף נתמנו לסוכנים של בית־החרושת לאמפריכט (גרמני) מסוסנוביץ ועסקו באיסוף סמרטוטים לשם עיבודם לבדים, וכן פעלו בצד בית־החרושת לאריגים של דיטל (מזכסוניה), וניהלו עסקים מסועפים.

רבקה, בת לאה שארף, נישאה עם הגיעה לפרקה לבחור לייבצ׳ה קליין, בן ר קלמן החלפן הנגיד מקשאנוב הסמוכה מעבר לגבול בגליציה המערבית שמצודתו בחלפנות היתה פרושה על כמה ערי־גבול אשר בשלזיה־עילית הסמוכה. לייבצ׳ה קליין ישב אחרי נישואיו במודזיוב שנים רבות עד לגזירת הגירוש של ה„זרים״ מתחומי רוסיה ופולין. לייבצ׳ה עסק בחלופי כספים בקאטוביץ והסביבה והצליח בעסקיו, והיה לו נוח לשבת במודזיוב הסמוכה מאשר בעיר מגורי אביו בקשאנוב... ללייבצ׳ה ורבקה נולדו בנים ובנות נחמדים, רובם עם שערות־זהב אדומות בראשיהם ורבים היו הבחורים שהיו מחזרים אחרי הבנות. וגם במשפחה עצמה נמצאו בחורים „בעלנים״ ובחורות שהתנו אהבים עם קרובותיהם, ועובדה היא שארבעה מבית לייבצ׳ה עשו שידוכים בקרב המשפחה עצמה. בתו הבכירה לאה עלמה תמירה ויפת־תואר עם ראש־הזהב שלה נישאה להרשל לנגר בן ר׳ יענקל מהכפר בובריק ליד ניבקה; גוסטה (או גיטל על שם הסבתא) נישאה לאיצ׳ה בן ר׳ קלמן לנגר מסוסנוביץ, על אף התנגדות הדודה שפרינצה לשידוך שלא היה הולם לה לפי מעמדה הכלכלי; שלמה קליין — הכנר והפדגוג למוסיקה מקשאנוב נשא את רגינה בת אפרים שארף מ־סוסנוביץ, ואפרים קליין (שעלה בשנות נעוריו לא״י עוד לפני מלחמת העולם הראשונה) נשא את רבקה בת ר׳ אליעזר ברוקנר אחרי שהם עלו לשבת בישראל. ומענין לציין, שאלה שעלו לישראל עוד לפני מלחמת השמד הנאצי נשארו בחיים, כמו רבקה ואפרים קליין, שלמה ורגינה קליין, בנם היחיד של איצ׳ה וגוסטה לנגר — צבי לנגר שגמר לימודיו בטכניון כמהנדס־ארכיטקט. ומאלה שלא עלו נשארו רק מעטים.

ר׳ חנוך שארף יהודי פיקח היה. עם היכנסו בירושת חותנו הכנוח החל להרחיב את הנחלה והמשק. אך המציאות העלתה קשיים למכביר. מרכז הנחלה היוה הבית הגדול והרחב בן קומתיים שעמד במרכז ככר השוק, כשמצדו האחד הוא נשקף לבית־המכס הרוסי שעמד במבוא גשר־של־עץ מעל לעמק נהר הפשמשה השחורה, ומצדו השני נשקף לעבר ככר השוק הגדול עצמו. הבית הכיל מעונות־מגורים לבני המשפחה בשתי הקומות עם חנויות מושכרות. חנות אחת היתה שכורה במשך שנים רבות לקאצאפ רוסי פראבוסלבי שהיה מוכר חפצי דליקטסים וסיגריות רוסיות, וחנות שניה עם מוצרי מכולת וכדומה החזיק החסיד הגורי יליד העיר דזיאלושיץ ר׳ ישעיה וואגא, שבני העיר היו מתלוצצים על הפולנית המגורמת שבפיו בשיחו ושיגו עם נשות השלונ־זאקים שבאו מערי־שלזיה עילית מעבר לגשר, וכן חלה התפתחות עם פיתות המסחר בעיר בעקב ביקורי השלונזקים גם בבית, שמצד בית־המכס נפתחה עוד חנות־מכולת בידי ר׳ משה־יעקל שארף; היתה זאת החנות הראשונה לבאים מעבר לגשר העירה, שיכלה לעמוד בהתחרות במשא־ומתן עם הלקוחות.

לא ידוע אם ר׳ הירש לנגר עצמו עוד התחיל בטיפוח החצר הארוך שליד הבית; יתכן שהוא היה המתחיל, ור׳ חנוך המשיך במה שהוחל. החצר נמשך החל מאחורי הבית בשטח די ארוך עד לעמק הפשמשה ששם היה בימות הגשמים אגם מים שלפעמים יצא מתחומיו ושטף את כל השטח שבין האגם עד לנהר הפשמשה השחורה; החצר נמשך מן הבית מעין „הולך ויורד״ בשיפוע, וכולו היה מגודר גדר עד לגשר, והיה קיים חוק שבשטחי הגבול אסור לבנות בתים או מחסנים. ברם היהודים ידעו כיצד לעקוף את החוק בתשלומי שוחד או אמצעים אחרים. מצד אחד של החצר כבר התקיימו מבנים שונים, כמו מאפיה שהיתה פעילה עשרות שנים ובעליה ראו ברכה בעמלם, דירות־מגורים. בדירה בת שלושה חדרים באותו חצר היה גר במשך שנים הרב ישעיהו אנגלרד המו״ץ שנתמנה כסגן לרב הזקן רבי יצחק טוביה פרידה שבעקב זקנתו ומחלותיו לא הספיק למלא בשלימות את תפקידו הרבני והוא נזקק לעזרה. במעונו זה היה מבקר לעתים קרובות חותנו האדמו״ר מקרימולוב (הסמו־כה לזבירצה) וצדיקי־חסידות שונים. בקצה החצר למטה היתה מצויה אורווה לפרות וסוסים, שהעמק הפרוש לפניהם המשתרע עד לנהר פשמשה שימש להם למרעה. בחצר נמצאו גם גורן ומתבנה, צריפים ומיבנים שונים. האיסור לבנות מבנים חדשים לא חל על מה שכבר הספיקו לבנות קודם לכן. ברם ר׳ חנוך מצא פתרון כיצד לבנות גם את ה„טור״ השני של החצר שהשתרע ליד הגדר שנגע ממש בתחומו של ה„גשר״ שיצא לו שם למרחקים, ששימש מעבר לעולי־רגל ולכלי־רכב בין פולין הקונגרסאית לבין שלזיה־עילית הפרוסית, ומרובים היו יוצאי אזורים קרובים ורחוקים שבאו להתבונן ל„פלא״ הגבול בין שתי ממלכות כבירות. מובן שהדבר היה טעון זהירות יתירה. זכורני שבחוגי המש־פחה היו מלגלגים על הדוד ר׳ חניך היודע להפוך „אין״ ל„יש״. גיסו ר׳ קלמן לנגר היה מלגלג עליו באמרו שגיסו „בונה ארמונות באויר״. כי כן הוא עשה גדולות בהפכו בית־כסא לצריף, צריף לרפת, רפת — למחסן וממחסן לבית־מגורים, וכה חלו שינויים „לטובה״ במצב הסטאטי ש הטור האחד בחצר. ועל אף האיסור הצארי לבנות בנינים בתחום הגבול הצליח ר׳ חנוך להפוך את הגדר הפרימיטיבי של עץ לגדר של שורת בתים בני קומתיים, ובהם היה גר גם הוא עצמו בדירה בת 3—4 חדרים, שמהם הוקצע חדר מרווח אחד לאלמנה גיטל שנשארה לגור בביתה יחד עם בתה טויבה וחתנה ר׳ חנוך שדאגו למחסורה. גיטל זכתה לאריכת־ימים ושנים וזכתה לנכדים ולנינים. בניה ובנותיה היו מבקרים

אצלה לעתים קרובות. מובן שלא בבת אחת חלה העליה הזאת בבניה בחצר. בשיחה אחת מ„הימים ההם" סיפר קלמן לנגר, שפעם אחת בא לביקור אצל אמו גיטלה, כשבידו מקל כסף עם „ראש", ובעברו בפרוזדור הבית בקומה השניה הרגיש לפתע שהמקל שבידו נעלם ובידו נשארה רק ה„ידית". כל חיפושיו לא הצליחו, אך עצם עובדת העלמו של המקל עורר בו תמהון, עד שירד לקומה התחתונה ונכנס לבקר בדירת אחותו פרימט ברוקנר, ובהרימו את עיניו לתקרה ראה לתמהונו את המקל ה„נעלם" לבין קרשי התקרה...

הזמן לא עמד במקום אחד. משפחת ר' חנוך גדלה, ו„גדיים נעשו תיישים". הבת היחידה אלה נישאה לאברך־משי משצ'י־קוצ'ין מנדל קליינר, ובנדוניה קיבל גם מעון־מגורים בבית המרכזי בקומה התחתית, והבן הבכור משה־יענקל שארף נשא את שרה וינברג, אחות ר' גימפל וינברג מהמשפחות המיו־חסות שבעיר, ונקבע לו מעון־מגורים נרחב בקומה השניה. ר' חנוך עצמו עבר לשבת בדירה שהקים בחצר בטור שהס־פיק לשקם. מדירתו זו אפשר היה להציץ יפה לבית־המכס ולראות כל מה שהתרחש שם, את כל תנועת העוברים ושבים. בדיקת תעודות־מעבר (פול־פאס) שכוחן יפה לעבור את ה־גבול, את חיפושי הפקידים בבגדי הבאים אם לא הסתירו חפצים החייבים בתשלום מכס, ואלה שעסקו בהברחה יכלו מחלונות הבית לראות מי הם הפקידים העוסקים בחיפושי העוברים ושבים ולכוון את פעולותיהם. בחצר ישבו גם אומנים שונים, וכה דמה הבית עם החצר שבו לאיזה בית יהודי שברחוב נלבקי בוורשה... גדול היה כבוד הבית הזה שתפס מקום בראש בככר השוק, ובו היו מתאכסנים צדיקים לא מעטים בחסידות שהיו עוברים את העיר בדרכם למעונות־הרחצה בגרמניה או באוסטריה, ואליהם נלוו חסידים רבים שחפצו לנצל הזדמנות ולקבל ברכה מאת הרבי.

יום הזכרון של פטירת ראש המשפחה, ר' הרשל לנגר, שחל באחד מימות חדשי החורף (בסמוך לימי החנוכה), נחרת עמוק במוחות הנכדים. אז היו באים כל בניו ובנותיו של המנוח, ולפעמים גם עם נשותיהם ובעליהם וטפם למודזיוב לבקר על קברו אשר בבית־העלמין הישן של העיירה. זכורני שהיתה זאת מצבה עשויה שיש עם אותיות זהב של שם הנפטר עם כמה ממעלותיו. הנכדים, בני הנוער, היו מסתכלים ביהירות על „הדוד קלמן" העשיר, שעל אף צניעותו זכה להתעלות למרומי החברה ולנחול עתרת כבוד. ואולם גם הדוד „ר' יואל" שהגיע מאולקוש רכש לו שם כתלמיד־חכם ולמדן, ואהב לבחון את בני הדור הצעיר בלימוד התורה, ומי שהראה כשרון קיבל ממנו הענקה כספית יפה שהיה בה משום עידוד. אנשי ועד הקהילה והחברה־קדישא הראו להם פנים יפות וליוו אותם למקומות הדרושים ברגשי כבוד וחמימות.

ד. האחים ר' יואל ור' יעקל לנגר

על ר' **יואל לנגר** במשך ישיבתו הארוכה באלקוש אין לספר הרבה. היה בר־אוריין, טיפוס זגלמבאי מובהק, התחנך על ברכי היהדות החרדית־חסידית, בילדותו למד ב„חדר" ובבית־המדרש במודזיוב ששם הרביצו תורה מגדולי הלמדנים שבעיר, ובהם שכיהנו כרבנים בעיירות שונות, והם שהדריכוהו בלימודיו בתלמוד ונושא כליו, וספג לתוכו הרבה מה„שקלא וטריא" התלמודי. עם נשואיו עבר לשבת באולקוש וניסה כוחו במסחר. אשתו שרה ניהלה עפי"ר את המסחר והצליחה לעלות על מדרגות העושר, ובכל זאת היו מסתפקים במועט ר' יואל היה יושב בבית־המדרש ולומד בהתמדה גדולה ונחשב לאחד הלומדים הבקיאים שבעיר, ובשעת הצורך היה עוזר לאשתו בבית־מסחרו לשרת את הלקוחות. ישרו מצא הד גם אצל האכרים שבסביבת העיר שהיו באים לאולקוש בימי השוק והירידים לעסוק במקח וממכר, והם ידעו להעריכו על ישרו ללא גבול. ר' יואל נתפרסם בעיר כ„מגיד שיעור" ורבים מלמדני העיר באו להאזין לשיעוריו ונהנו מהסבריו המקיפים. למרות היותו חסיד גדול לא התיחס בקנאות לחוגי „עמך" ואף לא לחוגים הלאומיים. מדת הכנסת אורחים עמדה אצלו במדרגה גבוהה והיה מקבל כל אחד בשמחה ואהבה יוצאת מהכלל. המסחר האיר לו פנים ונתעשר, והקים לו בית יפה בככר השוק. בכלל היה יהודי טוב לב, ער לכל דבר צדקה, הדור בלבושו ובהופעתו ושקול במעשיו, ואף אשתו שרה הצטיינה בצדקה, במעשים טובים. אך לא זכו בפרי בטן, והם לא התרעמו אף פעם ונכנעו לגורל. לעת זקנתם הרגישו עצמם בודדים ללא קרובי משפחה באולקוש, והם החליטו לחסל את רכושם בעיר זו ולעבור לתחום מגורי משפחתו וקרוביו. אחרי חיפושים והתיעצויות עם אחרים החליט ר' יואל לקנות לו בית במודזיוב, עיר מגורי הוריו, ולשבת בה במנוחה. את הבית בעל קומותיים הוא רכש לו בפרוור „ז'ימנה" בקרבת מקום לביתנו אשר ברחוב דומברובסקה במודזיוב. הדוד ר' יואל הרגיש עצמו הרבה יותר טוב בקרב בני משפחתו. בכל הזדמנות היה סר אלינו ואמנו פרימה ע"ה קירבה אותו בכל לב, וכן גם אחיו יעקל וקלמן ויתר אחיותיו. במודזיוב התיחסו אליו בכבוד כלתלמיד חכם, ועשה את שבתו קבע בבית־המדרש שבו היה מבלה ימים ולילות בשנות נעוריו. הוא ואשתו נסתלקו בשנות שיבה וטמונים בבית־העלמין הישן אשר במודזיוב.

ר' יואל היה הבכור בקרב אחיו ואחיותיו, ואף־על־פי שרגליו היו עומדות בשנות חייו על התורה ועל העבודה כאחד, העדיף את הערך הראשון שהוא **נצחי** על פני השני שאינו אלא **רגעי**. ואילו אחיו היותר צעיר, ר' **יעקל**, היה יותר איש המעשה. הוא בחר למקום שבתו את הכפר **בובריק** שבשולי הדרך שבין הכפרים הסמוכים ניבקה ודינדובקה. אילו ר' יעקל לא היה בעל תכונה של יוזמה וחוסר פחד — לא היה בוחר לעצמו את הכפר הזה, שהיה כפר נידח, ללא ישוב יהודי, השוכן בקרבת נהר פשימשה הלבנה המהוה את הגבול המדיני בין פולין הקונגרסית לבין גליציה האוסטרית, וחיילי־משמר של הרוסים, בהם גם קוזא־קים על רוביהם וכידוניהם, היו עוברים לעתים קרובות לאורך הנהר לשמור על מבריחים ועוברי אורח במסעיהם למרחקים מעבר לים. החיילים היו עוברים גם על פני בית־מסחרו

של ר׳ יעקל, ולפעמים אף סרים אליו לקנות „במשיכה" מה שאפשר, אך לא מצאו את מקומם ה„נכון"... זכורני, שפעם אחת בקרתי אצל הדוד בבובריק ולנתי שם. בשעות הערב, כשבית־המסחר עוד היה פתוח, עברו כל חיילי המשמר ברחוב. אך דודי שהרגיש בהתקרבם לבית הוריד את התריסים ונעל את בית־מסחרו. החיילים עברו ב„קול רעש גדול" על פני בית מגורי הדוד, בלי לנסות לפרוץ את התריס או לדרוש משהו, וה„מסע" עבר בשלום. אינני זוכר אם ר׳ יעקב היה היהודי הראשון שהתישב בבובריק, על כל פנים הוא כנראה הרגיש ש„לא טוב היות יהודי לבדו", והוא משך אחריו הכפרה בהדרגה, קצב אחד בשם פרישר, ואחריו עוד אומנים הדרושים לפועלי המכרות שמסביב לכפר, וכן בא לגור שם גם דודי, ה„בן זקונים" של סבי ר׳ אברהם מרדכי ז"ל — ר׳ אשר ברוקנר הי"ד, שפתח שם משתאה של משקאות כוהול, והוא השלים את ה„מנין" היהודי ואף שימש להם בעל־תפילה מנעים זמירות בימי שבת ומועד. סבי השיא לבנו אשה מבנות העיירה סקאלה שבה שכן בדירת בתו חנה וולהנדלר. המחותן היה ר׳ יעקב מייטליס ממשפחה מכובדת, ובתו קריינדל היתה בת כל המעלות המציינות את ה„אשת־חיל" היהודית. ברם שנים רבות לא נתברכו בילדים, מה שהעיק בהרבה על בדידותם בכפר זה.

אשר לבית המסחר של הדוד ר׳ יעקל — היה זה בית־מסחר סיטוני וקמעוני כאחד, מין חנות „כל בו" שהכל אפשר היה לקנות בו. לנשות הכורים שבסביבה היה בית־המסחר כעין מכרה למצרכים שונים הדרושים לכל בן־אדם, ומכל שכן למשפחות הכורים שנפשות בעליהם הכורים נתונות בכל רגע בסכנת אבדן החיים. מלבד זה לא היה צורך לקנות במזומנים. הכל נרשם ב„פנקס" ועם קבלת התשלומים סולק החשבון. העבודה בבית־המסחר כבדה על הדוד ואשתו שיינדל והם הזמינו לעזרתם את אחי הגדול ממני הרשל, שעד אז פעל כמנהל בית־המסחר ליינות של ר׳ ישעיהו רוטנר מבנדין. אחי היה רחוק ממני „כרחוק מזרח ממערב". אני הייתי שקוע בעולם התורה והיראה בלי לדעת מה ערכה של שוה פרוטה. ואילו הרשל, אחרי שלמד ב„חדרים" נכנס ללמוד בבית־ספר למסחר אשר בבנדין ושם למד את מלאכת הכלכלה. ר׳ ישעיה רוטנר לא רצה לוותר על אחי שניהל בהצלחה מרובה את כל עסקו, אבל חזקה הפצרתו של גיסו ר׳ יעקל מבובריק, בעיקר אחרי הפצרת ציריל אשת ר׳ ישעיהו שהיתה אחותה של שיינדל לנגר, והעברתו מבנדין לבובריק יצאה לפועל. ואמנם לא פעם בבקורי בבובריק הייתי מלא התפעלות לראות את אחי הרשל בעבודתו. בית־המסחר המלא וגדוש סחורות מסוגים רבים ושונים היה מסודר יפה ועשה רושם נאה על כל מבקריו. בן יחיד היה לר׳ יעקל, ושמו הרשל (על שם סבו ממודזיוב). הוא היה לומד בבנדין ובסוסנוביץ, כי בבובריק טרם היה אף מלמד־דרדקי אחד, ורק לימי שבת ומועד בא הרשל לבקור הוריו לבובריק. במשך הזמן הרגישו ההורים ר׳ יעקל ושיינדל בצער „גידול בנים". מה עלה להם מעשרם ומהצלחתם הכלכלית, אם ה„בן פורת" היחיד שלהם היה רחוק מהם. ולבסוף נוכחו לדעת שאין דרך אחרת אלא למכור את העסק ולעבור לגור בסוסנוביץ. וכך עשו. הם שכרו להם דירה בסוסנוביץ ובנם הרשל לא היה עוד „נע ונד". הוא יכול היה לגור בבית הוריו וללמוד להנאתו בביתו. הרשל ברוקנר הצטרף לעסקי אביו שהיה הסוכן הראשי למכירת סובין בערי גרמניה, עד שלבסוף מצא את בחירת־לבו פריידל לבית רוזנר ביאבורזנה הסמוכה (ליד שצ׳אקובה—גראניץ) אשר בגליציה המערבית ושם הקים לו בת בהמשיכו לסחור עם אביו בשותפות בעסק הסובין. ואילו הרשל לנגר, בנו יחידו של ר׳ יעקל, התאהב בקרובתו לאה בת ר׳ לייבצ׳ה קליין מקשאנוב, שהיה חלפן כספים נודע בקאטוביץ והסביבה, היא לאה שהיו לה הרבה מחזרים בגלל יופיה וראשה המצופה שערות זהב, ואחרי היסוסים שונים קם השידוך ויהי, ושניהם נכנסו לחופה במזל־טוב ובשעה מוצלחת. הזוג הזה היה גר במשך שנים במודזיוב בביתו של ר׳ שמואל מייטליס אשר במרכז השוק בקרן רחוב דומברובסקה. שם גרו בדירה נאה וגדולה, מרוהטת כראוי, ודירתם היתה למפגש קרובים, הורים, וידידים. היה זה קן משפחה למופת. לאה היתה עקרת בית מצוינה. הכל היה מבריק ומצוחצח, והיה עונג לבקר אצלם ולבלות בסביבתם. הגבול בין קשאנוב הגליצאית ומודזיוב הרוסית טושטש, ובאמצעות הרשיון שנקרא „פול פאסיק" אפשר היה לבקר הלוך ושוב מעבר לגבול ללא הפרעות. הזוג המאושר הקים בית לתפארת. וחבל שעם השואה הנאצית ניספו אף הם ורוב משפחתם, ורק יחידים נשארו ונמצאים בישראל ובארצות אחרות. הרשל לנגר היה איש משכיל, למד הרבה בבתי־ספר, אהב את השפה והספרות העברית ובביתו אפשר היה למצוא ספריה ממיטב הספרים הקלאסיים בעבריות, ולא פעם נערכו אצלו ויכוחים ספרותיים על ספר חדש שהופיע ומצוי בספרייתו. אף לאה לא היתה רחוקה מעסקי ציבור ומהבנה בציונות ובספרות והשכילה להנעים את „שבת־אחים"" בשיחותיה ובהמצאותיה. אף שני בניהם, אברהם ואלימלך, ניספו בשואת הנאצים בלבוב.

ה. ר׳ קלמן לנגר וביתו.

והנה הגעתי לאח השלישי, הצעיר שבהם, שהיה „בן יקיר" בכל המשפחה, ועל אף היותו הצעיר בין האחים היתה ידו בכל והשפעתו ניכרת היתה בכל המשפחה. איש לא הויים ידו ורגלו בלי להוועץ מקודם עם ר׳ קלמן, וכל בני המשפחה היו קשורים אליו לא רק בנימה המשפחתית שבכוחה בלבד לפעול גדולות, אלא גם בהרגשה שבידיו הפתרון, כאילו היה קוסם וכל־יכול לפתור בעיות ללא פתרון. היה זה ר׳ **קלמן לנגר**, בעל קומה בינונית, הדור בלבושו, שידע להתחבב על הכל, בעוד שמטבעו היה צנוע ושקט, כמי השילוח המפכים לאט וכח כביר בהם לסחוב כל מה שפוגשים במהלכם.

השם „קלמן לנגר" היה לשם־דבר לא רק בסוסנוביץ. לשם זה היה צליל נעים ורגיש וכל מי שהיה לו שיג ושיח פעם אחת עם ר׳ קלמן כבר התקשר אתו ל„טויה

ארוך", כי קסם היה בכל מהותו לשכך רוגז, לנהוג בהתאפקות ולהתיחס בכבוד לזולת. אף פעם לא ראינוהו רוגז גם כאשר הקניטוהו. אדרבא, בשלות נפש הפיג רוגז של אחרים. פניו האירו תמיד בבת־צחוק, וזה בלבד השפיע לטובה בכל ענין שהביאו לפניו לטיפול. במשפחה היו מתגאים בו, וכינוהו בשם „קלמן שלנו". כל מה שהתרחש במשפחה הביאו אליו. כל מה שהוא אמר היה „קודש קדשים" ולא סרו מדבריו ימינה או שמאלה. ר' קלמן היה הצד המכריע, כי מקודם שוחחו על כל דבר עם הדודה שפרינצה רעיתו. אף היא היתה פקחית והיתה „עזר כנגדו" גם בעצה ובתבונה. היא ביצעה שידוכים במשפחה לבנות שהגיעו לפרקן וידעה למצוא ולבחור בחור הגון הראוי להצטרף למשפחה המכובדת שר' קלמן עומד בראשה, והדברים הקשים היו מביאים לר' קלמן עצמו. אני, בנערותי, חיבבתיו מאד, ראשית — בגלל היותו „ראש" המשפחה, ושנית — בגלל חיבתו המיוחדת אלי. יתכן שדודי ר' חנוך שארף גילה לו את סודי שאם אמשיך בלימודי אני עתיד להיות גאון בישראל. תמיד בביקורי אצלו היה שואלני על שלום אמי (אחותו) ואבי ואחי ואחיותי בקראו בשמות כולם, ואף סידר באמצעותי שליחויות שונות בעניני המשפחה. ובבואי הביתה היתה אמי שואלת אותי מיד על אחיה הנעלה, מה אמר, מה עשה, מי היה אצלו, וכל מה שסיפרתי נחשב אצלה כדרישת־שלום חמה כיאות ל„בן יקיר" במשפחה. הוא היה מבקר אצלנו במודזיוב בכל בקוריו בסביבה, מה שנחשב לנו לכבוד גדול. לא כל אחד זוכה לדוד עשיר כזה ובעל לב טוב כמוהו. וכאשר רק הופיע בצל קורתנו היה מתאספים כל בני המשפחה לחזות בו, להרגיש את קרבתו ולמשש את הדופק מה נשמע בפנים ובחוץ בענינים שונים.

אין לי פרטים כל שהם על שנות נעוריו, לימודיו, עי־סוקיו. ידוע לי רק שהוא ישב מספר שנים בברלין בירת גרמניה, וניהל שם עסקים ובא בסוד אנשי הרושת שידעו להעריך את אוצרות הברזל והפחם הטמונים באדמת זגלמביה, והם שקירבו אליהם את ר' קלמן והתיעצו אתו על כל מיני ענינים. רבים ישאלו: מנין לו לר' קלמן הבחור ממודזיוב הצנוע והשקט לפרוש כנפים ולהגיע ממודזיוב לברלין רבתי ששמעה הלך בכל העולם. ברם מי שמכיר את זגלמביה בכלל ואת מודזיוב בפרט יודע שהמרחק בין מודזיוב לברסלאו וברלין היה יותר קטן מהמרחק בין מודזיוב לוורשה בירת פולין הקונגרסית. במונדזיוב היו קונים כל דבר קטן או גדול במיסלוביץ שמעבר לגשר־העץ שעל נהר הפשימשה השחורה. היה זה בימים שסוסנוביץ טרם היתה בעולם והצטמצמה אולי ב„כפר סוסנוביץ". ר' קלמן ידע לחזות למרחקים והוא הבין שב„מונדזיוב וכל מה שבה צמח — לא יצא קמח". ברלין עולה מבחינות רבות על מונדזיוב וכדאי לעשות „קפיצת הדרך" לשם ולראות איך יפול דבר. ר' קלמן ישב בברלין, ולפעמים קרובות היה מבקר במחוז מגורי בני משפחתו וחוזר לברלין. שם נתקרב לקבוצת תעשינים גרמנים אילי כסף וזהב שחיפשו דרכים כיצד להשקיע את מיליוניהם בעסקים בטוחים לתועלת המדינה. ר' קלמן שימש להם לאיש־אמונים ולסוכן. הוא עסק ביבוא ויצוא מהכא להתם ומהתם להכא, וכה הוא שימש גשר בין זגלמביה ה„גלמית" והמיליונרים הגרמנים בברלין, דרזדן ותעשיני זכסוניה ידועים שלטשו עין על מכרות פחם וברזל אשר בעמקי זגלמביה. הודות לקשריו קיבל גיסו ר' חנוך שארף ממונדזיוב הזמנות שונות מהתע־שינים לאמפריכט ודיטל מזכסוניה שהחליטו לפתוח מפעלי חרושת שונים בזגלמביה ונתמנה לסוכן שלהם בעסקים שונים, זכויות שעברו בירושה גם לבניו שהמשיכו ביחסים אלה עשרות שנים. ר' קלמן לא ישב בברלין בחיבוק ידים, ויתכן שהוא עסק ב„גדולות ונצורות" בלי שידע מישהו אף שמץ מזה, בגלל טבעו השתקני וחוש אהריותו המצוה „לשמוע ולשתוק". הסוסנוביצאים הנמצאים בישראל בוודאי חושבים שהתעשינים מזכסוניה באו במקרה לזגלמביה ובמקרה פתחו בה את מפעליהם הענקיים, בלי לדעת שידו של ר' קלמן היתה בזה. הוא ש„שידך" את הצדדים המעורבים בעסקים אלה, את העומדים בראש מינהל השלטון הרוסי בלשכת המחוז בבנדין ובמשרדי שר הפלך בפיוטרקוב. ייתכן שר' קלמן לא היה היחידי שעסק בכך, אבל הוא התחבב מאד על הגרמנים והיה לאיש־אמונם. עצם העובדה שר' קלמן יוצא ונכנס בברלין בבתי רוזנים ומיליונרים הרים את ערכו במונדזיוב וכולם התיחסו אליו בכבוד. והנה הציעו לו שידוך. והשדכן היה ר' שמעיה זיידלר שהיה גר שנים

ר' קלמן לנגר ורעיתו שפרינצה (לבית זיידלר), חרושתן ועסקן ציבורי בסוסנוביץ, יליד מונדזיוב

רבות בניבקה הסמוכה וקלמן הבחור מצא מאד חן וחסד בעיניו. והרי ר׳ יעקל אחיו כבר היה חתנו של ר׳ שמעיה בנשאו את בתו שיינדל לאשה. מאידך נפגש קלמן לא אחת עם הנועדה להיות אשתו, שפרינצה, בבית אחיו יעקל, שבאה לבקר אצל אחותה. אכן שפרינצה היתה בחורה נאה ובת־תרבות, יודעת שפות ובקיאה בספרות הגרמנית ולא היתה זרה גם בשפות אחרות. ולא ארכו הימים, והבחור קלמן נשא את שפרינצה זיידלר „כדת וכדין" והפך ל„ר׳ קלמן".

האברך החדש ר׳ קלמן המשיך בעסקיו עם ברלין, והוא קנה לו בית בשוק החדש בעיר בנדין. היה זה בית מרווח, בעל קומותיים, עם צורה הדורה, וקלמן ישב בדירה מרווחת עם רהיטים נאים בנוסח ברלין, ושפרינצה רעיתו ניהלה את הבית כעקרת־בית מצוינת וחיש רכשה לה ידידות וחברות מנשות העיר וידעה להתהפך אתן כאחת ה„גבירות הנכבדות". ר׳ קלמן המשיך בעסקיו בברלין, אך הוא נוכח לראות, שביתו זו אשתו ואין טעם לבלות זמן חשוב ויקר בנסיעות רחוקות, והוא התחיל ל„הסתדר" במקום מגורי ביתו ולהמעיט בנ־סיעות. בביתו בבנדין נפתח המועדון הראשון של ציוני בנדין והסביבה ובו נראו פני נכבדי העיר שנטו לציונות, ובהם שלמה פרנקל, המורה וורונצברג, ישעיה וודובינסקי, שלום קליינר, בריש קויפמן ואחרים, שפעלו רבות בשדה התרבות והפצת השפה העברית בין הנוער היהודי, ועל כולם זקן הציונים במקום ר׳ בריש פרגר שהיה פעיל ומסור ללא גבול לציונות. הסתדרות הציונים הכלליים היתה הראשונה מכל המפלגות הפוליטיות שפעלו בבנדין. גם ר׳ קלמן ביקר לא פעם במועדון זה שבביתו, והושפע מהם לא מעט. השפה העברית היתה קדושה בעיניו והספר העברי היה מצוי בביתו. ויש לזכור שבתקופת שלטון רוסיה בפולין לא היתה התנועה הציונית כשרה, ורק במתן „שוחד" אפשר היה לקרוא לעצרות ולישיבות, בתקופה שפחד ה„קראמולה" (הריבולוציה) נפל על ה„צאר" והקרובים למלכות. בביתו נמצא גם „מנין" לתפילה בשם „הכנסת אורחים". בכלל רבתה העסקנות הציבורית בתחום ביתו שבבנדין ביתו הפך ל„בית ועד ל־חכמים", ואליו היו פנויות עיני המתקדמים הציונים והמש־כילים בעיר.

והנה הגיעה השעה שר׳ קלמן היה לבעל טחנת־קמח גדולה בסוסנוביץ. בנדין לא היתה מתאימה לכך מבחינות שונות, ומלבד זה מחיר המגרשים בסוסנוביץ היה עוד בזול, ובכלל היה אז רחוב איוואנגרודסקה (המוביל לתחנת־הרכבת דמבלין—סוסנוביץ) כמעט ריק מבתים, וסוסנוביץ נחשבה עוד באורח רשמי ל„כפר" למרות שכבר ישבו בה כמה עשרות אלפי תושבים והחלה לקבל אופי של כרך גדול עם ארובות־עשן גבוהות המבצבצות פה ושם במרחבי סוסנוביץ שאילצה את השלטונות להכיר בה רשמית כעיר בעלת זכויות מיוחדות ולא שתהיה כפופה לבנדין המחוז. גם בטחנת־הקמח שהקים ברחוב ווספולנה עשה מעשה חלוץ, כי מפעל גדול זה היה הראשון בכל הרחוב הארוך הזה, ורק אחריו באו אחרים שהקימו בתים ומפעלי חרושת שנראו „כערער בערבה". סוסנוביץ החלה אז לצאת מכפרותה ולהתכונן לקראת הפיכתה לעירונית. טחנת־הקמח של דודי קלמן היתה במשך כמה שנים היחידה בעיר. והנה קפץ עליו רוגזו של נוצרי אחד עם שותף יהודי שהתקנאו בטחנה הקיימת והחליטו להוסיף עליה שניה, ודווקא על ידה ובקרבתה. כסף לא חסר להם, ובזמן לא רב התנוסס ליד טחנת דודי טחנת־קמח שניה, אף היא עם היקף מסוים, עם ארובות־עשן המתמרות כלפי מעלה. ובאחד מבקורי אצל דודי בסוסנוביץ הרגשתי פתאום בטחנה המתחרה. זה נחשב אצלי כחילול כבוד דודי הטוב. נכנסתי איפוא לחצר הטחנה החדשה ותהיתי סביבי להוודע ידו של מי היתה ב„מעל" הזה. עודני מסתובב ומחפש את הנעלם בא לקראתי יהודי בעל זקן ופנים מחייכות, והטיח בפני את השאלה: את מי אתה מחפש? לכתחילה לא חשבתי לענות לו, כי הייתי נרגז מאד על ההתחרות הפתאומית הזאת בדודי הישר שעיקר דאגתו לזולתו ולא לעצמו... אבל מכיון שראיתי שהשואל הוא בעל־זקן ופניו מפיקות אהבה לכל הנברא עניתי לו שאינני מחפש שום איש, ורק באתי להתחקות על המתחרים בדודי קלמן. ואז התחיל בחקירה: כיצד הוא דודך, מאין אתה, ומה אתה עושה בסוסנוביץ, ובן מי אתה, ועוד שורה של שאלות כאלה. עניתי לו על ראשון ועל אחרון, והנה נתברר שהוא חי בידידות עם דודי ואף סר אליו בשעות הפנאי לשם שיחה ידידותית, והוא מכיר את אבי, את ה„געלן ר׳ לייזר" שהוא יליד עירו וולברום, וגם קרובו. ודרך אגב חקר אותי אם אני לומד לימודי יהדות, ואף שאלני כמה שאלות בגמרא, ואני עניתי לו כיד הטובה עלי. כנראה שמצאתי חן בעיניו, כי קבלתי ממנו כמה צביטות בלחיי, צביטות של חיבה, והוא הביע לי את תודתו על ביקורי בטחנה ועל הזדמנות ההיכרות אתי. הוא ביקש למסור ד"ש לאבי ולדודי, תוך סיום של בקשה שבבקורי הבאים בסוסנוביץ אסור גם אליו לטחנה לשם שיחה. היה זה ר׳ איצ׳ה־מאיר שטארק מילידי וולברום שמצא ענין בסוסנוביץ ועשה הכרה עם הנוצרי בעל הטחנה שקירבו מאד ונעשה ליועץ ועוזר בממכר הקמח. אך לפתע מת הנוצרי, והאלמנה לא יכלה להמשיך בניהול הטחנה, והיא נענתה להצעת מר שטארק להעביר לו את הטחנה והוא ישלם לה דמי שכירות, עד שלבסוף עברה הטחנה לרשותו, וממנה התפרנס יפה. סיפרתי לדודי קלמן את פגישתי עם שטארק בטחנה ונהנה מאד, ואף סיפר בנוכחותי את המאורע לדודתי שפרינצה, ואף היא נהנתה לשמוע שיש עוד מי שעומד על המשמר...

דודי ישב מקודם בבית לובלסקי אשר ברחוב ווספולנה 4. ביתו היה מרכז לאנשי מעשה, ולפעמים קרובות היו מתאספים בביתו מכרים וידידים ובילו שעות בענינים העומדים „ברומו של עולם", ואף בין מכובדי הנוצרים בעיר היו לו ידידים רבים שכבדוהו בגלל ישרו וטיב לבו. לבסוף נעשה הבית צר מהכיל את הכבודה הרבה של עסקנות ועסקים שרבצו על שכם הדוד, והוא, כאיש מעשי, מצא שיותר טוב לו לגור בקרבת הטחנה. והוא קנה לו מגרש ברחוב ווספולנה 16

והקים לו בית לתפארת. ושוב היה ביתו נקודת־מוקד לישיבות והתיעצויות, ודודי ניצח על הכל בטוב טעם ודעת. בגלל העומס הרב של עניני הטחנה לקח לו לשותף את לייבל חמלניצקי, יהודי סוחר בעל מרץ, שנשא ונתן בעמל המפעל. ולבסוף נתפתה ליהודי אחר מהעיר קאליש במקום שהקימו טחנת־קמח גדולה, שלא באה להתחרות אלא לספק את הצורך הרב בקמח. הגלם בגרעיני חטה ושעורה היה מתקבל מפלכי רוסיה הגדולה שנתברכה בשפע תבואות, ונמצאו יהודים סוחרים ששימשו סוכנים לאיסוף ורכישת גרעיני הבר מידי האכרים וחצרות ה„פריצים" בעלי האחוזות הגדולות והבי־נוניות, והם היו מבקרים לעתים קרובות בסוסנוביץ ובמרכזי הטחנות ומספקים להם את החומר הגלמי בתנאים טובים. עם עזיבת חמלניצקי את השותפות בטחנה בא במקומו ר' מרדכי קליינברג, איש נכבד, עושה ומעשה, שאף הוא לא היה מילידי זגלמביה והגיע לכאן מ„תחום המושב" היהודי הגדול אשר בפולין. קליינברג לא הלך בגדולות כקודמו חמלניצקי, והתהלך במישרים עם ר' קלמן, וכה ניהלו את הטחנה בצוותא בלי פרץ יבלי צווחה ואימרת חכמי התלמוד על „קדירא דבי שותפי" לא נתאמתה כאן.

בית דודי ברחוב ווספולנה עשה רושם על רואיו מן החוץ, ובדירת דודי הכל הלך למישרין. הוא הקים לו משפחה ונולדו לו שני בנים: יצחק ושמחה, ובת אחת שרה (בכינויה סאלה). יצחק למד מלבד ב„חדרים" גם עברית אצל מורים טובים שסוסנוביץ היהודית התפארה בהם, ואכן יצחק אהב את העברית בכל לבו ונפשו, ובבית הקים לו ספריה עברית עשירה למופת. כל ה„קלסיקונים" נמצאו אצלו. מקום בראש תפסו אצלו כתבי פרץ סמולנסקין, אברהם מאפו, א.ש. פרידברג (זכרונות לבית דוד, עמק הארזים ועוד), ובשירים נמצאו אצלו כל ספרי השירה כמו של יהודה ליב גורדון, נפתלי הרץ וייזל, אד"ם ומיכ"ל, וכן כל ספרי הוצאת „אחיאסף" ו„תושיה" בוורשה, ספרי הוצאת י"ח רבניצקי וח"נ ביאליק באודיסה, ואף הספרים העברים שהופיעו בהו־צאות הספרים בקראקא, ותוך הצצה על הספרים הרבים בעברית נתקבל הרושם שהנה הה.עו"ה הספרות והשפה העברית מאלמוניותה ומשיבתה והיא קמה לתחיה וגדלה התקוה שעוד תיהפך לשפה חיה בפי העם. ספרייתו קסמה לי, ויצחק הראה לי בכל בקור מבקורי אצלו את הספרים החדשים שקנה, ואף שהיה בן דודי התקנאתי בו על שלו ישנה האפשרות לקנות כרצונו במיטב כספו שהיה מצוי לו בשפע. ואילו אני הייתי צריך לקנות בלי ידיעת ההורים ולהכניסם בגניבה לתוך ארון הספרים שלי. גם אני הייתי בקי במכמני הספרות העברית, מלבד הספרות הגרמנית, הפולנית והרוסית, ברם העברית היתה יקרה לי תמיד יותר מכל ספרויות העמים האחרים. אף יצחק היה מבקר אצלי במונדזיוב וסוקר את הספרים שרכשתי לי בעמלי. שנינו היינו מלבד קרובים בני דודים גם חברים לאהבה את הספרות העברית והעברית עצמה. דודי קלמן שמח מאד על קרבתנו ושיחות־רעים שלנו. ופעם אחת — זכורני — חלה יצחק במחלה קשה ודיבר מתוך חום גבוה, ותוך פטפוט הזכיר בשם ספרים שהשאיל בלי לקבלם בחזרה. הדוד בקשני לחפש את הספרים במדפי הספריה ומצאתים ללא טרחה יתירה. הדוד שמח למראה הספרים ויכול היה להרגיע את רוח בנו החולה שכל הספרים שהזכירם מתוך חום מצויים בספרייתו. יצחק היה מספר שנים בן יחיד להוריו, ומה אין הורים עושים למען „בן יקיר", ועוד בן מוצלח ויפה־תואר כמוהו? למען בן כזה מותר היה לבוא „באש ובמים" ובלבד שיהיה מאושר ושיהיה בריא. יצחק היה באמת „בן פורת יוסף", בן־חיל, שרומם את רוח הוריו ומצא חן בעיני כל רואיו. רק אחר שנים נולד להורים הבן השני שמחה.

ואילו הבת שרה נשארה בת יחידה, ומקטנותה גדלה באוירה של תרבות יהודית וציון וספגה את ערכיה שהיו נר לרגליה. אך אמה שפרינצה לא הסתפקה במה שהושג. היא רצתה שתהיה מלאת דעת והשכל ולא חסכה כל כסף להקנות לבתה ככל אשר יוכל. היא הזמינה לביתה מורים פרטים והללו עשו את המוטל עליהם. במיוחד השתוקקה שפרינצה שבתה תדע לנגן בפסנתר, והיא קנתה פסנתר שעמד בחדרה של שרה, ושם עשתה את השיעורים שקבלה ממורה פרטי בלימוד הנגינה בפסנתר. לא פעם בבקורי בבית דודי מצאתי את המורה לפסנתר המלמד את תלמידתו את תורת הנגינה בפסנתר. מילדותי נמשכתי לכלי־נגינה איזה שהם, והפסנתר נראה לי כתכשיר הדיש ללימוד המוסיקה. עולם המוסיקה כבר לא היה זר לי, וברגע אחד קלטתי את כל החכמה בלימוד הפסנתר מפי המורה בשיעור שנתן לתל־מידה. ופעם אחת נכנסה הדודה שפרינצה לחדר ומצאה אותי מנגן בפסנתר ביתר קלות וביתר הבנה, והיא ניגשה לפסנתר ונעלה אותו בפני. מאז אסרה עלי לגשת לפסנתר. אך אני בצעתי את שאיפותי וחיבתי לכלי־נגינה בדרכים אחרות. יש לי הרושם שאילו דודי היה נוכח ב„תקרית" הזאת לא היה נותן לדודה לנעול בפני את הפסנתר.

בעל עסקים גדולים היה דודי. את טחנת־הקמח פיתח יותר ויותר והחזיק בה שנים רבות. בטחנה היו עובדים יהודים ונוצרים במספר מכוים. זכורני שבטחנה עבד הפנקסן איש מיחוב ר' ראובן מנדל ליס, שעבר לכאן מטחנת־הקמח בבעלותם של הגיסים קרובי־משפחה ר' משה יעקל שארף (בנו של ר' חנוך) ור' מנדל קליינר (חתנו של ר' חנוך). היה זה בר־אוריין, נעים הליכות, אציל רוח, פנים מחייכות, ועצם הופעתו ברחוב עוררה יראת־כבוד, גבה קומה, עטור זקן צהבהב, ללא רבב על בגדו. בעל־תפילה מצויין, ועד היום זוכר אני את נגוניו שהיה שר בימים־הנוראים בבית־המדרש במונדזיוב, נגונים מלאי השתפכות ונעימות ל„אתה נגלית", „היה עם פיפיות", „כבקרת רועה", וקהל רב היה נוהר מבית־הכנסת לשמוע את תפילתו של ר' ראובן־מנדל שנועם צלצוליה גרם הנאה לכל שומעיהם. הוא ההי' במונדזיוב חביב העם, ורב היה צער רוב בני העיר כשהוזמן לעבור לטחנת־הקמח של דודי בסוסנוביץ במשכורת יותר טובה. הוא היה פנקסן מצוין ומקובל כבר־סמכא במקצוע. היה לו בן־יחיד, יעקב ליס, חרש באזניו, אך כשרוני מאד בציור,

ואכן אחרי לימודיו בבתי־אקדמיות לציור הצליח לעלות כצייר מושלם.

בשנת 1932 מכר דודי את הטחנה והצטמצם בעסק החדש שהקים לו, עסק המחסנאות, בהקימו לו בקומה התחתונה בביתו מחסנים לאישפוז סחורות עם מסעף של קר־קשר בפסי מסילת־הברזל המוביל לבית הנתיבות הדמבליני. מחס־נים מסוג זה היו בקרבת מקום גם לנחום צוקרמן. היה זה עסק טוב, והיה „אדון" לעצמו ללא שותפים. מחסנים אלה הביאו בשעתם תועלת מרובה לסוסנוביץ, עיר המעבר והגר־בולות עם גרמניה ואוסטריה מצד אחד ורוסיה הגדולה. סוסנוביץ שימשה מתווכת לייצוא וייבוא של מצרכים שונים, ובמחסנים של דודי אוחסנו כל מיני סחורות שנועדו לחליפין בין הארצות השכנות. התנועה במחסני האשפוז היתה רבה. סוכנים וסוחרים היו באים ויוצאים, וידי העוסקים בזה היו מלאות עבודה, ואילו בקומה העליונה היו שלש דירות מגורים למשפחת לנגר. דירה אחת לאבי המשפחה קלמן ובני ביתו, דירה שניה ליצחק בנו אחרי נישואיו עם קרובתו גוסטה (לבית קליין), ודירה שלישית לשרה בת הדוד עם בעלה יששכר גוטובסקי יליד וולוצלאווק. כל הקומה שימשה קן משפחתי למשפחת הלנגרים.

מלבד עסקיו הגדולים מסר הדוד קלמן הרבה מזמנו וכוחותיו לעבודת הציבור. במשך שנים רבות היה פרנס הקהילה, חבר במועצת הקהילה עד למלחמת העולם השניה, שאז סירב להמשיך בתפקיד זה. היה גבאי בבית־הכנסת הגדול ברחוב דקרטה ומושבו היה ליד „כותל המזרח". היה ידוע בעיר שעל דברו אפשר לסמוך לחלוטין. מטבעו היה אדוק, מחסידי רדומסק וממקורבי הרבי שלמה־חנוך רבינוביץ הי"ד שישב בסוסנוביץ. ואף־על־פי שהיה אדוק הקנה לבניו השכלה והחזיק מורים פרטיים בשבילם. הוא עצמו ידע רוסית, פולנית וגרמנית. הוא הזמין פעם אצל סופר־סתם לכתוב ספר־תורה ובסיום כתיבת הספר והובלתו לבית־הכנסת הדקרטי השתתפו המונים ובהם אדמו"רים ולמדנים עם חסידים רבים. מלבד זה הכין מתנה לנכדו צבי לנגר בהגיעו לבר־מצוה בצורת ספר־תורה קטן שהיה שמור בבית הרב מנחם האגר רב העיר.

כן היה דודי פעיל במזרחי בצוותא עם חבריו יצחק זאכס, מריאנקה, גראנדאפל, צווייגנהאפט ואחרים. בתוקף תפקידו החדיר המזרחי גם בסוסנוביץ בכל שכבות החרדים, סוחרים, בעלי־מלאכה ובעלי מקצוע חפשיים את החיבה לציון. המזרחי פיתח בסוסנוביץ פעולת תרבות וחינוך ענפה בין חבריו ונציגיו לקחו חבל בכל שטחי הפעולה הציונית והציבורית. במחלוקת הגדולה שפרצה בסוסנוביץ בעקב הרבנות בעיר עמד דודי לצד הרב האגר, שמיד עם הופעתו הראשונה בעיר ודרשת־הבכורה שלו בבית־הכנסת בצירוף שמו כרב ופרסומו כמטיף ציוני מבורך שפעל בהצלחה בערי גליציה, נבחר לרב הקהילה בסוסנוביץ. היו לו מתנגדים בעיר שהיו גם מתנגדים לציון, והם חתרו תחתיו וירדו לחייו. אך הוא לא נשבר ואורו לא הועם. דודי היה מידידיו וממקורביו של הרב האגר, פעמים רבות היה מתפלל בבית הרב במנין שקיים אצלו. היתה זו אישיות דגולה ומלבבת ורבת־מעש, ודודי ידע לארח אתו גם כחבר במזרחי ולפעול לטובת הציבור. יחסי ידידות שררו ביניהם, עד שבאה המלחמה הנאצית והפרידה בין אחים, ידידים וקרובים.

דודי היה ידוע לא רק בסוסנוביץ והסביבה אלא גם הרחק מחוץ לתחומי העיר. הוא נטל חלק פעיל בחייה החברתיים, הכלכליים והמדיניים של סוסנוביץ. כל ימיו היה חסיד מתון, ומשום כך לא היה כל ספר חילוני בעיניו בבחינת „טריפה פסול". בגלל ישיבתו במשך שנים בברלין היה לבוש בגדים קצרים עם כתונת וצווארון ועניבה ענודה ומקפיד על הנקיון. הוא היה מיישב אי־הבנות או סכסוכים בין אנשי־שלומנו, בעלי־בתים וסוחרים, סוכנים ובעלי־מלאכה, ובפק־חותו ויושרו השפיע על הצדדים. הוא עשה רושם טוב על כל הבא בדברים עמו בארשת פניו האציליים ולבושו ההדור. הליכותיו־נועם, יחסיו המתונים עם הבריות, חיבתו לילדים, קסמו לנו תמיד. על אף טרדותיו הרבות והצלחתו בניהול עסקיו המשגשגים לא התבודד ולא הסתגר בד' אמות משלו, כעשירים אחרים בעיר, ומצא נתיב וזמן להתמסר גם לחיי ציבור. המתפללים בבית־הכנסת הדקרטי שבו היה אחד הגבאים ידעו לכבדו כראוי לו, ולא מעטים מיוצאי סוסנוביץ הנמצאים בישראל זוכרים את המעמד כאשר הוא היה מובל ומועלה בכל חג שמחת־תורה בשירה וריקודים על הבמה ומתכבד בהקפה מכובדת או ב„חתן בראשית".

ביתו שהיה שופע אור וחמימות היה פתוח לרווחה לכל הזקוק אליו בעצה ובהדרכה, עד שהגיע היום הגורלי הרה האסון של פלישת צבאות הנאצים לסוסנוביץ. מאז השתלטה מרה שחורה בלבותיהם של יהודי סוסנוביץ וחושך וצלמות בבתיהם ובתוכם גם בבית הדוד. הדודה שפרינצה שהרגישה עצמה חולה במשך שנים ושנה־שנה היתה נוסעת עם בעלה הדוד למעינות הרחצה הנודעים בקרלסבד, מריינבאד או פרנצנסבאד אשר במדינת צ'יכו־סלובקיה לא הרגישה שיפור במצבה והיתה מתאוננת תמיד על מחלתה בלי שהאמינו לה. ישנן נשים לא מעטות האוהבות לרוץ מפעם לפעם לרופא לשם בדיקה רפואית בלי שהרופא גילה משהו אצלן, ובכל זאת לא האמינו לרופא, בחשדן אותו שבכוונה מעלים עין ממחלתן כדי שלא לגרום להן צער. לבסוף נתברר שהדודה שפרינצה חולה בסרטן. עם כניסת הנאצים לעיר התחלת מעשי רצח בין תושבי העיר, ובעיקר בין היהודים, התגברה מחלתה עוד יותר ובימי נובמבר 1939 היא עזבה לאנחות את משפחתה ונסתלקה מהחיים שהיו יקרים לה וידעה להעריכם יפה.

כשנה אחת לפני הזעם הנאצי שלחו הדוד והדודה את נכדם צבי בן יצחק לנגר לארץ־ישראל ללמוד בה ולסלול דרך להורים וליתר הקרובים, אחרי שכמה מהקרובים כבר הספיקו לעלות ולהכות בה שרשים. צבי עלה והתערה בארץ, והוריו והורי הוריו לא זכו. הדוד קלמן לנגר לא נפל ברוחו, למרות העובדה שלא עבר אף יום אחד כשגזירות שונות

ומשונות התחדשו ובאו עד ששארית הפליטה של הקהילה הגדולה בסוסנוביץ נשלחה לגיטו היהודי בשרודולה, ושם נפטר בגיל למעלה משבעים בשנת 1943. ה׳ ינקום דמו. ממשפחתו נותרו בחיים בתו סאלה גוטובסקה עם בתה אסתר (טושה) שאחרי המלחמה עלו לישראל והתישבו בחיפה, וצבי לנגר בן יצחק, יבדלו לחיים טובים וארוכים.

בני המשפחה הנמצאים בישראל, בין אלה שהקדימו לעלות לפני מלחמת ההשמדה הנאצית ובין השרידים שעברו את כל פורעניות המלחמה ורק בדרך נס נשארו בחיים, מעלים תמיד על זכרם את השואה והשבר שעבר על יהודי פולין (וסוסנוביץ בכלל) ועל קרובינו, וברטט מזכירים את שמות הדוד היקר קלמן לנגר ראש המשפחה והדודה שפרינצה. זכרם לא ימוש מקרב לב הקרובים והרחוקים, ותמיד ינון שמם באהבה ובהוקרה כיאות להם.

יצחק יעקב לנגר. בין הדמויות המפוארות אשר עיר־סוסנוביץ וסביבתה נתברכו בהם, נייחד מקום גם לבן דודי יצחק, שבמשך שנים היה בן־יחיד להוריו ומשום כך גדלה יותר אהבתם ותפנוקם אליו. הוא היה יליד סוסנוביץ, משנת 1896, היא העיר החדשה השוכנת על גבול גרמניה המתורבתת שהחליפות והתמורות שחלו בארחות החיים בסוף המאה הקודמת הטביעו את חותמן על דרך חינוכם ומהלך התפתחותם, חישלו את רוחם ועיצבו את דמותם. והודות לקרבת הגבול המערבי נפתח אשנב ההשכלה גם בסוסנוביץ היהודית שהשכילה להזמין את חיים נחמן ביאליק כמורה לעברית לנערי ההורים המשכילים, והוא שידע לרכז בעיר צוות של מורים עבריים מצוינים שרשמי חינוכם היו ניכרים בקרב הנוער שהתקרב ללאומיות ולציון ועל הכל לאהבת השפה העברית.

ראשית דרכו בחיים — כדרך כל נער יהודי שנולד בתחום המושב ליהודי רוסיה ופולין, וגדל בבית מלא כל טוב בתוך הווי מסורתי־דתי הממלא את כל חללו ביום ובלילה, באכילה ובשתיה, בקימה ובשינה, בשבתות ובחגים, בעניני איסור והיתר ואף בהילוך ובמלבוש, כשרוח ההשכלה ושמש הלאומיות מנסרים בחלל האויר ויוצקים קצת חופש ודרור דרך שמשות הבית. החדר הישן על מראהו החיצוני ותכנו הפנימי טרם פג בסוסנוביץ החדשה. סדור התפילה וספרי הקודש נסכו לתוך דמו מראשית עסיסם המעניין, רוו את נפש הילד היהודי והכשירו אותו לקראת הבאות למען החזק במורשת קדומים ולהמשיך את שלשלת הדורות, נוסף לכך התחנך אצל מורה לעברית שניחן בכשרונות פדגוגיים מפליאים מקבוצת המורים לעברית שהיו מצויים בסוסנוביץ כמקום ראשון בזגלמביה ללימוד עברית. עיני המורה היו מכוונות למקשיבים ללקחו בזמן השיעור ושופעות חיבה ורוך. בקולו הצלול והמרנין היה מכניס רוח של ערות והתענינות בלמודים. דעתו ולבו היו נתונים לתלמידיו גם אחרי השיעור להחדיר למוחותיהם את ההבנה בלימודיהם. כולו דאגה וחרדה למצב האישי של תלמידיו. טפול אבהי הוא גילה לכל שומע לקחו. אין פלא איפוא שהתחבב על תלמידיו במדה כזו שכל תלמידיו היו נושאים את זכרו בהערצה וביקר. דודי קלמן היה רגיל תמיד לומר: „לא המדרש עיקר אלא המעשה", אבל אין מעשה בלי מדרש. והוא הקפיד למדרשו של בנו יצחק שיהיה כהלכה שגם מדרשו יהיה ברוח המעשי.

סוסנוביץ היהודית היתה מעין קיבוץ־גלויות בזעיר־אנפין. מצויים היו בה חסידים ופרושים, משכילים ומתבוללים, שיחד פעלו לטובתה והקמתה של יהדות העיר. דודי קלמן היה שומר מסורת ויחד עם זה קיים מגע הדוק עם בני בלי מסורת. גרמה לכך ההשכלה והתנועה הציונית. הופעת הרצל, הפצת הרעיון הציוני לקחו את לבו והעמידוהו על קרקע המציאות היהודית, זו שתוארה ע"י הרצל. בסוסנוביץ היו קיימים כינוסים ציוניים קטנים במעט מדי שבת. וכמה נהדר היה המראה לראות בחבורה צעירים שלא הגיעו לשנתם העשרים מגולחי זקן וקצוצי פאה מסיבים לשולחן עם חסידים מזוקנים ודנים בכובד ראש בענין ציוני אקטואלי ולבסוף פותחים בשירי־ציון, ומורהו של יצחק היה המנצח בנגינות. המורים לעברית אשר בסוסנוביץ פתחו לנערים תלמידיהם פתח כחודו של מחט, והם בעצמם הרחיבוהו כ„פתחו של אולם". המורה של יצחק נתן לתלמידו כמה ספרי השכלה לקרוא בהם, וכאן מצאה נפשו מקום רחב להתענג ולהתעדן בו. הוא החל לקרוא ספרים עבריים, שקע בתנ"ך, ולמד גם אגדה — ונפתח לפניו עולם של שירה והתרוממות הרוח, עולם של דמיון ומחשבה עמוקה, והוא התמכר לספריו בכל נפשו. דודי עמד על המשמר גם ברכישת ספרים שלא יהיה בהם ספרי־שעטנז, כמו מהפכות סוציאליסטיות, מפלגות השמאל שהחלו להתארגן נגד ה„מנצלים". מאידך לא היתה עדיין סוסנוביץ היהודית מוכשרת לקליטת מפלגות, כי האומנים היהודים היו בעצמם נותני־עבודה ומקבליה כאחד, והשוליות שעבדו אצלם לא היו בבחינת מנוצלים עד כדי ארגון שביתות.

פעולה עזה ועצומה ביותר פעלו על יצחק קינות ירמיהו, נחמות ישעיהו או מזמורי תהלים המלאים עצבות ומרירות, טענות ותרעומת, נחמות ותקוות, אמונה ובטחון, דמיון וחזון. הוא למד את לימודיו בחשק גדול ונמרץ, הקדיש זמן רב להגות בספרות העברית החדשה. הוא קרא ספרי מאפו, סמולנסקין, ברוידס ושירי יל"ג, הציץ גם בספרי מחקר, כמו „ספר הכוזרי". ולבסוף למד בבית־ספר למסחר, בלי להזניח את חיבתו לספרים שמילאו את כל איצטבות חדרו. ובשעות הלילה המאוחרות, כאשר נדם הכל, עוד היה נראה אור בחדרו של יצחק, בו עוד ישב רכון על גבי ספר וקורא בו. הוא הרבה לקרוא ועיכל כל מה שבא לידו. שוק הספרים שהוצף ע"י הוצאת „תושיה" — ה„ביבליותיקה הגדולה" ואחר כך הוצאת „צנטראל" בוורשה סיפקו לו מזון למכביר, וכל ספר שהופיע „נאכל" על ידו כבכירה בטרם קיץ.

עד מהרה נקשרנו שנינו, אני ויצחק, בקשר חזק ואמיץ של ידידות ואהבת איש לרעהו, אולי משום שתכונות נפשותינו היו דומות. התרשמתי מרוח לבו ומטוב מזגו.

נמשכתי אחרי הרומנטיות שבו ורגשנותו העמוקה והיינו לידידים נאמנים, אף התחלנו להיפגש תכופות. פעם אצלו ופעם אצלי. ראיתי אותו כעלם חי, עם אדמומית שהיתה שורה על פניו האצילים, היה עליז ושמח. דודי שמח לאהבת־רעים בינינו, בהכירו אותי יפה עם מהלך מחשבותי, שאני מתאים להתערות עם בנו מבחינות רבות. הדודה שפרינצה היתה מתאוננת לא פעם על יצחק שהוא מסור יותר מדי לקריאה בספרים. מה נפלאו ומה נעמו הימים ההם, ימים של תקוות מזהירות, חלומות מקסימים, של חדוות חיים צוהלת. מכאן ואילך היינו שנינו נפגשים לעתים קרובות ומבלים שעות בעניני ספרות וחברה.

יצחק היה יכול להמשיך בלימודיו ולהרחיק לכת עד לימוד באוניברסיטה. ואם ברוסיה ובפולין לא קל היה להתקבל לאוניברסיטאות — אפשר היה ללמוד בבתי האוני־ברסיטאות אשר בערי גרמניה, כשם שעשו צעירים רבים מרוסיה שמילאו את האוניברסיטאות בברסלאו, דרזדן, ליפציג, הידלברג ועוד. אך הוריו התנגדו להמשך לימודיו, ובמיוחד הדודה שפרינצה שלא הראתה נטיה לתעודת־בגרות אקדמית שיש בה מעין אפיקורסות, והוא, יצחק, חשש מגעגועים במרחקים לבית הורים, והוא מצא לו הזדמנות להירתם בעול כלכלי ולהכנס לעולם המעשה.

עם הקמת ביתם ברחוב ווספולנה 16 הראה יצחק עני; רב בעסק בניית בתים. הוא אמנם עזר לאביו בניהול טחנת־הקמח, אך הוא מצא משום מה יותר ענין במקצוע הבניה, והוא התמחה בכך, עד שהיה למנהל עבודות בניה, הקים הרבה בתים בסוסנוביץ, בקטוביץ בשנים של 1934—1938. ידיו היו מלאות עבודה. ובכל זאת מצא לו עוד פנאי להיות פעיל בתחביבים שלו למען האומה והמולדת ארץ־ישראל שספג להן אהבה עוד משנות הילדות והנערות.

יצחק, שהיה במלוא חיוניותו, היה ער ודרוך לפעולות כחבר הועד של ארגוני הציונות בסוסנוביץ. בנועם הליכותיו ובחיוך טוב־הלב שלא סר מעל פניו הוא רכש את לבות כולם לאהבה אותו. ישנם אנשים אשר בקסמם האישי הם רוכשים להם כבוד וחיבה עוד בפגישה הראשונה אתם. על אלה נמנה גם יצחק. טובי העסקנים של העיר והאישים הפעילים בה הכירוהו כבעל שאר רוח, קירבוהו והעסיקו אותו במצוות שהזמן גרמן, ועד מהרה הוא נמנה בין ראשי הפעילים בשכבות הרחבות של העם. הוא נחלץ לפעולה בכל מזגו הלוהט. ההנהלה העריכה מאד את יזמתו ואת יכולת הביצוע שלו וכל משימה קשה הטילו עליו, והוא אף פעם לא סירב להענות ימבקשיו. רבות היו הפעולות שעסק בהן בשטחי התעמולה והתרבות, בעניני הקק״ל וקרן־היסוד, סדור מגביות, התרמת אנשים, ארגון הרצאות של הד״ר הוטגלס, משה סנה (הציוני), יצחק גרינבוים, לייב יפה, המשורר ח״נ ביאליק ורבים אחרים. סוסנוביץ היהודית, שהצטיינה בחוש תרבותי־אינטלקטואלי, היתה מטרה לביקורי אישים ידועי־שם בצבור היהודי בפולין ובעולם היהודי: הוגי־דעות ואנשי־מדע, סופרים ועתונאים, במאים ואמנים, מדינאים ועסקנים, תועמלנים ונואמים, משולחים ושד״רים, שרבים מהם היו ידועים ליצחק דרך קריאת ספריהם בהיותו עלם. לא היה זה תפקיד קל בארגון הפעולה לקראת ההרצאות וביקורי אישים ומרצים, ובכל זאת הכל בא על מקומו בשלום, הודות לידו הברוכה של יצחק.

תחביבו העיקרי היה הספורט שהיה אורח חדש בעיר. היה זה עונג לראות את חברי „מכבי" מתאמנים בספורט, כשגופיהם הכפופים התחילו לאט־לאט מתיישרים, הידים נת־חסנו והרגלים ידעו לבעוט ישר לשער... יצחק היה יושב־ראש של „מכבי" ובהתחרויות ספורט שונות עם איגודי־ספורט אחרים מקרוב ומרחוק — לא פעם היתה ידם על העליונה, ורבה גאוותם על כך. אף גיסו יששכר גוטובסקי היה מהמנצחים על פעולת „מכבי".

גוציה לנגר לבית קלין. אחת הדמויות המבוארות שבנשות העיר, בעלת נפש זכה ויקרה, אשר העמיסה על עצמה פעולות אנושיות שונות וגילתה פעילות במסירות רבה. היתה קרובת משפחה. נולדה בשנת 1894 בקשאנוב להוריה לייבצ'ה קליין ורבקה בת לאה וחנוך שארף ממונדזיוב. את הציונות ינקה ממקור מחצבתה (אחיה הבכור צבי ואחריה אחיה היותר צעיר אפרים עלו ארצה עוד לפני מלחמת העולם

יצחק לנגר (בן ר' קלמן) ורעיתו גוציה (לבית קליין) הי"ד.

הראשונה, ואחרי המלחמה עלה אחיה הכנר שלמה קליין עם רעיתו רגינה לבית שארף). היתה מהראשונות בקשאנוב אשר הצטרפו לתנועת הנוער הציוני בהדרכת הד"ר שוורצ־ברט וד"ר פלדבלום וגילתה פעילות בתוך התנועה במסירות רבה, פעלה רבות להקניית השפה העברית לנוער, היתה בין אלה שייסדו שיעורי־ערב לעברית, רכשה כמה מורים מתנד־בים להוראה, והודות לשיעורים האלה נשמעה העברית מפי נערים ונערות ברחובות העיר. ראיתיה מדי בקרה בבית אחותה הבכירה לאה לנגר במונדזיוב. נאה היתה, עם עינים מאירות מתחת למצחה בהבעה של פקחות וידידות. זכורני, כשנתגלתה לפני בפעם הראשונה הגדרתיה במחשבתי „בת ישראל אצילה". בשיחותיה נתגלתה ברמתה האינטלקטואלית הגבוהה ובעצמאותה. עם זאת לא תבעה גדולה לעצמה. חותם הענוה היה טבוע בה. לא ייחסה חשיבות לעצמה, והיתה נוהגת לשמוע ולשוחח עם כל אחד כשוה עם שוה, לעזור ולעודד את כולם.

היא נישאה ליצחק קרובה בשנת 1918, בסוף מלחמת העולם הראשונה, והשתקעה בסוסנוביץ. ומיד היא גילתה את כוחה המחונן בו הצטיינה ונרתמה מיד בעול פעולת הציבור. סוסנוביץ אמנם נתברכה בנשים צדקניות ועסקניות נאמנות שעמלו הרבה בחברות צדקה וחסד לנצרכים ולמרי־נפש במוסדות עזרה לילדים עזובים, ליתומים ולחולים ועשו גדולות למענם. אך גוציה עלתה ללא ספק על כולן במרצה התוסס, במעופה המרקיע ובאופיה לבלי־חת. אשת־חיל בעלת־חן ששמה הלך לפניה ובזכות מעשיה הטובים יצאו לה מוניטין ברחבי העיר. היתה חברה בהנהלת בית־הספר לבנות עם גן ומעון לילדים מחוסרי אמצעים של הגברת ליברמנובנה, שאחר כך היה לבית־ספר מעורב, ומנהל ביה"ס היה הד"ר פאול וידרמן (מחבר הספר „פלובה בסטיה"), ועליה הוטלה הדאגה להשיג אמצעים לקיום המפעל וגם להזנת הילדים מחוסרי אמצעים. ביה"ס נמצא ברחוב סאדובה 6. גוציה בילתה הרבה מזמנה להחזקת המפעל.

וכן כיהנה גוציה כיושבת־ראש של הסתדרות עולמית לנשים ציוניות „ויצו" סניף סוסנוביץ, שהיתה בעיניה כשליחות קדושה ודעתה היתה תמיד נתונה לענין זה: איך להגדיל את האגודה ולהאדירה ולמשוך אליה חברות חדשות. דומני, שלא היתה אשה בעיר בעלת הכרה ציונית, שלא מצאה מקומה בוויצו הודות למרצה הרב של גוציה ועוזרותיה הנאמנות. המועדון היה ברחוב קושציושקו, ובערבים המה המועדון מרוב החברות שמתכנסות היו לשיחות, הרצאות ו„שבת אחים גם יחד". נשי וויצו ניהלו פעולה ציונית מסועפת בכל השטחים, וביחוד התבלטו בקרנות הלאומיות. רוח התנדבותן היתה למופת, דוגמה לפעולה ציבורית. נשי וויצו עסוקות היו כפעם בפעם בעריכת נשפים ושווקים („באזארים") שהיו בעיר לשם־דבר והכנסתם קודש לקרן־הקימת ולמוסדות וויצו בארץ־ישראל. וויצו עזרה ודאגה גם לעלית חלוצים מסוסנוביץ, בלי להבדיל בין ימני ודתי או שמאלי, כי כל החלוצים על זרמיהם המשתוקקים לארץ־ישראל היו טובים בעיניהן. עם הסתדרות וויצו נמנו נשי ציונים כלליים, נשי המזרחי ונשי החברים של הציונות העובדת, כי קיימת היתה בסוסנוביץ הסתדרות נשים ציוניות אחת. היו לה להסתדרות זו כל הנתונים להתפתחות מהירה ומבורכת, הואיל ונמצאו בה נשים פעילות עם גוציה בראשן שהתמסרו לה בלב ובנפש ונשאו בכל דאגותיה.

יצחק וגוציה, שניהם ציונים בעלי הכרה מושלמת, הבינו שבנם יחידם צבי צריך לעלות לישראל ולהשתלם שם בלימודיו, בשפה העברית ובארץ המולדת העברית, והודות לכך נשאר צבי בחיים והמשיך את חינוכו ולימודיו באמונה וכעת הוא אחד מהבונים את מדינת ישראל אחרי שהקים לו בית ומשפחה עם חיים טובים, תוך צער על שהוריו לא זכו לעלות ולהנצל מיד האויבים, הנאצים והפולנים גם יחד. יהא זכרם ברוך.

עלית צבי לנגר לישראל לפני מלחמת הנאצים, במסיבת בני משפחתו, הוריו, סבו וסבתו ועוד.

ג. ר' ישעיהו רוטנר וביתו.

שתי האחיות שפרינצה ושיינדל, בנות ר' שמעיהו זיידלר מניבקה—בנדין, היו נשואות לשני האחים יעקל וקלמן לנגר, דודי, אחי אמי. לר' שמעיהו היו עוד בנות. צירל נישאה לר' ישעיהו רוטנר, בת אחת נישאה לארון שווייצר מסוסנוביץ, ובן יחיד ר' שמואל זיידלר, שעלה לארץ ומת בחדרה. ברם הואיל שאחי הגדול הרשל שימש כפקיד אחראי אצל ר' ישעיהו רוטנר, מלבד מה שהיה איש ציבור חשוב, אני מתאר כאן את ביתו של ר' ישעיהו רוטנר וביתו.

מנכבדי העיר בנדין ועשיריה היה, יליד שנת 1868, גר בביתו הפרטי ברחוב מלכובסקי 3, מחרשתניה החשובים של פולין בתעשית יינות וכוהל. בעל בית־חרושת גדול ליינות עם בית־מסחר גדול ליינות וסניף ברחוב מודזיובסקה בסוסנוביץ. אחי הרשל היה מנהל בית־מסחרו שנים רבות ונאמן ביתו. על אף טרדותיו הרבות והצלחתו בניהול עסקיו

המשגשגים, לא התבודד ולא הסתגר בד' אמות משלו, כעשירים אחרים בעיר, ומצא נתיב וזמן להתמסר לחיי הציבור. ביתו היה פתוח לכל דורש ושימש גם כבית־ועד לשליחים מארץ־ישראל ולעסקני־ציבור ,אישים ידועים. ב־ביתו התאכסנו בהיותם בבנדין המשורר הלאומי ח"נ ביאליק, ליב יפה, מרים ברנשטין־כהן, ד"ר זאב פון וייזל, המשוררת אלישבע, יצחק גרינבוים, ל. לויטה מורשה. הוא אהב את ארץ־ישראל ונתן לצרכיה ביד נדיבה. הוא הגיש עזרה מוסרית וחומרית לראשוני „החלוץ" בבנדין שיעודו היה להכשיר בעבודות חקלאיות את הנוער המתעתד לעלות לארץ. רוטנר נמנה בין עסקני העיר שייסדו את החוה החקלאית, ונמצא בצילום יסוד החוה בשנת 1916.

לא היה מוסד ציבורי או פילנטרופי בעיר שלא צורף אליו כחבר פעיל או חבר כבוד. היה חבר ועד הקהילה בבנדין עוד בתקופת כהונתו כרב העיר והמהו"ז של הרב יששכר גרויבארט זצ"ל. ב־2 לאוגוסט 1914 נבחר ועד אזרחים בן 20 חבר שבו נמצאו 4 יהודים, ובהם ישעיהו רוטנר. אחרי כמה ימים ארגן ועד זה בבנדין את המועצה העירונית הראשונה בת 25 חברים, ובתוכם ארבעה יהודים, ואחד מהם היה רוטנר. המועצה התקיימה עד 20 ליוני 1915, ואז פקעה זכותה מטעם השלטון, ובמקומה נבחרה מועצה עירונית חדשה, השניה במספר עם 23 חברים, ובתוכם 6 יהודים, ורוטנר בכללם. עוד ביוני 1913 אושר מטעם השלטון הצארי בעיר ארגון הסוחרים, ובישיבותיו הראשונות השתתף ישעיהו רוטנר. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה עזבו הרוסים את העיר ב־1914, ואז הקימו האזרחים את השלטון המוני־ציפלי ואת המיליציה האזרחית בעיר. רוטנר נמנה בין חברי המועצה העירונית שנבחרה בקיץ 1916. בשנת 1926 נוסד ה„בנק קרדיטובי" שנחשב לבנק הגדול ביותר בעיר וניהל פעילות גדולה בשדה האשראי לסוחרים. רוטנר היה יו"ר מועצת הבנק. רוטנר מופיע בצילום של מייסדים ופעילים של „לינת החולים". בכניסה לבית המפעל נמצא לוח־שיש ובו חרותים שמות המייסדים, ובתוכם שמו של ישעיהו רוטנר.

ישעיהו נמנה עם ראשוני חובבי־ציון והמשכילים בעיר. מעודו עסקן נאמן ומסור. לא היתה בעיר אף מגבית אחת שלא נתן לה ממיטב אונו והונו למען הפצת מניות ה„קולוני־יאל־בנק" ועד לשקל. דאגתו היתה נתונה למעוטי היכולת והאמין שרק בכוח הארגון הנכון של המוסדות יימצא הפתרון לנזקקים. ולכן התמסר למפעלים המוקדשים לעזרה הדדית ולמפעלים שמטרתם היתה הושטת עזרה לסוחרים זעירים. ביתו היה מעין מיסד הדרכה לכל הסוחרים הזעירים בעניני מסים, ושימש יועץ לכל אלה שידם לא השיגה להוועץ בעורך־דין. בכלל הוא היטיב לכל מי שבא אתו במגע. בפעילותו המבורכת המסורה רכש לו עמדת כבוד בעיר, והזכרת שמו בלבד היתה מעין תעודה של יחס והערצה לאישיותו. רוטנר פעל לא מעט גם להרחבת הישוב היהודי במקומות־ישוב חדשים בקרבת בנדין. הוא פעל הרבה למען הגדלת הישוב היהודי בזומבקוביץ, רכש שם קרקעות ומגרשים ועזר למוסדות שונים להקים להם מעונות וקיטנות.

רעיתו צירל — אף היא הצטינה בצדקה, במעשים טובים, ופעילה היתה בחברות סוציאליות שונות. בעקב מחלתה היתה מבקרת שנה־שנה במעינות הרחצה בגרמניה. בן יחיד היה לה, דוד אלימלך, בן יקיר, שהלך בדרכי הוריו הישרים והמשיך לנהוג כמוהם בכבוד ליהדות וציונות. צירל מתה מהתקפת־לב בשנת 1925 בשהותה בקודובה אשר בגרמניה. בת 54 היתה במותה. ר' ישעיה רוטנר מת בן 64 בשנת 1933.

ז. דוד אלימלך רוטנר.

בן יחיד היה דוד אלימלך להוריו, ישעיהו וצירל. נולד בבנדין בשנת 1888, ועוד משנות ילדותו ספג לתוכו מרות ההשכלה והלאומיות, למד עברית מטובי המורים לעברית אשר בבנדין, היה „בן פורת" להוריו ולכל המשפחה ו„יהודי" נאמן בכל דרכיו, וכמשכיל וידען בעברית וספרותה היה עוקב אחר הסופרים העבריים שמהם הושפע. העתונים כ־„הצפירה" וכתבי־עת העברים היו מצויים על שולחנו, ומ־מעריציו של הסופ־ הכל־יכול ר' נחום סוקולוב. ביתו היה פתוח לסופרים ולמלומדים למיניהם, שהיו מבקרים בבנדין להרצאות ושיעורים. ואכן הוא היה חדור רגש אהבה עמוקה לעמנו, לעברו ההסטורי, למורשתנו התרבותית, לרחוב היהודי, להווי העממי על כל גוניו. הוא חי בשירת עמנו בה שאב עידוד וכוח. חזון ארץ־ישראל היה תמיד לנגד עיניו. העברית היתה שגורה בפיו על בוריה, וכה גדל מקטנותו באוירה של תרבות ישראל וציון וערכיה היו נר לרגליו, ואין פלא שהוא נמנה מאז בין הציונים הותיקים והעסקנים העב־ריים המסורים בעיר שהיו מאורגנים בהסתדרות הציונים הכלליים — הראשונה מכל המפלגות הפוליטיות שפעלו בבנדין, אף־על־פי שהציונות הרשמית היתה אסורה ברוסיה. ואז הצטיינו ציוני בנדין בהברחת ספרות ציונית מגרמניה והפצתה בכל רחבי רוסיה ופולין, ואירע שבשנת 1914 גילתה הבולשת הרוסית בצילאדז שליד בנדין משלוח של ספרות ציונית בלתי ליגאלית, ומי יודע כיצד היה מסתיים הענין, אלמלא פרצה בינתים מלחמת העולם הראשונה, והרוסים נטשו את העיר מפני צבאות גרמניה שכבשוה מיד עם ראשית פרוץ המלחמה.

כציוני חובב ארץ־ישראל מצא דוד־אלימלך לחובתו לבקר בארץ ולחזות בעיניו את ארץ החזון והציונות. הוא נסע לשם בשנת 1914, ובילה בה חדשים אחדים. בקשר לחזירתו מארץ־ישראל לבנדין מסופר, שבבנדין ביקר אז הסופר שלום־עליכם, בקיץ, שקרא באולם התיאטרון „קורסו" באמנות בלתי־מצויה פרקים מיצירותיו, ולמחרת היום הצטלמו חברי־ועד „הזמיר" עם הסופר הדגול. בצלמניה חיכו לדוד־אלימלך רוטנר, חבר הועד, שאיחר לבוא, שכן בו ביום חזר מסיורו בארץ־ישראל. שלום־עליכם שלא ידע את פשר העיכוב, שאל: למי מחכים"? ענו לו: „הננו מחכים ליהודי מארץ־ישראל". „מה? — שאל שלום־עליכם — יהודי כארץ ישראל? היכן הוא?" לשאלתו השיבו לו ביידית בנדינאית טיפוסית: „ער קומט פון ארץ־ישראל, אבער איזן איז ער א בענדינער"...

שלום־עליכם, בשמעו „איזן איז ער", אמר: „בחיי, שפת יידית אפיינית, מיוחדת, וראוי להנציחה". הוציא פנקסו מכיסו ורשם בו את הדברים, שמצאו חן בעיניו.

בביתו של דוד־אלימלך היתה ספריה עשירה שמנתה מאות כרכים, מהם יקרי־ערך, אנציקלופדיות ולכסיקונים ב־עברית ובידית, רוסית ופולנית, תמונות מקוריות של ציירים יהודים וחפצי אמנות שונים, שהשרו והאצילו אוירה רוחנית ותרבותית. לא לשוא היו מתכנסים בבית הזה אנשי עט וסופרים, שליחים מארץ־ישראל ועסקנים בעלי־שם שבאו לבנדין לרגלי תפקידיהם. בזכות אישיותו חדורת האידיא־ליזם היה תמיד מוקף ידידים וחברים שעליהם האציל מאורו שפע אהבה לערכי האומה. מביקורו בארץ־ישראל בשנת 1914 הוא חזר יומים לפני פרוץ המלחמה. הוא ערך ביקורים נוספים בא"י בשנים 1921, 1625 עם חנוכת האוניברסיטה ועוד כמה פעמים, ואף קנה לו מגרש בחיפה בשביל לבנות לו דירה עם עליתו לארץ. הוא הרגיש עצמו כארצישראלי לכל דבר, שמקומו שם, וישיבתו בפולין היתה ישיבת ארעי.

ערב מלחמת העולם הראשונה נמנה דוד־אלימלך בין הציונים שעמדו בראש התנועה בבנדין, עם אברהם ליוור, יצחק ויגודסקי, נטע לונדנר, טעוול קליינמן, יחזקאל לסקר, יהודה שניאור ואחרים. אחרי שהסתדרות הציונים אושרה באורח חוקי בימי שלטון הכיבוש הגרמני נבחר גם רוטנר לועד באספה הכללית הראשונה. עם הקרע שפקד בתנועת הציונים הכלליים בפולין בשנות העשרים נטה רוטנר לסיעת „על המשמר" מיסודו של יצחק גרינבוים. וכן היה רוטנר בין מייסדי חברת „עבריה" שמטרתה היתה להפיץ בין הנוער את השפה העברית, ספרותה וקורות היהודים, ונפתחה לפניו ספריה וחוג דרמטי. הרבה פעל רוטנר לטובת פיתוח הספריה המודרנית ותמך בה באופן חומרי. הוא נמנה בין עסקני ומייסדי ארגון „הכוח", „הזמיר" וכיהן כיושב־ראש בארגון הספורטיבי „הכוח". פני רוטנר נראים בצילומים שונים של מוסדות וחברות שהתקיימו בבנדין, ובכלל פעל הרבה לטובת הציבור ועקב פעילותו המסועפת זכה לשם טוב. כל שנות ישיבתו בבנדין היו שנים זוהרות גדושות זכרונות מלבבים, והלב הומה עדיין עם זכר הימים רוויי הכמיהה והערגה, השאיפות והתקוות.

בשנת 1935 עזב את עיר מולדתו בנדין ועבר לשבת בוורשה, כהכנה יעבור משם לישיבת־קבע בארץ־ישראל, בעוד שקשריו עם ידידיו וחבריו בבנדין נשארו הדוקים ומתמידים. אך טרם נתקיימה שאיפתו לבנות ביתו בארץ־ישראל פרצה מלחמת השמד של הנאצים, והוא נשא בעול ההשמדה יחד עם כל אחיו. בגיטו היהודי בוורשה עזר בעסקנות. בתו חנה (שעלתה לישראל כשריד שנשאר מהבית) היתה בוורשה בבית אביה בשעת הפצצת העיר בידי הנאצים. בשנת 1943 הוא נשלח לטרבלינקה ושם ניספה. ה' ינקום דמו.

אשתו השניה, נכה רוטנר, מהוה פרשה מיוחדת במינה בעסקנותה בבנדין, ועליה כבר נכתב משהו ב„פנקס בנדין". אף היא ובנה עלו בלהבות אש יחד עם דוד־אלימלך על מוקדי טרבלינקה.

מפינקסו של מוסיקולוג עברי

(הגיגים וזכרונות)

מאת **מ. ש. גשורי**

מבוא:

זה למעלה מחמישים שנה עברו מיום שקיימתי את שאיפתי להחליף חיי־גולה במולדת־חורגת שנמאסה עלינו בחיים בארץ־אבות ולעבור מחיי הכנה והצטיידות רוחנית ונפשית בפזורות ישראל למעשה יצירה ובנין בארצנו העתיקה, וכתוצאה מכך יצאתי את אזור מולדתי זגלמביה הדומברובאית אשר בפולין הקונגרסאית (אז תחת שלטון רוסיה הצארית), נפרדתי מהורי ובני משפחתי ומכל היקר לי ועליתי לארץ־ישראל וכוננתי את מושבי בירושלים בירת ישראל שלפי מסקנות ההיסטוריונים היא קיימת כארבעת אלפים שנים, היא העיר שבה עשיתי עבודת־קודש בגילוי מכמני הנגינה היהודית לענפיה השונים וצליליה החמים והלבביים שליוו במשך דורות רבים את היהודים בגלותם ועוררתי את הקוראים לאהוב את הנגינה העממית והמסורתית ולהמשיך לטוות את חוטי־הזהב שלה. פנייתי זו נועדה לחובב המוסיקה הרגיל ולא לאיש המקצוע, והשתדלתי לכתוב בלשון מובנה לכל, בלי שייתקלו על כל צעד ושעל במחסומים המקצועיים שלא כל אחד יכול להתגבר עליהם. לי יש רק יחס אחד ויחיד למנגינתנו. זוהי האהבה לצלילינו בכלל ולצלילי המ־סורת בפרט. גליתי בקרב המוני עמנו התעניינות ערה ותמה במוסיקה, ורציתי למלא את החסר ולזכותם בספרים שיוכלו לקרבם אל נגינתנו. והיתה לי ההרגשה של סיפוק ואושר שכוונתי הובנה כראוי.

ערש נגינתנו המסורתית עמד לא בזגלמביה או במונדזיוב, ואף לא בפולין או בתפוצות אחרות. מי לא יודע כי דברי ימיה של נגינתנו הנם מאבק רצוף מאז תקומת עם ישראל ועד לדורנו. אכן יש מבדילים בין מוסיקה יהודית ובין מוסיקה עברית. יצירות המוסיקה היהודית הנציחו את ה־„ידע" היהודי בצלילים של ארצות הגולה ובעיקר של יהודי מזרח־אירופה. לעומת זאת אפשר לתאר כ„מוסיקה עברית"

את היצירות שהוגעמו ובוצעו בימי שבת ישראל בארצו, ורבות מהן עברו לנגינת הגלות. העם היהודי ידע להעריך את היצירה המוסיקלית מראשית קיומו. מעידים על כך כתבי־הקודש ואגדות בתלמוד ובמדרשים. הלויים נגנו בשירתם את הקודש בכלי־נגינה שונים. פרקי תהלים חוברו ברובם לשם ביצוע מוסיקלי. המיתרים בכנורו של דוד נעים־זמירות נגנו בעצמם לפי משב הרוח — לפי האגדה, ולפי המשנה „החליל של בית השואבה אינה דוחה לא את השבת ולא את היום־טוב״. מקומות רבים במשנה מעידים לא רק על המנגנים, אלא גם על היצירות המוסיקליות שהיו מצויים בידי המנגנים. המסורת המוסיקלית היהודית לא פסקה גם בגולה. היא נמשכה והביעה את אורח חיי היהודים בתנאי־חייו הרבגוניים. במיוחד טופחה השירה בבתי־הכנסת ובבתי־התפילה. החזנות בלווי מקהלות עם מספר מנגינות נעשו לחלק של המסורת. שירי־עם שונים חוברו ועובדו לרוח הזמן ותנאי החיים והוכשרו והותאמו לצורך הנפש היהודית הצמאה והעורגת למצוא סיפוק לנשמה היתרה, שהיא מחוננת בה מראשית קיומה. וגם עלינו בפולין ובזגלמביה הוטלה המסורת בצלילים כמורשת אבות גם בשדה הזמר והנגון לשמור עליהם כעל ערך דתי וחיוני עד לשיבת־ציון בשלישית.

ידידים וחברים שעקבו כל הזמן אחרי פעלי בספרות ובמוסיקה באו אלי לא־פעם במשאלתם להעלות פרקים מזכרונותי על הנייר, תוך שכנוע, שכל ספרי הזכרונות שהופיעו עד כה פוסחים רובם ככולם על נגינת ישראל, ופרט לחזנות שהיתה למקצוע חשוב בעבודת־התפילה קיימת התעלמות מוחלטת מנגינת טעמי המקרא, נעימות הלימוד של התלמוד בישיבות ובתי־מדרשות, נעימות שירי־עם דתיים, נגוני החסידים, נגוני עדות המזרח השונות המקופחות מאד והן מתחננות להחיש להן פדות. מחקרי וזכרונותי, מאמרי ורשימותי מהווים רקע לקורות נגינות ישראל שעד כה טרם פורסמו בספרים. גם תורת הנגינה היהודית מקופחת בהרבה בספרותנו. אחרי שקול־דעת מרובה החלטתי להעלות זכרונות רק בשטח הנגינה ולפסוח ככל האפשר על זכרונותי האישיים שמחוץ לתחום הנגינה. אך עבודה זו אינה קלה, אחרי שהיא כמעט ראשונה ויחידה במינה, ואשתדל לגלות ככל האפשר ולהתאמץ לגרוע מהטפחיים ולהפוך את הסדר בין הגלוי והנעלם. נתחשק לי איפוא — על אף מיעוט זמני — לסקור את ההישגים עד כה, לספר מניין באו אלי ההשפעות השונות וכיצד הגיעו אלי, מאיזה מיצים ינקתי ומאיזה מעינות שתיתי שנתנו לי את העוז לעורר את האהבה לצליל היהודי במשך חמישים שנה, לגלות את הטוב והיפה יחד עם התקוה היהודית הנושנה המלווה צלילי צער וכאב. ואף־על־פי־כן לא ניטשטשה גם דמותה של העיירה הקטנה מונדזיוב—מיסלוביץ? משתי גדות נהר הפשימשה השחורה והכפרים בסביבתה, ולא פעם היא עומדת לעיני רוחי כמות שהיתה בגיל הילדות והנעורים, וכשכבי על מטתי בלילות יש ואהרהר בה, ואז תקום לפני עיני ואראנה לכל פרטיה — כאילו הייתי בה כיום אתמול. לא אחת נשאלתי על מקום הולדתי ומפעלי־חינוך שבהם חונכתי וגדלתי ואיך חוללתי „פלאים״ למצוא מה שלא מצאו אחרים, וכתוצאה מכך אף נמצאו מוסיקולוגים מתבוללים כמו הפרופיסור אמיל ברסלואר (1836—1899) שבקונטרסו (בגרמנית) בא ל„הוכיח״ ש„מוסיקה יהודית״ היא עורבא פרח. אין נגינה יהודית כשם שיש נגינה גרמנית או איטלקית וצרפתית, ובמחקרו „האם מצויות מנגינות יהודיות מקוריות״? הוא שולל כל מקוריות במנגינות בית־הכנסת וקובע, כי הנעימה שאינה ריתמית אינה שייכת בכלל למוסיקה...

יחד עם זה הנני מודה ומתוודה, שלכתחילה לא עלה אף פעם בראשי הרעיון או השאיפה לעלות בשלבי המבוע הספרותי והנגינתי ולהשתמש בתג סופרים וחוקרים. ורגש הרדיפה אחרי כבוד ופרסום היה רחוק ממני כרחוק מזרח ממערב. במקום זה גברה בי השאיפה ללמוד ולדעת, להבין ולהשכיל, לכבוש לעצמי תחומי־דעת נוספים ולהרחיב אופקי השכלתי. ואילו להתרומם ולעלות בשיא ידע וחקר המוסיקה לא חשבתי אף פעם, ומאד ייתכן שאלמלא עלייתי לישראל וישיבתי בירושלים לא הייתי מוצא בקרבי את האומץ לעשות את חיי קודש לחקר נגינות ישראל. אכן ימי הימצאי בעיירת מולדתי ובערי מרכז אירופה, לימודי וחינוכי היו לי ימי אושר. הייתי צעיר ובריא, מלא מרץ ושאיפה לחיים. הלימודים מילאו את חיי תוכן עמוק. עם כל זה עלי לומר, שבכל שנות ישיבתי באירופה לא שכחתי אף לרגע את מולדתנו העתיקה, ובתפילת שחרית וערבית, ימי שבת וחגים התעכבתי יותר מהרגיל בתפילות המדברות על ציון וירושלים, כמו „ותחזינה עינינו בשובך לציון״, „ולירושלים עירך ברחמים תשוב״ וכהנה רבים.

אשר ללימוד ולהשכלה — עצם הימצאי על גבולות שלזיה־עילית הפרוכית עם בירתה ברסלאו המפורסמת וגליציה המערבית האוסטרית הקל עלי בהרבה לחשוב על רכישת ההשכלה. מברלין שאליה אפשר היה להגיע במסילת־הברזל בקו ישיר מיסלוביץ—ברסלאו—ברלין במשך שעות מספר הגיע אלי שמע אביר ההשכלה משה מנדלסון שיצא לו שם כציר המרכזי בהתפתחות ההשכלה העברית וספרותה זה כמאה שנה (הפרופיסור ההיסטוריון צבי גרץ מגדולי חכמי ישראל במאה ה־19 ישב בברסלאו), ומווינה בירת אוסטריה הגיעו אלינו הדי פרץ כמולנסקין עורך „השחר״ ומחבר ספרי־השכלה ששימשו גשר־מעבר לתקופת הציונות והלאומית. ואף וורשה היהודית התעוררה לפעולה ספרותית רחבה בהשפעת משכילי רוסיה בצינורות הוצאות־הספרים „תושיה״ ו„אחיאסף״ שהשפיעו עלינו שפע רב, ועורכי „הצפירה״ העברית ח״ז סלונימסקי ונחום סוקולוב מוורשה הרעיפו על לבביני רסיסי טל ותחיה ובהדרגה כבשו את לבבות קוראי עברית. ערי ההשכלה ברסלוי, ברלין, דרזדן ווינה שימשו לי תחנות־השכלה חשובים והתנהגתי בהן כרבי מאיר תלמידו של רבי אלישע בן אבויה ש„תוכו אכל ר־קליפתו זרק״ (חגיגה מו). בערים הסמוכות קטוביץ ומיס־

לוביץ שמעבר לגבול הפרוסי לא חששו ממלחמת שלטון הרוסים אצלינו בציונות, ועזריאל זליג הוויזדורף איש מיס־לוביץ (1826—1905) עשה מעשה נועז בעלותו בשנת 1847 להתישב בירושלים ובה נפטר בשיבה טובה כעסקן רב־מעללים בצדקה וחסד, ומפעם לפעם הגיעו ממנו ידיעות לבני משפחתו שהשאיר במיסלוביץ שהיו מתפארים בו.

סימפוניית־הדמים של מלחמת־העולם הראשונה (1914—1918) הביאה להתמוטטות ארצות ועמים, והיהודים סבלו בה רבות, ובפרט בחזית הרוסית, בארצות הבלקנים ובארץ־ישראל; קהילות רבות נהרסו או גלו, ורבבות נהרגו בזעזועים המדיניים שלאחר המלחמה במזרח אירופה. ומאידך גיסא הבטיחה אנגליה ב„הצהרת בלפור" (1917) לתמוך בהקמת „בית לאומי" ליהודים, כדי לזכות באהדתם וב־אמתלא ליאחז בא"י, ועל ידי כך ניתן סיוע חשוב למפעל הציוני. בפולין העצמאית היה מצב היהודים בכל רע. לא יכולתי עוד לחזות ברעה שמצאה את עמי בפולין, ועם הת־קרב גייסות הבולשבים הרוסיים לוורשה גמרתי אומר לעזוב את ארץ־הדמים פולין ולעלות ארצה־ישראל ולהקים בה את נוי. בערב סוכות תרפ"א (1920) צעדו רגלי בארץ המולדת אחרי הגיעי בספינה איטלקית מפורט־סעיד ליפו.

היה זה המאורע החשוב ביותר בחיי שסוף־סוף זכיתי להגשים את חלומי בכל ימי שנותי, בהתחילי עוד משנות ילדותי לחזות בחזוני את ארץ הקודש. עם בואי ארצה נת־מלאו שאיפותי הכמוסות שקיננו בי משנות ילדותי, ביקורי זה בארץ האבות והנביאים היה לשיא ההישגים באותו רגע, ומאז היו שנותי בארץ המאושרות ביותר בחיי. ובטוחני שבלי ביקורי זה לא הייתי יודע מה זה אושר בעולם. שתיתי לרוואה מכוס החמימות שהספיק לי גם לשנים הבאות והוסיף לי כוח לחיות, ליצור ולהקים לי עולם של צלילים המבוסס על אשיות מסורתיים הסטוריים של אבותינו וחכמינו הגדולים מימות קדם. ישיבתי בירושלים ריעננה אותי ו־עוררתני כאילו נולדתי מחדש. בטוחני שרק בכוחה ל ירושלים הגעתי לעולם הניגון היהודי והתחלתי לפענח את מסתריו. ובמשך חמשים שנות ישיבתי בה הצלחתי לגלות צפונות ונסתרות ועודני ממשיך בכך בכל המרץ והעוצמה, כי עלינו להחזיר לנו את הערכים המרובים שאבדו לנו בגלות הארוכה בת כאלפיים שנה.

ורק אחרי הגיעי לישראל ואחרי התמצאות במצב התחלתי להאמין שלא בעוצם ידיעותי ורוחי עשיתי לי את כל זאת, כי אם יעוד אלוהי מלמעלה צלח עלי בעודני נער והחל לפעמני ובחלל נפשי נמתחו נימים בעלמים המזדעזעים כמו בפריטת יד נוגנת וממלטים צלילים רוטטים והומים. ובהאזיני לפטורי צלילי נפשי דיבר בי קול פלאי: יושב מרום הועידך למנגן בתזמרתו. הלוה אליה. הייתי איפוא לא ראשון בין ראשוני מנגניה. וגם בזה כאילו התערה עלי רוח ממרומים וצלילי שירתי נצטרפו לצליליהם. ואף כי הייתי בן־לויה בצלילי שרת הרגשתי כי צלילי דלויים מתוך טהורי ערגונותי, ובביצועם טהרו ונקדשו.

מובן, שעם בואי ירושלימה נתעורר בי דבר ביקור שני, כי לאן פונה היהודי הבא בפעם ראשונה בחייו לירושלים, אם לא לכותל־המערבי, השריד האחרון של גדולתנו ו־תפארתנו. עוד ביום הראשון הלכתי לשם דרך הסמטאות הערביות הצרות והריחות המבושמים שנדפו מתבשילי ה־מטבחים באמצע הרחוב ומגללי החמורים שהערביים היו רוכבים עליהם. היה זה הפרולוג הבלתי נעים למאורע הכביר והעמוק שעמד לפנינו. הגענו לכותל המערבי שעל־ידו עמדו צפופים עשרות אנשים ונשים כשראשיהם נשענים על אבני הכותל ומפיהם נשמעו אנקות ותחינות. מהם ישבו על הרצפה והתנועעו על ספרי תהילים וסידורים, וליד הכותל נראתה הכיפה הזהובה והיהירה של מסגד־עומר הנשען על אחד הכתלים של בית־מקדשנו, וכאן הורגשה כל הטרגדיה של עמנו שארצו נגזלה הימנו. לפני זה לא השכלתי להבין הבנה עמוקה את פירוש המלים „חרבה עירנו ושמם בית מקדשנו וגלה יקרינו ונטל כבוד מבית חיינו" שהיו שנונות בזכרון בשעת התפילה. וכאן לפני הכותל־המערבי הזדעזעתי לראות בעינינו את דמותנו הקודרת ואת העומדים ליד הכותל כעני בפתח. לא יכולתי להבליג על רגשותי. לקחתי סידור בידי ויחד עם כל הנוכחים השענתי ראשי על אבני הכותל שהיו יכולות לספר איך היה כאן בתקופת הזוהר של עם ישראל. מצב זה נשתנה עם מלחמת ששת הימים בשנת תשכ"ח שאז ביצענו מחדש את „ירושלים השלימה" וכותל־המערבי הפך לכותל־סמל מלכות ישראל, שמאז הוא הומה ומהמה בכל שעות היום והלילה, ברנן ויקר, בשמחה ובריקודים.

פרק ראשון: פסיעות ראשונות בשבילי הנגינה.

א.

נולדתי בעשור האחרון של המאה ה־19 וראשית המאה ה־20, בין שתי מאות לפי הלוח האזרחי, בין שתי תקופות של השכלה וקידמה תרבותית ובפינה גיאוגרפית ששם נפגשו שלוש הקיסרויות אשכנז, אוסטריה ופולין הרוסית. וההבדל בין מזרח ומערב היה ניכר גם בין יהודי מונדזיוב ומיסלוביץ שרק הנהר פשימשה השחורה הבדיל ביניהן. ובכל זאת עמד במונדזיוב בית־כנסת בנוי בצורה ארכיטקטונית יהודית־נושנה ובו חזן ר' משה־יוסף הנדלר (שכיהן גם כשו"ב ומוהל בעיר) המתפלל בנוסח יהודי פולין שיש בו מנגינת החזנות והחסידות גם יחד, בעוד שממול, מעבר לנהר במיס־לוביץ, עמד בית־כנסת בנוי לתלפיות עם מגדל ובראשו מגן־דוד הבנוי בנוסח יהודי גרמניה ובו הופיע רב מדוקטר הד"ר וינטר עם חזן מדופלם מבית־מדרש לחזנות אשר בערי גרמניה השר בלוית מקהלה, ללא עוגב כמו בכנסיות. ומה רב היה השוני „בין" ל„בין", אם בין מאה למאה, בין תקופה לתקופה, בין מונדזיוב ה„מזרחית" למיסלוביץ ה־„מערבית", ואף בין יהודים ליהודים.

שמי מאיר שמעון, בן ר' אליעזר ברוקנר יליד וולברום מקור מחצבתה של משפחת הברוקנרים ברחבי פולין הקונג־רסית, ופרימה לבית לנגר ילידת מונדזיוב־מיסלוביץ. נולדתי

ביום שני לפסח באחד משנות העשור האחרון למאה הי"ט. באחד מימי האביב ראיתי את פני העולם, ונגוני האביב הנעלמים אשר הרנינו את השדות והאילנות שבכפר מגורנו לא הגיעו אל בית הורי, מרעש המכונות והדפיקות שאינן פוסקות בשעות היום בבית־החרושת הגדול למסמרי ברזל שממול ביתנו בניבקה שעל גדות נהר הפשימשה הלבנה. אף־על־פי־כן נולדתי במזל ובאוירו של ניגון, הם ניגוני חג פסח וליל סדר המושרים בחגיגיות בבית המשפחה, וניגוני טל והלל שבבית־התפילה. אינני זוכר אם אמא שרה לי שירי־ערש ליד מיטתי, שירי הערש שהיו לירריים במהותם, בהם מתנה האם היהודיה את דאגות לבה ומביעה תקוותיה לעתיד בנה ולאשרו, ונשמעו גם שירי האשה היהודיה המקופחת בזכויותיה, הנושאת בעול הדלות המרה, צער האלמנה והעגונה, מאז נקפו שנים, ואני הקטן הייתי לגדול. רבים הנדודים שעשיתי בארצות אירופה שונות עד שהגעתי לחוף מבטחים של ארצי ישראל. והניגון — בעל לוייתי הנאמן — היה מגן לי בתלאות דרכי ומעיין של ברכה למעללים רבים.

מה היו הגורמים לתלותי בחקר השיר והניגון ? יש אנשים המשחזרים את חייהם בזכרונות מוסיקליים, מנגינות לכל עת, שירי ערש, מנגינות לכת, קולות השכחים, נעימות שהיו — כל תחנה בחיים וצלילים משלה. בשנות ילדותי לא ביקרתי בערבי קונצרטים, לא קבלתי שיעורים לזמרה כפי שנהוג כיום בבתי־הספר, ואף שאהבתי חזנות לא נזדמן לי לשמוע קול צלול ולבבי כקולו של יוסף שמידט. יש שתולים את הזיקה לעולם הצלילים בתורשה משפחתית, ויש החפצים לראות ביום הולדתי בחג הפסח כמקור לאהבת ניגוני החגים, וזוהי אולי הסיבה לריבוי פעולותי הספרותיות־מוסי־קליות בשטח ניגוני החגים השונים שיש לנו. אכן האהבה והטעם לנגינה היהודית היו עשויים להחזיר אותי לפתע בחריפות לעבר בצורה ששום מנגינה לא היתה מסוגלת לכך. מכל הגורמים שניסו לייחס לי לא יכולתי לענות בחיוב אף לאחד מהם. לכל היותר אפשר אולי למצוא משהו כעין תורשה משפחתית מצד אבי. הבה נעלעל קצת בייחוס אבות.

אבי היה חוטר ממשפחת למדנים במשך דורות, לומדי תורה ויראי שמים. אינני חושב שזיקתי לניגון באה מתוך תורשה. אמנם לפי הוראת אבי נאלצתי לחזור על הניגונים שהיו שגורים בפיו ושבאו אליו מפי אביו ר' אברהם מרדכי ברוקנר, בעל אחוזה „פריצית" שכונה בפי אנשי הסביבה בכינוי „הפריץ היהודי מצ'אנוביץ" שהיה חבר ל„חדר" עם רבי חיים־שמואל הורביץ־שטרנפלד נכד הצדיק הנודע מ־לובלין בכינויו „החוזה מלובלין"", שאחר כך הוכתר לצדיק מחנצ'ין שמשך אליו אלפי חסידים, וצדיקות זו היתה לרבת־השפעה בחסידות פולין, גם בעקב החיבה לניגון החסידי שתפס מקום חשוב ב„עבודת הבורא". אבי היה בעל קומה זקופה ותמירה וחיוך דק — כמעט בלתי נראה — רחף תמיד על שפתיו. הוא נשא את אמי שנתיתמה מאביה ר' הירש לנגר שתפס עמדה מכובדת בקהילת מונדזיוב, וחתנו הבכיר ר' חנוך־הניך שארף המשיך בעסקי הבית המיותם והשיא את הבנים והבנות, ואף דאג לסידורם הכלכלי מחוץ לעיר־מגוריו. לר' לייזר ורעיתו פרומה פתח חנות־מכולת בכפר ניבקה הסמוכה בקרבת בית־החרושת למסמרים שבו עבדו מאות פועלים והפרנסה היתה מצויה בדוחק. אחרי זמן מסוים קם לו מתחרה יהודי שפתח לו חנות בקרבתו וקיפח את פרנסתו. אבי עבר לשבת בכפר דינדובקה הסמוכה, כשבכפר לא ישב עדיין אף יהודי אחד, וכיהודי ראשון פתח לו חנות לפועלי המכרות שליד הכפר ובו ישב מספר שנים. ורק אחרי שנים מספר עבר לשבת במונדזיוב העיירה. ואילו האחים והאחיות הן מצד אבי והן מצד אמי מצאו להם אחיזה בכפרים השונים שבסביבה, כמו: בובריק, קלימונטוב, פורומבקה, זאגוז'ה, ויגוויזדוב־פוגון, דומברובה־גורניצ'ה, גראניצה (מאצ'קי) ועוד, והודות לכך יכולתי לערוך ביקורים ברגל אצל בני המשפחה ולהנות מהנוף היפה. הטיולים מכפר לכפר בסביבה הסבו לי עונג ורווחה, ובכל מקום בואי נתקבלתי בשמחה אצל הדודים והדודות. במשפחת אמי לא הרגשתי בבעלי־כשרון בשיר וניגון, אף שבבית דודי (אחי אמי) קלמן לנגר עמד פסנתר ולמדה לנגן בו הבת שרה (שנישאה לישׂשכר גוטובסקי) שלא הצטיינה בכשרון, ואילו אני אהבתי להקשיב לשיעורים לנגינה בפסנתר שקיב־לה מפי מורה ורכשתי לי לא מעט מכללי הנגינה, עד שיכולתי לשבת בפני הפסנתר ולנגן באופן חפשי מפי השמיעה. אך הדודה הפתיעתני פעם בהיכנסה לחדר ומצאתני ב־„קלקלתי" שאני מנגן בפסנתר יותר טוב מבתה והיא אסרה עלי לנגן בפסנתר שלה.... אחד מקרובינו שלמה קליין מקשאנוב שנשא את קרובתנו רגינה שארף מסוסנוביץ ניגן בכינור שלמד בקונסרבטוריון בבלגיה, והוא עלה לישראל ושימש בהוראה בבתי־ספר לנגינה בירושלים ובחיפה, ואף הוציא שני ספרי־תרגילים לכינור בתוי־נגינה. אמי פינקתני כבן־יקיר יחד עם שני אחי צבי הגדול ויוסף־ישראל הקטן ושתי אחיותי רייזל (פיוטרקובסקי) ורבקה (קליין). ובכל זאת אזכור את ימי ילדותי כמתוך ערפל. האקלים והסביבה הגויית־קאתולית שאפפוני עם שאר ילדי ישראל ציננו בנו את צהלת החיים הטבעית שניתנה לתינוקות. איש לא כיבד את ימי הילדות ולא הבין לרוח הילד. לגבי דידן היה כל ילד יהודי קטן חייב לשאת בעול ולא יטה לבו אחר ההבל. וכל ילד הזקין לפני זמנו. אמי היתה אשה עדינה. היא אהבה את השקט, צעדה קלות על מסילת החיים כעל פני שטיח צמר דק, והד פעמיה לא נשמע. אכן טרדותיה מרובות היו גם כעקרת הבית וגם כעוזרת לאבא בחנות שהניאוה מהתענג ומרוך. כפי שהספקתי בשנות ילדותי להכיר יותר את אמי ולעמוד על אפייה, לא היתה לה כל נטיה לעולם הצלילים. אף פעם לא שמעתיה שרה או מזמזמת נעימה או שיר. יתמותה מאביה הגביר ובדידותה בבית אמה הכבידו עליה את החיים עד כדי אלם בשיר ופרישה מכל מה שריח מוסיקה נודף ממנו.

הדודה הנדל־מלכה, אחות אבא, אחרי שהתיתמה מאמה בשנות עלומיה, הוזמנה להיות אצלנו, והיא נענתה ברצון

ועברה לשבת בביתנו, היתה מנהלת את משק הבית וחינכה את הילדים. הדודה הנדל חינכתני וגידלתני ונחשבה לי כאם ממש, ועד היום קדוש זכרה בעיני. עם סידורי בישראל זכרתי לה חסד נעורי ושלחתי רשיונות עליה לישראל לה ולבעלה הדוד חיים־מרדכי זיגלבוים ולבניה ובנותיה. נטיה מיוחדת היתה לדודה הנדל לשיר תדיר שירי־עם ביידית שהיו נפוצים אז בפי העם. אני אהבתי לשמוע את שיריה ולחזור על הפזמונים והשירים שהיו שגורים בפיה: שירי־ציון עממיים שונים, בהם גם קטעי־שירה ממחזות הפופולא־ריים ביותר כמו „שולמית", „בר כוכבא" לאברהם גולדפאדן מייסד התיאטרון היהודי בפולין־רוסיה, וגם שירים „חורבן ירושלים", „גלות בבל", „יוסף הצדיק" ועוד. שיריה שהיתה שרה תוך עבודתה בבית הכניסו עליזות וחיוך בבית והשפיעו לטובה גם עלינו הקטנים. דודתי היתה מזמרת שירים אלה ברגש עז וחם החי בלבי עד היום. וכשהייתי שואל אותה, מדוע שירתה מלווה תמיד בבכי, היתה משיבה לי בדברי השיר: „הוי, ירושלים חרבה ונשרפה, ואחינו מתענים בגולה ובשביה".

בילדותי למדתי ב„חדרים" שונים. בדינדובקה לא היה בתחילה „חדר" בעקב חוסר מספיק של ילדים, וההורים נאלצו לשלחם לניבקה הסמוכה. שלא כטבע חברי שאהבו לספר מעשיות בדויות מן הלב הייתי אני בבחינת שתקאי האוהב להאזין למה שמספרים האחרים והייתי כבור סיד שאינו מאבד טיפה. והנה התחלתי ללמוד „חומש" שנושאיו משכו את לבי. בדמיוני כאילו הייתי שותף למעשי־בראשית. והעלילות כה מרתקות, מעוררות צמאון והתפעלות. הנה פרשת אדם וחוה בגן־עדן, קין והבל, יובל תופש כנור ועוגב, אימי המבול. והנה הגענו לפרשת האבות: אברהם, יצחק ויעקב, יוסף ופרעה מלך מצרים. בחדרים למדו בניגון. והיו בין התלמידים שכבשו להם מקום של בכורה בדרך ניגון. בגיל שבע הייתי כבר שקוע בתלמוד למעלה ראש, הייתי לוטש את מוחי ומשחיזו בהלכות גיטין וקידושין, ובכל פעם שהגעתי לאיזה מאמר או משפט שיש בו מענין שיר וזמר, כלי־זמר, נוגנים, נימי כינור, מזמורים וכיוצא בהם האטתי את לימודי ונסיתי לחדור יותר לתוכן הנושא, ועל פי רוב סיכמתי שהנושא רחב למדי ולא פחות ממנו הצמצום בהסברה, בלי להתחקות על הגורמים לכך, וכנראה שהגורמים הללו כאילו באו במיוחד לשם צמצום עולם הנגינה במרחב ים התלמוד, וכנראה חורבן המקדש והפור־עניות של הרומאים בישראל השפיעו בכך. ובכל פעם שנת־קלתי במאמרים דומים עם שמץ נגינה באתי במבוכה ולא ידעתי אם לשאול את פי המלמדים או הלמדנים והרבנים, ורק בידעי שרחוקים הם מעולם הניגון הבינותי שיפטרוני ב„תיקו", שהוא ר"ת: תשבי יתרץ קושיות ואבעיות, ונז־כרתי בסיפור שמספרים על פירוש המלמד לתלמידים „כצפי־חית בדבש"... מלבד התלמוד למדנו גם משניות ופרקי אבות, ובימי ערבי שבתות היינו עוברים במנגינה ערבה את פרשת השבוע. תלמוד ופוסקים למדתי גם אצל סבי בעיירה סקאלה (ליד אולקוש), ואבי שאף לראותני רב בישראל. עם לימודי בישיבות ליטה מצאתי שה„מוסרני־קים" הלומדים מתוך התעמקות מיוחדת, לומד כל אחד בניגון משלו, ואין ניגון נוגע בחבירו. היו אלה ניגונים של הת־ייסרות והשתפכות הנפש, וה„מוסראים" היו משתהים דרך ניגון בכל מלה ומלה, תוהים עליה, צוללים במעמקים, ואף מרקיעים שחקים, והכל בכוחו של הניגון המיוחד. הנה יביט המוסראי בספר וישמיע איזה ניגון, ויש שיעצום את עיניו ולא יסתכל אלא מתוך עצמו. בלימודי הישיבות שימש הניגון מכשיר לקליטה ולהבנה.

חלק חשוב תפש הניגון בעיצוב דמותם של ימי שבת ומועד הנהוגים בישראל שתרם הרבה לעיצוב דמות העם וחייו. יום השבת בבית ובמשפחה היה צירוף של הנאות רוחניות וגשמיות, תפילה ולימודים ופעולות עונג וזמירות. הכל היו מלווים אותו בנקישת אצבעות ובמחיאות כפים. עם הדלקת הנרות יורדת הקדושה על הבית. עם שוב בני המשפחה מבית־התפילה מקדש האב על היין ומגיע תורן של הזמירות הממלאות את חלל הבית. סעודת ליל שבת באה אחרי התפילה הנפלאה „לכו נרננה" שניגונה הילך קסם על כולם, ובסוף פרקי קבלת־שבת סיים החזן את הפסוקים הנהדרים מתוך התרפקות דקדושה „לכה דודי לקראת כלה". חיבה יתירה נודעת לניגוני ליל־סדר ומתק צלילי ההגדה לפסח. בחג השבועות שבה את לבנו ניגון „אקדמות" שהוא שיר־הלל לבורא־עולם ולתורתו. אך היו לחנים גם של צד אחר, צד של תהייה שביגון, כמו נעימת „יזכור" וצלילי „אל מלא רחמים" שהיו רגעים של התפעמות לב ואימה מן הסתום. כל חג עב תפילותיו וניגוניו, נעימת החזן ונעימות הקהל יחד עם נעימות משותפות. עזרה נגינית זו לחזנים ולשליחי־ציבור היו לה הרבה פנים בבית־הכנסת. והנה ראש השנה ויום הכיפורים שכולם אינם אלא ניגון ארוך. אילולא הניגון מי יכול היה להימשך אחרי המלים הקשות והפסוקים המסורבלים בלבד. בא הניגון כזרם איתן והרנין את המלים והפסוקים שירדו חדרי נפש. וחסד עשה אתנו שר האומה שאחרי הימים הנוראים הביא לנו את חג־הסוכות, שכולו ערגה אל מרחב הטבע: הסוכה והסכך, הלולב והאתרוג והערבות של הושענה־רבא. ואחרון אחרון — שמחת־תורה עם התכונה העליזה לקראתו. רוח עליצות היתה משתלטת בקרב הילדים בראותם כיצד מרכזים בבית הכנסת את הספסלים בפינה אחת כדי לפנות מקום להקפות ולריקודים. בהקפות כולם שטופים בצלילי הניגון ובהדרת הפסוקים הקצובים. לעומת צהלת החגים וניגוניהם באו גם צלילי יגון ואבל. בתשעה־באב, עת הלכו כל הגברים אל בית־הכנסת לקונן על חורבן בית־המקדש נתכנסו נשים שכנות אל ביתנו וישבו יחד עם אמי על הרצפה. המנורות לא הודלקו והיתה אפלה בבית, ולאורם הכהה של נרות סטירין קראו את מגילת־איכה ביידית, בצירוף האגדות על החורבן ועל הפורעניות. כל זה הביא את ההכרה בלבי, כי בן אני לעם הנרדף בלי חשך בסיכומו של דבר: ימי

חג ומועד היו דשני זמר וצליל מסוגים שונים שהשפיעו לעידוד העם במלחמת קיומו הקשה בין הגויים שהיינו ללעג ולקלס בעיניהם. מערכת הניגונים הללו היוותה חלק הגון של הליכות חיינו בלי שנעימותיה נרשמו על הכתב בתוי־נגינה, והניגונים עברו אלינו מורשה מדור לדור והושרו בכל הזדמנות בכוח נעורים וברוח רענן כאילו רק מקרוב ניתנו לנו. סבורני, שבין כל עמי העולם היינו אנחנו העם היחידי שעל אף גלותנו מארצנו נשארנו נאמנים לדת ולמולדת הישנה עם הליכות חיינו שעברו אלינו במסורה שעל אף עתיקותה נשארה צעירה ברוח והוסיפה למלא את תפקידה הרוחני והלאומי בצירוף מחרוזות ניגונים ונעימות שהיו חיים בפינו בכל עת ובכל שעה. ניגוני חג ומועד נת־גבשו והיו לעולם בפני עצמו, עד שלא היה מורגש אצלינו מחסור ביצירות ולחנים. עולם הניגון שלנו עמד בנסיון במשך מאות שנים ללא חקר הסטורי ומקצועי, ללא רישום בכתב תוי־נגינה, ותמיד אף נמצאו לנו מלחינים אלמונים שמרוב התרגשותם בעולמנו הרוחני הוסיפו לנו מרגליות בנגינה וניגוניהם נתקבלו בקהל ומילאו את תפקידם בפאר וכבוד. יחד עם זה היה עולם־הניגון שלנו כמבצר־עוז ששמר עלינו לבל יבולע לנו. חכמי אומות העולם הראו בנו ענין רב והתאמצו לפענח את הסתומות בשבילם ותוך הקשבה לצלילי מנגינותינו הודו שאכן אין אנו דלים כל עיקר בלחנים וברננות, שמזרח ומערב משמשים בהם בערבוביה, והם ראו בסוד קיומנו בגויים מעין מעשה פלא.

ב.

האם היה אבי „יודע נגן", „חובב מוסיקה", מנגן חסידי או בעל תפילה? קשה לענות בחיוב או בשלילה. ייתכן שהיו בו כל התכונות הללו. ברם אילו היו שואלים אותי אם היה „מוסיקאי" הייתי עונה בשלילה. כי מוסיקה ונגינה אינן עולות בקנה אחד ביהדות המסורתית, או בחסידות. המונח „מוסיקה" בא אלינו מן החוץ, ולאיש־המוסיקה נתיחדה תורה שלימה עם „ארחות חיים" ובראשה ידיעת הסולפז' (קריאה וכתיבה בכתב תוי־הנגינה), ולאו כל אדם זוכה להיכנס בסוד ממלכת התוים שלימוד קשה הוא, פי כמה מידיעת שפות לועז. אבא לא היה מוסיקאי, כי לא ידע את דרכיה ומנהגיה. ואילו את הנגינה היהודית הוא ידע לפי דרכו הוא ידע את סודו של ניגון, שבכוחו להלוך אימה ועצב על שומעיו, וישנם הלכי־רוח הדורשים ניגונים עצובים, כמו התפילה בתשעה־באב (זכר לחורבן בית־המקדש וירושלים), ונגוני תחינה ורחמים כמו בתפילות הימים הנוראים. בספרות החסידות נזכרים לפעמים מונחים מוסיקליים שטרם מצאו להם תמורה בלשון החסידות. ואפילו רל"י מברדיצ'וב הזכיר בספריו את ה„אוקטבה" בלי לפרשה כהלכה. אבי ידע בעל־פה ניגונים לעשרות, והיו שאמרו: למאות. במיוחד אהב לשיר ניגונים שתחילתם עצב עמוק העולה בדביקות נפש, עולה וגובר עדי היותו למקשיבים אמונה ובטחון. לאט נתלוו המקשיבים לניגון, ומן הניגון האחד עברו לניגונים אחרים והזמרה הקיפה את כולם. בדרך כלל היה עשוי כולו לזמרר את הרבים וגם להרקיד את הרבים, והיה ידוע כאדם העשוי לשמח רבים, ואף צי־בורים שלמים, בעת שמחה וחג, ואין כמותו לזמר ולהרקיד בכל שעה ראויה לזמר ולרקוד. תמיד היה כינור ראשון בניגוניו ובזמירותיו. הוא שר ועמו שרו כולם. הוא היה משרה רוממות רוח. לזכות גדולה נחשבה לקהילת מונדזיוב עם עברו לשבת בה מן הכפרים הסמוכים, ומאז היתה השירה במעונם. הוא היה עובר לפני התיבה בבית־המדרש בימי שבת ומנעים „אל אדון" בתפילת שחרית בניגון־המלאכים של „החוזה מלובלין". בקבלת־שבת היתה שירתו אדירה. אבי שר בדביקות ומרנין את הקהל הנלהב בזמירות ובמנגינות ישראל. גם בשעת לימוד הש"ס והמשניות בצוותא בבית־המדרש בלילות החורף היה קולו המתכתי המתרונן ולוהט בוקע ועולה לאזניים מבעד לבליל המסוער של שאר הרינונים שאין אחד מהם דומה לחבירו. זמרתו היתה תפילה ותחינה, הלל ושבח, ועל כן אהבוה שומעיה. היא יצרה אוירה עממית נכספת ללב.

על אף חובבותו את הזמר והניגון, בטוחני, שאילו היו שואלים אותו אם היה רוצה שבנו או אחד מבניו יהיה מוסיקאי מקצועי — לא מוסיקאי מן המצויים — כי אם מן הדגולים, כמו כנר, חצוצרן, מלחין או חוקר־מוסיקה, היה עונה בשלילה. מן המוסיקה היו „עושים חיים" הכלי־זמרים המנגנים בחתונות והבדחנים. מקצוע זה היה מקובל למקצוע ירוד, שעל אף הנועם והיופי שבנגינתם על כלי־נגון שונים, לא הכירו בנוגנים עצמם כאנשים „משלהם". רובם של הכלי־זמרים היו נכים. זה צולע וזה סומא. רק חרשים לא היו ביניהם. הם היו מנגנים ושרים כאחד, והיו גם מכרכרים קצת אגב נגינה. וראה זה פלא: על התוף, שהוא כלי גדול מאד, היה ממונה גוץ דווקא. ואילו בחליל ובכינור, שהם כלים קטנים, מנגנים היו אנשי מדות גבוהים ובעלי בשר. על היחס של היהודי הבינוני לכלי־זמרים ולבדחנים ידובר במיוחד. אך טרם שאדבר על „תקופת מונדזיוב" עלי לחזור לכפרי מושבנו קודם לכך.

זכורני, שבדינדובקה שבה ישבנו בראשונה בבית שכור של נוצרי ובו מקום לדירה מרווחת עם חנות בחזית הרחוב, הוא דרך המלך העובר בין דומברובה־גורניצ'ה למונדזיוב, עברנו אחרי מספר שנים לשבת בבית של עץ שרכשנו מבעליו הנוצרים. אתנו ישבה בבית בשכר־דירה משפחת כורים נוצרית, בימי ראשון לשבוע — הם ימי המנוחה לנוצרים — ערכה הנוצריה בביתה „עבודת תפילה" פרטית בלוית שירי הכנסיה בפיה על משיחם שנצלב בידי היהודים. בתחילה הרגשתי כעין כאב צורם בשמיעת השירים המוזרים שהיו זרים לרוחי ורחוקים מהבנתי. ואחרי שהסכנתי להם תוך שמיעה בכל יום ראשון עד שידעתים בעל־פה אהבתי להסתתר באחת מפינות הבית ולשיר משירי השכנה בדרך לעג. היא ראתה בזה „חילול הקודש" והיא נחפזה לבוא אלינו עם מטאטא בידה בשביל להרביץ ב„פושע". אני

כמובן הסתתרתי במקום נעלם ובסיפוק רב שמחתי לראות שגם שירי הכנסיה הנוצרית הנם פגיעים לא פחות מהתפילה היהודית ב„בוז׳ניצה" (בית־התפילה) של היהודים. מובן, שאז, בהיותי נער שובב, לא שמתי לבי לעמוד על מקור נגוניהם וקרבתם לנגינה היהודית, ורק אחרי שנים נודע לי שהנוצרים הראשונים, חניכי פאולוס (שאול התרסי) ופטרוס (שמעון כיפא), מתלמידיו הבכירים של יש״ו, שהיו יהודים מלידה ועברו לנצרות, הם הרשו לעצמם מעשה חמס בהעבירם אתם לכנסיה הנוצרית את נגינתם היהודית והיא נשארה בפי הקתולים חנוטה ומאובנת באותה צורה שקבלוה מהיהודים הנוצרים הראשונים. על אף יחס של חיבה מטבעי לכל צליל הנברא בצלם הרגשתי בשירי הכנסיה מפי שכנתנו הקתולית חוסר טעם וחוסר ידיעה בטיב מסירה נכונה של הביטוי המוסיקלי האצור בשירים, ובעקב זה נתקבל הרושם ששיריה הם „ברבריים ומכוערים וצורמים את האוזן" במאוחר יותר הסביר לי יודע נגן אחד, שאין דעתי על שירת השכנה צריכה לעשות רושם מיוחד, כי „על יופי וכיעור בשפת המוסיקה קשה להתווכח". על כל פנים מצאתי שידפון בזמרה הקתולית הנבדלת במדה רבה מהזמרה היהודית הליטורגית והחסידית. לא אחת הרגשתי את עצמי נפגע מחיקויי־לעג המאמינים הקתולים לניגוני התפילות של היהודים, ומתוך שובבנות ילדותית מצאתי מקום לפרוע את חובי דווקא לשכנה קנאית תמימה תוך כוונה מיוחדת לשלם לקתולים כגמולם. והיא אמנם נפגעה מאד משירתי הנלעגת ויצאה ממש מכליה, ואמי השתדלה להרגיעה בהבטחה שהדבר לא ישונה עוד... מאורע זה של שירת השכנה הקתולית עורר בי אמנם את ההרגשה כי קיימת זמרה גם מעבר למחיצת היהודים. בינתים מצאתי סיפוקי בשירת התפילות והזמירות שלקחתי חלק אקטיבי בביצוען והיו קרובות ללבי יותר מן ה„בלתי נודע" הגדול. ואולי ראוי להפטיר כאן בהגות רוחו של הפייטן רבי אברהם אבן־עזרא בדברו על השיר, לאמר:

הישמעאלים שיריהם באהבים ועגבים
והאדומים במלחמות ונקמות,
והיונים במלחמות ומזימות,
וההודים במשלים וחידות,
והישראלים בשירות ותשבחות (לה׳ צבאות).

בדינדובקה לא היתה כנסיה (בית־תפילה נוצרי), וכן לא היתה כנסיה בעיירה מונדזיוב. ורק בכפר ניבקה ניצב היה בית־יראה בפינת הכביש בין ניבקה ומונדזיוב. לפי החינוך שקיבלנו ב„חדרים" היה עלינו התלמידים בשעה שעברנו על פני הכנסיה ללחוש אחרי יריקה את הפסוק „שקץ תשקצנו ותעב תתעבנו כי חרם הוא". הכנסיות היו מקושטות תכופות בפסלים, איקונין וצילומים שהיו טמאים בעינינו אף בהצצה בעלמא. ברם לי היה תמיד קשה המאבק עם יצרי לשמע צלילי העוגב המצוי בכל כנסיה ושימש ככלי־נגינה למוסיקה כנסיתית. עוגב מסוג זה היה מצוי גם בכנסיה שעלי היה לעבור על פניה מדי הלכי מניבקה למונדזיוב. וצלילי העוגב שהתמלטו ההוצה דרך האשנבים הפתוחים משכוני כבחבלי קסם, וקשה היה לי שלא להתעכב לרגע קט ולהקשיב לצלילים המלאים עונג. מאידך היה עלי להיזהר מהעוברים היהודים שהיו מצויים שם בדרך עברם מיישוב ליישוב. מנגנוני הרוח של העוגבים הכילו מאנואלים ודוושות ללחיצת רגלים ואצבעות בצירוף הצמדות, כך שבידי המנגנים בעוגב היה שפע כמעט בלתי מוגבל של צירופי־צלילים שהיה להם הכוח למשוך גם אותי הקנאי הקטן לצלילים המיכאניים המגוונים של העוגב. ובימי המנוחה של הנוצרים, בימי ראשון לשבוע וימי חגיהם, היו נוהרים לכנסיה מכל כפרי הסביבה, וצלילי העוגב היו נשמעים למרחוק „ברב עם" ומשפיעים יותר על הקהל.

בימי גנוסיה היו מתקבצים לפני הכנסיה קבצנים פולנים שהיו פורטים על פי הקתרוט שירי־עם ושירי־אהבה נוגים ומלווים את המנגינות בקולם הצרוד והכורים היו מתכנסים סביבם, מאזינים בכיסופים למנגינות, קושרים גורל השיר והמשורר העיוור ועומדים בראש מורד, ויש מהם המוחים דמעה מעיניהם בשרוולי מעילם. ובסיום השיר מרים המ־שורר את כובעו והופכו ופורשו בתנועת תחנונים לפני המאזינים, ואז ייפתח לב הכורה המוציא את ארנקו מכיסו ומוציא פרוטת נחושת שחוקה וזורקה לתוך כובע המנגן. אף נגינה זו משכה לב שומעיה. ברם בשבילנו ילדי היהודים, לא היתה השמיעה קלה כל עיקר, כי ילדי הנוצרים היו מתגרים בנו תמיד בזרקם בנו אבנים, כאילו אנו אשמים ברצח ישו אלילם...

שנות ילדותי עברו עלי בכפרים שהזכרתי שבהם הת־פרנסו הורי מחנות־מכולת וסידקית שלקוחותיה היו כורים ופקידים בבתי־חרושת ומכרות־פחם. ובכלל לא ראיתי במשך שנים כינור או כלי־ניגון אחר בשנות הימצאי בדינדובקה או בניבקה, פרט לכורים בודדים חובבי נגינה שבשעות החופש התאמנו בנגינה באקורדיון (שנקרא בפיהם „הרמונ־יון") שהלימוד בו לא דרש מאמצים וכשרון מיוחד, ורק אחרי שעברתי מהכפר ללמוד במונדזיוב ב„חדר" התחלתי לראות כל מיני חפצים חדשים ונוכחתי לראות שלא כל העולם הוא „כפר" ושיש גם עיירות וערים יותר גדולות עם חיים מגוונים יותר על ששונם ויגונם. אהיה חוטא לאמת אם לא אזכיר שבין הכורים אף היו מנגנים במפוחית־פה, אף היא פרימיטיבית במספר הטונים המוגבלים. ורק במאוחר יותר החלו להתארגן גם למקהלות־חובבים שהופיעו במ־סיבות חג ומועד של הפועלים. לעתים רחוקות והיתה מגיעה ברגל מדומברובה־גורניצ׳ה תזמורת כורים ובידיהם כלי־נגינה נוצצים כמו חצוצרות ומשמיעים יצירות בנות אופי פופולרי, שעוררו התפעלות בקרב בני הנוער הכפרי על שזכו לראות בעיניהם משהו נדיר שאין לראותו בכפרים.

שלוש פעמים בימי חיי רחפה עלי סכנת מוות, ומכולן ניצלתי בדרך נס. בפעם ראשונה כמעט שטבעתי במצולת מי נהר הפשימשה הלבנה בניבקה בקרבת מקום מגורנו.

אבי היה הולך בערבי שבתות לנהר לטבול לכבוד שבת, ובידעו שאני אוהב להקשיב לזמזום הנהר ושקשוק גליו לקחני אתו, ואני שחקתי עם הילדים האחרים שבאו אף הם עם הוריהם ושחקנו בחול אשר בגדה הנהר. והנה נתחשק לי למדוד את עומק הנהר ברגלי ומיד נסחבתי מהגלים. וטוב שאבי חש אלי בעת צרה והצילני מן הגלים. ועד היום זכורני שאבא התלבש חיש ונשאני בזרועותיו הביתה. נראה שדיני נגזר לחיים בשמי מרום, אחרי שהוטלה עלי שליחות מסוגים שונים, וכנראה שגם שר של שירה חופף עלי להצילני לשם מילוי תפקידי בישראל ובירושלם בשטח הצלילים ואהרים, בלי לדעת כיום אחרי ישיבת יובל שנים בירושלים אם הספקתי כבר למלא את כל השליחויות או בחלקן, ועוד ידי נטויה.

בלבי נחרתה עמוקות דמות סבי ר׳ אברהם־מרדכי ברוקנר, איש וולברום. היה זה יהודי תלמיד־חכם ומדקדק במצוות, שעם כל עיסוקיו הכלכליים כבעל־אחוזה (כינויו בפי כל היה „הפריץ מצ׳אנוביץ״) לא שכח לרגע לחשוב איך לשרת יותר טוב ויפה את שוכן־שמים ממעל. הוא היה מבקר אצלנו לחג השבועות ולחגים אחרים ומבלה אצלנו כדרכו. והנה באחד מביקוריו אצלנו נתעוררתי פעם משנתי בחצות הלילה כאשר אזני הבחינו צלילי קול זמרה. פקחתי עיני וראיתי שלאור עששית קטנה יושב סבי כשהוא רכון על ספר ונוהם בנעימה עצובה נגון עצוב שבו מנעימים את „תקון חצות״. היו אלה צלילים שמימיים לאזני הילדותיים. העצבון שבנעימת הסב כבשני. נלחצתי יותר לשמיכת מטתי והשתדלתי להסתיר מהסב את הסוד שכולי מלא אוזן לזמרתו. זמן רב שכבתי וספגתי לקרבי אולי לכל ימי חיי את הזמרה האופינית שהיתה חדורה צער אומתנו על חשכת גלותו ועל יסורי הגוף והנפש השרויים על כל יהודי. אחר זה עבר סבי לנעימה יותר שמחה ויותר מעודדת. היו אלה בוודאי פרקי התהילים. ומפיו יצאו הצלילים רוויי תקוה, ואמונה כאילו חפץ היה סבי להתנחם בליל אפל זה, שה־עננים המכסים את שמינו לא יעיבו לעולם את אור השמש, ושגם ברחובותינו עוד ישמע קול שמחה... בהשפעת צלילים מעודדים אלה נרדמתי שוב ואינני יודע כמה זמן המשיך סבי לשבת בעריכת ה„תיקון״. ברם יודע אני, שמאותו לילה עקב אחרי ללא־הרף זמר הלילה של סבי, שנדבק בי כאילו לכל ימי חיי. תמיד עלה בזכרוני זכר צלילי היגון של אותו ליל־משמרת וגם צלילי התקוה והבטחון. שניהם יחד נעשו לחלק מהוויתי והשאירו רושם עמוק על כל הגיגי ומעשי. וכנראה שמאז גברה בי הכמיהה החפשית לציון.

אני בליתי את שנות ילדותי בבית הורים מסורתיים שב־אורח־החיים המיוחדים של היהודים בפולין הגלותית היינו ממש „מדינה בתוך מדינה״. אבי (בכינויו „ר׳ לייזר הצהוב״) קיבל חינוכו בבית אביו ר׳ אברהם־מרדכי בוולברום שהיה גם בעל־תפילה מעולה וחובב־נגינה שהתפילה ונגינה היו שלובים אצלו כאחד, ומאות ניגונים היו שגורים בפיו. הוא היה מצוי בכל ימי החגים והימים הנוראים בבית הצדיק מחנצ׳ין ועובר שם לפני התיבה בלוויית בניו ה„משוררים״: מאיר־שמעון הבכור שבעקב למדנותו וישרותו נחשב כרב ובר־סמכא בתיווך בין מסוכסכים גם בין הנוצרים; ישראל־פסח (שמת במיטב שנותיו בהשאירו אלמנה ויתומים). יוסף ברוך, אליעזר אבי, ואשר בן־הזקונים שנשמתו היתה חצובה מעולם־הניגון. מקהלת בנים זו שלוותה את הסב בתפילתו לא היתה מקהלה ממש עם הקולות המקובלים טנור, בריטון, אלט וסופרן, כי היתה שרה „אוניסון״, בקול אחד, כדרך החסידים. כולם הצטיינו בקולות נאים ונעימים, ואין לתמוד על שבלווי כפירי־נגינה אלה הבקיעה תפילתו ורינתו של הסב שחקים. הרי לפי תורת החסידות השיג בעל־התפילה בניגון הרבה יותר ממה שהיה פועל בתפילתו, כי הניגון הוא נשמת העולם ומלואו. בית הצדיק רבי חיים־שמואל הורוביץ־שטרנפלד בחנצ׳ין שימש כהיכל־הנגינה של אנשי־בריתו, וממנו נפוצו הניגונים הישנים והחדשים שנתחדשו בבית מדרשו לכל סניפי חסידיו אשר בפולין הקונגרסאית, וגם בגליציה, ומבתי־התפילה של הסניפים נפוצו הניגונים בבית כל חסיד והיו לו למקור שמחה דקדושה ואמצעי להתעוררות והתלהבות. על כל בני הסב אפשר היה לומר: כולם אהובים, כולם נחמדים, למדנים ויראי־שמים, שדעת הבריות היתה נוחה מהם ומהליכותיהם. ואכן כולם נתברכו בשם־טוב ובתכונות של עושים ומעשים, מהנים ומשפיעים. ושכינת הזמרה היתה שורה על פניהם.

חיבה מיוחדת ייחד סבי ר׳ אברהם מרדכי לאזור זגלמביה, שפרט לעיר בנדין העתיקה ומונדזיוב לא היו עדיין ישובים יהודיים בשטחי האזור. את רוב בניו ובנותיו השיא לישובי היהודים שבאזור. ר׳ מאיר־שמעון בנו קבע מושבו בפורומ־בקה ליד תחנת־הגבול גראניץ, ר׳ יוסף ברוך ישב בדינ־דובקה, ר׳ אשר ישב מאז נישואיו בדינדובקה ובבובריק. בתו שרה בלום ישבה בפוגוניה, הבת חיה ויינדלינג שישבה בביאלי־קושצ׳יול בקרבת הגבול הגליצאי עברה אחר כך לשבת בסוסנוביץ. אבא שלי נשא לו אשה ממונדזיוב ונשאר יושב בישובי האזור. ורק בן אחד ר׳ ישראל־פסח נשאר בוולברום. שתי הבנות הצעירות הנדל־מלכה (זיגלבוים) ויוכבד שנתיתמו מאמן בצעירותן עברו לשבת אצל אחיהם בזגלמביה, ורק חנה וולהנדלר ישבה בעיירה סקאלה שבין אולקוש וולברום וברכה פוכסהנדלר בוודיסלב. סבי היה מבקר מפעם לפעם אצל בניו ובנותיו ונהנה מחבורת נכדיו ונכדותיו, ותחביבו היה להביא תמיד דורן של ניגונים חדשים, שהיה משמיעם בנוכחות כל בני הבית. היו אלה ניגונים אלמונים ללא ידיעת מלחינם, והצד השוה שבהם ששמשו מכשיר להכנסת שמחה ועידוד בלב. אני הצטיינתי בשמיעה טובה וגם בתפיסה מהירה. בשמיעה חד־פעמית קלטתי את הניגון. אבי ר׳ אליעזר פתח לו אחרי חתונתו חנות מכולת וסידקית בכפר ניבקה, שבו מצאו פרנסה למעלה ממנין יהודים ומספרם הלך וגדל יותר, והם החזיקו על חשבונם מלמדים לילדיהם, ושו״ב ממונדזיוב היה מבקר כמעט יום־יום בכפר ומספק את צרכיהם בשחיטת בקר

ועופות. וכן נמצא במקום בית תפילה משותף של כוונים ומעמדים שונים, וכן של חסידי שושילתות שונות. אבי היה ממלא בו תפקיד בעל־תפילה, שבקולו הטינור האביר היה מנעים כמעט את כל התפילות ברוח חסידי חנצ׳ין בליווי ניגונים, ובזמרתו הערבה היה כובש את לב שומעיו. ועל ידו עזרו שלושת בניו: אחי הבכור צבי־הירש, שעבר בצעי־רותו ללמוד בבנדין ולהשתלם בבתי ספר שונים, אני האמצעי ויוסף־ישראל אחי הצעיר שבשנות בגרותו נחלף קולו לברי־טון בעל צלצול מרשים. אבי היה „יודע נגן" ובעל תפיסה מהירה בניגון, ותמיד היה מוכן ללמוד ניגונים חדשים ולהעשיר את אוצרו. צבי־הירש היה בעל טינור, אני חוננתי באלט נעים שהיה משאיר רושם על שומעיו ורבים ניבאו לי גדולות. מפי אבי למדתי את ניגוני „מסיני" שנחשבו לקבוצת ניגונים ממבחר נגינות בית־הכנסת האש־כנזי שהיו טיפוסיים ואפיניים שלפי הקבלה מוצאם היה גם מנוסחאות התנ"ך והתפילה, ומשום כך זכו לתואר „מ־סיני" כאילו נתקבלו מהר סיני. והם נתקבלו גם בנוסח המחזור של החסידים. אבי לא ידע תוי־נגינה, אבל ידע ממציאותם. ידיעותיו על חכמת הנגינה ותורתה היו מצומ־צמות והגיעו אליו מקריאתו בספרי ההשכלה ובעתון ה־עברי „הצפירה" שנמנה לאחד מחותמיו. ברם תפילתו לפני התיבה היתה בבחינת הוד שבחסד, כי זמרתו המלאה דביקות והתלהבות יצאה מלב רגיש המדוכא מצרות עמו, וכשהגיע לידי השתפכות הנפש אז „אבן מקיר תזעק". רק בתפילתו ראיתי את אבי בוכה ושופך דמעות. בכלל הוא הצטיין ברגש יהודי חם ובניצוץ שלהבת שהיה מעלה בניגוניו. לפני הימים הנוראים היה אבי עובר אתי על הניגונים החסי־דיים שהועידם להנעמת פרקי שמונה־עשרה במוספי הימים־הנוראים. נתמניתי ל„מזכיר ניגונים", ותמיד בהגיענו לפיוט או תפילה מסוימת הייתי מזכיר לו בלחישה את הניגון המוסכם. פעם אחת נכשלתי בהזכרת ניגון אחר מהסידרה ומיד קבלתי בתור עונש מיד אבי סטירת־לחי מצלצלת שאני זוכרה עד היום....

בכלל יצאו מוניטין לכל בני משפחת אבי כבעלי־תפילה ותיקים. כל בני סבי וחתניו חוננו בכושר נגינה וכבעלי קולות נעימים, ובית הצדיק מחנצ׳ין שנחשב כ„היכל ה־נגינה" הצטיין באספקת ניגונים חדשים וישנים מסוגים שונים שעוררו ענין בקרב הקהל. אכן ר׳ אשר הצעיר באחי אבי לא הסתפק במצוי בלבד, בחפשו גם את הרצוי הנעלם. הוא הספיק להציץ בספרות העברית שבימים ההם ולמצוא ענין בכל הנוגע ללימוד תורת החזנות והמוסיקה באמצעות מכתבים מפרי־עטו של החזן הנודע אברהם־בר בירנבוים מצ׳נסטוכוב, והודות לו ידע דודי פרק בקריאת תוי־נגינה וגם בנגינה עלי כינור ב„מחתרת" שלא יוודע הדבר בבית אביו שנלחם נגד ההשכלה. דודי זה פקח לא פעם את עיני ועודדני ללמוד לא רק ש"ס ופוסקים, אלא להציץ גם מעבר ל„מותר" בלי לראות בזה פגם בחסידות. אבי חיפש בניגון לא רק את היופי אלא גם את כוח־ההבעה שבו, ולא פעם היה אומר בשיחותיו עם מקורביו, שתשומת־לב יש להפנות לא **למה** ששרים, כי אם **כיצד** שרים. הניגון הנאה ביותר עלול להימאס והניגון המכוער ביותר עלול להתייפות כאשר יודעים כיצד לשיר. החזן הנודע ר׳ יואל־דוד (בכינויו העממי „הבעל־ביתל הוילנאי") לווינשטיין־שטראשונסקי היה יכול להביא לדמעות באמירת התפילה הפשוטה ביותר כשרק רצה בכך. וזכורני שפעם אחת ביקר בבית אבי חסיד בעל־תפילה מערי־השדה, והוא סיפר, שלבית הכנסת הטלומצקאי בוורשה הגיע מנצח אחד מווילנה המגלה נפלאות בניצוחו, והוא מכניס נשמה יתירה וחיים בכל ניגון. תוי־הנגינה המונחים לפניו אינם יותר מאותיות מתות, ועל המנצח להכניס בהם רוח חיים. מנצח — המשיך לומר — הוא לא רק מי שעושה תנועות בידים, אלא מי שביכולתו להפיק מגרונות המשוררים כל מה שהוא חפץ, והוא מקסים את המשוררים במדה כזו, שהם נאלצים למלאות את רצונו. ברם על המנצח לדעת מה רצונו. עליו לדעת מתי לשיר פורטו (חזק) ומתי פיאנו (בשקט), היכן אלגרו (מהיר) והיכן אנדנטה (באיטיות). ובמיוחד על המנצח להיות מסוגל להפיק מהזמרה את פירוש המלות. — כך היו דברי אותו עובר־אורח שנחרתו עמוק בזכרוני.

אבי היה בעל־תפילה הלבבי ביותר בין אחיו, בעל טינור לירי נאה וקולו היה תמיד צלול ורענן. ועונג היה לראותו עובר לפני התיבה ב„קבלת שבת", ובפתחו ב„לכו נרננה" השתדל להראות את כוחו וידיעתו בזמרה, ושאר המתפל־לים היו עוזרים על ידו בלווי בניגון. ועם שובנו מבית־התפילה נתחשק לו לאבי לחקות את ניגוני הצדיק מחנצ׳ין שעברו אליו מורשה מסבו הגדול „החוזה מלובלין" עם נוסח לובלין המקובל. הנה פתח ב„שלום עליכם" בניגון, ואחר זה עבר לקטע של ספר „הזוהר" עם מלים קשות שאנו הקטנים לא הבינונו, עד שהגיעה שעת ה„קידוש", ואחרי אכילת הדגים החלה סידרת הזמירות לשבת ב„כל מקדש". המתנגדים היו שרים אותו בניגון מסורתי במשך דורות שלא הוחלף בניגונים חדשים. בגלל עתיקותו העריצוהו גם החסידים. אני פרסמתיו בתוי־נגינה ב„ספר השבת" אחרי שרשמתיו מפי המשורר הגדול ח"נ ביאליק. ואילו החסידים היו שרים אותו גם בניגוני־חסידים שונים, ואנו הקטנים לויוהו ב„אוניסון" הנהוג אצל החסידים. אחריו בא תור הפיוט „מנוחה ושמחה", שנתחבב מאד הן אצל המתנגדים והן אצל החסידים, ועשרות ניגונים חסידיים ליווהו בכל עידן. וכה המשכנו עד שהגענו ל„יה רבון עלם" (מפיוטי המשורר הספרדי הנודע רבי ישראל נג׳ארה) ו„צור משלו אכלנו". לאבא לא חסרו ניגונים לכל מזמור. כל סעודת ליל שבת היתה שופעת ניגונים שונים ומגוונים ודמיונה כקונ־צרט־שעשועים ובילוי, הכל לפי רוח כל פיוט. היו ניגוני־שמחה וריקוד שהושרו בקצב מהיר ובאו להוסיף תוקף למלל המוסיף שבח וכבוד ליום השבת. והיו ניגונים „מור־ראליים" בעלי תוכן נפשי־מוסרי שהושרו באיטיות כלווי לזמירות שיש בהן משום השמעת דברי־מוסר לשובתים

בשבת יחד עם דברי עידוד ונחמה. והיו גם ניגוני התפעלות המעלים את משורריהם לעולמות העליונים. היו גם ניגונים שמשום־מה כונו בכינוי „וולכל" על שם מוצא סגנונו לארץ הוולכים והמולדבים שעל גבול גליציה ורומניה, והבעש"ט מייסד החסידות הוא שספג את מנגינות הרועים הוולכיים והכשירם לניגוני חסידים, ומאז נתחבבו הנגונים הוולכיים בכל חצרות הצדיקים. וכבוד גדול נחלו החסידים שהביאו דורון וולכי לצדיק, שנתקבל כעין „שלאגר" ולא סר מעל שולחנות הצדיקים לזמן רב. היו ניגונים שהתיחסו לשושילתות שונות בחסידות, כמו: ניגוני הבעש"ט ותלמידיו ובראשם רבי יחיאל־מיכל מזלוצ'וב, שלושת ה„דויד"ים (ר' דודל פורקיס, ר' דודל לאה"ס), רבי פינחס מקוריץ ואחרים; ניגוני קרלין, ברצלב, המגיד ממזריטש, ניגוני חב"ד. והיו ניגוני חצרות צדיקים שונים בגליציה ובפולין הקונגרסאית. הצד השוה שבהם שכל הניגונים היו מקור חשוב שהוסיף תוקף והתפעלות לנגינה היהודית ולנוסח היהודי בתפילות שליווה אותנו בכל חיינו. עלי הוטל להיות בעל הטון הראשי במקהלת המשפחה בעקב קולי, שלמרות זה שהייתי קטן ורך נתפתח קולי לקול נעים ויפה, וכאשר ישבנו מסביב לשולחן ושרנו בצוות הגיע הד זמרתנו החוצה ועוברים ושבים היו מתעכבים ליד ביתנו ומתענגים על נועם זמרתנו.

אזור זגלמביה היה עקר ושומם זמן רב מאין יושב, ואף טירות האצילים הפולניים בבנדין ושיוויר נשתתקו עם החלוקה האחרונה של פולין בידי שכניה. רוסיה הכובשת היא שפתחה לרווחה את שערי זגלמביה לישובי היהודים, והניגון היהודי והחסידי ליוה אותם בכל חייהם והנעים את שבתם בגופים פראיים ובבדידותם בין קתולים וכורי פחם שנתגלו בשפע רב באזור. בין ערוגות פרחי הנגינה היהודית שלוותה את ישובי היהודים החדשים בזגלמביה התנוססה גם נגינת החסידות שנשארה נאמנה לצביון הנגינה שלוותה את עם ישראל בכל נדודיו בעמים.

תם ולא נשלם

לדמותו הרוחנית של רבי שמואל ברוינר ממודזיוב

מאת **הרב מאיר שורצמן** (ויניפג—קנדה)

א. על ארז שנגדע

רבי שמואל שוחט, ככה כינוהו גדולים וקטנים, חסידים ומתנגדים, אנשי מערב ואנשי מזרח, יהודי סוסנוביץ ומודזיוב, ואחרי כן יהודי גרמניה והולנד, אנשי בלגיה ולוקסנבורג ואלזס־לוטרינגן, חסידי גור ואלכסנדר, בלז וצאנז, חסידי סוכצ'וב ואחרים. ולמה כנוהו כך? כי מלאכתו היתה מלאכת השו"ב מקודם בעיירה מודזיוב, ורק אחרי מספר שנים שהכה שרשים עמוקים בעיירה ובסביבתה הגדולה עבר לעיר הגדולה אנטוורפן אשר בבלגיה.

שו"ב בישראל צריך להיות בן־תורה לא פחות מפי ה־שולחן־ערוך יורה דעה, שידע את התנ"ך וכמובן גם הלכות שחיטה, ואם ירא שמים הוא אזי יאכלו משחיטתו כל החרדים לדבר ה'. אבל רבי שמואל שוחט היה למדן מופלג, בקי בש"ס ובפוסקים. ואילו היה נולד וגדל בין המתנגדים היו מכנים אותו עילוי וגאון. אלא מה? בחצרות החסידים אין מכנים לחסיד אמיתי בשמות כאלה, שיש בהם קצת גאות וגדלות...

מי לנו גדול מהרב ר' רפאל מאיר דן פלוצקי, רבה של דווארט, ואחר כך בסוף ימיו באוסטרוב־מזובייצקי בעל מחבר של „חמדת ישראל" ו„כלי חמדה", גאון עצום, מפורסם בכל העולם לגדול. ובכל זאת כשבא להסתופף בחצרות הרבי מגור זצ"ל כינוהו בשמו „מאיר דן"... וכן שמעתי באזני לא פעם מכנים לגאון האדיר ושר התורה רבי מנחם זמבא ז"ל רק בשמו הפרטי „מנחם פראגר", והוא לא הקפיד כלל. אדרבא, אהב לשמוע ידידות בתמימות. והלא כל עבודת החסידות האמיתית היא להגיע למדרגת הענוות. „והאיש משה עניו מאד מכל האדם אשר על פני האדמה". וכל אלה שמתיגעים להבין דברי משה רבינו הולכים בדרכיו.

וככה היה רבי שמואל שוחט ממודזיוב־אנטוורפן למדן גדול, בקי בכל חדרי התורה. ובכל זאת אינו מתגאה, מעורב בין הבריות, כאיש פשוט והמוני, וענוותנותו הגדולה היתה נאה לו. רבי שמואל שוחט היה בקי בכל ארבע חלקי שולחן־ערוך. ועטרת בקיאותו היתה בהלכות שבת. לא רק דברי המחבר ידע בעל פה, אלא דברי הש"ך והט"ז, דברי הבאר־היטב וביאורי הגר"א, דברי שערי־תשובה ומחצית־שקל. ממש בלשונם היה רגיל.

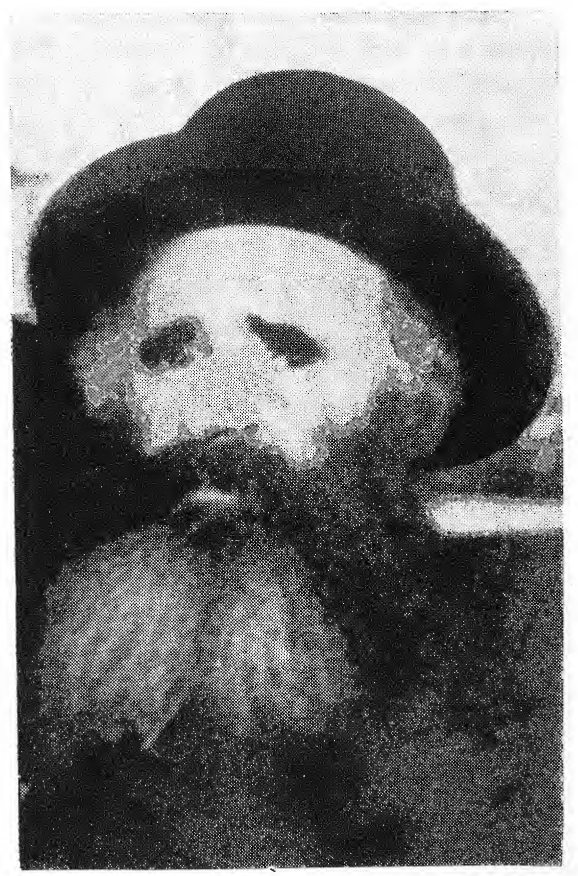
הוא היה רב ודיין בעיירה מודזיוב בסביבת סוסנוביץ ובנדין, כשכרסו היה כבר מלאה בש"ס ובפוסקים. וזהו הסוד שהיה כמוס להמונים. אבל ידוע היה ליודעי חן, לתלמידי חכמים אשר בעיר. כולם כבדוהו והעריצוהו, כי ידעו כשרונותיו הנעלים, ארז בלבנון, למדן גדול בין הלומדים וחסיד בין החסידים. בין הלמדנים החסידיים במודזיוב היו כמה שאהבו להתווכח אתו ולהוכיח שגם הם יכולים להתמודד

בלימוד התורה, וההריפים שבהם היו רבי יעקב קראקויאר ורבי זליג שצ׳יקץ. אבל גם יותר גדולים מהם לא יכלו להעביר את רבי שמואל על דעתו ועל ידיעותיו הגדולות בתורה ומפרשיה.

ב. על חסיד שאבד מן הארץ

רבי שמואל שוחט היה חסיד אמיתי, וכל מי שלא ראה־מימיו לא ידע להעריך ולהבין חסיד מהו? התלהבות עזה ועצומה, השתפכות הנפש בתפילת מנחה מכל ימות השבוע ברכת המזון שלו, אשרי האיש אשר שמע באזניו וראה בעיניו את אלה...

הוא נמנה על חסידי גור, ובחדר זה נתגדל, ידע את דברי ה„שפת אמת״ בעל פה, ירד בשכלו החד, במוחו הטהור ובמחשבתו העדינה לסוף דבריו. הוא היה דבוק בהם בבחינת: והיו הדברים האלה על לבבך... וכל מי שיש לו שייכות קטנה בחסידות יודע שעיקר גדול בחדר זהו התחברות והתדבקות בין אנשי שלומינו, לא רק להתפלל יחד בבית־חסידים אחד, אלא לאכול ולשתות יחד, וגדולה לגימה שמקרבת רחוקים, דברי תורה, שירות ותשבחות, ולפעמים גם ריקוד לשמה. לא אכילה גסה חלילה, אלא הס־

רבי שמואל ברוינר שו״ב במונדזיוב ובעל־תפילה מצוין שניספה בשואה באנטוורפן הבלגית. הי״ד.

ביבה הקדושה. זה מעלה על זכרונו דברי הרבי ז״ל, וזה מספר את אשר שמע מפי חסידים נאמנים בסוד שיח שרפי קודש. זה מזמור זמר עתיק, וזה מנגן ניגונו של הרבי ר׳ שמחה בונם זצ״ל מפשיסכה.

ביתו של רבי שמואל ברוינר היה תמיד פתוח לרווחה, והיו החסידים כאנשי ביתו ממש. זכורני, כשהייתי אצלו ישבתי על יד שולחנו בליל שבת. החסידים נכנסו אל חדר המטבח, פתחו את פתח הכירה והוציאו ממנה את הטשולנט בליל־שבת אחרי חצות הלילה. הטשולנט הזה היה מוכן לסעודת היום... אבל רבי שמואל לא אמר אף מלה אחת, אדרבה היה שמח, וגם אשתו ע״ה שהיתה צדקת במעשיה — גם היא לא מחתה ולא דיברה אף דיבור קל, הוציאה כפות ומזלגות כסף והושיטה לחסידים. ככה ישבנו כל אותו הלילה בביתו של רבי שמואל שוחט עד עלות השחר, ואחרי זה לקח כמה מידידיו והלכו לטבול במקוה...

מי שלא שמע את רבי שמואל שוחט מזמר „אקדמות״ בחג השבועות בהתלהבות ובדביקות עזה, לא שמע מעולם שירה נעימה וקדושה. בימי חג השבועות טוב היה להימצא בסביבתו של רבי שמואל ברוינר. נתקשרו בו רבים, יען שידעו תמימותו, פקחותו וצדקתו...

ג. על איש חסד שנאסף

הוא היה אומר: חסיד בלי לעשות חסד אינו כלום... מאמר זה לא היה דורש ברבים, אלא מסרו מפה לאוזן ידיד כשהלה שואלו: רבי שמואל! וכי יפה לאיש כמוך לאסוף ולקבץ נדבות ותמיכה לאנשים פשוטים, שאינם בגדר בני תורה, לחייטים ולרצענים ולנושאי סבל, לנגרים ולנחתומים שהגיעו לימי זקנה ולא יכלו עוד לעבוד מפני חולשתם ונשארו בלי משען לחם ומים, ורבי שמואל שוחט היה דואג להם. ומענה היה בפיו, כדרכו דיבר בטוחות: סלח לי אם אומר לך שהנך טועה... „ואת החסידה, האנפה למינה״ (ויקרא יא—יט) פירש״י ז״ל: החסידה — זו חיה לבנה, ולמה נקרא שמה חסידה? שעושה חסידות עם חברותיה במזונות... אם כן קשה, למה נמנה בין העופות הטמאים? והתירוץ הוא, יען שעושה חסידות רק עם חברותיה, ולא עם עוף אחר... וכי בשביל שיהודי זה או אחר הוא רצען או חייט, נגר או נושא סבל, יצא מכלל ישראל חלילה? אדרבה. על עני בן־טובים ירחמו רבים, ועל עלוב זה לא ישגיחו. לכן מצוה כפולה ומכופלת היא להביא טרף לביתו ולפרנסו בכבוד ובסתר...

ורגיל היה רבי שמואל בעל איש־חסד מופלא זה להזכיר דברי בעל „תפארת שלמה״ מרדומסק: „וילך אברם כאשר דבר אליו ה׳״: אברהם אבינו עליו השלום, גם בהילוכו כדרכו, היה זה טוב לו לדבר עם אנשים פשוטים טובות ולגמלם חסד, והיה טוב בעיניו ויקר והביב כאשר דבר אליו ה׳ — רצה לומר: כמו שהיה יקר בעיניו וחביב עליו כאשר דיבר ה׳ עמו, כי גם עשיית חסד הוא רצון השם יתברך״...

מעלות השחר עד חצות הלילה היה עסוק וטרוד בתורה, בתפילה, בגמילות חסדים, בעבודתו עבודת השו"ב ובשאר צרכי ציבור. וכשם שהיה מזרז את האברכים שלא יבלו את עתותם וזמנם לבטלה אלא יעסקו בתורה, כך היה מוכיח ומזרז את הנגידים לעשות צדקה וחסד... לא תוכחה אלא דיבר אתם קשות.

וראו זה פלא. כולם אהבוהו אהבה רבה ואהבת עולם, יען שידעו את לבו הטוב, שהוא אינו דורש רק מזולתו. אלא הוא הפותח ראשון בכל עניני צדקה וחסד...

ד. עלי להב שכבה

כל מעשיו היו לשם שמים, וכל עבודתו היה עושה בהתלהבות עזה. וכשהיה יורד לפני התיבה היה שר ומזמר בקול שאגת ארי, בשפה ברורה ובנעימה, וכל ה־מתפללים נאחזו בשלהבתיה. מי שלא שמע את רבי שמואל שוחט מתפלל לפני התיבה, לא שמע מעולם בעל תפילה הגון אשר כל עצמותיו תאמרנה ה' מי כמוך!

הוא אהב את התוך שבאדם, ושנא את השטחיות שבו לא סבל את הקטנות. מעולם לא אמר צר לי המקום, אלא הסתפק במיעוט. לא היה עשיר, ולא רכש לו הון. אלא נהנה מיגיעו.

מנהג קדמון הוא שהשו"ב מביא לביתו מבית המטבחים טחול, האצבע של הכבד ושאר דברים קטנים. ומנהג זה יסודתו בקודש, שיראו הטבחים והקצבים שגם השו"ב שהוא ירא שמים אוכל מבהמה זו, שמא מקיל הוא לרבים ומחמיר לעצמו. ככה ראיתי נוהגים בכמה ארצות. ורבי שמואל שוחט — גם הוא אכל משחיטתו הוא. אלא מה? הוא היה אוהב לחלק בין עניים את המתנות. וכאשר שב מבית המטבחים וחבילתו תחת זרועו היה סר לביתו של יהודי אלמוני והניח את החבילה באמרו: אל תיראו. הבשר הוא כשר למהדרין מן המהדרין, יאכלו ענוים וישבעו...

וכשהיה רואה מי שהוא מבין האמידים לבוש בגדים חדשים, ניגש אליו וברכהו בברכת תתחדש! ושאלהו: מה עשית עם בגדיך הישנים? מחכה להם יהודי בן־טובים שאין לאל ידו לקנות חדשים. היש לך מצוה גדולה מזו? זכית ללכת בדרכי השם. מה הוא רחום — אף אתה כן, ולדבקה בו כתיב. סור נא לביתך וצררתים בצרור ומחר השכם עוד קודם התפילה אבוא אליך ואקח את הצרור ואמסרו לעני בן־טובים, בן תורה וחסיד, שמקבל באהבה יסורי העוני. מקנא אני בך — הוסיף רבי שמואל שוחט לדבר על לב הנגיד — שהנך קונה עולמך בשעה אחת. ובמה? לא בתעניתים ובסיגופים אלא בשכר בגדיך הישנים...

ורבי שמואל שוחט היה לא רק אומן־יד בהשחזת סכינו בלבד, אלא גם אומן מופלא לדבר על לב העשיר ועל לב המדוכא בעוני. רק מי שידע את רבי שמואל ברוינר יודע שאינני מגזם ואינני מוסיף, אלא שאני מציירו ומתארו ממש כמו שהיה... וכשגמר בסרסורו זה היה שמח כאילו מצא מטמונים, אבנים טובות ומרגליות.

וכי דבר זה קל בעיניכם, לרכך .ב אמיד, להוציא ממנו מלבושיו ולהלבישם לעני בן־טובים? משה רבינו קיבל שכר סירסור שקרן עור פניו, ורבי שמואל גם הוא קיבל שכר סירסור שלהבת קדושה, לב טהור ונשמה עדינה, ודור ישרים יבורך...

ה. בית לתורה ולאמונה

ככה לימדו יודעי חן בסוד שיח שרפי קודש. אם אבה תאבה לדעת את האדם מה הוא: הסתכל בצאצאיו. אדם פשוט די לו אם אחד מבניו יפרשו. ואם אדם גדול הוא, רב הגוונים, בניו ובנותיו ולפעמים גם נכדיו מפרשים את הטמיר בלב אביהם.

לאו כל אדם זכה לרדת לסוף דעתו של רבי שמואל שוחט. קצרי הראות ראו רק את חיצוניותו, ומעולם לא ירדו לתוך תוכו לראות ולהבין שרבי שמואל אינו אדם מן השוק.

בניו ובנותיו כולם מלומדי תורה הם, כל אחד ואחד לפי מדרגותיו, בעלי כשרונות עבדים נאמנים לרוח ישראל סבא מוקירים ומעריצים את המעין אשר ממנו שאב אביהם הגדול בארזים, ראו בעיניהם את הטוב ואת החסד, את התורה ואת התעודה אשר בבית הוריהם. עניים היו בני ביתם, וחסידים יבני תורה מאוכלי שולחנו.

ואשתו הצדקת לא היתה מאלו שעיניהן צרה באורחים. כל המשפחה היתה כמקהלה אחת, אשר שרה את השירה הקדושה, שירת החסד והרחמים...

זכורני, בן היה לו לרבי שמואל שוחט, בן יקיר ובעל כשרון רב, וחיימל שמו, למד בישיבת „עץ חיים" אשר בהיידה, וחיימל היה עתיד להיות עילוי, ועולה על כל תלמידי הישיבה, והוריו התקשטו בו. עתיד מזהיר נשקף לו. ומדי דברי בו היה אביו מוריד דמעות, דמעות גיל, וכה אמר אלי רבי שמואל: אינני יודע באיזה זכות נתן לי הקב"ה בן יקיר כזה? כנראה קנאוהו עליונים ומלאכי מעלה אמרו: שלנו חיימלי.... חלה ונסתלק מן העולם. כשהוא עדיין צעיר לימים.

הספדתיו הספד מר על דפי היומן האגודאי „דאס יידישע טאגבלאט" שיצא בוורשה. באמת אינני זוכר אף שורה אחת אשר כתבתי אז, אבל מה לי לזכור הספדי? אני זוכר את חיימל כאילו עומד עתה לפני, עיניו יונים, פניו צוהלים אף בשעה שהיה נמצא בדאוואס בין הרי שוויצריה, ידע שימי חייו קצרים. אבל לא התרעם. „בידך אפקיד רוחי" היה רגיל לומר, ומה שייך להתיירא ולפחד...

התנחם רבי שמואל בבחינת וידום אהרן, והמשכיל בעת ההיא ידום. ה' נתן וה' לקח יהי שם ה' מבורך" — ככה דיבר על לב אשתו. החדוה לא סרה מביתו, יען שהשכינה היתה שורה על פני שאר צאצאיו, זה ביראתו, זה בתלמודו וזה בכשרונותיו.

הקים דור דעה, דור שידע מחצבו ושורשו. אשרי איש שככה לו...

— — —

כולם התפלאו: הפלא ופלא שנמצא ארונו של רבי שמואל ברוינר. ואנוכי הכותב — אודה ולא אבוש — בעיני לא היה כלל פלא. בטוח אני, שיום אחד מחייו היה יותר פלא. יפה שעה אחת מחייו הקדושים והטהורים מכל הפלאים שנעשו עם גופו...

עלי ארז שנגדע, עלי להב אשר כבה, עלי איש חסד אשר נאסף, ועלי חסיד שאבד מן הארץ עיני עיני יורדה מים...

וויניפג (קנדה) בשלהי דניסן תש"ך.

רבי אליעזר ברוקנר ז"ל איש זגלמביה

(קוים לאישיותו)

בעיר מושבו, במונדזיוב־סוסנוביץ אשר בפולין הקונגרסית, היה שמו „ר' לייזר" (שם של חבה) שם דבר בכל הסביבה. כל יודעיו המרובים מרחוק ומקרוב חבבוהו וכבדוהו בהערצה של איש מורם בעם, בגלל גדלותו בתורה ובחכמה. ועל אף היותו „מזרחי" בעסקנותו נחשב בכל דבר לאיש שכל יהודי, מאיזה מעמד שהוא, יקר בעיניו. הוא היה איזה אדם עליון שהמוני „עמך" היו זקוקים לו. אצילות נדיבה רחפה על דמותו הנאה וליותה את כל הליכותיו. הוא היה הגשמה חיה של ענוות, אהבת הבריות ואהבת האמת. אולם מלבד זה עוד כמה מעלות טובות ומדות נאות ציינוהו ורוממוהו, והן שהבבוהו על כל יודעיו.

על פי טבעו ומזגו חסיד היה, הסיד ותיק במחשבה ובפועל, בעל בטחון וחדוה, אוהב חיים, אופטימי, בעל הומור נוח ומלבב, תכונות המציינות אמנם את כל בני משפחתו וכוחן יפה לעודד, להעיר ולעורר את האהבה ואת החפץ להבליג על יגון החיים ולהתאזר בעוז הסבלנות לקראת עתיד יותר טוב, ולא פעם אימץ לבבות כושלים בעצותיו הספוגות אהבה עזה למולדת החדשה בציון והכשירם לקראת לחם חרבה ושלוה בארץ־ישראל מאשר מעדנות ותענוגות החיים בארצות הגולה. „אין עתיד ליהודים וליהדות אלא בארץ־ישראל, וסוף הכבוד לבוא" — כך הורה לאנשי עצתו, ובשפת נבונים מנע לא אחת לנדירה למרחקים ונסיונות לחיים חדשים. תכונותיו אלה עמדו לא פעם לרווחה ליהודי עירו בעת צרה בכלל ולכל שוחרי עצתו בפרט.

רבי אליעזר ברוקנר נולד בעיר וולברום פלך קילצה בפולין הקונגרסית בשנת תרכ"ד (1846) לאביו ר' אברהם־מרדכי ברוקנר, נצר ממשפחת אפרתים חשובה של למדנים וחסידים, מגדולי הלמדנים בוולברום ומאנשי־סודו של רבי חיים־שמואל הורביץ הצדיק מחנצ'ין (סבו של רבי ישעיה שפירא זצ"ל) ובעל השפעה בעיר (נפטר ה' סיון תרס"ט). אביו ר' מאיר־שמעון נפטר בדמי ימיו לדאבון לב כל העיר, כי הוא פעל הרבה לביצור עמדות היהודים בעיר. דודו ר' מאיר ברוקנר הקים בעיר את כל המוסדות הצבוריים, החל מבית־הכנסת הראשון הגדול בעיר (עד אז היו מתפללים בבתי־תפילה קטנים), בית־מרחץ, בית־ועד לפרנסי העיר והרבנות, ועד לחברה־קדישא, והוא רכש מכספו את הקרקע לבית־עלמין היהודי. שמו של ר' מאיר ברוקנר נישא לתהלה במשך כל הדורות בפי יהודי העיר והפך לאגדה ולסמל בכל הסביבה.

רבי אליעזר למד תורה מפי אביו, בחדרים ובבית־המדרש, ויחד עם כל חמשת אחיו יצא להם שם כלמדנים מופלגים בתורה ובמכמני היהדות. הוא נשא לאשה את פרומה בת צבי זניטה לנגר ממונדזיוב־סוסנוביץ, ממשפחה תעשינים עשירים ונודעים בנדבנותם ועשרם בכל פולין. מקודם פתח לו בית־מסחר בכפר. שם החזיק בביתו ספריה גדולה של ספרי תלמוד והלכה, קבלה וחסידות, והיה קובע יום יום שעות ללימוד תורה מבעוד לילה עד לתפילת שחרית, ורק אחר כך פנה לעסקי הפרנסה, וגם בשעות הפנאי ביום היה הוגה בספריו ומתעלה מעל לעסקי החולין. בכל הסביבה היה המנוי היחידי על העתון היומי העברי „הצפירה" מיסודו של נחום סוקולוב וקבל בסבר פנים יפות את כל באי ביתו לקרוא את העתון.

בכפר מושבו הצטיין גם באומץ ובגבורה נגד חבורות השודדים שפשו בכביבה, ולאות תודה והוקרה מטעם השלטונות שהצליחה לתפוס בעזרתו את כנופית השודדים קבל רשיון להחזקת אקדח, דבר שהיה אסור לאזרחים. העתונות מלאה אז תהלתו, ואף אנשי השלטון התיחסו אליו בכבוד.

לאחר זמן התישב במונדזיוב־סוסנוביץ שבאזור מכרות הפחם. לקוחותיו, עובדי המכרות, הנוצרים, כבדוהו מאד בשל ישרו. ליהודים היה מוכר במחיר הקרן. השתתף ביסוד ה„מזרחי" בעירו, נבחר ליו"ר והכניס את התלהבותו החסידית לפעולה הציונית־דתית.

בתקופת מלחמת העולם הראשונה, כשגברו התלונות על „נכבדים" שבעדה היהודית, שמנצלים לעסקים לא־כשרים את חלוקת מצרכי המזון שהשלטונות סיפקו להקלת המצוקה, פתח ר' אליעזר בחסות המזרחי מחסן קואופרטיבי לצרכי אוכל וארגן את החלוקה בשמירת זכויות לדלת העם. וכה

הוציא מידי העושקים את זכיותיהם, מאז נתחלקו צרכי מזון ביושר ובאמונה, ולדלת העם היתה הרווחה. אחר כך יסד בית־תמחוי להזנת ילדי עניים ללא תשלום, והקים בית־ספר עממי דתי־לאומי, שהשפה העברית תפסה בו את המקום הראשון. והנאה יתירה נהנה ר' אליעזר מתלמידי בית־הספר בהציגם מחזות ביומא דפגרא בשפה העברית. ה־מוסדות הללו היו בשעתם סם של חיים ליהודי העיר, שידעו להעריך יפה את הפעולות החשובות הללו.

ביתו היה פתוח לכל עסקני המזרחי ממרכזי התנועה. בביתו התאכסנו ר' לוי לוין־אפשטין והרב י.ל. זלוטניק ממרכז המזרחי בוורשה, וכן הצדיק מחנצ'ין. הם עברו לנאות־קיץ במרינבד שבארץ צ'כיה, ובני הרבי היו תמיד מתאכסנים אצלו בעברם למסעיהם.

תשומת לב מיוחדת הקדיש לספריתו, כי חובב ספרים היה מעודו בבית אביו. במשך שנים אסף הרבה ספרים בשדה היהדות, עברית וחסידית, מחברי ספרים מצאו בו לקוח טוב ותומך. מקום חשוב בספרייתו, שהכילה למעלה מאלפיים ספרים, תפשו ספרי חסידות לכל תקופותיה, וספריתו היתה למופת בכל הסביבה. בשעות הפנאי היה יושב והוגה בספרים, ובשעת הקריאה כאילו ניתק מעלמא הדין. ספרי ש"ס וילנה בכריכת עור מהודרת, מדרשים וילקוטים פארו את הספריה.

אך למרות היותו חסיד, ואולי בגלל זה, היתה ארץ־ישראל הנקודה הבוערת ביותר בחייו ובמעשיו, הכח הדוחף שפעל בו ובפעולתו העסקנית. הוא היה מסדר בביתו מסיבות־פרידה לכל מי שעלה לארץ־ישראל, והתמסר במרץ לפעולות למען בנין הארץ ועידוד העליה. עם פתיחת שערי הארץ לרווחה בסיום המלחמה שלח את בנו מאיר־שמעון לפניו לארץ, שהיה בין העולים הראשונים של ה„עליה השלישית" וראשון לעליה מבני העיר. אחרי שר' אליעזר נתאלמן נענה בשמחה לקריאת בנו לעלות. והאחז בא"י — משאת נפשו. לא הועילו הפצרות קרוביו ובני משפחת ופרנסי העיר: „מצות ישוב א"י באה לידי ואיך אחמיצנה?"

בשנת תרפ"ד עזב את ביתו המרווח, עלה לארץ בלוית בתו ובנו השני והשתקע בירושלים. ביתו החדש היה בית ועד לבני כל סביבת זגלמביה (בנדין, סוסנוביץ ודומברובה וכו'), ובכל שבת ומועד סעדו אצלו הרבה קרובים ורחוקים ושירת הזמירות שהתפרצה לרחובות ירושלים משכו תשומת לב העוברים והשבים. גם בירושלים ידע לרכוש לו את הלבבות בתכונותיו התרומיות. כל שכונה עברית חדשה, כל

מסיבה משפחתית בבית ר' אליעזר ברוקנר בתל־אביב (1925). בשורה ראשונה יושבים מצד ימין: אשת שלמה שארף מבנדין, פרידה יקימובסקי, מ"ש גשורי, ר' אליעזר ברוקנר, אפרים קליין מבית־עובד.
בשורה השניה עומדים: משה יקימובסקי (חתן אברהם קריניצה ראש עירית רמת־גן), אחותו שרה הנדלר, גברת יקימובסקי מאמריקה, צבי קליין מירושלים, שושנה יקימובסקי־גשורי, חנה קליין, רגינה (בת אפרים שארף מסוסנוביץ) ובעלה שלמה קליין (מורה לנגינה), רבקה (לבית ברוקנר) קליין, רייזל ברוקנר ז"ל (בת ר' מאיר שמעון ברוקנר מפורומבקה), יוסף ישראל גשורי מכפר־הרא"ה.

בית יהודי חדש מלא לבו גיל, ולא פעם טייל בפרורי ירושלים להתבונן בחידוש נעוריה ובהרחבתה. התיחס בסב־לנות לכל יהודי, ואף לחפשי שבחפשים, ומשום כך היה אהוב בעיני כולם ללא יוצא מהכלל.

בשעת מאורעות הדמים של הערביים בקיץ תרפ"ט עמד בשורות הראשונות של המגינים על שכונת „ימין משה" והדף אחור את הפורעים הערביים אחרי שהפליא את מכותיהם ברובה שבידו והסב להם אבידות מרובות בהרוגים ובפצועים. עד היום מספרים תושבי השכונה על אומץ ליבו של רבי אליעזר בשעת הסכנה, ושהודות לו ניצלה השכונה מאסון גדול. אף החלוצים ה„חפשיים" שעזרו לו בהגנת השכונה נשמעו ברצון להוראות ה„יהודי החרד" בעל זקן שציציותיו בלטו מתחת למעילו, שידע להשתמש בנשק ולשלוט על המצב.

כאביו וסבו, שהיו בעלי־תפלה ומנגנים נודעים בחצרות האדמו"רים בפולין, כך נהג אף הוא בפולין ואחר בירושלים בשבתות ובחגים בבית האדמו"ר מדרוהוביץ שבבתי הבו־כארים, ועורר התפעלות בנגוניו החסידיים. חוג מכריו היה גדול בירושלים, בין בבית־התפילה של בתי מנדיל־ראנד ובין במסיבות רעים ששיחתו השפיעה עליהם תמיד.

הוא נפטר בירושלים בליל ט"ו אדר תרצ"ג ונקבר בהר הזיתים.

צאצאיו: מאיר שמעון גשורי, איש ירושלים משנת תר"ע, יוסף־ישראל גשורי, ממיסדי וראשוני המתישבים במושב כפר־הרואה של הפועל המזרחי בעמק חפר; רבקה קלין, אכרה בבית־עובד שעל־יד נס־ציונה, מומחית בענף הלול. בנו צבי הירש ברוקנר מיאבורזנה ובתו רייזיל פיוטרקובסקה ממונ־דזיוב נספו בידי הנאצים בפולין בשנות המלחמה האחרונה. אך כל ילדיהם שרדו בחיים, עלו לארץ והשתרשו בחיי מדינת ישראל.

אירועים וחדשות ממודזיוב

(צרור מברקים וידיעות בעתונים)

1. עלילת־דם במודזיוב

אצל אלמנת ראש העיר במיסלוביץ פולאסקה שרתה זה חדשים אחדים עלמה נוצרית כבת 18 ושמה מריה קרוקס. העלמה היתה עושה עבודתה בזריזות, אך היתה קלת־דעת. והנה לפתע היא נעלמה. תושבי המקום ושוטרי המשטרה חפשוה ולא מצאוה. אחרי כשלושה שבועות היא חזרה למקום עבודתה. היכן היתה במשך העלמה לא נודע. פעם הגידה כי שכבה חולה בבית הוריה ופעם התפארה בפני חברותיה כי בעת ההוא ביקרה הרבה בבתי תיאטראות וקונצרטים. באחד הימים שלחה אותה גבירתה לקנות קמח בעיר מודזיוב הסמוכה אשר מעבר לגבול. הנערה הלכה למודזיוב וקנתה שם קמח, אך היא לא חזרה ונעלמה שוב, והודות לאמונה הכוזבת שנתפשטה בקרב ההמונים כי היהודים זקוקים לדם נוצרי לצורך חג הפסח יצא עד מהרה הקול בכל הסביבה כי היהודים במודזיוב רצחו את הנערה לצורך דתם. וגם כאן הופיעה שוב לפתע הנערה ופני המעלילים חפו.

השבועון „היהודי" לונדון (בעריכת יצחק סובלסקי) 29 מרץ 1900.

2. נוסח־תפילה בבית־הכנסת

לבית־הכנסת במודזיוב היה נוסח־תפילה מסורתי מקדמת דנא שבו היה משתמשים חזני הדורות השונים, ואף פעם לא עלה על דעת מי שהוא להכניס שינוי בנוסח, שהיה נהוג מאז יסודו של בית־הכנסת, שנחשב בעיר למוסד ישן, בלי לדעת אימתי הוקם ובידי מי.

והנה אירע מעשה רב: נוסח התפילה המסורתי לא מצא חן בעיני החזן דמתא, ואף ששנים רבות היה אף הוא מתפלל באותו נוסח נכנסה לפתע תשוקה בקרבו לעשות „מעשה נועז" ולהנהיג נוסח חדש. כנראה שלבו נמשך לפסוק „שירה חדשה שבחו גאולים". אך הגאולה היתה עדיין רחוקה מלבוא, לא נשמע קול שופרו של משיח, ויהודי המקום המשיכו לעמול קשה לפרנסתם. ובכן, לשם מה יש לסטות מהנוסח המסורתי ולהשליט נוסח חדש בלי לדעת מאין מוצאו ומקורו.

מתפללי בית־הכנסת לא השלימו עם המצב, וכרגיל חל פילוג בין המתפללים ונתהוו שני צדדים: בעד החזן ונגדו, או יותר נכון: בעד הנוסח הישן או החדש. אך רובם של המתפללים הכריע לטובת הנוסח הישן, והחזן נאלץ להתפטר ולעזוב את העיר.

בשבועון „יידישס ווכנבלאט, סוסנוביץ. יד באב תרפ"ז.

3. על מיזוג הקהילות באזור

3. מועצת הקהילה היהודית בסוסנוביץ קבלה מכתב משלטון המחוז עם הוראה לעיין במוקדם בבקשת האוכלוסיה היהודית במודזיוב למיזוג מלא עם קהילת סוסנוביץ. לתכ־לית זו ביקרה משלחת מטעם קהילת סוסנוביץ במודזיוב.

בשבועון „יידישס ווכנבלאט, י"ד אב תרפ"ז)

4. פטירת הרב והרבנית ממודזיוב

בכסליו תרפ"ח נפטר הרב ממודזיוב רבי יצחק טוביה

פרידה, נכד הרב מזאלושין וחתן הרב רבי יצחק קימלמן מבנדין, עוד בבחרותו היה נוסע לרבי מנדלי מקוצק ואחר פטירתו ל„חידושי הרי״מ״ מגור. הנפטר היה בן 94 שנים. להלויתו בא קהל מלוים גדול מכל הסביבה. הספידוהו הרבנים מבנדין, מקוזיגלוב, ר׳ ישעיהו אנגלרד והמו״צים מבנדין וסוסנוביץ. קברוהו ליד בנו של „עמק המלך״ שנפטר ב־מודזיוב בעברו דרך שם בשנת תפ״ד וכל הזמן לא קברו איש בקרבתו. את הקדיש ליד הקבר אמר בן גיסו של הרב הנפטר ר׳ משה ברגר מבנדין, מפני שהנפטר לא השאיר אחריו בנים.

כשבוע אחרי זה נפטרה במודזיוב הרבנית פסה אלמנת ר׳ יצחק טוביה ז״ל, הבת הבכירה של הרב מבנדין ר׳ איצ׳ילה. הנפטרת הצטיינה בחסידות. פטירתה שהיתה יום אחד אחרי גמר ה„שבעה״ של פטירת בעלה עוררה בעיר אבל כבד. בהסכמת הרב מבנדין הובילוה לבית־הכנסת. בהלויה השתתפה כל העיר. היות והזוג לא השאיר אחריו ילדים קיבלה הקהילה את כל החפצים שנשארו וגם את כתבי הרב שבדעתם היה להוציא בדפוס כאות הערצה לרב.

אחרי למעלה מחצי שנה העמידה קהילת מודזיוב אוהל על קבר הרב. האוהל היה משותף לרב ולבן „עמק המלך״
(יידיש ווכנבלאט, כב וכט כסליו, ח׳ אלול תרפ״ח).

5. כתב־רבנות לבן האדמו״ר מאוסטרובצה במודזיוב.

במלון פולסקי בסוסנוביץ התקיימו נשואי אלטה בת הרב ישעיה אנגלארד עם בן הרבי מאוסטרובצה בנוכחות קהל רב, ובו גם הרבנים מלאגוב, גריצה, ראקוב, קורוב, וולברום, קראקוב ועוד, וגם הרבי מקרימולוב הסב של הכלה בא עם קהל חסידים גדול לחתונה, שבה נכחו למעלה מאלף מסובים. חלק גדול של בעלי־בתים במודזיוב מסר לחתן כתב־רבנות והזמינו את הרב למודזיוב.

בליל־שבת התפלל הרב החדש בבית־הכנסת והכריזו של־מחרת בבוקר יתחילו להתפלל בעשר. אך אין מינוי רב חדש ללא חלוקי־דעות והתרוצצות צדדים.

שבועות אחדים לפני חתונת הרב הצעיר התישב במודזיוב אברך אחד בשם ר׳ ישראל יצחק פייקרסקי מסוסנוביץ תוך שאיפה לקבל עליו את כסא הרבנות, הקים צד עוזרים והיה עורך את התפילה בכל שבת לעצמו. עם בוא הרב החדש למודזיוב פרץ ה„צד״ של פייקרסקי את בית־הכנסת בשבת בבוקר (לא היו להם המפתחות) ועמדו להתפלל בשעה תשע, והכל כדי שעם בואו של הרב האוסטרובצאי עם הקהל שלו הם יבואו כבר באמצע התפילה. אך ברגע האחרון חל שינוי. לרב האוסטרובצאי נודע הדבר, וכדי שלא לגרום למחלוקת הוא התפלל בבית־המדרש. לבסוף סודר הענין, וה׳ פייקרסקי ויתר מרצונו הטוב על הרבנות.
(יידישס ווכנבלאט, שמיני תרצ״ב — 15 אפריל 1932)

6. על תיקון המקוה במודזיוב

המקוה במודזיוב לא היתה שונה מהמקואות בעיירות אחרות. מחוסר פיקוח מספיק ועסקנים מסורים היתה המקוה זקוקה לתיקונים לעתים קרובות, ואף שהאוכלוסיה היהודית סבלה מאד ממצב זה — ואף לא חסרו אנשים אמידים בקרב החסידים שיוכלו על חשבונם לעשות את התיקונים הדרושים — נשארה המקוה במצב מוזנח, עד שנתעוררו הקרובים למצוה זו ואספו כספים, והכספים נעלמו בלי לדעת לאן. והיו שמצאו גזירה שוה למקוה בבנדין. אף שם נמצאו אנשים שגילו ענין בתיקון המקוה ואספו כספים שנעלמו לפתע. אך כש„הגיעו מים עד נפש״ והמקוה הפכה למקום סכנה לחיי המבקרים בה באה התעוררות דוקא מצד שלא חשבו עליו.

אם להשתמש בלשון המליצים נאמר: אש יצאה מהמקוה ותאכל על ימין ועל שמאל״. השוחטים הכניסו את ה„חלפים״ לנדנם ואמרו שלא ישחטו עד שיתקנו את המקוה. הקצבים שנפגעו מכך פגעו בשוחטים בכל מקום שיכלו, והשוחטים לא נבהלו ולא סטו מהחלטתם לטובת המקוה. הם לא נפתו להצעות שונות ובעיר לא היה בשר לאכול. הקצבים פנו לעזרת המשטרה, שבאה ופנתה בתביעה לשוחטים לשחוט, בלי שהיו בידיהם אמצעי כפיה. הקצבים סידרו איפוא שחיטה מטורפת בידי גוי, בהתאם למאמר הגמרא „הכל שוחטין״. המו״צ המקומי יצא בגילוי־דעת של איסור הבשר הנטרף בסיום: „והשומע ינעם ותבוא עליו ברכת טוב״.

זכורים לטוב השוחטים שהתעוררו ראשונים למצב המקוה, מה שגרם להתעוררות חסידים שונים שהתערבו בענין, קבלו כסף בהלואה, והמקוה תוקנה.
„זאגלמבייר צייטונג״, בן אמוץ, כ׳ כסליו תרפ״ט.

7. פטירתו של ר׳ נטע זיידלר מדינדובקה

בערב שבת כ״ו בעומר (אייר) תר״ץ נפטר החסיד הרדומסקאי ר׳ נתן־נטע זיידלר מדיינדובקה אחרי מחלה ממושכת בשנת השבעים ושש לחייו, בהשאירו שם טוב כבעל־צדקה עם בית פתוח לרווחה לאורחים ועניים, ונחשב לחלוץ הישוב היהודי בכפר ודואג לצרכי־ציבור באמונה, הקים בחצרו בית־מדרש ומקוה כשרה, והזמין מלמד קבוע ללמוד עם ילדי המקום החל מא״ב ועד גמרא למבוגרים, והודות לו גדל הישוב היהודי ושגשג יפה מבחינות שונות. ביתו שימש דוגמה לחיי יהדות ומוסר, וכל בניו חונכו כתלמידי־חכמים, אף בנותיו נישאו לבני תורה וחסידות שהוסיפו מחמימותם לשמירת היהדות. השאיר נכדים ונינים נאמנים למסורת.

שמו של הנפטר היה ידוע בכל ישובי היהודים מסביב, ובהלויתו השתתפו מאות אנשים, וכמעט כולם ליווהו עד לבית־העלמין במודזיוב שבו הובא למנוחת עולמים בחלקה מכובדת. גדולתו ויראתו של החסיד הנפטר הובעה בנאומי־הספדים מטעם רב העיירה ורבני סוסנוביץ, וכל אחד הבין את מאמר חז״ל הלכה למעשה: „חבל על דאבדין ולא משתכחין״. ועד היום נזכר שמו לתהילה ולברכה בפי פליטי דינדובקה ומודזיוב הנמצאים בישראל.
„זגלמבייר צייטונג״, יח אייר תר״ץ.

8. איגוד אומנים יהודים במודזיוב

ביזמת ארגון האומנים בסוסנוביץ חודשה פעולת איגוד האומנים במודזיוב המקיף את כל האומנים במודזיוב, ניבקה, קלימונטוב ודינדובקה.

באסיפה הכללית שנערכה בבית־הכנסת במודזיוב שבה השתתפו נציגי האיגוד בסוסנוביץ הוחלט להקים בכוחות משותפים את איגוד האומנים במודזיוב, ונבחרה הנהלה כדלקמן: י. קסטנברג, פלדמן, קנלר, גולדמן, ש. פרישר, גרינקרויט, י. וויינריב.

זאגלמבייר צייטונג, ג׳ סיון תר״ץ.

9. אסון כבד במכרת „מודזיוב"

זגלמביה כולה נמצאה תחת הרושם של האסון הכבד היוצא מהכלל שאירע במכרת־הפחם „מודזיוב", שבה נפל גוש ענקי של 15.000 טון פחמים ממרומי הקרקע למחפורת ופגע ב־12 פועלים. שבעה מהם הצליחו להחלץ מהגוש שכיסה אותם והשאר נמחץ מעומס הגוש. במקום האסון התרחשו במשך כל השבוע מחזות איומים של הנשים והילדים שמפרנסיהם ניספו בתאונה.

במשך כל השבוע נמצאו לאט לאט גוויות הקרבנות. בהלוית הניספים השתתפו משפחות אלפי פועלים. באחד הימים הללו בא נציג מיניסטריון־העבודה שגילה ענין רב בנסיבות האסון ובשם שר־העבודה תרם אלף זהובים למען משפחות הנספים.

„זגלמבייר צייטונג," כד אלול תרצ״ג.

10. גבאי בית־המדרש במודזיוב נרצח בידי קבצן

קבצן יהודי גרם למותו בלא עת של גבאי בית־המדרש במודזיוב. העיירה נמצאה זמן רב תחת הרושם של האסון שאירע שם לגבאי נחמיה רכניץ, בן 48, וכך היה מעשה:

לפני כמה שבועות העירו כמה קבצנים יהודים את רכניץ הגבאי משנתו בלילה, בתביעה שימסור להם את המפתח לבית־המדרש, שם רצו ללון. רכניץ התלבש והלך אתם ופתח את בית המדרש. אך אחד הקבצנים רצה להכניס לבית־המדרש גם את אשתו לשם לינה. מובן שרכניץ התנגד לכך, והקבצן בעט ברגלו בבטנו של הגבאי, שהתעלף ונפל על הרצפה. הרופאים שהוזמנו הודיעו אחרי בדיקה שמצבו של הגבאי אנוש ויש לנתחו מיד. רכניץ הובל לבית־החולים היהודי בסוסנוביץ, והרופאים עשו לו את הניתוח הדרוש ומצבו החל להשתפר. אך אחרי כמה ימים חל שינוי לרעה, והחולה מת. הקבצן שגרם במעשהו האכזרי לאבדן נפש מישראל נאסר בקניגסהיטה. בן 49 נסתלק הגבאי רכניץ ביום שבת (כ״ו בסיון תרצ״ד) ולמחרת היום הובל לקבורה בבית־העלמין במודזיוב.

זאגלמבייר צייטונג, ב׳ בתמוז תרצ״ד.

11. שוטרים ושודדים במודזיוב

בית־הדין לעירעורים אישר את פסק־הדין על השוטר ושותפיו לפשע ממודזיוב. חוקרי המשטרה בסוסנוביץ גילו לפני זמן מסוים את עקבות מאורע סנסציוני של השוטר יאן האהן ממיסלוביץ, שבעת ובעונה אחת כיהן כשוטר ועם זאת עמד בראש כנופית שודדים. הגילוי בא כדלהלן:

למודזיוב בא באחד הימים הסוחר יעקב מרמור, שרצה לקנות סוסים אחדים. במקרה הוא נפגש עם ידידו יעקב רכניץ, וסיפר לו שיש לו תחת ידו סכום כסף גדול. רכניץ הבטיח לסוחר להיוודע היכן יוכל לקנות סוסים בזול, והמכרים נדברו יחד להיפגש ליד בית העלמין במודזיוב. הסוחרים הגיעו למקום ולזמן הנועד והתחיל המו״מ עם אחד בשם ראובן יארגוס, שעליו היה לספק את הסוסים. באמצע המו״מ קפץ מבין השיחים שודד עם מסכה על פניו, שצעק: — אני מהמשטרה. הבו לי את הכסף המזויף.

הסוחר ניסה לטעון, שהכסף איננו מזויף. אזי הוציא השודד אקדח ואיים על היהודי למסור לו את הכסף. המשטרה חקרה בענין, והנה נתברר, שכל ה„מסחר" בוים בידי השוטר האהן, שבעצמו שדד את הכסף. בית־הדין המחוזי בסוסנוביץ דן את השודד למאסר שש שנים ואת שותפיו רכניץ ויארגוס לחמש וארבע שנים.

זאגלמבייר צייטונג, א׳ באב תרצ״ד

12. המועדון היהודי לספורט „שמשון"

באזור זגלמביה מצא הנוער היהודי ושאינו־יהודי בקעה להתגדר בו, והיא: התעסקות בספורט, התעמלות המועילה לאיברי הגוף להיות פעילים וממילא נעשה הגוף יותר מחוסן נגד מחלות. בשנת 1930 ואילך נתרבו המועדונים היהודים באזור ששיתף פעולה בספורט ומהם אף הצטיינו. סוף־סוף נתעוררו גם בני־הנוער היהודי במודזיוב וייסדו להם מועדון „שמשון".

מועדון זה הופיע מאז בכותרות העתונים, כי חבריו סיגלו להם את המקצוע ותפסו מקום בראש. ההתעמלות היתה לחם חוקם של בני הנוער, ולבסוף התארגנו יפה ובחרו להם הנהגה למופת. באספה הכללית של חברי המועדון נבחרה הנהלה שבה נכנסו: י. הוכצייט (יו״ר), נ. בנדזינסקי, י. ויינברג, ש. וולנרמן (מדריכים), ש. נייאר, מ. בנדזינסקי (מנהל), א. גימלאקיביץ (גזבר), ל. שפיגלר (מזכיר), ק. צ׳וסנק (ועדת ביקורת).

זאגלמבייר צייטונג, ג׳ טבת תר״ץ

העולה ממיסלוביץ לירושלים

ר' עזריאל זליג הויזדורף ז"ל

בשנת תר"ז (1847), נתעורר אחד מצעירי הקהילה היהודית אשר במיסלוביץ עזריאל זליג הויזדורף, בנו של ר' משה הויזדורף — שהיה איש מכובד ואמיד בעיר ובית־מסחרם אשר במיסלוביץ היה ידוע לכל תושבי מודזיוב, ניבקה, סוסנוביץ (אז מושב קטן) והסביבה הסמוכה — ושמע לקול הצו הפנימי לעלות לארץ־ישראל. אחרי הסערה שקמה במשפחתו לרגלי החלטתו זו, ארז את מזוודותיו, התכונן לעליה, נפרד מקרוביו וידידיו, מבני משפחתו וכל אשר לו והפליג למרחקים.

עזריאל זליג נולד במיסלוביץ בשנת תקפ"ו (1826). היתה זו אחת השנים שאחרי הקונגרס הווינאי, אשר בו הוסדרו ענייני ארצות אירופה שהיו כבושות בידי נפוליון הגדול, ומיסלוביץ נועדה להיות עיר־גבול ב„פינת שלוש הקיסריות", שבה נפגשו תהומי רוסיה (פולין הקונגרסאית), אוסטריה (גליציה) וגרמניה (שלזיה־עילית). לעזריאל זליג נמאסה הסביבה הגלותית, אף שבגרמניה קיבלו היהודים זכויות שוות עם יתר האוכלוסיה, ואף אמידות משפחתו, שתפסה מקום נכבד בקהילת מיסלוביץ והסביבה, לא עצרה בעדו מלקיים את שאיפתו לעלות. עד לעלייתו הוא למד בהדרים ובישיבות וכבן למשפחה שומרת תורה ומסורה, היה תלמידו של הרב ר' פינחס המבורגר, והשתלם גם בידיעות כלליות בגרמנית.

מסעו לארץ ארך כששים יום באנית־מפרש. בדרך טער הים וכאשר לאניה נשקפה סכנת טביעה, ביקש רב החובל שיתפלל ויקרא לאלהיו כיונה הנביא בשעתו. עזריאל זליג התפלל ואף תקע בשופר, עד ששב הים לדממה ונח מזעפו. אחרי התפילה והתקיעה נחשב הדבר לקידוש השם בעיני הגויים.

אחרי הגיעו ירושלימה נשא בסיון תר"ח (1848) לאשה את חנה ליפשה בת ר' צבי מווילנה, שהגיעה אז ארצה עם הסב שלה ר' מרדכי פינסקר, שכן בימים ההם לא הרשו תקנות הכוללים לרווקים מבוגרים לשכון בתוכם, והוא נאלץ „להיות כאחד האדם" ולשאת אשה. בתחילה ישב על התורה ועל העבודה וקיבל תמיכה מכולל אשכנז, שהיה אז הכולל העשיר ביותר וה„חלוקה" שלו נחשבה לשיא האמידות לעומת מיכסת יתר הכוללים. אחר כך החל לעסוק גם בצרכי ציבור, ובמרוצת הזמן היה לממונה של הכולל. בימיו פתחו את לשכותיהם הקונסולים הראשונים של גרמניה ואוסטריה, והוא, כדובר גרמנית צחה, ובעל צורה בהופעתו, היה מופיע כדובר היהודים אצל הקונסולים הללו.

מפעם לפעם היה נותן לשייך של המוגרבים שוכני ה„וואקף" שליד הכותל־המערבי, מנות הגונות של קפה וסוכר משלו, לבל יפריעו בני עדתו את היהודים המתפללים ליד הכותל, וכאשר לא השיגה ידו לשלם את ה„מס", היה משתף במצווה זו יהודי אחר, ר' אריה, כדי להקל את הגישה לכותל על המבקרים היהודים.

הוא השתתף בפעולות הארגוניות לרכישת הקרקע ולבניית הבתים של „בתי מחסה" בעיר העתיקה בירושלים והשתכן באחת הדירות שבהם. כן עזר לקרל נטר ברכישת הקרקע ליסוד „מקווה ישראל", היה יד ימינו של הבארון גוסטב דה־רוטשילד (אחי ה„נדיב הידוע" הבארון בנימין רוטשילד) בבניית בית־החולים „משגב לדך" בעיר העתיקה, נתמנה למשגיח על משק בית־החולים ואת שכרו — נפוליון אחד לחודש — הקדיש לשכר־לימוד של בניו אצל טובי המלמדים.

מזמן לזמן היה נוסע לאירופה לאסוף כספים לשם הוספת בניינים ל„בתי מחסה". בפאריס ביקש ממר ארלנגר לאפשר לו להיכנס לבארון בנימין רוטשילד ולבקש ממנו תרומה, וכשהיסס ארלנגר התערב אתו ר' עזריאל זליג בעשרים פרנק לקופת רבי מאיר בעל הנס, שיצליח גם לבדו אצל הבארון. ואכן קיבל מן הבארון אלף פרנק ל„בתי מחסה" וזכה בהתערבות.

היה מראשי המארגנים של קבלות־הפנים מטעם היהודים לאורחים רמי־מעלה שבאו לבקר בירושלים: משה מונטיפיורי, הבארון בנימין רוטשילד, יורש־העצר הגרמני פרידריך (שהיה זמן קצר קיסר גרמניה, בן וילהלם הגדול ואביו של וילהלם השני האחרון), הקיסר האוסטרי פראנץ־יוזף, הקיסר וילהלם השני ועוד. הקיסר האחרון אף העניק לו מדליה של זהב, שהתקשט בה בחתונת נכדו הראשון בפתח־תקוה, לאחר שעזר למייסדי המושבה ולחידוש ישובה בשנת תרמ"ב, ואף בנו היה בין המייסדים. הוא נשא חן בעיני כולם והשיג מהם כל מה שאפשר לטובת יהודי ירושלים, אף נענה להזמנת מונטיפיורי לבקרו אצלו בטירתו בלונדון, שם ערך מונטיפיורי לכבודו מסיבה מפוארת בהשתתפות גדולי היהודים בלונדון.

כשביקר הרצל בירושלים, הלך אליו ר' עזריאל זליג לאכסנייתו והזמינו לבקר ב„בתי מחסה", למען יתעודד מהמרץ שהושקע בבנין היהודי הזה ומהצלחת עמלו. הרצל התנצל שאין לו פנאי לכך, בהבטיחו לערוך את הביקור בהזדמנות הקרובה. גם את הקיסר פרנץ־יוזף הזמין בעת

שהותו בירושלים לבקר ב„בתי מחסה״. הקיסר עצמו לא בא, אך שלח את נציגו, וזה נתקבל בכבוד מלכותי.

מ־13 ילדים שנולדו לו, נשארו בחיים רק שני בנים ובת אחת. לבניו נתן חינוך תורני, ובסתר הקנה להם גם השכלה כללית וידיעת שפות, לבל ירגיז את קנאי העדה האשכנזית בעיר הקודש, ולבתו הביא בעצמו חתן מישיבת פרסבורג.

כשפרצה מחלת החולירע בירושלים והתושבים היהודים היו זקוקים לחיזוק במזון, ביקש עזרה מנדיבי היהודים שבגרמניה, וראשי הכולל העבירו אליו 10,000 מארק לקניית קמח לחלוקה לעניים. אך באין יכולת להשיב ריקם פני נצרכים הוציא על חשבון הכולל 15,000 מארק למטרה זו. הגבאים בחו״ל רגזו כשהודיע להם לאחר מעשה על הגרעון, אך בכל זאת העבירו אליו עוד 5.000 מארק.

בקיץ תרכ״ו, שנת ארבה ובצורת, עזר לאגודת „חברת יהודה וישראל״ שייסד ר׳ חיים צבי שניאורסון, לאגור תבואות להבטחת המזון לעניי העדה בירושלים. וכן הושיט עזרה כספית וארגונית להרב יהושע־ליב דיסקין מבריסק, בייסוד בית־היתומים בירושלים, והמציא דרכים לרכישת הסכום הדרוש להתחלה, לאחר מכן חתם על שטרות בעד הלוואות במזומנים ולרכישת חומרים באשראי ויצא לאירופה לאסוף כספים לטובת המוסד, הכספים שאספו הוא ואחרים לא הספיקו, כי הצרכים היו תמיד מרובים מהאמצעים, ולבסוף נשאר בעל־חוב בסכומים שלמעלה מיכולתו. בהת־חשב באישיותו ובמעמדו לא מכרו הנושים את רכושו לגביית החוב, מאחר שממילא לא היתה ההכנסה מספיקה לכיסוי החובות, וכך נשארו חובותיו אלה רשומים בפנקסים ולאחר כמה שנים החזיר בנו את החוב בתשלומים ל־שיעורים.

הוא הרבה לפעול לטובת מוסדות התורה והחסד ולעזרת נצרכים והיה מכובד בעיני התושבים מכל העדות היהודיות והנכריות וכן בעיני השלטונות המקומיים והזרים.

הוא נפטר בשיבה טובה בירושלים בכ״ה בסיון תרס״ה (1905) אחרי קידוש ליל־שבת בהשאירו אחריו שני בנים: מרדכי שלמה (מראשוני פתח־תקווה ומייסדיה) וחיים אלי־עזר, שהוציא חוברת מיוחדת על חייו ופעולותיו להרמת מצב אחיו. כן השאיר בת אחת, פרידל, רעיית טוביה גולדברגר (ממונה בכולל אונגרן). בני משפחת הויזדורף היכו שרשים ביישוב הישן והחדש ותופסים מקום מכובד בין בוני היישוב העברי בירושלים ובמושבות.

אף פנחס גרייבסקי הקדיש פרק מיוחד לר׳ עזריאל זליג הויזדורף בחוברת ז׳ „מגנזי ירושלים״ (תר״ץ) וכן הוא נזכר בספרים שונים.

סלומון מרקוביץ ממיסלוביץ

(קוים לעסקנותו ולאישיותו)

סלומון מרקוביץ היה אחד האישים המצויינים ביותר בתולדות העיר מיסלוביץ. יהודי בשם ישראל מרקוביץ כבר ידוע היה כאן כחוכר בשנות השמונים של המאה ה־17, אך ברור שהוא לא היה אביו של סלומון. מוצאם של אבות מרקוביץ היה מפראג, כפי שאפשר לראות ממסמך דלהלן: „אנחנו ראשי עיריה וחברי מועצת העיירה מ. מאשרים בזה, שהופיע לפנינו סלומון בן מרק איזאק בן וולף פופר, יהודי מכאן וחוכר בית־מיבשל־בירה, וביקש להעניק לו תעודה מאושרת, שתעיד עליו, כי הוא לא רק תושב מקומי מזה למעלה מ־32 שנים, אלא שהוא גם תושב תם וישר, וכל ימיו התנהג ביושר, ושמוצאו מיהודי פראג, וסבו היה וולף פופר מפראג, שהגיע לכאן לפני למעלה משמונים שנים וכו׳ וכו׳. מיסלוביץ, 10 ביאנואר 1709״.

מתעודה זו אנו למדים, שעוד בשנת 1677 היה יושב במיסלוביץ, ותמוה שעוד בשנת 1692 מדובר הרבה אודותיו בלא להזכיר מלבד זה כלום מתקופה זו. ואם כי אין ודאות שזהו אותו סלומון, שעליו מדובר ב־2 במאי 1687 ואשר נזכר כמה פעמים גם אחר כך, מכל מקום מתעוררת התמיהה על שלא מדובר עליו באותו כבוד כמו מאוחר יותר. יש להניח, שהוא הגיע לכאן בתור נער, ועל כן לא הוזכר. ואלו מאז קיבל את החכירה לרשותו והפך על־ידי כך לאישיות ציבורית, מזכירים אותו פעמים רבות. חכירה זו, שקיבל אותה כנראה רק בראשית שנת 1692, היתה רק התחלה לחכירותיו ולרכישותיו הנוספות בעיר, שבאו מן הסתם לא מעט מתוך הכרת־טובה שרחשו לו אדוני הקרקעות. בשנת 1695 הוא נעשה חוכר של מבשלת־הבירה העירונית, כפי שמוכיח המסמך האמור, וגם את ראשות הכפר החזיק בחכירה, כפי שיוצא מדין־ודברים אחד משנת 1705. הוא רכש לו קרקעות מרובים, עד שהיה בשעתו בעל אחוזה חשוב ביותר.

ב־19 באוגוסט 1693 קנה הזוג מרקוביץ מידי הזוג גריגור וולניק חצי רביעית בהינטרבולינה. ב־12 בדצמבר 1693 קנו מידי הזוג אדם פון דרושובסקי את בית קרוקובסקי בשוק, עם שתי רביעיות שדה בקוזניץ וגורן אחת.

ב־24 באוגוסט 1694 קנו מחצית רביעית שוממה יחד עם הגן. באותו יום קנה מרקוביץ את שדה־ההריש שהיה סמוך

לביתו. ב־28 באוגוסט 1695 קנו הוא ואשתו מחצית רביעית בהינטרבולינה מידי הזוג לורנץ יואכים. ב־3 באפריל 1696 קנו מחצית רביעית בהינטרבולינה מידי האלמנה של אור־באו לסקוביץ, וב־10 בדצמבר 1699 קיבל מרקוביץ כפרעון חוב עוד מחצית רביעית בהינטרבולינה.

כפי שיוצא מהאמור, הוא רכש את החלקות ועוד איזה נכסי דלא־ניידי בשותפות עם אשתו, דבר שלא הוזכר במפורש. הרכישות והחכירות הללו אילצו את מרקוביץ להחזיק הרבה משרתי בית, מבשלי בירה, מכיני מי־דבש שורפי יי״ש ועוד. את ילדיו חינך בעזרת מורי בית.

ב־7 בפברואר 1695 הוא נתקבל לרשות העירונית בתור בעל נכסים שיש להם עניין עם החוק העירוני, ואף הושבע כאזרח. אין למצוא ידיעה בשום מקום, אם הוא נבחר לאיזו משרה מן המשרות העירוניות. לעומת זאת הוא נזכר בין 4 מורשים, שביום 15 בנובמבר 1698 נמסרו לידיהם החשבונות העירוניים לשם ביקורת. מעניין לציין, שהוא בא על החתום על הפרטיכל ביידית, בעוד שיש להניח, שהוא ידע לכתוב גם בפולנית. ברם ידוע, שמרקוביץ היה מכובד מאוד בעיני האזרחים. כבוד זה שהוא היה ראוי לו באמת היה בולט גם בהזדמנויות אחרות; כי בעוד שבלעדיו כונו היהודים בפי הנוצרים בשם „בלתי נאמנים" — הוא צויין בתור „אדון", כמו למשל: „האדון סלומון מרקוביץ היהודי" או רק „אדון סלומון מרקוביץ", ואילו יחד עם אשתו — „האדונים הזוג מרקוביץ". מאוחר יותר הוא נקרא כרגיל סלומון מרקוביץ, רק בשמו הפרטי והמשפחתי כמו כל אזרח אחר. וגם ניתנו לו כל התוארים כפי שהיו נהוגים לגבי יתר התושבים. כגון „האזרח" יתואר־האמונים „שכן" או „חצי שכן", שלא כמו יהודים אחרים, שלכל היותר נקראו בכינוי „אזרח".

הוא לא התבדל משאר האזרחים כדרך שנהגו היהודים בדרך כלל, אלא קיים יחסים מהודקים עם המשפחות המשכילות יותר של האזרחים, כמו עם משפחת דרושקובסקי, שבשנות התשעים היו חוכרי ראשות הכפר ונהנה מאמונם המלא של בעלי הקרקעות.

אין לדעת אם גם באורח לבושו הצטרף למנהגים הכלליים של המדינה. לעומת זה יש לשער שהיה בעל הדרת פנים. שמו נזכר בכתבים הישנים הרבה יותר מאשר שמותיהם של כל שאר התושבים. על היקף עסקיו ומשקו אפשר לעמוד מתוך מפתח מטושטש שהודבק יחד עם דף אחר על כריכתו של ספר פאטנטים. לא ידועה מטרת המפתח, המכיל ידיעות בדבר מצב משקו ועל המחירים של דברים שונים.

השריפה המוזכרת שם, היא כנראה אותה שריפה שנת־חוללה ב־14 בספטמבר 1706 אצל מרקוביץ. ואחרי שהוכח כי האש פרצה אצלו, הוא נידון לשלם נזק של 10 טלר לשכנו זליסניק. ליד המפתח האמור באה ההערה הבאה: נזק זה קם בעקב שריפה שהתחוללה אצלו. בנוסף לזה צויין שהוא אזרח, מאחר שרכש לו בית בעיר. שדות הוא מחזיק בחכירה מידי עניים ומשלם מזה מסים כעשרה אחרים; בהוצאות אלה הוא נושא לפי בקשתנו, שאם לא כן היתה העיירה נכנסת בעול חובות כבדים.

תוך עיון בכתביו אפשר ללמוד, שהיה לו בן אחד בשם יעקב, שנשא לו אשה ממודזיוב, וגם בת נשואה לאחד בשם אהרן וגרה כאן. אף הבן היה חוכר, בלי שנדע באיזה מקום.

מרקוביץ מת, כפי שמסתבר, בשנת 1714. ואופייני הדבר, שמשפחה זו, שנחשבה למשפחה מכובדת מאוד, נעלמו הידיעות עליה לגמרי עם מותו, אולי משום שאי אפשר היה לעסוק בהמשך קורותיה בגלל חוסר שם משפחה; המשפחה עזבה כנראה את המקום ועברה מכאן, משום שאחוזות מרקוביץ ונכסיו החכורים כבר נמצאו ב־13 ביולי 1715 ברשות שלישית. אחד בשם יעקב סימון, שנזכר עוד ב־13 ביולי 1713, קיבל את החכירה ב־1715. ואילו את האחוזה קיבל ב־22 בנובמבר 1746 מיורשו של אחד בשם ויינציק. יעקב סימון (גם בשם יעקב סימילוביץ וגם פסאר־סקי) — כנראה היה מוצאו מהכפר פסארסקי ליד בנדין) היה אבי־אבות המשפחות הקיימות במיסלוביץ בשמות דנ־ציגר, זילברמן ופרנקל. הוא היה מכובד מאוד גם בעיני בני עירו, כפי שמראה המקרה דלהלן: בין יהודי העיר שמעיה וקוצ׳מה, היו פורצים סיכסוכים תדירים והם היו מתדיינים תמיד. המועצה לא ידעה כיצד להסתדר אתם. ולבסוף הביאה אותם לידי כך שיסכימו להיכנע לפסק־דין של יעקב סימון (3 למאי 1748). האחרון מת בשנת 1757 או 1758. אחרי שב־24 באוגוסט 1753 העביר את הבית והשדות — וכנראה גם את החכירה — לבנו אשר. הלה נאלץ כפי שמסתבר מחמת החוק משנת 1780, למסור את החכירה. גם את השדות מכר לחוכר של אז בשם הערגזועל, ולבסוף — גם את הבית. נוגע ממש ללב לקרוא שהישיש אשר — אחרי שנקלע למצב קשה — נאלץ למכור את נחלת אבותיו האחרונה. בחוזה שנחתם ב־25 באוגוסט 1789 הבטיח לעצמו מעון בבית האחורי, שבו יכול היה לערוך עם חבריו לאמונה את התפילות (אז חדר־תפילה של הקהילה היהודית), ואף הבטיח לאשתו את הזכות והרשיון לעסוק במסחר זעיר לפני הבית בכיכר השוק. היו לו ארבעה בנים, שבתנאי התקופה ההיא הצטיינו בהשכלתם יותר מחבריהם. הצעיר שבהם, יצחק, כיהן שנים רבות כסופר העיר (כנראה רק כעוזר). הוא היה אביו של לייבל דנציגר, שהיה מכובד על כולם ומת במיסלוביץ ב־1 בינואר 1859.

יהודי מיסלוביץ לאור עתון אנטישמי

(מקצת היסטוריה פוליטית)

בינואר 1936 היתה מיסלוביץ נחלת פולין העצמאית, ויהודי פולין ישבו במקום היהודים הגרמנים שכנראה הרגישו שתחת כנפי פולין לא יגדל אושרם, והם עזבו את עיר מגורם ועברו לשטח הגרמני, ובמקומם התישבו יהודים ילידי פולין, קבלו לרשותם את מוסדות הקהילה לשעבר עם בית־הכנסת היפה ובית־העלמין ויתר המוסדות והמשיכו לנהל את הקהילה.

ובאותו ינואר הופיעה בגליון ראש־השנה של העתון „פולוניה" האנדקי רשימה הסטורית על יהודי מיסלוביץ. עתון זה החזיק עצמו מומחה לענינים יהודיים שלא פסק מלהטיף לאנטישמיות ולהגברת היסוד הפולני. והנה מה שמסופר בגליון הנ"ל על יהודי העיר הזו:

„אין לדעת במדויק באיזה זמנים התישבו בפעם הראשונה יהודים במיסלוביץ. ידוע רק, שבשנת 1511 לא נסבלו היהודים, ועד לשנת 1560 לא היתה ליהודים כל זכות לשבת בעיר ולעסוק בה במסחר. ורק בשנת 1560 נמצאים בעיר יהודים שעסקו במסחר. אחד היהודים הראשונים במיסלוביץ היה אחד בשם אהרן משה, חוכר, שהיה שנוא על אזרחי המקום. ובכל זאת היה הנוער המיסלוביצאי אוהב לבלות תמיד אצלו.

בקץ המאה ה־16 גורשו ממיסלוביץ שש משפחות יהודים בנות 62 נפשות ללא כל רשות לחזור. הסיבה לכך היתה: הטלת אשמה על היהודים ברצח ילד נוצרי. בקשר לכך אף נרצחו יהודים רבים. היהודים שגורשו מהעיר לא התחשבו באיסור וחזרו לעיר, הקימו להם בתים, ואף הצליחו לשים מגורם במרכז העיר.

בשמחה רבה ממשיך מחבר הסיפור לספר, שעד לאותה תקופה, עד לשנת 1600, אסור היה ללוות כסף ליהודים, וכן אסור היה למכור להם קרקעות, להעסיקם במשרות צי־בוריות, וכן נאסר עליהם להתקשט בחרבות זהב ופסים, ועליהם היה לשאת בגדים מיוחדים, בגדים צהובים, או בירטות. והמחבר ממשיך לצטט:

„ורק בקץ המאה ה־17 קבלו היהודים זכויות עירוניות. הכמרים המקומיים התרגזו אז על מתן הזכויות הללו ליהודים. ובמיוחד מחה נמרצות הכומר דאז סורובקה נגד מתן זכויות ליהודים.

אחרי שלזיה עברה לפרוסיה נעשו היהודים לאזרחים פרוסיים לויאליים. הם הלשינו על הנוצרים. הלשנה כזו נעשתה אז נגד הנוצרי יוריציק שנידון על בגידה במולדת לעונש מות. המלשין היה אחד בשם משה איזאקוביץ, שמסר אז נוצרים רבים לידי המשפט הפרוסי. איזאקוביץ עצמו נהרג אחרי זמן מה בקרדומים בביתו ובני משפחתו הוכו עד שפך דמם. מאז החלו בשלזיה פרעות נגד היהודים, אך הן נתקלו בהתנגדות מצד גדודי הצבא הפרוסי.

העתון, בהמשיכו לתאר את המאורע ה„הסטורי" איך התפתחו הפרעות ומאורעות־הדמים, בא לידי סיכום תוך שמחה, שיהודים החלו לעזוב את מיסלוביץ יותר ויותר.

כיום מונה מיסלוביץ כ־300 יהודים. רובם המכריע עבר לשבת בערים הסמוכות קטוביץ וכוז'וב. יהודים רבים עברו לגור באזור זגלמביה, ומהם עברו לא מעטים לפלשטינה, שלשם לקחו אתם קפיטלים גדולים. בחודש נובמבר 1935 חוסלו עוד שני בתי־מסחר יהודים במיסלוביץ. עם כל יום הולך ופוחת מספר היהודים במיסלוביץ, ובמשך הזמן יש לקוות לא יישאר בעיר זו אף יהודי אחד, והם יעברו משם רק למקומות ששם מקוים הם להצליח בעסקים יותר טובים.

★

„היסטוריה" זו נתגלגלה לאחד הגליונות של השבועון היהודי „זגלמבייר צייטונג" שהופיע בבנדין (כב טבת תרצ"ו — 17 ינואר 1936), והעורך הוסיף הערה. שעל העורך של הסקירה ההסטורית הזו המביע את ששונו הגדול לעובדה שבקרוב תהיה מיסלוביץ נקיה מיהודים להיות עקיב ולהשפיע על מוציאי ה„פולוניה" שלגמרי לא יקבלו מודעות מיהודים (כמו למשל מודעה של עורך־דין יהודי שנדפס באותו עמוד שנדפס בו המאמר המסית נגד יהודים). הרי התוצאות לכך יכולות לגרום, שגם מקאטוביץ יצטרכו הסוחרים היהודים להגר משם...

אחרי מלחמת־השמד של הגרמנים הנאצים חרבה גם הקהילה היהודית במיסלוביץ. אף גם מפלגת האנדקים פסקה להתקיים, ובמקומם משתוללים רוחות השולטים ב־פולין הקומוניסטית השמים ללעג את שאיפות האנדקים לשעבר לפולוניזציה ולהלאמת הכלכלה. הפולנים משועבדים כיום לסוציאליזם הסטאליניסטי המצטיין באימפריאליזם עוד יותר מהמשטר הצארי. ואף פולין נאלצה לוותר על פלכי חלם ושדליץ שעברו לבולשבים הרוסיים.

דאס יידישע סטשעמישיץ

פון **זאנדער**, בן הרב מסטזשעמישיץ

א. די יידישע קהילה.

דער אנהויב פונעם יידישן ישוב אין סטזשעמיעשיץ האט זיך אנגעפאנגען ארום דעם צווייטן העלפט פון דעם פאריקן יארהונדערט. די ערשטע יידן האבן באווינט די געגענט ארום די אזוי־גערופענע ווינער סטאציע. דאס איז געווען די באן־סטאציע פון די ליניע ווין—קראקא—ווארשא.

נאך א סיבה פאר די ערשטע אנטוויקלונג פונעם ישוב אויף דעם ארט איז געווען די גרויסע און איינע פון ד ערשטע כעמישע פאבריקן אין פוילין „סטרעם", פון וועלכער די יידן האבן דירעקט אדער פון די ארבייטער פון דער פאבריק געצויגן זייער חיונה.

דאס יידישע לעבן איז געווען קאנצענטרירט ארום ר' נחום ענגלארד ז"ל'ס „הויף", ווי ער האט געהאט א בית־המדרש, הכנסת־אורחים און די מקוה — אלעס צוזאמען.

ר' נחום ענגלארד ז"ל איז געווען פון די יחידי־סגולה אין פוילין וואס זענען געווען געבענטשט מיט „תורה וגדולה במקום אחד". נישט ווייניקער בארימט איז געווען זיין פרוי הינדעלע מיט איר צדקה ומעשים־טובים. א ספעציעלע ברכה האבן זיי געהאט צו האבן גוטע קינדער, צווישן וועלכע הרב ר' ישעיהו זצ"ל פון סאסנאוויץ און ר' יחזקאל טויב ז"ל — א גרויסער תלמיד־חכם און בעל־צדקה. זיי האבן זיך מתחתן געווען מיט אדמו"רים און די־שענסטע יידן פון פוילין.

ביים אנהויב פון הייננטיקן יארהונדערט האט מען אנגעפאנגען צו בויען די באן־ליניע סאסנאווצע—קיעלץ—איוואנגראד מיט א רעמיזע וועלכע האט באשעפטיגט בערך 2000 ארבייטער, און עס האט זיך אנגעפאנגען אנטוויקלען דא א יידישער ישוב. עס האט נישט לאנג געדויערט און די אזוי־גערופענע איוואנגראדער גאס האט איבערגעשטיגן מיט די צאל די ווינער־גאס. די יידן דא האבן געבויט א שיל (בית־המדרש) און די מקוה מיט אלע כלי־קודש.

אין יאר 1922 איז געגרינדעט געווארן א זעלבסטשטענדיקע יידישע גמינע וועלכע האט געציילט צוזאמען מיט דעם גליל ווי נימצעס, גראניץ, קאזשימיערש און גאלאנאג בערך 500 משפחות. סטשזשעמיעשיץ האט אין מיניאטור מיט זיך פארגעשטעלט דאס אימפולסיווע יידישע לעבן אין פוילין. טראץ דעם וואס די יידישע באפעלקערונג איז געווען פארטיילט אין חסידים, בעלי־בתים, מזרחים, ציוניסטן און ארבייטער — זענען זיי דאך געווען ווי איין משפחה.

סטזשעמיעשיצער יידן האבן זיך אויסגעצייכנט מיט גמילות־חסדים אין א קאלאסאלע מאס.

ב. הרב שלמה דוד זאנדער ז"ל, ערשטער סטזשעמיעשיצער רב.

געבוירן אין יאר תרל"ה (1874) אין א קליין שטעטל גארשקאוויץ ביי ראדאמסק, פיעטריקאווער גובערניע. זיין פאטער ר' זאב־וואלף זאנדער האט געהאט א משפחה פון 6 קינדער, 2 ברידער און 3 שוועסטערן. איינער פון די ברידער ר' משה שו"ב איז געזעסן אין קלאבוצק און טשענסטאכאוו. ר' זאב־וואלף זאנדער איז געווען א חסיד פון בעל „חסד לאברהם" דער ראדאמסקער רבי זצ"ל.

שוין אלס יינגל האט ער ארויסגעוויזן גרויסע פעיקייטן אין לערנען, ספעציעל זיך אויסגעצייכנט מיט התמדה בלימוד, און אלס יונגער בחור געפארן לערנען צום בארימטן בעלכאטאווער רב ז"ל, ווי עס האבן דאמאלס געלערנט דערוואקסענע בחורים מצויינים בתורה. ער האט אויך געלערנט ביים קאמינסקער רב הרב שטיגליץ ז"ל.

אין יאר תרנ"ו (1895) איז ער געווארן דער איידים פון ר' פינחס פוקס ז"ל פון סטערטשעוו ביי פיעטריקאוו. ר' פינחס איז געווען א שארפער גערער חסיד. די באבע האט געשטאמט פון ראדאשיצער הויף. דארט האט ער געגעסן קעסט אייניקע יאר און געלערנט בהתמדה, און אין די צייט האט ער באקומען היתר־הוראה פון באוווסטע רבנים וגדולים, צווישן וועלכע עס געפינט זיך הרב ר' לייביש פשעדבארזשער זצ"ל.

אייניקע יאר איז ער געווען מו"ץ ביים קלאבוצקער רב זצ"ל (דער קלאבוצקער רב איז געווען פון ראדאמסקער הויף) ביי אים אין בית־דין שטוב. דארט האט ער געלערנט א שיעור מיט דעם לעצטן אדמו"ר ר' שלמה־העניך־חנוך הכהן הי"ד מראדאמסק.

אין קלאבוצק איז געבוירן געווארן זיין זון דער מ"מ הרב ר' משה פינחס הי"ד. מען האט אים גערופן מיט ליבע „פינטשע".

אין יאר תרנ"ד (1903 איז ער אנגעקומען קיין סטזשעמיעשיץ מיט די הסכמה פון אדמו"ר בעל „כנסת יחזקאל" מראדומסק זצ"ל אלס מו"ץ, געווינט אויף די ווינער גאס, נאענט צו ר' נחום'ס הויף, דארט האט ער מרביץ תורה געווען, בחורים פון סטזשעמישיץ און ארום זענען געקומען לערנען שיעורים.

נאָך די ערשטע וועלט־קריג ווען דער ישוב האָט זיך אנטוויקלט אויף די איוואַנגראָדער האָט ער זיך דאָרט אהין אריבערגעצויגן כדי צו זיין צוזאַמען מיט דעם רוב יידן און נאָענט צום שטאָטישן בית־המדרש.

אין די צייט האָט די סטזשעמיעשיצער יידישע קהילה געהערט צו די יידישע קהילה אין בענדין. דאָס איז געווען אפיציעל. אָבער פאַקטיש האָט דאָס סטזשעמיעשיצער יידנ־טום און דער סטזשעמיעשיצער רב ז״ל פונקציאָנירט אין זיין קהילה זעלבסטשטענדיג.

עס איז ווערט צו פאַרצייכנען, דאָס דער סטזשעמיעשיצער רב ז״ל איז געווען זייער, זייער באַפריינדעט און אַ בן־בית געווען פון רב ר׳ יששכר־בער גרויבאַרט ז״ל מבענדין. אייניקע שאלות געפינען זיך אין בענדינער רב׳ס ספר „דברי יששכר״.

אין יאָר 1922 איז דורך די פּוילישע רעגירונג, בענדינער פּאָוויאַט, געגרינדעט געוואָרן אַ זעלבסט־שטענדיקע קהילה (גמינא) און די רעגירונג האָט אָנערקענט דעם הרב ר׳ שלמה דוד ז״ל אלס אפיציעלן רב פון סטזשעמיעשיץ און דעם גליל אָהנע אלגעמיינע וואלן, נעמענדיק אין באַטראַכט די לאַנגע צייט פון זיין דינסט פאַר די קהילה ווי אויך די אלגעמיינע צופרידנהייט.

אין יאָר תרצ״א (1931) איז הרבנית שרה־פייגע ע״ה קראַנק געוואָרן, און דאָס האָט גורם געווען דאָס דער רב האָט זיך צוזאַמענגעבראָכן און נפטר געוואָרן י״ח אדר תרצ״ב און נקבר געוואָרן אין בית־עלמין אין קראָקא. הרבנית שרה פייגע ע״ה איז נפטר געוואָרן ו׳ תשרי תרצ״ג (1932).

אין די „הויכע וועלטן״ אין סטשעמישיץ

פון **יחיאל שטערן**

פון פאַרטאָגס האָט מען שוין געפילט אין שטעטל דעם ערב־שבת, די מאַמעס מיטן גרויסן עול פון צוגרייטן דעם שבת, וועלכע האָבן נאָך אָנגעהויבן פון דאָנערשטאָג ביינאַכט. און פון פרייטאָג פאַרטאָגס האָבן זיי שוין אָנגע־הויבן אונטערטרייבן די טעכטערלעך מיט די פאַרשידענע שליחותן. און עס איז פאַראַן ווי צו שיקן. עפּעס אַ קלייני־קייט: לויפן צום שוחט מיטן עופ׳לה לכבוד שבת, צום בעקער מיט די חלות און כוטערקוכן, און צו חיה׳לע דוד מלמד׳ס אָדער אין שפּייז־געוועלבל נאָך פאַרשידענע קלייני־קייטן וואָס עס פעלט צו ווי אַ ציבעלע, אַ שטיקל צימערינג, אביסל באַבקע בלעטער צו די קוגל. די מאַמעס האָבן דאָך נישט קיין צייט צו דעם. מיט די פאַרדרייטע פאַטשיילע אויפן קאָפּ שטייט זי ביים אנגעגליטן אויוון פון קוילן. און מען מוז שנעל קאָכן און טוישן די פייערקעס און אכטונג געבן עס זאָל חלילה נישט צו ברענען. מען קאָכט טאָקע נישט ווי אַגוי קיין גרויסע טעפּ צו פרעסן, נאָר אַלעס צו ביסלעך לכבוד שבת. די פיש קאָכן — דאָס איז אַ ספּעציעלע קונסטאַרבעט. דאָס מוז זיך איינקאָכן לאַנגזאַם זאַפטיק מיט די מערלאַך און מאַנדלען און צוקער אין די פיש יאָך, מיט צוקער באַבעס אויף פרייטאָג צו נאַכטס, אַביסל הינער־יויך מיט לאָקשן, מיט אַ ביסל מערן־צימעס, און דעם טשאָלענט פון געריבענע קאַרטאָפל אָדער פון פּענטשאַק מיט אַ פּעטער קישקע, צוגעגרייט מיט דעם ספּעציעלן טעפּל וועלכע וואַרט אַגאַנצע וואָך צו דעם תפקיד מיט דעם ספּעציעלן בענדל פאַר אַ סימן נישט צו פאַר־טוישן ביים בעקער. די טעכטערלאַך וויסן שוין זייער אויפגאַבע און לויפן דורך די גאַס אויספירן זייער שליחות.

אין די מיטאָג־שטונדן שמעקט שוין פון אַלע הייזער מיט די שבתדיקע מאכלים. געלויבט צו גאָט באַווייזן אַלע אַרבעטן. עס איז נאָך געבליבן אויסצוואַשן די קעפּלאַך פון די מיידלאַך מיט באַבעלעך־וואַסער אָדער נאַפט אַז די האָר זאָלן גלאַנצן אין די פאַרנאַכאַ שטונדן. ווען די זון זעצט זיך שוין אונטער די בוימער פון דאָקטאָר ביאַליס־טאַצקיס גאָרטן איילן זיך די גוים שוין אהיים מיט זייערע קניות פון די געשעפטן. די יאַטקעס, זענען שוין פאַרמאַכט. פינילע מיטן פערדל און וועגעלע האָט שוין געענדיקט צו טיילן דאָס ווייסע זאַמד אויסצושיטן אויף די פאַדלאָגעס. עס הויבט זיך שוין אונטעררייקן דער בין־השמשות, כאָטש אין מקוה געסל איז נאָך דער רעש גרויס.

דער אַלטער פאַלטאַראַק מיט יענקל פּילצער גייען שוין פון די מקוה פאַרשוויצטע אויפגעשטעלט דעם קאָלנער. עס טראָפן די הייליקע טראָפּנס פון די בערד. רבי בעריש שוחט מאַכט שוין זיין שטענדיקן ערב־שבת שפּאַציר אין אַלע געשעפטן. אין ווערטער שטעקט ער אַריין דעם קאָפּ. דאָס איז בעסער ווי צען פּאָליציאַנטן אַז מען דאַרף שוין פאַרמאַכן. איינס נאָך איינס פאַרמאַכן זיך די טירן אויף די אייזערנע פּרענטן. דאָס גאַנצע שטעטל ווערט באַדעקט מיט אַ שבת־מלכה דעק. פון אַלע פענצטער און פענצטערלאַך קוקן אַרויס די שבת ליכט ווי די מאַמע אַ באַדעקטע מיט דעם נייעם קאָפּ־טיכל, מיט דעם באַדעקטן אויסגענייטן טישטעכל באַדעקטע חלות מיטן פלעשל ראַזשינקע־וויין. די מאַמע האָט מיט גרויס כוונה און מיט טרערן באַדעקט

מיט די הענד די אויגן, געבענטשט די ליכט און זיך אויסגעדרייט צו די קינדער זאָגנדיק: גוט שבת, מיט פאַרגעניגן זיך אומגעקוקט צו די ליכטיקע שטוב און זיך אוועקגעזעצט צו די צאינה־וראינה.

די בעלי־בתים אויסגעפוצט מיט ווייסע העמדער מיט די זיידענע זשופּיצע וואָס דער שווער האָט געמאַכט ביי לייביש שניידער צו די חתונה מיטן נייעם קיילעכדיקן זיידענעם היטל, פירנדיק די יינגלאך ביי די הענד גייען זיי אין בית־מדרש אַריין אָדער אין די שטיבלאַך צום דאַווענען. עס הערט זיך דער לכו־נרננה מיט דעם געדרייטן ניגון, ווי דער גאַנצער עולם העלפט אונטער, לויפנדיק דערביי אהין און צוריק. נאכן ענדיקן דאָס דאַווענען איילן אלע אהיים מקבל זיין די מלאכי השרת, ווי נאָך די שענערע בעלי־בתים שלעפּט זיך נאָך אַ אורח אויף שבת. די לבנה וועלכע איז שוין ארויסגעקראָכן פון איר באַהעלטניש, באַגלייט זיי דורך די גאַנצע אַלעע לעבן די אַלטע פּאָליציי סטאַציע. מען רעדט וועגן דעם בעל־תפילה ווי ער האָט זיך היינט אויסגעצייכנט. מיט א ברייטן גוט שבת פלאצט מען אריין אין שטוב.

ארויף און אַראָפּ גייט ־ער בעל־הבית אין שטוב און די יינגעלאך נאָך מיט דעם ברייטן שלום־עליכם ניגון, צופּאטשנדיק דערביי מיט די הענד, צום קידוש שטייען אלע מיט כבוד. דער טאַטע קוקט אריין אינעם בעכער אויב עס געפינט זיך נישט דאָרט אַ שטויבל. ער גיסט אָן ברוב כוס. דער עלצטער זון שטעלט אים ארויף דעם בעכער אויף די האנד. יום הששי הערט זיך אין די גאַנצע שטוב ווי דער עכא קלינגט אין די גאַנצע גאס, און די מלאכי־השרת כאפּן עס אונטער. און אינמיטן די סעודה זינגט מען די זמירות און די שטימען פון די יינגעלאך מיט די מעשענע שטימעלאך קלינגען פון דער ווייטנס ווי גלעקלעך.

לאנג ציט זיך די פרייטאג־צונאכט־סעודה ביז אלע פאלן אוועק מידע צו שלאָפן. און דער טאַטע מיט די שפּאקולן אויף די שפּיץ נאָז ווערט אנטשלאָפן ביים ספרל אויפן טיש.

ב. סוכות און שמחת־תורה.

מען האָט ערשט געענדיקט די תפילות נעילה פון יום־כיפור אין בית המדרש און פון קלאפּן על־חטא. דער עולם איז מיד פון שטיין א גאַנצן טאָג אויף די פיס, פון פאסטן און פון די היץ, און די ריחות פון די חלב־ליכט. דער חזן יוסל זייגערמאכער טוט שוין אויס דעם פארשמאָלצענעם אויסגעווייקטן קיטל פון אַ גאַנצן טאָג דאַווענען. די קליינע חברה שטייט שוין אין דרויסן קוקנדיק אין הימל נאָך די שטערן. אויף דער שנעל כאַפּט זיך עמיצער צום עמוד אראָפּצוכאַפּן אַ מעריב. דער עולם לייגט צו די טליתים. מען ווינשט זיך אַ גוט יאָר. מהאָט היינט באַזיגט דעם שטן. מ׳איילט זיך אהיים, דער עלטערער עולם שטעלט זיך מחדש זיין די לבנה, ווי מ׳טאַנצט איר אַקעגן שלום־עליכם — עליכם־שלום, און באלד נאָך דער הבדלה און קידוש מאכן גייט מען שנעל מקיים זיין נאָך אַ מצווה: אַריינקלאַפּן אַ פלאָקן אין די סוכה. און צומאָרגנס זוכט מען צוזאמען מאַטעריאַל, ווי אַ ברעט פון אַ קאַמער, אַ אַלטע טיר, אָדער אַ ברעט פון מינילע בעל־עגלהס וואָגן. דאָס קלאַפּעריי הערט זיך ווי ווייט. און צו ענדע, ווען אַלעס איז שוין געענדיקט, און עס פעלט נאָר ארום צו הענגען מיט ליילעכער, קומט צו הילף דער שכן לוזער שאנצער, וועלכער וויל נישט מוותר זיין אויף די מצווה פון זיך מתעסק זיין מיט דער מצווה און ער קלאפּט אַריין אַ טשוואָק, און ווי שטן להכעיס ווערט ער שטענדיק צובויגן. די נאַכט איז שוין צוגעפאַלן. דער עולם גייט שוין צום דאַווענען. די מאמעס טראגן אריין די שענסטע לייכטערס וועלכע האָבן זיי אנגעפוצט מיט אש און זאמד לכבוד די סוכה. די טעכטער מיט די אויסגעצוואוגענע קעפּלאַך און גלאנציקע האָר גייען נאָך צוקוקן ווי די מאמע בענטשט ליכט, און נאָכן ברייטן קידוש וואָס עס מאכט יעדער שכן באזונדער טראָגט מען ארויס דאָס בעסטע עסן וואָס מהאָט קאָנקורירט מיטן גרעסטן קאָפּ פיש. דער אלטער פאלטאראַק הויבט אויף די חלה בעת די ברכה מיט פארמאכטע אויגן און נאכהער שניידט ער אָפּ א מוציא איבער די גאנצע לענג פון די גאַנצע חלה, ווייל ער ווייס נישט גענוי די מאָס פון א כזית וואָס מען מוז אויפעסן כדי יוצא צו זיין. אַזוי איז מען געזעסן ביז שפּעט און דערציילט מעשיות.

אָבער ווען עס קומט שמחת־תורה איז עס אַ ספּעציעלע זאַך אין שטעטל. דעם טאָג איז אַ מצווה צו זיין שיכור. פון אָן דער פרי איז אַ געלויף הין און צוריק פון בית־המדרש און שטיבלאַך. מעז דאַווענט און מען עסט. און ווער עס האָט די זכיה זיך משתתף צו זיין ביי דעם קידוש ביים פעטער אברהם און טשאטשע לאה רויטמענטש וועלכער האָט שוין אַ חזקה צו קויפן חתן־תורה רעכנט עס פאר אַ גאָר הויכע מדרגה. סאיז געווען פיש, טשאָלנט מיט אנגעפילטן מאָגן מיטן קנאפּ, מיט מעל און פעטס, און ווער רעדט פון לאָקשן־קיגל און שמאַלץ־קיגל און צימעס — דאָס אלעס נאָכן קידוש פון דעם גוטן ראזשינקע־ווין אליין אַנגעשטעלט און ביר „כיד המלך” אנגעצאָפּט פון פאָס מיט גרויסע גלעזער.

אויך אנדערע בעלי־בתים שטיין נישט אָפּ. מען גייט פון שטוב צו שטוב און מען מאכט קידוש. די גאַנצע ווארשאווסקע גאס איז לעבעדיק. יידן מיט פארדרייטע היטלאך מיטן דאשעק פון הינטן, און די קאפּאָטע אויף די לינקע זייט — טאנצן אין דער גאָס. אפילו דער אלטער פּראשקע איז שיכור דעם טאָג.

רבי יצחק נחום ענגלארד פון סטשעמישיץ

אַ באַקאַנטע פערזענלעכקייט אין זאַגלעמביע און פוילן

סטשעמישיץ איז אַ אַלט דאָרף זייט הונדערטער יאָרן, און יידן האָבן דאָרט נישט געוווינט. די היסטאָריקער בעהויפּטן אַז סטשעמישיץ עקזיסטירט אַלס דאָרף נאָך פון 15טן יאָרהונדערט, און געהאַט פערשידענע נעמען. זי איז געווען איינגעטיילט אין גרויס און קליין סטשעמישיץ און ביידע זענען געלעגן ביים טייך ראקאווקא (אצופלוס צום טייך פשעמשא). סטשעמישיץ געפינט זיך 6 וויארסט פון דאמבראווא־גורניטשא. ערשט ווען סזענען געגרינדעט גע־וואָרן אין איר אייניגע פאַבריקן האָט זי אנגעהויבן וואַקסן, און ס׳איז אין איר אַנטשטאַנען אויך אַ יידישער ישוב. דאָס אָרט איז געוואָרן א בעדייטנדער קנאַטן־פּונקט פון צוויי הויפּט־באַנען אין פוילן: פון די ווארשע־ווינער באַן, און פון די איוואַנגראַדער—דאָמבראָווער באַן־ליניע, און געווען נאָענט פון גרענעץ־סטאַציע גראניצא. דער פוילישער אלטער היסטאָריקער דלוגאש דערמאָנט שוין סטשעמישיץ אלס בע־קאַנט דאָרף אין פוילן. אַדאַנק די ענטוויקלונג פון סטשע־מישיץ אלס קאָמוניקאַציע־פּונקט האָט זיך דער יידישער ישוב אין איר שטאַרק אנטוויקלט, און סהאָבן דאָרט געוווינט אנגעזעענע חסידים און פאבריקאַנטן מיט סוחרים, אויסער פארשידענע בעלי־מלאכות.

מען קען ניט רעדן וועגן יידישן סטשעמישיץ ניט דער־מאָנעדיג דעם נאָמען פון דעם אריסטאקראטיש־חסידישן גביר ר׳ יצחק נחום ענגלארד, וואָס אַ דאַנק אים איז דאָס שטעטל געוואָרן בארימט אין די יידישע פוילישע וועלט בכלל און אין דעם גרויסן זאגלעמביע בפרט. קודם כל דאַרף מען וויסן פון וואָס פאר אַ אָפּשטאם די משפחת ענגלארד איז געווען. ר׳ יצחק נחום איז געווען אַ בעלדינער און אַ זון פון אַפּאַרצווייגטע אָנגעזעענע יידישע משפחה אין פוילן פון גרויסן רבנישן יחוס. דער ראש פון די משפחה איז געווען הרב הגאון הגדול ר׳ מאיר ענגלארד אבד״ק שידלאָווצע אין פוילן וואָס איז געווען א איידעם פון הרב הגאון ר׳ יצחק מייזעלס אב״ד אין קאמיניץ־פּאַדאָלסק (מחבר ספר „חוסן ישועות״) וואָס איז געווען דער פאָטער פונם באַוווסטן גאון הדור רבי דוב בעריש מייזעלש אבד״ק קראקא און וואַרשע. ר׳ מאיר דער שידלאָווצער רב האָט געהאַט אַ זון הרב בנימין ענגלארד וואָס איז נפטר געוואָרן זייער יונג און איבערגעלאָזט פיר קליינע זין יתומים, דער עלצטער איז געווען ר׳ יצחק נחום ענגלארד, דער צווייטער — ר׳ שבתי, דער דריטער — ר׳ יהודה לייב, דער פערטער — ר׳ אברהם דובער. אלע פיר ברידער האָבן זיך קונה שם געווען, און יעדער פון זיי האָט געוווינט אין אַ אַנדערע שטאָט: ר׳ נחום אין סטשע־מישיץ. ר׳ שבתי אין לאָדז, ר׳ לייב אין סאָסנאָוויץ און ר׳ אברהם בער אין פיאטרקאוו, און יעדער איינער האָט פארנומען אַ וויכטיגן פלאַץ אין זיין שטאָט. יעדער באַזונדער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט מדות טובות און געצויגן די אויפמערקזאמקייט אין די געזעלשאַפט. ר׳ בנימין — דער עלצטער זון פונם שידלאָווצער רב — איז געוואָרן אַ איידעם פונם בעוווסטן חסיד מחשובי העיר אין בענדין ר׳ משה הערש פישל, איינער פון די חשובע חסידי ראדאָמסק און נאָך געפאָרן צום בעל „תפארת שלמה״. ר׳ בנימין איז געווען אַגדול בתורה און נפטר געוואָרן גאַנץ יונג נאָך ביים לעבן פון זיין פאָטער דער רב. נאָך זיין פטירה זענען זיינע קינדער ערצויגן געוואָרן ביי זייער גרויסן זיידן דער רב וואָס האָט פון זיי קיין אויג ניט אָפּגעלאָזט, כאָטש זיי האָבן זיך געפונען ביי זייער מוטער אין בענדין, און זיי זענען ערצויגן געוואָרן על ברכי התורה. דער באוווסטער גאון הרב בעריש מייזעלש, דער ווארשעווער רב, איז אמאָל ספּעציעל געקומען קיין בענדין באזוכן די קינדער. ער איז דאַך געווען דער שוואָגער פונעם שידלאָווצער רב און אַ פעטער פון די קינדער, און ער האָט זיך מיט זיי זייער אינטערעסירט.

ר׳ נחום איז נאָך אלס קינד געווען ביים „תפארת שלמה״ אין ראדאָמסק, און ס׳איז באַוווסט אַז דער שידלאָווצער רב האָט אמאָל נחומען (דאמאָלט אַלט געווען זעקס יאָר) מיטגענומען קיין ראדאָמסק צום רבי. ביים געזעגענען זיך האָט אים זיין זיידע ר׳ משה הירש אריינגענומען צום רבי ביים אָפּגעבן דאָס קוויטל, און בעת דער „תפארת שלמה״ האָט אים געזעגנט האָט ער דעם קליינעם נחום געגעבן אַ שטיקל לעקיך, ווי סהאָט זיך דאַמאָלס געפירט, און נחום האָט געבעטן דעם רבי ער זאָל אים געבן נאָך אַשטיקל לעקיך, דאָס הייסט, אַז ער האָט פאַרלאַנגט אַ דאָפּעלטע פּאָרציע. האָט אים דער „תפארת שלמה״ געפרעגט: פאַר וועמען דארפסטו האָבן נאָך אַשטיקל, האָט נחום געענטפערט, אַז ער וויל דאָס פאר זיין ברודער שבתי וואָס איז אין דער היים ביי די מוטער אין בענדין. דער רבי איז שטאַרק נתפעל געוואָרן פון נחומען און געזאָגט אויף אים: דאָס איז אַקינד, אַזוי צו געדענקן אין זיין ברודער וואָס איז אין דער היים: דער רבי איז נתפעל געווען פונם קינד וואָס האָט זיך ניט פאַרלוירן אין ראדאָמסק ביים רבי, בעת סזענען געשטאַנען הונדערטער יידן אונטער די טיר, דאַן איז

געשען פאָלגענדעס: דער „תפארת שלמה" האָט געעפנט זיין טאַבאַק־פּישקעלע וואָס ער האָט געהאַלטן אין האַנט און געזאָגט צו אים: אַזוי ווי עס פעלט דאָ ניט קיין טאַבאַק, אַזוי זאָל דיר קיינמאָל גאָרניט פעלן! דאָס איז געווען די ברכה פונם גרויסן ראַדאָמסקער רבי וואָס ער האָט געגעבן דעם קליינעם נחום ווען ער איז אַלט געווען נאָר זעקס יאָר. און אַזוי איז נחום געוואַקסן בדרכי החסידות ביי זיין גרויסן ראַדאָמסקער רבין און נאָכהער געוואָרן פון די באַוווסטע צווישן ראַדאָמסקער עולם. זיין זיידע דער שידלאָווצער רב האָט אים ערצויגן על ברכי התורה.

נאָכדעם וואָס נחום איז געווען ראוי לחופה, איז ער געוואָרן אַ איידעם ביים באַקאַנטן חסיד ר' ידידיה פּיש פון קשוינז, דער פאָטער פונם באַוווסטן גאון רבי ישעיה'לע קשוינזער וואָס איז געווען אַ שוואָגער פון גערער רבי דער „שפת אמת". ר' נחום, כאָטש ער איז געווען אַתלמיד־חכם ומגזע רבנים און גאונים פון אייניגע דורות — האָט זיך אויסגעקליבן זיין אייגנאַרטיגן לעבנסוועג, און זיך געוואָלט אויסלעבן אַלס פשוטער ייד. זייענדיג כפוף אַלס חסיד צו זיין ראַדאָמסקער רבי דער „חסד לאברהם", האָט ער באַשלאָסן צו טוען אַזוי ווי דער רבי הייסט. און דער רבי האָט טאַקע געהייסן קובע מקום זיין אין סטשעמישיץ.

נחומ'ס פרוי, הערנדיג דעם רבינס באַשלוס וועגן באַזעצן זיך אין סטשעמישיץ וואָס איז דאַמאָלס נאָך געווען אַ דאָרף, איז ניט געווען שטאַרק אַנטציקט פון דעם, און זי האָט באַשלאָסן אַליין אַריינצופאָרן קיין ראַדאָמסק צום רבין און זאָגן אים אַז זי איז ניט שטאַרק דערפאַר. קומענדיג קיין ראַדאָמסק האָט זי ערקלערט דעם רבין אירע ספיקות וועגן באַזעצן זיך אין אַ דאָרף, און דער „חסד לאברהם" האָט איר געענטפערט בזה הלשון: איר דאַרפט וווינען אין סטשעמישיץ ווייל מען דאַרף אייך דאָרטן האָבן, אַזוי איז געווען דעם רבינס תשובה צו ר' נחומס פרוי.

ר' נחום ענגלארד, דער שאַרפער און איבערגעבענער חסיד פון ראַדאָמסקער רבין, ווי אויך זיין פרוי די צדקת, האָבן ענדליך פאַרשטאַנען דעם מיין פונם רבינס ווערטער און זיי האָבן זיך באַלד באַזעצט אין סטשעמישיץ. די ווערטער פונם רבין מיט די ברכות זענען מקויים געוואָרן. קומענדיק קיין סטשעמישיץ האָט ר' נחום אָנגעהויבן בויען זיין הויז מיט אַגרויס בית־המדרש, ניט בלויז פאַר זיך נאָר אויך פאַרן קהל, מיט אַ מקוה, ווי אויך באַזונדערע צימערן פאַר געסט און „הכנסת אורחים" אפילו פאַר אורחי־פרחי —אַלעס אין זיין הויז. ער האָט זיין הויז אויפגעשטעלט אַלס בית נאמן בישראל לתורה ועבודה וגמילות־חסדים, און מען קען גאַנץ דרייסט זאָגן, אַז ר' נחומס הויז איז געווען אַ פּאַלאַץ פון ליכט און גייסט אין מיטן וואַלד, דען סטשעמישיץ איז דאַמאָלט געווען ניט מער ווי אַגרויס וואַלד מיט אַפאָר דאָרפישע הייזלעך.

און אַזוי האָט ר' נחום אָנגעהויבן מצליח צו זיין אין זיינע געשעפטן, און ער איז געגאַנגען הלוך וגדול בגשמיות און רוחניות, און אין פאַרלויף פון אַקורצע צייט איז ער געוואָרן פאַררעכנט אַלס גרויסער עושר. ער איז געווען אַ שותף צו דער גרויסער ליכט־פאַבריק אין ראַדאָכאַ (אויפן וועג צווישן מאַנדזשעוו און סאָסנאָוויץ, לעבן דעם טייך ברינ יצא) וואָס איז שפּעטער פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ כעמישע פאַבריק. ער האָט געהאַט זיין אייגענע גרוי.. צעגעלניא, ווי אויך אַ פּאַפּע־פאַבריק אין סטרזעמישיץ און אַנדערע גרויסע געשעפטן. ר' נחומ'ס הויז איז געווען אָפן פאַר יעדן עובר ושב דורך סטשעמישיץ. סאיז ווייניג צו זאָגן „ביתו פתוח לרווחה", ווייל פאַקטיש איז סטשעמישיץ געווען אַגרענץ־שטאָט צווישן עסטרייך און רוסיש־פּוילן, אַזוי אַז אַלע גדולי ישראל און אדמו"רי פּוילן איז אויסגעקומען פאָרנדיג אין די בעדער קיין עסטרייך (קאַרלסבאַד, מאַרינבאַד, פראַנצנסבאַד און אַנדערע) אָפּצושטייגן אויף אַ שבת צו ר' נחומען, און אויך סתם סוחרישע מענשן וואָס זענען געווען אין קאָנטאַקט מיט אים, און מען קען זאָגן אַז ר' נחומס הויז אין סטשעמישיץ איז געווען דאָס אַריסטאָקראַטישסטע חסידישע הויז און דער אָדעל פון פּוילן. אַזוי איז ער געווען באַצייכנט און באַקאַנט צווישן די פּוילישע יידן.

דעם זעלבן גייסט האָט ר' נחום און זיין פרוי איינגעפּלאַנצט צווישן זייערע קינדער. ר' נחום האָט געהאַט דריי זין און פינף טעכטער. דער עלצטער איז געווען הרב ישעיה'לע דער סאָסנאָווצער רב, דער צווייטער — ר' יוסף, און דער דריטער — ר' אברהם אהרן. אַלע זענען געווען אויסגעצייכנטע מענשן. דער עלצטער איידעם איז געווען דער באַוווסטער חסיד הרב ר' יחזקאל טויב, וואָס וועגן זיין צדקות וגדלות איז דאָ פיל צו שרייבן. ר' יחזקאל איז געווען אַ זון פון רבי שמואל־אליהו דער זוואָלינער רבי אַ זון פון גרויסן באַוווסטן רבי ר' יחזקאל מקוזמיר. ר' נחום איז בכלל געווען אַזעלטענער עקזעמפּלאַר וואָס האָט פאַרשאַפט פיל כבוד זיין גאַנצער משפחה און זיין קהילה. סאיז כדאי אויף דעם פּלאַץ צו דערמאָנען לשבח ר' נחומס פרוי הינדעלע, זיין לעבנסבאַגלייטערין, מיט יראת הכבוד. זי איז געווען די שוועסטער פון הרב ישעיהלע קשוינזער און וועגן איר גייען ארום ניט ווייניג לעגענדעס צווישן די סטשעמישיצער יידן איבער מעשה צדקה און מתן בסתר. זי האָט כמעט יעדן טאָג כל ימי חייה געדאַוונט מיט מנין און זיך אויסגעצייכנט מיט מידות און מעשים טובים. זי איז נפטר געוואָרן אַלט זייענדיג 72 יאָר אין חודש שבט תרפ"ט.

די אַלע וואָס האָבן געקענט ר' נחומען מיט זיין בני־בית קענען ניט פאַרשטיין וואָס טראָץ זייער עשירות און פילאַנטראָפּיע און אַלס שטאַרק פּערנומענע מענשן האָבן זיי נאָך צייט געהאַט צו זייער צווייטן געשעפט פון הכנסת־אורחים, און אפילו זיך ספּעציעל אָפּגעבן מיט די אורחי־פרחי אַרויסווייזנדיג זיי אַגרויסן געדולד. שבת טעג האָבן זיך ביי זיין טיש כמעט תמיד געפינען אַ מנין יידן וואָס זענען ספּעציעל געקומען קיין סטשעמישיץ אויף שבת. אַזוי

ווי סטשעמישיץ האָט געהאַט גרויסע פאַבריקן און אויך אויסלענדישע געזעלשאַפטן, זענען געווען דאָרט פאַרטרעטן פיל יידישע כעמיקער און דירעקטאָרן וואָס האָבן זייער אָפט פערבראַכט ביי ר׳ נחומען אין שטוב, בפרט אין די ימים נוראים, און דאָס האָט אויף זיי פיל געווירקט, אזוי אַז פיל פון זיי האָבן זיך צוריק דערנענטערט צום יידישקייט.

ס׳איז נישט צו באַשרייבן דאָס עניוות פון ר׳ נחומען, דאָס אַראָפּלאָזן זיך צו יעדן מענש, ואַגאַר צו אַקינד. דאָס האָט מען געקענט באַמערקן ווען ר׳ נחום איז געגאַנגען אין גאַס ווי ער האָט זיך אָפּגעשטעלט מיט יעדן מענש און מיט יעדן פערבראַכט אַשטיקל צייט און אויסגעפרעגט ווי סגייט אים און מיט וואָס מען קען אים העלפן. אַזוי האָט זיך געפירט אויך זיין פרוי. איבערהויפט האָט ר׳ נחום משפיע געווען אויף די יידישע באַפעלקערונג אין סטשעמישיץ, און במשך עטליכע צענדליק יאָר וואָס ר׳ נחום האָט דאָרט געוווינט איז סטשעמישיץ געוואָרן אַגרויסער יידישער קיבוץ מיט אַ שיינע יידישע קהילה וואָס האָט אָנגעפירט מיט איר טעטיקייט אַזוי ווי אַלע יידישע קהילות אין זאַגלעמביע. גלייכצייטיק האָבן זיך אין סטשעמישיץ געשאַפן פאַרשידענע יידישע אינסטיטוציעס וואָס זענען געווען טעטיג אויף פאַרשידענע געביטן. ר׳ נחום איז נפטר געוואָרן אין סאָסנאָוועצ אייניגע יאָר פאַר זיין פרוי. אָבער עד היום ווערט זיין נאָמען דערמאָנט מיט אַ יראת הכבוד, און פיל מענשן האַלטן עס פאַר אַ גרויסע זכיה וואָס זיי האָבן אים געקענט און געזען ווי ער האָט געפירט זיין לעבן פון תורה וגדולה במקום אחד און אַלעמאָל מיט אַשמייכל אויף די ליפן און האָט מקבל געווען יעדן איינעם בסבר פנים יפות.

ועד יוצאי סטשעמישיץ בישראל

(סקירה על פעולות שונות)

א. פעולת הוועד

פעולת הועד של יוצאי סטשימישיץ בישראל החלה עוד בתקופת הסיום של מלחמת העולם השניה או לפני זה, בשעה שהחבר אברהמ׳לה שפיגלמן קיבל ידיעה מאיזה מקום שחברים אחדים מן העיירה נמצאים ברוסיה והם זקוקים לעזרה. אכן מעטים מאוד מעיירתנו היו אז בישראל אך מיד ניגשנו לפעולת איסוף כספים לשם משלוח חבילות מזונות ובגדים לנזקקים.

לימים, משהגיעו מגרמניה הניצולים מהמחנות (עד 250 נפש) התחלנו לארגן פעולה. הפעולה הראשונה היתה להתאסף שנה שנה ביום־הזכרון למות הקדושים לחלוק כבוד לאלה שלא זכו להיות אתנו ושנרצחו באורח כה אכזרי בידי הנאצים. יום הזכרון נערך לפי תכנית מסויימת, ובעניני דיומא מזכירים את מאורעות הימים הנוראים שעברו על יהדות פולין, תוך ציון היום והזמן, והחזן אומר תפילות „אל מלא רחמים” לרבנים ולקדושי העיר.

עלי לציין שביום הזכרון מתכנסים כל יוצאי סטשימישיץ מכל קצות הארץ, פרט לחולים. הקשר ההדדי בין יוצאי עיירתנו הוא הדוק מאוד, יותר מאשר בין בני הערים הגדולות.

ניגשנו גם לנטוע אלף עצים ב„יער הקדושים” של הקרן־קימת לישראל, על שם קדושינו. הקימונו מצבה ב„מרתף השואה” על הר־ציון בירושלים. כמו כן יסדנו קופת גמילות־חסדים ללא ריבית ששמה „קופת גמ״ח ע״ש קדושי סטשימישיץ והסביבה בישראל”, וכל הזקוק להלוואה יכול לפנות לקופה ולקבלה. אמנם לרעיון זה נמצאו מתנגדים, ואולי בצדק. חברים רבים טענו, שאין צורך במוסד כזה, מפני שכל מי שזקוק להלוואה והוא פונה לחברים האמידים שלו הם מוכנים תמיד להלוות ממילא כמה מאות לירות לזמן מסויים ללא קשיים יתירים. ובכל זאת הקימונו את המוסד הזה, לציון זכרונם של אלה שסבלו הרבה בגלל רצונם לעזור איש לרעהו והינכו אותנו ברוח זו. ומן הראוי לציין כאן, שהרצון לעזור אחד לשני הוא אצלנו כה גדול עד שכאשר עולים חברים נצרכים מחוץ־לארץ, הם מקבלים — מלבד העזרה הניתנת להם מטעם הסוכנות היהודית — עזרה בקבלת עבודה וגם עזרה כספית בסכום מאות לירות, הניתנות להם לשם סידור ראשון. דבר זה מראה, על העניין הרב ועל הטיפול החם שאחינו נותנים לעולים החדשים.

פעמיים ערכנו ערבי־חנוכה באורח מסורתי, עם הדלקת נרות חנוכה בליווי נגינה וכל הנוכחים ליוו בשירת המנגינות. מצב־הרוח היה מרומם. בדרך כלל אפשר לציין בשמחה, שהעניין שאחד מגלה כלפי השני הוא גדול, כאילו היינו כולנו בני משפחה אחת. דבר זה בולט לעין הן בשמחות משפחתיות והן להבדיל, במקרי יגון ואבל חלילה, שאז האבל הוא כללי אצל כולנו, כולנו משתתפים בהלוויות ואחר כך גם ביום־הזכרון.

יחס לבבי זה מוסיף עניין ואהבה לפעול ולהיות פעיל בארגון יוצאי עיירתנו, ואני מוצא לנכון למנות כאן את שמות החברים הללו: יונה גרין ז״ל, יצחק גרין, יעקב וייסבארד, איסר שאנצר, אברהם שנקר, אברהמ׳לה שפיגלמן ויחיאל שטרן. וכן ברצוני להזכיר כאן את שם היהודי הראשון מעיירתנו שעלה לפני כולם וגילה עניין רב בסידור

העולים שבאו אחריו, וחבל שהוא כבר נסתלק. היה זה ר' מרדכי שוורצבוים.

הבה נקווה שנזכה עוד לשמוע בשורות טובות מרובות ונוכל להמשיך את הפעולות במסירות ורגשי אחווה.

יחיאל שטרן

ב. העצמות שהובאו לקבורה

מר יחיאל שטרן עובד דואר החבילות בתל־אביב, הוא תושב העיר תל־אביב קרוב לשלושים שנה. את השואה הוא לא חזה מבשרו. רק ב־1945, כאשר הגיעו לארץ קרוביו, האחים הצעירים שפיגלמן, שניצלו ממחנה המוות ותיארו כיצד נרצחו לעיניהם אביהם ואחיהם הקטן, הומחשה למר שטרן השואה על מוראותיה. מאז שמע משני הצעירים על מעשה הרצח של גיסו ובני הפעוט, בתוך קבוצה של 20 יהודים שניסו להימלט ממשלוח יהודי עיירתם שטשימישיץ שבשלזיה, שנועד למחנה ההשמדה, לא מצא מר שטרן מנוח לנפשו.

האחים שפיגלמן הקימו משפחות בישראל והשתלבו בחיי הארץ. אך דודם הוסיף להתהלך עם מראה האימים שתיארו לפניו. לפחות יובאו המתים לקבר ישראל — אמר לבני גיסו. הצעירים עודדוהו בתוכניותיו, ולבסוף נסע לחו"ל והביא את עצמות המתים. לפני כמה ימים, לאחר שחזר עם עוד כ־300 יהודים מיוצאי עיירתו מבית הקברות בנחלת־יצחק שם הוטמנו שלדיהם של 20 הקרבנות. חזר מר שטרן לשלוותו הנפשית ולעבודתו בדואר החבילות בתל־אביב.

שום גורם ציבורי לא סייע לו. במימון פרטי יצא מר שטרן לפולין, הגיע לעיירה בה התגוררו קרוביו ובעזרת פולנים קשישים אותם הכיר, החל לחפור בשטח שהיה פעם מגודר, בו נקברו בבור סיד 20 היהודים שנורו ב־23 ביוני 1943.

כאשר הוריד שכבת עפר של פחות ממטר נחשפו שלדי הגופות והגולגלות. נציג משרד הבריאות הפולני לא התעניין בפרטי הזיהוי. הוא סמך על נתונים שהביא עמו מר שטרן מישראל.

את האישור לזיהויים של הנרצחים קיבל משני האחים שפיגלמן, אשר זיהו את שעון אביהם שנמצא יחד עם העצמות היבשות.

מתוך עשרים השלדים זוהו שמותיהם של 12 יהודים מתושבי העיירה וכמעט לכולם קרובי משפחה בישראל. הם התאספו על נשיהם וטפם כדי לחלוק כבוד אחרון להרוגים וליוו את הארון בלוויה המונית לבית־הקברות בנחלת־יצחק.

("הארץ": ראיתי שמעתי 12.5.1967)

הערת העורך:

לפי הודעת מר יחיאל שטרן הלז שיבושים בידיעה שבאה ב"הארץ", שעוררו תלונות אצל יוצאי סטשמישיץ בישראל, בלי שהוא אשם בכך, מצאנו איפוא לנכון למסור כאן את דברי שטרן שעשה מעשה נועז, המזכיר מעשי פלאים של אנשים נועזים ואמיצי־לב שלא נרתעו מפני כל מכשול וביצעו מעשה לתפארת עושהו, ובזה יבוא על הברכה ועל הזכירה לטוב.

קברות קדושי סטשמישיץ בישראל

המאורע הטראגי היה בימי סיון תש"ג (1943) בסטש־מישיץ.

הנאצים הגרמנים ומסייעיהם ה"פולקסדויטשה" משלזיה־עילית הוציאו את כל היהודים מן הגיטו ואספום מעבר לתחנת־הרכבת, ריכזום במקום אחד במטרה לשלחם למחנות־המוות. יהודים בודדים, שלא יכלו ללכת, אם משום מחלתם ואם שחשבו שיצליחו להתחמק מעיני מחפשיהם, או שנמצאו בידי הפולנים עוזרי הנאצים שמסרום לגרמנים — נורו בו במקום, ובמקרים מרובים נורו לעיני קרוביהם. הם הושלכו לתוך עגלת קוביצ'יק והובלו דרך כל רחוב וארשבסקה עד לבור מחצבת־אבנים, כשדמי הנרצחים נזלו מן העגלה והשאירו כתמים בחוץ, וכה הושלכו גוויות הקדושים לתוך בור בעומק של פחות ממטר אחד וכוסו בקצת רגבי אדמה.

בשנת 1945, אחרי שמלאכי־המשחית סיימו את המלחמה האיומה ואחרי שבני משפחות הנרצחים שבו ממחנות־המוות, הם הלכו ל"קבר אבות". אך מצפונם לא נתן להם מנוח על שיקירינו הקדושים קבורים במקום המשמש מקום מרעה לבהמות.

בשנת 1953 החלטתי להסיר את החרפה מעל המתים היקרים לנו. פניתי לשלטונות פולין וישראל בבקשה לתת לי את הרשיונות הדרושים בשביל להעבירם לכאן ולהביאם לקבר־ישראל. לצערי נתקלתי במכשולים ביורוקראטיים, ו־אחרי דיחויים לאין־קץ השגתי סוף־סוף את משאת נפשי ובאפריל 1967 יכולתי לשים פעמי לפולין ולהגיע לסטשי־מישיץ.

בעזרת הרופא המחוזי של בנדין, מנהל לשכת המסים בקאטוביץ, נציג הצלב האדום, מועצת הסינאטורים, ראש משטרה והעיריה של סטשמישיץ יחד עם חמשה פועלים מפלוגת הקברנים בבנדין, נפתח בור הקבורה ונמצאו השלדים של עשרים אנשים, אבותינו, אחינו ואחיותינו הנרצחים. הכנסתי אותם לתוך ארון של פח, שהושם בתוך ארון של עץ, ואחרי מאמצים קשים הוא נשלח באווירון לישראל. בבור הקבורה אף מצאתי כמה חפצים, כמו זוגות משקפיים, שעון־כיס, מצית לסיגריות ועוד. את כל החפצים הללו הכנסתי בשקית מיוחדת, שנקברה יחד עם הארון. בהגיע ארון הקדושים לישראל נערכה הלוויה גדולה ובה השתתפו גם הרב לאו וחזן.

ובזה קיימתי את נדרי להעביר ולהביא לקבר־ישראל אשר בארץ־ישראל את הקדושים של עיירתנו סטשימישיץ.

יחיאל שטרן

רשימת שמות קדושי סטשימישיץ, שהובאו לקבר־ישראל
דיין אלמנות ואבי יתומים, המצא מנוחה נכונה
בצל כנפי השכינה לנשמותיהם של

קדושי סטשמישיץ

שנרצחו ע״י הרוצחים הגרמנים ביום כ׳ בסיון תש״ג
ועצמותיהם הובאו לקבורה באדמת ישראל, והם :

אברהם בן־משה מונוביץ
אברהם בן־צבי שפיבק
אברהם־ליב בן ברוך ברט
אליעזר פנקוס
דינה בת יהודה ריטרבנד
הרשל בן משה ריטרבנד
הנדל בן ישראל זקס
זיסמן בן יהודה גידנסקי
חיים אביגדור בן חנוך בייטנר
טלצה בת קלמן פייגנבוים
יהודה בן אברהם שפיגלמן
יעקב בן דוד פנסקי
יעקב בן פינחס הכהן פישמן
ישראל הכהן גולדשפינר
למל בן ישראל נייער
מוניש בן אברהם מרץ
רחל בת משה ברט
שמואל בן יוסף דוד זיידמן

ה׳ ינקום דמם.

זאמי פעדער

זאמי פעדער איז זינט יאָרן אַ מיטאַרבעטער פון „אונזער וואָרט״ (טאָג־צייטונג פאר יידישע פאָלקס־אינטערעסן, פאַריס), זייענדיק אַזוי צו זאָגן, אַ טעכנישער מיט־ארבעטער. ווייסן ווייניק יידן אין פאריס, אז פעדער האָט נישט בלויז אן אויסערלעכן שייכות צום יידישן אות און וואָרט ווי אַ זעצער, נאָר אַ פאַרוואָרצלטן אינערלעכן שייכות פון זיינע יינגסטע יאָרן אָן, לויט די בעסטע טראַדיציעס פון אַמאָליקן הבחור הזעצער.

זאמי פעדער איז געבוירן אין אַ קליין גרענעץ־שטעטל אין פוילן (זאוויערצע), און יאָרן פאַרבראַכט אין סטשעמעשיץ. אָבער אין יונגן עלטער פון 10 יאָר קומט ער קיין פראַנקפורט אם מיין צו זיין זיידן אין פראנקפורט, די גרעסטע אפשר לעצטנס די איינציקע שטאָט אין דייטשלאַנד פון אַ גרויסער יידישער טראַדיציע פון תורה און חכמה, באזוכט ער א ישיבה און אויך אַ וועלטלעכע שולע.

ביי 16 יאָר איז ער שוין דאָרט אַקטיוו אין געזעלשאַפטלעכן און אין קולטורעלן לעבן הויפטזעכלעך אין די עמיגראַנטישע קרייזן. ער ווערט דער אָרגאַניזאַטאָר און מיט־ארויסגעבער פון אַ יידישער צייטונג די „נייע צייט״ און ווערט דער מיטגרינגער פון אַ דראַמאַטישן קרייז ביים שלום־עליכם קלוב אין פראנקפורט.

די סצענע, די יידישע סצענע ווערט איבערהויפט זיין שטאַרקסטע ליידנשאַפט, בלייבט אויף תמיד דאָס, וואָס ציט אים צומייסט, און שפעטער נאָך אַלע ליידן פון אלע אומקום־לאַגערס, ווי נאָר ער ווערט באַפרייט אין בערגען־בעלזען, ווערט די יידישע בינע זיין אנהאלט־פונקט, זיין האָפנונג און זיין טרייסט.

צוריקקומענדיק צו דער פראנקפורטער תקופה איז כדאי צו דערמאָנען, אַז ער האָט באזוכט אַ טעאַטער־שולע, פאָרט דערנאָך קיין בערלין וווּ ער זעצט פאָר זיינע סצענישע אויסבילדונגען ביי אַזעלכע בינעמייסטערס ווי פרידלאַנד, דעמאָלט רעזשיסער פון דער „הבימה״, שפעטער ביי גראַנאָווסקי און פיס קאטאר.

אין 1933 פערלאָזט זאמי פעדער דייטשלאנד, ווו היטלער איז שוין ביי דער מאַכט. אין וואַרשע, וווהין ער קומט, פירט ער אָן מיט דעם דראמאטישן קרייז „ארפעאוש״ פון יעקב ראטבוים און דוד ליכט. אויך פירט ער אָן מיט דראמאטישע קרייזן ארום וואַרשע: אין פאַלעניץ, פאוואנזעק און אָטוואָצק.

ער פאָרט שפעטער אָפּ אין זאגלעמביע און אויך דאָרט אין סאָסנאָוויץ און אין בענדין איז ער אקטיוו אויפן טעאטער־געביט. אין די דאָרטיקע יידישע טעאטערס ווי אויך אין ווארשעווער קאמינסקי־טעאטער שטעלט ער פארשידענע אַקטועלע, אדאפטירטע פיעסן ווי „היטלעריאדע״, דער „גואל״. ער האָט געלעבט און געווירקט אַ צייט אין סטשעמעשיץ

(יאָרן 1934—1939), אויפגעטרעטן מיט רעפעראטן ביי די יוגנט, אָנגעפירט מיט דראמאטישע קרייזן, קינסטלערישער לייטער פון דראמאטישע קרייזן, פון דער סאָסנאָווצער „לירא" און נאָך.

עס ברעכט אויס די מלחמה. זאמי פעדער טיילט דעם גורל פון אזויפיל יידן: ליידן פיין און קאנצענטראציע־לאגערן; אָבער אויך דאָרט אין די טויט לאגערן טראָגט ער טרייסט און מוט דורך דער סצענע. ער אָרגאניזירט טעאטער־גרופן, מען פירט אויף פרצן, שלום־עליכמן. ער שרייבט אליין אָן זאכן געפאַסטע צו די געפילן פון די אינטערנירטע, איז דער ערשטער צו זאמלען לאגער־לידער און שרייבט אליין לידער, וועלכע ווערן פארשפרייט אין אנדערע לאגערן און גייען איבער ביז צו די לאגערן פון געפאנגענע יידישע סאָלדאַטן, פון דער ישראל־בריגאדע („זאמלונג פון קאצעט און געטאָ־לידער — פון זאמי פעדער, מיט נאָטן, בערגן־בעלזן 1946) וועלכע כאפן זיי אויף מיט אַ באַזונדערער פרייד.

גלייך נאָך דער באַפרייאונג פון בערגען־בעלזן פירט די זעלביקע גרופע פון טעאטער אָן מיט אן אינטענסיווער קולטור־ארבעט אונטער דער אָנפירונג פון היינט באקאנטן עוסק בצרכי צבור, יאָסל ראזנזאַפט. עס ווערט אויך דורך דער דאָזיקער גרופע געשאַפן דאָס קאַצעט־טעאטער וואָס שאַפט זיך אַ נאָמען, קומט שפעטער אין פאריז ווי די גרופע — אין וועלכער עס געפינט זיך אויך די איצטיקע פרוי פון זאמי פעדער די באקאנטע זינגערין סאניא באטשקאווסקא — פירט אויף מיט גרויס דערפאָלג „דאָס פארכישופטע שניידערל" פון שלום־עליכם.

אין די ערשטע צייטן נאָך דער באפרייאונג טראָגט דאָס דאָזיקע אמאטאָרן־טעאטער שטאַרקונג און טרייסט אין די שפיטאָלן צו די שווער־קראנקע לאגער־מענטשן. אומעטום ווו עס האָבן זיך נאָך געפונען רעשטלעך פון געראטעוועטע וואָס האָבן געוואַרט איינזאַמע אויף דערמוטיקונג אין לעבן אריין האָט די דאָזיקע גרופע געטראַגן דאָס יידישע וואָרט און יידישע נגינה.

אין בעלגיען האָט דאָס קאַצעט־טעאַטער אַזאַ שטורמישן דערפאָלג מיט „דאָס גרויסע געווינס" און פארכישופטע שניידערל, אַז די בעלגישע רעגירונג לייגט פאָר דער טרופע צו בלייבן אין לאנד. אָבער די טרופע קען דעם איידעלן פארלאנג נישט באפרידיקן. זי פאָרט אָפּ קיין פראנקרייך, ווו זי שפילט מיט ראשיקן דערפאַלג אין „סארא בערנארד" טעאטער

די טרופע וואָס באַשטייט פון יוגנטלעכע צעפאָרט זיך דערנאָך, דער רוב קיין ישראל.

אין די ראמען פון מעגלעכקייטן, וואָס די צייט דערלויבט אים, זעצט זאמי פעדער פאר זיינע שרייבערישע אקטיוויטעטן, דער עיקר אין זיין באַליבטן געביט פון טעאטער, באַטייליקט זיך אין די אויסגאַבן פון פאַריזער „אלמאנאך" 1956 און אנדערע. ער איז אַ מיטגליד פון פאריזער שרייבער־פאריין.

אלע זיינע צאלרייכע פריינט אין פאריז און ישראל און אומעטום ווו זיי געפינען זיך, ווינטשן אים אריכת ימים, אויסגעפילטע דורך א באפרידיקנדיקער ארבעט אויף די געביטן וואָס זענען אים נאָענט און טייער.

ל. דאמאנקעוויטש

זאמי פדר

יליד זגלמביה. בשנת 1919 נסע לפרנקפורט על נהר מיין (גרמניה) ושם ביקר בבית־הספר לאמנות מקצועית. יחד עם זה השתתף ביסוד ארגוני־נוער יהודיים שונים, וביניהם המועדון הדרמטי־מוסיקלי על שם „שלום־עליכם" והשתתף בו כאחד המבצעים.

כשרונותיו הדרמטיים של פדר משכו את תשומת־לבה של השחקנית הגרמנית־יהודית ליאונטינה זגן, שעזרה לו להתקבל לבית־הספר הגרמני־הממלכתי לדרמה.

באותו זמן הגיעה „הבימה" לפרנקפורט וצבי פרידלאנד עם הסופר משה ליפשיץ, שיצרו סטודיו לתיאטרון יהודי בברלין לקחו אתם לשם את פדר. בברלין השתתף פדר גם כשחקן ב„בימת פיקאסור" ובחברת הסרטים הגרמנית־רוסית „פרומטיאוס".

אחרי שהנאצים הגיעו לשלטון נאלץ פדר לעזוב את ברלין והוא חזר לפולין. בשנת 1934 הוא ביים יחד עם יעקב רוטבוים את המחזה „בעולם לא נשתנה כלום" (יצירה משותפת של ז. פדר ול. פלזנר) שהוצגה בתיאטרון קמינסקי בוורשה.

בשנת 1935 חזר פדר לזגלמביה, ושם בא במגע עם החוג הדרמאטי הבנדינאי „מוזה" הוא ביים את המחזה „היטלריאדה" שזכה להצלחה יתירה.

מאז שנת 1937 היה פדר פעיל בחוג המוסיקלי־דרמטי הסוסנוביצאי „לירה"", ששם הציג בין השאר גם את המחזה „הגואל" של אמיל ברנהארדט.

זאַמי פעדער

אויף קידוש השם

(אַ בילד פון סטשעמעשיצער לעבן)

ער, אברהם משה, איז געווען אַ ייד, א הויכער, אַ ברייט־פּלייציקער, אַ געזונטער. זיין פּנים איז געווען אַרומגעראַמט מיט אַ ברייטער, שוואַרצער באָרד און שוואַרצע דיקע ברעמען, אונטער וועלכע עס האָבן אַפּירגעקוקט אַ פּאָר שוואַרצע, פינקלענדיקע, קלוגע אויגן.

ביים דאַווענען, אין בית־המדרש, איז אברהם משה תמיד געשטאַנען איינגעהילט ביז איבערן קאָפּ אין אַ גרויסן טלית, וואָס האָט פאַרדעקט דאָס גאַנצע פּנים זיינס. בלויז פון צייט צו צייט, ווען ער האָט הויך אויפגעהויבן דעם קאָפּ, האָבן פון אַ שמאָלן ווינקל פון טלית אַרויסגעבלישטשעט זיינע שוואַרצע אויגן, ווי שאַרפע בליצן.

געשטאַנען איז אברהם משה, אויבן אָן ביי דער מזרח־וואַנט, אָדער געגאַנגען אַרויף און אַראָפּ. כמעט געלאָפן, געמאַכט העוויות, געפּאַטשט מיט די הענט:

— אוי ווי... אוי ווי מיר נעבעך...

אָדער זינגענדיק נאָכגעזאָגט:

— ברוך הוא וברוך שמו... ווי, ווי... אמן!

די קליינע ווייסע חברהניקעס אין בית־מדרש, האָבן שטאַרק מורא געהאַט פאַר דעם גרויסן, שטאַרקן און שוואַרצן אברהם משה. טאָמער האָט ער, אברהם משה, געכאַפּט אַמאָל אַ שטיפעריש יינגל ביים אויער, איז דעם דאָזיקן בחורל נישט געווען וואָס מקנא צו זיין. מיטן קאָפּ זיינעם האָט ער, אברהם משה, געגעבן אַ וואָרף אויף לינקס און פון אונטערן טלית האָבן אַפּירגעבליצט זיינע שוואַרצע ברענענדיקע אויגן און מיט אַ קול פון אַ ברומענדיקן בער, האָט ער אויסגעזונגען:

— שייגעץ, וואָס שפּרינגסטו אַרום, האַ?...

און בשעת מעשה פּאַוואָלינקע געוועלגערט מיט זיינע צוויי פינגער דעם יינגלס אויער.

— נו, זאָג שוין נאָך, שגץ... ברוך הוא ברוך שמו... א—מ—ן.

איין מאָל האָט אברהם משה סתם אַ כאַפּ געטון אַ בחורל און אים אַ שטאַרקן קניפּ געטון אין בעקל:

— זאָג מיר, חתן־בחור, וועמענס טאַטע ביסטו, האַ?

האָט דאָס יינגל זיך צעוויינט, אַרויסגעריסן זיך פון זיינע הענט און מיטן גאַנצן כוח אַ געשריי געטון:

— אשמדאי!

דאָ זענען אַלע יינגלעך זיך פונאַנדערגעלאָפן און אין כאָר אויסגעשריגן:

— א—ש—מ—ד—א—י!!

און דער נאָמען איז אים פאַרבליבן.

אשמדאי גייט... אשמדאי דאַוונט פאַרן עמוד... אשמדאי איז בעל קורא...

אשמדאי...

געווען אָבער צייטן, ווען קליינוואַרג האָט אים ליב באַקומען. דאָס איז געווען שמחת תורה. עס האָט קיינער נישט אַזוי שיין געזאָגט „אתה הראת" ווי אשמדאי. ס'האָט קיינער נישט אַזוי שיין געזונגען און געטאַנצט מיט דער תורה ווי אשמדאי. יעדע הקפה פלעגט ער באַזונדער אויס־זינגען און אויסטאַנצן. קיין מאָל קיינעם פון די יינגלעך נישט פאַרגעסן אויפצורופן מיטן זינגענדיקן און געציקלטן „י—ע—מ—ו—ד, הבחור החתן"... זיינע שטענדיק שוואַרצע, כמעט בייז פינקלענדיקע אויגן האָבן דעמאָלט אויפגעלויכטן. די זעלבע אויגן, וואָס האָבן שטענדיק שטרענג געבליקט, זענען דאָס מאָל געווען ווייך, גוט און האַרציק. אַ פריילעכע גוטמוטיקייט האָט פון זיי אַרויסגעשטראַלט. דאָס פּנים זיינס — אַ ברייטס און צעשמייכלטס. האָבן טאַקע קליינע חברה, געזוכט זיין בליק. דעמאָלט האָט מען אים גערופן „רב", ר' אברהם משה... מען האָט זיך געשטופּט צו אברהם משהן, די גאַנצע קינדערישע אויסגעחלומטע וועלט איז ער דעמאָלט געווען. אַזוי פיל פריילעכקייט, אַזוי פיל געזאַנג און טאַנץ. און יעדעס יינגל האָט געזוכט זיין בליק. יעדער האָט אים דערמאָנט:

— איך! — איך, ר' אברהם משה!

און ער, אברהם משה, האָט צו יעדערן שמייכלענדיק מיטן קאָפּ געשאָקלט און מיט אַ—יעמוד הבחור החתן... אָפּגעענטפערט. און יונגע בחורימלעך זענען געווען שטאָלץ האָבן זיך געפילט ווי גרויסע — גאַנצע יידן.

און ווען אברהם משהס בליק איז געפאַלן אויף מיר, האָט עס מיר אַ זעץ געטון אין האַרצן. איך האָב בלויז דערהערט: „יעמוד הבחור החתן שמואל זאַנוול"... מער האָב איך נישט געהערט. איך האָב נאָר געפילט, ווי עמיץ כאַפּט מיך, צוזאַמען מיט דער תורה. איך האַלט די תורה און מיך מיט דער תורה האַלט ...אשמדאי. זיין שטאַרקע באַריטאָן־שטימע פאַרגייט זיך אין ציקלדיקן געזאַנג:

— אנא ד' הושיעה נא!

ער זינגט און טאַנצט. אַלץ אַרום מיר זינגט און טאַנצט. אַלץ דרייט זיך. עס טאַנצן בערד, עס טאַנצן פיאות, עס טאַנצן פענער, עס טאַנצן די אהרן הכהנס און משה רבינוס

אויף די פענער. עס טאַנצן רויטע און גרינע עפּעלעך מיט ליכטלעך און טאַנצנדיקע פייערלעך אָן אַ שיעור. דאָס בית המדרש דרייט זיך, דער הענג־לייכטער טאַנצט. די ווייבערשול גייט ארויף און אַראָפּ, אַראָפּ און ארויף און אַלץ פּאטשט צו צום טאַקט. צום טאַקט טאַנצן אויך די לייבן מיט זייערע רויטע צונגען אויפן ארון הקודש. צום טאַקט דרייען און הוידען זיך אלטע יידן, ס'שפּרינגען טאַנצנדיק יונגע בחורימלעך מיט פליענדיקע פּיאהלעך, מיידלעך מיט צעפּעלעך, און איבער אלעמען קלינגט די שטים פון אברהם משה:

— אנא ד' הצליחה נא!...

יאָרן זענען פאַרגאַנגען. אַ סך האָט זיך געענדערט אין שטעטל. אַ סך פון אָט די אמאָליקע ווייסע חברהניקעס זענען זיך צעפאָרן אין גרעסערע שטעט, אָדער גאָר קיין אויסלאנד. אַ סך האָבן חתונה געהאַט און אליין שוין געווען בכבודיקע בעלי בתים. אויך ער, אברהם משה, איז געוואָרן אַלט און גרוי, איינגעבויגן בלויז דער נאָמען אשמדאי איז אים פאַרבליבן.

די צווייטע וועלט מלחמה איז אויסגעבראָכן. אַ סך זענען אנטלאָפן צוזאמען מיטן רב און שוחט פון שטעטל. געבליבן איז אשמדאי מיט נאָך אלטע און קראנקע יידן און די, וועמען די דייטשן זענען פארלאָפן דעם וועג און זיי האָבן זיך געמוזט אומקערן.

די דייטשן זענען אַריין. אַ טרויער און אַ נאַגנדיקע שרעק ליגט איבערן שטעטל. יעדער באהאלט זיך אויס, ווו ער קאָן. קיינער גייט נישט ארויס. אָבער ערב יום כיפור ביינאַכט קאָנען זיך יידן נישט איינהאַלטן, פאָרט כל־נדרי!

גייען יידן ווי שאָטנס. מען גייט און מען גנבעט זיך אין בית המדרש אריין צו כל־נדרי.

און פאַרן עמוד, ווי יעדעס יאָר, שטייט דער אלטער „אשמדאי" מיטן טלית איבערן קאָפּ, טיף פאַרדעקט דאָס פנים, ווי ער וואָלט געוואָלט דעם גאַנצן יידישן ווייטיק פאַרדעקן. טרערן רינען אַראָפּ אויפן עמוד און פון עמוד רינען זיי ווייטער ערגעץ ווו אוועק.

אשמדאי זאָגט תפילה זכה.

א דערדריקנדיקע, שווערע שטילקייט איז אין בית־המדרש. עס הערט זיך די וויינענדיקע שטימע פון „אשמדאי". זי שניידט זיך איין מיט ווייטיק און צער אין יעדן מוח און אין יעדן האַרץ, וואָס נאָגט און ווייטיקט.

שטיל, קוים מען הערט, הייבט „אשמדאי" אָן צו זאָגן כל נדרי, זיין קאָפּ הייבט זיך אויף וואָס אַמאָל העכער, העכער און שטאַרקער ווערט זיין קול און זיין לייבן־שטים צעקלינגט זיך, ווי אין די אמאָליקע צייטן:

„ונסלח לכל עדת בני ישראל, ולגר הגר בתוכם, כי לכל העם בשגגה".

נאָר דאָ דערהערט זיך פון דרויסן אַ שטאַרקע שיסעריי. די טיר פון בית המדרש פראלט אויף. ס'קומען אריין דייטשן מיט ביקסן אין די הענט. דער ערשטער האַלט אַ רעוואָלווער גרייט צו שיסן און פרעגט מיט רוגזה:

— ווא איזט דער ראבינער?

אַלע בלייבן ווי פאַרשטיינערט. קיינער רעדט נישט קיינער ענטפערט נישט.

ווא איזט דער ראבינער? — האָב איך געפראָגט, וואָלט איר אנטווארטן איז גאָט פארדאמטעס יודענפאָלק!!

קיינער ענטפערט נישט. אַ שטילקייט. אַ געוואַלטיקע שפאנונג.

—דאָס געווער לעגט אָן! — שרייט דער דייטש.

ס'דערהערט זיך אַ געקלאַפּ פון ביקסן און די דייטשן שטעלן זיך גרייט צום שיסן.

און אָט דערהערן זיך די טריט פון אלטן „אשמדאי". דער טלית איבערן קאָפּ, דאָס פנים פאַרדעקט, מיט דער ספר תורה אין האַנט, גייט ער וואָס אַמאָל פעסטער, און זיין שטים קלינגט נאָך העכער, נאָך שטאַרקער:

— ויאמר ד' סלחתי כדברך!

ער גייט צו דער טיר, וווּ דער דייטש מיטן רעוואָלווער שטייט... דאָ טוט ער אַ וואָרף מיטן קאָפּ אויף לינקס, דער טלית גליטשט זיך אים אַראָפּ פון קאָפּ. מען דערזעט אַ פאָר שוואַרצע, בליציקע אויגן. מיט די לעצטע כוחות נעמט ער שרייען:

— שמע ישראל! ויאמר ד' סלחתי כדברך!

און ער פאַלט אַנידער.

דער דייטש, אַ דערשטוינטער האָט נישט געשאָסן. ס'האָט זיך דערהערט אַ קורצער באַפעל און זיי זענען אַוועק.

מיט ציטער האָט אַן אַלטער ייד אויפגעהויבן די ספר־תורה, פאַרדעקט דאָס פנים פון אברהם משהן:

— זעט... יידן... ר' אברהם משה... ער איז געגאַנגען, אויף קידוש השם!

און ער האָט זיך צעוויינט.

שיינדל מרץ העסקנית

לזכר אחותי היקרה שנספתה באושוויץ

בין כל הגברים והנשים היהודים בסטשימישיץ שהצטיינו במעשים טובים ובדאגותיהם לזולת, יש להזכיר גם את האשה שיינדל מרץ, היא לא היתה אמנם דתית קיצונית, לא נשאה פיאת־ראש כפי שהיו נושאות על ראשיהן הנשים החרדיות. אך תמיד היתה מוכנה לעזור לכל מי שהיה זקוק לידה העוזרת.

די היה להיכנס לבית־מסחרה, אפילו בשעה שהיה מלא קונים, וללחוש באוזנה את הסוד שיש צורך לאסוף כסף בשביל מישהו, ומייד פשטה את סינורה וחיפשה לה שותף — לעתים קרובות היתה זו דודנית רייזלה הנדלר — יצאה על פני העיירה לאסוף כסף, אם לצרכי שבת לנזקקים, אם לשלם לרופא בעד ריפוי חולה ואם בשביל יהודי שיש לסייע בפרנסתו בכל ימות השנה. ובכל מקום שהופיעה, ללא התחשבות ביכולת או באפשרות למתן סיוע, נתן כל אחד ואפילו למעלה מיכולתו, מתוך הערכה למטפל במצוות איסוף הכספים. לעתים קרובות היתה הולכת גם בלתי קרואה לחתונות או למסיבות ואף בעיירות אחרות, בהשאירה את בית־המסחר על בני ביתה. זה נבלע בדמה. היה לה סיפוק רב כשיכלה לעזור למישהו. היו לה גם תפקידים אחרים בפעולת העזרה. בהיותה בעלת עסק של מגדנות וחפצי־אפיה היו לה קשרים מרובים עם אנשים רבים, וגם עם פקידי השלטון, שנמנו עם לקוחותיה.

וכשהיה צורך לקבל מן המועצה העירונית פתק בעניין יהודי שמת מיתה לא טבעית למען יוכל להביאו לקבורה, או פתק מהרופא ביאלוסטוצקי, או עניינים שונים אחרים שנעשו שלא לפי החוק. היא סיכנה עצמה והלכה וסידרה הכול בכי טוב. פעמים רבות נקראה ללון ליד מיטת חולה. פעמים רבות השתתפה בעבודת החברה־קדישא, כשהיה צורך לטפל במת. הכול קיבלה באהבה, כאילו היה זה חלק מחייה.

גם לעובדים אצלה, ואפילו לנוצרים, התייחסה כאם לילדיה. על יחסה לעובד נוצרי תעיד העובדה, שעבד במאפיה שלה 18 שנים, הגם ששלטה כבר אז האנטישמיות בפולין. ופועל יהודי אחד עבד אצלה עד למלחמה כעשר שנים. היא דאגה למענם כאם טובה, אף שיהיו לבושים יפה בעד כספם ויחסכו לזמנים פחות טובים. ואכן הם ידעו להעריכה אל נכון.

חבל שהגורל האכזרי גמל לה רעה תחת טובה בעד הטוב שעשתה כל ימי חייה. לעיניה רצחו הנאצים הגרמנים את בנה ואת בעלה ישראל גולדשפינר. היא לא יכלה לבכות. היא נתאבנה ושיבה נזרקה בה תוך כמה רגעים. ואחר כך שלחוה המרצחים לאושוויץ ששם נשרפה בכבשן.

כבוד לזכרה.

יחיאל שטרן

זומבקוביצה:

זומבקוביצה

מאת **אליעזר קרני** (קרשניצקי)

בזומבקוביצה — העירה הקטנה השוכנת מרחק של ארבע עשר קילומטר מבנדין — חיו קרוב למאה משפחות יהודיות שהיוו מיעוט קטן באוכלוסיה המקומית שמנתה מאות בתי אב. למרות זאת שהיתה זו עיירה ערה ותוססת לא היה קיים בה שלטון מוניציפאלי כלשהו והנציג של השלטון האזרחי היה ה„סולטיס", החיים הציבוריים של הנוצרים במקום התרכזו בעיקר בשני מרכזים; בכנסיה, ובבית העם.

גם יהודי זומבקוביצה לא קיימו מסגרת קהילתית מאורגנת, לא היו בה ועד קהילה, לא רב ולא בית־קברות. עניני היהודים התרכזו על כן בבית הכנסת של רבי בריש מיודובניק שהיה במשך תקופה ארוכה בית הכנסת היחידי והשוחט רבי אברהמל'ה מינץ, שימש מעין ראש קהילה בלתי מוכתר. בית הכנסת שימש במשך שנים רבות גם כ„חדר" לילדי היהודים בזומבקוביצה. עד לשנת 1918 שנת השחרור של פולין מהשלטון הרוסי. עד פרוץ המלחמה ב־1914 ובשלטונם של האוקופנטים גרמניה—אוסטריה, למדו הילדים ב„חדר" לא רק לימודי תורה ויידיש. אלא גם לימודים כלליים. חוק לימוד חובה של השלטון הפולני הניע רבים

מהיהודים לשלוח את ילדיהם לבתי הספר היסודיים הפולניים, ואת ידיעותיהם ב„אידישקייט" רכשו ילדים אלה בשעות אחרי הצהריים ב„חדר", עם שינוי העתים נשתנה גם ה„חדר" וקיבל אופי אחר, בחדר של שמואל רפפורט שכבר לא כונה רבי אלא מורה, רכשו הילדים ידיעות בחשבון, למדו השפה הגרמנית ואף עברית (אשכנזית) למדו אצלו.

על אף זאת שיהודי זומבקוביצה היוו מיעוט קטן בתוך האוכלוסיה המקומית הם בלטו בעיירה ועצבו את דמותה. דבר זה נבע מהעובדה שהיהודים ברובם התרכזו ברחוב הראשי ששימש מרכז מסחרי, ומרכז המלאכה. ואלה נמצאו רובם ככולם בידי היהודים. כרגיל שבתו המסחר והמלאכה בשבתות ובחגי ישראל, החנויות נשארו סגורות ומנוחת השבת והחג לא הופרעו. למרות האנטישמיות שהיתה חלק הסביבה הסתגלו יפה למצב זה והם לא הופיעו לקניות ומכירות בימים אלה כהרגלם בכל ימות השבוע, קדושת השבת והחג לא הופרעו. למרות האנטישמיות שהיתה חלק מישותו של העם הפולני וההסתות שהתנהלו נגד היהודים, שררו יחסים קורקטיים בין היהודים וה„גויים" בזומבקוביצה.

החיים בבתי היהודים התנהלו בשבתות ובחגים לפי מיטב המסורת היהודית. עם כניסת השבת נפרשו מפות לבנות ועל השלחנות הועמדו פמוטי כסף ונחושת מצוחצחים ומבריקים, שעברו בירושה מדורי דורות, השלחן נערך עם יין וחלות לקידוש ולברכה, עסקני וגבאי העיירה דאגו שחלות לשבת לא תחסרנה גם בבתי עניים.

היהודים התבלטו גם בלבושם, כי הם נהגו להתלבש בלבוש הדור יותר ובטעם טוב יותר מזה של ה„גויים" בעירה. הדבר בלט במיוחד בשבתות ובימי חג, כי לימים אלה לבשו היהודים בגדים מיוחדים. כן השתדלו היהודים לחדש את מלתחתם החגיגית לקראת החגים. אולם הנוהג להלביש את הילדים בבגדים חדשים לחגי פסח וראש השנה, הפך כמעט לחוק. כולם עני כעשיר נהגו להכין לילדיהם בגדי חג חדשים כדי לא לביישם בקרב חבריהם. גם אם דבר זה עלה להם במאמצים קשים. ההכנות לחג החלו עוד זמן רב לפני החג, המאכלים המיוחדים, השבתון המלא. ההתהדרות בלבוש וההתיחדות עם בורא עולם בבית הכנסת ובעיון בספר בבית, כל אלה יצרו אוירה של קדושה, חגיגיות וייחוד.

זומבקוביצה היתה עיירה תעשייתית (אני מניח שכך היא גם כיום). נמצאו בה שלשה בתי חרושת גדולים ומודרניים; בית חרושת למוצרים כימיים, בית חרושת לכלי זכוכית בבעלות צ'כית שהמוניטין ליפי וטיב מוצריו יצאו למרחקים, ובית־חרושת לזכוכית שטוחה שהוקם ע"י חברה בלגית. בכל אחד ממתי חרושת אלה עבדו מאות פועלים. תושבי זומבקוביצה ואכרים מכפרי הסביבה שהחקלאות ש־התבססה על שטח אדמה מצומצם לא הספיקה כדי לפרנסם.

חרושת זו אשר נתנה תעסוקה למאות רבות של פועלים ושימשה להם מקור פרנסה, היתה המניע העיקרי בתחום המסחר והמלאכה שהיו עיקר תעסוקתם של יהודי המקום.

זומבקוביצה היתה גם עיירת הקשר והמפתח. בעירה זו הוקמה תחנת הרכבת אשר ממנה הסתעפו המסילות לרכבות הפנימיות והבינלאומיות שהגיעו מוארשה והמשיכו דרכם לכוון ברלין דרך קטוביצה ולוינה דרך קרקוב. מסיבה זו המתה תחנת הרכבת כמעט יומם ולילה מאנשים אשר עברו בתחנה זו מרכבת לרכבת או שהתחנה שמשה להם מקום המתנה.

תחנה זו נוצלה גם כמקום מפגש נוח של חתנים וכלות ולמחותנים שהובאו הנה לפגישות היכרות ע"י שדכנים זריזים כלמקום ניטרלי ובעיקר נעלם מעיני שכנים ומכרים.

עוד בימי מלחמת העולם הראשונה מצאו מעצמות המרכז גרמניה — אוסטריה, ענין בעירה זו, ואחר שהשתלטו על אזור זגלמביה, לא היו מוכנים — על אף היותם בעלי ברית — לוותר אחת לשניה על עיירה זומבקוביצה, ופתרו את הבעיה על חלוקתה לשלטונם של שתיהן, וכגבול בין אוסטריה וגרמניה שמשה מסילת הרכבת שחצתה את העירה לאורכה וחילקה אותה לשני חלקים משני עברי המסילה. היהודים ניצלו מצב זה ומצאו פרנסה בימים הקשים ההם בהברחה מצד האוסטרי לצד הגרמני ולהיפך.

זומבקוביצה טובלת ביערות המכתרים אותה מכל הצדדים. יערות אורן והנהר „צ'רנה־פשמשה", הזורם דרך עירה זו יוצרים נוף מקסים ומרהיב עין. האויר צונן ונעים וצל היערות מושכים בימי חום. אחת מפרבריה של זומבקוביצה ושמה „בשולה" השוכנת בתוך היער ועל יד הנהר, הפך למקום נופש ליהודי בנדין וסוסנוביצה, ועוד בשנת 1916 היו רגילים לבוא לכאן משפחות יהודיות רבות להנפש בחודשי הקיץ.

ליערות אלה הובאו מדי שנה ע"י מוסדות יהודיים בבנדין קבוצות ילדים מבתי עניים וממוסדות ליתומים כדי להעניק להם אויר צח ובילוי חופשי בחיק הטבע, ושחררו אותם מלנשום אויר מחניק בבתי מגוריהם, במרתפות ובעליות הגג.

ליערות זומבקוביצה נמשך בשבתות ובימי ראשון הנוער שהתרכז בתנועות החינוכיות והמפלגות הפוליטיות בבנדין, סוסנוביצה, דומברובה והסביבה. היערות ספגו לתוכם ויכוחים והתנצחויות רעשניות שהתנהלו כאן עוד בראשית שנות ה 20 אחרי פילוג פועלי ציון.

ביערות אלה נשמעו שיריה הצופיים של תנועת השומר הצעיר בבנדין בהיותה עדיין בחיתוליה.

וביערות אלה התלכדה והתגבשה תנועת „פרייהייט" (דרור) בבנדין שבהשפעתה התארגנו וקמו ארגוני „פריי־הייט" בסוסנוביצה, דומברובה, זומבקוביצה, מודזיוב ובעיירות אחרות בסביבה.

ביערות — ב„בוצ'ינה" — נערך בשנת 1928 כנוס אזור של הנוער „פרייהייט" בזגלמביה, בהשתתפות מאות נערים ונערות ובהשתתפותו של ראש התנועה לייבל שפייזמן ז"ל.

בגלל הנוף הנפלא של זומבקוביצה והסביבה הוחלט לקיים בכרושצ'וברוד (כפר ליד זומבקוביצה) בשנת 1930 סמינר

חורף למדריכי „פרייהייט" וה„סקויט" (תנועה צופית מיסודה של פרייהייט) בהשתתפות הח"ח יצחק טבנקין — מנהיג הקיבוץ המאוחד וזאב שרף — שר האוצר כיום, שהיו בעת ההיא במשלחת הארץ־הישראלית בפולין. סמינאר זה ריכז את מיטב החברים מבנדין, סוסנוביצה, דומברובה, זומבקו־ביצה, קשאנוב, אושוינצ'ים. ומודז'יוב. במשך שבועיים ספגו לתוכם את הידע על תנועת העבודה בארץ, על ערכי החלוץ, על תנועה הציונית הסוציאליסטית, ועל הכל, נשמנו אוירה ארץ ישראלית שנוצרה הודות לח"ח טבנקין ושרף.

בגלל שכנותה של זומבקוביצה לבנדין וסוסנוביצה וב־השפעת החיים היהודיים התוססים בהן הפכה גם זומבקו־ביצה היהודית למקום ער לכל הבעיות שנסרו בזמנו בחלל עולמנו בכלל ובעולמנו היהודי בפרט.

בעקבות הרוחות החדשות שהחלו לנשוב, הלכה ופחתה השפעתם הכמעט בלעדית של קבוצת החסידים ובעיקר חסידי גור אשר היו כל־יכול במשך זמן רב. ואת מקומה כבשה ההשפעה הציונית בדמותה של המזרחי והחלוץ המזרחי. ביוזמתם והשפעתם של רבי יצחק לייבוש דיזנהוז — ציוני דתי ותיק, ורבי אברהם הירש מנכבדי העירה, עזריאל בוגייסקי — איש משכיל ואחרים הוקם בית המדרש שנועד לשמש גם מרכז לפעולה ציונית. מיד עם התארגנות זו בשנת תרפ"ד התרכז רובו של הנוער בחלוץ המזרחי, בשנת תרפ"ה התקיימה בבית כנסת זה חג"גה מפוארה לכבוד חנוכת האוניברסיטה העברית על הר הצופים בירו־שלים. ממקום זה התנהלה הפעולה למען ק.ק.ל. וקרן היסוד. מתוך מגמה להכין את הנוער לעליה ארצה, נעשו מאמצים לארגן הכשרה בעבודה חקלאית ובעבודות אחרות. נחכר שטח אדמה ונעשה הסכם עם מייצר רעפים. על אף המאמצים לא עלה נסיון זה יפה, אולם מהתארגנות זו יצאו אברהם קרשניצקי ושלמה לודין לקיבוץ הכשרה של החלוץ המזרחי בביאלה פודלסקי ועלו ארצה.

בתחילת שנת 1926 התכנסה ביער קבוצת צעירים בראשותם של חנוך גולדזילבר ואליעזר קרשניצקי והניחו יסוד למסגרת ארגונית של תנועת הנוער „פרייהייט" — (דרור). לתנועה זו נמשכו עד מהרה רוב צעירי זומבקוביצה, לרבות הצעירים והצעירות מבתי משפחה עניים אשר עד לזמן הזה לא מצאו מקומם במסגרת חברתית כלשהי. „פרייהייט" היתה במשך שנים הארגון היחידי וריכזה בתוכה את כל הפעילות החברתית והציונית. שניים מחבריה אליעזר קרשניצקי (קרני) וראובן לודין עשו את הכשרתם בקיבוץ בורוכוב בסוכדניוב וקוליצה, ועלו ארצה. אחרים עלו ארצה בעליה ב' ואחרי השואה. נמצאים כיום בארץ כ־20 איש מזומבקוביצה, ועוד כמספר הזה מפוזרים באירופה, באמריקה ובאוסטרליה.

זומבקוביצה היתה אחת ממאות עיירות ברחבי פולין שחיי היהודים בהם היוו מקור לא אכזב להווי יהודי תוסס. בעיירות אלה נשאה בגאוה המורשת היהודית וקיננה בה ערגה ואמונה עמוקה לגאולת ישראל ושיבת ציון, לעירה זומבקוביצה שנמחקה מהמפה היהודית ולזכרם של מאות יהודים, אבות ואמהות, אחים ואחיות, קרובים וידידים ז"ל אשר אינם עוד, תשמש רשימה זו בספר להנצחת זכרם של יהודי זגלמביה גל עד לזכרם שלא ימוש מאתנו לעד.

זומבקוביץ עיר נעורי

מאת **משה פרומר**

ערש לידתי עמד בקיילץ, ועודני ילד קטן עברה משפחתי לגור בזומבקוביץ.

היה בה בית־נתיבות מרכזי עם אפיקי־מסילה לכוון קטוביץ ולקראקא, ויחד עם זה מקום מרכזי למפעלי חרושת שונים, בית־חרושת לזכוכית ממוצא צ'כי־סודטי בבעלות שרייבר, מפעל חרושת לכימיה מיסודו של נתנזון הוורשאי, וכן בית־חרושת בלגי לזכוכית עדינה. וליד זה מחצבות של אבני דולומיט שהשתייכו למשפחה הציונית זיגרייך שב־בעלותה נמצאו כמה מפעלים במקומות שונים, כגון כבשני־סיד בבנדין, בית חרושת ללבנים בלאזי.

בשנת 1939 85—90 משפחות יהודים שמצאו את פרנסתם במסחר ובמלאכה. כפי שאני זוכר הייתי הולך ללמוד ב„חדר" בשנות 1925—1926, ואז כבר גדולה היתה ההשפעה הציונית על זומבקוביץ היהודית. וכן התקיימה בה תנועת המזרחי ועל ידה בית־ספר מזרחי שבו היה מורה או מלמד יהודי מליטה. בראש המזרחי עמד העסקן ר' יצחק לייב דיזנהויז, תלמיד־חכם שהתנהג באורח־חיים המודרני. וכן ר' אברהמלי הירש, הירשל מייטליס שניהלו פעולה ציונית עצומה במקום באותן השנים. אך המוסד החשוב ביותר היה אז ביקור־חולים, שבראשו עמד זה שנים רבות סבי ר' ישעיהו פרומר, מ־חסידי סוכאצ'וב, יהודי לבוש נאה בלי רבב על בגדו, וגם ר' לייבל שאנצר החי כיום בישראל, בעיר עכו, ומנדל אקרפלד.

מקודם היה קיים במקום בית־מדרש אחד ויחיד לכל יהודי המקום בבית משפחת מיודוביניק. ברם המזרחי עשה לו אחר כך שבת לעצמו בפתחו לו בית־תפילה משלו עם בית־ספר שתכנית הלימודים שלו היתה דתית, אבל שונה מן ה„חדר" הישן שמלמדיו לא ידעו פרק בפדגוגיה. ושוב

אחרי זמן מסוים פתחו להם חסידי גור בית־תפילה שבראשו עמדו ר' יוסף הירש רא״אל והשו״ב המכובד על כל אברהמלי מינץ. ואולי בהשפעת בתי־תפילה אלה בא לידי יסוד קופת גמילות־חסדים, שהיתה פעילה והגישה עזרה בכל המקצועות.

קשה לתאר בשורות הללו את כל הדמויות שמילאו תפקיד במוסדות הללו. ברם יש להוסיף, שכל מה שהישוב היה קטן ודל — הוא עלה בהרבה בסערת רוחו בפעולה ציונית ולאומית כאחד. במקום היתה קיימת התנועה הר־ביזיוניסטית ו„ברית החייל", וכמו כן בית״ר. בתנועה זו היו פעילים עזריאל בוגייסקי, שלמה לאודן החי כעת בישראל, בברית החייל: פנחס גולדשטין, משה פרומר, ולהכשרה יצאו גם החברים יוחנן לאודן, וולף רכטמן, ברל דרכסלר.

וכן היתה פעילה במקום תנועת פועלי־ציון ימין ו„פרייהייט" ובראשה עמדו הניך גולדזילבר, אליעזר קרשניצקי וראובן לאודן. שני האחרונים חיים כיום בישראל. יותר מאוחר היה קיים חוג לספורט „מכבי" בראשות יולק זיגריין, הגזבר יוחנן לאודן ואני כמזכיר. אנו שחקנו עם סטשמישיץ וגם עם הסביבה הנוצרית. התקיימה כמו כן ספריה יהודית.

החיים הציוניים פרחו במקום. נערכו כאן ירידי הקק״ל בכל שנה, התקיימו כמו כן הצגות אמנותיות שבהן השתתפו פריידה זלמנוביץ, חנה לאודן, ראובן לאודן („בר כוכבא" ועוד), וכן התקיימו כאן כינוסים שונים, כגון כינוס כללי של „השומר הדתי" ביערות גודינס בהשתתפות לוי יצחק יונגסטר מסוסנוביץ. הכינוס השאיר רושם עצום על משתתפיו. וכן התקיים כאן כינוס „השומר הלאומי" וכינוסים של תנועות וארגונים שונים. בכל הכינוסים פעמה האהבה והשאיפה לשיבת ציון ולעליה לישראל. אנו, נדמה היה לנו כאילו אנו חיים בישראל. מלבד זה — כל יהודי שנמצא בדרך עליתו לישראל דרך טריסט היה מתעכב בתחנת הרכבת אשר בזומבקוביץ כעשרים רגעים ויותר. ואת פניהם היו מקבלים בני הנוער היהודי מזומבקוביץ ורקד אתם ריקודי הורה ושר אתם יחד שירי מולדת.

האוכלוסיה הנוצרית הורכבה ברובה מפועלים, פקידים ובעלי מקצוע. והיו גם סוחרים נוצרים. ברם לא היו מחיצות חברתיות ביניהם לבין יהודי המקום. הנוצרים היו חוזים ואף משתתפים בשמחות היהודים. על כל פנים הרעל האנטישמי לא הורגש כאן. במקום התקימה תנועה חזקה של הפועלים פ.פ.ס. וס.ו.ר. בתור יהודים הרגשנו מצדם יחסים ידידותיים. אכן גם אצלנו לא חסרו אנטישמים, ואילו יחסינו עם כולם היו ידידותיים. שום יהודי לא פחד מאנשי־עולם־התחתון או מאנטישמים. זכורני בחגיגת היובל העשור בנובמבר 1928, שאז השתתפו בעלי הבתים היהודים בתהלוכה עם ספר־תורה בידיהם וחינכו מצבת־זכרון בנוכחות הכומר הקתולי.

זכרונות משנות ה„חדר"

ה„חדר" המודרני הראשון שנוסד בזומבקוביץ נקרא בידי מתנגדיו בלעג בשם „בית־ספר העברי האפיקורסי". מייסדיו היו העסקנים הציונים־מזרחיים הנודעים יצחק יהודה דיזנהויז שהיה המורשה התמידי של המזרחי ומורשה הועד של הקק״ל ושני החברים המסורים של המזרחי אברהם הירש וצבי מייטליס. מן הראוי להקדיש שורות יתר לאישיותו של אברהם הירש. הוא היה ידוע לטוב בכל הסביבה הנוצרית, וגם בחוגים הדתיים הנוצריים. הוא כונן את הגג של כנסייתם, וכן היה הקבלן הכללי של כל עבודות הפחים בבית החרושת הכימי. אחר כך הוא עבר לבנדין והקים לו שם בית ענקי לתפארת. אבל הוא היה רואה את הנולד. ומשום כך עשה מעשה נועז. הוא השאיר אחריו את הכל, את הטוב ואת הכבוד שרכש לו בכל מקום ושרף את הגשרים שגשרו בינו ובין מולדתו החורגת והוא עלה לארץ־ישראל עם כל משפחתו בתור עולה ראשון בתור בעל־הון. בכל אזור זגלמביה, ובמיוחד בזומבקוביץ, בין חוגי הנוצרים והיהודים כאחד לא פסקו מלשוחח על האירוע הזה, ונחשב בעיניהם כמחוסר־דעת... היה זה בתקופת העליה הראשונה של החלוצים לארץ־ישראל.

עניני תורה ותרבות

ספר־תורה הראשון בזומבקוביץ היהודית נכתב על ידי יצחק לייביש דיזנהויז, שמאי לאודן, פייבל פרידריך, ובהובלת הס״ת לבית־המדרש השתתף האדמו״ר רבי נחום נתן רבינוביץ מקרימולוב שבא במיוחד לחגיגה.

זומבקוביץ שימשה תחנת־מעבר לרכבות ורשה—וינה, וורשה—ברלין, לרבנים, אדמו״רים, מנהיגים ועסקנים ואישים בעלי שם עולמי כמו האפיפיור ומדינאים נודעים. בני הנוער וגם העסקנים הציונים היו מקדמים בתחנת הרכבת את העוברים, ובמיוחד את כל הרכבות שהובילו לכוון עיר־החוף קונסטאנץ ברומניה שעל הים־השחור את העולים הליגלים והבלתי־ליגלים, ועודדו את רוח החלוצים בריקודים ושירי מולדת.

זומבקוביץ שימשה מקום־כינוס לארגוני הסביבה מקרוב ומרחוק, של הארגונים הציוניים והבלתי־ציוניים. רושם נמרץ השאיר על האוכלוסיה היהודית וגם הנוצרית הכינוס הענקי של „השומר הדתי" על ה„בוצ'יני" בהשתתפות מנהיגי השומר הדתי בפולין, ובראשם ר' לוי יצחק יונגסטר, שהיה אז ממונה על חלוקת הסרטיפיקטים לעולים לישראל, הרב אריה צבי פרומר מקוזיגלוב (שהיה אחר־כך ראש־ישיבת חכמי לובלין) עם יוסף הפטמן ואחרים.

זיגרייך הרבה לעשות למען נקודת הכשרה על שם בורוכוב בזומבקוביץ ששימשה מעין בית־ספר לחלוצים ללמוד מקצועות עבודה שונים שיוכלו להביא תועלת לבנין הארץ. ואכן קיבוץ זה שישב בתוכנו בזומבקוביץ הוציא מקרבו חלוצים מאומנים רבים עם מדריכים ומנהיגים שעשו הרבה למען הקמת המפעל הלאומי היהודי בארץ־ישראל.

בית המדרש היחידי ליהודי זומבקוביץ היה קיים זמן מסוים בביתו של בריש מיודובניק. אך הנה החלו לנשוב רוחות חדשים. ה„חדר" אבד את חנו בעיני המשכילים וההורים החלו לחשוב על „תכלית" לילדיהם, כלומר ללמוד

גם לימודים חיצוניים, שפת המדינה, חשבון וכו׳. והרוחות הללו הגיעו גם לזומבקוביץ. אנשי המזרחי היו הראשונים שפרשו מן בית־המדרש ויסדו להם בית־תפילה מיוחד לחב־ריהם שבו אפשר יהיה לשמוע דברי תורה ברוח הציונות ואף לנהל פעולה ציונית ולהדק את הקשר עם ארץ האבות הישנה שהגיע תורה בצורות שונות ובמיוחד אחרי „הצהרת בלפור" שהביעה בגלוי את השאיפה לעזור ליהודים להגיע למולדת משלהם. המהפכה באה מצד בעלי־בתים ותיקים. מתקדמים, כמו יצחק יהודה דיזנהויז, אברהם הירש, הירשל מייטליס, עזריאל בוגייסקי, זיינוויל בייטנר, ועוד. הם עזרו להחדיר את הרעיון הציוני והלאומי לשורות הנוער, על ידי יסוד בית־ספר מזרחי, שמוריו הראשונים היו: ה„פוניה הצ־הוב" (דער געלער פאָניע) שהגיע מארץ ליטא, מורה ממדרגה ראשונה, שמואל רפופורט כהמזרחי (בעקב אשתו הקנאית נאלץ לעבור ל„אגודה" ונעשה לחסיד גור), שלמה וויינרב (שבא ממישקוב) ואחרים.

דמויות וחוויות

מאת משה פרומר

א) סבי ר׳ ישעיה פרומר

הרבה שנים חלפו מאז נעקרתי מעיירתי האומללה, ועדיין שמורים בזכרוני בזוהרם הרב דמויות ־דושות שלאור בשמותיהם התחממה נפשי בשנות נעורי, וצלליהם ליווני שנים רבות. יותר מכולם נחרתה עמוק בנפשי דמות־הנלבבת אפופת הוד וזוהר מיוחד — דמותו של סבא.

ר׳ ישעיה פרומר היה בין הדמויות והעסקנים בזומבקוביץ שהיו פעילים במוסדות חברתיים שונים — דמות מיוחדת במינה. בכל נימי נפשו היה מסור לחוגי הסובלים ומדוכאים. בכל לבו ונפשו היה מתמסר לעזרת הזולת בעת מצוקתו.

זכורני שהיה אחד הגבאים הראשונים בבית־המדרש שלנו, וכן נמנה למייסד ביקור־חולים. היה זה בשעה שלבעלי־הבתים הדלים לא היו תכשירי רפואה, וביקור־חולים שנוסד על ידו דאג לציודם ברפואות ומכשירים ולשעות הלילה היה שולח אנשים לשם ביקור חולים ולעזרה בבית. היה זה מעין בלתי פוסק של חסד ורחמים המפכה בלבו ובפזרנות עילאית היה מחלק את אוצרותיו. הוא היה פנינת היופי במכלול הישוב הזומבקוביצאי.

הנה הוא מופיע לעיני רוחי, כשהוא זורח כאילו בנהורא עילאה. עולם של חסד וטוב נבעו מפניו. משתי מעינות עיניו זרמו תמיד אור וחמימות ונדמה היה, כי הוא חותר ומחפש תדיר למצוא אי איפוא את מי שהוא הזקוק לרחמיו וסיועו. ומחפשי העזרה לא הזדקקו אף פעם לחפש אחריו. נכונותו לעזרה חיפשה ומצאה תמיד את הזקוקים לה.

ב) יצחק לייבוש דיזנהויז

הוא היה חתנו לוקח בתו של סבי ר׳ ישעיה פרומר שבחר בו כלמדן גדול, חריף ושנון. מוצאו מעיירה סטאשוב, ממשפחת חסידי טריסק הנודעה שנתפרסמה בכל רחבי פולין בגלל אופיה העממי, שהאצילה מחדוותה הרוחנית על כל אלה שהתלכדו מסביבה.

איש סוחר היה ונשא ונתן באמונה, ולמרות טרדותיו בעסקיו היה קובע עתים לתורה גם בשעות היום וניגונו הערב בלימודו בגמרא השפיע על שומעיו. אך יחד עם זה היה ציוני בכל לבו וחרד לערכי האומה. עוד עם הופעתו של הד״ר הרצל כאבי הציונות המדינית יצר לו חוג קטן של נאמנים לציון, חתם על העתון העברי „ה־צפירה" שהופיע בוורשה שהיה „לחם חוקם" של אנשי החוג, ויפה היה לראות, כיצד היו החברים רכונים על גליונות „הצפירה" וקוראים בהטעמה ובהתרגשות מאמר של נחום סוקולוב ואחרים ומתוכחים על רשימות ומאמרים שונים. הופעת הרצל והפצת הרעיון הציוני לקחו את לבו, עקרוהו מעולם ההזיות אשר היה שקוע בהן, והעמידוהו על קרקע המציאות היהודית, כפי שתוארה על ידי הרצל. עם בוא הציונות הצעירה, בהתגבר המהפכה הרוסית הרא־שונה ונחשולי הפרעות הזדוניות שפרצו מיד לאחריה, חרד לשמור על ערכי היהדות והציונות וללכדן בתוך האפיק הלאומי. הוא היה מאלה שלא ראו בעסקים ובפרנסה את המטרה העיקרית בחיים, ובשאפם להתעדנות, להתעלות נפשית השתדלו לשמור על ניצוצי הזוהר שהבהבו בהם, באבותיהם ובאבות אבותיהם במשך דורות רבים והכיסופים הטמירים לציון העלו אור בתוך המחשכים שפשטו על דרכי חייהם בתוקף התנאים והנסיבות של גולה ינכַר, דיזנהויז ראה בציונות תריס משורין נגד מרעין בישין של השמאל ואביזריו.

ימי מלחמת העולם הראשונה על האנדרולומוסיה שבאה עמה לעולם חוללו מהפכה בכל ארצות אירופה, ועוד יותר בישובי היהודים בפולין הקונגרסאית שהיתה שייכת לרוסיה ויצאה מעולה. גם בזומבקוביץ חל שינוי בקרב הנוער, שהחל לנהל פעולה הסברתית, תרבותית וחינוכית כאפיקי הציונות המפלגתית. דיזנהויז התמסר לפעולה ציונית בה־טילו על עצמו משימה נכבדה מאד, והיא: להכניס לתוך הבית היהודי במקורם מריחה של ארץ־ישראל, אסף תרומות לקק״ל בנשפי נשואים, מכר בולי הקק״ל, הפיץ את הספרות הציונית ודברי תעמולה, והכניס את הקופסה הכחולה של הקק״ל לתוך כל בית יהודי. הוא ביצע את רעיונו ליצור „מנין" מיוחד, מנין שיהיה ציוני בכל, ברוח המזרחי, שבכל שבת יוכלו לשוחח אחרי התפילה על ארץ ישראל, והעולים לתורה ינדבו סכומים כחפצם לעניני א״י. הוא תרם למנין החדש את ספר־התורה שהיה לו, ובמנין זה הפיץ את השקל הציוני, והודות לו החל הרעיון הציוני לחדור לבתי בעלי־בתים. אחר זה החל בהפצת הקופסה הכחולה־לבנה של הקק״ל, וסידור „בזרים" למען הקק״ל. המנין הזה היה למקום אשר ריח ארץ־ישראל נדף ממנו. יצחק לייבוש עצמו היה תמיד שמח לשוחח עם מכריו על נושאים חברתיים וציוניים, ואותו חוג ציוני הספיק לפעול פחות או יותר לכיבוש הבית היהודי בשביל הרעיון הציוני, הזרע שנזרע

נתן פרי הלולים. החלוץ הראשון של „השומר הדתי", הוא אברהם קראשניצקי, נשלח להכשרה לעליה ארצה ישראל, והוא נמצא כיום בישראל.

יהודי המקום העריכו אותו מאד והיה חביב גם על האוכלוסיה הנוצרית. כולם העריצוהו בתור בעל נפש אצילה ועדינות רוחו. הוא היה הראשון במקום שחשב ברצינות על שיבת ציון, והוא שהכריז בכל הזדמנות, שאין תקומה לישראל אלא בארץ־ישראל. וחבל על שהוא, הציוני הדגול שכל מה שעשה עשה למען ישראל, לא זכה לראות את הארץ בשלבי גאולתה ותקומתה.

ג) יוסף הירש רודאל (כהן)

הישוב היהודי בזומבקוביץ היה צעיר, ומהרה נמצאו עסקנים וגבאים מתנדבים אשר היו מסורים בלב ונפש לתפקידם. כבר סופר על בית־המדרש הראשון למנייני תפילה במקום, על הקמת „מקוה" לרחיצה, ועל הקמת גמילות חסד. גם כאן התנהלה פעולה להרחבת האופקים ומעמדם. אך בעקב מיעוט הישוב נבצר ממנו להרחיב את הפעולה ולהוסיף מוסדות נחוצים.

ר' יוסף הירש רודאל מיזג בתוכו תכונות שונות. הוא היה למדן מופלג, וגירסות רבות מהחמורות שבתלמוד היו שגורות בפיו. נשיא לתמיד של גמילות־חסד ללא תמורת שכר אלא בתור מצוה. הרי לפי המשנה גמילות חסדים היא אחד מעשרת הדברים שאדם אוכל פירותיהם בעוה"ז והקרן קיימת לו לעוה"ב, אחד משלושת הדברים שהעולם עומד עליהם ואחד משלושת הסימנים שישראל ניכר בהם עיקריה הראשיים: הלבשת ערומים, הלוואת כסף והשאלת כלים, ביקור חולים וכיוצא בזה. ומי שאהב להתאבק במצוה זו חשש תמיד שלא קיים אלא מקצת שבמקצת שבמצוה זו.

זאגוז'ה:

עיירתי זאגוז'ה לא אשכחך

מאת **ק. נוימן** (אוסטרליה)

היה זה ישוב קטן, נקודת־מגע בין דומברובה, סוסנוביץ, מודזיוב ומיסלוביץ. כל תנועת המעבר עברה בדרכים הללו שבין אולקוש, וולברום, מיכוב, דזיאלושיץ, פילץ וערים אחרות בזגלמביה הגדולה.

יהודי העיירות שנזכרו נאלצו לעבור דרך זאגוז'ה לפני שהגיעו לערים הגדולות אשר בזגלמביה. אם עוד חיים יהודים שניצלו מן העיירות שפורטו לעיל, שהיו סוחרים בשוק זגלמביה, בתבואות, פירות, ביצים, חמאה וכו' בטח יזכרו את חנויות המכולת של זאגוז'ה, ההל מיידל גוטרמן שדירתו נמצאה ליד הכניסה לזאגוז'ה, עד הירשל זאכס, שמלקה זיידלר, משה גרינוולד, משה זאכס, באלצ'ה ציידלר, אריה סקוצילאס, אלתר קאזימירסקי ומנדל ניימן, שישבו כבר בקצה השני של זאגוז'ה.

מדי שבוע בשבוע, בכל ימי שני ורביעי, היו יודעים, שאותם היהודים יבואו שוב להציע את סחורותיהם. בזאגוזה כבר הסכינו לראות את אותם הסוחרים שנה שנה. ואם אירע פעם שמי שהוא מן הסוחרים לא הגיע למועד הנכון לא נחו ולא שקטו יהודי זאגוזה, עד שנודע להם שלא קרה להם כל רע.

היהודים בזאגוזה לא היו רק חנווני מזונות. היו גם בעלי חנויות אריגים, קצבים, סנדלרים, חייטים ומקצועות אחרים, ששימשו מקור לפרנסות יהודיות בכל פולין.

וכה התנהלו חיי הישוב היהודי בזאגוזה. כמו בכל זגלמביה היתה גם זאגוזה עשירה בפחם ובה היו מצויות מכרות הפחם הנודעות „מורטימר", „קאזימירש", „יאדוויגה" ועוד.

בזאגוז'ה נמצא גם מפעל ליציקה שהעסיק חלק גדול של האוכלוסיה הנוצרית, במקום שהם הרויחו יפה ושימשו מקור פרנסה טוב לכל הישוב היהודי.

וכה התנהלו החיים יום יום. לכל נוצרי היה לו חנווני יהודי משלו, שאצלו היה קונה.

החנווני והאומן היהודי היו נותנים סחורות ומוצרי מחיה באשראי, כי הפועלים היו מקבלים את שכרם רק פעמיים בחודש. ואם נתחשק לו לפועל לשתות לשכרה ולבזבז על כך את כל שכרו — שוב היה זה החנווני היהודי שעמד לפועל בשעת דחקו בהמשיכו לעזור לו באשראי.

וכה קם המגע בין יהודים ונוצרים, וכל צד היה משתתף בשמחה ודאגת הצד השני. כשיהודי השיא בן או בת היה מזמין את לקוחותיו הנוצרים, ערך למענם קבלת פנים מיוחדת וכיבדם בכיבוד. ואם היתה שמחה אצל נוצרי הוא ידע כבר שיהודים לא יבואו ולא יאכלו טריפות, ובכל זאת היו שולחים הזמנות ליהודים ידידיהם ובמקרים כאלה היו היהודים שולחים להם מתנות יפות.

בימי שבת ומועדים, שאז היו נעולים בתי המסחר היהודיים, היו הלקוחות הנוצרים מחכים בסבלנות עד לערב. וכאשר הגיע ערב והיהודי עוד היה שקוע בסעודה שלישית ובתפילת מעריב — היו הנוצרים דופקים בחלונות בקריאה: מר ניימן, מר ניימן, מותר כבר לפתוח את החנות. כבר נראים

שלושה כוכבים ברקיע. וכך היה בימי פסח. כל נוצרי ידע שבמשך שמונת ימי החג לא יקבל חמץ, ומשום כך היו הנוצרים מכינים לעצמם אספקה לכל שמונת הימים.

וכה היה חי לו היהודי בזאגווזה חיים שקטים. וכאשר אין דאגות פרנסה ליהודי הוא מתחיל לחשוב על ענינים שברוח. והיכן היה מוצא לו יהודי מהדורות הקודמים את רוחניותו? מאליו מובן שהוא מצא זאת בבית הכנסת או בבית המדרש.

ומשום כך היו קיימים בעיירה הקטנה זאגווזה ארבעה בתי־מדרש. כשיש פרנסה ליהודי ויש לו מלבד זה גם בית יפה נתחשק לו להגיע גם לבית־מדרש משלו, והדבר הגיע לידי התחרות בין יהודי זאגווזה בשטח הרוחניות. יהודים החלו להזמין כתיבת ספרי־תורה. היו עורכים שמחות גדולות עם סיום הספר, כל הישוב היהודי היה משתתף בשמחה של סיום הספר, גם מצד המתנגדים. בשמחה קדושה כזו אין מקום לקנאה ושנאה.

גם לדור הצעיר דאג הישוב בזאגווזה שני חדרים היו בזאגווזה. החדרים התנהלו בידי בחירי המלמדים שהיו מביאים אותם מהערים היותר גדולות שבפולין. הנוער היהודי היה לומד בחדר עד גיל הי״ג. ואף כשלא נתחשק לו לנער להגיע בלימודו לדרגת למדן — היה מחויב לדעת להתפלל וללמוד חומש עם רש״י. אכן הרוב המכריע של הנוער היהודי בזאגווזה ידע ללמוד משניות, דף גמרא, ואפילו תוספות.

בזאגווז'ה לא היתה אף משפחה אחת שילדיה לא היו לומדים בחדר. ואפילו בין הנערות נמצאו רבות שידעו להתפלל יפה.

וכה התנהלו החיים בזאגווזה במשך שנים עד שהנוער החל להתבגר. בחורים החלו ללמוד מקצועות. באותו זמן החל הדור הצעיר בחיפוש דרכים חדשות, רוחות חדשות. התחילו להתארגן במפלגות, או בארגוני תרבות והשכלה. רוחות חדשות החלו נושבות מכל הרוחות לעיירה.

בראשית שנות השלושים חל בזאגווזה משבר כלכלי גדול, ועם המשבר הכלכלי בא גם המשבר המדיני בצורה האנטישמית הפראית. במהירות הבזק התפשט נגע ,,אנטי־שמיות בכל רחבי פולין. השכן הנאצי הרעיל בזה לא מעט. אנטישמיות פראית זו הגיעה גם לזאגווזה. הנוער החל להגר מזאגווזה, ואלה שמצאו להם עבודה בערים היותר גדולות חזרו לעתים רחוקות. אחרים הגרו גם מעבר לגבול.

וכה המשבר הכלכלי פגע קשה בישוב הקטן. יצוא הפחם ירד, וחלק ממכרות הפחם חדל לעבוד. ואלה שהמ־שיכו לעבוד עבדו לא יותר משנים־שלושה ימים בשבוע. גם בית היציקה פסק לפעול. חוסר העבודה גדל מיום ליום. מחוסרי העבודה לא יכלו לכסות את חובותיהם. חלק גדול של החנונים והאומנים היהודים נתרוששו ונשארו מחוסרי כל.

✶

ובינתים לא ישבו האנטישמים בידים ריקות. הם עוררו תעמולה פראית נגד החנונים היהודים. הם התקיפו את היהודים מכל הצדדים: מפלגות הימין, אגודות הכאדקים, ואפילו הכמורה הפולנית עזרו לזרוק אש וגפרית על ראש האוכלוסין היהודים. על החנוני היהודי המרושש בלאו הכי הטילו את האחריות על כל הקשיים הכלכליים. בתי מסחר נוצריים צצו בין לילה. לפני בתי המסחר היהודים הועמדו משמרות שלא לתת ללקוחות לקנות בחנויות היהודיות המרוששות.

מאידך — הלקוח הנוצרי לא הראה נטיה לקנות בבית מסחר נוצרי, כי היהודי היה מוכר במחירים יותר זולים ואף נתן בהקפה. ובכל זאת נאלצו הלקוחות הנוצרים להיכנע לטירור האנטישמי הנורא. הם עמדו בעסקיהם וציפו לנסים, חיכו שהלקוחות הנוצרים יווכחו שהוא החנוני היהודי הוא יותר ישר וחברי יותר אפילו מן הנוצרי שלו.

אך לא אירעו נסים. חלק מבתי המסחר היהודיים אמנם נשארו קיימים. אך להוציא מהם פרנסה היה קשה יותר מקריעת ים סוף.

בתקופה זו ובמצב זה התגבר הרעיון הציוני אצל החלק הגדול ביותר של הנוער בזאגווזה. רק במקרים יוצאים מהכלל השתייך הנוער בזאגווזה למפלגות ותנועות ציוניות שונות.

בזאגווזה ישב יהודי אחד בשם נציל ערנפריד. הוא היה בעל עסק גדול של בגדי גברים וממנו התפרנס יפה. והנה בא המשבר והרס ממש את קיומו. הוא לא היה בעל מקצוע ולא היה לו במה להמשיך בעסקו. והנה נכנס בראשו רעיון ליצור קיבוץ־הכשרה של ,,הפועל המזרחי״. מסתבר, שב־הקמת הקיבוץ האמור הוא חיפש מפלט לעצמו ולכל משפחתו. הקיבוץ לא התקיים זמן רב בגלל חוסר מקום לאנשי הקיבוץ. רק לחלק קטן של חברי הקיבוץ הצליח למצוא עבודה אצל האחים קליין בדומברובה ואצל פירס־טנברג בבנדין. ואילו החלק היותר גדול נאלץ לחפש לו עבודה שחורה, ולעתים קרובות גם עבודה כזו לא השיג. הקיבוץ התאבק זמן מסוים על קיומו ונאלץ להתחסל. אך היהודי בא על שכרו: הוא ואשתו ושני ילדיו, ונוסף לזה גם אחות, שהוא רשם בתור ילדה משלו, כולם קבלו סרטיפיקט לעליה לארץ־ישראל. הם עלו לארץ, וכה הצילו עצמם חמש נפשות מן השואה הנאצית שהציצה בין החרכים.

✶

היה זה בשנת 1936.

הורי עוד המשיכו להחזיק את חנות המכולת ששימש פעם מקור לפרנסה. כעת היה קשה להתפרנס רק מהחנות. מששת ילדי משפחתנו היו שתי אחיות נשואות ולא ישבו בזאגווזה. שני אחים הרחיקו לנדוד לצרפת. בבית נשארתי אני עם עוד אחות עם הורינו החולים.

אני ניהלתי אז בית חרושת לרהיטים, שהיה שייך מקודם לאחי הבכור היותר גדול, שאחרי שלא ראה עוד איזה עתיד בישוב קטן כזה, הוא מסר לי את בית החרושת, והוא עצמו נסע לצרפת, לאחינו הבכור. אני ניהלתי את בית החרושת עד לפרוץ המלחמה. אני הרווחתי לא רע בזה, כי טרם היו נוצרים במקצוע הרהיטים. שלוש השנים עד לפרוץ מלחמת העולם השניה עברו חיש, עד שבאה הסערה.

יהדות פולין, ויהדות זגלמביה בכללה, הועמדה פנים אל פנים מול האויב האיום והאכזרי ביותר בכל תולדותינו, ה„עשירה" ומלאה פורעניות ומצוקות, הורבנות והרפתקאות.

במבואי זגלמביה:

במעגלי ישובי היהודים בזגלמביה

מאת **יצחק פוזמנטיר**

ישובי היהודים באזור זגלמביה בתקופת השלטון הרוסי היו צריכים לשמש נושא למחקר ולידע מדעי בשביל לעמוד על סוד קיומה של אומתנו בגלות פולין, שעל אף היותה בגלות פולין ורוסיה ועמידתה נגד הגזירות והפורעניות ש־ניתכו על ראש היהדות בכל עידן ועידנים מצד צורריה, היא התאוששה והגבירה חילים בכל השטחים, עד שאזור זגלמביה, שכנראה היה אסור לישיבת יהודים ונתון לפיקוח השלטון — התישב באיסור ובהיתר לאט לאט עד שברוב הכפרים והעיירות ישבו יהודים במעט או ברב שהשתדלו לעמוד בקשרים הדוקים, לעזור זה לזה בסידור „מנינים" לימי שבת ומועד ולשאר „כלי קודש" עם מוסדות ציבוריים.

אזור זגלמביה — אף על ישובי היהודים שבה לא פסח מסע השמד והגזירות במגמה להעבירם על דתם ולהשכית שם ישראל ותורתו. כמעט בכל ישוב מישובי זגלמביה היו מצויים יהודים „קנטוניסטים", כלומר: שבגזירות ניקולי ימ"ש מלך רוסיה נלקחו נערים צעירים לצבא ובילו את מבחר שנותיהם בין גויים ומקומות רחוקים ובלבד להשכיח את מנהגי אבותיהם ודתם, ואנו נזכרים במכילתא (פרשת יתרו פ"ו): „ר' נתן אומר: לאוהבי ולשומרי מצוותי — אלו ישראל שהיו יושבין בארץ־ישראל ונותנין נפשם על המצוות. מה לך יוצא ליהרג — על שמלתי את בני, מה לך יוצא לישרף — על שקראתי בתורה, מה לך יוצא ליצלב — על שאכלתי המצה. מה לך לוקה מאפרגל על שנטלתי את הלולב, ואמר „אשר הוכיתי בית מאהבה" (זכריה יב): מכות אלו גרמו לי ליאהב לאבי שבשמים. הישוב היהודי בזגלמביה איננו הסטוריה במובן המקובל של מונח זה. אך לעתים יש בה אגדה יותר משיש בה הסטוריה. האגדה היהודית חשפה את הנשמה ה„יתירה" או את הנשמה ה„חסרה", מה שגרם להתקרבות יתר בין הישובים הקטנים וצירופם לאיגוד של קהילות וישובים.

אני נולדתי באחד הישובים הקטנים שבאזור זגלמביה. אבי היה מילידי בנדין שנקראה בפי היהודים „ירושלים דזגלמביה", אך קצר היה בה המצע מהשתרע. יהודי בנדין לא חיו חיי עונג, ומתוך לחץ וצפיפות חיפשו להם מרחב באזור. ואכן מצבם הכלכלי של יהודי הכפרים באזור היה טוב וגם מזהיר. רבו ביניהם יהודים אמידים, שהלכו בדרך הסלולה של תורה וחסידות תוך יד רחבה בצדקה וחסד. אבי לא הצטער על עזבו את בנדין מולדתו וישיבתו בכפר קלימונטוב שבה נולדתי אני עבדכם. עסקיו בכפר פרחו והגיע לאמידות, לקיום מצוות ומעשים טובים. שמו הלך לפניו בכל הסביבה כבעל־בית עשיר והיה אהוב לא רק על האוכלוסיה היהודית כי־אם גם בקרב הנוצרים שתמיד הביעו עליו דעות של כבוד וחיבה. אמי מיכלה היתה ילידת קלימונטוב. היינו שבעה אחים ושתי אחיות. בליתי בכפר את מבחר שנותי ונעורי. סוסנוביץ היתה זמן רב כפר, והודות להשפעת יהודי הכפרים אשר מסביב גדלה סוסנוביץ ושגשגה עד שהשלטון הרוסי נאלץ להשלים עם המציאות ולאשר את ה„עיר" סוסנוביץ ולתת לה את כל הזכויות העירוניות.

אליבא דאמת — אף שכפר מושבי היה קרוב גם לבנדין וגם לסוסנוביץ — אהבתי יותר לערוך טיולים בכפרי הסביבה; כמעט בכל כפר היו לי קרובים. תמיד נתקבלתי בידי קרובי בסבר פנים יפות, ונשאלתי על מצב ושלום המשפחה. קלימונ־טוב היתה מצויה בין פורומבקה וגראניצה מזה וניבקה עם דייג־דובקה מזה, מלבד „שאר ירקות". בבובריק ישב דודנו ר' יענקל לנגר בעל בית־מסחר גדול, והוא ואשתו שיינדל (מבית זיידלר) קיבלוני תמיד בתשואות חן על שנזכרתי בהם מפעם לפעם בביקורים.

מן הראוי להנציח קצת את הכפרים ההם של זגלמביה לפחות ב„פינקס סוסנוביץ והסביבה" המשמש כיום אם לשרידי הסביבה הנמצאים בישראל ומשתדל להנציח עד כמה שאפשר את יהודי העיר ומסורתם.

קלימונטוב

היא לא היתה הגדולה ביותר בישובי היהודים בכפרים מסביב, אך במקום הולדתי מחובתי לתת לה יתרון, ולציינה ראשונה. מבחינה הסטורית היו האכרים מספרים עליה אגדות ישנות שמלכים ונסיכים היו משמשים להם בערבוביה, וצלצלו כאגדות „אלף לילה ולילה" של הערביים.

בקלימונטוב נמצאה מכרת־הפחם הנודעה שהשתייכה

לחברה הצרפתית „רינרד". הכפר שכן בין זאגוז'ה ודיינ־דובקה שהיתה סמוכה לסוסנובצה. היהודים בקלימונטוב עסקו במסחר ואומנות. הנה אפרים צוויליק החייט הקים לו משפחה בת 15 נפש, וכולם ניספו בכבשני אושוויץ; שמעון'לה שפיגלר הסנדלר בעל שבעה ילדים — כולם ניספו בשואה; חתנו של צוויליק, אף הוא סנדלר, עם ששה ילדים, ניספו כולם; שלמה פוגל עם שבעה ילדים, בעל חנות לצרכי מזון — ניספו; שמשון קשישיווה — חנות להלבשה, בעל שבעה ילדים — ניספו; שלום בורנשטיין בעל ששה ילדים, בעל חנות מכולת, רק שני ילדים נשארו בחיים.

נשאר בזכרוני הפרט כיצד באו נישואי אמי עם אבי, הבא ללמד לא רק על עצמו. לסבתי חיה בורנשטין היה אח בסוסנוביץ, ר' קלמן לנגר בעל טחנת קמח גדולה. סבי ר' משה־פישל בורנשטין רצה לזכות בחתן לבתו הבכירה מיכלה שיהיה מבית מסורתי. אבי היה שען מעולה ובאותם הזמנים נחשב המקצוע למקצועות המכובדים ביותר בסביבה. והואיל שבבית דודי קלמן נתקלקל שעון־הקיר היקר הוא הלך והזמין את אבי לתקן את השעון. באותו זמן הוזמנה אמי לדודי. במבט־עין ראשונה עליו אמרה שהוא עושה רושם טוב. אכן היה לו זקן קטן ומטופח יפה. אבי היה יליד בנדין ממשפחת פוזמנטיר. לפי סיפורי אבי היגרה משפחת פוזמנטיר מעיר מץ אשר בצרפת (לוטרינגן) בשנת 1770 לפולין והתישבה בעיר בנדין. אבי למד את המקצוע אצל העסקן הנודע שטאטלר. אחרי נישואיו עבר אבי לשבת בקלימונטוב ושם פתחנו לנו בית־מסחר שיצא לו שם בכל הסביבה, ובו היו פועלי המכרות מקבלים את צרכיהם באשראי. בכל ראשית החודש שאז קיבלו את משכורתם היו משלמים את החוב לאבא. שמו היה אלעזר ושם האם מיכלה, ובפי האוכלוסיה הפולנית נקרא הזוג בשם „מאכי־לאז"), כי אמי היתה אהובה מאד על הקונים שהיו קונים אצלינו כל צרכיהם. אף אבי היה מכובד עליהם בגלל דיקנותו וישרו. אבי שימש כל שנותיו גבאי בית־התפילה, והוא היה מכובד גם על יהודי הכפרים מסביב, כי בעניני צדקה היה תמיד הראשון שנתן ביד נדיבה ורחבה. עוד כיום כשאני בא לביקור אצל קרובי מ.ש. גשורי (ברוקנר) היושב בירושלים זה שנים ועשה הרבה למען בנין הארץ הוא מזכיר את אבי ואמי בלבביות רבה מביקוריו בעודנו נער אצלינו. הוא היה מבקר בעיקר אצל סבתי חיה בורנשטין ובעלה ר' משה־פישל יליד שצ'יקוצ'ין. היה זה יהודי בעל קומה עם הדרת־פנים שלעולם לא אשכח את מראהו הנאה. נוצרי הכפר היו מקדמים תמיד את פניו בקריאה ובהשתחויה עד לקרקע: בוקר טוב, בן האמונה הישנה (פאניע סטארי זאקאנני). אף היה לו בית־מסחר למכולת והלבשה בכפר ונחשב ליהודי פיקח ויודע איך לפשר בין שני נצים, ותמיד כשבין פולנים היו סכסוכים תיווך ביניהם סבי והשלים ביניהם ושני הצדדים היריבים יצאו ממנו מרוצים. היו מקרים גם אצל הנוצרים שלא חפצו לפנות לערכאות, והם בחרו בסבי לשופט יחיד, בהבטיחם לו שכל מה שישפוט ישמעו בקולו. וכך היה. הוא לא רצה להתחיל בשמיעת הצדדים לפני ששניהם הושיטו יד זה לזה לאות לשלום, ואחר זה שמע את טענותיהם היטב, ומה שלא היה בהיר לו כל צרכו הוא שאל שאלות, ולבסוף הכל יצא טוב.

לא רחוק מכפרנו היה קיים בית מבשל בירה שהשתייך לבעל האחוזה ווילוזובסקי. אחרי מלחמת העולם הראשונה מסר בעל האחוזה את המפעל לחכירה בידי יהודי אחד בשם נתן לוי, שהיה למדן גדול. הוא היגר לכאן מגרמניה. וכן נמצא בכפר יהודי ליטאי בשם ראבינקא שפתח לו חנות מכולת ואיטליז לבשר. מצבו היה טוב. מדי שבת בשבת היה אבי מובילני אחרי האוכל לנתן לוי. כי הייתי בעל קול נעים וידעתי לשיר יפה, וכפי שאני זוכר נתבקשתי תמיד לשיר זמירות ויוצרות שונות מן התפילה. בשמחת־תורה הוא היה בעל חזקה ל„חתן תורה" ואז היו כל המתפללים בבית־התפילה שמחים אתו יחד ולוינו את בעל „חתן התורה" בשיר וזמר עד לביתו ושם בלינו עד אחרי חצות.

אחרי זמן מסוים נזדעזעה כל הסביבה ממאורע איום שאירע. שודדים התנפלו על בית מבשל הבירה שנמצא ליד היער ומשפחת דראבינקא, שדדו את הרכוש ואת אבי המשפחה רצחו (בגבעתיים יושב נכד של היהודי הזה). אחרי מקרה רצח זה עזב את המקום גם היהודי השני שישב שם, נתן לוי, שהיגר בחזרה לגרמניה ושם משכנו בעיר האנובר. היה לו בן עילוי בתורה, בן־יחיד, ומן המכתבים שהגיעו לאבי מהאנובר קראנו שהבן נתקבל לרב.

אחרי שהגעתי לגיל הבגרות נשאתי לאשה את קלארה מהכפר הסמוך ראבקי במרחק שני קילומטרים מקלימונטוב, ובשנת 1930 עברתי לשבת בעיר סוסנוביץ ובה סידרתי לי בית־דפוס ברחוב טרגובה 8. אני קיבלתי הזמנות מרובות ממועצת הקהילה בסוסנוביץ וגם עבור בית המטבחים שנמצא בחכירה בידי העסקן הנודע צווייגנהאפט, וכן קבלתי הזמנות מעסקן הנודע יחיאל קובלסקי ובעלי בתי־חרושת שונים. וכה עשיתי את עבודתי בעניני דפוס עד שנת 1939, היא השנה שבה פרצה מלחמת העולם הנוראה בידי הנאצים הגרמנים המרצחים. אך זוהי כבר פרשה מיוחדת שאולי אכתוב עליה במיוחד.

ראבקי

לא רחוק מהכפר קלימונטוב במרחק של קילומטר אחד מהמכרה של פחם שהשתייכה ל„חברה הסוסנוביצאית" נמצא כפר בשם „ראבקי" (ביידיש ראבקעס) שבו ישבו כשבעים משפחות נוצריות ועסקו בחקלאות ומספר מסוים מהם עבד במכרות הנ"ל. הכפר הזה היה קיים בדרך שהוביל מקלי־מונטוב לפורומבקה שעבר בסביבה מלאת הוד ותפארת. אויר צח ושמי תכלת, ענני תכלת וכל הראוי לעורר התפעלות בעיני אנוש. אך שונה היה המצב בימי גשמים או בימי חורף. הסביבה היתה מלאה אגמי־מים ובוץ וקשה היה לעבור שם. מתוך האגמים הללו התנוסס שביל שנעשה בידי אדם ועליו עברה מסילת־הברזל בדרכה מסוסנוביץ לאיוואנגורוד

דרך התחנה הקרובה בקאזימירש ששימשה מעין פרשת־דרכים לרכבות מכיוונים שונים, לגראניצה—וינה, או ישר לכיוון סטשימישץ. על הכפר הזה היו אכרים מספרים אגדות שונות מלפני מאות שנים. ואין כאן מקום לספרם. ברם האכרים היו מספרים אותם כאילו אירעו רק אתמול ונשאו עליהם אופי הסטורי.

בכפר ראבקי זה ישבו שתי משפחות יהודים, והם ר׳ איצ׳לה בורנשטיין (חותני) ור׳ הירש דוד פוגל. ר׳ איצ׳לה בורנשטיין ואשתו היו שניהם מהעיירה וולברום, היא ממשפחת פוטאש שיכלה להתפאר במוצאה המיוחס, ואילו משפחת פוגל באה לכאן מפורומבקה הסמוכה. לשתי המשפחות היו חנויות מכולת. ר׳ הירש דוד היה בעל־מקריא תמידי בבית־התפילה שאבי שימש בו גבאי עם עוד יהודי אחד בשם שימעלע שפיגלר. ר׳ הירש דוד היה בעל קומה נמוכה, בעל רוח אופטימי ופיו „מלא שירה כים״, ומשום כך היה חביב על כל מכיריו ומיודעיו. בפורים היה מתחפש יחד אתנו, נערי ה„חדר״, ומסתובב אתנו על פני הכפרים הסמוכים ועורכים ביקורים בבתי היהודים וגורמים להם „עונג פורים״. מובן שנתקבלנו בסבר פנים יפות וכיבדונו בכוסות יינות וליקרים ובעוגות שהכינו לכבוד החג ואנו נתנו קולנו בשיר, שרנו שירים עממיים ושירי פיוטים וזמירות וגרמנו הנאה לבעלי־בתים היהודים שבמשך כל ימות השבוע היו שקועים בעול הפרנסה וקשרים עם הלקוחות הנוצרים בלי לראות פני יהודי. מובן שעלינו היה להתכונן לפורים, ללמוד מנגינות ושירים, בשביל שלא לבייש את עצמנו וזולתנו. ואכן שמחת החג המסורתית עודדה אותנו והצלחנו בכל מקום, והיהודים הכפריים שמחו מאד להרגיש עצמם בסביבה משלהם. מנהג ההתחפשות בפורים הטביע חותמו בעיקר אצל הילדים. אך בכפרי הישובים היהודים תפשה ההתחפשות מקום נכבד ביותר ונתנה לסעודות פורים את צביונה המיוחד. במרכזה של שמחת פורים עמדה ה„סעודה״ שמתחילים בה ביום הפורים אחרי הצהרים בעוד היום גדול ומאריכים בה עד הלילה, ומצוה להרבות בה באכילה ובשתיה. היהודים בכפרי זגלמביה היו ברובם אמידים ושמחו להאכיל את המבקרים אצלם בפורים, אם לצרכי איסוף כספים למוסדות ולמטרות חסד ואם סתם לשם שמחה. הנשים היו משתדלות להרבות באפית עוגות ותופינים ממינים שונים ולהוכיח את כשרונן באפיה ובהלכות אכילה לא חסרו המאכלים המיוחדים שהיה בהם משום קשר סמלי לנס של פורים, כמו „אזני המן״ — תופינים משולשים, כרפליך — בשר תחות מכוסה בצק בדמות משולש, ולמה משולשים? להזכיר לנו מה שאמרו חכמינו, כי בזכות שלושה אבות תש כוחו של המן, והיו גם שנהגו לאכול פולים או קטניות בפורים, לזכר חסידותה של אסתר שלא טעמה כל דבר פיגול בבית אחשורוש והסתפקה בקטניות בלבד. ימי הפורים בכפרים היו מלאים עליצות ופשטות.

ומי אינו זוכר את שמחת־תורה שבאה לידי ביטוי בעיקר ע״י הקפות עם ספרי־תורה בערב ובבוקר בבית־התפילה שנערכו במצב־רוח מרומם בלווי שירה וריקודים, וגם הילדים היו שותפים לשמחה זו כשהם הולכים אחרי המבוגרים עם דגלם מניר צבעוני, ולעתים תקועים בראשם תפוחים עם נרות דולקים, ואחרי המסיבות בבית־הכנסת והתפילה עברה שמחת היום אל הבתים הפרטיים, וכל „חתן תורה״ או „חתן בראשית״ הזמין את המתפללים לקידוש בביתו, ולא היה כמעט בית יהודי שלא יעלה ממנו קול שירה ושמחה מקידוש. יום שמחת־תורה הפך לחג עממי מובהק, המקיף את כל חלקי האומה מנער ועד זקן, נשים וטף, והשרה על כולם רוח של חדוה ועליצות. גם אנחנו נערי ה„חדר״ וחבורת־ליצנים היינו משחירים את פני ר׳ הירש דוד בפוך ומעמידים אותו לפני העמוד והוא היה מערבב את נגוני כל החגים, חגי ששון וימי אבל ויגון, בנגוני הימים הנוראים והרבה לשתות בין שיר לשיר עד שהיינו נאלצים לשאתו לביתו על כפים ולהשכיבהו במטה. אף חותני ר׳ איצ׳לה היה מרבה בשמחה באותם הימים ומרבה להתווכח על דיני החגים ולברר מה מותר ומה אסור, ואף הוא היה מאחר לשבת בבית־התפילה ולבוא לביתו במאוחר כשעתיים אחרי התפי״ה.

אגב: כדאי להזכיר כי חותני היה מחונן בכתב־יד יפה להפליא. כתב קליגרפי שאין בדומה לו בכל הסביבה, ואני תמיד הייתי מעיר לו על כתב־ידו, שבכתב־יד כזה אין עוד צורך למסור לדפוס. בעקב היותו תמיד עסוק במסחרו לא יכול היה לנצל את כתב־ידו בשביל צרכי תשמיש כפי שעשו אחרים, לכתוב על ביצה מגילות שלימות או פרשות מרובות מהתנ״ך. אכן מכריו שבכפרים הסמוכים שידעו את סגולתו בכתב־ידו השתדלו לנצלו בהזדמנויות שונות, לפנות למוסדות שונים במכתבים ובבקשות שונים ותמיד עורר הכתב הזה תשומת־לב מרובה.

אם להשוות את הכפר ראבקי לכפרים הסמוכים — הדמיון לא היה שוה. בראפקי היו יושבים רק שתי משפחות יהודים. אך כל אחת מהן היתה עולה על עשרות משפחות אחרות בהתנהגותן האנושית, החברתית, היהודית, המסורתית ובכל מה שמציין את היהודי בסביבה נכרית.

פורומבקה

הכפר פורומבקה השתרע בעיקרו לאורך הדרך הראשית שחצתה את כל בתי הכפר. הבתים היו בתי־כפר שהשתייכו ברובם לאכרי המקום. יושבי הכפר היו מקודם אכרים שהתפרנסו מחקלאות. אך ההכנסות היו זעומות, והם חיפשו להם מקורות צדדיים, ושכר־הדירה שגבו מהדיירים היהודים עמד להם לרצון ולתועלת. רק אחרי שפשו באזור זגלמביה מכרות הפחם ומפעלי חרושת לברזל רווח גם להם, והם התחילו להשקיע את עבודתם גם במכרות בתור כורי פחם ולהתפרנס יותר יפה. המשכורת במכרות הפחם נתנה אפשרות לחיי־פרנסה יותר טובים מאשר בחקלאות. ובכל זאת לא נחפזו לרתום את עצמם ואת כל ישותם בעול המכרות. החקלאות שעברה אליהם בירושה מידי הוריהם יחד עם

הקרקע היתה יקרה בעיניהם יותר מפרנסות אחרות. הם ראו בחקלאות עיקר ויסוד לחייהם בארץ מולדתם, ויתר הפרנסות נחשבו בעיניהם לטפל, למשען צדדי. מלבד זה היתה העבודה בעמקי האדמה קשורה בסכנת־נפשות. מפעם לפעם קרו אסונות בעבודה ואבדו חיי אדם שהיו יקרים לבני המשפחה ואבדו להם מפרנסיהם והיה הבדל בין התנאים הסוציאליים של העובדים במכרות זגלמביה (שתחת שלטון הצאר הרוסי) לבין אלה של העובדים במכרות הפחם אשר בשלזיה־עילית הסמוכה, ששם היו החברות בונות מעונות נוחים לעובדים עם בתי־חולים וביטוח מתאונות, והפועלים היו מחזיקים בבתיהם פסנתרים ונותנים לילדיהם חינוך הוגן. ברם גם בזגלמביה החלה מאז שנת 1905 תסיסה בין הפועלים, שביתות והפגנות עם דרישות סוציאליות, והמעסיקים בצורת חברות צרפתיות וגרמניות עשו כל שביכולתם להתחמק משיפור תנאי חייהם של העובדים, בהישענם על כידוני הקוזקים שנשלחו בשעת הצורך מהקסרקטין הצבאי במחוז בנדין. פרנסות היהודים שבאו מהכורים וממפעלי החרושת לא היו בטוחות, ובשעת מפולת במכרות שמחצה חיי פועלים היו החנונים היהודים הראשונים שסבלו נזקים, כי אי אפשר היה לתבוע את החובות מידי האלמנות שנשארו מחוסרות משען ומפרנס. ובכל זאת היו היהודים שמחים בחלקם בלי לחשוב על העתיד המעורפל. מכרת־הפחם „יוליוש" שנחשבה לגדולות שבמכרות היתה מאוכלסת פועלים ופקידים, ומפעם לפעם נראו המוני פועלים מתכנסים בסביבתה, אם לשמוע הרצאות או להשתתף במסיבות או בחירות במוסדות הסוציאליים, ואז נמנעו היהודים מלהראות את פרצופיהם בקרבתם, מחשש ל„אלו נזיקין" ושונאי ישראל לא חסרו בשום מקום.

פרנסות היהודים בפורומבקה לא היו שונות מפרנסות אחיהם במקומות אחדים, אלא שבאזור זגלמביה היה מצבם הכלכלי יותר טוב. כשלושים משפחות יהודים ישבו בכפר, מהן התפרנסו מחנויות מכולת ומוצרי טכסטיל, שלושה בתי־מלאכה לחייטות ושנים לסנדלרות. וכן עסקו שני האחים אברהם ויצחק פריימן בקצבות. שני האחים היו דתיים־מסורתיים והקפידו על מצוה קלה כבחמורה, אך הם לא חיו בשלום ביניהם. כפי שאני זוכר הם יסדו שני בתי־תפילה. מה ששימש מקור לסכסוכים שונים שקמו אחרי כמה שבועות, שנסתיימו תמיד על כוס משקה, שכל אחד מהאחים הללו עשה שבת לעצמו, ובמיוחד בשמחת־תורה שבכל שנה היו כולם שותים בצוותא „לחיים" ועשו שלום, ולמחרת החג המשיכו ב„ברוגז". בכפר לא היו אמנם חיים מיוחדים שיש בהם לתת סיפוק לאוכלוסיה היהודית. בכל דבר חשוב היה להם לפנות לבנדין לקהילה הראשית או לסוסנוביץ וגם למודזיוב. ברם הסכסוכים בין שני האחים יצרו שני צדדים בכפר וכל אחד משך לצדו באמצעים שונים. הסכסוכים הללו יצרו תסיסה בכפר, בלי שהנוצרים הפועלים ראו בזה משהו יוצא מהכלל. אצלם — אצל הנוצרים — היה מקובל שבבית־הכנסת היהודי אוהבים לריב ולהתנצח. ובכן למה יהיו יהודי פורומבקה שונים מאחיהם במקומות אחרים?

הזכרתי, כי מצבם הכלכלי של יהודי הכפר היה טוב, והיו ביניהם אמידים שקנו להם בתים בבנדין ובסוסנוביץ, ושמם יצא לפניהם בטוב לבם והיו באים מפעם לפעם לבקר אצלם מטעם המוסדות השונים ולשתפם במצוות. וכן היו באים מקבצני יהודי בנדין שלא היו מעטים, ותמיד נתקבלו בסבר פנים יפות ובכל מקום הציעו להם אש"ל עם מתנת כסף הגונה. ברם במצבם זה חלו שינויים מאז התחלת המהפכה ברוסיה נגד הצאר „המושל היחיד", ומאז שנת 1905 החלה תסיסה נגד המשטר הרוסי הרקוב גם באזור זגלמביה. גם בפורומבקה נראו פני עסקנים מן המפלגות הסוציאליסטיות, ובראשן הפ.פ.ס. (פולסקה פרטיה סוציאליסטוב), שהיתה פעילה מאד, שהטיפו לשיפור תנאי העבודה של הפועלים מבחינות שונות, תוספת יוקר, תנאים סוציאליים יותר טובים, והחוטים נמשכו מהכפר גם לדומברובה־גורניצ'ה שנחשבה למטה הראשי של ה„מפלגה". ושם הרי נמצא בשעתו גם פילסודסקי שהוכתר אחר כך עם פולין העצמאית לנשיא המדינה, ובדומברובה אף הופיע בטאון הכורים במכרות בשם „גורניק" שהכיל אינפורמציה מחיי העובדים במכרות.

השנים האחרונות של שלטון הרוסים היו עקובות מדם, והן השאירו עקבותיהן גם בפורומבקה, שבה היה ציבור הפועלים לכוח בלתי מבוטל. אף בכפר היו שביתות והתנקשויות עם השובתים, וכתוצאה מזה גם הפגנות עם דגלים אדומים וקריאות נגד הצאר העריץ. הנוער היהודי מפורומבקה ניצל את קרבת הערים סוסנוביץ ובנדין לחינוך ולימוד מקצועות. הם לא השלימו עם פרנסות־האויר של הוריהם תוך שאיפה להשתלמות חינוכית ולימודית, ותוך כך יכלו לחיות חיים יותר טובים בעיר המשמשת מקום בילוי בשעות הפנאי ומהם אף יכלו לגאול גם את הוריהם ממכלאות הכפר ולהעבירם לערים הסמוכות שהיו בעלי אפשרויות נוחות וטובות.

מובן שגם בפורומבקה לא היו החיים קפואים, ועם התחלת המאורעות משנת המהפכה 1905 חלו שינויים בכל, ויחד עם ניצני השיפור בעבודה ובתנאיה ותקוות הלאומים הפולנים והסיסמאות „סווי דו סוויגו" (איש פונה למשלו) היהודים שהחלו להרגיש בסימני האנטישמיות מטעם האנדקים והיחסים בין הפולנים ליהודים החלו להתערער. גם בפורומבקה נמצאו יהודים שנשאו עיניהם למרחקים והיגרו לארצות מעבר לים. בצער רב יש לציין, שמעטים מאד נשארו מיהודי פורומבקה אחרי מלחמת השואה של הנאצים הגרמנים, והם היו מהראשונים שנשלחו למשרפות אושפיצין הסמוכה. כמה שרידים מהם עלו לישראל וביום הזכרון המסורתי של יהודי זגלמביה בבית־העלמין בנחלת־יצחק אפשר למצוא גם את שרידי פורומבקה הבאים להשתתף באמירת הקדיש אחרי קדושי ישראל וזגלמביה.

דיינדובקה

דיינדובקה הכפר נחשבה לכתחילה כבת לניבקה, הוא

הכפר־העיירה שממנו עברו היהודים לכפרים הסמוכים, חד־שים וגם ישנים, והקימו בהם ישובים. ודווקא כפר זה היה מוקף מכל עבריו ערים ועיירות עם ישובי יהודים גדולים, ומשום כך הרגישו עצמם גם בני הכפר דיינדובקה כבני־ערים. דיינדובקה נחשבה — ובצדק — לפרוור של סוסנוביץ שהלכה וגדלה מיום ליום ובהליכה קלה אפשר היה להגיע אליה בעשרים רגעים. ומי שאצה לו הדרך יכול היה לנסוע ברכבת, כי בדינדובקה היתה קיימת תחנה לנוסעים ולמשלוח סחורות, וילדי הכפר — נוצרים ויהודים — היו אוהבים לבלות בקרבת פסי הרכבת והתחנה ולראות את הרכבות שהיו עוברות דרך שם לסוסנוביץ או לכוון סטשימישיץ—אולקוש—קילצי—ראדום—איוונגרוד ומשם למרחקי רוסיה. ענין הרכבת נתן מקום לעיון ולמחשבה לכל אחד מבני הכפר.

ערים ועיירות, כפרים ומשקים — ואין לדבר על מכרות־פחם ומפעלי חרושת — היו כשתילי זיתים מסביב לדיינדובקה. מצד אחד סוסנוביץ עם שתי תחנות־רכבת ומפעלי חרושת למכביר ומצד שני דומברובה־גורניצ'ה שמכפר גדול הפכה לעיר־פועלים גדולה עם מפעלי־ענק שהעסיקו רבבות פועלים ופקידים. והרי דומברובה היתה כמעט ממוזגת עם בנדין הסמוכה. ומאידך שכנה מודזיוב העיירה שדרכה אפשר לעבור לתוככי מיסלוביץ ולהמשיך לקטוביץ או לקראקוב האוסטרית ולבקר בבית־העלמין הישן שבה עם קברות הרמ"א (ר' משה איסרליש), הב"ח (ר' יואל סירקיש) ועוד גאונים ורבנים גדולים.

יהודי דיינדובקה — רובם ככולם היו חסידים ושומרי מסורת וגם לומדי תורה. וכנראה זחה עליהם דעתם והשתדלו להקים לעצמם כל „כלי קודש" במדה כזו שלא יהיו זקוקים לחסדי הערים הסמוכות. וטוב שבין יהודי דינדובקה נמצאו בעלי סגולות עם לב יהודי רחב שמצאו כאן מקום להצטיין במצוות ובמעשים טובים. ואכן דינדובקה הוציאה יהודים שעליהם תפארת הכפר, יהודים בני שושלת היוחסין וחסידים נאמנים לרבם, ועל כולם בעלי־תפילה ברוכי שירה וזמרה שידעו להנעים את התפילה בימי שבת וחג ולמשוך את המתפללים אל הרינה והצדקה. רוב היהודים שלחו ידם במסחר, ונמצא בהם גם מספר חנוונים, בעלי־מלאכה וסוחרים וביניהם היו כמה משפחות אמידות. יהודים הקימו להם בתים בני שתי קומות והישוב היהודי הלך וגדל גם בכמות וגם באיכות.

דוד זיגלבוים, בעל חנות מכולת, פתח לו בכפר גם בית־חרושת למי־סודה, בעל משפחה של ששה ילדים, בהם גם נשואים. מהם ניצל במלחמת השואה הבן יעקב ונמצא בישראל. מוטל זיידלר, בן העסקן הנודע ר' נטע זיידלר מדיינדובקה היה איש מכובד בעל משפחה גדולה. שנים מבניו ניצלו מהשואה ונמצאים בישראל. ר' נוח פיינסק־ — ממשפחת המדפיסים הנודעה בעיר פיוטרקוב — ישב במודזיוב בביתו בן 4 קומות של ר' לייזר ברוקנר ברחוב דומברובסקה ומצודתו בתור שו"ב ועופות היתה פרושה גם על דיינדובקה. שנים מבניו ניצלו, מהם נמצא אחד בישראל ואחד באמריקה. לייביש גוטמן החייט מדינדובקה ניספה עם כל ילדיו. אפרים הקצב היה אמיד ובעל משפחה גדולה, וממנה נשארה בת אחת הנמצאת בישראל. חיים פוגל בעל בית גדול הקים משפחה גדולה. בכלל תפסה משפחת פוגל מקום נכבד בדינדובקה והיתה מסודרת יפה, ובהם פייביש פוגל (שנים מבניו ניצלו) וישראל פוגל (כל משפחתו ניספתה).

בדינדובקה ישבה גם משפחת בז'סקי, שאחד מבניה מאיר היה חבר ב„מועצה היהודית" (יודנראט) בסוסנוביץ בתקופת מלחמת השואה, והוציאוהו משם אחרי כמה חדשים בעקב היותו מתנגד למסירת בני הנוער למשלוח למחנות־עבודה של הנאצים, ובאחת הישיבות של המועצה היהודית זרק כסא בראש מוניק מרין, ראש המועצה היהודית בסוסנוביץ. גם אחרי שנשלח בז'סקי לאושביץ הוא ארגן שם מרד נגד הנאצים והמרצחים הללו רצחוהו באופן אכזרי. בכלל הצטיין מאיר בז'סקי באומץ־לב ולא נרתע מלגלות את האמת המרה מעל פני הבוגדים שפחדם נפל על הנתונים למות היום־מחר, ושמו נזכר ביראת־כבוד עד היום גם בקרב פליטי זגלמביה הנמצאים כישראל. אחותו נשארה בחיים והיא יושבת בתל־אביב.

בדינדובקה ישב שנים רבות משה פרלגריכט שעסק במכירת יין־שרף ומשקאות בלי רשיון מטעם השלטון. בן אחד נסע לאמריקה עוד לפני המלחמה והיה שולח משם תמיכה בדולרים למשפחתו. חיים גוטמן — בעל משפחה בינונית — היה מוביל ומחלק את מי־סודה מבית־החרושת של זיגלבוים בסביבה. כל משפחתו ניספתה. משה זיידלר בן ר' נטע היה יהודי תלמיד־חכם ועסק בקצבות. היו לו שני בנים שניספו בשואה.

כפר היה בית־מדרש לתפילה ובו היו יהודים לומדים פרק משניות בכל יום. וכן היה קיים בו קופת גמילות־חסדים וזקוקים להלוואות יכלו לקבל בו הלוואות לתשלומים בשיעורים. בבית־המדרש היו גבאים דוד זיגלבוים ומוטל זיידלר.

למעלה מעשרים שנה עברו מאז נעקרתי מאזור זגלמביה ועדין שמורים בזכרוני בכל זוהרם כל הדמויות הקדושות שלאור נשמותיהם התחממה נפשי בשנות נעורי, צלליהם ליווני כל ימי חיי וצללו עמוק בנבכי רוחי. יותר מכולם נחרתו עמוק בנפשי כמה דמויות שאני נותנן בזה.

א. ר' מאיר שמעון ברוקנר מפורומבקה

אין פלא שהיה תלמיד־חכם וידע לשחות בים התלמוד והפוסקים, כי על כן היה הבכור בבני רבי אברהם־מרדכי ברוקנר מוולברום שהלימוד בתורה עמד אצלו ראשון במדרגה. כל חמשת בניו (והם: מאיר שמעון, ישראל פסח, אליעזר, יוסף־ברוך, אשר) היו יודעי תורה ומאמרי חז"ל היו שגורים בפיהם. רבי אברהם־מרדכי עצמו למד ב„חדר" עם רבי חיים שמואל הורביץ שאחר זמן יצא לו שם כהרבי מחנצ'ין עם רבבות חסידים, ורא"מ היה מבקר בחנצין בימים־הנוראים ועובר לפני התיבה, כשבניו עוזרים לו ופיו מלא שירים

ונגונים למכביר שהפליאו את כל המתפללים. גבה קומה ותמיר היה, דמות פטריארכלית, בעל זקן ארוך, כל תנועותיו מביעות חשיבות, כולו הדרת פנים. בגדיו נקיים ומבריקים תמיד, כאילו זה עתה גוהצו. הליכתו לכל מקום היתה איטית ומשווה חשיבות לכל מה שהוא עומד לעשות. יחד עם זה היה חוכר אחוזה מידי אצילים בסביבת סקאלה־אויצוב ומנהל את המשק כזקן ורגיל. בוולברום כינוהו בשם „הפריץ מטשאנוביץ", וכשהיה בא העירה בכרכרתו רתומה לכמה סוסים היו רצים לקראתו רבים מבני העיר ומכבדים אותו כיבוד רב. אך נפשו האצילה ואנינות דעתו לא נתנה לו להיגרר אחרי מריבות ומדנים. הוא הרגיש בחושו המציאותי שאזור זגלמביה אוצר בתוכו אפשרויות סידור טובות ליהודים, והוא התאמץ להכות שרשים באזור עם חיתון בניו ובנותיו באזור, וכמעט כולם היו פזורים בעיירות ובכפרים שונים ברחבי האזור. לחג השבועות היה עורך ביקורים אצל בני משפחתו ושהה אצלם ימים מספר.

ר' מאיר שמעון לקח לו אשה מבית דפנר, אף משפחה זו מוצאה מוולברום שהיגרה לאזור זגלמביה ומצאה לה סידור כלכלי. רעיתו שמחה (מבית דפנר) היתה עקרת־בית טובה ועוזרת לבעלה בחנות מכולת שלהם בפורומבקה־זאבודזיה. לא עבר עליו אף יום אחד שלפני הלכו לחנותו לא ישב עם בניו ולמד תורה בצוותא. ולא רק בבוקר, אלא בכל הזדמנות השקיע עצמו בחינוך תורני של בניו. בעל לב יהודי גדול ועמוק, הצטיין במידותיו התרומיות ומעשיו הטובים. הנה הוא מופיע לעיני רוחי, כשהוא זורח כאילו בנהורא עילאה. עולם של חסד וטוב לב נבעו מפניו. משתי מעינות עיניו זרמו תמיד אור וחמימות, וכשמש מזהירה ומחממת היה מתהלך עם כולנו, עם אחיו בכפר ועם יהודי הכפרים הסמוכים בחייהם הפשוטים ומפיץ אור וזוהר מסביבם. מעין בלתי פוסק של חסד ורחמים היה מפכה בלבו וברחבות ופזרנות עילאית היה מחלק את אוצרותיו.

אכן לאיש צדיק נחשב, לאיש קדוש, הדואג תמיד לכל הנעשה על ידו שיעשה כראוי, ושלא ייכשל בצעדיו בארחות חייו. היה רגיל להקדים את בואו לבית־התפילה לפני הכל ולאחר את צאתו אחרי כולם, וכאילו רצה לשמש דוגמה לאחרים לשקוד על הרינה ועל התפילה בימי שבת וחג. במיוחד הצטיין במדה מפליאה באמירת תהלים, שפירסמה אותו לתפארת, ונגינת התהילים שלו הפליאה במתיקות מיוחדת. קשה לתאר את מי שהוא אחר שהשקיע יותר געגו־עים, כיסופי לב ורגש עילאי בפרקי תהלים כמוהו. נשמה עממית גדולה ועמוקה של צדיק טהר־לב שכנה בו והאצילה הוד והדר על כל סביביו. היה דודו של מאיר־שמעון גשורי שעלה בחלוץ המשפחה לישראל.

עם פטירתו נערכה לו הלויה רבת־עם, וכל יהודי הכפרים מקרוב ומרחוק באו לחלק לו את הכבוד האחרון. הוא הובל לקבורה בבית־העלמין הישן אשר במודזיוב. כמה מנכדיו ונכדותיו נמלטו מצפרני הנאצים במלחמת השואה ונמצאים בישראל. ובהם מלכה בת ברכה בלושטיין בת ר' מאיר שמעון ברוקנר הנשואה לישראל נשרי, אמן הנגינה בקסי־לופן בישראל ונכד למשפחת אורלובסקי האריסטוקרטית והנודעה בסוסנוביץ, שאביו יצחק אורלובסקי היה גם פרופיסור למוסיקה בכינור ובמלחמת העולם הראשונה הש־תתף ביסוד מועדון הספורט „מכבי" בסוסנוביץ. אחותה של מלכה — לאה לוי — יושבת במלבורן באוסטרליה ומבקרת מפעם לפעם בישראל.

ב. ר' נטע זיידלר בדיינדובקה.

ר' נטע זיידלר היה מראשוני היהודים שהתישבו באזור זגלמביה, ומוצאו היה ממשפחת זיידלר הנודעה במחוז בנדין. הוא היה אחיו של ר' שמעיה זיידלר שישב שנים רבות בניבקה הישנה ועסק בקצבות ובעסקי בקר וצבר לו הון רב, עד שבאחרונה עבר לשבת בבנדין והקים לו בית בעל קומות במרכז העיר ואת בנותיו השיא לבני משפחות מיוחסות.

ר' נטע, נוסף לבית מסחרו שפתח בדינדובקה שהצליח למשוך לו לקוחות טובים ורבים, הטיל על עצמו משימה כבדה, נועזת ורבת אחריות, להגדיל את הישוב היהודי בכפר ולהניח אבן פנה לחיי־יהדות מסודרים בכפר לבל יהיו זקוקים לעזרת כפרים ועיירות אחרים. הוא מילא תפקיד חשוב בחיי היהודים בחבל זגלמביה ותרם רבות להתפתחותם בשטחי הדת, הכלכלה. הוא היה מקודם חסיד רדושיץ ואחר עבר לחסות בצל האדמו"רים מרדומסק ובחצרות צדיקי החסידות שאב ממעינות האמונה והבטחון שהיו ליושבי הכפרים כסם מרפא לעצבותם והחיו את רוחם. ר' נטע היה אחת הדמויות הנפלאות שהיו ואינם עוד שמן החובה להנ־ציחם ולהנחיל לדורות הבאים את מורשת העבר שלנו למען ידעו את המקור שממנו שאבו הם ואחריהם אנו, יחד עם הכוח לשאת בעול המאבקים הנועזים ולעמוד במבחנים הנוראים אשר שר האומה העמיד בפניהם אותם ואותנו בימי המסה ההסטוריים ולמען ידעו כי שורש צמיחתנו ומקור יניקתנו הם הם אשר הכשירו אותנו לפעלים ולמעשים יחד עם רוקמי מסכת הפאר של כנסת־ישראל.

הרבה שנים חלפו מאז ראיתיו באחרונה ועדיין דמותו חיה וחרותה בזכרוני. ואם לדורנו נתגלגלה הזכות הגדולה ליהנות מזיום של צדיקי עולם — מובטחני כי הוא היה אחד מהם. הוא לא נמנה בין גדולי וראשי הלומדים יודעי תורה וחכמה. בבית־התפילה שהוא יסד בחצרו הגדול היו כאלה שידעו יותר ממנו לשחות בים התלמוד והפוסקים. ליותר מידיעת פרק במשנה ופרשת „תפארת שלמה" (להרבי מרדומסק) לא הגיע. ברם הוא היה פנינת חמד לא בראשו החריף כי אם בלבבו היהודי הגדול והעמוק, והוא הצטיין במדותיו התרומיות ומעשיו הטובים. מה שהחסיר אלקים ממנו בכושרו האינטלקטואלי העניק לו במדה כפולה ומכופלת בלב מחונן רגשות עדינים. עולם של חסד וטוב נבעו מפניו. משתי מעינות עיניו זרמו תמיד אור וחמימות ונדמה

היה, כי הוא חותר ומחפש תדיר למצוא אי איפוא את מי שהוא הזקוק לרחמיו וסיועו. רצינות מיוחדת התרכזה תמיד בפניו השרויים דאגה, כאילו הוא שרוי בין כותלי בית־חולים ונפשו ערה לתפוס כל תנועה ואיושה קלה או הד צלילו של הזקוק לעזרה. מחפשי העזרה לא הזדקקו אף פעם לחפש אחריו. נכונותו לעזרה חיפשה ומצאה תמיד את הזקוקים לה. היתה לו יד חפשית ורחבה יותר מאשר פיזר בצדקתו בגלדי הרבה ב„מתן בסתר שלו״.

כפי שאני זוכרהו עוד היטב הוא היה בעל קומה בינונית, זקוף למדי אם כי מצד אחד נכפפה קצת כתפו. היתה לו הדרת פנים מיוחדת בשערות זקנו הבינוני שנמשך למטה. הוא נראה תמיד נקי ומצוחצח בסורדוט שחור ארוך, ומכנסיו מופשלים כמנהג החסידים, ומגפיים ארוכים שהיו מצוחצחים ונוצצים תמיד.

שמו של ר׳ נטע הלך לפניו בכל הסביבה כעסקן ונדיב־לב, וכל עני שבא לכפר ידע שמקום מנוחתו הוא אצל ר׳ נטע יחד עם אש״ל. בביתו שהקים לו היה חצר ארוך ורחב ידים שבו הקים לו מקוה שכל צרכיה היו על שכמו, וכן הקים לו בית־מדרש שבו היו לומדים בבוקר ובערב. וה׳ בירך אותו בכל, בעושר ובכבוד ובמשפחה ענפה, בנים ובנות, נכדים ונינים, וראה ברכה בכל. ר׳ נטע — דעתו היתה תמיד נתונה לשאלת החינוך של ילדי היהודים בכפר, והוא השקיע מאמצים רבים בענין זה, הזמין מלמדים טובים לכפר ומקום למודם היה בבית־המדרש. כל בני משפחתו התאמנו בלימודים. בניו היו כולם תלמידי־חכמים, ואף הבנות עסקו בלימוד התורה, וזכורני שגיטל בתו ידעה ללמוד פרק במשניות לא פחות מאחיה. ידו של ר׳ נטע היתה פתוחה לכל דורש, וכל מי שהיה זקוק לגמילות־חסדים היה מקבל ממנו בתנאים הטובים ביותר.

ב„זגלמבייר צייטונג״ מיום י״ח באייר תר״ץ (1930) באה מודעת־אבל מטעם בני משפחתו, וחושבני שאחרי תיאור אישיותו של אבי משפחת זיידלר בדיינדובקה תוסיף המודעה לא מעט להבהרת הפרשה הזו: „משתתפים אנחנו בצערם של אבותינו היקרים במות עליהם אביהם ר׳ נתן נטע זיידלר מדיינדובקה ביום ועש״ק כ״ו בעומר אחרי מחלה ממושכה בשנת השבעים ושש לימי חייו. תימצא להם נחמה בתוך שאר אבלי ציון וירושלים. נכדיו וניניו״.

חייו, הליכותיו בציבור ועסקנותו על מידותיו האצילות ועדינות רוחו יכלו לשמש חומר לספר גדול ומעניין על תולדות חייו של אחד הצדיקים המעטים ונסתרים שהקים לו את אוהלו הרחק מהערים הסואנות שיכול היה לשמש סמל ליהודים רבים.

ג. ר׳ בריש בוגייאר ז״ל.

בבוקר בהיר אחד, בימים שהישוב היהודי בדינדובקה הלך וגדל בעקבות גידול האוכלוסיה הפועלית שעבדה במכרות־הפחם ומפעלי החרושת שבסביבה, הגיע לכפר יהודי אחד בעל פנים קורנות שהצטיין בטוהר מידותיו, ר׳ בריש בוגייאר שפתח לו בית־מסחר למכולת ומוצרים אחרים, וחיש מהר הוא נתחבב לא רק על יהודי הכפר אלא גם על האוכלוסיה היהודית שבסביבה. אחרי כן נודע כי היה מופלג בידיעת התורה ואף קיבל סמיכות לרבנות, אך הוא לא חשב מימיו על תגא דרבנות, וחיפש לו מקום צנוע רחוק מן הישוב שיוכל לחיות בצנעה ולעסוק בתורה. מאידך עמד בקשרי־דואר עם רבנים גאוני־דורו בעניני שו״ת (שאלות־ותשובות) ודעתו בענינים אלה היתה מקובלת בין הרבנים. ברם הוא היה בקי גם בהוויות העולם ולא פחד להציץ בספרי ההשכלה, וביחוד לספרים כ„מורה נבוכים״ להרמב״ם, ספר הכוזרי, כתבי הרנ״ק קרוכמל ומשה מנדלזון, בלי להיות מושפע מהם. הוא היה צנא מלא ספרא במלוא מובן המלה.

ר׳ בריש עצמו לא עסק הרבה בבית־מסחרו, ועניני המסחר היו נתונים בידי רעיתו שרה צ״ה, שמלבד היותה עקרת־בית טובה היו ידיה אמונות גם בעסקים, והיא התחבבה על כל לקוחותיה הנוצריות שהיו מגלות לה את צפונותיהן המשפחתיות והכלכליות, והיא ידעה להדריכן במעגלי הטוב והישר. ר׳ בריש עצמו ישב תמיד והגה בספרים, וחוגי „עמך״ היו כרוכים אחריו ואהבו להתאבק בעפר רגליו. נשמה עממית גדולה ועמוקה של למדן טהר־לב שכנה בו והאצילה הוד והדר על כל סביביו. איזו רעננות שלוה וחדוה פנימית היתה נסוכה בגופו ובהדרת פניו שהשאירה רושם על כל מי שבא אתו בקשרים ושאל בעצתו. רוב הגירסות החמורות שבתלמוד עד הפוסקים האחרונים היו שגורות בפיו. בימי שבת ומועד היה לומד בבית־המדרש עם פשוטי העם פרשיות השבוע וקטעים מ„חוק לישראל״ ורבים היו שנמשכו אחריו בלימודיו. וכה עברו ימים ושנים וחיי המשפחה התנהלו על מי מנוחות ורבים היו ידידיה וחסידיה.

והנה בשנות מלחמת העולם הראשונה התנפלו שודדים־מרצחים על בית המשפחה הזו ושדדו את רכושה. ולא היה די להם בכך ששדדו את הרכוש אלא שדדו גם את הנפש של אבי המשפחה, שרצחו את ר׳ בריש ביריות אקדח, בהשאירו אחריו אלמנה וארבעה ילדים קטנים. שרה האלמנה לא רצתה להינשא שוב ונשארה אלמנה כל ימי חייה. אנשי הכפר וכל הסביבה קוננו שנים רבות על המות האכזרי של ר׳ בריש בדמי ימיו. ולא רק יהודים בכו עליו, אלא גם האוכלוסיה הנוצרית הזכירתהו תמיד לטובה בספרם את טוב לבו ומעלותיו הרבות. בהלויתו מדינדובקה למודזיוב השתתפו המוני אנשים, רבנים מהעיירות הסמוכות, וכמה מהם סיפרו על עניוותו הגדולה, גדולתו בתורה ופזרנותו בצדקה שנענה ברחבות־לב לכל הפונים אליו. את קברו חצבו בבית־העלמין הישן במודזיוב בחלקה בולטת. אך את זכרו היו מעלים תמיד על שפתותיהם כל מכיריו. לא שכחו לו את חסד דרשותיו בבית־המדרש שהיה נושא בכל שבת בשעת התפילה תוך קשר עם פרשת השבוע, והלמדנים היו מספרים בשמו חידושי־תורה שהיה משמיע מפעם לפעם.

אחרי מלחמת־העולם הנאצית־גרמנית נשארו בחיים מן המשפחה שני בני המנוח ששרתו בתור קצינים גבוהים בצבא הפולני, וגם בת אחת הנמצאת בישראל.

ד. ר׳ אשר ברוקנר הי״ד.

היה זה אחת הדמויות הקדושות שלאור נשמותיהם הגדר־לות התחממה נפשי בשנות נעורי. צלליהם ליווני כל ימי חיי וצללו עמוק בנבכי רוחי. יותר מכולם נחרתה עמוק בנפשי דמותו הנלבבת, אפופת הוד וזוהר מיוחד — דמותו של ר׳ אשר ברוקנר הי״ד. הוא היה יליד וולברום מולדת משפחת ברוקנר, בן לר׳ אברהם־מרדכי שתורה וגדולה התאחדו בו כבמקום אחד, וכאילו ברית כרותה לסב המשפחה עם אזור זגלמביה לטעת בו נצר מגזע המשפחה — נוסף לשלושת בניו מאיר־שמעון בפורומבקה, אליעזר בניבקה־מודזיוב ויוסף־ברוך בדיינדובקה — שלח באחרונה גם את בן־זקוניו ר׳ אשר שהיווה מעין בלתי פוסק של אהבה לכל יצור, חסד ורחמים לזולתו.

הוא ידע תורה וחכמה לא פחות מאחיו הגדולים וקיבל חינוך דתי וחסידי, התפרסם בכשרונותיו בלימודיו, והסב אבי המשפחה תלה בו תקוות גדולות. ואמנם היה לו ערך בהרבה מובנים. גבה קומה, רחב גרם, זקן קטן מטופח יפה, הדור בלבושו, בעל קול טנור לירי רציני ותמיד שקוע כאילו בפתרון בעיות בעלות חשיבות עולמית. הוא היה גם משכיל, הציץ ולא נפגע. ההשכלה הכללית לא העבירה אותו על דעתו השמרנית ולא עזב את חוגו, בחפשו ומצאו בתוך מסגרת ההוי התעסקות שביססה את מעמדו והוסיפה לו כבוד מבחוץ וגם מבפנים. הוא היה איש־הבינים שהכיר את דור האתמול וחזה בעיניו את דור המחר. מה לא חזו בו מכיריו? בר־אוריין, שו״ב, יודע עברית ושפות לועז כותב בקשות ופתקאות לרחמי שמים לחסידי הרבי ללא קבלת תמורה, חורז חרוזים בעברית, חסיד נלהב של הצדיק מחנצ׳ין, אופטימי ומשמח את הבריות, בעל לב רגיש מאד, בעל תפילה מלא התלהבות, ותפילותיו בקעו בכיות הנשים עד לכסא־הכבוד, קיבל שיעורים ללימוד חזנות וסולפז׳ במכתבים של החזן־המלחין הנודע אברהם־בר בירנבוים מצ׳נסטוכוב, ניגן בכינור במיוחד במוצאי שבתות וחגים בנגוני חסידים, וכל עיקרו היה אוטודידקט ורכש לו ידיעות מרובות בשטחים שונים.

אביו השיא לו את קריינדל בת ר׳ יעקב מייטליס מסקאלה, שהיה ידוע ביושרו ונקרא בפי מכיריו בכינוי: „הבעש״ט״. שנים רבות היה חשוב זרע, ועסק בפרנסות־אויר בישבו בבובריק הכפר ומשם עבר לדינדובקה, לבסוף נולדו לו שתי בנות, ונתאלמן מאשתו בדמי שנותיה. הוא נשא בשניה את גיסתו אחות אשתו, מרים בת לאה מייטליס, שהקימה לו משפחה ברוכה והיתה לו לעזר ממשי בהנהלת ענפי פרנסתו, והיא שהחלה לאסוף פרוטה לפרוטה ולשלוח את ילדיה לארץ־ישראל.

ר׳ אשר חשב על תכלית לבני משפחתו, והוא לימדם מקצועות שונים שנחשבו מקודם לפגם במשפחה, כמו נגרות, רפדות, סריגה, בנאמנות למאמר חז״ל: אהוב את המלאכה ושנא את הרבנות. והודות לכך הצליח להעלות כמה מבני ביתו ארצה־ישראל עוד לפני מלחמת־השמד של הנאצים. היה יהודי גאה, מעיין בספרים, חתם על עתונים עבריים וכלליים, קנה את השקל הציוני, אך עיניו ולבו היו נטויים תמיד לציון, התקרב לתנועה הציונית ולמזרחי, ולא פעם הביע משאלה לזכות לחרוש אדמת ישראל, ופעם בהגיע לידו תפו״ז באריזת נייר עם חתימת „יפו״ נשק את הנייר מרוב חיבתו לארץ. לשיא שמחתו הגיע עם החלו לקבל מכתבים מבן אחיו מ.ש. גשורי מירושלים שעבד בסוכנות היהודית ועזר לו להתחיל בעלית בני משפחתו לארץ. בלילות החורף כשבחוץ היה קור, שלג ורוחות, היה יושב ליד האח הבוער בין פעוטיו וקורא בקול את המכתבים מציון המבש־רים את בשורת חיי הגאולה והחירות של העולים למולדת הישנה־חדשה, כל מכתב היה מקור לעידוד כל המשפחה, וכל מכתב הוקרא פעמים לא־מספר ובכנפיו אושר לא אכזב.

והנה בא היום שהבת חיה לקחה פרידה ממשפחתה ועלתה לארץ. אחריה עלה חיים. והנה הגיעה שעת פרידתו של הבן. שמואל, ואז אמר אשר האב: אני כבר ברגל אחת בישראל. אני מקוה שבעזרת־השם אף אני אעלה לציון. אך עד שהס־פיק לבצע את משימתו פרצה מלחמת־השמד הנאצית על זוועותיה, וגם כשעניבת השמד כבר היתה על צואר יהדות פולין, ברגעים הקשים ביותר בחייו, מצא ר׳ אשר נוחם בזה שחלק מבני ביתו כבר נמצא בישראל והתאזרח שם.

המסך ירד עם סיום המלחמה והשמדת יהדות פולין. ר׳ אשר ורעיתו מרים עשו מאמצים להחלץ מזרועות הנאצים מלאכי־המות, אך ללא הצלחה. שתי בנותיו מאשתו הראשונה ניספו בשואה. גם חייהם של בני המשפחה יעקב, אליעזר ושפרינצה היו בסכנת כליון ממש, ונס אירע להם שכולם נשארו בחיים, בזכותם של הוריהם הטהורים והזכים, ועם סיום המלחמה עלו כולם לישראל. אין ספק שלולא המלחמה היו גם ההורים עולים ארצה ומתנחלים כאן.

ר׳ אשר הוערך בשעתו כראוי בכל הסביבה והיה חביב על כולם. נדיר היה בכל הסביבה עם קולו הלירי שעורר להתעלות בשעת תפילתו לפני העמוד בימי החגים, ועל כולם בימים־הנוראים. הוא הצטיין בידיעת הלחנים הדתיים המ־קוריים ובניו הנערים ליווהו תמיד בקולותיהם ורינתם המתו־קה וגרמו להתפעלותו של כל הציבור. מה נעימים היו דבריו בסליחות „צדק ומשפט מכון כסאך חסד ואמת יקדמו פניך״ שעוררו התעוררות יתר וצלילי הבכי של המתפללים עלו למרום מרוב התפעלות. מה נעמו תפילותיו בימים הנוראים, ומובנת היתה הדריכות המיוחדת והתרוממות הרוח שהרגשנו כולנו ברושם הכביר והנשגב בתפלותיו כמו „לאל עורך דין״ או „ונתנה תוקף קדושת היום״, ומהתלהבותו הנגינית לא נגרע בתפילות שחרית, מוסף ונעילה. וזכורני ששנה שנה היה אבי, הגבאי בבית־התפילה בכפרנו, מתאמץ לקבל את

הסכמתו של ר׳ אשר להתפלל אצלנו דוקא. ולא בבתי־התפילות שבכפרים הסמוכים שכולם היו מעוניינים למשכו אחריהם, ולעולם לא אשכח את הדרת פניו עם זקנו השחור.

גדולה היתה זכותו בעלית משפחתו. ארבעה בניו ושתים מבנותיו השלימו את עלית המשפחה לישראל ומשתתפים בחזית הקמת מדינת ישראל. מלבד זה עלו לישראל עוד לפני מלחמת השמד אחיו ר׳ אליעזר ברוקנר שישב בירושלים ומת בה ומנוחתו כבוד בהר־הזיתים, ואחותו הנדל־מלכה זיגלבוים שעלתה עם בעלה ר׳ חיים ובני משפחתה לתל־אביב ובילו בה בשיבה טובה.

יהדות, הוי ואורחות־חיים

מאת מ. ש. גשורי

א. בעולם התורה ואנשי הרוח

ו. הרבנים באזור זגלמביה:

לא קל לכתוב את קורות הרבנים בערי זגלמביה, מפני שראשית דבר — הרב היה קשור לקהילה. לא תיתכן שום קהילה בלי רב. הקהילה התבססה על שלושה דברים: רב, בית־הכנסת ובית־העלמין (והמקוה). ימי אזור זגלמביה כימי ארץ פולין ועמה. מלחמות רבות עברו על האזור עד שנשאר ברשות פולין, ומלחמות אלו הפריעו ליהודים להתישב בזג־למביה עד שהגיעו ימים שקטים יותר. זוהי הסיבה שנמצא בכל זגלמביה רק ישוב עתיק אחד, הוא בנדין, ומונדזיוב בה לא ישב כל רב במשך זמן רב, מפני שמחוסר אמצעים לא נחשבה לקהילה מאורגנת ומאושרת ע״י הרשות. רק מאוחר יותר נתוספו עוד קהילות שהזמינו רבנים לניהול העניינים.

הרבנות התחילה בכל ישוב יהודי עם תחילת הקהילה עצמה. בזגלמביה התישבו יהודים כמאה ושלושים שנה אחרי שהחלו להתישב בפולין. בשנת 1096 החלו היהודים להגר בהמונים לפולין והתישבו בכל הערים וגם בכפרים. בזגלמביה נראו היהודים בראשונה במרץ 1226 ועסקו בעבודת האדמה. במאה ה־12 נתרבה מספר היהודים בזגלמביה, בה מצאו מקלט בטוח אחרי שסבלו מרדיפות וגזירות כמעט בכל אירופה המזרחית. רק במאה ה־14 החליפו את עבודת האדמה במסחר בפתחם בתי־עסק שונים ובעסקם בחילופי כספים.

במחצית הראשונה של המאה ה־15 אחרי גרוש היהודים מספרד החלו להתישב כמעט בכל ערי פולין היותר גדולות, ומובן שגם בבנדין, שם קבלו עליהם את הפיקוח על כל היהודים שבסביבה. כבר בשנת 1450 היהודים בבנדין מאורגנים היטב. במאה ה־16 התקיימה כבר בבנדין קהילה יהודית ובראשה עמד רב. היהודים היו אנשי־חסות של מלכי פולין מפני שנחשבו לזרים. הם לא סרו למשמעת בתי־המשפט, והסכסוכים בינם לבין עצמם נדונו תחילה על ידי בית־דין שהורכב מהרב כראב״ד וחברי בי״ד שנשלחו ע״י הקהילה. בשנת 1453 העניק אחר מאמצים והשתדלויות המלך קזימירש יאגילונצ׳יק זכויות שונות ליהודים ועל יסוד זכויות אלה הוקמו בבנדין בית־כנסת ובית־עלמין שנמצאו עד למלחמת־העולם השניה ברחובות מודזיובסקה וזאוואלה. במאה ה־15 הוקם ברחוב טרגובה בית־כנסת במבנה עץ, ואחרי שנים נבנה במקומו בית־כנסת בבנין מאבנים. אז גם מסרה עירית בנדין ליהודים מגרש לבית־עלמין שהשתרע מרחוב ריבנה עד רחוב זאוואלה, היו קוברים בו עד מחצית המאה ה־18 את היהודים מבנדין והסביבה כולה (מיסלוביץ, בויטן, כוז׳וב, טיכוי ושילצה). בבית־הכנסת שברחוב טרגובה סודרו כל העניינים היהודיים. הרב דאז מבנדין, אישיות גדולה, עמד בראש הקהילה ועל־ידו ארבעה דיינים, הדיינים השגיחו על מוסדות הקהילה, בצורת חברות שמספרן הגיע במאה ה־16 בנוסף בית־הכנסת לשבעה: חברה־קדישא, חברת תלמוד־תורה, ביקור־חולים, הכנסת כלה, מלביש ערומים ועוד. בראש כל חברה עמד גבאי.

במאה ה־16 היתה ליד ביהכנ״ס בבנדין מלבד ה„חדרים״, שנוהלו בידי „מלמדים״, גם ישיבה. בלטה בו דמותו של הרב נתן מייטליס. בשנת 1587, בשעה שלבנדין נשקפה סכנת מצור מצד הצבא האוסטרי, אסף הרב אצל יהודי העיר סכום של 50 דוקטים ומסרם ל„סטארוסטה״ (שר המחוז) שבארמון, במטרה לבצר בכסף זה את חומות העיר. הרב מייטליס נפטר בגיל 105 ומקום מנוחתו בבית־העלמין בבנדין (אין לדעת תאריך פטירתו, כי אין „ציון״ על מצבתו).

קשה לדעת אם הרב מייטליס היה הרב הראשון של הקהילה בבנדין, או שקדמו לו אחרים מחוסרי השפעה, ולכן נשארו נעלמים. מפליא שעל הרב מייטליס לא נותר כל חומר על אף אישיותו המלבבת והעטופה אגדות. ב„פינקס בנדין״ באה סקירה קצרה על מספר רבנים (לא כולם) בכמה שורות, ודבר זה נשאר בבחינת „מעוות הטעון תיקון״ כל עוד שהדבר ניתן לתקן.

בתקופת המלחמות באזור זגלמביה ישבו יהודים מלבד בבנדין, גם מועטים בערי שלזיה הסמוכות מיסלוביץ, בויטן,

גלייוויץ, וקיימו ביניהם קשרי ידידות. בשלזיה היו רבנים בקהילות היהודים, מצבם לא היה טוב עקב האנטישמיות נגדם. קיימת סברה שמישובי היהודים בשלזיה באו היהודים להתישב באזור זגלמביה, אך אין אישור לכך בכתב ובהכרח עלינו להסתפק בהשערות.

אחרי בנדין קם ישוב יהודי במונדזיוב, שעמד יותר בקשרים עם הקהילות היהודיות בערי שלזיה הסמוכות, כמו: מיסלוביץ (שמעבר לנהר פשמשה), בויטן ועוד.

מסתבר, שיהודי בנדין השתייכו קודם לקהילת קראקא ששלטה בראשונה כמעט על כל הקהילות בימי הבינים, מראשית תקופת הגירת היהודים לפולין. רק מאוחר יותר השתחררה קהילת בנדין מעולה של קהילת קראקא והיתה לעצמאית. בבנדין ישבו רבנים במשך דורות מרובים. בגלל העדר חומר הסטורי קשה למסור רשימה כרונולוגית של כל רבני העיר עם שמותיהם. גם השמות הידועים באו לידינו בדרך מקרה. כמה שמות חשובים של רבני בנדין באו לידינו הודות לספרות השו״ת של רבנינו.

1. רבנים ומו״צים בסוסנוביץ

א) רבי אברהם מאיר גיטלר

היה זה המו״צ הראשון של סוסנוביץ הכפר או המושב, בתקופה שלא זכתה עדיין למעמד של עיר. המקום התפתח בצעדי ענק הודות להקמת מפעלי־תעשיה בידי בעלי־הון גרמנים. לכן גדל גם הישוב היהודי הקטן אז, ויהודים רבים באו, בהם — סוחרים, סוכנים, אומנים ועוד. באו להתיישב יהודים רבים מפינצ׳וב, וביניהם גם הרב ר׳ לייבוש גיטלר. היה זה בשנות 1860—1865: הוא היה בר־אוריין גדול ואליו פנו בעניני דת. עם הגדלת הישוב היהודי בסוסנוביץ הורגש הצורך במורה־הוראה קבוע. בנו של רבי לייביש, ר׳ אברהם מאיר גיטלר, שכיהן כדיין בפינצ׳וב, בא גם הוא לסוסנוביץ ובמשך הזמן הוכר ואושר על ידי עסקני העיר כדיין. אחר כך עלה לדרגת רב ונפטר זקן ושבע ימים ביום ה׳ מרחשון תרפ״ו (1925). הקימו לו אוהל על קברו כאות־הכרה מטעם האוכלוסיה היהודית בסוסנובצה על עבודתו באמונה ומסירותו לעניני היהודים בעיר.

כל מי שהסתכל בפניו התמורות במקצת של תלמיד־חכם הרגיש שהכינוי „דיין״ כפי שקראוהו קוו״ם, היה לא סתם תואר, אלא סמל למושג „דיין״ שלא הוערך כהלכה. רבי אברהם מאיר גילם בתוכו כל המידות של דיין ורב. הוא היה סמל האמת ומעגל היושר בכל תקופת ישיבתו בסוסנוביץ. אף אחד לא יכול היה להצביע על סטיה כל שהיא מהאמת. בתקופתו נחשב הדבר לשבח גדול. ולא זו בלבד. הוא זעם כששמע על מעשה עול כלשהוא. לא יכול היה לסבול שקר. ה„דין אמת לאמיתו״ האירה כאש קדושה בעיניו.

הוא הפנה את „פניו כלפי העם׳, התנהג בענוה ללא שמץ גאוה והיה מתון בדין. היה מורה גדול גם אחרי שהיה לרב, בהיותו ספוג פוסקים ודינים ניגש לכל הוראה כאברך שרק התחיל ללמוד. שמו נזכר גם כשואל שאלות בספרות השו״ת של הרבנים הגדולים, (כשל הרב ישכר בר גרויברט מבנדין והרב צבי אריה פרומר מסוסנוביץ). כששים שנה כיהן כדיין ואחר כך כרב הקהילה היהודית בסוסנוביץ. היתה בקרבתו אוירה מיוחדת שלא הורגשה בערים אחרות. עם שנותיו שעברו בכפר סוסנוביץ הרגישו שהוא נושא בקרבו ששים שנות חיים של סוסנוביץ. ששים שנה לאו מילתא זוטרתא הן בשום עיר ולא כל־שכן בסוסנובצה החדשה.

הרב גיטלר היה חדור רוח חזקה של יראה, אמיתות, חסידות ודביקות הבורא. בט״ו השנים האחרונות מחייו ישב בחדרו על התורה ועל העבודה כשהוא זקן ושבע ימים, ורק לעתים רחוקות היו רואים אותו ברחוב. בכללו היה אדם שקט וצנוע, נחבא אל הכלים, רחוק משאון קריה, מתון מאד בעניניו. הוא עמד ביחסים טובים עם חבריו המו״צים שנמנו במקומות הסמוכים כמו קטרינה, ויגויזדוב. ביחוד עמד בקשר הדוק עם הרב מבנדין רבי ישכר בר גרויברט. אחרי שהעיר גדלה ורחבה מאד הורגש הצורך להקים בעיר בית־דין נוסף עם רבי יצחק׳לה גליקמן בראש. ואחרי שהרשות הרוסית הואילה להכיר בסוסנוביץ כעיר היא דרשה לבחור גם ב„רב מטעם״. בהסכמת הרבנים גיטלר וגליקמן בחרו ברב זלצמן. הוא מת בסוסנוביץ בשנת 1919, לאחר מלחמת העולם הראשונה.

ביום ה׳ בחשון תרפ״ו שיכלה סוסנוביץ היהודית את דיינה הקשיש רבי אברהם מאיר גיטלר שבמשך עשרות שנים כינוהו בשם „דיין״. הוא נפטר בשיבה טובה. עד לשעה האחרונה של חייו שלט בשכלו ומילא את תפקידיו הרשמיים.

ב) רבי יצחק גליקמן, מו״ץ ורב.

רבי יצחק גליקמן היה דיין ואחר כך רב בסוסנוביץ במשך 28 שנה, מתרס״ב (1902) עד תר״ץ (1930). הוא נולד בשנת תרל״ו לאביו ר׳ אשר ישעיהו רובין, הצדיק מז׳ולקיב, קרוב־משפחה של הרבי מבלז ר׳ יהושע רוקח. בשנות נעוריו הראה כשרונות גאוניים, ובן 12 קיבל — כינוהו „העילוי מז׳ולקיב״ — סמכות לפסוק שאלות מהרש״ם הרב מבריזאן ומרבי איצ׳ה איטינגה הרב מלבוב. חסידות למד מפי דודו רבי יהושעלה מבלז, שעליו אמר, שנשמה רמה כמוהו מופיעה בעולם רק פעם במאה שנים. היה יחסן גדול, מיוצאי חלציו של רבי נפתלי הצדיק מרופשיץ, רבי שלום הצדיק מבלז והגאון בעל „אור לשמים״ עד לב״ח.

רבי יצחק׳ל (בשם זה הוא נקרא בפי אנשי העיר) נשא את בת הרבי מוולברום ר׳ אלטר רוטנברג ואצלו ישב על התורה והעבודה. בשנת 1901 נתעוררה בעית מינוי מו״צ נוסף. מאחר שלר׳ יצחק׳ל יצא שם בעולם הלמדנים כגאון ובעל מוח חריף הוזמן לכהן כמורה־הוראה בסוסנוביץ. הוא הצטיין במדות טובות והתחבב בכל החוגים באוכלוסיה היהו־דית. הודות לעניוותו ויחסו האנישי לכל אחד התחבב גם על החפשיים. הוא היה ענק בתורה. ידע כמעט את כל הש״ס בעל־פה והיה כבן־בית בספרות השו״ת. הודות לכך היה בקי

בענייני העולם לפי ההלכה. ביתו היה מלא רבנים וסוחרים מקרוב ומרחוק שבאו אליו ליישב סכסוכים שבין אדם לחברו. תמיד היה עסוק בדיני־תורה ובוררויות, ותמיד היה השליש ונמנע מלעמוד לצדו של מי שהוא. לא פעם היה נוסע מחוץ לעיר להציל אחד מבעלי־הבית הסוסנוביצאים מידי עול וחמס, ולכן נחשב הדבר לשיגרה שר׳ יצחק׳ל פסק דינים במהירות וללא כל יהירות... בפרט בימי חמישי בשבוע בעונת ה„אוווזים״ ניתנו תשובות כהרף עין. הוא השתתף בבוררויות שבהן שני הצדדים היו רבנים נודעים מקהילות חשובות (וולברום, קילץ, מיכוב, דומברובה, בנדין, זבירצה, שידלוב, בלכאטוב ואחרות) או של סוחרים גדולים (מלודז, ורשה, בריסק, לבוב). כולם שיבחו את הרב על חריפותו והאמת שלו. שכרו לא היה כפי שחשבו אחרים. הוא קבל משכורת של 12.000 זהובים מהקהילה, מלבד הכנסות קבועות אחרות מפורים עד פסח בעד שטרי־מכירה, כשרות על קמח מהאופים ומשלוח־מנות, וכן של דיני־תורה, סידור קידושין והכנסות אחרות. מלבד הרבנים בוורשה, קראקא, לודז ולבוב לא היתה לשום רב משרה קבועה כמו בסוסנוביץ. אצלו נשארו שני הצדדים אחרי הוצאת פסק־הדין ידידים, מכיון שידעו שאצלו עומדת בראש האמת, האמת המוחלטת, בלי לחשוש ממי שהוא. הוא רכש לו אהדה רבה אצל כולם. לא היה שום רב או רבי שלא התיחס אליו בדרך־ארץ. רבנים באים בשנים עמדו לפניו כתלמידים לפני רבם, ואף פעם לא נמצא מי שיטען עליו שסטה מן האמת או שעשה לטובת עצמו. אליבא דאמת הוא היה אחד המעטים בגאונותו וצדקתו בין כל רבני המדינה. הלו באים אליו לסידור בוררויות או דיני תורות מכל קצוי פולין (מוורשה, לודז, לבוב, צ׳נסטכוב, וולברום, בנדין, אולקוש, ואפילו מבנדין הסמוכה שהיה בה בית־דין מסודר שהורכב מארבעה דיינים ועליהם הרב — גיסו של הרבי מגור).

בביתו של ר׳ יצחק׳ל היתה תנועה רבה במשך כל היום, משעות הבוקר ועד לאחר חצות. זה יצא וזה נכנס, והדלת לא פסקה לסובב על צירה. העינינים שהביאום לכאן היו שונים. המבקרים הקבועים „ללא כל הכנות״ היו באים מחוגי בעלי־בתים, בחורים ואברכים כדי לבלות בשיחה, בדברי־תורה או בפענוח ענין קשה בגמרא. אנשים רבים באו להתיעץ עמו בעינינים מסובכים קשים, בידעם שהוא ידע כיצד לצאת מהסבך. הוא החזיק משמשים אחדים לשם זירוז הפעולה בדיני־תורה. הנה היה יודל שמש ואחריו לייביש שרר שבשנותיו האחרונות כיהן כמשמש בחברה־קדישא ושל בית־המדרש, בהשאירו את העבודה בבית־הכנסת. אחריו בא ר׳ יעקל נורטמן (לימאי) מסארנאק ליד שדליץ. מקודם עסק במלמדות והצטיין גם כבעל־תפילה. היה חרוץ בעבודתו, אהב להרבות שאון. בעל אופי חזק שאהב לגרום צרות, ולא פעם רצו לפטרו, אך ר׳ יצחק׳ל סירב. כל אלה היו השמשים הרשמיים של הקהילה. מלבד זה היה לו שמש פרטי — ר׳ חיים אליהו פינר מוולברום, משכיל חסידי שידע לדבר ולכתוב ברוסית ופולנית. מוצאו היה מבית עשירים וגדל תוך הרחבה ועושר. אביו נמנה על חסידי הרבי מוולברום בוודיסלב. מלבד זה שימש בתפקיד זה ר׳ סיני בר רוזנצווייג מדינדובקה, ששם היה המשגיח על המקוה. אחרי שנשאר ללא פרנסה נעשה שמש אצל ר׳ יצחק׳ל ובמשך כמה שנים גם שמש אצל הרבי ר׳ אלטר בוולברום.

הוא אהב לקרוא עתונים ולהוציא עליהם את פרוטתו האחרונה, תמיד היה מלא הומור. בנעוריו היה חבר של הסופר וההסטוריון היהודי עזריאל נתן פרענק ותמיד היה מספר איך ידידו פרענק עלה לגדולה בוורשה. אליו היו באים לעתים קרובות גם הרב חנוך הניך המו״ץ מקטרינה שהיה גדול בתורה ויהודי פיקח והמו״ץ מבנדין ר׳ חנוך פרידברג שהיה יושב אצלו לעתים קרובות כבורר. הרב ישכר־בר גרויברט מבנדין התיחס אליו כאל ידיד, למרות טענותיו על הרבנות בסוסנוביץ עוד טרם שהיתה לעיר והיתה שייכת אליו, ולבסוף הוא אישר לו בכתב שהוא מוותר על זכותו לרבנות בסוסנוביץ. היו מבקרים אצלו הרבי מוול־ברום, הרב מזבירצה, והרבי ר׳ מנדלי לנדא ואישים נודעים אחרים, כולם חילקו לו כבוד רב כלגאון גדול ובקי בתורה ובפוסקים.

ר׳ יצחק׳ל סבל זמן רב ממחלות, שהזניחן מחוסר פנאי. אך מחלתו לבשה אופי רציני והוא חלה קשות. הרופאים שהוזמנו לא בטחו בשיפור בריאותו. הידיעה נתפרסמה חיש בעיר וליד מיטת הרב החולה ישבו מטובי בעלי־הבית בעיר. מחלתו גברה וביום שלישי ט״ז מרחשון תר״ץ יצאה נשמתו. קהילת סוסנוביץ על קיבוצה היהודי הובילה למנוחות אחד מגאוני וגדולי ישראל. באו לחלק כבוד אחרון לנפטר רבנים ובעלי־בתים מערים רבות. סביב לבית הנפטר התאסף קהל של אלפי אנשים. בתי־מסחר רבים נסגרו ואומנים הניחו את מלאכתם. בלויה השתתפו גם האדמו״רים של פינצ׳וב, חנצ׳ין, רדומסק, דומברובה, רבני בנדין וקוזיגלוב. בבית־העלמין הספידוהו רבנים, ואבלים על האבידה הגדולה, עזבו את קברו של הגאון רבי יצחק׳ל גליקמן זצ״ל.

נציגי הקהילה נענו לבקשת בני משפחתו ואישרו כממלא־מקומו את בנו רבי יהושע (חתן הרבי מחנצ׳ין שישב באולקוש). הם הקציבו סך ארבעים אלף זהובים לנדוניות בשביל היתומים והתחייבו לשמור על האחדות בבית הנפטר שתמשך כמקודם.

ג) רבי יהושע׳לה גליקמן, מו״צ ורב

השבועון „זגלמבייר צייטונג״ מבנדין (גליון 48, 1929) יצא במאמר „אחרי מות קדושים״ שבו עמד העורך על גדולתו של הנפטר שעורר אבל כללי. בכל מקום דברו על האבידה הגדולה בפטירתו, בעוד שבחייו לא הפנו אליו תשומת־לב רבה ואף אחד לא עורר ענין באישיותו ולא הזכיר את עניוותו וגאוניותו ולא ההחשבו בו כאל תלמיד־חכם. הנפטר אמנם לא רדף אחרי זה והוא מילא את תפקידו באמונה ובמסירות נפש. רק לאחר פטירתו נוכחו לדעת שעם פטירתו נוצר חלל ריק שקשה למלאו. 28 שנות כהונה כרב

ומו"ץ בסוסנוביץ — לאו מילתא זוטרתא הן, ובכל זאת כולם סברו שכך צריך להיות ולא אחרת, עד שבא האסון.

רבי יהושע'לה נולד באלול תרנ"ד בוולברום כשאביו היה אוכל על שולחן חותנו רבי אלטר רוטנברג הרבי מוולברום. בן 4 הגיע עם הוריו לסוסנוביץ, למד ב„חדר" והצטיין בחריפות ובהתמדה. בן עשר כבר למד מפי הלמדן הנודע ר' אלעזר רייס (מחבר „פלפולי ארבעה טורי אבן") מוותיקי חסידי קוצק, ואחר כך למד בבית־המדרש העירוני מפי אביו. היה בחור יפה־תואר ועורר ענין בכל רואיו. הציעו לו שידוכים עם בנות אדמו"רים גדולים בפולין וגליציה. אך הסב מוולברום רבי אלטר החליט להשתדך עם הרבי יהושע־השל הלוי הורביץ־שטרנפלד. הבן הבכור של הרבי מחנצ'ין רבי חיים שמואל שהיה נכד החוזה מלובלין רבי יעקב יצחק. בגלל פרוץ מלחמת העולם הראשונה נדחתה החתונה, ובין פורים לפסח תרע"ו, בעצם התלקחות המלחמה, התקיימה החתונה בעיירה הנצ'ין. בימים ההם ירדה העיר מגדולתה. תושביה היו מלאי יאוש ודמו לצל גם בשעת ריקודם. בחנצ'ין לא היתה תחנת הרכבת, והיה צורך לנסוע לתחנה אשר בטוקרניה. המחותנים של וולברום־סוסנוביץ הגיעו לטוקרניה כחמשים איש. המפקד, קצין אוסטרי. בדק את תעודות־המעבר. הבאים היו לבושים יפה כרבנים, אדמו"רים, חסידים ונגידים ונסיעתם נעשתה תוך שירה, עד שאף עובדי הרכבת השתכרו והחליפו את בגדי השרד שלהם בבגדי־משי של הרבנים. הממונה על התחנה התקשה להבין מה עושים האורחים הללו בעיירה הנרדמת הזו. אחרי החתונה המשיך רבי יהושע'לה ללמוד תורה.

בית הרבי בחנצ'ין דמה לארמון עם בית־מדרש גדול ומפואר. לכל חדר היה תפקיד מיוחד, בקירות כל חדר היה מקום מיוחד לקופסאות טבק־הרחה או למקטרת העישון של הרבי, סוכה הדורה. אורוות לסוסים ולכרכרה שבה נסע לעתים קרובות. הארמון עם כל הבנינים עלו בשעתם כ־75.000 רובל. היה זה סכום גדול שהרבי זכה בגורל. כמו כן היו יושבים בקביעות אצל הרבי „עשרה בטלנים" שהחזיק על חשבונו ועמדו לרשותו כ„מנין" לתפילה בלא שיצטרך לבקש אנשים זרים. הרבי אף היה קורא יום יום את העתון העברי „הצפירה" שהופיע בוורשה ללא כל חשש ממתנגדיו ואין כאן המקום למנות את כל מעלותיו.

רבי יהושע'לה היה בא לעתים קרובות לביקורים אצל אביו מחנצ'ין לסוסנובצה. על חנצ'ין היה אומר: בחנצ'ין מטייל לו בשוק „שר של עניות" ערום ללא כל לבוש. מספרים על אשה אחת בחנצ'ין שפקידי הכיבוש האוסטריים כפו עליה להחזיק את ביתה בנקיון, והיא קראה להם: „כשיבוא המשיח, כאשר יעמדו ברפש עד לחזה, וה„יעקים" הללו יעמדו ויסתכלו בלי לפצות פה. ...רבי יהושע'לה היה בעל־נפש עדינה וקשה היה לו לשכוח את סוסנוביץ שנחשבה לעיר גדולה ושימשה כמרכז לא רק בפולין, אלא גם בגרמניה ובאוסטריה, עיר שאליה ומתוכה באו ויצאו יום יום אלפי אנשים בעניני מסחר וחרושת. מי איננו זוכר את הרחוב המונדזיובאי שתמיד היה הומה סוחרים וסרסרים, „מנחם מנדלים" למיניהם. בבית אביו רבי יצחק'ל היה תמיד שאון והמולה כבכוורת־דבורים: דיני־תורה, שאלות, עצות, בוררויות וכיוצא בזה. ומאז ישב רבי יהושע'לה יותר בסוסנוביץ מאשר בחנצ'ין. לאחר מלחמת העולם הראשונה פרצה מלחמה בין פולין ורוסיה הסוביטית. הוא התגייס לצבא הפולני ונמלט לגרמניה וכאברכים רבים אחרים היה אף הוא נע־ונד ורכש לו ידיעות רבות בחיים. גם בצרפת בילה במשך כמה חדשים. הוא סיפר תמיד רשמים מנסיעותיו ופגישותיו עם אנשים מכל החוגים. הוא רכש את השפה הגרמנית. רבי יהושע'לה כתב עברית יפה, ויחד עם זה היה חסיד בלז מהנלהבים ביותר. פעם קיבל הצעה מקהילה גדולה יהודית באמריקה להיות להם לרב עם משכורת גדולה. מאמריקה באה משלחת מיוחדת שבחרה בו כרב ועמדה להחתימו על חוזה. אך הרבי מבלז לא הסכים לכך. ואף שאז כבר היה בעל משפחה עם אשה וילדים וללא קיום כלכלי — הוא נענה לצו הרבי ולא קיבל את ההצעה האמריקאית.

אחרי פטירת אביו נתמנה רבי יהושע'לה כממלא־מקומו. הוא הצטיין במידות יוצאות מהכלל וביחוד ברחמנות ואהבת־ישראל, היה גדול בחסידות וצדיקות וכסבו רבי דודל לילובר אף הוא השתתף בצערו של בן ישראל והיה אח לכל אחד. היה איש אמת ובעל נשמה עדינה. הוא לא ידע להחניף. הוא אהב כל איש ללא פניה. שנא את הפוליטיקאים שרובם שקרנים, הוא לא הסתיר את האמת, וכל זה לא הנחיל לו כבוד רב. הדור האחרון לא הלך בדרכי הדור הקודם שהעריץ תלמידי־חכמים, יראי־שמים ובעלי־מידות ובן של גאון וקדוש שישב על כסא הרבנות. מאז שיצא הדקרט מטעם פילסודסקי על בחירת קהילות ורבנים הפכה הקהילה לאגודת מפלגות, חברות ושטיבלך. קודם לכן היו כל עניני הקהילה מרוכזים בידי אנשים מסורים שהצטיינו במעשיהם ובמפעליהם לטובת הקהילה.

רבי יהושע'לה מילא את מקום אביו ברבנות משנת תר"ץ. ברם הרבנות המקומית היתה מחולקת לשלושה חלקים. רבי דוד יהושע הלברשטאם — גיסו של רבי יהושע'לה — כיהן כרב בסוסנובצה־הישנה, והרב מקוזיגלוב רבי אריה צבי פרומר הי"ד נבחר כחבר הרבנות בסוסנוביץ. ואז החלה המחלוקת הגדולה סביב הרבנות. רבי דודל הלברשטאם — גיסו של הרבי מרדומסק — רצה להיות חבר הרבנות ללא כל שכר. אז נתעוררה שאלת רב רשמי בסוסנוביץ ובתור מועמדים הופיעו הרב ישעיהו אנגלרד והרב מנחם־מנדל האגר, ולא כאן המקום לתאר את הפרשה הזו בקורות הקהילה בסוסנובצה. רבי יהושע'לה לא היה לוחם. הוא היה שקוע ראשו ורובו בהוראת שאלות־ותשובות ופעל בזה הרבה, בעוד שאת שאר העניינים השאיר לאחרים. מצבו החומרי לא היה מזהיר עקב המחלוקות בעיר. ברם היה מטבעו מסתפק במעט ושתק... כבוד הרבנות בסוסנובצה ירד פלאים בגלל המחלוקת. בינתים באה מלחמת־העולם הנאצית ש„פתרה" את שאלת הרבנות בעיר והושיבה את כל הרבנים בגיטו. בשרודולה

(שם הוקם הגיטו הסוסנוביצאי) קיבל רבי יהושע׳לה חזרה את מעמדו כאיש המוסר, ׳המוני „עמך" כיבדוהו כיאות לו.

באלול תש״ג צורף רבי יהושע׳לה, אשתו, בתו, חתנו ושאר משפחתו, למשלוח לאושביץ, ושם ניספו עם המוני בית ישראל. נשארו בחיים שני בניו ר׳ יוסף ברוך ור׳ מאיר דוד. הם ניצלו ונמצאים באמריקה. כמו כן נשאר בחיים אחיו של רבי יהושע׳לה הרב נפתלי גליקמן, היושב בניו־יורק.

ד) הרב מנחם מנדל האגר, הרב מסוסנוביץ

בעל עבר עשיר היה הרב האגר כשנתקבל כרב בסוסנוביץ. מלבד זה היה ממשפחה מיוחסת. נתעכב כאן בקצרה על שני הנושאים. הוא היה בן רבי דוד אליעזר הרב מקסטיניץ, נכד רבי אברהם יהושע השל „הרב מאפטא", רבי יחיאל־מיכל המגיד מזלוצ׳וב ורבי משה הרב מסברן. אמו רבקה היתה נכדת רבי משה־לייב מסאסוב וקרובה לבתי הצדיקים בלז, באהוש, הושיאטין. הוא למד תורה מפי אביו ואחר כך אצל הגאון ר׳ דוב הכהן רפפורט בעל „דרך המלך" ונכדו רבי יוסף הרב בראווא־רוסקה ומהם הוסמך לרבנות. כיהן כרב בהאליץ׳ (גליציה) ובניישטאט, שם יסד את ישיבת „תפארת מנחם" ועמד בראשה. במלחמה הראשונה כיהן כרב צבאי וכן רב לפליטי גליציה במורביה, תואר שהוענק לו מטעם שלטון אוסטריה, שנחשב מאד בעיניו.

עוד בהיותו צעיר היה פעיל בתנועה הציונית והשתתף כציר בקונגרסים הציוניים מן ה־12 עד הקונגרס האחרון ב־1939. הוא היה מהמעטים במעמדו הרבני והאדמו״רי שהעיזו להצטרף לתנועה המזרחית וסבל עקב כך רבות. לבסוף הפך לאחד הנואמים הראשונים בתנועה המזרחית בפולין. שמו נודע כרב ונואם ציוני מוכשר. פעל בהצלחה בערי גליציה ופרנסי הקהילה בסוסנובצה חיכו להזדמנות מתאימה כדי להזמינו להיות למנהיגם הרוחני.

והנה במאורעות תרפ״ט, כאשר היהדות הפולנית נסערה עקב הידיעות שהגיעו מארץ־ישראל על טבח יהודי חברון וצפת בידי הערביים, כיהן אז הרב האגר כרב בניישטאט, וכאחד ממנהיגי המזרחי ועסקני תנועת התחיה הוזמן בדחיפות להופיע באסיפות־מחאה בקראקא ובקאטוביץ. אחרי האסיפה בקאטוביץ פנו אליו עסקני הקהילה הסוסנוביצאית והזמינוהו לשבות את יום השבת בעירם. העניינים התפתחו עד שהעביר את משרתו הרבנית מגליציה־המזרחית לזגלמביה. בתחנת הרכבת במיסלוביץ, חיכו לו המוני אנשים שבאו לקבל פניו, ושורה ארוכה של מכוניות ליוותה אותו לבית־הכנסת הגדול שם ערך לו ועד קהילת סוסנוביץ קבלת־פנים. מיד עם הופעתו הראשונה, דרשתו הראשונה בבית הכנסת, שבה את לב שומעיו. אלפי יהודים נלהבו לשמע דרשותיו הציוניות, שהיה בהן תערובת של ציונות וחסידות, אהבת־ישראל ואהבת ארץ־ישראל, עם השקפה ארגונית־מעשית על בעיות הציונות. מתנגדי הציונות חתרו נגדו, אך הוא לא נכנע ורוחו לא נשבר. הרב האגר היה ידוע בכל המפלגות הציוניות בפולין כאיש שנשא בעול מחנות־ההכשרה בעירו של כל חברי הנוער הציוני ללא הבדל מפלגה ודאג לקיומם.

ביתו בסוסנוביץ הפך למרכז והמה יום־יום ממבקרים רבים שבאו בענייני הקהילה. הוא רכש לו חיש את אמונם של סוחרי זגלמביה ושלזיה וחלק רב מזמנו בילה ב„בית משפט" כדי להסדיר סכסוכים בין סוחרים וחרושתנים. לא פעם הופיעו בין הצדדים גם נוצרים שקיבלו את פסק־דינו ביראת־כבוד. ראוי לציין, שבאחד המשפטים המסובכים ביותר שנמצאו בדיון במשך זמן רב בבית־משפט ממשלתי שלח השופט את שני הצדדים ל„ראבין האגר"" מתוך בטחון שהוא ימצא דרך לפשרה בין שני הצדדים. ופסק־הדין של הרב האגר אושר בידי שופט הממשלה. דבר זה נתפרסם בשעתו בעתונות והיה נושא לשיחה זמן רב.

הרבי מרדומסק רבי שלמה־חנוך רבינוביץ שישב בקביעות בסוסנוביץ, ניהל עסקים גדולים. הוא מסר כמעט את כל הסכסוכים בעניני מסחר ל„דין־תורה" אל הרב האגר בהיותו מיוצג ע״י אחד מחסידיו. בשעת הצורך התקשר הרבי מרדומסק טלפונית והוסיף פרטים לטענות. רבי רדומסקאי זה היה אומר, שאיננו מסכים לכל פשרות ובמסחר איננו חפץ להיות „ותרן" יותר מאשר החיובים שבתורה. פעם פסק הרב האגר על „מסירת קבלה" לרבי ומסר את ביצוע הענין לרבנות בקראקא וזאת כדי למנוע אי־נעימות מחסידי רדומסק בעיר.

ליד הרבי מרדומסק נפתח בית־מסחר „כל־בו", ובעליו, אף שיצא ממשפחת רבנים חשובה, פגע במסורת ולא רצה לסגור את עסקו בשבת. כל האמצעים שנקטה הקהילה לא הועילו, עד שהגיע לידי סכסוך בינו ובין שותפו ושניהם הופיעו לדין־תורה. אז השפיע הרב האגר על בעלי העסק לסגור את בית־המסחר בשבת. הדבר עשה רושם רב בעיר. הרב היה מתפלל תמיד בימי שבת וחגים בבית־הכנסת הגדול אשר ברחוב דקרטה כל יתר בתי־הכנסיות שבעיר התאימו את עצמם לזמן אמירת הדרשה בפי הרב, והסימטה שבין בית־הכנסת ובית־המדרש שעל ידו היתה מלאה המוני אנשים שבאו לשמוע את הדרשה. פעם, אחרי הדרשה, פנה אחד מהמתקדמים שהיה מראשי בית־הכנסת לרב בטענה, ושאלו למה דיבר בחריפות על עניני שבת וטהרת־המשפחה. בו במקום קיבל מענה: „במקום להעיר בשטח שבו אינני מוכן לקבל שום הערה, מוטב שתעשה מאמצים לתקן מה שצריך וממילא לא תרגיש חוסר נעימות בדברי".

בדרך לבית־הכנסת ברחוב דקרטה היה שוק עירוני. בחורף הרשו לעצמם הסוחרים לאחר בערבי־שבתות בנעילת עסקיהם. פעם אחת הקדים במקצת הרב האגר ללכת לתפילה, ובדרכו עבר את השוק בבגדי שבת. מיד קמה בהלה בין הסוחרים ובין רגע נעלמו מעסקיהם. אחרי מקרה זה היה הרב מבקר לעתים קרובות בשוק ומאז לא היו עוד הפרעות במועדי־שבת.

הרב אלעזר, בן הרב, מספר, שלפני זמן מה נפגש עם אחד ממפלגת מפ״ם שהזכיר לו שבשעתו היה ב„הכשרה"

בסוסנוביץ מטעם „גורדוניה", ובגלל סיבה כל שהיא לא עלה בידם להכין מצרכים לפסח. הם פנו לרב כמעט ביום האחרון אחרי שבועד הקהילה אמרו להם שכל התקציב לנצרכי פסח כבר אזל. הרב אמר אז שהוא לא ישב ל„סדר" כל זמן שלא יבטיחו כשרות לפסח ב„הכשרה". דבריו עשו את שלהם ומצות ומצרכים שונים אחרים סופקו להם. עד היום — סיפר הלה — מאורע זה חרות היטב בזכרונו.

לפני פרוץ מלחמת־העולם השניה קיבל הרב האגר פניה רשמית מהשלטון הפולני לארגן קרן לרכישת צרכי־מלחמה. במשך שבועות נמצא בית הרב תחת משמר שוטרים. התושבים הביאו לרב את נדבותיהם בכסף ותכשיטים. אחרי שגייסות הנאצים חדרו לפולין הם חיפשו אחר הרב וקבעו פרס עבור ראשו. בדרך נס חמק מזגלמביה ונדד עד לסיביר.

עשר שנים ישב על כסא הרבנות בסוסנוביץ. היו אלה שנות הצלחה רוחנית ולאומית בתולדות יהודי זגלמביה. בהשפעתו הגדולה, בנאומיו חוצבי הלהבות שבאו מעמקי נשמתו עשה נפשות לרעיון ארץ־ישראל ורבים נמשכו אליו. גם בערבות סיביר הרחוקה שימש מקור נחמה לפליטים רבים, על אף העינויים הרבים שהיו נחלתו שם.

אחרי שלוש שנות גלות בסיביר עמד בראש משלחת־פליטים לפני הגנרל ז'וקוב (ראש ה„נק.וו.ד.") והצליח להשפיע עליו לשחררו עם משפחתו ועם מאות יהודים פולניים. בחורף תש"ג עלה לארץ־ישראל עם קבוצת ילדי טהרן והתישב בתל־אביב. הוא נתמנה לרב בבית־הכנסת „רמב"ן" ואחר נתמנה כמנהל החברה־קדישא בתל־אביב. הוא המשיך בפעילותו ב„מזרחי", ופעל רבות למען נרדפי הנאצים. היה יו"ר ארגון עולי זגלמביה ופעיל במוסדות־צדקה שונים. אלפים מיוצאי־זגלמביה בישראל באו לשמוע את דרשותיו. הוא ניהל את האזכרות ביום־הזכרון בבית־העלמין בנחלת־יצחק בימי תשעה־באב, ובהופעותיו באזכרות ידע לתת מבע לאסון העם. הוא הקים מחדש את ביתו בארץ שהיה פתוח לכל. נבחר כיו"ר המזרחי הארצי, חבר בועד־הפועל הציוני המצומצם, חבר במועצת המדינה הזמנית, נציג המזרחי בקונגרס היהודי העולמי, במועצה הדתית בתל־אביב ובמוסדות אחרים. הוא זכה לזכות גדולה לחזות באתחלתא דגאולה במדינת ישראל העצמאית עם שלטון בלתי תלוי בהשתתפות המפלגה הציונית־דתית של המזרחי. נפטר בתל־אביב בכ"ט בכסליו תשט"ו (1954).

הרב האגר פירסם מאמרים בעתונות „המזרחי" ובירחון „בית הכנסת" (תל־אביב) ובכתבי־עת רבניים שונים בארץ ובגולה, חיבר ספר בשם „מנחם אבלים" (יצא לאור ע"י „חברא קדישא", ת"א תש"י), מדריך לאבלים, הכולל דינים ומנהגים הקשורים בשכיב־מרע, בעניני קבורה ואבילות, לרבות פרקי משניות עם פירוש קל. היה בין חברי המערכת של „ילקוט החברא קדישא", שהופיע לאחר מותו.

ה) הרב ישעיהו אנגלרד, הרב מסוסנוביץ

כתבנו עליו כבר כעל מו"ץ ורב במונדזיוב, משם עבר לסוסנוביץ ונתקבל כרב בעיר. בסוסנוביץ היתה הרבנות המקומית נושא למאבק. לכאורה לא היה בזה כל חדש. לא היתה כמעט עיר או עיירה בפולין ללא מחלוקת בגלל רב, דיין או שוחטים. סוסנוביץ לא היתה יוצאת מהכלל. אך רבי ישעיהו אנגלרד האציל מאורו האישי על עיר רבנותו ולא הוכתם בשום כתם.

רבי ישעיהו הצטיין לא רק ביחוס עצמו. היה לו יחוס אבות גדול. הוא היה בנו של אחד האישים היפים ביותר ביהדות פולין. היה זה הגביר הגדול והח"ח הנודע רבי יצחק נחום אנגלרד מסטשימישיץ (שעליו ידובר במיוחד). רבי ישעיהו היה חתנו של הרבי הנודע מקרימולוב ר' נתן נחום הכהן רבינוביץ, נכד למייסד הגדול של שושלת רדומסק — רבי שלמה רבינוביץ הידוע בשם ספרו „תפארת שלמה".

רבי ישעיהל'ה, גבר בגוברין, הכם וגדול בתורה ובהוראה, רכש לו שם עוד בישבו בעיירת־נעוריו, בבית אביו הגדול, ויותר מזה בישבו אצל חותנו הרבי מקרימולוב, ולאות הוקרה התרכזו סביבו משמנא וסלתא של העיר סוסנוביץ, ביניהם כמעט כל חסידי העיר, חלק גדול מהאינטליגנציה היהודית, רוב בעלי־הבית ונכבדי העיר וחלק מהיהודים הפשוטים ואומנים. הוא נבחר כרב על־ידי רוב האוכלוסיה היהודית שמנתה כ־30.000 נפש. בעיר היתה עוד קבוצה ולה רב־מועמד משלה, אך רבי ישעיהו הוכר כרב ואב"ד של העיר ובבחירות לרבנות נבחר הרב אנגלרד באורח רשמי. הקבוצה לא ויתרה ולכן התקיימו הבחירות לרבנות פעמים אחדות, ברם בכל פעם נתברר שהרוב התרכז מסביב לאישיותו של רבי ישעיה'לה, ובתור שכזה קיבל הכרה מכל שכבות האוכלוסיה היהודית בסוסנוביץ ובזגלמביה. חדר בי"ד שלו היה פעיל עד שעת לילה מאוחרת. את דיני־התורה המסובכים ביותר היו מביאים אליו, והרב ידע בגדלותו, חכמתו, פקחותו ושכלו הישר לגלות את האמת. אליבא דאמת היה התפקיד העיקרי בדיני־תורה: עשיית שלום בין אדם לחבירו. ביתו הפך ל„שם דבר" בסוסנוביץ. הרעיה, בת הרבי מקרימולוב, היתה פעילה והוערכה כראוי בצדקתה ע"י כל החוגים. הבנים הלכו בדרך שנסללה ע"י המשפחה. את בנו הבכור — אברהם'לה — שידך הרב עם הרבי מרדזין הרב הצדיק הגאון הקדוש רבי מרדכי יוסף אליעזר ליינר; בתו נישאה לבן הרבי הנודע מאוסטרובצה רבי יחזקאל הלוי הלשטוק, ובכל הזדמנות שמחה בבית הרב היו מתכנסים אצלו גדולי התורה והחסידות בפולין. כך היה גם אצל מחותנו של הרב ישעיה'לה — הרב מפודגורזה פרנקל—תאומים (בת הרב, גיטלה, היא הרבנית של קרית־אונו בישראל).

מחותנו מרדזין, הרב מרדכי יוסף אלעזר ליינר, בשובו מבקורו במרינבד היה עובר דרך סוסנוביץ, ולבית ר' ישעיה'לה באו למסיבה הרבנים והאדמו"רים של כל האזור. כל סוסנוביץ נמצאה תחת רושם בקור הרבי מרדזין. עד היום מעלים את זכר החתונה האוסטרובצאית בסוסנוביץ, שבה נתכנסו הרבי מאוסטרובצה עם רבנים וחסידים אחרים. דבר זה נשנה לעתים קרובות בבקוריו של הרבי מקרימולוב

אצל חתנו רבי ישעיה'לה בסוסנוביץ. הבית המה אז מאלפי מבקרים, רובם מחסידי קרימולוב. כידוע היותה זגלמביה מרכז של חסידות קרימולוב. קשה לתאר את השבת וניהול שולחן הרבי בבית חתנו. בנו השני, שלמה, היה חתנו של הרב מאושפיצין הגאון רבי חיים יהודה הלברשטאם.

בינתים קרבו ימי זועת הנאצים ימ"ש בשנת תרצ"ט. הרב ישעיהלה ומשפחתו נמצאו אז במעון־רחצה ראבקה ליד הגבול ההונגרי. לפני כן לא נסע אף פעם למעינות־הרחצה שמחוץ למדינה, מחוסר רצון לעזוב עדתו. בהרגישו בסכנה הקרבה הוא חזר לסוסנוביץ. אך האוירה נעשתה דחוסה מיום ליום. החלו הגירושים מהעיירות והכפרים לסוסנוביץ. גבירים הפכו למחוסרי לחם. בית הרב הפך למרכז לכל מי שרצה לשאול עצה ולגולל את מצבו. הרב היה ער לכל ידיעה. הוא הודיע לאנשי־אמוניו על הסכנה המאיימת לכלל־ישראל, משהחלו ה„משליחים" לאושוויץ. „ראש היהודים" מוניק מרין רצה להכין רשימה, את מי לשלוח ראשונה ואת מי להשאיר לבסוף... וכאן נגלה מעשה־הגבורה של הרב ישעיה'לה שקידש את שם כבוד ישראל לא רק במותו, אלא בהקדמת הליכתו לכליון.

היהודים היו כלואים בגיטו שרודולה, שהיתה מיושבת נוצרים מסוסנוביץ. מרין תבע למסור לנאצים אלפיים נפשות, אחרת — כולם אבודים. היהודים פנו לר' ישעיהו אנגלרד, התכנסה אספת רבנים של זגלמביה בסוסנוביץ והרב אנגלרד בראשם. מרין רצה לקבל היתר מהרבנים לתכניתו והוא פנה אל מצפונם. אך הרב הנועז הוציא את פסקו: „אם רצונם של הנאצים לקחת יהודים — יעשו כחפצם, אבל להוציא יהודים לטבח אסור לפי הדין..."

הידיעה פשטה בעיר, ולכן אף יהודי אחד לא הציע עצמו לנאצים. בין מאת אלף היהודים שישבו בגיטו הסוסנוביצאי קמה מהומה רבה. ראש „המועצה היהודית" מוניק מרין חמתו בערה בו, ובעת המשלוח הראשון הוציא פקודה „לכבוש" את הבית שברחוב טרגובה 2, מקום מגוריו של הרב, ועוד כמה בתים ברחוב טרגובה, ומיד עם הגירוש הראשון באייר תש"ב נשלח המשלוח הראשון מסוסנוביץ לאושביץ. מרין ציוה על רבי ישעיה'לה להכנס ראשון לקרונות־המשא שחיכו לאלפיים יהודים חיים. כשקרונות־המשאות היו כבר מלאים, הביט מוניק על הרב שעמד וניחם את היהודים הנאספים. ושוב הוציא פקודה, והפעם שהרב יצא וישוב לביתו.

— ואם אני אצא, יצטרך אחר לתפוס את מקומי? — שאל הרב.

— כן — ענה מוניק, ושלח עיניו לעדת היהודים שעמדה מזועזעת.

— אם כן, אינני יוצא — ענה הרב מסוסנוביץ ודחק את עצמו לעומק הקרון — שהוביל לאושביץ הסמוכה. הרב אנגלרד נשלח לשם עם כל משפחתו.

ו) הרב שלמה שטנצל, ר"מ ודיין בסוסנוביץ

רבי שלמה שטנצל, חתנו של ר' מוטל שוחט (צווייגנהפט) היה מקודם ראש־ישיבה בסוסנוביץ הישנה ואחר כך של בית־המדרש העירוני. הוא נחשב לאחד המנהיגים הרוחניים של סוסנוביץ. הוא יליד צ'ילאדז שליד בנדין. נולד בר"ח אב תרמ"ד, בן ר' חיים דוב שטנצל, ואף שהיה חסיד פולני גדל ועלה למדרגת למדן גדול. היה עילוי בעולם התורה והפלפול והעמיד בצל את גדולי־התורה. מנעוריו הקדיש עצמו לתורה וימי חייו היו קודש ללימוד. הוא הפתיע את מכריו בשני דברים: בהתמדתו היוצאת מהכלל ובכוחו לחדור לעומקה של כל בעיה וענין.

בן שמונה למד מפי השו"ב מצ'ילדז רבי שלמה, שנאלץ להתנצל בכל פעם באמרו שהוא מוציא את מרצו נוכח הקושיות שמוצגות לו ע"י תלמידו. הוא היה בקי בתנ"ך. בן עשר לקחו אביו אתו לרבי מחנצ'ין רבי חיים שמואל שבילה באוגרודזיניץ ליד פילץ, והרבי גילה בו גאון. הוא למד גם אצל הגאון מקליביצק (בעל „אמת ליעקב") ואצל הרבי מסוכצ'וב (בעל „אבני נזר") ואחר כך אצל הרב מאמסטוב. לבסוף הוא למד בצ'ילדז. בקיץ תרס"ב נשא את מרים־ביילה בת השו"ב ר' מוטל צווייגנהאפט מסוסנוביץ.

בן 21 נתקבל כרב בצ'ילדז וכיהן שם ארבע שנים. בנעוריו, בישבו בצ'ילדז, למד תורה עם תלמידים ושאף להפיץ תורה בין היהודים. הרבי מרדומסק (בעל „כנסת יחזקאל") היה ממעריציו. אביו ר' חיים דוב שטנצל מצ'ילדז העיד על בנו (בראשית ספרו „קהלת שלמה"): כל מכריו של בני מעריכים את התמדתו הכבירה בלימוד התורה, וכמעט לא צעד ארבע פסיעות בלי תורה ועסק מאד בלימודיו בישיבה. עם זאת נשאר ענו, ערך תפילת חצות בכל לילה ונתן מעשר ממה שהיה לו. מיד אחרי חתונתו נתן מעשר מדמי־הכיס שנתנו לו, וכך התנהג תמיד. אחרי פטירתו מצאו במגרת שולחנו את פינקס־המעשר שנתן, כך נודע שהיו ימים ולא היה לו כמעט מה לאכול ובכל זאת לא סטה ממנהגו.

רבי שלמה לא הרגיש בכך שהכנסתו אינה מספיקה לפרנסתו, והרב מבנדין דרש מועד הקהילה להוסיף לו על משכורתו. יהודי צ'ילדז סיפרו „מופתים" על רבם.

מצ'ילדז הוא הוזמן לכהן כדיין בסוסנוביץ, שם כיהן עשר שנים עד יום פטירתו. לאחר חתונתו החל לכתוב „חשבון הנפש" ולא עבר יום בלי שרשם בפנקסו כל מה שעבר עליו. (בכך חיקה את דרכם של החתם־סופר, החיד"א, רבי ישמעאל בן אלישע). הוא חיבב מאד ספרים וקנה לעצמו ספרים תוך מכירת תכשיטים. בעזבונו נמצאו ספרי הלכה רבים, שאלות ותשובות, פלפול, ספרי־מוסר ומדרשי ראשונים ואחרונים.

בסוסנוביץ התיחסו אליו, מלבד כאל רב ודיין העיר, גם כלקדוש, בעל מופת, והתחשבו בו מאד בכל מקום.

הוא נזהר מאד שלא לכעוס על שום אדם, וכן הקפיד שלא לדבר שקר. משך היום לא ישן מעולם, מלבד בשבת.

כל הרבנים והאדמו״רים שיבחו מאד את הפינקס שהשאיר אחריו.

הוא פירסם חידושי־תורה בכתבי־עת הרבניים „הפרדס" ואחרים. בהיותו במיטב ימיו חלה ונסע למעין־המרפא שצ׳אבניץ הרחוקה מעירו ושם נסתלק מהעולם לפני זמנו ביום ה׳ באלול תרע״ט, והוא רק בן 35. אחרי פטירתו מסרו קרוביו לדפוס את כפרו „קהלת שלמה" בו משתקפת בקיאותו הגדולה של המחבר. בספר — הקדמות של הרבי מרדומסק־סוסנוביץ רבי שלמה־חנוך הכהן רבינוביץ, הגאון מוילנה רבי חיים עוזר גרודזנסקי והגאון רבי אריה צבי פרומר מקוזיגלוב־סוסנוביץ. האחרון היה קרובו של המחבר והוא מעיד עליו שהיה תלמיד־חכם גדול, ושקידתו בתורה היתה יוצאת מהכלל ולא הלך ד׳ אמות בלי להגות בתורה, היה צדיק תמים, עניו וירא ה׳. הרב פרומר אף הוא כתב עליו באריכות. עוד ספר בשם „בית שלמה" על חידושים ופלפולים בש״ס ושולחן־ערוך נותר בכתב־יד.

האלמנה מרים־ביילה העניקה לילדיה חינוך טוב ומסורתי. בן אחד, הרב יונה שטנצל, חבר הרבנות הראשית בתל־אביב, ישב בתל־אביב. גם קרובים אחרים נשארו בחיים, ומהם א. נ. שטנצל, משורר חשוב ועורך הירחון (באידיש) „לשון און לעבן" המופיע זה שנים בלונדון הבירה.

ז) מורי־הוראות בפרברי סוסנוביץ

בקטרינה כיהן כמורה־הוראה הרב חנוך־הניך יונגסטר. הוא היה למדן גדול, מתלמידי הרבי מסוכצ׳וב (בעל „אבן נזר") וחסידיו, חכם וברור חריף בדיני־תורה. הוא ישב בדיני־תורה מרובים עם הרב הסוסנוביצי רבי יצחק׳ל גליקמן. אף אחיו ר׳ חיים יונגסטר היה למדן גדול ואיש מידות נעלות. הוא היה מתלמידי־החכמים הגדולים ביותר שבין בעלי־הבית העירוניים. אדם אמיד, אריסטוקרט בכל, במעשיו והתנהגותו. רבי חנוך־הניך מקטרינה הסתלק מרבנותו ועבר לשבת בבנדין, וחתנו מילא את מקומו כמורה־הוראה בקטרינה. רבי חנוך־הניך היה אחד מידידיו הטובים ביותר של הרב גרויברט מבנדין, והאחרון הזכירו בספרו הדן בעניני שאלות־ותשובות. הוא נפטר בשנת 1934 בגיל 63 והיה מטובי חסידי סוכצ׳וב בבנדין.

חתנו רבי יהונתן שטארק ישב קודם בקטרינה כמורה־הוראה. אחר הוכתר כאחד מרבני סוסנוביץ. היה למדן גדול, והקפיד מאד שהיהודים לא יכשלו בעוונות. היהודים התיחסו אליו בדרך־ארץ מרובה. הדרשות שדרש בבית־המדרש בערב יום־כפור השפיעו רבות והקסימו את המתפללים. מהשכמת שחר ראוהו בטילו מתפלל. הרבה מזמנו הקדיש לפסוק בשאלות. היה יהודי יקר ובעל כל המידות המציינות תלמיד־חכם. הוא נספה בשואה לאחר שנשלח לכבשן באושביץ.

בוויגוויזדוב ישב כמורה־הוראה הרב ר׳ מנדל הכהן שוורץ. את פעולתו הרבנית בעיר החל במלחמת־העולם הראשונה. מדי שבת בשבת היה מופיע בבתי־כנסיות של ההמון הפשוט ודורש בפניהם דרשות על נושאים שונים שתהיינה לרוחם של אנשים פשוטים והם כיבדוהו וחיבבוהו מאד. היו שכינוהו בשם „רבי טרפון", מפני שאת רוב השאלות שהובאו לפניו דן ל„טריפה". לעת זקנה עבר לסוסנוביץ. בנו יענקלה היה בר־דעת וסוחר שידע היטב את חוק הקהילות. ומכיון שוויגוויזדוב השתייכה רשמית לסוסנוביץ הוא נקרא להיות דיין רשמי של סוסנוביץ. תפקידו ביצע כראוי ושבעו ממנו רצון.

בוויגוויזדוב ישב שוחט שבאורח רשמי לא היה מורה־הוראה, ובכל זאת התחשבו בו מאד. היה זה ר׳ יעקב שוחט (מאקובר). אשתו היתה אחות הרב מבנדין רבי ישכר בריש גרויברט, אשה משכילה ויודעת ספר. סיפרו עליה שהיא ידעה את כל המשניות (ששה סדרי משנה ומדרשים רבים בעל־פה). היא מתה בגיל־שיבה, בת 85 בג׳ בתשרי תרצ״ח. עד היום מספרים יוצאי סוסנוביץ בישראל את שבחיה. הרב איצ׳לה גליקמן הספידה בלויתה. היא היתה האשה היחידה שהוא הספיד בשנות כהונתו כרב בעיר. בעלה ר׳ יעקב היה תלמיד־חכם, וגיסו הרב מבנדין מזכירו פעמים אחדות בספרו כשואל—ומשיב. הוא היה מהחברים הקרובים לנחום סוקולוב הגדול עוד בשנות־לימודם בישיבה.

בסוסנוביץ היה מאז תקופת השלטון הרוסי „רב מטעם", כלומר רב כללי. היה זה איש ללא חתימת־זקן ופיאות ועם־ארץ, ולשם הבחנה בין רב אמיתי ובינו קראוהו בשם „רב מטעם". היה זה הרב זלצשטיין. הרב איצ׳לה גליקמן התלוצץ ואמר: מוטב שהרב זלצשטיין הנו עם־ארץ, כי „זקן" הוא יכול לגדל לו... ולולא עם־ארציותו היה יכול להכריז על עצמו שהוא הרב ואנחנו משמשיו"... ההמון קרא לו „הרב האשכנזי" (דייטשער ראבינער). הוא היה צנוע ושקט וכמעט שלא ראוהו. התנהגותו דמתה כמעט ל„יעקע". הוא לא ידע כלום מלימודי היהדות. אף את השפה הרוסית, השפה הרשמית, לא ידע. הוא מת בסוסנוביץ בשנת 1921.

סוסנוביץ היתה העיר היחידה בזגלמביה שישב בה „רב מטעם". בבנדין היה הרב גרויברט, רב רשמי גם מטעם השלטון. הוא ידע היטב רוסית ושר הפלך החשיבו מאד. למעשה תפקידו היחידי של רב כזה היה לנהל את ספרי הלידות־המיתות של הקהילה, חתונות וכיוצא בזה. לשאר הענינים שהשתייכו לרבנות התיחס בענוה מתוך ידיעה שרבני סוסנוביץ גדולים בתורה. השלטון מצא לנכון למנות רב מסוג זה בסוסנוביץ כי היא נחשבה לעיר מושבם של אריסטוקרטים ואינטליגנטים, יהודים ליטאים, יהודים משכי־לים, חרדים וחרדים־קנאים. השלטון רצה להביא על סיפוקם את הנותרים שהיו רחוקים מחיי החסידות. חסרה הרמוניה ברבנות הסוסנוביצאית, וחסר היה הכוח הגדול שיוכל לעמוד בראשה ולפקוח על הסדר. לכן השלטון הרוסי עשה כפי שמצא לנכון ושום איש לא היה רשאי להתערב בכך.

ח) הרב אריה צבי פרומר מקוזיגלוב

רבי אריה צבי (לייב הירש) פרומר נולד בשנת תרמ״ד

(1884) בעיירה הקטנה צ׳ילאדז בזגלמביה, השוכנת ליד הגבול השלזי־פרוסי לשעבר. אביו ר׳ חנוך־הנדל היה איש פשוט וישר ושימש כחייט העיירה. היה יחסן גדול, מנכדיו של הרבי ר׳ בריש פרומר מאושפיצין מתלמידי החוזה מלובלין ושל הרבי ר׳ משה המבורגר גיסם של האחים הקדושים רבי אלימלך מליזנסק ור׳ זוסיה. אמו, מפורסמת בצדקתה, מתה עליו בשחר ימיו כשהיה בן שלוש, ומלבדו השאירד עוד בן ובת. אחרי זמן מה נישא אביו בשנית, לכן, וגם משום שבעיר מולדתו לא היה „חדר" ראוי לשמו, שלחו אביו לקרובי אמו לעיר וולברום הסמוכה להתחנך שם. כאן התחיל ללמוד בחדר ולצעוד את צעדיו הראשונים בלימוד, ועד מהרה התפרסם בכשרונותיו המצוינים ובזכרונו הנפלא. בוולברום נתחבב על כל אנשי העיר תודות להמצאותיו החריפות ומלאות חן.

בהיותו כבן י״ב שלחו אביו ל„ישיבה קטנה" אשר באמסטוב הסמוכה לצ׳נסטכוב, שהיתה מפורסמת כאחת הישיבות החשובות, ובהגיעו לגיל המצוות נסע ללמוד בישיבה המפורסמת של סוכאצ׳וב בהנהלתו ופיקוחו של מייסדה רבי אברהם בורנשטין (יליד בנדין), בעל „אבני נזר", חתנו של הצדיק הנודע רבי מנדלי מקוצק. בסוכאצ׳וב, בין מאות בחורים לומדים כשכולם קשישים ממנו בהרבה, גדל הנער ועלה מעלה מעלה בתורה ובחסידות. כבר אז התבלט בכשרונותיו העצומים ובמסירותו לתורה וחסידות. ראו בו כלי מחזיק ברכה. רבו בעל ה„אבני נזר" מעיר על כך במכתבו שנדפס בספרו (אבני נזר חלק או״ח סי׳ ק״ט).

בן שמונה־עשרה נשא לאשה את אסתר שווייצר בת דודו ר׳ יהודה שרגא שווייצר ממילוביץ. זמן מועט אחרי נישואיו הוציא לאור את ספרו הראשון „שית השדה" שעשה רושם עז בעולם התורני. ספר זה הוא בעיקרו ביאור לסוגיות קשות בש״ס ובמסכתות שבסדר מועד. הוא חיבר ספרים נוספים שלא זכה להוציאם לאור. כאן בבית חמו ישב לו ר׳ ארי צבי על התורה והעבודה כ־8 שנים והוסיף פרישה על פרישתו וקדושה על קדושתו, שם לילות כימים, ולא עבר עליו חצות לילה אחת בשינה. מדי פעם נסע לרבו לסוכאצ׳וב, שם חבבוהו וכיבדוהו מאד ודיברו בו גדולות. כפי הנראה החל כבר בבית חמו לעסוק בתורת הנסתר והקבלה, וברבות הימים נתפרסם כבקי מופלא בכך.

עם פטירת הרב מסוכאצ׳וב בשנת תר״ע הזמין בנו רבי שמואל בורנשטיין (בעל „שם משמואל"), את ר׳ אריה צבי כממלא מקום אביו כר״מ הישיבה. הוא נענה להזמנה ועבר לסוכאצ׳וב עם משפחתו ושם הוכתר כראש הישיבה המפורסמת, אותה ניהל בהצלחה רבה עד לחורבנה עם העיר סוכאצ׳וב בימי מלחמת העולם הראשונה. אז עבר ר׳ אריה צבי לוורשה, שם סבל קשות, והגיע לחרפת רעב ממש. עם סיום המלחמה הוזמן למלא את מקום דודו הרב יצחק גוטנשטיין בקוז׳יגלוב, שמת. הוא עבר לקוז׳יגלוב (בקרבת שיוויר באזור זגלמביה) שהיותה אז ספק עיר ספק כפר. כמה עשרות משפחות גרו בה. הוא המשיך לסבול בדומיה וחי שם בדוחק רב. לאט לאט החלו להתלקט סביבו תלמידי־חכמים לעשרות שלמדו אצלו ואכלו בביתו ממה שהכינה להם אשתו הרבנית — מלחמם הם, ומזה התפרנסו. הוא הסתפק במעט, שמח בחלקו והשלים עם גורלו.

לאט לאט נעשתה קוזיגלוב למקום החשוב והמרכזי בזגלמביה הפולנית ואליה נהרו כל בחורי הסביבה, הם רצו להתבשם מתורת הרב ומאורו ולחזות בעבודתו — עבודת ה׳ שנעשתה במסירת־נפש. רוגזו של גביר העיירה קפץ עליו כי הרב פרומר, שמעודו לא נשא פני איש, דן בדין־תורה בין הגביר לזולתו, והוציא פסק־דין שלא לטובת העשיר, לכן רדפהו והציק לו. אך לא עלה בידו לקפחו מ„פרנסתו", מכיון שזו היתה בידי תלמידיו הנאמנים שאהבוהו אהבת נפש, הוא „התחכם" בכך ששכר את דירת הרב, שהיתה שייכת לאחד האכרים הנכריים שבכפר, ובפרוס אלול תרפ״א גרשו האכר הפולני מביתו, כמה שבועות התגורר בעזרה של בית־המדרש העירוני עם משפחתו. כעבור זמן מה עקר משם עם משפחתו ותלמידיו שהתקשרו אתו לנצח לזבירצה, הנמצאת באותה סביבה.

בזבירצה התרחבה הישיבה. מלבד כמה עשרות תלמידים מהסביבה נתוספו רבים מזבירצה גופה, וכמו בקוזיגלוב אכלו גם כאן תלמידיו על שולחנו, ובכך היתה „פרנסתו". כאשר בני העיר בקשו לבחור רב ואב״ד לעירם הציעו אותו תלמידיו לתפקיד זה. אבל צניעותו יענותנותו היו בעוכריו הפעם, והר׳ אלימלך רבינוביץ, בנו של האדמו״ר מקרימולוב, שהיה אף הוא יושב בעיר זו, נבחר במקומו למשרה זו. מתנגדיו החלו להציק לו ולהצר את צעדיו, לכן עבר עם משפחתו לסוסנוביץ הסמוכה ובני ישיבתו אתו.

העתונות היהודית המקומית תיארה את העברתו מזבירצה לסוסנוביץ. בבית־הנתיבות בסוסנוביץ חיכה לו קהל רב. אחיו ראובן ותלמידיו ברכוהו „שיהא צעדו על מפתן השלום וההצלחה והברכה ויעלה מעלה מעלה". דירתו היתה ברחוב דמבלינסקה 11, אליה הובא בכרכרתו של החסיד מאריאנקה ששלחה לכבודו. בבית הרב הקבילו קהל גדול — ושתו „לחיים". כבר באותו ערב למד הרב שיעור עם תלמידיו. היה זה בחודש תשרי תרפ״ט. בסוסנוביץ נתרחבה ישיבתו ורבו תלמידיו. הם למדו בהתמדה בהדרכתו. בסוסנוביץ נתוספו לו מעריצים רבים ושמו היה לשם־דבר בעיר ובזגלמביה כולה. ביתו בסוסנוביץ היה ל„בית ועד לחכמים" והיה מלא למדנים ותלמידים מרחוק ומקרוב.

שמו נתפרסם ברחבי פולין וראו בו איש־אלקים, אף שבעצמו לא הופיע כצדיק לחסידים. חסידי סוכאצ׳וב הפצירו בו מאד למלא את מקום רבם רבי אברהם אחרי פטירתו והוא סירב. בכל זאת נחשב בעיני כולם לרבי חסידי ללא כתובת ותווית. הוא לא קיבל פתקאות כאחד הצדיקים, אבל עזר הרבה בעצותיו שנחשבו ל„מופתים". קרוביו ישבו בסוסנוביץ והתגאו בכך ש„לייב הירש" שלהם עלה לאיגרא רמה. בימי שבת וחגים באו אליו הסידים מבנדין והעיירות הסמוכות לשמוע דברי תורה על שולחנו. הוא היה מועמד לרבנות בסוסנוביץ והיו לו תומכים רבים. אך היה ישר מדי

בכדי לעמוד במאבק עם מתנגדיו. לבסוף נבחר כחבר הרבנות ויו"ר כבוד בועד הרבנים בסוסנוביץ. בתקופת כהונתו זו פורסמו בשמו כרוזים אל האוכלוסיה היהודית בעניני המסורה בעיר. הוא פרסם כרוז לתשומת לב יהודי העיר על פרבריה ובו הוראות, על הרחובות בהם מותר לשאת בשבת לפי העירובין וציון מספרי הרחובות שעד שם מותר לשאת בשבת. על ההודעות מטעם ועד הרבנים בסוסנוביץ היו חתומים: אריה צבי פרומר — יו"ר הכבוד, מנחם־מנדל האגר — יו"ר ועד הרבנים, דוד הלברשטאם — חבר ומזכיר ועד הרבנים, מנחם מנדל שורץ — מו"ץ דפה, יהושע גליקמן — בקשר לכשרות הבשר.

בשנות ישיבתו בסוסנוביץ אפשר היה לעמוד מקרוב על אישיותו. הוא היה איש אשכולות. לא היה שטח ביהדות שלא היתה לו יד בו. היה גאון בכל: בידיעת התורה, בשמירת מצוותיה, בצדיקות וחסידות. נפלאה היתה בקיאותו בש"ס, פוסקים וכל אביזרהו. התורה היתה פתוחה לפניו. לאדם סתם כמעט לא היתה אפשרות לשוחח עמו שיחה קלה, כי מיד גולל את הסוגיה וקשר ענין בענין, סברה בסברה, מקשה מכאן ומתרץ מכאן, צולל למעמקי הש"סים, הבבלי והירושלמי, תוספתא והרמב"ם, וכל אלה במהירות ובתפיסה עמוקה. מעולם לא התכונן לשיעוריו. עם זאת בהיותו ראש הישיבה בסוכאצ'וב — והוא אז בשנות העשרים לחייו — ידעו תלמידיו, והחריפים שבהם, כי זה שלא התכונן לשיעור כראוי ולא עבר ביסודיות על כל הסוגיות, לא יכול היה להבין את שיעורו.

גם בקבלה היה בקי ומופלא, אף קשה לדעת את היקף ידענותו בשטח זה, כיון שלא חיבר ספר על נושא זה ונזהר מלדבר בענין זה. נקל לשער שבלמדו הרבה כל כך בספרות זו ודאי הגיע לבקיאות בה. תלמידיו סיפרו כי רגיל היה לקום בחצות הלילה ואחרי אמירתו תהלים החל בלימודיו, ואז לא הרשה לתלמידיו להיות נוכחים. ורק בגלל רצונו להסתיר את מהות לימודיו. מדי פעם בעת מאמרי החסידות שלו בכל שבת בשעת הסעודה השלישית, היה מצטט מאמרים מ„הזוהר" וכתבי האר"י ומספרי קבלה אחרים. משהזדמן לידיו ספר קבלה חדש שמח בו שמחה גדולה.

עבודתו בקודש היתה ברשפי שלהבת־יה. בצעירותו רגיל היה להאריך בתפילתו והשקיע בה כל כוחו. קרה שאחר גמר התפילה נשאר על דוכנו ללא כוח לזוז ממקומו. עיקר עבודתו היתה בהכנות לתפילה. בחצות לילה אמר מזמורי תהלים, ואחר החל בלימודי קבלה עד אור הבוקר ואז למד עם תלמידיו או בעצמו וכל העת הזו לא שח עם שום אדם. אלה שימשו לו הכנות לתפילה היומית הארוכה. אוכל לא בא לפיו במשך שעות ארוכות, אף שלא התכוון לצום.

ראוי לציין את עבודתו בשבת, בה החל בתפילת המנחה שלפניה, שהיתה מלווה בכיות ומעיניו דמעות כנחל בלי שיתנועע ממקומו. בקבלת שבת היה חוצב להבות אש. בסיום אמרו לו תלמידיו „שבת שלום". ניכר היה עליו שרק שפתותיו ממלמלות ועונות, בעוד שמחשבותיו משוטטות לעולמות אחרים וכולו אומר קודש. לאחר התפילה למד בקול את מאמר הזוהר שלפני הקידוש לו הקדיש שעות מתלמודו, ורק אז קידש על היין בקול גדול שעורר את אלו מתלמידי הישיבה שעדיין ישנו.

קשה לאמוד את גודל עבודתו ואת היראה שבה עשה עבודתו, שהיה בה כדי ללמד לאחרים את דרך עבודת ה'. הוא נזהר בקיום המצוות, והחמיר עם עצמו. אולם לא היה דורש מאחרים את שדרש מעצמו, והשתדל למצוא צד זכות בזולתו.

הרב פרומר הצטיין ביותר במעשה צדקה והפריש מכספו הדל ומהכנסותיו הזעומות מעשר. בהיותו חסיד נלהב של הצדיק מסוכאצ'וב נסע אליו מפעם לפעם, ושם נחבא אל הכלים וישב תמיד בכותל המערבי והתפלל בשקט כשמורא רבו ומורא שמים נסוכים על פניו. לא פעם הפליג בדביקותו והרים קולו בתפילה כשהוא מתחבא בין המעילים שתלויים היו לידו מעל קיר המערב.. בהקדמה לספרו „ארץ צבי" הוא כותב: „דברי המתגעגע להיות בטל לעבדי ה' ולכל נקודה טובה מישראל אסקופה נדרסת תחת רגלי חכמים הצדיקים".

בכל הזדמנות השתדל להפוך בזכות היהודים הפשוטים ומנהגיהם. הוא חיבב את היהודים הפשוטים היראים מדבר ה' וסרים למצוותיו. בספרו הנ"ל הוא נובר במעשיהם ובמנהגיהם של ישראל ומחפש להם בסיס בהלכה. בצעירותו הדפיס בקונטרס עיקרי דיני תפילה והפיצם בין המוני היהודים בכל רחבי פולין כתרומת „רב אחד הרוצה בעילום שמו". כן יזם והמציא לימוד „משנה יומית" שראה בו לימוד שוה לכל נפש בישראל והיה בכוחו לזכך את נשמות ישראל.

וכאהבתו לישראל כן אהבתו לארץ־ישראל. כל ימיו השתוקק לעלות לארץ, ובדבריו להאדמו"ר מגור בספרו הנ"ל בסימן כ"ה הוא אומר: „מי יתן לי אבר כיונה אעופה אשכונה ואנשק עפרה ואחבק אבניה במהרה בימינו כ"י", בשנת תרצ"ה עלה סוף־סוף לארץ, ושהה בה כמה חדשים. הוא רצה מאד להשאר בארץ, וחיפש לו רבנות במושבה שבתמורת כמה לירות לחודש תספק מחיתו המצומצמת, ויוכל להאחז בארץ. מאוויו זה הביע בכל הזדמנות, אך חבל שידידיו בארץ לא עשו מאומה כדי שיוכל לממש את שאיפתו ולהצילו בכך מידי הנאצים. בלבו נותרה התקוה לחזור לארץ אבותיו.

בסוסנוביץ היו לו מתנגדים שהציקו לו, אף על פי שלא קל היה להם הדבר, כי בינתיים התפרסם כגאון, צדיק, ואז נבחר רבי אריה צבי לכהן כראש ישיבת חכמי לובלין המפורסמת. היה זה בשנת תרצ"ה, שנה אחרי הסתלקותו של הרב מאיר שפירא — מייסד הישיבה. אחרי נסיונות מספר שלא עלו יפה בקבלת ראש־ישיבה ללובלין, נבחר רבי אריה צבי פרומר שישב אז בסוסנוביץ — לתפקיד נעלה זה. למעשה הציע מהר"ם שפירא בעצמו שנתיים לפני פטירתו להרב מקוזיגלוב למנותו לראש ישיבתו, אולם הלה לא נעתר אז לבקשתו. לא קל היה לו לעבור מעיר שהיתה לו למולדת ובה קרובים ובני משפחה. לאביו הנדל היה בית־מסחר לנעלים ברחוב מונדזיוב בסוסנוביץ והענינים הסתדרו בעיקר בידי אמו

החורגת, וכמו כן היה בית־מסחר של קונפקציה לאחיו יצחק (אף הוא ברחוב מונדזיוב, שנחשב למרכז המסחר בעיר). כולם התגאו בו ובקרו אצלו בכל הזדמנות. אך ההצעה קסמה לו גם כשהיו לו מתנגדים פוליטיים־מפלגתיים שהפריעו לו. הוא נענה להצעה ועבר לשבת בלובלין.

בלובלין, בין מאות ת״ח יחסידים, מצא הרב מקוזיגלוב כר נרחב לפעילות, בהפצת תורה וחסידות ללא הפרעה וללא דאגות קיום, אין לשער גודל ההערצה שרחשו לו תלמידי הישיבה והנהלתה. הם ראו בו מורם ורבם בכל המובנים. התעמקותו הרבה בשיעוריו כוח בקיאותו וזכרונו הכביר הביאוהו לא פעם להתעלות הנפש ולביטול היש, עד שלא פעם נאלצו תלמידיו הקרובים להשיב את רוחו ולהחזירו ליציבותו על ידי הטבלת קצות אצבעותיו במים צוננים. לפיכך מוכר היה כגאון גם בהיותו בין גאונים וגדולי הדור, ובתור שכזה העריכוהו בכל רחבי פולין והתחשבו בו ובדעתו כדעת תורה והלכה פסוקה.

קרה בשעת כנס גדולים וקדושים בלובלין, בשנת תרצ״ח, שנוכחו בו גם גאוני הדור ההוא המפורסמים ביותר, כגון ר׳ מנחם זמבה, ר׳ אברהמלה סטוצ׳ינר, האדמו״ר ר׳ משהניו מבויאן־קראקא ועוד, וכל אלו היברו יחד לשיחה תורנית, והרב מקוזיגלוב היה עמם. כנראה שבגלל נוכחות רבו רבי דוד הצדיק מסוכאצ׳וב, התישב בקצה השולחן וכמעט שלא התערב בשיחתם ורק מפעם לפעם הזכיר מימרא בש״ס, דעת ראשון זה או אחר, ובהמשך השיחה נסבה כולה על חוות דעתו של הרב מקוזיגלוב.

עם פרוץ המלחמה בשלהי תרצ״ט כשהוחרם בנין ישיבת חכמי לובלין ע״י הממשלה הפולנית ואחר ע״י צבא הנאצים, עבר הרב מקוזיגלוב לוורשה ואשתו הצטרפה אליו. גם שם ישב יומם ולילה על התורה ועל העבודה והמשיך בכתיבת חידושי תורה. כפי שמעידים תלמידיו מוורשה, זמן מה עבד בפירמה „שולץ״ הגרמנית, יחד עם שאר רבני ורשה.

בהיותו בגיטו, גם אז לא סר ממנהגיו הן בעניני תפילה והן בעניני למידה, ולמרות היי הדוחק והדכאון הסביר פנים לכל פונה אליו לעזרה ועצה. הוא שקד בתורה והמשיך בעבודת ה׳ מבלי שיחשוש לצר הצורר. עם תום המרד בוורשה הועבר עם שאר היהודים מוורשה למאידנק שם נספה עם שאר קדושי ישראל.

2. הרבנים בעיר בנדין

לא נשארו בידינו שמות הרבנים הראשונים של בנדין אחרי יסוד הקהילה היהודית. שמות הרבנים ופרטים נשתמרו בספרות השו״ת, ולכן אין אנו רשאים להתעלם משתי בעיות רבניות התופסות מקום בספרי שו״ת נודעים מלפני מאות שנים.

המונח „שאלות ותשובות״ (או בלשון הקיצור „שו״ת״) הוא אחד המונחים בספרות התורנית הידועים לכל מי שעוסק בלימוד התורה ומכמניה ומוסב לשאלות שנשאלו מפי יודעי תורה ומומחים בהוראה, ותשובותיהם להלכה ולמעשה; דרישות וחקירות לבאר ולפסוק דינים בעניני היהדות, מפני שהתורה שבע״פ רחבה ועמוקה מאד, ואי אפשר להעלות על הכתב את כל העובדות הנוגעות להלכה. לכן השתמשו הרבנים שאחר התלמוד באמצעות אגרות „שאלות״ ששלחו לרבנים גדולים ובקיאים בהוראה לפי כללים ידועים וביקשום להורות את הדרך ילכו בה, ואלה שלחו להם „תשובות״ והלכות פסוקות כפי שמצאו בתלמוד. או שהיו מדמין מילתא למילתא ע״פ שקלא וטריא בסוגיות הש״ס. הרבנים שבאו אחריהם השתמשו בשו״ת של הרבנים שהיו לפניהם ודרשו בהם כמו בספרות התלמוד. השו״ת של הגאונים האירו את עיני הרבנים הראשונים, ושו״ת של הראשונים היו לעינים לרבנים האחרונים, עד אשר נתרחבה ונתפשטה ספרות השו״ת בעולם היהדות, והיתה למקור הלכות דינים ומנהגים בשולחן־ערוך של מרן הב״י והגהות הרמ״א. גם אח״כ לא פסקו השו״ת, כי מזמן לזמן ניתוספו עוד עובדות חדשות שהיו צריכות פתרון לפי הדת, עד כי מספר ספרי השו״ת שנדפסו עולה על אלף מלבד כ״י רבים. קצורו של דבר: השו״ת היא ספרות רבנית גדולה וענפה שנכתבה על ידי פוסקים ורבנים בצורת תשובות על שאלות שנשאלו בענינים שונים של הלכה ואגדה.

ערך השו״ת לקורות ישראל אין אומדין לו, ויותר עוד לקורות ישראל בחבל זגלמביה הידועות הרבה פחות מאלה של אזורים אחרים. כבר הכירו כותבי דברי־הימים לבני ישראל את ערך ספרי השו״ת ותועלתם בביאור מקורות בתולדות זמנם, בעת שהם מסיחים לפי תומם לענין הלכה, ודרך אגב יתארו לפנינו רשום בכתב אמת בציור נאמן ומדויק את דרכי המשא־ומתן ומנהגי בני־דורם. יש לסמוך עליהם יותר מכותבי זכרונות סתם שהלך נפשם ורעיונותיהם לפעמים מוליכים שולל, זולת זאת רבה פעולת השו״ת להלכה ולמעשה דת ודין, ולכן סופרי ההיסטוריה והרבנים השתמשו בהם כל אחד במקצועו.

אשר לאזור זגלמביה — אפשר לחלק את ספרות השו״ת לשני חלקים: א) ספרי רבנים ופוסקים שישבו מחוץ לאזור זגלמביה ונענו לרבנים שישבו על הדין בערי זגלמביה ופנו אליהם בשאלותיהם; ב) ספרי רבנים שישבו בערי זגלמביה השונות ולספריהם בעניני שו״ת יצאו מוניטין גם מחוץ לתחומי האזור. החלק השני — אף הוא מתחלק לשנים: לראשונים ולאחרונים. הבה נתעכב כאן על שו״ת הראשונים שיש להם קשר עם יהדות זגלמביה.

א) יהודי בנדין בספר „בית חדש״ (ב״ח).

שאלה ישנה שבה מעורבת העיר בנדין נשאלה מפי רבי יואל (בר׳ שמואל יפה) סירקיס ביום כ״ט תמוז שצ״ג ונכללה בספר „שו״ת ב״ח הישנות״ סימן פ״א. רבי יואל נולד בלובלין בראשית המאה הרביעית לאלף הששי (באמצע המאה ה־16 למספרם). בילדותו למד תורה מפי אביו ואח״כ למד בישיבת ר׳ שלמה בר׳ לייבוש רב העיר. כשנתבגר הלך לבריסק ללמוד אצל רב העיר ר׳ משולם פייבוש, שהיה אח״כ רבה של קראקא, ואצל ר׳ צבי־הירש שור תלמידו של

הרמ״א. שימש ברבנות בערים פרוז׳נא (ליטא), לוקבא, לובמלא (ווהלין), מזיבוז, בעלז, שידלוב, בריסק (שעה—ח) וקראקא (שעט—ת). הוא היה עשיר גדול וניהל את ישיבתו ביד רחבה, רבים מתלמידיו אכלו על שולחנו. לעת זקנתו רצה לעלות לא״י. אולם הדבר לא עלה בידו והוא נפטר בקראקא ביום ב׳ באדר שנת ת׳ (1640). ספרו „בית חדש״ הוא ביאור על הטור. ספר זה מצטיין בעמקות, חריפות ובקיאות נפלאה. הוא יורד לעמקה של כל הלכה ומנתח אותה ניתוח הגיוני עד שכל פרטיה מבוררים כשמלה. השאלה היא כדלקמן:

עגונה ילדה מרת צירל בת הרב החסיד כמוהר״ר נתנאל ז״ל מלובלין, שבעלה כמר שמשון בר אורי מקראקא הלך עם שותפיו למקום מחנה הפאלקין להרויח במשא־ומתן, וכל שותפיו שבו לביתם, חוץ מבעלה של מרת צירל שלא שב לביתו, ושותפים הגידו שנאבד מהם ולא ידעו אנה הוא. חקרו ודרשו ולא נודע להם מאומה. ועתה הגיעו כתב מק״ק טפליץ איך שנמצא יהודי הרוג סמוך לכפר קליין אויש והביאוהו היהודים לק״ק טפליץ וקברוהו שם, והודיעו לכאן ק״ק קראקא את הסימנים שנמצאו בהרוג. יודיענו רבינו מה משפט הילדה הענוגה מרת צירל הנ״ל.

בנוסח לשון הכתב שנשלח מטפליץ נזכר, שאצל ההרוג מצאו שני מכתבי־שותפות החתומים בשמות יצחק בן הר״ר מרדכי ומשה שמש דק״ק בנדין, ותאריך ההתימה היה ביום י״א אייר שצ״ג. כאן מענין להביא את הכתוב ביידיש כפי שבא בספר בעל הערך ההסטורי ואוטוגרפי:

„במותב תלתא כחדא הווינא ואתא לקדמנא כמר שלמה בר יעקב דאקטארש והעיד בת״ע בעונד אם לא יגיד ונשא עוונו, וז״ל בל״א: איך קען דען העתיק פון שטר שותפות וואס מיר האבן גימאכט צו ק״ק בענדין, דהיינו הנער כמר שלמה בר אלכסנדר מצד אחד אונ׳ מיר חמשה אנשים מצד השני, דהיינו איך שלמה בר יעקב וכמר שלמה בר משה והר״ר שמואל והר״ר ברוך וכמר שמשון בר אורי מצד השני אונ׳ דען העתק האב איך אונ׳ כמר שמשון בר אורי צו זיך גינומן דא מיר זיינען איין וועק גיקומען פון אונזרה חברותה אז זיא זיינען פר זיך גיפארן און מיר האבן זיא ניט גיקענט ד״ר גרייכן אזו זיינן מיר איך אונ׳ כמר שמשון הנ״ל גיפארן קען ק״ק בענדין צוריק אונ האבן דען העתק גינומן וואש דא ליגט פר ענק וואס מען האט גיפונדן בייא דען קדוש דער איז גיפונען גיוואָרין סמוך לכפר קליין אויש, אונ׳ מיר האבן לאזן שרייבן דש מאל אונטר דען העתק דו מיר זיינן דא גיוועזן אונ׳ מיר האבין געזוכט אונזרי חברים. מיר האבן זיא ניט קענן פינדן אונ׳ דען העתק האב איך דער נאך אויש מיינע הנט געבן ליד כמא שמשון בר אורי ער האט אין אימץ דארן בייא איך גיהט אונ׳ דער נאך דא איך אונ׳ כמר שמשון בר אורי זיינן אין לעגר גיקומן צו דער חברותה האט כמר שמשון בר אורי דען העתק בייא זיך גיהאט״. עכ״ל.

ב„שאלה״ ישנם עוד שני קטעים ארוכים ביידיש בקשר לבירור הענין, אך לא כאן המקום להאריך. השאלה תופסת בספר ב״ח עמוד שלם (דף נח, בשתי עמודות) והתשובה תופסת שלושה עמודים דומים. ובכן נזכר בתשובה שם בנדין כמעורבת בענין היהודי שנעלם, בלי להזכיר את שם הרב מבנדין דאז או חברי בית־דין המקומי. לעומת זה נזכר שם רב בנדינאי בשו״ת שניה.

ב) הרב מאיר אורבך מבנדין וה„נודע ביהודה״

בספר שו״ת „נודע ביהודה״ להרב הגאון רבי יחזקאל לנדאו מפראג באה שו״ת מתאריך ד׳ אלול שנת תקל״ה לפ״ק המכוונת אל הרב מאיר אורבך מבנדין.

רבי יחזקאל (בר׳ יהודה הלוי) לנדא, מגדולי הרבנים בדורו, נולד ביום י״ח בחשון תע״ד (1713) באפטא שבפולין לאביו שהיה מפרנסי העיר יחבר בועד ארבע ארצות, למד תורה מפי רבנים גאוני הדור וב„קלויז״ הגדול בברודי בחבורת צעירים כשרוניים, לאחר התונתו נתקבל לאחד מ„חכמי הקלויז״ ההוא, שביניהם היו חכמים מובהקים כר׳ יצחק הורביץ רבה של המבורג והמקובל ר׳ חיים צנזר. אחרי שכיהן בכמה מקומות עדיין כרב נתקבל בשנת תקט״ו כרב בפראג ובה ניהל ישיבה גדולה עד סוף ימיו. היה אמיץ לב, לפני מלכים התיצב וידע לכלכל דבריו במשפט והשתדל הרבה לטובת עמו. הוא נפטר ביום י״ז באייר תקנ״ג (1793) בפראג. מחיבוריו נדפסו עשרה ספרים, ביניהם שו״ת „נודע ביהודה״ שהופיע בכמה מהדורות וכמעט כל הוראותיו בספר זה נתקבלו להלכה על ידי גדולי הרבנים בדורו ובדורות שלאחריו.

כיום המרחק בין בנדין לפראג כשעה וחצי בנסיעת מטוס. בזמנו של רבי יחזקאל היה המרחק רב. בתשובתו לרב מבנדין הוא הביע פליאתו, על שפנו אליו מבנדין הרחוקה, בעוד שבפולין מצויים רבנים גאונים בשדה השו״ת ולא היה צורך לטרוח ולהגיע עד לפראג. מתשובת הב״ח עד לתשובת הרב מפראג עברו 142 שנים.

מי היה הרב מאיר אורבך מבנדין? היכן נולד ומפי מי למד תורה? על כך אין לנו ידיעות. ייתכן שהתואר בו כיבד הרב מפראג את הרב מבנדין יספק במעט את המעוניניב לדעת משהו על דמותו הביוגרפית של הרב מבנדין. התואר אומר: „לעת צאת השנה, עת לחננה, לטובה יזכור רחמנא. ולחיים יוחקו בספר בראש־השנה, כבוד אהובי הלא המה כבוד הרב הגדול המופלא מוהרר מאיר נר״ו אב״ד ור״מ דק״ק בנדין, בצירוף בית־דינו התורניים המופלגים ב״י״. התואר האמור מראה שהרב מפראג ידע להעריך את אישיותו של הרב מבנדין בהכתירו אותו בתואר „הרב הגדול המופלא״ ומלבד זה „אב״ד ור״מ (ריש מתיבתא).

כדי לקבל מושג על הנושא ותוכן התשובה נביא בזה את התשובה במקורה. גוף השאלה: „קטן שלא הגיע לשתים־עשרה שנה והוא בן עשיר ונשתדך עם בת צורבא מרבנן שאביו פסק לו נדן והחתונה היתה ג״כ קודם שהגיע לשתים־עשרה שנה, וקידש הקטן הנ״ל את הבתולד בחופה וקידושין

כנהוג, אבל לא נתיחדו כלל, וזה היה ע״פ הוראה שלכם, כי חששו לדברי הפוסקים שקודם שנת י״ג מיחשבת ביאת זנות. ומאז ועד עתה לא נתייחדו כלל, ובין כך נולדו קטטות ומריבות וכבר הגדיל הקטן ונעשה בן י״ג ויותר, והבתולה אינה חפצה בו מטעמים שכתבתם, ואין רצוני להאריך בזה, כיון שאין בזה נפקא־מיניה לדינא, ועתה באו לשאול אם צריכה גט, והבאתם דברי ב״ח וגם דברי המ״ל בפ״ו מגירושין שכתב בשם ר״י בר ברזילי בקטן שקידש לו אביו אשה יש לחוש שזכין לאדם שלא בפניו. ושוב כתבתם דגם הר״י בר ברזילי כוונתו דווקא בשנת י״ג ואז זכות הי׳א לו דלא חיישינן שמא תזנה כמ״ש רש״י בפרק הנשרפין: משום שנה או חצי שנה לא תזנה עליו. אבל קודם לזה דהיינו בשנת י״ב דאיכא משום ספות הרוה את הצמא חוב הוא לו שמא תזנה עליו ולא שייך למימר דליהוי קידושין משום זכין שלא בפניו, דאדרבא חוב הוא לו משום חשש זנות, והארכתם בזה.

התשובה משנת תקל״ה נמצאת בחלק אבן־העזר וחושן־המשפט של „נודע ביהודה״ (ורשה, 1889) והיא מראה, שהרב אורבך הביע קודם את דעתו על השאלה שהוצגה, אלא שלא רצה לסמוך על עצמו והוא פנה לרב־גאון נודע אחר בשביל להיות בטוח בתשובתו. תשובת הרב נמצאת בסימן ס״ב. בקשר לכך באה גם תשובתו בסימן ס״ג וס״ד בענין הבנדיני אם מותר לקטן לקדש אשה. בארכיוני הקהילה והרבנות בבנדין לא נשאר כל חומר על הרב מאיר אורבך ואישיותו, שכנראה היה גאון בתורה ובפולין התחשבו בו הרבה כ„ריש מתיבתא״ בבנדין.

ג) הרב משה המבורגר מבנדין.

מפינקס החברה־קדישא מבנדין מסתבר, שבשנת 1765 נבחר כגבאי ראשי הרב ר׳ משה, שכנראה הוסמך לרבנות בלי להשתמש בכך. הוא קרא לעצמו „הרב״ ר׳ משה להלכה, אבל לא למעשה. גם עליו אין ידיעות נוספות. לעומת זה נאמר באותו פינקס שבשנת 1783 נבחר כרב בבנדין ר׳ טוביה ואחריו בנו ר׳ דוד. גם עליהם ועל אישיותם חסרות ידיעות מוסמכות. רק אחרי ר׳ דוד נתקבל לרב בבנדין ר׳ משה המבורגר, גיסו של רבי אלימלך הצדיק מליז׳נסק. עליו אנו יודעים שהיה ממשפחה מיוחסת עתיקה מהמבורג ואמשטרדם. הוא עצמו היה ענו גדול שלא ידע צורת מטבע, המשכורת שקיבל מקהילת בנדין לא הספיקה לפרנסתו והוא עם משפחתו סבלו ממצוקה. עליו סיפרו בבנדין אגדות אופיניות לאישיותו כגאון וצדיק. עליו ידובר גם במאמר „תנועת החסידות וגלגוליה במסכת זגלמביה״ (ראה להלן בספר). אין לדעת אם רבי משה המבורגר נשאר בכהונתו כרב בבנדין עד לפטירתו או שעבר לכהן בעיר אחרת. ידוע שקיבל הזמנות מרובות מערים אחרות. אך יראת הכבוד וההערצה לשמו ולזכרו מצד יהודי בנדין נשארה קיימת עד היום הזה.

ד) הרב מבנדין ר׳ מנחם נחום רוזאנס.

אחר כך מוצאים אנו בבנדין דיין ומו״ץ בשם ר׳ מנחם־נחום רוזאנס בשנים 1807—1835, נבחר לרב בבנדין, ושמו נזכר בפנקסי „חברת תהלים״, „חברת חייטים״ ו„חברה־קדישא״. תקופת כהונתו בבנדין לא היתה כנראה נוחה. בשנת 1831, כאשר בפולין התלקחה מלחמת מורדי פולין נגד שלטון הצאר הרוסי, שררה בבנדין והסביבה מחלת החולירע ר״ל, והרב רוזאנס מוסר ידיעה ארוכה ב„פינקס מאנשי חסד של אמת דפה בנדין״ (חברה קדישא) על מאורע הסטורי חשוב כמו המגיפה בבנדין. הפינקס שנזכר נחשב למקור עתיק וחשוב ביותר על בנדין היהודית.

בעמוד הראשון של הפינקס כותב הרב רוזאנס בעברית (בשפה מליצית):

„הקקתי על לוחות העדות כתוך הפנקס דחברה־קדישא דגומלי חסדים־טובים של ביקור־חולים ועושים חסד עם החיים והמתים: גם להעלות נר תמיד בביהכ״נ הקדושה, אש תמיד יוקד בו ודומיא דכי הוא זה. ואות באות כתבתי בפנקס הגבאים דק״ק למען תהי׳ לאות ולמשמרת לדורי דורות ויהיה להם למזכרת: קבעתי ביתדות ומסמרות. האויר דבר וחרב ורעב ויגון אשר קרנו במדינתנו מדינת פולין מיום התחלת השע־רוריה ותרועת מלחמה בשנה זו תקצ״א, והסימן „קצתא״, כי קצנו בחיינו מצר ומצוק אשר הציקנו, ודבקה לארץ בטננו. חסדי ה׳ כי לא תמו: ולא כלו רחמיו, וברוב רחמיו ורוב חסדיו הושיענו: וכל טוב גמלנו: ואשא קינה והספד על כל המתים אשר בעירנו נגוועו בעוונינו מבין המצרים עד כ״ב מנחם־אב גוועו וגם מתו בתוך הדבר פה יותר ממאה נפשות והיום נגילה ונשמחה כי שוד גמר והמגפה נעצרה. פנחס זה אליהו הנביא יבא אלינו ויגאלנו לפרט.

ובזה החילותי: אהה תבל התפלשי בעפר רדי ושבי על הארץ. בכי חלד וספדי כי נמוס כל לב ונמוגו כל הארץ. מכליון הדבר והמגיפה וחרץ: אשר ממש כמוהו לא נהייתה במדינותינו משמי שמי ארץ: ולא עלינו בלבד החרון אף יצא רק על הכלל כולה יצא ממש קהילות הקדושות גדולות ונפלאות עלה הפורץ: ולא ישחית והרבה להשיב אפו ויעיר כל חמתו. בכלל ובפרט שתינו קובעת כוס התרעלה מיד ה׳ וידינו תרפינה. היראה איש שוט מכות עליון נגדו ועמודי לבבו לא תמוטינה: הילך איש על גחלי אש עליון ורגליו לא תכווינה: היאכל איש מרורת ראש ולענה מסוכה עם חמת פתנים ולא נודע כי באו אל קרבה: לכן אחי ורעי חקקו זאת על לבכם בעט־ברזל ועופרת. ותהי זאת לכם למזכרת. למען האמת לא יהיה נעדרת... הצרות רבות ורעות: ויגון ואנחות: משנה זו: קצתא לפ״ק קצנו בחיינו... כוס התרעילה ושתינו מי המאררים המרים... ותרועת מלחמה מהתנגדות המדינה לבין הקיסר מרוסיה אויב דבר וחרב ורעב ויגון תכפו עלינו. תלאות רבות עברו על ראשינו. ויום ליום יביע אומר יום צרה ותוכחה: יום בכי ומספד גדול ואבל ליהודים. כי גדע בחרי אף את קרן ישראל ועברתו כי קשתה. מחוץ שכלה חרב ובבית כמות רעב כי יהיה: דבר כי יהיה, גם

כל חלי וכל מכה ידכאו נפש גבר. שושנה ממעל ומתחת זכו נזיר. ומשלג צחו מחלב טרם עתו. עלה הכודת עליו. ארז אשר בלבנון עלי באר מים שתולה, והאדמה תתן יבולה. פתאום זעם ה׳ עבר עליו ושטף. ובעודו באבו יעטף. פתאום יצאו הגזירה ויבא המשחית בסופה ובסערה, וחרבו שלופה מתער השכירה, בשצף קצף ובגערה. ויאמר כה דיבר המלך רדה מהרה. ובתוך ששה שעות ולא יותר ממעת לעת מפקידה לפקידה... ולך לך אל ארץ הגזירה, אל ארץ צוקה וצרה. בכיתו וניעו מלמעלה ובשילשל יצאה מלמטה. נשא... עליו את עוונותיו אל ארץ הגזירה. ופור התפוררה, וכל רודפיה השיגו פה בין המצרים בצוקה וצרים. ומבלי אין קברים במיצרים בבית־עלמין אשר נתיסד פה יותר ממאתים שנה חוץ בית־העלמין ישן־נושן הוכרחנו לקבור את מתינו בבית־עלמין חדש ובכסף מלא ימכרו לו העירונים דפה שלושה מאות זהו׳ במחיר כסף וחוץ לזה צינש לכל שנה עשרים זהו׳ ויהיו המתים במגיפה אצל יהודים תוך שתי שבועות יותר ממאה נפשות ובתוכם יראים ושלמים צדיקים וצדקניות זכרים ונקבות נערים וילדים זקנים עם נערים בחורים וגם בתולות ילדים וילדות והיום גילה מגפה נעצרה לפרט. ומעתה תכלה שנה וקללותיה ותחל שנה וברכותיה ומובטחים אנחנו אי״ה בשנה הבאה תקצ״ב לפ״ק בפרט דוי סר גם החרון. ואז אולם בשיר ירון ויהיה ג״כ הפרט אליהו הנביא יבא ומלך המשיח... ויבולע המות לנצח ומחה ה׳ דמעה מעל כל פנים וחטאותינו יכופר. גילה מגפה נעצרה לפרט פ״ק בנדין

נאום הק׳ נחום רוזאניס רב דפה חלוש מאד ותש כוחי מחמת הצרות ה׳ יהפוך הכל לששון ולשמחות ונס ממנו יגון ואנחות.

אתה ה׳ תזכיר לנו החסד והאמת פ״ק קצ״ו כי המתים אשר מתו בשתי שבתות כפו הנכרים להוציאם בשבת ובשבת קודש פ׳ עקב תקצ״א באו הנכרים בהרבות ורמחים עלי השדה במקום אשר היו מוטלים על פני השדה פרוצה בלי חומה כי עדיין נתחדש מהתחלת המגפה והיו הקברים פתוחים מיום ר׳ עש״ק ושומרים היו משמרים חמשה מתים שתי נשים וילדה אחת ושני זכרים אשר לא היה אפשר לקברם קודם שבת קודש מחמת שנחשך ונתקדש היום שבת. וקשרו הנכרים חבלים ברגלי המתים וסחבו וגררו המתים ככלבים ערומים בלי תכריכים וזרקו אותם זעג״ז וזכרים עם הבתולה הילדה יחדיו אומללו: והכו היהודים במכות הרצח ועם כל זה לא חיללנו את השבת והנכרים היו מכסים אותם בעפר ואח״כ בחול נתחנו אותם בצנעא ונהגנו בהם כבוד כפי המבואר בספר חסידים... ובבאר־היטב סוף סי׳ שמסג בי״ד... ובפרט בשעת המגיפה משום פקוח נפש ושמרנו השתי שבתות, ובודאי בזכות זה נזכה לגאולת המשיח ולחיי העוה״ב אמן סלה״.

על הרב רוזאנס לא נשארו כל פרטים ביוגרפיים. מתוך מה שרשם בספרו נראה שבימיו נמצאה הקהילה היהודית בצרה גדולה.

אחרי הרב נחום רוזאנס כיהן בבנדין במשך זמן קצר ר׳ אברהם הירש רוזאנס. לא ידוע אם היה קרוב־משפחה לרב שקדם לו (לפי שם משפחתו) ובאיזה נסיבות נבחר ולא ידוע, מאיזה עיר הגיע. אך מסתבר, שהוא לא מצא חן בעיני חלק מבעלי־הבתים העירוניים והם הציקו לו עד שנאלץ לעזוב את העיר. במקומו בא הרב דובריש הרציגר, שאת חתימתו הטביע בפנקס חברת הכנסת־אורחים שנוסדה בשנת תר״ב (1842).

ה) הרב דוב בריש הרציגר אב״ד בבנדין.

א.

אחת המשפחות הוותיקות והנודעות בבנדין היתה משפחת הרציגר שהשתייכה לישוב היהודי בעיר כשלוש מאות שנה. ראש המשפחה לפני כחמשה דורות היה הרב דוב בריש הרציגר, שנתמנה כרב העיר בנדין במקום הרב שקדם לו רבי אברהם הירש רוזאניס (מקצת בעלי־בתים התנגדו לו ולבסוף הוציאוהו מהעיר בעגלת־יד. בפעולה זו היו מענישים אנשים בלתי מקובלים בפולין). רק אחרי שסילקו מכהונתו את הרב הבלתי רצוי הכתירו לרב את רבי דובריש הרציגר.

פרטים על חייו של הרב אין למצוא כיום. ניצולי המשפחה היושבים בישראל מספרים, שבלוחות השנה שהופיעו אצל יהודי פולין בתקופה שלפני מלחמת השואה הנאצית נזכר גם הרב הרציגר עם קצור תולדות חייו ביום הזכרון שלו, נשארו עליו כמה פרטים וכדמות רוחנית טרם נשכחו מלב יוצאי העיר בנדין.

רבי דוב בריש למד תורה מפי אחד מגדולי התורה בפולין, הוא רבי אברהם צבי פצנובסקי (תקל״ז—תקע״ט), מצאצאי רבי השיל הגדול מקראקא ורבי נתן בעל „מגלה עמוקות״. רבי אברהם צבי נתפרסם בצעירותו כגאון ונתקבל לאב״ד בעיר פילץ. אביו רבי אלעזר, קצין ונגיד השתוקק מאד שבנו יכהן בעיר מולדתו פיוטרקוב בה תפסה משפחתו הענפה מקום חשוב. שאיפתו זו נתקיימה ובנו נתקבל כאב״ד ור״מ בעיר מולדתו. הוא נתחבב מאד על גדולי הדור ועמד אתם במשא־ומתן של הלכה. רבי יעקב מליסא מכנהו בשם „הנשר הגדול רב כנפים״, ותואר זה חרות על מצבתו. בצעירותו הספיק לרכוש לו שם גדול בין גדולי התורה בפולין כשר התורה. מישיבתו בפיוטרקוב יצאו גדולי תורה וגדולי הוראה, ובהם רבי שלמה רבינוביץ בעל „תפארת שלמה״ מראדומסק. רבי דובריש הרציגר למד אף הוא בישיבה זו. לדאבון לב מוקיריו לא האריך רבי אברהם צבי ימים, וכיהן רק שבע שנים ברבנות עירו, הוא נפטר בדמי ימיו בברסלוי בשנת תקע״ט. כשהוא רק בן ארבעים ושתים שנה. אביו הוציא לאור את ספרו „ברית אברהם״[1]. בגלל חשיבותו הרבה קנה לו שם בספרות הרבנית. בספר זה אנו מוצאים מספר שאלות־לתשובות המתיחסות לרבי בריש מתקופת כהונתו כאב״ד בבנדין, הוא לא הסתמך רק על עצמו בשאלות מסובכות ופנה לעזרת רבו מפיוטרקוב.

האם היה רבי דובריש חסיד? תקופת חייו ורבנותו בבנדין היתה תקופת שגשוג לחסידות בפולין. רבו רבי אברהם צבי מפיוטרקוב היה בתחילה מתנגד נמרץ לחסידות ועמד בקשר מכתבים עם רבי עזריאל הורביץ האב״ד מלובלין (הנודע בכינויו „ראש הברזל״, שעמד בראש מתנגדי החסידות בלובלין) והציק ל„חוזה״ רבי יעקב יצחק הורביץ שישב בלובלין. רבי עזריאל נזכר כמה פעמים ברגשי הערצה ואהבה בתשובות ל„ברית אברהם״. ולבסוף הכריעה החסידות את הר״מ מפיוטרקוב והוא נמנה בין תלמידי החוזה מלובלין. רוב תלמידי הר״מ הפיוטרקובי היו חסידים, וכנראה שגם רבי דובריש היה חסיד. מסתבר שעמד בקשר עם רבי דוד הצדיק מלילוב ורבי יעקב־יצחק „היהודי הקדוש״ מפשיסחה, ועם צדיקים אחרים.

מצאתי בספר המאשר את הנהתי הנ״ל [2]), בו מסופר, ש„הרה״ק הצדיק רבי דוב בריש זצ״ל אבד״ק בנדין״ (הבאתי את התואר במקורו) היה נוכח פעם בביקורו של „היהודי הקדוש״ אצל מחותנו רבי דוד מלילוב. והנה באה „שאלה״ מבית הצדיק רבי דוד, ואת הבשר שהשאלה התיחסה אליו הניחו על השולחן. הושיט „היהודי״ את הבשר לרב מבנדין וביקשו לפסוק דינו על הבשר. שאלו רבי בריש: מפני מה אין אתה, הצדיק מפשיסחה, פוסק בשאלה? ענהו היהודי: מפני שחושש אני שלא אהיה בבחינת „מורה הלכה בפני רבו״. אמר לו רבי בריש: ומפני מה לא אחשוש גם אני? השיב היהודי: מפני שאין אתה מכירו, ואין אתה צריך לחשוש ממנו, ואילו אני מכירו יפה [3]).

רבי דובריש הרציגר נפטר ביום כ״ה בשבט תר״ו (פברואר 1846) ומנוחתו בבית־העלמין בבנדין מתחת ל„גבעת הארמון״. על קברו הקימו אוהל. יהודי בנדין התיחסו לאישיותו בהערצה ושנה שנה ביום־הזכרון היה השמש מדליק נרות על האוהל, וראשי הקהילה בקרו שם ואמרו קדיש לזכרו. פעם פרצה דליקה (בשנת 1931) מן הנרות שהודלקו והאוהל נשרף. נכדי הרב נשאו בהוצאות והאוהל הוקם מחדש. (מבית־העלמין העתיק לא נשאר זכר, כי הגרמנים כילוהו).

[מצאצאי הרב הרציגר נשארו לפליטה אחדים בישראל ובגולה. בירושלים יושבת רחל קפלינסקי בת אהרן הרציגר בן בריש בן יוסף בן הרב דובריש הרציגר (כולם ישבו בבנדין), בלהה לוונשטדט נינה של הרב הרציגר יושבת בתל־אביב; בלומיאה הרמן בת מניה אברמזון לבית הרציגר יושבת בפריס, וכן יושבת שם עדה טננבוים בת לסקובסקה לבית הרציגר).

ב.

עד כמה שבעל „ברית אברהם״ ידע להעריך את תלמידו לשעבר שישב בבנדין אפשר להווכח מהתוארים שהכתירו במכתביו כשענה לו על ה„שאלות״. בתשובה סימן כ״ג הוא מכנהו בתואר „הרב החריף המופלג המושלם במעלות ומדות העדני העצני כש״מ מו״ה דוב בריש נ״י״. והתשובה מתחילה „לכבוד ידידי הרב הנ״ל״, היא מראה שתלמידו זה היה גם ידידו. בתשובה סימן צ״ו מכתירו רבו מפיוטרקוב בתואר „הרבני החריף המופלג מו״ה דוב בריש נ״י מק״ק בנדין״ בדרך כלל ניכר מתוך התשובות שהרב מפיוטרקוב נאלץ לרכז תשומת־לב רבה לענות כהלכה על שאלות הרב מבנדין שלא היו קלות כל עיקר, הוא לא הסתפק בתשובה ששלח, כי אם חזר על השאלה תוך עיון רב והוסיף תשובות לתשובה הראשונה המשתרעות על מספר דפים ניכר, והכל תוך ליבון הסוגיה עד שהתשובה יצאה שלימה ללא ערעור.

לא כאן המקום להאריך, ונסתפק רק בסימן צ״ו בספר הנ״ל המכיל שאלת רבי דובריש מבנדין בענין „עסק ביש״ שנתהוה בקהילה. ומעשה שהיה כך היה: האשה מרים בת מו״ה אהרן היתה נשואה לאיש אחד בשם ר׳ לייב. הבעל חלה אצל אביו בק״ק טערבשין במחלה אנושה וכתוצאה ממנה מת. הוא אמר למבקריו שצר לו על אשתו שהיא רכה בשנים ויש לה בן קטן ותהיה עגונה עד שיגדל היבם. והוא אמר להם שיראו שיוכל לתת לה גט כריתות. והנה אסתייעי מילתא שהגיעו לשם שני אחים מבנדין: ר׳ דוד ור׳ חיים ברצ״ה ור׳ דוד בר׳ קלמן שהוא ראשון בשני עם ר׳ דוד בר׳ צ״ה ונער אחד בעל־עגלה יעקיל בר חיים, והיות שהמקום הנ״ל לא היה ראוי לכתיבת גטין שלחו אחר הבד״צ והבעל מינה את ר׳ דוד בר״ק לסופר, ואת ר׳ דוד בר צ״ה לעד ראשון ואת ר׳ יוזיל מטערבשין לעד שני, ואת הנער יעקיל מינה לשליח, שיכתבו גט ויחתמו העדים הנ״ל למסור לאשה הנ״ל ע״י השליח הנ״ל בק״ק בנדין. בתחילה רצו לקחת את ר׳ חיים בר צ״ה לעד. אך הסופר סירב להכיר בו כי לא יכול לחתום טוב ויופסל הגט, ולכן מינה הבעל כהנ״ל, וכשבאו האנשים הנ״ל לק״ק בנדין ראה המו״צ מבנדין, שהסופר הוא ראשון בשני בחד בעל עם ר׳ דוד בר צ״ה הנ״ל ומיאנו בר׳ דוד ב״ר צ״ה להיות עד והחתים הבד״צ דשם את ר׳ חיים בר צ״ה הנ״ל להיות עד, מחמת שגם הוא היה באותו מעמד של מנוי הבעל, וגם שהבעל היה מסכים עליו מתחילה למנות אותו לעד, לולא דברי הסופר שא״א לחתום בטוב כהנ״ל, וגם שאחר המינוי הנ״ל אמר הבעל שהוא סומך על המו״ץ ועל הבד״צ מבנדין, כמו שמבואר הכל בתורף גבית־עדות ששלח לידו, והגט ניתן ביום ששי עש״ק, וביום השבת מת הבעל ר׳ לייב הנ״ל. השואל הנ״ל האריך להמציא איזו סברות לכחא דהיתרא. דבר זה שאלו את הרב הגאון אב״ד מצילץ שכתב קצת טעם להיתר, בהתנותו בפירוש באם יתירו שלושה מגדולי דורנו המפורסמים, לולא זאת יהיו דבריו בטלין ומבוטלין, וגם שנראה מתשובתו שהיה סובר שנמסר בטערבשין גט מיד הבעל לשליח, ובודאי לא נשאל מאתו כהוגן. וגם הרב החריף הגדול המפורסם בדורו מו״ה לובר נ״י מקראקא הזהיר מאד שלא להתיר אם לא לפי היתר ברור של שני גאונים מפורסמים, כי הדבר חמור מאד, ומי שיתיר בלי הוראות גדולי זמננו ה״ה בכלל ועצומים וכו׳. ועם כל זה לא שמעו לקול הורים ומורים הנ״ל והאשה הנ״ל נישאה לר׳ אברהם אחי אביה, ולפי מכתב השואל הנ״ל היה זה בידיעת הרב המופלג המו״צ מבנדין. וגם השואל הנ״ל הזהיר קודם הנשואין לבלי לעשות כן ושהוא ירעיש את

חכמי הזמן על זה. זהו תורף דברי השאלה הנ"ל ודברי גבית־העדות שנגבו בק"ק בנדין ובק"ק טערבשין, וגם מכתב הגדולים הנ"ל בא בתוך התשובה וכפי שיצטרכו לבוא לבירור הדין.

שאלה זו עוררה תשומת־לב רבנים רבים בפולין, ובעל „ברית אברהם" עצמו הקדיש לה תשומת־לב מרובה בתשובותיו והן תופסות מקום רב בספרו, מסימן צ"ו המהוות שקלא־וטריא ללא סוף, ורק בסימן ק"ב המהוה המשך לפרשה זו אפשר לעמוד על שמו של המו"צ מבנדין. והרב המשיב כותב עליו: „ביום אתמול הגיעני מכתב ידידי הרב המופלג המושלם מוהר"נ מו"צ בבנדין", ובמקום אחר מפרט שמו ר' נחום.

---

1) הספר שו"ת ברית אברהם נדפס בשתי מהדורות. השניה נדפסה בלבוב בשנת תרנ"ח, קל"ה דף.

2) ספור זה בא בספר „קודש הלולים" ובו קורות חייו של רבי דוד מלילוב, מאת הרב משה יאיר ויינשטוק, ניו־יורק תש"ט, 126 עמודים.

3) ספור זה מתיחס להרב הגאון משה רוזנבלום ששמעו מפי הגאון מסוכצ'וב בעל „אבני נזר".

ו) הרב ר' חיים דוד לאנגפוס מבנדין.

בשנת 1850 נתמנה הרב משיראדז ר' חיים דוד לאנגפוס כרב בבנדין, וקבעו לו משכורת שנתית של 180 רובל מלבד מעון והכנסות רבניות אחרות. בימיו הקימו את בית המדרש החדש (1859) והוצאות בניתו הגיעו ל־2500 רובל. המגרש שעליו הוקם בית־המדרש החדש היה שייך לוולף פלדמן שנתנו כמתנה לקהילה. שנתיים לפני מנוי הרב נבחרו לועד הקהילה: אייזיק ביאלר, אהרן נונברג, הרשל לונדנר, בנדט פישל ועובדיה שנצר. קהילת בנדין נמצאה בתקופת כהונתו במצב כספי גרוע. בשנת 1854 הגיע תקציב הקהילה רק ל־495 רובל. בבנדין היו רשומים אז 374 משלמי־מסים, מהם שלמו רק 209 בעלי־בתים. השאר שוחרר מעול התשלום.

הזכרנו לעיל את מה שכתב הרב מנחם נחום רוזאנס בעברית ב„פנקס מאנשי חסד של אמת" על מגיפת החולירע שפרצה בבנדין. באותו פנקס (עמוד 26) רשם הרב חיים דוד לאנגפוס בשנת תרי"א כמה שורות בעברית, כדלקמן: „לזכרון זאת רשום בספר בעט סופר שבגמול הטוב והחסד שעשו הנ' תרי חברי ה"ה היקר כ"ה צבי הירש נ"י פוטרמן וחברו ה"ה היקר כ"ה משה יוסף נ"י פירשט לבקר את החולים בעת יצא הזעם ר"ל בשנת תר"ט ושמו נפשם בכפם להציל נפשות עמנו כ"ע בכל כוחם, וגם היקר ר' משה יוסף הנ"ל משמש את החברא כמה שנים באמונה, לכן הסכימו כל בני הח"ק לרשום זאת למזכרת, ובעת התאסף הח"ק אל המשתה כמנהגם יבואו האנשים האלה אתם בהקהל בלא מחיר כסף, ויאכלו את פירותיהם בעוה"ז והקרן קימת לעוה"ב".

השפעתו של הרב לאנגפוס על פרנסי העיר לא היתה חזקה ביותר, ובשעתו אירעו בבנדין מקרים של הלשנה מצד יהודים וקשה היה לרב להשפיע ולמנוע מיהודים לפנות לממשלה. נוצרה הסתבכות עם חברה־קדישא בשנים 1854 — 1855 בגלל יהודי מברסלוי, יעקב רייכמן שטבע באגם גז'יבוב והרב לא התערב כלל בענין.

לעומת זאת מסתבר שהרב לאנגפוס היה גדול בתורה, ועמד בקשר של שאלות־ותשובות עם הצדיק הגורי הראשון רבי יצחק־מאיר (בעל חידושי הרי"מ) שהיה גאון גדול ונודע. בספרו „שו"ת הרי"מ" אנו מוצאים שלוש שו"ת בין שני הרבנים בעניינים שונים. עד כמה גדול היה כוחו של הרב הבנדינאי בלימוד התורה אפשר לראות בתוארים שבהם הכתירו הרבי מגור במכתבים אליו. בסימן ב' מיום ז' באלול תרי"ד מכתיר הרבי את רבי חיים דוד בתואר „אהובי הרב הגדול החריף ובקי החסיד מו"ה חיים דוד נ"י אב"ד דק"ק בנדין". בהלכות פסח, סימן תמ"א, שוב פנה הרב מבנדין בשאלה לרבי מגור. קודם שהציג את השאלה, הביע את דעתו והביא דעות שונות לשם חיזוק. הרבי ענהו שוב בתואר מתאים. שאלה שלישית נתעוררה על אחד שנשרף ואי אפשר היה להכיר בפניו את זהותו, ואילו היו סימנים במלבושיו, ואלמנתו נישאה לבעל אחר ללא נטילת רשות מאת הרבנות, למרות האזהרה לא להנשא לאיש. שוב ענהו הרבי מגור (ממקום שהותו בפודזאמצ'ה) בתואר „אהובי ידידי הרב החריף ובקי פ"ה ע"ה מו' חיים דוד נ"י אב"ד בנדין", וביקשו שלא לסמוך עליו בלבד אלא בהסכמת עוד שני רבנים.

הרב לאנגפוס כיהן ברבנות בנדין 14 שנים. הוא נפטר בן 60 ב־10 לדצמבר 1864 והובא למנוחת עולמים בבית־העלמין החדש בירכתי גבעת הארמון. אחרי פטירתו לא רצתה קהילת בנדין למנות רב חדש מחוסר אמצעים. הקהילה פנתה לרשות בבקשה להרשות לה שהדיין ר' דוד שלזינגר שכיהן בבנדין כמורה־הוראה מאז שנת 1848 ימלא באורח זמני את מקום הרב. אך שר פלך ראדום לא הסכים לכך ודרש בכל תוקף מקהילת בנדין להציע תוך הזמן הקרוב ביותר מועמד לרב. הקהילה הציעה איפוא בשנת 1865 את הרב משציקוצין ר' מאיר אנגלארד, שישב זמן מסוים בבנדין. בינתים חזר הרב אנגלרד לשציקוצין לחסל עניניו הפרטיים ונפטר שם. שוב הציעה הקהילה כמועמד את מורה־הוראה מפיוטרקוב ר' איצ'לה קימלמן, שבשנת 1866 קיבל עליו את משרת הרבנות בבנדין במשכורת של 360 רובל, מלבד מעון והכנסות אחרות.

מאליו מובן, שכל עוד שלערים ולעיירות שבקרבת בנדין לא היו רבנים משלהם, הרב מבנדין פרש את חסותו גם עליהן. רק בתקופת הרב ישכר־בר גרויברט החלה הפעולה לקבלת עצמאות של קהילות שונות (מונדזיוב, דומברובה־גורניצ'ה, צ'ילאדז ואחרות), הרשות לא הגיבה ואישרה את הרבנים החדשים לערים אחרות. בנדין נלחמה באומץ על זכותה כעיר־רבנות יחידה באזור. ברם קהילת בנדין לא התנהגה כהוגן לערים השכנות, ומשום כך פחתה והלכה השפעתה עליהן, הדבר השפיע לרעה על מצבה הכספי. פרנסי הקהילה היו אשמים בהרבה במצב זה, כי לא לקחו בחשבון את התביעות המקומיות של הקהילות האחרות ובכל מקום יצאו וידם על ראשם.

ז) רבי יצחק קימלמן אב"ד בבנדין.

מגדולי התורה של פיוטרקוב היה ועוד בנעוריו קראוהו בשם „עילוי". גאוני התורה בפיוטרקוב, ששימשו מאז מושב גדולים וגאונים בתורה, ספגו ידיעות רבות באוצרות הנצח של עמנו, ושם עוצבה דמותו הרוחנית. כהונתו הראשונה כדיין היתה בפיוטרקוב עיר מולדתו, בתקופת רבנותו של רבי לייבוש מייזלש (נפטר בפיוטרקוב באייר תר"ח) ודיין בבית־דינו. יחד עם זה היה אחד מחסידיו הוותיקים והנלהבים של ה„סבא קדישא" רבי דובריש מראדושיץ ומבקר אצלו מפעם לפעם

מתקופת כהונתו כדיין בפיוטרקוב כדאי להביא בזה סיפורו של מאורע שאירע לרבי יצחק בהקשר למרד הפולנים נגד הרוסים ששלטו בפולין. כידוע הרימו בשנת תקצ"א (1831) תושבי פולין את נס המרד במלכות רוסיה השולטת כדי לזכות בעצמאות פולין. בין המורדים היו גם מבני נוער יהודים. רציחות והתנקשויות היו הזיון שכיח, ועיקרו של הסבל הוטל כרגיל על שכם היהודים. הרוסים ראו בהם תומכים במרד. ואילו הפולנים טענו שהנוער היהודי כולו אינו הולך עמם והעשירים אינם תורמים מכספם לטובתם במדה מספיקה. מובן שהדרכים היו אז ממוקמות בגייסות וההליכה בהם היתה בחזקת סכנה. אעכו"כ שהסכנה היתה גדולה יותר להולכי רגל יהודים. לא פעם נתפסו יהודים עוברי אורח ונחשדו בריגול. הפטריוטים הפולנים חשדום בריגול לטובת הרוסים, והרוסים חשדו בריגול לטובת הפולנים.

באותם הימים חיתן „הסבא הקדוש" מראדושיץ את אחד מצאצאיו, והזמנות נשלחו אל כל תלמידיו לבוא ולשמח את רבם בשמחתו. בין המוזמנים היה גם רבי יצחק הדיין מפיוטרקוב, מוותיקי החסידים. סכנות הדרך לא הפחידוהו והוא יצא לדרכו לעבר ראדושיץ. בהיותו בדרך, לא הרחק מפיוטרקוב, התנפלו עליו שני מורדים פולנים שחשדוהו בריגול. הם לא הרבו בדברים, כי רבי יצחק לא ידע פולנית. כל בכיותיו ותנועות ידיו כי אין הוא מרגל לא הועילו, והמורדים החליטו לתלותו, למען ישמעו ויראו הכל מה דינו של מרגל. הם סיימו את הכנותיהם וניגשו לרבי יצחק שהיה קשור לעץ ואמר בבכי קורע לבבות את הוידוי שידעו בעל־פה. פתאום עבר שם ברעש נכרי אחד, כנראה ראש המורדים (שכן שני המורדים עמדו לפניו באימה ובכבוד). לאחר ששמע את סיפורם של שני המורדים פרץ בצחוק: גבורים שכמותכם. יהודי עזוב זה הוא „רבין"" בפיוטרקוב. מכיר אני את אשתו שיש לה חנות בפיוטרקוב, ואף אני קונה אצלה. שחררוהו מיד. לא מרגל הוא ולא בן מרגל. מיד הותרו כבליו של רבי יצחק ונשלח בשלום.

כשהגיע רבי יצחק לפתח ביתו של ה„סבא הקדוש" בראדושיץ חיכה לו הלה בחוץ. עוד טרם החל רבי יצחק לספר לרבו את כל פרשת הנס שאירע לו, שבו ניצל ממות לחיים, שאלו ה„סבא": נו, יצחק יקירי, כיצד נראה בעיניך אליהו הנביא זכור לטוב בדמותו של ראש המורדים?" באותו יום ערך רבי יצחק סעודת־הודיה על הצלתו הפלאית. כשחזר רבי יצחק לביתו בפיוטרקוב וסיפר לבני ביתו את הנס שקרהו ותיאר את דמות ראש המורדים שהצילו, כולם היו משוכנעים שראש המורדים הזה לא היה מעולם בפיוטרקוב ולא כל שכן בחנותה הקטנה של הרבנית. אז סיפר להם רבי יצחק את דברי רבו כי ראש המורדים היה אליהו הנביא בכבודו ובעצמו, שבא בשליחות ה„סבא הקדוש" להציל את רבי יצחק ממות.

מפיוטרקוב עבר רבי יצחק לשבת על כס הרבנות בעיר בנדין בשנת תרכ"ו (1866), אחרי שהרב משציקוצין רבי מאיר אנגלרד שנתקבל כרב בבנדין בשנת תרכ"ה (1865) נפטר פתאום בעיר מגוריו (לשם הגיע לסדר את עניניו הפרטיים). פרנסי העיר בבנדין היו אז: אלעזר רינסקי, מרדכי פלסנר, משה הרמן ובריש שטאטלר. בנדין החלה להתפתח יפה, הודות לריבוי תפוקת הפחם והברזל, שהביאה שפע לתושבי הסביבה. אוכלוסית בנדין גדלה ובשנת 1897 הגיעה לכ"ד אלף, ובהם י"א אלף יהודים (כלומר למעלה מ־45% מהאוכלוסיה הכללית). לרב החדש רבי יצחק קבעו משכורת של 360 רובל, מלבד דירה והכנסות אחרות.

רבי יצחק, היה צדיק, למדן גדול ונודע, מגדולי ההוראה — המקילים בהוראה. מבחינה זו יצא שם לכל רבני בנדין שהיו מקילים בהוראה (רבי חיים דוד לאנגפוס, רבי בריש הרציגר, הרב ישכר בר גרויברט ואחרים). מאידך היה חסיד נלהב של ה„סבא" מראדושיץ ושמו נרשם בין תלמידי ה„סבא" שהת־פרסמו בעולם, ברבנותם או באדמו"ריותם (רבי אהרן ואחיו רבי יוסף־ברוך הצדיק מניישטאט, בני רבי קלונימוס בעל „מאור ושמש" מקראקא, רבי אלעזר הורביץ מדזיקוב (בן רבי נפתלי מרופשיץ), רבי אלעזר מקוזניץ, רבי ישכר בריש טורנהיים הצדיק מוולבורש, ה„שרף" רבי חיים מאיר יחיאל ממוגלניץ, רבי יחזקאל הלברשטאם משיניבה ועוד. אחר פטירת ה„סבא" מראדושיץ עבר להסתופף בצל קורתו של בעל ה„תפארת שלמה" מראדומסק, ואף שם היה מקובל ומכובד מאד על רבו החדש. אחרי פטירת הצדיק מראדומסק עבר לצל קורתו של הרבי מגור. בכלל היה מרבה לחפש לו רבי הגון, ולשם זה היה נוסע מחצר לחצר ומבית צדיק לצדיק אחר, והרחיק נדוד, עד סדיגורה ובויאן. רבי יצחק היה מתפלל ב„שטיבל הבויאני" שנוסד בבנדין בידי החסיד ר' מנלה לסקר בשנת תר"ל (1870). חסידי צאנז היו כידוע מתנגדים נמרצים לבית סדיגורה. כשחזר רבי יצחק מנסיעתו בסדיגורה שאלוהו חסידי צאנז, מה מצא שם? השיב: מצאתי שם „דוד רותח", (כלומר, חסידות זו מלאה שלהבת).

ואף שעברו למעלה משבעים שנה מאז פטירתו — מספרים זקני בנדין וזגלמביה סיפורים ועובדות המצלצלות כאגדות. מספרים עליו דברים בפרט מתקופת התקשרותו עם ה„תפארת שלמה". כשביקר בפעם ראשונה בראדומסק אצל הרבי, שאל: מי הוא. אמרו לו: הרב מבנדין. שאלו הרבי: מפני מה ממנים רב בבנדין? ענה: לפסוק שאלות. אמר הרבי: הרי לזה יש כבר מו"ץ. ענה: לשבת בבית דין ולשמוע את הצדדים. אמר: הרי לכך יש כבר דיינים. שאל רבי יצחק:

ובכן יגיד לי הרבי, לשם מה ממנים רב? אמר: רב המקום צריך לדעת מה שחסר לכל יהודי מיהודי המקום. עמד רבי יצחק ואמר: אם כן, אינני רוצה להיות רב ואני מתפטר...

לפני הצדיק מרדומסק הביאו פעם שאלה על שור שנשחט. השאלה לא היתה קלה. אחרי עיון רב בשאלה, אמר הצדיק: זוהי שאלה קשה ומסובכת, והשור צועק שהוא כשר. אילו היה כאן לפנינו רבי יצחק הרב מבנדין... ועוד לא כילה את דבריו, והנה הופיע בפתח רבי יצחק, כאילו בא בקפיצת דרך. ישבו שניהם ועיינו בשאלה, ואחרי בירור הוציאו דינם שהשור כשר.

רבי יצחק היה אוכל ארוחת בוקר בארבע אחה"צ, גר בדירה בת חדר ומטבח, תרנגולת הסתובבה בבית. מחבר אחד שחיבר ספר על גטין בא אליו פעם וביקש הסכמת הרב על ספרו, כחותם על ספרו ביקש רובל וחצי. אמר הרב: התרנגולת המסתובבת בבית שוה רק חצי רובל ואתה מבקש פי שנים?

פעם באו אליו פרנסי הקהילה והודיעו לו כי החליטו להוסיף לו כמה זהובים לחודש. אמר: לפי הדין אסור לקבל כסף בעד לימוד תורה, לכן אני מקבל רק בתור שכר בטלה. ואם תוסיפו לי יבואו לחשוד בי שאני מקבל תשלום בעד לימוד תורה, ובזה אינני חפץ.

רבי יצחק התפרנס גם משכר פסקי דיני־תורה, ולא רק יהודי בנדין הביאו לפניו את עניניהם, אלא יהודי הסביבה כולה. לא פעם הופיעו אצלו באי־כח קהילות הסביבה שבקשוהו לשמוע לעניניהם ולפסוק דין־תורה. ויש שהוזמן מטעם הקהילות לבוא אליהן לברר ענינים חשובים ולפסוק הלכה. לפסקי־הדין שלו יצאו מוניטין בכל הסביבה, וגם משפטנים התחשבו בהם. בימים ההם לא היו יהודים מתדיינים בערכאות המדינה, אלא היו מביאים את דברי ריב שלהם לרב, ורק במקרים נדירים היה המפסיד מחפש את ה„צדק" בערכאות המדינה.

פעם אחת הביאו לפניו סכסוך בין יורשים, אחד מהם שיקר. הרב לקח „בכמן" אחד (בכמן — סבל), הלבישהו תכריכים והסתירוהו בחדר הסמוך. התובע השני דרש מהראשון תקיעת־כף. הרב תמך בתביעה, והלה הסכים. כשכבר הושיט ידו לתקיעת־כף תפס ה„בכמן" בלבוש תכריכים בידו ואז הודה ששיקר....

רבי יצחק קנה את לב הקהל בתפילתו הערבה לפני העמוד ובימים הנוראים עבר לפני התיבה אצל ה„תפארת שלמה" בראדומסק. ר' בריש שילצר ממונדזיוב היה מתפלל מוסף, ורבי יצחק — כל־נדרי. פעם אחת התעקש רבי יצחק, והציע שר' בריש יתפלל כל־נדרי במקומו. הלה הסכים רק אחרי הפצרתו. גם בבנדין היה עובר לעתים קרובות לפני התיבה, אך לא חיבב קהל גדול. בין החסידים יצאו לו מוניטין כבעל־תפילה ותיק ונעים.

רבי יצחק השיא את בנותיו לחתנים מכובדים. אחד מהם היה ר' מנדל שפירא מבנדין בן ר' יענקלה. השני היה רבי יצחק טוביה פרידה הרב ממונדזיוב. רבי יצחק נפטר בבנדין ב־20 ליוני 1893. אחרי מותו נתקבל כממלא־מקום זמני המו"ץ המקומי רבי יהושע טלנר.

פעם אחת שאלוהו: משום מה אינו הולך לבית־מרחץ? ענה: „ביה אנא רחיץ..."

ח) הרב ישכר בריש גרויברט מבנדין.

נולד בעיר שרינסק, ואחרי שהוסמך לרב כיהן ברבנות בפלוצק, ראציונז, פראשניץ ושדליץ. משם עבר לכהן ברבנות בבנדין שהיתה תחנתו האחרונה. בעודו צעיר נתפרסם בשם „העילוי משרינסק" ועל התמדתו הגדולה סיפרו נפלאות. למד בישיבה המפורסמת של הרב יהושע טרונק, סיגל לעצמו דרך לימוד של הלכה למעשה, נעשה אחד מגדולי ההוראה והצטיין גם כדרשן. בשל ידענותו הרבה יצאו לו מוניטין בכל רחבי פולין ואף מעבר לגבולותיה. אחיו הצעיר, רבי יהודה לייב, שהיה גם תלמידו, העיד עליו ב„ספר זכרון" שלו, כי היה „איש אשכולות, אישיות רב־גונית, גדול בתורה, חריף ובקי — מטיף מצוין, סופר ומשורר, יודע כמה שפות, הוגה דעות".

בבנדין גדל עומס תפקידיו. מוסדות החינוך והחסד של הקהילה היו נתונים לפיקוחו. לא היה מפעל תורני, חינוכי או ציבורי בעיר, שלא לקח בו חלק פעיל. השתתף בכל הדיונים וההתיעצויות של פרנסי העיר ונכבדיה. נוסף על כל אלה הרביץ תורה ברבים בדרשותיו בבית־כנסת, ובעיקר בשיעורים הקבועים שהיה נותן לאברכי העדה ולהם הקדיש חלק חשוב מזמנו. הוא התבלט גם כעסקן ציבורי רב־פעלים. לא אחת התיצב בפני שרי המדינה והשתדל בדבר ביטול גזירות ומאמציו הוכתרו בהצלחה. כן רכש לעצמו בנועם הליכותיו אהדת הציבור בכל מקום.

בשנת תר"ע השתתף בועידת הרבנים בפטרבורג, שנועדה לדון בבעיות שעמדו על הפרק בעולם הרבני ולהרמת קרן הדת בחיי הציבור. היה מאוהדי תנועת חבת־ציון. בהסכמתו שכתב בתרנ"ט לספר „גאולת הארץ" לרבי מרדכי אשכנזי מורושה (תרס"ד) הוא מחוה דעתו כי יש לשתף פעולה עם כל הגורמים הציוניים למען ארץ־ישראל. בדבריו בולטת אהבתו העמוקה לארץ־ישראל.

בשנת תרע"ב התקיימה בקאטוביץ ועידת רבנים מגרמניה, אוסטריה, אנגליה ופולין ובה הונח היסוד ל„אגודת ישראל" שבהוסדה לא היתה אנטי־לאומית, אך לא אהדה את הציונות. הרב גרויברט השתתף בועידה. דעתו לא היתה נוחה מהשקפת העומדים בראשה. כתב מאמרים שבהם נתן ביטוי לקרבתו הנפשית אל רעיון ישוב א"י ומגשימיו. אמנם הוא לא היה תמים דעים עם כל מה שנעשה על־ידי מנהיגי התנועה הציונית ומתח ביקורת על הדברים שלא היו לרוחו. בשיחותיו גילה את התמרמרותו על שהציונות עוסקת בעבודות תרבות ומקימה בתי־ספר חילוניים בא"י (בימי „מלחמת התרבות" בקונגרסים הציוניים).

ספרו „דברי יששכר" (פיוטרקוב תר"ע) מצטיין בהיקף הענינים ובמספרם הרב של הפונים אליו. השאיר אחריו

בכתובים חידושים לכל הש"ס וספר בשם „חזקת היד" על הרמב"ם. בבנדין כיהן כרב עד יומו האחרון. נפטר בבו׳סלוי בכ"ה מרחשון תרע"ד (1913), ובהלויתו בבנדין השתתפו המונים — משלחות מטעם כל קהילות פולין ונציגי השלטונות. לפני כמה שנים העבירו קרוביו את עצמותיו מבית־העלמין בבנדין לירושלים, להר־המנוחות.

ט) הרב יקותיאל זלמן גרויברט מבנדין.

יליד שדליץ בתרנ"ב (1892). בנעוריו הצטיין בתפיסה מהירה, למד תורה מפי אביו הרב ישכר בריש בבנדין ושנים אחדות למד בישיבת ראדין אצל ה„חפץ חיים" שהסמיכו לרבנות. לימודים כלליים למד מפי מורים פרטיים, וביחוד הצטיין בלימוד שפות, נתחבב אצל יודעיו כבעל תרבות ונימוסין. אחרי פטירת אביו בשנת תרע"ג נבחר במקומו לרב בבנדין, אחרי מלחמת בחירות קשה שנערכה בפיקוח השלטון הרוסי, כנגד מתחרים רציניים ואישים בעלי עמדה.

הוא מילא את תפקידו ביושר ובאמונה, היה בעל הדרת פנים כאביו, הדור בלבושו, מטבעו מצניע לכת וטהור מידות, ניהל את המוסדות השונים ברוח אביו והתמסר ל„ביקור חולים", הופיע כנואם ודרשן מצליח, ירש מאביו את החיבה לרעיון הציוני, הצטרף למזרחי והשתתף בועידה הארצית השניה של המזרחי בוורשה בניסן תרע"ט.

עם שחרור פולין משיעבוד רוסיה ומגייסות הכובשים הגרמנים אחר סיום מלחמת העולם הראשונה נתחזקה התנועה הלאומית בעיר. גם חסידי גור נתרבו. מחצר גור נתקבלה ההוראה לכבוש את הרבנות בכל מחיר. התנועה הציונית והמזרחי עמדו לצד הרב. חסידי גור מיררו את חייו ונמצא ביניהם אחד שהלשין עליו בפני שלטונות פולין, כי הוא משחרר בחורים יהודים מגיוס לצבא. הוא נאלץ להמלט מפולין ולעזוב את ארץ מולדתו. היגר לאמריקה וכיהן שם ברבנות בברוקלין, שיקאגו וניו־יורק, מילא תפקידים ציבוריים שונים, פעל בהסתדרות הרבנים באמריקה ושימש יושב־ראש באספותיה השונות. הוא נשלח גם בשליחות ליוהנסבורג שבדרום־אפריקה.

בשנת תש"ב חלה, לא השגיח בה, במחלתו, והמשיך במילוי תפקידיו בבית־הכנסת. בשעת נאום על דוכנו צנח ונפטר.

י) הרב צבי חנוך הכהן לוין.

נולד בכ"ז בכסליו תרל"א למשפחה חסידית ועשירה, לאביו ר׳ פנחס יעקב ממלניץ, בן ר׳ יחיאל פישל בן רבי חנוך־הניך הכהן לוין האדמו"ר הנודע מאלכסנדר שהיה תלמידם של הצדיקים רבי שמחה בונם מפשיסחה ורבי מנדלי מקוצק. אביו שכר בשבילו את המלמדים הטובים ביותר והוא הלך וגדל בתורה ובחכמה. אחד ממוריו היה החכם והחסיד ר׳ צבי־דוב ברוינשפיגל, שהיה גם מורו של האדמו"ר ר׳ אברהם־מרדכי מגור בילדותו. את מדותיו הטובות שהיו מורשת במשפחתו ירש ר׳ צבי־חנוך מאביו.

בן ט"ז נשא לאשה את פייגלה בת ה„שפת אמת" והחתונה נערכה בגור. שם זכה לעלות ולהשתלם בתורה ובחסידות. הוא כתב חידושים על כל מקצועות התורה, על התורה, ש"ס ורמב"ם וש"ע ויותר מארבעים ספר הניח אחריו בכ"י. צוואתו נדפסה בספרו „יכהן פאר". דרכו היה לכתוב בעצם ידו עשרות מכתבים בכל יום כמענה לאנשים בענינים שונים. היה מפורסם בזריזותו להשיב למכתבים. בשנת תרפ"א נתמנה לאב"ד בבנדין שהיתה מלאה חסידים, יראי־השם ואנשי צדקה וחסד. אנשי העיר נקשרו אליו בעבותות אהבה וביתו הפך לבית־ועד של הכמים וגדולי־הדור. מרחוק ומקרוב באו לבקש ממנו עצה ותושיה.

מדת הכנסת־אורחים עמדה אצלו במדרגה ראשונה, והיה מקבל כל אחד בשמחה ואהבה. גם למתנגדיו האיר פנים. אצלו התאכסנו מגדולי וזקני החסידים, (הרב רבי פנחס מפילץ, האדמו"ר רבי אברהם מרדכי מפוריסוב, הרב ר׳ נוח מפיא־סצ׳נה ואחרים). חיבה יתרה רחש לא"י וקיבל באהבה כל שליח שהגיע משם. כל השליחים היו אורחיו וסמוכים על שולחנו כל ימי שהותם בפולין. בשנת תרפ"ד היה לאחד ממלויו של גיסו האדמו"ר ר׳ אברהם־מרדכי מגור לא"י, והיתה לו זו הנסיעה השניה לארץ. ר׳ צבי חנוך היה אחד משלושת חברי המשלחת שנסעו מפולין לא"י כדי להשלים בין הרב א.י. קוק והרב זוננפלד. גם בשנת תרפ"ו ליוה את גיסו האדמו"ר לארץ, כאן ביקר בערים והטיף לחיזוק התורה והחסידות. שלוש פעמים ביקר בא"י. שלוש אהבות: אהבת ישראל, אהבת תורת ישראל ואהבת ארץ־ישראל נתמזגו אצלו לאהבה גדולה אחת.

היה פעיל מאד בקהילתו בענין שמירת שבת. בכל יום ששי לפני הדלקת הנרות רגיל היה להלך ברחובות העיר ולהשגיח שינעלו בזמן את החנויות. תודות להשפעתו הצטיינה בנדין בכך שלא היתה בה חנות פתוחה בשבת. אעפ"י שלא ידע פולנית היה מכובד בעיני השלטונות הפולניים וכן אצל הצבא. עלה בידו לארגן מטבח כשר עבור החיילים היהודים בצבא פולין. הוא העמיד בקהילתו מקוה מודרנית ומשוכללת שהיתה לדוגמה לקהילות אחרות.

ספרו „יכהן פאר" מכיל חלק מדרשותיו שדרש בעיר בנדין, מלאות וגדושות יראת השם ואהבת הבריות. כן יצא שם להערותיו לספר „שפת אמת" על מסכת יומא לחותנו מגור.

י"ד שנים כיהן כרב בבנדין, ולאחר מחלה ממושכת נפטר שם והובא למנוחות במעמד כל אנשי העיר. ביום ו׳ אדר"א תרצ"ה, בליל שבת בשבתו ליד שולחנו אחרי סעודתו, נפטר. הניח תשעה בנים חסידים, יראי־השם ועסקנים מפורסמים (בראשם העסקן הנודע הרב יצחק מאיר לוין היושב בירושלים). רובם ניספו בעת השואה וביניהם בנו ר׳ מנדל שישב על כס הרבנות אחרי פטירתו.

יא) הרב הגאון רבי יוסף אנגל.

הרב יוסף אנגל היה גאון תלמודי נודע ברחבי העולם היהודי. נולד בטרנוב בשנת תרי״ט (1859) ונפטר בוינה בשנת תר״ף (1920). בבנדין ישב שנים רבות, עד שגורש על ידי שלטונות רוסיה יחד עם כל נתיני אוסטריה.

היה חריף ובקי בכל חדרי התורה, שבילי הקבלה והחסידות היו נהירין לו. שם לילות כימים בלמוד התורה. בספריו נראה עוצם כוחו. בחורי הישיבות לא משו מלהגות בספריו ששימשו להם יסוד לשנינות ומקור לבקיאות. הקונטרס „גבורות שמונים״ המכיל שמונים תירוצים על קושיה אחת, זכה להערכה מיוחדת במינה והיה שגור בפי כל בן תורה.

הוא חיבר 101 ספרים במקצועות שונים, אנציקלופדיה תלמודית בשלושים כרכים, 28 חיבורים בחכמת הקבלה, 8 על שבת ול״ט מלאכות, 5 ספרי שו״ת, 6 על שרשים כלליים על ש״ס ירושלמי, 8 כרכי דרשות שהיה דורש בבתי מדרשות, 12 ספרי חידושים ופלפולים על סוגיות בש״ס בבלי וירושלמי. בחייו נדפסו כעשרים מספריו, וכתשעים ספרים נשארו בכתב־יד ההולכים ונדפסים קמעא קמעא בעזרת נדיבים וחוקרי ספרות תורנית באמצעות נכדו ר׳ ברוך מורגנשטרן תלמידו (נכד ר׳ מנדלי הצדיק מקוצק). אחרי פטירתו נוסדה חברת ידידי הגאון בשם „אוהבי תורה״, ומטרתה להוציא לאור את כתבי היד המהווים אוצר גדול לאנשי התלמוד.

יב) הרב מנחם מנדל הכהן לוין הי״ד מבנדין

רבי מנחם מנדל הכהן לוין, רבה האחרון של קהילת בנדין הגדולה, נולד בשנת תרנ״ט לאביו רבי חנוך צבי הכהן ואמו הרבנית פייגלה בת האדמו״ר מגור בחצר השושלת בגור. ובבית זה קיבל את חינוכו. הוא הצטיין משחר ילדותו בחינו וביפיו. גם האדמו״ר רבי אריה ליב התענין בילד, השתעשע עמו ועודדו ללימודים.

מיום שעמד על דעתו היה רבי מנדלי מחונן בכוח התמדה כביר. שום שעשוע לא עניין אותו, התפלל תמיד בבכיות. כל מאוויו היו נתונים ללימודים. נוסף להתמדתו הגדולה סיגל לעצמו העילוי הצעיר את הענוה האמיתית ואת מידת הצניעות. הוא ידע ש״ס ופוסקים בעל פה והיה בקי וחריף שמעטים כמוהו.

הוא נשא את בת רבי דוד ויידנפלד, תלמיד חכם מעשירי החסידים בוורשה. כמה שנים ישב על התורה ועל העבודה כשהוא סמוך על שולחן חותנו. הוא שאף להתפרנס מיגיע כפיו, חיפש ומצא לו עבודה כסוכן של בית־חרושת לאריגים. בשעות היום הוא נראה רץ ברחובות ורשה וחבילת סחורה בידו. תוך כדי הליכה היה הוגה בתורה. בידיו היה ממשש את האריגים וראשו היה נתון בעולם של תורה וחסידות. אחרי הצהרים היה חוזר ללימודיו ושעות ארוכות ישב ועמל בתורה בהתלהבות, בשקידה וברצון רב, ופניו קרנו מאושר רב. אך פרנסתו הלכה והצטמצמה. ידידיו ובני משפחתו החלו להגביר לחצם עליו כי יטוש את המסחר ויפנה לרבנות, שכן אינו מסוגל להתפרנס ממסחר. רבי מנדלי ירא היה מפני הוראה, מפני אחריות לכשרות ולעניני הדת. אבל שוב לא היה כל מנוס מלקבל תפקיד זה.

אביו, הרב חנוך צבי, בצוואתו שנדפסה בספרו „יכהן פאר״, כתב: „גם אבקש מבני עירי היקרים יצ״ו אשר תראו כולכם שיהיה על מקומי אחד מבני היקרים שיחי׳. ואם ירצה בני הרב יצחק מאיר שליט״א — לו משפט הבכורה; ובאם לא ירצה — רצוני שלאחר מאה ועשרים שנה יהיה הממלא־מקום בני הרב ר׳ מנדלי״. הרב יצחק מאיר לוין סירב לקבל את המשרה, שהוצעה לו גם מטעם בני הקהילה. והרב ר׳ מנדלי נאלץ לקבל על עצמו את עול הרבנות בקהילת בנדין, עיר ואם בישראל.

לאט לאט החל ר׳ מנדלי לגלות את כשרונותיו ואת גדלותו בתורה ובמעשים והפך לאיש ציבור, מעורה בחיים, אהוד ואהוב על בני קהילתו. הוא הרבה לעמול בתורה, ויחד עם זה הקדיש מזמנו לקהילה הגדולה. גדלותו ויושרו האישי הפכו לסמל. רבות עמל לשיפור מצב הדת בעיר ודאג לשירותים הדתיים. הוא מסר את נפשו לשמירת כשרות בעיר. היו בבנדין קצבים שפעילות הרב לא מצאה חן בעיניהם. הם איימו על רבי מנדלי שיחדל להחמיר ולהרבות בפיקוח. אולם הוא לא נרתע ולא נבהל והוסיף לפקח על הכשרות ביתר שאת ומרץ.

הוא המשיך במסורת אביו הגדול. כל איש שפנה אליו מצא אצלו אוזן קשבת. הרבה עמל כדי לעזור לכל נצרך. תמך בנצרכים למעלה מכוחותיו. ביתו נעשה בית ועד לחכמים כמו שהיה בימי חיי אביו הגדול. הרב מבנדין נתגלה לא רק כגאון בהלכה, אלא גם כעסקן ודרשן. דרשותיו שהשמיע בבית המדרש הגדול בבנדין משכו קהל רב.

רק שנים מעטות ידע ר׳ מנדלי מנוחה בישבו על כסא הרבנות בבנדין. לאחר ארבע שנים מאז עלותו על כסא הרבנות, בערב ראש השנה הראשון לכיבוש הנאצי, שנת תרצ״ט, כבר הראו הרוצחים את נחת זרועם ליהודי בנדין. הם שרפו באש את בית־הכנסת הגדול ואת בית־המדרש העירוני, אספו עשרות אנשים מחשובי התושבים היהודים במקום והוציאום להורג.

עוז רוחו ואצילותו הרוחנית של ר׳ מנדלי נתגלו לעין כל בימים הקשים ההם. הוא התמסר ביתר שאת לעניני הקהילה והרבה לדאוג להמוני הנצרכים והסובלים. הוא פעל במסירות נפש למען עניני קהילתו והיה יוצא יום־יום לרחובות גיטו בנדין כדי לאסוף כסף לנצרכים.

השליטים הנאציים הגבירו את לחצם על יהודי פולין ועשו כל מאמץ כדי להשפיל את כבודם ולשבור את רוחם. באחד הימים הוציאו את ר׳ מנדלי לרחוב ואמרו לגזוז בפומבי את זקנו. הוא התנגד לכך בכוח. הדבר הפתיע את הרוצחים. הם לא היו רגילים לזה ולכן הרפו מהרב.

כשהגיעו ימי החיסול דרשו הנאצים מיהודי הגטו בבנדין להתאסף במגרש גדול מחוץ לעיר, ודרשו מרבי מנדלי כרבה של הקהילה לשכנע את היהודים לעלות ללא התנגדות לקרונות הרכבת ההולכת לאושוויץ. הגרמנים הסבירו שהיהודים

מובלים למחנה עבודה ושום רע לא יאונה להם. הקרבנות לא ידעו מה מצפה להם במחנה אושוויץ. אולם רבי מנדל הרגיש כי הנאצים טומנים פח לרגלי היהודים.. הוא עלה על הבמה, השמיע דברי עידוד והסביר ערכה של מסירות נפש. הרוצחים הגרמניים שעמדו על ידו חששו שלא ישמיע דברים ברורים נגד היציאה מרצון, שלא ידרוש מהקהל להתנגד בכוח לנאצים. הם עלו לבמה ובכוח הורידו את רבי מנדל והחלו להכניס את היהודים לקרונות.

רבי מנדלי הוכנס לקרון־הרכבת יחד עם מרבית בני קהילתו. היתה לו אמנם האפשרות להתחמק, אך הוא סירב. היהודים שנשארו בגיטו עשו מאמצים רבים והצליחו לפעול אצל הגרמנים ולהוציאו בכוח מהרכבת. אבל שוב לא התאושש רבי מנדלי. גדול היה כאבו נוכח מצב אחיו האומללים. כשנערכה סלקציה שניה — שוב לא עזב רבי מנדלי את המגורשים, כי סירב בהחלט להציל את נפשו. יחד עם אלפי יהודי בנדין עשה את דרכו האחרונה למחנה המות באושוויץ.

ב. ערי זגלמביה בספרי שו"ת: בספר „דברי יששכר" להרב מבנדין.

הרב יששכר־בריש גרויברט הוציא את ספרו שו"ת „דברי יששכר" בשנת תר"ע (נדפס בפיוטרקוב בדפוס חנוך פולמן). הספר הוא רב היקף, 284 עמודים בתבנית גדולה, ושתי עמודות בכל עמוד, ובו קע"ד סימנים, המחולקים: א) לתשובות על שאלות ללא הזכרת שמות שואלים, ב) לתשובות על שאלות רבנים ואישי תורה ממקומות שונים בכל קצוי פולין, ששמעו של הרב הגיע אליהם. בין התשובות אפשר למצוא כאלה שהמחבר השיב עליהן בתקופה שקדמה לרבנות בבנדין, והן אינן מעטות. אחרי שעבר לכהן בבנדין הוא נתמנה בזכות זו כרב לכל הסביבה (סוסנוביץ, דומברובה והפרברים העירוניים קונסטנטינוב, קטרינה — שבהם ישבו מו"צים עוזרים). קשרים אמיצים היו לו גם עם רבני ומו"צי הערים הקרובות לחבל זגלמביה (סלבקוב ואולקוש).

סימני התשובות הנוגעים לזגלמביה מופנים: א) לרבנים או למו"צים שפנו אליו בשאלותיהם, ב) לענינים שאירעו בשטח זגלמביה שאינם קשורים בשמות שואליהם. אנו נפנה קודם לדברים שאירעו בחבל זגלמביה ובגלל אופים הם עשויים לעורר ענין.

סימן קי"ח דן בבקשת איש אחד מחבל זגלמביה (ושמו מ' נ"ש בר"א) שאשתו הנדיל בת ר' דוב נישאה לו בשנת תרמ"ה, וזה כשש שנים שיצאה מדעתה, ובעלה דופק על פתח בית הרב להתיר לו לשאת אשה אחרת לפי תקנת היתר מאה רבנים. הבעל הביא לרב גבית־עדות ותעודות רפואיות המוכיחות כי אין כל תקוה. במשך השקלא וטריא של המשיב מתברר שהבעל השליש בידים בטוחות את סך הכתובה וס"כ במזומנים והוא מוכן להשליש בטוחות על מזונותיה וסיפוקיה ורוצה לתת לפני הבד"צ גט־פטורין בידי השליח ולהשליש שט"ח על סך מסוים, ולאסור על עצמו בשר ויין בקונם עד"ר מיום שירצה בו שליח ב"ד לגרשה כשתתרפא ולא ירצה לגרשה או לשלם. הרב לא ראה מניעה לסדור משאלת הבעל, והוא ביקש מגדולי רבני פולין גליציה וליטה להיות נמנים בצירופה, הדבר מצוה היא להתיר איש ישראל מעיגונו. תשובה זו נושאת את התאריך „ב' אדר תרנ"ח", ולחתימת הרב המחבר נצטרפו חברי ב"ד: הרב יוסף אנגל, ר' יהושע בר' יהודה ליב דומ"ץ, ר' דוד במהר"י הכהן, הסכימו לזה מאה רבנים, ובכללם גדולי ישראל.

בסימן קי"ט באה תשובת הרב אליעזר שמחה רבינוביץ אב"ד קלווריה, ובה הוא מעיר שאחרי עיון בגבית־עדות ובעצם הקונטרס ראה כי האשה הזו היא כבר חולת־רוח כמה שנים ויש זמנים בהם היא מדברת בנחת ככל אדם ולפעמים יגבר עליה שגעונה עד שקורעת בגדיה מעליה, ואף כי במשך שטותה ילדה שתי פעמים ונמצא שדיא ראויה לאישות, ולכן חושש הרב להצטרף לאותו ענין ולהפסיד זכות העלובה הזו בריחוק מקום ולדונה בלי לידע מאומה מההרפתקאות שעברו עליה, ואולי הקניטה הבעל הרבה עד שגברה עליה המרה־שחורה. והרב המחבר השיב (סימן ק"כ) בתשובתו, „בנים אנחנו ונאמנים שגבינו העדות והעדים אמרו בבירור שזה יותר מחמש או שש שנים היא מטורפת והוא התנהג עמה בסבלנות עד שהגיעה לידי כך שאין עוד לסבול ושלחה מביתו, והתעודות שאצלו מגדולי הרופאים ופקידי הממשלה שבבתי החולים יוכיחו עד כמה טרח עליה לרפאותה, והנה אמה של הנשתטית יושבת עוד בביתו של רנ"ש הנ"ל ולא עשינו דבר עד ששלחנו אחר שני אחיה וטענו לפנינו לטובתה ולא עשינו שום דבר בלי ידיעתם". פרשה זו ובירורה נמשכת במספר נוסף של סימנים, והרב הגאון רבי יוסף אנגל שישב אז בבנדין טרח בענין.

סימן קכ"ח מטפל בענין דומה, באיש ר"ג ברשז"ר מסוסנוביץ שהפציר ברב המחבר זה זמן רב להתיר לו לישא אשה על אשתו טיסל בת ר"ח המטורפת זה שנים רבות, וכבר היתה בבית המשוגעים עוד בשנת תרנ"ו ויצאה משם בלא רפואה ועד עתה היא בשטותה. בעלה האיש א"נ הוא איש עני המתפרנס מיגיעו כפועל בבית־הדפוס, ואעפי"כ הוא מפרנס אותה בכבוד עד כה ושוכר לה דירה מיוחדת, וכן הוא קבל עליו לעשות כך גם להבא, אבל אין לו לסלק הכתובה והנדוניה במזומנים או איזה סכום שתוכל להתפרנס מפירותיהן, והרב מציע לקיים ששה תנאים: א) יתן שטר בטיחות בדיני הממשלה על מזונותיה ושמירתה; ב) לתת שטר על כתובה ות"כ ונדוניה שלה שישליש לעולם כאשר תשיג ידו כפי פקודת הב"ד עליו; ג) עכ"פ כמה שיוכל ישליש מזומנים כדי שיוכל לקיים כתובת התקנה מה שכתב לה, והגם שהיתה גרושה כשנשאה עכ"פ מה שאפשר לתקן מתקנין; ד) ישליש גט פטורין ביד שליח להולכה כפי התקנה המבוארת בב"ת; ה) גם ישליש שטר לבטיחות שיתן ג"פ כשתשתפה כפי פקודת הב"ד; ו) גם לאסור על עצמו בשר ויין באופן שאין לו התרה אם לא יקיים כל הנ"ל לפי צו ב"ד.

סימן קל"ט דן במאורע שאירע באחד מישובי החבל, שריבה אחת נתקדשה בידי פועלי און שכרו שוחה ללכדה,

והוא מביא גבית־עדויות שנעשה במותב תלתא. הנה עדותו של הנער אנשיל בן איצק כהן: הנער בריל קראני מן השוק לשתות שכר ושלחנו נער קטן לקנות כמה בקבוקי שכר אצל רש"ל, אך לנער לא היה די כוח להביאם, ולכן הביאה אותם הנערה חיה בת רש"ל, ובאותו מעמד נמצאו הנערים דוד ובריל ויחיאל, וראיתי שבריל זה נתן לה טבעת של זהב ואמר לה הרי את מקודשת לי בטבעת זו כדמו"י, ותיכף השליכה לארץ כששמעה שצעקו מזל־טוב ואמרה אינני רוצה, ומעשה זה היה ביום ו' עש"ק אחר חצות היום. העיד דוד בן אהרן: הבתולה חיה בת רש"ל באה אלינו והביאה שכר. שאל אותה הנער בריל, אם אמה תרצה לקנות עבורה זו הטבעת. לקחה ממנו את הטבעת ושמה על אצבעה, אמר לה ה"א מקודשת לי כדמו"י, ואחר רגע השליכה לארץ ואמרה איני רוצה וצעקנו מזל־טוב, ובריל אמר לי שאהיה עד בדבר. יחיאל בן גציל העיד בין השאר, שהנער האופה אמר להם שטבעת זו היא שלו שקנה אותה בבנדין ונתן עבורה שלשה רו"כ. כלומר, שהטבעת לא היתה קנין כספו של המקדש אלא היתה בידו שאולה מאשה אחת שהיתה עמהם בקושרים. הרב המחבר מצא אחרי ברור שהנערה אינה צריכה גט והיא מותרת לכל גבר בלי שום מיחוש וכל מי שיערער או יוציא עליה לעז הוא בכלל ארור. ענין זה מצא לו המשך בכמה סימנים נוספים.

סימן קל"ו מטפל בענין הקשור במעבר הגבול לפרוסיה הסמוכה. איש אחד מורשה, ר' יעקב אורטייל, רצה לעבור את הגבול לפרוסיה דרך חבל זגלמביה, והביא אתו מכתב מר' מרדכי פיסטלניק מוורשה לקרובו ר' אייזיק זילברשטיין בבנדין שיסייע לו בסדור ענינו. כאן מסרו ר"א הנ"ל לידי מורה־דרך אחד בשם ר' אברהם זאדל, שהוליכו לצד הנהר המהוה את הגבול בין ארץ פולין הרוסית לבין פרוסיה בקרבת הכפר בוברובניק, ושם פשטו שניהם מעליהם את מעיליהם העליונים בשביל לשאתם על ראשיהם והחלו לעבור את הנהר. בהגיעם לאמצע הנהר נחלש ר"י, כי אחזו השבץ ולא יכול היה להמשיך בהליכה ועמד ליפול לתוך מי הנהר, ור' אברהם החזיק בו ולא הצליח להצילו עד שהלה לא יכול היה עוד לצעוק אלא התחיל לחלחל בגרונו ואחר נפל לתוך המים ונעלם. מלוהו ר' אברהם עמד על שפת הנהר וחכה כחמש־עשרה רגעים עד שהרגיש בקור, כי כל בגדיהם העליונים נפלו למים. אחר זה נכנס לבית נכרי אחד מעבר השני של הנהר, בשטח פרוסיה, ושהה שם כרבע שעה עד שלבש שם איזה מלבוש ויצא לנהר עם הנכרי, אך לא מצאו ולא ראו עוד את הנטבע. כל זה סיפר לרב ר' אברהם זאדל שליוה את ר' יעקב אורטייל מיד אחרי שחזר בנדינה. הרב הודיע על המקרה למשפחת הנטבע, לפי הכתובת שנמצא במכתב שהביא אתו מר' מרדכי פיסטלניק, והגיעו משם אחי הנטבע וחמותו שאמרו כמה סימנים כדי שנוכל לדעת את זהותו. ואלה הסימנים: א) על שולי חלוקו היו רקומות שתי אותיות בכתב לטיני י. א.; ב) היה חגור בחגורת עור רחבה עם צומת ברזל; ג) תחת חלוקו היה לבוש כתונת תחתונה מצבע חום; ד) וכן אמר אחיו, שכפות רגליו היו שונות בצורתן משאר בני אדם, והרב רשם דבריו לזכרון.

אחרי חדשים מספר, כאשר נמס הקרח, נמצא הנטבע באותו נהר בכפר קאמין שבפרוסיה הנמצא מול הכפר בוברובניק שבפולין. הרב שלח מיד לשם איש אחד שירשום את כל סימני הנטבע, ואף הודיע מיד לוורשה, ובאה משם אשת הנטבע, סימה, עם אחי הנטבע, וכולם מצאו בנטבע את כל הסימנים הנ"ל. האשה טענה שלא יכלה לראות ברגל השניה עקב הפצעים שבה, ואילו ברגל הראשונה ראתה מיד את זהותו, כי שונה היתה הרגל משאר הרגלים בצורתה. הוא היה חבוש כתונת עם שתי האותיות הרקומות, וגם הכתונת התחתונה, בעוד שאת החגורה מצאו מונחת אצלו, אחרי שהנכרים שמצאוהו בנהר הסירו מעליו את החגורה והניחו לידו. כך היה מעשה מתחילה ועד סוף. הרב המתין עד שנשלמו יב"ד מיום הטביעה, ורק אז ניגש הרב לצד הדין שבענין ולהתיר את האשה סימה מחבלי עגינות, כיון שיצאה מחזקת אשת־איש, בהסתמכו על הסימנים השונים שנתנו הקרובים. הרב לא רצה לסמוך על עצמו, ומכיון שהאשה היתה בת ורשה, הוא פנה לגאון ר' פתחיה המו"צ דשם ולרב יצחק פייגנבוים בוורשה שהצטרפו לדעתו.

כעת נעבור לענינים שהופנו אליו מטעם רבנים ומו"צים שכיהנו במקומות בחבל זגלמביה שהיו מאוכלסים יהודים ונתקשרו ביניהם יחסי ידידות. תוך עיון בשאלות השונות אנו נכנסים לתוך חוג „אנשי שלומיו" של הרב מבנדין ושומעים מפיו את שמותיהם. בין אנשי סודו אנו מוצאים את הרב שלמה דוד מו"צ בסטשימישיץ, את הרב אברהם מאיר גיטלר מו"צ בסוסנוביץ, את הרב יצחק נתן שטארק מו"צ בקטרינה ובקונסטנטינוב, את הרב הגאון רבי יוסף אנגל שישב שנים רבות בבנדין עד שעקב גזירת הרשות הרוסית נאלץ לעזוב את גבולותיה ולחזור לגליציה האוסטרית. מלבד זה נשתזרו חוטי ידידות בין הרב מבנדין לבין הרב שלום זאיונץ אב"ד סלאבקוב והרב יצחק פלטיאל ומ"ץ באולקוש והרב חיים זאב רוזנבוים רב ביאבורזנה, שלושת המקומות נמצאים בקרבת חבל זגלמביה, ויחד אתם נשא בעול עניני השאלות והתשובות וברורים, ואף שיצא לו שם כפוסק בחסד — לא התיהר, אלא היה מתיעץ עם ידידיו בכל דבר, וכשהיה דרוש פנה גם למרחקים, לרבנים נודעים.

כבודו של כל אדם היה יקר בעיניו של הרב מבנדין, ובספרו אנו מוצאים שהיה מכבד כל אדם יהודי בתואר ר'. ביחוד כיבד בני תורה. רבי שלמה דוד המו"צ מסטשמישיץ היה פונה אליו בעניני הלכה שונים, ובספר „דברי יששכר" הקדיש לו שלשה סימנים. בראשית הסימנים הוא מכבדו בתואר „הרב החריף ובקי חסיד וירא שמים". בסימן ב' מעורר המו"צ מסטשמישיץ את השאלה בדבר גר אם יש לצרפו למנין ואם יורד לפני התיבה, והרב עונה לו באריכות. בסימן קנ"ו מעורר אותו מו"צ את השאלה בדבר ה„ידועה" שבעלה אמר שקינא לה ועתה חוזר וכופר, וידוע לכל שהיא מתנהגת בפריצות יתירה עם הנחשד. גם כאן

מרחיב הרב המחבר את הדיבור באותו ענין, ויכול היה להאריך עוד יותר, כפי שהוא מכריז בסיום הסימן: „ויש לי אריכות גדולה בזה. אך לפי שאני מסופק אם יאבה לשמוע דברי חכמים לטוב לו ע״כ הנני מקצר״ (דף קכב).

סימן קס״ב מוקדש מצד המו״צ דסטשמישיץ על התקנה שלא לשכור דירה מן עכו״ם שדר בה ישראל. ובקשר לענין הנשאל מביא הרב המחבר ענין דומה (סימן קס״ג) שבו נשאל ממקום אחר בזגלמביה בקשר לעובדה בכפר אחד הסמוך לספר ששם ישב יהודי אחד והיתה לו חנות שכורה מאדון הכפר והתנה עמו תנאי שמלבדו אין רשות לאיש אחר להחזיק חנות. שם ישב עוד יהודי ספק, שבגלל תחרות ביניהם נתפשרו ובאו על החתום שספק זה לא ישכור את החנות, ובמקום זה הרשה לו בעל החנות להחזיק שם מחסן תבואה. והנה הלך אחרי זמן מה הספק ההוא והוסיף כפלים ושכר את החנות מידי האדון, ונסתפקו המורים אם זה השוכר מחויב להחזיר זאת לבעל החנות כדי שיקבל שוב חזרה רשות מאדון הכפר, וגם אם מחויב לשלם לו את הנזק שגרם לו שמחויב ליתן לאדון כפלים.

הרב יצחק נתן שטארק ישב מקודם על כסא הרבנות בעיר סקאלה ליד אולקוש, ומשם עבר לכהן כמו״צ בקטרינה ובקונסטנטינוב שבחבל זגלמביה הסמוכות לבנדין. תוך קרבה לרב יכול היה לשוחח אתו מפעם לפעם בעניני הלכה. בספרו מביא הרב המחבר חמשה סימנים הדנים בענינים שעורר המו״צ שטארק. המחבר מכתירו בתואר „לידידי יקירי ה״ה הרב החו״ב החסיד המפואר וכו׳״.

בסימן ו׳ עורר את השאלה בדבר מקום בית־תפילה של חברה אחת שלמעלה ממנו דר עכו״ם ובלי־ספק יש שם „צורות״ שהם עבודה־זרה, שלפי דברי הט״ז אסור להתפלל שם. לפי דברי השואל התפללו שם החסידים זה כמה שנים ולכן אין לאסור עתה כי בעל־הבית, שהוא יהודי, ודאי לא השכיר לעכ״ום לבית דירה מפני שמכניס שם ע״ז, ועאכו״כ במקום שהיה שם בית תפילה לשמים ויהיה אסור להזכיר שם שמים ברבים.

בסימן פ״ד הוא דן בעובדה שאשה קנתה בנייר ומצאה עליו כתם, אם הנייר מקבל טומאה או לא. הענין מצא המשכו גם בסימן פ״ה. הרב מבנדין נחשב למקיל בדינים, והיה זה כעין מסורה אצל כל רבני בנדין. בסימן צ״ג שבו עונה למו״צ דקונסטנטינוב הוא מזכיר בראשית דבריו את העובדה, שבגוף הדין כמעט כל הראשונים בעלי התשובות הקילו בספריהם. כנראה שבין שני רבנים אלו היה פעם וכוח בענין זה ובסימן האמור מצא הרב המחבר מקום לשוחח עליו באריכות. בסימן צ״ד עורר המו״צ את הבעיה, אם קטן היודע בטיב ההדחה נאמן שמלח והדיח.

הגאון רבי יוסף אנגל היה יליד גליציה, שגדל והגיע בשיעור קומתו לגאון, הוא הדהים את מכריו בהתמדתו הבלתי רגילה בעומק חדירתו לכל בעיה וענין. הוא איוה את בנדין למקום שבתו, ונמצאו לו ידידים ומעריצים שחפצו להכתירו כראב״ד בעיר. הרב המחבר עמד אתו ביחסים טובים, ובסימן אחד מספרו קורא לו „אהובנו הגאון מו״ה יוסף אנגל שיחי׳ מפה״. סימן קכ״ב מכיל את מכתבו של הגאון בענין דין נשבע לגרש את אשתו, אם הגירושין נחשבים אונס מפאת השבועה, והרב המחבר עונה לו בסימן קכ״ג, תשובה ארוכה. אך הרב אנגל חזר לטפל באותו ענין בסימן קכ״ד שהמחבר מביאו ככתבו וכלשונו ותופש כשני עמודים גדולים, ובסימן שלאחריו (סימן קכ״ה) עונה המחבר באריכות. על קונטרס אחד ששלח לו הרב אנגל בענין איסור מדינה של רבוי נשים — עונה הרב „קראתי דברי קונטרסו אשר האריך ברוב עוז ונפלאות ידבר״ (עמוד 188), ואחר זה נכנס הרב בויכוח ארוך המשתרע בסימן קכ״ט וכן בסימן ק״ל התופשים למעלה מי״ג עמודים גדולים, והכל מתוך אהבת התורה.

בסימן ל״א עורר הרב אברהם מאיר גיטלר מו״צ דסוסנוביץ את השאלה בדבר מכירת חמץ. מוכרים ב״ד חמץ של אנשים שנתנו להם רשות למכור בשעה שהחמץ עוד לא היה במקומות הנ״ל והוי דשא״ש ואינו ברשותו, ואיך יכלו להרשות לב״ד. ובסימן קנ״ב עורר הרב יהושע המו״צ בבנדין (מכתירו בתואר „יד״נ הרב הגדול חו״ב וכו׳״) את הבעיה באשה ששמה בשעת הלידה היה שרה רבקה, אלא ששינו את שמה כדרכם כסל למי להדמות לשמות הנכרים וקראוה רגינה וכך שמה בפי כל ושמות הלידה נשתכחו לגמרי, ואפילו כשהיתה פעם אחת יולדת לא צוה בעלה לעשות לה „מי שבירך״ כי הבעל אינו הולך לבית התפילה, והרב השואל עורר את הבעיה: איך לנהוג, אם לכתוב בשמות העברים שבהם קראוה בשעת הלידה או בשם השגור בפי כל.

הרבנים השכנים לזגלמביה ניצלו את ההזדמנות של קרבת בנדין ורבה היושב על מדין שהיה מטובי הפוסקים בכל רחבי פולין והיו מרצים לפניו את שאלותיהם. הרב שלום מסלאבקוב (המחבר לא דק להזכיר את שואליו גם בשם המשפחה) היה אחד ממקורבי הרב מבנדין, ובספרו הוא מזכירו לשבח בתואריו („ידידי הרב המאה״ג וכו׳ חריף ובקי״). בסימן פ״ח הוא שואל על אשה צעירה שמנהגה להראות כל הבדיקות של הימים הנקיים שלה להרב, זולת אם העד נקי לגמרי, וכשהיא רואה דם על העד היא אוסרת מיד ללא שאלה, ורק כשיש מראות אחרות כגון צהוב או דוהה או שחום וכו׳ היא מראה להרב וכמעט כולם יוצאים כשרים מפי הרב המו״צ חוץ מן העדים של הפסקת הטהרה שלה שאינם יוצאים כ״כ בטהרה, ופעם אבדו לה עדי הבדיקות. בסימן ל״ב באה שאלתו על מכירת חמץ לנכרית שיש לה בעל, אם נכון למכור לה. בסימן ל״ה הוא שואל על העובדה שנמצאו בקמח פירורים המתהוים מהתדבקות הקמח זה בזה אחרי הטחינה, אם אין כאן איזה מיחוש. בסימן קמ״ד מעורר השאלה על נוסח קידושי חרש אם יש לעשות בו שינוי או לא. ובכל שאלה מצא הרב המחבר את התשובה הנכונה.

בדומה לרב מסלאבקוב נהג הרב יצחק פלטיאל מו״ץ

באולקוש, בפנותו מפעם לפעם להרב המחבר, וכמה משאלותיו הונצחו בספרו. הנה סימן ל״ו דן בלחלוחית שנתהוה בקמח פסח שבאה מכתלי הרחיים וגם אחרי ה„ריקוד״ נשארו פרורין דקים. עצם ענין לחלוחית הרחיים הוא דבר ידוע ואין בזה כל חדש, ועיקר ההיתר שנתבטל קודם הפסח. ונתעורר חשש אחר אם מחמת ההריפות אין הקמח ממהר להחמיץ. בסימן נ״ה באה שאלה על גרר יבש שהיה על הצואר, ובגלל הספק שמא היא עד העבר השני ציוה את השו״ב לשחוט רק את הקנה כדי שיוכל לבדוק את הושט כולו שלא ניחוש שמא במקום נקב שחט, והשו״ב התריז נגדו באמרו שלדעתו צריך לכתחילה ב׳ הסימנים. בסימן פ״ב באה שאלה מאותו מו״ץ על כלים מצופים העשויים פח פשוט ואחרי ששמים עליהם חומצה חריפה מטיחים עליהם טיח ומזה בא הציפוי שמתחילה הוא רך כחמאה ואחר כך מתיבש ונותנו לתוך התנור, ואומרים שטיח זה מקורו באבנים שמביאים ממרחקים, והשאלה נסבה על ההגעלה של כלים כאלה. בסימן פ״ט נוגע המו״ץ דאולקוש בענין שעורר כבר הרב מסלאבקוב בנוגע לטהרה וטומאת נשים. בסימן ק׳ הוא מעורר שאלה בבן שהקדיש בשעת חליו את כל מלבושיו לעניים, אם יכול הוא להקדישם ולעשות בהם כרצונו. בסימן קנ״ט הוא שואל בדבר שטרות־גורל יהודיים, שזה שלקח שטר נשאר חייב וזכה בגורל ונסתפק, לפי שהרבה פעמים עושים עקול על כסף הזכיות אצל בעלי חברת הזכיות בעקב החובות של הזוכים.

גם מתשובות אלה שענה לרבני ולמו״צי זגלמביה בולטת גאונות הרב מבנדין בהוראת הלכה למעשה, ורואים שכל שאלה מסובכת שעלתה על שולחנו הרבני נתבררה ונתלבנה. כי אמנם לא רק לאחרים ידע לכוון את ההלכה, כי גם בהליכותיו היה מעין שולחן-ערוך חי ודקדק על קוצו של יוד מדבריהם של רבותינו הפוסקים.

ג. רבני זגלמביה שאלותיהם בספר „ארץ צבי״ להרב אריה צבי פרומר

יהדות זגלמביה העריצה את הרב אריה צבי פרומר כאחד מבניה הרוחניים הגדולים. משפחתו היתה מעורה בסוסנוביץ והסביבה, ושם הרב הגאון הזה נזכר ברטט וחרדת קודש, ונרקמו עליו גם אגדות. הרב פרומר היה גאון־חריף. מוחו עבד במהירות ותמיד תפוס בשרעפיו. ומחשבתו משוטטת בשמי רום. מפרי מחשבתו הופיעו בדפוס שני ספרים: „שיח השדה״ ו„ארץ צבי״. האחרון הוא ספר שו״ת שהופיע בשנת תרצ״ט, הנוגע להלכות למעשה ברוב או״ח שבשו״ע. ובהקדמה לספרו „ארץ צבי״ הוא כותב: „דברי המתגעגע להיות בטל לעבדי ה׳ ולכל נקודה טובה מישראל אסקופה נדרסת תחת רגלי חכמים וצדיקים״. בחדשים שקדמו למלחמת השואה האיומה שבה קיפח את חייו כר״מ בישיבת חכמי לובלין, ספרו נדפס הודות להשתתפות כספית של נדבנים, בהם ר׳ נתן בן ר׳ יהודה וינר מסוסנוביץ ור׳ יוסף גרוכובינה מסוס־נוביץ. ברב ענותנותו הוא מעיר בהקדמה לספרו, שיש בו תשובות לגדולים וצדיקים אשר קטנם עבה ממתנו. עם זה לא פסח על יחוסו, ובהקדמה הוא מתפלל שזכות אבותיו הקדושים רבי דובריש הצדיק מאושפיצין והרב רבי משה (גיסו של רבי אלימלך מליזנסק בעל „נועם אלימלך״) והגאון „מגיני שלמה״ יעמדו לו שלא ייכשל בדבר הלכה.

הספר „ארץ צבי״ הוא רב הכמות, ומכיל ק״ל תשובות. בספר, שנדפס בתבנית גדולה־אלבומית, יש כ־300 עמודים, בכל עמוד — שתי עמודות ארוכות. ובסופו באו השמטות מלוח המפתחות ולוח תיקון. בין הפונים אליו בשאלות נמצאו שמותיהם של הצדיק מסוקולוב, האדמו״ר מסוכטשוב, האדמו״ר מגור, הגאון ר״א וינברג, הרב מאיר אריך מטרנוב, הגאון רבי מאיר שפירא מלובלין וגדולי פולין וגליציה אחרים. מקום חשוב תופסת בו זגלמביה.

זמן מועט אחרי נשואיו בגיל שמונה־עשרה עם אסתר שוייצר בת דודו ר׳ יהודה שרגא שויצר הוציא לאור את ספרו הראשון „שיח השדה״ שעשה רושם עז בעולם התורני. ספר זה הינו בעיקרו ביאור על כמה סוגיות קשות בש״ס ובמסכתות שבסדר מועד. כפי שידוע חיבר כמה ספרים נוספים שלא זכה להוציאם לאור.

גם הוא אינו מזכיר את שמות המשפחה של השואלים. אפשר לראות שריכז את השאלות במשפטים קצרים, בלי להאריך כרבנים אחרים, בעוד שהוא מאריך מאד בתשובות. ולא כל התשובות באות בתשובה על שאלות. בין התשובות הוא דן גם בענינים הקשורים בהמצאות חדשות. הנה בסימן כ״ג, שאינה מופנית למאן דהו, הוא מדבר על השומע ברכה באמצעות הגרמופון והמעריכו הוא בר חיובא אם יוצא ידי חובתו ואע״ג שאינו מברך בפה יש להסתפק לדעה שכתיבה כדבור, כי אפילו אם אינו מדבר בפיו ואפילו בידיו חשוב כדבור, וקצת סמוכין לזה הוא מוצא בערכין י״ג: ולא היו אומרים בנבל וכנור אלא בפה, הנה דגם בנבל וכנור קריי אמירה. בדומה לכך הוא ראה שאלה בספר שערי דעה בשומע שופר ע״י הטלפון אם יוצא, אך אין ראיה לקול הטלפון שהוא תולדת קול אדם ממש ואפשר לצאת בו. מאידך חושש הרב הפוסק לתקליטים שיש בהם שמות ה׳ ויש חשש שמוציאים שם שמים לבטלה, שלחומרא יש להחשיבו דבור, והוא נותן עצות כיצד להמנע מכך.

בסימן כ״ז באה שאלה מטעם הרב (החריף ובקי) ר׳ ברוך אפשטין, חתן הרה״ג אב״ד דומברובה על דברי הלכות א״י ששחט ולא בירך שחיטתו פסולה, לפי המבואר בתוס׳ הרא״ש ברכות (ט״ו) שהיכא שהברכה דאורייתא היא המעכבת המצוה.

בסימן מ״ב באה שאלת האדמו״ר רבי אלתר בידרמן (בכינויו: הרבי הירושלמי) שישב בסוסנו־ביץ, שזה כעשר שנים הגיע לפולין מארץ־ישראל ודעתו לחזור, על כן הם נוהגים ביו״ט שני כבני א״י לכל דבר לבד מאיסור מלאכה, ובן־תורה אחד אמר להם שמחמת שהם בחו״ל יותר משש שנים נתחייבו לנהוג כמו בחו״ל, והפוסק נתקל בבירורו בבעיות הקשורות בכך, כמו אם בעינא דעתו לחזור

מיד, או לא, אם בא לחו"ל עם בני משפחתו, והמסקנא היתה שיש לדון מכיון שבשעה שבאו למדינתנו היתה דעתם לחזור מיד ואחרי שעבר זמן זה גם אז היתה דעתם לחזור מיד, וכן מאז ועד עתה בכל עת ובכל שעה דעתם לחזור בזמן קרוב דעתו לחזור לאלתר מקרי.

גם חתנו של הצדיק רבי אלתר וממלא מקומו, הצדיק רבי מוטילה מירושלים שישב בסוסנוביץ, פנה לרב הפוסק (סימן ס"ו) בהעירו על דברי הרשב"א בתשובה (סימן ע"א) שכתב, שאסור לשרוף קדשים ביו"ט אפילו כשמדליק מערב יו"ט. ולכאורה הרי מותר להדליק נר בערב שבת עם חשיכה שיהיה דולק והולך בשבת, והרב הפוסק הערים המון דעות מספרים שונים בשביל למצוא את התשובה ההולמת לדעת רבים.

בסימן ס"ד באה אליו שאלה מלמדן אחד (מכתירו בתואר: הרבני המופלג החו"ב) ר' אהרן ארליך בסוס־נוביץ שנסתפק אם מותר להעריך מכונות רדיו בערב שבת ואין צריך לומר בשבת לעשות שום דבר, רק בעת שמנגנים במרכז מקרב הכלי אל האוזן לשמוע, אם מותר לשמוע בשבת, והשואל מניח שאף שמנגנים שם במרכז בשבת ע"י נכרי ונכרי העושה מלאכה בשבת בשביל ישראל אסור לישראל להנות בשבת, מכל מקום הרי עושין בשביל כל העולם שרובם נכרים. הפוסק עורר בכך גם את שאלת החשמל שמעריכין בערב שבת ומאיר בשבת שלפי הרמ"א ראוי לאסור שהרי בבית החרושת החשמלי מוסיפין גחלים בכל פעם וגם בשבת אף שרובם נכרים. הרב הפוסק שוחח בענין החשמל עם מומחים ואיש אחד אמר לו שלפי חוקי הממשלה צריך להיות תמיד בבית החרושת לחשמל „סכום פראנד" (נורמה גאז) המספיק להאיר לכמה ימים, ומה שמוסיפין גחלים בכל פעם אינו לצורך היום אלא לצורך אחר איזה ימים כדי שהנורמה של הגאז יהיה בשלימות ולא יחסר מן החוק הקצוב לפי הממשלה. מאידך: כיון שאם בענין הרדיו מלאכה דאורייתא רק הניגון שהוא רק גזירה דרבנן שמא יתקן כלי שיר ובד"מ הלך אחר המיקל ויש לסמוך על המ"ב גם על סניף ד' רמ"א (סשל"ט ס"ג) דבזה"ז ל"ש כלל הגזירה שמא יתקן כלי שיר דאין אנו בקיאים היום בעשית כלי שיר, אם אמנם דבשו"ת זכרון יוסף כתב דרמ"א לא קאי רק טיפוח וריקוד לא על ניגון בכלי שיר ממש. והפוסק מצא נפ"מ בדברים אלה במי שהוא במעון קיץ ובמעיני הרפואה ששם ישנן מקהלות נוגנים בכלי זמר ומנגנים גם בשבת ורוב האורחים הם נכרים ולדעתו יש להקל בזה. אמנם כפי ששמע אי אפשר להעריך הרדיו בערב שבת שיהיה ערוך ופתוח מעת־לעת שלם, כי בעת רעמים וגשמים כל הבית שהרדיו בו נמצא בסכנה כי הוא יכול להתפוצץ לרסיסים. בסוף הביע דעתו שכשמנגנים בפה מותר לו לשמוע בשבת, אבל אם מנגנים בכלי־זמר והמנגן ישראל אסור, כיון שישראל המנגן בכלי־זמר בשבת עושה איסור והוי כמו המבשל בשבת. וכן לפעמים משמיעים ברדיו מחירי סחורות מטעם הבורסה שגם זה אסור לשמוע בשבת משום ממצוא חפציך.

שאלה רבת ענין נשלחה אליו מטעם המו"צ הזקן (הרה"ג חו"ב זקן ההוראה וכו') רבי אברהם מאיר גיטלר מסוסנוביץ. והנה הענין: איש אחד מעיר קשוינז נשא אשה בדומברובה שהחזיקה עצמה לפניו כגרושה, ודירת האשה היתה בוויגוויזדוב, וכאשר בא האיש למקום האשה לדור עמה באו אליהם ישובי המקום בטענה שהיא אשת־איש גמורה, והאשה טענה שבעלה נתן לה גט בע"כ כשבא לחנותה והושיט לה תיבה (של גילזן) ואמר לה: „דאָ האָסטו אַגט". וכששמעה זאת זרקה התיבה לארץ והוא חטפו ונעלם ממנה. וכשבא הדבר לפני המו"צ דשם אמר, שהאמת כדבריה, כי זמן רב מקודם בא לשם בעלה והיו לו קטטות עם אשתו הנ"ל ואמר שהפעם עזרו ה' שנתן לה גט בערמה כנ"ל והכין בחנותה שני אנשים מקודם שיהיו עדי הגט. הללו ראו וידעו שזה גט ואם היה כשר, וכעת נעלם הבעל ועקבותיו לא נודעו, וגם העדים לא ידוע מי הם והיכן הם. לזאת בא האיש הנ"ל ליתן לה גט והיא אינה רוצה לקבל רק אם יתן לה הון רב שאין בכוחו כלל לזה (סימן קכ"ג).

בסימן פ"ג באה לפניו שאלה מאיש סוסנוביץ (מכתירו בתואר: ידידי הרבני החסיד יקר רוח) בשם ר' שרגא יעקובוביץ, ששכח ולא מכר חמצו שיש לו באמריקה עד אחר זמן איסור מפה סוסנוביץ, כי יש חילוק מפה לאמריקה בשש שעות ובעת שכאן הוא שעת י"ב חצות היום הוא שם שעה שש בבוקר, והספק הוא מחמת שביטל בלילה אחר הבדיקה וגם ביום בשעת שריפת החמץ את כל החמץ אשר לו, ובתוכם גם החמץ מאמריקה. גם החשש שמא ימצא בפסח ויבוא לאוכלו ל"ש בזה כי אי אפשר לבוא לשם בפסח, לכן בביטול לחוד סגי. ואת"ל דל"מ י"ל שאיסור חמץ עוד לא הגיע שמה בשעה זו, גם י"ל שאיסור חמץ איסור גברא ואזליה בתר מקומו וכאן הוא כבר אחר זמ"א ול"ה ברשותו למכור, ובנדון זה יש להסתפק גם בשאר דברים כגון שביתת בהמתו שיש לו שמה מתי הלה שביתתו אם כפי מקום האדם או כמקום בהמתו. עד כאן השאלה. הרב הפוסק מעיר עוד לפני מתן התשובה שני דברים: א) שאם כתב שטר־מכר על חמצו בסוסנוביץ וכתב שכל החמצים שלו אפילו שבשאר המקומות יהיו בכלל המכירה כמו שכמה רבנים נוהגים וגם הפוסק נוהג כאן — אין ספק שהחמץ מותר. ב) שיתברר לו היטב שהאמת כן הוא, שפה מוקדם זמ"א חמץ לאמריקה כי ב„שדה חמד" (מערכת חו"מ דף מ) כתב להיפך ויש לחקור היטב. התשובה עצמה משתרעת על תשעה עמודים גדולים (בת שתי עמודות בכל אחד) והוא מביא שם דעות פוסקים שונים, ראשונים ואחרונים, והתשובה היא ממש מלאכת מחשבת.

בסימן ק"ט באה תשובה לסוסנוביץ ללא נקיבת שם השואל. אגב כאן המקום להעיר שאף בתשובה אחת לא טרח הרב לכתוב תאריך, ורק לעתים יוצאות מהכלל כתב את שם המקום בו כתב את התשובה. השאלה היא, אם מותר להעריך בערב שבת כלי שיבעור בשבת מאש החשמל לשם חימום התבשיל שעליו. בראשית תשובתו הוא מסתמך על

מה שקרא באותו ענין בקונטרס „גרם המעלות" שבעיקרו בא להוכיח שאפילו אם יעשה כן בשבת לא יהיה בו אלא איסור דרבנן דגרמא בעלמא הוא ועל כן אין לגזור ע"ש אטו שבת, אבל לענין השאלה הוא אינו מוצא בקונטרס ענין. וכיד כשרונו מתעמק הפוסק בבעיות הקשורות בזה המובאות בספרי שו"ת השונים ותשובתו משתרעת על שנים וחצי עמודים גדולים.

סימן נ"ט מופנה „לרב הגדול מבנדין שליט"א (הרב ישכר דובר גרויברט, בעל „דברי יששכר"), בלי לכתוב מקודם את השאלה, אבל כל הסימן בא בצורת ויכוח עם הרב. והענין הוא, שבשנה אחת לא נתבשלו היינות והרב הפוסק ראה נטיה ברב מבנדין להקל בדין יין־נסך, והוא שואל: וכי בשביל שיינותיהם אינן מבושלות כל צרכן ה"נ נאמר שלא ינהג אותה שנה דין יין־נסך, והוא מוסיף לשאול, וכי באותה שנה לא ינהג מצות קידוש על היין או מצות נסכים שהוא מצות־עשה מדאורייתא בזמן המקדש. כבר העירותי במקום אחר שהרב גרויברט היה בין המקילים בדין והמשיך במסורה זו שהיתה קיימת גם בתקופת הרבנים קודמיו. ואילו הרב פרומר עמד על הצד האוביקטיבי בפסקי־דין.

את סימן קכ"ח שלח הפוסק לראב"ד ר' צבי חנוך הכהן לוין מבנדין (וכאן הוא נהג לפנים מהרגיל בכתבו אליו כמה דברי ידידות, בתוארו „לכבוד ידידי וידיד ישראל הרהגה"צ שה"י וכו'". ולבסוף הוא מסיים במלים: והנני ידידו הדושת"ה באה"ר מברכו בכ"ט ורוב נחת והרחבה כנפשו ונפש תדרשנו לטובה"). מהתשובה מסתבר שהרב מבנדין שלח אליו את המכתב בידי ידיד ר' איטשה ארליך. הרב מבנדין, על אף יחוסו הגדול מצד עצמו ומצד אשתו, אהב להשתעשע בדברי תורה עם גדולי הדור, וגם כשלא היו לו ברורים די צרכם ענינים מסוימים, לא בוש לפנות בשאלה לאחרים ולקבל את דעתם. כאן לפנינו הבעיה היא בהקדש שוה מנה שחלל' על שו"פ מחולל אם צריך להשלים, לפי דברי התוס' בב"מ נ"ז ד"ה ומר סבר דיש פלוגתא בזה וחד מ"ד ס"ל דהכא שנתכוון לחללו פחות מדמיו א"צ להשלים מדאורייתא, ומ"ס דאפילו סבר שמותו לחללו לא ישלים אלא מדרבנן, והאריך בזה.

סימן פ"א בא כתשובה לרב מקאטוביץ „הרב הנכבד חו"ב יקר רוח כש"ת" רבי קלמן תמיידס ששאל, במי שלא מכר חמצו בערב פסח קודם חצות ונזכר אחר חצות, אם יש איזה עצה להצילו מב"י קודם ביעור ושלא יהיה אסור לאחה"פ מצד חשעה"פ. אף כאן באה תשובה ארוכה המשתרעת על חמשה עמודים וחצי ומכילה דעות פוסקים ראשונים ואחרונים עד לברור השאלה דידן.

סימן ק"ה בא כתשובה לשאלתם של הרבנים והמוצ"ים של הבד"צ מבנדין, והמדובר הוא בוולד שנולד בשבת ספק קודם שקיעת החמה ספק אחר שקיעת החמה ויש כאן שלש ספיקות להקל למולו בשבת: א) דילמא כשיטת ר"ת דביהש"מ מתחיל ג' מילין אחר שקיעת החמה, ב) דלמא נולד קודם שקיעה ואת"ל נולד לאחר שקיעת החמה וגם הלכה כהגאונים שהביא ר"מ אלישקר בתשובה דביהש"מ מתחיל בשעת שקיעה דביהש"מ מתחיל בשעת שקיעה מ"מ הרי ביהש"מ רק ס' ואם כן אפשר שעדיין יום הוא. בתשובה הסתמך כמובן על דעות חכמי ישראל. כמו (פסחים צ"ד) שחכמי ישראל אומרים ביום חמה מהלכת למטה מן הרקיע ובלילה למעלה מן הרקיע, בהביאו גם דעות חכמי אומות־העולם האומרים שביום חמה מהלכת למטה מן הרקיע ובלילה למטה מן הקרקע ונראים דבריהם מדברינו, וכן משתמש בעוד דעות נוספות של חכמי אומות העולם, והכל לשם ברור זמן השקיעה, שלפי דעת רב אחד יש הבדל בין שקיעה הנראית לשקיעה האמיתית וביניה יש שהות של ארבעה רגעים. בתשובה זו אפשר לראות שהרב הפוסק היה בקי גם בדעת חכמי אומות העולם ולא התיחס להם בשלילה תמיד.

הרב פרומר עמד בקשרים עם רבים מתלמידיו אחרי סיומם, והיחסים נשארו ביניהם ידידותיים. סימן ט"ז מכיל תשובה אחת לאחד מתלמידיו. כאן הוא מציין את תאריך תשובתו, שהוא: „ועש"ק תולדות ר"ח כסליו תפר"ח, זבירצה". התלמוד הוא (שוכ"ט לתלמידי אהובי האברך החו"ב) ר' חיים יצחק (בלי שם משפחה) בטשילאדז. בראשית תשובתו מתנצל הרב על שבגלל טרדתו לא השיב זמן רב. והשאלה היא, במי שגדל ונעשה בר־מצוה בלילה אם יהיה חייב לחזור ולומר ברכת התורה בבוקר היה קטן ואין דרבנן פוטר דאורייתא יפה העיר. כמו כן הכילה השאלה גם קושיות אחרות, כמו בתמורה (ה') למ"ל קרא דאין תורמין מן הרע על היפה תיפ"ל מואנוהו, וכן הקשה אהא דר"ה (כ"ח) דאם אכל בעת שטותו אינו יוצא וצריך לאכול אח"כ כשנתפקח, ונוסף לזה התקשה השואל בתוס' פסחים (ג') דמי שאין לו קרקע פטור מפסח אם הפקיר קרקע שלו אחר חצות אם פטור. מכאן רואים שחיי הרב פרומר היו תוססים תמיד ומלאים תורה ודעת, וידיו היו מלאות עבודה בבירור השאלות שהגיעו אליו מקרוב ומרחוק.

בין הפונים אליו נמנה גם הרב ומו"ץ ר' יחיאל ניימן מאולקוש (הרב החריף ובקי), ושלש תשובות מכוונות אליו בספרו. בסימן כ"ד הוא שואל, בתענית־צבור אם שכח טל־ומטר וצריך לחזור התפילה אם צריך ג"כ לומר עוד הפעם עננו, ולדבריו יש להסתפק גם במי ששכח טו"מ בראש־חודש וחוזר אם צריך עוד פעם לומר גם יעלה־ויבא. בסימן ל"ט באה שאלת המו"צ מאולקוש הנ"ל באחד שקנה מפטורים של ד' פרשיות, והגבאי נתן שביעי לאחיו של הקונה, ובשו"ע (קמ"א ס"ו) דאין לקרות שני אחין זאח"ז משום עה"ר ואפילו אחד שביעי ואחד מפטיר, ויש מתירין כשאינו קורא בשמו, וכן התיר בשערי אפרים אם יש לסמוך על השערי־אפרים גם שיש כאן עוד סניף שאינו קורא המפטיר בס"ת זה רק בס"ת אחר או שגולל ואינו דומה לשאר מפטיר והקינה אינו רוצה למחול. ובסימן מ' שואל על מה שכתוב בשם הגר"א חו"מ (סי' ר"ד) דהא דברבים אפילו מתנה מרובה א"י לחזור

הוא משום דדברי צבור אי"צ קנין כרמ"א חו"מ (סוס"י קס"ג), הנה הא דדברי צבור אי"צ קנין מורו בב"ב (דף ח): ורשאין בני העיר להתנות על המדות ועל השערים ועל שכר הפועלין ולהסיע על קצתן.

עם כל גאונותו בתורה עבר דרך גלגולים שונים במקומות מגוריו השונים. עם פטירת רבו מסוכטשוב בעל „אבני נזר" הוזמן מטעם בנו בעל „שם משמואל" להיות ראש הישיבה בסוכטשוב במקום אביו הגדול, והרב פרומר נענה להזמנה ועבר לשם עם משפחתו. עם חורבן הישיבה והעיר סוכאטשוב בימי מלחמת העולם הראשונה, עבר לוורשה, ובגמר המלחמה נקרא למלא מקום דודו הרב יצחק גוטנשטין בקוזיגלוב. משם עקר דירתו לזבירצה, ולאחר שגם שם החלו מתנגדיו להציקו ולהצר את צעדיו עבר משם עם משפחתו לסוסנוביץ, ובני ישיבתו נלוו אליו. ישיבתו בסוסנוביץ נתרחבה ורבו תלמידיו שלמדו בהתמדה גדולה כשרבם מדריכם בלמודם ובעבודת ה'. מסוסנוביץ הוזמן לכהן כראש ישיבת חכמי לובלין המפורסמת בשנת תרצ"ה, שנה אחרי הסתלקות רבי מאיר שפירא מייסד הישיבה. שם נספה בשואת הנאצים.

ד. ספר „דובב מישרים" ותשובותיו לרבני זגלמביה וחכמיה.

מחבר ספר „דובב מישרים", הרב הגאון ר' דובריש שליט"א רבה של טשיבין הגליצאית וכיום ראש ישיבות „חיי עולם" ו„כוכב מיעקב" בירושלים, הצעיר בבני גדולי הרבנים בגליציה בדור הקודם ר' יעקב וידנפלד מהרימלוב בעל „כוכב מיעקב", היה משלשלת היוחסין. בספרו הוא מזכיר את נשמת אמו רחל בת הגאון הרב שבתי הכהן רפופורט מדומברובה הגליצאית מנכדי רבי שבתי הכהן בעל הש"ך והרמ"א מקראקא, אך המחבר, כאביו ואחיו הגדולים לא התפרסם בגלל יחוסו, אלא גאוניותו ואישיותו היא שהעמידה אותו בכותל המזרחי של רבני ישראל בדור האחרון שלפני המלחמה ואחריה. רבי דובריש ישב בעיירה טשיבין. מלבד זמן מה שישב בה רבי בנציון הלברשטם הצדיק מבובוב הי"ד היא היתה ללא עבר רבני מפואר וללא היסטוריה מיוחדת משלה. אולם מי מיהודי גליציה ופולין לא שמע על הרב מטשיבין? הוא לא היה עסקן צבורי וברח לרוב מעניני הכלל בהעדיפו את למוד התורה על פני הכל. עם זאת הפך שמו לסמל לגאונות הצרופה ועורר רטט של יראת כבוד בלב יהודי פולין וגליציה. כעת יושב הרב על מבועי התורה בירושלים בירת מדינת ישראל (בינתיים נפטר לעולמו).

העיירה טשיבין שוכנת בקרבת חבל זגלמביה, ואותה הפך הרב בריש למושב לו, שם חשב למצוא לו פינה של מנוחה ושקט בה אפשר יהיה להתמסר ללא הפרעות ללמודים ולצלול בים התלמוד באין מפריע. הספר „דובב מישרים" (חלק ראשון) נדפס עוד בשנת תרצ"ז. בשנת תשי"א יצא במהדורה שניה עם תוספות וחלק שני, אחרי שכתבי־היד נאבדו בשואה הגדולה אחרי שהוטמנו בוורשה ועד היום טרם נמצאו. הספר נדפס בתבנית גדולה אלבומית ומכיל 234 עמודים (בכל עמוד שתי עמודות רחבות). החלק הראשון מכיל קמ"ה סימנים. החלק השני מכיל את חידושיו מימי גלותו בבוכארה ובירושלים, ואף הוא מכיל מ"ו סימנים עם השמטות, הוספות ומפתחות לחלקי הספר השונים. מקום מיוחד בספר תופסים רבני זגלמביה ושכנותיה שמעבר לגבול הישן בגליציה, שצ'אקובה, קשאנוב ואושפיצין שהפכה לגהינום נאצי. רוב הסימנים מציינים בתחילתם תאריכי כתיבה, ולא נעדרו גם שמות המשפחה של הפונים אליו.

בין תלמידיו נמנו גם בחורים מערי זגלמביה שאתם החליף דברים לאחרי שסיימו אצלו את למודם. חבה מיוחדת לו לתלמידו יחזקאל שטיינין מסוסנוביץ, והוא מכבדו בתואר „תלמידי הי' הב' כהלכה הו"ב זך השכל יו"ש". סימן פ"ה הוא מתאריך א' דברים תרצ"א. הנושא הוא ענין שלוחו של אדם כמותו, אם השולח מוסר כחו לשליח והשליח נחשב ממש כשולח או שהשליח הוא כאדם אחר אלא שמוסר המעשה לשולח, והנדון הוא שחרור עבד מטעם האדון וכדומה. סימן ז' נושא התאריך ה' תרומה תרצ"ד, המופנה לאותו תלמיד מסוסנוביץ, שעורר במכתבו ענינים שונים: א) ענין הבעל והאשה שהם שותפים ממש במנחת סוטה, ב) אותו ענין לפי שיטת רש"י (סוטה ד' כג) שהבעל שותף במנחת סוטה וראיה מלשונו שכתב דמש"ה אינה נאכלת משום שמקריבה משלו ולפי זה מוכח שאפילו היכא דאינו שותף ממש מ"מ כיון שמקריבו משלו והיא כהן ע"כ אינה נאכלת כמנחת כהן, ג) על מעשה באחד שבא לפני ר"י ואמר נתגיירתי ביני לבין עצמי וכו' אמר ליה נאמן אתה לפסול א"ע ואין אתה נאמן לפסול את בניך, ד) הערה אם חרש הפוסל בכהנים אינו שומע ואינו מדבר.

סימן ק"א מופנה לתלמידו משה יעקובוביץ מסוסנוביץ, ומסומן בתאריך יום ב' נצבים־וילך תרצ"ג. אף הוא כנראה מתלמידיו המעוליב. לפי תוארו (תלמידי ה' הב' החריף ושנון). אף סימן זה מכיל כמה ענינים: א) אם הפקר שהוא מכח הפקר ב"ד חייב במעשר שאין בידם להקל על דברי תורה, ב) על הראשונים שהקשו אמאי לא מברכין על הצדקה והוא סומך על הש"ע (יו"ד סי' רנח) שאם חישב ליתן צדקה חייב לקיים מחשבתו, א"כ כיון דצריך לברך עובר לעדייתן, ג) הערה על התוס' (יבמות דף מ"ח) ד"ה לא שהביאו ראיה דהיכי שמגלח כל גופו ליכא לאו דלא ילבש גבר מדלא משתמיט בשום דוכתא גבי מצורע שיהי' עשה שגילוח מצורע דוחה לאו לא ילבש, ד) על התוס' שבועות ד"ג שהקשו דאמאי ל"ק הנ"מ באמר לקטן אקפי לי גדול, ובאה התמיהה, כיון דקטן לאו בר שליחות הוא איך יתחייב המשלח.

סימן קט"ו מופנה להרב חיים שטיינין איש סוסנוביץ, המכתירו בתואר „הרב החו"ב משנתו זך ונקי וו"ח", ונכתב בתאריך ועש"ק במדבר תרפ"ז. בראשית מכתבו מאשר הרב הפוסק את קבלת מכתבו ומודיעו כי

„התענג מדבריו הנחמדים", אף שלקושטא דמילתא לא כוון יפה, והענין מוסב על מלאכת מחשבת שלפי שמוכח מתוס' שחלקו בין מתעסק למלאכת מחשבת דהיא נתכוין לחתוך מחובר זה וחתך מחובר אחר משא"כ מתעסק הוי כן מצא שהוא מחובר.

סימן ס"ת מופנה ללמדן המופלג הנודע רבי מנחם מנדיל שפירא מבנדין, שהויב הפוסק הוקירו מאד בתואר כבוד „ידידי וחביבי הרב החריף החסיד מופלג בתו"י" ונכתב בתאריך יום ה' ויחי תרפ"ט. הפוסק כותב בראשית מכתבו שהתענג מהשגות הכותב. אבל היה לו להעיר על דבריו. השואל העיר על הא דפריך הש"ס (ברכות) ד"ב לתני דשחרית ברישא וכתבו התוס' שם בד"ה לתני כדאשכחן בתמיד דכתיב של בוקר תחילה. והשואל העיר מאי דמיון היא לתמיד הלא שני תמידים היו שניהם ביום רק שתמיד השני היה בין הערביים. א"כ איך שייך שם להקדים ערב קודם בוקר משא"כ בק"ש שהם זמנים מהולפים ק"ש של יום וק"ש של לילה. א"כ שייך שפיר להקדים לילה ליום ומאי פריך הש"ס.

סימן ק"ו מופנה לחכם התורה צבי הירש לופטיג מבנדין, שכבדו בתואר „הרב הה"ג חו"ב טובא חו"ע" ונכתב בתאריך יום ב' נח תרע"ז. השואל ניסה לתרץ קושיה הערוך לנר אהא דאמרינן בש"ס (סוכה ד' ב') ואי מייתי במקודשת איפסלה בלינה. הלא יש עצה להעלות המים על המזבח למ"ד בש"ס זבחים דאין לינה מועלת בראשו של מזבח, והוא תירץ, שבנספים כיון שאם נפסלו אם עלו ירדו ממילא גם לינה מועלת בהם דכל הטעם דאין לינה מועלת י"ל שהוא מסברא כיון שקדושת המזבח מהני לענין דבר שנפסל שיופקע פסולו ואם עלה לא ירד מכש"כ שמהני לזה שלא יחול הפסול כעין אם מכירה כבר יצאה כו' משא"כ לענין נסכים ל"ש האי טעמא. תשובת הפוסק משתרעת על עמוד וחצי וניכרת בה מתינות והגיון.

שלשה סימנים מוקדשים בספר לידידו הרב אליקים געציל הכהן דיכטוולד, רב לשעבר ביאבורזנה ואחר אב"ד בסטשמישיץ שבחבל זגלמביה, ומכתירו בתואר „ידיד נפשי הרב הגאון". סימן י"ז מכיל את שאלת הרב השואל בענין המקוה של מי גשמים שהמים היורדים מן הגג הם בצבע צהוב, והסיבה לכך שמי הגשמים היורדים מהאויר על הגג הם מים זכים, רק מחמת שהגג מכוסה עם ניר זפת לכך קולטים המים צבע מהגג, והוא האריך בזה אם דבר גוש פוסל ג"כ בש"מ והוא מראה על שתי דעות, אחת שמקילה בזה, ושניה שמחמירה בזה. ואילו דעת השואל נוטה לצדד לצד ההקלה היות שמי הגשמים היו רק קצת צהובים ונשתנו רק מעט. סימן י"ח עונה לאותו רב מסטשמישיץ המכיל כמה ענינים: א) המשך של הסימן הקודם בנוגע לצבע מי הגשמים אחרי שהשואל שלח דוגמה מהמים הבאים בחשבון, ב) שאלה על ההיתר לאפות מצות במכונה שאפו בה חמץ כל השנה אחרי נקוי והגעלה, ג) אם יש לחוש לדברי שו"ת גינת ורדים שהחמיר בשם הקדוש שנכתב שלא כסדרו בס"ת אפילו בדיעבד. שני הסימנים שנזכרו אינם נושאים תאריך. לעומת זה בא תאריך בסימן ס"ד (יום א' תרומה תרפ"ח), ובו באה שאלת אותו רב מסטשמשיץ על מזוזות ותפילין שנמצא בהם שינוי בצורת השינין מהמבואר בש"ע שצריך להיות חד כרעא, והשאלה היא אם מעכב בדיעבד או לא, ולפי דעתו של השואל לא נמצא בקדמונים שיהיה מעכב בשין חד כרעא; שאלה שניה כלולה באותו סימן על יתד מברזל ישן שקבעו בדופן המקוה מעבר למעלה משיעור המקוה, אולם מלבד דופן זה יש כותל שמעכב הזחילה מותר בדבר המקב"ע ואולי כדעת הסוברים שלמעלה משיעור המקוה אינו פוסל זחילה כמבואר בש"ע סע' ב'.

העיר קטוביץ שבשלזיה העליונה הסמוכה לסוסנוביץ החליפה את אוכלוסיתה היהודית הגרמנית (שעברה לשלזיה הגרמנית) אחרי סיפוחה למדינת פולין ובמקומם באו להתישב שם יהודים מערי פולין והם מינו עליהם רבנים משלהם במקום ה„רבנים מטעם" הגרמנים. הרב קלונימוס המיידס הרב מקאטוביץ עמד בקשר רבני מקצועי עם רבני זגלמביה והתיעץ אתם בעניני שאלות על נושאים שונים. הוא נספה בשואה יחד עם יהודי קהילתו.

הרב ר' ישעיהו אנגלרד הי"ד — רב בסוסנוביץ

הרב אברהם יששכר אנגלרד שליט״א מסוסנוביץ
בתוך חבר רעיו, ביניהם חיים לדרמן

קבוצת יהודי סוסנוביץ ליד מצבת־זכרון בגיטו שרודולה
בשנת 1947 עם הרב אברהם אנגלרד בראש.

החזן יצחק לייכטר והרב מנחם הגר — בתפקידם הדתי

משה דוד שורצבוים, הרב נפתלי גליקמן, הרב ר׳ אברהם יהונתן שטרק, בירך בן מאיר ארנר, יעקב בן מאיר ארנר, הרב ר׳ פנחס רבינוביץ, לוי יונגסטר, הרב מאיר דוד רובין מקרשנוב.

הרבנית מלכה פרידה אם הרב איציקל זצ"ל
והרבנית צפורה אשתו השניה של הרב איציקל
נהרגה בפאליניץ הסמוכה לורשה

בבית הרב יצחק גליקמן

2. תנועת החסידות וגלגוליה במסכת זגלמביה

א) גילוי החסידות והשפעתה הגדולה בעם.

משחר ילדותי חונכתי וגדלתי על ברכי החסידות ויכולתי להסתכל מקרוב אל אורח חייה המיוחד באזור זגלמביה ומחוצה לה, מידותיה ומנהגיה, הלך רוחה ונטייתה לשמחה וחגיגיות, ולא אחת חשבתי: כמה עלינו להביע הוקרתנו למבוגרי ולזקני המשפחה שבחרו לנו את הדרך לחסידות

שעוררה ענין עמוק בחיי יהדות פולין והודות לה זכינו להגיע לשיבת ציון החדשה.

החסידות היא תנועה דתית־מיסטית אשר קמה במאה ה־שמונה עשרה בחבל פודוליה. מייסד התנועה הזאת היה רבי ישראל בעל שם טוב (בראשי תיבות בעש״ט) שנולד בשנת ה׳ת״ס (1700) בעיירה אוקופי, ובפשטותו וישרת לבו קנה הבעש״ט עד מהרה את לבות המוני העם, שצרכיהם הרוחניים היו קרובים לו ביותר. הוא רכש לו אוהדים בדבריו, שעיקר הדת אינו בידיעת התורה אלא בדביקות באלקים על ידי תפילה בכוונה. הוא התנגד גם למקובלים שבחרו לעבוד את ה׳ בדרך הסיגופים והעצבות. לדעתו אין זו הדרך הנכונה לעבודת אלקים, והדרך הנכונה היא התפעלות הנפש מתוך שמחה. הוא היה אומר, כי האדם הפשוט המאמין באמונה שלימה ומתפלל בכוונה ובהתלהבות חביב על אלקים מגדול בתורה, שאין לו אלא תלמוד תורה. תורה זו שהיתה לפי רוח ההמון, כבשה לה דרך לא רק בין המוני העם, אלא גם בקרב „כלי הקודש" הפזורים במעלה, כגון מגידים, מלמדים, שוחטים וכדומה, שהיו רחוקים מן הפלפול של הרבנים ומן הפרישות של בעלי הקבלה.

שנים הם הרעיונות המונחים ביסודה של תורת הבעש״ט, היא תורת החסידות: א) אלוקים ממלא כל חללו של העולם וקרוב לכל מקום. „יחשוב שהבורא מלוא כל הארץ כבודו ושכינתו תמיד אצלו (אצל האדם), והוא דק מן הדק והוא אדון כל המעשים שבעולם; יחשוב ויאמין באמונה שלימה, שהוא מסתכל בבורא והבורא בו". ב) שיש יחס גומלין בין העולם העליון ובין העולם התחתון. רעיון זה לקוח מן הקבלה הוא, שמעשי אדם עלולים להשפיע על הספירות העליונות ועל ההשגחה הפרטית. לפי תורתו של הבעש״ט עיקר תכליתה של הדת היא הדביקות באלקות, שזוכים לה על ידי ריכוז כל המחשבה בבורא העולם וההתאמצות להכיר כל חזיונות החיים. הייחוד הממשי עם אלוקים בא על ידי התפילה, בשעה שהנפש המתפעלת היא כביכול מופשטת מן הגשמיות. אין כל טעם לקיום מצוה שאין עמה כוונה. כמו כן אין ערך ללמדנות, שאין בה המאור המוסרי שבתורה. לפיכך טוב לאדם שירחיק עצמו מן הפלפול ויעיין בספרי אגדה, מדרש ומוסר. החסיד האמיתי עובד את ד׳ לא רק על ידי קיום המצוות אלא בכל יישותו, בכל התנהגותו ובכל מחשבתו. על ידי דביקות מתמדת באלוקים יכול אדם להגיע למדרגה גבוה מאד, לזכות לרוח הקודש, לנבואה וגם לעשות נפלאות. אמנם רק יחידי סגולה וצדיקים גדולים זוכים לכך, ואלה הזוכים בכך בכוחם לעמוד לימינם של האנשים הפשוטים בכל צרכיהם. האדם הפשוט זקוק לצדיק בעבודתו לאלוקים. תפילת הצדיק היא המוסיפה כוח חיים למאמינים ומשפיעה עליהם ברכת שמים. על כן צריך לראות את הצדיק כשליחו של האלוקים. אבל שונה הוא הצדיק בכל הליכותיו ובכל מעשיו מן הרב, שגם הוא היה במשך דורות נערץ. הרב בדרך כלל בא במגע עם העם רק כשהלז בא לשאול ממנו שאלות בדת. הוא משיב בקצרה „אסור", מותר". לא כן הצדיק. הצדיק ראה את תפקידו להורות דרך לעם ולהטיף על לבבו מוסר ומידות. הוא דאג תמיד לעם, חקר ודרש מה חסר לו ולמה הוא נצרך, ולאחר זה פנה אל אלוקיו וביקש עליו רחמים. ההמון עומד על מדרגה נמוכה והצדיק צריך להרימו ולדבקו באלוקים. ויחוסו של הצדיק אל ההמון צריך להיות בחמלה ובאהבה „כאם על בניה", להשגיח עליו בעין חמלה ולהחזירו למוטב. יותר על כן: פעמים שהצדיק צריך לסכן עצמו לטובת העם ברצונו להעלות את הנפילים.

כאלה וכאלה הטיפה החסידות העיונית. טל של תחיה הרעיפה על חלקת ישראל הצחיחה. היא עוררה את הרגש ואת האמונה שבלב, ועל ידה התעורר ההמון הרב לראות גם הוא את אור החיים הדתיים. ואכן הבעש״ט השאיר אחריו אנשים מכל מפלגות העם, שהושפעו על ידו עד כדי למסור נפשם על תורתו. אמנם הרבה מן האנשים הללו הפכו את תורת החסידות מתורה עיונית לשיטה מעשית, ירדו ממרום מעלתם ואור וחושך התחילו משמשים בערבוביה במעשיהם, ביחוד בשנים האחרונות.

בסוף המאה השמונה עשרה (ה׳ אלפים תק״ס) הלכה החסידות והתפשטה במהירות יתירה וחדרה גם למדינות ליטה ורוסיה הלבנה, הלכו ונתרבו הקהילות שבהן יסדו החסידים בתי תפילה לעצמם והתפללו על פי הוראות הבעש״ט מתוך דביקות. החסידים השתמשו בסידור תפילה מיוחד המיוחס לאר״י שבאו בו תפילות נוספות בסגנון המקובלים ושנויים בסדר התפילות. יורשו הראשון של הבעש״ט, „המגיד הגדול" רבי דוב בר ממזריטש, עשה בעולם הרבנים ותלמידי החכמים פרסום גדול לחסידות. המגיד הרחיב את תורת הבעש״ט, והכניס לתוכה סדר ומשטר. גדולי הצדיקים שנתפרסמו בשנות השמונים של המאה הי״ח יצאו ממחיצתו של המגיד ממזריטש. כל אחד ממנהיגי החסידות הללו הוסיף נופך משלו על תורת המורים הראשונים והסתגל לתנאי המקום שישב בו. כך נתפלגה התורה החסידית לסוגים שונים, שכולם הם שריגי שני הענפים הראשונים. כהונת הצדיק התנחלה מאב לבן, הלכו ונתרבו „בתי צדיקים", ולא תמיד שרר השלום בין „בתי הצדיקים" בינם לבין עצמם, וכן בין החסידים שהשתייכו ל„בתים" (דינסטיות) שונים.

ב) מלובלין וקוזיניץ עד לזגלמביה.

בימים קשים התחילה החסידות להכות שורש בפולין, ורבים מן היהודים דימו למצוא את ישועתם בשלושת צדיקי החסידות הראשונים בפולין הקונגרסאית, שהם: רבי יעקב יצחק בכינויו „החוזה מלובלין", רבי ישראל ה„מגיד" מקוזיניץ ורבי אברהם יהושע השיל „הרב מאפטא", ששלשתם התאמצו להפיץ את תורת החסידות של הבעש״ט ותלמידיו, היא תורת ביטול העצבות, התחזקות, הבלגה על היסורים ושמחת תמיד. בדור הראשון לקיום הצדיקות בפולין הקונג־רסית לא היו בה אלא שלוש חצרות צדיקים בזמן אחד, מרכזי התנועה החסידית, ואליהם נהרו חסידים מכל קצוי המדינה ואף מעבר לגבול, מגליציה, ולמעשה חילקו ביניהם

את חוג השפעתם בפולין שני מנהיגי החסידים, אחד בלובלין ואחד בקוזיניץ. בין מבקריהם לא חסרו גם חסידים מערי זגלמביה. בחבל זה לא נתקלה החסידות במתנגדים, וממילא נסעו החסידים ללא פחד לצדיקים בקצה המדינה.

רבי יעקב יצחק הורביץ, הצדיק מלובלין, חברו של המגיד מקוזיניץ, היה מושל בעולם החסידות בפולין, אפוף תלמידים רבים והטיל מרותו גם על צדיקים מנהיגי עדות. הוא נתפרסם בכינויו „החוזה מלובלין", שבו כמוס כל סוד אישיותו וכוחו על רבבות חסידים. בלמדנות ובתור הוגה בתורת החסידות נפל מחברו זה המפליא בחידושי רעיונותיו ובעמקות נפשו הלירית. אך הצדיק מלובלין היו טבועות בו כל התכונות של מנהיג תנועה דתית, בעל התלהבות דתית עצומה שידע להלהיב את מעריציו בלהט האמונה וההת־להבות ובעל אינטואיציה רבה. ונוסף לכשרונותיו השכיל למשוך תלמידים ולאצול עליהם מרוחו. אף חבל זגלמביה שימשה לו נקודה חשובה מבחינות שונות.

יחד עם ענוה גדולה הצטיין ה„חוזה" גם באהבת ישראל, במידות צרופות ובסבלנות מפליאה. ביתו היה תמיד פתוח לכל עני ועובר אורח, ולפעמים היה גם בעצמו משמש בחיבה ושמחה את העניים, אוכלי שולחנו. החסידים הרבים שבאו לובלינה לשבתות או לימים טובים אכלו משולחן ה„חוזה" כשם שהיה נהוג גם אצל שאר צדיקי פולין כמגיד מקוזיניץ ורבי מנדלי מרימאנוב, וכפי המשוער עלו לפעמים אוכלי שולחנו למעלה מאלף. ולא רק בשבתות וימים טובים כי אם גם בכל יום — כפי שמקובל ממקורות נאמנים — היו עורכים בביתו של ה„חוזה" שולחנות לפני הרבה חסידים חשובים או „יושבים" שנשארו לזמן רב בלובלין כדי לעסוק בחסידות.

תפילתו של ה„חוזה" היתה ממש ב„אימה, יראה, רתת וזיע". ביחוד עשתה רושם גדול החרדה הגדולה שנפלה עליו בשעת אמירת ה„תורה" לפני ה„שולחנות" ביום השבת. מיראתו הגדולה רעד כל גופו וכל איבריו הזדעזעו, ומחרדה זו בא ל„התפשטות הגשמיות". עבודת האלוקים של ה„חוזה" היתה ספוגה התלהבות, אהבת אלוקים ודביקות בלי שיעור יכלי קץ. אי אפשר לו לאדם של עכשיו לצייר לעצמו אפילו חלק אחד מני אלף מאותה השלהבת הגדולה שבערה בלבות חסידי פולין הראשונים. אכן בקדושתו העליונה ובמידותיו העילאיות מתבארת השפעתו המוסרית האלוקית. כל מי שבא אליו, התבונן לתפילתו ותנועותיו בעבודת האלוקים, ראה בשברון לבו האמיתי ובאהבתו הגדולה ל־ישראל, הרגיש בנפשו התחדשות ותחית הנשמע ונעשה מיד לאחד ממעריציו. אין פלא איפוא שאישיותו כבשה את לבם של ישראל. מכל קצות פולין, רוסיה, אונגרן ורומניה נהרו אלפים ורבבות יהודים. כמו לפנים לחוזינו הנביאים, ל„חוזה" מלובלין. החסידות הפכה על ידו לתנועה עממית שהקיפה את כל בית ישראל מהלמדנים הגדולים עד האנשים היותר פשוטים. ה„חוזה" ריכז מסביב לו את האישים היותר גדולים של יהודי פולין וגליציה והעיר לובלין נעשתה למרכז רוחני של כנסת ישראל באירופה המזרחית.

הצדיק השני מראשוני פולין היה רבי ישראל הופשטין, המגיד מקוזיניץ, בן כורך ספרים שהיה נערץ ביותר על המוני החסידים בפולין, נולד קרוב לשנת תצ"ז בעיר אפטא, היה למדן ומקובל מופלג, מחבר ספרים רבים בהלכה, בקבלה ובתורת החסידות, ויצאו לו מוניטין דווקא כצדיק עממי מעורב עם הבריות ובעל מופת. שמעו של קדוש, רופא חולים ופוקד עקרות הלך גם בקרב הפולנים, אצילים רמי־מעלה ופשוטי־עם כאחד. הוא החזיק במיטב המסורת של הבעש"ט ותלמידיו, וכסף רב הוציא לכלכלת חסידים אוכלי שולחנו ולפרנסת עניים, יתומים ואלמנות, בהתאם לחובת הצדיק „להיזקק לבריות ולעסוק ולפקות בצרכיהם". אש התלהבות דתית עצומה בערה בגוף הצנום של הצדיק מקוזיניץ, שמרוב חולשתו היה מוטל על משכבו ימים רבים. האגדה החסידית עטרה את המגיד בכתר הפלא. אגדות למכביר נתרקמו סביב אישיותו. בולט בהן יסוד המופת, הנס. לא הודגש קו הגאונות בתלמוד, לא עומק המסתורין שבתורתו. הועמדה בצל גם צדקת המגיד לעניים ומדוכאים. יצירת העם הבליטה בעיקר את התופעה הפלאית ושרה שירי תפארת ליהודי מגיד־מישרים, דל־הגוף, שכבש עמדה מרכזית ביהדות פולין, עד כדי השפעה עצומה על גדולי הרבנים, פרנסי הקהילות והמון העם. לפי המסורת נתוועדו שלושת גדולי הדור, הצדיקים מקוזיניץ, לובלין ורימנוב, כדי לעורר בתפילותיהם בצוותא את מידת הרחמים ולהביא את המשיח. באותו ועד נמנו וגמרו הלכתא למשיחא, להפוך את תשעה־באב ליום חג אחרי שיבוא המשיח. זמן הפגישה הזאת נקבע לפי האגדה בשנת 1814. אך דעותיהם נתפלגו על שליחותו של נפוליאון במערכת הגאולה, והחוזה מלובלין והמגיד מקוזיניץ עמדו לצד מתנגדי נפוליאון.

מלבד קוזיניץ היתה בסוף ימיו של החוזה מלובלין גם העיר פשיסחה הסמוכה לראדום מרכז לחסידות. רבי יעקב יצחק „היהודי מפשיסחה", מתלמידיו המובהקים של החוזה הקים בפשיסחה בית־צדיקים חדש, והתורה שיצאה ממנה הכתה שרשים בחסידות פולין ועיצבה את דמותה לדורות הבאים. ה„יהודי" קירב לא למדנים לבד, כי אם גם את בני הנעורים והחסידים הצעירים, תוך הבנה שתורתו הקי־צונית תוכל לצאת לפועל רק ע"י אנשים מחוננים בכשרונות רוחניים ועל ידי צעירים לימים שבכוח עלומים יוכלו להת־גבר על יצרם. חסידי פשיסחה הצטיינו במידות טובות ויראת שמים וסגולה מיוחדת נודעה להם שהיו מצטיינים בלמדנותם והיו עדה נבחרת של אנשי מעלה.

אחרי הסתלקותו של ה„יהודי" מפשיסחה לא נפסקה השלשלת. רבי שמחה בונם תלמידו ירש את מקומו והמשיך בשיטת רבו והתפשטותה בחסידות, ואף הוסיף עליה לבי־סוסה. הוא היה אהוב על השלטונות בגלל ידיעותיו בשפות ובעניני החיים.

בסיכום אפשר לומר, שהחסידות שעוררה ענין רב ועמוק בחיי יהודות פולין וזגלמביה וקיבלה על אדמת פולין נוסח משלה, היא שהביאה גם ליהודי זגלמביה אור חדש ובטחון, גירשה את העצבות ומילאה לב כל יהודי שמחה. יהודי

זגלמביה שהושפעו מאור החסידות שאבו ממנה התעלות רוחנית ומרץ רב בתקומת ישיבתם באזור שהיה לפניהם נעול בשבעה מנעולים בעקב גזירות ופגיעות של השליטים והכמורה.

אחת התופעות רבות העניין בתולדות החסידות היא התפתחותה בתוך תחומה של פולין גופא. קויה הראשונים של ההסידות נמתחו באזורים הנוטים מן המרכז לצד דרום־מזרח, החל מלובלין הסמוכה לגבולות ליטה והמשכה בסביבות ערי הפלכים ראדום וקיילצי, ומשם פנו קצת מערבה לסביבות פיוטרקוב הטריבונאלית, ומשם לעבר צ׳נסטוכוב, ראדומסק ושלזיה. מובן שאין לפסוח על ורשה הגדולה שבקרבתה נפתחו שערי צדיקי גור ואלכסנדר ועוד דינסטיות נודעות. ברם אזור זגלמביה נשאר בכל תקופת התפתחות הצדיקות ריק מכל צדיקות. אפשר למצוא סיבות לכך. זגלמביה גבלה עם אזורי שלזיה ופוזנא שהיו שייכות לפרוסיה הגרמנית שיד ההשכלה פעלה בהן בגלוי והצרו לתנועות הדתיות. ולמה לא הפריעה תסיסה משכילית זו לפתוח בתי צדיקים בערי גליציה המערבית הקרובה אף היא לשלזיה? והרי באושפיצין ובקשאנוב נפתחו בתי צדיקים ללא פחד וחשש. שמו של הצדיק רבי בריש פרומר מאושפיצין ורבי שלמה בוכנר מקשאנוב נודעו גם בזגלמביה בלי שאפשר היה לבקר אצלם בעקב איסור העברת הגבול מעבר לתחום פולין.

ג) זגלמביה תחת השפעת הצדיקים הראשונים

א. בנדינאי מייסד שושלת סוכאצ׳וב

האמונה בצדיקי החסידות היתה מצויה בכל ישובי היהודים בזגלמביה, ובראשם בקהילת בנדין שמנתה מאות שנים ונוסדה מאות שנים עוד לפני הווסד תנועת החסידות. יהודי בנדין יכלו להתפאר שמקרבם יצאו חסידים שבמשך הזמן עלו לגדולה והיו לצדיקים נודעים. בנדינאי היה מייסד שושלת הצדיקות בסוכאצ׳וב. היה זה רבי אברהם בורנשטין, מייסד השושלת שהוזכרה, שנולד בשנת תקצ״ט לאביו רבי נחום זאב, שכיהן אחר כך ברבנות באולקוש ובביאלי־רבתי ובבנדין הכין עצמו הרך הנולד לתפקידו הנעלה. ויש אומרים שלא נולד בבנדין עצמה כי־אם בכפר סמוך לבנדין, ושהוא נתייתם בילדותו, ור׳ לייביש לבקוביץ מזקני חסידי קוצק בבנדין לקחו לביתו ופירנסו כמה שנים ואז למד וספג תורה הרבה. ועוד בהיותו בן שש כבר נודע פעלו מקרוב ומרחוק, ותשובותיו החריפות והשנונות, שכלו החריף ואמרותיו המחוכמות חיבבוהו על סביבתו. ורבי אברהם זה היה תלמידו וחתנו של רבי מנדלי הצדיק מקוצק, גאון וחריף, המפורסם בזכות חיבוריו „אבני נזר" ו„אגלי טל" הנחשבים כספרי־יסוד בהלכה.

הביוגרפים שלו עוקבים בעיקר את גדלותו והתמדתו בלימודו ובגאוניותו בקוצק, נאשלסק וסוכאצ׳וב, ופרט למקום לידתו בנדין הזגלמבאית הם כמו מתעלמים מקורות חייו שעברו עליו בעיר לידתו, ורק בספר „אביר הרועים" אנו מוצאים יותר פרטים על זמן ישיבתו בבנדין, ועלינו החובה להדגיש ולא לפסוח עליהם. בספר מסופר, שלידתו של הצדיק נחשבה למאורע חשוב בבנדין היהודית בכלל ואצל חסידי קוצק הבנדינאים בפרט, שנהוג לפי דרכם ברינה ובצהלה, ולא עוד אלא שחסידי קוצק, חברי הרב בעל ה„ברית", שמחו בביתו כל שמונת הימים עד אחרי הברית־מילה כאחד החגים בלי לפשוט מעליהם בגדי שבת ויו״ט, והרב ערך בשבילם סעודה יום־יום ושמחו ברנן וזמרה, בריקודים ומחולות ובהלל ושבח למרום על הטוב ששלח להם ברך הנולד. והרב אברהם דוד, אז רב בבנדין, סיפר, שעם הבשורה על הולדת אברהם שמחו כל בני העיר, ומי שלא ראה שמחה גדולה זו לא ראה שמחה מימיו.

עוד לפני התחילו ללמוד חומש הזמין אביו לביתו מלמד מצוין, את ר׳ משה׳לי מבנדין ללמוד עמו, ושבועיים למד אצלו חומש וגמרא ותוספות ורי״ף ור״ן עד מלחמות ה׳ להרמב״ן. ר׳ איצ׳ה־בונים מבנדין, חסיד, היה מלמד־דרדקי שלו, והוא סיפר, שהרב מביאלה לקחו למלמד בנו העילוי בהיותו בן שש, שילמד אתו גמרא בפשטות, למען לא יטה עצמו חלילה בלימוד הגמרא מדרך הפשט על ידי גודל חריפותו אז. הוא היה מספר נפלאות על כשרונו ותשוקתו והתמדתו של תלמידו בלימודים עוד בשנות ילדותו, עד כי בהגיעו לגיל עשר כבר זכה לסיים את כל הש״ס. ואילו ר׳ אברהם־לייבוש מבנדין, גיסו של הרב מביאלה ודודו של אברהם העילוי, היה מספר על תפיסתו המהירה בלימוד, כמסופר בספר „אביר הרועים" (פיוטרקוב, תרצ״ה, שחובר בידי צבי יהודה הלוי ממלוק מקאליש). בין מעשי הפלאים על הרבי מובא גם מה שסיפר ר׳ יעקב גוטמן מבנדין (שם, ח״ב, סי׳ רפ״ד).

ר׳ נחום זאב האב, בעצמו מגדולי הדור בתורה, היה חסיד נאמן לרבי מנדלי מקוצק, והוא הביא את בנו המחונן לרבו הצדיק שלקחו לחתן לבתו. בן 14 היה בנשואיו, ועל שולחן חותנו הצדיק מקוצק עשה שבע שנים ולמד מפיו תורה וחסידות. הנער העילוי התבגר והיה לנשר גדול. ימים ולילות שקד על התורה ועל העבודה, ושמו יצא לשם ולתהילה כגאון ופוסק, ומקרוב ומרחוק פנו אליו בשאלות. שנים מעטות אחרי פטירת חותנו נשאר בקוצק. אולם נאלץ לקבל משרת רבנות, תחילה בפארצוב, אחר כך בקרושנביץ, ומשם עבר לנאשילסק, ולאחרונה בסוכאטשוב.

הגאון מסוכאצ׳וב היה בעל אופי חזק ועשוי ללא חת, לא נרתע משום איש ולא הרכין ראשו בפני התקיפים וה„קרובים למלכות" בקהילות שכיהן בהן כרב. הוא התערב בכל עניני קהל עדתו, היה משגיח על משקלות מדוייקים בחנויות ושמירה קפדנית על דין־תורה. לא כיבד ולא התניף לתקיף, ותמיד עמד לימין המעונים והנדכאים. אלמנה ויתום היו אצלו המיוחסים הגדולים. אך בדרכו זו קנה לעצמו שונאים מושבעים מבין תקיפי הקהל ואנשים גסי־רוח שהתעשרו ותפסו עמדות של כבוד ושררה והיו קרובים למלכות ועושי דברה. שטמוהו ורדפוהו אנשים שמנע בעדם לחמוס חלש ודל, והם הלשינו והעלילו עליו. והוא כמעט שגורש מקרושנביץ ונאסרה עליו הישיבה בנאשילסק, בית־מדרשו

והישיבה המפוארה שניהל נסגרו על ידי השלטונות. נגישות ורדיפות היו מנת חלקו של אחד הגאונים ביותר שקמו ליהדות פולין בדור שלפנינו.

ורק באחרית ימיו קבע משכנו בסוכאצ׳וב שבה כיהן ברבנות. ישיבתו התפתחה והתרחבה. בית מדרשו המה מדורשי תורה ודעת, וסוכאצ׳וב היתה לסמל של גאונות ולימוד התורה, בה למדו טובי הבחורים והאברכים שבפולין. רבים מרבני פולין הקונגרסאית, דייניה ומוריה קיבלו את תורתם בישיבה זו שהיתה לשם דבר. גדולי תורה ורבנים מובהקים בפולין יצאו מבית מדרשו של הגאון מסוכאצ׳וב, ובהם ראשי תלמידיו בעל ספר „חלקת יואב" מקונסק ובעל ספר „ביכורי אברהם" מורשה, הגאון מקוטנה ור׳ וולוויש מצ׳ינסטוכוב ועוד. „תלמיד הסוכאצ׳ובי" היה למושג שסימל גדלות בתורה, חריפות ועמקות יחד עם ניתוח ישר ושכלי. הללו הצטיינו בהתמדתם ובשנינותם, נאמנותם וישרם. המורה הגדול טבע חותמו על תלמידיו, חותם האמת וחיפוש האמת ותיעוב השקר וכל סברה והבנה רחוקה מהאמת. שיטת הלימוד בסוכאצ׳וב נתרחקה מהפלפול המחודד שהיה נהוג בפולין במשך דורות רבים. ומאידך לא הזדהה עם ההתעמקות המופרזת בסוגיה הלכתית מסוימת, תוך הזנחת הלימוד ב־סוגיות אחרות. רבי אברהם העדיף את העיון וההתעמקות החריפה רק כדי לברר את ההלכה למעשה. הוא חתר להגיע לאמת שבסברה ולא לחידוד היפה שבבעיה. ובכך תרם רבי אברהם במשך דור שלם את חלקו המכריע להאדרת התורה ביהדות פולין.

הוא לא רצה לשים עליו איצטלת האדמו"ריות וביכר ארבע אמות של הלכה על פני מנהיגות של עדת חסידים, ואחרי פטירת הרבי הזקן מקוצק נוסע היה שבע שנים לגור ולאלכסנדר. ורק בלחץ של מאות חסידים, רבנים וגדולי התורה נכנע הגאון והסכים להיות לאדמו"ר, והוקמה שושלת חדשה בתנועה החסידית, שושלת רבת פאר והוד שכונתה במשך הימים „שושלת סוכאצ׳וב". סביב הצדיק החדש יליד בנדין נתרכזו בעיקר רבנים וגדולי תורה, וגם חסידים פשוטים, בעלי מלאכה ופועלים. סוכאצ׳וב יצרה גם שיטה חדשה כמעט בתורת החסידות, שיטה נאמנה לבית פשיסחה—קוצק—גור מצד אחד, ומאידך — בעלת גוון משלה בשטחים רבים. רבי אברהם שם את הדגש על לימוד התורה. באמצעות התורה — אמר — אפשר להגיע לידי חסידות. הוא שלל בורות ועם־הארצות ואת גישתו של חסיד עם־הארץ שראה באדמו"ר איש מופת שכל עיקרו לא בא אלא להושיעו בעת צרה. בסוכאצ׳וב לא ראו בעין יפה את לימוד הקבלה כמקצוע. שם שמו את הדגש על עבודת הבורא של החסיד ביחידות, כשהוא מתבודד בלבו עם קונו ויוצרו. הצדיק לימד את חסידיו את תורת החסידות כשהיא מבוססת על ההלכה, על תורה ולימוד התורה.

כארבעים שנה נהג רבי אברהם בחסידי סוכאצ׳וב כאדמו"רם ונשיאם. חסידות סוכאצ׳וב פשטה ונתרחבה כש־יסודותיה נעוצים עמוק בשרשי התורה, והיתה בתקופה קצרה לאחד ממרכזי החסידות שבפולין. קיצונים וקנאים היו חסידי סוכאצ׳וב ביחס לעצמם. אולם מעולם לא דחו שום נפש מישראל. הצטיינו בחריפותם ועוז רוחם כלפי עצמם, נמנעו מלהטיל דופי או מומים באחרים. רבי אברהם נסתלק בשיבה טובה בשנת תר"ע ואתו נסתלק לעולמו הדור הראשון מחסידי סוכאצ׳וב הגדולים, והמתח החסידי ירד. את מקומו מילא בנו יחידו רבי שמואל, שהיה ידוע בין חסידי פולין על שם ספריו „שם משמואל", שתמיד היה יושב ליד אביו. למד ונתחנך על ידו, ונאמן לתורתו ולשיטתו המשיך בשושלת סוכאצ׳וב לפי הקווים שהתווה אביו וסבו מקוצק, כי מבנדין יצא מייסד שושלת סוכאצ׳וב וממנו יצאה חסידות סוכאצ׳וב.

ב. רבקה הרבנית מפשיסחה.

מלבד מייסד שושלת סוכאצ׳וב שהיה יליד בנדין, היתה רבקה בת ר׳ משה אוהרורגר מבנדין ילידת זגלמביה, שזכתה להינשא לצדיק רבי שמחה בונם מפשיסחה (תקכ"ז—תקפ"ז) מגדולי הצדיקים בפולין ולהיקרא בשם „הרבנית מפשיסחה". המונים זרמו לפשיסחה ומצאו שם מרגוע לנפשם. מאות אברכים עזבו בתיהם והתישבו בה לחדשים רבים, כדי לשאוב ממעין הקדושה ולמצוא את הדרך האמיתית להשתלמות בתורה ובחסידות.

רבקה הבנדינאית היתה ידועה בצדקתה ומידותיה הטובות, אשת חיל ועומדת לימין בעלה כל הימים. רבי שמחה־בונם היה סמוך שנים אחדות על שולחן חותנו בבנדין, ויכול היה להתמסר ללימוד התלמוד ללא דאגות. באותו פרק חלה גם התקרבות לתנועת החסידות, אף על פי שאביו רבי צבי המגיד היה מתנגד חריף. רבי בונם התחיל להתנהג כדרך החסידים, להתפלל בהתלהבות ולהשתקע בהשתלמות מוסרית ולנסוע לגדולי הצדיקים בזמנו בפולין. רבי שמחה בונם נולד בשנת תקכ"ו (ויש אומרים בתקכ"ה) בעיירה וודיסלב לאמו שרה. עוד בהיותו בן עשר למד בעירו בחדר, היא העיירה שהיתה אחת הקהילות העתיקות ביותר בפולין שכיהנו בה רבנים גדולי תורה, הצטיין עוד בימי ילדותו בתלמוד, הושפע מהאוירה של תורה שבמקום הולדתו, וביחוד מאביו המגיד, שסיפר לו על היהודים ומנהגיהם בשאר ארצות אירופה ועורר בו את התשוקה לנסוע למרחקים כדי להשתלם בתורה. אביו שלחו ללמוד למדינת הונגריה ומורביה שהרבנים במחוזות אלו היו מידידיו, למד בישיבת מאטרסדורף שנים אחדות. בהיותו בהונגריה למד גם בניקלשבורג שפות ופילוסופיה של ימי הבינים. היה מסתתר מעיני הבריות ולא רצה שיצא לו פרסום מידיעותיו בתורה. אחרי ששמחה־בונם חזר לביתו מהישיבה רצה אביו להשיאו אשה. אך לא נזדמן לו שידוך מתאים והגון כחפצו.

פעם אחת, כשהמגיד רבי צבי מוודיסלב היה בעיר בנדין בדרך מסעו כדרשן, התאכסן בבית הגביר הנודע ר׳ משה אוהרורגר. בשיחה שהתפתחה ביניהם התאונן האכסנאי בפני המגיד על שלא נזדמן לו שידוך הגון לבתו רבקה המצטיינת בכמה סגולות, יפהפיה, חכמה, טובה וחסידה. ענה המגיד ואמר: קרא נא לנערה רבקה ואראנה. דומני, שיש לי

בשבילה שידוך הגון עם בחור שאף הוא מצטיין כחסיד וטוב־לב ותלמיד־חכם, ומלבד זה הוא בן שלשלת היוחסין, חוטר מגזע הב"ח. אחרי שראה המגיד את הנערה שמצאה חן בעיניו, אמר לר' משה אוהרורגר: „במקום להיות שדכן שלך, מוטב שנתקשר שנינו בברית החיתון, אם תסכים שבני בונם יארוש לו את בתך רבקה. וכך סודרו הארושין. ומיד אחרי זה ערכו ברינה ובצהלה את הנישואין. רבי בונם נשאר בבנדין והיה סמוך על שולחן חותנו.

לא עברו ימים רבים ורבי שמחה־בונם נכנס לעולם המעשה. סמיכתו על שולחן חותנו בבנדין פסקה, והוא נאלץ לחפש לעצמו מקור לפרנסה. וכאן עמדה לו חסידותו למגן. תמר ברגסון, אשתו של ברקי ברגסון, בנו של רבי שמואל זביטקובר, היתה נודעת במעשי צדקתה הרבים ועזרתה לדלת העם. תנועת החסידות הצליחה לקרב אליה את הזוג העשיר הזה. תמר ברגסון תמכה בחצרות הצדיקים ובחסידים שונים ומנתה אותם לפקידים בבתי מסחרה. עם פקידי בית מסחרה נמנו ר' שמחה בונם מפשיסחה ורבי יצחק קליש מוורקה. ר' שמחה בונם היה ממונה על מסחר היערות של ברגסון. הוא היה מוביל ברפסודות את תוצרת העצים לנמל דנציג. לרגל מסחר זה היה גם נוסע מזמן לזמן לאשכנז — ליריד הגדול בלייפציג — יחסיו המסחריים דרשו ממנו ידיעת שפות אירופה והוא למד לדבר פולנית, גרמנית ורוסית. כן לבש בגדים אירופאים, שלא הסיר אותם גם בחזרו לפולין ובהיכנסו לחצרות הצדיקים.

אחרי זמן חדל לכהן כפקיד בבית ברגסון, ובחפצו להת־פרנס ממקצוע מכובד ומועיל השתלם ברוקחות, שלא היתה נפוצה אז בין היהודים, וביחוד בין החרדים. הוא נסע ללבוב, עמד בבחינה ב„ועד לענייני הרופאים" וקיבל תואר „רוקח מוסמך". את בית המרקחת פתח בעיר פשיסחה מחוז ראדום. מבית המרקחת התפרנס רבי שמחה בונם בכבוד והיה ידוע לאצילים הפולנים ולרופאי הסביבה. בזמן מלחמות נפוליאון היה מספק רפואות לחיל הצרפתים. למרות עסקיו ובית המרקחת לא חדל כל הזמן מלעסוק גם בחסידות, והתקרב — מלבד נסיעותיו לקוזניץ ואפטא — גם לרבי דוד מלילוב, והלה נסע עמו ל„חוזה" מלובלין שקרבהו מאד.

הניח בן יחיד, צדיק נודע, רבי אברהם משה, שמילא מקום אביו בפשיסחה.

לפני פטירתו של רבי שמחה בונם בכתה רבקה אשתו. אמר לה: למה את בוכה? הרי כל ימי חיי למדתי איך למות. עכשיו כשהגיעה שעתי למות, האם כשרה השעה לבכייה?

ישובי זגלמביה עמדו תחת השפעת הצדיקים הראשונים בפולין. ואם בזגלמביה עצמה לא נפתחו בתי צדיקים כל שהם, הרי יצאו ממנה צדיקים ונשי צדיקים שיצאו להם מוניטין. אכן אין לנו ידיעות אם חלו ביקורי הצדיקים בישובי זגלמביה ולא נשארו לנו פרטים על רשמי בקוריהם.

ברם בזגלמביה מצויים היו חסידים רבים והיו דוגלים בצל הצדיקים השונים וחייהם של יהודים שומרי תורה ומצוות נתרכזו בבתי־התפילה, בקלויזים ובבתי־מדרש, ששימשו נקודות־גיבוש לעדות, לציבורים, לחבורות חסידים, ולכל אחד מבתי התפילה האלה היו אופי משלו. לא הרי זה כהרי זה. מתפלליו של כל בית תפילה טבעו חותמם עליו.

ד') זגלמביה בין נצחון החסידות ופיגור הצדיקות

עד קרוב לקץ שלטון הרוסים בפולין הקונגרסית לא היו בתי צדיקים בסוסנוביץ הצעירה, בעוד שבבנדין ישבו שני צדיקים, נכדיהם של צדיקים גדולים, שהשפעתם בעיר היתה קטנה. ורק עם פולין העצמאית אחרי מלחמת העולם הראשונה החלו לפתוח בתי צדיקים גם בסוסנוביץ. אולם סוסנוביץ ובנדין יכלו להתגאות בחסידים מחסידים שונים המנוגדים זה לזה, על הקלויזים שהיו שונים בהשקפותיהם זה מזה כרחוק מזרח ממערב, ובכל זאת נשאה אותם סוסנוביץ החסידית יחד ללא התנצחות אידיאולוגית. כל חסיד החזיק בשיטתו, וכל השיטות הטיפו לאהבת הבריות, לאהבת ישראל, ללמוד סניגוריה ומסירות נפש על כל יהודי. האהבה היא פרי השמחה, ופרי הענווה, מי שאין בו אהבה משמע שאין בו ענווה ויש בו עצבות. כל חסידי השושילתות השונות ייצגו כבכל ישוב יהודי מעין קיבוץ גליות בזעיר אנפין, והחסידים ידעו להתמצא בהם ולשמור אמונים לשיטתם ולדרכם. מובן שעם ראשית סוסנוביץ העיר מעט היה מספר הקלויזים והם לא היו בולטים ביותר, ורק עם גידול העיר והתפתחותה הכלכלית והחברתית רבו הקלויזים בכל רחבי העיר ופני החסידים על תלבושתם החסידית נראו בכל מקום ופינה.

בגלל חוסר בתי־צדיקים בעיר נאלצו החסידים לנסוע לעתים קרובות או רחוקות לערי צדיקיהם, והיו שהפליגו לערי־צדיקים רחוקות, מעבר לנהר הויסלה, וגם מעבר לבוג, עד לשושילתות טריסק וקרלין, ברצלב וצ'רנובל, ואין לדבר על שושלת חב"ד שעלתה על כולן בהשפעתה. ואף היו חסידים בסוסנוביץ ובבנדין שהפליגו בנסיעותיהם לבתי צדיקים רחוקים אשר בעיר בויאן (בבוקובינה), סדיגורה וצ'ורטקוב, ובבנדין היה מצוי קלויז של חסידי בויאן. ההש־תוקקות הנפשית העזה להיות במחיצתו של הרבי היתה גוברת ביחוד כשה„ימים הנוראים" ממשמשים ובאים. בימי הדין עיניהם של החסידים נשואות לרבי, כי הוא הוא המעביר את תפילותיהם ומשאלות לבם למרום, והוא הסניגור וה„מליץ יושר" בעדם ובעד כל ישראל. ובתוקף אותם הגעגועים לרבי ולשולחנו, לתורתו ולדבריו הנעימים לא נתקררה דעתם עד שקמו ונסעו אליו, להסתופף בצלו, לראותו ולהסתכל בזוהר פניו ולשמוע חידושי תורה ורזי אורייתא עליונים, לשתות בצמא את דבריו וללמוד ממעשיו וממידותיו, ובעת הביקור אצל הרבי כותבים ומגישים לו פתקאות (קוויטלעך) שבהם מציעים ופורשים לפניו את בקשותיהם וצרכיהם, שואלים בעצתו בענייני עסק ומסחר, להסכמתו

לשידוכים ועניני משפחה, וגם בדבר תרופות ורפואות למחלות, ודעתו של הרבי היתה קודש ומקיימים ומקבלים אותה בשלימות.

בסוסנוביץ לא היו מתנגדים לחסידות „לתיאבון" או „להכעיס" מהסוג הידוע במקומות אחרים של ר' דודל ממאקוב (מת 1815), „מגיד מישרים" שהצטיין במלחמתו הנמרצת בחסידות ופירסם תעודות וכתבי־פולמוס נגד הצדיקים בשם „זמיר עריצים", „שבר פושעים" ועוד. והיו מתנגדים שבליל ראשון־של־פסח העמידו בחלון ביתם קערה עם „קגיידלעך" כהפגנה נגד החסידים שאינם אוכלים פתותים בפסח, ואם היו פה ושם מתנגדים בודדים הם נבלעו ונתבטלו בששים ברוב החסידי שבעיר. בעיקר היו אלה ה„ליטבאקים" מנפות ליטה שהתישבו בסוסנוביץ ובבנדין לרגל עסקיהם עם ארצות חו"ל, ואלה היו מבליטים את התנגדותם לחסידות, בלי להתגרות בחסידים עצמם. וכן היו המתבוללים מתיחסים באדישות לחסידות כלכל האמונה היהודית.

בהשפעת ההשכלה נסתפו גם מבחורי החסידים, שטרם נתנו גט פטורין לחסידות, והם עוד אחזו באודה החסידי, בלבוש ובשיגרא. עוד הלכו להתפלל בקלויז, ולפעמים נסעו גם לרבי. הם לא יכלו להכריע ולקחת ברכת פרידה מהקלויז החסידי, לאחר שכולם היו מקודם בחורים חסידיים, למדו בעצמם בקלויז, והיו קשורים בו באלף נימים. אך החסידים הבחינו ביד, שאין פני הבחורים עוד כתמול שלשום, סטו ברב או במעט מהדרך הסלולה, והיו מתיחסים אליהם ביחס של בדלנות. במאוחר יותר נצטרפה להשכלה תחרות שניה בצורת חיבת־ציון.

עם תקופת חיבת־ציון הונח ביסודה של תנועה זו הרעיון המדיני הציוני שבמרכזו עמדה היאחזותו המחודשת של ישראל בארצו בדרך גאולה. בועידה הראשונה בקאטוביץ הסמוכה לזגלמביה במרחשון תרמ"ה נוסדה ברית אגודות חובבי־ציון בשם „מזכרת משה" (על שם משה מונטפיורי) והוקם מרכז בוורשה שבו גברה השפעת הרבנים ובראשם הרב שמואל מוהילבר מביאליסטוק. עם תנועת חיבת־ציון נראו בקלויזים בסוסנוביץ ובבנדין אברכים חסידיים האוספים כספים למען ארץ־ישראל. לא היה זה מן הדברים הקלים, היו קלויזים שדבר זה עורר בהם סערות. חסידים היו שוברים את הקערות, קורעים את הקו"קים, חוטפים את הכספים. אך לא היה מזה מפלט. הפעולה היחידה של חובבי־ציון אז היתה איסוף כספים. אך מאורעות גדולים אירעו בשנת 1905־1906. מהעתונים העבריים „הצפירה" ו„המליץ" נודע על „מדינת היהודים" של הד"ר בנימין זאב הרצל, מלבד זה חדר רעיון חיבת־ציון יותר בערי זגלמביה לאחר האספה הגדולה של חובבי ציון בקאטוביץ הסמוכה שמעבר לגבול שלזיה, שבה השתתפו רבנים הרב יצחק יעקב ריינס מלידא (מייסד תנועת המזרחי), הרב שמואל מוהילבר ורבנים נודעים אחרים.

ולא מעטים היו בין החסידים, ואף בין חסידי גור, בעלי לב יהודי חם, מלאי צער ואהבה ליהודי, שינקו חיות מידיעה טובה שהגיעה מארץ־ישראל יותר מאשר מהמסחר. בהם נמצאו חסידים שהיו מדברים במרירות נגד אותם הרביים החסידיים שהיו מתנגדים לארץ־ישראל. לדעתם הרי הרביים היו צריכים לעמוד בראש ולהיות יחד עם חסידיהם בין הראשונים לעליה. וכעסם זה נגד האדמו"רים לא הפריע להם אחרי דברי נאצה למתנגדי ארץ־ישראל למסור דברי תורה, מילתא דרבנן של הצדיק. בבנדין היה הבולט בין החסידים הציונים הציוני הדתי בריש פרגר. ומעשה שהיה בחסיד ותיק אחד, שפסק לנסוע לרבי. על השאלה שנשאל, מדוע איננו נוסע עוד לרבי, היה עונה: „לכל רבי מזומן שולחן מתאים לו, לרבי קטן — שולחן קטן יותר, לרבי גדול יותר — שולחן גדול יותר. הרבי שלי גדול כל כך עד ששולחנו מגיע לזגלמביה, ואני יושב לי תמיד על שולחנו של הרבי שלי, בלי להצטרך לנסוע אליו...

והנה נראו ניצני התקופה שבה נחלשה החסידות בהרבה ופסקה להיות כות מושך עיקרי. בימים עברו, אם אחד מבחורי החסידים לבש „צוארון" נחשב הדבר למאורע כביר, ובעיר התחילו להתלחש עליו, כי הדבר היה נותן טעם לפגם. אך עם ניצני ההשכלה והתרבות נתרבו הפרצות. עולם התרבות הנאור הקרוב מאד מעבר לגבול הגרמני והאוסטרי הגביר את צלילי „קול ענות". בני הנוער החלו פורצים דרך לעצמם אל העולם ההוא, מי לשם לימוד והש־תלמוד, מי לשם ידיעה ופרנסה, ועל כולם — בולמוס המפלגות ואידיאות הסוציאליזם במלחמתו נגד עריצות ה„צאר" הרוסי ופקידיו עושי רצונו ודברו, שעשה שמות בנפש הנוער ורבים היו חלליו.

אך רבים היו בין החסידים ובחוריהם שטוו חלומות־זהב על מדינה יהודית, על עתיד גדול לעמנו. ורבים היו העולים לארץ שפתחו בה קנים חדשים לחסידות, והודות להם התפתחה החסידות גם בישראל שהתבצרה ב„קריות" וב„היכלים" לתורה ולחסידות. בצער רב יש לציין, כי רבו עוד יותר אלה שחלמו ולא זכו לראות בהגשמת חלומם, והלכו בדרכם הנצחית האחרונה כשירת „אני מאמין" מתרוננת מתוך גרונותיהם כתפילת־אשכבה עצמית, וזוהר האמונה והבטחון בצור ישראל ובעתיד ישראל מרחף לנגד עיניהם.

ה) בתי־התפילה החסידיים

רוב יהודי זגלמביה בכלל וסוסנוביץ ובנדין בפרט היו חסידים, שהסתופפו בצל צדיקים שונים, קרובים ורחוקים. חסידים אלה היו כות כביר. רובם היו יהודים פשוטים — בעלי־בתים, סוחרים, רוכלים, אומנים, סוכני מסחר, חדורים רגש עמוק לתורה ויהדות, שהיו מתאספים בהמוניהם בבתי־כנסיות ובתי־מדרשות ובבתי־התפילה (קלויזים או שטיבלך). מוסדות התפילה הללו היו פארה של סוסנוביץ וזגלמביה. ובהם כמעט שלא נפסק קולה של תורה ותפילה יומם ולילה, ותמיד היו מלאים חיים, שמחה והתעלות רוחנית. בקלויזים היו החסידים מתפללים, לומדים ומשוחחים על כל הענינים העומדים ברומו של עולם. בימי ה„זכרון" של הצדיקים היו

אוכלים אחרי התפילה עוגת סוכר עם יי״ש, באחלם זה לזה מזל־טוב. בימי שבתות לשלוש־סעודות היו יושבים בקלויז עני ועשיר יחד על שולחן אחד. נגינה לירית מלאה כיסופים שופעת דביקות עד כלות הנפש. צללים רבים טשטשו את התהום בין איש לחבירו. היושבים על השולחן בקלויז התמזגו והיו לאחד. עדת החסידים כאילו נתנה גט פיטורין לעולם ומלואו, הסתלקה מכל דאגות ומרעין־בישין, ומצאה מפלט בקלויז, על השולחן הדל, הבא במקום המזבח הקדוש, לשפוך צקון לבם בגעגועים ועצב אחרי שבת־מלכתא הנעלמת והול־כת. החסידים אינם חפצים להיפרד מיום השבת. בחוץ כבר חושך ואפלה. העיר כבר שוקעת באוירת ימי החול, כשה־חסידים עומדים לברך ברכת הבדלה. אחרי ההבדלה מתכונ־נים למסיבת מלוה־מלכה. כך היו שמחים ונהנים עם האורח השבת.

התורות החסידיות היו מתקבלות כאן ברצינות, ואף שימשו מקור לויכוח ולהסבר, יושר, אמונה והגינות היו תופעות טבעיות בחיי יום יום. מחסידות ולומדות יכול היה כל אחד לקחת כחפצו. בקלויזי החסידים היו יושבים בצוותא בני גבירים ואמידים עם בני עניים ללא חציצת יוהרא. לא היו מתביישים באומן, כשם שהיה מקובל בערים ובעיירות אחרות. ואין פלא שהקלויז שימש בית לחסיד לא פחות ואולי יותר מבית משפחתו. בסוסנוביץ היו מבקרים מפעם לפעם צדיקים שונים. וכשבא רבי לשבת מלאה העיר תנועה רבה. בימי שבת וחג היו החסידים הולכים עטופים בטליתות־צמר ברחובות העיר ללא חשש פגיעה מהנוצרים. בימי סוכות היו נושאים בגאוה את הלולב והאתרוג. בשבתות הקיץ, בסעודות של שבת, היו בוקעות זמירות מבתי יהודים בכל הרחובות שבהם שכנו יהודים. הם אף היו מקדשים את הלבנה ברחוב בקול רם ואיש לא הפריע להם. החסידים תפסו מקום חשוב בין האישים ונכבדים בעיר.

בסוסנוביץ היו קלויזים רבים, ולכל קלויז פנים אחרות, מנהגים מיוחדים, ניגונים בשלו, וכל אחד טבע חותמו ופר־צופו המיוחד על חסידיו, עד שגם בלי לדעת, קל היה להבחין באיזה קלויז התפלל כל חסיד מהעיר ולאיזה רבי הוא נוסע. היו חסידים שאהבו ליהנות יותר מעולם הזה, לאכול ולשתות בנעימים, נאים בתלבושתם ובגדם נקי ללא רבב, כי גם רבם אהב סעודה טובה והקפיד בנקיון בגדיו. והיו שחיו בדחקות ועוני, שעולם־הזה לא היה להם אלא פרוזדור לחיי עולם־הבא. וכן היה שוני במידת החיבה לניגון, שנחשב ערך יסוד בחסידות, ובאיכות הניגון ביחס למקוריות ועמידה על הצלילים היהודיים העתיקים שלא כל שושלת ידעה ואף לא דקדקה „בענינים קטנים״ כמו אלה. הקלויז היה הכל ומעל לכל. היה קיים פתגם, שבנוגע לכל הפוליטיקה ה־עולמית מחליטים בשטיבל „מאחורי התנור״. במסיבות שלוש־סעודות היו יושבים בקלויז על השולחן ואוכלים חלה ודג־מלוח, שרים ניגוני זמירות מלאים כיסופים ודביקות. הצללים מטשטשים את התחומים בין אדם לאדם וכל היושבים דבוקים כאיש אחד, לב אחד, השופך את מצוקתו הרוחנית בגעגועים לשבת־מלכתא ההולכת ונעלמת, מעין „קשה עלי פרידתך״, ואחר הבדלה מתכוננים לתוספת־שבת, ל„מלוה מלכא״ עם זמירות ושירים וניגונים ישנים וחדשים, שונים ומגוונים המבטאים את „האי עלמא דכסיפין״.

ואין לתאר חיי קלויז חסידי בלי הניגון. לב כל יהודי נמשך לעולם הניגון כמו למעין המזקק, המעלה את חיי היום־יום ושבתות וחגים. התפילה. סעודות ושמחות, מלאות זמירות ונגינה. החסידים שרים בניגונים מושכים מלאי־כיסופים ויופי ל„בני היכלא״ בקלויזים, לפני יציאת השבת הנגון אצל החסידים הוא חלק מן החיים. בא חסיד מן הרבי — לא שכח להביא אתו ניגון חדש. ואם בעל־מנגן הוא היודע לעבור לפני העמוד, הכרוך אצל החסידים בזמרה ובנגינה, והיה הניגון החדש עד מהרה ל„שם־דבר״ בפי כל חסידי העיר, שרוממוהו ושרוהו בכל הזדמנות. והיו חסידים שידעו פרק מהלכות הניגון ותורתו והעניקום לרבים.

הדור הקשיש, חסידים ותיקים, נסתלקו לעלמא הדין, ומקומם תפסו יורשיהם. לא אחת חשבו שהדור החסידי פוחת והולך. אמנם, נשתנו העתים שבהם חסידים וגם גבירים בילו יותר מחצי יום מחייהם בקלויז, שעוד בבוקר היו השולחנות מלאים יהודים, בחורים ואברכים, ב„עלי זקן ופיאות ולמדו שיעורים. שני דורות פעלו אז בצוותא. הסתלקו הזקנים — באו במקומם צעירים. לא פסו אמונים. גם הנוער החסידי נטה שכמו בעוז לחיי הקלויז. תם הדור ולא נשלמה החסידות. והיא לא נעלמה גם אחרי חורבן הנאצים הגרמניים. בדור האחרון לפני השואה נמצאו צדיקים נודעים שהקדישו זמנם לנוער, הקימו להם ישיבות ומעונים ונתנו להם יתרון וזכיות יתר, בראותם בהם את „דור העתיד״. היו אלה צדיקי בובוב, ויזניץ, שלתועלת הענין צרפו לפעולתם גם את הניגון, ומהרה קמו להם מתחרים. הנוער קיבל חיזוק ועידוד והחל לתפוס יותר מקום בחסידות ולהוסיף אמצעי גישה לתורת החסידות והיהדות גם יחד.

אף מחלוקת „לשם שמים״ לא נפקדה בקרב האוכלוסיה, והיא לא פסחה על הקלויזים. דבר זה אירע בשעת בחירת רב או שו״ב, חברים למועצת הקהילה וכדומה. בימים ההם טרם היו אמביציות מפלגתיות כפי שהתפתחו באחרונה, אלא אמביציות של קלויזים. כל קלויז חפץ, כי הרב או השו״ב הנבחר יהיה מאנשי שלומו.

3. צדיקי החסידות בסוסנוביץ

א) ר' שלמה חנוך רבינוביץ הרדומסקאי מסוסנוביץ

בכינויו „הרבי מרדומסק", דור רביעי מ„תפארת שלמה" מייסד השושלת ברדומסק ואחרון לה, איש מורם מעם, מוכר ומקובל כאחד מגדולי האדמו"רים, בעל יכולת והשפעה, תלמיד־חכם, עשיר מופלג ומלא וגדוש תורה וחסידות — כזה היה רבי שלמה חנוך הכהן רבינוביץ שנולד בשנת תרמ"ב בראדומסק, לאביו הצדיק רבי יחזקאל (מחבר ספר „כנסת יחזקאל") בנו של רבי אברהם (בעל „חסד לאברהם") בנו של רבי שלמה (בעל „תפארת שלמה") מראדומסק. מוצאו ממשפחה מיוחסת, התחנך בחצר אביו הצדיק, ובנעוריו למד תורה מפי הגאון מאמסטוב והוכיח כשרונות יוצאים מגדר הרגיל: שקידה עצומה, זכרון נפלא, חריפות והבנה, ועבד את ה' בהתלהבות. את כל כשרונותיו השקיע בהתמדה בתורה, שהיתה לו עבודת ה' כתפילה. כמה מחידושיו בהלכה מימי נעוריו נדפסו בספרי שו"ת שונים.

אחרי נשואיו עם נכדת רבי דוד הצדיק מלילוב החל לעסוק במסחר, וההצלחה האירה לו פנים. כשרונותיו הטבעיים ויושר אופיו עזרו לו בניהול עסקיו. הוא נהנה מאשראי גדול ומקשרי מסחר רחבים, כיון שעמד בדבורו והיה תמים דרך. אך עם פטירת אביו הצדיק (י"ח מרחשון תרע"א) ברדומסק נפלה עליו אדרת הצדיקות, והוא אז עול ימים, בן עשרים ותשע שנים. חסידי רדומסק דבקו בו, קבלו את מרותו והתקשרו אליו בעבותות אהבה והערצה. מאז כל דיבור קל או רמז דק מפיו היה לחסידיו כצו עליון. הם לא עשו דבר, מקטן ועד גדול, בלי לשאול תחילה את פי הרבי. הוא העניק לחסידיו את עצתו הנבונה ואת ברכת הצדיק, כי בצד היותו גדול במדות, היה בקי בהוויות העולם הן מנסיון עצמי והן מתלמודו.

בפרוץ מלחמת העולם הראשונה בשנת תרע"ד שהה זמן מה בעיר הומבורג בגרמניה לצרכי רפואה. בברלין קנה כמה בתי־חומה גדולים שערכם עלה משך הזמן. בפולין היו לו בתי־מסחר גדולים לאריגים, בלודז בית מסחר בשם „לודז'קה מאנופקטורה" ברחוב פיוטרקובסקה, וסניפים ב־סוסנוביץ ובבנדין; בתי חרושת לזכוכית ולבנים, ובתים רבים בוורשה, קראקא וסוסנוביץ, אותה עשה למושב לו כתום מלחמת העולם הראשונה. העובדה שהיה בלתי תלוי במובן החומרי, היוותה גורם חשוב בעיצוב אופיו ובפעולותיו. הוא היה אולי הרב היחיד שלא היה זקוק לחסידיו מבחינה כספית, לא קבל פדיונות. להיפך, תמך בנצרכים והוציא מכספו לצדקה ולהחזקת הישיבות. את עסקיו ניהלו באי־כוחו, אנשים נאמנים־מכובדים מבין חסידיו, שהיו לו כל הנתונים ליותר משמינית של גאוה, המותרת כידוע לתלמיד־חכם. אך על אף כל אלה לא גבה לבו. מופלא היה בענותנותו, כיבד את הבריות, לרבות את „חבריו למקצוע" — אדמו"רים אחרים, עד כדי הכנעה עצמית. וכשם שסבו ה„תפארת שלמה" היה נוסע לאדמו"רים אחרים נושאי דגל החסידות שהוא עצמו היה מן המעולים והמובחרים שבהם, כן היה אף הוא נוסע לרבנים אחרים, וביחוד דבק ברבי ישראל פרידמן האדמו"ר מצ'ורטקוב. האדמו"רים קבלוהו בכבוד גדול ובחיבה רבה, כי ידעוהו והכירו את גודל ערכו. הרבנים אהבוהו וחסידים העריצוהו. הוא הכיר אדמו"רים רבים ושיטותיהם השונות וידע להעריך את היתרונות שבכל אחד מהם. הוא היה קשור קשרי ידידות ומשפחה עם „חצרות" אחרים, (גור, אלכסנדר, צאנז, בלז, מונקאץ). מאידך — חסידיו של הרדומסקאי היו מצויים לא רק בפולין הקונגרסאית, אלא גם בגליציה המערבית, כי הרדומסקאי היה „שוה לכל נפש" גם ליהודי פולין וגם ליהודי גליציה.

הרדומסקאי עצמו הקדיש עתותיו לתורה ולתפילה, נטול מדאגות חומריות, ועל אף עשרו חי בעצמו בצנע וחסכון. לעומת זה פיזר הון רב על הישיבות שיסד וידו היתה פתוחה לכל דבר מועיל, אלא שלא נתן מעולם פרסום למעשיו אלה, וברבים לא נודע כי הוא עצמו וחבר חסידיו נושאים על שכמם עול עצום, הוא לא ערך מגביות כרבנים וראשי־ישיבות אחרים למען החזקת ישיבותיו ולא פנה לצבור הרחב בקריאה להושיט יד־עוזרת למפעלי חינוך אלה. אליבא דאמת, כיון שהיה מקמץ להוצאות עצמו והיה מפזר כספו לישיבות ולצרכי צדקה, הרי גם עסקיו המסחריים היו למעשה חלק מעסקי־הרוח שלו, להרבצת תורה ויראת שמים, לחינוך רבנים, מנהיגים ותלמידי־ חכמים. הרדומסקאי הקדיש את כל זמנו לתורה, להדרכת חסידיו, להנהלת ישיבות, להחזקתן ולהרבצת התורה.

פעמים, הביע רצונו, שהונו יוקדש לישיבות הנקראות בשם „כתר תורה".

ישיבות „כתר תורה" היוו רשת מסועפת, גדלת מעוף ורחבת־ממדים. רשת זו הקיפה לא פחות משלשים ושש ישיבות בערים שונות בפולין וגליציה המערבית: בלודז, סוסנוביץ, בנדין, רדומסק, קילץ, קטוביץ, פיוטרקוב, צ'נס־טחוב, וולברום, קראקא, קשאנוב, אושפיצין ועוד. אלפי תלמידים למדו בהן תורה והחזקתן היתה מוטלת על שכמו של הרבי וחבר חסידיו העשירים. תכנית הלמודים שלהן כללה ש"ס ופוסקים. חסידות היתה מחוץ לתכנית הלמודים. התלמידים ומרבית ראשי הישיבות לא היו מחסידי רדומסק. הרבי לא הקפיד כלל על כך והפקיד את הנהלת מוסדות ה־חינוך בידי הלמדנים המופלגים ביותר בלי לבדוק חסידיו של איזה רבי היו. הרבי השגיח השגחה קפדנית על הלמודים, דאג הן למשק הכספי והן לרוח השולטת בהן שתהא של יראת שמים ואהבת תורה. הרבי עצמו שקד על למוד התורה, לא השתעשע בדברי פלפול, לא גרס „שיחה בלמוד", אלא שקד על שיעוריו בהתמדה ובדייקנות. סדר יומו היה מאורגן וערוך בקפדנות. הוא קבע לו עתים, שעור בשעור, בלי לערבב למוד בלמוד. שעה שלמד גמרא עם תוספות לא עסק בדברי קבלה. מה שקיים הוא עצמו דרש מתלמידיו,

כשם שהוא התרכז בלימוד התורה בתוך העיקר, דאג שממנו יראו וכן יעשו תלמידיו, בכיוון זה הדריך את הנהלות הישיבות, והורה לבל ילמדו חסידות לתלמידים בגיל צעיר, „טרם שמילאו כרסם בש״ס ופוסקים״. כל אשר עשה, לא בעלמא עשה, לא דרך אגב ולא בשטחיות, אלא פעל בישוב הדעת, בשיקול רציני ובעיון. הוא דיבר בנחת ותנועותיו היו מדודות. פסיעותיו היו איטיות, אך צעדיו בטוחים. הליכתו אומרת כבוד ואצילות. הופעתו שפעה טוב־לב, ידידות ואהבת־הבריות. עינים פקחיות לו, מתנוצצות, מחייכות בחכמה ומלטפות בחיבה.

לא היה בו אף קורטוב ממידת היהירות והשאיפה להתבלטות לא בשל עשרו ולא בלמדנותו. את תכונותיו לא הפך כמוצגים לראווה. לא התערב בפוליטיקה, לא הכניס ראשו בסיכסוכים ולא אבה להיות שותף לחילוקי־דעות, ועם שהיה מקפיד על דרך יהודית כקוצו של יו״ד היה מקרב כל אדם מישראל. נקיון הדעת שבו, צלילות המחשבה, בהירות הרעיון ויושר ההגיון, ונוסף על כל אלה: עסקיו המסחריים והתערבותו בהוויות העולם, הרחיבו את אפקיו והשקפותיו, עד שהקיף את העם כולו על זרמיו ופלגיו. בפעילותו השתקפה הזריזות ללא כל פזיזות, הצמצום לא נראה לו בשום מקום, ואף לא בחסידות. הוא לא הסתגר ב„חצר״ אחת, לא שלו ולא של אחרים.

לאמיתו של דבר אדם חלוש היה. הוא חלה במחלת הסכרת, וכמה חדשים בשנה היה מבלה בבית־חולים. אך עוז נפשו, אומץ לבו ובריאות נשמתו התגברו על חולשתו הגופנית, ובהופעתו החיצונית נראה תמיד בריא, שופע מרץ, תוסס ופעיל, מלא חדות חיים ושמחה של מצוה. תמונה בלתי נשכחת היתה בשבתות ובחגים, עת נהל שולחן: החסידים מצטופפים סביבו בהמוניהם, והוא בוער בהתלהבות לקדושת החג. אך לפני הקידוש הוא נאלץ להפסיק פסוקו לרגע, כי הרופא הזריק לו זריקת אינסולין כדי לגרש את הסוכר מדמו ולהקל על סבלו. לפי עצת רופאים היה רגיל לבקר במקומות מרפא, ובשמעו כי איזה רבי נמצא בעיר היה מקדים לפתחו של הרבי ושואל לשלומו, אפילו היה הוא גדול מהרב המקומי בשנים ועלה עליו מבחינות שונות.

מדי שבת וחג היו באים לסוסנובצה מקום מגוריו אלפי חסידים מעיירות פולין וגליציה. הרבי ניהל את חצרו לפי נוסח רדומסק המסורתי: באמירת תורה, שירת זמירות בנגוני רדומסק (בהם מנגוני ה„תפארת שלמה״ ור׳ לייזרקה פרלמוטר — המנגן הנודע מלודז) ועריכת שולחנות.

כסף רב הוציא הרבי על ספרייתו הפרטית, שהיתה — אחר ספרייתו של הרבי מגור — השניה בגדלה בכל פולין. כתבי־היד והדפוסים העתיקים והנדירים שקנה מפעם לפעם עלו לו הון.

בפרוץ מלחמת העולם השניה בילו הרבי מרדומסק ומשפחתו בקיטנה קריניצה, בהרי הקרפטים בגליציה. משם יצא ללודז, מקורביו וחסידיו הפצירו בו לנצל את האפשרות האחרונה לעזוב את פולין במטוס ולהנצל, אך הוא ענה: רצוני להיות עם כל היהודים״ וסירב לעזוב את פולין. בחנוכה ת״ש יצא מלודז להגיע לוורשה והתאכסן ברחוב נובוליפקי 30 בבית אחד מנאמני חסידיו, ר׳ נתן פנחס ארליך, ואתו — אשתו הרבנית, בתו היחידה וחתנו ר׳ משה דוד וגיסו ר׳ דוד הלברשטאם המו״ץ מסוסנוביץ ומשפחתו. בשבת פרשת עקב, י״ח מנחם־אב תש״ב, פרצו הנאצים לביתו, ורצחו את כל הנמצאים שם, את הרדומסקאי וזוגתו אסתר עם בתם היחידה רייזל ובעלה ר׳ משה דוד.

הוא נקבר ליד האוהל של האדמו״ר מנובומינסק. ובא הקץ על משפחה מיוחסת ומפוארת בישראל, על גזע צדיקים ששושלתם נמשכה מאז יסודה בידי רבי שלמה בעל „תפארת שלמה״. הם היו מאור לישראל בתורתם ויראתם, בחכמתם ומדותיהם. עם הרצחו של הרדומסקאי נגדע הענף האחרון לשושלת רדומסק.

אחרי המלחמה הופיע הספר „שבחי כהן״, אמרות טהרות על ההורה, של הצדיק שושלת היוחסין רבי שלמה חנוך הכהן מרדומסק, בחלק השני „כתר תורה״ עם חידושים נפלאים מאת הרב הגאון האדיר מוהר״ר משה דוד הכהן רבינוביץ, בן האדמו״ר מקרימולוב וחתן הצדיק.

יום האזכרה לאדמו״ר מרדומסק הוא: י״ח אב תש״ב.

אחיו של הרדומסקאי, הרב אלימלך אריה רבינוביץ, אבד״ק שידלוב, מת במחנה ריכוז בגרמניה. גיסו של הרדומסקאי, הרב דוד הלברשטאם בן הרב סיני האדמו״ר מזמיגרוד, היה מו״צ בסוסנובצה, זוגתו גיטל ובנם יחזקאל ניספו במיידאנק. הוא היה חתנו של בעל „כנסת יחזקאל״ מרדומסק. נותרו משלו כמה חידושי תורה בחלק השני של הספר „כתר תורה״.

ב) הרב משה דוד רבינוביץ, חתן הצדיק מרדומסק

עם תיאור אישיותו ופרשת מעשיו של רבי שלמה־חנוך מרדומסק, אין להתעלם מאישיות־משנה כבירה שליוותה את פועלו, זהו קרובו וחתנו רבי משה דוד הכהן רבינוביץ בן רבי נתן נחום הצדיק מקרימולוב ונכדו של בעל „חסד לאברהם״ וגיסם של רבי ישעיהו אנגלרד הרב מסוסנוביץ ורבי ישעיהו שפירא (שנפטר בירושלים) ורבי חנוך בורנשטיין (בן הצדיק רבי שמואל מסוכצ׳וב שישב בירושלים ונפטר בה לפני שנתיים).

רבי משה דוד נולד בשנת תרס״ו בקרימולוב (ליד זבירצה). את חינוכו קיבל ב„חצר״ כמקובל בפולין בתקופתו. מימיו לא למד בישיבה ולא אצל רבנים מובהקים, רק זמן קצר למד אצל הרב הגאון רבי דוב בריש וידנפלד מצ׳יבין. הוא הגה בתורה בעצמו. רבותיו היו התנאים והאמוראים, מפרשי הש״ס, הגאונים והפוסקים, שלא היו בשבילו דמויות רחוקות ומופשטות, אלא מורים תוססי חיים ושופעי רעיונות שמפיהם ממש למד תורה, במחיצתם שכן ובעולמם חי, את מחשבתם חשב, בארצות מושבותיהם התהלך, אוירתם נשם, ורק לכאורה התגורר בסוסנוביץ. עיר זו היתה לו תחנה לעניני חומר. ברוח היה מתרומם מאווירה של סוסנוביץ וחי

בסורא ופומבדיתא. שבילי דנהרדעא היו נהירין לו יותר משבילי סוסנוביץ. תלמיד היה כל ימיו, אף בשנות היותו מורה ומדריך, מגיד שיעורים ובוחן, כמעט לא יצא מעולם התלמוד אף לשעה קלה.

עוד בימי נעוריו נתפרסם כעילוי בעל מוח חריף ועצום שחידש תורה כמעין המתגבר ונחשב לחזון בלתי נפרץ. מתמיד ושקדן למעלה מן המשוער. החסיד ר׳ יחזקאל בסר־קושיצקי מספר מה שאמר לו פעם הגאון מצ׳יבין: „אילו היה רבי משה־דוד זוכה להמשיך את חייו היה בודאי נחשב בין גדולי דורנו״. שמו היה בפי בני המשפחה „ר׳ משה׳לה״ ונחשב כבן יקר וחביב...

הוא נשא לאשה את רייזל, בתו יחידתו של הרבי מרדומסק בשנת תרפ״ח והיה סמוך על שולחן חותנו, משוחרר מדאגות פרנסה המשיך בלימודיו והעלה את מושג ההתמדה בתורה למעלה. עשה לילות כימים בלימוד התורה. הוא צלל במהירות בים התלמוד ובעומק ההלכה. את כל מעיניו, הגיגיו וכוחותיו, את רחשי לבו, שאיפותיו ומאווייו השקיע בלימוד. והיה בקי גם בהויות העולם, שגם עליהן הסתכל באספקלריה של תורה.

שנות בגרותו לא ביישו את שנות נעוריו. עוד בגיל צעיר רכש לו בזכות תפיסתו המהירה וזכרונו המפליא בקיאות רבה בכל מקצועות התורה והיה כמעין המתגבר שממנו יונקים רעיונות וחידושים נפלאים. גדולי הדור התנצחו עמו בדברי תורה והתיחסו לאברך זה כאל שווה להם. רבי חיים עוזר גרדוזנסקי הגאון מוילנה כתב בהסכמתו לספר „זבחי כהן״, „לא ידענו שיש בפולין מרגלית כזאת״. אף אלה מגדולי התורה שלא היתה דרכם לפזר תהילות ותשבחות הפליגו בשבחו, הרבו להללו ונבאו לו עתיד מזהיר. הוא התעלה לדרגת אישיות רמה שהצטרפה לאישיות חותנו שאת הישיבות שהקים נהל. שני האישים חברו בפיתוח מוסדות תורה. רבי משה־דוד היוה את הרוח החיה בישיבות, היה מגיד שיעורים, בוחן תלמידים, מתוה את קו הלימודים ומכוון את שיטתם וסדרם. שלוש פעמים ביום היה מגיד שיעורים לפני „קיבוץ גבוה״ של 150 תלמידים בסוסנוביץ, ופעמים אחדות בשבוע — לפני תלמידי ישיבת „כתר תורה״.

שיעוריו הקבועים ב„קיבוץ הגבוה״ בישיבת „כתר תורה״ הצטיינו בחריפות רבה. הוא היה עוקר הרים וטוחנן זו בזו, מעמיק ומפלפל, מחדש ומברר. הוא הכניס חידושים לא רק בלימודים, אלא גם בדרכי ההוראה, לימד מסכתות שלא נהגו ללמדן בישיבות (מסכת ברכות או זבחים), למד תלמוד ירושלמי שהוזנח בישיבות, בהיותו בקי — הן בבבלי ובירושלמי — כאחד. לא פחות מזה שקד על ספרי קדמונים ואחרונים, והספרות הרבנית כולה היתה נהירה לו על תקו־פותיה. בשיעוריו השקיע את כל כוחותיו הרוחניים, ואעפ״י שהיה בקי בכל מכמני התורה, התכונן לקראת שיעוריו באחריות עילאית.

הביטוי הלמדני „קב ונקי״ משקף את מהותו הפנימית ומראהו החיצוני. קב ונקי היתה משנתו אחרי יגיעה רבה ושיקולים מחושבים. נקיות דעתו התבטאה גם בדמותו. הוא היה יפה תואר, פניו מעוטרות זקן צהב־זהבהב, עיניו הפיקו פקחות, תיוכו הביע קרבה וידידות. נעים הליכות וענותן. אף העסקים שניהל חותנו לא הראה כל ענין בהם וכמעט שלא ידע צורת מטבע. עניני הרוח גברו אצלו על החומר. צרכיו החומריים מועטים היו. אכילתו נעשתה בחטיפה, כאילו לצאת ידי חובה, בעוד שדעתו היתה נתונה לתורה יומם ולילה.

רבי משה־דוד חיבר חידושים למסכתות זבחים, חולין, בכורות, מנחות, יומא. כמה מחידושיו נרשמו בידי תלמידי הישיבות שלו ונתפרסמו בכתב־עת תורני „כתר תורה״. הם עוררו רושם רב בחוגי הלומדים במדינה. בחידושים הבריק והפתיע ברעיונותיו. חידושיו הנפלאים מעידים על גאונותו וחריפותו. הם נאספו לכדי מאות כתבי־יד. תלמידיו העריצוהו, החלו לאסוף את חידושיו הרבים, והפצירו בו להוציאם לאור. זמן מועט לפני המלחמה עמד להופיע ספרו הראשון „זבחי כהן״ על מסכת זבחים, שהיה מוכן להופיע בצירוף חידושים על מסכתות אחרות. אבל הוצאת הספר נתעכבה עקב אסון שקרה בשנת תרצ״ז במות הילד אברהם אלימלך יחזקאל אהרן, בנו יחידו של רבי משה־דוד ונכדו היחידי של הרדומסקאי. חלק מן החידושים הללו יצא לאור בספר בשם „שבחי כהן״ בניו־יורק על ידי תלמידו הרב יחזקאל בסר־קושיצקי. הספר מכיל שני חלקים. חלק ראשון „שבחי כהן״ בו אמרות טהורות על התורה מאת רבי שלמה חנוך הכהן מרדומסק, וחלק שני „כתר תורה״ עם חידושים מאת רבי משה דוד הכהן רבינוביץ. חידושים אלה הם רק טפה אחת מן הים, חלק פעוט ממה שחידש וכתב, הכל ירד לטמיון בעת השואה, רק מה שמצאו מפוזר בקובצים וירחו־נים שונים נלקט ונדפס.

רבי משה דוד הצטרף עם אשתו אל חותנו ובחנוכה שנת ת״ש הגיעו לוורשה, בתקופת הגיטו נמצא אתו בצוותא. גם שם שקד יומם ולילה על התורה בלי לשנות מאורח חייו, התעמק בסוגיות חמורות, שיקע עצמו כולו בתורה ובה מצא נוחם ותקוה. בערב תשעה־באב תש״ב, עם התחלת השמדתם ההמונית של יהודי ורשה, הוכנס רבי משה דוד כפועל לבית החרושת לנעלים „שולץ״ שנוהל בפיקוח הגרמנים, בידי שני יהודים, הוא סירב לגזוז את זקנו למרות הסיכון. ביום י״ח באב תש״ב, השבת השחורה, עברה פלוגת חיילים ברחוב נובוליפקי מדירה לדירה והרגה ביריות כ־150 איש, הם לא פסחו על בית הרדומסקאי ומשפחתו. נורו למות רבי משה־דוד, אשתו רייזל, חותנו הרבי והרבנית אסתר.

ג) הרבי מסטאשוב רבי דוד פרדס מסוסנוביץ

רבי דודל פרדס, שעבר לשבת בסוסנוביץ כרבי ל־חסידים בשנת תר״ס (1900), נולד בסטאשוב בשנת תר״ך (1860) לאביו רבי מרדכי׳לה פרדס (השני), היה בן אחר בן נכד הצדיק הגדול רבי מרדכי מסטאשוב, וגם נכד ה„יהודי הטוב״ רבי יוסף־ברוך אפשטיין מניישטאט. רבי מרדכי

סטאשובר הראשון היה מייסד שושלת פרדס בסטאשוב, והיה אחי רבי מאירל אפטר הגדול מחבר הספר „אור לשמים" (נפטר בה' תמוז תקצ"א).

רבי דודל התחנך אצל אביו הרבי בתורה וחסידות ושימש דוגמה לחסידות למדנית. אחר כך למד בבית־המדרש ב־סטאשוב ופעל הרבה בהפצת אור התורה. בעודו נער נתגלו אצלו כשרונו בלתי רגילים ושמו נזכר לטובה לעתים קרובות בעיר. שכלו החריף וזכרונו הבריקו עוד בנעוריו, והיה ממש בור־סיד שאינו מאבד טפה. הוא הפליא את כל מכריו בחריצותו. ישב ימים ולילות ולמד בתורה, ואמו נאלצה לנתקו בכוח מלימודיו כדי שיוכל לאכול.

בלימודו בתורה היה מעמיק בידיעותיו וטיהר את נשמתו. בשעת ויכוחו עם התלמידים בחידושי תורה הוא הפתיעם בכוח־הסברתו היפה, את הסוגיה הקשה ביותר היה מפרש בהגיון ובפשטות. הוא שקע בים התלמוד והפיק משם פנינים יקרים שהאירו את עיניהם של בני תורה.

אחרי פטירת אביהם רבי מרדכי'לה ישבו שני בניו על כסא הצדיקות, רבי שלמה־נתן ורבי דוד. רבי שלמה היה יושב תמיד בדירתו. רבי דוד היה נוסע ומבקר אצל צדיקי הדור ומסתכל בהתנהגותם בחסידות. ביקר רבות אצל הרבי ר' שלמה מרדומסק (בעל „תפארת שלמה"), אצל רבי אברהם המגיד מטריסק ורבי חיים שמואל הורביץ הרבי מחנצ'ין, ואצלם ספג תורה, ורסיסי הגיונות ונעשה חדור התלהבות לעבודה, תפילה וקיום המצוות. וכל מה שרכש וקנה היה מצרף להויתו. הוא ספג השפעות עד שהפכו חלק בלתי נפרד מנשמתו. וגדל ר' דוד בתורה וחסידות כאילן הגדל באדמה פוריה וצומח בכוחות עצמו באקלים הוגן. הרבי מרדומסק הסמיכו כרבי באמרו אליו פעם: „בוא ואלמדך כיצד לקרוא פתקא". הוא נשא לאשה בת חסיד ותיק.

נסיעותיו לחצרות הצדיקים השפיעו על הרחבת אופקיו, ורצונו להתעניין בישראל ובעולם, הוא הראה ענין בגורל העם ובמאורעות הזמן וחשב הרבה על תוצאותיהם. סטאשוב היתה עיר קטנה, ומסתבר שפרנסת שני האחים היתה מצומ־צמת. אף שרבי דודל אהב מאד את עיר מולדתו שמזה כמה דורות היתה מושב לצדיקים לבית פרדס — החליט לעזוב את העיר ולהתישב בסוסנוביץ. היה זה בשנת תר"ס. אז היה בן 40 שנה.

רבי דוד חונן בתכונות מרובות שבהן יכול היה למשוך אליו אנשים ולהשפיע עליהם. היה ידידותי ואדיב כלפי כל אחד. כל שנות חייו היה מקרב את הבאים אליו, עוזר ואימץ, ובכך קנה את הלבבות והיה לבעל השפעה גדולה על המוני חסידים ויהודים דתיים. משהעביר את מושבו לסוסנוביץ לימים רבתה השפעתו בעיר ובסביבה והתיחסו אליו כלאישיות נדירה. הקשיבו לדבריו בחוגים שונים. יחד עם זה לא פסק מללמוד תורה, ונעשה כדוגמה לאדם שיראה מושרשת עמוק במהותו.

בישיבתו בסוסנוביץ, ששכנה על גבול פרוסיה—אוסטריה (עד למלחמת־העולם הראשונה) הוא קירב אנשים רבים שהיו קרובים לתרבות המערב ופתח לפניהם את שער החסידות והדריכם ברוח המסורת. הכנסת אורחים, אהבת ישראל ואהבת הבריות שימשו כנר לרגליו. הוא התאמץ להסביר את המידות האנושיות הללו לקרוביו, חסידיו ואנשי ביתו. במשך הזמן הפך רבי דוד למרכז משיכה להמוני חסידים ומבקרים, שבאו לספר צרותיהם. לבקש עצה בעסקים, או כדי לשמוע דברי תורה וליהנות מפניו הקורנות. הוא לא עשה הבחנות בין איש פשוט לבין למדן וחסיד. את כולם קיבל בחיוך על פניו.

רבי דודל נפטר בסוסנוביץ ביום ח' באייר תרפ"ב, בהיותו בן 78 שנים. השאיר אחריו שלושה בנים: את הבכור רבי ישראל־יעקב, ר' יוסף מנשה, ר' שמואל אהרן. על כסאו ישב הבכור רבי ישראל יעקב (או: רבי יעקל), שהיה אחד מחסידי הרבי מחנצ'ין, בעוד ששני אחיו נספחו כחסידים לבית הרבי מרדומסק. חתנו של רבי יעקל — הרב יעקב שמשון שטרנשוס — התישב בירושלים ובשנת תש"ח הוציא בדפוס ספר „שאגת ירושלים". כמה מנכדי רבי דוד ניצלו מחורבן השואה בפולין ומהם נמצאים בישראל.

השם המקורי של המשפחה היה „ויינגרטן", שהפך לשם עברי טהור. [חלק מהמשפחה נקרא בשם המשפחה „סטא־שבסקי" (מפני מוצאם מסטאשוב). רבי בריש הרב מקאמינסק, בן רבי מרדכי הגדול מסטאשוב, נשאל פעם במשרד רשמי על שם משפחתו. הוא לא הבין היטב את השאלה וחשב ששואלים אותו למקום מגוריו, וכן ענה: מסטאשוב, או בפולנית — „סטאשבסקי", מאז נשאר שם המשפחה סטא־שבסקי שעבר גם לדורות המאוחרים].

ד) הרבי מסוסנוביץ רבי אלטר בידרמן הירושלמי

ערי זגלמביה שימשו כמקומות־מושב לנכדי הרבי הנודע רבי דוד לילובר (מתלמידי רבי אלימלך מליז'נסק וה„חוזה" מלובלין). בבנדין ישב על כסא הצדיקות נכדו רבי יצחק מנדל רוטנברג בן הרבי ר' אלטר מולברום, ובסוסנוביץ ישב רבי אלטר בידרמן (מנכדי רבי משה מלילוב שעלה לארץ וישב בירושלים והמשיך את בית הצדיקות של סבו הגדול רבי דודל), אחריו ישב על כסא הצדיקות בן אחיו רבי מוטלה בידרמן מירושלים. מלבד זה ישב בסוסנוביץ הרב ר' יצחק (איצ'לה) גליקמן־רובין חתנו של רבי אלטר מוולברום. נכדי וניני רבי דודל מלילוב הכו שורש בישובי זגלמביה. אלה הפכו למרכז חסידי. חסידים רבים, רבנים, בעלי־בתים, סוחרים ותלמידי־חכמים ויהודים פשוטים — כולם היו נוהרים אליהם, וימי שבתות וחגים היו למאורע בחיי יהודי זגלמביה. משהתישבו חסידים גם בערי שלזיה באו אליהם חסידים מערי קאטוביץ, שופיניץ, מיסלוביץ, קניגסהוטה ואחרים וחיזקו את בית־המדרש החסידי מיסודה של החסידות הלילובית.

רבי אלטר בידרמן, בנו של הרבי החסידי ר' אלעזר־מנחם מירושלים, בעודו בירושלים היה מסוגר בד' אמות של הלכה, יצא לו שם כגאון גדול. נולד בשנת תר"ך (1860) בירושלים. בן 15 נשא קרובת משפחה, את בת ר' בנימין

(חתנו של ר׳ יצחק דוד בנו של רבי משה לילובר). אך לא היתה לו פרנסה בירושלים, והיה מקבל רק סכום קטן מכספי החלוקה בגלל עקשנותו של הגבאי שהיה מחלק את הכספים. הוא נענה לבקשת ידידיו ובשנת תרנ״ד (1894) נסע לפולין, ערך ביקורים אצל צדיקים רבים וחזר לירושלים בשנת תרנ״ח. בשנת תרע״א (1911) נסע שוב לחוץ־לארץ, ביקר באונגרן ומשם נסע לפולין. הוזמן שנית לאונגרן ונסע לשם. אחרי כמה חדשים חזר לפולין וקבע מושבו בעיר סוסנוביץ, (אז תחת שלטון רוסיה, על הגבול של שלוש מדינות: גרמניה, רוסיה ואוסטריה). קסמה לו קרבת הגבול הגליצאי, והוא השתדל אצל הרשות לקבל רשיון לגור שם. כי נדרש היתר מיוחד מטעם השלטון כדי שיהודי מחוץ־לארץ יוכל לשבת שם. אחרי מאמצים רבים נענה בחיוב וקיבל מידי השלטון הרוסי רשיון לשבת בסוסנוביץ.

רבי אלטר היה בעל קומה רמה, עם זקן ארוך ואהב לשאת בידו מקל עם ראש של כסף לבן. דמותו האבהית עשתה רושם עצום על רואיו. זקנו הלבן ופניו הקורנות הוסיפו לו יראת־כבוד ועדינות. הוא שכר לו מעון גדול ברחוב מודזיובסקה בביתו של ר׳ ראובן לאודן, ופתח בית־מדרש, שהיה פתוח לרווחה לכל. לא עברו ימים רבים והחלו לנהור אליו חסידים מכל עבר, קראו לו בשם „הרבי הארצישראלי״. בין מבקריו הרבים נראו גם למדנים ואנשי מעשה והוא נעשה מקובל ונערץ על הבריות בערי זגלמביה. אלפים באו אליו לבקש עצה ועזרה ולהתברך מברכות פיו, יצא שמו כבעל מופת. אין כל ספק שחן ציון וירושלים היה שפוך עליו ובדבריו הורגשו פעמי המשיח. היו באים אליו המוני אנשים מקאטוביץ, בנדין, זבירצה, וולברום, ודומברובה. אך הוא מצא זמן גם כדי להסתגר בד׳ אמותיו והשתדל להמנע מהופעות פומביות. הוא הקים את ביתו על צניעות וענוה, ואת פרדסו נטע על אהבת ישראל שיש למסור את נפשו עליה. אך על אף מאמציו לכסות על גדלותו ידעו חסידיו ומעריציו לספר עליו אגדות רבות ולתאר מופתים שהיו רואים אצל רבם יום־יום.

תמונה מרהיבה וחיה היתה אצלו מסיבת שלוש־סעודות, כשהיה שר בנועם קולו את הפיוט „בני היכלא דכסיפין״ אז בערו פניו כשלהבת אש. מה נעים היה לשמוע את נועם קולו הנמרץ ש„בקע שמים״, משך לבבות, הקסים את מאזיניו, ועורר הרהורי תשובה. במיוחד עצום היה הרושם כשהיה עובר לפני התיבה בימים־הנוראים וכבש את המתפללים בתפילתו וזמרתו. כל מלה שיצאה מפיו נחרתה עמוק בלב השומע. הוא עצמו — ברכיו פקו ושיניו נקשו מאימת יום־הדין. היום עדיין מספרים ותיקי סוסנוביץ דברים על מעשיו הנסתרים. הוא עשה הרבה למען הישוב היהודי בארץ־ישראל מולדתו. הוא עשה מאמצים להגדיל את התמיכה בישובי א״י, ודאגה זו היתה אצלו אחת מדאגותיו הגדולות.

לחצרו של רבי אלטר יצא שם תודות ל„השראה״ ש־שאבו חסידיו ממנה בימי שבתות וחגים, במשך הזמן באו אליו „סולתא ושמנא״ מחסידי זגלמביה וישבו על שולחנו. פקחותו הגדולה וחושו המעשי הפכוהו ליועץ מצליח ובעל־השפעה על חרושתנים בעלי מפעלי תעשיה בקאטוביץ ובערי שלזיה ואלה ביקרו אצלו לעתים קרובות. רבי אלטר מסוסנו־ביץ עמד בראש חסידיו והיה מקרבם לתורה, יראת שמים וחסידות. בין מעריציו היו למדנים ת״חים גדולים, חסידים, אנשי־מעשה וסתם חובבי־תורה ויראה. הם היו קשורים ומסורים לרבם וביתו בכל מהותם. רבי אלטר נעשה דמות מכובדת וחביבה בין מנהיגי החסידים באזור זגלמביה. חיי החרושת והמעשה בסוסנוביץ, וקרבת חוגי ההשכלה מ„עבר לגבול״ גרמניה ואוסטריה לא הפריעו לו בפעולתו. ונהפוך הוא. שמו הגיע גם שמה, ויהודי שלזיה החלו להתקרב אליו ולבלות אצלו באוירה דקדושא.

אשת הרבי מרדומסק שישב בסוסנוביץ היתה קרובת משפחה של רבי אלטר ומנכדי רבי דודל לילובר. הרבי הרדומסקאי היה תמיד מצוה לחסידיו, שבהעדרותו מסוסנו־ביץ יתפללו ויבלו אצל רבי אלטר, ואמנם היו מתפללים בבית־מדרשו של רבי אלטר. בימים רגילים היו מתפללים שם כארבעה מנינים, ובימי החגים הוכפל מספרם, ועוד יותר בימים־הנוראים.

רבי אלטר היה גדול בתורה ובהלכה, ובכל זאת לא סמך על עצמו והתיעץ בענינים שונים עם הרב מקוזיגלוב רבי אריה־צבי פרומר, יליד זגלמביה, ובספרו האחרון „ארץ צבי״ שו״ת (סימן מב) אנו מוצאים תשובה לשאלה שקיבל „מרבי אלטר שליט״א מירושלים תובב״א חונה בסוסנובצה״ על אנשים שבאו מארץ־ישראל לפולין לפני עשר שנים וב־דעתם לחזור. השאלה היא אם ביום־טוב שני עליהם להתנהג כארצישראליים לכל דבר, מלבד איסור מלאכה. הרב פרומר ענהו בתשובה התופסת למעלה משני עמודים גדולים (עמודים 97—99) תוך הסתמכות על דעות בעלי־הלכה נוספים.

רבי אלטר נפטר בקדושה ובטהרה בסוסנוביץ ביום כ״ה באלול תרצ״ג (1933), וחסידיו נשארו כצאן בלי רועה. יהודי סוסנוביץ התאבלו זמן רב על פטירת הצדיק. שנה ורבע אחרי פטירתו, ביום ב׳ בכסליו תרצ״ד, העבירו את ארונו לירושלים ומנוחתו כבוד על הר־הזיתים, את מקומו תפס חתנו, בן אחיו מירושלים, הגאון רבי מרדכי אלעזר מנחם בידרמן.

ה) רבי מרדכי אלעזר פנחס בידרמן, מסוסנוביץ

קראו לו בשם „רבי מוטל״. היה בנו של ר׳ ירחמיאל יוסף בן **רבי אלעזר** מנחם בידרמן, ר׳ ירחמיאל (יליד ירושלים תרכ״ח) נשא את נחמה מבית חסידי קרלין. אביו אסר עליו לעזוב את א״י, ואמר עליו שהוא בבחינת יצחק אבינו שאסור היה לו לעזוב את הארץ. לעומת זה נסעה אשתו נחמה לחו״ל לדאוג לפרנסה. והיא היתה זאת שפירנסה את הבית. רבי מוטל נולד בירושלים בשנת תר״ן (בעיר העתיקה), למד ב„חדר״, ואחר כך בישיבת „חיי עולם״ והיה מבחירי התלמידים, גדול בתורה, יומם ולילה ישב ולמד. בנעוריו נתגלה כשרונו. בעודו מוטל בעריסה ספג את

זמירות „שלוש־הסעודות"". בעריסה זימזם את הניגון „קרא התרנגול" לרבי יצחק אייזיק מקאלוב (אונגרן), עד שנרדם. קולו היה נעים ודמה לצלילו של כנור. פעם אחת השתפך בשירה בבית בתשעת ימי מנחם־אב. העוברים ושבים חשבו שהוא מנגן בכנור. הם דפקו בדלת וקראו: „בתשעת הימים אין מנגנים בכנור". ורק אחרי שהמשיך לשיר נוכחו לראות שהוא שר ככינור.

לרבי אלטר היתה בת יחידה בת־שבע, ילידת ירושלים, והוא השיאה לבן אחיו רבי מוטל. החתונה נתקיימה בעיר ה־עתיקה. החתן היה בן שמונה־עשרה בחתונתו בשנת תרס"ו (1906). גם אחרי חתונתו ישב ולמד תורה כשהיה סמוך על שולחן חותנו ואביו. אף פעם לא הקדים לישון לפני שעה אחת אחרי חצות. היה בקי בש"ס ותוספות וכן התמסר ללימודי הפוסקים. הוא הצטרף לנסיעת חותנו לחו"ל, בנסיעתו השניה. אתו ביקר באונגרן ולמד שם תורה. התישב עם חותנו בסוסנוביץ וגר אתו בדירה אחת. לרבי אלטר היתה בסוסנוביץ דירה בת ארבעה חדרים. רבי אלטר היה גר בשלושה חדרים ורבי מוטל בחדר אחד. לרבי מוטל היה בן־יחיד ר' משה אהרן יעקב.

הוא התפלל יפה, ועבר לפני התיבה בימים־נוראים בשלוש־רגלים או בימי שבת. בימי שהותו בוינה בימים־נוראים עבר לפני העמוד, והרבי מצ'ורטקוב היה אומר שתפילה ערבה כזו לא שמע זה זמן רב. נוסח תפילתו היה לפי נוסח הרבי הירושלמי רבי דודל בידרמן מירושלים. בעודו בבית אביו בירושלים שר תמיד בשלוש־סעודות את „ידיד נפש". בלילות שבת שר אצל דודו רבי דוד הקרליני את „יה אכסוף" בניגונו של רבי אהרן הגדול מקרלין.

במשך ישיבתו בסוסנוביץ לא ביקר רבי מוטל אף פעם במולדתו ארץ־ישראל. רק כשחשב לחזור לארץ־ישראל ולשבת בה ישיבת קבע ערך בה ביקור, כחצי שנה לפני פרוץ מלחמת העולם השניה. משפחתו נשארה בפולין והוא השתדל לקבל רשיון־עליה (סארטיפיקט). אף הרבנות הראשית עמלה למענו. הוא ביקר בבית אמו וישב כחצי שנה בארץ. חזר לסוסנוביץ כדי לבוא עם משפחתו ולהתישב בארץ. בטרם הספיק, פרצה המלחמה. בנו ר' משה היה אחד מהקרבנות הראשונים של הנאצים, לאחר שסוסנוביץ נכבשה. יהודים רבים נחטפו ברחוב. הנאצים ריכזום באחד הרחובות והודיעו כי כל עשירי מהנאספים יירה, ר' משה היה אחד מאלה.

רבי מוטל כתב את הערותיו בשולי הדפים שבהם למד, הדברים נכתבו בכתב־יד ברור, וההערות מעמיקות בעניני תלמודו. אחד מקרוביו קרא חלק מההערות בספר משניות וספרים אחרים. בספר „ארץ צבי" להרב פרומר מקוזיגלוב נמצאת תשובת המחבר לרבי מוטל (סימן כ"ו ב') על ענין מסוים (התשובה משתרעת על עמוד ומחצה עמודים 140־141).

רבי מוטל נרצח ביצאו מהמקוה ע"י הנאצים. בישראל היה אחותו (אשת המורה הקרוב ר' פנחס חיים בידרמן מי־רושלים). ואח שלמה בידרמן היושב בשיכון הפועל־המזרחי ברמת־ים ליד בת־ים.

ו) רבי אליעזר פינקלר הרבי מפינצ'וב בסוסנוביץ

רבי אליעזר פינקלר הרבי מפינצ'וב נולד לאביו רבי חיים מאיר מפינצ'וב בשנת תר"ך (1860). מצד אביו היה נכד הגאון בעל „פנים מאירות" (בן אחר בן) ול„סבא קדישא" רבי ישכר־בר מראדושיץ, ומצד אמו נכד ה„חכם צבי" מחבר הספרים „ישועות יעקב", „חות דעת" ואחרים. החסידות הפינצ'ובית לא היתה עצמאית. מייסדה רבי חיים מאיר, שבחר בפינצ'וב למושב מגוריו, היה גאון וגדול בתורה. הוא קיבל את החסידות מדודו רבי ישראל־יצחק מראדושיץ, מרבי חיים־מאיר־יחיאל ממוגלניץ ומרבי שלמה מרדומסק. הוא היה חתנו של ר' מרדכי נתנזון מזאלושיץ.

הוא המשיך בחסידות העממית בפולין שנוצרה על־ידי רבי אלימלך מליז'נסק ותפקידה הראשי היה — התעמקות בחסידות וביצועה למעשה. לא היה כאן הסבר מחשבתי של יסודות קבלה וחסידות ולא ויכוח עם מתנגדים שונים, כי־אם תורה חסידית חיה, המאירה לאדם את דרך חייו ומעשיו. במרכז עמדו אהבת ישראל והצדיק המזדהה אתה. הצדיק הדגיש את העיקר באמונה פשוטה, בניגוד לחסידות חקירה ובינה.

רבי חיים מאיר היה צם ברצון והתרחק מהבלי העולם הזה. ארבעים שנה צם והתענה ועסק כל היום בתורה ותפילה. תפילתו נמשכה שעות רבות ולוותה אנחות וקידות. אכילתו הצטמצמה בקערה קטנה של גריסין ותה. את אלה בלע בלגימה אחת כדי שלא להנות יתר על המדה. מספרים שבשתותו את התה אפשר היה לשמוע שקשוק המים בקיבתו הריקה.

הוא חיבר ספרים רבים בהלכה וחסידות. מהם נדפסו: „אמרי חיים" על ש"ס, קדשים וסוגיות, „אמרי חיים" על חודש אדר, ו„מנחת יהודה" על התורה. כל ספריו הופיעו בלי להזכיר את שמו על דף־השער מפאת ענוה. במלחמת העולם הראשונה עזב את פינצ'וב והתישב בקיילץ. הוא נפטר שם בכ"ב בשבט תרע"ט. על קברו אשר בקיילץ הקימו אוהל.

מילא את מקומו בנו רבי אליעזר מקיילץ־סוסנוביץ, חתנו של רבי מאירל מסטופניץ, הוא רבי מאירל השני מאפט, נכד לרבי מאיר הגדול הראשון מאפט מחבר ספר „אור לשמים". רבי אליעזר נולד בשנת תרי"ח (1858). בשנת תרע"ז הוכתר לרב במקום אביו בקיילץ. לעת זקנתו עבר לשבת בסוסנוביץ, שם חי שנים רבות. כיתר צדיקי ראדושיץ היה אף הוא מבלה את ימיו בתורה ותפילה, מעולם לא דיבר סתם, איש טוב ורך מטבעו. הוא ביטל כל סדר בניהול החסידות. אצלו לא היו זמנים קבועים לניהול שולחנות או לתפילה. לפתע היו מודיעים: ש„הרבי עומד לשבת ליד השולחן".

הוא נפטר בסוסנוביץ ביום י' בשבט תרצ"ז כשהוא שבע ימים.

הרבי מפינצ'וב־סוסנוביץ היה מייסד ה„חסידות הפרו־ליטארית" וחסידיו היו יהודים פשוטים ובעלי־מלאכות, סנד־

לרים, חייטים וכיוצא בזה. היו לו חסידים בין הרוכלים בכפרים, נוסעים לירידים, אופים, קצבים, וסוחרים זעירים. הם היוו את החסידות הפינצ'ובית, השכם בבוקר היו אצים לתפילה ב„שטיבל" או בית־הכנסת כדי להנות מתפילה במנין, דרך אגב גם שבעו נחת מהבחורים שלמדו תורה בניגון ערב. החסידים הפרוליטאריים היו מפרנסים את משפחת הרבי וסיפקו את כל מחסוריו. היו אלה חסידים „בלי חכמות" שראו את הרבי ואת החסידות כנציגי „רוחניות עליונה". ואילו הם הראו את מסירותם וחיבתם לערכי היהדות ביחס אבהי לבחורים ולומדים בבית־המדרש. חסידים אלה, שבמשך כל היום היו טרודים בדאגת פרנסה, הניחו עם ערב להבלי העולם הזה והיו מתפללים מנחה ומעריב בעונג רוחני אמיתי.

רבי אליעזר, רבם של חסידים בשיטת פינצ'וב־ראדושיץ, היה מנהל שולחנות מחצות הלילה בלילי־שבת עד הבוקר, חסידיו היו צרים עליו ומקיפים אותו באהבה. חסידי פינצ'וב, אף שהיו „חסידים פרוליטריים" בעיר, היו מקובלים בכל החוגים, וענוותם אפיינה את שיטתם בחסידות וסימלה את חייהם הפשוטים. תמימות, יושר ואמת עמדו אצלם במדרגה רמה מאד ואפיינו את מהותם ורוחם. בית הרבי בסוסנוביץ היה תמיד מלא תנועה והחיים אצלו היו מסודרים בצורות מסוימות. חסידי פינצ'וב יצרו בו אוירה של התרוממות הנפש, מעליהם עמד הרב שהיה מלא התפעלות.

בכל קצוי פולין היה רבי אליעזר מפורסם כאחד הצדיקים הגדולים ביותר בחסידות, כאיש אלקים ובעל־מופת, ואף אלה שהתנגדו לשיטת שושלת ראדושיץ הרכינו ראשיהם לפניו, בידעם שהוא איש קדוש, ורבים מהם היו שולחים אליו שליחים כשהיו זקוקים לחסדי עליון. הוא אהב לבקר בחצרות צדיקים רבים, והרבה לעשות כן אצל רבי דוד־משה פרידמן הרבי מצ'ורטקוב, רבי יחזקאל שרגא הלברשטאם הרבי משיניבה, רבי יהושע רוקח הרבי מבלז. בשנותיו האחרונות היה נוסע לרבי ישראל מצ'ורטקוב, וזה היה מקבל פניו בתחנת הרכבת בקראקא במסעו כרגיל מוינה לצ'ורטקוב. חיבה מיוחדת הגה רבי אליעזר לרבי דוד הלילובי ונכדיו, ושמח מאד כאשר בנו ר' פנחס ישכר הי"ד התחתן עם נין של רבי דודל. הוא עמד גם בקשר ידידותי עם רבי דוד צבי שלמה בידרמן מירושלים, עם רבי אלטר בידרמן הרבי מסוסנוביץ עם חתנו רבי מוטל מסוסנוביץ, והיו אומרים עליו שיש בו ניצוץ מנשמת רבי דודל מלילוב, ומשום כך גדולה חיבתו לניניו.

בעולם הנגינה היה רבי אליעזר בר־סמכא גדול. היה בעל תפילה מצוין ומנגן מופלא, ובתפילתו וזמרתו היה משפיע על שומעיו ומעורר בהם הרהורי תשובה. בשנות חייו האחרונות לא פסק לזמר על שולחנו ולעבור בעצמו לפני התיבה, אף שהרגיש עצמו חלוש בגופו.

עם יסוד „אגודת ישראל" בפולין אחרי מלחמת־העולם הראשונה היה רבי אליעזר אחד מתומכיה הנלהבים. אף שבעצמו לא יצא מד' אמותיה של הלכה ותפילה ולא נסע או ביקר באסיפות, היה מגלה ענין בכל מה שנעשה בידי גדולי־תורה אחרים בשטח הציבור והיה חותם על הכרוזים השונים שפירסמו גדולי התורה לטובת פעולות „אגודת־ישראל". הוא יצא במכתב גלוי נגד הקריאה בעתונים חפשיים, דבר שעשה רושם נמרץ בפולין.

בעשירי בשבט תרצ"ז נפטר רבי אליעזר בהיותו בן 77 שנים, הוא הובא למנוחת עולמים בבית־העלמין בסוסנוביץ.

כממלא־מקומו נתמנה בנו הבכור רבי פינחס־ישכר דובר פינקלר הי"ד, שניספה בידי הנאצים אחרי שכבשו את סוסנוביץ.

ז) הצדיק הפינצ'ובאי רבי פנחס ישכר-דובר פינקלר מסוסנוביץ

רבי פנחס ישכר פינקלר, האדמו"ר האחרון לבית פינצ'וב, נולד לאביו הצדיק רבי אליעזר פינקלר בעיר סטובניץ שבפולין בשנת תרמ"ג. מצד אביו היה נכד ל„סבא קדישא" רבי ישכר בר מראדושיץ, לגאון בעל „פנים מאירות" (בן אחר בן), לגאון בעל ה„חכם צבי" ועוד, ומצד אמו היה נכד לצדיק רבי מאירל מסטובניץ, שהיה בן בנו של הצדיק המפורסם רבי מאירל מאפטא וסטופניץ בעל „אור לשמים".

בשנות ילדותו גדל וחונך פנחס ישכר כמה שנים בסטובניץ אצל סבו אבי־אמו רבי מאירל, שאצלו היה רבי אליעזר חתנו סמוך במשך תקופה מסוימת על שולחנו. אחר כך עבר עם אביו לפינצ'וב וחונך בחצרו של סבו אבי־אביו הצדיק ר' חיים מאיר. כאן הוטבע חותמו של סבו ואביו, — שניהם היו עובדי השם בקדושה ובטהרה, במסירות נפש ופרישות, ומשחר נעוריו ראו ברבי פנחס־ישכר את הממשיך הנאמן של שושלת ראדושיץ־פינצ'וב.

כשגדל בא רבי פנחס ישכר בברית הנשואין עם בתו של הרה"ק רבי משה בידרמן רב דשיליץ־וורשה, מנכדי הצדיק רבי דודל מלילוב ובנו הרה"ק ר' משהלה מלילוב (בן אחר בן) שהיה חתנו של הרה"ק המפורסם ר' פישל רפופורט מ־וורשה, מנכדי ה„יהודי הקדוש" מפשיסחה ובנו הרה"ק הרבי ר' ירחמיאל. אחרי שרבי פנחס־ישכר ישב כמה שנים בוורשה הוא חזר לפינצ'וב לחצר סבו וישב על התורה והעבודה תוך פרישות והסידות במשך שנים רבות.

בשנת תרע"ה עבר רבי חיים מאיר, ואתו בנו יחידו רבי אליעזר וכל חצר פינצ'וב — וביניהם גם רבי פנחס־ישכר ומשפחתו — לעיר קיילץ, בגלל חזית המלחמה שנמצאה זמן ממושך בפינצ'וב והרסה את העיר וסיכנה את תושביה. כאן בקיילץ הפך רבי פנחס ישכר למשך זמן מסוים לסוחר והתפרסם כבעל הליכות נועם, מדות תרומיות והיה אהוב על הכל. אולם באותה תקופה ידעו מקורביו, כי הגם שבחיצוניותו איננו מתבלט יותר מאחרים, הרי בפנימיותו מסתתרת אישיות מופלאה. איש קדוש ממש, שאיננו מסיח דעתו אף רגע מעבודת ה'. במיוחד קנו להם שם תפילותיו הנלהבות ושיעוריו המעמיקים.

בזמן ההוא נוסדה „אגודת ישראל" בפולין. רבי פנחס־

ישכר התמסר לה בכל נפשו בראותו בה עוגן ההצלה לתורה וליהדות והשקיע בה מיטב כשרונותיו וחכמתו. הוא נמנה על ראשוני בוניה ונושאי דגלה הנאמנים בפולין.

במיוחד התמסר להקמתה והרחבתה של „אגודת ישראל" בעיר מגוריו קיילץ. שימש זמן רב כנציגה ונושא דברה בועד־הקהילה והקים בעמל רב את בתי־הספר „יסודי התורה" לבנים, „בית יעקב" לבנות וישיבה לבחורים בשם „תורת חסד". כמו כן עורר ועודד את הפצת העתונות האגודאית כתריס בפני הספרות והעתונות החפשית עם השפעתה המרעי־לה. בעבודתו הציבורית, שהיתה רצופה במאבקים עם יריבים ממחנות שונים, הוכר רבי פנחס ישכר כאיש תבונה עמוקה וכשרון בלתי רגיל, מצד אחד היה לוחם אמיץ למען מטרתו ומצד שני היה אהוב על ידידים ועל יריבים, איש ששם שמים מתחבב על ידו ואדם המקדש שם שמים במעשיו הכבירים.

בשנת תרפ"ט העביר אביו האדמו"ר רבי אליעזר את חצרו מקיילץ לסוסנובצה, בגלל טעמים כמוסים שלא גילה לאיש. יחד אתו עבר לסוסנובצה גם בנו רבי פנחס ישכר. גם כאן התפרסם כאיש מורם מעם וריכז סביבו המון מעריצים חדשים.

ביום י' בשבט תרצ"ז נסתלק רבי אליעזר בסוסנובצה, ואז החל בנו רבי פנחס ישכר לנהל נשיאותו ברמה, הוא התפרסם מיד כצדיק ואיש קדוש, גאון וחכם, ששופע שמחה ואהבת ישראל ונושא את קהל חסידיו על שכמו.

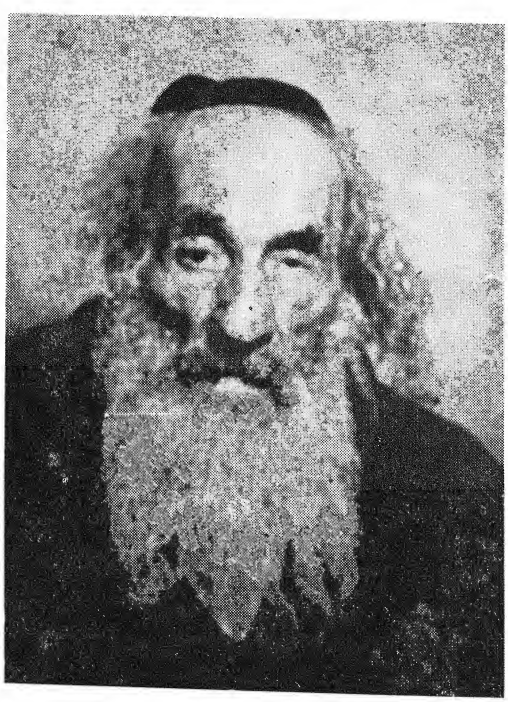
שלא כאבותיו הקדושים שהיו תמיד למעלה מן הזמן ולא הקפידו על „זמן" ו„סדר" — הוא הנהיג סדר ומשטר וזמן קבוע לתורה ולתפילה. קהל חסידיו הלך וגדל וציבור אנשים היה צובא תמיד על פתחי ביתו. בשבתות ובמועדים היה בית מדרשו בסוסנובצה מלא באנשי העיר ובחסידים מערים אחרות. בדברי התורה שהשמיע על שולחנו התפרסם כבעל השפעה יוצא מהכלל. רבים הלכו לאורו. השפעתו גדלה והגיעה למרחקים כאחד האדמו"רים המפורסמים בפולין.

עם פרוץ המלחמה הנאצית באלול תרצ"ט נמלט רבי פנחס ישכר מיד עם משפחתו לעיירה דזיאלושיץ, מחוז קיילץ, הוא חשב שבעיירה קטנה לא יהיו תנאי החיים כה קשים. גם כאן, תחת שלטון הנאצים, רכז סביבו חסידים וידידים, והוא דאג כאב הן לצרכיהם הרוחניים והן לעזרה חומרית בשבילם, תוך סיכון נפש ממש, בשעות הקשות ביותר עודד וניחם את מקורביו וחיזק את רוחם.

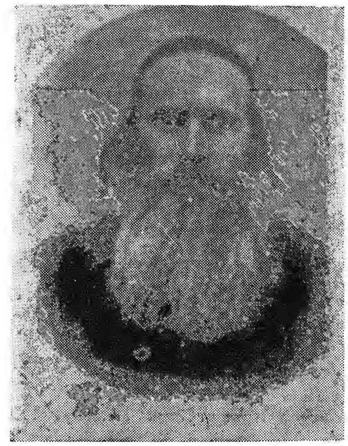
המצב הזה נמשך עד שלהי תש"ב. אז הורע מצב יהדות פולין מיום ליום, ויד הצורר היתה בהם.

האדמו"ר ר' חיים שמואל הורוויץ־שטרנפלד מחנצ'ין

הרב יהושע השיל הורוויץ־שטרנפלד הרבי מחנצ'ין—אולקוש
בן הצדיק ר' חיים שמואל

האדמו״ר רבי אלתר בידרמן הרבי מארץ־ישראל

רבי מרדכי אלעזר פנחס בידרמן הי״ד

הרבנית אשת הצדיק ר׳ אלתר בידרמן

הרבי מראדומסק, הרב שלמה חנוך הכהן רבינוביץ הי״ד בחברת חסידיו

4. רשימות בתי תפילה בסוסנוביץ

א) בית הכנסת הגדול, ברחוב דקרטה.
ב) בית המדרש העירוני, רחוב דקרטה.
ג) בית־הכנסת בסוסנוביץ־הישנה, רחוב ווייסקה.
ד) בית־המדרש בסוסנוביץ־הישנה, רחוב ווייסקה.
ה) בית־המדרש של האדמו״ר מראדומסק זצ״ל ברחוב המונדזיובאי.
ו) בית־הכנסת בבנין תלמוד־תורה המרכזית, ברחוב יאסנה.
ז) בית־הכנסת האשכנזי (דייטשע שול) רחוב טארגובה 11.
ח) בית המדרש בפוגון, הגבאי משה יוסף פרידמן.
ט) בית־התפילה אהבת־חסד רחוב ביאלה־פאנסקי.
י) בית־המדרש של האדמו״ר מפינצ׳וב זצ״ל רחוב דמב־לינסקה.

יא) בית־המדרש של האדמו״ר רבי אלטר בידרמן (הירו־שלמי) ברחוב המונדזיובאי 10.
יב) בית־התפילה של הרבי מדומברובה, רחוב דקרטה 13.
יג) בית־תפילה לחסידי אלכסנדר, רחוב שקלארנה.
יד) בית־תפילה לחסידי אלכסנדר, ברחוב המונדזיובאי 22.
טו) בית־תפילה לחסידי גור ברחוב המונדזיובאי 31.
טז) בית־תפילה לחסידי גור, רחוב דקרטה 14.
יז) בית־תפילה לחסידי גור, ברחוב המונדזיובאי 7.
יח) בית־תפילה לחסידי אמשינוב.
יט) בית־תפילה לחסידי חנצ׳ין, טארגאבה 6.
כ) בית־תפילה לחסידי תלם, רחוב טארגאבה.
כא) בית־תפילה לחסידי ז׳וריק, רחוב דקרטה 22.
כב) בית־תפילה לחסידי ראדומסק, רחוב דקרטה 10.
כג) בית־תפילה של המזרחי, ברחוב המונדזיובאי 18.
כד) בית־תפילה „מכבי״ רחוב טשיסטה.
כה) בית־תפילה בבנין „בית יעקב״ ברחוב טשיסטה.
כו) בית־תפילה של הרבי מסטאשוב פרדס ברחוב שיינקיוויץ
כז) בית־תפילה של חברת תהילים, הגבאי ר׳ דוד פלדמן.
כח) בית־תפילה של חברת „ביקור חולים״ ברחוב ניימיעצקה.
כט) בית־תפילה לחסידי סוכאצ׳וב ברחוב ניימיעצקה.
ל) בית־תפילה של הרב המו״צ יהושע׳לה גליקמן, רחוב ניימיעצקה 3.
לא) בית־תפילה לחסידי קרימולוב ברחוב שקלארנה 1.
לב) בית־תפילה לחסידי קרימולוב ברחוב דקרטה 12.
לג) בית־תפילה לחסידי קרימולוב ברחוב 1 למאי בבתי לייטנר.
לד) בית־תפילה לחסידי קרימולוב ברחוב המונדזיובאי 5, בבית ר׳ עוזיאלווארמאן.
לה) בית־תפילה לחסידי קרימולוב, בפוגון.
לו) בית־תפילה של הרב הגאון מקוזיגלוב הי״ד ברחוב המונדזיובאי 33.
לז) בית־תפילה של חברת משניות ברחוב שקלארניא.
לח) בית־תפילה של חברת תפארת־בחורים בבנין תלמוד־תורה.
לט) בית־תפילה של חברת „נר תמיד״.
מ) בית־תפילה של חברת הסבלים (טרעגערס).
מא) בית־תפילה בבית ר׳ לייב אנגלארד, ברחוב סוסנוביץ הישנה.
מב) בית־תפילה הישן ביותר בסוסנוביץ, רחוב סבובודנה 2.
מג) בית־התפילה בבית ר׳ מנדל קליינר רחוב ווספולנה.
מד) בתי־תפילה בשיילצה
מה) בתי־תפילה בקטרינה
מו) בתי־תפילה בוויגוויזדוב.

והיו עוד בתי־תפילה רבים ברחובות שונים שלא נזכרו מחמת שכחה, ודי לחכימא ברמיזא...

5. על בתי העלמין בסוסנוביץ ובזגלמביה

א.

שרידי בתי־הקברות היהודיים הפזורים על אדמת פולין בכלל ובאזור זגלמביה בפרט מעוררים בנו עד היום רגשי התפעלות ואימה כאחד, התפעלות — מהדר היצירה האמנותית העממית שאנו מגלים בהם, ואימה — שהרי מצבות אלה של עולם אבוד היו עדיין לפני שנים מעטות מצבות שהוקמו לעולם חי, לתרבות חיה. ואם עד שנת 1939 היה הדבר האופיני ביותר לבתי־הקברות היהודיים המוטיבים הקי־שוטיים, הספציפיים שבהם, הרי לאחר מלחמת העולם השניה מאפיינים אותה אף סימני החורבן ליד תבליטים שנשתמרו במצב טוב וליד מצבות יפות אנו מוצאים בבתי־הקברות של זגלמביה מצבות שנפגמו בצורה ברברית בכלי ברזל, מצבות שבורות ומנותצות לרסיסים. מצבות גדולות של רבנים וחכמים, פרנסים ונכבדים חוללו בידי הפולש ונהרסו כליל. תפקידנו כאן להראות לא רק את העבר ההסטורי של בתי־הקברות בזגלמביה, אלא גם לספר על הורבנם הטראגי ולזעוק זעקת האלם של מוסר כליות.

א. בתי־עלמין בבנדין.

לקהילת בנדין היו כמה בתי־קברות. בית־הקברות הראשון נוסד במאה הט״ו ברחוב זאוואלה. השתמשו בו עד שנת 1831 ושרידיו נראו עד למלחמת העולם השניה. כאן הובאו לקבורה לא רק נפטרי בנדין, אלא גם מכל הסביבה: מיסלו־ביץ, בויטן, טיכאו, חוז׳וב ושילצה (בית הקברות הנושן הזה נהרס בידי הנאצים). היה זה בית־הקברות הראשון והישן ביותר בכל זגלמביה. אין ספק שבתי הקברות בבנדין היוו פרשה חשובה ומיוחדת במינה, וחבל שסופריה ועתוניה הזניחו את הפרשה הזו. ברם ידוע שבית־הקברות נמצא בתוך שטח העיר שחל עליו „מעשר״ לרשות הכנסיה. עוד בשנת 1588 התחייבה הקהילה היהודית להכניס לקופת הכנסיה בעד כל מת תשלום מיוחד שנקרא „מס קבורה״, ועל רקע זה נתעוררו לא פעם סכסוכים בין הכמורה והקהילה.

הנה אירע שיהודי בויטן קברו בחשאי את מתיהם כדי להתחמק מהתשלום והקהילה לא שילמה את המס המגיע לכנסיה. הכומר הבנדינאי, יאן קאטולצקי, תבע בתוקף את

הקהילה למשפט באשמת מעילה בחוקים הקיימים, וכעד הביא הכומר אשה יהודיה שאישרה ב־5 במאי 1687, כי יהודים זרים באים לבנדין וקוברים את מתיהם בבית־העלמין, משפט זה נמשך שמונה שנים והגיע ללשכת הבישוף בקראקא. הכומר הוכיח, שיהודי בויטן מאוחדים עם קהילת בנדין ושבמיסלוביץ אין בנמצא לא בית כנסת ואף לא בית־עלמין. הכמרים של מיסלוביץ וגרויצה נתבעו לחקור בדבר, נגבתה עדות של יהודים שונים, שהושבעו בבית־הכנסת על אמירת האמת, ואחרי חקירה ודרישה הוצא פסק־דין, שעל הקהילה בבנדין לשלם לכנסיה את „מס הקבורה" המגיע ממנה.

בבית־הקברות שברחוב זאוואלה נטמן הרב ר' נתן מייטעלעס שנפטר בהיותו בן 105 שנה. וכן נחו כאן עצמו־תיהם של העסקנים הידועים שלמה מרקוביץ ויהונתן סמולביץ שעמלו הרבה למען הקהילה והופיעו בשמה לפני המלך יאן סוביסקי השלישי.

בשנת 1832 (באסרו חג של פסח תקצ"ב) נחנך בית־הקברות השני הידוע ליוצאי בנדין בשם „בית הקברות אונטערן שלאס־בארג", (כלומר: ליד גבעת המצודה). צוין, שבשנת תקצ"א (1831) רכשה הקהילה מאת התושבים המקומיים מגרש בסך 300 זהובים ועשרים זהוב תשלום שנתי קבוע. בבית־הקברות הזה נמצאו מצבות אחדות שעליהן היה חרות הנשר הפולני. סמל הנשר נחרת לפי דרישת האוכלוסיה הפולנית, שביקשה להנציח את היהודים שהשתתפו והצטיינו בהתקוממויות הפולנים בשנות 1831 ו־1863. בשנת 1831 מתו תוך שבועיים למעלה ממאה יהודים גם כקרבנות מגיפה שפרצה אז בבנדין וגם כאלה שנפלו במרד הפולני.

בבית־הקברות של „גורא זאמקובא" נקבר הרב בריש הרציגר שנפטר בכ"ה בשבט תר"ו (פברואר 1846) ועל קברו הוקם „אוהל". גם מבית־הקברות הזה לא נשאר כל זכר עם הרס הנאצים.

בראשית שלטון פולין העצמאית, אחרי מלחמת העולם הראשונה, נוסד בית־קברות חדש על הדרך לצ'ילאדז הודות למאמציו של הפרנס חיים דוד רוזנבלום ונקבעו תשלומים לקרקעות, לפי הסוגים השונים.

בבית־הקברות שברחוב זאוואלה נמצאה מצבה שייחסוה לצדיק רבי אורי'לה, ואפשר היה לקרוא עליה את ההתחלה של החרות בה: „האי מן דאורי לא אתי אלא מלויה". רבי אורי'לה חי בעיר בויטן אשר בשלזיה העליונה. היה יהודי פשוט, אך מקפיד על מצוה קלה כבחמורה. את פרנסתו ינק מסחר הכפרים. וביחוד הצטיין בשמירת שבת. ביום הששי, אחרי חצות היום, לא רצה לדעת מעסקי חול, אפילו כשעמד להרויח כסף רב. אליו היו באים עם דיני־תורה מסובכים וקשים ביותר, ולא רק יהודים, אלא גם נוצרים שסמכו ידיהם על פסק־דינו. וכשהגיעה שעת פטירתו — רק אז נוכחו לראות, שצדיק גדול נסתלק מהעולם. אז טרם היה בית־קברות משלה לקהילת בויטן, ואת מתיה היו מובילים לבנדין. את רבי אורי'לה היו נושאים במטה כל הזמן לבנדין. לכל יהודי נחשב הדבר לזכות גדולה לשאת על כתפיו כמה דקות את הנפטר הקדוש. מבויטן לבית־הקברות הבנדינאי היה מרחק רב, והדרך היתה קשה. והנה כשהמלוים כבר עשו מחצית מדרכם ראו לפתע, שאתא ערב. והלילה היה אפל מאד, עד שאחד לא ראה את פני חבירו, וקשה היה להתקדם צעד קדימה. הלויה נתעכבה ונושאי המטה עמדו להתפלל תפילת מנחה ומעריב, כשהמטה על כתפם. אך לפתע אירע דבר יוצא מהכלל. עוד טרם שסיימו המלוים את תפילתם הם שמעו שקשוק עדין מעל לראשיהם. כשהרימו את עיניהם למעלה ראו שמעל מיטת רבי אורי'לה עפה להקת יונים לבנים עם נרות דולקים בפיהם. המלוים הבינו, שממרום נשלחו מלאכים ללוות בנרות דולקים את רבי אורי'לה לשערי גן־עדן.

בקהילת בנדין היתה קיימת חברה־קדישא זה מאות שנים, שניהלה פינקס בו היו רושמים מאורעות חשובים בתקופות שונות. וכן תקנות שונות שבגלל מספרן הרב אין כאן המקום להביאן אלא קצתן. ביחוד יחסו חשיבות רבה ל„פינקס חברת נושאי המטה" שעל שעריו באה הכתובת: נתיסד למזל־טוב באיסרו חג של פסח תקב"ץ לפ"ק. בשנת תרצ"א חגגו את יובל המאה לקיום החברה, והיא המשיכה להת־קיים עד לפרוץ מלחמת השמד של הגרמנים.

בתי העלמין של בנדין היו מחייבים את כל הישובים שבאזור וגם מצד הישובים בשלזיה לשאת אתה בעול. אך במשך הזמן נסתבכה הקהילה בחובות ופרנסיה התקשו למצוא את המפתח להמשך שלום־בית, ומשום כך העניינים הביאו לפירוד־לבבות בין עסקני הקהילות השונים בזגלמביה והקשר ההדדי החל להתרופף.

החברה־קדישא בבנדין נוסדה כנראה במאוחר יותר מ־בית־העלמין הראשון תוך צורך השעה. היא נוסדה בשנות השבעים למאה הי"ז. מתוך פנקסה אנו למדים על רב גווניות פעולותיה הן בקרב חברי החברה והן למען הציבור הרחב. היא מילאה את תפקידיה הקשורים במצוות של חברה־קדישא, תוך שמירה על משמעת ומוסריות חבריה עד כדי כך שבשנת 1767 היא גירשה משורותיה חבר אחד שהתבטא במלים שאינן הולמות את כבוד המוסד.

בתקנות שנתקבלו בשנת 1686 נקבעו סעיפים מפורטים על ניהול החברה, קבלת חברים חדשים, סדר הסעודות ש־נערכו שנה שנה בכל שביעי־של־פסח ושמיני־עצרת עם פירוט מדויק של סדר המושבים. בסעיפים מיוחדים מדובר על פיקוח הגבאים שהחברים ישמרו על רצינות וכבוד אישי. לפי תקנה מיוחדת שנתקבלה בשנת 1728 נאסר על חבריה המשחק בקלפים.

את תקציבה היתה החברה מכסה מתשלומים שהיתה גובה ממשפחות הנפטרים. מעודפי הכספים שלה היא עזרה בהלוואות לקהילה שתמיד היתה זקוקה לכספים. כך נמצאה הקהילה במצב קשה בשנת 1691 והיתה זקוקה לסילוק תשלום דחוף בסך 100 זהוב ללא יכולת להשיג סכום זה מאיזה

הלוויה של הד"ר זאלץ בסוסנוביץ

לווית בנו של שלמה לזרוביץ בסוסנוביץ

מקור שהוא, ומשום כך פנתה לחברה־קדישא וקבלה ממנה את מאת הזהובים לכיסוי חוב ספר־תורה.

פרט לתשלומים הרגילים גבתה החברה מחבריה לפני כל משתה כסף לכיסוי הוצאות הסעודה. אם נערך „קידוש" מאיזה סיבה שהיא היו גובים מעות הקידוש. מחשבון אחד משנת 1743 אנו למדים, שביום ג׳ דחוהמ"פ הוציאו מ„מעות קידוש" 8 זהוב על כלי־בית־העלמין, 2 זהוב לאב"ד תמורת דרשתו, 6 זהוב בעד דבש לחברה, 6 זהוב לבוררים, ובעד דגים. בשנת 1721 נאלצו להקים בית עלמין שני, אחרי שהראשון כבר היה מלא ללא מקום ריק. הלחץ בא גם מטעם האזרחים הנוצרים שמסיבות שונות היו מעונינים בנעילת בית־העלמין הישן והמשכת הפעולה בבית־עלמין חדש.

המוסד „חברה קדישא" היה קיים בבנדין מאות שנים, וחבריה היו אקטיביים בפעולתה. מפעם בפעם היו מקבלים תקנות חדשות, ובעיקרן הוצעו מטעם רבני המקום שהיו בה חברים והשפעתם בחברה היתה רבה. הרבנים הם שהיו רושמים בלשון־קודש בפינקס החברה מאורעות שונים. והם אמנם היו נאמנים לתפקידם והנציחו מאורעות רבות־ערך לדורות הבאים. תקנות החברה־קד־שא בבנדין שימשו דוגמא לחברות דומות בערים אחרות בריזוק מקום מזגלמביה.

בין הנהלת הקהילה והחברה שררו תמיד יחסים וקשרים תקינים. הקהילה קבלה מההכנסות 2 חלקים והחברה — חלק אחד. הסידור הזה נמשך עד שנת 1848 ואז חל שינוי לטובת החברה. באספת פרנסי הקהילה, הגבירים ויחידי־סגולה הוחלט, שמהיום והלאה תקבל החברה־קדישא את כל ההכנסות, מכיון שהכנסות חלק אחד לא היו מכסות את כל ההכנסות והחברה נכנסה לעול חובות.

מפינקס החברה־קדישא מסתבר, שבשנות הששים של המאה הי"ח ישב בבנדין על כס הרבנות הרב ר׳ משה, שבשנת 1765 נבחר לנשיא הגבאים של החברה, ואחריו שימש בבנדין הרב ר׳ מאיר, שהיה גדול בתורה ועמד בחליפת מכתבים עם רבי יחזקאל בעל „נודע ביהודה" מפראג. אחרי רבי מאיר שימש כרב בשנות השמונים רבי טוביה ואחרים, בשנים 1784—1796 בנו ר׳ דוד. משנת 1796 עד 1816 ישב על כס הרבנות בעיר רבי משה המבורגר, גיסם של האחים רבי אלימלך מליזנסק ורבי זושא מאניפולי. כנראה שכולם היו חברים פעילים בחברה־קדישא.

חברת „נושאי המטה" נוסדה בימי מגפה כתוצאה מהקמת בית־העלמין החדש שהיה רחוק מן העיר והכביד בטיפול העברת המתים. המייסדים קבלו על עצמם להעביר את המתים והתחייבו לציית בכל הענינים לקהילה ולחברה־קדישא ולא לעשות שום דבר שיוכל לפגוע בהכנסות בית־הכנסת, בית המדרש וקופת הקהילה. למעשה נוסדה החברה גם מסיבה אחרת. בשנת 1832 גנב אחד בחברת החייטים תכריכים. לפי פסק־הדין של בית־הדין הרבני נאסרה תפירת תכריכים לחברת החייטים והיא נמסרה לחברה „נושאי־המטה", שמלאה את תפקידיה באמנות ובשנת 1842 באה לידי הסכם עם הקהילה לשלם לקופתה 6 זהובים בכל שנה בעד זכות קיום מנינים עם ספר־תורה.

חברה זו היתה אקטיבית וחלה התפתחות בפעולותיה. בשנים הראשונות עמדו בראש החברה שלושה גבאים: אליקים גציל שטארכאן, אהרן בראונר ויצחק זאב בר"ס, פנחס שוורצברג, נתן פוזמנטיר, נחמן ברעם, מרדכי פלץ, אפרים טסטילורד, אליעזר לייזר שטארכאן כרואה־חשבון. בחירת הגבאים בוצעה תוך הסכם עם הבוררים של חברה־קדישא. קבלת חברים חדשים היתה קשורה בהסכמת הממונים והבוררים של חברה־קדישא. בשנת 1866 הקימה החברה בית־מדרש משלה שעלה בסך 3576 זהוב. בשנות 1854—1856 הסתבכה החברה־קדישא בסכסוך שמבחינת החוק היה קיומה אסור. הרקע של המשפט היה כדלקמן: באוגוסט 1953 התרחץ בבריכה בגזיכוב יהודי מברסלוי בשם יעקב רייכמן וטבע. כשהביאו את גויתו לקבורה לבנדין לא חפצה החברה־קדישא לטפל בו ובקבורתו עד שקבלה מחתנו 130 רייכס־טאלר לכיסוי ההוצאות. הכסף ־ולם לגבאי הנדל ארליך ורייכמן הובא לקבר ישראל. מלבדיו היו עוד שלושה גבאים: מרק ביידה, מרקוס פרנקל ובנדט פישל. ענין זה עורר התמרמרות בעיר והוא נמסר לשלטונות, שציוו לנהל חקירה נגד גבאי החברה־קדישא. הדבר נמשך זמן רב. אחרי התערבות גורמים משפיעים מן החוץ חוסל הענין. משפטים כאלה נגד עסקני חברה־קדישא ויהילות לא היו חדש. כמעט בכל קהילה נמצאו אנשים שלא השלימו עם המציאות כפי הערכת עיני השולטים בקהילה יפנו בתלונות לשלטונות שהתערבו בענינים, וכה הכניסו דמורליזציה בניהול מוסדות הקהילה. בארכיוני השלטון שנשארו בערי פולין אפשר למצוא חומר רב עם עובדות בערים שונות עם פרטי־כלים ושמות העסקנים שהיו מעורבים בענין.

בבנדין לא היתה מלחמה בין החוגים השונים ביהדות בענין הכתובות שעל גבי המצבות, אם צריכות להיות רק בעברית או גם בפולנית או גרמנית. ריב לשונות חריף פרץ בענין זה בקהילת ורשה ואחרות. בבנדין שמרו על הנהוג, והשפה העברית תפסה את המקום בראש. הקהילה והרבנים התנגדו בתוקף לשנות מן הנוהג המקובל והמשיכו במתן כתובות אך ורק בעברית. רק אחרי קום מדינת פולין העצמאית נשמעו גם בבנדין תביעות של בודדים לכתובות באידית, אך לכלל מעשה לא הגיעו הדברים, ו„עולם כמנהגו נהג".

בתי העלמין בבנדין שימשו אם לבתי העלמין בכל אזור זגלמביה. ורק במאוחר החלה תסיסה נגד הקהילה בבנדין מטעם הקהילות שהיו תלויות בה, ולבסוף הצליחו לאט לאט להינתק מעולה.

ב. בית־העלמין במונדזיוב.

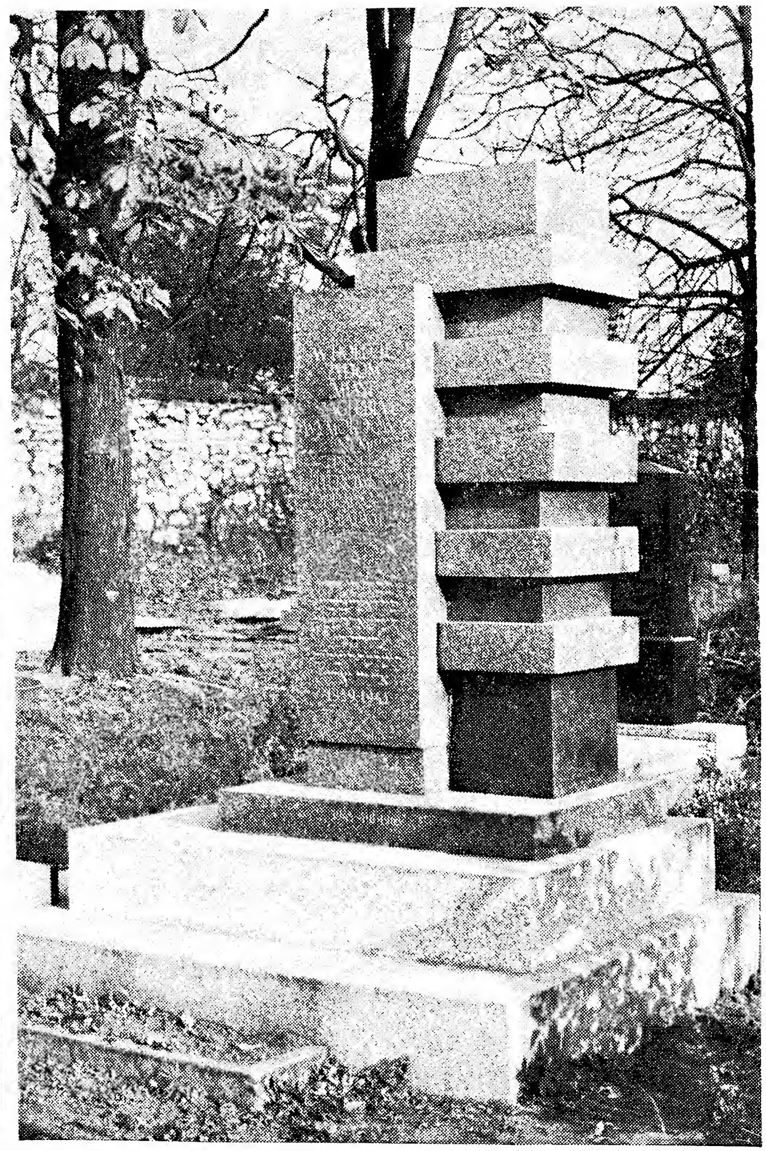
על הנסיבות והיוזמים ליסודו של בית־העלמין במונדזיוב ידוע רק שהוא נוסד ללא קשר עם יסוד הקהילה היהודית במונדזיוב. בית־העלמין במונדזיוב היה עתיק־יומין, והמ־

בבית העלמין בסוסנוביץ
ליום השנה של שחרור ממחנה בלזן

ליד מצבת הזכרון על קבר יהדות זגלמביה בסוסנוביץ

מצבת הזכרון בבית העלמין בסוסנוביץ

מצבה לקדושי השואה בבית העלמין בסוסנוביץ

צבות הן אישור לעובדה זו. קיימת גירסא אחת, שבית־העלמין נוסד בשביל קהילת יהודי מיסלוביץ עוד בתקופת פולין הרפובליקאית. עם קביעת הנהר פשמשה כנהר־גבול וסיפוחה של מונדזיוב לפולין, נאלצה קהילת מיסלוביץ לוותר על בית־העלמין שלה ולתחום לה שטח חדש לבית־עלמין בגבולות מיסלוביץ עצמה. יהודי שני המקומות הגיעו לידי הסכם שלפיו אושר בית־העלמין במיסלוביץ לנחלת יהודי מרוביסקו־מונדזיוב. אין לנו פרטים על יסוד חברה־קדישא במונדזיוב ועל ההסכם. אבל נשאר העתק תעודה שנכתבה בשנת תר״ו (1846), ולפיו ברור שאנשי החברה לא באו לחדש אלא לשמור על הנכס הזה שהיה גם כאן מוסד יסודי בקהילה.

והנה העתק התעודה של החברה־קדישא במונדזיוב:

„זה השער לה׳ צדיקים יבואו בו״.

בהתאסף אנחנו החתומים מטה לפקח על עסקי רבים ולעשות סייגים ולקנות, להחזיק את החבריא קדישא בכל מיני תוקף ועוז, אשר לא לחדש באנו, רק לתקן את המעוות ולגדור פרצות הזמן, אשר בעוה״ר גרועים אנחנו משאר קהילות הקדושות אשר להן כמה וכמה חברות, דהיינו: חבריא, ביקור חולים, הכנסת כלה, וכהנה רבות, ואנחנו אנשי מאנדז׳ב חבריא אחת שהיתה בינינו אשר נתיסדה בימי הרבני ר׳ נחמיה מ״ץ מן בנדין בעת פטירת ר׳ שלום ז״ל. הכי מן הראוי לאבד אותה בידים ולהיות ללעג ולקלס בין כורי הזמן ושאר הקהילות הקדושים, ובפרט בעת הצורך כשיקרה איזו בר מינן ר״ל לאחד באין לו מתעסקים כלל ולאחד רבו כמו רבו אנשים אשר אין להם ידיעה מתחילה ועד סוף. אי לזאת התאספנו ולהתנהג בכל התקנות שהיה בינינו מקדם, אשר היה מבואר בפינקס הראשון אשר נשרף בעוה״ר בחורבן הבית. לאשר ולקיים ככל אשר היה מוסכם בינינו והכנסות כפי אשר מבואר למטה ומעל״דף למען תהיה זאת למשמרת, לפליטה הנשארת, שלא תהיה אמת נעדרת, לדורי דורות, ויכתוב בפנקס הלז ההכנסות וההוצאות וההתחייבויות מכל בני הח״ק, והעשר תקונים אשר קבלו עליהם בני הח״ק לעשות אותם. ואתחנן לאלקי בפצח, שיבולע המות לנצח, וישלח לנו במהרה המושיע, אשר כל טוב אתנו ידוע.

היום יום תשעה למב״י, שנת ואתם הדבקים בה׳ אלקיכם חיים כולכם היום לפ״ק פה מאנדרזוב 1846 — תר״ו.

אחת המצבות העתיקות בבית העלמין היא של הרב נפתלי־הרץ מחבר ספר „עמק המלך״ (דפוס אמשטרדם ה׳ת). כיצד הגיע הרב — שלא היה מבני העיר ולא ביקר בה מעולם — להקבר בה? על כך מספר אחד מוותיקי העיר, רבי ישראל אפלבוים, שחותנו ר׳ יואב איגרא היה גבאי הח״ק ופינקס החברה נמצא אצלו. הרב נפתלי־הרץ נסע למעינות המרפא באוסטריה. בדרכו חזרה הגיע למיסלוביץ, ומצב בריאותו הלך ורע, והוא ביקש מאנשי העיר לקברו „בקרב אחיו מאנשי פולין״ בבית־העלמין במונדזיוב.

בבית העלמין במונדזיוב נמצאו כמה מצבות שהנשר הפולני הרות עליהן: לפי המספר נחרתו הנשרים על המצבות לפי דרישת האוכלוסיה הפולנית בגלל שהנפטרים רכשו להם זכויות לטובת המורדים הפולנים בשנים 1831 ו־1863. המצבות נחשבו לבעלי ערך הסטורי.

בית־העלמין היה מגודר בחומת־אבנים, ובו מצבות מכל המינים גדולים וקטנים, מפוארים ופשוטים, ואף מצבות מושכות תשומת־לב. בית־העלמין היהודי נקרא גם בשמות אחרים, כמו: „בית־עולם״, „בית החיים״, „המקום הקדוש״. בית־העלמין שימש בבואה ליצירה האמנותית של הישוב היהודי בפולין, שהיה משתמש באמנות המצבה בעיקר בדגמים סמליים. לעתים קרובות תוארו בהן שמות הנפטרים, כגון: אריה (לייב), צבי (הירש), זאב (וולף), יונה (טויב), אפרים (פישל) בצורת בעלי חיים. גם מוצאם של הנפטרים או מעלותיהם הרוחניות עוצבו באבני המצבה בסמלים מתאימים, כך למשל קושטו מצבות של לומדי־תורה וחכמים בתבליט המתאר ספר פתוח, ארון ספרים או כוננית ובה שורת ספרים. מצבות כוהנים ולויים נשאו עליהן: ידי כהן בתנועת ברכה, קערה וכד. בין המצבות המרובות שבמקום היו גם מצבות מקושטות. מצבות אלה היו מעשי־ידיהם של חרתי־אבן — לעתים אמנים בחסד עליון, שבגלל איסורים דתיים לא תמיד ניתן להם לפתח את כשרונם האמנותי. כבר עצם המבנה של האות העברית, בעלת הצורה המרובעת, איפשר לחרתי המצבות לתת פורקן־מה לדמיונם היוצר. מצבות בית־העלמין במונדזיוב הצטיינו בריתמוס טיפוסי, שמצא את ביטויו בראש וראשונה בסגנון הא־פיטפיה.

מסתבר, שלכתחילה נועד בית־עלמין זה לעיר מונדזיוב בלבד, כי בעת יסודו טרם היו ישובים יהודיים בכפרי הסביבה, ואלה שנוסדו יותר מאוחר נאלצו לחסות בעניניים דתיים תחת כנפי קהילת בנדין הוותיקה. אך מאז שמונדזיוב הוכרה כקהילה עצמאית ללא תלות בבנדין סופחו אליה הישובים שבסביבה, ובמקום להוביל את מתיהם לבנדין הובילום לבית־העלמין אשר במונדזיוב. היו אלה ישובי היהודים אשר בכפרים ניבקה, דינדובקה, קלימונטוב, בובריק, ראפקי, פורומבקה ואחרים. בבית־העלמין במונדזיוב טמונים עצמותיהם של מייסדי הישוב ההוא על ותיקיו שנשאו בעול, ובהם ר׳ איצ׳לה וינברג (אבי הרב שמואל יעקב וינברג משיראדז ור׳ גימפל), ר׳ הרשל לנגר (סבי, אבי אמי), ר׳ משה יוסף הנדלר, השו״ב וחזן בבית־הכנסת, מ. שארף, מ. גולדפלד, י. שיינווכסלר, ראשי משפחות פרידלר, מייטליס, ברכנר, גוטמן, נייער, בייטנר ואחרים. זכורני שמדינדובקה הביאו לקבורה במונדזיוב את דודי יוסף־ברוך ברוקנר ומפורומבקה את דודי ר׳ מאיר שמעון ברוקנר שנחשב למכובד ביותר בפורומבקה ובכל הסביבה גם בעיני הפולנים, יהודי ירא־שמים שאת זמנו הפנוי ובימי מנוחה היה יושב עם בניו על התורה ועל העבודה, וכמה ימים אחריו הובילו לקבורה את אשתו הצדקת חיה שמחה מבית דפנר. תוך קריאת המצבות בבית־העלמין אפשר היה לעמוד

על קורות הישוב היהודי בעיר על עסקניו שהקימו את המוסדות הראשונים בעיר שבלעדם לא יוכל שום ישוב יהודי להתקיים.

בית־העלמין נמצא ברשותה ובניהולה של גחש"א (החברה קדישא), וכל זמן שבחברה זו פעלו גבאים נכבדים ואנשי צדק מבקשי מצוה לשמה התנהלו הענינים בסדר, כראוי למוסד „חסד של אמת". בין הגבאים נמנו מטובי העיר, ביני־הם משה אהרן שטייאר, ר' יואב איגרא, ר' גרונם אייזן, ר' יעקל פרידלר, ר' לייזר ברוקנר, ר' ישראל יחיאל נייאר, ר' גימפל וינברג.

בשנים האחרונות שלפני מלחמת־השואה של הנאצים פגעה אנטישמיות הפולנים גם בהלויות היהודים בישובים הכפריים. לדוגמה יצוין המקרה בקלימונטוב ששם מתה אשה בשם צווילך והובילוה לקבורה למודזיוב, כשהלויתה עברה דרך דיינדובקה זרקו פורעים פולנים אבנים על המלוים, והרביצו במלוים. אחד המלוים מר קאלין נפצע בסכין. ה־משטרה ניהלה חקירה בנדון, אך היה זה רק כדי לצאת ידי חובה, בלי לאחוז בצעדי־נגד לבל יפריעו יותר. (זגל. צייט. כב אב תרצ"ז).

בתקופת מלחמת העולם השניה לא נגעו המרצחים בבית־העלמין במונדזיוב. הד"ר יעקב מייטליס, יליד מונדזיוב, ביקר בעיירת־מולדתו אחרי המלחמה בשנת 1947 ושלח לנו צילומים מגדר בית־העלמין עם שער הכניסה אליו, הגדר לא היתה שלמה והיו בה פירצות אם באשמת הזמן ואם בידי השכנים הנוצרים. צילום אחד מראה את מרכז בית־העלמין ובו המצבות הנהדרות והעצים הרבים הנטועים ה־מתנוססים פה ושם, ענפיהם סמוכים זה לזה באופן שמהוים סוכה ממש וצללי ענפיהם מאהילים על המצבות והקברות. ומאחורי בית העלמין מעבר לנהר הפשמשה נראה נוף יפה של העיר מיסלוביץ עם בית־הכנסת היהודי המפואר ושני מגדליו המתנוססים לתפארת מרחוק עם סמלי המגן־דוד הנראים היטב למרחקים ומכריזים על הבנין שכולו קודש לתפילה, לתורה ולמעשים־טובים. מאז בקורו של הד"ר מיי־טליס עברו כבר שנים רבות, ולא ידוע מה עשו השלטונות בבית־העלמין היהודי אחרי שבעיר לא נשארו יהודים, ואם אין גורלו כגורלם של רוב בתי העלמין היהודים ברחבי פולין.

ג. בית־העלמין בסוסנוביץ (הראשון).

בית־העלמין בסוסנוביץ נוסד, שלא כדרך רוב המוסדות הללו בערים אחרות אחרי שנוסדו בהן קהילות, זמן רב עוד לפני יסוד הקהילה ואישורה בידי הרשות, בגלל גורמים בריאותיים. בישובים האחרים היתה כרגיל הדאגה הראשונה לבית־כנסת, למקוה ולבית־עלמין. ואילו בסוסנוביץ נוסד בית־העלמין כמוסד ראשון עוד לפני הכרת הקהילה כעומדת ברשות עצמה ולפני שהוקם בית־הכנסת הראשון והמקוה.

למטרה זו רכשו אז עסקני הקהילה כברת קרקע בדרך אשר מרחוב אלעיה לנובו־פוגונסקה, ששם הוקם אחר כך בית־ההרושת של האחים ווז'ויאק ליציקת ברזל שבו עבדו כ־13 אלפי פועלים. שטח בית העלמין לא היה גדול ביותר, וראשיתו היה מצער, כדוגמת הקהילה עצמה, כי אז טרם ידעו וראו את הנולד, כי סוסנוביץ היהודית עלולה לגדול בחפזון ויהיה צורך להאבק למען יסוד קהילה עצמאית בלתי תלויה בקהילת בנדין הוותיקה, ואז יהיה הכרח דחוף לטפל בהרחבת שטח בית־העלמין בתוספת קרקע.

מגפת החולירע היתה בשנת 1893, ויש מקדימים לשנת 1874. ברם ביחס לתוצאות המגפה אין חילוקי דעות. המגיפה היתה קשה מאוד וחללים רבים הפילה. גם באזור זגלמביה התפשטה המחלה הזו ופגעה בהמוני אנשים.

על הפעולות הראשונות ואת יוזמי „בית־העלמין בסוסנוביץ כבר הזכרנו בקורות העיר. היו אלה לייב בנדזינסקי ובני משפחת רייכר שבתמיכתם הכספית הקימו את בית־העלמין המיוחד בכוונה טובה למנוע התפשטות המחלה בסביבה. משפחת רייכר הקימה בהוצאותיה בית חשוב למדי בעל דיוטות לשם ביצוע הלוית המתים, ואדולף אופנהיים הקים גדר־חומה שהקיף את שטח בית־העלמין. אדם ברגמן התקין על חשבונו באר מים ויישור הקרקע, וכן תיקן את גדר העץ לשעבר עד שבית־העלמין הגיע לצורתו הנכונה. בגלל פת־אומיות הפרשה הזו לא היו יחסים תקינים בחברה־קדישא ודרשו תקון. בשנת 1897 נבחר ועד מיוחד למטרה זו בראשותו של סטניסלב רייכר עם החברים אדולף אופנהיים, אדם ברגמן, מוריץ גינסברג, יערמילוביץ, פלאנר, ליאופולד כהן וסאלזי מיימון. הועד דן בישיבותיו בעניני החברה, בלי להגיע למסקנות בשל חוסר בטחון במצב הקהילה וב־מאבק שהיה צפוי עם קהילת בנדין שדרשה לנעול את שערי בית־העלמין הזמני שנוסד בסוסנוביץ. השלטונות שמו לבם לנסיבות ונאותו לקבור את המתים גם להבא בסוסנוביץ. בית־העלמין היה איפוא המוסד הראשון של הקהילה בסוס־נוביץ שנמצאה בראשית התהוותה, והודות לו היתה קיימת קהילה בלתי רשמית במשך שנים מספר עם בית־עלמין בלבד, השלטון לא שם כל מכשולים בענין, אם בגלל כבודם של המטפלים בו, אסימילטורים אמידים בעלי השפעה בשלטון, ואם מסיבות בלתי ידועות, אולי תוך טינה עוינת לקהילת בנדין שיחסיה עם השלטונות לא היו מצוינים.

במשך הזמן הקימו בקרבת בית־העלמין, שגבל עם בית־הקברות הנוצרי את בית החולים היהודי.

יסוד בית־העלמין הונח ב„עידנא דריתחא". כשפחד המות היה מרחף על פני כל אחד, ומשום כך לא דאגו העסקנים ל„עתיד" וקנו שטח לא גדול לתפקיד בית־העלמין, בעוד שאילו היו קונים אז שטח נרחב יותר — היו מקמצים טרדות ובעיות רבות עם כאבי־ראש לועדי הקהילות ולחברה־קדישא במשך עשרות שנים. אכן מי היה יכול להיות „נביא" לחזות מראש את העלול להתרחש בעיר שרק נוסדה שתעלה מעלה מעלה בזמן קצר ותהפוך למה שנעשתה כמרכז גדול של חרושת ומכרות, מסחר וכלכלה. בתור שומר המוסד שימש פולני־נוצרי. כקרבת מקום ישבו הורי הזמר העממי הנודע

יאן קיפורא. בית־העלמין נמצא במרחק מה מהעיר, בני הישוב היהודי נאלצו להשלים עם המצב הקיים.

בתקופת השלטון הרוסי לא היו בחירות דמוקרטיות לקהילה בשום מקום, וחבריה היו מתמנים לפי ראות דעת פרנסיה שנהגו בתקיפות ועל דעת עצמם. המתבוללים ששלטו במועצת הקהילה הראשונה היו נוחים מבחינות רבות. הם טיפלו גם בבית־העלמין והקמתו, ואף פעם לא חסרו כספים לביצוע כל הדרוש למוסד כזה. ואילו במועצה השניה נדחקו רגלי המתבוללים למחצה, ולנציגיהם הצטרפו גם חוגי החרדים והמשכילים שבעיר, שטיפלו במרץ בעניני בית־העלמין. עם חידושה של פולין עצמאית ניתנה אוטונומיה דמוקרטית לקהילות, וגם לקהילת סוסנוביץ. היא הורכבה מנציגי מפלגות וחוגים שונים, ובהם גם מאלה שעניני הדת לא היו קרובים ללבם. אולם הפעולה המשותפת לא גרמה לפוריות יתירה בקהילה. הפרנסים השמאליים היו מכנים את מועצת הקהילה בכינוי „חדר מתים". ואכן עובדה היא, שעד שנת תרפ"ח הכינו פרנסי הקהילה ארבעה תקציבים לפעולתה, ותמיד היו „שוכחים" להכניס או לשריין סכום איזה שהוא לקנית קרקע לבית־עלמין, אז היו הזדמנויות נאותות לרכישת קרקעות במקומות אחדים, ורק אחרי שה־בעיה נעשתה חמורה יותר נאלצה המועצה והח"ק לקחת את היזמה לידיהן ולגייס כספים באיסוף מבית לבית.

הד"ר פאפורי יצא במאמר ב„זגלמביר צייטונג" (יט אדר א' תרצ"ב) תחת כותרת „מה שיש לבצע". הוא הסביר שלסוסנוביץ היהודית אין ברירה אלא, למלא את חובה. בין היתר הוא הטיף מוסר לבעלי היכולת כי חוסר תקינות, חוסר ישע מורגש אצלם על כל צעד וצעד, ובכל מקום ניתן לחוש שאין הם בעד ישוב הדעת בתנאי חיים תקינים. הנה שומעים שאין עוד מקומות לקבורת מתים ונוסד ועד מיוחד לטיפול בהקמת מוסד חדש לתפקיד זה. מובן שכדי לבצע את המפעל דרושים אמצעים כספיים. ואם בכל העידנים לא קל היה להשיג כסף מיהודי סוסנוביץ, כיום, במצב הקשה השורר ודאי שהדבר קשה יותר. אין זה נעים מבחינות שונות לצאת לרחובות לצלצל בקופסות־צדקה ולהכריז השכם וה־ערב, שיטו שכם. אצל אומות העולם מסדרים ענינים מסוג זה בשקט ובצנעה, בלי להוציאם לרשות הרבים ובלי להזדקק למי שהוא. משום מה עלינו להרחיק לכת? הבה נסתכל נא מכאן לעבר יהודי גרמניה השכנים. אף הם עושים זאת בצנעה ובטוב, באופן שאין להם צורך להזקק למי שהוא והסדר אצלם מופתי ומעורר כבוד.

הוא המשיך באמרו, שיש בדבר משום השפלת הכבוד, אם אין ברירה אלא לפנות מעל דפי העתונות לציבור ולהס־ביר לו לזכור לפעול במהירות. האם זה ענין לעתונות? והאם זוהי שליחות מכובדת? האם זהו ענין להתגדר בו לציבור? האומנם עד לכדי כך הגיעו הדברים שיש הכרח להוציאם לרחוב? האומנם לא ניתן להנהיג תיקונים מסוימים? והרי מטעם הרשות ניתנה לנו עצמאות בניהול המוסדות היהודיים, הרשות להחליט ולהכריע בעניני הקהילה בידינו, כשמגיעים לבעיות כלכליות מעשיות שיש הכרח לפתרן בכל מחיר — אף אחד לא ינקוף אצבע, כאילו היה זה דבר מיותר כאילו אפשר היה להתקיים בלעדיו, מעין — „זכה מלאכתם נעשית בידי אחרים"...

אילו היינו בעלי ערכים כפי שנאמר וידענו לגשת לענ־ינים ברומו של עולמנו — אזי היה כל דבר בא על תיקונו בשלום.

עקב המצב הקריטי שבמדינה יירול הדבר להפתר בתנאים נוחים מאד. ומשום כך מן היושר הוא שלא להגיע לידי יאוש, אלא לגשת ביתר מרץ לבצע את התהליך בשלימותו לתועלת העיר והקהילה היהודית בסוסנוביץ.

כנראה, שמאמר זה פעל לטובה על חברי הועד ואלה ניגשו במרץ לאיסוף כספים. לכל משלם מס־אמידות (עט־אט) נשלחה הודעה והוטל עליו מס למטרה מסוימת. הועד החליט לגבות את המס בכפיה. כמו כן הוחלט לקבוע תוספת בתקציב הקהילה לרכישת קרקע לבית־עלמין. מלבד זה נקבעו מחירים לקרקעות ומצבות בבית־עלמין. קרקעות — מ־10 עד אלף זהובים, ועמידת מצבה מ־10 עד אלף זהובים.

בית־העלמין בסוסנוביץ היה אחד החדשים ביותר בפולין, ואין למצוא בו מצבות עתיקות כמו בערים אחרות — בנדין, מונדזיוב, קראקא, לובלין, ורשה. הוא היה רחב־ידים והכיל מאות ואלפי מצבות שאף הן עוררו את סקרנות המבקרים באורנמנטיקה הבלתי רגילה שלהן. שהיוו תרומה חשובה למדי לחקר מצבות בתי־הקברות היהודים בפולין. גם באמנות המצבה בבתי־הקברות בזגלמביה בכלל ובסוסנוביץ בפרט הצ־ליח היוצר היהודי האלמוני להגיע להישגים אמנותיים ומקצועיים חשובים ולעצב באמנות זו סגנון בעל צביון עצמאי, מיוחד, עשיר הבעה ובעל ערכים אסתטיים מקוריים.

כאן מצאו את מנוחתם והובאו לקבר ישראל רבנים ואד־מו"רים, ראשי ישיבות ופרנסי קהילה. במשך הזמן היתה הצפיפות במקום גדולה מאד. על קברו של המתבולל רייכר סטניסלב התנוססה מצבת אבני שיש שחור באותיות זהב, וכן על קברו של אופנהיים, אך לפי המצבות שכתובות בעברית ופולנית היו חרותות עליהן אפשר היה להכיר כי גם משפחות מתבוללים שכנו בסוסנוביץ, והכריזו על עצמם שהם פולנים „בני דת משה". בקשר לכך סיפרו בעיר אפי־זודות שונות. בן־אמוץ מספר (ב„זגלמביר צייטונג" טבת תרצ"ג):

בסוסנוביץ מת רופא נודע, והובא לקבורה בבית־העלמין היהודי. אחרי ארונו הלכו מלוים יהודים, אנשי הח"ק, ידידים, לקוחות, והעיקר: שלא לעורר רעש... באשר שייתכן שיעבור לא יהודי ויראה שבבית־העלמין נמצאים בני הנפטר הנא־לצים (הרי אי אפשר אחרת...) להיות נוכחים בטכס הקבורה של אביהם ב„צמנטאזש היהודי". הם, המשומדים, היו זהירים למדי שלא להראות שום סימן שיטיל כתם על „אדיקותם". במודעות־אבל לא הודיעו בני המשפחה, שאביהם יובל לקבורה בבית־העלמין היהודי, והם נזהרו אף שלא להזכיר ח"ו את

המשפט „בני דת משה" (ויזנאניא מויז'ישובגו). גם את טהרת המת לא התקינו בבית, כי־אם בחדר־הטהרה. הרי אי אפשר לעשות עצמם לצחוק בעיני אנשים... נכון, שמת רופא יהודי, נודע, ויהודים התעסקו בכמת. בני המת שהתנצרו נוכחו בהלויה. אבל — „שקט. נא לא לעורר רעש"...

אפיזודה שניה: עסקן מקומי אחד טייל עם מכריו בבית־העלמין הסוסנוביצאי והראה להם את המצבות של המת־בוללים היהודים — שזכרם נשאר רק בבית־העלמין. הם התעכבו ליד קברות־משפחה יהודית בסוסנוביץ. אבי המשפחה היה ראש־הקהילה בעיר, ואולי משום כך התנוססה על מצבתו מלבד הגירסה הפולנית גם בעברית. לפני שנים חידשו את נעורי המצבה שהקיפה שמונה קברים. ניתנה הוראה לחדש רק את הגירסות הפולניות, פרט לכתבה העברית היחידה... שאל החרת: ואולי כדאי להמנע בכלל מהכתבה העברית? — לא — היתה התשובה — כי אם לא יחדשו את האותיות הן תהיינה מחוקות מאליהן בעוד כמה שנים...

אפיזודה שלישית: אותו עסקן הראה למלויו בבית־העלמין פינה שנועדה לשמש קבר שהכתובת העברית היתה כצנינים בעיניו, והוא זכה באמת להקבר לא ב„בית העלמין היהודי"... מאד יתכן שהדבר לא עלה על דעתו. אך מקומו נשאר פנוי, ומותר לומר, שעוד בחייו היתה לו ראיה רחוקה...

מלבד המצבות בצורות שונות היה נפוץ בבית־העלמין בסוסנוביץ גם סוג חדש של מצבה שנועדה לאישיות חשובה, בעיקר לצדיק, רב או אדמו"ר חסידי, הוא ה„אוהל". השם „אוהל" נקרא תחילה ודאי משום צורת גג־האוכף שנבנה מעל הקבר והזכיר את מבנה האוהל. אוהלים אלה לא הצטיינו בדרך כלל מבחינה אמנותית או אדריכלית. רובם נבנו בצורת בית קטן, מאבן או עץ, או צריף הנתמך על ארבעה עמודים, שהכיל בתוכו את המצבה עצמה. פעמים היה ה„אוהל" גדור בסיג ברזל, שהצטיין בעיבודו הנאה. אוהלים אלה היו מצויים בעיקר על קברי האדמו"רים ה־מקומיים.

קרו גם מקרים, שאנשים שמתו בסוסנוביץ הובאו לקבורה במקומות קרובים ורחוקים שמחוץ לסוסנוביץ. הנה מתה בסוסנוביץ אשת האדמו"ר הירושלמי רבי אלטר בידרמן, ולפי צוואת הנפטרת העבירו את גופתה בקרון מיוחד לקבורה בארץ־ישראל. כך אירע גם בסוחר עשיר שמת בסוסנוביץ ומשפחתו העבירה אותו לבית־העלמין היהודי אשר בוורשה בקבר המשפחתי. מובן שאין כאן המקום לפרט את המקרים הדומים שלא היו מעטים במספרם.

לבית העלמין אי אפשר היה לקבוע עונה, כל עוד שה־אנושות המתקדמת לא הצליחה — על כל גילוייה בשדה המדע והטכניקה המגוונים — להשתלט פחות או יותר על הבעיה הנצחית ששמה: מות, שאיננה שמה פדות בין עונת הקיץ והחורף, בין יום ולילה, וידה נטויה לעשות כטוב בעיניה. ברם לבית־העלמין היו עונות של ביקורים. „מש־נכנס אדר מרבים בשמחה", ובחודש אלול נפתחו שערי בית־העלמין לקרובי המתים לבקר את קברותיהם ולשפוך שם את לבם, כראוי לימי סליחות ורחמים שלפני ימי הדין. ביחוד גדלה התנועה לשם אחרי שהתחבורה נעשתה נוחה יותר עם פתיחת הרכבת החשמלית שהיתה עוברת על פני בית־העלמין וקבעה על־ידו תחנה ליורדים ועולים. על הכניסה לבית־העלמין היו צרים ושומרים עניים וקבצנים שונים, מקצועיים ומכובדים שהיו מנצלים את העונה, וכשרק היה מוציא מבקר את הארנק מכיסו מיד היו מקיפים אותו מכל הצדדים, ומבקשים נדבתו. אלמנה ענית בקשה עזרה לפרנסת שבעת ילדיה. בעל־מום מבקש נדבה לפרנסתו ואזלת ידו לעבוד וכהנה רבות. יהודיה עם מגבעת על ראשה מושכת בכנפי המעיל: „יהודי, בבקשה נדבה — לא לעצמי". היא דואגת לאחרים, מעין עסקנית. בכניסה לבית־העלמין נשמעו מכל הפינות קולות ויללות, תחינות ובקשות. כל אחד בא לתנות את צרותיו ומצוקותיו. כאן מצאו את המקום הנכון להתפרקות... הנה עומדת בחורה, מניחה פרחים על קבר, כנראה חתנה, מוציאה מארנקה צילומים, כנראה של המת הקרוב לה, מסתכלת בהם קצת, ואגב מוציאה מארנקה גם שפתון (צבע אדום לצביעת השפתים) מעבירה כמה פעמים על שפתיה, ונפרדת ברגשי יגון מהמת. הלאה מחזה שני של סוחר יהודי שבא להתיעץ עם אשתו המנוחה אם להת־חתן ואם לא. הוא בא לקבל את הסכמתה, אך היא לא נתנה תשובה, והוא סובר ש„שתיקה כהודאה דמיא"....

אחרי דיונים מרובים בהנהלת הקהילה בדבר השגת קרקע לבית־עלמין חדש הוחלט לקבוע תוספת למס־אמידות (עטאט) וכל הכנסותיה נועדו לקנית קרקע. התוספת לתקציב הקהילה נשלחה לשם אישור לרשות הוויוודסטוו. אך שם נתעוררה השאלה אם קנית הקרקע היא דחופה, והיא העבירה את הצעת התקציב למועצת העיריה בסוסנוביץ לשם חוות דעתה. ושוב נעשו הענינים יגעים, והד"ר פאפורי נאלץ לפנות שוב בעתונות למצפון הציבור במאמר תחת הכותרת: „סוסנוביץ עם־הארץ הציבורי" — אנו עומדים ומסתכלים כיצד סוסנוביץ היהודית מקימה בית־עלמין". (זגלמבייר צייטונג, כא מרחשוון תרצ"ד):

„שויון־הנפש, אדישות וחוסר־ענין אין בהם משום חידוש אצלנו. מאז ומתמיד יצא לסוסנוביץ שם כעיר בת לבבות מאובנים. אין בידי שום כוח לזעזע את לבות גבירי סוסנוביץ, המאורעות הכבירים ביותר בחיי אנוש נחשבים בעיניהם כמאורעות יום־יום. ברם יש כלל גדול האומר, שלבבות מאובנים אלה שאינם חוששים משום דבר — מתעוררים מפחד כשהמדובר הוא במות, הסתלקות מעולם החיים. כש־עמדה פעם על הפרק הבעיה להשיג כסף בלי להגיע לתכלית הרצויה — מן ההכרח היה להפוך לאמן ולהמשיך בענין עד לפחד מפני המות, ואז הושגה המטרה הרצויה. הלבבות נפתחו. כספים החלו לזרום יותר ויותר, כמי התהום ממעין. תמיד היה כך, משום כך נזהרו שלא להפוך את הענין חול ולא לגרום שאמצעי כסף יתקבלו במאמצים רבים ובדרכים נועזות מאד. אך הגורל רצה, שהמות לא ישמש מסכה,

אמצעי למטרה, אלא שישמש למטרה עצמה. כבר אין בזה משום חידוש שסוסנוביץ היהודית נשארה ללא בית־עלמין. כל בני העיר יודעים ורואים שממש אין עוד מקום לקבורה, והענין הנו דחוף מאד מכל הבחינות. ובכל זאת עצמו את העינים שלא לראות את המציאות. כל האמצעים לא הועילו. המצב הולך ורע מיום ליום, עד שלא נשארה עצה אחרת מאשר לפנות לוויוודה, שהואיל לאשר ברוב חסדו כתוספת לתקציב למעלה משלושים אלף זהובים שישמשו לביצוע סידור בית־העלמין.

הכבוד היהודי מושפל בעיני השלטון, בראותו שאין אנו יודעים למלא את תפקידינו בעצמנו ונזקקים לפנות ל־שלטון בדרישה לתת לנו אמצעי־כפיה. בעצם התביעה ההיא יש כבר משום בושה והשפלה. זה מראה את מעמדנו השפל ועד כמה אין לנו כל הבנה לצרכינו האלמנטריים ביותר.

בית־עלמין איננו דבר של מותרות ותפנוק שאפשר להתקיים בלעדיו. בעצם הנו הכרח כחיים עצמם. חרפה היא לנו שעל ענין כזה עלינו לתופף ולצלצל, להכריז ולהתריע, בעוד שענינים כאלה מסתדרים אצל עמים בשקט ובאורח צנוע. מובן שעצם הפומביות שבדבר צריך להמנע ללא כל תנאים. ובכל זאת יודעת הכרוניקה לספר, שהחברה־קדישא החלה במרץ לגבות את הכספים וביגיעה יתירה עלה בידה לגבות ששים זהובים... המצפון האישי אינו נוקף ואינו מחריד את הרגש האנושי לשם פתרון הבעיה הדרושה.

אין אנו נכנסים לעצם הענין, למה היה צורך לאחוז במעשי־כפיה, באופן שהקהילה תיאלץ לשלוח את תוספת־התקציב למשרד האוצר, שכבר ידע כיצד לגבות את הסכום הדרוש. ברם אין דעתנו נוחה משני דברים: ראשית על שהאוכלוסיה תיאלץ לשלם יותר וכספי יהודים ילכו לאיבוד. ושנית — החרפה, העדר הרגשה, העמידה על מדרגה נמוכה כזו בלי לדעת את התפקידים האנושיים האלמנטריים ביותר. האין בזה משום בושה, כשהמוציא־לפועל נכנס לאזרח אמיד כדי לגבות ממנו מס־כפיה שתמורתו יצטרכו לקנות קרקע לבית־עלמין יהודי? איך אנו נראים בעיני הבריות? איך יכולים אנו לתבוע הערכה מאחרים, בו בזמן שאין אנו יודעים להעריך את עצמנו, כשאנו משפילים את עצמנו בידים ממש בעיני השלטון? ואפילו אם נניח, שהמצב הנו קשה, המשבר הוא קריטי ומעיק מאד על כל אחד. דבר זה ידוע לנו היטב ואין חלוקי דעות עליו. אין אף חלוקי דעות בענין שלפנינו, שהכל, הן המצב הקשה והן התנאים והרקע, אין להם כל קשר ויחס בבעיה התובעת פתרון זה שנים.

למה לנו להכחיש, ואת מי רוצים אנו לרמות? הרי ידוע לנו, שעד כמה שהמצב בפולין התקשה, ולצערנו זוהי אמת לאמיתה, חומרת המצב בזגלמביה עולה על הכל. ואין לשכוח, שמצבה של סוסנוביץ הוא יותר טוב מאשר של הערים האח־רות שבזגלמביה. אין הכוונה בזה לומר, שאצלנו טוב ויפה. ברם אין לשכוח במה הענין. יש לבצע מפעל שבלעדו קשה לשום קהילה להתקיים ואין לפסוח על חיוניותו. במובן זה יכולה סוסנוביץ שלנו ללמוד הרבה מאותן העיירות הני־דחות בקצוי פולין, ששם מתים שלוש פעמים ביום מרעב, ובכל זאת בידן הכוח להתקין את ה„תפנוק" ששמו בית־עלמין, וההבדל הוא רק בזה, שבשביל אותם היהודים לא יצטרכו לכתוב ולנהל תעמולה כה רבה ולפנות למצפונם.

לא פעם שאלנו את עצמנו: מה נשתנה האזרח היהודי הסוסנוביצאי, שבכל פעם כשיש ענין בפעולה חברתית הוא נעשה אדיש, כאילו לא היה קיים כלל במציאות ולא פעיל בחיי יום־יום. אנו יודעים אמנם, שישנם קמצנים ששום דבר בעולם אינו נוגע להם, שאצלם הוא הכל מכל־כל. לאנשים מסוג זה קשה לבוא בתביעות. אותם לא ישכנעו שמלבד כסף קיים עוד משהו בחיי האנוש העולה בערכו וביוקרתו על המטבע. ברם עקרון זה אינו רשאי להיות מכוון לכלל ישראל אצלנו בסוסנוביץ. אצלנו הרי המטבע איננו תופס את המקום הראשון והעקרי בעולם. הו״ ישנם אצלנו אנשים, היודעים כיצד לסדר את חייהם ושאצלם אין הפרוטה שאלה של תפקיד. ואם כן — נשאלת השאלה — לשם מה הם נעשים כה פעוטים בשעה שעל סדר היום הציבורי עומד ענין בעל ערך רב כבית־עלמין? ותמיד אנו עומדים בפני תופעה מצערת כזו כשמתעוררת בעיה בצרכי הציבור. תמיד מגיעים אצלינו למצב־רוח פסימי בכל דבר ציבורי ואין לנו לקוות לתוצאות טובות. אנו מתחילים להרגיש מתוך חוש ויצר טבעי כאילו איננו ראויים לכך, כאילו היינו נילושים מעיסה אחרת.

ואופיני לציין בזה, שאנשים היודעים ומבינים יפה כיצד לחיות ולנהוג בחיים הפרטיים והציבוריים, אנשים עקביים מבחינה כלכלית וכספית, מכיון שהם מגיעים לכלל מעשה ציבורי הם הופכים לאטומי־מח, חסרי הבנה ולא פוריים. כאילו לא היו יודעים לשם מה נחוץ הדבר ואיזה תועלת עלול הדבר להצמיח לחברה. אפשר להודות בגלוי, שהכלל היהודי בסוסנוביץ אינו אלא „בול ניץ" גדול כשמדובר בענין שהוא חיוב המציאות, כי מה יש עוד להכביר מלים כשאין לנו תקנה אלא לגבות בדרך כפיה את תוספת המס שנועד לקניית קרקע לבית־עלמין יהודי. ואל לנו לשכוח שב״ה יש לנו יהודים אמידים במספר הגון יחד עם יהודים „בינו־נים" שבקלות היו יכולים לאסוף ביניהם את הסכום הדרוש בלי להזקק לחסדי הוויוודה ואחר כך למשרד האוצר.

כן. בושה וכלימה היא לנו, ליהודי סוסנוביץ, לא רק לגבי עיר־התאומים השכנה בנדין, אלא לגבי העיירה הניד־חת והקבצנית ביותר בפולין. מובן, שבעית בית־העלמין נתפשטה ונתקבלה אצלנו, עד שאיז אנו יודעים לפני מי לדבר ולנהל תעמולה, אצל מי לעורר את הלב והכיס, ואין לנו כי־אם לעמוד בעילום־שם ולראות באיזה אופן תמצא פתרון בעית בית־העלמין וההסטוריון המקומי ינציח זאת בכתב הזכרון, למען שבנינו ובני־בנינו ידעו באיזה יראת־כבוד התיחסנו לבעיה קדושה כזו, בעוד שהיתה צריכה למצוא לה פתרון בצנעה ובדרך של כבוד".

הד״ר פאפורי הטיף מוסר בנימה של התאפקות בפנותו אל העם ומנהיגיו, עסקניו ואלה שהגדולה והכוח בידיהם.

מאיר לנצמן ליד מצבת הזכרון של יהודי זגלמביה בסוסנוביץ

בבית העלמין גנשה בורשה בשנת 1967

הוא מילא את שליחותו הציבורית באמונה. קוראי העתון קראו. העסקנים והפרנסים לא גילו בו כל חדש. האומנם התעורר המצפון? אכן איש המוסר עשה את שלו כמיטב שיקול־דעתו.

אחר שחוסר־האונים נמשך משך שנים, אחרי שנעשו כל המאמצים שצריכים היו לעשות לשם אזעקת דעת־הציבור, נרכש קרקע לבית־עלמין חדש במרחק לא קטן מתחומי העיר, בכפר **יינזור** שמעבר לנהר פשמשה הלבנה, ממול לכפר ניבקה, בשטח שהיה פעם בתחומי גליציה המערבית והשתייך למחוז קשאנוב. הוא הכפר יינזור שהיה ידוע יפה לכל חובבי התיירות שאהבו לבקר בתחומי שלוש קסריות גדולות בהליכה במשך פחות משעה, בגרמניה באוסטריה וברוסיה. הוא הכפר יינזור שישבו בו יהודים גליצאים טובים ועזרו באשר עזרו ליהודים פליטים שנאלצו לעזוב את רוסיה הצארית ולחפש להם מפלט בארצות מעבר לים. הקרקע שנרכשה ביינזור נמצאה במרחק של פחות מחצי קילומטר מבית־העלמין המודזיובאי, בעוד שמסוסנוביץ היתה רחוקה למעלה מחמשה קילומטר. אחרי מו״מ ייגע וחיפושים ממושכים נפל הפור על יינזור, על קרקעות חול שעל גדות הנהר פשמשה. הקרקע הפכה לרכוש חברה־קדישא של קהילת סוסנוביץ. ורק אחרי סיום הפרשה בשלום אפשר היה לגשת לפעולת ההגשמה, גדירת גדר, תיכנון הקרקעות והחלקות. ועד שעבודת ההכנה הספיקה להעשות — פרצה מלחמת העולם השניה, וקלגסי הנאצים השואפים לדם פרצו לפולין והחלו לשפוך דם בכל רחבי הישובים הנכבשים, ולא היה כבר צורך בקרקע יינזור לבית־עלמין, כי כל זגלמביה, כל סוסנוביץ ועריה וכפריה היו לבית־עלמין גדול ליהודים.

ד. בית העלמין בדומברובה.

שאלת סידור בית־עלמין מיוחד לקהילת יהודי דומברובה נעשתה אקטואלית רק אחרי שעניין הקהילה העצמית בדומ־ברובה מצא את פתרונו החיובי. בראשית ינואר 1926 נתקיי־מה ישיבה ראשונה של ועד הקהילה בדומברובה עם בעלי־בתים בעיר שבה דנו בדבר הקמת בית־עלמין עצמאי, בעקב אי־הבנה במקרים שונים עם קהילת בנדין. נבחרה ועדה זמנית לטיפול בשאלה והיא הכשירה את הקרקע לישיבה שניה לשם בחירת ועדה מיוחדת לטיפול בשאלה ההיא.

היה ברור, אחרי מה שאירע לא פעם בענין קבורת מתים והתקלות שנתקלו בהן בהלוית מתים לבית־העלמין בבנדין, שאין תקנה אחרת אלא בעצמאות מוחלטת בכל הענינים. כתוצאה מכך באו עסקני קהילת דומברובה לכלל החלטה לייסד ועדה מיוחדת לשם טיפול בהקמת בית־עלמין ליהודי דומברובה. לועדה נכנסו ה״ה: ב. פוכס יו״ר. י.ד. נוסבום — סגן יו״ר, מ. פשמישל — מזכיר, ד.י. גרינבוים — גזבר, א. מיודובניק, ה. שפילברג, נ. שייאר, ז. הורוביץ, מ.א. לוריה, י.ש. פישל, וו. שלזינגר, ש. רוזנבלום, ע. וולטפרייד, מ. בירנפרייד ונ. בייטנר.

הועד נתחלק לועדה טכנית ופיננסית. הועדה האחרונה ניגשה מיד לפעולה של איסוף כספים, יהודי המקום ידעו להעריך את הפעולה ותרמו כל אחד לפי יכולתו, מה שהוסיף אומץ לעסקנים להגברת פעולתם. הכסף הוכנס לבנק היהודי לרשות הועד והקהי״ה היהודית. גם הועדה הטכנית באה במו״מ עם כמה בעלי קרקעות בדבר רכישת מקום, וניכר היה שקהילת דומברובה החליטה לבצע את שאיפתה להקמת בית־עלמין משלה בכל מחיר. בפברואר 1926 רכשה הקהילה קרקע ליד בית הנתיבות הדמבליני. אך העיריה סירבה לתת הסכמתה לסידור בית־עלמין שם, בטענה, שבדעתה לסדר שם גן־טיול. הקהילה נאלצה איפוא להמשיך בחיפוש קרקע במקום מתאים יותר.

בינתים אירע שוב מאורע שהסעיר את הרוחות בציבור היהודי. בדומברובה מת אלטר זוכטר. ואלמנת המת לא יכלה לשלם את מחיר הקרקע לקהילה היהודית בבנדין. הח״ק בדומברובה שלחה את המת לבנדין בתקוה שקרובי המת שישבו בבנדין, אנשים אמידים, ישאו בעול קבורת המת. אך הקרובים הבנדינאים לא חפצו לשלם וקהילת בנדין לא רצתה לקבור את המת. העגלון הוביל איפוא למחר בחזרה את המת לדומברובה והובילו על פני רחובות העיר בלי לדעת מה עליו לעשות בו. נערים פולניים רצו אחריו, לבסוף החליטו אנשי ועד הקהילה בדומברובה לקבל הלואה מכספי קמחא דפסחא ולשלם לקהילת בנדין דמי קבורה, ושוב שלחו בחזרה את המת. ענין זה גרם לסערת הרוחות גם בעתונות היהודית, שאף היא נפלגה לשני צדדים וכל אחד חיפש מומים אצל השני. ומה שהכשיר צד זה נפסל מטעם הצד השני. גם מקרה המת דידן שימש נושא לויכוח בין שני הצדדים, וכן בין ועד הקהילה בדומ־ברובה וקרובי המת.

במרץ 1926 נתפרסם „מכתב למערכת״ מטעם ועד הקהילה היהודית בדומברובה, בקשר למשלוח המת בחזרה מבנדין לדומברובה, בהסבירו כדלהלן: האחריות למאורע עם הבר־מינן נופלת רק על קרוביו, שהם: אחיו, הוריו וקרובו שהיה פרנס בקהילת בנדין, שהודיעו לח״ק הדומברובאית, שהם יסדרו את כל צרכי הקבורה הדרושים, וקהילת דומברובה צריכה רק לשאת בהוצאות העברת המת לבנדין, ודבר זה הרי נעשה. קהילת דומברובה לא ידעה שהבר־מינן נמצא בצ׳ילאדז, בעוד שלקהילת בנדין, ובפרט למזכירות שלה, היה ידוע כל הענין ואף נתנו הוראה לעגלה אחרי שעמדה עם הבר־מינן 24 שעות בצילאדז לחזור לדומברובה. על שאלת נציגינו, כיצד מתנהגים במת בצורה מחפירה כזו לעיני כל? קיבלו עליהם נציגי קהילת בנדין את האחריות בעד העמדה הזו. הדברים הנ״ל סוכמו אחרי חקירה ודרישה יסודית וגביית עדות מטעם הרב המקומי. הקהילה מסיימת בסיכום, שהיא מוסרת את העובדה לציבור שידון ויוציא את משפטו.

אחרי שבועים וחצי פורסם שוב בעתון „מכתב למערכת״ מאת יוסף שווייצר, קרובו של המת ופרנס ועד הקהילה בבנדין, הבא להגיב על טענת ועד הקהילה בדומברובה

כאילו הוא אשם בכל הענין של בר־מינן והוא שהבטיח לקהילה לספק את צרכי הקבורה של המת. לדבריו „לא היו דברים מעולם" והוא לא בא לידי הבנה עם קהילת דומברובה בענין צרכי קבורה של המת, מפני שזמן רב לא היה בבנדין, ורק אחרי שובו לעיר נודע לו על הענין מהעתונות המקומית. הוא מעיד על עצמו שידו פתוחה תמיד לכל נזקק, ובפרט לקרובי משפחה. וכן הוא מפקפק אם הרב מדומברובה באמת חקר ודרש בענין ולבסוף אישר את עמדת הקהילה המקומית.

על מכתבו של שווייצר בא שוב מכתב מועד הקהילה הבא לחזק את הודעתה הקודמת, ששווייצר הוא שפנה טלפונית למזכיר הקהילה בדומברובה וביקשו להודיע ליו"ר הקהילה שברצונו לשוחח אתו בבנדין. הלה אמנם התקשר טלפונית עם שווייצר ושוחח אתו באריכות על הענין, והלה הבטיח להוציא אישור רשמי מועד הקהילה בבנדין. מטעם הקהילה הצהירו שהם מוכנים להוכיח אישית בגבית־עדות את האמת „ללא כחל ושרק".

ויכוח זה הראה שוב את ההכרח בהחשת סידור בית־עלמין מקומי בדומברובה. אך לא חסרו קשיים שהכבידו על ביצוע המטרה. הועדה המשיכה במרץ את פעולתה, וסוף־סוף הצליחה לסיים את הענין בכי־טוב. ביום אסתר־תענית (אדר ב') תרפ"ט נתקיימו הקפות מסביב לבית־העלמין החדש של קהילת דומברובה, ובהן השתתפו רב העיר, נציגי הקהילה ומספר גדול של בעלי־בתים מקומיים. וגם בהזדמנות זו נאסף מהנוכחים לטובת מוסדות שונים 1.700 זהובים. ובכן הצד הדתי והרשמי היהודי בא על פתרונו, בעוד שהגורמים החיצוניים נשארו תלויים ועומדים.

הידיעה האחרונה (בסיון תרפ"ט) מספרת, שעל הקרקע שנקנתה לשם בית־עלמין בידי קהילת דומברובה ביקרה ועדה מטעם השלטון, ובה שר המחוז הבנדינאי, רופא המחוז, ארכיטקט, נציגי העיריה והקהילה היהודית. הועדה מצאה את השטח כמתאים למטרה ונתנה את אישורה הרשמי. ובזה נסתיימה הפרשה המכאיבה עם היחסים המתוחים בין שני הצדדים (הקהילות בנדין ודומברובה). קהילת דומברובה נעשתה עומדת ברשות עצמה גם בקבורת מתיה, ובמספר הקהילות היהודיות בפולין ניתוספה גם קהילת דומ־ברובה הזגלמבאית, ויחד עם זה ניתקו גם ישובים כפריים שבקרבתה את קשריהם הקהילתיים עם קהילת בנדין ונצטרפו לקהילת דומברובה.

המאבק על עצמאותה של קהילת דומברובה החל עוד בתקופת השלטון הרוסי בפולין, ובארכיוני השלטון של פלך פיוטרקוב אפשר למצוא תיקים ומסמכים שמהם אפשר ללמוד את תכני הפרשה הזו, שהחלה להתקדם רק עם עצמאותה של פולין.

ה. סטשמישיץ ללא בית־עלמין.

סטשמישיץ היהודית עברה את כל חבלי־לידה של קהילה יהודית עד שהגיעה למצב של קהילה, עם רב, בית־כנסת, מקוה, קלוזים של חסידים שונים, ואף בנקים נפתחו בה, ואין לדבר על מפלגות החל מהתנועה הציונית, המזרחי, אגודת־ישראל, פועלי ציון, השומר הצעיר וכיוצא בזה. עד למלחמת העולם הראשונה השתייכה סטשמישיץ היהודית לקהילת בנדין, ואת מתיה העבירה לבית־העלמין היהודי בבנדין, אף שהדבר היה כרוך בקשיים רבים בגלל מרחק המקום. עם פרוץ המלחמה נמצאה סטשמישיץ יחד עם דומ־ברובה בשטח־הכיבוש האוסטרי, ואז הופקעה מבנדין אשר בשטח הכבוש הגרמני ולא השתייכה לשום קהילה אחרת. בעלי־הבתים היהודיים של סטשמישיץ פנו לשלטונות הכי־בוש האוסטריים בענין זה, וקיבלו תשובה שיהודי סטשמישיץ יהוו קהילה נפרדת.

בישוב היהודי בסטשמישיץ חל איפוא „סטאטוס" משונה. מצד אחד היה קיים בתור קהילה בפני עצמה עם המסמכים הדרושים, ומצד שני לא היה לה בית־עלמין משלה. לא ידוע משום מה, אם בגלל חוסר אמצעים לרכישת קרקע והחזקת בית־עלמין ואם מסיבות אחרות. עם ניתוקה מקהילת בנדין באה הקהילה בדברים עם הקהילה הצעירה אשר בסלאבקוב, וזו הסכימה לשתף בבית־עלמין שלה את מתי סטשמישיץ. ברם גם הקהילה עם בית־העלמין אשר בסלבקוב נוסדו מקרוב, כי סלבקוב נמנתה בין הערים אשר מחוץ ל„תחום המושב" הפולני (לפי „נון טולרנדיס יודאי") וכולה היתה אחוזת־כמורה קתולית שהקפידה הקפדה נמרצת לבל יעיזו יהודים לעבור על ה„חוק" ולשבת אצלה, ורק השלטון הרוסי החל להרוס באיטיות את חומת־הנגד ולהרשות ליהודים לשבת בכל אותן הערים שהישיבה בהן היתה אסורה ליהודים, כמו צ'ילאדז, קוזיגלוב, שיביר, סלבקוב ועוד באזור זגלמביה. הישוב היהודי בסלבקוב — ראשיתו היה מצער, וחיש הת־רכז בה ישוב גדול. מקודם הוא היה כפוף לקהילת אולקוש הבכירה והעתיקה. אחר כך קמה בה קהילה עצמאית בשנות תר"ן—תר"ס, ובשנת תרס"ה נחנך בית העלמין המיוחד לק־הילת סלבקוב, שפרשה כנפיה גם על ישובי יהודים אשר בקרבתה, וביניהם גם קהילת סטשמישיץ. בשני המקומות — סטשמישיץ וסלבקוב — היו תחנות לרכבת סוסנוביץ—איבנגרוד, והתחבורה היתה נוחה יותר להעברת מתים מאשר לבנדין הרחוקה. ייתכן שסידור זה שפיטר את קהילת סטשמישיץ ממעמסת יתר בקבורת מתיה השפיע להזנחת עניניה החיוניים, וכה התקיימה קהילת סטשמישיץ הצעירה ללא בית־עלמין משלה.

ו בית־עלמין בקהילת שעווער.

יודעי קורות פולין שלפני חלוקותיה הטרגיות וסיפוחה לממלכת רוסיה יתפלאו לקרוא את הכותרת „בית־עלמין יהודי בקהילת שעווער", תוך שאלה: מה לכהן בבית־הקברות. שעווער זו אשר באזור זגלמביה תפסה מקום חשוב בממלכת פולין ושימשה מקום מרכזי לתפנוקים ולבילויים של אנשי האצולה הפולנית, ליהודים היתה הכניסה לשם אסורה. רק בתקופת השלטון הרוסי הוסר החרם על היהודים. והם החלו להתישב בה ובקוזיגלוב הסמוכה עד שקמה קהילה מוסמכת בצירוף ישובים כפריים סמוכים אחרים, גם בית־עלמין היה

קיים שם. בכל מקום שהיה קיים בית־עלמין יהודי היתה קיימת גם חברה־קדישא שטיפלה בהנהלת הענינים. אין לנו פרטים על תאריך יסוד הקהילה ושמות יוזמיה ואת הנסיבות שהביאו לכך, כן אין לנו פרטים על מקום יסודו של בית־העלמין ומאין קיבלו את האמצעים לקנית הקרקע, כי עד כמה שידוע לנו לא ישבו בשעווער יהודים אמידים רבים שידם פתוחה לצרכי הציבור. ברם דבר אחד וודאי: שעווער היתה למקום מושב גם ליהודים שהכניסו בה ממרצם, אחרי הקפאון ששרר במקום. מאז ירידתה החברתית הפולנים הרימוה למדרגת עיר־מחוז ועיר־נסיכות שבה איוה למושב „נסיך שעווער", ושמה נזכר במשך מאות שנים בספרי ההיסטוריה הפולניים.

בראשית שנת 1927 סופחה שעווער רשמית מטעם הרשות למחוז זבירצה, והקהילה היהודית בבנדין פנתה בשאלת בירור השתייכותה של העייר״ה, כי לא ייתכן שהיא תשתייך בעת ובעונה אחת לשתי ערים: לעדה המינהלית בזבירצה ולעדה היהודית בבנדין. ייתכן שבעיה זו נתעוררה גם ביחס להשתייכותם של ישובים כפריים יהודים שבסביבת העיר בקשר לבית־העלמין היהודי אשר בשעווער.

ז. בית־עלמין בקהילת צ׳ילאדז.

העיר צ׳ילאדז שוכנת על גדות הנהר בריניצה במרחק של חמשה קילומטר מבנדין. לעיר עבר מפואר, ויש מקום להשערה שיהודים ישבו בעיר עוד לפני שנת 1443. אז גורשו משם בגלל סיבה בלתי ידועה. כנראה שאף בית־עלמין יהודי היה קיים שם. ברם מאז גרושם משם יצאה העיר מחוץ ל„תחום המושב" ליהודים בפולין בכלל ובאזור זגלמביה בפרט, וצילאדז דמתה מבחינה זו למקומות סלבקוב, שעווער, קוזיגלוב ואחרים. רק בתקופת השלטון הרוסי בפולין נפתחה צילדז לישוב יהודים. עד שנת 1836 היתה העיר ליישוב על טהרת הנוצרים.

על הישוב היהודי בצילדז עברו גלגולים כעל כל ישוב בתחילת דרכו, אף בית־עלמין יהודי היה בצילאדז, רחוק מהעיר וסמוך יותר לבנדין. על בית־העלמין בצילאדז לא הספקנו לאסוף פרטים, וכן חסרים פרטים על היוזמים ועל אנשי החברה־קדישא הראשונים.

תיאורי בתי־העלמין באזור זגלמביה מוכיחים שזגלמביה היהודית נתברכה בשפע בתי־עלמין קטנים וגדולים. כתוצאה ממלחמת העולם השניה נחרבו ונהרסו 95% מכללם. בית־העלמין במודזיוב הוא אחד המעטים בזגלמביה שלא נפגע. בבנדין נהרסו כל ארבעת בתי העלמין, ובהם בית העלמין הישן שליד גבעת המצודה. לא ידוע גורלם של השאר בערים ובעיירות. בתי־העלמין ובתי־הכנסיות אינם עוד מוסד מוחשי דתי. בבתי־העלמין שוכנים כבוד אבותינו ואבות אבותינו, גאונינו, גדולי תורתנו, יוצרי תרבותנו ומטפחי רוחניותנו, שהשאירו לנו מורשת רוחנית גדולה ואנו ממשיכים להתפאר בשמותיהם. אנו ממשיכים לחיות באוירה שלהם, לסמוך ולהסתמך על רעיונותיהם. אנו שואבים התפעלות מערכיהם ומיצירות ומושגים שיצרו, ואין אנו יכולים להיות בני־חורין שלא לשמור על הנכס הגדול בן אלף השנים.

בקנה מידה רחב אפשר היה להציל ולהבטיח את בתי־העלמין שנשארו לפליטה בפולין ובזגלמביה. לפי הידיעות שהגיעונו — בתי העלמין היהודים אשר בערים מיכוב, וולברום ואולקוש היו הפקר. מנין יהודים שהתישב מחדש באולקוש קיבל עליו מרצונו לעשות גדר לבית־העלמין שם. בסוסנוביץ התחילו היהודים ביזמה עצמית להכניס סדר בבית־העלמין המקומי. התחילו לאסוף מידי האכרים שמסביב בית־העלמין את המצבות. אך מה ייעשה בבתי־עלמין במקומות שאין בהם יהודים? מי יפקח על בית־העלמין במודזיוב שנשאר כמעט שלם על כל מצבותיו.

התמונה האחרונה של ועד הקהילה היהודית בסוסנוביץ עם הנשיא הפולני

ספרות, עתונות ואמנות

ח. נ. ביאליק: אי שכר

פתקה שהשאיר ביאליק בסדק הדלת הנעולה של חדר חברו להוראה בסוסנוביצי, בהשתמט זה מלשלם דמי התערבות — תריסר **בקבוקי** שכר (תרנ"ח).

אברהם שפירא ידידי ורחימאי,
שחציו פולני וחציו ליטאי
מרביץ תורה בק"ק סוסנוביצה ההומיה
שיצאה מכפר ולכרך לא הגיעה
וקשה ישיבתה מישיבת כרכים
מריח ביביה הנודף למרחקים
ומצהנת גביריה, שחצנים ועזים,
עמי־הארץ מתפולנים ומתלעזים —
ידידי רחימאי, מלאתי עליך
כהמן בשעתו קצף גדול וחמה
ואש קדחה באפי „כקדוח אש המסים"
(את זאת אני כותב לתפארת המליצה,
למען דעת כל גויי סוסנוביצה
את המורה אשר חלק ה' להמה) —
בערב „בשעה שהכהנים נכנסים"
גם היום גם שלשום שמרתי על פתחך
ואשקוד על דלתך כשעה שלמה,
או יותר מזה — איני דק בפורתא;
גם הערב אחרי שלחי את צאן ידי,
הילדים אשר נתן אלהים עמדי,
עגלים ועירים דלא ידעי צורתא
דקראי ומאי דקאמרי רבנן,
אצתי אליך בליל סגריר וענן
ואבוס בטיט ובבצה
אשר חנן
בהם אלהים את חוצות סוסנוביצה,
ואעל במדרגות, ואני יגע ונענה,
אל עלית־עירך הקטנה,
אך אהה. כי לא מצאתי מענה:
בחדר דומיה, הדלת נעולה —
ואיה שפירא? שפירא אצל הבתולה!

מלמדה תורה לשמה ומתוך אהבה
וכולו רעוא דרעוא — — —
ואומר בלבי: חזיז ורעם!
האמנם שכחתני גם הפעם?
איכה נרפה קל מהרה
חבתך המרובה
והיתרה
כהנדוף עשן מארובה!
האמנם שכחת את הערובה
אשר התערבנו בשנים עשר
בקבוקי שכר ובנקניקי בשר?
:גרוני כבר נשת בצמא ויחר
מצפות אל בקבוקי השכר!
חי לוט, אם אוחיל
לך עוד יום או יומיים
ואם אט אל פי אוכיל
עד אם עשית
כאשר פצית
פה
ועוד היום הזה
נרים כוס משקה הומה,
שמראהו דומה
ככתם הטוב וכזהב פרוים,
רפאות לשרר וחמודות לעינים,
לעלוי נשמת לוט ובנותיו השתים.
וגם אחינו ו„בעל ביתנו" אפל
יהיה עם פינו.
ראה, אל תפל
דבר מכל אשר צוית
והבאת
עליך ברכת ידידך

עקר שכחתי: אתמול האכילה
אותי פנדקיתנו מרת קמינר
שני זבובים ועכביש אחד
כרוכים ומקופלים יחד.
שלשתם מנהמים ככנור
ומתגוששים כאתליטין
במעי הקוטליטין,
העשויים כשר כתית לשם ולתהלה.
אין זאת כי אם יצאו מן הסינר
המוסאב שעל בטן מרת קמינר,
או נסעו מן הצנור
הקבוע בבית המבשלות בקיר
ויחנו בפרור או כסיר; —
אך אין דבר,
כי גם בשבוע העבר
הגריסה את שיני במחט

אשר מצאתי בצלי
ובשברי זכוכית וחרש
אשר עלו לפני במרק הגרש
ויהיו כדבש למתוק בפי
ובטני לא יגעה כל מדוה וחלי;
כי כזה וכזאת תעכל הקיבה
הזוללה והרעבה.
לכן תהי נא ברוכה
פונדקיתנו
הארוכה
הנותנת לנו ארוחה,
מתמול שלשום ערוכה,
על שולחן מלא נחת;
כי כל מה שהיא טורחת
אינה טורחת אלא בשבילנו.

חסד נעורים של המשורר ביאליק לסוסנוביץ

השנה, שנת תשל״ג, חגג עם ישראל בארצו ובתפוצות חג מאה שנה להולדתו של ח״נ ביאליק, וכל העתונים נתנו לחגיגה ולבעל החגיגה מקום נרחב למאורע זה. קרוב לאר־בעים שנה עברו מאז פטירתו ותמיד זכרו יישאר נערץ בספרות ובחיי התרבות בישראל. יצירתו הפיוטית של ביאליק מבורכת במידה רבה כל כך של פוריות שיש בה כדי להעניק לה אורך ימים בלתי מוגבל. המשורר הוא לנו הקשת ומיתרי כנורו לקוראיו. אך תיגע הקשת במיתרים מיד יענו לה באותו ניגון ממש שהפעיל אותה. פיו של המשורר הוא פינו וניגונו ניגוננו, וזה — משום שהוא חלק מהוויתנו על יסוריה ותקוותיה. על אחת כמה וכמה שביאליק הנצחי מעורר בנו, יוצאי סוסנוביץ וזגלמביה, הד לשנות ישיבתו בה כמורה לעברית וכראש וראשון לתנועה הציונית שעורר בקרבנו. ואין אנו פטורים עם הוצאת ספר־זכרון לעירנו שנחרבה בידי הנאצים הגרמנים מלעורר זכרונות נעורים לזכרו ולהביא הגות ומלות התפעלות מה־עתונות המקומית להזדמנות בקורו בעיר שהיתה אהובה עליו, וגם אנו יוצאי העיר הנמצאים בישראל מתרפקים ביקר לזכר משוררנו הנערץ ומצטרפים לכתרי תהילה ואהבה שקשר המשורר לראש אומתנו. אנו מביאים בזה בעברית ידיעות מן העתונות המקומית בקשר לבקורו בסוסנוביץ ובזגלמביה שעורר התרגשות רבה בישוב היהודי.

האורח הגדול

(לביקורו של ח. נ. ביאליק בסוסנוביץ)

ביום השני הבא עומד לבקר אצלנו משוררנו הלאומי־יהודי הגדול חיים נחמן ביאליק. הוא ישהה אצלנו ימים אחדים. זכות גדולה תהיה לנו לראותו ולשמוע את קולו. ימי ישיבתו בתוכנו ייחשבו כימי חג לאומי גדול.

מה פירושו של חג זה? — ישאל בוודאי לא אחד מאתינו המעונים, תוך הדגשה, שהשמחה רחוקה מאתנו. אנו סובלים קשות ונמצאים במאבק קשה. אנו טובלים בים של עוני ומצוקה. אין לאל ידינו לחוג ולצהול.

ואכן נכונים הדברים. כל העולם מלא חול וקדרות, אך מנת חלקנו עולה פי כמה. האופק מכוסה עבים שחורים מרובים עד שקשה אף לקרן־אור זעיר שבזעירים לפרוץ לו דרך בתוכם ולחמוק בנתיבתם. אנו מושפלים ושחים עד עפר מבחינה פוליטית, עניים בדעת ובמחשבה ודלים בשטח הכלכלי. היום מלא אין־אונים. האתמול נשכח מלב, ומי יודע מה יביא יום המחר.

ואף־על־פי־כן מוטל עלינו לחתור בכל כוחותינו להתנער מהחולין שבקרבנו וללבוש בגדי חג ברחוב היהודים. ימי החגים הצילונו תמיד מכליון לאומי. גם היום בכוחם וביכולתם להצילנו ולהוציאנו — אף לרגע קט — מאפלה לאור ומעול של שעבוד לפורקן הנפש והרוח.

ביאליק הוא לנו אחד הנביאים המעוררים אותנו מתרד־מתנו הליטרגית העמוקה וחלומותיה הרעים וקוראים לנו לקום ולצעוד לקראת חיים חגיגיים חדשים. הנביאים הללו משפיעים עלינו באמצעים שונים: בכעס ובחרון, באהבה ובדברי נוחם, כאב קשוח או כאם מלאה רחמים.

ביאליק הוא נביא דורנו, המעורר הגדול. בשיריו משת־קפת ירידתנו ויחד עם זה גדולתנו הכבירה. שום משורר וגבור לא הצליח לחדור לתוך נבכי הנשמה היהודית כמוהו, הבן הנאמן לעמנו העתיק ולערכיו הכבירים והנכלים.

לידי ביאליק נמסרו המפתחות לאוצרות הגדולים של עברנו המזהיר ותרבותנו היהודית. הוא פתח לפנינו לרווחה את שערי האגדה היהודית, ובזמן האחרון הוא התחיל להכניסנו גם לפני ולפנים של ההלכה התלמודית. הוא שעורר לתחיה משנת עולמים את משוררי תקופת ימי הביניים

היהודית. הוא הפיח נשמה חדשה וחיים חדשים לתוך שפת הנביאים.

ברם לא רק מפתחות עברנו מצויים בידיו. הוא גילה את המפתח גם לעתידנו. הוא המחנך של דורנו הצעיר שאליו הוא נושא את דברו בלשונו הוא, שעד כה לא הצליחו לפעול זאת כל משוררינו האחרים. האהבה לעם באה לידי בטוי בשירת ביאליק באורח הנמרץ ביותר באהבתו לילד היהודי.

הבה, נשכח נא את דאגותינו וכאבנו היום־יומיים ל־מספר ימים, נשכח את קטנותנו וירידתנו, את התפוררותנו למפלגות ולויכוחים. הבה נקבל נא בשמחה חגיגית את הבן הגדול של עמנו, את ביאליק הנצחי בברכה מסורתית „ברוך הבא".

ד"ר י. פ.

בשבועון היהודי „זאגלמבייר צייטונג", כ"ה בתשרי תרצ"ב (9.10.1931)

משוררנו הגדול ח"נ ביאליק ירצה בסוסנוביץ

לפני שבועות אחדים נתפרסמה ידיעה בעתונות, שהמ־שורר הגדול ח"נ ביאליק השוהה כעת בפולין יבלה כאורח נכבד בזגלמביה ויופיע בהרצאה בסוסנוביץ העיר שבה ישב ישיבת קבע במשך שנים אחדות.

במשך הזמן נתעוררו פקפוקים שונים ביחס לביקורו אצלנו. לבסוף באה הכרעה לטובתנו, וביום הרביעי הבא, תינתן ההזדמנות לזגלמביה היהודית לשמוע את ביאליק בהרצאתו על הנושא „החשבון הגדול והקטן בציונות".

בקשר לכך נוסד ועד לקבלת־פני האורח, שקבל עליו גם את הדאגה שביצוע הפעולה יוכתר בהצלחה רבת רושם.

כפי שנמסר לנו, יקדים ביאליק את בואו לסוסנוביץ ביומיים לפני המועד שנקבע, ורק במטרה להיפגש עם ידידיו ותלמידיו לשעבר. ההרצאה תתקיים באולם הקולנוע „פאלאס". ועדת הארגון אף דאגה לכך שמחירי הכרטיסים יהיו נוחים לכל אחד.

כח בתשרי תרצ"ב.

„עלינו לכנס קונגרס יהודי עולמי של כל הכוחות היוצרים ביהדות העולמית"

— כה אמר בהרצאתו המשורר ח. נ. ביאליק בסוסנוביץ.

ביום הרביעי בערב התכנסו באולם „פאלאס" בסוסנוביץ אנשי זגלמביה היהודית המתגעגעים לשמוע מלה חיה ומ־עודדת, לשמוע את ההרצאה מפי המשורר הגדול ח"נ ביאליק על הנושא „החשבון הגדול והקטן בציונות".

ההרצאה עוררה ענין רב מאד בכל חוגי האוכלוסיה היהודית. כל הכרטיסים נמכרו. אך מספר המשתוקקים לש־מוע את ההרצאה ולראות את האורח המרצה היה גדול לאין ערוך והאולם היה צר מהכיל את כולם, ורבים צרו ליד הכניסה והחלונות כדי לשמוע את ההרצאה מרחוק בדלית ברירה. הצפיפות ליד הכניסה לאולם היתה גדולה והמשטרה נאלצה להתערב ולהשליט סדר.

על הבימה ישבו חברי הנשיאות עם שומרים המחזיקים שלושה דגלים. המרצה נתקבל בתשואות סוערות. הערב נפתח בדברי־ברכה קצרים בעברית על ידי מר גרשון סטא־בסקי, שהיה מידידיו הוותיקים של המרצה עוד בימי מגוריו בסוסנוביץ, ואחריו החל המרצה בהרצאתו.

— קהל נכבד — התחיל ביאליק את הרצאתו — באתי אליכם למסור לכם דרישת־שלום מארץ־ישראל, הארץ שבה נוצרים שוב אוצרות ענקיים בשטח הספרות והתרבות, שהודות להן יכול היה העם היהודי להחזיק מעמד באלפיים שנות גלותו המר והקשה.

המרצה פיתח בצורה רבת־תוכן את התפקיד הגדול ש־מילאה התרבות היהודית אחרי חורבן הבית הראשון והשני, המפעלים הענקיים של תורה שבכתב, משנה תורה שבעל־פה, המסורה, הפיוטים, שנוצרו אז באופי אחיד, ללא הת־פוררות, ורק בצורה אחת ואחידה, למען שהערכים הללו לא יקבלו פירוש המתאים לאופי של כל ארץ־גולה, שבה נמצא חלק מהעם המפוזר והמפורד אחרי חורבן מרכזו ב־ישראל. ברם מה רואים אנו כיום בגלות? — קורא ביאליק כמוכיח העם — אין יוצרים כלום. חיי היהודים הגיעו למצב קפאון. הקנינים הרוחניים של עברנו העשיר אינם נשמרים. הספר היהודי, המלה היהודית גורשו מן הבית היהודי. אין זה מספיק לשוחח על הציונות, אלא יש להתרגל ל„מצוות מעשיות". יש לעקור מן השורש את הבורות מהרחוב היהודי. אין אינטליגנציה יהודית בלי מדע יהודי, בלי תרבות יהודית. במיוחד הוא פנה אל הנוער היהודי בקריאה חמה, שבמקום לרכז את אונו ומרצו בתרבות כדור־רגל יעסוק בתרבות־הראש. מן ההכרח לעשות זריקה בעורקי שרשינו העתיקים ולהוסיף להם כוחות חדשים עם מרץ נעורים חדש. עלינו לברוח מן המציאות ולהקשיב לקריאה „חזרה לחדר הישן".

תשואות סוערות ליוו את המרצה בתום הרצאתו שנמשכה זמן ממושך, ואף נשמעו קריאות: „יחי ביאליק". בשם הנשיאות הביע מר ב. טנצר תודה למרצה החשוב על הרצאתו, שנסתיימה בשירת „תחזקנה" ו„התקוה".

אחר כך התקיימה מסיבה „על כוס תה" במלון „צנ־טראל" באולם הגדול. במסיבה העלו על הפרק את השאלה הכאובה על החינוך היהודי. בויכוח השתתפו סטאבסקי, בורנשטיין, יונגסטר, ליוור, פלדמן, קלארמן, מגיסטר גולדשטין (ורשה), ויגודסקי וטנצר. סיים את המסיבה ביאליק שפיתח לפני המסובים בהצעות נועזות ועשירות את בעית החינוך וכיצד צריך להיות פרצופם של חיי היהודים מבחינה חי־נוכית, רוחנית ונפשית. הוא הגיע לידי מסקנה, שיש לכנס קונגרס יהודי עולמי של הכוחות היוצרים בעולם היהדות במטרה לתכן את החוקה שתשמש כבסיס לחיים היהודיים. עלינו לעבור מן אוירת החג לאוירת ההלכה. למעשים אקטי־ביים שיביאו לתחית התרבות של העם היהודי.

האורח המרצה הוזמן לבקר למחרתו של יום בבתי־הספר היהודיים בסוסנוביץ. אך בעקב סיבה טכנית נדחה ביקורו בבתי־הספר לכמה ימים.

ה' מרחשוון תרצ"ב (16.10.1931)

מכתב התנצלות של ביאליק

המשורר הגדול ח"נ ביאליק הוזמן בין השאר לבקר גם בגימנסיה היהודית לנערות בסוסנוביץ. אך בעקב סיבות טכניות לא בוצע הביקור וכל התכנית לקבלת פני האורח שהוכנה בידי חלק של המורות לא יכלה להיבצע. בעקב זה פנתה התלמידה תמר שפיגלמן לביאליק בשם כל התלמידות במכתב תלונה על אי ביקורו בגמנסיה. הנהלת הגימנסיה קיבלה אחרי כמה ימים מכתב התנצלות מביאליק ובו הוא מבטיח שבביקורו הבא בסוסנוביץ יערוך את ביקורו הראשון בגימנסיה.

א' בטבת תרצ"ב.

לוח־שיש לזכרו של ח.נ. ביאליק

מערכת נכבדה.

הרינו מבקשים בזה לפרסם מעל דפי עתונכם החשוב את הקריאה דלקמן לאוכלוסיה היהודית בסוסנוביץ:

בישיבה שהתקיימה באולם ההסתדרות הציונית, שבה עמדו להעלות על הפרק ההצעה ליסוד ועדה משותפת להנצחת זכרו של משוררנו הגדול ח"נ ביאליק שנפטר ללא עתו, הוכנסה ההצעה דלהלן בשם הצה"ר בסוסנוביץ במגמה להנצית את זכרו של המשורר והנביא ח"נ ביאליק. ההצעה היא כדלהלן:

„הואיל שעיר סוסנוביץ היא העיר היחידה בפולין שבה ישב חיים נחמן ביאליק ישיבת קבע ופעל בה לטובת ה־ציונות והשפה העברית בשנים 1897—1899 לפני נסיעתו לאודיסה, יש להדביק על הבית שברחוב טארגובה 11 לוח שיש לזכרון עם כתובת מתאימה. לצערנו נדחתה ההצעה ברוב של נציגי הציונים. משום כך הננו פונים באמצעות העתון לכלל הציבור הסוסנוביצאי היהודי לתרום בהתנדבות ולעזור לקנות את אבן לוח השיש שנזכר.

איסוף התרומות יתקיים בבתים ביום הראשון הבא בידי חברים מיופי כוח מטעם ברית־החיל.

הדבקת לוח השיש תתקיים לפי תכנית מיוחדת ביום ה„שלושים".

בתקוה שסוסנוביץ היהודית תעזור לנו במבצע האמור,

אנו חותמים בברכת מלכות ישראל

מינהלת „ברית החייל" בסוסנוביץ

זאגלמבייר צייטונג, גליון 30, ט"ו באב תרצ"ד (27.7.1934)

סוסנוביץ — העיר של חיים נחמן ביאליק

מאת **יוסף קלארמן**

אין אני פטור מלפתות את רשימתי בדברי־התנצלות בפני קוראים המצפים למצוא בספר זה, המוקדש ליהדות סוסנוביץ, תרומה מפרי־עטי למצבה, הבאה להנציח קהילת ישראל שם; ואכן, שנים מספר הייתי פעיל בה — בהוראה ובחיים הציבוריים־פוליטיים — וכל שביליה נהירים לי. היה על־כן בידי להוסיף נופך משלי לצבעי־הקשת המתוארים בספר זה. לדאבוני לא אסתייע מילתא.

מה אומר? אשמתי! חייב אני להודות, כי לא אחת פנו אלי העוסקים בהוצאת הספר ובעריכתו שאמלא חובת־מצווה ולהעלות בכתב דברים על הימים ההם. צר לי על שהחמצתיה. וכל זה על שלא ירדתי לעומק דבריו של הלל, שהיה אומר: „ואל תאמר לכשאפנה אשנה, שמא לא תפנה".

ומשניתן לי לעיין בשפע החומר שהוכן לספר, כשהוא בשלב סיומו, כשהוא ממש תחת מכבש הדפוס, הצטערתי משנה־צער ללמוד, שהעיקר חסר בו: על שנעדרה המרגלית — ענק השירה העברית: חיים נחמן ביאליק, אשר לו היתה סוסנוביץ לבית־היוצר למיטב היצירות שלו: שירי־זעם, כיסופי־גאולה, טבע ואהבה.

אם לנקוט לשון המשורר, נאמר: שלוש שנים על נפשו עברו בסוסנוביץ. שלוש שנים — תקופה חובקת זרועות השירה שלו וחייו; בתקופה זו מקופל מפנה בחייו וביצירתו, עליה הטביע את חותמה. ועתה, הגיעו בנפשכם: מה רב

חיים נחמן ביאליק בסוסנוביץ בשנת 1932 ברחוב ורשבסקה. משמאלו: יוסף קלרמן. מימינו: ישעיה לבקוביץ, עורך העתון „זאגעלמביער צייטונג".

היה משקלו של ספר זה אילו נשתזרה בו תקופה זו שביצירת המשורר הלאומי!

ומכיוון ואיתרע מזלנו: קצרה כבר יריעת הספר להערכה מקיפה הראויה לתקופת סוסנוביץ של חיים נחמן ביאליק, אין לנו אלא להסתפק בציון שמות שיריו שחיבר בסוסנוביץ:

* מתי מדבר האחרונים (תרנ"ז)
* ביום קיץ ביום חום (תרנ"ז)
* מכתב קטן לי כתבה (תרנ"ז)
* אכן חציר העם (תרנ"ז)
* ילדות (תרנ"ז)
* מקראי ציון (תרנ"ח)
* בשל תפוח (תרנ"ח)
* אם יש את נפשך לדעת (תרנ"ח)
* תיקון חצות (תרנ"ח)
* רזי לילה (תרנ"ט)
* כוכב נידח (תרנ"ט)
* תקוות עני (תרנ"ט)
* אין זאת, כי רבות צררתני (תרנ"ט)
* משומרים לבוקר (תרנ"ט)
* אי שכר — פזמון (תרנ"ט)

ועתה עומד אני, כדברי המשורר, ותפילה בפי: „שמיים, בקשו רחמים עלי": בעת נעילת שער — פתחו לי שער, ויהיה פתחו כפי שיהיה, למען אוכל להעביר דרכו קומץ זכרונות על ביקורו של חיים נחמן ביאליק בסוסנוביץ בשנת 1932 — 40 שנים אחרי שיצר בה שלוש שנים רצופות. ואם המעט הזה יינתן לנו — יכופר, אולי, עוון היעדר בספר זה תקופת היצירה שלו.

* * *

בקונגרס הציוני הי"ז, שהתקיים בבאזל בשלהי תשל"א, (בו הייתי נוכח) נודע שחיים נחמן ביאליק עומד תוך שנה הבאה לבקר בערי פולין לשורת הרצאות על ערכי ישראל הנצחיים.

סוסנוביץ היתה העיר הראשונה בה ביקר המשורר. היה בכך משום גמילת חסד לסוסנוביץ על כל החסדים, שהיא עשתה עמדו.

חסדים? חייו ההומריים של המשורר, שהוראה שימשה לו למקור פרנסתו, לא היו קלים שם. מבחינה זו לא שבע הרבה נחת. רמז לכך אפשר למצוא גם בשירו „תקוות עני" (נכתב בסוסנוביץ, בשנת תרנ"ט) שממנו נביא רק קטע: „עתה ברוך השם/עוד שני „זמנים", רק שנים/אטה שכמי לסבל,/אתפוש רצועת המלמדות,/עד יצטרף המנין — / שקלים ת"ק במזומנים — / אחר־כך — תם ונשלם, / שבח לאל בורא עולם!" אך לעומת השקלים הכריעו הפעם אצל המשורר שיקולים מבחינה שונה: יצירותיו וגם התלמידים אותם הקים בסוסנוביץ.

ומשבא לשם אחרי 40 שנה של היעדרות הימנה, היתה העיר הומיה ושמחת חג עליה קפצה. ומי שלא ראה קבלת־פנים חגיגית זו לכבוד המשורר בבואו לסוסנוביץ, לא ראה התלהבות מימיו. והערצה אליו באה לידי ביטוי לכל אשר יפנה. אולם „פלס", בו נשא את מדברותיו, היה צר מלהכיל את הצמאים לדבריו ואלפים היו נאלצים לשוב, במפח נפש, כלעומת שבאו.

והמשתה שנערך לכבוד אלוף השירה העברית במלון „צנטרל" לא במהרה ימוש מזכרוני. משל: השכינה עצמה ירדה לאותו מעמד חגיגי. פיו היה מפיק מרגליות והיה מפזר אמרי־שפר והברקות כמעין המתגבר. הוא גם ניצל את המעמד ההוא ופיזר ערפל, שהביא לידי קרע שבלב בין שני ענקי הרוח: חיים נחמן ביאליק וזאב ז'בוטינסקי, (ז'בוטינסקי תרגם, כידוע, את שירי ביאליק לרוסית ותרגום זה, מלאכת־מחשבת, הוציא מוניטין למשוררנו הלאומי בקרב משוררי רוסיה).

ומעשה שהיה כך היה: בקונגרס ה־17 בבאזל (1931) בו תבע זאב ז'בוטינסקי להגדיל את המטרה הציונית לאמר: מדינה יהודית. באותו זמן ובאותה עיר כתב ביאליק את שירו „ראיתיכם שוב בקוצר ידכם", שיר־תוכחה למשמע אזניו מעל במת הקונגרס. מיהרו יריביו הפוליטיים של זאב ז'בוטינסקי להריע בחצוצרות, כי תוכן השיר ההוא מכוון נגדו. השתמשו על־כן במשורר כתנא דמסייע במאבקם איתו. לא טמן ז'בוטינסקי את ידו בצלחת ופרסם את מאמרו הקטלני בשם „מי שהיה ביאליק".

ובהגיע תורי, באותו משתה לכבוד משורר, לשאת את נאומי, מצאתי בקעה להתגדר בה: הבעתי את תמיהתי לכתיבת אותו השיר נגד ז'בוטינסקי. והמשורר? כיוון שבא לידו הזדמנות לא החמיצה: בנאום־התשובה שלו דחה חיים נחמן ביאליק בשאט־נפש את הגירסא, שלפיה התכוון כביכול לידידו ומיטיבו — כדבריו — זאב ז'בוטינסקי. מאותו מעמד יצאה על־כן ההכחשה, שטיהרה את האווירה ושמה קץ לקיטרוגים ואף החזירה את הידידות שבין המשורר ומתרגמו לקדמותה.

למחרת אותו נשף הובהלתי אל חיים נחמן ביאליק, ובבואי אליו מסר לי הודעה ומשאלה בצידה: עז רצונו להישאר בסוסנוביץ ימים מספר למען יוכל לשחזר את ימי שבתו בה לפני ארבעים שנה, לאמור: לסייר בבתים בהם הרביץ תורה, באכסניות בהן התגורר ובפונדקים בהם היה סועד את לבו. משאלתו: שאהיה לו לבן־לוויה בדרכו זו. שעה גדולה היתה לי: וכי אטו מילתא זוטרתא היא להסתופף בצל קורתו של המשורר הלאומי ולהתאבק בעפר רגליו?

וכשהיינו מטיילים ברחובות העיר לא פסק חיים נחמן ביאליק מלהביע את התפעלותו על התקדמותה של העיר, אשר בימיו כתב עליה באחד הפזמונים בשנת תרנ"ח (אל אברהם שפירא, שאותו הכרתי) לאמור: „מרביץ תורה בק"ק סוסנוביצה ההומיה,/שיצאה מכפר ולכרך לא הגיעה./ וקשה ישיבתה מישיבת כרכים/מריח ביביה הנודף למרחקים/ ומצחנת גביריה, שחצנים ועזים/...ואת זאת אני כותב לתפארת המליצה,/למען דעת כל גויי סוסנוביצה".

ובהעלות זכרונות מהימים ההם גילה את אזני, כי לא

אחת סיים את יומו מבלי שאוכל יבוא אל פיו, או שהיה אוכל מה שהעלה המזלג של הפונדקאית, הגברת קמינר, שלמקום מגוריה מאז כיתתנו את רגלינו. ועל אותה אישה רחמניה כותב ביאליק (בסוסנוביץ, בשנת תרנ"ח) בפזמונו „אי שכר": „עיקר שכחתי: אתמול האכילה/אותי פונדיקתנו מרת קמינר/שני זבובים ועכביש אחד/כרוכים ומקופלים יחד./שלשתם מנהמים ככנור/ומתגוששים כאתליטין,/במעי הקוטליטין,/העשויים בשר כתית לשם ולתהלה/אין זאת כי אם יצאו מן הסנר/המסואב שעל בטן מרת קמינר/או נסעו מן הצנור/הקבוע בבית המבשלות בקיר/ויחנו בפרור או בסיר; — / אך אין דבר,/כי גם בשבוע העבר/הגריסה את שיני במחט/אשר מצאתי בצלי/ובשברי זכוכית וחרש/אשר עלו לפני במרק הגרש/ויהיו כדבר למתוק בפי/ובטני לא ידעה כל מדוה וחלי;/כי כזה וכזאת תעכל הקיבה, הזוללה והרעבה".

לא יאומן, כי יסופר; המשורר הלאומי היה סובל בסוסנוביץ חרפת רעב! ובמצוקתו זו — סיפר לי בטיילנו ברחובות אותה העיר — ניסה את מזלו ב...פרקמטיה. שאלני: „התדע במה עסקתי? ואחרי שאלתו זו פנה אלי ויאמר: הייתי עוסק, נו, נאמר". ובמקום לומר התחיל מפזם בית מפזמונו „מי יודע עיר לישטינא"; „מי יודע אמגיות/עיר לישטין — אני יודע! אחד מטיל בטלית ציצית/ואחד מקריא או בעל תוקע/אחד עושה מזרחאות,/אחד חריף ואחד בקי/ואחד, אילו מצא אורחים/נעשה בו ביום פונדקי".

סיים לפזם ויאמר: מכרות פחם ב„לישטין" שבזגלמביה — נתתי על־כן את ידי במסחר פחם ורוות לי. פתאום נעצר בהילוכו, תקע בי את מבטו, הרי אצבע כלפי, כשהוא סח: „אם יאמרו עלי, שאני הגרוע במשוררי ישראל" — תנוח דעתי. אך, אם יעז מאן דהוא להטיל ספק בכשרוני כסוחר — לא תתקרר דעתי עד שאקרע אותו כדג גס ביום־הכיפורים שחל להיות בשבת...".

* * *

ובהתעטף עליו רוחו — רוח המשורר של „שיחות־חולין", לא פסק מלהשמיע באזני דברי־פרשנות על עניני השעה, דברי־תורה ודברי־חידוד, משלים ופתגמים. מקצת מאותו אוצר הרוחני הכביר שנפל בחלקי פרסמתי בזמנו. ובאמתחתי עדיין „שלל" רב מאותו ביאליק שבעל־פה. אשמרהו לעת־מצוא, כי על־כן עומד על־ידי העורך מ"ש גשורי ואוחזני בציציות ראשי ומצווה עלי: גמור!

* * *

אם גזירה היא — אקיימנה ואסיים בארבע שורות הבאות:

הבו גודל לסוסנוביצה הסמוכה לבנדין
ונוציאה לה על־ידי ספר זה מוניטין!
ועל כך לית מאן דפליג,
שזוהי העיר של ביאליק.

ירושלים, תשעה באב תשל"ב

ש. לעווקאוויטש

א שעה מיט ח. נ. ביאליק

ביים צימער וועלכער עס פערנעמט אין „צענטראל" דער דיכטער ח.נ. ביאליק הערשט אַ שטאַרקע באוועגונג, אַמאָליקע פריינט, טרייע תלמידים קומען זיך זעען מיט דעם מענש, צו וועלכן מהאָט זיך אמאָל באצויגן מיט אַ ביטול און איז אַצינד אזוי נתעלה געוואָרן. צווישן די באזוכער ווארפט זיך אין די אויגן אַן אַלטע יידישע פרוי. זי וואַרט אויך אין „דער ריי" אריינצוגיין אין דעם צימער, ווו עס וווינט ביאליק.

— וועמען זוכט איר, באבעשי? — פרעגן מיר ביי איר.

— איך וויל אים זען, נחמנען מיין איך, ווען איך — זאָגט זי — האָב פערקויפט זויערע אוגערקעס אויפן סאָס־נאָוויצער באַזאַר איז נחמן דער לערער געווען מיין שטענ־דיגער קונה...

ווען די אמאָליקע אוגערקעס־הענדלערין דערמאָנט דאָס ביאליקן איז ער מסכים מיט אירע רייד. סאיז אמת. אַ גרויסער ליבהאָבער בין איך געווען — זאָגט ביאליק — פון זויערע אוגערקעס. היינט אָבער האָבן דאָקטוירים מיר פאַרבאָטן עסן דעם דאָזיקן מאכל...

דער „רבי" געזעגנט זיינע „חסידים". גליקלעכע גייען זיי אוועק און מיר ד.ה. דער שרייבער פון די שורות און יוסף קלארמאן בלייבן מיט ביאליקן אליין אין זיין צימער.

אונזער געשפרעך הויבן מיר אָן ארום צייטונגס־ענינים וכדומה. נאָר ביאליק ווייזט דאָ ארויס גרויס „עקשנות", וויל נישט ארויסרעדן קיין איין וואָרט פריער ביז ער ווערט „איבערצייגט", אז מיר, וואָס שטייען בראש פון דער רעדאקציע, האָבן אַ פאָזיטיווע באציאונג צו העברעאיש און צו דער יידישער נאַציאָנאַלער אויפלעבונג...

אין אלגעמיין איז ביאליקס באציאונג צו דער איצטיקער יידישער פרעסע אַ נעגאטיווע. אוי, די צייטונגען! — רופט ער אויס מיט איראניע...

— היתכן? קנאת סופרים תרבה חכמה!

— דאָס איז געווען אמאָל. היינט אָבער איז קנאת סופרים מרבה טפשות...

— — —

שוין צוויי שעה פארן אָפפאָרן ווייזט ביאליק ארויס שטארקע נערוועזיטעט. „נישטאָ קיין צייט — זאָגט ער — מדארף זיך מכין זיין צו דער ווייטערדיקער רייזע. מטאָר נישט שטיין בלייבן אויף איין אָרט, נאָר לך לך..."

ביאליק פאַרפאַקט זיינע זאכן און איך גרייט צו פאַר אים כלי כתיבה טראָץ דעם וואָס ער איבערחזרט עטלעכע מאָל, אַז „ער וועט פאַר סאָסנאָוויצער נישט מאכן קיין אויסנאַם. אז איך וועל פאַרלאָזן פוילן — זאָגט ער — וועל איך זיך דורך דער פרעסע געזעגענען מיטן גאנצן פוילישן יידנטום”.

אָבער „אין לך דבר העומד בפני הרצון”. שוין אינ־גאנצן „רייזע פארטיק” איז ער געוואָרן נאָכגיביק אונזער בקשה און שטייענדיקערהייט שרייבט ער אָן די שורות:

זכרתי לסוסנוביץ ימי נעורי. ראיתי אותה בימי נעוריה. עתה זקנו שנינו. רחובותיה וסמטאותיה שינו פניהם עד לבלי הכר. אנשיה זרו לי. ידידי, אשר עזבתים שחורים, מצאתים לבנים. אוכלוסיה רבו. עגמה נפשי על הימים אשר חלפו ואיננו.

אויף דער גאס דערזעט מען ערשט ווי ביאליק איז פּאָפּולער ביי אלע שיכטן פון דער יידישער באפעלקערונג. „אָט זע. דאָס איז ביאליק!” — דערהערן זיך אויסרופן פון די דורכגייער. אויך די פאָטאָגראַפיסטן האָבן אַ „חוש־הריח” און בשעת מיר גייען מיט ביאליקן ארבעטן די אַפּאַראַטן און פון אלע טראַטואַרן איילן זיך מענשן צו ביאליקן. „מיר ווילן אויך — זאָגן זיי — זיין מיט אים פאָטאָגראפירט...”

ביאליק הערט און האָט הנאה...

די „באוועגונג” דויערט אזוי ביז צו דער „מזרחי”־שולע.

— — —

נאָך דער באגריסונג פון ר׳ אברהם שאפירא זינגט דער שילער־כאָר „תחזקנה” און דער יונגער שילער אריה פרידמאַן דעקלאמירט „אל המשורר”, פאראדיע אויף „על הצפור”. דאָ ווערט ביאליק מונטער און מיט אַ שטראלנדיקן פנים רעדט ער צו די שילערס אין אַזאַ טאָן ווי אַ גוטס־מוטיקער טאַטע רעדט צו זיינע קינדערלעך...

— כוועל אייך דערציילן קינדערלעך א מעשהלע. די לעגענדע דערציילט אַז אין מצרים ווען פרעה האָט גוזר געווען, אַז די געבוירענע יינגלעך זאָלן אריינגעוואָרפן ווערן אין וואסער אריין זענען די יידישע מוטערס ערב זייער אנטבינדונג אוועק אין פעלד און דאָרטן געבוירן זייערע קינדער.

די מוטערס זענען דערנאָך אוועק אהיים, און גאָט האָט די קינדער אין פעלד צוגעשיקט מילך און האָניק. ווען די קינדער זענען גרעסער געוואָרן זענען זיי אוועק צו זייערע מוטערס.

אויך איר, טייערע קינדערלעך — זאָגט ביאליק — געפינט זיך אויף די פעלדער אין גלות. איר באקומט אויך דעם דבש וחלב, וואָרום תורה איז געגליכן צו מילך און האָניק.

אָבער ווען איר וועט ווערן גרעסער, זאָלט איר אהיים גיין צו אייער מאמע, אין דער יידישער היים”...

צוריקגייענדיק פון דער שולע פאַרלאַנגט ביאליק. מיר זאָלן מיט אים גיין נישט דורך די הויפּט־גאסן, וועלכע זענען אים פרעמד, נאר דורך די הינטער־געסלעך. „די געסלעך דערמאָנען מיך אין דער צייט ווען כהאָב דאָ גע־לעבט”.

— און דאָ געשאַפן — באַמערקט אים דער „רבי” שאפירא.

— אמת, דאָ געשאפן „אל הצפור”, „אכן חציר העם”, „המתמיד” זענען סאָסנאָוויצער „קינדער”... ווי וואָלט איך גערן — גיט צו ביאליק — באַזוכט אלטע חברים און גוטע פריינט. כהאָב גרויס צער דערפון.

ווען מיר זענען אים מבטיח, אַז אַ קנאַפּע שעה איז נאָך צייט ביז דער צוג דארף אָפּגיין, איז ער צופרידן און כאפט זיך אריין אין דער וווינונג פון זיין ידיד ה׳ חיים יוסף זאַיאָנץ, ווו די ווארעמע התקרבות דויערט נאָר עטלעכע געציילטע מינוטן. בעתן געשפרעך קומט צו רייד וועגן כבוד און מיר הערן פון ביאליקן דאָס שארפזיניקע וואָרט:

— סאיז פארהאן — זאָגט ער — אַ מאמר, אַז כל הבורח מן הכבוד — הכבוד רודף אחריו. דער וואָס אנט־לויפט פון כבוד, דעם יאָגט דער כבוד נאָך. פרעגט די וועלט א קשיא, אויב איינער אנטלויפט פון כבוד, טאָ פארוואָס פארדינט ער דעם עונש, אַז דער כבוד זאָל אים נאָכלויפן?

נאָר דער תירוץ איז: דער וואָס אנטלויפט פון כבוד האלט דאָך, אז כבוד איז ווירקלעך אַ זאַך וואָס האָט עפּעס אַ ווערט. איז רעכט אויף אים דער עונש, דער כבוד זאָל אים נאָכיאָגן... אָבער איך — זאָגט ביאליק — בין שוין ווייט פון דער מיינונג, אַז כבוד האָט עפּעס אַ ווערט...

— פאָר זשע געזונטערהייט — ווינשט אים חיים־יוסף — עס זאָלן מקוים ווערן דיינע ווערטער וואָס דו האָסט געזאגט אין „פּאלאס” אז די „פיס־קולטור זאָל אויפהערן”.

— דאָס וועט זיין — זאָגט ביאליק מניה וביה — ווען „אם תשיב משבת רגליך”, ווען דער מעטש־קולטור וועט אויפהערן...

— זיי זשע מיר געזונט, חיים יוסף! זע צו קומען קיין ארץ־ישראל. דו קענסט גאָרנישט האָבן די הרגשה וואָס מ׳האָט וווינענדיק אין ארץ־ישראל. אַזאַ פרייהייט, אַזאַ יידיש לעבן — קום אהין, חיים יוסף, און זאָג אלע פריינט אויך דאָס זעלבע... אוי, ווי מיאוס איז דאָס לעבן אין גלות. לאָמיר איילן צום צוג.

— זייט געזונט!

זאָגל. צייט. גל. 43. יב מרחשון תרצב. 23 פאזדז. 1931.

ראובן בריינין

נגון עברי

סוסנוביצי, 25 באפריל, 1908.

אין צורך לי הפעם בכחל וסרק המליצה. לא דרושים לי הפעם מכשירי האמנות ולות הסממנים. די לי אם רק אספר דברים כהויתם. לו רק היה ביכלתי למסור בשלימות, בתמימות את מראה עיני ומשמע אזני, לו רק יכולתי להיות ציר וצייר נאמן למציאות שפעלה על נפשי.

ובלי הקדמות.

שני ימים ישבתי בבנדין (פלך פיטרקוב). קראתי שם שלושה שעורים. ולא רק ללמד באתי שם, כי אם הרבה יותר, ללמוד מן החיים והמציאות של אחי בפולין.

והנה אתמול בבוקר הלכתי בלוית הד"ר מכסימיליאן וסרצווייג לבקר את בתי העניים והאומללים. וזה האחרון בתור רופא־חולים הנהו יודע את כל משכנות העוני והמחלה ואת כל מחבואיה.

הבוקר היה בהיר, האוויר נעים והאביב מבשר בואו באלפי אותות ומופתים. ואני הולך בלוית הרופא לבקר את בתי העניים. ומרגיש אני בושה בדבר: אני הולך אל העניים לא למען עזור להם בפועל, כי אם למען חקור, רק לתור את חייהם.

והרופא הביאני לחדרו של מנגן עברי, מנגן במשרוקיתא (קלארנט) על חתונות. אמרתי „חדרו" אך לשבר את האוזן, רק בדרך משל ומליצה. זו היתה מערה, חור אפל וצר. זה היה כל מה שאתם רוצים, אך לא חדר.

ואל חדרו של ה„ארטיסט" העברי הזה באנו אחרי אשר עברנו על פני חצר נאלח, שילדי יהודים עניים, בעלי פנים לא מרוחצים ועטופי ארבע כנפות עם ציציות מגואלות ו־מתפזרת ברות, רקדו והתהוללו בו; ובראותם אותנו נבהלנו מפנינ, או הביטו עלינו בתמהון ובסקרנות, כשואלים: „פריי־צים" אלה מהיכן המה באים, ומה להם ולשוכני חצר זה? חפצתי לשוחח מעט עם הילדים האלה ולהחליק את לחייהם. אך אחד מהם בשתי אליו נסוג אחור, כאילו פגעו או נשכו ברדלס. רק אחד מהם הרהיב עוז בנפשו ונשאר עומד על מקומו ולא נרתע לאחוריו. הוא היה מעט חצוף, ובגשתי אליו ענה על כל שאלותי כהוגן ובלי רתת ופחדנות. נחשתי: יש לו לילד זה עתידות. עתיד הוא להיות יוצא ונכנס בקרב הבריות להפיק מזה תועלת. ומי יודע מה עוד יהיה? אולי מליונר, או ברון עברי. הכל אפשר, והילד יש לו כבר מן המוכן די חוצפה בשעור המספיק למיועד להיות עתיר נכסים ו„בעל בעמיו".

ובהכנסי אל „חדרו" של ה„כלי־זמר" העברי ראיתי תמונה נוראה ומבהילה, תמונה כל כך שחורה ואיומה, שלא ראיתי כמוה לא בדמיון, לא בספרות ולא בין הציורים של האמנים.

והנני מוסרה כפי אשר ראיתיה במציאות בלי כל הוספה:

„חדר" צר, קירות שחורים ומגואלים. משני צדי החדר, זו לעומת זו, שתי מטות שבמקום כרים וכסתות מונח בהן תבן קשה. כל כלי הבית היו: שולחן צולע וכסא אחד שבור. הרצפה היתה לחה ומלאה רפש וקיא צואה. האויר שם מחנק לגרון. על יד כיר עמדה עקרת הבית מטונפה ומכוסה־פיח ועל שתי זרועותיה תואמים, שני ילדים בני שנה, צועקים ומפרפרים, רעבים וכואבים, ילדי עוני. בטן הילדים היתה צבה ורגליהם דקות כקני שבלים.

באחת משתי המטות שכבה עלמה כבת שבע־עשרה חולה: רגלה צבתה; מלאה היתה פצעים. התחבושת לפצעיה היתה מגואלה. העלמה נהמה מעוצם מכאוביה ורעבונה. נהימתה התכופה והאלמת היתה של חיה רעבה ופצועה. זו היתה נהימה משונה מעוררת ותובעת רחמים, עזרה, רפוי. במטה השניה התגוללו שני ילדים, שלא יכולתי להבדיל מינם, נאנחו ונאקו: גם המה היו רעבים וחולים. אנחותיהם העידו שכבר חדלו מלקוות ללחם ולסמי־מרפא. זו היתה יבבה ללא תקוה ושל אפס אונים וריפוי. שני ילדים מוכפשים בסחי התגוללו על הרצפה והיו מטפלים באיזו עבודת־בית. על יד הפתח עמד הבן הבכור, נער כבן עשרים מוכה שחפת — זאת הכרתי מסקירה ראשונה וזאת העיר גם הרופא המלווה אותי —. הנער הזה גם הוא מנגן על החתונות. הנשיפה על המשרוקיתא הזיקה לריאתו החולה, כי קצרה נשימתו. מנסה הוא פעם כפעם לנגן בכלי־זמרתו האהוב עליו, ואנוס הוא בכל פעם להניחו מידו מקוצר נשימה ומחוסר כוח.

אבי הבית המנגן, איש כבן ארבעים וחמש, אב לתשעה ילדים, היה גם כן מכוה שחפת. הוא עמד, עגום, על יד השולחן. משרוקיתו בידו, והוא בודקה שבע בדיקות, ממששה, מחליקה והופכה לכל צד: רוצה הוא לתקנה, לכוננה ולהכ־שירה לנגינה. נדמה לו שלא בריאתו, כי אם בכלי זמרתו הקלקול. המשרוקיתא אשמה בזה שהקולות יוצאים ממנה סדוקים ומפוצלים.

כשנכנס הרופא עמי אל מעון זה, נשאו כל בני הבית את עיניהם אליו. נדמה להם שהרופא הביא אתו מרפא לכל תחלואיהם. נדמה להם שגם הרעבון מין מחלה הוא.

והרופא הגיד להם שאנכי המלווה אותו, הריהו פרו־פיסור (פרופיסור בלשון ההמון — הוא שם תואר לרופא היותר גדול) מברלין. כששמע זאת המנגן נתמלא שמחה. הוא האמין שבבת אחת, ברצפט אחד, ארפאהו מכל מכאו־ביו, ׳עוד הפעם יוכל לשוב לעבודתו על החתונות ויביא לחם לבני ביתו. על כן השתדל לעורר רחמי עליו. הוא האמין כי הדבר תלוי רק ברחמים ורק ברצוני הטוב, כי בידי החיים והמות. פרופיסור מברלין — מלתא זוטרתא! והמנגן החולה פנה אלי בהכנעה רבה לספר ולתאר לי מצבו החמרי וענותו המוסרית: „זה איזו שנים קשה עלי לנגן

בחליל; נשימתי קצרה; אין כוח לנגן. פרנסתי נתקפחה על ידי זה לגמרי; אמנם הרבה לא הייתי מרויח גם בהיותי בריא. החתונות בעירנו לא רבות הן ועשירות עוד פחות מזה; בכל זאת הרווחתי כמה שהרווחתי. אולם עתה הנני כלי שבור, איש לא יוצלח".

המספר הפסיק דבריו מקוצר נשימה; ובאצבעו הרזה הראה לי על חזהו הצר, כמבקש רחמים והצלה.

ואחרי הפסקה לא ארוכה החל עוד הפעם: ואין אני מנגן עוד על החתונות, ואין אני מרויח פרוטה... ונסה בני הבכור לאחוז באומנותי אני, והיה לי לעזר כמעט, כי היה ממלא את מקומי על החתונות, ובני־אומנתי, ה„כלי־זמרים" נתנו לו חלק קטן מהכנסתם על החתונות. אולם גם הוא נחלה, וגם הוא היה אנוס להשליך את המשרוקיתא, ומונחת היא עתה בקרן זוית, ועוד מעט תעלה חלודה... איזו קללה רובצת עלינו. ...ואין אני יודע במה חטאתי לאלהים, יסלח נא לדברי, יותר מאחרים, ומדוע כלה בנו כל חמתו, ואלה הצאן מה חטאו...

בדברו את דבריו האחרונים, הראה לי בידו על ילדיו השוממים והעגומים ועיניו נתמלא ודמעות...

והילדים, הקטנים עם הגדולים, רכזו מבטיהם עלי, כאלו קוו ממני איזו הצלה ומרפא והבליגו על אנקותיהם.

אשת המנגן, „עקרת הבית" עמדה, בהחזיקה בשתי זרועותיה את תואמיה, והניעה ראשה מלמעלה למטה, כמאשרת בתנועותיה האלמות את דברי בעלה העצובים, ואת התאוננותו המרה, מבלי הרהיב עוז בנפשה לדבר את דבריה היא.

עמדתי נדהם. לא היה קץ לצערי על אי־יכלתי לעזור לבני הבית אף במעט מלבד במטבעות כסף אחדות. אולם לא ידעתי איך להציע לפניהם תמיכה קטנה מבלי לבייש את פניהם.

ובעמדי על יד האם הוצאתי מטבעות אחדות מכיסי ונתתי על יד אחד הילדים, באמרי לו: קנה לך ממתקים.

ובראות האם שנתתי כסף לילדה, גערה בה בנזיפה: חלילה, אל תקחי כסף מידי הפרופיסור!

גרשון סטבסקי הי"ד

זכרונות על נחום סוקולוב ז"ל

באמצע שנות השמונים, כשהעתון היומי העברי „היום" בעריכת הד"ר י.ל. קנטור אילץ גם את „המליץ" ואת „הצפירה" להופיע יומית, היה העולם היהודי מפולג לשני חלקים. „הצפירה" למשל, מצא לו קוראים בעיקר בחוגי המשכילים הדתיים, היותר קשישים, ובכללם אף אברכי משי המסובים על שולחן חותניהם. כולם היו קוראי „הצפירה" שסיפק להם מזון של „מאמרי חכמה" (היא הכותרת ב„הצפירה") לח.ז. סלונימסקי, כמו: „כוכבא דשביט", „תולדות השמים" וכיוצא בהם. „הצפירה" מיעט באותם הימים למצוא ענין בבעיות החיים היהודיים, ואף בזמן יותר מאוחר, כשבעקב בטחון קיומו של „הצפירה" נאלץ סלונימסקי לרדת מגבהי מרומים של השמים, להתאים עצמו יותר לחיים והחל לפרסם ב„הצפירה" מאמרים בכותרת „צרכי החיים".

בעיני סוג קוראים אלה לא היה „המליץ" כשר כל צרכו ובמיוחד כשהחלו להופיע בו מפעם לפעם מאמרים על ישוב ארץ־ישראל, שפירושם היה, שחפצים לקרב את הקץ קודם זמנו.

הפלג השני של ה„עולם", קוראי „המליץ", היה מורכב ממשכילים צעירים, רובם פחות דתיים, מהם שכבר קראו את ספרי אברהם מאפו, פרץ סמולנסקין, משה־ליב ליליינבלום ואחרים. קוראים אלה לא מצאו ענין ב„צרכי החיים" של „הצפירה", כי קמו כבר בעיות חיים אחרות, וב„המליץ" מצאו תשובות לשאלותיהם. בין קוראי „המליץ" התרכזו „חובבי ציון", שהיה לי הכבוד להשתייך למחיצתם.

בתקופה ההיא היו שני עתונים אלה — „המליץ" ו„הצפירה" — העמודים, ה„יכין ובועז" של ההשכלה. שני העתונים הקדישו מקום רחב למדיניות העולמית ב„המליץ". הם באו בכותרת „הליכות עולם", וכותב „הליכות עולם" היה ראש־המשוררים אז יהודה ליב גורדון. ב„הצפירה" נקראו מאמרים אלה בכותרת „דברי הימים" ועורך מדור זה היה הצעיר נחום סוקולוב. וכאן ב„דברי הימים" לסוקולוב ניטשטשו התחומים של שני חלקי העולם... ונתקרבו יותר.

רובם של קוראי „המליץ" לקקו ממש את האצבעות תוך קריאת „דברי הימים" לסוקולוב. ומענין לציין, שאותו יהודה־ליב גורדון, שהשפיע שפע רב על השפה העברית בשיריו „בין שיני אריות", „בירך בלילה" ואחרים — לא מצא הד ב„הליכות עולם" שלו אצל קוראיו, ראשית מפני שלשונו היה קשה יותר, מליצי מדי. לעומת זה הם קראו את „דברי הימים" של סוקולוב לתיאבון ונהנו הנאה יתירה.

כמו כן הבהיר סוקולוב ב„דברי הימים" שלו את המדיניות המערב־אירופית. במאמריו עשו הקוראים הכרה יתירה עם המדיניות הצרפתית והאנגלית. כשבצרפת רק התחולל משבר בשלטון שימש הענין הזדמנות נוחה ל„דברי הימים" לפרנס את קוראיו במשך כמה שבועות במאמרים ולספק להם ביוגרפיות ותכונות־נפש של כל מועמד למועצת השרים. ובמיוחד רבו הדברים בשעת בחירות לבית־הנבחרים באנגליה. והדברים הגיעו עד לידי כך, שהמפלגה הליברלית עמדה לתפוש את רסן הממשלה מידי השמרנים או להיפך. כאן מצא „דברי הימים" לגבות את חובו ולענין את קוראיו שהיו בקיאים בכל בעיה יותר מהאנגלי האמיתי. וכה התרגלנו ל„דברי הימים", שהפך ל„אורים ותומים" ה־

פוליטי והתרומם לשיא האינפורמציה בעתוני אירופה ה־גדולים ביותר.

אמוני המלא ל„דברי הימים" של סוקולוב גרם לי במ־אוחר אכזבה רבה וגם נזק. היה זה לפני פרוץ מלחמת העולם בשנת 1914, כשהתחילו לדבר על מלחמה בין גרמניה ורוסיה. אצלי היה עלול הענין לגרום למהפכה יסודית, באשר כל מסחרי היה תלוי בשתי המדינות הללו. ובעוד רתח הענין, יומיים לפני הכרזת הגיוס, מפרסם סוקולוב ב„הצפירה" מאמר בשם „מלחמה היה לא תהיה", והוא מוכיח שאפילו כשרשות הדיבור כבר תהיה נתונה לתותחים, לא תהיה מלחמה...

מיד אחרי סיום המלחמה העולמית נזדמן לי להיפגש עם סוקולוב וסיפרתי לו על הנזק הרב שנרם לי בעקב מאמרו „מלחמה היה לא תהיה". על כך הוא ענה לי, שסיבת שיכנועו היתה תוך אמונה בפוליטיקה הגרמנית (סוקולוב היה גר אז בגרמניה).

הכרתי הראשונה עם סוקולוב היתה בשנת 1889 בועידה הראשונה של ציוני פולין בוורשה, אני נשלחתי כציר מטעם ציוני סוסנוביץ, בועידה בלתי־ליגלית זו הוחלט לשלוח את סוקולוב עם הרב מזקרוצ׳ים רבי יונה זלוטניק ז"ל לרבי מגור ולהשפיע עליו שיסכים לתנועה הציונית. אחרי יומיים הם חזרו בלי תוצאות.

עשר שנים אחר כך השתתף סוקולוב ביובל ה־25 של ועידת קטוביץ שנערכה מטעם „חובבי ציון". לכבוד „חג היובל" בקטוביץ נערכה מסיבה, שבה היה סוקולוב ראש המדברים.

עם סיום זכרונותי על סוקולוב כדאי למסור כאן אפיזוד דלקמן:

בחורף אחד, חדשים אחדים אחרי פטירתו של סוקולוב, נזדמן לי לשבות שבת אחד בעיירה ז׳יכלין. שם נודע לי, שסוקולוב בילה שם שנים רבות אצל סבו ואצל הרבי המקומי שאצלו היה לומד, ונמצא שם יהודי זקן אחד, שלמד אתו יחד אצל הרבי מז׳יכלין. יהודי זה שימש שמש בבית־הכנסת בז׳יכלין. הלכתי בשבת לבית־הכנסת, נפגשתי עם השמש ושאלתיו: הנכון הדבר שהוא למד יחד עם נחום סוקולוב? — כן — ענה לי השמש. — למדתי אתו יחד אצל הרבי המקומי. נחום׳קה זה היה יכול לגדול ולהיות לאדם גדול. אך בעוונותינו הרבים זרק את משנתו...

תוך שמיעת דברי השמש, נזכרתי במאמרו של ראובן בריינין על סוקולוב כשמלאו לו ארבעים שנים. בין כל המעלות שבריינין מצא בסוקולוב הוא מצא רק שהוא היהודי הפיקח ביותר בדורנו, בעוד שחברו בלימודו אצל רבי אחד הנו שוטה במחילת כבודו...

יוסף פינק

המשורר א. נ. שטנצל לפני בית משפט פרוסי

המשורר היהודי אברהם נחום שטנצל, שאחדים משיריו נתפרסמו בעתון „היום", הועמד זה כבר הפעם השלישית לפני בית־הדין בברלין על עברו את הגבול ושהותו בפרוסיה באורח בלתי ליגלי.

בפעם הראשונה נידון למאסר של שלושה חדשים. בפעם השניה הפחיתו את ענשו למאסר של חודש אחד, ועתה שב ונתבע בפעם השלישית לבית־הדין.

המשך בירור המשפט היה מענין ומיוחד במינו וכדאי למטרו בקיצורו.

— במה אדוני עוסק? — שאלהו היו"ר.

— הנני משורר — משיב שטנצל — היינו, בעצם, ליריקן — הוא ממהר לתקן את דבריו. תחילה לא ידעו עלי. ברם עתה כבר יצא לי פרסום, ועלי לספר לו, כי —

היו"ר חפץ להעיר משהו. ואולם שטנצל אינו נותן לו לפתוח את פיו והוא מפסיקו: רגע אחד, חפצתי רק לספר לו, ששירי —

היו"ר משתאה ואינו מחריש. הוא מתגבר עליו ומפסיקו:

— היודע הנאשם, ששולח זה מכבר מפרוסיה? ולמה זה לא עבר לחבל אחר, לסכסוניה או לבוואריה??

— וכי מה ההבדל — נופל שטנצל לתוך דבריו — סכסוניה או בוואריה? גם הן נחשבות בעיני לגרמניה. ומלבד זה מצאה ברלין חן בעיני ביותר. יפה היא עד למאד, ולמה זה אלך ואעזבנה?

השופטים, הקטיגור והסניגור מצטחקים ומתלחשים, והיו"ר מוסיף לשאול:

— השירה. הרי זו אמנות שאינה מפרנסת את בעליה. היודע הוא, כי —

שטנצל מפסיקו שנית ואומר, שוודאי צדק בדבר. פרנסה אין. ואולם...

היו"ר שב לדבריו:

— האינסטנציה הראשונה האשימה אותו, שחשוד הוא בהפצת תעמולה בולשבית בגרמניה ושהוא —

שטנצל פורץ בצחוק לבבי, המתדבק גם בשופטים, בעורכי־הדין ובכל הקהל שהתאסף לחזות במשפט.

נגלה פני הלוט של ה„בולשביק".

— ואולם צריך האדם — מוסיף היו"ר — שיהיה אידיאליסטן גדול לאין שיעור בכדי לחיות על השירה לבדה.

וכאן מראה הסניגור הד"ר קלישר בידו מול פני הנאשם, כאומר: — כזה הוא. הסתכלו בפניו והווכחו...

היו"ר מתאפק, מראה פנים רציניים ומוסר את רשות הדיבור לקטיגור. ברם זה האחרון מתהפך מצד אל צד ולבסוף הוא מגמגם ואומר בלחש: — הנני מוותר על זכותי...

היו"ר פונה אל הסניגור, והלה אומר: — בעצם אין מה להרבות דברים. החומר מדבר בעדו, ומסיים את נאומו בצחוק.

ההתיעצות של בית־הדין נמשכה כט"ו רגעים, ואחר כך התחיל היו"ר בזה הלשון:

— על פי מידת הדין עלינו לחייב את הנאשם, כי חטא חטא לכל הדעות. ואולם על פי המידה הסובייקטיבית אין אנו יכולים לחייבו, באשר אין הוא בעצמו מאמין שחטא כאן במשהו, ולפיכך אנו מוציאים את פסק־דינו לזכות.

שטנצל יוצא מאולם בית־הדין כאילו לא קרה דבר. ובשאול אותו הסניגור: נו, מר שטנצל. השבע רצון הוא לכל הפחות מפסק־הדין? עונה הלה בעקימת שפתים: כן, אך הלא אין להם כל מושג על שירתי...

„היום" ורשה, גל. 352, י"ח אדר תרפ"ו.

א. נ. שטנצל (עברית: מ. שלאנגר־מוהר)

(מן הספר: „אתה הוא אלקים")

א.

לבי הוא תהום,
תהום רבה, אין צבע
ויורד אנוכי לתוך מעמקיו
במסירת הנפש,
אל מעמקי־מעמקיו,
ועוקר אלמוגים משם,
עוקר אלמוגים,
ומפזרם על־פני תבל...
הפקר!
הפקר!
אלמוגים אדומים וגדולים!
הפקר!
הפקר!
אתיו ללקט
אלמוגים אדומים וגדולים!
חרזו לכם מחרוזות
וחרזו גם בעדי מחרוזת אחת,
מחרוזת אחת קטנה...
הפקר!
הפקר!

לבי הוא תהום:
מעונפת אלמוגים,
מושרשת אלמוגים — —
חרזו גם בעדי מחרוזת!
אני, עלי נטל בסכיני המחודדות
לשוב ולרדת,
לשוב ולרדת!...

ב.

אפול באבק חטאי לפניך
אלקים!
האם עלי למות בעווני?
האין חיי־נוחם נוראים ממות?.

העתון העברי הראשון בבנדין

בבנדין החל להופיע בידי י.ל. וולנרמאן שבועון בשם **„הקול קול יעקב" המוקדש לחכמת ישראל לדתו, למדע ולספרות. הגליון הראשון הופיע ביום ה' פרשת צו, ר' ניסן תרס"ז (8 מרץ 1907). בראש הגליון הראשון אנו מוצאים פנית העורך „אל הקוראים"** שאנו מוצאים לנכון מפאת חשיבותו להביאו בזה; ככתבו וכלשונו:

„ירחים אחדים עברו מאז הוצאנו לאור את הגליון ה־ראשון של „הקול", ונאסף ידינו לבלי הוציאו, עד אשר נראה את הרושם אשר יעשה במחנה העברים; התחבאנו בפינה ונשקיף בעד החלון הישראלי לראות, הקלו המים הזידונים, אשר גליהם המו ויתרוממו לשטף יתר פלטת סופרי ישראל אשר שחו עם הזרמים, ואת הגשר אשר אחריהם שרפו, לבל ישובו עוד אל אהלי יעקב... והנה את אשר לא פללנו לראות ראינו לשמחת לבבנו: תחית העצמות היבשות אשר קמו ותקרבנה אשה אל אחותה, ותקרם עליהן עור היהדות! קהל גדול נאסף אלינו, „השבלים הבודדות" אשר לא כרעו לבעל ולא נשקו לכל... **חסידים ו„מתנגדים"**, מלומדים ותורנים, ויושיטו ידיהם אלינו, לאמר: „משכונו — אחריכם נרוצה!"

עתה קרבה העת לכבד, לאגר, לאסף ולהעז צבאות מחנה ישראל, לתת במו רוח אחד, אשר יחברם כימים מקדם, בזרות עליהם אור היהדות, ונהי לאור גוים!

על כן אמרנו להעתיק את המערכת לוורשה, אשר עוד הנה מרכז היהדות האמתית, ולברא תחת „הקול" **הראשון** — שני „קולות":

ה„קול" הראשון „קול יעקב", ילך לדרכו מדי שבוע בשבוע, ישפוט וידבר על כל דבר הנעשה ונשמע במחנה ישראל; יתן מאמרים מדעיים ותזיונות, ספורים וציורים; וגם על החיים הכלליים יהגה דעות, על המסחר וחרושת המעשה, האמנות והספרות. וכבר נתנו ידיהם לנו גדולי סופרינו

בכל ארצות פזוריהם, אשר שמותיהם לבד הנם ערוכה נאמנה בעד תוכן מאמריהם. על כל אלה תמסך רוח התעודה, אשר התוה לו „הקול" ללכת לבטח דרכו: בעת אשר כל אחד מאתנו, בתור ענף אילן העברי הגדול, בודד במועדיו, טרוד לביתו, לעבודתו הפרטית ולצרכיו הגשמיים — ולצרכיו הרוחניים לא ישים את לבבו לדאג להם, יעמיד „הקול" צופים נאמנים לעמם ולדתם, אשר ידברו אל העם הלוך ודבר, יעירום ויזהירום לשמור את נכסיו הרוחניים לבל תשלט בהם יד הזמן, המכלה ומבלה כל נתח טוב ושמן!... והיתה במת „הקול" למרכז, אשר יאחד את הלבבות ויקרבם אל תחת דגל אחד, דגל מחנה יהודה!

„הקול" יתבונן אל מצב העם והיהדות, לדעת מאין מקור אסונה, יחבל תחבולות לרפא את מזבחה ההרוס; יחקור אחרי מחלת האיגואיזם בגוף האורתודוכסי, אשר תוצאתה מרות הן, למען ימצא תרופה למכתה האנושה. ותהי מגמת „הקול" להביא סדר ומשטר, אורגניזציה מסודרה בין העם הנפרד לענפיו, אשר חסרונה נשמע מכל פה, מכל מושך בשבט סופר.

„הקול" השני אשר יחל להופיע ביום א' אייר הבע"ל (14) 1 אפריל 1907 ילך לרוח היום, ימדד את האויר מדי יום ביומו, להביא ולבאר כל דבר חדש במחנה ישראל ובעולם הכללי, ועל המדינות בו יאמר. „הקול" הזה יתן לקוראיו כל הדברים הנחוצים לדעת מעולם הפוליטי, המסחרי, המעשי והשימושי, ככל העתונים הכלליים. וגם החלק הספרותי לא יגרע ממנו.

וטרם נגשנו אל המפעל הגדול הזה, להוציא מערכי לבנו לאור עולם, נמלכנו ברוב ראשי העם, מוריו ומדריכיו האמיתיים, גאוניו וגדוליו; תארנו והצענו לפניהם את המחשבות אשר נגד פנינו, קו המשקולת אשר נשקל בה, קנה המדה אשר נמדד בה, הדרך אשר נלך בה — וכולם עודדו אותנו ויביעו את שמחתם ואת הכבוד, אשר ירחש לבבם למפעל הנכבד, ויבטיחו אותנו לעדר אתנו במערכה, הם ובאי כוחם, רובם גם מסרו לנו לאות נאמן, כתב תעודה, אשר הננו נותנים מהם לפני הקוראים, את אלה אשר הרשונו לפרסם, למען ידעו כי מפעלנו קנין כל העם הוא.

הדבר הזה יעודדנו וישים תקוה בלבבנו, כי כל העם יתן את ידיו לנו, למען נלך מחיל אל חיל, ונרומם קרן ישראל.
המערכת

אחרי ההקדמה של העורך באו מכתבי־הסכמות: מהאדמו"ר רבי שמואל בורנשטיין מסוכטשוב, הרב אליהו חיים מייזל מלודז, רבי אברהם מרדכי אלטר האדמו"ר מגור, רבי ירחמיאל ישראל יצחק האדמו"ר מאלכסנדר, רבי ישראל שפירא האדמו"ר מגרודזיסק, רבי מרדכי ברבי אברהם המגיד מטריסק, רבי פנחס מנחם הרב מפילץ, רבי ישכר בריש הרב מבנדין, רבי שמחה יאיר הרב מפיוטרקוב. כולם מביעים תקותם, שמהעתון הזה תצמח טובה ישראלית כללית והחזקת אמונת היהדות לעולמים.

הרב מבנדין כותב: למותר להודיע על המצב המר בעמנו ועלבונו ע"י מחרפיו ומגדפיו. אבל עכ"פ נחוץ להו"ל מכ"ע „קול" קורא לעם לשוב לאחוזת אבותיו; אולי תפקחנה עיניו, וראה כי תועה הוא! לכן אבקש מכל איש אשר יראת ה' בלבו, לקנות מכ"ע זה, ויהיה חלקו מן הבונים הריסת הדת. והנני מבטיח, כי המו"ל הנו משלומי אמוני ישראל, ועולה לא תמצא בם. נאום המצפה לתשועת ישראל — ישכר בריש חופ"ק בנדין.

י. י. טרונק

מהפכת וולנרמן בעתונו העברי במחנה הדתי

בחוגים החסידיים שבהם חייתי, נחשב הרעיון על הוצאת עתון דתי לדתיים לזמורת־זר, רעיון זה — ריח השכלה ואפיקורסות היה נודף ממנו. האוכלוסיה החסידית בפולין — על אף הרנסנס והזרמים המתפכניים בשכבות האחרות של החברה היהודית בפולין — המשיכה בעקשנות במסורותיה בנות מאות שנים, בלי להתיר אף כמלא נימה. העולם החסידי היה נוטה להסכים שיעזבו את שורותיו והוא יאבד חלקים מהנוער שלו, מאשר לצאת אף צעד אחד מן החומות הרוחניים של אורח חייו. הפרולטריון היהודי בפולין החל ל„הפוך" את כל החיים היהודיים, בדגלו בסיסמאות חופש ורדיקליות. הספרות והעתונות היהודית הפיצו באורח חלוצי ותוך אידיאליזם נעלה את הסיסמאות הרדיקליות הללו. המצודה העתיקה של היהדות הפולנית הדתית החלה בהדרגה לבקוע בתוקף ההלם של התקופה היוצרת החדשה בחיי היהודים. אך הדור הישן הוריד את התריסים בעקשנות על פני החלונות ולא רצה לשמוע ולראות בנעשה.

אברך בלתי ידוע מהעיר בנדין, יהודה ליב וולנרמן, ניסה לפתע לחולל על אחריות עצמו מהפכה גדולה בעולם החסידי החסום והחל להוציא שבועון דתי. האברך לא היה סופר גדול, והוא לקח לו לדוגמה את העתון המשכילי הישן „המגיד". בעיקר כנראה השאירו עליו רושם המאמרים המדיניים מפרי עטו של נחום סוקולוב בשם „דברי הימים", מאמרים ארוכים בתערובת של מליצה ופלפול. המהפכן הבנדינאי ניסה ללכת בדרכים אלה ולהגיש לחסידים מעין נחום סוקולוב דתי וכשר בתכלית הכשרות. סוקולוב עמד אז על מרומי פרסומו. קורי „הצפירה" לקקו תוך קריאת מאמריו ממש את האצבעות.

לפי שעה עלה בידי וולנרמן להוציא לא יותר מגליון

אחד. הגליון נשא עליו את השם המשולש „הקול קול יעקב" ומילא אותו „במו ידיו" ב„חכמת הפוליטיקה" ובכתיבות אחרות. לא נעדרו בו גם שירים בנויים על „יתידות" ו„משק־לים". מספיק היה צילו של עתון דתי בין חסידי פולין — בשביל להרגיש בריה של מהפכה עצומה.

מכל חצרות האדמו"רים בפולין היה רק בחצר גור אוזן פתוחה לימים יבואו. הסוציאליזם והציונות החלו לחטוף נתחים מהנוער החסידי. הציונות אף לבשה טלית ובשם ה„מזרחי" החלה לרכוש חברים בין היהודים הדתיים בפולין. ואף נמצאו רבנים שהצטרפו בפומבי למזרחי וכה החלו לפוצץ את המוני היהודים הדתיים מבפנים. בחצרות האד־מו"רים לא רצו לוותר אף כקוצו של יוד, ואנשי המזרחי היו בעיניהם כמסיתים ומדיחים שמצוה לרדפם עד חרמה. בעיירות שבהן חשדו ברבנים שהם נוטים למזרחי נרדפו בידי החסידים בחרוף נפש. הם גורשו מחצרות האדמו"רים כאפיקורסים גמורים. בגור נהגו בהתאפקות. הרבי מגור שהחל „לנהוג" באדמו"רות אחרי ה„שפת אמת" היה מקודם סוחר ועמד בקשרים עם חברות־ביטוח רוסיות גדולות. הוא היה מייסד הגרלה של שטרות זכיה, והרי הוא היה אחד הביבליוגרפים הגדולים ביותר של הספרות הרבנית הישנה. הוא עמד בקשרי מכתבים עם הספריות הגדולות ביותר בעולם ובעצמו נסע לאיטליה וחיפש שם בגניזות בתי־כנסיות ישנים כתבי־יד ועתיקות רבניים ישנים. הוא נדבק מן העולם הגדול מחוץ לעולם המבודד של החסידות הפולנית, והבין, שאף שמצד אחד יש להגן על הנוהג הישן בכל תוקף — יש מאידך גיסא להסתכל בעינים פקוחות לקראת הבאות ויש להתכונן לפגישתן.

אחיו הצעיר ביותר של הרבי מגור — מכונה בפי החסי־דים „מנדלי הקטן" — היה גיסי, חתן ר' משהלה פריווס מוורשה, למדן גדול ובעל אינטליגנציה פנימית, והיה גר בוורשה אצל חותננו המשותף ברחוב גז'יבוב. היחסים ביני לבינו היו טובים. הגליון הראשון של „הקול" הבנדינאי שמקורבים הגישו ל„מנדלי הקטן" פתח לפניו אשנבים חד־שים כלפי חוץ. מנדלי היה הראשון מאנשי החצר הגורי שהיה מוכן להתכונן לקראת הבאות.

יהודה־ליב וולנרמן שישב בבנדין, אברך נגיד ובעל־בית בעמיו, שלכתחילה לא חשב אלא להוציא את יצרו לכתיבה על „כתב־עת" משלו בלי להזקק לעזרת אחרים, קיבל לפתע הוראה סודית לסור ל„מנדלי הקטן" אשר בוורשה. וולנרמן לא האמין לשמע אזניו. הוא לא חלם מעולם, שהגליון הראשון של „קולו" ירעים כחזיז ורעם בחלונות הגבוהים של שררות האדמו"רים בפולין. והוא לא עשה שהיות הרבה ונסע לוורשה. הוא נצטוה לבוא לדירת ר' משהל פריווס ושם יתקבל לראיון עם „מנדלי הקטן". האברך הפרובינציאלי לקה ממש בסחרחורות תוך שמיעת השמות הנודעים שהואילו להזמינו אליהם. כשהוא נכנס לדירת ר' משהל פריווס הוא מצא חדרים מלאים יהודים. אף אחד מהם לא שם לב אליו. ורק אחד ממקורבי מנדלי הרגיש ב„פנים חדשות", זה האברך הצעיר במעיל נגידי חדש המביט בתמהון על ההתקהלות של חסידים והלחישות בכל הפינות. כששמע המקורב שזהו העורך של „הקול" הוא נעלם מיד בין היהודים, נכנס למנדלי וסיפר לו מי מחכה לו. אך מנדלי לא נחפז להזמינו אליו, כנראה תוך תכסיס, להראות לעורך, שכל כך ציפו לבואו, שעליו להחזיק גדולה לעצמו על הזמנתו לבוא מבנדין לכאן. ומכיוון שבא שוב לא נחפזו לפגשו ודומה היה כאילו וולנרמן איננו קיים בעולם. לאט־לאט החל העורך הפרובינציאלי להשלים עם המצב ולהרגיש עצמו מקורב יותר בקלחת הזרות סביבו. הוא החל להסתובב בחדרים, אגב תוך השתוקקות לראות כיצד חיים בני משפחת פריווס, ששמעם הגיע למרחוק, ואף לבנדין הרחוקה הגיע.

ותוך תהיה בחדרים נקלע אלי לחדרי, הכיר שאינני מאלה המסתובבים סביב מנדלי. הראה לי פנים שותקות וביידית הרכה והמגורמנת שבפיו הציג עצמו לפני. רעדה אחזתני. אני הספקתי לקרוא את הגליון הראשון של „הקול". וזהו העורך בכבודו ובעצמו. אני הערכתי אז את התואר „עורך" בכל מלוא גדלו והדרו. וכאן אביר זה של הספרות — שמילא את עשתונותי כשהצצתי לתוך מגרתי המלאה כתבים — נתגלגל לי כיונה צלויה. הסתכלתי בו במלוא ראיית עיני. אכן פרצופו לא התאים לחזון־רוחי על עורך. בסיכום הרי היה רק אברך נגידי בעל זקנקן צהוב מטופח במקצת. אך מה לי להתרעם על מראה פניו בשעה שהאברך העומד לפני הנו העורך.

י"ל וולנרמן ישב לצדי והחל לשוחח אתי. אני כמעט שלא שמעתי את דבריו, כי ראשי היה שקוע אז במגרה בין כתבי. לא העזתי לפצות את פי, ידעתי, שמולי יושב מלאך־הגואל. לאו בכל עידנא מתרחשים נסים. ואם לא אדע לנצל את ההזדמנות שהגיעה לידי — אני וכתבי אבודים לעד. אינני יודע כיצד ומאין באה אלי ההעזה. ברם עובדה היא שסיפרתי לוולנרמן על הכתבים המונחים במגרתי. עיני וולנרמן האירו, הוא ביקש להראות לי את כתבי.

ידי חרדו מהתרגשותי. נדמה היה לי, שאברך זר זה אוחז בידיו את המאזנים שעליו אני מניח את חיי. הוצאתי מהמגרה חלקים מכתבי והושטתי לו. וולנרמן החל לדפדף בהם. הוא לא קרא הרבה. אחר זה הוא פרש את ידיו ואמר לי ביידית הרכה הבנדינאית שלו, שלשוא הוא חיפש ציפור פז כזה בכל רחבי פולין, והנה הוא נפל ממש לתוך ידיו. אינני יודע אם באמת נהנה וולנרמן מכתבי. הם היו כחדשים בעיניו בין בלשון ובין בתוכן. וולנרמן היה מושפע כולו מעברית המליצתית ומנחום סוקולוב. אך התהילות והשבחים הרבים שהוא נסך על ראשי במלוא ההפרזה של משכיל פרובינ־ציאלי מיושן אטמו לי את הנשימה. אף אני רציתי ליפול על צוארי וולנרמן ולנשק כל איבר מאיבריו. הוא גדל בעיני למלאך הגואל והמאיר במלא חנו. שנינו לא הרגשנו בחלוף הזמן. וולנרמן כמעט ששכח ש„מנדלי הקטן" משהה אותו בכוונה בכדי להראות לו אי־רצינות וחוסר־ערך, וכך עשיית חסד שנעשתה בו, באברך הבנדינאי, בהזמנתו לבוא לוורשה. הרי על אף זהירותו כינה וולנרמן לחסידים בתואר

„מורדי אור" ותשוכים. ובעיקר, שב„הקול" אין כל משתתף, שנינו, וולנרמן ואני, כשרק נקח את העט ביד נהפוך עולמות ונראה מי גדול ממי.

סוף־סוף הגיע המקורב והזמין את וולנרמן למנדלי. הלה קם מכסאו במצב של תקוות טובות והחליק ברות נגידית על פני זקנקנו. הוא בא הלום בידים ריקות. והנה זכה בבת אחת בשלושה יתרונות: משתתף ב„הקול", — ואין זה סתם משתתף, כי־אם חתן הפריווסים וגיס של מנדלי גופא. וולנרמן הרהר בזריזות על כך, שכעת יוכל להראות לגורים החשוכים, מי גדול ממי. מנדלי הסתגר עם וולנרמן לזמן ממושך וישב אתו בישיבה סודית מאד. אף מנדלי הזדמן זו הפעם הראשונה עם עורך, הגם שאת נחום סוקולוב הוא ראה פעם אצל אביו האדמו"ר הגורי הזקן. אז היה עוד מנדלי בחור צעיר, ובכלל קשה היתה הגישה לאורח האכסוטי שהיה מעין „מלך מלכי המלכים" של כל אפיקורסי פולין. הרבי מגור דיבר עם סוקולוב רק מלים ספורות. לשם מה בא סוקולוב לגור אינני יודע. דומני, שבדעת סוקולוב היה לקרב את ה„שפת אמת" לציונות. בגור קיבלו את פני סוקולוב רק מפני שבטעות חשבו את סוקולוב כקרוב למלכות, ובגור פחדו מאד מפני „קרוב למלכות" כמו בשנים קדמוניות. כעת נתחלפו הזמנים. מהפכת הפועלים הסירה פחד רב מהמלכות אף בעיני החסידים הוותיקים. דפיקות הפרולטריון היהודי נשמעו אף מאחורי שערים נעולים. לפני מנדלי ישב כעת לא אישיות יהודית נודעת כי־אם אברך פרובינציאלי פשוט מהעיר בנדין, אברך בעל־ביתי שלא היו לו שאיפות יותר גדולות מלבד השאיפה להוציא גליון עם כתיבותיו, בלי לדעת בעצמו שבתקופות מהפכניות יכולים גם בצעד מקרי אחד לעורר כוח חברתי. את זכיותיו החלוציות של וולנרמן לטובת האורטודוכסיה החדישה בפולין וה„אגודה" המאוחרת יצטרכו עוד להעריך פעם.

ברם אין להתעלם מעצם העובדה שלפני מנדלי ישב עורך, העורך הראשון של כתב־עת אורטודוכסי בפולין, היינו — „הצפירה" בצלוחית של פסח. כבר הזכרתי לעיל, שבגור החלו לבוא בחשבון על המאורעות העומדות להת־רחש והחלו לנהל את הפוליטיקה ב„שתי ידים" — ביד חמורה עוד יותר וביד המתאמצת להוציא אצבע לרוחות התקופה החדשה. וולנרמן היה הסוס שאפשר לנסות לרכוב עליו, אך יש לרסנו, לפרטו לפרוטות ולהחזיק בו כמה שאפשר. בפקחותו החריפה השכיל מנדלי למשש את הדופק ביושב על־ידו, השעיר הפרובינציאלי המוכן ללכת אתו בכל תלם, ורק להשאירו בשאיפותיו כעורך. וולנרמן גילה בו במקום את קלפיו בספרו למנדלי על ה„אוצר" שגילה, שהיה כמוס ומחכה לגילויו בידי העורך מבנדין. הוא התכוון לעשות רושם על מנדלי ולגלות כוחו במציאת משתתפים ל„הקול". אך וולנרמן לא היה בקי ב„חכמת הפרצוף" —וביחוד לא ידע מה רבה פקחותו של „מנדלי הקטן" — ובגילויו לא מצא את המקום הנכון. מנדלי לא הרבה להתפעל מה„מציאה" הכשרה הזאת, מכמה טעמים:

בחוגי חסידים בפולין היו מתיחסים „בימים ההם" לדברי־ספרות — ופילו לפרות כשרה — כאל מעשה גיחוך, כאילו להוציא לרשות הרבים את מעשי ההבל. המשורר והבדחן נחשבו בעיניהם כתאומי־צביה. למנדלי נחשב לאי־כבוד שיש לו גיס „סופר". שנ־ית — מנדלי היה רגיל להחשב בעיני סביבתו, ובפרט במשפחת פריווס, גם כשמש וגם כירח. הכוכב הקטן ביותר היה גוזל ממנו גם את השבח וגם את תשומת־הלב שהיו מייחסים לו. מנדלי לא חפץ בשום כוכב אחר בקרבתו. על אף העובדה שספרות לא היתה מצויה בדרך שאיפותיו. ואף שלפי המסורות המקובלות אין ספרות דבר הראוי להתכבד — בכל זאת ביכולתה לגרום לשבחים ולפרסום. מנדלי לא אהב להקים לו מתחרים במו ידיו. שלישית — היה זה מוטיב דיפלומטי — אני הייתי מחסידי אלכסנדר. אלכסנדר נחשבה למתנגדת הגדולה ביותר נגד גור בפולין. אלכסנדר משתדלת בכל מקום להכשיל את גור. אין צורך לתת למתנגד אף פעם מקום להתגדר בו.

כשוולנרמן חזר אלי לחדרי אחרי פגישתו הממושכת עם מנדלי בשביל להפרד ממני — נדמה היה לי שהתלהבותו הקודמת להשתתפותי בעתונו פגה במקצת. הוא סיפר לי, שהוחלט להוציא את „הקול" בוורשה. הוא איננו יודע אם יוכל לפרסם את מאמרי בגליונות הראשונים. הוא יעצני להכין מאמרים קטנים ואז ישתדל בכל כוחו בועדת־המערכת שמנדלי הקים מעל לראשו במטרה לשים עין עליו ולכפות את ידיו — שסוף־סוף אוכל להתפרסם מעל דפי „הקול".

ואכן „הקול" החל להופיע שוב לא בבנדין כי־אם בוורשה המטרפולין בשם המשולש „הקול קול יעקב". אני מסרתי לידי וולנרמן מסה עברית קטנה. היתה זו רשימה בת הלכי־רות שבה בקעו בזהירות־יתר דרך שבעה צעיפים רגשי אהדתי למעמד־הפועלים היהודי המהפכני. סגנוני מצא מאד חן בעיני וולנרמן. הנטיות הכמוסות היו בהחלט זרים לטעמו המשכילי המיושן. אך הוא נאבק קשה במערכת לטובת הדפסתה. מנדלי היסס הרבה. מסתבר, שרשימתי עשתה עליו רושם וקשה היה לו לעמוד בנסיון, והוא הסכים בלב קשה. — אך הוא מתק בידו הקשה את שמי המלא (יחיאל ישעיה טרונק) של החתימה בנתנו לי שם בדוי „טייל" שהוא ראשי־תיבות של שמי. לא שאלו את פי. וולנרמן אף לא סיפר לי על הניתוח הגדול. אני השלמתי עם העובדה שלאחר מעשה והתחלתי לפרסם ב„הקול" שורת מסות בשם „מתוך פנקסי", ובעצמי חתמתי את השם הבדוי ש„מנדלי הקטן" כפה עלי באונס.

הסוד לא נשאר כמוס זמן רב. הדבר כשלעצמו, שחתן הפריווסים יכול להחזיק עט ביד ולהופיע בפומבי — אפילו במסכה של מטייל („טייל") — בימים ההם ולפי השם שיצא למשפחת פריווס בין יהודי פולין, נחשב ל„מעשה רב" ונועז, למהפכה גדולה. לא היה זה בהתאם לטעמה של המסורת החסידית. „מנדלי הקטן" ידע את סיבת היסוסיו. בברוד נתגלה הסוד מי הוא ה„טייל". בבית־התפילה של הפריווסים לא ידעו הדודים הגדולים אם עליהם לצנן יותר את יחסו אלי, או אולי כדאי לקרבני יותר ולענות לי

„שבת שלום". אחד מהם, הרץ פישמן, התקרב אלי יותר. אכן לא נעים היה לו שאני כותב בלשון־הקודש, ברם סימן הוא למהפכה במשפחת פריווס ומעטו של סופר נישאים רוחות של עולם יותר חפשי. באלכסנדר, אצל הרבי, החלו להתיחס אלי כאילו „לא מעלמא הדין". כל חידוש היה אצלם בחזקת טריפה ופסול, אפילו כשהוגש בחותמת כשרה של גור.

מכתבי י. ל. פרץ אל רוזה יעקובוביץ

(בתו של רבי ישכר בר גרויברט הרב מבנדין)

א.

מכתבך הנלהב נגע עד מאד, חייב אני להודות, אל לבי, אם כי הוא **משובץ מלים** דוקרניות כמו חיים רוחניים, סטיליסטיקה, **קונצנטראציה** וכיוצא באלה.

למדי לכתוב קודם־כל — בפשטות, מאד בפשטות.

שנית — הכתיב לא „לעיב" (חיה) אלא „לעב", וכיוצא בזה; קשה **מאד לקרוא** אותך. — כתבי נכון.

שירך כתוב כתוספת למכתב — אל תעשי כן. שיר צריך לפעמים **לשלוח אל הדפוס,** ולשם אין יכולים לשלוח את המכתב. **לא כך?**

בשירך נעוץ משהו. לפחות רגע־יאוש של נשמה. אך **השיר עדיין איננו ברור — מה** פירוש לתת לחיים „נחלה"? ובכלל, **עירוב העברית עם יידיש, לו** בדושיח של בית־המדרש, **מאור לא הארמוני הוא.** סבל סוציאלי יש להביע **בדרך אחרת.**

אולי שלחת מלבד השיר עוד משהו? כתבי־היד (כפי שנראה למערכת החדשה) התערבבו, וכפי שנתברר, רבים מהם אינם חתומים. אם כן, שלחי נא עוד פעם. דומה אל **כתב־ידך** הוא כתב־יד בשם „אלטע מויד" (בתולה זקנה), אקרא אותו אם תודי כי שלך הוא.

בדרך כלל את נראית לי מאד מעוצבנת.

בכבוד
י"ל פרץ

ב.

מרת רוזה היקרה.

קראתי את „די אלטע מויד" — לפי האמת דבר טוב מאד. אבל רבות השגיאות. כרגיל, מתקנים אותם במערכת, אך יש לך סגנון **עצבני** ומיוחד לך, **ואותם המקומות,** שה־מערכת עתידה לתקן עלולים להיראות כטלאים זרים. אני משיב לך לפיכך את הדבר הזה עם הערות. **פמקור סומנו** המקומות הלקויים במספרים, **ולפי המספרים תמצאי את ה־הערות הבאות, כל אחת למקומה.**

1) „די אלטע מויד" — שם מגוחך לדבר רציני. צריך להיות „די פאַריקמאכערין". ולא חשוב הגיל, הלב מת לפעמים בעודו צעיר. 2) (לא קריא). 3) אין זה תיאור. מה זה היה? יפה ורב־אושר. כך אפשר לכתוב. ואם לא כך — אין הקורא מאמין להודעה סתם. שהנעורים נראים לאדם המזדקן יפים ומאושרים, דבר זה טבעי הוא. דבר זה אינו דורש תיאור והדגמה. אבל אם את אומרת כך על עצמך מוכרחה את לתאר, **לא רק להודיע ולהבטיח.** עובדות: מדוע היו השנים יפות ומאושרות. 5) הסיגנון הוא של מאמר פסיכולוגי־מלומד; בזמן הזה מרגישים אמנם כך. אבל אין מתארים בצורה הזאת. כך מסבירים ומפרשים את ההרגשה. והכמיהה הערפלית של נער ונערה על סף ההתבגרות המינית צריכה להיות מתוארת בדרך ציורית, ולא בלשון לימודים מחוכמת. הרהרי במקום זה שנית. וכתבי אותו **ביתר פשטות, אבל גם ביתר עמקות.** 6) תיאור רע. 7) האחות עם מחלת הנפילה היא ענין מיותר, וכל המיותר — מפריע. ובפרט מחלת־הנפילה, המושכת במוזר ובמופלא שבה את תשומת־לבו של הקורא מן הנושא, ומטה את מחשבתו לצד, לענין אחר. כמובן, את תתאמצי ותמשכי אותו חזרה אל ספורך. אבל הקורא אסור שימשכוהו הצדה. וכי מעט בילדים צעירים, שיש לפרנסם ולגדלם? נכון, אך לא ברור. היא רואה, כי כובד הבית נופל יותר ויותר על כתפיה, והן רופפות. היא תצטרך לחשוב בעד כולם, לעבוד בעד כולם — אך אין ביכולתה לעזור, להשתכר, וכן הלאה; וכל זה יש לומר בדרך ברורה וציורית... 9) עקסטראקט פירושו תמצית. את רוצה לומר הסכום? ובכלל, כל המלים הלמדניות מכניסות דיסהרמוניה בתמונה רגילה. **כיוצא בזה: „זהיר ותקין". זה שייך לנעימה אחרת. וכך גם כל שאר הדברים,** שבמקור הם מסומנים בקו מתחתם — **דייטשמעריש...** לא מתאים.

הלאה לא אסמן עוד. את הדברים דלהלן, **שיש בהם אותם ליקויים עצמם, תתקני כבר בעצמך.** אך מוכרח אני לרמוז לך על עוד מקום אחד, שהוא החשוב והטוב ביותר בתמונה. ואף־על־פי־כן לא יצא ברור למדי, כי דוקא כאן קמצניות מאד המלים. כונתי למקום המסומן בעפרון צבעוני בעמוד הראשון.

כמה חוקים כלליים.

1) כתבי רק בצד אחד.
2) השאירי שולים להערות.
3) **למדי לכתוב כתיב נכון.**
4) למדי להשתמש בסימני־פיסוק (קשה מדי לגבי אשה?).
5) **אל תרבי בכתיבה, כמנערת מתוך השרוול... עבדי** את הדברים...

בשביל לתקן את הסיגנון, התמסרי לתרגום מדברים קלאסיים בגרמנית, ושלחי אותם לי...

רואה את — כל־כך הרבה שגיאות. ואף־על־פי־כן אני מאמין, כי משהו יצמח ממך. חבל שבכתב קשה להסביר.

בכבוד

י.ל. פרץ

ג.

מרת רוזה היקרה.

אוה. כמה את עצבנית. שוב מכתב, ושוב עצבני. אין לי, חס וחלילה, ולא־כלום כנגד כתיבתך התכופה; האמיני לי, כי מכתביך יכולים להיות נעימים מאד... אבל — יותר מדי עצבנות.

מה שנוגע לשיר:

1) למדי מידות־המשקלים...

2) כתבי בלשון מוסיקאלית יותר...

3) תמונות ולא הרהורים; זמנה של השירה הפילוסופית הישנה עבר לפי שעה. והרהוריך אינם כל־כך עמוקים... פשוט — מעשה־פובליציסטיקה.

סלחי לי, שאני כותב לך על חסרונותיך ישר ובגלוי־לב. ראשית, אופן זה כבר נעוץ בטבעי; שנית, מאמין אני, כי גם בך יש משהו, ומי שיש בו משהו רוצה לשמוע רק את האמת הטהורה...

תאב אנוכי לראות אותך. האין את יכולה לשלוח לי תצלום שלך?

היי בריאה ושלימה וכתבי.

שלך

י.ל. פרץ

* שלשת המכתבים נכתבו יידיש, בשנת 1909, על טפסים של „רעדאקציאן יודישע וואבענשריפט" לקאליש. מרת יאקובוביץ שלחה בשביל השבועון הזה כמה כתבי־יד.

ד״ר יו״ט לוינסקי, תל־אביב

א ווערטפולע פארשונג וועגן יידישער פאלקסשאפונג

יעקב מייטליס: די שבחים פון רבי שמואל און רבי יודא חסיד, פארלאג קדם, לאָנדאָן.

די תלמידים און אָנהענגער פון דער נייער קבלה, דער אזוי גערופענער „קבלה מעשית", האָבן אונדז געגעבן דעם **שבחי האר״י** — א ספר מיט וווּנדער־מעשיות, וואָס האָבן זיך ארומגעטראָגן אין צפת און אין די ארומיקע ישובים איבער דער הייליקער פערזענליכקייט רבי יצחק לוריא, פאָטער פון אָט דער נייער דיכטונג אין דער יידישער מיסטיק. אויך זיין תלמיד, רבי חיים וויטאל, האָט זוכה געווען אַז מזאָל שרייבן נאָך אים אַ שבחים־בוך — דעם שבחי ר׳ חיים וויטאל — און דערציילן אלעמען זיינע גרויסע מעשים און וווּנדער, זיין תורה און צדקה.

די חסידישע באוועגונג האָט אונדז געשענקט דעם שבחי הבעש״ט — אַ זאַמלונג פון הייליקע מעשיות איבער די גדלות פון רבי ישראל בעש״ט, דערציילט פון זיינע תלמידים און תלמידי־תלמידים, באַגלייבטע און אנאָנימע — וואָס האָט זוכה געווען צו צענדליקער אויסגאַבעס, ווערסיעס און פירושים, און איז געוואָרן דער היפּטבוך פון חסידות.

דעם בעל שם־טובס אוראייניקל, רבי נחמן בראַצלאַווער, האָט אויך מזכה געווען זיינע תלמידים, די אזוי גערופענע „טויטע חסידים", מיט דעם ספרל שבחי הר״ן, ווו סאיז באשריבן ר׳ נחמנס דרייסטע נסיעה קיין ארץ־ישראל, זיינע פאסירונגען פאר און נאָך דער רייזע.

די דערמאָנטע שבחים־ביכער זענען דאָך אייגנטלעך פאָלקס־מעשיות, וואָס האָבן ארומגעקורסירט צווישן דעם צדיקס אָנהענגער, אין פארשידענע נוסחאות, אָריגינעלע אָדער אָפגעקאָפירטע פון אנדערע פעלקער, און געקומען לבסוף צום דרוק, אַלס ספר.

סאיז גאָר קיין ספק נישט, אז עס האָבן זיך ארומגעטראָגן אין פאָלקסמויל מערערע שבחים־ציקלען איבער הייליקע און בעלי־מופת. זיי האָבן אָבער נישט געהאַט קיין מזל צו ווערן פאַרצייכנט, אָדער, אין בעסערן פאַל, יאָ פאַרצייכנט געוואָרן, נאָר נישט זוכה געווען צו ווערן אנטפּלעקט, און אויב עס איז שוין יאָ געדרוקט געוואָרן אַ שבחים־ספר, איז עס געווען עפּי״ר אן ארײנפיר איבער דער געשיכטע פונעם כתב־יד, אָן ידיעות איבער זיין מחבר און צייט, זיינע פערסאנאזשן און מאטיוון, געדרוקט לויט דעם אלטיידישן אויסלייג, אָן לעקסיקאלע דערקלערונגען פון אלטפרענקישע ווערטער און פארעלטערטע שפּראַך־פאָרמען.

איז געקומען אצונדערט ד״ר יעקב י. מייטליס, דער פראמינענטער אלטיידיש־פאָרשער. און האָט אונדז אונטער־געטראָגן נאָך אַ בוך פונעם דערמאָנטן שבחים־ציקל: די שבחים פון רבי שמואל און רבי יודא חסיד — אַ צושטייער צו דער יידישער פאָלקלאָר־פאָרשונג (פאָרלאג קדם, לאָנדאָן, 1961).

ד״ר יעקב מייטליס איז ניט קיין פנים חדשות אויף דעם געביט. שוין אין יאָר 1933 דערשיינט זיין מאָנאגראפיע וועגן מעשה־בוך. שוין מיט קנאפּע דרייסיק יאָר צוריק האָט ער געפלאַנט סיסטעמאטיש אויסצופאָרשן די מאטער־יאלן פון די אלטיידישע מעשיות, סיי די וואָס געפינען זיך נאָך אין כתב־יד און סיי די געדרוקטע, זיי איבערוואַרפן אין אַ מאָדערנעם יידיש, ניט פארטושנדיק דערביי די חן פון אונדזער אבות־אבותינו־אויסשפּראַך און ניט פאר־לירנדיק דערביי דעם ווערט פון אונדזער עלטערע פאָלקס־אוצרות, צו געבן באַגלייך היסטאָרישע ליטעראַטור־קאָמפּאַראַטיווע און פילאָלאָגישע באַמערקונגען, „כדי אַזוי ארום אריבערצופירן דאָס ביסל אייגנס פון אמאָליקע דורות אין דער מאָדערנער ליטעראטור", קורץ געזאָגט: אַ כינוס פון אונדזער אלטיידיש־ליטעראטור, אין אירע אלע אנט־פּלעקונגען און אספּעקטן.

דער דאָזיקער פּלאַן איז נאָך, ליידער, ווייט־ווייט פון צו זיין פאַרווירקלעכט. ד״ר מייטליס האָט אָבער ניט אויפגעהערט זינט יענער צייט זיך צו פלייסן אויף דעם געביט. אַ חוץ אַ ריי אָפּהאַנדלונגען איבער דער דערמאָנטער טעמע, אין וואָרט (ד״ר מייטליס לייענט לעקציעס איבער דער אַלטער און נייער יידישער ליטעראַטור אין לאָנדאָנער אוניווערסיטעט און אויף אנדערע בכבודיקע טריבונעס) און אין שריפט. ער זיצט אין לאָנדאָן הבירה און זיין אויג גריבלט זיך אין אַלע וועלט־ביבליאָטעקן און מוזייען, ווי נאָר אַלטיידישע כתבים זענען פאַראַן: אין בריטישען מוזיי, ווו ער איז אַן אָפטער אריינגייער, אין דער באָדליאַנאַ, אין ראָזענטאַליאַנאַ, אין באַזעל און אין מינכען, אין ירושלים און אין רוים א״א. געפינט ער עפּעס איבער דעם מעשה־בוך, אַ נייעם טעקסט, אַ נייע ווערסיע — צינדן זיך אָן גלייך זיינע אויגן, און ער וועט זיך שוין נישט רירן פון דאָרט, ביז ער וועט אָפּקאָפּירן דאָס נייטיקע, אָדער לאָזן פאָטאָקאָפּירן. און ער וועט שוין ניט רוען ביז ער וועט פעסטשטעלן, וואָס דער נייער כתב לערנט אונדז און וואָס די נייע אויסטייטשונג זאָגט אונדז.

אין זיין נייעם בוך, די שבחים פון רבי שמואל און רבי יודא חסיד, גיט ד״ר מייטליס אין ערשטן טייל אַ ברייטע היסטאָריש־פאָלקלאָרישע אָפּהאַנדלונג איבער דער תקופה פון די דערמאָנטע צוויי צדיקים פון 12טן יאָרהונדערט, איבער דעם אויפקום און דער אנטוויקלונג פון דער אַלטיידישע מעשה בכלל און פונעם „ריין־דונאַי־מעשיות־ציקל״ בפרט. ער באַלייכט זייערע פערסאָנאַזשן, קלערט אויף דעם אָפּשטאַם פון די 27 מעשיות וואָס שליסן אָפּ דעם ציקל, פאַרגלייכט זיי לויט אנדערע קוועלן, וואַריאַנטן און מאָטיוון, יידישע, פרעמדע פאַריידישטע, ציט־דורך פּאַראַלעלן צו ענלעכע פאָלקלאָר־שאַפונגען און קומט צו געוויסע גוט באַטראַכטע אויספירן.

וויכטיק זענען די טעקסטן פון די 27 מעשיות. דער דאָזיקער ציל טראָגט דעם שטעמפּל פון דער גאָר אַלטער יידישער ביאָגראַפישער לעגענדע. יעדער מעשה הייבט זיך אָן מיטן אַלטן פאָלקסטימליכן נוסח: מעשה, עס האָט זיך געטראָפן״, אַ מעשה האָט זיך געטראָפן״, „אַ מעשה איז געשען״, „אַ מעשה שהיה״ אדג״ל. די מעשיות האָבן ארומגעשפּאַנט אין פאָלקסמויל, ווער ווייס ווי לאַנג, זיך באַקליידט מיט פאַרשיידענע לבושים און באַצירונגען, געוואָרן שפּעטער קאָאָפּטירט צום מעשה־בוך, כאָטש אָפּגעזונדערט, ווי אַן אייגנאַרטיקער ציקל, פון די אנדערע מעשיות. ר׳ שמואל חסיד און זיין זון יודא חסיד דערשיינען פאַר אונדז אין זייער פראַכט, ווי זיילן פון יידישן מיטל־עלטער אין דייטשלאַנד. די מעשיות ארום זיי טראָגן אין זיך מוסר־השכל־אויספירן, היסטאָרישע קערנדלעך איבער דעם לעבן און שטרעבן פון די יידישע קהילות, ווי קעלן, מאַגענצאַ, שפּייער און רעגענסבורג, דערציילן די גזירות און צרות וואָס האָבן זיך געשאָטן איבער זייער קאָפּ, שילדערן די ניסים ווי אַזוי יידן פלעגן זיך ראַטעווען און בייקומען דעם צורר — מיט דער הילף און ראַט פון אָט די קדושים, די געטרייע היטער פון גאָטס שאָף, די וועכטער, טאָג און נאַכט, פון שארית ישראל.

די טעקסטן ריידן פאַר זיך, לייענען זיך געשפּאַנט, מיטן פולן אָטעם. און דאָ דערהייבט דיך ד״ר מייטליס צו אַ הויכער מדרגה; ער האָט איבערגעוואָרפן מייסטערדיק דעם אַלטיידישן טעקסט אינעם מאָדערנעם יידיש און ניט געקריוודעט דערביי דעם גייסט און קרוין פון אָט דער שאַפונג, ווי עס פאַרשטיין דאָס צו טאָן ווייניקע פון אונדז. ער האָט דאַ ארויסגעבראַכט און מכבד געווען דעם גוטן לייענער מיטן אַלטן וויין פון אַ נייעם פאַס. פון צייט צו צייט מישט ער אריין אין כוס אייניגע אַלטגעוואָרענע ווערטער און אויסדרוקן — אָבער זיי פּאַסן זיך דאָ אַריין און זענען ווערט אפילו צו ווערן צוריק אנגענומען אין דער מאָדערנער שפּראַך. אַ שטייגער: „איך וויל על כן ציען קיין רעגענסבורג און זיך אונטערשטיין (— אונטערנעמען, באַמיען), אים צו ממיתן מיט מיין אייגענער האַנט (זייט 124, שורה 14). „אַז ער זאָל מיט אים גיין אין מלחמה און אים געבן זיין ביישטאַנד (— הסכמה)״ (127, 18—19). „דער עושר איז אוועק פון חסיד אַ פאַרצערטער (—פאַרזאָרגט״ (128, 22). „דערנאָך וואָלסטו אים פון דאַרט אפויער (— צוריק) גענומען״ (139, 23). „האָט דער חסיד פון שפּייער פאָרט געהאַט חלישת הדעת״ (140, 21). „איז זיין ווייב פאַרגאַנגען אין טראָגן (— געגאַנגען צו קינד) און האָט געווינען צו אים ר׳ אברהם״ (142, 20—21).

עס ווילט זיך מיר פרעגן: אין די הוספות (ב) שרייבט ער:

„אַ מעשה שהיה. אמאַל האָט רבי שמואל געוואַנדערט אונטערוועגס און צוויי **אירע** זענען מיט אים מיטגעגאַנגען״. אין „אירע״ (געמיינט „יידן״) פונעם טעקסט, אָדער פריי איבערזעצט דורך דעם מחבר? ווייל אין מיין געבוירן־שטעטל (זעמבראַווע, פוילן) האָב איך געהערט אין די קינדעריאָרן זאָגן: אונטערן שטאָט האָבן באַפאַלן דריי „זיירע״ מיט הינט און שטעקנס צוויי „אירע״ — געמיינט „זיירע״ — זייערע, ד״ה גויים „אירע״ — אייערע געמיינט יידן. איז מיר אינטערסאַנט פעסטצושטעלן דעם ייחוס פון „אירע״ — „אירע״ אין דעם זינען און נאָך: אַ האַרבע יידישע קללה זאָגט: זאָל דיך די ניכפה וואַרפן, איז געמיינט, פאַרשטייט זיך, די פאָליקע (חולה־ניכפה). אין נומער קע״ו (130, 17) שרייבט דער מחבר: „און ווי אַ צעדולטן האָט אים די ניכפה געוואָרפן — געמיינט: געווען אין גרימצארן, אָבער ניט „באַקומען די פאַליקע־קרענק״. פרעגט זיך: איז עס אַזוי געווען אינעם אַלטן טעקסט, אָדער אַ פרייע איבערוואַרפונג פונעם מחבר? ניט האָבנדיק פאַר די אויגן דעם אָריגינאַל, וואָלט געווען אַ יושר, צו געבן ביים סוף אַ קליינעם לעקסיקאָן פון אַזעלכע ווערטער, למען דעת.

ווי געזאָגט, האָט ד״ר מייטליס אונדז באַרייכערט מיט

אַ ווערטפולן בוך איבער דער יידישער פאָלקסשאַפונג, און מיר ווינטשן אים זוכה צו זיין זען אין דרוק אויך זיינע ווייטערדיקע פאָרשונגען און חידושים אויף דעם געביט פון דער יידישער פאָלקס־מעשה, און זאָל ער אַליין זיין דער פרינץ „וואָס זאָל אויפוועקן די יידישע מעשה פון איר לאַנגען פאַרכישופטן שלאָף צו אַ באַנייט פרוכפערדיק לעבן”.

משה (סטאַווסקי) **סתוי**

חורבות פון בענדינער שלאָס

(„ווען טאָג פאַרגייט”)

אויף די חורבות פון אַ קעניגליכן שלאָס בין איך געשטאַנען. שטומע מצבות אויף דעם געוועזענעם.

אַלטע פון דער צייט רואינירטע ריזן־מויער האָט דער ווינט אומרחמנותדיק פון דער הויך אַראָפּגעפליקט, מיט דעם רעגן געשווענקט און דעם דורכגייער פאַר די פיס געשפּרייט.

שוואַרץ־אָפּגעשיילטע פּאַלאַצן־ווענט, מיט טיפע אונטערגע־בראָכענע שפּאַלטן, ווי אָפענע מיילער פון אָפּגרונט.

שטומע פענצטער־לעכער, ווי אויסגערונענע אויגן, קוקן שטום און רוימען איין — דערציילן עפּעס ווי פון יענער וועלט:

געווען אַמאָל אַ צייט.

מלכים האָבן דאָ מיט מאַכט רעגירט — לעבן און טויט אויף זייער שפּיץ צונג.

העלדן האָבן דאָ גליק־חלומות פאַרן פאָלק געוועבט...

אין אַ שלאַכט האָט דער מלך פאַרן כבוד פון לאַנד — זיין שטאָלצן קאָפּ צו דער ערד געבוידערט.

די העלדין האָט דער שונא צום שעכטן געקניט.

די ווייבער לויט אַ גורל — צווישן די זיגער געטיילט.

אין פּאַלאַץ — פאַר די פערד צו שטאַל געמאַכט.

שוין לאַנג, זייער לאַנג איז עס געווען.

אַ ציגל נאָך אַ ציגל אַ שטיין נאָך אַ שטיין האָט די צייט געפּליקט. דער ווינט האָט פון אַ לעבעדיק לאַנד גרוסן געפירט, זוימען פון גראָז און פעלד־בלומען צווישן די שיינער פאַרטראָגן. די געטרייע הימלען האָבן רעגן געבראַכט, די האַרטע שטיינער פרוכטבאַר געמאַכט, און שוין לאַנג האָבן זיך די חורבות מיט ווילדע גראָזן און קליינע פעלד־בלימלעך באַדעקט.

עלנדע שטייגן אויף דעם באַרג — מיט זייער אומעט אַליין צו בלייבן.

געליבטע רייסן אַרויס פון ישוב זייער ביסל גליק — זיי זאָלן אים דאָ אַליין פאַר זיך פאַרצערן.

און טעג יאָגן טעג. יאָרן שלינגען יאָרן, ביז דער לעצטער שטיין וועט זיך דעם ווינט אונטערגעבן און אַ מידער וואַנדערער וועט אויף אים זיין מידן קאָפּ צושפּאַרן.

אויבן, איבער די חורבות, האָבן זיך קלאָרע, בלוי־טיפע הימלען געצויגן. די אַלטע און שטענדיק נייע הימלען און יעדן טאָג — טאָג אויף טאָג. ווען די זון האַלט ביי אונטערגיין, לאָזט זי זיך דאָ אַראָפּ אויף יענער זייט באַרג, שלאָגט אַן אירע לעצטע שטראַלן אין די רעשטן פון שלאָס, באַגיסט אים מיט אַ גוססדיקע שיין און פאַרגייט.

צופוסנס פון באַרג האָט אַ קלאָר טייכל פאַר זיך אַ וועג אַדורכגעשניטן, דאָס שטענדיק־פליסנדיקע קרישטאַל־וואַסערל, וואָס האָט זיך ווען אַמאָל ערגעץ־ווו אָפּגעריסן, און אָן אויפהער, ווי טאָג, אַזוי נאַכט, מיט אַ שטילן גערויש ווי געמורמלט אין שלאָף — דעם צופוסנס פון באַרג געגלעט, געקושט, און אין דער ווייטער וועלט אַוועק.

אין דעם קלאָרן וואַסערל האָבן זיך די אַלטע, נייע הימלען, די ווייסע פוכיקע וואָלקנדלעך געבאָדן אין זיך, אָפּגעטונקט. אין די אַלטע חורבות האָבן זיך אין זיי איינגע־שפּיגלט) זייערס אַ גלייכן געפונען, מיט אַ שמערצלעכע בענקשאַפט זיך איבערגעקוקט און ווידער פאַרזונקען אין שווייגן.

דאָס וואַסערל האָט דעם שווערן בענקן, דעם שטומען שמערץ אויף זיין רוקן אַרויפגעכאַפּט. זיך אַוועקגעלאָזן דער־מיט אין דער וועלט, אין דורשטיקע פעלדער און גערטנער מיט אומעט און בענקען אָנגעטרונקען.

צופוסנס צווישן באַרג און טייכל, אין דער מיט צווישן הימל און וואַסער, האָבן מענטשן פאַר זיך נעסטן געבויט, אין דעם האַרץ פון באַרג לעכער געהאַקט, ליים מיט ציגל פון ערגעץ געבראַכט, דעכער איבער דעכער געהויבן, נאָרעס אויסגעבויט פאַר זיך, פאַר ווייב און קינד.

אין דער נידער דערציילט מען אַסך לעגענדן פון שלאָס. שוועסטער שלעסערן אין זייערע קליינע ברידערלעך מיט אַלטע שלאָס־מעשהלעך.

גרעסערע קינדער שרעקט דער שלאָס, און ווען אַ קינד וויינט ווייזט מען אים איבער די דעכער אַרויף, שטילט ער איין.

און גאָר די אַלטע רייסן זייערע אויסגעלאָשענע אויגן אַרויף, צו בינדן זייער זכרונות־קנייללכל, שאָקלען הכנעהדיק מיטן קאָפּ און שווייגן.

פאַרנאַכט, די זון האָט באַרג און חורבות אין אַ שלייער פון בענקשאַפט איינגעהילט, זיך געזעגנט, אַראָפּגעלאָזן צו זייער צופוסנס. אַ לעצטער ראָזאָווער שטראַל האָט זיך אין אַ קליין שיפעלע אָנגעשלאָגן וועלכע האָט זיך אויף דעם צווישן טאָג־ און נאַכט־וואַסערל געגליטשט, אַזוי רויק ווי דורך אַ חלום.

האָבן זיך פאַרליבטע פנימער מיט איר לעצטער פורפור באַגאָסן, די אויגן צוגעמאַכט, ליפּן צו ליפּן צוגעטראָגן, און

װען זײ האָבן די אױגן צוריקגעװענדט, איז שױן טאָג אין נאַכט אַרײַן פאַרגאַנגען.
בענדין, מאַי, 1908.

משה סטבסקי (סתוי)

קשריו עם אחיו גרשון ובקוריו בסוסנוביץ

בתולדות חייו שבאו בספרי־ספרות שונים לא נזכר הפרט החשוב על בקוריו בסוסנוביץ וישיבתו בה במשך שנים. מהי הסיבה להתעלמות זו — לא ידוע. ברם עובדה היא שעוד בראשית המאה העשרים ביקר בסוסנוביץ אצל אחיו ושהה שם זמן מסוים. רשימתו על „חורבות הארמון הבנדינאי" נושאת התאריך: מאי 1908, בנדין. במכתבו אלי שבו האריך מלים על אחיו הוא מזכיר לטובה את ימי שהותו בסוסנוביץ.

ביהוד התרשם מבקורו בסוסנוביץ בשנת השלושים, אחרי שבא מארץ־ישראל, והעתונות המקומית מצאה בו ענין, ב־פרסמה עליו ידיעות פה ושם. הנה בסיון תר"ץ באה ידיעה בעתון המקומי עליו, שיחוג את חג השבועות בסוסנוביץ אצל אחיו ושביקורו עורר ענין רב בחוגי היהדות הלאומית. באולם „השומר הצעיר" בסוסנוביץ קרא יום אחד לפני כמה מאות של בני נוער מיצירותיו בעברית ואידית, אחרי שהוצג בכמה דברי הקדמה בפי צבי פרגריכט והקהל נהנה מדבריו. וכן קרא מבחירי יצירותיו באולם אנגילסקי (רחוב וורשבסקה 22) בבית פריווס, ועורר ענין רב בעיר.

במוצאי שבת אחד נתקיים (ביוני 1900) בראשותו של י.מ. ויגריב באולם אנגילסקי ערב ספרותי־אמנותי בהשתתפות משה סטבסקי, שנפתח ע"י יוסף קלרמן בנאום על המשורר ויצירותיו, בציינו אותו כ„נוח המודרני" שהכניס לתיבת הספרות" את חיי החיות והבהמות. סטבסקי הקריא כמה מ־סיפוריו: „שפע", „משום מה מלוח הים?" ה„חזיר". ז. שיינרמן הקריא את „לאחותי באר־טוביה", כדברי נחומים לבאר טוביה שנחרבה בידי הערבים במאורעות א"י האחרו־נים, שם ישב המשורר מספר שנים והנשף נסתיים בזמרת המקהלה של „השומר".

תולדות חייו

נולד בראש־חודש אדר תרמ"ד בעיירה אנטופול, פלך גרודנה אביו היה איש משכיל ומעורב עם הבריות, גבאי ופרנס הקהילה, והתפרנס בריווח מטחנת־סוסים ובית־הבד וגם ממשק זעיר של עופות ופרה חולבת. בבית־אבא שלו למד משה את חיי היהודי העיירתי וגם היה מצוי ליד בהמות ועופות בית. מילדותו רחש חיבה לבעלי־חיים. בעיירתו היו יהודים שעסקו בגננות וגם גידלו עופות ופרות, והיו יהודים בעלי עגלות המטפלים תדיר בסוסיהם וסייחיהם, ומשה סטבסקי גדל בסביבה כפרית למחצה והתבונן בעירנות רבה אל טבע בעלי החיים ואל יחסי היהודים אליהם. עד שנת השלוש־עשרה לימי־חייו למד ב„חדרים", אך לבו נמשך למרחבי הטבע ולעולם החי, ולעתים קרובות היה מתחמק מעינו של המלמד הקפדן ובורח לאחו להתרעות שם עם פרות ועגלים, סוסים וכלבים.

בשנת השש־עשרה לחייו נפרד מעיירתו וישב עם הוריו בערים שונות: בוורשה, קרמנצ'וג ואלכסנדרובה שליד הגבול הפרוסי, עסק במסחר וגם הצליח בעסקיו. אך לפתע־פתאום בחל במסחר, בא לוורשה והתחיל מפרסם סיפורים בעתונות האידית.

זה היה בשנת תרס"ו. חמש שנים היה שקוע בעבודתו הספרותית באידיש, פרסם בעתונים שונים וערך מאספים ספרותיים: „צלילי החיים", „קיץ", „תשרי" ואחרים. אותה שעה דאג שסיפוריו יתורגמו לעברית. ושוב חל משבר בחייו: בשנת תרע"א עלה לארץ־ישראל. במולדת היה שומר ופועל חקלאי, רפתן וממארגני ההתישבות החקלאית. בשנות המלחמה העולמית הראשונה עמד בראש ועד הפועלים בפתח־תקוה. בארץ נתגוונה יצירתו הספרותית: נוספו לה נושאים חדשים — נוף המולדת, חיי האכר העברי וגם ההוי הערבי, כי בהיותו שומר, רכש לו ידיעות מרובות בלשון הערבית והכיר את חיי הפלחים ואת הפולקלור הערבי.

באידיש יצאו סיפוריו בארבעה כרכים; והמובחרים שבהם תורגמו לרוסית, פולנית, רומנית, הונגרית, אנגלית וגם לער־בית. בארץ כתב את סיפוריו, כמובן, עברית, ואלה שנכתבו באידיש תורגמו לעברית, מקצתם על־ידי המחבר ובמקצת על־ידי אחרים „במסירת קולמוס". מלבד סיפורים כתב סטבסקי מונוגרפיות על נקודות התיישבות שונות, מאמרים משקיים־חקלאיים ומאמרי־בקורת „על הטבע והחי בספרותנו" בחתימת שמו ובכינויים שונים. אחדים מסיפוריו נכנסו ל־מקראות כחומר חינוכי מעולה. בשנות תר"ץ־תרצ"ב ביקר בצרפת ובגרמניה, סייר את פולין והרצה על חיי הישוב במולדת.

„לבן הארמי" ו„ספר הבהמות"

סטבסקי קנה את ראשית פרסומו בסיפורו „לבן האר־מי". בסיפור זה קסם לקורא העברי לא תיאור התכונות המיוחדות אשר לסוס האציל ולא גורלו המר, אלא מעין חיבה והבנה והמסירות לבעל־חיים אשר גילה המספר בלב עגלון יהודי ובנפשות בני־ביתו. היה בזה מאותות התחיה, משום עידוד לאמונה, שהגלות לא החריבה בנו כליל את המקורות הנפשיים, את החושים הטבעיים, ובקרב המוני־ישראל שוכנת עדיין בריאות נפשית ראשונית... מאז נתייחד לו לסטבסקי בספרותנו הסיפור מעולם החי. סיפוריו כונסו ב„ספר הבה־מות" ובהם מתוארים ילדי־ישראל המחבבים חתולים („אני וחתולי"); יהודי „המחזר אחרי פרתו באהבה ובאמונה גדולה, כאילו היא היתה הנפש היותר יקרה לו בעולם" („בהמה"); הזוג „יואל וציפה" המסורים לסוס ולפרה; יהודים חסונים בעלי כתפים רחבות, היודעים להחזיק חרמש ביד, לאסור צמד שוורים ולחרוש מענית בשדה („דור הולך ודור בא"). אמנם יש והיהודי גורם לבעל החיים מיתה מתוך יסורים רבים, אך זאת עושה הוא שלא מדעת, והוא מצטער

על־כך („האם ובנה"); יש גם ויחסו לבעל־החי משתנה מרעה לטובה. למשל, הסיפור היפה „התרנגולת הצהובה" מתחיל: „שנאה עזה היתה מרחפת בתלל ביתו של זלמן הנגר אל התרנגולת הצהובה, מנוסרת הכנפיים ומרוטת הזנב"; והסיפור מסתיים: „ובליל התקדש החג, כשהסבו בבית זלמן הנגר מסביב לשולחן וערכו את הסדר, ישבה למולם התרנגולת הצהובה מתחת למיטה על מצע חציר רענן — — — עלה משם ניגון רך ותרישי, ערב ונעים, ניגון של יום־טוב מפיות של מניין וחצי מניין אפרוחים טהורים וזכים — מלמול ענוג — כטיפות שמן זך וענוג, וימלא את חלל ביתו של זלמן הנגר"...

סטבסקי הוא צייר יותר מאשר מספר, הוא צייר נאטור־ליסטי, המעלה על יריעתו את רשמי הסתכלותו ולא את פרי דמיונו, אלא שיש לו הסגולה לשוות צביון סיפורי לתיאורי החיים כמות שהם. במרכז תיאוריו אשר ב„ספר ה־בהמות" נקבע לא בעל־החיים, כי־אם יחס היהודי אל החי, ומכיוון שיחס זה בולט על רקע ההווי היהודי־עיירתי, הרי צדק סטבסקי באמרו, ש„בסיפוריו וציוריו חיי הבהמה וחיי האדם הפשוט שלובים ואחוזים אלה באלה, והשמחה והתוגה של העיירה הקטנה והכפר בגלות חופפות עליהם". אך יש ועניין בעל־החי נדחק מפני התיאורים המרובים של „חיי האדם". למשל בסיפור „אני וחתולי" העיקר בציור הגירתו של יהודי עיירתי לאמריקה ומצב בני משפחתו שנשארה במקום, והנטפל לציור זה הוא ענין הכנסת החתול לבית והתחבבותו על כל בני הבית וסופו המר. סטבסקי הוא צייר אידיליקן, וציוריו פשוטים ונוגים אינטימיים ולבביים מאד.

„האם"

מסיפורי ההווי של סטבסקי מצטיין במיוחד הסיפור „האם". בדמות האם ליפשה גילם מספרנו את עצמת הכוחות הויטאליים, המתחלחלים בנפש האשה העבריה, הידועה לנו יפה מתולדות ישראל לא רק כאם אידיאלית, אלא גם כעובדת, המפרנסת את המשפחה כולה, כגיבורה עטורה קדושה והוד מוסרי־לאומי וכו'. לפנינו בת־ישראל ענוגה שנישאה לבן־כפר ונתגלגלה מהעיר לחוה נידחת, והכל היה לה זר ומוזר, אך „היא הסכינה עד מהרה לכל והפיקה רצון איש ואיש"... תוך עבודה קשה ומפרכת ילדה וגידלה שבעה ילדים, וכשלעת זקנה כמעט באו לה שוב ימי הריון, וחולשה גדולה תקפתה, נדמה היה לה, כי „חטא גדול היא חוטאת לבני הבית באי־יכלתה לעזור בעבודה. בעלת־בית שכמותה, אשר לה עשר פרות חולבות משלה, חמישים בשותפות, ועגלים ואווזים משלה ומשל השותפות, ודובדבנים ואגסים בשותפות, מלבד הסוסים והשוורים והבהמה הדקה ומאתים מעניות אדמה זרועה וכו' וכו'. נוסף לזה שותף ושותפה וילדיהם, שאין על עפר משלם, ליסטים וגונבי סוסים, ובעל, יחסן ומפונק, עקשן וידוע־חולי, וילדים כעסנים, סרבנים וידיהם חמומות שאינם מותרים אפילו על פחות משווה־קש... בתוך בוקה ומבוקה כזו צריכה בעלת־הבית, שידיה תהיינה מותרות, ולא נתונות בסד בעצם ימי הקציר"... היא המשיכה לעבוד, ומזעזעים תיאורי חבלי הלידה שלה, גסיסתה ומותה. אך ברגעים אלה עולה לפנינו דמות הבת גיטלה, נערה כבת שלוש־עשרה „בבואתה של אמה בימי נעוריה". וגיטלה זו מעמיסה על כתפיה החלושות את עול הבית: „גיטלה תהיה האם, אם לכל — למן התינוק שאין לו עדיין שם, עד האחים הגדולים שהגיעו לפרקם, ועד האב שהזקין"...

בסיפור זה השקיע סטבסקי את כל כשרונו בתיאור ריאליסטי ועיצב באמנות מרובה את דמותה של האשה העב־ריה על כוחותיה הפלאיים — האמהיים והמשקיים, על סבלנותה ומסירותה, פקחותה וזריזותה, אהבתה ועבודתה, על כל סגולותיה המשובחות, הבונות את החיים.

סיפוריו וציוריו מחיי הארץ והמזרח

אלה הם המשך לסיפוריו הקודמים, אלא שיריעתם רחבה יותר, ובמקום הזיקה לבעל החי באה כאן ההיצמדות למכורה השוממה והסלעית אל חיי אדמה, ובמקום גבורת יחידים מופיע כאן מחנה של בחורים חסונים, אמיצי לב ונועזים, שבאו לגול מעליהם את חרפת הפחדנות שדבקה בעמם הנרדף והיו לשומרים. בארץ נתרחב איפוא רקע ציוריו, וההללו נתבשמו מן הנוף המולדתי על מראותיו המרהיבים את העין.

בארץ פרסם סטבסקי גם סיפורי המזרח בנוסח „אלף לילה ולילה", ובהם דמיון מופלג ואוצרות בלומים של אגדות ומשלי־עם, של חכמת־החיים הערבית (ראה את ספרו „בן השמן מבגדד").

ספר מעניין ומאלף הוא ספרו „הכפר הערבי" — תיאור אתנוגרפי, „המגולל לפני הקורא מגילת־חיים עשירת גונים, על אורותיה וצלליה". הספר כתוב בלשון ציורית ושופע תמונות חיות, פתגמים ומשלים והשוואות עם חיי אבותינו במולדת בתקופת התנ"ך והתלמוד.

סטבסקי, בכל ענפי יצירתו, הוא סופר עממי מובהק. וביחוד נאים סיפוריו לשמש את בני־הנעורים. אבל יש בהם לגרום הנאה מרובה גם למבוגרים.

ביבליוגרפיה

משה סטבסקי — ספריו: „ילדי אדמה", סיפורים, תרפ"ז; „ספר הבהמות", סיפורים ואגדות, תר"ץ; „האם", סיפור, נדפס ב„תקופתנו", לונדון, תרצ"ב, עמ. 284—310; „בן השמן מבגדד", סיפורים ואגדות", תש"ג; הרבה מסיפוריו לא כונסו עדיין; „מתנה", „מעשה בשיך זקן", „המטפחת", „לקבר ישראל" ועוד; „הכפר הערבי", פרקי הווי, תש"ו.

הערכות בקרתיות:

מ.א. (מיכאל אסף), „קובץ של סטבסקי", מוסף ל„דבר", כ"ח באדר תר"ץ, גליון י"ט; י. ליכטנבוים, „סיפורי ערב", „הדואר", שנה כ"ג, תש"ד עמ. 47; חיים תורן, „על משה סטבסקי", ליובל הששים, „מאזנים" כרך י"ח, תש"ד.

ש. איזאַקסאָן

אַ ראָמאַן וועגן זאַגלעמביע

זאַגלעמביע האָט שוין איר טראַדיציע אין דער פּוילישער ליטעראַטור און געשען איז עס דערפֿאַר, וואָס דאָ האָט זיך געשאַפֿן די ערשטע גרעסערע אינדוסטרי מיט אַ גרעסערן אַרבעטער ישוב. דער אַרבעטער איז אין פֿריערדיקן אָפּהענגיגן פּוילן געווען דער, וועלכער האָט איבערגענומען דאָס שליחות פֿון דער אָפּשטאַרבענדער שליאַכטע אין קאַמף פֿאַר פּוילנס באַפֿרייאונג און די ערשטע בעווייזן אויף דעם האָבן אים פֿערשטאַנען אַלס דער קאַמף פֿון פּראָלעטאַריאַט פֿאַר שפּעטער געפֿינט דער מאָמענט זיין אָפּשפּילונג אין דער ליטעראַטור אין אַנדזשעיעווסקיס „אונזערע פּאָטערס" אין מאַריע יאַהאַננע וויעלאָפּאָלסקאַס „קריאַקי", ווו דער פּאָליס־מענטש אָדער אַנדערש געזאָגט. דער פּראָלעטאַריער (אָבער ניט דער פּראָלעטאַריער אין היינטיקן זין) קעמפּט צוזאַמען מיט די שליאַכטשיצעס געגן דעם צארישן רעזשים. און טאַקע צוליב דעם נייעם שליחות פֿון די אַרבעטנדע מאַסן עפֿענען זיך פֿאַר זיי ברייט די טויערן פֿון דער ליטעראַטור. דער מאָמענט איז אָבער צווייטייטיג בעלויכטן געוואָרן. מאַנכע האָבן אים פֿערשטאַנען אַלס דער קאַמף פֿון פּראָלעטריאַט פֿאַר די נאַציאָנאַלע דערוואַכונג. אַנדערע האָבן דעם קאַמף פֿון פּראָלעטאַריאַט פֿאַר אומאָפּהענגיקייט ענג צונויפֿגעבונדן מיט דעם קאַמף פֿאַר געזעלשאַפֿטלעכער באַפֿרייאונג אינם זין פֿאַר קאַמף פֿאַר אַ סאָציאַליסטישער אָרדנונג אין בעפֿרייטן פּוילן. דער אינדוסטרי אַרבעטער רייסט זיך אַריין אין דער ליטעראַטור אינם אָנהויב פֿון די 1900־ער יאָרן, ווען די רעוואָלוציאָנערע באַוועגונג ווערט וואָס אַמאָל בולטער ביז זי ברעכט אויס אַלס רעוואָלוציע אין די יאָרן 1905 — 1904. פֿון יענע צייטן שטאַמען אַנדזשיי סטרוגס ערצעלונגען „אונטערערדישע מענטשן", אין וועלכע אַ סך אָרט ווערט געווידמעט נישט אַזוי ווייט זאַגלעמביע ווי דעם קעמפֿער, וועלכער איז דאָ דערוואַקסן און פֿערפֿאָלקאָמט געוואָרן, אַזוי אַז די ערשטע רעוואָלוציאָנערן שטאַמען פֿון די אינדוסטרי געגנטן ווי לאָדז און זאַלעמביע. לאָדז האָט שוין יאָרן לאַנג איר עפּאָפּיי אין דער ליטעראַטור, אין ריימאָנטס ווערק „די צוגעזאָגטע ערד". דאָגעגן זאַגלעמביע, אַ חוץ דעם וואָס איז שוין בעהאַנדלט געוואָרן לייכטער דורך סטרוגן, טיפֿער דורך זשעראָמסקין. אין זיין ראָמאַן „היימלאָזע מענטשן" האָט ער ערשט איצט באַקומען איר ראָמאַניסט אין דער פּערזאָן פֿון יוליוש קאַדען־באַנדראָווסקי, דעם מלוכה־לאַורעאַט פֿאַר ליטעראַטור פֿאַרן יאָר 1928, איינעם פֿון די בעדייטענדסטע פּוילישע ראָמאַניסטן נעבן סטרוגן און גאַלקאַווסקאַ.

דער ערשטער בעהאַנדלעט דעם פּראָבלעם זשעראָמסקי אין זיין ראָמאַן „ערב פֿרילינג" (אויך דאָ אין יידישן).

דער צווייטער איז יוליוש קאַדען־באַנדראַווסקי, וועלכער בעהאַנדלט דעם פּראָבלעם אין זיין ציקל „שוואַרצע פֿליגל", אין די ערשטע צוויי ראָמאַנען „לעאָנאַרא" און „טאַדעאוש". די אַקציע, וועלכע קומט פֿאָר אין קוילן־ראַיאָן ווערט מיט פֿעסטער האַנט געשילדערט די אונז גוט אָבער ניט אינגאַנצן בעקאַנטע געגענטן. באַנדראַווסקי אַליין איז דאָ געזעסן אַ לענגערע צייט, געאַרבעט אין קוילן־גרובן, געגאַנגען אויף אַרבעטער־פֿערזאַמלונגען, פֿערקערט מיט אַרבעטער־טוער פֿון פֿערשידענע שטרעמונגען, וואָס אַט די זעלבע טוער טוען איצט גאָר שטאַרק בעדויערן. קודם כל ווערט אין די צוויי ראָמאַנען געשילדערט די צוויי וועלטן, וועלכע לעבנדיג איינער ביי דער צווייטער פֿירן אַ כסדרדיגן קאַמף, אַ שטילן, טיילמאָל אַ פֿערבאָרגענעם, אָבער דאָך אַ פֿערביטערטן אויף לעבן און טויט. לויט באַנדראַווסקין איז דער הויפּטשולדיגער אין דעם אַרבעטערס אָרימקייט נישט די געזעלשאַפֿטלעכע אָרדנונג, דער קאַפּיטאַליזם, נור דער אויסלענדישער קאַפּיטאַל וועלכער ווערט אין ראָמאַן רעפּרעזענטירט דורך דעם פֿראַנצעזישן דירעקטאָר קער, זיין בייהעלפֿער איז דער פּוילישער דירעקטאָר קאַסטרין, אַ מענטש אַ שוואַכער און אַ ווייכער, ווען ער שטייט פֿאַר קערן אָבער אַ גראָבער און פֿעסטער, ווען ער אונטערהאַנדלט מיט די אַרבעטער. אָט די מענטשן: קער, קאַסטרין און זיין טאָכטער זוזאַ, וועלכע איז פּונקט אַזוי ווי איר מוטער, דעם דירעקטאָר קערס געליבטע — שאַפֿן איין וועלט. די צווייטע וועלט בעשטייט פֿון אַ אומגעהויערע ריזיגע מאַסע אַרבעטער וועלכע לעבן אין שרעקליכע מאַטעריעלע בעדינגונגען און אויף זייער קערפּער לעבן ווי פּאַראַזיטן פֿערשידענע קאַסטרינס צוזאַמען מיט די אַרבעטער־טוער פֿון פּ.פּ.ס. וועלכע פֿערקויפֿן די קאַסטרינס גאַנצע אָרעמען פּראָלעטאַריער, כדי זיי, די פֿירער, גוט בעקאַנטע פּערזענליכקייטן אין זאַגלעמביע, זאָלן קענען בויען זייער רעפּרעזענטאַציע־הויז און דערהאַלטן די מאַנדאַטן.

פֿון צווישן די אַרבעטער ענטפּלעקט אונז דער מחבר אַ רייע טיפּן און געשטאַלטן רעפּרעזענטאַנטן פֿון גרופּן, שטרעמונגען און אידעען און אַזוי איז איינער פֿון די הויפּט־פֿיגורן מצד די אַרבעטער דער פּ.פּ.ס.־ישער דעפּוטאַט דראַגזשעק, זיין סעקרעטאַר קאָזאַ, דער קאָמוניסט דוש און זיין שוועסטער לעאָנאַרא. צווישן זיי פֿערבלאָנדזשעט זיך אַ געוועזענער לעגיאָניסט, אַ זון פֿון אַ אָנפֿירער פֿון פּ.פּ.ס. אין לאַנד, טאַדעאוש מיעניעווסקי, וועלכער קערט זיך אָפּ מיט פֿעראַכטונג פֿון די קאַפּיטאַליסטן, אָבער ער געפֿינט זיך נישט זיין אָרט צווישן די אַרבעטער, אַזוי ווי עס געשעט מיט צעזאַרי באַריקאַ, דער העלד פֿון זשעראָמסקיס ראָמאַן „ערב

פרילינג״. דאָס וואָס בינדט אים צונויף מיט די ארבעטער, דאָס איז דעם קאָמוניסט דושס שוועסטער לענארא, אין וועלכער טאַדעאוש מיעניעווסקי פערליבט זיך. כשרייב, דאָס טאַדעוש פערבלאָדזשעט זיך צווישן די ארבעטער, ווייל זיין אָרט צווישן זיי איז ניט קיין רעזולטאט פון אידעאָלאָגישע זוכענישן, נור אַ רעזולטאט פון א ליבע צו אַ מיידל וועלכעס געהער צו דער ארבעטער־קלאַס, אויף אַזאַ אופן ווערט אויך דיסקרעדיטירט טאַדעאושס הערצאַישער שלאָס אין די מאָראַלישע פערברעכנס פון די קאפיטאליסטן דעמאַלט, ווען ער שיסט אויף זוזאן, קאסטרינס טאָכטער, וועלכע איז די מערדערין פון דעם ארבעטער־מעדל לענארא, ווייל אין נאָמען פון וועלכער געזעלשאפטלעכער אידעאָלאָגיע טרעט טאָדעאוש ארויס? וועמען רעפּרעזענטירט ער? צו וואָס שטרעבט ער?

ארום די צוויי ראָמאַנען איז אויסגעבראָכן אַ העפטיגער קאמף. די גאנצע פוילישע קריטיק אַ חוץ פון סאנאציע לאַגער, פון רעכט און פון לינקס פאַלן זער העפטיג אָן אויף באַנדעראָווסקין, די רעכטע דערפאר, ווייל באנדעראָווסקי דעקט אויף דעם פרצוף פון דעם פרעמדן קאַפּיטאַל און זיינע היימישע בייהעלפער. אַזוי האָט למשל אַדאָלף נאוואטשינסקי שרייבנדיג וועגן די צוויי ראָמאַנען בייזווייליג בעמערקט, אז באַנדראָווסקי מיינט אייגנטליך נישט זאַגלעמביע נור שלעזיען און מיט זיין ווערק העלפט ער דער פיינטליכער דייטשער אגיטאַציע אין קאַמף געגן דער פוילישער מאַכט. אין דער סאָציאליסטישער פ.פּ.סישער פרעסע איז אויסגעבראָכן אַ סקאַנדאַל, ווייל באַנדראָווסקי דעקט אויף דעם ריכטיגן פרצוף פון די פ.פּ.סישע פירער, וועלכע פערראטן די אינטערעסן פון די ארבעטער. אַזוי למשל האָבן די ווערק ארויסגערופן אַ פאַלעמיק צווישן דעם סאָציאַליסטישן ליטעראט אדאם פאַלעווקאָ פונם קראָקעווער פ.פּס.ישן „נאפּשוד״ און צווישן דעם „גלאָס פראוודי״. די דיסקוסיע איז אָבער אַוועק אויף גאָר נישט געריכטע וועגן. די סאָציאַליסטן שרייען, אז באנדראָווסקיס ווערק איז אַ פּאַשקוויל אויף דער פ.פּ.ס. ווייל זי איז אין אָפּאָזיציע צו דער היינטיגער רעגירונג...

ווייטער די ראדיקאלע שרייבער ווי, יאן העמפּעל (אין „מישל״) און סטאניסלאוו וויגאָדסקי אין „גלאָס ליטעראצקי״) ווייזן אָן, אז באַנדראָווסקי וויל די קאפּיטאליסטן לערנען אַ ביסל „מענשליכקייט״ כדי זיי זאָלן נישט רייצן די ארבעטער, ווייל סקען פירן צו נישט געווונשענע רעזולטאטן. און נאָך: אַז באַנדראָווסקיס ווערק איז געוואָנדן געגן דעם קאַפּיטאליזם, פאר סאָציאַליזם, ווייל די פירער פון די ארבעטער מיינען נאָר זייער אייגענע נוצן. די ראדיקאַלן ווילן איבערצייגן, אַז טאַדעאוש. וועלכער שטייט איבער אַלע קלאַסן־פאראורטיילן, רעפּרעזענטירט אייגנטליך נאָר זיינע אַ קלאסן־אידעאלאָגיע, וועלכע איז אין גרונט געוואָנדן געגן דער אידעאָלאָגיע פון סאָציאַליזם... דאגעגען די קריטיקער פון סאנאציעלאַגער ווי: ווינצענטי רזימאָווסקי, עמיל ברייטער און פּאוועלהולגא לאסקאָווסקי ווילן איבערצייגן. אַז באַנדראָווסקיס ווערק איז געוואָנדן געגן דעם קאַפּיטאליזם, איבער וועלכן די מלוכה האָט ניט קיין שליטה און איבער דעם געשעען אַלע אומגליקן.

אונאָפּהענגיג פון אָט די אלע שטרייטונגען מוזן באַנדראָווסקיס ווערק אַנערקאָנט ווערן אַלס אַ דרייסטער טאַט אין דער ליטעראטור, ווייל זייט זשעראמסקיס „ערב פרילינג״ איז דאָס דאָס ערשטע ווערק וועלכע פערמעסט זיך צו זיין אַ אויסדרוק פון די שטרעמונגען אין פוילן זייט מאי 1926.

לייזער שיקמאַן

לידער

1. קוימענס דערציילן

שטייען קוימענס אויף דעכער,
פויסטן דראָענדיקע, געביילטע !
דערציילן קוימענס זיך אָן מעשיות,
ווייסן אַ סך נאָך נישט אויסדערציילטע...
...חברים. סאיז ביטער, ס׳איז נישט גוט ! —
שפּייט אַ קוימען מיט פונקן,
ווי א שווינדזוכטיקער מיט בלוט —
אַז ווערן אמאָל איינגעזונקען.
שוין מענש און וועלט זאָל צוגלייך !
קיין אָרעם זיין זאַל, נישט קיין רייך,
ווארום ווי לאַנג איז עס דער שיעור
מיט פּיין און ליידן זיך אָנזען פרעגן מיר.
— — אין דער סוטערינע פיר אויף פיר
הויזט אַ משפחה זאלבע אכט:
דער שלאַפער טאַטע, דער טרעגער, ליגט צו בעט,
אַ לאבן ברויט זעלטן ווערט אהיימגעבראכט.

די מאמע וואשט גרעט אין די הייזער:
די קינדער, ראכיטישע, ביין און הויט,
טובערקולאזע, שקראפולדיקע, וויינען, בעטן:
„טאטע, מיר חלשן עסן, גיב אונז ברויט, ברויט".
און ווי לאנג איז עס דער שיעור
צו פיין און ליידן זיך צוקוקן? זאָגט מיר,
חברים טרייע אין גאָר דער וועלט,
פאַרוואָס דער אָרעמאַן זיך אַזוי קוועלט?...
„דו טענהסט און איך קאָן אַלץ נישט פאַרשטיין—
רעדט א פארסאזשעטער בעקער־קוימען —
טאָג ביי טאָג, נאַכט ביי נאַכט, נאָר מען באַקט ברויט,
קומסטו צוגיין דערציילסט וועגן נויט"!
„אידיאָט וואָס דו ביזט פון אַ בעקער־קוימען —
רופט זיך אָן אַ קוימען צווישן דאכלקעס רויטע —
דאָס שטאָפּן זיך מיט ברויט בורזשויסקע מאגנס אָן,
זיי פרעסן עס אויף דיין ברויט, און נישט נאָר ברויט"!
שטעלט אריין און שפייט מיט שווארצע רויך־זיילן
אַ דראָענדיקער, רויטער פאַבריקס־קוימען:
„טפו! צו וואָס טויגן אייך מעשיות דערציילן,
זאָל איין פייער אלע זייערע אויסרוימען!"
שטייען קוימענס אויף דעכער,
פויסטן דראָענדיקע, געביילטע!
דערציילן קוימענס זיך אָן מעשיות,
ווייסן אַ סך נאָך נישט אויסדערציילטע...
סאָסנאָוויץ 1934.

2. קומט א גר אין שיל...

קומט אַ גר אין סאָסנאָוויצער שול אריין
סערשטע מאָל נאָכן מגייר זיין,
שמייכלען יודן אריין מיט הנאה אין די בערדלעך,
און קליינוואַרג צוהאָצקעט זיך ווי די יונגע פערדלעך.
שושקען זיך בטלנים אין די ווינקלען
און אויגן טוען זיך צופינקלען:
„טאָקע אַ בעלן אויף אַ שטיקל לויתן
סאיז דאָס אַ ביסל אַ בחורעק אַ חתן".
שטעלט זיך דער בעל־תפילה פאַרן עמוד,
הויבט ער זיך אויף פון אָרט תמיד,
זעצט זיך סתם אזוי ווער אוועק,
ווייסט ער נישט, וואָס סאיז דער צוועק.
הויבט מען אָן דאַווענען בצבור,
צובלעטערט ער דעם יידיש־פוילישן סידור,
ווייזן אים בחורים מיט שטאָל אָן:
אָט אַ דאָ „מאַטאָוווי" הויבט מען אָן...
און אַז סקומט צו דער ברכה: שלא עשני גוי,
צעקוקן זיך מיילער בכיון אזוי,
צושאָקלט ער זיך נאָך פרומער,
כדי צו פערטומלען זיין אייביגן קומער.
קלויבט ער זיך נאָכן דאַווענען אהיימגיין,
האַלטן אים שול־לייט אַ ווילע איין:
„נו, נו ר' אברהם וואָס איז סגעאייל,
פערציט, מירן זיך איבערשמועסן דערווייל.
פערענטפערט ער זיך מיט אַ תירוץ:
„גויים געזאָגט... כהאָב היינט אַ שטאַרקן קאָפּ־שמערץ".
שאָקלען יודן צו מיט די בערד:
נו, מילא, אָבער זייט נישט קיין גאַסט, רעהערט!
קומט אַ גר אין שול אריין,
סערשטע מאָל נאָכן מגייר זיין,
שמייכלען יודן אריין מיט הנאה אין די בערדלעך
און קליינוואָרג צוהאָצקעט זיך ווי די יונגע פערדלעך.
סאָסנאָוויץ, תרצ"א.

3. הויזירער

לאָזן זיך הויזירער איבער שטעט און שטעטלעך,
פון באַגינען ביזן אָוונט אַריין שפּעטלעך...
וואַנדערן הויזירער טעג נאָכאַנאַנד,
מיט פּעקל אויף פּלייצע, מיט שטעקן אין האַנט...
קלאַפּן אָן הויזירער אין טירן, טויערן,
שפּיצן אָן בייזע הינט זייערע לאַפּן־אויערן
און ענטפערן זיי אָפּ מיט אַ וואָיען, אַ בילן,
און דורך אַ שפּאַרע פרעגט מען, וואָס זיי ווילן...
און ווערן זיי אַמאָל דורך כלבים געביסן,
און מיט בייטשן איבער די קעפּ געשמיסן.

מאַכן זיי זיך נישט וויסן, ווישן זיך די ליפּן אָפּ,
און לאָזן זיך אַוועק אָפּגעשמיסענע,
און זייערע קליידער אַראָפּגעריסענע,
שטיל, אָן ווערטער מיט די קעפּ צו דער ערד אַראָפּ,
אום ווידער אַנצוקלאַפּן אין טירן, טויערן,
צו ציען אויף חיונה ביי די פּויערן,
און נישט אַהיימצוקומען צו ווייב און קינד,
אַז אין קעשענע זאָל פייפן אַ דלותדיגער ווינט...
מיט פּעקל אויף פּלייצע, מיט שטעקן אין האַנט,
וואַנדערן הויזירער טעג נאָכאַנאַנד...

מ. וואַלדמאַן — פּאַריז

פאַרפרוירענע שטערן

פאַרן אָנדענק פון מאַקס עריק

דער וואַלד, דער ווייסער וואַלד
פון צפון־לאַנד, האָט געבלענדט אויף מיין טיר.
א שטילער ניגון האָט גערופן —
צו מיר?
אין מיר?
דער קאַסטייאַר אין מיט־שנייאיקן פעלד —
האָט געברענט, דער פאַרשאַטענער קרייז — געהעלט.
א זילבער־פייער האָט געברענט.
דער וואַלד, דער ווייסער וואַלד
האָט זיינע דאַרע הענט געשריקט
און אַ בענקשאַפט געוועקט.
זענען דאָס טויטע הענט?
יתגדל ויתקדש פאַר מיין שכן,
וואָס ליגט אין די אייזיקער ערד.
איבער דיין פאַראייבזאַמען קבר
שפּרייט דער שטערן זיינע שפּמולע פינגער אויס
נאַכט אויף נאַכט —
זינט יענעם בלויעם פאַרנאַכט,
ווען מיר האָבן דיך באַגלייט —
דעם לעצטן וועג צוזאַמען.
דאָס ווייסע פעלד איז גרויס,
דער ווייסער וואַלד איז גרעסער —

און טיף דאָרטן, טיף,
האָט אַ גרויער וואָלף זיך געוועקט.
דאָס קבר איז שטום,
דאָס לייב איז געל.

האָבן מיר דאָס געלע לייב
מיט שטיקער אייז צוגעדעקט,
דאָס קבר פאַרמאַכט מין אָן אייזיקער דעק,
דער וואָלף זאָל נישט טרעפן אַהערצו דעם וועג.

האָבן זיך געעפנט כאָטש דאַן
די פּאַלאַצן פון קרישטאָל,
וועגן וועלכע האָסטו געטרוימט
אַמאָל, נאָר אַ מאָל?

יתגדל ויתקדש! —
די אייזיקע דעק איז פאַרמאַכט,
בלוי האָט געבליט
דער צער איז דער נאַכט.

זענען מיר געבליבן געפרוירענע שטיין.
מיט פאַרפרוירענע ביימער — פאַר זיך.
מיט דער פאַרפרוירענער נאַכט — אַרום זיך.
מיט פאַרפרוירענע הערצער — אין זיך.
מיט די פאַרפרוירענע שטערן — איבערזיך.

יהודה יפת

25 יאָר „זאגלעמביער צייטונג״

און ווידער קוק איך אויפן איבער־קאָפּל פון דער „זאגלעמביער צייטונג״ פון לעצטן נומער פון פאַרגאַנגענעם יאָר: פינף און צוואַנציגסטער יאָרגאַנג. אַלזאָ, אינם הײנ־טיקן יאָר טרעט די זאגלעמביער צייטונג אַריין אין איר זעקס און צוואַנציקסטן יאָר.

די ערנסטקייט, מיושבדיקייט און סאָלידקייט פון דער צייטונג האַרמאָנירט פולשטענדיק מיט עלטער. שטענדיק ווען איר עפנט די צייטונג, פילט איר, אַז זי האָט הינטער זיך אַסך יאָרן פון ערנסטער אַרבעט, אַ מין פאַרנעמקייט, אַ וואָגיקייט, וועלכע מען דערגרייכט נאָר דורך יאָרן דערפאַרונג, ווי שטיל און זיכער עס איז דער וועג פון אַ ערפאַרענעם ערנסטן מענש.

פינף און צוואַנציג יאָר אַרויסגעבן אין אַ פּראָווינץ שטאָט אַ וואָכנבלאַט אָן איבעררייס, ביי די גרעסטע שווערי־קייטן, און דערביי האַלטן זיך ווי די סאָלידקייט אַליין, פול מיט דרך־ארץ און פּיעטעט פאַרן געדרוקטן יידישן וואָרט, ריין, מוטיק און ערלעך.

פינף און צוואַנציג יאָר שטיין אויף דער וואַך פון אַזאַ יידישן צענטער ווי זאגלעמביע, רעאַגירן אויף אַלע יידישע דערשיינונגען, מיט ווירדע, דיקטירט דורך ערלעכער זשור־נאַליסטישער פאַראַנטוואָרטלעכקייט, טריי און ערנסט רעאַ־גירן, לערנען לענקן דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן אין יידישן זאַלעמביע.

עס בויגט זיך דער קאָפּ מיט גרויס יראת הכבוד.

שטענדיק, ווען איך עפן די צייטונג דוכט זיך מיר פון די שורות אַרויס צו זען דעם סאָלידן ערנסטן שמייכל פון איר רעדאַקטאָר, דער חשובער און טייערער חבר ל. שפּיגלמאַן.

לויב־ווערטער אויף די שפּאַלטן פון אַ צייטונג הייסט „שבחו בפניו״, און דעריבער מוז איך מיך באַגניגענען מיט אַ„מקצת שבחו״... סאיז אפשר נישט אין באַשיידענעם טאָן פון דער „זאגלעמביער צייטונג״ צו לויבן איר בויער און שעפער. כקאָן זיך אָבער נישט העלפן — דעם אמת מעג מען זאָגן און מען מוז זאָגן — אפילו אַן אייגענעם... רע־דאַקטאָר.

ווייסט ער כאָטש, דער דאָזיקער סאָלידער, שוין צופיל באַשיידענער חבר, וואָס פאַר אַ גרויסע אַרבעט ער האָט געטאָן?

נו יאָ, ביי אונז איז מען נישט געוווינט אָפּצושאַצן אַזאַ אַרבעט. דאַנק און אַנערקענונג פאַלן זעלטן אויס אינם זשורנאַליסטס גורל. מיר זענען אַלע „אומבאַקאַנטע זעלנער״, ציגל־טרעגער פונעם גרויסן בנין, וואָס רופט זיך יידישע עפנטלעכע מיינונג. דער איינציקער דאַנק איז נאָר דער באַוווּסטזיין; פינף און צוואַנציג יאָר שווער און מיפּול גע־אַרבעט און ערלעך אויסגעפירט די מיסיע.

האַלט איר, אַז פיל זשורנאַליסטן קאָנען זיך רומען דערמיט? ביי אייך אין דער פּראָווינץ קאָן מען טראַכטן אַזוי...

און דער גוטמוטיקער יידישער הומאָר פון ה׳ ישעיה לעוווקאָוויטש וואָס האָט אַזוי פיל אין זיך זאגלעמביער געמיטליכן יידישן פאָלקס־הומאָר און די זעלבע ערנסטע באַציאונג צום געדרוקטן וואָרט?

יעדער נומער „זאגלעמביער צייטונג״ איז אַן עדות דע־רויף.

און נאָכמער בענקט זיך נאָך דער דאָזיקער פשטותדי־קער ערלעכער סביבה, ווען מען געפינט זיך אין קעסל פון דער גרויסער שטאָט, ווו אויפן זשורנאַליסטישן דנא עס געפינט זיך אַזוי פיל... נו, צו וואָס רעדן לשון הרע?

יעדער נומער „זאגלעמביער צייטונג״ ברענגט מיר אַ גרוס פון יענער זאגלעמביער געמיטלעכער פשטותדיקער ערלעכקייט.

און איך זע שטענדיק יענע יידן, דעם „עמך״, וועלכער האָט צו זיך קיין גלייכן נישט אין קיין שום שטאָט מיט זיין גוטמוטיקייט און האַרציקייט, דעם פאַרבענקטן אינטעלי־גענט, און דעם חסידישן ייד, ווו זיי זיצן ביי זייער „זאגלעמביער צייטונג״, לייענען די נייעס, די פובליציסטישע לאָקאַלע אַרטיקלען האָבן דאָס געפיל, אַז זיי האָבן פאַר זיך זייער פריינט, וועלכער טענהט זיך אויס מיט זיי איבער אַלע פּראָבלעמען, וואָס אינטערעסירן זיי, נעמט זיך אָן זייער עוולה, שטייט אויף דער וואַך פון זייערע כלל־אינטערעסן — און צוזאַמען מיט יענע יידן דערפילט מען אַ פּיעטעט פאַר אָט דעם אויפריכטיקן פריינט.

האָט איר פיל אַזאַלכע אָאַזיסן אינעם אַרומיקן וויסטן מדבר?

זיי ווייסן אפשר גאָר נישט. די וווילע זאגלעמביער יידן, ווי וויסט סאיז דער מדבר פון עפנטלעכן יידישן וואָרט, וויפיל שדים און בייזע רוחות עס טאַנצן דאָרט אַרום!

פינף און צוואַנציג יאָר „זאגלעמביער צייטונג״ — אַ באַשיידענער נישט געפייערטער יום־טוב. אָט ווי באַשיידן עס איז די 25 יאָר וואָכעדיקייט, די שווערע און פאַראַנט־וואָרטלעכע אַרבעט.

פינף און צוואַנציג יאָר זאגלעמביער יידישע געשיכטע געשריבן מיט דער מיטהילף פון די רעדאַקטאָרן זענען באַהאַלטן אין די בלעטער.

אפשר ביים פופציג־יעריקן יובל וועלן די צייטן זיין בעסערע, די געמיטער אויפגעלייגטער, און די באַציאונג פון דער געזעלשאַפט צו אַזאַ ארבעט וועט זיין אַזעלכע ווי זי דאַרף זיין, און דאַן וועט דאָס יידישע זאַגלעמביע פייערן דעם אמת יום־טוב.

דאָס איז מיין ברכה און אויך די ברכה פון אלע לייענער.

ליפמן ברקוביץ

דאס יידיש וואכנבלאט

„דאָס יידישע וואָכענבלאַט" האָט אָנגעהויבן דערשיינען דעם 5־טן מרץ 1925, אונטער דער רעדאַקציע פון ליפמאַן בערקאָוויטש און משה חיים קאַמינער, ביי דער שטענדיקער מיטארבעט פון: דוד סקורניק, בערל רעכט, חיים־משה אייזענמאַן, טוביה יאַקובאָוויטש, גרשון גאָרא, דב מאַנדעל־בוים, אלימלך שטייער, שמואל ראָטשטיין, יחיאל פיינער, לייבעל שטשעקאַץ, קאַנער, זיידמאַן א.א.

עס איז געווען אין די יאָרן ווען דאָס אָרגאַניזירן די אָרטאָדאָקסישע מאַסן האָט זיך בליץ שנעל פאַרשפּרייט איבער גאַנץ פּוילן, ווי נאָר אַ יידישער צענטער, האָט די אָרטאָדאָק־סיע דערוואַכט און געגומען אין אירע הענט די אייגענע אינטערעסן, געשאַפן אייגענע דערציאונגס־קולטור־און וויר־טשאַפטלעכע אינסטיטוציעס.

אין זאַגלעמביע, — ווו עס האָבן געווונט קאָמפּאַקטע אָרטאָדאָקסישע און פיל געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס זע־נען געפירט געוואָרן דורך אָרטאָדאָקסישע יודן, האָט געפעלט אַן אָפענע טריבונע וואָס זאָל איבערגעבן אביעקטיוו די געשעענישן און אויפטוען פון רעליגיעזן צבור פאַר דער ברייטער עפענטלעכקייט. דעמאָלט האָבן זיך אָפּגערופן פּיאָ־נערן, וואָס האָבן אויף אייגענער האַנט אָנגעהויבן דאָס צו רעאַליזירן און פאַרווירקלעכן.

דער עסקן ליפמאַן בערקאָוויטש האָט אונטערגענומען די איניציאַטיוו פון אַרויסגעבן אַ וואָכנבלאַט, געווידמעט די געזעלשאַפטלעכע פּראָבלעמען פון זאַגלעמביער און אוי־בערשלעזישן יודנטום, און אין חודש שבט תרפ"ה דערשיינט דער ערשטער נומער, וועלכער האָט אַרויסגערופן גרויס בייפאַל און אַנערקענונג און איז וואַרעם אויפגענומען גע־וואָרן דורך דעם טייל זאַגלעמביער באַפעלקערונג.

דער צווייטער נומער איז באַלד דערשינען ר"ח אדר אונטער דער רעדאַקציע פון ליפמאַן בערקאָוויטש און משה חיים קאַמינער.

נאָכן דערשיינען 8 נומערן אין פרעמדע דרוקערייען, האָט זיך די רעדאַקציע דערוואָרבן אַן אייגענע נייע זעצעריי, ווו די צייטונג איז געוואָרן געזעצט במשך פון דער וואָך און די זאַצן אָפּגעדרוקט און אַ דרוקעריי. די צייטונג איז געשיקט געוואָרן דירעקט צו די אַבאָנענטן אַהיים.

אויף גאַר אַ הויכן ניוואָ איז אויסגעשטעלט געוואָרן די אינפאָרמאַטיווע זייט פון וואָכנבלאַט. אין דער כראָניק האָט זיך אָפּגעשפּיגלט די דינאַמיק און אימפּעט פון געזעל־שאַפטלעכן לעבן, עס זענען אָפּגעגעבן געוואָרן ברייטע אויס־פירלעכע באַריכטן (כמעט סטענאָגראַפיש) פון די זיצונגען אין די שטאָט־ראַטן און יידישע קהילות. די צאָל לייענער איז געשטיגן מיט יעדער וואָך. נישט געקוקט דערויף, וואָס עס איז געווען אַ פּראָווינצער צייטונג, האָט זי געהאַט אַבאָנענטן און לעזער אין קרוב 600 שטעט און שטעטלעך אין פּוילן. אין די גרויסע שטעט ווי: וואַרשע, לאָדזש, קראָקע א.א. זענען געווען אייניקע הונדערט אַבאָנענטן.

דאַנערשטיק נאָכן פאַרענדיקן דעם נומער — אַרום איינס ביינאַכט — האָט מען די צייטונג עקספּעדירט אויף דער פּאָסט. פון דאָרט איז זי גלייך אוועק מיט די עקספּרעס־צוגן צו די אַבאָנענטן, אַזוי אַז פרייטיק פרי האָט שוין די פּאָסט פונאַנדער געטיילט אין גאַנץ זאַגלעמביע, אויבער־שלעזיען, וואַרשע, לאָדזש, קראָקע א.א. דאָס יודישע וואָכנ־בלאַט צו די שטענדיקע לייענער, וואָס האָבן אין איר געפונען די נייעסטע אינפאָרמאַציעס, אָפּהאַנדלונגען און אויך דער־ציילונגען, וואָס האָבן זיך געדרוקט אין פאָרזעצונגען.

אַ שווער קאַפּיטל איז געווען דאָס אַנאָנסן־פּראָבלעם. די פירמעס זענען געווען פאַרבונדן מיט ספּעציעלע־ביוראָען, דורך וועלכע זייערע אַנאָנסן זענען געפּלאַסן אין די צייטונגען.

אָבער די אַדמיניסטראַציע האָט אין אַ קורצער צייט די אַלע שוועריקייטן באַזייטיקט און די צייטונג האָט באַקומען אַנאָנסן דירעקט פון די גרויסע פירמעס. שפּעטער האָבן אויך די אַנאָנסן־ביוראָען געענדערט זייער באַציאונג און גלייכבערעכטיגט אונזער צייטונג מיט דער גאַנצער זאַגל. פּרעסע.

די צייטונג האָט אויך געדינט ווי אַ שול פאַר פיל אָרטאָדאָקסישע אָנפאַנגער, וואָס זענען שפּעטער געוואָרן באַרימטע שרייבער. ווער עס האָט נאָר אַרויסגעוויזן אַ ביסל טאַלאַנט, האָט די רעדאַקציע אים אויפגענומען און געהאָלפן אים אַנטוויקלען.

צווישן די שרייבער וואָס האָבן דעביוטירט און מיטגע־אַרבעט סטאַביל אין וואָכנבלאַט איז כדאי צו פאַרצייכנען: גרשון גורא (היינט ת"א), יחיאל פיינער — סאָסנאָוויץ (היינט — אונטערן פּסעוודאָנים ק. צעטניק), ב. מאַנדעלבוים, אַדוואָקאַט לובע שטשעקאַטש (אַמעריקע), שטייער, יאַקאָ־באָוויטש, צייזלער, גראַנאַטשטיין א.א.

ביי די געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס אין זאַגלעמביע

און אויבערשלעזיען האָט די צייטונג זיך דערוואָרבען גרויס צוטרוי, די עסקנים האָבן ביי יעדער געלעגנהייט אויסגעדרוקט אנערקענונג פאַר דער גרייטקייט צו העלפן די אָרגאַניזאַציעס, פאַראיינען און אינסטיטוציעס אויף זייער יעדן רוף.

ווען מען בלעטערט היינט אדורך די 8 בענדער פון וואָכנבלאַט וואָס אנטהאַלטן אשטיק געשיכטע פון יידן אין זאגלעמביע קאָן מען אָפשאַצן די פארדינסטן פון דער צייטונג פארן אָרגאַניזירן און אַנטוויקלען דאָס אָרטיקע געזעלשאפטלעכע לעבן.

יערלעכע אָפהאַנדלונגען וועגן אויסנאַם־אַרטיקלען פון „וואָכענבלאַט” קאָן מען געפינען אין די יאָר־ביכער פון יידישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט (יוו״א) אין ווילנע.

זאָלן דאָ דערמאָנט ווערן אייניקע פסעוודאָנימען פון די הויפּט־מיטארבעטער:

א. ל. ברקאי, אליעזר עלבע, מ. הירשזון, ב. מ. הירש, בנ״ח, ב. מצב, ל.ב. רעדאַקטאָר ליפמאַן ברקוביץ.

ב. בן־יהודה, בן־מנחם, רעד. (משה חיים קמינער).

ג. בן־אליעזר, אד״ם, (דוד סקורניק).

ד. בן־אבי־נועם, (ברל רעכט).

ה. ברזילי (חיים משה אייזנמאַן).

מיט די אָפרייזע פון רעד. ליפמאַן בערקאָוויטש נאָך ארץ־ישראל האָט די צייטונג אויפגעהערט צו דערשיינען. דער לעצטער נומער איז דערשינען דעם 15־טען אפריל 1932.

ש. ל. שניידערמאַן

דער דיכטער פון אינדוסטרי

אינם חודש־זשורנאל פון די יידישע אקאַדעמיקער א. נ. „טריבונא אקאַדעמיצקא” האָט דער שריפטשטעלער ש.ל. שניידערמאַן אָפגעדרוקט פאָלגענדע אָפהאַנדלונג פון דעם פויליש־פּראָלעטארישן דיכטער סטאַניסלאַוו וויגאָדסקי (זון פון איטשע וויגאָדסקי פון בענדין) וועלכער האָט זיך שוין קונה שם געווען אין דער דיכטערישער וועלט. מיר געפינען פאַר פאסיג צו באַקענען אונדזערע לעזער מיט דער פארקירצטער אָפהאַנדלונג.

די רעדאַקציע.

סטאַניסלאַוו וויגאָדסקי, דאָס איז דער נאָמען פון אַ יינגען פויליש־יידישן פּאָעט — אַ ייד, וועלכער איז ווייט פון די ביליקע און געשמאַקלאָזע שטיק, וואָס זענען אזוי כאראקטעריסטיש אפילו פאר דעם גרעסטן טייל פון די יידן — פּוילישע דיכטער.

איך רעד דאָ אויסשליסליך וועגן דער יינגסטער גענעראַציע, וואָס גרופירט זיך ארום די זשורנאַלן „קוואדריגא”, „גלאָס ליטעראַצקי” **א.א. דאָס זענען די נעא־דיכטער** — „נעא־קלאַסיקער”, „נעא־ראָמאַנטיקער” און דער עיקר: נעא קאַטאָליקן. כמיין די סלאַבאַריניקעס, ביבראַווסקיס און פיל אַנדערע, **וועלכע ווילן אליין באַהאַלטן** זייערע נעז הינטער די פאַרהאַנגען פון די קאַטוילישע פרומע לידער און זענען נאָך פּופסטליער ווי דער פּויפּסט אַליין.

איר זעט ווי די **צעשראָקענע יידישע** יינגעלייטלעך וואָלטן באַגערט ממש ארויסצולויפן פון זייער יידישע הויט. מאַכן זיי **דאַריבער פארשידענע טראַגישע** שטיק, **וואָס** עקלען **פשוט**.

סטאַניסלאַוו **וויגאָדסקי איז דער איינציקער** צווישן די יידיש־פוילישע **דיכטער וואָס שעמט זיך** נישט מיט זיין יידישקייט **און מיט זיין יידישן לשון**. וויגאָדסקי איז אויך דער אָריגינעלסטער **און אויפריכטיגסטער** פּאָעט צווישן דער יינגסטער **גרופּע וואָס באַשטייט** אין גרעסטן טייל פון יידן.

וויגאָדסקי **איז אַ סאָציאַלער דיכטער.** אין זיינע לידער איז פאַראַן **דער עטישער ציטער פון אַ מענש,** וואָס פילט דעם פּיין פון באַליידיגטע און אונטערדריקטע.

וויגאָדסקי **איז אונטערן איינפלוס** פון די פוילישע פּראָלעטארישע דיטער־גרופּע און הויפּטזעכליך פון בראָגיעווסקי, ביי וועלכן ער האָט איבערגענומען דעם שטאַרקן רעוואָלוציאָנערן פּאַטאָס.

וויגאָדסקי האָט אָבער געמאַכט אַן אייגענעם, זעלבסטשטענדיגען שפּאַן דערמיט, וואָס ער האָט זיין וואָרט און פערז קאָנדענסירט און נישט אונטערגעגעבן זיך קיין לירישער צוגאַסנקייט און סענטימענטאַלקייט. אין זיינע לידער פילט זיך שטאַרקער אינטעלעקט און געזעלשאַפטליכע פאַראַנטוואָרטליכקייט.

די שטאַרקסטע מאָטיוון זיינע זענען: תפיסה און אינדוסטרי. און אפילו אין זיינע שטימונגס־לידער פילט זיך דער געגרילץ פון רעדער און דאָס שפּריצן פון שטאָל:

„אין גרילצענדן שווערן געקרעכץ פאַרן צוגן אַן אויפער
מענשן פון מערב און מזרח באַגאָסן מיט טויטליכן ליכט,
אויף וואַקזאַלן קלאָגן טאַטעס, מאַמעס זענען פאַראומעטיגט שווער
און פונם סיגנאַלן־געפייף שפּריצט מיט שטאָל אין געזיכט”.

אַייגנאַרטיג און אינטערעסאַנט איז וויגאָדסקי אין זיינע אינדוסטרי־מאָטיוון. וויגאָדסקי איז געבוירן געוואָרן אין דער געגנט פון ארבעט־זאַגלעמביע. פון דער פריסטער יוגנט אָן האָט ער איינגעזאַפּט אין זיך דעם ריטם פון ארבעט, די רויקייט פון פאַרהאַרעוועטע זאַגלעמביער שטעט. און זיינע לידער זענען דאַריבער אויך **אַזוי רוי, אַזוי שטאָלערן** האַרט און סטראָגט זיך פון זיי די טונקלקייט פון די קוילן־שאַכטן און דער געבראַזג פון הוטעס.

סאיז פאַר אים פרעמד די שטילקייט און טרוימערישקייט פון לעבן. סזענען פאר אים פרעמד די אומעטיגע מענשן, וואָס האָבן נישט קיין פאַרלאַנגען:

„כרעד נישט צו די, וואָס האָבן קיין פּאַרלאַנג,
האָסטו באַגערן, רייס איך דיך מיט באַלד
כּהאָב אַלץ שוין באַטראַכט אין געדאַנק.
כּרוף אין דער נאַכט, וואָס איז פאַר ווינטן צעפּראַלט”.

וויגאַדסקי איז דער פּאָעט פון אינהאַלט און די פאָרם וואַקסט ביי אים ארויס פונם אינהאַלט.

ער שפּילט זיך נישט אין אויסגעשניצטע און ציזעלירטע פּערזן. יעדעס וואָרט איז פאַר אים אַ נויטווענדיקייט. עס איז אויסגעהאַמערט און קערנדיג.

וויגאַדסקי איז געזעלשאַפטליך דיסציפּלינירט און אַנט־שלאָסן. ער וואַקלט זיך נישט און הענגט נישט אין דער לופט. זיין שטעלונג איז אַ קלאָרע. זיין וועלט־אַנשויאונג אָן אויסקריסטאַליזירטס — ער איז דער דיכטער פון סאָציאַלער גערעכטיגקייט.

וויגאַדסקיס דיכטונג איז נישט די דיכטונג פון קולט פּאַר אַרבעט, וואָס ווערט לעצטנס פּראָדוצירט דורך די פּאָעטישע נאָכלויפער און סאָציאַלע גראַפאָמאַנען, זיין דיכ־טונג איז די דיכטונג פון געראַנגל, די דיכטונג פון קאַמף צווישן די צוויי וועלטן: קאַפּיטאַל און אַרבעט.

וויגאַדסקי באַנוצט זיך נישט אין זיינע לידער מיט קיין אויסערליכע עפעקטן, מיט קיין דעקאָראַטיווע מאָטיוון, וואָס פּאַרבילינגן און פאַרפלאַכן שטענדיג דעם אינהאַלט. ער איז דיסקרעט און קאַרג אויף אויסדרוק. אין די לידער זיינע פילט זיך עפּעס אַ געצוימטקייט, אַ נישט־דערזאָגטקייט. די ווערטער זענען אָפּגעהאַקט, אָפּגעבראָכן, ווי שטיקער קויל.

אין זיין לעצטן ליד „ציפערן” (אין „מיעשענטשניק לי־טעראַצקי”) ברענגט וויגאַדסקי ארויס דעם טראַגיזם פון די גרויסע מאַסן נאָמענלאָזן מענשן, וואָס ווערן ווי טויטע ציפערן אויסגעשטראָכן און צוריק איינגעשריבן אין די ביכער פון אַמטן און פאַבריקן. אין דעם ליד, ווי אין אַלע וויגאַדסקיס לידער, קומט צום אויסדרוק דער בונט פון מאַסן, די טיפע ליידן פון אונטערדריקטע.

וויגאַדסקיס לידער זענען אָפט קאָמפּליצירט און שוין גאָר נאָענט פון אומפאַרשטענדליכקייט, וואָס איז אַ פּועל יוצא פון זיין וואָרט־קאַרגשאַפט.

וויגאַדסקי געפינט זיך אין אַ צושטאַנד פון אַנטוויקלונג, כּון כסדרדיגער שטייגערונג און רייפונג, וואָס וועט ממילא אויך ברענגען מער קלאָרקייט זיין דיכטערישן שאַפן.

יעקב גלאַטשטיין

טוביה בוים

מיר האָבן שוין אַנגעזאַמלט אַן אומגליקלעך־רייכע לי־טעראַטור וועגן אונזערע אומגעקומענע שרייבער — זאָל מיר דערלויבט זיין צוצושרייבן נאָך אַ קאַפּיטל וועגן אַ דיכטער אַ קדוש, וואָס איז ביז איצט נישט דערמאָנט גע־וואָרן אַפילו אין די סאַמע לעצטע שוואַרצע בלעטער פון די לאָדזשער „שריפטן”, ווו עס זיינען פאַרעפנטלעכט געוואָ־רן די נעמען פון צענדליקער פּאָעטן, נאָוועליסטן און זשורנאַליסטן — שעפער פון אידישן וואָרט — וואָס זענען אומגעבראַכט געוואָרן, ווערט זיין נאָמען אויך נישט דערמאָנט.

און דערפאַר טאַקע האָבן מיר געהאַט אַ שטיקל האָפע־נונג, אַז טוביה בוים וועט זיך נאָך אָפּזוכן. מיר, די חברים פון דעם „אינזיך”, וואָס האָבן די ערשטע מפרסם געווען זיין נאָמען, האָבן זיך געהאַלטן אין איין נאָכפרעגן אויף אים. מיר האָבן אים געזוכט אין אַלע טויט־רשימות. און ווען מיר האָבן נישט געפונען זיין נאָמען האָט זיך ביי אונז פאַר־גאַנבעט אַ גלויבן, אַז מיר וועלן נאָך פון אים הערן. ס'איז אָבער אונז נישט איינגעפאַלן אַז בוים האָט אַפילו צום טויט פאַרצייכנט. קיינער האָט אים עפנטלעך נישט באַקלאָגט. נישט געהאַט קיין מזל. קיינער האָט זיין נאָמען נישט

און דאָך האָט ט. בוים געהאַט אַ גוטע מינוט, אַזוי צו זאָגן — און וויפיל גליקלעכע מינוטן, משטיינס געזאָגט, האָט אַ פּאָעט? בוים איז בפירוש געקומען, געזען און געזיגט. אינגאַנצן אַן אומבאַקאַנטער נאָמען אין דער אי־דישער ליטעראַטור, האָט ער געגעבן אַ בליץ אויף אין 1937. דעם צווייטן אויגוסט 1943 איז ער אומגעקומען אין אוישווענטשים. זיין גאַנצע דיכטערישע קאַריערע האָט גע־דויערט אַ סך ווייניקער ווי זיין מאַרטירערטום, ווייל אין 1939 איז שוין פוילן געווען אין היטלער'ס לאַפּעס. בוים איז געווען אַ סאָסנאָוויצער, און ס'איז זיכער, אַז די גרעניץ־שטאָט האָט די ערשטע דערפילט די גאַנצע אכזריות פון היטלער'ס באַוואָפנטע חיות.

פונקט מיט צען יאָר צוריק, אין יאַנואַר 1939, האָט דער זשורנאַל „אינזיך” פּראָקלאַמירט אַ ראובן לודוויג פּרעמיע פאַר לידער. אין דער פייערלעכער פּראָקלאַמירונג פון לי־דער קאָנטעסט האָט די רעדאַקציע אָנגעוויזן אַז „דער קאָנ־טעסט ווערט גערופן אויפן נאָמען פון ראובן לודוויג, אַ מיטגליד פון דער אָריגינעלער אינזיך גרופּע און איינער פון די פיינסטע אידישע ליריקער. אַזוי־ערנאָך ווילן מיר לעבעדיק האַלטן דעם נאָמען פון אונזער צו־פרי פאַרשטאָרבענעם חבר. מיר ווילן אויך דערמוטיקן אידישע פּאָעטן אומעטום, ווו דאָס אידישע וואָרט לעבט און זיי כאָטש טיילווייז באַפרייען פון דעם געפיל פון גלייכגילט, וואָס הערשט בנוגע דעם אידישן ליד”.

טוביה בוים האָט אין יענעם לידער־קאָנטעסט געקראָגן דעם ערשטן פרייז פאַר זיין ליד „ווייסע פלעקן”. דער גע־

ווינער פון ערשטן פרייז, טוביה בוים, איז אנגעלאָפן מיט אַ סך כוח. ער איז געווען יונג און רעוואלוציאָנער און ער האָט ליב געהאט פוילן. ער האָט בפירוש געזוכט דעם טאָן פאר נייע, אידיש־רעוואלוציאָנערע מאטיוון. אין פוילן האָט דעמאָלט געבושעוועט די רעאקציע, וואָס האָט געחלשט צו מאכן שלום מיטן היטלעריזם, און בוים איז געווען איינער פון די גלויביקסטע פרייהייט־קעמפער. ער איז געווען אַביסל אָנגעהויכט פון דער דעמאָלטיקער פלאקאטי־שער פאעזיע, כאָטש ער האָט געהאט א באזונדערן און שארף־אַייגענעם זין פאר ווערטער און פאַר זייערע איבער־ראשנדיקסטע מעגלעכקייטן. ער האָט געוווסט אז דער כאאס פון אונזער צייט קען נישט איבערגעגעבן ווערן אין סענ־טימענטאלע פערזן. ער האָט אפשר אליין נישט באגריפן, אז ער איז געווען אַ סורעאַליסט, ווייל ער האָט זיך מיטן וואָרט געזוכט אַריינצושניידן אין דער חלום־וועלט און אין דער וועלט פון „נאָרמאלער" משוגעת.

סאיז געווען אַ סך ווילדפלייש אין טוביה בוימס לידער, און ער איז מיר געווען דאנקבאַר, וואָס איך האָב געגלויבט אין זיינע כוחות און זיין ליד גערייניקט. כהאָב אים נישט רעדאקטירט אין זין פון פאררירכטן אָדער איבערשרייבן, נאָר כהאָב גערייניקט און אויסגעריסן גאנצע פערזן וואָס דער וואָרט־פארשיכורטער יונגער פאעט האָט געהאט לרוב. ער האָט געהאַט אַן איבערפלוס פון וואָרט, און וויפיל ס׳האָט ביי אים נישט ארומגענומען איז נאָך אלץ געבליבן.

אָבער איידער כוועל רעדן באריכות וועגן זיינע געציילטע לידער, וואָס זיינען פארעפנטלעכט געוואָרן אין „אינזיך", וויל איך פריער איבערגעבן אַ פאטעטישן בריוו, וואָס האָט געוואגלט א גאנץ יאָר, ביז ער איז דערגאנגען צו מיר פון סאָסנאָוויץ, פוילן. דער בריוו איז דאטירט דעם 28־טן דעצעמבער 1945, און לייענט זיך אזוי:

חשובער רעדאקטאָר, יעקב גלאטשטיין!

אלס פרוי פון טוביה בוים, דער מחבר פון די „ווייסע פלעקן" וועלכע זיינען פאַרעפנטלעכט געוואָרן אין אייער וואָכנשריפט(.) „אינזיך" אין יאָר 1937, האָב איך צו אייך אגרויסע בקשה. נאָך דעם גרויסן חורבן וועלכן מיר אלע אידן פון פוילן האָבן מיטגעמאכט אין וועלכן מיין מאן האָט אויך ליידער זיין קרבן געבראכט, איז מיר פון אים גאָרנישט געבליבן, נאָר דערינערונגען אין די „ווייסע פלע־קן", וועלכע געפינען זיך זיכער ביי אייך אין רעדאקציע, וועלכע איך וואָלט זייער געוואָלט האָבן ביי זיך, דען דאָס וואָלט געווען מיין איינציקע טרייסט אין זכרון פון מיין מאן. איך גלויב אז איר פארשטייט מיך און וועט דערפילן מיין בקשה, פאר וועלכער איך וועל אייך זייער דאנקבאַר זיין. צוליב אָריענטאַציע־צוועקן גיב איך אייך איבער די גענויע דאטע פון זיין אומקומען דרוך די רוצחישע הענט. דאָס איז געווען דעם צווייטן אויגוסט 1943 אין קרעמאטאָריע־אויוון פון אשוויענטשים, מיט אַ סך שריפטן און מאטעריאל, וועלכע ער האָט געהאט אָנגעשריבן אין די לעצטע פיר יאָר אָקופאציע — שטאַרקע, קרעפטיקע זאכן וועלכע האָבן נישט דערלעבט צו זען די ליכטיקע שיין, דען זיי זענען געווען געשריבן אין געהיים, מיט גרויס מסירת־נפש, אונטער די אויגן פון געסטאַפּאָ. אָבער דאָס אלץ געהערט שוין צו דער פאַרגאנגענהייט. מען קען נאָר איינס זאָגן — חבל על דאבדין ולא משתכחין! אלזא איך ווידערהאָל מיין פארלאנג און שיקט מיר איבער דעם נומער, אין וועלכן עס איז גע־ווען געדרוקט זיינע לידער, וועלכע זיינען אין יענער צייט געווען פרעמירט, ווי אויך וועגן מעגלעך מאנוסקריפטן, וועל־כע זיינען נישט געדרוקט געוואָרן.

איך דאנק אייך אין פאָראויס און דריק אייך די האנט פעסט אלס אויסדרוק.

מיט כבוד פאר אייך **לאה**

דער בריוו איז געשיקט געוואָרן אויף אַ שלעכטע אדרעס און ער האָט דערפאר צוריקגעוואנדערט קיין סאָסנאָוויץ. אָבער טוביה בוימס אלמנה האָט נישט אויפגעגעבן די האָ־פענונג אז איר וועט פאָרט געלינגען צו קריגן לזכרון דעם נומער פון זשורנאַל, ווו איר מאַנס לעבעדיקער נאָמען איז אויפגעגאנגען. די אידישע דיכטער פון פוילן: חיים גראדע, אברהם זאק, ישראל אשנדארף, ל. אליצקי און ש. קאטשער־גינסקי האָבן געוויילט אין סאָסנאָוויץ. די דיכטער האָבן דער אלמנה געגעבן מאקס ווײנרייכס אדרעס, און חבר ווײנרייך האָט דעם אומגליקליכען בריוו וואָס האָט געוואנדערט אהין און צוריק מיר איבערגעגעבן.

טוביה בוימס ליד „ווייסע פלעקן" איז אָפּגעדרוקט געוואָרן אין אפריל 1937, און איז שפּעטער איבערגעדרוקט געוואָרן אין אָקטאָבער 1937, ווען דעם אומבאַקאַנטן פאעט איז צוגעטיילט געוואָרן דער ערשטער פרייז פון דער ראובן לודוויג לידער־פרעמיע.

א. לעיעלעס האָט דעמאָלט, אין זעלביקן אָקטאָבער נומער 1937, געשריבן אַ קורצע אָפּשאַצונג וועגן דעם פרייז־ליד און ער האָט זיך אָפּגעשטעלט אויף דעם קלאָרן פּאָליטישן טאָן פון דעם ליד. סאיז כדאי צו ברענגען די ווארעמע ווערטער וואָס א. לעיעלעס האָט געשריבן, ווייל דאָס זיינען מסתמא די איינציגע עטלעכע לויבגעזאנגען וואָס דער דיכ־טער טוביה בוים האָט זוכה געווען צו לייענען וועגן זיך. סרייסט ממש אויס א שטיק הארץ, ווען מען לייענט לעילע־סעס ווינשעוואניעס וואָס ער שיקט דעם פּאעט. דעמאָלט האָט מען נאָך נישט געאנט, וואָס פאר א מאוימדיקער חורבן עס טראָגט זיך אויף דעם גאנצן פוילישן אידנטום. טוביה בוים איז פארברענט געוואָרן זעקס יאָר נאָך זיין נתגלה ווערן.

א. לעיעלעס האָט דערפילט דעם אימפּעט פון די „ווייסע פלעקן" און ער האָט אזוי געשריבן:

„דער געווינער פון דעם ערשטן פרייז, טוביה בוים, נאָך גאָר אַ יונגער מענש פון סאָסנאָוויץ, פוילן, האָט ׳געמאַכט׳ פּאעזיע פון אַ דורכאויס פראזאאישן ענין. סך הכל האָט ער געגעבן אויסדרוק צו אַ ׳קאָנפיסקירטן שריי׳,

דאָס הייסט אַ צייטונג, אָן אויסגאַבע וואָס האָט געוואָלט זאָגן דעם אמת אין דער היינטיקער נאַציזירטער פּוילן, און איז דערפאַר קאָנפיסקירט געוואָרן דורך די זשאַנדאַרן. עס איז ממילא אַ דורך און דורך סאָציאַל ליד, אַ רעוואָלוציאָנערע ליד.. די „ווייסע פלעקן" זיינען ווי אַ לעבעדיקע עדות פון אונזער אַלטן אינזיכיסטישן אני מאמין, אַז אַלץ קען זיין שטאָף און קעגנשטאַנד פאַר פּאָעזיע. מען דאַרף עס נאָר ריכטיק ׳מאַכן׳. מיר זיינען נישט מיד געוואָרן צו טענהן, אַז נישט קעגן רעוואָלוציאָנערער אָדער סאָציאַלער פּאָעזיע זיינען מיר, נאָר קעגן דעם שאַבלאָן, קעגן די נודנע ווידערהאָלטקייטן, קעגן דער קלישע וואָס איז אומעטום און איז אַלץ — אַנטי־פּאָעזיע.

„טוביה בוים האָט וועגן גרויסע, אַלטעגלעכע פּאַסירונגען, וועגן איין באַשטימטער פּאַסירונג אַזאַ, באַוויזן צו שאַפן אַ ליד. דאָס ווייזט אויף אינערלעכער אינטימער איבערלעבונג. דאָס ווייזט אויף דער פעאיקייט צו געפינען פאָרעם פאַר אמתער אינעווייניקסטער דערפאַרונג. דאָס ווייזט אַז ער איז אַ פּאָעט.

„מיט אונזער אויסטיילן אים פאַר דעם ערשטן פּרייז באַגריסן מיר אין אים איבער אַלץ אַ נייעם ,יונגען אידישן דיכטער פון פּוילן, וואָס קומט אויף דעם בריקל פון וואָרט צו אַ גלייכגילטיקער וועלט — גלייכגילטיג צו די טיפסטע דערפאַרונגען אין לעבן און גלייכגילטיק אין קוואַדראַט צו פּאָעזיע, צום ליד.

„ווער עס קען איבערגעבן אין עטלעכע ווערטער, אין קורצע פיר שורהלעך די גאַנצע איצטיקע פּוילישע ווירקלעכקייט — און נישט בלויז פּוילישע:

סאיז נאַכט,
באַוואַכט
מיט שפּיצלס
ליגן גאַסן.

דער נייטיקט זיך שוין נישט אין ווינשעוואַניעס, אַז ער זאָל שרייבן און שרייבן ביז ....טוביה בוים וועט שוין שרייבן. אַ ברירה וועט ער האָבן?"

א. לעיעלער איז געווען גערעכט. בוים האָט קיין ברירה נישט געהאַט. ער האָט אפילו געמוזט שרייבן „אונטער די אויגן פון געסטאַפּאָ", ווי סזאָגט עדות זיין פּרוי.

וועגן בוימס דריי לידער — אין ווייטערדיקן פּרק.

ב. טוביה בוימס לידער.

טוביה בוים האָט נישט נאָר געדרוקט „ווייסע פלעקן" אין „אינזיך", נאָר נאָך צוויי אַנדערע לידער, און כבין זיכער, אַז די דריי געציילטע לידער וועלן איבערגעדרוקט ווערן, ווען מוועט אויפזאַמלען דאָס טרויעריקע פאַרמעגן פון די פּאַרשניטענע שרייבער. די דריי לידער זיינען אומגעהייער אינטערעסאַנט, און סאיז ממש אוממעגלעך צו געבן אויסצוגן ווייל זייער כוח ליגט אין דעם אימפּעט און אין דער פעאיקייט צו נוצן זשורנאַליסטישע ווערטער, וואָס קריגן אַ היינטצייטיקע בילדלעכקייט.

שוין דער אָנהויב פון ליד „ווייסע פלעקן" קלינגט ווי די סימפאָנישע עפענונג פון בלאָקס „צוועלף".

סאיז נאַכט,
באַוואַכט מיט שטראַפקאַדעקסן
ליגן גאַס.

די „שטראַפקאַדעקסן" גיבן אַ פּריטשמעל גלייך ביים סאַמע אָנהויב. אָבער דאָס האַרטע וואָרט ווערט דער הינטערגרונט פאַרן ליד. ווייטער ווערט די פּאָעזיע רוישיק ווי אַ דרוק־מאַשין.

רייסט דער הונגער די געדערים מיט אַ וואָיען.
טאַנצן שמעטערלינגען רויטע פאַר די אויגן
און באַדעקן די אומבאַפלעקטע ווייסע פלעקן:
ווערן זיי געווערלעכער,
ווי דער פּסעוודאָ־פרייער טעקסט.
ווייסע פלעקן, ווייסע פלאַטן, ווייסע זייטן.
סקומען רויטע צייטן.
כהוידען זיך די פייערטייכן אונטער דער ערד.
סרויכערן ווולקאַנען.
סאיז נאַכט.
עס לאַכט מיט גיפט.
די שוואַרצע פאַרנאַכט־פּרעסע,

דער דיכטער שרייט אַריין אין דעם דאָזיקן תוהו זיין „קאָנפיסקירטן שריי" און ער איז זיכער, אַז „ס׳גייען רויטע צייטן". דער אימפּולסיווער ריטם פון ליד רייסט מיט און דער לייענער גלויבט.

די צייטן וואָס זיינען געקומען זיינען זיכער נישט געווען די רויטע צייטן, ווען דער יונגער טוביה בוים האָט אָנגעקינדיקט. אָבער אין 1937 ווען דאָס ליד „ווייסע פלעקן" איז געדרוקט געוואָרן איז געווען גוט צו לייענען אַ רעוואָלוציאָנער ליד פון אַ יונגן פּויליש־יידישן דיכטער, וואָס האָט אין די ווייסע פלאַטן געזען אַ פאַרגוואַלטיגונג פון מענשלעכן געדאַנק, ווייל די ווייסע פלעקן האָבן געהאָלפן פריי מאַכן דעם וועג פאַר היטלעריזם.

אינטערעסאַנט איז, אַז דער ראובן לודוויג קאָנטעסט האָט צוגעצויגן נאָך עטלעכע דיכטער פון פּוילן. אָבער נאָך מערקווירדיקער איז דאָס, וואָס אין סאָסנאָוויץ גופא האָט טוביה בוים געהאַט צוויי קאָנקורענטן, הערשל דאַנציגער און לייזער שיקמאַן (לעבן זיי, אָדער זיינען זיי אויך צווישן די נישט־דערמאָנטע קדושים אונזערע?). זייערע לידער וואָס זיינען פאַרעפנטלעכט געוואָרן אין „אינזיך", סעפּטעמבער 1937, ווייזן בפירוש אויף טאַלאַנט און נאָך מער, אויף אַ סאָסנאָוויצער צד השוה פון אַן אינטעלעקטועלן צוגאַנג צו פּאָעזיע און אַ ליבע צו שניידיק־נייע בילדער און שאַרפע ווערטער. לייזער שיקמאַנס ליד „אָרעמע היים" פאַרענדיקט זיך מיט אַזעלכע שורות:

אַ שטראַל פון גילדענעם פאָרגאַנג
קריכט אויפן טאַטנס מידער פלייצע,
דער מאַמעס פאַרדאַגטע הענט.

קריכט אויף דעם קינדס בלויע הענטלעך
און אין די גרינע אויגן פון דער קאַנץ.
אויף די שייבלעך די פאַרנאַכטיקע
צאַפּלט, צאַפּלט אַ מאָגערע פליג —
און דאָס קינד — מיט צעבלויטע אויגן —
אין דער פייכטער וויג.

הערשל דאַנציגערס ליד „גדאַנק״ איז טאַקע פשוטו כמשמעו, אַ פאַרזוך צו געבן דעם בליץ־ריטם פון גדאַנק מיט „עסעקאַיסטישע״ גראַמען:

ס׳האַמערן די שלייפן אינם גלי פון באַגרייפן.
פלוצלונג —
אַ בליץ,
אַ פייערדיקער שטרייף,
ליכטיק געוואָרן.
ס׳איז אַ גדאַנק געבאָרן!
רייף, קלאָר, קערנדיק, וואָר.
קאָנקרעט!
אויף טונקעלע האָריזאָנטן
אַן אַנטדעקטער פּלאַנעט.
גדאַנק —
ווי אַ מעסער שאַרף,
וואָס צעשניידט געוועבן,
דעם פּלאָנטער פון דער מעכטיקער שפין—לעבן.

דריי יונגע יידישע דיכטער פון סאָסנאָוויץ זיינען ארויס צו באַזיגן די מעכטיקע שפין — לעבן, אין יאָר 1927, ביז פון דער מעכטיקער שפין איז געוואָרן אַוואַמפּירישער מאַנסטער.

אין יאַנואַר 1938 האָט דער „אינזיך״ ווידער פאַרעפנטלעכט אַ לענגערע פּאָעמע פון טוביה בוים. די פּאָעמע „דאָס משוגעים געסל״ — איז געווען אַ גריבלערישער, הגם כאַאָטישער עקספּערימענט צו באַהאַנדלען די ייד־גוי טעמע, אָדער דעם ייד אין אַ משוגענער וועלט. דאָרט האָט דער דיכטער, מיט דעם זעלביקן אימפּעטיקן ריטם זיינעם, געמאַכט אַ פּאַרזוך אַרונטערצונעמען דעם „ייד״ יעזוסן פון צלם און איבערלאָזן דעם צלם אַ נאַקעטן. מען דאַרף נישט פאַרגעסן אַז דאָס איז געווען אָנהויב 1938. פון דעמאָלט אָן האַלטן יידישע שרייבער אין איין מטריח זיין יעזוסן און אים פירן אַראָפּ און אַרויף — פון צלם און אויפן צלם. אפילו אש האָט לעצטנס אַרונטערגעשלעפּט יעזוסן פון צלם און געוויזן ווי ער האָט געראַטעוועט די וואַרשעווער געטאָ. ווי מיר ווייסן אַלע, איז די בעלעטריסטישע געשעעניש נישט נאָר אַ קינסטלערישע פאַרזעעניש, נאָר לגבי דעם פינקס פון אונזער אומגליק איז עס ערשט־נידעריקער בורלעסק.

אין טוביה בוימס ליד איז אויף פאַראַן אַ פּרווו אָנצוּוואַרפן דעם תוהו פון משוגענעם ריטם אין דעם „משוגעים־געסל״.

אויף שטעקנס צוויי מעטער הויך
אַנטלויפט געשווינד פון קרייץ דער ייד.
זיין אויג — עס גליט.
זיין מויל — עס שרייט.
צוויי פּאָלעס, צוויי שוואַרצע פליגל
העלפן אים אַנטלויפן.
עס פאַלט אַ שטיין,
עס פאַלט אַ ציגל.

מיטאַמאָל קומט דער ווילדער ווירבל פון משוגעת, אויסגעדריקט אין געציילטע זילבן:

שפּאַלט זיך קאָפּ,
מוח שפּריץ,
צאַן אַן צאָן,
שטאַרקער קרייץ,
פויסט זיך בייל,
רבעט, שטויס,
שלאָג און קייל,
מוח ארויס
קאָפּ —
אַראָפּ
א—או! מיין שטאָלענער מוח.

דער דיכטער ענדיקט זיין ליד מיט אַ געבעט אויף אידישן כוח, אויף דער נויטווענדיקייט פון אידישער זעלבסט־שוץ אין אַ משוגענער וועלט.

נאָט אייך אַלץ, אַלץ.
נאָר גיט מיר הענט!
גיט הענט, כוח!
כ׳וויל ברעכן אייזן, בייגן שטאָל,
קלאַפּן שטיינער, ברעכן מויערן!
כוח! כוח!
הענט! הענט!
ווערט געבוירן! ווערט געבוירן!

דער פּאָעט וויל מיט געוואַלט אַרויסרופן צום לעבן דעם באַלעבטן כוח פון אידישע הענט.

דאָס לעצטע ליד וואָס דער דיכטער האָט פאַרעפנטלעכט אין „אינזיך״ איז ביז גאָר אינטערעסאַנט און ווייזט גיכער דעם מענטש טוביה בוים, וואָס האָט נישט פאַרמאָגט קיין פּניות און וואָס סאיז אים פרעמד געווען יעדער סאָרט חניפה. ער איז דאָך נאָך געווען יונג און ער האָט זיך מיט מיר אָפט דורכגעשריבן און מיר געטרויט גאַנצע פּעק לידער זיינע. ער האָט אויך געטרויט מיין אויפריכטיקן אינטערעס אין זיינע לידער און געוווּסט אַז איך גלויב אין זיינע כוחות.

פונדעסטוועגן, אַזוי גיך ווי איך האָב געשריבן אַ „גוטע נאַכט וועלט״, איז דער רעוואָלוציאָנער בוים געוואָרן אין כעס אויף מיר. גאָר אויפגעבראַכט געוואָרן איז ער, ווען איך האָב דערצו נאָך פאַרעפנטלעכט מיין אַרטיקל „יידישע באַריקאַדן״, אין „אינזיך״, אויגוסט 1938, ווייל דאָרט האָב איך צווישן אַנדערע באַמערקונגען אַזוי געשריבן: „פאַר דעם רעשט פון מיינע יאָרן זיינען מיר באַשערט נישט מער ווי

יידישע באַריקאַדן. אַלע אַנדערע באַריקאַדן זיינען צעפּוילט געוואָרן. קיינמאָל אין דער קורצער פּאַנאָראַמע פון מיין עקזיסטענץ, האָט די וועלט מיך נישט אַזוי שטאַרק געשטופּט און געשטויסן צו מיינע יידישע קאַמפן און אויף ריין־יידישע באַריקאַדן, ווי אין די לעצטע פינף יאָר פון היטלע־ריזם״.

געענדיקט האָב איך מיין אַרטיקל מיט דעם דאָזיקן אויפרוף:

„איך זע גאָרנישט אַרום מיר, אַחוץ, ווי איך האָב פריער געזאָגט, יידישע שוץ־באַריקאַדן. אַדיע, וועלט־באַריקאַדן פאַר דעם אַבסטראַקטן יושר און פאַר דער טעאָרעטישער גערעכטיקייט. איך בין אין קאַמף איצט אַנטקעגן אַ רעאַלן שונא, אַנטקעגן דער היטלער־בעסטיע. א וואַנט קעגן דער בעסטיאַליזירונג פון אַ וועלט, וואָס ביים ערשטן קאָנטאַקט מיט היטלעריזם, זוכט זי גלייך מיין קאָפּ״.

אַזוי האָב איך געשריבן פּונקט אַ יאָר איידער די מלחמה האָט אויסגעבראָכן. דאָס איז אָבער געווען צופעליק פאַר דעם יונגען רעוואָלוציאָנער טוביה בוים. ער האָט מיר געשיקט אַ בייזן בריף און נאָך אַ בייזערע ליד. מיר איז שטאַרק געפעלן געוואָרן די כאַראַקטערפעסטקייט און תמימות פון דעם יונגען פּאָעט און כהאָב געבעטן דעם דעמאָלטיקן רעדאַקטאָר פון „אינזיך״, אַלקוויט, אַז ער זאָל דעם אָנפּאַל אויף מיר אין ליד־פאָרם פאַרעפנטלעכן.

דאָס איז געווען דאָס לעצטע ליד טוביה בוימס (אויף ווי ווייט מיר איז באַקאַנט). סאיז אָפּגעדרוקט געוואָרן אין „אינזיך״, אָקטאָבער 1938, אונטער דעם נאָמען „אַ בריף פון סאָסנאָוויץ״ מיט אַ ווידמונג — יעקב גלאַטשטיינען. אויפן שער־בלאַט האָט דאָס ליד געהייסן — „אַ ליד־בריף צו א דיסקוסיע״. דאָס ליד הויבט זיך אָן מיט דעם טראַגישן און אַרויס פאָדערנדיקן אויסרוף:

איך האָב געליינט דיינע רעפלעקסיעס, ברודער,
געליינט.
און ס'האַרץ, עס האָט אין מיר געוויינט,
געוויינט.
ביסט מיד? ביסט אָפּגעמאַטערט, מיד?
וועל איך דיר שענקען מיינס אַ ליד,
פון פויסטן־גרוסן אויסגעשמידט,
ווו רויטע פענער האָבן זיך צעבליט,
אַ ליד — פון מענטש צום ייד.

סאיז דעמאָלט געווען אַ דערפרישונג צו ליינען אַן אויפסניי געבוירענעם, יונגען עדעלשטאָט מיט גרוסן פון אַרבעטער־פויסטן און פון רויטע פענער און מיט געזאַנג פון מענטש צו ייד. סאיז שוין געווען סוף 1938. אָבער טוביה בוים האָט נאָך אַלץ געהערט דאָס געזאַנג „פון מענטש צום ייד״.

ווייטער ווערט דאָס ליד נאָך פלאַקערדיקער:

אַ ניין! אַ ניין!
פאַרקריך זשע, ברודער, פעסט די ציין,
צי צוריק זיך פון דער דעפענזיווע;
באַלד פלאַצט ער אויף דער ווילד־געשוויר!
אויף באַריקאַדן פון דער וועלט וועט פלאַטערן דיין
שויבער־גריווע.
איך נעבן דיר!

און נאָכדעם ווי ער קרעפטיקט מיך און שלעפט מיך איבערגעוואַלט אַרויף אויף די וועלט־באַריקאַדן, ווו ער קעמפט האַרט לעבן מיר, זאָגט ער ווייטער:

ביסט מיד? ביסט אָפּגעמאַטערט, מיד?
מען האָט צעשמעטערט דיר דיין אילוזיע?
טאָ נעם־זשע ברודער פון מיין האַרץ, וואָס גליט
אַ האָפענונגס־קווייט, אַ גלויבן־בליט.
טאָ נעם־זשע, נעם־זשע; ברודער מיין
אַ העלפט פון בלוט, אַ העלפט פון פיין,
אַ בליץ פון אויג, דו צאַפּ מיר אויס,
דיר ברודער אַ טראַנספוזיע
נאָר צי זיך נישט צוריק! נאָר גיי פאָראויס!

אין „אינזיך״ ענדיקט זיך דאָס ליד מיט אַ טעות הדפוס — „נאָר צי זיך צוריק״ אָבער סאיז קלאָר פון אינהאַלט, אַז סאיז אַרויסגעפאַלן דער „נישט״.

מיך האָט דעמאָלט זייער שטאַרק גערירט אָט דער פאַרוווּנדעטער גלויבן זיינער און אויך זיין ברודערלעך־רעוואָלוציאָנערער פריינטשאַפט צו מיר די ברייטקייט מיר צו געבן אַ העלפט פון זיין בלוט, אַ בליץ פון זיין אויג, וואָס זאָל מיר דינען ווי אַ טראַנספוזיע.

טוביה בוים האָט נישט מורא געהאַט פאַר אַזעלכע ווערטער, ווי טראַנספוזיע, אין אַ ליד, ער האָט געהאַט אַ מאָדנע ליבע צו האַרטע ווערטער. אויף דער צענזורירקייט פון אויסדרוק האָט ער געענטפערט מיט צופיל אויסדרוק.

סווילט זיך מיר גלויבן, אַז דער יונגער פאָעט, וואָס האָט אַזוי שאַרף צוריקגעוואָרפן מיין אַנטוישונג און פאַרביטערונג און מיין צוריקגיין צו „יידישע באַריקאַדן״, אין 1938, האָט אָנגעהאַלטן כאָטש פון 1939 ביז 1943, ווען ער האָט געמוזט זיינע לידער שרייבן אונטער דעם אויג פון דער וואַכזאַמער מענטש־חיה. כבין זיכער, אַז דער גלויבן וואָס מיט אים האָט ער געבייטשט מיין פאַרצווייפלונג פון „אַ גוטע מאכט, ברייטע וועלט, גרויסע, שטינקנדיקע וועלט״, פון אַפּריל 1938, איז אים בייגעשטאַנען און האָט אים געגעבן כוח צו שטאַרבן ווי אַ קדוש און מבטל זיין דעם שרצדיקן אומברענגער. אָט דער משחית ימח שמו האָט טאַקע געוואָלט פאַרניכטן דעם פעלזן־פעסטן גלויבן פון די יונגע טוביה בוימס, וואָס האָבן כסדר רעוואָלטירט קעגן דעם „קאָנפיס־קירטן שריי״ און וואָס האָבן געגלויבט אַז אָט־אָט און „באַלד פלאַצט ער אויף דער ווילד־געשוויר!״ די יונגע יידישע בוימס זיינען קיינמאָל נישט מיד געוואָרן צו רופן אויף די באַריקאַדן —

אויף באַריקאַדן פון דער וועלט וועט פלאַטערן דיין
שויבער־גריווע.

איך נעבן דיר!

אַט דעם קוואַל פון אמונה האָט דער שונא נישט פאַרטיליקט אַפילו אין די קדושים וואָס זיינען געגאַנגען צום טויט. די אמונה קרעפטיקט אונז נאָך איצט, כאָטש מיר ווייסן שוין איצט וואָס פאַר אַ הויכן פרייז מיר האָבן באַצאָלט פאַר דעם גלויבן, אַז אונזער ישועה קומט אַט־אַט פון אַרויפכאַפּן זיך אויף וועלט־באַריקאַדן.

ניויאָרק, 31 יאַנואַר 1947.

הערשל דאַנציגער

ז. סעגאַלאָוויטש אין זאַגלעמביע

אין דער רעדאַקציע פון „זאַגלעמביער צייטונג" האָבן מיר זיך געטראָפן. יאָ, דאָס איז ער, ז. סעגאַלאָוויטש! פון זיינע גרויסע ביר־אויגן קוקט אַרויס דער „אייביגער איינזאַם" און סדוכט זיך, אַז זיין ברוין הויטיג פריש פּנים ברענגט גרוסן פון וועלדער, פעלדער, זון און בלומען. נאָר די זילבערנע האָר אויף זיין קאָפּ דערמאָנען: עטליכע און פופציג יאָר, זיין שלאַנק הויכע פיגור דערציילט גאָר נישט פון 35 יאָר אַרבעט אויפן יידישן ליטעראַרישן פעלד. זיין טריט אין נאָך אַ לייכטער, זיין ברוסט אַ שטאָלצע, כאָטש די פּלייצעס שוין אַ קאַפּיטשקע געבויגן. אָבער פאַרט פילט מען, אַז דער מענש וועט נאָך גיין און דערגיין אויף זיין ברייטן, וויטן ליטעראַרישן אַרבעטס וועג. ער איז פול מיט ליטעראַרישע פּלענער, איז שטאַרק פּראָדוקטיוו. נישט לאַנג דערשינען זיינע ביכער: „דעם וועבערס טאָכטער", „וויגאַניע", „לידער פאַר איינעם". אינגיכן ערשיינען: „ברידער נעמזאַר" און „שורות אכט". די לידער „שורות אכט" זענען פּרעכטיגע, אָריגינעלע שאַפונגען, וואָס וועלן זיין אַ צירונג אין דער יידישער פּאָעזיע, אַ נייער זשאַנר.

נאָר אַז מהויבט אָן רעדן פון נייע יידישע ביכער רופט עם אַרויס נישט פריילעכע רעמיניסצענצן וועגן יידישן לייענער. איז טאַקע אויסגעפאַלן אונזער שמועס מיט ז. סעגאַלאָוויטש וועגן יידיש.

דורך דעם רייכפאַרביקן, לעבעדיגן, מיט פאַרביטערונג צוגעווירצטן שמועס פון סעגאַלאָוויטש לויפט דורך קאַלייד־אָסקאָפּיש דער גאַנצער שווער גורלדיקער וועג פון יידיש: אין יענע יאָרן פונם הערויִשן אויפגאַנג פון יידיש, פאַרקוקן זיך סעגאַלאָוויטשעס אומעטיגע אויגן, אין דער אָפּגעלאָפענער וויַיט, אין די פאַר און נאָך מלחמה יאָרן, ווען די משכילישע אַסימילאַציע האָט באַקומען דעם ערשטן שטאַרקן קלאַפּ, דאַכט ער, איז יידיש געווען דער הערליכסטער חלום, דער שטאַרקסטער גלויבן. מאיז געווען גרייט מענשן צו דערהרגענען (מיט פען און טינט!...) פאַר יידיש. מהאָט געגלויבט, געהאָפט, אַז יידיש באַקומט דעם אמתן תיקון. זי ווערט די שפּראַך פון גאַנצן יידישן פאָלק און... היינט אַזאַ אַנטוישונג, אַז סאיז אפשר נישט כדאי צוליב יידיש אַ פליג צו דערהרגענען...(?).

די היינטיגע יוגנט, וואָס האָט נאָר אַפילו בלויז אַריינגעשמעקט אין אַ פּוילישער פאָלקס־שול, האָט שוין פאַרריסן די נאָז אויף יידיש, יידישע ביכער אויף די פאַרשטויבטע פּאָליצעס פון די פאַרלאַגן און די כתב־ידן — אין די שרייבטישן. נאָר אַ גאָר קליינער טייל פון באַוווּסטזיניגע יוגנט לייענט יידיש. דער לינקיסטישער יוגנט־עלעמענט, די אַרבעטנדיגע, וואָס זוכן נאָר דאָס „אַקטועלע", דאָס סאָוויעטישע לייענט פאַרשטייט זיך פּויליש, ווייל די צוליפערונג פון אָט דעם סאָרט ליטעראַטור קומט נאָר אין פּויליש — אַ קליינער פּראָצענט אין יידיש.

מיט יידיש איז היינט געשען אָט וואָס, גיט סעגאַלאָוויטש צו פאַרשטיין, מיט אַ משל: אַ שיינע פרוי, צען יאָר נאָך דער חתונה. אַן עקרה. דער מאַן, די קרובים גאַרן: אַ קינד. מלויפט צו רביים, צו דאָקטוירים, אין בעדער — גאָט האָט געהאָלפן — שוואַנגער געוואָרן! אַ פרייד, אַ גדולה אויף דער באָבען... נאָר, אוי, אַן אומגליק איז געשען: די שיינע פרוי האָט רחמנא ליצלן געמיפּלט. און מיט יידיש איז אויך געשען דאָס זעלבע, זיך שוין געהאָט אַנטוויקלט, סזענען געשאַפן געוואָרן גרויסע ווערטן אין דער פּראָזע, און אין דער פּאָעזיע, יונגע טאַלאַנטירטע כוחות צוגעקומען — שיין, זער שיין. נאָר אַ קינד וויל מען — אַ צוקונפט. האָט זיך אָנגעהויבן אַ קאַמפּיין, פּראָפּאַגאַנדע, אַגיטאַציע. סעגאַלאָוויטש אַליין האָט אין זיין חשבון אַ ריזיגן פּראָפּאַגאַנדע טורנעע פאַר יידיש אין עטליכע צענדליג פונקטן. סהאָבן זיך אָנגעהויבן ווייזן גוטע האָפנונגען — שוואַנגערשאַפט! וואָס האָט זיך אָבער אַרויסבאַקומען? די יוגנט איז וויַיט פון יידיש — אַ טויט קינד! די צוקונפט אין געפאַר!...

דאָס יידישע בוך איז געוואָרן אַ חוזר על הפתחים, מקלאַפּט אין טירן פון יידישע שטובן: קויפט אַ יידיש בוך! אַז דער לייענער קומט נישט צום בוך, גייט דאָס בוך צום לייענער. און אָך און וויי צו אַזאַ וועג...

סעגאַלאָוויטש טוט אַ מאַך מיט דער האַנט: עט, צו וואָס אַזוי פיל רעדן, צו וואָס שיטן זאַלץ אויף די ווונדן...

ווייניגער רעדן; מער טוען!

צו איז מעגליך עפּעס אויפצוטוען אין אונזער יידישן זאַגלעמביע, פאַר יידיש, פאַרן יידישן בוך, זאָלן קומען די באַרופענע דערצו (אויב זיי זענען פאַראַן...) און פּרוּוון ...ווייל סוף כל סוף איז דער מצב נאָך נישט אַזאַ שפּלער. מער אַנשטרענגונגען, אחריות; קאָנען אַרויספירן פון דעם מצב צו ברייטערע, ליכטיגערע האָריזאָנטן. — — —

ל. שפּיגלמאַן

נאָכן טויט פון משה אפּלבוים

דער לעבנסלוסטיגער און אָריגינעלער משה אַפּלבוים איז אַלע מאָל געווען אָריגינעל סיי אין דער מאַלעריי ווי אינם פּריוואַטן לעבן. אַ זעלטענע זאַך ווי באַשיידן דער מענטש איז געווען. ער האָט פאַר זיך גאָרנישט געברויכט. און קוים האָט ער אַ גילדן אין דער קעשענע געהאַט, האָט ער די גאַנצע וועלט אויסגעפּיפן. בילדער פלעגט ער נאָר פאַרקויפן בכדי איינצוקויפן פאַרבן, און קוים האָט ער דאָס מאַטעריאַל געהאַט האָט ער זיך נאָר איינגעקויפט פאַרבן און לייוונט, האָט זיך די וועלט געמעגט איבערקערן איז אים גאָר נישט אָנגעגאַנגען. ער האָט זיך דאַן אַוועקגעזעצט און געמאָלן פאַרגעסן, ווען עס גייט אַוועק דער טאָג און ווען עס קומט אָן די נאַכט.

זימער האָט ער זיך אַוועקגעלאָזן איבער די געבירג פון טשעשישינער שלעזיען און האָט דאָרט די שיינע פּייזאַזשן אויפגעכאַפּט. און אַז עס האָט אים אַ רעגן געכאַפּט האָט ער זיך אַריינגעטוליעט אין אַ פּויערישע כאַטקע און דאָרט איבערגענעכטיגט.

עס פלעגט אָפט טרעפן, אַז אין אַ שיינעם העלן טאָג איז אַפּלבוים פאַרשוווּנדן געוואָרן. מהאָט נישט געוווּסט וווּ ער איז אַנטקומען, און געשריבן האָט ער קיינמאָל נישט. די נאָענטע אָבער האָבן זיך שוין משער געווען, אַז ער האָט געוויס אַ בילד פאַרקויפט, האָט ער זיך איינגעהאַנדלט די נויטיקע מאַטעריאַלן צום מאָלן און ער האָט זיך אָפּגעשיידט פון דער מענטשהייט. ער פלעגט דענסמאָל וועלן זיין אַליין, אַליין מיט דער נאַטור, אַליין מיט דער זון און מיט די פעלדער און מיט די געבירג און מיטן פליסנדן וואַסערל וואָס פלעגט זיך אַזוי הערליך אַראָפּשלענגלען אין זיגזאַג פאָרם פון די געבירג אין די טאָלן אַריין.

אַז אַפּלבוים האָט זיך אין אַ צייט אַרום אין שטאָט באַוויזן און מען פלעגט אים בעפאָלן מיט פראַגן: וווּ ביסטו ערגעץ געווען? וווּ ביסטו פאַרשוווּנדן אויף אַזאַ לאַנגע צייט? פלעגט ער דאַן מיט צופרידנהייט ענטפערן: איך האָב געמאָלן, איך האָב געשאַפן און די פאַנטאַזיע — פלעגט ער קאָנסטאַטירן —איז אַזוי רייך, אַז איך האַלט אין איין שאַפן. דער שיינער פאָדים ציט זיך פון דער גרויסער קנויל, וועלכע ווייזט זיך אויס וועט זיך קיינמאָל נישט ענדיקן, און זאָגנדיק די ווערטער פלעגט ער שיינען פון שמחה און צופרידנהייט גלייך ווי די שכינה וואָלט אויף אים גערוט.

און פריינטלעך און נאַיוו און באַשיידן איז דער מענטש געווען אויסערגעוויינלעך. און אָפּטימיזם האָט ער אין זיך געהאַט אָן אַ גרעניץ. אַ מענטש וועלכער איז געוווינט געווען אין אַ גרויסן מאַסשטאַב אונטערצוהונגערן זייער אָפט, האָט פאַרמאָגט אין זיך אַ גרויסע דאָזע אָפּטימיזם וואָס עס איז געווען פאַר זיינע נאָענטע אומפאַרשטענדלעך.

האָט ער אַ גילדן פאַרדינט, האָט ער זיך מיטן ביסן געטיילט. און אין דעם איינציקן שטיבל זיינעם אין קאַטאָוויץ פלעגט ער שטענדיק געסט פאַרבעטן. און אַז עס איז געקומען קיין קאַטאָוויץ אַ קינסטלער פון וואַרשע, אַ שרייפטשטעלער, אַ אַרטיסט — איז ער געווען אַפּלבוימס גאַסט און דאָרט אין דעם קליינעם שטיבל, וואָס איז גלייכצייטיק געווען זיין אַטעליע, האָבן זיך זיינע געסט געפילט היימישער און באַקוועמער ווי אין די גרויסע רייכע סאַלאָנען, וועלכע זענען פאַר זיינע געסט נישט פרעמד געווען.

פיל קונסט־קריטיקער האָבן כאַראַקטעריזירט אַפּלבוימען אַלס דעם זוכנדן און פאָרשנדן גייסט. ער האָט אין דער קונסט געוואָלט אַנטדעקן נייעס, אָריגינעלעס. ער איז מיט זיך קיינמאָל נישט פאַרטיק געווען. ער פלעגט מאָלן און פאַרשמירן. נאָך דעם ווי ער פלעגט ענדיקן אַ ווערק און ער האָט עס שפּעטער אַנדערש אויפגעפאַסט, האָט ער זיך אַוועקגעשטעלט מיטן פּענזל אין דער האַנט און האָט אַ אַנדער בילד געשאַפן, ווו די אידעאָלאָגיע איז גאַנץ אַנדערש אויפגעפאַסט געוואָרן.

אַפּלבוים פלעגט מיט אַ זעלטענע שמחה און באַגייסטערונג אויפכאַפּן אין בענדין די קליינע הייזלעך, וועלכע געפינען זיך אונטערן באַרג. ער פלעגט אָפט זאָגן: מיר מוזן אויפכאַפּן שנעל אָט די אָריגינעלע אַלט־פרענקישע הייזלעך, וועלכע זענען נאָך נישט אינגאַנצן איינגעפאַלן. מיר מוזן פאַראייביקן די שטיבעלעך, וווּ עס האָבן געלעבט אונזערע זיידעס, ווייל דערמיט וועט געראַטעוועט ווערן אַ שטיק היסטאָריע וואָס גייט פאַרלוירן פאַר אונזערע אויגן, און געאיילט האָט זיך אַפּלבוים זיי צו פאַראייביקן. ער האָט אויך אויפגעזוכט און אָפּגעראַטעוועט די עלטסטע מצבות אויף די בענדינער בית־החיימס און ער האָט זיך אַרומגעטראָגן אַרויסצוגעבן אַ אַלבום פון זיי.

ווער עס געדענקט נישט מיט וואָס פאַר אַ באַגייסטערונג, מיט וואָס פאַר אַ יראת הכבוד ער האָט די בענדינער שול געמאָלן. וויפיל כוח און קראַפט ער האָט אין די ווענט אַריינגעלייגט. איינמאָל בעת ער איז שוין געווען פיקס און פערטיק מיט דער מזרח־וואַנט און די רושטאַוואַניעס זענען שוין געווען פונאַנדערגענומען איז אים איינגעפאַלן: ניין, אַזוי קען די וואַנט נישט פאַרבלייבן און מהאָט זיך אויפסניי גענומען פאַר דער אַרבעט. מהאָט אַראָפּגעריסן דעם צעמענט און צוריק גלייך געמאַכט די וואַנט אויף רוי און ווידער אָנגעהויבן אויף דאָס ניי די אַרבעט, און אַז ער האָט זי דאָס צווייטע מאָל פאַרענדיקט האָט ער געזאָגט צום שרייבער פון די שורות: יעצט בין איך צופרידנגעשטעלט פון מיין שאַפונג. עס איז אַרויסגעקומען דאָס, וואָס מיין פאַנטאַזיע האָט זיך פאָרגעשטעלט. יעצט איז מיין מאָנומענט פאַראייביקט

געוואָרן און איך קען שוין מיט אַ רוהיג געוויסן פארמאכן מיינע אויגן.

אונזער בענדין האָט געמעגט שטאָלץ זיין, וואָס זי האָט באקומען די שענסטע און רייכסטע ירושה פונם פאַרשטאָרבענעם טאלאנטפולן מאַלער, וועלכער איז פלוצלינג פון אונז אַוועקגעריסן געוואָרן. מיר מעגן שטאָלץ זיין דערפאר, ווארום מיר זענען אזוי אָרים אויפן געביט פון קונסט, און וואָלט די שול נישט געמאָלן געוואָרן פון אַזוינע קינסטלער ווי אפּלבוים, ציגלער און האנפט וואלטן מיר אויך דאָס שיינע נישט פארמאָגט.

און איצט, אַז עס קומט אַ פאעט ביאליק אָדער אַ היסטאָריקער ווי פּראָפעסאר באלאבאן גייען זיי קודם כל באזיכטיגן די שול, וועלכע זיי פארלאָזן צופרידנשטעלנד. איז דאָס נישט קיין געווינס פארן יידישן בענדין? קענען מיר זיך דען, נישט גרויסן מיט דער רייכער ירושה וואָס עס האָט זיך אונז איינגעגעבן צו באַקומען?

א יאָר איז אָפּגעפלאָסן ווי דער פארשטאָרבענער ליגט אין דער ערד און קיין מצבה האָט דער קינסטלער נישט אויפן קאַטאָוויצער בית־החיים, און די אלמנה מיטן קינד, וואָס ער האָט פאריתומט איז אויך נישט פארזאָרגט געוואָרן.

אין דער אייראָפּעאישער וועלט זאָרגט פאַר אַזוינע פערזענליכקייטן דאָס פאָלק, דער קינסטלער ווערט פארגעזעלשאַפטליכט. זיינע ווערק ווערן דאָס אייגנטום פונעם כלל און דער כלל פארזאָרגט אַלץ וואָס געהער זיך אָן מיטן קינסטלער אויף אַ בכבודיקן אופן.

אויך ביי אונז איז מען מחויב אויף אזא אופן צו זאָרגן פאַר אַ קינסטלער, וועלכער האָט נאָך זיך איבערגעלאָזן אַ שיינעם און בכבודיגן נאָמן.

זאגלעמביע און אויבערשלעזיען זענען מחויב אלץ צו טאָן בכדי די נאָכן פארשטאָרבענעם איבערגעבליבענע זאָלן באַקומען אַ בכבודיגע צוקונפט און דעם פארשטאָרבענעם זאָל געשטעלט ווערן אַזאַ מצבה וואָסערע ער האָט זיך פאַרדינט.

נאָך זיין פטירה, בעת מהאָט זיך אומגעקערט פון קאַטאָוויצער בית־החיים איז אין קאַטאָוויץ געשאפן געוואָרן אַ קאָמיטעט, וועלכער האָט זיך געברויכט צו פערנעמען מיט דער פראגע.

מקען נישט זאָגן. די קאַטאָוויצער פארערער האָבן געוווסט ווי אָפּצושאצן דעם פאָלקס־פארלוסט, און זאָגאר בעת עס האָט געהאַלטן ביי ראַטעווען דעם פאַרשטאָרבענעם האָט מען זיך אויף גאָרנישט אָפּגעשטעלט. אָבער יעצט איז נישט געטון געוואָרן דאָס, אין וואָס מנויטיגט זיך היינט צו טאג. און דעריבער ליגט אַ הייליגער חוב אויף די אויבערשלעזישע און זאגלעמביער פארערער זיך צו פארנעמען מיט דער הייליגער ארבעט, וועלכע וועט זיי פארשאפן פיל כבוד, ווען זיי וועלן וויסן, אַז זיי האָבן זייער פליכט ערפילט.

כב טבת תרצ״ב. 1 ינואר 1932.

שמעון ראטענבערג

משה אפלבוים

(פון זיין בילדער־אויסשטעלונג אין קאטאָוויץ)

יעדעס מאָל ווען עס קומט אויס צו בעטראכטן בילדער פון א מאַלער מאַכט מען ווידער די ערפארונג אַז נור דער קינסטלער אליין איז בכוח אנידערצושטעלן פראגמענטן פון לעבן, פון דער נאטור אין אַ קאָנדענסירטער פאָרם, וועלכע איז די סינטעזע פון אַ סומע איבערלעבענישן איינדרוקן, וואָס אנטשטייען אין דער פאנטאזיע פון קינסטלער.

מען קען דאָך אייגנטלעך פרעגן — צו וואָס איז נייטיק די גאַנצע קונסט אין דער צייט ווען מיר פארמאָגן אַזעלכע פרעציזע פאָטאָגראפישע אַפּאראַטן, מיט וועלכע מען איז אימשטאַנד צו רעפּראדוצירן אלע אָפּטישע דערשיינונגען פון לעבן מיט אַזאַ מאַטעמאטישער גענויאיגקייט, פון וועלכער אַ מענשליך אויג קען אפילו נישט טראכטן.

די פראגע איז גוט צוגעפאסט צו אונדזער טעכנישער עפּאָכע, ווו אלץ געפינט זיך אויפן וועג צו מעכאניזאציע און עס זעט אויס, אַז דער מענש ווערט געשטויסן דורך עפּעס אַ געהיימער קראפט, לויפט צו אַ פונקט ווו ער וועט אליין פאַרוואַנדלט ווערן אין אַן אויטאָמאַט.

אין דער ווירקלעכקייט איז אָבער גאַנץ אַנדערש. אפילו דער בעסטער פאָטאָגראפישער אַפּאַראַט איז נישט אים שטאַנד צו פערטרעטן דעם מאלער, ווייל דער מענש איז אַ לעבעדיג וועזן און קען נור אויפגעפאַסט און דאַרגעשטעלט ווערן דורך די לעבעדיגע קראפט פון אַ קינסטלער.

כסדר וועקסלט זיך דאָס מענשלעכע געזיכט, דער אויסדרוק, און פונקט ווי אויף דער לאנדשאַפט ווירקן כסדר די אטמאָספערישע שטימונגען, וועלכע ענטשטייען דורך די ענדערונגען פון ליכט און שאָטן פון טריבקייט און קלאָרקייט, אזוי אויך טוישט זיך אונאויפהערליך דער אויסדרוק פון דער מענשליכער פיזיאנאמיע, אונטער דעם איינפלוס פון פערשידענע נשמה־שטימונגען און פון די פסיכישע צושטאנדן, וועלכע זענען אַזוי שטארק פערענדערליך ביי דעם מענש.

אין דער צייט, ווען דער פאָטאָגראפישער אַפּאַראַט איז אומשטאנד אונז צו געבן נור צופעליגע, אויגנבליקליכע אויפנאמען, וועלכע זענען בערעכנט אויף אַ ברוכטייל פון אַ סעקונדע און קענען דורכדעם זיין נור פערגליוווערטע, אָן לעבן אָפּשפּיגעלונגען פון דער נאַטור, סינטעטיזירט דאַגעגן דער קינסטלער די סומע פון די איינצעלנע מאָמענטן פון די פערשידענע צושטאנדן פון מענש און נאטור און שאַפט דערמיט די הערליכסטע שטימונגספולסטע קינסטלערישע בילדער.

משה אפלבוים איז איינער פון די, וועלכע בעקומענדיג פון „אפאללא” דעם אריינשטויס אין דעם היכל פון דער

קונסט בלייבן זיי טרייע פריסטער אויפן מזבח פון דער קונסט, בכדי מיט זייער שאפונג מיטצוהעלפן אויפבויען דעם טעמפל פון שיינקייט פון הארמאָניע וועלכער וועט, נישט קוקנדיג אויף די פערשידנסטע קאטאַקאליזמען, זיין דער איינאונאייניציגער, וואָס וועט אויסהאַלטן אַלע שטורעמס און פערבלייבן אין דער אייביגקייט.

אַז דאָס איז אזוי, איז גענוג צו בעטראכטן אפלבוימס בילדער, בכדי צו זען, מיט סארע ערנסט, מיט סאַרע זאָרג־פעלטיגקייט ער בעהאנדלט זיינע שאפונגען.

מיר נעמען צב״ש זיין „קידוש לבנה״, אן עדה יידן זענען מקדש די לבנה און מען פילט ווי אלע זענען זיי אדורכ־געדרונגען מיט איין שטרעבונג, אויף אלעמענס געזיכטער איז אויסגעדרוקט דאָס התלהבות פון רעליגיעזער בעפרידיגונג. אַלע פילן זיך פעראייניגט דורך דער דאָזיגער רעליגיעזער פונקציע וועלכע שיינט צו זיין ביי זיי אַ טייל פון זייער לעבן, אַ טייל פון זייער עקזיסטענץ.

אַ הערליכע מיסטישע שטימונג באַהערשט אונז ביים בעטראַכטן דאָס דאָזיגע בילד, ווייל דער געוועזענער בית־מדרש בחור האָט אויפגעכאַפּט די פיינסטע, סובטעלסטע ניו־אנסן פון די קליינשטעטלדיגע יידן און זיי רעפּראדוצירט אויפן לייוונט, מיט דער הילף פון זיינע גרויסע טעכנישע און קינסטלערישע מיטלען.

אויב „קידוש לבנה״ איז בעהאנדלט אין אַ רוהיגן טאָן, ווו דער איבערגאנג פון די פארבן־טענער איז אַ סובטעלער, אַ קוים בעמערקבארער, זענען דאגעגן די „מוזיקאנטן״ אַ הערליכע קאָמפּאָזיציע פון פאַרבן־שפּיל. עס איז אַ מעטאמאָר־פאָזע, אן איבערשאפונג פון מוזיק־טענער אויף פארבן־טענער. וואָס פאר אן עקספּרעסיע, וואָס פאר אַ טראגיזם ליגט אויס־געגאָסן אויף די געזיכטער פון די צוויי שפּילער, פון דעם פאָטער מיט דעם זון.

זיי דערציילן דאָך אונז פון נויט, פון פּיין, פון אַ פייכטן קעלער, פון נישט דער עסן טרוקן ברויט, און דאָס בלוט אָרימע בלאַסע פנים פון דעם יינגל זאָגט דאָך עדות, אַז ער איז קיינמאָל נישט בעהויכט געווען מיט דער וואַרימ־קייט פון מוטער ליבע, אז דאָס שפּילט פאָר אונז אַ גאָר נאָענטער קאנדידאַט אין קבר. נור עפּעס דורך אַ נס האַלט ער זיך נאָך אויף די פיס.

דאָס בילד איז דער שטארקסטער פּראָטעסט קעגן דער סאָציאלער אונגערעכטיגקייט. עס קאָנקרעטיזירט אין אַ פּלאַסטישער פאָרם די אייביגע טראגעדיע פון „לאַך פּאיאץ״. אין דער זייט שטייען פריילעכע צושויער און הערן זיך צו, מיט גרויס הנאה, צו דעם שפּילן פון די צוויי מוזיקאנטן און זיי גייט ווייניג אָן די אינערליכע טראגעדיע וואָס עס לעבן אדורך דער פאָטער מיט דעם זון.

אין דעם בילד „דער שענסטער עפּל״ זעען מיר פונקט דעם היפוך פון „די מוזיקאנטן״. אויב דאַרט זענען אזוי בולט אויסגעדרוקט מענשליכע ליידן אויב דאַרט איז דער טראגיזם פּלאסטיש אזוי מייסטערהאפט געקומען צו עקס־פּרעסיע, איז דאָ פונקט פערקערט: לעבן, פריילעכקייט, יוגנט, אייביגער פרילינג זענען די אייגנשאפטן פון דער דאָזיגער קאָמפּאָזיציע.

אפלבוים האָט אונז אין אַ פּלאסטישער פאָרם אינטער־פּרעטירט וואָס עס הייסט שילערס „דאָס אייביג ווייבליכע״. אַזעלכע לייכטע און גלעטענדע פאַרב־אקאָרדן זענען פאַרהאַן אין דעם בילד, וועלכע שמידן אונז פשוט צו דערצו און עס איז זיך שווער דערפון אָפּצורייסן.

אַ ספּעציעלע אויפמערקזאמקייט פערדינען אין דעם בילד, די הענט פון דער פרוי וועלכע זענען מייסטערהאפט געצייכנט און די ליניעס זענען געמאָלט זיכער, נישט איבער־ארבעט און אָטעמען דעריבער מיט פרישקייט, מיט לעבעדיג־קייט.

פון אַ גאַנץ אַנדערן „זשאנר״ זענען די „מויערער״. דאָ איבערגייט דער קינסטלער פון שטימונגען, פון ליריק, צו קאָנסטרוקציע.

מויערערס בויען אַ געביידע און וויפיל דינאמיק, וויפיל אימפּולסיוו לעבן געפינט זיך אין דעם בילד. עס איז צו בעוואונדערן ווי עס האָט זיך אפלבוימען איינגעגעבן צו פיקסירן אויף די לייוונט דעם גאנצן פיינעם ריטם פון דעם פראגמענט.

עס איז אונמעגליך אין איין ארטיקל געגוי זיך אָפּ־צושטעלן כאָטש אויף אַ טייל פון אפלבוימס שאפונגען. מיר האָבן געפּרופט געבן אַן אָפּהאַנדלונג פון אַ פּאָר זיינע בילדער, בכדי צו קענען שאַפן זיך כאָטש אַ טייל־ווייזע פאָר־שטעלונג פון דעם קינסטלערס מעגליכקייטן, וועלכע זענען געוואלטיג גרויס.

אפלבוים האָט אדורכגעלעבט און איבערלעבט אַלע „איז־מען״ אין דער קונסט און האָט זיך נישט ביי קיינעם אָפּ־געשטעלט, ווייל ער איז צופיל אימפּולסיוו. ער איז דער אייביג אונצופרידענער, דער אייביקער זוכער און אין דעם בעשטייט די גרויסקייט פון אַ קינסטלער. נישט פאַראַן איין מעטער, ביי וועלכער מען קען זיך אָפּשטעלן און זאָגן, אַז מען האָט שוין דערגרייכט דאָס העכסטע און מען דאַרף שוין ווייטער נישט גיין.

דער אמתדיגער קינסטלער איז קיינמאָל נישט צופרידן מיט דעם וואָס ער האָט שוין געשאַפן און ער פילט שטענדיג אַ דראַנג זיך צו פערפולקאמען, דורכן צווינגען דעם פּענזל און די פארב ארויסצודרענגען דאָס, וואָס עס ליגט טיף פערבאָרגן אין זיין פאנטאַזיע.

צו דער קאַטעגאָריע קינסטלער קען מען אָן ספק צורעכענען משה אפלבוים, וועלכער ארויסקומענדיג איינמאָל אויף די רעלסן פון דער קונסט, ווייסט נישט פון קיין אָפּרו, פון קיין צוריקהאלטן זיך, נאָר גייט כסדר פאָראויס, מיט פעסטע זיכערע טריט, בכדי צו שאפן נייע פערפאָלקאָמענע קינסטלערישע ווערטן, און ענדליך בכדי צו שאפן דאָס וואָס עס ליגט אים אמשטארקסטן אויפן האַרץ, זיין לעבנסווערק אין דער פאָרם פון אַ פּלאסטישער פארבן קאָמפּאָזיציע.

אפרים קליימאן, קאטאָוויץ

הינטער די קוליסן

(פאליטישע באלאדע)

צום יאָרצייט פון די א״י געשעעענישן 1929.

דער אָנהויב געווען איז געוויינלעך ביינאַכט,
דער ראש פון די שדים האָט נאָרוואָס דערוואַכט,
ער רופט די יועצים: די שווענציגע העכט:
„וואָס זאָלן מיר מאַכן? לאַנגווייליגע נעכט!
עס שרייבן חברים פון מאָסקווער יעווסעק:
עס קוואַקעט פון וואַרשא דער בונדישער עק
און נאָך מיני חברה פון רויט און פון שוואַרץ
גיסן מיר אויס דאָס פערביטערטע האַרץ.
מיר זענען דאָך אויך נישט געבוירן פון הינט
כדי זיך לאָזן פאַרשווארצן ספּנים פון בונט.
קלערט אויס אַ טריק מיט געזאַנג און מיט גלעק,
סזאָל אימפּאנירן דעם מאָסקווער יעווסעק״.
באַלד זענען שווענציגע עקן געפלויגן,
מיט פייער געבליצט האָבן נעזער און אויגן,
פלענער, טייוולאָנישער איינער פון צווייטן
האָבן די הברה גענומען צוגרייטן.
אַ שקלא וטריא — דאָ דער און דאָ יענער
און דאָ מוז מען איילן ביז סקרייען די הענער!
חצות איז צו ענדע — מען איז נאָך נישט אייניק:
דער רעדט צופּיל און דער האקט אַ טשייניק.
שפּרינגט אויף דער ראש מיט געגרינצלטן שטערן,
שרייט מיט אַ קול, אז סאיז אים אזש צו ווערן:
„פערמאַכט אייערע פּיסקעס יעצט. איך האָב דאָס וואָרט
און הערט וואָס עס זאָגט אייך דער סאַם גלאוועני טשאָרט!
מיין פּלאַן איז גאָר איינפאַך, פּשוט און גלאַט,
מיר מוזן בעשמועסן מיט אונדזערע פּאַן־בראט,
די ברידער פון קרעמל און די פון אַלי־כרם
וואָס קריכן ארום אונדזער נעסט ווי די ווערעם —
מיר וועלן שיטן מיט פעך און מיט שמוץ
און זיי זאָלן צינדן ישראליקלס שייער;
זיי וועלן שחטן דעם שטאָלצן חלוץ
און מיר וועלן וואַרימען די הענט ביי דעם פייער.
— — קוים אַ פּאָר טעג און אין שדשן נעסט
זענען אָנגעקומען געהויבענע געסט,
מען פּראוועט אַ שמחה, מען טרינקט אַ לחיים:
פון אויבן דער מופטי פון ירושלים,
פון רעכטס — דער פערטרעטער פון נציב העליון,
פון לינקס — אַ יעווסעק און נאָך אַ פּאַרשוין
(זאַכט זיך פון וואַרשאווער בונדישן קלויז)
און סדרייען זיך קוריעס אריין און אַרויס.
נאָך יעדערער בשורה פערטרינקט מען אַ כוס
צו געזונט און צו לעבן דעם באַלעבאָס.

דער מופטי שפרינגט אויף מיט געהויבענעם פויסט:
„געלויבט ביסטו אַללאַ — עס קאַכט און עס ברויזט!
עס וועט אל—יאַהוד שוין נישט מער אונדז פערדרענגען;
שוין מער קיין מאַשינען אין לאַנד אונדז נישט ברענגען!
ווי גענז וועט צעשחטן זיי מחמדנס שווערד,
ביים „בוראק" וועט פאַשען זיך חוסיינס פערד...
אויס מיט בעשיטן דעם פעלאַך מיט געלטער,
מוסולמען ברויך נישט קיין געלט און קיין גליקן
אויס מיט בעאַקערן זומפן און פעלדער;
אויס מיט בעשיטן דעם פעלאַך מיט געלטער,
גענוג פארן פעלאך אַ הייזל פון ליים,
דער הונגער מוז שוין זיין אַ גאַסט אין זיין היים;
דען וועט ער געניסן פון לעבן די פריידן
קריגט ער קיין „הורעס" נישט מער אין גן־עדן.
דערנאָך כאַפּט זיך אויף מיטן כוס אין די האַנט
פון לינקס דער יעווסעק און ער שרפעט ער ברענט,
די אויגן פול פייער, פון מויל שפריצט אַ שוים,
ער שרייט און פערהאַקט זיך און האלט זיך קוים־קוים:
„טאַוואַריש, ברידער, חברים און פריינט,
די שמחה איז נישט קיין איינפאַכע היינט,
בעטראַכט נאָר טאַוואַרישי ווי רעאַקציאָנער
ווי כיטרע עס קריכן די ציוניסטן אַהער?!
מען בויט זיך אַ לאַנד אויפן אראַבערס קאָפּ
און מיינען, אַז ס'איז אַכינעזישער צאָפּ!...
דער קאַפּיטאַליזם פון אַלער וועלטס עקן
ברענגען אַהער זיי אום דאָ צו פערשטעקן,
די וועלט־רעוואָלוציע, דער פּראָלעטאַריאַט
וועט נישט דערלאָזן די זאַך אַזוי גלאַט!
זיי מיינען מען ווייס נישט — אַרות אין זייער טאַטן!
אַז זיי ווילן נאָר בויען בלויז באַמבעס, האַרמאַטן,
און פון דאנען באַמבאַרדירן, ווי מיט ווארעמע זעמל
די ראַטן־רעגירונג און מאַסקווער קרעמל!
דער דריטער נעמט סוואָרט, דער פון בונדישן קלויז.
ער קראַצט זיך אַ פּאה און ציט זיך אַ הויז:
„חברים, טאַוואַרישי — הויבט ער שטיל אָן!
מיט אַ ווארימען קוויטש ווי אַ קריי פון אַ האָן
„מיר האָבן געוואָרנט דאָס יידישע פאָלק,
נאָר גיי און דערגיי ביי משוגעים אַ טאָלק!
מיר האָבן געשריגן: — ציוניסטישער בלאָף
איז אַ משוגענער טשאַד פון גאָט אַזאַ שטראָף,
צו פערטונקלען סבאַוווסטזיין פון ארבעטער־קלאַס,
אבסיקוראַנטיזמוס, שאַוויניסטישער האַס
לויט אונזערע טעזן נומער איינס און צוויי,
איז אַלץ אַן אוטאָפּיע אַן אויסגעבלאָזענע איי —
ווי דער חבר מופטי האָט אונדז דאָ ערקלערט
ווערן אַלע ציוניסטן געטויט מיטן שווערט —
מאַך איך אַ פאָרשלאַג — מען זאָל לאָזן פריי,
באַדיי פערטרייבן ווי אַ נאַקעטער הינט,

ווער סאיז מסכים מיט טעזן נומער איינס אָדער צוויי
און וויל אריינטרעטן אין ווארשאווער בונד.
דער לעצטער, געלאַסן אַ שטייפער און שטאָלץ,
ווי אַקאָרשט פערשלינגען אַ שטעקן פון האָלץ,
האָט גענומען דאָס וואָרט דער נציב העליון,
און קודם געווענדעט צום מאָסקווער פארשוין:
„איך קען נישט מסכים זיין אַ סער באלשעוויק
מיט אייך אינם גאַנצן קאָמפּלעקט פּאָליטיק,
און אויך פון די בונדישע תורות און טעזן
האָב איך נאָך קיינמאָל אין „טיימס״ נישט געלעזן.
איינעם פון אייך נאָר דעם מופטי פערשטיי איך,
ער זאָגט וואָס ער וויל, און וואָס ער טוט זע איך...
און איינס בין איך קלאָר איך גלויב איר זייט איייניג
דער מופטי זאָל ווערן ירושלימער קעניג,
איר ביידע הערן ווערט זיינע מיניסטער
און איך מעלד זיך איצט אלס בעאמטער אומזיסטער.
עס וועט אונדזער ארבעט בעשטיין אין דעם
מיר זאָלן צוטרערן די דזשואיזשס ווי ווערעם —
דאן ווערט איר מיסטער רוס דער מופטי פון שכם
און איר מיסטער בונד ווערט דער שעף פון טול־כרם.

זאגלעמביער טעאטער

מענטשן אין קולטור־שעפער

זילע לאנדסמאן

געבוירן 18 נאָוועמבער 1886 אין בענדין. פּאָטער — אַ שניידער. ביז 13 יאָר געלערנט אין חדר און דערנאָך געלערנט זיך ביי אַ שטובן־מאָלער. 1905 — געוואָרן אקטיוו אין דער יידישער ארבעטער־באַוועגונג און גלייכצייטיק אָנגעפירט, רעזשיסירט און געשפילט מיט די פאַרשידענע דראמאַטישע קרייזן אין סאָסנאָוויץ און אין אָרטיקן „הזמיר״.

1919 — אויסגעוואַנדערט קיין מעץ, עלזאס־לאטרינגען, און דאַ געגרינדעט דעם יידישן קולטור־פאַריין, ווי אויך א דראמאטישן קרייז ביים פאַריין, מיטגעשפילט און געווען בינע־פארוואַלטער אין פאַרשידענע גאסטראָלירנדיקע טרו־פעס און געגרינדעט, צוזאמען מיט קרויזע און קעסלער, די טעאַטער־געזעלשאפט „הבימה״ וווּ ער איז דערנאָך גע־ווען פרעזידענט.

מארק מיאדאווניק

געבוירן 1870 אין בענדין. פון קינדווייז אָן האָט מ. ארויסגעוויזן אַן אינטערעס צו בדחנים און חתונה־מאטיוון. אונטערן רושם פון די בראָדער זינגער שטעלט צונויף מ. און יאָר 1888 אַ פורים־שפּיל מיט יינגלעך, וועלכעס האָט אַ גרויסן דערפאָלג און מאכט אים פּאָפּולער אין שטאָט. געליס, וועלכער פאַרט דורך בענדין מיט זיין טרופּע, נעמט אים ארייַן צו זיך און פון דאָרט גייט מ. איבער אין דער טרופּע פון קאמינסקין, ווו ער שפילט פרויען־ראָלן. שפּע־טער וואנדערט ער ארום מיט שטומאכערס טרופּע און שפּילט יידיש־דייטש טעאַטער אונטער די שווערסטע באַדינ־גונגען.

1899 — שפּילט מ. צוזאמען מיט בראָדער זינגער אין קראָקע ביים דירעקטאָר קענער, 1902 — ביי פישזאָנען. 1907־8 — אַלס ערשטער קאָמיקער ביי יוליוס אדלער, דערנאָך אין לאָנדאָן, פאריז, קאָנסטאַנטינאָפּאָל, יאַסי, באט־אשאַן, סעקורען, בודאפעסט, ווין און בערלין.

אין דער מלחמה־צייט איז מ. ארומגעפאָרן מיט אַ קאָ־לעקטיוו אונטער זיין פירונג איבער סיביר און אוראַל.

בעת דער אָקטאָבער־רעוואָלוציע (1918) האָט מ. מיט־געווירקט אין קרעמענטשוג אין מלוכה־טעאטער. 1919 — אין פּאָלטאַווע ביי זאסלאווסקין, 1920 — געווען רעזשיסער אין סעבעזש, אין מלוכה־קאָלעקטיוו, 1922 — אין פּאלאצק אין פּאָליטפּראסוויעט, 1923 — אין מינסק, מלוכה־טעאטער ביי בראנדעסקאן און דערנאָך אין קלוב „קים״, אין קלוב פון די טראנספּאָרט־ארבעבטער און אין קלוב פון די שפּייז־לער ביז יולי 1927, 1928 — האָט מ. מיטגעווירקט אין קאָלעקטיוו „ארבעטער־בינע״, וועלכן ער האָט אָרגאניזירט.

דעם 8 אָקטאָבער 1928 איז אין מינסק געפייערט גע־וואָרן מ. —ס 40־יאָריקער בינע־יובילייי.

מ. האָט געשריבן די פּיעסעס „זלמן ענגעל, אַ רעוואָלוצ־

יאַנוער דראַמע אין 3 אַקטן", „די ערד ברענט, פּיעסע פון בירגער־קריג אין 3 אקטן" און איבערזעצט, „דער דאָקטאָר פון אונטערן שטעקן" פון מאליער, „כאוועד צאַצקין, אין 4 אַקטן" פון פּאַפּאַוו און „שוואַרצער האַלזטוך" אין 3 אַקטן און 6 בילדער" פון באָריס וואַקס.

מ. ארבעט אויך פון צייט צו צייט אין קלובן און אין ביעלגאָסקינא".

מ. האָט פאַרעפנטלעכט אין מינסקער זשורנאַל „שטערן" (1, 2—3, 4, 1926) זכרונות וועגן טעאַטער (געשריבן דורך ל. דושמאַן).

נחום מעלניק

געבוירן 14 יולי 1904 אין בענדין, פאָטער — אַ סוחר און גלייכצייטיג אַ העברעאישער לערער. ביז 14 יאָר געלערנט אין בענדינער ישיבה און פריוואַט — וועלטלעכע לימודים. שפּעטער זיך אָפּגעגעבן מיט מסחר און זיך פאַרפולקאָמט אין יידיש, פויליש, דייטש און העברעאיש.

דעם 14 אָקטאָבער 1923 אריינגעטראָטן אין דער וואַרשע־וער יידישער דראַמאַטישע שול (אנפירונג — ד״ר מ. וויכערט) און צום 10־טן יאָרצייט פון י.ל. פרץ (1925) דעביוטירט מיט דער שול אין פרצס „ביינאַכט אויפן אלטן מאַרק" (רעזשי — דוד הערמאַן). זומער 1925 — געמאַכט מיט דער סטודיע אַ טורנע איבער פּוילן מיטן רעפּער־טואַר: „ביינאַכט אויפן אלטן מאַרק", „דבוק", „די ווייבע־רישע קניפּלעך", „פּוסטע קרעטשמע", „גרינע פעלדער" א.א.

דעצעמבער 1925 — אריינגעטראָטן אין „אַזאַזעל", ווו ער שפּילט ביז סוף 1927, 1928 — געשפּילט אין קראָקעווער יידישן טעאַטער א״א פון א. מאַרעווסקי, דערנאָך מיט אידא קאַמינסקאַ און זיגמונט טורקאָוו אין וואַרשע און איבער פּוילן. שפּעטער אריינגעטראָטן אין דער ווילנער טרופּע.

פּאַק, אברהם יצחק

געבוירן 21 יאַנואַר 1884 אין סאָסנאָוויץ, אין אַ חסידי־שער פאַמיליע, געלערנט ביז 12 יאָר אין חדר, דערנאָך געוואָרן אַ שטובן־מאָלער. 1905 — אריינגעצויגן געוואָרן אין דער יידישער סאָציאַליסטישער אַרבעטער־באַוועגונג און אָנגעהויבן אויפצופירן מיט ליבהאָבער פאַרשידענע פּיעסעס פון יידישן טעאַטער־רעפּערטואַר, אין וועלכע ער האָט גע־שפּילט די הויפּט־ראָלן 09־1908 — געווען דער רעזשיסער פון דער דראַמסעקציע ביים „הזמיר" אין סאָסנאָוויץ און אויפגעפירט פּיעסעס פון גאָרדין און איינאַקטערס פון שלום־עליכם, מאַרק ארנשטיין א. אנד. פון 1912 געווען סופלער אין די טרופּעס פון א.י. קאַמינסקי, יוליוס אדלער און י. ווייסהאָף.

1920 — עמיגרירט קיין פראַנקרייך און זיך באַזעצט אין מעץ (עלזאַס־לאָטרינגען), ווו ער שפּילט מיט ליבהאָבער. אַ לענגערע צייט אויך געווען מיטדירעקטאָר פון אַ טרופּע, וועלכע ער האָט צוזאַמענגעשטעלט פון אקטיאָרן־אָנפאַנגער (פראַגמאַן, מיעדזינסקי, מאַדאַם גאָלדבוים, טויבע פּאַק, בוכ־בינדער, פעדערמאַן און מאַדאַם רוזענאָוויטש). דורך דער צייט אויך געווען סופלער ביי דער טרופּע פון ה.ב. עפּשטיין און אַקסעלראָד.

פּאַק, טויבע (פישעל)

געבוירן 17 מאַי 1898 אין בענדין, פאַמיליע — סוחרים. ביז 14 יאָר געלערנט אין אַ פּריוואַט־שול. 1914 — געוואָרן אַ מיטגליד אין „הזמיר" כאָר אין סאָסנאָוויץ, און אין די פאַרשטעלונגען פון דער דראַמאַטישער סעקציע ביים „הזמיר" געשפּילט די הויפּטראָלן אין די אויפגעפירטע אפּערעטעס פון געווייגלעכן יידישן טעאַטער־רעפּערטואַר.

1920 — עמיגרירט מיט איר מאַן אברהם יצחק פּאַק קיין מעץ (עלזאַס־לאָטרינגען), ווו זי שפּילט אין „קולטור־פאַריין" און דערנאָך אַ לענגערע צייט מיט די אקטיאָרן יאָזעף קעסלער, קרויזע און לאַנצמאַן, שפּעטער אין איר מאַנס טרופּע און אין דער טרופּע פון ה.ב. עפּשטיין און אַקסעלראָד.

וויליאַם פרידמאַן

געבוירן 1904 אין סאָסנאָוויץ ביי בעל־הביתישע עלטערן, סוחרים האָט ער באַקומען אַ רעליגיעזע דערציאונג, אונ־טערן איינפלוס פון פועלי־ציון־פירער זרובבל געוואָרן אַ מיטגליד אין דער יוגנט־גרופּע פ״צ. בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט דער פאָטער פאַרלוירן זיין עקזיסטענץ און האָט עמיגרירט קיין אמעריקע, איבערלאָזנדיק אין דער היים זיין פרוי מיט 8 קינדער און דערצו נאָך מעוברת. פון שיקאַגאָ האָט דער פאָטער געראָטן זיין פרוי, אַז מען זאָל וועלוולען, דעם בכור, לערנען פאַר אַ היטלמאַכער, וואָס וועט שטאַרק צונוץ קומען אין אַמעריקע. דער אומרואיקער גייסט, וואָס איז געבליבן כאַראַקטעריסטיש ביי פרידמאַנען ביז היינט, האָט אים דאַמאָלט שוין ניט געלאָזט איינזיצן אויף אַן אָרט. ער האָט נישט געוואָרט ביז צום פאָרן קיין אמעריקע און איז דערווייל געפאָרן קיין וואַרשע, לאָדזש, קראָקע, לעמבערג. און מיט ליבע צום יידישן וואָרט האָט ער אומעטום דערווייל אריינגעכאַפּט מיטצושפּילן אין טרופּעס וואָס פלעגן ארומפאָרן איבער דער פּראָווינץ. אַזוי וואַנדערנדיק איז ער אַוועק קיין בעלגיע, ווו ער האָט אין משך פון אַ קורצער צייט זיך „ארויפגעאַרבעט" צו באַזיצן אַ געשעפט פון דאַמען־היט און אַן אייגענעם בנין. גלייכצייטיק האָט ער זיך אריינגעוואָרפן אין געזעלשאַפט־לעכער אַרבעט, געהאָלפן גרינדן יידישע אַנשטאַלטן, ווי דעם „קלוב לא פרעס זשוויוו", „עזרא", „בית לחם", אַ ספּאָרט קלוב, האָט אָרגאַניזירט דעם פּוילישן פאַרבאַנד אין בריסעל, און איז אויסגעקליבן געוואָרן אין 1938 אַלס דעלעגאַט צו דער מכביאַדע אין תל־אביב.

צום גליק האָט ער פאַראויס דערפילט דעם אָנקומענדיקן חורבן און צוויי חדשים פאַרן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה אַלץ איבערגעלאָזט אין בעלגיע און מיט זיין

פרוי פייגעלע (פעני) און אַ טאָכטער (קערי) אַוועק קיין אַמעריקע. זייענדיק בלויז אַ האַלב יאָר אין ניו־יאָרק, האָט ער דאָרט געגרינדעט דעם בעלגיש־יידיש פאַריין, וואָס האָט זיך שפּעטער אָנגעשלאָסן אין יידיש נאַציאָנאַלן אַר־בעטער פאַרבאַנד (ברענטש 430), ווו פרידמאַן איז געווען טרעזשורער.

דעם 5 דעצעמבער 1941 אָנגעקומען אין לאָס אַנזשעלאָס, ווו ער האָט זיך באַזעצט, האָט זיך אריינגעוואָרפן אין מסחר, געהאַט גרויס הצלחה, אבער די גאַנצע צייט געהאַלטן אין איין בויען יידישע אָרגאַניזאַציעס, ווי די „בעלגישע יידישע סאָסייעטי", דעם „לאָדזשער סאָשל קלוב", ווו ער איז אין ביידע עטלעכע יאָר געווען פרעזידענט, און אין 1962 אָר־גאַניזירט און פירט אָן מיט די „סטאַרס אוו דהי סיטי אוו האופּ", אַ גרופּע, וואָס גיט פאַרשטעלונגען, אויף וועלכע פרידמאַן גופא טרעט אַרויס אַלס דער „טשיקן־פליקער" און דער „לץ אין געריכט".

פרידמאַן איז געווען דער וואָס האָט מחבר געווען לידער „יאָרן קומען און גייען" און „ביים ירדן", און איז געווען דער ארויסגעבער פון די „קאַליפאָרניער יום־טוב בלעטער", שאַפנדיק די מאַטעריעלע באַזע פאַר דער אויסגאַבע.

פרידמאַן איז אַ מיטגליד אין אַ סך יידישע אָרגאַניזאַציעס, וואָס גיבן זיך אָפּ מיט יידישע געזעלשאַפטלעכע און קולטור־ענינים און מיט הילף פאַר מדינת ישראל. זיין פרוי פעני איז אַ מיטגליד אין „דרורה"־קלוב, יידישע געזעלשאַפט־לעכע־און קולטור־טוער ווייסן, אַז זיי קאָנען זיך שטיצן אויף פרידמאַנס ראָט און טאָט.

סופרים וספרים בזגלמביה

(רשימה ביבליוגרפית)

1. ספרות תורנית וחסידית:

א. הרב ישכר־בריש גרויברט מבנדין:
„דברי ישכר" שו"ת, פיוטרקוב, תר"ע, 284 עמודים גדולים.

ב. הרב אריה צבי פרומר (הרב מקוזיגלוב):
א) ארץ צבי, תרצ"ט, 130 תשובות, 300 עמודים גדולים,
ב) שיח השדה.

ג. הרב אברהם בורנשטין (יליד בנדין) מסוכאצ'וב (1839—1910):
א) אגלי טל (1905) על ל"ט מלאכות האסורות בשבת.
ב) אבני נזר (1912) שו"ת על השו"ע.

ד. הרב אלטר משה אהרן הלוי מדומברובה:
א) „נר למאה", פיוטרקוב, תרע"ב, דרושים בשני חלקים: הראשון 128 עמוד, השני 114 עמוד. ב) „תבואות אדמה" על חמשה חומשי תורה בחמשה כרכים: א) בראשית 288 עמוד, ב) שמות תרפ"ח 296 עמוד, ג) ויקרא, תרצ"א, 150 עמוד, ד) במדבר, תרצ"ב, 160 עמוד, ה) דברים תרצ"ג, 198 עמוד. כולם נדפסו בפיוטרקוב.

ה. הרב יוסף ברוך בלומנפלד מקרולבסקה־הוטה, חתן הרב הלוי מדומברובה:
„כפתור ופרח" לאישתורי הפרחי עם ביאור „גם יוסף", ניו יורק, תשי"ח.

ו. הרב שלמה שטנצל מסוסנוביץ:
א) „קהילת שלמה" על כללים וחידושים, פיוטרקוב, תרצ"ב, 133 עמוד, ב) „בית שלמה" (בכתב־יד) חידושים ופלפולים על ש"ס.

ז. **הרב רפאל חיים הלוי לוונטל, צ'ילדז:**
„הגיוני הלוי" (נאומים ומאמרים בשאלות הזמן וביאורים בדברי חז"ל, תרצ"ז, פיוטרקוב, ע"ח עמודים.

ח. הרב חנוך צבי הכהן לוין מבנדין:
„יכהן פאר", חידושים ודרושים, ורשה, תרצ"ו, (מהדורה ב' תשכ"ד) רכ"ח עמוד.

ט. הרב שלמה־חנוך רבינוביץ הרבי מסוסנוביץ־רדומסק הי"ד:
„שבת כהן" בשני חלקים: א) שבחי כהן, חיבור עצמו, ב) „כתר תורה" מחתנו רבי משה דוד רבינוביץ הי"ד, תש"ב, ניו יורק, 304 עמודים.

י. הרב יוסף אנגל:
ישב שנים רבות בבנדין, הוציא המון ספרים, גם בתקופת ישיבתו בבנדין.

יא. הרב יונה שטנצל:
„לוח עולמי": „הלכה יומית" לעם ישראל, תל־אביב, שנים שונות.

2. ספרות ומחקר:

א. מכס אריק (זלמן מרקין) מסוסנוביץ (1898—1937):
א) על הרומן והנובילה האידיים העתיקים, ורשה, 1926, 247 עמודים (באידית).
ב) תולדות הספרות האידית מן הזמנים הקדומים ביותר עד לתקופת ההשכלה, ורשה 1928, 450 עמודים (אידית).
ג) מחקרים לתולדות ההשכלה ב־1789—1881, מינסק, 1934, ועוד, גם בתור עורך.

ב. דוד מלץ:
א) „מעגלות", הוצאת „עם עובד", תש"ה, 260 עמודים,
ב) חתחתים בדרך, סיפורים מחיי הקבוצה, תל־אביב, „בטרם" תש"ז, 242 עמודים,
ג) „השער נעול", תל־אביב, „עם עובד" תשי"ט, 234 עמודים.

ג. רוזה יעקובוביץ (גרויבערט):
א) „מיינע געזאַנגען" לידער־זאמלונג, 1934.
ב) „לידער צו גאָט" („איוב־לידער") בכתב־יד.
ד. שבתי ווייס (סוסנוביץ־ת"א):
„מאוצר המחשבה של החסידות", תש"ט, תל־אביב.
ה. ד"ר אדם נוח בראון::
א) „ספר ההרצאה וההזכרה" (תרגום מערבית),
ב) „ספר ערוגת הבושם" (תרגום מערבית), שניהם לרבי משה אבן־עזרא.
ג) „תיקון מידות הנפש" (תרגום מערבית) לרבי שלמה אבן גבירול, תשי"א, בהוצאת „מחברת לספרות".
ו. ד"ר יהושע פראוור (יליד בנדין):
א) „ממלכת ירושלים הצלבנית", ירושלים, תש"ז, 160 עמודים.
ב) „אשקלון ורצועת אשקלון במדיניות הצלבנים", 248 עמוד, ירושלים, תשט"ז.
ג) ראשית החיים העירוניים באירופה בימי הבינים, תשט"ו—תש"ך.
ז. ד"ר יעקב ליוור (יליד בנדין):
א) „בית דוד אחר חורבן הבית הראשון", 282 עמוד, 1957, ירושלים.
ב) „תולדות בית דוד", האוניברסיטה העברית, תשי"ט, 168 עמודים.
ח. ד"ר י. לוסטיג:
געשיכטע דער שטאָדט מיסלאָוויץ (בגרמנית).
ט. ד"ר טולו (נפתלי) נוסנבלאט הי"ד (חתן נחמן גוטמן מדומברובה):
א) „הרצל בעיני בן דורו" (גרמנית) ברנו, 1929,
ב) „עם בדרך לשלום" (מכתבים ותעודות על היחסים שבין הרצל וברטה זוטנר ואחרים מבני דורו), וינה, 1933.
ג) „שנתון הרצל", שנתון לתולדות הרצל והציונות, וינה, 1937.
ד) בכתב יד ספרים על נושאים ציוניים, בהם „הימנונים ציוניים", שאבדו בשואה.
י. אברהם נחום שטענצעל (יליד צילאַדז) היושב בלונדון:
א) און דו ביסט גאָט, לייפּציג, 1924 92 עמודים.
ב) גלות און גאולה, לאָנדאָן, לשון און לעבען, 1958, 136 עמ.
ג) ווידער־וואוקס, לידער, סאנאטן און באלאדעס, לאָנדאָן, 1952, 167 עמ.
ד) ווייטשעפל שטעטל, דבריטן, שירים, לאָנדאָן 1961, 344 עמ.
ה) יידיש, לאָנדאָן י. נאראדיצקי, 1942, 154 עמוד.
ו) ירושלים, לידער, באלאדעס פּאָעמעס, לאָנדאָן, 1948, 138 עמוד ועוד חוברות וקונטרסים שונים.
יא. לייזער שיקמאַן, טוביה בוים:
„יונג־זאגלעמביע".

יב. שמעון רוטנברג הי"ד:
„אלמאנאך פון זאגלעמביע".
יג. משה פיינקינד:
פירסם ב„זאגלעמביער צייטונג" מחקרים הסטוריים על בנדין, סוסנוביץ, דומברובה ומונדזיוב.
יד. ד"ר יעקב מייטליס (יליד מונדזיוב):
א) דאָס מעשה־בוך, זיין געשיכטע און מקורים־געשיכטע.
ב) די שבחים פון רבי שמואל און רבי יודא חסיד, לאָנדאָן, „קדם", 1961, 148 עמוד.
טו. יאָסל חריף (אסטרי):
אויף ראנדן פון טעג, מיניאטורן 426 זייטן, פארלאג י.ל. פרץ, תל־אביב.
טז. מאיר שמעון גשורי (ברוקנר, יליד מונדזיוב):
א) מסלילת הכביש עד בנית בית־הפועלים, ירושלים תרפ"ה,
ב) הסוציאולוגיה בישראל (המוסר הכלכלי, המדיני והסוציאלי בספרות היהדות), הוצאת ראובן מס, ירושלים, תרצ"ז, 306 עמוד.
ג) „רננים" מאמרים על המוסיקה העברית, תרצ"א, קבוצה ראשונה, הוצאת „הלל וזמרה", ירושלים, 24 עמודים.
ד) „מוסיקה ופואסיה בספרות הרמב"ם ותקופתו" תדפיס מקובץ הרמב"ם, תרצ"ה, ירושלים,
ה) „לחסידים מזמור" עם תוי־נגינה, תמונות ופסכימליות של אישי החסידות, תרצ"ו, ירושלים, בהוצאת חבר חובבים של נגינת החסידים, קס"ח עמודים,
ו) „נגינה וחסידות בבית קוזמיר ובנותיה" (לתולדות צדיקי בית טאוב ונגינת החסידים של פולין), הוצאת החברה להפצת החסידות ונגינתה, תשי"ב, ירושלים, 284 עמודים עם 70 נגונים בתוי־נגינה.
ז) „הניגון והריקוד בחסידות" עם תמונות ותוי־נגינה, בהוצאת „נצח" תל־אביב:
כרך ראשון, תשט"ו (הוענק ב„פרס אנגל"), מבואר, קכ"ד עמוד, הספר 304 עמוד.
כרך שני, תשי"ט, 304 עמוד.
כרך שלישי, תשי"ט 422 עמוד (בכתב־יד נמצאים עוד שבעה כרכים).
ח) ניגוני הצדיקים לבית האגר בקוסוב־ויזניץ, תדפיס מ„סיני" ניסן־אייר תש"ז.
ט) „שירת קודש וזמרת מעלה" (לזכר הגראי"י קוק), תדפיס מ„סיני" עם נגונים, תרצ"ח־ט.
י) „קול־ישראל" אנתולוגיה לחזנות מסורתית וישראלית ובו הספר „ישראל בנגוני מועדים": כרך ראשון:: שבת וראש־חודש, שלוש רגלים, 360 עמוד, תשכ"ד, תל־אביב. כרך שני: סליחות, ימים נוראים, ת"ב ונספחות, 326 עמודים.
יא) עריכה:
1) הירחון „הפועל המזרחי" כלי מבטאה של הסתדרות הפועלים הדתיים־לאומיים בא"י, 20 גליונות, תרפ"ד־ה.

2) דו־שבועון „נתיבה" לעניני הנוער והעובד הדתי־לאומי בארץ ובגולה, מסיון תרפ"ו עד סיון תר"ץ, ארבעה כרכים.

3) „ידיעות המכון הישראלי למוסיקה דתית" לעניני המוסיקה הדתית בישראל והתפוצות, קובץ ראשון, כסליו תש"ך, 112 עמודים, 8 מדורים, קובץ שני, כסליו תשכ"א, 220 עמודים 10 מדורים. קובץ שלישי, כסליו תשכ"ב, 400 עמודים, 12 מדורים. קובץ רביעי, כסליו תשכ"ג, 408 עמודים, 14 מדורים. קובץ חמישי, תשכ"ד, 420 עמודים, 16 מדורים. קובץ שישי, כסליו תשכ"ה, 508 עמודים, 16 מדורים. וגם קובצים שביעי ושמיני.

4) "הלל" ירחון אמנותי ומדעי לעניני השירה והזמרה, יחד עם הד"ר מרדכי זנדברג, בהוצאת המכון הירושלמי לנגינה חדשה, עם תוי־נגינה, שלושה גליונות תר"ץ, ירושלים, ביחד כשמונים עמודים.

5) „צלילי חסידים" עלון להפצת מיטב נגוני חסידים בעם, שני גליונות תרפ"ז־ח.

יב) הספר „ירושלים עיר המוסיקה" בתקופת בית שני כ־400 עמוד, 1968, הוצאת „המנורה" תל־אביב.

3. ספרי שואה וחורבן:

א. ק. צטניק (יחיאל דינור־פיינר):

א) סלמנדרה, תל־אביב, דביר, תש"ז, 287 עמוד.

ב) בית הבובות, תל־אביב, דביר, תשי"ג, 315 עמוד.

ג) השעון אשר מעל לראשי, ירושלים, מוסד ביאליק, תש"ך, 102 עמוד.

ד) קראו לו פיפל, תל־אביב, „עם הספר", 1961, 256 עמוד.

ב. דויד ליוור:

עיר המתים, להשמדת היהודים באזור זגלמביה, תל־אביב, תש"ו, 215 עמוד.

ג. ד"ר פייבל ווידרמן:

החיה הצהובה (בפולנית: פלובה בסטיה).

ד. נ.א. שטרנפינקל:

אבדן יהודי סוסנוביץ (פולנית).

ה. פרדקא מזיא:

א) חברי הקטנים: סיפורים לילדים מימים עצובים, ירושלים, הקיבוץ המאוחד, תשכ"ב, 57 עמוד.

ב) רעים בסער: נוער ציוני במאבק עם הנאצים, ירושלים, יד ושם, תשכ"ד, 272 עמוד.

ו. מ.ש. גשורי:

„וולברום עירנו" ספר־יזכור, בהוצאת ארגון יוצאי וולברום בישראל, אלול תשכ"ב, ת"א, 950 עמודים.

מונוגרפיות היסטוריות של גשורי בספרי־זכרון:

1. „פרקי היסטוריה של יהודי וולברום, עברית ואידית, י"א פרקים, עמודים 1—72, ספר־זכרון וולברום עירנו", בהוצאת ארגון יוצאי וולברום בישראל, ת"א, אלול תשכ"ב.

2. לקורות הישוב היהודי בטורבין" (פרקי היסטוריה), תשעה פרקים, עמודים 18—87,
„ספר טורבין" פינקס־זכרון, הוצאת ארגון יוצאי טורבין בישראל, ת"א, תשרי תשכ"ח.

3. „קורות העיר אוגוסטוב וקהילתה היהודית" (אלה תולדות), י"ג פרקים, עמודים 17—82.
„ספר יזכור לקהילת אוגוסטוב והסביבה", הוצאת ארגון יוצאי אוגוסטוב והסביבה, ת"א, תשכ"ו.

4. „קורות יהודי סוקולקה" מראשית יסודה עד למלחמת העולם הראשונה, י' פרקים, עמ. 21—54.
„ספר יזכור לקהילת אוגוסטוב והסביבה", הוצאת ארגון אנציקלופדיה של גלויות, ירושלים, תשכ"ח.

5. „תולדות העיר אוסטרובצה והקהילה היהודית" בעברית, אידית ואנגלית, ט"ו פרקים, עמ' 17—59. 45—13.
„ספר אוסטרובצה לזכרון ולעדות", בהוצאת ארגון יוצאי אוסטרובצה בישראל, ת"א, 1971.

6. „דומברובה־גורניצ'ה עיר העלטה הנצחית" (פרקי היסטוריה) ארבעה פרקים, עמודים 23—32.
„ספר קהילת יהודי דומברובה גורניצ'ה וחורבנה" הוצאת ארגון יוצאי דומברובה גור. בישראל, תל־אביב, תשל"א.

7. „לקורות העיר פודהייצה והסביבה" (פרקי היסטוריה), י"ג פרקים, 41 עמודים,
„ספר־יזכור לקהילת פודהייצה והסביבה", הוצאת ארגון יוצאי פודהייצה בישראל, תשל"ב.

8. „לקורות ישוב היהודים בפרושניץ המאזובית", שמונה פרקים, 40 עמודים,
ספר זכרון לקהילת פרושניץ והסביבה, נמצא בדפוס.

9. „לקורות יהודי אושפיצין והסביבה" (פרקי היסטוריה), י"ז פרקים, כששים עמודים,
ספר־זכרון לקהילת אושפיצין והסביבה, בהוצאת יוצאי אושפיצין בישראל, נמצא בדפוס.

10. „לקורות העיר סוסנוביץ והסביבה" (פרקי־עבר היסטוריים), עברית ואידית, ל"ג פרקים, עמודים 9—157.
תדפיס מתוך ספר־הזכרון „ספר סוסנוביץ ויישובי זגלמביה", תל־אביב, תשכ"ט.

11. „על נהרות זגלמביה הדומברובאית" (לקורות ישובי היהודים באזורי זגלמביה הדומברובאית ושלזיה־עילית) הערים: מונדזיוב, מיסלוביץ, צילאדז, סלאבקוב, סטשימישיץ ועוד 15 ישובים,
תדפיס שני מתוך הספר „ספר סוסנוביץ וישובי זגלמביה", תל־אביב, שבט תשל"ב.

פרוספקטים להוצאת ספרי־זכרון:

12. תכנית (פרוספקט) להוצאת ספר־יזכור לקהילות וואי־דיסלב וסנדישוב, 16 עמודים עם צילומים.
ארגון יוצאי הערים וואידיסלב וסנדישוב בישראל, ה־ועד להוצאת ספר־יזכור. ת"א, 1969.

13. תכנית (פרוספקט) להוצאת ספר־זכרון לקהילת יהודי קשיפיץ (ליד צ'ינסטכוב), 24 עמודים,
בהוצאת ארגון יוצאי קשיפיץ בישראל, הועד להוצאת ספר־יזכור, תל־אביב, 1963.

„מי ומי" בספרות ובעתונות בזגלמביה

(ביוגרפיות (לפי א"ב):

א) משה אפלבוים

נולד ב־1887 בעיירה אמשינוב ליד ורשה, למשפחה חסידית. עוד בשנות נעוריו גילה כשרונות לאמנות. בן 15 עזב את עיירת מולדתו והחל לנוד בעולם, בראשונה הגיע לעיר קאליש, ושם עבד אצל צייר־שלטים. בן 18 התקדם במלאכת השרטוט, עד שבית־החרושת המקומי לטכסטיל מינה אותו כמשרטט דגמים בעיבודי הטכסטיל. אך הוא לא מצא די סיפוק בעבודתו, והוא יצא לגרמניה ברגל, נדד מכפר לכפר והתפרנס מזה שמכר משרטוטיו, עד שהגיע לאמשטרדם תוך אמונה ששם יוכל ללמוד, אך שם רעב האמן הצעיר ללחם, ולא מצא איש שיגלה בו ענין.

בן עשרים הגיע לליוורפול והתפרנס מעבודת סבלות, היה מבלה בפונדקי מלחים, בהם היה משרטט טיפוסים מחיי המלחים, ואחרי עמל רב הצליח להתקבל בבית־הספר לאמנות המקומי ושם למד שנתיים בתנאים חומריים קשים, סחב משאות, חטב עצים, ועל פניו נראו קמטי מצוקה וסבל. אך הוא משך אליו תשומת־לב מוריו הפרופסורים ומבקרי־אמנות והוא הוענק בסטיפנדיה אקדמית לנסיעה לצרפת והולנד לשם השתלמות באמנות הפלסטית. ב־1914 למד אפל־בוים באקדמיה לאמנות בלונדון, ובסוף 1918 הציג בלונדון בפעם הראשונה את עבודותיו: מוטיבים בווהייטשפל, הרובע היהודי וציורים מרובים מחיי הפועל האנגלי. התערוכה הת־קיימה בחסות הד"ר מכס נורדאו ומיד יצא לו שם כצייר יהודי כשרוני. בשנת 1921 חזר לפולין, שבה ישב הקיבוץ היהודי הגדול תוך תקוה למצוא אצלו כר נרחב לעבודה, וישב מספר שנים בוורשה.

בשנת 1925 נענה אפלבוים להזמנת הקהילה היהודית בבנדין לקשט את בית־הכנסת הגדול מבפנים, ויחד עם עוד שני אמנים — הפסל חיים האנפט והצייר שמואל ציגלר מסוסנוביץ עלה בידם לבצע את המפעל האמנותי הגדול הזה; עבודת הציור והפלסטיקה בבית־הכנסת עמדה על רמה אמנותית גבוהה, וביחוד התבליט בכותל־המזרח שבו השקיע אפלבוים את כל כוחו וכשרונו, מה שעורר התפעלות מצד שורת אמנים ומבקרי אמנות שביקרו בבית הכנסת. בית הכנסת הבנדינאי היה היחידי בפולין שפנימיותו קושטה בידי אמנים יהודים. העתונות היהודית בפולין כתבה, שעל ורשה, לודז וערים אחרות ללמוד מהעיר בנדין ביחסה לאמנים יהודים.

אפלבוים קבע לו את קטוביץ למגוריו, ושם יצר יצירות אמנותיות גדולות, ובהן את מצוקת פועלי מכרות הפחם. הוא ערך שורת תצוגות ונתקבל בחמימות מטעם העתונות הגרמנית והפולנית בשלזיה־העילית, שראו בו אמן יהודי גדול. בעקב הצטננות חלה בדלקת הריאות והוא מת בקטוביץ ב־3 לינואר 1931 ובה הובל לקבורה.

ב) יורי ארבר, סוסנוביץ

מחבר ספר שירים בשם „בייטשן" (ביידית), שהופיע בהוצאת „פלאמען" בסוסנוביץ, בשנת 1935, ובו 44 עמודים.

ג) בוים טוביה, סוסנוביץ

נולד בסוסנוביץ במשפחה אינטליגנטית שנתרוששה ב־שנת 1910, למד בגימנסיה, החל לכתוב פולנית. אחר כך התקרב לספרות האידית ובעצמו התחיל לכתוב אידית (1932), פירסם ב„ליטעראַרישע בלעטער" ב־1395. יחד עם הרשל דנציגר, לייזר שיקמן ואחרים הוציא את כתב־העת הספרותי „יונג־זאַגלעמביע", שבו הדפיס את שיריו הרא־שונים, כתגמול לשורת שיריו בשם „ווייסע פלעקן" (כתמים לבנים) הוא קיבל את הפרס הראשון מקרן על־שם ראובן לודביג מטעם כתב־העת „אין זיך", ניורק, 1937. היה בגיטו בסוסנוביץ בתקופת הכיבוש הנאצי־גרמני. בקיץ 1943 נשלח לאושוויץ.

ד) אברהם בלאט

נולד ב־1916 בכפר אויסצה ליד זומבקוביץ בזגלמביה. בילדותו עבר לבנדין, למד בבתי־ספר „יסודי התורה", „מזרחי", ואחר השתלם במדעי הכלכלה ומסחר, סטודנט באוניברסיטה „בר־אילן".

עמד בראש התאגדות הנוער „סיני" שליד צעירי־המזרחי בבנדין, השתתף בבטאוני התנועה ובעתון „זגלמבייר צייטונג", ויחד עם חבורת סופרים מזגלמביה: אפרים קלינמן, דוד זיטמן, שרה וטוביה בוים ואחרים הוציא ב־1936 בהיותו כבר בארץ־ישראל את המאסף הספרותי „יונג־זגלמביה" (לידער־זאמלבוך, פארלאג „יונג־פען" סוסנוביץ).

ב־1935 עלה לארץ־ישראל, ומאז הוא מפרסם מסות ספרותיות, שירים וסיפורים ב„הצופה", „הארץ", „במישור".

„ספרות צעירה" וב„צוקונפט" בנויורק; עורכו הספרותי של „הצופה"; פרסם כמה שירים ב„פינקס בנדין".

ה) יהודה ארליך, סוסנוביץ (תרנ"ט—תשי"ט)

עלה לארץ ב־1924 והיה פעיל בתחום החינוך, ביחוד בזרם החינוך של הסתדרות העובדים. הקים ב־1934 את בית־הספר המחוזי בגבעת־השלושה ועמד בראשו כמנהל ומחנך במשך 11 שנה. לאחר מכן עבר לעבודת פיקוח במוסדות החינוך במשקים ובתי־ספר תיכוניים. מאוחר יותר פיקח על בתי־המדרש למורים ולגננות וניהל את המחלקה להכ־שרת מורים שבמשרד החינוך והתרבות. עשה הרבה בשנותיו האחרונות לקביעת תוכנית לימודים במכינות הפדגוגיות.

פירסם מאמרים ומסות בעניני חינוך בעתונות בכלל ובעתונות הפדגוגית בפרט. ההדיר ילקוט כתבי מ.י. ברדי־צ'בסקי (תש"ו ואילך) ותירגם „עשרה מאמרות" לגנבי בקובץ „מ. גנדי" (תר"ץ), את עיקרו של הספר „מצרים, אנגליה והמזרח" לא. רינהרט (תרצ"א) והנובלה של ה. הסה „נפשו של ילד" (תשי"ד), אשר לה הקדים מסה „הילד בספרות".

חוברת „אודים" (טבת תש"ך) מוקדשת לזכרו ושם כמה מאמרי הערכה.

ו) שמואל ברקוביטש ד"ר (1894—1937)

נולד בסוסנוביץ, סיים לימודיו בגמנסיה הריאלית המקו־מית, עברו עליו חיים קשים, שבהם נחל נצחונות ומפלות רבים. למד בחריצות תוך מאבק בקשיים חומריים קשים, וסלל לו דרך להשכלה גבוהה. משיכתו להופעות חברתיות, קשריו ההדוקים עם תנועת הפועלים, עם ה„בונד" הביאוהו ללימודי מדעי הכלכלה. הוא היה מרקסיסט משכיל והשתדל למסור את ידיעותיו להמונים הרחבים היהודים. עוד בתקופת מלחמת העולם הראשונה היה ברקוביץ הצעיר פעיל כעסקן בונדאי בזגלמביה, אחרי שסיים את לימודיו בוינה (כלכלה פוליטית) ובציריך (רפואה) הוא חזר לפולין, ושם שוב נכנס בעול העבודה המעשית המפלגתית — מקודם בוילנה ואחר כך בוורשה. היה מורה בגימנסיות יהודיות בוילנה ובסוסנוביץ, מנהל בית־ספר מפלגתי ע"ש ב. מיכאלוביץ ושל בי"ס לרפרנטים בשביל „צוקונפטיסטן", חבר הנשיאות של „קולטור ליגה", מרצה באוניברסיטה העממית לכלכלה פוליטית, משתתף בהוצאת צ.ק.ב. עד לרגעו האחרון היה פעיל כעסקן מפלגה, תרבות ומרצה. באלפי פועלים קשישים וצעירים נטע את ההכרה, שהמשטר הנוכחי יחליף את המקום למשטר יותר חדש וצודק.

עבודת התרבות תפסה מקום ראשי בפעולותיו. הוא פרסם שורת מאמרים על המרקסיזם ובעיות כלכליות. את מחקריו על מצב הפועל היהודי פירסם ב„דאס ווירטשאפט־לעכע לעבן", וורשה; על מרקסיזם ובעיות כלכליות — ב„אונדזער צייט", יוגנט־וועקער, נייע פאָלקסצייטונג, וואָכנ־שריפט פאר ליטעראטור ו־פאָרויס — בוורשה. בשנת 1947 הוציאו הבונדיסטים בלודז את מחקריו: המאטריאליזם ההס־טורי, בהקטוגרף, 14 עמודים, וכן גליון שני של „יוגנ־ביבליאטעק" סוציאליסטי. באמצע עבודתו המסורה גידע המוות האכזרי את חייו לפתע, והוא רק בן 44.

ז) יצחק לייב גולדשטיין (1919—1942), סוסנוביץ

נולד בסוסנוביץ במשפחת פועלים עניה, למד בחדר ובבי"ס פולני עממי. בנעוריו היה לפועל והצטרף לארגון־נוער סוציאליסטי „צוקונפט". יותר מאוחר היה עסקן סוצ־יאליסטי בנוער אקטיבי. החל בפרסום שירים ב„קליינע פאָלקס צייטונג", ורשה 1937, ועד לפרוץ מלחמת העולם האחרונה הדפיס שירים גם ב„יוגנט־וועקער" וב„פאָלקס־צייטונג", ורשה. בתקופת כיבוש הנאצים ישב בגיטו סוסנוביץ וגוע שם מרעב.

ח) אריה גלברד (16 לינואר 1910), סוסנוביץ

למד באוניברסיטה בציריך פילוסופיה וכלכלה מדינית. עלה ארצה בשנת 1933 והנו חבר בקיבוץ השומר־הצעיר מעברות. פירסם מאמרים ורשימות, בעיקר בענייני כלכלה, בכתבי־עת וקובצים שונים („סוגיות", „בשער", „הדים", „על־המשמר" ועוד) ואת הספרים: „המשק הסוביטי" (1958) ו־„רמת החיים בברית־המועצות" (1959).

ט) מאיר (מכס) גרונוולד, ד"ר ורב (1871 זאבז"ה־הינדנבורג שלזיה עילית — ירושלים 1954).

סיים גמנסיה בגליביץ, באוניברסיטה ובבית־מדרש לרב־נים בברסלוי. ב־1895 נתמנה לרב בהמבורג וב־1905 רב בוינה. חיבר מספר רב של חיבורים על תולדות היהודים ובעיות תרבות יהודית בגרמנית, עברית ואידית; חוקר חיי הקהילה היהודית בגרמניה; מייסד החברה ליידע־עם יהודי; פעל הרבה בשטח היצירה העממית היהודית, פולקלור וא־תנוגרפיה, והשתתף ביסוד המוזיאון היהודי בהמבורג; בשנת 1901 אירגן מחלקה יהודית בתערוכת ההיגינה הבינלאומית בלונדון, חי עד 1930 בוינה ששם לקח חלק נמרץ בחיי התרבות והחברה היהודית; אחר כך התישב בישראל, ששם הקדיש עצמו כולו לחקר הפולקלור היהודי. הד"ר גרונוולד היה מהחוקרים והעסקנים המסורים ביותר של היידע היהודי ממש עד ליומו האחרון, פירסם מספר רב של מחקרים בשפות שונות (וגם באידית), שבהם הוציא מוניטין ליצירה העממית היהודית ולשיר העם היהודי בפורום הבינלאומי, היה עורך „ידיעות החברה ליידע־עם יהודי" (בגרמנית) שהוא יסדו וסיפק לו את רוב החומר, וב־1923—1925 הוציא עוד שני כרכים של „ספר השנה לידע־עם יהודי", והוא אף ידע לענין אחרים להתעסק בנושא זה שהיה מוזנח עד ימיו ולשתף אותם בעבודתו. מחיבוריו ההסטוריים: „השמות ה־פרטיים בתנ"ך מבחינת ערכם לידיעת אמונות העם העברי" (1895); „קברות פורטוגיזים על אדמת גרמניה" (1902) מחקר חשוב מאד לתולדות מגורשי ספרד ופורטוגל; מחקרים לתולדות הקהילה האשכנזית בהמבורג (1903) ולתולדות היהודים בווינה (1913, 1926); „שמואל אופנהיימר ואנשי חוגו" (1913), עם חומר ארכיוני חשוב לתולדות הכלכלה היהודית, מאמרים על גבריאל ריסר וברתולד אוארבך ועל

ממציאים, מגלים וספנים יהודים. חלק מזכרונותיו בשם „שמונים שנות חיים" נדפס בייווא־בלעטער בניו־יורק, 1952. הוא מת בירושלים שבע ימים, והשאיר בכתב־יד מאות מחקרים על הפולקלור היהודי ועל קהילות יהודיות בגרמניה. עבודתו הספרותית והמחקרית הנציחה את שמו בספרות־ישראל.

י) הרשל דנציגר (1911—1943) סוסנוביץ

נולד בסוסנוביץ במשפחה חסידית של שושלת אלכסנדר, למד בחדר ובבית־המדרש ולימודי־חול אצל מורים פרטיים. נעשה אחר כך לפקיד מסחרי, החל לפרסם שיריו במאספים „יונג זאגלמביה" 1—4, סוסנוביץ, 1936, שהשתתף בעריכתו יחד עם טוביה בוים ולייזר שיקמן. דנציגר השתתף בתחרות השיר של כתב־עת „אין זיך" ניו־יורק 1937 ושם פירסם שירו „געדאנק", השתתף ב„אות", 1938—193, לודז'—וורשה, נייעס פאָלקסבלאַט, לודז; זגלמבייר צייטונג, בנדין, שלע־זיש־זגלמבייר צייטונג, קאטוביץ ואחרים.

בתקופת הכיבוש הנאצי־גרמני ישב בגיטו סוסנוביץ, ש־שם כתב הרבה, וביחוד חרוזים וסאטירות, על אף סבל הרעב. בקיץ 1943 הובל לאושוויץ ושם נספה בידי הנאצים.

יא) הלפרן יהונתן (אפריל 1877—יולי 1918), ז'רקי

נולד בז'ארקי, מנה את יחוסו לרבי יהונתן אייבשיץ הנודע. עד גיל 18 למד בחדרים וישיבות, יצא לו שם כעילוי. רק אחרי נישואיו החל ללמוד לימודי חול, למד מדעי הטבע, מתימתיקה ושפות. אחר כך היה סוחר ביינדזיאוב, כתב (החל מ־1908) שירים, נובילות, ובעיקר דראמות. ב־1913 הופיעו שתי דראמות שלו: שיינדעלע — שלוש מערכות, ו„מוטער און זון" — מערכה אחת (שניהם בהוצאת א. גיטלין בוורשה). הדרמות משכו תשומת לב הביקורת היהודית ובוצעו בידי חוגי חובבים. בין כתביו שלא פורסמו נמצאו: דער אלטער דיכטער, פואמה דרמטית בשלוש מער־כות; קיין וועג צוריק, דרמה בשלוש מערכות (תורגם לגרמנית בידי פאול בארכין); אונטערגעהאַקטע פליגלען — דרמה בארבע מערכות; פאמיליע באמבערג — דרמה בשלש מערכות; דער געפערליכער רעצעפט — קומדיה במערכה אחת; פורים שפילער — קומדיה לילדים בשלש מערכות. ה„אם והבן" של הלפרן הופיע ב־1923 בסינסינטי בתרגום אנגלי של ייטה בלוק. השאיר אחריו גם כרך שירים, כרך שירים בפרוזה וגם כרך אגדות. מת ביינדזיאוב. ארכיונו נמצא אצל בנו הדר" יחיאל הלפרן בתל־אביב.

יב) מרדכי המפל, בנדין

יליד בנדין, קיבל חינוך מסורתי ב„חדר", חניך גמנסיה עברית־פולנית „יבנה" בבנדין. עוד בגיל צעיר גילה נטיה לעתונות והיה מעורכי בטאונים פריודיים בעיר מגוריו לרגל אירועים ציוניים שונים. השתתף בשבועון „זגלמבייר־צייטונג" בבנדין שהופיע 28 שנה עד להשמדת יהדות העיר (1911—1939) ובשליחות עתון זה שהה בארץ־ישראל למעלה משלושה חדשים. וכן כתב כתבות על זגלמביה בעתונים „היום" ו„הצפירה" שהופיעו בוורשה בשנות העשרים.

מעורכי ספר־הזכרון „פנקס בנדין", משתתף בספר־הזכרון לעיר סוסנוביץ והסביבה, וכן ב„פינקס זגלמביה" העומד להופיע במלבורן שבאוסטרליה, משתתף בשבועון „הפועל הצעיר" שבו כותב על מאורעות היסטוריים יהודיים ובעיקר על סופרים ויצירותיהם, חלוצי הישוב ובוניו, אבות התנועה הציונית ואישים; כותב בעתון „יידישע צייטונג" (תל־אביב) ולעתים בעתוני הארץ („דבר" ועוד). ב־1961 נמנה עם חברי המערכת של העתון „נייע ישראל צייטונג" (תל־אביב) שבו נתן רבות מקולמוסו.

יג) סטניסלב ויגודסקי

סופר ומשורר פולני־יהודי, יליד בנדין (1907), בנו של העסקן הציוני יצחק ויגודסקי. בנעוריו השתתף כשחקן על הבמה העברית מטעם הלהקה הדרמטית של אגודת „עבריה" (אחרי המלחמה הראשונה), היה פעיל בהסתדרות „השומר הצעיר", למד בגימנסיה „יבנה", ועל אף חינוכו הלאומי ה־עברי בבית אביו ואצל מוריו סובוטקו, טוול קליינמן וא.ז. בורנשטיין הוא פנה עורף ליעודים הציוניים. לבו הלך שבי אחר שאיפות שמאליות קיצוניות והתחיל משרת בכש־רונו את מעמד הפועלים הפולניים וספרותו. בשנות העשרים נאסר עקב פעילותו הקומוניסטית והיה חבוש זמן ממושך בבית הסוהר.

במלחמה האחרונה, תחת שלטון הגרמנים, נתייסר כפליים, הן כיהודי והן כסופר בעל נטיות קומוניסטיות. בשיריו הוא שר דברי־תהילה ללוחמי השויון והצדק הסוציאלי, להמוני העם המשועבדים והנכנעים שלא נכנעו, עד „שמעל פולין — מולדתי, שאת מלחמתה וכינונה מחדש לוויתי, הונף הדגל המאדים והמשחרר".

עוד בשנות העשרים פירסם את פרי ביכוריו בכתב־העת „ויאדומשצ'י ליטראצקיה" ומאז עלה כוכבו בשמי הספרות הפולנית. הוא משתתף גם בירחון „סקמנדר", ש־סביבו התרכזו טובי המשוררים הפולנים הצעירים. במלחמה אבד את כל בני משפחתו: הוריה, אחיו, אשתו (לבית דומב הנודע בבנדין) ובתו. נכלא בצינוק, גורש לאושוויץ, טרף נפשו בכפו. אולם שיחק לו המזל ונשאר בחיים.

יצירותיו בפרוזה ובפיוט יונקות מן הנבכים האמוציו־נליים האישיים ופועם עולמו ונפשו הדוויה עומד בהם. שירי ביאליק שוויגודסקי מתארו כ„ענק השירה העברית" מש־פיעים עליו עד היום, והדבר ניכר בספר שיריו „יומן האהבה".

שיריו המוקדשים לשואה חדורי דכאון ותוגה. בהם הוא נותן ביטוי עז לטרגדיה של העם היהודי. באחת הבלדות שלו הוא מקונן: „צר לי על המאה שבעצם שפלותה הייתי / מתחת למעמסת המלחמה כרעתי / כריתי בורות ביערות / התכווצו ושחפו הריאות / מקובעת התרעלה לגמתי / ביד מאבד דברי חקקתי / ושלוה לא ידעה נפשי".

הספר הראשון של שיריו בשם „אל" הופיע במוסקבה, ב־1933. עד כה הופיעו ספריו: „הלבלר, בבקעה, ילונק והבן, בחזרה הביתה, על־יד הכביש, המגרש הריק, „ששה סיפורים" וקובץ שיריו המכיל 120 שירים והמחולק לחלקים עיקריים על נושאים שונים. הוא תירגם לפולנית מיצירות שלום־עליכם, אפרים קגנובסקי, ומכתבי אגון ארוין קיש, סופר גרמני־יהודי. התגורר בפולין ופרסומו כסופר בעל עט מחונן מקנה לו קוראים רבים. ספרי ואזלו מזמן. כעת יושב בישראל.

יד) מאיר יחיאל ויגודר (1855—1933), ז׳ארקי

למד בחדר ובישיבות. 1874 היגר לאנגליה, פירסם שיריו ב„פונוגרף", „די צייט" בלונדון, 1930, 16 עמודים ששם הוא מתאר בחרוזים חיי נער יהודי מפולין ונדודיו; שירי זמרה, שירי טבע ואהבה ביידית ועברית, „דאַרט" — 1933, 19 עמודים. מת בדובלין באנגליה.

טו) וולנרמן יהודה־ליב (1873 ?) בנדין

נולד בבנדין למשפחה חסידית, למד בחדר ובישיבה ואצל מורים פרטיים. אחרי חתונתו נעשה מלמד לגמרא ב־בתים עשירים. 1906 בא לוורשה, נעשה עסקן בחוגי הנוער של חסידי גור, אחר כך של „אגודת ישראל", מייסד ועורך כתבי־עת ראשונים בעברית ואידית אורטודוכסיים בפולין: הקול קול יעקב, בנדין־ורשה, 1906; הקול, ורשה, 1907, עברית ואידית, שמילא בעצמו במאמרים, פיליטונים, ושירים על נושאים דתיים. וו. היה, כפי שמאפיין אותו בונה שני של העתונות האורטודוכסית בפולין, שמואל רוט־שטיין — „יהודי, תלמיד־חכם, פיקח וחריף, שהצטיין בעטו המהיר". וו. היה גם עורך „ווארשעווער צייטונג" שהופיע בוורשה, יולי, 1907. עד למלחמת העולם הראשונה חי בוורשה. אחר כך חזר לבנדין. אומרים שמת בבנדין בראשית שנות העשרים.

טז) ד״ר פייבל ווידרמן

מחבר הספר „החיה הצהובה" בפולנית (פלובה בסטיה), נולד בגליציה בשנת 1889, למד משפטים ופילוסופיה באוניברסיטה קראקוי וקיבל תואר ד"ר למשפטים ותעודת פרופסור בבתי־ספר תיכוניים. על חשבונו יש לזקוף זכויות גדולות לטובת החינוך היהודי בפולין מאז סיום מלחמת העולם הראשונה ועד להשמדת יהדות זגלמביה.

הוא בא לבנדין בשנת 1918 ונתמנה כמנהל גמנסית „יב־נה" במקום המנהל הקודם ד"ר נח בראון (שעלה לירו־שלים וכיהן שנים רבות באוניברסיטה העברית) וכיהן שם כחמש שנים. משם עבר לסוסנוביץ, ומשנת 1923 עד לפרוץ המלחמה ב־1939 ניהל את גמנסית הנשים בסוסנוביץ. אף בתקופת המלחמה עסק בהפצת השכלה כללית ומקצועית בקרב האוכלוסיה היהודית.

הוא חיבר ספר לבעיות ההפיכה הסוציאלית של ה־המונים היהודיים, וגם של חיבורים רבים בשטח הפדגוגיה. הוא היה אקטיבי בבנדין גם בשטח החברתי. במשך זמן מסוים היה חבר במועצת העיר בבנדין מטעם פועלי־ציון שמאל ויו"ר מוסדות מרובים, כמו איגוד לידיעת הארץ בזגלמביה, חברת „הופנונג" להצלת הבריאות של ילדים חולים יהודים, חבר ב„אגודת שוחרי האוניברסיטה" בירו־שלים ועוד.

הגורל רצה, כפי שווידרמן אמר על עצמו, שרק הוא, היחידי, מכל מנהלי הגימנסיות היהודיות בפולין, נשאר בחיים, — בלי בית ומשפחה, כדי למצות את כוס הרעל עד תומו. (רעיתו בת התושב הבנדינאי הנודע אברהמלה רכניץ ובנו היחיד, שלזכרו הקדיש את ספרו „החיה הצהובה" — ניספו בין ששת מליוני הקדושים היהודים).

יז) דוד זיטמן (7 אוג. 1898 — 26 יאנואר 1923), צילאדז

נולד בצילאדז למשפחה בעלביתית, למד בחדר ויצא לו שם כבעל ראש טוב, נתיתם מאביו בשנות נעוריו ובגיל 13 נאלץ לעבוד ולפרנס את משפחתו. בן 15 נסע ללודז ועבד אצל צורף זהב, היה פקיד בבית־מסחר, אחר כך עסק בהוראה לעברית ואף עסק במסחר. 1919—1922 עסק בהוראה בגן ילדים של יצחק קצנלסון בלודז, היה בעל כשרונות דרמטיים ועזר לבצע הצגות ילדים בבתי־הספר. בן 15 היה כשפירסם בדפוס בעתון יהודי בלודז את שיריו הראשונים. אחר כך השתתף בשיריו ומסות קצרות בעתוני לודז: לאָדזער טאַגבלאַט, פאַלקס־בלאַט, געזאַנגען, יונג־אידיש, אידישער זשורנאַליסט, וועגן, שוועלן, אויפגאַנג, סיפעלד ואחרים בהוצאות ספרותיות בלודז. השתתף גם במאספי דוד איגנאַטיוב „כתבים". בשנת 1921 הוציא בצורת ספר קובץ שירים מודרניים בשם „אויף וויטקייטן קרייזנדע פאַל איך" (בליטוגרפיה עם לחנים של אידא ברוינר, בהוצאת „אחריד" לודז). תוך סבל רעב ומצוקה נפל למשכב במחלה קשה בראשית 1922, נדד על פני בתי חולים שונים ומת בודד בבית־חולים בברסלוי הגרמנית. חלק קטן מעזבונו הספרותי נדפס במאסף „יונג־זגלמביה", בנדין, 1932.

יח) מיכאל יעקב חזני (סיון תרע״ג) בנדין

חינוך מסורתי־תורני ופעילות ב„החלוץ המזרחי" בפולין. עלה ב־1932, ועבד במושבות עד להתישבותו בכפר־אברהם ליד פתח־תקוה. פעיל ב„הפועל המזרחי" ובתנועת המזרחי, וכן במוסדות הישוב, הציונות והמדינה. מ־1951 חבר הכנסת, פירסם מאמרים וקונטרסים בעניני התנועה ובעיקר בעניני התישבות וכלכלה. ספריו: „משדה יעקב עד טירת צבי" (סקירה על התישבות הפועל המזרחי בא"י, תרצ"ח), „ה־התישבות הדתית על אדמת הלאום" (תשי"א), „הסתדרות מפלגה, תנועה" („לבירור מהותו של הפועל המזרחי ודרכו") (תשי"ב) ועוד.

יט) חיים חפר (חשון תרפ״ו), מונדזיוב

עלה ארצה ב־1936 ונתחנך ברעננה, התגייס לפלמ"ח ב־1943 והיה בדפנה, אילת־השחר, תל־יוסף ועוד. אחר כך עבר למטה החטיבה והיה במקימי הצ׳יזבטרון. למד באוני־

ברסיטה העברית בירושלים ובאנגליה בימוי סרטים. בעל טור סאטירי בשבועון „צפור הנפש".

פירסם שירים ופזמונים בעתוני הארץ וכן לתיאטרונים השונים (מטאטא, לי־לה־לו הקאמרי ועוד) ומחבר תכניות למועדונים „תל־אביב הקטנה", „החמאם" שהקים עם דן בן־אמוץ. אסופת פזמוניו: „תחמושת קלה" (פזמונים תשט"ז ואילך), „מלים למנגינות" (תשכ"ב) ויחד עם דן בן־אמוץ הוציא „ילקוט הכזבים" (תשט"ז, ואילך).

כ) אלקנה חרמץ (21 דצמבר 1910)

נולד באוסטרובצה הקילצית. אחרי מות אביו עבר ל־קראקוי, ומשם לסוסנוביץ ששם פתח לו בית מסחר לזכוכית. בתקופת הכיבוש הנאצי ישב בגיטו סוסנוביץ. בפברואר 1949 נאסר בידי הגסטפו, גורש על־פני מחנות־עבודה שונים בשלזיה תחתית ועילית, היה גם באושוויץ ודאכאו. אחרי השחרור במאי 1945 הלך לפריס, ומשם בדצמבר 1946 נדד לבראזיל.

החל לכתוב בשנות נעוריו, פירסם סיורים וריפורטז׳ות בעתוני וורשה: היינט ומומנט, ובזגלמבייר צייטונג, אחר כך כתב ב„אונזער ווארט" ו„ארבעטער ווארט" בפריס. היה נוסע ככתב של עתוני היהודים בפריס למשפטי נירנברג ודאכאו. בבראזיל היה מקודם משתתף וסגן־עורך ה„אידישה פרעסע" בסאן־פאולו. הדפיס (גם בשמות ד. הארצפעלט, „א. חית"ו„מלך אביון") סיפורים ומאמרים ב־„דבר" ת"א, „אידישע צייטונג" בבואינוס־איירס; פאלקס־בלאט במונטבידיאו; יושב בסן־פאולו, מזכיר כללי של התאחדות הציונים המאוחדת „אוניפיקאדא"; מזכיר הקמפיין המאוחד הישראלי. חבר הועד הראשי של פ"צ־התאחדות ומזכיר הסניף המקומי של הקונגרס היהודי העולמי לתרבות.

כא) ליאון טלמי (ינואר 1893)

שינוי מהשם המקורי לייזר טאלמינוביצקי, נולד בסוס־נוביץ, למד בחדר, ביקר בביה"ס הריאלי בעיר, בשנות נעו־ריו הצטרף לתנועה הטריטוריאליסטית, אחר כך הצטרף למפלגת הסוציאליסטים־ציונים (ס"ס). ב־1912 יגר עם הו־ריו לאמריקה, ישב זמן מה בעיר־שדה במדינת אוהיו, משם עבר לניו־יורק, וב־1916 נתמנה מזכיר כתב־עת הטריטוריא־ליסטי „אונזער ווארט". אחרי מהפכת פברואר־מרץ 1917 נסע לרוסיה, השתתף ביומון של ה„מאוחדים" — נייע צייט הקיובי (1919), עבר כל הגלגולים של ה„מאוחדים" עד למיזוגם עם רק"פ (רוסלנדישה קומוניסטישה פרטיי). 1920 חזר לאמריקה, ערך את הירחון אויפבוי, הוציא ב־1922—1923 בניו־יורק ע"י הסניף האמריקאי של „אידגעזקאם" (אלרוסישער יידישער געזעלשאפטלעכער קאמיטעט צו העל־פן די געליטענע פון פאגראמען), הדפיס בגליונות 3 ו־10 של „אויפבוי" רשימה של 515 ספרים וקונטרסים יהודים שהופיעו ברוסיה בשנים 1917—1922. אחר כך משתתף קבוע במורגן־פרייהייט בניו־יורק, וכן עורך משתתף של כתב־עת הקומוניסטי „דער האמער"; אחד הפעילים הראשיים בתנועת „איקאר" באמריקה, נסע עם משלחת „איקאר" לבירו־ביג׳אן, וכתוצאה מכך פירסם בצורת ספר את „אויף רויער ערד" — „עם משלחת איקאר בבירא־ביג׳אן", ניו־יורק, 1931, 258 עמודים, ערך כמה הוצאות „איקאר" בניו־יורק והשתתף בעריכת „איקאר יארבוך" (ניו־יורק, 1932); ב־1934 התישב ישיבת קבע ברוסיה הסוביטית, התרחק מעבודה יהודית ונעשה לאחד מעורכי ספרות־התעמולה האנגלית של השלטון הבולשבי. בשנות מלחמת העולם השניה נזכר שם טלמי לעתים קרובות כחבר הועד היהודי האנטי־פאשיסטי במוסקבה. מה שעבר עליו בעת החיסול הסטאליניסטי של הסופרים היהודים לא ידוע. כיום הוא יושב במוסקבה. טלמי תירגם את „הענק הרע" לאוסקר ווילד, ספריית בית־הספר של ה„קיע־ווער פארלאג" 1919.

כב) ל. טננבוים (— אוגוסט 1943), בנדין

נולד בבנדין, מהמשתתפים הפעילים ב„זגלמבייר צייטונג" בבנדין בשנים 1919—1939; ניספה בידי המרצחים הנאצים בעת חיסול יהודי זגלמביה באוגוסט 1943. ל. שפיגלמן העורך העריכו מאד ככוח משתתף בעתונו.

כג) בריש טנצר, סוסנוביץ

עסקן ציוני ותיק בזגלמביה, משתתף קבוע ב„זגלמבייר צייטונג" בבנדין בשנים 1919—1939; השתתף בישיבה המ־שותפת של ציוני שלזיה וזגלמביה שבה הוחלט להבריח דרך הגבול חומר תעמולה ציוני לרוסיה; פיקח ונועז, חריף ומעשי. הצטיין בתחבולות לטובת הציונות, והצעותיו בעתונות עוררו תמיד ענין.

בשנת 1935, עם פיזור מועצת הקהילה בסוסנוביץ בידי השלטון, נתמנה טנצר לממונה־מנהל של הקהילה בתפקיד של איזון ההוצאות וההכנסות והבראת המצב הפיננסי וה־משקי. בתוקף התפקיד הפך לאיש ריב ומדון לכל העסקנים והמוסדות היהודיים בעיר, לא התחשב בדעותיהם והצעותיהם ועשה הכל לפי הבנת עצמו ואחריותו עד שעורר נגדו את כל דעת הציבור בעיר, וב„זגלמבייר צייטונג" (גליון 33, יז אב תרצ"ה) פורסמה מחאה גלויה נגד הממונה על הקהילה של סוסנוביץ, ובו נאמר, שכל הארגונים שבאו על החתום, אמנם נאמנים להחלטה שלא להכנס אתו, עם הציוני לשעבר, בשום ויכוח. אך היות שהוא הרחיק ללכת בחוצפתו ובמעשי־הפקר עד שהוא מתקיף ללא הרף את הציונים המסורים והטובים ביותר שבעיר, העומדים זה עשרות שנים ללא לאות במאבק למען הרעיון הקדוש, שהם הרב האגר, הנשיא ד"ר מלודיסטה וזקן הציונים באזור גרשון סטבסקי, והממונה עבר כל גבול של הגינות, ובלבוליו וזלזוליו הספוגים בורות וטפשות מתקרבים לתחרות עם אנשי עולם־התחתון — הם מוצאים לחובתם להביע מעל דפי העתונות את מחאתם ה־עמוקה נגד האיש ההוא, והם מנערים את חצנם מה„ציוני" ההוא המכתים את שם ישראל ברבים. על החתום באו 24 מוסדות וארגונים, כולם מכובדים וחשובים ומקובלים על הציבור.

עם תום שנתיים למינויו ובחירת מועצה חדשה מצד הציבור הוא התרחק מהציבור והציבור התיחס אליו כאל נדוי ומוחרם, ומאז לא נשמע קולו ברבים. מאז מלחמת העולם השניה לא היו עליו כל ידיעות, וכנראה שכל גלגולי השואה בסוסנוביץ עברו גם עליו ונספה בשואת הנאצים.

כד) מישא טרויאנוב (1906 — 19 אוגוסט 1942)

הוא הפסבדונים של משה טרויאנובסקי. נולד בדומב־רובה־גורניצ'ה, למד בחדר, בבית־המדרש וישיבות בבנדין ובלודז, אחר כך נעשה למורה פרטי, סוכן מסחרי ופקיד במחסן; 1926 חלה בשחפת ונאלץ לוותר על עבודתו ולהת־פרנס מרווחים מקריים וממכירת ספריו; עשה התחלה נאה בהופעת שיריו הראשונים בעתון „נייער פאָלקס־בלאט" לודז, 1926. אחר כך השתתף גם בלודזר טאָגבלאַט, ליטעראַ־רישע בלעטער, היינט, מומנט, דאָס וואָרט, וואָכנשריפט פאר ליטעראַטור, פאראויס, ארבעטער־צייטונג, נייע פאָלקס־צייטונג — ווארשה; אות — לודז—ווארשה; צווישן מויערן גרינע בלעטער, וואָכנשריפט — לודז; צוקונפט — ניו־יורק (1936); באנטולוגיה „נייע יידישע דיכטונג" (בכתב לאטיני), יאסי, 1945 ואחרים. בשנים האחרונות לפני המלחמה האחרונה הדפיס שורת סיפוריו הטיפוסיים בשם „שאטנס אויף דער וואנט" שבהם מורגשת האוירה של החורבן העומד לבוא; אחד מהם בקראָהאד יצא בצורת ספר, בהוצאת „יונגוואלד", לודז, 1933, 25 עמודים. משיריו הופיעו בצורת ספר: אר־מעטיקע האריזאנטן, ורשה 1936, 78 עמודים; דער נאַכט אנטקעגן, עם רישומים של מ. רייף, ורשה, 1938, 61 עמודים. בשיריו מביע מ. את המרד הפנימי של האיש הבודד בעיר הגדולה ובאותו זמן אמונתו העמוקה באדם בכלל. בשעה שהגרמנים הנאצים התקרבו ללודז הוא נמלט לוורשה, משם עבר לאוטווצק ושם ניספה בידי הנאצים. שירים אחדים נכנסו לאנטולוגיה של משוררים שניספו בעריכת בינעם העלער — דאָס ליד איז געבליבן, ורשה, 1951.

כה) רוזה יאקובוביץ (1889—1942) לבית גרויברט.

נולדה בעיירה פראָשניץ פלך פלוצק לאביה רבי ישכר־בריש גרויברט שכיהן שם כרב העיר ומשם עבר לכהן כרב בשדליץ ובנדין. על אף חינוכה המסורתי בבית רב, ביקרה רוזה בבית־ספר רוסי בשדליץ, ואחרי שכל משפחתה עברה לשבת בבנדין ששם הוכתר אביה לרב העיר והסביבה היא ביקרה גם בבית־ספר פולני, ואחר כך גם בעברי, בבית מורה יעקב בר זאיונץ, שאצלו למדה עברית, באה רוזה במגע עם הנוער המשכילי בעיר, התחילה לקרוא ספרי יידיש, עשתה הכרה עם הקלסיקונים היהודים: מנדלי מו"ס, שלום עליכם, וביחוד הושפעה מי.ל. פרץ שבנובלים שלו החיה את היופי הרומנטי שבחיי העבר היהודי, שעשה רושם על המשוררת היהודיה הצעירה. פרץ תיאר את העולם שבו חיה.

רוזה מצאה עצמה לפתע בין שני עולמות, מצד אחד — הבית הרבני הפטריארכלי של אביה, שבין למוד דף לדף בגמרא התמסר לילדיו ובשיחות ארוכות סיפר להם על עבר עמנו ועל כל מה שעבר על עם ישראל בדרכי גלותו, ובהשפעת אביה החלה במוקדם לחשוב ולהרגיש; ומצד שני היא גילתה בעולם הספרות היהודי עולם גדול חדש, שבו פסעה את צעדיה הראשונים בשדה השירה. הנה כתבה את שירה הראשון „לאמי" שפורסם במאסף של פרץ בשם „יידיש" (ורשה, 1910), בו היא יוצאת בשירה לכבוד גדולת אביה היושב שקוע באוהלה של תורה תוך געגועים למאוויי עליון „בתוך ערפלים כהים רגועים של שחר היום".

רוזה נתקלה בעולמה החדש, בספרות היהודית, בגלי יופי חדשים, ומביאה לידי מרד שקט נגד העולם הישן של הוריה. ברם על אף הקרע בבית אבא, והתרחקותה מבית אבא־אמא, היא נמשכת חוזרה למקור, לבית אביה הגדול, והיא שופכת נפשה בשיר בשם „על קבר אבות". יופי מיוחד כמוס בהגיוניה התנ"כיים. היא המשוררת היהודיה הראשונה שהכניסה את הגיוניה אלה לשירה היהודית. היא מחיה לעינינו את הדמויות הישנות־חדשות, ובמיוחד את הנשים התנ"כיות כמו: רחל, רות, מרים, שולמית, אסתר, ומכל אחד משיריה פועם יופי ולירית שקטה. באותם הימים טרם הגיע רגש האהבה בספרות היהודית לידי מבע נמרץ כזה, וביחוד אצל מספר כה קטן של משוררות־נשים. רוזה הופיע אז באהבתה העדינה והנישאה בשירים לירים יפים מלאי חן וצניעות, כפי שהתאימו לאשה יהודיה בפולין שיכלה להרשות לה את העונג הזה. אהבתה ושיריה התנ"כיים הוסיפו מוטיבים חדשים בפואסיה היהודית.

מאמרה הראשון „ערציהונג" הופיע בשבועון המצוייר „רומן־צייטונג", גליון 16, ורשה 1908, ובגליון 18 הדפיסה גם שיר בשם ראזאלי יאקובסאן. עוד שיר „לאבא" הדפיסה במאסף י.ל. פרץ „יידיש", ורשה, 1910. אחר זה השתתפה בשירים, נובלות ומאמרים בעתונים: בענדינער וואָרט, דאָס פאָלק, ווייסנבערגס זאמלביכער, רינגען, היינט, ווארשעווער אלמאנאך, דער יידישער זשורנאליסט, יוגנט, העפטן, ליטעראַטור געזאַנגען — לודז; לובלינער טאָגעבלאַט, די יעצטיגע צייט, קאליש ואחרים. בצורת ספר הוציאה: מיינע געזאַנגען, ורשה 1924, 60 עמודים — שירים, הגיוני נשים בתנ"ך, וגם שירים מחיי היהודים הפטריארכליים בפולין. ספרה השני „לידער צו גאָט" — לקט שיריה מ־1924 עד 1939 — נאבד בתקופת המלחמה.

אחר נישואיה התישבה בעיר קאליש ושם גרה עד למלחמת העולם האחרונה. עם כיבוש קאליש בידי הנאצים נמלטה ללודז וגרה אצל מרים אולינובר. משם עברה ל־וורשה, ושם עבדה יחד עם הפרופיסור מאיר בלבן בועדה ההסטורית. בשנת 1943 נשלחה לכבשני טרבלינקה.

כו) יהודה יפת (דוד שפירא)

נולד בתרפ"ה (1905) בפוקשיבניצה—לובלין לאביו רבי יחיאל־מאיר שפירא משושלת היוחסין של משפחת אדמו"רים ותיקה בפולין. אביו האדמו"ר מבנדין נקרא בפי אנשי העיר בשם „בריקבר רבי" בעקב ישיבתו בקרבת הגשר. מצד אמו היה נין הצדיק רבי חיים הלברשטאם מצאנז וקשור בקרבת משפחה עם כל גדולי הצדיקים בפולין וגליציה.

דוד קבל חינוך תורני, למד בחדר, בן 12 עבר לישיבה ועלה מעלה מעלה, נתגלה בכשרונותיו העצומים ובזכרונו הנפלא. עוד בנעוריו תירגם ליידיש את ה„תניא", ומבנדין היה שולח מאמריו לעתונות כ„הצפירה" בשם הבדוי „יהודה יפת", ובשם זה פירסם סדרות מאמרים על נושאים שונים. יצירותיו הראשונות היו על נושא החסידות שהופיעו בעתון העברי היומי „היום" (ורשה, 1925), „הדואר" (ניו־יורק) ואחרים ועורר תשומת לב בסגנונו המזהיר. בין יצירותיו המוצלחות ביותר: סידרת שיחות ומשלים של רבי שמחה בונים מפשיסחה, מסות הסטוריות מחיי צדיקים נודעים בפולין, כמו על רבי יצחק אייזיק מקאלוב ההונגרית, על רבי חיים דוד ברנרד הרופא מפיוטרקוב. בעקב פעילותו הספרותית נבע פרץ בקן משפחתו, כי אביו הרבי ראה בכך כעין סטיה מהדרך הישרה במנהג אבותיו מדור דור, וזמן רב עבר שאביו לא רצה לדבר עם בנו הסופר.

לפרסום רב הגיע בסיפוריו ההסטוריים שנדפסו בהמשכים יום יום וריתקו קהל רב של קוראים. היה משתתף קבוע בעתון „מומנט" ובעתון הערב היומי „רדיו נייעס", וכן פירסם ליקוטים רבים על פרשת השבוע מספרות החסידות ופולקלור. ב־1924 פירסם ב„היינט" הוורשאי את הרומן ה־הסטורי על „דון יוסף נשיא", וב„מומנט" את „חזון ממלכה יהודית", „ירושלים בלהבות" ועוד. בתרצ"א—ד פירסם בעתון צעירי־מזרחי „יידישע שטימע" סיפור הסטורי „ברוריה". סופרים ותיקים רבים וצעירים נזקקו לעזרתו ולהדרכתו בכל הנוגע לחכמת ישראל, חסידות ופולקלור יהודי.

נשא אשה בעודו צעיר, ובראשית שנות השלושים עבר לגור בוורשה והתקרב לתנועת המזרחי והורה ועבודה ונתמנה לעורך השבועון „די אידישע שטימע" וה„מוסף העברי" שנכלל בתוכו, ובהם פירסם מאות מאמרים, תגובות לעניני השעה, פולמוס עם החוגים החרדים שהתנגדו לציונות וסי־פורים, והיה מוציא מתחת ידו יבול ספרותי רב. היה משתתף קבוע בעתונים העבריים „היום" ו„הצפירה" ובמאספים שונים, היה סופרו של „הצופה" בא"י וערך את הבטאון „גווילין" למחשבת תורה ועבודה שהופיע בוורשה מטעם „השומר ה־דתי", השתתף בעתון „דגלנו" ופרסם שורת חוברות ומאמרים רבים בחתימות שונות: ד. שפיר, אחישם, ד.י. חיאן, ידידיה ועוד. כל ימיו חלם לעלות ולהתישב בארץ־ישראל. אך לא כן רצה הגורל, ותכניותיו לא נתגשמו עם פרוץ מלחמת העולם האיומה והשמדת יהדות פולין.

כז) ליברמן וולף (13 ינואר 1900) דומברובה

נולד בדומברובה גורניצ'ה, למד בחדר, בבית־המדרש, אחר כך סיים שיעורים למסחר ונעשה פקיד מסחרי, הדפיס כתבות מזגלמביה בהיינט, מומנט, היום — ורשה, העולם — לונדון, השתתף בזגלמבייר צייטונג בבנדין (1923—1939), אונזער טאג (סוסנוביץ) ואחרים, פירסם מאמרים על בעיות ציוניות. עד למלחמת העולם האחרונה ישב בסוסנוביץ ששם היה חבר המועצה בקהילה, ניספה בימי שלטון הנאצים בפולין (1940—1945).

כח) דוד ליוור, בנדין

יליד בנדין בשנת תרס"ד (1904), קיבל חינוך ב„חדר", בישיבה ואצל מורים פרטיים, עלה לארץ בשנת 1925, ובגלל מחלת הקדחת שלקה בה נאלץ לחזור לפולין. השתתף לעתים בשבועון „זגלמבייר צייטונג".

מניצולי השואה בבנדין, וב־1944 עלה שוב לישראל ו־התמסר לכתיבת ספר „עיר המתים" (השמדת היהודים באזור זגלמביה, בהוצאת נ. טברסקי, תש"ו) על קורותיה האיומות של עיר־מגוריו הטבוחה, שנחשב לאחד הספרים הראשונים על השואה וחורבן יהדות פולין וקהילת בנדין.

מעורכי ספר־הזכרון „פינקס בנדין" שהופיע בתל־אביב בשנת תשי"ט.

כט) ישעיהו לבקוביץ (1893 — אוגוסט 1943) בנדין

יליד בוגוריה, עבר לשבת בבנדין. משנות נעוריו פעיל בתנועה הציונית, השתתף ביסוד שורת מוסדות תרבות יהודים בזגלמביה, חבר במועצת הקהילה המקומית, אחד המשתתפים הראשונים ב„אונזער־בלאט" („לסביבת בנדין") ו„אונזער טע־לעפאָן", בנדין, 1911 (שבו נדפסו פיליטונים הומוריסטיים), אחר כך משתתף קבוע ב„זגלמבייר צייטונג" וסגן־עורך ב־עתון וניהל מדורים שונים, כמו ידיעות זגלמביה, מדור „תוך שמיעה וראיה", „אספקלריה שלנו", המדור ההומוריסטי־סטירי „כף הבישול" (קאָך־לעפל). בכלל ניכרת היתה אישיותו ה־כשרונית בכתיבה בעתון, אם בתיאור סיורים במקומות שונים ותאורי נוף הטבע, ואם במאחורי הפרגוד במוסדות הקהילה, במועצת העיריה והקהילה והעיריה ועוד. היה מעורה בחיי החסידים וכתב כתבות רבות מחיי החסידים והשטיבלך. במשך זמן היה הכתב הזגלמבאי של לודזר טאָגבלאַט, השתתף גם בצ'ינסטכובר טאָגבלאַט ואחרים. חתם גם בשמות ד"ר פאפורי, בן איש, בן אמוץ ואחרים.

בשנת 1937, כשנתיים לפני מלחמת הנאצים העולמית, עזב ש. לבקוביץ את מערכת „זגלמבייר צייטונג" וייסד שבועון חדש בשם „זגלמבייער לעבן". סיבת עזיבת עבודתו הקודמת היתה בשל התחרותו של עתונאי צעיר בשם לייבל קרנר מסוסנוביץ, בחור אינטליגנטי ששלט בשפת היידית, היה בקי בנושאי היהדות, בעל כתיבה קלה ונוח לפולמוס, והוא ניספח כמשתתף ראשי ב„זגלמבייר צייטונג".

עבודתו של ש. לבקוביץ ב„זגלמבייר לעבן" לא היתה מן הקלות ביותר, כי הוא היה העורך, המנהל והמגיה, ועליו הוטל העול של המערכת והמינהלה גם יחד, ללא יכולת כספית לקבל עוזר ולשלם שכר־סופרים, כל עוד עתונו לא היה מבוסס מבחינה חומרית. במשך הזמן רכש לו עתונו את אהדת הציבור בזגלמביה, וביחוד בסוסנוביץ, שנקרא ברצון ומספר המודעות בו הלך ורב מזמן לזמן.

לבקוביץ העורך היה טיפוס מעניין, שבלעדו קשה לתאר את זגלמביה היהודית, איש העם, שבא במגע עם כל החוגים באזור, ידע מה מתרחש מאחורי הפרגוד של כל המוסדות והמפעלים, החברות והמפלגות. לא היתה בערי זגלמביה, וב־יחוד בבנדין ובסוסנוביץ, מסיבה או אספה שבה לא השתתף;

היה בעל שיחה נעימה, אהב לספר סיפורים ובדיחות, ובמשך הזמן רכש לו העתון שלו עמדה בחיי החברה, הודות למדוריו המגוונים שהיו מלאים חומר מענין, והקוראים שבעו נחת מהפקחות השנונה והמתאימה למצבים השונים ולבדיחות ואמרות שמילאו את עמודי העתון.

לבקוביץ היה כמעט היחידי שמילא את העתון בחתימות שונות. הוא הכריז על עתונו כבטאון על־מפלגתי. ברם הוא לא יכול היה לנער מעליו את זיקתו העמוקה לציונות, והוא נתן מקום בעתונו — שנשא אופי ציוני — לכל הזרמים בציונות ונלחם לטובת הציונות ברבנות ובקהילה. הרחוב היהודי היה חי באותן השנים באוירא דארץ־ישראל והעתונות היהודית הקדישה טורים רבים לענינינו, ומשום כך הנהיג גם לבקוביץ מקום קבוע לארץ־ישראל במנותו למשתתף קבוע ולמנהל המדור הא״י את זאב לנדוי־ארצי מתל־אביב שמפעם לפעם היה מפרסם מכתבים מלאי ענין מארץ־ישראל, וביחוד על חיי יוצאי זגלמביה בישראל.

העתון „זגלמביער לעבן" הופיע בקביעות עד לפרוץ מלחמת הנאצים העולמית, ועורכו נשא חלק בחלק בעול הפורעניות והתלאות שניתכו על יהודי זגלמביה. בעת הכיבוש הנאצי ישב לבקוביץ בגיטו בבנדין, היה חבר ביודנראט, וניספה באושוויץ.

ל) יעקב צבי למל (1901 —), סוסנוביץ

נולד בסוסנוביץ, עד גיל 10 למד בחדר. עם מות אביו נאלץ לעבוד לשם פרנסת משפחתו. 1919 היגר לבלגיה, התישב באנטוורפן ששם היה במשך זמן מורה יהודי פרטי. אחר כך נעשה לנוסע לירידים. בשנות הכיבוש הנאצי ישב במקומות שונים, בפלנדריה, וביחוד בעיירה לערי. מאז 1945 יושב שוב באנטוורפן. החל בסיפור (א ווינטער רייזע) ב־„יידישע פרעסע, אנטוורפן, 1923 (בעריכת ד״ר א. קובוביצקי), ומאז פירסם סיפורים וכתבות מחיי היהודים בבלגיה ב־יידישע פרעסע, בעלגישע בלעטער, איזראעליטישעס וואָכנבלאט — אנטוורפן; יידישע וואָך, בעלגישער טאָג, אונזער וואָרט — בריסל; אונזער היינט, ישראל שטימע — תל־אביב; אונזער וואָרט — פאריס; דער טאָג, מאָרגן־זשורנאל, דער אמעריקאנער — ניו־יורק ואחרים. בצורת ספר פירסם: טעג פון שרעק (זכרונות מהמלחמה 1940—1945), פריס, 1962, 229 עמודים (קיבל את פרס 1961 של „יד ושם" בירושלים), הדפיס גם בשם י. ריווקעס ואחרים.

שרה בוים (1900 —), בנדין

נולדה בבנדין במשפחה אזרחית חצי־מתבוללת, סיימה למודיה בגמנסיה פולנית וכתבה שירים פולנים. בשנת 1917 עברה לכתוב אידית. בראשית 1919 באה ללודז ועבדה כמחנכת בבתי יהודים אמידים. החלה לפרסם ב„געזאנגען" (בעריכת הערשעלע), חוברת ב, לודז, 1920. הדפיסה גם ב„סיפעלד" (בעריכת י. ראבאן וח.ל. פוקס), 1־6, לודז, 1919 — 1923; לודזר פולקסבלאַט (בעריכת ל. קאהאן); זגלמביער צייטונג ואחרים. נישאה ב־1922 ונסעה לפריס, ששם היתה פעילה זמן קצר בספרות. על המשך גורלה אין ידיעות.

שבתי ויס (לודז 1888 — תל־אביב 1948)

נשא לאשה את בת ר' חיים פרימורגן מנכבדי העיר סוסנוביץ והתישב בעיר זו, היה מחשובי העיר ומטובי עסקניה, הרביץ תורה ברבים, חינך נוער לחלוציות, יסד בית־ספר המזרחי ואת הגמנסיה העברית בעיר. בשנת תרפ״ד עלה ארצה ושימש שנים רבות מזכיר ראשי של קרן־היסוד בארץ; משנת תש״ב שימש מנהל העתון היומי „הצופה" וחבר המערכת שלו.

פירסם מאמרים רבים בתורת החסידות, בהלכה ובעיות לשון. ב„הצופה" פירסם שורת מאמרים בשם „מאוצר המחשבה של החסידות" בגליונות ערבי־שבתות, שהופיעו אחר כך בספר מיוחד (תל־אביב תש״ט), כן פירסם שורת רשימות בשם „מגנזי לשון" בהם דלה אוצרות ביטוי מהספרות ה־מדרשית. זמן ממושך ערך ב„הצופה" מדור בשם „בתפוצות הגולה" בו הרצה על מאורעות שונים בקרב יהדות הגולה; הדפיס מפרי־עטו גם ב„הארץ", „סיני" (סדרה בשם „ליבוני לשון") ובכתבי־עת מדעיים ותורניים אחרים. מפעם לפעם פירסם מונוגרפיות על אבות החסידות בפולין ובתוכן על בעל „חידושי הרי״מ". הניח אחריו כתבים רבים, ביניהם חיבורים על הרבי מקוצק ועל פשיסחה. מת ג' אלול תש״ח תשוך בנים.

ד״ר שלמה וינציהר, בנדין — סוסנוביץ

הגיע לבנדין בסוף המאה ה־19 מפיוטרקוב, עסקן לאומי נודע שהתחבב על כל בני העיר, נבחר כציר לסיים הפולני הראשון בשנת 1919 כנציג יהודי זגלמביה וייצג את ה־ציונים גם בעירית בנדין, יו״ר ה„קולו" היהודי בסיים, עבד כמנהל בית־החולים היהודי בסוסנוביץ ופירסם סקירה בכמה המשכים ב„זגלמביער צייטונג" על תולדות המוסד החשוב הזה, השתתף במאמריו בקביעות ב„זגלמביער צייטונג" ועמד בראש מפעלי תרבות והשכלה בבנדין וסוסנוביץ, חגגו את יובלו הששים כמה שנים לפני פרוץ המלחמה האחרונה.

הוא חי חיי יהודי גאה עד יומו האחרון. היתה לו ה־אפשרות לעזוב את בנדין ולנסוע לחוץ־לארץ, והוא סירב לעשות זאת. הוא לא הכתים את שמו במשך המלחמה עד לרגעיו האחרונים.

ד״ר אדם נוח בר־און קרקוי—ירושלים (1892—1962)

נשא לאשה את בת ישראל משה וינרב מסוסנוביץ, המנהל הראשון של הגמנסיה היהודית־עברית „יבנה" ב־בנדין, קילץ, קליש, היה מרצה תכופות בסוסנוביץ במזרחי, ולבסוף עלה לישראל ונתקבל כדוצנט באוניברסיטה העברית בירושלים ובה פעל עד פטירתו. הקים לו ספריה גדולה בביתו וערך חוגי־תרבות שונים לנושאים שונים ביהדות שיצא להם שם בכל העיר ורבים היו מבקרים בהם; מסורתי במעשיו ובלימודיו, חבר במערכות כתבי־עת שונים, ביחוד גילה ענין רב בספרות תקופות הבינים ביהדות, ידע בעל־פה פרקים שלמים בספרים מסוימים, ואף חיבר מחקרים על נושאי הפילוסופיה היהודית שפורסמו בבמות־מחקר; מעורכי ספר ההסטוריון הערבי בלאדרי מטעם האוניברסיטה הירו־

שלמית. השאיר בכתב־יד תרגום אנגלי לספר האגדה של ביאליק—רבניצקי והוציא שלושה ספרים מתורגמים מערבית: א) „ספר ההרצאה וההזכרה", ב) „ספר ערוגת הבושם" (שניהם לרבי משה אבן־עזרא), ג) „תיקון מידות הנפש" לרבי שלמה אבן־גבירול.

היה ד"ר לפילוסופיה מ־1916, למד באוניברסיטאות קראקא, ברלין, וירצבורג, והידלברג, ובבית־מדרש לחכמת ישראל בברלין, תלמידו של הרמן כהן.

ד"ר יעקב ליוור, בנדין

הוריו עלו מבנדין לארץ בהיותו ילד, גדל במושב מגדיאל שבו נטע אביו פרדס ועסק בחקלאות ובמסחר, וגם כעסקן המושב. יעקב עבר את כל שלבי החינוך, עד שהגיע לאוניברסיטה העברית בירושלים, עד כה הוא הוציא שני ספרים בדפוס: א) „בית דוד אחר חורבן הבית הראשון"; ב) „תולדות בית דוד", מהנושא ברור שבית דוד המלך קרוב מאד ללבו, והוא משתדל לגלות בו צפונות, לתועלת חובבי המקרא. נסתלק מהעולם במיטב שנותיו ואין ספק שיכול היה להעשיר את ספרותנו במחקרים ובספרים בעלי תוכן רב. כבר כיום הוא תפס מקום חשוב בקרב הוגי חוקרי המקרא.

ד"ר י. לוסטיג, מיסלוביץ

דבר גדול עשה ד"ר י. לוסטיג בחיבור ספר על קהילה אחת בשלזיה־עילית השוכנת על גדות הפשמשה השחורה, שעד אז לא היה ידוע עליה כמעט כלום. קהילת מיסלוביץ היתה קהילה ותיקה בשלזיה וקדמה לקהילות חשובות אחרות בשלזיה. יהודי קטוביץ השתייכו מקודם למיסלוביץ, וכן עוד קהילות סמוכות אליה. עם התפתחות הערים התפתחו גם הקהילות היהודיות והן הגיעו למצב של עמידה ברשות עצמן. ד"ר לוסטיג מעביר לעינינו בספרו בן מאות עמודים כבפנס־קסם את עלילות יהודי שלזיה, ומביא פרטים גם על מודזיוב היהודית והכפרים הסמוכים. ספר זה יחידי במינו, ומן הראוי היה שיוצאי שלזיה וזגלמביה יוציאוהו שוב בתרגום עברי.

בעקבות הספר על קהילת מיסלוביץ באו במאוחר גם מונוגרפיות על קהילות קטוביץ, בויטן, גליביץ, ואין ספק שלולא מלחמת העולם הנאצית היתה ספרותנו מתעשרת ב־מספר מונוגרפיות על קהילות שונות בזגלמביה ובשלזיה־עילית השכנה.

משה מונשטיין (1913 — קיץ 1943), סוסנוביץ

נולד בסוסנוביץ במשפחת פועלים, למד בחדר, בבית־ספר עממי, עבר להיות פועל, חי בבנדין, קטוביץ ולודז, חבר בקבוצת הסופרים הצעירה מסביב למאסף „יונג־זגלמביה", סוסנוביץ, 1936 (ארבע חוברות) ששם הופיע בפעם ראשונה בכמה שירים, אחר כך השתתף בשירים וסקיצות בעתון זגל־מבייר צייטונג, בנדינער וזכנבלאַט, זגלמבייר־שלעזיש פולקס־בלאט — קטוביץ, 1935—39, וכן ב„דער נייער פאָלקסבלאַט", לודז.

עם הכיבוש הנאצי ישב בסוסנוביץ, היה בגיטו שרודול. בקיץ 1943 שלחוהו הנאצים לכבשני אושוויץ ושם ניספה.

ד"ר יעקב מייטליס (1900), מודזיוב

נולד בעיירה מודזיוב ליד סוסנוביץ, למד בחדרים ולימודי־חול אצל מורים פרטיים, סיים בית־ספר תיכוני כאקסטרן. בתקופת המלחמה הראשונה היה פעיל בארגוני הנוער הציוניים, ויחד עם זלמן מרקין (מכס אריק) היה פעיל ב„השומר" הסוסנוביצאי. ב־1918 נבחר לציר בועידת צעירי־ציון הראשונה בוורשה, ב־1919 נסע לברלין, למד ב„בית־המדרש הגבוה ללימודי היהדות". אחר זה למד באוניברסיטאות בזל וציריך (שווייץ) ווינה (טירינגן) ושם קיבל תואר ד"ר עם ציון „סומה קום לאודה" על הדיסרטציה שלו על ה„מעשה־בוך" הישן. במשך זמן היה עוזרו של התיאולוג הנודע של אוניברסיטת יינה פרופ. וילי שטרן — כסופר הופיע ראשונה במאמר בגרמנית (המהפכה הראשונה, הגיונות לשבועות ב„יידישה רונדשאו", ברלין, 1921), ושם נשאר כמשתתף קבוע עד לפוגרום הנאצי בברלין (9 נוב. 1938). פירסם מאמרים גם בעתונים היהודים־גרמניים: איזראעליטישס וכנבלאט — המבורג; יידישע פרעסע — פרג; דר איזרעליט — ציריך; דער מאָרגן, ירחון—דרמשטאדט; אוריינטאלישע ליטעראטור־צייטונג — ברלין־לייפציג ואחרים. ביידיש החל לכתוב בראשית שנות העשרים. פירסם (גם בשמות: יעקב מם, י.מ., ד"ר רפאל, ד"ר י. כרמלי, יעקב שלומציון ועוד) מאמרים בלודזר פולקסבלאט; דר מזרח־ייד, די יידישע וועלט — ברלין; די צייט, לשון און לעבן — לונדון; קיום — פריס; אידישער קעמפער, צוקונפט — ניו־יורק; די גאָלדענע קייט — תל־אביב; דווקא — בואנוס־איירס; קנדר אדלר — מונט־ריאל ואחרים. בייווא־בלעטער פירסם את המחקרים: הכתב־יד הבודליאני מכתבי־אהבה, וילנה, דצ. 1931; מחזור עתיק בלתי נודע בבריטיש מוזיאום, 1932; „שמעון גינצבורג וכתב־יד יצחק רויטלינגן" — 1932; „יהודי גרמניה באנגליה — ספר־יובל „היינט" 1938 ורשה, ועוד ועוד. קיבל פרס סניף פריס של הקונגרס היהודי העולמי ב־1961. יושב בלונדון ועורך מסעי־הרצאות בעניני תרבות ישראל.

משה מרקין (3 מאי 1887 —)

אחיו של מכס אריק, נולד בשקלוב (רוסיה הלבנה), אמו אחות יצחק פסחזון מבנדין, ממיסדי ה„בונד" ונין לרש"ז בעל ה„תניא". בעודו ילד הובא לסוסנוביץ ושם קיבל חינוך משכילי־יהודי. למד גם אצל ח.נ. ביאליק עברית שישב אז בסוסנוביץ. בשנת 1904 עשה הכרה עם ד"ר חיים זיטלובסקי ובהשפעתו נתלהב מהסוציאליזם, נעשה חבר מפלגת הפועלים הציונית־סוציאליסטית (ס„ס), ומהרה נתעלה למנהיג המפלגה באזור זגלמביה. בעד פעילותו הפוליטית ישב זמן במאסר, הוצא מביה"ס הריאלי בסוסנוביץ, ורק אחר כך הרשו לו לגשת לבחינות כ„אכסטרן" וסיים את ביה"ס ב־1907, למד כלכלה פוליטית בפוליטכניקום הפטרבורגי וסיים ב־1913. חיבורו לקבלת התואר ד"ר היה בשם „הבעיות הסוציאליות והכלכליות של הפועלים באזור התעשיה הדומברובאית". הוא השתתף בעתונים וכתבי־עת רוסיים שונים על בעיות כלכליות. ב־1915 ערך את העתונים: אקונומיצ'סקי ויסטניק, וגם את

כליבוי ויסטניק (ברוסית). כמו כן היה פעיל בתנועת הס"ס והיה יו"ר הועד הפטרבורגי של המפלגה. ב־1917 סיים את הפקולטה המשפטית באוניברסיטה הפטרבורגית ועבר ל־פרקליטות. בתור נציג מפלגת הס"ס אחרי מהפכת 1917 היה חבר של המועצה הפטרבורגית של פועלים וחיילים. עד שנת 1923 עבד כפרקליט במסילת־הברזל הצפון־מערבית וני־הל משפטים פליליים. נאסר כמה פעמים בידי הרשות הסוב־יטית וב־1923 ברח מרוסיה הסוביטית, עד 1925 ישב בדנציג, ב־1925 בא לברלין וב־1934 נסע לפריס ומשם היגר ב־1935 לצ'ילי, אמריקה הדרומית, ושם החל להשתתף בעתונות היהו־דית המקומית. יחד עם מ.ד. גיסר, יצחק בלומשטיין ויעקב פילובסקי השתתף בהוצאה ובעריכת ההוצאה פאסיפיק „ירחון לספרות, אמנות, בקורת ועניני תרבות", סנטיאגו; השתתף ב„דאס יידישע וואָרט", כתב גם בעתונות הספרדית. מאז 1936 יושב מרקין בבואינוס־איירס, ארגנטינה, משתתף קבוע באידישע צייטונג, מפרסם מאמרים גם ב־דער שפיגל, בואנוס איירס; פאַלקס־בלאַט — מונטבידיאו; דער וועג — מכסיקו; יידישע פרעסע — בראזיל; דער טאָג — ניו־יורק; האוואנער לעבן; די נייע צייט — ב"א ואחרים. בתור ספר: סילועטן פון דרום אמעריקא, ב"א, 1946, 245 עמודים; „לזכרו של אחי שנפטר זלמן מרקין (מכס אריק)". השתתף במחקר: יהודים בפרובינציה הארגנטינית (חלק ממונוגרפיה), באנטו־לוגיה של הספרות היהודית בארגנטינה, ב"א, 1944, עמודים 851—880; יושב בבואנוס־איירס. מאז 1937 נבחר כמה פעמים כנשיא איגוד הסופרים היהודים בארגנטינה ע"י ח.ד. נומברג", עסקן פעיל של „אורט", של ייווא הארגנטיני, סניף ארגנטינה של הקונגרס לתרבות הבינלאומי היהודי, של „החברה לבתי־ספר עולמיים". בשליחות „אורט" ערך נסיעות תדירות באר־צות אמריקה הלטינית, וכן בישראל, ופירסם בעתונות תיאורי מסעיו.

דוד מלץ, בנדין

יליד בנדין, גידולו בבית דתי־לאומי. הוריו — אנשים אצילי־רוח, נתונים כל ימות השנה בעול עסקיהם ופרנסת ילדיהם. הבנות רוכשות השכלה גבוהה. אולם הבן לומד ב„חדר", „בולע" ספרים לרוב וקונה השכלתו כאוטודידקט. בימי בחרותו מעורה בנוער החלוצי, אחוז חלומות וחזיונות, פעיל באגודת „עבריה" העושה להארת הלשון העברית וספ־רותה.

עלה לארץ עם חלוצי העליה השלישית בשנים הראשונות שלאחר מלחמת העולם הראשונה. לא קלה היתה עזיבת הבית, ועל ההורים קשה היה הפירוד מבנם היחיד, הרך והחלוש ההולך למרחקים, ומי יודע אם יזכו עוד לראותו אי־פעם, ו־אמנם — לא זכו לראותו עוד.

הוא מתיישב בקיבוץ עין־חרוד ונמנה עם ראשוני חבריו, עובד בימים בשדות ובערבים, לאחר יום עבודה מפרך ב־אדמות עמק יזרעאל, מתמסר לעיון ולכתיבה, כותב בעתונות הפועלים ובכתבי־עת שונים רשימות, סיפורים, מסות, מאמרי־בקורת על נושאים מעולם הספרות והאמנות.

בתש"ה (1945) הופיע ספרו „מעגלות" (הוצאת „עם עובד"), שעורר בשעתו פולמוס פורה והסעיר את דעת הקהל הקיבוצית, ואף נערכו עליו משפטים קיבוציים. חבריו ל־תנועה הקיבוצית טענו נגדו, על שום שתיאר לדעתם את חיי הקיבוץ בקיצוניות ובסוביקטיביות ונתעלם מהקנינים מלאי תיאור והחיות שיוצר הקיבוץ. למחבר היו גם מצדדים ש־לימדו עליו סנגוריה, שאין בקורתו נובעת מתוך קריאת תגר על חיי הקבוצה, אלא מחרדתו הנאמנה לגורל הקיבוץ, לביסוסו האיתן, להמשכו ולביצורו.

במבט בוחן ושקול רקם המחבר בסיפורו הריאליסטי והמושך מסכת שלימה על חיי הקבוצה, המקיפה כל גילוייה, אורותיה וצלליה, חיוביה ונקודת התורפה שלה, מבלי לחעלים עין אף מן הדברים הפעוטים ביותר.

מוטיב האהבה מפעם ברוב דפיו של „מעגלות". המחבר מתאר את האשה על היצרים והנוי שבה, כוחה ורפיונה, שבלעדיה היו גם חיי הקיבוץ נטולי טעם וחן. בדמות האשה האהובה עליו הוא רואה את אמו הנאצלה. „האשה המזומנת לאדם מביאה לו גם מכוחו של אמו. אשה — אם היא לי...

על אף כל יסוריו ופגעיו ממשיך הוא בחיי המשק, בו שיקע כל חייו ובו הוא חי עד היום הזה, כי „אמנם הכל כדאי", כעדותו בסיום הספר, הואיל ויסודות הקיבוץ מוצקים בתכלית, וחיי השיתוף — הישג נעלה הם.

ד"ר טולה (נפתלי) נוסנבלט (1895—1942)

נולד בסטרי (גליציה), קיבל חינוך מסורתי יהודי, סיים גם גמנסיה עירונית. עוד בשנות הגמנסיה השתייך לחוג „בני ציון", אחר זה ל„השומר" (אח"כ „השומר הצעיר"). 1914, עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה גויס לצבא ה־אוסטרי, היה בחזית האש, נפצע קשה ובעד גבורתו קיבל פרס כסף. אחר המלחמה נשאר בוינה, למד משפטים באוני־ברסיטה וינה וקיבל תואר ד"ר יורי, אך לא עסק אף פעם בפרקליטות, ועסק רק בעתונות ומחקרים, ביחוד בביוגרפיה של ד"ר הרצל ותולדות הציונות. היה איש אמיד ועבר על פני ערים וארצות לאסוף תעודות, מכתבים וכל מה שיש לו איזה שייכות לד"ר הרצל. ב־1938, כשאוסטריה נעשתה חלק מגרמניה הנאצית, הוא נמלט מוינה לפולין עם משפחתו והצליח לקחת אתו חלק מאוסף תעודותיו העשיר. הוא עבר לגור בבית חותנו גוטמן בדומברובה־גורניצ'ה ליד בנדין, ובשנת 1939, שבוע לפני שפרצה מלחמת העולם השניה נמלט עם רעיתו וכל משפחתו לוורשה. הוא היה אחר כך בגיטו וורשה, ויחד עם הפרופסור שטין ומנחם קירשנבוים עמד בראש הנהלת בתי־ספר הבלתי ליגליים, אסף והסתיר תעודות וספרים, ובתקופת המרד בגיטו היהודי בוורשה נלחם בטנקים הגרמנים מתוך מחבוא ברחוב מוראנובסקה 42; הוא הציל עצמו מבית שעמד בלהבות. אך הנאצים חטפוהו ושלחוהו למחנה־עבודה בלובלין ושם רצחוהו.

נ. כתב רוב ספריו בגרמנית. ספריו שהוציא: צייט־געגאסן איבער הערצל — „יידישער בוך און קונסט־פערלאַג", ברלין, 1929, 287 עמודים (פרגמנטים ספרותיים, צילומים,

מכתבים, תעודות); איין פאַלק אונטערוועגן צום פרידן — ריינהאלד פערלאג, ווין, 1933, 193 עמודים (תעודות ארכיו־ניות בלתי ידועות על חיי ופעילות ד"ר הרצל, ברטה וארתור ברון פון זוטנר, הנריך גראף קודנהובה־קאלערגי ואחרים, עם תמונות ופכסימילות); דאָס טעאדאר הרצל יארבוך, ווין, 1937 — עם חומר חדש לתולדות הרצל. כל הספרים שהוזכרו הם בגרמנית. באידית פירסם עבודה מחקרית בשם „מגן דויד", ייווא־בלעטער, ווילנה, 1938, ב־13, גל. 5—6, עמודים 460—467. הוא פירסם גם ב„תחומים" והוצאות אחרות יהודיות ובלתי יהודיות.

ירחמיאל נייברג (1904 — חורף 1941), צילאדז

נולד בצילאדז, נתיתם בנעוריו וחונך בבית קרוביו בבנדין, למד בחדר, בבית־ספר עממי פולני, אחר כך פועל דפוס. מאז 1920 בלודז, כתב שירים עוד בשנות נעוריו ושירו הראשון היה „שיר יתום" ב„אונזער האפענונג" לי.מ. ויסנברג, ורשה, 1927. אחר כך פרסם שירים וסיפורים גם בנייע פאָלקסצייטונג, וואָכנשריפט פאר ליטעראטור, פארויס, ליטעראַרישע בלעטער, היינט — ורשה; נייער פאָלקסבלאט, לאָדזשער טאָגעבלאט, אינזל, קוואלן — לודז; די פאָסט — קראקא; זגלמבייר וואָכנבלאַט ואחרים. סיפורו „דאָס העמד פון א טויטן" (נדפס ב„היינט", ורשה, 1938) עורר הכרה מיוחדת אצל יצחק קצנלסון. בצורת ספר: פוסטע וועגן, שירים ופואמות, עם ציונים של פ. זלמן, לודז, 1928, 107 עמודים; פון יענער זייט מענטש — פואימה, לודז, 1933, 100 עמודים.

עם כיבוש לודז בידי הנאצים נמלט נייברג לביאליסטוק, עבד זמן כמדפיס. אחר כך בעת הפוסטפורטיזציה (מרץ, 1940) קיבל פספורט עם סעיף (שלא הרשה להשאר לגור בערים יותר גדולות), נרשם ללוות כסניטר את הטרנספורטים עם פועלים שנרכשו לנסוע לטשקנט. אחרי זמן חזר משם מאוכזב, ובאין יכולת למצוא עבודה בביאליסטוק עבר לכפר ליד קרמיניץ (ווהלין), ששם נמצאו ידידיו, הסופרים היהודים וואלמן וזארומב. אחרי שהנאצים כבשו את רוסיה הלבנה הוא עזב את הכפר, חי במשך זמן בניסוויזש, חזר לקרמיניץ, ומשם הוציאוהו הנאצים ורצחוהו ביער הסמוך.

גרשון סטבסקי

יליד אנטופול ליד בריסק, ישב רוב שנותיו בסוסנוביץ, משכיל וחובב עברית, מראשוני המשכילים בעיר, עוזר לכל פעולה לאומית וחתום על כל העתונים העבריים, ביתו בית־מועד לכל משכיל וסופר, בעל ספריה עברית עשירה, ידיד־נפש לח.נ. ביאליק, משתתף קבוע בזגלמבייר צייטונג, מומנט (ורשה), כתב על נ. סוקולוב, ח"נ ביאליק וסופרים יהודים גדולים אחרים, היה פעיל בתנועה הציונית; ב־1936 פירסם בשבועון הבנדינאי מונוגרפיה בשם „זכרונות על הציונים הראשונים בזגלמביה", בביתו נערכו בלילי שבתות שיחות ספרותיות בהשתתפות ביאליק וסופרים אחרים, משתתף באונו ובהונו בכל מפעל ספרותי. אחיו משה סתוי כותב עליוו בספר זה.

בכיבוש הנאצי עברו עליו כל התלאות. הסופר ק. צטניק מסוסנוביץ לוהו בדרכי חייו הקשים בגיטו סוסנוביץ ובא־אושוויץ ובזרועותיו הוציא את נשמתו. הוא מתארו כגיבור הראשי בספרו „סלמנדרה" בשם „גרשוני" והנציחו בספרו.

שלמה ספיוואק (16 ספטמבר 1904 — סוף אוקטובר 1963)

נולד בזבירצה, קיבל חינוך מסורתי יהודי, בן חזן העיר שהיה משכיל עברי, לימודי חול למד בפרטות. מאז 1923 חי בוינה ששם למד והיה פעיל בשדה המדע ותרבותי־חברתי, מזכיר ראשון של סניף ייווא בוינה, התענין בשפה האידית ניב בורגנלנד — פרובינציה שאחרי נפול ממשלת בלה קון הקומוניסטי הצטרפה לאוסטריה: פירסם מחקר: חומר ליידיש הבורגנלנדרית, פילולוגיה ודיאלקט — פילאלאגישע שריפטן, ב־2 וילנה, 1928, עמודים 265—280, ויחד עם מ. נייגרשל פירסם: שיר מצוין של ר' פרץ חכם, פנקס פון אמאפטייל פון ייווא, ב־2, ניו־יורק, 1929, עמודים 18—19, השתתף ב„די פראנקפורטער צייטונג" (גרמנית), סאציאל־דעמאקראט (צ'כית), ארבייטער־צייטונג (גרמנית) — וינה; די פאָלקס־צייטונג, „קעגן שטראָם" לכמורגער — ורשה; ב־1930 הגיע לישראל, ובראשונה עסק בעבודות חלוציות, אחר כך ספרן בהתאחדות בעלי התעשיה והשתתף בעריכת בטאון התאחדות בעלי התעשיה במדינת ישראל השתתף גם בעתונים דבר, הארץ, ויחד עם מ. צאנין וישראל חדש יסד את „די לעצטע נייעס", שממנו יצא באחרונה; השתתף גם במומנט, דאָס וואָרט — תל־אביב וערך ספר־יזכור זבירצה והסביבה, תל־אביב, תשי"ח, 590 עמודים. אחר כך יסד וערך יחד עם י. חדש את: די יידישע צייטונג, ת"א, תירגם כמה ספרים ליידית ועברית, כתב בשמות: ק. ראסטאל, ר. סטאלעק, ק. שרון ועוד. מת בתל־אביב.

כשישב בוינה מצא שם את ארכיונו של בר בורוכוב (המכתבים בין ש. ניגר וב. בורוכוב), עם הוצאתם יחד את ה„פינקס" בוילנה, 1912—1913, והמכתבים בין זלמן רייזין וש. ניגר, בעת שהאחרון ערך ב־1914 את הלכסיקון הראשון של הספרות היהודית לרייזין. את הארכיון שלח אז ש. ספיבק (יחד עם הד"ר רודולף גלאנץ) לייווא לוילנה.

אריק מכס (כינויו ספרותי של זלמן מרקין) (1898—1937) סוסנוביץ

חוקר הספרות האידית, יליד סוסנוביץ, התמסר לביקורת הספרות האידית ולחקר תולדותיה, ופירסם באידית כמה חיבורים חשובים בתחום זה, ביניהם: „על הרומן והנובילה האידיים העתיקים", מחקר על הספרות האידית במאות ה־14 ה־16 (ורשה 1926); „תולדות הספרות האידית מן הזמנים הקדומים ביותר עד לתקופת ההשכלה" (שם 1928). ב־1929 השתקע בברית המועצות, שם השתדל להתאים את עצמו לתיאוריה המארכסיסטית־לניניסטית בחקר הספרות, וברוח זו כתובים כל מחקריו המרובים שפירסם מכאן ואילך, וביניהם „מחקרים לתולדות ההשכלה ב־1789—1881" (מינסק 1934). נאסר בעטיה של עלילת־שוא, ומת בבית־הסוהר.

ד״ר יהושע פראוור, בנדין

נולד בבנדין ב־1917, חניך „הנוער הציוני", למד בגימ־נסיה היהודית בעיר. עלה לארץ־ישראל ב־1936, השתלם באוניברסיטה העברית בירושלים, מכהן בה כמרצה להס־טוריה של ימי הבינים מ־1952 וכפרופסור־חבר מ־1956. פירסם מחקרים היסטוריים רבים בעברית ובלועזית, וכן את ספרו „ממלכת ירושלים הצלבנית". „אשקלון ורצועת אשקלון במדיניות הצלבנים" ו„ראשית החיים העירוניים באירופה בימי הבינים". הפרופסור פראוור פעיל במשרד החינוך והת־רבות של ממשלת ישראל, ויש עוד לקוות גדולות ממנו בשדה הספרות והתרבות.

ק. צטניק (יחיאל פיינר־דינור), זגלמביה

יליד זגלמביה, קיבל חינוך מסורתי, החל לכתוב שירים ורשימות בעתוני ה„אגודה", ב„דאס יידישע וואכנבלאט" ב־עריכת ליפמן ברקוביטש מסוסנוביץ וגילה כשרון כתיבה, וחבריו ניבאו לו גדולות בשדה הספרות, ואמנם נחושיהם לא נתבדו.

בשמו הספרותי ק. צטניק הוא ידוע לרבבות קוראים בישראל ולהמוני קוראים בשפות רבות בארצות העולם, לרבות יפאנית בשני ספריו שיצאו להם מוניטין, והם „סלמנ־דרה" ו„בית הבובות", שהביקורת שרה להם שירי־תהילה ורוממות („את השם קיבלתי מידי הנאצי. הנאצי איננו. אך העולם לא מחה עדיין ממני את השם הזה"). הוא היה אחד ממאה אלף יהודי זגלמביה שגורשו והומתו באושוויץ, ומן השמים נגזר עליו כי ישאר בחיים, אם כי המות ליוהו על כל צעד ושעל, למען יספר לעולם איך נחנקו ונשרפו ונטמאו נשים וזקנים, עוללים ויונקים בידי החיה האכזרית הגרמנית־נאצית.

עם שחרורו ממחנה־המות עלה לארץ־ישראל, ומאז העלה בכושר־אמן עלי ספר את כל מה שעבר עליו בשנות השואה, וספריו הם מגילת־דוי מחרידה, מדהימה, כובשת, שמתוכם עולה שאגת הזוועות ואנקת המצפון האנושי שחולל, ומשתפת את הקוראים בסבלות המחבר ובחוויותיו. העלילה הדרמטית שבספריו התרחשה בסוסנוביץ ובזגלמביה והנפשות הפועלות בה מוכרים לילידי האזור בשמותיהם הנכונים. לפי עדותו כתב המחבר את „בית הבובות" (דביר תשי"ג) שמונה שנים, ולמראה תמונות החמס, הרשע והזדון, ההתעללות בבני אדם ובבנות ישראל טהורות מתמלא הלב זעם ועברה והקוראים מזועזעים עד נבכי־הנפש.

צטניק קיים את צוואת יהדות זגלמביה, לא לשכוח את מה שעשה לנו עמלק הגרמני ולהנציח בכתב את כל העלילה השטנית שנעשתה בידי מרצחי העם הגרמני. ספריו שהוציא משמשים ביטוי נאמן לטרגדיה של הישוב היהודי בזגלמביה, והדיה נכרים היטב גם ב„ספר סוסנוביץ".

אברהם שמעון (שימעלע) רוטנברג, בנדין

נולד בשנת 1894 בבנדין לאביו יצחק־יהושע, בעל חנות פירות, שהיה ידוע לכל תושבי העיר ובו אפשר היה לקנות אגוזי א"י, חרובים ועוד. האם דובריש היתה בעלת מזג טוב, מהטיפוסים המעניינים ביותר בעיר, הושיטה יד עזרה לכל כושל, וסיפקה מזון לימי שבת לבתי עניים בעיר. וכן יצא לה שם כמספרת כשרונית של משלים ומעשיות, שהשפיעו לטובה על חינוך ילדיה.

שמעון קיבל חנוך מסורתי, הלך ל„חדר", ובאותו זמן למד בביתו עברית מפי מורה פרטי. בשנת 1924 נסע לוילנה לשם השתלמות. אחרי כמה שנים חזר לבנדין ונעשה משתתף בשבועון „זגלמביער צייטונג". שבו כתב מאמרים על חיי התרבות היהודית בזגלמביה, וגם כמבקר ספרותי; אף השתתף בעתונות היהודית באמריקה. בשעות הפנויות עסק בציור, היה פיסזיסטן טוב, היה מצייר סימטאות מעוקמות „מתחת להר" ,את המצודה, נהר הפשמשה, בית־הכנסת. הוא אהב לצייר את עיר מולדתו בנדין, ואף השתתף בחיים המדיניים־חברתיים, היה מידידי א"י העובדת, ובמשך זמן מסוים היה יו"ר של „ועד למען א"י העובדת" בבנדין.

בשנת 1929 התחיל לאסוף חומר לספרו הגדול „האלמנך המצוייר של זגלמביה היהודית", שהקיף את תולדות כל הקהילות היהודיות בזגלמביה. אך כאשר ספרו כבר היה מוכן לדפוס פרצה מלחמת העולם השניה, והמחבר יחד עם מפעלו ניספו יחד עם כל יהדות זגלמביה. בראשון לאוגוסט 1943 נשלח שמעון, יחד עם אחרוני יהודי בנדין, בידי המרצחים הגרמנים לתאי־הגז של אושוויץ.

האלמנך של זגלמביה תפס את כל זמנו ומרצו. עוד בשנת 1929 החל רוטנברג לכתוב את תולדות זגלמביה היהו־דית בכלל ובנדין בפרט. למעלה מעשר שנים חקר ודרש וחיפש בארכיונים של מועצות הערים בזגלמביה, בספרי ההס־טוריונים הפולניים ובפנקסים הישנים של חברות־קדושות ואחרות שהיו פעילות ברהוב היהודי. עשר שנות עבודה קשות השקיע בהכנת הספר הגדול, שהכיל כ־500 עמודים בצורה אלבומית וניגש להוציאו בדפוס. אך לפתע פרצה מלחמת השואה ליהודי פולין, ואף האלבום הושמד יחד עם יהדות זגלמביה.

וצדקה נעשה לו למחבר הי"ד, שב„פינקס בנדין" שיצא בידי יוצאי בנדין בישראל נדפסו כמאה עמודים מספרו אשר ניצל מהשואה ונמצא באמריקה, ורק מאה עמודים בנוגע לבנדין זכו לראות את אור הדפוס. ואחריו נמצאו עוד כששים עמודים גדולים המכילים את החומר על סוסנוביץ, ואף הם מופיעים במדור מיוחד המוקדש למחברם תוך הערכה וכבוד, ואילו שאר ההומר על יתר המקומות בזגלמביה אבד.

שטנצל אברהם נחום (ז' אייר 1897), צילאדז

נולד בצילאדז שבה היה סבו מצד אמו היהודי הראשון לישוב היהודי המחודש עם ביטול הגזירה הפולנית הישנה על ישוב יהודים בה. אביו, בן הדיין מצ'נסטוכוב, בקי בש"ס ופוסקים, ספוג חסידות וקבלה, אך לא רצה בשום אופן להיות לכלי־קודש ועמל קשה להרוויח את לחמו. ש. למד בחדר, אך עפי"ר בהשגחת אביו. בן 13 נתקבל לישיבה בסוסנוביץ, ששם היה אחיו רב וראש־ישיבה. אחר כך למד בצ'נסטכוב, ושם יצא לו שם בבית־המדרש כאומר

פשטלעך ו„ראש פרא", ניהל ישיבה קטנה. אך באותו זמן נשתנה מצב הוריו לרעה והוא נאלץ לקבל עליו עול פרנסה בתקופת המלחמה הקשה. אחרי המלחמה, בהשפעת חברו ח. וויעוויורקה, החל לקרוא ספרים באידית (עד אז לא ידע לקרוא יידיש, ואין לדבר בשפות אחרות), החל לכתוב שירים כדרך מוריס רוזנפלד ואברהם רייזין. גם יסד קבוצת „החלוץ" בצנסטכוב, אף שלא נעשה לציוני, אך היה מלא התפעלות לעבודת האדמה, והיה סבור, שלא רק הנוער הציוני יכול להיכנס לקבוצה, אלא גם ממפלגות אחרות. באותו זמן נתן שלוש פעמים בשבוע שיעור גמרא עם תוספות לצעירי־מזרחי, כתב שירים ודרמה על הפוגרום בלבוב ועוד. 1919 גויס לצבא הפולני, ומקסרקטין נמלט להולנד, בילה שם שנתיים, עבד כסבל של מוטות ברזל כבדים בבית־חרושת לברזל, ישן בבתי־נתיבות, חי בין אכרים כעוזר, ישן עם הצאן בשדה וכו' (וגם כיום בעונת הקיץ עוסק בחקלאות). תוך השתוקקות לסביבה בה יוכל להתפתח נסע ב־1921 לברלין, חי במשך זמן גם בליפציג, בעד עברו את הגבול באורח בלתי ליגלי וישיבה בברלין ללא רשיון בקשר לחשד בבולשביות — נידון ב־1925 לשלושה חדשי מאסר. העונש עורר רוגז רב בגרמניה ובמשפט עוררין שני הופחת העונש לחודש אחד ובאינסטנץ השלישי שוחרר לגמרי.

בברלין עשה הכרה עם הסופר בעל־מחשבות (ד"ר אלישב), שפירסם בדפוס את שיריו הראשונים עם נובילה ב„צוקונפט" ו„מארגן־זשורנאל". שיריו ברוח האכספרסיוניסטי, שתורגמו גם בכתב־עת שונים גרמניים בידי ד"ר זולא. משכו תשומת לב בחוגי הספרות הגרמניים. המשוררת היהודית־גרמנית הנר דעה אלזה לסקר־שילר אף כתבה לכבוד שטנצל הימנון בברלינר טאגבלאט. אוספו הראשון „לידער און געדיכטן" הופיע בהוצאת מענעס, לייפציג כספר ראשון מ„שורת ה־פרסומים של אמנים צעירים מכל הארצות והאמונות". אחר כך הופיעו אוספי שיריו המלאים: און דו ביסט גאט (הוצאת „שמש", ליפציק, 92 עמוד) ושירי־אהבה „זוך איך דיך" (באותה הוצאה). כתב גם שורה של 40 שירי כפר „שטיל־לעבנס", שמהם פורסם חלק ב„דער יידישער וועלט" 1928, ופירסם דרמה מחיי החלוצים.

לייביש שפיגלמן (24 יולי 1884)

נולד בכפר ז'יוז'שניה בסביבת קילץ במשפחה חסידית־בעלביתית, קבל חינוך יהודי רגיל, אחר כך למד שפות אירופיות. עוד בשנות נעוריו נטה להשכלה, השתתף ב„עולם קטן", שהופיע בעריכת של"ג בוורשה, פרסם כתבות בהמליץ, הצפירה, פריינד, אונזער לעבן, דער וועג, טאגבלאט של יאצקאן, היינט ועוד. את חיבתו לעברית וספרותה רצה לחלק עם הציבור היהודי בזגלמביה. בית־מסחרו בבנדין הפך למרכז הספר העברי והיהודי ונעשה לכתובת נודעה לכל קורא.

שפיגלמן היה אחד החלוצים שיצרו בפולין כתבי־עת יהודים שהתפשטו במשך הזמן על פני כל המדינה, ויחד עם יסוד העתונות היהודית בפולין יסד סוכנות לעתונות בבנדין, וגם בית־מסחר ספרים ובהשפעתו נפוצה ונתגברה מכירת העתונות היהודית והספר היהודי בין ההמונים הרחבים היהודיים של זגלמביה.

בשנת 1911 יסד בבנדין את השבועון „אנאנסן־בלאט" שהופיע בכל ימי ששי בשבוע וחולק חינם כתוספת לעתונים היהודים, והופיע עד 1913, ואז שינה את השם ל„אונזער טעלעפאָן" לפי רשיון שהצליח לקבל מהרשות הרוסית ועסק בעניינים מקומיים ופובליציסטיים, שהופיע עד 1919, שאז נפסק בידי הרשות הפולנית. אז יסד ש. את השבועון „זגלמ־בייר צייטונג" שהמשיך להופיע כל השנים עד לפרוץ מלחמת העולם האחרונה. עתון זה שימש ראש לעתוני זגלמביה שהחלו להופיע אחר כך בשמות שונים.

מחקר בשם „התהוות המלה היהודית המודפסת בזגלמביה" (קוי אופי של פעולה חלוצית־תרבותית במשך 25 שנים) נתפרסם מפרי־עטו של שפיגלמן ב„פינקס בנדין", ומחולק לפרקים דלהלן: א) מבוא קצר, ב) בתקופה שלפני המלחמה, ג) תקופת כיבוש גרמניה, ד) בפולין המשוחררת. במחקר זה נכלל נסיון להשקיף על פני כל הופעותיו של ה„זגלמ־בייר צייטונג" בתקופותיו השונות. שפיגלמן עצמו, על אף הסתעפות עתונו בעזרת עתונאים כשרוניים במדה רבה, שידעו להגיב על כל מה שעמד על סדר היום בחיי הישוב היהודי בזגלמביה, השתתף בפרי עטו לעיתים קרובות בעתון והגיב לעתים קרובות במאמריו על שאלות השעה.

מאז פרוץ מלחמת השואה הנאצית אין לנו כל ידיעות על גורלו וסבלו של שפיגלמן.

נתן אליהו שטרנפינקל

נולד בלובלין. בימי השואה הנאצית היה עליו לעבור את כוס היסורים של היהודים באזור זגלמביה, וביחוד בסוס־נוביץ, ומה שעבר על יהודי העיר פירסם בספר מיוחד (בפולנית) „השמדת יהודי סוסנוביץ" (זאגלאדא ז'ידוב סוס־נובצה) במשך תקופת הכיבוש הנאצי בשנות 1939־1945, ולפי דבריו בהקדמה לספר השתמש כמקורות בקובצי הוראות ובעדי־ראיה, וכן השתמש במסמכים וחומרים הנוגעים ליהודי זגלמביה ושלזיה שנאספו בידי הועד ההסטורי היהודי ה־מחוזי בקטוביץ בהנהלת הגברת ריטה סובולובה שעברה אחר כך לעבוד במשרד ועד המרכזי היהודי ההסטורי בפולין.

הספר האמור הופיע מטעם הסניף הקטוביצאי של הועד המרכזי היהודי ההסטורי שליד מרכז יהודי פולין, ובו 84 עמודים המחולקים לשבעה פרקים: א) תקופת הכיבוש ה־ראשונה, ב) חלוקת העבודה, ג) בתי־מלאכה יהודים, ד) „מש־לוח" ראשון, ה) ה„אקציה" ב־12 לאוגוסט 1942, ו) תנועת המרד, ז) יסוד הגיטו ו„פעולת חיסול"; השמדת יהודי סוסנוביץ במספרים; תעודות, מקורות, רשימת צילומים.

שטרנפינקל פעל בסוסנוביץ זמן מסוים בכיבוש הנאצי, ונמצא כעת בתל־אביב ועוסק בפרקליטות.

זליג פרויטהאל, קטוביץ

נולד ב־1841, מורה בבית־ספר בקטוביץ, זמן מה חי באמריקה והכיר שם את פעולת המיסדר „בני ברית" ונצטרף

אליו כחבר. לשם חינוך הנוער היהודי ברוח לאומית הוציא לאור בשנים 1879—1881 דו־שבועון בגרמנית בשם „איזראע־ליטישה יוגנדצייטונג יוסף", עמד בקשרים עם הד"ר יצחק רילף ואישי־רוח אחרים בגרמניה ורומניה ועוד. עורך „דין־וחשבון חדשי" מספטמבר 1882 עם מאמרים וידיעות על תנועת ישוב ארץ־ישראל, ומראשית 1883 הפך לשבועון בשם „דר קולוניסט" (בגרמנית). היה זה העתון הראשון בגרמניה שכולו היה מוקדש לעניני ישוב ארץ־ישראל. בכלל עסק פרויטהאל בעניני ספרות בקשר להפצת רעיון ישוב א"י ונשארו ממנו מכתבים רבים שכתב לאישים נודעים בציונות וביהדות, כמו ד"ר נתן בירנבוים, הרב ד"ר עזריאל הילדס־הימר ועוד. פרויטהאל נפטר ביום 8 יולי 1922.

הרב יונה שטנצל

הרב יונה שטנצל, חבר הרבנות הראשית לתל־אביב־יפו, נפטר בליל שבת באורח פתאומי בביתו מיד לאחר בואו מתפילת קבלת שבת בבית הכנסת של חסידי ראדומסק ברחוב בר כוכבא (כ' תמוז תשכ"ט 6.7.69).

בן 62 היה במותו.

הרב שטנצל היה חבר הרבנות הראשית וראש מחלקת השבת שליד הרבנות והמועצה הדתית בתל־אביב. בפעולתו זו למען השבת וקדושתה היה עושה ומעשה לא רק בתל־אביב רבתי אלא במדינה כולה. לא פעם היה מתייצב בפני שרים וראשי הציבור במאבקו על קדושת השבת והיה בקי בכל הסעיפים שבחוקי המדינה הנוגעים לשבת. בין יתר פעולותיו הציבוריות בתחום הדתי־רוחני יזם את לימוד המשנה היומית בציבור והוא שהנהיג ללמוד שתי משניות ליום בבתי כנסת ובבתי ישראל לזכר קדושי השואה. בשנים האחרונות הנהיג גם את לימוד ההלכה היומית. היה למדן גדול, ירא שמים וחסיד ונמנה על חסידי ראדומסק. כמו כן היה מגיד שיעורים בישיבת „כתר תורה" בבני־ברק ונמנה על תומכיה הקבועים.

השאיר אלמנה ובן.

הרב ר' יונה שטנצל, שפטירתו הדהימה ידידיו־מוקיריו המרובים, היה מיקירי העיר ומדמויותיה הנאות. רב־חסיד נלהב, בעל סבר־פנים, שעשרות שנים שקד על שבת־מנוחה בתל־אביב, הן בדרכים ציבוריות והן בהשפעה וב־השראה.

בזכות פעילותו הרבה, במניעת שלילה ובריבוי חיוב, קיימת דמות השבת בפרהסיה התל־אביבית. לעתים לא־רחוקות היה מופיע בעצמו בפני נהגים וביקש מהם להמנע מחילול־שבת ורבים מהם נעתרו לפנייתו של החסיד הנלבב, שהיה מדבר אליהם בלשון־הנפש של יהודי אל יהודים.

שנים רבות עסק בהחדרת לימוד המשנה היומית בין שכבות רחבות. ארגן שעורים, ערך מסיבות־סיום, פירסם כרוזים וחולל תנועה עממית ללימוד המשנה היומית. הוסיף לה הלכה יומית. רבבות יהודים השונים יומיום משנה והלכה, בזכותו, בזכות ר' יונה שטנצל מקימים את השיעורים. נוסף לעצם הלימוד של המשנה ראה בכך זכרון־נשמה לקדושי השואה.

תוסס ומתסיס. תמיד דיבר על פעליו בהתלהבות־בראשית ונפשו בקולו. כרוזיו שופעים אהבת התורה ואהבת־ישראל.

איש סגולות שהוסיף הרבה לב ונפש לנוף הרבני בתל־אביב כולו מסור לזכות את הרבים בשבת־מנוחה, בלימוד תורה, במאור־היהדות. ווי להאי שופרא.

משה פוקס

משה בנימין קליינמן — החבר הבלתי נשכח

(נפטר בסיוון תש"ל)

עשרות פעמים התיישבתי לכתוב זכרונות על חברנו הבלתי נשכח ר' משה בנימין קליינמן ז"ל ולא הצלחתי.

קשה להתרגל למחשבה שיש לכתוב זכרונות על ידידנו היקר.

האם זה נכון? האומנם עברה שנה מאז משה בנימין איננו?

אני יכול לציין שמיום פטירתו לא הפסקתי לרגע קט מלזכור את חברי היקר.

אני רואה אותו בתקופות חייו השונות.

אני רואה אותו בבנדין, סובבים אותו מעריצים כמו חבריו הרב אורבכ ר' דוד ברוך אליעזר פלדגייאר, האחים שויצר הי"ד ויבלח"ט שלמה שוינקלשטיין, מ. גוטנשטין אברהם לנדו ואחרים.

כולם מתרכזים לשמוע כיוון חדש בגלות האפלה.

בין חבריו הרבה תלמידי חכמים, יותר מבוגרים ממנו, אבל אין ספק שכולם הסכימו כי משה בנימין הוא המנהיג.

היה מבורך באופקים רחבים, הוא ראה בפא"י תנועה עממית המונית בעלת דרך עצמאית וקו מחשבה ברור ועקבי.

כשמשה בנימין דיבר על ישוב ארץ ישראל, ישבו החברים והקשיבו לחלום היפה המתואר בפיו, ראו את האיכר הישראלי, המשתרש בארץ האבות, הפועל הישראלי הבונה את הארץ ביגיע כפיו. הוא ראה באופק את היהודי זקוף קומה הבונה את המדינה היהודית.

מובן שבשנות השלושים זה היה חלום יפה, אבל משה בנימין הלהיב אותנו להפוך את החלום למציאות, ובמחננו זה היה קשה מאוד.

רחוקה היתה היהדות הדתית המאורגנת מלפעול בצורה קונסטרוקטיבית בעד ישוב ארץ־ישראל.

בזמן שבדרכים רגילות בלתי אפשרי היה לשכנע את המנהיגות של פא"י לגשת לעבודה ממשית בשביל ארץ ישראל ולהציל את המוני חבריה מניוון גלותי. הקים משה בנימין מרכז עצמאי בוורשה והמוני חבריה תמכו בו.

אי אפשר לכתוב זכרונות על משה בנימין ז"ל מבלי להזכיר את התקופה הנפלאה של אידיאליזם ומסירות נפש ממש של חברנו דאז. המרכז בוורשה בראשותם של החברים

יעקב רדזינסקי ופנחס שנקר, סטודנט בלון מגרודנה, מגיסטר פרובס וכותב השורות האלה התחילו את פעולתם בלי אימה ופחד, פועלי אגודת ישראל עלו לארץ ישראל.
עזר לנו מבנדין להוציא עתון עצמאי ולשכור דירה להכשרה בוורשה, כמה נעימים היו הערבים כשישבנו בקיבה ריקה בביתו של הח׳ פריבס ושרנו שירי געגועים לארצנו, כגון: לארצנו הקדושה נלך אחים יחד, בשבילי ציון ותורתו נלחם בלי אימה ופחד, פועלי אגודת ישראל עלו לארץ ישראל.

קשה לתאר את האושר של משה בנימין וחבריו כש־הצלחנו לשלות את החברים הראשונים לארץ ישראל והן היו יהודה הורדה מדומברובה וקירשנבוים מרדוב.

מי חיפש אז נחיות או אוכל טוב, כל אחד היה מוכן לקרבנות ממשיים. וכל הפעולות האלו נעשו בהשראת משה בנימין ז״ל.

הפעולה שלנו התפשטה בכל המחנה האגודאי, נפתחו קבוצי הכשרה בכל עיר ועיר ופא״י התחילה לפעול לפי קו מחשבתנו לפני הפילוג.

הרבה חברים עלו ארצה והנשארים פעלו במרץ בעד רעיוננו.

משה בנימין חלם וקיווה שבמרוצת הזמן נהיה גורם מוסרי־מצפוני בקרב היהדות ואולי בעולם כולו.

מי שישב במחיצתו הרגיש שהוא מתנהג באופן שאנשים אחרים יוכלו ללמוד ממנו לקח.

* * *

לצערנו הגיעו זמנים שהשטן התחיל לשלוט בעולם.
מנהיגי ארצות העולם חשבו איך לחסל ארצות אחרות ולכבשם. לא הספקנו להגשים את החלומות שהטפנו לאחרים ומלחמה אכזרית פרצה והתנדפו כל החלומות.

קהילות ישראל נחרבו יום יום, וביניהן גם בנדין עיר ואם בישראל.

קשה לתאר את הסבל של חברנו הגאה ביהדותו שאף פעם לא כרע ברך לשליטים להיות מושפל ע״י הגרמנים הארורים.

בחצר ביתו ברחוב מונדז׳יובסקה בבנדין היו מרוכזים 600 יהודים המחכים לעקירה ממקום מושבם, החצר מתרוקן לאט לאט בלווי מכות ובכיות יללה. משה בנימין ואשתו יבלח״ט עוזרים ומעודדים את האומללים במה שאפשר, אבל הוא מתמוטט בראותו את הצער של היהודים.

משה בנימין מתאר: 1942 אני מהלך ברחובות בנדין עם בני הצעיר יהושע הי״ד שהיה אז בן 4. והנה נפוצה בתוך האומה הידיעה ש„העולם הגדול" מתעתד לגאול מיליון ילדים יהודיים מידי הנאצים כדי להעבירם לארץ ישראל, שואל אותי הילד, אבא! האם בארץ־ישראל אין גרמנים? האם מתגוררים שם רק בני אדם בלבד?

הסוף מתקרב. גם משה בנימין עם משפחתו הוגלו לאושוויץ.

אין באפשרותי לתאר איך יהודי יכול להשאר בעל מצפון בגיא הריגה זה. אבל שמעתי מחברים שהיו אתו שהוא כיבד את צלם אלוקים וקידש שם שמיים בתנאים הגרועים ביותר.

הוא ראה את הסוף של בניו היקרים ולא ידע אם אשתו נשארה בחיים.

מי יכול להבין את דרכי ה׳? בעזרתו יתברך זכה ר׳ משה בנימין לצאת חי מהגיהנום ופגש גם באשתו שסבלה לא פחות ממנו.

אבל את חבריו היקרים לא ראה יותר.

משה בנימין מנסה להקים את החורבות, מתיישב בבנדין איפה שהיה קומץ קטן של יהודים שנשארו לפליטה.

משה בנימין מארגן קהלה יהודית בהנהגתו. כרב העיר שימש הרב יצחק פרסול.

משה בנימין לא מצא מנוח. חסרים לו כאוויר לנשימה חבריו החולמים והלוחמים בעד חיים יותר טובים ונגד משטרי כפיה בעולם.

בין שארית הפליטה נודע שמשה בנימין נשאר בחיים. קוראים אותו להתייצב לעבודה בהצלת שארית הפליטה מכליון רוחני. למרות התלבטויותיו הוא מתייצב מחדש לעבודת הצלה לארגן בחזרה את תנועתו שנחרבה כמעט כליל בשואה.

כשהגיעה השמועה שמשה בנימין פעיל בשורותנו נתעוררה שמחה אצל החברים, אולי עוד נצליח לחדש את הפינה האידיאליסטית ששמה פא״י.

ראינו אותו בכל מקום, איפוא שהיו יהודים, פולניה, אוסטריה, גרמניה, צרפת. הוא בא מעודד קורא למעשים, לעליה ארצה, לחיים של צדק ויושר.

המוני חברים משארית הפליטה יודעים על פעולותיו בכל ארצות פזוריהם.

סוף סוף זכה גם הוא ומשפחתו להגיע ארצה.

חלומות רבים התגשמו, אבל המציאות בארץ קשה, והרבה פעמים סבל ע״י מעשים שנעשו סביבו ובכל זאת הוא נשאר בעל מצפון ותמיד סובבו אותו חברים שהעריצו אותו מאד.

חסרה לנו הידידות הכנה שרכש לכל ידידיו. חסר לנו האיש היקר שגילם בתוכו טיפוס של פועל אגודאי מובהק.

חבל על דאבדין ולא משתכחין.

תנועות, ארגונים ומפלגות

חוג „הזמיר" בסוסנוביץ

אחרי דיכוי מהפכת 1905 השתרר קפאון בחיי הציבור ב־סוסנוביץ ובערי זאגלמביה האחרות. עסקני הציבור החלו מגלים פעילות בשדה התרבות כתחליף לחיים הפוליטיים שהיו מלווים מאסרים, גירושים ופסקי־דין מוות. הפולנים יסדו אז את המוסד המוסיקלי „לוטניא" והיהודים את חוג „הזמיר" שהיה מסונף למרכז „הזמיר" בלודז ובוארשה. הרוח החיה בו היה הד"ר גרשון לוין, שהיה נוסע מעיר לעיר ומופיע בהרצאות על תרבות ואמנות יהודית.

הנוער היהודי, שהתאכזב מתנועת החירות של החוגים השמאליים שהטיפו במשך שנים למהפכה ולמרד נגד של־טונות רוסיה, הצטרף לפעולה לטיפוח התרבות היהודית, הספרות והמוסיקה, בשיתוף פעולה עם חברת „חובבי שפת עבר" הפטרבורגית, האגודה הליגלית היחידה מטעם שלטו־נות רוסיה. שערכה בעיר הרצאות בהשתתפות סופרים נודעים ובזה היא ידעה למשוך את הנוער. בחברה היה פעיל מאד הסופר הנודע משה סטבסקי (אחיו של גרשון סטבסקי מ־נכבדי קהילת סוסנוביץ), שבשנות 1906—1908 היה גר בסוסנוביץ. מסביב לסופר מחונן זה התרכז חוג נוער שהראה ענין בתרבות יהודית.

ליד „הזמיר" היתה ספריה ובה ספרים בלשונות שונות, בעיקר ביידית ובעברית. נערכו הרצאות על נושאים ספ־רותיים, והועלו כמה מחזות. אחד מתפקידי „הזמיר" היה גם לפתח ולשפר את הטעם המוסיקלי של הציבור, וזה אפשר היה לעשות בנשפי קונצרטים עם יצירות קלסיות חשובות. בתכניות הושמעו מהיצירות היותר גדולות וחשובות: א) „מעשה בראשית" להיידן שהיה מותנה בזמר סולו כשרוני, ב) „הללויה" לליבנדובסקי שתמיד עורר ענין ונשמע בחיבה מהקהל, ג) הסימפוניה „פלסטינה" למתתיהו בנסמן שנמשכה לא יותר מ־12 רגעים, מחולקת בשני חלקים. אך הרוח בכולה היה מינורי, שעורר יותר מצב־רוח מדוכא מהתעוררות לאומית. אני לא יכולתי להבין את הסיבה לכך, כי כולם ידעו להעריך את בנסמן שהיה מלחין טוב ומוסיקאי מחונן לא פחות ממוסיקאים אחרים, אלא שבנסמן רצה להתאים את רוח יצירתו לעולם־המזרח שבו נמצאת „פלסטינה", אחרי שבנסמן עמד על הרוח המצויה בנגינות התפילות הדתיות בימי שבת, ימים נוראים, ושלוש רגלים, ונוכח לעמוד על צלילי היהדות בבית־הכנסת, ומכאן זיקתו ליצירה בשם האמור שבה השקיע רעיונות צרופים וכשרון רב. ברם עם כל החסרון העקרי ביצירה זו — הרי היא נשאה שם מקורי הקרוב ללב כל יהודי, שם המזכיר את ארץ־העבר שלא נשכחה מעולם מלב היהודים המזכירים אותה בכל הזדמנות ובתפילות יום־יום, ודבר זה היה מחייב את המאזינים לשמוע את יצירתו בתשומת־לב רבה.

בפולין היו קיימים חוגי „הזמיר" בכל ערי המרכז לרבות סוסנוביץ ובנדין, ושמעם הגיעה גם לערי זגלמביה, לדומברובה הסמוכה לבנדין, למונדזיוב הסמוכה לסוסנוביץ, ונמצאו מבקרים גם בהן ובישובי היהודים בכפרי האזור. בשיחות שהתנהלו „מאחורי הקלעים" ב„הזמיר" צלצל כ־צליל חביב ורענן השם חיים חייקל יאנובסקי, מייסד „ה־זמיר" ונשיאו בלודז. שמו נשמע כאגדה והרנין את לב הנוער ששאף לתרבות ותחיה לאומית עצמית. על יאנובסקי סופר, שעוד בלמדו בישיבה (בעצמו היה יליד וולקוביסק פלך גרודנה) פעמה בו נשמתו המוסיקלית, ניסה להקים שם מקהלה מחבריו, וברשיון ראש־הישיבה עבר לפני התיבה בבית המדרש עם מקהלתו. הוא מצא לו דרך כיצד לרשום נגונים בכתב. אביו השיאו אשה כשהוא בן 17 מלודז, וב־חתונתו שמע בפעם הראשונה להקת מנגנים המנגנת בכלים שונים והתפעל ביותר מנגינת ה„כנר הראשון" שהשתפך בכנורו לפני החופה. אחרי חתונתו לקח שיעורים בנגינה על קונטרבאס, ואחרי זה רכש לו פסנתר ובעזרתו למד בעצמו תורת המוסיקה וההרמוניה, ומיד הפך ביתו לבית־וועד לכל המוסיקאים היהודים בלודז, ומחלונות ביתו נשמעו קולות זמרה נאה בלווי כלים שונים, ויאנובסקי עצמו היה מנגן על כל הכלים, פעם בכנור, פעם בפסנתר או בכלי אחר, אך כלי שעשועיו היה הויולונצ'לו. יאנובסקי היה שר כמו כן כטינור שני או באס ראשון. הוא עזר לכולם, ולכל אחד הגיש את הטון הנכון לפיו. מערבים מוסיקליים אלה יצא החזן המוסיקולוג הנודע אברהם בר בירנבוים, החזן מצ'נסטכוב, שתפש מקום חשוב בעולם הנגינה היהודי, ונתחבב מאד באזור זגלמביה שבו מצא לו תלמידים מספר למכתביו ללימוד המוסיקה. בסוסנוביץ נפוצו מאד מכתביו, ואף ב־בנדין, בדומברובה, ולא פחות מזה בכפרי האזור. בירנבוים, בגלל קרבתו לזגלמביה היה מבקר בעריה לעתים קרובות, והיה מדריך את חוגי „הזמיר" ומקרב את הנוער למוסיקה

היהודית ולתרבותה. גם דודי, אחי אבי, אשר ברוקנר מדינ־דובקה, היה חתום על מכתבי בירנבוים, ועל אף דאגות ה־פרנסה היה מוצא לו זמן להתאמן בלימוד המוסיקה ולהיות תלמיד נאמן לרבו שאתו אף עמד בקשרי מכתבים. זכורני שבבקורי בבית דודי ראיתי אצלו כלי־נגון אחד שנשלח אליו ע״י מורו בירנבוים, בלי שאני יודע עד היום את שמו וטיבו, ועליו היה דודי מתאמן ורוכש את אמנות הטונים לפי הסולמות.

בירנבוים כיהן כחזן בבית־הכנסת ה„אשכנזי" בצ׳נסטוכוב משנת 1893. ב־1895 החל להוציא את „ירחון החזנים" ב־עברית ובאותה שנה הוציא סידור מוסיקלי בשם „הלל וזמרה". מיד אחר זה החל ללמד במכתבים בעברית וביידית את תורת ההרמוניה ותורת הליחון ובדרך זו אימן מוסיקאים רבים וטובים. הוא חיבר להנים רבים לזמרה ולתזמורת־מיתרים. בינואר 1907 פתח בצ׳נסטוכוב בית־ספר לחזנים, הראשון והיחידי בכל פולין ורוסיה והוא תיכן תכניות ואמ־צעים כיצד לשפר ולבצר את החזנות ברוסיה. הוא השקיע מרץ רב בחוג הראשון של „הזמיר" שנוסד בלודז והביאו למדרגה כזו שבו ביצעו סימפוניות ואוראטוריות. בתור כזה היה מבקר גם בחוגים של „הזמיר" בזגלמביה והדריך את העסקנים בפעולתם הציבורית והאמנותית.

האישור מטעם השלטונות לפעולת „הזמיר" לא היה קל. ואף שעוד לפני אישורו נעשו כמה פעולות — לא יכלו להופיע בפומבי. הפעולה הממשית החלה רק אחרי שנתקבל האישור שלהשגתו השתדלו מגדולי העסקנים מחוגי ה־מתבוללים והציונים בסוסנוביץ. הענין נמשך למעלה משנה ובמשרד שר הפלך בפיוטוקוב נעשו מאמצים רבים שעלו בכספים, ורק אחרי שהאישור נתקבל אפשר היה להופיע ללא חשש ואיסור. ואורגנה האספה הכללית הראשונה שאליה הוז־מן גם החזן, המלחין והסופר א״ב בירנבוים, שנשא באספה הרצאה יפה, והתזמורת ביצעה שורת יצירות מוסיקליות. היחסים בין חוגי „הזמיר" שבסוסנוביץ ובנדין היו טובים, והמנצחים על המקהלות והתזמורות פעלו בהרמוניה ובעזרה הדדית. בבנדין כיהן במשך כמה שנים המוסיקאי הנודע ליאו קופף שהגיע לבנדין אחרי גמרו את למודיו במוסיקה בחוץ־לארץ, והוא פעל בתפקיד זה אף בסוסנוביץ, אחרי ש־הקשר בין שתי הערים הללו לא עורר קשיים כל שהם. קופף בחר לו מבין המוני מועמדים את המוכשרים ביותר וצירפם למקהלה, ואחרי שהכינה להופעה אחרי חזרות מרובות הופיע אתה בקונצרט פומבי שבו ביצע יצירות קשות של הנדל, ליבנדובסקי, מאיר־בר, מנדלסון־ברתולדי ו־אחרים. הצלחת הקונצרט היתה מפתיעה, ביחוד בהתחשב בעובדה שרוב חברי המקהלה לא היו מאומנים בתפקידם כהלכה ובניצוחו של קופף שרו יפה ועוררו התפעלות בלב השומעים. ברפרטואר היו שירים רבים בעברית ויידית. הודות להצלחה זו החלה לפעול גם הסקציה הדרמטית, שה־ציגה שורת מחזות מפרי עטם של שלום־עליכם, י. גורדין, שלום אש ואחרים.

אחרי „תור הזהב" של „הזמיר" בשנות קיומה הראשונות עזב ליאו קופף את עבודתו, בעיקר מפאת שכרו הבלתי מספיק לפרנסתו, למרות שהוא פעל בשני החוגים בסוסנוביץ ובנדין יחד. ורק אחרי מאמצים כבירים הצליחו למנות ל־משרה זו את המוסיקאי והמלחין הנודע מתתיהו בנסמן, שקיבל עליו את ההנהלה. בנסמן נחשב כבר אז למלחין יהודי חשוב.

הסימפוניה החדשה שלו בשם „פלסטינה" שבוצעה גם בסוסנוביץ על ידו, עוררה ענין רב. הוא השקיע ביצירה זו אמנות רבה, מילודיה ועיבוד מוסיקלי עשיר. בהזדמנות זו יכול אני לעמוד על העיקר והתפל שבה. בחלק הראשון „אנדנטה מודרטו" שבו עובדה בידי אמן המילודיה של „שיר הזורע" מצויות כמה עמדות שופעות ומצוינות, פניני־נגינה אמיתית, אבני־חן, כמו הרביעיה לכינור הלירית־דרמטית. המילודיה ב־צה־מול חוברה ברוח קונטרפונקטי בולט מאד. יפה מאד ועשיר הרשמים הוא גם הסיום של החלק הראשון, נגון־לכת בפלשטינה, נגון־לכת הפעמונים ב־5/4. החלק ה־שלישי „קרידו די פלשטינה" אף הוא מצוין ונהדר. אך נמצאו עוררין על השם „פלסטינה". כל צייר־אמן מצייר את ציוריו לפי כשרוניו האינדיבידואליים, לפי ההבנה העצמית והפסי־כולוגית. בנסמן צייר את פלסטינה באורח מוסיקלי לפי ה־בנתו את פלשטינה, לפי הרגשתו את ארץ־ישראל העתיקה שאחר כך כונתה בפי העולם בשם „פלשתינה". אך הוא אינו מתאר את ארץ־ישראל לשעבר, את שבות ישראל הקדומה עם „שיר הזורע" הישן, בית המקדש הישן וכדומה. בקריאות חצוצרות הוא קורא את העם לעלות לציון. בשיר־לכת הפעמונים הוא מייצג את הרעיון של שיבת־ציון: ב־„קרידו די פלשתינה" הוא מתגעגע ומשתפך לציון. הכיסופים באים אצלו לידי מבע במוטיב „דה מול" ומעורר בכי. הלב הומה ומשווע לציון. הוא מתאר את בית המקדש החדש בכל הדרו ויפעתו. הוא היה רוצה לעורר געגועים ל„ותחזינה עינינו בשובך לציון ברנה". כוונתו היתה טובה. אך האמ־צעים היו חלשים, לא עממיים. חסרו לו גם נעימות מזרחיות וצבעים שמיים. אך היצירה בכללה מעידה על האמן היהודי במוסיקה.

אני עצמי, בעודני נער במונדזיוב, נמשכתי לבקר ב„הז־מיר" בסוסנוביץ ביחוד אחרי שהספקתי לעמוד על מהותו ושאיפותיו. ופעם אחת אזרתי עוז ונכנסתי ל„הזמיר" ב־סוסנוביץ. אחרי שנכנסתי מצאתי עצמי באולם מרווח ועיני משוטטות בכל הפינות, עד שניגש אלי איש אחד, כנראה המנצח, בלי שידעתיו מקודם, ושאלני, אם אני הובב מוסיקה, ועניתי בחיוב. הוא שאלני, אם אני מנגן באיזה כלי־נגון. עניתי, שאני מנגן בכינור. הוא הלך והביא לי כינור ובקשני להראות את יכולתי. כביישן מטבעי לא העזתי לנגן, ועוד בפני „גדולים" כמנצח מקצועי. אך הוא עודדני עד שנעניתי לו והרכנתי את הכנור מתחת לצוארי והתחלתי לנגן מנ־גינות יהודיות עממיות, נגוני חסידים וכדומה. המנצח כנראה

היה מופתע מנגינתי והללני על השמיעה הטובה והנגינה החלקה, ולבסוף הרבה עלי בקשות, להרשם כחבר בתזמורת ולהופיע לחזורות, בהבטיחו לי התפתחות והשתלמות יתר בנגינה. קשה היה לי להבטיח, כי נזכרתי שעלול אני בכך לגרום עלבון לקרובי בסוסנוביץ, לדודי קלמן לנגר בעל טחנת־הקמח, למנדל קליינר, לבני משפחת השארפים, ועוד יותר לבני משפחת ברוקנר אשר בערי זגלמביה השונות. ואין ספק שאבא לא היה מסכים שבנו ישתתף כחבר בתזמורת, בזמן שאנשי הכלי־זמרים נחשבו אז כבני מעמד נחות דרגא. אחרי שיקול דעת אמרתי למנצח, שאינני יכול להבטיח, אבל אשתדל ככל האפשר שאוכל לבוא לחזורות. הביקור גרם לי איפוא קצת הנאה בראותי שנגינתי בכנור מוצאת חן עד שהציעו לי להשתתף בתזמורת „הזמיר" בסוסנוביץ, אך מאידך ידעתי שלא קל לי הדבר ונאלצתי לוותר על ביקורים נוספים.

„הזמיר" נחשב בשעתו בסוסנוביץ למאורע חשוב בחיי התרבות היהודיים, והצליח להפיג במדה מסויימת את השעמום החברותי בעיר. עם התקרב מלחמת העולם הראשונה החלה ירידת „הזמיר" ולאט לאט נשתתקה. כך היה בערים שונות אחרות, כשלאט לאט נתחסלו חוגים בשם זה וספריותיהן — אחרי שהתגוררו בעליות בתים — נעלמו ואף אחד לא ידע לאן נעלמו. ולא שונה מהן היה גם בסוסנוביץ, בנדין ודומברובה.

הפעילות הספורטיבית בסוסנוביץ

„מכבי" בסוסנוביץ

בחיים היהודיים הססגוניים בסוסנוביץ והסביבה נודע מקום נכבד לתנועת הספורט המסועפת. ההשפעה לכך באה מן החוץ. „מכבי" נחשבה לתנועת־ספורט יהודית־עולמית שנוסדה בשנת 1894 בקושטא שבתורכיה ומשם התפשטה לארצות אחרות ובמיוחד במזרח־אירופה. השם „מכבי" נתפש לאחר מכן, אחרי שהופיעו שמות אחרים כמו „הכוח", „בר־כוכבא", „השחר" (בפולנית יוטשנקה), ובמשך הזמן נתפצלה פעולת ארגוני־הספורט היהודיים לפי מפלגות.

היו ערים בפולין שנוסדו ארגונים לספורט יהודי עוד לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה. עוד בשנת 1912 פנתה קבוצת יהודים ורשאיים לשלטונות הרוסיים בבקשה להרשות להם לייסד בוורשה אגודה יהודית להתעמלות בהסוותם את מטרתם הלאומית בשם סתמי של אגודה היהודית להתעמלות, אך הגוברנטור הרוסי השיב בשלילה, ולמרות זה היה קיים בוורשה בשנת 1913 חוג בלתי רשמי של ספורטאים יהודים שעסקו בהתעמלות. רק בשנת 1915, בליל כיבוש ורשה בידי הגרמנים, התקיימה ישיבת־יסוד של אגודת „מכבי".

אף בבנדין הסמוכה נתקיימה במעונו של ברוקנר ישיבה חשאית ב־22 למרץ 1913 של קבוצת תלמידים בבית־הספר למסחר עם יעקב ארליך בראשם לשם הקמת קבוצת־ספורט יהודית בבנדין בשם „הכוח". בעקב יחסו השלילי של השלטון הרוסי לכל פעולה חברתית היה צורך באחריות גדולה לקיום הפעולות של ספורט והתעמלות שכבשו את לב הנוער היהודי. פעולת הקבוצה נתקלה בקשיים מרובים. השיעורים נתקיימו בערבים בכלים פרימיטיביים שסידרו בכוחות עצמם, וגם זה רק בעונת הקיץ. בעקב התנאים ששררו אז בחיי החברה היהודיים הורשו רק גברים להשתתף בשיעורי־הספורט, אף שהורגש לחץ חזק לספורט מטעם הנשים. ואף שהפעולה התנהלה בסודיות גמורה גדלה הקבוצה חיש ומספר חבריה עלה מ־13 ל־72. הפעולות התנהלו בחשאי, וכתוצאה מהפעולה נתרבו תרגילי ספורט והתעמלות בין חוגי הנוער וקשה היה לנהל את הפעולה מוסתרת מעיני השוטרים. היוזמים נאלצו לחפש אפשרות לאישור הארגון באורח ליגלי. נעבדו התקנות לארגון שהוגשו לאישור שר הפלך בפיוטרקוב, שנדחו על ידו. ורק בעזרת שוחד ופרוטקציה אושר „הכוח" בידי השלטון הרוסי ב־7 למאי 1914. אספת־היסוד הרשמית נתקיימה ב־12 ליולי 1914 באולם „הרמוניה" בראשות הד"ר וסרצייג בהשתתפות גדולה של הנוער היהודי בבנדין. אך הועד הראשון לא זכה לאריכות ימים, כי אחרי חודש אחד פרצה מלחמת העולם הראשונה והדכאון עם השפל שירד אז על כל החברתיות היהודיות לא פסח גם על „הכוח". ורק אחרי שהחיים החלו שוב לפעול בקצב הרגיל חידש „הכוח" את פעילותו ובשנת 1915 כבר נמצא במעון משלו בבית זמיגרוד, אך המשטרה הגרמנית עינה היתה צרה בארגון הספורט היהודי, והיא סגרה את המעון ופיזרה את הנוכחים, באסרה חלק מהם.

בסוסנוביץ לא נמצאו יוזמים לספורט לפני המלחמה הראשונה, או שחששו מפני הרשות, ורק במרץ 1916 נמצא היוזם הראשון אדולף הורוביץ שייסד בשיתוף פעולה עם ב. אלטמן וי. בינדר את ארגון הספורט וההתעמלות „מכבי" בסוסנוביץ. נשכר מעון שבו נמצא ועד הארגון מאז יסודו עד לפרוץ מלחמת־השמד של הנאצים. במשך זמן קצר נרכשו מכשירי הספורט והארגון החל בפעולת התעמלות שעוררה הד צבורי וכבשה את לב הנוער היהודי. פעולת ארגון הספורט היהודי, מלבד ערכה החינוכי והציוני־חלוצי בשביל הנוער היהודי, שימשה מקור עידוד והתרוממות־רוח לאוכלוסיה היהודית בסוסנוביץ שלא היתה רגילה עד כה לראות נוער יהודי גא וזקוף־קומה.

ב־13 לינואר 1917 כינס הועד הזמני את האספה הכללית הראשונה, שבה השתתפו 82 חברים. הועד הנבחר הראשון היה מורכב כדלהלן: יששכר גוטובסקי (יושב־ראש), א. הורוביץ (סגן יו"ר), מ. אברמוביץ (מזכיר), ב. אלטמן (גזבר), יצחק לנגר, ש. זיסמן, י. בינדר ונ. רייז.

באותה שנה כבר היה ביכולתו של „מכבי" לזקוף על חשבונו שורה ארוכה של הצלחות. הלהט הספורטיבי שתקף את הנוער היהודי בשנים ההן בא לידי גילוי בהופעות

ספורטיביות רבות, ביחוד בהתעמלות וגם בתחרויות כדורגל בין קבוצות שונות, יהודיות ופולניות, שמשכו המוני יהודים, פקידי־מסחר, שוליות־אומנים, תלמידי בתי־ספר ו„אברכים" לבושי קפוטות וסתם יהודים, שבאו לחזות במעללי ה„גבורה" של הספורטאים היהודים. משום מאורע מהפכני בחיי יהודי סוסנוביץ היה הטיול ההסטורי לאולקוש, שבו השתתפו 265 מתעמלים ואורחים. הטיול, וכן חגיגת־ההתעמלות שנערכה במרחבי השדות באולקוש, הפכו להפגנה ענקית לפיתוח הפיסי והכרת הערך הלאומי של היהודים. התהלוכה עברה בסך לקולות תרועה של האוכלוסים היהודים שנקהלו רבבות רבבות על המדרכות והריעו לקראתה מכל החלונות והמרפסות. מאז היו הטקסטים ההגיגיים והתהלוכות ברחובות העיר בהזדמנויות שונות, מצעדי הספורטאים, המתעמלים והצופים היהודים, מעוררים תשואות־גיל וממלאים את לבותיהם של המוני היהודים העמלים, פשוטי העם, רגשי גאוה.

בשנת 1918 נתקיימה בתיאטרון ההורף הסוסנוביצאי חגיגת חנוכת דגל הארגון. הדגל בוצע הודות לעמלו ללא־לאות של סגן היו"ר א. הורוביץ, שנסע במיוחד לשם כך לוינה, ששם עשו את הדגל. הארגון היה ציוני ברוחו ובהנהגתו, הצטמצם באימוני הספורט הפיסי לצורותיו השונות. אך מטעמי פאציפיזם ואופורטוניזם פוליטי נמנע „מכבי" מהקמת כוח מאורגן להגנת ערכי דמוקרטיה וכיבושים פוליטיים ונקט עמדה פאסיבית מול התפשטות מגפת האנטישמיות במדינה.

בעקב קשיים שונים שקמו הופסקה בשנת 1918 פעולת „מכבי". ההפסקה ארכה עד שנת 1922. ב־25 לאפריל 1922 קיבל „מכבי" בחזרה את מעונו. ומספר חדשים אחר כך התאחד „מכבי" עם מועדון הספורט „שמשון", והודות למיזוג זה קמה ליד הסקציה לגימנסטיקה קבוצה חזקה לכדורגל שקנתה לה שם בתור כזו.

ביולי 1926 חגג „מכבי" את יובל־העשור לקיומו שהפך למאורע־חג גדול לספורט היהודי. המחלקה הגימנסטית של „מכבי" יכלה לזקוף על חשבונה במשך שנות קיומה מספר מסוים של פעולות חשובות. בחגיגות־התעמלות הגדולות בביליץ, אוסטרוי המוראבית, ורשה, לודז ועוד רכשו הגימנסטאים מספר רב של פרסים ותעודות. „מכבי" הסוסנוביצאי השתתף בכנס תחרויות מרכזי בשם „מכביה" של ארגוני הספורט היהודיים ברחבי־העולם שנערך בישראל, כדוגמת „המשחקים האולימפיים". הכנס הראשון נערך בשנת 1932 באיצטדיון ה„מכבי" בתל־אביב, והשני נערך בשנת 1935 בתל־אביב ובחיפה. בשתי המכביות הללו בישראל רכשו גמנסטאי סוסנוביץ את המקומות הראשונים ודגל הסוסנוביצאים ייצג את ה„מכבי" הפולני. כינוסי המכביה שהקיפו את רוב ענפי הספורט היו פתוחים לכל ספורטאי יהודי בעולם, והודות לכינוסים בישראל יכלו לעלות רבים מחברי המכבי בפולין ולהתאזרח בישראל.

בשנת 1934 נוצרה פלוגת האליפות, שבמשך זמן נחלה שורת נצחונות. בשנת 1938 ניצחו אלופי „מכבי" את הנציגות הלבובית, ובמאבק הרביצו ב„הכח" הלודזאי החזק, שלוש פעמים ניצחו את „מכבי" הקראקובאי, הרביצו קשות את משנה־האמן הפולני „רוך" וכיוצא בזה. בשנת 1939 רכשה פלוגת־האליפות של „מכבי" את משנה־האמנות של שלזיה.

בשנת 1939 מנתה „מכבי" למעלה מ־300 חברים והפלוגות הפעילות דלקמן: אטלטיקה קלה, פינג־פונג, משחקי ספורט, חליקה, סקי, גימנסטיקה, כדור־רגל, ציקליסטים, טוריסטיקה, טניס, פלוגת בוקס ומוטורים.

ההנהלה באותה שנה היתה מורכבת כדלקמן: ד"ר ש. ברנשטיין (יו"ר), יחיאל קימלמן וד. סובול (סגן יו"ר), מאיר לנצמן (מזכיר), ה. אוקסנהנדלר (גזבר), ע. וינר (מנהל ראשי לספורט), ב. מנדלוביץ וד. ספיר.

פלוגת ספורט „שמשון" במודזיוב

השם שמשון בא כנראה על שם „שמשון הגבור" התנ"כי שהצטיין בכוחו הגופני ובעוז רוחו הרב, ובפעולותיו ובמאבקיו עם הפלשתים ששיעבדו אז את יהודה ודן היה משום מבע לרצון החרות בעם, ובתור כאלה נשתמרו בזכרון הדורות. השם שבחרו לעצמם אלופי מודזיוב היה שם יחיד במינו בכל מיני השמות של פלוגות הספורט היהודיות אשר בזגלמביה ובשלזיה. אך היו שראו בשם זה גם זכר לר' שמשון גוטמן, חייל ניקולי שעבד את „פוניה" למעלה מ־25

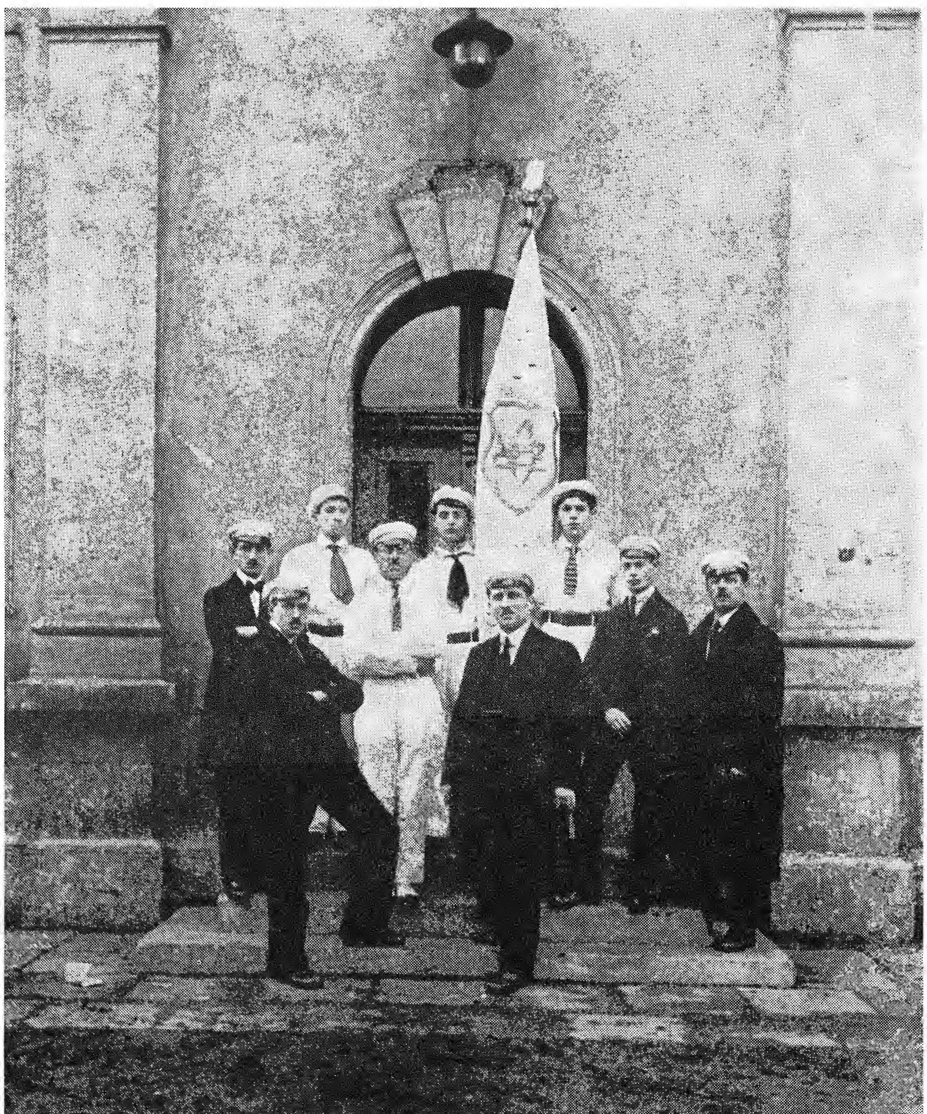
ועד מכבי סוסנוביץ ביום חנוכת הדגל 1917
ובראשו ישכר גוטובסקי ויצחק לנגר

שנים בצבא ונחשב לגיבור אחרי שהצטיין בכמה מעשי־גבורה שונים. לשמשון זה, שהיה בעל־בית וקרקעות במודזיוב, היו בנים ובנות שנקראו על שמו, כמו „חיים שמשונס", „הרשל שמשונס" ועוד, וגם הנכדים והנכדות נקראו על שמו. משפחתו היתה מעונפת מאד וממנה היו יושבים ב־מודזיוב, ניבקה, סוסנוביץ ועוד. וגם בישראל נפגשתי בהם.

פתיחת מגרש־ספורט מיוחד ל„שמשון" במודזיוב משכה אליה מאות צופים מהעיר והסביבה, היריבה היתה פלוגה משלזיה עילית. התוצאות: 1:2 לטובת „שמשון", על אף העובדה שאנשי בז'ז'ינקה היו בעלי כוח פיסי יותר חזקים, בעוד של„שמשון" היתה טכניקה יותר טובה וכל הזמן היתה ידם על העליונה. את הכדור קלע בראשונה ברנר ואחריו פרישר. במיוחד הצטיינו האחים בנדזינסקי, ברנר ושטיינוויס. ניכר היה שהפלוגה המודזיובאית עומדת להיות פלוגה יהודית טובה וממילא יהיו יריביה נאלצים להתחשב בה.

האליפות „שמשון" המודזיובאית עלתה מעין כוכב חדש בין פלוגות הספורט בזגלמביה. הצופים הרבים היו מריעים לכבודם אחרי שהיו מלכדים בתוכם את התכונות הבלעדיות שהיו מאפיינים את האלופים: וירטואוזיות, מהירות וכוח. הנה המאבק בין „שמשון" ו„חשמונאי" (סוסנוביץ). הראשונה לא הצטיינה ביותר. אך הצופים היו מלאי סיפוק רב. את הכדורים קלעו שני האחים בנדזינסקי ושטייאר. הצטיינו הוכ־צייט, שטיינוויס ופינקלשטיין. התוצאות היו: 0:4.

המאבק בין „מכבי" ו„שמשון" משך למעלה מ־500 צופים במזג־אויר בלתי נוח. במחצית העונה הראשונה היתה יד „שמשון" על העליונה בקליעת הכדור בידי הוכצייט,

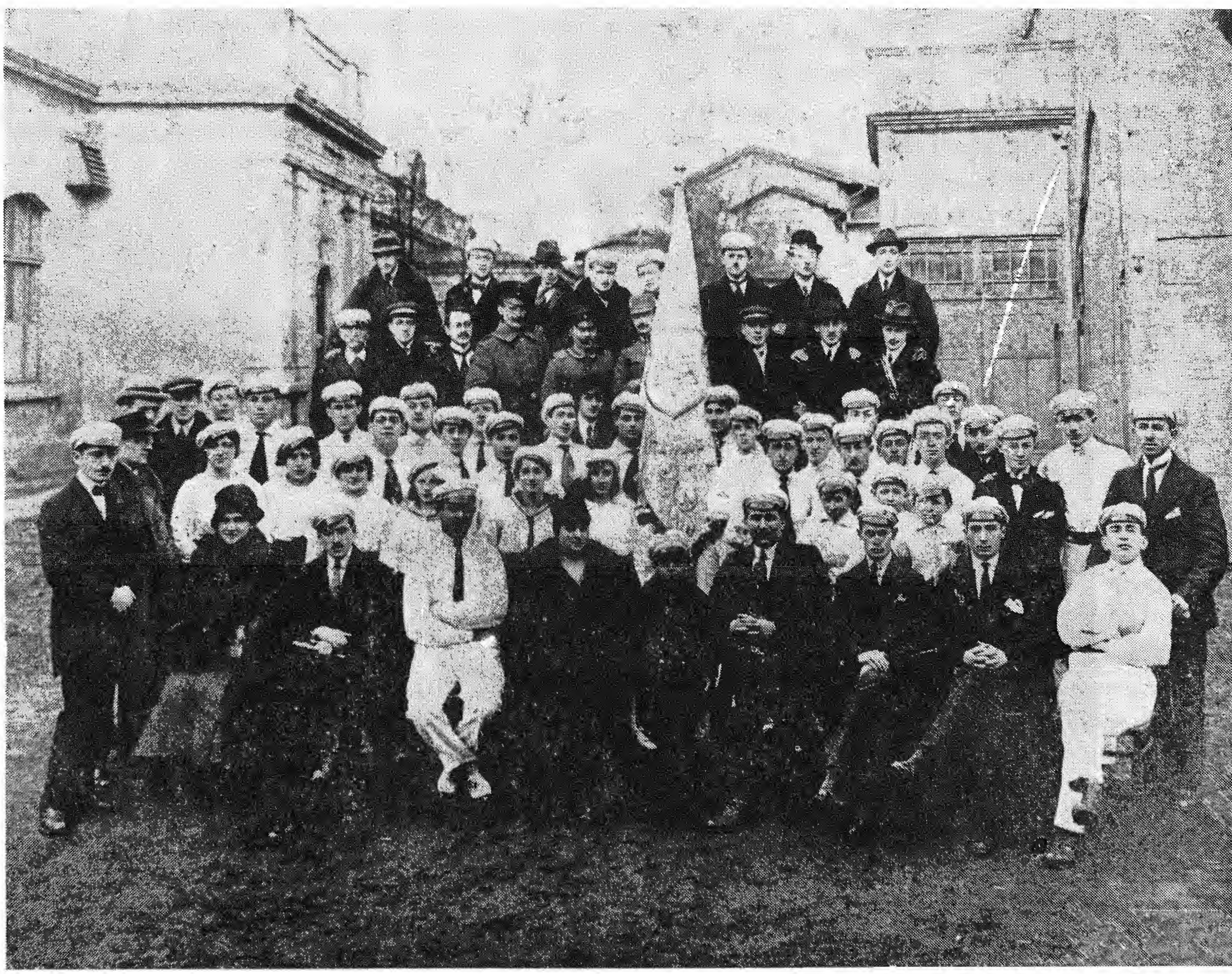

ועד מכבי סוסנוביץ בחנוכת הדגל 1917

ורק ב־8 הרגעים האחרונים הכריע „מכבי". המאבק הסתיים בתוצאות: 1:2.

אין כאן המקום להזכיר את כל המאבקים, ונזכירם בקיצור: שמשון־חשמונאי — 1:3, „כוכב" (בנדין) — „שמשון" — 1:3. שמשון—כנרת — 1:2. שמשון—פ.צ. קטוביץ: 2:4. כאלף צופים חזו במאבק שהתקיים במזג־אויר לא־טוב, ובמחצית הראשונה היו כוחות שניהם שוים. אזאטאניה שמעון — 2:2 הודות לבנדזינסקי ושטיינוויס, שמשון—יענזור — 0:2, שמשון—יוטשניא — 2:3. שמשון — פ.צ. קטוביץ — 5:5. חשמונאי—שמשון — 1:0. פובסטאנייץ (קרול. הוטא־שמשון— 4:2. הכח (זבירצה) — שמשון — 1:0. שמשון—מיסלוביץ — 2:3. יוטשניה (בנדין) — שמשון — 0:2. ירדן — שמשון — 3:1.

ביום ח' באלול תרפ"ט התקיימה אסיפה כללית של המועדון לספורט „שמשון" בקשר לאיסור רשמי של ה־מועדון. הובעה תודה למייסדי המועדון ה"ה א. אייזנברג, מ. בנדזינסקי, ק. וואנדרמן, וו. פרישר ול. הרמן. אחרי שסודרו הפורמליות השונות נבחרה הנהלה חדשה שהורכבה כדלהלן: יו"ר א. ליוורדובסקי, סגן — י. הוכצייט, מזכיר — ל. שפיגלר, גזבר א. גימלקיביץ, מנהל — א. פרישר. לבסוף נתקבלה החלטה להביע תודה לה"ה נ. בנדזינסקי ומאיר לנצמן מסוסנוביץ על עמלם בקבלת אישור המועדון.

חגיגת חברי „מכבי" בסוסנוביץ עם הדגל

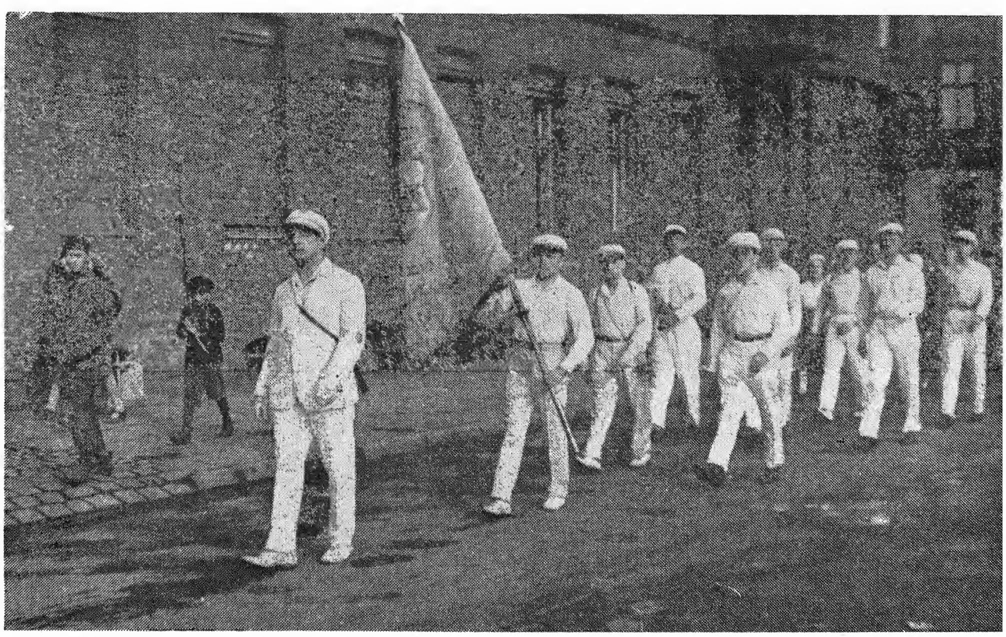
מכבי אויספלוג אין 1918

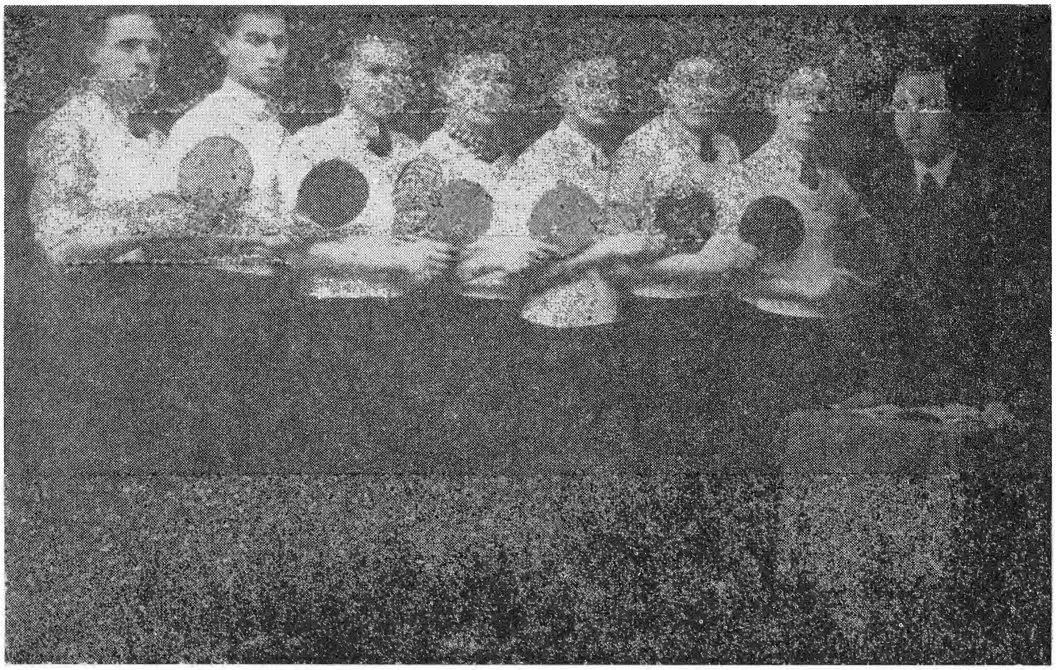
קבוצת כדורגל מכבי־שמשון בסוסנוביץ

פלוגת התמרונים בסוסנוביץ, על שעור בשדה בשעת ההפסקה ב־25.3.33

קבוצת מכבי סוסנוביץ בתהלוכת 3 במאי

קבוצת פינג־פונג מכבי סוסנוביץ

קבוצת התעמלות מכבי סוסנוביץ

טיול חברי מכבי סוסנוביץ לבויקוביצה—קושצ׳יילנה

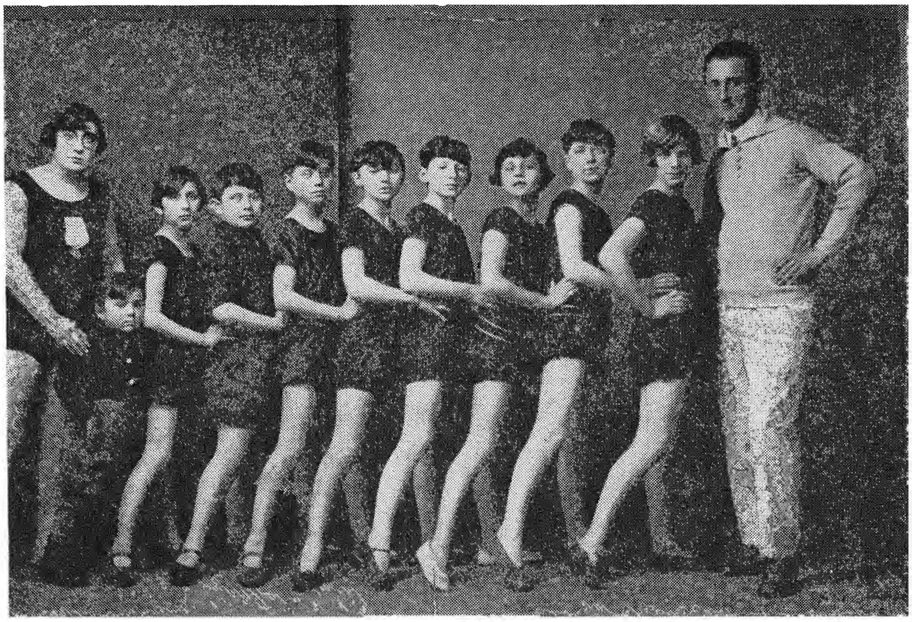
קבוצת חברי מכבי בסוסנוביץ בטיול באויצוב ליד אולקוש

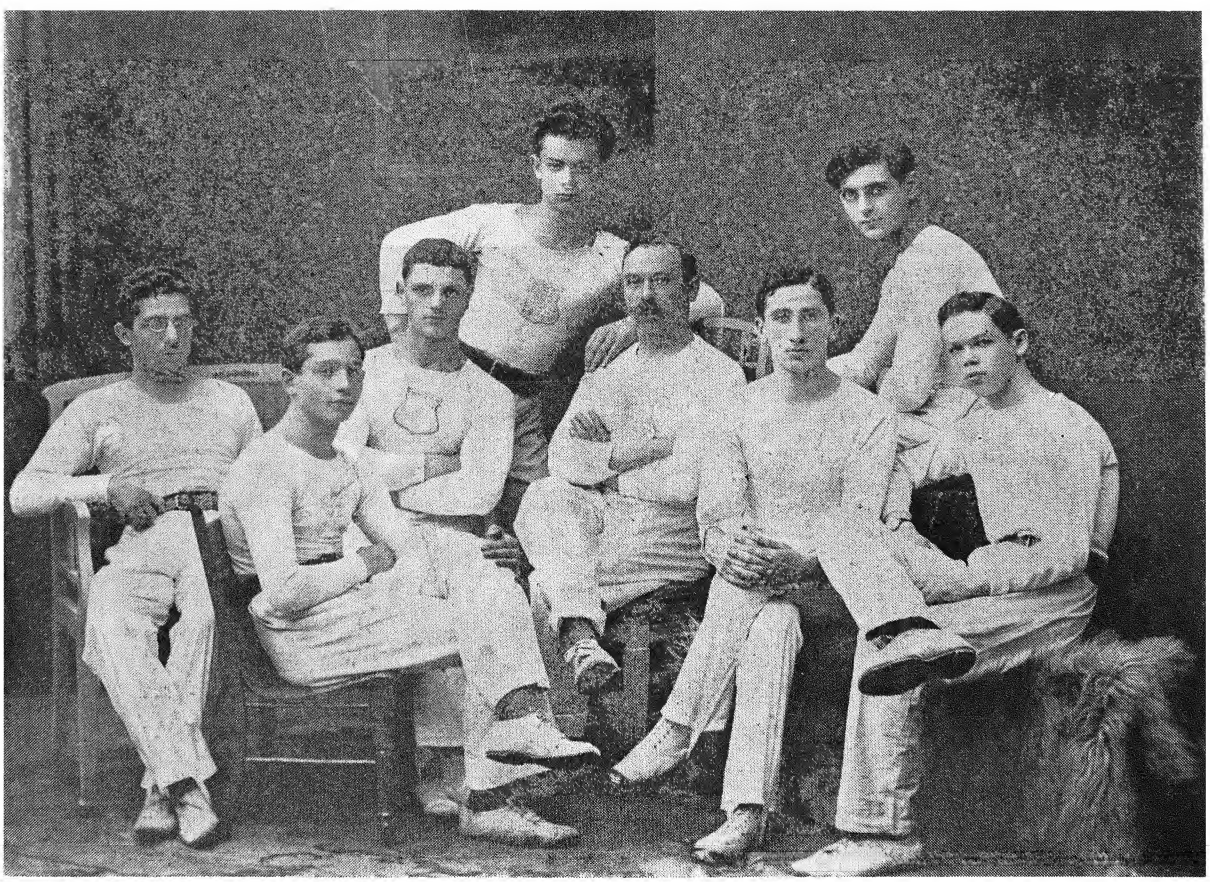
קבוצת שופטי כדור־רגל ובתוכם חיים טריגר, פישל, בערלינר. בראנדעס

קבוצת רוכבים אופנאים מכבי סוסנוביץ

קב׳ נערות מכבי בהתעמלותן בראשות המדריך

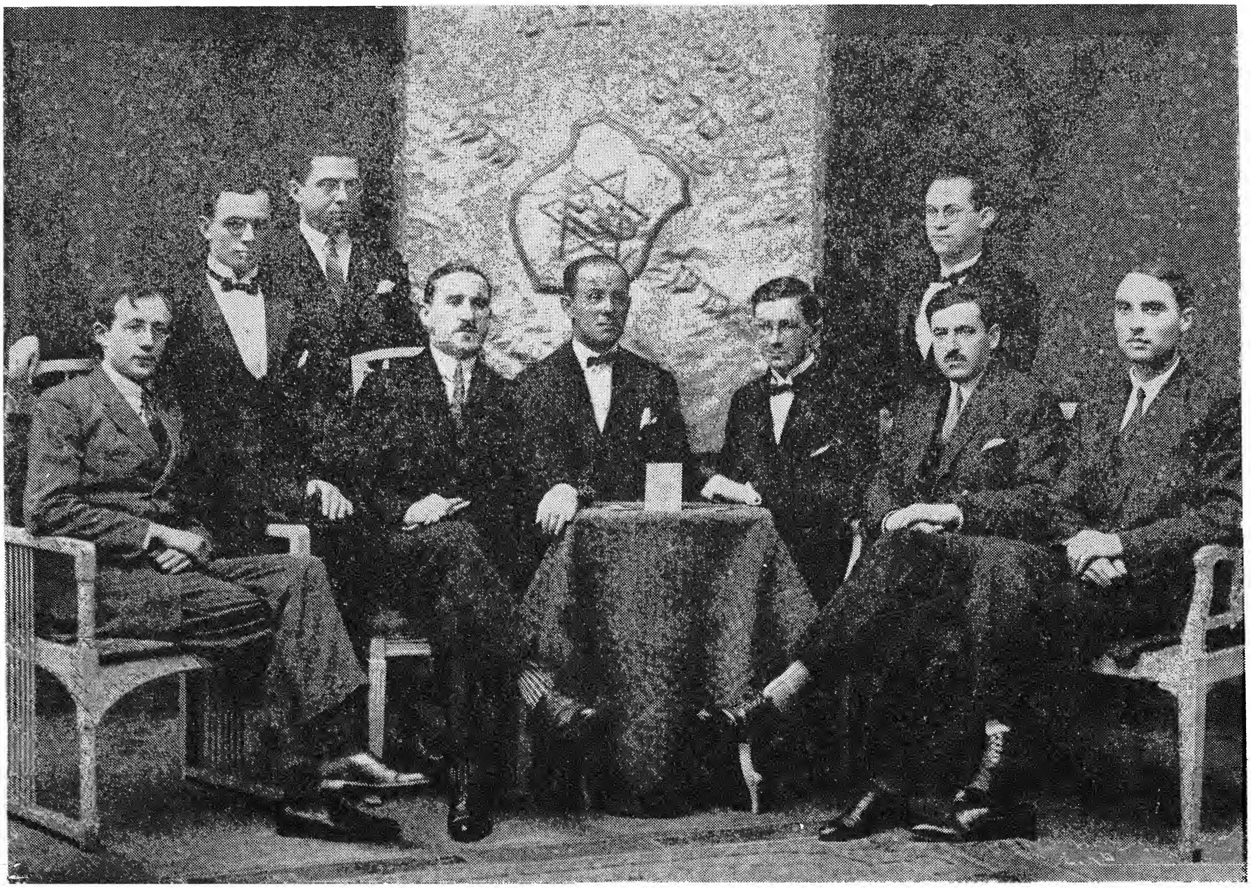
קבוצת מתעמלים ראשונה במכבי סוסנוביץ
זאב גולדמן, גרוסמן, פריבר, זוסמן, לערר צינה, זמיגרוד, זמיגרוד שמשון

קב׳ רוכבים אופנועים מכבי סוסנוביץ בעלייתם ארצה

כנוס מכבי עולמי בוורשה — בהשתתפות נציג מכבי סוסנוביץ מאיר לנצמן

ועד מכבי סוסנוביץ 1936 — שרף, לנגר, ליברמן, פריבר, הורביץ, מיטלמן, זמיגרוד, לנצמן, ד"ר ברניצקי

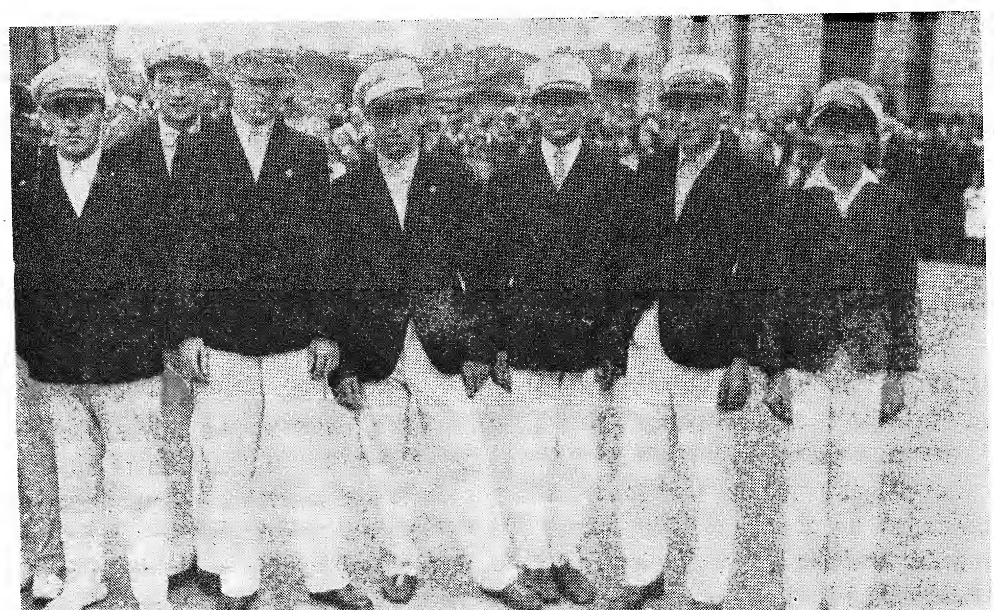

קבוצת מכבי סוסנוביץ בטיול, בשעת מנוחת הצהרים

מקהלת האיגוד של מכבי בסוסנוביץ

ובה גם: ד״ר ליברמן, יצחק לנגר, הורוביץ, מ. לנצמן, רייזמן, יונוביץ, לאשאצקי

קב׳ חברי מכבי סוסנוביץ

קב׳ מכבי סוסנוביץ בטיול בזאַקופאנה

גרשון סטבסקי

הציונים הראשונים בזגלמביה

(פרקי זכרונות)

א.

האגודה הציונית הראשונה בזגלמביה נוסדה בשנת 1898 בסוסנוביץ. מייסדה הראשי היה משוררנו הלאומי חיים נחמן ביאליק ז״ל. במאוחר יותר נוסדה אגודה ציונית גם בעיר הסמוכה בנדין. לרגל פעולות הארגון בבנדין היינו נוסעים בכל מוצאי־שבת לבנדין ומבלים בביתו של קלמן לנגר, שבו נמצא ה„מנין״ הציוני הראשון. שם היינו נפגשים עם ציוני בנדין ודנים בבעיות ציוניות ובענינים ארגוניים שונים. רבי בריש פראגר ז״ל היה אוהב לדרוש בכל מוצאי־שבת דרשה זוטא, בהתאימו את פרשת השבוע לענינים ציוניים שונים.

הציונים הראשונים בבנדין היו: בריש פראגר, וילבושביץ, וורונצברג, פרנקל, וודובינסקי ואחרים.

את חוג הציונים הראשונים בסוסנוביץ היוו בעיקר ה־יהודים הליטאים שישבו אז בסוסנוביץ. מנהיגנו ביאליק היה תובע ממני וממר יעקב וינברג — אף הוא מן המייסדים — שנתאמץ למשוך לתנועתנו את המתבוללים. ביאליק היה אומר, שאת החסידים ואנשי המעמד הבינוני לא נפסיד, כי הם יבואו אלינו אם במוקדם ואם במאוחר; ואילו את ה־מתבוללים עלינו לרכוש ולקרב בטרם נאחר את המועד.

בימים ההם שימשה סוסנוביץ מרכז למתבוללים שעלה בגדלו ובחשיבותו על מושבי המתבוללים בוורשה ובלודז.

פעם, באחד מערבי הקיץ של אותה שנה, טיילתי עם ביאליק ברחוב הראשי של סוסנוביץ. והנה בא לקראתנו אחד ה־מתבוללים הוותיקים והאינטליגנטיים ביותר שבסוסנוביץ ו־דרש בשלומי. **היה זה קמפינסקי העמיל, מתבולל משוכנע ובעל־הכרה מדורי־דורות, ממשפחת מתבוללים של פולין ה־גדולה.** אחיו הקשיש או דודו קמפינסקי — אף הוא תפס משרה חשובה בגייסות הגנרל דומברובסקי. אף קמפינסקי הסוסנוביצאי השתתף במרד הפולנים נגד הרוסים בשנת 1862. תלבושתו היתה לאומית־פולנית אמיתית. לפי מראהו עם זקן־הלחיים בנוסח פראנץ־יוסף קשה היה בכלל להעלות על הדעת שמוצאו מיהודים.

אמרתי לביאליק: הראית את האדון הקשיש שדרש בשלומי? מוצאו מיהודים **והוא עצמו עודנו יהודי.** אבל התוכל לתאר לעצמך שאפשר להפוך יהודי כמוהו לציוני? כשלעצמי הייתי משוכנע שביאליק יסיחנו מלבו, מה גם שהוכחתי לו כמה עקשים הם המתבוללים הסוסנוביצאים. אולם ביאליק לא הסתלק מהחלטתו הנועזה והחל חוקר ודורש לפרטים ביחס לטיפוס זה של המתבוללים. ואחרי ששמע מפי שקמפינסקי הנו אדם אינטליגנטי ומשכיל, בקי בספרות הפו־לנית, הגרמנית והרוסית, אמר אלי בהחלטיות איתנה שאין

לשנותה: אני אעשה מאמצים למשוך אלינו את האיש הזה ולהפכו לציוני.

בסוסנוביץ היה קיים באותם הימים בית־קפה בשם „צור־קיירניה ורשאבסקה" ששימש מקום פגישה לפקידים ותיקי משרד המכס של מסילת הברזל וכיוצא בהם. לקמפינסקי היו ידידים ותיקים שהיו מתכנסים יום־יום אחרי הצהרים ליד שולחן אחד בבית־הקפה ומבלים שם שעות אחדות, בחרתי במקום הזה כמתאים ביותר למיפגש ראשון בין ביאליק וקמפינסקי. חברנו וינברג — אף הוא מידידיו הקרובים של קמפינסקי שהיו מבלים יחד בבית־הקפה הוורשאי — עמד לצדי בעזרו לי לעורר ענין אצל קמפינסקי לעשות הכרה עם ביאליק. קבענו פגישה ליד שולחן מיוחד, והחלה שיחה רבת־ענין וחובקת עולמות בין המשורר הלאומי ביאליק והמתבולל קמפינסקי. השיחה נסבה בתחילה על ספרות ו־שירה ובהדרגה, לאט לאט, התגלגלה לנושא על העול הגדול שעושים לעם עתיק והסטורי שהעניק לעולם אישים גדולים, ספרות נעלה, והוא שקוע ביון הגלות ואין דואג לגמול לו חסד, ולשפר את מצבו של העם ולהעלות את קרנו.

ב.

קמפינסקי, שבמשך כל שנות חייו היה מטיח דברים כלפי השלטון הצארי ומתאונן על חיי שעבוד וכפיה של עם פולין, ודאי חשב שביאליק מתכוון בדבריו לתחית פולין ושחרורה, ולא עלה כלל על דעתו שביאליק מדבר על תחית העם היהודי, שהוא העם הוותיק בכל העמים, והוא שנתן לעולם אנשים ענקי־רוח בעלי עבר עשיר שהעניקו לעולם תרבות ברוכה וספרות יפה. קמפינסקי הסכין לראות עד אז את היהודי מן הצד השלילי. בתור אדם שעסק במשלוח וב־שליחות היה רגיל לראות אצל היהודים לכלוך וזוהמה. הוא ראה רק יהודים כמבריחים את הגבול לא רק „נכסי דניידי" אלא לעתים קרובות גם „סחורה חיה". הוא ידע שיהודים נוטים להלשין איש על רעהו וכיוצא באלה, מידות מגונות המצויות אצל אנשים החיים בעיר־גבול. אך מה רב היה תמהונו כאשר שמע מפי ביאליק על גדולתו של העם ה־יהודי, שברגעים הטראגיים ביותר של דברי ימיו שעברו עליו בארצות העולם לא התיאש ולא השלים עם המציאות המרה, ותמיד טיפח את התקוה לחזור למולדתו העתיקה, ולהיות לעם חפשי ככל עמי התרבות והקידמה. בענין רב הקשיב למתרחש בעולם היהודי, בתנועה של חובבי ציון, שבשנים האחרונות נצטרפו אליה אחינו הגדולים והנעלים יוצאי מערב אירופה, אנשי רוח כד"ר תיאודור הרצל וד"ר מאכס נורדאו שאירגנו תנועה בהיקף עולמי תחת דגל ציוני.

הניצוץ היהודי שהיבהב עדיין בלבו של קמפינסקי הת־להב, השתלהב והרגש הלאומי קם שוב לתחיה הודות לכש־רונו הגדול של ביאליק, הניצוץ הדליק מחדש את האש והכוח ואת השלהבת הלאומית הפאטריוטית שבערה תמיד בלבו תוך גישתו החמה לעם פולין, וביאליק הפנה את הרגש הזה כלפי עמו שלו. קמפינסקי קם ממקומו, אחז בשתי ידיו של ביאליק ובהתלהבות גדולה, כשעיניו נשואות כלפי מעלה, ברך את ברכת „שהחיינו" בתוספת מלים: „מודה אני לאל שהואיל ברוב חסדו לפקוח את עיני בערוב ימי לראות נכוחה ולשמוע שעמו ישראל הוא אחד העתיקים ביותר שנתן לעולם ענקי־רוח גדולים, והוא שואף ומקוה לקבל בחזרה את ארץ מולדתו הישנה ההיסטורית ולהיות עם שוה לכל עמי התרבות". והוא הצהיר בחגיגיות על הצטרפותו לתנועה ה־ציונית.

למחרת היום ביקר קמפינסקי בלשכתנו הציונית ובא־סיפה הראשונה בחרנוהו ליושב־ראש אגודתנו, והוא מילא את תפקידו בדיקנות רבה על אף גילו הקשיש.

רגילים היינו לקרוא לו „גר־צדק של ביאליק", ודעתו של ביאליק היתה נוחה מכינוי זה. ובמיוחד נהנה מאד שעלה בידו לשכנע מתבולל כזה בצדקת הציונות ולהפכו לציוני מסור.

עברו שנים אחדות. ביאליק לא היה עוד בסוסנוביץ. הוא קבע את מושבו באודיסה, והגיעה שעתו של הקונגרס ה־ציוני הרביעי, שהתכנס בלונדון.

במכתבו אלי מ־9 ליולי 1909 מתאונן ביאליק הרבה על המצב הקשה של הפועלים היהודים בארץ־ישראל ומתריע על הציונים האדישים למצבם שכבר גרם שמחצית הפועלים עזב את ארץ־ישראל בעקב רעב ומצוקה, והציונים אינם מוסרים לעצמם כל דין־וחשבון מה קשה היה לכל פועל עד שזכה להגיע לארץ־ישראל, וביאליק הציע לי שאנחנו, הציונים בסוסנוביץ, נשלח ציר לקונגרס הציוני הרביעי העומד להתכנס בלונדון ונטיל עליו התחייבות שיצטרף לצירים שיגינו ב־קונגרס על בעית הפועלים, ושהציר שלנו מסוסנוביץ יהיה מר קמפינסקי (גר־הצדק).

ג.

עשינו את מבוקשו של ביאליק ובחרנו במר קמפינסקי כצירנו בקונגרס הרביעי. בדו"ח הסטינוגרפי של הקונגרס הציוני הרביעי כלול נאומו הגדול של הציר הסוסנוביצאי ה' קמפינסקי שנשא בקונגרס. הנאום לא עניין במיוחד את הצירים בקונגרס שהיו מקפידים על הנאומים והויכוחים שיתנהלו ברוח הענינים שעמדו על הסדר, והם שיסעו כמה פעמים את הציר קמפינסקי בקריאות: „לענין. לענין". ובכל זאת עורר נאומו תשומת־לב כל הצירים ועשה עליהם רושם עצום.

הענין העיקרי בקונגרס הציוני הרביעי היה: שאלת ה־תרבות שהיתה זרה לצירנו ה' קמפינסקי. אפשר לתאר לעצמנו מה רבה היתה אפתעתו תוך שמיעת הנאומים ההיסטוריים של נחום סוקולוב וד"ר חיים וייצמן על התרבות היהודית ונאומיהם של הרב יצחק יעקב ריינס והד"ר איבנוביצקי על בעית התרבות בעבודה הציונית. תוך אפתעה מרובה לא ניצל קמפינסקי את הזמן הנכון לבקשת רשות־הדיבור, והוא עשה זאת רק אחרי שרשימת הנואמים כבר ננעלה. יושב־ראש הישיבה, הד"ר הרצל, שהקפיד בהנהלת הישיבות לפי

מיטב הנוהג הפרלמנטארי, פנה בכל זאת לקונגרס בבקשה שינהג באופן יוצא מהכלל עם הציר הקשיש הסימפאטי. הקונגרס הסכים פה אחד להצעתו של הד״ר הרצל.

קמפינסקי נשא את נאומו בקונגרס בשפה הגרמנית ובסגנון יפה, מהותי ומלא ענין, והופיע כמתבולל ותיק המתוודה לפני הציבור ומביע את צערו על העבר יחד עם קורת רוחו ואפתעתו מכל מה ששמע וראה בקונגרס. בקונגרס כמעט שלא פעל מאומה לטובת עניני הפועלים בארץ־ישראל. אכן נתקבלה הצעתו של הד״ר יחיאל צ׳לינוב לתת הוראה לבנק הקולוניאלי, שהוא, בשיתוף פעולה עם ארגוני חובבי־ציון יגיש סיוע לפועלים בארץ־ישראל בסך מאתים אלף פראנק.

חדשים אחדים אחרי הקונגרס חלה קמפינסקי במחלת כליות קשה ומת בברסלוי בעת הניתוח. יהי זכרו ברוך.

באותה תקופה, בשנות 1897—1899, היא התקופה בה ישב ביאליק בסוסנוביץ, היה לנו בסוסנוביץ עוד חבר צעיר — ר׳ משה גרשון פלדשטיין ז״ל, הפליטונאי החביב והנודע ב„הצפירה״ וב„היינט״ שחתם בשם־בדוי „ר׳ משה״. היה זה יהודי תלמיד־חכם גדול ולאומי חביב ולבבי. בשנת 1900 הוא עבר מסוסנוביץ לוורשה, שבה תפס מקום מכובד בחוגי הציונים והסופרים.

ביאליק ופלדשטין היו באים אלי כמעט בכל ערבי ששי ושבת. ובשיחת־חברים נעימה היינו משוחחים על חדשות השבוע בתנועה הציונית ובעולם הספרות.

בקישינוב היתה קיימת לשכת־הידיעות הציונית בהנהלת הד״ר יעקב ברנשטיין־כהן. לשכת הידיעות לא שימשה מרכז בעבודה היום־יומית הציונית המעשית, אלא במה להלכה של הבעיה הציונית. במכתבי החוזרים שנשלחו לכל אגודה ציונית נידונו בעיות ציוניות, וכל אגודה צריכה היתה לחוות דעתה ביחס לבעיות שעמדו על הפרק. האגודה הסוסנוביצאית שזכתה למנות בין חבריה חברים דגולים רמי־מעלה כביאליק ופלדשטיין, מילאה את תפקידה בכל הנוגע ללשכת הידיעות. חליפת המכתבים עם קישינוב הוטלה עלי, ואחרי כל ישיבה הייתי מכין את התשובה. הפעולה הציונית ברובה היתה עמוסה עלי, כי בעונה אחת הייתי גם המורשה של הועד האודיסאי הפלשתינאי של חובבי־ציון.

את „נשף החנוכה״ הציוני הראשון ערכנו בשנת תרנ״ו במעון הציוני הראשון אשר בסוסנוביץ, ואליו הזמנו את הציונים שברחבי זגלמביה. ביאליק הירצה, וזו היתה ההרצאה הציונית הראשונה בזגלמביה, ולפי תוכנה העשיר ורוחה הפיוטי העמוק היתה, אולי, גם האחרונה בזגלמביה.

כיום, עשרות שנים אחרי ששמעתי את ההרצאה דאז, כשאני נזכר בחשיבות שהוא ייחס לפעולתנו בארץ־ישראל ובעתיד הגדול שהוא חזה לתנועתנו הציונית, אני בא לידי הכרה, שביאליק ראוי היה מכל הבחינות לתואר „נביא הגאולה השלישית״.

הפעולה הציונית העיקרית בשנים 1899—1900 התרכזה בהפצת המניות של הבנק היהודי־קולוניאלי בלונדון במספר גדול ככל האפשר. בנדין הצטיינה בפעולה זו, בהשיגה את המספר הגדול ביותר של בעלי מניות באיזור זגלמביה. בסוסנוביץ, למשל, נחשבו 25 מניות למספר רב. ואילו בבנדין רכשה הפירמה הגדל נונברג בלבד חמישים מניות. תשלומי המניות נעשו בשיעורים. אולם כשהגיעו מועדי הפרעונות האחרונים לא נמצאו בבנדין עסקנים שיתרצו לטפל בגביה, משום שהעסקנים הציונים דאז בבנדין, כמו בריש פראגר, וודובינסקי וורונצברג היו עסקנים טובים ומצוינים להלכה ולא למעשה. הם היו ציונים טובים ומועילים עם כל התכונות שחוננו בה, בעוד שלמעשה היו עסקנים חלשים. העסקן היחידי הנמרץ וילבושביץ היגר אז ללונדון, ומשום כך פנו אלינו מטעם המרכז והנהלת הבנק בפולין, שאנו, אנשי סוסנוביץ, ניסע לבנדין ונגבה את השיעורים האחרונים. וכדי שלפי ההוראות לא ילכו לאיבוד תשלומי השיעורים שכבר נפרעו קודם נאלצנו אני ומר וינברג לנסוע לבנדין לגבות את השיעורים האחרונים של המניות.

ד.

דבר הפעולה הציונית בזגלמביה הגיע לאזני שר המחוז דאז בבנדין דניאל צ׳וק, שהואיל להזמיננו אליו ולהטיף לנו מוסר על שאנו אוספים כספים למטרות ציוניות בלתי־ליגליות. אך לפני שנסענו אליו התקשרה אישיות סוסנוביצאית ידועה עמו ומסרה לו פרטים על חברינו שהם אנשים נאמנים ביותר למדינה ולשלטון, וכך לא הופרענו.

אחרי שביאליק — וזמן מה אחריו — גם פלדשטיין עזבו את סוסנוביץ, רפה המתח באגודתנו הציונית. אולם אחרי זמן מה ניתוספו לנו עסקנים צעירים אחרים, והחשובים שבהם היו: הד״ר קלייסמן וקליינץ. הד״ר קלייסמן תפס במשך שנים אחדות באגודתנו עמדה רפרזנטטיבית. לעומתו היה צ. קליינץ בשנים ההן עסקן ציוני נמרץ ביותר, שפעל רבות במיוחד למען הקרן־הקימת לישראל. הוא גם נתמנה למורשה שלה ושימש בתפקיד זה במשך שנים.

בשנת 1903 נתקיים הקונגרס הציוני הששי בבאזל. לקונגרס זה הייתי ציר מטעם ציוני סוסנוביץ ונובוראדומסק. היה זה הקונגרס החשוב ביותר ויחד עם זה הקונגרס ההרצלאי האחרון. בקונגרס זה הובאה לדיון תכנית אוגנדה אשר באפריקה המזרחית, שהוצעה על ידי ממשלת בריטניה להסתדרות הציונית, להקציע באוגנדה שטח מסוים להתישבות יהודית אוטונומית. המציע מטעם ממשלת בריטניה היה יוסף צ׳מברלין, שבאה לאחר שנדחתה תכנית סיני. הגורם שהניע את ממשלת בריטניה להצעתה היה כנראה — בצד הרצון לעזור ליהודים הנפגעים מפרעות רוסיה — השאיפה למשוך כוחות והון המוכשרים לפתח שטחים אלו; ואשר לד״ר הרצל — הרי התמזגו בתכניתו כוונות שונות: הוא קיוה להביא בדרך זו עזרה לאומית מהירה להמוני היהודים במזרח אירופה, שמעמדם המעורער נתגלה אז באכזריות בפרעות קישינוב, ולמנוע את ההמונים הבורחים מרוסיה מפיזור חדש. עם זה ביקש לקשור במו״מ זה קשרים פוליטיים עם

ממשלת בריטניה ולנצל קשרים אלו להגשמת תכנית ה־התישבות בחצי האי סיני וגם לחיזוק עמדתו במו"מ על ארץ־ישראל. תכנית אוגנדה הובאה על ידי הד"ר הרצל לפני הקונגרס הציוני הששי (אוגוסט 1903) שעוררו בו חילוקי דעות ופולמוס חריפים. ההתנגדות באה בעיקר מצד יהודי רוסיה. חובבי־ציון הוותיקים התנגדו התנגדות מוחלטת ל־תכנית אוגנדה, ואני הצטרפתי אליהם. ולא רק שהצבעתי נגד אוגנדה, אלא אף ניהלתי תעמולה בין החברים הרוסים להצביע נגד. אך לצערי הצביעו רוב הצירים לטובת הצעת אוגנדה, שלבסוף נתגלתה כחזון הרחוק מהמציאות. מהצירים הפולנים היו מתנגדים מעטים לתכנית אוגנדה. ואנחנו, מספר צירים מפולין שהצביעו נגד אוגנדה נקראנו בשם „ציוני ציון".

במשלחת ההיסטורית מטעם „ציוני ציון" שניהלה את המו"מ בארוכה אישי עם הד"ר הרצל על תכנית אוגנדה, שנמשך כל הלילה, השתתפתי כאחד הצירים של פולין. חברי הצירים מסוסנוביץ התנגדו יחד עמי לתכנית אוגנדה והביעו קורת רוחם על התנגדותי המוחצת נגד התכנית הזו. ואילו הצירים של בנדין וצ'נסטכוב הצביעו בעד התכנית. הילוקי הדעות על תכנית אוגנדה נמשכו כידוע גם אחרי הקונגרס, ומהם נשקפה סכנת פילוג לתנועה הציונית. ה־תכנית נדחתה סופית בקונגרס הציוני השביעי (1905) אחרי חוות־דעת שלילית של ועדת־החקירה שנשלחה מטעם הקונ־גרס הששי לחקור את השטח שהוצע. ובו בזמן החליט ה־קונגרס השביעי כי ההסתדרות הציונית רשאית לפי תכנית באזל לעסוק בהתישבות אך ורק בארץ־ישראל. ההוצאה מהצעת אוגנדה היתה איפוא בירור עקרוני של מטרת הציונות וקביעת דרכה המדינית מאז. מאידך — דחית תכנית אוגנדה גרמה לכך, שחלק מן הצירים, בראשות הסופר הנודע ישראל זנגביל, עזב את הקונגרס והקים את תנועת הטרי־טוריאליסטים.

מכתבים היסטוריים חשובים נמצאים אצלי מאותה תקופה של שנות 1903—1905 מביאליק, המהנדס מאיר דיזנגוף (ראש העיר תל־אביב לאחר מכן) שישב עוד אז באודיסה, הרב של הומל ומנהיגים ציוניים חשובים אחרים בקשר עם מא־בקם של ציוני ציון עם ציוני אוגנדה. או כפי שנקראו בפינו בפולין בשם „מגיני ההסתדרות". המטה של „מגיני ההסתדרות" נמצא בוורשה ברחוב חלודנה 8. עד לזמן האח־רון, כשאני באתי לעתים קרובות לרחוב חלודנה 8, נזכרתי בהתמרמרות שהתעוררה אצלנו בקשר לחלודנה 8. המאבק היה קשה וחריף מאד. הד המאבק הזה אפשר למצוא ב־מאמרים מטעם ציוני ציון ובטאונם „הצופה" ושל מגיני ה־הסתדרות ב„הצפירה".

במכתבו אלי מ־24 לפברואר 1904, כתב אלי ביאליק בין השאר: „ילכו להם בשם אלקים אם יש להם אלקים". המכתב כולו כתוב בהתמרמרות רבה נגד האוגנדיסטים: „הגיעו ימים שצריכים לדאוג פן תפול הקרן הלאומית שנבראה בעמל הציונים לידי האוגנדים". והוא מסיים במלים כדלקמן: „עמדו אחים על המשמר ואל תסייעו בידי האוגנדים. הצילו מה שיש להציל בעוד מועד".

באותו זמן, ב־26 לפברואר 1904, כותב אלי ר' מאיר דיזנגוף בין השאר מלים כדרבונות נגד האוגנדים, ובמיוחד כנגד אחד ממנהיגיהם, שהעליבו באחד ממאמריו ב„הצפירה", והוא אומר: „דברים נאמרים בתכלית ידועה ישא רוח כאשר נשא וכאשר ישא כל להג אוגנדה ומגיניה. ואנחנו הנאמנים לציון ולכל קדשי ישראל נרים דגלנו לארץ אבותינו ולא נירא בהמיר ארץ".

ה.

מן הקטעים הקטנים שהבאתי אפשר לקבל מושג מה־מאבק העז שהתנהל באותה תקופה בין אחים לרעיון והסכנה שאיימה על כל התנועה הציונית. המצב המסוכן והאיום בתנועה הציונית הגיע לשיאו כאשר נפטר הד"ר תיאודור הרצל אחרי מחלה קצרה ביום כ' בתמוז תרפ"ד. קל לתאר את הלך־הנפש העגום והנואש ללא תקוה שבו היו שרויים כל הציונים בכל העולם.

המשלחת הרוסית־פולנית שנשלחה להלוית הד"ר הרצל היתה מורכבת מ־12 חברים, ובה היינו שני צירים מ־זגלמביה: שלמה פרנקל מבנדין ואני. בהובלת הד"ר הרצל למנוחתו האחרונה בוינה הייתי הציר היחידי שהשתתף במשלחת הרוסית־פולנית שנסעה לוינה לשם השתתפות בהלויתו של מנהיג התנועה הציונית. עוד כיום זכורני היטב את הרגעים ההיסטוריים, בשעה שהיינו במעונו של הד"ר הרצל לפני הלויה ואחרי כן כשעמדנו מסביב לקבר, כאשר דויד וולפסון נשבע בשמנו את השבועה. אחרי הקבורה הת־אספנו במעון הועד־הפועל הציוני אשר ברחוב טירקל 9. כמיותמים היינו כולנו באולם שבו היה הד"ר הרצל מנהל את ישיבות הועד־הפועל המצומצם. כמיותם נראה שולחן הישיבות הארוך עם המושב הראשי הריק. את הרגעים ה־היסטוריים העצובים האלה לא אשכח כל ימי חיי.

מלבד המצב הכללי בציונות בעקב המשבר הגדול וה־קשה שעבר עליה בשנות 1903—1905, חלה הפסקה בפעולה הציונית גם אצלנו בעיר. הנוער שנמשך לציונות בשנות 1899—1900, עזב אותנו עם פרוץ המהפכה ברוסיה ב־1904, ובמיוחד ב־1905, שאז נוסדה מפלגת „ס.ס.", כלומר: ה־ציונים־הסוציאליסטים. גם במפלגה זו לא החזיק הנוער מעמד זמן רב, ובמאוחר יותר הצטרף ל„בונד" או לסתם סוציאליסטים.

מספר הציונים מבני הנוער הציוני היה מועט מאד. הם לא ראו את עתידם בציונות. ומשפרצה המהפכה ברוסיה בממדים גדולים נפחדה מאד ממשלת הצאר ממנה והחלה בויתורים קמעא קמעא. דבר זה קסם מאד לנוער היהודי, ובני הנוער הציוני אצלנו ובכל פולין עזבו את שורותינו והלכו אחרי אלילים חדשים. אך שונה היה המצב ברוסיה. שם נשאר הנוער לאומי בלב ובנפש בעקב הפרעות ביהודים,

ואלה שעזבו את מערכות הציונים לא עזבו לגמרי ללא שוב. הם הצטרפו למפלגות הציוניות־סוציאליסטיות שנוסדו מחדש.

אצלנו בסוסנוביץ חלה קצת הזנחה בפעולה הציונית, כי בשנת 1905 הפסדנו שני מנהיגים חשובים, את הד״ר וייסמן שעבר מסוסנוביץ לסובאלק, וכן את מר יעקב ויינברג שבשנת 1905 חלה ומשום כך נאלץ למשוך ידו מפעולה באגודה הציונית. מאידך, נתקיימו בנו דברי הכתוב „לא אלמן ישראל". אותה מהפכה שתלשה משורותינו את בני הנוער השפיעה השפעה חזקה גם על בני ה„שטיבלך" החסידיים ש־הצטרפו לציונות, שהביא לישועתנו, לרווחתנו. היה זה עוגן הצלה ממש ברגע הנכון. ציונים חדשים אלה היוו את הגרעין שממנו התפתח אחרי כן ה„מזרחי" בסוסנוביץ. אחד הציונים החדשים תפש אחר כך מקום מן הראשונים באגודתנו הציונית. גם אחרי יסוד המזרחי בעירנו הוא המשיך במסגרת הארגון הציוני הכללי. היה זה חברנו הנעלה הבלתי־נשכח ישראל־משה ויינרב ז״ל מחסידי גור לשעבר, בר־אוריין שהיה מצוי גם אצל הספרות היהודית החדשה. בראשית הפעולה הציונית בסוסנוביץ עוד עמד מרחוק. בשנות 1902—1903 כבר נחשב ויינרב בין אוהדינו. הוא היה תורם בצניעות באיסופים ציוניים. אך הוא לא מילא תפקיד אקטיבי בתנועה עד שנת 1905.

ו.

ישראל משה ויינרב הגיע לתנועתנו בזמן הנכון, באשר שאחרי שהפסדנו את הד״ר וייסמן ואת ויינברג הרגשנו צורך חיוני בכוחות חדשים, ובאישיותו של החבר ויינרב מצאנו את האיש המתאים, ומאז מילא תפקיד מינהלי בתנועה הצ־יונית בסוסנוביץ עד לפטירתו. חליפות ותמורות עברו עליו בחיים הפרטיים. זמנים טובים מאד ואף רעים. ברם הוא נשאר תמיד נאמן לדגל הציוני, מסור בלב ונפש לתנועה הציונית. בתקופות הפרוספריטי עלתה לו הציונות בכספים מרובים.

באותו זמן ניתוספו בזגלמביה עוד עסקנים ציוניים אחדים. החשוב ביניהם היה ר' מאיר פריינק ז״ל מהעיר זבירצ'ה, שבשנות 1905—1910 תפס אחד המקומות הראשונים בהנהלת התנועה הציונית בזגלמביה. ובאותו זמן נתחזקה התנועה הציונית בעיר בנדין במנהיג צעיר בעל מרץ רב, בעל הכרה ונאמן לציונות, באישיותו של מר אברהם ליוור, שהצטיין בפעילותו המגוונת לטובת התנועה. הוא נשא ברמה בידיו האמיצות את דגל הציונים הכלליים ותפס מקום השוב בין השורות הראשונות של התנועה הציונית בבנדין.

עמדנו בקשר הדוק עם האגודות הציוניות בשלזיה־עילית, שהיו מזמינות לכל החגיגות הציוניות הלאומיות את הציונים בזגלמביה. עם ביקוריהם של האישים הדגולים נחום סוקולוב, הד״ר שמריהו לוין ורבים אחרים בעיר קא־טוביץ היו נוכחים בה גם הציונים מזגלמביה. בתקופה זו כאשר התקיים בעיר בויטן „היום הציוני" של הציונים בשלזיה־עילית שאליו הגיעו מברלין הפרופיסור היגריך לווה והד״ר קליי, הגיעו גם מנהיגי הציונים בזגלמביה ובגליציה המערבית. הנאום של הד״ר קליי שנשא בכשרון יוצא מהכלל נשאר בזכרון השומעים כל ימי חייהם, על אף העובדה שב„ימי אוגנדה" בקונגרס הציוני הששי בבאזל היה הד״ר קליי אחד הנואמים הנמרצים ביותר של המצדדים בתכנית אוגנדה, וכעסי עליו לא פג שנים רבות. ובכל זאת עלי להודות שמלבד הד״ר מכס נורדוי היה הד״ר קליי הנואם המזהיר והטוב ביותר.

להג רוחני גדול נחשב אצל הציונים בזגלמביה ובשלזיה־עילית כאשר הד״ר אמיל מרגליות היה מבקר בקאטוביץ. הוא, הד״ר מרגליות, היה אחר כך למנהיג הציונות הצ'יכו־סלובקית ונחשב לאחד המשפטנים הציונים החשובים ביותר. אז הוא היה עדיין סטודנט צעיר כיליד סוסנוביץ, להורים מתבוללים, בנו של מוריץ מרגליות וגיסו של הד״ר פוטרמן מסוסנוביץ, כולם מתבוללים מובהקים. הסטודנט הצעיר אמיל מרגליות כבר נמנה אז לאחד הציונים הצעירים הנמרצים ביותר באוסטריה. בביקוריו הקצרים בבית הוריו בקאטוביץ היה מכניס רוח חיים ועידוד בארגוני הציונים בשלזיה־עילית וזגלמביה. מוצאו ממשפחת מתבוללים מובהקת שכזו הוסיף קסם ועניין רב לנאומיו הציוניים העשירים בתוכן ובנויים יפה במידה יוצאת מהכלל.

בשנות 1905—1908 עברה ההשפעה על חיי הציונות לידי ציוני המערב בכלל ולציוני גרמניה בפרט, מה שגרם לצרות־עין במחנה ציוני רוסיה כפי שכונו בשם „ציוני המזרח", ומשום כך עשו מאמצים מקונגרס לקונגרס להכניס יותר אנשים משלהם בהנהגה הציונית. מקודם הכניסו את נחום סוקולוב ואחריו את הד״ר שמריהו לוין ז״ל ואחר כך את הד״ר יחיאל צ'לינוב ז״ל, ורק אז כבר עברה ההנהגה הציונית לידי ציוני המזרח.

ז.

מלבד הכינוסים שהיו נערכים לעתים קרובות בקאטוביץ, ואליהם היו מזמינים תמיד גם את הציונים מזגלמביה, היה לנו כינוס היסטורי ומלא עניין בקיץ שנת 1908 ביער הצוענים אשר ליד ביליץ, שבו השתתפו ציונים משלוש ארצות, גרמנ־יה, רוסיה ואוסטריה.

היוזמה לקריאת הכינוס באה מטעם הצירים לבתי־הנב־חרים הציונים האוסטריים: אדולף שטאנד, שטרייכר, הפ־רופיסור מאלר והד״ר נובל. היו אלה ארבעת הצירים ה־ציוניים שבשנת 1907 ייסדו בבית־הנבחרים האוסטרי את המועדון היהודי הלאומי הפרלמנטארי הראשון. הצירים הציוניים אף היו גבורי יום לאומיים. הם אף פרצו פרץ במ־סורת הגליצאית הישנה, שקשרה את חסידי בלז עם ה־מתבוללים, כי לבית־הנבחרים האוסטרי אפשר היה לבחור צירים יהודים רק לפי הוראת שרי המחוזות. מאבק בחירות קשה התנהל אז בערים אחרות כמו בדרוהוביץ, שהגיע עד

לשפך דמים. ורק הודות לנוער הציוני בהנהגתו הפקחית והמרצית של אדולף שטאנד הצליחו להעביר בגליציה ה־מזרחית את ארבעת הצירים היהודים שהוזכרו.

מטרת הכנס ביער־הצוענים היתה להקים קשר בין ציוני שלוש הארצות, שבאותה תקופה היה בו משום צורך דחוף, וגם לנוכח הצורך בעידוד הציונים הגרמניים והרוסיים אחרי מאבק־הבחירות המוצלח שביצעו הצירים הציונים בגליציה המזרחית. בכנס זה השתתפו נציגי הציונים של כל זגלמביה, שלזיה העילית וגליציה המערבית. באזני עודם מצלצלים הנאומים המצוינים של אדולף שטאנד והפרופיסור מאלר במצב־רוח נעים. במשך כל היום בילינו ביער־הצוענים „שבת אחים גם יחד", דנו בבעיות ציוניות שונות, העלינו זכרונות ציוניות שונות, ובערב נפרדנו פרידת רעים.

ונזכר אני באפיזוד מענין. כשאנו, ציוני זגלמביה, חזרנו מביליץ לקאטוביץ, נסעו אתנו גם ציוני שלזיה־עילית בקרון אחד והמשכנו בשיח ציוני. תשומת לב מרובה עוררה רעיתו של יושב־ראש הציונים בגלייביץ שלקחה חלק חשוב בשי־הותינו וגילתה בקיאות בכל הבעיות הציוניות. תוך כדי שיחה נגעה הרבה בבעיות דתיות תוך ערבוב פרשת הציר־נות הלאומית עם בעית האמונה, כלומר: היא בישלה את עניני המדינה והאמונה בדייסה אחת, מה שהיה בניגוד להשקפתי, והעירותי לה על כך. ברדתי מן הרכבת בקאטוביץ נודע לי מפי הציונים הקאטוביצאים, שאשה זו היא נוצריה מלידה, אחות הכומר הקאתולי בגלייביץ, והתגיירה לפני כעשר שנים. עוד בצעירותה עבדה כפקידה בבית מסחר יהודי, ושם הכירה את בעלה הנוכחי ונישאה לו. ועתה היא מחנכת את שני נעריה ברוח לאומי־דתי ושומרת על כל הלכות היהדות, ואף תופסת מקום חשוב מאד בחברה היהודית והציונית בגלייביץ, בתקופת היטלר ימ"ש היו הנאצים קוראים לנשואי תערובת כאלה בשם „חילול הגזע". אפיזוד זה הוא כשלעצמו מענין מאד.

ענין רב עורר אצל ציוני זגלמביה יובל ה־25 של ה־ועידה הציונית בקאטוביץ, שלכבוד המאורע הזה ערכנו מסיבת־חג בקאטוביץ. בראשית נובמבר 1909 מלאו 25 שנים מאז התכנסה ועידת חובבי־ציון בין־עולמית בעיר־הגבול קאטוביץ. היה זה ביום י"ח בחשון תרמ"ה. היתה זו הפעם הראשונה מאז שהעם היהודי הוגלה מארצו שהמנ־היגים והעסקנים הדגולים של העם היהודי התכנסו לכינוס לטכס עצה, כיצד להחזיר את העם היהודי לארצו.

ח.

יוזמי ומבצעי חג־היובל ה־25 של חובבי־ציון היו ציוני קאטוביץ וברסלוי. אני הייתי כנציג הועד הפלשתינאי ה־אודיסאי של חובבי ציון הרוסיים בועדת הארגון, והם הרי נחשבו לבעלי־השמחה האמיתיים של יובל ה־25, מפני שהועד נוסד אמנם לשם ארגון הכינוס הקאטוביצאי בשנת תרנ"ה, אלא שהאישור החוקי של הועד הגיע רק בשנת תר"ס. במשך חמש שנים השתדלו חובבי־ציון אצל הרשות הרוסית להשיג אישור חוקי של הועד, והודות למאמציו של עורך העתון היומי העברי „המליץ" אלכסנדר צדרבוים נתקבל האישור בשנת תר"ס. המנהיגים הראשונים של הועד האודיסאי היו אותם היוזמים של הועידה הקאטוביצאית, ה"ה הד"ר י.ל. פינסקר והרב שמואל מוהליבר זצ"ל, שכיהנו גם כיושבי־ראש של הועידה הראשונה בקאטוביץ. ומשום כך באה תביעתי בתור נציגם של חובבי־ציון הרוסיים ושל הועד המארגן מועדת היובל, שחגיגת היובל תישא עליה יותר אופי של „חובבי ציון", אופי יהודי לאומי. וראשית כל יקבעו את היום לפי הלוח היהודי, כלומר: י"ח חשון. את האולם שבו תתקיים חגיגת היובל יש לקשט רק בתמונות חובבי־ציון הראשונים, ובראשן תמונות הד"ר י.ל. פינסקר והרב שמואל מוהליבר זצ"ל, ועוד זוטות כאלה שהיו חשובות מאד מבחינה היסטורית. אך הציונים הגרמניים דאז, שלא השתתפו בתנועת חיבת ציון, ושאצלם מתחילה תנועת התחיה בד"ר תיאודור הרצל וד"ר מאכס נורדוי, לא הבינו את דרישותי הצודקות.

והנה אפיזודה מענינת המאפיינת את ההבדל דאז בין ציוני המזרח וציוני המערב (בקונגרסים הציוניים הראשונים היו הציונים הרוסיים מכנים את ציוני ארצות אירופה המע־רבית ואף את ציוני אמריקה בשם „ציוני המערב"). אני פניתי במכתב לועד הפלשתינאי האודיסאי בהודעה על הועדה המארגנת שייסדנו וביקשנו מהם הוראות לחגיגת היובל ה־25, ומיד קיבלתי מאת יושב־ראש הועד הפלשתינאי־אודי־סאי מנחם־מנדל אוסישקין את התשובה התלגרפית דלקמן:

„סטאבסקי, סוסנוביץ. אני מציע בכל תוקף לחוג את היובל הקאטוביצאי לפי הלוח היהודי, היינו י"ח בחשוון. נא לתלגרף אם הנכם מסכימים, ואז נשלח הזמנות. אוסישקין".

עם מברק זה נסעתי לקאטוביץ במטרה להשפיע על הועד המארגן שימלאו רצונו של אוסישקין ויקבלו את הצעתי. לצערי לא הצלחתי לשכנע אותם שישנו את החל־טתם ליום י"ח בחשוון, שחל ביום שבוע רגיל, וחגיגת היובל התקיימה ביום ראשון בשבוע, ב־5 לנובמבר.

אני הודעתי על כך לועד האודיסאי, שדעתו לא היתה נוחה מהחלטה זו. ובכל זאת שלח הועד את ההזמנות ל־חגיגה והודיע לי, שבתורת ציר רשמי מטעם הועד האודיסאי לחגיגת היובל הוא ישלח את הפרופיסור יוסף קלויזנר. יום אחד לפני יום היובל קבלתי מברק מוורשה, מן הפרופיסור יוסף קלויזנר, שהוא עומד לנסוע משם לסוסנוביץ, ושעלי לחכות לו בתחנת הרכבת.

אחרי שפרופיסור קלויזנר הגיע לסוסנוביץ, מסרתי לו דין־וחשבון על ההכנות לחגיגת־ היובל ועל חילוקי־דעות קטנים שביני, כנציגם של חובבי־ציון, לבין ציוני קאטו־ביץ. על זה ענה הפרופיסור קלויזנר, שדווקה הזוטות הללו חשובות מאוד. ברם אין צועקים על העבר, ומה שכבר קשה לשנות — ניחא. לעומת זה הוא דורש בכל תוקף בשם הועד האודיסאי, שבראש האולם, מעל לנשיאות החגיגה, יקשטו את הקיר בתמונות הד"ר י.ל. פינסקר והרב שמואל מוהילבר

זצ״ל, והכל במטרה לשוות לכל חגיגת היובל את האופי של זכרון היסטורי של חובבי־ציון הראשונים. החברים ב־קאטוביץ לא היו תמימי דעה אתנו. חסרה להם ההבנה הדרושה לפעולתה החשובה של חובבי־ציון, ודבר זה נגע מאד ללבו של הפרופיסור קלויזנר.

מטעם הועד הפועל הציוני המצומצם שמושבו היה אז בברלין, נשלח לחגיגת היובל נחום סוקולוב.

נחום סוקולוב ופרופיסור קלויזנר הרימו על נס בהרצ־אותיהם את הפעולות הכבירות למען הקמת ארץ־ישראל והישגיהם הגדולים של האישים הדגולים של חובבי־ציון הראשונים כמו הד״ר י.ל. פינסקר והרב שמואל מוהילבר זצ״ל ויתר הצירים של הועידה הקאטוביצאית הראשונה ששימשה אבן־היסוד לכל התנועה הציונית.

להזמנות שנשלחו מטעם הועד הפלשתינאי האודיסאי לכל הצירים שהשתתפו בשנת תרמ״ה בועידה שהתקיימה בקא־טוביץ נענו רק שנים. היו אלה ה׳ דוידזון, ראש הקהילה הוורשאית לאחר מכן וה׳ פישל פינס מרוזינוי. אצל יהודי שלזיה־העילית לא עוררה חגיגת היובל ענין רב, וכן לא עשתה רושם בישובי היהודים שבערי גליציה המערבית הקרובות. לעומת זאת גילו יהודי זגלמביה ענין רב בחגיגות היובל. ששים אחוז מהקהל הגדול שנוכח בחגיגה היוו יהודי זגלמביה יחד עם ערי פולין רחוקות כמו וורשה, פיוטרקוב ואחרות — כשמונים אחוז, שבאו במיוחד לחגיגת היובל, על אף הקשיים לעבור את הגבול. אשתקד חגגו שוב בקאטוביץ את חג היובל החמישים של הועידה הקאטוביצאית הראשו־נה. על כך עוד אכתוב בחלק השני של זכרונותי בשם „זכרונות התקופה שלאחר מלחמת העולם הראשונה״.

אני עובר כעת לתקופת הקונגרס הציוני התשיעי ש־התקיים בעיר המבורג בדצמבר 1909. בזכרונותי של הת־קופה ההיא נמצאת האפיזודה המעניינית דלקמן.

ט.

הציר הסוסנוביצאי יחד עם הציר הבנדינאי שנבחרו לקונגרס הציוני התשיעי חפצו לקרוע את מחוז בנדין מ־רוסיה ולצרפו לגמרניה, לא מבחינה פוליטית ח״ו, כי־אם מבחינה ציונית.

בקונגרס הציוני בהמבורג בא לידי הבלטה יתירה ה־אנטגוניזם שבין ציוני המערב לבין ציוני המזרח, או יותר נכון: בין הציונים הגרמניים לבין הציונים הרוסיים. העדר שפה־משותפת זו נמשך עוד משנת 1904, אחרי ה־טראגדיה הציונית אחרי הסתלקותו הפתאומית של הד״ר הרצל ז״ל, שלא השאיר אחריו יורש פוליטי. מנהיגי הציו־נים בגרמניה חשבו את עצמם כיורשים הרוחניים המתאימים של הד״ר הרצל. הציונים הרוסיים לא הסכימו לכך, וקמעא קמעא הם הכניסו מקונגרס לקונגרס את נציגיהם.

ציוני רוסיה איבדו את אמונם הציוני לציוני גרמניה בעקב החטא של תוכנית אוגנדה, שצף על פני הקונגרס הששי בבאזל, שאז הצביעו כמעט כל ציוני גרמניה (מלבד הד״ר היינריך לווה ודויד טריטש) בעד תוכנית אוגנדה. מלבד זה לא היתה אותה תקופה (1904—1909) נוחה לציונות. וכן לא היו צירופי המקרים הפוליטיים הכלליים נוחים לכך. מובן מאליו, שממלאי מקומו הראשונים של הד״ר הרצל, הציונים הגרמניים כדויד וולפסון ופרופיסור א. וורבורג, לא יכלו להראות על שום הצלחה פוליטית, וקל היה להאשימם בחוסר כושר למנהיגות ציונית.

ציוני רוסיה נמצאו עד אז תחת השפעת אוסישקין וצ׳־לינוב. המרכז של כל ההנהלה של ציוני רוסיה ופולין נמצא אז בעיר וילנה ובראשו עמדו יצחק לייב גולדברג ואחיו בוריס גולדברג.

כמעט כל האגודות הציוניות בפולין היו נאמנות להנהלה הראשית אשר בוילנה ולפוליטיקה של שרידי חיבת־ציון כמו אוסישקין, צ׳לינוב, טיומקין, כהן—ברנשטיין ויתר המנהיגים דאז של ציוני רוסיה. רק עסקנים ציוניים אחדים מן הערים ששכנו בקרבת הגבול הגרמני שהתיחסו בכלל באהדה ל־תרבות הגרמנית נטו חסד למנהיגי הציונים הגרמניים. וכך לא שבעו מנהיגי הציוניים הגרמניים רצון ממנהיגי הציונים הרוסיים בכלל ואף לא מן המרכז אשר בוילנה. לעסקנים מעטים אלה הצטרפו גם צירינו לקונגרס הציוני התשיעי אשר בהמבורג.

ציוני בנדין בחרו לצירם את בריש פראגר, וציוני סוסנוביץ — את ישראל משה ווינרב.

בשעה שאנו, ציוני סוסנוביץ, בחרנו את ווינרב כציר לקונגרס התשיעי, לא תיארנו לעצמנו, שהצירים הגרמניים יצליחו להשפיע עליו עד כדי כך, ורק מהדו״ח שמסר לנו אחרי שובו מן הקונגרס בהמבורג הרגשנו כבר את השפעת חברינו הגרמניים עליו. הוא הצטרף אליהם בכל ההצבעות בקונגרס, והוא חזר מהקונגרס בהחלטה, שמוטב לנו להצ־טרף להנהלה הארצית הגרמנית ולהפסיק את קשרינו עם ההנהלה הרוסית בוילנה.

באותה השקפה חזר מהקונגרס גם הציר הבנדינאי בריש פראגר. אחרי שנודע לי, שבקונגרס הם ניהלו תעמולה בין צירי פולין שגם ערים אחרות ייקרעו מהמרכז הציוני ה־רוסי ויצטרפו למרכז הגרמני, יצאתי מיד חוצץ בהופעתו הראשונה של מר ווינרב והסברתי עד כמה בלתי הגיונית היא החלטה כזו, שהיא קשה לביצוע, ובכלל הריהי נגד החוקה הארגונית של התנועה הציונית, באשר שדבר זה עלול לגרום לבלבול גדול וחוסר סדר.

לשבחו של ווינרב ייאמר כאן, שאף פעם לא היה עקשן. הוא היה ניתן לשיכנוע והצלחתי לשכנעו לסור למשמעתי. ואכן יד השפעתי עליו היתה על העליונה עד לשנותיו האח־רונות. בינינו לא היו כל חילוקי דעות וחיכוכים פוליטיים או מפלגתיים הגורמים לעתים קרובות למחלוקות ולשנאת חינם. הוא אף עזר לי להשפיע על ה׳ פראגר שאף הוא יחזור בו מרעיון ההצטרפות למרכז הציוני הגרמני ולהמשיך להישאר בתחום המרכז הרוסי.

עד היום אינני יודע, מי עשה כנפים לענין, והשמועה על כך הגיעה גם לאזני החברים בווילנה. ברם שם התיחסו לדבר ברצינות יתירה ונדרשתי על ידם שלא לתת יד ולא להרשות ל„מהפכה" זו. אחרי שבועות אחדים קבלתי מכתב מענין על ה„מהפכה" הזו מאת הרב יצחק ניסנבוים שישב בוורשה, שנחשב אז כעין אמבסדור של המנהיגים הציונים הרוסיים אשר בפולין.

„שמעתי — כתב הרב ניסנבוים — שציוני הערים סוס־נוביץ ובנדין ועוד מספר ערים שכנות חפצות להקרע מעל המרכז בווילנה ולעמוד בקשר ישר עם קלן, בנימוק שהנכם שבעי רצון מקלן, ובכן, אם הנכם עושים זאת תוך שיכנוע ואם הנכם יודעים היטב את כל הנימוקים של אלה החפצים להחליף את המרכזים והנכם משוכנעים בצדקתם — במקרה זה לא אוכל להתווכח אתכם. ברם אם הנכם הולכים רק ברוח ההשקפות של ציריכם לקונגרס, החברים וויינרב ופראגר, ואתם רק שמעתם מפיהם איך הם תיארו את הענין לפי מושגיהם, הנכם חוטאים חטא גדול נגד תנועתנו. חפצים הנכם להכניס אנדרלומוסיה במחננו. משום כך אבקשך, ידידי וחברי, להודיעני מיד על מצב הענינים. אולי מן הראוי שאני אבוא אליכם ואסביר לכם את הכל".

מתוכן המכתב הזה אפשר לקבל מושג, באיזה מידה של רצינות התיחסו במרכז הציוני ברוסיה ל„מהפכה" ה־מתוכננת, המצב בעבודה בתנועתנו החל אז להשתפר, כי קמעא קמעא החלו בני הנוער לחזור אלינו, אחרי שהת־אכזבו מרה אחרי המהפכה של שנת 1905. ובמיוחד החלו להצטרף אלינו בני נוער אינטליגנטי מקרב חוגי בעלי־בתים יותר טובים, שראו בתנועתנו את עתידם.

אחד החברים הצעירים אף היה חלוצנו הראשון, שעלה ארצה־ישראל תוך אמונה חלוצית ולאומית נכונה לעבוד במושבות היהודיות. הוא היה אולי החלוץ הראשון של כל חבל זגלמביה. מיד עם בואו לארץ־ישראל קיבל עבודה אצל איכר במושבת פתח־תקוה. ברם לאותו חלוץ אירע אסון. ידו האחת נתפסה לתוך המנוע שאתו עבד. מיד הובילוהו ירושלימה לבית החולים, ושם קטעו לו את היד, והוא נשאר בארץ זרה, בודד ללא קרובים, עם יד אחת, בלתי מוכשר לעבודה פיסית.

הידיעה העגומה על גורל החלוץ הגיעה לסוסנוביץ ועש־תה רושם מזעזע לא רק על משפחת החלוץ המסכן, אלא גם על ציונים אחרים בעירנו שהרגישו עצמם קצת אשמים בכך, מפני שהם השפיעו עליו לנסוע, ובמיוחד השפיע הדבר לרעה עלי, יען כי היוזמה לעלית החלוץ באה מצדי.

הרגשתי, שעת לעשות משהו לטובת החלוץ המסכן. באתי בדברים עם כמה אישים עסקנים שעמדו בראש התנועה הציונית, ומפיהם נודע לי, שבכפר־סבא יש לחברה ברלינית ותיקה של חובבי־ציון ותיקים בשם „עזרה" שטח קרקע גדול שעליו היא מיישבת חלוצים גרמניים ונותנת לכל אחד מהם חמשים דונם יחד עם כל המשק הדרוש לעבודה עם הבנינים.

התקשרתי בענין זה עם ציוני קאטוביץ, ובמיוחד עם היושב־ראש ה' וינר, שעשה מאמצים רבים בברלין והצליח לקבל מהם אישור שהחלוץ מסוסנוביץ יקבל משק חקלאי כמו החלוצים הגרמנים, ואת השיעורים השנתיים קיבלו עליהם לשלם הציונים הסוסנוביצאים וקרובי החלוץ.

קטנה היתה אז עבודתנו ב„כמות", בעוד שהיא היתה גדולה מאד ב„איכות".

ובזה אני מסיים את זכרונותי הציוניים בתקופה שעד למלחמת העולם הראשונה. היתה זו תקופה ציונית אידיאלית היפה ביותר בחיינו שהיו פעמים שאיפות לאומיות ותקוות לחזור פעם למולדתנו העתיקה. אני מקוה להמשיך בעוד זמן קצר בפרסום זכרונותי מהפעולה הציונית בזגלמביה בתקופת הכיבוש הגרמני. ובהזדמנות זו עלי לציין שסוסנוביץ עם כל סביבתה באיזור זגלמביה, שנכבשו מיד ביום הראשון עם פרוץ המלחמה נשארו תחת עול הכיבוש הגרמני, ללא שוב לשלטונות הרוסים, שעזבו את השטח לתמיד.

מכתב גלוי למר גרשון סטבסקי

במאמרך „הציונים הראשונים וראשית הציונות בזגלמ־ביה" הנך כותב בין הזכרונות השונים של ציוני זגלמביה, שבשנת 1908 קיבלו ציוני בנדין מנהיג צעיר בעל מרץ, בעל הכרה ציונית באישיותו של ה' אברהם ליוור.

אין בכוונתי כאן להפחית מתכונותיו הנעלות ופעולותיו הגדולות של מר ליוור לטובת התנועה הציונית בבנדין. ברם עלי להביע את תמהוני עליך, חבר סטבסקי, בתור ציוני ותיק הכותב זכרונות שיש להם מבחינות מסוימות גם ערך היסטורי, שהיית צריך על כל פנים מקודם להכיר יותר מקרוב את הפעולה הציונית בבנדין בתקופה המדוברת. היה גם מספיק לסקור ברפרוף על ביולטינים אחדים של „הועד האודיסאי" בשביל לעמוד על העסקנים הציוניים דאז. ואז ברור שלא היית כותב את המשפט הפטטי האמור, ולא היית עושה את השגיאה ההיסטורית, וכה עשית מעשה עול כלפי כל ה־פליידה הציונית מהתקופה דאז.

החבר ליוור לא היה — דרך אגב — בשנת 1908, בעודו צעיר מאד, פעיל בכלל בציונות, וממילא נבצר ממנו להיות „מנהיג בעל מרץ ובעל הכרה ציונית". לעומת זה שכחת לגמרי להזכיר שמות של שורת עסקנים ציונים ותיקים, שהיו פעילים עוד בתנועת „חיבת־ציון", כמו למשל ר' בריש פרגר ז"ל שהיה ידוע — לא רק בזגלמביה — בעבודתו המסורה והנאמנה לטובת הציונות, ר' ישעיהו הנדל ארליך ז"ל עם חיבתו המתמדת הלבבית והמלאה שמחה לארץ־ישראל. ר' בריש כהן שהיה פעיל מאד בהפצת מניות הבנק הקולוניאלי, הציוני האינטליגנטי ר' ישעיהו וודובינסקי ז"ל, המורה העברי הנודע והמשכיל יעבץ ז"ל, הציוני ה־מזרחי התוסס ות"ח מובהק ר' לייבוש דיאמאנד ז"ל, ויבדלו לחיים החברים שלמה פרנקל, יעקב ניימארק, שלום קליינר,

יעקב שטאטלר, דוד אלימלך רוטנר, דוד טבל קליינמאן, שמעון ז׳מודסקי ומאיר שוורץ, שכבר אז פקד על קבוצת־נוער ציונית משכילית בבית־המדרש, החוג הידוע של ברצ׳ה יאנובסקי ואברהם־מרדכי וואטנברג, שגם אני לקחתי בקרבם חלק אקטיבי.

בהזדמנות זו כדאי להזכיר גם את החבר דאז א.ק. ליוור, ואם אינני טועה — גם את אברהם דיאמאנד, שעמד בראש הפעולה התשאית להעביר חומר ציוני באורח בלתי ליגלי דרך הגבול. באותו זמן ניתוסף גם חברנו החשוב, נשיא האגודה הציונית כיום, יצחק ויגודסקי.

אכן באמת קשה להבין, כיצד יכולת לעבור ולהתעלם מכל אלה האנשים שהוזכרו לעיל שהצטיינו בפעולתם הציונית בעמל רב ועבודה קשה, שעד לפרוץ מלחמת העולם הראשונה היה הדבר קשור במסירת נפש, מפאת חוסר הכרה חוקית מצד הרשות הרוסית בפעולה הציונית. החבר ליוור הנו אמנם כיום אחד העסקנים הציונים הנמרצים ביותר. ברם כבר אמרו „אהוב את אפלטון, אהוב את אריסטו — והאמת יותר מכולם״, והכל לפי מקומו וזמנו.

וחושב אני לחובתי הציונית הקדושה לתקן ולהגיה בפרט זה את זכרונותיך, וגם להבא הוה זהיר יותר ואוביקטיבי בפרסומיך על ציוני בנדין, שדרך אגב לא עמדת אף פעם אתם בקשר הדוק וממילא לא יכולת לתת להם את ההערכה הדרושה.

בכבוד רב
נטע לונדנר

והנה תשובתי:

ב„מכתבו הגלוי״ התקיפני ה׳ נטע לונדנר בצורה דרס־טית וקשה שאין לעבור עליה כלאחר יד אפילו בימי משיח דהאידנא. כי הרי גם בעניני „דרך ארץ״ ישנם תחומים מסוימים.

והמעניין ביותר מכל הענין הוא, שכל ההתקפה אין לה יסוד. מר לונדנר הוציא רק כמה מלים ממאמרי שפורסם ובנה עליהן את כל התקפתו בלי לעשות מקודם היכרות עם מאמרי הקודמים, וכה נופל ממילא ומתפורר כל הבנין ש־הקים, כי אילו היה קורא את כל המאמרים, ובמיוחד את ההמשך השמיני, היה מבין עד כמה כל דבר ההטחה הוא בלתי צודק ובלתי מבוסס.

אם יש לך, מר לונדנר, טענות איזה שהן לזכרונותי, יכולת מבחינה מוסריח לחכות עוד מעט עד שיופיעו כמה המשכים נוספים ורק אז להסיק מסקנות. אפשר להגיע לידי מעשה מגוחך ונפסד בהוצאת מלים ספורות מתוך ספר, בלי להתחשב במה שנכתב במוקדם או במאוחר, ומשום כך בלבד ראוי מר לונדנר לתשובה ברבים. ואם אני עושה זאת — זהו רק לכבוד הציונים שהנך מעלה את שמותיהם ב„רשימת יזכור״, שרבים מהם היו ידידי וחברי בעבודה הציונית, ואינני חפץ שחבריהם או קרוביהם שקראו את מכתב־הקיט־רוג יחשבו לרגע שכוונתי היתה להעליבם, בהשענם על הנחותיך כאילו התכוונתי לפגוע בהם ח״ו בכוונה מראש.

מר לונדנר מרשה לעצמו לסגל לו את ה„אמת״ במונופולין, בעוד שאליבא דאמת הוא חוטא שם הרבה נגד ה„אמת״, כי לא נכונים דבריו שכתב, שאני לא הזכרתי בזכרונותי את שמו של ר׳ בריש פראגר ז״ל. למעשה הזכרתי את שמו כמייסד האגודה הציונית בבנדין. את זכרונותי על פראגר פרסמתי בקשר להיבחרו בתורת ציר לקונגרס התשיעי שהתקיים בהמבורג מטעם ציוני בנדין.

והוא הדין ביחס לאישותו של ה׳ שלמה פרנקל, שבפרקי זכרונותי הקודמים הוא נזכר פעמים רבות בקשר לפעולתו הציונית. גם שמות החברים וודובינסקי, וילבושביץ, וורונ־צברג, שמר לונדנר כאילו תובע את עלבונם — נזכרים פעמים רבות בזכרונותי. ברם מענין לציין, שמר לונדנר שכח להזכיר ב„רשימת יזכור״ שלו שמות עסקנים ציוניים מרובים מאותה תקופה. והנימוק הוא, שלונדנר לא ידע מהם והם לא ידעוהו, כי באותה תקופה שעליה אני כותב עוד לא היה למר לונדנר כל מגע ומשא עם עולם הציונות, וממילא אין לו הזכות להגן על כבודו של ציוני מסוגו של יעבץ ז״ל, שנמנה לאחד מידידי הקרובים, והיה בלתי מוכר לו לגמרי. ומכיון שכך — הרי יבין כל אחד, שמר לונדנר אינו מקנא „את קנאת ה׳ צבאות״, ורק מעורר חשד, כאילו הוא מתכוון ל„קנאה״ אחרת, או לחשבונות אישיים עם איש מסוים שלגמרי לא היתה לו כל שייכות לזכרונותי, שאין להם אופי מקומי ונוגעים לכל זגלמביה. ויש גם לדעת אל נכון, שהזכרונות לא באו כעין רשימה כרונולוגית של כל העסקנים הציונים, לא כעין „סדר הדורות״, אלא בתור סקירה כללית על פעולת הציונים בזגלמביה בתקופה מסוימת. וכן הזכרתי את העסקנים העיקריים שייצגו את הציונות כלפי חוץ, ואת הפעולות שיש להן ערך כל שהוא בשביל ההיסטוריון לעתיד שיבוא לכתוב על ציוני זגלמביה, כי אם אבוא להזכיר ולנקוב בשמות כל אלה שהשתתפו בעבודה הציונית — לא הייתי מספיק, בהתאם לפסוק: „ולא יספר מרוב״... נגיד למשל ציונים ותיקים כמו חיים יוסף זאיונץ, מנדל שפירא ומר פריינק ז״ל מזאבירצ׳ה וכמוהם רבים. ברם לא עשיתי זאת בנימוק שהזכרתי לעיל, באשר לא חפצתי להפוך את הזכרונות לכרונולוגיה מקומית. ואם הע־ליתי את שמו של אברהם ליוור – עשיתי זאת משום שמאז שנת 1905 הוא עומד ליד ההגה של הפעולה הציונית ללא הפסקה ותופס מקום מכובד בחיי הציונות בבנדין. בשנת 1909 שיתף מר ליוור פעולה בפעולה הארגונית של חגיגת היובל ה־25 בקאטוביץ. לפני המלחמה כיהן כמורשה של הועד הפלשתינאי באודיסה ובאותה עונה השתתף בכנס הציוני בצנסטוכוב. ומשום מה הזכרתי את שמו של אברהם ליוור? משום שפעולתו למען הציונות נושאת אופי היסטורי.

אחרי שנים נצטרפו לתנועה הציונית עוד מספר עסקנים חשובים, כמו הנשיא הנוכחי של האגודה הציונית בבנדין וחבר במועצת המפלגה יצחק ויגודסקי, שעליהם עוד ידובר

בפרקים הבאים של זכרונותי. ברם מר א. ליוור הקדים לבוא לפניהם לתנועה, **והוא היה נציגם של ציוני בנדין,** ומתיצבת השאלה: הא כיצד מעיז מר לונדנר להכחיש את כל זה? והרי חז"ל אמרו: א„ין החי יכול להכחיש את החי"...

מר לונדנר מרשה לעצמו להכחיש ולומר שאנו לא עמדנו בקשר הדוק עם ציוני בנדין. ואני חוזר ומדגיש, שלא רק שאנו עמדנו בקשר הדוק, אלא שמטעם המרכזים היו פונים אלי פעמים רבות בבקשה לסדר עניינים ציוניים ב־בנדין, במקום שאנו ארגנו עבודה ציונית. אנו היינו בדרך כלל המדריכים הציוניים לחברים בבנדין.

מכל זה יש להסיק, שבהתקפתו עלי הוא חשב על כוונה רעה, אחרי שכל האשמתו מבוססת על בלימה. אגב עלי להעיר שפניתי לנשיא ה' ויגודסקי בבקשה להשפיע על מר לונדנר לסלק את אי־ההבנה במשפט־כבוד.

גרשון סטבסקי

סוסנוביץ, ב' באייר תרצ"ג.

הערת המביא לבית הדפוס:

את פרקי הזכרונות שנכתבו בידי מר גרשון סטבסקי הי"ד מצאתי מפורסמים מעל דפי השבועון „זאגלמביער צייטונג" בעשרה המשכים בשנת תרצ"ו. הפרקים הללו מ־שמשים מקור אוטנטי לתולדות הציונות בזגלמביה, כבר בתוקף העובדה שסטבסקי עצמו היה אחד הציונים הראשונים וחובבי שפת עבר בסוסנוביץ, בשעה שעיר זו החלה להתפתח חיש לעיר גדולה. מלבד זה הוא שימש כנציג הציונות ב־זגלמביה במשך שנים רבות, עמד בקשר הדוק עם מנהיגי חובבי ציון ועם הועד הפלשתינאי באודיסה, היה נוסע לקונגרסים הציוניים, וכל ימיו היה פעיל בתנועה הציונית, למרות העובדה שהיה סוחר גדול וטרוד בעסקי־מסחר בערי רוסיה הצארית. המשורר הלאומי ח"נ ביאליק היה מידידיו הקרובים במשך שלוש שנות ישיבתו בסוסנוביץ.

מתוכן הפרקים ברור שגרשון סטבסקי שמר בביתו אר־כיון עשיר במסמכים ותעודות ומכתבים שהכילו **חומר רב** לתולדות הציונות ועמד בקשר מכתבים עם כל האישים הגדולים והחשובים בציונות. בצער רב יש לציין שסטבסקי עם כל משפחתו ניספו במלחמת הנאצים ואף ארכיונו אבד אתו יחד. סטבסקי, כחלוץ מסור של הציונים הראשונים, ראוי להיזכר בספר־זכרון של סוסנוביץ והסביבה כאחד הבו־נים והמטיפים לציונות, והוא עצמו התכונן לעת זקנתו לעלות ולהשתקע בישראל, כעדות אחיו הסופר **משה סתוי בתל־אביב.** ובודאי היה מקיים את רצונו זה לולא המלחמה ה־פתאומית של הנאצים. הוא עמד בקשר עם ידידים רבים ביש־ראל וידע מכל המתרחש כאן. רוחו היה תמיד אתנו. זכרו ישאר תמיד רענן אצל יוצאי זגלמביה בישראל ובתפוצות. כבוד לזכרו בין הבונים יוצאי עירנו.

בסיום זכרונותיו הודיע סטבסקי על המשך שהתכונן לפרסם על הפעולה הציונית בסוסנוביץ בתקופת כיבושה הגרמני. אך כנראה לא נזדמן לו לקיים את חפצו, והזכרונות לא פורסמו. על כל פנים עשה בפרסום זכרונותיו עד למלחמה הראשונה עבודה היסטורית חשובה, והוא הציל בשבילנו את קורות הציונות בראשיתה בזגלמביה. זכרונותיו אלה באו על תיקונן עם פרסומן בעברית בספר־זכרון זה.

העורך

חזנים בסוסנוביץ

פרטים נוספים לתולדות החזנות בסוסנוביץ

א.

זילברברג החזן

לפני החזן יצחק לייכטר — היה זילברברג, שמוצאו היה מליטא. נולד בשנת 1885. אחרי התונתו עם הינדה לבית רפופורט התישב בשנת 1905 בבנדין. אחר כך עבר לאולקוש ושימש שם בחזנות. משנת 1912 היה בינדזיוב ו־מילא את מקומו כשוחט וחזן.

בשנת 1922 עבר לסוסנוביץ. היו בחינות לשמונה מוע־מדים כחזן לבית הכנסת הגדול והוא נבחר כחזן לקהילת סוסנוביץ עד שנת 1943 הסלקציה האחרונה.

זילברברג עזב את סוסנוביץ ונסע לחו"ל.

ב.

החזן צבי גרנטוב

יליד העיר ורשה שבפולין, שר כבר בגיל רך במקהלות בתי כנסת שונים תחת ניצוחם של מנצחים מפורסמים, כגון: יצחק שלוסברג ודוד אייזנשטדט. אצלם גם קיבל את חנוכו המוסיקלי. כן שר במקהלת בית־הכנסת הגדול של טלומצקי בעת הופעתו של החזן גרשון סירוטה, ונחשב אז לילד־פלא כסוליסט במקהלות בית־הכנסת.

בגיל צעיר נתמנה לחזן ביהכנ"ס בפראגה שליד ורשה, ובשנים 1937־39 הופיע בתור חזן ראשי בביהכנ"ס סיני בניצוחו של המנצח משה גוטברג.

עם תום מלחמת העולם השניה נתמנה צבי גרנטוב לחזן בביהכנ"ס בקאטוביץ ולאחר מכן בסוסנוביץ.

בשנת תש"י עם עלותו ארצה החל מכהן כחזן ראשי בביהכנ"ס הגדול בחדרה, בבית המדרש המרכזי בחיפה, וערך בהצלחה רבה הופעות קונצרטים ותפילות בבתי כנסת שונים בארץ ובמיוחד בירושלים. בהופעותיו אלה כינוהו קהל מאזיניו בשם „קוסביצקי השני".

כעת מכהן צבי גרנטוב כחזן ראשי בבית הכנסת הגדול ברמת־גן ומופיע לעתים קרובות בשידורי „קול ישראל".

בדרך לציון

די זאגלעמביער חלוצים אין א״י :

פרייטיק, דעם 11טן אפריל, 1919, האָבן מיר דערהאַלטן אַ בריוו פון דער ערשטער זאגלעמביער גרופּע, וועלכע איז אָפּגעפאָרן קיין ארץ־ישראל. דער בריוו איז פון יעקב לאסקער, וועלכער איז געלעגן אין שפּיטאָל אין יפו, איז געווען קראַנק אויף מאַלאַריע. דער בריוו איז געשריבן געוואָרן דעם 10טן יאנואר 1919. זיין אינהאַלט איז פאָלגענדער:

די חברים: יעקב לאסקער, יעקב זמיגראד און סענדער לובלינג ארבייטן אין דער קאָלאָניע „דגניה". פאר דער ארבעט באַקומען זיי עסן און קליידונג. די איבעריגע 3 חברים אָפּענהיים, מייטליס און האנדלסמאן ארבעטן אין אַ ווירטשאַפט, 30 מינוט מיט אַ וואָגן פון דגניה. יעדן שבת קומען זיך די חברים צוזאמען. אין דגניה ארבעטן נאָך 20 יונגעלייט — איינוואנדערער פון פוילן.

„החלוץ" ירחון, שנה ראשונה, גל. 2, ורשה, ו אייר תרע״ט.

ארגאַניזאַציאָנס־מעלדונגען:

דער ראיאָן־קאָמיטעט פון „החלוץ" אין סאָסנאָוויץ פאָדערט אויף אלע אגודות פון זאגלעמביער ראיאן איינצוצאָלן דעם אָפּצאָל פארן ראיאָן־קאָמיטעט. (שם)

בענדין.

„החלוץ" שלנו בבנדין נוסד הודות ליזמת קבוצת „שומרים" לשעבר. באוקטובר 1917 הנחנו את אבן היסוד לאגודתנו וניגשנו מיד לעבודה מעשית. חילקנו את חברינו לשתי קבוצות: אחת עבדה אצל נגר והשניה אצל בנאי. יחד עם זה ערכנו הרצאות על ידיעת הארץ וקורות היהודים.

בפברואר 1918 קבלנו חוה של שני צמדי שדה ושני צמדי גן. בחוה הנמצאת מאחורי העיר עומד בית יפה בן קומה אחת. ניגשנו לעבודה בחוה בהדרכת גנן מקצועי, בוגר המדרשה לגננות בצ׳נסטכוב. החברים היו עובדים בשתי מתלקות שעותיים ביום, ורכשנו לנו את אהדת כל האוכלוסיה היהודית. אחרי זמן קצר קבלנו מאישיות פרטית בעירנו 4000 מרק לקנית המכשירים הדרושים. העבודה התנהלה כהוגן. החברים הספיקו ללמוד הרבה.

ב־30 לאוקטובר 1918 נסעו חברינו הראשונים לארץ־ישראל. אנו, הנשארים, בראותנו שלפי שעה אי אפשר לנסוע ארצה, החלטנו שלא להסתגר עוד בחוג צר וקבלנו עוד חמשים חברים להכשרה כחלוצים טובים.

בחדשי החורף עסקנו בעבודות תיאוריות וערכנו שיעורים לבוטניק, ידיעת הארץ, קורות ההתישבות היהודית בא״י, תולדות היהודים, כלכלה מדינית ועוד. המרצים היו חברים אחדים.

ב־17 לדצמבר 1918 ערכנו בעירנו ועידה מחוזית של „החלוץ". השתתפו צירים מהערים דלקמן: בנדין, סוסנוביץ, צ׳ילדז, דומברובה, זבירצה, מישקוב, ז׳ארקי, צ׳נסטוכוב, וולברום וראדום. הועידה נמשכה יומים. עבודת הועידה היתה פוריה מאד. הועידה המחוזית באה כנסיון ראשון בכיוון לארגון הפעולה החברתית היהודית באזורים. בועידה נבחר ועד אזורי הממלא את תפקידו באורח מצוין.

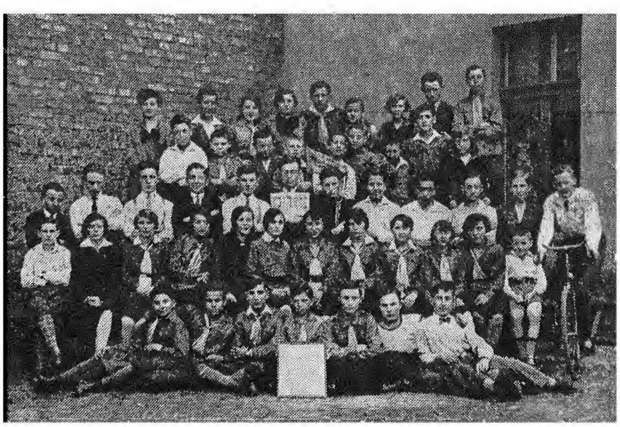
מ. שנברג

בועידה המוקדמת של „החלוץ" בפולין שנתכנסה בורשה באולם „מרכז הצעירים" השתתף כציר מסוסנוביץ מר י. קרומולובסקי.

מאנקיטות שנתקבלו מערים שונות מתברר שבקיץ תרי״ט נתקיימו חוות חלוציות גם בסוסנוביץ, בנדין, זבירצה. החוה הקטנה ביותר התקיימה בזבירצה בגלל שטח קרקע קטן שברשותה. בבנדין נתקימה החוה מאז 1917. כל החוות הכניסו רווחים מעבודה.

קבוצת חברי התאחדות בסוסנוביץ

יסוד החלוץ בסוסנוביץ

הסתדרות גורדוניה בסוסנוביץ

נטע לאנדנער

חלוצישע מאטיוון

(געווידמעט זיינע קינדער שרה, יצחק אין א"י)

1.

ביים מיטלענדישן ים, אַ ווינקל פארהאַן,
ווילד, פארוואַרלאזט דורות לאַנג
דורך אדום, ישמעאל פאַרוויסט,
ביז די בני ישראל, ציונס קינדער,
אויפסניי כורת־ברית געווען
מיט דער מאַמע־ערד זיך באַהאַפטן,
פייער־מזבחות אויפגעשטעלט.
שטייען כהנים־חלוצים, מכבי־קינדער
מיטן האמער, אַקער־אייזן אין האַנט,
ווייערויך פון בלוט, מארך און שווייס
מקריב איז יעדער מיט פרייד,
סגלאנצן אויגן מיט פיבער,
פארשיכורט מיט יצירה־ליידנשאפט
שמעטערט דער האמער ביים כביש
אספאלט געוואַלצט מיט טראָפן שווייס.
ספליען פונקן אזש סגייט אַ רויך.
אַקסל צו אַקסל געפלאָכטן,
ארבעטער־חלוצים, מיידלעך־חלוצות,
אין קאַראַהאָד פון ווילדן הוירא־טאַנץ
אין חלל פאַרגייט דער עכאָ
פון רוחמה אין דרום
ביז מתולה אין צפון.

2.

צאפלען יינגע הערצלעך אין תפוצות,
מיטגעריסן פון דער פייער־לאַווע,
פארגייען אַלטע היימען אין רויך.
וואַרעמע נעסטן, פאריתומט, פאַראומערט,
טאַטע־מאַמע הערצער צובראָכן.
פארגליווערט בלייבט די בלוטיקע ערד
פון דער איינזאַמער עלנטער מאַמע.
סשטיקט דעם טאָטן אין האַלדז די טרער.
אוי, טאָכטער מיין איינציקע
וועט וואַשן, קי מעלקן —
סארע תכלית איז דאָס פאַר דיר?
אוי, זון, מיין איינציגער קדיש,
קלאַפן שטיינער ביים כביש —
ווו איז דיין כוח דערצו?
איבער ימים און טייכן
ווי אַזוי וועל איך שווימען צו אייך?

3.

די קינדער — די אויגן אראָפגעלאָזט,
דאָס האַרץ פארקלעמט פון עלטערנס צער.
שווער, שווער די וואַרעמע היים צו פאַרלאָזן.
סווילט זיך די מאַמע טרייסטן,
באַקומען די מאַמעס ברכה אויפן וועג.
סקלאַמערט זיך די טאָכטער אין דער מאַמע,

שטראָמען טרערן פליסן פון ביידע.
די קינדער אין צוג, אויף דער שיף —
איין בעגער, איין תפילה אין האַרצן:
שנעלער, גיכער צווישן די בויער צו זיין,
באַגריסן זיך מיט שוועסטער, ברידער
אין קיבוץ, קבוצה, אין שטאָט, אין דאָרף.
סהויבן זיך ברוסטן, סהילכט געזאַנג:
„אנו עולים ארצה, בשירה ובזמרה״...
זאַגל. צייטונג, גל. 20, כ״ג אייר תרצ״ג.

בהסתדרות הציונית

פייערלעכע דערעפנונג פון ציוניסטישן לאָקאַל

שוין אַ לענגערע צייט ווי די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע אין סאָסנאָוויץ איז געווען נע ונד, נישט געהאַט קיין אייגענעם לאָקאַל, אין וועלכע די ציוניסטישע ארבעט זאָל קענען נאָרמאַל געפירט ווערן. מיט גרויס מי און אַרבעט איז ענדלעך דורך אַ גרופּע איבערגעגעבענע ציוניסטן מיט ה׳ י.מ. וויינריב בראש געלונגען צו שאַפן אַ לאָקאַל אין צענטער שטאָט (דעקערטאַ 5) און דעם לעצטן שבת־צר נאַכט איז פאָרגעקומען די פייערלעכע דערעפענונג פון לאָקאַל.

די שטימונג אין זאָל איז אַ יומטובדיקע. דער כאָר אונטער דער לייטונג פון ה׳ י. לייכטער זינגט „מזמור שיר חנוכת הבית״ און ה׳ ב. ראָזמאַן האַלט ביי אַ פול געפּאַקטן זאַל אַ קורצע רעדע, נאָך וועלכע ער גיט איבער דעם סעניאָר פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין סאָסנאָוויץ ה׳ י.מ. וויינריב די שער איבערצושניידן די באַנד. ביים פּרעזידיום טיש זיצן די ה״ה וויינריב (פאָרזיצער), ד״ר ריגער (קאַטאָוויץ) און מגר. גאָלדשטיין אַלס פאָרשטעער פון צ״ק אין וואַרשע. איבערנעמענדיג דעם פאָרזיץ באַגריסט ה׳ וויינריב אַלע געסט און דריקט אויס די האָפענונג, אַז פון איצטיקן מאָמענט אָן וועלן מיר ענדלעך צוטרעטן צו נאָרמאַלער אַרבעט. דער כאָר זינגט דאַן דעם יידישן און פוילישן הימן און סהויבן זיך אָן די באַגריסונגען. אין נאָמען פון קרן־היסוד באַגריסט ראַטמאַן פּרעזעס ד״ר ט. מעלאַדיסטאַ, פון קק״ל — ש. פעלדמאַן, ד״ר ריגער (ציונים, קאַטאָוויץ), ל. יונגסטער (מזרחי), פּראָפ. ראזענהאַק (תרבות וואַרשע), קלאַרמאַן (מכבי), כלעוויצקי (השומר הצעיר), שמיעטאַנאַ (הרצליה) און נאַכעמיאַ (האַנטווערקער־פאַראיין).

דער פאָרשטייער פון צ״ק מגר. גאָלדשטיין נעמט דאָס וואָרט און האַלט אַ שעהדיקן רעפעראַט. „ווען איך האָב זיך דערוויסט — הויבט אָן דער רעדנער — אַז סאָסנאָוויץ האָט אַן אייגענעם ציוניסטישן לאָקאַל, האָב איך זיך שטאַרק דערפרייט, ווייל וויפיל מאָל איך בין דאָ געווען — און געווען בין איך אפשר 5 מאָל — איז יעדעס מאָל אַנדערשוו פאָרגעקומען אַ זיצונג און שטענדיק האָב איך געזען פאַר זיך די זעלבע מענטשן. היינט צו טאָג האָט איר שוין אַן אייגענעם לאָקאַל און איך זע דאָ אויפן זאַל נייע מענטשן. מיר זענען דאָ אויף אַ שמחה און איך וואָלט זיך נישט געוואָלט אריינלאָזן אין חקירות. איך וויל נאָר אַיינס זאָגן: פון פאָרשידענע זייטן הויבט מען אָן צו קעמפן קעגן דער באַלפור־אָרגאַניזאַציע. מיר, אמתע ציוניסטן, האָבן דערפאַר קיין מורא נישט, אונדזער ציוניסטישע פאָן איז בלוי־ווייס. דאָס סימבאָליזירט לויטערע ריינקייט, ריינע הענט און אַ ריין געוויסן, בלוי — די לויטערקייט פון א״י־הימל. אָט אַזעלכע ריינע מענטשן וויל דער ציוניזם האָבן. זאָל דער נייער לאָקאַל העלפן פאַרווירקלעכן די אידעע פון אונדזער בלוי ווייסער פאָן״.

דאַן האַלט אַ לענגערע רעדע דער פרעזעס ד״ר מעלאַדיסטאַ, וועלכער דערציילט וועגן די פאָרשידענע גלגולים וואָס די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע אין סאָסנאָוויץ האָט לעצטנס אדורכגעמאַכט.

נאָך דער רעדע פון ד״ר מעלאַדיסטאַ שליסט ה׳ וויינריב דעם אָפיציעלען טייל פון אָוונט און דער עולם גייט איבער צום בופעט, ווו אונדזערע „וויזא״־פאָרשטייערינס זענען מהנה די געסט מיט אַ גוט גלעזל „כרמל״. אין אַ געהויבענער שטימונג געפינען זיך די ה״ה פעלדמאַן און ראָזמאַן, וועלכע האָבן ארויסגעוויזן גרויס איניציאַטיווע ביים פאַרקויפן עפּל און פּאַנטשקעס.

דער נישט אָפיציעלער טייל הויבט זיך אָן מיט אַ קאָנצערט פון יונגען זיסקינד, שפּילט וויעניאַווסקיס „לעגענדע״ און אַ ראָמאַנס. דער יונגער פידלער ווייזט ארויס צו זיין זייער באַגאַבט. די שומרת ה. יאסנא זינגט דאַן זייער שיין אַ העברעאיש ליד „רועה מחלל״ פון ענגעל. די פאַרזאַמלטע האָבן באַשאָנקען די קליינע זינגערין מיט אַפּלאַדיסמענטן און ארויסגערופן זי אויף „ביס״. און דאָ איז געשען עפּעס אומדערוואַרטעטעס: עס באַווייזט זיך דער קאָמענדאַנט פון „השומר הצעיר״ כלעוויצקי, און מעלדעט, אַז צוליב אַן אָנפאַל פון „ברית טרומפּעלדאָר״ אויף די כפירים פון „השומר הצעיר״ מוז ער מיט אלע שומרים פאַרלאָזן דעם זאַל און גיט גלייכצייטיק ארויס אַ „פקודה״ צו די שומרת יאסנא, זי זאָל ווייטער נישט זינגען. דאָס רופט ארויס אַ געוויסע קאָנסטערנאַציע (פאָרט אַ יידישע שמחה). דאָס געדויערט אָבער נישט לאַנג, ווייל די באַקאַנטע זינגערין פרל. מאַרגאָט יאסנא, שאַפט שטימונג מיט איר זינגען דאָס ליד פון שניאורן „יד ענוגה״.

חברה יונגוואַרג נעמען אין ראַד אריין די אַלטע ציונים מיט מגר. גאָלדשטיין און לאָזן זיך אַוועק אין אַ ריקוד, וואָס פאַרציט זיך ביז 2 אַ זייגער ביינאַכט. מיט „התקוה" און „תחזקנה" ווערט די אימפּאזאנטע פייערונג פאַרענדיקט.

דאָס דעקאָרירן דעם לאָקאַל, ווי אויך די גאַנצע טעכנישע ארבעט איז אויסגעפירט געוואָרן דורך דער טעכנישער קאָ־מיסיע אונטער דער לייטונג פון ה' ח. ראָזמאַן און ב. יאסני.

ט' שבט תר"ץ. 7 פעברואר 1930.

ציוניסטישע קרייז־קאָנפערענץ אין בענדין

זונטאג, דעם 2־טן טאָג חול המועד פסח תרצ ב איז זיך צונויפגעקומען די ציוניסטישע קרייזקאָנפערענץ אין בענדין. די קאָנפערענץ נעמט ארום די ציוניסטישע אגודות אין פאָלגענדע פונקטן: בענדין, סאָסנאָוויץ, פאגאָן, מאָנ־דזשעוו, ניוופע, דאָמבראָווא, זאַגורשע, סטזשעמיעשיץ, סלאוו־קאָוו, אָלקוש, וואָלבראָם, מיעכאָוו, הארשניצא, זשרנאָ־וויעץ, זאמבקאָוויץ, זאוויערטשע, קראמאלאָוו, פילץ, מיש־קאָוו, זשוריק, גרויצע, טשעלאדזש, טשענסטאכאוו, קלאבוצק, קשעפיץ, פשעראָוו, מסטאָוו, ראדאָמסק אא.

דער ציוניסטישער צענטראַל־קאָמיטעט האָט דעלעגירט צו דער קאָנפערענץ זיינע אָנגעזעענע מיטגלידער: רעד. אבר־הם גאָלדבערג, ד"ר יצחק שיפער, מ. קירשנבוים, גענעראַל־סעקרעטער ד"ר אסתר מאַנגל, נתן אש און מג. ראָגאָזשינסקי (לאָדזש). אויסערדעם האָט זיך באַטייליגט אין דער קאָנ־פערענץ דער לייטער פון קרן־קימת אין פוילן ה' א. בלאָך און דער גענעראַל־סעקרעטער פון צ.ק. פון תרבות אין פוילן ד"ר שמעטערלינג. די טאָג אָרדנונג פון דער קאָנפערענץ האָט ארומגענומען אלע וויכטיגע פּראָבלעמען פון דער ציוניסטישער באוועגונג בכלל און פון דער ציוניסטישער באוועגונג אין פוילן בפרט. די פייערליכע ערעפנונג איז פאָרגעקומען זונטאָג 11 פארמיטאָג אין גרויסן זאָל פון קינאָ „שאָפּיטאָל". און אויף דער ערעפנונגס־זיצונג האָט רעד. גאָלדבערג רעפערירט וועגן דעם יעצטיגן מאָמענט אין ציו־ניזם און אין ארץ ישראל און ד"ר י. שיפער — וועגן דער לאַגע פון די יידן אין פוילן,ביידע רעפערענטן זענען באַ־קאַנט אַלס אויסגעצייכנעטע רעדנער. די ווייטערדיגע רע־פעראַטן זענען געהאַלטן געוואָרן אויף דער 2־טער און דריטער זיצונג אין לאָקאַל פון דער קאָנפערענץ.

די קאָנפערענץ האָט געעפנט ה' יצחק וויגאָדסקי און באַגריסט די דעלעגאַטן און באַזונדערס די געסט פון צ.ק. פון ווארשא ה"ה ד"ר שיפער, רעדאקטאָר גאָלדבערג און ח. בלאַך. די קאָנפערענץ איז באַגריסט געוואָרן אין נאַמען פון דער בענדינער קהילה, קק"ל, תרבות און „הכוח" בענדין, סאָסנאָוויצער קהילה, זאוויערטשער קהילה, קרן היסוד, טש־ענסטאכאָווער און זאוויערטשער אגודת הציונים. א באַג־ריסונגס־טעלעגראַמע פון פאַריס האָט אויך צוגעשיקט דעפו־טאט גרינבוים, וועלכער האָט געלויטעט: „מרחוק מאחל עבודה פוריה."

נאָך די באַגריסונגען נעמט דאָס ווארט ד"ר שיפער און האַלט אַ 2־שעהדיגן זער רייכן רעפעראט וועגן דער לאגע פון די יידן אין פוילן. ער גיט אן איבערבליק איבער דער אַנטוויקלונג פון דער יידן־פראגע אין פוילן פון דער אנט־שטייאונג פון נייעם פוילן ביז צום היינטיגן טאַג, דאָס פאַר־העלטניס פון דער סאנאציע צו די יידן און באַזונדערס צו די ווישליצקיס און מינצבערגס. מיר — זאָגט דער רעדנער — זענען געווען גרייט אונטערצושטיצן די רעגירונג. מיר האָבן אָבער פאַרלאַנגט מעשים, באַווייזן, אַז דאָס פארהעלטניש צו די יידן האָט זיך געענדערט. מיר ווילן זיך נישט לאָזן אָפּקומען מיט דעם ענטפער אַז די רעגירונג האָט מורא פאַר דער עפנטליכער מיינונג. מענטשן וועלכע האָבן געהאַט דעם מוט אַדורכצוגיין דורך דער פאניאטאָווסקע בריק טאָרן אויך נישט מורא האָבן אראָפּצוגיין פון דער פאַפּירענער בריק פון שיינע ווערטער (שטאַרקער בייפאל). צום סוף פאָדערט אויף דער רעפערענט די פארזאמלטע ווייטער צו פירן דעם עקשנותדיגן קאַמף פאר יידישע רעכט.

דאן האַלט אַ רעפעראַט רעד. גאָלדבערג וועגן ארץ־ישראל. דער רעדנער באַרירט דעם דראַנג פון די גלות־יידן צו קענען קומען קיין ארץ־ישראל. דער וויכטיגסטער פונקט איז דורך דעם די פראגע פון אַן עליה, פון עמיגראַציע מעג־ליכקייטן פון די ברייטסטע יידישע מאסן.

די נאָכמיטאָג־זיצונג הויבט זיך אָן מיט וואַלן פון אַ פרעזידיום. עס ווערן אויסגעוועלט פאָלגנדע ה"ה: ראָזמאַן (סאָסנאָוויץ), בוימאַץ (זאוויערטשע), קעסטנבערג (ניווקא), געלבאַרט און ליווער (בענדין) און ה' פייגנבוים (טשענס־טאכאָוו) אלס סעקרעטאַר.

אַ גרויסן רעפעראַט האַלט ד"ר שיפער וועגן קהילה ענינים. דער רעדנער באַמערקט, אַז עס איז אַ כאַראַקטעריס־טישע ערשיינונג, אַז דווקא אין אַ צייט פון אַ פּאָליטישער ירידה איז דאָס קהילה פּראָבלעם געוואָרן אַזוי שפאנענד ווי אַ ראָמאַן, און דאָס איז נישט קיין צופאַל. יידן פירן אַ שווערן קאַמף פאַר זייער עקזיסטענץ, כדי זיי צו מאַכן פארגעסן אין קאַמף. מיט דרויסן פאַרשאַפט מען זיי אַ שפאנענד קהילה־ספעקטאקל.

ווען מיר קעמפן מיט דער אגודה מוזן מיר געדענקן, אַז מיר צילן אונדזערע פיילן ווייטער, ביז אין די הויכע פענצטער אריין. עס איז פאַר קיינעם קיין סוד נישט, אַז די אגודה שטעלט מיט זיך נישט פאָר קיין שום כוח. זי איז דאָס ווערקצייג, מיט וועלכן מען פירט דעם אטאק קעגן אונדז. און מיר מוזן דעם אַטאַק, וועלכער גייט אין די ריכטונג צו קלעריקאליזירן די קהילות — אויסהאַלטן.

מען איז אונדז מזכה מיט פאַרשידענע קהילה געזעצן און נייע פאראָרדנונגען, וועלכע מאַכן אַ תל פון דער גאנצער קהילה, מאַכן אונמעגלעך איר עקזיסטענץ. אפילו די רעדל־פירער פון די אגודה לויפן איצט צום פריץ מיט אַ געוואַלט, מען זאָל די פאראָרדנונגען נישט איינפירן. נישט

קיין וווּנדער טאַקע, אַז ביי אַזאַ לאַגע איז די פראגע פון אונדזער אַרויסטרעטן פון די קהילות שטענדיג אַקטועל. עס איז באַשלאָסן געוואָרן צונויפצורופן אַ ספּעציעלן צוזאַמענפאָר פון ציוניסטישע פרנסים, כדי אין דער פראגע אָנצונעמען אַ שטעלונג.

עס רעדן נאָך וועגן דער יוגנט־ און אָרגאַניזאַציע־פראגע די ה׳ אַש, רעד. גאָלדבערג און ראָגאָזשינסקי. ה׳ ראָגאָזשינסקי באַקלאָגט זיך וועגן דעם פארהעלטניס צו דער יוגנט. דער יוגנט־רעסאָרט אַנטוויקלט נישט כמעט קיין שום טעטיקייט. ה׳ נתן אש באַקלאָגט זיך שטאַרק וועגן צושטאַנד פון די אָרגאַניזאַציעס אין בענדינער־טשענסטאָכאָווער קרייזן ער פאַרלאַנגט, מען זאָל מער אויפמערקזאַמקייט שענקן דעם דאָזיקן פּראָבלעם און פאַרשטיין די וויכטיגקייט פון דער אָרגאַניזאַציע.

וועגן דעם זעלבן ענין רעדט נאָך רעד. גאָלדבערג, וועלכער זאָגט, אַז מען מוז וואָס מער מענשן אריינציען אין די ציוניסטישע רייען, כדי צו קענען שאַפן אַ יידישע מלוכה.

נאָכן רעפעראַט פון ה׳ בלאָך וועגן א״י אויפבוי און קק״ל, גיבן די דעלעגאַטן אָפּ באַריכטן פון זייערע אָרגאַניזאַציעס.. די באַריכטן זענען זער טרויעריג. אומעטום דאָמינירט די פאַרנאַכלעסיגונג פון דער אַרבעט.

עס אַנטוויקלט זיך אַ דיסקוסיע, אין וועלכער אַלע דעלעגאַטן נעמען אַנטייל. דער פּראָיעקט וועגן שאַפן אַ ראַיאָן־קאָמיטעט ווערט צוליב דער מיינונגס־פאַרשידנהייט איבערגעגעבן דעם צ. ק. צו דעצידירן.

מיטן געזאַנג פון „התקוה" ווערט די קאָנפערענץ 5 פאַרטאָג געשלאָסן ביי אַ געהויבענער שטימונג.

ל׳ ניסן תרצ״ב. 6 מאי 1932.

געגרינדעט אַ ציוניסטישן סטודענטן־פאַראיין אין סאָסנאָוויץ

זונטאג איז אין לאָקאַל פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע פאָרגעקומען די גרינדונגס פאַרזאַמלונג פון ציוניסטישן סטודענטן־פאַראיין „השחר".

די פאַרזאַמלונג עפנט דער סטודענט וואָלף שמיעטאַנאַ, און דאָס וואָרט באַקומט מאג. פּאָמעראַנץ (קראָקאָ) וועלכער שילדערט דעם טרויעריגן מצב פון די יידישע סטודענטן אין פאַרשידענע לענדער, און ער פאָדערט אויף אַלע ציוניסטישע אַקאַדעמיקער צו אָרגאַניזירן זיך און מיטהעלפן פאַרשטאַרקן דעם נאַציאָנאַלן געדאַנק און אויך אַנטיילנעמען אין דער אַרבעט לטובת ארץ־ישראל.

נאָכן רעפעראַט קומט פאָר אַ קורצע דיסקוסיע. סאיז געוועלט געוואָרן אַ פאַרוואַלטונג פון פאָלגענדע פערזאָנען: סטוד. יוסף לאַנצמאַן (פּרעזעס), ב. טענצער (וויצע), בוקסבוים (קאַסיר), פּרל פּראַסקוראַווסקאַ (סעקר.), אַ. טשאַרני און אַ. סאַפּער.

רעוויזיאָנס־קאָמיסיע: וו. שמיעטאַנאַ, פּרל. לובעלסקאַ, פּרל. האַמבורגער.

כ׳ טבת תרצ״א. 9 יאַנואַר 1931.

קאָמוניסטן געוואָרפן שטיינער אויף אַ ציוניסטישן רעפעראַט

זונטאג דעם 4־טן ד.ח. איז אין זאַל אַנגיעלסקי פאָרגעקומען אַ פאָרלעזונג פון ה׳ מאָרגאַשעס א.ד.ט. „דער ציוניזם אונטער דער סאָוויעטישער דיקטאַטור". די פּאָליציי האָט דאָס מאָל אָנגענומען שטרענגע מיטלען צו זיכערן די רו און נישט דערלאָזן אַז אויך דאָס מאָל זאָל מאָרגאַשעס רעפעראַט נישט אויפגעריסן ווערן דורך די קאָמוניסטן.

צו דעם צוועק האָבן זיי זיך איינגעאָרדנט אויף די דעכער פון די אַרומיגע געביידעס און האָבן פון דאָרט אויס באַוואָרפן מיט שטיינער דעם זאַל ווו די פאָרלעזונג איז פאָרגעקומען, וואָס האָט אַרויסגערופן אַ מהומה ביי די פאַרזאַמלטע וועלכע עס האָט זיך מיט גרויס מי קוים איינגעגעבן צו באַרוהיגן.

דער פרעלעגענט אַליין ה׳ מאָרגאַשעס איז נאָר על פי נס פון זיכערן טויט ניצל געוואָרן אַוועקבויגנדיג צופעליג אין אַ זייט דעם קאָפּ, ווען אַ שווערער שטיין האָט זיך נעבן אים אויף דער טריבונע אַראָפּגעלאָזן.

כ״ח תשרי תרצ״ב. 9 אָקטאָבער 1931.

אימפּאָזאַנטע פייערונג לכבוד דעם 50־יעריקן יובל פון דער „חובבי ציון" קאָנפערענץ

דעם פאַרגאַנגענעם זונטאָג איז געפייערט געוואָרן דער 50 יעריקער יובל פון דער ערשטער אסיפה פון די חובבי ציון. די הכנות צו דער פייערונג זענען געווען גרויסע. עס זענען אָרגאַניזירט געוואָרן אַקאַדעמיעס, וועלכע זענען אָפּגערופן געוואָרן צוליבן פאַרבאָט פון דער מאַכט און די גאַנצע פייערונג איז פאָרגעקומען נאָר אין דער סינאַגאָגע.

פאַרמיטאָג איז אָפּגעריכט געוואָרן אַ הזכרה פאַר די נפטרים, וואָס האָבן אָנטייל גענומען אין דער דאַמאָלסדיקער אסיפה. אַן אינהאַלטסרייכע רעדע מענינא דיומא האָט געהאַלטן ראַבינער ד״ר פאָגעלמאַן.

3 נאָכמיטאָג איז אין דער סינאַגאָגע פאָרגעקומען אַ פייערלעכע תפילה. די שיל, באַלויכטן דורך הונדערטער לעמפּלעך, איז געפּאַקט מיט טויזנטער מענשן פון אַלע שיכטן. דאָך הערשט אַן אַבסאָלוטע שטילקייט. די פיליאַרן, ווי ד״ר טאָן, הרב ניסנבוים, ראַבינער ד״ר פאָגלמאַן, ראַבינער ד״ר כאַמיידעס, ד״ר שוואַרצבאָרט א.א. וואָס פאַרנעמען די פּלעצער אויף דער בימה רופן אַרויס רעספּעקט ביים עולם.

ביי אַ געשפּאַנטער שטימונג ווערט דורכן אָבערקאַנטאָר ה׳ דעמביצקי מיטן כאָר אָפּגעריכט אַ הזכרה צוליבן טויט פון „נדיב הידוע" באַראָן עדמונד ראָטשילד ז״ל, און דאָס ערשטע וואָרט נעמט הרב כאַמיידעס, וועלכער האַלט אַ לענגערע רעדע אין פּויליש, העברעאיש און יידיש, באַגריסט דעם ד״ר טאָן, הרב ניסנבוים, ד״ר שוואַרצבאָרט און רעדט מענינא דיומא. דערמאָנענדיק די נישט דערלויבטע אַקאַדע־

מיעס, זאָגט דער רעדנער, האָבן מיר זיך היינט פאַרזאַמלט אין דער שול, וואָס איז נאָך דאָס איינציקע אָרט, ווו מקאָן אונדז נישט שטערן צו רעדן וועגן דער לאַגע פונעם יידישן פאָלק וואָס ווערט גערוידעפט און פאַרפאָלגט".

ראבינער ד"ר פאָגלמאַן רעדט העבראיש און יידיש, באַרירט די איצטיקע לאַגע אין דער ציוניסטישער באַוועגונג.

דעפוטאַט ד"ר טאָן הויבט אָן זיין העברעאיש־פּוילישע רעדע מיט דער ברכה: שהחיינו וקימנו והגיענו לזמן הזה.

מיט צופרידנהייט האָב איך — זאָגט דער רעדנער — אָנגענומען דעם פאָרשלאָג פון דער ציוניסטישער עקזעקוטיווע אין לאָנדאָן כזאָל זיי רעפרעזענטירן אויף דער היינטיגער פייערונג.

נאָך דער תפילה פארן ווילשטאַנד פון פוילן אָפּגעריכט דורך הרב כאַמיידעס זינגט דער כאָר „התקוה" וואָס ווערט אונטערגעכאַפּט דורכן פאַרזאַמלטן עולם.

ב' כסליו תרצ"ה. 9 נאָוועמבער 1934.

קבוצת בני נוער מסוסנוביץ

הכשרה חקלאית בקיבוץ הנוער הציוני

קב' נוער סוסנוביצאית: חנוך ברנשטין, ברוך פריבר, אפשטין. — וינה תרפ"א

הכשרה חקלאית בקיבוץ הנוער הציוני — עבודה ברפת

מושבת קיץ מאורגנת ע"י התנועה
הציונית בסוסנוביץ בשנת 1933

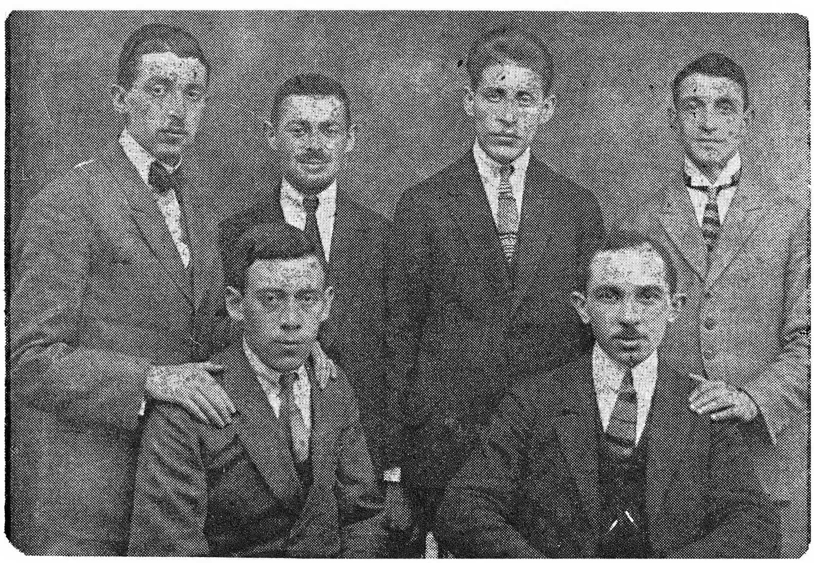
קבוצת הנוער הציוני בסוסנוביץ

בהנוער הציוני בסוסנוביץ:
משמאל לימין: ד"ר בורשטין ת"א, יוסף קווזך, סאמק מיטליס, לולא פומרנצבלום, בנימין בימקו

קבוצת פעילי נוער בסוסנוביץ — מימין לשמאל: ארטמן, שליבינסקי, ברנשטין יוסל, קוז'וך

קבוצת עולים לא"י ב־1920:
זרעיני (קרנר) ראובן, קרנר דינה, וינגרטן אברהם, ווינר אלימלך

בתנועת המזרחי

וועגן בענדינער און סאסנאָוויצער „מזרחי״ שולן

אַ געשפּרעך מיטן דירעקטאָר ד״ר צבי וויינשטאָק.

לעצטנס פּירט די מזרחי אַ לעבהאַפטע טעטיגקייט אויפן געביט פון דער נאַציאָנאַל־רעליגיעזער ערציהונג. אין אַ גאַנצער רייע שטעט זענען געעפנט געוואָרן שולן א.נ. „יבנה״ ווי אויך אין די בענדינער „מזרחי״ צוגעטרעטן אריינצוברענגען פאַרשידענע אויסבעסערונגען אין די שוין עקזיסטירנדע מזרחיסטישע שולן. צו דעם צוועק איז געקומען קיין זאַגלעמביע דער וויזיטאַטאָר פון די „יבנה״ שולן ד״ר צבי וויינשטאָק.

מיר האָבן אויסגענוצט די געלעגנהייט זיך צו אינפאָרמירן וועגן דעם אינהאַלט און דער לאַגע פון די שולן, און אָט וואָס ער האָט אונדז ערקלערט:

— שוין יאָרן לאַנג ווי די יידן אין גלות קענען נישט געפינען קיין לעזונג פאַר דער יוגנט־ערציהונג. דער טיפּ אַלטער „חדר״ קאָן אָן שום ספק נישט צופרידנשטעלן דעם ייד, מחמת ער קען נישט זיין איזאָלירט פון דער אַרומיקער וועלט; די וועלטליכע שולן ווידער קענען נישט צופרידנשטעלן דעם רעליגיעזן־נאַציאָנאַלן ייד. דעריבער מוז מען געפינען די סינטעזע פון די צוויי טיפּן שולן, און די אויפגאַבע האָט אויף זיך גענומען די „מזרחי״ און אין די פאָלקס־שולן איז אריינגעפירט דער פולער פּראָגראַם פון די „פאָווסעכנע״ שולן, און דערביי ווערן געלערנט אַלע העבּרעאישע לימודים אריינגעמענדיג אויך גמרא, אַזוי אַז אַ שילער פון דער שולע פאַרבלייבט אַ רעליגיעז־נאַציאָנאַלער ייד, באַזיצנדיג גלייכצייטיג אויך די וועלטליכע לימודים.

— אַזעלכע פאָלקס־שולן באַזיצט די מזרחי 140, 5 מיטלשולן. אין צוויי שולן איז די אונטעררייכט־שפּראַך העברעאיש. אַ חוץ דעם האָט דער „מזרחי״ אין זיין רשות עטליכע סעמינאַריומס פאַר לערער און פּרעבליסטינס און אַ רבנים־שולע „תחכמוני״. זעלבסטפאַרשטענדליך טרעפן זיי זיך אָן אויף שוועריגקייטן ביים שאַפן די שולן און אין דער ערשטער רייע — די געלט־פראַגע. אָבער מיר טראָגן זיך אַרום מיט פאַרשידענע פּלענער; נאָכדעם ווי מיר וועלן שאַפן די געהעריגע געלט־מיטלן וועלן מיר קלערן וועגן תכלית פון דעם שילער וועלכער ענדיגט אונדזער שולע. מיר וועלן גרינדן האַנטווערקער־ און האַנדלס־שולן און אַלס דאָס ערשטע אָרט קומט טאַקע אין בעטראַכט זאַגלעמביע. דאָס וועט זיך ערשט לאָזן רעאַליזירן נאָכדעם ווי מיר וועלן האָבן אריינגעברענגט די פאַרשידענע אויסבעסערונגען אין דער בענדינער און סאָסנאָוויצער „מזרחי״־שולן. איך האָב די דאָזיקע שולן שוין אָנגעוויזן אַ קלאָרן פּראָגראַם און אָנווייזונגען פאַר דער ווייטערדיקער אַרבעט און כגלויב, אַז די שולן וועלן זיין אַ מוסטער פאַר גאַנץ פּוילן.

כ׳ טבת תרצ״א. 9 יאַנואַר 1931.

מפעולות המזרחי וצעירי־המזרחי בסוסנוביץ

(מפי העתונות)

ביום ב׳ סיון תרע״ז היתה בסוסנוביץ אספה מייסדת של אגודת המזרחי. אחרי אשר הרצה מר יהודה שצירנסקי על דבר טיבו וערכו של המזרחי ואחרי שנתבררו שאלות אחדות, נוסדה שם אגודת המזרחי ונבחר ועד זמני שאליו נכנסו האדונים האלה: י״מ שטארק (יו״ר), מרדכי ריטר (גזבר) צבי שקלארטשיק (סגן היו״ר), שמואל ברוינשטיין (מזכיר), ח״א יונגסטר, אברהם פרידמן ומנחם אימרגליק. בעת האספה נמכרו יותר משׁשים שקלים ונאספו נדבות על שני דונם אדמה בארץ ישראל (נדבת נחלה).

„הצפירה״ גליון 16. כ״ד סיון תרע״ז.

אגודת המזרחי בעירנו, שבראשה עומד אחד מחשובי החסידים מגור, מתפתחת באופן רצוי. חבריה מתרבים והיא ניגשת לעבוד את העבודה הציונית באמונה ובהתלהבות.

„הצפירה״ גליון 18, ח׳ תמוז תרע״ז.

ביום השלישי, כ׳ תמוז, בבוקר בא לפה הרב י״ל קובלסקי מוולוצלבק לפי הזמנתם של אגודת הציונים וסניף המזרחי. הוא נשא נאום גדול בביהכנ״ס ע״ד הציונות. דבר בואו של הרב הנכבד לא היה ידוע מקודם בהחלט ולכן לא הודיעו כלום בעיר. ואולם למרות זה נפוצה תיכף השמועה במהירות הבזק שהרב מוולוצלבק ינאם בביהכנ״ס. המונים המונים נהרו לשם, והדחק היה גדול כל כך, עד שהמשטרה הוכרחה להתערב כדי למנוע בעד הצפיפות הנוראה. ביהכנ״ס, המכיל כאלפים וחמש מאות איש, היה מלא מפה לפה. הרב דיבר ע״ד התהוותה והתפתחותה של הציונות, השיב על כל הטענות של מתנגדיה, ולבסוף הוכיח שהציונות היא הפתרון היחידי לשאלות היהודים. הנאום נגמר בקריאה להשתתף בפעולות העזרה לא״י. הוא עשה רושם כביר על כל הנאספים.

„הצפירה״, גליון 22 ז׳ מנחם אב תרע״ז.

אגודת המזרחי ערכה נשף פורים גדול, שבו השתתפו כשלוש מאות איש. מר שמואל קרישטל הרצה מעינא דיומא. מר ל. קורלנד קרא מונולוג מענין מאד. בנשף זה לקחו חלק ג״כ להקת משוררים ותזמורת בהנהלתם של האדונים ש. ברונשטין ול. ורשבסקי. הנשף עלה יפה מאד.

זה לא כבר נתייסדה בעירנו אגודת „צעירי מזרחי״ המונה עכשיו כשלושים חבר.

„הצפירה״ גליון 11. א׳ ניסן תרע״ח.

ביום שבת קודש, ט״ו אייר, היה בעירנו הרב ר׳ יחיאל ראפופורט מאנדזיוב ונשא נאום נלהב בבית־הכנסת הגדול על הנושא: יחס גדולי ישראל לישוב ארץ־ישראל״. ביהכנ״ס ועזרת־נשים שלו היו מלאים מפה אל פה. הנאום הנלהב עשה רושם גדול. למחרת היום חנכה אגודת המזרחי בהשתתפות הרב את מעונה החדש, ואחרי אשר נבחר מר י.מ. וינרב ליושב־ראש ולסגניו מר ב. ורשבסקי, ח.י. זאיונץ, י.מ. שטאַרק ואברמטשיק, נשא הרב הנ״ל נאום נלהב לפני

קהל גדול על אודות תפקידי המזרחי, ובאותו מעמד נקבץ סכום של 500 מרק לכתוב בספר־הזהב את הרב הנ"ל.

„הצפירה" גליון 64. ה' סיון תרע"ח.

דרך עירנו עבר מר יהודה שצירנסקי ונאם פה על „קרן המזרחי". בנאומו הדגיש את הנחיצות לייסד סמינריון למלמדים והראה על ההשפעה שתהיה למזרחי כשמוסד זה יווסד על ידו. המזרחיים נענו לקריאתו ונדבו סכומים הגונים.

„הצפירה" גליון 79. כא אלול תרע"ח.

דרך עירנו עברו עשרים וחמשה חלוצים מזאמושץ וקולו בנסעם לא"י. בבית־נתיבות קדמו את פניהם נכבדי הציונים בעירנו. ביום השבת נערכה חגיגה לכבוד האורחים, שבה השתתפו הציונים והמזרחים. למחרת יצאו החלוצים לקאטוביץ.

„המזרחי" גליון 12. ג' אדר ב' תרע"ט.

בועידה המזרחית השניה שהתקיימה בוורשה בימים כ"ח ניסן עד א' אייר תרע"ט השתתפו בתור צירים מסוסנוביץ ל.י. יונגסטר, י.צ. וינר, יצחק מאיר שטארק, י. זאכס, ומדומברובה — ש. בראנדס, ממודזיוב — צבי שארף, מ.ש. קרנר ופישל באציא מסוסנוביץ.

„המזרחי" גליון 19—21 י"ד אייר תרע"ט.

בסוסנוביץ מתרבה מספר חברי המזרחי באופן משמח. כבר יש לאגודה יותר ממאתים חברים אקטיביים. אולם האגודה הוא אחד האולמים היותר יפים בעיר. ה„חדר" המזרחי תחת הנהלת מר ש. ברונשטין מתפתח מאד. שפת ההוראה בו — עברית. התלמידים רואים ברכה מרובה בלימודם. מראשית שנת הלימודים הבאה יפתחו מחלקה רביעית וגם מכינה. האגודה „נחלת מזרחי" לשם יסוד מושבה בא"י רוכשת לה חברים בעלי הון.

„המזרחי" גליון 22. כא אייר תרע"ט.

הועד הגלילי בסוסנוביץ ניגש במרץ הראוי לסידור העבודה בגליל. בישיבה הפלנרית האחרונה הוחלט לקרוא לאספות כלליות בערים: סוסנוביץ, בנדין, דומברובה, אלקוש וזבירצה, שבהן ישתתפו חברי הועד הגלילי, שיעשו תעמולה לטובת „קופת רבי עקיבא" ויגבו את המס שהוטל עליהם.

„המזרחי" גליון 34. יז אב תרע"ט.

ביום א' י"ד מנחם אב היתה אצלנו האספה הכללית השנתית בהשתתפות הרב הגאון מזבירצה.

היו"ר מר יצחק מאיר שטארק פתח את האספה בברכה להרב הנכבד, שטרח לקחת חבל באספתנו, והציע לבחור את הרב לנשיא האסיפה. הצעתו נתקבלה במחיאות כפים סוערות.

נאספו תיכף אלף וחמש מאות מרק לטובת „קופת רבי עקיבא" ואלף וחמש מאות מרק לטובת ההסתדרות.

נתקבלה ג"כ הצעת מר לוי יונגסטר, שחברי „נחלת אבות" מחויבים לסדר לעצמם שיעורים לשפת עבר, גם לפתוח שיעורים כאלה בשביל בעלי־המלאכה החפצים לנסוע ארצה ישראל. נקצבה תמיכה לשיעורים הללו בסכום של 1200 מרק. הוחלט ג"כ לנטוע גן על שם הרב הנכבד מזבירצה.

„המזרחי" גליון 36. ב' אלול תרע"ט.

זה לא כבר ביקר את בית־הספר שלנו הסופר מר יוסף הפטמאן. האורח הנכבד התוודע אל תכנית הלימודים של ביה"ס ואל הסדר המצוין השורר בו. את שביעת רצונו הביע במאמר מיוחד בעתון „זאגלמבייר צייטונג", שבו הוא מעמיד למופת את החדר שלנו לנגד כל אלו הרוצים לפתוח בתי ספר ברוח ישראל סבא ובצורה מודרנית.

ביום א' וב' אדר"א היתה אספה כללית בנשיאותו של חבר הועה"פ לוי יונגסטר. דנו על שאלות חשובות מאד. הח' יונגסטר העיר את תשומת לבם של החברים על התיחסותם האפאטית והשלילית בנוגע למרכז וחובות החברים. אחרי ויכוחים רועשים וסואנים, שבהם לקחו חלק החברים ברונשטיין, פדרמן, קוקוטק וקראקויער, נבחר ועד חדש שבו נכנסו החברים: מנחם קראקויער, פדרמן, קוקוטק, שקלארטשיק ופסרמן. הועד החדש ניגש תיכף לעבודתו. נתיסדו שיעורי־ערב עבריים תחת הנהלתו של הח' קראקויער ר' מתכוננים לייסד גם שיעורי ערב מדעיים. נפתחה ספריה עברית והיא מתפתחת כראוי. מתנהלת גם תעמולה כבירה לטובת המס המרכזי. ובכלל נראית תנועה מוחשית בעבודת האגודה.

„המזרחי" גליון 114 י"ד אדר ב' תרפ"א.

ביום ד' כ"ג סיון ערכנו באולמינו נשף פרידה לכבודו של חברינו מר לוי יונגסטר יו"ר אגודתנו וחבר הועד המרכזי לעלותו לא"י.

אל הנשף באו באי־כח אגודת המזרחי וצעירי־מזרחי מסוסנוביץ, בנדין ודומברובה; אגודת הציונים מסוסנוביץ, משרד א"י, צעירי ציון, החלוץ והמכבי; בנות מזרחיות, אגודת הקואופרטיב, מורי „חדר מזרחי" ובית־הספר, מוסד „קרן היסוד".

מר יונגסטר קיבל הרבה תשורות למזכרת תודה. הנאספים קבצו סכום של 25.000 מרק לרשום אותו בספר הזהב.

הנשף ארך יותר מארבע שעות והשתתפו בו יותר מחמש מאות איש.

המשך הנשף היה בביתו של חברנו מר י. צווייגנהאפט ונקבץ שוב סכום של 25 אלף מרק לטובת המוסד „בית האורחים" שבירושלים.

כל הנואמים סיפרו בשבחו של מר יונגסטר, על מסירותו הנלהבת לטובת עניני עמנו וארצנו, ואשר עכשיו, למרות הידיעות המסובכות שהגיעו אלינו מא"י, התאזר ועלה לבנות את ביתו בארץ אבות.

„המזרחי" גליון 130. ט"ו תמוז תרפ"א.

במאות בתי־תפילה ואספות־עם בערים שונות בפולין, שבהן השתתפו מאות אלפים יהודים חרדים נתקבלה החלטה זו:

„האספה מוחה בכל תוקף נגד ההודעה של אנשים בלתי אחראיים ללורד נורטקליף בירושלים, כי היהודים האורטודוכסים הם נגד השאיפות הפוליטיות של ה־

ציונים. כל היהדות האורטודוכסית מאוחדת ברצונה לבנות את פלשתינה בתור בית לאומי בעד עם ישראל״.

בסוסנוביץ השתתפו בהבעת ההחלטה הנ״ל כל מתפללי בית־המדרש הגדול.

„המזרחי״ גליון 165. א׳ ניסן תרפ״ב.

ביום ה׳, ח״י סיון בקרו את עירנו החברים חברי הועד המרכזי ש. בוכווייץ וחיים וילנר מבנדין. החברים מסרו לנו דו״ח מהישיבה הפלנרית האחרונה, שעוררו את החברים לעבודה מרצית. באותו מעמד יסדו ועד לקיבוץ מס־הסתדרותי ותיכף ניגשו לעבודה לאסוף מאת החברים את המס שהוטל עליהם.

מקווים אנו, כי במשך זמן קצר יעלה לנו לאסוף סכום הגון לטובת הסתדרותנו.

„המזרחי״ גליון 179. י״ז תמוז תרפ״ב.

לעירנו בא ליום השבת פ׳ תולדות המזכיר הראשי של הסתדרות הפועל המזרחי בא״י מר מ. ש. גשורי מירושלים. אחרי הצהרים הרצה באולם המזרחי לפני חוג של צעירים מזרחיים על הנושא: „תפקיד צעירי המזרחי בשעה הנוכחית והעבודה הארצישראלית״. והעיר על העבודה הגדולה המו־טלת על כל העם היהודי לעבוד בשביל א״י וביחוד על צעירי־מזרחי, העומדים על הבסיס הלאומי והדתי כאחד לעזור למלאות את התפקידים ההם. גם עורר אותנו להתארגן מחדש ולעבוד בער הרעיון המזרחי: תורה, עם וארץ.

במוצש״ק נערכה באולם המזרחי שיחת־החברים הרא־שונה, שבה השתתף גם מר גשורי. הח׳ שבתי יונגסטר פתח את האספה ומסר לו רשות הדבור, אחרי שהציגו לפני כל הנוכחים. מר גשורי פתח את השיחה על הנושא: „קרן החלוץ המזרחי ותפקידו״. בדברים מתקבלים על הלב תיאר לפני הנאספים את תועלת הקרן, שמטרתה לעזור לעולים חרדים לעלות לא״י ולפועלים הדתיים הנמצאים כבר בא״י בהמצאת כלי עבודה להם. השיחה משכה אליה תשומת לב מרובה גם מצד נאספים רבים שאינם חברים והועילה לענין אותם ול־הציג שאלות מצדם ע״ד מצב העבודה בא״י. לאחרונה נבחרה ועדה לעניני „קרן החלוץ המזרחי״, שאליה נכנסו החברים: שקלרציק, גרונדמן, ש. פישל ועוד.

השיחה ארכה עד חצות הלילה והמשתתפים בה התפזרו אח״כ מתוך הבעת שביעות־רצון וקורת רוח.

„המזרחי״ גליון 201. ב׳ טבת תרפ״ג.

באראטונג פון גוש העצמאים אין זאגלעמביע

מיט אייניגע וואָכן צוריק איז אין בענדין פאָרגעקומען אַ באַראַטונג פון „גוש העצמאים״ ביי דער באַטייליגונג פון די ה״ה: ד״ר א. גאָטעסדינער, אַפענהיים, לעווין, מאַנע־לא, וועלנער, ליוווער, זאיאנטשקאָווסקי, מעטאַל, ראטער, האַ־ניגמאַן, זשאַבנער, חברה וויינרעב, ראָזנבלום, ווינדמאַן, גרינ־בערג, זילבערבערג (בענדין), ד״ר אייגעס (ווילנא), צימ־בערקנאָפ (פאַביאַניץ), ל. יונגסטער, מ. יונגסטער, מ. ש. בלום (סאָסנאָוויץ), שעהנפּרוכט (מיעכאָוו), ווי אויך דער חבר ההנהלה יעקב גרינבערג.

די באַראַטונג איז געוואָרן געעפנט דורכן ה׳ לעווין, וועלכער האָט געהאַלטן אַ לענגערן רעפעראַט וועגן „עצמאות״ און אָפּשטעלנדיג זיך גענוי וועגן דער לאַגע אין דער תורה ועבודה באַוועגונג קומט ער צום אויספיר, אַז נאָר די זעלבסט־שטענדיגקייט פון דער באַוועגונג קען געבן אַ מעגליכקייט פאַר אַ געהעריגער אַנטוויקלונג און טעטיגקייט פון דער תורה ועבודה באַוועגונג אין גלות אין א״י.

נאָכן אויסוועלן אַלס פארז. פון דער באַראַטונג דעם ד״ר אייגעס און אַלס מזכיר דעם ה׳ מעטאל זענען אויסגעהערט געוואָרן רעפעראַטן פון די ה״ה: אַפענהיים, יונגסטער און ד״ר אייגעס. די רעפערענטן האָבן זיך אָפּגעשטעלט וועגן דער לאַגע אין דער באַוועגונג און בעיקר אָנגעוויזן, אַז די אייגענע א״י־אַרבעט איז פערנאַכלעסיגט געוואָרן. נאָך אַזוי פיל יאָר ארבעט מוזן אונדזערע כוחות אין א״י זיך ראַנגלען אין זייער עקזיסטענץ. די יוגנטליכע באַוועגונג און „ברוריה״ פאָדערט, אַז מזאָל זיך דערמיט מער מטפל זיין. די רעפערענטן קומען צום אויספיר אַז נור דורכן פער־וואַנדלען די תורה־ועבודה באַוועגונג אין אַ זעלבסשטענדי־גע רעליגיע־נאַציאָנאַלע און ארבעטער ארג. קאָן גורם זיין און שאַפן די מעגליכקייט אַז מיר זאָלן פארנעמען דעם גע־העריגן פלאַץ אין דעם יידישן לעבן.

נאָך די רעפעראַטן האָט זיך אַנטוויקלט אַ לענגערע דע־באַטע אין וועלכער סהאָבן אנטיילגענומען די ה״ה: ד״ר גאָטעסדינער, מ. ווינדמאַן, גרינבערג, מ. מאַנעלא און ה׳ יעקב גרינבערג פון וואַרשאַ. סזענען געוואָרן אָנגענומען אַ רייע רעזאָלוציעס, צווישן אַנדערע: צו פּאָפּולאַריזירן דעם עצמאות־געדאַנק און וועגן די שטעלונג אויף דער 6־טער לאַנד־קאָנפערענץ פון צעי״מ אין פוילן, פּראָטעסט געגן די ציונ. אינסט. פאַר זייערע שיקאַנירונג אונדזער קאָלאָניזאַציע אין א״י, וועגן דער לעצטער וועלט קאָנפערענץ פון דער תורה־ועבודה באַוועגונג אין באזעל, וועגן דער באַציהונג צום מזרחי, ווי אויך אַרויסגעבן אַ צייטונג געווידמעט דעם עצמאות געדאַנק.

דער צעירי מזרחי ביי אונדז אין שטאָט אַנטוויקלט לעצטנס מיט דער ארבעט איז די באַראַטונג געשלאָסן געוואָרן.

„די יודישע שטימע״ וואָכנבלאַט פאַר דעם רעליג. נאצ. געדאַנק, גל. 7 (27) יא אדר״ב תרצ״ב.

צעירי מזרחי

סאָסנאָוויץ.

דער צעירי מזרחי ביי אונדז אין שטאָט אַנטוויקלט לעצטנס אַ זער לעבהאַפטע טעטיגקייט. מיר האָבן אָרגאַניזירט אַ פאָלקס־אוניווערסיטעט. יעדן זונטאג קומען פאָר רעפעראַטן פון ד״ר גאָטעסדינער. די ביבליאָטעק ציילט קרוב צו טויזנט ביכער. אויך די יוגנד־גרופּע „סיני״ איז זער טעטיג.

סקומען פאַר פאַרשידענע שיעורים. אין די אייניאַריגע יובילעאום־פייערונג פון „סיני" האָט אויך אנטיילגענומען דער חשובער הרב האגער שליט"א. אויך „ברוריה" פירט אַ שטאַרקע ארבעט אויף אַלע געביטן. אימפּאזאנט און פייערליך איז אַדורך דער חמשה־עשר־בשבט־אָונט מיטן אָנטייל פון ח' לוי יונגסטער. מיר פאַרשפּרייטן אַ גרעסערע צאָל עקזעמפּלאַרן פון „די יידישע שטימע".

שרגא ראַגאָווסקי

„די יודישע שטימע" גל. 8 (28) יח אדר"ב תרצ"ב.

סאָסנאָוויץ

זונטאָג דעם 6 מערץ האָט דער צעירי מזרחי איינגעאָרדנט אַ פייערליכע אקאדעמיע געווידמעט דעם יובל פון חיבת־ציון און דעם צעניאַריגן יובילעאום פון הפועל־המזרחי. אין דער אַקאַדעמיע האָט זיך באַטייליגט כמעט די גאנצע יידישע באפעלקערונג און זי איז אַדורך זער אימפּאזאנט. די אקאדעמיע איז געעפנט געוואָרן דורך ה' בלום. נאָכן אָפּשפּילן דעם פוילישן הימן און „התקוה" באַגריסן אין נאָמען פון מזרחי אין סאָסנאָוויץ ה' קופּערמינץ, מזרחי אין אלט־סאָסנאָוויץ — זיסקינד, צעי"מ זאוויערטשע — ישראל הערמאַן, „ברוריה" בענדין — חברה וויינריב, רעוויזיאָניסטן — י. קלארמאַן, קק"ל — פיינרייך. ה' דיאמאנט, אַ אַלטער חובב־ציון פון בענדין זאָגט דאַן אַ פּאָר האַרציגע ווערטער. עס טרעט דאַן אַרויס מיט אַ רעפעראַט וועגן דער חיבת ציון באַוועגונג און דער אנטשטייאונג פון הפועל־המזרחי דער יו"ר פון מזרחי י. שטיינפעלד און דאַן באקומט אונטער רוישנדע אפּלאַדיסמענטן דאָס וואָרט ד"ר א. גאָטעסדינער. ער רעדט ארום די באדייטונג פון רעליגיעזן יידנטום פאַר דעם אויפבוי פון א"י און די היסטאָרישע ראָלע וועלכע עס ערפילט דער הפועל־המזרחי. זיין רעפעראַט איז געווען פול מיט פארביטערונג לגבי דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע פאר דעם כסדרדיקן שטערן די התישבות פון רעליגיעזע יידן. אַלע פארזאמלטע האָבן אויסגעדרוקט זייער פּראָטעסט געגן די אונערהערטע פאַקטן.

אין צווייטן טייל פון דער אקאדעמיע זענען אויסגעפירט געוואָרן אייניגע דראַמאַטישע בילדער און רעציטאַציעס. שפּעט בייַנאַכט איז די אימפּאזאנטע אַקאַדעמיע געשלאָסן געוואָרן.

שרגא ראגאָווסקי

די יודישע שטימע. גל. 12 (2) כב אד"ר תרצ"ב.

סאָסנאָוויץ

דער צעירי מזרחי ביי אונדז אין שטאָט האָט געדונגען אַ נייעם שענעם 6 צימערדיקן לאָקאַל אין צענטער שטאָט וואָס האָט גורם געווען צו דער פאַרשטאַרקונג פון אונדזער טעטיגקייט. מיר האָבן ארגאַניזירט אנ'אייגן מנין. סהאָבן זיך דעקלאַרירט אַ גרעסערע צאָל נייע חברים. מיר האָבן לעצטנס געשאַפן אַ גרעסערן סכום פארן קרן־החלוץ־המזרחי און אויך פארשטארקט די ארבעט לטובת קק"ל. מיר האָבן איינגעאָרדנט קורסן פאר די שילערינס פון די פּאווּשעכנע שולן. אויך די יוגנט־גרופּע „סיני" אנטוויקלט זיך שיין. מיר טרעטן אויך צו אָרגאַניזירן אַ „השומר הדתי". בכלל פירן מיר לעצטנס אַ אינטענסיווע טעטיגקייט.

שרגא ראגאָווסקי

סאָסנאָוויץ

ט"ו סיון האָבן מיר איינגעאָרדנט אַ טרויער־אקאדעמיע צום אנדענקן פון ש.ח. לאנדוי ז"ל. מיט רעדעס זענען ארויסגעטרעטן די ה"ה ש. יונגסטער און מ. ווינדמאַן. דאַן האָט געהאַלטן אַ געלונגענעם אידעאָלאָגישן רעפעראַט דער אח פון דער הה"ר פון השוה"ד א. אונגער.

ביים אנטייל פון די אחים פון דער הנה"ר אונגער און ש. בעסטער איז געגרינדעט געוואָרן אַ קיבוץ השומר הדתי, וועלכער ציילט שוין 50 אחים און 20 אחיות.

ביי אונדז האָט געווײלט דער חשובער פרנס י.ל. שטשעראַנסקי פון ווארשא. מיר האָבן איינגעאָרדנעט אַ רעפעראַט און אַ מסבת עונג־שבת מיטן אנטייל פונעם גאַסט.

פארגאנגענעם שבת האָט געווײלט ביי אונדז אין שטאָט דער זער חשובער פּרעז. הרב שמואל הלוי בראָט שליט"א. מיר האָבן איינגעאָרדנעט אַ מלוה־מלכה לכבוד דעם גאַסט. נאָך די ערעפנונג און באגריסונגס־רעדע פון יו"ר פון צעי"מ ה' צ. יונגסטער האַלטן באגריסונגס־רעדעס הרב האַגער שליט"א, ל. יונגסטער א.א. מיט א אונגעהויער איינדרוקספולע רעדע איז ארויסגעטראָטן דער גאסט הרב בראָט שליט"א אין וועלכער ער האָט אויך איבערגעגעבן אַ לעבעדיקן גרוס פון א"י. דאָ איז פאָרגעקומען אַ חברים־שמועס. דער אָונט האָט איבערגעלאָזט אַ גרויסן איינדרוק.

ביי אונדז איז געגרינדעט געוואָרן אַ קיבוץ הכשרה. די ארבייטס־געבער זענען זער צופרידן פון אונדזערע חלוצים.

שרגא ראגאָווסקי.

די יודישע שטימע, גל. 28 (48) ב אב תרצ"ב.

סאָסנאָוויץ

לעצטנס איז דאָ פאָרגעקומען די יערליכע פאַרזאַמלונג פונם צעירי־מזרחי. אין נייעם ועד זענען געוועלט געוואָרן: שקלארטשיק (יו"ר), בלום (סגן), שטיינפעלד (מזכיר), פאסערמאַן (סגן), ראבינאָוויץ (גזבר), לאַנדוי, זילבערשאַץ, יחיאל לאנדו, שרגא ראגאָווסקי, קאנער, שלמה ראגאָווסקי, דוד נארציז און זאכאריאש.

דער סניף „ברוריה" אנטוויקלט א זער לעבהאַפטע טעטיגקייט. סאיז פאָרגעקומען אַ הזכרה אָונט געווידמעט דעם אנדענק פון די פארשטאָרבענע פאָרזיצערין פון ברוריה שושנה ברוקנער ז"ל.

פגישה פון „השומר הדתי" אין זאגלעביער ראיאָן

זונטאג י"ט שבט איז פאָרגעקומען אין דאָמבראָווא אַ פגישה פון חלוצים־שומרים. עס האָבן זיך באַטייליגט אח

שלום טרעלער פון דער הנהגה ראשית, משה אַפּנהיים פון ועד גלילי, יוסף שפּריצער פון דער קבוצת המכשירים אין קראָקע און 60 חלוצים־שומרים. עס איז דעבאַטירט געוואָרן די חלוציות פּראָגע, און עס איז באַשלאָסן געוואָרן באַלד נאָך פּסח צו ערעפענען דעם ערשטן שומרישן קיבוץ אין זאַגלעמביע, ווי אויך, אז דער „השומר הדתי" ערציט און שאַפט קיבוצים אין רעיון פון קיבוצי עליה.

נאָכמיטאָג איז פאָרגעקומען אַ פּגישה פון די הנהגות המקומיות אין זאַגלעמביע. עס האָבן זיך באַטייליגט 13 קָנים. עס זענען אויסגעהערט געוואָרן באריכטן פון די קנים, פון דער הנהגה הגלילית. עס איז דעבאַטירט געוואָרן די פראַגן פון חינוך, קולטור ארבעט, הכשרה ועליה, מסבות קיץ. עס איז געוועלט געוואָרן אַ פרישע הנהגה גלילית פון די אחים: פישל גאָטהאַרט, שלמה ראַגאָווסקי, שמואל שטיינ־פעלד, ישראל ריזנער, מנחם ביכאָווסקי, יחזקאל ריזנער, יהודה דאַפנער, משה מאָרגנשטערן. די נייע הנהגה גלילית איז באַלד צוגעטרעטן צו אַן אינטענסיווע אַרבעט.

ישראל

די יודישע שטימע, גל. 9 (111). כא אדר תרצ"ד.

סאָסנאָוויץ

דינסטאָג 9 פרי איז אָנגעקומען אין אונדזער שטאָט די גרופּע חברים פון החלוץ המזרחי וואָס מאכן אַדורך זייער רייזע קיין ארץ־ישראל אויף ראַווערן. זייער אָנקומען האָט אונדז אלעמען זער דערפרייט און געמאַכט א שטאַרקן רושם אין דער גאַנצער שטאָט. מיר האָבן פאַר זיי איינגעאָרדנעט אַ געמיינזאַמען מיטאָג אין זאַל „אנגיעלסקי".

די געזעגנונג איז פאָרגעקומען אין לאָקאַל פון דער אָרגאַניזאַציע און איז אויסגעפאַלן זער אימפּאַזאנט. סזענען געווען פאַרזאַמלט טויזנטער מענשן. דער יו"ר ה' מ. שמעון בלום געזעגנט די חברים אין נאָמען פון דער גאַנצער תנועה; דער מורשה פון קק"ל אין סאָסנאָוויץ ה' שמואל אבראַמאָוויץ אין נאָמען פון קק"ל; שלמה ראַגאָווסקי אין נאָמען פון השוה"ד און דוב גאָלד אין נאָמען פון קיבוץ „צבי". אין נאָמען פון דער גרופּע ענטפערט ח' צוקער. אונטער די קלאַנגען פון „התקוה" און „תחזקנה" און אויס־רופן פון גאַנצן פובליקום פאַר אונדזער באַוועגונג זענען זיי אָוועקגעפאָרן קיין קאַטאָוויץ. די גאַנצע שטאָט געפינט זיך נאָך אונטערן איינדרוק פון דער אימפּאַזאנטער דעמאָנס־טראַציע.

די יודישע שטימע, גל. 27 (129) יט אלול תרצ"ד.

סאָסנאָוויץ

שבת י"ט סיון איז פאָרגעקומען אַ חגיגת הקן לכבוד דעם 2־יעריקן יובילעאום פון דער גרינדונג פון „השומר הדתי" אין סאָסנאָוויץ. ביי אַ פול געפאַקטן זאַל פון אַלע גרופּן פון דער תנועה עפנט דער ראש הקן אח שלמה ראַגאָווסקי די חגיגה. עס באַגריסן אין נאָמען פון ועד ה־משותף ח' ש. בלום, פון צעי"מ דוד נאַרציז, פון מזרחי — קופערמינץ, פון „ברוריה" — חברה פייטאַק, פון דער הנהלה ראשית — לוי יונגסטער. עס קומט דאַן פאָר די צווייטע טייל פון דער חגיגה, ווו מען איז זיך משמח מיט שירים און עסנוואַרג. לוי יונגסטער האָט אויך רעפע־רירט וועגן מצב אין דער באַוועגונג. ביי אַ זער געהויבענער שטימונג שליסט דער ראש הקן די חגיגה מיטן געזאַנג פון „התקווה" און „אנו נחיה".

זונטאג דעם 3 יוני איז פאָרגעקומען די אלגעמיינע פאַרזאַמלונג פון דער תנועת תורה ועבודה ביי דער אָנ־וועזנהייט פון אַלע חברים־ות. לוי יונגסטער און מועצה מיטגליד פישל גאָטהאַרט פון בענדין, דער יו"ר ווינדמאַן עפנט די פאַרזאַמלונג און באַריכטעט וועגן דער טעטיגקייט פון וועד ביז יעצט, איבערגעבנדיג דעם פאָרזיץ דעם ח' גאָטהאַרט. דאַן גיט אָפּ דעם קאַסע־באַריכט, באַריכט פון הכשרה ועליה, ספריה, קרנות א.א.וו. ח' מ. ש. בלום. נאָכהער קומען פאָר ויכוחים אין וועלכע סנעמען אָנטייל די ח"ח יונגסטער, נאַרציז, קורץ, שלמה ראַגאָווסקי, שטיינפעלד, חברה פעלדבערג. לוי יונגסטער האָלט אַ זער אינטערע־סאַנטן רעפעראַט א.ד.ט. „די פאָליטישע לאַגע אין ציוניזם". נאָכן באַשטעטיגן דעם בודזשעט ווערט אויסגעוועלט אַ וועד פון פאָלגענדע ח"ח: מ. ווינדמאַן, מ.ש. בלום, שרגא ראַגאָווסקי, דוד נאַרציז, משה צבי זאַכאַריאַש, מרדכי יוסף צימבערג, שלמה ראַגאָווסקי, מיכאל הרבט, דוב שקלארטשיק, דוד וועלגרין, חיים ציגלער און חברות מלה פייטאַק, טובה פעלזבערג.

די יודישע שטימע, גל. 21 (123), ח תמוז תרצ"ד.

גראַנדיעזע פּגישה פון „השומר הדתי" אין יענזאר

מיטוואָך דעם 29־טן יוני איז אין יענזאָר (ביי מאָנד־זיעוו) פאָרגעקומען אַ פּגישה פון „השומר הדתי" פאַר זאַגלעמביע און אַ טייל פון קראָקעווער קרייז, אין וועלכן סהאָבן זיך באַטייליגט ביי 250 שומרים און ביי 100 חברים־ות פון צעירי־מזרחי און „ברוריה".

8 פרי קומען זיך די שומרים־ות צוזאַמען אין יענזאָר, און אַ זייגער 9 מאַרשירן מיר צום וואַלד. דער צוג האָט געמאַכט א אונגעהוירן איינדרוק.

9.30 קומט פאָר אַ דעפילי־אַדע אין אנוועזנהייט פון דירעקטאָר פון דעפּאַרטמענט פאַר נאַציאָנאַלע מינדערהייטן פון קראָקא און דער סטאַראָסטא פון קשאַנאָוו ווי אויך פון אַ גרעסערע צאָל געסט.

אח ווייסמאַן (טאַרנאָוו) האָלט אַ הערליכע באַגריסונג־רעדע (אין פּויליש) פאַר די חשובע מאַכט־פאָרשטעער. דערנאָך האָלט דער מיטגליד פון דער הנהגה הראשית אח אונגער די ערעפנונגס־רעדע און ביי די קלאַנגען פון „תח־זקנה" און פּוילישן הימן ווערט די פּגישה געעפנט. עס קומט באַלד פאַר אַ ראפּאָרט און עס ווערן אויפגעשטעלט

סקויטישע צירופים און מען מאַכט פאַרשידענע סקויטישע משחקים.

אַ זייגער 1 מיטאָג האַלט דער תשובער חבר לוי יונגס־טער (סאָסנאָוויץ) אַ לענגערן רעפעראַט וועגן „תורה ועבו־דה".

נאָך מיטאָג פאַרברענגען די שומרים ביי פאַרשידענע מש־חקים און אין דער זעלבער צייט קומט פאָר אַ זיצונג פון אַלע ראשי קבוצים און ראשי קבוצות, אויף וועלכער עס איז צווישן אַנדערן אויך באַשלאָסן געוואָרן צו גרינדן אין סאָסנאָוויץ אַ הנהגה גלילית, וועלכע וועט האָבן דעם ציל צו גרינדן אין אַלע נאָענטע שטעט און שטעטלעך סניפים פון „השומר הדתי".

אַ זייגער 7 נאָך תפילת מנחה בציבור האַלט אח אונגער אַ לענגערן רעפעראַט ביי דער אנוועזנהייט פון אַ 200 געסט און מיטן געזאַנג פון „התקוה" און „תחזקנה" ווערט די פגישה געשלאָסן.

די פגישה איז אויסגעפאַלן זער אימפאזאנט, און האָט דערמונטערט די שומרים־ות צו פאַרשטאַרקן די ארבעט, און אַלס פועל־יוצא דערפון איז באַלד אין יענזאַר געגרינ־דעט געוואָרן אַ שיינער קיבוץ פון „השומר הדתי" וועל־כער ציילט שוין ביי 25 אחים־ות און אנטוויקלט זיך זייער שיין .

די יודישע שטימע, גל. 26 (46) יז תמוז תרצ"ב.

„השומר הדתי" פגישה אין סלאָוקאָוו

דינסטאג דעם 10 יוני איז אין סלאָוקאָוו פאָרגעקומען אַ פגישה פון השומר הדתי. עס האָבן זיך באַטייליגט 500 אחים־ות פון 14 קנים אין זאַגלעמביער גליל. פון דער הנהגה הראשית האָבן זיך באַטייליגט די אחים קלמן גאָלד־רייך (א"י), שלום טרעלער, פּ. גאָטהאַרט אֿ.אַנד.

נאָך דער אימפאזאנטער דעפילאַדע איבער די גאַסן פון דער שטאָט ביז צום וואַלד ווערט די פגישה אַ זייגער 11 פרי ערעפנט דורכן מיטגליד פון דער הנהגה ראשית שלום טרעלער, נאָכן אַפּרוה, פרישטיק, איינאָרדנונג, פון די גרונד־לאַגערן פירט אח שלום אַ שיחה, וועגן דער באדייטונג פון די מושבות. אַח קלמן גאָלדרייך זאַמלט ארום זיך אַ מחנה. מען נעמט אָפּ אַ גרוס פון הפועל־המזרחי און בני־עקיבא. נאָך מיטאָג קומט פאָר אַ זיצונג פון די הנהגות. עס ווערן אַרומגערעדט פאַרשידענע פראַגן. אין דער שיחה נעמען אַנ־טייל: טרעלער, גאָטהאַרט, בלום, מילנערגרין (יאַווארזנאַ), ראָזינער, דאַפנער (בענדין), בוקאָווסקי (דאָמבראָווא), שעכ־טער, מאָרגנשטערן (זאַוויערטשע), שטיינפעלד, פּויערמאַן (סאָסנאָוויץ), גרין (סטשעמעשיץ), גרינבערג (אַלקוש), רייז־מאַן (פּיליצאַ) אַ. אַנד. דאַן קומט פאָר אַן אַלגעמיינע שיחה געפירט דורך די אחים גאָטהאַרט און טרעלער א.ד.ט. „אונד־זער ערציהונגס־וועגן".

קלמן גאָלדרייך באַגריסט דאַן אין נאָמען פון הפועל־המזרחי און בני־עקיבא אין א"י, רופט צו הגשמה. די שלוס־שיחה האַלט אח שלום טרעללער.

די פגישה איז אויסגעפאַלן זער אימפאזאנט און איינ־דרוקספול.

ישראל

גל. 22 (124) טז תמוז תרצ"ד.

קרייז־קאָנפערענץ פון „מזרחי" אין קאַטאָוויץ

זונטאג פאַרמיטאָג איז אין דעקאָרירטן זאַל פון דער יידישער געמיינדע אין קאַטאָוויץ פאָרגעקומען די ערע־פנונג פון דער ראַיאָן־קאָנפערענץ פון „מזרחי" ארג. פון אויבערשלעזיען, גאַליציען און זאַגלעמביע.

שוין פון דער פרי אָן הערשט אַ לעבהאַפטע באַוועגונג. מזרחים אין די „פראַנקפורטער יאַרמעלקעס" אויף די קעפּ לויפן אַהין און צוריק. דעלעגאַציעס מעלדן זיך פון אַ רייע שטעט און שטעטלעך. וואָס קלענער דאָס שטעטל — מער דעלעגאַטן... פאַר די דעלעגאַטינס איז רעזערווירט אַ ספּע־ציעלע „געטאָ". די הויפּט־סדרנים די ה"ה דוד ערליך און משה טעפער זעגען מדקדק אַז אַלץ זאָל זיין אין די ראַמען פון „מזרחי" פּראָגראַם.

מיט אַ שעהדיגע פאַרשפּעטיגונג ווערט די קאָנפערענץ געעפנט דורכן פּרעזעס פון דער קאַטאָוויצער „מזרחי" ה' דוד ערליך, וועלכער רעדט וועגן דער גרויסער אבידה פון ד"ר חיים ארלאָזאָראָוו. וועלכער ווערט באַערט מיט אויפ־שטיין.

די קאָנפערענץ — זאָגט ה' ערליך — איז גערופן גע־וואָרן אין אַ קאַטאַסטראָפאַלער צייט פאַר דעם יידישן פאָלק. אויך אסתר המלכה האָט אין אַ עת צרה גערופן: לך כנוס את כל היהודים...

דאָס ערשטע וואָרט צו אַ באַגריסונג באַקומט דער קאַ־טאָוויצער רב הרב ד"ר כאמיידעס, וועלכער מאַכט פאַר־וואָרפן דעם „מזרחי" ווייל זי האָט אירע אויפגאַבן נישט ערפילט. די מזרחי וועלכע האָט געדאַרפט משפיע צו זיין אויף דעם טייל פונם רעליגיעזן יודנטום, איז געגאַנגען אויף אַנדערע וועגן און נישט מקריב געווען דעם קרבן פון בין ערבים. דאמאָלס ווען עס הערשט פינצטערניש אויף דער יידישער גאַס, איז די מזרחי געבליבן אין אירע ד' אמות...

אַ צווייטער, וועלכער קריטיקירט דעם מזרחי איז דער פּרעזעס פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע ד"ר ראַפּאַ־פּאָרט. די מזרחי — זאָגט ער — טרייבט פּאָליטיק אין נאָמען פון דער תורה. ווען עס ברענט אַ פייער, טאָר מען דאַן נישט קאָנטראָלירן פון וואַנען דאָס וואַסער צום לעשן שטאַמט...

אין נאָמען פון דער רעוויזיאָניסטישער אָרגאַניזאַציע אין קאַטאָוויץ באַגריסט ה' ליאָן, פון סוחרים — ה' גאָלדוואַסער,

פון צעירי־מזרחי — שטיין, פון „תורה ועבודה" — בלום (סאָסנאָוויץ) און פון קאַטאָוויצער „ברוריה" — פרל. צייגער.

מיט אַ שטאַרקע אינהאַלסטרייכע רעדע טרעט ארויס הרב האַגער (סאָסנאָוויץ). אין זיין רעדע, וועלכע ווערט פיל מאָל איבערגעריסן דורך די שטורמישע אפלאַדיסמענטן, רעכנט ער זיך אָפּ מיט די פריערדיגע רעדנער, דעם ראַבינער ד"ר כאַמיידעס און ד"ר ראַפּאָפּאָרט. מיר מזרחים — שרייט אויס הרב האַגער — מוזן פירן אַ זעלבסטשטענדיגע פּאָליטיק, ווייל דער אמתער בויער פון ארץ־ישראל איז נאָר דער „הפועל המזרחי" וועלכער האַלט אין איין האַנט דעם האַמער און דער צווייטער האַנט — די תורה...

דאַן האַלט אַ רעפעראַט אדוואָקאַט ד"ר בולווע (קראָקא). אין אַ רייע ציטאַטן פון פסוקים און מאמרי חז"ל באַגריגדעט ער דעם געדאַנק פון מזרחי און ער רופט צו שטימען ביי די וואַלן צום 18טן ציוניסטישן קאָנגרעס נור פאַר די ליסטעס פון מזרחי.

נאָך דער ערגענצונג פון ה' חיים קראַן (שאַרלע) ווערט די ערעפנונג געשלאָסן מיטן געזאַנג פון „התקוה".

נאָכמיטאָג איז אין אייגענעם לאָקאַל פאָרגעקומען די קאָנפערענץ אויף וועלכע סזענען באַהאַנדלט געוואָרן אַ רייע אקטועלע פראַגן.

נאָך אַ לענגערע דיסקוסיע איז באַשלאָסן געוואָרן צו אוניפיקירן אלע מזרחיסטישע אָרגאַניזאַציעס און צו גיין זעלבסטשטענדיג צום 18טן ציוניסטישן קאָנגרעס.

זאגל. צייט. גל. 27. יג תמוז תרצ"ג. 7 יולי 1933,

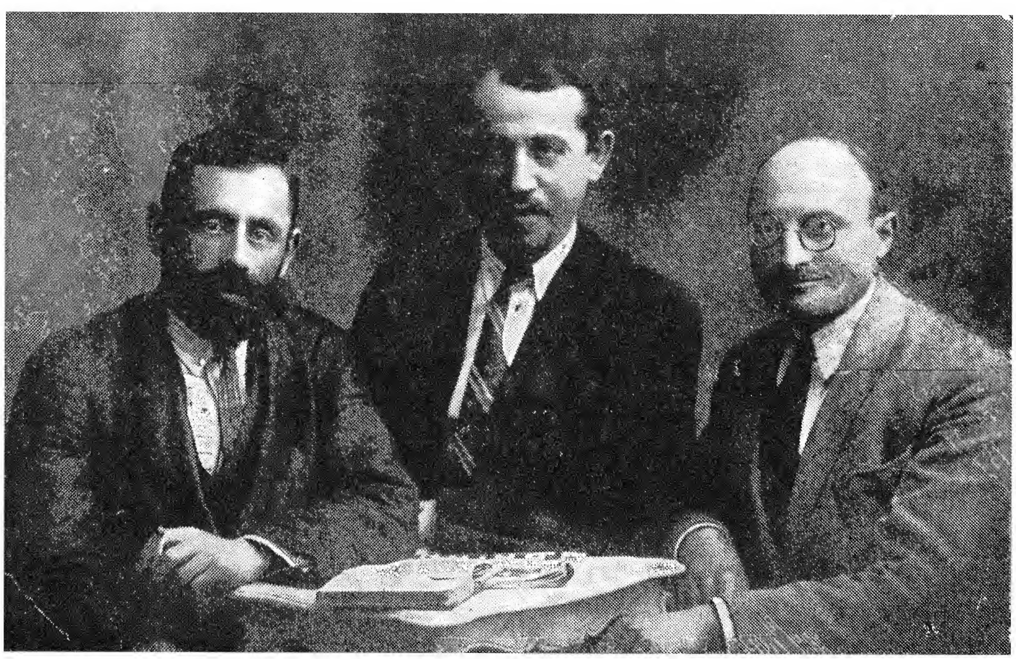
סאָסנאָוויץ

די קבוצה „שושנה" ביי אונדזער קן „השומר הדתי" האָט געפייערט איר 2 יעריגע עקזיסטענץ. דער ראש קבוצה אח דוד ניימאַן עפנט די חגיגה. ער גיט אַ איבערבליק איבער די טעטיגקייט פון דער קבוצה אין פאַרלויף פון די 2 יאָר. עס באַגריסן דאַן די חגיגה אלע גרופן פון דער תנועה, ווי אויך אלע קבוצות פון קן. דאַן זענען געוואָרן אויסגעהערט רעפעראַטן און עס איז אויך פאָרגעקומען אַ מוזיקאַלישער טייל אויסגעפירט דורך אחיות פון קבוצת „שושנה".

די יודישע שטימע, גל. 33 (135). כב מרחשון תרצ"ה.

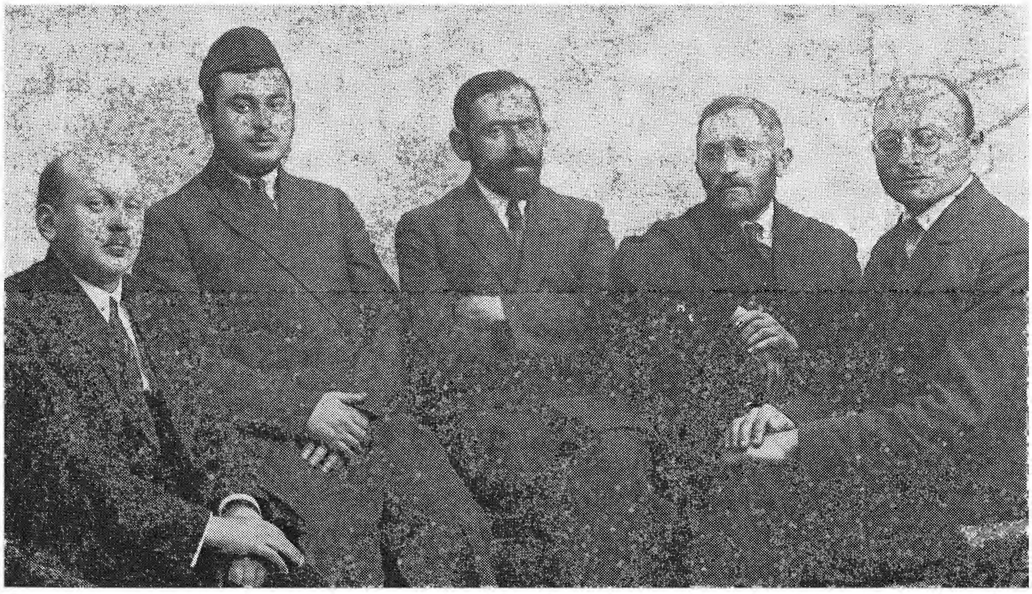
ועד הסתדרות המזרחי בסוסנוביץ:
הרשל קרנר, פישל בציא, שטיינפלד, ק. ורמן, י. ה. ויזר, לנגפוס

אלתר מרקוביץ, לוי יונגסטר, שלמה לנגפוס

קבוץ של תנועת תורה ועבודה „לאור" בסוסנוביץ

משמאל לימין: שבתי וויס, שטינפלד יצחק, שלמה קלנגפורט, קופל ווהרמן, אלתר מרקוביץ

תנועת „אגודת ישראל"

„צעירי אמוני ישראל" בסוסנוביץ

(מתוך „דער יוד" בטאון אגודת האורטודוכסים, ורשה, תרע"ט)

בנשיאות ר' מאיר גוטפריד נתקיימה אסיפת־היסוד של „צעירי אמוני ישראל". גוטפריד הרצה על נחיצות ה„אגודה" ותפקידיה לעתיד. הוא תבע שכל הנוער הדתי יירשם באגודה. בועד נכנסו ה"ה צבי ארליך, יוסף מיודובניק, הלל אברמצ'יק, נטע ארליך, יצחק הרבט, שלמה דזיביצ'ינסקי, אלתר יחיאל גולדשטיין.

גליון 9, כ"ו אדר"א תרע"ט

ועידה גלילית ראשונה של „צעירי אמוני ישראל בסוסנוביץ.

ביום ראשון, בשעה 12, נפתחה הועידה הגלילית של „צעירי אמוני ישראל" באולם „יסודי התורה". באו צירים מערים שונות בכל הגליל, וביניהן מאולקוש, בנדין, דומברובה, וולברום, זבירצה, ז'וריק, צ'נסטוכוב, סטשימשיץ, פיוטרקוב, קילץ, שציקוצין ואחרות.

יו"ר ועד הגליל הזמני ה' ל. ברקוביץ נשא נאום־ברכה ובו הסביר: אין כל ספק שהחסרון העקרי של ארגוני צעירים־דתיים הקודמים בפולין היה בזה, שכל אחד מהם היה „בונה במה לעצמו", וסמך רק על כוחות עצמו, לפי תכנית עצמית, ללא תלות באורטודוכסיה הקשישה יותר, ומשום כך לא היה בידי שום ארגון לפעול דבר ממשי בשביל הנוער שלנו, והזמן גזל מסיבה זו את הכוחות המעולים מהנוער שלנו. אך אסור שהדבר ישאר כך. התפקיד הראשון של הועידה שלנו שהתכנסה כעת הוא לברר מה הם האמצעים הדרושים לארגון ולהציע את ההחלטות שיתקבלו להנהלה הראשית לשם אישור וליצור עי"כ תכנית־פעולה אחידה.

לנשיאות נבחרו ה"ה: מיכאל מנטליק (וולברום), ליפמן ברקוביץ (בנדין), יוסף אדליסט (צ'נסטוכוב), יצחק גרינגרוז (דומברובה) ונטע ארליך. היו"ר של הישיבה הראשונה ה' מנטליק מקדם בברכה את הצירים ומודה להם בעד אהדתם שהראו לועידה.

שלמה יצחק רינסקי (בנדין) נשא הרצאה על יסוד ותפקידי צא"י. הנואם הביע דעתו, שעל הצעירים לשים דגש עקרי על השתלמות, לא להתערב יותר מדי בפוליטיקה. הוא מציע, שכל אגודה תנהל תעמולה נמרצה לחיזוק שורותיה בין כל הצעירים שנשארו נאמנים לתורה ולמסורה, לסדר הרשמת חבריה ולפתח בכוחות משותפים פעולה אינטנסיבית לטובת דגל התורה המשמש לנו „צידה לדרך" בכל דרך חיינו. הנשיאות מודיעה, שהגיעו מברקי ברכה מצא"י מ־ורשה, אוזירוב, ופיוטרקוב, מ„בני תורה" מקאליש ועוד ערים אחרות. את הועידה מברך ה' אדליסט (צ'נסטכוב), וכסמן (קילץ) בשם אגודותיהם. באמצע הישיבה הראשונה הגיע הציר של הועד הראשי ה' פסח זארומב.

הישיבה השניה נתקיימה ביום ראשון, 5 וחצי אחרי הצהרים. על סדר היום עמדו בעיות „הרמת קרן התורה" ו־„לימודי חול". יש להעיר, שכל הועידה גילתה ענין רב בשאלות הבוערות של „הרמת קרן התורה" וגם בבעיה החשובה מאד של „לימודי חול" שבה תלוי כל קיומו של הנוער. רבים מהצירים הביאו אתם משום כך הצעות מוכנות. נציג ההנהלה הראשית, ה' פסח זארומב, מברך את הועידה בשם ההנהלה הראשית, המשמשת נסיון ראשון לארגון הנוער הדתי. הנואם מתעכב על הנחיצות לעורר את ההכרה של הנוער הדתי כדי שלא ליפול תחת השפעת המתנגדים; הוא נגע גם בשאלות החינוך והצביע על הנחיצות של עתונות וספרות דתית, שתילחם בהשפעה השלילית של העתונות של המתנגדים. ה' יונה ארליך (בנדין) מרצה על תפקיד „הרמת קרן התורה". התפקיד הראשון של הנוער שלנו — אמר הנואם — צריך להיות לקבוע את סדר־הלימוד על בסיס שיטתי. לשם כך יש צורך לפתות בכל עיר ועיר ועד מפקחים, שיפקח על הסדר ואופן־הלימודים של הצעירים. על הצעירים כמו כן מוטלת החובה לפתוח שיעורי־ערב ליותר קשישים, כמו בעלי־מלאכות, סוחרים, ללימוד עין־יעקב, אורח־חיים, מגן אברהם וכיוצא בזה. אחרי זה מדברים ה"ה אייזמן (דומ־ברובה), מנטליק (וולברום), פאסירמן (קילץ), הרב שמואל אהרן פרדס (זבירצה), שיינפלד (פיוטרקוב), וייצמן (אול־קוש), שווייצר (בנדין), אדליסט (צ'נסטכוב) ואחרים שהכניסו שורה ארוכה של הצעות והחלטות תיכנון. והנה החלטות ה־ועידה של צא"י:

הרמת קרן התורה:

מלבד התכנית של צא"י שנתפרסה בשעתה ב„יוד" (גליון 11) קבלה הועידה הגלילית עוד החלטות דלהלן: א) ליצור סדר־לימוד אחיד של כל הצעירים בני־תורה לפי מיונם. לשם זה יקימו בכל עיר ועד־המפקח, ובמיוחד תקום מועצת־פיקות מרכזית בהשתתפות האישים הנאותים, שתעבד את סדר הלימוד, תשלח מזמן לזמן מדריכים לערי־השדה, שיבואו בקשרים עם הועדים בכל עיר; ב) להוציא ירחון תלמודי שייחשב להשתייכות הצעירים. הירחון יכיל גם מאמרים מדעיים ברוח התורה; ג) להורות לועד המרכזי של הצא"י לגשת במרץ לביצוע מהיר של ההחלטה שנתקבלה בועידת הצא"י בדבר יסוד „ישיבה גבוהה לתלמוד ולהוראה" שבה יקבלו השתלמות רבנים, מלמדים, מנהלים ועוד. ד) ליד כל צא"י יש להקים מוסד פילנטרופי, שתפקידו יהיה לתמוך בצעירים לומדי־תורה ולאפשר להם לבצע את שאיפותיהם: ה) להקים „שיעורי ערב" לצעירים העסוקים כל היום. כמו כן על הצא"י לסדר שיעורי־ערב ליהודים יותר קשישים, כמו סוחרים, אומנים, ועל אגודת צא"י המקומית להגיש את העזרה הדרושה.

לימודי חול:

א) במטרה לתת את האפשרות לצעירים הזקוקים ללימודי־חול, הוחלט לייסד שיעורים ללימודי־חול; ב) על

כל אגודה מקומית לפתוח לפי דרישות חבריה שיעורים ללשון־קודש.

ישוב ארץ־ישראל:

הועידה מוצאת לנכון: א) להוציא קופסאות לאיסוף כספים בשביל א״י ב) על הועד המרכזי לפתוח במוקדם האפשרי בית־ספר לחקלאות, בהתאם להחלטת ועידת צא״י; ג) לאסוף כספים לטובת ישוב א״י במסיבות שמחה, הרצאות או במקומות צבוריים אחרים; ד) לייסד מושב על שם הצא״י באמצעות הפצת מניות. התכנית תעובד בידי ועד הגליל; ה) לפתוח שיעורים לגיאוגרפית א״י; ו) להנהיג תשלום־חבר מיוחד לטובת קרן ארץ־ישראל.

עתונות:

א) תוך הכרה בחשיבות בטאון יומי, דורשת הועידה מכל אגודות צא״י לפתח פעילות אינטנסיבית בשטח זה ע״י: 1) הפצת מניות הקרן לעתונות במספר רב; 2) לרכוש מספר רב של קוראים לעתון האורתודוכסי; ב) להוציא מזמן לזמן קונטרסים ולהפיץ על ידם את ההכרה הדתית ולהסביר את תפקידיה; ג) לפי דרישת מספר מסוים של חברים על האגודה המקומית לפתוח ספריה עם ספרי־קריאה ברוח הדתי; ד) להוציא ירחון בעברית; ה) עם הופעת עתון יומי של הצא״י להנהיג מדור מיוחד לצעירים.

ארגון:

א) לדרוש מהועד הראשי לשלוח נואמים לערי השדה במטרה להפיץ את רעיוננו הרם; ב) לייסד בכל פולין ועדי־גלילים שתפקידם יהיה לחזק ולייסד אגודות צא״י בערי־המחוז שלהן; ג) לסדר לעתים קרובות ערבים לשיחות־חברים; ד) לסדר בכל יומא־דפגרא הרצאות על ערך היום.

החלטות־מחאה של הועידה הגלילית של צעירי אמוני ישראל בסוסנוביץ:

א) הועידה של צעירי אמוני ישראל, שבה השתתפו כחמשים צירים מערים שונות, מביעה את מחאתה החריפה ביותר נגד הטקטיקה המזיקה של הנהלת הסתדרות המזרחי, שללא התחשבות ברגשות הדתיים של חלק מהיהודים ה־דתיים המשתייכים לתנועה היא מתאמצת להחליש את כבודם והשפעתם של גדולי התורה והיראה, בפרסמה בשבועון „ה־מזרחי״ שורת מאמרים מפרי עטו של הרב מגומבין שהציג לו זאת כמטרה ראשית של המזרחי.

ב) הועידה רואה בכך סתירה לתכנית המזרחי, הרוצה גם בתפקיד להשפיע על הנוער ברוח התורה והמסורה, תוך הכרה, שהיסוד הראשי להגיע למטרה זו צריך להיות להגביר בנוער את היסוד של אמונת חכמים.

ג) הועידה מביעה תקווה, שהיהודים הדתיים שנכנסו למזרחי בעקב הרעיון של ישוב הארץ אחרי שיווכחו לאיזה כוון שואף המזרחי, יעזבו את התנועה ויצטרפו עם כלל ישראל האמיתי, הנמצא תחת השפעת האדמו״רים והרבנים הנודעים ביותר.

ד) יחד עם זה מביעה הועידה את תודתה להרב מגומבין, על שגילה את השאיפות הנסתרות של המזרחי.

ה) הועידה מוצאת לנכון לתבוע מאגודת הרבנים בפולין, שאף היא תצא במחאה פומבית נגד מאמרי הרב מגומבין, אף שצעירי אמוני ישראל יוצאים במחאה עוד לפני ה־קשישים, כי במקום שיש חילול השם אין חולקין כבוד.

גליון 18 ט״ו אייר תרע״ט

היום השני של ועידת צא״י בסוסנוביץ

הישיבה השלישית נפתחה ביום השני של הועידה ביום השני, ב־11 לפנה״צ בהנהלת ה׳ זארומב. דנו בשאלת לימודי־חול. מיכאל מנטליק הרצה על השאלה הזו. הנואם אמר: על צעירי אמונת ישראל מוטל גם התפקיד לדאוג להשכלה עולמית של הנוער הדתי. אסור לנו להתיחס באדישוח למצב שהנוער נאלץ לחפש לימודי־חול במחנות זרים, ששם הוא מושפע מכוון שלישי ואינו חוזר משם. בזה שנספק לנוער הדתי מדה דרושה של לימודי־חול נחזק באותו זמן גם את לימודי־קודש. הנואם מציע לסדר שיעורים שבהם ילמדו 2—3 בשבוע את לימודי־חול הדרושים לפי תכנית מיוחדת לכך, ובמיוחד יש לפתוח שיעורים ללימוד העברית.

ה׳ שוורצברג תובע, שאגודות צא״י יעזרו לנוער שיוכל לקבל את המדה הדרושה של לימודי־חול. פאסרמן (קילץ) מציע ליצור ועדה לתרבות שתעבד תכנית לימודים אחידה לשיעורים הנ״ל של צא״י ולדרוש שתיווצר ספרות דתית מיוחדת בעברית.

בוימץ (צ׳נסטכוב) דרש, לתבוע מהנהלה המרכזית לפתוח שיעורים מקצועיים שונים שבהם יוכל הנוער הדתי ללמוד מקצועות שונים ולא להיזקק לבתי־ספר חפשיים שבהם מוכרחים להפסיק בשמירת היהדות. ארליך (סוסנוביץ) מראה על הנחיצות לפתוח שיעורים ללימוד השפה האנגלית, שתשמש כעת הכרח לידיעתה אפילו בארץ־ישראל.

מדברים עוד ה״ה זארומב (פיוטרקוב), גרייצר (בנדין), אונגר (אולקוש), האומר, שיש להנהיג בישיבות החדשות את המדה הדרושה של לימודי־חול. מנטליק (וולברום) הסביר, שההחלטה בדבר לימודי־חול איננה מחייבת את „צא״י״, אלא אם תבוא דרישה כזו מצד החברים יש לעזור להם בסידור השיעורים.

ה׳ משה חיים ווקסמן (קילץ) מרצה על „האורטודוכסיה והפעולה לטובת ישוב א״י״. הוא דוחה את הטענות הידועות, כאילו האורטודוכסיה מתנגדת לאישור א״י ליהודים. זוהי שטות הבאה רק לערפל את המוחות. האורטודוכסיה שואפת להקים מרכז יהודי בא״י ולהגיע למצב של „עם ישראל בארץ־ישראל״. האורטודוכסיה איננה חפצה לצלצל ברחוב בפראזות רמות. היא עושה עבודה ריאלית למען ישוב הארץ. כיום, כשהגענו לכך שהתקוות היהודיות מתגשמות בקנה מדה רחב, עוסקת האורטודוכסיה במרץ רב להשיג קרנות־כספים ענקיים להמשכת העבודה למען א״י. הנואם עובר להראות על הנחיצות של עתון יומי לאורטודוכסים, והוא דורש מכל הצעירים לעזור בהפצת מניות העתונות.

ברקוביץ (בנדין) מציע להביע את המשאלה, שההנהלה הראשית תוציא קופסאות־צדקה למען א״י וכן לפתוח בתי־ספר לחקלאות. על הצעירים לאסוף כסף במסיבות־שמחה שונות למען קרן א״י. בוז׳יקובסקי (צ׳נסטוכוב) מציע לייסד בא״י מושבה על שם „צעירי אמוני ישראל״. ה׳ וקסמן מציע לערוך יום־פרחים לטובת קרן ארץ־ישראל. פאסרמן (קילץ) דורש מהצעירים להוציא ירחון בעברית.

בארבע אחה״צ ננעלה הישיבה. בשעת ההפסקה עסקה הועדה המתמדת בעיבוד ההחלטות.

בישיבה האחרונה של הועידה העמידו להצבעה את ההחלטות (שהובאו לעיל). נבחרה משלחת בת שלשה איש שעליה לייצג להנהלה המרכזית את צרכי הצעירים, ונבחר ועד־גליל חדש.

בזה ננעלה עבודת הועידה הגלילית. היו״ר הראה בנאום־הסיום על עבודת הועידה ובקריאות „לשנה הבאה בירושלים״, „תחי מועצת גדולי התורה״, „יחיו שלומי אמוני ישראל״, „יחיו צעירי אמוני ישראל״ ננעלה הועדה במצב־רוח מרומם.

גליון 20 כ״ט אייר תרע״ט

בקשה של „צעירים דתיים״

בשם חבריו „צעירים דתיים״ פנה למערכת ה׳ שמחה זעלמן מלודז במחאה נגד ההחלטה של ועידת צא״י בסוסנוביץ לפתוח ספריות עם אולמי קריאה. ה׳ זעלמאן מניח שהתפקיד העיקרי של תנועת צא״י הוא להפיץ את לימוד התורה ולכך יש לנו בבתי־המדרשות שלנו ספרים קדושים למכביר ואין לנו צורך בספריות מודרניות. על הנוער שלנו להרבות בלימוד התורה עד שלא יהיה לו פנאי לעסוק בקריאת ספרים חיצוניים, ואם רק מקדישים זמן רב לספרים חיצוניים — ממילא מגיעים לידי ההמצאה של המזרחיים, בחפצם בבית תלמוד גבוה לקבוע ללימוד התלמוד רק 12 שעות לשבוע, כלומר: שעתיים ליום. ואם שוב יסכימו לרעיון שיש צורך לספריות קריאה לחרדים, אזי סו״ס יגיעו גם לפתיחת „תיאט־רונים לחרדים״ וכיוצא בזה.

גל. 22, י״ד סיון תרע״ט

תשובה על ספריות דתיות

ה„צעירים הדתיים״ יצאו ב„יוד״ (גליון 22) במחאה נגד החלטת הועידה של צא״י בגליל סוסנוביץ „לפתוח ספריות מודרניות ואולמי קריאה״.

ראשית כל אני מוצא לנכון להודיע ש„הצעירים הדתיים״ לא קראו היטב את ההחלטה, באשר שבה לא מדובר על פתיחת „ספריות מודרניות״. נקודה זו אומרת כדלקמן: „לפי דרישת מספר מסוים של חברים צריכה האגודה ה־מקומית לפתוח ספריה עם ספרי קריאה ברוח דתי״. ובכן איפכא מסתברא. ושיש צורך בספרים כאלה לנוער מוכח מקריאת ההנהלה הראשית של אגודת שלומי אמוני ישראל על „קרן החינוך״, שבה נאמר: „אחד מתפקידי קרן־החינוך הוא לייסד הוצאת ספרים ולהוציא ספרי־לימוד וקריאה לנוער שלנו, וגם ספרים שיסבירו את ערכה וחשיבותה של היהדות״.

לצעירי אמוני ישראל יש אמנם התפקיד להפיץ את לימוד התורה, ולזה יש לנו ספרים קדושים למכביר. ברם יש לנו בחורים העוסקים במסחר ובמלאכה, שמפלגות אחרות משתדלות למשוך אותם אחריהן, ואותם עלינו למשוך אלינו באמצעים אחרים — בספרים קלים, פופולריים, שמצד אחד יענינו את הבחור היהודי, ומצד שני יטעו בלב את התורה והמסורה היהודית ולהגביר בו את הכרת האמונה. ספרים כאלה הם: ספרי הרמב״ם, סדר הדורות, יוחסין, צמח דוד,

ועדת תעמולה ועתונות של צעירי אגודת ישראל בסוסנוביץ

כתבי הרב שמשון רפאל הירש הכהן זצ"ל, מעשה אלפס וכדומה.

ספריות מסוג האורטודוכסי־דתי אין בכוחן להזיק. אדרבה, יכולות להביא תועלת רבה לענינינו. מלבד זה, שהן תעמודנה תחת פיקוח אגודת שלומי אמוני ישראל.

כמו כן לא יהיה תפקידן של ספריות אלו לגרום הנאה ובילוי הזמן. להיפך. בעזרה זו רוצים לטעת בקרב הנוער האורטודוכסי — שבעקב עיסוקו ועבודתו המקצועית איננו עסוק הרבה בלימוד התורה — מדה מספיקה של מסורתנו והליכות חיינו ודרך זו קלה מאד למטרה זו. מ. מנטליק.

גליון 24, כ"ח סיון תרע"ט

הופעותיו של ה' א.ג. פרידנזון השאירו אצלנו רושם נמרץ לטובת האגודה. קהל גדול התאסף בבית־הכנסת הגדול לשמוע את נאומו. אחרי נאֻמו, התקיימו ויכוחים, שבהם הופיעו נציגי מפלגות שונות. אך התשובה המוצלחת של הנואם לא הניח את דעתם והם הפריעו לו לסיים את מסקנותיו נגד הטענות של מפלגות אחרות. למחר הופיע שוב בנאום שאחריו באו ויכוחים. וגם הפעם ענה הנואם בצורה מוצלחת.

גליון 33, ב' אלול תרע"ט

ביום חמישי, פרשת נצו"י, החלו בחדר המקומי „יסודי התורה" הבחינות שנמשכו עד ערב סוכות, לחדר המקומי „יסודי התורה" יצא שם בהתקדמות הגדולה של תלמידיו בכל הלימודים, וזה הודות לעובדה שבמוסד מצויים מלמדים טובים שהם תלמידי־חכמים יראים ושלמים.

ביום השני, בין כסא לעשור, נתקיימו הבחינות של מדרגה רביעית א', שלישית ב' ושלישית א' בנוכחות הרב המקומי יצחק גליקמן; ברביעית א' אמרו התלמידים בעל־פה א תכל התוספות של פרקי ב' וג' שלמדו עם מפרשים וידעו לענות על כל השאלות החמורות. הצטיינו התלמידים: יצחק ווידיסלבסקי, יחיאל אסטרייכר, אברהם משה וורמן, הרשל שוורץ, יחיאל גריליאק, שמואל וולף קוזלובסקי, נתן יוסף פרזר, שלמה בורנשטיין, שלום גליקמן, יחיאל שטרק, יהודה דזיוונסקי, קלמן קושיצקי.

בשלישית ב' הצטיינו: ישראל אינטרוליגטור, קלמן וייצברג, עקיבא ספוקוינה, שמעון שטייניץ, פנחס שטארק, שלמה וורמן. בשלישית א' הצטיינו: אהרן ארליך, שלום שוורצבוים, ישראל אברהם קאשיצקי, ישראל רויזנבלאט, למיל שלימוביץ, ישראל מידובניק, שמחה מורנהיים, קלמן לאדן, יצחק מאליצקי, אברהם מללר, אלימלך יוסקוביץ, אברהם רבינוביץ.

הובעה תודה וברכה למנהל ולמלמדים שיזכה להמשיך בתורה וגדולה עד יבוא שילה.

גליון 40, כ"ט תשרי תר"ף

בימים אלה התקיימו אצלנו הבחירות למועצת הקהילה היהודית. הענין בבחירות היה חלש, כי המועצה הקיימת לא הצליחה לפעול בהצלחה. לבחירות הופיעו שתי רשימות: משלומי אמוני ישראל ורשימה מאוחדת של כל המפלגות. רשימת האגודה זכתה ל־11 חברים, המזרחי — 5, הציונים — 3, האומנים — 4 מנדטים.

גליון 42, י"ג חשון תר"ף

בתנועת בית"ר והצה"ר

אליקים פדרמן

קן בית"ר בסוסנוביץ

תמונות וזכרונות, מעודדים, מסעירים ומדכאים כאחד חולפים במוחך בערבוביה משונה ומסחררת: מאות בית"רים ובית"ריות זקופי קומה צועדים בסך על תלבשתם האחידה והקפדנית בשורות מסודרות להפליא ברחובות הראשיים של סוסנוביץ; שירה אדירה שופעת תקוה בוקעת בהרמוניה קולית וממלאה גאוה עברית מתחדשת את הלבבות העייפים מיאוש של הגלות. אלפי יהודים צמודים למקומותיהם, אותם דאגו לתפוס בעוד מועד בצדי המדרכות ובשולי הכבישים בהם יעבור המצעד. ליד החלונות ועל מרפסות הבתים הצפופים ברחוב מודז'יובסקה היהודי צובאים המוני גברים, נשים, נוער וטף — הכל מוחאים כף ומקדמים בדמעות גיל ותשואות רמות את הצועדים, ובראשם נושאי הדגלים והתזמורת: בית"ר צועדת...!

כן — — —

קן בית"ר היה בסוסנוביץ. מה אירע למאות אחיו ואחיותיו הצעירים, התוססים ומלאי התקוה שהצטרפו בנפשם, בגופם ובכל מאודם לשורות הצבא הגואה של חולמים־לוחמים למען גאולת העם ושחרור המולדת? מה קרה לקן הזה ומה הם קורותיו?

...הנה הנייר והרי העט. למרות ההיסוסים והחששות — אזור עוז וכתוב! זאת היא חובה.

ביקורו הראשון של זאב ז'בוטינסקי בעיר

רעיונותיה הנועזים של בית"ר נזרעו והיכו שרשים בסוסנוביץ עוד בשנת 1927. בהרצאת אורח שהתקיימה בקולנוע „אודז'לובה" (לאחר מכן „זאגלמביה") ברחוב ה־3 במאי, שהיה מלא עד אפס מקום, השמיע זאב ז'בוטינסקי נאום מזהיר שהצטיין בניתוחו החד של מצב העם היהודי בעולם ובארץ ישראל. בנאומו היתוה ז'בוטינסקי את עמדתו הוא לבעיות היסוד של הציונות. בהרצאה נשמעו כבר הדי הגל הרביזיוניסטי בעתיד וממדיו. בעת הופעת ז'בוטינסקי עמד על הבמה משמר כבוד מורכב מחברי קן „השומר הצעיר" ומכבי.

נאומו של ז'בוטינסקי השאיר רושם בל ימחה ועורר תסיסה בכל החוגים, ובעיקר בקרב הארגונים הציוניים,

ואכן, התוצאה הממשית של ביקורו היתה — התארגנות תאים בודדים של תומכים ואוהדים בקרב המסגרות הארגו־ניות־פוליטיות הקיימות, מהם התגבשה לאחר מכן ברית הצה"ר.

בית"ר, לעומת זאת נוסדה רשמית יותר מאוחר — בשנת 1929. הקמתה בתאריך זה מסמלת את אופיה של תנועת הנוער הלוחמת — בפרט בסוסנוביץ. השנה היא, כאמור, 1929, זמן מה לאחר מאורעות הדמים בארץ ישראל והטבח האכזרי שערכו הערבים ביהודים. כוונותיה של ממשלת המנדאט הובלטו בהפקרת האוכלוסיה היהודית בידי הרוצחים הערבים.

ההפגנה האנטי־בריטית בקאטוביץ

ביזמתו של מר יוסף קלארמן, ששימש בתקופה ההיא מורה בבית־הספר „מזרחי" בסוסנוביץ, נערכה הפגנת־מחאה ליד הקונסוליה הבריטית בקאטוביץ הסמוכה. בהפגנה השתתפו מאות אנשים, רובם צעירים, אשר צעדו בסך ברחובות ה־ראשיים של העיר בהשמיעם אגב כך קריאות ציוניות ואנטי־בריטיות. המפגינים הגיעו כמתוכנן לביתו של הקונסול ללא הפרעות, פרצו פנימה וגרמו נזקים לבנין והציוד שבו. ההפגנה הבלתי צפויה גרמה למבוכה רבה והמשטרה ה־פולנית שהוזעקה למקום אסרה מספר ניכר של מפגינים ובתוכם גם את קלארמן. בין היתר נעצרו אז שני האחים חיים ושלמק טריגר, יוסף דפנר, מרדכי לזינגר, ברלה (דב) פרומר, גצל ווידיסלבסקי ואחרים, רובם ככולם לאחר מכן אתי בית"ר. האסירים נחקרו ארוכות; חלק שוחרר למחרת, אחרים נשארו במאסר. ורק לאחר שיוסף קלארמן לקח על עצמו את האחריות לקיום ההפגנה, שוחררו העצורים ורק קלארמן בלבד נשאר במעצר.

מיד עם שחרורו ממעצרו זימן קלארמן בדירתו הפרטית (ברחוב צ'יסטה 9) פגישת־יסוד של קן בית"ר בסוסנוביץ. בישיבה השתתפו מוניק גלידמן, ירחמיאל אסטריכר, יוסף דפנר הי"ד, דוד פלדבוים ז"ל ויבל"א מרדכי לזינגר וחיים טריגר (שניהם בישראל).

מוניק גלידמן, שהיה עד אז ראש „השומר הצעיר", פרש מתנועה זאת ונתמנה בישיבת היסוד למפקדו הראשון של קן בית"ר בעיר. יחד עם גלידמן עזבו חברים נוספים את „השומר הצעיר" והלכו בעקבותיו.

בית"ר בסוסנוביץ קמה איפוא ונוסדה על טהרת הפעולה האקטיביסטית למען קידום רעיונה המרכזי — הקמת מדינה עברית. עובדה זאת קיבלה משמעות יתר רק בשנים שלאחר מכן, כשנסתבר שבית"ר בכלל והגרעין הסוסנו־ביצי בתוכה — הצמיחה את המחתרת הלאומית הנועזת אשר הביאה בסופו של דבר להקמת מדינה עברית. לשברון לבנו רוב חולמיה ולוחמיה המתנדבים של המדינה וצבאה — לא זכו לראותה ולחיות בה.

ההתחלה

קצב התפתחותה של בית"ר בסוסנוביץ, שהורתה ולידתה היו, כאמור, על טהרת ניצני המרד, הפתיע בממדיו את האופטימיסטים הגדולים ביותר. עם הקריאה הראשונה החלו זורמים צעירות וצעירים מכל השכבות וצובאים על פתחה כדי להתקבל לשורותיה. חלק מהמצטרפים השתייכו כבר לפני כן למסגרות ותנועות נוער אחרות ועזבון, ואילו האחרים לא ראו עד כה כל ענין במסגרת ארגונית איזו שהיא, ורק בית"ר הקסימה אותם והם נסחפו בזרם התנועה החדשה.

הרחבת המסגרת וגידולו המהיר של הקן החריפו את בעית חוסר מועדון, שיוכל לקלוט את החברים. יש לזכור שמציאת משכן מתאים בתנאי יוקר הדיור דאז, לא היה דבר קל כלל וכלל. פתרון זמני נמצא בעזרת קופל ורמונד הי"ד, שהסכים להעמיד לרשות בית"ר את חדרי בית־הספר „מזרחי" שהוא היה מנהלו. בהמשך הזמן עבר הקן לאולמי ההסתדרות הציונית ברחוב דקרטה 5, ולאחר מכן למועדון רחב־הידים באותו רחוב מס' 13 (מול בית הכנסת).

מקומו האחרון של הקן — בפיקודו של משה פלדבוים (לאחר שמרדכי לזינגר עלה ארצה) — עד לחיסולו עם פלישת הנאצים היה ברחוב מלכובסקיגו 16, בו הגיעו פעולות בית"ר לשיאן בהיקפן ובתוכנן.

בשנת 1930, עת החלו ההכנות לקראת קיומו של הכנס הראשון של בית"ר בפולין, הספיק כבר קן סוסנוביץ לשלוח לוורשה שלושה מחבריו הבכירים (מקס טריסטר, ירחמיאל אסטריכר הי"ד ומרדכי לזינגר) לקורס מזורז שיוכלו להדריך את משתתפי הכנס מבין אחי הקן.

ואמנם, בכנס הארצי שהתקיים בוארשה לקחו חלק כ־40 בית"רים מקן סוסנוביץ. מספר משתתפים כזה נחשב לרציני בממדים דאז. המשלחת, על תלבושתה וציודה המלא, עוררה תשומת לב והערכה כללית. מפקד הכנס, נציב בית"ר פולין, מר אהרן פרופס, התפעל מהופעת המשלחת הסוסנוביצית, מינה אותה לפלוגת כבוד, שלה נמסרו כל התפקידים המיוח־דים והיצוגיים.

הקדשת דגל הקן

בד בבד עם הפעולות הרגילות ועבודת ההתארגנות הקשה כתוצאה מזרם בלתי פוסק של חברים חדשים וקליטתם, ראתה המפקדה כתפקיד ראשון במעלה — הכנת דגל. ביצוע המשימה הוטל על בית"ריה גוטקה לנדאו, בוגרת בית־הספר לאמנות בוינה, אשר חשבה תפקיד זה למכובד מאד והקדישה לתכנון הדגל וביצועו את מיטב מאמציה.

למרות הקשיים, גם הכספיים, התקדמה הכנת הדגל במהי־רות. בד המשי המשובח הובא במיוחד מוינה, האותיות נרקמו מחוטי זהב טהור — מעשי ידיה של גוטקה בעצמה בעזרת יתר בנות הקן אשר טרחו ועמלו לתפארתו של הדגל. ואמנם, מי שזכה לראות את הדגל של קן בית"ר סוסנוביץ, לא יכול להסתיר את התפעלותו מיופיו.

הקדשת הדגל התקיימה בשנת 1931. מבעוד מועד הותאם הזמן לתכניות ביקורו של ראש בית"ר בפולין, וחנוכת הדגל נקבעה בהתאם למועד השתתפותו בחגיגות. ז'בוטינסקי, שחיבה מיוחדת נודעה ממנו לקן סוסנוביץ, השתתף בכל

האירועים, והשתתפותו הוסיפה להתעלות הרוח ולהתרגשות בין אחי הקן. בין היתר נערכה ביום ההוא לכבוד המאורע תפילת־הודיה בבית־הכנסת הגדול ובערב התקיימה ארוחה חגיגית ב„סלה אנג'לסקה" בהשתתפותו של ראש בית״ר, אליה הוזמנו גם נציגי הסתדרויות ציוניות שונות ואישים. כמו״כ השתתפו בחגיגות חברי מפקדות קיני בית״ר ב־סביבה ונציגי הצה״ר על ארגוניה וענפיה.

דגל הקן, שסימל ביופיו את בית״ר, שימש לא פעם גרוי ופיתוי להתקפות קנאה ושנאה גסות מצד יריבים שונים, בעיקר מצד הייבסקים וה„בונד". אחד המקרים קרה בשנת 1932, כשבסוסנוביץ נערך כנס של קיני הגליל. הקומוניסטים היהודים התנפלו על התהלוכה ברחובות שבה השתתפו מאות בית״רים, ובראשה הדגל והתזמורת. מטרתם הגלויה היתה לשפוך בקבוקי דיו שחורה על הדגל ובכך לפגוע בבית״ר. בדגלה ובמהלך הכנס. הבית״רים לא איבדו את עשתונותיהם, הקיפו את הדגל מכל עבר והגנו עליו בהנחיתם מכות נמרצות על המתקיפים שברחו מהמקום בבושת פנים.

אנשי בית״ר השתתפו בכל הפעולות הציבוריות

רבים ומקיפים היו שטחי הפעולה של בית״ר במסגרתה הארגונית שהיוותה כשלעצמה צורה חדשה לגמרי של הס־תדרות נוער. פעולות מסוימות חרגו ממסגרת הקן והטביעו את חותמן גם על תנועות נוער אחרות ועל ארגונים פולי־טיים ציוניים ולא־ציוניים.

למרות סדר היום הגדוש ועיסוקיו הרבים של הקן בפעולות הספציפיות לבית״ר ולתנועה הרביזיוניסטית, שעל אחדות מהן עוד נתעכב בהמשך הסקירה, לא נעדרו אנשי בית״ר מפעולות ציוניות כלליות ומבצעים שנגעו לכלל היהודים. שטחים נרחבים כאלו לא חסרו בעיר יהודית תוססת כסוסנוביץ שנתברכה בארגונים פוליטיים, מוסדות משק וכלכלה, תרבות וסעד. בין היתר הצטיינה בית״ר באיסוף כספים לקרנות הלאומיות ואף תפשה את המקום הראשון בין תנועות הנוער באיסוף כספים לקרן הקימת לישראל והתרומות למענה.

היה זה רק טבעי שבית״ר הקדישה תשומת לב מיוחדת להחדרת המושגים שהיו זרים לנוער היהודי דאז שאף בחל בהם מתוך מסורת גלותית ארוכה שהטיפה להיות „ילדים טובים" ול„דינא דמלכותא דינא". ידועה גם ומוכרת החיבה היהודית המופרזת לפאציפיזם, התנגדות נמרצת לצבאיות או חינוך צבאי, וחוסר הבנה משווע למשמעת פנימית. בית״ר החשיבה את שנוי היחס של היהודים למושגים שהם נור־מאליים אצל עמים אחרים, וראתה בכך מטרה ראשונה במעלה.

פעולות תרבות

על אף ההסתה נגד בית״ר, מלווה בדרך כלל לגלוג על „רובי עץ וחרבות קש", שהתנהלה בהתמדה על ידי פא־ציפיסטים כביכול, אשר רמזו בכך שבית״ר מבזבזת את זמנה וזמנם של חניכיה, עובדה היא שבקן בית״ר התנהלו לצדם ובנוסף לאימונים בנשק, תרגילי סדר והכשרה צבאית כללית, פעילות רצופה וגדושה בכל שטחי החינוך והתרבות, שהיתה מיועדת להשלים את דמותו של הבית״רי ולהפכו ליהודי גאה ואדם ללא תסביכים.

אחת מאבני היסוד בשורת הפעולות התרבותיות היתה הקניית השפה העברית לאחי הקן. למטרה חשובה זו לא חסכה המפקדה לא מאמצים ולא כסף ובלבד שהשעורים יעמדו על רמה גבוהה. המפקדה אף הצליחה לשכנע את המורה המצוין והישיש מר שניצקי שיקדיש מזמנו לפעולה זו, ומורה נערץ זה הוכיח את יכולתו, ואחוז ניכר מחברי הקן שלטו בשפה העברית.

ברם, השפה העברית היתה רק אחת ממטרות התרבות שחרתה בית״ר על דגלה. התנועה דאגה להעניק לאחיה ואחיותיה חינוך ומושגים כלליים בכל השטחים. מובן שהדגש הושם בעיקר בנקודות שהוזנחו וטיפוחן היה הכרחי לעם הרוצה לחדש את נעוריו ולהשיג עצמאות שנשדדד לפני זמן רב וטעם החרות כמעט זר לו.

בית״ר, ששאיפותיה הלאומיות היו בלתי פשרניות, ראתה לנכון לשנות לא רק את ההשקפות הגלותיות ולהפכן על פיהן, אלא שלדעתה היה צורך גם לשכנע את היהודים שזלזול בתרבות הגוף כמוה כהשלמה לעולם ועד עם הניוון הגלותי על כל הכרוך בכך.

אין איפוא פלא שהסידרה החשובה בהרצאות הרא־שונות היתה מוקדשת לתרבות הגוף, בה הרצו ד״ר טוביה מלודיסטה, ד״ר גורביץ ואישים אחרים.

במסגרת הקן הוקמו חוגים שונים שפעלו בשיטתיות וברציפות. החוגים התעניינו במקצועות רבים: היסטוריה ו־ספרות, אידיאולוגיה וידיעת הארץ, זמרה ונגינה וכו' וכו'. מועדון בית״ר המה בני נוער ערב־ערב וכל אחד עסק במשהו: בהרצאות, שיחות, ערבי שאלות ותשובות על נושאים אקטואליים וכדומה.

בפעולות התרבות הענפות השתתפו באופן פעיל וללא ליאות המפקדים המקומיים וביניהם: מוניק גלידמן, מרדכי לזינגר, חיים טריגר, משה ז'ילונקה, אליהו ברלינסקי, פרדק יאסני, יצחק פישל, ישראל שויצר, משה מיגוס, משה פלדבוים, יונה אקשטין, אלעזר פלדבוים, שרגא ברומר, גוטה וולף, יוסף דפנר, אסתר ז'לונקה, חיים טרג׳בניק, משה פרגרינט, ישראל פרזרוביץ', נטקה וינשטין ואחרים.

תמונת הפעילים לא תהיה שלמה אם לא נציין את ה־פאטרונט שראה את עצמו גם כועד מפקח על פעולות בית״ר. הרכבו של הפטרונט מעיד על עצמו (הרב מנחם האגר ז״ל, יוסף קלארמן, לוי יצחק יונגסטר ז״ל, גוטשה פישל, מורים ומרצים שונים) ותרומתו לקן בסוסנוביץ היתה גדולה מאד.

פרק מיוחד בשרשרת הפעולות היו האימפרוזות המר־שימות והעצרות החגיגיות שנערכו אף הן בשיטתיות ע״י הקן. הבולטת בכולן היתה העצרת המסורתית ביום השנה לנפילתו של יוסף טרומפלדור בתל־חי. עצרות אלו הוכנו

בקפדנות ובדייקנות, ונוסף לתכניות המלל נכללו בהן הופעות מרהיבות־עין כשכל החלק האמנותי מבוצע ע"י בית"רים. בחלק זה של המיפגנים הצטיינה הבית"ריה גוטה וולף, כיום ציירת ידועה בירושלים. פלוגות התמרונים ופ.ש.צ. (פלוגות שרות צבאי) אף הן לקחו חלק במיפגנים בהדגימן את הישגיהן בענפי ספורט שונים כגון סיף, איגרוף, סיוף מקלות וכו'. כן נשמרה המסורת של עריכת תהלוכה המונית בל"ג בעומר — יום שהפך לחגו של כל הנוער היהודי בעיר ובסביבה.

בית"ר סוסנוביץ לא נתקלה אף פעם בקשיים בהבאת מרצים מרכזיים למיפגניה. שמו של הקן הלך לפניו ודומני שלא היה אף מנהיג בתנועה הלאומית שלא הופיע בעירנו, נוסף לראש בית"ר אשר ביקר בסוסנוביץ מספר פעמים. הופיעו בין היתר ד"ר אבא אחימאיר ז"ל, המשורר אורי צבי גרינברג, מנחם בגין, ד"ר יוחנן באדר, ד"ר זאב פון ויזל, ד"ר יוסף שכטמן, אייזיק רמבה, אהרון פרופס, ד"ר ראובן בן שם (פלדשוה), זליג לרנר (אשר נהור) ז"ל, ד"ר יעקב שכטר וד"ר דוד דובינסקי ששימש תקופה מסוימת כמפקד הגליל ואשר לזכותו יש לרשום לא במעט את הישגי בית"ר בכל האיזור.

אגב, מושב מפקדת הגליל והמזכירות בתקופת פיקודו של ד"ר ודובינסקי היה בסוסנוביץ, וכמזכיר ומ"מ של ד"ר ודובינסקי במפקדת הגליל נתמנה חיים טריגר שתרם הרבה להתפתחותה של בית"ר מבחינה ארגונית.

הכשרה צבאית

כשעבר דוד מנדלבוים, בוגר הקורס הראשון של בית"ר בוארשה בהדרכתו ובפיקודו של ירמיהו הלפרין ז"ל, לגור בסוסנוביץ, חל מיפנה ראדיקאלי בפיתוח והיקף ההכשרה הצבאית, שטח שבית"ר טיפחה בהתמדה וללא פשרות. מנדלבוים שהוכתר כמדריך בבית־הספר הראשון של בית"ר בפולין, ניגש במרץ רב לפעולת ההכשרה הצבאית — תורה שקיבל מירמיהו — והוא שאירגן את פלוגת ה־„תימרונים" הידועה לתהילה באנשיה וברמתם.

ביחידה זאת נכללו המפקדים והבית"רים הנבחרים ש־עליהם הוטל התפקיד ללמד בני יהודה קשת, תורה שרק יהודים מעטים ידעוה אז או רצו לרכוש אותה. רבים קיבלו גם הדרכה צבאית יסודית ממדריכי פ.וו. (פשיספוסוביניא ויסקובה) במסגרת הצבא הפולני.

כדאי להזכיר שקן בית"ר סוסנוביץ שלח לקורס ה־מדריכים בז'לונקה, אף הוא בפיקודו של ירמיהו הלפרין, 9 אחים, כולם מפלוגת התמרונים. כל המשתתפים סיימו את הקורס בהצלחה. אם נוסיף שהקורס הממושך היה קשה ביותר ואליו נתקבלו חניכים רק לאחר בדיקה קפדנית וביקורת מקיפה, נוכל היום להעריך נכונה את ההישגים של קן בית"ר בעירנו, אשר הצליח, בתקופה כה קצרה לחנך דור שלם של אנשי צבא יהודים מאומנים בכל השטחים.

המדריכים שסיימו את בית־הספר הגבירו, לאחר שחזרו הביתה, את הפעולות בתנופה גורפת בכל קיני האיזור ובפיקודם והדרכתם הוסמכו מאות סמלים וסמלות בוגרי ההכשרה הצבאית.

מחנות קיץ

אי־אפשר לכתוב על בית"ר סוסנוביץ בלי להתעכב ול־הקדיש מספר שורות למחנות הקיץ שהתקיימו מדי שנה בשנה. היציאה הראשונה בשנת 1932 היתה לילשניה (בהרי הביסקידים). כמפקד המחנה נתמנה חיים קלגסבלד, שליח מארץ־ישראל, ולסגנו חיים טריגר, ובו השתתפו רוב אחי הקן. יתכן שאין זה המקום לפרט את כל מחנות הקיץ של בית"ר, ברם, את המרשים ביותר מכל הבחינות — זה שהתקיים בהאלה ברצ'ה בשנת 1938 בפיקודו של דוד יוטן ששימש אז מפקד הגליל ובהשתתפות יולק בראנד הי"ד, מרדכי לזינגר (מפקד קן סוסנוביץ), הנס ברנדוויין ומשה ז'לונקה (ירקוני) שפיקד על קורס סמלים — חובה להזכיר מפאת ההצלחה המיוחדת, היקפו והאינטנסיביות שבה הת־נהלו החיים במחנה בית"ר זה.

מחנה קיץ אחרון, לפני השואה, התקיים ע"י מלווקה ולמפקדו נועד מרדכי לזינגר, אלא שמיד לאחר פתיחת המחנה נדרש לזינגר להתיצב לעליה ארצה והוא מסר את הפיקוד ליולק בראנד. השתתף במחנה כאורח שלום רוזנפלד מארץ ישראל (כיום מעורכי „מעריב") אשר ניהל וריכז את כל פעולות התרבות.

מחנות הקיץ, שאין אנו יכולים להרחיב את הדיבור עליהם בגלל קוצר היריעה, היו הדגמה נאמנה לחיים צבאיים בצוותא באוירה ארץ־ישראלית מובהקת, במסגרת של משמעת קפדנית מתוך הכרה ודבקות במטרה הקדושה — חישול הנוער שיהיה בעל כושר לבצע משימות שטיבן היה ידוע היטב לבית"רים.

הכשרה ועליה

מטרת הבית"רים, שלה הקדישו את עיקר מאמציהם, היתה עליה לארץ ישראל כדי להצטרף למאבק שיקרב את הקמת המדינה העברית. בית"ר שללה את הישיבה בגלות ה„טובה" והרעה כאחת ועלית חבריה היתה חובה.

אין זה סוד שבית"ר, ככל התנועה הרביזיוניסטית, לא השלימה עם שיטות העליה שהונהגו ע"י משרדים הארץ־ישראליים (פלשתינה אמט). בית"ר כפרה בהשקפה שהמבחן העיקרי לעלית החלוצים חייב להיות שהיה ממושכת בנקודות הכשרה.

לבית"רים היתה, כאמור, העליה לארץ בבחינת חובה. ברם, ההסתגלות בנקודות הכשרה היתה מכוונת לא לאימוץ אורח חיים בקיבוצים, בדומה לתנועות האחרות, אלא כוונה להשתלבות מלאה בפלוגות הגיוס. פלוגות אלה היו בנויות על יסודות צבאיים, וגם הגיוס כך. הבית"רים בפלוגות הגיוס היו כחיילים ממש ועמדו לשירות העם בלבד. צורת חיים כזאת, על המשמעת הקשה וכורח ההתעלמות המוחלטת משאיפות אישיות, דרשה, כמובן, הקרבה וגם אימון והסתגלות

מוקדמת. ואמנם החליט כנס בית״ר בשנת 1933 על שהיית בית״רים לפני עליתם ארצה במקומות שנקראו „הכשרה״.

הראשונים מקן סוסנוביץ שיצאו להכשרה עוד בשנת 1930 היו שרגא ברומר הי״ד ומשה ז׳לונקה. אחריהם נסעו רבים אחרים ששהו בנקודות שונות, כגון נדוורנו, הנצביץ׳, ויז׳בניק, סלומניקי, בודזנטין (חוה חקלאית), וולברום, זלש־צ׳יקי ופרדלה. יש לציין שברוב נקודות ההכשרה שבהם שהו הסוסנוביצים היו הם המפקדים. לצערנו, רק מעטים מכל הרבים שהתכוונו לעלות ובילו את תקופת ההסתגלות ב־נקודות ההכשרה זכו לעלות. היתר — אף רצונם העז לא עמד להם, ובינתים הבעיר המשמיד הגרמני את התבערה העולמית.

היחידים שעלו מקן בית״ר סוסנוביץ לארץ ישראל באופן „ליגאלי״, כלומר, בסרטיפיקאטים שהוקצבו ע״י ממשלת המנדאט וחולקו ע״י ה„פלשתינה אמט״ היו: מנדל זונאבנד, יצחק פישל (נסע לבית־ספר החקלאי במקוה־ישראל) ודוד מנדלבוים עם רעיתו. יתר הבית״רים (ירחמיאל אסטרייכר, משה שטינפלד, צבי טרימן, חיים טריגר, אלק (אליהו) ברלינסקי ואשתו גוטה (וולף), דוד גליקסמן („סטארי״), בן זאב (מלינסקי), זמישלאני (בן יעקב), שמואל פוכר, אברהם רוטבוים, מרדכי לזינגר ואשתו שרה (הורוביץ), ידז׳ה דפנר ז״ל, אברהם אולשבסקי ז״ל (השׂ־תייך ל„ברית החשמונאים״), אלימלך צ׳רנוכה (שחורי), אלתר גסטפריינד הי״ד שמת בכלא ירושלים — כל אלה עלו בעלית „אף על פי״.

העצב הצורב והכאב הצובט את הלב מעמיק את הפצעים כשאנו נזכרים ב„גדוד הלגיון״ שאורגן בקן. גדוד זה ב־פיקודו של משה ז׳לונקה מנה כ־200 בית״רים שנועדו לעבור את שלבי ההכנה הדרושים לעליה בקבוצות או כבודדים — הכל בהתאם לאפשרויות שיוצרו. 12 אנשי גדוד זה שיצאו לדרך חזרו לסוסנוביץ מספר ימים בלבד לפני פרוץ המלחמה, לאחר שתכנית עליתם ביחד עם עוד מאות בית״רים ממקו־מות אחרים הוכשלה ונכשלה. אנשי גדוד זה היו בודאי עולים עם התגשמות תכניתו של שלטון בית״ר לפלישת נוער בית״רי לארץ ישראל. תכנית כבירה זו סוכלה, כידוע, עם פרוץ מלחמת העולם.

נקודת המוקד של החינוך בבית״ר — העמקת הרעיון הממלכתי כשהכשרה צבאית מהווה בו ציר מרכזי — השיגה את התוצאות הצפויות. מעגל המועמדים לעליה הלך והתרחב. ביחס הפוך לכך הצטמצמו אפשרויות עליה לבית״רים. התהום בין תנועת ז׳בוטינסקי על כל שלוחותיה, ובעיקר בית״ר, לבין ההסתדרות הציונית ומפלגות השמאל, הביאה לנקיטת הצעד הדראסטי — שלילת זכות העליה מבית״רים.

החלטה נקמנית והרת אסונות זאת פגעה בבית״ר העולמית כולה, אך קן סוסנוביץ שילם את המחיר הגבוה ביותר בהתאבדותו הטראגית של שמחה פלשניצקי ז״ל. בית״רי זה, לאחר שעבר את כל שלבי ההכשרות הספיק לחסל את בית־המלאכה שלו (רפדות) ועמד כבר לעלות ארצה. היה זה בשנת 1937, כשהסוכנות היהודית החליטה לבטל את זכותם של הבית״רים לקבלת סרטיפיקאטים. שמחה נפגע קשות, גם האספקט הכלכלי הכביד עליו מאד — התיאש והתאבד. מותו גרם לתסיסה גוברת והולכת, והרושם המדכא הקיף לא רק את בית״ר אלא את רוב תושבי העיר היהודים. בהלווית פלשניצקי השתתפו המונים.

אגב, באותו זמן ישבה בלונדון ועדת פיל שחקרה ו„חיפ־שה״ דרכים לפתרון בעית „פלשתין״. ז׳בוטינסקי שהופיע בפני הועדה הזכיר את המקרה הטראגי — התאבדותו של פלשניצקי — כדי להדגים את האומללות שבשיטת הסרטי־פיקאטים שהבית״רי מסוסנוביץ היה אחד מקרבנותיה, ז׳בו־טינסקי אף הקדיש את שירו המפורסם „מן היום בו נקראתי לפלא״ לזכרו של שמחה פלשניצקי ז״ל.

סמוך לפרוץ המלחמה התרחבה מסגרת בית״ר עם השתל־בותם של מספר ארגונים שהיו עד אז עצמאיים בתוך התנועה הלאומית. המדובר בהסתדרות הסטודנטים „מסדה״, שבראשם עמדו אליהו ברלינסקי ופרדק יאסני, והסתדרות ברית הח־חשמונאים — פורמאציה דתית בעלת השקפות קיצוניות ותומכי רעיונות ד״ר אבא אחימאיר ז״ל. כמו״כ הקימה בית״ר את איגוד הספורט „נורדיה״ שעסקה בעיקר באיגרוף וכדור־רגל.

רבות ונצורות היו תכניות בית״ר לשירות העם והחיאת מולדתו, אולם המלחמה שמה קץ לשאיפות הנעלות להצלת ההמונים, והמדינה אמנם קמה — אך לשרידים בלבד.

על טראגדיה איומה זאת אנו אבלים וחפויי־ראש עד היום, וגם אלו שיבואו אחרינו לא ישכחוה לעולם.

הענף שנקטע...

בין יתר הזרועות של הרביזיוניסטים בסוסנוביץ, היתה מאוד פעילה וידועה הסתדרות נשים רביזיוניסטיות ו.ר.ף. (ולטפרבנד רביזיוניסטישע פרויען). השם ו.ר.ף. נתקבל בועידה העולמית בקרקוב (פולין) כתנועת נשים עולמית. האסיפה הראשונה, המיסדת, התקיימה בחסותו של יוסף קלארמן, עתה יושב־ראש הצה״ר־חירות העולמי ומזכיר ההנהגה של הצה״ר בוארשה לשעבר. יושבת־ראש והרוח החיה שהתבלטה באקטיביות היתה גוטה פישל. הפעולות שביצעה ו.ר.ף. היו: חוגים לתולדות ארץ־ישראל, עם ישראל, ספרות והרצאות על גבורי ישראל בזמנים הקדומים ובהווה (עד השואה). ההסתדרות היתה פעילה באיסוף כספים לקרן קיימת ומאוחר יותר לקרן תל־חי אשר מימנה את הפעולות הפוליטיות של הצה״ר. נשי ו.ר.ף. פעלו רבות בעזרה לעולים בלתי־ליגאליים שעלו בדרך־לא־דרך לארץ־ישראל, באירגון אקד־מיות, נשפים ואיסוף כספים במיוחד למטרה זו ולמטרות אחרות, כגון עזרה ליתומים ולאומללים נזקקים, לכל נזקק היתה כתובת בסוסנוביץ וזאת היתה ו.ר.ף.

הועד של ו.ר.ף. היה מורכב מגוטה פישל יושבת ראש, זושיה (זהבה) שטרן, סגנית יושב ראש, ברוניה בינשטוק, מזכירה.

ז'בוטינסקי בבואו לסוסנוביץ להרצות הרצאתו הידועה בקולנוע „פלס" נתקבל בחמימות על ידי חברות ו.ר.ף. היתה זו קבלת פנים שהשאירה רושם עז על כל אלה שבאו להקביל את פניו של ראש בית"ר.

ב־1935 עזבה גוטה פישל את סוסנוביץ ועלתה ארצה כאשתו הפיקטיבית של ד"ר שטינר משה, עורך „אונזער וועלט" בוארשה, כיום פרופסור באמריקה. חדשים אחדים לאחר עלותה של גוטה פישל עלתה ארצה בתור סטודנטית באוניברסיטה העברית גם זושיה שטרן.

ארגון נשי ו.ר.ף. מנתה כ־100 חברות פעילות ורבות מצעירות סוסנוביץ אוהדות. מכל הסניף שבסוסנוביץ נשארו לפליטה שלוש חברות; גוטה פישל, אשת אינג'. בן־יצחק (ז'ודקביץ) בתל־אביב, זהבה שטרן־רוזוביץ, אלמנת רופא בירושלים ודורה בינשטוק־לנצ'נר בתל־אביב וסלקה שצ'קץ ז"ל שנפטרה בארץ. שאר החברות הטובות ניספו בשואה ה־איומה ונעלמו עם העשן ואפר של הקרמטוריונים ביחד עם ששת המליונים הקדושים. כבוד ומצבת זכרון לזכרונן הקדוש של פלג הרביזיוניסטי המפואר של העיר סוסנוביץ.

א. גפן

צוזאמענפלי פון „ברית החיל" פון זאגלעמביע און שלעזיען

זונטאג זענען זיך צונויפגעקומען אין סאסנאָוויץ פון גאנץ זאגלעמביע און שלעזיע די מיטגלידער פון בית"ר און „ברית החיל". די לעצטע האָבן אויף זיך געצויגן די אויפמערקזאַמקייט צוליב דער מיליטערישער קליידונג. עס זע־נען געווען צווישן זיי יידישע מיליטער־לייט און העכערע אָפיצירן.

די פייערונג האָט זיך געעפנט 9 פרי מיטן ראפאָרט, וועלכן עס האָט איבערגענומען דער הויפט־קאָמענדאַנט פון „ברית החיל" אין פוילן קאָנסול אינזש. מ שעסקין און קאָ־מענדאַנט פאר דער קיעלצער וואיעוו. ה' העניך ערליך. נאָכן רעפעראַט איז פאָרגעקומען אין דער שטאָט־שיל אַ פייערלעכע תפילה. נאָכדעם ווי דער חזן ה' לייכטער זינגט מיטן כאָר קאַפּיטלעך תהילים. האָלט דער פרעזעס פון פאַטראָנאַט איבערן „ברית החיל" אַ גייסטרייכע רעדע וועגן ז'ער שווערער לאַגע פון יידישן פאָלק, די ראָל און גרויסן פאַרדינסט פון זאב זשאַבאָטינסקי און „ברית החיל". נאָך ד'ער דאָזיקער רעדע שפּילט דער אָרקעסטער פון בענדינער „הכוח" דעם פוילישן און יידישן הימן. עס פאָרמירט זיך דאַן אַ צוג פון „ברית החיל" און בית"ר פון קרוב 1000 מאַן, וועלכע מאַרשירן דורך די גאַסן צו דעם קינאָ־זאַל „פּאַלאַס", ווו עס איז פאָרגעקומען אַ פייערלעכע אַקאַדעמיע.

עס איז געקומען אַ עולם פון אַ פאַר טויזנט מאַן. אָבער נישט אַלע האָבן געקענט אַריינקומען אין זאַל און פיל הונדערטער מענטשן זענען געבליבן אין דרויסן. נאָכן אָפּשפּילן דעם פוילישן און יידישן הימן דורך דעם ארקעסטער פון בענדינער „הכוח" עפנט די אקאדעמיע דער קרייז־קאָמענדאַנט ה' ערליך. אין זיין ערעפנונגס־רעדע, וועלכע איז געהאַלטן געוואָרן אין דער העברעאישער און פוילישער שפּראַך, זאָגט ער, אַז דער „ברית החיל" שטייט צום דינסט פון גאַנצן יידישן פאָלק, פאָלגנדיג די באַפעלן פון זייער פירער זאב זשאַבאָטינסקי.

מיט הילכיגע אפלאדיסמענטן איז אויפגענומען געוואָרן זשאַבאָטינסקיס באַגריסונגס־דעפּעשע.

אין נאָמען פון פאַטראָנאַט האָלט אן אינהאַלטסרייכע באַגריסונג דער פרעזעס פון „ברית החיל" הרב האַגער, וועלכער זאָגט דאָס ער איז שטאָלץ דערמיט וואָס ער שטייט אין שפּיץ פון אַזאַ באַוועגונג, וועלכע האָט אויפגעשריבן אויף איר פאַן: מסירות נפש.

דאַן האָלט דער מיטגליד פון קרייז־קאָמאַנדאָ ח' יוסף קלארמאַן אַ לענגערע רעדע, אין וועלכער ער שטעלט זיך אָפּ אויף דער העצע, וועלכע מהאָט לעצטנס געפירט קעגן דער דאָזיגער באַוועגונג. רעדנדיג וועגן די לעצטע ארץ־ישראל־גזירות אַפּעלירט דער רעדנער אַנטייל צו נעמען אין דער פעטיציע, וועלכע איז פּראָקלאַמירט געוואָרן דורך זשאַבאָטינסקי.

דער לעצטער רעדט דער הויפּט־קאָמענדאַנט שעמקין, וועלכער שטעלט זיך אָפּ אויף די לעצטע געשעענישן אינם ציוניזם און אין ארץ ישראל. דער רעדנער גיט אַן איבער־בליק וועגן דער אַנטוויקלונג פון די געשעענישן, וועלכע זענען לויט זיין מיינונג אַ פועל־יוצא פון דער שלעכטער ציוניסטישער פּאָליטיק. דער רעדנער אַפּעלירט צו די פאַר־זאַמלטע, צו ציען קאָנסעקווענצן פון די לעצטע געשעענישן אין דייטשלאַנד און זיך זאַמלען אונטער דער בלוי־ווייסער פאַן, וועלכע סימבאָליזירט די באַפרייאונג פון יידישן פאָלק אין זיין אייגענעם לאַנד.

די אַלע רעדעס זענען דורך דעם ריזיגן עולם אויסגע־הערט געוואָרן מיט אויפמערקזאַמקייט און די רעדנער זענען באַשאָנקען געוואָרן מיט הילכיגע אפלאדיסמענטן.

דער צווייטער טייל פון דער אַקאדעמיע האָט זיך אָנגעהויבן מיט אַ קלאַנג־פילם פון אַ פוילישן „ברית החיל" צוזאַמענפאַר אין וואַרשע. ביי אַ געהויבענער שטימונג ווערט די אַקאַדעמיע געשלאָסן.

צוריקמאַרשירנדיג איז דער צוג אויפגענומען געוואָרן דורך די טויזענטער מענשן אויף די גאַסן. דער צוג מיטן „הכוח" ארקעסטער בראש האָבן מאַרשירט איבער די גאסן: וואַרשאַווסקאַ, מאָנדזשעווער, דאַן אויף מאַלאַכאָווסקאַ, ווו פאָרן לאָקאַל פון דעם „ברית החיל" איז פאָרגעקומען די דעפילאַדע, אויפגענומען דורכן קאָנסול שעסקין.

נאָכמיטאָג איז אין לאָקאַל פון די רעוויזיאָניסטן פאָר־געקומען די קאָנפערענץ פון די קאָמענדאַנטן, אונטערן פאָרזיץ פון ה' שעסקין. אין דער דעבאַטע וועגן דער צו־קונפטיגער אַרבעט האָבן זיך באַטייליגט די קאָמענדאַנטן: בעסטער (קראָקע), בראַנדווין (ביליץ), קאַפּיטאַן זאַקס

(קאַטאָוויץ), ד״ר ווערבער (ביליץ), קאָפּ. גלידמאַן (בענדין), מאיערטשיק, ערליך (סאָסנאָוויץ), פּראַשקער (זשארקי).

אויף דער קאָנפערענץ זענען געוואָרן אָנגענומען אַ רייע וויכטיקע באַשלוסן.

אין אָוונט איז פאָרגעקומען די פייערלעכע דערעפענונג פון לאָקאַל. נאָכדעם ווי דער בית״ר כאָר זינגט „מזמור שיר חנוכת הבית״ ווערט איבערגשניטן דער באַנד דורכן הרב האַגער. ה׳ קלאַרמאַן עפנט דעם אָוונט מיט אַ רעדע, אין וועלכער ער שטעלט זיך אָפּ אויף דער אַנטוויקלונג פון דער רעוויזיאָניסטישער באַוועגונג אין סאָסנאָוויץ. נאָכ־דעם ווי ער באַגריסט צווישן אַנדערע דעם וו. פּרעזעס פון פּאַטראָנאַט ד״ר גלאַנץ, ווערן געהאַלטן אַ ריי באַגריסונגען דורך: הרב האַגער, שעסקין, בראַנדווין, טריגער, פּרל, פישעל, גלידמאַן א.א.

דער ענדעקישער „קוריער זאַכאָדני״ איז אין גרימצאָרן אויף דער פאָרגעקומענער פייערונג. נאָך אַ לענגערע אָפּ־האַנדלונג וועגן דער פייערונג. על פי נוסח נאָוואַטשינסקי זאָגט דער שרייבער, אז „סוואָלט גלייך געוועזן, אַז די ברית־החילניקעס זאָלן זיך אָפּזאָגן פון דער פּוילישער בירגערשאַפט און עמיגרירן קיין פּאַלעסטינע, ווו זיי זאָלן זיך אויסבילדן אַלס יידישע מיליטער־לייט״.

זאַגל. צייט. גל. 2. כה טבת תרצ״ד 12 יאַנואַר 1934

ירקוני (ז׳ילונקה) משמאל בשורה האמצעית עם מפקד אצ״ל מ. בגין במסיבה לרגל ההעברה מהמחתרת לצה״ל

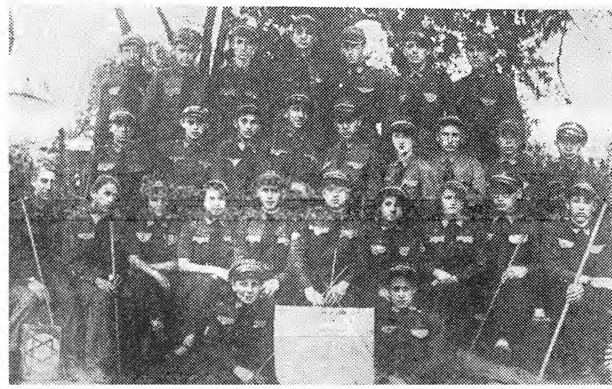
איגוד נשים רוויזיוניסטיות „וורף״ בסוסנוביץ ב־30 3.1935

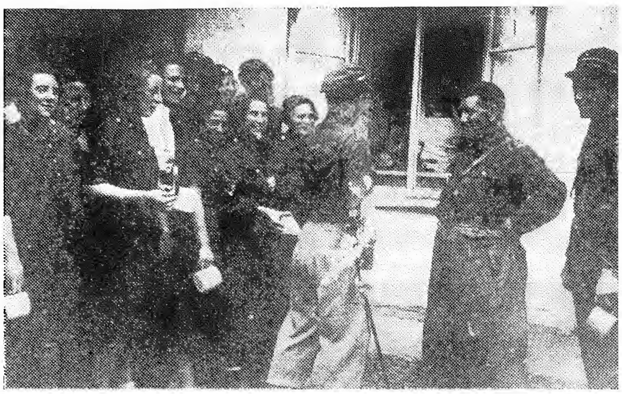
פוטומונטזש ממחנה קיץ של בית״ר מסוסנוביץ בנדין בילסקו
בהלה בורציה שבהרי הבסקידים בשנת 1938

קבוצת בית״רים מסוסנוביץ וצ׳נסטוכוב
בקורס למדריכים וסמלים בז׳רקי

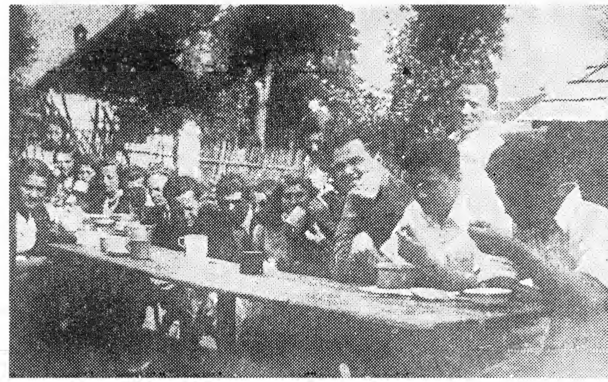
קורס לסמלים של בית״רים מסוסנוביץ וצ׳נסטוכוב בז׳רקי בשנת 1934
בהדרכתם של דוד מנדלבוים ומשה ז׳לונקה (ירקוני)

קבוצת חברי בית״ר מסוסנוביץ ובילסקו במחנה קיץ
בהרי הבסקידים. במרכז: חיים טריגר

בית״ר בסוסנוביץ

קבוצת בית״רים במחנה קיץ:
שלישי משמאל מר יוסף קלרמן. עומד מאחוריו דוד גליקסמן (סטרי)

מפעולת פלוגת התמרונים

קבוצת חברי בית״ר עם מפקד ברית החייל ה׳ ביניק מירציק
חבר המועצה של הקהילה היהודית בסוסנוביץ

אַ גרופּע מיידלעך פון בית״ר אין מסדה 1933:
סרה פרל, אסתר טריגר, מניה אקשטין, אסתר אלמר

בית״רי סוסנוביץ וצ׳נסטוכוב בטיול משותף:
העומד מימין בחולצה הלבנה, מר יוסף קלרמן

קבוצת חברי בית״ר וברית החייל בסוסנוביץ

קבוצת חברי בית״ר בסוסנוביץ:
ובהם: יוסף קלרמן, ס׳קוציילאס, טריגר, מאירציק, מיגוס, ועוד

פלוגת התמרונים
קבוצת חברי בית״ר מסוסנוביץ שהתאמנו כמדריכים.
בחלקם נפלו בקרב ע״י הגרמנים והנותרים בחיים נמצאים בארץ

חברי בית״ר והצה״ר, במסיבה, לרגל עליתם ארצה של מספר חברים

מפלגת „דרור" - פרייהייט

משה שפיגל

על תנועת נוער „פרייהייט" בסוסנוביץ

אם רוצים לתאר הקמתה של תנועת נוער בעיר כמו סוסנוביץ, יש צורך להכיר את הרקמה של החיים הציבוריים והתנועות שהיו קיימות לאור המצב הכללי שבהם היתה נתונה הקהילה היהודית בשנות העשרים ושלושים למאה הנוכחית.

ביסוד הסתדרות הנוער „פרייהייט" היה שוני מיוחד בזה שנוצר יש מאין, קמה תנועה בשטח בור והגיעה להתפתחות מהירה נוכח המצב האובייקטיבי ברחוב היהודי.

בשנות העשרים האחרונות היה הנוער היהודי בסוס־נוביץ מאורגן ב„השומר הצעיר", ב„יוגנט" של „פועלי ציון" שמאל, ב„גורדוניה" שע״י תנועת „התאחדות", וחלק גדול בשתי תנועות קיצוניות: בית״ר הרביזיוניסטית ובתנועה הקומוניסטית הכללית. היה מורגש מחסור בתנועת נוער עובד ולומד בתוך הציונות הסוציאליסטית המגשימה הלכה למעשה את הדרך החלוצית בשורותיה ואת המעבר לפרודוק־טיביזציה והכשרה מקצועית של הנוער.

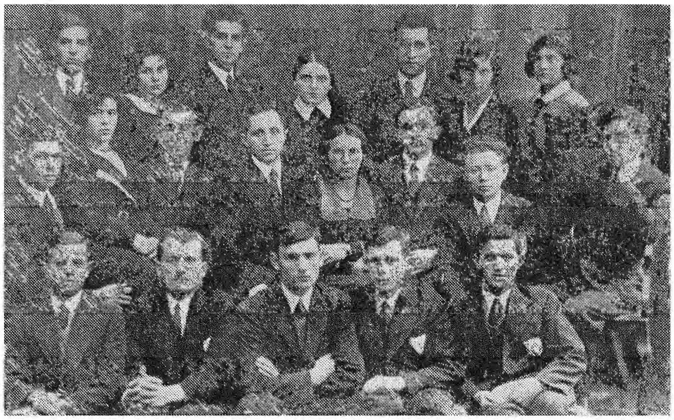
בבאנדין הסמוכה היתה קיימת מזה שנים הסתדרות „פרייהייט" כתנועת נוער של „פועלי ציון" ימין עם מנהיגות מדריכה באיגוד מקצועי וחינוך ציוני סוציאליסטי

בשנת 1928 היתה האוירה בפולין עכורה מאוד, האנטי־שמיות עלתה כפורחת והאנטישמיים ניהלו תעמולה חזקה לדחוק את היהודים מעמדותיהם הכלכליות. באותם הימים ספגתי לתוכי את הרעיונות והאידיאולוגיה של „פרייהייט", כי ראיתי בה הקמת סכר נגד נחשול האנטישמיות מחד, והפצת הרעיון בקרב הנוער היהודי להגשמה ועליה לארץ מאידך.

נזדמנתי באקראי עם שמואל טריגר בעת שלמדנו ביחד את תורת בורוכוב על דרכו של הפועל היהודי, מלחמת המעמדות והשאלה היהודית בכללה. תוך כדי לימוד ועיון באנו לידי החלטה להקים בסוסנוביץ הסתדרות „פרייהייט" שתרכז סביבה את בני הנוער, אשר מסיבות רעיוניות או חברתיות לא מצאו את מקומם בתנועות הקיימות. יום שבת אחד יצאנו לבאנדין להזמין את אחד מראשוני „פרייהייט" שירצה בפני נערים ונערות מספר על בר בורוכוב. האמנו כי אחרי שיכירו את תורתו של בורוכוב, שהסביר את המארכסיזם ברחוב היהודי, ימצאו את דרכם בתנועה זו.

בדרכנו מסוסנוביץ לבאנדין פגשנו ליד בית־חרושת „דיטל" את פועלי משמרת הבוקר בהליכתם הביתה אחרי שמונה שעות עבודה. חיפשנו ביניהם פרצוף של פועל יהודי ולא מצאנו. פניתי לשמואל ואמרתי: „הרי לך חיזוק לתורת בורוכוב על האנומליה במערכת הכלכלה של היהו־דים ועל הצורך ביצירת בסיס למלחמתם המעמדית של הפועלים היהודים. זאת ועוד: בפולין האנטישמית הולך ונשמט באופן שיטתי הבסיס הכלכלי מתחת רגלי היהודים ואין לנו פתרון אחר מאשר עליה לארץ־ישראל ושידוד מערכות בכלכלה היהודית על־ידי פרודוקטיביזציה המונית, אם בעבודת האדמה ואם בייצור מצרכים ראשוניים, ונתינת גט פיטורין לפרנסות האויר היהודיות הטיפוסיות".

נפגשנו בבאנדין עם החח: אהרן המפל, מרים נימן, פרייברג ולייבל קוטיק, והם הדריכו אותנו בצעדינו הראשו־נים לאירגון הנוער. לשנינו היה מטען רעיוני הגון, אולם חסרנו נסיון אירגוני. החברים הותיקים של „פועלי ציון" ימין הפסיקו זה שנים אחדות את פעילותם, ובעיר כלל לא

בורוכוב־קרייז פון פרייהייט אין סאסנאוויץ

סמינר פרייהייט בחרושצ׳וברוד ב־1927

הוג בורוכוב בפרייהייט סוסנוביץ

היה מורגש קיומה של תנועה זו. נחוץ היה איפוא מעורר חזק, או מאורע גדול, שינער אותם ויעוררם מחדש לפעולה תנועתית בתוך מוסדות התנועה הציונית. פעמים אחדות פנינו לח״ח: יוסף גולדברג, ישראל פיקרסקי, אשר קלינברג ואינג׳ניר זוסמן, מראשוני התנועה בסוסנוביץ, שיתנו יד להקמת תנועת־נוער רחבה, אשר תזרים דם חדש ותתווה דרכים להפצת התורה הבורוכובית שנתאמתה במציאות ה־יהודית. אולם כל פניותינו היו לשוא. שמואל טריגר וכותב השורות האלו לא טמנו ידם בצלחת, ובעבודת נמלים חרוצה, בהסברה ובשיחות חוגים הצליחו להקים בחורף שנת 1929 הסתדרות הנוער „פרייהייט״, ברובו נוער עובד (כארבעים במספר) בעירנו. אירגנו חוגים להשכלה כללית, ללימוד תולדות תנועת הפועלים הכללית והיהודית, לכלכלה פולי־טית, מארכסיזם, ציונות, והנחלת הלשון העברית, והזמנו מרצים לחוגים אלה. בראש כל החוגים התפתח והתקדם חוג־בורוכוב, שריכז בתוכו את מיטב הנוער בתנועה זו.

החברים הותיקים שהזכרתי לעיל עזרו לנו בכספים, כי כולם היו מבוססים מבחינה כלכלית, ובעזרתם שכרנו מועדון ל„פרייהייט״ ברחוב פאנסקה 40, הם בעצמם לא שיתפו פעולה ממשית בתחילה, בארגון הנוער.

והנה באו עלינו כחתף מאורעות תרפ״ט בארץ־ישראל, וביחוד השחיטה בישיבת חברון העתיקה. מאורעות אלה נתנו דחיפה למעשים גם בקרב הצמרת הותיקה, אשר ניגשה במרץ לשיתוף פעולה יומיומית במסגרת הנוער ו„החלוץ״. הם גם עזרו ליצירת קשר עם מרכז התנועה בוארשה ועם הועד המחוזי בבאנדין, וכך גרמנו לקפיצת דרך בהתרחבותה של התנועה, אשר בבת־אחת זרמו אליה המוני נוער. הגענו להסתדרות בת 250 חברים פעילים. רעיון ההגשמה ה־חלוצית קרם עור וגידים, ותוך כדי פעולה תרבותית ועיו־נית יצאו נערים ונערות לקיבוצי ההכשרה החלוציים, בשאיפה לעלות ולהצטרף לעושים בבנין ארץ־ישראל העובדת.

באותה תקופה התקיים סמינאר אזורי של „פרייהייט״ בחרושצ׳וברוד ליד זומבקוביץ בהדרכת הח״ח שליחי ארץ־ישראל: יצחק טבנקין וזאב שארף. השתתפו בו החברים מסוסנוביץ: גמינר—אקרמן, שמואל טריגר, משה שפיגל, ישראל פיקרסקי וירחמיאל שולקלאפר: מבאנדין: אליעזר קרני—קרשניצקי, יהודה טננבוים, פוליבודה, צרשני, נימן וכו׳; מוולברום: מוטל גולדברג, גרשון מייטליס; וכן חברים מדומברובה, מונדזיוב, זאבירצ׳ה, ועוד. מסימינאר זה יצאו כולם דרוכים לפעולה רחבה בסניפים.

ואלו החברים שעלו ארצה מהתנועה בשנות השלושים ולפני מלחמת העולם השניה: ישראל פיקרסקי ז״ל, ויבל״ח פלה שיינטל, מוטל גולדלוסט, אהרן פישלביץ, פלה לוקס, אנדזיה פרידמן, יהודה גרוסואסר, לינה יאסני, חברים אחדים הגיעו אחרי החורבן והשואה עם הקמת מדינת ישראל.

אמנם, מעטים הצליחו להינצל מצפרני המשחית ההיט־

לריסטי ולעלות ארצה, אולם רבים נשאו בחובם את הרעיון הגואל של שחרור לאומי וסוציאלי של המוני בית־ישראל.

בפעולות המחתרת של הנוער הלאומי היהודי בימי שלטון הנאצים בזאגלמביה כתבו חניכי „פרייהייט" בכל אתר ואתר פרק מזהיר. ויזכר שמו של אחד המורדים ומקדשי שם ישראל במחנה ההשמדה בטראבלינקי משה יהושע לובלינג, מפעילי התנועה בסוסנוביץ, שחרף את נפשו ואירגן קבוצת מחתרת שהציתה את המחנה שבועות אחדים לפני נסיגת הגרמנים משם.

אני עצמי עליתי ארצה מקיבוץ בורוכוב אחרי שהת־כשרתי בסוחדניוב. באפריל שנת 1931 דרכו רגלי על אדמת המולדת.

כתבתי על התנועה בראשית צעדיה. על המשך התפת־חותה ודאי יכתבו בני דור הממשיכים.

קורס סמינריוני מהפרייהייט סוסנוביץ, בהרושצ׳וברוד ע״י זומקוביץ

מפלגת פועלי ציון

נחום פאמעראנץ, משמר הנגב

פועלי ציון (לינקע)

איך פרווו דערמאָנען די בלעטלעך „פועלי ציון" אין סאָסנאָוויץ. די געשיכטע פון פועלי ציון הויבט זיך נישט אָן אין מיינע יאָרן, נאָר אַסאַך פריער, ווען איך האָב זיך אָנגעשלאָסן אין דער פּאַרטיי אין יאָר 1916 איז נאָך די פּאַרטיי נישט געווען איינקוואַרטירט אין אַ לאָקאַל, מען פלעגט זיך צונויפקומען אין שעלצער פּאַרק, אין פּריוואַטע שטובן, אמיינסטנס ביי די ברוינערס אויף טאַרגאָווע גאַס נומ׳ 4. נאָך דעם אין דער פּרץ ביבליאָטעק אויף דער טשיסטע גאַס וו עס האָט זיך געפילט אַ שטאַרקע השפעה. דאָרט האָבן אויך געווירקט אַנדערע גרופּירונגען ווי „בונד", ציוניסטישע און אומפּאַרטייאישע גרופּן. אַגב, אויף דער פּאַן פון דער פּרץ ביבליאָטעק איז פאָרגעקומען דער פּאָליטישער גערודער פון יענע יאָרן אין דער אַנטשיידנדער „קאַמף" פאַר דער געשטאַלטונג פון די פּאַרטייען ביי אונדז אין שטאָט און אין דער סביבה.

אַ באַדייטנדיקער טייל פון דער שטאָט און אומגעגנט איז געווען באַשעפטיקט ביי פּראָדוקטיווער ארבעט, צו יענער צייט האָבן זיך שוין געפונען אפילו יידישע קוילן גרובן ארבעטער וואָס האָבן געאַרבעט אין זאַגלעמביע ווי אויך אין נאָענטן שלעזיען און דייטשלאַנד. ווען איך האָב זיך אָנגעשלאָסן אין דער פּאַרטיי בין איך בסך הכל געווען אַ יינגל פון אַ יאָר 15, זייענדיק שוין צו יענער צייט אַ מאָלער אַרבעטער.

אויך מיין ארבעטס געבער איז געווען אַ פועלי ציוניסט פון דער משפחה ברוינער, און טאַקע דאָרט ביי זיי אין די

בוידעם שטיבלעך האָב איך זיך דאָס ערשטע מאָל אָנגעטראָפן מיט דער פּאַרטיי.

איינמאָל אין אַ פרימאָרגן אָנקומענדיק צו דער ארבעט האָט מיין בליק צוגעצויגן אַ מאַסע מאַנשטיקן פון אויסגעריכערטע ציגאַרעטן. איך האָב זיך געפרעגט, ווער האָט מיין בליק צוגעצויגן אַ מאַסע מאַנשטיקן פון אויסמייסטער געגעבן אַ תשובה — קום אָונט־צייט וועסטו זיך דערוויסן. — דעם זעלבן אָוונט בין איך טאַקע געקומען. קומענדיק האָב איך זיך אָנגעטראָפן מיט אַ גאַנץ בכבודיקע געזעלשאַפט: לייב בענקין (ליאווע), מאקס עריק (ז. מערקין), רבקה לאקס, משה יודנהערץ, יומעק בוכנער, לאה גאָלדבערג, וואָלף שווארצבוים, נתן נארציס, אברהם נארציס, הינדע זיידמאן, מאטל שטארק, זעליג שטארק, יאדזע בערנשטיין, די ברידער יאקובאוויץ, גאָרפינקל א.א.

איך בין פאַרבליבן, איינגעהערט זיך אין די שמועסן. משה יודנהערץ איז שוין צו דער דאמאָלסדיקער צייט געווען ראטמאן אין סאָסנאָווצער שטאָטראט, ער איז אויסגעוויילט געוואָרן פון דער פועלי ציון ליסטע אין יאָר 1915.

דער צווייטער ראטמאן איז געווען בערניקער, זער אַן אינטעליגענטער חבר אַ טשענסטאכאָווער, אין די שפּעטערע יאָרן איז ער געוואָרן איינער פון די גרויסע ספּעצן פון באַן־וועזן, געווען אַ בקי אין ווירטשאַפטלעכע פראגן, און אַ הויכער בעאַמטער אין דער פּוילישער מלוכה־דינסט.

פון דאמאָלס אָן, פון דעם אָוונט, דעם ערשטן, בין איך אריינגעצויגן געוואָרן אין דער פּאַרטיי אַ חבר מיט אלע רעכט. מיר האָט זער אַ הנאָה געטאָן צו געפינען זיך אין אַזאַ דערוואקסענער געזעלשאַפט, און טראַקטירט צו ווערן אַ גראָדער מיט גראָדע. אויך דער ארבעטס טאָג איז מיר אַזוי ארום אָנגעקומען לייכטער, טראַכטענדיק וועגן דעם אָוונט, צום צענויפטרעף מיט די חברים.

די תקופה איז נישט געווען קיין לייכטע, שווערע מלחמה יאָרן, דייטשע אקופּאַציע, מאנגל אין עסן; אויך די גרוסן פון גאנץ פוילן נישט געווען קיין פריילעכע, ווארשע האָט געהונגערט און געפרוירן. מיר דערמאָנט זיך ווי מ׳פלעגט שיקן קעסטלעך קוילן קיין ווארשע.

צו יענער צייט האָט זיך די פּאַרטיי איינגעאָרדנט אין אַ אייגענעם לאָקאַל (אונטערן נאָמען טיי־האלע) ביים קאָנסום־פאראיין, אויף דער גאָס טשיסטע 4. אין פּאַרטער האָט זיך געפונען דער רעסטאָראן „גאַסטראָנאָמיא" און דאָרט אין די ראמען פון לאָקאַל האָט זיך אָנגעהויבן פירן אַ סיסטעמאטישע טעטיקייט. אויך נישט אָנגעהעריקע צו דער פּאַרטיי פלעגן קומען צו די לעקציע. אַ גלעזל טיי מיט אַ שטיקל ברויט איז געווען פאַר יעדן באַזוכער. כדאי צו באַמערקן — אַז דער לאָקאַל פון פועלי ציון איז געווען דער ערשטער אין אונדזער שטאָט, און פון די טיפענישן פון די מאסן פון אַלע עקן שטאָט, זענען יונגוואַרג געקומען און אויך אַמאָל עלטערע מענטשן, און ביי אַ ווארים גלעזל טיי און הייסע דיסקוסיעס האָט זיך דער עולם געפילט אַ ביסל פרייער, אויפגעהייטערט אין די שווערע מלחמה טעג.

ווי יונג מאַקס עריק איז דאַמאָלס געווען, האָט מען שוין אַרויסגעפילט זיין סיסטעמאטישן צוגאַנג פון אַ לעקטאר — אַ צוקונפטיקן פּראָפעסאָר, און נאָך ביז היינט דערמאָנען מיר זיך פּרטים פון זיינע לעקציעס איבער פאַרשידענע עקאָנאָמישע און פּאָליטישע טעמעס.

אין די ארויסטריטן פון אַנדערע חברים ווי ליאָווע, וואָס האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין פאַמעלעך רעדן און כוח מסביר צו זיין אַן ענין. ליאָווע־כענקין, וואָס איז געקומען פון אָדעס, האָט זיך גוט איינגעלעבט צווישן די סאָסנאָווצער, צווישן די פוילישע. אַ פעדאַנט מיט לאַנגזאַמע טריט, פאַרטראַכטן בליק, שאַרפע אריענטאַציע, ערלעכער מענטש און גוטער חבר.

אַ גרויסן אָפּקלאַנג האָבן געהאַט די באַריכטן פון ראטמאַן משה יודנהערץ, וואָס ער האָט אָפּגעגעבן פון דער טעטיקייט אין שטאָט ראט.

ער האָט געשילדערט דעם געראנגל און די פאָדערונגען פון די יידישע־מאַסן, און אַזויארום פאַרשאַפט אַסאַך כבוד פאַר דער פּאַרטיי. מיט זיין ערליכן קאַמף און זיינע שאַרפע אַרויסטריטן אין אונדזער פראקציע אין סאָסנאָווצער שטאָטראט האָט געהאַט אַ שטאַרקן אָפּקלאַנג אין דער פּרעסע ווי אויך אויסער די שטעט פון זאַגלעמביע.

כדאי אויך דערמאָנען ווי ווייט עס איז אָפּגעשאַצט געוואָרן אונדזער ארבעט אין צענטער פון דער פּאַרטיי, ביי די ערשטע סיים וואַלן אין פוילן, ווו פועלי ציון גייט מיט אן אייגענער ליסטע. לייגנדיק אכט אויף אַזאַ צענטער ווי זאגלעמביע, איז דאַמאָלס געקומען צו אונדז אַלס שליח איינער פון די בעסטע רעדנער — זלמן רובאשאוו (דער היינטיקער נשיא מדינת ישראל זלמן שז"ר).

היות ווי איך בין געווען פון מיינע קינדער יאָרן אַן גענייגט צו מאָלן און שניצן דערמאָנט זיך מיר אַ מוצאי שבת, ערב דעם וואַל־טאָג, ווו מען האָט אויף מיר אַרויפגעלייגט די אויפגאַבע פון מאַכן לאַמטערנעס מיט דעם נומער פון דער ליסטע אונדזערער.

דער חבר זלמן רובאשאוו איז געווען זער הייזעריק צוגעקילט, מען האָט אים געבראַכט אַ גלאָז הייסע מילך, און דאָך איז ער געזעסן מיט אונדז אַ גאַנצע נאַכט, און צוגעהאָלפן שניצן די לאַמטערלעך מיטן נומער פון אונדזער ליסטע, ביז פאַרטאָג איז ער געזעסן, און ווי גרויס איז געווען זיין פרייד וואָס ער האָט זיך מיטגעפרייט מיט אונדז אַלעמען, מיט דעם גרויסן נצחון ווען ד"ר יצחק שיפער איז אויסגעוועלט געוואָרן פון דער פועלי ציון ליסטע אין סיים.

דער באזוך ביי אונדז פון דעם היינטיקן נשיא מדינת ישראל (זלמן רובאשאוו), זיינע פלאַם־פייערדיקע ארויסטריטן, דערציילונגען וועגן באַגעגענישן און מיטארבעט מיט בער באָראָכאָוו, שמועסן וועגן ארץ־ישראל, זיין טיפע לומדות — האָבן אויף אונדזער באַוועגונג אין זאַגלעמביע געהאַט אַ גרויסע ווירקונג.

באַלד נאָך די וואַלן, אונטער דער רושם פון נצחון איז פאָרגעקומען די פאַרטיי קאָנפערענץ. די אַרבעט צעוואַקסט זיך אויף אַלע געביטן, עס ווערט געפירט אַ שטאַרקע פראָפעסיאָנעלע טעטיקייט, באַזונדערס אין דעם „האַנדל״ אָנגעשטעלטן פאַריין, מעטאַל, טראַנספּאָרט, האָלץ און פליישער־פאַריין, מען קאָן מיט רעכט זאָגן אַז אַ דאַנק אונדזער טעטיקייט, רירעוודיקייט, און טרייע איבערגעגעבענע טוער האָבן זיך אַרום אונדז גרופּירט כמעט די גרעסטע טייל פון דער פּראָפעסיאָנעלער באַוועגונג.

עס האָט זיך אַנטוויקלט אַ דראמאטישער קרייז, אַ פרעכטיקע יוגנט אָרגאַניזאַציע, עס קומען צו נייע כוחות, ווי — שימעק לובעלסקי (וועלכן דער נישט פאַרגעסענער היסטאָריקער פון געטאָ ווארשע ד״ר עמנואל רינגעלבוים ווידמעט וואַרעמע ווערטער אין דער געשיכטע פון קאַמף און אומקום אין דעם וואַרשעווער געטאָ), דער באַקאַנטער לערער בן לערער אהרן שעניצקי (אויסגעגאַנגען אין ראַטנפאַרבאַנד), שמעון וואלדפויגל ראטמאן פון טשענסטעכאָווער שטאָט־ראַט, איינער פון די איידלסטע אַרבעטער אינטעליגענטן, ווי אויך י.ש. שמואלעוויטש וואָס איז געווען זער אַ פעאיקער יוגנט־לייטער, האָט דערצויגן אַ פרעכטיקע איבערגעגעבענע קאַמפּס־גרייטע אַרבעטער יוגנט אין גייסט פון ציוניסטישן סאָציאַליזם, שמואלעוויטש איז יונג אַוועק פון דער וועלט פון אַ טיפוס־קראנקהייט.

אַ שרעקליכן קלאַפּ האָט געליטן די באַוועגונג מיט דעם טראַגישן טויט פון משה יודנהערץ, אונדזער ראטמאן פון סאָסנאָווצער שטאָט־ראַט, פאַרנדיק צוריק פון ווארשע איז ער אויף אַ ווײַלע ארונטער אויף דער באַן־סטאַציע אין טשענסטעכאָוו און ביים אַרויפגיין אויף דעם וואַגאָן האָט ער זיך אַראָפּגעגליטשט פון די טרעפּלעך פון וואַגאָן, שווער פאַרוואונדעט געוואָרן און אויסגעגאַנגען אין טשענסטעכאָווער שפּיטאָל אַ קורצע ווײַלע נאָך דעם פאַל.

מאָדנע איז דער צופאַל פון די צוויי טייערע חברים — משה יודענהארץ און שמעון וואַלדפאָגעל ז״ל, זיי האָבן זיך געטוישט מיט דעם אָרט פון זייער אייביקער רו. משה יודענהערץ איז געקומען צו קבורה אין דער שטאָט פון שמעון וואלדפאָגל אין טשענסטעכאָוו און ש. וואלדפאָגלס קבר איז געווען אין סאָסנאָוויץ.

עס איז שווער אין אַ קליינעם איבערבליק אַרויסברענגען אלע חברים וואָס האָבן געווירקט און מיט אַזאַ התלהבות אריינגעוואָרפן זיך אין דער ארבעט. די דאָזיקע תקופה וואַרט נאָך אויף אַ גרויסער אַרבעט. אַ תקופה וואָס איז געווען אָנגעזאַפּט מיט פאָלקסטימלעכער הארצקייט, ערלעכע אמונה, און גרויסע אידעאַלן, און האָט געהאַט אַ ריזן השפעה אויף ברייטע שיכטן פון פאָלק.

אין די ווייטערדיקע צייטן דערשיינען אויף דער ארענע פון דער פאַרטיי משה צודזענאווסקי אַ בחור אַן אויטאָדידאקט וואָס האָט מיט אייגענע כוחות דערשלאָגן זיך צו גרינטלעכער בילדונג, געוואָרן דער הויפּט־בוכאַלטער אין דער פירמע „ברידער אָפּענהיים״ גרייט צו יעדן רוף פון דער באַוועגונג, געווען דער פאַרשטייער ביים אַרבעטס־אינספעקטאָר, געווען דאָס מויל פון די אַלע וואָס האָבן געדאַרפט וועגן פאַרשידענע ענינים און אַרבעטס סיכסוכים אָנקומען צום ארבעטס־אינספעקטאָר. ער ווערט דער אָנגעזעענסטער און ערליכער פאַרטרעטער פון יעדן אַיינעם וואָס נויטיקט זיך אין הילף.

אונטער דער לייטונג פון נחמה עפשטיין (ווילנערן), לאָדזיע בערנשטיין, אנטשטייט די ערשטע וועלטלעכע שול, וואָס אָטעמט אריין אַ נײַ לעבן, פאַרקניפּט די פּאַרטיי אויף אַ נייעם גייסטיקן געביט מיט די ברייטע ארבעטער און פאָלקס מאַסן.

לאָדזיע בערנשטיין איז געווען אַ לערערין מיט אלע חנ׳ען און די טעאַטער פאָרשטעלונגען פון די שול קינדער זענען געוואָרן אַ נחת און פרייד פאַר די עלטערן און אַלע חברים און פריינד און אריינגעטראָגן אַ סאַך פרייד און יום־טובדיקייט, אין די אָרעמע יידישע שטובן.

אַ זער בכבודיק בלאַט אין אונדזער אַרבעט האָט פאַרנומען די געזעלשאַפט אָוונט קורסן פאר אַרבעטער, וואָס האָט עקזיסטירט ביי דער פאַרטיי, איינער וואָס האָט ממש אויסגעטראָגן אויף זיינע פּלייצעס מיט ליבשאַפט און טריישאַפט די געזעלשאפט איז געווען הערשל שפּרינגער אַ מיטל־וווקסיקער סימפּאַטישער בחור מיט אַ חסידיש אויסזען, אַסאַך דערוואַקסענע יוגנט וואָס די שווערע מלחמה יאָרן האָט זיי אַפּגעריסן פון זייער עלעמענטאַרער בילדונג און אַסאַך מאָל אפילו פון חדר, האָבן דאָ אין די אָוונט קורסן אין די אָוונט שעה׳ן באַקומען אַ תיקון און אויך אַ השפעה פאַר זייער ווייטערדיקן לעבן, אויסגעלערנט זיך שרייבן און לעזן.

כדאי דערמאָנען פאַר אונדזער היינט, אַז דער לערער פערסאָנאַל איז נישט געווען קיין באַצאָלטער, אַלע וואָלאַנטערן צו דער הייליקער אַרבעט, דאָ זענען געווען פאַרטרעטן אַלע פאַרבן פון רעגענבויגן, ווי אָנהייבענדיק ביי דעם אלגעמיינעם ציוניסט, פאָרזיצער פון דער קהלה ד״ר מעלאָדיסטא און ענדיקן דווקא מיט דעם סימפּאַטיקער פון דער קאָמוניסטישער באַוועגונג דעם ד״ר וויעליטשקער. עס איז געווען אַ פרייד צוקוקן זיך ווי די פנימער שטראַלן פון די שילער ביי יעדן דערוואָרבענעם וואָרט, אין די נעכטיקע אנאלפאַבעטן ווערן לעזער אין דער ביבליאָטעק, און מיט וויפיל איבערגעבענקייט האָט געטאָן איר אַרבעט די לאַנגיעריקע ביבליאטעקרין רחל קאנאפינסקי וואָס האָט געשטראַלט פון פרייד ביי יעדן דערוואָרבענעם נייעם בוך און ביי יעדן לעזער.

נאָך יודנהערצנס טויט איז געבליבן אַ בלויז און די פאָזיציע אין שטאָט ראַט איז געוואָרן אָפּגעשוואַכט. די אָנקומענדיקע וואַלן האָבן אונדז שטארק באַאומרוהיגט, די פּאָפּולאַריטעט פון פאַרשטאַרבענעם חבר יודענהערץ איז געווען זייער שטאַרק. עס האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזן אַז ביידע פאַקטאָרן האָבן געשלאָגן טיפע וואָרצלען. דער פאַר־

טייאישער און די פּערזענליכקייט, ווי עס זענען געווען יודנ־הערץ און דער צווייטער ראטמאַן נתן נארציז ז"ל. דאַן דערשיינען אַלס קאַנדידאַטן צום שטאָטראַט צווי פאַרשידענע געשטאַלטן. איינער מנשה האמבורגער, אַ באַגאַבטער, גרונט־לעכער, ערלעכער, לייכט זיך צו באַגייסטערן, דערצויגן אין דער פּוילישער שפּראַך, דער איידעם פון דער משפּחה וויע־ליטשקער, אַן אריסטאָקראַטישע שטוב און ער וואַרפט זיך אריין מיט זיין גאַנצן לייב און לעבן אין דער פּועלי־ציון פּאַרטיי און איר ווירקונג.

און דער צווייטער ד"ר ליבערמאַן וואָס באַזעצט זיך אין זיין היימשטאָט סאָסנאָוויעץ ווי ער מאַכט אויף זיין קאַבינעט, ד"ר מעד. פאַר קינדער קראַנקהייטן. וואָס די צוקונפט ווי קינדער דאָקטאָר אין אַזאַ פּרנסה שטאָט ווי סאָסנאָוויעץ ווינקט מיט אַלע גוטע צוזאָגן, זאָגט צי אַ רייך און גוט לעבן און ער ווערט איינער פון די אָנפירענדיקע חברים פון פּועלי־ציון, אַ גוטער רעדנער אין אַ גוטער דאָקטאָר וואָס נעמט אויף זיינע פּאַציענטן, צווישן זיי פּשוטע וויבער פון פאָלק אין מאַמע לשון. ד"ר ליבערמאַן ווערט אַן אַדרעס. זיין קאַבינעט האָט פּאַציענטן און שטענדיקע באַזוכן פון חברים פון דער פּאַרטיי, ביי אים אין קאַבינעט אויף דער דריטער מאַי גאַס ווערן אין שווערע אונלעגאַלע צייטן פאַר דער פּאַרטיי אָנגעהאַלטן זיצונגען און סתם צונויפ־טרעפן פון חברים. דאָ ווערט אויך אויסגעפירט דער קאַמף קעגן ליקווידאַציע, די פּאַרטיי פּאַרשטאַרקט זיך פון טאָג צו טאָג. און ביי די שטאָט ראַט וואַלן באַקומען מיר 45 פּראָצענט פון די יידישע שטימען און מיר דערגרייכן 2 מאַנדאַטן, צווישן 6 יידישע ראטמענער. אונדזערע ראטמענער זענען מנשה האמבורגער, און ד"ר הערש ליבערמאַן. ביי די וואַלן האָבן בייגעטראָגן און אויך אריינגעלייגט צווישן אנדערע אַסאַך אַרבעט יומעק בוכנער, יאָסל חריף, יאַסעק בערנשטיין, נחום פּאַמעראַנץ א.א. צו דער פּאַרטיי אַרבעט האָבן זיך געשטעלט נישט נאָר פּאַרטיי חברים נייערט אויך פּשוטע פאָלקס מענטשן. די יידישע גאַסן זענען געוואָרן מיטגעריסן מיט אונדזער רוף, און האָבן זיך אַקטיוו באַטיי־ליקט אין אַלע אַרבעטן צוגרייטענדיק דעם נצחון. אונדזערע ראַטמענער זענען געווען דער צענטראַלער כח צווישן די ראַטמענער אין סאָסנאָווצער שטאָט ראַט.

ביי דער דערעפנונג פון שטאָט ראט האָט חבר מנשה האמבורגער געלעזן אונדזער דעקלאַראַציע אויך אין יידיש. דער פּאָרזיצער וואָס האָט געהערט צו פּפּ"ס האָט געהאַט נישט קיין קליינע אַרבעט צו העמען די ענדעקישע ראַטמענער.

זאָלן אויך דערמאָנט ווערן די אויסגעצייכנטע רעדנער און אָנגעזעענע פּערזענלעכקייטן פון פאַרשידענע ריכטונגען וואָס מיט אונדזער איניציאַטיוו האָבן באַזוכט די שטאָט און געפונען שטענדיק אַ ריזן עולם צוהערער, ווי גערן זענען צו אונדז געקומען: יעקב זרובבל, נתן בוקסבוים, יוסף רוזן, יצחק לעוו, שכנא זאגאן, ד"ר ברוך אייזנשטאַט, געסט פון ארץ־ישראל: ערעם, שניאורסון, ניר־פּעטערזייל א.א.; ווי אויך פון אַנדערע ריכטונגען ווי ד"ר יוסף קרוק (וואָס זיצט אין ירושלים עד היום צו לאנגע יאָרן) א.א. די אקציעס פאַרן ארבעטנדיקן א"י האָבן שטענדיק געפונען אַ דאַנקבאַרן באָדן פאַר דער טעטיקייט.

אַ וווּנדערשיין בלאַט און דערהויבן, איז געווען דער דראַמאַטישער קרייז מיט זיינע אמאטאָרן בראש מיט סטעפאַ האמפעל, מאנאַוויטש, נוימאַן, לאָסאַצקע, יעקובאָוויטש, גרינ־בוים א.א. די הויפּט־אַמאַטאָרין איז געווען חברטע יעקובאָ־וויטש, ממש אַ שטערן אין דער פאַרשטעלונג „די כישוף־מאַכערן" פון גאָלדפאַדן. און זאָל דאָ דערמאָנט ווערן דער האַרציקער בחור סימפּאַטיקער פון בונד, מאַקס בערקאָוויטש, וואָס האָט געהאַט זעלטענע בינע־פעאיקייטן, אַ מייסטער פון גרים, ער איז געווען דער גרימירער, שטייט נאָך היינט מיר פאַר די אויגן זיין ברייטפּלייציקער גוף, שוואַרצע האָר און רונדיקן געזיכט מיט טיף שוואַרצע אויגן, דער ברודער פון באַקאַנטן בונדישן פירער ד"ר בערקאָוויטש.

יא. דאָס איז געווען אַ גלאַנץ תקופה פון „פּועלי־ציון". די פאַרטיי איז געשטאַנען אין צענטער פון דער פּראָפ. באַוועגונג מיט אַ ברייט פאַרצווייגטער געזעלשאַפטלעך און קולטור טעטיקייט מיט דעם ספּאָרט־קלוב „שטערן" וואָס איז געווען אַ סאַמע פונאַנדער־בלי. אין דער ספּאָרט־באַוועגונג האָט גענומען אַן אַקטיוון אָנטייל **דודעק פּריווער** וואָס איז געווען טעטיק אין „מכבי" און אויך דער מיטגרינדער פון ספּאָרט־קלוב „שטערן" ביי פּועלי־ציון, עולה געווען קיין ישראל און צוליב זיין שוואַכן געזונט צוריק קיין סאָסנאָוויץ און אין אַ קורצער צייט ארום נפטר געוואָרן זייענדיק דער לייטער פון עלטערן־היים.

אונדזערע אינסטיטוציעס ביי דער פּאַרטיי זענען געווען אַ געטרייער אָנשפּאַר פאַר אַסאַך קינסטלערישע כוחות, וואָס פלעגן דערשיינען אין שטאָט, ווי די ווילנער טרופּע א.א.

עס האָט אויך נישט געפעלט קיין ביטערניש און צער, וואָס ס'האָט אָנגעטראָגן דער גראַנגל ארום די פּראָפעס־יאָנעלע פאַריינען. אַסאַך מאָל איז ליידער אָפּגעשוואַכט געוואָרן דער גראַנגעל פאַר בעסערע אַרבעטער באַדינגונגען צוליב פּאָליטישע קאָנקורענץ אין דעם קאַמף פאַר השפּעה.

דערמאָנט זיך מיר דער קדוש ארטור זיגעלבוים פון „בונד", וואָס איז ספּעציעל אַראָפּגעקומען פון וואַרשע. און דעם שווערן גראַנגל וואָס מיר האָבן געהאַט אויסצושטיין מיט די לעדער ארבעטער וואָס צוליב אַסאַך צופאַרנדיקע לעדער אַרבעטער פון וואַרשע. און די פאַבריקן וואָס האָבן זיך געפונען אין סאָסנאָוויץ האָט געהאַט אַ בונדישע מערהייט (אין פאַריין האָבן זיך אויך געפונען נישט יידישע לעדער אַרבעטער וואָס פיל פון זיי פלעגן אויף די פאַרזאַמלונגען אַרויסטרעטן אין יידיש).

אין קולטור־אַמט האָבן מיר געהאַט אַ מערהייט, איינער אָבער פון די פליישער ארבעטער איז איבערגעגאַנגען צום „בונד" (אגב שפּעטער צוריק געקומען) אַזוי אַז עס האָט זיך געשאַפן אַ צייטווייליקע מערהייט פאַרן בונד.

דער גראַנגעל איז אָנגעגאַנגען אַ לאַנגע צייט אויך אויף די שפּאַלטן פון דער פּרעסע. מיר זענען נישט געווען געוווינט צו די אַרבעטס מעטאָדן פון „בונד" און די מלחמה איז געווען אַ פאַרביטערטע. דאָס האָט געבראַכט צו אַ טיפן ריס צווישן אונדז און דעם „בונד", אָבער שטענדיק איז געווען איבערוויגנט ביי אונדז אין שטאָט דער כוח פון אַרבעטנדיקן ארץ־ישראל.

חברים זענען עולה קיין ישראל, רבקה לאקס, שיע שליווינסקי, אברהם נארציז, יאָסל חריף אוסטרי א.א., אויך איך פאַרלאָז סאָסנאָוויץ און באַזעץ זיך אין בעלגיע מיט מיין פרוי מלכה ווֹלאשצאַווסקי.

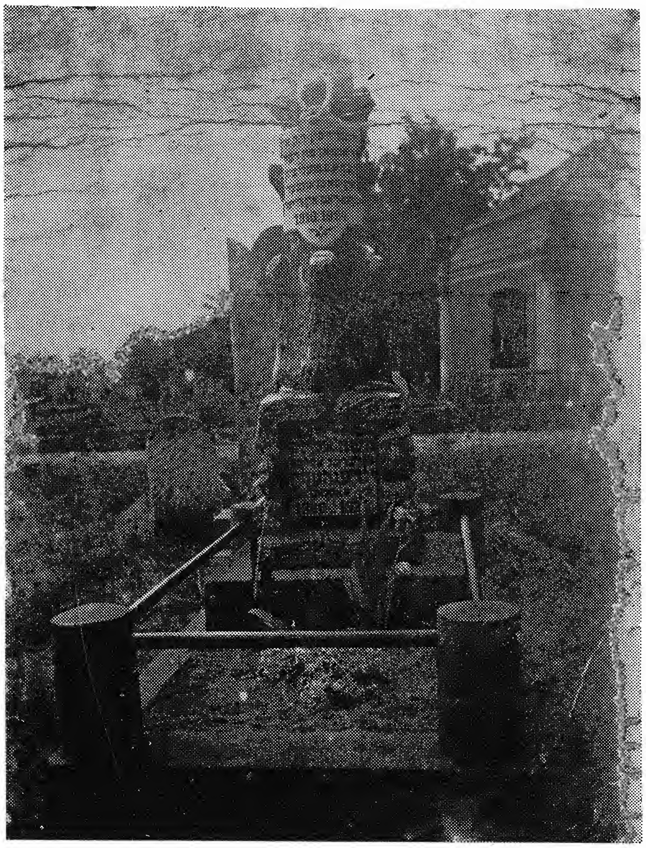
עס באַווייזן זיך יונגערע, גוטע כוחות, וואָס זענען ממשיך ווי: יונה שפיגל, איינער פון די איידלסטע געזעלשאַפטלעכע טוער, אַ שטריקער אַרבעטער און אינטעליגענט (געשטאָרבן אין דער היטלער תקופה פון אַ טיפוס).

ביז דער לעצטער מינוט שטייען ביי דער אַרבעט אפילו נאָך דער היטלער אינוואַזיע ליאָווע יומעק בוכנער, ד"ר ליבערמאַן, האַמבורגער נתן, נארציס א.א.

אַ באַזונדער בלעטל האָט אָנגעשריבן דער שטורמישער טייערער חבר יומעק אין קאַמף קעגן יודנראַט, און אַנטקעגן די מעטאָדן פון מאָניעק מערין און זיינע מיטהעלפער, יומעק האָט געקלאַפּט אין טיש ביים יודנראט און אויסגעשריגן אַז ער און זיינס גלייכן וועלן קיין האַנט צו די מעטאָדן נישט צולייגן און קעמפן מיט אַלע כוחות קעגן די רוצחים.

יומעק איז באַלד נאָכדעם פאַרשוואונדן פון דער אויבערפלאַך, ליקווידירט יומעקן... ער האָט אויסגעהאַלטן ביז דער לעצטער מינוט, נישט איינגעבראָכן זיך. ווי אין זיינע יונגע טעג אַזוי אויך אין די שפּעטערע יאָרן, פיל מיט פאַטאָס און גלויבן נישט געבויגן זיך ביז צום לעצטן אָטעם־צוג.

דער נאַצישער מבול האָט אַלץ אָפּגעשווענקט. אַ שטויב

המצבה על קברו של משה יודנהרץ בצנסטכוב

קבוצת חברים פועלי ציון בסוסנוביץ, עם מאקס עריק בתור קצין פולני
לפני הבחירות לסיים הפולני הראשון

האָט אַלץ פאַרדעקט, ווי אָרעם זענען די ווערטער אַרויסצו־ברענגען די שיינקייט אפערוויליקייט פון אָט דעם שיינעם דור, אַ מוסטער־דור פון אהבת־ישראל, אהבת־ציון און אהבת־מענטש.

מיר ווען די זעלטענע געשטאַלטן קיינמאָל נישט פאַר־געסן, די משפחה פעדעם וואָס האָבן אונדז פאַרקניפּט, מיר דאָ וואָס זענען ווי עס גייט אויף אין שווערן געראַנגל אַ ניי לעבן אויף דער ישראל ערד, ווו עס באַקומען בלוט און פלייש, לעבעדיקן אָטעם, די אידעאַלן פאַר וועלכע זיי האָבן געקעמפט און דאָס לעבן אַוועק געגעבן.

מיר ווען זיך די גרעסטע פריידן מיט אַ טרער אין די אויגן ביי אַלע שמחות דערמאָנען זייער הייליקן אָנדענק.

קבוצת פועלי ציון בסוסנוביץ בשנת 1919, עם זלמן שזר (אז רובשוב) בראש השורה.
זלמן שזר נשיא המדינה, מקס עריק (מערקין), ליאווע רענקין, רבקה לאקס, א.
ווארשווסקי מאקס, סטאראזום, רוזקא פיעקארסקי, נארציז, רחל קאנאפינסקא,
נאדזיא בערנשטיין, למורא, משה יודנהערץ, ווייסלער, וולף שורצבוים, פאני פולעוויץ.

קבוצת חברי פועלי ציון בסוסנוביץ, עם החבר זרובבל

קבוצת חברי פועלי ציון

קבוצת נוער פועלי ציון בשנת 1927

קבוצת חברים פועלי ציון

קבוצת חברי פועלי ציון בערב פרידה עם הח' ורשבסקי—וואקס בעזבו את סוסנוביץ לורשה ובתוכם: ש. מעק—לובלסקי, נאדזע בערנשטין, האחיות פיקרסקי, שידלובסקי, האחים נארציס, רחל קאנאפינסקי, מאקס עריק, אידע שידלאווסקי, צירל ווארשאווסקי, א. א.

נ ו ע ר ב ו ר ו כ ו ב

מלכה פאמעראנץ — וולאשצאווסקע משמר הנגב
באראכאוו—יוגנט

ארום די יאָרן 1917—18 האָט זיך אָנגעהויבן אַ ברייטע טעטיקייט פון דער יוגנט אין סאָסנאָוויץ, צו ערשט יוגענטלעכע וואָס איך געדענק, זענען געווען פעלא זעדערמאַן (היינט אין פּאַריז), בלומע קאַנאַפּינסקע, מאָטל באָרנשטיין, אַ יתום פון טאַטע מאַמע. די שוועסטערן האָבן געהערט צום בונד. יעקב שפּיצבערג, וועלנער, יעקב קאַנאַפּינסקי, די משפּחה ווארשאַווסקי יוסף־יעקב, און רבקה. די לעצטע געפינט זיך אין ישראל (די פרוי פון לאסאצקי) א.א. מיין ערשטער וועג פון דער באָראָכאָוו יוגנט האָט זיך נאָך אָנגעהויבן פון דער פאָלקסשול, אונטער דער לייטונג פון דער פרוי וויעזשביצקי, פון דאָרט האָט מיך אריינגעצויגן אין דער יוגענט פעלע זעדערמאַן. אין דער צייט האָט זיך דער לאָקאַל פון דער יוגנט אָרגאַניזאַציע געפונען אויף דער קשיווער גאַס אין דעם איינציקן שטאָקיקן הויז. די איבעריקע הייזלעך אַרום זענען געווען קליינע. גראַד ביי מיין ערשטן אריינקום האָב איך זיך אָנגעטראָפן אויף אַ לעקציע פון מאַקס־עריק וואָס האָט אויף מיר געמאַכט אַ שטאַרקן רושם מיט זיין קלאָר רעדן ארויסברענגענדיק פאַרשידענע אינטערעסאַנטע ביישפילן, בכדי אונדז צו פארלייכטערן דאָס באַנעמען די אַלע נאטור דערשיינונגען וועגן וועלכע ער רעפערירט. און אָט פון דעם דאַזיקן מאָמענט בין איך שוין פאַרבליבן אין דער באָראָכאָוו יוגנט. מיר דערמאָנען זיך אַ גאַנצע רייע געשטאַלטן וואָס האָבן געווירקט אין דער יוגנט און שפּעטער פאַרנומען אַ אָנגעזעענעם אָרט אין דער צענטראַלער באַוועגונג.

דאָס זענען געווען די ח"ח ווארשאַווסקי (וואַקס), רבקה לאַקס, וואָס געפינט זיך אין ישראל פון די צוואַנציקער יאָרן אָן, אידה שידלאָווסקי ע"ה, אהרן שעניצקי (נפטר געוואָרן אין ראַטן פאַרבאַנד), נוסבוים, געהערט צו דער שילער גרופּע, אין די שפּעטערע יאָרן יאָסל חריף (אוסטרי) היינט אין ירושלים, יונה שפּיגל, בלומה קאַנאָפּינסקי, צוויי ברידער וואַקסמאַן, גאָלדע טשארנע.

פון די גאָר ערשטע וואָס איך געדענק זענען געווען מאַנעטע שמואל מעלער, סאַלניק (אַ מצבה קריצער), גאָלדמאַן אא. וואָס האָבן גענומען אַן אַקטיוון אָנטייל אין דער יוגנט אַרבעט. די יוגנט האָט געפירט אַ סווועריגע אַרבעט, געהאַט אַן אייגענע פאַרוואַלטונג, אַ פארטרעטערשאפט אין אַלגעמיינעם פאַרטיי־קאָמיטעט, געווען פאַרטיילט אין גרופּן און אין קעמערלעך, אַ רעפעראַטן קרייז, אַן אינסטרוקטאָרן קרייז, פּרעסע קאָמיטעט פאַר פרייע יוגנט.

בכלל איז געווען אַ האַרציק צוזאַמענלעבן אין די יוגנט קרייזן און זיי האָבן אַנטייל גענומען אויף אַלע געביטן פון פּאַרטיי אַרבעט. אין דער גרויסער פּועלי־ציון פאַרטיי אין סאָסנאָוויעץ האָט די יוגנט פאַרנומען אַ גאָר אָנגעזעענעם בכבודיקן פּלאַץ.

ה ש ו מ ר ה צ ע י ר

צבי בן חורין

השומר הצעיר אין סאָסנאָוויץ

קינדער־יאָרן! וואָס מער אַ מענטש דערווייטערט זיך פון זיי — אַלץ טייערער און שענער ווייזט זיך אויס אַלעס, וואָס איז דאַמאָלס פאָרגעקומען. מיט ליבע און בענקשאַפט דערמאָנען מיר יענע וועלט פון חלומות און קאַמפן — און מיט צער און טרערן ציילט יעדער איינער פון אונדז ברידער און שוועסטער, טאַטע מאַמע, חברים און געגנער... יאָ, געגנער — זיי געהערן אויך צו דער משפּחה. אין יענע צייטן פלעגט מען זיך צערייסן אויף שריט און טריט פאַר יעדן קוצו של יוד. דער קאַמף פאַר יעדער נשמה איז דאָך געווען אַזוי ערנסט! יעדער האָט דאָך אַזוי שטאַרק געגלויבט אין זיין אמת, — אַז ער איז נישט געווען פעהיג מוותר צו זיין. קינדער־יאָרן פון אַבסאָלוטע אמונות, פון מסירות נפש, פון אידעאָלאָגיע געראַנגלענישן און קאַמפן, פון טרייהייט און ברודערשאַפט. און אויב עס זענען געווען דאָ און דאָרט מיאוס'ע און טונקעלע פלעקן — ווער האַלט זיי אין זכרון? די לעבנס צענזור פאַרטושט אַלץ וואָס עס איז אונאַנגענעם געווען אַמאָל — און עס איז פאַרבליבן נאָר די העלע און ליכטיקע פאַרבן.

נאָך אַלעמען ברענגען מיר דאָ אויפן זכרון אַ וועלט וואָס האָט געלעבט, געטרוימט און געקעמפט אַ מ אָ ל — און היינט בלייבט אונדז נאָר זי צו באַוויינען.

זכרונות, זכרונות — זאָלן מיר זיי צונויפקלויבן ווי בלומען — מיט צאַרטקייט און ליבע. פון אַלע בלומען, מיט אַלע זייערע ריחות און פאַרבן — זאָלן מיר פלעכטן אַ ריזיקן קראַנץ אויפן הייליקן קבר פון טייערע נשמות, נאָענטע און ווייטע. דעם דאָזיקן בלומען קראַנץ וועלן מיר אַוועקלייגן באַפּייכט פון טרערן, און טיף אין הארצן וועלן מיר שטענדיק טראָגן אַ קללה פאר אלע מענטשן־חיות וואָס האָבן אונדזער וועלט פאַרוואַנדלט אין אַ משוגעים הויז, וואָס האָבן דערפירט צו אַ געפערליכן אַבסורד די לאָזונג אַז „מענש איז אַ וואָלף איינער פאַר אַ צווייטן". אַ

קללה פאַר די רעזשימען וועלכע געפינען שטענדיק זייער קרבן צווישן די שוואַכסטע און אונדזער פאָלק, — אַלס דאָס שוואַכסטע צווישן די שוואַכע אין דער וועלט.

זאַגלעמביע — דער פוילישער צענטער פון קוילן און אייזן, פון שוואַרצע הימלען, פון פאַבריקן און גרובנס. סאָסנאָוויץ — ווי אַ יונגע טאָכטער פון דער דאָזיקער געגנט, און די יידישע קהילה — די יונגסטע פון דעם זאַגלעמביער יידנטום. דער צוזאַמענשטעל — פילפאַרביק, פון פאַרשידענע שפראַכן און לענדער, אַ פועל יוצא פון דעם, וואָס די שטאָט איז געלעגן אויף דער גרענעץ פון דריי לענדער: דייטשלאַנד, עסטרייך און רוסלאַנד. „דריי קייזער עקע" אַזוי האָט זיך גערופן אַ געגנט, הינטער דער שטאָט, אַ שטח פון פעלדער, אַ טייכל, דאָרט פלעגן מיר אַרויסגיין אויף אונדזערע אויספלוגן. ל"ג בעומר, סקויטישע שפּילערייען און סתם אַ וויַיטער שפּאַציר אין די גרינע פעלדער אויסער דער שטאָט.

די יידישע קהילה איז, ווי געזאָגט געווען יונג, אָן טראַדיציעס און האָט נאָך נישט באַוויזן אויפצושטעלן אַן אייגענע מיטלשולע פאַר איר יוגנט. די מיידלעך האָבן געהאַט מער גליק און פאַר זיי האָט זיך געגרינדעט די ליבערמאַן־גימנאַזיע. די בחורים האָבן געדאַרפט אויסוועלן צווישן קריסטלעכע שולע אָדער מאַכן אַ לאַנגן וועג קיין בענדין אין די „יבנה" שול, שפּעטער גימנאַזיע אויפן נאָמען פון דעם בענדינער פילאַנטראָפּ — פירסטענבערג. יעדן אינדערפרי האָט מען געקענט זען צענדליקער יונגעלייט לויפן צו דער באַן סטאַציע, כדי צו פאָרן אַ מהלך פון 8—10 קילאָמעטער. בסך הכל אַ רייזע פון קנאַפּע 15 מינוט. און די וואָס האָבן זיך פאַרשפּעטיגט פלעגן גיין צו פוס און מיט אַ שנעלן שריט האָבן זיי באַוויזן אָנצוקומען צו דער צייט, גלייך מיטן גלאָק, וואָס האָט אָנגעזאָגט די ערשטע לעקציע.

יידישע בחורים האָבן באַקומען זייער מיטלשול אויסבילדונג אין קריסטליכע גימנאַזיעס און זעלבסטפאַרשטענדלאַך זיך דערווייטערט פון יידנטום.

די מערהייט פון דער יוגנט האָט זיך באַגניגנט מיט דער הויפּטשולע און באַלד דערנאָך געהאָלפן די עלטערן אין האַנדל אָדער אין ווערקשטעל.

ווירטשאַפטלעך האָט די קהילה געבליט. די גאַסן זענען געווען פול מיט יידישע געשעפטן פון אַלע מינים, גרויסע און קליינע, פון אַלערליי אַרטיקלען. דער האַנדל — דאָס איז געווען די ברויזנדיקע, וויכטיגסטע און צענטראַלע יידישע לעבנס־אַקטיוויטעט. און אויף דעם דאָזיקן הינטערגרונט איז די יידישע יוגנט באַוועגונג, פון אַלע געווען ווי אַ רעגן אין מדבר.

אין דעם אַרכיוו פון השומר הצעיר אין מרחביה, איז פאַראַן אַ דאָקומענט, וואָס דערצעלט אַז צווישן די ערשטע חלוצים־עולים פון דער דאָזיקער באַוועגונג זענען געווען יונגע לייט פון סאָסנאָוויץ, אין יאָר 1918. די ערשטע קנים פון השומר הצעיר אין דער וועלט זענען געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1913. ווייזט זיך אַרויס אַלזאָ, אַז אין אונדזער שטאָט סאָסנאָוויץ איז אויפגעשטאַנען איינער פון די ערשטע קנים פון דער דאָזיקער יוגנטליכער וועלט־באַוועגונג. אַ פשיטה — אַז דער השומר הצעיר איז אויך געווען די ערשטע יוגנט באַוועגונג אין דער שטאָט.

ווען איך בין געקומען אין קן פון השומר הצעיר אויף קאַלאַנטאַיאַ 10, אַן אַלט הויז, אויפן דריטן שטאָק — האָב איך געפינען אַ גרופּע תלמידים און מיט זיי אַן עלטערער סטודענט, וועלכער האָט זיי געלערנט מאַכן לופט־פּליַמאָדעלן. אַלץ, זעלבסטפאַרשטענדלעך, אין דער פוילישער שפּראַך. 1922, עס זענען אַדורך עטלעכע יאָר און מער האָב איך קיינעם פון זיי נישט געזען. אַזוי איז עס געגאַנגען אין יענע צייטן. דער קן האָט אויסגעפילט יוגנטליכע זיכענישן און געשאַפן אַ פעלד פאַר אָנגעזאַמלטער ענערגיע. אַ ביסל אויסגעוואַקסן — האָט מען אויפגעהערט צו שפּילן זיך און אַרויס־געפלויגן פון קן (נעסט) — צוריק צו טאַטע מאַמע.

דאָך האָט זיך אפילו אין יענע פּראַהיסטאָרישע יאָרן פון דער באַוועגונג — פון צייט צו צייט — אויסגעשיילט אַ קערן פון ערנסטע געדאַנקען און שטרעבונגען. צוערשט פאַרנעפּלט אין אַלגעמיינע פראַזן, און דאַן האָט זיך קלאָרער און קלאָרער געצייכנט דער וועג פון הלוצישן אויפבוי.

במשך פון יאָרן האָבן הונדערטער יוגנטליכע געלעזן מיט באַגייסטערונג אַ צייטונג, וואָס האָט זיך גערופן „קנבו", אַרויסגעגעבן אין דרוק אין דער פוילישער שפּראַך אין יאָר 1919. דער אינהאַלט: לעגענדע און ליד, פילאָזאָפישע און פּעדאַגאָגישע אַרטיקלען, אַ ים פון געדאַנקען און קיין שום הויפּטגעדאַנק. די דאָזיקע צייטונג־בראשור דריקט אויס אַם־בעסטן די צייט ווען אין דער יידישער יוגנט־באַוועגונג האָט מען געקאָנט געפינען אידעען און איינפלוסן פון דעם דייטשן „וואַנדערפאָגעל" און די רוסישע „נאַראָדנאַיאַ וואָליאַ" און דעם ענגלישן באַדן־פּול — סקויטינג.

אָבער ווייזט אויס, אַז שוין אין די ערשטע יאָרן — ווי געזאָגט — איז איינגעפלאַנצט געוואָרן דער טרוים פון ארץ־ישראל, אויב אין 1918 זענען אָנגעקומען דאָרט די ערשטע חלוצים פון אונדזער שטאָט.

אין אַ גרויסן זאַל אין קן אויף קאַלאַנטאַיאַ 10 איז געהאָנגען אַ גרויס בילד (פּאַטאַ זאַרסקי) פון אַ צוויי צענדליק יונגע לייט, בחורים און מיידלאַך, אַלע גימנאַזיסטן, אונטער דעם בילד איז געווען אַן אינטערעסאַנטע אויפשריפט — אַ שבועה:

„אין יאָר 1920 — אַן אסיפה אויפן הר הכרמל".

מיר האָבן געזען שטענדיק אין די הערליכע געשטאַלטן פון דעם בילד, די ערשטע שומרים, און זייער שבועה האָט אונדז באַגלייט במשך פון לאַנגע יאָרן. מיר האָבן געוווסט,

אַז זיי, די ערשטע, זענען געגאַנגען קיין ארץ ישראל מיט אַלע וועגן, און אַ טייל פון דעם וועג געמאַכט צו פוס. זייער עליה איז געווען באַשיינט מיט אַ ראָמאַנטישער הילע פון העראָאיזם.

צו ערשט אַ יידישע סקויטישע באַוועגונג, מיט דער באַקאַנטער לאָזונג: אַ געזונטער גייסט אין אַ געזונטן קערפער". שפּעטער האָט מען געזוכט קלאָרערע דעפיניציעס: — וואָס איז דער ייחוד פאר אַ יידישן סקויט, וואָס זענען זיינע אייגנטימליכע באַדערפענישן און שטרעבונגען. און ביסלעכווייז האָט זיך אויסקריסטעליזירט די ציוניסטישע און שפּעטער די ציוניסטיש־חלוצישע און סאָציאַליסטישע איזעאָלאָגיע.

וואָלט זיך דער דאָזיקער וועג נישט אויסגעקלאָרט — וואָלט **דער גורל פון** אונדזער יוגנט־באַוועגונג געווען ענלעך צו דעם גורל פון אַלע אַנדערע יוגנט־באַוועגונגען, וועלכע זענען געווען נישט מער ווי פריילינג־בלומען און זענען אַלע פאַרשוווּנדן און נישט דערלעבט צו זען ווי חלומות ווערן פאַרווירקליכט. דער קן השומר הצעיר אין סאָסנאָוויץ איז דורכגעגאַנגען אַלע פאָזן פון דעם היסטאָרישן וועג פון דער יידישער יוגנט־באַוועגונג. פריער סקויטינג — יידישער סקויטינג — וועלט שמערץ — נאַציאָנאַלע באַפרייאונג — חלוציות — סאָציאַליזם.

און איך געדענק, אַז נאָר ווען מיר זענען געוואָרן אַ חלוצישע באַוועגונג און אויפגעהערט צו שפּילן זיך אין פילאָזאָפירן ווי אַ נאַרקאָטישע, אין זיך פאַרליבטע יוגנט — זענען מיר געוואָרן אין דער זעלבער צייט אַ געזעלשאַפטלעכער פאַקטאָר און געגאַנגען צום פאָלק, צוזאַמען מיט אים. און דער לייטמאָטיוו איז געווען „הגשמה עצמית" (זעלבסטפאַרווירקליכונג) פאַרן יידישן פאָלק, אַלס חלוץ וואָס גייט פאַרן מחנה. מיט דעם טיפן גלויבן אַז די מחנה וועט אָנקומען נאָך אים.

מיר זענען געגאַנגען צו די יידישע אינסטיטוציעס און זיי האָבן זיך געוואָנדן צו אונדז און פאָרגעשלאָגן מיטאַרבעט. ביים יידישן שפּיטאָל איז געווען אַ יתומים הויז. כמעט יעדן אָוונט זענען געגאַנגען אונדזערע חברים — צווישן זיי אויך מנהלים (אינסטרוקטאָרן), כדי צו שפּילן זיך מיט די קינדער און העלפן זיי ביים לערנען. מיר זיינען דאָרטן געווען ווי היימישע.

פּורים־קאַרנאַוואַלן פלעגן מיר איינאָרדענען נישט פאַר זיך אַליין, נאָר פאַר הונדערטער יידישע קינדער; אַזוי אויך חנוכה, אַנדערע יידישע ימים טובים און הערצל—ביאַליק פייערונגען.

עס האָט זיך געפילט אַ טיפע ערנסטקייט אין אַלע אונדזערע אונטערנעמונגען, און די אָנפירענדע פערזענליכקייטן פון דער קהילה און דער ציוניסטישער באַוועגונג האָבן דאָס געוווּסט אָפּצושאַצן, איינער פון זיי ד"ר מעלאָדיסטאַ, איז געווען אַן איבערגעגעבענער פריינט פון דעם השומר הצעיר, כאָטש אידעאָלאָגיש איז ער געווען גאַנץ ווייט פון אונדזער באַוועגונג. אויך אַנדערע פריינט אונדזערע זענען געווען פון פאַרשידענע אנשויאונגען און קרייזן. דער אַלטער אבראַמאָוויטש, דער יונגער ד"ר געלבאַרד, ד"ר פערלמאַן און אַנדערע.

צווישן די איבערגעגעבנסטע פריינט זענען געווען וועטעראַנען פון השומר הצעיר, די וואָס זייער פּריוואַטער גורל האָט זיי נישט דערמעגליכט עולה צו זיין קיין ארץ ישראל, אָבער מיטן גאַנצן הארצן זענען זיי געווען פאַרבינדן צום קן און שטענדיק געווען גרייט צו העלפן גייסטיק און מאַטעריעל; וואָלף סטאַווסקי, אברהם כלעוויצקי, הרצל אבראַמאָוויטש א.א.

די יידישע קהילה האָט אויסגעדרוקט איר אָפּשאַצונג פאַר דער וויכטיקער דערציערישער טעטיקייט פון השומר הצעיר, דורך אַ שטענדיק פינאַנציעלע שטיצע, וואָס איז באַשטעטיקט געווען אין קהילה בודזשעט.

צענדליקער יונגעלייט זענען געגאַנגען אויף הכשרה און עולה געווען קיין ארץ ישראל. אָבער נאָך מער האָבן געוואַרט יאָרן לאַנג אויף סערטיפיקאַטן. עס זענען געקומען שווערע קריזיס צייטן. דער יידישער קאָמוניזם האָט פאַרשאַרפט זיין אַנגריף, זיי האָבן געטענהט צו יעדן יידישן יוגנטליכן, אָט קומט די סאָציאַלע רעוואָלוציע און זי וועט לעזן אַלע פּראָבלעמען און אויך די יידישע פּראַגע, וואָס דאַרפסטו וועבן חלומות וועגן אַ ווייטן און וויסטן לאַנד, וואָס איז פאַרשלאָסן אויף זיבן שלעסער? גיב צו דיין האַנט צו די וואָס קעמפן קעגן אַלערליי אונטערדריקונג — נאַציאָנאַלע און סאָציאַלע! און די יידישע יוגנט האָט דיסקוטירט טעג און נעכט, און היינט בלייבט אונדז נאָר צו באַוויינען ביטער, אַלע די וועלכע זענען געגאַנגען אין אַנדערע וועגן.

עס איז אָנגעקומען דער פאַשיסטיש־בעסטיאַלישער שטורם וועלכע האָט פאַרפלייצט מיט טויט כוואַליעס די יידישע מאַסן און פאַרטריבן אַלע אָרגאַניזירטע גרופּן. אַ טייל איז פאַרבליבן אויפן פּלאַץ און פאַרטיידיקט מיטן גאַנצן קערפּער דעם יידישן כבוד, אַ טייל זענען דערגאַנגען ביז ווילנע און דאָרט געהאָלפן אויפשטעלן דעם גרויסן שומרישן צענטער.

קבוצת בנות השומר הצעיר
קן קבוצה שומרית בסוסנוביץ 1929

אַנדערע זענעז דערגאַנגען ווייט קיין רוסלאַנד און פון דאָרטן זיך געגרייט עולה צו זיין ביי דער ערשטער געלעגנהייט. אין רוסלאַנד האָבן סאָסנאָוויצער שומרים צוזאַמען מיט אַנדערע מיט גבורה פאַרטיידיקט דעם ציוניסטישן געדאַנק און עטלעכע האָבן דערפאַר באַצאָלט מיט זייער לעבן.

שומרים פון סאָסנאָוויץ קאָן מען געפינען אין די קיבוצים: מרחביה, עין השופט, ניר דוד, בית זרע, מסילות, גל און, יד מרדכי און אַנדערע. פיל שומרים פון אונדזער שטאָט געפינט מען אין דעם גאַנצן לאַנד, אין שטאָט און דאָרף פון צפון ביז דרום.

ראָמאַנטישע חלומות, עקשנותדיקע, ערנסטע און סיסטע־מאַטישע דערציאונגס אַרבעט, שווערקייטן און קאַמף מיט אַ פרעמדע סביבה; — געמיינזאַמער וועג מיט אַלע יידן, הע־ראָאישער קאַמף — ביז דעם לעצטן שריט פון בויען אַ יידישע היים אויף נייע געזעלשאַפטלעכע יסודות.

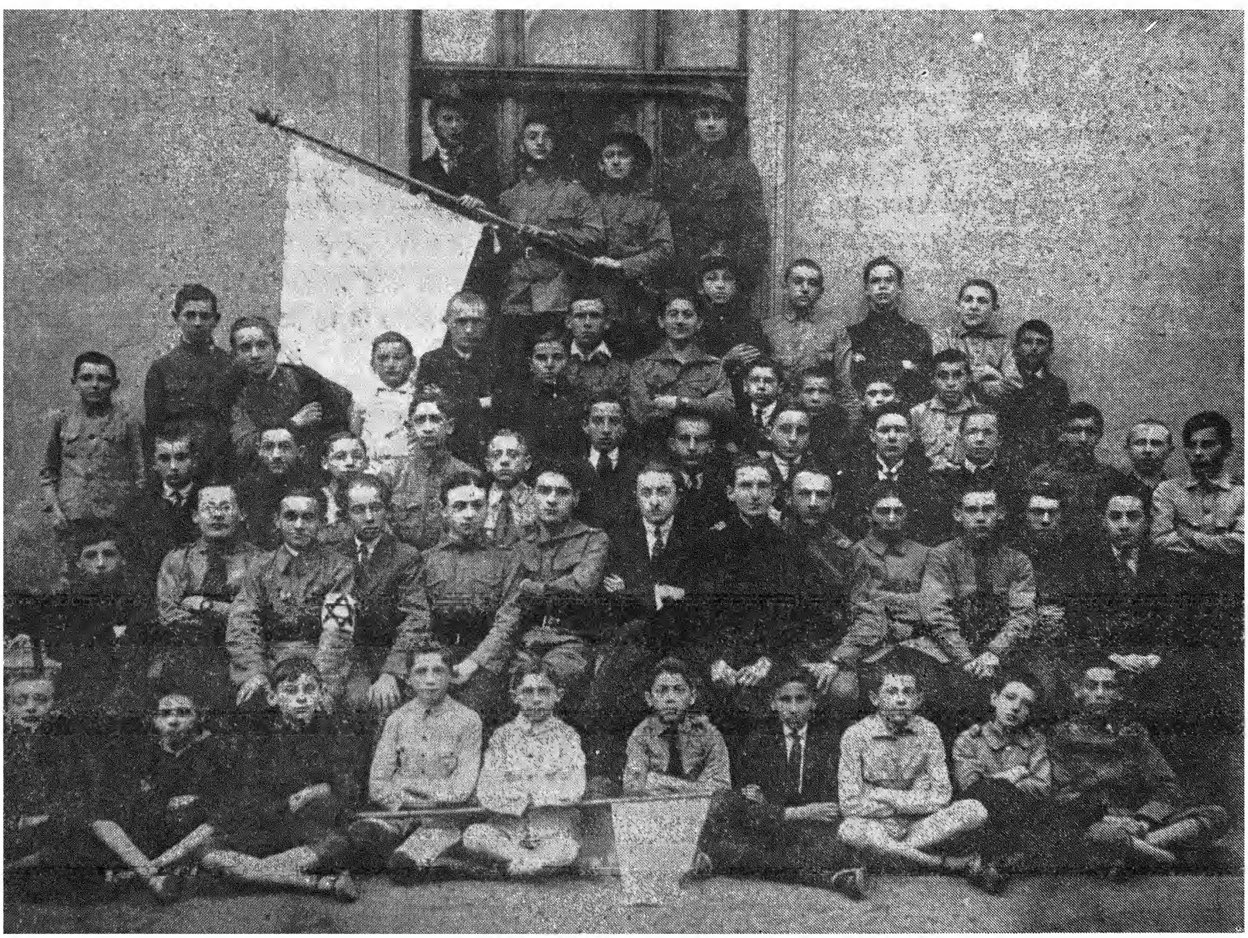
קוקן מיר אויף צוריק מיט שטאָלץ, מיט ליבע און מיט טרערן.

עין השופט, נובמבער 1964

צבי בן חורין (פערגעריכט)

קבוצת בנות של „השומר הצעיר" בתלבושתה

באחד מכינוסי „השומר הצעיר"

קבוצה שומרית קן סוסנוביץ 1927

קבוצת חברי השומר הצעיר בטיול באויצוב ליד אולקוש בשנת 1918

קן קבוצה שומרית בסוסנוביץ בשנת 1929

קבוצת בנות של השומר הצעיר בתלבושתן

בקבוצה שומרית בקן סוסנוביץ ב־23—1922

תנועת „בונד"

רויזע פאסטערנאק פיעקארסקי
„בונד" אין סאסנאוויץ

שווער זיך אַלץ דערמאָנען. אָבער וואָס איך דערמאָן זיך וויל איך דאָ פאַרצייכענען. צו יענער צייט בין איך שוין געוועזן אַ חברטע אין דער פועלי־ציון פארטיי. איך האָב זיך דאן אָנגעטראָפן דאָס ערשטע מאָל, מיט אַ זער סימפּאַטישן בחור, פאררויזלטע באַקן און שמייכלדיקן פנים, געזאָגט האָט מען מיר איך זאָל צו גיין צו אים ווייל ער האָט איינגעאָרדנט ביי זיך אין שטוב, אַ ביבליאָטעק. אַזויאַרום בין איך געקומען צו אים אַ דאַנק שמואל ברוינער. צו יענער צייט איז ער אויך געווען אַ חבר אין דער פועלי־ציון פאַרטיי. דאָס ערשטע בוך האָב איך טאקע באקומען פון יצחק פיעקארסקי, דינעזאָנס אבן נגף, און דאָס צווייטע בוך איז געווען פון שלום אש, די צוויי ביכער האָבן מיר געגעבן אַ שטויס פאָראויס, ווי עס האָט זיך שפעטער ארויסגעוויזן אַז שוין דאַן איז געווען יצחק פיעקאָרסקי אַ בונדיסט. נאָכדעם האָט זיך געגרינדעט די י.ל. פרץ ביבליאטעק. אויף טשיסטע נמ' 4 ווי ס'איז געווען אַ שיינער צוזאמענשטעל

פון גוטע ביכער, אין דער ביבליאָטעק זענען געווען פאַרטרעטן פאַרשידענע ריכטונגען. פון יענער צייט דערמאַנען זיך מיר פאַרשידענע געשטאַלטן, אַסאַך בולטע אָנפירער פונעם בונד סאָסנאָוויצער אין אויך צוגעפאָרענע. וואָס האָבן זיך איינגעלעבט אין דער שטאָט, ווי ליפסון אין סאָלניק, פון די אָרטיקע אָנפירנדיקע ח״ח ראטפעלד, פייגל אבראַמאָוויץ (די פרוי פון באַקאַנטן שימעק לובעלסקי), אַן אייגנאָרטיקער טיפ מיט זער אַ פעסטן כאַראַקטער איז געווען איטשקע גרינפעלד, גאָר אַ צארטן רושם האָט געמאַכט די שוועסטער פון יצחק פיעקאָרסקי רחלע (וואָס געפינט זיך אין פּאַריז). איינער פון די שטארקע פראָפ. פאַריינען דער לעדער פאריין איז געווען אונטער דער השפעה פון בונד ווי עס האָבן אויך געהערט נישט יידישע ארבעטער.

געוועזן אויך פאַרטרעטן אין האַנדלס אָנגעשטעלטן פאַריין ווי עס איז געוועזן זער אקטיוו רויזע זילבערשטיין. פון דער אינטעליגענץ וואָס האָט געהערט צום בונד אין האָבן געשפילט אַ ראָל אין דער פארטיי זענען געווען די ברידער בערקאָוויץ ד״ר שמואל בערקאָוויץ, און מאַקס בערקאָוויץ, וואָס איז געווען מער קולטור טוער ווי פּאַרטיי־מענטש — באַלע מייטליס מיט איר מאַן שציעקאַץ, זענען געווען פון די אַקטיווע טיפן אין בונד, איינע פון די סימפּאַטישע טיפן איז געווען יאדזע גוטמאַן ווי אויך איר ברודער משה גוטמאַן (וואָס געפינט זיך אין פּאַריז) אַ אמת׳ר פראלעטארישער טיפּ, און אַזעלכער פאַרבליבן עד היום, ערליך ביז גאָר. אַן איינבינדער, געאַרבעט ביי רעזניקן אין דער איינבינדעריי.

פון די לעדער ארבעטער איז געווען איינער פון די אַקטיווסטע און איבערגעגעבענע טוער, אַ צוגעקומענער אין די לעצטע יאָרן, יאָסל פרידמאַן, היינט אין אויסטראַליע. אין זיין תקופה האָט דער בונד געפירט אַ ברייטע טעטיקייט.

תנועת הקומוניסטים

מאטל מלאשצאווסקי, זלוטניק, משמר הנגב, חולון
די קאָמוניסטישע פארטיי אין סאסנאוויץ

אנהויב צוואנציקער יאָרן הויבט זיך אָן אַ טעטיקייט פון דער קאָמוניסטישער פאַרטיי אויף דער יידישער גאַס אין סאָסנאָוויץ, ווי עס האָבן שוין עקזיסטירט שטארקע פאַרטייען ווי פועלי ציון און בונד. אין דער דאַמאָלסדיקער צייט, אנטוויקלט זיך אויך אַ ברייט פארצווייגטע אַרבעט אין דער פראָפעסיאָנעלער באַוועגונג ווי עס זענען אויך פאַראַן קעמערלעך פון דער קאָמוניסטישער פאַרטיי.

פון דער פועלי ציון האָבן זיך דאַמאָלס אָפּגעשפּאַלטן אַ גרופּע חברים מיט די שוועסטערן ווארשאווסקי אין דער שפּיץ, אויך זייער אַ ברודער איז געווען צווישן די טוער. זייער פאָטער הענצקע פלעגט מען רופן דער רויטער טאַטע.

די קאָמוניסטישע פאַרטיי האָט זיך גרופּירט ביי די בעקער און נאָדל פאַריין וואָס האָט זיך געפינען אויף 1־טער מאַי גאַס נר. 10. די הויפּט אָנפירער זענען געווען די ברידער באַראָנקעוויטש איטשע און דוד, זיי די באַראנקעוויטשעס זענען געווען בעקער בני בעקער. אין לאָקאַל אויף ערשטער מאַי גאַס האָט זיך אויך געפינען אַ ביבליאָטעק אַ.ב. וויעדזא, וואָס האָט געהאַט די אויפגאַבע לעגאַליזירן דעם לאָקאַל, ווי עס איז אין דער שפּעטערער צייט געווען אַקטיוו רייזל ווארשאווסקי און בער ראָזנקראַנץ, לענציצקי, צווישן די חברים האָבן זיך אויך געפינען אַזעלכע וואָס זענען געקומען פון חסידישע היימען, ווי שימעלע אניסמאַן, דער זין פון אַ אָנגעזעענעם חסיד, אַ זייגערמאַכער. אַניסמאַן איז אריינגעצויגן געוואָרן אין דער פּאַרטיי דורך שפּרינצע ווארשאווסקי, וואָס איז אין די שפּעטערע יאָרן אויסגעטוישט געוואָרן און אַוועקגעשיקט קיין ראַטנפּארבאנד. אגב פון די איינצעלנע וואָס איז דאָרט פאַרבליבן עד היום פון דער זאַגלעמביער גרופּע. דער ברידער אברהם האָט אין דער שפּאַנישער מלחמה פארלוירן זיינע אויגן און צום סוף האָבן אים דערמאָרדעט די נאַציס. צערל איז אומגעקומען אין פראנקרייך. נאָר איין רייזל איז געבליבן לעבן אין פוילן (איצטער געפינט זי זיך מיט איר טאָכטער אין ישראל), אין דער מלחמה געווען אין ראטנפאַרבאַנד (די גאַנצע משפחה וואָס דאָס איז אַ זעלטענהייט האָט געהערט צו דער פּאַרטיי). זיי זענען געווען דער סינאנים פון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי אין סאָסנאָוויץ.

זאָלן אויך דאַ דערמאָנט ווערן אייניקע געשטאַלטן פון דער אינטעליגענץ:

אן אָנגעזעענער חבר איז געווען פראסע, מען האָט אים גערופן קאשציושקאָ, צוליב זיין פּארריסענער נאָז, געווען איינער פון די אקטיווסטע, געגאנגען אויף די געפערלעכסטע פּאָזיציעס, אַוועק קיין ראטנפאַרבאנד, און דאָרט פאַרשוואונדן געוואָרן.

ס׳דערמאָנט זיך מיר מייטליס, אַ יונגער איידעלער בחור, אַ האַרציקער מענטש, אַן אידעאליסט, און די תפיסות האָבן אונטערגעריסן זיינע לינגען, קוים קוים געגאַנגען אונטערשפּארענדיק זיך אויף זיין שטעקן.

און ווידער איינער פון די פּשוטע ארבעטער משה שפּיצבערג, אַ בלעכער־ארבעטער, וואָס לויט איך געדענק אים איז ער מער געווען פאַרשפאַרט אין תפיסה ווי אויף דער פריי. אָט שטייט ער מיר פאַר די אויגן, אַ קראנקער אַ צובראָכענער מיט זיינע קרומע פיס.

דער גרעסטער טייל איז אַוועק מיטן וועג פון אַלע

יידן, אַסך פון זיי האָבן געפונען זייער סוף אין דעם לאַנד פאַר וועלכן זיי האָבן זייער לעבן און געזונט אַוועקגעגעבן, ווי פראַם, דער בעקער, סקורניצקי (שניידער), סקורניצקי (זייגערמאַכער) אומגעקומען אין ראטן־פאַרבאַנד, סקורניצקי (לאָזיק) געשטאָרבן אין פוילן.

אין יאָר 1926 נאָך דער פילסודסקי איבערקערעניש, זענען אַרעסטירט געוואָרן אַ גרופּע בענדינער חברים אַרום 28 מאַן, צו דער זעלבער גרופּע האָט געהערט פראָמער. אָבער אים איז געלונגען צו אנטלויפן קיין פראנקרייך. אויפן אָרט פון אברהם זלאטניק איז אַריין זיין יונגערער ברידער בערל וואָס געפינט זיך ווי אויך אברהם אין ישראל.

אין דער אויבענדערמאַנטער גרופּע האָט זיך אויך געפינען חיים צינע ווייַנטרויב אַ שניידער מיט זיין ברידער זלמן ווייַנטרויב וואָס איז אומגעקומען אין ראַטנפאַרבאַנד, ווערנדיק באַשולדיקט אַלס קאָנטער־רעוואלוציאָנער.

צו די אַקטיווע חברים האָט אויך געהערט ראובן קעזמאַן אַ בעקער אַרבעטער. נאָך אין יאָר 1927 זענען אַרויס אַ גרופּע פון השומר הצעיר בראש מיט די שוועסטערן רוזשקע און פעלע מאַלנאָוויצע (היינט אין ישראל). אויך נעטקע בייטנער איז אין יענע יאָרן געקומען אין דער פּאַרטיי. לוטעק און טאלא האמבורגער און רעגינע ווי אויך די שוועסטערן סאלני.

אין יאָר 1932 ווען עס איז אָרגאַניזירט געוואָרן אין קאַטאָוויץ פון דער טעכנישער שולע דער ענדעקישער סטודענטן מארש קיין סאָסנאָוויעץ האָבן מיר באַקומען אַ ידיעה דורך די פוילישע חברים פון דער זעלבער שולע. מיר האָבן צוזאַמען מיט אַלע ריכטונגען אָנטייל גענומען אין דעם אָפּשטויסן דעם ענדעקישן איבערפאַל.

די ברידער זלאָטניק האָבן געהערט צו דער באַיובקע פון דער פּאַרטיי. מיר האָבן זיך קאָנצענטרירט ארום דער דעמבלינער גאַס און אָפּגעוואַרט די שלעגערס מיט וואַרעם און קאַלט געווער.

זאָל דאָ אויך דערמאָנט ווערן שלמה ברען וואָס איז אומגעקומען אין די שפּאַנישע קאַמפן. צוויי חברים זענען אומגעקומען, נאָר זייערע נעמען געדענק איך נישט.

באלטשע אהרונוביץ איז געשטאָרבן פון שווינדזוכט און ליבטשע איז פארבליבן אין פוילן.

אין יאָר 1932 איז געקומען קיין סאָסנאָוויץ דער חבר לאַנדאָ פון טשענסטאָכאָוו. מען האָט אים אַרעסטירט און די דעפענסיווע אָגענטן האָבן אים דערשלאָגן צום טויט ביי דער אויספאָרשונג, לישע איז געווען אַרעסטירט אין קאַרטוז־בערעזע.

אָט דאָס איז דער סך הכל פון די וואָס האָבן זיך געריינגלט, געגלויבט געלעבט און געטיילט דעם גורל פון פאָלק וואָס איז אומגעקומען אין די פייערן פון געטאָ און אָפּגעמעקט געוואָרן פון דער פוילישער ערד.

תמונות נוספות ל„החלוץ" (ראה עמוד 608)

מפעולת „החלוץ" בסוסנוביץ — צילום כ"ז בתמוז תרע"ט

קבוצת הכשרה של „החלוץ" בסוסנוביץ בשנת תרע"ט

פרקי זכרונות ורישומים

ר' מרדכי אימבר ממיסלוביץ (1924-1875)

עם סידור המדור לקהילת מיסלוביץ היה נדמה לי שהחסרתי אישיות אחת שהיתה מעמודי התוך של הקהילה. אך לא נזדמן לי מישהו מבאי ביתו שהיה פתוח לכל אחד בכלל ולבני מונדזיוב בפרט שימסור לי פרטים על חייו. וטוב שנזדמן לי בעוד מועד להיפגש עם בתו חנה בס שנתמזל לה אחרי שנות צרה ויגון בערבות כוכארה הרוסית להינצל ולעלות לישראל, ואני שמח על שיכולתי להציל מפיה מקצת פרטים עליו ולהביאם בזה להנצחה לפני הקוראים.

מרדכי (יוליוס) אימבר ז"ל נולד בשנת 1875 לתלמיד חכם גדול רבי זאב הלוי. אחרי שלמד ב„חדרים" ובישיבות הוא הרגיש בקרבו רצון ונטיה גם להשכלה כללית. אחרי שנעשה לבר־מצוה עזב את בית הוריו ונסע לגרמניה שבה ישב דודו אחי אמו — הרב הגאון רבי ברוך מנדל אוירבך — והוא הזמינו אליו. הרב אוירבך היה המייסד והמנהיג הוותיק של התנועה הציונית בגרמניה יחד עם הד"ר ישראל אוירבך, ד"ר אליהו אוירבך והפרופיסור היינריך לווה. מרדכי אימבר הרגיש עצמו בבית הרב אוירבך בכנפי האושר כבבית הורים, ואילו הדוד היה יהיר בבן אחותו הכשרוני ובהשפעתו הסכים מרדכי להשתלם מלבד בהשכלה כללית גם בלימוד התלמוד ותולדות ישראל ותרבותו. כחובב נגינה ובמיוחד חזנות מצא הרב אוירבך לנכון לנבא לאחינו שחונן בקול בריטון לירי עתיד מזהיר. הוא השפיע עליו לאמן את קולו ולהכנס להיכל החזנות, בהבטיחו לו לעזור לו בהשגת מטרה זו בעצה ובאמצעים. מרדכי נאות לדברי דודו והחל באימון קולו והתצלחה האירה לו פנים. כיהודי דתי התיחס לעבודתו כלעבודת קודש, והתכונן בכל הרצינות לעבודתו כשליח־ציבור מושלם. ואמנם, מאז שמרדכי נתקבל בתור חזן אצל הקהילה היהודית במיסלוביץ בשנת 1912 רכש לו את לבות האוכלוסיה היהודית המקומית יחד עם יהודי מונדזיוב

מימין לשמאל: עומדים: לייב רוטמן, לייב שלמה זייברמן, בנימין זאב אימבר, מרדכי אימבר. יושבים: אדלה ריטמן, מרדכי הירש זייברמן ז"ק רוטמן (אוסטרליה), ברכה זייברמן, אסתר אימבר.

שלמה באס ואשתו חנה לבית אימבר

והמקומות הסמוכים שראו בו חזן ראוי לשמו ולכהונתו והעריכוהו כבעל מקצוע כשרוני מכל הבחינות. במיוחד מצאו סיפוק בהרצאת התפילות בלחניהם הנודעים של לבנ־דובסקי, זולצר ואחרים. ולידו עמדה מקהלה מאומנת שלוותה את תפילותיו כהלכה. המקהלה הורכבה מקולות מבוגרים ונערים שחוננו בקולות נעימים, וביניהם ארווין גוטהלף בטינור הלירי מכס קוהן הסופרן הנעים, ולטר אימבר בנו כבאס מצוין ואחרים.

מרדכי עמד על ערש הציונות, ובכל המקומות שערך בהם ביקורים ייסד סניפים לתנועה הציונית ועזר להם להתגבר על קשיי ההתחלות, ובמיוחד הצטיין בפעילותו ה־ציונית במיסלוביץ שהתרחבה והכתה בה שרשים עמוקים. את כשרונו להרצות הקדיש לרעיון הציוני ולא חס על כל מאמץ ועמל בשביל לחזק את התנועה הציונית ומוסדותיה כמו קק״ל וקרן־היסוד. בתור מורשה הקק״ל היה עורך מסי־בות, פגישות, ירידים, נשפים, ימי־פרחים וכיוצא בזה. וכן הצטיין בהפצת מניות האנגלו־פלשתינה־בנק בהשקיעו בפעולה זו מרץ ועמל רב. כמו כן ביצע את עבודת התעמולה כמו הרצאות, חלוקת עתונים, כתבי־עת וקונטרסים, ופעולה זו ביצע בנאמנות ובמסירות רבה.

ביתו אשר בקצה כיכר השוק היה בית ועד לחכמים ולעסקני הציונות ויצאו לו מוניטין בתור מרכז דתי לאומי ותרבותי ובו היו מצויים תמיד ספרים בעברית, עתונים ציוניים ועוד. מרדכי כיהן גם כמורה לענייני דת ולפדגוג והצליח בתפקידו זה לעשות נפשות לציונות, ואף הצליח למשוך אליו גם מתנגדים לציונות, במיוחד בקרב בני הנוער שהיו עוד רחוקים מהציונות. והצליח לשכנעם בשיחות ובחיוכים על פניו וקרבם חזרה למעיינות היהדות והציונות, ואף חילק ביניהם תפקידים שונים במטרה לשתפם בפעולה לגאולת ישראל וארץ־ישראל.

בית אימבר היה פתוח לאורחים וידידים, ולחוג ידידי הבית נחשבו גם הרב המקומי ד״ר וינטר והרב אנגל־ארד ממונדזיוב, המורה וולף והמורה באך, רופא־השינים וכסלר ואחרים. מהחוג הציוני היו מתאספים בביתו העסקנים והפעילים כמו הרוקח פריץ שניימן, משפחת שייאר, שיאה ומטה שניימן, ברטה אורבך, וכן העסקנים ממונדזיוב ישראל ברוקנר, ישראל נייר, יששכר פיינר, ראובן נייאר, לייזר גינסברג משה קליינר, יוסף ונגר, עקיבא ונגר, הרמן שארף, אברהם בנדזינסקי, לייב פישר, יעקב איגרא ועוד. המתלמדים בני הסביבה שלמדו באוניברסיטאות בערים הגדולות ובימי החופש היו באים לבקר בבתי הוריהם וקבעו את פגישותיהם בבית אימבר. ובהם ד״ר אריך שניימן, ברונו ולוטהר מרקוביץ, מייטליס. במיפגשים כאלה נשמעו ויכוחים, בילויים וזמרת שירי דת ולאום, ניגוני חסידים ושירי עם. מיפגשים אלה הרבו להש־פיע על הנוכחים שיכלו במשנה מרץ ובמסירות להמשיך בעבודתם הציונית. בין האורחים החשובים שהוזמנו להרצות במיפגשים אלה נראו גם מרצים חשובים שבאו ממרחק כמו הרב ד״ר יואכים פרינץ, פרופיסור היינריך לווה, ד״ר האנטקה, ד״ר תזארסקי, ביקור בבית אימבר נחשב לדבר המובן מאליו ושכר הבילוי בצידו. ובכל פעם כשהאורחים הביעו את תודתם הלבבית בעד קבלת־הפנים והאירוח הטוב היה מרדכי אימבר משיב ועונה: תודתכם והבעת סיפוקכם נתונות לרעיתי אסתר, בהזכירו כדוגמה את דברי רבי עקיבא: „שלי ושלכם שלה היא״... האווירה בבית אימבר היתה ספוגה שלוש אהבות: אהבת תורת ישראל, אהבת עם ישראל, ואהבת ארץ־ישראל.

קוים לדמותו של הד״ר אדם נח בראון

ביום ד' באדר תש״ך, הלך לעולמו בשנת ס״ח לימי חייו המלומד והחוקר ד״ר אדם נח בראון ז״ל שהיה דמות מופלאה וכמעט נדירה בדורנו. בטרם עת, נפסקה שירת חייו הרבגונית, העמוקה, הרחבה והצנועה, וכשכולו עוז ומרץ להשלמת ההכנות להוצאתם לאור של מחקריו ומפעלי חייו, שבראשם עומדות מהדורות מדעיות, הכוללות גם תרגום עברי חדש ומתוקן, של שניים מספרי המופת של המחשבה העברית בספרד בימי הביניים. האחד — „ספר ההרצאה וההזכרה״ (במקורו הערבי „כתאב אלמחאצ׳רה ואלמד׳אכרה״, שתורגם ראשונה ע״י המלומד ב״צ הלפר ז״ל בשם „שירת ישראל״) והשני — „ספר ערוגת הבושם״ (בערבית „כתאב אלחדיקה״) שני הספרים שהם פרי עטו ומחשבתו של רבי משה אבן־עזרא, החוקר־המבקר, הביוגרף וההסטוריון הראשון של הספרות היהודית־ערבית בתולדות ישראל.

זכות נדירה היתה לתלמידיו של ד״ר בראון במכון ל־מדעי המזרח באוניברסיטה העברית בירושלים — שהח״מ היה אחד מהם — לקנות מפיו חכמה ודעת, והעיקר — חיזוק האמונה בלב ו„תיקון מידות הנפש״, כפי שקרא ד״ר בראון לתרגומו העברי החדש של ספרו הערבי במקורו („כתאב אצלאח אל אח׳לאק״) של רבי שלמה אבן־גבירול. תרגום מתוקן ומשוכלל יותר מהתרגום הראשון של יהודה אבן־תיבון בתקופת חיבור היצירה. ספר זה, שהופיע בשנת תשי״א בהוצאת מחברות לספרות בסיוע מוסד הרב קוק, ובצרוף מבוא, תוספות, הקבלות ומפתחות, הוא, כנראה, הספר היחיד מפרות מחקרו ומדענותו של המנוח, שראה אור בחייו.

בהקדמה לספר זה (עמ' ה') מזכיר ד״ר בראון כי קדם לתרגום זה תרגומו של ספר „מבחר הפנינים״, אף הוא של רשב״ג. אולם תרגום זה טרם הודפס, כפי הנראה, כשאר חלקי עזבונו המדעי רב החשיבות של המנוח.

הד״ר בראון היה חוקר ומומחה, מושרש ומעמיק, של הספרות העברית בספרד. בייחוד, באותן נקודות־מפגש רבות של ספרות זו עם הספרות הערבית בת זמנה, אשר השפיעה עליה הרבה מצורותיה, תכניה ודרכי הבעתה. שטח זה של מחקר־מדעי, היווה חלק חשוב ביותר ממישור למדנותו הענפה והמפכה שלא חסך מעולם את פרותיה מכל רע וידיד, מורה ותלמיד, שואל ומתעניין.

מפעל אחר, מן החביבים ביותר על המלומד המנוח, היה מפעל הקונקורדנציה של השירה הערבית הקלאסית (עד התקופה האומיית, ועד בכלל), שהוא היה ממניחי יסודותיו וממטפחיו הנאמנים. לא אחת שמענוהו אומר לנו בחיבה: „באחד באפריל 1926, כתבתי את הכרטיס הראשון של הקונ־קורדנציה, מתוך ספר 'אלהאשימיאת'...״ ואמנם, אחת התקוות הגדולות שכה אהב ד״ר בראון לטפח בלבו ובלב תלמידיו־באוניברסיטה, וחבריו־לעבודה במפעל, היתה תקוותו לחזות בסיומה של הקונקורדנציה. ומה גדולה היתה שמחתו, כאשר, הובאו לפני כשנתיים מהאוניברסיטה שעל הר הצופים, יותר מחצי מיליון כרטיסים, שרובם נכתבו וסודרו בידיו הוא. הוא ראה בכך אות להשלמתו הקרובה של מפעל זה בעל חשיבות עולמית, אשר רבות פעל ותרם מכשרונותיו לו. משום כך גדולה האבידה בפטירתו של ד״ר בראון ז״ל קברניטו המדעי, מזכירו ועורכו הראשון של המפעל.

חיבה מיוחדת היתה לו לד״ר בראון למפעלים מסוג זה. כל תלמידיו ובאי ביתו, שהיה תמיד בית־ועד ואולם־קריאה ולימוד לחכמים ולתלמידים גם יחד (ומי, בכלל, מבין מכריו לא היה תלמידו?) זוכרים את הקונקורדנציה־זוטא של החרו־זים הפזורים בספר „אלף לילה ולילה״, שהוא מצא את מקורותיהם וסידרם באלפי כרטיסים. ולמרבה הצער, הניח גם אותם בכתב־יד.

רבת־צדדים היתה אישיותו של המנוח. כבלשן מחונן, היה ד״ר בראון בקי בקרוב לחמש עשרה לשונות, מקבוצת הלשונות השמיות, סלאביות... ועד אספרנטו. אך תפיסתו הבלשנית היתה מעבר לצורות לשוניות והתפתחויותיהן. הוא הדר לתוכה של כל לשון, וחש את תוכנה עד־יסודה, או כפי שקרא לאחד משיעוריו המאלפים בשנת הלמוד האחרונה באוניברסיטה: פילוסופיה של לשון (בשילוב עם) פילוסופיה של דת. שילוב זה של פילוסופיה של דת ולשון, יש בו, אולי, משום סמל לדמותו המדעית־דתית, ולגישתו הסימנטית־מיתפיסית לכל נושא כמעט, בתחום הרחב של עיוניו ומחקריו הרבים.

על יחסי גומלין בין האדם והטבע כמקורו של הטוב בעולם, אמר ד״ר בראון פעם: ה ט ו ב הוא מכינויי א ל ה י ם („הטוב כי לא כלו רחמיך״); ה ט ו ב הינו מכינויי ה ט ב ע („אעביר כל טובי על פניך״); ט ו ב זה השורש של ט ב ע (במובן נאטורה) אף כי מלת ט ב ע אינה מופיעה במקרא. ומדוע נקרא הטבע טבע, כי האדם טובע בו. כך שאל ד״ר בראון הטבעוני המובהק וכך השיב עפ״י דרכו המיוחדת.

אין זו, בעצם, אלא אחת ממאות מימרותיו המחכימות המצטיינות בהברקתן הלשונית והמחשבתית, אשר הן פזורות בין מחברות וזכרונות תלמידיו וידידיו. ואם ייעשה נסיון אי פעם לכנס מימרות וחידושים אלה, אזי נזכה בודאי לאוצר פילוסופי־דתי לשוני רב חשיבות.

במאמרו על ספר „שירת ישראל, כתב ד״ר בראון על מחברו רבי משה אבן־עזרא, בין השאר: 'יהודי היה, ושום דבר יהודי לא נחשב זר בעיניו; אדם היה ושום דבר אנושי לא נראה לו לנכרי״. בשני משפטים אלה, נתן המנוח, כמדומני, ביטוי גם לעצמו הוא, ולכל תורתו על רגל אחת.

ואם אמנם, נסתיימו ימי חייו של ד״ר אדם נח בראון, הוא לא מת, כי אם „עבר אל הנצח״. שכן, הוא הוא שאמר פעם: אני אינני ירא מפני המות, כי אני אעבור אל הנצח״.

נשמתו צרורה בצרור החיי־הנצח.

קיצור תולדותיו:

ד״ר אדם־נח ב״ר חנוך בראון ז״ל, נולד בכ״ז בניסן תרנ״ב (1892) בקרקוב, פולין. קיבל חינוך יהודי מסורתי וחינוך תיכון בגימנסיה פולנית באותה עיר. השתלם אחרי־כן באוניברסיטת קרקוב בבלשנות, פילוסופיה ושפות רומניות. ואח״כ באוניברסיטאות ברלין, וירצבורג, והיידלברג. ובבית המדרש הגבוה לחכמת ישראל בברלין (שם הרצה פרופ' הרמן כהן). הוא למד משפטים באוניברסיטת ברלין. בשנת 1916 הוכתר באוניברסיטת היידלברג בתואר ד״ר לפילוסופיה באות הצטיינות, ונושא הדיסרטאציה שלו היה: „שלילת ההעדר אצל הרמב״ם״. אחר שימש כמנהל גמנסיות עבריות בפולין ובבי״ס תחכמוני באנטוורפן. ובשנת 1924 עלה לארץ. כשנוסד המכון למדעי המזרח באוניברסיטה העברית בירו־שלים ב־1926, הצטרף לחבר עובדיו המדעיים והיה קשור עמו כל השנים בעיקר במפעל הקונקורדנציה של השירה הערבית הקלאסית. בשנת תשי״ז החל להרצות במכון, על הספרות היהודית־ערבית; פירסם מאמרים ומחקרים רבים בכתבי־העת בארץ ובחו״ל בשפות שונות. ואור ליום חמישי, ד' באדר, תש״ך, נפטר לאחר מחלה קצרה.

לפני צאת ההלוויה מבית זיו להר־המנוחות בירושלים, הספידוהו פרופ' יוסף ריבלין והרב שאר־ישוב, חבר מועצת העיריה. ליד הקבר הרענן הספידוהו פרופ' אוריל הד, ראש המכון למדעי המזרח, ועוד אחד מחבריו ב„בנים החופשים״.

הניח אשה, שלושה בנים, חמש בנות ונכדים. בכ״ט באדר (28.3.60) נערכה ב„בית הלל״ אזכרה מטעם המכון למדעי המזרח ליום השלושים לפטירתו. דברי הספד נאמרו ע״י פרופ' מ. פלסנר בשם מורי המכון, ומר זכאי אהרן בשם תלמידי המנוח.

זכאי אהרן

בין שבילי ירושלים

לזכרו של ד"ר אדם נח בראון זצ"ל

דבקותו ואהבתו של ד"ר בראון בירושלים נבעה ממעינות עמוקים מאד. שום שיחה או פגישת רעים, לא התקיימה בלעדי שילוב שמה ותפארתה של ירושלים היא עיר הנצח שהיתה שזורה במהלך מחשבתו ודמיונו העשיר, בחיי יום יום. ואפילו החיים הקשים אשר הגורל הטיל על שכמו, הצרות והצער אשר נתנסה בהן לא הסיחו דעתו ממנה. מאבק על כל צעד ושעל היו נראים לו יותר תכליתיים בחשבו עליה. הוא ממש הגיע עד לשרשיה, חקר תולדותיה וחדר לקדמוניות, מעקידת יצחק בהר המוריה ונצחונו של דוד המלך בעמק הרפאים ועד מלחמת קוממיות בימינו אנו בשערי ירושלים המחודשת וחלקו הוא ובני ביתו בה...

יום יום חידש איזה דבר הקשור לעריסת הנביאים והחוזים, הוא ראה בה מרכז העצבים של כל העולם. היה אומר, באם העולם יבין, יתעניין ויחקור את הדרה, את יפיה, את תשעת קבין היופי שנפלו בחלקה יגיע לשלום הנצחי, ירגיש וימחיש בחזון אחרית הימים. באמונתו זו הדביק את ידידיו ומכריו הרבים. ונצמדנו לשתות ממעין המתגבר ובדברי נועם נפלו עלינו דבריו כטל הבקר, המרענן, בטהורו וזכותו ומעורר לחדוות חיים ושיבה לטוב.

הוא לא השתייך למטיפי מוסר ומתוך אהבה לכל מה שסובב אותו פתח את לבו הטוב. במאבקו המר עם יסוריו, לא ערער. קבל הכאבים, כיסורי אהבה, ולפעמים אפילו הרגשת אמרת איוב מעל שפתיו מרחפת.

טרדות החיים, דאגות פרנסה לא הרפו ממנו, (ואפשר לומר עליו בלשונו של רבן גמליאל, אינכם יודעים כמה קשה פרנסתם של תלמידי חכמים) ואף על פי כן שום דבר חומרי לא קסם לו, דברים פשוטים אצל זולתו בעיניו מותרות נראו, כי עולמו חי.

התנזר ממאכלי בשר, צמחוני, אדוק היה, מאמין, עמוק, התהלך משולהב על אדמת ירושלים, הסלעית, האלוהית, הנצחית. בהתפעלותו ממנה הקרין עלינו, כי האמין האיש במה שהיה אומר, ובאהבה הביא את דברו לזולתו, במעשיו הטובים משלים את ירושלים ומבצריה, ועל ידי אהבתו תורם חלקו ליצירה המחודשת.

לא התווכחנו אתו, שתינו בצמאון דבריו, בו הרגשנו כי „דברי חכמים בנחת נשמעים" והטוב ודרך הישר דרכו.

נעים היה לשמוע את פירושיו, איך נתן טעם לשבעים שמות אשר ירושלים נקראת בהם. הרגשת כי גם אתה נשען על יסודותיה של ירושלים. אכן הרבה דמיון היה בינו ובין ירושלים, גם היא דלה בחומר ועשירה ברוח, נראית לך דלה בלבושה הסלעי וקורנת ביפיה הפנימי. היא היתה בעיניו יעוד היחיד ושאיפת הכלל, והרגשת ביתיות בה. הגעת אליה למטרה נכספת סימפוניה של שירה וכמיהת דורות צמאי גאולה, מקום הולדת קהלת ושיר השירים, בין מזמורי תהלים של דוד וברק של חכמת משלי שלמה, הכל נולד כאן ונברא למען כאן. היא תמיד מתחדשת, שיבת ציון, תקומת ישראל ומדינת ישראל חלק בלתי נפרד ממנה, ושבו בנים לגבולם, הגבול הרוחני והפיזי גם יחד, על הכל דיבר, שינן ולמד והחדיר בך בלהט אהבתו לציון, קירב אותך לכור מחצבתך.

פעם בהיותי אתו יחד, זצ"ל, באזכרה בכ"ז ניסן ביער הקדושים אשר בהרי יהודה כיבדתיו באשכולית, אחרי שבירך ואכל מהפרי אשר לא באה מן המוכן פנה אלי ואמר ראו ופקחו עיני מטעם הפרי. האדם, הישראלי חזר לקדמותו, לבראשיתו, וגם בזיעת אפך תאכל לחם, לברכה נהיה, ובכן נפקחות עיני האדם לדעת לאהוב, לאהוב את עצם היותנו. כאן שמח על ירושלים הסלעית שהיא מוריקה, אבניה קורנות בשמש מתחדשת, הרגיש בה את שלמות העולם ותיקונו. וכך האציל האיש, בשיחות רעים אין ספור, בסבלנות של הלל הזקן. דברו נח עלינו ברוך ובאהבה, באמרותיו היה דבר מה מהראשונים, וגם ראשיות. לכן ידע לחדור לכל פנה לכל חברה, במת ההסתדרות לא הייתה זרה לו ומעל במתה השמיע את תורתו, ומצא אוזן קשבת, לא הסתגר בקבינטים של מלומדים, אלא לראש חוצות ירושלים הביא דברו, הוא האמין כי האדם יאזין ויבין אותו. וגם לבקיאותו לא היה גבול. פעם לפני הרבה שנים היה אורח בביתי איש מלומד צעיר מהודו הרחוקה, בין אחרים החלטתי לבקר אתו גם אצל ד"ר בר־און המנות. האורח המלומד הרגיש את עצמו אצלו כמו בבית. מוכנס לאהלי תורה בקלות קלחה השיחה. על מה לא דברו, על שרשי לשון ההינדית, הגיעו ל„סנסקריט" והאיש מעולם אחרי הכיר דרכו לא רק את ישראל החדשה, רק התחיל לרקום הקשר בין ארצנו וארצו. ארצות עריסת התרבות האנושית. צומת דרכים תרבותית, אהבת אדם אמיתית. דרך לשחרור ארצות ועמים בדרכים שונות, וד"ר בראון גילה לפניו פרק אחרי פרק על דרכי שיבת ציון בימינו אנו. והרגשת „כחולמים היינו". כל זמן שהותו כאן המלומד מהודו לא חדל לדבר עליו, בכבוד ודרך ארץ. תוכו כברו היה האיש. הרבה דמיון היה בו לחותנו ר' ישראל משה ווינרב ז"ל מסוסנוביץ. תלמיד חכם גדול וציוני נלהב, שזור בחסידות. הדור אשר שם לדרך פעמיו, לדרכי ציון תזכו, להתחדשות פיזית ורוחנית, לאהבת ישראל, אהבת האדם ודבקות בירושלים.

ברחוב אחד גרתי עם ד"ר בראון ז"ל. עכבתי אחריו תמיד, בימי חול וחג וגם למדתי לדעת מה החג הפנימי אשר בוקע מקרבו, התלהבות חסידית ועממיות נפלאה.

היה זה זמן לא רב לפני פטירתו, כאשר בקרתי אצלו והוא קרא לפני קטעים משלום־עליכם, ודוקא באידיש עסיסית, נהנה משטף הדיבור העממי הבריא, שמע — הוא פנה אלי,

איזה רציפות של שמחה בלתי פוסקת מקרינה מהאנשים הפשוטים, פשוטי העם, גיבוריו של שלום עליכם, עמלי כפיים הגונים ותבונת חיים בלבם. זהו האור הגנוז הפנימי בחדוות האדם, חדווה אשר מקרבת, מלכדת ודולה פנינים, מתלחשים כמו גבילי אש אשר מתחממים בהם, כך התקרב בכל הדרכים ושמח על חכמת האדם הפשוט, כל ימיו לתורת קדושים היו והתרוממות רוח לא סרה ממנו, ידען היה האיש, שורשי וזכרון פנימי לו בשפות אין ספור, ידע. אוצרות פיזר ביד רחבה וכוח נדיבה, לעצמו לא דאג אפילו שמינית שבשמינית המותרת לא היה בו. עמד צפוף והשתחווה ברוח. לנגד עיניו תמיד צער זולתו ושמחת אחרים כמו בשמחתו שמח.

בוודאי קצרה ידו לנהל ביתו בשלווה ולחיות חיים שקטים, פטור מדאגות פרנסה ויסורי גוף, אבל על סדן מחשבתו מצא מנוח לנפשו.

יום אחרי יום, שנה אחרי שנה אנו נפגשים עם בני משפחתו המשורשת בארצנו. כמה אהב את בני ביתו, את ילדיו ואת נכדיו. קולו המלבב עוד מהדהד בינינו, אמנם דור הולך ודור בא, אבל אשרי לדור אשר כאלו חיים בו.

וכזה היה ד״ר אדם נח בראון, את האלהים התהלך נ״ח כך הרגיש וחי את ירושלים, ביצירה גשמית ורוחנית, בהתרוממות רוח נזכיר אותו, בחדווה חסידית, נשנן תורתו, ואמרות פיו. נדע להפיג שמחת חיים שהוא ציווה בדרכו הצנועה להרבות לתפארת ירושלים הנבנית ועיננו רואות.

נזכיר אותו בתוככי ירושלים, נזכיר את האיש אשר נהירים היו לו כל צפונותיה, שבילי מטה ושבילי מעלה...

ד״ר אדם נח בראון ז״ל

ד״ר אדם נח בראון ז״ל, שזה לא כבר מלאו י״ב שנה לפ־טירתו (ד׳ אדר תש״ד), היה מותיקי העובדים המדעיים במכון למדעי המזרח של האוניברסיטה העברית.

כאשר נוסד המכון למדעי המזרח באוניברסיטה בשנת 1926, הצטרף לחבר העובדים המדעיים שלו והיה קשור עמו כל השנים. הוא נטל חלק רב במפעל הקונקורדנציה של השירה הערבית המבוצע במכון למדעי המזרח וכן עסק וחקר הרבה בשטח הספרות היהודית בארצות האיסלאם, ספרות ישראל שנכתבה בלשון הערבית.

הוא פירסם מאמרים ומחקרים רבים בכתבי־עת בארץ ובחו״ל. תרגום עברי משלו לספר תיקון מידות לרשב״ג, בצירוף מבוא, הערות ומפתחות, יצא לאור בהוצאת „מחברות לספרות״...

בשנים האחרונות לחייו שקד על הוצאה מדעית בקורתית של ספרו של ר׳ משה אבן עזרא, שנכתב בלשון הערבית, על שירת ישראל.

ד״ר בראון נולד ב־1892 בקרקוב, פולניה. קיבל חינוך יהודי מסורתי וחינוך תיכון בגימנסיה פולנית באותה עיר. השתלם אחרי כן באוניברסיטת קרקוב בבלשנות, פילוסופיה ושפות רומניות, ולאחר מכן באוניברסיטאות ברלין, וירצבורג והיידלברג, ובבית המדרש הגבוה לחכמת ישראל בברלין. כמו כן למד משפטים באוניברסיטת ברלין. ב־1916 הוכתר באוניברסיטת היידלברג בתואר ד״ר לפילוסופיה באות הצ־טיינות. נושא הדיסרטציה שלו היה: „שלילת ההעדר אצל הרמב״ם״. לאחר מכן שימש כמנהל גימנסיה עברית בבנדין ומנהל בית ספר תחכמוני באנטורפן.

בשנת 1924 עלה לארץ.

יוסף חריף

זכרונות לבית אבא (פישל באציא)

אבא ז״ל נולד בשנת תרנ״ג בעיירה חנצ׳ין לאביו ר׳ אליעזר גדליה ז״ל ולאמו החסודה ז״ל, הוא התחנך בין כתלי ישיבות ואלה הטביעו חותמן על הלך רוחו.

את עיקר תלמודו קיבל בישיבת ביזיצ׳ון ושם כונה „העילוי מביזיצ׳ון״. הלמוד נעשה בהתמדה רבה ודרש מאמץ, השעורים נמשכו שעות רצופות שהתקיימו ביום ובלילה. על האוירה ששרה בבית המדרש, אופן הלימוד וההתמדה בו, ספר לנו פעם, בעת שרצה להביא בפנינו דוגמא על גדלותן ומסירות נפשן של אמותינו ז״ל. כך היה ספור המעשה:

הימים ימי חורף קשים, שלגים וקור, הוא עצמו ילד רך בשנים ישב בבית המדרש בשעור שהתקיים דרך קבע מאחרי חצות עד אור הבוקר. אמו ז״ל היתה נוהגת אחת לפרק זמן לפקוד את בית המדרש כדי לבקר את בנה ובהזדמנות כזו הביאה למענו ספל חלב חם. פעם אחת הגיעה לבית המדרש בטרם העיר השחר, בנה, שלא ראתה אותו זה זמן וחרדה לשלומו בגלל מזג האויר הקשה, היה באמצע השעור. היא לא מצאה עוז בנפשה להפריעו בלימודיו ואף הוא, הילד, משהודיעו לו כי אמו הגיעה ומחכה לו בחוץ, לא אזר כח להפסיק בלימודו. האם השתהתה בקור הגדול וחכתה לבנה עד אשר נסתיים השעור.

הבגרות קפצה עליו בעודנו ילד. כי בהיותו רק כבן עשר אחת־עשרה התיתם מאמו החסודה ז״ל ובשל העוני ששרר בבתי ישראל ולא פסח גם על בית אביו נאלץ להפסיק למודו הקבוע בישיבה ונחלץ לעבודה כדי לסייע בפרנסת בני הבית. הוא השכיל לחלק זמנו, היום למלאכה והלילה לקנית דעת.

ידוע היה בחריצותו, שקידתו ועקשנותו. אם אך נתפס לרעיון, כילה בו את כל מרצו עד אשר נתגשם כפי מיטב

ר׳ פישל באצ׳ה

הבנתו. תכונות אלו עמדו לו כבר בילדותו ואפשר לו להתגבר על פגעי הזמן. גם בימים הקשים ביותר לא פסק פומי מקרא, כפי שעוד נראה להלן.

השפעת תקופת ההשכלה ותנועת התחיה נכרו בבתי המדרש. נוסדו אגודות לקריאה ולמוד התנ״ך והשפה העברית. הדברים נעשו בסתר ומתוך פחד, כי היתה זו „תרבות זרה״. אולם הם מצאו הד בלבו כבר בעודו צעיר לימים. הוא שקד על למוד התנ״ך והשפה העברית (תו רפויה) היתה שגורה בפיו. הוא למד ושנה וכל ספרות עברית שהיתה ונכתבה באותה תקופה הוו את מזונו הרוחני.

בהקשר זה כדאי לציין, לא ראינו את אבינו מהלך בטל. אפילו פנה מעניני יום יום וכבר היה מצוי ליד ספר עברי שנקלע לידו, ובכל מקצוע שהוא: משנה הלכה, אגדה, היסטוריה, ספרות יפה מנהגו היה לא לנטוש את הספר עד שעה מאוחרת מאד בלילה, עד אשר גמר לקרוא בו עד תומו.

הוא לא היה ברנן בקריאה ובלבד שיהא הספר כתוב עברית, כי יקרה בעיניו התחדשותה של השפה שבה ראה יסוד ראשוני לאחדותו של העם לקראת היעוד הגדול.

התנועה הציונית לא היתה לדידו רעיון חדש שבני נעורים מתלהבים ממנו. יסודותיה כבר התקיימו עמוק עמוק בנבכי נפשו. הוא לא היה צריך להצטרף אליה, היא היתה כבר נטועה בקרבו כששרשיה מופרים ביובלי תרבות ישראל. היא אך עוררה בו שאיפות נסתרות לגאולה שבקעו מקרבו. הוא נשאה בחובו ברמה והתעלה עמה. התנועה הציונית בטאה את כל מאויו לעלות לארץ־ישראל לחדש בה חיי עם על מסד עתיק יומין וכדרך כל הארץ.

נדמה שאם נרצה לתאר עתה אחרי הרבה עשרות שנים, את דמותו ואישיותו נוכל לראותה באופן הברור ביותר כשהיא מוקרנת על רקע ארץ ישראל, כי הרי היו חייו מסכת ארוכה אחת שהם וארץ ישראל ארוגים בה כשתי וכערב.

הימים ימי מלחמת העולם הראשונה, שונאי ישראל מתגרים ביהודים בפוגרומים וכד׳. הם רק מחשלים אותו ומקרבים החלטתו בצורך בהגשמה עצמית, עליה לא״י.

לסוסנוביץ הגיע בבחרותו ועד מהרה הפך ביתו בית ועד לחכמים. אין מאורע בכל שטח צבורי של העיר שאינו נדון בין כתליו ובעיקר הפעילות הציונית שאליה התקשר בכל נימי נפשו ולה הקדיש את רוב זמנו עד כדי הזנחת פרנסתו.

ארץ־ישראל הופכת לציר חייו וכל עיסוקו אינו אלא בה ומביבתה. הוא קונה קרקעות בארץ, בבחינת גאולה תהא לה לראשונה, אף אם גאולתו שלו מתאחרת. הוא מסייע בידי אחרים לעלות ארצה בהונו ובאונו ודואג לסידורם בארץ.

ולא זו בלבד, אם קורה שמשפחה חזרה לגולה, משום שלא התאקלמה בארץ, הוא בין הראשונים המטפלים בשיקומה מחדש ורואה בכך מחבלי הגאולה.

פעילותו הציבורית היא רב גוונית אך כולה קודש למען א״י וכל הכרוך בה. גם מעשי יום יום שלכאורה אינם אלא בעלי אופי חברתי — משולבים והם בלתי נפרדים ממגמתו העיקרית — א״י.

עסקנותו מתרחבת, בראש דאגותיו הוא רואה את הדור הצעיר וההכרח לחנכו לתורה ולדרך ארץ, לקראת המשימות שיוטלו עליו.

בימים ההם היה החנוך העברי שדה בור ורבות התלבטו על צורה ותוכן שיקבע לבית יוצר זה אשר בו תלוי עתיד האומה.

בית ספר מסודר עם תכנית למודים קבועה בכל מקצועות ההוראה היו נחלת הגויים בלבד. לנו, בני עם ישראל היו. „מלמדים״ ו„חדרים״. צורת חנוך חדשה לא על נקלה נקלטה.

„הנאורים״ שבאבות שלחו, או נאלצו לשלוח, ילדיהם לבית הספר העממי של הגויים. היה בכך משום סכנה לנוער אשר עליו יוטל להגשים את רעיון התחיה.

במאבקים רבים בין החברים לבין עצמם והשלטונות קם בית הספר של המזרחי בעיר. יחיד במינו בה ובמחוז כולו. הבעיות הרבות מצאו פתרונן עם התפתחותו של בית הספר אשר הכיל, כתות מכינות — דוגמת גן ילדים של ימינו — ושש כתות של בית ספר עממי מקובל. הדאגה לחנוך הילדים היתה מקיפה וכדאי לציין שכבר אז סיפק בית הספר ארוחות חמות כמה פעמים ביום, למעוטי יכולת שבין התלמידים והם היו רבים.

יסוד בית הספר הווה מהפכה והחדרתו ללבותיהם של האבות היתה אטית וקשה.

בעיצוב דמותו של בית הספר לא נחסך כל מאמץ. ביגיע רב ותוך התחייבות בהוצאות כספים גדולות רוכזו מיטב המורים וכוחות הוראה.

כדוגמא לגודל מסירותו לחנוך הנוער מן הראוי להביא את האפיזודה הבאה:

זכורה לי שיחה בין אבא ז"ל לבין אחד העסקנים או מנהל בית־הספר עצמו: אבי הפליג בשבחו של אחד המורים החדשים שהשכיל להסביר באחת הכתות הנמוכות, בצורה מוחשית ביותר את משמעותן של המלים „כלב נובח" ו„חתול מיילל" ע"י שרכן על ידיו ורגליו לרצפה ובטא „האו האו" ו„מיאו מיאו" והוסיף: מי שיכול כך להמחיש לילדים מובנם של מושגים, חזקה שהוא מחנך טוב.

בית הספר קם והחל שוקק ילדי ישראל. אט אט הפכה השפה העברית שגורה בפיהם ויהדות וציונות היו הערכים שעל יסודותיהם חונכו.

במשך הזמן התבסס בית הספר והיה לגאון ולתפארת ושמו ושמע העיר סוסנוביץ יצא למרחקים.

כל הדאגה הזו נפלה על שכם עסקנים מעטים שפעלו שלא על־מנת לקבל פרס, ואבי בתוכם שמש יו"ר הקורטוריון של בית הספר. (בהזדמנות זו נברך שמם וזכרם באשר הם).

הבית — רחב ידים ופתוח לרווחה ואליו צמוד בית המסחר והמלאכה. באיו היו מכל שדרות העם, מי בעסקים, צרכי צבור, דברי תורה ,וצדקה, שיחות חולין ושאלת עצה. לכולם הסביר פנים ומצא זמן כדי לשאת בענינם.

עסקנים, סוחרים, וסתם אורחים ועוברי אורח, מצאו כאן קורת־גג. לעתים דמה הבית לבית נתיבות זעיר.

על מידותיו התרומיות והליכותיו עם הבריות אפשר לעמוד מסיפור שתי העובדות הבאות:

הספריה בבית הכילה מאות אחדות של ספרים. כולם בשפה העברית. היא היתה פתוחה לכל דורש.

לעתים מזומנות נטה ללון אחד המכרים שגר הרחק מהעיר ובא לכאן לרגל עסקיו. מדי בואו עיין בספר ומשלא הספיק לסיימו במשך שהותו בבית לקחו אתו לביתו כדי להשלים הקריאה בו.

כך ארע כמה וכמה פעמים עד אשר מספר ספרים מסדרה אחת הועתקו כמעט כולם לביתו של האורח.

לימים השיא האורח את בתו וכמתנת נשואים לחתנו, שהיה תלמיד חכם, נתן את אותם הספרים שהיו אגב יקרי המציאות.

לאחר זמן בקר אבינו בבית הזוג והראו לו את צפונות הדירה וכו' ובה מצא את ספריו, ואז רק העיר:

„בעצם יש לך טענה ועלי להביא את מותר הספרים החסרים כדי שתהא בידך כל הסידרה"....

מעשה אחר כך היה:

„האורחים" כשם שלא בדקו למזונות כך לא חקרו למר־צאם. ארע שלן זר בבית כמה שבועות רצופים. יום אחד התברר שהאורח עזב מבלי להפרד לשלום ואף לא הודה, כמקובל. הדבר היה מוזר בעיני בני הבית שהספיקו להכירו היטב, אך החידה נפתרה כעבור זמן קצר. מכונת תפירה חדשה שהיתה בבית נעלמה עם האורח. כמובן שלא נעשה דבר, באמצעות השלטונות, כדי לאתר את האורח ולדרוש שיחזיר את הגניבה, אף שניתן היה למצאו ולהעמידו לדין.

זו היתה רחבות הלב והגישה כלפי הזולת, ואילו בשביל עצמו לא דרש אלא את ההכרחי.

על יושרו במקח וממכר אפשר לספר יריעה גדולה ואל נכון נהו אל בית עסקיו ממרחקים, לקוחות גם שאינם בני ברית.

נחבא אל הכלים, דחה את הרשמיות ושנא כל פומביות, בעסקנותו הצבורית היה ער והתענין בכל הנעשה בתנועה הציונית הרחק מתחום עירו. פעם גונב לאזנו על פעולת ההעפלה של חלוצים שאורגנה ע"י המזרחי ולא עלתה יפה. הבחורים הסתכנו, סבלו מחסור שקשה היה לעמוד בו. הדבר נגע ללבו אך אי אפשר היה לעזור להם לאלתר כי היו מחוץ לגבולות פולין.

הוא התריע ותבע שלא תשונה פעולה כזו אלא אם כן יהא בטחון מוחלט שלא יפגע שלומם של האנשים. דבריו מצאו אוזן קשבת.

בשנות השלושים הכין עצמו לעליה ורק בתחילת שנת 1932 הגשים את חלומו ועלה ארצה עם כל בני משפחתו פרט לבכור שהזדקק לסרטיפיקט מיוחד והצטרף אליהם מאוחר יותר.

הכנותיו הנפשיות היו גדולות. את בניו למד מלאכה והוא, למרות שלא היה לו כל מקצוע ביקש לקיים בארץ „ביגיע כפיך תאכל לחם". משך ידו מכל מסחר וכל שנותיו התפרנס על המלאכה.

חבלי ההתאקלמות לא היו קשים לדידו כי המטרה שהציג לו היתה ברורה. לעומת ביתו רחב המידות היה כאן חדר אחד ויחיד בלבד מקום מגוריו לו ולכל בני משפחתו, וחדר נוסף לבית המלאכה, בו עבד עם בניו.

רוח החלוציות פעמה בלבו. האיש שכל ימיו עסק במסחר, צרכי צבור וכד' הפך לאיש העבודה ועסק בה ללא מגבלה של זמן, ממש יומם ולילה ללא לאות.

העבודה היתה לדעתו חובת השעה, מיד עם רדתו מהאניה ללא הסוסים וחפושי דרך פנה לעבודה. אמר שיש להתנער ממנהגים נפסדים של הגולה, לזנוח דרכים מקובלות של סחר מכר ולהתפרנס מיגיע כפים.

יפה היה לראות את האיש שלא היה למוד בעבודה גופנית כיצד הוא מתפאר בבגדי העבודה ונהג לכנותם „אלה בגדי השרד שלי" — ככהן בבית המקדש להבדיל — בכך הפגין את יעודו החדש בארץ.

בימי חג ומועד היה משוטט, מהלך ברגליו בחינת „כל מקום אשר תדרוך כף רגלך לך נתתיו" ונהנה מששמה אורה וזיוה. התפעל מכל שיח בנין ופיסת נוף כאילו לא ראה שכמותם מעולם בחו"ל.

אהבתו לארץ לא ידעה מצרים. היה מרבה בשבחה הרבה מעבר למציאות האפורה. בשיחותיו עם רעים וידידים

לא הכיר, כמי שאינו שומע כלל בכל בקורת ולא נתן להטיל בה דופי.

היה חדור אמונה שלמה שגם אם המציאות שונה, הרי דעותיו וגישתו הן בבחינת חזון רצוי ובר הגשמה, ובוא יבוא היום המיוחל והארץ תהיה כפי שהוא תארה.

תפיסתו ומחשבותיו על ישוב א״י והתפתחותה לא נמדדו לפי הקיים — היש, כי הסתכלותו היתה באור חזון, צפה לעתיד ורואה לא רק את הדבר עצמו כי אם את כל סביבתו כחוזה בפרספקטיבה המשקפת את הדבר על כל צדדיו.

להלן כמה עובדות אופייניות:

בשנות השלושים טרם היתה חקלאות עברית מפותחת. הרבה סוגי ירקות ופירות המצויים כיום היו בשלבים נסיוניים אז. היו ספקות אם תוכל אדמתנו בעלת האקלים החם לקלוט גידולים הקיימים באירופה הקרה, כגון: שזיפים תפוחי עץ וכד׳.

לימים מצא עצמו ליד השוק והבחין כי מציעים למכירה תפוחי עץ מקומיים, קטנטנים שאינם ראויים למאכל ואף תאוה לעינים לא היו.

התפעלותו ושמחתו היו ללא גבול, הביט כה וכה וראה מכר, ספר לו על הפלא הגדול, הלה הצטחק, איזה תפוחים. הרי בחו״ל היו זורקים אותם ולא מציעים למאכל בני אדם.

אבי התכעס על חוסר ההבנה ואמר:

הארץ שגידלה לנו כאלה עוד תצמיח טובים ויפים מאלה שהיו בחו״ל.

ועוד מעשה: ביום שבת, כרגיל היה מטייל, פעם הגיע עד מקוה ישראל. נכנס ובחן כל מה שראה, התעכב ליד הלול שהיה מסודר להפליא ומצא בו עופות גדולים ויפים. אף על זה התפלא והפטיר: איזה עופות. הרי באחוזות העשי־רות ביותר בפולניה לא תמצא כאלה.

כל מה שראה בארץ היה כפלא בעיניו „ארץ זבת חלב ודבש״ לא היתה לדידו סתם אמרה אלא אמת לאשורה שאין לפקפק בה.

החקלאות היתה משאת נפשו. שאף להיות עובד אדמה בארץ ישראל, בקש להקים מושבה חקלאית שחבריה יהיו יוצאי סוסנוביץ. ארגן את יוצאי סוסנוביץ עם ידידו דגיאלי (פישל) ועשו ימים כלילות. לצורך כך שוחח עם חברים ובקשם להיות שותפים לרעיון. הוא אתר אפילו את מקומה ירקונה אחרי פ״ת ליד מגדיאל. קיים מגעים עם אנשי המזרחי, הסוכנות ומחלקת ההתישבות שלה. אך לא עלה בידו להגשים משימה זו.

אסונות לא פסחו עליו. בחדשים הראשונים לשהותו בארץ, שכל את בנו אליעזר גדליהו ז״ל ושנים לא מצא נחמה. אך לא נפל ברוחו והתמיד כל ימי חייו לקשור כתרים לשבחה של ארץ ישראל.

האגדה מספרת: נמשלה א״י לצבי:

מה צבי זה אין עורו מחזיק את בשרו אף א״י בזמן שיושבין עליה היא מתרחבת וכשאין יושבין עליה היא מתכווצת.

בשוב העם לארצו ובהפרחת שממותיה ראה התגשמותה של אגדה זו.

אכן היה לעתים כאגדה בעיני ידידיו ומכריו. כי את המציאות בארץ תיאר תמיד והעלה אל מה שהוא היה רוצה שתהיה. והרי אין בכל אגדה אלא המחשבה של הרצוי פרי דמיונו של המחבר אותה.

כזה היה ר׳ פישל ז״ל. ת.נ.צ.ב.ה.

בני בציה

אישים וחוויות במשפחה:

לקורות בית ברוקנר בזגלמביה

א.

עם הוצאת „ספר סוסנוביץ״ כדאי להנציח בו גם חלק ממשפחותיה הוותיקים ולכתוב את קורותיהן. במסמך רשמי משנת 1562 באה בפעם ראשונה רשימת 26 אנשים מהאוכלוסיה היהודית בוולברום שהיוו את הקהילה היהודית. כנראה שמשפחות אלה לא החזיקו מעמד בתקופות המלחמות והפורעניות שעברו אז על פולין כולה, ובתוכה גם על וולברום ששתו־מכוס התרעלה של פלישת השוודים וההרג הרב של צורר היהודים צ׳רניצקי הפולני, והן נאלצו לחפש להן מפלט במקומות אחרים יותר בטוחים, ואולי בקראקא הקרובה. לא ידוע אם וכמה ומי חזר לוולברום עם חלוף מאורעות הדמים כשם שבכלל לא נשארו פרטים על גורלם ואורח חייהם בוולברום בימים ההם ולא נשארו לנו ידיעות מוסמכות מתקופות אלה.

בשנת 1791 יש לנו רשימה שניה של שמות היהודים בוולברום שנכללו במסמכים יותר מאוחרים. היתה זאת רשימה של יהודים בעלי נכסי דלא ניידי בוולברום, שישובם התרכז בחלק העיר המכונה „נובה־לונקה״, ותוך כדי קריאת שמות היהודים ברשימה השניה ניכר שכמעט אין כל קשר בין שמות הרשימה הראשונה והשניה שביניהן היה מרחק של 230 שנים. יהודי הרשימה השניה כנראה שהיו חדשים מקרוב באו. ובכל זאת יש לקרוא את הרשימה הזאת, יותר מקריאה רגילה, כי היא משמשת לנו כתב־זכרון ועדות לראשי־אבות של הישוב היהודי בוולברום.

אני בא להתעכב על אחד מהם, על לייב (לווק ברשימה הפולנית) ברוקנר שחי בוולברום לפני כ־170 שנה, ונכלל בין בעלי נכסי דלא ניידי. לייב זה נחשב איפוא לראש־אב של משפחת הברוקנרים בוולברום שבמשך הזמן התפתחה ושלוחותיה הגיעו מעבר לעיר, למקומות רבים, קרובים ורחוקים. כיוצאי חלציו של לייב זה היינו מעונינים מאד לדעת יותר פרטים עליו, מאין בא לוולברום, או שהיה יליד העיר. ומאין באו הוריו, קורות חייו בעיר, פרנסתו וארחות חייו, וכן פרטים על עקרת ביתו ועל ילדיהם, שמותיהם ומשלוח־ידם, מדת ידיעותיהם בתורה וביהדות וכו׳. אילו היינו יודעים חלק מהפרטים האמורים, יתכן שהיינו מגלים את השלשלת המשפחתית במשך הדורות הללו והקשר בין הדורות הראשונים והאחרונים. ומכיון שהפרטים נאבדו יחד עם הדורות — עלינו להסתפק ב„יש״ הנוגע לדורות האחרונים, ואת ה„יש״ הזה אני בא למסור בזה.

ב.

אינני יודע כמה שנים הבדילו בין **לייב ברוקנר** שהזכרתי לעיל ובין הראשון לאחרונים באישיותו של ר׳ **מאיר ברוקנר** שהיה אחי סבו של סבי אברהם מרדכי ברוקנר איש וולברום. ברם אנא עובדא ידענא. ראשית כל: משפחת ברוקנר בוולברום היתה ממשפחה מכובדה שהוציאה מקרבה אישים ועסקנים מכובדים בצבור, ומהם ששמותיהם נזכרים עד היום בפי יוצאי העיר ביראת־כבוד. בהם הצטיין אחי סבו של סבי, ר׳ מאיר ברוקנר, שהיה המפרנס המקיים והמכהה את הישוב היהודי בוולברום. הוא היה המוציא והמביא, כונן את המוסדות הצבוריים שבלעדם לא תיתכן שום קהילה. והוא, האב והפטרון של הישוב הצעיר־הישן, דאג למחסורם, ובצדק קראו לו בשם „אבי העיר״.

הישוב היהודי במקום היה עדיין בלתי יציב, וטרם הספיק להכות שרשים. בכל ענייני הקהילה היתה וולברום עוד כפופה לערים אחרות, מקודם לקרקוב, ואחר כן לאולקוש ולוודיסלב, ויש גורסים: אף לבנדין. תלאות רבות עברו על היישוב היהודי בוולברום, והענינים היו יגעים מאד. והנה עמד בפרץ ר׳ מאיר ברוקנר, שבעקב עסקיו המרובים בעיר הצליח להגיע לעושר ולגדולה חומרית. כבר־אוריין התמיד גם בטרדותיו המרובות להקדיש זמן ללימוד תורה, והוא התעניין להגדיל ולבצר את הישוב היהודי במקום ולעשותו בלתי תלוי בקהילות אחרות. והוא שהקים באמצעיו או שעזר לסיים את בנין בית־הכנסת, את בית המדרש, את המקוה, ובאחרונה דאג לסדר את בית־העלמין ולעשות גדר מסביב לו. וכה הוא ניתק בהדרגה את הקשר האחרון של שעבוד לקהילות־חוץ, עד שקהילת וולברום היתה לנושאת את עצמה. הישוב היהודי גדל, ור׳ מאיר אף הכתיר רב גאון במקום, ובהשפעתו הפכה וולברום גם לעיר עם מושב אדמו״ר חסידי, והחסידים החלו לנהור אליה מרחוק ומקרוב, ובעיר נראו מפעם לפעם פנים חדשות של חסידים, וביחוד בימי שבתות וחגים, ועונג שבת וחג היה מורגש בעיר.

ר׳ מאיר היה עסקן רב פעלים, וכמעט הכל נשא על שכמו, הוציא מכיסו כסף רב להחזקת המוסדות מראשית יסודם עד שהצליח להעמיד את הקהילה על אשיות יותר חזקים. שמו של ר׳ מאיר נישא לתהילה בפי יהודי העיר שראו בו פטרון ואב הדואג להם כמו לילדיו, ושמו נזכר לברכה עד שואת הנאצים. הוא יסד גם מוסדות חסד לאביונים.

בעקב היותו חשוך ילדים עשו ר׳ מאיר ואשתו רייזל־לאה הרבה למען עניי העיר, האלמנות והיתומים. הם כוננו והחזיקו על חשבונם בית־יתומים פרטי עם חבר עוזרים ומחנכים, ופירנסם והינכם ביד רחבה עד הגיעם לגיל הנשואין, וגם אחר זה דאג לסדורם הכלכלי. חניכי המוסד חשבוהו לאביהם והערצתם אלו לא ידעה גבול.

ג.

אבי סבי, ר׳ **מאיר שמעון ברוקנר**, בן אחיו של ר׳ מאיר, לידתו היתה בבית בר אבהן, וכבר אוריין גדל בבית שתורה ודרך־ארץ כרוכים בו יחדיו. הוא לא נדחף במרפקים לכותל־המזרח בוולברום. צנוע היה, כמעט נחבא אל הכלים. אך האור שבעיניו הוא שפילס לו את הדרך. האישיות המוכשרת שבו היא שהקנתה לו כבוד מחבריו. וככל שרחום וטוב היה בלבו, כן לוחם נועז וקשה עורף היה על אמיתתו, ולא נשא פני איש בריבו. והיריב היה נכבד גם בעיניו, והוא עצמו חסידו הנלהב. אך בדמי ימיו מת בערב יום־כפור בשנת תר״ח. העיר התאבלה עליו אבל כבד, כי הרגישה בו אבידה גדולה, ושנים רבות שימש בעיר דמות של אישיות סמלית ומכובדת. היתה זו אבידה קשה גם — או ביחוד — לר׳ מאיר דודו, כי איש־אמונים היה לו בעסקיו ובעניניו הצבוריים. הוא השאיר אחריו אלמנה צעירה עם שלשה בנים אברהם־מרדכי, הרצקה, בריש ושתי בנות אסתר־מרים (נישאה ליליד העיר זונאבנד) הבכירה, ומלכה (נישאה ליליד העיר רובינסקי). הסב היה מספר, כי היה זוכר שכשהיה בן 4 היו נושאים אותו ואת אחיו לבית־הכנסת בכל יום כדי שיגידו קדיש אחרי אביהם. ר׳ מאיר קבל עליו את הטיפול והפיקוח על משפחת בן אחיו ודאג להם עד שגדלו והקימו ביתם לעצמם, וביחוד דאג לחינוך הילדים היתומים, שלמדו תורה אצל מלמדים מובחרים, והם אמנם גדלו בתורה ובדרך־ארץ ונחשבו לתלמידי־חכמים. רייזל־לאה אם הסב נפטרה ביום ט״ו כסליו תרמ״ו. שמו של ר׳ מאיר־שמעון נזכר במשפחה ביראת־כבוד ורבים מצאצאיו נקראו על שמו. עם טבח הנאצים הגרמנים ביהודי פולין נכרתו גם רבים ממשפחתנו, ובהם מאיר שמעון בלום מעסקני תנועת תורה־ועבודה בסוסנוביץ, מאיר שמעון ברוקנר בן דודי יוסף ברוך ברוקנר יליד וולברום שישב במושב ינזור. ומהם הצליחו לעלות לישראל עוד לפני מלחמת השואה, כמו מאיר שמעון זיגלבוים בן דודתי הגדל־מלכה בת סבי אברהם־מרדכי ברוקנר מוולברום שנפטרה בתל־

אביב, ואני הקטן מאיר שמעון ששיניתי את שמי מברוקנר לגשורי, וגם אחרים

ד.

סבי, אבי אבי, ר׳ אברהם מרדכי ברוקנר, היה יהודי בכל רמ״ח איבריו ושס״ה גידיו. ילדותו בסביבת בני משפחתו היא שהשתתה בנו וקבעה דמותו, בנעוריו למד ב„חדר" יחד עם ר׳ חיים שמואל הורביץ, נין ה„חוזה" מלובלין, שבעצמו יסד אחר כך את הדינסטיה החסידית בעיירה חנצ׳ין בקרבת קיילץ. ר׳ חיים שמואל היה גדול לא רק בתורה, אלא גם בנגון החסידי. הוא ידע בעל־פה מאות נגונים, בהם הסתוריים מרובים שהושרו בחצר ה„חוזה" ובחצרות צדיקים אחרים. הוא היה גם נכד ה„יהודי הטוב" רבי יוסף־ברוך אפשטין מניישטאט (בנו של רבי קלונימוס בעל „מאור ושמש" מקראקא). סבי וחברו החנצ׳יני נשארו חברים וידידים כל ימיהם, ואף בימי צדיקותו של החנצ׳יני היה סבי מהיושבים ראשונה על שולחנו של הצדיק. וכיהן כבעל־תפילה ראשון בימים־נוראים בבית מדרשו למוסף, נעילה וליל כל־נדרי, ובניו שעזרו לו בשירת־לוי היוו כעין מקהלה שהוסיפה נוי על שירתו, והוא קצר שבחים רבים מפי הרבי וראשי החסידים. לעבור לפני התיבה אצל הרבי נחשב אצלו לחזקה.

סבי היה גבה קומה רחב כתפים וחסון, בעל זקן צהוב־כהה ועינים חומות מבריקות, גברתן להפליא, היה שופע תדיר גבורה כבושה והומור מבדח. הוא היה תמיד מזמזם לו איזה נגון, וכולו היה מלא שירה, היה עובר תכופות לפני התיבה בבית המדרש, ובמיוחד בשבת ובחגים, והיה מענג את שומעיו בקולו הנעים והחזק, ובנעימות עליזות ועצובות.

הוא נמנה לאחד משלשת חתניו של ר׳ יוסף שפרינגר ואשתו יוכבד שקבלו בירושה מהוריהם את הפונדק והמסעדה היחידים והגדולים בעיר. הפונדק שנמצא בככר השוק בוול־ברום היה בנוי כעין טירה נשגבה שהשאירה רושם עמוק ומכובד על רואיה. שלשת החתנים (בנים לא היו להם), שהם: ר׳ מוטיל מנטליק (בעל מלכה), ר׳ יעקב גוטליב (בעל אסתר) נין לצדיק רבי דודל מלילוב, וסבי ר׳ אברהם מרדכי ברוקנר (בעל רחל) השתתפו כולם בעסק הפונדק. סבי כנראה דעתו לא היתה נוחה מ„קדרא דבי שותפי" והוא פרש ועשה שבת לעצמו בקנותו לו אחוזה בכפר טשאנוביץ שליד אויצוב־סקאלה, ועל שם אחוזתו הוא נקרא בכל הסביבה בשם „ר׳ אברהם־מרדכי טשאנוביצר". זכורני כד הווינא טליא, כשאבי אליעזר ז״ל היה נוסע לימים הנוראים לרבו הצדיק מחנצ׳ין היה לן לילה אחד בוולברום. פעמים אחדות לקחני אבא אתו במסעיו לחנצ׳ין, ובוולברום הכרתי את משפחת אבי וסבי ובהם גם את הישישה יוכבד, אם הסבתא רחל שלי, שנפטרה בוולברום בגיל מאה ועשר שנים, ואף בשנותיה האחרונות היתה תופרת ועושה מלאכות דומות בלי משקפים, והיא טיפלה בי, בנינה, בבואי לוולברום באהבה רבה וכבדתני בתופיני־דבש וכבד צלוי. היא ישבה לעת זקנתה בבית חתנה ר׳ מוטל מנטליק, שהתפרנס תוך רווחה מהפונדק יחד עם גיסו ר׳ יעקב גוטליב. ר׳ יוסל שפרינגר, חותנו של סבי, נפטר בוולברום בט״ז אדר תרכ״ו. שלש בנותיו: אסתר, מלכה ורחל, מתו כולן בחיי אמן ובכל זאת זכתה לאריכת ימים ושנים.

המשק של סבי בטשאנוביץ היה מגוון ומלא כל טוב. ושם טוב יצא לגבינתו ורבו עליה קופצים. ה„פריץ" היהודי הצטיין בידיעה ארגונית, והודות לכשרון הנהלתו ביסס את אחוזתו ואת משקו, ויצא לו שם טוב גם בין ה„פריצים" הפולניים שהיו מחפשים קרבתו ופיהם מלאים תהילתו ופקחותו שיודע להיות „פריץ" לדוגמה ולהיות בעל נכסים. ועוד יותר גדל שמו בוולברום, ויהודי העיר היו מתפארים ב„פריץ" היהודי, עצם מעצמם, שנהג מעשה אצילים ועמד בקשרי מסחר עם יהודים רבים מהסביבה, ובעניני עסקיו היה מרבה לנסוע בסביבה בכרכרה מהודרת הרתומה לסוסים אבירים. ויחד עם זה היה נשוא פנים למדן מובהק, בקי בש״ס, מגדולי החסידים, שהיה קובע עתים לתורה לא רק בשעות הפנאי, אלא גם בשעות העבודה היה פורש בכל עת מצוא לקרן זוית ועוסק בתורה. ובעיקר היה מפורסם (גם בין היהודים וגם בין הגויים) בישרנותו הקפדנית בעניני מסחר, ובסביבה היו מתהלכות אגדות על ישרנותו המופלאה. והיא רכשה לו אמון והוקרה מצד כל אלה שבאו אתו במגע. וכך היה מקובל על כל האוכלוסיה שבעיר כאיש נקי כפים ובר לבב, שישרנותו ופקחותו נתמזגו לשלימות נפלאה.

בטשאנוביץ סידר לו מנין קבוע לתפילה, והיהודים שבכפרי הסביבה היו באים בשבת להתפלל אצלו וליהנות מתּ־לת שבת ומנגוני חסידים, וגם לחטוף שיעור בגמרא ובכרשת השבוע. הסבתא רחל היתה מספקת לאביונים שבעיר וולברום מתנובת המשק ודואגת למשפחות הזקוקות לעזרה. הופעתה בעיר הכניסה רוח חיים בעיר, כי ידעו שהיא לא באה בידים ריקות. וכה הפכה אף היא לאישיות מקובלת בעיר. .

סבי היה בעל חיצוניות מלבבת ופנימיות זכה, תוכו כברו. הוא סיגל לו את תכונות ההתמדה. מעולם לא נראה יושב בטל, אלא תמיד היה פעיל בשדה המעשה, או שהיה רכון על כרכי הש״ס העבים או בספרות העתיקה. חביב היה על הכל שהיו מתקרבים אליו וחוטפים אתו שיחה, ואף בשנות זקנתו היה בעל רוח נעורים משיבת נפש

קול ערב היה לסבי, ופיו הפיק מרגליות. הוא היה כורה אוזן לכל מנגינה ששמע עד לימיו האחרונים, ובעצמו היה פוצח ברינה בדיקנות מוסיקלית להפליא. הוא היה מרבה לדבר בשבחה של הנגינה תפילה שאין בה נגינה — היה אומר — הריהי בבחינת „נשמה דאזלת ערטילאית". בעצמו היה יודע נגן, וקולו ערב כקול הכרובים האומרים שירה.

סבי היה חסיד חנצ׳יני מובהק, ומכובד מאד על הרבי, ועוד יותר בין קהל החסידים. כל בניו וחתניו היו סרים למשמעת חנצ׳ין, כאילו ברית אהבה נחתמה בין הרבי ומשפחתו ובין סבי ומשפחתו. סבי היה מחשובי החבריא

מימין לשמאל: **רייזל פיוטרקובסקי הי"ד, שמעון ברוקנר,**
רבקה קליין (בת ר' אליעזר ברוקנר)

של הרבי, ותמיד נראה בחברתו מעשן כמוהו מקטרת ארוכה ושקועים בשיחת רעים. יחס של ידידות היה קיים בין בניו של הרבי לבין בני סבי. ר' אליעזר, בנו בכורו של הרבי, היה מבקר בבית אבי לעתים קרובות. יחסים דומים שררו בינו לבין ר' יהושע־השיל, בן הרבי, שישב מקודם בקראקוב, ואחר העביר את משכנו לאולקוש כאדמו"ר. זכורני שהרבי מחנצ'ין היה מתאכסן פעם אצלנו במונדזיוב בדרך מסעו למארינבד שבאוסטריה, וביתנו היה אז לאור מושך למאות חסידים שבחבל זגלמביה.

על הרבי מחנצ'ין לא נכתב הרבה, למרות ששמו היה מפורסם כאחד מגדולי הצדיקים בפולין ומייסד דינסטיה חדשה ומהמיוחסים שבהם. קומתו ההדורה והזקופה העטורה הוד הפיקה גדלות. פניו הפיקו נוגה, והרבי היה חוגר את מתניו באבנט־משי לבן שעבר אליו בירושה מאת סבו ה„חוזה" מלובלין. בחצרו שהקים לו בחנצ'ין נהג ברחבות: בית־דירה נאה, בית־כנסת ומקוה, והיה מקרב תלמידי־חכמים מובהקים וחסידים להלכה ולמעשה, שעמהם היה עוסק בתורה ובחסידות. אצלו היו מתפללים באיחור זמן. בליל שבת היו עורכים את הסעודה בחצות ליל. זכורני שקשה היה בשבילי בהיותי בחנצ'ין להתרגל למנהג זה ולהתעורר משינה בשביל ללכת למסיבת הרבי. בשבת היו מתחילים להתפלל קרוב לחצות היום, אך היו מתפללים בחפזון. וזוכר אני שקשה היה לי להתפלל עמהם כי ירט הדרך ואני תמיד פיגרתי אחריהם... אכן בתפילה היו מרבים לשיר בנגוני־שמחה, ולא היו מחסירים כמעט אף פזמון אחד מהתפילה.

השמחה היתה אחד מיסודותיה העיקריים של החסידות בחנצ'ין. הרבי לא אהב חסידים עצובים. הוא אהב להתבודד ולהשקיע עצמו בלימודים עיוניים. את החסידים היה מקבל בשעות שלאחר חצות הלילה. ולא קלה היתה הגישה אליו. מפעם לפעם היה עוזב את עירו ונוסע לביקור אצל חסידיו בערים ובעיירות שונות. החסידים היו לנים בגרנות של תבואות ומרבים בשירה. והנגונים — רובם היו נגוני־רקוד שבקצבם לא נתנו לרגלים מנוח. הזמרה על שולחנו של הרבי היתה מגוונת, לפי תוכן הזמירות פעם באיטיות ופעם בחפזון. אך השירה נמשכה גם אחרי ברכת־המזון, ואז פרצה שירה נלהבת מפי החסידים, שירה שבכוחה לפעול גדולות מבחינה רוחנית ומוסרית. ושירה זו השאירה רושם נמרץ בלב כל אחד, רושם בל ימחה מהר.

חסידי חנצ'ין — טוב היה בחברתם. אטמוספרה של חבוק זרועות עולם ואהבה בלי מצרים לכל יצור שררה תמיד בין בחנצ'ין ובין חוצה לה. החסידים היו רוקדים ואומרים שירה על כל העולם שמסביבם — הגלוי והנסתר. שירתם נטפה הגות ועדנה, אמונה ותקוה. שפע אהבה הרעיף על לוח לבם. בשירה ובנגון היו עונים על כל זיז וניע חומרי או כלכלי. היתה זו דינסטיה שופעת צלילים ונגונים לאין קץ, ועד היום נסתרים מאתנו מכמניה ומעינותיה, כי בין החסידים לא היו מלחינים כבחצרות אחרות, כמו ר' יעקל פרגר הידוע מחצר אלכסנדר או ר' הירש פרצ'ובר בחצר פשיסחה וקוצק, או מעין ר' יענקלה טלכנר בחצר סטולין. וסוד זה לא נתגלה עד היום הזה.

כאמור היה סבי עובר לפני התיבה בימים הנוראים בחצר הרבי מחנצ'ין לשם היה בא מוולברום יחד עם בניו ובני משפחתו שכולם גדלו בצל חסות חנצ'ין, ובוולברום היוו בני בית ברוקנר את הרוב בשטיבל החנצ'יני. וביחוד היה עובר לפני העמוד בתפילת המוספים. כל המוספים היו קדושים בעינו. הרי מוספי ראש־השנה הכילו מלכיות, זכרונות ושופרות המרוממים את הנפש. הרי כל־נדרי המטיל אימה ופחד. וגדולה מכולם היא עבודת יום־כפורים, שגם בשאר ימות השנה היתה הומה בקרבו, מזמרת בלבו. והוא היה נוהג לסדר את הנגונים לר"ה, לנעילה ולליל יום־כפור, היה חוזר עם בניו המשוררים על הנגונים של אשתקד ולמדו נגונים חדשים מחדש באו. הבנים ישבו לפניו ושרו נגונים שונים, חדשים וגם ישנים. הסב ישב בראש, ישב, הקשיב ומרטן בחשאי אחרי בניו. והנה הוא מתחיל לרטן

ר׳ לייביש פיוטרקובסקי ממונדזיוב הי״ד

נגון. הבנים נמשכים אחריו זה אחרי זה מרטנים אותו נגון — ונגינה יפה, קדושה וטהורה משתפכת בחדר. ומתמלא החדר שמחה, אורה וקדושה. איזו חדוה פנימית, אצילית קלחה בכל האיברים והעורקים. רגעי התיחדות מוסיקלית אלה אצלו מרוהם על כל בניו.

סבי היה מבוסס מבחינה חומרית. רעיתו רחל היתה עקרת־ביתו ואף מצאה לה זמן לעסוק בצרכי צדקה וחסד לאביונים. היו להם חמשה בנים: מאיר־שמעון (נולד 1857), ישראל־פסח (נולד 1862), אליעזר (נולד 1864), יוסף־ברוך (נולד 1867), אשר (נולד ניסן 1879), ושש בנות: אסתר־חנה (נולדה 1858), שרה (נולדה 1870), ברכה (נולדה 1872), חיה רבקה (נולדה 1874), הנדל מלכה (נולדה אלול 1881) ויוכבד (נולדה אדר 1882). כל הילדים למדו ב„חדרים״ בוולברום וקבלו חינוך מסורתי. הבנים קבלו לקח בלמוד תורה מפי מלמדים מעולים וכולם גדלו כתלמידי־חכמים ונאמנים למסורת אבות. כאביהם היו קמים בחצות ליל לערוך „חצות״ ואף להגות בלימוד התורה. סבי לא היה קנאי דתי ומטעם זה היה אוהב לקרוא ספרים בעברית ובעיקר היה מחבב את כל ספרי קלמן שולמן, אברהם מאפו, א.ש. פרידברג וכיוצא בזה, וגם את שירי יל״ג, המשוררים אד״ם ומיכל (לוונזון), וחיבתו זו עברה גם לבניו. אך נטיתם לקריאה בספרים עברים לא העבירה אותם על דעתם המוצקה להיות בנים נאמנים לעם ולמולדת העתיקה, ובסתר לבם היו חובבי־ציון ואף קראו את „הצפירה״, „המגיד״, „המליץ״ והתענינו לדעת מהמתרחש בעולם.

לסב ולסבתה קרה אסון במות עליהם בנם ישראל־פסח בראש־חודש תמוז תרנ״א (1891) בדמי ימיו בהשאירו אחריו אלמנה צעירה עם שני ילדים רכים. הוא נקבר בבית־העלמין בוולברום. הסבתה התאבלה עליו ימים רבים, ומאז לקתה ביסורי מחלה, וביום ט׳ באדר תרנ״ב (1892) נפטרה לעולמה לדאבון לב וולברום היהודית, והיא הובאה למנוחתה בבית־העלמין בוולברום.

ה.

הזכרתי לעיל שלסבי היה אח ושמו הרצקה ברוקנר שישב בוולברום, ולו שלשה בנים: מאיר־שמעון, שהיה לו בית־מסחר בככר השוק; וישכר דובריש, שישב ברחוב פילץ בבית משלו; ואליעזר. האחרון היה חסיד גורי והיה נוסע מפעם לפעם לחצר הצדיק מגור. הוא היה תלמיד־חכם חריף ומפולפל ובעל סמיכה לרבנות, אך העדיף להיות סוחר ולקיים את דברי חז״ל „שנא את הרבנות״. גם הוא ישב ברחוב פילץ, מול אחיו ר׳ בריש. בסוף ימיו עבר לשבת בוויגביזדוב שליד סוסנוביץ, ואף שם תפש מקום חשוב בין נכבדי החסידים כלמדן מופלג ופיקח. בנו יעקב נחשב בין גדולי הסוחרים של מוצרי ברזל בבנדין.

רבי בריש ברוקנר היה תלמיד־חכם גדול ומחשובי חסידי חנצ׳ין בוולברום, ואחרי שעבר לשבת בככר השוק סדר לו בית־חרושת למוצרי יי״ש ומשקאות. הוא הקים לו בית בוולברום ונולדו לו שלשה בנים: הבכור יוסף־ברוך, יעקב, הרשל, ושתי בנות: וולטשה (אשת יוקל צימרמן מקיילץ מעמודי התוך של חסידי גור שם) ורבקה בלומנ־פרוכט, שישבה בוולברום כל הזמן וניספתה עם משפחתה בשואה.

ר׳ יוסף־ברוך, למדן מופלג בתורה, ותמיד מצאוהו רכון על הגמרא בבית־המדרש בוולברום ונחשב לאחד מטובי הלומדים. הוא נשא אשה ממשפחת ווייל ממיכוב והיה גיסו של ר׳ מרדכי הלל פרנקל בעל הדפוס מוולברום, ומאז חתונתו התחיל לנסוע לרבי מגור ונחשב לאחד מאברכי גור החשובים בעיר. היה ידוע כאיש רב־מדות, צדיק וישר, ממיסדי תנועת המזרחי, וכל שאיפתו היתה לציון וחשב לעלות ארצה ישראל. בסוף ימיו עבר לשבת בבנדין ושם נפטר בשנת תרפ״ט.

עומדים: פרידל (לבית רוזנר) ובעלה צבי הירש ברוקנר

בניו: נפתלי הירצקה (ממארגני המזרחי בזאלושיץ ואחר־כך בבנדין) ונספה עם משפחתו בשואה הנאצית בשנת 1943; אריה ליב; אלתר (פקיד בכיר במשרד הבטחון); דוד (מנהל סניף בנק המזרחי בתל־אביב ומטובי תנועת מפד״ל). בנותיו: חיה לאה וינטרויב (נספתה באנטוורפן הבלגית) ומרים הרבט (בישראל); אהרן (נפטר בגיל 20 במיכוב בתרפ״ח.

ו.

וולברום היתה עיר יהודית טיפוסית, וחיי תורה וחסידות שבה השפיעו על התפתחותה היהדותית והאירו כמגדל־אור את שמיה הקודרים הגלותיים. אך מבחינה כלכלית קשים היו חייה ולא מעטים היו בין יהודיה שהעיזו לעשות „קפיצת נחשון" ולמצוא סדור יותר נוח בערים אחרות. אפשר לקבוע ללא צל של ספק, שיהודים וולברומאים נמצאו מחוץ לוולברום יותר מאשר בוולברום עצמה. ומאידך היה זה כעין מופת, שעל אף העזיבה הגדולה מוולברום, אם באמצעות חיתון שבחוריה נשאו נשים מחוץ לעיר ונשארו בבתי חותניהם, ואם באמצעות סידור בעזרת קרובים, לא ניכר חסרונם בוולברום, שנשארה מלאה וגדושה יהודים מכל המינים, ואפשר לשאת על העיר את המשל במובן הפוך: נהרים רבות נופלות אל הים, והים איננו מלא". יהודי וולברום היו הראשונים לכיבוש ערי־מושב חדשים שהיו מקודם אסורים ליהודים. הם הופיעו כחלוצים ראשונים בסדור ישובי יהודים חדשים בערי מיכוב, סקאלה, סלאווקוב ואחרים, ואף בערי זגלמביה שפר חלקם, ובכל זאת וולברום עצמה לא סבלה והמשיכה בקיומה ובהויתה כאילו לא קרה כלום. ומאידך: יוצאי וולברום קדשו את שם עירם בחריצותם ובישרם במשא־ומתן עד שהתיחסו אליהם ביחס של קרבה ורעות. יהודי מוולברום היה מוצא בכל מקום בואו את אנשי עירו שדאגו למחסוריו ולסדורו הכלכלי בצורות שונות ואף סדרו לו מלוות לסדור ראשון, וכך הם הכו שרשים בערים ועיירות רבות.

סבי היה משדך את בניו ובנותיו עם משפחות וולברום וגם עם בנות הערים הקרובות. בנו הבכור מאיר־שמעון נשא אשה ממשפחת דאפנר מוולברום ששלוחותה כבר הגיעו אז לחבל זגלמביה והודות להן פתח לו בית־עסק בכפר פורומבקה ליד גראניצה. שמו הלך לפניו בכל הסביבה כאיש ישר ותם, ואף הנוצרים העריצוהו כמלאך־אלקים והיו מביאים לפניו את סכסוכיהם והוא השלים בין הצדדים באורח מישור. ויותר משהיה עוסק במשא־ומתן עם הבריות היה יושב והוגה בתורה עם בניו ומדריכם באורח חיי אמת ויושר. היה זה בית למופת בארחות חייו.

בנו השני אליעזר נשא לאשה את פרומה בת ר׳ הרשל לנגר מנכבדי העיר מונדזיוב־סוסנוביץ ומאז עברו עליו גלגולי סדור שונים בכפרי הסביבה, בניבקה, דנדובקה, ומשם עבר למונדזיוב שבה קנה לו בית חומה גדול ועסק במסחר עם „מעבר לגבול" הפרוסי ועד אחרי בירת שלזיה ברסלוי הגיע בסחורתו. יחד עם זה היה קובע עתים ללמוד התורה, והחזיק בביתו ספריה עשירה בספרי תורה וחכמה וגם בספרי השכלה עבריים, היה חתום על „הצפירה" וספרי „האסיף" של סוקולוב. חבריו מוולברום היו מבקרים אצלו מפעם לפעם והוא קבלם תמיד בסבר פנים ומשתדל לעזור להם כמיטב יכולתו.

בנו יוסף־ברוך נשא לו אשה בת ר׳ ראובן זלינגר מוולברום, שבנו כיהן ברבנות בעיירה קאמיק ליד צ׳נסטחוב, ואף הוא התישב בדנדובקה שבזגלמביה והקים לו שם בית. בנו אשר, הצעיר שבבניו, נשא לו את קרינדל בת ר׳ יעקב מייטליס יליד וולברום שהתישב בסקאלה הסמוכה, והוא ישב מקודם בכפר בובריק שליד מונדזיוב ומשם עבר לדינדובקה. הוא נספה בשואה בסוסנוביץ. בתו אסתר־חנה נישאה לשמואל וולהנדלר מוולברום ועברו לשבת בסקאלה. במגיפה ששררה שם מת עם שתי בנות. בתו שרה נישאה לאליעזר בלום מצ׳נסטחוב שעבר לשבת בוויגביזדוב ליד סוסנוביץ, והם עם בניהם ובנותיהם נספו בשואה בסוסנוביץ. בתו ברכה

פרומה ברוקנר (לבית לנגר) ובתה רבקה קליין

נישאה לפוכסהנדלר מוודיסלב, הקימו משפחה גדולה, וכולם ניספו בשואה. בתו חיה־רבקה נישאה לדוד־בר וינדלינג מוולברום שהתישבו בכפר ביאלו־קושציול ליד אויצוב, ומשם עברו לשבת בסוסנוביץ. מכל משפחתם שניספו בשואה בסוסנוביץ נשארו רק הבן הרצל (יושב בירושלים) והבת זיסל מייטליס (בחיפה) עם בתה שושנה. בתו הנדל־מלכה נישאה לחיים־מרדכי זיגלבוים מפרדלה ליד לילוב שישב זמן רב בזבירצה, והספיק לעלות לישראל עם משפחתו פרט לבן אחד אברהם ובת אחת לאה שניספו בשואה. בתו בת־הזקונים יוכבד נישאה ליוסף מייטליס מילידי וולברום, שהתישבו בסקאלה הסמוכה והקימו להם בית משפחה. בשואה נספו כולם פרט לבת יאכט שנישאה ליוסף שמואל זיגלבוים קרובה ועלו לישראל. ומענין לציין שכל בניו וחתניו של סבי היו תלמידי חכמים וחסידים נלהבים שרכשו להם עמדה חשובה בשטיבל ובמקומות מגוריהם.

סבי ישב לעת זקנתו אצל בתו חנה וולהנדלר בסקאלה, עזר לה (אחרי שנתאלמנה מבעלה שנספה במחלת החולירע ר״ל) במסחר ובגידול ילדיה עסק בלמוד התורה ובמעשים טובים לטובת העיר ופעל כעסקן בהקמת המוסדות הדרושים לקהילה היהודית הצעירה אחרי שנפתחו שעריה לישיבת יהודים. בשנות נעורי שלחני אבי לסב אשר בסקאלה ללמוד אצלו גמרא עם רש״י ותוספות, ויום־יום עוד לפני עלות השחר העירני משנתי וישבנו יחד ולמדנו שעות בגמרא עד שיכולנו ללכת לבית־המדרש ולהתפלל במנין. סבי נחשב בעיר כלמדן גדול, ובישבו בבית־המדרש היה תמיד מתווכח בדברי תורה עם הרב דמתא. מרדכי פוטאש (נרקיס) איש סקאלה, תמיד בשמעו אותי בתכניות מלוה־מלכה ב„קול־ירושלים" היה מתפאר שאביו שלחו בימי שבתות להבחן בתלמוד אצל סבי, והלה יעץ לאביו ר׳ יקותיאל לשלוח את בנו לאחת הישיבות, כי לגדולות נוצר, הוא מרדכי שפעל כעסקן בתנועת הנוער בוולברום, ועם עלותו לירושלם נתמנה כמנהל בית־הנכות „בצלאל".

סבי היה נוהג, גם אחרי נשואי בניו ובנותיו, לבקר אצלם מפעם לפעם ולתהות על שלומם ומצבם. ותמיד היה מביא אתו נגונים חדשים לבקרים ומלמדם לבניו, שכולם היו אוהבי נגן וכיהנו בימים הנוראים והחגים כבעלי־תפילות בשטיבלך ובבתי־מדרשות. סבי מצא תמיד זמן ללמוד נגונים חדשים מפי מכריו החסידים. ולא כל נגון משך את לבו. בעל טעם היה. והוא חפש לו נגונים הקרובים ללבו, המדובבים את לבם של אחרים ויש בהם כדי לפרש את התפילות.

זכורני שגם בבקוריו אצלנו, בבית אבי, היה זה לימי חג השבועות בעיקר, ולחגים אחרים, היה מביא אתו נגונים חדשים ומלמדם לאבי. אני בשנות נעורי הייתי להוט מאד לניגונים, וביחוד חיבבתי את נגוני החסידים, ובראשם את נגוני חנצ׳ין והייתי מחונן בתפיסה מהירה בלמוד הנגון. לסבי לא היתה טירחה יתירה בלמדי ממנו את נגוניו. בשמיעה אחת רכשתי לי את הנגון, ולכל היותר בפעמיים, וסבי דעתו היתה נוחה ממני, ואף התפאר בכושר קליטתי הקלה. סבי ר׳ אברהם מרדכי ברוקנר נפטר בערב שבועות תרס״ט, ומנוחתו כבוד בבית־העלמין אשר בסקאלה. זכרו נשאר ער בלב נכדיו ונניו אשר בישראל, וביום זכרון פטירתו אומרים קדיש לזכרו ומספרים על אישיותו הנערצה.

נפש לר׳ יוסף ברוך ברוקנר ז״ל

היה זה איש סגולה, אשר אהבת הבריות ועשיית חסד וטוב לזולת היו טבועות בדמו ובנפשו וראה בהן מדות אנושיות ההייבות להיות נחלת כל הברואים בצלם אלוקים. ארחות חייו נעו במעגלי האמונה, התבונה והאהבה: אהבת ה׳, אהבת התורה ואהבת חסד, בדגלו בפסוק: עולם חסד יבנה. זוהר הקסם האמיתי של מידות תרומיות לא הועם אצלו אפילו בימים של התרופפות ערכי מוסר וערכים אנושיים. תמיד הטיף ליחס של דרך־ארץ למנהגי ישראל, לתפילות, לחגים ולכל הרכוש הדתי העצום שהצטבר במשך אלפי שנות תולדותינו.

ר׳ יוסף ברוך (שם זה היה מצוי מאד במשפחת ברוקנר שברובה היתה דוגלת בחסות הרבי הנודע רבי חיים שמואל הלוי הורביץ מחנצ׳ין נכד רבי יוסף ברוך „היהודי הטוב" מנייששטאט בנו של הצדיק רבי קלונימוש אפשטיין בעל „מאור ושמש" מקראקא) נולד בשנת 1870 בעיירה וולברום (פלך קיילצי) לר׳ בריש ברוקנר שהיה חוטר לגזע רב־השרשים של יהדות וולברום, שמצד האב והאם היו תלמידי־חכמים מפורסמים בתורה וביראה, והוא ספג לתוכו את מיטב המסורת העממית. הבית בו בילה ימי ילדותו סמוך היה לבית המדרש בעיר וקול התורה בקע מתוכו יומם ולילה, שכן בחורים למדו בו במשמרות. באוירה ספוגה תורה

ר׳ יוסף ברוך ברוקנר ז״ל מבנדין

ואהבת חסד עשה ר' יוסף־ברוך ראשית צעדיו בשעה שקיבל חינוכו ככל נערי ישראל בימים ההם בחדרים. ימי ילדותו, נערותו ובחרותו, אותם הימים הקובעים דמותו של אדם לכל חייו, עברו עליו במקומות שהיו מושרשים תורה וערכי יהדות. בית־המדרש שאליו עבר ללמוד בשנות בחרותו בעיר־מגוריו היה שוקק בחורים מעולים ומבטיחים שהמ־שיכו באוירה של תורה.

כשהגיע לפרקו, בן 18, זימן לו הקב"ה את רעיתו צפורה־ליבה בת ר' משה יוסף וייל ממיחוב, שהיה מחסידי חנצ'ין הוותיקים ומהיושבים ראשונה ליד שולחן הרבי בר־אוריין ובעל קורא מצוין בבית־המדרש. אז היה נהוג לפסוק מזונות לזוג הצעיר. אף ר' יוסף־ברוך היה סמוך על שולחן חותנו, ובתוך תקופה זו כשהיה חפשי מדאגות פרנסה הוסיף ללמוד בשקידה ולעסוק בתורה ובחסידות. בינתיים גדלה המשפחה והוא חיפש לו „ריחיים" של פרנסה עד שקבע לו מעמד בחיים. הוא בא למיחוב כשתלמודו בידו, וגם אחרי שנכנס לתחום הכלכלה והציבוריות הוא נשאר אותו למדן טיפוסי בכל מהותו. בדמו היתה טבועה המורשת היהודית־פולנית על כל סגולותיה ותפארתה.

עצם מהותו קראה והזמינה להתקרבות ולידידות; היה ריע אהוב לכל אחד ואחד מישראל בתור פרט, ולציבור כולו בתור כלל; הוא משך בתום לבו, בפשטותו הטבעית בלי כחל ושרק כשעל פניו תמיד בת־צחוק השופעת מעומק הלב, כל אותן תכונות המהוות יסוד וקרקע פורה לידידות כנה ומשום כך העריכוהו חוגים, מפלגות ומוסדות שונים. חוג היכרותו היה רחב, מקיף את בני גילו ודור אחד לפניהם, וכן דור אחד או שנים אחריהם. הוא היה ספוג ההכרה, שרות ישראל יותר משיש בה עשיית דין וצדק מושתתת היא על רחמים וספוגה חסד ואהבת הבריות. כל כולו היה התגלמות של חסד ורחמים, סליחה ומחילה, מטבעו אופטימיסט מושבע, מלא חיים, מאושר במשפחתו הענפה, על אף משברים משפחתיים המצויים בכל משפחה. הוא ראה אושר וזכה ליחסי ידידות עמוקים, תוך כבוד ודרך־ארץ, אהוב ונערץ בעיני כל. עם זה נשאר פשוט, לא רדף אחרי הכבוד, לא תבע ולא ידע לתבוע מזרח ושישי, חי עם „עמך" בתוך „עמך", ולא מתוך חשבון או אפילו התאמצות מוסרית, אלא על דרך הפשטות הטבעית שהיתה טבועה בכל מהותו.

הוא הקדיש הרבה מזמנו ומכוחו למוסדות חסד, אף נשא בעול ובדאגות המוסדות ובנמצאים בתוכם. מרי נפש היו באים אליו הביתה לשפוך מרי־שיחם ולתנות צרתם, והוא מנחמם, מרגיעם ומחפש דרך להקלת מכאובם. בחיים המעשיים היה מעשהו: מסירות, נאמנות, הרגשת חובה ונשיאה בעול. תמיד היה לנגד עיניו מאמר חז"ל: „לא שררה אני נותן לכם, אלא עבדות אני נותן לכם", עבדות של תפקידים, שחייב אדם למלאותם. עסקנותו היתה לא מתוך קטנות המוחין וצרת האופק, אלא מתוך הרחבת הלב ודעה בדוחה. קרה המקרה והנסיבות הובילוהו לסיבוכים ולמרירות בנפשות, מיד העלה מאמר חז"ל שמקובל על כל ופישט עקמומיות שבלב. קדרו הפנים מחמת חשדות שוא והאשמות סרק, דלה מאוצרותיו בדיחה מפייסת ומשקיט לב רגז, ושמש טובה האירה שוב את הלבבות והפנים נהרו שוב. יחסו לאנשים היה פשוט וישר, מוכן ומזומן לפעול כל שבידו לרווחתם. בעל לב רחב, בו נמצא מקום לעניני אנוש מרובים.

ת"ח זה שהצטיין ב/ ביקותו בתורה ובמעשים טובים, היה משמיע באזני מכיריו וידידיו דברים ערבים לאוזן של אמרות־תורה בכשרון והשכל. מאמרי מדרש ותלמוד נבעו מפיו כמעין המתגבר. מעשי אבות והליכות חייהם שימשו נר לרגליו, וכל אימת שסח בדברי רבנן ובכל שהיה מרגלא בפומיה חש הנאה מרובה, כאילו הרווה צמאונו ממקור מים חיים. ועד היום נזכרות מילתא דבדיחותא שלו בפי מוקיריו ומכיריו. המקור הבלתי אכזב של הבדיחה היהודית עמד תמיד לרשותו ועזר לו לבטל תורות המתופפים בתופי הלאומיות ה„צרופה" והמעמדיות הנלחמת כאחת.

עם גירוש יהודי וולברום מעירם בראשית מלחמת העולם הראשונה לפי גזירת המפקד הרוסי, כשהעיר נמצאה בתוך החזית בין צבאות הקוזקים והאוסטרים, והעברתם למיחוב, גברה פעילותו למען הפליטים, וכוח נעורים נתגלו בו לא שקט ולא נח מן הבוקר עד מאוחר בלילה, ולא עברה עליו שעה בלא מעשים טובים לזולת, לכלל ולפרט. עוד היום זכורים הלילות הרבים בתקופת המלחמה הנ"ל כשבאו פליטים יהודים שבורים ורצוצים למיחוב ומלאו כל בית יהודי, ובמיוחד את בית־החולים. והרי"ב נזעק פעמים רבות באמצע הלילה לשבת אתם, לעודדם ולהנעים להם את שעותיהם האחרונות בחיים וגם לטפל בהם לפעמים אחרי הפטירה, טיפול שבעת המלחמה היה בו משום סכנת־נפשות, קדושה וטהרה בכדי לקיים את דרישתו וכבודו של הנפטר. התואר „גבאי" בחברה־קדישא שמילא בקהילת מיחוב במשך עשרות שנים לא היה קל. היה זה אחד המוסדות היסודיים והע־יקריים בעיר, ובו הראה עצמו רי"ב כעמוד התווך, ובמשך כל זמן שרותו במוסד מכובד זה היה לסמל ולמופת בעסקנות ציבורית נאמנה וכנה. התואר גבאי הטיל עליו לעסוק בצרכי קבורת המת, ונקרא גם בשם „מתעסק" ו„גומל חסד", ולפי פירוש רש"י (בראשית מז, כט) — חסד שעושין עם המתים הוא חסד של אמת שאינם מצפים לתשלום גמול. והרי במקרים מסוימים הגבאים היו נתונים בסכנה מטעם הרשות הזרה שלא התחשבה באופי הדתי של גבאי החברה ושמה מכשולים בדרכם. עם אזכרות גבאי החברה־קדישא של מיחוב היו מעלים על נס דמות יקרה זו שפעלה במסירות נפש.

את אוצרות אהבתו הגדולה הביא ביד נדיבה וללא לאות לכל סובל ודל. לא חיכה שיבואו אליו, אלא כיתת רגליו ברחובות ובסימטאות והביא עמו ברכה ועידוד, עזרה ועצה. הוא שיתף עצמו עם האדם בסבלו ובשמחתו, פקד אותו וברכו באמת. שום מעצור לא מנעו מלהגיע לביקור של שמחה, עזרה או ניחומים. בת צחוקו ורוחו הטובה — אלה היו בני לויתו הקבועים ובהם סובב ומילא מצוות־עשה שהטיל על עצמו כדי להביא אורה ונחמה לאנשים מישראל,

דוויים או שמחים. מטבעו פשרן היה, פשרנות שהיא שבת ולא גנאי לאדם. לעולם — אמר הרמב"ם — יבור אדם דרך הממוצע — שהיא דרך הטובים. ודבריו אלה היו נר לרגליו.

הוא נמנה לאחד מחסידי גור הוותיקים והחשובים, היה גבאי בקופת רבי מאיר בעל הנס ומזרז משלוחי כספים לארץ־ישראל לחיזוק הישוב שם.

בתקופת הכיבוש האוסטרי, בשנות 1917—1918, ביקר בעיר הרב י.ל. זלוטניק מגומבין מטעם מרכז תנועת המזרחי בוורשה ונאם בבית־המדרש, ודבריו היו מלאי ענין, בתארו את ערכו הגדול של הרגע ההיסטורי בעד שאיפותיה של הציונות, הראה על יפיו ועשרו של הרעיון הציוני ועל התפקיד הגדול שיש לרעיון המזרחי לטעת בלב הצעירים ויחד עם זה לקרבם אל המסורת העתיקה שלנו. הרי"ב, יחד עם הרב דמתא ר' חנוך שיינפרוכט, יעקב צבי גיטלר וידידים אחרים, נרשמו ראשונים ליסוד המזרחי, פעולתו זו באה עקב יחסו הפנימי החם לרעיון חיבת־ציון שפעם בו משנות נעוריו, ואף שבכל שנותיו נחשב לחסיד נלהב של הרבי מגור לא היסס להעמיד עצמו לקריאה ראשונה של מייסדי המזרחי בפולין שבה קראו להתארגן תחת דגל א"י הדתי. הופעתו של הרב מגומבין שנחשב לרב־פעלים בציונות וביהדות הדתית עשתה רושם נעלה, ואף שההיסוסים אצל הרי"ב היו רבים בגלל יחסם הבלתי ברור של חסידי גור לרעיון א"י בשנים הללו, גברה אהבת א"י וקדושתה והכריעה את הכף. ובדרך זו, הפשוטה והישרה וגם של מסירות נפש כנה בעד רעיון קדוש וטהור זה חינך גם את בני ביתו וילדיו. מלבד זה היה פעיל במוסדות וחברות שונות, ובכל מקום ידיו עשו תושיה. בשנת 1924 עשה הכנות לעלות לא"י, ולמרות רצונו העז לא נתגשם מאויו זה בחייו.

שינוי נמרץ חל בפולין ה„עצמאית" לגבי היהודים. עין השלטון הפולני היתה צרה בקיומם של היהודים שנראו בעיניהם כמיותרים בהחלט. הנוער היהודי חשב על עתידו וגורלו והחל ללמוד מקצועות וללכת להכשרה לשם עליה לארץ. גם בבית הרי"ב ניכר היה שינוי בהעברת חלק מבניו לאזור זגלמביה שעוד מקודם בנו להם שם קן כמה מקרוביו המכובדים, כמו ר' לייזר ברוקנר חסיד גור ות"ח גדול שישב בפוגון, וכן בני ר' אברהם מרדכי ברוקנר מוולברום שתפשו עמדות בירכתי זגלמביה, בכפרים ועיירות. והנה גם לייבל הבן מצא משרה ב„בנק הסוחרים" אשר בבנדין, ואלתר אחיו הצטרף אליו אחרי זמן קצר בקביעת משכנו שם, והם הכריעו בחילופי דירת הוריהם ממיחוב לבנדין בשנת 1928. בנדין היתה אמנם עיר שרובה יהודים. והחיים בה היו שלובי מסורת ודת. ובכל זאת היתה הרגשתו כאילו ניתלש משרשו במיכוב שהיתה לו כעיר־מולדת ובה בילה את מיטב שנותיו.

ב־1929 חלה קשה והוא הועבר לבית־החולים היהודי אשר בסוסנוביץ, בו בילה כארבעה שבועות. טיפל בו הד"ר טוביה מילודיסטה. רי"ב ידע שקצו קרב והולך. „שנותיו של אדם קצובות, ואין לשנות". במדה שאפשר להגיד על אדם שהוא מקבל את המות באהבה, הרי זה נתקיים בו: שקט נפשי להפליא לקראת הבאות. לילה לפני מותו ביקש את בנו נפתלי־הרצקה לשיר „אזמר בשבחין", בהביעו משאלתו שלא להסתלק בשבת כי־אם אחרי־כן כדי שלא לגרום צער בשבת לבני־ביתו. ואמנם נתקיימה משאלתו. הוא ידע שימות בשעה 2 אחרי חצות הלילה במוצאי־שבת, וכך היה. הוא נפטר מן העולם בבת־צחוק כשבני משפחתו על יד מיטתו, ועבר לחיי הנצח. לפי בקשתו היה נוכח מנין אנשים ביציאת הנשמה, והוא נטמן באותו יום בבית־העלמין היהודי בסוסנוביץ.

נטיתו לעסקנות ולפעולה למען ציון עברה גם לילדיו. בנו נפתלי־הרצקה הי"ד היה אחד ממניחי אבן היסוד של „צעירי המזרחי" במיחוב ועמד בראשה כפעיל ומפעיל כל השנים, בשיתוף עם אברכי־המשי יקותיאל זלצברג, לויט, שיינפרוכט, האחים בורשטיין, שפיגל ואחרים, והם שקיימו את המזרחי והיוו בשנים הראשונות לקיומו את הגרעין הראשוני לכל הפעולה הציונית־דתית במיחוב. ואף אחרי עברו לשבת בעיירה דזיאלושיץ לא הפסיק בפעילותו למען המזרחי ועמד שם בראשו במשך שנים רבות.

ואין להתעלם מלהזכיר את שמו של בן המנוח, אברהם יהודה ברוקנר יבל"ח, ששימש כל תקופת ישיבתו במיחוב כעסקן ומזכיר של צעירי־מזרחי והקק"ל, ועל ידו סייע אחיו דוד. וכן היה אברהם יהודה מעשרת הראשונים בקבוצה הראשונה שיצאה מטעם צעירי־המזרחי להכשרה חלוצית למרינובקה והפיצה את הרעיון של הכשרה ציונית־דתית.

אף אהרן ברוקנר ז"ל נמנה בקבוצה הראשונה שיצאה להכשרה למרינובקה. ולא זו אף זו. אהרן היה פעיל עד ימיו האחרונים ב„הזמיר" על פעולותיו המרובות שנוסד בידי הציונים ששימש מרכז תרבותי מועיל להפצת ציונות ותרבות ולעריכת הַסְצאות ושיחות על ענינים לאומיים וציוריים שונים, ותמונתו של אהרן אף קישטה את קירותיו של מוסד זה עד לסגירתו.

וכן אין לעבור לסדר היום בלי להזכיר את שם בת המנוח רי"ב, מרים הרבט ז"ל, שעלתה עוד לפני מלחמת השמד לישראל עם משפחתה, והיא שהצליחה להעלות אחרי המלחמה את שלושת אחיה אברהם־יהודה, דוד ואלתר התופסים מקום נכבד במשק המדינה. מרים זו ראויה להערכה מיוחדת על מה שפעלה בארץ, וזכרה עוד חדש כאילו היתה בחיים עם כל הציבור ומשפחתה.

שני „יעקב ברוקנר" בעיר

בדומה ל„שני יוסף בן שמעון" הדרים בעיר אחת (גטין כד, כז) ישבו בבנדין שני יהודים בשם „יעקב ברוקנר". שניהם היו ראשי משפחות שהשפעתם היתה ניכרת בעיר מבחינות שונות וראויים להעלות זכרונם תוך השגת שתי מטרות. האחת היא הנצחתם, והשניה היא להנחיל

לדורות הבאים את מורשת העבר שלנו למען ידעו הדורות הבאים את המקור שממנו שאבו את הכוח לשאת בעול המאבקים הנועזים ולעמוד במבחנים הנוראים שער האומה העמיד לפניהם בימי המסה ההיסטוריים ולמען ידעו כי שורש צמיחתנו ומקור יניקתנו הם שהכשירו אותנו לפעלים יחד עם רוקמי מסכת הפאר של כנסת ישראל. שניהם זכו לשרידים ששרדו מן השואה והם נמצאים בישראל ובתפוצות וממשיכים לטוות את המסורת המשפחתית גם בישראל הקמה לתחיה בארץ האבות. לשם הבחנה יכונו בשמות „ראשון" ו„שני".

א) הראשון לדורותיו.

א.

ר' יעקב ברוקנר הראשון היה ראשון מכמה בחינות: הוא קדם בישיבתו בזגלמביה לשני, ואף בפנותו דרך למשפחות נוספות לבית ברוקנר באזור זגלמביה. אך עליו אפשר לומר „יפה כוח האב מכוח הבן", ובפעולה זו יש להקדים ולהזכיר לטובה את אביו, ר' **לייזר ברוקנר** מפוגון שהיה אחי ר' בריש מוולברום והוא שהחליט לתקוע יתד ראשון למשפחה בחבל זה בעשור השמיני למאה ה־19 בתקופת שלטון רוסיה בפולין הקונגרסית. בין הדמויות במשפחה יש לייחד מקום לר' לייזר. כך היה שמו החביב בפי יודעיו ומכריו שלא היו מעטים. ישנם אנשים אשר בקסמם האישי הם רוכשים להם כבוד וחיבה עוד בפגישה הראשונה אתם. על אלה נמנה ר' לייזר דידן.

הוא היה אחת הדמויות המפוארות והמיוחדות במנין שוולברום היהודית נתברכה בהן, ודמות זו המשיכה להשפיע מאורה גם אחרי עברה לשבת בפוגון בתקופה שסוסנוביץ העיר טרם התקיימה וכל הדרכים הובילו לבנדין בכינויה „ירושלים דזגלמביה". לכאורה היה איש המעמד הבינוני, שמעשהו במקח וממכר ומקומו ליד הדלפק בבית מסחרו אשר בפוגון שהחלה לשגשג במפעלי חרושת שונים שהוקמו בידי תעשיינים מקצועיים מזכסוניה הגרמנית. אולם מקומו של ר' לייזר לא יכירנו שם בשום פנים ואופן. היה זה איש אשר קומה לו, ראש מוקף זקן צהבהב רחב עבות ומטופח יפה, מהודר פנים, פיקח ובעל הומור עסיסי עם בדיחות תורניות, פה שופע דברי תורה וגם חכמת חיים.

איש סוחר היה שנשא ונתן באמונה, ובנועם הליכותיו רכש את לבות כל מכריו לאהבה אותו. ייתכן שאופיו ועמידתו העצמית התחשלו מתוך עובדת מעמדו הכלכלי הטוב, ולא חשש להביע בפני כל אחד בדרכי נועם את האמת כפי שנראתה לו... הוא היה אדם „שידע את ערכו". ואילו רעיתו היתה מטופלת בילדים והיתה לו לעזר ממשי בעסקיו, ותמיד טרודה גם בעזרה במסחר בעלה וגם במשק ביתה. דיבורו היה לאט, מתון ושקול, נזהר מלדבר בגנותו של הזולת ומכל שכן לפגוע בכבודו, הן בפניו והן לא בפניו, בעל מזג טוב ונוח לבריות בין שהם בני ברית ובין שאינם בני ברית. הוא הרבה להגות בתורה גם ביום בבית מסחרו, בהפסקות, בין מכירה למכירה ובלילות בביתו.

הוא נתברך בבן יחיד, יעקב, ובשתי בנות: רבקה ורדיגר שישבה בבנדין ואשת בריש פילצר שישבה בפוגון בקרבת אביה. וזכורני שאבי לקחני אתו פעם בעודני נער קטן באחד מביקוריו בפוגון אצל ר' לייזר, שהיה דודו (אחי אביו?). הוא קיבל אותנו בסבר פנים יפות, בחן אותי בלימודי ב„חדר" וכנראה שהפקתי רצון בצבטו בסיפוק את לחיי... לעת זקנתו נעשה סגי־נהור ובילה את שנותיו האחרונות אצל בתו בפוגון בהרבותו לבקר גם אצל בנו יעקב בבנדין, ובבקוריו אלה גדלה השמחה במעון חסידי גור.

ב.

ר' **יעקב** הבן המשיך באורח חייו של אביו, נצר לאילן רב היחס, בן תורה ושומר מסורת. אף הוא היה גבה קומה, תמיר, עם עינים פקחיות ועטור זקן, הדור פנים, ועד לנשואיו ישב בקרב משפחתו בפוגון־ויגביזדוב. אביו דאג להקנות לבנו את ערכי היהדות והמסורת ומסרהו למלמדים הטובים. ואמנם הפליא הנער את מלמדיו ומוריו בשכלו החד ובתפיסתו המהירה. „יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ". אביו דאג גם להכניס את בנו לעולם המעשה ולהקליט בו נסיון ודעת בעסקים ובמסחר.

עם הגיעו לפרקו השיאו אביו את מלכה־חוה'לה גיסת ר' זלמן ארנסט מנכבדי העיר בנדין. לאחר נשואין השתקע בבנדין ופתח לו את בית המסחר הראשון בעיר לחפצי גלנטריה ומוצרי ברזל בכיכר השוק הישן ושם ישב כל ימי חייו. מטבעו היה איש מעשה, ער, זריז, בעל יוזמה ומלא מרץ. הודות לקשריו עם אנשי התעשיה הגרמניים שבסביבה היו דלתותיהם פתוחות לרווחה לפניו ומסרו לו הזמנות וזכויות לאספקת מוצרי ברזל שונים, והוא ביצע אותן בהצלחה. ישרו והצלחתו נתפרסמו בעיר והוא הוזמן להיות אחד הספקים הראשיים גם לבתי מכרות הפחם ויציקות ברזל. מלבד זה שימש כסוכן בתי חרושת שונים מארצות השכנות גרמניה ואוסטריה ורכש לו ידיעות מעמיקות בענפי מסחר ומעשה שונים, ולמרות טרדותיו הרבות בעסקיו היה מתפנה להגות בתורה ולהמנות כעסקן ב„אגודת ישראל" וכגבאי בקלויז חסידי גור. הוא היה יכול לשמש דוגמה מאלפת של התגברות הרוח על החומר.

ביתו היה שופע תורה וחסידות ומלא תאורה. ור' יעקב ראש המשפחה היה השליט על מכמניה. הוא הקים לו משפחה של ארבעה בנים: אברהם, משה, מרדכי ואהרן ובת אחת דובה. כל בני המשפחה היו מקשיבים קשב רב לדברי אבא, ואת כולם נהג לא ביד חזקה, אלא בדברי נועם. בני המשפחה היו יראים מפניו יראת הכבוד, כי כולו היה אומר כבוד. אך לא לעולם חוסן. בשנת 1923 מתה עליו עקרת ביתו זו אשתו מלכה־חוה'לה כשהיא בת 52, ור' יעקב נסתלק לעולמו ביום ב' דחנוכה בשנת 1934.

הבן הבכור אברהם (יליד 1895) נשא את ניחה לבית גלייטמן מאולקוש ושם הקים לו את ביתו. היה מעסקני „אגודת ישראל", ולמרות טרדותיו בעסקיו היה קובע עתים

לתורה גם בשעות היום. היה גדול בתורה וביראה ועטור זקן ארוך. השואה הנאצית פגעה בו במיטב שנותיו. ורק שתי בנותיו ניצלו מהשואה: בתיה פאלוך מאולקוש ודובה ריטמן מסוסנוביץ, ואחרי שניצלו מפורענויות השואה עברו לשבת באוסטרליה.

מרדכי נשא לו אשה זיסל מבית שידלובסקי, אהרן — את רבקה (לבית גוטמן?), ואילו דובה הבת נישאה לאחד בנצלוביץ מזבירצה. על משה ברוקנר ומשפחתו נקדיש מספר שורות במיוחד.

ג.

משה ברוקנר (יליד 1898) נשא בשנת 1918 את רייזל בת יוסלה רוזנבלאט ומילה אשתו מסוסנוביץ (בעלי חנות קולוניאלית ברחוב ראשון למאי 36. בנם אברהם ובתם שרה קופרמינץ עלו לישראל עוד בשנת 1935 וגרים בחיפה). יליד בנדין היה משה, בה הוא חי לו את חייו כל השנים. הוא התחנך ב„חדר" כדרך הימים ההם וספג את רוח בית הוריו המסורתי. גם אחרי נשואיו נשאר לגור בבנדין ופתח לו בית מסחר למוצרי ברזל ברחוב מלכובסקה 33, וכן היה לו בית־חרושת לציפוי ניקל ומתכות אחרות שהעסיק 25 עובדים.

היה זה טיפוס מיוחד במינו. בעל תורה ודרך־ארץ וספוג רוח ישראל סבא, ויחד עם זה סובלני כלפי דעות ואמונות של אחרים, הבין לרגשי זולתו וכיבד אותם בבקשו תמיד את היסודות האנושיים המשתפים אותם עם שאר הברואים בצלם. כתלמיד נאמן לרבי יהושע בן פרחיה שמר על הכלל: „והוי דן את כל אדם לכף זכות". בהשכלה בת השמים הוא ראה לא תורה אפיקורסית אלא אמצעי ודרך לתיקונים הכרחיים בחיים הלאומיים והתרבותיים של האומה.

אדם מוכשר מנעוריו, סוחר חרוץ ומצליח, מגדולי הסוחרים בעיר, שעשה עושר בכנות וביושר, היה לו מגע עם עולם המסחר במרכזי פולין, ולעתים קרובות היה נוסע לערי גרמניה לרגל עסקיו, ובימי העדרו מביתו ניהלה רעיתו רייזל את הבית. היא ליותה אותו כל השנים בנשאה בעול הפרנסה וחינוך הילדים. בכלל היה איש סוחר ובעל בעמיו וקנה לו שם טוב. רבים היו לקוחותיו ומכבדיו ותפס מקום בין נכבדי העיר. מטבעו אדם שקט, עממי, טוב לב ונוח לבריות, תמים וישר דרך, בעל תבונה, גבה קומה ובעל הדרת פנים, גלוי לב, בעל בטחון ושלם בנפשו. בעל לב טוב ונדבן היה וידו פתוחה לכל נצרך ולמעשי צדקה.

נתברך ר' משה בחמשה ילדים. שני בנים אהרן (יליד 1920) ודוד (1922), ושלוש בנות: מלכה (1926), שרה (1930) ורחל. לילדיו נתן חינוך מסורתי והשכלה רחבה בתוספת צו קדוש: היה אדם בצאתך ויהודי באוהלך. בנותיו למדו בבתי־ספר למסחר, ואף הבנים למדו מלבד הלימודים הדתיים גם השכלה כללית. בעצמו היה ממשיך להתפלל בקלויז הגורי הישן ששם היה מתפלל עוד עם אביו. ולא אחת היה נוסע לרבי לגור לבלות בצוותא שהיתה מסורת במשפחה.

אך כל תכונותיו ויחסיו הטובים עם הבריות לא עמדו לו בעת צרה. הנאצים הגרמניים לא שמו פדות בין יהודי ליהודי. ר' משה ורעיתו ישבו בגיטו בקאמינקה יחד עם כל יהודי העיר ,וב„משלוח" האחרון בשנת 1943 עם חיסול הגיטו נשלחו לכבשני אושביץ. בניו אהרן ודוד נתגלגלו במחנות עבודה שונים עד שהגיעו למחנה טרזינשטאדט ובסוף שנת 1944 מתו שם. הבת הצעירה רחל עברה דרך מחנות עבודה שונות החל בפייסקריטשם ליד גליביצה, וב־1943 עם חיסול מחנות העבודה נשלחה לבלכהאמר ליד קוזל, ובינואר 1945 הלכה ברגל ב„תהלוכת המות" עד לגרוס־רוזן ומשם הגיעה לברגן־בלזן ושם שוחררה באפריל 1945 בידי צבאות הברית. מכל אחיה ואחיותיה נשארה היא היחידה בחיים. בנובמבר 1945 נישאה רחל לאריה פרידריך מזומבקוביץ בעיר לנדסברג, והחליטו לעלות לישראל. בעקב קשיי העליה מצד הבריטים נאלצו לעלות ב„עליה ב'". שנה אחת ישבו באיטליה ושנה אחר זה במחנות העולים בקפריסין, וממנה הגיעו לישראל, בה עברו גלגולי סידור קשים עד שהצליחו להכות שרשים והם יושבים בקביעות בתל־אביב, ולהם שני בנים: משה שרגא ואברהם יוסף. רחל פרידריך משמשת חברה בהנהלת ארגון יוצאי בנדין בישראל ובקופת גמילות־חסדים והיא פעילה בפעולות שונות.

ב.) ר' יעקב ברוקנר השני.

א.

ר' יעקב היה אחי ר' יוסף ברוך (שעליו דובר לעיל) בן ר' דובריש מוולברום, שקבע מושבו בבנדין בראשית העשור השני למאה העשרים, אחרי שבא בברית הנשואין עם לאה רוזנבלט שהיתה קרובה למשפחת האדמו"ר רבי אברהם מרדכי אלטר מגור. היו להם שלושה בנים: מאיר, חנוך ויצחק וארבע בנות: ליבה, דובה, פריידל ומלכה. ר' יעקב עסק במסחר והיה בעל עסק ברחוב קולונטאי 49, וכן עסק באספקת פחם למפעלי חרושת של יהודים ונוצרים בסביבה. במסחר זה עזרו לו בניו מאיר וחנוך. ואילו יצחק עבד כפקיד בבנק קופיצקי בבנדין, ומשם עבר לעבוד בבנק ה„אגודה" אשר בוורשה.

גבה קומה ורזה היה ר' יעקב, זקוף למדי, והיתה לו הדרת פנים ותמיד נראה נקי ומצוחצח, מטובי חסידי גור ועסקן במוסדות שונים — לינת החולים וקופת גמ"ח, תמיד נסוך רוח טובה וחדור חוש הומור. ובשעתו הפנויה היה שקוע בלימוד התורה.

בתו הבכירה וולטשיה צימרמן ישבה בקיילץ, ורבקה בתו נישאה לאברהם לייב ברוקנר — קרוב משפחה מבנדין. רבקה בלומנפרוכט ישבה בוולברום, הבן מאיר עלה עם משפחתו לישראל עוד בשנת 1936. לאה האם מתה בבנדין בשנת 1935. ר' יעקב — מלחמת השואה של הנאצים באה עליו כהתף, והוא ישב יחד עם יהודי העיר בגיטו קאמינקה, ובמשלוח ראשון (3 אוגוסט 1942 — י"ב אלול) נשלח לאושפיצין ושם ניספה ביחד עם שני בניו חנוך ויצחק. מארבע בנותיו ניצלה מהשואה רק בת אחת פראניה שידלובסקי והיא יושבת עם בעלה בתל־אביב. חתנו אברהם

לייב ברוקנר איבד את משפחתו, אשתו דובה ושני ילדים, ברוך וישׂשכר דוב, ובעצמו ניצל, עלה לישראל והתישב בתל־אביב ובנה לו מחדש בית ומשפחה.

ב.

ר׳ **מאיר ברוקנר** (בן ר׳ יעקב), יליד 1899, מראשוני צעירי־מזרחי בבנדין למד בחדרים ובישיבות והיה קשור לחסידי גור, ב־1924 נשא את רחל פרידמן מסוסנוביץ, מצאצאי רבי עוזיאל מייזליש אב״ד באוסטרובצה וערים אחרות ומחבר ספר „תפארת עוזיאל" שהיה מתלמידי הבעש״ט ונסתלק בכ״ה בכסליו תקמ״ו. מאיר ישב בסוסנוביץ וניהל עסק אספקת פחם יחד עם גיסו פרידמן ומצבו הכלכלי היה טוב. אך בהיותו מושפע מהרעיון הציוני החליט לעלות לישראל. קדם לו בעליה חותנו ר׳ עוזיאל שעלה בשנת 1920 ובדעתו היה לרכוש לו קרקע ובית ולשבת ישיבת קבע בישראל. אך הוא חלה והרופאים קבעו שאקלים הארץ אינו מתאים לו, ואחרי שנה לישיבתו בארץ נאלץ לחזור לסוסנוביץ, והוא שלח לפניו את חתנו ר׳ מאיר עם רעיתו רחל וחמשת ילדיו: טובה, צפורה, פנינה, מרים ובנו היחיד עוזיאל, ר׳ מאיר עבר בארץ את יסורי הקליטה והעבודה, עבד בפרדסים ובכבישים וקבע מושבו בפתח־תקוה. בשנת 1948 (ר׳ בחשוון תש״ח) מת בגיל 48, ועל רחל האלמנה הוטל העול בחינוך וגידול הילדים ותפקיד זה מילאה באמונה תוך מסירות נפש. ביתה, בית מסורתי, שימש דוגמה חיה לילדיה וכולם אומנו על ברכי המסורת ואחרי שהספיקה להשיא את כל ילדיה בטוב חלתה קשה במחלה ממושכת, וביום ג׳ בכסליו תשל״ב עזבה את ארץ החיים. ימתקו לה רגבי עפרה.

מרים הרבט (לבית ברוקנר) ז״ל

רק ימים מספר חלפו מיום פטירתה, וכבר ניכר החלל הגדול והרחב שנשאר בקרב המשפחה ובציבור גם יחד. אבל כבד ירד על בית משפחת ברוקנר ועל המון ידידיה ומכריה שלקו בתדהמה. כי אכן חייה היו מסכת של מעשי צדקה וחסד ושל אהבת הזולת.

תיאור אישיותה ומוצאה המשפחתי מזקיק יריעה רחבה וקצר המצע מהשתרע. אבל ראוי והגון למצות את העיקר, המסתכם לאחר שנסתיימה פרשת חייה.

מרים היתה חוטר מגזע תרשישים, בת ר׳ יוסף־ברוך ברוקנר בן ר׳ בריש מולברום, ממשפחה וותיקה וענפה שתפסה מקום חשוב בעיר וממנה תוצאות להקמת המוסדות הקהילתיים שבלעדם אין שום קהילה יכולה להתקיים. ר׳ יוסף־ברוך נשא לאשה את בת משפחת וייל ממיכוב פלך קילצה והוא התערה שם בסידור כלכלי. היה חסיד לבית האדמו״ר רבי חיים שמואל הורביץ—שטרנפלד מחנצ׳ין (נכד ה„חוזה מלובלין" ואבי אמו של הרב ישעיה שפירא ז״ל מייסד „הפועל המזרחי" בא״י), היא משפחת ברוקנר שברית היתה כרותה בינה לבין שושלת זו לאהבה, ואף שמו בא אליו מסבו של האדמו״ר מצד אמו, הצדיק רבי יוסף־ברוך אפשטיין בכינויו „היהודי הטוב" מעיר־חדש (ניישטאט) בנו של רבי קלונימוס מקראקא מחבר הספר הקלאסי בחסידות „מאור ושמש". נאמן לרות אבותיו ורבותיו שתל בלב בני משפחתו אהבה לישראל ואר״י, ואהבה זו היתה לראש־פינה בחייהם ושימשה להם גשר בין חיי הגולה וארץ־אבות הכסופה.

רבי יוסף־ברוך הקים משפחה לתפארת בישראל: שתי בנות לאה ומרים, וחמשה בנים אהרן ז״ל, הרצקה הי״ד, ויבל״ח אברהם ליב, דוד ואלתר שעלו לישראל והתערו בה. היה זה בית שבו היו שלובים יחדיו החן והחסד והשלום. ובבית זה המלא שמחה ואהבה על גדותיו גדלה מרים, בו עוצבו חייה וכאן הוצקו מטבעות אופיה האנושי המלא אהבה לכל יצור. לבסוף עבר ר׳ יוסף־ברוך ממיחוב לבנדין אשר בזגלמביה ונטה שם את ביתו.

מרים דמתה לתמר ביפיה ובהדרה, ותואר פניה, הליכותיה ומדברותיה היו נעימות ונדיבות והיתה לשעשועים להוריה וחמודות לכל רואיה. כל דילוגיה היו עליה אהבה, והיא היתה בחינת פלא, שלא כחברותיה לא הלכה לרעות בשדות זרים ונשארה נאמנה למסורת אבות שבה מצאה משען חזק נגד כל הרוחות הרעות שנשבו כבר אז ברחוב היהודים. אביה החסיד הנחיל לבתו כמו לכל בני ביתו את הדביקות החסידית ואת הגעגועים והשאיפה לעולמות עליונים.

מרים נישאה לשמעון הרבט, איש פיליצה, ובנסיבות הזמן הרחיקה נדוד מבית אביה, התישבה בבוכניה ליד קראקא ולקחה חלק בעסקים, ומהרה יצא לה שם בעיר כאשה נדיבה שידה פתוחה לכל נדכא ומר נפש הזקוק לעזר. היא לא היתה אשה שזיוה בא לה מבית אביה ואמה. היא היתה שרויה כולה באור עצמה. היא הופיעה מאז הופעתה בחיים שלימה בנפשה ומוכתרה במעלות טובות. היא נתגלתה כאדם, אשה ואם. כולם, בני ביתה, קרובים ורחוקים, היו סרים למשמעתה לא מתוך אימה בפני תקיפה, מכל מקום לא מתוך אימה בלבד, אלא מתוך יראת הרוממות, רוממות היופי והפקחות. היא הקרינה אור בפעולותיה על סביבותיה, ונסיונותיה בחיים גם העשירו את נפשה. השלום היה יקר לה מכל. כל מעשיה השתרגו מתוך מיטב רחשי הלב. לא צל של יד אוכפת, לא צל צלה של כוונה רעה. היא נתגלתה לא בלבד במידת התפארת והחסד, אלא גם במידת החכמה, חכמת אשה במשכיות לבב. ואכן פקחותה, עצמאותה ונועם מעשיה נתגלו כאן כגילוי מרהיב את הלב.

היא יצרה בביתה ובחוג משפחתה מקום מנוחות, ספוג יראת שמים ושלוה שאגדות נרקמות בו, אגדות העבר המזהיר המנחמות ומרגיעות, המשביחות את שאון הלב ומר־גיעות. ביתה הפך ונעשה בית־מלכות קטן, שבו הכל מתעדן ומתיפה, אורה ומנוחה ושמחה וזמרה, זמרת קודש. היא היתה אשה חכמה ונבונה, ידעה את התנ״ך והספרות המסורתית, וחוץ מזה היתה בקיאה בעניני מסחר והויות העולם.

אחרי ישיבה במשך שנים בבוכניה עברה לקראקא, שאף

בה ישבה מספר שנים. גם שם נמשכה לעסקנות ופעלה בחוגי הנשים בענינים שונים. בקראקא התקרבה לתנועת המזרחי ופעלה הרבה להפצת הרעיון בין מכירותיה. מרים שאפה זה כבר לקחת חלק במפעל שינסה ליצור עתיד חדש לעם העברי בארץ עברו העתיקה. שמועות קלושות הגיעו לאזניה עוד בהיותה בבית אבא וכל כמה שהיו השמועות מקוטעות ומעורפלות — גדול היה קסמן, והן הקסימו והסעירו את רוחה ואת נפשה. היא דברה אל בעלה ושידלה אותו להצטרף לבונים הנפלאים בארץ הנפלאה, והוא אף נענה לה ברצון. הודות לקשרים שהיו לה עם אנשי המזרחי עלה בידה להשיג רשיון עליה לישראל. וביום לא עבות אחד החליטה לעזוב את קרוביה ומכריה, אחיה ומשפחתה ולהתחיל את חייה מחדש בישראל. בשנת 1935 עלתה עם בעלה ומשפחתה, והתישבה בתל־אביב.

אף כאן היא פעלה כחלוצה, בהיותה ראשונה לעלות מכל משפחתה, אף שקדם לה אחד ממשפחת אביה, בלי שהיתה להם ידיעה ממנו. ואכן גם כאן עשתה מעשה רב בהקימה את הקשר בין שני ענפי המשפחה שבעקב נסיבות החיים התרחקו זה מזה. הרבה עזר לקשר זה משה שקדיאל (מנדלבוים) העסקן המזרחי מקראקא שעבד במרכז־העולמי של המזרחי בירושלים, שהכירה עוד מקראקא והוא פעל במיטב יכולתו לסידור כלכלי של המשפחה הזו.

גם בתל־אביב היתה צופיה הליכות ביתה. בתבונה גדולה כלכלה את מעשיה. תמיד היתה יוזמת, מציעה, מתקנת ומבצעת את מחשבתה. כאן בישראל עולמה הלך והתמלא מחדש. כולם ראו בה בעלת פנים מסבירות ופנים גאיוניות, פנים מביעות מחשבה ופנים מחייכות, פנים יפות ופנים המעידות על יופי פנימי שבלב, פנים מפיקות אושר של אם ושל בת לעמה, פנים נוהרות, מחרות החזון והמלחמה בעד עמה וארצה והתגשמות שאיפותיהם. בכל מקום הופעתה היתה במראה הנקי, בהילוכה הקל ובקומתה הזקופה מחזה מרהיב את העין ומרנין את הלב.

אף כאן היה ביתה פתוח לכל ואזנה היתה קשבת לכל הזולת ועשתה הכל בכדי לעודדם ולהקל בעזרה ממשית. היא היתה סמל ודוגמה במדותיה הטובות. הגשת עזרה לנצרכים היתה אצלה חשובה יותר מעניניה. היא קיימה מצות גמילות חסדים בגופה ובנפשה. לא אחת קרה שבשעות המאוחרות בלילה חשה לעזרת משפחה שנמצאה במצוקה. והכל היא עשתה בהסתר ובצנעה.

עם כל זה לא פחתה דאגתה למשפחתה ולקרוביה שנשארו בגולה, ביחוד לאור הידיעות המדאיגות על ההש־תערות השטנית הנאצית על ארצות אירופה וכיבושן זה אחר זה עם המלחמה ביהודים שהיתה לראש־פינה בזירת־הטרף שלה. והנה גם פולין היתה בכושלים והעם היהודי אשר בה נעשה הפקר ליצר הרצח של העם הגרמני. נותקו הקשרים בין התם להכא, ורבה היתה דאגת מרים לגורל אחים, אחות, קרובי אבא ואמא כמו לכל בית ישראל. אחרי שנות מלחמת הפשעים הנאצית הוסרה המסכה, ומה מר היה גורל אחים ואחיות, כל בית ישראל אחרי האסון האיום שלא יתואר ואף מרים היתה שחוחה ביגונה אחרי רצח אחותה לאה בבלגיה ואחיה הרצקה בפולין בכבשני־הגז, ואחרי שנודע לה על שלושת אחיה שנשארו בחיים ונמצאים בבתי־חולים במחנות הפליטים החלה לטפל בעליתם ארצה ובשיקומם מחדש. מה רב היתה שמחתה אחרי עלית אחיה דוד, לייבל ואלטר שנשארו בחיים בדרך נס. היא טיפלה באחיה כאילו היו ילדיה, וסוף סוף הבריאו הפצעים הגלידו, ומרים היתה לאם כל המשפחה. אף אחיה קראו לה „אמא". והיא היתה אמנם לא רק „אם הבנים". היא היתה אם לנפגעים רבים ודאגה למחסורם באופנים שונים. ביתה היה בית ועד לא רק לקרוביה ומכריה. הוא הפך לכתובת להרבה מרי נפש ומדוכאי־הגורל, והיא פעלה ביד ובלב ככל האפשר. אלמנות ויתומים היו מבאי ביתה, ורבות עשתה לסידורם. היא עמדה בקשר עם בתי־ישיבות שונים ובהמלצתה ועזרתה הכספית סודרו בהם יתומים עזובים והודות לה נתקשרו לחיי תורה ויהדות, ומהם תלמידי־חכמים מבוגרים ששם מרים נישא תמיד בפיהם לברכה.

החיים עשו בינתים את שלהם. בנה ובתה סדרו להם חיים משלהם, בפיקוחה המלא, בחפשה להם שידוכים המתאי־מים לרוחה. יצחק הבן נשא אשה מצאצאי רבי אלימלך מליז'נסק, מגדולי צדיקי החסידות, ואביבה הבת נישאה לבחיר־לבה ממשפחת אפרתים. מרים ה„אם" הפכה ל־„סבתא" צעירה של כל בני המשפחה, והיא המשיכה לטפח באהבה וברחמים חסד וצדקה ללא הפוגה.

עם חילופי דירתה קבעה מקום תפילתה בבית־הכנסת החדש של צה"ל (רחוב שילה), ובזמן קצר הספיקה להתחבב על כל המתפללות, שהרגישו בתוספת כוח רענן מלא אונים בשטח הציבור, ואף היא נרתמה בעול המסורת ועשתה נפשות לבית־אל החדש.

בזמן האחרון חלתה והועברה לבית־החולים ביילינסון. כארבעה שבועות פרפרה בין החיים והמות, אך קרוביה קיוו שתתגבר על יסוריה, כי היא רצתה לחיות ואף אהבה את החיים. לדאבון לב כל מכריה וידידיה נפל עליה הפור ביום הפורים לעזוב את ארץ החיים, בבת־צחוק על שפתיה.

קהל רב וגדול ליוה אותה לבית עולמה. לפני בית־הכנסת „צה"ל" שבו היתה מתפללת הספידה בדברים חמים הרב הצבאי ר' מרדכי פירון בתנותו את צדקתה ומעשיה הטובים, בסיימי בפסוק „רבות בנות עשו חיל ואת עלית על כולנה" ובהעלותו על נס את פעולותיה למען בית הכנסת „צה"ל" שבו היתה מתפללת הספידה בדברי הרב המשיך ללוותה גם לבית־העלמין המרכזי בקרית־ שאול ששם חצבו לה קבר במיטב החלקות, תוך הכרה שאכן דמות בלתי מצויה נעלמה מן החיים, דמות מסורה מאד למשפחתה הענפה שחסתה בצילה והיתה לה מורה, מדריכה ומיעצת ולכל אלה שעמדו במחיצתה.

ינון שמה לעולם בנצח ישראל.

הנדל מלכה זיגלבוים (לבית ברוקנר) נ"ע

משוש חיי המשפחה היתה והנעימה לה את עולמה, בני המשפחה אהבוה והתגאו בה, כי היא היתה להם אם ודודה אוהבת ומסורה, ואף מכריה ושכניה אהבוה והעריצוה, כי ידעה לתת טעם וקסם לשיחותיה עם כל מכריה.

בת למשפחת תלמידי חכמים ומרביצי תורה בישראל. אביה, רבי אברהם מרדכי ברוקנר מוולברום אשר בפולין, היה עסקן חסידי נודע ומבחירי חסידי חנצ'ין, בעל אחוזה ומשק חקלאי, ונקרא בפי יהודי העיר בשם „הפריץ היהודי", החזיק בית כנסת באחוזתו וכל יהודי הכפרים מסביב היו מתפללים אצלו. אשתו, רחל עסקה בצרכי צדקה והעניקה ביד רחבה מתנובת המשק לכל דכפין. היא יכלה להתגאות בבניה שכולם ידעו תורה וחסידות. אך היא נפטרה לעולמה ללא עת.

המנוחה הנדל־מלכה בתה, שנתיתמה בצעירותה, קבלה עליה את הנהלת בית אחיה ר' אליעזר ברוקנר (נפטר בירושלים), מכיוון שרעיתו היתה עסוקה בבית המסחר. היא גידלה את ילדיו, ובתוכם את מאיר שמעון גשורי שנחשב לה לבן, וחינכה אותם ברוח התורה והמצווה, ואחרי נשואיה לר' חיים מרדכי זיגלבוים ז"ל ניהלה בית למופת. כל בניה ובנותיה נאמנים ליהדות וממשיכים לטוות את רוח ישראל סבא.

עם גבור המצוקה הכלכלית של היהודים בפולין עלתה לארץ עם כל בני המשפחה, ועונג היה לראות בשבתות וחגים איך בני המשפחה ישבו כשתילי זיתים מסביב לשלחנה, והיא עודדה כל אחד בפנים מחייכות, ברות טובה ובדיחות הדעת שהשרתה על סביבתה.

מלחמת הנאצים פגעה גם בה. בן ובת שנשארו בפולין ניספו בשואה, מלבד אח ואחיות וקרובים רבים, ואחרי המלחמה ביתה היה כתובת לפליטים — קרובים שנשארו בחיים שישבו במחנות פליטים בגרמניה, אוסטריה ואיטליה, והיא ידעה לעשות לא מעט למען איחוד משפחות. בביתה מצאו נוחם שרידי־המשפחה שהגיעו לארץ אחרי סיום המלחמה והקלה ליסוריהם ודאגותיהם.

מכל משפחתה הענפה בגולה היא נשארה למחיה בארץ. ביתה היה פתוח לרווחה לכל דורש ומבקש. האוירה של אהבת ישראל וחיבת ציון תמיד מורגשת בביתה והיא השכיחה הרבה תלאה מלבות מבקריה. אמרות חז"ל היו שגורות על פיה והיו לה למשקולת ולעזר בעצותיה וב־הדרכותיה.

בצהרי שבת יצאה נשמתה, כשהיא במלוא הכרתה עד הרגע האחרון. עוד ענתה „שבת שלום" לבאי בית הכנסת ושמעה קידוש מפי בעלה, ולפתע נסתלקה רגעים אחדים אחר זה ללא יסורים, היא מתה ביום ט"ז מרחשון תשי"ח. היא נפטרה בשם טוב כשהיא מוקפת בניה ובנותיה, נכדיה וקרוביה, והובאה לקבורה בזכרון מאיר (בני־ברק). דמותה האצילה וזכרה האהוב יישארו חרותים בלב כל מכיריה ומנחם ציון ובונה ירושלים ימציא נחמה למשפחה השכולה בין כל אבלי ישראל ויקל עליהם את שברם וכאבם העמוק.

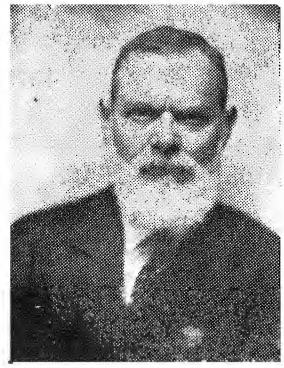
ר' מנדל קליינר ורעיתו עלי לבית שארף

הבה ואפרסם עוד כמה קוים מחווי משפחת אמי אשר עדיין חרותים בזכרוני.

לדודתי טובה ובעלה ר' חנוך הניך שארף במונדזיוב היתה בת יחידה בשם עלי וששה בנים: משה יעקל, אפרים, קלמן, שלמה, יוסף וברק. דודתי גרה בבית שהוקם עוד בידי אביה ר הרשל לנגר שעמד ממול בית־המכס הרוסי שליד הגשר של עץ שהוביל לעבר הנהר הפשימשה השחורה לעיר מיסלוביץ. היה זה בית קומתיים. למטה ישבה משפחת הורי, עם עוד שכנים אחרים. הדודה טובה גרה בדירה של ארבעה חדרים בקומה השניה, ובחדר האחרון ישבה אם המשפחה גיטל לנגר (לבית מייטליס). מול בית זה — אף הוא בחזית — עמד עוד בית יפה מטופח כהלכה, אף הוא בן קומתיים, שחלונותיו נטויות כלפי בית־המכס והגשר, בקצה כיכר השוק, ובו ישבו משפחות אחדות, ביניהן הבת עלי בקומה התחתונה, והבן משה יעקל בקומה השניה, עם ר' ישעיה וואגא בעל חנות באותו בית. עלי היתה נשואה לר' מנדל קליינר, שלא היה יליד מונדזיוב, אלא בא מז'ארקי (ביידית ז'וריק).

העיירה ז'ארקי היתה גדולה יותר ממונדזיוב, אף היא במחוז בנדין, ובמיפקד שנת 1897 נמנו בה 4,073 אזרחים, ומהם 2,559 יהודים. עיירה זו לא הצטיינה בהוד קדומים. יוצאי העיר בישראל הצליחו להוציא ספר־זכרון משלה. מעיירה זו הגיע ר' מנדל בן ר' דוד קליינר למונדזיוב ושם בה משכנו. ידוע לי שאחותו ביילה נישאה לבן משפחתי ר' דובר ברוקנר יליד וולברום ופתחו להם חנות מכולת בניבקה הסמוכה ואחר כך עברו לגור במונדזיוב, ואחרי שנים היגרה כל המשפחה לקנדה וניצלה מחיות הטרף הנאצים הגרמנים.

מונדזיוב נתברכה בכמה נשי חיל יהודיות שהצטיינו בפעליהן, נדיבות לבן וכשרונותיהן, סגולותיהן והליכותיהן. בין אלה תפסו מקום בראש שרה'טשה שארף (לבית וינברג) ועלי קליינר, שישבו בבית אחד, וכאילו התחרו ביניהן במצוות ובמעשים טובים. שתיהן היו נשים צדקניות ועוסקות באמונה בצרכי ציבור ומסיעות לבעליהן והיו בחינת „עזר כנגדו" גם מלבד היותן עקרות בית. הן חינכו את בניהן ובנותיהן לתורה, למידות ולדרך ארץ, ורבה היתה ידן בקביעת דמותה היהודית של העיר ומוסדות החסד והצדקה שלה. וראויות שתיהן לתיאורים מיוחדים כל אחת בפני עצמה ולהזכיר את זכרן בחן ובהכרת תודה. אני כקרוב, בעודי נער, הייתי מחבב לבקר אצלן, והן קרבוני וחבבוני, אם משום שהייתי ביישן שרק בא מן הכפר לעיר ואם משום עדותו של דודי ר' חנוך עלי שעתיד אני להיות תלמיד־חכם

ר' משה יעקב שארף (מת בישראל)

נחום שארף ז"ל

גדול בתורה. אהבתי להתארח לחברה עם ילדיהן במשחקים ובשיחות בבית ובחוץ והחיים ערבו עלינו. ומכיון שהתחלתי לכתוב על עלי קליינר אינני יכול לסטות מן הנושא ולהמשיך עוד שורות מספר על עלי, רעית ר' מנדל ואם למשפחה גדולה.

עלי היתה בת תכונות ומעלות אישיות שאין למצאן אצל כל אשה ועקרת בית. ביתה היה פתוח לרווחה, ומי שנכנס רעב יצא שבע. העניים, וביחוד ה„בכמנים" שהיו באים מבנדין הקבצנית — ידעו לנצל את טוב לבה והיו מופיעים מדי שבוע בשבוע ומבקשים נדבות, בגדים וכדומה, ועלי היטיבה פנים לכל אחד. היא היתה אשה יפהפיה ששפעה חן וחיוכים על כל סביבותיה. היא הצטיינה כבעלת־בית מופלאה וניהלה את ביתה ברוח התורה והמסורה לפרטיהן ודקדוקיהן — וביד רחבה. היא נענתה לכל נצרך וקשה יום, וכל תלמיד חכם או סתם עובר אורח שנזקק למחסה ולמשען הפנוהו אליה, ובכלל היתה לברכה בפי כל. היא הפיצה אור וזוהר על משפחתה וסביבתה באישיותה. הליכותיה וגדולתה. את בניה ובנותיה גידלה בעושר וביראת שמים, והיו מרבים לספר בשבחיה ובמעשיה הברוכים.

ר' מנדל עצמו, בן לר' דוד קליינר שהיוה אישיות חסידית דגולה בפני עצמה, היה בעל קומה בינונית, עם זקנקן מדובלל ומטופח שעטר את פניו המחייכות תמיד עם עינים נוצצות. בנעוריו למד תורה בחדרים ובבית־המדרש וספג חסידות, ועם זאת לא נמנע מלבוא במגע עם משכילים. מיום נשואיו ישב במונדזיוב במשך שנים רבות, בדירה נאה עם כלים נאים, אשה נאה עם ילדים נאים והכל סביבו

משה בן ר' מנדל קליינר ממונדזיוב - קטוביץ

רבקה (אשת ר' שמחה) וילטשיק (לבית קליינר)

שופע חיים. הוא ואחי אשתו ר' משה יעקב שארף הקימו להם במשותף טחנת־קמח מודרנית ממונעת בכוח החשמל בפרוור המכונה בשם „ז'ימנה" בשטח שבין העיירה והכפר ניבקה, ועשן ארובת הטחנה היה תמיד נראה בשמי העיר, כאילו בא להראות שגם מונדזיוב מסוגלת לתעשיה מנוהלת **בידי יהודים.** בטחנה עבדו כמה עשרות עובדים, נוצרים ויהודים (האחרונים עבדו בפקידות). שני השותפים ראו ברכה בעמלם. ר' מנדל היה איש סוחר ובעל בעמיו והיה לו **מגע עם עולם המסחר במרכזי רוסיה ופולין,** ואף בגרמניה ובאוסטריה הסמוכות לעיר מושבו. בעיר נראו פני סוחרים ומספקי דגן מאוקראינה שנחשבה לבעלת האוכם של כל מיני תבואות. גם פני יהודים ליטבאקים נראו בעיר. זכור לי יפה השם **ראובן מנדל ליס** שעבד בטחנה כמנהל חשבונות. היה זה יהודי ממיכוב, משכיל דתי, חובב נגינה ובעל תפילה מצוין עם קול מרשים, וניגוניו נפלטים מפיו גם בשעת עבודתו. היה לו בן יחיד יצחק שהצטיין בציירות ויצאו לו מוניטין כצייר נודע. הוא היה חרש באוזן אחת. וכן עבד בטחנה ר' יוסף פרידמן. בן המלמד המצוין ותלמיד־חכם גדול רבי אלתר שהרביץ תורה במונדזיוב ואצלו למדו נערים בעלי כושר שיצאו מחדרו מלאי כל טוב בלימודי היהדות. ואילו גם אבי היה קשור בטחנה זו בקנותו שם את כל הסובין (קליפות גרגרים טחונים שהבדילו מהם את הקמח על ידי ניפוי) שהיה סוכן ראשי לממכרם ברחבי שלזיה העילית שהיו משמשים מספוא לבהמות ובעלי־חי שונים, ולשם כך פתח לו במיסלוביץ מחסנים לסובין.

ר' מנדל ורעיתו הקימו משפחה לתפארת וילדו בנים ובנות: רבקה (רעית שמחה ווילטשיק), פסיל היפהפיה (רעית מנשה בלאוואט) משה (מוריץ) שנשא את בת יוסלה כהן מקאטוביץ, פייגלה (נשואה להילר), חיים (נשאר רווק), ליבה (נשואה לסצמסקי מלודז), רחל (מאורשת), קלמן (רווק, חי בקנדה), יעקב (נשא את פולה צווייגנהפט מ־סוסנוביץ) היושב בתל־אביב והקים לו את בית־קפה „רובל" ברחוב אבן־גבירול קרן שדרות המלך דוד.

ר מנדל היה מתפלל בבית־המדרש, חסיד אלכסנדר, ותמיד אמיד. אצלו מצאו אכסניה אדמו"רי חסידים בדרכם למעינות־הרחצה שבגרמניה ואוסטריה, ואלפי חסידים היו באים אליהם לקבל מהם ברכתם. זוכר אני את האדמו"ר מחנצין שהתאכסן אצל ר' מנדל לפי המלצת אבי שהיה חסידו, וכן התאכסנו אצלו גם רבנים נודעים שעברו בדרכם לחוץ לארץ.

אדוק כל ימיו היה ר' מנדל וביתו היה פטריארכלי לכל פרטיו ודקדוקיו. עם זאת היה בעל ידיעות בהוויות העולם וקורא עתונים. כייצואן ויבואן של מוצרי קמח היה נוסע לרגל עסקיו למרחקי רוסיה וחוץ לארץ, עסקיו פרחו, והוא נחשב לאחד העשירים בכל הסביבה. כשהיה מטייל בביתו בהיותו שקוע בעניניו היה מזמזם מפעם לפעם ניגון חסידי, ובמיוחד היה שגור בפיו המשפט „תנין ואדם וחיות ראמים" מזמירות של שבת. רבים היו לקוחותיו ומכבדיו והוא חי לו את חייו בעיר כל השנים. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה נכבשה העיירה עוד ביום הראשון למלחמה והיא נמצאה בכיבוש הגרמנים כל ימי המלחמה עד לאחר השלום. אולם הגרמנים החרימו צרכי מחיה וכלכלה בארצות כיבושיהם, ולפעמים ניכרו סימני רעב ומחסור בעיר. אך היחסים עם הגרמנים נשארו טובים ובהדרגה נפתחו גבולות גרמניה בפני הסוחרים היהודים מפולין, ובמקום הקשר שנפסק עם פלכי פולין שליד נהר הוויסלה ורוסיה נפתח קשר חדש עם ברלין ווינה ואפשר היה איך שהוא לחיות. עם נסיגת הגרמנים משטח פולין נשארה העיר מונדזיוב בשטח ההפקר בין פולין וגרמניה. הפולנים השתוקקו לכבוש גם את חבל שלזיה שהשתייך פעם לפולין עד שהתלקחו חלופי יריות בין הפולנים בסביבת מונדזיוב לבין צבא הגרמנים שמעבר לנהר הפשימשה השחורה בסביבת מיסלוביץ. אימה נפלה על יהודי מונדזיוב, שהחלו נמלטים לסוסנוביץ ובנדין ולחכות שם עד יעבור זעם. הרב ישעיהו אנגלארד שהיה דיין בעיר פנה בבקשה לרשות הפולנית לתת לו רבנות בעיר אחרת, מכיון שעם עזיבת יהודי המקום נשאר רב ללא יהודים... אף ר' מנדל עזב את מונדזיוב ועבר לשבת בסוסנוביץ בשנת 1918. אך הוא בחר לשבת ישיבת קבע במקום החדש, הקים לו טחנה נוספת גם בסוסנוביץ עם בית יפה משלו, והיה לאזרח נכבד בסוסנוביץ וכה היה לבעל שתי טחנות־קמח.

ברחוב ווספולנה 13 הקים לו בית קומתיים עם טחנה שהעסיקה למעלה מארבעים עובדים, יהודים עם נוצרים. המזל האיר לו פנים גם במקום מגוריו החדש, ובניו וחתניו עזרו לו. ר' מנדל גר בכל הקומה הראשונה, ובשניה ישב התנו ר' שמחה וילצ'יק. בביתו החזיק גם בית תפילה (שטיבל) ובו כשלושים מתפללים, ועל־ידו סוכה גדולה, ובימים הנוראים היו מתפללים בחדר גדול של משרדי הטחנה. בביתו היו מתארחים האדמו"ר מאלכסנדר ואחרים בכבוד הראוי. מן הראוי כאן לציין גם את השתתפותו הערה של ר' מנדל במלחמת הבחירות בעיר ובקהילה.

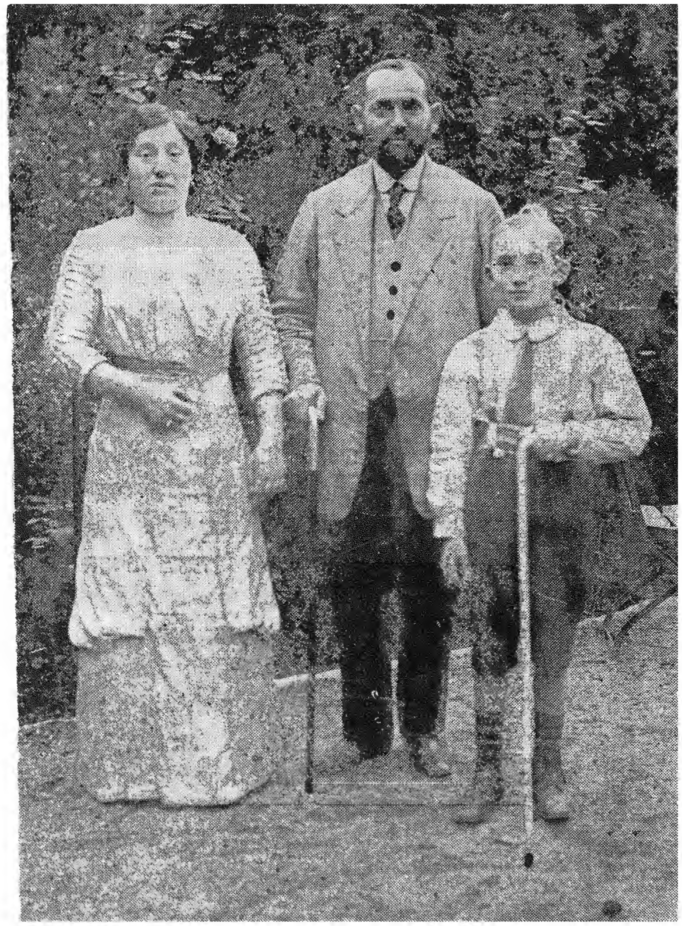
עם פרוץ מלחמת הנאצים הגרמנים נמלטו ר' מנדל ורעיתו ובנם חיים לאוטבוצק וחיפשו שם מפלט. משם עברו לצ'נסטוכוב והתחבאו בבונקר, ושם ניספו. בנם מוריץ נספה עם משפחתו בוורשה. פסיל בתם נדבקה באושביץ במחלת הטיפוס ומתה מזה. ליבה מתה בקרון הרכבת שעשתה דרכה לוורשה. רחל נספתה בסטשימישיץ ששם הסתתרה. ממשפחתו של בית קליינר נשארו בחיים קלמן ויעקב. פלה בת רבקה וילצ'יק נשארה בחיים ונישאה לדובר ברוקנר ויושבים בתל־אביב. יזכרו לטובה ויבורך זכר כל הדמויות הללו שהיו ואינם. יהא זכרם מבורך.

ר' משה יעקב שארף ורעיתו שרה־טשה

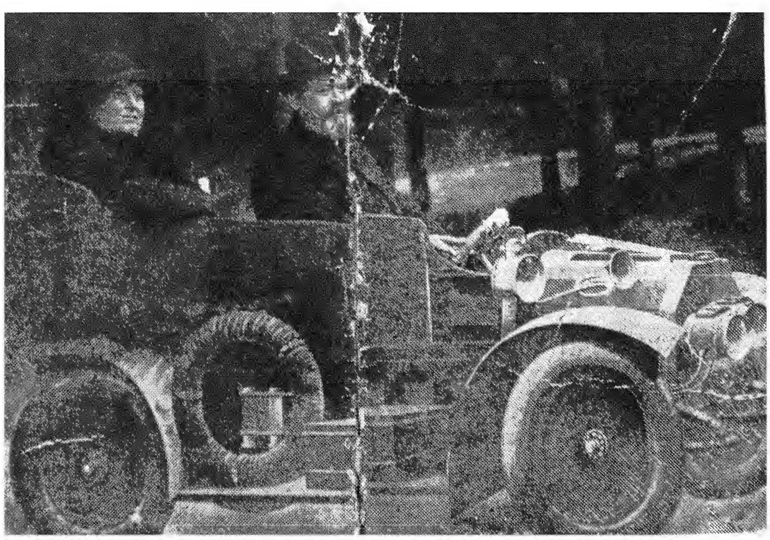
במשך שנים היה ר' משה יעקב שותף בטחנת־הקמח אשר במונדזיוב יחד עם גיסו ר' מנדל קליינר ונחשבו כתאומי־צביה. אכן „קדירא דבי שותפי" אינו עשוי להשראת שלום גם בין גיסים. ובכל זאת לא נפרדה החבילה זה שנים, עד

שבמרוצת הזמן בוטלה השותפות ור' משה יעקב מצא לו עסוקים אחרים. רעיתו שרה'טשה מבית וינברג ואחותו של ר' גימפל וינברג מראשי הקהילה היתה אשה חשובה ודגולה, מפאר העיר, מגזע מפורסם ומיוחס שבזכות מעשיה הטובים ונדיבותה יצא לה שם טוב בעיר ובסביבה, בעלת לב חם ורגיש ומכנסת אורחים. את בניה ובנותיה גידלה בעושר וביראת שמים והוסיפה כבוד לבעלה ולמשפחתה כולה. אחד מאחיה כיהן ברבנות בעיר שיראדז וקהילת מונדזיוב הת־פארה בו כביליד העיר. היתה אשה משכילה, יפהפיה, והקימה משפחה מסועפת וזכר טוב לדורות.

ר' משה יעקל דאג להקנות לילדיו תורה עם דרך־ארץ וחינכם אצל המלמדים הטובים ביותר שבעיירה. גאות ההורים היתה על בתם הבכירה רייצל שעזרה בניהול העסקים, ומשבגרה השיאוה לאחד מבני משפחת הגביר והיחסן רבי אברהם מרדכי ארליך מוולברום. גם אחרי יציאתו מעסק הטחנה עסק במסחר וההצלחה האירה לו פנים בעסקיו ותפס מקום בין נכבדי העיר ועשיריה. אף יצחק בנם היה כשרוני, ונשא לו אשה מלודז ושם מצא סידור בעסקים שונים. גם ליתר הילדים נתן חינוך מסורתי והשכלה רחבה בתוספת צו קדוש: לשמור ולקיים את מצות ה'. שנים מבניו נחום ויחיאל עלו ארצה עוד לפני מלחמת השואה. נחום פתח לו בית־חרושת לנייר־זפת לגגות, היה גר

קלמן שארף ובילה אשתו עם בנם הרמן

ר' מנדל קליינר בעל טחנות קמח ורעיתו עלי לבית־שארף

בשכנות לבית ביאליק ברחוב ביאליק בתל־אביב. יחיאל עזב את הארץ ובעודו חושב לחזור פרצה המלחמה והוא נמלט לרוסיה ושם נורה באשמת ריגול.

ר׳ משה יעקב — אף הוא הקדים לעלות לארץ, ואף שנתקל כאן בקשיים שונים לא אמר נואש והמשיך לחפש ולמצוא לו סידור כלכלי נאות. זכורני שבביקורי הראשון שנשלחתי בתור ציר לקונגרס הציוני בקרלסבד בקרתי אצל קרובי במונדזיוב והיו לי ויכוחים עם ר׳ מנדל קליינר ועם ר׳ משה יעקל שארף ודברתי על לבם לקנות משהו בארץ־ישראל ולחשוב על עתידם בארץ האבות. שארף כנראה חשב על כך והוא התענין בסידור כלכלי בארץ בהציגו לפני שאלות רבות. ואילו קליינר לעג להצעותי. להיפך. הוא הציע לי להישאר בפולין והוא ימציא לי עזרה בסידור כלכלי. אך אני סירבתי להסכים להצעתו.

ר׳ משה יעקל היה סר אלי בכל בקוריו בירושלים ושוחחנו על ענינים שונים שהפנו תשומת לבו ולפי המצב שערתי שעיסוקיו לא הצליחו ביותר, אבל היה שמח בחלקו ומצא סיפוק במעשה ידיו. לבסוף חלה ומת בתל־אביב. בתו ורה ניצלה מהשואה ועלתה לישראל אחרי המלחמה והיא יושבת בפתח־תקוה. בעלה הראשון ישעיה שארף בן קלמן נספה במלחמה והיא נישאה שנית לזמיגרוד שמואל (סאמעק) שאמו היתה מבית מייטליס בסוסנוביץ. אשר למשה יעקב שארף — מן הראוי להוסיף. שהרגשתי בו בפגי־שותינו שהוא איננו אותו משה־יעקב שהיה במונדזיוב, בעל מרץ ותמיד מחייך ומלא עבודה. קומתו היתה כפופה קצת תחת עול האירועים שעברו עליו בפולין, ולא מעט היה צער גידול בנים שהתנסה בהם, אף שלאושרו היו כמעט כולם ילדים מוצלחים והשיא כמעט את כולם בשידוכים מכובדים ומיוחסים. והרי אין טוב בלי רע, וגם בחייו נשזרו נימים של אירועים לא טובים. ברם היה לי הרושם שישיבתו בארץ־ישראל הרגיעה אותו לא במעט. הוא התנסה אמנם גם ביסורי ארץ־ישראל שנתברכו בהם העולים החדשים מבני המעמד הבינוני, שידע לקבלם באהבה ולעבור עליהם לסדר היום. ואני חושב לעצמי לזכות גדולה על השורות הללו שהקדשתי לזכרו שבפנימיותו היה יהודי יקר. יהי זכרו ברוך.

ר׳ שלמה שארף ורעיתו ברכה

שלמה היה הציוני המעולה יותר מכל אחיו, וחושבני שלא אצא ידי חובתי אם לא אקדיש גם לאישיותו מספר שורות, ולתת שם גם לו ולמשפחתו אשר נסחפו עם גלי הזדון. לי אמנם קשה הדבר לעשות עזבתי את עיירתי ואזורי והגעתי לכאן עם ראשית העליה השלישית. הייתי החלוץ הראשון במשפחתי הגדולה והמסועפת ונחשבתי כ־עושה „קפיצת נחשון". משום כך אני מנותק מעיר מוצאי למעלה מחמישים שנה, וזכרה וזכר אישיה עם קרובי הולך ומטשטש.

ארבעת האחים משה יענקל, אפרים, קלמן ושלמה המשיכו לפתח את המשימה שהוטלה עליהם מטעם החרושתנים הזאקסיים שהכו שרשים בענפי תעשיה שונים בסוסנוביץ והסביבה. היו אלה התעשינים שיין, דיטל, למפרכט שראו בר׳ חנוך שארף את איש אימונם שעזר להם בענינים שונים שרק בן המקום יכול היה לעזור להם, ור׳ חנוך שהיה מוותיקי בעלי־הבתים ונחלאות במונדזיוב לא הספיק לעשות לבדו את כל התפקידים במשק הבית ובסוכנויות החרושתנים, והוא מסרם לבניו. בסוסנוביץ ישבו קלמן, אפרים ומשה־יענקל, ובבנדין ישב שלמה וניהלו בצוותא את העסקים. שני הבנים היותר צעירים יוסף וברק נשארו מחוץ לתפקידים אלה ועסקו בעניינים אחרים. ברק נטבע באגם ברחיצתו בקשאנוב מקום מגורי רבקה קליין אחותו. באבל המשפחה השתתפו כל בני העיירה מונדזיוב, כי היה זה בחור כארזים וטוב לב ואוהב לעזור לזולתו ככל האפשר. יוסף נשא לו אשה מבית שטייאר מסוסנוביץ ונשאר בעסקי המשפחה הזו. כל זה מצאתי לנכון להקדים לתיאור דמותו של שלמה, שהיה אברך נחמד ועדין, ועל הכל ציוני שלם. דמותו ודמות אפרים אחיו נחרתו עמוק בנפשי יותר מהאחים

משמאל לימין: טויבה שארף (אשת ר׳ חנוך הניד). רייזל ארליך (לבית שארף), רבקה קליינר

האחרים, אף שכולם הגיעו לשלבים עילאים בטוב לבם הרוחש אהבה וחסד והפיצו סביבם אור וזוהר.

שלמה היה גבה קומה ורזה, זקוף למדי, בעל הדרת פנים עם זקנקן קצר, ותמיד נראה נקי ומצוחצח. לא היה למדן גדול, ברם היה בן־תורה ומעורב בין החסידים. הציץ בספרי ההשכלה ולא נפגע. הוא לא נמנה רשמית לחובבי ציון ולציונות. אבל האהבה לציון בערה בו משנות ילדותו. כנראה שלימודי התנ"ך ב„חדרים" השפיעו עליו עמוקות ועוררו את תשוקתו לאהבת ארץ האבות. הוא לא היה פעיל בציונות, אבל היה תמיד קרוב אליה, התענין בקונגרסים הציוניים ובויכוחים שבהם, קנה שקלים ציוניים ובביתו היו מצויים קופסאות הקק"ל ומוסדות ציונים אחרים, ואהבתו זו החדיר גם ללב אנשי ביתו. הוא נשא לאשה את ברכה ילידת העיירה שממול גראניצה — היא שצ'אקובה, ממשפחה הגונה, אך היא חונכה לא ברוח הציונות, ודמתה לבנות רבות בגליציה שבעוד הבנים למדו בישיבות ובבתי המדרשות תורה ויהדות ונתחנכו ללמדנים ורבנים — ביקרו הבנות בבתי־ספר פולניים והיו רחוקות מידיעת היהדות וסגולותיה ואף היו רחוקות מהרעיון הלאומי והציוני. ברם חייו ה־משפחתיים של שלמה ורעיתו המשכילה היו טובים ועוררו כבוד ואהבה אליהם בבנדין. מצבו הכלכלי לא היה רע. אך הוא סבל מרגש נחיתות שאנו ישבנו בפולין בגלות ולא על אדמתנו. במיוחד סבל מהאנטישמיות הרשמית ששלטה בפולין העצמאית בכל הלשכות והמשרדים של השלטון הפולני. מפעם לפעם היה מבקר אצל הוריו במונדזיוב ומקבל מהם את ברכתם. לבסוף הגיע לידי החלטה שאין תקומה לישראל אלא בארץ־ישראל. לא עבר עליו יום בלי להעלות את ציון על זכרו. ,על אף מצבו הכלכלי הטוב קם באחד הימים בשנת תרפ"ד (1924) ועלה עם משפחתו לישראל.

וזוכר אני, כשביקרתיו בבית המלון בתל־אביב, בו התאכסן בימים הראשונים לבואו, ליד הים, היה תמיד עומד ליד החלון וצופה לגלי הים הסמוך והיה מלא רגש שמחה על שזכה לעלות לארץ ולנתק את עצמו מגלות פולין. ברכה רעיתו לא היתה תמימת דעה אתו, אבל שתקה ולא פצחה פיה אף במלה אחת לרעה. הם ישבו מקודם בדירה ארעית בנוה־צדק בתל־אביב והתפרנסו מאמצעים שהביאו אתם. אחרי זה הם פתחו להם חנות מכולת בפתח־תקוה במרכז כיכר השוק. העסק היה טוב ועבודה לא חסרה בו. אך נפשו האצילה לא יכלה לראות בעוני החלוצים שמחוסר עבודה מספיקה סבלו רעב, והוא נתן להם בהקפה מוצרי מזון עד ל„כש־ירחיב"... ואז טרם היו בארץ קופות ומוסדות שיעמדו לימין הפועל לעת צרה, והסוכנות היהודית (שהיתה אז הממשלה לעתיד) קצרה ידה מבחינה תקציבית לשאת בעול. ובכן הלקוחות של שלמה שארף לקחו בהקפה מצרכי אוכל ושכחו לשלם תמורתם, וכה מטה ידו של שלמה לעמוד בפרץ. חנותו נתרוקנה מחוסר אמצעים לקנות סחורה חדשה, והם נאלצו לנעול את החנות, למגינת לב ציבור אוהביו וידידיו הרבים שרכש לו בעיירה. שלוש בנות היו לו לשלמה. סאלה (שרה) הבכירה קבלה משרה כפקידה בלשכה הראשית של הקק"ל בירושלים הודות להמלצת צבי קליין קרובה (יליד קשאנוב) שמילא שם תפקיד אחראי כמנהל הגזברות. סאלה נקלטה יפה בעבודתה והפיקה רצון הממונים עליה. יחד עם זה השתלמה בלימוד שפות וידיעות אחרות, ובעת צרה עמדה להוריה במשכורתה וייתכן שברצון טוב יכלה המשפחה להסתדר מחדש ולהשאר בארץ. אך לא כן רצתה ברכה האם. היא היתה ההיפוך מבעלה שלמה. הוא אהב את הארץ ושמח לכל התקדמות שראה, אף כי לא היה מרוצה מכמה דרכים של הצעירים, שכן בחזונו קיוה לראות את הארץ נבנית על יסודות המקורות העתיקים. אך יחד עם זה היה מאושר בראותו את התחלת הבנין בידים נאמנות. שלמה היה מטבעו נוח לכל ומסביר פנים, ורכש לו חיבה מצד כל החוגים שבעיר. לא קלה היתה ההחלטה לעזוב את הארץ ולחזור למקום שמשם באו. ולא פתאום באה ההחלטה הזאת. ברכה עמדה בקשר עם בני משפחתה בשצ'אקובה שהרבו עליה תחנונים לחזור אליה ולא לחכות בארץ לביאת המשיח...

ההיסוס היה רב וקשה. לא קל לעזוב ארץ מולדת־אבות עתיקה שהשמש מרבה בה זוהר ואור כמעט בכל חדשי השנה ארץ שיש בה ים־תיכוני לאורך מאות קילומטרים נוסף לים הכנרת וים המלח שכל מי שלמד תנ"ך ספג את חנם

בשורה הראשונה יושבות מימין לשמאל: רגינה שארף ובתה איטה, גיטה לנגר (לבית קליין) ובנה צבי (בא"י). עומדות: רבקה יילטשיק, מרת שארף, בתה קליינר.

ויפים. בודאי שאין הארץ „כולה זכאי" ויש בה גם חסרונות מסוימים. ברם מי שאוהב באמונה את הארץ מתעלם מחס־רונותיה ובעיניו הוא רואה רק את הטוב והיפה. שלמה היה מאלה שראה בארץ רק את מעלותיה ותכונותיה הטובות. אך כל זה לא הועיל, ובשעת משבר ב־1927 נאלץ לעזוב את הארץ אשר אהב, בתקוה שבעזרת יושב מרום עוד יחזור לחונן את אדמתה ולהשאר בה בישיבת קבע. המשפחה חזרה לפולין, בהשאירה כאן את הבת סאלה שהמשיכה לעבוד בירושלים בלשכת הקק"ל. אוסישקין עצמו היה מעונין שהיא תישאר בארץ, ובמשרתה בקק"ל בהוסיפו לה תוספת במשכורת ובהציעו לה חופשה לביקור אצל הקרובים בפולין ותמיד תקבל את משרתה בחזרה כשתחזור משם. אחותה רגינה היתה עסוקה כפקידה בבנק בתל־אביב, ופלה הצעירה היתה שקועה בלימודים. אך כנראה שהגעגועים להוריה היו חזקים יותר מהאהבה לארץ, ואף היא נצטרפה לחוזרים לארץ הקלאסית של אנטישמיות, היא פולין.

עם שוב המשפחה לזגלמביה מצאה סידור כלכלי. סאלה התארסה להרמן שאריף בן דודה אשר בסוסנוביץ, אך החתן לא היה לפי רוחה וביטלה את האירוסין. רגינה נישאה למוסיקאי מחונן מקאטוביץ ומצבם היה טוב. אך זכר ארץ ישראל לא מש מזכרון בני המשפחה ותמיד העלוה על ראש געגועיהם.

ובעוד שהרעיון על שיבה לישראל טרם בא על סיפוקו במשפחת שלמה שארף פרצה מלחמת השואה של הרשעים הגרמנים, יוצאי עמלק, שלא חסו על אנשים, נשים וטף שנבראו בצלם אנוש־אלוהי ושפכו את דמם כמים. לבי לבי לך שלמה היקר באלפים ולביתך. לעולם לא אשכחך. דמותך ניצבת תמיד לנגד עיני וקשה לי להסכים כי אמנם לא אוסיף לראותך עוד. יהי זכרכם ברוך.

ר' אפרים שארף

היה זה חוליה אחת בשרשרת האחים שארף שהיו מקובלים על כל קרוביהם ומכריהם בדרכי חייהם ונימוסיהם. גם חייו היו מלאים הרפתקאות ואירועים שפגעו בו קשה, והוא ידע לשמש דוגמה כאותה שיבולת המתכופפת עם הגיע רוח סערה ומזדקפת שוב אחרי עבור זעם. השם אפרים שארף צלצל בנועם בסוסנוביץ. בהילוכו ובנוהגו רכש לו חיבה מצד כל מכריו. לקפיצת הדרך לא זכה. ובכל זאת עבר ארצות ושטחים עצומים עד שהגיע לתחנתו האחרונה — לירושלים עיר הקודש, עיר שבידה לתת מרגוע לכושלים וסובלים, ובה מנוחתו כבוד לעולמים.

יליד מונדזיוב היה אפרים, שקיבל חינוך מסורתי והצטיין בלימודיו, בעיקר בתנ"ך ובתלמוד, נמשך ללימודים כלליים, אך בעקב מחסור ידים בפרנסת אביו הוכרח לעזור בעסקים. ומשום כך מיעט לשבת במונדזיוב וישב על פי רוב בסוסנוביץ. החרושתנים הזאקסיים שעמדו אתו בקשרי מסחר חיבבוהו מאד ומסרו לו עיסוקים שונים תוך אמונה שיבוצעו במלוא האחריות. הוא נשא ונתן בשמם עם השל־סונות האזרחיים והרשות הרוסית, החרושתנים העריכוהו מאד על יזמתו ויכולת הביצוע שלו של כל משימה קשה שהטילו עליו.

עם הגיעו לגיל החיתון השיאוהו הוריו עם איטה בת ר' בונים מינץ מוודיסלב (נין לצדיק החסידי רבי שמחה בונים מפשיסחה) שהגיע כרווק לגראניץ ונשא אלמנה מבנדין בשם ביילה הרמן שקנתה קרקע והקימה עליו בנין. היתה זו משפחה בת יוחסין, ואיטה היתה נערה משכילה ואינטלי־גנטית, ועם נישואיה התישבה בסוסנוביץ עם בעלה אפרים. היא היתה עקרת בית למופת, ובעדינות נפשה ונועם הליכותיה עמדה על יחסי כבוד עם כל אחד. נולדו להם שלושה ילדים: הבן הרמן (צבי־הירש על שם הסב), רבקה (רגינה) ופלה. אפרים היה הדתי ביותר בכל אחיו והוא נשאר נאמן למסורה כל ימי חייו על אף נדודיו וטלטוליו בימי המלחמה. ואילו איטה היתה מעורה בחוגי האינטליגנציה והיתה רגישה לסבלו וכאבו של הזולת. לפתע כסה ענן את שמי הבית. בלי לדעת את הסיבות והנסיבות התאבדה איטה לפתע בקפיצה מגזוזטרת ביתה לרחוב ומתה. זעזוע קשה זה עורר את כל סוסנוביץ היהודית ונערכה לה לויה המונית. אפרים נשאר בודד ושכול מאשתו והילדים מיותמים. הילדים היו זקוקים ליד אם משפחת ומקרבת, ואפרים נאלץ לשאת לו אשה שניה. היתה זו אשה מפיוטרקוב שקבלה מרצונה הטוב את עול עקרת הבית ואם לילדים. היא היתה מסורה לתפקידה וטיפלה יפה בילדים. אף היא עצמה ילדה ילד מוצלח שפניו היפים הרשימו את רואיו. הילדים גדלו והת־חנכו יפה. הרמן הבכור נשא את בת הנגיד שלמה טיל מבנדין שהיה לו בית־מסחר גדול למעילים, ואחר כך פתח לו הרמן בית מסחר כזה גם בסוסנוביץ והצליח להגיע לאמידות. רגינה נישאה לקרוב משפחה, לשלמה קליין מקשאנוב, שגמר את לימודיו במוסיקה בקונסרבטוריה בבלגיה והיה כנר מומחה במקצוע. ואילו פלה נישאה אף היא לקרוב משפחה, להרמן בן ר' משה יעקל שארף. שהיה בוגר הגימנסיה במיסלוביץ. שלמה קליין התפרנס ממתן שיעורים במוסיקה בסוסנוביץ. אף הוא היה נוטה לציונות וחשב ברצינות על עליה לארץ־ישראל. ולא עבר זמן רב ושלמה עם רגינה עלו לארץ וקבעו שבתם בחיפה.

גם אשתו השניה מתה על אפרים בחייו, ובמקומה נשא לו אשה קרובה מקרב המשפחה. היא היתה נשואה לזלינגר הממונה על בית המטבחים, יהודי עשיר, שלבסוף חלה בטיפוס ומת מהמחלה. אשתו טיפלה בו במסירות עד שהמחלה דבקה גם בה. היא נרפאה באלמנותה. אך ילדי הבעל מאשתו הראשונה גרשו את אלמנת אביהם מן הבית, היא נישאה איפוא לאפרים ועזרה לו לבנות את ביתו מהדש. מצבו הכלכלי לא היה רע, אם גם לא היה טוב בעקב העמדה האנטישמית של שלטונות פולין העצמאית כלפי האוכלוסיה היהודית. אפרים לא אהב מטבעו להתאונן על מצבו והשלים עם יד הגורל. והרי הוא לא היה יחידי בפולין, וכמוהו סבלו כמה מיליוני יהודים. לא ידוע אם

עלה פעם על רעיונו של אפרים לנסוע ארצה־ישראל. על כל פנים שלח ארצה את בתו וחתנו ועמד אתם בכתובים. ובעוד מצב היהודים בפולין הלך ורע מיום ליום באה כחתף מלחמת הנאצים הגרמנים שעוד ביום הראשון להכרזתה זרעו מות וכליון בהפצצות מהאויר על ערי פולין.

בפרוץ המלחמה והתחלת ההרג ביהודי סוסנוביץ מיד עם כיבושה בידי הגרמנים ברח אפרים עם אשתו לעבר הרוסי. לא ידוע אם הספיק להציל נכסי דניידי בכסף ובתכשיטים. ברם ידוע שנדד רגלי עם אשתו ביחד עם נחשול הפליטים בערבות רוסיה עד הגיעם לשטחי אוזבקיסטן. הסבל הרב שעבר עליהם היה איום, וזוכר אני שבביקורי אצל קרובי שלמה קליין הראה לי את המכתבים הרעים שהגיעו מ־אוזבקיסטן עם הבקשה לשלוח להם חבילות מזון. הבת רגינה עשתה כל האפשר לשלוח להם חבילות מזון ככל האפשר. עם תום המלחמה הספיקו אפרים ואשתו לאחר נדודים, סבל ורעב, להגיע בחזרה לפולין ולעשות מאמצים לעלות ארצה לבתו ולחתנו. סוף סוף בא היום המקווה לאחר שהשיגו את התעודות והוויזות הדרושות וגם את הוצאות הדרך והגיעו לארץ.

כקרוב לרעיון המזרחי הוא פנה למזרחי בירושלים ש־נאות לעזור לו ככל האפשר. הוא פתח לו ברחוב הרב יצחק פראג (מייסד בית המדרש „דורש ציון") ליד קרן רחוב הנביאים מסעדה כשרה ולפי המלצת המזרחי הופנו אליו תיירים ועולים אמידים. המסעדה הכילה שנים וחצי חדרים. שרר שם נקיון מוחלט והאוכל היה טרי ונעים לחיך. מרת שארף ידעה את מלאכת הבישול כהלכה, ובזמן קצר יצא למסעדת שארף שם טוב בעיר ואפשר היה לפגוש שם מורים, פקידים ובעלי מקצועות חפשיים, מלבד תיירים מכובדים מחוגי המזרחי והיהדות הדתית. במיוחד משכו אליהם מסובים רבים ימי השבתות והחגים שנערכו בשירים ובזמירות וב„מעדני מלכים". לירושלים הדתית ה־אינטליגנטית ניתוסף מועדון ראוי לשבח ולתהילה. ואכן הזוג שארף התפרנס יפה מהמסעדה ולא היו זקוקים יותר לחסדי אחרים. שלמה ורגינה היו מבקרים אצלם לעתים קרובות, ואף ילדיהם גדעון ואיטה היו נמצאים שם מפעם לפעם, וגדעון היה מתקן את הטעון תקון במערכת הרהיטים והתכשירים, מלבד ידיעתו לנגן על ויולונצ'ילו. ברם לב אפרים היה קשה עליו על הכליון שבא על הקרובים בפולין. אך כאמור אף שלבו היה דוי לא הטיח מלים קשות, לא האשים אחרים, כאילו השלים עם המציאות המרה והאיומה של כליון ששה מליון יהודים רק באשר היו יהודים.

המסעדה התקיימה שנים מספר, ואפרים זקף קצת את קומתו השחוחה מהסבל הרב שעבר עליו, ושהיה הגורם להתרופפות בריאותו בימים ההם שלא היתה איתנה גם לפני כן. כוחותיו הלכו ופחתו, והטיפול הרפואי לא הועיל להבריאו או לדחות את קץ ימיו. רפיונו הלך וגבר והוא נסתלק ונאסף אל עמו. הלויה גדולה נערכה לו. ניכר היה שהספיק לרכוש לו ידידים רבים שבאו לחלוק לו את הכבוד האחרון, וקבר נכרה לו במרומי הר הזיתים. יהי זכרו ברוך.

שמעון

ר' אליעזר גינסברג

אחד האישים העממיים והמצוינים ביותר במקום מגוריו האחרון, ב„יד אליהו" אשר בתל־אביב, תלמיד־חכם מופלג ושלם במדותיו ובמעשיו. הוא גם הכיר והוקיר את ספרות המחקר של חכמת ישראל מפרי ה„השכלה". אולם אלה לא גרעו אף במלוא הנימה מנאמנותו לתורה ומסורת. אלה רק הרחיבו את דעתו והעשירו את אוצר תורתו. הוא היה „מתלמידיו של הלל" ותמיד מצא דברי זכות גם לקלים וריקנים.

הוא נולד בשנת 1900 לאביו ר' שרגא־פייבל גינסברג ואמו חוה בת הרב שמואל יעקב וינברג יליד מונדזיוב שהוכתר כרב בשיראדז. בגיל חמש הגיע לייזר למונדזיוב עם הוריו שכקן משפחתם היתה יותר קרובה ללבם, ובשוק התפרנסו בדוחק. ר' פייבל האב איש חסיד ותלמיד־חכם, היה שקוע ראשו ורובו בלימוד התורה ובשמירת המצוות. ואילו חוה האם היתה עקרת־בית וגם תגרנית כשרונית שניהלה את ביתה בכבוד. לייזר למד באחד ה„חדרים" אשר בעיר, ובגיל בר־מצוה נסע לסבו הרב משיראדז ולמד אצלו כמה שנים, וכן למד ב„ישיבה" בקליש. הצטיין בבקיאותו הנפלאה והיה מחונן בזכרון מפליא ובחריפות שכלו, והיו שניבאו לו עתידות גדולים.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה בשנת 1914 חזר למונדזיוב לפי הזמנת הוריו לעמוד להם בשעת דחקם הכלכלי. הוא חילק את זמנו ללימודים בבית־המדרש ולעזרה בפרנסת הבית. בבית המדרש ישבו משמרות בחורים ומ־בוגרים שעסקו בתורה והד ניגון הגמרא נשמע למרחוק ושם נתידד לייזר עם בחורי העיירה ששמו מעינם בלימוד התורה ולא פסקו מללמד בכל זמני הימים והערבים. לייזר הוערך כראוי והיה חביב על כולם. עם היות העיירה מקום־כיבוש לגרמנים החלו ימי ההתעוררות הציונית וה־תסיסה לכיבוש ההמונים, וכן התגברה תנועת החינוך וה־השכלה, והפצת הרעיון הציוני לקחה את לב הנוער ועקרוהו מעולם ההזיות שהיו שקועים בהן ועמדו על קרקע המציאות היהודית. ביקורו של הרב י.י. רפופורט כמרצה מטעם לשכת המזרחי בוורשה עורר ליסוד סניף למזרחי בעיר, ולייזר היה בו חבר.

בעקב טרדות פרנסה נאלץ לערוך נסיעות בערי גרמניה

ולבוא אתם בקשרי מסחר, ועולם חדש נפתח לפניו לרווחה. הוא ביקר בערי דרזדן, פוזן, קטוביץ ואחרות, ומפעם לפעם היה חוזר לביתו ומביא אתו רשמים מיהודי המערב והליכו־תיהם, ולבסוף פתח לו בית־עסק להלבשה בקאטוביץ ה־סמוכה. הוא עמל וטרח הרבה לפרנסתו, אך ההצלחה הכלכלית ממנו והלאה. הוא הפליג ב־1929 לארגנטינה וניסה את כוחו שם להחזיק מעמד. לא ידוע משום מה לא קבע שם את ישיבתו הקבועה. אולי משום שלפי טבעו ותכונתו לא אהב לשבת זמן רב במקום אחד. מאידך הגעגועים לקן משפחתו ולעיירתו לא נתנו לו מנוח, ושוב עזב את ארגנטינה וחזר למונדזיוב, ואחרי זמן קצר התעורר שוב לפעולה וארגן קבוצת צעירים לעליה בלתי ליגלית דרך רומניה, ולבסוף נאלץ לנטוש את החבורה ולהמלט לאונגרן. עם חזרו למונדזיוב נרתם לפעולה ציונית, הצטרף לפלג „עת לבנות" מיסודו של יצחק גרינבוים.

בשנת 1935 עלה ארצה, ישב שנים מספר בירושלים והחזיק בית־מסחר לנעלים ברחוב יפו. אך ההצלחה לא האירה לו פנים. גם דרכו בארץ־ישראל משאת נפשו לא היתה קלה. הוא אהב את ירושלים מבחינות רבות ועשה מאמצים רבים להכות בה שרשים, ולבסוף נאלץ לוותר עליה ולעבור לתל־אביב, בה פתח לו חנות לנעלים ברחוב סלמה והתפרנס ממנה בדוחק. הוא מת במבחר שנותיו.

ר' שבתי וייס איש סוסנוביץ

ר' שבתי וייס לא היה איש סוסנוביץ מלידה. אבל מאז שבא בברית הנשואין עם בת ר' חיים פרימורגן, מנכבדי העיר סוסנוביץ, הוא התישב בעיר זו ובה עשה את רוב שנותיו בגולה עד שעלה לארץ־ישראל. בהיותו עוד צעיר לימים בסוסנוביץ התמסר לרעיון הציוני ולעסקנות צבורית מתוך הקרבה עצמית. מיד עם הופיעו בסוסנוביץ עמדו על אישיותו שהיתה לאחת הדוגמאות הנאות של יהדות פולין בתורתו, חסידותו, מדותיו וכושר פעולתו. ועל כל מהותו חפפה אצילות יוחסין של בתי־אב שרשיים בהוויה הישראלית.

הוא נולד בשנת תרמ"ח בעיר לודז שבפולין. מצד אביו היה בן למשפחה חסידית מבית קוצק—גור כדור תשיעי לצאצאי הש"ך, ומצד אמו נכדו של הרב החוקר רבי שלמה יהודה רפפורט (שי"ר). מצעירותו הצטיין בכש־רונותיו ורוחב ידיעותיו וזכה להתפרסם בתור ה„עילוי" מלודז. שם למד יחד עם חברו הגאון רבי חיים הלר. לאחר מכן עבר לקראקא ולמד אצל סבו רש"י רפפורט, למד ש"ס ופוסקים וגם למדים כלליים, וספג אל תוכו תורה ויראה, הלכה ואגדה עם מדעים כללים. משם עבר אחרי חתונתו לשבת בעיר סוסנוביץ, היה בעל בית חרושת לצרכי חשמל ועסק גם במסחר, שמזה מצא לו את פרנסתו, והמשיך ללמוד תורה גם כשפרש לחיי מעשה.

דמותו הרוחנית היתה דמות תפארת מכמה בחינות: עסקנותו הציבורית, כשרונו הספרותי ויופיו. אשר לעסקנותו הצבורית — הוא לא היה עסקן צבורי מקצועי, אשר כל ענינו והבנתו הם לפעול בשביל מפלגה זו או אחרת. עסקנותו היתה בלתי מפלגתית, ענפה ורחבת היקף. עד מהרה הפך לאחד מחשובי העיר וטובי עסקניה, וביחוד היה לשם־דבר בפעילותו. היה „מזרחי" נאמן ומסור להתפתחות מפעלי התנועה במקום. אך עסקנותו חרגה מתחומי המפלגה והיתה מכוונת לצבור בכללו, הרביץ תורה ברבים, חינך נוער לחלוציות וגילה לפרחי־חסידים את אורה של ארץ־ישראל, יסד את בית־הספר הראשון של המזרחי בעיר ואת הגמנסיה העברית, היה חבר ועד הקהילה בעיר וויושב־ראש ההסתדרות הציונית שם, היה חבר בהנהלה הארצית של המשרדים הארצישראליים בפולין והקים בביתו את המשרד הא"י שבסוסנוביץ. שם צבאו המונים על פתחו במטרה לעלות לארץ. מסירות נפשו בעבודתו העסקנית הפכה לשם־דבר. ביתו היה בית ועד לחכמים ופתוח לכל נצרך, והוא האציל מרוחו על עניני קהילת סוסנוביץ.

בספרות היו לו בעיקר שני נושאים שהתמסר להם: החסידות וליבוני לשון. בן־בית היה בממלכת הדמיון והרגש של החסידות, וגישתו למעין החסידות לא היתה מתוך נקודת ראות אסתתית או ספרותית, אלא שראה בה מקור השראה לעיצוב חיי הרוח של הדור. לרעיונות של החסידות היה צמוד בכל לקט נשמתו, בחסידות נכסף אל הקדושה והטוהר שבה, וקדושה זו היתה משולבת אצלו בחכמת חיים. הוא הדגיש בכל הזדמנות, כי הרבה דברים מן הרבי הקוצקאי היו מבוססים על חכמת החיים ועל יסודות פסיכולוגיים. אגדה נאה מן העבר התמזגה בעיניו עד שגילה בה חיי יום שהשתבצו אצלו במימרות שנונות מאדמו"רים ואנשי מופת, שהגישן לקורא במשבצת הפרשנות המסורתית לפי סדר פרשיות שבוע. מסילה חדשה נסללה על ידי גדולי החסידות, ומסילה זו הראה לנו בליקוטיו. אלה הן ניגונים גנוזים החצובים מלבותיהם של אנשי מוסר, יראים ושלמים, אשר טוו את חוטי מסורת הדורות, אותו חוט שטווה בשעתו רבי ישראל בעש"ט אבי החסידות. הוא הראה לנו כי לא אפס הקסם גם בין גדולי החסידות מן הדורות המאוחרים שהמשיכו במסורת קודמיהם. במקום להתפלסף ולהתווכח עם ה„ביאור־חסידים" הביא ציטטות והראה כיצד החדש מן החסידות הצטרף למסורת הדורות. הוא לא היה מלקט בלבד. הוא לא נטל מן המוכן. אלא הכל העביר דרך כור ההיתוך והריתמוס הפנימי, שבה חיבב עלינו את המימרות של החסידות והחסידים.

בסגולה מיוחדת ניחן בשטח ליבוני הלשון. וגדולה

היתה בקיאותו בשטח הזה גביעים מלאים נשרו עמו מבית המדרש הישן, מתוך ספרי יראים ישנים העלה פנינים יקרות שהיה בהן משום גילוי וכיסוי כאחד, וכן דלה פנינים אחר שצלל במצילות ים המדרש והתלמוד. הרבה חקירה ועבודה השקיע בהם, ורבים מן הבלשנים המוסמכים העריכו אותם. בליבוניו הבריקו לבושי לשונו השרשית והמלוטשת. אלפי קוראים קנו פניני מחשבה ודברי הגות אלה באמצעות לשונו הצלולה. כי הוא הרי בא מבפנים של החסידות ומגלה לקוראים את עומק מחשבתה ופתגמיה המקיפים עולם ומלואו.

מרובים היו מעריציו־מוקיריו. כולם ללא יוצא מהכלל כיבדו את האיש יקר המדות ונקי הדעת, כיבדו את העסקן המסור לפרט ולכלל וכיבדו את הסופר המעודן שמסר את נכסי המוח והנפש של אדירי החסידות בלשון־הדור. בכל ארחות חייו בלט איש הסגנון המעודן, איש ההבנה, ההרגשה והטעם הדקים. הוא נחשב לטיפוס נאה, תלמיד־חכם החי את חיי רוחו במסורת הדורות, מרביץ תורה ברבים וזרע את ברכתה סביבו לתומו. עם זה היה ישר וחשב שכל העולם ישר. ואם ראה עקמומיות התלונן משפתיו ופנימה. לא רצה להראות צדיקות יתירה ולא רצה להקים רעש. בדברי נועם ושיחה רכה היה מעיד על כל עקמומיות שצריכה להתיישר. היה נעים להתהלך אתו ברחוב, לבקרו בביתו ולשוחח אתו שיחת חולין של ת״ח. כל פגישה אתו היתה מחכימה.

תוך תהיה על מצב היהודים בפולין ועל העתיד בארץ־ישראל לא יכול היה להשאר בפולין ויום אחד בשנת תרפ״ד עלה ארצה והתישב בירושלים, שימש שנים רבות מזכיר ראשי של „קרן היסוד״ בארץ. כאן התבלט בפעולתו הענפה במוסדות רבים. היה מראשיה של תנועת „המזרחי״ בארץ, ממייסדי התאחדות עולי פולין, ובשנת 1937 יצא לארצות הברית בשליחות „בנק עולי פולין״ שהיה חבר הנהלתו. בשובו משם לאחר שנה, הוזמן ע״י המנוח פנחס ואנברג, ששימש יו״ר הועד הלאומי — להיות מזכירה של ועדת החירום שליד הועד הלאומי. היה חבר ועד הקהילה בתל־אביב שנים רבות, וכשנה שימש בה סגן יושב ראש, חבר המועצה הדתית והנהלת חברא קדישא.

בשנת תש״ב נתמנה מנהל העתון היומי „הצופה״ ועבר להיות חבר המערכת, פרסם מאמרים רבים בתורת החסידות, בהלכה ובבעיות לשון. משנכנס למערכת „הצופה״ פירסם שורת מאמרים בשם „מאוצר המחשבה של החסידות״ בגליונות ערב־שבת, שהופיעו אחר כך בספר מיוחד (ת״א תש״ט).

כן פירסם שורה של רשימות בשם „מגנזי לשון״ בהם דלה אוצרות בטוי מן הספרות המדרשית. זמן ממושך ערך ב„הצופה״ מדור בשם „בתפוצות הגולה״, בו הרצה בלשונו הנאה על מאורעות שונים בקרב יהדות הגולה, והמדור נתחבב על הקוראים. מפרי עטו הדפיס גם ב„הארץ״, „סיני״ (סדרה בשם „ליבוני לשון״) ובכתבי־עת מדעיים ותורניים אחרים. מפעם לפעם פירסם מונוגרפיות על אבות החסידות בפולין, בתוכן על בעל „חידושי מהרי״מ״ („סיני״ כרך ח) המשמש דוגמה לידיעת הנושא וכלי־בטוי מצוחצחים. הוא היה חביב מאד על קוראיו שראו בו את הסופר שתורת החסידות העיונית נעשתה לו לתורת חיים.

הוא נפטר אחרי מחלה קשה ביום ג׳ באלול תש״ה בשנת ס״א לחייו, והניח אחריו כתבים רבים וביניהם חיבורים על הרבי מקוצק ועל פשיסחה. בתל־אביב נערכה לו לויה שבה השתתף קהל עצום. הרב מנחם הגר, רבה של סוסנוביץ לשעבר ומנהל החברא־קדישא בת״א, נפרד מהמנוח בשם בני עירו בפולין ובשם האגודה שהיה חבר בה. הוא ציין את פעלו הרב של המנוח בגולה ובארץ ועמד על גודל אישיותו שהורתה דרך לרבים מתלמידיו אחריו. פעילותו בגולה היתה לשם דבר, יסד והקים מוסדות תורה לתפארת, מראשי העדה ועסקניה, אוהב הבריות ולבו פתוח לכל, עמל בתורה ובחסידות ולמד תורה בקדושה עד יומו האחרון, תלמיד חכם ואיש האשכולות, הבקי בגנזי הלכה ואגדה. הוגה המחשבה היהודית ואיש המעשה שא״י ותורת ישראל היו יעוד לנפשו, מאצילי הנפש ועתירי הרוח המועטים בדורו.

דמותו תישאר חרותה בלב יוצאי סוסנוביץ ובני זגלמביה.

זכרונות מבית אבא (הרב מנחם האגר)

היה זה בימי מאורעות תרפ״ט כשהיהדות בפולין נסערה לשמע הבשורות הרעות שהגיעו מארצנו הקדושה על הטבח שבצעו הערבים בחברון ובצפת ואבא ז״ל כהן כרב בעיר נוישטאט (גליציא המזרחית). כאחד מראשי „המזרחי״ ופעיל בתנועת התחיה נקרא באופן דחוף להשתתף באסיפות מחאה בקרקוב ובקאטוביץ. בתום האסיפה בקטוביץ התיצבו בפניו עסקני קהלת סוסנוביץ שהשתתפו באסיפה זו, והזמינוהו לשבות בעירם, וכך נתגלגל הדבר שאבא ז״ל העתיק את כהונתו הרבנית ממרכז גליציא המזרחית למרכז זאגלמביה.

בנסענו לסוסנוביץ עם כל המשפחה, ירדנו בתחנת מיס־לוביץ שם חיכו הממונים לקבלת פנים ושיירה ארוכה של מכוניות ליוונו לביהכ״נ הגדול לקבלת פנים רשמית שנערכה ע״י ועד הקהלה בעיר.

ביתנו היה מרכז שהמה יום יום ממספר גדול של מבקרים בכל עניני הצבור. עד מהרה כבש אבא ז״ל אימונם של סוחרי החבל זגלמביא ושלזיה וחלק רב מזמנו שמש „כבית משפט״ לישוב סכסוכים על רקע מסחרי. ולא פעם הופיעו בין הצדדים אף נכרים וקבלו את הפס״ד במלוא

היחס. יצוין כי באחד המשפטים המסובכים שהתנהל זמן רב בבית המשפט הממשלתי הפנה השופט את הצדדים ל„ראבין האגר" שימצא דרך מתאימה לפשר בין הצדדים ופסה"ד קבל תוקף ע"י השופט (הדבר נתפרסם בשעתו ב־עתונות).

בעירנו היה גר כידוע האדמו"ר מראדומסק הי"ד שנהל עסקים גדולים וכמעט כל הסכסוכים בשטח המסחרי הפנה ל„דין תורה" לאבא ז"ל בשלחו את אחד מחסידיו כבא כוחו ובמקרה הצורך היה האדמו"ר מתקשר בטלפון ומוסיף פרטים לטענות. האדמו"ר מרדומסק היה רגיל לומר שאינו מסכים לפשרות. במסחר אינו רוצה להיות וותרן „יותר מכפי חיוב התורה", ופעם פסק אבא ז"ל „מסירת קבלה" לאדמו"ר והפנה את הבצוע לרבנות בקרקוב כדי למנוע אי נעימות לחסידי רדומסק בעיר בקשר עם אקט כזה.

ע"י ביתו של האדמו"ר מרדומסק נפתחה חנות „כל־בו" ובעל החנות למרות שהתיחס למשפחה רבנית חשובה חרג מהמסגרת וסרב לסגור את חנותו בשבת. כל האמצעים מצד הקהלה לא הועילו, עד שפרץ סכסוך בינו ובין שותפיו והופיע לדין תורה. בהזדמנות זו השפיע אבא ז"ל על סגירת החנות בשבת והדבר עשה רושם רב בעיר. מקום התפלה הקבוע בשבתות ובחגים היה בבית־הכנסת הגדול, ברח' דקרטה. למועד הדרשה התאימו עצמם יותר בתי הכנסת בעיר והסימטא בין ביהכ"נ ובית המדרש שבקרבת מקום השחירה מהמון רב שבאו לשמוע את הדרשה. פעם פנה אחרי הדרשה אחד מהחוגים המתקדמים שנמנה על ראשי ועד ביהכ"נ ברטנו על שאבא השמיע בדרשה בצורה נמרצת על עניני שבת וטהרת המשפחה. על זה ענה לו, במקום להעיר לי בשטח מה שאיני מוכן לקבל כל הערות, מוטב שכב' יתאמץ לתקן את הדרוש וממילא לא ירגיש באי נעימות מדברי".

בדרך לביהכ"נ דקרטה היה קיים שוק עירוני ובחדשי החורף הרשו לעצמם הסוחרים לאחר בערבי שבתות. זכורני כי אבא ז"ל הקדים ללכת לתפלה ובדרכו עבר את השוק בבגדי שבת. מיד קמה בהלה בין הסוחרים ובין רגע נעלמו מהדלפקים. אחרי מקרה זה היה רגיל אבא ז"ל לבקר לעתים שוב בישוב, וכמעט שלא היו כל פרצות בזמני השבת.

לפני זמן מה פגשתי באחד התושבים הנמנה על מפלגת מפ"ם והוא הזכיר לי שבשעתו היה ב„הכשרה" בסוסנוביץ מטעם גורדוניה ומשום מה לא הצליחו להכין מצרכים לפסח. הם פנו לאבא ז"ל כמעט ביום האחרון. וכשענו מועד הקהילה כי תם כבר כל התקציב המיוחד המיועד לנזקקי פסח ענה אבא כי לא ישב ל„סדר" עד שלא יבטיחו כשרות לפסח ל„הכשרה". ההתערבות הועילה וספקו להם מצות ומצרכים שונים, ועד היום אמר לי איש שיחי חרות בזכרונו מקרה זה.

לפני פרוץ המלחמה קבל פניה רשמית מהממשלה לארגן מגבית לרכישת ציוד מלחמתי ובמשך שבועות הועמד ביתנו תחת משמר של שוטרים היות והתושבים הפנו את תרומותיהם בכסף מזומן ובתכשיטים לביתנו. עם הפלישה הגרמנית לעיר הכריזו השלטונות פרס לראשו כאחד שעזר למאמץ המלחמתי נגד גרמניה. אולם אבא ז"ל עזב את העיר כמה ימים לפני הפלישה אשר משם המשיך לנדוד ולגלות ליערות סיביר.

הרב אליעזר הגר

חיים יוסף זאיונץ

בנדין תרכ"ב — בני־ברק תשי"ז.

יליד בנדין, ממשפחת רבנים וחסידים, מצד אביו נכד הראב"ד באלקוש ומצד אמו נכד הגביר והנדבן הגדול ר' ליב פוטוק מבנדין.

בבית אביו נתמזגו תורה וגדולה במקום אחד. בעודו נער כבר נמשך לבו לחלום שיבת־ציון, שסביבתו שימשה לו מרכז, בקטוביץ הסמוכה נתקיימו הכינוסים הגדולים של חובבי ציון בהשתתפותם של ראשי המזרחי ושל „אגודת־ישראל".

הוא למד אצל רבי מאיר־יחיאל האדמו"ר־הגאון מאוס־טרובצה וזה עמד על כשרונותיו ועל התמדתו וקרבו בשתי ידיו, היה חריף ובקי ושקידתו בתורה הפליאה את כל מכריו, אך לא רצה להשתמש בתגא של תורה, והיה עליו להאבק קשות על ההשקפה הזאת.

אחרי שנשא אשה ממשפחת חסידים ואנשי מעשה כאחד התישב בסוסנוביץ ועסק במסחר הסיטונות של מזונות ומרכולת, ההצלחה האירה לו פנים והוא נתעשר מאד. מסחרו פרץ בעיר ובכל הסביבה הודות לסגולותיו: מסירות, זריזות, מתינות, אחריות ועמידה בדבור. בעיקר הועילה תכונתו האחרונה — שאינה מצויה לרוב אצל הסוחרים — להשפיע השפעה גדולה על לקוחותיו מתוך הכרת אמון אליו עד כדי נאמנות מוחלטת. מאידך היה שוקק חיים ושמחה, אוהב צדקה וחסד ואהוב מאד על הבריות; היה דמות ידועה בסוסנוביץ, התאמץ להיטיב לכל מי שבא אתו במגע, ועוד מצא פנאי לגרוס בתורה.

היה מראשוני הציונים בעיר לאחר הכבוש הגרמני אחרי המלחמה הראשונה. חבר הועד הציוני בעיר, ועם יסוד המזרחי היה מראשוניו ומטובי עסקניו, בא יום יום לתפלה ב„מגין המזרחי" והשתתף בשיעור תלמוד לפני התפילה; היה חובב ציון מובהק ושאף תמיד לעזוב את הטוב החומרי, לעלות לארץ ולשבת בה ישיבת קבע, אך בגלל מסחרו המסועף לא הסתייע מילתא, ודחה את הדבר לעת מצוא. היה מארח בשמחה אורחים מארץ־ישראל ותמיד האיץ בהם

לספר על חיי הארץ, והכל כדי להשפיע על אשתו שתסכים לעלות לארץ.

ראש מפעליו בסוסנוביץ היה הבנין הגדול והמפואר של „מושב זקנים" שהקים על מגרש שקנה למטרה זו בכסף רב בשנת תרצ"ב, ועוד אסף יחד עם חבירו הנגיד ר' גרונם ספיר מיק'רי העיר כסף רב לשם ביסוס המוסד וסדוריו, ובזמן קצר נתמלא המוסד זקנים נכבדים שבילו את חייהם ללא דאגה. במוסד השקיע את כל דאגתו וזמנו, ואכן היה זה מוסד לתפארת, ועליו גאות העיר היהודית.

ופעם ביקר בעיר אורח א"י, תושב העיר לשעבר, מזרחי ועסקן ותיק (שמואל קריסטל מת"א). הוא הראה לו את מפעלו הכביר, סדוריו ודייריו, ולבסוף שאל ממנו את חות דעתו. הלה ענהו, שעם כל המעלות הטובות שבמוסד יש בו תסרונות: א) שהוא נמצא בסוסנוביץ, ולא באחת הנקודות בארץ־ישראל; ב) אז היה יכול לשמש דוגמה בכמה פנים לאחרים: עשירי הערים האחרות, היהודים, היו הולכים בדרכו ומקימים מוסדות בארץ, ומפסיקים להוציא ממון תועפות על מוסדות שבגולה אינם בר קיימא וקיומם אינו בטוח, אלא בונים מוסדות שונים בא"י ומוסיפים נדבכים בארץ האבות המחודשת, ואפשר היה גם להעביר ולהעלות לארץ את זקני הגולה ולהשכיח מהם את הגלות בישיבה במושבי־הזקנים הישראליים. ז. הודה שאילו היה שומע הצעה זו מקודם היה נענה לה ברצון. מאז הצטער כל ימיו על מפעלו שהוקם בעיר גלותו.

במלחמת העולם השניה עברו עליו תלאות רבות — רוב משפחתו הושמד, ורק היא עצמו ניצל בדרך נס בידי נוצרי במחבוא, אחרי שיצא נקי מנכסיו, נסע פריזה והוכנס למושב־זקנים של בית רוטשילד. אך דעתו לא היתה טובה עליו, והוא השתדל לעבור לא"י.

ידידיו המזרחיים שישבו בארץ טרחו הרבה עבורו ובעזרתם הפעילה הצליח במשימתו להגיע לארץ ונתקבל למושב־זקנים בבני־ברק, שם מת בשנת תשי"ז כשהוא בן 95, והיו שאמרו שהגיע לגיל המאה.

ר' יחיאל טוביאש הי"ד

בן העיר סוסנוביץ, אישיות דינמית, איש ישר, סוחר ותעשיין שנהל בכשרון ובתבונה גדולה מסחר ותעשיה מסועפת, אדם נח לבריות מוכן בכל עת לעזור לזולת. הקדיש זמנו לצרכי צבור, בהיותו לפני המלחמה חבר מועצת־העיר הציג את הענין היהודי בראש מורם ובכל הכבוד הדרוש. ומסיבה זו הנציגים הפולנים במועצה כבדוהו בשל היותו יהודי גאה, ולדרישותיו התיחסו בהערצה ובכבוד.

היה בין מייסדי הגמנסיה היהודית למסחר. ואכן גם פה נגש ברצינות האופינית לו והלהיב את חוג מכריו וידידיו להתמסר לענין. בהיותו חבר בבית משפט לעניני עבודה כנציג מעבידים. קבל הכרה מלאה והוקרה גם מהמעבידים והעובדים אשר ידעו שגישתו ביושר יסודה.

ביתו היה פתוח לאדמו"רים שנזדמנו העירה, בהיותו איש שקבל את כולם בידים פתוחות.

עם כבוש העיר ע"י הנאצים ימ"ש דחה פניה להשתתף במועצה שתציג את הישוב היהודי לפני הגרמנים ביודעו שאכן לא תצמח שום טובה ליהודים. ובימים השחורים האלו. — לאחר שאשתו רוזה לבית קורמן מפיוטרקוב מתה כתוצאה ממחלה אשר התחלתה במכות מגרמנים שהתפרצו לביתם — הציעו לו מכריו וידידיו הפולנים להסתתר ודחה הצעותיהם. ביודעו שאין ביכלתו לעזור לכל המשפחה אתו ביחד. נרצח מות קדושים באושוויץ. יהי זכרו ברוך לנצח.

ר' יוסף טשארנאכא הי"ד

אבי ר' יוסף ז"ל בא לעיר סוסנוביץ, בהיותו נער, כמעט עם הווסדה ותחילת התפתחותה וצעדיה כעיר, עת התיישב בה סבי ר' שלמה ז"ל (נפטר בסוסנוביץ בעת השואה).

נשא לאשה את אמי חיה בלימה נ"ע ילידת המקום בתו של סבי התלמיד חכם ר' אברהם מרדכי גוטפריד ז"ל, שהיה ידוע בעיר בכנוי „הקיעלצער מלמד", הקימו בצוותא בית שהיה מושתת על יראת שמים, ודרך ארץ, בית שהיה פתוח לרווחה, והעני או העשיר כאחד, מצאו בצל קורתו מנוחה ורוגע.

בימי שפל השכילו להתחלק במשתה עם העני מתוך כד החרס ובימי גיאות ושובע מתוך גביע הכסף.

לימים מתפרסם הבית כמקום אכסניה לאדמו"רים, רבנים וגדולי תורה שפקדו את העיר לעתים קרובות, ובאו לשהות בקרבת צאן מרעיתם.

הורי ר' יוסף ורעייתו ע"ה טיפחו ופיתחו את ביתם וידעו כאמור עתים של שפל וגיאות, ברם תמיד ובכל עת היתה שורה בבית, האצילות, הכנסת האורחים ומידות נעלות.

ברוב תבונתם, ובנימי נפשותיהם העדינות והעמוקות, ידעו לעטוף את נווה הבית במעטה של הוד, הדר, ותפארת תוך דבקות עילאית במידות תרומיות של חסד, צדקה ועזרה לזולת.

בינות שנות עצב, ושמחה קמה משפחתנו הגדולה רבת הילדים, וזו הלכה והסתעפה, ועד לתקופת המלחמה האיומה עת הצוררים הנאצים ימ"ש השמו את ביתנו, היו כבר אחיות ואחים נשואים, ולהם ילדים רבים נכדים להורי.

ובבוא השואה, ניספו בה רובם וממשפחתנו הגדולה שרדו

3 אתים בלבד, **אברהם**, דוד ואלימלך יבל"א והללו הקימו את בתיהם בישראל תוך שאיפה להמשיך את השלשלת שלא נותקה כליל, והתקיים לעדי עד.

אבי ר' יוסף הי"ד היה סוחר גדול, ועיקר עיסוקיו היו ייבוא, וייצוא, ולכן הרבה לנסוע ברחבי העולם, יהודי עטור זקן היה, ולא היה הדבר לו קל להסתובב בבירות ארצות אירופה, לקיים קשרים עם סוחרים, ייצואנים שלא מבני בריתנו, ברם בקומתו הזקופה, בחזותו הנאה, ובהופעתו המרשימה שאמרה כולה הוד והדר, ובהדגישו בכל עת את גאוותו על היותו יהודי הקהה את שיני המקטרגים המש־טינים על היהדות ויהודים.

עשוי ללא חת היה, היתה בו נפש ארוגה מחוט פלדה, וחוט משי.

על זקיפות קומתו היהודית, ועל נכונותו לעמוד בסכנות בהגינו על יהודים בכל עת ובכל מקום, מתהלכים ספורים שונים, אחד מהם אזכור ששמעתיו עוד בהיותי ילד, מפי זקני הקהילה.

באחד הימים הגיעה אלינו השמועה כי פורעים פולניים התפרצו לרחוב המרכזי מונדזיובסקה ומכים ביהודים, קם ויצא לרחוב, נטל מוט ויחיד נופף מולם והתריס לעומתם: מה מספרכם „גבורים"? בואו והתמודדו אתי ונראה את סופכם.

הפורעים בראותם את תעוזתו הרבה, ועמידתו הגאה נרתעו, וברחו מהרחוב כל עוד נפשם בם.

במקרים דומים נוכחתי אישית, אף כי כבר היה בגיל מבוגר יותר, לא נח ולא שקט, כשפולני ניסה לפגוע בו או אף להעליבו במלות גנאי היהודי.

תכונה זו של גבורה, תעוזה, ועמידה על כבוד היהודי, נתמזגה אצלו בתכונה נפשית עמוקה של נוטה חסד, ועושה צדקה. מדות אלה רכש בבית סבי ר' שלמה ז"ל. ולכן גם מצא דרכו אל העסקנות הצבורית. היה פעיל במוסדות צבור, נמנה על חשובי חסידי חנצין, ופקד לעתים קרובות את חצר האדמו"ר להסתופף בצילו, ולקבל השראה רוחנית, וזו לוותה אותו בכל מעשיו.

טווה חלומות רבים, והיה חדור שאיפות רבות, אולם מעל ומעבר לכל ביקש להחדיר לצאצאיו את אותה הרוח ששררה בביתו, אין תימה לכן שהקדיש מזמנו מרצו והונו להקנות לבניו ובנותיו תורה ודעת, שאף לראותם יוצאים על דרך החיים מצוידים במטען רב ערך של מוסר, ומסירות, והנחיל להם ערכים נעלים של ישראל סבא, ובקש לראותם נאים למקום ולבריות.

אמי ע"ה החזירה את נשמתה לגנזי מרומים בו' תשרי תרצ"ו ובעוד אבי הי"ד טרח לעצב את דמות בניו, ואופיים, בתורה, במעשים ובמסתר, הרי חלקה של אמי ז"ל בבנין ביתנו המפואר היה בהחדרת רוח של נדיבות לב, והרבתה במצוות „מתן בסתר" וגמילות חסדים אצילת רוח, רחומה ורכה היתה, טוב לבה נשאה בכל עת אל נדכאי לב ושחוחי נפש.

בהיותנו ילדים, היתה נוהגת לשלוח אותנו אל בתיהם של עניים מרודים, למרתפים חשוכים שבהם שכבה אשה חולה על ערש דווי או אל בית בו היה שורר מחסור, ושמה בידינו חבילות עם תבשילים, פירות וכו' ומעולם לא גילתה לנו, כי המזון נשלח כמתת חסד, תמיד ובכל עת ידעה להשלות אותנו, שלא נדע את האמת לאמיתה.

רק ביום שליווינו אותה למנוחת עולמים נגלה לנו הסוד, כשרבות מהמשפחות שהושיטה להם את הסיוע והסעד, קוננו מרות על המלאך הטוב שמילא את מחסורם.

הצטיינה בהליכות נועם, היתה מחוננת במין מיוחד של רוך, באהדה כבושה לכל ייצור אנושי, ובוֹיך ועדנה לאותו עצב חיים נצחי, ואף כי ידעה דווי וחולי, הוכיחה בנימוסיה כיצד ישלים אדם באהבה עם היסורים.

כל זה ספגה לתוכה בבית סבי ר' אברהם מרדכי ז"ל, אשר היה בעל תפילה עם קול ערב, שליח צבור היה בבית־מדרשו של הרבי ר' איציקיל גליקמן זצ"ל ואף קיים לפני כן בית מדרש ותפילה בביתו הוא.

בערוב ימיו עת לקה בסנוורים, ונהיה לסגי־נהור, המשיך להנעים בתפילותיו את קהל שולחיו, ועבר בפני התיבה בימי ראש השנה ויום הכפורים, כשכל התפילות שגורות לו בעל פה.

קצרה היריעה מלפרט ולפרוש, את המסכת המפוארת, וקורותיה של משפחתנו המסועפת ורבת התפארת, שענפיה עיטרו ופיארו את העץ ממנו צמחו.

ישמשו נא השורות הללו גל־עד, זכרון עולם לאבי מורי ר' יוסף ולכל בני משפחתנו הי"ד, שמאכלת האש הבעירה את ביתם, בין שאר בתי ישראל של קהילת סוסנוביץ.

אלימלך שחורי

רמת־גן, חשון תשל"א, שנה ד' לשחרור ירושלים

במעלות החולמים והלוחמים

(לפטירתו של ר' לוי יצחק יונגסטר ז"ל)

מעצי היער הלאומי נעקר אילן, אשר שרשיו עמוקים היו בתורת ישראל ובשאיפת עמו לתחיה. אילן זה היה רב־ענפים ובצילו מצאו רבים מחסה, ומפירותיו ניהנו נצרכים בישראל.

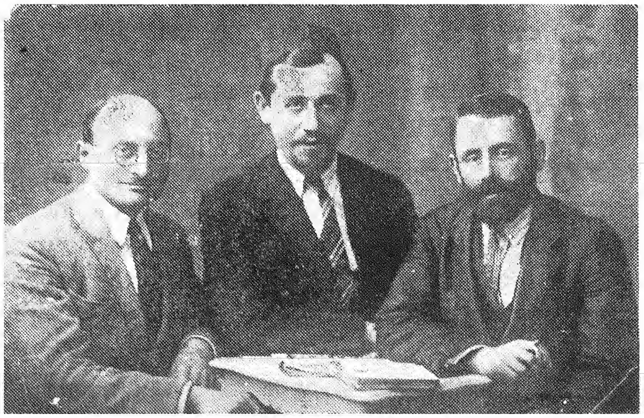
מאז שעמדתי על טיבו של ר' לוי יצחק יונגסטר היה הוא תדיר מתגלה בסערה, כי על־כן רוח סוערת ומסעירה היה האיש. הוא לא ידע פשר פשרות — וויתורים היו זרים לרוחו. אמונתו הצרופה בחוט המשולש: אורייתא, הקב"ה וישראל — העם ומולדתו השלימה — חד הוא, היא־היא אשר שימשה נר לרגליו בדרכי החיים שלו.

ודוגל היה ר׳ לוי יצחק בעיקרון השלימות לכל דבר. ומכאן גישתו הבלתי־גמישה, רצון־ברזל וחתירה עקשנית להחדרת שלימות תורת משה על כל מה שנבע הימנה — שלימות במחשבה ובמעש. שלימות העם וארצו.

בתלם הוא לא הלך ובמשוא־פנים לא היה חלקו. מעולם לא היה עונה אמן בעל־כרחו לכל ברכה ציונית, אם גם יצאה מפיו של מי שנחשב ברבים לגברא־רבא. כי על־כן הוא לא סגד לפולחן האישיות ומשום כך לא נשא לשווא את רעיון תחית ישראל ולא נשא פנים לאלה, שסטו ממנה כטיה קלה שבקלות. עמדתו זו מצאה אצלו בטוי עז, חד וחריף ועקיצתו במישור זה היתה עקיצה של מי הגורס „יקוב הדין את ההר״.

היה הוא בחייו הציבוריים־מדיניים בבחינת נחשון: היה לו העוז להטיף לרעיונות, אשר בעיני הבריות נראים היו כרחוק מהמציאות ושאינם ברי־הגשמה. ומכאן — יוזמתו ל־הקמת „הפועל המזרחי״, אשר הורתו ולידתו במרד נגד אלה, אשר הפכו לפלסתר את תורת הצדק והיושר שלנו ואשר המירו את תורת הר־סיני לכעין שנאה — איבת המעמדות בישראל.

כדרך המורד הקדמון, היה ר׳ לוי יצחק מורד ומנפץ אלילים מוסכמים בחיים הציבוריים. טוהר המחשבה ועקביות המעש עברו כחוט השני בהליכות חייו. ובשטח הרעיוני — דביקות לאידיאל — היה הוא מתלמידיו של בית־שמאי, ושום רוח מצויה ושאינה מצויה, לא הזיזה אותו כמלוא הנימה מעמדתו המגובשת. בדברים כגון אלה הכריעה מידת הדין. ואילו ביחסים שבין אדם לחברו היה הוא מתלמידיו

אלטר מרקוביץ, לוי יצחק יונגסטר, שלמה לנגפוס — מורשי הקק״ל

של בית־הלל, מידת הרחמים, ענווה למופת ועשיית צדקה בכל עת, וכקודמו בשמו — לא קיטרג על בני עמו משום שאהבת ישראל היא אשר הדריכתהו בכל אשר יפנה.

ביתו היה פתוח לרווחה לכל יהודי באשר הוא יהודי, מבלי לבדוק בציציותיו. וכי ימוך אחיו בישראל — מיד היה אץ לעזרתו. ושש היה לעשות — ועל־פי־רוב: בסתר — כיד נדיבות ליבו הטובה עליו. ומצווה כעין זו שבאה לידו, מעולם לא החמיצנה.

ראשית מגעי עם ר׳ לוי יצחק — בשנת 1925 בעיר [illegible]נוביץ, אשר לשם הגיע מווינה, ממושב הקונגרס הציוני הארבעה־עשר, כדי למסור לבני עירו דין־וחשבון על מהלך

העסקן המזרחי הנודע לוי יצחק יונגסטר

דיוני הקונגרס, אזכור: דבריו היו רצופים הבנה, אהדה, הכרה והערצה לניתוחו החד כאיזמל של זאב ז׳בוטינסקי שבנאומו ההיסטורי מעל במת הקונגרס. וכבר אז ראה ר׳ לוי יצחק בהשקפת עולמו הציוני של ז׳בוטינסקי אור חדש בציונות, אשר היה בה משום „ליקוי חמה". עשר שנים לאחר מכן דבק ר׳ לוי יצחק בזאב ז׳בוטינסקי ובמשנתו. בגרות מדינית שבצעירותו מצאה את ביטויה הפעיל בשנים אלה של בין־השמשות בתנועה הציונית.

ובימים טרופים ברחוב היהודי — בשנת 1933 — עת אמרו להכחיד שבט שלם בישראל, יצא ר׳ לוי יצחק במלחמת־תנופה נגד החורשים מזימה וחירף את נפשו ברבים ולא נח ולא שקט האיש. במלחמתו למען היושר והצדק לא נרתע אף פעם. על אף שבדרכו זו סבל היה מנת־חלקו. צדק היה מהלך לפניו כל ימי חייו עלי אדמות.

תנועת ז׳בוטינסקי, אשר בשמה אני מרכין לפניו את ראשי, זכור תזכור לר׳ לוי יצחק יונגסטר את החסד אשר עשה, לכתו אתה יחד במאבקה במדבר, בארץ זרועה שעטנז הרעיון וסילוף אהבת ישראל. מקומו במעלות הטהורים, המאמינים, החולמים והלוחמים. מעשיו ילווהו, כמלאכי שרת, בדרכו האחרונה.

שלושה דורות למשפחת לאודן

דור ראשון — ראובן לאודן נולד בשנת תר״ב — 1842 ונפטר בשנת תרפ״ט — 1929.

בשנת תרכ״ז — 1867 תיכף אחרי חתונתו עבר לפי הור־את ה„תפארת שלמה" לגור מבנדין לשלצה, אז היה צריך להתיצב לצבא ולפי הנוהג אז אפשר היה לקבל שחרור תמורת תשלום כופר בסך של 300 רובל. ובהיות ולא היה לו הסכום במלואו אזי לפי עצת ה„חסד לאברהם" מכר את השטריימיל ועוד דברי ערך והשלים את הסכום ופדה את עצמו.

בקשר לפרנסה: לפי עצת הרבי הנ״ל מראדומסק למד שחיטת „בהמה דקה" אצל אלתר שוחט (צויגנהפט) והתעסק בשחיטת עגלות ומכירתן ולאחר מכן עבר למסחר במנופקטורה ומזה גדל ופרנס דור כל חייו.

עם בואו לשלצה יסד בביתו ברח׳ רנרדובסקה בית תפילה שבו התפללו כל פני העיר בשבתות ובחגים וזה החזיק מעמד עד פטירתו.

היה מראשוני חסידי רדומסק החל מה„תפארת שלמה" זצ״ל ועד האחרון בנצר בית ראדומסק ה„שפתי כהן" הי״ד.

הקים משפחה ענפה של 7 בנים ו־2 בנות שגדלו וחונכו על ברכי התורה והחכמה ו„משיכי המסורת, החזיק עבורם, בביתו מלמדים ומורים החל מדרדקי ועד גפ״ת וכ״ה מהכי טובים שהיו בזמן ההוא ומקרים שגם הנכדים עוד המשיכו ללמוד אצלם. בניו המשיכו בדרך החסידות הראדומסקאית, אבל גם דרך „חיבת ציון" ו„שיבת ציון" לא נטשו וכהוכחה שעוד בהתחלת המאה היה אפשר למצוא בדירתו של אחד מבניו משה ז״ל תמונות הקונגרסים הציוניים עם תמונתו של ד״ר הרצל בראש. הבן הזה יסד אפילו בזמנו כעין בית ספר ערב לעברית לנערות, ויותר מאוחר עלו בניו לישראל ונכדים ונינים ממשיכים בבנין הארץ.

ביתו היה בית ועד לתלמידי חכמים פתוח לרווחה בעצה ובעזרה לכל נצרך ולכל פונה, וכמובן שכל זה בעזרת ובהסכמת אשתו המהוללה דבורה מרגולה ז״ל שנפטרה עוד לפניו.

עם התחלת בניית העיר סוסנוביץ, אזי לפי עצתו של החסד לאברהם זצ״ל ועל ידי לחצם של השוחטים אלתר ומוטל צויגנהפט רכש גם הוא מגרש ובנה את ביתו אחד מהבתים הראשונים בעיר (ברח׳ מודזיובסקה 10).

נפטר בשיבה טובה בשנת תרפ״ט בגיל 87 שנה ת.נ.צ.ב.ה.

גל השואה שעבר על פולניה מחק את כל המשפחה הענפה שהיה אז בגולה ונשארו ממנה רק 3 נינים ניצולי השואה שארית הפליטה שעלו אחרי המלחמה לארץ ישראל וממשיכים את חייהם בחיי עמל ועבודה במדינת ישראל.

דור שני — דוד בן ראובן לאודן

נולד בשנת תרמ״ז — 1887 בשלצה. בילדותו ובנעוריו קיבל חינוך תורני מסורתי וחסידי ע״י מורים ומלמדים שהוחזקו בבית אבא עבור כל הילדים — אחר החתונה עבר לגור לבנדין ומבנדין חזר בשנת 1911 לגור בסוסנוביץ ונהיה לסוחר. במשך כל זמן מגוריו בסוסנוביץ התעסק במסחר ובעיקר בין גרמניה לפולין ופרנס משפחתו בכבוד.

הקים דור המשך בן ו־2 בנות שגם הם חונכו על תורה וחכמה, חינוך תורני וכללי ונוסף לזה גם הרעיון של שיבת ציון, עם ישראל וארץ ישראל.

היה בין ראשוני חסידי ראדומסק החל מה„חסד לאברהם" עד לאחרון השושלת הי״ד.

ביתו היה בית פתוח לכל נצרך בהגשת עזרה וסעד ומתן בסתר, וכמובן שכל זה בעזרת אשתו שיינדל לאה.

בשנת 1925 החליט לחסל עסקיו בפולניה — ראה את העתיד לבוא — ולעלות עם משפחתו לארץ ישראל וכן עשה.

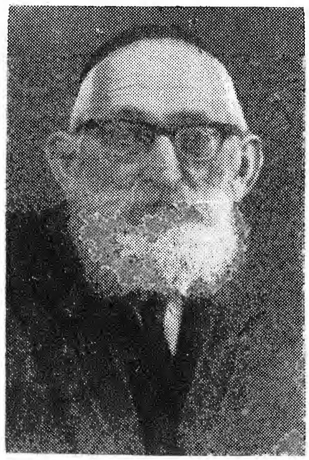
בעלותו ארצה התחיל להתעסק במסחר. ברם מהר מאד הפסיד את כספו. בלי כל מחשבה על העבר או חזרה — נהפך בין יום לאיש עמל החי „מיגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך", היה לחבר הפועל המזרחי (מראשוני החברים אז) והיה לאיש עובד כפועל בנין וכבישים, חוצצי חצץ וכד׳ כנהוג בארץ בזמן ההוא.

ברם עם כל היגע והעמל ועול הפרנסה של המשפחה לא שכח את סיסמת הפעהמ״ז „תורה ועבודה" ויום יום המשיך את דרכו בתורה ובחסידות.

ועד היום בהגיעו ב״ה כבר לגיל ואתה תהיה לנו ל„פה"

ר' ראובן לאודן

ר' דוד בן ראובן לאודן

קלמן בן דוד לעדן

כ"י שנותיו ממשיך בשרשרת החסידות דחסידי ראדומסק והנו אחד מראשוני ומזקני החסידות הנ"ל בארץ שהנו אחד ממנהלי **בית התפילה וקופת הגמ"ח** ע"ש קדושי רבני שושלת **ראדומסק זצ"ל.**

גם ביתו בארץ היה והנו פתוח לכל דואב לב ולכל נצרך **הן בעצה** והן בעזרה ממשית. השרשרת לא נותקה וכמובן שגם כאן כל זה היה בעזרת אשתו המנוחה שיינדל לאה שנפטרה **בז' אדר התשי"ט בתל־אביב.**

הקים בארץ **דור** של המשך נכדים ונינים הממשיכים בבית אבא ליהדות ומסורת ונאמנים לעם ישראל ומדינת ישראל.

יתן לו ה' שנות חיים כהנה וכהנה ויזכה לראות בביאת הגואל.

דור שלישי — קלמן בן דוד לעדן

נולד בשנת תרס"ח — 1908, עלה ארצה בשנת 1925 יחד עם כל המשפחה — ההורים ושתי אחיות. בילדותו קיבל חינוך תורני וכללי אצל המורים הכי טובים ביותר. היה אחד מהראשונים והפעילים ב„צעירי המזרחי" ופעל בועדות קרן היסוד וקרן הקימת וכל שקשור היה עם בנין הארץ בעיר סוסנוביץ.

עם עליתו ארצה היה לאיש עמל החי מיגיע כפיו הממשיך בכך **עד היום.** במשך שנותיו בארץ היה פעיל בכל הקשור בבנין הארץ, בהגנה וגם שירת בצה"ל בזמן מלחמת השחרור, פעיל עד היום וממלא תפקידים שונים במוסדות עירוניים, מפלגתיים וציבוריים דתיים וחילוניים, כמובן שלא על מנת לקבל פרס. פעיל במשך השנים בארגון עולי סוסנוביץ ולא מעט מזמנו ומרצו הקדיש ומקדיש להקמת המצבה **לבני העיר שהושמדו ע"י** הרוצח הנאצי ימ"ש בהוצאת ספר „יזכור" **זה.**

ממשיך בדרכי אבותיו במסורת וחסידות וחינוך זה נתן גם לדור ההמשך — בנו שמחה.

ביתו כמו בית הדורות הקודמים לו פתוח לרווחה לכל פונה **בעצה ובהדרכה בתושיה** ובעזרה וכמובן שכל זה בעזרת ובהסכמת אשתו חיה.

לא מעט נתן מזמנו ומרצו לקליטת העליה עם הגל הראשון אחרי גמר המלחמה והתחלת העליה של שארית הפליטה בדרך לא דרך מפולניה וממקומות **אחרים.**

מי יתן שיוכל להמשיך במעשיו לטובת העם והמדינה ולכל נצרך **עוד הרבה שנים.**

בתקוה שגם הדור הרביעי והחמישי (הבן והנכדים) החיים בארץ ימשיכו בדרכי אבותיהם לכבוד המשפחה ונושאי שמה.

יצחק לייכטר החזן הראשי מסוסנוביץ

מאת בנו משה לייכטר

בית ההורים — **חמישה ילדים היינו בבית** — בית מסורתי **היה לכל דבר,** הן ביחס לחינוך והן ביחס להכנסת אורחים — **בית עם** דלת פתוחה וגם לב פתוח. ותמיד נמצאו אצלנו אנשים, בין שאלה היו קרואים — או לא קרואים — או נזקקים לדבר מה. אמא זכרונה לברכה היתה תמיד עסוקה **בהלכות הבית** — חינוך הילדים והכנסת אורחים.

וההיוך **הנצחי על פניה לא** מש ממנה לעולם. היא נולדה בבית **אמיד ומוצאה מבנדין, התחתנה** עם אבינו בעודם צעירים. **אינני זוכר יום** ששי אחד שכל ילדי הבית לא ייהפכו לשליחי מצוה של אמנו. נשלחנו לרוב לאנשים נזקקים **עם תרופות, אוכל, לבוש** וכדומה. עלינו לעליות הגג וירדנו **למרתפים טחובים** ונמוכים, ולא פעם אחת נרתענו

בבואנו לאיזה מקום בשליחות אמא — ממראה עינינו ומה־אנשים החולים והסובלים. אולם תמיד היא שידלה אותנו: ילדים, זאת לא זכות, כי אם חובה עלינו לעזור לנצרך. וכך השתדלה כל ימי חייה להקנות לנו מושג על החיים — שהם לא רק אור, כי אם רצתה להראות לנו גם צילם של החיים, ונדמה לנו שזה נבע מחכמת חיים מסויימת — שאנחנו הילדים לא יכולנו לרדת לסוף דעתה. ורק אחרי שהתבגרנו והתפזרנו וכל אחד מאתנו העמיד משפחה — רק אז הבינונו את אמא, כל כך טוב...

אבא נולד ביינדזיוב במחוז קילץ. סבי היה השוחט וגם החזן בעיר. אבא קיבל חינוך תורני ומשטר דתי סגור ומסוגר מכל רוח מצויה מבחוץ, היה בחור ישיבה למופת, אולם כבר אז, בעודו ילד קטן — הראה כבר נטיות מוסיקליות. היה בעל חוש נגינה מובהק. ההתעניינות בשטח המוסיקה הלכה וגדלה עם התפתחותו, הצמאון לליידע היה כל כך חזק אצלו — כפי שהוא סיפר לנו — בזמן ששלח אותו סבא לרבי מגור כדי לקבל השראה וחיזוק לאמונתו — תמיד ניצל בחשאי את השליחויות האלו למען ביקור באופרה הווארשאית או באיזה קונצרט אחר וחזן טוב, וכל זאת כמובן בלי ידיעת ההורים שלא יכלו להבין לרוחו וגם כדבר הנוגד ניגוד גמור את השקפת עולמם הסגור מכל השפעה מבחוץ. לא פעם הוא הוסיף במרירות: לו היו תופסים אותי בקלקלתי — לא הייתי יכול בשום אופן לכפר על המעשה המביש הזה. ובכל זאת נמשך לקסמי המוסיקה בכל ישותו. כך זה נמשך עד שסבי מת. בעודו נער נסע אבי לצ׳נסטוחוב ללמוד בבית הספר לחזנים בניהולו של בירנבוים הידוע וגמר אותו בהצטיינות. אחר כך עוד המשיך ללמוד אצל גדולי החזנים בתקופה ההיא, ולמעשה למד כל ימי חייו. מורגש היה אצלו צמאון ליידע ואף פעם לא בא על סיפוקו. בהיותו כבר חזן ראשי בסוסנוביץ אנו זוכרים את הצעותיו השונות ואת התלבטויותיו לשינוי מצבו והיו בין אלה הצעות ממש מהפכניות, כגון: להיהפך לזמר אופרה בווינה ועם אפשרויות השתלמות על חשבונם, בתנאי שיכרות אתם חוזה למספר שנים. הציעו לו לקבל את תפקיד החזן הראשי בערים גדולות בפולין ובאירופה, ובכלל הצעות מבטיחות ומושכות. תמיד עם אותו חיוך שלא מש ממנו כל ימי חייו — והריק מכל חומריות — לא לקאריירויזם שאיפתו. כל חייו הקדיש רק ליצירה, בולמוס של יצירה — היה ציר החיים. ובבית היתה ספריה מוסיקלית שגדולי המוסיקאים היו מתברכים בה. ועוד נטיה היתה לו — להשכלה עצמית ולספרות. לא הדיר עצמו מספר טוב ובפרט ספרות חובבי־ציון בזמנו. הוא היה חובב־ציון בכל נפשו וכשהרגיש בנו, הילדים, שזה נחלת כולנו — ראינו את סיפוקו הגדול מזה ואת הסכמתו האילמת. בשנים האחרונות לחייו השתדל הוא וגם אנחנו פה להעלות את ההורים ארצה, אולם חסרו לו שנים אחדות כדי שיוכל לקבל את הפנסיה בגמר השרות וזו הסיבה שהחזיקה אותם במקום, בציפיה לעלות ארצה ושוב להתאחד אתנו. כך הם חיו וכך הם מתו. אנו עומדים דום על קברכם ללא קבר — כי אף לזה לא זכיתם, נקרעתם מאתנו בידי הטומאה הפושעת הגדולה שבכל הדורות, יד הקלגסים צמאי הדם השיגה והשמידה אתכם ללא השאיר שום ציון של מקום קבורתכם, כי גם את זכרכם רצו להשמיד.

תהיינה נשמותיכם צרורות בצרור החיים וזכרכם — ברוך.

ד״ר פנחס מייטליס

ד״ר פינחס מייטליס ז״ל

ד״ר מייטליס איז אַ זון פון אַ אָנגעזעענע משפחה אין זאַגלעמביע. דער פאָטער ר׳ ישראל בער ז״ל — אַ ייד אַ גביר, אַ קוילן עקספּאָרטער — האָט געגעבן די קינדער אַ יידישע און וועלטלעכע דערציונג. ד״ר מייטליס האָט שטודירט אין וואַרשעווער אוניווערזיטעט, געווען פון די אָנגעזעענע אַדוואָקאַטן אין סאָסנאָוויץ און געלעבט אַ שיינעם משפחה לעבן. אַזוי איז דאָס געווען ביז יאָר 1939.

אינם יאָר 1939 ווערט ד״ר מייטליס מאָביליזירט אין דער פוילישער ארמיי.

אויף די פרוי לאָזט זיך אין וועג מיט דער קראַנקער און אַ פיצל קינד, קומט אָן צו אירע קרובים קיין שעדליץ, מיט דער האָפענונג אפשר טרעפט זי דאָרטן דעם מאַן.

גייענדיק אַמאָל אויף דעם וואקזאל, איז פאַרבייגעפאָרן אַ צוג מיט מיליטער, האָט זי אָנגעהויבן רופן דעם נאָמען פון איר מאַן, און פלוצים איז ער דערשינען און אַרויס פון באַן, און אַזוי האָט זיך ווידער די משפחה פאַרייניקט.

דאָס גליק האָט אָבער געדויערט אַ ווײַלע, ווײַל די נאַציס האָבן באָמבאַרדירט שעדליץ און אויך דאָס הויז ווו זיי האָבן זיך אויפגעהאַלטן ביי די קרובים, איז אַוועק מיט רויך. זיבן טויזנט מענטשן זענען דאַן אומגעקומען אין שעדליץ. ווי פרוי מייטליס דערמאָנט האָט אַ גלת אַרויסגעטראָגן אויף זיינע הענט די קראַנקע מאַמע פון ברענענדיקן הויז.

נאָך דער דאָזיקער באָמבאַרדירונג זיינען זיי געבליבן נאָר מיט דעם וואָס זיי האָבן געטראָגן אויף זיך, און אַזוי בחוסר כל, זיינען זיי אַוועק צו פיס פון דער פוילישער אַרמיי צום בוג.

נאָך די דאָזיקע ביטערע איבערלעבענישן זיינען זיי אָנגעקומען צוזאַמען מיט נאָך פליטים אויף דער סאָוויעטישער זייט, און היות זיי האָבן נישט געוואָלט אָננעמען דאָס סאָוויעטישע בירגערשאַפט, האָט מען זיי אַוועק געשיקט קיין סיביר קיין סאָווראַ, דאָרט ווו דער זומער דויערט קנאַפּע דריי חדשים און אין חודש סעפּטעמבער פאַלט שוין אַ געדיכטער שניי און די נעכט זיינען ווייסע.

שווער אַרויסברענגען די איבערלעבונגען פון דאָרט, דאָס קינד ווערט שווער קראַנק, דער פאָטער איז פאַרשיקט געוואָרן אין אַן אַנדערן לאַגער, און דאָך נאָך אַלע גרוילן קאַטאַזשנע אַרבעט איבערגעהאַלטן די מלחמה. נאָך דער מלחמה קומען זיי צוריק קיין פוילן ווו זיי זיינען געווען ביז זייער עולה זיין אין יאָר 1950.

דאָ אין לאַנד, האָט ד"ר מייטליס זיך איינגעאָרדנט אויף אַ רעגירונגס פּאָסטן. דערנאָך האָט ער אויפגעמאַכט אַ ביוראָ אַלס אַ זעלבסטשטענדיקער אַדוואָקאַט און גוט זיך איינגעאָרדנט, ביז דעם יאָר 1957 ט' באב.

ווי יעדן ט' באב, אויך דאָס יאָר (1957) האָבן זיך פאַרזאַמלט מאסן זאגלעמביער יידן ביי דער מצבה פון דעם אש פון די זאגלעמביער קדושים, אויף דעם בית הקברות אין נחלת יצחק. ד"ר מייטליס רעדט מיט האַרץ, דער ריזיקער עולם הערט זיך איין צו זיינע הייסע ווערטער, און דאָס האַרץ זיינס האַלט נישט אויס, און ביי די ברענענדיקע יזכור ליכט, האַקט זיך פלוצים איבער זיין שטים און דער קאָפּ זיינער פאַלט אויפן טיש. מ'ראַטעוועט אים מיט וואָס מ'קאָן, אָבער ער הויכט אויס זיין פילבאַרע נשמה.

יאָר איין יאָר אויס ווען די זאגלעמביער יידן גייען אויף מזכיר זיין די פאַרשניטענע נאָענטע קדושים זייערע דורך די מערדערישע דייטשן, דערמאָנט מען דעם נאָמען פון דעם נאָבעלן איידעלן זון פון די זאגלעמביער יידן, וואָס האָט אין מיטן זיין פּראָטעסט־געשריי צו דער שווייגענדיקער וועלט, ווען אַ פאָלק איז געפירט געוואָרן אין די קרעמאַטאָריעס, און מיר דערמאָנען דעם אנדענק פון דעם איבערגעגעבענעם זון צו אונדזער קהילה און צום יידישן פאָלק, דעם ד"ר פנחס מייטליס ז"ל. יהי זכרו ברוך.

ר' בירך סצמסקי הי"ד

בנו של ר' משה־ליב סצמסקי מחשובי קהילת וולברום, שכל שנות נעוריו עשה ב„חדרים" ואף למד בישיבת גור והתחנך על ברכי החסידות, ובאמת היה למדן מופלג, בעל נפש פיוטית מלאת כיסופים חסידיים. עם נישואין עבר לשבת בסוסנוביץ ועסק במסחר, בעסקי דלא ניידי וברוב שעות היום עבד לכלכל את משפחתו. ישב זמן מסוים בשצ'יקוצין ובפרדלה.

עם זה היה מתמסר בלי גבול לעסקנות ציבורית, והרבה אגדות הסתובבו בקהל על מעללי החסד שלו ועל נדיבות לבו, וביתו היה פתוח תמיד לכל עובר אורח, וכל מר נפש מצא מקלט בביתו ושהה בו זמנים ממושכים ומשפחתו היתה דואגת למילוי מחסורם. הוא האציל מחדוותו האצילית על כל מי שהתלכד מסביבו. הוא עסק גם במסחר עצים ובחוגי הסוחרים יצא לו שם כסוחר ישר וסולידי. אך יחסיו עם חוגים משונים במסחר לא גרעו אף במלוא הנימה מנאמנותו לתורה ולמסורת. הוא שמר בתקיפות על עצמאותו בפני ה„גבירים" שרצו לרכוש להם „זכויות" שלא כדין והכריחם להתחשב בדעתו. הוא סבל הרבה מהפירוד המפלגתי והרוחני שבתוך העיר, הוא השתייך למפלגת ה„אגודה" ונמנה לאחד מעסקניה הפעילים ביותר ולנציגה בקהילה היהודית במשך שנים רבות, ושם ניהל מאבק עם המפלגות הלאומיות, ורק בשנים האחרונות שלפני השואה השלים במדה מסוימת עם הציונים. מטבעו היה מתון, רחב־דעת ושאף לשלום, התחבב מאד על הוגי „עמך" שלמענם פעל הרבה.

הוא עמד בראש מוסדות ציבוריים שונים, כמו חבר ועדת הביקורת של „שומרי שבת", חבר ההנהלה של „תלמוד תורה", בית־היתומים, אגודת־ישראל בסוסנוביץ, ועד חסידי גור, ועדות שונות של הקהילה, מועצה להצלת פליטי גרמניה הנאצית וכאלה רבים.

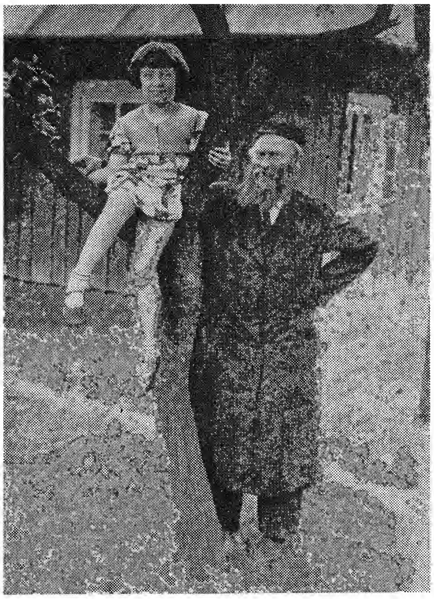
הוא הקים לו בית בן כמה קומות ברחוב אוסטרוגורסקה שנמצא בעיבורה של העיר. היה זה בית ששימש כעין מרכז־מקשר של חוגי התושבים לשכבותיהם השונות. הוא עצמו שימש כעין סינטיזה לשני עולמות: לעולם של קדושה ולעולם של חולין. באישיותו נתמזגו ההוד והאצילות שבקדושה עם הזך והטוהר של החולין, היה מקפיד על הידור מצוה ותשמישי הקדושה והדת שהיה זקוק להם, והתנהגותו החסידית וחיי האדיקות שלו לא היו ניכרים כלל ביחסיו עם הזולת ובמשאו ומתנו עם אנשים — הן בביתו והן מחוצה

מרים אשת ר׳ ברוך סצמסקי וילדתה סימהילה

לו. הוא היה מקובל ונערץ על חוגים רבים גם מחוץ לחוגים הדתיים.

בעיקר פעל לחינוך ילדי העניים והכניס סדרים פחות או יותר מניחים את הדעת בעניני התלמוד־תורה, כן הוא דאג להלבשה ולהנעלה לילדי הת״ת העניים, ואף עשה הרבה לאישפוזם של חולים עניים בבית־החולים היהודי, הקדיש הרבה מזמנו לעזרת החיילים היהודים למאכל ולמשתה בימי

ר׳ ברוך סצמסקי עם ילדתו הי״ד. עסקן דתי בסוסנוביץ

פסח ומועד ולאיכסונם בבתי העיר, ובצדק רכש לו חיבה מצד כל החוגים שבעיר על שכבותיהם ומעמדותיהם.

עם כיבוש סוסנוביץ בידי הנאצים הגרמנים והגזירות שגזרו יום יום על היהודים המשיך בחייו המסורתיים, עודד את רוח אחיו לצרה ועסק בפעולות להגברת רגש האמונה, הוכיח אומץ רוח, כושר פעולה ויוזמה. בגיטו שרודלה פעל במלוא יכולתו להקלת המצב, והוא עצמו ניספה עם שאר אחיו בכבשני ההשמדה הנאצים אשר באושביץ. הי״ד.

על גרשון סטאבסקי

מאת **משה סתוי** (סטבסקי)

קני־משפחה יהודית במזרח אירופה בשנים שלפני ה־מלחמה העולמית הראשונה, היו בנויים חומר שאינו בר־קימא, ורק העלה הגוזל נוצה ופשט אבר — הלך הקן הלוך והתפורר... אף שניים מבני משפחתנו לא הצליחו להתאחז בעיר אחת, ולעתים גם לא במדינה אחת.

עם עזיבתו של אחי גרשון בית־הורים באנטופול, נת־פרדה החבילה ונפרדו הדרכים, ולא הגענו עוד זה אל זה, כל ימי חיינו, בבוא תורי לעלות לקרמנטשוג ואני עוד עלם, לא מצאתי כבר את אחי זה, שמה, הוא היה בסוסנוביצה, אזרח ובעל בעמיו, עסקן ציבורי ובעל־עסקים מסונפים.

שנים אחדות השתתפתי גם אני בקשרי המסחר שהתפתחו בין נגב־רוסיה לבין הספר־הגרמני, תחילה כעוזר לאבי ואח״כ כעצמאי, בעברי לאלכסנדרובה שעל הגבול גרמני, בתפקיד מקביל לתפקידו של אחי בסוסנוביצה, בשנים 1907—1904.

אולם, עם הפניה ההדה שחלה בדרך חיי, מסוחר — לסופר, אבדה לנו כליל השפה המשותפת. לא מתוך חוסר יחס למלה הנדפסת, רוב בני משפחתנו אנשי־ספר היו ונהנו הרבה מכתיבתי וממוניטין שיצאו לי, אבל היכן התכלית והעתיד?.. ולא מעט עמל השקיע אחי זה, למען החליצנו מהמצולה ולהחזירני אל בין אנשים...

גם עליתי לארץ שבאה כעבור שנים מועטות לא היתה לרוחם של בני המשפחה, לא משום התנגדותם לציון — חלילה, כולם היו מתפללים ברגש תפילת: „ותחזנה״ (מנהג התפילה היה עוד בתוקפו) ותורמים לקערת „יישוב ארץ־ישראל״ בערבי ימי כפורים, ובייחוד אח זה שנשא את ה„נס־ציונה״ ברמה, אלא...

על מדוכה זו „מהי הציונות״ ישבנו לא אחת, גם מרחוק בדרך התכתבות, בשבילי היתה הציונות — **עליה**,

קשירה והדיקת גורלו של היהודי עם גורלה של הארץ. — בלי כל תנאים... ובביקורי המעטים בחו״ל הטפתי לזה בפומבי: — הבו לנו את הנפש ונוותר על ה„כופר־נפש״! בשביל אחי וכיוצא בו, היה חשוב: הרעיון, החלום וכל הקשור בהם, השפה והתרבות וכו׳ וכו׳ וכבר היה מי שהגדיר את המושג: „ציוני״ — זהו איש הלוקח כסף מהשני כדי לשלוח את השלישי — לְארץ ישראל, אמנם, מזמן לזמן פותחים גם הם עצמם את כיסם למטרה זו, אבל רק את הכיס...

כל מאמצי במשך כל השנים (עליתי בשנת 1911) לקשר את בני משפחתי ואחי זה ביניהם, בקשר ממש עם ארץ־ישראל — עלו בתוהו...

פגישותי עם אחי זה היו תמיד אקראים, ולא השתלבו אף פעם למסכת של פעולה משותפת, תקופת ביאליק בסוס־נוביצה שהיתה בשביל אחי חוויה גדולה, בלתי־נשכחת, וביאליק עצמו היה מזכירה בחיבה ובגעגועים, הגיעה אלי מפי השמועה, אולם כעבור שנים הרגשתי אותה גם מבשרי. מיד להכנסי לשורות הסופרים, קבלתי גלויה מביאליק, כתובה באודיסה בשני לפברואר 1908 וזה תוכנה: „יש לי מכר ומודע בסוסנוביצה ששמו גרשון סטאווסקי, הקרובך הוא?״ ובמשך כל אותם השנים שעמדתי במחיצתו של ביאליק, היה תמיד נדמה לי, שכל היחס החם והנפשי בא לי ממנו בזכותו של אחי זה. תמיד היה בין דורשי שלומו וטובתו.

בשנת 1930 תיכנתי ביקור לפולין במטרה לשחר פני בני משפחה, דרך אגב להוציא את כתבי באידית — שפה שזכרתי לה חסד נעורים, את המשפחה מצאתי בגירעון ובפיזור. אמי נסתלקה, זקנה, אבל לא שבעת־ימים, בכור האחים מת בדמי ימיו, אחותי נתאלמנה ומתחבטת עם ילדיה על קיומם, שניים, אח ואחות שקעו ברוסיה הסוביטית (ודוקא, האת הרב), אח אחר הגר לאמריקה, עוד בימי הצאריזם, וכאילו נקרע מן הלב, אבי עבר את ה„גבורות״ ודעתו תקיפה וצלולה כבימי ה„בינה״, לא בכדי אמרו חז״ל: — תלמידי־חכמים כל מה שמזקינים דעתם מיושבת עליהם...

את אחי גרשון מצאתי נוטה לשפל, חבל החנק הכלכלי שמשטר הפולני ה„חופשי״ שם על צואר הישוב היהודי — פגע גם בו ובמשפחתו, בזקנו, „זקן הרצל״ ההדור — זרקה שיבה ועיניו, עיני העיט המבריקות הועמו, את הבנים לא מצאתי שתולים כשתילי זיתים סביב לשולחנו של האב, מהם, שנישאו והקימו להם משפחות ומהם שהתחבטו על דרך התכלית והשיקום.

בשנות 31—32 בהמצאי בלבוב בעניני „בצר״ — מפעל הצלת הספר העברי, מיסודו של ביאליק והוצאת כתבי בשפה הפולנית — הייתי נפגש מפרק לפרק באחי, שהיה בא לבורסת התבואה שבלבוב, ופעם שפך לפני את מרי־לבו: הבת הבכירה מתבגרת, היא בעלת מקצוע, רוקחת, ובידו מעט דולרים שחסך בשבילה — ואין שידוך (נישואי הבנות בפולין נעשו קשים כקריעת־ים־סוף). ניחמתיו ודיברתי על לבו: מצב ה„ישוב״ בארץ בגאות, תבוא אלינו ועמה מעט הדולרים, תסדר לה בית־מרקחת במקום שהוא, — גם שם גרים אנשים, וחזקה שתמצא גם את בן־זוגה...

הוא הביט אלי בעיניו הנוקבות ומאום לא ענה, ידעתי שטרם שבה לנו השפה המשותפת — וחדלתי.

מצב יהודי פולין שהתחיל בירידה הלך וגלש בדהרה, בשנות השלושים הפך צינור העזרה את פניו ממזרח— למערב, סניף באנק פ.ק.א. מיסודה של הממשלה הפולנית בת״א, ברחוב אלנבי, היו ידיו מלאות עבודה במשלחי כספי־עזרה לקרובים, מהכא — להתם... ואדגים בזה עובדות שתים: — מפעל „בצר״ להצלת הספר העברי, שנת 1931—1932 — שביאליק קיבל עליו בגללו — טילטולי־דרכים לפולין, נגמר באי־הצלחה (ראה מכתבי ביאליק לאשתו מאותה תקופה). לעומתו, הצליחה המגבית לטובת „תרבות״ במזרח גליציה שסודרה כאן לאחר שנים אחדות ע״י משה ברניק, מזכיר תרבות, בעזרתו של כותב הטורים הללו ומשכילים אחדים מאותה ארץ — הצלחה גדולה...

בקיץ 1938 הזדמנתי שוב לפולניה, לזמן קצר, בתכנית. בין היתר, הוצאת ספרי „בערוב־יום״ (הספר השלישי), בתרגום לשפה הפולנית. את אבי לא מצאתי עוד בחיים, הוא מת בשיבה טובה, כבן תשעים ושבע היה במותו. משפחת אחותי באנטופול, הוסיפה עוד לנחש על גבי עלי הזלזל — כילדה זו באהבתה הראשונה: „אוהב״ — „לא אוהב״... הכדאי ל„עלות״ או שלא כדאי, ותמיד נגמר — ב„לא״... לא אחת שלחתי להם נירות־דרישה, אבל דווקא — כמו להכעיס, אותו יום שהיה עליהם לצאת לווארשה כדי להצטרף לקבוצה היוצאת לארץ, היה ה„ניחוש״ נגמר ב„לא״... והנירות איבדו את תוקפם.

הישוב היהודי התדלדל והיה המום מעוצם היאוש שרבץ על ראשו, את ההתרוששות בין היהודים אדגים בעובדה קטנה: באותו הזמן ביקר בפולניה הד״ר בוגרטשוב — מיסד גימנסיה „הרצליה״ והיה עליו להרצות בלבוב, בפני נוער ציוני, בהגיע השעון לשמונה וחצי, התרוקן פתאום האולם, עמד המרצה תוהה ובוהה ולא ידע פשר, ולבסוף נודע לו שכל זה לא בא אלא בגלל ה„שפערע״ — לפי חוקי ערי פולניה נסגרים השערים בשעה קבועה שבשעות הלילה, והמאחר עליו לשלם לשוער מס פתיחת־השער, ואף אחד מבני הנוער, לא היה בכיסו חמשת הגרושים הפולנים לשלם לשוער...

השנאה ליהודים פשה. (לא בכדי בחר היטלר בעם הפולני — כשותף להשמדת היהודים), הנוער — בייחוד הלומד, (העתידים להיות דברי העם..) התפרעו, גרתי בקרבת הפנימיה של האוניברסיטה ולא יצאתי מביתי בערבים, כי יגורתי מהתנפלויות הסטודנטים, הפגנות נגד היהודים: — הלאה היהודים והקומוניסטים הפכו ללחם חוקינו, בליל ראש־השנה כבדו אותנו בלבוב — בפוגרום זוטה — „רק״ כעשרה בתים וחנויות נשדדו.

מאחורי הכותל עמד כבר המשחית. על זוועות ברלין ווינה, הגיעו ידיעות מפי עדי ראיה, וברחובות המדינה חגגו

ה„פולקובניקים" את נצחונם על שטעטין, ולא חלו ולא הרגישו שהדרקון פער כבר את פיו ועוד מעט יבלעם יחד עם שללם...

צימצמתי את שהותי במדינה זו — רק כדי פגישה קצרה עם האח והאחות, כאילו לבי ניבא לי, שזוהי לנו הפגישה האחרונה. קבענוה לימי החגים, חג ראשון (של סוכות) בסוסנוביצה וחג שני באנטופול. ומשם והלאה לקונסטנציה והביתה, סידורי הנסיעה היו מוכנים מראש.

את אחי גרשון מצאתי על סף הזקנה, הייאוש והבדידות, כוחו וילדיו עזבוהו. העסקים הלכו הלוך ורוע, את חג־האסיף, שכתוב בו: „והיית אך שמח" חגגנו בצל האבלות — עם סיום החג נסתימה גם שנית ה„קדיש" — למות אבינו ז"ל.

במוצאי חג ראשון עזבתי את בית אחי — בדרכי לורשה ואנטופול, טיפטף גשם קר וטורד הגיסה נשארה בבית והאח הציג יחידי את מלווי... ברבע לאחר חצות זזה הרכבת ואך התחלנו לקנות לנו שביתה בתא (היינו בה ארבעה איש) נפתחה הדלת ובפתח התיצב „פצט" פולני (לא מצאתי לו כרגע מלה הולמת בעברית) עמד, הסתכל, הריח ואמר: „מלאה וגדושה ז'ידים ואיך פה מסריח" והסתלק.

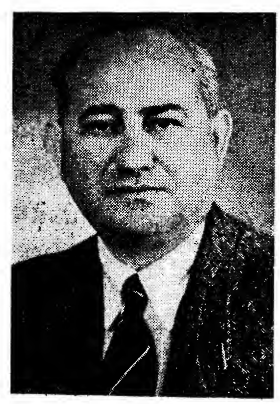
תהילה, התעוררה בי התשוקה להגבה — מעט שנותי בארץ לימדוני, שלא לוותר על הכבוד, יצאתי בעקבותיו להתחקות על המצב ובראותי את קהל הנוסעים, אמרתי עם לבי „הגבה" זו תהיה להוותי — וחדלתי... חזרתי לתאי התכווצתי בפינה, התכרבלתי לתוך העלבון, היגון ומעילי הארץ־ישראלי הקל, ומשכתי עלי את הנימנום. ועם ההלם הריתמי של גלגלי הקרון ותנומה טרופה — הרהרתי בכאב רב: — הן ארץ זו כמכורה נחשבה לי, בה ראיתי אור שמש לראשונה, נלחמתי את מלחמותיה ובעפרה טמנתי את עצמות יקירי. עם חלב האם ינקתי גם את האהבה לנוף ולטבע ואהבה זו שילבתי בכל יצירותי הלא מעטות. — ואיך זה בגדה בי, בגד בוגדים?...

לאחר שנים, בביקורי פעם בבית ביאליק, ניגש אלי צעיר ומציג עצמו בשם: די־נור ומוסיף מיד: מי שכותב וחותם בשם: „קצטניק" — יש לי דרישת שלום לך מאחיך גרשון, היינו יחד בגטו בנדין־סוסנוביצה, הוא מת על זרועותי, מרעב מת, ובקשתו האחרונה הייתה למסור לך שלום, אם אצליח להגיע לארץ־ישראל...

ובהמשך דבריו סיפר לי, שהגיבור הראשי בספרו: „סלמנדרה" — גרשוני, הוא הוא אחי, שאותו ואת חיי בני־ביתו בגיטו לקח לו נושא לחיבורו...

אוי לנו שכך עלתה לנו !..

אלתר פרומר ז"ל

אלתר פרומר ז"ל

יליד סוסנוביץ, ב־1891, בן לר' חנוך־הניך מזיווגו השני, נצר **מגזע צדיקים וגאונים**, נכדם של הצדיק רבי בריש פרומר מאושפיצין ורבי משה המבורגר מבנדין גיסו של הצדיק רבי אלימלך מליזנסק. ואחיו של הגאון רבי אריה צבי פרומר הרב מקוזיגלוב וראש־ישיבה האחרון של יח"ל מלובלין. הרבה למד מפי אחיו הרב. ואף היה משמש לו מזכיר ועוזר בהעלאת דבריו בכתב, והוא שהיה לו לעזר בכתיבת ספריו „שית השדה" ו„ארץ צבי" וגם בספרים שנשארו אתו בכתובים.

משחר ילדותו הצטיין בתפיסתו החריפה ובזכרונו הנפלא וניחן בכשרון ניתוח מעמיק ושנון, כל ימיו היה שקוע בלימוד. ההווי הדתי בבית שבו גדל הכשיר אותו לקראת הבאות למען החזיק במורשת קדומים ולהמשיך את שלשלת הדורות. אך בהיות סוסנוביץ קרובה לגבול ארץ ההשכלה חדרה גם אליה רוח ההשכלה, ועוד יותר גברה האמנציפציה היהודית באשכנז עם חלופי משמרות במלחמת העולם הרא־שונה (1914—1918) שבה נכבשה סוסנוביץ עוד ביום הראשון בידי צבאות הגרמנים, ומאז שימש אלתר סינתיזה לעולם הקודש והחול כאחד, ומאז התענין במתרחש בעולם כולו ובציבוריות היהודית, הוא „התמשכל" והתמסר ללימודים חיצוניים, אך לא פסק מגירסתו בספרות העתיקה. הוא גם הכיר והוקיר את ספרות המחקר של „חכמת ישראל" מפרי ההשכלה. אולם אלה לא גרעו אף במלוא הנימה מנאמנותו לתורה ומסורת. אלה רק הרחיבו את דעתו והעשירו את ידיעותיו. מעלותיו וסגולותיו לא העבירו אותו על דעתו, ולא ביקש גדולה לעצמו. הוא ייחד את מקומו לעצמו בין פשוטי העם, אהב את חברותם והתרועע אתם. אך הופעת הרצל והפצת הרעיון הציוני לקחו את לבו.

* נפטר בסיון תש"ל.

חילופי המשמרות עם סיום המלחמה בפולין העצמאית והחשש מהזמנתו להתגייס לצבא הפולני אלצוהו לחפש לו מפלט מעבר לגבול יחד עם קבוצת חברים, כמו בנימין גרויברט בן הרב מבנדין, מוטל פינקלשטיין ואחרים. אלטר הרחיק להגיע עד להידלברג ולמד באוניברסיטה המקומית פילוסופיה והנדסה. משם עבר לשבת בברלין ושם עסק בעסקי ממונות. מלבד זה היה פעיל במזרחי וצעירי־המזרחי נשא את דבר הציונות הדתית ברבים. אז ביקר הרב מקוזיגלוב אחיו בברלין לדרוש ברופאים, והתאכסן אצלו, שהיה קרוב אליו יותר מכל אחיו וקרוביו, והוא היה לו גם בברלין לעזר בענייניו.

בשנת 1936 עלה לישראל כחלוץ, והציעו לו עבודה בפקידות, אך הוא בחר בעבודה גופנית, עסק בכפיפת ברזלים בבנית בתים בתל־אביב, ובשנות המלחמה גוייס כגפיר במנהמיה הגלילית, ובתור כזה פעל במחתרת נגד הבריטים. ב־1942 נשא לאשה את טוני שטרק, שהיתה לו לעזר רב במחלתו. בעמדו על המשמר בסג׳רה חלה במלריה והעבירוהו לבית החולים אשר בטבריה. שם שכב מספר חדשים, והוטב לו. אך מאז סבל ממחלות שונות. הוא לא הסכים להתמנות למשרה ציבורית גם אחרי הכרזת ישראל כמדינה עצמאית. מת ב־28 לפברואר 1955 (ו׳ אדר תשט״ו).

לב יהודי פסק לדפוק (ד״ר אברהם פרלמן)

מאת הד״ר טוביה מלודיסטה

יתכן שהיה זה מקרה, שבאותו יום שבו נסגרו לנצח לפני שנים עיני המנהיג היהודי הגדול ביותר של התקופה החדשה, הד״ר בנימין זאב הרצל, באותו יום חדל לדפוק לפני שנים הלב הטוב והגדול של החבר הבלתי נשכח והעסקן הד״ר אברהם פרלמן ז״ל.

בשבילי אין קשר זה מקרי בלבד. אפשר לראות בזה סמליות עמוקה שבהכרח מביאה לידי הרהורים והשוואות. קיימים חוטים בלתי נראים הנארגים לפעמים בין אנשים בעלי נשמות קרובות, אנשים שלא הכירו ולא ראו זה את זה מעולם, ובכל זאת היתה להם הרגשה של קרבת רוח ונשמה. הם מבינים זה את זה, מפני שבלבותיהם חי אותו רגש, אותה אידיאה שקראה לפעילות ולהקרבה עצמית.

ומשום כך קל לנו להסביר את הסיבה, למה אנו הציונים מכירים זה את זה גם כשאין אנו מכירים זה את זה. החוט הבלתי נראה לעין של שאיפתנו הגדולה והנמרצה הוא המקשרנו יותר מכל. והגורל רצה שקרבת הנשמה בינינו ובין חברנו הנפטר והיקר תישאר חזקה, נצחית, והיא שקשרה את זכר הד״ר פרלמן עם זכרו של מנהיגנו הגדול ביותר. ובזה אפשר לראות את הסמל העמוק לזכיותיו וערכו הרוחני של חברנו ד״ר פרלמן.

שנים עברו מאז שהגיעה הידיעה המעציבה וזעזעה את כל הציבור היהודי בזגלמביה, ואנו יכולים לקבוע, שהמקום שתפש חברנו הנפטר טרם נתמלא. אנו ממשיכים לעמוד מיותמים אחרי מותו ולבכות את האבידה האיומה. חסר לנו העסקן, החבר, האיש, הידיד, הד״ר פרלמן. בכל כוחו וטבעו עמד בעסקנותו הצבורית. ברכות אבהית של ידיד טוב הוא טיפל באפיים של החלשים והקטנים, תמיד מצא מוצא כדי שעצם הרעיון לא יסבול, לעתים קרובות הספיק חיוך על פניו, מבט עיניו העמוקות, שאחרים יהיו מוקסמים ממסי־רותו, וילכו אתו ויצטרפו אליו. הוא עמד על בסיס טוב, על קרקע מוצק של מציאות גלותית יהודית עצובה. אך מבטו הבהיר היה מכוון ביהירות ובאמונה לעתידנו בארצנו.

הוא ידע להעריך את תפקיד עבודתנו הנוכחית, ויחסה וערכה לחיים החדשים המתעוררים בא״י. הוא היה ציוני ממושמע המוכן לציית לפקודות גם כשלא קל היה לבצע את הפקודה. לארגוננו — היה אומר — אין משטרה ופקידים של משרד הוצאה־לפועל כדי לאלצנו. עלינו למצוא בעצמנו, בשאיפתנו את הכוח ולמלא את חובתנו ללא משטרה וכפיה. והוא מילא את חובתו, הקדיש זמנו, מרצו וכוחו, הקריב קרבן כל מה שהיה באישיותו כדי להניע את החברה היהודית בזגלמביה שתשמע בקולו.

קמים מוסדות, מתפתחים איגודים וארגונים ביזמתו, במטרה שכל מה שספון עוד בעמקי הנשמה היהודית יתעורר. הוא קרא לעבודה קשה, הראה דרך מלאת עמל, אך המוליכה לחיים חדשים, לשחרור העם מגלותו.

נקודת המרכז של כל פעולתו השופעת עמדה תמיד בא״י, שעוד זכה לראות בבנינה. א״י היתה שאיפתו שעוררה אצלו את הכמיהה לעלות ולהתישב שם. ורעיון זה לא עזב אותו עד ליומו האחרון.

וכולנו יודעים, שבגעגועיו לא״י הוציא חברנו ד״ר פרלמן את נשמתו.

לכל אחד שנמצא בקרבתו היה ברור וידוע כל מה שהשקיע במרץ ובזמן בעבודתו למען א״י. נדיר היה למצוא הבנה כזו לקרנותינו הלאומיות, וביחוד לקק״ל, כמו אצל הד״ר פרלמן. בלב ונפש היה מסור לענין העם ושימש דוגמה חיה לדורנו הצעיר איך יש לפעול למען א״י. ברם אין זה הכל. זה בלבד לא היה נותן עדיין תמונה נכונה על עבודת הד״ר פרלמן ותפיסתו לתחית העם היהודי. השפה העברית והתרבות העברית עמדו אצלו כציוני מסור ובעל הכרה ראשונה במעלה. ללא ליאות עמד על משמר הפעולה הציונית.

בגיל מבוגר יותר התחיל לפני כמה שנים ללמוד ולהש־תלם בעברית. לכל אחד עוד זכורה הופעתו האחרונה בערב הקריאה העברית בו הופיעה הגברת ברנשטין־כהן. הוא

ארגן ערב זה בכוחות עצמו. „אני לא אוסיף לטפל בדברים כאלה" — אמר אלי במרירות אחרי שבעצמו רץ בעיר למכור כרטיסים, ולא אצל אחד נתקל בבורות וגסות. אך פניו קרנו מאד אחרי שהערב הצליח, כשנחל נצחון גדול למען השפה העברית. בפעם האחרונה קרנו פניו בקרן המאור הקדוש. היה זה שיר הברבור שלו.

על הד"ר פרלמן אפשר לאמר את מלות המשורר: „האדם ואישיותו צומחים בתפקידים היותר גדולים שמציג לעצמו". אישיותו של הד"ר פרלמן צמחה להיות לאישיות מנהיג מחנה גדול, הודות לשאיפתו הנעלה שהביאתו לשורות הלוחמים למחר יותר טוב של העם היהודי.

שנה עברה מיום פטירתו ואנו עומדים עוד מיותמים כביום פטירתו, רצוצים ודואבים ומרגישים בצער. המקום שנשאר ריק עודנו פנוי. אך רוחו ממלא אותנו כוח ועצמה וחוב קדוש להמשיך לצעוד בדרך הקשה של מאבק ועבודה שבו כבר נראים ניצוצות אור לעתידנו בארצנו ההולכת ונבנית.

נוחה, חבר יקר. מלאת את חובתך. הנחת לא אבן אחת בבנין הגדול לשחרור העם, לעיניך המלאות אור ירחפו תמיד הרי ציון הנעלים, והם יביאו לך דרישת שלום מדור חדש הממשיך לבנות עם וארץ.

זגלמבייר צייטונג, יח תמוז תרפ"ט.

הד"ר אברהם פרלמן

כרעם פתע הגיעתני הידיעה המכאיבה על מותו של האיש המצוין והעדין הזה, העסקן הציוני ואיש הציבור שלא ידע ליאות בעבודתו.

היד רועדת והלב כואב בעת כתיבת השורות האלו. למעלה משלושים שנה התמסר לעבודה לטובת העם העברי. אין לך מוסד יהודי בסוסנוביץ שלא עמד בראשו. כגבור חיל עמד הכן ושמר על טהרתה של הקהילה העברית. מדי יום ביומו היה מקדיש חצי יום לבית־החולים היהודי שהיה מנהלו. למרות שעמד בראש כל המוסדות הציוניים לא נהג מנהג מפקד, הוא עצמו היה מכתת את רגליו בשעות הלילה המאוחרות ועושה כל עבודה. המנוח השתתף בכל הקונגרסים היה חבר המועצה העליונה וחבר משפט הכבוד של הקונגרס.

חובה עלי לגלות פרט בלתי ידוע לקהל העברי בסוסנוביץ הדבר היה ימים אחדים לפני צאתו לברלין להתרפא. הוא הזמינני לבוא למעונו, נכנס אתי לחדר מיוחד ואמר: שאלתי ובקשתי שיווסד בית־ספר עברי על שמי ולכל הפחות קורסים עבריים שיתכלכלו על ידי, ובדברו את דבריו פרץ בבכי ויחבקני וינשקני. „הולך אנוכי לקראת המות" — היו דבריו

במותו אבדה לציבור העברי אבידה גדולה **שאין לה** תמורה. בן 58 שנה היה במותו. תנצב"ה.

סוסנוביץ, **כ"ב בתמוז תרפ"ח** (הצפירה, גל' 160, כ"ד תמוז תרפ"ח. 28.7.1928.

יוסף קלארמן

הלוויית הד"ר פרלמן ז"ל

(ע"י הטלפון) **הצפירה גל. 161 13 יולי.**

הלוית הד"ר א. פרלמן בסוסנוביץ היתה אתמול בשעה 11 לפני הצהרים. **שלושת אלפים איש השתתפו בהלויה.** כל החנויות **היו סגורות בעת עבור תהלוכת האבל.** משלחות של מוסדות תרבות חברה ומדינה השתתפו בלויה ובהן כל חברי הנשיאות של שלטון העיר, והדפוטט פיען בראש

בבית הקברות הספידו את המנוח הרב מקטוביץ הד"ר לוין יחזקאל, חבר הועד המרכזי של ההסתדרות הציונית בפולין הד"ר מ. הינדס, ב"כ הדזיברוציננושץ ד"ר ארדמן, ובשם כל המפלגות הציוניות הד"ר מילודיסטה. האבל היה כבד וההלויה השאירה רישומה על כל תושבי העיר.

מאמר של יוסף קלארמן גם ב„היינט" גל. 165 15 יולי 1928.

...עשה כל עבודה ציונית החל ממכירת שקלים והורקת קופסאות הקק"ל.

עזבתי כי לא יכולתי לראות בבכי האיש, שאמר: הנה רציתי **להתחיל לעבוד בשביל העם היהודי.** והנה בא המות ולוקח אותי.

זכרונות ורישומים

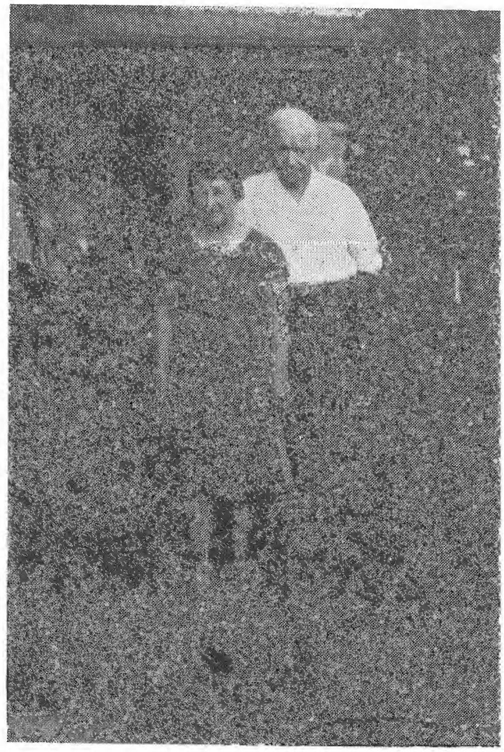
מאת ברוך פריוור

נולדתי בעיר סוסנוביץ בפולניה שהשתיכה אז לרוסיה, בשנת 1893.

בראשית המאה הקודמת השתרע במקום זה יער אורנים גדול ומסביבו היו הרבה עיירות קטנות עם אוכלוסיה יהודית רבה. ביער הזה היו כמה חוות חקלאיות שבעליהן היו פולנים ומהם רכשו בתקופה מאוחרת יותר עשרות יהודים חלקות אדמה ובנו עליהן בתים למרות האיסור החמור מצד השלטונות הרוסיים, ורק בזכות הבניה בלילות לאור פנסים והשוחד שקבלו השוטרים והפקידים של המשטר ההוא הצליחו היהודים להקים רחובות עם בתים אפילו ללא תכנון. והאוכלוסיה הלכה וגדלה.

לעומת זאת היו קיימות כבר בתקופה ההיא שתי תחנות רכבת שקשרו את המקום עם ווארשה וגם עם וינה שב־אוסטריה דרך קטוביץ **השלזית** (גרמניה) שגבלה **עם** סוסנוביץ.

המסילה השניה קשרה את העיר **עם** רוסיה המרכזית בעיקר ע"י קרונות משא שהובילו פחם מהמכרות המרובות שבסביבה וחמרי מתכת, וגם תבואות (חיטה ושעורה) מרחבי

ברוך פריוור איש העליה השניה, ואשתו הסופרת אידה

פולין ורוסיה לגרמניה. הודות להתפתחותה המהירה בתעשיה ובמסחר נהרו אליה הרבה יהודים בעלי מלאכה וסוחרים וביניהם עשרות משפחות מרוסיה וליטא שהיוו גרעין רציני להתפתחות הקהילה היהודית ותרבותה. נוסף למלמדים שהובאו במיוחד ללמד בני טובים ב„חדר" הוזמן לסוסנוביץ בסוף המאה הקודמת המשורר הגדול ח.נ. ביאליק ז"ל. הוא כיהן 2—3 שנים כמורה לעברית ותנ"ך.

חלק משיריו הראשונים נכתבו בעיר זו. בכתביו מופיעים גם המכתבים שנכתבו לידידיו בעיר זו. מענין שלמרות ההתפתחות הגדולה הזו קבל המקום סטטוס רשמי של עיר רק ב־1902.

כבשאר הערים תססו בה בראשית המאה הזו חיים צבוריים על פלגיהם. חסידים של „רביים" שונים ו„שטיבליך" שלהם, „מתנגדים" ובקרב בני הנוער התגודדות מפלגתית שהיו אז: הבונד, פועלי ציון שמאל, פ.פ.ס. (מפלגה סוציאליסטית פולנית) ואחרות.

בין השאר נתקיימה גם תנועה ציונית אשר עסקה בתקופה ההיא באוסף תרומות לקהק"ל, הבאת מרצים אשר בקרו בערים ועיירות ברחבי רוסיה ופולניה הרוסית והרצו על נושאים ציוניים שונים. לקונגרסים הציוניים נשלחו צירים

מספר המתבוללים שהתנכרו ליהדות ולערכיה לא מעט היה בעיר זו, וכמובן רובם ככולם מעשירי המקום.

ביחס לערים אחרות היתה סוסנוביץ בין המבוססות במובן החמרי והכלכלי ובכמיהה לתרבות יהודית כגון הצגות ע"י להקות יהודיות שבאו מוארשה והציגו ממיטב הרפרטואר שלהן.

גם סופרים דגולים בקרו בעיר ביניהם שלום עליכם, ראובן בריינין ועוד. הם רתקו קהל שומעים רב מכל החוגים באולם התיאטרון הפולני.

בשנת 1906־7 נפתחו 2 בתי הראינוע הראשונים והם שמשו מקומות בדור לרוב האוכלוסיה הפולנית והיהודית.

הסבא אבי־אבי ר' ליב פריבר הגיע לאחת העיירות הותיקות מודזיוב בהיותו רוק ונשא לאשה את בת המבורגר, אחת המשפחות האמידות בעיירה. הוא חכר מכרות פחם בסביבה והפיק מהן פחמים. מצבו הכלכלי שגשג והוא זכה להיות בין ראשוני בוני הבתים בסוסנוביץ הסמוכה, ונמנה בין חסידי הרבי מאלכסנדר.

את בניו ובנותיו השיא רק לבני טובים ממשפחות חרדות. גם אבי מנדל ז"ל, בנו בכורו של סבי היה נשוי לאשה ממשפחת רבנים ונולדו להם 8 בנים 3 בנות.

אבי עסק במסחר תבואה וקמח ולשם כך חכר טחנת קמח בעיירה קרובה. משם הובל הקמח למחסן גדול שהקים לא רחוק מדירתנו.

בשנים הראשונות היה המצב הכלכלי בביתנו מצוין. אבא היה הספק הגדול של הקמח למאפיות בסוסנוביץ. אבל במשך הזמן היה נאלץ להפסיק את חכירת הטחנה, לפטר את הפועלים ומנהלי החשבונות שבמשרדו בגלל הסכומים הרבים שנשארו חייבים לו בעלי המאפיות שקבלו את הקמח בהקפה ובמקום להיות מוכרז פושט רגל, היסל עסקיו וירד מכל נכסיו...

אנו הילדים הספקנו עוד בשנים הטובות לקבל חנוך מעולה. כל הבנים למדו „בחדר" אצל המלמדים הטובים ביותר שבאו אלינו ממרחקים(ליטא) ושפות זרות מפי מורים פרטיים.

הבנות כמקובל בתקופה ההיא אפילו בבתים חרדים למדו בגמנסיה פולנית—רוסית.

הדבר הזה שפר את המצב הכלכלי היות והמבוגרים בינינו הלכו לעבוד במשרדים ובבנקים.

אני היחידי שהייתי הילד הששי במשפחה (ז"א חמישה גדולים ממני וחמשה קטנים ממני), רציתי ללמוד מקצוע, היות וגמרתי את החדר בגיל שלש עשרה, שפות זרות, רוסית פולנית וגרמנית המשכתי ללמוד גם אחרי עזבי את „החדר". לא רציתי להיות פקיד והיתה לי בבית מלחמה קשה באיזה מקצוע לבחור. הורי כבר הרגישו שנפשי לציון. ולא פלא. המורה לרוסית ועברית היה ציוני מסור בלב ונפש. ברנשטיין גם הוא היה מיוצאי ליטא ובזכותו וזכות למוד התנ"ך הפכו רוב התלמידים להיות ציונים טובים עד כדי קיום הלכה למעשה.

היו לנו פגישות כל פעם אצל חבר אחר וגרמנו לכך שהשגנו מועד „חובבי ציון" באודסה חומר קריאה באידיש ועברית על המתרחש בארץ ועל התנועה הציונית בכלל,

וכמובן עזרנו בהפצת שקלים ומכירת בולי קהק"ל בכל הזדמנות.

פרעות קישינוב ב־1903 ומותו של ד"ר הרצל בשנת 1904 שפרטיהם נודעו לנו ע"י העתונות האידישאית ו„הצפי־רה" שהיתה מצויה בבית הורי הוסיפו הרבה להכרתי הלאומית הציונית בנגוד לרוח הסוציאליסטית ששררה אז בין הנוער ברחוב היהודי.

בני ביתי הסכימו שאלמד מקצוע השענות, היות והיתה לי נטיה למכניקה עדינה, ואבא שהיה יהודי דתי ואפילו התפלל בשטיבל של חסידי הרבי מאלכסנדר יחד עם סבי למרות שהיו להם מקומות קנוים במזרח בית הכנסת הגדול, לא היה ציוני רשמי, אבל התענין במתרחש בארץ, אך הסתיג מרעיון עליתי ארצה והשלה עצמו שבגמר השתלמותי במקצוע השענות אסכים להגיע לשוויצריה, ארץ תעשית השעונים ואתקדם בו עד כדי ויתור על עליה לארץ ישראל.

למרות הנצול הרב בתקופה ההיא לגבי שוליות שרצו ללמוד מקצוע ללא כל שכר שהוא והעסקתם בשליחויות ושרותים שונים, הספקתי לגמור את השתלמותי לאחר שלש שנים רצופות, ובאותו זמן בשעות הפנאי להפגש עם חברי ולהיות בין המארגנים את אגודת „בני ציון" שמנתה אז 40 חברים. בגיל 15—21. האגודה הזו היתה לעזר רב להסתדרות הציונית במקום בכל פעולותיה ושמשה מופת ודוגמא במעשיה והשקפותיה הלאומיות. זכינו להערכות חיוביות גם בבתי הורינו ובצבור המקומי. נודע לנו על יסוד מפלגת „הפועל הצעיר" על ידי אנשי „העליה השניה" והופעת העתון בשם זה. השקפותינו הזדהו עם הפרוגרמה של אותה מפלגה. לכן הפך העתון הזה להיות המזון הרוחני עיקרי שממנו שאבנו את ידיעותינו על המתרחש בארץ ובעיותיה ונושא לשיחותינו בפגישותינו.

יש לתהות ולתמוה לעובדא שבאגודתנו זו לא היתה אף נערה אחת אולי מתוך אדישות של הבנות לכל בעיה יהודית או ציונית ואולי גם מפני כך שלא היתה לנו כל מגע עמן.

בפגישותינו טענתי שעיקר תפקידנו לקום ולעלות ארצה ולהצטרף ל„הפועל הצעיר", חבל שכוחנו ומרצנו יתבזבזו בגולה. בינתים הקדימו אותנו שני צעירים בני עירנו ועלו ארצה בהתחלת שנת 1909. אחד מהם חזר אחר זמן קצר לגולה והשני דב רייזמן עבד בגליל ובראשית מלחמת העולם הראשונה מת מקדחת בכנרת. הוא הספיק להעלות ארצה את אחותו הצעירה בלה שהיתה גם היא בכנרת בקבוצת הפועלות של חנה מייזל. בגלל מחלת קדחת קשה עברה לכפר סבא ונשארה ביהודה. נפטרה בקבוצת גבע שם נמצאת בתה ונכדיה.

הורי לא הסכימו לעליתי ארצה בגיל כה צעיר (בן 16). הם ידעו שלא ארצה להשתמש במקצוע של שענות לפרנסתי אלא אלך ישר לחקלאות וזה בתנאים של מלריה וחוסר עבודה. הויכוחים על נושא זה היו סוערים בפרט ששני אחי הגדולים ממני הגרו לארצות הברית ומצבם שם היה קשה מאד ולא היה כל נחת מעזיבתם את הבית.

בענין זה השפיעו אחי שמחה ואחותי חוה שהיו בכירים ממני והבינו לרוחי. לבסוף נתקבלה בביתנו החלטה חיובית והתכוננתי לעלות ארצה עם עוד שני חברי „בני ציון". יהודה שניאור פועל דפוס ומקובר שתכנן לעלות ירושלימה לעבוד או ללמוד בה.

ג"לם היה 21 שנה ועליהם היה להתיצב לצבא הרוסי. החלטתם היתה נחושה לעלות ארצה אפילו אם יצטרכו להבריה את הגבול לקטוביץ הגרמנית (שלזיה העליונה) שדרכה הגרו מאות רבות לארצות הברית אחרי הפרעות ברוסיה וגם לארץ ישראל בעזרת מבריחים שעסקו בכך .

שחק לנו מזלנו שבאותו תאריך שהחלטנו להפגש שלשתנו בקטוביץ התקיימה הועידה השניה של חובבי ציון בתאריך מחצית יובלה של אספת היסוד של חובבי ציון שהיתה בעיר זו, ב־11/11—1884.6. רוב משתתפי ועידת היובל מרחבי רוסיה ופולין וליטא ואולי חלק ממערב אירופה היו צירים באסיפת יסוד הראשונה.

בשבילנו היתה זו חוויה עצומה להיות אורחי ועידת יובל זו. להכיר ולשמוע את מנהיגי התנועה הציונית וזה שימש לנו „צידה" טובה לדרכנו ארצה.

בגמר הועידה המשכנו לנסוע לוינה. מובן מאליו שעלינו על קברו של ד"ר הרצל ז"ל ובקרנו גם במשרד של ההסתדרות הציונית בוינה. באיזה דחילו ורחימו נכנסנו למשרד זה שרק שש שנים לפני בקורנו היה ד"ר הרצל סמוך בו לשלחן עבודתו בכתבו את מכתביו לגדולי העולם בתקוה שיגשים את רעיונו להשיג את ארץ ישראל בשביל עם ישראל אני הייתי נרגש מאד מפני שהפכתי להיות הרצלאי מובהק בהיותי בן 11 שנים, עוד מאותו יום שנכנס „לחדר" שלנו המורה ברנשטיין ביום כ' תמוז תרס"ד 1904 בבכי רב והודיע לנו על בטול שעורו (מורה לעברית ורוסית) בגלל מותו של הד"ר הרצל באותו יום.

זכורים לי כל המאמרים שנכתבו בעתונים באותם הימים על האסון הגדול שירד על העם היהודי ברחבי העולם באבדן המנהיג הדגול הזה.

מאותו זמן התחלתי לקרוא את רוב כתביו. באחת משלש השפות. אידיש עברית וגרמנית. ביניהם את „מדינת היהודים" ו„אלט־נוילנד" (תל־אביב) בתרגומו לאידיש ע"י נחום סוקולוב.

העיבה את התרגשותנו בזמן בקורנו בוינה הפגישה עם כמה „יורדים" ששהו בארץ זמן קצר ולא מצאו מקומם בה. היו לנו שיחות אתם והם בזו לנו. לי אמרו „ינוקה שכמוך חזור מיד הביתה אל האמא שלך, לא בשבילך פלשתינה"...

מוינה המשכנו דרכנו לטריעסט ברכבת, צריך לציין שחוץ משלשתנו לא נמצא ברכבת נוסע נוסף לארץ ישראל, רק באניה בה הפלגנו נפגשנו ביהודים ויהודיות ממזרח אירופה, כולם קשישים שמגמתם היתה עליה לירושלים עיר הקודש בכדי לבלות בה אחרית ימיהם... נוסף להם היו הרבה „עולי רגל" פרבוסלביים מרוסיה שגם פניהם למקומות הקדושים לנצרות בארץ.

אחר טלטול של שבועים באנית סוחר זו שעגנה בנמלי ברינדיזי, אלכסנדריה ופורט־סעיד הגענו לחוף יפו. הקיפונו סירות שנזרקנו אליהן ע״י בעליהן ערביי יפו ובסכנת נפשות ממש בים סוער הביאונו לבניני החוף לבקורת. שם קבל פנינו ב״כ הלשכה של „חובבי ציון" הממונה על תפקיד זה מטעם המשרד הראשי באודסה.

לא התרשמנו ביותר מלבושם המשונה, צעקותיהם ומנה־גיהם של בעלי הסירות, הרוכלים ותושבי יפו הערבית, היות וראינו זאת בערי הנמל של מצרים.

נודע לנו על „האכסניה" המפורסמת של חיים ברוך ושרה זלטה שקלטה ללינת לילה ואוכל את אנשי העליה השניה. כל בתיה וחנויותיה בשכונתה השתיכו לערבי יפו.

האכסניה שקקה המון עולים ואיש לא אמר צר לי המקום גם כשצריך היה לישון על ספסלים או שולחנות. הזוג הנ״ל עסק בקבלת עולים הרבה שנים וראו בכך יעוד גדול.

למחרת היום הלך כל אחד משלשתנו לדרכו. יהודה שניאור נשאר ביפו לעבוד בדפוס היהודי היחידי שהשתיך למשפחת שושני. מקובר עלה ירושלימה ואנכי נסעתי עם „הדיליז׳נס" (עגלת נוסעים) ישר לפתח־תקוה על מנת להביא דרישת שלום מדודי סלומון פרנקל, ציוני ידוע בבנדין הקרובה לסוסנוביץ, לידידו ברוך גולומב מלודז שעלה ארצה חודש לפני כן עם ב״ב והתישב בפתח־תקוה. כבעל פרס שהיה גם הוא ציוני ותיק ושניהם היו צירים לקונגרסים הציוניים ושם התידדו.

הגעתי לפתח־תקוה עם חשכה. היו בה אז שתי אכסניות לעולים ולפועלים שכבר השתרשו במקום. בעלי האכסניות הללו נהגו לחכות בתחנת הדיליז׳נסים במרכז ברחוב פינסקר שבה היה גם סניף דואר. מיד עם הגיע הדיליז׳נס עטו עליו שני בעלי האכסניות וחטפו את העולים הצעירים עם חבילותיהם. ורק אחר מכן נודע לך אם אכסנתה אצל שבתי רבינוביץ או אצל ישראל רבינוביץ. בערב מצאתי את עצמי על יד שולחן האוכל שבאכסנית שבתי רבינוביץ. היה זה יהודי רזה וממושקף שגם הוא וב״ב עלו ארצה עם ראשוני העליה השניה ופתחו את האכסניה הזו מול המגרש הצבורי ותחנת הדיליז׳נסים.

מצאתי בה קבוצת פועלים צעירים שסעדו את ארוחתם הדלה. ביניהם היו מחוסרי עבודה רבים. לרוב טפוסים מעניינים מאד. הם קבלוני בסבר פנים יפות, אולי מפני שבאותם הימים הייתי היחידי שהגעתי לפ״ת והכי צעיר בין כולם והשפה העברית בפי, ותמיד במצב רוח טוב על אף הקושיים שפקדוני. מהם נודע לי שלפני זמן מה נפתח קלוב הפועלים הראשונים בבית הסמוך בקומה השניה המכיל חדר גדול לאספות והרצאות וחדר קטן לקריאת עתונים. גם מטבח קטן היה בו עם מיחם גדול להרתחת מים לטה להרוצים בכך. מחוץ לשכר דירה לא היו בו כל הוצאות היה פתוח מדי ערב בערב ונוהל ע״י פעילי ועד פועלי פ״ת בהתנדבות. ביניהם היו ממיסדי עין גנים הח״ח זוננברג ופנחסביץ ז״ל מהאורזים הראשונים בענף תפוחי הזהב ועוד כמה חברים שקבלו על עצמם לפתוח את הקלוב בתורנות ולשמור על נקיונו, לדאוג להכנת הטה והגשתו. במקום זה היה גם מפגש של פועלי המקום. התקיימו בו שיחות על עניני דיומא והרצאות על ידי הסופרים י״ח ברנר, יעקב רבינוביץ ושלום שטרייט ז״ל. האוירה היתה חברית וחמה.

ימי עבודה אפשר היה לעתים לקבל ע״י הפועלים הותיקים שעבדו בפרדסים וידעו לאיזה מקום נדרש הפועל העברי. לשכת עבודה לא היתה עוד בתקופה ההיא, והפועל העברי ובעיקר העולה החדש לא התקשה לצאת לשוק שהתגודדו בו פועלים ערבים מכל כפרי הסביבה שמהם בחר לו הפרדסן את פועליו. מצב הפועלים העברים במושבות יהודה ושומרון פרט לרחובות, היה בכל רע. הם היו בפרדסים ובכרמים בטלים בששים, ועל זה נכתב הרבה ב„הפועל הצעיר" ו„אחדות".

מעטים היו פרדסנים או בעלי כרמים שהעסיקו פועל יהודי ורק בודדים מהם שמרו על עבודה עברית מלאה, ביניהם היה הציוני המסור יעקב קרול ז״ל שעלה מרוסיה בראשית העליה השני עם אשתו. הוא נטע פרדס ובנה ביתו בתוכו בכניסה למושבה. על עבודתי בפרדס זה אכתוב להלן.

ישנתי את הלילה הראשון בפתח־תקוה שנת ישרים בשכנות עם עוד 4 דירי האכסניה הזו. למחרת בבוקר לאחר ארוחתי מצאתי לנכון לבקר את משפחת גולומב. נודע לי מקום ביתם ומצאתיו. בבית היתה הגב׳ רחל גולומב, אשה סימפטית וחיננית. היא ידעה אז רק מלים עבריות ספורות. דברנו אידיש. נתקבלתי על ידה בחמימות. היא שמחה לד״ש שהבאתי להם מדודי ידידם.

בעלה מר ברוך גולומב היה בעת ההיא בפרדסו וילדיהם הבן אליעזר והבת שושנה היו בבית הספר העממי של יק״א. ג׳ גולומב הזמינה אותי לארוחת הצהריים בכדי שאסב לשולחנם עם כל המשפחה. הודיתי לה והיתה לנו שיחה שוטפת על בעיות הגולה והארץ. היא התפלאה מאד שהורי הרשו לי לעלות ארצה בגיל כ״כ צעיר ועוד לרצות להשאר במושבה כפועל חקלאי.

הבטחתי לה שלא יתאכזבו ממני. אני אומנם צעיר ומעודי לא עבדתי עבודה פיזית קשה. אבל כולי אמונה שבזכות בריאותי התקינה ולהט ציוני וחנוך הטוב שקבלתי בביתי ואצל מורי אתגבר על כל המכשולים. משאלה אחת יש לי וזו לקבל עבודה, ולא להתבטל.

מר גולומב הגיע מפרדסו וגם הוא שמח לד״ש שהבאתי מידידו. אבל גם הוא השתומם על שבגיל זה החלטתי לעלות ארצה ודוקא לעבודה חקלאית. השיחה התנהלה בעברית רהוטה. הוא הבטיח לי מיד שלמחרת יהיה קטיף תפוחי זהב בפרדס שכנו ויש צורך לשאת את הפרי מהקוטפים אל הצריף מקום אריזתו באמצעות אלונקה עם 4 סלים.

שמחתי לקראת יום העבודה הראשון שלי בארץ אפילו אם לא תהיה קלה ביותר.

התרשמותי ממר גולומב היתה מסויגת. בנגוד לרעיתו רחל ראיתי לפני איש נוקשה, לא קל אופי אמנם בעל תרבות עם עבר ציוני עשיר עד כדי עליה לארץ עם בני ביתו ולהשתקע במושבה ולתרום מיכולתו הצבורית למקום מגורו החדש.

הופיעו גם הילדים מביה״ס. מיד התידדתי עמם. הם דברו עברית טובה למרות שרק חודש ימים היו בארץ. בזכותם גם אמם התקדמה במרוצת הזמן בשפה.

באכסניה נודע לי מי בן זוגי לנשיאת האלונקה הזו עם הפרי הקטוף, והוא נחמן טויבר עולה חדש ונמצא באותה אכסניה ועלינו לקום השכם בבוקר וללכת לפרדס הנמצא בקרבת הירקון במרחק של שעה הליכה באדמת בוץ שנגרם ע״י הגשמים. כבישים לא היו לגמרי בכל אדמת פ״ת.

הצטידנו בסל נצרים ובתוכו ככר לחם, דג מלוח, קצת ירקות ותו לא. ידענו שתפוחי הזהב ישמשו לנו לקנוח.

בבואנו לפרדס נדהמנו לראות מספר רב כ״כ של פועלים ערבים שהם הקוטפים, המבררים את הפרי, העוטפים והאורזים. רק שנינו היינו הפועלים היהודים היחידים ביניהם ודוקא בעבודה הכי קשה. עשינו את עבודתנו המפרכת, נשיאת האלונקה עם 4 סלים פרי ת״ז שמלאו אותם הקוטפים והיה עלינו לעבור דרך שורות עצים סבוכים שעדיין לא כוסו צלחותיהם לאחר השקאתם בקיץ. רגלינו כשלו מרוב ההליכות עם המשא הכבד ממקום הקטיף עד צריף האריזה שם הורקנו את הסלים על הערימה. אבל התגברנו ועשינו מלאכתנו נאמנה.

לא רצינו להיות ללעג בעיני הפועלים הזרים וגם לא להיות מפוטרים ע״י המשגיח (מנהל עבודה) ולחזור לעבודה גם למחרת. למזלנו חל יום העבודה הראשון שלנו ביום חמישי, יום השבת מתקרב ונוכל לנוח כאות נפשנו.

בגלל הדרך הארוכה חזרנו למושבה עם השכה וחברינו באכסניה קבלו אותנו בשמחה ובתרועה על שעמדנו בנסיון בעבודה זו לשביעת רצונם של המשגיח ובעל הפרדס, בפרט כשהובטח לנו שלאחר הקטיף ישאירו אותנו לעבוד בתחמיר, עדור כל אדמת הפרדס וכסוי צלחות ההשקיה.

בשבת הראשונה שלי בפ״ת עשיתי טיול לעין־גנים שנוסד כמושב פועלים ראשון בקרבת המושבה במטרה להקים לעצמם משקי עזר בזמן חוסר עבודה ובשעות הפנאי.

כל מתישביו היו מראשוני העליה השניה ופועלי פ״ת. בבקור זה עשיתי הכרה קודם כל עם א.ד. גורדון ששמעתי עליו רבות. הוא התגורר בעין־גנים.

רוב המתישבים היו חברי „הפועל הצעיר״. הם קבלונו בחמימות רבה והתרשמותי מהם היתה חזקה. בהזדמנות זו ספרתי להם על מוצאי והשתיכותי לאגודת נוער בני־ציון שיסדו בעירנו ושאנו מזדהים עם הפרוגרמה של „הפועל הצעיר״. בו במקום צרפוני כחבר בסניף המקומי של פתח־תקוה ועין־גנים.

הספקתי לסיר ברחובותיה הצרים של אז על בתיה הקטנים של אם המושבות שמלאו 31 שנה ליסודה והיתה הגורם הראשון והרציני לחדש ימינו כקדם. בפרט ביום שבת שלא נתקלתי בהמוני הפועלים הזרים שמלאו את פרדסיה, כרמיה ושדותיה. התבשמתי מריחה ונופה של המושבה העברית הראשונה בארץ ומאנשי העליה השניה שהספקתי להכיר באותו יום.

למחרת היום היה עלי ועל חברי נחמן טויב ללכת לאותו פרדס ולנסות את כוחנו בעבודת העדור, בשעות הראשונות היה לנו קשה להשתוות עם זריזותם ובקיאותם של קבוצות הפועלים הערבים שיש להם נסיון של שנים רבות בעבודה זו. המשגיח מצא לנכון להעמיד אותנו בחלקה נפרדת והתוצאות היו מצוינות. תפסנו את תורת העדור ושמחנו לראות מאחורנו חלקה ישרה מעודרת יפה וגם תפוקה טובה וכך גמרנו שבוע שלם בעבודה זו.

לאחר הרבה ימי חוסר עבודה החלטנו אני וחברי טויבר לשכור חדר שיעלה לנו פחות מדמי הלינה באכסניה ואת ארוחתנו נכין בעצמנו. ואמנם השגנו חדר קטן בבית אלמנה זקנה ברחוב חובבי ציון וריהטנוהו בארגזי נפט ריקים ששמשו לנו למשכב, לשולחן אוכל ומקומות ישיבה כמקובל באותם הימים אצל רוב הפועלים ואפילו בעלי משפחה.

ע״י הקשרים עם מבקרי קלוב הפועלים וכמה מאיכרי פתח־תקוה השגתי מספר ימי עבודה בשבוע, אבל המעבידים נצלו את גילי הצעיר ושלמו לי שכר נמוך של פועל ערבי.

לא פציתי פה וקבלתי את שנתנו לי ובלבד שלא להתבטל. רכשתי מכרים בין תושבי המקום והדור הצעיר. בקרתי בקלוב הפועלים לעתים קרובות וגם בבית משפחת גולומב. במיוחד בספריה וחדר הקריאה ע״ש אליהו ספיר אביו של השר יוסף ספיר, שרוב מבקריו היו פועלי המקום.

הגשמים ירדו בלי הפוגות בחודש השני לשהותי בפ״ת ואי אפשר היה לצאת לעבודה בפרדסים לעידור קטיף ואריזה גם לאלה שהיו להם מקומות עבודה, על אחת כמה וכמה לאלה שקבלו ימי עבודה מקריים, ומצבם היה בכל רע.

לא היה לי הרצון לעזוב את פ״ת, במשך הזמן התאזרחתי בה ונחשבתי לפועל טוב וחבר טוב לכולם.

החלפתי מכתבים עם בני ביתי וחברי בסוסנוביץ, ומובן שכתבתי להם פרטים על חיי בעבודה ובחברה ברוח טובה.

אהרן פריוור

נולד בסוסנוביץ (זגלמביה שבפולין) בשנת תרס״ב (יולי 1902), לאביו מנחם מנדל (משכיל וחובב ציון) ולאמו שרה פריידל לויצקי (מצאצאי רבנים בפולין).

קיבל חינוך מסורתי, בבית־ספר עממי ובגימנסיה.

בנעוריו השתייך להסתדרות הנוער הצופית „השומר" (נוסדה במלחמת העולם הראשונה בפולין וכעבור שנים נהיתה ל„השומר הצעיר") ולאגודת הספורט „מכבי".

מילדותו גילה נטייה למוסיקה ולציור, שלמד בעיר־מגוריו, זמן־מה בקראקוב ובראשית שנות העשרים בוינה.

לא סיים את השתלמותו האמנותית, כי במאי 1922 עלה לארץ והצטרף לראשוני החלוצים בעין־חרוד ותל־יוסף של גדוד העבודה בעמק יזרעאל".

כחבר הקיבוץ נתאפשר לו להתמיד בלימודי האמנות בבית־הספר „בצלאל" בירושלים ובבית־הספר לנגינה של משה הופנקו, מחלוצי המורים למוסיקה בארץ.

דרכו האמנותית לוותה במאבק בין עולם המוסיקה־נגינה לבין הנטייה לעולם הפלסטי־הציור והפיסול, אך גברה נטייתו לפיסול.

ב־1928 עזב את הקיבוץ והתמסר לפיסול ועבד זמן־מה במחיצתו של הפסל הנודע אברהם מלנקוב, יוצר „האריה השואג" בכפר־גלעדי.

באותה השנה השתתף לראשונה בתערוכה הקולקטיבית של ציירים ופסלים צעירים בתל־אביב.

עבד כמורה לנגינת כנור והשתתף בתזמורת של ה„אהל", „אורטוריה", „הבימה", „האופירה" ובתזמורתו של קומפניץ

במשך 15 שנים הופיע בקביעות (פעם בשבוע) בהופעות מוסיקאליות במוסד החינוכי בן־שמן.

ב־1930 נשא לאשה את רחל בת אריה ברכיפנד (ילידת בוברויסק־רוסיה; מראשונות החלוצות של קיבוץ עין חרוד ותל־יוסף; כל שנותיה עבדה בעבודות חלוציות וממשיכה לעבוד במוסד של הסתדרות העובדים).

ב־1936 השתתף בתערוכה הכללית השנתית של אגודת הציירים והפסלים בתל־אביב וזכה ב„פרס דיזנגוף" (מראשוני הזוכים בפרס זה) בעד המוצג „עירום".

ב־1948 הוענק לו „פרס דיזנגוף" בעד המוצג „נערה מהרהרת" (שייך למוזיאון תל־אביב) וב־1960 זכה באותו הפרס בעד המוצג „ראש נערה".

ב־1949 זכה בפרס של עירית תל־אביב בעד האנדרטה לזכר מיסדי תל־אביב, המוצגת ברבים בשדרות רוטשילד (תבליט עשוי ברונזה).

ב־1951 ביצע את האנדרטה בתל־יוסף לזכר הנופלים במלחמת השחרור. אנדרטה זאת של שש דמויות היא קומפוזיציה, המסמלת שלשה רעיונות: הגנה, התנדבות, קרבן.

פעמים מספר ביקר בחוץ־לארץ: צרפת, איטליה, יון ובארצות אחרות לשם השתלמות וסיורים אמנותיים.

ב־1955 קיים תערוכות־יחיד במוזיאונים תל־אביב, ירושלים, חיפה ועין־חרוד.

ב־1957 השתתף בתערוכה הבינלאומית לפיסול באנטוורפן (בלגיה).

ב־1959 פתח גלריה בקרית־האמנים בצפת. שם הוא עובד ומתגורר בחודשי הקיץ.

ביצע עבודות במוסדות ציבוריים וממשלתיים, כגון: תבליט בבנק ישראל בירושלים על הנושא „היצירה ב־ישראל"; בבית־חרושת „אליאנס" בחדרה על הנושא הפקת הגומי; בכפר־סבא על־יד בריכת השחיה תבליט גדול „שמחת המים"; בבית־החולים הממשלתי בחדרה תבליט „אמהות"; ב„יד לבנים" בפתח־תקוה שני תבליטים על הנושאים של הפרידה והזעקה: „מנעי קולך מבכי" (ירמיהו, ל"א, ט"י) ו„מאנה להנחם על בניה, כי איננו" (ירמיהו, ל"א י"ד).

ביצע דיוקנאות של אישים דגולים: אהרן דוד גורדון, מנחם מנדל אוסישקין, אלוף אסף שמחוני, אלוף זיוי צפרירי, אברהם שלונסקי ועוד.

מהחשובים במבקרי האמנות מציינים את יצירתו כתרומה רבת־ערך ביצירה הפלאסטית בישראל ורואים בו כאחד מהפסלים החשובים שלנו.

על יצירתו מדובר ב„האנציקלופדיה העברית" (כרך שישי, ירושלים תשי"ז), ב„אנציקלופדיה כללית יזרעאל" (כרך אחד־עשר), ב„אנציקלופדיה לעם" מאת דן פינס, ב„אנציקלופדיה הפולנית" (כרך חמישי, ווארשה, בצירוף הרפרודוקציה של האנדרטה שלו בתל־יוסף), בספרים של ד"ר חיים גמזו: „אמנות הפסול בישראל" ו„ציור בישראל" (בצירוף גלופות), בספרו של א. קולב „ציור ופיסול בישראל" („בליווי הגלופה „המתפשטת"), „האמנות היהודית החדשה בארץ־ישראל" מאת ד"ר קארל שווארץ (עם הרפרודוקציה „עירום"), „פסלים יהודים" לאותו המחבר, בצירוף הרפרודוקציה „נערה מהרהרת", „האמנות היהודית" בהוצאת מסדה, „אמנות ישראל" מאת בנימין תמוז, בצירוף הגלופה של הפסל „אמהות", הנמצא בגן הנשיא, בירושלים, שעליו כותב ד"ר גמזו: „דמות ה„אמהות" היא הישגו הנאה ביותר של פריבר. שלימות הצורה, ליכודה, הרוך האמיתי הזולף מן הפנים אל ראש הילד, הזרועות המגינות עליו באהבה, כל אלה הם ביטוי נאה לנשגב שבפסלים — האמהות. זו אינה סתם אם, אלא אם בראשית, אמא־אדמה..."

בהוצאת י. צ'צ'יק הופיע אלבום עם 17 תצלומים מפסליו עם מבוא מאת ד"ר ד. א. פרידמן על יצירתו. כן מופיעות תמונות של פסליו באלבומים שונים ובעתונות האמנותית בישראל ובחוץ־לארץ.

צאצאיו: יואל (יולי), בן־יחיד, שנפל במלחמת השחרור, בי"א בתמוז, תש"ח, בקרב „בית עפה" על הגנת הקיבוץ „נגבה".

מ. ה.

משפחת צויגנהאפט מהוותיקות שבעיר

ר׳ מוטל צויגנהאפט השו״ב מסוסנוביץ

מיוצאי בנדין שעבר לכהן כשו״ב ראשון בסוסנוביץ בטרם היתה לעיר ורוב שטחיה היו תפוסים ביערות עבותים ובהם קנים לשודדים שאימתם היתה מוטלת על הציבור. אשתו היתה דובה לבית פישל והיתה עקרת בית למופת ו״עזר כנגדו״ לבעלה, אשה פקחית שרבים ביקשו עצתה.

הקימו משפחה מסועפת וחיו חיים צנועים. נולדי להם בנים ובנות. ואלה הם: אברהם יצחק הבכור, שלום מאיר (שעלה לארץ־ישראל ומנוחתו כבוד בה), דוד (שו״ב ב־פוגון), מרים ביילה שטנצל (אשת הר״מ רבי שלמה שטנצל מסוסנוביץ), יעקב (שעליו ידובר במיוחד), פסל (פולה) קליינר היושבת בתל־אביב, שרה לוונברג, משה בן הזקונים שמת במבחר שנותיו ובנו מכהן בברוקלין כרב ושו״ב. ר׳ מוטל לימד את מקצוע השו״בות לכל בניו, ולא כולם מצאו לנכון לעסוק בכך.

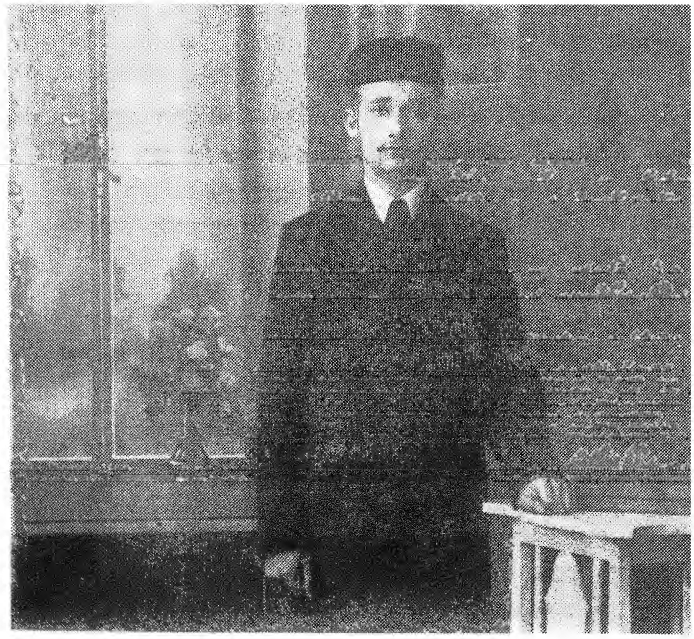
מלבד היותו שו״ב ראשון עזר להסדיר את הקשיים שהכבידו להשתכנות יהודים בכפר העומד להיות עיר ובחכמתו ידע להתגבר עליהם ולהטות שכם להקמת ישוב יהודי חדש שלא היה לרצון בעיני פקידי השלטון הרוסי. הוא היה שו״ב. אולם אומנותו זו לא כפתה עליו אורח חיים כדוגמת שאר בני אומנותו. הוא היה שומר מסורת ויחד עם זה קיים מגע הדוק עם בני בלי מסורת, ובייחוד עם האסימילטורים מראשוני סוסנוביץ שהצטיינו בסיועם להקמת הקהילה ומוסדותיה על אף סירובם של אנשי הק־הילה בבנדין שידם היתה שלוחה גם על סוסנוביץ. הוא מצא לו שפה משותפת אתם והם שמחו להיענות להצעותיו לטובת היישוב ולעמוד לצדו ברוב המקרים.

ר׳ מוטל היה מקובל על הציבור, כי איש האמת, היושר והמוסר הנעלה היה בכל חייו, ודרכו היתה לעזור לנצרכים בלי להבחין בין אדוק לחפשי. הציבור העריך את מסירותו ומנוהו לשו״ב ראשי אחרי התפתחות המקום לעיר והרחבת האוכלוסיה היהודית. מטבעו היה חרד לערכי האומה. אך משב הרוחות של התקופה שחלף בעיר בקרבת ארץ ההשכלה גרמניה פרץ גם לביתו פנימה ובנותיו ארחו לחבורות הקידמה שהיו מצויות בעיר, והוא, אם כי היה הרד בכל דרכיו, השכיל להבין ולקלוט בנבכי נפשי את הרוח האצילה הלוהטת בחבורה זו ולא התנגד לה גם בביתו. הוא חרד לשמור על ערכי היהדות והציונות והאציל מרוחו גם על ילדיו שישמרו ויטפחו בקרבם ערכים אלה. הוא השכיל להבין, כי אין לשים מעצור לסערה הציבורית המתחוללת והתאמץ לעצרה וללכדה בתוך האפיק המסורתי והלאומי כאחד.

כחסיד סוכאצ׳וב היה אחד ממעצבי דמותה של חסי־דות זו בעיר מגוריו שבה הקים לו בית משלו ברחוב קושצ׳ילנה. ר׳ מוטל ואשתו זכו לאריכות ימים ולחיי צניעות מתוך נחת עד פרוץ מלחמת העולם השניה בה

ר׳ מוטל צווייגנהאפט (השני מצד שמאל) וביתו

בנו של ר' אלטר שוחט מת בנעוריו

ר' אלטר שוחט צוויינגהאפט

צפורה קרימולובסקה בת ר' מוטל שו"ב

יעקל בן ר' מוטל צווייגנהאפט הי"ד

ניספתה קהילת סוסנוביץ יחד עם כל הקהילות בפולין. אשתו דובה מתה בשנת 1940. ואחרי שנה, בשנת 1941, מת גם ר' מוטל. יהי זכרם ברוך.

ר' יעקב צוייגנהאפט מסוסנוביץ

בן ר' מוטל, יליד סוסנוביץ, בשנת 1883. אביו נמנה על „כלי קודש", **שו"ב לפי מקצועו**, ולבו רחק ובחל במקצוע זה, למרות שאביו לימדו את המקצוע. בשנות נעוריו למד בחדרים לימודי היהדות והכוונת צעדיו לקראת עתידו. לא הלך בגדולות, לא שאף למה שלמעלה הימנו, לא בא בסודם של אישי התעלומה והסוד, והחזיק עצמו קרוב למעמד העמלים החיים מיגיע כפים ומעבודה. בית הוריו היה נתון בתנועה מתמדת מאז התחלת היום עד שעה מאוחרת בלילה מהלקוחות, נשים ונערות שבאו לשחוט תרנגולות ובעלי־חי אחרים. ואילו הוא עצמו קשוב כולו לאנחת דורו, לבו עורג **למשאת נפשה של האומה ולרננת** היקיצה הלאומית, נצטרף להסתדרות המזרחי, ואהדתו נתונה לגילויי בחורינו במל־חמתם נגד הדיכוי המדיני והסוציאלי, ועתים נדמה שנפשו בקלעה ממחנה למחנה, מחולמי ציון ובוניה לאלה המקדשים את שם הפועל על מרומי הגרדום.

בן שמונה־עשרה נשא לאשה את רבקה פראדלסקי, עסק במסחר והיה מעורה בתוך הציבור, מחסידיו הנלהבים של הרב האגר, הקים את ביתו משלו ברחוב מלכובסקי 10 והכה בו שרשים. נולדו לו בנים ובנות: ציפורה (קרומולוב־סקה) **ניספה באושביץ, מרים** (**ציטר**) שמתה בישראל, אברהם צויגנהאפט שבתום ביקורו בישראל ניספה באוירון „אל־על" בבולגריה עם שני ילדיו, רייזל שארף ניספה ב־אושביץ, צבי היושב בפתח־תקוה, פסל (פולה) קליינר בעלת קפה „רובל" ברחוב אבן־גבירול בתל־אביב ולה בן מיכאל קליינר סטודנט באוניברסיטה ובת המשרתת בצה"ל.

ידו של ר' יעקב היתה פתוחה לכל נצרך ולמעשי צדקה, היה חבר בועד הקהילה ונבחר מטעם ארגון בעלי המלאכה והאומנים, למרות היותו חבר במזרחי, מתוך נימוק שבעלי המלאכה היו מאורגנים יותר יפה ורוב חבריהם הצביעו. הוא התארח לחברה עם לוי יצחק יונגסטר, קופל וורמונט, יעקל גליקסמן, איצ'ה זאקס, פינחס גראנדאפל ואחרים. היה פעיל במזרחי ועזר בעלית הצעירים לארץ־ישראל. מאביו ירש את הפשטות בהליכות החיים ובדרך ארץ, אהבה ומסירות לקדשי ישראל וערכיו ושיקול זהיר בהבנת הדברים. הוא ניספה בסוסנוביץ במלחמת השואה בשנת 1942, וזכה שחלק מבני משפחתו ניצלו מהשואה ואף הגיעו לישראל. יהי זכרו ברוך.

ר' שלמה קאליש

בגיל ישישים נפטר בירושלים הרב החסיד רבי שלמה קליש זצ"ל, בן 94, חתנו של הגאון רבי יואב יהושע מקינצק, זצ"ל בעל „חלקת יואב" ותלמידו המובהק של האדמו"ר הראשון מסוכאצ'וב בעל „אבני נזר" זצ"ל.

בהלויתו ,שיצאה אחה"צ להר המנוחות, השתתפו האד־מו"רים מגור, אמשינוב, סוכאצ'וב־רדומסק, הרב אריה לוין, רבנים, ראשי ישיבות וקהל גדול.

על יד הקבר אמר קדיש חתנו מר אלעזר מרחיים. קברו נכרה ליד קבר אשתו וקבר גיסו, רבי חנוך פלקסר זצ"ל.

קווים לדמותו

נתיתמנו. הלך מאתנו דמות אצילית וזוהרת, שריד הדור הישן, מיחידי הסגולה של עולם־החסידות מהתקופה שחלפה. נפש זכה וטהורה שהיתה סמל ההזדככות, הצידקות וטוהר המידות.

אצר בקרבו יופי ותפארת. כולו אומר שירה לאהבת הבריות ולדאגת הפרט. מלא כרימון תורה וחכמה

במו ידיו הקים מפעל־צדקה לתפארת, ממנו נהנו מאות תלמידי חכמים נצרכים.

שופע פקחיות וחכמת־חיים. **בעל** מזיגה נפלאה של חסידות ולמדנות. שמר על צלילותו ורעננותו עד סוף ימיו. על אף שיבתו המופלגת היה ער לעניני השעה והיה מעורב בהוויות העולם.

אישיותו הנאצלה, דמותו הקורנת ונפשו האצילה הע־מידוהו בשורה הראשונה של בני העליה המועטים.

חיבתו לארץ ישראל ולבנינה עוררה ממש פליאה. שיתף עצמו בשמחת הבניה וההתפתחות של ההתיישבות התורתית.

חסיד נאמן של תנועת פועלי אגודת ישראל ומתומכיה הנלהבים.

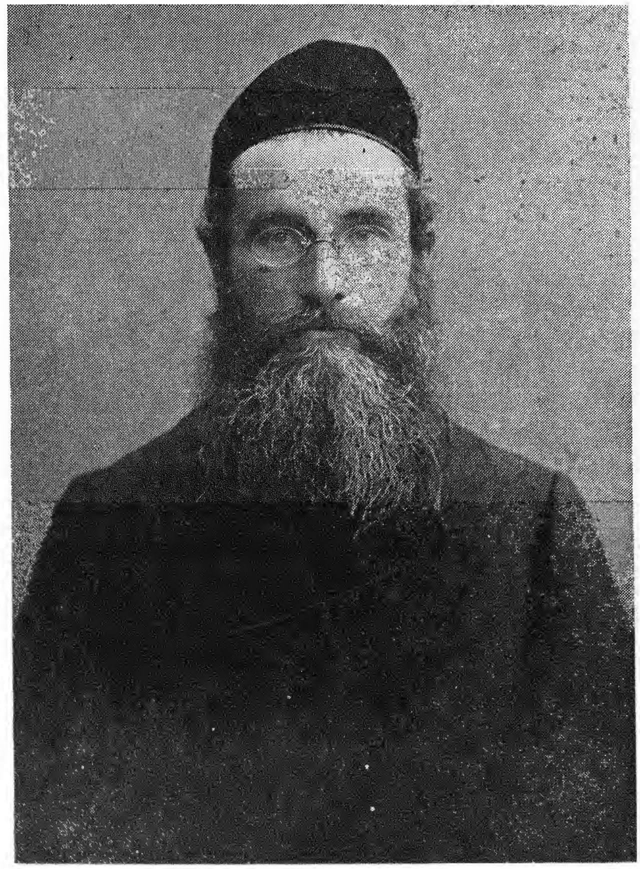
אבד מן הארץ צדיק ואישיות תורתית מרוממת.
חבל על דאבדין ולא משתכחין!

פ. פ.

ר' שלמה קאליש ז"ל

(איבערגעגעבן פון יאָסל הריף)

מיינע טייערע. אויב מען זעט נאָך אַזאַ אוניקום, אַ ייד פונעם אלטן שניט אַזוי צו זאָגן, וואָס טראָגט אין זיך אַזויפיל זכרונות, אין זיינע כמעט פונפאונניינציק יאָר צו לאַנגע יאָר איז באמת אַפרייד כאַפן מיט אים אַ שמועס וועגן יענע אַנהויב טעג פון סאָסנאָוויץ. אַ שמועס פון ערשטן קוואַל, געוועזן אַ לויטערער ירושלימער קאַלטער כסלו טאָג, ווען איך האָב צופעליק געטראָפן זאסיע מר־חיים זיין טאָכטער אין גאס, אַנקומענדיק אַנטקעגן מיר. איך האָב ביי איר געבעטן זי זאָל מיר דערלויבן מאַכן אַ באַזוך ביי איר ליבן פאָטער, ווייל איך וויל זיך מיט אים אַביסל דורכ־

ר׳ שלמה קאַליש ז״ל

שמועסן, און טאַקע עפּעס באַקומען פאַרן סאָסנאָוויצער יזכור בוך. זי האָט מיר באַשטימט דעם באַזוך אויף פיר אַ זייגער נאָכמיטאָג. אין דער שעה בין איך אָנגעקומען, געטראָפן די טיר אויפגעעפנט נישט פאַרשלאָסן, ר׳ שלמה איז מיר אַנטקעגן געקומען מיט זיין הדרת פנים׳דיקן שמייכל מיט אַ ברייטן שלום עליכם. מיט פרייד און אמתן מכניס אורח און געהאַט שוין צוגעגרייט אַ פאָר פרטים אין שריפט פאַר דעם יזכור בוך צו געשריבן אין זיין פערלדיקן כתב יד. די קלוגע אויגן שיינען ביי אים, דער הויכער שטערן לייכט מיט חכמה באַקרוינט פון אַלטע טעג. ער פאַרטיידיקט זיך אַז אַ סך האָט ער אין פאַרלויף פון דער צייט פאַרגעסן. אָבער פאָמעלעך פרווט ער זיי ארויסשעפן פון זיינע זכרונות. ער הויבט אָן מיט אַ קלאָרער שטים דערציילן און די בילדער שטעלן זיך לעבעדיק פאַר די אויגן.

געבוירן איז ר׳ שלמה אין שלעצע ביי סאָסנאָוויץ, דער זין פון ר׳ צביקע קאַליש ז״ל. פון די ערשטע סוחרים וואָס האָבן זיך באַזעצט אין סאָסנאָוויץ, דערציילט ער איז געווען ר׳ בונים היישעריק, וואָלף בער וויינרעב דער שווער פונם באַקאַנטן ציוניסטישן עסקן ר׳ ישראל משה וויינרעב. אויך אבה׳ס זון שמעלקע האַמבורגערס איידעם, יאָסל האַמבורגער. זיי זענען געווען די עלטסטע יידן פון סאָסנאָוויץ.

סאָסנאָוויצער געבוירענע זענען פון דעם עלטער ווייניק פאַראַן, אין אַלט סאָסנאָוויצע האָט געוווינט ביפער אַן אייגענטימער פון אַ קאָלאָניאַל געשעפט, איינער פון די אָנגע־זעענע סוחרים אינעם נייעם סאָסנאָוויץ איז געווען ר׳ שלמה יוסף זאיאָנץ אַן אייניקל פונעם אַלקושער רבי, אַ גרויסער תלמיד חכם. דער שוואָגער פון באַקאַנטן בענד־זינער גביר נחום צוקערמאַן, אגב פון אים טאַקי איבער־גענומען די גרויסע מאַגאַזינען פון קאָלאָניאַל סחורות. איינער פון די רייכסטע יידן אין סאָסנאָוויץ. איבערגעלעבט די מלחמה אָנגעקומען קיין ישראל און נפטר געוואָרן אין טיפן עלטער אין מושב זקנים פון בני ברק. און טאַקע ר׳ שלמה יוסף זאיאָנץ ז״ל איז דאָס געווען איינער פון די בתי אבות וואָס האָבן אַראָפּ געבראַכט פון אָדעס דעם דיכטער חיים נחמן ביאַליק קיין סאָסנאָוויצע פאַר אַ לערער צו זיינע קינדער.

וועגן זיך דערציילט ר׳ שלמה קאַליש אַז ער האָט געלערנט תורה ביים סאָכאַטשעווער רבין אַליין. געווען זיין חסיד און תלמיד ביים מחבר פון „אגלי טל״ הלכות שבת און „אבני נזר״ שאלות ותשובות, ער געדענקט דאָס אָנקומען פונעם אַלטן מורה הוראה, ר׳ הערש גיטלער ז״ל. אין דער ערשטער וועלט מלחמה געווען ראַטמאַן פון דער קהלה צוזאַמען מיט דעם ציוניסטישן עסקן ד״ר מעלאַדיסטאַ. דאַמאָלס איז אַרויס אַ באַפעל פון דער דייטשער מאַכט אַז יעדער ראַטמאַן מוז טראָגן אַ פאָטאָגראַף ביי זיך. (די פאָטאָגראַף שטאַמט טאַקע פון יענער צייט). פּלוצים גיט זיך ר׳ שלמה אַ פאַרטראַכט און זאָגט, און איצטער בין איך אין ירושלים, און מיר רעדן איבער סאָסנאָוויץ. ער פאַרטראַכט זיך וועגן דעם עבר וואָס אָנקערט ביים סאַמע אָנהויב פון דער שטאָט און ווי אָפּצוכאַפּן דעם אָטעם זאָגט ער אינצווישן אַ גוט וואָרט, ווייסטו פאַרוואָס ירושלים ווערט אָנגערופן עיר „שחוברה לה יחדיו״.

ווייזט אויס אַז ירושלים דערוועקט אין אים זכרונות וועגן רחמים און חסד. וועגן מדות טובות וואָס עס האָבן באַזעסן סאָסנאָוויצער יידן און ער הויבט אָן טאַקע דערציילן אַ מעשה שהיה, וואָס עס האָט מיט אים אַליין פּאַסירט. אין סאָסנאָוויץ האָבן זיך געפונען אַרום פופציק פאַרלאָזטע קינדער און אויך גאַסן קינדער, קיין אינסטיטוציע זיי זאָלן זיי אויפנעמען זענען נאָכנישט געווען. די שטאָט האָט זיך אָנגעהויבן פונאַנדערוואַקסן מיט אירע פריידן און ליידן, די גרויסע גבירים אויך אַ טייל גוט־האַרציקע יידן האָבן אָפּגעדינגען אַ הויז וואָס איז אַמאָל געבויט געוואָרן פאַר אַ שפּיטאָל אין די צייטן פון מגפה, מען האָט איינגעש־טעלט באַדינונגס פערסאָנאַל און געשאַפן אַ היים פאַר די אומגליקלעכע קינדער. דאָס הויז האָט זיך געפינען נישט ווייט פון שפּיטאָל. אַמאָל אין דער צווייטער סדר נאַכט בין איך דאָרט פאַרביי געגאַנגען, דערציילט ר׳ שלמה, פּלוצים זעע איך דאָס הויז איז געהילט אין פינסטערניש. איך בין אַריין אַ דערשראָקענער, די אויפזעערין גייט מיר

אַנטקעגן מיט אַ פאַריאַמערט פנים, איך פרעג ביי איר וואָס איז די סיבה פון דער פינסטערניש אין דער סדר נאַכט. זי האָט אַראָפּגעלאָזט די אויגן און מיר געענטפערט מיט אַ געבראָכענער שטים, נישט געוועזן אָנגעגרייט מער ווי אויף איין סדר נאַכט. און אויף היינט די צווייטע סדר נאַכט איז גאָרנישט פאַראַן, נישט לאַנג טראַכטענדיק בין איך אַריין צו ר׳ לייב ענגלאַרד, איך האָב מיר געמאַכט האַרץ און געוועדעט זיך צו אים, ר׳ לייב, מיין טייערער, איך וויל ביי אייך קאָנפיסקירן דאָס גאַנצע עסן. ר׳ לייב האָט געשמייכלט אין זיין לאַנגער באָרד אַריין, פאַרשטאַנען אַז דאָס איז נישט קיין פשוטער ענין. ער האָט זיך תיכף פאַרשטענדיקט מיט זיין עזר כנגדו און דאָס וואָס זיי האָבן מיר געגעבן מיט דער פילער האַנט האָט געקלעקט פאַר איבער דרייסיק קינדער און דאָס איבעריקע האָב איך שוין לייכט צוזאַמענגעשטעלט, און דאַן האָב איך זיך אוועקגעזעצט מיט די קינדערלעך אָפּריכטן דעם סדר. די פנימלעך האָבן געשיינט פון שמחה און מיין האַרץ פאַרשטייסטו די אַליין... גיט ר׳ שלמה צו מיט פשטות. וואָס וועל איך דיר דערציילן, כ׳האָב פאַרגעסן די גאַנצע וועלט און אַז איך דאַרף גיין אַהיים אָפּריכטן דעם סדר. אינצווישן איז מיין שטוב געגאַנגען אויף רעדער, מ׳האָט געמאָלדן די פּאָליציי אַז איך בין פאַרשוווּנדן. נו מילא, גיט ער צו מיט אַ שמייכל, שטענדיק טרעפן זיך דען אַזעלכע זאַכן?...

אַגב, שפּריצט ר׳ שלמה מיט ווערטלעך וואָס דערקוויקן דאָס האַרץ. צום סאָכאַטשעווער רבין, דערציילט ער, איז אַמאָל געקומען אַ אַלטער חסיד און האָט זיך באַקלאָגט אויף פאַרשידענע מיחושן. גיי שוין גיי, האָט ער אים געזאָגט דעם חסיד, ביזט אַ פרישער, דאָס ערשטע מאָל אַלט...

אינצווישן שווימט אַרויס אַ נייע מעשה וועגן ר׳ נחום ענגלאַרד וואָס האָט געוווינט אין סטשעמעשיץ. ר׳ נחום׳ס פרוי פלעגט זיך פירן, ווען עס איז אין הויז אַריינגעקומען אַ אָרעמער מאַן האָט זי אויסגעוואַשן זיין וועש פאַרראַכטן און צוגעגעבן נייע זאַכן.

און דאָ גייט איבער ר׳ שלמה און דערציילט וועגן זיין עליה קיין ארץ ישראל. ער דערציילט אַז ער איז געוועזן אין סאָסנאָוויץ פאַרטרעטער פון אַ ווילנער פירמע, געהאַט פרנסה בריווח. אין יענער צייט איז אָנגעקומען די פאָדערונג פון מיין טאָכטער זאָסיא פון ירושלים, ווי זי וויל דאָס איך און מיין פרוי זאָלן קומען קיין ירושלים. מיר וועלן נישט דאַרפן פאַר גאָרנישט זאָרגן, וויייל אַלץ איז פאַר אונדז גרייט.

פאַרשטייט זיך אַז איך בין גלייך אַוועק צום רבין וואָס האָט דאַמאָלס געוווינט אין לאָדז. נאָכן אָפּגעבן שלום האָט מיך דער רבי געפרעגט פאַרוואָס פאָרסטו נישט קיין ארץ־ישראל... וואָס האָב איך שוין געהאַט צו פרעגן? ווען איך בין אַהיים געקומען האָבן זיך אַלע געוווּנדערט. איך האָב געהאַט לויפן אין גאַס אַרום הונדערט טויזנט וועקסלען פון קונדן. איך האָב געשריבן צו מיינע פאַבריקאַנטן אַז איך פאָר קיין ארץ ישראל. איך וויל אָבער פריער נישט פאָרן ביז איך וועל איינקאַסירן די וועקסלען. פון די הונדערט טויזנט, איז געבליבן אָפן 150 זלאָטעס. איך בין עולה געוועזן ל״ג בעומר, 1936, אין ווען איך פאָר נישט?...

קומענדיק דאָ אָבער האָט עס מיך נישט געלאָזט רוען, איך האָב זיך געוואָלט נעמען צו עפּעס אַ אַרבעט און האָבן חיונה פון יגיעת כפי און נישט זיין אָנגעוויזן אויף קיינעם. אַזוי ווי איך בין געוועזן אַ ספּעץ אויף מאַרמאַלאַדע און צו יענער צייט האָט זיך געעפנט אַ מאָרמעלאַדע פאַבריק אין אָרץ ישראל, האָב איך זיך געווענדעט צו די פאַבריקאַנטן אַז איך האָב געוויסע פּאַטענטן פאַר דעם אַרטיקל, זיי האָבן דאָס גערן אָנגענומען.

איך האָב געשריבן דעם רבין אַז איך קאָן גוט פאַרדינען אין האָבן גוט פרנסה, אויף דעם האָט מיר דער רבי געענטפערט, נישט וועגן מאַכן מאַרמאַלאַדע ביזטו געפאָרן קיין ארץ ישראל. פאַרגין די קינדער אַ מצווה...

דאָ ווערט ר׳ שלמה אַנטשוויגן, די טאָכטער און דער איידעם קומען אַריין, ווי אויך אַ גאַסט אַ סימפּאַטישער בחור דער זין פונעם רב שטענצל ז״ל, וואָס שטאַמט פון סאָסנאָוויץ. איך האָב מורא געהאַט אויב איך האָב נישט צופיל אָנגעשטרענגט ר׳ שלמה׳ן, אָבער ער האָט אויסגעזען מונטער, מיך באַשענקט מיט אַ וואַרעמען בליק, און איך האָב אים געווונשן אריכת ימים אין אויפגעבויטן ירושלים, און ער זאָל זוכה זיין הערן די אָנקומענדיקע משיחישע טריט.

אין טיפן עלטער איז נפטר געוואָרן די פרוי פון ר׳ שלמה קאַליש. מרת שפרה בלומה ע״ה האָט געשטאַמט פון גרויס יחוס, געוועזן די טאָכטער פון קינסקער רב, ר׳ יואב יהושע וויינגרטן, מחבר פון „חלקת יואב״ און נאָך שריפטן.

זי איז געוועזן אַ טרייע לעבנס באַגלייטערן פון ר׳ שלמה, א הארציקע און נאבעלע פרוי וואָס האָט פאַר יעדן געהאַט אַ גוט וואָרט אוז אָפענע האַנט פאַר נויט־באַדערפטיקע.

אינטערעסאַנטע פּרטים גיט איבער די איינציג איבער־געבליבענע טאָכטער פון די משפחה קאַליש זאָסיע מר־חיים. דרייסיק יאָר האָט זוכה געווען ר׳ שלמה צו לעבן אין ירושלים אין הויז פון זיין טאָכטער. זאָסיע איז אויפגעגאַנגען אין גרויסן עליה שטראָם אין די צוואַנציקער יאָרן. דאָס האָט אַרויסגערופן אין דער משפחה אַ גרויסע געגנערשאַפט. אַ טאָכטער פון אַ חסידישער משפחה לאָזט זיך אַליין אין אַ ווייטע וועלט. און זאָסיע האָט זיך געדאַרפט אָנשטרענגען אַרויסצווייזן די גערעכטיקייט פון איר שריט און איבער־צייגן די עלטערן. אינטערעסאַנט, דאָ איז איר צו הילף געקומען דער רבי... ר׳ שלמה איז געפאָרן אויסגיסן זיין האַרץ פאַרן רב׳ן און דער רבי האָט אים באַרויקט. ער האָט אים געלאָזט אַזוי צו זאָגן, לאָז זי פאָרן, קיין ארץ ישראל. וועסט זען אַז פון דער טאָכטער וועסט דו האָבן אממייסטן נחת. הגם ביים געזעגענען זיך מיט מיר גיט צו זאָסיע, האָט ער שטאַרק געוויינט. דאָס ערשטע מאָל ווען

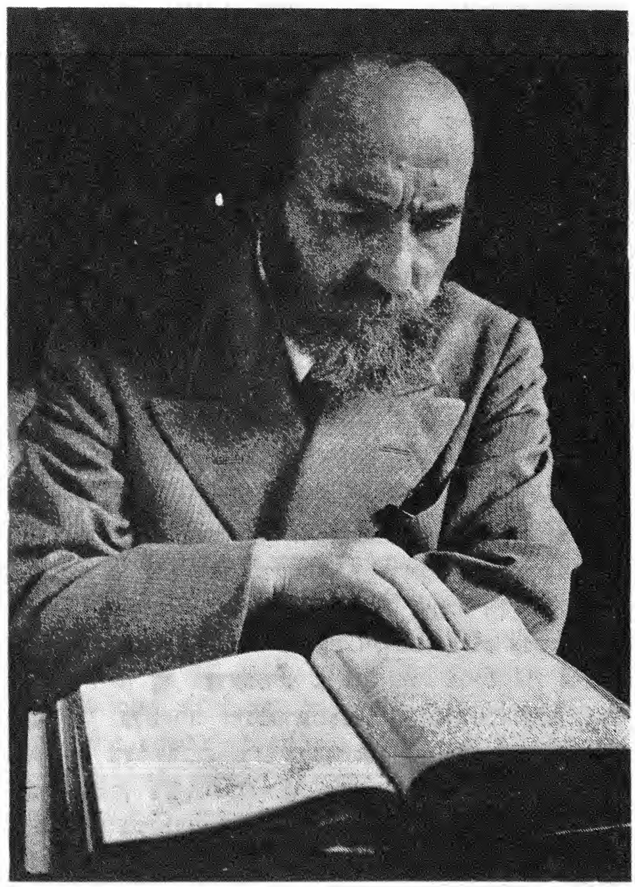
איך האָב געזען מיין טאַטן אַ וויינענדיקן. ווי זאָסיע דערציילט האָט זי ערשט אין ירושלים געהאַט די מעגלעכקייט זיך צוקוקן צו זיינע מדות. יום ולילה געזעסן על תורה ועבודה, און גאַנצע טעג) עוסק געווען אין ג״ח.

קורץ פאַר זיין פטירה בין איך אַמאָל אַריין אין זיין צימער. אין אַזעלכע מאָמענטן פלעגט ער דערציילן אויסערגעוויינלעכע פּאַסירונגען פון זיין לעבן.

צוליב זיינע עסקים איז דער טאַטע ז״ל אמאָל געפאָרן קיין קעלץ, פאַרבייגעענדיק שפעט אויפדערנאַכט איבער דער גאַס האָט ער באַמערקט אַ בכבודיקן ייד מיט אַ שווערן זאַק שטייט אליין אין דער קעלט. דער טאַטע פרעגט אים וואָס שטייט איר אין אַזאַ קעלט, קומט מיט מיר טרינקען אַ גלאָז טיי. האָט אים דער ייד געענטפערט דערויף, איך קען נישט גיין ווייל דער זאַק איז שווער. דאַן זאָגט אים דער טאַטע איך וועל אייך העלפן טראָגן דעם זאַק. פון דעם האָט דער ייד נישט געוואָלט הערן. נישט ווילענדיק עמיצן מטריח זיין מיט זיין משא. אויף דעם זאָגט אים דער טאַטע, פרעגט מיך עפעס אין לערנען, און איך וועל זיך באַמיען אייך זאָגן אַ תשובה, וועט עס הייסן אַז איך בין אייער תלמיד, דאַמאָלט מעג איך שוין זיין אייער נושא כלים. ער האָט צום סוף איינגעשטימט. ווי ער האָט זיך שפעטער דערוווּסט האָט ער געוואָלט וואַרטן ביז אין דער פרי ווען די באַן קומט אָן. דער טאַטע ז״ל האָט גענומען דעם זאַק און מיט דעם ייד אוועק אויף דער אכסניה און האָט געזאָגט: לייגט זיך רואיק שלאָפן. איך וועל אייך אויפוועקן צו דער ריכטיקער צייט. פרימאָרגן ווען דער ייד מיטן זאַק איז אַוועק, האָט דער טאַטע געפרעגט דעם בעל אכסניה אויב דער ייד איז זיי באַקאַנט. אויף דעם האָט ער באַקומען אַ תשובה אַז דאָס איז דער חפץ חיים ז״ל.

ווי ר׳ שלמה דערציילט אין זיין פתח דבר צום ספר הלקת יואב, האָט דער קינסקער רב איבערגעלאָזט איין זון ר׳ מאיר דער ברידער פון פרוי קאליש וואָס איז אומגעקומען מיט דער גאַנצער משפחה הי״ד.

ר׳ יצחק מאיר שטארק

ר׳ יצחק מאיר שטארק

יליד וולברום, מאנשי התפארת של העיר, חטיבה מיוחדת בנופו החברתי והתרבותי, ולא לפי דמות דיוקנו היה כך, אלא גם לפי התנהגותו, סגנונו, נימוסיו והליכותיו. הופעתו היתה כובשת תמיד את הלבבות, כי אמרה כבוד והדר, הדור בלבושו, בלי למצוא עליו רבב.

נולד בשנת 1870 לאביו ר׳ יחיאל חיים שטארק מהמשפחות הוותיקות של וולברום היהודית. עוד מראשית צעדיו בחדר הצטיין בכשרונותיו, ועוד בימי ילדותו נתגלו בו כשרונות שלא לפי גילו הרך. הוא נתברך בכל המידות הטובות שהחונן לאדם דעת יכול להאציל על אחת מבריותיו; אדם בעל אופי עדין כלפי עצמו וכלפי זולתו, קשור בכל נימי נפשו לתורת ישראל ומסורת אבות ובעל הבנה והערכה לרוח הקידמה, חובש בית־מדרש וקובע עתים לתורה וידיו רב לו גם בידיעות כלליות ששאבן ממקור ראשון, קורא ותיק בספרות העברית העתיקה והחדשה ובקי בבעיות הזמן, בעל גישה של אציל נפש ודמוקרט מובהק ללא מרכאות.

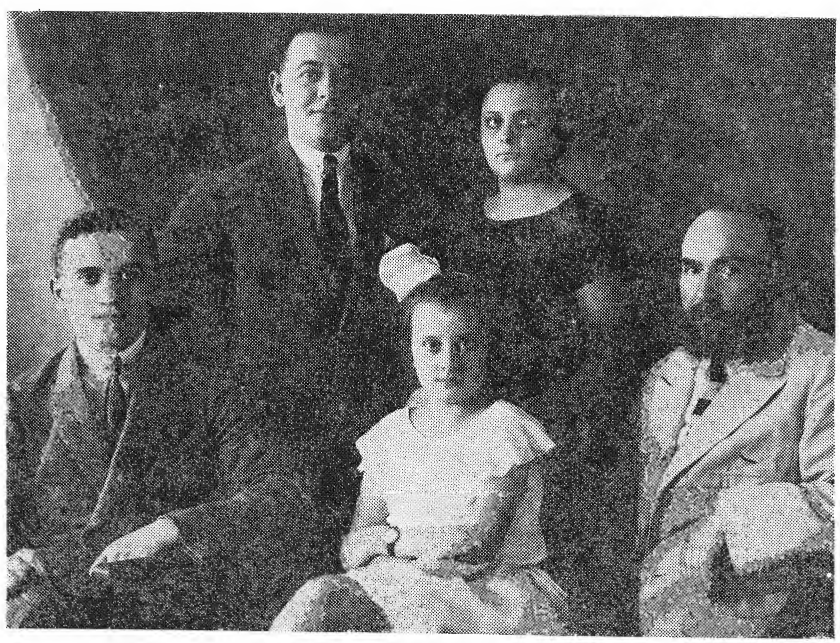
אביו נטע בו ניצני החסידות שקלט בחצר הצדיק מקוצק ואחר עבר לחצר גור. נמנה לתלמיד חרוץ אצל רבי פיניה רוטנברג הצדיק מפילץ. בן 21 נשא לאשה את חנה סיצמסקה מבנות וולברום, וחותנו העשיר ר׳ משה לייב סיצמסקי רצה להחזיק בביתו את הזוג הצעיר — כמנהג אותו הזמן — אך האברך הצעיר בחל לעשות את התורה קרדום, למד פנקסנות ממכתבי ההוראה הנודעים בשעתם שהופיעו בידי רבי יעקב מארק מליבאו (לטביה) והצטיין בה, ומיד קיבל משרה חשובה בביאליגון ליד קיילצי, ומשם עבר לגור בסוסנוביץ

סופי (זיסל) בת ר׳ יצחק מאיר שטארק

חנה שטארק (לבית סיצמסקי) ונכדתה

חלק ממשפחת ר׳ יצחק מאיר שטארק באלכסנדריה של מצריב:
אברהם ז״ל ואשתו גוציה ובתם שולמית. בנימין

ב־1904, ב־1905 נתמנה למנהל טחנת־קמח גדולה שהוקמה בידי פולני נוצרי במרכז העיר. בשנות מרד מעמד הפועלים נגד המשטר הצארי הרוסי פסחו מארגני השביתות על הטחנה תוך ידיעה שהמנהל מתיחס בטוב לעובדים בטחנה, ואף השאירו שם משמר שישגיח נגד מחבלים מן החוץ. על הטחנה עברו גלגולים שונים, ולבסוף עברה בחכירה לרשות היהודים צינה וינר, מאיר קרנר, פלבנר. ואילו שטארק נחשב לאחד החוכרים ולמנהל הטחנה. בסוסנוביץ נתחבב שטארק חיש על מכיריו, והספיק מגע כל שהוא כדי לחבבו ולהוקירו, כי לבו היה פתוח לכל הפונים אליו ומוכן תמיד לסייע ככל האפשר. ויחד עם זה היה פעיל בצרכי ציבור.

על אף היותו חסיד גורי בסוסנוביץ והתפלל בקלויז שלהם היה הוא ספוג אהבת ארץ ישראל וחיבת־ציון, הטיף לעליה לארץ ונזף במוציאים דיבת הארץ רעה. גם על החלוצים שאינם מדקדקים בקלה כבחמורה היה מגין בגלל מסירותם לבנין הארץ והגנתה. את בניו ובנותיו היה מלמד עברית והשפה העברית היתה שגורה בביתו. עם יסוד תנועת המזרחי בפולין ופתיחת סניף בסוסנוביץ נפתח בית־תפילה מיוחד לחברי המזרחי ובו הרבו לנדב למען הקק"ל וביתו שימש אכסניה לנואמים מטעם המזרחי בוורשה. אצלו היו מתאכסנים הרב זלוטניק מגומבין, הרב רפופורט מיינדזיוב, התידד מאד עם הרב רבי עמיאל מגראייבו שהחליף אתו מכתבי ידידות ואהבה, וכן עמד ביחסי ידידות עם הרב גרויבארט מסטאשוב. מאז יסוד המזרחי בסוסנוביץ עמד בראשו כיושב־ראש, והיה מראשוני חסידי גור שקנה שקלים ציוניים. הוא השתתף כציר מטעם המזרחי בסוסנוביץ בכינוסים הארציים של תנועת המזרחי בוורשה בשנים תרע"ז ותרע"ט ונבחר יחד עם הרב זלוטניק כמזכירי הכינוס שישבו ליד שולחן הנשיאות.

ואם כי עסקיו הגדולים דרשו ממנו זמן רב לניהולם הסדיר — קבע בכל זאת עתים לתורה, מסורת ודת. וכשהיה לומד גמרא היה קולו צלול וערב והתהדהד בכל פינות ביתו. כל ישותו אמרה אצילות ועדינות. מצחו היה קורן, ואת כתר התורה נשא על ראשו בגאון. חכמתו ותורתו האירו פניו, כולו ספוג אור גנוז שהיה מקרינו ומאצילו על כל מי שנכנס לתוך ד' אמותיו. כל ימיו התעסק בפנקסנות והצטיין במקצוע בזכרונו הנפלא והנדיר.

את אברהם בנו הבכור שלח לפניו לאלכסנדריה של מצרים להכשיר את הקרקע לעליתו עם כל משפחתו לארץ־ישראל. ב־1922 עזב את סוסנוביץ בעליתו לא"י. אך בעקב המהומות מצד הערבים נשאר זמנית באלכסנדריה. ב־1925 הגיעה אליו משפחתו לאלכסנדריה, ובינואר 1930 עלה לארץ עם כל משפחתו וחשב עצמו למאושר שבמאושרים על שזכה לגור בארץ הקדושה. בתל־אביב נתמנה לפנקסן ראשי בבנק זרובבל שבו עבד יחד עם חברו הרב ישעיהו שפירא ז"ל — המנהל. גם בתל־אביב היה מקובל על הבריות, ורבים היו כונים אליו להתיעץ אתו בעניני מסחר וציבור. ביזמתו הוקם בית הכנסת בשדרות הקק"ל.

בן ע"ב מת בתל־אביב ביום ד' בטבת תש"ד ולא זכה לראות בהכרזת מדינת ישראל משאת נפשו. אשתו חנה מתה ביום כ"ז בסיון תשי"ז והשאירו בישראל בנים ובנות.

מ. ש. גשורי

מפינקסו של מוסיקולוג עברי

פרק שני: החתירה לכתב תוי־נגינה

א.

נטיתי לעולם השירה והזמרה נתגלתה בי עוד משחר ילדותי. תמיד היה איזה ניגון בוקע מגרוני, לא התחנכתי **חינוך מוסיקלי סדיר, לא למדתי לקרוא תוים ולא התאמנתי להשתמש בכלי נגינה, וכל** תכונותי ונטיותי לעולם הצלי־לים **באו אלי מעצמן ובאופן** טבעי. ברור שאין אדם נולד מושלם **ועוד פחות מזה זמר או נוגן** בפה ובכלים, ומה ש־**רגילים לכנות בשם „כשרון דיבור"** אינו אלא צירוף של תכונות מסוג מסוים, **חומר גלמי** המצריך פיתוח ושכלול דווקא **בשאלות אמון והכשרת** הקול יש לנו בתקופתנו אפשרויות בלתי מוגבלות ואין עוד צורך לסמוך על האינ־טואיציה והחוש בלבד כמו בעבר כדי להגיע למדרגת השי־**לימות או קרוב לה. המכונה הקולית** ידועה לנו על כל פרטיה, וכיום **פתוחה בפני כל אדם** הדרך של שכלול הקול **ואילו המלמדים ב„חדרים"** שדרכם עבר כל תלמיד יהודי **בראשית חינוכו היו** מזולזלים מאד בניצול הקול של התלמי־דים תוך **חוסר ידיעה שהקול הוא** כלי המבטא העיקרי של האדם, **ועוד יותר אצל אנשים** שהדיבור בקול רם קשור בתנאי עבודתם כמו מורים, זמרים, משוררים, חזנים וכדומה. **המלמדים לא ידעו כמעט מאומה על המנגנון** המסובך שהגוף **מפעיל כדי להשמיע קול, כמה** איברים ומערכות שרירים **משתתפים בתהליך זה וכיצד יש** לשמור על בריאותו וקיומו **הסדיר של מנגנון זה.**

זהירות מיוחדת היתה דרושה ב„חדר" לגבי הוראת שירת **טעמי המקרא ולימוד** ספרי המקרא עצמם. למלמד **היתה דרושה הכנה וידיעה פונטית** מינימאלית, כי יש לזכור שהסולם **הקולי אצל הילד אינו נתון** לסייגים קבועים, והיקפו **למעלה ולמטה משתנה באופן** מתמיד ויש לקבוע איפוא **בשביל כל גיל את גבולות היכולת** הקולית ולהקפיד שלא **לעבור על גבולות אלה ויש** לבחור בהתאם לכך את הנעימות המושרות. **וכן יש לדעת שתמיד** יש ללכת מן הקל אל הכבד, **מן הפשוט אל המסובך** בהוראת השירה בכלל ובטעמי **המקרא בפרט, כי כל** ילד משתדל לעבור בחוזק

שירתו בטעמים על חברו וצפויה בכך סכנה להתאמצות מופרזות ולהופעת הצרידות בקול. ב„חדר" היה צורך להזהר בשימוש מוגזם בקול ולא להעמידו בנסיון קשה בצעקות תמידיות, וכן ללמד את התלמידים נשימה מסודרת. ברם למלמדים ב„חדרים" היו חסרים גם תכונות אחרות הדרושות ללימוד ילדים גם מחוץ ללימוד הטעמים, בפרק הראשון הזכרתי את כתב תוי־הנגינה רק בדרך אגב בלי להתעכב עליו ועל חסרונו המיוחד בציבור היהודי, ועוד יותר בציבור החסידים שהיו נאמנים לאמרת רבי שאול ידידיה אלעזר טויב שהיה אומר, שאלה היוצרים ניגונים בעזרת תוים אין נגינתם אמיתית, ואין היא נגינה היוצאת מן הלב. ואולם מאז שנתכבדתי בסטירת־לחי מאבי באמצע תפילתו לפני העמוד בבית־התפילה נעשיתי מוטרד מהרעיון שנצנץ במוחי שלא הרפה ממני. היה זה רעיון פשוט. ודווקא פשטותו עוררה בקרבי שאיפות טמירות לפענוח כתב־תוים לרישום מנגינות ורק במטרה שלא לטעות עוד בהזכרת הניגונים המוסכמים לאבא. הייתי אמנם בטוח (ובטוחני גם היום) שמסרתי את הניגון המוסכם בעונת החזרות. וייתכן ששגגה יצאה מאת אבי ובגללה שקלתי למטרפסי. זכרוני לא הטעני אף פעם, והודות לו קלטתי את כל מה שלמדתי ב„חדרים" ואחריהם בקלות עד שעוררתי קנאה בלב חברי ללימודים. מפי הנסיון למדתי לדעת שהחסידים הצטיינו בכשרון לשמור במות ובמחשבה דברים שהתרחשו או שנאמרו, ובמיוחד בדברי־תורה שנשמעו מפי הצדיקים במסיבות מצוה, ועוד יותר הצטיינו בזכירת ניגונים, ומצויים היו ביניהם „בעלי זכרון" שזכרונם היה למעלה מטוב והם זכרו מספר רב של ניגונים ישנים וחדשים. אף אני נמניתי בין „בעלי זכרון" בשטחים שונים, ובמיוחד בקליטת ניגונים וזכירתם לזמן בלתי מוגבל. ברם קשה היה לתאר את הניגון המבוקש מפי זוכריו, כדוגמת קטעי ניגונים של אופירות או אריות של מלחינים נודעים כ„היהודיה" להלוי או „האלקה" למוניושקו הפולני, כי הניגון שחובר בידי המלחין החסידי נועד, לא לפיוט אחד בלבד, והניגון שחובר לכתחילה לפיוטי הימים הנוראים בא אחר כך לידי שימוש לפיוטי הזמירות לשבתות ולמועדי השנה בחילופי פיוטים ותמלילים. מבחינה זו לא היה כל הבדל בין חסידי ישובי זגלמביה לבין אזורים אחרים במדינה.

לי, כשלעצמי, היה חסר ידע התיווי לרישום ראשי־פרקים של הניגונים או של הבבא הראשונה, כי הודות לזכרון אפשר עם הזכרת הטונים הראשונים של הניגון המבוקש להמשיך בזמר את יתר ה„בבות" עד גמירא. ואילו לא עלה על דעתי לרשום בכתב איזה שהוא את כל הניגונים שידעתי לשיר מרישא ועד סיפא, ראשית — מחמת חוסר פנאי. שעותי היו תפוסות ברובן ללימודים ב„חדרים" שלא היו קלים כל עיקר. אז טרם היו נהוגים ב„חדר" שיטות פדגוגיות שהונהגו במאוחר יותר בחדרים המתוקנים ועם לימוד ספרי „חמשה חומשי תורה" עם פירוש רש"י עברנו בחתף ללימודי משניות ומסכתות הגמרא, בלי ללמדנו גם את ספרי נביאים וכתובים, שהמלמדים חשבום לספרי השכלה העלולים להעביר את התלמידים על הכרתם הדתית והמסורתית. אף האבות היו מונעים את בניהם לא רק מן ההגיון בלבד אלא גם מן המקרא ותשו ללימודיו משום מינות... ורק בחשאי ובהסתר אפשר היה לעבור בהם וליהנות מגבורות יהושע בן־נון, השופטים והשופטות (עם דבורה הנביאה והמשוררת), הנביאים והמלכים, ואין לדבר על דוד בן־ישי שהוכתר בתואר „נעים זמירות ישראל". ומה נעימים היו לנו דברי ישעיהו בן אמוץ, ירמיהו הנביא ויתר ספרי הנביאים והכתובים, שגם בהם נשתלבו פסוקי זמרה וצלצולי קולות ערבים. ושנית — לפי מצבנו הדל ביהדות ובהליכות החיים קשה היה לחשוב גם על התחלה של איזה כתב־תוים שישמש אמצעי להנצחת הניגונים בל ישכחו מהזכרון. מאידך היינו חסרי־אונים לנוכח האפשרות של רישום הניגונים בלי לדעת אם קיים כבר כתב כזה או משהו דומה שיוכל לשמש לי אמצעי לרישום ה„אתחלתות" של ניגונים. זכורני שאני הייתי היחידי מכל התלמידים בכל ה„חדרים" לסוגיהם השונים שגילה ענין מיוחד בכל הקשור לניגונים ולצלילים. ואילו הייתי פונה לאחד מהם או למלמד עצמו בבקשה להסביר לי מה ידוע לו בענין זה היו עונים בשלילה. ואולי גם בנקיטת אמצעי עונשין נגדי על נטיתי לעניני חול...

נכון, שב„חדר" על אף מגרעותיו שמנו בו מתנגדיו, נפתח לנו אשנב קטן ב„שיר ציון" שהלויים השמיעוהו בבית מקדשנו מאות שנים, ולדאבון לבנו אבדה לנו נגינתנו הלאומית עם אבדן שאר מחמדינו מימי הזוהר ההם בלי להשאיר לנו אלא שרידים מספר. ויש אשר נדמה לנו, כי כמה צלילים והדי־צלילים תועים נעקרו מכנור ציון הנידם וגונבו אלינו מאוצר נגינתנו הגנוז בעברנו הקדום. בין ניגוני התפילות שעברו לנו כמסורת מדור לדור נמנים גם טעמי המקרא (או „פסקי הטעמים"), הם סימני הנגינה המלווים את הקריאה בתורה, בנביאים ובמגילות שבכתובים הקבועים בקהילות ישראל מימי קדם ועדי היום הזה, המורים על דרך הקריאה במתינות, בהפסקות, בחיפזון, בסמוכים, בשאלה ותשובה, וכתוי־זמרה הם גם מטעימים את הקריאה בנעימה. בקריאת פסוקי המקרא בקול לפי הטעמים שמספרם עשרים ושבעה וכתובים מעל למלים ומתחת למלים מטפחים את נוסח הקריאה ליהודי פולין־ליטה וארצות אחרות. ותעודתם של הטעמים הללו להנעים את הקריאה בניגון. הטעמים הללו נקראו בשמות ובסימנים שונים כמו „פשטא מונח זרקא סגול" ועוד. הקריאה נועדה לכתחילה לגדולים הרואים בכל סימן של טעם כתב של נעימה. וצדקה עשו חכמינו שהועידו את טעמי המקרא גם לילדי ולנערי ה„חדרים" שהנעימו את לימוד פרקי המקרא לפי הוראת ה„מלמדים" המנצחים על המלאכה. המלמדים בבתי ה„חדרים" לא סיפרו לתלמידים את קורות טעמי הנגינה והשתלשלותם ההסטורית, כי אם לימדו ושיננו אתם את הנעימות עצמן כלווי לפסוקי הפרקים שלמדו.

היתה זו שירת התורה שנשמעה מפי התלמידים ב־

„חדרים". היה זה ניגון נפלא שהשתפך ועלה מפי הילדים שאהבו את הצלילים ההם שהיו חלק מרגשת נפשם. בספרי החומש שרו הילדים את פסוקיו והמלמד נהג להרצות בצורה שירית את הדברים. „זמרו, זמרו, ילדים יהודים" שינן המלמד בהרימו את אצבעו כמנצח על קצב הנגינה „מהפך פשטא", „זקף קטן". והיו מלמדים שבתוקף ניגונו וקולו הערב החדירו את תוכן הלימודים במוחות התלמידים, גם במקרא וגם בתלמוד. מדי שבוע בשבוע עברנו את הפרשה, סדרת השבוע, וחזרנו עליה בזמרת טעמי המקרא כראוי ולפני החגים היו התלמידים לומדים מגילת אסתר, ההגדה של פסח, מגילת רות ואקדמות, ונערים גדולים היו לומדים גם שיר־השירים ומגילת איכה. והיו פסוקים שהמלמד לא הסתפק בתרגומם לשפה המדוברת בלבד אלא הוסיף עליהם תבלין בצורה של אגדות ואמרות יפות שאף הן הרנינו את התוכן ועודדו את התלמידים בלימוד, כמו הפסוק „ואני בבואי מפדן ארם" בדברי יעקב ליוסף המושר ברציטטיב מיוחד, פסוקי שירת־הים וכיוצא בזה. טעמי המקרא היו אחד הגוונים היפים של אמנות הזמרה היהודית שילדי החדרים נזקקו לצליליה בחול ובשבת, בחג ובמועד, בימי שמחה ובימי יגון, וערכם החינוכי לא נפל מערכם של כל שאר השירים ויסודות המוסיקה שמלמדים בגיל זה. ברם טעמי המקרא אינם סימני צלילים בודדים כמו דו, רה, מי וכו' אלא סימני קבוצות של צלילים ולא באו בחשבון של כתב־תוים ממש.

נעימות־מקרא אלה הנעימו גם את בתי ה„חדרים" שנפתחו בהדרגה בישובי היהודים באזור זגלמביה אחר שהחלו להתפתח ולהיות עד כמה שאפשר כעומדים ברשות עצמם ולא לשלוח את ילדיהם לישובים אחרים שכבר זכו לקיום „חדרים" ומוסדות אחרים. והיו בין המלמדים גם אנשי כשרון שידעו למשוך את נפש הילדים בנעימותיהם היפות. בזכרוני עומד מלמד איש־ליטה יעקב צאבאן שידע להשרות בנעימת התפארת שבפיו על תלמידיו רוח ואוירה נוחה לקליטת הלימודים. הוא נחשב כאחד המלמדים הטובים ביותר ומושבו היה בכפר דינדזבקה, וגם מכפרים הסמוכים היו שולחים אליו את ילדיהם.

טעמי המקרא שלא היו אחידים בנעימותיהם ובלעדן היו מצויות נעימות ההפטרה של הנביאים, של הקריאה לראש־השנה, מגילת אסתר, איכה ושיר־השירים, עוררו בי ענין רב, בלי למצוא סיפוק בהסברי המלמדים, שידיעתם בכך היתה מוגבלת מאד. פניתי איפוא לפירושים השונים העוטרים את תמליל המקראות ובהם גליתי פה ושם פרטים בודדים הנוגעים למקצוע זה. כך נודע לי כי טעמי המקרא עתיקים מאד. הטעמים היו מקובלים עוד בימי הבית השני, אלא שלא היו רשומים כי־אם נמסרו בעל־פה מדור לדור. רישום הטעמים עבר כמה גלגולים, עד שלבסוף נתגלה הצורך לקבוע סימנים בכתב לטעמי־מקרא אלה. ועוד נודע לי שנוסח הטעמים שבפינו הוא נוסח יהודי פולין־ליטה בלבד. לנו, ילידי איזור זגלמביה הקשור גם בקשרי תרבות מעבר לגבול הסמוך של שלזיה־עילית השייכת לפרוסיה היו קשרים עם היהודים שמעבר לנהר הפשימשה־השחורה, כמו יהודי מיסלוביץ וסביבתה שהיו משתמשים בנוסח טעמי הקריאה של יהודי פרנקפורט ע"נ מיין, אף הם אשכנזים, שדמיון רב היה בין שני הנוסחאות הללו. ועל אף השנויים בין שני הנוסחאות הללו יש יסוד אחד לשתיהן. נעימות הטעמים שלנו בנגון חמשה חומשי תורה נעות בתחום של תשעה צלילים בלבד.

בתקופת לימודינו ב„חדרים" טרם ידענו (ואף לא המבוגרים הגדולים) כי מלבד היהודים הפזורים בגולת מזרח־אירופה ישנם עוד יהודים בארצות המערב, ולא רק מעדת ה„אשכנזים" אלא גם המכונים בשמות ספרדים (עם נוסח ספרד ונוסח הפורטוגזים), תימנים, בבלים, פרסים, וכדומה, מלבד עדות קטנות הקרובות לנו כמו השומרונים, הקראים, הפלשים (בארץ חבש) ועוד שבטים נידחים בארצות רחוקות ולכל אחד נוסח טעמי־מקרא בנעימות משלהם, עם גוונים אחרים ומוזרים לאזנינו, ופעמים עד כדי טשטוש צורה מבחינה מילודית והנעימות נחשבות בידי כל עדה כמסורת מדור דור שאין לעמוד על ראשיתה וזמן מוצאה, כשם שאין אנו האשכנזים יודעים את „בראשית" טעמי המקרא שלנו. ובכל זאת נמצאו חוקרים יהודים שמצאו גרעיני־מקור משותפים, שרק בהשפעת הטיב השונה של צלילי הסביבה חלו בה סגולות־סגנון כה שונות ונפרדות. אשר לי, שהיה מעונין למצוא כתב־תוים שיספיק לרשום לפחות אתחלתות של הניגונים לשם זכרון — היה ברור שרב המרחק בין נוסחות טעמי המקרא לבין כתב תוים מינימלי, שיהיה בו משום סיפוק חשקי לרישום ניגוני החסידים מתוך הזכרון.

כיום, עם שוב ישראל לארצו ופיתוח חפשי של תרבותו, עדים אנו לפיתוח משגשג גם בשטח הטעמים המקראיים. ספרות לא מעטה קמה לעינינו בשטח זה, שעל אף עתיקותם הארכיאי לא פג טעמם של הטעמים וכל עדה ועדה ממשיכה במסורת משלה בקריאת התנ"ך, ועל כולם ניכר הפיתוח בספרות ה„טעמים" של נוסח־אשכנז, בעוד שמעדות האחרות נראים רק הניצנים הראשונים בספרות זו, על אף העובדה שעד כה טרם הופיע הספר הראשון של טעמי המקרא לפי נוסח ספרד, ואף לא של התימנים. מאמרי זה אינו עשוי לשמש מעין ילקוט מכל מה שנכתב בתור־מוסיקה של הטעמים חל מבושינשטיין שבספר „הדקדוק העברי" ליוחנן רייכלין (דפוס האגינאו 1518) ואלה שבאו אחריו. עלי כאן לקבוע שרק החל מאמצע המאה הי"ט נמצאו חכמים בודדים שעסקו בחקר הטעמים ואף פרסמו ספרים (רובים בגרמנית) על הבעיה הזאת. בלימודי ה„חדרים" הוכנסו התלמידים רק „על קצה המזלג" בעול נגינת טעמי־המקרא, ודווקא לימוד מוסיקלי זה עשה רושם נמרץ על כל התלמידים שגמאו ממעין המקרא את הצלילים והנעימות של הטעמים והביאום דורון להוריהם שעברו אתם יחד על סדרת השבוע והבית נמלא צלילי נגינה דתית מסר־רתית. שירת התורה שבפי הנערים לא דמתה לניגוני הקצב

החסידיים המושרים כיום ברוב הישיבות או ללחנים הרגי־לים העממיים הנספחים לכל התלהבות חסידית. נגינות הטע־מים ב„חדרים" ובבתי היהודים בישובי זגלמביה תרמו תרו־מה חשובה בהדרכת הילדים למורשת אבות, ובכללה גם לזמרה הדתית.

ב.

אחרי גישושים וניסויים החלטתי להסתפק ברישום מינימלי של התחלות הניגונים באמצעות מספרים, שהוא ערך חשבוני המבטא כמות או סכום של עצמים. את האלף־בית של תורת הזמרה למדתי בעצמי. ידעתי שהיקף הצלילים מגיע לשבעה, בעוד שהצליל השמיני אינו אלא חזרה של הצליל הראשון. לא ידעתי את המונח „אוקטבה" שבשפת המוסיקה הוא מרווח הכולל שמונה צלילים דיאטוניים רצופים אשר לעליון בהם מספר תנודות כפול משל הנמוך בהם, כשם שלא ידעתי את המונחים היסודיים האחרים שבמוסיקה, בעוד שהיה לי מושג מהמונחים שהוזכרו בספרי המקרא מלבד המונחים והשמות הטמירים שבספר תהילים הבאים כשמות סימנים קבועים וידועים. לדוגמה: השמות גתית, שושנים, דודן־עדות, אילת השחר, יונת אלם רחוקים ואחרים נשארו סתומים וחתומים לפנינו עד היום, וכל החקירות וההשוואות ביחס למונחים נעלמים אלה לא פתחו לנו פתח אף כחודו של מחט. וכן ידעתי פירושו של המונח „טון" שהוא צליל מוסיקלי כל־שהוא בעל גובה מסוים. ושורת צלילים מהווה את הסולם המוסיקלי. ולפי זה ציינתי את הצלילים מהצליל היסודי שאחרי שנים נודע לי בשמו הבינעולמי „דו". ובכן הצליל „דו" צוין אצלי במספר 1, „רה" — במספר 2. וכן הלאה כלפי מעלה, עד שהצליל השמיני שחזר על הצליל הראשון בהבדל של אוקטבה נרשם במספר שמונה. וכה רשמתי את הטונים דו, מי, סול, במספרים 1, 3, 5. רישום מספרי זה היה איפוא בדלית ברירה לכתב־רישום שלי ובו יכולתי לרשום את האתחלתות של הניגונים שבזכרוני. הרישום היה גלמי ללא רישומי־לווי של גובה ומשכי־זמן של צלילים מוסיקליים. אכן שפת התווי בספרות הותירה מקום לשיפור מבחינות שונות, ולא פעם נתעורר בי הרצון להשלמה או לשיפור.

תוך רישום בספרות נוכחתי שבשבילי אין זה מספיק, כי לאחר זמן נוכחתי לדעת שעלי לעבור לשיטת תווי כזו המיועדת לציון יתר התכונות של גובה ומשכי־זמן. שלפיו אוכל לרשום גם ניגונים מפי אחרים שלא היו ידועים לי. אבל השאלה כיצד אגיע לידי כך לא נתנה לי מנוח. כשגדלתי ויכולתי לעקוב אחר מאבק התווי בתולדות התרבות מצאתי שלא הייתי ראשון למאבק ולחיפוש שיטה הולמת לרישום צלילים. הדחיפה להמציא סימני־כתב לצלילים נתחוללה עוד בתקופות קדם אך עיצובו וייצובו של הכתב המוסיקלי חלו בזמן מאוחר הרבה יותר מאשר הכתב הלשוני. המאבק הזה לא היה קיים אצל החסידים, ולא פעם הייתי תמה בהתפעלות על החסידים שידעו להולל פלאות בהקמת עולם הנגינה משלהם, ללא ידיעת תוים ותורת המוסיקה, ואף מצאו עצה כיצד להלחין ניגונים ללא שיעור ובקלות. ואם בתחילה חיברו ניגונים שהיו מוגבלים לשנים או שלושה „בבות" (באידית „פאלן") עברו עם התפתחות החסידות גם בנפות פולין הקונגרסית להלחין ניגונים ארוכים לפיוטים במחזורי החגים, ובמיוחד הצטיינו בכך מלחיני חצר הרבי מגור בחברם ל„אקדמות" של חג השבועות ניגונים ארוכים מדי שנה בשנה, ניגונים שנמשכו כרבע שעה, את האמת אגיד, שלא כל הניגונים הללו מצאו חן בעיני, והיו בהם ניגונים מלאי שעמום שאפשר היה להמליץ עליהם כפתגם חז"ל שמוטב היה להם שלא נבראו משנבראו. במיוחד הצטיין בניגונים אלה החסיד הגורי ר' ישראל סאבינר מלודז שני־גוניו הצטיינו בשפע צלילים נעימים לאוזן, ובהמלצת בנו מאיר כאבינר שעלה לכאן וישב בירושלים ביצעתי פעם אחד מניגוני אביו ל„אקדמות" ב„קול ישראל" שבו ערכתי בק ביעות את ה„מלוה־מלכות" במוצאי־שבתות בביצוע תזמורת, והניגון שבה את לב שומעיו עד שבאו דרישות רבות להנהלת הרדיו להשמיעו שוב. ניגונים ארוכים חיברו גם חזנים חסידיים שכפי הנראה ידעו להשתמש כבר בכתב תוי־הנגינה, כמו יהושע פיינזינגר מלונצ'יץ, שלניגוניו יצאו מוניטין ברחבי פולין. תוי־נגינה אצל החסידים היו בבחינת „מאן דכר שמיה", ולדעתם היו מיותרים ואפשר היה להלחין ניגונים ללא תיווך התווי. ולא פעם הבעתי התפעלות מדרכי מלחיני החסידים בפעולתם המוסיקלית, מלחינים שיצא להם שם בניגוניהם וניתן להם מקום בראש בחצרות צדיקי קרלין־סטולין ואחרים. ובראשם המלחין החסידי הנודע ר' יעקל טלכנר שכיהן כמלחין בחצרות צדיקים שונים. אך עקשנותם של העומדים בראש המאבק בחסידות נגד כתב תוי־הנגינה לא התמידה, אחרי שנוכחו שיותר קל להלחין ולהעלות בבות על הכתב מאשר להשתמש בזכרון בלבד. ברם הזלזול בכתב התוים נמשך זמן רב גם בחצר הרבי מחנצ'ין שהיה חובב נגינה נמרץ והאציל מאהבתו לניגון גם על חסידיו.

הכתב המוסיקלי עבר גלגולים רבים אצל רוב העמים העתיקים, ועד יצובו השתמשו ב„תחנות" זמניות, ובמיוחד ב„נוימות" (אולי „נעימות" העבריות) שנחשבו לשיטת סי־מון עתיקה או לקבוצות תוים, שנשתמרה בצורה מדויקת יותר בתיווי השירה הכנסיתית, הדומה ברובו ל„טעמי־המקרא" של העברים גם בצורתם וגם בעמידתם מלמעלה ומלמטה, שכמוהם לא היו מסמלים צלילים בודדים, כי אם מערכת צלילים הזורמים בסדר מסוים. החסידים ראו בסימני ה־„טעמים" דבר שבקדושה שאין לשנותם, ומשום כך המשיכו בזמרתם כתורה שבעל־פה ולא שבכתב כדוגמת עמים אחרים. באווירת החסידות הייתי מצוי כל שנות ילדותי ונעורי, וכנראה שרק משום כך רבו ההיסוסים אצלי בחפשי אחר כתב־נגינה מעשי שיהיה מסוגל להעלות בו כל צליל וכל תנועה שירית, ומה גם שאצל החסידים היתה בתחילה קיימת הנגינה רק בתור זמרה בפה ולא בכלים המחייבים אימון ושליטה בכלי־נגינה. הזמרה טופחה אצל החסידים

לא כאמנות בעלת דרגת תרבות מסוימת ומוגדרת, כי־אם זמרה כפשוטה שבה פוצה החסיד ומזמר ככל אשר יהיה עם לבו. וכן לא הושם לב לאיכות קולו של הזמר שיש למצוא בו נקודת אחיזה הראויה למחקר. ברם חוסר ההכרה בכתב תוי־נגינה בתסידות הגביל את תוקף קיומם של הניגונים שהיו נמסרים מפה לפה ללא רישומם והנצחתם בכתב, ותבל שבעקב זה נדונו אלפי ניגונים לשכחה, ובהם מניגוני הדורות הראשונים בחסידות עם ניגוני הבעש״ט, חבריו ותלמידיו, ונשארו מהם רק פירורים, ורק מראשית המאה העשרים הוכשר כתב התוים בחסידות והיה למקור פרסום הניגונים בספרים ובמאספים, בקונטרסים, ואף בתקליטים. עם פרסום ניגוני התסידים בספר תוים גדלה השפעתם בעם, והיו לנחלת הכלל, גם הבלתי־חסידי, והיא הלכה וגברה והעשירה את היצירה המוסיקלית בישראל ובתפוצות. ניגוני התסידים עוררו ענין רב בחוגי המלחינים היהודים, וכיום אף גדולי המלחינים תורמים בעין יפה מיצירותיהם לנגינה החסידית. האין עובדה זו ראויה לציון, שדווקא נגינת החסידות — האחרונה בנגינת ישראל שנוסדה בידי הבעש״ט לפנ למעלה ממאתים שנה — עשתה חיל ועלתה על אחיותיה ורבים הדוגלים בה בישראל שקמה לתחיה כיום הוכשר כתב התוים בתסידות ובחוגים שונים של היהדות הדתית מקדישים ללמודיו תשומת לב רבה. אך לא כן היה המצב במאה הי״ט וראשית ימי המאה העשרים שאז ראו בו משום פיגול. ומשימה גדולה וקשה הוטלה עלי בשביל להגיע למעמד שאליו שאפתי, ללמוד את כתב תוי־הנגינה.

הישיבה בכפרים ניבקה ודינדובקה הקשתה את למודי וצלתה היתה מרובה מחמתה. סוסנוביץ הסמוכה היתה עדיין כפר הסובל מחוסר מוסדות תרבות והשכלה נאותים שהשלטון הרוסי הביט עליה בעין רעה. בכפרים עצמם אפשר היה למצוא ספרי־דת בבתי כל יהודי, אבל לא ספרי השכלה. ואלה שנפשם נכספה אליהם התנהגו בהסתר. בספריית אבי יכולתי לקרוא רק בהסתר, כי אבי אסר עלי לקרא בהם מחשש של „הציץ ונפגע״. בספריתו מצאתי מאמרים בודדים על הנגינה היהודית שהאירו את עיני והיו בבחינת „תנא ושייר״. מאמרים בודדים בענין המוסיקה היהודית שנתפרסמו מפרי עטם של המשכילים המוסיקאים החזן פנחס מינקובסקי מאודיסה, החזן אברהם משה ברנשטין מווילנה, אברהם בר בירנבוים מצ׳ינסטכוב ואחרים הרעיפו כטל על תלמי לבי. בעקב הקרבה לגבול הפרוסי והאפשרות שניתנה מטעם הרשות לתושבי האזור לבקר מעבר לגבול, ובמיוחד במיסלוביץ שבה היתה מצויה קהילה יהודית עם בית־כנסת ואה וחזן עם מקהלה לצדו היתה לי הזדמנות טובה להוודע שבגרמניה מאורגנים חזני הקהילות בארגון מיוחד לחזנים המוציא כתב־עת מיוחד בשם „קנטורן־צייטונג״ ובו גם מאמרים (בגרמנית) על בעיות הנגינה היהודית בכלל והחזנות בפרט. מסביב לאותו כתב־עת נתרכזו חוג של יודעי ח גן כמו אדוארד בירנבוים החזן מקניגסברג, צבי (אלטוני) קשטן קודמו באותה עיר, אהרן פרידמן מברלין ועוד שהעניקו מפרי עטם לנגינתנו ספרים ומחקרים והראו כי „לא אלמן ישראל״. בגרמניה לא הורגשה אזלת־יד כברוסיה מבחינה ארגונית ותרבותית והודות לכושר הארגון יכלו החזנים וחובביהם בגרמניה לספק מפעם לפעם מטעמים לחבריהם. ואילו בקהילות רוסיה התנהלה פעולת ההסברה בשטח הנגינה היהודית בכבדות. בברלין המשכילית התקיים בית־מדרש לרבנים מיסודו של הרב הד״ר עזריאל הילדסהימר שאליו נמשכו תלמידים שותרי השכלה מרוסיה. וכן היה קיים בברסלוי בית־מדרש לחזנות שמסיימיו הוכתרו בתעודת חזנות המזכה את בעליה להתקבל כחזן במוסדות הקהילות בגרמניה ובארצות המערב. שמע הסמינריון לחזנות בברסלוי הגיע גם לפולין ולא מעטים היו חובבי נגינה צעירים שנפשם חשקה להשתלם בחזנות ולא מעטים מהם נהרו לשם ללמוד את תורת החזנות. קיום מכון זה השפיע על אחד החזנים המפורסמים ביותר בפולין וברוסיה להקים בצ׳נסטוכוב את בית־הספר הראשון לחזנות, ואף התחיל להוציא בעברית את „ירחון החזנים״ שהיה „מוקדש לשירה וזמרה בכלל ולחזנות ולעבודת אלקים בפרט״ (ורשה, 1896). בירנבוים היה בכלל הקבוצה המצומצמת שעסקה בחקר הנגינה היהודית והעברית במשך הדורות, ואת ראשית מחקריו פירסם ב„הצפירה״ משלהי המאה הקודמת ומאז השתתף בקביעות בעתונות העברית. יתר על כן. הוא אף הוציא את הספר „תורת הזמרה הכללית״ („כוללת כל תורת הזמרה באריכות, מבוארת על ידי לוחות ומשלים רבים, בצירוף מבוא הכולל ידיעת האקוסטיקה, טוב ומועיל אף למתחילים שאין להם כל ידיעה מוסיקלית״). הוא תרם תרומה נכבדה מאד במכתביו ללימוד החזנות והמוסיקה שהיו לשם דבר בכל פולין ורוסיה ורבים היו תלמידיו. כל חיבוריו תרמו תרומה חשובה לאמנות המוסיקה. רושם רב עשתה סידרת מאמריו על השירה והזמרה בעולם הסידות בפולין. בין תלמידיו נמנה גם דודי אחי אבי ר׳ אשר ברוקנר שבהסתר מעיני אביו הקנאי הציץ לספרי השכלה ולא נפגע. בין הדברים האהובים עליו נמנתה גם חיבתו לנגינה, וכבעל קול נעים שהיה עובר לפני התיבה ומהנה את שומעיו בניגוניו הערבים השתוקק ואף הצטרף לקהל תלמידיו של בירנבוים וידע לנגן בכינור ולקרוא גם תוי־נגינה.

עד היום רבה תמיהתי על התחמקותו של דודי ר׳ א״ר מלגלות לי את ה„סוד״ הכמוס אתו שהיה מקל עלי את טרדותי בגילוי כתב־התוים הנכסף בצורת שיטה של סימנים וסמלים שבעזרתם רושמים את צלילי המוסיקה. אכן נוכחתי לדעת שבדרכי לגילוי ה„אלף־בית״ המוסיקלי לא צעדתי בשביל הפרימיטיביות אלא בדרך שקדמוני אחרים מהעמים העתיקים, כגון ההודים, הסינים, הערבים, היונים, שברובם היו נוקטים במערכת אותיות שכל אחת מהן סימלה צליל מסוים. הרומאים השתמשו באותיות הא״ב הלאטינית, ואף בימי הביניים השתמשו בהן, בלי שהיה בכל אלה משום כתב ממש. רק בתקופה מאוחרת יותר נקבעה האות הלאטינית „צ״ כסימן לדרגה היסודית של הסולם, כשם שאני קבעתי את

הספרה 1 לראשון בשורת צלילי האוקטאבה מלמטה למעלה, ועד היום מסמנים את שורת הצלילים באותיות אלה: צה, ז׳, ע, פ, ג, אַ ב(ה). והאותיות הללו חוזרות בכל אוקטבה. סימני הצלילים באותיות הא״ב הלאטיני נהוג עד היום בגרמניה ובאנגליה, בעוד שהצרפתים והאיטלקים משתמשים בשמות אחרים שמקורם בשיטתו של הנזיר ה־איטלקי הבנדיקטיני הנודע בתולדות המוסיקה בשם גואידו ד׳ארצו (995—1050). ההברות הן: אוט, רה, מי, פה, סול, לה, סי. אצלי לא עלה הרעיון במחשבה תחילה על סימון באותיות הא״ב העברי. ראשית — משום שהא״ב העברי היתה יותר קרובה לי בתור בן למשפחת העברים, ובכל זאת מצאתי שלא כל האותיות אחידות בהברה ואין התאמה בכתיבתן בעברית ובאידית, ושוכנעתי שיותר נכון לסמן בספרות הנהוגות אצל כל עמי התרבות ובכללם גם אצלנו, שאינן אלא סימנים בכתב המציינים מספרים.

עם הזכרת שם דודי ר׳ אשר ברוקנר אינני יכול שלא לציין פרט חשוב ומענין, שכשם שאין שני נביאים מתנבאים בסגנון אחד, כך אין שלושה אחרים — בנים לאב אחד ולאם אחת — כולם יודעי נגן, מבצעים את אורח זמרתם באוירה אחידה. שלושה אחים אלה: ר׳ מאיר שמעון הבכור שישב בפורומבקה בקרבת תחנת־הגבול האוסטרי גראניץ, אבי ר׳ אליעזר שישב בניבקה ואחריה בדינדובקה, ור׳ אשר שישב בבובריק ומשם עבר לישיבה מתמדת בדינדובקה — היו חלוצים ביישוביהם בזגלמביה כבעלי־תפילה ואפשר לגרוס עליהם את המשפט „כולם חכמים, כולם נבונים, כולם יודעים את התורה״ גם כבעלי קול ערב וגם כיודעי שיר וזמר בחסידות ובתפילה. כתלמידי־חכמים ששנו את משנתם במשנה ובתלמוד בנעימה המסורתית וכל מלה בתפילות ובפזמונים לא היתה זרה להם ידעו להתאים את שפת הצלילים לשפת המלל, וניכר היה ששלושתם ספגו היטב את מה שלימדם אביהם ומורם רבי אברהם מרדכי, שבפקחותו השכיל להעביר את החלק הדומיננטי של ביתו מעיר מולדתו הנושנה ולברום לנקודות־ישוב חדשות ב־אזור זגלמביה, ובניו הוכיחו נאמנותם לבית אבא בנגינתם המסורתית והחסידית שהכתה חיש שרשים ביישובים היהודיים שצצו רק תמול־שלשום. אישיותו של הסב השפיעה כגוש־פנקה אידיאלית על כל צליל וצליל שהשמיע בעצמו והוריש לבניו וגם לחתניו. כתב תוי־נגינה היה לסב בבחינת „מאן דכר שמיה״. ניגון צריך לצאת מן הלב, מנבכי הנשמה, ורק אז הוא מופק בלהב ובשמחת הנפש. שירת החסידות היתה לו כשית של כינור המגלה את עמקי סודותיו בצלילי ה־נעימות. ומיתרי הכינור היו מרעידים את לבו ומעלים בהו־דעתו את מלוא דבקותה של הנשמה היהודית. ר׳ מאיר־שמעון היה הולם את האימרה „ברא כרעיה דאבוה״ כבעל־תפילה היודע יותר מפרק בזמרה ובניו מנדל, יוסף וישראל (ואולי גם שלום ה„בן זקונים״) לווהו כמקהלה באוניסון. נזדמן לי בשנות ילדותי לראותו עובר לפני התיבה באחד החגים והוא דמה בעיני לכהן־גדול שעמד על דוכנו במקדש ירושלים ומשרת בקודש. קולו היה ערב ביותר וכבן־תורה ידע להתאים את הניגון לתוכן וגרם להתפעלותם של ה־ציבור, וידע לקרוא נכונה לפי הטעמים השונים לשבתות, למועדים. על אבי סיפרתי כבר בפרק הראשון. עלי להוסיף כי בתוך לבו הרעידו נימי־נפש עדינים ומהם השתפכו צלילי הוד והרעיפו לתוך לבותיהם ונשמותיהם של האחרים צלילי הוד ויופי. שמרני היה מטבעו גם ביחס לניגוניו. ורק אני הצלחתי להעניק לו מפעם לפעם מספר ניגונים חדשים שקלטתים בשמיעה אחת בלבד, ולזכות גדולה נחשבה לי הסכמתו לניגוני שצירפם לילקוט ניגוניו והשמיעם בתפילות החגים ולזמירות שבת. הדוד ר׳ יוסף ברוך — שישב אף הוא בדינדובקה — התנהג בענייות, אולי מתוך שקולו לא היה די חזק ומצליל כהלכה, ורק לעתים רחוקות היה עובר לפני התיבה. לא כן הדוד ר׳ אשר, והושבני שהוא יצא במדה מסוימת מגדר השמרנות בשטח הניגון, אולי משום שהקריאה בתוי־נגינה לא היתה חסומה לפניו, והוא ניצל סגולה זו למען הרבות ניגונים יפים ומרשימים לנוסח ה־תפילה שבפיו. ורק מפי בניו נודע לי שאכן ידע גם לנגן בכינור ובמיוחד במוצאי שבת היה מנגן ניגוני חסידים על כינורו.

לא בודד ולא יחידי היה דודי זה בחיבתו לנגינה ובקשריו עם המורה־החזן מצ׳נסטוכוב העיר שנמצאה בטווח קרוב לאזור זגלמביה, וזכתה עיר זו לעליה בעיני הנוער היהודי בפולין וברוסיה הצמא להשכלה מוסיקלית. והוא פנה לאילן הגדול אברהם בר בירנבוים ללמוד מפיו את תורת החזנות והמוסיקה היהודית, ודאג גם לאותם הצעירים וה־אברכים שמסיבות שונות לא יכלו לנסוע לצ׳נסטוכוב וללמוד שם שנים אחדות, והוא לימדם תיאוריה וסולפג׳ במכתבים כתובים בעברית ובאידית בלשון עממית „למען ירוץ כל הקורא בהם״, ובכתב ברור הניתן לקריאה, ואין פלא שבמכתביו אלה רכש לו המורה הדגול מאות תלמידים שלמדו בעיירותיהם ובבתיהם ולמדו במרחק רב מתוך מכתביו אלה שיצאו להם מוניטין בכל קצוי המדינה, ובחורים רבים בפזורי המדינה ישבו והגו במכתבים אלה, לומדים בחריצות וברצינות, עומדים בקשר מכתבים ער עם מורם הדגול ומקשיבים בתשומת לב לכל תנועה קלה שנשמעה מפי רבם. ליודעי גרמנית לא היה בזה משום חידוש. בעיר פוטסדאם ליד ברלין היה קיים מכון ללימודים במכתבים בשם „מכתבי לימוד עצמי בשיטת רוסטין״ בהוצאת בוננס את האכפלר, ובהם גם מכתבי־לימוד למקצועות דלהלן במוסיקה: תורת הרמוניה, מודולציה, קונטרפונקט, קאנון ופוגה, תורת הצורה המוסיקלית, תורת האינסטרומנטציה, אמנות הזמרה, נגינת הפרטיטורות, אמנות הניצוח במוסיקה, תולדות המוסיקה, והכל בעזרת תוי־נגינה קלים וקשים השוים לכל נפש. הכל אפשר היה ללמוד מהמכתבים ההם, ורק לא חזנות. טעמי המקרא ומוסיקה יהודית. בירנבוים עשה כאן נסיון ראשון והצליח להנציח את שמו כמוסיקולוג וסופר, וכל שוחרי הנגינה היהודית היו לו אסירי תודה על מעשהו המופלא. דודי ר׳

אשר למד לא עד כדי השתלמות וקבלת תעודה כחזן. מסיבות מובנות ומתנאי הזמן. שמע בירנבוים הגיע אלי רק בעקיפין, תוך קריאת מודעות בעתונות העברית, וביחוד ב„הצפירה" שאבי היה חתום עליו, וללא הסכמת אבי לא יכולתי לקשור קשרים עם החזן בירנבוים, ולפי המצב הייתי בטוח שאבי לא יתן הסכמתו ללימודי במוסיקה יהודית, בזמן ששאיפתו היתה לראותני רב מורה הוראה בישראל.

ג.

כותב אני את השורות הללו כאילו תוך דפדוף באלבום זכרונות ישן המזכיר את העולם הגלותי שלי ושל אבותי ואני קורא בו מתוך התרגשות זהה לזו של דודים ודודות הרווים נחת מעצמם ומבניהם בחגיגות בר־מצוה; לעתים נדמה שמרחק של דורות מבדיל בין „הימים ההם" של חיבת ציון גם במוסיקה יהודית לבין שנותינו בישראל העצמאית. כולנו שעלינו מארצות הגולה דומים לחוני המעגל שישן במערה עשרות שנים והתעורר לקול התופים והמחולות המתופפים עתה לפניו בלי להכיר בהם שום המשכיות ושום רציפות — לא בצלילים, לא בלשון, לא בנושאים ולא במבנה — לנגינות היהודים, לספרותו במוסיקה וכיוצא בזה ששמע לפני כן החל מהמחצית השניה של המאה הי"ט והלאה. פער עצום ועמוק מבדיל בין שני העולמות ההם. וכשאני מסתכל לאחור לתקופה שחלפה מאחורנו לבי מוצף אהבה עוברת על גדותיה לאנשים חלוצים רבי עלילה ומעש שבגרותם וזקנותם לא ביישו את נערותם, ורובם אנשים יקרים, טיפוסים חביבים, עממיים, שלהם חלק מכריע במעש ובמסה של הנגינה היהודית שנחשבה אז לפרימיטיבית, לצלילי קדם, שנראו כחולמים והוזים בעיני זולתם. כל הכבוד למה שחוקרינו וסופרינו עשו אז לטובת נגינתנו, ואין לזלזל בהם או לפטור אותם בלעג. וכדאי אולי כיום בתקופת „שרשרת הזהב" במוסיקה ללמוד דברים שכדאי ללמדם.

אז, בתקופת ה„עיירה" שבסיפורי שלום עליכם ומנדלי מוכר־ספרים, מעטים מאד הרנינו את לבנו בצלילים משלנו. ספרי־נגינה בעברית או באידית טרם היו, לכל היותר הופיעו מאמרים בודדים בעתונות העברית האידיאלית פה ושם שעוררו תחושת שמחה והתפעלות אצל חובבי־נגינה מעטים, אין זאת אומרת שלא היה צורך בספרים מסוג זה, או שלא היה קהל קוראים להם. באורח ספונטני נתעוררו בודדים חסרי אמצעים למלא את החלל הריק בהוצאת ספרים או ספרונים כתובים בידי אבטודידקטים, כי בתי־ספר לנגינה יהודית טרם היו. ומשום כך אין לקפח את זכותו של החלוץ **צבי ניסן גולומב** שמראשית שנות השמונים במאה הי"ט החל להרעיף כטל צלילים ערבים לאוזן החובב.

הוא נולד בעיירה פודזלווה ליד ווילנה לאביו ר' אבא אליהו שהיה מלמד וגם רב בעיירה סוויסלושץ. עד גיל 11 לימדו אביו תנ"ך ותלמוד, ואחר זה למד בישיבות וילקומיר בליטה. הוא התחיל עוסק בהוראה, אך מחשש שלא יתחמץ בהשפעת מ"ל ליליינבלום השיאוהו הוריו אשה וכמה שנים אחר חתונתו בשנת 1873 עבר לוילנה ועבד כעוזר מגיה בדפוס הנודע של האלמנה רום ובניה, ובהשפעת קריאת סיפוריו של א"מ דיק החל גם הוא לחבר ספרים באידית, והשתתף במאמרים בעברית בעתונים העברים בפולין: המליץ, הצפירה, הקול ועוד. אך לבו נטה לאהבת הנגינה בלי שהיתה לו אפשרות ללמוד בשכר מפי מורים, והוא למד אצל אחד מתלמידיו נגינה בכינור ותורת המוסיקה. ואחר כך אף נעשה מורה למוסיקה. ענין תרבותי מסוים יש לחיבוריו על הנגינה כנסיון ראשון בתורת ההרמוניה בעברית ואידית, שנחשבו כראשונים בתקופתם. מספריו השונים ללמוד עברית ודקדוק יש לציין את ספריו בשטח הניגון, שהם: „מנצח בנגינות" ללימוד עצמי בזמרה ונגינה בכינור לפי תוים (וילנה, 1883, 86 עמודים), „זמרת יה" תורת ההרמוניה עם לחנים של רבי יואל דוד שטראשונסקי (בכינויו „הבעל־הביתל הוילנאי") בעברית ואידית (וילנה, 1885, 104 עמודים), „קול יהודה" צלילי ישראל, אוסף נעימות חתונות יהודיות, עם שירי־עם לפסנתר, כינור וזמרה (1887), „כל־נדרי" — תוים עם תמליל לכינור, פסנתר וזמרה (1889). הוא היה איפוא האספן הראשון ומעבד שירי־עם, נגוני חסידים ונוסח הזמרה המסורתית (סקארבובי) של התפילה (בספרו „קול יהודה"). הראשון שבספרו „זמרת יה" הביא דוגמה של גמה (סולם צלילים) יהודית טיפוסית ביותר (פריגי עד טרציה מוגבלת), וב„מנצח בנגינות" אסף שירי־עם אופיניים יהודיים ועמים אחרים.

ספריו בתיאוריה למוסיקה היו ללא ספק תרגומים מגרמנית ללא סדר פדגוגי, ומשום כך קשה ללמוד מהם בשיטה „מן הקל אל הכבד", וכן היה ראשון באסופות שירי־עם שהוציא בדפוס. ברם חיבתו העזה למוסיקה מורגשת מכל דף ודף בספריו. אף שאין הוא מגלה משהו על הנגינה היהודית. בעקב בצורת בספרי נגינה בעברית ובאידית הוא הפנה בספריו תשומת לב לספרות ההשכלה העברית, בלי להפיק מהם את התועלת הדרושה. ניגוניו של החזן הנודע יואל דוד שטראשונסקי (בכינויו העממי „הבעל־הביתל הווילנאי) שמת במבחר שנותיו היו חביבים עליו והוא פירסם מהם אחדים בספריו. גולומב נתברך באריכות ימים (תרי"ד—תרמ"ד) ומת במושב־זקנים הוילנאי. הוא נחשב כחלוץ המטיפים לחיבת הנגינה היהודית והכללית ולמפיציה ברבים. ברם קשה היה ללמוד מספריו את הסולפג' בעקב חוסר עקביות בשיטה ובסדר הדרושים ללומד, ואף אני יכולתי רק להתפעל מחלוציותו ומסירותו ביחד עם חוסר־אונים להשתמש בספריו.

מה רב היה המרחק בין וילנה „ירושלים דליטה" ובין בנדין „ירושלים דזגלמביה". ובכל זאת שתיהן נמצאו באימפריה אחת, בממלכת רוסיה הגדולה השולטת גם באירופה וגם באסיה. והבדל רב היה גם בשטח המוסיקה היהודית

והכללית. גולומב שהוזכר ישב בוילנה ובה ארג את חוטי הצלילים לפי הבנתו למען הפצת הצלילים בקרב העם. ועל שערי זגלמביה, בעיר צ׳נסטוכוב, ישב האמן והמלחין הגדול אברהם בר בירנבוים שביקר לעתים קרובות בישובי זגלמביה ואין ספק שפעל למען הפצת המוסיקה היהודית והכללית לענפיה השונים, בלי שנשמע ההד בישובים הפזורים בגלמביה. ואילו בבנדין בעלת ישוב יהודי עתיק לא נמצאו מלחינים או מורים מהסוג שהזכרנו. ומצב זה הגביר יותר ויותר את תלישות חובבי נגינה שבקרבנו מהמעינות הספורים של מוסיקה שהיו תבויים מאתנו. אין זאת אומרת שביישובי זגלמביה נסתם כל חזון מצלילים יהודיים. הרי בבנדין הוותיקה ביישובה היהודי נמנו בין הטיפוסים המיוחדים אנשים שהרנינו את חוצות העיר בנגינתם ובזמרתם. עד שבזכותם נקראה העיר בשם „בנדין העיר המנגנת״, ואורח זר שנכנס העירה קיבל רושם כאילו זגלמביה הִיא מהאזורים המאושרים ביותר בעולם, ושהזגלמבאים הנם מחוסרי דאגות, רוקדים ומנגנים ברחובותיה להקות נוגנים, תזמורות, גברים ונשים, לבושים הדר, היו מהלכים ברחובות ובסמטאות ומנגנים מבחיר היצירות והלחנים של גדולי האמנים וגם שירים חדשים ואקטואלים. והיה עתונאי אחד שאחרי בחינה מצא לנכון לקבוע שיום־יום היו עשרות תזמורות כאלה מהלכות ברחובות שהצטיינו בנגינתם וביצירות שצליליהם מלאו את הרחובות. התזמורות הללו דחקו מן הרחוב את רגלי הקבצנים שהיו מסתובבים ברחובות ובחצרות עם תיבות מנגנות (בלע״ז : קטרינקה) שמספר מנגניהן היה מוגבל. תיבות מסוג זה נראו גם בסוסנוביץ, דומברובה ובעיירות הסמוכות. ישובי היהודים בכפרים ובעיירות שבאזור זגלמביה היו צעירים למדי, אחרי שמקודם היו אסורים לישיבת יהודים, והם נאלצו להסתפק ב„שירה בפה״ (ווקלית) של שירי־עם מנגינות התפילות, שירת בעלי־תפילות וחסידים. האחרונים היו שופעים ניגונים והם מלאו את החסר בנגוני חצרות צדיקים שונים. ואל יחשוב מי שהוא שאני מתכוון להוציא לעז על ישובי היהודים בזגלמביה כאילו היו אטומי האזנה לצליל הזמר והניגון. אני בא רק להראות שבין יהודי הערים הגדולות בזגלמביה לבין כפריה היתה קיימת חומה בלתי נראית שחצצה בין יהודי הכפרים והערים שבשטח הצלילי היו עזובים לנפשם וכמעט שלא היה קיים ביניהם כל קשר חברתי או מוסיקלי. ואפיריון נמטיה למשכילי בנדין על יסוד „הזמיר״ שתפקידו היה לעורר את הנעימה היהודית שהוזנחה בגלות, ללטשה ולשכללה ולפארה, וגם להציגה. והרי „הזמיר״ היה אז בראשית שנות המאה העשרים בבחינת „ילד שעשועים״ של האינטליגנציה הלאומית־היהודית בבנדין. ותיש נוסד מפעל כזה גם בסוסנוביץ הצעירה ממנה בהרבה. עם השגת המטרה ביסוד „הזמיר״ קמה פינת אמנות ונגינה לשם פיתוחה והפצתה בקרב השדרות הרחבות של העם היהודי. מה רבה אז קנאת בני הנוער בכפרים ביהודי הערים הסמוכות שנהנו מטוב הצליל, וזכורני שבבקורי המרובים בסוסנוביץ הלכתי פעם לבקר באולם „הזמיר״. התפאורת באולם עשתה עלי רושם נמרץ, ועד שהספקתי להציץ לכל הפינות ניגש אלי איש אחד, כנראה המנצח על המקהלה והתזמורת והתחיל להציג לי שאלות שונות מאין אני, אם רוצה אני להרשם למקהלה, אם יש לי קול נאה לזמרה או אם מנגן אני באיזה כלי ועוד שאלות מקצועיות, עניתי לו שאני יודע לנגן בכינור נגינה ביתית. כלומר בלי תוים. הוא תחב לי כינור ביד וביקשני לנגן. ניגנתי לפניו מניגוני בית־אבא של החסידים, והנגינה הפיקה רצונו, והוא העתיר עלי משאלות טובות להרשם בתזמורת ובשכר זה אוכל ללמוד תוי־נגינה ולהתקדם למדרגת כנר ראשון או שני. אך בידעי שאבי יתנגד להשתתפותי בנגינת „הזמיר״ דחיתי את בקשתו בטענה שאינני בן המקום ואני יושב בכפר רחוק מהעיר. ואינני בטוח אם אבי ירשה לי לבקר בקביעות לחזרות התזמורת. ברם עצם העֻובדה שמנהל „הזמיר״ מצא ענין בנגינתי עלי כינור הוסיף לי עידוד בשאיפתי להכות שרשים בחכמת הנגינה. הייתי מלא שמחה על שעמדתי בנסיון הנגינה בכנור, ומרוב שמחה לא סרתי לבית דודי קלמן לנגר בסוסנוביץ ולמסור לו דרישת שלום מאחותו שהיתה אמי, ואף חששתי לספר לו בידעי את יחס הבוז שהיו מתיחסים בכל השכבות לא רק ל„כלי־זמרים״ אלא לכל יודע נגן באיזה כלי.

הישוב היהודי העירוני בזגלמביה לא היה דל בכוחות נוגנים ואמנים בנגינה. למשפחות המוסיקאים הוותיקים בבנדין, לוסטיג ובארנבלאט. יצאו מוניטין באזור כמנצחים ונוגנים מעולים. וכן לא פיגרה סוסנוביץ היהודית בנוגנים אמנים, שוולאדיסלב שפילמן תפס בהם מקום בראש, ואין מן הצורך להזכיר את שמות החזנים שכיהנו בבתי־הכנסיות, ובהם גם מפורסמים בעלי נסיון. אף סוסנוביץ הצעירה הצטיינה בבית־כנסת יפה ובחזנים שעמדו לפני התיבה והפיקו רצון מהקהל. אשר ליהודי מונדזיוב — הרי היא נחשבה כעיר אחת עם מיסלוביץ שמעבר לנהר הפשימשה השחורה, ומגדלי בית־הכנסת היהודי במיסלוביץ עם ציון מגדל־דוד בראשם נראו היטב במונדזיוב בכל עבר ופינה. אמנם בבית־הכנסת התנהגה התפילה במקהלה ליד החזן, ללא לווי העוגב. ובכל זאת שמרו יהודי מונדזיוב על האיסור מטעם הרב שלא לבקר בבית־הכנסת במיסלוביץ ולא להצטרף שם למנין בתפילה. ואפילו שלא להקשיב לזמרת החזן ולמקהלה בשמיעה גרידא. במונדזיוב עצמה הסתפקו בבית־הכנסת בבעל־תפילה בלבד, ר׳ משה יוסל הנדלר, בלווי בניו באוניסון, עם בעל שחרית באישיותו של ר׳ גימפל וינברג. והיו עוד כמה בעלי קול נעים בין חסידי העיירה שלעתים קרובות היו עוברים לפני התיבה. ואילו הכפרים היו מתפרנסים משיירי העיירות ונאלצו להסתדר ללא עזרה מן החוץ. הכפר ניבקה היתה קרובה מאד למונדזיוב והתפקיד של „כלי קודש״ היה קל יותר משאר הכפרים שבריחוק מקום יותר.

ותוך כדי מחשבה מתמדת, מה יהא אתי בהשגת המטרה של לימוד כתב תוי־הנגינה והקשור אליו ראו עיני תוך קר־יאה באחד מגליונות העתון העברי „הצפירה״ שהופיע

בוורשה ואבי נמנה בין החתומים עליו. מודעה בת כמה שורות מטעם מורה אחד בשם הרמן שטיפט מעיר לוביץ׳, ובה הוא מבשר בשורה טובה ונעימה לכל השואפים ללמוד לנגן בכינור וללמוד סולפג׳ שיוכלו לעשות זאת בלי טרדות יתירות של נסיעה לערים ולאולפנים, וכל הרוצה ללמוד יכול לשבת בביתו וללמוד מתוך הספר שהופיע עתה. היה זה החלק הראשון באידית שהופיע בוורשה באפריל 1902. הבשורה הזאת נעמה לי מאד.

ואף שעד אז כאילו נכוותי ברותחין מכל הספרים שחזו עיני, החלטתי לנסות עוד פעם ולהזמין את הספר. פניתי איפוא לפי הכתובת במודעה ושלחתי את התמורה ואחר כמה ימים קבלתי בדואר את הספר (או הקונטרס) שנקרא בשם „שיטה מעשית ללימוד הנגינה בכינור של שטיפט", ובשורה שניה הוא חוזר ומכריז שזוהי שיטה ללימוד עצמי לנגן בכינור הספר הכיל 18 עמודים גדולים, ובו 15 שיעורים. בדחילו ורחימו ישבתי לקרוא בו מרישא ועד סיפא והאמת אגיד כי אורו עיני. נוכחתי הפעם שסוף סוף הגעתי למטרה הנכספת וכעת אוכל ללמוד את כתב תוי־הנגינה בקריאה וכתיבה וגם לנגן בכינור. אמנם שיערתי מראש כי את החכמה לא אוכל ללמוד „על רגל אחת" ומתוך חוברת אחת, והרי המחבר הודיע ברור על גבי שער קונטרס שזהו חלק ראשון, סימן שאחריו יבוא גם חלק שני ואולי שלישי ורביעי. הדבר תלוי גם במורה וגם בתלמידים. החוברת נועדה ללימוד עצמי בנגינה בכינור, בעקב סירובו של אבא לא יכולתי לקנות לי כינור ונאלצתי ללמוד את הצד התיאורטי של סולפג׳ בלבד, ואכן הצלחתי ללמוד את תורת הסולפג׳ וכן לכתוב ולקרוא את כתב תוי־הנגינה.

אני אהבתי להתחקות אחרי כל סופר עברי בכלל ואחרי כל סופר בעניני ניגון וזמר בפרט. תוך קריאת עתונים ומאספים בעברית שמצאתי בבית אבי ידעתי את שמות א"ב בירנבוים מצ׳נסטוכוב כסופר מוסיקולוג החובב את נגינת עמו ומשתדל להוציא ממנה את הקוצים ואת הבלתי רצוי. וכן קראתי מאמרים של החזן פנחס מינקובסקי, אברהם משה ברנשטין מווילנה ועוד. ברם השם „הרמן שטיפט" לא אמר לי כלום. הסקתי איפוא שהוא איננו סופר ולא מוסיקולוג ורק הוא מורה פדגוג היודע איך להרביץ את תורתו ושיטתו ללימוד נגינה בכינור לאחרים. שם עיר מושבו „לוביץ" הגיע אלי רק לפי שמועת האימרה באידית „כהאב דיך אין לאָוויטש" למי שרוצה להשתמט מחבירו, בעוד שהעיר עצמה נמצאת באזור מאזוביה לא הרחק מוורשה. דבר אחד היה ברור לי, כי שטיפט זה איינו „בטלן" כקודמיו והוא יודע לסדר את עסקיו בסדר כסוחר וכמורה מנוסה, והודות לכך זכה לתפוצת ספרו במספר מכסימלי והיו לו הדים טובים. הרמן שטיפט לא הראה ענין בקורות הנגינה היהודית לסוגיהן השונים ולא נכנס בפולמוס על הסולמות העתיקים ועל הנוסחאות במנגינות התפילות, ורק הוראת הנגינה בכלי־ניגון לנגד עיניו. ודווקא תכונה זו הגדילה את התשוקה לדעת פרטים על קורות חייו של שטיפט ועל פרשת אירועיו עד שהגיע למה שהגיע. ולא קל היה הדבר. בעתונות המעטה שהופיעה בראשית המאה העשרים בעברית ובאידית לא ראיתי כל דברי בקורת על ספרו של שטיפט וחושבני שבכלל לא כתבו עליו מחוסר ענין מצד היודעים לכתוב, ואולי מטעמי התחרות... עתוני ורשה היו נותנים מקום לדברי בקורת על סופרים שישבו בוורשה או שכבר יצא להם שם ולספריהם, ולא לאיזה מחבר פרובינציאלי שטרם יצא טיבו ושמעו ברבים. שטיפט עצמו כנראה לא רדף אחרי כבוד בפרסום בעתונות, אלא המשיך בחריצות ובמסירות במה שהתחיל והוציא במשך הזמן קונטרסים נוספים ללא קבלת פרס על מעשהו זה.

אך בעודי עומד ותוהה על אישיותו של הרמן שטיפט שנחשב לי למורה פדגוג לסולפג׳ נתקלתי באביו של הרמן (ששמו מלידה היה הירש פרץ) שגם עליו עברו גלגולים אין קץ בדרכו ללימוד המוסיקה שלא היתה סוגה בשושנים והוא הפך לדמות אופינית של מוסיקאי יהודי שסיפרו עליו אגדות. בעקב חוסר חומר ספרותי וביוגרפי מחיי המוסיקאים היהודים שהיו פעילים בעולם המוסיקה מצאתי לנכון למסור כאן פרטים על אביו של הרמן שבו נתקיימו דברי חכמינו השנונים בפי הכל „ברא כרעיה דאבוה".

בין הדמויות הרבות של מוסיקאים יהודים בפולין הקונגרסאית שהיתה כפופה לשלטון הצאר הרוסי בלטה מדותו של ר׳ שלמה־אהרן שטיפט כאחת האופיניות ביותר שבה התמזגו ברוח ההרמוניה האמן והיהודי במלוא פארו המסורתי הפולני־יהודי. שלמה אהרן נולד בלוביץ בשנת 1844 לאביו ר׳ שמואל דוד שמוצאו היה מקאליש ופתח לו בלוביץ מעבדה לעשית חותמות ופיתוח גלופות. מקצוע זה עבר במשפחה מדור לדור. סבו ר׳ פרץ שטיפט פיתח חתימה אחת בשביל נפוליון הראשון בעת שהותו בעיר בדרכו למוסקבה. אבי סבו ר׳ אהרן זליג כיהן כחזן בסוכאצ׳וב. מצד אמו ירש ר׳ שלמה אהרן את המסורת המוסיקלית שעברה במשך דורות בתוך המשפחה. אף אמו שיינה לאה ידעה לנגן בכינור, ואביה, ר׳ דוד הירש הולנד, היה יהודי מתקדם ואמיד, בעל בית־מסחר גדול למוצרי סדקית בלוביץ. ויחד עם זה עמד בראש להקת נוגנים משלו והיה ידוע ככנר מצוין. הוא אף הלחין לחנים יהודיים במספר מכוים. מסבו זה קיבל שלמה אהרן הצעיר את שיעורו הראשון במוסיקה, מקודם בנגינה בחליל ואחר כך עלי כינור, בהראותו ממש פלאים. כבר בהגיעו לגיל שמונה ניגן בלהקת סבו כסולן ויצא לו שם כ„ילד פלאים". באותה תקופה שלט ברוסיה ופולין הצר המרושע ניקולי הראשון שהוציא גזירה לחטוף ילדים יהודיים במטרה להעבירם על דתם ולמסרם לגיוס בצבא. היו אלה הקנטוניסטים שהוטל עליהם לשרת בצבא 25 שנים, הורי הנער שלמה אהרון הסתירוהו בביתם זמן מסוים. לבסוף שלחוהו לאחי אמו מנדל הולנד שישב בפלוצק ועסק כמנצח ועומד בראש להקה תזמורתית משלו. הנער הורחק מבית הוריו, מאוירה

ומחינוך מסורתי יהודי ונמשך בעל כרחו להשפעת דודו המתבולל למחצה שהתעסק בחינוכו בכלל ובאימונו במוסיקה בפרט. הוא הכניסו ללהקתו, השגיח על השתלמותו בנגינה בכינור ולימדו לנגן גם על כלי־נגינה אחרים, ובמיוחד בחליל וקלרנט. מנדל הולנד היה עורך סיורים עם תזמורתו על פני הערים הגדולות בפולין ורכש לו שם טוב. הוא הוזמן על ידי האינטליגנציה העשירה הפולנית והאצילים שנהנו מאד מנגינת ההימנונים ושירי־עם הלאומיים הפולניים. מנדל הולנד, על אף היותו מוסיקאי מתקדם ואיש תרבות התיחס בהבנה ובהערצה מרובה למוסיקה היהודית המסורתית. מאביו המוסיקאי דוד הירש ירש את הערכים העשירים של המילוס הטהור היהודי שנצטברו במשך דורות. יצירותיו היהודיות היו איפוא יצירות אופיניות נדירות של הנגינה הדתית העממית שעיבדה בצורה אמנותית ונתן לה מבע ראוי לשמה.

שלמה אהרן הצעיר נשאר אצל דודו מנדל הולנד שנים אחדות עד שהגיע לגיל בר־מצוה. הוא נסע עם דודו בכל מסעיו, למד והעשיר את ידיעתו במוסיקה וספג אל קרבו את כל הלחנים והנגונים היהודיים שדודו ביצעם באמנות נפלאה. הוא למד בהתמדה מיוחדת באהבה ובמסירות את לחני דודו זה שחיבבו מאד. ומשום כך, על אף העובדה שהוא נקלט אחר כך בין הגויים, לא התרחק מעודו מן המעיינות שמהם שתה בשנות נעוריו. בעמקי נשמתו המהמו לתמיד צלילי אוצרות הנגינה היהודית. בסיוריו עם דודו הוא בא בקשר עם מוסיקאים נודעים שאצלם למד והשתלם בהשכלתו המוסיקלית, והודות להמלצתו של אחד מהם נתקבל לתזמורת האופירה הוורשאית וניגן שם בהצטיינות. אחר זה הוא הקים לו תזמורת משלו שיצאו לה מוניטין בעולם המוסיקה הבלתי־יהודית. הוא הופיע לעתים קרובות בחוגי הצבא הרוסי ועורר התפעלות כמוסיקאי ומנצח צעיר. באחת מהופעותיו העניק לו שר־אלף רוסי כינור יקר כתשורה לנגינתו הנאה, ויחד עם זה הציע לו לעמוד בראש התזמורת הצבאית של גדודו, וכה עלה שלמה אהרן הצעיר (בן 18) למנצח על תזמורת צבאית בחיל־המצב הסקירניביצאי. בעיר זו היה קיים ארמון לצאר אלכסנדר השני שבו היה מתאכסן בביקוריו בפולין. ופעם, באחד מביקוריו בפולין, התאכסן בארמונו בסקרניביץ, ולכבודו ערכו קונצרט גדול. ובו ביצע שלמה אהרן בחצוצרה נגינת־סולו מהאופירה „החיים למען הצאר" לגלינקה. כאות תודה לביצועו העניק לו הצאר מטבע של זהב. אחר זה עבר הגדוד של שלמה אהרן לסוכאצ׳וב, ואף שם היה פעיל כמנצח צבאי. אך כאן אירע בחייו מאורע גדול שגרם לשינוי רדיקלי לא רק בחייו הרוחניים בכלל אלא כמוסיקאי. הוא התאהב בבת הורים חסידיים והבטיח להם לחיות חיים כשרים ומסורתיים. מאז חזר יותר לחיי המסורת היהודית, שכר לעצמו מלמד שלימדו תנ"ך, משניות ושולחן־ערוך, והתישב שוב בלוביץ שבה הוא פותח לאשתו בית־מסחר לאריגים, ובעצמו מתמסר שוב לפעילותו במוסיקה. פעם אחת בערב שבת בשעת ניצוחו על התזמורת הצבאית הוא ראה שבבתי יהודים כבר מקבלים את פני השבת. הוא עזב באמצע עבודתו את הקונצרט והלך לביתו. שרי הצבא הסכימו לשחררו מהופעה בקונצרטים בלילי שבת. אך האוירה הבלתי־יהודית היתה לו למעמסה, ובבואו לצדיק מגוסטינין לבקש רפואה לילדו החולה עשו עליו ברכת הצדיק והאוירה הקדושה רושם עצום, עד שפשט מעליו את מחלצות הגויים, לבש קאפוטה ארוכה והפך לשומר קנאי של דינים ומנהגי המסורת היהודית, המשפיעים על המיתר היהודי שבנשמתו המוסיקלית, וספר תהילים היה לו ללחם חוקו ולינִיקה רוחנית־דתית ואחד מפייטני העיר ביאלר חיבר לכבודו שיר „כינורו של ר׳ שלמה אהרן השתפך בפרקי תהילים".

תוך נאמנות להבטחתו לצדיק מגוסטינין התמסר ר׳ שלמה אהרן בכל רמ"ח איבריו לנגינה היהודית המסורתית. הרכיב לו להקת נוגנים רק מיהודים ולימדם והדריכם בכוונו החדש. הוא עשה אזנים למוטיבים החסידיים שהוא רשם בתווים, אוסף ומעבד. המילוסים הפרימיטיביים של הנעימות הדתיות העממיות הופכים בביצועו לצלילי־פז המלאים קסם ועונג. בתת־הכרתו הרוחנית עוד פעלו יצירותיהם של סבו דוד הירש ועלו עליהן הלחנים הנעלים של דודו מנדל הולנד. הוא הופיע לפני הקהל היהודי כשהוא שופע שפע רב של מנגינות ולחנים ברוח יהודי טהור. בכל המסיבות והחגיגות של מצוה היתה הופעת ר׳ שלמה אהרן עם תזמורתו לתופעה מיוחדת במינה. בכל חום נשמתו העגוגה הפיק את הניואנסים המילודיים הטמירים ביותר מתוך גלי הצלילים היהודיים האופיניים ביותר בחום ובטעם. הוא נפח בהם את חלופי הטונים (מודולציות) כרוח הטובה עליו והעלה אותם למדרגה העליונה ביותר של שלימות אמנותית. הוא ידע להקסים ולשבות שבי את לב שומעיו ומילא אותם הנאה רוחנית רבת רושם של הנגינה היהודית. כל מי שהאזין לנגינתו: חסיד ומתנגד, משכיל ויהודי „עמך" לא יכול היה להשתחרר מהרושם העמוק של צלילי כינורו שהקסימו את שומעיהם ותמיד היו מזמזמים באזנים וממלאים אותם יראת־קודש.

דמותו של ר׳ שלמה אהרן שטיפט הפכה אגדה בפי שומעיו. מי פילל ששפת כינור תוכל להביע בשפת הנפש את מהות הרגש והמחשבה כשם שהביע אותם המנגן הפלאי הזה? והוא היה אביו של **הירש פרץ** שכנראה הכשרון למוסיקה עבר אליו מורשה מאביו הגדול. אך כנראה שאישיותו הדגולה והמפוארת של האב האפילה על כשרונו של הבן, שעליו לא נכתבו שבחים ותהילות ולא סיפרו עליו נפלאות, כי כל אחד ראה בזה דבר טבעי. ובכל זאת ראוי לציין כאן כמה שורות גם על הבן שאף הוא עשה משהו לתועלת הנגינה ותפס לו מקום נכבד כמורה פדגוג להרבצת תורת הנגינה בישראל.

הירש פרץ שטיפט נולד לאביו הדגול בלוביץ׳ הסמוכה לוורשה בשנת 1880, שעוד משנות נעוריו גילה נטיה לעולם הנגינה, לנגינה עלי כינור ולליחון. אך נתקל במכשולים מצד אביו הקנאי בשאיפתו להתאמן כמוסיקאי, והוא נאלץ

לעזוב את בית הוריו ולעבור לברלין בירת גרמניה ושם למד והשתלם במדעי הנגינה. בשנת 1900 נסע ללונדון, ומשם חזר לעיר מולדתו. מאז היתה עבודתו קודש להוראת המוסיקה בכתב. הוא חיבר באידית ספר „שיטה ללימוד נגינה בכינור" (לונדון, 1903, 100 עמודים), „שיטה ללימוד זמרה ללא עזרת מורה" ו„שיטה ללימוד נגינה במנדולינה" (ורשה 1915, 23 עמודים, עם תוי־נגינה של אופירטות יהודיות אחדות, כמו „חורבן ירושלים". „בעל אשתו" (זיין ווייבס מאן), „שיר השירים", „יעקב ועשיו"). „ספר בחינות ודואטים של שטיפט לאימון האצבעות בנגינה". בלונדון היה מן המשתתפים בעתון „נאַציאָנאַל גאַזעטן". הוא אף חיבר כמה מחזות לתיאטרון, כמו „המלחמה בין אב ובנו, או המלחמה בין קנאות והשכלה" — תמונה מקורית מחיי היהודים בארבע מערכות" (ורשה, 1905, 60 עמודים) ו„שביתה כללית ברוסיה או שודדים מתוך הכרת" — מילודראמה מוסיקלית" (ורשה, 1906, 60 עמודים) שבוצעו בתיאטרון היהודי המוראנובי בוורשה. אחת היצירות המקוריות של שטיפט בתוי נגינה היא היצירה „המשפט של מנדל בייליס" (1912).

מענין לציין שהמחבר לא הקדים בשום ספר מפרי עטו הקדמה או פתח־דבר כדרך כל מחברי ספרים, במצאו שאין הם מביאים תועלת לעצם הרעיון והמטרה שבספר: ללמד נגינה בכינור לבני ישראל ביישובים הרחוקים ממרכזי ערים ובפרובינציות שלא היו בהם בתי־ספר או מורים למוסיקה, ולא כל אחד יכול היה להרחיק נדוד לגרמניה כדוגמת שטיפט המחבר וללמוד שם כחפצו. הוא ניגש ישר לנושא, ומורגש שמשיעור לשיעור מתקדם התלמיד בידיעותיו הטכניות ובשליטה על הכינור, ולפעמים נדמה כאילו המורה מוליך את התלמיד כשידו שלובה בזרועו ומדריכו כיצד לצעוד בזהירות לבל יכשל. וכה מאפשר המחבר לתלמיד לאמן את ידיו בנגינה עלי כינור על כל ארבעת מיתריו תוך ידיעת אמון האצבעות על כל מיתר ומיתר עם ידיעת ה„במול" (סימן הנמכה בחצי טון) ו„דייז" (סימן הגבהה בחצי טון), בלי הצורך לראות את המורה לפני עיניו וללא צורך לשאול מפיו ידיעה נוספת בתורת הנגינה.

בתרגילים לתלמיד משתמש המחבר בלקט מנגינות עממיות מתוך החזיונות של אברהם גולדפאדן „בר־כוכבא" ו„שולמית", שירים כ„בעיר ירושלים", „מן המיצר" וגם מן האופירות „האלקה" ו„כרמן". וכה הקים הרמן שטיפט מפעל פדגוגי־מוסיקלי לתפארת. אינני יודע כמה תלמידים כמוני רכש לו המחבר בספריו אלה באזור זגלמביה. יכול אני רק לאשר שעל אף אי ראייתו ושמיעת קולו כקול מורה הגעתי למטרתי בידיעת כתב תוי־הנגינה, ומספריו יכולתי להמשיך את החסר במכונים בעלי רמה מוסיקלית ולדעת את ההבדל בין מוסיקה כללית למוסיקה יהודית. שטיפט כאילו הסיר את התבלול מעל העינים והכין את תלמידיו בשיטה פדגוגית קלה לקראת תפקידם. אף אני הבודד בערבה ששמה זגלמביה הרגשתי בהרמת המחיצה התוצצת ביני לבין העולם שמעבר לערבה. ומאז כאילו נכנסתי בצעדים בטוחות לתוך עולם המוסיקה.

השם הלועזי „הרמן" בא כאילו להראות על המצאו בעולם ההרמוניה, ואחרי שובו לעיר מולדתו לוביץ סיגל לעצמו שוב את שמו מלידה „פרץ" שהופיע על ספריו וקונטרסיו כמוציא־לאור וכמפיץ יחידי לכל פולין. הוא האריך ימים ולפי ידיעת יוצאי עירו הוא מת בגיטו ורשה בשנת 1943. כל ספריו נמצאים בספריה הלאומית שליד האוניברסיטה העברית בירושלים. הוא מילא את תפקידו באמונה והקים תלמידים רבים בשדה הנגינה. זכרו ינון לנצח בקרב דורות הבונים מחדש את אוצרות חכמת ישראל במדינת ישראל, ויהא זכרו ברוך ומבורך בקרב אחיו בני ישראל.

חושבני, שבדור השכחה הנוכחי כשרבים מערכי תרבותנו בגולה הולכים ונשכחים כאן בארץ התחיה והתקומה, מלאתי חובה להציל עד כמה שאפשר נדבכים שהיו שמורים אתנו למשמרת לאומית, ולהוסיף תרומה נעלמה לבנין־היסוד של נגינת ישראל. בפרק זה אני מעלה בזכרוני את ישובי היהודים בזגלמביה שאף בהם נמצאו חולמים ולוחמים לרעיון תחית ישראל, תרבותו ונגינתו, שעם הקריאה הגדולה להחלץ לבנין ולעליה בארץ האבות הייתי אני בין הנענים הראשונים, ועל אף ישיבתי למעלה מיובל שנים בירושלים לא שכחתי את זגלמביה מכורתי.

הרב מרדכי אברמצ'יק
ארץ־ישראל (זמנית בניו־יורק) יליד סוסנוביץ

זכרונות פון דער היים

סאָסנאָוויץ איז פּרהעלטניסמעסיג קעגן אירע שכנישע שטעט — געווען אַ יונגע שטאָט, (בענדין, דאָמבראָווע, קראָקע, זענען געווען פיל עלטער). אָבער טראָץ דעם איז סאָסנאָוויץ באַרימט געווען מיט אירע פּערזענלעכקייטן — מען מעג זאָגן אַזוי ווי למשל קאָזיניץ אָדער קאָצק — איז באַרימט געוואָרן וועגן אירע רבינישע פּערזענלעכקייטן — אַזוי איז סאָסנאָוויץ געווען באַרימט מיט אירע גדולים און אנשי מעשה.

לאָמיר אָנפאַנגען מיט דעם וועלט באַקאַנטן ראַדאָמסקער רבין הי"ד זצ"ל — הרב שלמה חנוך הכהן ראַבינאָוויטש — וועלכער האָט זיך באַזעצט אין סאָסנאָוויץ אין יאָר 1915, און געפירט אַ חצר — אַ הויף — וואָס טויזנטער יידן זענען געקומען צו אים חסידים און אנשי מעשה פון גאַנץ פּוילן,

במסיבה בבית משפחת אברמצ׳יק, ובה גם משה נתן, יוסף הילל, נוח פינס.

צוזאַמען מיט זיינע חסידים זענען אויך געקומען טויזנטער אַנדערע חסידים בעלי בתים צו הערן זיין עצה, וועלכעס די וועלט האָט געזאָגט אַז ער פאַרמאָגט „חכמת שלמה". דער ראַדאָמסקער רבי ר׳ שלמה חנוך הכהן זצ״ל, איז געווען אַ זוהן פון בעל „כנסת יחזקאל" זצ״ל וועלכער איז געווען אַ זוהן פון „בעל חסד לאברהם" זצ״ל וואָס האָט איבערגענומען די רביסטווע פון ערשטן ראַדאָמסקער רבין בעל „תפארת שלמה" וואָס איז נפטר געוואָרן אין ראַדאָמסק אין יאָר תרכ״ו. נאָך דעם ערשטן וועלט־קריג האָט זיך דער לעצטער ראַדאָמסקער רבי זצ״ל באַזעצט אין סאָסנאָוויץ און דאָרט געפירט זיין רבנות מיט פראַכט און גלאַנץ. טראָץ דעם וואָס דער רבי איז געווען אַ מיליאָנער (אין דאָלאַרן) און געפירט די גרעסטע מסחרים, האָט דאָס ראַדאָמסקער חסידות געבליט אונטער זיין פירערשאַפט. זייער פיל חסידים זענען נתאסף געוואָרן און האָבן זיך פאַרמערט אונטער זיין פירונג, ער האָט געהאַט פיל מער חסידים ווי זיינע הייליקע זיידעס און זיין הייליקן טאַטן. מען דאַרף דאָס אויך צושרייבן דאָס אַ דאַנק זיין געוואַלטיקע תודה ליבשאַפט צו פאַרשפרייטן תורה און שאַפן ישיבות, האָט דער רבי געגרינדעט 36 ישיבות אין משך פון יאָר 1927 ביז אָנפאַנג דעם פאַרשאָלטענעם קריג 1939. אַלע 36 ישיבות אויסגעהאַלטן פון זיין אייגענע טאַש, קיין משולחים, קיין שליחים. געהאַלטן ראשי ישיבות, אויסגעהאַלטן זיי מיט זייערע משפחות מיט חיונה בכבוד. טויזנטער תלמידים מיט בתי תבשילס און לינה, און זאָגאַר אויך מיט מלבושים פאַר אָרימע בחורים. פון קיינעם נישט געוואָלט נעמען קיין פרוטה צושטייער. די מצווה איז געווען זיינע, און דאָס איז ממש געווען זיין חיות. אין סאָסנאָוויצע גופא איז געווען דריי ישיבות „כתר תורה", חוץ מזה האָט זיין איינציקער איידעם הגאון החריף ר׳ דוד משה ראַבינאָוויטש הי״ד זצ״ל אָנגעפירט מיט אַ ישיבה ביי זיך אין שטוב, לערנעדיק מיט אַ גרופע בחורים וואָס האָבן שוין געענדיקט דעם קיבוץ גבוה, דער העכסטער אינסטאַנץ פון די אַלע 36 ישיבות „כתר תורה". די העכסטע ישיבה איז געווען אין סאָסנאָוויץ, און האָט זיך גערופן „קיבוץ גבוה", האָט אַרויסגעגעבן אַ מאָנאַטליכן ירחון „חידושי תורה" פון די תלמידים. נאָכדעם איז מען איבערגעגאַנגען צו ר׳ משה׳לס זצ״ל שיעור. ר׳ משהלי, אַ גאון חריף נפלא און איין געוואַלדיקער מתמיד, האָט אָנגעפאַנגען זיין שיעור טאָג־טעגליך 5 אזייגער פרי ביז 11, נאָכהער געגאַנגען אין מקוה פאַר דעם דאַווענען, נישט פאַרפעלט דאָס גיין אין מקוה קיין שום טאָג זימער און ווינטער.

איך האָב געהאַט די זכיה צו לערנען ביי ר׳ משהלה צוויי יאָר, פון יאָר 1935 ביז 1937. ער איז געווען ממש אַ מעין המתגבר וואָס האָט געשפּראָדלט מיט תורה מיט גאונישע בליצן. דער הייליקער ראַדאָמסקער רבי הי״ד איז אומגעקומען מיט זיין רביצן אסתר׳ל הי״ד און זייער איינציקער טאָכטער רייזילע און דער איידעם ר׳ דוד משה ראַבינאָוויטש הי״ד (אַ זון פון קרימילעווער רבין זצ״ל) אין וואַרשעווער געטאָ אין יאָר 1942 — ח״י אב תש״ב, דורך די היטלעריסטישע רוצחים. עס איז געבליבן אַן עד ראיה הרב ר׳ בעריש ערליך וואָס וווינט היינט אין ברוקלין ניו־יאָרק. ער האָט מיט זיינע אויגן אַלעס אליין געזען (זע יומן גיטו פון פריינט ד״ר הלל זיידמאַן). יהי זכרו ברוך עד ביאת המשיח. ראַדאָמסקער חסידים האָבן געגרינדעט נאָכן קריג צו זיין זכרון, ראַדאָמסקער שטיבלעך אין תל־אביב, בני־ברק, ניו־יאָרק, אַנטווערפּן, ווי אויך ישיבות „כתר תורה" וואָס דער רבי האָט געהאַט מסירות נפש פאַר דעם.

סאָסנאָוויצע האָט אויך פאַרמאָגט איר אַ שטאָטס געבוירענעם דעם וועלט באַקאַנטן גאון און צדיק ר׳ צבי אריה פראָמער הי״ד, געווען באַקאַנט אויף דער גרויסער וועלט אין דער צייט פאַרן קריג אַלס איינער פון די גרעסטע גאונים אין דער וועלט, דער בעל מחבר פון ספר „שיח השדה" (אַרויסגעגעבן ווען ער איז אַלט געווען 17 יאָר) ווי אויך דאָס ספר „ארץ צבי". באַקאַנט געווען אונטערן נאָמען דער „קאָז׳יגליווער רב". טויזנטער שאלות און תשובות פון די גרעסטע רבנים אין דער גאַנצער וועלט האָט געשטראָמט קיין סאָסנאָוויץ צום קאָז׳יגליווער רב הרב הגאון פראָמער, און געוואַרט אויף זיין תשובה וואָס איז מאסגעבנט געווען פאַר אַלע לומדים, גאונים, און ישיבה לייט אין דער גאַנצער וועלט. זיין פאָטער אַ בעל־תשובה ייד ר׳ העניך פראָמער האָט אויך געוווינט אין סאָסנאָוויצע, אויך זיין זון, דער גאון ר׳ צבי אריה פראָמער הי״ד איז אומגעקומען אין וואַרשע אין אַ בונקער, בעת ער האָט אָנגעפירט מיט אַ אונטערדישע ישיבה, די רוצחישע היטלעריסטשע האַנט האָט אים דאָרט דערגרייכט אין מיטן אַ שיעור.

אין סאָסנאָוויצע האָט אויך געלעבט, ווו מען האָט אים גערופן „דער ארץ־ישראל רבי" ר׳ אלתר בידערמאַן זצ״ל, אַן אייניקל פון ר׳ דודל לעלעווער זצ״ל מיט זיין איידעם דער גאון ר׳ מאַטעלע בידערמאַן הי״ד, זיי זענען דאָ געבליבן שטעקן נאָך אין ערשטן קריג אין יאָר 1914 און געפירט די רעביסטווע ביז אָנפאַנג מלחמה סעפּטעמבער 1939.

אויך דער פּינטשעווער רבי זצ״ל (זיין אייניקל הרב שעדראוויצקי, אַ פירער פון דער „אגודת ישראל״ האָט זיך געראַטעוועט קיין ארץ ישראל און לעבט היינט אין תל־אביב), האָט די לעצטע יאָרן זיינע פאַרן קריג איבערפלאַנצט זיין הויף פון פּינטשעוו קיין סאָסנאָווצע.

אויך זענען געווען רבנים ווי הרב ישעיה ענגלארד אַ איידעם פון קרימיליוווער רבין זצ״ל אַ זון פון הנדיב הידוע ר׳ נחום ענגלארד ז״ל אַ תושב פון סאָסנאָוויץ, הרב מנחם האַגער זצ״ל, איז געווען אַ חבר אין רבנות הראשית אין ת״א. נאָכן קריג אויך אַ פירער פון „מזרחי״, ר׳ דודל האַלבערשטאַם אַן איידעם פון פריערדיקן ראַדאָמסקער רבין זצ״ל בעל כנסת יחזקאל און נאָך און נאָך פיל רבנים און גאונים.

יעצט פון בעלי ביתישע לומדישע וועלט אין סאָסנאָוויץ: ר׳ חיים שטייניץ, ר׳ ירמיה איגרא, ר׳ שמחה קלמן בייער, ר׳ יוסף אבראמצ׳יק (מיין פאָטער), אלע לומדים, ש״ס יידן, גבירים, חסידים ואנשי מעשה וחסד. מען קאָן נאָך אויסרעכענען אַ לאַנגע ליסטע פון פיל לומדים ווי למשל, ר׳ לייב ענגלארד, זיין איידעם ר׳ הערצל מייזעלס, מיין זיידע אַ פרנס פאר בערך 40 יאָר אין דער קהילה אין סאָסנאָוויץ ר׳ יעקב לייב אַבראמצ׳יק אַ ייד אַ שיינער בן תורה אַ גביר כל ימי חייו, אַ פאָטער פון דער באַקאַנטער משפחה אבראמצ׳יק אין סאָסנאָווצע. זיין זון נטע אַבראמצ׳יק געווען דער פּרעזעס פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע, און אויך פון באַנק קופּ־יעצקי וואָס האָט עוסק געווען ביים טיילן הלוואות גערדיקטע סוחרים און אָרימע מענטשן אַזוי ווי אַ גמילות חסדים קאַסע, ר׳ ראובן לאודן וואָס זיין איינציק פאַרבליבענער זון ר׳ דוד זאָל מיו״ש זיין געפינט זיך אין א״י אין תל־אביב, און כדומה וכדומה איז סאָסנאָוויץ געווען רייך מיט שיינע בעלי בתים הן חסידישע קלאַס און מאָדערנע קלאַס יידן.

איך האָב זיך בחסדי השם געראַטעוועט מיט מיין פרוי רייזל קאשיצקי־בעסער אַ טאָכטער פון באַקאַנטן בעל צדקה און באַנקער פון קאַטאָוויץ ר׳ נפתלי וואָס איז געשטאָרבן אין תל־אביב אין יאָר תשט״—1949 און מיין זון אַן איינ־יאָריק קינד דאמאָלס אין 1940 קיין איטאַליע, מיטן זעלבן ווטי וואָס דער וועלט באַקאַנטער גערער רבי ר׳ אברהם אלתר זצ״ל און דער היינטיקער גערער רבי ר׳ ישראל שליט״א וואָס וווינט יעצט אין ירושלים מיט דעם באַקאַנטן „אגודה״ פירער ר׳ איטשע מאיר לעווין אַן איידעם פון פריערדיקן גערער רעבין זצ״ל און אַ זון פון בענדינער רב, ר׳ פיניע לעווין פירער פון די בית יעקב שולן אויך אַזון פון בענדינער רב זצ״ל.

אוי סאָסנאָווצע — סאָסנאָווצע. ביזט נאָך געווען יונג און האָסט נאָך געקאָנט אַרויסגעבן פון דיר גרויסע מענטשן. אָבער דיין יונגע עקזיסטענץ איז פאַרשניטן געוואָרן דורך די רוצחישע הענט. ווו זענען דיינע ישיבות „כתר תורה״? ווו איז דיין שיינע גרויסע „תלמוד תורה״ און אלע מוסדות החסד והצדקה! דיינע שענסטע זין, שמאַכטן היינט אין קבר, מיר פאַרמאָגן נישט היינט דעם גרויסן מקונן ירמיהו הנביא וואָס איז אימש׳טאַנד געווען צו באוויינען אַ חורבן. אונדזערע טייערע ברידער און שוועסטער זענען אומגעקומען, קינדער געש־ליידערט פון די פענסטער, רבונו של עולם — „עשה למען תינוקות שלא חטאו״, מיר דארפן אַלס רעליגיעזע יידן קיין קשיות נישט פרעגן, די גמרא אין מסכת מנחות (דף כ״ט) דערציילט אונדז דאָס דער ערשטער יידישער פירער דער רועה נאמן משה רבינו האָט געבעטן ביי ג—ט דאָס ער זאָל אים ציי֞גן דעם מענטש וואָס וועט פאַרשטיין אַלע סודות פון די תורה. האָט אים ג—ט געענטווערט, דאָס מיט אַסאַך דורות שפּעטער וועט געבוירן ווערן אַ מענטש וואָס וועט הייסן עקיבא בן יוסף (דער תנא רבי עקיבא). ער וועט קענען דרשהנען טויזנטער תלי תלים הלכות אויף יעדן קריינדל וואָס שטייט אין ספר תורה, האָט משה רבינו געפרעגט וואָס וועט זיין זיין שכר פון עקיבא בן יוסף, האָט ג—ט אים געצייגט, ווי די גויים די רוצחים נעמען געגליטע אייזערנע צוואַנגען און קעמען און מען קעמט זיין לייב, און זיין נשמה גייט אויס ביי שמע ישראל ד׳ אלוקינו ד׳ אחד, האָט משה רבינו אָנגעפאַנגען צו שרייען: זו תורה וזו שכרה? האָט ג—ט אים געענטפערט „שתוק״ שווייג, כך עלה במחשבה לפני. אַזוי וויל איך און אַזוי הייס איך, דאָס איז אייגענטלעך דער קורצער אנטוואָרט פאר יידן מאמינים בני מאמינים, מען טאָר נישט און מען דאַרף נישט פרעגן קיין קשיות און איבער־הויבט אויף קשיות וואָס מיר קליין־קעפּלדיקע מענטשן האָבן נישט קיין תירוץ. רביס, רבנים, צדייקם יקדושים תמימים ויראי ד׳ אינטעליגענטע מענטשן מיט מעשים טובים, דאָק־טוירים, אַרבעטער, ישיבה בחורים, סטודענטן, זויגליגע קינדער — זענען פאַרשניטן געוואָרן ביי זייערע בעסטע און שענסטע יאָרן.

סאָסנאָווצע — סאָסנאָווצע. איך האָב דיך געזען אין דיין שיינעם גלאַנץ און אויך ביי דיין חורבן.

מי יתן לנו תמורתם. תהי נפשם צרורה בצרור החיים. די איינציקע נחמה אונדזערע — אונדזער מדינה „מדינת־ישראל״, סאָסנאָווצע דיין אנדענק זאָל בלייבן אויף אייביק.

הרב מרדכי אבראמצ׳יק בן ר׳ יוסף ז״ל

ישראל משה וויינרעב

כוועל ניט טרייסטן און וועל ניט געטרייסט ווערן. ניטאָ קיין טרייסט נאָך דער גרויסער שרעקלעכער אבדה.

כוועל ניט רעדן איבער די געוואלטיגע פארדינסטן און מעשים פונם גרויסן נפטר, וועלכער איז געווען פון די סאמע ערשטע אין פוילן, אין וועלכן סהאָט דערוואכט מיט דער גאנצער קראפט דאָס נאַציאָנאַלע וויסן און געוויסן, און זיי צו וועקן ביי טויזנטער אנדערע, וועלכער איז געווען אין דער גרויסער בחינה פון „אעירה שחר״ — בשעת ארום און ארום איז געווען שטארק פינסטער. בשעת אלע האָבן נאָך געשלאָפן אַ שווערן לעטארגישן שלאָף, איז ער, ר׳ ישראל משה, געווען פון די וויניגע, פון די געציילטע, וועלכע האָבן מיט געוואַלט אראָפּגעריסן דעם מאָרגנשטערן פון דעם שטערנלאָזן הימל.

כוועל ניט רעדן וועגן ריזן־גרויסן אומפאנג פון זיינע לייסטונגען במשך 35 יאָר וואָס ער איז געשטאַנען אין קאַמף־פראָנט אלס סאָלדאַט און גענעראַל, אלס פירער און וועגווייזער, אלס אמתער פאָלקס־טריבון; אין משך פון יענע 35 יאָר, וועלכע זענען אזוי פול מיט שטורם און דראַנג, אזוי רייך אין גלגולים און נסיונות: פאָליטישער ציוניזם, פּראַקטישער ציוניזם, אוגאנדא, טעריטאָריאַליזם, געגנווארטס־ארבעט, אויטאָנאָמיזם, העברעאיש, יידיש, קהילות־אויפבוי. און די אלע וועכסל־פאַזעס פון אונזער אויפלעבונגסגעדאנק האָבן אויף קיין איין מינוט ניט אָפּגעשוואַכט דעם ברען פון זיין ארבעט. וועלכע האָט געהאָט פאר זיך איין און איינציג הויפטציל: די תחיה פון יידישן פאָלק און פון יידישן לאנד.

כוועל זיך ניט אָפּשטעלן אויף די זעלטענע קוואַליטעט, אויף די איכות פון זיין ארבעט: פול מיט הארץ און נשמה, פול ערליכקייט, פריי פון יעדער פניה, דורכגעדרונגען מיט ריינעם אידעאַליזם, איז די נאציאנאלע און ציוניסטישע אַרבעט געווען ביי ר׳ ישראל משהן ניט קיין צייט־פערטרייב, ניט קיין ספּאָרט־זאך, אין וועלכע מאיז עוסק ווען מאיז גוט אויפגעלייגט — נאָר אַ הייליגע עבודה, וועלכע ווערט געטאָן מיט אהבה און מיט מסירות נפש, ביי אלע אומשטענדן און ביי אלע בעדינגונגען פון לעבן, לויט דער גרויסע מדרגה פון „בכל דרכיך דעהו״.

פון אָט דעם אַלעם וויל איך ניט רעדן: פון אָט דעם אלעם קען מען ניט רעדן אין געציילטע ווייטאָג־געשטיקטע שורות אין אַ צייטונגסארטיקל. וועגן דעם אַלעם דאַרף דער־ציילן אגרויס בוך געווידמעט דעם הייליגן אנדענקן פון י. מ. וויינרעב ז״ל. אַגרויס בוך דאַרף איבערגעבן פאַר די אַלע, וועלכע זענען אין לעצטן און אין היינטיגן דור צוגעשטאנען צו דער נאציאנאלער און ציוניסטישער זאך, אז י.מ. איז דאָס געווען פון די ערשטע יחידי סגולה וואָס האָבן אויסגעטרעטן די הויפּט־וועגן און האָבן מעגליך גע־מאכט די ענטוויקלונג פון אונזער בעוועגונג.

אָבער איך וויל ווידמען אַפּאָר ווערטער דעם מענש, דעם אדלמאַן, און נאָבעלן טיפּ י. מ. וויינרעב, כוויל בעוויינען דעם פאַרלוסט פון איינעם פון יענע ליכטיגע געשטאַלטן וועלכע ווערן וואָס אַמאָל זעלטענער אין אונזער לעבן. כוויל בעוויינען די אבידה פון איינעם פון מיינע בעסטע אינטימסטע פריינט וועלכער איז אוועקגעריסן געוואָרן פאַר דער צייט.

אין אונזער היינטיגער צייט אין וועלכער עס פאַרנעמען דעם אויבן אָן אין געזעלשאַפטלעכן לעבן די מגושמדיקע גראָבקייט מיט איר בן־זוג: דעם אויפגעקומענעם עם־הארץ, וועלכער פערשטייט קונציג אפצופאליטורן און צו פערדעקן זיין פוסטע נישטיקייט מיטן גלאנצעדיגן לאָך פון „שפענדן״ און „וואלטעטיגקייט״. ווי דערהויבן, ווי ריזיג־גרויס איז געווען די אימפּאָזאַנטע איידל־געשטאַלט פון י.מ. וויינרעב מיט זיינע אמת אריסטאָקראַטישע מאַניערן, מיט זיין עכט נגידישן שניט, מיט זיין איינגעבוירענער אינטעליגענץ, מיט זיין ריח תורה, מיט זיין גלאַנץ פון אַמאָליגער אמתדיגער חסידות. ווי גרויס, ווי אומדערזעצלעך איז די אבידה.

פעריתומט געוואָרן זאגלעמביע — אן דער גלאנץ־פיגור פון ר׳ ישראל משה וויינרעב.

משה פיינקינד

זאג. צייט נומ. 47 — 1931

ר׳ ישראל משה וויינרעב

אז אַזאַ אויפריכטיגער ציוני פון דער אלטער גווארדיע ווי ר׳ ישראל משה וויינרעב איז געווען, וועט זיך אזוי געשווינד מיט דער וועלט געזעגנען, אויף דעם האָב איך מיך ניט און אפשר קיינער ניט פון זיין אומגעבונג, גערעכט.

מיט אים איז פון אונזערע טרייע רייען אוועקגעריסן געוואָרן איינער פון די בעסטע זין, פון די טרייעסטע אקטיווע קעמפערס פאר דעם הייליגן רעיון פון תחית העם און תחית הארץ.

ווער סהאָט נאָר געהאַט די געלעגנהייט אמאָל מיט דעם גרויסן נפטר צוזאמען צו ארבעטן אויף דעם ציוניסטישן געביט, דער מוז ווילנדיג ניט ווילנדיג מודה זיין, אז ווי א„זעלנער אויף דער וואך״ איז ער תמיד געשטאַנען גרייט מיט מעשים צו בעווייזן זיין טרייקייט און אָפּפערווילינקייט צו דינען די יידישע אינטערעסן בכלל און דעם ציוניזם בפרט.

ער האָט איבער זיינע כוחות אסך געלט געאָפּפערט פאר ציוניסטישע צוועקן. ער האָט איבער זיינע כוחות געארבעט לטובת זיין פאָלק, וואָס סאיז ביי אים אין הארצן אזוי שטאַרק איינגעבאַקן געווען.

ניט געשווינט זיך, און ניט געשווינט קיין אנדערן האָט

ר׳ ישראל משה מיט זיין גאנצן אימפעט פון לעבן געשטרעבט אויפצובויען די אלטע היים פון יידישן פערוואָגלטן פאָלק אין גלות, און געגעבן זיינע קינדער דעם איינציגן זון, אַ רעליגיעזע און נאַציאָנאַלע ערציהונג, פירנדיג זיי אויף דעם וועג וואָס ער איז זעלבסט געגאַנגען.

ר׳ י.מ. וויינרעב האָט מען געקענט זען אויף די ציוניס־טישע קאָנגרעסן, וואָס זענען פאָרגעקומען אין באזעל, האאג, האמבורג אזוו. אלס דעלעגאַט פון די ציונים אין סאָסנאָוויץ, ווי ער האָט צוזאמען מיט דעם פערשטאָרבענעם וויינבערג א.א. געגרינדעט די ציוניסטישע אגודה.

אויף דעם אזוי היסטאָרישן זעכסטן קאָנגרעס האָט ר׳ י.מ. וויינרעב געשאָפן די אזוי גערופענע פוילישע „לאנדס־מאנשאפט״, וואָס איז בעשטאַנען פון כמעט אַלע דעלעגאַטן פון דער פיעטריקאָווער גובערניע, וועלכע לאַנדסמאַנשאַפט איז געבליבן טריי דעם ד״ר הערצל נישט שטעלנדיג זיך אין דער אָפּאָזיציע וועלכע איז דאמאָלס אַנגעפירט געוואָרן פון די אזוי גערופענע „כאַרקאָווער״ געגן אים אין דער אַזוי בעוועגליכערע אוגאנדא־פראגע.

און ווען אין 1907 איז פאָרגעקומען ביי שווערע בע־דינגונגען צוליב „קריגסצושטאַנד״, וואָס איז געווען אין פוילן צוליב די אלגעמיינע רעוואָלוציאָנערע בעוועגונג — אַ אונלעגאלער צוזאמענפאָר פון ציוניסטן אין פיאטרקאָוו, האָט מען אויף דעם לאַנגיעריגן ציוניסטישן סוחר ר׳ י.מ. וויינרעב אויף דעם דאָזיגן צוזאַמענפאָר געוועלט אַלס דעלעגאַט פון די סאָסנאָוויצער ציונים.

און ניט קוקנדיג אויף דער געפאַר וואָס האָט דאַמאָלס געדראָט אלע אַנוועזנדע האָט ער זיך בעטייליגט ווי אַ אמתער זעלנער אין דער בעראַטונג ביז צום סוף.

אויף דער דאָזיגער קאָנפערענץ איז געשאַפן געוואָרן אַ גובערניע קאָמיטעט, וואָס זאָל באלעבן און אַנפירן מיט דער ציוניסטישער טעטיקייט אין די שטעט און אויך מיט די וואַלן צו דער דומע.

און ר׳ י.מ. וויינרעב איז געוואָרן געוועלט אלס קאָמי־טעט מיטגליד.

אין יאָר 1908 איז פאָרגעקומען אַ ציוניסטן־טאָג פון אויבערשלעזיען אין קאַטאָוויץ, אויף וועלכן סאיז בעשלאָסן געוואָרן לויט דער איניציאטיוו פון שרייבער פון די דאָזיגע שורות צו פייערן דעם 25־יעריגן יובילעאום פון דער „חובבי־ציון״ קאָנפערענץ אין קאַטאָוויץ. און איינער פון די איינאָרדנער פון יענעם יובילעאום איז טאַקע געווען ניט קיין אנדערער ווי דער אייביג ענערגישער און אָפּפערוויליגער י.מ. וויינרעב ז״ל.

ער האָט זיך משתדל געווען ביי דער גרעניץ מאכט ארויסצובעקומען פאַר די פוילישע דעלעגאַטן איינטאָגיגע פרייע פאַסירשיינען קיין קאַטאָוויץ אזוו.

קיין איינציגע ציוניסטישע אינסטיטוציע איז ניט פאראן געווען, אין וועלכער דער נפטר זאָל זיך ניט בעטייליגן הן מיט געלט הן פערזענליך.

איינעם פון די בעסטע יידישע פאָרשטעער, אַ משכיל פונם אלטן שניט און אַ וואַרימער ייד אין ציוני האָט סאָס־נאָוויץ פערלוירן און מיט איר די ציוניסטישע רייען, וועלכע ווערן מיט יעדן טאָג אַזוי שיטער פון יענע העלדן פון דער אלטער טרייער גוואַרדיע, צווישן וועלכע סהאָט זיך אויך געפינען ר׳ י.מ. וויינרעב.

זאָל אים די ערד גרינג זיין ובצל שדי יתלונן.

נפטר ביום ה׳, ב׳ בכסליו, תרצ״ב. בן ס׳ היה במותו, 20 נובמבר 1931.

לאַנגיעריגער נאַציאָנאלער עסקן, וועטעראַן אויפן געביט פון נאַציאָנאַלע און געזעלשאַפטליכע טעטיגקייט אין סאָס־נאָוויץ.

אומעטום, ביי אלע געז. אקציעס פערנומען דעם אויבנאָן, אין פערלויף פון אַ רייע יאָרן פערנומען דעם פרעזעס־אמט אין „סוהרים פעראיין״. א לענגערע צייט געווען קהילה פרעזעס און בכלל פיגורירט אלס פערזאָן צו וועלכן מען בעציט זיך מיט דער גרעסטער אַכטונג.

לייביש וויטלזאָן ירושלים.

וואס די זקני העיר דערציילן

וואונדערליכע מעשיות וועגן ר׳ לייב ענגלאַרד ז״ל, א וואונדער שיינע געשטאַלט, פון די שענסטע בעלי־בתים און אַ תלמיד חכם און בעל מידות טובות, באַזונדערס אין הכנסת אורחים, און דערצו אַ גרויסער גביר, פון די ערשטע וואָס האָט זיך באַזעצט אין סאָסנאָוויץ.

געהאַט אַן אייגענעם בית המדרש ווו מ׳האָט געדאַוונט און געלערנט. אין די שבתים און ימים טובים איז געווען גאָר פריילעך. ר׳ לייב איז געווען אויך דער באַזיצער פון דער בראַנפן־גיסעריי, משקה האָט נישט געפעלט, און געווען מיט וואָס מאכן אַ קידוש.

אַזוי פלעגט ער, צום „תיקון ליל שבועות״ פאַרטאָג אריינקומען אין קלויז און געבראַכט גרויסע בוטלעס ווין, און צוגעגרייט דעם קידוש מיט אייגענע הענט, און דאָס פנים האָט דערביי געשיינט מיט גוטסקייט, ברייטקייט און פאַרגינערישקייט.

עס האָט ארויסגעשיינט ממש אַ ליכטיקייט פון זיינע

אויגן, אָנגעפילט מיט התלהבות, זעענדיק ווי דער עולם איז פאַרטועט אין זאָגן תיקון.

עס דערמאָנט זיך מיר אויך ווען איך בין נאָך אַ ייִנגל געווען האָט ר׳ לייב געהאַט אַ קאָלאָניאַל געשעפט, געפירט דאָס געשעפט האָט זיין פרוי, ער האָט זיך ווייניק דערין געמישט. ער איז געווען אריינגעטאָן אין לערנען. פאַרנאַכט פלעגט ער אריינגיין אויף אַ ווײַלע אין געשעפט אריין, ווארפן אַ בליק אין די ביכער.

איינמאָל אזוי בלעטערנדיק אין די ביכער האָט ער באַמערקט, אַז די קאָנטאָ קלאַפּט נישט ווי עס געהער צו זיין. עפּעס פארגלעט מען דאָ, ער האָט גלייך געפרעגט זיין פרוי וואָס דאָס באַטייט.

אויך איר תשובה איז אים נישט געווען צום האַרצן און דערביי איר געזאָגט: מיר גיבן איבער דאָס געשעפט, און איבערגעגעבן האָט ער דאָס זיינס אַ שכן אנטקעגן איבער, וואָס האָט אויך געהאַט אַזאַ געשעפט. פאַרשטייט זיך אז דער שכן האָט דאָס אויפגענומען מיט צעפרידנקייט און גלייך מסכים געווען.

אַזוי האָט ער זיך געפירט סאַי אין גשמיות און סאַי אין רוחניות. אַן אײַדעלער ייִד נאָר מיט אַ פעסטן כאַראַקטער.

איינמאָל חול המועד פסח, איז אים באַפאַלן אַ באַגער פאָרען צום רעבן, אָבער פאלג מיר אַ גאַנג, ר׳ לייב איז

ר׳ לייביש וויטלזון פון ירושלים

ר׳ לייב האָט זיך פאַרטראַכט, אַ גלעט זיך געגעבן זיין

געווען אַ בויאַנער חסיד און דער רבי האָט געוווינט אין רומעניע, געדאַרפט פאָרען איבער דריי לענדער, אָבער ביי ר׳ לייבן האָט דער ווילן געברענט, זיין פרוי און קינדער קאָנען אים נישט צוריקהאַלטן, היתכן פסח ווען אַלע באַמיען זיך זיצן אינדערהיים, גייסטו גאָר פאָרן, עס האָט גאָרנישט געהאָלפן, ר׳ לייב מאַכט אַ „פולפאסעק״ (אַ האַלבן פאַס) און פאָרט אוועק אין אַ מזלדיקער שעה.

און אָט איז אחרון של פסח, דער עולם אין קלויז ביי ר׳ לייבן מאַכט זיך פריילעך מען עסט און מען טרינקט פון אַלעם גיטן, און ווען דער עולם איז שוין געווען גאָר אויפ־געלייגט, כאַפּט זיך אַרויס דער גראָבער יצחק, וואָס האָט ליב געהאַט אַ הארבן זיפּ, און נהנה געווען פון דער ברייטער האַנט פון ר׳ לייבן און זיין משפחה, און ער האָט אָנגעהויבן טאַנצן אויף דעם טיש, און אַזוי אַ צעטאַנצטער לויפט ער אַריין צו ר׳ לייבס ווייב און ווענדעט זיך צו איר מיט אַ געבעט, זייט וויסן ר׳ לייבס ווייב, איך זע עס באַשיינפּערלעך, אַז עס איז אַ שעת חסד, איך ווייס דאָך אַייער צעבראָכן האַרץ וואָס הערצל נעבעך האָט נישט קיין קינדער, איך זאָג אייך צו בעז״ה אַז דאָס יאָר פאַרגייט אייער שניר אין טראָגן און עס וועט זיין אַ בן זכר.

ר׳ לייבס פרוי זעענדיק ווי שיכור ער איז, האָט אַ שמייכל געגעבן, און געמיינט אַז מיט דעם קומט זי אָן.

דער גראָבער יצחק האָט אָבער נישט אָפּגעטרעטן, ביז אַ פלאַש בראָנפן איז געווען אין זיינע פעסטע הענט, און ווידער טאַנצט ער אריין צום עולם, שפּרינגט ארויף אויף דעם טיש און ריפט אויס, רבותי, אי״ה אַ בן זכר ביי הערצלען, לחיים לחיים, יידן. דער עולם לאַכט פון גאַנצן האַרצן און זאָגט נאָך אמן. און אַזוי אין דער גרויסער שמחה, מיט די בעסטע האָפנונגען האָט דער עולם אַרויס־באַגלייט דעם יום טוב.

און טאַקע באַלד נאָך אסרו חג איז ר׳ לייב צוריק־געקומען בשלום אַהיים. אַ באַנייטער, אַ לייכטער, אַ צעש־טראַלטער, פון אָט דער באַגעגעניש מיטן רבין. און אַזוי ביי אַ אָוונט ברויט זיצענדיק מיט זיין פרוי ביים טיש זאָגט זי אים אָן די בשורה אַז די שניר איז אין טראָגן פאַרגאַנגען.

ר׳ לייב האָט זיך פאַרטראַכט אַ גלעט זיך געגעבן זיין לאַנגע געזילבערטע באָרד ווי ער וואָלט זיך עפּעס דער־מאָנט, און גיט אַ פרעג זיין פרוי אין וועלכער שעה איז דאָס געווען, ווען דער גראָבער יצחק האָט געבעטן בראָנפן, זי ענטפערט אים זאָגט זי די שעה, אוי גיט ער אַ זאָג. דאָס איז דאָך געווען באמת אַ שעת הכושר ווי אין דער זעלבער שעה מנחה צייט ווען מיר האָבן זיך פריילעך געמאַכט ביים רבין און אַרויס אין אַ ריקודל און דער רבי האַלט מיך פאַר דער האַנט האָט ער זיך אַ בויג געגעבן צו מיין אויער און געזאָגט מיר, הער זיך איין. עס איז אַ שעת רצון און הערצל וועט געהאָלפן ווערן. און אַזוי איז טאַקי געווען, און צו דער צייט איז געבוירן געוואָרן אַ ייִנגל.

דער צווייטער איידעם ר׳ אברהמלע איז געווען דער זון פון ר׳ נחום ענגלאַרד פון סטשעמיעשיץ. אַמאָל איז ר׳ נחום זער קראנק געווען און אברהמלע האָט באַשלאָסן נעמען אים צו זיך אין שטוב ער זאָל אים קאָנען באַדינען און עס זאָל אים גאָרנישט פעלן.

ביי אים זענען יאָרן אויך קיין קינדער נישט געווען האָט ער די גאַנצע צייט און מי אָפגעגעבן זיין פאָטער.

איינמאָל אַזוי זיצענדיק ביים קראַנקן פאָטער, איז ער אריינגעפאַלן אין עצבות, פרעגט בא אים דער פאָטער, זאָג מיר מיין קינד וואָס איז דיר, וואָס קוקט אַרויס אַזאַ זאָרג פון דיר. זיי זיך נישט מצער, ווייל אין דעם זכות וואָס די טיסט אין מיר וועט השי״ת זיך מרחם זיין און וועסט האָבן אַ קינד.

ווען ר׳ נחום איז נפטר געוואָרן און טאקי אין דער וווינונג פון זיין זון ר׳ אברהמלע אין אַ פאַרנאַכט, האָט מען ר׳ לייבן נישט געוואָלט אָנזאָגן די טרויעריקע בשורה. ערשט צעמאָרגנס קורץ פאַר דער לויה האָט מען אים אויסגעזאָגט. ר׳ לייב איז אַוועק אין דער שטוב פון נפטר גלייך צו אים, זיך אַריבערגעבויגן איבער אים מיט זיין הויכער געשטאַלט און געזאָגט צום מת די ווערטער, נחום זאָלסט געדענקן... וואָס האָסט צוגעזאָגט אַברהמען, און צום יאָר איז אַ טאָכטער צו מזל געבוירן געוואָרן.

כדאי נאָך צו דערמאָנען, אַז ר׳ נחומס ווייב איז געווען אַ גרויסע צדקת. פלעגט זיך פירן ווען עס איז געקומען אַ אָרעמאַן צעגאַסט פלעגט זי אים אויסוואַשן און אויספרעסן די וועש.

אויך ר׳ לייב ענגלארד האָט געפלעגט פאַרטיילן זיינע ווינטער מלבושים אין די הערבסט טעג. און ווען די פרוי פלעגט אַרויסנעמען די ווינטער זאַכן האָט מען געמוזט קויפן ס׳רוב זאַכן אופסניי.

אַזעלכע זיינען זיי געווען די משפחה ענגלארד, איידעלע געשטאַלטן וואָס האָבן ארויסגערופן צו זיך כבוד און דרך־ארץ און זיי און זייער גדולה גענייגט צו יעדן נויט־באַדאַרפטיקן מיט אַ וואַרעם האַרץ און מיט אויפגעמאַכטע הענט.

יאָסל הריף (אוסטרי)

די אנדערשקייט פון סאסנאוויץ

עפעס א אנדערשקייט האָט געשטעקט אין סאָסנאָוויץ, זי, די שטאָט, איז געווען אַנדערש ווי די שטעט און ישובים אין זאגלעמביע.

סאָסנאָוויץ, איז געווען אַ ניי געבוירענע שטאָט, אויף דער שוועל פון צוואנציקסטן יאָר־הונדערט האָט זיך אנגע־הויבן איר דינאַמישער פונאנדערוואקס. אַ פאַרשידנארטיקער קאָלאָריט פון איר באַפעלקערונג, אַנדערש ווי אַנדערע שטעט אין פוילן, וואָס האָבן געהאַט אַ געדיכטע יידישע באַפעלקע־רונג.

די נאָנטקייט פון דער דייטשער און עסטרייכישער גרע־נעץ האָט אויך ארויפגעלייגט איר חותם אויף דער שטאָט, די נויט האָט זיך נישט געוואָרפן אין די אויגן, נישט געהאַט אין זיך די שרעק און דערשלאָגנקייט, וואָס אין אנדערע שטעט און שטעטלעך, די שטאָט האָט געארבעט און געהאַנדלט, אַנטוויקלט אַ ברייטע אינדוסטריעלע טעטיקייט, ווו יידן האָבן געהאַט די איניציאַטיוו. בעלי־מלאכות, פאַבריקן, וואַר־שטאַטן א.א.וו. מיט אַן אנטוויקלטער ארבעטערשאַפט.

אָט אַ די נייקייט פון סאָסנאָוויץ וואָס איז אַנטשטאַנען אויף אַ וואלד, נישט ווי איר אלטע שכנה בענדין, וואָס האָט שטאָלצירט מיט אירע אלטע קעניגלעכע שלעסער, אלטע בית הקברות׳ן וואָס האָבן זיך געיחוסט מיט טויזנט יאָר געשיכטע, וואָס טראָגן איבער טראַדיציעס און שטייגער לעבן פון דור צו דור.

די שטאָט סאָסנאָוויץ איז געווען אָפן פאַר השפעות, נישט געשראָקן זיך באאיינפלוסט צו ווערן פון דרויסן, זי האָט כסדר אויפגענומען נייע איינוווינער, און געהאלטן אין איין וואַקסן. יידן זענען געקומען פון קליינע שטעטלעך וואָס זענען ענג געווען זיי מפרנס צו זיין, און דאָ האָבן זיי זיך איינגעגלידערט אין פאַרשידענע אַרבעטס פאָזיציעס, און געצויגן חיונה.

הגם אויף דעם ראנד פון 20טן יאָר־הונדערט, האָט סאָסנאָוויץ אָנגעהויבן אויפזאמלען דעם ערשטן מנין יידן, צו ביסלעך קומען יידן צום טעם, זי ווערט ממש אַ פרנסה שטאָט, דאָ שעמט מען זיך נישט מיט ארבעט, דאָ צאַצקעט מען זיך נישט מיט ייחוס, דאָ הייבט מען אָן פון בראשית, מיט איין וואָרט: די שטאָט ווערט אַ „מיניאַטור” ניו־יאָרק פאַר אַסאַך יידן.

אויך מאסן דאָרפישע פויערים האָבן זיך אַלאָז געטאָן אין דער נייער געגענט, זיי ווערן קוילן גרעבער און אייזן־הוטן ארבעטער. אויך די גלאָז־הוטע פאָדערט פאַכמענישע אַרבעטער, אגב אין איר אַרבעטן אויך אַ צאָל יידן

אין דער דאָזיקער נייער שטאָט הויבן אָן יידן זען זייער עתיד, געבויט אויף אנדערע געזינטערע יסודות. לעבן נישט פון אַ צופעליק פאַרדינסטל, און קיין שום ארבעט איז נישט צו שווער און שרעקט נישט אָפּ.

דאָ איז אַ כבוד צו זיין אַ בעל מלאכה, אַ שניידער, א שוסטער, אַ שטעפער, א שמיד, אַ סטאָלער אָדער אַ שלאָסער. פאַראַן אויך אַ דינער שיכט יידן קוילן־גרעבער (קוילן־

גרובן אייגענטימער), אויך האָט מען געקאָנט זען בוי־ארבעטער. אפילו צווישן די פרנסי העיר איז געווען די לעצטע יאָרן אַ טראַנספּאָרט ארבעטער. צווישן קצבים, פישער, זענען געווען בני תורה, חסידים און אַנגעזעענע יידן, בעלי מידות טובות.

די שטאָט איז געווען אַן אַרבעטזאַמער ישוב, און יעדער האָט עפּעס צוגעטראָגן פון זיין אינערליכער שיינקייט.

דווקא די פאַרשידענע ניגודים שאַפן אַ געוועב וואָס ווערט אַ צוציאונגס־קראַפט פאַר די ווייטערסטע יינגעלעך, אַזוי באַזעצן זיך אין זער שטאָט גרויסע אימפּאָרטערן און עקספּאָרטערן, און עס אַנטוויקלט זיך אַ גרויסער האנדלס־פּאַרקער.

גאָר אַ באַזונדערע ראָלע און אַ נייעם נוסח טראָגן אריין די ליטווישע יידן. אָט דאָס אַלץ ווערט אַ ברכה פאַר דעם יונגן יישוב, און פאַר דעם גייסטיקן פּרצוף פון דער באַפעלקערונג.

יידן, כאָטש זייענדיק יראים ושלמים, האָבן אין זיך געטראָגן די קערענדלעך פון דער נייער צייט.

די שטאָט האָט אויך באַזעסן די מידה פון הכנסת־אורחים. פלעגט טרעפן אַז עמיצער איז נאָר געקומען איבער־גענעכטיקט, האָט ער זיך שוין פאַרהאַלטן אַ ביסל לענגער, און ס'פלעגט טרעפן אַז ער איז געוואָרן אַ תושב.

אויך די נישט יידישע באַפעלקערונג האָט זיך רעקרו־טירט, פון אַסאַך ניי צוגעקומענע, דעקלאַסירטע עלעמענטן פון קליינע שטעטלעך און דערפער, און דאָ אַנגעהויבן בויען אַ נייעם לעבן. קאָן זיין אַז דאָס איז אויך געווען די סיבה וואָס דער אַנטיסעמיטיזם איז נישט געווען אַזוי חוצפה'דיק. דער גוי האָט זיך געפילט אַ ביסל פרעמד.

די פּרעכטיקע וואַרשע־ווינער באַן־סטאַציע וואָס האָט פאַרבינדן די שטאָט מיט מערב אייראָפּע האָט אויך עפּעס בייגעטראָגן.

דאָס אַלץ האָט געשאַפן אַ נייעם טיפּ ייד, וואָס האָט זיך נישט געהאַלטן פאַר אַ פּראָווינצער, סך־הכל אין אַ פּאָר שעה מיטן שנעל־צוג איז געלעגן וואַרשע, און אנדערע גרויסע שטעט.

דאָס זענען אויך געווען יאָרן ווען עס האָבן אָנגעהויבן בלאָזן אַנדערע ווינטן, ווינטן וואָס האָבן אויך געבלאָזן און אַנגעשלאָגן זיך אין די טויערן פון צאַרישן רוסלאַנד.

און אַזוי הויבט זיך אָן אַנטוויקלען מיט אַ שנעלן טעמפּאָ אַ געזעלשאַפטלעכער־קולטורעל און פּאָליטיש לעבן. אַן אַרבעטער קלאַס, גרויסע געשעפטן, און אַ גרויסע צאָל האַנדלס־ אַנגעשטעלטע. ישיבות און שולן פון פאַרשידענע שאַטירונגען, און א אימפּולסיוו נאַציאָנאַל לעבן. אפילו די אסימילירטע יידן האָבן אַסאַך בייגעטראָגן צום יידישן לעבענס אויפשטייג. די רייכע משפחות — ווי די רייכערס אפּענהיימס און אַנדערע. עס וואַקסט אויס אַ שיינע אינטע־ליגענציע, אַ שטודירנדיקע יוגנט, בירגערליכע און אַרבעטער אינסטיטוציעס, פּאַרטייען א.ג. א.ג.

אין נאָענטן קאַטאָוויץ קומען פאָר גרויסע צוזאַמענפאָרן ווו די ציוניסטישע באַוועגונג פאַרנעמט אַ גאָר בכבודיקן אָרט.

קיין סאָסנאָוויץ קומען די בעסטע אראַטאָרן ווו נחום סאָקאָלאָוו, זלמן רובאשאָוו היינט שז"ר (מדינה פּרעזידענט פון מדינת ישראל), אויך באַראַכאָוו און יארבלום א.א. זענען פאַרבייגעפאָרן סאָסנאָוויץ.

אויך אין יאָרן פון נויט דייטשע אָקופּאַציע אין ערשטן וועלט־קריג, וואַקסן אויס ריזיקע אינסטיטוציעס. אין די יאָרן 1907—1908, האָבן מיר שוין חלוצים וואָס זענען עולה קיין ארץ־ישראל (ווי ברוך פריוועד וואָס געפינט זיך צו לאַנגע יאָר אין כפר סבא). אַ שטאָלצע יוגנט פון פאַר־שידענע פּאַרטייען. אייגנאַרטיקע געשטאַלטן אידיאַליסטן און בעלי מידות טובות.

סאָסנאָוויץ האָט אויך געהאַט אַ ביאַליק תקופה, דער גרויסער נאַציאָנאַלער דיכטער איז געווען עברית לערער אין סאָסנאָוויץ, אָבער דאָס איז אַ באַזונדער בלעטל פאַר זיך, אין דער אַנטוויקלונג פון קולטור לעבן און שיבת ציון דראַנג אין דער שטאָט.

אַ וועלט מיט געשטאַלטן וואָס בעטן זיך ממש זיי זאָלן ווערן פאַראייביקט, און אפילו אַזאַ האַנדל־וואַנדל גאַס, ווו די מאַנדזשעווער גאַס, האָט אויך געהאַט איר אייגנאַרטיקן שטייגער און פאַרשידנקייט. יעדער סוחר און בעל מלאכה אַ וועלט פאַר זיך, יעדער הויף עולם ומלואו, און כאָטש אַ יונגקייט האָט געשפּראָצט פון אַלעם, האָט די שטאָט געהאַט אייגנאַרטיקע טיפּן און געשטאַלטן, דאַקטוירים וואָס האָבן נישט עוסק געווען בלויז אין זייער פאַך, נייערט געווירקט אין געזעלשאַפטלעכן לעבן, אין ענגן קאָנטאַקט מיט די ברייטע מאַסן.

און די קרוין פון אַלעם די יוגנט מיט אירע אידעאַלן און שטרעבונגען, ערלעכער, שטרעבענדיקער און קעמפענ־דיקער כוח, וואָס האָט שטאָלצירט מיט איר אָפּשטאַם, באַזעסן און געוועקט אינטערעס פאַר אַלעס וואָס קומט אויף אין יידישן לעבן.

און אַזוי אין מיטן אויפגאַנג אין סאַמע מיט פון זייערע שטרעבונגען, אין מיטן וואַקסן און גרויס ווערן, אַלץ פלוצים פאַרשניטן געוואָרן, קוקן מיר צוריק אין יענע יאָרן צו די קינדער יאָרן פון אונדזער שטאָט סאָסנאָוויץ. מיט אַ טרער אין אויג איבער אונדזערע היימען, מיר שרייבן און פאַרצייכנען אַ אויסטערלישע געשיכטע פון א שטאָט וואָס האָט אויסגעשיידט פיזיש און גייסטיק אַ נייעם טיפּ ייד, הלוואי זאָל אונדז ס'טייען כוח איבערצופלאַנצן אָט די מידות טובות פאַר דורי דורות אויף אונדזער חיים־ערד ווו עס געפינען זיך און עס האָבן זיך איבערגעפלאַנצט די שארית הפליטה צום רומפולן עבר.

מאיר לאַנצמאַן, תל־אביב

דורך פאַרשידענע וועגן קיין ישראל

דעם 24סטן אויגוסט 1939, האָב איך באַקומען דעם באַפעל צוזשטעלן זיך, אין דעם 2־טן פליער־פּולק אין פּוילישן מיליטער אין קראָקאָ. אַזוי האָב איך פאַרלאָזט סאָסנאָוויץ און אַנגעקומען קיין קראָקע אויפן רויטן פּראָמניק.

מיין אַרבעט איז געווען רעגיסטרירן די אַלע, וואָס האָבן זיך געמאָלדן. אַ וואָך צייט בין איך דאָרט געווען. כאָטש די מלחמה איז שוין געהאַנגען איבער די קעפּ, דאָך האָט מען נאָך געהאָפט און געגלויבט אַז עס וועט געשען אַ נס, און די מערב־מלוכות וועלן פּוילן נישט לאָזן פאַלן.

ווען איך האָב באַקומען די איינלאַדונג איז מיין פרוי נישט געווען אין דער היים, זי איז געווען אין קריניץ מיט די קינדער.

אין סאַמע מיט פון דער רעגיסטראַציע קומט אָן דער 1־טער סעפּטעמבער, און איבער פּוילנס הימלען האָבן זיך באַוויזן אַעראָפּלאַנען און אָנגעהויבן פייערן איבער אונדזערע קעפּ.

די באָמבאַרדירונג איז געקומען אַזוי אומגעריכט, אַז דער גאַנצער שטאַב האָט פאַרלוירן דעם קאָפּ און יעדע קאָנטראָל איבער דער אַרבעט. די צעמישונג האָט דערפירט דערצו, אַז באַלד צומאָרגנס האָבן מיר ליקווידירט די פּלאַצווועקע און אָנגעהויבן מאַרשירן קיין לעמבערג. געגאַנגען זענען מיר צו פוס. ביינאַכט האָט מען מאַרשירט און בייטאָג אויסבאַהאַלטן זיך פאַר די לופט־אַנגריפן. ביז מיר זענען אָנגעקומען קיין לעמבערג האָט מען שוין זעלטן געזען עמעצן פון די אָפיצירן. זיי זענען פּשוט פאַרשוווּנדן.

אין לעמבערג האָט מען קוים איבערגעכאַפּט דעם אָטעם אין אַ לאָקאַל פון דער פאָלקס שול, און באַלד ווייטער צופוס מאַרשירט אין דער ריכטונג פון זאַלעשטשיקי, נאָענט צו דער רומענישער גרענעץ.

אינטערעסאַנט איז געווען דער באַפעל פון די אָפיצערן, וואָס זענען נאָך געבליבן צו פּליטה. הערענדיק אַ רויש פון אָנקומענדיקע דייטשע אַעראָפּלאַנען, האָבן זיי אונדז אויסגעשטעלט אין פרייעם פעלד, אַקעגן די דייטשע פליער. אין אַזאַ באָמבאַרדירונג בין איך פאַרוווּנדעט געוואָרן אין פיס, מען האָט מיך אַרויפגעלייגט אויף אַ לאַסט־אויטאָ. ביי דעם אַלעם איז דאָס געווען אַ מזל, סוף סוף אַרויפגעכאַפּט זיך אויף אַן אויטאָ און איך גיי נישט מער צופוס.

דער קומענדיקער פּונקט איז געווען די רומענישע גרענעץ, דאָ ביי דער גרענעץ האָבן מיר אָנגעהויבן פאַרשטיין וואָס עס טוט זיך אין דער פּוילישער אַרמיי. די אָפיצירן האָבן צוזאַמען מיט די זעלנער אָפּגעגעבן זייער געווער, און אַזוי זענען מיר אַריבער די רומענישע גרענעץ. אָנגעקומען זענען מיר קיין טשערנאָוויץ.

מיר זענען איבערראַשט געוואָרן פון דער וואַרעמער אויפנאַמע פון דער אָרטיקער באַפעלקערונג, אויף די גאַסן זענען געשטאַנען געגרייטע טישן פון אַלעם גוטן, אויך פּרוכט און ציגאַרעטן האָבן נישט געפעלט. מיר זענען צוגעפאַלן צו די טישן און נישט געלאָזט זיך בעטן. מיט מיר, אַלץ פאַרוווּנדעטן, האָט מען מיטגעשיקט נאָך אַ יידישן זעלנער, לעוווקאָוויטש פון כזשאַנאָוו. מיך האָט מען איבערגעפירט אין אַ שפּיטאָל אין „פּאָלטיטשעני", ביז איך האָב זיך געקענט שטעלן אויף די פיס און געקומען אַביסל צו זיך.

אין שפּיטאָל בין איך אָנגעקומען אַ טאָג פאַר ערב יום־כפור. דער הויפּט דאָקטאָר פון שפּיטאָל איז געווען אַ ייד בערקאָוויץ, נישט קוקנדיק אויף מיין צושטאַנד, האָט מיך דער נאָבעלער ד״ר בערקאָוויץ אַהיים גענומען צו זיך אויף יום כפור. די פּאָלטיטשעני באַפעלקערונג איז באַשטאַנען פון 80% יידן. אין דער שיל יום כפור האָבן זיך די יידן האַרציק פאַראינטערעסירט מיט מיין גורל און אויך מיטן גורל פון מיין פריינד לעוווקאָוויטש. פון די יידן אין שיל האָבן מיך זיך דערוווּסט אַז די אַלע, וואָס זענען אַריבער די רומענישע גרענעץ, קאָנצענטרירן זיך אין באַזונדערע לאַגערן, מיליטערישע און ציווילע. באַלד נאָך יום כפור האָבן אונדז די אָרטיקע האַרציקע יידן באַזאָרגט מיט ציווילע מלבושים און האָבן אונדז געראָטן נישט מעלדן זיך מער אין די פּוילישע לאַגערן, געגעבן אונדז אַ סומע געלט און אויך בילעטן צו פאָרן מיט דער באַן ביז קאָנסטאַנץ.

ווען מיר זענען אָנגעקומען קיין קאָנסטאַנץ, האָבן מיר זיך אַרומגעזען קודם כל וועגן אַן אָרט ווי דעם קאָפּ אַוועקצולייגן. נאָך עטלעכע טעג אויף אונדזער קוואַרטיר ביי אַן אָרעמער פרוי זענען מיר געבליבן אָן מיטלען ממשיך צו זיין און מען האָט אָנגעהויבן אונטערהונגערן.

די אָרעמע פרוי האָט עס באַמערקט און דאַן איז די באַציהונג צו אונדז געוואָרן נאָך אַ וואַרעמערע, יעדן טאָג האָט זי אונדז דערלאַנגט פרישטיק בסבר פנים יפות און נישט געפאָדערט קיין געלט.

אין קאָנסטאַנץ האָבן מיר זיך דערוווּסט אַז אין בוקאַרעשט האָט זיך אָרגאַניזירט אַ קאָמיטעט פון פּויליש־רוסישע יידן, וואָס געפינען זיך דאָרט נאָך פון ערשטן וועלט־קריג, און דערלאַנגען הילף די נויטבאַדערפטיקע וואַנדערער. מיר זענען תיכף אַריבער קיין בוקאַרעשט און זיך פאַרעגיסטרירט אַלס פּליטים. מיר האָבן פון זיי באַקומען די ערשטע הילף, און ווינטערדיקע מלבושים וואָס מיר האָבן זיך אין זיי שטאַרק געניטיגט.

זייענדיק אין בוקאַרעשט האָב איך אָנגעהויבן זוכן פאַרבינדונג מיט א״י, איך האָב זיך שריפטלעך געוואָנדן צו פאַרשידענע עסקנים, וואָס זענען מיר געווען באַקאַנט פון מיין ציוניסטישער טעטיקייט ווי יצחק גרינבוים, לייב יפה א.א. אין אַ קורצער צייט אַרום איז געקומען קיין

בוקארעשט אַ שליח פון סוכנות, אינזשינער אנשל רייז, וואָס איז געווען באַקאַנט פון פוילן און נאָך באמיאונגען און פארשטענדיקונג מיט חברים פון ארבעטענדיקן א״י אין ווילנע איז געקומען אַ באַשטעטיקונג צוצוטיילן מיר אַ סערטיפיקאַט ווי אויך פאַר מיין משפחה, וואָס איז פאַר־בליבן אין סאָסנאָוויץ.

האָבענדיק ביי זיך די פאָטאָגראַפיעס פון מיין משפחה, האָט מען מיר אויסגעשטעלט דעם סערטיפיקאַט לויט אַ געמיינזאמער פאמיליע פאָטאָגראַפיע. א פאָטאָגראַפיע האָב איך גלייך אוועקגעשיקט צו מיין פרוי און פאַר אַ גרויסע סומע איז מיר געלונגען צו באַקומען אַ פאַספאָרט.

אין אַ קורצע צייט ארום בין איך אָפּגעפאָרן פון רומעניע און מיין פרוי מיט צוויי זין זענען אָנגעקומען נאָך צוויי וואָכן.

נאָך עטלעכע חדשים זיין אין ישראל איז דערשינען אַ מעלדונג פון פוילישן קאָנסולאַט, אַז אלע פוילישע פליטים זאָלן זיך רעגיסטרירן און פאַר יעדן נפש האָט מען באַקומען אויסגעצאָלט 6 פונט אַ חודש. אזוי האָבן זיך אומגעריכט פאַר אונדז אָנגעהויבן די פעטע צייטן. באַלד האָב איך אָבער דאָס געדארפט גוט באַצאָלן. אין אַ געוויסן טאָג בין איך איינגעלאַדן געוואָרן צום קאָנסול און ער האָט מיר געמאָלדן, אז איך דאַרף פרייוויליק צוריק אריין אין מיליטער, וואָס האָט זיך דאַן געפונען אין סיריע און עגיפטן.

איך האָב נאָך אַ געוויסע צייט געזוכט אַ מינימאַלע מעגלעכקייט פאַר עקזיסטענץ מיט מיין משפחה. ליידער האָט זיך דאָס נישט איינגעגעבן, איך האָב געמאַכט אַ חשבון: מיין משפחה איז דאָ און דאָס איז דאָך מיין הויפטציל און גייענדיק אין דער ארמיי וועל איך האָבן מעגלעכקייט צו־קעמפן קעגן די נאַציס. אַט אזוי האָב איך אַדורכגעמאַכט אלע עטאַפּן פון דער מלחמה, אין סיריע, עגיפטן, איראַק און אין איטאַליע.

נאָכן דעמאָביליזירן זיך פון דער ארמיי בין איך ווידער אין לאַנד צוזאַמען מיט מיין פרוי און קינדער. איך האָב באַקומען אַ פּאָסטן דורך דער הסתדרות אין חברת ביצור. דערנאָך האָב איך זיך גענומען צו מיין אַלטן באַרוף ביי פּערזיכערונג. גאָט האָט געהאָלפן און איך האָב מצליח געווען.

אָבער איך האָב מיטגעמאַכט דעם נסיון און געבראַכט אַ טייערן קרבן אויפן מזבח פון פאָטערלאַנד. אין יאָר תש״ח, אין דער באַפרייאונגס מלחמה, איז מיין זון יוסף ז״ל געפאַלן אין די נגבה־קאַמפן. ער איז אַלט געווען 18 יאָר. כבוד זיין אָנדענק.

אויך מיין אונפארגעסלעכע לעבנס־באַגלייטערן, מיין פרוי העלא ע״ה, איז נפטר געוואָרן אין דער זעקס־טאָגיקער מלחמה, ד׳ סיון תשכ״ז.

צום גרויסן חשבון, וואָס מען האָט בייגעטראָגן פאַר אונדזער אויפבויווערק, האָב איך אויך צושטייער געבערענגט מיין געבעט, אַז די קומענדיקע דורות זאָלן דאָ אין שלום און שלווה בויען זייערע היימען, אין באַפרייט זיין פון אַלע גרוילן, וואָס אונדזער דור האָט איבערגעלעבט.

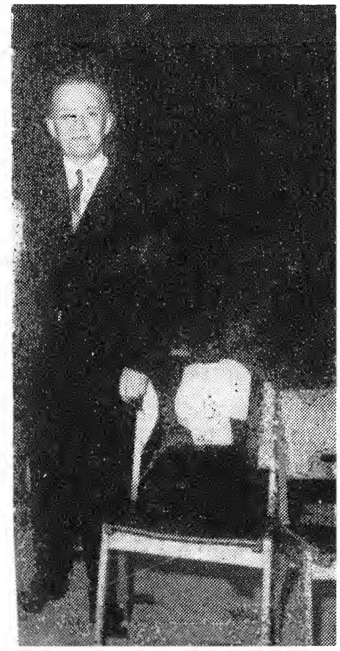
משה מיגוס, פאריז

מיין אַלטע חרובע היים

באַלד נאָך דער ערשטער וועלט מלחמה האָט זיך די יונגע שטאָט סאָסנאָוויץ אָנגעהויבן אַנטוויקלען אין אַן אויסערגעוויינלעך שנעלן טעמפּאָ. פוילן ווערט זעלבסט־שטענדיק, סאָסנאָוויץ, וואָס ליגט ממש אויף דער גרענעץ, הויבט אָן איינשליסן אין זיך געביטן פאַרלוירענע מיט הונדערטער יאָרן צוריק. פאַר דער וועלט־מלחמה האָבן זיך די גרעניצן פון אונדזער שטאָט געענדיקט ארום די דריי קייזער־עקן, ווי מען האָט גערופן די גרענעצן רוסלאַנד, דייטשלאַנד, עסטרייך, די דאָזיקע גרענעצן פאַרשווונדן. אוי־בערשלעזיען מיט קאַטאָוויץ בראש, ווי אויך אַ טייל פון עסטרייכישן געביט, ווערן אַ רעזערוואַר פאַר נייע אַנטוויק־לונגס־מעגלעכקייטן פאַר אונדזער דינאַמישער שטאָט מיט די אוצרות פון שוואַרצע דיאַמאַנטן.

אזוי אַרום איז נאָך דעם פּלעביסציט, וואָס מען האָט אַדורכגעפירט, אַ גרויסער טייל אויבערשלעזיען צוגעטיילט געוואָרן צו פוילן. עס הויבט זיך אָן אַ גרויסער האַנדלס־פּאַרקער צווישן סאָסנאָוויץ און קאַטאָוויץ, די שטאָט איז באַקאַנט געוואָרן אין דער יידישער וועלט צוליב אירע קאָנפערענצן און צוזאַמענפאָרן. היות ווי סאָסנאָוויץ האָט געטראָגן אין זיך אַ סך מעגלעכקייט צו יענער זייט גרענעץ, איז איר לייכט געווען אויפצונעמען דעם גרויסן צופלוס, דעם ריזיקן קונים־שטראָם און אַ דאַנק דעם גענומען סיסטעמאַטיש זיך צעוואַקסן. דער מאַטעריעלער מצב האָט זיך שטאַרק פאַרבעסערט און מען האָט אָנגעהויבן צונויפבינדן קמח מיט תורה. הגם די שטאָט איז געווען די יינגסטע צווישן די זאַגלעמביער שטעט ווערט זי אַן ערשט־ראַנגיקער פאַקטאָר מאַטעריעל און געזעלשאַפטלעך, ווערט אַ וויכטיקער צענטער פאַר די ארומיקע שטעט און שטעטלעך און מען שטראָמט אהין באַזעצן זיך אפילו פון דער גובערניע־שטאָט קיעלץ. די צוגערייזטע יידן פלעגט מען דערקענען לויט דער אויסשפּראַך, באַזונדערס מיט דער האַרטער „למד״. אונדז האָט זיך אויסגעדאַכט אַז זיי רעדן אויס דאָס וואָרט וויניקער עלאַסטיש.

סאָסנאָוויץ איז געווען אין דער איבערוויגנדיקער מערהייט אַ ציוניסטישע שטאָט און עס פלעגן אַהער קומען די גרעסטע פּערזענלעכקייטן וואָס האָבן דאָ אָנגעטראָפן אויף

משה מיגוס פון פאריז

אַ פּרוכטבאַרן באָדן פאַר דעם גרויסן שוווּנג פון שיבת ציון. געגוג צו דערמאָנען אַז נאָך אין אנהויב פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט איז שוין ח.נ. ביאַליק געווען לערער אין סאָסנאָוויץ. מיר דערמאָנען זיך זייער אַרויסטרעטן אין די שפּעטערדיקע יאָרן, ווען ער פלעגט באַזוכן פּוילן און איז געקומען קיין סאָסנאָוויץ, ווי צו זיך אַהיים, זיינע באַזוכן זענען פאַרוואַנדלט געוואָרן אין ימים טובים.

עס פלעגן קומען קיין סאָסנאָוויץ נחום סאָקאָלאָוו, זאב זשאַבאָטינסקי, זרובבל און אַנדערע. זייערע ענטוזיאַסטישע ווערטער זענען געפאַלן אויף אַ פּרוכטבאַרן באָדן.

אַזוי האָבן אָנגעהויבן וואַקסן ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס און יוגנט-קרייזן פון אַלע שאַטירונגען. אַ סך פון זייערע מיטגלידער האָבן פאַרנומען דערנאָך אין ארץ-ישראל פּאָדערשטע פּאָזיציעס און באַרייכערט די עליה מיט אידעאַ-אַליסטישע עלעמענטן. אפילו אין די צייטן ווען די מאַטעריעלע לאַגע אין אונדזער שטאָט איז געווען אַ גוטע, האָבן זיך יוגנטלעכע אויך פון רייכע היימען אַרויסגעריסן און עולה געווען קיין א"י.

עס דערמאָנען זיך די ליכטיקע געשטאַלטן וואָס האָבן געווירקט און אָנגעזאָגט די נייע תקופה ווי ד"ר פערלמאַן, ד"ר מעלאַדיסטאַ, הרב האגער, לוי יונגסטער און אַ סך אַנדערע. די נאָבעלע געשטאַלט פון הרב האַגער ז"ל ווירקט שטאַרק, סאָסנאָוויץ באַקומט אַ חשובע רעליגיעזע פיגור, אַ הדרת פנים, וואָס איז אַ פלאַמיקער רעדנער, אַ הייסער ציוניסט, נישט פרעמד אין דער וועלטלעכער בילדונג, און ער נעמט אָנטייל אין אַלע אַקציעס, פּראָטעסט-מיטינגען קעגן דער מאַנדאַט-מאַכט, וועלכע האָט מיט אירע גזירות געשטערט דעם אויפטוי-ווערק אין ארץ-ישראל. מיט תורה און חכמה און פאַלקסטימלעכער פשטות האָט ער באַגייסטערט זיינע צוהערער און זיי דערזאָבערט פאַרן אידעאַל פון שיבת ציון.

אַרבעטזאַם און פּראָדוקטיוו אין דער וואָכן, האָט אָבער סאָסנאָוויץ פאַרשטאַנען אויך ווי אַרויפּצוציען דעם שבת און יום-טוב. מיט טיפער בענקשאַפט דערמאָנען זיך די שבתים און ימים-טובים. מען האָט ממש די יידן אין די גאַסן נישט דערקענט. די מאָדזשעווער גאַס, דער האַנדלס נערוו איז געווען פאַרשלאָסן און פאַרהאַמערט און איבער אַלעם האָט געשוועבט די נשמה יתירה.

מיט רעכט האָט זיך סאָסנאָוויץ געגרויסט מיט אירע גדולי תורה והוראה און מיטן ראַדאָמסקער רבין בראש. דער רבי וואָס האָט זיך אין קיין פּדיונות נישט געניייטיקט, האָט אויסגעבויט ריזיקע ישיבות און צו אים זענען געקומען חסידים פון די ווייטעסטע מקומות פון גאַנץ גאַליציען ווי ער האָט געהאַט אַ סאַך אַנהענגער, ער האָט ממשיך געווען די גאָלדענע קייט פון זיין גרויסן זיידן, דעם „תפארת שלמה".

אין מיין זכרון האָט זיך איינגעקריצט די חתונה און די שבע ברכות פון רבינס בת-יחידה, אַ שטיק ירושלים האָט דעמאָלט זיך פאַרשפּרייט איבער אונדז. עס האָבן עולה-רגל געווען פון אַלע עקן לאַנד, חסידים, רבנים און רביים. און פון אַנדערע לענדער זענען געקומען הונדערטער חשובע געסט. עס איז געווען אַ פאַרביקער פּענעער פון חסידישע טראַגן צווישן וועלכע עס האָבן זיך בולט אונטערשיידט די גאַליציאַנער חסידים מיט זייערע דרייצן-שפּיציקע שטריימלאַך אויף די קעפּ, מיט די ווייסע זאָקן און שוואַרצע אַטלאַסענע קאַפּאָטעס, א סך פון זיי זענען געקומען מיט אייגענע קאַטשן. אין די גאַסן האָבן די חסידים געטאַנצט אַקסל ביי אַקסל. אין ר' משה לאָדזשערס שענק האָט יעדער געקאָנט טרינקען פריי אויפן רבינס חשבון. הסידים האָבן באַהערשט שטוב און גאַס מיט אַזאַ זעלבסטזיכערקייט, אַז אפילו די פּאָליציי האָט זיך צוגעקוקט דערצו ווי צו אַ נאַטירלעכע דערשיינונג און נישט געמאַכט קיין שום פּרוּוו צו שטערן די יידן לאָזן זיך ווילגיין.

פון אַ גאַר אַנדערן מין, אַנדערש אין וועלט-באַנעם און אין לעבנס-וועג, ווי אויך אין אויפן פון באַהערשן די גאַס איז געווען דער אויפמאַרש פון סאָסנאָוויצער ספּאָרט-קלוב „מכבי". דאָס איז געווען פאַר דער מכביאַדע אין תל-אביב. די יידישע ספּאָרטלער זענען געווען אָנגעטאָן אין זייערע נאַציאָנאַלע אוניפאָרמען און געטראָגן בלוי-ווייסע פענער, וואָס האָבן אָנגעזאָגט ניי התעוררות, וואָס האָט ווי אַ פלאַם אַרומגעכאַפּט די סאָסנאָוויצער יידישע יוגנט. די אָרקעסטרעס וואָס זענען געווען צעוואָרפן צווישן די לאַנגע רייען מאַרשירענדע האָבן געשפּילט יידישע לידער און די יוגנט האָט אַ שטאָלצע מאַרשירט צום טאַקט. טויזנטער האָבן איבערפילט די טראָטואַרן. אויך נישט-יידן האָבן זיך צוגעקוקט צום אויפמאַרש און באַוואונדערט דעם שטאָלצן יידישן גאַנג, דעם

שיינעם פיזישן בוי פון נייעם יידישן דור וואָס פאַרשאַפט כבוד. לייידער האָט נאָר אַ טייל פון זיי זוכה געווען עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל, ווי זיי לעבן ביזן היינטיקן טאָג, נעמען אַנטייל אין אויפבוי און אין קאַמף פאַרן קיום האומה.

געווען זענען ביי אונדז אנגעזעענע אַסימיליאַטאָרן וואָס האָבן נישט געמישט זיך אין יידישן לעבן און מען האָט נישט געוווסט גענוי צו זיי האַלטן זיך פאַר אַנגעהעריקע צום יידישן שטאַם, אזעלכער איז געווען דער אייגענטימער פון אַפטייק־לאַגער (דראָגעריע) שפּיגעל. זיין געשעפט איז געווען אָפן אַפילו אין יום כפור. ביים לעבן האָט מען זיך נישט געקענט דערוויסן צו ער איז אַן אַפּטריניקער אָדער נישט. ערשט ווען עס איז געקומען זיין שעה און ער האָט זיך ווידער געמוזט באַהעפטן מיטן יידישן כלל, דאַמאָלס האָט זיין משפחה זיך געוואַנדן צו דער חברה קדישא און צו דער קהלה און געבעטן ברענגען צו קבר ישראל. לאַנג האָבן זיך געצויגן די אונטערהאַנדלונגען מיט דער חברה קדישא, וועלכע האָט צוגעשטעלט אַ חשבון, וואָס האָט געדאַרפט דעקן זיינע נישט באַצאַלטע חובות צו דער יידישער קהילה. די משפחה האָט טאַקע באַצאָלט אַ גאַנץ בכבודיקן סכום און געבראַכט צו קבר ישראל דעם וואָס האָט זיין גאַנץ לעבן נישט געוואָלט האָבן קיין מגע־ומשא מיט יידן. דאָס איז געווען דער כח פון יידישן אויטאָנאָמישן קהילה־לעבן.

גאָר אַ באַזונדער אָרט פאַרנעמט אין די זכרונות פון מיינע קינדער־יאָרן, דער נייער מו״ה ר׳ איציקל, איך געדענק אים פון דער שאלה, וואָס די מאמע האָט מיך געשיקט פרעגן, און אויף אייביק האָט זיך איינגעקריצט זיין געשטאַלט אין מיין זכרון. אַ ערלעכער מענטש, אַ בעל רחמנות איז געווען דער נייער מו״ה ר׳ איציקל, אַ צאַרטער און גרויסער אוהב ישראל.

אין אַ פרייטיק האָט דאָס געטראָפן, ווען איך בין נאָך אַ קליין יינגל געווען, דער שבת האָט שוין אַרויסגעשיינט פון אלע ווינקעלעך. און פלוצים האָט אַ שטרויכלינג געט־ראָפן, ווי דער שטן וואָלט נישט פאַרגינען דעם שלווהדיקן שבת און דעם גוטן עוף, וואָס די מאַמע האָט איינגעהאַנדלט לכבוד שבת און האָט זיך געקאָכט אויפן אויוון צוזאַמען מיט דער שמעקנדיקער זופּ. אָבער דערנעבן, אויף אַ צווייטער פייערקע האָט זיך געקאָכט אַ טעפּל מיט מילך, וואָס האָט גענומען אויסלויפן. די מאמע, אַ צעשראָקענע, האָט ארויסגעכאַפּט דעם טאָפּ, אָבער לויט די בליקן פון מיין טייערער מאַמען האָב איך געזען די שווערקייט פון אומגליק. און זי האָט מיך טאַקע באַלד געשיקט פרעגן אַ שאלה ביים נייעם מורה־הוראה ר׳ איציקל. זי האָט מיט מיר איינגעחזרט וואָס איך האָב צו פרעגן. די הין האָט זיך געקאָכט אויפן אויוון און די מילך איז איבערגעלאָפן, זי האָט באַלד ארויס געכאַפּט דעם טאָפּ מיטן עוף. אבער, גאָט זאָל שיצן, אפשר איז די פאַרע פון דער מילך אריינגעדרינגען אין פליישיקן טאָפּ.

ביי ר׳ איציקל אין שטוב האָט זיך שוין גוט געפילט דער שבת, ווייזט אויס נישט געריכט זיך, אַז עמיצער וועט נאָך קומען מיט אַ שאלה, קורץ פאַרן ליכט־צינדן. בין איך אזוי געבליבן שטיין ביי דער שוועל, אַ ווײַלע געקוקט אויפן רב, וואָס איז געזעסן ביי אַ ספר. ענדלעך האָט ער מיך דערזען און צוגערופן, געפרעגט מיין פאַרלאַנג. אַ שעמעוו־דיקער האָב איך איבערגעחזערט די שאלה, אזוי ווי די מאַמע האָט מיר איינגעחזרט און די גאַנצע צייט האָב איך פאַר מיינע אויגן געזען מיין מאַמעס צעשראָקענע בליקן, און דאָס האַרץ ביי מיר האָט געציטערט, דער רב זאָל, חלילה, נישט זאָגן טריפה. אין דער מינוט האָב איך געפילט, אַז איך טראַג אין זיך דעם גאַנצן צער פון מיין מאַמען.

ר׳ איציקל האָט זיך ערנסט איינגעהערט ווי ער וואָלט אויפגעכאַפּט יעדן ציטער פון מיין צעשראָקן קול, האָט אַ רייב געטאָן זיין שטערן, און זיין בליק האָט גענומען בלאָנד־זשען איבער די רוקענס פון די ספרים, וואָס זענען געווען אויסגעשטעלט אויף די פּאָליצעס און געבלאַנקעט ווי די שבת־לייכטערס מיט זייערע גאָלדענע אויפשריפטן. באַלד האָט ער ארויסגענומען אַ ספר נאָך אַ ספר, פלינק געבלעטערט אין זיי און פאַרטיפט זיך, געזוכט אין זיי אַן ענטפער אויף מיין שאלה, וואָס האָט אויסגעזען אים שטאַרק צו בעאומרואיקן. ער האָט זיך געביסן די ליפּן און מיר האָט זיך אויסגעדאַכט, אַז ער פאַרשטייט פיל מער ווי איך האָב אים געפרעגט. די פאַרבן אין זיין פנים האָבן זיך געביטן, און איך האָב קלאָר געזען ווי שטאַרק ער ליידט צוליב אונדזער פאַרשטערטן שבת.

מיטאַמאָל האָט דער רב אויפגעהויבן דעם קאָפּ פון די ספרים און מיט אַ פאַרטראַכטן בליק געקוקט אויף דער רביצן, וואָס האָט זיך באַוויזן אויף דער שוועל, ווי זי וואָלט וועלן אָנזאָגן, אַז עס קומט דער שבת, דער רב האָט אַ גלעט געטאָן זיין טיף־שוואַרצע באָרד, פאַרמאַכט די גמרא מיט אַ שמייכל, ארויפגעלייגט זיין רעכטע האַנט אויף מיין אַקסל און מיט אַ פריילעכן טאָן, ווי מיט אַ זמירות־ניגון געדעדט צו מיר:

„זאָג דער מאַמען כשר, הערסט, כשר. און אַ גוטן שבת״. ווען איך בין געקומען אין שטוב האָבן שוין די שבת לייכטער געלויכטן. די מאמע האָט מיך באַגעגנט מיט אַ פרעגנדיקן בליק און איידער זי האָט געעפנט איר מויל האָב איך שטייענדיק נאָך אויף דער שוועל אויסגערופן כמעט מיטן זעלבן זינגענדיקן ניגון ווי דער רב ר׳ איציקל: „כשר, כשר״.

אָט אַזוי געדענק איך אונדזער שטאָט מיט אירע מענטשן, ערלעכע און האַרציקע יידן, אין שטוב און אין גאַס, געטריי זייער שורש. תמיד האָב איך פאַר די אויגן און אין האַרצן די שיינע געשטאַלטן פון מיין אלטער חרובער היים, די טויזנטער יידן, וואָס האָבן געהאַנדלט, געאַרבעט און געשטרעבט צו פאַרווירקליכן גרויסע אידעאַלן, ביז עס איז געקומען דער מוראדיקער חורבן און האָט אַלץ צעשטערט און פאַרניכטעט.

פאול דזשאו (יוסף פאליוואדא)

יוסף פאליוואדא — אַזוי האָט געהייסן דזשאו פאול ביזן קומען קיין אמעריקא — איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1893 אין בענדין. ער איז געווען דער עלטסטער זון פון אברהם יצחק און שיינדל פאליוואדא.

ווען דזשאו פאול איז געבוירן געוואָרן, האָט בענדין געהערט צו דער פיאטריקאווער גובערניע אין רוסיש־פוילן. די שטאָט בענדין איז געלעגן אויף דער אייזנבאַן־ליניע וואָס האָט פאַרבונדן ווארשא מיט ווין, גאַנץ נאָענט צו דער עסטרייכישער און דייטשישער גרענעץ.

די יידן אין בענדין האָבן מיט זייערע פעאיקייטן און דינאַמישקייט אַ סך בייגעטראָגן צו דער אנטוויקלונג און פאַרגרעסערונג פון דער שטאָט. צווישן דער ערשטער און צווייטער וועלט־מלחמה, דאָס הייסט ביזן חורבן, איז בענדין געווען פאַררעכנט צו די אקטיווסטע יידישע קולטור־צענטערס אין פוילן.

בענדין האָט פאַרמאָגט אַ פּרעכטיקע יוגנט, וואָס האָט בימי היטלער ארויסגעוויזן גרויס מסירות נפש, די יוגנט־אָרגאַניזאַציעס פון בענדין האָט פאַרשריבן אַ שיין בלעטל אין דער געשיכטע פון דער יידישער ווידערשטאַנדס־באַוועגונג.

ביים סוף פונעם 19טן יאָרהונדערט האָבן די יידן אין בענדין זיך באַשעפטיקט לרוב מיט מסחר און שניידעריי. דזשאוס פאָטער, אברהם יצחק, איז טאַקע געווען אַ שניידער, אָבער קיין פרנסה איז אין שטוב נישט געווען. ערשט נאָכן געבוירן ווערן פון יאָסעלען האָבן זיך ביי די פאליוואדאס אָנגעהויבן צו פערבעסערן די געשעפטן. אין דעם שניידער־ווארשטאַט, וואָס האָט זיך געפונען „פאַרן טויער" אין נחום צוקערמאַנס גרויסן הויז איז געוואָרן לעבעדיקער.

דזשאוס פאָטער האָט געאַרבעט פאַר די קוילן־גרובן־ארבעטער פונעם זאגלעמביער ראיאָן. אין די רייכע קוילן־גרוב זענען געווען באשעפטיגט בלויז קריסטן. און הגם קיין גבירים זענען זיי נישט געווען, פלעגן זיי קומען צו דזשאוס טאטן ווען זיי האָבן געוואָלט אויפנייען אָדער פאַרריכטן פאר זיך אַ מלבוש. פאליוואדא האָט געהאט א שם אין דער גאַנצער געגענט ווי אַ גוטער שניידער און נאָך מער — ווי אַן איידעלער מענש. ווען די געשעפטן האָבן זיך אָנגעהויבן צו פאַרבעסערן, האָט דזשאוס פאָטער געעפנט אַן אייגן געשעפט פון מענער־קליידער.

דזשאו (יאָסעלע) איז געוואקסן און זיך אנטוויקלט זייער שיין, אָבער ער איז געווען הפקרדיק און ווילד און באין אופן נישט געוואָלט איינזיצן אין דער היים. עס האָט אים געצויגן צו דער גאס. יאָסעלען האָט געצויגן אין גאס צו די קינדער, צו די פערד, צו די הינט און צו די אָקסן וועלכע מען האָט געפירט אין שעכטהויז אריין.

דזשאוס פעטער פון דער מוטערס זייט — רודאלער — איז געווען אַ קצב. ער האָט געקויפט בהמות אויפן מאַרק און זיי געפירט גלייך אין שעכטהויז אַריין. דזשאו האָט געהאַט גרויס פארגניגן ווען דער פעטער האָט אים געלאָזט טרייבן די בהמות אין שעכטהויז אריין. דאָרט האָט ער זיך צוגעקוקט ווי מען שעכט זיי. עס האָט נישט לאַנג גענומען און דזשאו האָט זיך אויסגעלערנט די דאָזיקע מלאכה.

דזשאו האָט זיין גאנצע קינדהייט מערסטנס פארבראַכט אויף דער גאס. עס האָט אים פשוט געטריבן פון דער היים. די גאס איז פאַר אים געווען אָפענער, ברייטער, פרייער. דאָרט האָט ער געקאָנט טאָן וואָס זיין האַרץ האָט נאָר געגלוסט און קיינער האָט אים דאָרט קיין דעה נישט געזאָגט. ער האָט ליב געקריגן די גאַס וואָס איז געווען פאַר אים גאַסטפריינטלעכער.

היות פון חדר איז ער כסדר אנטלאָפן, האָט דער טאַטע זיינער באַשלאָסן אוועקצושיקן אים קיין סאָסנאָוויץ לערנען. דאָס האָט שוין דזשאון מער אימפאָנירט, אָבער נישט דאָס לערנען, נאר די שיינע שטאָט סאָסנאָוויץ, מיט די ברייטע, רחבותדיגע גאסן, וווּ ער פלעגט פאַרטאָג ארויס אין גאס און אָפּשלאָגן די הינט וואָס די הינטשלעגערס, אָדער ווי מען האָט זיי גערופן, די היצלעס, האָבן געכאַפּט. דזשאו האָט די הינט ממש ארויסגעריסן פון זייערע הענט, געהאַלטן זיי ביי זיך און געגעבן זיי צו עסן. ביינאַכט איז געוואָרן אַזאַ קאַצניאמער־מוזיק, אַז מען האָט די הינט צעטריבן און זייער „אפיעקון" האָט געמוזט מאַכן אַ ויברח צוריק קיין בענדין.

אין בענדין איז זיין אַדרעס ווידער געווען די גאס. „יאָסעלע דער שטאַרקער" האָט געקראָגן אַ גרעסערן אנזען — איין קלייניקייט: ער קומט דאָך עפּעס „פון דער וועלט"... און מען האָט זיך פאַרזאַמלט אַרום אים און ער האָט דער־ציילט מעשיות און ניסים ונפלאות פון סאָסנאָוויץ, פון דער דייטשישער גרענעץ, איבער וועלכער מענטשן גנבנען זיך אַריבער, און פון זאכן וואָס האָבן שטארק פאראינטערעסירט זיינע געשפאנטע צוהערער.

דערווייל האָט דזשאוס טאטע, נאָך אַ לאַנגען ישוב הדעת מיט דער מאמען און מיטן פעטער, באשלאָסן איבער־צוציען זיך קיין וויגוויזדאוו, אַ דאָרף לעבן בענדין, ווו מען האָט אים שוין לאַנג פאַרגעלייגט אַ גוט געשעפט.

ווען די משפחה פאליוואדא האָט זיך איבערגעצויגן קיין וויגוויזדאוו, וואָס איז געלעגן אויפן וועג קיין סאָסנאָוויץ, איז שוין דזשאו אלט געווען 9 יאָר.

אין וויגוויזדאוו האָבן זיך געפונען קוילן־גרובן, ווי אויך גרויסע אייזן־שלאָסערייען. דער טאַטע האָט דאָרט געעפנט אַ געשעפט פון קליידער. אויף שבת פלעגט דזשאו קומען צו זיינע עלטערן.

אין בענדין האָט זיך צו יענער צייט אָנגעהויבן צו ארגאַניזירן די ארבעטער. נאָך די ארבעט־שעהן פלעגן זיך

די „פראלעטאריער" צונויפטרעפן אין א קאוויארניע, דארט פארברענגען און פירן הייסע דיסקוסיעס. אינטערעסאנט, אז די דאזיקע „פראלעטארישע קאוויארניע" אין בענדין איז געווען א שם־דבר אפילו אין אויסלאנד.

דער פארשטארבענער ארבעטער־טוער און שרייבער יעקב קענער האט אין זיין בוך זכרונות „קווערשניט" אגאנץ קאפיטל געווידמעט דער דאזיקער קאוויארניע.

די גרעסערע צוזאמענקונפטן און מאסן־מיטינגען פלעגן פארקומען הינטער דער שטאט, שבת נאך מיטאג, אויף דער פרייער לופט פלעגט מען אויך זינגען לידער און לייענען מעשה ביכלעך. די ביכלעך האבן דזשאון נישט אזוי שטארק אינטערעסירט. דערפאר אבער די לידער — גאר שטארק.

ייגנלעך און מיידלעך פלעגן מיט די לידער ארויס־שפאצירן הינטער דער שטאט, אוועקלייגן זיך אויף דער לאנקע און דארט פריילעך פארברענגען די צייט. דזשאו איז געווען שטאלץ וואס זיין קוזין פנחס רודאלער, וואס האט געהערט צו דער ארגאניזאציע, האט אים מיטגענומען אויף די שפאצירן הינטער דער שטאט. הגם ער איז געווען דער ייִנגסטער „פראלעטאריער", האט מען אים דאך אנפער־טרויט גאר א וויכטיקן אמט: דזשאו האט געהערט צו דער „מיליץ", דאס הייסט צו דער גרופע וואס האט געדארפט אכטונג געבן צו די פאליציי קומט נישט אן, אדער לאבוזעס זאלן נישט באפאלן און אראפרייסן א מיטינג.

דזשאו דערמאנט זיך אויך, אז ווען דער פערשטארבענער פ.צ.־טוער יעקב קענער איז אמאל געקומען אויף א רעפעראט קיין בענדין, איז ער, דזשאו, באשטימט געווען צו האלטן „וואך" פארן טויער פון בית־מדרש, ווו עס איז שבת, נאכן עסן, פארגעקומען קענערס רעפעראט. דער בית־מדרש איז געווען איבערגעפולט מיט מענטשן, און נישט נאר דווקא מיט יונגעלייט און „פראלעטאריער", בייערט — מיט סתם יידן, וואס זענען געקומען הערן א יידיש ווארט פון א באוווסטן רעדנער פון עסטרייך.

היות אויסצוהערן רעפעראטן און רעדעס האט דזשאו נישט געהאט קיין געדולד, איז ער געווען צופרידן אויסצו־פירן די מיסיע, וואס ער האט באקומען, צו האלטן שמירה פארן בית־מדרש. און אויף „יאסעלען דעם שטארקן" האט מען געקאנט זיך פארלאזן, אז יאסעלע־דזשאו איז געשטאנען פארן איינגאנג, האט שוין קיינעם קיין שום שלעכטס נישט געקאנט פאסירן.

די אמאליקע בענדינער איינוווינער געדענקן נאך מס־תמא דריי באוווסטע ווילדע יונגען, מוסרים און פראוואקא־טארן, וואס האבן צו יענער צייט טעראריזירט די שטאט. דאס זענען געווען: דער געלער לייזער, אבא פאבידניק און ראובעלע פרענקלין. זיי זענען געווען די באוווסטע „שטארקע" און „ווילדע יונגען" וואס האבן געפירט די שטאט פאר דער נאז.

דער געלער לייזער איז געווען פון פאך א פורמאן, וואס האט געפירט פאסאזשירן מיט זיין אייגענער דראשקע פון בענדין קיין סאסנאוויץ.

אבא פאבידניק איז געווען א שווארץ־ארבעטער. ראו־בעלע פרענקלין איז געווען א דאמען שניידער.

ווען אן ארבעטער פון א פרעמדער שטאט איז אנגעקומען קיין בענדין זוכן ארבעט, האט ער, קודם־כל, געמוזט איינצאלן „קאנטריבוציע" די דריי חברהלייט. אנדערש האט ער אין בענדין נישט געקאנט ארבעטן. זיי האבן פון יעדן איינעם וואס איז געקומען קיין בענדין זוכן ארבעט, געפאדערט „פונדעס". ווען א ייִנגל מיט א מיידל זענען שבת ארויס אויף א שפאציר הינטער דער שטאט, זענען, ווי פון אונטער דער ערד אויסגעוואקסן די דריי חברהלייט און געפאדערט פון פארל געלט. מען האט געמוזט זיי שטעלן געבראטענע געגנזלעך און שנאפס. דעמאלט ערשט האבן זיי געגעבן זייער הכשר. ווען דער בחור האט געהאט די העזה זיך אנטקעגנ־צושטעלן אדער צו זאגן, אז שבת טראגט ער נישט מיט זיך קיין געלט, זענען די חברהלייט אים באפאלן און געשלאגן מכות רצח. אזעלכע פאלן זענען נישט געווען קיין פאראיינצעלטע.

האט אנומלטן פאסירט אז ס'איז געקומען פון אלקוש א יונגערמאן, א גוטער שניידער־געזעל, מיטן נאמען מרדכי מארקאוויטש. א בעוווסטער שניידער אין בענדין, וועלכן מען האט גערופן דער געלער פישל, האט זיך דערוווסט וועגן דעם שניידער־געזעל, היות ער האט זיך גראד געניייטיקט אין אזא פאכמאן, האט ער אים גלייך אריינגענומען צו זיך. דער יונגערמאן האט אבער נישט געוואלט געבן קיין „קאנטריבוציע" פאר הולטאיסקע צוועקן. און די דריי חברה־לייט האבן נישט געוואלט געבן זייער „הכשר". איז געווארן פריילעך. די גאנצע שטאט איז דעמאלט געגאנגען כאדאראם. האבן די ארגאניזירטע ארבעטער באשלאסן צו מאכן א סוף צו דעם אומדערטרעגליכן צושטאנד.

מען האט צו וויסן געגעבן די דריי חברהלייט, אז אויב זיי וועלן נישט אפשטעלן אלע זייערע מיאוסע מעשים וועט מען אנגעמען קעגן זיי „שטארקע מיטלען". די דריי ווילדע יונגען האבן זיך אבער אויסגעלאכט פון דער ווארענונג. האט די „פארטיי" צונויפגערופן א גאנץ פארטרוילעכע בעראטונג און מען האט אנגענומען א באשלוס, אז היות מיט גוטן וועט מען מיט די הפקר־יונגען גארנישט קאנען אויפטאן, זאל מען זיי א שבת בייטאג ארויסנארן הינטער דער שטאט און זיי דארט גוט אנברעכן די ביינער, אזוי אז עס זאל זיי איינמאל פאר אלעמאל פארגיין דער אפעטיט צו מאכן אזעלכע געמיינע שטיק.

עס איז באשטימט געווארן א קאמף־גרופע פון צוועלף יונגעלייט, אין וועלכער דזשאו איז אויך אריין. דער אנפירער פון דער גרופע איז געווען מאיר־נתן לאלקעס — זייער אן איידעלער און רואיקער יונגערמאן. דזשאו איז געווען דער ייִנגסטער פון דער גרופע, אבער דער שטארקס־טער פון אלע. אייניקע האבן אויך געהאט ביי זיך „שפייערס"

(רעוואָלווערן), עס איז אָבער אָנגעזאָגט געוואָרן ווי ווייט מעגליך, נישט צו באנוצן די „כלים".

ווי עס האָט זיך שפּעטער ארויסגעוויזן, זענען די דריי ווילדע יונגען געווען גאָרנישט קיין וואזשנע העלדן, פאַר וועלכע מען האָט זיי געהאלטן אין בענדין. מען האָט זיי פאַרנאַרט הינטער דער שטאָט און מען האָט זיי אָרנטלעך מכבד געווען, אַז זיי האָבן עס געהאַט צו געדענקען לאנגע יאָרן. אויפן ערשטן פייער האָט מען געשיקט דזשאון און ער האָט טאַקע דערלאנגט דעם ערשטן „שאָס" (קלאַפּ).

דער סוף פון דער באנדע איז געווען: דער געלער לייזער האָט זיך באַלד צוריקגעצויגן פון דער באנדע און זיך געסטאטקעוועט. ראובעלע פרענקלין האָט אויך אָפּגעשטעלט זיינע ווילדע מעשים. אבע פאבידניק האָט אָבער נישט געקאָנט פועלן ביי זיך אויפצוהערן זיינע אוואנטוריסטישע שטיק און איז ווייטער אָנגעגאנגען מיט דער גענגסטער־פּראפעסיע. האָט עס זיך פאַר אים שלעכט געענדיקט. אין אַ צייט אַרום איז ער אומג.עקומען אויף אַ מערקווירדיקן אופן: שבת ביים דאווענען האָט מען אים דערשטאָכן אין דער גרויסער שיל...

ווען דזשאוס עלטערן זענען אַוועקגעפאָרן קיין וויגוויזדאוו, האָט דזשאו געאַרבעט ביין זיין פעטער אין דער יאַטקע. דאָרט האָט ער געאַרבעט ווי אַ שיק־יינגל און אויך געהאָלפן ביים פערקויפן דאָס פלייש. ער איז געווען אַ גוטער תלמיד ביים פעטער. אָבער אויך זיין פיזישער כוח האָט אים אין דעם פאַך שטאַרק געהאָלפן. ביים דאָזיקן פאַר, נישט געקוקט אויף מערערע איבעררייסן וואָס ער האָט געמאכט, איז שוין דזשאו פארבליבן זיין גאנץ לעבן.

רוסיש־יאפאנישע מלחמה

יאָר 1904. ס'איז אויסגעבראָכן די רוסיש־יאפאנישע מלחמה. צווישן די ערשטע מאָביליזירטע סאָלדאַטן פון דער רעזערוו איז געווען דזשאוס פאָטער. מען האָט אים אַוועקגעשיקט אויפן ווייטן מזרח־פראָנט. אין שטוב איז געוואָרן א מהומה: מען האָט צוגענומען דעם מאַן, דעם טאטן, דעם פרנסה־געבער. אלץ איז געבליבן אויף הפקר. דאָס געשעפט, דער שניידער־ווארשטאט — אָן באַלעבאָס. דזשאוס מוטער האָט נישט געקאָנט פירן דאָס געשעפט. איבערלאָזן עס אין פרעמדע הענט האָט מען אויך נישט געוואָלט. האָט די מאמע פארמאכט דאָס געוועלב מיטן שניידער־ווארשטאט און באשלאָסן איבערצווווארטען ביז דער טאַטע וועט מיט מזל צוריקקומען פון דער רוסיש־יאפאנישער מלחמה.

דזשאוס מוטער איז געוואָרן די פרנסה־געבערין. זי האָט זיך גענומען צו מסחר. זי האָט אויפגעקויפט ביי די פויערים פון די ארומיקע דערפער אייער און זיי פערקויפט צו יידישע באלעבאָסטעס. עס איז דער פאליוואדא־משפחה אויסגעקומען איצט צו פירן א שווער לעבן. ווארום ביי דער גאנצער אנגעשטרענגטער ארבעט פון קויפן און פארקויפן אייער האָט מען ,קוים געקאָנט באצאָלן דירה געלט און באשפייזן די קינדער. דעם שניידער־ווארשטאט האָט אָבער די מאמע באין אופן נישט געוואָלט פארקויפן. זי האָט עס געהאלטן פאר אַ סגולה אז אויב זי וועט איינהאלטן דאָס געשעפט אַזוי ווי עס איז געוועזן און עס נישט פאַרקויפן, וועט אין דעם זכות דער טאטע צוריקקומען אהיים בשלום און עס ווייטער פירן ווי פריער.

האָט דזשאו געמוזט ארויסהעלפן אין פרנסה, זיינע יונגע פלייצעס האָבן אָבער נישט געפילט די שווערע משא וואָס איז אויף אים ארויפגעלייגט געוואָרן. פארקערט. ער האָט זיך געפילט דערמיט גדלותדיק. דאָס געפיל פון נוצלעכקייט האָט אין זיין יונגן מוח אָנגעהויבן צו אנטוויקלען אן אייגנארטיקע טעאריע: ער איז בארופן געוואָרן צו העלפן מענטשן, צו העלפן יעדן איינעם וואָס וועט זיך נייטיגן אין הילף. דער דאָזיקער אינערליכער כוח איז געגאנגען ביי אים האנט ביי האנט מיטן פיזישן כוח מיט וועלכן ער איז געבענטשט געוואָרן. דזשאו איז געוואקסן אַ ריז, וואָס האָט געבראָכן אייזן מיט די פינגער. נישט איינמאָל האָט ער זיך אין זיינע שפּעטערדיקע יאָרן געוויצלט: אַ פּנים, אַז גאָט האָט מיך באַשאָנקן מיט אזויפיל כוח איך זאָל קענען אויסהאלטן די צרות און נויט, וואָס זענען לא עליכם אזוי גרויס אויף דער וועלט...

ער האָט קיינמאָל נישט פארגעסן די שווערע צייט וואָס ער אליין האָט געהאט אויסצושטיין אין זיינע קינדער יאָרן, און ער האָט געדענקט דעם טעם, דערפאר האָט ער אזוי גוט פארשטאנען אנדערע ליידנדיקע און נויט־באדערפטיקע.

דזשאו, וואָס האָט פריער געאַרבעט ביים פעטער אין בענדין, האָט באַשלאָסן זיך אריבערצוטראָגן קיין סאָסנאָוויץ. דאָרט האָט ער געארבעט און געוווינט ביי אַ רייכן קצב, וועלכן מען האָט גערופן: וואָלף יאַסני, דער קצב מיט די זין. יאסני קצב האָט געהאט עטלעכע זין, וועלכע זענען געווען גרויס און שטאַרק געבויט. זיי זענען געווען פאַררעכנט אין דער געגנט ווי די בעסטע פלייש־האקערס.

וואָלף יאסניס זין האָבן געהערט צו דער סאָסנאָוויצער גרופּע שטאַרקע, וועלכע מען האָט גערופן „די ווילדע יונגען". סהאָט נישט לאנג גענומען און די יאסניס האָבן אויך דזשאון אריינגעצויגן אין דער גרופּע. ער האָט דאָך געהאט אַ גוטע „רעפּוטאציע" נאָך פון בענדין...

די „ווילדע יונגען" אין סאָסנאָוויץ זענען באשטאנען פון די שטאַרקסטע און דרייסטסטע יידישע יונגעלייט פון שטאָט. אבי ווער מען האָט מען אין דער גרופּע נישט אריינגענומען. די הויפּט־מחותנים זענען, אַ חוץ די יאסניס געווען: יחיאל שינדער, אברהמלע שינדער און זלמן שינדער, — דריי שינדערס פונעם שעכטהויז. זיי זענען געווען גיבורים און מען האָט זיי געהאלטן פאר די שטאַרקסטע אין סאָסנאָוויץ; צוויי ברידער — דראשקאזשעס, — וועלכע מען האָט גערופן „די דזשאבאסעס", ווייל זיי האָבן געהאַט אויפן פּנים לעכער פון פּאָקן־קראנקהייט. די צוויי ברידער זענען געווען אויסערגעוויינליך שטארק און געהאט גוטע כאראַקטערס — ממש גאָלדענע הערצער. זיי וואָלטן געלאָפן אין פייער אריין

עמיצן צו טאָן אַ טובה. צוזאַמען מיט די פאַקן־לעכער איז אויך די גוטסקייט געלעגן אויסגעגאָסן אויף זייערע פנימער.

אין די צייטן פון די ביטערע פרעסט, ווען עס איז שווער געווען, צוליב די שלעכטע וועגן, אַריינצוברענגען פלייש אין שעכטהויז אַריין, האָבן די „דזשאבאסעס" אָפּט אויסגעבאַרגט זייערע געזונטע פערד, מען זאָל זיך אויך מיט זיי באַנוצן.

צו דער גרופּע „ווילדע יונגען" האָבן אויך געהערט צוויי בעקערס. איינער האָט געהייסן שמואל־מרדכי בעקער (דזשאוס א לייבלעכער קוזין — אויך אַ פּאַליוואַדאַ) און דער צווייטער — אייזל בעקער פון אסטראגורקע.

עס איז נישט געווען אַזוי לייכט צו ווערן אַ מיטגליד פון דער חברה „ווילדע יונגען". יעדער איינער, וואָס האָט געוואָלט באַלאַנגען צו איר, האָט זיך געמוזט אויסצייכענען מיט געוויסע העלדישע מעשים. דער „עקזאַמען" איז פאָרגעקומען אויף אַזא אופן: שבת נאָך מיטאָג איז מען אַרויס אויף דער סאָסנאָווצער לאַנקע און דאָרט באַוויזן וואָס מען קאָן.

איינער האָט, למשל, געדאַרפט באַווייזן זיין כוח, אויפהייבנדיק אַ פערד פון פאָרנט; אַ צווייטער האָט געדאַרפט באַווייזן, אַז ער קאָן רייטן „ווילד" אויף אַ פערד; אַ דריטער — ווידער — אַז ער קאָן גוט די מלאכה פון „פראַנצוזישע וואַלאַקעס" (רעסלען), און אויב ער האָט באַוויזן אַוועקצולייגן זיין קעגנער „אויף די לאָפּאַטקעס", איז ער נישט נאָר געוואָרן אַריינגענומען ווי אַ מיטגליד פון דער גרופּע, נאָר ער איז דאָרט געוואָרן אַ גאַנצער „יא טיעביע דאַם"...

דזשאַון איז נישט געווען לייכט אָנצוקומען אין דער גרופּע „ווילדע יונגען", מחמת ער איז נאָך געווען צו יונג פאַר זיי, אָדער, ווי זיי האָבן געזאָגט: ער איז נאָך אַ סמאַרק...

ערשט נאָך גרויסער שתדלנות פון די איינפלוסרייכע ברידער יאסני האָט מען דזשאַון צוגעלאָזט צום עקזאַמען. עס איז געקומען אַ גרויסער עולם, ווייל מען האָט געוואָלט זען דעם דורכפאַל פון דעם „סמאַרק", וואָס האָט געהאַט די חוצפה זיך צו פאַרמעסטן אַזוי הויך.

דעם עקזאַמען האָט דזשאַו אויסגעהאַלטן. ער האָט באַוויזן אַז ער קען גוט די „פראַנצויזישע וואַלאַקעס", אין וועלכער ער איז געווען אויסערגעוויינליך פלינק; ער האָט באַוויזן אַז ער איז אַ גוטער רייטער אויף יעדן פערד, וואָס מען גיט אים, און ער האָט אַרויסגעוויזן אַ גרויסע גבורה ביים הייבן געוויכטן פון 8 פוד.

די „ווילדע יונגען" פון סאָסנאָוויץ האָבן געהאַלטן אין צאַם די פּוילישע כוליגאַנעס פון שטאָט, וועלכע האָבן פון צייט צו צייט זיך געלאָזט ווילגיין. ווען די בויאַנעס האָבן צעלאָזט זייערע אַנטיסעמיטישע געפילן, האָבן די „ווילדע יונגען" געלערנט מיט זיי בלק...

היות די יאסניס האָבן געהאַט אַן אייגענע בריטשקע (שפּאַציר־וואָגן) מיט צוויי געזונטע סוסים, פלעגן זיי אָפּט אַריבערפאָרן די דייטשישע גרענעץ, וועלכע איז געלעגן זייער נאָענט, אַז מען האָט זי ממש געקאָנט אָנטאַפּן מיט דער האַנט. האָבן יידן טאַקע זיך געוויצלט: סאיז אַ שיינע גרענעץ. גענוג צו געבן אַ גענעץ און מען איז שוין אין דייטשלאַנד...

דזשאַו האָט עס גאָר בקרוב אויסגענוצט אויף פאַר אַנדערע צוועקן. ער פלעגט פון צייט צו צייט אַריבערפירן קיין דייטשלאַנד פאַרשידענע מענטשן. נישט איין פּאָליטישן אַרעסטירטן וואָס איז אַנטלאָפן פון רוסלאַנד פלעגט ער ווייזן דעם וועג איבער דער גרענעץ. און אין אַ סך פאַלן זיי אַליין פירן דורך זייטיגע וועגן, וועלכע ער האָט גוט געקאָנט און אַזוי אַרום אויסגעמיטן די רוסישע זשאַנדאַרן וואָס האָבן געהיטן די גרענעץ.

דזשאַו האָט פאַר דער דאָזיקער טרחה קיינמאָל ביי קיינעם נישט גענומען קיין באַלוינונג. זיין גרעסטער שכר איז געווען, ווען ער האָט עמיצן געקאָנט טאָן אַ טובה און אַרויסהעלפן אין אַ נויט. צווישן אַנדערע האָט דזשאַו אַמאָל אַריבערגעפירט איבער דער גרענעץ אַ באַוווּסטן אָדעסער חזן מיטן נאָמען קאַרניאַל, וועלכער איז געפאָרן קיין אַמעריקע. די דאָזיקע זאַך האָט דזשאַו דורכגעפירט אויף דער בקשה פון יאסני קצב, צו וועלכן די אָדעסער קצבים האָבן געשיקט דעם חזן קאַרניאַל, מען זאָל אים זען וואָס שנעלער אַריבערצופירן קיין פּרייסן. דזשאַו האָט אויך געהאָלפן מענטשן, וואָס זענען אַנטלאָפן פון רוסישן מיליטער און זיך געוואָלט אַריבערשמוגלען די גרענעץ קיין אויסלאַנד.

איין מאָל האָט מען דזשאַו בעת אַזא רייזע געכאַפּט ביי דער גרענעץ, צוריקגעבראַכט קיין סאָסנאָוויץ און אַריינגעזעצט אים אין דער „קאָזע" (אַרעסט). היות יאסני דער קצב איז געווען „פּאַדריאַטשיק" (צושטעלער) פון פלייש פאַרן רוסישן מיליטער און אַזוי אַרום געקענט אַלע מיליטערישע און פּאָליציי־בעאַמטע, איז אים געלונגען דזשאַון שנעל צו באַפרייען פון אַרעסט.

דזשאַו פלעגט אָפּט אַריבערשפּאַצירן די גרענעץ קיין דייטשלאַנד דורך דער בריק, וואָס האָט פאַרייניקט רוסיש־פּוילן מיט דייטשלאַנד — פון מאַנדזשעוו קיין מיסלאָוויץ.

בענדין־סאָסנאָוויץ איז, ביז צו דער ערשטער וועלט־מלחמה, געווען נישט נאָר דער הויפּט־צענטער צווישן רוסיש־פּוילן און דייטשלאַנד־עסטרייך, נאָר אויך דער הויפּט־צענטער פון שמוגל. פון דאָרט האָט מען אַריבערגעשמוגלט, אָדער, ווי מען האָט עס גערופן: „אַריבערגעשוואַרצט די גרענעץ". עס האָבן זיך געבילדעט גאַנצע קאָאָפּעראַציעס וואָס האָבן געלעבט פון שמוגלען מענטשן און סחורות. פון רוסלאַנד האָט מען הויפּטזעכלעך געשמוגלט שנאַפּס און טאַבאַק, און צוריק — פאַרשידענע אַנדערע סחורות.

די שמוגל־קאָאָפּעראַציעס האָבן זיך באַמיט אַריבערצוציען דזשאַו צו דער אַרבעט פאַר זיי. זיי האָבן אים פאָרגעלייגט אַ סך געלט ער זאָל צו זיי צושטיין. קודם־כל

האָבן זיי עס געוואָלט טאָן צוליב דעם ווייל מיט זיין אריבערשמוגלען מענטשן, נישט נעמענדיק דערביי קיין שום באַלוינונג, האָט ער זיי געשטערט אין זייין געשעפט — און דאָס האָט זיי נישט געשמעקט. דזשאו איז פאַר זיי געווען אַ גרויסע קאָנקורענץ. נישט קאָנענדיג אים אריבער ציען אויף זייער זייט מיט גוטן, האָבן זיי צוגעגרייט אַ פּלאַן, וואָס זאָל אים איינמאָל פאַר אלעמאָל אומשעדלעך מאַכן ביי דער גרענעץ, דאָס האָט געזאָלט געשען אויף דער צווייטער זייט גרענעץ, שוין אויף דער דייטשישער טעריטאָריע.

אין די יומטובדיגע טעג, ווען דזשאו איז געווען פריי פון דער ארבעט, פלעגט ער אָפט אריבערשפּאַצירן די בריק פון מאַנדזשעוו קיין מיסלאָוויץ, און פון דאָרט קיין קאַטאָוויץ — אין דער שיינער, רייכער שטאָט פון אויבער־שלעזיע. דאָרט פלעגט ער באַקוקן די פּלאַקאַטן און אויס־געפינען צו עס געפינט זיך נישט קיין צירק און קיין „פראַנצויזישע וואַלקעס" (רעסלען), צו וועלכע עס האָט אים נאָך אַלץ געצויגן. ער פלעגט אויך אָפּשטיין שעהן לאַנג ביי די שיינע, רייך־דעקארירטע אויסשטעל־פענצטער, אויסזוכן פאַרשידענע זאַכן וואָס זאָלן זיך פּאַסן פאַר זיין מוטער און פאַר די יינגערע קינדער און זיי ברענגען אויסלענדישע מתנות. נישט געווען קיין מאָל ער זאָל צוריקקומען פון זיינע אויסלענדישע רייזעס מיט ליידיקע הענט. האָבן אים טאַקע זיינע „קאָנקורענטן" באַשלאָסן צו מסרן פאַר די דייטשן און אַזוי אַרום פּטור ווערן פון אים.

דזשאו האָט אָבער שוין באַוויזן צו געווינען אַ סך פריינט, אפילו אין די שמוגל־קאָאָפּעראַציעס, וועלכע האָבן אים באַצייטנס געוואָרנט וועגן דער מיאוסער שפּיל וואָס מען גרייט פאַר אים. און טאַקע דעמאָלט, ווען מען האָט געוואָרט אויף דזשאָון ביי דער גרענעץ כדי צו כאַפּן דעם געפערלעכן „שמוגלער", איז ער זיך גאַנץ רואיק דורכ־געגאַנגען די בריק. ער האָט ביי זיך גאָרנישט געהאַט, ווארום די מתנות וואָס ער האָט געקויפט פאַר זיין משפחה, האָבן אַנדערע געבראַכט איבער דער גרענעץ... דאָס האָבן געטאָן זיינע גוטע פריינט, וועלכע האָבן געהערט צו דער זעלביקער שמוגלער קאָאָפּעראַציע, וואָס האָט אים געוואָלט אונטערשטעלן אַ פיסל....

אין הודש סעפּטעמבער 1905 איז אָנגעקומען די דער־פרייענדיקע ידיעה, אַז די רוסיש־יאַפּאַנישע מלחמה איז געענדיגט. דזשאָוס פאָטער איז צוריקגעקומען פונעם ווייטן מזרח. די פרייד פון דער משפחה איז געווען גרויס. זי איז אָבער ליידער גיך צערשטערט געוואָרן. ער איז צוריק געקומען אַהיים קראַנק אויף שווינדזוכט. און ער איז צוריק געפאָרן אויף קוראַציע אין דער שווייץ. דזשאו איז געבליבן ארבעטן ביי וואָלף יאָסני דעם קצב און מיט זיינע פאַרדינסטן האָט ער צוגעהאָלפן דער מאַמען אויסצוהאַלטן די משפחה. דזשאָוס מאַמע האָט ווייטער געקויפט און פאַרקויפט אייער. ביז סאיז אָנגעקומען אַ בריוו פון דזשאָוס טאַטע, אַז ער האָט באַשלאָסן צו באַזעצן זיך אין דער שווייץ און אַריבער־צוברענגען אהין דאָס ווייב מיט די קינדער. די גאַנצע משפחה פון די רודאַלערס און פאַליוואַדס, די שכנים און פריינט, אַלע חברים, ווי אויך די „ווילע יונגען" פון סאָסנאָוויץ — אַלע זענען געקומען געזעגענען זיך מיט דזשאו און זיין משפחה.

פון „דזשאָו פּאָול" (דער מענטש מיט אַ גרויס וואָרעם האַרץ) פון יאַנאַס טורקאָוו, בוענאָס־איירעס, תשי"ט — 1959, זייטן 3—50.

מאַריאַן פּריווער, תל־אביב

ר' לייב פּריווער

ר' לייב פּריווער ז"ל איז אָנגעקומען קיין סאָסנאָוויץ זייענדיק נאָך אַ בחור. סאָסנאָוויץ איז נאָך קיין שטאָט נישט געווען. דאָ האָט ער חתונה געהאַט מיט לאה האַמבורגער, אַ טאָכטער פון איינע פון די פאַרוואָרצלטע משפחות אין זאַגלעמביע און גלייך זיך גענומען צום מסחר פון קוילן. אין זאַגלעמביע־דאָמבראָווסקאַ זענען שוין צו יענער צייט געווען אַ סאַך קוילן־גרובן, און ער מיט זיין סוחר'ישן חוש און אויסערגעוויינליך אונטערנעמונגס גייסט, האָט דערפילט אַז מען קען דאָ הויך שטייגן. ווען דער עקספּאָרט אין נאָך געווען אין די ווינקעלעך, גרינדעט ער די ערשטע פירמע פאַר קוילן־עקספּאָרט. דאָס באַרעכטיקט אים צו ווערן אַ סוחר פון דער ערשטער־גילדע, לויט דעם צאַרישן געזעץ פון יענער צייט. פאַר אים האָט נישט עקזיסטירט קיין „פּראַוואַ־זשיטעלסטוואַ" (תחום־הישוב), און געמעגט באַוועגן זיך אין גאַנץ צאַרישן רוסלאַנד.

איינס פון די ערשטע הייזער אין סאָסנאָוויץ איז געווען ר' לייב פּריווער'ס ז"ל, אַ ראַגאַווע הויז אויף דער איוואַנ־גראַדער גאַס — עק אַלט־סאָסנאָוויץ.

ר' לייב האָט זיך נישט באַגניגט נאָר מיט האַנדל. און הגם ער איז געווען שטאַרק איינגעטון אין זיינע עסקים, האָט ער אויך געפונען גענוג צייט פאַר רעליגיעזע און געזעלשאַפטלעכע ענינים, און געהאַט אַ ברייטן בליק אויפן לעבן.

כדאי צו באַמערקן אַז צו יענער צייט איז ער שוין געוו'ען אַ אַבאָנאַמענט אויף דער „הצפירה", ליב געהאַט אַ העברעאישן ספר.

געווען איינער פון די וואָס האָבן ארויפגעלייגט אַ חותם אויף דער שפּעטערדיקער אַנטוויקלונג פון דער שטאָט, און אויך נישט אַדורכגעלאָזט אַ בלאַט גמרא.

און ווען סאָסנאָוויץ האָט אַ דאַנק איר שנעלער אַנט־וויקלונג באַקומען די רעכט צו ווערן אַ יידישע קהילה, איז זיין הויז געוואָרן אַ בית־ועד פאַר תלמידי־חכמים.

צו יענער צייט איז ר׳ לייב געווען אַ גערער חסיד (כדאי צו באמערקן אז קיין גער איז ער געפאָרן מיט פערד און וואָגן, מיטנעמענדיק צידה־לדרך אויף אַ וואָך צייט), מיט דער צייט אָבער איז ער אַריבער צום אַלעקסאַנדער רבין.

אויף דעם אָרט ווו ר׳ לייב האָט געבויט זיין הויז, איז אַ מאָל געשטאַנען אַ קליינע נידעריקע הייזקע געדעקט מיט אַ שינדל דאַך. דאָס געזעץ האָט נישט דערלויבט בויען מער אויף דעם אָרט, ווי אויך דאָס אַלטע נישט פאַריכטן ווען דאָס האָט אָנגעהויבן איינפאַלן. די סיבה דערצו איז געווען ווייל סאָסנאָוויץ איז געלעגן האַרט ביי דער דייטשער גרענעץ, נישט ווייט פון דער שאפּיניצער בריק. אָבער פאַר אַ אָרענטליכן „כאבאר״, האָט מען געבויט, ווען נישט בייטאָג איז ביינאַכט, און אַזוי האָט זיך פאַרפונדעוועט ר׳ לייב אויף דעם אָרט, און מיט דער צייט אויסגעבויט אַ גרויס הויז און אָנגעפילט מיט אַלדעס גוטס איז געוואָרן דאָס הויז,נישט נאָר תורה, חכמה און רייכטום, נייערט גאָט האָט אים אויך געגעבן זיבן שאָנקעדיקע טעכטער און פיר זין. אַלע לייטישע, געראָטענע פאַר וועלכע ער האָט געזאָרגט פאַר יידישע און וועלטלעכע דערציונג.

פאַר זיינע זין, ווי עס האָט זיך דעמאָלט געפירט אין אַ קליינעם ישוב, האָט ער גענומען אַ עקסטרע מלמד. צווישן די ערשטע מלמדים האָבן זיך אויך געפינען ר׳ שלמה קאליש ז״ל, זלמן וואָלפזאָן, הענדל פריוועער (ווי ר׳ שלמה קאליש אַליין האָט דערציילט), ר׳ שלמה׳ס היים איז געווען אין טשעלאדזש, האָט ער אים נישט געלאָזט אַהיים גיין. ער האָט כסדר געווינט ביי ר׳ לייבן, געגעסן און געשלאָפן ווי אַן אייגן קינד).

ער האָט אויך געזאָרגט אַז די קינדער זאָלן באַקומען וועלטלעכע בילדונג.

ער האָט זיך משדך געווען מיט די שענסטע משפחות. זיין ערשטער איידעם דער מאַן פון הינדע איז געווען ר׳ יוסף קורצטאָג ז״ל, אַן אַלעקסאַנדער חסיד, אַ גרויסער תלמיד־חכם און בעל־מידות, כל ימיו געווען „מוהל״ שלא על מנת לקבל פרס, אויסערגעוויינטליך געשיקט און זויבער, זיין היגיענישער צוגאנג צו אַ ברית־מילה האָט געהאַט אַן אָפּקלאַנג ווייט איבער סאָסנאָוויץ.

מיט די אַנדערע טעכטער האָט ער זיך משדך געווען מיט גאָר אָנגעזעענע משפחות. איינער פון די איידעמס, אַ בענדינער, איז געווען גאָר אַ גרויסער תלמיד־חכם, **מיכאל שפּירא**, אַן אָנגעשטעלטער אין אַ מיל אין גזשיכאָוו ביי בענדין. דינה די פרוי פון מיכאל איז יונג געשטאָרבן.

אירע צוויי טעכטער און זון זענען עולה געווען זער יונג קיין ארץ־ישראל. אויך דער פאָטער ר׳ מיכאל האָט זיך באַזעצט אין תל־אביב.

דורך זיין איניציאטיוו האָט זיך אין פתח־תקוה געגרינ־דעט אַ גרופּע, וואָס ער האָט פאַר זיי געזאָגט אַ שיעור. אין איינע פון זיינע נסיעות קיין פתח־תקוה איז ער שווער פאַרוווּנדעט געוואָרן אין אַ עקצידענט און געשטאָרבן. קובר געווען האָט מען אים אין נחלת־יצחק. זיין איינציקער זון יוסף איז געווען אַן אָנגעשטעלטער אין „סולל בונה״.

ער איז געווען איינער פון די גרינדער פון די ספּאָרט־אָרגאַניזאַציע „הפועל״. יונגערהייט געשטאָרבן, פאַריתומדיקט אַ פרוי און צוויי טעכטער. איינע פון זיינע טעכטער לאה ז״ל האָט געווינט און געאַרבעט אין חיפה, אויך יונג אַוועק פון דער וועלט. די צווייטע טאָכטער אסתר צו לאַנגע יאָרן, ווינט אין תל־אביב.

נאָך דריי טעכטער פון ר׳ לייב׳ן ז״ל, חיה — די פרוי פון דוד מאיערטשיק, איטא וויינשטאָק פון לאָדזש, מאלטשע רייז אויך פון לאָדזש, האָבן געטיילט דעם גורל פון די זעקס מיליאנען.

דער עלטסטער זון מענדל, אַ זער געראָטענער און געבילדעטער יונגערמאַן האָט חתונה געהאַט מיט שרה פריידל, פון דער היים לעוויצקי, די טאָכטער פון אַ רייכן חשובן יידן פון דאָרף בעדלין ביי וואָלבראָם.

באלד נאָך דער חתונה האָט ער זיך גענומען צו תבואה און מעל עסקים, און געהאלטן אַ געדינגענע מיל אין טשעלאדזש. געהאַט גרויסע מאגאזינען פון תבואה און מעל. אין די גוטע צייטן זענען ביי אים געווען באַשעפטיקט עטלעכע בוכהאַלטערס, צווישן זיי שליאַדאָווסקי־ליס, ווייזט אָבער אַרויס, הגם ער האָט געירשנט זער אַסאַך פון דעם אונטערנעמונגס־גייסט און סוחרישן חוש פון ר׳ לייב׳ן זיין פאָטער, האָט ער אָבער צופיל געגלויבט זיינע אָפּנעמער, וואָס האָבן ליידער אויסגענוצט זיין אָרנטליכקייט, איידעלן מענט־שלעכן באַנעם און נאיוון גלויבן און איז מיט דער צייט געוואָרן אַ יורד פון זיינע נכסים.

אָבער פון דער משפחה איז דאָך געבליבן אַכט געראָטענע זין און דריי טעכטער. אדאנק די קינדער און זייער טיפער ערודיציע האָבן אים געהאָלפן ווידער אַוועקשטעלן זיך אויף זיינע פיס, און ווייטער פירן דאָס פיינע טראַדיציאָנעלע בעל־הביתישע הויז, זיי האָבן פאַרנומען אַמטן אין פאַרשידענע פירמעס.

אַלס פועל־יוצא פון דעם טאָטנס ירידה פון די נכסים, זענען צוויי זין אַוועק קיין אַמעריקא אַן דעם וויסן פון די עלטערן. מיט אַ פאָר יאָר שפּעטער אין יאָר 1909 איז אויך דער 16 יאָריקער זון, ברוך, איינער פון די ערשטע גרינדער פון יוגנט פאַריין בני־ציון, עולה געווען קיין ארץ־ישראל. אויך דער זון יוסף איז עולה קיין ארץ ישראל אין די פוס־טריט פון ברוך׳ן אין יאָר 1913 זייענדיק 17 יאָר אַלט.

יוסף האָט פינף יאָר געאַרבעט צוזאַמען מיט ברוך׳ן

אין כפר־סבא, וואָס האָט זיך נאָר־וואָס אָנגעהויבן בויען. זיי האָבן זיך איבערגעגעבן די מאַנדל־פּלאַנטאַציע. אין יאָר 1918 איז יוסף ז״ל נפטר געוואָרן אין כפר־סבא און דאָרט געקומען צו קבורה. ער איז געפאַלן אַ קרבן פון דער מגיפה וואָס איז דאַן אויסגעבראָכן צווישן די פּליטים פון יפו־תל־אביב, ווו ער האָט אַלס פרייוויליקער געגעבן סאַניטאַרע הילף צווישן אַ גרופּע חברים זיינע, ליידער איז די מעדיצינישע הילף געווען אין יענער צייט אַ באַגרענעצטע.

געווען עפּעס סימבאָלישעס אין דעם ווען ברוך האָט אָנגעמערקט די פיפציקסטע יאָרצייט פון זיין טייערן ברודער יוסף ז״ל, און מיר זענען זיך צונויפגעקומען אין כפר־סבא, אויף דעם אַלטן בית־הקברות (וואָס איז איצטער אויך דער מיליטערישער בית הקברות) און די מצבות פון די געפאַלענע פון דער מלחמת השחרור האָבן זיך איבערגעקוקט מיט דער מצבה פון יוסף ז״ל. מיט די וואָס האָבן מיט מסירות נפש ממשיך געווען דעם וועג פון זייערע פאָרגייער, וואָס האָבן מיט אַרבעט, מי און אויסדויער אויסגעטראָטן דעם וועג פאַר מדינת ישראל.

שווער צו פאַרגעסן דעם דאָזיקן פאַרנאַכט, טראַכטנדיק וועגן דער שטאָט סאָסנאָוויץ, וואָס האָט אַזעלכע זין אַרויס־געגעבן. אין דער שטילקייט פון בין השמשות, האָבן זיך צעגאָסן די קלאַנגען פון אל מלא רחמים, און די מחשבות האָבן געאַנקערט העט ווייט אין עבר. וואָס האָט דערפירט צו אונדזער מדינה.

אָנפאַנג 1920 ווען ברוך האָט באַזוכט זיין משפחה אין סאָסנאָוויץ, האָט ער זיך ערשט דערוווסט אַז זיין ליבער פאָטער ר׳ מענדל ז״ל איז נפטר געוואָרן מיט אכט חדשים צוריק, אַלט זייענדיק 53 יאָר, צוליב געוויסע סיבות האָט מען ברוך׳ן נישט מודיע געווען וועגן פאָטערס פטירה.

אַדאַנק ברוך׳ס באַזוך אין סאָסנאָוויץ האָט עולה געווען דער ברודער חיים, וועלכער איז אַ צייט לאַנג געזעסן מיט ברוך׳ן אין כפר־סבא, אָנטייל נעמענדיק אין ווידערבוי פון ישוב נאָך דער ערשטער וועלט מלחמה, ווו כפר־סבא איז ביז צום יסוד פאַרניכטעט געוואָרן, און ווו די אַראַבישע שכנים האָבן זיך פאַרנומען אַרויסרייסן אַלץ וואָס איז יידיש מיטן וואָרצל, די שנאה האָט געבושעוועט אַרום, דאָס איז די תקופה פון יוסף חיים ברענערס אומקום אין 1921.

אין יאָר 1922 איז געקומען אין לאַנד אהרון, נאָך דעם פאַרענדיקן די מיליטער דינסט אין פּוילן. היינט אַ באַרימטער סקולפּטאָר וואָס האָט זיין אַטעליע אין צפת און אויך אין תל־אביב. איינער פון די איידלסטע אויסדריקער פון דעם רענעסאַנס פון אונדזער צייט אין נייעם ישראל.

די ברידער חיים און אהרן זענען געווען פון די ערשטע חברים אין תל־יוסף און עמק־יזרעאל, אין דער באפרייאונגס מלחמה זענען ביידע זייערע איינציקע זין געפאַלן. דער זון פון חיים: אלישע ז״ל 20 יאָר אַלט און דער זון פון אהרון — יואל ז״ל 17 יאָר אַלט.

אין אָנפאַנג יאָר 1926 איז געקומען אין לאַנד די מוטער פון די פריווערס צוזאַמען מיטן זון דוד (דודעק). דוד האָט זיך צוליב זיין געזונט צושטאַנד נישט געקאָנט זיך אַקלימאַטיזירן און געמוזט פאַרלאָזן מיט די מוטער דאָס לאַנד.

דוד צוריקקומענדיק קיין פּוילן האָט ער חתונה געהאַט מיט זיינס אַ קרובה, פון דער היים פישל פון בענדין. צו יענער צייט איז דוד געווען אַדמיניסטראַטאָר פון מושב זקנים.

אין אַ בריוו פון די מוטער צו ברוך׳ן, שרייבט זי אים אַז דודעק איז נפטר געוואָרן אין כ׳ תמוז אין טאָג פון הרצל׳ס יאָרצייט...

אין יאָר 1938 איז ברוך ווידער געפאָרן אויף אַ באַזוך קיין פּוילן. וויילנדיק אין סאָסנאָוויץ, זענען אָנגעקומען פון ארץ־ישראל ביטערע ידיעות וועגן די געשעענישן אין לאַנד, איז ער תיכף צוריק געפאָרן, און אין אַ יאָר שפּעטער ווי באַקאַנט, האָט זיך דער פאַרהאַנג אַראָפּגעלאָזט, און אויך די ליבע מוטער שרה פריידע הי״ד איז אומגעקומען אין געטאָ וואַרשע צוזאַמען מיט דער טאָכטער חוה (עווא) און זון שמחה מיט זיין פאַמיליע.

מאַניע און לאַלאַ זענען אומגעקומען אין געטאָ שראָדולאַ.

אַזוי האָט זיך איבערגעריסן דער גאָלדענער פאָדעם פון אַ רימפּולער יידישער משפחה פון די ערשטע בויער פון פּרעכטיקן ישוב אין סאָסנאָוויץ, אַנטוויקלט די אינדוסטריע און האַנדל, וואָס האָבן אויך געגעבן חלוצים פאַר ארץ־ישראל.

דער זון פון ר׳ לייב׳ן מאיר פריווער איז נפטר געוואָרן פאַר דער מלחמה אין וואַרשע. זיין עלטסטער זון ברוך, אַ וואַרימער ציוניסט האָט זיך באַזעצט אין ירושלים אין יאָר 1921. געוואָרן אַ באַקאַנטער מורה־דרך, איינער פון די ערשטע וואָס האָבן זיך באַזעצט נאָך דער פרייהייטס־מלחמה אין בית־מזמיל היינט קרית־יובל, נפטר געוואָרן אין יאָר 1957.

די איבעריקע משפחה מיטגלידער זענען אומגעקומען אין געטאָ וואַרשע הי״ד.

אַ ווילטיקן קאַפּיטל פאַרנעמט ר׳ הענדל פריווער, וואָס איז געבוירן אין שעלצע, דאָרט האָט יוסף האַמבורגער זיין זיידע געהאַט אַן אייגענע מיל ביי דער שוואַרצער־פּשעמשע און אויך אַ בעקעריי (אויף דעם זעלבן אָרט געפינט זיך ביז היינט לאַמפּערט׳ס פאַפּיר פאַבריק). דאָס געבעקס האָט מען געליווערט אין די קוילן גרובן רענאַרד אין שעלצע.

ער האָט אויך געהאַט זיינע אייגענע הונדערט פערד וואָס האָבן געאַרבעט אויף דער פלאַך פון די גרובעס און אויך אונטען אין די שאַכטן.

הענדל פריווער׳ס פרוי, שפּרינצע, איז געווען די טאָכטער פון ר׳ שמואל מייטליס פון מאַנדזשעוו.

ר׳ הענדל ווערט אַ אייגנטימער פון קוילן גרובן. די גרובן אלווינא אין ניוזקע, און ווילהעלמינא אין שעלצע,

שבתי ווייס ורעיתו אסתר בת ר׳ חיים יהודה פרימורגן

און פרידעריקא אין ראדאכע, ווו עס זענען באַשעפטיקט הונדערטער ארבעטער. אויך אַסאַך יידן האָבן געפינען ביי אים באשעפטיקונג און זיינען זיך מפרנס געווען.

פולשטענדיקע הארמאניע האָט געהערשט צווישן אים און זיין פרוי שפרינצע, הגם זי איז געווען אַ העכסט געבילדעטע פרוי, און אַ שטרענג פרומע.

ווי עס האָט דערציילט שלמה קאליש ז״ל, וואָס האָט געוווינט זייט די דרייסיקער יאָרן אין ירושלים, האָט ר׳ הענדל געגעבן פיל מתן־בסתר. אויך ער ר׳ שלמה קאליש האָט באַקומען גרויסע סומען געלט בכדי דאָס פאַרטיילן פאַר נויטבאדארפטיקע.

ביי דעם נאַצישן מבול איז ר׳ הענדל מיט זיינע קינדער אריבער קיין וואַרשע און אויך ער האָט געטיילט דעם גורל פון אלע ווארשעווער יידן. דער שטאַם וואָס האָט אַזוי פרעכטיק אָנגעהויבן אין סאָסנאָוויץ, און אויפגעשטעלט אַ שיינעם דור־המשך האָט זיך איינגעבראָכן צוזאמען מיט דעם פוילישן יידנטום. פארניכטעט געוואָרן די היים פון חסד, רחמים, וצדק.

אין איין טאָג כ״ה אלול תש״ב — 6.9.1942, האָט מען ר׳ הענדלען מיט דער גאנצער משפחה זיינער אריבער גַעפירט אויף דעם אומשלאגס־פלאַץ און פון דאָרטן נאָך טרעבלינקע.

ואלה השמות של־הי״ד — ר׳ חנוך הענדל פריווער; זיינע זון — ברוך, אברהם ישראל, זלמן, שמואל און אהרון דוד; זיינע טעכטער — רחל ביילע און שרה; איידעמס — אדוואָקאַט אפרים שסקין און ישראל קאַפּלאַן; שנירן — העלא פון דער היים האָלצמאַן זופיה בת ברוך, געניא פון דער היים אָגינסקי און העניא פאלנער.

זאָל דאָ אויך דערמאָנט ווערן איינער פון די ערשטע דאָזאָרעס אין יענער צייט, פון דער אנטשטייאונג פון דער שטאָט איז געווען דער ליטוואק סלוטשעווסקי, איבערגעגעבן מיט לייב און לעבן דער יונגער קהילה.

זאָלן דאָ אויך דערמאָנט ווערן אייניקע וואָס האָבן זיך איינגעקריצט אין זכרון. איינער פון די גרויסע סוחרים אין דער האָלץ בראַנזשע, איז געווען ר׳ וואָלף אלטער פון מלאווע, אין דער דאמאָלסדיקער צייט שוין געווען איינער פון די איבערגעגעבענע ציוניסטן און אָבאָנירט די „הצפירה״.

געהאַט פיר געראָטענע זין — דוד, ישראל, יצחק און שלום. דער גייסט פון פאָטער האָט זיך איבערגעטראָגן צו די קינדער. מיר פלעגן זיך צענויף טרעפן ביי זיי אין דער וווינונג און זינגען העברעאישע לידער, פיל מיט בענקשאַפט צו ציון.

נאלעק דער זון פון מאריאַן פריווער, דער עלטסטער אייניקל פון הענדל פריוועָר, האָט ביז צו דער מלחמה באַקומען זיין אויסבילדונג אין דער האנדלס־שולע אין האַרשע, געווען זער אַ פעיקער שילער, אויסגעצייכנט זיך אין לערנען און געווען אַ גוטער חבר, געהאָלפן זיינע חברים אין לערנען, די וואָס דאָס לערנען איז זיי שווער אָנגעקומען. זיך ארויסגעוויזן, אַז עס וואַקסט אַ גרויסער מענטש וואָס וועט זיכער פארנעמען אַ בכבודיקן פלאַץ אין לעבן.

נאלעק האָט זיך געמאָלדן פרייוויליק צום פוילישן מיליטער זייענדיק אַלט אינגאַנצן 17 יאָר. צוזאַמען מיט זיינע חברים און לערער, איז ער ביי שטעטשין אריינגעפאַלן אין געפאנגענשאַפט ביי די דייטשן. פון דאָרט האָט מען זיי טראַנספאָרטירט צוזאמען מיט אַנדערע אין פאַרשלאָסענע וואַגאָנען, געשפייזט זיי מיט הערינג, און קיין וואַסער צום טרינקען נישט געגעבן.

אַ געוויסע צייט איז ער געווען אין לאַגער, פון דאָרט

איז ער איבערגעשיקט געוואָרן אין אַ פאָרם -- צוליב זיין יונגן עלטער. נאָך לאַנגע באַמיאונגען איז ער ארויס פון געפאנגענשאַפט, און אין יאָר 1940 קומט ער צוריק קיין וואַרשע און געוועזן אין געטאָ. אין די ערשטע יאנואר טעג 1943, האָט זיך אים איינגעגעבן ארויסצובאַקומען זיך פון געטאָ און אריבער אויף דער אַרישער זייט, ווו ער איז טראַגיש אומגעקומען דעם 31.1.1943 — כ"ה שבט תש"ג.

צוליב נישט מעלדן זיך פון נאָענטע משפחה מיטגלידער, איז זיין גוף איבערגעגעבן געוואָרן דעם פראָסעקטאָריום פאַר לערן צוועקן. גוטע קריסטליכע פריינט, האָבן נאָך לאַנגע באַמיאונגען ארויסבאַקומען זיין קערפּער פון דער פוילישער פאָליציי, דורך אַ דערלויבעניש פון דער דייטשער מאַכט, און מען האָט אים אויף דעם קאַטאָלישן בית הקברות אין פּאַוואָנזעק קובר געווען.

נאָך דער מלחמה אין יאָר 1948 האָט מען אדורכגעפירט אַ עקסהומאציע, און מען האָט אים איבערגעפירט צו אייביקער רו אויף דעם יידישן גענשער בית־עולם. געגרובן אַ קבר האָט מען אים ביי זיין פעטער אהרן דוד פריווער, וועלכער איז בעת די מלחמה אומגעקומען אין דער דייטשער אינוואזיע פון דייטשע עראָפּלאַנען.

שמואל יוסף פריווער איז אומגעקומען אין יאָר 1943 — תש"ד אין לאגער פּאָניאטאָוו, ווו ער איז איבערגעפירט געוואָרן פון וואַרשעווער געטאָ קיין פּאָניאטאָוו פאַר דעם ווארשעווער אויפשטאַנד.

מאַריאַן פריווער מיט זיין זין געפינען זיך אין תל־אביב אין זייער אייגענער נחלה.

א. וואקס ז"ל

משה יודענהערץ (ח' יידל)

אַ הערלעכער טיפּ פון אַ אַרבעטער טוער, פאָלקס־מענטש דורך און דורך, דרייסטער קעמפער קעגן יעדער עוולה, געזעלשאַפט לערער צו פריוואַטער, און דערפאַר טאַקי דער ליבלינג פון דער שטאָטישער אָרימקייט און אַ שרעק געשפּענסט פאַר דער גאַנצער בעלביתישער קליקע.

אַזאַ איז יודענהערץ געווען פון די יונגסטע יאָרן אָן, אַזאַ איז ער פאַרבליבן ביז צו זיין טראַגישן טויט.

אלס יינגל נאָך אנהויבן דעם קאמף קעגן דעם פרווו פון זיינע פרומע עלטערן צו ווירקן אויף זיין לעבנס גאַנג, ער באַזייטיגט אַלע שוועריקייטן און זוכט זיך מיט אייגענע כוחות א וועג צו בילדונג און וויסן.

שוין דאמאלס ווערן בולט אנגעצייכנט זיינע הויפּט כאראקטער שטריכן: אומגעהייערע דרייסטקייט אין קאמף קעגן אומרעכט, אין די אנקלאג ביכער פון די באַן סטאציעס פון זאגלעמביער ראיאן געפינט מען אפאר צענדליק אנק־לאַגעס פונעם יונגן יודענהערץ אויף דער ברוטאלער האַנדלונג פון די צאַרישע זשאנדאַרמען און ביוראקראטיע.

צו 17 יאר אין 1905 איז ער שוין א אקטיווער מיטגליד אין דער פּועלי ציון ארגאניזאציע, העלפט ענערגיש מיט אין דער ארבעט צו ארגאניזירן גרעסערע מאסן יידישע ארבעטער אין דער יונגער ארגאניזאציע, ער ווערט אבער שנעל געמסרעט אלס סאציאליסט און מוז אנטלויפן קיין קראקע.

מיט צוויי יאר שפּעטער קומט ער צוריק. ער שטעלט זיך פאר אַן אויפגאבע אויסראטן די מוסרים פון דער יידישער גאס אין שטאט און בכלל אנטקעגן שטעלן זיך יעדער עוולה.

אַן עקשן פון דער נאטור, פירט ער זיין קאמף דריי יאר צייט און פארנאכלעסיקט אינגאנצן זיין פערזענלעך לעבן.

אַליין איז ער אָבער פון קליינוויז אָן אַ קראַנקלעכער, ליידט אויף אַסטמע,צווינגט אים זיין געזונטצושטאַנד צו א רואיקן לעבנס שטייגער. דערצו איז עס די צייט פון דער שווערסטער רעאקציע און יעדע ארבעט איז פארבונדן מיט לעבנס געפאר.

יודענהערץ פארלאזט אויף א פאר יאר די געזעל־שאפטלעכע ארבעט און נעמט זיך ענערגיש שטודירן יורי.

אבער אפילו נישט זייענדיק אקטיוו ביי דער ארבעט, בלייבט ער דאך ענג פארבונדן מיט דער פּועלי ציון באוועגונג און אינטרעסירט זיך שטארק מיט יעדער וויכ־טיקער געשעעניש אין איר לעבן.

מיטן אויסברוך פון דער וועלט מלחמה וועקט זיך יודענהערץ ווידער צו אקטיווער ארבעט. ער העלפט צו אָרגאניזירן די ערשטע קולטור אינסטיטוציע אין שטאָט די י.ל. פרץ ביבליאטעק.

עס קומען אָן די ערשטע ראט וואלן אין דער אקופאציע צייט אין יאר 1916, די פּועלי ציוניסטישע גרופּע אין סאסנאוויץ באשטייט בוכשטעבלעך פון פינף פערזאן. די דאזיקע קליינע גרופּע באשליסט אבער דאך ארויסטרעטן אין דער ארבעטער קוריע צום קאמף פאר א נייעם און אייגענעם קאנדידאט.

צוערשט ווערן נאך געפירט אונטערהאנדלונגען מיט די ס.ד. לעוויצע און בונד, וועגן אן ארבעטער בלאק, אבער צוליב פראגראמאטישע חלוקי דעות קומט דער בלאק נישט צום שטאנד און פועלי ציון גייען זעלבסטשטענדיק צו די וואלן מיט יודענהערצן אלס ערשטן קאנדידאט.

די געטרייע ארבעט פון דער קליינער גרופע פועלי ציון און דער גוטער נאמען פון יודענהערצן טוען אויף ווונדער, די גאנצע יידישע ארימקייט נעמט אויף מיט באגייסטערונג דעם רוף פון פועלי ציון. דער רעזולטאט איז אן הערלעכער, אדורכגעפירט צוויי ראטמענער פון דער פועלי ציון ליסטע.

עס הייבט זיך אן יידלס ברייטע פאליטישע און געזעלשאפטלעכע ארבעט, תחילת א גרינער אין שטאט ראט א קנאפער ידען אין שטאט בעליביתישקייט, נעמט זיך יודענהערץ צו שטודירן און ווערט אין א קורצער צייט ארום דער בעסטער קענער פון דער שטאט ווירטשאפט אין סאסנאוויץ.

די שטאט ראטן זענען צו יענער צייט די איינציקע פאליטישע טריבונע אין לאנד, באשליסט דער סאסנאווצער קאמיטעט אויסצוניצן די טריבונע פארן קאמף קעגן אקופאציע. עס ווערן אויסגעארבעט פאליטישע דעקלעראציעס. עס קומען אן פון צענטער פארשידענע פאליטישע דירעקטיוון. יודענהערץ איז דער מוטיקער אויספירער פון אלע פאליטישע שליחותן.

די פארשטייער פון אקופאנטן קריצן מיט די ציין, די שטאטישע ענדעקעס פירן א העץ קאמפאניע קעגן אים. יודענהערץ איז אבער אומדערשראקן און די מאכט האט מורא אנרירן דעם ראטמאן, וועלכער איז דער ליבלינג פון די ברייטסטע מאסן אין שטאט.

אין דער זעלבער צייט העלפט יודענהערץ אויך מיט אין דער ארגאניזאציע און איז א פארוואלטונגס מיטגליד אין דער פרץ ביבליאטעק.

די פועלי ציון כוחות זענען אין שטאט שטארק געוואקסן. אין בוידעם שטיבלעך און אין די קעלערס איז פון קאנספיראטיווע קרייזן אויסגעוואקסן א ארגאניזאציע פון העכער 100 חברים. יודענהערץ הייבט אן מאכן באמיונגען צו באקומען א לעגאליזאציע אויף א פארברויכס קאאפעראטיוו, דאס איז די איינציקע לעגאליזאציע וועגן וועלכע מען קען רעדן מיט די אקופאנטן.

דערווייל פירן די בונדיסטן א ווילדע העצע קעגן פועלי ציון אין דער געמיינזאמער פרץ ביבליאטעק, דורך א שפיצן באקומען זיי אויף אן אלגעמיינע פארזאמלונג ביי פערזאנען וואלן — זעקס פארוואלטונגס מיטגלידער און פון פועלי ציון דער איינציקער יודענהערץ.

די מערהייט אבער פון דער מיטגלידערשאפט זענען אנהענגער פון די פועלי ציון, די רעוויזיאנס קאמיסיע וועלכע באשטייט אויך פון פועלי ציון אנהענגער שטעלט פעסט מיסברויכן און פארנאכלעסיקונג פון פאראיין און רופט אן אלגעמיינע פארזאמלונג. די בונדיסטן דערפילן אז אין דער פארוואלטונג ווארט זיי א דורכפאל, קומען זיי מיט א באנדע שלעגער, פראוויצירן א געשלעג, ביז די פאליציי קומט און ארעסטירט דאס פרעזידיום און פארמאכט די ביבליאטעק.

אין פאליציי קאמיסאריאט ווו עס זיצט דאס פארהאלטענע פרעזידיום קומט יודענהערץ. ער אינטערווענירט פאר די חברים. אין דעם זעלבן מאמענט מעלדעט אים דער קאמיסאר אז די לאנג דערווארטעטע לעגאליזאציע פון קאנסום פאראיין איז אנגעקומען.

ביי דער פועלי ציון איז א שמחה, עס ווערט געעפנט דער ערשטער פועלי ציון קלוב אונטערן פארשטעלטן נאמען „ארבעטער טיי האלע”.

די ארגאניזאציע וואקסט אנגעהייער שנעל, מיט סימפאטיקער ציילט זי זיך שויך בערך 500 פערזאן.

יודענהערץ וואקסט צוזאמען מיט די ארגאניזאציאנעלער ארבעט איז ער זייער וויניק פארבונדן, זיינע ארויסטרעטונגען ווערן דרייסטער, ער פילט א געשלאסענע מחנה הינטער זיך, און יעדע ארויסטרעטונג זיינע ווערט פארוואנדלט אין א פאליטישע מאניפעסטאציע.

באזונדערס פארשארפט זיך די לאגע אין צוזאמענהאנג מיט דעם בארימטן אומאויפהענגיקייטס פאטענט פון דער אקופאציע מאכט.

יודענהערץ טרעט ארויס מיט א שארפער דעקלעראציע, ווו ער דעקט אויף דעם שווינדל פון דער אקופאציע מאכט און שטעמפלט די בורזשואזיע אוגאדאווצעס, די ענדעקישע ראטמענער ענטפערן מיט ציניש פאגראם רעדעס.

די ענדעקישע פרעסע הייבט אן א שארפע העצע קעגן יודענהערצן. מען דראט אים מיט נקמה. דער קאמיטעט נעמט אן א באשלוס דאס ער זאל אויף א פאר וואכן פארלאזן די שטאט, יודענהערץ שטעלט זיך אנטקעגן, ער וויל נישט אפטרעטן אפילו אויף איין מינוט, ער ווערט אבער געצוונגען דערצו דורך די חברים.

אויף א קורצע צייט פארט ער קיין ווארשע אבער נאך זעקס טעג קומט ער צוריק אין שטעלט זיך ווידער צו דער ארבעט.

עס זענען שוין די לעצטע טעג פון דער אקופאציע ממשלה, די ארגאניזאציע מאכט הכנות צו פארשטארקן די ארבעט אין צוזאמענהאנג מיטן אפטרעטן פון דער אקופאציע. חבר יידל העלפט גוט אין דער דאזיקער ארבעט.

אוועק די אקופאציע און עס אנטוויקלט זיך אין זאגלעמביע א ריזיקע רעוואלוציאנערע באוועגונג, עס אנטשטייט דער ארבעטער ראט, עס איז אפילו פאראן א גוט ארגאניזירטע ארבעטער מיליץ.

די פועלי ציון ארגאניזאציע ארגאניזירט אן ארבעטער זעלבסט שוץ. עס דערשיינט א ספעציעלער אויפרוף, יודענהערץ העלפט שאפן די מעגלעכקייט פאר דער עקזיסטענץ פון דער זעלבסטשוץ.

די רעוואָלוציאָנערע באַוועגונג ווערט איינגעשטעלט, דער אַרבעטער ווערט דורך דער מאַכט אויפגעלייזט. עס קומט אָן די צייט פון אַ רואיקן סיסטעמאטישן קאַמף און ארבעט.

יודענהערץ ווערט ווידער געוועלט אין שטאָט ראַט אין דער שפּיץ פון דער פועלי ציון ליסטע. דער כאראקטער פון שטאָט ראט איז שוין אָבער אַן אַנדערער, דער פּאָליטישער איז איבערגעטראָגן געוואָרן אין סיים.

ח׳ יידל נוצט אויס זיין גרויסע קענטעניש אויפן געביט פון שטאָט ווירטשאַפט, ער דעקט אויף אומבערחמנותדיק אַלע שווינדלען פון דער הערשענדער קליקע, נישט איין מאגיסטראט מיטגליד צווינגט ער צו דעמיסיע. די בורזשואזיע פרוווט אים איבערקויפן, מען זאָגט אים צו פארשידענע אמטן, אפילו צום אמט פון וויצע פרעזידענט. יודענהערץ וואַרפט אָפּ מיט פאראכטונג אלע אזעלכע פּאָרשלאָגן.

ער באמיט זיך מיט אלע כוחות העלפן דער שטאַטישער ארבעטערשאַפט און אָרימקייט. די ארגאניזאציע גרינדעט דעם ארבעטער פארברויכס קאאפעראטיוו, יודענהערץ קריגט דורך אים א מעגלעכקייט אַרויסצובאַקומען פאַר דער יידישער באַפעלקערונג ביליקע פּראָדוקטן אין צייט פון יקרות און פאסעק.

אין שטאָט ראט טרעט ער ארויס קעגן דער אנטיסעמיטישער פּאָליטיק פון די ראזוואַוויאַוועצעס לגבי דער יידישער באפעלקערונג און צווינגט די ראזוואַוו־לייט אָפּצושטעלן זייער אָנגריף אויף די יידישע עקאָנאָמישע פּאָזיציעס.

ווי ווייט יודענהערץ האָט געווירקט מיט זיין פערזאָן, באַווייזט דער פאָלגענדיקער פאַקט, זייט לאנגע יאָרן האָט דער ראזוואַווי געפירט אַ קאַמף פאַר אַרויסוואַרפן די יידן פון דעם וויכטיקסטן שטאָטישן מאַרק, וועלכען דער ראזוואַווי האָט אָפּגעקויפט, אזוי לאַנג ווי יודענהערץ האָט געלעבט האָבן זיי עס נישט געקאָנט אויספירן, גלייך אָבער נאָך יודענהערץ טויט, רעזולטירט ראזוואַווי זיין באשלוס און וואַרפט ארויס צענדליקער יידישע אָרעמע פאמיליעס.

יודענהערץ פערזענלעכער אויטאריטעט איז שטענדיק געווען דירעקט פאַרבונדן מיט זיין אָרגאָניזאַציע מיט פועלי ציון און קיין איין מינוט איז נישט אָפּגעשוואַכט געוואָרן די ענגע פאַרבינדונג מיט דער אָרטיקער אָרגאַניזאַציע אין מיט די געשעענישן אין דער פועלי ציון אָרגאַניזאַציע.

אליין אַ פונקטליכער און סיסטעמאטישער האָט ער די לעצטע יאָרן ווייניק זיך אָפּגעגעבן דער דירעקטער אָרגאַניזאציאָנעלער ארבעט, אלע זיינע כוחות האָט ער געווידמעט זיין ארבעט אלס ראטמאן, אלס שליח פון דער אָרטיקער ארבעטערשאפט, איז ער אויסגעוואָקסן אַלס סימבאל פון אַ קעמפּע פאַר די רעכט פון די אָרימע מאַסן אין שטאָט באַליבט ביי דער יידישער ווי ביי דער פוילישער ארבעטערשאַפט.

און דאָס דאָזיקע עקשנותדיקע קעמפערישע לעבן איז אַזוי ברוטאל איבערגעריסן געוואָרן דורך אַ בייזן צופאל אין די בליענסטע יאָרן ביים איינשטייגן אין צוג אין טשענסטעכאָוו, איז ער אראָפּגעפאַלן און דער צוג איז איבער אים אריבער. עס איז איבערגעהאַקט געוואָרן דאָס יונגע לעבן פון אַ קעמפער און פאָלקספאַרטיידיקער, עס איז ווייניקער געוואָרן מיט אַ געטרייען איבערגעגעבענעם חבר.

א. וואקס

הודעת העורך

בכרך השני של „ספר סוסנוביץ והסביבה בזאגלמביה" העומד להופיע בקרוב, יבואו המדורים דלקמן:

ח. מוסדות ומפעלים בסוסנוביץ.

ט. אוירה דארץ-ישראל בזגלמביה.

י. אישים ודמויות.

יא. השואה והמרי.

יב. אחרי מבול השואה.

יג. יוצאי סוסנוביץ וזגלמביה בישראל ובתפוצות.

יד. מודעות ואזכרות.